శ్రీరస్తు

శ్రీభగవద్రామానుజగ్రన్థమాలా

వేదార్థ సంగ్రహ - గీతాభాష్య - గద్యత్రయ - నిత్యగ్రన్థ

శ్రీభాష్య - వేదాన్తదీప - వేదాన్త సార విభూషితా

(ప్రమాణాకరసూచీ - గీతాపాదానుక్రమణికా - అధికరణసూచీ - సూత్రసూచ్యాదిసూచీ)

శ్రీమత్పరమహంస పరివ్రాజకాచార్య

శ్రీమన్నారాయణ రామానుజ యతీన్ద్రాజ్ఞయా

శ్రీకాఞ్చీ ప్రతివాదిభయఙ్కర అణ్ణఙ్గరాచార్య

శ్రీయాదవాద్ర్యభిజన అక్కారక్కని సంపత్కుమారాచార్యాభ్యాం

పర్యవేక్షితా

ప్రచురణ

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు, తిరుపతి

2017

SRI BHAGAVADRAMANUJA GRANTHAMALA
by
Bhagavadramanuja

Compiled by
Kanchi Prathivadi Bhayankara Annangaracharya Swamy

T.T.D. Religious Publications Series No. 1251

First Edition : 2017

Copies: 1000

Published by
Dr. D. SAMBASIVA RAO, I.A.S.
Executive Officer
Tirumala Tirupati Devasthanams
Tirupati

D.T.P. :
Publications Division
T.T.D., Tirupati

Printed at :
Tirumala Tirupati Devasthanams Press
Tirupati - 517 507

ముందుమాట

ఆదిశేషాంశసంభవులు, భగవద్రామానుజులవారు విశిష్టాద్వైత సిద్ధాంత ప్రబోధకులు. సమసమాజ స్థాపనం కోసం విప్లవాత్మకమైన నిర్ణయాలు తీసుకొని వాటిని కార్యాచరణలో పెట్టిన సంకల్పసిద్ధులు.

శ్రీవైష్ణవానికి రామానుజులవారు చేసిన సేవ నిరుపమానమైనది. తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానాలకు కూడా ఆనాడు వారు కావించిన సేవ చిరస్మరణీయమైనది. వారు తిరుమల తిరుపతులకు వేంచేసి తమ సేవ అందించినందుననే ఈనాడు తిరుమల తిరుపతులు ఇంతటి అభివృద్ధితో ప్రగతిపథంలో సాగుతున్నాయనడం చారిత్రక సత్యం.

శ్రీరామానుజులవారు క్రీ.శ.1017 లో జన్మించారు. 2017 కు వారు అవతరించి సహస్రాబ్దాలు గడచాయి. రామానుజ సహస్రాబ్ది ఉత్సవాల సందర్భంగా తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం వారు ప్రత్యేకంగా పలు కార్యక్రమాలు నిర్వహించారు. అందులో భాగంగా శ్రీరామానుజులవారు రచించినవీ, వారి జీవిత విశేషాలకూ, వారి రచనలకూ సంబంధించినవీ అయిన అనేక రచనలను ప్రచురించే కార్యక్రమం చేపట్టారు. ఆ క్రమంలో ప్రస్తుతం "శ్రీభగవద్రామానుజ గ్రంథమాలా" అనే గ్రంథాన్ని ప్రచురించడమైనది.

ఆచార్యులవారు రచించిన మొత్తం తొమ్మిది రచనలూ ఒకేచోట సంపుటీకరించిన గ్రంథం ఇది. ఈ గ్రంథం పూర్వం కంచి ప్రతివాదిభయంకరం అణ్ణంగరాచార్యస్వామి వారి పర్యవేక్షణలో సంకలితమైంది. "శ్రీమదుభయవేదాంతాచార్య కార్యాలయం, వాసుదాసాశ్రమం, నడిగడ్డపాలెం" వారు ఈ గ్రంథాన్ని 1970 లో ప్రచురించారు. దానికి యథాతథ ప్రతిబింబమే (స్కానింగ్ కాపీ) ప్రస్తుత ప్రతి.

ఈ సంపుటంలో రామానుజులవారు రచించిన వేదార్థసంగ్రహం, గీతాభాష్యం, గద్యత్రయం (శ్రీరంగగద్య, శరణాగతి గద్య, వైకుంఠ గద్య) నిత్యగ్రంథం, శ్రీభాష్యం, వేదాంతదీపం, వేదాంతసారం – అనే గ్రంథాలున్నాయి. శ్రీరామానుజులవారి సహస్రాబ్ది ఉత్సవాలు జరుపుకుంటున్న ఈ శుభసమయంలో దీన్ని ప్రచురించడం మా బాధ్యతగా భావించాము. ఈ సంపుటం ఈ సందర్భంగా శ్రీరామానుజులవారికి తి.తి.దే. అందిస్తున్న అక్షర కైంకర్యం.

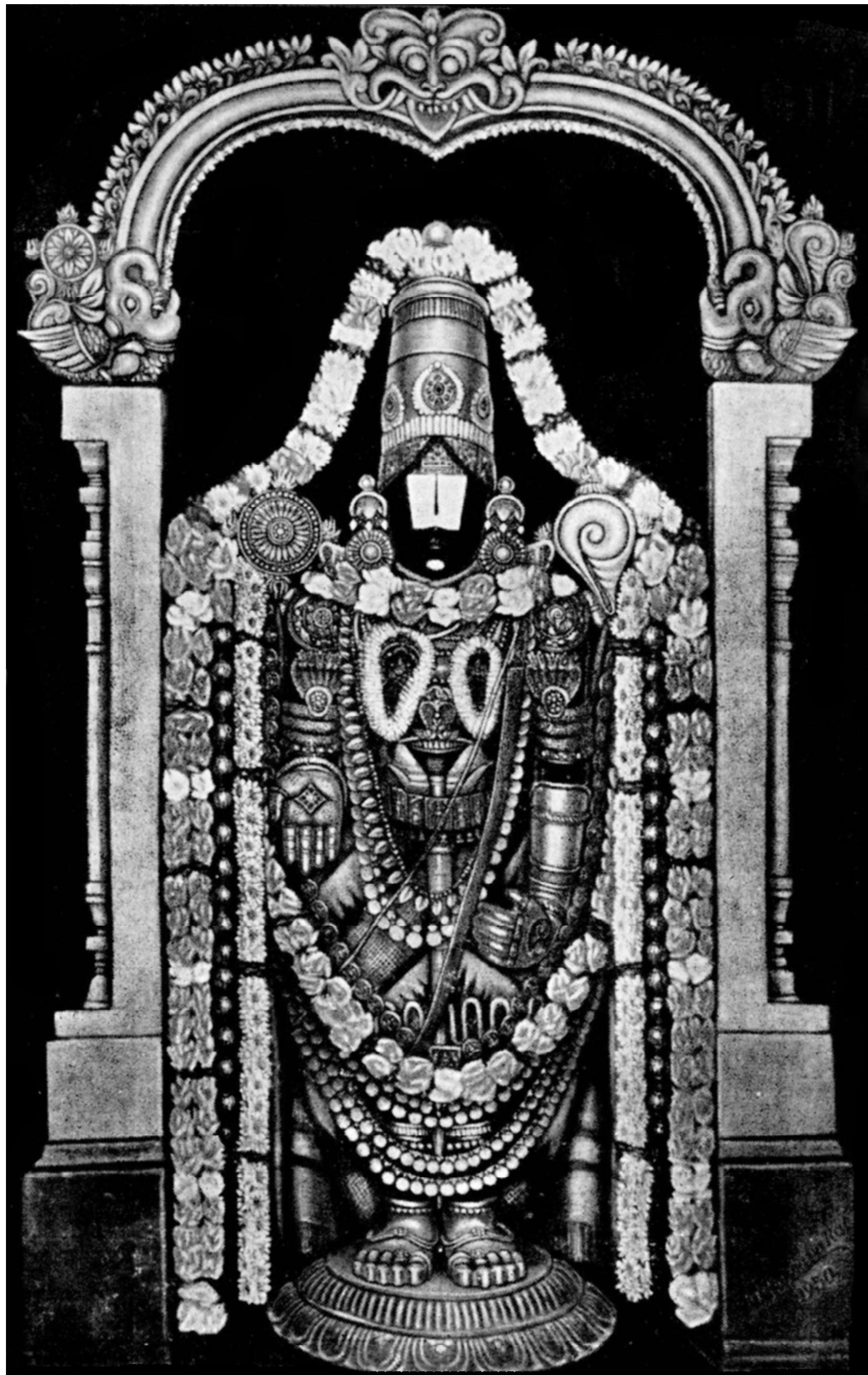
ఈ గ్రంథాన్ని ఇలా ముద్రించాలనే మా సంకల్పాన్ని ఆమోదించి వెంటనే అనుమతించిన శ్రీశ్రీశ్రీ ప్రతివాది భయంకరం అణ్ణంగరాచార్యస్వామి ట్రస్ట్, కాంచీపురం వారికి, విశేషించి శ్రీమాన్ పి.బి.రాజహంసస్వామి, శ్రీమాన్ పి.బి.సంపత్‌కుమార్‌స్వామి, శ్రీమాన్ పి.బి.జగన్నాథస్వామి వార్లకు మా కృతజ్ఞతాభివందనాలు. ఈ ప్రయత్నంలో మాకు సహకరించిన శ్రీమాన్ ఎం.ఏ.వెంకటకృష్ణన్ స్వామి, చెన్నై వారికి కూడా మా కృతజ్ఞతలు.

ఆస్తిక మహాశయులైన పాఠకులందరూ భగవద్రామానుజ గ్రంథాలను పఠించగలరు. వైష్ణవతత్త్వాన్ని అర్థం చేసుకోవడంలో ఈ గ్రంథం పాఠకులకు ఉపకరించగలదని విశ్వసిస్తున్నాము.

సదా శ్రీవారి సేవలో....

కార్యనిర్వహణాధికారి

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు, తిరుపతి.

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః   శ్రీమద్వరవరమునయే నమః.

శ్రీమత్పరమహంసేత్యాద్యనేకబిరుదాఙ్కితాః ।
శ్రీమన్నారాయణాభిఖ్యావిఖ్యాతయతిపుంగవాః ।
స్వాజ్ఞాబలేన గ్రన్థానామీదృశానాం ప్రకాశనే ।
విభ్రాజన్తే విశేషేణ సంకల్పేన ద్రఢీయసా ।
అతఏవ మహాగ్రన్థా ఈదృశాస్సుధియాంముదే ।
కాలేకాలే ప్రకాశ్యన్తే నిత్యశ్రీర్నిత్యమఙ్గళమ్ ॥

ఇతి సవినయం విజ్ఞాపయతి—

శ్రీకాఞ్చీ ప్రతివాదిభయంకర శ్రీవైష్ణవదాసః
సాధారణ సంవత్సరీయ తులా మూలర్ క్షే.

3–11–1970.

పుణ్యామ్భోజవికాసాయ పాపధ్వాన్తక్షయాయ చ ।
శ్రీమానావిరభూద్భూమౌ రామానుజదివాకరః ॥

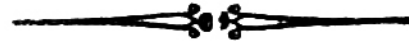
శ్రీశ్రీశ్రీ ప్రతివాదిభయంకరం అణ్ణంగరాచార్యస్వామివారు

శ్రీరస్తు

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః

శ్రీభగవద్రామానుజగ్రన్థమాలాయామ్

శ్రీ వేదార్థసంగ్రహః

అశేషచిదచిద్వస్తుశేషిణే శేషశాయినే।
నిర్మలానన్తకల్యాణనిధయే విష్ణవే నమః ॥

పరం బ్రహ్మైవాజ్ఞం భ్రమపరిగతం సంసరతి తత్
పరోపాధ్యాలీఢం వివశమశుభస్యాస్పదమితి ।
శ్రుతిన్యాయాపేతం జగతి వితతం మోహనమిదం
తమో యేనాపాస్తం స హి విజయతే యామునమునిః ॥

(స్వపక్షసఙ్క్షేపః)

అశేషజగద్ధితానుశాసనశ్రుతినికరశిరసి సమధిగతోఽయమర్థః – జీవపరయాథాత్మ్యజ్ఞానపూర్వక వర్ణాశ్రమధర్మేతికర్తవ్యతాక పరమపురుషచరణయుగల ధ్యానార్చనప్రణామాదిః అత్యర్థప్రియః తత్ప్రాప్తిఫలః. అస్య జీవాత్మనోఽనాద్యవిద్యాసఞ్చితపుణ్యపాపరూపకర్మప్రవాహహేతుకబ్రహ్మాది సురనరతిర్యక్స్థావరాత్మక చతుర్విధదేహప్రవేశకృతతత్తదాత్మాభిమానజనితా వర్జనీయభవభయవిధ్వంసనాయ దేహాతిరిక్తాత్మస్వరూపతత్స్వభావ తదన్తర్యామి పరమాత్మస్వరూప తత్స్వభావ తదుపాసనతత్ఫలభూతాత్మ స్వరూపావిర్భావపూర్వకానవధికాతిశయానన్దబ్రహ్మానుభవజ్ఞాపనే ప్రవృత్తం హి వేదాన్తవాక్యజాతమ్, *తత్త్వమసి* అయమాత్మాబ్రహ్మ * య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తరో యమాత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమన్తరో యమయతి స త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృతః* ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మాఽపహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణః * తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకేన * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమ్*తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి, నాన్యః పన్థా అయనాయ విద్యతే ఇత్యాదికమ్. జీవాత్మస్వరూపం దేవమనుష్యాదిప్రకృతిపరిణామవిశేషరూపనానావిధభేదరహితం జ్ఞానానన్దైకగుణమ్. తస్యైతస్య కర్మకృత దేవాదిభేదేఽపధ్వస్తే స్వరూపభేదో వాచామగోచరః స్వసంవేద్యః, *జ్ఞానస్వరూపమిత్యేతావదేవ నిర్దేశ్యమ్; తచ్చ సర్వేషామాత్మనాం సమానమ్. ఏవంవిధచిదచిదాత్మక ప్రపఞ్చస్య ఉద్భవస్థితిప్రలయసంసారనివర్తనైకహేతుభూతః సమస్తహేయప్రత్యనీకతయా(అనన్త)కల్యాణైకతానతయా చ స్వేతరసమస్తవస్తువిలక్షణస్వరూపః అనవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణగణః సర్వాత్మ పరబ్రహ్మ పరజ్యోతిః పరతత్త్వ పరమాత్మ సదాదిశబ్దభేదైః నిఖిలవేదాన్తవేద్యో భగవాన్ నారాయణః

పురుషోత్తమ ఇత్యన్తర్యామిస్వరూపమ్. తస్య చ వైభవప్రతిపాదనపరాశ్శ్రుతయః స్వేతర సమస్తచిదచిద్వస్తుజాతాన్తరాత్మతయా నిఖిలనియమనం తచ్ఛక్తితదంశతద్విభూతితద్రూప తచ్ఛరీర తత్తనుప్రభృతిభిశ్శబ్దైః తత్సామానాధికరణ్యేన చ ప్రతిపాదయన్తి.

(శాఙ్కరమతసఙ్క్షేపః)

తస్య వైభవప్రతిపాదనపరాణామేషాం సామానాధికరణ్యాదీనాం వివరణే ప్రవృత్తాః కేచన—నిర్విశేషజ్ఞానమాత్రమేవ బ్రహ్మ, తచ్చ నిత్యముక్తస్వప్రకాశమపి తత్త్వమస్యాదిసామానాధికరణ్యావగతజీవైక్యమ్, బ్రహ్మైవాజ్ఞం బధ్యతే ముచ్యతే చ, నిర్విశేషచిన్మాత్రాతిరేకి ఈశ్వరేశితవ్యాద్యనన్తవికల్పస్వరూపం కృత్స్నం జగత్ మిథ్యా, కశ్చిద్బద్ధః కశ్చిన్ముక్త ఇతీయం వ్యవస్థా న విద్యతే, ఇతః పూర్వం కేచన ముక్తా ఇత్యయమర్థో మిథ్యా, ఏకమేవ శరీరం జీవవత్, నిర్జీవానీతరాణి శరీరాణి, తచ్చ శరీరం కిమితి న వ్యవస్థితమ్, ఆచార్యో జ్ఞానస్యోపదేష్టా మిథ్యా, ప్రమాతా మిథ్యా, శాస్త్రం చ మిథ్యా, శాస్త్రజన్యజ్ఞానం చ మిథ్యా, ఏతత్సర్వం మిథ్యాభూతేన శాస్త్రేణైవావగతమ్-ఇతి వర్ణయన్తి.

(భాస్కరమతసఙ్క్షేపః)

అపరే తు-అపహతపాప్మత్వాదిసమస్తకల్యాణగుణోపేతమపి బ్రహ్మ తేనైవైక్యావబోధేన కేనచిదుపాధివిశేషేణ సంబద్ధం బధ్యతే ముచ్యతే చ, నానావిధమలరూపపరిణామాస్పదం చేతి వ్యవస్థితాః.

(యాదవమతసఙ్క్షేపః)

అన్యే పునః-ఐక్యావబోధయాథాత్మ్యం వర్ణయన్తః స్వాభావికాపరిమితోదారగుణసాగరం బ్రహ్మైవ సురనరతిర్యక్స్థావర నారకిస్వర్గ్యపవర్గిచేతనైకస్వభావం స్వభావతో విలక్షణం చావిలక్షణం చ వియదాదినానావిధమలరూపపరిణామాస్పదం చేతి ప్రత్యవతిష్ఠన్తే.

(శాఙ్కరమతనిరాకరణమ్)

తత్ర ప్రథమపక్షే శ్రుత్యర్థపర్యాలోచనపరాః దుష్పరిహరాన్ దోషానుదాహరన్తి. తథాహి—ప్రకృతపరామర్శితచ్ఛబ్దావగతస్య బ్రహ్మణః స్వసఙ్కల్పకృతజగదుదయవిభవలయాదయః * తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేత్యారభ్య * సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠాః ఇత్యాదిభిః పదైః ప్రతిపాదితాః, తత్సంబన్ధితయా ప్రకరణాన్తరనిర్దిష్టాః సర్వజ్ఞతా సర్వశక్తిత్వ సర్వేశ్వరత్వ సర్వప్రకారత్వ సమాభ్యధికనివృత్తిసత్యకామత్వ సత్యసఙ్కల్పత్వసర్వావభాసకత్వాద్యనవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణగణాః * అపహతపాప్మేత్యాద్యనేకవాక్యావగతనిరస్తనిఖిలదోషతా చ సర్వే తస్మిన్ పక్షే విహన్యన్తే.

అథ స్యాత్; ఉపక్రమేఽప్యేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానముఖేన కారణస్యైవ సత్యతాం ప్రతిజ్ఞాయ తస్య కారణభూతస్యైవ సత్యతాం వికారజాతస్య చాసత్యతాం మృద్దృష్టాన్తేన దర్శయిత్వా సత్యభూతస్యైవ బ్రహ్మణః * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర అసీదేకమేవాద్వితీయమితి సజాతీయవిజాతీయ నిఖిలభేదనిరసనేన నిర్విశేషతైవ ప్రతిపాదితా. ఏతచ్ఛోధకాని ప్రకరణాన్తరవాక్యాన్యపి- * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ * నిష్కలమ్ * నిష్క్రియమ్ * నిర్గుణమ్ * విజ్ఞానమ్ * ఆనన్దమ్

ఇత్యాదీని సర్వవిశేషప్రత్యనీకైకాకారతాం బోధయన్తి. న చ ఏకాకారబోధనేఽపి పదానాం పర్యాయతా, ఏకత్వేపి వస్తునః సర్వవిశేష ప్రత్యనీకాకారతోపస్థాపనేన సర్వపదానామర్థవత్త్వాదితి. నైతదేవమ్; ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞానం సర్వస్య మిథ్యాత్వే సర్వస్య జ్ఞాతవ్యస్యాభావాత్, న సేత్స్యతి; సత్యమిథ్యాత్వయోరేకతా ప్రసక్తిర్వా. అపి తు, ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం, సర్వస్య తదాత్మకత్వేనైవ సత్యత్వే సిధ్యతి.

అయమర్థః—శ్వేతకేతుం ప్రత్యాహ* స్తబ్ధోఽస్యుత తమాదేశమప్రాక్ష్యః...? ఇతి; పరిపూర్ణ ఇవ లక్ష్యసే తానాచార్యాన్ ప్రతి తమప్యాదేశం పృష్టవానసి? ఇతి. ఆదిశ్యతేఽనేనేత్యాదేశః; ఆదేశః ప్రశాసనమ్ * ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠతః ఇత్యాదిభిరైకార్థ్యాత్. తథా చ మానవం వచః-* ప్రశాసితారం సర్వేషామిత్యాది. అత్రాపి * ఏకమేవేతి జగదుపాదానతాం ప్రతిపాద్య అద్వితీయపదేన అధిష్ఠాత్రన్తర నివారణాత్ అస్యైవాధిష్ఠాతృత్వమపి ప్రతిపాద్యతే. అతః తం ప్రశాసితారం జగదుపాదాన భూతమపి పృష్టవానసి యేన శ్రుతేన మతేన విజ్ఞాతేన అశ్రుతమమతమవిజ్ఞాతమ్ శ్రుతం మతం విజ్ఞాతం భవతి? ఇత్యుక్తం స్యాత్. నిఖిలజగదుదయవిభవవిలయాదికారణభూతం సర్వజ్ఞత్వ సత్యకామత్వసత్యసఙ్కల్పత్వాద్యపరిమితోదారగుణసాగరం కిం బ్రహ్మాపి త్వయా శ్రుతమ్? ఇతి హార్దో భావః. తస్య నిఖిలకారణతయా కారణమేవ నానాసంస్థానవిశేషసంస్థితం కార్యమిత్యుచ్యత ఇతి, కారణభూత సూక్ష్మచిదచిద్వస్తు శరీరక బ్రహ్మవిజ్ఞానేన కార్యభూత మఖిలం జగత్ విజ్ఞాతం భవతీతి హృది నిధాయ * యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవత్యమతం మతమ విజ్ఞాతం విజ్ఞాతం స్యాదితి పుత్రం ప్రతి పృష్టవాన్ పితా.

తదేతత్ సకలస్య వస్తుజాతస్య ఏకకారణత్వం పితృహృది నిహితమజానన్ పుత్రః పరస్పరవిలక్షణేషు వస్తుష్వన్యస్య జ్ఞానేన తదన్య జ్ఞానస్యాఘటమానతాం బుద్ధ్వా పరిచోదయతి * కథం ను భగవస్స ఆదేశ ఇతి. పరిచోదితః పునః తదేవ హృది నిహితం జ్ఞానానన్దామలత్వైకస్వరూపమ్, అపరిచ్ఛేద్యమాహాత్మ్యమ్, సత్యసఙ్కల్పమిశ్రైరనవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయ కల్యాణగుణగణైర్జుష్టమ్, అవికారస్వరూపం పరంబ్రహ్మైవ నామరూపవిభాగానర్హసూక్ష్మచిదచిద్వస్తుశరీరమ్ స్వలీలాయై స్వసఙ్కల్పేన అనన్త విచిత్రస్థిరత్రసరూపజగత్సంస్థానం స్వాంశేనావస్థితమితి తద్జ్ఞానేన అస్యైవ నిఖిలస్య జ్ఞాతతాం బ్రువన్ లోకదృష్టం కార్యకారణయోరనన్యత్వం దర్శయితుం దృష్టాన్తమాహ - * యథా సోమ్యైకేన మృత్పిణ్డేన సర్వం మన్మయం విజ్ఞాతం స్యాద్వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమితి. ఏకమేవ మృద్ద్రవ్యం స్వైకదేశేన నానావ్యవహారాస్పదత్వాయ ఘటశరావాదినానాసంస్థానావస్థారూప వికారాపన్నం నానానామధేయమపి మృత్తికాసంస్థాన విశేషత్వాత్ మృద్ద్రవ్యమేవేత్థమవస్థితం న వస్త్వన్తరమితి యథా మృత్పిణ్డవిజ్ఞానేన తత్సంస్థాన విశేషరూపం ఘటశరావాది సర్వం విజ్ఞాతమేవ భవతీత్యర్థః.

తతః కృత్స్నస్య జగతో బ్రహ్మైకకారణతామజానన్ పుత్రః పృచ్ఛతి * భగవాంస్త్వేవ మే తద్బ్రవీతు ఇతి. తతః సర్వజ్ఞం సర్వశక్తి బ్రహ్మైవ సర్వకారణమిత్యుపదిశన్ సహోవాచ- * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయమితి. అత్ర ఇదమితి జగన్నిర్దిష్టమ్; అగ్ర

ఇతి చ సృష్టేః పూర్వకాలః. తస్మిన్కాలే జగతః సదాత్మకతాం సదేవేతి ప్రతిపాద్య తత్సృష్టికాలేఽప్యవిశిష్టమితి కృత్వా ఏకమేవేతి సదాపన్నస్య జగతస్తదానీమవిభక్తనామరూపతాం ప్రతిపాద్య తత్ప్రతిపాదనేనైవ సతో జగదుపాదానత్వం ప్రతిపాదితమితి స్వవ్యతిరిక్తనిమిత్తకారణమ్ అద్వితీయపదేన ప్రతిషిద్ధమితి * తమాదేశమప్రాక్ష్యో యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవతీతి ఆదావేవ ప్రశాసిత్రైవ జగదుపాదానమితి హృది నిహితమిదానీమభివ్యక్తమ్.

ఏతదేవోపపాదయతి – స్వయమేవ జగదుపాదానం జగన్నిమిత్తం చ సత్ * తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి. తదేతత్సచ్ఛబ్దవాచ్యం పరం బ్రహ్మ సర్వజ్ఞం సర్వశక్తి సత్యసఙ్కల్పమ్ అవాప్తసమస్తకామమపి లీలార్థం విచిత్రానన్తచిదచిన్మిశ్రజగద్రూపేణ అహమేవ బహు స్యామ్, తదర్థం ప్రజాయేయేతి స్వయమేవ సఙ్కల్ప్య స్వాంశైకదేశాదేవ వియదాదిభూతాని సృష్ట్వా పునరపి సైవ సచ్ఛబ్దాభిహితా పరా దేవతా ఏవమైక్షత – * హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి. అనేన జీవేనాత్మనేతి జీవస్య బ్రహ్మాత్మకత్వం ప్రతిపాద్య బ్రహ్మాత్మకజీవానుప్రవేశాదేవ కృత్స్నస్యాచిద్వస్తునః పదార్థత్వమ్, ఏవంభూతస్యైవాచిద్వస్తునో (సర్వస్య వస్తునో) నామరూపభాక్త్వమితి చ దర్శయతి.

ఏతదుక్తం భవతి – జీవాత్మా తు బ్రహ్మణశ్శరీరతయా ప్రకారత్వాత్ బ్రహ్మాత్మకః, *యస్యాత్మా శరీరమితి శ్రుత్యన్తరాత్; ఏవంభూతస్య జీవస్య శరీరతయా ప్రకారభూతాని దేవమనుష్యాదిసంస్థానాని వస్తూనీతి, బ్రహ్మాత్మకాని తాని సర్వాణి. అతో దేవో మనుష్యో యక్షో రాక్షసః పశుర్మృగః పక్షీ వృక్షో లతా కాష్ఠం శిలా తృణం ఘటః పట ఇత్యాదయస్సర్వే ప్రకృతిప్రత్యయయోగేన అభిధాయకతయా ప్రసిద్ధాశ్శబ్దాః, లోకే తత్తద్వాచ్యతయా ప్రతీయమానతత్తత్సంస్థాన వస్తుముఖేన తదభిమాని జీవ తదన్తర్యామి పరమాత్మపర్యన్తసఙ్ఘాతస్యైవ వాచకాః ఇతి. ఏవమ్, సమస్తస్య చిదచిదాత్మకప్రపఞ్చస్య సదుపాదానతా సన్నిమిత్తతా సదాధారతా సన్నియామ్యతా సచ్ఛేషతాది సర్వం చ * సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠాః ఇత్యాదినా విస్తరేణ ప్రతిపాద్య, కార్యకారణభావాదిముఖేన *ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యమితి కృత్స్నస్య జగతః బ్రహ్మాత్మకత్వమేవ సత్యమితి ప్రతిపాద్య, కృత్స్నస్య జగతస్స ఏవాత్మా, కృత్స్నం చ జగత్తస్య శరీరమ్; తస్మాత్, త్వంశబ్దవాచ్యమపి జీవప్రకారం బ్రహ్మైవేతి, సర్వస్య బ్రహ్మాత్మకత్వం ప్రతిజ్ఞాతమ్ * తత్త్వమసి ఇతి జీవవిశేషే ఉపసంహృతమ్.

ఏతదుక్తం భవతి– * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమితి, చేతనాచేతనప్రపఞ్చమ్ ఇదం సర్వమితి నిర్దిశ్య, తస్య ప్రపఞ్చస్య, ఏష ఆత్మా ఇతి ప్రతిపాదితః; ప్రపఞ్చోద్దేశేన బ్రహ్మాత్మకత్వం ప్రతిపాదితమిత్యర్థః. తదిదం బ్రహ్మాత్మకత్వం కిమాత్మశరీరభావేన, ఉత స్వరూపేణేతి వివేచనీయమ్. స్వరూపేణేతి చేత్, బ్రహ్మణస్సత్యసఙ్కల్పత్వాదయః * తదైక్షత బహు స్యామ్ ఇత్యుపక్రమావగతాః బాధితా భవన్తి. శరీరాత్మభావేన చ తదాత్మకత్వం శ్రుత్యన్తరాద్విశేషతోఽవగతమ్, * అన్తఃప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానాం సర్వాత్మా ఇతి. ప్రశాసితృత్వరూపాత్మత్వేన సర్వేషాం జనానామన్తఃప్రవిష్టః, అతః సర్వాత్మా – సర్వేషాం జనానామాత్మా, సర్వం

చాస్య శరీరమ్, ఇతి విశేషతో జ్ఞాయతే బ్రహ్మాత్మకత్వమ్. *య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తరో యమాత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమన్తరో యమయతి స త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృతః ఇతి చ. అత్రాపి, *అనేన జీవేనాత్మనేతి, ఇదమేవ జ్ఞాయత ఇతి పూర్వమేవోక్తమ్. అతః, సర్వస్య చిదచిద్వస్తునో బ్రహ్మశరీరత్వాత్ సర్వ శరీరం సర్వప్రకారం సర్వైశ్శబ్దైర్బ్రహ్మైవాభిధీయత ఇతి, తత్, త్వమ్, ఇతి సామానాధికరణ్యేన జీవశరీరతయా జీవప్రకారం బ్రహ్మైవాభిహితమ్.

ఏవమభిహితే సతి అయమర్థో జ్ఞాయతే – త్వమితి యః పూర్వం దేహస్యాధిష్ఠాతృతయా ప్రతీతః, సః, పరమాత్మశరీరతయా పరమాత్మప్రకారభూతః, పరమాత్మపర్యన్తః. అతః త్వమితి శబ్దః తత్ప్రకారవిశిష్టం తదన్తర్యామిణమేవాచష్ట ఇతి, * అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి బ్రహ్మాత్మకతయైవ జీవస్య శరీరిణః స్వనామభాక్త్వాత్, తత్, త్వమ్, ఇతి సమానాధికరణవృత్తయోర్ద్వయోరపి పదయోర్బ్రహ్మైవ వాచ్యమ్. తత్ర, తత్పదం జగత్కారణభూతం సర్వకల్యాణగుణాకరం నిరవద్యం నిర్వికారమాచష్టే; త్వమితి చ, తదేవ బ్రహ్మ జీవాన్తర్యామిరూపం సశరీరజీవప్రకారవిశిష్టమాచష్టే. తదేవం ప్రవృత్తినిమిత్తభేదేన ఏకస్మిన్ బ్రహ్మణ్యేవ తత్, త్వమ్, ఇతి ద్వయోః పదయోర్వృత్తిరుక్తా. బ్రహ్మణో నిరవద్యత్వం నిర్వికారత్వం సర్వకల్యాణగుణాకరత్వం జగత్కారణత్వం చాబాధితమ్.

అశ్రుతవేదాన్తాః పురుషాః సర్వే పదార్థాః సర్వే జీవాత్మానశ్చ బ్రహ్మాత్మకాః ఇతి న పశ్యన్తి; సర్వశబ్దానాం చ కేవలేషు తత్తత్పదార్థేషు వాచ్యైకదేశేషు వాచ్యపర్యవసానం మన్యన్తే. ఇదానీం వేదాన్తవాక్యశ్రవణేన బ్రహ్మకార్యతయా తదన్తర్యామికతయా సర్వస్య బ్రహ్మాత్మకత్వం సర్వశబ్దానాం తత్తత్ప్రకారసంస్థిత బ్రహ్మవాచిత్వం చ జానన్తి. నన్వేవం గవాదిశబ్దానాం తత్తత్పదార్థవాచితయా వ్యుత్పత్తిర్బాధితా స్యాత్; నైవమ్. సర్వే శబ్దాః అచిజ్జీవవిశిష్టస్య పరమాత్మనో వాచకా ఇత్యుక్తం * నామరూపే వ్యాకరవాణీత్యత్ర. తత్ర లౌకికాస్తు పురుషాః శబ్దం వ్యాహరన్తః శబ్దవాచ్యే ప్రధానాంశస్య పరమాత్మనః ప్రత్యక్షాద్యపరిచ్ఛేద్యత్వాత్, వాచ్యైకదేశభూతే వాచ్యసమాప్తిం మన్యన్తే. వేదాన్తశ్రవణేన చ వ్యుత్పత్తిః పూర్యతే. ఏవమేవ వైదికాశ్శబ్దాస్సర్వే పరమాత్మపర్యన్తాన్ స్వార్థాన్ బోధయన్తి. వైదికా ఏవ సర్వే శబ్దాః వేదాదేవోద్ధృత్యోద్ధృత్య, పరేణైవ బ్రహ్మణా సర్వపదార్థాన్ పూర్వవత్సృష్ట్వా, తేషు పరమాత్మపర్యన్తేషుపూర్వవత్ నామతయా ప్రయుక్తాః. తదాహ మనుః * సర్వేషాం తు స నామాని కర్మాణి చ పృథక్పృథక్ । వేదశబ్దేభ్య ఏవాదౌ పృథక్సంస్థాశ్చ నిర్మమే ॥ ఇతి. సంస్థాః–సంస్థానాని, రూపాణీతి యావత్. ఆహ చ భగవాన్ పరాశరః * నామ రూపం చ భూతానాం కృత్యానాం చ ప్రపఞ్చనమ్। వేదశబ్దేభ్య ఏవాదౌ దేవాదీనాం చకార స ఇతి. శ్రుతిశ్చ * సూర్యాచన్ద్రమసౌ ధాతా యథాపూర్వమకల్పయదితి. సూర్యాదీన్ పూర్వవత్పరికల్ప్య, నామాని చ పూర్వవచ్చకారేత్యర్థః. ఏవం జగద్బ్రహ్మణోరనన్యత్వం ప్రపఞ్చితమ్. తేన ఏకేన జ్ఞానేన సర్వస్య జ్ఞాతతా ఉపపాదితా భవతి. సర్వస్య బ్రహ్మకార్యతాప్రతిపాదనేన తదాత్మకతయైవ సత్యత్వం నాన్యథేతి * తత్సత్యమిత్యుక్తమ్; యథా దృష్టాన్తే సర్వస్య మృద్వికారస్య మృదాత్మనైవ సత్యత్వమ్.

శోధకవాక్యాన్యపి నిరవద్యం సర్వకల్యాణగుణాకరం పరం బ్రహ్మ శోధయన్తి. సర్వప్రత్యనీకాకారబోధనేఽపి, తత్తత్ప్రత్యనీకతాభేదస్యావర్జనీయత్వాన్న నిర్విశేషత్వసిద్ధిః.

నను జ్ఞానమాత్రం బ్రహ్మేతి ప్రతిపాదితే, నిర్విశేషజ్ఞానమాత్రం బ్రహ్మేతి నిశ్చీయతే. నైవమ్. స్వరూపనిరూపణధర్మశబ్దా హి ధర్మముఖేన స్వరూపమపి ప్రతిపాదయన్తి గవాదిశబ్దవత్. తథాహ సూత్రకారః * తద్గుణసారత్వాత్తు తద్వ్యపదేశః ప్రాజ్ఞవత్, * యావదాత్మభావిత్వాచ్చ న దోష ఇతి. జ్ఞానేన ధర్మేణ స్వరూపమపి నిరూపితమ్; న తు జ్ఞానమాత్రం బ్రహ్మేతి. కథమిద మవగమ్యత ఇతి చేత్, * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్ ఇత్యాది జ్ఞాతృత్వశ్రుతేః. * పరాఽస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చ, * విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాత్ ఇత్యాదిశ్రుతిశతసమధిగతమిదమ్; జ్ఞానస్య ధర్మమాత్రత్వాత్, ధర్మమాత్రస్యైకస్య వస్తుత్వప్రతిపాదనానుపపత్తేశ్చ. అతః, సత్యజ్ఞానాదిపదాని స్వార్థభూతజ్ఞానాదివిశిష్టమేవ బ్రహ్మ ప్రతిపాదయన్తి. తత్, త్వమ్, ఇతి ద్వయోరపి పదయోః, స్వార్థప్రహాణేన నిర్విశేషవస్తుస్వరూపోపస్థాపనపరత్వే ముఖ్యార్థపరిత్యాగశ్చ.

ఐక్యతాత్పర్యనిశ్చయాన్న లక్షణా దోషః, సోఽయం దేవదత్త ఇతివత్. యథా సోఽయమిత్యత్ర స ఇతిశబ్దేన దేశాన్తరకాలాన్తరసంబన్ధీ పురుషః ప్రతీయతే. అయమితి చ సన్నిహితదేశవర్తమానకాలసంబన్ధీ; తయోస్సామానాధికరణ్యేనైక్యం ప్రతీయతే. తత్ర ఏకస్య యుగపత్ విరుద్ధదేశకాలసంబన్ధితయా ప్రతీతిర్న ఘటత ఇతి ద్వయోరపి పదయోస్స్వరూపమాత్రోపస్థాపనపరత్వమ్, స్వరూపస్య చైక్యం ప్రతిపాద్యతే ఇతి చేత్; నైతదేవమ్. సోఽయం దేవదత్త ఇత్యత్రాపి లక్షణాగన్ధో న విద్యతే, విరోధాభావాత్. ఏకస్య భూతవర్తమానక్రియాద్వయసంబన్ధో న విరుద్ధః. దేశాన్తరస్థితిర్భూతా; సన్నిహితదేశస్థితిర్వర్తతే; అతః భూతవర్తమానక్రియాద్వయసంబన్ధితయైక్యప్రతిపాదనమవిరుద్ధమ్. దేశద్వయవిరోధశ్చ కాలభేదేన పరిహృతః. లక్షణాయామపి న ద్వయోరపి పదయోర్లక్షణాసమాశ్రయణమ్; ఏకేనైవ లక్షితేన విరోధపరిహారాత్. లక్షణాభావ ఏవోక్తః; దేశాన్తరసంబన్ధితయా భూతస్యైవ అన్యదేశసంబన్ధితయా వర్తమానత్వావిరోధాత్. ఏవమత్రాపి, జగత్కారణభూతస్యైవ పరస్య బ్రహ్మణః, జీవాన్తర్యామితయా జీవాత్మత్వమవిరుద్ధమితి ప్రతిపాదితమ్. యథాభూతయోరేవ హి ద్వయోరైక్యం సామానాధికరణ్యేన ప్రతీయతే; తత్పరిత్యాగేన స్వరూపమాత్రైక్యం న సామానాధికరణ్యార్థః. * భిన్నప్రవృత్తినిమిత్తానాం శబ్దానామేకస్మిన్నర్థే వృత్తిస్సామానాధికరణ్యమితి హి తద్విదః. తథాభూతయోరేవైక్యముపపాదితమస్మాభిః.

ఉపక్రమవిరోధ్యుపసంహారవాక్యతాత్పర్యనిశ్చయశ్చ న ఘటతే. ఉపక్రమే హి * తదైక్షత బహుస్స్యాం ప్రజాయేయేత్యాదినా సత్యసఙ్కల్పత్వం జగదేకకారణత్వమప్యుక్తమ్; తద్విరోధి చావిద్యాశ్రయత్వాది, బ్రహ్మణః.

అపిచ, అర్థభేదతత్సంసర్గవిశేషబోధనకృతపదవాక్యస్వరూపతాలబ్ధప్రమాణభావస్య శబ్దస్య, నిర్విశేషవస్తుబోధనాసామర్థ్యాత్, న నిర్విశేషవస్తుని శబ్దః ప్రమాణమ్. నిర్విశేషే

త్వాదిశబ్దాస్తు కేనచిద్విశేషేణ విశిష్టతయాఽవగతస్య వస్తునో వస్త్వన్తరావగత విశేష నిషేధపరతయా బోధకాః; ఇతరథా తేషామప్యనవబోధకత్వమేవ; ప్రకృతిప్రత్యయరూపేణ పదస్యైవానేకవిశేషగర్భితత్వాత్, అనేకపదార్థసంసర్గబోధకత్వాచ్చ వాక్యస్య.

అథ స్యాత్; నాస్మాభిర్నిర్విశేషే స్వయంప్రకాశే వస్తుని శబ్దః ప్రమాణమిత్యుచ్యతే, స్వతస్సిద్ధస్య ప్రమాణానపేక్షత్వాత్. సర్వైశ్శబ్దైస్తదుపరాగవిశేషాః జ్ఞాతృత్వాదయస్సర్వే నివర్త్యన్తే; సర్వేషు విశేషేషు నివృత్తేషు, వస్తుమాత్రమనవచ్ఛిన్నం స్వయం ప్రకాశం స్వత ఏవావతిష్ఠత ఇతి. నైతదేవమ్. కేన శబ్దేన తద్వస్తు నిర్దిశ్య తద్గతా విశేషా నిరస్యన్తే? జ్ఞప్తిమాత్రశబ్దేనేతి చేన్న; సోఽపి సవిశేషమేవ వస్త్వవలమ్బతే, ప్రకృతిప్రత్యయ రూపేణ విశేషగర్భత్వాదేవ. *జ్ఞా అవబోధనే ఇతి సకర్మకస్సకర్తృకః క్రియావిశేషః, క్రియాన్తరవ్యావర్తకస్వభావవిశేషశ్చ, ప్రకృత్యాఽవగమ్యతే; ప్రత్యయేన చ లిఙ్గసఙ్ఖ్యాదయః. స్వతస్సిద్ధావప్యేతత్స్వభావవిశేషవిరహే సిద్ధిరేవ న స్యాత్; అన్యసాధనస్వభావతయా హి జ్ఞప్తేః స్వతస్సిద్ధిరుచ్యతే. బ్రహ్మస్వరూపమ్ కృత్స్నం సర్వదా స్వయమేవ ప్రకాశతే చేత్, న తస్మిన్నన్యధర్మాధ్యాసస్సంభవతి. నహి రజ్జుస్వరూపే అవభాసమానే సర్పత్వాదిరధ్యస్యతే. అత ఏవ హి భవద్భిరాచ్ఛాదికావిద్యాఽభ్యుపగమ్యతే. తతశ్చ శాస్త్రీయనివర్తక జ్ఞానస్య బ్రహ్మణి తిరోహితాంశో విషయః. అన్యథా తస్య నివర్తకత్వం చ న స్యాత్. అధిష్ఠానాతిరేకిరజ్జుత్వప్రకాశనేన హి సర్పత్వం బాధ్యతే. ఏకశ్చేద్విశేషో జ్ఞానమాత్రే వస్తుని శబ్దేనాభిధీయతే; స చ బ్రహ్మవిశేషణం భవతీతి, సర్వశ్రుతిప్రతిపాదిత సర్వవిశేషణవిశిష్టం బ్రహ్మ భవతి. అతః, ప్రామాణికానాం న కేనాపి ప్రమాణేన నిర్విశేషవస్తుసిద్ధిః.

నిర్వికల్పకప్రత్యక్షేఽపి, సవిశేషమేవ వస్తు ప్రతీయతే. అన్యథా, సవికల్పకే సోఽయమితి పూర్వావగతప్రకారవిశిష్టప్రత్యయానుపపత్తేః. వస్తుసంస్థానవిశేషరూపత్వాద్గోత్వాదేః నిర్వికల్పకదశాయామపి ససంస్థానమేవ వస్తు ఇత్థమితి ప్రతీయతే. ద్వితీయాదిప్రత్యయేషు తస్యైవ సంస్థాన విశేషస్య అనేకవస్తునిష్ఠతామాత్రం ప్రతీయతే. సంస్థానరూపప్రకారాఖ్యస్య పదార్థస్య అనేకవస్తునిష్ఠతయాఽనేకవస్తువిశేషణత్వం ద్వితీయాది ప్రత్యయావగమ్యమితి ద్వితీయాది ప్రత్యయాస్సవికల్పకా ఇత్యుచ్యన్తే. అతఏవ ఏకస్య పదార్థస్య భిన్నాభిన్నరూపేణ విరుద్ధం ద్వ్యాత్మకత్వం ప్రత్యుక్తమ్. సంస్థానస్య సంస్థానినః ప్రకారతయా పదార్థాన్తరత్వమ్, ప్రకారత్వాదేవ పృథక్సిద్ధ్యనర్హత్వం పృథగనుపలమ్భశ్చేతి, న ద్వ్యాత్మకత్వసిద్ధిః.

అపి చ, నిర్విశేషవస్తువాదినా స్వయంప్రకాశే వస్తుని తదుపరాగవిశేషాస్సర్వే సర్వైశ్శబ్దైర్నిషిధ్యన్త ఇతి వదతా, కే తే శబ్దా నిషేధకా ఇతి వక్తవ్యమ్; *వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమితి వికారనామధేయయోః వాచారమ్భణమాత్రత్వాత్, యత్తత్ర కారణతయోపలక్ష్యతే వస్తుమాత్రం, తదేవ సత్యమన్యదసత్యమితీయం శ్రుతిర్వదతీతి చేత్, నైతదుపపద్యతే, ఏకస్మిన్ విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి ప్రతిజ్ఞాతే, అన్యజ్ఞానేన అన్యజ్ఞానాసంభవం మన్వానస్య, ఏకమేవ వస్తు వికారాద్యవస్థా విశేషేణ పార

మార్త్తికేనైవ నానారూపమవస్థితం చేత్, తత్ర ఏకస్మిన్విజ్ఞాతే తస్మాద్విలక్షణ సంస్థానాన్తరమపి తదేవేతి, తత్ర దృష్టాన్తోఽయం నిదర్శితః; నాత్ర కస్యచిద్విశేషస్య నిషేధకః కోఽపి శబ్దో దృశ్యతే. వాచారమ్భణమితి, వాచా - వ్యవహారేణ ఆరభ్యతే ఇతి ఆరమ్భణమ్, పిణ్డరూప సంస్థితాయాః మృత్తికాయాః నామ చాన్యత్, వ్యవహారశ్చాన్యః; ఘటశరావాదిరూపేణ అవస్థితాయాస్తస్యా ఏవ మృత్తికాయాః అన్యాని నామాని, వ్యవహారాశ్చాన్యాదృశాః; తథాపి సర్వత్ర మృత్తికాద్రవ్యమేకమేవ నానాసంస్థాననానానామధేయాభ్యాం నానా వ్యవహారేణ చారభ్యత ఇతి ఏతదేవ సత్యమిత్యనేన, అన్యజ్ఞానేన అన్యజ్ఞానసంభవో నిదర్శితః, నాత్రకిఞ్చిద్వస్తు నిషిధ్యత ఇతి, పూర్వమేవాయమర్థః ప్రపఞ్చితః. అపి చ; * యేనాశ్రుతం శ్రుతమిత్యాదినా బ్రహ్మవ్యతిరిక్తస్య సర్వస్య మిథ్యాత్వం ప్రతిజ్ఞాతం చేత్, * యథా సోమ్యైకేన మృత్పిణ్డేనేత్యాదిదృష్టాన్తస్సాధ్యవికలస్స్యాత్, రజ్జుసర్పాదివన్మృత్తికావికారస్య ఘటశరావా దేరసత్యత్వం శ్వేతకేతోశ్శుశ్రూషోః ప్రమాణాన్తరేణ యుక్త్యా చాఽసిద్ధమితి; ఏతదపి సిషాధ యిషితమితి చేత్, యథేతి దృష్టాన్తతయోపాదానం న ఘటతే.

సదేవ, ఏకమేవ, ఇత్యవధారణద్వయేన, అద్వితీయమిత్యనేన చ సన్మాత్రాతిరేకి సజాతీయవిజాతీయాః సర్వే విశేషాః నిషిధ్యన్త ఇతి ప్రతీయతే ఇతి చేత్. నైతదేవమ్. కార్యకారణభావావస్థాద్వయావస్థితస్యైకస్య వస్తునః ఏకావస్థావస్థితస్య జ్ఞానేన అవస్థాన్త రావస్థితస్యాపి వస్తునైక్యేన జ్ఞాతతాం దృష్టాన్తేన దర్శయిత్వా శ్వేతకేతోరప్రజ్ఞాతం సర్వస్య బ్రహ్మకారణత్వం చ వక్తుం * సదేవ సోమ్యేదమిత్యారబ్ధమ్. ఇదమగ్రే సదేవాసీదితి, అగ్ర ఇతికాలవిశేషః ఇదం శబ్దవాచ్యస్య ప్రపఞ్చస్య సదాపత్తిరూపాం క్రియాం సద్ద్రవ్యతాం చ వదతి; ఏకమేవేతి చ అస్య నానానామరూపవికారప్రహాణమ్. ఏతస్మిన్ప్రతిపాదితే అస్య జగతః సదుపాదానతా ప్రతిపాదితా భవతి. అన్యత్ర ఉపాదానకారణస్య స్వవ్యతి రిక్తాధిష్ఠాత్రపేక్షాదర్శనేఽపి సర్వవిలక్షణత్వాదస్య సర్వజ్ఞస్య బ్రహ్మణః సర్వశక్తియోగో న విరుద్ధ ఇతి అద్వితీయపదమధిష్ఠాత్రన్తరం నివారయతి. సర్వశక్తియుక్తత్వాదేవ బ్రహ్మణః కాశ్చన శ్రుతయః ప్రథమముపాదానకారణత్వం ప్రతిపాద్య నిమిత్తకారణమపి తదేవేతి ప్రతి పాదయన్తి, యథేయం శ్రుతిః. అన్యాశ్చ శ్రుతయః బ్రహ్మణో నిమిత్తకారణతామఙ్గీకృత్య(?) తస్య (అస్యైవ) ఉపాదానతాది కథమితి పరిచోద్య సర్వశక్తియుక్తత్వాదుపాదానకారణం తదితరాశేషోపకరణం చ బ్రహ్మైవేతి పరిహరన్తి. * కిం స్విద్వనం క ఉ స వృక్ష ఆసీద్యతో ద్యావాపృథివీ నిష్టతక్షుః। మనీషిణో మనసా పృచ్ఛతేదు తద్యదధ్యతిష్ఠద్భువనాని ధారయన్॥ బ్రహ్మవనం బ్రహ్మ స వృక్ష ఆసీద్యతో ద్యావాపృథివీ నిష్టతక్షుః। మనీషిణో మనసా విబ్రవీమి వో బ్రహ్మాధ్యతిష్ఠద్భువనాని ధారయన్నితి సామాన్యతో దృష్టేన విరోధమాశఙ్క్య బ్రహ్మణ స్సర్వవిలక్షణత్వేన పరిహార ఉక్తః. అతః * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదిత్యత్రాపి అగ్ర ఇత్యా ద్యనేకవిశేషాః బ్రహ్మణః ప్రతిపాదితాః; భవదభిమతవిశేషనిషేధవాచీ కోఽపిశబ్దో న దృశ్యతే. ప్రత్యుత జగద్బ్రహ్మణోః కార్యకారణభావజ్ఞాపనాయ అగ్ర ఇతి కాలవిశేషసద్భావః ఆసీదితి క్రియావిశేషః జగదుపాదానతా జగన్నిమిత్తతా చ నిమిత్తోపాదానయోర్భేదనిరసనేన తస్యైవ బ్రహ్మణస్సర్వశక్తియోగశ్చేతి అప్రజ్ఞాతాస్సహస్రశో విశేషా ఏవ ప్రతిపాదితాః. యతో వాస్తవ

కార్యకారణ భావాదిజ్ఞాపనే ప్రవృత్తమిదమ్, అత ఏవ * అసదేవేదమగ్ర ఆసీదిత్యారభ్య అసత్కార్యవాదనిషేధశ్చ క్రియతే * కుతస్తు ఖలు సోమ్యైవం స్యాదితి; ప్రాగసతః ఉత్పత్తిర హేతుకేత్యర్థః. తదేవోపపాదయతి * కథమసతస్సజ్జాయేతేతి. అసత ఉత్పన్నమసదాత్మక మేవ భవతీత్యర్థః; యథా మృద ఉత్పన్నం ఘటాదికం మృదాత్మకమ్. సత ఉత్పత్తిర్నామ వ్యవహారవిశేషహేతుభూతోఽవస్థావిశేషయోగః.

ఏతదుక్తం భవతి-ఏకమేవ కారణభూతద్రవ్యమవస్థాన్తరయోగేన కార్య మిత్యుచ్యత ఇతి ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం ప్రతిపిపాదయిషితమ్; తదసత్కార్యవాదే న సేత్స్యతి. తథా హి - నిమిత్తసమవాయ్యసమవాయిప్రభృతిభిః కారణైరవయవ్యాఖ్యం కార్యం ద్రవ్యాన్తరమేవారభ్యత ఇతి, కారణభూతాద్వస్తునః కార్యస్య వస్త్వన్తరత్వాత్, న తజ్జ్ఞానేనాస్య జ్ఞాతతా కథమపి సంభవతీతి. కథమవయవిద్రవ్యాన్తరం నిరస్యత ఇతి చేత్; కారణగతావస్థాన్తర యోగస్య ద్రవ్యాన్తరోత్పత్తివాదినస్సంప్రతిపన్నస్యైవ ఏకత్వనామాన్తరవ్యవహారాన్తరాదే రుపపాదకత్వాత్, ద్రవ్యాన్తరాదర్శనాచ్చేతి కారణమేవావస్థాన్తరాపన్నం కార్యమిత్యుచ్యత ఇత్యుక్తమ్.

నను నిరధిష్ఠానభ్రమాసంభవజ్ఞాపనాయాసత్కార్యవాదనిరాసః క్రియతే. తథాహి - ఏకం చిద్రూపం సత్యమేవావిద్యాశబలితం జగద్రూపేణ వివర్తత ఇత్యవిద్యాశ్రయత్వాయ మూల కారణం సత్యమిత్యభ్యుపగన్తవ్యమిత్యసత్కార్యవాదనిరాసః. నైతదేవమ్ ఏకవిజ్ఞానేన సర్వ విజ్ఞానప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తముఖేన సత్కార్యవాదస్యైవ ప్రసక్తత్వాదిత్యుక్తమ్; భవత్పక్షే నిరధిష్ఠాన భ్రమాసంభవస్య దురుపపాదత్వాచ్చ. యస్య హి చేతనగతో దోషః పారమార్థికః, దోషా శ్రయత్వం చ పారమార్థికమ్, తస్య పారమార్థికదోషేణ యుక్తస్యాపారమార్థికగన్ధర్వనగరాది దర్శనముపపన్నమ్. యస్య తు దోషశ్చాపారమార్థికః, దోషాశ్రయత్వం చాపారమార్థికమ్, తస్యాపారమార్థికేనాప్యాశ్రయేణ తదుపపన్నమితి, భవత్పక్షే న నిరధిష్ఠానభ్రమాసంభవః.

శోధక వాక్యేష్వపి * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ * ఆనన్దో బ్రహ్మేత్యాదిషు సామానాధికరణ్యవ్యుత్పత్తిసిద్ధానేకగుణవిశిష్టైకార్థాభిధానమవిరుద్ధమితి, సర్వగుణవిశిష్టంబ్రహ్మా భిధీయత ఇతి పూర్వమేవోక్తమ్. * అథాత ఆదేశో నేతి నేతీతి బహుధా నిషేధో దృశ్యత ఇతి చేత్, కిమత్ర నిషిధ్యత ఇతి వక్తవ్యమ్. * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే మూర్తం చైవా మూర్తం చేతి మూర్తామూర్తాత్మకః ప్రపఞ్చస్సర్వోఽపి నిషిధ్యత ఇతి చేత్, బ్రహ్మణో రూపతయాఽప్రజ్ఞాతం సర్వం రూపతయోపదిశ్య పునస్తదేవ నిషేద్ధుమయుక్తమ్, * ప్రక్షా లనాద్ధి పఙ్కస్య దూరాదస్పర్శనం వరమితి న్యాయాత్. కస్తర్హి నిషేధకవాక్యార్థః? సూత్ర కారస్స్వయమేవ వదతి * ప్రకృతైతావత్త్వం హి ప్రతిషేధతి తతో బ్రవీతి చ భూయ ఇతి. ఉత్తరత్ర * అథ నామధేయం సత్యస్య సత్యమితి ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమిత్యాదినా గుణగణస్య ప్రతిపాదితత్వాత్ పూర్వప్రకృతైతావన్మాత్రం న భవతి బ్రహ్మేతి బ్రహ్మణ స్తావన్మాత్రతా ప్రతిషిధ్యతే ఇతి సూత్రస్యార్థః. * నేహ నానాస్తి కిఞ్చనేత్యాదినా నానాత్వ ప్రతిషేధ ఏవ దృశ్యత ఇతి చేత్, అత్రాపి ఉత్తరత్ర * సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశాన ఇతి సత్య

సఙ్కల్పత్వసర్వేశ్వరత్వ ప్రతిపాదనాత్ చేతనాచేతనవస్తుశరీరః ఈశ్వర ఇతి సర్వప్రకారసంస్థితః సర్వేశ్వరస్స ఏక ఏవేతి, తత్ప్రత్యనీకాబ్రహ్మాత్మకనానాత్వం ప్రతిషిద్ధం న భవదభిమతమ్. సర్వాస్వేవంప్రకారాసు శ్రుతిషు ఇయమేవ స్థితిరితి న క్వచిదపి బ్రహ్మణః సవిశేషత్వనిషేధవాచీ కోఽపి శబ్దో దృశ్యతే.

అపి చ నిర్విశేషజ్ఞానమాత్రం బ్రహ్మ, తచ్చాచ్ఛాదకావిద్యాతిరోహితస్వస్వరూపం స్వగతనానాత్వం పశ్యతీత్యయమర్థో న ఘటతే; తిరోధానం నామ ప్రకాశనివారణమ్; స్వరూపాతిరేకి ప్రకాశధర్మానభ్యుపగమేన ప్రకాశస్యైవ స్వరూపత్వాత్, స్వరూపనాశ ఏవ స్యాత్. ప్రకాశపర్యాయం జ్ఞానం నిత్యమ్, స చ ప్రకాశః అవిద్యాతిరోహిత ఇతి బాలిశభాషితమిదమ్. అవిద్యయా ప్రకాశస్తిరోహిత ఇతి, ప్రకాశోత్పత్తిప్రతిబన్ధో వా, విద్యమానస్య వినాశో వా? ప్రకాశస్యానుత్పాద్యత్వాద్వినాశ ఏవ స్యాత్. ప్రకాశః నిత్యో నిర్వికారస్తిష్ఠతీతి చేత్, సత్యామప్యవిద్యాయాం బ్రహ్మణి న కిఞ్చిత్తిరోహితమితి, నానాత్వం పశ్యతీతి భవతామయం వ్యవహారః సత్స్వనిర్వచనీయ ఏవ.

ననుచ, భవతోఽపి విజ్ఞానస్వరూప ఆత్మా అభ్యుపగన్తవ్యః, స చ స్వయంప్రకాశః; తస్యచ దేవాదిస్వరూపాత్మాభిమానే స్వరూపప్రకాశతిరోధానమవశ్యాశ్రయణీయమ్, స్వరూపప్రకాశే సతి స్వాత్మన్యాకారాన్తరాధ్యాసాయోగాత్; అతో భవతశ్చ సమానోఽయం దోషః. కిఞ్చ అస్మాకమేకస్మిన్నేవాత్మని భవదుదీరితం దుర్ఘటత్వమ్; భవతామాత్మానన్త్యాభ్యుపగమాత్సర్వేష్వయం దోషః పరిహరణీయః. అత్రోచ్యతే-స్వాభావతః మలప్రత్యనీకానన్తజ్ఞానానన్దైకస్వరూపమ్, స్వాభావికానవధికాతిశయాపరిమితోదార గుణసాగరమ్, నిమేషకాష్ఠాకలాముహూర్తాదిపరార్ధపర్యన్తాపరిమితవ్యవచ్ఛేద స్వరూపసర్వోత్పత్తిస్థితివినాశాది సర్వపరిణామనిమిత్తభూతకాల కృతపరిణామాస్పృష్టానన్తమహావిభూతి, స్వలీలాపరికరస్వాంశభూతానన్తబద్ధముక్తనానావిధచేతన-తద్భోగ్యభూతానన్తవిచిత్రపరిణామశక్తిచేతనేతరవస్తుజాతాన్తర్యామిత్వకృతసర్వశరీరత్వసర్వప్రకారావస్థానావస్థితమ్, పరం బ్రహ్మ చ వేద్యమ్, తత్సాక్షాత్కారక్షమభగవద్ద్వైపాయన పరాశర వాల్మీకి మను యాజ్ఞవల్క్యగౌతమాపస్తంబప్రభృతిమునిగణప్రణీతవిధ్యర్థవాదమన్త్రరూపవేదమూలేతిహాసపురాణధర్మశాస్త్రోపబృంహితపరమార్థభూతానాదినిధనావిచ్ఛిన్నపాఠసంప్రదాయ - ఋగ్యజుస్సామాథర్వరూపానన్తశాఖం వేదం చ, అభ్యుపగచ్ఛతామస్మాకమ్, కిం న సేత్స్యతి?

యథోక్తం భగవతా ద్వైపాయనేన మహాభారతే - * యో మామజమనాదిం చ వేత్తి లోకమహేశ్వరమ్. * ద్వావిమౌ పురుషౌ లోకే క్షరశ్చాక్షర ఏవ చ । క్షరస్సర్వాణి భూతాని కూటస్థోఽక్షర ఉచ్యతే । ఉత్తమః పురుషస్త్వన్యః పరమాత్మేత్యుదాహృతః । యో లోకత్రయమావిశ్య బిభర్త్యవ్యయ ఈశ్వరః ॥ * కాలం స పచతే తత్ర న కాలస్తత్ర వై ప్రభుః । ఏతే వై నిరయాస్తాత స్థానస్య పరమాత్మనః ॥ అవ్యక్తాదివిశేషాన్తం పరిణామర్ద్ధి సంయుతమ్ । క్రీడా హరేరిదం సర్వం క్షర ఇత్యవధార్యతామ్ ॥ * కృష్ణ ఏవ హి లోకానాముత్పత్తిరపి చాప్యయః । కృష్ణస్య హి కృతే భూతమిదం విశ్వం చరాచరమ్ ॥ ఇతి. కృష్ణస్య

హి కృతే ఇతి కృష్ణస్య శేషభూతమిత్యర్థః. భగవతా పరాశరేణాప్యేవముక్తమ్ - * శుద్ధే మహావిభూత్యాఖ్యే పరే బ్రహ్మణి శబ్ద్యతే । మైత్రేయ భగవచ్ఛబ్దస్సర్వకారణకారణే॥ * జ్ఞానశక్తిబలైశ్వర్యవీర్యతేజాంస్యశేషతః । భగవచ్ఛబ్దవాచ్యాని వినా హేయైర్గుణాదిభిః॥ * ఏవమేష మహాశబ్దో మైత్రేయ భగవానితి । పరమబ్రహ్మభూతస్య వాసుదేవస్య నాన్యగః॥ తత్ర పూజ్యపదార్థోక్తి పరిభాషా సమన్వితః । శబ్దోఽయం నోపచారేణ త్వన్యత్ర హ్యుపచారతః॥ * ఏవమ్ప్రకారమమలం సత్యం వ్యాపకమక్షయమ్ । సమస్తహేయరహితం విష్ణ్వాఖ్యం పరమం పదమ్॥ * కలాముహూర్తాదిమయశ్చ కాలో న యద్విభూతేః పరిణామహేతుః * క్రీడతో బాలకస్యేవ చేష్టాం తస్య నిశామయేతి. మనునాపి * ప్రశాసితారం సర్వేషామణీయాంసమణీయసామిత్యాద్యుక్తమ్. యాజ్ఞవల్క్యేనాపి * క్షేత్రజ్ఞస్యేశ్వరజ్ఞానాద్విశుద్ధిః పరమా మతా ఇత్యాది. ఆపస్తమ్బేనాపి * పూః ప్రాణినస్సర్వగుహాశయస్యేతి. సర్వే ప్రాణినః గుహాశయస్య - పరమాత్మనః పూః - పురం శరీరమిత్యర్థః. ప్రాణిన ఇతి జీవాత్మక భూత సఙ్ఘాతాః.

నను చ కిమనేనాడమ్బరేణ? చోద్యం తు న పరిహృతమ్. ఉచ్యతే. ఏవమభ్యుపగచ్ఛతామస్మాకమ్, ఆత్మధర్మభూతస్య చైతన్యస్య స్వాభావికస్యాపి కర్మణా పారమార్థికం సంకోచం వికాసం చ బ్రువతాం సర్వమిదం పరిహృతమ్. భవతస్తు ప్రకాశ ఏవ స్వరూపమితి, ప్రకాశో న ధర్మభూతః, తస్య సంకోచో వికాసో వా నాభ్యుపగమ్యతే; ప్రకాశప్రసరానుత్పత్తిమేవ తిరోధాన భూతాః కర్మాదయః కుర్వన్తి. అవిద్యా చేత్ తిరోధానం, తిరోధానభూతయా తయా స్వరూపభూతప్రకాశనాశః పూర్వమేవోక్తః. అస్మాకం చావిద్యారూపేణ కర్మణా, స్వరూపనిత్యధర్మభూతజ్ఞానప్రకాశస్సంకుచితః, తేన దేవాదిరూపాత్మాభిమానోభవతీతి విశేషః. యథోక్తమ్ - *అవిద్యా కర్మసంజ్ఞాఽన్యా తృతీయా శక్తిరిష్యతే॥ యయా క్షేత్రజ్ఞశక్తిస్సా వేష్టితా నృప సర్వగా । సంసారతాపానఖిలానవాప్నోత్యతిసన్తతాన్॥ తయా తిరోహితత్వాచ్చ శక్తిః క్షేత్రజ్ఞసంజ్ఞితా । సర్వభూతేషు భూపాల తారతమ్యేన వర్తతే॥ ఇతి. క్షేత్రజ్ఞానాం స్వధర్మభూతజ్ఞానస్య, కర్మసంజ్ఞయా అవిద్యయా సంకోచం వికాసం చ దర్శయతి.

అపిచ, ఆచ్ఛాదికా అవిద్యా శ్రుతిభిశ్శిష్టోపదేశబలాచ్చ బ్రహ్మస్వరూపతిరోధానహేతుదోషరూపా ఆశ్రీయతే. తస్యాశ్చ మిథ్యారూపత్వేన ప్రపఞ్చవత్, స్వదర్శనమూలదోషాపేక్షత్వాత్, న సా మిథ్యాదర్శనమూలదోషస్స్యాదితి, బ్రహ్మైవ మిథ్యాదర్శనమూలం స్యాత్. తస్యాశ్చానాదిత్వేఽపి మిథ్యారూపత్వాదేవ, బ్రహ్మదృశ్యత్వేనైవానాదిత్వాత్ తద్దర్శనమూలపరమార్థదోషానభ్యుపగమాచ్చ, బ్రహ్మైవ తద్దర్శనమూలం స్యాత్. తస్య నిత్యత్వాత్, అనిర్మోక్ష ఏవ. అత ఏవేదమపి నిరస్తమ్ - ఏకమేవ శరీరం జీవవత్ నిర్జీవానీతరాణి శరీరాణి, యథా స్వప్నదృష్టనానావిధశరీరాణాం నిర్జీవత్వమ్; తత్ర స్వప్నే ద్రష్టుశ్శరీరమేకమేవ జీవవత్, తస్య స్వప్నవేలాయాం దృశ్యభూతనానావిధానన్తశరీరాణాం నిర్జీవత్వమేవ. అనేనైకేనైవ అన్యేషాం జీవానాం శరీరాణాంచ పరికల్పితత్వాత్ జీవాః మిథ్యాభూతా-ఇతి. బ్రహ్మణా స్వస్వరూపవ్యతిరిక్తస్య జీవభావస్య సర్వశరీరాణాం చ కల్పితత్వాత్, ఏకస్మిన్నపి శరీరే శరీరవజ్జీవసద్భావస్య మిథ్యారూపత్వాత్, సర్వాణి శరీరాణి మిథ్యారూపాణి, తత్ర

జీవభావశ్చ మిథ్యారూప ఇతి, ఏకస్య శరీరస్య తత్ర జీవసద్భావస్య చ న కశ్చిద్విశేషః. అస్మాకం తు స్వప్నే ద్రష్టుశ్శరీరస్య, తస్మిన్నాత్మసద్భావస్య చ ప్రబోధవేలాయామబాధితత్వాత్. అన్యేషాం శరీరాణాం తద్గతజీవానాంచ బాధితత్వాత్ తే సర్వే మిథ్యాభూతాః, స్వశరీరమేకం తస్మిన్ జీవభావశ్చ పరమార్థ ఇతి విశేషః.

అపిచ, కేన వాఽవిద్యానివృత్తిః, సా చ కీదృశీ? ఇతి వివేచనీయమ్. ఐక్యజ్ఞానం నివర్తకమ్, నివృత్తిశ్చ అనిర్వచనీయప్రత్యనీకాకారా ఇతి చేత్; అనిర్వచనీయప్రత్యనీకం నిర్వచనీయమ్; తచ్చ సద్వా? అసద్వా? ద్విరూపం వా? కోట్యన్తరం న విద్యతే. బ్రహ్మవ్యతిరేకేణైతదభ్యుపగమే పునరప్యవిద్యా న నివృత్తా స్యాత్ - బ్రహ్మైవ చేన్నివృత్తిః, తత్ప్రాగప్యవిశిష్టమితి, వేదాన్తజ్ఞానాత్పూర్వమేవ నివృత్తిస్స్యాత్. ఐక్యజ్ఞానం నివర్తకమ్, తదభావాత్సంసార ఇతి భవద్దర్శనం విహన్యతే.

కిఞ్చ, నివర్తకజ్ఞానస్యాప్యవిద్యారూపత్వాత్ తన్నివర్తనం కేనేతి వక్తవ్యమ్. నివర్తకజ్ఞానం, స్వేతరసమస్తభేదం నివర్త్య క్షణికత్వాదేవ స్వయమేవ నశ్యతి, దావానలవిషనాశనవిషాన్తరవత్, ఇతి చేత్; న. నివర్తకజ్ఞానస్య బ్రహ్మవ్యతిరిక్తత్వేన, తత్స్వరూపతదుత్పత్తివినాశానాం మిథ్యారూపత్వాత్, తద్వినాశరూపాఽవిద్యా తిష్ఠత్యేవేతి, తద్వినాశదర్శనస్య నివర్తకం వక్తవ్యమేవ. దావాగ్న్యాదీనామపి పూర్వావస్థావిరోధిపరిణామపరమ్పరా అవర్జనీయైవ.

అపిచ, చిన్మాత్రబ్రహ్మవ్యతిరిక్తకృత్స్ననిషేధవిషయజ్ఞానస్య కోఽయం జ్ఞాతా? అధ్యాసరూప ఇతి చేన్న; తస్య నిషేధ్యతయా నివర్తకజ్ఞానకర్మత్వాత్ తత్కర్తృత్వానుపపత్తేః. బ్రహ్మస్వరూపమేవేతి చేత్, న; బ్రహ్మణః నివర్తకజ్ఞానం ప్రతి జ్ఞాతృత్వం కిం స్వరూపమ్? ఉతాధ్యస్తమ్? అధ్యస్తం చేత్; అయమధ్యాసః, తన్మూలావిద్యాన్తరం చ, నివర్తకజ్ఞానావిషయతయా తిష్ఠత్యేవ. తన్నివర్తకాన్తరాభ్యుపగమే తస్యాపి త్రిరూపతయా అనవస్థైవ. సర్వస్య హి జ్ఞానస్య త్రిరూపత్వవిరహే జ్ఞానత్వమేవ హీయతే, కస్యచిత్ కఞ్చన అర్థవిశేషం ప్రతి సిద్ధిరూపత్వాజ్జ్ఞానస్య. త్రిరూపత్వవిరహే భవతాం స్వరూపభూతజ్ఞానవత్ నివర్తకజ్ఞానమప్యనివర్తకం స్యాత్. బ్రహ్మస్వరూపస్యైవ జ్ఞాతృత్వాభ్యుపగమే అస్మదీయపక్ష ఏవ పరిగృహీతస్స్యాత్. నివర్తకజ్ఞాన స్వరూపజ్ఞాతృత్వం చ స్వనివర్త్యాన్తర్గతమితి వచనం భూతలవ్యతిరిక్తం కృత్స్నం ఛిన్నం దేవదత్తేనేత్యస్యామేవ ఛేదనక్రియాయామ్ అస్యాశ్ఛేదనక్రియాయాః ఛేత్తృత్వస్య చ ఛేద్యాన్తర్భావవచనవదుపహాస్యమ్.

అపిచ, నిఖిలభేదనివర్తకమిదమైక్యజ్ఞానం కేన జాతమితి వివేచనీయమ్; శ్రుత్యైవేతి చేన్న. తస్యాః బ్రహ్మవ్యతిరిక్తాయాః అవిద్యాపరికల్పితత్వాత్ ప్రపఞ్చబాధకజ్ఞానోత్పాదకత్వం న సమ్భవతి. తథాహి-దుష్టకారణజన్యమపి రజ్జుసర్పజ్ఞానం దుష్టకారణజన్యేన రజ్జురియం న సర్ప ఇతిజ్ఞానేన న బాధ్యతే. రజ్జుసర్పజ్ఞానభయే వర్తమానే కేనచిద్భ్రాన్తేన పురుషేణ రజ్జురియం న సర్ప ఇత్యుక్తేఽపి, అయం భ్రాన్త ఇతి జ్ఞానే సతి, తద్వచనం రజ్జుసర్పజ్ఞానస్య బాధకం న భవతి, భయం చ న నివర్తతే. ప్రయోజకజ్ఞానవతః శ్రవణవేలాయామేవ హి

బ్రహ్మవ్యతిరిక్తత్వేన శ్రుతేరపి భ్రాన్తిమూలత్వం జ్ఞాతమితి. కిఞ్చ, నివర్తకజ్ఞానస్య జ్ఞాతుః తత్సామగ్రీభూతశాస్త్రస్య చ, బ్రహ్మవ్యతిరిక్తతయా యది బాధ్యత్వముచ్యతే, హన్త తర్హి ప్రపఞ్చనివృత్తేర్మిథ్యాత్వమాపతతీతి ప్రపఞ్చస్య సత్యతా స్యాత్; స్వప్నదృష్టపురుషవాక్యావగతపుత్రాదిమరణస్య మిథ్యాత్వేన పుత్రాది సత్యతావత్.

కిఞ్చ, తత్త్వమస్యాదివాక్యం న ప్రపఞ్చస్య బాధకమ్, భ్రాన్తిమూలత్వాత్, భ్రాన్తప్రయుక్తరజ్జుసర్పబాధకవాక్యవత్. నను చ స్వప్నే కస్మింశ్చిద్భయే వర్తమానే స్వప్నదశాయామేవ అయం స్వప్నః ఇతి జ్ఞాతే సతి పూర్వభయనివృత్తిర్దృష్టా, తద్వదత్రాపి సంభవతీతి; నైవమ్; స్వప్నవేలాయామేవ సోఽపి స్వప్న ఇతి జ్ఞాతే సతి పునర్భయానువృత్తిరేవ దృష్టేతి న కశ్చిద్విశేషః; శ్రవణవేలాయామేవ సోఽపి స్వప్న ఇతి జ్ఞాతమేవేత్యుక్తమ్

యదపి చేదముక్తమ్ – భ్రాన్తిపరికల్పితత్వేన మిథ్యారూపమపి శాస్త్రం సదద్వితీయం బ్రహ్మేతి బోధయతి. తస్య సతో బ్రహ్మణో విషయస్య పశ్చాత్తనబాధాదర్శనాత్ బ్రహ్మ సుస్థితమేవేతి; తదయుక్తమ్; శూన్యమేవ తత్త్వమితి వాక్యేన తస్యాపి బాధితత్వాత్. ఇదం భ్రాన్తిమూలం వాక్యమితి చేత్, సదద్వితీయం బ్రహ్మేతివాక్యమపి భ్రాన్తిమూలమితి త్వయైవోక్తమ్. పశ్చాత్తనబాధాదర్శనం తు సర్వశూన్యవాక్యస్యైవేతి విశేషః. సర్వశూన్యవాదినః బ్రహ్మవ్యతిరిక్తవస్తుమిథ్యాత్వవాదినశ్చ స్వపక్షసాధనప్రమాణపారమార్థ్యానభ్యుపగమేన అభియుక్తైర్వాదానధికార ఏవ ప్రతిపాదితః * అధికారోఽనుపాయత్వాన్న వాదే శూన్యవాదినః, ఇతి.

అపిచ ప్రత్యక్షదృష్టస్య ప్రపఞ్చస్య మిథ్యాత్వం కేన ప్రమాణేన సాధ్యతే? ప్రత్యక్షస్య దోషమూలత్వేనాన్యథాసిద్ధిసంభవాత్, నిర్దోషం శాస్త్రమనన్యథాసిద్ధం ప్రత్యక్షస్య బాధకమితి చేత్; కేన దోషేణ జాతం ప్రత్యక్షమనన్తభేదవిషయమితి వక్తవ్యమ్. అనాదిభేదవాసనాఖ్యదోషజాతం ప్రత్యక్షమితి చేత్; హన్త తర్హి అనేనైవ దోషేణ జాతం శాస్త్రమపీతి ఏకదోషమూలత్వాచ్ఛాస్త్రప్రత్యక్షయోర్న బాధ్యబాధకభావసిద్ధిః. ఆకాశవాయ్వాదిభూతతదారబ్ధశబ్దస్పర్శాదియుక్త మనుష్యత్వాదిసంస్థానసంస్థితపదార్థగ్రాహి ప్రత్యక్షమ్; శాస్త్రం తు ప్రత్యక్షాద్యపరిచ్ఛేద్యసర్వాన్తరాత్మత్వసత్యత్వాద్యనన్తవిశేషణవిశిష్టబ్రహ్మస్వరూపతదుపాసనాద్యారాధనప్రకారతత్ప్రాప్తిపూర్వకతత్ప్రసాదలభ్యఫలవిశేష తదనిష్టకరణమూలనిగ్రహవిశేషవిషయమ్; ఇతి శాస్త్రప్రత్యక్షయోర్న విరోధః. అనాదినిధనావిచ్ఛిన్నపాఠసంప్రదాయతాద్యనేకగుణవిశిష్టస్య శాస్త్రస్య బలీయస్త్వం వదతా ప్రత్యక్షపారమార్థ్యమవశ్యమభ్యుపగన్తవ్యమిత్యలమనేన శ్రుతిశతవితతివాతవేగపరాహత – కుదృష్టిదుష్టయుక్తిజాలతూలనిరసనేనేత్యుపరమ్యతే.

(అథ భాస్కరమతనిరాకరణమ్.)

ద్వితీయే తు పక్షే ఉపాధిబ్రహ్మవ్యతిరిక్తవస్త్వన్తరానభ్యుపగమాత్, బ్రహ్మణ్యేవోపాధిసంసర్గాత్, ఔపాధికాస్సర్వే దోషాః బ్రహ్మణ్యేవ భవేయుః. తతశ్చాపహతపాప్మత్వాది నిర్దోషశ్రుతయస్సర్వా విహన్యన్తే. యథా ఘటాకాశాదేః పరిచ్ఛిన్నతయా మహాకాశాద్వైలక్షణ్యం పరస్పరభేదశ్చ దృశ్యతే; తత్రస్థా దోషా వా గుణా వా అనవచ్ఛిన్నే మహాకాశే న

సంబధ్యన్తే, ఏవముపాధి కృతభేదవ్యవస్థితజీవగతా దోషాః అనుపహితే పరే బ్రహ్మణి న సంబధ్యన్తే ఇతి చేత్; నైతదుపపద్యతే. నిరవయవస్యాకాశస్య అనవచ్ఛేద్యస్య ఘటాదిభిశ్ఛేదాసంభవాత్తేనైవాకాశేన ఘటాదయస్సంయుక్తా ఇతి బ్రహ్మణోఽప్యచ్ఛేద్యత్వాద్బ్రహ్మైవోపాధి సంయుక్తం స్యాత్. ఘటసంయుక్తాకాశప్రదేశః అన్యస్మాదాకాశప్రదేశాద్భిద్యతే ఇతి చేత్; ఆకాశస్యైకస్యైవ ప్రదేశభేదేన ఘటాదిసంయోగాత్ ఘటాదౌ గచ్ఛతి తస్య చ ప్రదేశస్య అనియమ ఇతి, తద్వత్ బ్రహ్మణ్యేవ ప్రదేశభేదానియమేనోపాధిసంసర్గాత్ ఉపాధౌ గచ్ఛతి సంయుక్తవియుక్తబ్రహ్మప్రదేశభేదాచ్చ బ్రహ్మణ్యేవోపాధిసంసర్గః క్షణేక్షణే బన్ధో మోక్షశ్చ భవతీతి సన్తః పరిహసన్తి.

నిరవయవస్యాకాశస్యైవ శ్రోత్రేన్ద్రియత్వేపి ఇన్ద్రియవ్యవస్థావత్ బ్రహ్మణ్యపి వ్యవస్థోపపద్యతే ఇతి చేత్ న; వాయువిశేష సంస్కృతకర్ణప్రదేశసంయుక్తస్యైవాకాశప్రదేశస్యేన్ద్రియత్వాత్ తస్య చ ప్రదేశాన్తరాద్భేదానియమేఽపి ఇన్ద్రియవ్యవస్థోపపద్యతే. ఆకాశస్య తు సర్వేషాం శరీరేషు గచ్ఛత్సు అనియమేన సర్వప్రదేశసంయోగ ఇతి బ్రహ్మణ్యప్యుపాధిసంయోగప్రదేశానియమ ఏవ. ఆకాశస్య స్వరూపేణైవ శ్రోత్రేన్ద్రియత్వమభ్యుపగమ్యాపి ఇన్ద్రియవ్యవస్థోక్తా. పరమార్థతస్తు ఆకాశో న శ్రోత్రేన్ద్రియమ్; వైకారికాదహఙ్కారాదేకాదశేన్ద్రియాణి జాయన్తే ఇతి హి వైదికాః. యథోక్తం భగవతా పరాశరేణ— * తైజసానీన్ద్రియాణ్యాహుర్దేవా వైకారికా దశ । ఏకాదశం మనశ్చాత్ర దేవా వైకారికాః స్మృతాః॥ ఇతి. అయమర్థః — వైకారికః తైజసః భూతాదిః ఇతి త్రివిధోఽహఙ్కారః; స చ క్రమాత్ సాత్త్వికో రాజసస్తామసశ్చ. తత్ర తామసాద్భూతాదేరాకాశాదీని భూతాని జాయన్త ఇతి సృష్టిక్రమముక్త్వా, తైజసాద్రాజసాహఙ్కారాదేకాదశేన్ద్రియాణి జాయన్త ఇతి పరమతముపన్యస్య. సాత్త్వికాహఙ్కారాత్ వైకారికాణి ఇన్ద్రియాణి జాయన్త ఇతి స్వమతముచ్యతే* దేవా వైకారికాః స్మృతాః ఇతి. దేవాః—ఇన్ద్రియాణి. ఏవమ్ ఆహఙ్కారికాణామిన్ద్రియాణాం భూతైశ్చాప్యాయనం మహాభారతే ఉచ్యతే. భౌతికత్వేఽపీన్ద్రియాణామ్ ఆకాశాదిభూతవికారత్వాదేవ ఆకాశాదిభూతపరిణామ విశేషాః వ్యవస్థితా ఏవ, శరీరవత్ పురుషాణామిన్ద్రియాణి భవన్తీతి; బ్రహ్మణ్యచ్ఛేద్యే నిరవయవే నిర్వికారే త్వనియమేనానన్తహేయోపాధిసంసర్గదోషో దుష్పరిహార ఏవేతి శ్రద్ధధానానామేవాయం పక్ష ఇతి శాస్త్రవిదో న బహుమన్యన్తే. స్వరూపపరిణామాభ్యుపగమాత్ అవికారశ్రుతిర్బాధ్యతే నిరవద్యతా చ. బ్రహ్మణః శక్తిపరిణామ ఇతి చేత్; కేయం శక్తిరిత్యుచ్యతే? కిం బ్రహ్మపరిణామరూపా? ఉత బ్రహ్మణోఽనన్యాకాఽపీతి? ఉభయపక్షేఽపి స్వరూపపరిణామోఽవర్జనీయ ఏవ.

(అథ యాదవప్రకాశమతనిరాకరణమ్.)

తృతీయేఽపి పక్షే; జీవబ్రహ్మణోర్భేదవదభేదస్య చాభ్యుపగమాత్ తస్య చ తద్భావాత్ సౌభరిభేదవత్ స్వావతారభేదవచ్చ సర్వస్యేశ్వరభేదత్వాత్ సర్వే జీవగతా దోషాస్తస్యైవ స్యుః. ఏతదుక్తం భవతి — ఈశ్వరః స్వరూపేణైవ సురనరతిర్యక్స్థావరాది భేదేనావస్థిత ఇతి హి తదాత్మకత్వ వర్ణనం క్రియతే; తథా సతి ఏకమృత్పిణ్డారబ్ధ ఘటశరావాదిగతాన్యుదకాహరణాదీని సర్వకార్యాణి యథా తస్యైవ భవన్తి, ఏవం సర్వజీవగత సుఖదుఃఖాది

సర్వమ్ ఈశ్వరగతమేవ స్యాదితి. ఘటకరకాదిసంస్థానానుపయుక్తమృద్ద్రవ్యం యథా కార్యా
న్తరానన్వితమ్ ఏవమేవ సురపశుమనుజాదిజీవత్వానుపయుక్తేశ్వరః సర్వజ్ఞస్సత్యసఙ్కల్ప
త్వాది గుణాకర ఇతి చేత్; సత్యమ్; స ఏవేశ్వరః ఏకేనాంశేన కల్యాణగుణా
కరః స ఏవచాన్యేనాంశేన హేయగుణాకరః ఇత్యుక్తం, ద్వయోరంశయోరీశ్వరత్వావిశే
షాత్. ద్వావంశౌ వ్యవస్థితావితి చేత్ కస్తేన లాభః? ఏకస్యైవ ఏకేనాంశేన నిత్యదుఃఖిత్వాత్
అంశాన్తరేణ సుఖిత్వమపి నేశ్వరత్వాయ కల్పతే. యథా దేవదత్తస్యైకస్మిన్ హస్తే చన్దన
పఙ్కానులేపః కేయూరకటకాఙ్గులీయకాలఙ్కారః, ఏతస్యైవాన్యస్మిన్ హస్తే ముద్గరాభి
ఘాతః కాలానలజ్వాలానుప్రవేశశ్చ, తద్వదేవ ఈశ్వరస్య స్యాదితి బ్రహ్మాజ్ఞానపక్షాదపి పాపీయా
నయం భేదాభేదపక్షః, అపరిమితదుఃఖస్య పారమార్థికత్వాత్ సంసారిణామనన్తత్వేన దుస్తర
త్వాచ్చ. తస్మాద్విలక్షణోఽయం జీవాంశః ఇతి చేత్, ఆగతోఽసి తర్హి మదీయం పన్థానమ్.
ఈశ్వరస్య స్వరూపేణ తాదాత్మ్యవర్ణనే స్యాదయం దోషః; ఆత్మశరీరభావేన తు తాదాత్మ్య
ప్రతిపాదనే న కశ్చిద్దోషః. ప్రత్యుత నిఖిలభువననియమనాదిర్మహాన్ గుణగణః ప్రతిపాదితో
భవతి. సామానాధికరణ్యం చ ముఖ్యవృత్తమ్.

అపిచ ఏకస్య వస్తునో హి భిన్నాభిన్నత్వం విరుద్ధత్వాన్న సంభవతీత్యుక్తమ్. ఘటస్య
పటాద్భిన్నత్వే సతి తస్య తస్మిన్నభావః; అభిన్నత్వే సతి తస్య చ భావ ఇతి ఏకస్మిన్కాలే
చైకస్మిన్దేశే చైకస్య హి పదార్థస్య యుగపత్సద్భావోఽసద్భావశ్చ విరుద్ధః. జాత్యాత్మనా
భావః వ్యక్త్యాత్మనా చాభావః ఇతి చేత్; జాతేః ముణ్డేన వ్యక్త్యా చాభేదే సతి ఖణ్డే ముణ్డ
స్యాపి సద్భావప్రసఙ్గః. ఖణ్డేన చ జాతేరభిన్నత్వే సద్భావః భిన్నత్వే అసద్భావః; అశ్వే మహిష
త్వస్యేవేతి విరోధో దుష్పరిహార ఏవ. జాత్యాదేర్వస్తుసంస్థానతయా వస్తునః ప్రకారత్వాత్
ప్రకారప్రకారిణోశ్చ పదార్థాన్తరత్వం ప్రకారస్య పృథక్సిద్ధ్యనర్హత్వం పృథగనుపలమ్భశ్చ తస్య
సంస్థానస్య చానేకవస్తుషు ప్రకారతయాఽవస్థితిశ్చ ఇత్యాది పూర్వమేవోక్తమ్. సోఽయమితి
బుద్ధిః ప్రకారైక్యాత్, అయమపి దణ్డీతి బుద్ధివత్. అయమేవ చ జాత్యాదిః ప్రకారో వస్తునో
భేద ఇత్యుచ్యతే; తద్యోగ ఏవ వస్తు భిన్నమితి వ్యవహారహేతురిత్యర్థః. స చ వస్తునో భేదవ్యవ
హారహేతుః స్వస్య చ, సంవేదనవత్; యథా సంవేదనం వస్తునో వ్యవహారహేతుః స్వస్య వ్యవ
హారహేతుశ్చ భవతి. అత ఏవ సన్మాత్రగ్రాహి ప్రత్యక్షం న భేదగ్రాహి ఇత్యాదివాదా నిరస్తాః.
జాత్యాదిసంస్థానసంస్థితస్యైవ వస్తునః ప్రత్యక్షేణ గృహీతత్వాత్ తస్యైవ సంస్థానరూప
జాత్యాదేః ప్రతియోగ్యపేక్షయా భేదవ్యవహారహేతుత్వాచ్చ. స్వరూపపరిణామదోషశ్చ
పూర్వమేవోక్తః.

(అథ స్వపక్షప్రతిష్ఠాపనమ్.)

* యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ పృథివ్యా అన్తరో యం పృథివీ న వేద యస్య పృథివీ
శరీరం యః పృథివీమన్తరో యమయతి ఏష త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృతః, * య ఆత్మని తిష్ఠ
న్నాత్మనోఽన్తరో యమాత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమన్తరో యమయతి స
త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృతః, * యః పృథివీమన్తరే సంచరన్ యస్య పృథివీ శరీరం యం పృథివీ
న వేద ఇత్యాది; * యోఽక్షరమన్తరే సంచరన్ యస్యాక్షరం శరీరం యమక్షరం న వేద

యో మృత్యుమన్తరే సంచరన్ యస్య మృత్యుశ్శరీరం యం మృత్యుర్న వేద ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మాఽపహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణః, * ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయా సమానం వృక్షం పరిషస్వజాతే, తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తి అనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి. * అన్తఃప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానాం సర్వాత్మా, * తత్సృష్ట్వా, తదేవానుప్రావిశత్, తదనుప్రవిశ్య, సచ్చ త్యచ్చాభవత్, ఇత్యాది; * సత్యం చానృతం చ సత్యమభవత్, * అనేన జీవేనాత్మనా ఇత్యాది, * పృథగాత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వా జుష్టస్తతస్తేనామృతత్వమేతి, * భోక్తా భోగ్యం ప్రేరితారం చ మత్వా సర్వం ప్రోక్తం త్రివిధం బ్రహ్మమేతత్, * నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామేకో బహూనాం యో విదధాతి కామాన్, * ప్రధానక్షేత్రజ్ఞపతిర్గుణేశః, * జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావజావీశనీశౌ, ఇత్యాదిశ్రుతిశతైః తదుపబృంహణైః * జగత్సర్వం శరీరం తే స్థైర్యం తే వసుధాతలమ్. * యత్కించిత్సృజ్యతే యేన సత్త్వజాతేన వై ద్విజ। తస్య సృజ్యస్య సంభూతౌ తత్సర్వం వై హరేస్తనుః॥ * అహమాత్మా గుడాకేశ సర్వభూతాశయస్థితః * సర్వస్య చాహం హృది సన్నివిష్టో మత్తస్స్మృతిర్జ్ఞానమపోహనం చేత్యాది వేదవిదగ్రేసరవాల్మీకిపరాశరద్వైపాయనవచోభిశ్చ పరస్య బ్రహ్మణః, సర్వస్యాత్మత్వావగమాత్ చిదచిదాత్మకస్య వస్తునస్తచ్ఛరీరత్వావగమాచ్చ శరీరస్య చ శరీరిణం ప్రతిప్రకారతయైవ పదార్థత్వాత్ శరీరశరీరిణోశ్చ ధర్మభేదేఽపి తయోరసఙ్కరాత్ సర్వశరీరంబ్రహ్మేతి బ్రహ్మణో వైభవం ప్రతిపాదయద్భిస్సామానాధికరణ్యాదిభిర్ముఖ్యవృత్తైస్సర్వచేతనాచేతనప్రకారం బ్రహ్మైవాభిధీయతే.

సామానాధికరణ్యం హి ద్వయోః పదయోః ప్రకారద్వయముఖేనైకార్థనిష్ఠత్వమ్; తస్య చైతస్మిన్పక్షే ముఖ్యతా. తథా హి-తత్త్వమ్ ఇతి సామానాధికరణ్యే తదిత్యనేన జగత్కారణం సర్వకల్యాణగుణాకరం నిరవద్యం బ్రహ్మోచ్యతే; త్వమితి చ చేతనసమానాధికరణవృత్తేన జీవాన్తర్యామిరూపి తచ్ఛరీరం తదాత్మతయాఽవస్థితం తత్ప్రకారం బ్రహ్మోచ్యతే. ఇతరేషు పక్షేషు సామానాధికరణ్యహానిః బ్రహ్మణస్సదోషతా చ స్యాత్.

ఏతదుక్తం భవతి - * బ్రహ్మైవైవమవస్థితమిత్యత్ర ఏవంశబ్దార్థభూతప్రకారతయైవ విచిత్రచేతనాచేతనాత్మక ప్రపఞ్చస్య స్థూలస్య సూక్ష్మస్య చ సద్భావః; తథా చ * బహుస్యాం ప్రజాయేయేత్యయమర్థస్సంపన్నో భవతి. తస్యైవేశ్వరస్య కార్యతయా కారణతయా చ నానాసంస్థానసంస్థితస్య సంస్థానతయా చిదచిద్వస్తుజాతమవస్థితమితి.

నను చ సంస్థానరూపేణ ప్రకారతయా ఏవంశబ్దార్థత్వం జాతిగుణయోరేవ దృష్టం న ద్రవ్యస్య. స్వతన్త్రసిద్ధియోగ్యస్య పదార్థస్య ఏవంశబ్దార్థతయా ఈశ్వరస్య ప్రకారమాత్రత్వమయుక్తమితి చేత్; ఉచ్యతే - ద్రవ్యస్యాపి దణ్డకుణ్డలాదేః ద్రవ్యాన్తరప్రకారత్వం దృష్టమేవ. నను చ దణ్డాదేః స్వతన్త్రస్య ద్రవ్యాన్తర ప్రకారత్వే మత్వర్థీయప్రత్యయో దృష్టః; యథా దణ్డీ కుణ్డలీ ఇతి; అతః గోత్వాదితుల్యతయా చేతనాచేతనస్య ద్రవ్యభూతస్య వస్తునః ఈశ్వరప్రకారతయా సామానాధికరణ్యేన ప్రతిపాదనం న యుజ్యతే. అత్రోచ్యతే - గౌరశ్వో మనుష్యో దేవ ఇతి భూతసఙ్ఘాతరూపాణాం ద్రవ్యాణామేవ, దేవదత్తో మనుష్యో జాతః

పుణ్యవిశేషేణ, యజ్ఞదత్తో గౌర్జాతః పాపేన కర్మణా, అన్యశ్చేతనః పుణ్యాతిరేకేణ దేవో జాతః ఇత్యాది దేవాదిశరీరాణాం చేతనప్రకారతయా లోకవేదయోః సామానాధికరణ్యేన ప్రతిపాదనం దృష్టమ్.

అయమర్థః. జాతిర్వా ద్రవ్యం వా గుణో వా న తత్రాదరః; కంచన ద్రవ్యవిశేషం ప్రతి విశేషణతయైవ యస్య సద్భావః తస్య తదపృథక్సిద్ధేస్తత్ప్రకారతయా తత్సామానాధి కరణ్యేన ప్రతిపాదనం యుక్తమ్. యస్య పునర్ద్రవ్యస్య పృథక్సిద్ధస్యైవ కదాచిత్ క్వచిద్ద్రవ్యా న్తర ప్రకారత్వమిష్యతే తత్ర మత్వర్థీయప్రత్యయ ఇతి విశేషః. ఏవమేవ, స్థావరజఙ్గమాత్మకస్య సర్వస్య వస్తునః ఈశ్వరశరీరత్వేన తత్ప్రకారతయైవ స్వరూపసద్భావ ఇతి తత్ప్రకారీ ఈశ్వర ఏవ తత్తచ్ఛబ్దేనాభిధీయత ఇతి తత్సామానాధికరణ్యేన ప్రతిపాదనం యుక్తమ్. తదే తత్సర్వం పూర్వమేవ నామరూపవ్యాకరణశ్రుతివివరణే ప్రపఞ్చితమ్. అతః ప్రకృతిపురుష మహదహఙ్కారతన్మాత్రభూతేన్ద్రియతదారబ్ధచతుర్దశభువనాత్మకబ్రహ్మాణ్డ - తదన్తర్వర్తిదేవ తిర్యఙ్మనుష్యస్థావరాదిసర్వప్రకారసంస్థానసంస్థితం కార్యమపి సర్వం బ్రహ్మైవేతి కారణభూత బ్రహ్మవిజ్ఞానాదేవ సర్వం విజ్ఞాతం భవతీతి ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానముపపన్నతరమ్. తదేవం కార్యకారణభావాదిముఖేన కృత్స్నస్య చిదచిద్వస్తునః పరబ్రహ్మప్రకారతయా తదాత్మకత్వ ముక్తమ్.

నను చ పరస్య బ్రహ్మణః స్వరూపేణ పరిణామాస్పదత్వం నిర్వికారనిరవద్యశ్రుతి వ్యాకోపప్రసఙ్గేన నివారితమ్. * ప్రకృతిశ్చ ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తానుపరోధాదితి ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞాన ప్రతిజ్ఞామృత్తత్కార్యదృష్టాన్తాభ్యాం పరమపురుషస్య జగదుపాదానకారణత్వం చ ప్రతిపాది తమ్; ఉపాదానకారణత్వం చ పరిణామాస్పదత్వమేవ; కథమిదముపపద్యతే? అత్రోచ్యతే- సజీవస్య ప్రపఞ్చస్యావిశేషేణ కారణత్వముక్తమ్; తత్ర ఈశ్వరస్య జీవరూపపరిణామాభ్యుప గమే * నాత్మాశ్రుతేర్నిత్యత్వాచ్చ తాభ్యః ఇతి విరుధ్యతే; వైషమ్యనైర్ఘృణ్యపరిహారశ్చ జీవానామనాదిత్వాభ్యుపగమేన తత్తత్కర్మనిమిత్తతయా ప్రతిపాదితః * వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే న సాపేక్షత్వాత్ * నకర్మావిభాగాదితి చేన్నానాదిత్వాదుపపద్యతే చాప్యుపలభ్యతే చ ఇతి. అకృతాభ్యాగమకృత విప్రణాశప్రసఙ్గశ్చానిత్యత్వేఽభిహితః. తథా ప్రకృతేరప్యనాదితా శ్రుతిభిః ప్రతిపాదితా. * అజామేకాం లోహితశుక్లకృష్ణాం బహ్వీం ప్రజాం జనయన్తీం సరూపామ్ । అజో హ్యేకో జుషమాణోఽనుశేతే జహాత్యేనాం భుక్తభోగామజోఽన్యః॥ ఇతి ప్రకృతిపురుషయోరజత్వం దర్శయతి. * అస్మాన్మాయీ సృజతే విశ్వమేతత్తస్మింశ్చాన్యో మాయయా సన్నిరుద్ధః, మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు మహేశ్వరమ్ ॥ ఇతి ప్రకృతిరేవ స్వరూపేణ వికారాస్పదమితి చ దర్శయతి; * గౌరనాద్యన్తవతీ సా జనిత్రీ భూతభావనీ ఇతి చ.

స్మృతిశ్చ * ప్రకృతిం పురుషం చైవ విద్ధ్యనాదీ ఉభావపి * భూమిరాపోఽనలో వాయుః ఖం మనో బుద్ధిరేవ చ । అహఙ్కార ఇతీయం మే భిన్నా ప్రకృతిరష్టధా । అపరేయ మితస్త్వన్యాం ప్రకృతిం విద్ధి మే పరామ్। జీవభూతాం మహాబాహో యయేదం ధార్యతే జగత్ ॥ * ప్రకృతిం స్వామవష్టభ్య విసృజామి పునఃపునః * మయాఽధ్యక్షేణ ప్రకృతిసూ

యతే సచరాచరమ్ ఇత్యాదికా. ఏవం చ ప్రకృతేరపి ఈశ్వరశరీరత్వాత్ ప్రకృతిశబ్దోఽపి తదాత్మభూతస్యేశ్వరస్య తత్ప్రకారసంస్థితస్య వాచకః; పురుష శబ్దోపి తదాత్మభూతస్యేశ్వరస్య పురుషప్రకారసంస్థితస్య వాచకః; అతః తద్వికారాణామపి తథైవేశ్వర ఆత్మా. తదాహ- * వ్యక్తం విష్ణుస్తథాఽవ్యక్తం పురుషః కాల ఏవ చ * స ఏవ క్షోభకో బ్రహ్మన్ క్షోభ్యశ్చ పరమేశ్వరః ఇతి. అతః ప్రకృతిప్రకారసంస్థితే పరమాత్మని ప్రకారభూత ప్రకృత్యంశే వికారః ప్రకార్యంశే చావికారః, ఏవమేవ జీవప్రకారసంస్థితే పరమాత్మని చ ప్రకారభూత జీవాంశే సర్వే చాపురుషార్థాః, ప్రకార్యంశః నియన్తా నిరవద్యః సర్వకల్యాణగుణాశ్రయః సత్యసంకల్ప ఏవ. తథా చ సతి కారణావస్థ ఈశ్వర ఏవేతి తదుపాదానకజగత్ కార్యావస్థోఽపి స ఏవేతి కార్యకారణయోరనన్యత్వం సర్వశ్రుత్యవిరోధశ్చ భవతి. తదేవం నామరూపవిభాగానర్హసూక్ష్మదశాపన్నప్రకృతిపురుషశరీరం బ్రహ్మ కారణావస్థమ్; జగతః తదాపత్తిరేవ చ ప్రలయః; నామరూపవిభాగవిభక్తస్థూలచిదచిద్వస్తుశరీరం బ్రహ్మ కార్యావస్థమ్; బ్రహ్మణః తథావిధస్థూలభావ ఏవ(జగతః) సృష్టిరిత్యుచ్యతే.

యథోక్తం భగవతా పరాశరేణ * ప్రధానపుంసోరజయోః కారణం కార్యభూతయోరితి. తస్మాత్ ఈశ్వరప్రకారభూతసర్వావస్థప్రకృతిపురుషవాచినశ్శబ్దాః తత్ప్రకారవిశిష్టతయాఽవస్థితే పరమాత్మని ముఖ్యతయా వర్తన్తే, జీవాత్మవాచి దేవమనుష్యాదిశబ్దవత్. యథా దేవమనుష్యాదిశబ్దాః దేవమనుష్యాది ప్రకృతిపరిణామవిశేషాణాం జీవాత్మప్రకారతయైవ పదార్థత్వాత్ ప్రకారిణి జీవాత్మని ముఖ్యతయా వర్తన్తే. తస్మాత్ సర్వస్య చిదచిద్వస్తునః పరమాత్మశరీరతయా తత్ప్రకారత్వాత్ పరమాత్మని ముఖ్యతయా వర్తన్తే సర్వే తద్వాచకాశ్శబ్దాః.

అయమేవ ఆత్మశరీరభావః పృథక్సిద్ధ్యనర్హాధారాధేయభావః నియన్తృనియామ్యభావః శేషశేషిభావశ్చ. సర్వాత్మనా ఆధారతయా నియన్తృతయా శేషితయా చ ఆప్నోతీత్యాత్మా, సర్వాత్మనా ఆధేయతయా నియామ్యతయా శేషతయా చ అపృథక్సిద్ధం ప్రకారభూతమితి ఆకారః శరీరమితి చోచ్యతే. ఏవమేవ హి జీవాత్మనస్స్వశరీరసంబన్ధః. ఏవమేవ పరమాత్మనః సర్వశరీరత్వేన సర్వశబ్దవాచ్యత్వమ్, తదాహ శ్రుతిగణః * సర్వే వేదా యత్పదమామనన్తి * సర్వే వేదా యత్రైకం భవన్తి, ఇతి. తస్యైకస్య వాచ్యత్వాదేకార్థవాచినో భవన్తీత్యర్థః, * ఏకో దేవో బహుధా సంనివిష్టః * సహైవ సన్తం న విజానన్తి దేవాః, ఇత్యాది. దేవాః - ఇన్ద్రియాణి. దేవమనుష్యాదీనామన్తర్యామితయాఽఽత్మత్వేన నివిశ్య సహైవ సన్తం తేషామిన్ద్రియాణి మనఃపర్యన్తాని న విజానన్తీత్యర్థః.

తథా చ పౌరాణికాని వచాంసి * నతాస్స్మ సర్వవచసాం ప్రతిష్ఠా యత్ర శాశ్వతీ. వాచ్యే హి వచసః ప్రతిష్ఠా. * కార్యాణాం కారణం పూర్వం వచసాం వాచ్యముత్తమమ్ * వేదైశ్చ సర్వైరహమేవ వేద్యః ఇత్యాదీని. సర్వాణి హి వచాంసి సశరీరాత్మవిశిష్టమన్తర్యామిణమేవాచక్షతే. * హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరణవాణి, ఇతి హి శ్రుతిః.

తథా చ మానవం వచః * ప్రశాసితారం సర్వేషామణీయాంసమణీయసామ్ ।
రుక్మాభం స్వప్నధీగమ్యం విద్యాత్తు పురుషం పరమ్ ॥ అన్తః ప్రవిశ్య – అన్తర్యామితయా
సర్వేషాం ప్రశాసితారం – నియన్తారమ్. అణీయాంసః–ఆత్మానః, కృత్స్నస్యాచేతనస్య వ్యాపక
తయా సూక్ష్మభూతాస్తే; తేషామపి వ్యాపకత్వాత్తేభ్యోఽపి సూక్ష్మతర ఇత్యర్థః. రుక్మాభః–
ఆదిత్యవర్ణః, స్వప్నధీగమ్యః – స్వప్నకల్పబుద్ధిప్రాప్యః, విశదతమప్రత్యక్షతాపన్నానుధ్యానైక
లభ్య ఇత్యర్థః. * ఏనమేకే వదన్త్యగ్నిం మరుతోఽన్యే ప్రజాపతిమ్ । ఇన్ద్రమేకే పరే
ప్రాణమపరే బ్రహ్మ శాశ్వతమ్॥ ఇతి; ఏకే – వేదాః ఇత్యర్థః, ఉక్తరీత్యా పరస్యైవ బ్రహ్మణ
స్సర్వస్య ప్రశాసితృత్వేన సర్వాన్తరాత్మతయా ప్రవిశ్యావస్థితత్వాత్, అగ్న్యాదయోఽపి శబ్దాః
శాశ్వతబ్రహ్మశబ్దవత్ తస్యైవ వాచకా భవన్తీత్యర్థః.

తథా చ స్మృత్యన్తరమ్– యే యజన్తి పితౄన్ దేవాన్ బ్రాహ్మణాన్ సహుతాశ
నాన్ । సర్వభూతాన్తరాత్మానం విష్ణుమేవ యజన్తి తే॥ ఇతి; పితృదేవబ్రాహ్మణ హుతాశనాది
శబ్దాః తన్ముఖేన తదన్తరాత్మభూతస్య విష్ణోరేవ వాచకాః, ఇత్యుక్తం భవతి.

అత్రేదం సర్వశాస్త్రహృదయమ్–జీవాత్మానః స్వయమసఙ్కుచితాపరిచ్ఛిన్ననిర్మల
జ్ఞానస్వరూపాస్సన్తః కర్మరూపావిద్యావేష్టితాః తత్తత్కర్మానురూపజ్ఞానసఙ్కోచమాపన్నాః
బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తవివిధవిచిత్రదేహేషు ప్రవిష్టాః తత్తద్దేహోచితలబ్ధజ్ఞానప్రసరాః తత్తద్దేహా
త్మాభిమానినః తదుచితకర్మాణి కుర్వాణాః తదనుగుణసుఖదుఃఖోపభోగరూపసంసారప్రవాహం
ప్రతిపద్యన్తే. ఏతేషాం సంసారమోచనం భగవత్ప్రపత్తిమన్తరేణ నోపపద్యత ఇతి తదర్థం
ప్రథమమేషాం దేవాదిభేదరహితజ్ఞానైకాకారతయా సర్వేషాం సామ్యం ప్రతిపాద్య తస్యాపి
స్వరూపస్య భగవచ్ఛేషతైకస్వరూపైకరసతయా భగవదాత్మకతామపి ప్రతిపాద్య, భగవత్స్వ
రూపంచ హేయప్రత్యనీకకల్యాణైకతానతయా సకలేతరవిసజాతీయమ్, అనవధికాతిశయా
సఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణగణాశ్రయమ్, స్వసఙ్కల్పప్రవృత్తసమస్తచిదచిద్వస్తుజాతతయా సర్వ
స్యాత్మభూతం ప్రతిపాద్య తదుపాసనం సాఙ్గం తత్ప్రాపకం ప్రతిపాదయన్తి శాస్త్రాణీతి.

యథోక్తమ్–* నిర్వాణమయ ఏవాయమాత్మా జ్ఞానమయోఽమలః। దుఃఖాజ్ఞాన
మలా ధర్మాః ప్రకృతేస్తే న చాత్మనః॥ ప్రకృతిసంసర్గకృతకర్మమూలత్వాన్నాత్మస్వరూప
ప్రయుక్తా ధర్మా ఇత్యర్థః. ప్రాప్తాప్రాప్తవివేకేన ప్రకృతేరేవ ధర్మాః ఇత్యుక్తమ్. * విద్యా
వినయసంపన్నే బ్రాహ్మణే గవి హస్తిని। శుని చైవ శ్వపాకే చ పణ్డితాస్సమదర్శినః॥ ఇతి; దేవ
తిర్యఙ్మనుష్యస్థావరరూపప్రకృతిసంసృష్టస్యాత్మనః, స్వరూపవివేచనీ బుద్ధిః యేషాం తే పణ్డితాః–
తత్తత్ప్రకృతివిశేషవివిక్తాత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానవన్తః, తత్రతత్రాత్యన్తవిషమాకారే వర్తమాన
మాత్మానం సమానాకారం పశ్యన్తీతి సమదర్శినః ఇత్యుక్తమ్. తదిదమాహ –*ఇహైవ తైర్జితః
సర్గో యేషాం సామ్యే స్థితం మనః। నిర్దోషం హి సమం బ్రహ్మ. తస్మాద్బ్రహ్మణి తే స్థితాః॥ ఇతి
నిర్దోషమ్–దేవాదిప్రకృతివిశేషసంసర్గరూపదోషరహితమ్, స్వరూపేణావస్థితం సర్వమాత్మవస్తు
నిర్వాణరూపజ్ఞానైకాకారతయా సమమిత్యర్థః.

తస్యైవంభూతస్యాత్మనః భగవచ్ఛేషతైకరసతా, తన్నియామ్యతా, తదేకాధారతా
చ, తచ్ఛరీరతత్తనుప్రభృతిభిశ్శబ్దైః, తత్సామానాధికరణ్యేన చ శ్రుతిస్మృతీతిహాసపురాణా

దిషు ప్రతిపాద్యతే ఇతి పూర్వమేవోక్తమ్. * దైవీ హ్యేషా గుణమయీ మమ మాయా దురత్యయా। మామేవ యే ప్రపద్యన్తే మాయామేతాం తరన్తి తే॥ ఇతి తస్యైతస్యాత్మనః కర్మకృతవిచిత్రగుణమయప్రకృతిసంసర్గరూపాత్ సంసారాన్మోక్షః భగవత్ప్రపత్తిమన్తరేణ నోపపద్యతే ఇత్యుక్తం భవతి; * నాన్యః పన్థా ఽయనాయ విద్యతే ఇత్యాదిభిశ్శ్రుతిభిశ్చ. * మయా తతమిదం సర్వం జగదవ్యక్తమూర్తినా। మత్స్థాని సర్వభూతాని నచాహం తేష్వవస్థితః॥ న చ మత్స్థాని భూతాని పశ్య మే యోగమైశ్వరమ్॥ ఇతి సర్వశక్తియోగాత్ స్వైశ్వర్యవైచిత్ర్యముక్తమ్. తదాహ - * విష్టభ్యాహమిదం కృత్స్నమేకాంశేన స్థితో జగత్, ఇతి. అనన్తవిచిత్రమహాశ్చర్యరూపం జగత్ మమ అయుతాయుతాంశాంశేనఆత్మతయా ప్రవిశ్య, సర్వం మత్సంకల్పేన విష్టభ్య అనేన రూపేణ అనన్తమహావిభూతిః, అపరిమితోదారగుణసాగరః నిరతిశయాశ్చర్యభూతః, స్థితోఽహమిత్యర్థః.

తదిదమాహ - * ఏకత్వే సతి నానాత్వం నానాత్వే సతి చైకతా। అచిన్త్యం బ్రహ్మణో రూపం కస్తద్వేదితుమర్హతి॥ ఇతి. ప్రశాసితృత్వేనైక ఏవ సన్; విచిత్రచిదచిద్వస్తుష్వన్తరాత్మతయా ప్రవిశ్య, తత్తద్రూపేణ విచిత్రప్రకారః విచిత్రకర్మ కారయన్, నానారూపతాం భజతే. ఏవం స్వల్పాల్పాంశేన సర్వాశ్చర్యమయం నానారూపం జగత్ తదన్తరాత్మతయా ప్రవిశ్య విష్టభ్య నానాత్వేనావస్థితోఽపి సన్, అనవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణగణః సర్వేశ్వరేశ్వరః పరబ్రహ్మభూతః పురుషోత్తమః నారాయణః నిరతిశయాశ్చర్యభూతః నీలతోయదసఙ్కాశః, పుణ్డరీకదలామలాయతేక్షణః సహస్రాంశుః సహస్రకిరణః పరమే వ్యోమ్ని * యో వేద నిహితం గుహాయాం పరమే వ్యోమన్ * తదక్షరే పరమే వ్యోమన్ ఇత్యాదిశ్రుతిసిద్ధ ఏక ఏవావతిష్ఠతే.

బ్రహ్మవ్యతిరిక్తస్య కస్యచిదపి వస్తునః ఏకస్వభావస్య ఏకకార్యశక్తియుక్తస్య ఏకరూపస్య రూపాన్తరయోగః స్వభావాన్తరయోగః శక్త్యన్తరయోగశ్చ న ఘటతే. తస్యైకస్య పరస్య బ్రహ్మణః సర్వవస్తువిసజాతీయతయా సర్వస్వభావత్వం సర్వశక్తియోగశ్చేతి, ఏకస్యైవ విచిత్రానన్తనానారూపతా చ పునరప్యనన్తాపరిమితాశ్చర్యయోగేనైకరూపతా చ న విరుద్ధేతి వస్తుమాత్రసామ్యాత్ విరోధచిన్తా న యుక్తేత్యర్థః. యథోక్తమ్ - * శక్తయస్సర్వభావానామచిన్త్యజ్ఞానగోచరాః। యతోఽతో బ్రహ్మణస్తాస్తు సర్గాద్యా భావశక్తయః॥ భవన్తి తపతాం శ్రేష్ఠ పావకస్య యథోష్ణతా. ఏతదుక్తం భవతి - సర్వేషామగ్నిజలాదీనాం భావానామేకస్మిన్నపి భావే దృష్టైవ శక్తిః తద్విసజాతీయభావాన్తరేఽపీతి న చిన్తయితుం యుక్తా, జలాదావదృష్టాఽపి తద్విసజాతీయే పావకే భాసకత్వోష్ణత్వాదిశక్తిర్యథా దృశ్యతే, ఏవమేవ సర్వవస్తు విసజాతీయే బ్రహ్మణి సర్వసామ్యం నానమాతుం యుక్తమితి. అతః విచిత్రానన్తశక్తియుక్తం బ్రహ్మేత్యర్థః. తదాహ - * జగదేతన్మహాశ్చర్యం రూపం యస్య మహాత్మనః। తేనాశ్చర్యవరేణాహం భవతా కృష్ణ సఙ్గతః॥ ఇతి.

తదేతన్నానావిధానన్తశ్రుతినికరశిష్టపరిగృహీతతద్వ్యాఖ్యానపరిశ్రమాదవధారితమ్. తథాహి - ప్రమాణాన్తరాపరిదృష్టాపరిమితపరిణామానేకతత్త్వనియతక్రమవిశిష్టౌ సృష్టిప్రలయౌ బ్రహ్మణోఽనేకవిధాశ్శ్రుతయో వదన్తి. * నిరవద్యం నిరఞ్జనమ్ * విజ్ఞానమ్ * ఆనన్దమ్

*నిర్వికారమ్ *నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తమ్ * నిర్గుణమ్ ఇత్యాదికాః నిర్గుణం జ్ఞానస్వరూపం బ్రహ్మేతి కాశ్చన శ్రుతయోఽభిదధతి. * నేహ నానాస్తి కిఞ్చన, మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి. * యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేత్, తత్కేన కం విజానీయాత్, ఇత్యాదికాః నానాత్వనిషేధవాదిన్యస్సన్తి కాశ్చన శ్రుతయః. * యస్సర్వజ్ఞ స్సర్వవిద్యస్య జ్ఞానమయంతపః, * సర్వాణి రూపాణి విచిత్య ధీరః, నామాని కృత్వాఽభివదన్యదాస్తే * సర్వే నిమేషా జజ్ఞిరే విద్యుతః పురుషాదధి * అపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకోఽవిజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసంకల్పః ఇతి సర్వస్మిన్ జగతి హేయతయాఽవగతం సర్వం గుణం ప్రతిషిధ్య, నిరతిశయకల్యాణగుణానన్త్యం సర్వజ్ఞతాం సర్వశక్తియోగం సర్వనామరూపవ్యాకరణం సర్వస్యాధారతాంచ కాశ్చన శ్రుతయో బ్రువతే. * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమ్ * ఏకస్సన్ బహుధా విచారమ్ ఇత్యాదికాః బ్రహ్మసృష్టం జగన్నానాకారం ప్రతిపాద్య తదైక్యం చ ప్రతిపాదయన్తి కాశ్చన శ్రుతయః. * పృథగాత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వా, * భోక్తా భోగ్యం ప్రేరితారం చ మత్వా, * ప్రజాపతిరకామయత ప్రజాస్సృజేయేతి, * పతిం విశ్వస్యాత్మేశ్వరం శాశ్వతం శివమచ్యుతమ్, * తమీశ్వరాణాం పరమం మహేశ్వరం తం దేవతానాం పరమంచ దైవతమ్. * సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానః ఇత్యాదికాః బ్రహ్మణస్సర్వస్మాదన్యత్వం సర్వస్యేశితవ్యత్వమ్ ఈశ్వరత్వంచ బ్రహ్మణః సర్వస్య శేషతాం పతిత్వం చేశ్వరస్య కాశ్చన. * అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానాం సర్వాత్మా, * ఏష త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృతః, * యస్య పృథివీ శరీరం యస్యాపశ్శరీరం యస్య తేజశ్శరీరమ్ ఇత్యాది, * యస్యావ్యక్తం శరీరం యస్యాక్షరం శరీరం యస్య మృత్యుశ్శరీరం యస్యాత్మా శరీరమ్ ఇతి బ్రహ్మవ్యతిరిక్తస్య సర్వస్య వస్తునః బ్రహ్మణశ్చ శరీరాత్మభావం దర్శయన్తి కాశ్చన–ఇతి నానారూపాణాం వాక్యానామవిరోధో ముఖ్యార్థాపరిత్యాగశ్చ యథా సంభవతి తథైవ వర్ణనీయం; వర్ణితంచ.

అవికారశ్రుతయః స్వరూపపరిణామపరిహారాదేవ ముఖ్యార్థాః. నిర్గుణవాదాశ్చ ప్రాకృతహేయగుణనిషేధవిషయతయా వ్యవస్థితాః. నానాత్వనిషేధవాదాశ్చ ఏకస్యైవ బ్రహ్మణశ్శరీరతయా ప్రకారభూతం సర్వం చేతనాచేతనం వస్త్వితి, సర్వస్యాత్మతయా సర్వప్రకారం బ్రహ్మైవావస్థితమితి సురక్షితాః. సర్వవిలక్షణత్వపతిత్వేశ్వరత్వకల్యాణగుణాకరత్వసత్యకామత్వసత్యసఙ్కల్పత్వాదివాక్యం తదభ్యుపగమాదేవ సురక్షితమ్. జ్ఞానానన్దమాత్రవాది చ సర్వస్మాదన్యస్య, సర్వకల్యాణగుణాశ్రయస్య సర్వేశ్వరస్య, సర్వశేషిణః, సర్వాధారస్య, సర్వోత్పత్తిస్థితిప్రలయహేతుభూతస్య, నిరవద్యస్య, నిర్వికారస్య, సర్వాత్మభూతస్య పరస్య బ్రహ్మణః స్వరూపనిరూపకధర్మః మలప్రత్యనీకానన్దరూపజ్ఞానమేవేతి, స్వప్రకాశతయా స్వరూపమపి జ్ఞానమేవేతి చ ప్రతిపాదనాదనుపాలితమ్. ఐక్యవాదాశ్చ శరీరాత్మభావేన సామానాధికరణ్య ముఖ్యార్థతోపపాదనాదేవ సుస్థితాః.

ఏవంచ సతి అభేదో వా భేదో వా ద్వ్యాత్మకతా వా, వేదాన్తవేద్యః కోఽయమర్థః సమర్థితో భవతి? సర్వస్య వేదవేద్యత్వాత్ సర్వం సమర్థితమ్ — సర్వశరీరతయా సర్వప్రకారం బ్రహ్మైవావస్థితమిత్యభేదః సమర్థితః; ఏకమేవ బ్రహ్మ నానాభూతచిదచిద్వస్తుప్రకారం

నానాత్వేనావస్థితమితి భేదాభేదౌ; అచిద్వస్తునశ్చ చిద్వస్తునశ్చ ఈశ్వరస్య చ స్వరూపస్వభావవైలక్షణ్యాత్ అసంకరాచ్చ భేదస్సమర్థితః.

నను చ * తత్త్వమసి శ్వేతకేతో * తస్య తావదేవ చిరమిత్యైక్యజ్ఞానమేవ పరమపురుషార్థలక్షణమోక్షసాధనమితి గమ్యతే; నైతదేవమ్. — * పృథగాత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వా జుష్టస్తతస్తేనామృతత్వమేతీతి, ఆత్మానం ప్రేరితారఞ్చ — అన్తర్యామిణం పృథక్ మత్వా, తతః — పృథక్త్వజ్ఞానాద్ధేతోః తేన — పరమాత్మనా జుష్టః అమృతత్వమేతీతి సాక్షాదమృతత్వప్రాప్తిసాధనమాత్మనో నియన్తుశ్చ పృథగ్భావజ్ఞానమేవేత్యవగమ్యతే. ఐక్యవాక్యవిరోధాదేతదపరమార్థసగుణబ్రహ్మప్రాప్తివిషయమిత్యభ్యుపగన్తవ్యమితి చేత్; పృథక్త్వజ్ఞానస్యైవ సాక్షాదమృతత్వప్రాప్తిసాధనత్వశ్రవణాత్ విపరీతం కస్మాన్న భవతి?

ఏతదుక్తం భవతి—ద్వయోస్తుల్యయోర్విరోధే సతి అవిరోధేన తయోర్విషయో వివేచనీయ ఇతి. కథమవిరోధ ఇతి చేత్, అన్తర్యామిరూపేణావస్థితస్య పరస్య బ్రహ్మణః శరీరతయా ప్రకారత్వాత్ జీవాత్మనః తత్ప్రకారం బ్రహ్మైవ త్వమితి శబ్దేనాభిధీయతే, తథైవ జ్ఞాతవ్యమితి తస్య వాక్యస్యార్థః. ఏవంభూతాజ్జీవాత్ తదాత్మతయాఽవస్థితస్య పరమాత్మనో నిఖిలదోషరహితతయా సత్యసఙ్కల్పత్వాద్యనవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణాకరత్వేన చ యః పృథగ్భావః, సోఽనుసన్ధేయ ఇతి అస్య వాక్యస్య విషయః — ఇత్యయమర్థః పూర్వమేవాసకృదుక్తః. *భోక్తా భోగ్యం ప్రేరితారం చ మత్వా, ఇతి, భోగ్యభూతస్య వస్తునః అచేతనత్వం పరమార్థత్వం సతతవికారాస్పదత్వమిత్యాదయస్స్వభావాః, భోక్తుః జీవాత్మనశ్చ అమలాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానానన్దస్వభావస్యైవ అనాదికర్మరూపావిద్యాకృతనానావిధజ్ఞానసఙ్కోచవికాసౌ భోగ్యభూతాచిద్వస్తుసంసర్గశ్చ పరమాత్మోపాసనాన్మోక్షశ్చేత్యాదయస్స్వభావాః, ఏవంభూతభోక్తృభోగ్యయోరన్తర్యామిరూపేణావస్థానం స్వరూపేణ చాపరిమితగుణౌఘాశ్రయత్వేనావస్థానమితి పరస్య బ్రహ్మణః త్రివిధావస్థానం జ్ఞాతవ్యమిత్యర్థః.

* తత్త్వమసీతి సద్విద్యాయాముపాస్యం బ్రహ్మ సగుణం, సగుణబ్రహ్మప్రాప్తిశ్చ ఫలమిత్యభియుక్తైః పూర్వాచార్యైః వ్యాఖ్యాతం. యథోక్తం వాక్యకారేణ— * యుక్తం తద్గుణకోపాసనాత్, ఇతి. వ్యాఖ్యాతం చ ద్రమిడాచార్యేణ విద్యావికల్పం వదతా — * యద్యపి సచ్చిత్తో న నిర్భుగ్నదైవతం గుణగణం మనసాఽనుధావేత్, తథాఽప్యన్తర్గుణామేవ దేవతాం భజతే ఇతి తత్రాపి సగుణైవ దేవతా ప్రాప్యతే, ఇతి. సచ్చిత్తః—సద్విద్యానిష్ఠః. న నిర్భుగ్నదైవతం గుణగణం మనసాఽనుధావేత్ — అపహతపాప్మత్వాదికల్యాణగుణగణం దైవతాద్విభక్తం యద్యపి దహరవిద్యానిష్ఠ ఇవ సచ్చిత్తో న స్మరేత్; తథాఽప్యన్తర్గుణామేవ దేవతాం భజతే — దేవతాస్వరూపానుబన్ధిత్వాత్సకలకల్యాణగుణగణస్య కేనచిత్పరదేవతాసాధారణేన నిఖిలజగత్కారణత్వాదినా గుణేనోపాస్యమానాఽపి దేవతా వస్తుతస్స్వరూపానుబన్ధిసర్వకల్యాణగుణగణవిశిష్టైవోపాస్యతే; అతః సగుణమేవ బ్రహ్మ తత్రాపి ప్రాప్యమితి సద్విద్యాదహరవిద్యయోర్వికల్ప ఇత్యర్థః.

నను చ సర్వస్య జన్తోః పరమాత్మా అన్తర్యామీ, తన్నియామ్యం చ సర్వమిత్యుక్తమ్; ఏవంచ సతి విధినిషేధశాస్త్రాణామధికారీ న దృశ్యతే. యః స్వబుద్ధ్యైవ ప్రవృత్తినివృత్తిశక్తః

స ఏవం కుర్యాన్న కుర్యాదితి విధినిషేధయోగ్యః; న చైష దృశ్యతే. సర్వస్మిన్ ప్రవృత్తి జాతే సర్వస్య ప్రేరకః పరమాత్మా కారయితేతి తస్య సర్వనియమనం ప్రతిపాదితమ్. శ్రూయతే చ – * ఏష ఏవ సాధు కర్మ కారయతి తం యమేభ్యో లోకేభ్య ఉన్నినీషతి ఏష ఏవాసాధు కర్మ కారయతి తం యమధో నినీషతీతి. సాధ్వసాధుకర్మకారయితృత్వాన్నైర్ఘృణ్యాంచ.

అత్రోచ్యతే – సర్వేషామేవ చేతనానాం చిచ్ఛక్తియోగః ప్రవృత్తిశక్తియోగః ఇత్యాది సర్వం ప్రవృత్తినివృత్తిపరికరం సామాన్యేన సంవిధాయ తన్నిర్వహణాయ తదాధారో భూత్వా అన్తః ప్రవిశ్య అనుమన్తృతయా చ నియమనం కుర్వన్ శేషిత్వేనావస్థితః పరమాత్మా; ఏతదాహితశక్తిస్సన్ ప్రవృత్తినివృత్త్యాది స్వయమేవ కురుతే; ఏవం కుర్వాణమీక్షమాణః పరమాత్మా ఉదాసీన ఆస్తే; అతస్సర్వముపపన్నమ్. సాధ్వసాధుకర్మకారయితృత్వం తు వ్యవస్థిత విషయం న సర్వసాధారణమ్. యస్తు పూర్వం స్వయమేవాతిమా(త్రమా)త్రానుకూల్యే ప్రవృత్తః, తం ప్రతి ప్రీతః స్వయమేవ భగవాన్ కల్యాణబుద్ధియోగదానం కుర్వన్ కల్యాణే ప్రవర్తయతి. యః పునరతిమాత్ర (౦) ప్రాతికూల్యే ప్రవృత్తః, తస్య తు క్రూరాం బుద్ధిం దదత్ స్వయమేవ క్రూరేష్వేవ కర్మసు ప్రేరయతి భగవాన్. యథోక్తం భగవతా – * తేషాం సతతయుక్తానాం భజతాం ప్రీతిపూర్వకమ్। దదామి బుద్ధియోగం తం యేన మాముపయాన్తి తే॥ * తేషామేవాను కమ్పార్థమహమజ్ఞానజం తమః। నాశయామ్యాత్మభావస్థో జ్ఞానదీపేన భాస్వతా॥ * తానహం ద్విషతః క్రూరాన్ సంసారేషు నరాధమాన్। క్షిపామ్యజస్రమశుభానాసురీష్వేవ యోనిషు॥ ఇతి.

సోఽయం పరబ్రహ్మభూతః పురుషోత్తమః నిరతిశయపుణ్యసఞ్చయక్షీణాశేషజన్మోపచితపాపరాశేః పరమపురుషచరణారవిన్దశరణాగతిజనితతదాభిముఖ్యస్య సదాచార్యోపదేశోపబృంహితశాస్త్రాధిగతతత్త్వయాథాత్మ్యావబోధపూర్వకాహరహరుపచీయమానశమదమ తపశ్శౌచక్షమార్జవభయాభయస్థానవివేకదయాహింసాద్యాత్మగుణోపేతస్య వర్ణాశ్రమోచిత పరమపురుషారాధనవేషనిత్యనైమిత్తికకర్మోపసంహృతి నిషిద్ధపరిహారనిష్ఠస్య పరమపురుషచర ణారవిన్దయుగలన్యస్తాత్మాత్మీయస్య తద్భక్తికారితానవరతస్తుతిస్మృతి నమస్కృతి[వన్దన]యతనకీర్తన గుణశ్రవణవచన ధ్యానార్చనప్రణామాది ప్రీతపరమకారుణికపురుషోత్తమప్రసాదవిధ్వస్తస్వాన్త ధ్వాన్తస్య అనన్యప్రయోజనానవరతనిరతిశయప్రియవిశదతమప్రత్యక్షతాపన్నానుధ్యానరూప భక్త్యైకలభ్యః. తదుక్తం పరమగురుభిః భగవద్యామునాచార్యపాదైః— * ఉభయపరికర్మిత స్వాన్తస్య ఐకాన్తికాత్యన్తిక భక్తియోగలభ్యః ఇతి. జ్ఞానయోగకర్మయోగసంస్కృతాన్తః కరణస్యేత్యర్థః. తథా చ శ్రుతిః – * విద్యాం చావిద్యాంచ యస్తద్వేదోభయం సహ। అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయాఽమృతమశ్నుతే॥ ఇతి. అత్రావిద్యాశబ్దేన విద్యేతరత్ వర్ణాశ్రమా చారాది పూర్వోక్తం కర్మోచ్యతే; విద్యాశబ్దేన చ భక్తిరూపాపన్నం ధ్యానముచ్యతే. యథోక్తమ్ – * ఇయాజ సోఽపి సుబహూన్ యజ్ఞాన్ జ్ఞానవ్యపాశ్రయః। బ్రహ్మవిద్యామధిష్ఠాయ తర్తుం మృత్యుమవిద్యయా॥ ఇతి. * తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి, నాన్యః పన్థా అయనాయ విద్యతే, * య ఏనం విదురమృతాస్తే భవన్తి, * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమ్, * స యో హ వై తత్పరమం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి ఇత్యాది. * వేదనశబ్దేన ధ్యానమేవాభిహితం, * నిధిధ్యాసితవ్య ఇత్యాదినైకార్థ్యాత్. తదేవ ధ్యానం పునరపి విశినష్టి–

*నాయమాత్మా ప్రవచనేన లభ్యో న మేధయా న బహునా శ్రుతేన, యమేవైష వృణుతే తేన లభ్యస్తస్యైష ఆత్మా వివృణుతే తనూంస్వామ్॥ ఇతి. భక్తిరూపాపన్నానుధ్యానేనైవ లభ్యతే న కేవలవేదనమాత్రేణ, * న మేధయా ఇతి కేవలస్య నిషిద్ధత్వాత్.

ఏతదుక్తం భవతి - యోఽయం ముముక్షుః వేదాన్తవిహితవేదనరూపధ్యానాదినిష్ఠః, యదా తస్య తస్మిన్నేవానుధ్యానే అనవధికాతిశయా ప్రీతిర్జాయతే, తదైవ తేన లభ్యతే పరమపురుష ఇతి. యథోక్తం భగవతా - * పురుషస్స పరః పార్థ భక్త్యా లభ్యస్త్వనన్యయా, *భక్త్యా త్వనన్యయా శక్య అహమేవంవిధోఽర్జున । జ్ఞాతుం ద్రష్టుం చ తత్త్వేన ప్రవేష్టుం చ పరన్తప॥ * భక్త్యామామభిజానాతి యావాన్యశ్చాస్మి తత్త్వతః। తతో మాం తత్త్వతో జ్ఞాత్వా విశతే తదనన్తరమ్॥ ఇతి. తదనన్తరం మాం తత ఏవ - భక్తేః విశతే ఇత్యర్థః. భక్తిరపి నిరతిశయప్రియానన్యప్రయోజనస్వేతరవైతృష్ణ్యావహజ్ఞానవిశేష ఏవేతి తద్యుక్త ఏవ తేన పరేణాత్మనా వరణీయో భవతీతి తేన లభ్యతే - ఇతి శ్రుత్యర్థః. ఏవంవిధపరభక్తిరూపజ్ఞానవిశేషస్యోత్పాదకః పూర్వోక్తాహరహరుపచీయమానజ్ఞానపూర్వకకర్మానుగృహీతభక్తియోగ ఏవ. యథోక్తం భగవతా పరాశరేణ - * వర్ణాశ్రమాచారవతా పురుషేణ పరః పుమాన్ । విష్ణురారాధ్యతే పన్థా నాన్యస్తత్తోషకారకః॥ ఇతి. నిఖిలజగదుద్ధరణాయ అవనితలేఽవతీర్ణః పరబ్రహ్మభూతః పురుషోత్తమః స్వయమేవైతదుక్తవాన్ - * స్వకర్మనిరతస్సిద్ధిం యథా విన్దతి తచ్ఛృణు । యతః ప్రవృత్తిర్భూతానాం యేన సర్వమిదం తతమ్॥ స్వకర్మణా తమభ్యర్చ్య సిద్ధిం విన్దతి మానవః॥ ఇతి యథోదితక్రమపరిణతభక్త్యేకలభ్య ఏవ.

భగవద్బోధాయనటఙ్కద్రమిడగుహదేవకపర్దిభారుచిప్రభృత్యవిగీతశిష్టపరిగృహీతపురాతనవేదవేదాన్తవ్యాఖ్యానసువ్యక్తార్థశ్రుతినికరదర్శితోఽయం పన్థాః. అనేన చార్వాకశాక్యౌలూక్యాక్షపాదక్షపణకకపిలపతఞ్జలిమతానుసారిణో వేదబాహ్యాః వేదావలమ్బికుదృష్టిభిస్సహ నిరస్తాః. వేదావలమ్బినామపి యథావస్థితవస్తువిపర్యస్తదృశాం బాహ్యసామ్యం మనునైవోక్తమ్ - * యా వేదబాహ్యాస్స్మృతయః యాశ్చ కాశ్చ కుదృష్టయః। సర్వాస్తా నిష్ఫలాః ప్రేత్య తమోనిష్ఠా హితాస్స్మృతాః॥ ఇతి. రజస్తమోభ్యామస్పృష్టముత్తమం సత్త్వమేవ యేషాం స్వాభావికో గుణః, తేషామేవ వైదికరుచిః వేదార్థయాథాత్మ్యావబోధశ్చేత్యర్థః. యథోక్తం మాత్స్యే - * సంకీర్ణాస్సాత్త్వికాశ్చైవ రాజసాస్తామసాస్తథా, ఇతి కేచిద్బ్రహ్మకల్పాస్సంకీర్ణాః కేచిత్సత్త్వప్రాయాః కేచిద్రజఃప్రాయాః కేచిత్తమఃప్రాయాః ఇతి కల్పవిభాగముక్త్వా సత్త్వరజస్తమోమయానాం తత్త్వానాం మాహాత్మ్యవర్ణనఞ్చ తత్తత్కల్పప్రోక్తపురాణేషు సత్త్వాదిగుణమయేన బ్రహ్మణా క్రియత ఇతి చోక్తమ్ - * యస్మిన్ కల్పే తు యత్ప్రోక్తం పురాణం బ్రహ్మణా పురా। తస్యతస్య తు మాహాత్మ్యం తత్స్వరూపేణ వర్ణ్యతే॥ ఇతి. విశేషతశ్చోక్తమ్— * అగ్నేశ్శివస్య మాహాత్మ్యం తామసేషు ప్రకీర్త్యతే । రాజసేషు చ మాహాత్మ్యమధికం బ్రహ్మణో విదుః॥ సాత్త్వికేష్వథ కల్పేషు మాహాత్మ్యమధికం హరేః। తేష్వేవ యోగసంసిద్ధా గమిష్యన్తి పరాం గతిమ్॥ సఙ్కీర్ణేషు సరస్వత్యాః పితౄణామ్ ఇత్యాది.

ఏతదుక్తం భవతి – ఆదిక్షేత్రజ్ఞత్వాద్బ్రహ్మణః తస్యాపి కేషు చిదహస్సు సత్త్వముద్రిక్తమ్, కేషుచిద్రజః, కేషు చిత్తమః. యథోక్తం భగవతా – * న తదస్తి పృథివ్యాం వా దివి దేవేషు వా పునః । సత్త్వం ప్రకృతిజైర్ముక్తం యదేభిస్స్యాత్త్రిభిర్గుణైః॥ ఇతి. * యో బ్రహ్మాణం విదధాతి పూర్వం యో వై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మై, ఇతి శ్రుతేః బ్రహ్మణోఽపి సృజ్యత్వేన శాస్త్రవశ్యత్వేన చ క్షేత్రజ్ఞత్వం గమ్యతే. సత్త్వప్రాయేష్వహస్సు తదితరేషు చ యాని పురాణాని బ్రహ్మణా ప్రోక్తాని తేషాం పరస్పరవిరోధే సతి సాత్త్వికాహః ప్రోక్తం పురాణమేవ యథార్థమ్, తద్విరోధ్యన్యదయథార్థమితి పురాణనిర్ణయాయైవేదం సత్త్వనిష్ఠేన బ్రహ్మణా అభిహితమితి విజ్ఞాయతే ఇతి. సత్త్వాదీనాం కార్యం చ భగవతైవోక్తమ్–* సత్త్వాత్సంజాయతే జ్ఞానం రజసో లోభ ఏవ చ । ప్రమాదమోహౌ తమసో భవతోఽజ్ఞానమేవ చ॥ * ప్రవృత్తిం చ నివృత్తిం చ కార్యాకార్యే భయాభయే । బన్ధం మోక్షం చ యా వేత్తి బుద్ధిస్సా పార్థ సాత్త్వికీ॥ యయా ధర్మమధర్మం చ కార్యం చాకార్యమేవ చ । అయథావత్ప్రజానాతి బుద్ధిస్సా పార్థ రాజసీ॥ అధర్మం ధర్మమితి యా మన్యతే తమసావృతా । సర్వార్థాన్విపరీతాంశ్చ బుద్ధిస్సా పార్థ తామసీ॥ ఇతి. సర్వాన్ పురాణార్థాన్ బ్రహ్మణస్సకాశాదధిగమ్యైవ సర్వాణి పురాణాని పురాణకారాశ్చక్రుః. యథోక్తమ్ – * కథయామి యథా పూర్వం దక్షాద్యైర్మునిసత్తమైః । పృష్టః ప్రోవాచ భగవానబ్జయోనిః పితామహః॥ ఇతి.

అపౌరుషేయేషు వేదవాక్యేషు పరస్పరవిరుద్ధేషు కథమితి చేత్, తాత్పర్యనిశ్చయాద విరోధః పూర్వమేవోక్తః.

యదపి చేదం విరుద్ధమివ దృశ్యతే – * ప్రాణం మనసి సహ కరణైర్నాదాన్తే ప–రాత్మని సంప్రతిష్ఠాప్య ధ్యాయీతేశానం ప్రధ్యాయీతైవం సర్వమిదమ్ బ్రహ్మా విష్ణు రుద్రేన్ద్రాస్తే సర్వే సంప్రసూయన్తే న కారణం... కారణం తు ధ్యేయః సర్వైశ్వర్యసంపన్నస్సర్వేశ్వరశ్శమ్భురాకాశమధ్యే ధ్యేయః *యస్మాత్పరం నాపరమస్తి కిఞ్చిద్యస్మాన్నాణీయో న జ్యాయోఽస్తి కశ్చిత్ । వృక్ష ఇవ స్తబ్ధో దివి తిష్ఠత్యేకస్తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వమ్॥ తతో యదుత్తరతరం తదరూపమనామయమ్ । య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవన్తి అథేతరే దుఃఖమేవాపియన్తి॥ సర్వాననశిరోగ్రీవః సర్వభూతగుహాశయః । సర్వవ్యాపీ చ భగవాన్ తస్మాత్ సర్వగతశ్శివః॥ * యదా తమస్తన్న దివా న రాత్రిర్న సన్న చాసచ్ఛివ ఏవ కేవలః । తదక్షరం తత్సవితుర్వరేణ్యం ప్రజ్ఞా చ తస్మాత్ ప్రసృతా పురాణీ॥ ఇత్యాది; * నారాయణ పరం బ్రహ్మ, ఇతి చ పూర్వమేవ ప్రతిపాదితమ్; తేనాస్య కథమవిరోధః ?

అత్యల్పమేతత్ – *వేదవిత్ప్రవరప్రోక్తవాక్యన్యాయోపబృంహితాః । వేదాస్సాఙ్గా హరిం ప్రాహుర్జగజ్జన్మాదికారణమ్॥ * జన్మాద్యస్య యతః, * యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే, యేన జాతాని జీవన్తి, యత్ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తి, తద్విజిజ్ఞాసస్వ, తద్బ్రహ్మేతి జగజ్జన్మాదికారణం బ్రహ్మేత్యవగమ్యతే. తచ్చ జగత్సృష్టిప్రలయప్రకరణేష్వేవావగన్తవ్యమ్. * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయమితి జగదుపాదానతాజగన్నిమిత్తతాజగదన్తర్యామితాదిముఖేన పరమకారణం సచ్ఛబ్దేన ప్రతిపాదితమ్. అయమేవార్థః * బ్రహ్మ వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్ ఇతి శాఖాన్తరే బ్రహ్మశబ్దేన ప్రతిపాదితః; అనేన సచ్ఛబ్దాభిహితం

బ్రహ్మేత్యవగతమ్. అయమేవార్థశ్శాఖాన్తరే * ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్, నాన్యత్
కిఞ్చన మిషత్ ఇతి; తథా సద్బ్రహ్మశబ్దాభ్యామాత్మైవాభిహిత ఇత్యవగమ్యతే. తథా చ
శాఖాన్తరే * ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీన్న బ్రహ్మా నేశానో నేమే ద్యావాపృథివీ, ఇత్యా
దినా సద్బ్రహ్మాత్మాదిపరమకారణవాచిభిశ్శబ్దైః నారాయణ ఏవాభిధీయత ఇతి నిశ్చీయతే.

* యమన్తస్సముద్రే కవయో వయన్తీత్యాది * నైనమూర్ధ్వం న తిర్యఞ్చం న మధ్యే పరి
జగ్రభత్ । న తస్యేశే కశ్చన తస్య నామ మహద్యశః॥ న సన్దృశే తిష్ఠతి రూపమస్య న
చక్షుషా పశ్యతి కశ్చనైనమ్ । హృదా మనీషా మనసాఽభిక్లృప్తో య ఏనం విదురమృతాస్తే
భవన్తి॥ ఇతి సర్వస్మాత్పరత్వమస్య ప్రతిపాద్య, * న తస్యేశే కశ్చనేతి తస్మాత్పరం కిమపి న
విద్యత ఇతి చ ప్రతిషిధ్య, * అద్భ్యస్సంభూతో హిరణ్యగర్భ ఇత్యష్టౌ ఇతి తేనైకవాక్యతాం
గమయతి. తచ్చ మహాపురుషప్రకరణం * హ్రీశ్చ తే లక్ష్మీశ్చ పత్న్యౌ, ఇతి నారాయణ ఏవేతి
ద్యోతయతి. అయమర్థః నారాయణానువాకే ప్రపఞ్చితః. * సహస్రశీర్షం దేవమిత్యారభ్య
*స బ్రహ్మా స శివస్సేన్ద్రస్సోఽక్షరః పరమస్స్వరాట్, ఇతి సర్వశాఖాసు పరతత్త్వప్రతిపాదన
పరాన్ అక్షరశివశంభుపరబ్రహ్మపరజ్యోతిః పరతత్త్వపరాయణపరమాత్మాది సర్వశబ్దాన్
తత్తద్గుణయోగేన నారాయణ ఏవ ప్రయుజ్య, తద్వ్యతిరిక్తస్య సమస్తస్య తదాయత్తతాం
తన్నియామ్యతాం తచ్ఛేషతాం తదాత్మకతాంచ తద్వ్యాప్యతాం, తదాధారతాం ప్రతిపాద్య
బ్రహ్మశివయోరపీన్ద్రాదిసమానాకారతయా తద్విభూతిత్వంచ ప్రతిపాదితమ్. ఇదంచ వాక్యం
కేవలపరతత్త్వప్రతిపాదనపరమ్; అన్యత్కిఞ్చిదప్యత్ర న విధీయతే. అస్మిన్వాక్యే ప్రతిపాదితస్య
సర్వస్మాత్పరత్వేనావస్థితస్య బ్రహ్మణః వాక్యాన్తరేషు * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమిత్యాదిషు
ఉపాసనాది విధీయతే.

అతః * ప్రాణం మనసి సహ కరణైరిత్యాదివాక్యం సర్వకారణే పరమాత్మని కరణ
ప్రాణాది సర్వం వికారజాతముపసంహృత్య తమేవ పరమాత్మానం సర్వస్యేశానం ధ్యాయీతేతి
పరబ్రహ్మభూతనారాయణస్యైవ ధ్యానం విదధాతి. * పతిం విశ్వస్య * న తస్యేశే కశ్చన,
ఇతి తస్యైవ సర్వేశానతా ప్రతిపాదితా. అతఏవ * సర్వైశ్వర్యసంపన్నః సర్వేశ్వరశ్శమ్భు
రాకాశమధ్యే ధ్యేయః ఇతి నారాయణస్యైవ పరమకారణస్య శమ్భుశబ్దవాచ్యస్య ధ్యానం విధీ
యతే.*కశ్చ ధ్యేయః ఇత్యారభ్య * కారణం తు ధ్యేయః ఇతి కార్యస్యాధ్యేయతాపూర్వకం
కారణైకధ్యేయతాపరత్వాద్వాక్యస్య. తస్యైవ నారాయణస్య పరమకారణతా శమ్భుశబ్ద
వాచ్యతా చ పరమకారణప్రతిపాదనైకపరే నారాయణానువాక ఏవ ప్రతిపన్నేతి తద్విరో
ధ్యర్థాన్తరపరికల్పనం కారణస్యైవ ధ్యేయత్వేన విధివాక్యే న యుజ్యతే.

యదపి * తతో యదుత్తరతరమిత్యత్ర పురుషాదన్యస్య పరతరత్వం ప్రతీయత
ఇత్యభ్యధాయి, తదపి * యస్మాత్పరం నాపరమస్తి కిఞ్చిద్యస్మాన్నాణీయో న జ్యాయోఽస్తి
కశ్చిత్; యస్మాదపరమ్, యస్మాదన్యత్ కిఞ్చిదపి పరం నాస్తి – కేనాపి ప్రకారేణ పురుష
వ్యతిరిక్తస్య పరత్వం నాస్తి ఇత్యర్థః. అణీయస్త్వమ్ – సూక్ష్మత్వమ్. జ్యాయస్త్వమ్–సర్వేశ్వ
రత్వమ్. సర్వవ్యాపిత్వాత్ సర్వేశ్వరత్వాదస్య ఏతద్వ్యతిరిక్తస్య కస్యాప్యణీయస్త్వం
జ్యాయస్త్వంచ నాస్తీత్యర్థః. * యస్మాన్నాణీయో న జ్యాయోఽస్తి కశ్చిదితి పురుషాదన్యస్య

కస్యాపి జాయత్త్వం నిషిద్ధమితి తస్మాదన్యస్య పరత్వం న యుజ్యతే ఇతి ప్రత్యుక్తమ్. కస్తర్హి
అస్య వాక్యస్యార్థః? అస్య ప్రకరణస్యోపక్రమే * తమేవ విదిత్వాఽతిమృత్యుమేతి నాన్యః
పన్థా విద్యతేఽయనాయ, ఇతి పురుషవేదనస్యామృతత్వహేతుతాం తద్వ్యతిరిక్తస్యాపథతాంచ
ప్రతిజ్ఞాయ, * యస్మాత్పరం నాపరమస్తి కిఞ్చిత్ ... తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వమ్ ఇత్యేత
దన్తేన పురుషస్య సర్వస్మాత్పరత్వం ప్రతిపాదితమ్. యతః పురుషతత్త్వమేవోత్తరతరం తతో
యదుత్తరతరం పురుషతత్త్వం తదేవారూపమనామయమ్; * యఏతద్విదురమృతాస్తే భవన్తి
అథేతరే దుఃఖమేవాపి యన్తి ఇతి పురుషవేదనస్యామృతత్వహేతుత్వం తదితరస్య చాపథత్వం
ప్రతిజ్ఞాతం సహేతుకముపసంహృతమ్. అన్యథా ఉపక్రమగతప్రతిజ్ఞాభ్యాం విరుధ్యతే. పురుష
స్యైవ శుద్ధిగుణయోగేన శివశబ్దాభిధేయత్వం * శాశ్వతం శివమచ్యుతమిత్యాదినా జ్ఞాతమేవ.
పురుష ఏవ శివశబ్దాభిహిత ఇత్యనన్తరమేవ చ వదతి * మహాన్ ప్రభుర్వై పురుషః సత్త్వస్యైష
ప్రవర్తకః ఇతి. ఉక్తేనైవ న్యాయేన * న సన్న చాసచ్ఛివ ఏవ కేవలః ఇత్యాదిసర్వం నేయమ్.

కిఞ్చ, * నతస్యేశే కశ్చనేతి నిరస్తసమాభ్యధికసంభావనస్య పురుషస్య * అణోరణీ
యానిత్యస్మిన్ననువాకే వేదాద్యన్తరూపతయా వేదబీజభూతప్రణవస్య ప్రకృతిభూతాకారవాచ్య
తయా మహేశ్వరత్వం ప్రతిపాద్య, దహరపుణ్డరీకమధ్యస్థాకాశాన్తర్వర్తితయోపాస్యత్వ
ముక్తమ్ అయమర్థః - సర్వస్య వేదజాతస్య ప్రకృతిః ప్రణవః (ఉక్తః); ప్రణవస్య చ ప్రకృతి
రకారః; ప్రణవవికారో వేదః స్వప్రకృతిభూతే ప్రణవే లీనః; ప్రణవోఽప్యకారవికారభూతః
స్వప్రకృతావకారే లీనః; తస్య చ ప్రణవప్రకృతిభూతస్యాకారస్య యః పరః-వాచ్యః. స ఏవ
మహేశ్వర ఇతి; సర్వవాచకజాతప్రకృతిభూతాకారవాచ్యః, సర్వవాచ్యజాతప్రకృతిభూత
నారాయణో యః, సః మహేశ్వరః ఇత్యర్థః. యథోక్తం భగవతా - * అహం కృత్స్నస్య
జగతః ప్రభవః ప్రలయస్తథా । మత్తః పరతరం నాన్యత్ కించిదస్తి ధనఞ్జయ ॥ * అక్షరాణా
మకారోఽస్మి, ఇతి; * అ ఇతి బ్రహ్మ, ఇతి చ శ్రుతేః, * అకారో వై సర్వా వాక్ ఇతి
చ వాచకజాతస్యాకారప్రకృతిత్వం వాచ్యజాతస్య బ్రహ్మప్రకృతిత్వం చ సుస్పష్టమ్. అతః
బ్రహ్మణః అకారవాచ్యతాప్రతిపాదనాత్ అకారవాచ్యో నారాయణ ఏవ మహేశ్వర ఇతి
సిద్ధమ్. తస్యైవ * సహస్రశీర్షం దేవమితి కేవలపరతత్త్వవిశేషప్రతిపాదనపరేణ నారాయణా
నువాకేన సర్వస్మాత్పరత్వం ప్రపఞ్చితమ్.

అనేనానన్యపరేణ ప్రతిపాదితమేవ పరతత్త్వమ్. అన్యపరేషు సర్వేషు వాక్యేషు
కేనాపి శబ్దేన ప్రతీయమానం తదేవేత్యవగమ్యత ఇతి * శాస్త్రదృష్ట్యా తూపదేశో వామదేవ
వత్, ఇతి సూత్రకారేణ నిర్ణీతమ్. తదేతత్పరం బ్రహ్మ క్వచిత్ బ్రహ్మశివాదిశబ్దావగతమితి
కేవలబ్రహ్మశివయోర్న పరత్వప్రసఙ్గః. అస్మిన్ననన్యపరేఽనువాకే తయోరిన్ద్రాదితుల్య
తయా తద్విభూతిత్వ ప్రతిపాదనాత్ ; క్వచిదాకాశప్రాణాదిశబ్దేన పరం బ్రహ్మాభిహితమితి
భూతాకాశప్రాణాదేర్యథా న పరత్వమ్.

యత్పునరిదమాశఙ్కితమ్ - * అథ యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం
వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశస్తస్మిన్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యం తద్వావ విజిజ్ఞాసితవ్యమిత్యత్ర ఆకాశ
శబ్దేన జగదుపాదానకారణం ప్రతిపాద్య తదన్తర్వర్తినః కస్యచిత్తత్త్వవిశేషస్యాన్వేష్టవ్యతా

ప్రతిపాద్యతే; అస్యాకాశస్య నామరూపయోర్నిర్వోఢృత్వశ్రవణాత్, పురుషసూక్తే పురుషస్య నామరూపయోః కర్తృత్వదర్శనాచ్చ. ఆకాశపర్యాయభూతాత్పురుషాదన్యస్య అన్వేష్టవ్యతయా ఉపాస్యత్వం ప్రతీయత ఇతి; అనధీతవేదానామదృష్టశాస్త్రవిదామిదంచోద్యమ్. యతస్తత్ర శ్రుతిరేవాస్య పరిహారమాహ. వాక్యకారశ్చ, * దహరోఽస్మిన్నన్తర ఆకాశః కిం తదత్ర విద్యతే యదన్వేష్టవ్యం యద్వావ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి చోదితే, * యావాన్వా అయమాకాశస్తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశః ఇత్యాదినా అస్యాకాశశబ్దవాచ్యస్య పరమపురుషస్య అనవధికమహత్త్వం సకలజగత్కారణతయా సకలజగదాధారత్వంచ ప్రతపాద్య, * తస్మిన్కామాస్సమాహితా ఇతి, అపహతపాప్మత్వాదిసత్యకామశబ్దేన సత్యసఙ్కల్పత్వపర్యన్తగుణాష్టకం నిహితమితి, పరమపురుషవత్పరమపురుషగుణాష్టకస్యాపి పృథగ్విజిజ్ఞాసితవ్యతాం ప్రతిపిపాదయిషయా * తస్మిన్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్య మిత్యుక్తమితి శ్రుత్యైవ సర్వం పరిహృతమ్.

ఏతదుక్తం భవతి – * కిం తదత్ర విద్యతే యదన్వేష్టవ్య మిత్యస్య చోద్యస్య. తస్మిన్ సర్వస్య జగతః స్రష్టృత్వమ్, ఆధారత్వమ్, నియన్తృత్వమ్, శేషిత్వమ్, అపహతపాప్మత్వాదయో గుణాశ్చ విద్యన్తే ఇతి పరిహార ఇతి.

తథా చ వాక్యకారవచనమ్ – * తస్మిన్యదన్త ఇతి కామవ్యపదేశ ఇతి. కామ్యన్త ఇతి కామాః, అపహతపాప్మత్వాదయో గుణా ఇత్యర్థః. ఏతదుక్తం భవతి – యదేతద్దహరాకాశశబ్దాభిధేయమ్, నిఖిలజగదుదయవిభవలయలీలం పరం బ్రహ్మ, తస్మిన్ యదన్తర్నిహితమ్ అనవధికాతిశయమపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకం, తదుభయమప్యన్వేష్టవ్యం, విజిజ్ఞాసితవ్యమితి. యథాఽఽహ – * అథ య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్ కామాంస్తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీతి.

యః పునః కారణస్యైవ ధ్యేయతాప్రతిపాదనపరే వాక్యే విష్ణోరనన్యపరవాక్య ప్రతిపాదిత పరతత్త్వభూతస్య కార్యమధ్యే నివేశః. సః స్వకార్యభూతతత్త్వసఙ్ఖ్యాపూరణం కుర్వతః స్వలీలయా జగదుపకారాయ స్వేచ్ఛావతార ఇత్యవగన్తవ్యః, యథా లీలయా దేవసఙ్ఖ్యాపూరణంకుర్వత ఉపేన్ద్రత్వం పరస్యైవ; యథా చ సూర్యవంశోద్భవరాజసఙ్ఖ్యాపూరణం కుర్వతః పరస్యైవ బ్రహ్మణో దాశరథిరూపేణ స్వేచ్ఛావతారః; యథా చ సోమవంశసఙ్ఖ్యాపూరణం కుర్వతో భగవతః భూభారావతరణాయ స్వేచ్ఛయా వసుదేవగృహేఽవతారః. సృష్టిప్రలయప్రకరణేషు నారాయణ ఏవ పరమకారణతయా ప్రతిపాద్యత ఇతి పూర్వమేవోక్తమ్.

యత్పునరథర్వశిరసి రుద్రేణ స్వసర్వైశ్వర్యం ప్రపఞ్చితమ్, తత్, * సోఽన్తరాదన్తరం ప్రావిశదితి పరమాత్మప్రవేశాదుక్తమితి శ్రుత్యైవ వ్యక్తమ్. * శాస్త్రదృష్ట్యా తూపదేశో వామదేవవదితి సూత్రకారేణైవమాదీనామర్థః ప్రతిపాదితః. యథోక్తం ప్రహ్లాదేనాపి – * సర్వగత్వాదనన్తస్య స ఏవాహమవస్థితః । మత్తస్సర్వమహం సర్వం మయి సర్వం సనాతనే ॥ ఇత్యాది. అత్ర * సర్వగత్వాదనన్తస్యేతి హేతురుక్తః; స్వశరీరభూతస్య సర్వస్య చిదచిద్వస్తునః ఆత్మత్వేన సర్వగతః పరమాత్మా ఇతి సర్వేశబ్దాః సర్వశరీరం పరమాత్మానమేవాభిదధతీత్యుక్తమ్. అతః అహమితి శబ్దః స్వాత్మప్రకారిణం పరమాత్మానమేవాచష్టే.

అత ఇదముచ్యతే - * ఆత్మేత్యేవ తు గృహ్ణీయాత్సర్వస్య తన్నిష్పత్తేః, ఇత్యాదినా అహం గ్రహణోపాసనం వాక్యకారేణ. కార్యావస్థః కారణావస్థశ్చ స్థూలసూక్ష్మచిదచిద్వస్తుశరీరః పరమాత్మైవేతి * సర్వస్య తన్నిష్పత్తేరిత్యుక్తమ్. * ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తి గ్రాహయన్తి చేతి సూత్రకారేణ చ.

మహాభారతే చ బ్రహ్మరుద్రసంవాదే, బ్రహ్మా రుద్రం ప్రత్యాహ - * తవాన్తరాత్మా మమ చ యే చాఽన్యే దేహిసంజ్ఞితాః, ఇతి రుద్రస్య, బ్రహ్మణశ్చ, అన్యేషాంచ దేహినాం పరమేశ్వరో నారాయణః అన్తరాత్మతయాఽవస్థిత ఇతి. తథా తత్రైవ, * విష్ణురాత్మా భగవతో భవస్యామితతేజసః । తస్మాద్ధనుర్జ్యాసంస్పర్శం స విషేహే మహేశ్వరః ॥ ఇతి. తత్రైవ - * ఏతౌ ద్వౌ విబుధశ్రేష్ఠౌ ప్రసాదక్రోధజౌ స్మృతౌ ॥ తదాదర్శితపన్థానౌ సృష్టిసంహారకారకౌ ॥ ఇతి. అన్తరాత్మతయాఽవస్థితనారాయణదర్శితపథౌ బ్రహ్మరుద్రౌ సృష్టిసంహారకార్యకరావిత్యర్థః

నిమిత్తోపాదానయోస్తు భేదం వదన్తః వేదబాహ్యా ఏవ స్యుః, *జన్మాద్యస్య యతః, *ప్రకృతిశ్చ ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తానుపరోధాత్ ఇత్యాదివేదవిత్ప్రణీతసూత్రవిరోధాత్. * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయమ్, * బ్రహ్మ వనం బ్రహ్మ స వృక్ష ఆసీద్యతో ద్యావాపృథివీ నిష్టతక్షుః... బ్రహ్మాధ్యతిష్ఠద్భువనాని ధారయన్, *సర్వే నిమేషా జజ్ఞిరే విద్యుతః పురుషాదధి, * న తస్యేశే కశ్చన తస్య నామ మహద్యశః, * నేహ నానాస్తి కిఞ్చన, * సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానః, * పురుష ఏవేదం సర్వమ్ యద్భూతం యచ్చ భవ్యమ్ ఉతామృతత్వస్యేశానః * నాన్యః పన్థా అయనాయ విద్యతే ఇత్యాది సర్వశ్రుతిగణవిరోధాచ్చ.

ఇతిహాసపురాణేషు చ సృష్టిప్రలయప్రకరణయోరిదమేవ పరతత్త్వమిత్యవగమ్యతే. యథా మహాభారతే - * కేనసృష్టమిదం సర్వం జగత్ స్థావరజఙ్గమమ్ । ప్రలయే చ కమభ్యేతి తన్మే బ్రూహి పితామహ ॥ ఇతి పృష్టః, * నారాయణో జగన్మూర్తిరనన్తాత్మా సనాతనః ఇత్యాది చ వదన్ * ఋషయః పితరో దేవా మహాభూతాని ధాతవః । జఙ్గమాజఙ్గమఞ్చేదం జగన్నారాయణోద్భవమ్॥ ఇతి చ.

ప్రాచ్యోదీచ్యదాక్షిణాత్యపాశ్చాత్యసర్వశిష్టైః సర్వధర్మసర్వతత్త్వవ్యవస్థాయామిదమేవ పర్యాప్తమిత్యవిగానపరిగృహీతం వైష్ణవంచ పురాణమ్, * జన్మాద్యస్య యత ఇతి జగజ్జన్మాదికారణం బ్రహ్మేత్యవగమ్యతే, తత్ జన్మాదికారణం కిమితి ప్రశ్నపూర్వకం, * విష్ణోస్సకాశాదుద్భూతమిత్యాదినా బ్రహ్మస్వరూపవిశేషప్రతిపాదనైకపరతయా ప్రవృత్తమితి సర్వసమ్మతమ్. తథా తత్రైవ * ప్రకృతిర్యా మయాఽఽఖ్యాతా వ్యక్తావ్యక్తస్వరూపిణీ । పురుషశ్చాప్యుభావేతౌ లీయేతే పరమాత్మని ॥ పరమాత్మా చ సర్వేషామాధారః పరమేశ్వరః । విష్ణునామా స వేదేషు వేదాన్తేషు చ గీయతే ॥ ఇతి. సర్వవేదవేదాన్తేషు సర్వైశ్శబ్దైః పరమకారణతయా అయమేవ గీయతే ఇత్యర్థః. యథా, సర్వాసు శ్రుతిషు కేవలపరబ్రహ్మస్వరూపవిశేషప్రతిపాదనాయైవ ప్రవృత్తో నారాయణానువాకః, తథేదం వైష్ణవంచ పురాణమ్ - * సోఽహమిచ్ఛామి ధర్మజ్ఞ శ్రోతుం త్వత్తో యథా జగత్ । బభూవ భూయశ్చ యథా మహాభాగ భవిష్యతి ॥ యన్మయంచ జగద్ బ్రహ్మన్ యతశ్చైతచ్చరాచరం ॥ లీనమాసీ

ద్యథా తత్ర లయమేష్యతి యత్ర చ ॥ ఇతి పరం బ్రహ్మ కిమితి ప్రక్రమ్య, * విష్ణోస్సకాశాదుద్భూతం జగత్తత్రైవ చ స్థితమ్ । స్థితిసంయమకర్తాఽసౌ జగతోఽస్య జగచ్చ సః ॥ * పరః పరాణాం పరమః పరమాత్మాఽఽత్మసంస్థితః । రూపవర్ణాదినిర్దేశవిశేషణవివర్జితః । అపక్షయవినాశాభ్యాం పరిణామర్ద్ధిజన్మభిః । వర్జితశ్శక్యతే వక్తుం యస్సదాఽస్తీతి కేవలమ్ ॥ సర్వత్రాసౌ సమస్తంచ వసత్యత్రేతి వై యతః । తతస్స వాసుదేవేతి విద్వద్భిః పరిపఠ్యతే ॥ తద్బ్రహ్మ పరమం నిత్యమజమక్షయమవ్యయం । ఏకస్వరూపంచ సదా హేయాభావాచ్చ నిర్మలమ్ ॥ తదేవ సర్వమేవైతద్వ్యక్తావ్యక్తస్వరూపవత్ । తథా పురుషరూపేణ కాలరూపేణ చ స్థితమ్ ॥ *స సర్వభూతప్రకృతిం వికారాన్ గుణాదిదోషాంశ్చ మునే వ్యతీతః । అతీతసర్వావరణోఽఖిలాత్మా తేనాస్తృతం యద్భువనాన్తరాలే ॥ సమస్తకల్యాణగుణాత్మకోఽసౌ స్వశక్తిలేశోద్ధృతభూతవర్గః । ఇచ్ఛాగృహీతాభిమతోరుదేహః సంసాధితాశేషజగద్ధితోఽసౌ ॥ తేజోబలైశ్వర్యమహావబోధసువీర్యశక్త్యాదిగుణైకరాశిః । పరః పరాణాం సకలా న యత్ర క్లేశాదయస్సన్తి పరావరేశే ॥ స ఈశ్వరో వ్యష్టిసమష్టిరూపోఽవ్యక్తస్వరూపః ప్రకటస్వరూపః । సర్వేశ్వరస్సర్వదృక్సర్వవేత్తా సమస్తశక్తిః పరమేశ్వరాఖ్యః ॥ సంజ్ఞాయతే యేన తదస్తదోషం శుద్ధం పరం నిర్మలమేకరూపమ్ । సందృశ్యతే వాఽప్యధిగమ్యతే వా తజ్జ్ఞానమజ్ఞానమతోఽన్యదుక్తమ్ ॥

ఇతి పరబ్రహ్మస్వరూపవిశేషనిర్ణయాయైవ ప్రవృత్తమ్. అన్యాని సర్వపురాణాని అన్యపరాణి ఏతదవిరోధేన నేయాని. అన్యపరత్వంచ తత్తదారమ్భప్రకారైరవగమ్యతే. సర్వాత్మనా విరుద్ధాంశస్తామసత్వాదనాదరణీయః.

నన్వస్మిన్నపి * సృష్టిస్థిత్యన్తకరణీం బ్రహ్మవిష్ణుశివాత్మికామ్ । స సంజ్ఞాం యాతి భగవానేక ఏవ జనార్దనః ॥ ఇతి త్రిమూర్తిసామ్యం ప్రతీయతే; నైతదేవమ్; * ఏక ఏవ జనార్దన ఇతి జనార్దనస్యైవ బ్రహ్మశివాదికృత్స్నప్రపఞ్చతాదాత్మ్యం విధీయతే; * జగచ్చ స ఇతి పూర్వోక్తమేవ వివృణోతి. * స్రష్టా సృజతి చాత్మానం విష్ణుః పాల్యం చ పాతి చ । ఉపసంహ్రియతే చాన్తే సంహర్తా చ స్వయం ప్రభుః ॥ ఇతి స్రష్టృత్వేనావస్థితం బ్రహ్మాణం సృజ్యం చ సంహర్తారం సంహార్యం చ యుగపన్నిర్దిశ్య, సర్వస్య విష్ణుతాదాత్మ్యోపదేశాత్, సృజ్యసంహార్యభూతాద్వస్తునః స్రష్టృసంహర్త్రోః జనార్దనవిభూతిత్వేన విశేషో దృశ్యతే. జనార్దనవిష్ణుశబ్దయోః పర్యాయత్వేన * బ్రహ్మవిష్ణుశివాత్మికామితి విభూతిమత ఏవ స్వేచ్ఛయా లీలార్థం విభూత్యన్తర్భావ ఉచ్యతే. యథేదమనన్తరమేవోచ్యతే —"పృథివ్యాపస్తథా తేజో వాయురాకాశ ఏవ చ । సర్వేన్ద్రియాన్తఃకరణం పురుషాఖ్యం హి యజ్జగత్ ॥ స ఏవ సర్వభూతాత్మా విశ్వరూపో యతోఽవ్యయః ॥ సర్గాదికం తతోఽస్యైవ భూతస్థముపకారకమ్ ॥ స ఏవ సృజ్యస్స చ సర్గకర్తా స ఏవ పాత్యత్తి చ పాల్యతే చ । బ్రహ్మాద్యవస్థాభిరశేషమూర్తిర్విష్ణుర్వరిష్ఠో వరదో వరేణ్యః ॥ ఇతి. అత్ర సామానాధికరణ్యనిర్దిష్టం హేయమిశ్రప్రపఞ్చతాదాత్మ్యం నిరవద్యస్య నిర్వికారస్య సమస్తకల్యాణగుణాకరస్య బ్రహ్మణః కథముపపద్యతే ఇత్యాశఙ్క్య, * స ఏవ సర్వభూతాత్మా విశ్వరూపో యతోఽవ్యయః ఇతి స్వయమేవోపపాదయతి. స ఏవ – సర్వేశ్వరేశ్వరః పరబ్రహ్మభూతో విష్ణురేవ సర్వం జగదితి ప్రతిజ్ఞాయ * సర్వభూతాత్మా విశ్వరూపో

యతో౽వ్యయః ఇతి హేతురుక్తః; సర్వభూతానామయమాత్మా విశ్వశరీరో యతో౽వ్యయః ఇత్యర్థః. వక్ష్యతి చ * తత్సర్వం వై హరేస్తనురితి. ఏతదుక్తం భవతి – అస్య అవ్యయస్యాపి పరస్య బ్రహ్మణః విష్ణోః విశ్వశరీరతయా తాదాత్మ్య మవిరుద్ధమితి. ఆత్మశరీరయోశ్చస్వభావాః వ్యవస్థితా ఏవ.

ఏవంభూతస్య సర్వేశ్వరస్య విష్ణోః ప్రపఞ్చాన్తర్భూతనియామ్యకోటినివిష్టబ్రహ్మాది దేవతిర్యఙ్మనుష్యేషు తత్తత్సమాశ్రయణీయత్వాయ స్వేచ్ఛావతారః పూర్వోక్తః; తదేతత్ బ్రహ్మాదీనాం భావనాత్రయాన్వయేన కర్మవశ్యత్వమ్, భగవతః పరబ్రహ్మభూతస్య వాసుదేవస్య నిఖిలజగదుపకారాయ స్వేచ్ఛయా స్వేనైవ రూపేణ దేవాదిష్వవతార ఇతి చ షష్ఠే౽oశే శుభాశ్రయప్రకరణే సువ్యక్తముక్తమ్. అస్య దేవాదిరూపేణావతారేష్వపి న ప్రాకృతో దేహ ఇతి మహాభారతే * నభూతసఙ్ఘసంస్థానో దేహో౽స్య పరమాత్మనః, ఇతి ప్రతిపాదితః. శ్రుతిశ్చ * అజాయమానో బహుధా విజాయతే. తస్య ధీరాః పరిజానన్తి యోనిమ్, ఇతి కర్మవశ్యానాం బ్రహ్మాదీనామనిచ్ఛతామపి తత్తత్కర్మానుగుణప్రకృతిపరిణామరూపభూతసఙ్ఘసంస్థానవిశేష దేవాదిశరీరప్రవేశరూపం జన్మావర్జనీయమ్; అయం తు సర్వేశ్వరస్సత్యసఙ్కల్పో భగవాన్ ఏవంభూతశుభేతరజన్మాకుర్వన్నపి స్వేచ్ఛయా స్వేనైవ నిరతిశయకల్యాణరూపేణ దేవాదిషు జగదుపకారాయ బహుధా జాయతే; తస్యైతస్య శుభేతరజన్మాకుర్వతో౽పి స్వకల్యాణగుణానన్త్యేన బహుధా యోనిం – బహువిధజన్మ, ధీరాః ధీమతామగ్రేసరాః జానన్తీత్యర్థః.

తదేతన్నిఖిలజగన్నిమిత్తోపాదానభూతాత్ * జన్మాద్యస్య యతః, * ప్రకృతిశ్చ ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తానుపరోధాత్ ఇత్యాదిసూత్రైః ప్రతిపాదితాత్ పరస్మాత్ బ్రహ్మణః పరమపురుషాదన్యస్య కస్య చిత్పరత్వమ్-* పరమతస్సేతూన్మానసంబన్ధభేదవ్యపదేశేభ్యః ఇత్యాశఙ్క్య, * సామాన్యాత్తు, * బుద్ధ్యర్థః పాదవత్, * స్థానవిశేషాత్ప్రకాశాదివత్, * ఉపపత్తేశ్చ, * తథా౽న్యప్రతిషేధాత్, * అనేన సర్వగతత్వమాయామశబ్దాదిభ్యః-ఇతి సూత్రకారః స్వయమేవ నిరాకరోతి. మానవే చ శాస్త్రే- * ప్రాదురాసీత్తమోనుదః. * సిసృక్షుర్వివిధాః ప్రజాః, * అప ఏవ ససర్జాదౌ తాసు వీర్యమపాసృజత్, * తస్మిన్ జజ్ఞే స్వయం బ్రహ్మా ఇతి బ్రహ్మణో జన్మశ్రవణాత్ క్షేత్రజ్ఞత్వమేవావగమ్యతే. తథా చ స్రష్టుః పరమపురుషస్య తద్విసృష్టస్య చ బ్రహ్మణః * అయనం తస్య తాః పూర్వం తేన నారాయణస్స్మృతః,*తద్విసృష్టస్స పురుషః లోకే బ్రహ్మేతికీర్త్యతే ఇతి నామనిర్దేశాచ్చ. తథా వైష్ణవే పురాణే హిరణ్యగర్భాదీనాం భావనాత్రయాన్వయాదశుద్ధత్వేన శుభాశ్రయత్వానర్హత్వోపపాదనాత్ క్షేత్రజ్ఞత్వం నిశ్చీయతే.

యదపి కైశ్చిదుక్తమ్-సర్వస్య శబ్దజాతస్య విధ్యర్థవాదమన్త్రరూపస్య కార్యాభిధాయిత్వేనైవ ప్రామాణ్యం వర్ణనీయమ్. వ్యవహారాదన్యత్ర శబ్దస్య బోధకత్వశక్త్యవధారణాసంభవాత్, వ్యవహారస్య చ కార్యబుద్ధిమూలత్వాత్ కార్యరూప ఏవ శబ్దార్థః, న పరినిష్పన్నే వస్తుని శబ్దః ప్రమాణమితి; అత్రోచ్యతే — ప్రవర్తకవాక్యవ్యవహార ఏవ శబ్దానామర్థబోధకత్వశక్త్యవధారణం కర్తవ్యమితి కిమియం రాజాజ్ఞా? సిద్ధవస్తుషు శబ్దస్య బోధకత్వశక్తిగ్రహణమత్యన్తసుకరమ్. తథాహి — కేనచిత్ హస్తచేష్టాదినా అపవరకే దణ్డస్థిత ఇతి దేవ

దత్తాయ జ్ఞాపయేతి ప్రేషితః కశ్చిత్ తజ్జ్ఞాపనే ప్రవృత్తః అపవరకే దణ్డస్స్థిత ఇతి శబ్దం ప్రయుఙ్క్తే. మూకవత్ హస్తచేష్టామిమాం జానన్ పార్శ్వస్థోఽన్యః ప్రాగవ్యుత్పన్నోఽపి ఏతస్యార్థస్య బోధనాయ అపవరకే దణ్డస్స్థిత ఇత్యస్య శబ్దస్య ప్రయోగదర్శనాత్; అస్యార్థస్యాయం శబ్దో బోధక ఇతి జానాతీతి కిమత్ర దుష్కరమ్? తథా బాలః. తాతోఽయమ్, ఇయమమ్బా; అయం మాతులః, అయం మనుష్యః, అయం మృగః, చన్ద్రోఽయమ్. అయం చ సర్పః ఇతి మాతాపితృప్రభృతిభిశ్శబ్దైః శనైశ్శనైరఙ్గుల్యా నిర్దేశేన తత్రతత్ర బహుశశ్శిక్షితః తైరేవశబ్దైస్తేష్వర్థేషు స్వాత్మనశ్చ బుద్ధ్యుత్పత్తిం దృష్ట్వా, తేష్వర్థేషు తేషాం శబ్దానామఙ్గుల్యా నిర్దేశపూర్వకప్రయోగః, సమ్బన్ధాన్తరాభావాత్ సంకేతయితృపురుషాజ్ఞానాచ్చ బోధకత్వనిబన్ధనః - ఇతి క్రమేణ నిశ్చిత్య, పునరప్యస్య శబ్దస్యాయమర్థ ఇతి పూర్వవృద్ధైశ్శిక్షిత స్సర్వశబ్దానామర్థమవగమ్య స్వయమపి సర్వం వాక్యజాతం ప్రయుఙ్క్తే. ఏవమేవ సర్వపదానాం స్వార్థాభిధాయిత్వం సఙ్ఘాతవిశేషాణాంచ యథావస్థితసంసర్గవిశేషబోధకత్వంచ జానాతీతి కార్యార్థఏవ వ్యుత్పత్తిరిత్యాదినిర్బన్ధో నిర్నిబన్ధనః. అతః పరినిష్పన్నే వస్తుని శబ్దస్య బోధకత్వశక్త్యవధారణాత్ సర్వాణి వేదాన్తవాక్యాని సకలజగత్కారణం సర్వకల్యాణగుణాకరముక్తలక్షణం బ్రహ్మ బోధయన్త్యేవ.

అపిచ కార్యార్థ ఏవ వ్యుత్పత్తిరస్తు, వేదాన్తవాక్యాన్యప్యుపాసనవిషయకార్యాధికృతవిశేషణభూతఫలత్వేన దుఃఖాసంభిన్నదేశవిశేషరూపస్వర్గాదివత్, రాత్రిసత్రప్రతిష్ఠాదివత్, అపగోరణశతయాతనాసాధ్యసాధనభావవచ్చ, కార్యోపయోగితయైవ సర్వం బోధయన్తి. తథాహి. * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమ్ ఇత్యత్ర బ్రహ్మోపాసనవిషయకార్యాధికృతవిశేషణభూతఫలత్వేన బ్రహ్మప్రాప్తిశ్శ్రూయతే, పరప్రాప్తికామో బ్రహ్మ విద్యాదితి. అత్ర ప్రాప్యతయా ప్రతీయమానం బ్రహ్మస్వరూపం తద్విశేషణంచ సర్వం కార్యోపయోగితయైవ సిద్ధం భవతి; తదన్తర్గతమేవ జగతః స్రష్టృత్వసంహర్తృత్వమాధారత్వమన్తరాత్మత్వమిత్యాద్యుక్తమనుక్తంచ సర్వమితి న కించిదనుపపన్నమ్.

ఏవంచ సతి మన్త్రార్థవాదగతా హ్యవిరుద్ధాః అపూర్వాశ్చార్థాః సర్వే విధిశేషతయైవ సిద్ధా భవన్తి. యథోక్తం ద్రమిడభాష్యే——* ఋణం హి వై జాయత ఇతి శ్రుతేరిత్యుపక్రమ్య * యద్యప్యవదానస్తుతిపరం వాక్యమ్, తథాఽపి నాసతా స్తుతిరుపపద్యతే, ఇతి. ఏతదుక్తం భవతి——సర్వో హ్యర్థవాదభాగః దేవతారాధనభూతయాగాదేస్సాఙ్గస్య ఆరాధ్యదేవతాయాశ్చ అదృష్టరూపాన్ గుణాన్ సహస్రశో వదన్ కర్మణి ప్రాశస్త్యబుద్ధిముత్పాదయతి; తేషామసద్భావే ప్రాశస్త్యబుద్ధిరేవ న స్యాదితి కర్మణి ప్రాశస్త్యబుద్ధ్యర్థం గుణసద్భావమేవ బోధయతీతి. అనయైవ దిశా సర్వే మన్త్రార్థవాదగతా హ్యర్థాస్సిద్ధాః.

అపిచ, కార్యవాక్యార్థవాదిభిః కిమిదం కార్యత్వం నామేతి వక్తవ్యమ్. కృతిభావభావితా కృత్యుద్దేశ్యతా చేతి చేత్, కిమిదం కృత్యుద్దేశ్యత్వమ్? యదధికృత్య కృతిర్వర్తతే, తత్ కృత్యుద్దేశ్యత్వమితి చేత్; పురుషవ్యాపారరూపాయాః కృతేః కోఽయమధికారో నామ?

యత్ప్రాప్తీచ్ఛయా కృతిముత్పాదయతి పురుషః, తత్ కృత్యుద్దేశ్యత్వమితి చేత్; హన్త తర్హి ఇష్టత్వమేవ కృత్యుద్దేశ్యత్వమ్. అథైవం మనుషే – ఇష్టస్యైవ రూపద్వయమస్తి. – ఇచ్ఛావిషయతయా స్థితిః పురుషప్రేరకత్వఞ్చ; తత్ర ప్రేరకత్వాకారః కృత్యుద్దేశ్యత్వమితి; సోఽయం స్వపక్షాభినివేశకారితో వృథా శ్రమః. తథాహి – ఇచ్ఛావిషయతయా ప్రతీతస్య స్వప్రయత్నోత్పత్తిమన్తరేణాసిద్ధిరేవ ప్రేరకత్వమ్; తత ఏవ ప్రవృత్తేః. ఇచ్ఛాయాం జాతాయామ్, ఇష్టస్య స్వప్రయత్నోత్పత్తిమన్తరేణాసిద్ధిః ప్రతీయతే చేత్; తతశ్చికీర్షా జాయతే, తతః ప్రవర్తతే పురుషః ఇతి తత్త్వవిదాంప్రక్రియా. తస్మాత్ ఇష్టస్య కృత్యధీనాత్మలాభత్వాతిరేకి కృత్యుద్దేశ్యత్వం నామ కిమపి న దృశ్యతే.

అథోచ్యేత – ఇష్టతాహేతుశ్చ పురుషానుకూలతా, తత్పురుషానుకూలత్వం కృత్యుద్దేశ్యత్వమితి. నైవమ్, పురుషానుకూలం సుఖమిత్యనర్థాన్తరమ్; తథా పురుషప్రతికూలం దుఃఖపర్యాయమ్; అతః సుఖవ్యతిరిక్తస్య కస్యాపి పురుషానుకూలత్వం న సంభవతి. నను చ దుఃఖనివృత్తేరపి సుఖవ్యతిరిక్తాయాః పురుషానుకూలతా దృష్టా. నైతత్; ఆత్మానుకూలం సుఖమ్, ఆత్మప్రతికూలం దుఃఖమ్ ఇతి హి సుఖదుఃఖయోర్వివేకః. తత్ర ఆత్మానుకూలం సుఖమిష్టం భవతి, తత్ప్రతికూలం దుఃఖంచానిష్టమ్; అతః దుఃఖసంయోగస్యాసహ్యతయా తన్నివృత్తిరపీష్టా భవతి. తత ఏవేష్టతాసామ్యాదనుకూలతాభ్రమః. తథాహి – ప్రకృతిసంసృష్టస్య సంసారిణః పురుషస్య అనుకూలసంయోగః ప్రతికూలసంయోగః, స్వరూపేణావస్థితిః ఇతి చ తిస్రోఽవస్థాః. తత్ర ప్రతికూలసంబన్ధనివృత్తిః, అనుకూలసంబన్ధనివృత్తిశ్చ స్వరూపేణావస్థితిరేవ. తస్మాత్ ప్రతికూలసంయోగే వర్తమానే తన్నివృత్తిరూపా స్వరూపేణావస్థితిరపీష్టా భవతి. తత్రేష్టతాసామ్యాదనుకూలతాభ్రమః. అతః సుఖస్వరూపత్వాదనుకూలతాయాః నియోగస్యానుకూలతాం వదన్తం ప్రామాణికాః పరిహసన్తి. ఇష్టస్వార్థవిశేషస్యనిర్వర్తకతయైవ హి నియోగస్య నియోగత్వం స్థిరత్వమపూర్వత్వంచ ప్రతీయతే. * స్వర్గకామో యజేతేత్యత్ర కార్యస్య క్రియాతిరిక్తతా స్వర్గకామపదసమభివ్యాహారేణ స్వర్గసాధనత్వనిశ్చయాదేవ భవతి.

నచ వాచ్యమ్ – యజేతేత్యత్ర ప్రథమం నియోగః స్వప్రధానతయైవ ప్రతీయతే, స్వర్గకామపదసమభివ్యాహారాత్ స్వసిద్ధయే స్వర్గసిద్ధ్యనుకూలతా చ నియోగస్యేతి. యజేత ఇతి హి ధాత్వర్థస్య పురుషప్రయత్నసాధ్యతైవ ప్రతీయతే, స్వర్గకామపదసమభివ్యాహారాదేవ ధాత్వర్థాతిరేకిణో నియోగత్వం స్థిరత్వమపూర్వత్వం చేత్యాద్యవగమ్యతే; తచ్చ స్వర్గసాధనత్వప్రతీతినిబన్ధనమ్. సమభివ్యాహృతస్వర్గకామపదార్థాన్వయయోగ్యం స్వర్గసాధనమేవ కార్యం లిఙాదయోఽభిదధతీతి హి లోకవ్యుత్పత్తిరపి తిరస్కృతా.

ఏతదుక్తం భవతి – సమభివ్యాహృతపదాన్తరవాచ్యాన్వయయోగ్యమేవేతరపదప్రతిపాద్యమిత్యన్వితాభిధాయిపదసఙ్ఘాతరూపవాక్యశ్రవణసమనన్తరమేవ ప్రతీయతే. తచ్చ స్వర్గసాధనరూపమ్; అతః క్రియావత్ అనన్యార్థతాఽపి విరోధాదేవ పరిత్యక్తేతి. అత ఏవ గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యాదౌ ఘోషప్రతివాసయోగ్యార్థోపస్థాపనపరత్వం గఙ్గాపదస్యాశ్రీయతే; ప్రథమం గఙ్గాపదేన గఙ్గార్థః స్మృత ఇతి, గఙ్గాపదార్థస్య పేయత్వం న వాక్యార్థాన్వయీ భవతి. ఏవ

మత్రాపి యజేతేత్యేతావన్మాత్రశ్రవణే కార్యమనన్యార్థం స్మృతమితి వాక్యార్థాన్వయసమయే కార్యస్యానన్యార్థతా నావతిష్ఠతే. కార్యాభిధాయిపదశ్రవణవేలాయాం ప్రథమం కార్యమనన్యార్థం ప్రతీతమిత్యేతదపి న సంగచ్ఛతే; వ్యుత్పత్తికాలే గవానయనాదిక్రియాయాః దుఃఖరూపాయాః ఇష్టవిశేషసాధనతయైవ కార్యతాప్రతీతేః. అతో నియోగస్య పురుషానుకూలత్వం సర్వలోకవిరుద్ధమ్. నియోగస్య సుఖరూపపురుషానుకూలతాం వదతః స్వానుభవవిరోధశ్చ. * కారీర్యా వృష్టికామో యజేతేత్యాదిషు సిద్ధేఽపి నియోగే వృష్ట్యాదిసిద్ధినిమిత్తస్య వృష్టివ్యతిరేకేణ నియోగస్యానుకూలతా నానుభూయతే. యద్యప్యస్మిన్ జన్మని వృష్ట్యాదిసిద్ధేరనియమః; తథాఽప్యనియమాదేవ నియోగసిద్ధిరవశ్యాశ్రయణీయా; తస్మిన్ననుకూలతాపర్యాయసుఖానుభూతిర్నవిద్యతే; ఏవముక్తరీత్యా కృతిసాధ్యేష్టత్వాతిరేకి కృత్యుద్దేశ్యత్వం న దృశ్యతే.

కృతిం ప్రతి శేషిత్వం కృత్యుద్దేశ్యత్వమితి చేత్; కిమిదం శేషిత్వం, కించ శేషత్వమితి వక్తవ్యమ్. కార్యప్రతిసంబన్ధీ శేషః, తత్ప్రతిసంబన్ధిత్వం శేషిత్వమితి చేత్; ఏవం తర్హి కార్యత్వమేవ శేషిత్వమిత్యుక్తం భవతి; కార్యత్వమేవ హి విచార్యతే. పరోద్దేశప్రవృత్తకృతివ్యాప్త్యర్హత్వం శేషత్వమితి చేత్, కోఽయం పరోద్దేశో నామేతి; అయమేవ హి విచార్యతే. ఉద్దేశ్యత్వం నామ ఈప్సితసాధ్యత్వమితి చేత్; కిమీప్సితత్వమ్? కృతిప్రయోజనత్వమితి చేత్; పురుషస్య కృత్యారమ్భప్రయోజనమేవ హి కృతిప్రయోజనమ్; సచేచ్ఛావిషయః కృత్యధీనాత్మలాభ ఇతి పూర్వోక్త ఏవ.

అయమేవ హి సర్వత్ర శేషశేషిభావః-పరగతాతిశయాధానేచ్ఛయా ఉపాదేయత్వమేవ యస్య స్వరూపం స శేషః; పరశ్శేషీ. ఫలోత్పత్తీచ్ఛయా యాగాదేః తత్ప్రయత్నస్య చోపాదేయత్వమ్, యాగాదిసిద్ధీచ్ఛయా అన్యత్సర్వముపాదేయమ్. ఏవం గర్భదాసాదీనామపి పురుషవిశేషాతిశయాధానేచ్ఛయా ఉపాదేయత్వమేవ స్వరూపమ్. ఏవమీశ్వరగతాతిశయాధానేచ్ఛయా ఉపాదేయత్వమేవ చేతనాచేతనాత్మకస్య నిత్యస్యానిత్యస్య చ సర్వస్య వస్తునః స్వరూపమితి సర్వమీశ్వరశేషభూతమ్, సర్వస్య చేశ్వరశ్శేషీతి * సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానః, *పతిం విశ్వస్య ఇత్యాద్యుక్తమ్.*కృతిసాధ్యం ప్రధానం యత్తత్కార్యమభిధీయతే ఇత్యయమర్థః శ్రద్దధానేష్వేవ శోభతే.

అపిచ * స్వర్గకామో యజేతేత్యాదిషు లకారవాచ్యకర్తృవిశేషసమర్పణపరాణాం స్వర్గకామాదిపదానాం నియోజ్యవిశేషసమర్పణపరత్వం శబ్దానుశాసనవిరుద్ధం కేనావగమ్యతే? సాధ్యస్వర్గవిశిష్టస్య స్వర్గసాధనే కర్తృత్వాన్వయో న ఘటతే, ఇతి చేత్; నియోజ్యత్వాన్వయోఽపి న ఘటత ఇతి హి స్వర్గసాధనత్వనిశ్చయః; స తు శాస్త్రసిద్ధే కర్తృత్వాన్వయే స్వర్గసాధనత్వనిశ్చయః క్రియతే; యథా భోక్తుకామో దేవదత్తగృహం గచ్ఛేదిత్యుక్తే భోజనకామస్య దేవదత్తగృహగమనే కర్తృత్వశ్రవణాదేవ ప్రాగజ్ఞాతమపి భోజనసాధనత్వం దేవదత్తగృహగమనస్యావగమ్యతే; ఏవమత్రాపి భవతి. న క్రియాన్తరం ప్రతి కర్తృతయా శ్రుతస్య క్రియాన్తరే కర్తృత్వకల్పనం యుక్తమ్, యజేతేతి హి యాగకర్తృతయా శ్రుతస్య బుద్ధౌ కర్తృత్వకల్పనం క్రియతే, బుద్ధేః కర్తృత్వకల్పనమేవ హి నియోజ్యత్వమ్. యథోక్తమ్, * నియోజ్యస్సచ

కార్యం యస్స్వకీయత్వేన బుధ్యతే, ఇతి. యష్టృత్వానుగుణం తద్బోద్ధృత్వమితి చేత్; దేవదత్తః పచేదితి పాకకర్తృతయా శ్రుతస్య దేవదత్తస్య పాకార్థగమనం పాకానుగుణమితి, గమనే కర్తృత్వ కల్పనం న యుజ్యతే.

కిఞ్చ; లిఙాదిశబ్దవాచ్యం స్థాయిరూపం కిమిత్యపూర్వమాశ్రీయతే? స్వర్గకామపదసమభివ్యాహారానుపపత్తేరితి చేత్; కాఽత్రానుపపత్తిః? సిసాధయిషితస్వర్గో హి స్వర్గకామః; తస్య స్వర్గకామస్య కాలాన్తరభావిస్వర్గసిద్ధౌ క్షణభఙ్గినీ యాగాదిక్రియా న సమర్థేతి చేత్, అనాఘ్రాత వేదసిద్ధాన్తానామియమనుపపత్తిః. సర్వైః కర్మభిరారాధితః పరమేశ్వరః భగవాన్నారాయణః తత్తదిష్టం ఫలం దదాతీతి వేదవిదో వదన్తి. యథాఽఽహుః వేదవిదగ్రేసరాః ద్రమిడాచార్యాః - * ఫలసంబిభత్సయా కర్మభిరాత్మానం పిప్రీషన్తి స ప్రీతోఽలం ఫలాయేతి శాస్త్రమర్యాదేతి. ఫలసమ్బన్ధేచ్ఛయా కర్మభిః - యాగదానహోమాదిభిః, ఇంద్రాదిదేవతాముఖేన తత్తదన్తర్యామిరూపేణావస్థితమిన్ద్రాదిశబ్దవాచ్యం పరమాత్మానం భగవన్తం వాసుదేవమారిరాధయిషన్తి; స హి కర్మభిరారాధితః తేషామిష్టాని ఫలాని ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః.

తథా చ శ్రుతిః - * ఇష్టాపూర్తం బహుధా జాతం జాయమానం విశ్వం బిభర్తి భువనస్య నాభిః, ఇతి; ఇష్టాపూర్తమితి సకలశ్రుతిస్మృతిచోదితం కర్మోచ్యతే. తత్, విశ్వం బిభర్తి - ఇన్ద్రాగ్నివరుణాదిసర్వదేవతాసమ్బన్ధితయా ప్రతీయమానమ్, తత్తదన్తరాత్మతయా అవస్థితః పరమపురుషః స్వయమేవ బిభర్తి - స్వయమేవ స్వీకరోతి. భువనస్య నాభిః - బ్రహ్మక్షత్రాదిసర్వవర్ణపూర్ణస్య భువనస్య ధారకః, తైస్తైః కర్మభిరారాధితః తదిష్టఫలప్రదానేన భువనానాం ధారక ఇతి నాభిరిత్యుక్తః.

అగ్నివాయుప్రభృతిదేవతాన్తరాత్మతయా తత్తచ్ఛబ్దాభిధేయః అయమేవేత్యాహ- * తదేవాగ్నిస్తద్వాయుస్తత్సూర్యస్తదు చన్ద్రమాః, ఇతి. యథోక్తం భగవతా- * యోయో యాంయాం తనుం భక్తశ్శ్రద్ధయాఽర్చితుమిచ్ఛతి । తస్యతస్యాచలాం శ్రద్ధాం తామేవ విదధామ్యహమ్ ॥ స తయాశ్రద్ధయా యుక్తస్తస్యారాధనమీహతే । లభతే చ తతః కామాన్ మయైవ విహితాన్ హి తాన్ ॥ యాం యాం తనుమ్ - ఇన్ద్రాదిదేవతావిశేషాః తత్తదన్తర్యామితయాఽవస్థితస్య భగవతః తనవః-శరీరాణీత్యర్థః. * అహం హి సర్వయజ్ఞానాం భోక్తా చ ప్రభురేవ చ, ఇత్యాది; ప్రభురేవ చేతి-సర్వఫలానాం ప్రదాతా చేత్యర్థః. యథా చ, *యజ్ఞైస్త్వమిజ్యసే నిత్యం సర్వదేవమయాచ్యుత । *యైస్స్వధర్మపరైర్నాథ నరైరారాధితో భవాన్ । తే తరన్త్యఖిలామేతాం మాయామాత్మవిముక్తయే॥ ఇతి. సేతిహాసపురాణేషు సర్వేష్వేవ వేదేషు సర్వాణి కర్మాణి సర్వేశ్వరారాధనరూపాణి, తైస్తైః కర్మభిరారాధితః పురుషోత్తమః తత్తదిష్టఫలం దదాతీతి తత్రతత్ర ప్రపఞ్చితమ్.

ఏవమేవ హి సర్వజ్ఞం సర్వశక్తిం సర్వేశ్వరం భగవన్తమిన్ద్రాదిదేవతాన్తర్యామిరూపేణ యాగదానహోమాదివేదోదితసర్వకర్మణాం భోక్తారం సర్వఫలానాం ప్రదాతారం చ సర్వాశ్శ్రుతయో వదన్తి - * చతుర్హోతారో యత్ర సంపదం గచ్ఛన్తి దేవైః, ఇత్యాద్యాః.

చతుర్హోతారః-యజ్ఞాః, యత్ర-పరమాత్మని దేవేష్వన్తర్యామితయాఽవస్థితే, దేవైః సంపదం గచ్ఛన్తి - దేవైః సంబన్ధం గచ్ఛన్తీత్యర్థః. అన్తర్యామిరూపేణావస్థితస్య పరమాత్మనశ్శరీరతయాఽవస్థితానామిన్ద్రాదీనాం యాగాదిసంబన్ధ ఇత్యుక్తం భవతి. యథోక్తం భగవతా *భోక్తారం యజ్ఞతపసాం సర్వలోకమహేశ్వరమితి. తస్మాదగ్న్యాదిదేవతాన్తర్యామిభూతపరమపురుషారాధనరూపాణి సర్వాణి కర్మాణి, స ఏవ చాభిలషితప్రదాయీతి, కిమత్రాపూర్వేణ వ్యుత్పత్తిపథదూరవర్తినా వాచ్యతయాఽభ్యుపగతేన కల్పితేన వా ప్రయోజనమ్? ఏవంచ సతి లిఙాదేః కోఽయమర్థః పరిగృహీతో భవతి? * యజ దేవపూజాయామితి దేవతారాధనభూతయాగాదేః ప్రకృత్యర్థస్య కర్తృవ్యాపారసాధ్యతాం వ్యుత్పత్తిసిద్ధాం లిఙాదయోఽభిదధతీతి న కిఞ్చిదనుపపన్నమ్. కర్తృవాచినాం ప్రత్యయానాం ప్రకృత్యర్థస్య కర్తృవ్యాపారసంబన్ధప్రకారో హి వాచ్యః; భూతవర్తమానతాదిమన్యే వదన్తి; లిఙాదయస్తు కర్తృవ్యాపారసాధ్యతాం వదన్తి.

అపిచ, కామినః కర్తవ్యతయా కర్మ విధాయ కర్మణో దేవతారాధనరూపతాం తద్ద్వారేణ ఫలసిద్ధిఞ్చ తత్తత్కర్మవిధివాక్యాన్యేవ వదన్తి. * వాయవ్యం శ్వేతమాలభేత భూతికామో వాయుర్వై క్షేపిష్ఠా దేవతా వాయుమేవ స్వేన భాగధేయేనోపధావతి స ఏవైనం భూతిం గమయతీత్యాదీని. నాత్ర ఫలసిద్ధ్యనుపపత్తిః కాఽపి దృశ్యతే ఇతి ఫలసాధనత్వావగతిరాపాదానికీత్యపి న సంగచ్ఛతే. విధ్యక్షేపితం యాగాదేః ఫలసాధనత్వప్రకారం వాక్యశేష ఏవ బోధయతీత్యర్థః. * తస్మాత్ బ్రాహ్మణాయ నాపగురేత ఇత్యత్ర అపగోరణనిషేధవిధిపరవాక్యశేషే శ్రూయమాణం నిషేధ్యస్యాపగోరణస్య శతయాతనాసాధనత్వం నిషేధవిధ్యుపయోగీతి హి స్వీక్రియతే. అత్ర పునః కామినః కర్తవ్యతయా విహితస్య యాగాదేః కామ్యస్వర్గాదిసాధనత్వప్రకారం వాక్యశేషావగతమనాదృత్య, కిమిత్యుపాదానేన యాగాదేః ఫలసాధనత్వం పరికల్ప్యతే? * హిరణ్యనిధిమపవరకే నిధాయ యాచతే కోద్రవాదిలుబ్ధః కృపణం జనమ్, ఇతి శ్రూయతే; తదేతద్యుష్మాసు దృశ్యతే.

శతయాతనాసాధనత్వమపి నాదృష్టద్వారేణ, చోదితాన్యనుతిష్ఠతః విహితం కర్మాకుర్వతః నిన్దితాని చ కుర్వతః సర్వాణి సుఖాని దుఃఖాని చ పరమపురుషానుగ్రహనిగ్రహాభ్యామేవ భవన్తి. * ఏష హ్యేవానన్దయాతి, * అథ సోఽభయం గతో భవతి, * అథ తస్య భయం భవతి, * భీషాఽస్మాద్వాతః పవతే, భీషోదేతి సూర్యః, భీషాస్మాదగ్నిశ్చేన్ద్రశ్చ, మృత్యుర్ధావతి పఞ్చమ ఇతి, * ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠతః, * ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి దదతో మనుష్యాః ప్రశంసన్తి యజమానం దేవాః దర్వీం పితరోఽన్వాయత్తాః, ఇత్యాద్యనేకవిధాశ్శ్రుతయస్సన్తి. యథోక్తం ద్రవిడభాష్యే-*తస్యాజ్ఞయా ధావతి వాయుః, నద్యః స్రవన్తి, తేన చ కృతసీమానో జలాశయాః సమదా ఇవ మేషవిసర్పితం కుర్వన్తి, ఇతి, * తత్సఙ్కల్పనిబన్ధనా హీమే లోకాః న చ్యవన్తే న స్ఫుటన్తే స్వశాసనానువర్తినం జ్ఞాత్వా కారుణ్యాత్ స భగవాన్ వర్ధయేత విద్వాన్ కర్మదక్షః ఇతి చ.

పరమపురుషయాథాత్మ్యజ్ఞానపూర్వకం తదుపాసనాదివిహితకర్మానుష్ఠాయినః తత్ప్రసాదాత్తత్ప్రాప్తిపర్యన్తాని సుఖాని అభయంచ యథాధికారం భవన్తి. తజ్జ్ఞానపూర్వకం

తదుపాసనాది విహితం కర్మాకుర్వతో నిన్దితాని చ కుర్వతః తన్నిగ్రహాదేవ తదప్రాప్తిపూర్వకా పరిమితదుఃఖాని భయంచ భవన్తి. యథోక్తం భగవతా * నియతం కురు కర్మ త్వం కర్మ జ్యాయో హ్యకర్మణః, ఇత్యాదినా కృత్స్నం కర్మ జ్ఞానపూర్వకమనుష్ఠేయం విధాయ,*మయి సర్వాణి కర్మాణి సంన్యస్యేతి సర్వస్య కర్మణః స్వారాధనతామ్, ఆత్మనాం స్వనియామ్యతాంచ ప్రతిపాద్య, * యే మే మతమిదం నిత్యమనుతిష్ఠన్తి మానవాః। శ్రద్ధావన్తోఽనసూయన్తో ముచ్యన్తే తేఽపి కర్మభిః ॥ యే త్వేతదభ్యసూయన్తో నానుతిష్ఠన్తి మే మతమ్ । సర్వజ్ఞానవిమూఢాంస్తాన్ విద్ధి నష్టానచేతసః ॥ ఇతి స్వాజ్ఞానువర్తినః ప్రశస్య విపరీతాన్ వినిన్ద్య, పునరపి స్వాజ్ఞానుపాలనమకుర్వతామాసురప్రకృత్యన్తర్భావమభిధాయ అధమా గతిశ్చోక్తా - * తానహం ద్విషతః క్రూరాన్ సంసారేషు నరాధమాన్ । క్షిపామ్యజస్రమశుభానాసురీష్వేవ యోనిషు ॥ ఆసురీం యోనిమాపన్నా మూఢా జన్మనిజన్మని। మామప్రాప్యైవ కౌన్తేయ తతో యాన్త్యధమాం గతిమ్॥ ఇతి. * సర్వకర్మాణ్యపి సదా కుర్వాణో మద్వ్యపాశ్రయః। మత్ప్రసాదాదవాప్నోతి శాశ్వతం పదమవ్యయమ్॥ ఇతి చ స్వాజ్ఞానువర్తినాం శాశ్వతం పదం చోక్తమ్. అశ్రుతవేదాన్తానాం కర్మణ్యశ్రద్ధా మా భూదితి దేవతాధికరణేఽతివాదాః కృతాః, కర్మమాత్రే యథా శ్రద్ధా స్యాదితి. సర్వమేకశాస్త్రమితి వేదవిత్సిద్ధాన్తః.

తస్యైతస్య పరస్య బ్రహ్మణో నారాయణస్య అపరిచ్ఛేద్యజ్ఞానానన్దామలత్వస్వరూపవత్, జ్ఞానశక్తిబలైశ్వర్యవీర్యతేజఃప్రభృత్యనవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణవత్, స్వసఙ్కల్పప్రవర్త్యస్వేతరసమస్తచిదచిద్వస్తుజాతవత్, స్వాభిమతస్వానురూపైకరూపదివ్యరూప-తదుచితనిరతిశయకల్యాణవివిధానన్తభూషణ - స్వశక్తిసదృశాపరిమితానన్తాశ్చర్య నానావిధాయుధ - స్వాభిమతస్వానురూపస్వరూపరూపగుణవిభవైశ్వర్యశీలాద్యనవధికమహిమమహిషీ - స్వానురూపకల్యాణజ్ఞానక్రియాద్యపరిమేయగుణానన్త పరిజనపరిచ్ఛద - స్వోచితనిఖిలభోగ్యభోగోపకరణాద్యనన్త మహావిభవావాఙ్మనసగోచరస్వరూపస్వభావదివ్యస్థానాదినిత్యతానిరవద్యతాగోచరాశ్చ సహస్రశః శ్రుతయస్సన్తి- * వేదాహమేతం పురుషం మహాన్తమ్, ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్, * య ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషః...తస్య యథా కప్యాసం పుణ్డరీకమేవమక్షిణీ, * స య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశః, తస్మిన్నయం పురుషో మనోమయః; అమృతో హిరణ్మయః. మనోమయ ఇతి మనసైవ విశుద్ధేన గృహ్యత ఇత్యర్థః. * సర్వే నిమేషా జజ్ఞిరే విద్యుతః పురుషాదధి. విద్యుద్వర్ణాత్ పురుషాత్ ఇత్యర్థః. * నీలతోయదమధ్యస్థా విద్యుల్లేఖేవ భాస్వరా. మధ్యస్థనీలతోయదా విద్యుల్లేఖేవ, సేయం దహరపుణ్డరీకమధ్యస్థాకాశవర్తినీ వహ్నిశిఖా స్వాన్తర్నిహితనీలతోయదాభ పరమాత్మస్వరూపా స్వాన్తర్నిహితనీలతోయదా విద్యుదివాభాతీత్యర్థః. * మనోమయః ప్రాణశరీరో భారూపస్సత్యసఙ్కల్ప ఆకాశాత్మా సర్వకర్మా సర్వకామస్సర్వగన్ధస్సర్వరసస్సర్వమిదమభ్యాత్తోఽవాక్యనాదరః, *మాహారజనం వాస ఇత్యాద్యాః. *అస్యేశానా జగతో విష్ణుపత్నీ, * హ్రీశ్చ తే లక్ష్మీశ్చ పత్న్యౌ, * తద్విష్ణోః పరమం పదం సదా పశ్యన్తి సూరయః, * క్షయన్తమస్య రజసః పరాకే, *యదేకమవ్యక్తమనన్తరూపం విశ్వం

పురాణం తమసః పరస్తాత్, *యో వేద నిహితం గుహాయాం పరమే వ్యోమన్ *యో అస్యాధ్యక్షః పరమే వ్యోమన్, *తదేవ భూతం తదు భవ్యమా ఇదం తదక్షరే పరమే వ్యోమన్, ఇత్యాది శ్రుతిశతనిశ్చితోఽయమర్థః.

*తద్విష్ణోః పరమం పదమితి విష్ణోః – పరస్య బ్రహ్మణః పరమం పదం సూరయః సదా పశ్యన్తీతి వచనాత్, సర్వకాలదర్శనవన్తః పరిపూర్ణజ్ఞానాః కేచన సన్తీతి విజ్ఞాయతే. యే సూరయః తే సదా పశ్యన్తీతి వచనవ్యక్తిః; యే సదాపశ్యన్తి తే సూరయః ఇతి వా. ఉభయపక్షేఽప్యనేకవిధానం న సంభవతీతి చేన్న. అప్రాప్తత్వాత్సర్వస్య సర్వవిశిష్టం పరమం స్థానం విధీయతే. యథోక్తమ్ *తద్గుణాస్తు విధీయేరన్నవిభాగాద్విధానార్థే న చేదన్యేన శిష్టాః ఇతి. యథా *యదాగ్నేయోఽష్టాకపాలః ఇత్యాదికర్మవిధౌ కర్మణో గుణానాం చాప్రాప్తత్వేన సర్వగుణవిశిష్టం కర్మ విధీయతే; తథాఽత్రాపి సూరిభిస్సదా దృశ్యత్వేన విష్ణోః పరం స్థానమప్రాప్తం ప్రతిపాదయతీతి న కశ్చిద్విరోధః.

కరణమన్త్రాః క్రియమాణానువాదినః స్తోత్రశస్త్రరూపాః జపాదిషు వివియుక్తాశ్చ ప్రకరణపఠితాశ్చాప్రకరణపఠితాశ్చ స్వార్థం సర్వం యథావస్థితమేవ అప్రాప్తమవిరుద్ధం బ్రాహ్మణవద్బోధయన్తీతి హి వైదికాః. (ప్రగీతమన్త్రసాధ్యగుణినిష్ఠగుణాభిధానం స్తోత్రమ్; అప్రగీతమన్త్రసాధ్యగుణినిష్ఠగుణాభిధానం శస్త్రమ్.) వినియుక్తార్థప్రకాశినాంచ దేవతాదిష్వప్రాప్తావిరుద్ధగుణవిశేషప్రతిపాదనం వినియోగానుగుణమేవ. నేయం శ్రుతిర్ముక్తజనవిషయా, తేషాం సదాదర్శనానుపపత్తేః. నాపి ముక్తప్రవాహవిషయా, *సదా పశ్యన్తీత్యేకైకకర్తృవిషయతయా ప్రతీతేః శ్రుతిభఙ్గప్రసఙ్గాత్; మన్త్రార్థవాదగతా హ్యర్థాః కార్యపరత్వేఽపి సిద్ధ్యన్తీత్యుక్తమ్; కిం పునః సిద్ధవస్తున్యేవ తాత్పర్యే వ్యుత్పత్తిసిద్ధ ఇతి సర్వముపపన్నమ్.

నను చాత్ర*తద్విష్ణోః పరమం పదమితి పరస్వరూపమేవ పరమపదశబ్దేనాభిధీయతే, *సమస్తహేయరహితం విష్ణ్వాఖ్యం పరమం పదమ్ ఇత్యాదిష్వవ్యతిరేకదర్శనాత్. నైవమ్ *క్షయన్తమస్య రజసః పరాకే, *తదక్షరే పరమే వ్యోమన్, *యో అస్యాధ్యక్షః పరమే వ్యోమన్, *యో వేద నిహితం గుహాయాం పరమే వ్యోమన్ ఇత్యాదిషు పరస్థానస్యైవ దర్శనాత్, *విష్ణోః పరమం పదమితి వ్యతిరేకనిర్దేశాచ్చ. *విష్ణ్వాఖ్యం పరమంపదమితి విశేషణాత్ అన్యదపి పరమం పదం విద్యత ఇతి తేనైవ జ్ఞాయతే, తదిదం పరం స్థానం సూరిభిః సదా దృశ్యత్వేన ప్రతిపాద్యతే.

ఏతదుక్తం భవతిః క్వచిత్పరస్థానం పరమపదశబ్దేన ప్రతిపాద్యతే, క్వచిత్ప్రకృతివియుక్తాత్మస్వరూపమ్, క్వచిద్భగవత్స్వరూపమ్. *తద్విష్ణోః పరమం పదమితి పరస్థానమ్; *సర్గస్థిత్యన్తకాలేషు త్రిధైవం సంప్రవర్తతే। గుణప్రవృత్త్యా పరమం పదం తస్యాగుణం మహత్ ॥ ఇత్యత్ర ప్రకృతివియుక్తాత్మస్వరూపమ్; *సమస్తహేయరహితం విష్ణ్వాఖ్యం పరమం పదమ్। ఇత్యత్ర భగవత్స్వరూపమ్. త్రీణ్యప్యేతాని పరమప్రాప్యత్వేన పరమపదశబ్దేన ప్రతిపాద్యన్తే. కథం త్రయాణాం పరమప్రాప్యత్వమితి చేత్ ? భగవత్స్వరూపం పరమప్రాప్యత్వాదేవ పరమం పదమ్; ఇతరయోరపి భగవత్ప్రాప్తిగర్భత్వాదేవ పరమపదత్వమ్.

సర్వకర్మ (బన్ధ) వినిర్ముక్తాత్మస్వరూపావాప్తిః భగవత్ప్రాప్తిగర్భా * త ఇమే సత్యాః కామా అనృతాపిధానాః ఇతి భగవద్గుణగణస్య తిరోధాయకత్వేన అనృత శబ్దేన స్వకర్మణః ప్రతిపాదనాత్. అనృతరూపతిరోధానం క్షేత్రజ్ఞకర్మేతి కథమవగమ్యతే ఇతి చేత్; * అవిద్యా కర్మసంజ్ఞాఽన్యా తృతీయా శక్తిరిష్యతే। యయా క్షేత్రజ్ఞశక్తిస్సా వేష్టితా నృప సర్వగా॥ సంసారతాపానఖిలానవాప్నోత్యతిసన్తతాన్ । తయా తిరోహితత్వాచ్చ, ఇత్యాది వచనాత్. పరస్థానప్రాప్తిరపి భగవత్ప్రాప్తిగర్భైవేతి సువ్యక్తమ్.

* క్షయన్తమస్య రజసః పరాకే ఇతి రజశ్శబ్దేన త్రిగుణాత్మికా ప్రకృతిరుచ్యతే, కేవలస్య రజసోఽనవస్థానాత్; ఇమాం త్రిగుణాత్మికాం ప్రకృతిమతిక్రమ్య స్థితే స్థానే క్షయన్తం - వసన్తమ్ ఇత్యర్థః. అనేన త్రిగుణాత్మకాత్ క్షేత్రజ్ఞస్య భోగ్యభూతాద్వస్తునః పరస్తాత్ విష్ణోర్వాసస్థానమితి గమ్యతే. * వేదాహమేతం పురుషం మహాన్తమ్, ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్, ఇత్యత్రాపి తమశ్శబ్దేన సైవ ప్రకృతిరుచ్యతే, కేవలస్య తమసః అనవస్థానాదేవ. రజసః పరాకే క్షయన్తమ్ ఇత్యనేనైకవాక్యత్వాత్, తమసః పరస్తాత్ వసన్తం మహాన్తమాదిత్యవర్ణం పురుషమహం వేద, ఇత్యయమర్థోఽవగమ్యతే. * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ, యో వేద నిహితం గుహాయాం పరమే వ్యోమన్ * తదక్షరే పరమే వ్యోమన్, ఇతి తత్ స్థానమ్ అవికార రూపం పరమవ్యోమశబ్దాభిధేయమితి చ గమ్యతే, * అక్షరే పరమే వ్యోమన్నిత్యస్య స్థానస్యాక్షరత్వశ్రవణాత్ క్షరరూపాదిత్యమణ్డలాదయః న పరమవ్యోమశబ్దాభిధేయాః. *యత్ర పూర్వే సాధ్యాస్సన్తి దేవాః, * యత్రర్షయః ప్రథమజా యే పురాణాః, ఇత్యాదిషు చ త ఏవ సూరయ ఇత్యవగమ్యతే. * తద్విప్రాసో విపన్యవో జాగృవాంసస్సమిన్ధతే, విష్ణోర్యత్పరమం పదమ్, ఇత్యత్రాపి విప్రాసః - మేధావినః, విపన్యవః, - స్తుతిశీలాః, జాగృవాంసః - అస్ఖలితజ్ఞానాః; త ఏవాస్ఖలితజ్ఞానాః తత్ విష్ణోః పరమం పదం సదా స్తువన్తః సమిన్ధతే ఇత్యర్థః.

ఏతేషాం పరిజనస్థానాదీనాం * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదిత్యత్ర జ్ఞానబలైశ్వర్యాది కల్యాణగుణగణవత్, పరబ్రహ్మస్వరూపాన్తర్భూతత్వాత్; * సదేవ...ఏకమేవాద్వితీయమితి బ్రహ్మాన్తర్భావోఽవగమ్యతే. ఏషామపి కల్యాణగుణైకదేశత్వాదేవ, * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదిత్యత్ర ఇదమితి శబ్దస్య కర్మవశ్యభోక్తృవర్గమిశ్రతద్భోగ్యభూతప్రపఞ్చవిషయత్వాచ్చ, * సదా పశ్యన్తి సూరయ ఇతి సదాదర్శిత్వేన చ తేషాం కర్మవశ్యానన్తర్భావాత్, * అపహతపాప్మా ఇత్యాది * అపిపాసః ఇత్యన్తేన స్వలీలోపకరణభూతత్రిగుణప్రకృతిప్రాకృతతత్సంసృష్టపురుషగతం హేయస్వభావం సర్వం ప్రతిషిధ్య, * సత్యకామ ఇత్యనేన స్వభోగ్యభోగోపకరణజాతస్య సర్వస్య నిత్యతా ప్రతిపాదితా. సత్యాః కామాః యస్యాసౌ సత్యకామః; కామ్యన్త ఇతి కామాః. తేన పరేణ బ్రహ్మణా స్వభోగ్యతదుపకరణాదయః స్వాభిమతా యే కామ్యన్తే తే సత్యాః - నిత్యా ఇత్యర్థః. అన్యస్య లీలోపకరణస్యాపి వస్తునః ప్రమాణసమ్బన్ధయోగ్యత్వే సత్యపి వికారాస్పదత్వేనాస్థిరత్వాత్, తద్విపరీతం స్థిరత్వమేషాం సత్యపదేనోచ్యతే; * సత్యసఙ్కల్ప ఇతి, ఏతేషు భోగ్యతదుపకరణాదిషు నిత్యేషు నిరతిశయేష్వనన్తేషు సత్స్వపి అపూర్వాణామపరిమితానామర్థానామపి సఙ్కల్పమాత్రేణ సిద్ధిం వదతి. ఏషాం చ భోగోపకరణానాం

లీలోపకరణానాం చేతనానామచేతనానాం స్థిరాణామస్థిరాణాంచ తత్సంకల్పాయత్తస్వరూపస్థితి
ప్రవృత్తిభేదాది సర్వం వదతి * సత్యసఙ్కల్ప ఇతి.

ఇతిహాసపురాణయోః వేదోపబృంహణయోశ్చాయమర్థ ఉచ్యతే - * తౌ తు మేధా
వినౌ దృష్ట్వా వేదేషు పరినిష్ఠితౌ। వేదోపబృంహణార్థాయ తావగ్రాహయత ప్రభుః॥ ఇతి వేదోప
బృంహణతయా ప్రారబ్ధే శ్రీరామాయణే-*వ్యక్తమేష మహాయోగీ పరమాత్మా సనాతనః। అనాది
మధ్యనిధనో మహతః పరమో మహాన్॥ తమసః పరమో ధాతా శఙ్ఖచక్రగదాధరః। శ్రీవత్స
వక్షా నిత్యశ్రీరజయ్యశ్శాశ్వతో ధ్రువః॥ * శరా నానావిధాశ్చాపి ధనురాయతవిగ్రహమ్।
అన్వగచ్ఛన్త కాకుత్స్థం సర్వే పురుషవిగ్రహాః॥ * వివేశ వైష్ణవం ధామ సశరీర స్సహానుగః॥
శ్రీమతి వైష్ణవే పురాణే - * సమస్తాశ్శక్తయశ్చైతా నృప యత్ర ప్రతిష్ఠితాః। తద్విశ్వరూప
వైరూప్యం రూపమన్యద్ధరేర్మహత్॥*మూర్తం బ్రహ్మ మహాభాగ సర్వబ్రహ్మమయో హరిః। *నిత్యై
వైషా జగన్మాతా విష్ణోశ్శ్రీరనపాయినీ। యథా సర్వగతో విష్ణుస్తథైవేయం ద్విజోత్తమ॥
*దేవత్వే దేవదేహేయం మనుష్యత్వే చ మానుషీ। విష్ణోర్దేహానురూపాం వై కరోత్యేషా
ఽఽత్మనస్తనుమ్॥ * ఏకాన్తినస్సదా బ్రహ్మధ్యాయినో యోగినో హి యే। తేషాం తత్పరమం
స్థానం యద్వై పశ్యన్తి సూరయః॥ కలాముహూర్తాదిమయశ్చ కాలో న యద్విభూతేః పరి
ణామహేతుః॥ మహాభారతే చ - * దివ్యం స్థానమజరం చాప్రమేయం దుర్విజ్ఞేయం చాగమై
ర్గమ్యమద్య(మాద్యమ్)। గచ్ఛ ప్రభో రక్ష చాస్మాన్ ప్రపన్నాన్ కల్పేకల్పే జాయమానస్స్వ
మూర్త్యా॥ * కాలస్సంపచ్యతే తత్ర న కాలస్తత్ర వై ప్రభుః ఇతి.

పరస్య బ్రహ్మణో రూపవత్త్వం సూత్రకారశ్చ వదతి -* అన్తస్తద్ధర్మోపదేశాదితి.
యోఽసావాదిత్యమణ్డలాన్తర్వర్తీ తప్తకార్తస్వరగిరివరప్రభః, సహస్రాంశుశతసహస్రకిరణః,
గమ్భీరామ్భస్సముద్భూతసుమృష్టనాలరవికరవికసితపుణ్డరీకదలామలాయతేక్షణః, సుభ్రూలలాటః
సునాసః సుస్మితాధరవిద్రుమః, సురుచిరకోమలగణ్డః, కమ్బుగ్రీవః, సమున్నతాంసవిలమ్బిచారు
రూపదివ్యకర్ణకిసలయః, పీనవృత్తాయతభుజః, చారుతరాతామ్రకరతలానురక్తాఙ్గులీభిరలంకృతః,
తనుమధ్యః, విశాలవక్షస్స్థలః, సమవిభక్తసర్వాఙ్గః, అనిర్దేశ్యదివ్యరూపసంహననః, స్నిగ్ధవర్ణః,
ప్రబుద్ధపుణ్డరీకచారుచరణయుగలః, స్వానురూపపీతామ్బరధరః, అమలకిరీటకుణ్డలహారకౌస్తుభ
కేయూరకటకనూపురోదరబన్ధనాద్యపరిమితాశ్చర్యానన్తదివ్యభూషణః, శఙ్ఖచక్రగదాసిశార్ఙ్గ
శ్రీవత్సవనమాలాలఙ్కృతః, అనవధికాతిశయసౌన్దర్యాహృతాశేషమనోదృష్టివృత్తిః, లావణ్యా
మృతపూరితాశేషచరాచరభూతజాతః, అత్యద్భుతాచిన్త్యనిత్యయౌవనః, పుష్పహాససుకుమారః,
పుణ్యగన్ధవాసితానన్తదిగన్తరాలః, త్రైలోక్యాక్రమణప్రవృత్తగమ్భీరభావః, కరుణానురాగ
మధురలోచనావలోకితాశ్రితవర్గః పురుషవరో దృశ్యతే; సః నిఖిలజగదుదయవిభవలయలీలః,
నిరస్తసమస్తహేయః, సమస్తకల్యాణగుణనిధిః, స్వేతరసమస్తవస్తువిలక్షణః, పరమాత్మా పరం
బ్రహ్మ నారాయణః - ఇత్యవగమ్యతే, తద్ధర్మోపదేశాత్ - * స ఏష సర్వేషాం లోకానా

మీశస్సర్వేషాం కామానామ్, * స ఏష సర్వేభ్యః పాప్మభ్య ఉదితః ఇత్యాదిదర్శనాత్. తస్యైతే గుణాః - * సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానః, * అపహతపాప్మా విజరః ఇత్యాది * సత్యసఙ్కల్పః ఇత్యన్తమ్, * విశ్వతః పరమం నిత్యం విశ్వం నారాయణం హరిమ్, * పతిం విశ్వస్యాత్మేశ్వరమ్, ఇత్యాదివాక్యప్రతిపాదితాః,

వాక్యకారశ్చైతత్ సుస్పష్టమాహ - * హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే ఇతి ప్రాజ్ఞస్సర్వాన్తరస్స్యాల్లోకకామేశోపదేశాత్తథోదయాత్పాప్మనామిత్యాదినా. తస్య చ రూపస్యానిత్యతాది వాక్యకారేణైవ ప్రతిషిద్ధమ్- * స్యాద్రూపం కృతకమనుగ్రహార్థమ్ తచ్చేతసామైశ్వర్యాదితి; ఉపాసితురనుగ్రహార్థః పరమపురుషస్య రూపసంగ్రహః ఇతి పూర్వపక్షం కృత్వా *రూపం వాఽతీన్ద్రియమన్తఃకరణప్రత్యక్షనిర్దేశాత్ ఇతి. యథా జ్ఞానాదయః పరస్య బ్రహ్మణః స్వరూపతయా నిర్దేశాత్ స్వరూపభూతా గుణాః; తథా ఇదమపి రూపం శ్రుత్యా స్వరూపతయా నిర్దేశాత్ స్వరూపభూతమిత్యర్థః.

భాష్యకారేణైతద్వ్యాఖ్యాతమ్- * అఞ్జసైవ విశ్వసృజో రూపమ్; తత్తు న చక్షుషా గ్రాహ్యమ్, మనసా త్వకలుషేణ సాధనాన్తరవతా గృహ్యతే; * న చక్షుషా గృహ్యతే నాపి వాచా, మనసా తు విశుద్ధేన ఇతి శ్రుతేః ; న హ్యరూపాయా దేవతాయా రూపముపదిశ్యతే, యథాభూతవాది హి శాస్త్రమ్; * మాహారజతం వాసః * వేదాహమేతం పురుషం మహాన్తమ్, ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్ ఇతి ప్రకరణాన్తరనిర్దేశాచ్చ సాక్షిణః ఇత్యాదినా, * హిరణ్మయ ఇతి రూపసామాన్యాత్, చన్ద్రముఖవత్ న మయడత్ర వికారమాదాయ ప్రయుజ్యతే, అనారభ్యత్వాదాత్మనః ఇతి.

యథా, జ్ఞానాదికల్యాణగుణానన్త్యనిర్దేశాదపరిమితకల్యాణగుణవిశిష్టం పరం బ్రహ్మేత్యవగమ్యతే; ఏవమ్ * ఆదిత్యవర్ణమ్ * పురుషమ్ ఇత్యాదినిర్దేశాత్ ప్రాభిమతస్వానురూపకల్యాణతమరూపః, పరబ్రహ్మభూతః పురుషోత్తమో నారాయణ ఇతి జ్ఞాయతే. తథా * అస్యేశానా * హ్రీశ్చ తే లక్ష్మీశ్చ పత్న్యౌ * సదా పశ్యన్తి సూరయః * తమసః పరస్తాత్ * క్షయన్తమస్యరజసః పరాకే ఇత్యాదినా, పత్నీపరిజనస్థానాదీనాం నిర్దేశాదేవ తథైవ సన్తీత్యవగమ్యతే. యథాఽఽహ భాష్యకారః - * యథాభూతవాది హి శాస్త్రమ్ ఇతి.

ఏతదుక్తం భవతి-యథా*సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి నిర్దేశాత్ పరమాత్మస్వరూపం సమస్తహేయప్రత్యనీకానవధికానన్దైకతానతయాఽపరిచ్ఛేద్యతయా చ సకలేతరవిలక్షణమ్,

తథా * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్ * పరాఽస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చ, * తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీత్యాదినిర్దేశాత్ నిరతిశయాసఙ్ఖ్యేయాశ్చ గుణాః సకలేతరవిలక్షణాః. తథా * ఆదిత్యవర్ణమ్ ఇత్యాదినిర్దేశాత్ రూపపరిజనస్థానాదయశ్చ సకలేతరవిలక్షణాః స్వాసాధారణాః అనిర్దేశ్యస్వరూపస్వభావాః ఇతి.

వేదాః ప్రమాణం చేత్, విధ్యర్థవాదమన్త్రగతం సర్వమపూర్వమవిరుద్ధమర్థజాతం యథావస్థితమేవ బోధయన్తి. ప్రామాణ్యంచ వేదానామ్ * ఔత్పత్తికస్తు శబ్దస్యార్థేన

సంబన్ధః ఇత్యుక్తమ్; యథా అగ్నిజలాదీనామౌష్ణ్యాదిశక్తియోగస్స్వాభావికః; యథా చ చక్షురాదీనామిన్ద్రియాణాం బుద్ధివిశేషజననశక్తిస్స్వాభావికీ; తథా శబ్దస్యాపి బోధకత్వశక్తిస్స్వాభావికీ. న చ హస్తచేష్టాదివత్ సంకేతమూలం శబ్దస్య బోధకత్వమితి వక్తుం శక్యమ్; అనాద్యనుసన్ధానావిచ్ఛేదేఽపి సంకేతయితృపురుషాజ్ఞానాత్, యాని సంకేతమూలాని తాని సర్వాణి సాక్షాద్వా పరంపరయా వా జ్ఞాయన్తే. న చ దేవదత్తాదిశబ్దవత్కల్పయితుం యుక్తమ్; తేషు చ సాక్షాద్వా పరంపరయా వా సంకేతో జ్ఞాయతే. గవాదిశబ్దానాం తు అనాద్యనుసన్ధానావిచ్ఛేదేఽపి సంకేతాజ్ఞానాదేవ బోధకత్వశక్తిస్స్వాభావికీ. అతః అగ్న్యాదీనామౌష్ణ్యాదిశక్తివత్, ఇన్ద్రియాణాం బోధకత్వశక్తివచ్చ, శబ్దస్యాపి బోధకత్వశక్తిరాశ్రయణీయా.

నను చ ఇన్ద్రియవత్ శబ్దస్యాపి బోధకత్వం స్వాభావికం (చేత్) సంబన్ధగ్రహణం బోధకత్వాయ కిమిత్యపేక్ష్యతే? లిఙ్గవదిత్యుచ్యతే. యథా జ్ఞాతసంబన్ధనియమం ధూమాది అగ్న్యాదివిజ్ఞానజనకమ్, తథా జ్ఞాతసంబన్ధనియమశ్శబ్దోఽప్యర్థవిశేషబుద్ధిజనకః. ఏవం తర్హి శబ్దోఽప్యర్థవిశేషస్య లిఙ్గమితి అనుమానమేవ స్యాత్. నైవమ్; శబ్దార్థయోస్సంబన్ధః బోధ్యబోధకభావ ఏవ; ధూమాదీనాం తు సంబన్ధాన్తరమితి తస్య సంబన్ధస్య జ్ఞానద్వారేణ బుద్ధిజనకత్వమితి విశేషః. ఏవం గృహీతసంబన్ధస్య బోధకత్వదర్శనాత్ అనుసన్ధానావిచ్ఛేదేఽపి సఙ్కేతాజ్ఞానాత్ బోధకత్వశక్తిరేవేతి నిశ్చీయతే.

ఏవం బోధకానాం పదసఙ్ఘాతానాం సంసర్గవిశేషబోధకత్వేన వాక్యశబ్దాభిధేయానాముచ్చారణక్రమో యత్ర పురుషబుద్ధిపూర్వకః, తే పౌరుషేయాశ్శబ్దా ఇత్యుచ్యన్తే. యత్ర తూచ్చారణక్రమః పూర్వపూర్వోచ్చారణక్రమజనితసంస్కారపూర్వకః, సర్వదా అపౌరుషేయాస్తే చ వేదా ఇత్యుచ్యన్తే. ఏతదేవ వేదానామపౌరుషేయత్వం నిత్యత్వఞ్చ, యత్పూర్వపూర్వోచ్చారణక్రమజనితసంస్కారేణ తమేవ క్రమవిశేషం స్మృత్వా తేనైవ క్రమేణోచ్చార్యమాణత్వమ్. తే చ ఆనుపూర్వీవిశేషేణ సంస్థితాః అక్షరరాశయో వేదాః ఋగ్యజుస్సామాథర్వభేదభిన్నాః అనన్తశాఖా వర్తన్తే; తే చ విధ్యర్థవాదమన్త్రరూపా వేదాః పరబ్రహ్మభూతనారాయణస్వరూపం తదారాధనప్రకారమ్, ఆరాధితాత్ఫలవిశేషంచ బోధయన్తి. పరమపురుషవత్ తత్స్వరూపతదారాధనతత్ఫలజ్ఞాపకవేదాఖ్యం శబ్దజాతం నిత్యమేవ.

వేదానామనన్తత్వాత్ దురవగాహత్వాచ్చ, పరమపురుషనియుక్తాః పరమర్షయః కల్పేకల్పే నిఖిలజగదుపకారార్థం వేదార్థం స్మృత్వా విధ్యర్థవాదమన్త్రమూలాని ధర్మశాస్త్రాణి, ఇతిహాసపురాణాని చ చక్రుః. లౌకికాశ్చ శబ్దాః వేదరాశేరుద్ధృత్యైవ తత్తదర్థవిశేషనామతయా పూర్వవత్ప్రయుక్తాః పారమ్పర్యేణ ప్రయుజ్యన్తే. నను చ వైదికా ఏవ సర్వే వాచకాశ్శబ్దాశ్చేత్, ఛన్దస్యేవమ్. భాషాయామేవమితి లక్షణభేదః కథముపపద్యతే? ఉచ్యతే; తేషామేవ శబ్దానాం తస్యామేవానుపూర్వ్యాం వర్తమానానాం తథైవ ప్రయోగః. అన్యత్ర ప్రయుజ్యమానానామన్యథేతీతి న కశ్చిద్దోషః.

ఏవమ్, ఇతిహాసపురాణధర్మశాస్త్రోపబృంహితసాఙ్గవేదవేద్యః పరబ్రహ్మభూతో నారాయణః, నిఖిలహేయప్రత్యనీకః, సకలేతరవిలక్షణః, అపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానానన్దైకస్వరూపః. స్వాభా

విశానవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణగణాకరః, స్వసంకల్పానువిధాయిస్వరూపస్థితిప్రవృత్తిభేదచిదచిద్వస్తుజాతః, అపరిచ్ఛేద్యస్వరూపస్వభావానన్తమహావిభూతిః, నానావిధానన్తచేతనాచేతనాత్మకప్రపఞ్చలీలోపకరణ ఇతి ప్రతిపాదితమ్. * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమ్...తత్త్వమసి శ్వేతకేతో * ఏనమేకే వదన్త్యగ్నిం మరుతోఽన్యే ప్రజాపతిమ్। ఇన్ద్రమేకే పరే ప్రాణమపరే బ్రహ్మ శాశ్వతమ్॥ * జ్యోతీంషి శుక్రాణి చ యాని లోకే త్రయో లోకా లోకపాలాస్త్రయీ చ। త్రయోఽగ్నయశ్చాహుతయశ్చ పఞ్చ సర్వే దేవా దేవకీపుత్ర ఏవ॥ * త్వం యజ్ఞస్త్వం వషట్కారస్త్వమోఙ్కారః పరన్తపః। * ఋతధామా వసుః పూర్వః వసూనాం త్వం ప్రజాపతిః। * జగత్సర్వం శరీరం తే స్థైర్యం తే వసుధాతలమ్। అగ్నిః కోపః ప్రసాదస్తే సోమశ్శ్రీవత్సలక్షణ॥ * జ్యోతీంషి విష్ణుర్భువనాని విష్ణుర్వనాని విష్ణుర్గిరయో దిశశ్చ। నద్యస్సముద్రాశ్చ స ఏవ సర్వం యదస్తి యన్నాస్తి చ విప్రవర్య॥ ఇత్యాదిసామానాధికరణ్య ప్రయోగేషు సర్వైశ్శబ్దైః సర్వశరీరతయా సర్వప్రకారం బ్రహ్మైవాభిధీయత ఇతి చోక్తమ్.

సత్యసఙ్కల్పం పరం బ్రహ్మ స్వయమేవ బహుప్రకారం స్యామితి సంకల్ప్య అచిత్సమష్టిరూపమహాభూతసూక్ష్మం వస్తు, భోక్తృవర్గసమూహంచ స్వస్మిన్ ప్రలీనం స్వయమేవ విభజ్య, తస్మాత్ భూతసూక్ష్మాద్వస్తునః మహాభూతాని సృష్ట్వా, తేషు చ భోక్తృవర్గమాత్మతయా ప్రవేశ్య, తైశ్చిదధిష్ఠితైర్మహాభూతైరన్యోన్యసంసృష్టైః కృత్స్నం జగద్విధాయ, స్వయమపి సర్వస్యాత్మతయా ప్రవిశ్య, పరమాత్మత్వేనావస్థితం సర్వశరీరం బహుప్రకారమవతిష్ఠతే. యదిదం మహాభూతసూక్ష్మం వస్తు తదేవ ప్రకృతిశబ్దేనాభిధీయతే. భోక్తృవర్గసమూహ ఏవ పురుషశబ్దేనోచ్యతే. తౌ చ ప్రకృతిపురుషౌ పరమాత్మశరీరతయా పరమాత్మప్రకారభూతౌ. తత్ప్రకారః పరమాత్మైవ ప్రకృతిపురుషశబ్దాభిధేయః. * సోఽకామయత, బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి...తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్, తదనుప్రవిశ్య, సచ్చత్యచ్చాభవత్, నిరుక్తంచానిరుక్తంచ, నిలయనం చానిలయనంచ, విజ్ఞానం చావిజ్ఞానంచ, సత్యం చానృతంచ సత్యమభవత్, ఇతి పూర్వోక్తం సర్వమనయైవ శ్రుత్యా వ్యక్తమ్.

బ్రహ్మప్రాప్త్యుపాయశ్చ, శాస్త్రాధిగతతత్త్వజ్ఞానపూర్వకస్వకర్మానుగృహీతభక్తినిష్ఠాసాధ్యానవధికాతిశయప్రియవిశదతమప్రత్యక్షతాపన్నానుధ్యానరూపపరభక్తిరేవేత్యుక్తమ్. భక్తిశబ్దశ్చ ప్రీతివిశేషే వర్తతే; ప్రీతిశ్చ జ్ఞానవిశేష ఏవ. నను చ సుఖం ప్రీతిరిత్యనర్థాన్తరమ్; సుఖంచ జ్ఞానవిశేషసాధ్యం పదార్థాన్తరమితి లౌకికాః; నైవమ్, యేన జ్ఞానవిశేషేణ తత్ సాధ్యమిత్యుచ్యతే స ఏవ జ్ఞానవిశేషస్సుఖమ్. ఏతదుక్తం భవతి—విషయజ్ఞానాని సుఖదుఃఖమధ్యస్థసాధారణాని. తాని చ విషయాధీనవిశేషాణి తథా భవన్తి; యేన చ విషయవిశేషేణ విశేషితం జ్ఞానం సుఖస్య జనకమిత్యభిమతమ్, తద్విషయజ్ఞానమేవ సుఖమ్; తదతిరేకి పదార్థాన్తరం నోపలభ్యతే, తేనైవ సుఖిత్వవ్యవహారోపపత్తేశ్చ. ఏవంవిధ సుఖరూపజ్ఞానస్య విశేషకత్వమ్, బ్రహ్మవ్యతిరిక్తస్య వస్తునస్సాతిశయమస్థిరంచ; బ్రహ్మణస్త్వనవధికాతిశయం స్థిరంచేతి * ఆనన్దో బ్రహ్మేత్యుచ్యతే. విషయాయత్తత్వాత్ జ్ఞానస్య సుఖరూపతయా బ్రహ్మైవ సుఖమ్.

తదిదమాహ-* రసో వై సః రసం హ్యేవాయం లబ్ధ్వాఽఽనన్దీ భవతీతి. బ్రహ్మైవ సుఖమితి. బ్రహ్మ లబ్ధ్వా సుఖీ భవతీత్యర్థః. పరమపురుషః స్వేనైవ స్వయమనవధికాతిశయసుఖస్సన్ పరస్యాపి సుఖం భవతి, సుఖరూపత్వావిశేషాత్; బ్రహ్మ యస్య జ్ఞానవిషయో భవతి స సుఖీ భవతీత్యర్థః. తదేవం పరస్య బ్రహ్మణః అనవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణాకరస్య, నిరవద్యస్య, అనన్తమహావిభూతేః, అనవధికాతిశయసౌశీల్యవాత్సల్యసౌన్దర్య జలధేస్సర్వశేషిత్వాత్ ఆత్మనశ్శేషత్వాత్ ప్రతిసంబన్ధితయా అనుసన్ధీయమానమనవధికాతిశయప్రీతివిషయం సత్ పరం బ్రహ్మైవ ఏనమాత్మానం ప్రాపయతీతి.

నను చ అత్యన్తశేషతైవాత్మనోఽనవధికాతిశయం సుఖమిత్యుక్తం భవతి; తదేతత్సర్వలోకవిరుద్ధమ్, తథా హి-సర్వేషామేవ చేతనానాం స్వాతన్త్ర్యమేవేష్టతమం దృశ్యతే, పారతన్త్ర్యం దుఃఖతరమ్; స్మృతిశ్చ * సర్వం పరవశం దుఃఖం సర్వమాత్మవశం సుఖమ్. తథా చ-* సేవా శ్వవృత్తిరాఖ్యాతా తస్మాత్తాం పరివర్జయేదితి. తదిదమనధిగతదేహాతిరిక్తాత్మస్వరూపాణాం శరీరాత్మాభిమానవిజృమ్భితమ్. తథా హి-శరీరం హి మనుష్యత్వాదిజాతిగుణాశ్రయపిణ్డీభూతం స్వతన్త్రం ప్రతీయతే, తస్మిన్నేవ అహమితి సంసారిణాం ప్రతీతిః; ఆత్మాభిమానో యాదృశః తదనుగుణైవ పురుషార్థప్రతీతిః; సింహవ్యాఘ్రవరాహమనుష్యయక్షరక్షఃపిశాచదేవదానవస్త్రీపుంసవ్యవస్థితాత్మాభిమానానాం సుఖాని వ్యవస్థితాని, తాని చ పరస్పరవిరుద్ధాని. తస్మాత్ ఆత్మాభిమానానుగుణపురుషార్థవ్యవస్థయా సర్వం సమాహితమ్. ఆత్మస్వరూపం తు దేవాది దేహవిలక్షణం జ్ఞానైకాకారమ్; తచ్చ పరశేషతైకస్వరూపమ్. యథావస్థితాత్మాభిమానే తదనుగుణైవ పురుషార్థప్రతీతిః. * ఆత్మా జ్ఞానమయోఽమల ఇతి స్మృతేః జ్ఞానైకాకారతా ప్రతిపన్నా; * పతిం విశ్వస్యేత్యాదిశ్రుతిగణైః పరమాత్మశేషతైకాకారతా చ ప్రతిపాదితా. అతః సింహవ్యాఘ్రాదిశరీరాత్మాభిమానవత్ స్వతన్త్రాభిమానోఽపి కర్మకృతవిపరీతాత్మజ్ఞానరూపో వేదితవ్యః, అతః కర్మకృతమేవ పరమపురుషవ్యతిరిక్తవిషయాణాం సుఖత్వమ్; అత ఏవ తేషామల్పత్వమస్థిరత్వం చ. పరమపురుషస్యైవ స్వత ఏవ సుఖత్వమ్; అతః తదేవ స్థిరమనవధికాతిశయం చ * కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మ * ఆనన్దో బ్రహ్మ * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ, ఇతి శ్రుతేః.

బ్రహ్మవ్యతిరిక్తస్య కృత్స్నస్య వస్తునస్స్వరూపేణ సుఖత్వాభావః కర్మకృతత్వేన చాస్థిరత్వం భగవతా పరాశరేణోక్తమ్-* నరకస్వర్గసంజ్ఞే వై పాపపుణ్యే ద్విజోత్తమ। వస్త్వేకమేవ దుఃఖాయ సుఖాయేర్ష్యాగమాయ చ॥ కోపాయ చ యతస్తస్మాత్ వస్తు వస్త్వాత్మకం కుతః॥ సుఖదుఃఖాద్యేకాన్తరూపేణ వస్తునో వస్తుత్వం కుతః? తదేకాన్తతా పుణ్యాపాపకృతేత్యర్థః. ఏవమనేకపురుషాపేక్షయా కస్యచిత్సుఖమేవ కస్యచిద్దుఃఖం భవతీత్యనవస్థాం ప్రతిపాద్య, ఏకస్మిన్నపి పురుషే న వ్యవస్థితమిత్యాహ—* తదేవ ప్రీతయే భూత్వా పునర్దుఃఖాయ జాయతే। తదేవ కోపాయ యతః ప్రసాదాయ చ జాయతే॥ తస్మాద్దుఃఖాత్మకం నాస్తి న చ కిఞ్చిత్సుఖాత్మకమ్॥ ఇతి. సుఖదుఃఖాత్మకత్వం సర్వస్య వస్తునః కర్మకృతమ్, న వస్తుస్వరూపకృతమ్; అతః కర్మావసానే తదపైతీత్యర్థః.

యత్తు * సర్వం పరవశం దుఃఖమిత్యుక్తమ్, తత్ పరమపురుషవ్యతిరిక్తానాం పరస్పర శేష శేషిభావాభావాత్ తద్వ్యతిరిక్తం ప్రతి శేషతా దుఃఖమేవేత్యుక్తమ్. * సేవా శ్వవృత్తిరాఖ్యాతేత్యత్రాపి అసేవ్యసేవా శ్వవృత్తిరేవేత్యుక్తమ్. * సహ్యాశ్రమైస్సదోపాస్యః సమస్తైరేక ఏవ తు, ఇతి సర్వైరాత్మయాథాత్మ్యవిద్భిస్సేవ్యః పురుషోత్తమ ఏక ఏవ. యథోక్తం భగవతా—*మాంచ యోఽవ్యభిచారేణ భక్తియోగేన సేవతే। స గుణాన్ సమతీత్యైతాన్ బ్రహ్మభూయాయ కల్పతే॥ ఇతి.

ఇయమేవ భక్తిరూపా సేవా. * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమ్ * తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి * బ్రహ్మవేద బ్రహ్మైవ భవతి ఇత్యాదిషు వేదనశబ్దేనాభిధీయతే ఇత్యుక్తమ్. *యమేవైష వృణుతే తేన లభ్య ఇతి విశేషణాత్. * యమేవైష వృణుత ఇతి భగవతా వరణీయత్వం ప్రతీయతే; వరణీయశ్చ ప్రియతమః; యస్య భగవతి అనవధికాతిశయా ప్రీతిర్జాయతే స ఏవ భగవతః ప్రియతమః. తదుక్తం భగవతైవ—* ప్రియో హి జ్ఞానినోఽత్యర్థమహం స చ మమ ప్రియః, ఇతి. తస్మాత్ పరభక్తిరూపాపన్నమేవ వేదనం తత్త్వతో భగవత్ప్రాప్తిసాధనమ్. యథోక్తం భగవతా ద్వైపాయనేన మోక్షధర్మే సర్వోపనిషద్వ్యాఖ్యానరూపమ్—*న సందృశే తిష్ఠతి రూపమస్య న చక్షుషా పశ్యతి కశ్చనైనమ్। భక్త్యా చ ధృత్యా చ సమాహితాత్మా జ్ఞానస్వరూపం పరిపశ్యతీహ॥ ఇతి. ధృత్యా సమాహితాత్మా భక్త్యా పురుషోత్తమం పశ్యతి-సాక్షాత్కరోతి, ప్రాప్నోతీత్యర్థః, * భక్త్యా త్వనన్యయా శక్యః ఇత్యనేనైకార్థ్యాత్. భక్తిశ్చ జ్ఞానవిశేష ఏవ. ఇతి సర్వముపపన్నమ్.

సారాసారవివేకజ్ఞాః గరీయాంసో విమత్సరాః।
ప్రమాణతన్త్రాస్సన్తీతి కృతో వేదార్థసంగ్రహః॥

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితః శ్రీ వేదార్థసంగ్రహస్సమాప్తః.

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

శ్రీరస్తు

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

శ్రీభగవద్రామానుజగ్రన్థమాలాయామ్

శ్రీ భగవద్గీతాభాష్యమ్.

యత్పదామ్భోరుహధ్యానవిధ్వస్తాశేషకల్మషః ।
వస్తుతాముపయాతోఽహం యామునేయం నమామి తమ్ ॥

శ్రియఃపతిర్నిఖిలహేయప్రత్యనీకకల్యాణైకతానః, స్వేతరసమస్త వస్తువిలక్షణానన్దజ్ఞానానన్తైకస్వరూపః, స్వాభావికానవధికాతిశయజ్ఞానబలైశ్వర్యవీర్యశక్తితేజఃప్రభృత్యసంఖ్యేయకల్యాణగుణగణమహోదధిః, స్వాభిమతానురూపైకరూపాచిన్త్యదివ్యాద్భుతనిత్యనిరవద్యనిరతిశయౌజ్జ్వల్యసౌన్దర్యసౌగన్ధ్యసౌకుమార్యలావణ్య యౌవనాద్యనన్తగుణనిధిదివ్యరూపః, స్వోచితవివిధవిచిత్రానన్తాశ్చర్యనిత్యనిరవద్యాపరిమితదివ్యభూషణః, స్వానురూపాసఙ్ఖ్యేయాచిన్త్యశక్తినిత్యనిరవద్యనిరతిశయకల్యాణదివ్యాయుధః, స్వాభిమతానురూప నిత్యనివరద్యస్వరూపరూప గుణవిభవైశ్వర్యశీలాద్యనవధికాతిశయాసంఖ్యేయకల్యాణగుణగణ శ్రీవల్లభః, స్వసంకల్పానువిధాయిస్వరూపస్థితిప్రవృత్తిభేదాశేష శేషతైకరతిరూప నిత్యనిరవద్యనిరతిశయజ్ఞానక్రియైశ్వర్యాద్యనన్తగుణగణాపరిమితసూరిభిరనవరతాభిష్టుతచరణయుగలః, వాఙ్మనసాపరిచ్ఛేద్య స్వరూపస్వభావః, స్వోచితవివిధవిచిత్రానన్తభోగ్యభోగోపకరణభోగస్థానసమృద్ధానన్తాశ్చర్యానన్త మహావిభవానన్తపరిమాణనిత్యనిరవద్యాక్షరపరమవ్యోమనిలయః, వివిధవిచిత్రానన్తభోగ్యభోక్తృవర్గ పరిపూర్ణనిఖిలజగదుదయవిభవలయలీలః, పరంబ్రహ్మ, పురుషోత్తమో, నారాయణః బ్రహ్మాదిస్థావరాన్తమఖిలం జగత్సృష్ట్వా, స్వేన రూపేణావస్థితః, బ్రహ్మాదిదేవమనుష్యాణాం ధ్యానారాధనాద్యగోచరః, అపారకారుణ్యసౌశీల్య వాత్సల్యౌదార్యమహోదధిః, స్వమేవ రూపం తత్తత్సజాతీయసంస్థానం స్వస్వభావమజహదేవ కుర్వన్, తేషు తేషు లోకేష్వవతీర్యావతీర్య, తైస్తైరారాధితస్తత్తదిష్టానురూపం ధర్మార్థకామమోక్షాఖ్యం ఫలం ప్రయచ్ఛన్, భూభారావతరణాపదేశేనాస్మదాదీనామపి సమాశ్రయణీయత్వాయావతీర్యోర్వ్యాం సకలమనుజనయనవిషయతాం గతః, పరావరనిఖిలజన మనోనయనహారిదివ్యచేష్టితాని కుర్వన్, పూతనాశకటయమలార్జునారిష్టప్రలంబధేనుకకాలియకేశి కువలయాపీడచాణూరముష్టికతోసలకంసాదీన్నిహత్య, అనవధికదయాసౌహార్దానురాగగర్భావలోకనాలాపామృతైః విశ్వమాప్యాయయన్, నిరతిశయసౌన్దర్యసౌశీల్యాదిగుణగణావిష్కారేణాక్రూర మాలాకారాదీన్ పరమభాగవతాన్ కృత్వా, పాణ్డుతనయ యుద్ధప్రోత్సాహనవ్యాజేన పరమపురుషార్థ లక్షణమోక్షసాధనతయా వేదాన్తోదితం స్వవిషయం జ్ఞానకర్మానుగృహీతం భక్తియోగమవతారయామాస.

తత్ర పాణ్డవానాం కురూణాం చ యుద్ధే ప్రారబ్ధే స భగవాన్ పురుషోత్తమః సర్వేశ్వరేశ్వరః జగదుపకృతిమర్త్యః, ఆశ్రితవాత్సల్యవివశః పార్థం రథినమాత్మానం చ సారథిం సర్వలోకసాక్షికం చకార.

ఏవం జ్ఞాత్వాఽపి సర్వాత్మనా అన్ధో ధృతరాష్ట్రస్సుయోధనవిజయబుభుత్సయా సంజయం పప్రచ్ఛ.

(ఇత్యవతారికా)

శ్రీభగవద్గీతా - ప్రథమాధ్యాయః.

ధృతరాష్ట్ర ఉవాచ—

ధర్మక్షేత్రే కురుక్షేత్రే సమవేతా యుయుత్సవః ।
మామకాః పాణ్డవాశ్చైవ కిమకుర్వత సఞ్జయ ॥ ౧

సంజయ ఉవాచ—

దృష్ట్వా తు పాణ్డవానీకం వ్యూఢం దుర్యోధనస్తదా ।
ఆచార్యముపసంగమ్య రాజా వచనమబ్రవీత్ ॥ ౨
పశ్యైతాం పాణ్డుపుత్రాణామాచార్య మహతీం చమూమ్ ।
వ్యూఢాం ద్రుపదపుత్రేణ తవ శిష్యేణ ధీమతా ॥ ౩
అత్ర శూరా మహేష్వాసా భీమార్జునసమా యుధి ।
యుయుధానో విరాటశ్చ ద్రుపదశ్చ మహారథః ॥ ౪
ధృష్టకేతుశ్చేకితానః కాశీరాజశ్చ వీర్యవాన్ ।
పురుజిత్కున్తిభోజశ్చ శైబ్యశ్చ నరపుఙ్గవః ॥ ౫
యుధామన్యుశ్చ విక్రాన్త ఉత్తమౌజాశ్చ వీర్యవాన్ ।
సౌభద్రో ద్రౌపదేయాశ్చ సర్వ ఏవ మహారథాః ॥ ౬
అస్మాకం తు విశిష్టా యే తాన్నిబోధ ద్విజోత్తమ ।
నాయకా మమ సైన్యస్య సంజ్ఞార్థం తాన్బ్రవీమి తే ॥ ౭
భవాన్ భీష్మశ్చ కర్ణశ్చ కృపశ్చ సమితిఞ్జయః ।
అశ్వత్థామా వికర్ణశ్చ సౌమదత్తిస్తథైవ చ ॥ ౮
అన్యే చ బహవశ్శూరా మదర్థే త్యక్తజీవితాః ।
నానాశస్త్రప్రహరణాస్సర్వే యుద్ధవిశారదాః ॥ ౯
అపర్యాప్తం తదస్మాకం బలం భీష్మాభిరక్షితమ్ ।
పర్యాప్తం త్విదమేతేషాం బలం భీమాభిరక్షితమ్ ॥ ౧౦
అయనేషు చ సర్వేషు యథాభాగమవస్థితాః ।
భీష్మమేవాభిరక్షన్తు భవన్తస్సర్వ ఏవ హి ॥ ౧౧

దుర్యోధనస్స్వయమేవ భీమాభిరక్షితం పాణ్డవానాం బలమాత్మీయం చ భీష్మాభిరక్షితం బలమవలోక్యాత్మీయవిజయే తస్య బలస్య పర్యాప్తతామాత్మీయస్య బలస్య తద్విజయే చాపర్యాప్తతామాచార్యాయ నివేద్యాన్తర్విషణ్ణోఽభవత్. ౧-౧౧

తస్య సంజనయన్ హర్షం కురువృద్ధః పితామహః ।
సింహనాదం వినద్యోచ్చైః శ్శఙ్ఖం దధ్మౌ ప్రతాపవాన్ ॥ ౧౨
తతశ్శఙ్ఖాశ్చ భేర్యశ్చ పణవానకగోముఖాః ।
సహసైవాభ్యహన్యన్త స శబ్దస్తుములోఽభవత్ ॥ ౧౩

తతశ్శ్వేతైర్హయైర్యుక్తే మహతి స్యన్దనే స్థితౌ ।
మాధవః పాణ్డవశ్చైవ దివ్యౌ శఙ్ఖౌ ప్రదధ్మతుః ॥ ౧౪

పాఞ్చజన్యం హృషీకేశో దేవదత్తం ధనఞ్జయః ।
పౌణ్డ్రం దధ్మౌ మహాశఙ్ఖం భీమకర్మా వృకోదరః ॥ ౧౫

అనన్తవిజయం రాజా కున్తీపుత్రో యుధిష్ఠిరః ।
నకులస్సహదేవశ్చ సుఘోషమణిపుష్పకౌ ॥ ౧౬

కాశ్యశ్చ పరమేష్వాసశ్శిఖణ్డీ చ మహారథః ।
ధృష్టద్యుమ్నో విరాటశ్చ సాత్యకిశ్చాపరాజితః ॥ ౧౭

ద్రుపదో ద్రౌపదేయాశ్చ సర్వశః పృథివీపతే ।
సౌభద్రశ్చ మహాబాహుః శఙ్ఖాన్ దధ్ముః పృథక్పృథక్ ॥ ౧౮

స ఘోషో ధార్తరాష్ట్రాణాం హృదయాని వ్యదారయత్ ।
నభశ్చ పృథివీం చైవ తుములో వ్యనునాదయన్ ॥ ౧౯

తస్య విషాదమాలక్ష్య భీష్మస్తస్య హర్షం జనయితుం సింహనాదం శఙ్ఖధ్మానం చ కృత్వా శఙ్ఖభేరీనినాదైశ్చ విజయాభిశంసినం ఘోషం చాకారయత్. తతస్తం ఘోషమాకర్ణ్య సర్వేశ్వరేశ్వరః పార్థసారథీ రథీ చ పాణ్డుతనయస్త్రైలోక్యవిజయోపకరణభూతే మహతి స్యన్దనే స్థితౌ త్రైలోక్యం కమ్పయన్తౌ శ్రీమత్పాఞ్చజన్యదేవదత్తౌ దివ్యౌ శఙ్ఖౌ ప్రదధ్మతుః. తతో యుధిష్ఠిరో వృకోదరాదయశ్చ స్వకీయాన్ శఙ్ఖాన్ పృథక్పృథక్ ప్రదధ్ముః. స ఘోషో దుర్యోధనప్రముఖానాం సర్వేషామేవ భవత్పుత్రాణాం హృదయాని బిభేద. అద్యైవ నష్టం కురూణాం బలమితి ధార్తరాష్ట్రా మేనిరే. ఏవం తద్విజయాభికాఙ్క్షిణే ధృతరాష్ట్రాయ సఞ్జయోఽకథయత్. ౧-౧౯

అథ వ్యవస్థితాన్ దృష్ట్వా ధార్తరాష్ట్రాన్ కపిధ్వజః ।
ప్రవృత్తే శస్త్రసంపాతే ధనురుద్యమ్య పాణ్డవః ॥ ౨౦
హృషీకేశం తదా వాక్యమిదమాహ మహీపతే ।

అర్జున ఉవాచ—

సేనయోరుభయోర్మధ్యే రథం స్థాపయ మేఽచ్యుత ॥ ౨౧
యావదేతాన్నిరీక్షేఽహం యోద్ధుకామానవస్థితాన్ ।
కైర్మయా సహ యోద్ధవ్యమస్మిన్ రణసముద్యమే ॥ ౨౨
యోత్స్యమానానవేక్షేఽహం య ఏతేఽత్ర సమాగతాః ।
ధార్తరాష్ట్రస్య దుర్బుద్ధేః యుద్ధే ప్రియచికీర్షవః ॥ ౨౩

సంజయ ఉవాచ—

ఏవముక్తో హృషీకేశో గుడాకేశేన భారత ।
సేనయోరుభయోర్మధ్యే స్థాపయిత్వా రథోత్తమమ్ ॥ ౨౪

భీష్మద్రోణప్రముఖతస్సర్వేషాం చ మహీక్షితామ్ ।
ఉవాచ పార్థ! పశ్యైతాన్ సమవేతాన్ కురూనితి ॥ ౨౫

అథ యుయుత్సూనవస్థితాన్ ధార్తరాష్ట్రాన్ దృష్ట్వా లఙ్కాదహనవానరధ్వజః పాణ్డుతనయః జ్ఞానశక్తిబలైశ్వర్యవీర్యతేజసాం నిధిం స్వసంకల్పకృతజగదుదయవిభవలయలీలం హృషీకేశం పరావరనిఖిలజనాన్తరబాహ్యకరణానాం సర్వప్రకారనియమనేఽవస్థితమాశ్రితవాత్సల్యవివశతయా స్వసారథ్యేఽవస్థితం యుయుత్సూన్ యథావదవేక్షితుం తదీక్షణక్షమే స్థానే రథం స్థాపయేత్యచోదయత్. స చ తేన చోదితస్తత్క్షణాదేవ భీష్మద్రోణాదీనాం సర్వేషామేవ మహీక్షితాం పశ్యతాం యథాచోదితమకరోత్. ఈదృశీ భవదీయానాం విజయస్థితిరితి చావోచత్. ౨౦-౨౫

తత్రాపశ్యత్ స్థితాన్ పార్థః పితౄనథ పితామహాన్ ।
ఆచార్యాన్ మాతులాన్ భ్రాతౄన్ పుత్రాన్ పౌత్రాన్ సఖీంస్తథా ॥ ౨౬
శ్వశురాన్ సుహృదశ్చైవ సేనయోరుభయోరపి ।
తాన్ సమీక్ష్య స కౌన్తేయ స్సర్వాన్ బన్ధూనవస్థితాన్ ॥ ౨౭
కృపయా పరయాఽఽవిష్టో విషీదన్నిదమబ్రవీత్ ।

అర్జున ఉవాచ—

దృష్ట్వేమం స్వజనం కృష్ణ! యుయుత్సుం సముపస్థితమ్ ॥ ౨౮
సీదన్తి మమ గాత్రాణి ముఖం చ పరిశుష్యతి ।
వేపథుశ్చ శరీరే మే రోమహర్షశ్చ జాయతే ॥ ౨౯

గాణ్డీవం స్రంసతే హస్తాత్ త్వక్చైవ పరిదహ్యతే ।
న చ శక్నోమ్యవస్థాతుం భ్రమతీవ చ మే మనః ॥ ౩౦

నిమిత్తాని చ పశ్యామి విపరీతాని కేశవ! ।
న చ శ్రేయోఽనుపశ్యామి హత్వా స్వజనమాహవే ॥ ౩౧

న కాఙ్క్షే విజయం కృష్ణ! న చ రాజ్యం సుఖాని చ ।
కిం నో రాజ్యేన గోవిన్ద! కిం భోగైర్జీవితేన వా ॥ ౩౨

యేషామర్థే కాఙ్క్షితం నో రాజ్యం భోగాస్సుఖాని చ ।
త ఇమేఽవస్థితా యుద్ధే ప్రాణాంస్త్యక్త్వా ధనాని చ ॥ ౩౩

ఆచార్యాః పితరః పుత్రాస్తథైవ చ పితామహాః ।
మాతులాశ్శ్వశురాః పౌత్రాః స్యాలాస్సంబన్ధినస్తథా ॥ ౩౪

ఏతాన్న హన్తుమిచ్ఛామి ఘ్నతోఽపి మధుసూదన! ।
అపి త్రైలోక్యరాజ్యస్య హేతోః కిం ను మహీకృతే ॥ ౩౫

నిహత్య ధార్తరాష్ట్రాన్నః కా ప్రీతిస్స్యాజ్జనార్దన! ।
పాపమేవాశ్రయేదస్మాన్ హత్వైతానాతతాయినః ॥ ౩౬

తస్మాన్నార్హా వయం హన్తుం ధార్తరాష్ట్రాన్ సబాన్ధవాన్ ।
స్వజనం హి కథం హత్వా సుఖినస్స్యామ మాధవ ॥ ౩౭

యద్యప్యేతే న పశ్యన్తి లోభోపహతచేతసః ।
కులక్షయకృతం దోషం మిత్రద్రోహే చ పాతకమ్ ॥ ౩౮

కథం న జ్ఞేయమస్మాభిః పాపాదస్మాన్నివర్తితుమ్ ।
కులక్షయకృతం దోషం ప్రపశ్యద్భిర్జనార్దన ! ॥ ౩౯

కులక్షయే ప్రణశ్యన్తి కులధర్మాస్సనాతనాః ।
ధర్మే నష్టే కులం కృత్స్నమధర్మోఽభిభవత్యుత ॥ ౪౦

అధర్మాభిభవాత్కృష్ణ ప్రదుష్యన్తి కులస్త్రియః ।
స్త్రీషు దుష్టాసు వార్ష్ణేయ ! జాయతే వర్ణసంకరః ॥ ౪౧

సంకరో నరకాయైవ కులఘ్నానాం కులస్య చ ।
పతన్తి పితరో హ్యేషాం లుప్తపిణ్డోదకక్రియాః ॥ ౪౨

దోషైరేతైః కులఘ్నానాం వర్ణసంకరకారకైః ।
ఉత్సాద్యన్తే జాతిధర్మాః కులధర్మాశ్చ శాశ్వతాః ॥ ౪౩

ఉత్సన్నకులధర్మాణాం మనుష్యాణాం జనార్దన ! ।
నరకే నియతం వాసో భవతీత్యనుశుశ్రుమ ॥ ౪౪

అహో బత ! మహత్పాపం కర్తుం వ్యవసితా వయమ్ ।
యద్రాజ్యసుఖలోభేన హన్తుం స్వజనముద్యతాః ॥ ౪౫

యది మామప్రతీకారమశస్త్రం శస్త్రపాణయః ।
ధార్తరాష్ట్రా రణే హన్యుస్తన్మే క్షేమతరం భవేత్ ॥ ౪౬

సంజయ ఉవాచ—

ఏవముక్త్వాఽర్జునస్సఙ్ఖ్యే రథోపస్థ ఉపావిశత్ ।
విసృజ్య సశరం చాపం శోకసంవిగ్నమానసః ॥ ౪౭

ఇతి శ్రీభగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే
అర్జునవిషాదయోగో నామ ప్రథమోఽధ్యాయః.

స తు పార్థో మహామనాః పరమకారుణికో దీర్ఘబన్ధుః పరమధార్మికస్సభ్రాతృకో భవద్భిరతిఘోరైర్మారణైః జతుగృహదాహాదిభిరసకృద్వఞ్చితోఽపి పరమపురుషసహాయేనాత్మనా హనిష్యమాణాన్ భవదీయాన్ విలోక్య బన్ధుస్నేహేన పరయా చ కృపయా ధర్మాధర్మభయేన చాతి మాత్రసన్నసర్వగాత్రస్సర్వథాఽహం * న యోత్స్యామీత్యుక్త్వా బన్ధువిశ్లేష జనితశోకసంవిగ్నమానసస్సశరం చాపం విసృజ్య రథోపస్థ ఉపావిశత్. ౪౭

ఇతి శ్రీ భగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీ భగవద్గీతాభాష్యే ప్రథమోఽధ్యాయః.

అథ ద్వితీయాధ్యాయః.

సంజయ ఉవాచ ——

తం తథా కృపయాఽఽవిష్టమశ్రుపూర్ణాకులేక్షణమ్ ।
విషీదన్తమిదం వాక్యమువాచ మధుసూదనః ॥ ౧

శ్రీ భగవానువాచ ——

కుతస్త్వా కశ్మలమిదం విషమే సముపస్థితమ్ ।
అనార్యజుష్టమస్వర్గ్యమకీర్తికర మర్జున ॥ ౨
క్లైబ్యం మాస్మగమః పార్థ! నైతత్త్వయ్యుపపద్యతే ।
క్షుద్రం హృదయదౌర్బల్యం త్యక్త్వోత్తిష్ఠ పరన్తప ॥ ౩

ఏవముపవిష్టే పార్థే కుతోఽయమస్థానే సముత్థితశ్శోక ఇత్యాక్షిప్య తమిమం విషమస్థం శోకమవిద్వత్సేవితం పరలోకవిరోధినమ్ అకీర్తికరమతిక్షుద్రం హృదయదౌర్బల్యకృతం పరిత్యజ్య యుద్ధాయోత్తిష్ఠేతి శ్రీభగవానువాచ. ౧-3

అర్జున ఉవాచ——

కథం భీష్మ మహం సఙ్ఖ్యే ద్రోణం చ మధుసూదన ! ।
ఇషుభిః ప్రతియోత్స్యామి పూజార్హావరిసూదన ॥ ౪
గురూనహత్వా హి మహానుభావాన్ శ్రేయో భోక్తుం భైక్షమపీహ లోకే ।
హత్వార్థకామాంస్తు గురూనిహైవ భుఞ్జీయ భోగాన్ రుధిరప్రదిగ్ధాన్ ॥ ౫

పునరపి పార్థః స్నేహకారుణ్యాధర్మాధర్మభయాకులో భగవదుక్తం హితతమమజానన్నిదమువాచ-భీష్మద్రోణాదికాన్ గురూన్ బహుమన్తవ్యాన్ కథమహం హనిష్యామి? కథన్తరాం భోగేష్వతిమాత్రసక్తాన్ తాన్ హత్వా తైర్భుజ్యమానాన్ తానేవ భోగాన్ తద్రుధిరేణోపసిచ్య తేష్వాసనేషూపవిశ్య భుఞ్జీయ. ౪-౫

న చైతద్విద్మః కతరన్నో గరీయో యద్వా జయేమ యది వా నో జయేయుః ।
యానేవ హత్వా న జిజీవిషామస్తేఽవస్థితాః ప్రముఖే ధార్తరాష్ట్రాః ॥ ౬
కార్పణ్యదోషోపహతస్వభావః పృచ్ఛామి త్వాం ధర్మసమ్మూఢచేతాః ।
యచ్ఛ్రేయస్స్యాన్నిశ్చితం బ్రూహి తన్మే శిష్యస్తేఽహం శాధి మాం త్వాం ప్రపన్నమ్॥
న హి ప్రపశ్యామి మమాపనుద్యాద్యచ్ఛోకముచ్ఛోషణమిన్ద్రియాణామ్ ।
అవాప్య భూమావసపత్నమృద్ధం రాజ్యం సురాణామపి చాధిపత్యమ్ ॥ ౮

సంజయ ఉవాచ——

ఏవముక్త్వా హృషీకేశం గుడాకేశః పరన్తపః ।
న యోత్స్యమీతి గోవిన్దముక్త్వా తూష్ణీం బభూవ హ ॥ ౯

ఏవం యుద్ధమారభ్య నివృత్తవ్యాపారాన్ భవతో ధార్తరాష్ట్రాః ప్రసహ్య హన్యురితి చేత్; అస్తు, తద్వధలబ్ధవిజయాదధర్మ్యాదస్మాకం ధర్మాధర్మావజానద్భిస్తైర్హననమేవ (శ్రేయః) గరీయ ఇతి మే ప్రతిభాతీత్యుక్త్వా, యన్మహ్యం శ్రేయ ఇతి నిశ్చితం తత్ శరణాగతాయ తవ శిష్యాయ మే బ్రూహీత్యతిమాత్రకృపణో భగవత్పాదావుపససాద. ౬-౯

ఏవమస్థానే సముపస్థితస్నేహకారుణ్యాభ్యామప్రకృతిం గతం క్షత్రియాణాం యుద్ధం పరమధర్మమప్యధర్మం మన్వానం ధర్మబుభుత్సయా చ శరణాగతం పార్థముద్దిశ్య ఆత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానేన యుద్ధస్య ఫలాభిసన్ధిరహితస్యాత్మప్రాప్త్యుపాయతాజ్ఞానేన చ వినాఽస్య మోహో న శామ్యతీతి మత్వా భగవతా పరమపురుషేణ అధ్యాత్మశాస్త్రావతరణం కృతమ్. తదుక్తమ్ - * అస్థానస్నేహకారుణ్యధర్మాధర్మధియాఽఽకులమ్। పార్థం ప్రపన్నముద్దిశ్య శాస్త్రావతరణం కృతమితి.

తమువాచ హృషీకేశః ప్రహసన్నివ భారత।
సేనయోరుభయోర్మధ్యే విషీదన్తమిదం వచః॥ ౧౦

తమ్-ఏవం దేహాత్మనోర్యాథాత్మ్యాజ్ఞాననిమిత్తశోకావిష్టం దేహాతిరిక్తాత్మజ్ఞాననిమిత్తం చ ధర్మం భాషమాణం పరస్పరవిరుద్ధగుణాన్వితముభయోస్సేనయోర్యుద్ధాయోద్యుక్తయోర్మధ్యే అకస్మాన్నిరుద్యోగం పార్థమాలోక్య పరమపురుషః ప్రహసన్నివేదమువాచ-పరిహాసవాక్యం వదన్నివ ఇదమ్-ఆత్మపరమాత్మయాథాత్మ్యతత్ప్రాప్త్యుపాయభూతకర్మయోగజ్ఞానయోగభక్తియోగగోచరం * న త్వేవాహం జాతు నాసమిత్యారభ్య * అహం త్వా సర్వపాపేభ్యో మోక్షయిష్యామి మాశుచ ఇత్యేతదన్తం వచనమువాచేత్యర్థః. ౧౦

శ్రీభగవానువాచ—

అశోచ్యానన్వశోచస్త్వం ప్రజ్ఞావాదాంశ్చ భాషసే।
గతాసూనగతాసూంశ్చ నానుశోచన్తి పణ్డితాః॥ ౧౧

అశోచ్యాన్ ప్రత్యనుశోచసి; * పతన్తి పితరో హ్యేషాం లుప్తపిణ్డోదకక్రియా ఇత్యాదికాన్ దేహాత్మస్వభావప్రజ్ఞానిమిత్తవాదాంశ్చ భాషసే. దేహాత్మస్వభావజ్ఞానవతాం నాత్ర కించిచ్ఛోకనిమిత్తమస్తి. గతాసూన్-దేహాన్ అగతాసూనాత్మనశ్చ ప్రతి తయోః స్వభావయాథాత్మ్యవిదో న శోచన్తి. అతస్త్వయి విప్రతిషిద్ధమిదముపల(భ్య)క్ష్యతే; యదేతాన్ హనిష్యామీత్యనుశోచనం యచ్చ దేహాతిరిక్తాత్మజ్ఞానకృతం ధర్మాధర్మభాషణమ్. అతో దేహస్వభావం చ న జానాసి, తదతిరిక్తమాత్మానం చ నిత్యమ్; తత్ప్రాప్త్యుపాయభూతం యుద్ధాదికం ధర్మం చ. ఇదం చ యుద్ధం ఫలాభిసన్ధిరహితమాత్మయాథాత్మ్యప్రాప్త్యుపాయభూతమ్. ఆత్మా హి న జన్మాధీనసద్భావో న మరణాధీనవినాశశ్చ, తస్య జన్మమరణయోరభావాత్. అతస్స న శోకస్థానమ్. దేహస్త్వచేతనః పరిణామస్వభావః. తస్యోత్పత్తివినాశయోగస్స్వాభావిక ఇతి సోఽపి న శోకస్థానమిత్యభిప్రాయః. ౧౧

ప్రథమం తావదాత్మనాం స్వభావం శృణు——

న త్వేవాహం జాతు నాసం న త్వం నేమే జనాధిపాః।
న చైవ న భవిష్యామస్సర్వే వయమతఃపరమ్ ॥ ౧౨

అహం-సర్వేశ్వరస్తావత్, అతః-వర్తమానాత్ పూర్వస్మిన్ననాదౌ కాలే, న నాసమ్-అపి త్వాసమ్. త్వన్ముఖాశ్చైతే ఈశితవ్యాః క్షేత్రజ్ఞాః, న నాసన్-అపి త్వాసన్; అహం చ యూయం చ సర్వే వయమ్, అతః పరమ్-అస్మాదనన్తరే కాలే, న చైవ న భవిష్యామః-అపితు భవిష్యామ ఏవ. యథాఽహం సర్వేశ్వరః పరమాత్మా నిత్య ఇతి నాత్ర సంశయః, తథైవభవన్తః క్షేత్రజ్ఞా ఆత్మానోఽపి నిత్యా ఏవేతి మన్తవ్యాః.

ఏవం భగవతస్సర్వేశ్వరాదాత్మనాం పరస్పరం చ భేదః పారమార్థిక ఇతి భగవతైవోక్తమితి ప్రతీయతే; అజ్ఞానమోహితం ప్రతి తన్నివృత్తయే పారమార్థికనిత్యత్వోపదేశసమయే అహం త్వమిమే సర్వే వయమితి వ్యపదేశాత్-ఔపాధికభేదవాదే హ్యాత్మభేదస్యాతాత్త్వికత్వేన తత్త్వోపదేశసమయే భేదనిర్దేశో న సంగచ్ఛతే. భగవదుక్తాత్మభేదస్స్వాభావిక ఇతి శ్రుతిరప్యాహ - * నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామేకో బహూనాం యో విదధాతి కామానితి. నిత్యానాం బహూనాం చేతనానాం య ఏకో నిత్యశ్చేతనః (సః) కామాన్విదధాతీత్యర్థః. అజ్ఞానకృతభేదదృష్టివాదే తు పరమపురుషస్య పరమార్థదృష్టేః నిర్విశేషకూటస్థనిత్యచైతన్యాత్మయాథాత్మ్యసాక్షాత్కారాన్నివృత్తాజ్ఞానతత్కార్యతయా అజ్ఞానకృతభేదదర్శనం తన్మూలోపదేశాదివ్యవహారాశ్చ న సంగచ్ఛన్తే.

అథ పరమపురుషస్యాధిగతాద్వైతజ్ఞానస్య బాధితానువృత్తిరూపమిదం భేదజ్ఞానం దగ్ధపటాదివన్న బన్ధకమిత్యుచ్యతే; నైతదుపపద్యతే; మరీచికాజలజ్ఞానాదికం హి బాధితమనువర్తమానం న జలాహరణాదిప్రవృత్తిహేతుః. ఏవమత్రాప్యద్వైతజ్ఞానేన బాధితం భేదజ్ఞానమనువర్తమానమపి మిథ్యార్థవిషయత్వనిశ్చయాన్నోపదేశాదిప్రవృత్తిహేతుర్భవతి. న చేశ్వరస్య పూర్వమజ్ఞస్య శాస్త్రాధిగతతత్త్వజ్ఞానతయా బాధితానువృత్తిశ్శక్యతే వక్తుమ్; * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్ * పరాఽస్య శక్తిర్వివిధైవశ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చ * వేదాహం సమతీతాని వర్తమానాని చార్జున। భవిష్యాణి చ భూతాని మాంతు వేద నకశ్చనేతిశ్రుతిస్మృతివిరోధాత్.

కిఞ్చ పరమపురుషశ్చేదానీన్తనగురుపరమ్పరా చాద్వితీయాత్మస్వరూపనిశ్చయే సత్యనువర్తమానేఽపి భేదజ్ఞానే స్వనిశ్చయానురూపమద్వితీయాత్మజ్ఞానం కస్మా ఉపదిశతీతి వక్తవ్యమ్. ప్రతిబిమ్బవత్ప్రతీయమానేభ్యోఽర్జునాదిభ్య ఇతి చేన్నైతదుపపద్యతే; నహ్యనున్మత్తః కోఽపి మణికృపాణదర్పణాదిషు ప్రతీయమానేషు స్వాత్మప్రతిబిమ్బేషు తేషాం స్వాత్మనోఽనన్యత్వం జానన్, తేభ్యః కమప్యర్థముపదిశతి. బాధితానువృత్తిరపి తైః న శక్యతే వక్తుమ్; బాధకేనాద్వితీయాత్మజ్ఞానేనాత్మవ్యతిరిక్తభేదజ్ఞానకారణస్య అనాదేః వినష్టత్వాత్. ద్విచన్ద్రజ్ఞానాదౌ తు చన్ద్రైకత్వజ్ఞానేన పారమార్థికతిమిరాదిదోషస్య ద్విచన్ద్రజ్ఞానహేతోరవినష్టత్వాద్బాధితానువృత్తిఃయుక్తా; అనువర్తమానమపి ప్రబలప్రమాణబాధితత్వేనాకిఞ్చిత్కరమ్. ఇహ తు భేద

జ్ఞానస్య సవిషయస్య సకారణస్యాపారమార్థికత్వేన వస్తుయాథాత్మ్యజ్ఞానవినష్టత్వాన్న కథంచిదపి బాధితానువృత్తిస్సంభవతి. అతస్సర్వేశ్వరస్యేదానీన్తనగురుపరమ్పరాయాశ్చ తత్త్వజ్ఞానమస్తి చేత్, భేదదర్శనతిత్కార్యోపదేశాద్యసంభవః. భేదదర్శనమస్తి చేదజ్ఞానస్య తద్ధేతోః స్థితత్వేనాజ్ఞత్వాదేవ సుతరాముపదేశో న సంభవతి.

కిం చ గురోరద్వితీయాత్మవిజ్ఞానాదేవ బ్రహ్మాజ్ఞానస్య సకార్యస్య వినష్టత్వాచ్ఛిష్యం ప్రత్యుపదేశో నిష్ప్రయోజనః. గురుస్తజ్జ్ఞానం చ కల్పితమితి చేత్ శిష్యతజ్జ్ఞానయోరపి కల్పితత్వాత్తదప్యనివర్తకమ్. కల్పితత్వేఽపి పూర్వవిరోధిత్వేన నివర్తకమితి చేత్, తదాచార్యజ్ఞానేఽపి సమానమితి తదేవ నివర్తకం భవతీత్యుపదేశానర్థక్యమేవేతి కృతమసమీచీనవాదైర్నిరస్తైః. ౧౨

దేహినోఽస్మిన్ యథా దేహే కౌమారం యౌవనం జరా।
తథా దేహాన్తరప్రాప్తిర్ధీరస్తత్ర న ముహ్యతి॥ ౧౩

ఏకస్మిన్ దేహే వర్తమానస్య దేహినః కౌమారావస్థాం విహాయ యౌవనాద్యవస్థాప్రాప్తావాత్మనస్స్థిరత్వబుద్ధ్యా యథా, ఆత్మా నష్ట ఇతి న శోచతి, దేహాద్దేహాన్తరప్రాప్తావపి తథైవ స్థిర ఆత్మేతి బుద్ధిమాన్న, (శోచతి) తత్ర ముహ్యతి. అతః ఆత్మనాం నిత్యత్వాదాత్మానో న శోకస్థానమ్. ఏతావదత్ర కర్తవ్యమ్-ఆత్మనాం నిత్యానామేవానాదికర్మవశ్యతయా తత్తత్కర్మోచితదేహసంస్పృష్టానాం తైరేవ దేహైర్బన్ధనివృత్తయే శాస్త్రీయం స్వవర్ణోచితం యుద్ధాదికమనభిసంహితఫలం కర్మ కుర్వతామ్ అవర్జనీయతయా ఇన్ద్రియైరిన్ద్రియార్థస్పర్శాశ్శీతోష్ణాదిప్రయుక్తసుఖదుఃఖదా భవన్తి, తే తు యావచ్ఛాస్త్రీయకర్మసమాప్తి క్షన్తవ్యా ఇతి. ౧౩

ఇమమర్థమనన్తరమేవాహ—

మాత్రాస్పర్శాస్తు కౌన్తేయ! శీతోష్ణసుఖదుఃఖదాః।
ఆగమాపాయినోఽనిత్యాస్తాంస్తితిక్షస్వ భారత॥ ౧౪

శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధాస్సాశ్రయాస్తన్మాత్రాకార్యత్వాన్మాత్రా ఇత్యుచ్యన్తే. శ్రోత్రాదిభిస్తేషాం స్పర్శాశ్శీతోష్ణమృదుపరుషాదిరూపాః సుఖదుఃఖదా భవన్తి. శీతోష్ణశబ్దః ప్రదర్శనార్థః. తాన్ ధైర్యేణ యావద్యుద్ధాదిశాస్త్రీయకర్మసమాప్తి తితిక్షస్వ. తే చాగమాపాయిత్వాత్ ధైర్యవతాం క్షన్తుం యోగ్యాః; అనిత్యాశ్చ తే-బన్ధహేతుభూతకర్మనాశే సత్యాగమాపాయిత్వేనాపి నివర్తన్త ఇత్యర్థః. ౧౪

తత్క్షమా కిమర్థేత్యత ఆహ—

యం హి న వ్యథయన్త్యేతే పురుషం పురుషర్షభ।
సమదుఃఖసుఖం ధీరం సోఽమృతత్వాయ కల్పతే॥ ౧౫

యం పురుషం ధైర్యయుక్తమ్ అవర్జనీయదుఃఖం సుఖవన్మన్యమానమ్, అమృతత్వసాధనతయా స్వవర్ణోచితం యుద్ధాదికర్మానభిసంహితఫలం కుర్వాణం తదన్తర్గతాశ్శస్త్రపాతాది

మృదుక్రూరస్పర్శా న వ్యథయన్తి; స ఏవామృతత్వం సాధయతి, న త్వాదృశో దుఃఖాసహిష్ణురిత్యర్థః. ఆత్మనాం నిత్యత్వాదేతావదత్ర కర్తవ్యమిత్యర్థః. ౧౫

యత్త్వాత్మనాం నిత్యత్వం దేహానాం స్వాభావికం నాశిత్వం చ శోకానిమిత్తముక్తం * గతాసూనగతాసూంశ్చ నానుశోచన్తి పణ్డితా ఇతి, తదుపపాదయితుమారభతే—

నాసతో విద్యతే భావో నాభావో విద్యతే సతః।
ఉభయోరపి దృష్టోఽన్తస్త్వనయోస్తత్త్వదర్శిభిః॥ ౧౬

అసతో దేహస్య సద్భావో న విద్యతే. సతశ్చాత్మనో నాసద్భావః. ఉభయోః-దేహాత్మనోరుపలభ్యమానయోః యథోపలబ్ధి తత్త్వదర్శిభిరన్తో దృష్టః. నిర్ణయాన్తత్వాన్నిరూపణస్య నిర్ణయ ఇహాన్తశబ్దేనోచ్యతే. దేహస్యాచిద్వస్తునోఽసత్త్వమేవ స్వరూపమ్; ఆత్మనశ్చేతనస్య సత్త్వమేవ స్వరూపమితి నిర్ణయో దృష్ట ఇత్యర్థః. వినాశస్వభావో హ్యసత్త్వమ్. అవినాశస్వభావశ్చ సత్త్వమ్. యథోక్తం భగవతా పరాశరేణ - * తస్మాన్న విజ్ఞానమృతేఽస్తి కించిత్క్వచిత్కదాచిద్ద్విజ వస్తుజాతమ్। సద్భావ ఏవం భవతో మయోక్తో జ్ఞానం యథా సత్యమసత్యమన్యత్॥ *అనాశీ పరమార్థశ్చ ప్రాజ్ఞైరభ్యుపగమ్యతే। తత్తు నాశి న సందేహో నాశిద్రవ్యోపపాదితమ్। * యత్తు కాలాన్తరేణాపి నాన్యసంజ్ఞాముపైతి వై। పరిణామాదిసంభూతాం తద్వస్తు నృప తచ్చ కిమితి. అత్రాపి * అన్తవన్త ఇమే దేహాః * అవినాశి తు తద్విద్ధీతి హ్యుచ్యతే. తదేవ సత్త్వాసత్త్వవ్యపదేశహేతురితి గమ్యతే. అత్ర తు సత్కార్యవాదస్యాప్రస్తుతత్వాన్న తత్పరోఽయం శ్లోకః. దేహాత్మస్వభావాజ్ఞానమోహితస్య తన్మోహశాన్తయే హ్యుభయోర్నాశిత్వానాశిత్వరూపస్వభావవివేక ఏవ వక్తవ్యః. స ఏవ *గతాసూనగతాసూనితి చ ప్రస్తుతః. స ఏవ చ * అవినాశి తు తద్విద్ధి * అన్తవన్త ఇమే దేహా ఇత్యనన్తరముపపాద్యతే. అతో యథోక్త ఏవార్థః. ౧౬

ఆత్మనస్త్వవినాశిత్వం కథమవగమ్యత ఇత్యత్రాహ—

అవినాశి తు తద్విద్ధి యేన సర్వమిదం తతమ్।
వినాశమవ్యయస్యాస్య న కశ్చిత్కర్తుమర్హతి॥ ౧౭

తత్ - ఆత్మతత్త్వమవినాశీతి విద్ధి. యేనాత్మతత్త్వేన చేతనేన తద్వ్యతిరిక్తమిదమచేతనతత్త్వం సర్వం, తతం-వ్యాప్తమ్. వ్యాపకత్వేన నిరతిశయసూక్ష్మత్వాదాత్మనో వినాశానర్హస్య తద్వ్యతిరిక్తో న కశ్చిత్పదార్థో వినాశం కర్తుమర్హతి, తద్వ్యాప్యతయా తస్మాత్స్థూలత్వాత్. నాశకం హి శస్త్రజలాగ్నివాయ్వాదికం నాశ్యం వ్యాప్య శిథిలీకరోతి. ముద్గరాదయోఽపి హి వేగవత్సంయోగేన వాయుముత్పాద్య తద్ద్వారేణ నాశయన్తి. అత ఆత్మతత్త్వమవినాశి. ౧౭

దేహానాం తు వినాశిత్వమేవ స్వభావ ఇత్యాహ—

అన్తవన్త ఇమే దేహా నిత్యస్యోక్తాశ్శరీరిణః।
అనాశినోఽప్రమేయస్య తస్మాద్యుధ్యస్వ భారత॥ ౧౮

* దిహ ఉపచయ ఇత్యుపచయరూపా ఇమే దేహా అన్తవన్తః-వినాశస్వభావాః. ఉపచయాత్మకా హి ఘటాదయోऽన్తవన్తో దృష్టాః. నిత్యస్య శరీరిణః కర్మఫలభోగార్థతయా భూతసఙ్ఘాతరూపా దేహాః *పుణ్యః పుణ్యేనేత్యాదిశాస్త్రైరుక్తాః కర్మావసానవినాశినః. ఆత్మాత్వవినాశీ; కుతః? అప్రమేయత్వాత్. నహ్యాత్మా ప్రమేయతయోపలభ్యతే; అపితు ప్రమాతృతయా చ. తథా చ వక్ష్యతే * ఏతద్యో వేత్తి తం ప్రాహుః క్షేత్రజ్ఞ ఇతి తద్విద ఇతి. నచానేకోపచయాత్మక ఆత్మోపలభ్యతే, సర్వత్ర దేహే అహమిదం జానామీతి దేహస్యచాన్యస్యచ ప్రమాతృతయైకరూపేణోపలబ్ధేః. న చ దేహాదేరివ ప్రదేశభేదే ప్రమాతురాకారభేద ఉపలభ్యతే. అత ఏకరూపత్వేనానుపచయాత్మకత్వాత్ ప్రమాతృత్వాద్వ్యాపకత్వాచ్చ ఆత్మా నిత్యః. దేహస్తూపచయాత్మకత్వాత్, శరీరిణః కర్మఫలభోగార్థత్వాదనేకరూపత్వాద్వ్యాప్యత్వాచ్చ వినాశీ. తస్మాద్దేహస్య వినాశస్వభావత్వాదాత్మనో నిత్యస్వభావత్వాచ్చ ఉభావపి న శోకస్థానమితి శస్త్రపాతాదిపరుషస్పర్శాన్ అవర్జనీయాన్ స్వగతానన్యగతాంశ్చ ధైర్యేణ సోఢ్వా అమృతత్వప్రాప్తయే అనభిసంహితఫలం యుద్ధాఖ్యం కర్మారభస్వ.

య ఏనం వేత్తి హన్తారం యశ్చైనం మన్యతే హతమ్।
ఉభౌ తౌ న విజానీతో నాయం హన్తి న హన్యతే ॥ ౧౯

ఏనమ్-ఉక్తస్వభావమాత్మానం ప్రతి; హన్తారం-హననహేతుం కమపి యో మన్యతే; యశ్చైనం కేనాపి హేతునా హతం మన్యతే, తావుభౌ న విజానీతః. ఉక్తైర్హేతుభిరస్య నిత్యత్వాదేనమయం-హననహేతుః, న హన్తి-అస్య హననహేతుర్న భవతి. అత ఏవ చాయమాత్మా న హన్యతే. హన్తిధాతురప్యాత్మకర్మకశ్శరీరవియోగకరణవాచీ; * న హింస్యాత్సర్వాభూతాని * బ్రాహ్మణో న హన్తవ్య ఇత్యాదీన్యపి శాస్త్రాణ్యవిహితశరీరవియోగకరణవిషయాణి.

న జాయతే మ్రియతే వా కదాచిన్నాయం భూత్వా భవితా వా న భూయః।
అజో నిత్యశ్శాశ్వతోऽయం పురాణో న హన్యతే హన్యమానే శరీరే॥ ౨౦

ఉక్తైరేవ హేతుభిః నిత్యత్వేనాపరిణామిత్వాదాత్మనో జననమరణాదయస్సర్వ ఏవాచేతనదేహధర్మా న సన్తీత్యుచ్యతే. తత్ర జాయతే మ్రియత ఇతి వర్తమానతయా సర్వేషు దేహేషు సర్వైరనుభూయమానే జననమరణే కదాచిదప్యాత్మానం న స్పృశతః. [నాయం భూత్వా భవితా వా న భూయః-] అయం కల్పాదౌ భూత్వా భూయః కల్పాన్తే చ న న భవితా. కేషుచిత్ప్రజాపతిప్రభృతిదేహేష్వాగమేనోపలభ్యమానం కల్పాదౌ జననం కల్పాన్తే చ మరణమాత్మానం న స్పృశతీత్యర్థః. అతస్సర్వదేహగత ఆత్మా అజః, అత ఏవ నిత్యః, శాశ్వతః-ప్రకృతివదవిశదసతతపరిణామైరపి నాన్వీయతే, పురాణః-పురాపి నవః, సర్వదా అపూర్వవదనుభావ్య ఇత్యర్థః. అతశ్శరీరే హన్యమానే న హన్యతేऽయమాత్మా.

వేదావినాశినం నిత్యం య ఏనమజమవ్యయమ్।
కథం స పురుషః పార్థ కం ఘాతయతి హన్తి కమ్॥ ౨౧

ఏవమవినాశిత్వేనాజత్వేన వ్యయానర్హత్వేన చ నిత్యమేనమాత్మానం యః పురుషో వేద; స పురుషో దేవమనుష్యతిర్యక్స్థావరశరీరావస్థితేష్వాత్మసు కమప్యాత్మానం కథం

ఘాతయతి? కం వా కథం హన్తి-కథం నాశయతి? కథం వా తత్ప్రయోజకో భవతీత్యర్థః. ఏతానాత్మనో ఘాతయామి హన్మీత్యనుశోచనమాత్మస్వరూపయాథాత్మ్యాజ్ఞానమూలమేవేత్యభిప్రాయః. ౨౧

యద్యపి నిత్యానామాత్మనాం శరీరవిశ్లేషమాత్రం క్రియతే; తథాపి రమణీయభోగసాధనేషు శరీరేషు నశ్యత్సు తద్వియోగరూపం శోకనిమిత్తమస్త్యేవేత్యత్రాహ—

వాసాంసి జీర్ణాని యథా విహాయ నవాని గృహ్ణాతి నరోఽపరాణి।
తథా శరీరాణి విహాయ జీర్ణాన్యన్యాని సంయాతి నవాని దేహీ॥ ౨౨

ధర్మ్యయుద్ధే శరీరం త్యజతాం త్యక్తశరీరాదధికతరకల్యాణశరీరగ్రహణం శాస్త్రాదవగమ్యత ఇతి జీర్ణాని వాసాంసి విహాయ నవాని కల్యాణాని వాసాంసి గృహ్ణతామివ హర్షనిమిత్తమేవాత్రోపలభ్యతే. ౨౨

పునరపి * అవినాశి తు తద్విద్ధి యేన సర్వమిదం తతమితి పూర్వోక్తమవినాశిత్వం సుఖగ్రహణాయ వ్యఞ్జయన్ ప్రథయతి—

నైనం ఛిన్దన్తి శస్త్రాణి నైనం దహతి పావకః।
న చైనం క్లేదయన్త్యాపో న శోషయతి మారుతః॥ ౨౩

అచ్ఛేద్యోఽయమదాహ్యోఽయమక్లేద్యోఽశోష్య ఏవ చ।
నిత్యస్సర్వగతస్స్థాణురచలోఽయం సనాతనః॥ ౨౪

శస్త్రాగ్న్యమ్బువాయవః ఛేదనదహనక్లేదనశోషణాన్యాత్మానం ప్రతి కర్తుం న శక్నువన్తి; సర్వగతత్వాదాత్మనస్సర్వతత్త్వవ్యాపనస్వభావతయా సర్వేభ్యస్తత్త్వేభ్యస్సూక్ష్మత్వాదస్య తైర్వ్యాప్త్యనర్హత్వాత్; వ్యాప్యకర్తవ్యత్వాచ్చ ఛేదనదహనక్లేదనశోషణానామ్. అత ఆత్మా నిత్యస్స్థాణురచలోఽయం, సనాతనః-స్థిరస్వభావోఽప్రకమ్ప్యః పురాతనశ్చ. ౨౩-౨౪

అవ్యక్తోఽయమచిన్త్యోఽయమవికార్యోఽయముచ్యతే।
తస్మాదేవం విదిత్వైనం నానుశోచితుమర్హసి॥ ౨౫

ఛేదనాదియోగ్యాని వస్తూని యైః ప్రమాణైర్వ్యజ్యన్తే తైరయమాత్మా న వ్యజ్యత ఇత్యవ్యక్తః. అతశ్ఛేద్యాదివిసజాతీయః; అచిన్త్యశ్చ-సర్వవస్తువిజాతీయత్వేన తత్తత్స్వభావయుక్తతయా చిన్తయితుమపి నార్హః. అతశ్చావికార్యః-వికారానర్హః. తస్మాదుక్తలక్షణమేనమాత్మానం విదిత్వా తత్కృతే నానుశోచితుమర్హసి. ౨౫

అథ చైనం నిత్యజాతం నిత్యం వా మన్యసే మృతమ్।
తథాఽపి త్వం మహాబాహో నైవం శోచితుమర్హసి॥ ౨౬

అథ నిత్యజాతం నిత్యమృతం దేహమేవైనమాత్మానం మనుషే, న దేహాతిరిక్తముక్తలక్షణమ్; తథాప్యేవమతిమాత్రం న శోచితుమర్హసి, పరిణామస్వభావస్య దేహస్యోత్పత్తివినాశయోరవర్జనీయత్వాత్. ౨౬

జాతస్య హి ధ్రువో మృత్యుః ధ్రువం జన్మ మృతస్య చ ।
తస్మాదపరిహార్యేఽర్థే న త్వం శోచితుమర్హసి ॥ ౨౭

ఉత్పన్నస్య వినాశో ధ్రువః-అవర్జనీయ ఉపలభ్యతే. తథా వినష్టస్యాపి జన్మ అవర్జనీయమ్. కథమిదముపపద్యతే వినష్టస్యోత్పత్తిరితి? సత ఏవోత్పత్త్యుపలబ్ధేః, అసతశ్చానుపలబ్ధేః. ఉత్పత్తివినాశాదయస్సతో ద్రవ్యస్యావస్థావిశేషాః. తన్తుప్రభృతీని హి ద్రవ్యాణి సన్త్యేవ రచనావిశేషయుక్తాని పటాదీన్యుచ్యన్తే. అసత్కార్యవాదినాఽప్యేతావదేవోపలభ్యతే. న హి తత్ర తన్తుసంస్థానవిశేషాతిరేకేణ ద్రవ్యాన్తరం ప్రతీయతే. కారకవ్యాపారనామాన్తరభజనవ్యవహారవిశేషాణామేతావతైవోపపత్తేః న ద్రవ్యాన్తరకల్పనా యుక్తా. అత ఉత్పత్తివినాశాదయస్సతో ద్రవ్యస్యావస్థావిశేషాః. ఉత్పత్త్యాఖ్యామవస్థాముపయాతస్య ద్రవ్యస్య తద్విరోధ్యవస్థాన్తరప్రాప్తిర్వినాశ ఇత్యుచ్యతే. మృద్ద్రవ్యస్య పిణ్డత్వఘటత్వకపాలత్వచూర్ణత్వాదివత్ పరిణామిద్రవ్యస్య పరిణామపరమ్పరా అవర్జనీయా. తత్ర పూర్వావస్థస్య ద్రవ్యస్యోత్తరావస్థాప్రాప్తిర్వినాశః. సైవ తదవస్థస్య చోత్పత్తిః. ఏవముత్పత్తివినాశాఖ్యపరిణామపరమ్పరా పరిణామినో ద్రవ్యస్యాపరిహార్యేతి న తత్ర శోచితుమర్హసి. ౨౭

సతో ద్రవ్యస్య పూర్వావస్థావిరోధ్యవస్థాన్తరప్రాప్తిదర్శనేన యోఽల్పీయాన్ శోకః, సోఽపి మనుష్యాదిభూతేషు న సంభవతీత్యాహ—

అవ్యక్తాదీని భూతాని వ్యక్తమధ్యాని భారత ।
అవ్యక్తనిధనాన్యేవ తత్ర కా పరిదేవనా ॥ ౨౮

మనుష్యాదిభూతాని సన్త్యేవ ద్రవ్యాణ్యనుపలబ్ధపూర్వావస్థాన్యుపలబ్ధమనుష్యత్వాదిమధ్యావస్థాన్యనుపలబ్ధోత్తరావస్థాని స్వేషు స్వభావేషు వర్తన్త ఇతి న తత్ర పరిదేవనానిమిత్తమస్తి. ౨౮

ఏవం శరీరాత్మవాదేఽపి నాస్తి శోకనిమిత్తమిత్యుక్త్వా శరీరాతిరిక్త ఆశ్చర్యస్వరూప ఆత్మని ద్రష్టా వక్తా శ్రోతా శ్రవణాయత్తాత్మనిశ్చయశ్చ దుర్లభ ఇత్యాహ—

ఆశ్చర్యవత్పశ్యతి కశ్చిదేన మాశ్చర్యవద్వదతి తథైవ చాన్యః ।
ఆశ్చర్యవచ్చైనమన్యశ్శృణోతి శ్రుత్వాఽప్యేనం వేద నచైవ కశ్చిత్ ॥ ౨౯

ఏవముక్తస్వభావం స్వేతరసమస్తవస్తువిసజాతీయతయా ఆశ్చర్యవదవస్థితమ్ అనన్తేషు జన్తుషు మహతా తపసా క్షీణపాపః ఉపచితపుణ్యః కశ్చిత్పశ్యతి. తథావిధః కశ్చిత్పరస్మై వదతి. ఏవం కశ్చిదేవ శృణోతి. శ్రుత్వాఽప్యేనం యథావదవస్థితం తత్త్వతో న కశ్చిద్వేద. చకారాద్ద్రష్టృవక్తృశ్రోతృష్వపి తత్త్వతో దర్శనం తత్త్వతో వచనం తత్త్వతశ్శ్రవణం దుర్లభమిత్యుక్తం భవతి. ౨౯.

దేహీ నిత్యమవధ్యోఽయం దేహే సర్వస్య భారత ।
తస్మాత్సర్వాణి భూతాని న త్వం శోచితుమర్హసి ॥ ౩౦

సర్వస్య దేవాదిదేహినో దేహే వధ్యమానేఽప్యయం దేహీ నిత్యమవధ్యో మన్తవ్యః. తస్మాత్సర్వాణి దేవాదిస్థావరాన్తాని భూతాని విషమాకారాణ్యప్యుక్తేన స్వభావేన స్వరూపతః సమానాని నిత్యాని చ. దేహగతం తు వైషమ్యమనిత్యత్వం చ. తతో దేవాదీని సర్వాణి భూతాన్యుద్దిశ్య న శోచితుమర్హసి; న కేవలం భీష్మాదీన్ప్రతి. ౩౦

స్వధర్మమపి చావేక్ష్య న వికమ్పితు మర్హసి ।
ధర్మ్యాద్ధి యుద్ధాచ్ఛ్రేయోఽన్యత్ క్షత్రియస్య న విద్యతే ॥ ౩౧

అపి చేదం ప్రారబ్ధం యుద్ధం ప్రాణిమారణమపి అగ్నీషోమీయాదివత్ స్వధర్మమవేక్ష్య న వికమ్పితుమర్హసి. ధర్మ్యాత్ -న్యాయతః ప్రవృత్తాద్యుద్ధాదన్యన్న హి క్షత్రియస్య శ్రేయో విద్యతే. *శౌర్యం తేజో ధృతిర్దాక్ష్యం యుద్ధే చాప్యపలాయనమ్। దానమీశ్వరభావశ్చ క్షాత్రం కర్మ స్వభావజమితి హి వక్ష్యతే. అగ్నీషోమీయాదిషు చ న హింసా పశోః; నిహీనతరచ్ఛాగాదిదేహపరిత్యాగపూర్వకకల్యాణతరదేహస్వర్గాదిప్రాపకత్వశ్రుతేస్సంజ్ఞపనస్య. *న వా ఉ వేతన్మ్రియసే న రిష్యసి, దేవాగ్ం ఇదేషి పథిభిస్సుగేభిః, యత్ర యన్తి సుకృతో నాపి దుష్కృతః, తత్ర త్వా దేవస్సవితా దధాత్వితి హి శ్రూయతే. ఇహ చ యుద్ధే మృతానాం కల్యాణతరదేహప్రాప్తిరుక్తా *వాసాంసి జీర్ణాని యథా విహాయ నవాని గృహ్ణాతీత్యాదినా. అతశ్చికిత్సకశల్యాదికర్మాతురస్యేవాస్య రక్షణమేవాగ్నీషోమీయాదిషు సంజ్ఞపనమ్. ౩౧

యదృచ్ఛయా చోపపన్నం స్వర్గద్వారమపావృతమ్ ।
సుఖినః క్షత్రియాః పార్థ లభన్తే యుద్ధమీదృశమ్ ॥ ౩౨

అయత్నోపనతమిదం నిరతిశయసుఖోపాయభూతం నిర్విఘ్నమీదృశం యుద్ధం సుఖినః-పుణ్యవన్తః క్షత్రియా లభన్తే. ౩౨

అథ చేత్త్వమిమం ధర్మ్యం సంగ్రామం న కరిష్యసి ।
తత స్స్వధర్మం కీర్తిం చ హిత్వా పాప మవాప్స్యసి ॥ ౩౩

అథ క్షత్రియస్య స్వధర్మభూతమిమమ్ - ఆరబ్ధం సంగ్రామం మోహాత్ -(అజ్ఞానాత్) న కరిష్యసి చేత్, తతః - ప్రారబ్ధస్య ధర్మస్యాకరణాత్ స్వధర్మఫలం నిరతిశయసుఖం విజయేన నిరతిశయాం చ కీర్తిం హిత్వా పాపం నిరతిశయమవాప్స్యసి. ౩౩

అకీర్తిం చాపి భూతాని కథయిష్యన్తి తేఽవ్యయామ్ ।
సంభావితస్య చాకీర్తిర్మరణాదతిరిచ్యతే ॥ ౩౪

న తే కేవలం నిరతిశయసుఖకీర్తిహానిమాత్రమ్, పార్థో యుద్ధే ప్రారబ్ధే పలాయిత ఇత్యవ్యయాం - సర్వదేశకాలవ్యాపినీమకీర్తిం చ సమర్థాన్యసమర్థాన్యపి సర్వాణి భూతాని కథయిష్యన్తి. తతః కిమితి చేత్, శౌర్యవీర్యపరాక్రమాదిభిస్సర్వసంభావితస్య తద్విపర్యయజా హ్యకీర్తిర్మరణాదతిరిచ్యతే; ఏవంవిధాయా అకీర్తేర్మరణమేవ తవ శ్రేయ ఇత్యర్థః. ౩౪

బన్ధుస్నేహాత్కారుణ్యాచ్చ యుద్ధాన్నివృత్తస్య శూరస్య మమాకీర్తిః కథమాగమిష్యతీత్యత్రాహ—

భయాద్రణా దుపరతం మంస్యన్తే త్వాం మహారథాః
యేషాం చ త్వం బహుమతో భూత్వా యాస్యసి లాఘవమ్॥ ౩౫

యేషాం-కర్ణదుర్యోధనాదీనాం మహారథానామితః పూర్వం త్వం శూరో వైరీతి బహుమతో భూత్వా, ఇదానీం యుద్ధే సముపస్థితే నివృత్తవ్యాపారతయా లాఘవం - సునిగ్రహతాం యాస్యసి; తే మహారథాస్త్వాం భయాద్రణాదుపరతం మంస్యన్తే. శూరాణాం హి వైరిణాం శత్రుభయాదృతే బన్ధుస్నేహాదినా యుద్ధాదుపరతిర్నోపపద్యతే. ౩౫

కించ, అవాచ్యవాదాంశ్చ బహూన్వదిష్యన్తి తవాహితాః।
నిన్దన్తస్తవ సామర్థ్యం తతో దుఃఖతరం ను కిమ్॥ ౩౬

శూరాణామస్మాకం సన్నిధౌ కథమయం పార్థః క్షణమపి స్థాతుం శక్నుయాత్? అస్మత్సన్నిధానాదన్యత్ర హ్యస్య సామర్థ్యమితి తవ సామర్థ్యం నిన్దన్తః శూరాణామవాచ్యవాదాంశ్చ బహూన్వదిష్యన్తి తవ శత్రవో ధార్తరాష్ట్రాః; తతోఽధికతరం దుఃఖం కిం తవ? ఏవంవిధావాచ్యశ్రవణాన్మరణమేవ శ్రేయ ఇతి త్వమేవ మంస్యసే. ౩౬

అతశ్శూరస్యాత్మనా పరేషాం హననమాత్మనో వా పరైర్హననముభయమపి శ్రేయసే భవతీత్యాహ—

హతో వా ప్రాప్స్యసి స్వర్గం జిత్వా వా భోక్ష్యసే మహీమ్।
తస్మాదుత్తిష్ఠ కౌన్తేయ యుద్ధాయ కృతనిశ్చయః॥ ౩౭

ధర్మయుద్ధే పరైర్హతశ్చేత్తత ఏవ పరమనిశ్శ్రేయసం ప్రాప్స్యసి. పరాన్ వా హత్వా అకణ్టకం రాజ్యం భోక్ష్యసే. అనభిసంహితఫలస్య యుద్ధాఖ్యస్య ధర్మస్య పరమనిశ్శ్రేయసోపాయత్వాత్తచ్చ పరమనిశ్శ్రేయసం ప్రాప్స్యపి. తస్మాద్యుద్ధాయోద్యోగః పరమపురుషార్థలక్షణమోక్షసాధనమితి నిశ్చిత్య తదర్థముత్తిష్ఠ. కున్తీపుత్రస్య తవైతదేవ యుక్తమిత్యభిప్రాయః. ౩౭

ముముక్షోః యుద్ధానుష్ఠానప్రకారమాహ—

సుఖదుఃఖే సమే కృత్వా లాభాలాభౌ జయాజయౌ।
తతో యుద్ధాయ యుజ్యస్వ నైవం పాపమవాప్స్యసి॥ ౩౮

ఏవం దేహాతిరిక్తమస్పృష్టసమస్తదేహస్వభావం నిత్యమాత్మానం జ్ఞాత్వా యుద్ధే చావర్జనీయశస్త్రపాతాదినిమిత్తసుఖదుఃఖార్థలాభాలాభజయపరాజయేష్వవికృతబుద్ధిః స్వర్గాదిఫలాభిసన్ధిరహితః కేవలకార్యబుద్ధ్యా యుద్ధమారభస్వ. ఏవం కుర్వాణో న పాపమవాప్స్యసి; పాపం-దుఃఖరూపం సంసారం, నావాప్స్యసి - సంసారబన్ధాన్మోక్ష్యస ఇత్యర్థః. ౩౮

ఏవమాత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానముపదిశ్య తత్పూర్వకం మోక్షసాధనభూతం కర్మయోగం వక్తుమారభతే—

ఏషా తేఽభిహితా సాఙ్ఖ్యే బుద్ధిర్యోగే త్విమాం శృణు ।
బుద్ధ్యా యుక్తో యయా పార్థ కర్మబన్ధం ప్రహాస్యసి ॥ ౩౯

సంఖ్యా బుద్ధిః; బుద్ధ్యాఽవధారణీయమాత్మతత్త్వం సాఙ్ఖ్యమ్. జ్ఞాతవ్యే ఆత్మతత్త్వే తజ్జ్ఞానాయ యా బుద్ధిరభిధేయా *న త్వేవాహమిత్యారభ్య *తస్మాత్సర్వాణి భూతాని న త్వం శోచితుమర్హసీత్యన్తేన, సైషా తేఽభిహితా. ఆత్మజ్ఞానపూర్వకమోక్షసాధనభూతకర్మానుష్ఠానే యో బుద్ధియోగో వక్తవ్యః స ఇహ యోగశబ్దేనోచ్యతే. *దూరేణ హ్యవరం కర్మ బుద్ధియోగాదితి హి వక్ష్యతే. తత్ర యోగే యా బుద్ధిర్వక్తవ్యా తామిమామభిధీయమానాం శృణు; యయా బుద్ధ్యా యుక్తః కర్మబన్ధం ప్రహాస్యసి; కర్మణా బన్ధః కర్మబన్ధః, సంసారబన్ధ ఇత్యర్థః. ౩౯

వక్ష్యమాణబుద్ధియుక్తస్య కర్మణో మాహాత్మ్యమాహ—

నేహాభిక్రమనాశోఽస్తి ప్రత్యవాయో న విద్యతే ।
స్వల్పమప్యస్య ధర్మస్య త్రాయతే మహతో భయాత్ ॥ ౪౦

ఇహ కర్మయోగే నాభిక్రమనాశోఽస్తి-అభిక్రమః-ఆరమ్భః, నాశః-ఫలసాధనభావనాశః, ఆరబ్ధస్యాసమాప్తస్య విచ్ఛిన్నస్యాపి న నిష్ఫలత్వమ్, ఆరబ్ధస్య విచ్ఛేదే ప్రత్యవాయోఽపి న విద్యతే. అస్య కర్మయోగాఖ్యస్య ధర్మస్య స్వల్పాంశోఽపి మహతో భయాత్ - సంసారభయాత్ త్రాయతే. అయమర్థః *పార్థ నైవేహ నాముత్ర వినాశస్తస్య విద్యత ఇత్యత్ర ప్రపఞ్చయిష్యతే. అన్యాని హి లౌకికాని వైదికాని చ సాధనాని విచ్ఛిన్నాని న ఫలాయ భవన్తి, ప్రత్యవాయాయ చ భవన్తి. ౪౦

కామ్యకర్మవిషయాయా బుద్ధేర్మోక్షసాధనభూతకర్మవిషయాం బుద్ధిం విశినష్టి—

వ్యవసాయాత్మికా బుద్ధిరేకేహ కురునన్దన ।
బహుశాఖా హ్యనన్తాశ్చ బుద్ధయోఽవ్యవసాయినామ్ ॥ ౪౧

ఇహ-శాస్త్రీయే సర్వస్మిన్ కర్మణి వ్యవసాయాత్మికా బుద్ధిరేకా-ముముక్షుణాఽనుష్ఠేయే కర్మణి బుద్ధిః వ్యవసాయాత్మికా బుద్ధిః, వ్యవసాయో నిశ్చయః, సా హి బుద్ధిరాత్మయాథాత్మ్యనిశ్చయపూర్వికా. కామ్యకర్మవిషయా తు బుద్ధిరవ్యవసాయాత్మికా; తత్ర హి కామాధికారే దేహాతిరిక్తాత్మాస్తిత్వజ్ఞానమాత్రమపేక్షితం నాత్మస్వరూపయాథాత్మ్యనిశ్చయః; స్వరూపయాథాత్మ్యానిశ్చయేఽపి స్వర్గాదిఫలార్థిత్వతత్సాధనానుష్ఠానతత్ఫలానుభవానాం సంభవాదవిరోధాచ్చ. సేయం వ్యవయాత్మికా బుద్ధిరేకఫలసాధనవిషయతయైకా; ఏకస్మై మోక్షాఖ్యఫలాయ హి ముముక్షోస్సర్వాణి కర్మాణి విధీయన్తే; అతశ్శాస్త్రార్థస్యైకత్వాత్ సర్వకర్మవిషయా బుద్ధిరేకైవ; యథైకఫలసాధనతయా ఆగ్నేయాదీనాం షణ్ణాం సేతికర్తవ్యతాకానామేకశాస్త్రార్థతయా తద్విషయా బుద్ధిరేకా, తద్వదిత్యర్థః. అవ్యవసాయినాం తు స్వర్గపుత్రపశ్వన్నాదిఫలసాధనకర్మాధికృతానాం బుద్ధయః ఫలానన్త్యాదనన్తాః. తత్రాఽపి బహుశాఖాః, ఏకస్మై ఫలాయ చోదితేఽపి దర్శపూర్ణమాసాదౌ కర్మణి *ఆయురాశాస్తే ఇత్యాద్యవ

గతావాన్తరఫలభేదేన బహుశాఖత్వం చ విద్యతే. అతోఽవ్యవసాయినాం బుద్ధయోఽనన్తా బహుశాఖాశ్చ.

ఏతదుక్తం భవతి - నిత్యేషు నైమిత్తికేషు కర్మసు ప్రధానఫలాన్యవాన్తరఫలాని చ యాని శ్రూయమాణాని, తాని సర్వాణి పరిత్యజ్య మోక్షైకఫలతయా సర్వాణి కర్మాణ్యేకశాస్త్రార్థతయాఽనుష్ఠేయాని; కామ్యాని చ స్వవర్ణాశ్రమోచితాని తత్తత్ఫలాని పరిత్యజ్య మోక్షసాధనతయా నిత్యనైమిత్తికైరేకీకృత్య యథాబలమనుష్ఠేయానీతి. ౪౧

అథ కామ్యకర్మాధికృతాన్నిన్దతి—

యామిమాం పుష్పితాం వాచం ప్రవదన్త్యవిపశ్చితః ।
వేదవాదరతాః పార్థ నాన్యదస్తీతి వాదినః ॥ ౪౨
కామాత్మానః స్వర్గపరా జన్మకర్మఫలప్రదామ్ ।
క్రియావిశేషబహులాం భోగైశ్వర్యగతిం ప్రతి ॥ ౪౩
భోగైశ్వర్యప్రసక్తానాం తయాఽపహృతచేతసామ్ ।
వ్యవసాయాత్మికా బుద్ధిస్సమాధౌ న విధీయతే ॥ ౪౪

యామిమాం పుష్పితాం - పుష్పమాత్రఫలామ్, ఆపాతరమణీయాం, వాచమవిపశ్చితః - అల్పజ్ఞాః భోగైశ్వర్యగతిం ప్రతి వర్తమానాం ప్రవదన్తి, వేదవాదరతాః - వేదేషు యే స్వర్గాదిఫలవాదాస్తేషు సక్తాః, నాన్యదస్తీతి వాదినః-తత్సఙ్గాతిరేకేణ స్వర్గాదేరధికం ఫలం నాన్యదస్తీతి వదన్తః, కామాత్మానః-కామప్రవణమనసః, స్వర్గపరాః - స్వర్గపరాయణాః, స్వర్గాదిఫలావసానే పునర్జన్మకర్మాఖ్యఫలప్రదాం, క్రియావిశేషబహులాం - తత్త్వజ్ఞానరహితతయా క్రియావిశేషప్రచురాం, భోగైశ్వర్యగతిం ప్రతి వర్తమానాం యామిమాం పుష్పితాం వాచం యే ప్రవదన్తీతి సంబన్ధః. తేషాం భోగైశ్వర్యప్రసక్తానాం, తయా - వాచా భోగైశ్వర్యవిషయయాఽపహృతజ్ఞానానాం యథోదితా వ్యవసాయాత్మికా బుద్ధిః సమాధౌ - మనసి, న విధీయతే - నోత్పద్యతే. సమాధీయతేఽస్మిన్నాత్మజ్ఞానమితి సమాధిర్మనః; తేషాం మనస్యాత్మయాథాత్మ్యనిశ్చయపూర్వకమోక్షసాధనభూతకర్మవిషయా బుద్ధిః కదాచిదపి నోత్పద్యత ఇత్యర్థః. అతః కామ్యేషు కర్మసు ముముక్షుణా న సఙ్గః కర్తవ్యః. ౪౨-౪౪

ఏవమత్యల్పఫలాని పునర్జన్మప్రసవాని కర్మాణి మాతాపితృసహస్రేభ్యోఽపి వత్సలతరతయా ఆత్మోజ్జీవనే ప్రవృత్తా వేదాః కిమర్థం వదన్తి? కథం వా వేదోదితం త్యాజ్యతయోచ్యత ఇత్యత ఆహ—

త్రైగుణ్యవిషయా వేదా నిస్త్రైగుణ్యో భవార్జున ।
నిర్ద్వన్ద్వో నిత్యసత్త్వస్థో నిర్యోగక్షేమ ఆత్మవాన్ ॥ ౪౫
యావానర్థ ఉదపానే సర్వతస్సంప్లుతోదకే ।
తావాన్ సర్వేషు వేదేషు బ్రాహ్మణస్య విజానతః ॥ ౪౬

త్రయో గుణాస్త్రైగుణ్యం సత్త్వరజస్తమాంసి; సత్త్వరజస్తమఃప్రచురాః పురుషాస్త్రైగుణ్యశబ్దేనోచ్యన్తే; తద్విషయా వేదాః; తమఃప్రచురాణాం రజఃప్రచురాణాం సత్త్వప్రచు

రాణాం చ వత్సలతరతయైవ హితమవబోధయన్తి వేదాః. యద్యేషాం స్వగుణానుగుణ్యేన స్వర్గాదిసాధనమేవ హితం నావబోధయన్తి, తదైతే రజస్తమఃప్రచురతయా సాత్త్వికఫలమోక్షవిముఖాః, స్వాపేక్షితఫలసాధనమజానన్తః, కామప్రావణ్యవివశాః, అనుపా(దే)యేషూపా(దే)యభ్రాన్త్యా ప్రవిష్టాః ప్రనష్టా భవేయుః. అతస్త్రైగుణ్యవిషయా వేదాః. త్వం తు నిస్త్రైగుణ్యో భవ – ఇదానీం సత్త్వప్రచురస్త్వం తదేవ వర్ధయ; నాన్యోన్యసంకీర్ణగుణత్రయప్రచురో భవ; న తత్ప్రాచుర్యం వర్ధయేత్యర్థః. నిర్ద్వన్ద్వః – నిర్గతసకలసాంసారికస్వభావః; నిత్యసత్త్వస్థః – గుణద్వయరహితనిత్యప్రవృద్ధసత్త్వస్థో భవ. కథమితి చేత్, నిర్యోగక్షేమః – ఆత్మస్వరూపతత్ప్రాప్త్యుపాయబహిర్భూతానామర్థానాం యోగం, ప్రాప్తానాం చ క్షేమం పరిత్యజ్య ఆత్మవాన్ భవ – ఆత్మస్వరూపాన్వేషణపరో భవ. (అప్రాప్తస్య ప్రాప్తిర్యోగః, ప్రాప్తస్య పరిరక్షణం క్షేమః). ఏవం వర్తమానస్య తే రజస్తమఃప్రచురతా నశ్యతి, సత్త్వం చ వర్ధతే. న చ వేదోదితం సర్వం సర్వస్యోపాదేయమ్. యథా సర్వార్థపరికల్పితే సర్వతస్సంప్లుతోదకే ఉదపానే పిపాసోః యావానర్థః – యావదేవ(పానీయం)ప్రయోజనం తావదేవ తేనోపాదీయతే న సర్వమ్; ఏవం సర్వేషు చ వేదేషు బ్రాహ్మణస్య విజానతః – వైదికస్య ముముక్షోః, యదేవ మోక్షసాధనం తదేవోపాదేయమ్, నాన్యత్. ౪౫-౪౬

అతస్సత్త్వస్థస్య ముముక్షోరేతావదేవోపాదేయమిత్యాహ—

కర్మణ్యేవాధికారస్తే మా ఫలేషు కదాచన ।
మా కర్మఫలహేతుర్భూర్మా తే సఙ్గోఽస్త్వకర్మణి ॥ ౪౭

నిత్యే నైమిత్తికే కామ్యే చ కేనచిత్ఫలవిశేషేణ సంబన్ధితయా శ్రూయమాణే కర్మణి నిత్యసత్త్వస్థస్య ముముక్షోస్తే కర్మమాత్రేఽధికారః. తత్సంబన్ధితయాఽవగతేషు ఫలేషు న కదాచిదప్యధికారః. సఫలస్య బన్ధరూపత్వాత్ ఫలరహితస్య కేవలస్య మదారాధనరూపస్య మోక్షహేతుత్వాచ్చ. మా చ కర్మఫలయోః హేతుర్భూః. త్వయాఽనుష్ఠీయమానేఽపి కర్మణి నిత్యసత్త్వస్థస్య ముముక్షోస్తవాకర్తృత్వమప్యనుసన్ధేయమ్. ఫలస్యాపి క్షున్నివృత్త్యాదేః న త్వం హేతురిత్యనుసన్ధేయమ్. తదుభయం గుణేషు వా సర్వేశ్వరే మయి వాఽనుసన్ధేయమిత్యుత్తరత్ర వక్ష్యతే. ఏవమనుసన్ధాయ కర్మ కురు. అకర్మణి-అననుష్ఠానే, * న యోత్స్యమీతి యత్త్వయాఽభిహితం న తత్ర తే సఙ్గోఽస్తు; ఉక్తేన ప్రకారేణ యుద్ధాదికర్మణ్యేవ సఙ్గోఽస్త్విత్యర్థః. ౪౭

ఏతదేవ స్ఫుటీకరోతి—

యోగస్థః కురు కర్మాణి సఙ్గం త్యక్త్వా ధనఞ్జయ ।
సిద్ధ్యసిద్ధ్యోస్సమో భూత్వా సమత్వం యోగ ఉచ్యతే ॥ ౪౮

రాజ్యబన్ధుప్రభృతిషు సఙ్గం త్యక్త్వా యుద్ధాదీని కర్మాణి యోగస్థః కురు – తదన్తర్భూతవిజయాదిసిద్ధ్యసిద్ధ్యోస్సమో భూత్వా కురు. తదిదం సిద్ధ్యసిద్ధ్యోస్సమత్వం యోగస్థ ఇత్యత్ర యోగశబ్దేనోచ్యతే. యోగః – సిద్ధ్యసిద్ధ్యోస్సమత్వరూపం చిత్తసమాధానమ్. ౪౮

కిమర్థమిదమసకృదుచ్యత ఇత్యత ఆహ—

దూరేణ హ్యవరం కర్మ బుద్ధియోగాద్ధనఞ్జయ ।
బుద్ధౌ శరణమన్విచ్ఛ కృపణాః ఫలహేతవః ॥ ౪౯

యోఽయం ప్రధానఫలత్యాగవిషయోఽవాన్తరఫలసిద్ధ్యసిద్ధ్యోస్సమత్వవిషయశ్చ బుద్ధియోగః, తద్యుక్తాత్కర్మణ ఇతరత్ కర్మ దూరేణావరమ్. మహదిదం ద్వయోరుత్కర్షాపకర్షరూపం వైరూప్యమ్, ఉక్తబుద్ధియోగయుక్తం కర్మ నిఖిలసాంసారికదుఃఖం వినివర్త్య పరమపురుషార్థలక్షణం చ మోక్షం ప్రాపయతి, ఇతరదపరిమితదుఃఖరూపం సంసారమితి. అతః కర్మణి క్రియమాణే ఉక్తాయాం బుద్ధౌ శరణమన్విచ్ఛ. శరణం-వాసస్థానమ్. తస్యామేవ బుద్ధౌ వర్తస్వేత్యర్థః. కృపణాః ఫలహేతవః-ఫలసఙ్గాదినా కర్మ కుర్వాణాః కృపణాః-సంసారిణో భవేయుః ౪౯

బుద్ధియుక్తో జహాతీహ ఉభే సుకృతదుష్కృతే ।
తస్మాద్యోగాయ యుజ్యస్వ యోగః కర్మసు కౌశలమ్ ॥ ౫౦

బుద్ధియోగయుక్తస్తు కర్మ కుర్వాణః ఉభే సుకృతదుష్కృతే అనాదికాలసఞ్చితే అనన్తే బన్ధహేతుభూతే జహాతి. తస్మాదుక్తాయ బుద్ధియోగాయ యుజ్యస్వ. యోగః కర్మసు కౌశలం - కర్మసు క్రియమాణేష్వయం బుద్ధియోగః కౌశలమ్-అతిసామర్థ్యమ్; అతిసామర్థ్యసాధ్య ఇత్యర్థః. ౫౦

కర్మజం బుద్ధియుక్తా హి ఫలం త్యక్త్వా మనీషిణః ।
జన్మబన్ధవినిర్ముక్తాః పదం గచ్ఛన్త్యనామయమ్ ॥ ౫౧

బుద్ధియోగయుక్తాః కర్మజం ఫలం త్యక్త్వా కర్మ కుర్వన్తః, తస్మాత్ జన్మబన్ధవినిర్ముక్తాః అనామయం పదం గచ్ఛన్తి. హి-ప్రసిద్ధం హ్యేతత్సర్వాసూపనిషత్స్విత్యర్థః. ౫౧

యదా తే మోహకలిలం బుద్ధిర్వ్యతితరిష్యతి ।
తదా గన్తాసి నిర్వేదం శ్రోతవ్యస్య శ్రుతస్య చ ॥ ౫౨

ఉక్తప్రకారేణ కర్మణి వర్తమానస్య తయా వృత్త్యా నిర్ధూతకల్మషస్య తే బుద్ధిః యదా మోహకలిలమ్-అత్యల్పఫలసఙ్గహేతుభూతం మోహరూపం కలుషం వ్యతితరిష్యతి, తదా అస్మత్త ఇతః పూర్వం త్యాజ్యతయా శ్రుతస్య ఫలాదేరితః పశ్చాచ్ఛ్రోతవ్యస్య చ కృతే స్వయమేవ నిర్వేదం గన్తాసి-గమిష్యసి. ౫౨

* యోగే త్విమాం శృణ్విత్యాదినోక్తస్యాత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానపూర్వకస్య బుద్ధివిశేషసంస్కృతస్య కర్మానుష్ఠానస్య లక్ష్యభూతం యోగాఖ్యం ఫలమాహ—

శ్రుతివిప్రతిపన్నా తే యదా స్థాస్యతి నిశ్చలా ।
సమాధావచలా బుద్ధిస్తదా యోగమవాప్స్యసి ॥ ౫౩

శ్రుతిః - శ్రవణమ్. అస్మత్తశ్శ్రవణేన విశేషతః ప్రతిపన్నా సకలేతరవిసజాతీయనిత్యనిరతిశయసూక్ష్మ(ఆత్మ)తత్త్వవిషయా స్వయమచలా-ఏకరూపా బుద్ధిరసఙ్గకర్మానుష్ఠానేన

నిర్మలీకృతే మనసి యదా నిశ్చలా స్థాస్యతి, తదా యోగమ్—ఆత్మావలోకనమ్, అవాప్స్యసి. ఏతదుక్తం భవతి- శాస్త్రజన్యాత్మజ్ఞానపూర్వకః కర్మయోగః స్థితప్రజ్ఞతాఖ్యజ్ఞాననిష్ఠామాపాదయతి; జ్ఞాననిష్ఠారూపా స్థితప్రజ్ఞతా తు యోగాఖ్యమాత్మావలోకనం సాధయతీతి. ౫౩

ఏవముక్తే పార్థోఽసఙ్గకర్మానుష్ఠానరూపకర్మయోగసాధ్యస్థితప్రజ్ఞతాయాః యోగసాధనభూతాయాస్స్వరూపం స్థితప్రజ్ఞస్యానుష్ఠానప్రకారం చ పృచ్ఛతి—

అర్జున ఉవాచ—

స్థితప్రజ్ఞస్య కా భాషా సమాధిస్థస్య కేశవ ।
స్థితధీః కిం ప్రభాషేత కిమాసీత వ్రజేత కిమ్ ॥ ౫౪

సమాధిస్థస్య స్థితప్రజ్ఞస్య కా భాషా-కో వాచకశ్శబ్దః? తస్య స్వరూపం కీదృశమిత్యర్థః. స్థితప్రజ్ఞః కించ భాషణాదికం కరోతి? ౫౪

వృత్తివిశేషకథనేన స్వరూపమప్యుక్తం భవతీతి వృత్తివిశేష ఉచ్యతే—

శ్రీభగవానువాచ—

ప్రజహాతి యదా కామాన్ సర్వాన్ పార్థ మనోగతాన్ ।
ఆత్మన్యేవాత్మనా తుష్టః స్థితప్రజ్ఞస్తదోచ్యతే ॥ ౫౫

ఆత్మన్యేవాత్మనా - మనసా ఆత్మైకావలమ్బనేన తుష్టః తేన తోషేణ తద్వ్యతిరిక్తాన్ సర్వాన్ మనోగతాన్ కామాన్ యదా ప్రకర్షేణ జహాతి, తదాఽయం స్థితప్రజ్ఞ ఇత్యుచ్యతే; జ్ఞాననిష్ఠాకాష్ఠేయమ్. ౫౫

అనన్తరం జ్ఞాననిష్ఠస్య తతోఽర్వాచీనాఽదూరవిప్రకృష్టాఽవస్థోచ్యతే—

దుఃఖేష్వనుద్విగ్నమనాస్సుఖేషు విగతస్పృహః ।
వీతరాగభయక్రోధః స్థి(ర)తధీర్మునిరుచ్యతే ॥ ౫౬

ప్రియవిశ్లేషాదిదుఃఖనిమిత్తేషూపస్థితేష్వనుద్విగ్నమనాః-న దుఃఖీ భవతి; సుఖేషు విగతస్పృహః ప్రియేషు సన్నిహితేష్వపి విగతస్పృహః; వీతరాగభయక్రోధః, అనాగతేషు స్పృహా రాగః. తద్రహితః; ప్రియవిశ్లేషాప్రియాగమనహేతుదర్శననిమిత్తం దుఃఖం భయం తద్రహితః; ప్రియవిశ్లేషాప్రియాగమనహేతుభూతచేతనాన్తరగతదుఃఖహేతుభూతస్వమనోవికారః క్రోధః, తద్రహితః; ఏవంభూతో మునిః-ఆత్మమననశీలః స్థితధీరిత్యుచ్యతే. ౫౬

తతోఽర్వాచీనదశా ప్రోచ్యతే—

యస్సర్వత్రానభిస్నేహస్తత్తత్ ప్రాప్య శుభాశుభమ్ ।
నాభినన్దతి న ద్వేష్టి తస్య ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠితా ॥ ౫౭

యస్సర్వత్ర ప్రియేష్వనభిస్నేహః-ఉదాసీనః, ప్రియసంశ్లేషవిశ్లేషరూపం శుభాశుభం ప్రాప్యాభినన్దనద్వేషరహితః, సోఽపి స్థితప్రజ్ఞః. ౫౭

తతోఽర్వాచీనదశామాహ—

యదా సంహరతే చాయం కూర్మోఽఙ్గానీవ సర్వశః ।
ఇన్ద్రియాణీన్ద్రియార్థేభ్యస్తస్య ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠితా ॥ ౫౮

యదా ఇన్ద్రియాణీన్ద్రియార్థాన్ స్ప్రష్టుముద్యుక్తాని తదైవ కూర్మో౽ఙ్గానీవేన్ద్రియార్థేభ్యస్సర్వశః ప్రతిసంహృత్య మన ఆత్మన్యవస్థాపయతి, సో౽పి స్థితప్రజ్ఞః. ఏవం చతుర్విధా జ్ఞాననిష్ఠా పూర్వపూర్వా ఉత్తరోత్తరనిష్పాద్యా. ౫౮

ఇదానీం జ్ఞాననిష్ఠాయా దుష్ప్రాపతాం తత్ప్రాప్త్యుపాయం చాహ—

విషయా వినివర్తన్తే నిరాహారస్య దేహినః।
రసవర్జం రసో౽ప్యస్య పరం దృష్ట్వా నివర్తతే॥ ౫౯

ఇన్ద్రియాణామాహారో విషయాః, నిరాహారస్య – విషయేభ్యః ప్రత్యాహృతేన్ద్రియస్య దేహినో విషయా వినివర్తమానా రసవర్జం వినివర్తన్తే; రసో రాగః, విషయరాగో న నివర్తత ఇత్యర్థః. రాగో౽ప్యాత్మస్వరూపం విషయేభ్యః పరం – సుఖతరం దృష్ట్వా నివర్తతే. ౫౯

యతతో హ్యపి కౌన్తేయ పురుషస్య విపశ్చితః।
ఇన్ద్రియాణి ప్రమాథీని హరన్తి ప్రసభం మనః॥ ౬౦

ఆత్మదర్శనేన వినా విషయరాగో న నివర్తతే; అనివృత్తే విషయరాగే విపశ్చితో యతమానస్యాపి పురుషస్యేన్ద్రియాణి ప్రమాథీని – బలవన్తి మనః ప్రసహ్య హరన్తి. ఏవమిన్ద్రియజయ ఆత్మదర్శనాధీనః, ఆత్మదర్శనమిన్ద్రియజయాధీనమితి జ్ఞాననిష్ఠా దుష్ప్రాపా. ౬౦

తాని సర్వాణి సంయమ్య యుక్త ఆసీత మత్పరః।
వశే హి యస్యేన్ద్రియాణి తస్య ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠితా॥ ౬౧

అస్య సర్వస్య పరిజిహీర్షయా విషయానురాగయుక్తతయా దుర్జయానీన్ద్రియాణి సంయమ్య, చేతసశ్శుభాశ్రయభూతే మయి మనో౽వస్థాప్య, సమాహిత ఆసీత; మనసి మద్విషయే సతి నిర్దగ్ధాశేషకల్మషతయా నిర్మలీకృతం విషయానురాగరహితం మనః ఇన్ద్రియాణి స్వవశాని కరోతి; తతో వశ్యేన్ద్రియం మన ఆత్మదర్శనాయ ప్రభవతి. యథోక్తం * యథాగ్నిరుద్ధతశిఖః కక్షం దహతి సానిలః। తథా చిత్తస్థితో విష్ణుః యోగినాం సర్వకిల్బిషమితి. తదాహ – [వశే హి యస్యేన్ద్రియాణి తస్య ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠితేతి.] ౬౧

ఏవం మయ్యనివేశ్య మనః స్వయత్నగౌరవేణేన్ద్రియజయే ప్రవృత్తో వినష్టో భవతీత్యాహ—

ధ్యాయతో విషయాన్ పుంసస్సఙ్గస్తేషూపజాయతే।
సఙ్గాత్సంజాయతే కామః కామాత్క్రోధో౽భిజాయతే॥ ౬౨
క్రోధాద్భవతి సంమోహః సంమోహాత్ స్మృతివిభ్రమః।
స్మృతిభ్రంశాద్బుద్ధినాశో బుద్ధినాశాత్ప్రణశ్యతి॥ ౬౩

అనిరస్తవిషయానురాగస్య హి మయ్యనివేశితమనసః ఇన్ద్రియాణి సంయమ్యావస్థితస్యాప్యనాదిపాపవాసనయా విషయధ్యానమవర్జనీయం స్యాత్. ధ్యాయతో విషయాన్పుంసః పునరపి సఙ్గో౽తిప్రవృద్ధో జాయతే. సఙ్గాత్సంజాయతే కామః. కామో నామ సఙ్గస్య విపాకదశా. పురుషో యాం దశామాపన్నో విషయానభుక్త్వా స్థాతుం న శక్నోతి స కామః. కామాత్ క్రోధో౽భిజాయతే – కామే వర్తమానే, విషయే చాసన్నిహితే, సన్నిహితాన్ పురుషాన్

ప్రతివిభిరస్మదిష్టం విహతమితి క్రోధో భవతి. క్రోధాద్భవతి సంమోహః-సంమోహః-కృత్యాకృత్యవివేకశూన్యతా,యయా సర్వం కరోతి. తతశ్చ ప్రారబ్ధే ఇన్ద్రియజయాదికే ప్రయత్నే స్మృతిభ్రంశో భవతి. స్మృతిభ్రంశాద్బుద్ధినాశః - ఆత్మజ్ఞానే యో వ్యవసాయః కృత స్తస్య నాశస్స్యాత్. బుద్ధినాశాత్పునరపి సంసారే నిమగ్నో వినష్టో భవతి. ౬౨-౬3

రాగద్వేషవియుక్తైస్తు విషయానిన్ద్రియైశ్చరన్ ।
ఆత్మవశ్యైర్విధేయాత్మా ప్రసాదమధిగచ్ఛతి ॥ ౬౪

ఉక్తేన ప్రకారేణ మయి సర్వేశ్వరే చేతస్సుభాశ్రయభూతే న్యస్తమనాః నిర్దగ్ధాశేషకల్మషతయా రాగద్వేషవియుక్తై రాత్మవశ్యైరిన్ద్రియైః విషయాంశ్చరన్ - విషయాన్ స్తిరస్కృత్య వర్తమానో విధేయాత్మా - విధేయమనాః, ప్రసాదమధిగచ్ఛతి - నిర్మలాన్తఃకరణో భవతీత్యర్థః. ౬౪

ప్రసాదే సర్వదుఃఖానాం హానిరస్యోపజాయతే ।
ప్రసన్నచేతసో హ్యాశు బుద్ధిః పర్యవతిష్ఠతే ॥ ౬౫

అస్య పురుషస్య మనఃప్రసాదే సతి ప్రకృతిసంసర్గప్రయుక్తసర్వదుఃఖానాం హానిరుపజాయతే. ప్రసన్నచేతసః - ఆత్మావలోకనవిరోధిదోషరహితమనసః తదానీమేవ హి వివిక్తాత్మవిషయా బుద్ధిః పర్యవతిష్ఠతే. అతో మనఃప్రసాదే సర్వదుఃఖానాం హానిర్భవత్యేవ. ౬౫

నాస్తి బుద్ధిరయుక్తస్య న చాయుక్తస్య భావనా ।
న చాభావయతశ్శాన్తి రశాన్తస్య కుత స్సుఖమ్ ॥ ౬౬

మయి సంన్యస్తమనోరహితస్య స్వయత్నే నేన్ద్రియనియమనే ప్రవృత్తస్య కదాచిదపి వివిక్తాత్మవిషయా బుద్ధిర్న సేత్స్యతి. అత ఏవ తస్య తద్భావనా చ న సంభవతి. వివిక్తాత్మానమభావయతో విషయస్పృహాశాన్తిర్న భవతి; అశాన్తస్య - విషయస్పృహాయుక్తస్య కుతో నిత్యనిరతిశయసుఖప్రాప్తిః? ౬౬

పునరప్యుక్తేన ప్రకారేణేన్ద్రియనియమనమకుర్వతోఽనర్థమాహ—

ఇన్ద్రియాణాం హి చరతాం యన్మనోఽనువిధీయతే ।
తదస్య హరతి ప్రజ్ఞాం వాయుర్నావమివామ్భసి ॥ ౬౭

ఇన్ద్రియాణాం విషయేషు చరతాం-వర్తమానానాం వర్తనమను యన్మనో విధీయతే-పురుషేణానువర్త్యతే, తన్మనోఽస్య వివిక్తాత్మప్రవణాం ప్రజ్ఞాం హరతి - విషయప్రవణాం కరోతీత్యర్థః. యథా అమ్భసి నీయమానాం నావం ప్రతికూలో వాయుః ప్రసహ్య హరతి. ౬౭

తస్మాద్యస్య మహాబాహో నిగృహీతాని సర్వశః ।
ఇన్ద్రియాణీన్ద్రియార్థేభ్య స్తస్య ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠితా ॥ ౬౮

తస్మాదుక్తేన ప్రకారేణ శుభాశ్రయే మయి నివిష్టమనసో యస్యేన్ద్రియాణీన్ద్రియార్థేభ్యస్సర్వశో నిగృహీతాని తస్యైవాత్మని ప్రజ్ఞా ప్రతిష్ఠితా భవతి. ౬౮

ఏవం నియతేన్ద్రియస్య ప్రసన్నమనసస్సిద్ధిమాహ—

యా నిశా సర్వభూతానాం తస్యాం జాగర్తి సంయమీ ।
యస్యాం జాగ్రతి భూతాని సా నిశా పశ్యతో మునేః ॥ ౬౯

యా - ఆత్మవిషయా బుద్ధిః సర్వభూతానాం నిశా - నిశేవాప్రకాశా, తస్యామాత్మవిషయాయాం బుద్ధౌ ఇన్ద్రియసంయమీ ప్రసన్నమనాః జాగర్తి - ఆత్మానమవలోకయన్నాస్త ఇత్యర్థః. యస్యాం-శబ్దాదివిషయాయాం బుద్ధౌ సర్వాణి భూతాని జాగ్రతి-ప్రబుద్ధాని భవన్తి; సా శబ్దాదివిషయా బుద్ధిరాత్మానం పశ్యతో మునేః నిశేవాఽప్రకాశా భవతి. ౬౯

ఆపూర్యమాణమచలప్రతిష్ఠం సముద్రమాపః ప్రవిశన్తి యద్వత్।
తద్వత్కామా యం ప్రవిశన్తి సర్వే స శాన్తిమాప్నోతి న కామకామీ॥ ౭౦

యథా స్వేనైవాపూర్యమాణమేకరూపం సముద్రం నాదేయ్య ఆపః ప్రవిశన్తి; ఆసామపాం ప్రవేశేఽపి అప్రవేశే చ సముద్రో న కశ్చన విశేషమాపద్యతే; ఏవం సర్వే కామాః- శబ్దాదయో విషయాః యం సంయమినం ప్రవిశన్తి-ఇన్ద్రియగోచరతాం యాన్తి, సః శాన్తిమాప్నోతి - శబ్దాదిష్విన్ద్రియగోచరతామాపన్నేష్వనాపన్నేషు చ స్వాత్మావలోకనతృప్త్యైవ యో న వికారమాప్నోతి, స ఏవ శాన్తిమాప్నోతీత్యర్థః. న కామకామీ-యశ్శబ్దాదిభిర్విక్రియతే స కదాచిదపి న శాన్తిమాప్నోతి. ౭౦

విహాయ కామాన్ యస్సర్వాన్ పుమాంశ్చరతి నిస్స్పృహః।
నిర్మమో నిరహఙ్కారః స శాన్తి మధిగచ్ఛతి॥ ౭౧

కామ్యన్త ఇతి కామాశ్శబ్దాదయః. యః పుమాన్ శబ్దాదీన్ సర్వాన్విషయాన్ విహాయ తత్ర నిస్స్పృహః తత్ర మమతారహితశ్చ, అనాత్మని దేహే ఆత్మాభిమానరహితశ్చరతి, స ఆత్మానం దృష్ట్వా శాన్తిమధిగచ్ఛతి. ౭౧

ఏషా బ్రాహ్మీ స్థితిః పార్థ నైనాం ప్రాప్య విముహ్యతి।
స్థిత్వాఽస్యామన్తకాలేఽపి బ్రహ్మ నిర్వాణమృచ్ఛతి॥ ౭౨

ఇతి శ్రీభగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే
సాంఖ్యయోగో నామ ద్వితీయోఽధ్యాయః.

ఏషా - నిత్యాత్మజ్ఞానపూర్వికా, అసఙ్గకర్మణి స్థితిః స్థితధీలక్షణా, బ్రాహ్మీ - బ్రహ్మప్రాపికా; ఈదృశీం కర్మణి స్థితిం ప్రాప్య న విముహ్యతి - పునస్సంసారం నాప్నోతి. అస్యాం స్థిత్యామన్తిమేఽపి వయసి స్థిత్వా బ్రహ్మ నిర్వాణమృచ్ఛతి - నిర్వాణమయం బ్రహ్మ గచ్ఛతి; సుఖైకతానమాత్మాన మాప్నోతీత్యర్థః.

ఏవమాత్మయాథాత్మ్యం యుద్ధాఖ్యస్య చ కర్మణస్తత్ప్రాప్తిసాధనతామజానతశ్శరీరాత్మజ్ఞానేన మోహితస్య తేన చ మోహేన యుద్ధాన్నివృత్తస్య మోహశాన్తయే నిత్యాత్మవిషయా సాంఖ్యబుద్ధిస్తత్పూర్వికా చాసఙ్గకర్మానుష్ఠానరూపకర్మయోగవిషయా బుద్ధిః, స్థితప్రజ్ఞతాయోగసాధనభూతా ద్వితీయేఽధ్యాయే ప్రోక్తా. తదుక్తమ్-*నిత్యాత్మాసఙ్గకర్మేహాగోచరా సాఙ్ఖ్యయోగధీః। ద్వితీయే స్థితధీలక్షా ప్రోక్తా తన్మోహశాన్తయ ఇతి. ౭౨

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీగీతాభాష్యే ద్వితీయోఽధ్యాయః.

అథ తృతీయోఽధ్యాయః.

తదేవం ముముక్షుభిః ప్రాప్యతయా వేదాన్తోదితనిరస్తనిఖిలావిద్యాదిదోషగన్ధానవధికాతిశయాసంఖ్యేయకల్యాణగుణగణపరబ్రహ్మపురుషోత్తమప్రాప్త్యుపాయభూతవేదనోపాసనధ్యానాదిశబ్దవాచ్యాం తదైకాన్తికాత్యన్తికభక్తిం వక్తుం తదఙ్గభూతం *య ఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యాదిప్రజాపతివాక్యోదితం ప్రాప్తురాత్మనో యాథాత్మ్యదర్శనం తన్నిత్యతాజ్ఞానపూర్వకాసఙ్గకర్మనిష్పాద్యజ్ఞానయోగసాధ్యముక్తమ్. ప్రజాపతివాక్యే హి దహరవాక్యోదితపరవిద్యాశేషతయా ప్రాప్తురాత్మన స్స్వరూపదర్శనం * య స్తమాత్మానమనువిద్య విజానాతీత్యుక్త్వా జాగరితస్వప్నసుషుప్త్యతీతం ప్రత్యగాత్మస్వరూపమశరీరం ప్రతిపాద్య * ఏవమేవైష సంప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరంజ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి దహరవిద్యాఫలేనోపసంహృతమ్ అన్యత్రాపి * అధ్యాత్మయోగాధిగమేన దేవం మత్వా ధీరో హర్షశోకౌ జహాతీత్యేవమాదిషు దేవం మత్వేతి విధీయమానపరవిద్యాఙ్గతయా ఽధ్యాత్మయోగాధిగమేనేతి ప్రత్యగాత్మజ్ఞానమపి విధాయ * న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిదిత్యాదినా ప్రత్యగాత్మస్వరూపం విశోధ్య * అణోరణీయానిత్యారభ్య * మహాన్తం విభుమాత్మానం మత్వా ధీరో న శోచతి * నాయమాత్మా ప్రవచనేన లభ్యో న మేధయా న బహునా శ్రుతేన। యమేవైష వృణుతే తేన లభ్యస్తస్యైష ఆత్మా వివృణుతే తనూం స్వామిత్యాదిభిః పరస్వరూపం తదుపాసనముపాసనస్య చ భక్తిరూపతాం ప్రతిపాద్య * విజ్ఞానసారథిర్యస్తు మనఃప్రగ్రహవాన్నరః। సోఽధ్వనః పారమాప్నోతి తద్విష్ణోః పరమం పదమితి పరవిద్యాఫలేనోపసంహృతమ్. అతఃపరమధ్యాయచతుష్టయేనేదమేవ ప్రాప్తుః ప్రత్యగాత్మనో దర్శనం ససాధనం (ప్రపఞ్చ్యతే) ప్రపఞ్చయతి.

అర్జున ఉవాచ :—

జ్యాయసీ చేత్కర్మణస్తే మతా బుద్ధిర్జనార్దన।
తత్కిం కర్మణి ఘోరే మాం నియోజయసి కేశవ ॥ ౧
వ్యామిశ్రేణైవ వాక్యేన బుద్ధిం మోహయసీవ మే।
తదేకం వద నిశ్చిత్య యేన శ్రేయోఽహమాప్నుయామ్ ॥ ౨

యది కర్మణో బుద్ధిరేవ జ్యాయసీతి తే మతా, కిమర్థం తర్హి ఘోరే కర్మణి మాం నియోజయసి? ఏతదుక్తం భవతి-జ్ఞాననిష్ఠైవాత్మావలోకనసాధనం, కర్మనిష్ఠా తు తస్యాః నిష్పాదికా. ఆత్మావలోకనసాధనభూతా చ జ్ఞాననిష్ఠా సకలేన్ద్రియమనసాం శబ్దాదివిషయవ్యాపారోపరతినిష్పాద్యేత్యభిహితా. ఇన్ద్రియవ్యాపారోపరతినిష్పాద్యమాత్మావలోకనం చేత్సిసాధయిషితం, సకలకర్మనివృత్తిపూర్వకజ్ఞాననిష్ఠాయామేవాహం నియోజయితవ్యః; కిమర్థం ఘోరే కర్మణి సర్వేన్ద్రియవ్యాపారరూపే ఆత్మావలోకనవిరోధిని కర్మణి మాం నియోజయసీతి. అతో మిశ్రవాక్యేన మాం మోహయసీవ ప్రతిభాతి. తథాహ్యాత్మావలోకనసాధనభూతాయా స్సర్వేన్ద్రియవ్యాపారోపరతిరూపాయా జ్ఞాననిష్ఠాయాః తద్విపర్యయరూపం కర్మ సాధనం తదేవ కుర్వితి వాక్యం విరుద్ధం వ్యామిశ్రమేవ. తస్మాదేకమమిశ్రరూపం వాక్యం వద, యేన వాక్యేనాహమనుష్ఠేయరూపం నిశ్చిత్య శ్రేయః ప్రాప్నుయామ్. ౧-౨

శ్రీభగవానువాచ—

లోకేఽస్మిన్ ద్వివిధా నిష్ఠా పురా ప్రోక్తా మయాఽనఘ।
జ్ఞానయోగేన సాఙ్ఖ్యానాం కర్మయోగేన యోగినామ్॥ ౩

పూర్వోక్తం న సమ్యగవధృతం త్వయా. పురా హ్యస్మిన్ లోకే విచిత్రాధికారిపూర్ణే ద్వివిధా నిష్ఠా జ్ఞానకర్మవిషయా యథాధికారమసఙ్కీర్ణైవ మయోక్తా. నహి సర్వో లౌకికః పురుషస్సఞ్జాతమోక్షాభిలాషస్తదానీమేవ జ్ఞానయోగాధికారే ప్రభవతి; అపి త్వనభిసంహితఫలేన కేవలపరమపురుషారాధనవేషేణానుష్ఠితేన కర్మణా విధ్వస్తస్వాన్తమలః అవ్యాకులేన్ద్రియో జ్ఞాననిష్ఠాయామధికరోతి. *యతః ప్రవృత్తిర్భూతానాం యేన సర్వమిదం తతమ్। స్వకర్మణా తమభ్యర్చ్య సిద్ధిం విన్దతి మానవః॥ ఇతి పరమపురుషారాధనైకవేషతా కర్మణాం వక్ష్యతే. ఇహాపి *కర్మణ్యేవాధికారస్తే ఇత్యాదినా అనభిసంహితఫలం కర్మానుష్ఠేయం విధాయ తేన విషయవ్యాకులతారూపమోహాదుత్తీర్ణబుద్ధేః *ప్రజహాతి యదా కామానిత్యాదినా జ్ఞానయోగ ఉదితః. అతః సాఙ్ఖ్యానామేవ జ్ఞానయోగేన స్థితిరుక్తా; యోగినాం తు కర్మయోగేన. సఙ్ఖ్యా-బుద్ధిః, తద్యుక్తా స్సాఙ్ఖ్యాః; ఆత్మైకవిషయయా బుద్ధ్యా సంబన్ధినస్సాఙ్ఖ్యాః; అతదర్హాః కర్మయోగాధికారిణో యోగినః. విషయవ్యాకులబుద్ధియుక్తానాం కర్మయోగేఽధికారః; అవ్యాకులబుద్ధీనాం తు జ్ఞానయోగేఽధికార ఉక్త ఇతి న కిఞ్చిదిహ విరుద్ధం వ్యామిశ్రమభిహితమ్. ౩

సర్వస్య లౌకికస్య పురుషస్య మోక్షేచ్ఛాయాం జాతాయాం సహసైవ జ్ఞానయోగో దుష్కర ఇత్యాహ—

న కర్మణామనారమ్భాన్నైష్కర్మ్యం పురుషోఽశ్నుతే।
న చ సంన్యసనాదేవ సిద్ధిం సమధిగచ్ఛతి॥ ౪

న శాస్త్రీయాణాం కర్మణామనారమ్భాదేవ పురుషో నైష్కర్మ్యం-జ్ఞాననిష్ఠాం ప్రాప్నోతి; నచారబ్ధస్య శాస్త్రీయస్య త్యాగాత్. యతోఽనభిసంహితఫలస్య పరమపురుషారాధనవేషస్య కర్మణస్సిద్ధిస్సా; అత స్తేన వినా తాం న ప్రాప్నోతి. అనభిసంహితఫలైః కర్మభిరనారాధితగోవిన్దైరవినష్టానాదికాలప్రవృత్తానన్తపాపసఞ్చయైరవ్యాకులేన్ద్రియతాపూర్వికాఆత్మనిష్ఠా దుస్సంపాదా. ౪

ఏతదేవోపపాదయతి—

నహి కశ్చిత్ క్షణమపి జాతు తిష్ఠత్యకర్మకృత్।
కార్యతే హ్యవశః కర్మ సర్వః ప్రకృతిజైర్గుణైః॥ ౫

నహ్యస్మిన్ లోకే వర్తమానః పురుషః కశ్చిత్కదాచిదపి కర్మాకుర్వాణస్తిష్ఠతి; నకించిత్కరోమీతి వ్యవసితోఽపి సర్వః పురుషః ప్రకృతిసంభవైస్సత్త్వరజస్తమోభిః ప్రాచీనకర్మానుగుణం ప్రవృద్ధైర్గుణైః స్వోచితం కర్మ ప్రతి అవశః కార్యతే-ప్రవర్త్యతే. అతః ఉక్తలక్షణేన కర్మయోగేన ప్రాచీనం పాపసఞ్చయం నాశయిత్వా గుణాంశ్చ సత్త్వాదీన్ వశేకృత్వా నిర్మలాన్తఃకరణేన సంపాద్యో జ్ఞానయోగః. ౫

అన్యథా జ్ఞానయోగాయ ప్రవృత్తో మిథ్యాచారో భవతీత్యాహ —

కర్మేన్ద్రియాణి సంయమ్య య ఆస్తే మనసా స్మరన్ ।
ఇన్ద్రియార్థాన్ విమూఢాత్మా మిథ్యాచారస్స ఉచ్యతే ॥ ౬

అవినష్టపాపతయా అజితాన్తఃకరణః ఆత్మజ్ఞానాయ ప్రవృత్తో విషయప్రవణతయా ఆత్మని విముఖీకృతమనాః విషయానేవ స్మరన్ య ఆస్తే, అన్యథా సఙ్కల్ప్యాన్యథాచరతీతి స మిథ్యాచార ఉచ్యతే. ఆత్మజ్ఞానాయోద్యుక్తో విపరీతో వినష్టో భవతీత్యర్థః. ౬

యస్త్విన్ద్రియాణి మనసా నియమ్యారభతేఽర్జున ।
కర్మేన్ద్రియైః కర్మయోగమసక్తస్స విశిష్యతే ॥ ౭

అతః పూర్వాభ్యస్తవిషయసజాతీయే శాస్త్రీయే కర్మణి ఇన్ద్రియాణ్యాత్మావలోకనప్రవృత్తేన మనసా నియమ్య తైస్స్వత ఏవ కర్మప్రవణైరిన్ద్రియైరసఙ్గపూర్వకం యః కర్మయోగమారభతే; సోఽసంభావ్యమానప్రమాదత్వేన జ్ఞాననిష్ఠాదపి పురుషాద్విశిష్యతే. ౭

నియతం కురు కర్మ త్వం కర్మ జ్యాయో హ్యకర్మణః ।
శరీరయాత్రాపి చ తే న ప్రసిద్ధ్యేదకర్మణః ॥ ౮

నియతం-వ్యాప్తమ్, ప్రకృతిసంసృష్టేన హి వ్యాప్తం కర్మ, ప్రకృతిసంసృష్టస్యానాది వాసనయా నియతత్వేన సుశకత్వాదసంభావితప్రమాదత్వాచ్చ కర్మణః కర్మైవ కురు. అకర్మణః-జ్ఞాననిష్ఠాయా అపి కర్మైవ జ్యాయః. *నైష్కర్మ్యం పురుషోఽశ్నుత ఇతి ప్రక్రమాదకర్మశబ్దేన జ్ఞాననిష్ఠైవోచ్యతే. జ్ఞాననిష్ఠాధికారిణోఽప్యనభ్యస్తపూర్వతయా హ్యనియతత్వేన దుశ్శకత్వాత్సప్రమాదత్వాచ్చ జ్ఞాననిష్ఠాయాః కర్మనిష్ఠైవ జ్యాయసీ. కర్మణి క్రియమాణే చాత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానేనాత్మనోఽకర్తృత్వానుసన్ధానమనన్తరమేవ వక్ష్యతే. అత ఆత్మజ్ఞానస్యాపి కర్మయోగాన్తర్గతత్వాత్స ఏవ జ్యాయానిత్యర్థః. కర్మణో జ్ఞాననిష్ఠాయా జ్యాయస్త్వవచనం జ్ఞాననిష్ఠాయామధికారే సత్యేవోపపద్యతే. యది సర్వం కర్మ పరిత్యజ్య కేవలం జ్ఞాననిష్ఠాయామధికరోషి, తర్హ్యకర్మణస్తే జ్ఞాననిష్ఠస్య జ్ఞాననిష్ఠోపకారిణీ శరీరయాత్రాపి న సేత్స్యతి. యావత్సాధనసమాప్తి శరీరధారణం చావశ్యం కార్యమ్. న్యాయార్జితధనేన మహాయజ్ఞాదికం కృత్వా తచ్ఛిష్టాశనేనైవ శరీరధారణం కార్యమ్, *ఆహారశుద్ధౌ సత్త్వశుద్ధిస్సత్త్వశుద్ధౌ ధ్రువా స్మృతిరిత్యాదిశ్రుతేః. *తే త్వఘం భుఞ్జతే పాపా యే పచన్త్యాత్మకారణాదితి చ వక్ష్యతే. అతో జ్ఞాననిష్ఠస్యాపి కర్మాకుర్వతో దేహయాత్రాఽపి న సేత్స్యతి. యతో జ్ఞాననిష్ఠస్యాపి ధ్రియమాణశరీరస్య యావత్సాధనసమాప్తి మహాయజ్ఞాదినిత్యనైమిత్తికం కర్మావశ్యం కర్తవ్యమ్; యతశ్చ కర్మయోగేఽప్యాత్మనోఽకర్తృత్వభావనయా ఆత్మయాథాత్మ్యానుసన్ధానమన్తర్భూతమ్; యతశ్చ ప్రకృతిసంసృష్టస్య కర్మయోగస్సుశకోఽప్రమాదశ్చ; అతో జ్ఞాననిష్ఠాయోగ్యస్యాపి జ్ఞానయోగాత్కర్మయోగో జ్యాయాన్. తస్మాత్త్వం కర్మయోగమేవ కుర్విత్యభిప్రాయః. ౮

ఏవం తర్హి ద్రవ్యార్జనాదేః కర్మణోఽహఙ్కారమమకారాదిసర్వేన్ద్రియవ్యాకులతాగర్భత్వేనాస్య పురుషస్య కర్మవాసనయా బన్ధనం భవిష్యతీత్యత్రాహ—

యజ్ఞార్థాత్కర్మణోఽన్యత్ర లోకోఽయం కర్మబన్ధనః।
తదర్థం కర్మ కౌన్తేయ ముక్తసఙ్గస్సమాచర ॥ ౯

యజ్ఞాదిశాస్త్రీయకర్మశేషభూతాద్ద్రవ్యార్జనాదేః కర్మణోఽన్యత్ర-ఆత్మీయప్రయోజనశేషభూతే కర్మణి క్రియమాణేఽయం లోకః కర్మబన్ధనో భవతి. అతస్త్వం యజ్ఞాద్యర్థం ద్రవ్యార్జనాదికం కర్మ సమాచర. తత్రాత్మప్రయోజనసాధనతయా యస్సఙ్గః, తస్మాత్సఙ్గాన్ముక్తస్తత్సమాచర. ఏవం ముక్తసఙ్గేన యజ్ఞాద్యర్థతయా కర్మణి క్రియమాణే, యజ్ఞాదిభిః కర్మభిరారాధితః పరమపురుషోఽస్యానాదికాలప్రవృత్తకర్మవాసనాముచ్ఛిద్యావ్యాకులాత్మావలోకనం దదాతీత్యర్థః. ౯

యజ్ఞశిష్టేనైవ సర్వపురుషార్థసాధననిష్ఠానాం శరీరధారణకర్తవ్యతామయజ్ఞశిష్టేన శరీరధారణం కుర్వతాం దోషం చాహ—

సహ యజ్ఞైః ప్రజాస్సృష్ట్వా పురోవాచ ప్రజాపతిః।
అనేన ప్రసవిష్యధ్వమేష వోఽస్త్విష్టకామధుక్ ॥ ౧౦

* పతిం విశ్వస్యేత్యాది శ్రుతేః నిరుపాధికః ప్రజాపతిశబ్దః సర్వేశ్వరం విశ్వస్య స్రష్టారం విశ్వాత్మానం పరాయణం నారాయణమాహ. పురా-సర్గకాలే స భగవాన్ ప్రజాపతిరనాదికాలప్రవృత్తాచిత్సంసర్గవివశా ఉపసంహృతనామరూపవిభాగాః స్వస్మిన్ప్రలీనాస్సకలపురుషార్థానర్హాశ్చేతనేతరకల్పాః ప్రజాస్సమీక్ష్య పరమకారుణికః తదుజ్జిజీవయిషయా స్వారాధనభూతయజ్ఞనిర్వృత్తయే యజ్ఞైస్సహ తాస్సృష్ట్వా ఏవమువాచ-అనేన యజ్ఞేన ప్రసవిష్యధ్వమ్-ఆత్మనో వృద్ధిం కురుధ్వమ్. ఏష వో యజ్ఞః పరమపురుషార్థలక్షణమోక్షాఖ్యస్య కామస్య తదనుగుణానాం చ కామానాం ప్రపూరయితా భవతు. ౧౦

కథమ్?

దేవాన్ భావయతానేన తే దేవా భావయన్తు వః।
పరస్పరం భావయన్తశ్శ్రేయః పరమవాప్స్యథ ॥ ౧౧

అనేన-దేవతారాధనభూతేన, దేవాన్-మచ్ఛరీరభూతాన్ మదాత్మకానారాధయత. *అహం హి సర్వయజ్ఞానాం భోక్తా చ ప్రభురేవ చేతి హి వక్ష్యతే. యజ్ఞేనారాధితాస్తే దేవా మదాత్మకాః స్వారాధనాపేక్షితాన్నపానాదిభిః యుష్మాన్ పుష్ణన్తు ఏవం పరస్పరం భావయన్తః పరం శ్రేయో మోక్షాఖ్యమవాప్స్యథ. ౧౧

ఇష్టాన్ భోగాన్ హి వో దేవా దాస్యన్తే యజ్ఞభావితాః।
తైర్దత్తానప్రదాయైభ్యో యో భుఙ్క్తే స్తేన ఏవ సః ॥ ౧౨

యజ్ఞభావితాః-యజ్ఞేనారాధితాః మదాత్మకా దేవాః, ఇష్టాన్భోగాన్ వో దాస్యన్తే-ఉత్తమపురుషార్థలక్షణం మోక్షం సాధయతాం య ఇష్టా భోగాః, తాన్ భోగాన్ దేవా దాస్యన్తే; ఉత్తరోత్తరారాధనాపేక్షితాన్ సర్వాన్భోగాన్ వో దాస్యన్త ఇత్యర్థః. స్వారాధనార్థతయా

తైర్దత్తాన్ భోగాన్ తేభ్యోఽప్రదాయ యో భుఙ్క్తే- చోర ఏవ సః. చౌర్యం హి నామ అన్యదీయే తత్ప్రయోజనాయైవ పరిక్లృప్తే వస్తుని స్వకీయతాబుద్ధిం కృత్వా తేన స్వాత్మపోషణమ్; అతోఽస్య న పరమపురుషార్థానర్హతామాత్రమ్, అపి తు నిరయగామిత్వం చ భవిష్యతీత్యభిప్రాయః. ౧౨

తదేవ వివృణోతి—

యజ్ఞశిష్టాశినస్సన్తో ముచ్యన్తే సర్వకిల్బిషైః ।
తే త్వఘం భుఞ్జతే పాపా యే పచన్త్యాత్మకారణాత్ ॥ ౧౩

ఇన్ద్రాద్యాత్మనాఽవస్థితపరమపురుషారాధనార్థతయైవ ద్రవ్యాణ్యుపాదాయ విపచ్య తైర్యథావస్థితం పరమపురుషమారాధ్య తచ్ఛిష్టాశనేన యే శరీరయాత్రాం కుర్వతే, తే త్వనాదికాలోపార్జితైః కిల్బిషైరాత్మయాథాత్మ్యావలోకనవిరోధిభిస్సర్వైః ముచ్యన్తే. యే తు పరమపురుషేణేన్ద్రాద్యాత్మనా స్వారాధనాయ దత్తా(న్యా)నాత్మార్థతయోపాదాయ విపచ్యాశ్నన్తి, తే పాపాత్మానోఽఘమేవ భుఞ్జతే; అఘపరిణామిత్వాదఘమిత్యుచ్యతే. ఆత్మావలోకనవిముఖాః నరకాయైవ పచన్తే. ౧౩

పునరపి లోకదృష్ట్యా శాస్త్రదృష్ట్యా చ సర్వస్య యజ్ఞమూలత్వం దర్శయిత్వా యజ్ఞానువర్తనస్యావశ్యకార్యతామననువర్తనే దోషం చాహ—

అన్నాద్భవన్తి భూతాని పర్జన్యాదన్నసంభవః ।
యజ్ఞాద్భవతి పర్జన్యో యజ్ఞః కర్మసముద్భవః ॥ ౧౪

కర్మ బ్రహ్మోద్భవం విద్ధి బ్రహ్మాక్షరసముద్భవమ్ ।
తస్మాత్సర్వగతం బ్రహ్మ నిత్యం యజ్ఞే ప్రతిష్ఠితమ్ ॥ ౧౫

ఏవం ప్రవర్తితం చక్రం నానువర్తయతీహ యః ।
అఘాయురిన్ద్రియారామో మోఘం పార్థ స జీవతి ॥ ౧౬

అన్నాత్సర్వాణి భూతాని భవన్తి, పర్జన్యాచ్చాన్నసంభవ ఇతి సర్వలోకసాక్షికమ్; యజ్ఞాత్పర్జన్యో భవతీతి చ శాస్త్రేణావగమ్యతే *అగ్నౌ ప్రాస్తాఽఽహుతిస్సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే, ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టిరిత్యాదినా. యజ్ఞశ్చ ద్రవ్యార్జనాదికర్తృవ్యాపారరూపకర్మసముద్భవః; కర్మ చ బ్రహ్మోద్భవమ్. అత్ర చ బ్రహ్మశబ్దనిర్దిష్టం ప్రకృతిపరిణామరూపం శరీరమ్. *తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామరూపమన్నం చ జాయత ఇతి హి బ్రహ్మశబ్దేన ప్రకృతిర్నిర్దిష్టా; ఇహాపి *మమ యోనిర్మహద్బ్రహ్మేతి(హి)వక్ష్యతే; అతః కర్మ బ్రహ్మోద్భవమితి ప్రకృతిపరిణామరూపశరీరోద్భవం కర్మేత్యుక్తం భవతి. బ్రహ్మాక్షరసముద్భవమితి, అత్రాక్షరశబ్దనిర్దిష్టో జీవాత్మా, అన్నపానాదినా తృప్తాక్షరాధిష్ఠితం శరీరం కర్మణే ప్రభవతీతి కర్మసాధనభూతం శరీరమక్షరసముద్భవమ్. తస్మాత్సర్వగతం బ్రహ్మ-సర్వాధికారిగతం శరీరం, నిత్యం యజ్ఞే ప్రతిష్ఠితం-యజ్ఞమూలమిత్యర్థః. ఏవం పరమపురుషేణ ప్రవర్తితమిదం చక్రమ్-అన్నాత్ భూతశబ్దనిర్దిష్టాని

సజీవాని శరీరాణి, పర్జన్యాదన్నమ్, యజ్ఞాత్పర్జన్యః, యజ్ఞశ్చ కర్తృవ్యాపారరూపాత్కర్మణః కర్మ చ సజీవాచ్ఛరీరాత్, సజీవం శరీరం పునరప్యన్నాత్, ఇత్యన్యోన్యకార్యకారణభావేన చక్రవత్పరివర్తమానమ్, ఇహ—సాధనే వర్తమానోయః కర్మయోగాధికారీ జ్ఞానయోగాధికారీ వా, నానువర్తయతి—న ప్రవర్తయతి యజ్ఞశిష్టేన దేహధారణమకుర్వన్, సోఽఘాయుర్భవతి; అఘారమ్భాయైవ యస్యాయురఘపరిణతం వోభయరూపం వా సోఽఘాయుః. అత ఏవేన్ద్రియారామో భవతి, నాత్మారామః; ఇన్ద్రియాణ్యేవాస్యోద్యానాని భవన్తి. అయజ్ఞశిష్టపరిధృతదేహమనస్త్వేనోద్రిక్తరజస్తమస్కః ఆత్మావలోకనవిముఖతయా విషయభోగైకరతిర్భవతి. అతో జ్ఞానయోగాదౌ యతమానోఽపి నిష్ఫలప్రయత్నతయా మోఘం పార్థ స జీవతి. ౧౪-౧౬.

అసాధనాయత్తాత్మదర్శనస్య ముక్తస్యైవ మహాయజ్ఞాదివర్ణాశ్రమోచితకర్మానారమ్భ ఇత్యాహ—

యస్త్వాత్మరతిరేవ స్యాదాత్మతృప్తశ్చ మానవః ।
ఆత్మన్యేవ చ సంతుష్టస్తస్య కార్యం న విద్యతే ॥ ౧౭

నైవ తస్య కృతేనార్థో నాకృతేనేహ కశ్చన ।
నచాస్య సర్వభూతేషు కశ్చిదర్థవ్యపాశ్రయః ॥ ౧౮

తస్మాదసక్తస్సతతం కార్యం కర్మ సమాచర ।
అసక్తో హ్యాచరన్ కర్మ పరమాప్నోతి పూరుషః ॥ ౧౯

యస్తు జ్ఞానయోగకర్మయోగసాధననిరపేక్షః స్వత ఏవాత్మరతిః—ఆత్మాభిముఖః, ఆత్మనైవ తృప్తో నాన్నపానాదిభిరాత్మవ్యతిరిక్తైః, ఆత్మన్యేవ చ సన్తుష్టో నోద్యానస్రక్చన్దనగీతవాదిత్రనృత్తాదౌ, ధారణపోషణభోగ్యాదికం సర్వమాత్మైవ యస్య, తస్యాత్మదర్శనాయ కర్తవ్యం న విద్యతే, స్వత ఏవ సర్వదా దృష్టాత్మస్వరూపత్వాత్. అత ఏవ తస్యాత్మదర్శనాయ కృతేన తత్సాధనేన నార్థః—న కించిత్ప్రయోజనమ్, అకృతేనాత్మదర్శనసాధనేన న కశ్చిదనర్థః, అసాధనాయత్తాత్మదర్శనత్వాత్. స్వత ఏవాత్మవ్యతిరిక్తసకలాచిద్వస్తువిముఖస్యాస్య సర్వేషు ప్రకృతిపరిణామవిశేషేష్వాకాశాదిభూతేషు సకార్యేషు న కశ్చిత్ప్రయోజనతయా వ్యపాశ్రయః, యతస్తద్విముఖీకరణాయ సాధనారమ్భః; స హి ముక్త ఏవ. యస్మాదసాధనాయత్తాత్మదర్శనస్యైవ సాధనాప్రవృత్తిః; యస్మాచ్చ సాధనే ప్రవృత్తస్యాపి సుశకత్వాదప్రమాదత్వాదన్తర్గతాత్మయాథాత్మ్యానుసన్ధానత్వాచ్చ జ్ఞానయోగినోఽపి మాత్రయా కర్మానువృత్త్యపేక్షత్వాచ్చ కర్మయోగ ఏవాత్మదర్శననిర్వృత్తౌ శ్రేయాన్; తస్మాదసఙ్గపూర్వకం కార్యమిత్యేవ సతతం—యావదాత్మప్రాప్తి కర్మైవ సమాచర. *అసక్తః* కార్యమితి వక్ష్యమాణాకర్తృత్వానుసన్ధానపూర్వకం చ కర్మాచరన్ పురుషః కర్మయోగేనైవ పరమాప్నోతి—ఆత్మానం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౧౯

కర్మణైవ హి సంసిద్ధిమాస్థితా జనకాదయః ।

యతో జ్ఞానయోగాధికారిణోఽపి కర్మయోగ ఏవాత్మదర్శనే శ్రేయాన్; అత ఏవ హి జనకాదయో రాజర్షయో జ్ఞానినామగ్రేసరాః కర్మయోగేనైవ సంసిద్ధిమాస్థితాః-ఆత్మానం ప్రాప్తవన్తః.

ఏవం ప్రథమం ముముక్షోః జ్ఞానయోగానర్హతయా కర్మయోగాధికారిణః కర్మయోగ ఏవ కార్య ఇత్యుక్త్వా జ్ఞానయోగాధికారిణోఽపి జ్ఞానయోగాత్కర్మయోగ ఏవ శ్రేయానితి సహేతుకముక్తమ్. ఇదానీం శిష్టతయా వ్యపదేశ్యస్య సర్వథా కర్మయోగ ఏవ కార్య ఇత్యుచ్యతే—

లోకసంగ్రహమేవాపి సంపశ్యన్ కర్తుమర్హసి ॥ ౨౦

యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠస్తత్తదేవేతరో జనః ।
స యత్ప్రమాణం కురుతే లోకస్తదనువర్తతే ॥ ౨౧

లోకసంగ్రహం పశ్యన్నపి కర్మైవ కర్తుమర్హసి. శ్రేష్ఠః కృత్స్నశాస్త్రజ్ఞతయా - అనుష్ఠాతృతయా చ ప్రథితో యద్యదాచరతి, తత్తదేవాకృత్స్నవిజ్జనోఽప్యాచరతి. అనుష్ఠీయమానమపి కర్మ శ్రేష్ఠో యత్ప్రమాణం-యదఙ్గయుక్తమనుతిష్ఠతి, తదఙ్గయుక్తమేవాకృత్స్నవిల్లోకోఽప్యనుతిష్ఠతి. అతో లోకరక్షార్థం శిష్టతయా ప్రథితేన శ్రేష్ఠేన స్వవర్ణాశ్రమోచితం కర్మ సకలం సర్వదాఽనుష్ఠేయమ్. అన్యథా లోకనాశజనితం పాపం జ్ఞానయోగాదప్యేనం ప్రచ్యావయేత్. ౨౦.౨౧

న మే పార్థాస్తి కర్తవ్యం త్రిషు లోకేషు కించన ।
నానవాప్తమవాప్తవ్యం వర్త ఏవ చ కర్మణి ॥ ౨౨

న మే-సర్వేశ్వరస్యావాప్తసమస్తకామస్య సర్వజ్ఞస్య సత్యసఙ్కల్పస్య త్రిషు లోకేషు దేవమనుష్యాదిరూపేణ స్వచ్ఛన్దతో వర్తమానస్య కించిదపి కర్తవ్యమస్తి, యతోఽనవాప్తం కర్మణాఽవాప్తవ్యం న కించిదప్యస్తి; అథాపి లోకరక్షాయై కర్మణ్యేవ వర్తే. ౨౨

యది హ్యహం న వర్తేయం జాతు కర్మణ్యతన్ద్రితః ।
మమ వర్త్మాఽనువర్తన్తే మనుష్యాః పార్థ సర్వశః ॥ ౨౩

ఉత్సీదేయురిమే లోకా న కుర్యాం కర్మ చేదహమ్ ।
సంకరస్య చ కర్తా స్యాముపహన్యామిమాః ప్రజాః ॥ ౨౪

అహం సర్వేశ్వరస్సత్యసంకల్పః స్వసంకల్పకృతజగదుదయవిభవలయలీలః ఛన్దతో జగదుపకృతిమర్త్యో జాతోఽపి మనుష్యేషు శిష్టజనాగ్రేసరవసుదేవగృహేఽవతీర్ణః తత్కులోచితే కర్మణ్యతన్ద్రితస్సర్వదా యది నవర్తేయ(మ్), మమ-శిష్టజనాగ్రేసరవసుదేవసూనోః,వర్త్మ అకృత్స్నవిదశ్శిష్టాః సర్వప్రకారేణాయమేవ ధర్మ ఇత్యనువర్తన్తే. తే చ స్వకర్తవ్యానుష్ఠానే నాకరణే ప్రత్యవాయేన చాత్మానమలబ్ధ్వా నిరయగామినో భవేయుః. అహం కులోచితం కర్మ నచేత్కుర్యామ్,ఏవమేవ సర్వే శిష్టలోకా మదాచారాయత్తధర్మనిశ్చయాః అకరణాదేవోత్సీ

దేయు-నష్టా భవేయుః. శాస్త్రీయాచారాననుపాలనాత్సర్వేషాం శిష్టకులానాం సంకరస్య చ కర్తా స్యామ్. అత ఏవేమాః ప్రజాః ఉపహన్యామ్. ఏవమేవ త్వమపి శిష్టజనాగ్రేసరపాణ్డుతనయో యుధిష్ఠిరానుజోఽర్జునస్సన్ యది జ్ఞాననిష్ఠాయామధికరోషి, తత స్త్వదాచారానువర్తినోఽకృత్స్నవిదశ్శిష్టా ముముక్షవః స్వాధికారమజానన్తః కర్మనిష్ఠాయాం నాధికుర్వన్తో వినశ్యేయుః. అతో వ్యపదేశ్యేన విదుషా కర్మైవ కర్తవ్యమ్. ౨౩-౨౪

సక్తాః కర్మణ్యవిద్వాంసో యథా కుర్వన్తి భారత ।
కుర్యాద్విద్వాం స్తథాఽసక్తశ్చికీర్షుర్లోకసంగ్రహమ్ ॥ ౨౫

న బుద్ధిభేదం జనయేదజ్ఞానాం కర్మసఙ్గినామ్ ।
జోషయేత్సర్వకర్మాణి విద్వాన్ యుక్తస్సమాచరన్ ॥ ౨౬

అవిద్వాంసః-ఆత్మన్యకృత్స్నవిదః కర్మణి సక్తాః-కర్మణ్యావర్జనీయసంబన్ధాః ఆత్మన్యకృత్స్నవిత్తయా తదభ్యాసరూపజ్ఞానయోగేఽనధికృతాః కర్మయోగాధికారిణః కర్మయోగమేవ యథా ఆత్మదర్శనాయ కుర్వతే; తథా ఆత్మని కృత్స్నవిత్తయా కర్మణ్యాసక్తో జ్ఞానయోగాధికారయోగ్యోఽపి వ్యపదేశ్యశ్శిష్టో లోకరక్షార్థం స్వాచారేణ శిష్టలోకానాం ధర్మనిశ్చయం చికీర్షుః కర్మయోగమేవ కుర్యాత్. అజ్ఞానామ్-ఆత్మన్యకృత్స్నవిత్తయా జ్ఞానయోగోపాదానాశక్తానాం ముముక్షూణాం, కర్మసఙ్గినామ్-అనాదికర్మవాసనయా కర్మణ్యేవ నియతత్వేన కర్మయోగాధికారిణాం కర్మయోగాదన్యదాత్మావలోకనసాధనమస్తీతి న బుద్ధిభేదం జనయేత్. కిం తర్హి? ఆత్మని కృత్స్నవిత్తయా జ్ఞానయోగశక్తోఽపి పూర్వోక్తనీత్యా కర్మయోగ ఏవ జ్ఞానయోగనిరపేక్ష ఆత్మావలోకనసాధనమితి బుద్ధ్వా యుక్తః కర్మైవాచరన్ సర్వకర్మస్వకృత్స్నవిదాం ప్రీతిం జనయేత్. ౨౫-౨౬

కర్మయోగమనుతిష్ఠతో విదుషోఽవిదుషశ్చ విశేషం ప్రదర్శయన్ కర్మయోగాపేక్షితమాత్మనోఽకర్తృత్వానుసన్ధానప్రకారముపదిశతి—

ప్రకృతేః క్రియమాణాని గుణైః కర్మాణి సర్వశః ।
అహఙ్కారవిమూఢాత్మా కర్తాఽహమితి మన్యతే ॥ ౨౭

తత్త్వవిత్తు మహాబాహో గుణకర్మవిభాగయోః ।
గుణా గుణేషు వర్తన్త ఇతి మత్వా న సజ్జతే ॥ ౨౮

ప్రకృతేర్గుణైస్సత్త్వాదిభిః స్వానురూపం క్రియమాణాని కర్మాణి ప్రతి అహఙ్కారవిమూఢాత్మా అహం కర్తేతి మన్యతే. అహఙ్కారేణ విమూఢ ఆత్మా యస్యాసావహఙ్కారవిమూఢాత్మా. అహఙ్కారో నామ అనహమర్థే ప్రకృతావహమభిమానః; తేనాజ్ఞాతాత్మస్వరూపో గుణకర్మస్వహం కర్తేతి మన్యత ఇత్యర్థః. గుణకర్మవిభాగయోః-సత్త్వాదిగుణవిభాగే తత్తత్కర్మవిభాగే చ తత్త్వవిత్ గుణాస్సత్త్వాదయః స్వగుణేషు-స్వేషు కార్యేషు వర్తన్త ఇతి మత్వా గుణకర్మస్వహం కర్తేతి న సజ్జతే. ౨౭-౨౮

ప్రకృతేర్గుణసమ్మూఢాస్సజ్జన్తే గుణకర్మసు ।
తానకృత్స్నవిదో మన్దాన్ కృత్స్నవిన్న విచాలయేత్ ॥ ౨౯

అకృత్స్నవిదస్స్వాత్మదర్శనాయ ప్రవృత్తాః ప్రకృతిసంసృష్టతయా ప్రకృతేర్గుణైః యథావస్థితాత్మని సంమూఢాః గుణకర్మసు క్రియాస్వేవ సజ్జన్తే, న తద్వివిక్తాత్మస్వరూపే; అతస్తే జ్ఞానయోగాయ న ప్రభవన్తీతి కర్మయోగ ఏవ తేషామధికారః. ఏవంభూతాంస్తాన్ మన్దానకృత్స్నవిదః కృత్స్నవిత్ స్వయం జ్ఞానయోగావస్థానేన న విచాలయేత్. తే కిల మన్దాః శ్రేష్ఠజనాచారానువర్తినః కర్మయోగాదుత్థితమేనం దృష్ట్వా కర్మయోగాత్ ప్రచలితమనసో భవేయుః. అతః శ్రేష్ఠస్స్వయమపి కర్మయోగే తిష్ఠన్నాత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానేనాత్మనోఽకర్తృత్వమనుసన్దధానః కర్మయోగ ఏవాత్మావలోకనే నిరపేక్షసాధనమితి దర్శయిత్వా తానకృత్స్నవిదో జోషయేదిత్యర్థః. జ్ఞానయోగాధికారిణోఽపి జ్ఞానయోగాదస్యైవ జ్యాయస్త్వం పూర్వమేవోక్తమ్. అతో వ్యపదేశ్యో లోకసంగ్రహాయైతమేవ కుర్యాత్. ప్రకృతివివిక్తాత్మస్వభావనిరూపణేన గుణేషు కర్తృత్వమారోప్య కర్మానుష్ఠానప్రకార ఉక్తః. గుణేషు కర్తృత్వానుసన్ధానం చేదమ్(ఏవ)-ఆత్మనో న స్వరూపప్రయుక్తమిదం కర్తృత్వమ్, అపి తు గుణసంపర్కకృతమితి ప్రాప్తాప్రాప్తవివేకేన గుణకృతమిత్యనుసన్ధానమ్. ౨౯

ఇదానీమాత్మనాం పరమపురుషశరీరతయా తన్నియామ్యత్వస్వరూపనిరూపణేన భగవతి పురుషోత్తమే సర్వాత్మభూతే గుణకృతం చ కర్తృత్వమారోప్య కర్మకర్తవ్యతోచ్యతే—

మయి సర్వాణి కర్మాణి సంన్యస్యాధ్యాత్మచేతసా ।
నిరాశీర్నిర్మమో భూత్వా యుధ్యస్వ విగతజ్వరః ॥ ౩౦

మయి—సర్వేశ్వరే సర్వభూతాన్తరాత్మభూతే సర్వాణి కర్మాణ్యధ్యాత్మచేతసా సంన్యస్య, నిరాశీః నిర్మమశ్చ విగతజ్వరో యుద్ధాదికం సర్వం చోదితం కర్మ కురుష్వ. ఆత్మని యచ్చేతస్తదధ్యాత్మచేతః; ఆత్మస్వరూపవిషయేణ శ్రుతిశతసిద్ధేన జ్ఞానేనేత్యర్థః. * అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానాం సర్వాత్మా... అన్తః ప్రవిష్టం కర్తారమేతమ్ * య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తరో యమాత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమన్తరో యమయతి స త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృత ఇత్యేవమాద్యాః శ్రుతయః, పరమపురుషప్రవర్త్యం తచ్ఛరీరభూతమేనమాత్మానం పరమపురుషం చ ప్రవర్తయితారమాచక్షతే. స్మృతయశ్చ * ప్రశాసితారం సర్వేషామిత్యాద్యాః. * సర్వస్య చాహం హృది సన్నివిష్టో మత్తః స్మృతిర్జ్ఞానమపోహనం చ * ఈశ్వరస్సర్వభూతానాం హృద్దేశేఽర్జున తిష్ఠతి। భ్రామయన్ సర్వభూతాని యన్త్రారూఢాని మాయయేతి వక్ష్యతే. అతో మచ్ఛరీరతయా మత్ప్రవర్త్యాత్మస్వరూపానుసన్ధానేన సర్వాణి కర్మాణి మయైవ క్రియమాణానీతి మయి పరమపురుషే సంన్యస్య తాని చ కేవలం మదారాధనానీతి కృత్వా తత్ఫలే నిరాశీః తత ఏవ తత్ర కర్మణి మమతారహితో భూత్వా విగతజ్వరో యుద్ధాదికం కురుష్వ. స్వకీయేనాత్మనా కర్త్రా స్వకీయైశ్చోపకరణైః స్వారాధనైకప్రయోజనాయ పరమపురుష

స్సర్వేశ్వరస్సర్వశేషీ స్వయమేవ స్వకర్మాణి కారయతీత్యనుసన్ధాయ కర్మసు మమతారహితః ప్రాచీనేనానాదికాలప్రవృత్తానన్తపాపసఞ్చయేన కథమహం భవిష్యామీత్యేవంభూతాత్సర్వజ్వరవినిర్ముక్తః, పరమపురుష ఏవ కర్మభిరారాధితో బన్ధాన్మోచయిష్యతీతి సుఖేన కర్మయోగమేవ కురుష్వేత్యర్థః. * తమీశ్వరాణాం పరమం మహేశ్వరం తం దైవతానాం పరమం చ దైవతమ్ * పతిం విశ్వస్య * పతిం పతీనామిత్యాది శ్రుతిసిద్ధం హి సర్వేశ్వరత్వం సర్వశేషిత్వం చ. ఈశ్వరత్వం – నియన్తృత్వం, శేషిత్వం – పతిత్వమ్. ౩౦

అయమేవ సాక్షాదుపనిషత్సారభూతోఽర్థ ఇత్యాహ—

యే మే మతమిదం నిత్యమనుతిష్ఠన్తి మానవాః।
శ్రద్ధావన్తోఽనసూయన్తో ముచ్యన్తే తేఽపి కర్మభిః ॥ ౩౧

యే మానవాః శాస్త్రాధికారిణోఽయమేవ శాస్త్రార్థ ఇత్యేతన్మే మతం నిశ్చిత్య తథా అనుతిష్ఠన్తి; యేచాననుతిష్ఠన్తోఽప్యస్మిన్ శాస్త్రార్థే శ్రద్దధానా భవన్తి; యేచాశ్రద్దధానా అప్యేవం శాస్త్రార్థో న సంభవతీతి నాభ్యసూయన్తి; అస్మిన్ మహాగుణే శాస్త్రార్థే దోషమనావిష్కుర్వన్తో భవన్తీత్యర్థః; తే సర్వే బన్ధహేతుభిరనాదికాలారబ్ధైస్సర్వైః కర్మభిర్ముచ్యన్తే. తేఽపి కర్మభిరిత్యపిశబ్దాదేషాం పృథక్కరణమ్; ఇదానీమననుతిష్ఠన్తోఽప్యస్మిన్ శాస్త్రార్థే శ్రద్దధానా అనభ్యసూయవశ్చ శ్రద్ధయా చానసూయయా చ క్షీణపాపా అచిరేణేమమేవ శాస్త్రార్థమనుష్ఠాయ ముచ్యన్త ఇత్యర్థః. ౩౧

భగవదభిమతమౌపనిషదమర్థమననుతిష్ఠతామశ్రద్దధానానామభ్యసూయతాం చ దోషమాహ—

యే త్వేతదభ్యసూయన్తో నానుతిష్ఠన్తి మే మతమ్।
సర్వజ్ఞానవిమూఢాంస్తాన్ విద్ధి నష్టానచేతసః ॥ ౩౨

యే త్వేతత్సర్వమాత్మవస్తు మచ్ఛరీరతయా మదాధారం మచ్ఛేషభూతం మదేకప్రవర్త్యమితి మే మతం నానుతిష్ఠన్తి–నైవమనుసన్ధాయ సర్వాణి కర్మాణి కుర్వతే, యే చ న శ్రద్దధతే, యే చాభ్యసూయన్తో వర్తన్తే, తాన్ సర్వేషు జ్ఞానేషు విశేషేణ మూఢాన్, తత ఏవ నష్టానచేతసో విద్ధి. చేతఃకార్యం హి వస్తుయాథాత్మ్యనిశ్చయః, తదభావాదచేతసో విపరీతజ్ఞానాః సర్వత్ర విమూఢాశ్చ. ౩౨

ఏవం ప్రకృతిసంసర్గిణస్తద్గుణోద్రేకకృతం కర్తృత్వం, తచ్చ పరమపురుషాయత్తమిత్యనుసన్ధాయ కర్మయోగయోగ్యేన జ్ఞానయోగయోగ్యేన చ కర్మయోగస్య సుశకత్వాదప్రమాదత్వాదన్తర్గతాత్మజ్ఞానతయా నిరపేక్షత్వాదితరస్య దుశ్శకత్వాత్ సప్రమాదత్వాత్ శరీరధారణాద్యర్థతయా కర్మాపేక్షత్వాత్కర్మయోగ ఏవ కర్తవ్యః; వ్యపదేశ్యస్య తు విశేషతస్స ఏవ కర్తవ్య ఇతి చోక్తమ్. అతః పరమధ్యాయశేషేణ జ్ఞానయోగస్య దుశ్శకతయా సప్రమాదతోచ్యతే—

సదృశం చేష్టతే స్వస్యాః ప్రకృతేర్జ్ఞానవానపి।
ప్రకృతిం యాన్తి భూతాని నిగ్రహః కిం కరిష్యతి॥ ౩౩

ప్రకృతివివిక్తమీదృశమాత్మస్వరూపం తదేవ సర్వదాఽనుసన్ధేయమితి చ శాస్త్రాణి ప్రతిపాదయన్తీతి జ్ఞానవానపి, స్వస్యాః ప్రకృతేః - ప్రాచీనవాసనాయాస్సదృశం ప్రాకృతవిషయేష్వేవ చేష్టతే; కుతః? ప్రకృతిం యాన్తి భూతాని - అచిత్సంసృష్టా జన్తవోఽనాదికాలప్రవృత్తవాసనామేవ యాన్తి, తాని వాసనానుయాయీని భూతాని శాస్త్రకృతో నిగ్రహః కిం కరిష్యతి?

ప్రకృత్యనుయాయిత్వప్రకారమాహ—
ఇన్ద్రియస్యేన్ద్రియస్యార్థే రాగద్వేషౌ వ్యవస్థితౌ।
తయోర్న వశమాగచ్ఛేత్తౌ హ్యస్య పరిపన్థినౌ॥ ౩౪

శ్రోత్రాదిజ్ఞానేన్ద్రియస్యార్థే శబ్దాదౌ వాగాదికర్మేన్ద్రియస్య చార్థే వచనాదౌ ప్రాచీనవాసనాజనితతదనుబుభూషారూపో రాగోఽవర్జనీయో వ్యవస్థితః. తదనుభవే ప్రతిహతే చావర్జనీయో ద్వేషో వ్యవస్థితః. తావేవం జ్ఞానయోగాయ యతమానం నియమితసర్వేన్ద్రియం స్వవశే కృత్వా ప్రసహ్య స్వకార్యేషు సంయోజయతః. తతశ్చాయమాత్మస్వరూపానుభవవిముఖో వినష్టో భవతి. జ్ఞానయోగారమ్భేణ రాగద్వేషవశమాగమ్య న వినశ్యేత్. తౌ హి- రాగద్వేషౌ అస్య దుర్జయౌ శత్రూ జ్ఞానాభ్యాసం వారయతః. ౩౪

శ్రేయాన్ స్వధర్మో విగుణః పరధర్మాత్ స్వనుష్ఠితాత్।
స్వధర్మే నిధనం శ్రేయః పరధర్మో భయావహః॥ ౩౫

అతస్సుశకతయా స్వధర్మభూతః కర్మయోగో విగుణోఽప్యప్రమాదగర్భః, ప్రకృతిసంసృష్టస్య దుశ్శకతయా పరధర్మభూతాత్ జ్ఞానయోగాత్సగుణాదపి కంచిత్కాలమనుష్ఠితాత్ సప్రమాదాచ్ఛ్రేయాన్; స్వేనైవోపాదాతుం యోగ్యతయా స్వధర్మభూతే కర్మయోగే వర్తమానస్యైకస్మిన్ జన్మన్యప్రాప్తఫలతయా నిధనమపి శ్రేయః, అనన్తరాయహతతయాఽనన్తరజన్మన్యవ్యావ్యాకులకర్మయోగారమ్భసంభవాత్. ప్రకృతిసంసృష్టస్య స్వేనైవోపాదాతుమశక్యతయా పరధర్మభూతో జ్ఞానయోగః ప్రమాదగర్భతయా భయావహః. ౩౫

అర్జున ఉవాచ—
అథ కేన ప్రయుక్తోఽయం పాపం చరతి పూరుషః।
అనిచ్ఛన్నపి వార్ష్ణేయ బలాదివ నియోజితః॥ ౩౬

అథాయం జ్ఞానయోగాయ ప్రవృత్తః పురుషః స్వయం విషయాననుభవితుమనిచ్ఛన్నపి కేన ప్రయుక్తో విషయానుభవరూపం పాపం బలాన్నియోజిత ఇవ చరతి? ౩౬

శ్రీభగవానువాచ—

కామ ఏష క్రోధ ఏష రజోగుణసముద్భవః।
మహాశనో మహాపాప్మా విద్ధ్యేనమిహ వైరిణమ్॥ ౩౭

అస్యోద్భవాభిభవరూపేణ వర్తమానగుణమయప్రకృతిసంసృష్టస్య జ్ఞానాయారబ్ధస్య రజోగుణసముద్భవః ప్రాచీనవాసనాజనితః శబ్దాదివిషయః కామో మహాశనః శత్రుః విషయేష్వేన మాకర్షతి; ఏష ఏవ ప్రతిహతగతిః ప్రతిహతిహేతుభూతచేతనాన్ ప్రతి క్రోధరూపేణ పరిణతో మహాపాప్మా పరహింసాదిషు ప్రవర్తయతి; ఏనం రజోగుణసముద్భవం సహజం జ్ఞానయోగవిరోధినం వైరిణం విద్ధి. 37

ధూమేనావ్రియతే వహ్నిర్యథాఽఽదర్శో మలేన చ।
యథోల్బేనావృతో గర్భస్తథా తేనేదమావృతమ్॥ 38

యథా ధూమేన వహ్నిరావ్రియతే, యథా ఆదర్శో మలేన, యథా చోల్బేనావృతో గర్భః; తథా తేన-కామేన ఇదం జన్తుజాతమావృతమ్. 38

ఆవరణప్రకారమాహ—

ఆవృతం జ్ఞానమేతేన జ్ఞానినో నిత్యవైరిణా।
కామరూపేణ కౌన్తేయ దుష్పూరేణానలేన చ॥ 39

అస్య జన్తోః జ్ఞానినో జ్ఞానస్వభావస్యాత్మవిషయం జ్ఞానమేతేన-కామాకారేణ విషయవ్యామోహజననేన నిత్యవైరిణా ఆవృతం దుష్పూరేణ - ప్రాప్త్యనర్హవిషయేణ, అనలేన చ-పర్యాప్తిరహితేన. 39

కైరుపకరణైరయం కామ ఆత్మానమధితిష్ఠతీత్యత్రాహ—

ఇన్ద్రియాణి మనో బుద్ధిరస్యాధిష్ఠానముచ్యతే।
ఏతైర్విమోహయత్యేష జ్ఞానమావృత్య దేహినమ్॥ 40

అధితిష్ఠత్యేభిరయం కామ ఆత్మానమితీన్ద్రియాణి మనో బుద్ధిరస్యాధిష్ఠానమ్; ఏతైరిన్ద్రియమనోబుద్ధిభిః కామాధిష్ఠానభూతైర్విషయప్రవణైః దేహినం-ప్రకృతిసంసృష్టం జ్ఞానమావృత్య విమోహయతి-వివిధం మోహయతి; ఆత్మజ్ఞానవిముఖం విషయానుభవపరం కరోతీత్యర్థః.

తస్మాత్త్వమిన్ద్రియాణ్యాదౌ నియమ్య భరతర్షభ।
పాప్మానం ప్రజహి హ్యేనం జ్ఞానవిజ్ఞాననాశనమ్॥ 41

యస్మాత్సర్వేన్ద్రియవ్యాపారోపరతిరూపే జ్ఞానయోగే ప్రవృత్తస్యాయం కామరూపశ్శత్రుః విషయాభిముఖ్యకరణేనాత్మని వైముఖ్యం కరోతి, తస్మాత్ ప్రకృతిసంసృష్టతయేన్ద్రియవ్యాపారప్రవణస్త్వమాదౌ - మోక్షోపాయారమ్భసమయ ఏవేన్ద్రియవ్యాపా(రాను)రరూపే కర్మయోగే ఇన్ద్రియాణి నియమ్య ఏనం జ్ఞానవిజ్ఞాననాశనమ్ - ఆత్మస్వరూపవిషయస్య జ్ఞానస్య తద్వివేకవిషయస్య చ నాశనం పాప్మానం కామరూపం వైరిణం ప్రజహి-నాశయ. 41

జ్ఞానవిరోధిషు ప్రధానమాహ—

ఇన్ద్రియాణి పరాణ్యాహురిన్ద్రియేభ్యః పరం మనః।
మనసస్తు పరా బుద్ధిః యో బుద్ధేః పరతస్తు సః॥ 42

జ్ఞానవిరోధే ప్రధానానీన్ద్రియాణ్యాహుః, యత ఇన్ద్రియేషు విషయవ్యాపృతేషు ఆత్మని జ్ఞానం న ప్రవర్తతే. ఇన్ద్రియేభ్యః పరం మనః-ఇన్ద్రియేషూపరతేష్వపి మనసి విషయప్రవణే ఆత్మజ్ఞానం న సంభవతి. మనసస్తు పరా బుద్ధిః-మనసి వృత్త్యన్తరవిముఖేఽపి విపరీతాధ్యవసాయప్రవృత్తౌ సత్యాం జ్ఞానం న ప్రవర్తతే. సర్వేషు బుద్ధిపర్యన్తేషూపరతేష్వపీచ్ఛాపర్యాయః కామో రజస్సముద్భవో వర్తతే చేత్స ఏవైతానీన్ద్రియాదీన్యపి స్వవిషయే వర్తయిత్వా ఆత్మజ్ఞానం నిరుణద్ధి, తదిదముచ్యతే - * యో బుద్ధేః పరతస్తు స ఇతి. బుద్ధేరపి యః పరస్సకామ ఇత్యర్థః. ౪౨

ఏవం బుద్ధేః పరం బుద్ధ్వా సంస్తభ్యాత్మానమాత్మనా ।
జహి శత్రుం మహాబాహో కామరూపం దురాసదమ్ ॥ ౪౩

ఇతి శ్రీభగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే కర్మయోగో నామ తృతీయోఽధ్యాయః.

ఏవం బుద్ధేరపి పరం కామం జ్ఞానయోగవిరోధినం వైరిణం బుద్ధ్వా ఆత్మానం-మనః ఆత్మనా-బుద్ధ్యా కర్మయోగేఽవస్థాప్య, ఏనం కామరూపం దురాసదం శత్రుం జహి-నాశయ(ఇతి).

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీగీతాభాష్యే తృతీయోఽధ్యాయః.

అథ చతుర్థాధ్యాయః.

తృతీయేఽధ్యాయే ప్రకృతిసంసృష్టస్య ముముక్షోస్సహసా జ్ఞానయోగేఽనధికారాత్ కర్మయోగ ఏవ కార్యః; జ్ఞానయోగాధికారిణోఽప్యకర్తృత్వానుసన్ధానపూర్వకకర్మయోగ ఏవ శ్రేయానితి సహేతుకముక్తమ్; శిష్టతయా వ్యపదేశ్యస్య తు విశేషతః కర్మయోగ ఏవ కార్య ఇతి చోక్తమ్. చతుర్థేనేదానీమస్యైవ కర్మయోగస్య నిఖిలజగదుద్ధరణాయ మన్వన్తరాదావేవోపదిష్టతయా కర్తవ్యతాం ద్రఢయిత్వా అన్తర్గతజ్ఞానతయాఽస్యైవ జ్ఞానయోగాకారతాం ప్రదర్శ్య కర్మయోగస్వరూపం, తద్భేదాః, కర్మయోగే జ్ఞానాంశస్యైవ ప్రాధాన్యం చోచ్యతే; ప్రసఙ్గాచ్చ భగవదవతారయాథాత్మ్యముచ్యతే.

శ్రీభగవానువాచ—

ఇమం వివస్వతే యోగం ప్రోక్తవానహమవ్యయమ్ ।
వివస్వాన్ మనవే ప్రాహ మనురిక్ష్వాకవేఽబ్రవీత్ ॥ ౧
ఏవం పరంపరాప్రాప్తమిమం రాజర్షయో విదుః ।
స కాలేనేహ మహతా యోగో నష్టః పరన్తప ॥ ౨
న ఏవాయం మయా తేఽద్య యోగః ప్రోక్తః పురాతనః ।
భక్తోఽసి మే సఖా చేతి రహస్యం హ్యేతదుత్తమమ్ ॥ ౩

యోఽయం తవోదితో యోగః స కేవలం యుద్ధప్రోత్సాహనాయేదానీముదిత ఇతి న మన్తవ్యః, మన్వన్తరాదావేవ నిఖిలజగదుద్ధరణాయ పరమపురుషార్థలక్షణమోక్షసాధనతయేమం

యోగమహమేవ వివస్వతే ప్రోక్తవాన్, వివస్వాంశ్చ మనవే, మనురిక్ష్వాకవే; ఇత్యేవం సంప్రదాయ పరమ్పరయా ప్రాప్తమిమం యోగం పూర్వే రాజర్షయో విదుః. స మహతా కాలేన తత్తచ్ఛ్రోతృబుద్ధిమాన్ద్యాద్వినష్టప్రాయోఽభూత్. స ఏవాయమస్ఖలితస్వరూపః పురాతనో యోగః సఖ్యేనాతిమాత్రభక్త్యా చ మామేవ ప్రపన్నాయ తే మయా ప్రోక్తః-సపరికరస్సవిస్తరముక్త ఇత్యర్థః. మదన్యేన కేనాపి జ్ఞాతుం వక్తుం చాశక్యమ్, యత ఇదం వేదాన్తోదితముత్తమం రహస్యం జ్ఞానమ్. ౩

అస్మిన్ ప్రసఙ్గే భగవదవతారయాథాత్మ్యం యథావత్ జ్ఞాతుమర్జున ఉవాచ—

అర్జున ఉవాచ— ౩

అపరం భవతో జన్మ పరం జన్మ వివస్వతః।
కథమేతద్విజానీయాం త్వమాదౌ ప్రోక్తవానితి॥ ౪

కాలసఙ్ఖ్యయా అపరమ్-అస్మజ్జన్మసమకాలం హి భవతో జన్మ; వివస్వతశ్చ జన్మ కాలసఙ్ఖ్యయా పరమ్-అష్టావింశతి చతుర్యుగసఙ్ఖ్యాసఙ్ఖ్యాతమ్; త్వమేవాదౌ ప్రోక్తవానితి కథమేతదసమ్భావనీయం యథార్థం జానీయామ్. నను జన్మాన్తరేణాపి వక్తుం శక్యం, జన్మాన్తరకృతస్య మహతాం స్మృతిశ్చ యుజ్యత ఇతి నాత్ర కశ్చిద్విరోధః. నచాసౌ వక్తారమేనం వసుదేవతనయం సర్వేశ్వరం న జానాతి, య ఏవం వక్ష్యతి * పరం బ్రహ్మ పరం ధామ పవిత్రం పరమం భవాన్। పురుషం శాశ్వతం దివ్యమాదిదేవమజం విభుమ్। ఆహుస్త్వామృషయస్సర్వే దేవర్షిర్నారదస్తథా। అసితో దేవలో వ్యాసస్స్వయం చైవ బ్రవీషి మే॥ ఇతి. యుధిష్ఠిరరాజసూయాదిషు భీష్మాదిభ్యశ్చాసకృచ్ఛ్రుతం * కృష్ణ ఏవ హి లోకానాముత్పత్తిరపి చాప్యయః। కృష్ణస్య హి కృతే భూతమిదం విశ్వం చరాచరమిత్యేవమాదిషు. కృష్ణస్య హి కృత ఇతి కృష్ణస్య శేషభూతమిదం కృత్స్నం జగదిత్యర్థః. అత్రోచ్యతే-జానాత్యేవాయం భగవన్తం వసుదేవసూనుం పార్థః; జానతోఽప్యజానత ఇవ పృచ్ఛతోఽయమాశయః-నిఖిలహేయప్రత్యనీకకల్యాణైకతానస్య సర్వేశ్వరస్య సర్వజ్ఞస్య సత్యసఙ్కల్పస్యావాప్తసమస్తకామస్య కర్మపరవశదేవమనుష్యాదిసజాతీయం జన్మ కిమిన్ద్రజాలాదివన్మిథ్యా ఉత సత్యమ్? సత్యత్వే చ కథం జన్మప్రకారః? కిమాత్మకోఽయం దేహః? కశ్చ జన్మహేతుః? కదా చ జన్మ? కిమర్థం చ జన్మ? ఇతి పరిహారప్రకారేణ ప్రశ్నార్థో విజ్ఞాయతే. ౪

శ్రీభగవానువాచ—

బహూని మే వ్యతీతాని జన్మాని తవ చార్జున।
తాన్యహం వేద సర్వాణి న త్వం వేత్థ పరన్తప॥ ౫

అనేన జన్మనస్సత్యత్వముక్తమ్, * బహూని మే వ్యతీతాని జన్మానీతి వచనాత్, తవ చేతి దృష్టాన్తతయోపాదానాచ్చ. ౫

అవతారప్రకారం దేహయాథాత్మ్యం జన్మహేతుం చాహ—

అజోఽపి సన్నవ్యయాత్మా భూతానామీశ్వరోఽపి సన్।
ప్రకృతిం స్వామధిష్ఠాయ సమ్భవామ్యాత్మమాయయా॥ ౬

అజత్వావ్యయత్వసర్వేశ్వరత్వాది సర్వం పారమేశ్వరం ప్రకారమజహదేవ స్వాం ప్రకృతిమధిష్ఠాయ ఆత్మమాయయా సంభవామి. ప్రకృతిః - స్వభావః. స్వమేవ స్వభావమధిష్ఠాయ స్వేనైవ రూపేణ స్వేచ్ఛయా సంభవామీత్యర్థః. స్వస్వరూపం హి * ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్ *క్షయన్తమస్య రజసః పరాకే * య ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషః, తస్మిన్నయం పురుషో మనోమయః, అమృతో హిరణ్మయః * సర్వే నిమేషా జజ్ఞిరే విద్యుతః పురుషాదధి * భారూపస్సత్యసఙ్కల్ప ఆకాశాత్మా సర్వకర్మా సర్వకామస్సర్వగన్ధస్సర్వరసః * మాహారజనం వాస ఇత్యాదిశ్రుతిసిద్ధమ్. ఆత్మమాయయా-ఆత్మీయయా మాయయా; * మాయా వయునం జ్ఞానమితి జ్ఞానపర్యాయోఽత్ర మాయాశబ్దః. తథా చాభియుక్తప్రయోగః * మాయయా సతతం వేత్తి ప్రాణినాం చ శుభాశుభమితి. ఆత్మీయేన జ్ఞానేన-ఆత్మసఙ్కల్పేనేత్యర్థః. అతోఽపహతపాప్మత్వాదిసమస్తకల్యాణగుణాత్మకత్వం సర్వమైశం స్వభావమజహత్ స్వమేవ రూపం దేవమనుష్యాదిసజాతీయసంస్థానం కుర్వన్నాత్మసంకల్పేన దేవాదిరూపస్సంభవామీత్యర్థః. తదిదమాహ * అజాయమానో బహుధా విజాయత ఇతి శ్రుతిః. ఇతరపురుషసాధారణం జన్మాకుర్వన్ దేవాదిరూపేణ స్వసంకల్పేనోక్తప్రక్రియయా జాయత ఇత్యర్థః. * బహూని మే వ్యతీతాని జన్మాని తవ చార్జున। తాన్యహం వేద సర్వాణి * తదాత్మానం సృజామ్యహమ్ * జన్మ కర్మ చ మే దివ్యమేవం యో వేత్తి తత్త్వత ఇతి పూర్వాపరావిరోధాచ్చ. ౬

జన్మకాలమాహ—

యదా యదా హి ధర్మస్య గ్లానిర్భవతి భారత।

అభ్యుత్థానమధర్మస్య తదాఽఽత్మానం సృజామ్యహమ్॥ ౭

న కాలనియమోఽస్మత్సంభవస్య, యదా యదా హి ధర్మస్య-వేదోదితస్య చాతుర్వర్ణ్యచాతురాశ్రమ్యవ్యవస్థయాఽవస్థితస్య కర్తవ్యస్య గ్లానిర్భవతి; యదా యదా చ తద్విపర్యయస్యాధర్మస్యాభ్యుత్థానం తదాఽహమేవ స్వసంకల్పేనోక్తప్రకారేణాత్మానం సృజామి.

జన్మనః ప్రయోజనమాహ—

పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతామ్।

ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగేయుగే॥ ౮

సాధవః-ఉక్తలక్షణధర్మశీలా వైష్ణవాగ్రేసరా మత్సమాశ్రయణే ప్రవృత్తా మన్నామకర్మస్వరూపాణాం వాఙ్మనసాగోచరతయా మద్దర్శనాదృతే స్వాత్మధారణపోషణాదికమలభమానాః క్షణమాత్రకాలం కల్పసహస్రం మన్వానాః ప్రశిథిలసర్వగాత్రా భవేయురితి మత్స్వరూపచేష్టితావలోకనాలాపాదిదానేన తేషాం పరిత్రాణాయ తద్విపరీతానాం వినాశాయ చ క్షీణస్య వైదికస్య ధర్మస్య మదారాధనరూపస్యారాధ్యస్వరూపప్రదర్శనేన స్థాపనాయ చ దేవమనుష్యాదిరూపేణ యుగే యుగే సంభవామి. కృతత్రేతాదియుగవిశేషనియమోఽపి నాస్తీత్యర్థః. ౮

జన్మ కర్మ చ మే దివ్యమేవం యో వేత్తి తత్త్వతః।
త్యక్త్వా దేహం పునర్జన్మ నైతి మామేతి సోఽర్జున॥ ౯

ఏవం కర్మమూలహేయత్రిగుణప్రకృతిసంసర్గరూపజన్మరహితస్య సర్వేశ్వరత్వసార్వజ్ఞ్యసత్యసఙ్కల్పత్వాదిసమస్తకల్యాణగుణోపేతస్య సాధుపరిత్రాణమత్సమాశ్రయణైకప్రయోజనం దివ్యమ్-అప్రాకృతం మదసాధారణం మమ జన్మ చేష్టితం చ తత్త్వతో యో వేత్తి, స వర్తమానం దేహం పరిత్యజ్య పునర్జన్మ నైతి, మామేవ ప్రాప్నోతి, మదీయదివ్యజన్మచేష్టితయాథాత్మ్యవిజ్ఞానేన విధ్వస్తసమస్తమత్సమాశ్రయణవిరోధిపాపోఽస్మిన్నేవ జన్మని యథోదితప్రకారేణ మామాశ్రిత్య మదేకప్రియో మదేకచిత్తో మామేవ ప్రాప్నోతి. ౯

తదాహ—

వీతరాగభయక్రోధా మన్మయా మాముపాశ్రితాః।
బహవో జ్ఞానతపసా పూతా మద్భావమాగతాః॥ ౧౦

మదీయజన్మకర్మతత్త్వజ్ఞానాఖ్యేన తపసా పూతా బహవ ఏవం సంవృత్తాః. తథా చ శ్రుతిః - * తస్య ధీరాః పరిజానన్తి యోనిమితి. ధీరాః - ధీమతామగ్రేసరాః ఏవం తస్య జన్మప్రకారం జానన్తీత్యర్థః. ౧౦

యే యథా మాం ప్రపద్యన్తే తాంస్తథైవ భజామ్యహమ్।
మమ వర్త్మానువర్తన్తే మనుష్యాః పార్థ సర్వశః॥ ౧౧

న కేవలం దేవమనుష్యాదిరూపేణావతీర్య మత్సమాశ్రయణాపేక్షాణాం పరిత్రాణం కరోమి, అపి తు యే మత్సమాశ్రయణాపేక్షా యథా - యేన ప్రకారేణ స్వాపేక్షానురూపం మాం సంకల్ప్య ప్రపద్యన్తే - సమాశ్రయన్తే, తాన్ ప్రతి తథైవ - తన్మనీషితప్రకారేణ భజామి - మాం దర్శయామి. కిమత్ర బహునా, సర్వే మనుష్యాః మదనువర్తనైకమనోరథా మమ వర్త్మ - మత్స్వభావం సర్వం యోగినాం వాఙ్మనసాగోచరమపి స్వకీయైశ్చక్షురాదికరణైః సర్వశః - స్వాపేక్షితైస్సర్వప్రకారైరనుభూయ వర్తన్తే. ౧౧

ఇదానీం ప్రాసఙ్గికం పరిసమాప్య ప్రకృతస్య కర్మయోగస్య జ్ఞానాకారతాప్రకారం వక్తుం తథావిధకర్మయోగాధికారిణో దుర్లభత్వమాహ—

కాఙ్క్షన్తః కర్మణాం సిద్ధిం యజన్త ఇహ దేవతాః।
క్షిప్రం హి మానుషే లోకే సిద్ధిర్భవతి కర్మజా॥ ౧౨

సర్వ ఏవ పురుషాః కర్మణాం ఫలం కాఙ్క్షమాణాః ఇన్ద్రాదిదేవతామాత్రం యజన్తే - ఆరాధయన్తి; న తు కశ్చిదనభిసంహితఫలః ఇన్ద్రాదిదేవతాత్మభూతం సర్వయజ్ఞానాం భోక్తారం మాం యజతే. కుత ఏతత్ ? యతః క్షిప్రమస్మిన్నేవ మానుషే లోకే కర్మజా పుత్రపశ్వన్నాద్యాదిసిద్ధిర్భవతి. మనుష్యలోకశబ్దః స్వర్గాదీనామపి ప్రదర్శనార్థః. సర్వ ఏవ లౌకికాః పురుషా అక్షీణానాదికాలప్రవృత్తానన్తపాపసఞ్చయతయా అవివేకినః క్షిప్రఫలాకాఙ్క్షిణః పుత్రపశ్వన్నాద్యస్వర్గాద్యర్థతయా సర్వాణి కర్మాణీన్ద్రాదిదేవతారాధనమాత్రాణి కుర్వతే; న తు

కశ్చిత్సంసారోద్విగ్నహృదయో ముముక్షురుక్తలక్షణం కర్మయోగం మదారాధనభూతమారభత ఇత్యర్థః. ౧౨

యథోక్తకర్మయోగారమ్భవిరోధిపాపక్షయహేతుమాహ—

చాతుర్వర్ణ్యం మయా సృష్టం గుణకర్మవిభాగశః।
తస్య కర్తారమపి మాం విద్ధ్యకర్తారమవ్యయమ్॥ ౧౩

చాతుర్వర్ణ్యప్రముఖం బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తం కృత్స్నం జగత్ సత్త్వాదిగుణవిభాగేన తదనుగుణశమాదికర్మవిభాగేన చ విభక్తం మయా సృష్టమ్; సృష్టిగ్రహణం ప్రదర్శనార్థమ్. మయైవ రక్ష్యతే, మయైవ చోపసంహ్రియతే; తస్య - విచిత్రసృష్ట్యాదేః కర్తారమప్యకర్తారం మాం విద్ధి. ౧౩

కథమిత్యత్రాహ—

న మాం కర్మాణి లిమ్పన్తి న మే కర్మఫలే స్పృహా।
ఇతి మాం యోఽభిజానాతి కర్మభిర్న స బధ్యతే॥ ౧౪

యత ఇమాని విచిత్రసృష్ట్యాదీని కర్మాణి మాం న లిమ్పన్తి-న మాం సంబధ్నన్తి; న మత్ప్రయుక్తాని తాని దేవమనుష్యాదివైచిత్ర్యాణి, సృజ్యానాం పుణ్యాపాపరూపకర్మవిశేషప్రయుక్తానీత్యర్థః. అతః ప్రాప్తాప్రాప్తవివేకేన విచిత్రసృష్ట్యాదేః నాహం కర్తా; యతశ్చ సృష్టాః క్షేత్రజ్ఞాః సృష్టిలబ్ధకరణకలేబరాః సృష్టిలబ్ధం భోగ్యజాతం ఫలసఙ్గాదిహేతుస్వకర్మానుగుణం భుఞ్జతే; సృష్ట్యాదికర్మఫలే చ తేషామేవ స్పృహేతి న మే స్పృహా. తథాహ సూత్రకారః-* వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే న సాపేక్షత్వాదితి. తథా చ భగవాన్ పరాశరః-* నిమిత్తమాత్రమేవాయం సృజ్యానాం సర్గకర్మణి। ప్రధానకారణీభూతా యతో వై సృజ్యశక్తయః॥ నిమిత్తమాత్రం ముక్త్వైదం నాన్యత్కిఞ్చిదపేక్షతే। నీయతే తపతాం శ్రేష్ఠ స్వశక్త్యా వస్తు వస్తుతామితి. సృజ్యానాం దేవాదీనాం క్షేత్రజ్ఞానాం సృష్టేః కారణమాత్రమేవాయం పరమపురుషః; దేవాదివైచిత్ర్యే తు ప్రధానకారణం సృజ్యభూతక్షేత్రజ్ఞానాం ప్రాచీనకర్మశక్తయ ఏవ; అతో నిమిత్తమాత్రం ముక్త్వా-సృష్టేః కర్తారం పరమపురుషం ముక్త్వా ఇదం క్షేత్రజ్ఞవస్తు దేవాదివిచిత్రభావే నాన్యదపేక్షతే; స్వగతప్రాచీనకర్మశక్త్యైవ హి దేవాదివస్తుభావం నీయత ఇత్యర్థః. ఏవముక్తేన ప్రకారేణ సృష్ట్యాదేః కర్తారమప్యకర్తారం సృష్ట్యాదికర్మఫలసఙ్గరహితం చ యో మామభిజానాతి, కర్మయోగారమ్భవిరోధిభిః ఫలసఙ్గాదిహేతుభిః ప్రాచీనకర్మభిర్న స బధ్యతే-ముచ్యత ఇత్యర్థః. ౧౪

ఏవం జ్ఞాత్వా కృతం కర్మ పూర్వైరపి ముముక్షుభిః।
కురు కర్మైవ తస్మాత్త్వం పూర్వైః పూర్వతరం కృతమ్॥ ౧౫

ఏవం మాం జ్ఞాత్వా విముక్తపాపైః పూర్వైరపి ముముక్షుభిరుక్తలక్షణం కర్మ కృతమ్. తస్మాత్త్వముక్తప్రకారమద్విషయజ్ఞానవిధూతపాపః పూర్వైః-వివస్వన్మన్వాదిభిః కృతం పూర్వతరం-పురాతనం, తదానీమేవ మయోక్తం వక్ష్యమాణాకారం కర్మైవ కురు. ౧౫

వక్ష్యమాణస్య కర్మణో దుర్జ్ఞానతామాహ—

కిం కర్మ కిమకర్మేతి కవయోఽప్యత్ర మోహితాః।
తత్తే కర్మ ప్రవక్ష్యామి యజ్జ్ఞాత్వా మోక్ష్యసేఽశుభాత్॥ ౧౬

ముముక్షుణాఽనుష్ఠేయం కర్మ కింరూపమ్? అకర్మ చ కిమ్? అకర్మేతి కర్తురాత్మనో యాథాత్మ్యజ్ఞానముచ్యతే; అనుష్ఠేయం కర్మ తదన్తర్గతం జ్ఞానం చ కింరూపమిత్యుభయత్ర కవయః-విద్వాంసోఽపి మోహితాః-యథావన్న జానన్తి. ఏవమన్తర్గతజ్ఞానం యత్కర్మ తత్తే ప్రవక్ష్యామి; యత్ జ్ఞాత్వా అనుష్ఠాయ అశుభాత్—సంసారబన్ధాన్మోక్ష్యసే; కర్తవ్యకర్మజ్ఞానం హ్యనుష్ఠానఫలమ్. ౧౬

కుతోఽస్య దుర్జ్ఞానతేత్యత్రాహ—

కర్మణో హ్యపి బోద్ధవ్యం బోద్ధవ్యం చ వికర్మణః।
అకర్మణశ్చ బోద్ధవ్యం గహనా కర్మణో గతిః॥ ౧౭

యస్మాన్మోక్ష సాధనభూతే కర్మస్వరూపే బోద్ధవ్యమస్తి, వికర్మణి చ; నిత్యనైమిత్తికకామ్యరూపేణ, తత్సాధనద్రవ్యార్జనాద్యాకారేణ చ వివిధతా(మా)పన్నం కర్మ వికర్మ. అకర్మణి - జ్ఞానే చ బోద్ధవ్యమస్తి. గహనా-దుర్విజ్ఞానా ముముక్షోః కర్మణో గతిః. వికర్మణి బోద్ధవ్యం నిత్యనైమిత్తికకామ్యతత్సాధనద్రవ్యార్జనాదౌ కర్మణి ఫలభేదకృతం వైవిధ్యం పరిత్యజ్య మోక్షైకఫలతయైకశాస్త్రార్థత్వానుసన్ధానమ్. తదేతత్ *వ్యవసాయాత్మికా బుద్ధిరేకేత్యత్రైవోక్తమితి నేహ ప్రపఞ్చ్యతే. ౧౭

కర్మాకర్మణోః బోద్ధవ్యమాహ—

కర్మణ్యకర్మ యః పశ్యేదకర్మణి చ కర్మ యః।
స బుద్ధిమాన్మనుష్యేషు స యుక్తః కృత్స్నకర్మకృత్॥ ౧౮

అకర్మశబ్దేనాత్ర కర్మేతరత్ ప్రస్తుతమాత్మజ్ఞానముచ్యతే. కర్మణి క్రియమాణ ఏవాత్మజ్ఞానం యః పశ్యేత్; అకర్మణి చాత్మజ్ఞానే వర్తమాన ఏవ యః కర్మ పశ్యేత్. కిముక్తం భవతి? క్రియమాణమేవ కర్మ ఆత్మయాథాత్మ్యానుసన్ధానేన జ్ఞానాకారం యః పశ్యేత్, తచ్చ జ్ఞానం కర్మ(యోగా)ణ్యన్తర్గతతయా కర్మాకారం యః పశ్యేదిత్యుక్తం భవతి. క్రియమాణే హి కర్మణి కర్తృభూతాత్మయాథాత్మ్యానుసన్ధానే సతి తదుభయం సంపన్నం భవతి. ఏవమాత్మయాథాత్మ్యానుసన్ధానగర్భం కర్మ యః పశ్యేత్ స బుద్ధిమాన్ - కృత్స్నశాస్త్రార్థవిత్, మనుష్యేషు స యుక్తః-మోక్షాయార్హః, స ఏవ కృత్స్నకర్మకృత్ -కృత్స్నశాస్త్రార్థకృత్. ౧౮

ప్రత్యక్షేణ క్రియమాణస్య కర్మణో జ్ఞానాకారతా కథముపపద్యత ఇత్యత్రాహ—

యస్య సర్వే సమారమ్భాః కామసంకల్పవర్జితాః।
జ్ఞానాగ్నిదగ్ధకర్మాణం తమాహుః పణ్డితం బుధాః॥ ౧౯

యస్య ముముక్షోః సర్వే ద్రవ్యార్జనాదిలౌకికకర్మపూర్వకనిత్యనైమిత్తికకామ్యరూపకర్మసమారమ్భాః కామవర్జితాః-ఫలసఙ్గరహితాః, సంకల్పవర్జితాశ్చ - ప్రకృత్యా తద్గుణైశ్చాత్మానమేకీకృత్యానుసన్ధానం సంకల్పః, ప్రకృతివియుక్తాత్మస్వరూపానుసన్ధానయుక్తతయా తద్రహితాః; తమ్-ఏవం కర్మ కుర్వాణం పణ్డితం కర్మాన్తర్గతాత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానాగ్నినా దగ్ధప్రాచీనకర్మాణమాహుస్తత్త్వజ్ఞాః. అతః కర్మణో జ్ఞానాకారత్వముపపద్యతే. ౧౯

ఏతదేవ వివృణోతి—

త్యక్త్వా కర్మఫలాసఙ్గం నిత్యతృప్తో నిరాశ్రయః ।
కర్మణ్యభిప్రవృత్తోఽపి నైవ కించిత్కరోతి సః ॥ ౨౦

కర్మఫలసఙ్గం త్యక్త్వా నిత్యతృప్తః-నిత్యే స్వాత్మన్యేవ తృప్తః, నిరాశ్రయః-అస్థిరప్రకృతావాశ్రయబుద్ధిరహితో యః కర్మాణి కరోతి, స కర్మణ్యాభిముఖ్యేన ప్రవృత్తోఽపి నైవ కించిత్కర్మ కరోతి-కర్మాపదేశేన జ్ఞానాభ్యాసమేవ కరోతీత్యర్థః. ౨౦

పునరపి కర్మణో జ్ఞానాకారతైవ విశోధ్యతే—

నిరాశీర్యతచిత్తాత్మా త్యక్తసర్వపరిగ్రహః ।
శారీరం కేవలం కర్మ కుర్వన్నాప్నోతి కిల్బిషమ్ ॥ ౨౧

నిరాశీః-నిర్గతఫలాభిసన్ధిః, యతచిత్తాత్మా-యతచిత్తమనాః, త్యక్తసర్వపరిగ్రహః-ఆత్మైకప్రయోజనతయా ప్రకృతిప్రాకృతవస్తుని మమతారహితః, యావజ్జీవం కేవలం శారీరమేవ కర్మ కుర్వన్ కిల్బిషం-సంసారం నాప్నోతి; జ్ఞాననిష్ఠావ్యవధానరహితకేవలకర్మయోగేనైవంరూపేణాత్మానం పశ్యతీత్యర్థః. ౨౧

యదృచ్ఛాలాభసంతుష్టో ద్వన్ద్వాతీతో విమత్సరః ।
సమస్సిద్ధావసిద్ధౌ చ కృత్వాఽపి న నిబధ్యతే ॥ ౨౨

యదృచ్ఛోపనతశరీరధారణహేతువస్తుసంతుష్టః, ద్వన్ద్వాతీతః - యావత్సాధనసమాప్త్యవర్జనీయశీతోష్ణాదిసహః, విమత్సరః - అనిష్టోపనిపాతహేతుభూతస్వకర్మనిరూపణేన పరేషు విగతమత్సరః, సమస్సిద్ధావసిద్ధౌ చ - యుద్ధాదికర్మసు జయాదిసిద్ధ్యసిద్ధ్యోస్సమచిత్తః, కర్మైవ కృత్వాఽపి- జ్ఞాననిష్ఠాం వినాపి, న నిబధ్యతే-న సంసారం ప్రతిపద్యతే. ౨౨

గతసఙ్గస్య ముక్తస్య జ్ఞానావస్థితచేతసః ।
యజ్ఞాయాచరతః కర్మ సమగ్రం ప్రవిలీయతే ॥ ౨౩

ఆత్మవిషయజ్ఞానావస్థితమనస్త్వేన నిర్గతతదితరసఙ్గస్య తత ఏవ నిఖిలపరిగ్రహవినిర్ముక్తస్య ఉక్తలక్షణయజ్ఞాదికర్మనిర్వృత్తయే వర్తమానస్య పురుషస్య బన్ధహేతుభూతం ప్రాచీనం కర్మ సమగ్రం ప్రవిలీయతే-నిశ్శేషం క్షీయతే. ౨౩

ప్రకృతివియుక్తాత్మస్వరూపానుసన్ధానయుక్తతయా కర్మణో జ్ఞానాకారత్వముక్తమ్, ఇదానీం సర్వస్య సపరికరస్య కర్మణః పరబ్రహ్మభూతపరమపురుషాత్మకత్వానుసన్ధానయుక్తతయా జ్ఞానాకారత్వమాహ—

బ్రహ్మార్పణం బ్రహ్మ హవిః బ్రహ్మాగ్నౌ బ్రహ్మణా హుతమ్ ।
బ్రహ్మైవ తేన గన్తవ్యం బ్రహ్మకర్మసమాధినా ॥ ౨౪

బ్రహ్మార్పణమితి హవిర్విశేష్యతే, అర్ప్యతేఽనేనేత్యర్పణం స్రుగాది, తత్ బ్రహ్మకార్యత్వాద్బ్రహ్మ; బ్రహ్మ యస్య హవిషోఽర్పణం తత్ బ్రహ్మార్పణం బ్రహ్మ హవిః-బ్రహ్మార్పణంహవిః స్వయం చ బ్రహ్మభూతం, బ్రహ్మాగ్నౌ-బ్రహ్మభూతేఽగ్నౌ బ్రహ్మణా కర్త్రా హుతమితి సర్వం కర్మ బ్రహ్మాత్మకతయా బ్రహ్మమయమితి యస్సమాధత్తే, స బ్రహ్మకర్మసమాధిః; తేన బ్రహ్మకర్మసమాధినా బ్రహ్మైవ గన్తవ్యమ్, బ్రహ్మాత్మకతయా బ్రహ్మభూతమాత్మస్వరూపం గన్తవ్యమ్; ముముక్షుణా క్రియమాణం కర్మ పరబ్రహ్మాత్మకమేవేత్యనుసన్ధానయుక్తతయా జ్ఞానాకారం సాక్షాదాత్మావలోకనసాధనం, న జ్ఞాననిష్ఠావ్యవధానేనేత్యర్థః. ౨౪

ఏవం కర్మణో జ్ఞానాకారతాం ప్రతిపాద్య కర్మయోగభేదానాహ—

దైవమేవాపరే యజ్ఞం యోగినః పర్యుపాసతే ।
బ్రహ్మాగ్నావపరే యజ్ఞం యజ్ఞేనైవోపజుహ్వతి ॥ ౨౫

దైవం - దేవార్చనరూపం యజ్ఞమ్ అపరే - కర్మయోగినః పర్యుపాసతే - సేవన్తే, తత్రైవ నిష్ఠాం కుర్వన్తీత్యర్థః. అపరే బ్రహ్మాగ్నౌ యజ్ఞం యజ్ఞేనైవోపజుహ్వతి; అత్ర యజ్ఞశబ్దో హవిస్స్రుగాదియజ్ఞసాధనే వర్తతే; * బ్రహ్మార్పణం బ్రహ్మహవిరితి న్యాయేన యాగహోమయోః నిష్ఠాం కుర్వన్తి. ౨౫

శ్రోత్రాదీనీన్ద్రియాణ్యన్యే సంయమాగ్నిషు జుహ్వతి ।
శబ్దాదీన్విషయానన్యే ఇన్ద్రియాగ్నిషు జుహ్వతి ॥ ౨౬

అన్యే శ్రోత్రాదీనామిన్ద్రియాణాం సంయమనే ప్రయతన్తే. అన్యే యోగినః ఇన్ద్రియాణాం శబ్దాదివిషయప్రవణతానివారణే ప్రయతన్తే. ౨౬

సర్వాణీన్ద్రియకర్మాణి ప్రాణకర్మాణి చాపరే ।
ఆత్మసంయమయోగాగ్నౌ జుహ్వతి జ్ఞానదీపితే ॥ ౨౭

అన్యే జ్ఞానదీపితే మనస్సంయమయోగాగ్నౌ సర్వాణీన్ద్రియకర్మాణి ప్రాణకర్మాణి చ జుహ్వతి; మనస ఇన్ద్రియప్రాణకర్మప్రవణతానివారణే ప్రయతన్త ఇత్యర్థః. ౨౭

ద్రవ్యయజ్ఞాస్తపోయజ్ఞా యోగయజ్ఞాస్తథాఽపరే ।
స్వాధ్యాయజ్ఞానయజ్ఞాశ్చ యతయస్సంశితవ్రతాః ॥ ౨౮

కేచిత్కర్మయోగినో ద్రవ్యయజ్ఞాః-న్యాయతో ద్రవ్యాణ్యుపాదాయ దేవతార్చనే ప్రవతన్తే; కేచిచ్చ దానేషు, కేచిచ్చ యాగేషు, కేచిచ్చ హోమేషు, ఏతే సర్వే ద్రవ్యయజ్ఞాః, కేచిత్తపోయజ్ఞాః - కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణోపవాసాదిషు నిష్ఠాం కుర్వన్తి; యోగయజ్ఞాశ్చాపరే-పుణ్యతీర్థపుణ్యస్థానప్రాప్తిషు నిష్ఠాం కుర్వన్తి; ఇహ యోగశబ్దః కర్మనిష్ఠాభేదప్రకర

ణాత్తద్విషయః; కేచిత్ స్వాధ్యాయాభ్యాసపరాః; కేచిత్తదర్థజ్ఞానాభ్యాసపరాః, యతయః— యతనశీలాః, సంశితవ్రతాః-దృఢసంకల్పాః. ౨౮

అపానే జుహ్వతి ప్రాణం ప్రాణేఽపానం తథాఽపరే।
ప్రాణాపానగతీ రుద్ధ్వా ప్రాణాయామపరాయణాః॥ ౨౯
అపరే నియతాహారాః ప్రాణాన్ ప్రాణేషు జుహ్వతి।

అపరే కర్మయోగినః ప్రాణాయామేషు నిష్ఠాం కుర్వన్తి; తే చ త్రివిధాః పూరకరేచకకుమ్భకభేదేన; అపానే జుహ్వతి ప్రాణమితి పూరకః, ప్రాణేఽపానమితి రేచకః, ప్రాణాపానగతీ రుద్ధ్వా...ప్రాణాన్ ప్రాణేషు జుహ్వతీతి కుమ్భకః, ప్రాణాయామపరేషు త్రిష్వప్యనుషజ్యతే నియతాహారా ఇతి. ౨౯

సర్వేఽప్యేతే యజ్ఞవిదో యజ్ఞక్షపితకల్మషాః॥ ౩౦
యజ్ఞశిష్టామృతభుజో యాన్తి బ్రహ్మ సనాతనమ్।

దైవయజ్ఞప్రభృతిప్రాణాయామపర్యన్తేషు కర్మయోగభేదేషు స్వసమీహితేషు ప్రవృత్తా ఏతే సర్వే * సహ యజ్ఞైః ప్రజాస్సృష్ట్వేత్యభిహితమహాయజ్ఞపూర్వకనిత్యనైమిత్తికకర్మరూపయజ్ఞవిదః తన్నిష్ఠాః తత ఏవ క్షపితకల్మషాః యజ్ఞశిష్టామృతేన శరీరధారణం కుర్వన్త ఏవ కర్మయోగే వ్యాపృతాః సనాతనం బ్రహ్మ యాన్తి. ౩౦

నాయం లోకోఽస్త్యయజ్ఞస్య కుతోఽన్యః కురుసత్తమ॥ ౩౧

అయజ్ఞస్య - మహాయజ్ఞాదిరూపనిత్యనైమిత్తికకర్మరహితస్య నాయం లోకః - న ప్రాకృతలోకః, ప్రాకృతలోకసంబన్ధిధర్మార్థకామాఖ్యః పురుషార్థో న సిధ్యతి, కుత ఇతోఽన్యో మోక్షాఖ్యః పురుషార్థః? పరమపురుషార్థతయా మోక్షస్య ప్రస్తుతత్వాత్తదితరపురుషార్థః అయం లోక ఇతి నిర్దిశ్యతే; స హి ప్రాకృతః. ౩౧

ఏవం బహువిధా యజ్ఞా వితతా బ్రహ్మణో ముఖే।
కర్మజాన్విద్ధి తాన్ సర్వానేవం జ్ఞాత్వా విమోక్ష్యసే॥ ౩౨

ఏవం హి బహుప్రకారాః కర్మయోగాః బ్రహ్మణో ముఖే వితతాః-ఆత్మయాథాత్మ్యావాప్తిసాధనతయా స్థితాః; తాన్ ఉక్తలక్షణానుక్తభేదాన్ కర్మయోగాన్ సర్వాన్ కర్మజాన్విద్ధి - అహరహరనుష్ఠీయమాననిత్యనైమిత్తికకర్మజాన్ విద్ధి. ఏవం జ్ఞాత్వా, యథోక్తప్రకారేణానుష్ఠాయ మోక్ష్యసే. ౩౨

అన్తర్గతజ్ఞానతయా కర్మణో జ్ఞానాకారత్వముక్తమ్, తత్రాన్తర్గతజ్ఞానే కర్మణి జ్ఞానాంశస్యైవ ప్రాధాన్యమాహ—

శ్రేయాన్ ద్రవ్యమయాద్యజ్ఞాత్ జ్ఞానయజ్ఞః పరన్తప।
సర్వం కర్మాఖిలం పార్థ జ్ఞానే పరిసమాప్యతే॥ ౩౩

ఉభయాకారే కర్మణి ద్రవ్యమయాదంశాత్ జ్ఞానమయోంఽశశ్శ్రేయాన్; సర్వస్య కర్మణ స్తదితరస్య చాఖిలస్యోపాదేయస్య జ్ఞానే పరిసమాప్తేః తదేవ సర్వైః సాధనైః ప్రాప్యభూతం జ్ఞానం కర్మాన్తర్గతత్వేనాభ్యస్యతే; తదేవ అభ్యస్యమానం క్రమేణ ప్రాప్యదశాం ప్రతిపద్యతే.

తద్విద్ధి ప్రణిపాతేన పరిప్రశ్నేన సేవయా।
ఉపదేక్ష్యన్తి తే జ్ఞానం జ్ఞానిన స్తత్త్వదర్శినః॥ ౩౪

తత్ – ఆత్మవిషయం జ్ఞానమ్, * అవినాశి తు తద్విద్ధీత్యారభ్య * ఏషా తేఽభిహితేత్యన్తేన మయోపదిష్టమ్. తదుక్తకర్మణి వర్తమాన స్త్వం విపాకానుగుణం కాలేకాలే ప్రణిపాతపరిప్రశ్నసేవాదిభిః విశదాకారం జ్ఞానిభ్యో విద్ధి; సాక్షాత్కృతాత్మస్వరూపాస్తు జ్ఞానినః ప్రణిపాతాదిభిస్సేవితాః జ్ఞానబుభుత్సయా పరితః పృచ్ఛత స్తవాశయమాలక్ష్య జ్ఞానముపదేక్ష్యన్తి. ౩౪

ఆత్మయాథాత్మ్యవిషయస్య జ్ఞానస్య సాక్షాత్కారరూపస్య లక్షణమాహ—

యజ్జ్ఞాత్వా న పునర్మోహమేవం యాస్యసి పాణ్డవ।
యేన భూతాన్యశేషేణ ద్రక్ష్యస్యాత్మన్యథో మయి॥ ౩౫

యత్ జ్ఞానం జ్ఞాత్వా పునరేవం దేహాద్యాత్మాభిమానరూపం తత్కృతం మమతాద్యాస్పదం చ మోహం న యాస్యసి, యేన చ దేవమనుష్యాద్యాకారేణానుసంహితాని సర్వాణి భూతాని స్వాత్మన్యేవ ద్రక్ష్యసి, యత స్తవాన్యేషాం చ భూతానాం ప్రకృతివియుక్తానాం జ్ఞానైకాకారతయా సామ్యమ్. ప్రకృతిసంసర్గదోషవినిర్ముక్తమాత్మస్వరూపం సర్వం సమమితి చ వక్ష్యతే * నిర్దోషం హి సమం బ్రహ్మ తస్మాద్బ్రహ్మణి తే స్థితా ఇతి. అథో మయి సర్వభూతాన్యశేషేణ ద్రక్ష్యసి, మత్స్వరూపసామ్యాత్ పరిశుద్ధస్య సర్వస్యాత్మవస్తునః. * ఇదం జ్ఞానముపాశ్రిత్య మమ సాధర్మ్యమాగతాః, ఇతి హి వక్ష్యతే; తథా * తదా విద్వాన్ పుణ్యపాపే విధూయ నిరఞ్జనః పరమం సామ్యముపైతీత్యేవమాదిషు నామరూపవినిర్ముక్తస్యాత్మవస్తునః పరస్వరూపసామ్యమవగమ్యతే; అతః ప్రకృతివినిర్ముక్తం సర్వమాత్మవస్తు పరస్పరం సమం సర్వేశ్వరేణ చ సమమ్. ౩౫

అపి చేదసి పాపేభ్యస్సర్వేభ్యః పాపకృత్తమః।
సర్వం జ్ఞానప్లవేనైవ వృజినం సన్తరిష్యసి॥ ౩౬

యద్యపి సర్వేభ్యః పాపేభ్యః పాపకృత్తమోఽసి, సర్వం పూర్వార్జితం వృజినరూపం సముద్రమాత్మవిషయజ్ఞానరూపప్లవేనైవ సన్తరిష్యసి. ౩౬

యథైధాంసి సమిద్ధోఽగ్నిర్భస్మసాత్కురుతేఽర్జున।
జ్ఞానాగ్నిస్సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుతే తథా॥ ౩౭

సమ్యక్ప్రవృద్ధోఽగ్నిరిన్ధనసఞ్చయమివాత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానరూపోఽగ్నిః జీవాత్మగతమనాదికాలప్రవృత్తానన్తకర్మసఞ్చయం భస్మీకరోతి. ౩౭

న హి జ్ఞానేన సదృశం పవిత్రమిహ విద్యతే।
తత్స్వయం యోగసంసిద్ధః కాలేనాత్మని విన్దతి॥ ౩౮

యస్మాదాత్మజ్ఞానేన సదృశం పవిత్రం - శుద్ధికరమిహ జగతి వస్త్వన్తరం న విద్యతే, తస్మాదాత్మజ్ఞానం సర్వపాపం నాశయతీత్యర్థః. తత్ - తథావిధం జ్ఞానం యథోపదేశమహరహరనుష్ఠీయమానజ్ఞానాకారకర్మయోగేన సంసిద్ధః కాలేన స్వాత్మని స్వయమేవ లభతే. ౩౮

తదేవ విస్పష్టమాహ—

శ్రద్ధావాన్ లభతే జ్ఞానం తత్పరస్సంయతేన్ద్రియః।
జ్ఞానం లబ్ధ్వా పరాం శాన్తిమచిరేణాధిగచ్ఛతి॥ ౩౯

ఏవముపదేశాత్ జ్ఞానం లబ్ధ్వా చోపదిష్టజ్ఞానవృద్ధౌ శ్రద్ధావాన్ తత్పరః - తత్రైవ నియతమనాః, తదితరవిషయాత్సంయతేన్ద్రియః, అచిరేణ కాలేనోక్తలక్షణవిపాకదశాపన్నం జ్ఞానం లభతే. తథావిధం జ్ఞానం లబ్ధ్వా పరాం శాన్తిమచిరేణాధిగచ్ఛతి-పరం నిర్వాణమాప్నోతి. ౩౯

అజ్ఞశ్చాశ్రద్దధానశ్చ సంశయాత్మా వినశ్యతి।
నాయం లోకోఽస్తి న పరో న సుఖం సంశయాత్మనః॥ ౪౦

అజ్ఞః - ఏవముపదేశలబ్ధజ్ఞానరహితః, ఉపదిష్టజ్ఞానవృద్ధ్యుపాయే చాశ్రద్దధానః - అత్వరమాణః, ఉపదిష్టే చ జ్ఞానే సంశయాత్మా - సంశయమనాః, వినశ్యతి - నష్టో భవతి. అస్మిన్నుపదిష్టే ఆత్మయాథాత్మ్యవిషయే జ్ఞానే సంశయాత్మనోఽయమపి ప్రాకృతో లోకో నాస్తి; న చ పరః; ధర్మార్థకామరూపపురుషార్థాశ్చ న సిద్ధ్యన్తి. కుతో మోక్ష ఇత్యర్థః. శాస్త్రీయకర్మసిద్ధిరూపత్వాత్సర్వేషాం పురుషార్థానామ్, శాస్త్రీయకర్మజన్యసిద్ధేశ్చ దేహాతిరిక్తాత్మనిశ్చయపూర్వకత్వాత్. అతస్సుఖలవభాగిత్వమాత్మని సంశయాత్మనో న సంభవతి. ౪౦

యోగసన్న్యస్తకర్మాణం జ్ఞానసంఛిన్నసంశయమ్।
ఆత్మవన్తం న కర్మాణి నిబధ్నన్తి ధనఞ్జయ॥ ౪౧

యథోపదిష్టయోగేన సంన్యస్తకర్మాణం - జ్ఞానాకారతాపన్నకర్మాణమ్, యథోపదిష్టేన చాత్మజ్ఞానేనాత్మని సంఛిన్నసంశయమ్, ఆత్మవన్తమ్ - మనస్వినమ్, ఉపదిష్టార్థే దృఢావస్థితమనసం, బన్ధహేతుభూతప్రాచీనానన్తకర్మాణి న నిబధ్నన్తి. ౪౧

తస్మాదజ్ఞానసంభూతం హృత్స్థం జ్ఞానాసినాత్మనః।
ఛిత్త్వైనం సంశయం యోగమాతిష్ఠోత్తిష్ఠ భారత॥ ౪౨

ఇతి శ్రీభగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే జ్ఞానయోగో నామ చతుర్థోఽధ్యాయః.

తస్మాదనాద్యజ్ఞానసంభూతం, హృత్స్థమాత్మవిషయం సంశయం మయోపదిష్టేనాత్మజ్ఞానాసినా ఛిత్త్వా మయోపదిష్టం కర్మయోగమాతిష్ఠ; తదర్థముత్తిష్ఠ భారతేతి. ౪౨

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీగీతాభాష్యే చతుర్థోఽధ్యాయః.

అథ పఞ్చమాధ్యాయః.

చతుర్థేఽధ్యాయే కర్మయోగస్య జ్ఞానాకారతాపూర్వకస్వరూపభేదో జ్ఞానాంశస్య చ ప్రాధాన్యముక్తమ్, జ్ఞానయోగాధికారిణోఽపి కర్మయోగస్యాన్తర్గతాత్మజ్ఞానత్వాదప్రమాదత్వాత్సుకరత్వాన్నిరపేక్షత్వాచ్చ జ్యాయస్త్వం తృతీయ ఏవోక్తమ్. ఇదానీం కర్మయోగస్యాత్మప్రాప్తిసాధనత్వే జ్ఞాననిష్ఠాయాశ్శైఘ్ర్యం కర్మయోగాన్తర్గతాకర్తృత్వానుసన్ధానప్రకారం చ ప్రతిపాద్య తన్మూలం జ్ఞానం చ విశోధ్యతే.

అర్జున ఉవాచ—

సన్న్యాసం కర్మణాం కృష్ణ పునర్యోగం చ శంససి।
యచ్ఛ్రేయ ఏతయోరేకం తన్మే బ్రూహి సునిశ్చితమ్॥ ౧

కర్మణాం సంన్యాసం-జ్ఞానయోగం పునః కర్మయోగం చ శంససి; ఏతదుక్తం భవతి-ద్వితీయేధ్యాయే ముముక్షోః ప్రథమం కర్మయోగ ఏవ కార్యః, కర్మయోగేన మృదితాన్తఃకరణకషాయస్య జ్ఞానయోగేనాత్మదర్శనం కార్యమితి ప్రతిపాద్య, పునస్తృతీయచతుర్థయోః జ్ఞానయోగాధికారదశాపన్నస్యాపి కర్మనిష్ఠైవ జ్యాయసీ, సైవ జ్ఞాననిష్ఠానిరపేక్షా ఆత్మప్రాప్తౌ సాధనమితి కర్మనిష్ఠాం ప్రశంససీతి. తత్రైతయోః జ్ఞానయోగకర్మయోగయోరాత్మప్రాప్తిసాధనభావే యదేకం సౌకర్యాచ్ఛైఘ్ర్యాచ్చ శ్రేయః-శ్రేష్ఠమితి సునిశ్చితం తన్మే బ్రూహి.

శ్రీ భగవానువాచ—

సంన్యాసః కర్మయోగశ్చ నిశ్శ్రేయసకరావుభౌ।
తయోస్తు కర్మసంన్యాసాత్ కర్మయోగో విశిష్యతే॥ ౨

సంన్యాసో - జ్ఞానయోగః, కర్మయోగశ్చ జ్ఞానయోగశక్తస్యాప్యుభౌ నిరపేక్షౌ నిశ్శ్రేయసకరౌ. * తయోస్తు కర్మసన్న్యాసాత్-జ్ఞానయోగాత్ కర్మయోగ ఏవ విశిష్యతే.

కుత ఇత్యత్రాహ—

జ్ఞేయస్స నిత్యసంన్యాసీ యో న ద్వేష్టి న కాఙ్క్షతి।
నిర్ద్వన్ద్వో హి మహాబాహో సుఖం బన్ధాత్ప్రముచ్యతే॥ ౩

యః కర్మయోగీ తదన్తర్గతాత్మానుభవతృప్తస్తద్వ్యతిరిక్తం కిమపి న కాఙ్క్షతి, తత ఏవ కిమపి న ద్వేష్టి, తత ఏవ ద్వన్ద్వసహశ్చ, స నిత్యసంన్యాసీ-నిత్యజ్ఞాననిష్ఠ ఇతి జ్ఞేయః. స హి సుకరకర్మయోగనిష్ఠతయా సుఖం బన్ధాత్ప్రముచ్యతే. 3

జ్ఞానయోగకర్మయోగయోరాత్మప్రాప్తిసాధనభావేఽన్యోన్యనైరపేక్ష్యమాహ—

సాఙ్ఖ్యయోగౌ పృథగ్బాలాః ప్రవదన్తి న పణ్డితాః।
ఏకమప్యాస్థితస్సమ్యగుభయోర్విన్దతే ఫలమ్॥ ౪

జ్ఞానయోగకర్మయోగౌ ఫలభేదాత్పృథగ్భూతౌ యే ప్రవదన్తి తే బాలాః-అనిష్పన్నజ్ఞానాః, నపణ్డితాః-అకృత్స్నవిదః. కర్మయోగో జ్ఞానయోగమేవ సాధయతి; జ్ఞానయోగ

స్త్వేక ఆత్మావలోకనం సాధయతీతి తయోః ఫలభేదేన పృథక్త్వం వదన్తో న పణ్డితా ఇత్యర్థః. ఉభయోరాత్మావలోకనైకఫలయోరేకఫలత్వేన ఏకమప్యాస్థితస్తదేవ ఫలం లభతే. ౪

ఏతదేవ వివృణోతి—

యత్సాఙ్ఖ్యైః ప్రాప్యతే స్థానం తద్యోగైరపి గమ్యతే।
ఏకం సాఙ్ఖ్యం చ యోగం చ యః పశ్యతి స పశ్యతి॥ ౫

సాఙ్ఖ్యైః-జ్ఞాననిష్ఠైః, యదాత్మావలోకనరూపం ఫలం ప్రాప్యతే, తదేవ కర్మయోగనిష్ఠైరపి ప్రాప్యతే. ఏవమేకఫలత్వేనైకం వైకల్పికం సాఙ్ఖ్యం యోగం చ యః పశ్యతి, స పశ్యతి-స ఏవ పణ్డిత ఇత్యర్థః. ౫

ఇయాన్ విశేష ఇత్యాహ—

సంన్యాసస్తు మహాబాహో దుఃఖమాప్తుమయోగతః।
యోగయుక్తో మునిర్బ్రహ్మ న చిరేణాధిగచ్ఛతి॥ ౬

సంన్యాసః-జ్ఞానయోగస్తు అయోగతః-కర్మయోగాదృతే ప్రాప్తుమశక్యః. యోగయుక్తః-కర్మయోగయుక్తః స్వయమేవ మునిః-ఆత్మమననశీలః సుఖేన కర్మయోగం సాధయిత్వా నచిరేణ-అల్పేనైవ కాలేన బ్రహ్మాధిగచ్ఛతి-ఆత్మానం ప్రాప్నోతి. జ్ఞానయోగయుక్తస్తు మహతా దుఃఖేన జ్ఞానయోగం సాధయతి; దుఃఖసాధ్యత్వాదాత్మానం చిరేణ ప్రాప్నోతీత్యర్థః.

యోగయుక్తో విశుద్ధాత్మా విజితాత్మా జితేన్ద్రియః।
సర్వభూతాత్మభూతాత్మా కుర్వన్నపి న లిప్యతే॥ ౭

కర్మయోగయుక్తస్తు శాస్త్రీయే పరమపురుషారాధనరూపే విశుద్ధే కర్మణి వర్తమానః తేన విశుద్ధమనాః విజితాత్మా-స్వాభ్యస్తే కర్మణి వ్యాపృతమనస్త్వేన సుఖేన విజితమనాః, తత ఏవ జితేన్ద్రియః, కర్తురాత్మనో యాథాత్మ్యానుసన్ధాననిష్ఠతయా సర్వభూతాత్మభూతాత్మా-సర్వేషాం దేవాదిభూతానామాత్మభూత ఆత్మా యస్యాసౌ సర్వభూతాత్మభూతాత్మా; ఆత్మయాథాత్మ్యమనుసన్దధానస్య హి దేవాదీనాం స్వస్య చైకాకార ఆత్మా; దేవాదిభేదానాం ప్రకృతిపరిణామవిశేషరూపతయా ఆత్మాకారత్వాసంభవాత్. ప్రకృతివియుక్తస్సర్వత్ర దేవాదిదేహేషు జ్ఞానైకాకారతయా సమానాకార ఇతి, * నిర్దోషం హి సమం బ్రహ్మేత్యనన్తరమేవ వక్ష్యతే. స ఏవంభూతః కర్మ కుర్వన్నపి అనాత్మన్యాత్మాభిమానేన న లిప్యతే-న సంబధ్యతే. అతోఽచిరేణాత్మానం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౭

యతస్సౌకర్యాచ్ఛైఘ్ర్యాచ్చ కర్మయోగ ఏవ శ్రేయాన్ అతస్తదపేక్షితం శృణు—

నైవ కిఞ్చిత్కరోమీతి యుక్తో మన్యేత తత్త్వవిత్।
పశ్యంఛృణ్వన్ స్పృశన్ జిఘ్రన్నశ్నన్ గచ్ఛన్ స్వపంఛ్వసన్॥ ౮

ప్రలపన్ విసృజన్ గృహ్ణన్నున్మిషన్నిమిషన్నపి।
ఇన్ద్రియాణీన్ద్రియార్థేషు వర్తన్త ఇతి ధారయన్॥ ౯

ఏవమాత్మతత్త్వవిత్ శ్రోత్రాదీని జ్ఞానేన్ద్రియాణి, వాగాదీని చ కర్మేన్ద్రియాణి ప్రాణాశ్చ స్వవిషయేషు వర్తన్త ఇతి ధారయన్-అనుసన్దధానో నాహం కిఞ్చిత్కరోమీతి మన్యేత; జ్ఞానైకస్వభావస్య మమ కర్మమూలేన్ద్రియప్రాణసంబన్ధకృతమీదృశం కర్తృత్వం న స్వరూపప్రయుక్తమితి మన్యేతేత్యర్థః. ౯

బ్రహ్మణ్యాధాయ కర్మాణి సఙ్గం త్యక్త్వా కరోతి యః।
లిప్యతే న స పాపేన పద్మపత్రమివామ్భసా॥ ౧౦

బ్రహ్మశబ్దేన ప్రకృతిరిహోచ్యతే. * మమ యోనిర్మహద్బ్రహ్మేతి హి వక్ష్యతే. ఇన్ద్రియాణాం ప్రకృతిపరిణామవిశేషరూపత్వేన ఇన్ద్రియాకారేణావస్థితాయాం ప్రకృతౌ *పశ్యంచ్ఛృణ్వన్నిత్యాద్యుక్తప్రకారేణ కర్మాణ్యాధాయ ఫలసఙ్గం త్యక్త్వా నైవ కిఞ్చిత్కరోమీతి యః కర్మాణి కరోతి, సః ప్రకృతిసంసృష్టతయా వర్తమానోఽపి ప్రకృత్యాత్మాభిమానరూపేణ బన్ధహేతునా పాపేన న లిప్యతే. పద్మపత్రమివామ్భసా-యథా పద్మపత్రమమ్భసా సంసృష్టమపి న లిప్యతే తథా న లిప్యత ఇత్యర్థః. ౧౦

కాయేన మనసా బుద్ధ్యా కేవలైరిన్ద్రియైరపి।
యోగినః కర్మ కుర్వన్తి సఙ్గం త్యక్త్వాఽఽత్మశుద్ధయే॥ ౧౧

కాయమనోబుద్ధీన్ద్రియసాధ్యం కర్మ స్వర్గాదిఫలసఙ్గం త్యక్త్వా యోగిన ఆత్మవిశుద్ధయే కుర్వన్తి-ఆత్మగతప్రాచీనకర్మబన్ధవినాశాయ కుర్వన్తీత్యర్థః. ౧౧

యుక్తః కర్మఫలం త్యక్త్వా శాన్తిమాప్నోతి నైష్ఠికీమ్।
అయుక్తః కామకారేణ ఫలే సక్తో నిబధ్యతే॥ ౧౨

యుక్తః-ఆత్మవ్యతిరిక్తఫలేష్వచపలః, ఆత్మైకప్రవణః, కర్మఫలం త్యక్త్వా - కేవలమాత్మశుద్ధయే కర్మానుష్ఠాయ, నైష్ఠికీం శాన్తిమాప్నోతి-స్థిరామాత్మానుభవరూపాం నిర్వృతిమాప్నోతి. అయుక్తః, ఆత్మవ్యతిరిక్తఫలేషు చపలః ఆత్మావలోకనవిముఖః కామకారేణ ఫలే సక్తః కర్మాణి కుర్వన్ నిత్యం కర్మభిర్బధ్యతే-నిత్యసంసారీ భవతి. అతః ఫలసఙ్గరహిత ఇన్ద్రియాకారేణ పరిణతాయాం ప్రకృతౌ కర్మాణి సంన్యస్య ఆత్మనో బన్ధమోచనాయైవ కర్మాణి కుర్వీతేత్యుక్తం భవతి. ౧౨

అథ దేహాకారేణ పరిణతాయాం ప్రకృతౌ కర్తృత్వసంన్యాస ఉచ్యతే—

సర్వకర్మాణి మనసా సంన్యస్యాస్తే సుఖం వశీ।
సవద్వారే పురే దేహీ నైవ కుర్వన్న కారయన్॥ ౧౩

ఆత్మనః ప్రాచీనకర్మమూలదేహసంబన్ధప్రయుక్తమిదం కర్మణాం కర్తృత్వం న స్వరూపప్రయుక్తమితి వివేకవిషయేణ మనసా సర్వాణి కర్మాణి నవద్వారే పురే సంన్యస్య దేహీ స్వయం వశీ దేహాధిష్ఠానప్రయత్నమకుర్వన్ దేహం చ నైవ కారయన్ సుఖమాస్తే.

సాక్షాదాత్మనస్స్వాభావికం రూపమాహ—

న కర్తృత్వం న కర్మాణి లోకస్య సృజతి ప్రభుః।
న కర్మఫలసంయోగం స్వభావస్తు ప్రవర్తతే॥ ౧౪

అస్య దేవతిర్యఙ్మనుష్యస్థావరాత్మనా ప్రకృతిసంసర్గేణ వర్తమానస్య లోకస్య దేవాద్యసాధారణం కర్తృత్వం తత్తదసాధారణాని కర్మాణి తత్తత్కర్మజన్యదేవాదిఫలసంయోగం చ అయం ప్రభుః-అకర్మవశ్యః, స్వాభావికస్వరూపేణావస్థిత ఆత్మా న సృజతి-నోత్పాదయతి. కస్తర్హి? స్వభావస్తు ప్రవర్తతే; స్వభావః-ప్రకృతివాసనా; అనాదికాలప్రవృత్తపూర్వపూర్వకర్మజనితదేవాద్యాకారప్రకృతిసంసర్గకృతతత్తదాత్మాభిమానజనితవాసనాకృతమీదృశం కర్తృత్వాదికం సర్వమ్, న స్వరూపప్రయుక్తమిత్యర్థః. ౧౪

నాదత్తే కస్యచిత్పాపం న చైవ సుకృతం విభుః।
అజ్ఞానేనావృతం జ్ఞానం తేన ముహ్యన్తి జన్తవః॥ ౧౫

కస్యచిత్-స్వసంబన్ధితయాఽభిమతస్య పుత్రాదేః పాపం-దుఃఖం నాదత్తే-నాపనుదతి; కస్యచిత్-ప్రతికూలతయాఽభిమతస్య, సుకృతం-సుఖం చ, నాదత్తే-నాపనుదతి. యతోఽయం విభుః న క్వాచిత్కః, న దేవాదిదేహాద్యసాధారణదేశః; అతఏవ న కస్యచిత్సంబన్ధీ న కస్యచిత్ప్రతికూలశ్చ. సర్వమిదం వాసనాకృతమ్. ఏవంస్వభావస్య కథమియం విపరీతవాసనోత్పద్యతే? అజ్ఞానేనావృతం జ్ఞానం-జ్ఞానవిరోధినా పూర్వపూర్వకర్మణా స్వఫలానుభవయోగ్యత్వాయ అస్య జ్ఞానమావృతం-సఙ్కుచితమ్; తేన జ్ఞానావరణరూపేణ కర్మణా దేవాదిదేహసంయోగస్తత్తదాత్మాభిమానరూపమోహశ్చ జాయతే. తతశ్చ తథావిధాత్మాభిమానవాసనా, తదుచితకర్మవాసనా చ; వాసనాతో విపరీతాత్మాభిమానః, కర్మారమ్భశ్చోపపద్యతే. ౧౫

* సర్వం జ్ఞానప్లవేనైవ వృజినం సంతరిష్యసి * జ్ఞానాగ్నిస్సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుతే తథా * న హి జ్ఞానేన సదృశం పవిత్రమితి పూర్వోక్తం స్వకాలే సంగమయతి—

జ్ఞానేన తు తదజ్ఞానం యేషాం నాశితమాత్మనః।
తేషామాదిత్యవజ్జ్ఞానం ప్రకాశయతి తత్పరమ్॥ ౧౬

ఏవం వర్తమానేషు సర్వేష్వాత్మసు యేషామాత్మనాముక్తలక్షణేనాత్మయాథాత్మ్యోపదేశజనితేన ఆత్మవిషయేణ అహరహరభ్యాసాధేయాతిశయేన నిరతిశయపవిత్రేణ జ్ఞానేన తత్ జ్ఞానావరణమనాదికాలప్రవృత్తానన్తకర్మసంచయరూపమజ్ఞానం నాశితమ్; తేషాం తత్-స్వాభావికం పరం జ్ఞానమపరిమితమసఙ్కుచితమాదిత్యవత్ సర్వం యథావస్థితం ప్రకాశయతి. తేషామితి వినష్టాజ్ఞానానాం బహుత్వాభిధానాదాత్మస్వరూపబహుత్వం, * న త్వేవాహం జాతు నాసమిత్యుపక్రమావగతమత్ర స్పష్టతరముక్తమ్. న చేదం బహుత్వముపాధికృతం, వినష్టాజ్ఞానానాముపాధిగన్ధాభావాత్. * తేషామాదిత్యవత్ జ్ఞానమితి వ్యతిరేకనిర్దేశాత్ జ్ఞానస్య స్వరూపానుబన్ధిధర్మత్వముక్తమ్. ఆదిత్యదృష్టాన్తేన చ జ్ఞాతృజ్ఞానయోః ప్రభాప్రభావతోరివావస్థానం చ. తత ఏవ సంసారదశాయాం జ్ఞానస్య కర్మణా సఙ్కోచో మోక్షదశాయాం వికాసశ్చోపపన్నః. ౧౬

తద్బుద్ధయ స్తదాత్మాన స్తన్నిష్ఠా స్తత్పరాయణాః।
గచ్ఛ న్త్యపునరావృ త్తిం జ్ఞాననిర్ధూతకల్మషాః॥ ౧౭

తద్బుద్ధయః – తథావిధాత్మదర్శనాధ్యవసాయాః, తదాత్మానః – తద్విషయమనసః, తన్నిష్ఠాః – తదభ్యాసనిరతాః, తత్పరాయణాః – తదేవ పరమప్రయోజనమితి మన్వానాః. ఏవ మభ్యస్యమానేన జ్ఞానేన నిర్ధూతప్రాచీనకల్మషాః తథావిధమాత్మానమపునరావృ త్తిం గచ్ఛ న్తి. యదవస్థాదాత్మనః పునరావృ త్తిర్నవిద్యతే, స ఆత్మా అపునరావృ త్తిః; స్వేన రూపేణావస్థిత మాత్మానం గచ్ఛ న్తీత్యర్థః. ౧౭

విద్యావినయసంపన్నే బ్రాహ్మణే గవి హ స్తిని।
శుని చైవ శ్వపాకే చ పణ్డితాస్సమదర్శినః॥ ౧౮

విద్యావినయసంపన్నే, కేవలబ్రాహ్మణే, గోహ స్తిశ్వశ్వపచాదిష్వత్య న్తవిషమా కారతయా ప్రతీయమానేష్వాత్మసు పణ్డితాః – ఆత్మయాథాత్మ్యవిదః జ్ఞానైకాకారతయా సర్వత్ర సమదర్శినః. విషమాకారస్తు ప్రకృతేః, నాత్మనః. ఆత్మా తు సర్వత్ర జ్ఞానైకాకార తయా సమ ఇతి పశ్య న్తీత్యర్థః. ౧౮

ఇహైవ తైర్జితస్సర్గో యేషాం సామ్యే స్థితం మనః।
నిర్దోషం హి సమం బ్రహ్మ తస్మాద్బ్రహ్మణి తే స్థితాః॥ ౧౯

ఇహైవ – సాధనానుష్ఠానదశాయామేవ, తైస్సర్గో జితః – సంసారో జితః, యేషా ముక్తరీత్యా సర్వేష్వాత్మసు సామ్యే స్థితం మనః. నిర్దోషం హి సమం బ్రహ్మ – ప్రకృతిసంసర్గ దోషవియు క్తతయా సమమాత్మవస్తు హి బ్రహ్మ. ఆత్మసామ్యే స్థితాశ్చేద్బ్రహ్మణి స్థితా ఏవ తే. బ్రహ్మణి స్థితిరేవ హి సంసారజయః; ఆత్మసు జ్ఞానైకాకారతయా సామ్యమేవానుసన్దధానా ముక్తా ఏవేత్యర్థః. ౧౯

యేన ప్రకారేణావస్థితస్య కర్మయోగినస్సమదర్శనరూపో జ్ఞానవిపాకో భవతి తం ప్రకారముపదిశతి—

న ప్రహృష్యేత్ప్రియం ప్రాప్య నోద్విజేత్ప్రాప్య చాప్రియమ్।
స్థిరబుద్ధిరసంమూఢో బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మణి స్థితః॥ ౨౦

యాదృశదేహస్థస్య యదవస్థస్య ప్రాచీనకర్మవాసనయా యత్ప్రియం భవతి, యచ్చా ప్రియం, తదుభయం ప్రాప్య హర్షోద్వేగౌ న కుర్యాత్. కథమ్? స్థిరబుద్ధిః – స్థిరే ఆత్మని బుద్ధి ర్యస్య సః స్థిరబుద్ధిః, అసంమూఢః – అస్థిరేణ శరీరేణ స్థిరమాత్మాన మేకీకృత్య మోహః – సం మోహః తద్రహితః; తచ్చ కథమ్? బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మణి స్థితః – ఉపదేశేన బ్రహ్మవిత్సన్ తస్మిన్ బ్రహ్మణ్యభ్యాసయుక్తః. ఏతదుక్తం భవతి – తత్త్వవిదాముపదేశేన ఆత్మయాథా త్మ్యవిద్భూత్వా తత్రైవ యతమానో దేహాత్మాభిమానం పరిత్యజ్య స్థిరరూపాత్మావలోకనప్రియా నుభవే వ్యవ(సి)స్థితః అస్థిరే ప్రాకృతే ప్రియాప్రియే ప్రాప్య హర్షోద్వేగౌ న కుర్యాదితి. ౨౦.

బాహ్యస్పర్శేష్వసక్తాత్మా విన్దత్యాత్మని యత్సుఖమ్।
స బ్రహ్మయోగయుక్తాత్మా సుఖమక్షయ్యమశ్నుతే॥ ౨౧

ఏవముక్తేన ప్రకారేణ బాహ్యస్పర్శేషు - ఆత్మవ్యతిరిక్తవిషయానుభవేషు, అసక్తాత్మా - అసక్తమనాః అన్తరాత్మన్యేవ యస్సుఖం విన్దతి - లభతే, స ప్రకృత్యభ్యాసం విహాయ బ్రహ్మయోగయుక్తాత్మా - బ్రహ్మాభ్యాసయుక్తమనాః బ్రహ్మానుభవరూప మక్షయం సుఖం ప్రాప్నోతి. ౨౧

ప్రాకృతస్య భోగస్య సుత్యజతామాహ—

యే హి సంస్పర్శజా భోగా దుఃఖయోనయ ఏవ తే।
ఆద్యన్తవన్తః కౌన్తేయ న తేషు రమతే బుధః॥ ౨౨

విషయేన్ద్రియస్పర్శజా యే భోగాః దుఃఖయోనయస్తే - దుఃఖోదర్కాః. ఆద్యన్తవన్తః - అల్పకాలవర్తినో హ్యుపలభ్యన్తే. న తేషు తద్యాథాత్మ్యవిద్రమతే. ౨౨

శక్నోతీహైవ యస్సోఢుం ప్రాక్ఛరీరవిమోక్షణాత్।
కామక్రోధోద్భవం వేగం స యుక్తస్స సుఖీ నరః॥ ౨౩

శరీరమోక్షణాత్ ప్రాగిహైవ - సాధనానుష్ఠానదశాయామేవ ఆత్మానుభవప్రీత్యా కామక్రోధోద్భవం వేగం సోఢుం - నిరోద్ధుం యశ్శక్నోతి, స యుక్తః-ఆత్మానుభవాయార్హః; స ఏవ శరీరవిమోక్షోత్తరకాలమాత్మానుభవైకసుఖస్సంపత్స్యతే. ౨౩

యోఽన్తస్సుఖోఽన్తరారామస్తథాఽన్తర్జ్యోతిరేవ యః।
స యోగీ బ్రహ్మనిర్వాణం బ్రహ్మభూతోఽధిగచ్ఛతి॥ ౨౪

యో బాహ్యవిషయానుభవం సర్వం విహాయ అన్తస్సుఖః - ఆత్మానుభవైకసుఖః, అన్తరారామః - ఆత్మైకోద్యానః, స్వగుణైరాత్మైవ సుఖవర్ధకో యస్య స తథోక్తః, తథాఽన్తర్జ్యోతిః - ఆత్మైకజ్ఞానో యో వర్తతే, స బ్రహ్మభూతో యోగీ, బ్రహ్మనిర్వాణమ్ - ఆత్మానుభవసుఖం ప్రాప్నోతి. ౨౪

లభన్తే బ్రహ్మనిర్వాణమృషయః క్షీణకల్మషాః।
ఛిన్నద్వైధా యతాత్మానస్సర్వభూతహితే రతాః॥ ౨౫

ఛిన్నద్వైధాః - శీతోష్ణాదిద్వన్ద్వైర్విముక్తాః, యతాత్మానః - ఆత్మన్యేవ నియమితమనసః, సర్వభూతహితే రతాః-ఆత్మవత్సర్వేషాం భూతానాం హితేష్వేవ నిరతాః, ఋషయః - ద్రష్టారః ఆత్మావలోకనపరాః, య ఏవంభూతాస్తే క్షీణాశేషాత్మప్రాప్తివిరోధికల్మషాః బ్రహ్మనిర్వాణం లభన్తే. ౨౫.

ఉక్తలక్షణానాం బ్రహ్మత్యన్తసులభమిత్యాహ—

కామక్రోధవియుక్తానాం యతీనాం యతచేతసామ్।
అభితో బ్రహ్మనిర్వాణం వర్తతే విజితాత్మనామ్॥ ౨౬

కామక్రోధవియుక్తానాం యతీనాం - యతనశీలానాం, యతచేతసాం - నియమితమనసాం, విజితాత్మనాం - విజితమనసాం బ్రహ్మనిర్వాణమభితో వర్తతే, ఏవంభూతానాం హస్తస్థం బ్రహ్మ నిర్వాణమిత్యర్థః. ౨౬

ఉక్తం కర్మయోగం స్వలక్ష్యభూతయోగశిరస్కముపసంహరతి—

స్పర్శాన్ కృత్వా బహిర్బాహ్యాంశ్చక్షుశ్చైవాన్తరే భ్రువోః।
ప్రాణాపానౌ సమౌ కృత్వా నాసాభ్యన్తరచారిణౌ ॥ ౨౭ ॥

యతేన్ద్రియమనోబుద్ధిర్మునిర్మోక్షపరాయణః।
విగతేచ్ఛాభయక్రోధో యస్సదా ముక్త ఏవ సః ॥ ౨౮ ॥

బాహ్యాన్ విషయస్పర్శాన్ బహిః కృత్వా - బాహ్యేన్ద్రియవ్యాపారం సర్వముపసంహృత్య యోగయోగ్యాసనే ఋజుకాయ ఉపవిశ్య చక్షుషీ భ్రువోరన్తరే-నాసాగ్రే విన్యస్య నాసాభ్యన్తరచారిణౌ ప్రాణాపానౌ సమౌ కృత్వా - ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసౌ సమగతీ కృత్వా, ఆత్మావలోకనాదన్యత్ర ప్రవృత్త్యనర్హేన్ద్రియమనోబుద్ధిః, తత ఏవ విగతేచ్ఛాభయక్రోధః, మోక్షపరాయణః - మోక్షైకప్రయోజనః, మునిః - ఆత్మావలోకనశీలః, యస్సదా ముక్త ఏవ సః - సాధ్యదశాయామివ సాధనదశాయామపి ముక్త ఏవ స ఇత్యర్థః. ౨౭-౨౮

ఉక్తస్య నిత్యనైమిత్తికకర్మేతికర్తవ్యతాకస్య కర్మయోగస్య యోగశిరస్కస్య సుశకతామాహ—

భోక్తారం యజ్ఞతపసాం సర్వలోకమహేశ్వరమ్।
సుహృదం సర్వభూతానాం జ్ఞాత్వా మాం శాన్తిమృచ్ఛతి ॥ ౨౯ ॥

ఇతి శ్రీభగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే కర్మసంన్యాసయోగో నామ పఞ్చమోఽధ్యాయః.

యజ్ఞతపసాం భోక్తారం సర్వలోకమహేశ్వరం సర్వభూతానాం సుహృదం మాం జ్ఞాత్వా శాన్తిమృచ్ఛతి-కర్మయోగకరణ ఏవ సుఖమృచ్ఛతి. సర్వలోకమహేశ్వరం-సర్వేషాం లోకేశ్వరాణామపీశ్వరమ్, * తమీశ్వరాణాం పరమం మహేశ్వరమితి హి శ్రూయతే. మాం సర్వలోకమహేశ్వరమ్ సర్వసుహృదం జ్ఞాత్వా మదారాధనరూపః కర్మయోగ ఇతి సుఖేన తత్ర ప్రవర్తత ఇత్యర్థః; సుహృద ఆరాధనాయ హి సర్వే ప్రయతన్తే. ౨౯

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీగీతాభాష్యే పఞ్చమోఽధ్యాయః.

అథ షష్ఠాధ్యాయః.

శ్రీభగవానువాచ—

అనాశ్రితః కర్మఫలం కార్యం కర్మ కరోతి యః।
స సంన్యాసీ చ యోగీ చ న నిరగ్నిర్నచాక్రియః ॥ ౧ ॥

ఉక్తః కర్మయోగస్సపరికరః; ఇదానీం జ్ఞానయోగకర్మయోగసాధ్యాత్మావలోకనరూపయోగాభ్యాసవిధిరుచ్యతే. తత్ర కర్మయోగస్య నిరపేక్షయోగసాధనత్వం ద్రఢయితుం జ్ఞానాకారః కర్మయోగో యోగశిరస్కోఽనూద్యతే. కర్మఫలం-స్వర్గాదికమ్ అనాశ్రితః, కార్యం-కర్మానుష్ఠానమేవ కార్యమ్, సర్వాత్మనాఽస్మత్సుహృద్భూతపరమపురుషారాధనరూపతయా కర్మైవ మమ

ప్రయోజనం న తత్సాధ్యం కిఞ్చిదితి యః కర్మ కరోతి, స సంన్యాసీ చ - జ్ఞానయోగనిష్ఠశ్చ, యోగీ చ - కర్మయోగనిష్ఠశ్చ; ఆత్మావలోకనరూపయోగసాధనభూతోభయనిష్ఠ ఇత్యర్థః. న నిరగ్నిర్నచాక్రియః-న చ చోదితయజ్ఞాదికర్మస్వప్రవృత్తః, నచ కేవలజ్ఞాననిష్ఠః; తస్య హి జ్ఞాననిష్ఠైవ, కర్మయోగనిష్ఠస్య తూభయమస్తీత్యభిప్రాయః. ౧

ఉక్తలక్షణకర్మయోగే జ్ఞానమప్యస్తీత్యాహ—

యం సంన్యాస ఇతి ప్రాహుః యోగం తం విద్ధి పాణ్డవ।
న హ్యసంన్యస్తసంకల్పో యోగీ భవతి కశ్చన ॥ ౨ ॥

యం సంన్యాస ఇతి-జ్ఞానయోగ ఇతి, ఆత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానమితి ప్రాహుః తం కర్మయోగమేవ విద్ధి. తదుపపాదయతి నహ్యసంన్యస్తసంకల్పో యోగీ భవతి కశ్చనేతి. ఆత్మయాథాత్మ్యానుసన్ధానేన అనాత్మని ప్రకృతావాత్మసంకల్పః సంన్యస్తః-పరిత్యక్తో యేన స సంన్యస్తసంకల్పః, అనేవంభూతః అసంన్యస్తసంకల్పః. నహ్యుక్తేషు కర్మయోగిష్వనేవంభూతః కశ్చన కర్మయోగీ భవతి. * యస్య సర్వే సమారమ్భాః కామసంకల్పవర్జితా ఇతి హ్యుక్తమ్. ౨

కర్మయోగ ఏవాప్రమాదేన యోగం సాధయతీత్యాహ—

ఆరురుక్షోర్మునేర్యోగం కర్మ కారణముచ్యతే।
యోగారూఢస్య తస్యైవ శమః కారణముచ్యతే ॥ ౩ ॥

యోగమ్ - ఆత్మావలోకనం ప్రాప్తుమిచ్ఛోర్ముముక్షోః కర్మయోగ ఏవ కారణముచ్యతే. తస్యైవ యోగారూఢస్య - ప్రతిష్ఠితయోగస్యైవ, శమః - కర్మనివృత్తిః కారణముచ్యతే. యావదాత్మావలోకనరూపమోక్షావాప్తి కర్మ కార్యమిత్యర్థః. 3

కదా ప్రతిష్ఠితయోగో భవతీత్యత్రాహ—

యదా హి నేన్ద్రియార్థేషు న కర్మస్వనుషజ్జతే।
సర్వసంకల్పసన్న్యాసీ యోగారూఢస్తదోచ్యతే ॥ ౪ ॥

యదాఽయం యోగీ స్వాత్మైకానుభవస్వభావతయా ఇన్ద్రియార్థేషు - ఆత్మవ్యతిరిక్తప్రాకృతవిషయేషు తత్సంబన్ధిషు చ కర్మసు నానుషజ్జతే - న సజ్జమర్హతి, తదాహి సర్వసంకల్పసంన్యాసీ యోగారూఢ ఇత్యుచ్యతే. తస్మాదారురుక్షోః విషయానుభవార్హతయా తదననుషఙ్గాభ్యాసరూపః కర్మయోగ ఏవ యోగనిష్పత్తికారణమ్. అతో విషయాననుషఙ్గాభ్యాసరూపం కర్మయోగమేవారురుక్షుః కుర్యాత్. ౪

తదేవాహ—

ఉద్ధరేదాత్మనాఽఽత్మానం నాత్మానమవసాదయేత్।
ఆత్మైవ హ్యాత్మనో బన్ధురాత్మైవ రిపురాత్మనః ॥ ౫ ॥

ఆత్మనా-మనసా, విషయాననుషక్తేన మనసా ఆత్మానముద్ధరేత్. తద్విపరీతేన మనసా ఆత్మానం నావసాదయేత్. ఆత్మైవ-మన ఏవ హ్యాత్మనో బన్ధుః; తదేవాత్మనో రిపుః. ౫

బన్ధురాత్మాఽఽత్మనస్తస్య యేనాత్మైవాత్మనా జితః ।
అనాత్మనస్తు శత్రుత్వే వర్తేతాత్మైవ శత్రువత్ ॥ ౬ ॥

యేన పురుషేణ స్వేనైవ స్వమనో విషయేభ్యో జితం తన్మనస్తస్య బన్ధుః. అనాత్మనః-అజితమనసః, స్వకీయమేవ మనః స్వస్య శత్రువత్ - శత్రుత్వే, వర్తేత-స్వనిశ్శ్రేయసవిపరీతే వర్తేతేత్యర్థః. యథోక్తం భగవతా పరాశరేణాపి - * మన ఏవ మనుష్యాణాం కారణం బన్ధమోక్షయోః । బన్ధాయ విషయాసఙ్గి ముక్త్యై నిర్విషయం మనః ఇతి. ౬

యోగారమ్భయోగ్యాఽవస్థోచ్యతే—

జితాత్మనః ప్రశాన్తస్య పరమాత్మా సమాహితః ।
శీతోష్ణసుఖదుఃఖేషు తథా మానావమానయోః ॥ ౭ ॥

శీతోష్ణసుఖదుఃఖేషు మానావమానయోశ్చ జితాత్మనః - జితమనసః, వికారరహితమనసః, ప్రశాన్తస్య మనసి పరమాత్మా సమాహితః-సమ్యగాహితః, స్వరూపేణావస్థితః ప్రత్యగాత్మాఽత్ర పరమాత్మేత్యుచ్యతే, తస్యైవ ప్రకృతత్వాత్ ; తస్యాపి పూర్వాపూర్వావస్థాపేక్షయా పరమాత్మత్వాత్. ఆత్మా పరం సమాహిత ఇతి వాఽన్వయః. ౭

జ్ఞానవిజ్ఞానతృప్తాత్మా కూటస్థో విజితేన్ద్రియః ।
యుక్త ఇత్యుచ్యతే యోగీ సమలోష్టాశ్మకాఞ్చనః ॥ ౮ ॥

జ్ఞానవిజ్ఞానతృప్తాత్మా-ఆత్మస్వరూపవిషయేణ జ్ఞానేన తస్య చ ప్రకృతివిసజాతీయాకారవిషయేణ విజ్ఞానేన చ తృప్తమనాః, కూటస్థః-దేవాద్యవస్థాస్వనువర్తమానసర్వసాధారణజ్ఞానైకాకారాత్మని స్థితః, తత ఏవ విజితేన్ద్రియః, సమలోష్టాశ్మకాఞ్చనః-ప్రకృతివివిక్తస్వరూపనిష్ఠతయా ప్రాకృతవస్తువిశేషేషు భోగ్యత్వాభావాల్లోష్టాశ్మకాఞ్చనేషు సమప్రయోజనో యః కర్మయోగీ స యుక్త ఇత్యుచ్యతే - ఆత్మావలోకనరూపయోగాభ్యాసార్హ ఇత్యుచ్యతే. ౮

తథాచ—

సుహృన్మిత్రార్యుదాసీనమధ్యస్థద్వేష్యబన్ధుషు ।
సాధుష్వపి చ పాపేషు సమబుద్ధిర్విశిష్యతే ॥ ౯ ॥

వయోవిశేషానఙ్గీకారేణ స్వహితైషిణస్సుహృదః; సవయసో హితైషిణో మిత్రాణి; అరయో నిమిత్తతోఽనర్థేచ్ఛవః, ఉభయహేత్వభావాత్ ఉభయరహితా ఉదాసీనాః; జన్మత ఏవోభయరహితా మధ్యస్థాః; జన్మత ఏవానిష్టేచ్ఛవో ద్వేష్యాః; జన్మత ఏవ హితైషిణో బన్ధవః; సాధవో ధర్మశీలాః; పాపాః పాపశీలాః; ఆత్మైకప్రయోజనతయా సుహృన్మిత్రాదిభిః ప్రయోజనాభావాద్విరోధాభావాచ్చ తేషు సమబుద్ధిర్యోగాభ్యాసార్హత్వే విశిష్యతే. ౯

యోగీ యుఞ్జీత సతతమాత్మానం రహసి స్థితః ।
ఏకాకీ యతచిత్తాత్మా నిరాశీరపరిగ్రహః ॥ ౧౦ ॥

యోగీ - ఉక్తప్రకారకర్మయోగనిష్ఠః, సతతమ్ - అహరహర్యోగకాలే, ఆత్మానం యుఞ్జీత - ఆత్మానం యుక్తం కుర్వీత; స్వదర్శననిష్ఠం కుర్వీతేత్యర్థః. రహసి-జనవర్జితే నిశ్శబ్దే దేశే స్థితః; ఏకాకీ-తత్రాపి న సద్వితీయః; యతచిత్తాత్మా-యతచిత్తమనస్కః; నిరాశీః - ఆత్మవ్యతిరిక్తే కృత్స్నే వస్తుని నిరపేక్షః; అపరిగ్రహః-తద్వ్యతిరిక్తే కస్మింశ్చిదపి మమతారహితః. ౧౦

శుచౌ దేశే ప్రతిష్ఠాప్య స్థిరమాసనమాత్మనః।
నాత్యుచ్ఛ్రితం నాతినీచం చేలాజినకుశోత్తరమ్ ॥ ౧౧ ॥

తత్రైకాగ్రం మనః కృత్వా యతచిత్తేన్ద్రియక్రియః।
ఉపవిశ్యాసనే యుఞ్జ్యాద్యోగమాత్మవిశుద్ధయే ॥ ౧౨ ॥

శుచౌ దేశే-అశుచిభిః పురుషైరనధిష్ఠితే అపరిగృహీతే చ,అశుచిభిర్వస్తుభిరసంస్పృష్టే చ పవిత్రభూతే దేశే, దార్వాదినిర్మితం నాత్యుచ్ఛ్రితం నాతినీచం చేలాజినకుశోత్తరమ్ ఆసనం ప్రతిష్ఠాప్య తస్మిన్మనఃప్రసాదకరే సాపాశ్రయ ఉపవిశ్య యోగైకాగ్రమ్ (అవ్యాకులం) మనః కృత్వా, యతచిత్తేన్ద్రియక్రియః-సర్వాత్మనోపసంహృతచిత్తేన్ద్రియక్రియః, ఆత్మవిశుద్ధయే - బన్ధనివృత్తయే, యోగం యుఞ్జ్యాత్ - ఆత్మావలోకనం కుర్వీత. ౧౧, ౧౨

సమం కాయశిరోగ్రీవం ధారయన్నచలం స్థిరమ్।
సంప్రేక్ష్య నాసికాగ్రం స్వం దిశశ్చానవలోకయన్ ॥ ౧౩ ॥

ప్రశాన్తాత్మా విగతభీః బ్రహ్మచారివ్రతే స్థితః।
మనస్సంయమ్య మచ్చిత్తో యుక్త ఆసీత మత్పరః ॥ ౧౪ ॥

కాయశిరోగ్రీవం సమమచలం - సాపాశ్రయతయా స్థిరం ధారయన్, దిశశ్చానవలోకయన్, స్వనాసికాగ్రం సంప్రేక్ష్య ప్రశాన్తాత్మా-అత్యన్తనిర్వృతమనాః, విగతభీః, బ్రహ్మచర్యయుక్తో మనస్సంయమ్య మచ్చిత్తో యుక్తః అవహితో మత్పర ఆసీత-మామేవ చిన్తయన్నాసీత.

యుఞ్జన్నేవం సదాఽఽత్మానం యోగీ నియతమానసః।
శాన్తిం నిర్వాణపరమాం మత్సంస్థామధిగచ్ఛతి ॥ ౧౫ ॥

ఏవం మయి పరస్మిన్ బ్రహ్మణి పురుషోత్తమే మనసశ్శుభాశ్రయే సదా ఆత్మానం మనో యుఞ్జన్, నియతమానసః-మత్స్పర్శ పవిత్రీకృతమానసతయా నిశ్చలమానసః, మత్సంస్థాం నిర్వాణపరమాం శాన్తిమధిగచ్ఛతి - నిర్వాణకాష్ఠారూపాం మత్సంస్థాం - మయి సంస్థితాం శాన్తిమధిగచ్ఛతి. ౧౫

ఏవమాత్మయోగమారభమాణస్య మనోనైర్మల్యహేతుభూతాం మనసో భగవతి శుభాశ్రయే స్థితిమభిధాయాన్యదపి యోగోపకరణమాహ—

నాత్యశ్నతస్తు యోగోఽస్తి నచైకాన్తమనశ్నతః।
నచాతిస్వప్నశీలస్య జాగ్రతో నైవ చార్జున ॥ ౧౬ ॥

యుక్తాహారవిహారస్య యుక్తచేష్టస్య కర్మసు ।
యుక్తస్వప్నావబోధస్య యోగో భవతి దుఃఖహా ॥ ౧౭ ॥

అత్యశనానశనే యోగవిరోధినీ, అతివిహారావిహారౌ చ, తథాఽతిమాత్రస్వప్నజాగర్యే, తథాచాత్యాయాసానాయాసౌ; మితాహారవిహారస్య మితాయాసస్య మితస్వప్నావబోధస్య సకలదుఃఖహా-బన్ధనాశనో యోగస్సంపన్నో భవతి. ౧౬, ౧౭

యదా వినియతం చిత్తమాత్మన్యేవావతిష్ఠతే ।
నిస్స్పృహస్సర్వకామేభ్యో యుక్త ఇత్యుచ్యతే తదా ॥ ౧౮ ॥

యదా ప్రయోజనవిషయం చిత్తమాత్మన్యేవ వినియతం - విశేషేణ నియతం, నిరతిశయప్రయోజనతయా తత్రైవ నియతం నిశ్చలమవతిష్ఠతే, తదా సర్వకామేభ్యో నిస్స్పృహస్సన్ యుక్త ఇత్యుచ్యతే - యోగార్హ ఇత్యుచ్యతే. ౧౮

యథా దీపో నివాతస్థో నేఙ్గతే సోపమా స్మృతా ।
యోగినో యతచిత్తస్య యుఞ్జతో యోగమాత్మనః ॥ ౧౯ ॥

నివాతస్థో దీపో యథా నేఙ్గతే-న చలతి, అచలస్సప్రభస్తిష్ఠతి; యతచిత్తస్య-నివృత్తసకలేతరమనోవృత్తేర్యోగినః-ఆత్మని యోగం యుఞ్జతః ఆత్మస్వరూపస్య సోపమా; నివాతస్థతయా నిశ్చలసప్రభదీపవన్నివృత్తసకలేతరమనోవృత్తితయా నిశ్చలో జ్ఞానప్రభ ఆత్మాతిష్ఠతీత్యర్థః.

యత్రోపరమతే చిత్తం నిరుద్ధం యోగసేవయా ।
యత్ర చైవాత్మనాత్మానం పశ్యన్నాత్మని తుష్యతి ॥ ౨౦ ॥

సుఖమాత్యన్తికం యత్తద్బుద్ధిగ్రాహ్యమతీన్ద్రియమ్ ।
వేత్తి యత్ర నచైవాయం స్థితశ్చలతి తత్త్వతః ॥ ౨౧ ॥
యం లబ్ధ్వా చాపరం లాభం మన్యతే నాధికం తతః ।
యస్మిన్ స్థితో న దుఃఖేన గురుణాఽపి విచాల్యతే ॥ ౨౨ ॥
తం విద్యాద్దుఃఖసంయోగవియోగం యోగసంజ్ఞితమ్ ।
స నిశ్చయేన యోక్తవ్యో యోగోఽనిర్విణ్ణచేతసా ॥ ౨౩ ॥

యోగసేవయా హేతునా సర్వత్ర నిరుద్ధం చిత్తం యత్ర యోగే ఉపరమతే-అతిశయితసుఖమిదమితి రమతే, యత్ర చ యోగే ఆత్మనా-మనసా ఆత్మానం పశ్యన్ అన్యనిరపేక్షమాత్మన్యేవ తుష్యతి, యత్తదతీన్ద్రియమాత్మబుద్ధ్యేకగ్రాహ్యమాత్యన్తికం సుఖం యత్ర చ యోగే వేత్తి-అనుభవతి, యత్ర చ యోగే స్థితః సుఖాతిరేకేణ తత్త్వతః-తద్భావాన్న చలతి, యం యోగం లబ్ధ్వా యోగాద్విరతస్తమేవ కాఙ్క్షమాణో నాపరం లాభం మన్యతే, యస్మింశ్చ యోగే స్థితో విరతోఽపి గుణవత్పుత్రవియోగాదినా గురుణాపి దుఃఖేన న విచాల్యతే, తం దుఃఖసంయోగవియోగం-దుఃఖసంయోగప్రత్యనీకాకారం యోగశబ్దాభిధేయం విద్యాత్; స ఏవం రూపో యోగ ఇత్యారమ్భదశాయాం నిశ్చయేనానిర్విణ్ణచేతసా - హృష్టచేతసా యోగో యోక్తవ్యః. ౨౦-౨౩

సంకల్పప్రభవాన్ కామాంస్త్యక్త్వా సర్వానశేషతః ।
మనసైవేన్ద్రియగ్రామం వినియమ్య సమన్తతః ॥ ౨౪ ॥

శనైశ్శనైరుపరమేద్బుద్ధ్యా ధృతిగృహీతయా ।
ఆత్మసంస్థం మనః కృత్వా న కిఞ్చిదపి చిన్తయేత్ ॥ ౨౫ ॥

స్పర్శజాస్సంకల్పజాశ్చేతి ద్వివిధాః కామాః; స్పర్శజాశ్శీతోష్ణాదయః; సంకల్పజాః పుత్రక్షేత్రాదయః. తత్ర సంకల్పప్రభవాః స్వరూపేణైవ త్యక్తుం శక్యాః, తాన్ సర్వాన్ మనసైవ తదనన్వయానుసన్ధానేన త్యక్త్వా, స్పర్శజేష్వవర్జనీయేషు తన్నిమిత్తహర్షోద్వేగౌ త్యక్త్వా సమన్తతః - సర్వస్మాద్విషయాత్సర్వమిన్ద్రియగ్రామం వినియమ్య, శనైశ్శనైః ధృతిగృహీతయా వివేకవిషయయా బుద్ధ్యా సర్వస్మాదాత్మవ్యతిరిక్తాదుపరమ్య ఆత్మసంస్థం మనః కృత్వా న కిఞ్చిదపి చిన్తయేత్. ౨౪-౨౫

యతో యతో నిశ్చరతి మనశ్చఞ్చలమస్థిరమ్ ।
తతస్తతో నియమ్యైతదాత్మన్యేవ వశం నయేత్ ॥ ౨౬ ॥

చలస్వభావతయా ఆత్మన్యస్థిరం మనః యతో యతో విషయప్రావణ్యహేతోః బహిర్నిశ్చరతి, తతస్తతో యత్నేన మనో నియమ్యాత్మన్యేవాతిశయితసుఖభావనయా వశం నయేత్.

ప్రశాన్తమనసం హ్యేనం యోగినం సుఖముత్తమమ్ ।
ఉపైతి శాన్తరజసం బ్రహ్మభూతమకల్మషమ్ ॥ ౨౭ ॥

ప్రశాన్తమనసమ్-ఆత్మని నిశ్చలమనసమ్ (ఆత్మన్యస్తమనసమ్) తత ఏవ హేతోః దగ్ధాశేషకల్మషమ్, తత ఏవ శాన్తరజసం - వినష్టరజోగుణమ్, తత ఏవ బ్రహ్మభూతం - స్వస్వరూపేణావస్థితమేనం యోగినమ్, (ఆత్మస్వరూపానుభవ) ఆత్మానుభవరూపముత్తమం సుఖముపైతి; హీతి హేతౌ, ఉత్తమసుఖరూపత్వాదాత్మస్వరూపస్యేత్యర్థః. ౨౭

ఏవం యుఞ్జన్ సదాఽఽత్మానం యోగీ విగతకల్మషః ।
సుఖేన బ్రహ్మసంస్పర్శమత్యన్తం సుఖమశ్నుతే ॥ ౨౮ ॥

ఏవముక్తప్రకారేణాత్మానం యుఞ్జన్ తేనైవ విగతప్రాచీనసమస్తకల్మషో బ్రహ్మసంస్పర్శం - బ్రహ్మానుభవరూపం సుఖమత్యన్తమ్ - అపరిమితం, సుఖేన - అనాయాసేన సదా అశ్నుతే. ౨౮

అథ యోగవిపాకదశా చతుష్ప్రకారోచ్యతే—

సర్వభూతస్థమాత్మానం సర్వభూతాని చాత్మని ।
ఈక్షతే యోగయుక్తాత్మా సర్వత్ర సమదర్శనః ॥ ౨౯ ॥

స్వాత్మనః పరేషాం చ భూతానాం ప్రకృతివియుక్తస్వరూపాణాం జ్ఞానైకాకారతయా సామ్యాద్వైషమ్యస్య చ ప్రకృతిగతత్వాద్యోగయుక్తాత్మా ప్రకృతివియుక్తేష్వాత్మసు సర్వత్ర జ్ఞానైకాకారతయా సమదర్శనః - సర్వభూతస్థం స్వాత్మానం సర్వభూతాని చ స్వాత్మనీక్షతే - సర్వభూతసమానాకారం స్వాత్మానం, స్వాత్మసమానాకారాణి చ సర్వభూతాని పశ్యతీత్యర్థః.

ఏకస్మిన్నాత్మని దృష్టే సర్వస్యాత్మవస్తునస్తత్సామ్యాత్సర్వమాత్మవస్తు దృష్టం భవతీత్యర్థః; *సర్వత్ర సమదర్శన ఇతి వచనాత్ * యోఽయం యోగస్త్వయా ప్రోక్తస్సామ్యేనేత్యనుభాషణాచ్చ, * నిర్దోషం హి సమం బ్రహ్మేతి వచనాచ్చ. ౨౯

యో మాం పశ్యతి సర్వత్ర సర్వం చ మయి పశ్యతి ।
తస్యాహం న ప్రణశ్యామి స చ మే న ప్రణశ్యతి ॥ ౩౦ ॥

తతో విపాకదశాపన్నో మమ సాధర్మ్యముపాగతః * నిరఞ్జనః పరమం సామ్యముపైతీ త్యుచ్యమానం సర్వస్యాత్మవస్తునో విధూతపుణ్యపాపస్య స్వరూపేణావస్థితస్య మత్సామ్యం పశ్యన్ యస్సర్వత్రాత్మవస్తుని మాం పశ్యతి, సర్వమాత్మవస్తు చ మయి పశ్యతి, అన్యోన్యసామ్యాదన్యతరదర్శనేన అన్యతరదపీదృశమితి పశ్యతి; తస్య స్వాత్మస్వరూపం పశ్యతోఽహం తత్సామ్యాన్న ప్రణశ్యామి-నాదర్శనముపయామి; మమాపి మాం పశ్యతో మత్సామ్యాత్ స్వాత్మానం మత్సమమవలోకయన్ స నాదర్శనముపయాతి. ౩౦

తతోఽపి విపాకదశామాహ—

సర్వభూతస్థితం యో మాం భజత్యేకత్వమాస్థితః ।
సర్వథా వర్తమానోఽపి స యోగీ మయి వర్తతే ॥ ౩౧ ॥

యోగదశాయాం సర్వభూతస్థితం మామసంకుచితజ్ఞానైకాకారతయా ఏకత్వమాస్థితః ప్రాకృతభేదపరిత్యాగేన సుదృఢం యో భజతే, స యోగీ వ్యుత్థానకాలేఽపి యథా తథా వర్తమానః స్వాత్మానం సర్వభూతాని చ పశ్యన్ మయి వర్తతే-మామేవ పశ్యతి, స్వాత్మని సర్వభూతేషు చ సర్వదా మత్సామ్యమేవ పశ్యతీత్యర్థః. ౩౧

తతోఽపి కాష్ఠామాహ—

ఆత్మౌపమ్యేన సర్వత్ర సమం పశ్యతి యోఽర్జున ।
సుఖం వా యది వా దుఃఖం స యోగీ పరమో మతః ॥ ౩౨ ॥

స్వాత్మనశ్చాన్యేషాం చాత్మనామసంకుచితజ్ఞానైకాకారతయౌపమ్యేన స్వాత్మని చ అన్యేషు చ సర్వత్ర వర్తమానం పుత్రజన్మాదిరూపం సుఖం తన్మరణాదిరూపం చ దుఃఖమసంబన్ధసామ్యాత్సమం యః పశ్యతి, పరపుత్రజన్మమరణాదిసమం స్వపుత్రజన్మమరణాదికం యః పశ్యతీత్యర్థః; స యోగీ పరమో మతః - యోగకాష్ఠాం గతో మతః. ౩౨

అర్జున ఉవాచ—

యోఽయం యోగస్త్వయా ప్రోక్తస్సామ్యేన మధుసూదన ।
ఏతస్యాహం న పశ్యామి చఞ్చలత్వాత్ స్థితిం స్థిరామ్ ॥ ౩౩ ॥

చఞ్చలం హి మనః కృష్ణ ప్రమాథి బలవద్దృఢమ్ ।
తస్యాహం నిగ్రహం మన్యే వాయోరివ సుదుష్కరమ్ ॥ ౩౪ ॥

యోఽయం దేవమనుష్యాదిభేదేన జీవేశ్వరభేదేన చాత్యన్తభిన్నతయైతావన్తం కాలమనుభూతేషు సర్వేష్వాత్మసు జ్ఞానైకాకారతయా పరస్పరసామ్యేన అకర్మవశ్యతయా చేశ్వరసామ్యేన సర్వత్ర సమదర్శనరూపో యోగస్త్వయా ప్రోక్తః, ఏతస్య యోగస్య స్థిరాం స్థితిం న పశ్యామి, మనసశ్చఞ్చలత్వాత్. తథాహి – అనవరతాభ్యస్తవిషయేష్వపి స్వత ఏవ చఞ్చలం పురుషేణైకత్రావస్థాపయితుమశక్యం మనః పురుషం బలాత్ ప్రమథ్య దృఢమన్యత్ర చరతి; తస్య స్వాభ్యస్తవిషయేష్వపి చఞ్చలస్వభావస్య మనసస్తద్విపరీతాకారాత్మని స్థాపయితుం నిగ్రహం ప్రతికూలగతేర్మహావాతస్య వ్యజనాదినేవ సుదుష్కరమహం మన్యే. మనోనిగ్రహోపాయో వక్తవ్య ఇత్యభిప్రాయః. ౩౪

శ్రీభగవానువాచ—

అసంశయం మహాబాహో మనో దుర్నిగ్రహం చలమ్ ।
అభ్యాసేన తు కౌన్తేయ వైరాగ్యేణ చ గృహ్యతే ॥ ౩౫ ॥

అసంయతాత్మనా యోగో దుష్ప్రాప ఇతి మే మతిః ।
వశ్యాత్మనా తు యతతా శక్యోఽవాప్తుముపాయతః ॥ ౩౬ ॥

చలస్వభావతయా మనో దుర్నిగ్రహమేవేత్యత్ర న సంశయః; తథాప్యాత్మనో గుణాకరత్వాభ్యాసజనితాభిముఖ్యేనాత్మవ్యతిరిక్తేషు దోషాకరత్వదర్శనజనితవైతృష్ణ్యేన చ కథంచిద్గృహ్యతే. అసంయతాత్మనా-అజితమనసా మహతాఽపి బలేన యోగో దుష్ప్రాప ఏవ; ఉపాయతస్తు వశ్యాత్మనా పూర్వోక్తేన మదారాధనరూపేణాన్తర్గతజ్ఞానేన కర్మణా జితమనసా యతమానేనాయమేవ సమదర్శనరూపో యోగోఽవాప్తుం శక్యః. ౩౫-౩౬

అథ * నేహాభిక్రమనాశోఽస్తీత్యాదావేవ శ్రుతం యోగమాహాత్మ్యం యథావచ్ఛ్రోతుమర్జునః పృచ్ఛతి. అన్తర్గతాత్మజ్ఞానతయా యోగశిరస్కతయా చ హి కర్మయోగస్య మాహాత్మ్యం తత్రోదితమ్; తచ్చ యోగమాహాత్మ్యమేవ.

అర్జున ఉవాచ—

అయతిశ్శ్రద్ధయోపేతో యోగాచ్చలితమానసః ।
అప్రాప్య యోగసంసిద్ధిం కాం గతిం కృష్ణ గచ్ఛతి ॥ ౩౭ ॥

కచ్చిన్నోభయవిభ్రష్టశ్ఛిన్నాభ్రమివ నశ్యతి ।
అప్రతిష్ఠో మహాబాహో విమూఢో బ్రహ్మణః పథి ॥ ౩౮ ॥

ఏతం మే సంశయం కృష్ణ చ్ఛేత్తుమర్హస్యశేషతః ।
త్వదన్యస్సంశయస్యాస్య చ్ఛేత్తా న హ్యుపపద్యతే ॥ ౩౯ ॥

శ్రద్ధయా యోగే ప్రవృత్తో దృఢతరాభ్యాసరూపయతనవైకల్యేన యోగసంసిద్ధిమప్రాప్య యోగాచ్చలితమానసః కాం గతిం గచ్ఛతి? ఉభయవిభ్రష్టోఽయం ఛిన్నాభ్రమివ కచ్చిన్న నశ్యతి? యథా మేఘశకలః పూర్వస్మాత్ బృహతో మేఘాచ్ఛిన్నః పరం బృహన్తం మేఘమప్రాప్య

మధ్యే వినష్టో భవతి, తథైవ కచ్చిన్న నశ్యతి? కథముభయవిభ్రష్టతా? అప్రతిష్ఠో విమూఢో బ్రహ్మణః పథీతి, యథావస్థితం స్వర్గాదిసాధనభూతం కర్మ, ఫలాభిసన్ధిరహితస్యాస్య పురుషస్య స్వఫలసాధనత్వేన ప్రతిష్ఠా న భవతీత్యప్రతిష్ఠః, ప్రక్రాన్తే బ్రహ్మణః పథి విమూఢః తస్మాత్పథః ప్రచ్యుతః; అత ఉభయవిభ్రష్టతయా కిమయం నశ్యత్యేవ, ఉత న నశ్యతి? తమేనం సంశయమశేషతశ్ఛేత్తుమర్హసి. స్వతః ప్రత్యక్షేణ యుగపత్సర్వం సర్వదా పశ్యత స్త్వత్తోఽన్యస్సంశయస్యాస్య ఛేత్తా న హ్యుపపద్యతే. ౩౭-౩౯

శ్రీభగవానువాచ—

పార్థ నైవేహ నాముత్ర వినాశస్తస్య విద్యతే।
న హి కల్యాణకృత్కశ్చిద్దుర్గతిం తాత గచ్ఛతి॥ ౪౦

శ్రద్ధయా యోగే ప్రక్రాన్తస్య తస్మాత్ ప్రచ్యుతస్యేహ చాముత్ర చ వినాశో న విద్యతే; ప్రాకృతస్వర్గాదిభోగానుభవే బ్రహ్మానుభవే చాభిలషితానవాప్తిరూపః ప్రత్యవాయాఖ్యానిష్టావాప్తిరూపశ్చ వినాశో న విద్యత ఇత్యర్థః; న హి నిరతిశయకల్యాణరూపయోగకృత్ కశ్చిత్ కాలత్రయేఽపి దుర్గతిం గచ్ఛతి. ౪౦

కథమయం భవిష్యతీత్యత్రాహ—

ప్రాప్య పుణ్యకృతాం లోకానుషిత్వా శాశ్వతీస్సమాః।
శుచీనాం శ్రీమతాం గేహే యోగభ్రష్టోఽభిజాయతే॥ ౪౧

యజ్జాతీయభోగాభికాఙ్క్షయా యోగాత్ ప్రచ్యుతోఽయమతిపుణ్యకృతాం ప్రాప్యాన్ లోకాన్ ప్రాప్య తజ్జాతీయానతికల్యాణాన్ భోగాన్ యోగమాహాత్మ్యాదేవ భుఞ్జానో యావత్తద్భోగతృష్ణావసానం శాశ్వతీస్సమాస్తత్రోషిత్వా తస్మిన్ భోగే వితృష్ణః శుచీనాం శ్రీమతాం-యోగోపక్రమయోగ్యానాం కులే యోగోపక్రమే భ్రష్టో యోగమాహాత్మ్యాజ్జాయతే. ౪౧

అథవా యోగినామేవ కులే మహతి (భవతి) ధీమతామ్।
ఏతద్ధి దుర్లభతరం లోకే జన్మ యదీదృశమ్॥ ౪౨

పరిపక్వయోగశ్చలితశ్చేత్ యోగినాం ధీమతాం-యోగం కుర్వతాం స్వయమేవ యోగోపదేశక్షమాణాం (మహతాం) కులే భవతి; తదేతదుభయవిధం యోగయోగ్యానాం యోగినాం చ కులే జన్మ, లోకే ప్రాకృతానాం దుర్లభతరమ్. ఏతత్తు యోగమాహాత్మ్యకృతమ్.

తత్ర తం బుద్ధిసంయోగం లభతే పౌర్వదైహికమ్।
యతతే చ తతో భూయస్సంసిద్ధౌ కురునన్దన॥ ౪౩

పూర్వాభ్యాసేన తేనైవ హ్రియతే హ్యవశోఽపి సః।

తత్ర జన్మని తమేవ పౌర్వదైహికం యోగవిషయం బుద్ధిసంయోగం లభతే; తతస్సుప్తప్రబుద్ధవద్భూయస్సంసిద్ధౌ యతతే, యథా నాన్తరాయహతో భవతి, తథా యతతే.

తేన పూర్వాభ్యాసేన-పూర్వేణ యోగవిషయేణాభ్యాసేన సః-యోగభ్రష్టో హ్యవశోఽపి యోగ ఏవ హ్రియతే; ప్రసిద్ధం హ్యేతద్యోగమాహాత్మ్యమిత్యర్థః. ౪౩

జిజ్ఞాసురపి యోగస్య శబ్దబ్రహ్మాతివర్తతే॥ ౪౪

అప్రవృత్తయోగో యోగే జిజ్ఞాసురపి తతశ్చలితమానసః పునరపి తామేవ జిజ్ఞాసాం ప్రాప్య కర్మయోగాదికం యోగమనుష్ఠాయ శబ్దబ్రహ్మాతివర్తతే. శబ్దబ్రహ్మ-దేవమనుష్యపృథివ్యన్తరిక్షస్వర్గాదిశబ్దాభిలాపయోగ్యం బ్రహ్మ, ప్రకృతిః, ప్రకృతిబన్ధాద్విముక్తో దేవమనుష్యాదిశబ్దాభిలాపానర్హం జ్ఞానానన్దైకతానమాత్మానం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౪౪

ప్రయత్నాద్యతమానస్తు యోగీ సంశుద్ధకిల్బిషః।
అనేకజన్మసంసిద్ధస్తతో యాతి పరాం గతిమ్॥ ౪౫

యత ఏవం యోగమాహాత్మ్యం తతోఽనేకజన్మార్జితపుణ్యసంచయైః సంశుద్ధకిల్బిషః సంసిద్ధస్సంజాతః ప్రయత్నాద్యతమానస్తు యోగీ చలితోఽపి పునః పరాం గతిం యాత్యేవ.

అతిశయితపురుషార్థనిష్ఠతయా యోగినస్సర్వస్మాదాధిక్యమాహ—

తపస్విభ్యోఽధికో యోగీ జ్ఞానిభ్యోఽపి మతోఽధికః।
కర్మిభ్యశ్చాధికో యోగీ తస్మాద్యోగీ భవార్జున॥ ౪౬

కేవలతపోభిర్యః పురుషార్థస్సాధ్యతే, ఆత్మజ్ఞానవ్యతిరిక్తైః జ్ఞానైశ్చ యః, యశ్చ కేవలైరశ్వమేధాదిభిః కర్మభిః, తేభ్యస్సర్వేభ్యోఽధికపురుషార్థసాధనత్వాద్యోగస్య, తపస్విభ్యో జ్ఞానిభ్యః కర్మిభ్యశ్చాధికో యోగీ; తస్మాద్యోగీ భవార్జున. ౪౬

తదేవం పరవిద్యాఙ్గభూతం ప్రజాపతివాక్యోదితం ప్రత్యగాత్మదర్శనముక్తమ్; అథ పరవిద్యాం ప్రస్తౌతి—

యోగినామపి సర్వేషాం మద్గతేనాన్తరాత్మనా।
శ్రద్ధావాన్ భజతే యో మాం స మే యుక్తతమో మతః॥ ౪౭

ఇతి శ్రీభగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే
యోగాభ్యాసయోగో నామ షష్ఠోఽధ్యాయః

యోగినామితి పఞ్చమ్యర్థే షష్ఠీ. * సర్వభూతస్థమాత్మానమిత్యాదినా చతుర్విధా యోగినః ప్రతిపాదితాః; తేష్వనన్తర్గతత్వాద్వక్ష్యమాణస్య యోగినో న నిర్ధారణే షష్ఠీ సంభవతి. * అపి సర్వేషామితి సర్వశబ్దనిర్దిష్టాస్తపస్విప్రభృతయః. తత్రాప్యుక్తేన న్యాయేన పఞ్చమ్యర్థో గ్రహీతవ్యః. యోగిభ్యోఽపి సర్వేభ్యో వక్ష్యమాణో యోగీ యుక్తతమః - తదపేక్షయా అవరత్వే తపస్విప్రభృతీనాం యోగినాం చ న కశ్చిద్విశేష ఇత్యర్థః; మేర్వపేక్షయా సర్షపాణామివ. యద్యపి సర్షపేష్వన్యోన్యన్యూనాధికభావో విద్యతే, తథాపి మేర్వపేక్షయా అవరత్వనిర్దేశస్సమానః. మత్ప్రియత్వాతిరేకేణానన్యధారణస్వభావతయా మద్గతేనాన్తరాత్మనా-మనసా శ్రద్ధావాన్-అత్యర్థమత్ప్రియత్వేన క్షణమాత్రవిశ్లేషాసహతయా మత్ప్రాప్తిప్రవృత్తౌ త్వరా

వాన్ యో మాం భజతే, మామ్-విచిత్రానన్తభోగ్యభోక్తృవర్గభోగోపకరణభోగస్థానపరిపూర్ణ నిఖిలజగదుదయవిభవలయలీలమ్, అస్పృష్టాశేషదోషానవధికాతిశయజ్ఞానబలైశ్వర్యవీర్యశక్తి తేజఃప్రభృత్యసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణగణనిధిమ్, స్వాభిమతానురూపైకరూపాచిన్త్యదివ్యాద్భుతనిత్య నిరవద్యనిరతిశయౌజ్జ్వల్యసౌన్దర్యసౌగన్ధ్యసౌకుమార్యలావణ్యయౌవనాద్యనన్తగుణనిధిదివ్య రూపమ్, వాఙ్మనసాపరిచ్ఛేద్యస్వరూపస్వభావమ్, అపారకారుణ్యసౌశీల్యవాత్సల్యౌదార్యమహో దధిమ్, అనాలోచితవిశేషాశేషలోకశరణ్యమ్, ప్రణతార్తిహరమ్, ఆశ్రితవాత్సల్యైకజలధిమ్, అఖిలమనుజనయనవిషయతాం గతమ్, అజహత్స్వస్వభావమ్, వసుదేవగృహేఽవతీర్ణమ్, అనవధికాతిశయతేజసా నిఖిలం జగద్భాసయన్తమ్, ఆత్మకాన్త్యా విశ్వమాప్యాయయన్తమ్, భజతే-సేవతే, ఉపాస్త ఇత్యర్థః. స మే యుక్తతమో మతః-స సర్వేభ్యశ్శ్రేష్ఠతమ ఇతి సర్వం సర్వదా యథావస్థితం స్వత ఏవ సాక్షాత్కుర్వన్ అహం మన్యే. ౪౭

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీగీతాభాష్యే షష్ఠోఽధ్యాయః.

అథ సప్తమాధ్యాయః

ప్రథమేనాధ్యాయషట్కేన పరమప్రాప్యభూతస్య పరస్య బ్రహ్మణో నిరవద్యస్య నిఖిలజగదేకకారణస్య సర్వజ్ఞస్య సర్వభూతస్య సత్యసంకల్పస్య మహావిభూతేః శ్రీమతో నారాయణస్య ప్రాప్త్యుపాయభూతం తదుపాసనం వక్తుం తదఙ్గభూతమాత్మజ్ఞానపూర్వకకర్మానుష్ఠాన సాధ్యం ప్రాప్తుః ప్రత్యగాత్మనో యాథాత్మ్యదర్శనముక్తమ్. ఇదానీం మధ్యమేన షట్కేన పరబ్రహ్మభూత పరమపురుషస్వరూపం తదుపాసనం చ భక్తిశబ్దవాచ్యముచ్యతే. తదేత దుత్తరత్ర * యతః ప్రవృత్తిర్భూతానాం యేన సర్వమిదం తతమ్। స్వకర్మణా తమభ్యర్చ్య సిద్ధిం విన్దతి మానవః॥ ఇత్యారభ్య * విముచ్య సిర్మమశ్శాన్తో బ్రహ్మభూయాయ కల్పతే। బ్రహ్మ భూతః ప్రసన్నాత్మా న శోచతి న కాఙ్క్షతి। సమస్సర్వేషు భూతేషు మద్భక్తిం లభతే పరామితి సంక్షిప్య వక్ష్యతే. ఉపాసనం తు భక్తిరూపాపన్నమేవ పరప్రాప్త్యుపాయభూతమితి వేదాన్త వాక్యసిద్ధమ్. * తమేవ విదిత్వాఽతిమృత్యుమేతి, * తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతీత్యా దినాఽభిహితం వేదనమ్, * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యో...నిదిధ్యాసితవ్యః, * ఆత్మానమేవ లోక ముపాసీత * సత్త్వశుద్ధౌ ధ్రువా స్మృతిః స్మృతిలమ్భే సర్వగ్రన్థీనాం విప్రమోక్షః, * భిద్యతే హృదయగ్రన్థిశ్ఛిద్యన్తే సర్వసంశయాః। క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్ దృష్టే పరావరే॥ ఇత్యాదిభిరైకార్థ్యాత్ స్మృతిసన్తానరూపం దర్శనసమానాకారం ధ్యానోపాసనశబ్దవాచ్యమిత్య వగమ్యతే. పునశ్చ * నాయమాత్మా ప్రవచనేన లభ్యో న మేధయా న బహునా శ్రుతేన। యమేవైష వృణుతే తేన లభ్యస్తస్యైష ఆత్మా వివృణుతే తనూం స్వామితి విశేషణాత్, పరే ణాత్మనా వరణీయతాహేతుభూతం స్మర్యమాణవిషయస్యాత్యర్థప్రియత్వేన స్వయమప్యత్యర్థ ప్రియరూపం స్మృతిసన్తానమేవోపాసనశబ్దవాచ్యమితి హి నిశ్చీయతే. తదేవ హి భక్తిరిత్యుచ్యతే, * స్నేహపూర్వమనుధ్యానం భక్తిరిత్యభిధీయత ఇత్యాదివచనాత్. అతః * తమేవం విద్వా

సమ్మృత ఇహ భవతి, నాన్యః పన్థా అయనాయ విద్యతే*నాహం వేదైర్న తపసా న దానేన న చేజ్యయా। శక్య ఏవంవిధో ద్రష్టుం దృష్టవానసి మాం యథా॥ భక్త్యా త్వనన్యయా శక్య అహమేవంవిధోఽర్జున। జ్ఞాతుం ద్రష్టుం చ తత్త్వేన ప్రవేష్టుం చ పరన్తపేత్యనయోరేకార్థత్వం సిద్ధం భవతి.

తత్ర సప్తమే తావదుపాస్యభూతపరమపురుషస్వరూపయాథాత్మ్యం, ప్రకృత్యా తత్తిరోధానం, తన్నివృత్తయే భగవత్ప్రపత్తిః, ఉపాసకవిధాభేదః, జ్ఞానినః శ్రైష్ఠ్యం చోచ్యతే.

శ్రీభగవానువాచ—

మయ్యాసక్తమనాః పార్థ యోగం యుఞ్జన్మదాశ్రయః।
అసంశయం సమగ్రం మాం యథా జ్ఞాస్యసి తచ్ఛృణు॥ ౧

మయ్యాభిముఖ్యేన సక్తమనాః-మత్ప్రియత్వాతిరేకేణ మత్స్వరూపేణ గుణైశ్చ చేష్టితేన మద్విభూత్యా విశ్లేషే సతి తత్క్షణాదేవ విశీర్యమాణ (స్వరూపతయా) స్వభావతయా మయి సుగాఢం బద్ధమనాః, మదాశ్రయః - తథా స్వయం చ మయా వినా విశీర్యమాణతయా మదాశ్రయః-మదేకాధారః, మద్యోగం యుఞ్జన్-యోక్తుం ప్రవృత్తః, యోగవిషయభూతం మామసంశయం-నిస్సంశయం, సమగ్రం-సకలం యథా జ్ఞాస్యసి - యేన జ్ఞానేనోక్తేన జ్ఞాస్యసి, తత్-జ్ఞానమవహితమనాః శృణు. ౧

జ్ఞానం తేఽహం సవిజ్ఞానమిదం వక్ష్యామ్యశేషతః।
యజ్జ్ఞాత్వా నేహ భూయోఽన్యత్ జ్ఞాతవ్యమవశిష్యతే॥ ౨

అహం తే మద్విషయమిదం జ్ఞానం విజ్ఞానేన సహాశేషతో వక్ష్యామి. విజ్ఞానం-వివిక్తాకారవిషయం జ్ఞానమ్. యథాఽహం మద్వ్యతిరిక్తాత్సమస్తచిదచిద్వస్తుజాతాన్నిఖిలహేయప్రత్యనీకతయా నానావిధానవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణగణానన్తమహావిభూతితయా చ వివిక్తః తేన వివిక్తవిషయజ్ఞానేన సహ మత్స్వరూపవిషయజ్ఞానం వక్ష్యామి. కిం బహునా; యత్ జ్ఞానం జ్ఞాత్వా మయి పునరన్యత్ జ్ఞాతవ్యం నావశిష్యతే. ౨

వక్ష్యమాణస్య జ్ఞానస్య దుష్ప్రాపతామాహ—

మనుష్యాణాం సహస్రేషు కశ్చిద్యతతి సిద్ధయే।
యతతామపి సిద్ధానాం కశ్చిన్మాం వేత్తి తత్త్వతః॥ ౩

మనుష్యాః-శాస్త్రాధికారయోగ్యాః; తేషాం సహస్రేషు కశ్చిదేవ సిద్ధిపర్యన్తం యతతే. సిద్ధిపర్యన్తం యతమానానాం సహస్రేషు కశ్చిదేవ మాం విదిత్వా మత్తస్సిద్ధయే యతతే. మద్విదాం సహస్రేషు కశ్చిదేవ తత్త్వతో యథావస్థితం మాం వేత్తి. నకశ్చిదిత్యభిప్రాయః; * స మహాత్మా సుదుర్లభః * మాం తు వేద న కశ్చనేతి హి వక్ష్యతే. 3

భూమిరాపోఽనలో వాయుః ఖం మనో బుద్ధిరేవ చ।
అహఙ్కార ఇతీయం మే భిన్నా ప్రకృతిరష్టధా॥ ౪

అస్య విచిత్రానన్తభోగ్యభోగోపకరణభోగస్థానరూపేణావస్థితస్య జగతః ప్రకృతిరియం గన్ధాదిగుణకపృథివ్యప్తేజోవాయ్వాకాశాదిరూపేణ మనఃప్రభృతీన్ద్రియరూపేణ మహదహఙ్కారరూపేణ చాష్టధా భిన్నా మదీయేతి విద్ధి. ౪

అపరేయమితస్త్వన్యాం ప్రకృతిం విద్ధి మే పరామ్।
జీవభూతాం మహాబాహో యయేదం ధార్యతే జగత్॥ ౫

ఇయం – మమాపరా ప్రకృతిః, ఇతస్త్వన్యామ్ – ఇతోఽచేతనాయాశ్చేతనభోగ్యభూతాయాః ప్రకృతేర్విసజాతీయాకారాం జీవభూతాం పరాం-తస్యా భోక్తృత్వేన ప్రధానభూతాం చేతనరూపాం మదీయాం ప్రకృతిం విద్ధి. యయేదమచేతనం కృత్స్నం జగద్ధార్యతే. ౫

ఏతద్యోనీని భూతాని సర్వాణీత్యుపధారయ।
అహం కృత్స్నస్య జగతః ప్రభవః ప్రలయస్తథా॥ ౬

ఏతచ్చేతనాచేతనసమష్టిరూపమదీయప్రకృతిద్వయయోనీని బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తాన్యుచ్చావచభావేనావస్థితాని చిదచిన్మిశ్రాణి మదీయాని సర్వాణి భూతానీత్యుపధారయ. మదీయప్రకృతిద్వయయోనీని హి తాని మదీయాన్యేవ. తథా ప్రకృతిద్వయయోనిత్వేన కృత్స్నస్య జగతః తయోర్ద్వయోరపి మద్యోనిత్వేన మదీయత్వేన చ కృత్స్నస్య జగతః అహమేవ ప్రభవః,అహమేవ చ ప్రలయః, అహమేవ చ శేషీత్యుపధారయ. తయోశ్చిదచిత్సమష్టిభూతయోః ప్రకృతిపురుషయోరపి పరమపురుషయోనిత్వం శ్రుతిస్మృతిసిద్ధమ్. * మహానవ్యక్తే లీయతే, అవ్యక్తమక్షరే లీయతే, అక్షరం తమసి లీయతే. తమః పరే దేవ ఏకీభవతి. *విష్ణోస్స్వరూపాత్ పరతోదితే ద్వే రూపే ప్రధానం పురుషశ్చ విప్ర, * ప్రకృతిర్యా మయాఽఽఖ్యాతా వ్యక్తావ్యక్తస్వరూపిణీ। పురుషశ్చాప్యుభావేతౌ లీయేతే పరమాత్మని॥ పరమాత్మా చ సర్వేషామాధారః పరమేశ్వరః। విష్ణునామా స వేదేషు వేదాన్తేషు చ గీయతే॥ ఇత్యాదికా హి శ్రుతిస్మృతయః. ౬

మత్తః పరతరం నాన్యత్ కించిదస్తి ధనఞ్జయ।

యథా సర్వకారణస్యాపి ప్రకృతిద్వయస్య కారణత్వేన సర్వాచేతనవస్తుశేషిణశ్చేతనస్యాపి శేషిత్వేన కారణతయా శేషితయా చాహం పరతరః; తథా జ్ఞానశక్తిబలాదిగుణయోగేన చాహమేవ పరతరః; మత్తోఽన్యత్ –మద్వ్యతిరిక్తం జ్ఞానబలాదిగుణాన్తరయోగి కించిదపి పరతరం నాస్తి.

మయి సర్వమిదం ప్రోతం సూత్రే మణిగణా ఇవ॥ ౭

సర్వమిదం చిదచిద్వస్తుజాతం కార్యావస్థం కారణావస్థం చ మచ్ఛరీరభూతం సూత్రే మణిగణవదాత్మతయాఽవస్థితే మయి ప్రోతం-శ్రితమ్. * యస్య పృథివీ శరీరం...యస్యాత్మా శరీరమ్...ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మాఽపహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణః, ఇత్యాత్మశరీరభావేనావస్థానం చ జగద్బ్రహ్మణోరన్తర్యామిబ్రాహ్మణాదిషు సిద్ధమ్. ౭

అతస్సర్వస్య పరమపురుషశరీరత్వేనాత్మభూతపరమపురుషప్రకారత్వాత్, సర్వప్రకారః పరమపురుష ఏవావస్థిత ఇతి సర్వైశ్శబ్దైస్తస్యైవాభిధానమితి తత్తత్సామానాధికరణ్యేనాహ—

రసోఽహమప్సు కౌన్తేయ ప్రభాఽస్మి శశిసూర్యయోః ।
ప్రణవస్సర్వవేదేషు శబ్దః ఖే పౌరుషం నృషు ॥ ౮

పుణ్యో గన్ధః పృథివ్యాం చ తేజశ్చాస్మి విభావసౌ ।
జీవనం సర్వభూతేషు తపశ్చాస్మి తపస్విషు ॥ ౯

బీజం మాం సర్వభూతానాం విద్ధి పార్థ సనాతనమ్ ।
బుద్ధిర్బుద్ధిమతామస్మి తేజస్తేజస్వినామహమ్ ॥ ౧౦

బలం బలవతాం చాహం కామరాగవివర్జితమ్ ।
ధర్మావిరుద్ధో భూతేషు కామోఽస్మి భరతర్షభ ॥ ౧౧

ఏతే సర్వే విలక్షణా భావా మత్త ఏవోత్పన్నాః మచ్ఛేషభూతాః మచ్ఛరీరతయా మయ్యేవావస్థితాః. అతస్తత్ప్రకారోఽహమేవావస్థితః. ౮-౧౧

యే చైవ సాత్త్వికా భావా రాజసాస్తామసాశ్చ యే ।
మత్త ఏవేతి తాన్విద్ధి న త్వహం తేషు తే మయి ॥ ౧౨

కిం విశిష్యాభిధీయతే. సాత్త్వికా రాజసాస్తామసాశ్చ జగతి దేహత్వేనేన్ద్రియత్వేన భోగ్యత్వేన తద్ధేతుత్వేన చావస్థితా యే భావాః, తాన్ సర్వాన్ మత్త ఏవోత్పన్నాన్ విద్ధి; తే మచ్ఛరీరతయా మయ్యేవావస్థితా ఇతి చ. నత్వహం తేషు-నాహం కదాచిదపి తదాయత్తస్థితిః; అన్యత్రాత్మాయత్తస్థితిత్వేఽపి శరీరస్య శరీరేణాత్మనస్స్థితావప్యుపకారో విద్యతే; మమ తు తైర్న కశ్చిత్తథావిధ ఉపకారః, కేవలలీలైవ ప్రయోజనమిత్యర్థః. ౧౨

త్రిభిర్గుణమయైర్భావైరేభిస్సర్వమిదం జగత్ ।
మోహితం నాభిజానాతి మామేభ్యః పరమవ్యయమ్ ॥ ౧౩

తదేవం చేతనాచేతనాత్మకం కృత్స్నం జగన్మదీయం కాలే కాలే మత్త ఏవోత్పద్యతే, మయి చ ప్రలీయతే, మయ్యేవావస్థితం, మచ్ఛరీరభూతం, మదాత్మకం చేత్యహమేవ కారణావస్థాయాం కార్యావస్థాయాం చ సర్వశరీరతయా సర్వప్రకారోఽవస్థితః. అతః కారణత్వేన శేషిత్వేన చ జ్ఞానాద్యసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణగణైశ్చాహమేవ సర్వైః ప్రకారైః పరతరః; మత్తోఽన్యత్కేనాపి కల్యాణగుణగణేన పరతరం న విద్యతే. ఏవంభూతం మాం త్రిభ్యస్సాత్త్వికరాజసతామసగుణమయేభ్యో భావేభ్యః పరం మదసాధారణైః కల్యాణగుణగణైస్తత్తద్భోగ్యతాప్రకారైశ్చ పరమ్ - ఉత్కృష్టతమమ్, అవ్యయం - సదైకరూపమపి, తైరేవ త్రిభిర్గుణమయైః నిహీనతరైః క్షణధ్వంసిభిః పూర్వకర్మానుగుణదేహేన్ద్రియభోగ్యత్వేనావస్థితైః పదార్థైః మోహితం దేవతిర్యఙ్మనుష్యస్థావరాత్మనాఽవస్థితం సర్వమిదం జగన్నాభిజానాతి. ౧౩

కథం స్వత ఏవానవధికాతిశయానన్దే నిత్యే సదైకరూపే లౌకికవస్తుభోగ్యతాప్రకారైశ్చోత్కృష్టతమే త్వయి స్థితేఽప్యత్యన్తనిహీనేషు గుణమయేష్వస్థిరేషు భావేషు సర్వస్య భోక్తృవర్గస్య భోగ్యత్వబుద్ధిరుపజాయత ఇత్యత్రాహ—

దైవీ హ్యేషా గుణమయీ మమ మాయా దురత్యయా।

మమైషా గుణమయీ-సత్త్వరజస్తమోమయీ మాయా యస్మాద్దైవీ - దేవేన క్రీడా ప్రవృత్తేన మయైవ నిర్మితా, తస్మాత్ సర్వైః దురత్యయా-దురతిక్రమా. అస్యాః మాయాశబ్ద వాచ్యత్వమాసురరాక్షసాస్త్రాదీనామివ విచిత్రకార్యకరత్వేన. యథా చ * తతో భగవతా తస్య రక్షార్థం చక్రముత్తమమ్। ఆజగామ సమాజ్ఞప్తం జ్వాలామాలి సుదర్శనమ్। తేన మాయా సహస్రం తచ్ఛమ్బరస్యాశుగామినా। బాలస్య రక్షతా దేహమైకైకశ్యేన సూదితమిత్యాదౌ. అతో మాయాశబ్దో న మిథ్యార్థవాచీ. ఐన్ద్రజాలికాదిష్వపి కేన చిన్మన్త్రౌషధాదినా మిథ్యార్థ విషయాయాః పారమార్థిక్యా ఏవ బుద్ధేరుత్పాదకత్వేన మాయావీతి ప్రయోగః. తథా మన్త్రౌష ధాదిరేవ చ తత్ర మాయా. సర్వప్రయోగేష్వనుగతస్యైవ శబ్దార్థత్వాత్. తత్ర మిథ్యార్థేషు మాయాశబ్దప్రయోగో మాయాకార్యబుద్ధివిషయత్వేనౌపచారికః, మఞ్చాః క్రోశన్తీతివత్. ఏషా గుణమయీ పారమార్థికీ భగవన్మాయైవ * మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు మహేశ్వరమిత్యాదిష్వభిధీయతే. అస్యాః కార్యం భగవత్స్వరూపతిరోధానం స్వస్వరూప భోగ్యత్వబుద్ధిశ్చ. అతో భగవన్మాయయా మోహితం సర్వం జగద్భగవన్తమనవధికాతిశయానన్ద స్వరూపం నాభిజానాతి.

మాయావిమోచనోపాయమాహ—

మామేవ యే ప్రపద్యన్తే మాయామేతాం తరన్తి తే॥ ౧౪

మామేవ - సత్యసంకల్పం పరమకారుణికమనాలోచితవిశేషాశేషలోకశరణ్యాం యే శరణం ప్రపద్యన్తే, త ఏతాం-మదీయాం గుణమయీం మాయాం తరన్తి-మాయాముత్సృజ్య మామేవోపాసత ఇత్యర్థః. ౧౪

కిమితి భగవదుపాసనాపాదినీం భగవత్ప్రపత్తిం సర్వే న కుర్వత ఇత్యత్రాహ—

న మాం దుష్కృతినో మూఢాః ప్రపద్యన్తే నరాధమాః।
మాయయాఽపహృతజ్ఞానా ఆసురం భావమాశ్రితాః॥ ౧౫

దుష్కృతినః-పాపకర్మాణో మాం న ప్రపద్యన్తే. దుష్కృతతారతమ్యేన తే చతు ర్విధా భవన్తి-మూఢా నరాధమా మాయయాఽపహృతజ్ఞానా ఆసురం భావమాశ్రితా ఇతి. మూఢాః-విపరీతజ్ఞానాః, పూర్వోక్తప్రకారేణ భగవచ్ఛేషతైకరసమాత్మానం భోగ్యజాతం చ స్వశేషతయా మన్యమానాః; నరాధమాః-సామాన్యేన జ్ఞాతేఽపి మత్స్వరూపే మదానుముఖ్యా నర్హాః; మాయయాఽపహృతజ్ఞానాః - మద్విషయం మదైశ్వర్యవిషయం చ జ్ఞానం ప్రస్తుతం యేషాం తదసంభావనాపాదినీభిః కూటయుక్తిభిరపహృతం, తే తథోక్తాః; ఆసురం భావ మాశ్రితాః-మద్విషయం మదైశ్వర్యవిషయం చ జ్ఞానం సుదృఢముపపన్నం యేషాం ద్వేషా యైవ భవతి, త ఆసురం భావమాశ్రితాః, ఉత్తరోత్తరాః పాపిష్ఠతమాః. ౧౫

చతుర్విధా భజన్తే మాం జనాస్సుకృతినోఽర్జున।
ఆర్తో జిజ్ఞాసురర్థార్థీ జ్ఞానీ చ భరతర్షభ॥ ౧౬

సుకృతినః-పుణ్యకర్మాణో మాం శరణముపగమ్య మామేవ భజన్తే. తే చ సుకృత తారతమ్యేన చతుర్విధాః, సుకృతగరీయస్త్వేన ప్రతిపత్తివైశేష్యాదుత్తరోత్తరాధికతమా భవన్తి. ఆర్తః-ప్రతిష్ఠాహీనః భ్రష్టైశ్వర్యః పునస్తత్ప్రాప్తికామః. అర్థార్థీ-అప్రాప్తైశ్వర్యతయా ఐశ్వర్యకామః. తయోర్ముఖభేదమాత్రమ్; ఐశ్వర్యవిషయతయైక్యాదేక ఏవాధికారః. జిజ్ఞాసుః-ప్రకృతివియుక్తాత్మస్వరూపావాప్తీచ్ఛుః; జ్ఞానమేవాస్య స్వరూపమితి జిజ్ఞాసురిత్యుక్తమ్. జ్ఞానీ చ-*ఇతస్త్వన్యాం ప్రకృతిం విద్ధి మే పరామిత్యాదినాఽభిహితభగవచ్ఛేషతైకరసాత్మస్వరూపవిత్; ప్రకృతివియుక్తకేవలాత్మన్యపర్యవస్యన్ భగవన్తం ప్రేప్సుః భగవన్తమేవ పరమప్రాప్యం మన్వానః. ౧౬

తేషాం జ్ఞానీ నిత్యయుక్త ఏకభక్తిర్విశిష్యతే।
ప్రియో హి జ్ఞానినోఽత్యర్థమహం స చ మమ ప్రియః॥ ౧౭

తేషాం జ్ఞానీ విశిష్యతే. కుతః? నిత్యయుక్తః ఏకభక్తిరితి చ; తస్య హి మదేకప్రాప్యస్య మయా యోగో నిత్యః. ఇతరయోస్తు యావత్స్వాభిలషితప్రాప్తి మయా యోగః. తథా జ్ఞానినో మయ్యేకస్మిన్నేవ భక్తిః, ఇతరయోస్తు స్వాభిలషితే తత్సాధనత్వేన మయి చ. అతస్స ఏవ విశిష్యతే. కిం చ, ప్రియో హి జ్ఞానినోఽత్యర్థమహమ్-అత్రార్థశబ్దోఽభిధేయవచనః, జ్ఞానినోఽహం యథా ప్రియః, తథా మయా సర్వజ్ఞేన సర్వశక్తినాఽప్యభిధాతుం న శక్యత ఇత్యర్థః; ప్రియత్వస్యేయత్తారహితత్వాత్. యథా జ్ఞానినామగ్రేసరస్య ప్రహ్లాదస్య * స త్వాసక్తమతిః కృష్ణే దశ్యమానో మహోరగైః। న వివేదాత్మనో గాత్రం తత్స్మృత్యాహ్లాదసంస్థిత ఇతి. సోఽపి తథైవ మమ ప్రియః.

ఉదారాస్సర్వ ఏవైతే జ్ఞానీ త్వాత్మైవ మే మతమ్।
ఆస్థితస్స హి యుక్తాత్మా మామేవానుత్తమాం గతిమ్॥ ౧౮

సర్వ ఏవైతే మామేవోపాసత ఇత్యుదారాః - వదాన్యాః యే మత్తో యత్కిఞ్చిదపి గృహ్ణన్తి, తే హి మమ సర్వస్వదాయినః. జ్ఞానీ త్వాత్మైవ మే మతం-తదాయత్తధారణోఽహమితి మన్యే. కస్మాదేవమ్? యస్మాదయం మయా వినాఽఽత్మధారణాసంభావనయా మామేవానుత్తమం ప్రాప్యమాస్థితః, అతస్తేన వినా మమాప్యాత్మధారణం న సంభవతి; తతో మమాత్మా హి సః. ౧౮

బహూనాం జన్మనామన్తే జ్ఞానవాన్ మాం ప్రపద్యతే।
వాసుదేవస్సర్వమితి స మహాత్మా సుదుర్లభః॥ ౧౯

నాల్పసఙ్ఖ్యాసఙ్ఖ్యాతానాం పుణ్యజన్మనాం ఫలమిదం యన్మచ్ఛేషతైకరసాత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానపూర్వకం మత్ప్రపదనమ్, అపి తు బహూనాం జన్మనాం-పుణ్యజన్మనామన్తే-అవసానే, వాసుదేవశేషతైకరసోఽహం తదాయత్తస్వరూపస్థితిప్రవృత్తిశ్చ, స చాసఙ్ఖ్యేయైః కల్యాణగుణగణైః పరతర ఇతి జ్ఞానవాన్ భూత్వా, వాసుదేవ ఏవ మమ పరమప్రాప్యం ప్రాపకం చ, అన్యదపి యన్మనోరథవర్తి స ఏవ మమ తత్సర్వమితి మాం ప్రపద్యతే-మాముపాస్తే, స మహాత్మా - మహామనాః సుదుర్లభః - దుర్లభతరో లోకే. వాసుదేవస్సర్వమిత్యస్యాయమేవార్థః, * ప్రియో హి జ్ఞానినోఽత్యర్థమహమ్*ఆస్థితస్స హి యుక్తాత్మా మామేవానుత్తమాం గతిమితి ప్రక్రమాత్, జ్ఞాన

వాంశ్చాయముక్తలక్షణ ఏవ, అస్యైవ పూర్వోక్తజ్ఞానిత్వాత్. *భూమిరాప ఇత్యారభ్య* అహఙ్కార ఇతీయం మే భిన్నా ప్రకృతిరష్టధా। అపరేయమితస్త్వన్యాం ప్రకృతిం విద్ధి మే పరామ్। జీవభూతా మితి హి చేతనాచేతనస్య ప్రకృతిద్వయస్య పరమపురుషశేషతైకరసతోక్తా. *అహం కృత్స్నస్య జగతః ప్రభవః ప్రలయస్తథా। మత్తః పరతరం నాన్యత్కిఞ్చిదస్తి ధనఞ్జయేత్యారభ్య * యే చైవ సాత్త్వికా భావా రాజసాస్తామసాశ్చయే। మత్త ఏవేతి తాన్విద్ధి న త్వహం తేషు తే మయీతి ప్రకృతిద్వయస్య కార్యకారణోభయావస్థస్య పరమపురుషాయత్తస్వరూపస్థితిప్రవృత్తిత్వం పరమపురుషస్య చ సర్వైః ప్రకారైస్సర్వస్మాత్పరతరత్వముక్తమ్. అతస్స ఏవాత్ర జ్ఞానీత్యుచ్యతే. ౧౯

తస్య జ్ఞానినో దుర్లభత్వమేవోపపాదయతి—

కామైస్తైస్తైర్హృతజ్ఞానాః ప్రపద్యన్తేఽన్యదేవతాః।
తం తం నియమమాస్థాయ ప్రకృత్యా నియతాస్స్వయా॥ ౨౦

సర్వ ఏవ హి లౌకికాః పురుషాః స్వయా ప్రకృత్యా - (పాప) వాసనయా గుణమయభావవిషయయా, నియతాః - నిత్యాన్వితాః, తైస్తైః స్వవాసనానురూపైర్గుణమయైరేవ కామైః - ఇచ్ఛావిషయభూతైః, హృతమత్స్వరూపవిషయజ్ఞానాః, తత్తత్కామసిద్ధ్యర్థమన్యదేవతాః - మద్వ్యతిరిక్తాః కేవలేన్ద్రాదిదేవతాః, తంతం నియమమాస్థాయ - తత్తద్దేవతావిశేషమాత్రప్రీణనాసాధారణం నియమమాస్థాయ, ప్రపద్యన్తే - తా ఏవాశ్రిత్యార్చయన్తే. ౨౦

యోయో యాంయాం తనుం భక్తః శ్రద్ధయాఽర్చితుమిచ్ఛతి।
తస్య తస్యాచలాం శ్రద్ధాం తామేవ విదధామ్యహమ్॥ ౨౧

తా అపి దేవతా మదీయాస్తనవః * య ఆదిత్యే తిష్ఠన్ యమాదిత్యో న వేద యస్యాదిత్యశ్శరీరమిత్యాది శ్రుతిభిః ప్రతిపాదితాః. మదీయాస్తనవ ఇత్యజానన్నపి యోయో యాంయాం మదీయామాదిత్యాదికాం తనుం భక్తః శ్రద్ధయాఽర్చితుమిచ్ఛతి, తస్యతస్యాజానతోఽపి మత్తనువిషయైషా శ్రద్ధేత్యహమనుసన్ధాయ తామేవాచలాం - నిర్విఘ్నాం విదధామ్యహమ్. ౨౧

స తయా శ్రద్ధయా యుక్తస్తస్యారాధనమీహతే।
లభతే చ తతః కామాన్ మయైవ విహితాన్ హి తాన్॥ ౨౨

స తయా-నిర్విఘ్నయా శ్రద్ధయా యుక్తస్తస్య-ఇన్ద్రాదేః, ఆరాధనం ప్రతి ఈహతే. తతః - మత్తనుభూతేన్ద్రాదిదేవతారాధనాత్ తానేవ హి - స్వాభిలషితాన్ కామాన్మయైవ విహితాన్ లభతే. యద్యప్యారాధనకాలే ఆరాధ్యేన్ద్రాదయో మదీయాస్తనవః, తత ఏవ తదర్చనం చ మదారాధనమితి న జానాతి, తథాపి తస్య వస్తుతో మదారాధనత్వాదారాధకాభిలషితమహమేవ విదధామి. ౨౨

అన్తవత్తు ఫలం తేషాం తద్భవత్యల్పమేధసామ్।
దేవాన్ దేవయజో యాన్తి మద్భక్తా యాన్తి మామపి॥ ౨౩

తేషామల్పమేధసామ్ - అల్పబుద్ధీనామిన్ద్రాదిమాత్రయాజినాం తదారాధనఫలమల్పమన్తవచ్చ భవతి. కుతః? దేవాన్ దేవయజో యాన్తి-యత ఇన్ద్రాదీన్ దేవాన్ తద్యాజినో

యాన్తి. ఇన్ద్రాదయో (ఽపి) హి పరిచ్ఛిన్నభోగాః పరిమితకాలవర్తినశ్చ; తత్తత్సాయుజ్యం ప్రాప్తాస్తైస్సహ ప్రచ్యవన్తే. మద్భక్తా అపి తేషామేవ కర్మణాం మదారాధనరూపతాం జ్ఞాత్వా పరిచ్ఛిన్నఫలసఙ్గం త్యక్త్వా మత్ప్రీణనైకప్రయోజనాః మాం ప్రాప్నువన్తి, న చ పునర్నివర్తన్తే. * మాముపేత్య తు కౌన్తేయ పునర్జన్మ న విద్యత ఇతి హి వక్ష్యతే. ౨౩

ఇతరే తు సర్వసమాశ్రయణీయత్వాయ మమ మనుష్యాదిష్వవతారమప్యకిఞ్చిత్కరం కుర్వన్తీత్యాహ—

అవ్యక్తం వ్యక్తిమాపన్నం మన్యన్తే మామబుద్ధయః ।
పరం భావమజానన్తో మమావ్యయమనుత్తమమ్ ॥ ౨౪

సర్వైః కర్మభిరారాధ్యోఽహం సర్వేశ్వరో వాఙ్మనసాపరిచ్ఛేద్యస్వరూపస్వభావః పరమకారుణ్యాదాశ్రితవాత్సల్యాచ్చ సర్వసమాశ్రయణీయత్వాయాజహత్స్వభావ ఏవ వసుదేవసూనురవతీర్ణ ఇతి మమైవం పరం భావమవ్యయమనుత్తమమజానన్తః ప్రాకృతరాజసూనుసమానమితః పూర్వమనభివ్యక్తమిదానీం కర్మవశాజ్జన్మవిశేషం ప్రాప్య వ్యక్తిమాపన్నం - ప్రాప్తం మామబుద్ధయో మన్యన్తే; అతో మాం నాశ్రయన్తే, న కర్మభిరారాధయన్తి చ. ౨౪

కుత ఏవం న ప్రకాశ్యత ఇత్యత్రాహ—

నాహం ప్రకాశస్సర్వస్య యోగమాయాసమావృతః ।
మూఢోఽయం నాభిజానాతి లోకో మామజమవ్యయమ్ ॥ ౨౫

క్షేత్రజ్ఞాసాధారణమనుష్యత్వాదిసంస్థానయోగాఖ్యమాయయా సమావృతోఽహం న సర్వస్య ప్రకాశః. మయి మనుష్యత్వాదిసంస్థానదర్శనమాత్రేణ మూఢోఽయం లోకో మామతివాయ్విన్ద్రకర్మాణమతిసూర్యాగ్నితేజసముపలభ్యమానమప్యజమవ్యయం నిఖిలజగదేకకారణం సర్వేశ్వరం మాం సర్వసమాశ్రయణీయత్వాయ మనుష్యత్వసంస్థానమాస్థితం నాభిజానాతి. ౨౫

వేదాహం సమతీతాని వర్తమానాని చార్జున ।
భవిష్యాణి చ భూతాని మాం తు వేద న కశ్చన ॥ ౨౬

అతీతాని వర్తమానాన్యనాగతాని చ సర్వాణి భూతాన్యహం వేద-జానామి; మాం తు వేద న కశ్చన - మయాఽనుసన్ధీయమానేషు కాలత్రయవర్తిషు భూతేషు, మామ్ - ఏవంవిధం వాసుదేవం సర్వసమాశ్రయణీయత్వాయావతీర్ణం విదిత్వా మామేవ సమాశ్రయన్న కశ్చిదుపలభ్యత ఇత్యర్థః. అతో జ్ఞానీ సుదుర్లభ ఏవ. ౨౬

తథాహి—

ఇచ్ఛాద్వేషసముత్థేన ద్వన్ద్వమోహేన భారత ।
సర్వభూతాని సంమోహం సర్గే యాన్తి పరన్తప ॥ ౨౭

ఇచ్ఛాద్వేషాభ్యాం సముత్థితేన శీతోష్ణాదిద్వన్ద్వాఖ్యేన మోహేన సర్వభూతాని సర్గే-జన్మకాల ఏవ సంమోహం యాన్తి. ఏతదుక్తం భవతి - గుణమయేషు సుఖదుఃఖాదిద్వన్ద్వేషు

పూర్వపూర్వజన్మని యద్విషయావిచ్ఛాద్వేషావభ్యస్తౌ తద్వాసనయా పునరపి జన్మకాల ఏవ తదేవ ద్వన్ద్వాఖ్యమిచ్ఛాద్వేషవిషయత్వేన సముత్థితం భూతానాం మోహనం భవతి, తేన మోహేన సర్వభూతాని సంమోహం యాన్తి - తద్విషయేచ్ఛాద్వేషస్వభావాని భవన్తి, న మత్సంశ్లేషవియోగసుఖదుఃఖస్వభావాని; జ్ఞానీ తు మత్సంశ్లేషవియోగైకసుఖదుఃఖస్వభావః; న తత్స్వభావం కిమపి భూతం జాయత ఇతి. ౨౭

యేషాం త్వన్తగతం పాపం జనానాం పుణ్యకర్మణామ్।
తే ద్వన్ద్వమోహనిర్ముక్తా భజన్తే మాం దృఢవ్రతాః॥ ౨౮

యేషాం త్వనేకజన్మార్జితేనోత్కృష్టపుణ్యసంచయేన గుణమయద్వన్ద్వేచ్ఛాద్వేషహేతుభూతం మదాన్ముఖ్యవిరోధి చానాదికాలప్రవృత్తం పాపమన్తగతం-క్షీణం, తే పూర్వోక్తేన సుకృతతారతమ్యేన మాం శరణమనుప్రపద్య గుణమయాన్మోహాద్వినిర్ముక్తాః జరామరణమోక్షాయ మహతే చైశ్వర్యాయ మత్ప్రాప్తయే చ దృఢవ్రతాః-దృఢసంకల్పాః మామేవ భజన్తే. ౨౮

తత్ర త్రయాణాం భగవన్తం భజమానానాం జ్ఞాతవ్యవిశేషానుపాదేయాంశ్చ ప్రస్తౌతి-

జరామరణమోక్షాయ మామాశ్రిత్య యతన్తి యే।
తే బ్రహ్మ తద్విదుః కృత్స్నమధ్యాత్మం కర్మ చాఖిలమ్॥ ౨౯

జరామరణమోక్షాయ - ప్రకృతివియుక్తాత్మస్వరూపదర్శనాయ మామాశ్రిత్య యే యతన్తే, తే తద్బ్రహ్మ విదుః, అధ్యాత్మం చ కృత్స్నం విదుః; కర్మ చాఖిలం విదుః. ౨౯

సాధిభూతాధిదైవం మాం సాధియజ్ఞం చ యే విదుః।
ప్రయాణకాలేఽపి చ మాం తే విదుర్యుక్తచేతసః॥ ౩౦

ఇతి శ్రీభగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే విజ్ఞానయోగో నామ సప్తమోఽధ్యాయః.

అత్ర య ఇతి పునర్నిర్దేశాత్ పూర్వనిర్దిష్టేభ్యోన్యేఽధికారిణో జ్ఞాయన్తే. సాధిభూతం సాధిదైవం మామైశ్వర్యార్థినో యే విదురిత్యేతదనువాదస్వరూపమప్యప్రాప్తార్థత్వాద్విధాయకమేవ. తథా సాధియజ్ఞమిత్యపి త్రయాణామధికారిణామవిశేషేణ విధీయతే, అర్థస్వాభావ్యాత్. త్రయాణాం హి నిత్యనైమిత్తికరూపమహాయజ్ఞాద్యనుష్ఠానమవర్జనీయమ్. తే చ ప్రయాణకాలేఽపి స్వప్రాప్యానుగుణం మాం విదుః. తే చేతి చకారాత్పూర్వే జరామరణమోక్షాయ యతమానాశ్చ ప్రయాణకాలే విదురితి సముచ్చీయన్తే. అనేన జ్ఞానినోఽప్యర్థస్వాభావ్యాత్సాధియజ్ఞం మాం విదుః, ప్రయాణకాలేఽపి స్వప్రాప్యానుగుణం మాం విదురిత్యుక్తం భవతి. ౩౦

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీగీతాభాష్యే సప్తమోఽధ్యాయః.

అథ అష్టమాధ్యాయః

సప్తమే పరస్య బ్రహ్మణో వాసుదేవస్యోపాస్యత్వం, నిఖిలచేతనాచేతనవస్తుశేషిత్వం, కారణత్వమాధారత్వం, సర్వశరీరతయా సర్వప్రకారత్వేన సర్వశబ్దవాచ్యత్వం, సర్వనియన్తృత్వం, సర్వైశ్చ కల్యాణగుణగణైస్తస్యైవ పరతరత్వం, సత్త్వరజస్తమోమయైర్దేహేన్ద్రియత్వేన భోగ్యత్వేన చావస్థితైర్భావైరనాదికాలప్రవృత్తదుష్కృతప్రవాహహేతుకైస్తస్య తిరోధానమ్, అత్యుత్కృష్టసుకృతహేతుకభగవత్ప్రపత్త్యా చ తన్నివర్తనం, సుకృతతారతమ్యేన చ ప్రతిపత్తివైశేష్యాదైశ్వర్యాక్షరయాథాత్మ్యభగవత్ప్రాప్త్యపేక్షయోపాసకభేదం, భగవన్తం ప్రేప్సోర్నిత్యయుక్తతయైకభక్తితయా చాత్యర్థపరమపురుషప్రియత్వేన శ్రైష్ఠ్యం దుర్లభత్వం చ ప్రతిపాద్య, ఏషాం త్రయాణాం జ్ఞాతవ్యోపాదేయభేదాంశ్చ ప్రాస్తౌషీత్. ఇదానీమష్టమే ప్రస్తుతాన్ జ్ఞాతవ్యోపాదేయభేదాన్ వివినక్తి.

అర్జున ఉవాచ—

కిం తద్బ్రహ్మ కిమధ్యాత్మం కిం కర్మ పురుషోత్తమ ।
అధిభూతం చ కిం ప్రోక్తమధిదైవం కిముచ్యతే ॥ ౧

అధియజ్ఞః కథం కోఽత్ర దేహేఽస్మిన్మధుసూదన ।
ప్రయాణకాలే చ కథం జ్ఞేయోఽసి నియతాత్మభిః ॥ ౨

జరామరణమోక్షాయ భగవన్తమాశ్రిత్య యతమానానాం జ్ఞాతవ్యతయోక్తం తద్బ్రహ్మ, అధ్యాత్మం చ కర్మ చ కిమితి వక్తవ్యమ్. ఐశ్వర్యార్థినాం జ్ఞాతవ్యమధిభూతమధిదైవం చ కిమ్? త్రయాణాం జ్ఞాతవ్యోఽధియజ్ఞశబ్దనిర్దిష్టశ్చ కః? తస్య చాధియజ్ఞభావః కథమ్? ప్రయాణకాలే చైభిస్త్రిభిర్నియతాత్మభిః కథం జ్ఞేయోఽసి? ౧-౨

శ్రీభగవానువాచ—

అక్షరం బ్రహ్మ పరమం స్వభావోఽధ్యాత్మ ముచ్యతే ।
భూతభావోద్భవకరో విసర్గః కర్మసంజ్ఞితః ॥ ౩

తద్బ్రహ్మేతి నిర్దిష్టం పరమమక్షరం, న క్షరతీత్యక్షరం క్షేత్రజ్ఞసమష్టిరూపమ్. తథా చ శ్రుతిః-*అవ్యక్తమక్షరే లీయతే అక్షరం తమసి లీయత ఇత్యాదికా. పరమమక్షరం ప్రకృతివినిర్ముక్తాత్మస్వరూపమ్. స్వభావోఽధ్యాత్మముచ్యతే-స్వభావః-ప్రకృతిః. అనాత్మభూతమాత్మని సంబధ్యమానం భూతసూక్ష్మతద్వాసనాదికం పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం జ్ఞాతవ్యతయోదితమ్. తదుభయం ప్రాప్యతయా త్యాజ్యతయా చ ముముక్షుభిః జ్ఞాతవ్యమ్. భూతభావోద్భవకరో విసర్గః కర్మ సంజ్ఞితః - భూతభావః - మనుష్యాదిభావః, తదుద్భవకరో యో విసర్గః *పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి శ్రుతిసిద్ధో యోషిత్సంబన్ధజః, స కర్మ సంజ్ఞితః. తచ్చాఖిలం సానుబన్ధముద్వేజనీయతయా పరిహరణీయతయా చ ముముక్షుభిః జ్ఞాతవ్యమ్. పరిహరణీయతా చానన్తరమేవ వక్ష్యతే *యదిచ్ఛన్తో బ్రహ్మచర్యం చరన్తీతి. ౩

అధిభూతం క్షరో భావః పురుషశ్చాధిదైవతమ్ ।
అధియజ్ఞోఽహమేవాత్ర దేహే దేహభృతాం వర ॥ ౪

ఐశ్వర్యార్థినాం జ్ఞాతవ్యతయా నిర్దిష్టమధిభూతం క్షరో భావః – వియదాదిభూతేషు వర్తమానస్తత్పరిణామవిశేషః క్షరణస్వభావో విలక్షణశ్శబ్దస్పర్శాదిస్సాశ్రయః, విలక్షణాస్సాశ్రయాశ్శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధాః ఐశ్వర్యార్థిభిః ప్రాప్యాస్తైరనుసన్ధేయాః. పురుషశ్చాధిదైవతమ్–అధిదైవతశబ్దనిర్దిష్టః పురుషః. అధిదైవతం – దైవతోపరి వర్త (మానః) మానమ్; ఇన్ద్రప్రజాపతిప్రభృతికృత్స్నదైవతోపరి వర్తమానః ఇన్ద్రప్రజాపతిప్రభృతీనాం భోగ్యజాతాద్విలక్షణశబ్దాదేర్భోక్తా పురుషః. సా చ భోక్తృత్వావస్థా ఐశ్వర్యార్థిభిః ప్రాప్యతయాఽనుసన్ధేయా. అధియజ్ఞోఽహమేవ – అధియజ్ఞశబ్దనిర్దిష్టోఽహమేవ. అధియజ్ఞః – యజ్ఞైరారాధ్యతయా వర్తమానః. అత్రేన్ద్రాదౌ మమ దేహభూతే ఆత్మతయాఽవస్థితోఽహమేవ యజ్ఞైరారాధ్య ఇతి మహాయజ్ఞాదినిత్యనైమిత్తికానుష్ఠానవేలాయాం త్రయాణామధికారిణామనుసన్ధేయమేతత్. ౪

అన్తకాలే చ మామేవ స్మరన్ముక్త్వా కలేబరమ్ ।
యః ప్రయాతి స మద్భావం యాతి నాస్త్యత్ర సంశయః ॥ ౫

ఇదమపి త్రయాణాం సాధారణమ్. అన్తకాలే చ మామేవ స్మరన్ కలేబరం త్యక్త్వా యః ప్రయాతి, స మద్భావం యాతి – మమ యో భావః స్వభావః తం యాతి; తదానీం యథా మామనుసన్ధత్తే, తథావిధాకారో భవతీత్యర్థః; యథా ఆదిభరతాదయస్తదానీం స్మర్యమాణమృగసజాతీయాకారాస్సంభూతాః. ౫

స్మర్తుస్స్వవిషయసజాతీయాకారతాపాదనమన్త్యప్రత్యయస్య స్వభావ ఇతి సుస్పష్టమాహ–

యం యం వాఽపి స్మరన్భావం త్యజత్యన్తే కలేబరమ్ ।
తం తమేవైతి కౌన్తేయ సదా తద్భావభావితః ॥ ౬

అన్తే–అన్తకాలే యం యం వాఽపి భావం స్మరన్ కలేబరం త్యజతి తం తం భావమేవ మరణానన్తరమేతి. అన్త్యప్రత్యయశ్చ పూర్వభావితవిషయ ఏవ జాయతే. ౬

తస్మాత్సర్వేషు కాలేషు మామనుస్మర యుధ్య చ ।
మయ్యర్పితమనోబుద్ధిర్మామేవైష్యస్యసంశయః ॥ ౭

యస్మాత్ పూర్వకాలాభ్యస్తవిషయ ఏవాన్త్యప్రత్యయో జాయతే తస్మాత్, సర్వేషు కాలేష్వాప్రయాణాదహరహః మామనుస్మర. అహరహరనుస్మృతికరం యుద్ధాదికం వర్ణాశ్రమానుబన్ధి శ్రుతిస్మృతిచోదితం నిత్యనైమిత్తికం చ కర్మ కురు. ఏవముపాయేన మయ్యర్పితమనోబుద్ధిరన్తకాలే చ మామేవ స్మరన్ యథాభిలషితప్రకారం మాం ప్రాప్స్యసి; నాత్ర సంశయః. ౭

ఏవం సామాన్యేన స్వప్రాప్యావాప్తిరన్త్యప్రత్యయాధీనేత్యుక్త్వా తదర్థం త్రయాణాముపాసనప్రకారభేదం వక్తుముపక్రమతే; తత్రైశ్వర్యార్థినాముపాసనప్రకారం యథోపాసనమన్త్యప్రత్యయప్రకారం చాహ—

అభ్యాసయోగయుక్తేన చేతసా నాన్యగామినా ।
పరమం పురుషం దివ్యం యాతి పార్థానుచిన్తయన్ ॥ ౮

అహరహరభ్యాసయోగాభ్యాం యుక్తతయా నాన్యగామినా చేతసా అన్తకాలే పరమం పురుషం దివ్యం మాం వక్ష్యమాణప్రకారం చిన్తయన్ మామేవ యాతి - ఆదిభరత మృగత్వప్రాప్తివదైశ్వర్యవిశిష్టతయా మత్సమానాకారో భవతి. అభ్యాసః - నిత్యనైమిత్తికావిరుద్ధేషు సర్వేషు కాలేషు మనసోపాస్యసంశీలనమ్. యోగస్త్వహరహర్యోగకాలేఽనుష్ఠీయమానం యథోక్తలక్షణముపాసనమ్. ౮

కవిం పురాణమనుశాసితారమణోరణీయాంసమనుస్మరేద్యః ।
సర్వస్య ధాతారమచిన్త్యరూపమాదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్ ॥ ౯
ప్రయాణకాలే మనసాఽచలేన భక్త్యా యుక్తో యోగబలేన చైవ ।
భ్రువోర్మధ్యే ప్రాణమావేశ్య సమ్యక్ స తం పరం పురుషముపైతి దివ్యమ్ ॥ ౧౦

కవిం - సర్వజ్ఞం, పురాణం - పురాతనమ్, అనుశాసితారం - విశ్వస్య ప్రశాసితారమ్, అణోరణీయాంసం-జీవాదపి సూక్ష్మతరం, సర్వస్య ధాతారం - సర్వస్య స్రష్టారమ్, అచిన్త్యరూపం - సకలేతరవిసజాతీయస్వరూపమ్; ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్ - అప్రాకృతస్వాసాధారణదివ్యరూపమ్, తమేవంభూతమ్ అహరహరభ్యస్యమానభక్తియుక్తయోగబలేనారూఢసంస్కారతయా అచలేన మనసా ప్రయాణకాలే భ్రువోర్మధ్యే ప్రాణమావేశ్య - సంస్థాప్య, తత్ర భ్రూమధ్యే దివ్యం పురుషం యోఽనుస్మరేత్, స తమేవోపైతి - తద్భావం యాతి, తత్సమానైశ్వర్యో భవతీత్యర్థః. ౯-౧౦

అథ కైవల్యార్థినాం స్మరణప్రకారమాహ—
యదక్షరం వేదవిదో వదన్తి విశన్తి యద్యతయో వీతరాగాః ।
యదిచ్ఛన్తో బ్రహ్మచర్యం చరన్తి తత్తే పదం సంగ్రహేణ ప్రవక్ష్యే ॥ ౧౧

యదక్షరమ్ - అస్థూలత్వాదిగుణకం వేదవిదో వదన్తి, వీతరాగాశ్చ యతయో యదక్షరం విశన్తి, యదక్షరం ప్రాప్తుమిచ్ఛన్తో బ్రహ్మచర్యం చరన్తి, తత్పదం సంగ్రహేణ తే ప్రవక్ష్యే ; పద్యతే గమ్యతే చేతసేతి పదమ్; తన్నిఖిలవేదాన్తవేద్యం మత్స్వరూపమక్షరం యథోపాస్యం, తథా సంక్షేపేణ ప్రవక్ష్యామీత్యర్థః. ౧౧

సర్వద్వారాణి సంయమ్య మనో హృది నిరుధ్య చ ।
మూర్ధ్న్యాధాయాత్మనః ప్రాణమాస్థితో యోగధారణామ్ ॥ ౧౨
ఓమిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మ వ్యాహరన్మామనుస్మరన్ ।
యః ప్రయాతి త్యజన్ దేహం స యాతి పరమాం గతిమ్ ॥ ౧౩

సర్వాణి శ్రోత్రాదీనీన్ద్రియాణి జ్ఞానద్వారభూతాని సంయమ్య-స్వవ్యాపారేభ్యో వినివర్త్య, హృదయకమలనివిష్టే మయ్యక్షరే మనో నిరుధ్య, యోగాఖ్యాం ధారణామాస్థితః-మయ్యేవ నిశ్చలాం స్థితిమాస్థితః, ఓమిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మ మద్వాచకం వ్యాహరన్, వాచ్యం మామనుస్మరన్,

ఆత్మనః ప్రాణం మూర్ధ్ని ఆధాయ దేహం త్యజన్ యః ప్రయాతి, స యాతి పరమాం గతిమ్ - ప్రకృతివియుక్తం మత్సమానాకారమపునరావృత్తిమాత్మానం ప్రాప్నోతీత్యర్థః-*యస్స సర్వేషు భూతేషు నశ్యత్సు న వినశ్యతి । అవ్యక్తోఽక్షర ఇత్యుక్తస్తమాహుః పరమాం గతిమిత్యనన్తరమేవ వక్ష్యతే. ౧౩

ఏవమైశ్వర్యార్థినః కైవల్యార్థినశ్చ స్వప్రాప్యానుగుణం భగవదుపాసనప్రకార ఉక్తః; అథ జ్ఞానినో భగవదుపాసనప్రకారం ప్రాప్తిప్రకారం చాహ—

అనన్యచేతాస్సతతం యో మాం స్మరతి నిత్యశః ।
తస్యాహం సులభః పార్థ నిత్యయుక్తస్య యోగినః ॥ ౧౪

నిత్యశో మాముద్యోగప్రభృతి సతతం - సర్వకాలమ్, అనన్యచేతా యః స్మరతి- అత్యర్థమత్ప్రియత్వేన మత్స్మృత్యా వినా ఆత్మధారణమలభమానో నిరతిశయప్రియాం స్మృతిం యః కరోతి; తస్య నిత్యయుక్తస్య - నిత్యయోగం కాఙ్క్షమాణస్య యోగినోఽహం సులభః- అహమేవ ప్రాప్యః, న మద్భావ ఐశ్వర్యాదికః; సుప్రాపశ్చ. తద్వియోగమసహమానోఽహమేవ తం వృణే. మత్ప్రాప్త్యనుగుణోపాసనవిపాకం తద్విరోధినిరసనమత్యర్థమత్ప్రియత్వాదికం చాహమేవ దదామీత్యర్థః. * యమేవైష వృణుతే తేన లభ్య ఇతి హి శ్రూయతే. వక్ష్యతే చ - * తేషాం సతతయుక్తానాం భజతాం ప్రీతిపూర్వకమ్ । దదామి బుద్ధియోగం తం యేన మాముపయాన్తి తే ॥ తేషామేవానుకమ్పార్థమహమజ్ఞానజం తమః । నాశయామ్యాత్మభావస్థో జ్ఞానదీపేన భాస్వతేతి. ౧౪

అతః పరమధ్యాయశేషేణ జ్ఞానినః కైవల్యార్థినశ్చాపునరావృత్తిమైశ్వర్యార్థినః పునరావృత్తిం చాహ—

మాముపేత్య పునర్జన్మ దుఃఖాలయమశాశ్వతమ్ ।
నాప్నువన్తి మహాత్మానస్సంసిద్ధిం పరమాం గతాః ॥ ౧౫

మాం ప్రాప్య పునః నిఖిలదుఃఖాలయమశాశ్వతమ్-అస్థిరం జన్మ న ప్రాప్నువన్తి; యత ఏతే మహాత్మానః-మహామనసః యథావస్థితమత్స్వరూపజ్ఞానా అత్యర్థమత్ప్రియత్వేన మయా వినా ఆత్మధారణమలభమానా మయ్యాసక్తమనసో మదాశ్రయా మాముపాస్య పరమసంసిద్ధిరూపం మాం ప్రాప్తాః. ౧౫

ఐశ్వర్యగతిం ప్రాప్తానాం భగవన్తం ప్రాప్తానాం చ పునరావృత్తావపునరావృత్తౌ చ హేతుమనన్తరమాహ—

ఆబ్రహ్మభువనాల్లోకాః పునరావర్తినోఽర్జున ।
మాముపేత్య తు కౌన్తేయ పునర్జన్మ న విద్యతే ॥ ౧౬

బ్రహ్మలోకపర్యన్తా బ్రహ్మాణ్డోదరవర్తినస్సర్వే లోకా భోగైశ్వర్యాలయాః పునరావర్తినః - వినాశినః; అతః ఐశ్వర్యగతిం ప్రాప్తానాం ప్రాప్యస్థానవినాశాద్వినాశిత్వమవర్జనీయమ్; మాం - సర్వజ్ఞం సత్యసంకల్పం నిఖిలజగదుత్పత్తిస్థితిలయలీలం పరమకారుణికం సదైకరూపం ప్రాప్తానాం వినాశప్రసఙ్గాభావాత్ తేషాం పునర్జన్మ న విద్యతే. ౧౬

బ్రహ్మలోకపర్యన్తానాం లోకానాం తదన్తర్వర్తినాం చ పరమపురుషసంకల్పకృతా ముత్పత్తివినాశకాల వ్యవస్థామాహ—

సహస్రయుగపర్యన్తమహర్యద్బ్రహ్మణో విదుః।
రాత్రిం యుగసహస్రాన్తాం తేఽహోరాత్రవిదో జనాః॥ ౧౭

అవ్యక్తాద్వ్యక్తయస్సర్వాః ప్రభవన్త్యహరాగమే।
రాత్ర్యాగమే ప్రలీయన్తే తత్రైవావ్యక్తసంజ్ఞకే॥ ౧౮

భూతగ్రామస్స ఏవాయం భూత్వాభూత్వా ప్రలీయతే।
రాత్ర్యాగమేఽవశః పార్థ ప్రభవత్యహరాగమే॥ ౧౯

యే మనుష్యాదిచతుర్ముఖాన్తానాం మత్సంకల్పకృతాహోరాత్రవ్యవస్థావిదో జనాః తే బ్రహ్మణః- చతుర్ముఖస్య యదహః, తచ్చతుర్యుగసహస్రావసానం విదుః, రాత్రిం చ తథా రూపామ్. తత్ర బ్రహ్మణోఽహరాగమసమయే త్రైలోక్యాన్తర్వర్తిన్యో దేహేన్ద్రియభోగ్యభోగస్థానరూపా వ్యక్తయశ్చతుర్ముఖదేహావస్థాదవ్యక్తాత్ ప్రభవన్తి. తత్రైవావ్యక్తావస్థావిశేషే చతుర్ముఖదేహే రాత్ర్యాగమసమయే ప్రలీయన్తే. స ఏవాయం కర్మవశ్యో భూతగ్రామోఽహరాగమే భూత్వాభూత్వా రాత్ర్యాగమే ప్రలీయతే; పునరప్యహరాగమే ప్రభవతి. తథా వర్షశతావసానరూపయుగసహస్రాన్తే బ్రహ్మలోకపర్యన్తా లోకాః బ్రహ్మా చ * పృథివ్యప్సు ప్రలీయతే ఆపస్తేజసి లీయన్త ఇత్యాదిక్రమేణ అవ్యక్తాక్షరతమఃపర్యన్తం మయ్యేవ ప్రలీయన్తే. ఏవం మద్వ్యతిరిక్తస్య కృత్స్నస్య కాలవ్యవస్థయా మత్త ఉత్పత్తేర్మయి ప్రలయాచ్చోత్పత్తివినాశయోగిత్వమవర్జనీయమిత్యైశ్వర్యగతిం ప్రాప్తానాం పునరావృత్తిరపరిహార్యా. మాముపేతానాం తు న పునరావృత్తిప్రసఙ్గః. ౧౭-౧౯

అథ కైవల్యం ప్రాప్తానామపి పునరావృత్తిర్న విద్యత ఇత్యాహ—

పరస్తస్మాత్తు భావోఽన్యోఽవ్యక్తోఽవ్యక్తాత్సనాతనః।
యస్స సర్వేషు భూతేషు నశ్యత్సు న వినశ్యతి॥ ౨౦

అవ్యక్తోఽక్షర ఇత్యుక్తస్తమాహుః పరమాం గతిమ్।
యం ప్రాప్య న నివర్తన్తే తద్ధామ పరమం మమ॥ ౨౧

తస్మాదవ్యక్తాత్ - అచేతనప్రకృతిరూపాత్పురుషార్థతయా పరః - ఉత్కృష్టో భావోఽన్యః - జ్ఞానైకాకారతయా తస్మాద్విసజాతీయః, అవ్యక్తః - కేనచిత్ప్రమాణేన న వ్యజ్యత ఇత్యవ్యక్తః, స్వసంవేద్యస్వాసాధారణాకార ఇత్యర్థః; సనాతనః - ఉత్పత్తివినాశానర్హతయా నిత్యః. యస్సర్వేషు వియదాదిభూతేషు సకారణేషు వినశ్యత్సు తత్రతత్ర స్థితోఽపి న వినశ్యతి, సోఽవ్యక్తోఽక్షర ఇత్యుక్తః *యే త్వక్షరమనిర్దేశ్యమవ్యక్తం పర్యుపాసతే*కూటస్థోఽక్షర ఉచ్యత ఇత్యాదిషు. తం వేదవిదః పరమాం గతిమాహుః. అయమేవ * యః ప్రయాతి త్యజన్ దేహం స యాతి పరమాం గతిమిత్యత్ర పరమగతిశబ్దనిర్దిష్టోఽక్షరః ప్రకృతిసంసర్గవియుక్త

స్వరూపేణావస్థిత ఆత్మేత్యర్థః. యమేవంభూతం స్వరూపేణావస్థితం ప్రాప్య న నివర్తన్తే, తన్మమ పరమం ధామ – పరం నియమనస్థానమ్ అచేతనప్రకృతిరేకం నియమనస్థానమ్; తత్సంసృష్ట రూపా జీవప్రకృతిః ద్వితీయం నియమనస్థానమ్; అచిత్సంసర్గవియుక్తం స్వరూపేణావస్థితం ముక్త స్వరూపం పరమం నియమనస్థానమిత్యర్థః. తచ్చాపునరావృత్తిరూపమ్. అథవా ప్రకాశవాచీ ధామశబ్దః, ప్రకాశశ్చేహ జ్ఞానమభిప్రేతమ్. ప్రకృతిసంసృష్టాత్ పరిచ్ఛిన్నజ్ఞానరూపాదాత్మనో ఽపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానరూపతయా ముక్తస్వరూపం పరం ధామ. ౨౦, ౨౧

జ్ఞానినః ప్రాప్యం తు తస్మాదత్యన్తవిభక్తమిత్యాహ—

పురుషస్స పరః పార్థ భక్త్యా లభ్యస్త్వనన్యయా ।
యస్యాన్తస్థాని భూతాని యేన సర్వమిదం తతమ్ ॥ ౨౨ ॥

* మత్తః పరతరం నాన్యత్కిఞ్చిదస్తి ధనఞ్జయ । మయి సర్వమిదం ప్రోతం సూత్రే మణిగణా ఇవ॥ * మామేభ్యః పరమవ్యయమిత్యాదినా నిర్దిష్టస్య యస్యాన్తస్థాని సర్వాణి భూతాని, యేన చ పరేణ పురుషేణ సర్వమిదం తతం, స పరః పురుషః * అనన్యచేతాస్సతత మిత్యనన్యయా భక్త్యా లభ్యః. ౨౨

అథ ఆత్మయాథాత్మ్యవిదః పరమపురుషనిష్ఠస్య చ సాధారణీమర్చిరాదికాం గతి మాహ. ద్వయోరప్యర్చిరాదికా గతిశ్శ్రుతౌ శ్రుతా, సా చాపునరావృత్తిలక్షణా; యథా పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం * తద్య ఇత్థం విదుర్యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసతే తేఽర్చిష మభిసంభవన్త్యర్చిషోఽహరిత్యాదౌ అర్చిరాదికయా గతస్య పరబ్రహ్మప్రాప్తిరపునరావృత్తి శ్చామ్నాతా *స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయతి...ఏతేన ప్రతిపద్యమానా ఇమం మానవమావర్తం నావర్తన్త ఇతి. న చ ప్రజాపతివాక్యాదౌ శ్రుతపరవిద్యాఙ్గభూతాత్మప్రాప్తివిషయేయం * తద్య ఇత్థం విదురితి గతిశ్రుతిః; * యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసత ఇతి పరవిద్యాయాః పృథక్ఛ్రుతివైయర్థ్యాత్; పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం చ *ఇతి తు పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి * రమణీయచరణాః – కపూయచరణా ఇతి పుణ్యపాపహేతుకో మను ష్యాదిభావోఽపామేవ భూతాన్తరసంసృష్టానామ్, ఆత్మనస్తు తత్పరిష్వఙ్గమాత్రమితి చిదచితో ర్వివేకమభిధాయ * తద్య ఇత్థం విదుః... తేఽర్చిషమభిసంభవన్తి, * ఇమం మానవమావర్తం నావర్తన్త ఇతి వివిక్తే చిదచిద్వస్తుని త్యాజ్యతయా ప్రాప్యతయా చ య ఇత్థం విదుస్తేఽర్చి రాదినా గచ్ఛన్తి న చ పునరావర్తన్తే ఇత్యుక్తమితి గమ్యతే. ఆత్మయాథాత్మ్యవిదః పరమ పురుషనిష్ఠస్య చ *స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయతీతి బ్రహ్మప్రాప్తివచనాదచిద్వియుక్తమాత్మవస్తు బ్రహ్మాత్మకతయా బ్రహ్మశేషతైకరసమిత్యనుసన్ధేయమ్, తత్క్రతున్యాయాచ్చ. పరశేషతైక రసత్వం చ *య ఆత్మని తిష్ఠన్...యస్యాత్మా శరీరమిత్యాది శ్రుతిసిద్ధమ్.

యత్ర కాలే త్వనావృత్తిమావృత్తిం చైవ యోగినః ।
ప్రయాతా యాన్తి తం కాలం వక్ష్యామి భరతర్షభ ॥ ౨౩ ॥

అగ్నిర్జ్యోతిరహశ్శుక్లష్షణ్మాసా ఉత్తరాయణమ్ ।
తత్ర ప్రయాతా గచ్ఛన్తి బ్రహ్మ బ్రహ్మవిదో జనాః ॥ ౨౪ ॥

అత్ర కాలశబ్దో మార్గస్యాహఃప్రభృతిసంవత్సరాన్తకాలాభిమానిదేవతాభూయస్తయా మార్గోపలక్షణార్థః. యస్మిన్మార్గే ప్రయాతా యోగినోఽనావృత్తిం పుణ్యకర్మాణశ్చావృత్తిం యాన్తి, తం మార్గం వక్ష్యామీత్యర్థః. * అగ్నిర్జ్యోతిరహశ్శుక్లః షణ్మాసా ఉత్తరాయణమితి సంవత్సరాదీనాం ప్రదర్శనమ్. ౨౪

ధూమో రాత్రిస్తథా కృష్ణః షణ్మాసా దక్షిణాయనమ్ ।
తత్ర చాన్ద్రమసం జ్యోతిర్యోగీ ప్రాప్య నివర్తతే ॥ ౨౫ ॥

ఏతచ్చ ధూమాదిమార్గస్థపితృలోకాదేః ప్రదర్శనమ్. అత్ర యోగిశబ్దః పుణ్యకర్మసంబన్ధివిషయః. ౨౫

శుక్లకృష్ణే గతీ హ్యేతే జగతశ్శాశ్వతే మతే ।
ఏకయా యాత్యనావృత్తిమన్యయాఽఽవర్తతే పునః ॥ ౨౬ ॥

శుక్లా గతిరర్చిరాదికా, కృష్ణా చ ధూమాదికా * శుక్లయాఽనావృత్తిం యాతి, కృష్ణయా తు పునరావర్తతే. ఏతే శుక్లకృష్ణే గతీ జ్ఞానినాం వివిధానాం పుణ్యకర్మణాం చ శ్రుతౌ శాశ్వతే మతే, *తద్య ఇత్థం విదుర్యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసతే తేఽర్చిషమభిసంభవన్తి * అథ య ఇమే గ్రామ ఇష్టాపూర్తే దత్తమిత్యుపాసతే తే ధూమమభిసంభవన్తీతి.

నైతే సృతీ పార్థ జానన్ యోగీ ముహ్యతి కశ్చన ।
తస్మాత్సర్వేషు కాలేషు యోగయుక్తో భవార్జున ॥ ౨౭ ॥

ఏతౌ మార్గౌ జానన్ యోగీ ప్రయాణకాలే కశ్చన న ముహ్యతి; అపి తు స్వేనైవ దేవయానేన పథా యాతి. తస్మాదహరహరర్చిరాదిగతిచిన్తనాఖ్యయోగయుక్తో భవ. ౨౭

అథాధ్యాయద్వయోదితశాస్త్రార్థవేదనఫలమాహ—

వేదేషు యజ్ఞేషు తపస్సు చైవ దానేషు యత్పుణ్యఫలం ప్రదిష్టమ్ ।
అత్యేతి తత్సర్వమిదం విదిత్వా యోగీ పరం స్థానముపైతి చాద్యమ్ ॥ ౨౮ ॥

ఇది శ్రీభగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే
అక్షరపరబ్రహ్మయోగో నామాష్టమోఽధ్యాయః.

ఋగ్యజుస్సామాథర్వరూపవేదాభ్యాసయజ్ఞతపోదానప్రభృతిషు సర్వేషు పుణ్యేషు యత్ఫలం నిర్దిష్టమ్, ఇదమ్-అధ్యాయద్వయోదితం భగవన్మాహాత్మ్యం విదిత్వా తత్సర్వమత్యేతి-ఏతద్వేదనసుఖాతిరేకేణ తత్సర్వం తృణవన్మన్యతే. యోగీ-జ్ఞానీ చ భూత్వా జ్ఞానినః ప్రాప్యం పరమాద్యం స్థానముపైతి. ౨౮

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీభగవద్గీతాభాష్యే అష్టమోఽధ్యాయః.

అథ నవమాధ్యాయః

ఉపాసకభేదనిబన్ధనా విశేషాః ప్రతిపాదితాః. ఇదానీముపాస్యస్య పరమపురుషస్య మాహాత్మ్యం జ్ఞానినాం విశేషం చ విశోధ్య భక్తిరూపస్యోపాసనస్య స్వరూపముచ్యతే.

శ్రీ భగవానువాచ—

ఇదం తు తే గుహ్యతమం ప్రవక్ష్యామ్యనసూయవే ।
జ్ఞానం విజ్ఞానసహితం యజ్జ్ఞాత్వా మోక్ష్యసేఽశుభాత్ ॥ ౧ ॥

ఇదం తు తే గుహ్యతమం భక్తిరూపముపాసనాఖ్యం జ్ఞానం విజ్ఞానసహితమ్ – ఉపాసనగతివిశేషజ్ఞానసహితమ్, అనసూయవే తే ప్రవక్ష్యామి – మద్విషయం సకలేతరవిసజాతీయమపరిమితప్రకారం మాహాత్మ్యం శ్రుత్వా ఏవమేవ సంభవతీతి మన్వానాయ తే ప్రవక్ష్యామీత్యర్థః. యత్ జ్ఞానమనుష్ఠానపర్యన్తం జ్ఞాత్వా మత్ప్రాప్తివిరోధినస్సర్వస్మాదశుభాన్మోక్ష్యసే.

రాజవిద్యా రాజగుహ్యం పవిత్రమిదముత్తమమ్ ।
ప్రత్యక్షావగమం ధర్మ్యం సుసుఖం కర్తుమవ్యయమ్ ॥ ౨ ॥

రాజవిద్యా – విద్యానాం రాజా; రాజగుహ్యం – గుహ్యానాం రాజా. రాజ్ఞాం విద్యేతి వా రాజవిద్యా; రాజానో హి విస్తీర్ణాగాధమనసః; మహామనసామియం విద్యేత్యర్థః; మహామనస ఏవ హి గోపనీయగోపనకుశలా ఇతి తేషామేవ గుహ్యమ్. ఇదముత్తమం పవిత్రం–మత్ప్రాప్తివిరోధ్యశేషకల్మషాపహమ్. ప్రత్యక్షావగమమ్ – అవగమ్యత ఇత్యవగమో విషయః, ప్రత్యక్షభూతోఽవగమో విషయో యస్య జ్ఞానస్య తత్ప్రత్యక్షావగమమ్; భక్తిరూపేణోపాసనేనోపాస్యమానోఽహం తదానీమేవోపాసితుః ప్రత్యక్షతాముపగతో భవామీత్యర్థః. అథాపి ధర్మ్యం – ధర్మాదనపేతమ్; ధర్మత్వం హి నిశ్శ్రేయససాధనత్వమ్; స్వరూపేణైవాత్యర్థప్రియత్వేన తదానీమేవ మద్దర్శనాపాదనతయా చ స్వయం నిశ్శ్రేయసరూపమపి నిరతిశయనిశ్శ్రేయసరూపాత్యన్తిక మత్ప్రాప్తిసాధనమిత్యర్థః. అత ఏవ సుసుఖం కర్తుం – సుసుఖోపాదానమ్; అత్యర్థప్రియత్వేనోపాదేయమ్. అవ్యయమ్ – అక్షయమ్, మత్ప్రాప్తిం సాధయిత్వాఽపి స్వయం న క్షీయతే; ఏవంరూపముపాసనం కుర్వతో మత్ప్రదానే కృతేఽపి న కించిత్కృతం మయాఽస్యేతి మే ప్రతిభాతీత్యర్థః. ౨

అశ్రద్దధానాః పురుషా ధర్మస్యాస్య పరన్తప ।
అప్రాప్య మాం నివర్తన్తే మృత్యుసంసారవర్త్మని ॥ ౩ ॥

అస్యోపాసనాఖ్యస్య ధర్మస్య నిరతిశయప్రియమద్విషయతయా స్వయం నిరతిశయప్రియరూపస్య పరమనిశ్శ్రేయసరూపమత్ప్రాప్తిసాధనస్యావ్యయస్యోపాదానయోగ్యదశాం ప్రాప్య అశ్రద్దధానాః – విశ్వాసపూర్వకత్వరారహితాః పురుషాః మామప్రాప్య మృత్యురూపే సంసారవర్త్మని నితరాం వర్తన్తే. అహో మహదిదమాశ్చర్యమిత్యర్థః. 3

శృణు తావత్ప్రాప్యభూతస్య మమాచిన్త్యమహిమానమ్—

మయా తతమిదం సర్వం జగదవ్యక్తమూర్తినా ।
మత్స్థాని సర్వభూతాని నచాహం తేష్వవస్థితః ॥ ౪ ॥

న చ మత్స్థాని భూతాని పశ్య మే యోగమైశ్వరమ్ ।
భూతభృన్న చ భూతస్థో మమాత్మా భూతభావనః ॥ ౫ ॥

ఇదం - చేతనాచేతనాత్మకం కృత్స్నం జగత్, అవ్యక్తమూర్తినా - అప్రకాశిత స్వరూపేణ మయాఽన్తర్యామిణా తతమ్ - అస్య జగతో ధారణార్థం నియమనార్థం చ శేషిత్వేన వ్యాప్తమిత్యర్థః. యథాఽన్తర్యామిబ్రాహ్మణే-* యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్...యం పృథివీ న వేద * య ఆత్మని తిష్ఠన్...యమాత్మా న వేదేతి చేతనాచేతనవస్తుజాతైరదృష్టేనాన్తర్యామిణా తత్రతత్ర వ్యాప్తిరుక్తా. తతో మత్స్థాని సర్వభూతాని - సర్వాణి భూతాని మయ్యన్తర్యామిణి స్థితాని. తత్రైవ బ్రాహ్మణే * యస్య పృథివీ శరీరం...యః పృథివీమన్తరో యమయతి * యస్యాత్మా శరీరం...య ఆత్మానమన్తరో యమయతీతి శరీరత్వేన నియామ్యత్వప్రతిపాదనాత్తదాయత్తే స్థితినియమనే ప్రతిపాదితే, శేషిత్వం చ. నచాహం తేష్వవస్థితః - అహం తు న తదాయత్తస్థితిః, మత్స్థితౌ తైః న కశ్చిదుపకార ఇత్యర్థః. న చ మత్స్థాని భూతాని- న ఘటాదీనాం జలాదేరివ మమ ధారకత్వమ్. కథమ్? మత్సంకల్పేన. పశ్య మమైశ్వరం యోగమ్- అన్యత్ర కుత్రచిదసంభావనీయం మదసాధారణమాశ్చర్యం యోగం పశ్య. కోఽసౌ యోగః? భూతభృన్నచ భూతస్థో మమాత్మా భూతభావనః - సర్వేషాం భూతానాం భర్తాఽహం, న చ తైః కశ్చిదపి మమోపకారః. మమాత్మైవ భూతభావనః - మమ మనోమయస్సంకల్ప ఏవ భూతానాం భావయితా ధారయితా నియన్తా చ. ౪-౫

సర్వస్యాస్య స్వసంకల్పాయత్తస్థితిప్రవృత్తిత్వే నిదర్శనమాహ—

యథాఽఽకాశస్థితో నిత్యం వాయుస్సర్వత్రగో మహాన్ ।
తథా సర్వాణి భూతాని మత్స్థానీత్యుపధారయ ॥ ౬ ॥

యథా ఆకాశే అనాలమ్బనే మహాన్ వాయుః స్థితస్సర్వత్ర గచ్ఛతి, స తు వాయుః నిరాలమ్బనో మదాయత్తస్థితిరిత్యవశ్యాభ్యుపగమనీయః; (మయైవ ధృత ఇతి విజ్ఞాయతే;) ఏవమేవ సర్వాణి భూతాని తైరదృష్టే మయి స్థితాని మయైవ ధృతానీత్యుపధారయ. యథాహుర్వేదవిదః * మేఘోదయస్సాగరసన్నివృత్తిరిన్దోర్విభాగస్స్ఫురితాని వాయోః । విద్యుద్విభఙ్గో గతిరుష్ణరశ్మేర్విష్ణోర్విచిత్రాః ప్రభవన్తి మాయాః॥ ఇతి. విష్ణోరనన్యసాధారణాని మహాశ్చర్యాణీత్యర్థః. శ్రుతిరపి * ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠతః *భీషాఽస్మాద్వాతః పవతే; భీషోదేతి సూర్యః, భీషాఽస్మాదగ్నిశ్చేన్ద్రశ్చేత్యాదికా. ౬

సకలేతరనిరపేక్షస్య భగవతస్సంకల్పాత్సర్వేషాం స్థితిః ప్రవృత్తిశ్చోక్తా, తథా తత్సంకల్పాదేవ సర్వేషాముత్పత్తిప్రలయావపీత్యాహ—

సర్వభూతాని కౌన్తేయ ప్రకృతిం యాన్తి మామికామ్ ।
కల్పక్షయే పునస్తాని కల్పాదౌ విసృజామ్యహమ్ ॥ ౭ ॥

స్థావరజఙ్గమాత్మకాని సర్వాణి భూతాని మామికాం-మచ్ఛరీరభూతాం, ప్రకృతిం-తమశ్శబ్దవాచ్యాం నామరూపవిభాగానర్హాం, కల్పక్షయే - చతుర్ముఖావసానసమయే మత్సంకల్పా

ద్యన్తి; తాన్యేవ భూతాని కల్పాదౌ పునర్విసృజామ్యహమ్. యథాహ మనుః*అసీదిదం తమో భూతం...సోఽభిధ్యాయ శరీరాత్స్వాదితి. శ్రుతిరపి*యస్యావ్యక్తం శరీరమిత్యాదికా,*అవ్యక్తమక్షరే లీయతే, అక్షరం తమసి లీయతే*తమ ఆసీత్తమసా గూఢమగ్రే ప్రకేతమితి చ. ౭

ప్రకృతిం స్వామవష్టభ్య విసృజామి పునఃపునః ।
భూతగ్రామమిమం కృత్స్నమవశం ప్రకృతేర్వశాత్ ॥ ౮ ॥

స్వకీయాం విచిత్రపరిణామినీం ప్రకృతిమవష్టభ్య – అష్టధా పరిణమయ్య ఇమం – చతుర్విధం దేవతిర్యఙ్మనుష్యస్థావరాత్మకం భూతగ్రామం మదీయాయా మోహిన్యా గుణమయ్యాః ప్రకృతేర్వశాదవశం పునఃపునః – కాలే కాలే విసృజామి. ౮

ఏవం తర్హి విషమసృష్ట్యాదీని కర్మాణి నైర్ఘృణ్యాద్యాపాదనేన భ(గ)వన్తం బధ్నన్తీత్యత్రాహ—

న చ మాం తాని కర్మాణి నిబధ్నన్తి ధనఞ్జయ ।
ఉదాసీనవదాసీనమసక్తం తేషు కర్మసు ॥ ౯ ॥

న చ తాని విషమసృష్ట్యాదీని కర్మాణి మాం నిబధ్నన్తి – మయి నైర్ఘృణ్యాదికం నాపాదయన్తి; యతః క్షేత్రజ్ఞానాం పూర్వకృతాన్యేవ కర్మాణి దేవాదివిషమభావహేతవః, అహం తు తత్ర వైషమ్యే అసక్తః, తత్రోదాసీనవదాసీనః. యథాహ సూత్రకారః-*వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే న సాపేక్షత్వాత్ * న కర్మావిభాగాదితి చేన్నానాదిత్వాదితి. ౯

మయాఽధ్యక్షేణ ప్రకృతిస్సూయతే సచరాచరమ్ ।
హేతునాఽనేన కౌన్తేయ జగద్ధి పరివర్తతే ॥ ౧౦ ॥

తస్మాత్ క్షేత్రజ్ఞకర్మానుగుణం మదీయా ప్రకృతిస్సత్యసఙ్కల్పేన మయా అధ్యక్షేణేక్షితా సచరాచరం జగత్సూయతే. అనేన క్షేత్రజ్ఞకర్మానుగుణమదీక్షణేన హేతునా జగత్పరివర్తత ఇతి మత్స్వామ్యం సత్యసఙ్కల్పత్వం నైర్ఘృణ్యాదిదోషరహితత్వమిత్యేవమాదికం మమ వసుదేవసూనోరైశ్వరం యోగం పశ్య. యథాహ శ్రుతిః * అస్మాన్మాయీ సృజతే విశ్వమేతత్తస్మింశ్చాన్యో మాయయా సన్నిరుద్ధః*మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు మహేశ్వరమితి. ౧౦

అవజానన్తి మాం మూఢా మానుషీం తనుమాశ్రితమ్ ।
పరం భావమజానన్తో మమ భూతమహేశ్వరమ్ ॥ ౧౧ ॥

ఏవం మాం భూతమహేశ్వరం సర్వజ్ఞం సత్యసఙ్కల్పం నిఖిలజగదేకకారణం పరమకారుణికతయా సర్వసమాశ్రయణీయత్వాయ మానుషీం తనుమాశ్రితం స్వకృతైః పాపకర్మభిర్మూఢా అవజానన్తి-ప్రాకృతమనుష్యసమం మన్యన్తే; భూతమహేశ్వరస్య మమాపారకారుణ్యౌదార్యసౌశీల్యవాత్సల్యనిబన్ధనం మనుష్యత్వసమాశ్రయణలక్షణమిమం పరం భావమజానన్తో మనుష్యత్వసమాశ్రయణమాత్రేణ మామితరసజాతీయం మత్వా తిరస్కుర్వన్తీత్యర్థః. ౧౧

మోఘాశా మోఘకర్మాణో మోఘజ్ఞానా విచేతసః ।
రాక్షసీమాసురీం చైవ ప్రకృతిం మోహినీం శ్రితాః ॥ ౧౨ ॥

మమ మనుష్యత్వే పరమకారుణ్యాదిపరత్వతిరోధానకరీం రాక్షసీమాసురీం చ మోహినీంప్రకృతిమాశ్రితాః, మోఘాశాః-మోఘవాఞ్ఛితాఃనిష్ఫలవాఞ్ఛితాః, మోఘకర్మాణః-మోఘారమ్భాః, మోఘజ్ఞానాః-సర్వేషు మదీయేషు చరాచరేష్వర్థేషు విపరీతజ్ఞానతయా నిష్ఫలజ్ఞానాః, విచేతసః-తథా సర్వత్ర విగతయాథాత్మ్యజ్ఞానాః, మాం సర్వేశ్వరమితరసమం మత్వా మయి యత్కర్తుమిచ్ఛన్తి-యదుద్దిశ్యారమ్భాన్కుర్వతే తత్సర్వం మోఘం భవతీత్యర్థః.

మహాత్మానస్తు మాం పార్థ దైవీం ప్రకృతిమాశ్రితాః ।
భజన్త్యనన్యమనసో జ్ఞాత్వా భూతాదిమవ్యయమ్ ॥ ౧౩ ॥

యే తు స్వకృతైః పుణ్యసఞ్చయైః మాం శరణముపగమ్య విధ్వస్తసమస్తపాపబన్ధా దైవీం ప్రకృతిమాశ్రితా మహాత్మానః, తే భూతాదిమవ్యయం-వాఙ్మనసాగోచరనామకర్మస్వరూపం పరమకారుణికతయా సాధుపరిత్రాణాయ మనుష్యత్వేనావతీర్ణం మాం జ్ఞాత్వా అనన్యమనసో మాం భజన్తే; మత్ప్రియత్వాతిరేకేణ మద్భజనేన వినా మనసశ్చాత్మనశ్చ బాహ్యకరణానాం చ ధారణమలభమానా మద్భజనైకప్రయోజనా భజన్తే. ౧౩

సతతం కీర్తయన్తో మాం యతన్తశ్చ దృఢవ్రతాః ।
నమస్యన్తశ్చ మాం భక్త్యా నిత్యయుక్తా ఉపాసతే ॥ ౧౪ ॥

అత్యర్థమత్ప్రియత్వేన మత్కీర్తనయతననమస్కారైర్వినా క్షణాణుమాత్రేఽప్యాత్మధారణమలభమానాః, మద్గుణవిశేషవాచీని మన్నామాని స్మృత్వా పులకాఞ్చితసర్వాఙ్గాః, హర్షగద్గదకణ్ఠాః, నారాయణ! కృష్ణ! వాసుదేవేత్యేవమాదీని సతతం కీర్తయన్తః, తథైవ యతన్తః-మత్కర్మస్వర్చనాదికేషు తదుపకారకేషు భవననన్దనవనకరణాదికేషు చ దృఢసఙ్కల్పా యతమానాః, భక్తిభారావనమితమనోబుద్ధ్యభిమానపదద్వయకరద్వయశిరోభిరష్టాఙ్గైరచిన్తితపాంసుకర్దమశర్కరాదికే ధరాతలే దణ్డవత్ప్రణిపతన్తః, సతతం మాం నిత్యయుక్తాః - నిత్యయోగం కాఙ్క్షమాణాః, ఆత్మాన్తం మద్దాస్యవ్యవసాయిన ఉపాసతే. ౧౪

జ్ఞానయజ్ఞేన చాప్యన్యే యజన్తో మాముపాసతే ।
ఏకత్వేన పృథక్త్వేన బహుధా విశ్వతోముఖమ్ ॥ ౧౫ ॥

అన్యేఽపి మహాత్మానః పూర్వోక్తైః కీర్తనాదిభిః జ్ఞానాఖ్యేన యజ్ఞేన చ యజన్తో మాముపాసతే. కథమ్? బహుధా పృథక్త్వేన-జగదాకారేణ విశ్వతోముఖం-విశ్వప్రకారమవస్థితం మామేకత్వేనోపాసతే. ఏతదుక్తం భవతి - భగవాన్ వాసుదేవ ఏవ నామరూపవిభాగానర్హాతిసూక్ష్మచిదచిద్వస్తుశరీరస్సన్ సత్యసంకల్పో వివిధవిభక్తనామరూపస్థూలచిదచిద్వస్తుశరీరస్స్యామితి సంకల్ప్య స ఏక ఏవ దేవతిర్యఙ్మనుష్యస్థావరాఖ్యవిచిత్రజగచ్ఛరీరోఽవతిష్ఠత ఇత్యనుసన్ధానాచ్ఛ మాముపాసత ఇతి. ౧౫

తథా హి విశ్వశరీరోఽహమేవావస్థిత ఇత్యాహ—

అహం క్రతురహం యజ్ఞః స్వధాఽహమహమౌషధమ్ ।
మన్త్రోఽహమహమేవాజ్యమహమగ్నిరహం హుతమ్ ॥ ౧౬ ॥

అహం క్రతుః—అహం జ్యోతిష్టోమాదికః క్రతుః; అహమేవ మహాయజ్ఞః; అహమేవ పితృగణపుష్టిదా స్వధా; ఔషధం – హవిశ్చాహమేవ; అహమేవ చ మన్త్రః; అహమేవ చాజ్యమ్; ప్రదర్శనార్థమిదమ్; సోమాదికం చ హవిరహమేవేత్యర్థః; అహమాహవనీయాదికోఽగ్నిః; హోమశ్చాహమేవ. ౧౬

పితాఽహమస్య జగతో మాతా ధాతా పితామహః ।
వేద్యం పవిత్రమోఙ్కార ఋక్సామ యజురేవ చ ॥ ౧౭ ॥

అస్య – స్థావరజఙ్గమాత్మకస్య జగతః తత్రతత్ర పితృత్వేన మాతృత్వేన ధాతృత్వేన పితామహత్వేన చ వర్తమానోఽహమేవ. అత్ర ధాతృశబ్దో మాతాపితృవ్యతిరిక్తే ఉత్పత్తిప్రయోజకే చేతనవిశేషే వర్తతే. యత్కిఞ్చిద్వేదవేద్యం పవిత్రం – పావనం, తదహమేవ. వేదకశ్చ వేదబీజభూతః ప్రణవోఽహమేవ, ఋక్సామయజురాత్మకో వేదశ్చాహమేవ. ౧౭

గతిర్భర్తా ప్రభుస్సాక్షీ నివాసశ్శరణం సుహృత్ ।
ప్రభవప్రలయస్థానం నిధానం బీజమవ్యయమ్ ॥ ౧౮ ॥

గమ్యత ఇతి గతిః – తత్రతత్ర ప్రాప్యస్థానమిత్యర్థః; భర్తా – ధారయితా; ప్రభుః–శాసితా; సాక్షీ – సాక్షాద్ద్రష్టా; నివాసః – వాసస్థానం వేశ్మాది; శరణమ్ – ఇష్టస్య ప్రాపకతయాఽనిష్టస్య నివారణతయా చ సమాశ్రయణీయశ్చేతనశ్శరణం, స చాహమేవ; సుహృత్ – హితైషీ; ప్రభవప్రలయస్థానం – యస్యకస్యచిత్ యత్రకుత్ర చిదుత్పత్తిప్రలయయోః యత్స్థానం తదహమేవ; నిధానం – నిధీయత ఇతి నిధానమ్, ఉత్పాద్యముపసంహార్యం చాహమేవేత్యర్థః; అవ్యయం బీజం – తత్రతత్ర వ్యయరహితం యత్కారణం, తదహమేవ. ౧౮

తపామ్యహమహం వర్షం నిగృహ్ణామ్యుత్సృజామి చ ।
అమృతం చైవ మృత్యుశ్చ సదసచ్చాహమర్జున ॥ ౧౯ ॥

అగ్న్యాదిత్యాదిరూపేణాహమేవ తపామి; గ్రీష్మాదావహమేవ వర్షం నిగృహ్ణామి; తథా వర్షాసు చాహమేవోత్సృజామి. అమృతం చైవ మృత్యుశ్చ – యేన జీవతి లోకో యేన చ మ్రియతే, తదుభయమహమేవ; కిమత్ర బహునోక్తేన; సదసచ్చాహమేవ – సద్యద్వర్తతే అసద్యదతీతమనాగతం చ, సర్వావస్థావస్థితచిదచిద్వస్తుశరీరతయా తత్తత్ప్రకారోఽహమేవావస్థిత ఇత్యర్థః. ఏవం బహుధా పృథక్త్వేన విభక్తనామరూపావస్థితకృత్స్నజగచ్ఛరీరతయా తత్ప్రకారోఽహమేవావస్థిత ఇత్యేకత్వజ్ఞానేనానుసందధానాశ్చ మాముపాసతే. ౧౯

ఏవం మహాత్మనాం జ్ఞానినాం భగవదనుభవైకభోగానాం వృత్తముక్త్వా తేషామేవ విశేషం దర్శయితుమజ్ఞానాం కామకామానాం వృత్తమాహ—

త్రైవిద్యా మాం సోమపాః పూతపాపా యజ్ఞైరిష్ట్వా స్వర్గతిం ప్రార్థయన్తే ।
తే పుణ్యమాసాద్య సురేన్ద్రలోకమశ్నన్తి దివ్యాన్ దివి దేవభోగాన్ ॥ ౨౦ ॥

తే తం భుక్త్వా స్వర్గలోకం విశాలం క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశన్తి ।
ఏవం త్రయీధర్మమనుప్రపన్నా గతాగతం కామకామా లభన్తే ॥ ౨౧ ॥

ఋగ్యజుస్సామరూపాస్తిస్రో విద్యాస్త్రివిద్యం, కేవలం త్రివిద్యనిష్ఠాస్త్రైవిద్యాః, న తు త్రయ్యన్తనిష్ఠాః. త్రయ్యన్తనిష్ఠా హి మహాత్మానః పూర్వోక్తప్రకారేణ నిఖిలవేదవేద్యం మామేవ జ్ఞాత్వా అతిమాత్రమద్భక్తికారితకీర్తనాదిభిః జ్ఞానయజ్ఞేన చ మదేకప్రాప్యా మామేవోపాసతే. త్రైవిద్యాస్తు వేదప్రతిపాద్యకేవలేన్ద్రాదియాగశిష్టసోమాన్ పిబన్తః, పూతపాపాః - స్వర్గాదిప్రాప్తివిరోధి పాపాత్పూతాః, తైః కేవలేన్ద్రాదిదైవత్యతయాఽనుసంహితైర్యజ్ఞైఃవస్తుతస్తద్రూపం మామిష్ట్వా, తథావస్థితం మామజానన్తః, స్వర్గగతిం ప్రార్థయన్తే. తే పుణ్యం - దుఃఖాసంభిన్నం సురేన్ద్రలోకం ప్రాప్య తత్రతత్ర దివ్యాన్ దేవభోగానశ్నన్తి. తే తం విశాలం స్వర్గలోకం భుక్త్వా తదనుభవహేతుభూతే పుణ్యే క్షీణే పునరపి మర్త్యలోకం విశన్తి. ఏవం త్రయ్యన్తసిద్ధజ్ఞానవిధురాః కామ్యస్వర్గాదికామాః కేవలం త్రయీధర్మమనుప్రపన్నాః గతాగతం లభన్తే - అల్పాస్థిరస్వర్గాదీననుభూయ పునఃపునర్నివర్తన్త ఇత్యర్థః. ౨౦-౨౧

మహాత్మానస్తు నిరతిశయప్రియరూపమచ్చిన్తనం కృత్వా మామనవధికాతిశయానన్దం ప్రాప్య న పునరావర్తన్త ఇతి తేషాం విశేషం దర్శయతి—

అనన్యాశ్చిన్తయన్తో మాం యే జనాః పర్యుపాసతే ।
తేషాం నిత్యాభియుక్తానాం యోగక్షేమం వహామ్యహమ్ ॥ ౨౨ ॥

అనన్యాః - అనన్యప్రయోజనాః, మచ్చిన్తనేన వినా ఆత్మధారణాలాభాన్మచ్చిన్తనైకప్రయోజనాః మాం చిన్తయన్తో యే మహాత్మానో జనాః పర్యుపాసతే - సర్వకల్యాణగుణాన్వితం సర్వవిభూతియుక్తం మాం పరిత ఉపాసతే, అన్యూనముపాసతే; తేషాం నిత్యాభియుక్తానాం - మయి నిత్యాభియోగం కాఙ్క్షమాణానామ్, అహం మత్ప్రాప్తిలక్షణం యోగమపునరావృత్తిరూపం క్షేమం చ వహామి. ౨౨

యే త్వన్యదేవతాభక్తా యజన్తే శ్రద్ధయాఽన్వితాః ।
తేఽపి మామేవ కౌన్తేయ యజన్త్యవిధిపూర్వకమ్ ॥ ౨౩ ॥

యే త్విన్ద్రాదిదేవతాభక్తాః కేవలత్రయీనిష్ఠాః శ్రద్ధయాఽన్వితాః ఇన్ద్రాదీన్ యజన్తే, తేఽపి పూర్వోక్తేనన్యాయేనసర్వస్యమచ్ఛరీరతయా మదాత్మకత్వేన ఇన్ద్రాదిశబ్దానాంచ మద్వాచిత్వాద్వస్తుతో మామేవ యజన్తే, అపి త్వవిధిపూర్వకం యజన్తే; ఇన్ద్రాదీనాం దేవతానాం కర్మస్వారాధ్యతయా అన్వయం యథా వేదాన్తవాక్యాని * చతుర్హోతారో యత్ర సంపదం గచ్ఛన్తి దేవైరిత్యాదీని విదధతి; న తత్పూర్వకం యజన్తే. వేదాన్తవాక్యజాతం హి పరమపురుషశరీరతయాఽవస్థితానామిన్ద్రాదీనామారాధ్యత్వం విదధదాత్మభూతస్య పరమపురుషస్యైవ సాక్షా

దారాధ్యత్వం విదధాతి. చతుర్హోతారః – అగ్నిహోత్రదర్శపూర్ణమాసాదీని కర్మాణి, యత్ర – పరమాత్మన్యాత్మతయాఽవస్థితే సత్యేవ తచ్ఛరీరభూతైరిన్ద్రాదిదేవైస్సంపదం గచ్ఛన్తి-ఇన్ద్రాది దేవానామారాధనాన్యేతాని కర్మాణీతీమాం సంపదం గచ్ఛన్తీత్యర్థః. ౨౩

అతస్త్రైవిద్యా ఇన్ద్రాదిశరీరస్య పరమపురుషస్యారాధనాన్యేతాని కర్మాణి, ఆరాధ్యశ్చ స ఏవేతి న జానన్తి, తే చ పరిమితఫలభాగినశ్చ్యవనస్వభావాశ్చ భవన్తి; తదాహ—

అహం హి సర్వయజ్ఞానాం భోక్తా చ ప్రభురేవ చ ।
న తు మామభిజానన్తి తత్త్వేనాతశ్చ్యవన్తి తే ॥ ౨౪

ప్రభురేవ చ-తత్రతత్ర ఫలప్రదాతా చాహమేవేత్యర్థః. ౨౪

అహో మహదిదం వైచిత్ర్యం, యదేకస్మిన్నేవ కర్మణి వర్తమానాః సంకల్పమాత్రభేదేన కేచిదత్యల్పఫలభాగినశ్చ్యవనస్వభావాశ్చ భవన్తి; కేచనానవధికాతిశయానన్దపరమపురుషప్రాప్తిరూపఫలభాగినోఽపునరావృత్తినశ్చ భవన్తీత్యాహ—

యాన్తి దేవవ్రతా దేవాన్ పితౄన్ యాన్తి పితృవ్రతాః ।
భూతాని యాన్తి భూతేజ్యా యాన్తి మద్యాజినోఽపి మామ్ ॥ ౨౫

వ్రతశబ్దస్సంకల్పవాచీ; దేవవ్రతాః-దర్శపూర్ణమాసాదిభిః కర్మభిరిన్ద్రాదీన్ యజామహ ఇతీన్ద్రాదియజనసంకల్పా యే త ఇన్ద్రాదీన్ దేవాన్ యాన్తి. యే చ పితృయజ్ఞాదిభిః పితౄన్ యజామహ ఇతి పితృయజనసంకల్పాస్తే పితౄన్ యాన్తి. యే చ యక్షరక్షఃపిశాచాదీని భూతాని యజామహ ఇతి భూతయజనసంకల్పాస్తే భూతాని యాన్తి. యే తు తైరేవ యజ్ఞైర్దేవపితృభూతశరీరకం పరమాత్మానం భగవన్తం వాసుదేవం యజామహ ఇతి మాం యజన్తే, తే మద్యాజినో మామేవ యాన్తి. దేవాదివ్రతాః దేవాదీన్ ప్రాప్య తైస్సహ పరిమితం భోగం భుక్త్వా తేషాం వినాశకాలే తైస్సహ వినష్టా భవన్తి. మద్యాజినస్తు మామ్ – అనాదినిధనం సర్వజ్ఞం సత్యసంకల్పమ్ అనవధికాతిశయాసంఖ్యేయకల్యాణగుణగణమహోదధిమ్ అనవధికాతిశయానన్దం ప్రాప్య న పునర్నివర్తన్త ఇత్యర్థః. ౨౫

మద్యాజినామయమపి విశేషోఽస్తీత్యాహ—

పత్రం పుష్పం ఫలం తోయం యో మే భక్త్యా ప్రయచ్ఛతి ।
తదహం భక్త్యుపహృతమశ్నామి ప్రయతాత్మనః ॥ ౨౬

సర్వసులభం పత్రం వా పుష్పం వా ఫలం వా తోయం వా యో భక్త్యా మే ప్రయచ్ఛతి – అత్యర్థమత్ప్రియత్వేన తత్ప్రదానేన వినా ఆత్మధారణమలభమానతయా తదేకప్రయోజనో యో మే పత్రాదికం దదాతి; తస్య ప్రయతాత్మనః – తత్ప్రదానైకప్రయోజనత్వరూపశుద్ధియుక్తమనసః, తత్ –తథావిధభక్త్యుపహృతమ్, అహం-సర్వేశ్వరో నిఖిలజగదుదయవిభవలయలీలోఽవాప్తసమస్తకామస్సత్యసఙ్కల్పోఽనవధికాతిశయాసంఖ్యేయకల్యాణగుణగణః స్వాభావికానవధికాతిశయానన్దస్వానుభవే వర్తమానోఽపి, మనోరథపథదూరవర్తి ప్రియం

ప్రాపయామి. యథోక్తం మోక్షధర్మే * యాః క్రియాస్సంప్రయుక్తాస్స్యురేకాన్తగత బుద్ధిభిః । తాస్సర్వాశ్శిరసా దేవః ప్రతిగృహ్ణాతి వై స్వయమితి. ౨౬

యస్మాత్ జ్ఞానినాం మహాత్మనాం వాఙ్మనసాగోచరోఽయం విశేషః తస్మాత్త్వం చ జ్ఞానీ భూత్వోక్తలక్షణభక్తిభారావనమితాత్మా మత్కీర్తనయతనార్చనప్రణామాదికం సతతం కుర్వాణో లౌకికం వైదికం చ నిత్యనైమిత్తికం కర్మ చేత్థం కుర్విత్యాహ—

యత్కరోషి యదశ్నాసి యజ్జుహోషి దదాసి యత్ ।
యత్తపస్యసి కౌన్తేయ తత్కురుష్వ మదర్పణమ్ ॥ ౨౭

యద్దేహయాత్రాశేషభూతం లౌకికం కర్మ కరోషి, యచ్చ దేహధారణాయాశ్నాసి, యచ్చ వైదికం హోమదానతపఃప్రభృతి నిత్యనైమిత్తికం కర్మ కరోషి, తత్సర్వం మదర్పణం కురుష్వ-అర్ప్యత ఇత్యర్పణం, సర్వస్య లౌకికస్య వైదికస్య చ కర్మణః కర్తృత్వం భోక్తృత్వమ్ ఆరాధ్యత్వం చ యథా మయి సమర్పితం భవతి తథా కురు. ఏతదుక్తం భవతి - యాగదానాదిష్వారాధ్యతయా ప్రతీయమానానాం దేవాదీనాం కర్మకర్తుః భోక్తుస్తవచ మదీయతయా మత్సంకల్పాయత్తస్వరూపస్థితిప్రవృత్తితయా చ మయ్యేవ పరమశేషిణి పరమకర్తరి త్వాం చ కర్తారం భోక్తారమారాధకమ్, ఆరాధ్యం చ దేవతాజాతమ్, ఆరాధనం చ క్రియాజాతం, సర్వం సమర్పయ; తవ మన్నియామ్యతాపూర్వకమచ్ఛేషతైకరసతామారాధ్యాదేశ్చైతత్స్వభావగర్భతామత్యర్థప్రీతియుక్తోఽనుసంధత్స్వేతి. ౨౭

శుభాశుభఫలైరేవం మోక్ష్యసే కర్మబన్ధనైః ।
సంన్యాసయోగయుక్తాత్మా విముక్తో మాముపైష్యసి ॥ ౨౮

ఏవం సంన్యాసాఖ్యయోగయుక్తమనా ఆత్మానం మచ్ఛేషతామన్నియామ్యతైకరసం కర్మ చ సర్వం మదారాధనమనుసందధానో లౌకికం వైదికం చ కర్మ కుర్వన్ శుభాశుభ ఫలైరనన్తైః ప్రాచీనకర్మాఖ్యైర్బన్ధనైర్మత్ప్రాప్తివిరోధిభిస్సర్వైః మోక్ష్యసే; తైర్విముక్తో మామేవోపైష్యసి. ౨౮

మమేమం పరమమతిలోకం స్వభావం శృణు—

సమోఽహం సర్వభూతేషు న మే ద్వేష్యోఽస్తి న ప్రియః ।
యే భజన్తి తు మాం భక్త్యా మయి తే తేషు చాప్యహమ్ ॥ ౨౯

దేవతిర్యఙ్మనుష్యస్థావరాత్మనాఽవస్థితేషు జాతితశ్చాకారతస్స్వభావతో జ్ఞానతశ్చాత్యన్తోత్కృష్టాపకృష్టరూపేణ వర్తమానేషు సర్వేషు భూతేషు సమాశ్రయణీయత్వే సమోఽహమ్, అయం జాత్యాకారస్వభావజ్ఞానాదిభిర్నికృష్ట ఇతి సమాశ్రయణే న మే ద్వేష్యోఽస్తి- ఉద్వేజనీయతయా న త్యాజ్యోఽస్తి; తథా సమాశ్రితత్వాతిరేకేణ జాత్యాదిభిరత్యన్తోత్కృష్టోఽయమితి తద్యుక్తతయా సమాశ్రయణే న కశ్చిత్ప్రియోఽస్తి - న సంగ్రాహ్యోఽస్తి; అపి త్వత్యర్థమత్ప్రియత్వేన మద్భజనేన వినా ఆత్మధారణాలాభాన్మద్భజనైకప్రయోజనా యే మాం

భజన్తే, తే జాత్యాదిభిరుత్కృష్టా అపకృష్టా వా మత్సమానగుణవద్యథాసుఖం మయ్యేవ వర్తన్తే; అహమపి తేషు మదుత్కృష్టేష్వివ వర్తే. २९

తత్రాపి—

అపి చేత్సుదురాచారో భజతే మామనన్యభాక్ ।
సాధురేవ స మన్తవ్యస్సమ్యగ్వ్యవసితో హి సః ॥ ३०

తత్ర తత్ర జాతివిశేషే జాతానాం యస్సమాచార ఉపాదేయః పరిహరణీయశ్చ; తస్మాదతివృత్తోఽప్యుక్తప్రకారేణ మామనన్యభాక్-భజనైకప్రయోజనో భజతే చేత్; సాధురేవ సః - వైష్ణవాగ్రేసర ఏవ సః, మన్తవ్యః-బహుమన్తవ్యః, పూర్వోక్తైస్సమ ఇత్యర్థః. కుత ఏతత్? సమ్యగ్వ్యవసితో హి సః-యతోఽస్య వ్యవసాయస్సుసమీచీనః; భగవాన్ నిఖిలజగదేకకారణభూతః పరం బ్రహ్మ నారాయణశ్చరాచరపతిరస్మత్స్వామీ మమ గురుర్మమ సుహృత్ మమ పరమం భోగ్యమితి సర్వైర్దుష్ప్రాపోఽయం వ్యవసాయస్తేన కృతః, తత్కార్యం చానన్యప్రయోజనం నిరన్తరం భజనం తస్యాస్తి; అతస్సాధురేవ, బహుమన్తవ్యశ్చ. అస్మిన్ వ్యవసాయే తత్కార్యే చోక్తప్రకారభజనే సంపన్నే సతి తస్యాచారవ్యతిక్రమస్స్వల్పవైకల్యమితి న తావతాఽనాదరణీయః, అపి తు బహుమన్తవ్య ఏవేత్యర్థః. ३०

నను *నావిరతో దుశ్చరితాన్నాశాన్తో నాసమాహితః । నాశాన్తమానసో వాపి ప్రజ్ఞానేనైనమాప్నుయాదిత్యాదిశ్రుతేః ఆచారవ్యతిక్రమః ఉత్తరోత్తరభజనోత్పత్తిప్రవాహం నిరుణద్ధీత్యత్రాహ—

క్షిప్రం భవతి ధర్మాత్మా శశ్వచ్ఛాన్తిం నిగచ్ఛతి ।
కౌన్తేయ ప్రతిజానీహి న మే భక్తః ప్రణశ్యతి ॥ ३१

మత్ప్రియత్వకారితానన్యప్రయోజనమద్భజనేన విధూతపాపతయైవ సమూలోన్మూలితరజస్తమోగుణః క్షిప్రం ధర్మాత్మా భవతి - క్షిప్రమేవ విరోధిరహితసపరికరమద్భజనైకమనా భవతి; ఏవంరూపభజనమేవ హి*ధర్మస్యాస్య పరన్తపేత్యుపక్రమే ధర్మశబ్దోదితమ్; శశ్వచ్ఛాన్తిం నిగచ్ఛతి - శాశ్వతీమపునరావర్తినీం మత్ప్రాప్తివిరోధ్యాచారనివృత్తిం గచ్ఛతి. కౌన్తేయ! త్వమేవాస్మిన్నర్థే ప్రతిజ్ఞాం కురు - మద్భక్తావుపక్రాన్తో విరోధ్యాచారమిశ్రోఽపి న నశ్యతి, అపి తు మద్భక్తిమాహాత్మ్యేన సర్వం విరోధిజాతం నాశయిత్వా శాశ్వతీం విరోధినివృత్తిమధిగమ్య క్షిప్రం పరిపూర్ణభక్తిర్భవతీతి. ३१

మాం హి పార్థ వ్యపాశ్రిత్య యేఽపి స్యుః పాపయోనయః ।
స్త్రియో వైశ్యాస్తథా శూద్రాస్తేఽపి యాన్తి పరాం గతిమ్ ॥ ३२

కిం పునర్బ్రాహ్మణాః పుణ్యా భక్తా రాజర్షయస్తథా ।
అనిత్యమసుఖం లోకమిమం ప్రాప్య భజస్వ మామ్ ॥ ३३

స్త్రియో వైశ్యాశ్శూద్రాశ్చ పాపయోనయోఽపి మాం వ్యపాశ్రిత్య పరాం గతిం యాన్తి. కిం పునః పుణ్యయోనయో బ్రాహ్మణా రాజర్షయశ్చ మద్భక్తిమాస్థితాః. అతస్త్వం రాజర్షిరస్థిరం తాపత్రయాభిహతతయా అసుఖం చేమం లోకం ప్రాప్య వర్తమానో మాం భజస్వ.

భక్తిస్వరూపమాహ—

మన్మనా భవ మద్భక్తో మద్యాజీ మాం నమస్కురు ।
మామేవైష్యసి యుక్త్వైవమాత్మానం మత్పరాయణః ॥ ౩౪

ఇతి శ్రీభగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే రాజవిద్యారాజగుహ్యయోగో నామ నవమోఽధ్యాయః.

మన్మనా భవ - మయి - సర్వేశ్వరేశ్వరే, నిఖిలహేయప్రత్యనీకకల్యాణైకతానే, సర్వజ్ఞే, సత్యసంకల్పే, నిఖిలజగదేకకారణే, పరస్మిన్ బ్రహ్మణి, పురుషోత్తమే. పుణ్డరీకదలామలాయతాక్షే, స్వచ్ఛనీలజీమూతసఙ్కాశే, యుగపదుదితదినకరసహస్రసదృశతేజసి, లావణ్యామృతమహోదధౌ, ఉదారపీవరచతుర్బాహౌ, అత్యుజ్జ్వలపీతామ్బరే, అమలకిరీటమకరకుణ్డలహారకేయూరకటకభూషితే, అపారకారుణ్యసౌశీల్యసౌన్దర్యమాధుర్యగామ్భీర్యౌదార్యవాత్సల్యజలధౌ, అనాలోచితవిశేషాశేషలోకశరణ్యే, సర్వస్వామిని తైలధారావదవిచ్ఛేదేన నివిష్టమనా భవ. తదేవ విశినష్టి-మద్భక్తః-అత్యర్థమత్ప్రియత్వేన యుక్తో మన్మనా భవేత్యర్థః. పునరపి విశినష్టి, మద్యాజీ - అనవధికాతిశయప్రియమదనుభవకారితమద్యజనపరో భవ. యజనం నామ పరిపూర్ణశేషవృత్తిః. ఔపచారికసాంస్పర్శికాభ్యవహారికాదిసకలభోగప్రదానరూపో హి యాగః. యథా మదనుభవజనితనిరవధికాతిశయప్రీతికారితమద్యజనపరో భవసి, తథా మన్మనా భవేత్యుక్తం భవతి. పునరపి తదేవ విశినష్టి, మాం నమస్కురు - అనవధికాతిశయప్రియమదనుభవకారితాత్యర్థప్రియాశేషశేషవృత్తావపర్యవస్యన్ మయ్యన్తరాత్మన్యతిమాత్రప్రహ్వీభావవ్యవసాయం కురు. మత్పరాయణః - అహమేవ పరమయనం యస్యాసౌ మత్పరాయణః; మయా వినా ఆత్మధారణాసంభావనయా మదాశ్రయ ఇత్యర్థః. ఏవమాత్మానం యుక్త్వా మత్పరాయణస్త్వమేవమనవధికాతిశయప్రీత్యా మదనుభవసమర్థం మనః ప్రాప్య మామేవైష్యసి. ఆత్మశబ్దో హ్యత్ర మనోవిషయః. ఏవంరూపేణ మనసా మాం ధ్యాత్వా మామనుభూయ మామిష్ట్వా మాం నమస్కృత్య మత్పరాయణో మామేవ ప్రాప్స్యసీత్యర్థః. తదేవం లౌకికాని శరీరధారణార్థాని వైదికాని చ నిత్యనైమిత్తికాని కర్మాణి మత్ప్రీతయే మచ్ఛేషతైకరసో మయైవ కారిత ఇతి కుర్వన్ సతతం మత్కీర్తనయతననమస్కారాదికాన్ ప్రీత్యా కుర్వాణో మన్నియామ్యం నిఖిలజగన్మచ్ఛేషతైకరసమితి చానుసన్దధానోఽత్యర్థప్రియమద్గుణగణం చానుసన్ధాయాహరహరుక్తలక్షణమిదముపాసనముపాదదానో మామేవ ప్రాప్స్యసి. ౩౪

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీమద్గీతాభాష్యే నవమోఽధ్యాయః

అథ దశమాధ్యాయః

భక్తియోగస్సపరికర ఉక్తః. ఇదానీం భక్త్యుత్పత్తయే తద్వివృద్ధయే చ భగవతో నిరఙ్కుశైశ్వర్యాదికల్యాణగుణగణానన్త్యం, కృత్స్నస్య జగతస్తచ్ఛరీరతయా తదాత్మకత్వేన తత్ప్రవర్త్యత్వం చ ప్రపఞ్చ్యతే.

శ్రీభగవానువాచ—

భూయ ఏవ మహాబాహో శృణు మే పరమం వచః ।
యత్తేఽహం ప్రీయమాణాయ వక్ష్యామి హితకామ్యయా ॥ ౧

మమ మాహాత్మ్యం శ్రుత్వా ప్రీయమాణాయ తే మద్భక్త్యుత్పత్తివివృద్ధిరూపహితకామనయా భూయో మన్మాహాత్మ్యప్రపఞ్చవిషయమేవ పరమం వచో యద్వక్ష్యామి తదవహితమనాశ్శృణు. ౧.

న మే విదుస్సురగణాః ప్రభవం న మహర్షయః ।
అహమాదిర్హి దేవానాం మహర్షీణాం చ సర్వశః ॥ ౨

సురగణా మహర్షయశ్చాతీన్ద్రియార్థదర్శినోఽధికతరజ్ఞానా అపి మే ప్రభవం - ప్రభావం న విదుః - మమ నామకర్మస్వరూపస్వభావాదికం న జానన్తి; యతస్తేషాం దేవానాం మహర్షీణాం చ సర్వశోఽహమాదిః, తేషాం స్వరూపస్య జ్ఞానశక్త్యాదేశ్చాహమాదిః, తేషాం దేవత్వదేవర్షిత్వాదిహేతుభూతపుణ్యానుగుణం మయా దత్తం జ్ఞానం పరిమితమ్; అతస్తే పరిమితజ్ఞానా మత్స్వరూపాదికం యథావన్న జానన్తి. ౨.

తదేతద్దేవాద్యచిన్త్యస్వయాథాత్మ్యవిషయజ్ఞానం భక్త్యుత్పత్తివిరోధిపాపవిమోచనోపాయమాహ—

యో మామజమనాదిం చ వేత్తి లోకమహేశ్వరమ్ ।
అసంమూఢస్స మర్త్యేషు సర్వపాపైః ప్రముచ్యతే ॥ ౩

న జాయత ఇత్యజః, అనేన వికారిద్రవ్యాదచేతనాత్తత్సంసృష్టాత్సంసారిచేతనాచ్చ విసజాతీయత్వముక్తమ్; సంసారిచేతనస్య హి కర్మకృతాచిత్సంసర్గో జన్మ. అనాదిమిత్యనేన పదేనాదిమతోఽజాన్ముక్తాత్మనో విసజాతీయత్వముక్తమ్; ముక్తాత్మనో హ్యజత్వమాదిమత్, తస్య హేయసంబన్ధస్య పూర్వవృత్తత్వాత్తదర్హతాఽస్తి; అతోఽనాదిమిత్యనేన తదనర్హతయా తత్ప్రత్యనీకతోచ్యతే,* నిరవద్యమిత్యాదిశ్రుత్యా చ. ఏవం హేయసంబన్ధప్రత్యనీకస్వరూపతయా తదనర్హం మాం లోకమహేశ్వరం-లోకేశ్వరాణామపీశ్వరం మర్త్యేష్వసంమూఢో యో వేత్తి; ఇతరసజాతీయతయైకీకృత్య మోహస్సంమోహః, తద్రహితోఽసంమూఢః; సః మద్భక్త్యుత్పత్తివిరోధిభిస్సర్వైః పాపైః ప్రముచ్యతే. ఏతదుక్తం భవతి-లోకే మనుష్యాణాం రాజా ఇతరమనుష్యసజాతీయః, కేనచిత్కర్మణా తదాధిపత్యం ప్రాప్తః; తథా దేవానామధిపతిరపి, తథాఽణ్డాధిపతిరపీతరసంసారిసజాతీయః, తస్యాపి భావనాత్రయాన్తర్గతత్వాత్, *యో

బ్రహ్మాణం విదధాతీతి శ్రుతేశ్చ; తథాఽన్యేఽపి యే కేచనాణిమాద్యైశ్వర్యం ప్రాప్తాః. అయం తు లోకమహేశ్వరః - కార్యకారణావస్థాదచేతనాద్బద్ధాన్ముక్తాచ్చ చేతనాదీశితవ్యాత్సర్వస్మాన్నిఖిలహేయప్రత్యనీకానవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణైకతానతయా నియమనైకస్వభావతయా చ విసజాతీయ ఇతీతరసజాతీయతామోహరహితో యో మాం వేత్తి స సర్వైః పాపైః ప్రముచ్యత ఇతి. 3.

ఏవం స్వస్వభావానుసన్ధానేన భక్త్యుత్పత్తివిరోధిపాపనిరసనం విరోధినిరసనాదేవార్థతో భక్త్యుత్పత్తిం చ ప్రతిపాద్య స్వైశ్వర్యస్వకల్యాణగుణగణప్రపఞ్చానుసన్ధానేన భక్తివివృద్ధిప్రకారమాహ—

> బుద్ధిర్జ్ఞానమసంమోహః క్షమా సత్యం దమశ్శమః ।
> సుఖం దుఃఖం భవో భావో భయం చాభయమేవ చ ॥ ౪
> అహింసా సమతా తుష్టిస్తపో దానం యశోఽయశః ।
> భవన్తి భావా భూతానాం మత్త ఏవ పృథగ్విధాః ॥ ౫

బుద్ధిః—మనసో నిరూపణసామర్థ్యమ్; జ్ఞానం - చిదచిద్వస్తువిశేషవిషయో నిశ్చయః; అసంమోహః - పూర్వగృహీతాద్రజతాదేర్విసజాతీయే శుక్తికాదివస్తుని సజాతీయతాబుద్ధినివృత్తిః; క్షమా - మనోవికారహేతౌ సత్యప్యవికృతమనస్త్వమ్; సత్యం—యథాదృష్టవిషయం భూతహితరూపం వచనం, తదనుగుణా మనోవృత్తిరిహాభిప్రేతా మనోవృత్తిప్రకరణాత్; దమః—బాహ్యకరణానామనర్థవిషయేభ్యో నియమనమ్; శమః - అన్తఃకరణస్య తథా నియమనమ్; సుఖమ్—ఆత్మానుకూలానుభవః; దుఃఖం - ప్రతికూలానుభవః; భవో - భవనమ్, అనుకూలానుభవహేతుకం మనసో భవనమ్; అభావః - ప్రతికూలానుభవహేతుకో మనసోఽవసాదః; భయమ్ - ఆగామినో దుఃఖస్య హేతుదర్శనజం దుఃఖమ్; తన్నివృత్తిరభయమ్; అహింసా - పరదుఃఖాహేతుత్వమ్; సమతా - ఆత్మని సుహృత్సు విపక్షేషు చార్థానర్థయోస్సమమతిత్వమ్; తుష్టిః - సర్వేష్వాత్మసు దృష్టేషు తోషస్వభావత్వమ్; తపః - శాస్త్రీయో భోగసఙ్కోచరూపః కాయక్లేశః; దానం - స్వకీయభోగ్యానాం పరస్మై ప్రతిపాదనమ్; యశః—గుణవత్తాప్రథా; అయశః - నైర్గుణ్యప్రథా; ఏతచ్చోభయం తదనుగుణమనోవృత్తిద్వయం మన్తవ్యం, తత్ప్రకరణాత్; తపోదానే చ తథా; ఏవమాద్యాస్సర్వేషాం భూతానాం భావాః—ప్రవృత్తినివృత్తిహేతవో మనోవృత్తయో మత్త ఏవ - మత్సంకల్పాయత్తా భవన్తి. ౪-౫.

సర్వస్య భూతజాతస్య సృష్టిస్థిత్యోః ప్రవర్తయితారశ్చ మత్సంకల్పాయత్తప్రవృత్తయ ఇత్యాహ—

> మహర్షయస్సప్త పూర్వే చత్వారో మనవస్తథా ।
> మద్భావా మానసా జాతా యేషాం లోక ఇమాః ప్రజాః ॥ ౬

పూర్వే సప్త మహర్షయః—అతీతమన్వన్తరే యే భృగ్వాదయస్సప్త మహర్షయో నిత్యసృష్టిప్రవర్తనాయ బ్రహ్మణో మనసస్సంభవాః; నిత్యస్థితిప్రవర్తనాయ యే చ సావర్ణికా నామ చత్వారో మనవః స్థితాః; యేషాం సన్తానమయే లోకే జాతా ఇమాస్సర్వాః ప్రజాః

ప్రతిక్షణమాప్రలయాదపత్యానాముత్పాదకాః పాలకాశ్చ భవన్తి, తే భృగ్వాదయో మనవశ్చ మద్భావాః - మమ యో భావః స ఏవ యేషాం భావస్తే మద్భావాః, మన్మతే స్థితాః, మత్సంకల్పానువర్తిన ఇత్యర్థః. ౬.

ఏతాం విభూతిం యోగం చ మమ యో వేత్తి తత్త్వతః ।
సోఽవిక(మ్పే)మ్ప్యేన యోగేన యుజ్యతే నాత్ర సంశయః ॥ ౭

విభూతిః - ఐశ్వర్యమ్, ఏతాం - సర్వస్య మదాయత్తోత్పత్తిస్థితిప్రవృత్తి(తా)రూపాం విభూతిం, మమ హేయప్రత్యనీకకల్యాణగుణరూపం యోగం చ యస్తత్త్వతో వేత్తి, సోఽవిక(మ్పే)మ్ప్యేన - అప్రకమ్ప్యేన భక్తియోగేన యుజ్యతే; నాత్ర సంశయః. మద్విభూతివిషయం కల్యాణగుణవిషయం చ జ్ఞానం భక్తియోగవర్ధనమితి స్వయమేవ ద్రక్ష్యసీత్యభిప్రాయః.

విభూతిజ్ఞానవిపాకరూపాం భక్తివృద్ధిం దర్శయతి—

అహం సర్వస్య ప్రభవో మత్తస్సర్వం ప్రవర్తతే ।
ఇతి మత్వా భజన్తే మాం బుధా భావసమన్వితాః ॥ ౮

అహం సర్వస్య - విచిత్రచిదచిత్ప్రపఞ్చస్య, ప్రభవః - ఉత్పత్తికారణమ్; సర్వం మత్త ఏవ ప్రవర్తత ఇతీదం మమ స్వాభావికం నిరఙ్కుశైశ్వర్యం, సౌశీల్యసౌన్దర్యవాత్సల్యాది కల్యాణగుణగణయోగం చ మత్వా బుధాః - జ్ఞానినో భావసమన్వితా మాం సర్వకల్యాణగుణాన్వితం భజన్తే. భావో మనోవృత్తివిశేషః, మయి స్పృహయాలవో మాం భజన్త ఇత్యర్థః. ౮.

కథమ్—

మచ్చిత్తా మద్గతప్రాణా బోధయన్తః పరస్పరమ్ ।
కథయన్తశ్చ మాం నిత్యం తుష్యన్తి చ రమన్తి చ ॥ ౯

మచ్చిత్తాః-మయి నివిష్టమనసః; మద్గతప్రాణాః-మద్గతజీవితాః; మయా వినా ఆత్మధారణ మలభమానా ఇత్యర్థః; స్వైస్స్వైరనుభూతాన్ మదీయాన్ గుణాన్ పరస్పరం బోధయన్తో మదీయాని దివ్యాని రమణీయాని కర్మాణి చ కథయన్తస్తుష్యన్తి చ రమన్తి చ - వక్తారస్తద్వచనేనానన్యప్రయోజనేన తుష్యన్తి, శ్రోతారశ్చ తచ్ఛ్రవణేనానవధికాతిశయప్రియేణ రమన్తే. ౯.

తేషాం సతతయుక్తానాం భజతాం ప్రీతిపూర్వకమ్ ।
దదామి బుద్ధియోగం తం యేన మాముపయాన్తి తే ॥ ౧౦

తేషాం సతతయుక్తానాం-మయి సతతయోగమాశంసమానానాం మాం భజమానానామహం తమేవ బుద్ధియోగం విపాకదశాపన్నం ప్రీతిపూర్వకం దదామి, యేన తే మాముపయాన్తి.

కిఞ్చ—

తేషామేవానుకమ్పార్థమహమజ్ఞానజం తమః ।
నాశయామ్యాత్మభావస్థో జ్ఞానదీపేన భాస్వతా ॥ ౧౧

తేషామేవానుగ్రహార్థమహమాత్మభావస్థః - తేషాం మనోవృత్త్యా విషయతయాఽవస్థితః, మదీయాన్ కల్యాణగుణగణాంశ్చావిష్కుర్వన్ మద్విషయజ్ఞానాఖ్యేన భాస్వతా దీపేన జ్ఞానవిరోధి ప్రాచీనకర్మరూపాజ్ఞానజం మద్వ్యతిరిక్తపూర్వాభ్యస్తవిషయప్రావణ్యరూపం తమో నాశయామి. ౧౧

ఏవం సకలేతరవిసజాతీయం భగవదసాధారణం, శృణ్వతాం నిరతిశయానన్దజనకం కల్యాణగుణగణయోగం తదైశ్వర్యవితతిం చ శ్రుత్వా తద్విస్తారం శ్రోతుకామః అర్జున ఉవాచ—

అర్జున ఉవాచ—

పరం బ్రహ్మ పరం ధామ పవిత్రం పరమం భవాన్ ।
పురుషం శాశ్వతం దివ్యమాదిదేవమజం విభుమ్ ॥ ౧౨
ఆహుస్త్వామృషయస్సర్వే దేవర్షిర్నారదస్తథా ।
అసితో దేవలో వ్యాసస్స్వయం చైవ బ్రవీషి మే ॥ ౧౩

పరం బ్రహ్మ పరం ధామ పరమం పవిత్రమితి యం శ్రుతయో వదన్తి, స హి భవాన్. *యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే, యేన జాతాని జీవన్తి, యత్ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తి, తద్విజిజ్ఞాసస్వ, తద్బ్రహ్మేతి*బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమ్* స యో హ వై తత్పరమం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతీతి. తథా పరం ధామ; ధామశబ్దో జ్యోతిర్వచనః; పరం జ్యోతిః-*అథ యదతః పరో దివో జ్యోతిర్దీప్యతే * పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే * తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరితి. తథాచ పరమం పవిత్రం-పరమం పావనం, స్మర్తురశేషకల్మషాశ్లేషకరం వినాశకరం చ.*యథా పుష్కరపలాశ ఆపో న శ్లిష్యన్త ఏవమేవంవిది పాపం కర్మ న శ్లిష్యతే *తద్యథేషీకాతూలమగ్నౌ ప్రోతంప్రదూయేతైవం హాస్య సర్వే పాప్మానః ప్రదూయన్తే *నారాయణ పరం బ్రహ్మ తత్త్వం నారాయణః పరః, నారాయణ పరో జ్యోతిరాత్మా నారాయణః పరః ఇతి హి శ్రుతయో వదన్తి. ఋషయశ్చ సర్వే పరావరతత్త్వయాథాత్మ్యవిదస్త్వామేవ శాశ్వతం దివ్యం పురుషమాదిదేవమజం విభుమాహుః. తథైవ దేవర్షిర్నారదః అసితో దేవలో వ్యాసశ్చ. *ఏష నారాయణశ్శ్రీమాన్ క్షీరార్ణవనికేతనః। నాగపర్యఙ్కముత్సృజ్య హ్యాగతో మధురాం పురీమ్॥ పుణ్యా ద్వారవతీ తత్ర యత్రాస్తే మధుసూదనః। సాక్షాద్దేవః పురాణోఽసౌ స హి ధర్మస్సనాతనః॥ *యే చ వేదవిదో విప్రా యే చాధ్యాత్మవిదో జనాః। తే వదన్తి మహాత్మానం కృష్ణం ధర్మం సనాతనమ్॥ పవిత్రాణాం హి గోవిన్దః పవిత్రం పరముచ్యతే। పుణ్యానామపి పుణ్యోఽసౌ మఙ్గలానాం చ మఙ్గలమ్॥ త్రైలోక్యం పుణ్డరీకాక్షో దేవదేవస్సనాతనః। ఆస్తే హరిరచిన్త్యాత్మా తత్రైవ మధుసూదనః॥ తథా - *యత్ర నారాయణో దేవః పరమాత్మా సనాతనః। తత్ర కృత్స్నం జగత్పార్థ తీర్థాన్యాయతనాని చ॥ తత్పుణ్యం తత్పరం బ్రహ్మ తత్తీర్థం తత్తపోవనమ్। తత్ర దేవర్షయస్సిద్ధాస్సర్వే చైవ తపోధనాః॥ ...ఆదిదేవో మహాయోగీ యత్రాస్తే మధుసూదనః। పుణ్యానామపి తత్పుణ్యం మాభూత్తే సంశయోఽత్ర వై॥ *కృష్ణ ఏవ హి లోకానాముత్పత్తిరపి చాప్యయః। కృష్ణస్య హి కృతే భూతమిదం విశ్వం చరాచరమితి. తథా

స్వయమేవ బ్రవీషి చ * భూమిరాపోఽనలో వాయుః ఖం మనో బుద్ధిరేవ చ । అహఙ్కార ఇతీయం మే భిన్నా ప్రకృతిరష్టధేత్యాదినా, * అహం సర్వస్య ప్రభవో మత్తస్సర్వం ప్రవర్తత ఇత్యన్తేన.

సర్వమేతదృతం మన్యే యన్మాం వదసి కేశవ ।
న హి తే భగవన్ వ్యక్తిం విదుర్దేవా న దానవాః ॥ ౧౪ ॥

అతస్సర్వమేతద్యథావస్థితవస్తుకథనం మన్యే, న ప్రశంసాద్యభిప్రాయమ్; యన్మాం ప్రత్యనన్యసాధారణమనవధికాతిశయం స్వాభావికం తవైశ్వర్యం కల్యాణగుణానన్త్యం చ వదసి. అతో భగవన్ - నిరతిశయజ్ఞానశక్తిబలైశ్వర్యవీర్యతేజసాం నిధే! తే వ్యక్తిం-వ్యఞ్జనప్రకారం, న హి పరిమితజ్ఞానా దేవా దానవాశ్చ విదుః. ౧౪

స్వయమేవాత్మనాఽఽత్మానం వేత్థ త్వం పురుషోత్తమ ।
భూతభావన భూతేశ దేవదేవ జగత్పతే ॥ ౧౫ ॥

హే పురుషోత్తమ! ఆత్మనా ఆత్మానం - త్వాం స్వయమేవ స్వేనైవ జ్ఞానేన వేత్థ. భూతభావన - సర్వేషాం భూతానాముత్పాదయితః! భూతేశ - సర్వేషాం భూతానాం నియన్తః! దేవదేవ - దైవతానామపి పరమదైవత! యథా మనుష్యమృగపక్షిసరీసృపాదీన్ సౌన్దర్యసౌశీల్యాదికల్యాణగుణగణైః దైవతాన్యతీత్య వర్తన్తే, తథా తాని సర్వాణి దైవతాన్యపి తైస్తైర్గుణైరతీత్య వర్తమాన! జగత్పతే - జగత్స్వామిన్! ౧౫

వక్తుమర్హస్యశేషేణ దివ్యా హ్యాత్మవిభూతయః ।
యాభిర్విభూతిభిర్లోకానిమాంస్త్వం వ్యాప్య తిష్ఠసి ॥ ౧౬ ॥

దివ్యాః - త్వదసాధారణ్యో విభూతయో యాః, తాస్త్వమేవాశేషేణ వక్తుమర్హసి-త్వమేవ వ్యఞ్జయేత్యర్థః. యాభిరనన్తాభిర్విభూతిభిః - యైర్నియమనవిశేషైరుక్త ఇమాన్ లోకాంస్త్వం నియన్తృత్వేన వ్యాప్య తిష్ఠసి. ౧౬

కథం విద్యామహం యోగీ త్వాం సదా పరిచిన్తయన్ ।
కేషు కేషు చ భావేషు చిన్త్యోఽసి భగవన్మయా ॥ ౧౭ ॥

అహం యోగీ - భక్తియోగనిష్ఠస్సన్ భక్త్యా త్వాం సదా పరిచిన్తయన్ - చిన్తయితుం ప్రవృత్తశ్చిన్తనీయం త్వాం పరిపూర్ణైశ్వర్యాదికల్యాణగుణగణం కథం విద్యామ్? పూర్వోక్తబుద్ధిజ్ఞానాదిభావవ్యతిరిక్తేష్వనుక్తేషు కేషు కేషు చ భావేషు మయా నియన్తృత్వేన చిన్త్యోఽసి? ౧౭

విస్తరేణాత్మనో యోగం విభూతిం చ జనార్దన ।
భూయః కథయ తృప్తిర్హి శృణ్వతో నాస్తి మేఽమృతమ్ ॥ ౧౮ ॥

* అహం సర్వస్య ప్రభవో మత్తస్సర్వం ప్రవర్తత ఇతి సంక్షేపేణోక్తం తవ స్రష్టృత్వాదియోగం, విభూతిం - నియమనం చ భూయో విస్తరేణ కథయ; త్వయోచ్యమానం త్వన్మాహాత్మ్యామృతం శృణ్వతో మే తృప్తిర్నాస్తి హి; మమాతృప్తిస్త్వయైవ విదితేత్యభిప్రాయః.

శ్రీభగవానువాచ—

హన్త తే కథయిష్యామి విభూతీరాత్మనశ్శుభాః ।
ప్రాధాన్యతః కురుశ్రేష్ఠ నాస్త్యన్తో విస్తరస్య మే ॥ ౧౯ ॥

హే కురుశ్రేష్ఠ! మదీయాః కల్యాణీర్విభూతీః ప్రాధాన్యతస్తే కథయిష్యామి. ప్రాధాన్యశబ్దేనోత్కృష్టో వివక్షితః, * పురోధసాం చ ముఖ్యం మామితి హి వక్ష్యతే; జగత్యుత్కృష్టాః కాశ్చన విభూతీర్వక్ష్యామి; విస్తరేణ వక్తుం శ్రోతుం చ న శక్యతే, తాసామానన్త్యాత్. విభూతిత్వం నామ నియామ్యత్వమ్, సర్వేషాం భూతానాం బుద్ధ్యాదయః పృథగ్విధా భావా మత్త ఏవ భవన్తీత్యుక్త్వా * ఏతాం విభూతిం యోగం చ మమ యో వేత్తి తత్త్వత ఇతి ప్రతిపాదనాత్. తథా తత్ర యోగశబ్దనిర్దిష్టం స్రష్టృత్వాదికం విభూతిశబ్దనిర్దిష్టం తత్ప్రవర్త్యత్వమితి హ్యుక్తమ్. పునశ్చ * అహం సర్వస్య ప్రభవో మత్తస్సర్వం ప్రవర్తతే । ఇతి మత్వా భజన్తే మాం బుధా భావసమన్వితాః॥ ఇతి. ౧౯

తత్ర సర్వభూతానాం ప్రవర్తనరూపం నియమనమాత్మతయాఽవస్థాయేతీమమర్థం యోగశబ్దనిర్దిష్టం సర్వస్య స్రష్టృత్వం పాలయితృత్వం సంహర్తృత్వం చేతి సుస్పష్టమాహ—

అహమాత్మా గుడాకేశ సర్వభూతాశయస్థితః ।
అహమాదిశ్చ మధ్యం చ భూతానామన్త ఏవ చ ॥ ౨౦ ॥

సర్వేషాం భూతానాం మమ శరీరభూతానామ్ ఆశయే - హృదయే అహమాత్మతయాఽవస్థితః; ఆత్మా హి నామ శరీరస్య సర్వాత్మనా ఆధారో నియన్తా శేషీ చ. తథా వక్ష్యతే - * సర్వస్య చాహం హృది సంనివిష్టో మత్తః స్మృతిర్జ్ఞానమపోహనం చ * ఈశ్వరస్సర్వభూతానాం హృద్దేశేఽర్జున తిష్ఠతి, భ్రామయన్ సర్వభూతాని యన్త్రారూఢాని మాయయేతి, శ్రూయతే చ * యస్సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్ సర్వేభ్యో భూతేభ్యోఽన్తరో యం సర్వాణి భూతాని న విదుః యస్య సర్వాణి భూతాని శరీరం యస్సర్వాణి భూతాన్యన్తరో యమయతి ఏష త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృత ఇతి, * య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తరో యమాత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమన్తరో యమయతి స త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృత ఇతి చ. ఏవం సర్వభూతానామాత్మతయాఽవస్థితోఽహం తేషామాదిర్మధ్యఞ్చాన్తశ్చ - తేషాముత్పత్తిస్థితిప్రలయహేతురిత్యర్థః. ౨౦

ఏవం భగవతః స్వవిభూతిభూతేషు సర్వేష్వాత్మతయాఽవస్థానం తత్తచ్ఛబ్దసామానాధికరణ్యనిర్దేశహేతుం ప్రతిపాద్య విభూతివిశేషాన్ సామానాధికరణ్యేన వ్యపదిశతి. భగవత్యాత్మతయాఽవస్థితే హి సర్వే శబ్దాస్తస్మిన్నేవ పర్యవస్యన్తి; యథా దేవో మనుష్యః పక్షీ వృక్ష ఇత్యాదయశ్శబ్దాశ్శరీరాణి ప్రతిపాదయన్తః తత్తదాత్మని పర్యవస్యన్తి. భగవతస్తత్తదాత్మతయాఽవస్థానమేవ తత్తచ్ఛబ్దసామానాధికరణ్యనిబన్ధనమితి విభూత్యుపసంహారే వక్ష్యతి * న తదస్తి వినా యత్స్యాన్మయా భూతం చరాచరమితి సర్వేషాం స్వేనావినాభావవచనాత్. అవినాభావశ్చ నియామ్యతయేతి మత్తస్సర్వం ప్రవర్తత ఇత్యుపక్రమోదితమ్.

ఆదిత్యానామహం విష్ణుః జ్యోతిషాం రవిరంశుమాన్ ।
మరీచిర్మరుతామస్మి నక్షత్రాణామహం శశీ ॥ ౨౧ ॥

ద్వాదశసఙ్ఖ్యాసఙ్ఖ్యాతానామాదిత్యానాం ద్వాదశో య ఉత్కృష్టో విష్ణుర్నామాదిత్యః సోఽహమ్. జ్యోతిషాం - జగతి ప్రకాశకానాం యోఽంశుమాన్ రవిరాదిత్యగణః సోఽహమ్; మరుతాముత్కృష్టో మరీచిర్యః సోఽహమస్మి; నక్షత్రాణామహం శశీ; నేయం నిర్ధారణే షష్ఠీ, * భూతానామస్మి చేతనేతివత్; నక్షత్రాణాం పతిర్యశ్చన్ద్రస్సోఽహమస్మి. ౨౧

వేదానాం సామవేదోఽస్మి దేవానామస్మి వాసవః ।
ఇన్ద్రియాణాం మనశ్చాస్మి భూతానామస్మి చేతనా ॥ ౨౨ ॥

వేదానామ్ ఋగ్యజుస్సామాథర్వణాం య ఉత్కృష్టస్సామవేదః, సోఽహమ్. దేవానామిన్ద్రోఽహమస్మి. ఏకాదశానామిన్ద్రియాణాం యదుత్కృష్టం మనఇన్ద్రియం తదహమస్మి. ఇయమపి న నిర్ధారణే, భూతానాం - చేతనావతాం యా చేతనా సాఽహమస్మి. ౨౨

రుద్రాణాం శఙ్కరశ్చాస్మి విత్తేశో యక్షరక్షసామ్ ।
వసూనాం పావకశ్చాస్మి మేరుశ్శిఖరిణామహమ్ ॥ ౨౩ ॥

రుద్రాణామేకాదశానాం శఙ్కరోఽహమస్మి. యక్షరక్షసాం వైశ్రవణోఽహమ్. వసూనామష్టానాం పావకోఽహమ్. శిఖరిణాం - శిఖరశోభినాం పర్వతానాం మధ్యే మేరురహమ్. ౨౩

పురోధసాం చ ముఖ్యం మాం విద్ధి పార్థ బృహస్పతిమ్ ।
సేనానీనామహం స్కన్దః సరసామస్మి సాగరః ॥ ౨౪ ॥

పురోధసాముత్కృష్టో బృహస్పతిర్యః, సోఽహమస్మి. సేనానీనాం - సేనాపతీనాం స్కన్దోఽహమస్మి. సరసాం సాగరోఽహమస్మి. ౨౪

మహర్షీణాం భృగురహం గిరామస్మ్యేకమక్షరమ్ ।
యజ్ఞానాం జపయజ్ఞోఽస్మి స్థావరాణాం హిమాలయః ॥ ౨౫ ॥

మహర్షీణాం మరీచ్యాదీనాం భృగురహమ్. అర్థాభిధాయినశ్శబ్దా గిరః, తాసామేకమక్షరం - ప్రణవోఽహమస్మి. యజ్ఞానాముత్కృష్టో జపయజ్ఞోఽస్మి. పర్వతమాత్రాణాం హిమవానహమ్. ౨౫

అశ్వత్థస్సర్వవృక్షాణాం దేవర్షీణాం చ నారదః ।
గన్ధర్వాణాం చిత్రరథస్సిద్ధానాం కపిలో మునిః ॥ ౨౬ ॥

ఉచ్చైశ్శ్రవసమశ్వానాం విద్ధి మామమృతోద్భవమ్ ।
ఐరావతం గజేన్ద్రాణాం నరాణాం చ నరాధిపమ్ ॥ ౨౭ ॥

ఆయుధానామహం వజ్రం ధేనూనామస్మి కామధుక్ ।
ప్రజనశ్చాస్మి కన్దర్పః సర్పాణామస్మి వాసుకిః ॥ ౨౮ ॥

అనన్తశ్చాస్మి నాగానాం వరుణో యాదసామహమ్ ।
పితౄణామర్యమా చాస్మి యమస్సంయమతామహమ్ ॥ ౨౯

వృక్షాణాం పూజ్యోఽశ్వత్థోఽహమ్. దేవర్షీణాం నారదోఽహమ్. కామధుక్ - దివ్యా సురభిః. జననహేతుః కన్దర్పశ్చాహమస్మి. సర్పాః - ఏకశిరసః, నాగాః - బహుశిరసః. యాదాంసి - జలవాసినః, - తేషాం వరుణోఽహమ్. దణ్డయతాం వైవస్వతోఽహమ్. ౨౬-౨౯

ప్రహ్లాదశ్చాస్మి దైత్యానాం కాలః కలయతామహమ్ ।
మృగాణాం చ మృగేన్ద్రోఽహం వైనతేయశ్చ పక్షిణామ్ ॥ ౩౦ ॥

అనర్థప్రేప్సుతయా గణయతాం మధ్యే కాలః - మృత్యురహమ్. 30

పవనః పవతామస్మి రామశ్శస్త్రభృతామహమ్ ।
ఝషాణాం మకరశ్చాస్మి స్రోతసామస్మి జాహ్నవీ ॥ ౩౧ ॥

పవతాం - గమనస్వభావానాం పవనోఽహమ్. శస్త్రభృతాం రామోఽహమ్; అత్ర శస్త్రభృత్త్వం విభూతిః అర్థాన్తరాభావాత్ . ఆదిత్యాదయశ్చ క్షేత్రజ్ఞా ఆత్మత్వేనావస్థితస్య భగవతశ్శరీరతయా ధర్మభూతా ఇతి శస్త్రభృత్త్వస్థానీయాః. 31

సర్గాణామాదిరన్తశ్చ మధ్యం చైవాహమర్జున ।
అధ్యాత్మవిద్యా విద్యానాం వాదః ప్రవదతామహమ్ ॥ ౩౨ ॥

సృజ్యన్త ఇతి సర్గాః, తేషామాదిః-కారణమ్; సర్వదా సృజ్యమానానాం సర్వేషాం ప్రాణినాం తత్రతత్ర స్రష్టారోఽహమేవేత్యర్థః. తథా అన్తః - సర్వదా సంహ్రియమాణానాం తత్రతత్ర సంహర్తారోఽప్యహమేవ. తథా చ మధ్యం - పాలనమ్; సర్వదా పాల్యమానానాం పాలయితారశ్చాహమేవేత్యర్థః. జల్పవితణ్డాది కుర్వతాం తత్త్వనిర్ణయాయ ప్రవృత్తో వాదో యస్సోఽహమ్. 32

అక్షరాణామకారోఽస్మి ద్వన్ద్వస్సామాసికస్య చ ।
అహమేవాక్షయః కాలః ధాతాఽహం విశ్వతోముఖః ॥ ౩౩ ॥

అక్షరాణాం మధ్యే * అకారో వై సర్వా వాగితి శ్రుతిసిద్ధస్సర్వవర్ణానాం ప్రకృతి రకారోఽహమ్. సామాసికః - సమాససమూహః, తస్య మధ్యే ద్వన్ద్వసమాసోఽహమ్, స హ్యుభయపదార్థప్రధానత్వేనోత్కృష్టః. కలాముహూర్తాదిమయోఽక్షయః కాలోఽహమేవ. సర్వస్య స్రష్టా హిరణ్యగర్భశ్చతుర్ముఖోఽహమ్. 33

మృత్యుస్సర్వహరశ్చాహమ్ ఉద్భవశ్చ భవిష్యతామ్ ।
కీర్తిశ్శ్రీర్వాక్చ నారీణాం స్మృతిర్మేధా ధృతిః క్షమా ॥ ౩౪ ॥

సర్వప్రాణహరో మృత్యుశ్చాహమ్. ఉత్పత్స్యమానానాముద్భవాఖ్యం కర్మ చాహమ్. నారీణాం శ్రీరహం, కీర్తిశ్చాహం, వాక్చాహం, స్మృతిశ్చాహం, మేధా చాహం, ధృతిశ్చాహం, క్షమా చాహమ్. 34

బృహత్సామ తథా సామ్నాం గాయత్రీ ఛన్దసామహమ్ ।
మాసానాం మార్గశీర్షోఽహమృతూనాం కుసుమాకరః ॥ ౩౫ ॥

సామ్నాం బృహత్సామాహమ్. ఛన్దసాం గాయత్ర్యహమ్. కుసుమాకరో వసన్తః.

ద్యూతం ఛలయతామస్మి తేజస్తేజస్వినామహమ్ ।
జయోఽస్మి వ్యవసాయోఽస్మి సత్త్వం సత్త్వవతామహమ్ ॥ ౩౬ ॥

ఛలం కుర్వతాం ఛలాస్పదేష్వక్షాదిలక్షణం ద్యూతమహమ్. జేతౄణాం జయోఽస్మి. వ్యవసాయినాం వ్యవసాయోఽస్మి. సత్త్వవతాం సత్త్వమహమ్, సత్త్వం - మహామనస్త్వమ్.

వృష్ణీనాం వాసుదేవోఽస్మి పాణ్డవానాం ధనఞ్జయః ।
మునీనామప్యహం వ్యాసః కవీనాముశనా కవిః ॥ ౩౭ ॥

వసుదేవసూనుత్వమత్ర విభూతిః, అర్థాన్తరాభావాదేవ. పాణ్డవానాం ధనఞ్జయః - అర్జునోఽహమ్. మునయః-మననేనాత్మయాథాత్మ్యదర్శినః, తేషాం వ్యాసోఽహమ్. కవయః-విపశ్చితః. ౩౭

దణ్డో దమయతామస్మి నీతిరస్మి జిగీషతామ్ ।
మౌనం చైవాస్మి గుహ్యానాం జ్ఞానం జ్ఞానవతామహమ్ ॥ ౩౮ ॥

నియమాతిక్రమణే దణ్డం కుర్వతాం దణ్డోఽహమ్. విజిగీషూణాం జయోపాయభూతా నీతిరస్మి. గుహ్యానాం సంబన్ధిషు గోపనేషు మౌనమస్మి. జ్ఞానవతాం జ్ఞానం చాహమ్. ౩౮

యచ్చాపి సర్వభూతానాం బీజం తదహమర్జున ।
న తదస్తి వినా యత్స్యాన్మయా భూతం చరాచరమ్ ॥ ౩౯ ॥

సర్వభూతానాం సర్వావస్థావస్థితానాం తత్తదవస్థాబీజభూతం ప్రతీయమానమప్రతీయమానం చ యత్తదహమేవ. భూతజాతం మయా ఆత్మతయాఽవస్థితేన వినా యత్స్యాత్, న తదస్తి. * అహమాత్మా గుడాకేశ సర్వభూతాశయస్థిత ఇతి ప్రక్రమాత్ * న తదస్తి వినా యత్స్యాన్మయా భూతం చరాచరమిత్యత్రాప్యాత్మతయాఽవస్థానమేవ వివక్షితమ్. సర్వం వస్తుజాతం సర్వావస్థం మయా ఆత్మభూతేన యుక్తం స్యాదిత్యర్థః. అనేన సర్వస్యాస్య సామానాధికరణ్యనిర్దేశస్యాత్మతయాఽవస్థితిరేవ హేతురితి ప్రకటయతి. ౩౯

నాన్తోఽస్తి మమ దివ్యానాం విభూతీనాం పరన్తప ।
ఏష తూద్దేశతః ప్రోక్తో విభూతేర్విస్తరో మయా ॥ ౪౦ ॥

మమ దివ్యానాం - కల్యాణీనాం విభూతీనామన్తో నాస్తి; ఏష తు విభూతేర్విస్తరో మయా కైశ్చిదుపాధిభిః సంక్షేపతః ప్రోక్తః. ౪౦

యద్యద్విభూతిమత్సత్త్వం శ్రీమదూర్జితమేవ వా ।
తత్తదేవావగచ్ఛ త్వం మమ తేజోంఽశసంభవమ్ ॥ ౪౧ ॥

యద్యద్విభూతిమత్ - ఈశితవ్యసంపన్నం భూతజాతం శ్రీమత్ - కాన్తిమత్, ధనధాన్యసమృద్ధం వా, ఊర్జితం - కల్యాణారమ్భేష్వభ్యుద్యుక్తమ్; తత్తన్మమ తేజోంఽశసంభవమిత్యవగచ్ఛ. తేజః - పరాభిభవనసామర్థ్యమ్, మమాచిన్త్యశక్తేర్నియమనశక్త్యేకదేశసంభవమిత్యర్థః. ౪౧

అథవా బహునైతేన కిం జ్ఞానేన తవార్జున ।
విష్టభ్యాహమిదం కృత్స్నమేకాంశేన స్థితో జగత్ ॥ ౪౨ ॥

ఇతి శ్రీభగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే విభూతివిస్తరయోగో నామ దశమోఽధ్యాయః.

బహునైతేనోచ్యమానేన జ్ఞానేన కిం ప్రయోజనమ్; ఇదం చిదచిదాత్మకం కృత్స్నం జగత్కార్యావస్థం కారణావస్థం స్థూలం సూక్ష్మం చ స్వరూపసద్భావే స్థితౌ ప్రవృత్తిభేదే చ యథా మత్సంకల్పం నాతివర్తేత; తథా మమ మహిమ్నోఽయుతాయుతాంశేన విష్టభ్యాహమవస్థితః. యథోక్తం భగవతా పరాశరేణ * యస్యాయుతాయుతాంశాంశే విశ్వశక్తిరియం స్థితేతి. ౪౨

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజ విరచితే శ్రీభగవద్గీతాభాష్యే దశమోఽధ్యాయః.

అథ ఏకాదశాధ్యాయః.

ఏవం భక్తియోగనిష్పత్తయే తద్వివృద్ధయే చ సకలేతరవిలక్షణేన స్వాభావికేన భగవదసాధారణేన కల్యాణగుణగణేన సహ భగవతస్సర్వాత్మత్వం తత ఏవ తద్వ్యతిరిక్తస్య కృత్స్నస్య చిదచిదాత్మకస్య వస్తుజాతస్య తచ్ఛరీరతయా తదాయత్తస్వరూపస్థితిప్రవృత్తిత్వం చోక్తమ్. తమేతం భగవదసాధారణం స్వభావం కృత్స్నస్య తదాయత్తస్వరూపస్థితిప్రవృత్తితాం చ భగవత్సకాశాదుపశ్రుత్యైవమేవేతి నిశ్చిత్య తథాభూతం భగవన్తం సాక్షాత్కర్తుకామోఽర్జున ఉవాచ. తథైవ భగవత్ప్రసాదాదనన్తరం ద్రక్ష్యతి. * సర్వాశ్చర్యమయం దేవమనన్తం విశ్వతోముఖమ్...తత్రైకస్థం జగత్కృత్స్నం ప్రవిభక్తమనేకధేతి హి వక్ష్యతే.

అర్జున ఉవాచ—

మదనుగ్రహాయ పరమం గుహ్యమధ్యాత్మసంజ్ఞితమ్ ।
యత్త్వయోక్తం వచస్తేన మోహోఽయం విగతో మమ ॥ ౧ ॥

దేహాత్మాభిమానరూపమోహేన మోహితస్య మమానుగ్రహైకప్రయోజనాయ పరమం గుహ్యం - పరమం రహస్యమధ్యాత్మసంజ్ఞితమ్ - ఆత్మని వక్తవ్యం వచః, * న త్వేవాహం జాతు నాసమిత్యాది, * తస్మాద్యోగీ భవార్జునేత్యేతదన్తం యత్త్వయోక్తమ్, తేనాయం మమాత్మవిషయో మోహస్సర్వో విగతః - దూరతో నిరస్తః. ౧

తథా చ—

భవాప్యయౌ హి భూతానాం శ్రుతౌ విస్తరశో మయా ।
త్వత్తః కమలపత్రాక్ష మాహాత్మ్యమపి చావ్యయమ్ ॥ ౨ ॥

తథా సప్తమప్రభృతిదశమపర్యన్తే త్వద్వ్యతిరిక్తానాం సర్వేషాం భూతానాం త్వత్తః- పరమాత్మనో భవాప్యయౌ - ఉత్పత్తిప్రలయౌ విస్తరశో మయా శ్రుతౌ హి. కమలపత్రాక్ష! తవావ్యయం - నిత్యం సర్వచేతనాచేతనవస్తుశేషిత్వం జ్ఞానబలాదికల్యాణగుణగణైస్తవైవ పరతరత్వం సర్వాధారత్వం చిన్తితనిమిషితాదిసర్వప్రవృత్తిషు తవైవ ప్రవర్తయితృత్వమిత్యాద్యపరిమితం మాహాత్మ్యం చ శ్రుతమ్. హిశబ్దో వక్ష్యమాణదిదృక్షాద్యోతనార్థః. ౨

ఏవమేతద్యథాఽఽత్థ త్వమాత్మానం పరమేశ్వర ।
ద్రష్టుమిచ్ఛామి తే రూపమైశ్వరం పురుషోత్తమ ॥ ౩ ॥

హే పరమేశ్వర! ఏవమేతదిత్యవధృతమ్, యథాత్థ త్వమ్ - ఆత్మానం బ్రవీషి. పురుషోత్తమ! ఆశ్రితవాత్సల్యజలధే! తవైశ్వరమ్ - త్వదసాధారణం సర్వస్య ప్రశాసితృత్వే పాలయితృత్వే స్రష్టృత్వే సంహర్తృత్వే భర్తృత్వే కల్యాణగుణాకరత్వే పరతరత్వే సకలేతరవిసజాతీయత్వేఽవస్థితం రూపం ద్రష్టుం - సాక్షాత్కర్తుమిచ్ఛామి. ౩

మన్యసే యది తచ్ఛక్యం మయా ద్రష్టుమితి ప్రభో ।
యోగేశ్వర తతో మే త్వం దర్శయాత్మానమవ్యయమ్ ॥ ౪ ॥

తత్ -సర్వస్య స్రష్టృ, సర్వస్య ప్రశాసితృ, సర్వస్యాధారభూతం త్వద్రూపం మయా ద్రష్టుం శక్యమితి యది మన్యసే, తతో యోగేశ్వర! యోగో జ్ఞానాదికల్యాణగుణయోగః, *పశ్య మే యోగమైశ్వరమితి హి వక్ష్యతే. త్వద్వ్యతిరిక్తస్య కస్యాప్యసంభావితానాం జ్ఞానబలైశ్వర్యవీర్యశక్తితేజసాం నిధే! ఆత్మానం త్వామవ్యయం మే దర్శయ. అవ్యయమితి క్రియావిశేషణమ్. త్వాం సకలం మే దర్శయేత్యర్థః. ౪

ఏవం కౌతూహలాన్వితేన హర్షగద్గదకణ్ఠేన పార్థేన ప్రార్థితో భగవానువాచ—
శ్రీ భగవానువాచ—

పశ్య మే పార్థ రూపాణి శతశోఽథ సహస్రశః ।
నానావిధాని దివ్యాని నానావర్ణాకృతీని చ ॥ ౫ ॥

పశ్య మే సర్వాశ్రయాణి రూపాణి, అథ శతశస్సహస్రశశ్చ నానావిధాని - నానాప్రకారాణి, దివ్యాని - అప్రాకృతాని, నానావర్ణాకృతీని - శుక్లకృష్ణాదినానావర్ణాని నానాకారాణిచ పశ్య. ౫

పశ్యాదిత్యాన్ వసూన్ రుద్రానశ్వినౌ మరుతస్తథా ।
బహూన్యదృష్టపూర్వాణి పశ్యాశ్చర్యాణి భారత ॥ ౬ ॥

మమైకస్మిన్ రూపే పశ్యాదిత్యాన్ ద్వాదశ, వసూనష్టౌ, రుద్రానేకాదశ, అశ్వినౌ ద్వౌ, మరుతశ్చైకోనపఞ్చాశతమ్. ప్రదర్శనార్థమిదమ్; ఇహ జగతి ప్రత్యక్షదృష్టాని శాస్త్రదృష్టాని చ యాని వస్తూని, తాని సర్వాణ్యన్యాన్యపి సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు చ శాస్త్రేష్వదృష్టపూర్వాణి బహూన్యాశ్చర్యాణి పశ్య. ౬

ఇహైకస్థం జగత్కృత్స్నం పశ్యాద్య సచరాచరమ్ ।
మమ దేహే గుడాకేశ యచ్చాన్యద్ద్రష్టుమిచ్ఛసి ॥ ౭ ॥

ఇహ - మమైకస్మిన్ దేహే, తత్రాప్యేకస్థమ్-ఏకదేశస్థం, సచరాచరం కృత్స్నం జగత్పశ్య. యచ్చాన్యద్ద్రష్టుమిచ్ఛసి తదప్యేకదేహైకదేశ ఏవ పశ్య. ౭

న తు మాం శక్యసే ద్రష్టుమనేనైవ స్వచక్షుషా ।
దివ్యం దదామి తే చక్షుః పశ్య మే యోగమైశ్వరమ్ ॥ ౮ ॥

అహం మమ దేహైకదేశే సర్వం జగద్దర్శయిష్యామి; త్వం త్వనేన - నియతపరిమితవస్తుగ్రాహిణా ప్రాకృతేన స్వచక్షుషా, మాం - తథాభూతం సకలేతరవిసజాతీయమపరిమేయం ద్రష్టుం న శక్ష్యసే. తవ దివ్యమ్ - అప్రాకృతం మద్దర్శనసాధనం చక్షుర్దదామి; పశ్య మే యోగమైశ్వరం - మదసాధారణం యోగం పశ్య; మమానన్తజ్ఞానాదియోగమనన్తవిభూతియోగం చ పశ్యేత్యర్థః. ౮

సంజయ ఉవాచ—

ఏవముక్త్వా తతో రాజన్ మహాయోగేశ్వరో హరిః ।
దర్శయామాస పార్థాయ పరమం రూపమైశ్వరమ్ ॥ ౯ ॥

ఏవముక్త్వా సారథ్యేఽవస్థితః పార్థమాతులజో మహాయోగేశ్వరో హరిః - మహాశ్చర్యయోగానామీశ్వరః, పరబ్రహ్మభూతో నారాయణః, పరమమైశ్వరం - స్వాసాధారణం రూపం పార్థాయ - పితృష్వసుః పృథాయాః పుత్రాయ దర్శయామాస, తద్వివిధవిచిత్రనిఖిలజగదాశ్రయం విశ్వస్య ప్రశాసితృ చ రూపమ్. ౯

తచ్చేదృశమ్—

అనేకవక్త్రనయనమనేకాద్భుతదర్శనమ్ ।
అనేకదివ్యాభరణం దివ్యానేకోద్యతాయుధమ్ ॥ ౧౦ ॥

దివ్యమాల్యామ్బరధరం దివ్యగన్ధానులేపనమ్ ।
సర్వాశ్చర్యమయం దేవమనన్తం విశ్వతోముఖమ్ ॥ ౧౧ ॥

దేవం - ద్యోతమానమ్, అనన్తం - కాలత్రయవర్తినిఖిలజగదాశ్రయతయా దేశకాలపరిచ్ఛేదానర్హమ్; విశ్వతోముఖం - విశ్వదిగ్వర్తిముఖం, స్వోచితదివ్యామ్బరగన్ధమాల్యాభరణాయుధాన్వితమ్. ౧౦-౧౧

తామేవ దేవశబ్దనిర్దిష్టాం ద్యోతమానతాం విశినష్టి—

దివి సూర్యసహస్రస్య భవేద్యుగపదుత్థితా ।
యది భాస్సదృశీ సా స్యాద్భాసస్తస్య మహాత్మనః ॥ ౧౨ ॥

తేజసోఽపరిమితత్వదర్శనార్థమిదమ్; అతియతేజస్స్వరూపమిత్యర్థః. ౧౨

తత్రైకస్థం జగత్కృత్స్నం ప్రవిభక్తమనేకధా ।
అపశ్యద్దేవదేవస్య శరీరే పాణ్డవస్తదా ॥ ౧౩ ॥

తత్రానన్తాయామవిస్తారే అనన్తబాహూదరవక్త్రనేత్రే అపరిమితతేజస్కే అపరిమిత దివ్యాయుధోపేతే స్వోచితాపరిమితదివ్యభూషణే దివ్యమాల్యామ్బరధరే దివ్యగన్ధానులేపనే అనన్తాశ్చర్యమయే దేవదేవస్య దివ్యే శరీరే అనేకధా ప్రవిభక్తం-బ్రహ్మాదివివిధవిచిత్రదేవతిర్యఙ్మనుష్యస్థావరాది భోక్తృవర్గపృథివ్యన్తరిక్షస్వర్గపాతాలాతలవితలసుతలాది భోగస్థానభోగ్యభోగోపకరణభేదభిన్నం ప్రకృతిపురుషాత్మకం కృత్స్నం జగత్, * అహం సర్వస్య ప్రభవో మత్తస్సర్వం ప్రవర్తతే * హన్త తే కథయిష్యామి విభూతీరాత్మనశ్శుభాః * అహమాత్మా గుడాకేశ సర్వభూతాశయస్థితః * ఆదిత్యానామహం విష్ణురిత్యాదినా * న తదస్తి వినా యత్స్యాన్మయా భూతం చరాచరమ్ * విష్టభ్యాహమిదం కృత్స్నమేకాంశేన స్థితో జగదిత్యన్తేనోదితమ్, ఏకస్థమ్ - ఏకదేశస్థం, పాణ్డవో భగవత్ప్రసాదలబ్ధతద్దర్శనానుగుణదివ్యచక్షురపశ్యత్.

తతస్స విస్మయావిష్టో హృష్టరోమా ధనఞ్జయః।
ప్రణమ్య శిరసా దేవం కృతాఞ్జలిరభాషత ॥ ౧౪ ॥

తతో ధనఞ్జయో మహాశ్చర్యస్య కృత్స్నస్య జగతః స్వదేహైకదేశేనాశ్రయభూతం కృత్స్నస్య ప్రవర్తయితారం చాశ్చర్యతమానన్తజ్ఞానాదికల్యాణగుణగణం దేవం దృష్ట్వా విస్మయావిష్టో హృష్టరోమా శిరసా దణ్డవత్ప్రణమ్య కృతాఞ్జలిరభాషత. ౧౪

అర్జున ఉవాచ—

పశ్యామి దేవాంస్తవ దేవ దేహే సర్వాంస్తథా భూతవిశేషసఙ్ఘాన్।
బ్రహ్మాణమీశం కమలాసనస్థమృషీంశ్చ సర్వానురగాంశ్చ దివ్యాన్ ॥ ౧౫ ॥

దేవ! తవ దేహే సర్వాన్ దేవాన్ పశ్యామి; తథా సర్వాన్ ప్రాణివిశేషాణాం సఙ్ఘాన్; తథా బ్రహ్మాణం - చతుర్ముఖమణ్డాధిపతిమ్; తథేశం కమలాసనస్థం - కమలాసనే బ్రహ్మణి స్థితమీశమ్; తన్మతేఽవస్థితమ్; తథా దేవర్షిప్రముఖాన్ సర్వానృషీన్ ఉరగాంశ్చ వాసుకితక్షకాదీన్ దీప్తాన్. ౧౫

అనేకబాహూదరవక్త్రనేత్రం పశ్యామి త్వాం సర్వతోఽనన్తరూపమ్।
నాన్తం న మధ్యం న పునస్తవాదిం పశ్యామి విశ్వేశ్వర విశ్వరూప ॥ ౧౬ ॥

అనేకబాహూదరవక్త్రనేత్రమ్ అనన్తరూపం త్వాం సర్వతః పశ్యామి; విశ్వేశ్వర-విశ్వస్య నియన్తః! విశ్వరూప-విశ్వశరీర! యతస్త్వమనన్తః, అతస్తవ నాన్తం న మధ్యం న పునస్తవాదిం చ పశ్యామి. ౧౬

కిరీటినం గదినం చక్రిణం చ తేజోరాశిం సర్వతో దీప్తిమన్తమ్।
పశ్యామి త్వా దుర్నిరీక్షం సమన్తాద్దీప్తానలార్కద్యుతిమప్రమేయమ్ ॥ ౧౭ ॥

తేజోరాశిం సర్వతో దీప్తిమన్తం సమన్తాద్దుర్నిరీక్షం దీప్తానలార్కద్యుతిమప్రమేయం త్వాం కిరీటినం గదినం చక్రిణం చ పశ్యామి. ౧౭

త్వమక్షరం పరమం వేదితవ్యం త్వమస్య విశ్వస్య పరం నిధానమ్।
త్వమవ్యయశ్శాశ్వతధర్మగోప్తా సనాతనస్త్వం పురుషో మతో మే ॥ ౧౮ ॥

ఉపనిషత్సు * ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇత్యాదిషు వేదితవ్యతయా నిర్దిష్టం పరమమక్షరం త్వమేవ; అస్య విశ్వస్య పరం నిధానం - విశ్వస్యాస్య పరమాధారభూతస్త్వమేవ; త్వమవ్యయః - వ్యయరహితః; యత్స్వరూపో యద్గుణో యద్విభవశ్చ త్వం తేనైవ రూపేణ సర్వదాఽవతిష్ఠసే; శాశ్వతధర్మగోప్తా - శాశ్వతస్య - నిత్యస్య వైదికస్య ధర్మస్యైవమాదిభిరవతారైస్త్వమేవ గోప్తా; సనాతనస్త్వం పురుషో మతో మే - * వేదాహమేతం పురుషం మహాన్తమ్, * పరాత్పరం పురుష మిత్యాదిషూదితస్సనాతనపురుషస్త్వమేవేతి మే మతః - జ్ఞాతః; యదుకులతిలకస్త్వమేవంభూత ఇదానీం సాక్షాత్కృతో మయేత్యర్థః. ౧౮

అనాదిమధ్యాన్తమనన్తవీర్యమనన్తబాహుం శశిసూర్యనేత్రమ్।
పశ్యామి త్వా దీప్తహుతాశవక్త్రం స్వతేజసా విశ్వమిదం తపన్తమ్ ॥ ౧౯ ॥

అనాదిమధ్యాన్తమ్-ఆదిమధ్యాన్తరహితమ్; అనన్తవీర్యమ్-అనవధికాతిశయవీర్యమ్; వీర్యశబ్దః ప్రదర్శనార్థః, అనవధికాతిశయజ్ఞానబలైశ్వర్యవీర్యశక్తితేజసాం నిధిమిత్యర్థః. * అనన్తబాహుమ్ - అసఙ్ఖ్యేయబాహుం, సోఽపి ప్రదర్శనార్థః, అనన్తబాహూదరపాదవక్త్రాదికమ్; శశిసూర్యనేత్రం - శశివత్సూర్యవచ్చ ప్రసాదప్రతాపయుక్తసర్వనేత్రమ్; దేవాదీననుకూలాన్ నమస్కారాది కుర్వాణాన్ప్రతి ప్రసాదః, తద్విపరీతానసురరాక్షసాదీన్ ప్రతి ప్రతాపః; *రక్షాంసి భీతాని దిశో ద్రవన్తి సర్వే నమస్యన్తి చ సిద్ధసఙ్ఘా ఇతి హి వక్ష్యతే. దీప్తహుతాశవక్త్రం - ప్రదీప్తకాలానలవత్సంహారానుగుణవక్త్రమ్; స్వతేజసా విశ్వమిదం తపన్తం - తేజః పరాభిభవనసామర్థ్యమ్, స్వకీయేన తేజసా విశ్వమిదం తపన్తం త్వాం పశ్యామి - ఏవంభూతం సర్వస్య స్రష్టారం సర్వస్యాధారభూతం సర్వస్య ప్రశాసితారం సర్వస్య సంహర్తారం జ్ఞానాద్యపరిమితగుణసాగరమ్ ఆదిమధ్యాన్తరహితమ్ ఏవంభూతదివ్యదేహం త్వాం యథోపదేశం సాక్షాత్కరోమీత్యర్థః. ఏకస్మిన్ దివ్యదేహే అనేకోదరాదికం కథమ్? ఇత్థముపపద్యతే - ఏకస్మాత్కటిప్రదేశాదనన్తపరిమాణాదూర్ధ్వముద్గతా యథోదితోదరాదయః, అధశ్చ యథోదితదివ్యపాదాః, తత్రైకస్మిన్ముఖే నేత్రద్వయమితి చ న విరోధః. ౧౯

ఏవంభూతం త్వాం దృష్ట్వా దేవాదయోఽహం చ ప్రవ్యథితా భవామ ఇత్యాహ—

ద్యావాపృథివ్యోరిదమన్తరం హి వ్యాప్తం త్వయైకేన దిశశ్చ సర్వాః।
దృష్ట్వాఽద్భుతం రూపముగ్రం తవేదం లోకత్రయం ప్రవ్యథితం మహాత్మన్ ॥ ౨౦॥

ద్యుశబ్దః పృథివీశబ్దశ్చోభావుపరితనానామధస్తనానాం చ లోకానాం ప్రదర్శనార్థౌ. ద్యావాపృథివ్యోరన్తరమ్-అవకాశః;యస్మిన్నవకాశే సర్వే లోకాస్తిష్ఠన్తి,సర్వోఽయమవకాశో దిశశ్చ సర్వాస్త్వయైకేన వ్యాప్తాః. దృష్ట్వాఽద్భుతం రూపముగ్రం తవేదమ్-అనన్తాయామవిస్తారమత్యద్భుతమత్యుగ్రం చ రూపం దృష్ట్వా లోకత్రయం ప్రవ్యథితం - యుద్ధదిదృక్షయా ఆగతేషు బ్రహ్మాది దేవాసురపితృగణసిద్ధగన్ధర్వయక్షరాక్షసేషు ప్రతికూలానుకూలమధ్యస్థరూపం లోకత్రయం సర్వం ప్రవ్యథితమ్-అత్యన్తభీతమ్;మహాత్మన్ - అపరిచ్ఛేద్యమనోవృత్తే! ఏతేషామప్యర్జునస్యేవ

విశ్వాశ్రయరూపసాక్షాత్కారసాధనం దివ్యం చక్షుర్భగవతా దత్తమ్. కిమర్థమితి చేత్, అర్జునాయ స్వైశ్వర్యం సర్వం ప్రదర్శయితుమ్. అత ఇదముచ్యతే*దృష్ట్వాఽద్భుతం రూపముగ్రం తవేదం లోకత్రయం ప్రవ్యథితం మహాత్మన్నితి. ౨౦

అమీ హి త్వా సురసఙ్ఘా విశన్తి కేచిద్భీతాః ప్రాఞ్జలయో గృణన్తి।
స్వస్తీత్యుక్త్వా మహర్షిసిద్ధసఙ్ఘాః స్తువన్తి త్వాం స్తుతిభిః పుష్కలాభిః ॥ ౨౧ ॥

అమీ సురసఙ్ఘాః ఉత్కృష్టాస్త్వాం విశ్వాశ్రయమవలోక్య హృష్టమనసస్త్వత్సమీపం విశన్తి. తేష్వేవ కేచిదత్యుగ్రమత్యద్భుతం చ తవాకారమాలోక్య భీతాః ప్రాఞ్జలయః స్వజ్ఞానానుగుణం స్తుతిరూపాణి వాక్యాని గృణన్తి-ఉచ్చారయన్తి. అపరే మహర్షిసఙ్ఘాస్సిద్ధసఙ్ఘాశ్చ పరావరతత్త్వయాథాత్మ్యవిదః స్వస్తీత్యుక్త్వా పుష్కలాభిర్భగవదనురూపాభిః స్తుతిభిః స్తువన్తి. ౨౧

రుద్రాదిత్యా వసవో యే చ సాధ్యా విశ్వేఽశ్వినౌ మరుతశ్చోష్మపాశ్చ।
గన్ధర్వయక్షాసురసిద్ధసఙ్ఘా వీక్షన్తే త్వాం విస్మితాశ్చైవ సర్వే ॥ ౨౨ ॥

ఊష్మపాః - పితరః, * ఊష్మభాగా హి పితర ఇతి శ్రుతేః. ఏతే సర్వే విస్మయమాపన్నాస్త్వాం వీక్షన్తే. ౨౨

రూపం మహత్తే బహువక్త్రనేత్రం మహాబాహో బహుబాహూరుపాదమ్।
బహూదరం బహుదంష్ట్రాకరాలం దృష్ట్వా లోకాః ప్రవ్యథితాస్తథాఽహమ్ ॥ ౨౩ ॥

బహ్వీభిర్దంష్ట్రాభిరతిభీషణాకారం లోకాః పూర్వోక్తాః ప్రతికూలానుకూలమధ్యస్థాస్త్రివిధాస్సర్వే ఏవాహం చ తవేదమీదృశం రూపం దృష్ట్వాఽతీవ వ్యథితా భవామః. ౨౩

నభస్స్పృశం దీప్తమనేకవర్ణం వ్యాత్తాననం దీప్తవిశాలనేత్రమ్।
దృష్ట్వా హి త్వా ప్రవ్యథితాన్తరాత్మా ధృతిం న విన్దామి శమం చ విష్ణో ॥ ౨౪ ॥

నభశ్శబ్దః * తదక్షరే పరమే వ్యోమన్ * ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్ *క్షయన్తమస్య రజసః పరాకే * యో అస్యాధ్యక్షః పరమే వ్యోమన్నిత్యాదిశ్రుతిసిద్ధత్రిగుణప్రకృత్యతీతపరమవ్యోమవాచీ, సవికారస్య ప్రకృతితత్త్వస్య పురుషస్య చ సర్వావస్థస్య కృత్స్నస్యాశ్రయతయా నభస్స్పృశమితి వచనాత్, *ద్యావాపృథివ్యోరిదమన్తరం హి వ్యాప్తమితి పూర్వోక్తత్వాచ్చ. దీప్తమనేకవర్ణం వ్యాత్తాననం దీప్తవిశాలనేత్రం త్వాం దృష్ట్వా ప్రవ్యథితాన్తరాత్మా-అత్యన్తభీతమనాః ధృతిం న విన్దామి - దేహస్య ధారణం న లభే, మనసశ్చేన్ద్రియాణాం చ శమం న లభే, విష్ణో - వ్యాపిన్! సర్వవ్యాపినమతిమాత్రమత్యద్భుతమతిఘోరం చ త్వాం దృష్ట్వా ప్రశిథిలసర్వావయవో వ్యాకులేన్ద్రియశ్చ భవామీత్యర్థః. ౨౪

దంష్ట్రాకరాలాని చ తే ముఖాని దృష్ట్వైవ కాలానలసన్నిభాని।
దిశో న జానే న లభే చ శర్మ ప్రసీద దేవేశ జగన్నివాస ॥ ౨౫ ॥

యుగాన్తకాలానలవత్సర్వసంహారే ప్రవృత్తాన్యతిఘోరాణి తవ ముఖాని దృష్ట్వా దిశో న జానే, సుఖం చ న లభే; జగతాం నివాస దేవేశ-బ్రహ్మాదీనామీశ్వరాణామపి పరమమహేశ్వర! మాం ప్రతి ప్రసన్నో భవ; యథాఽహం ప్రకృతిం గతో భవామి,తథా కుర్విత్యర్థః.

ఏవం సర్వస్య జగతః స్వాయత్తస్థితిప్రవృత్తిత్వం దర్శయన్ పార్థసారథీ రాజవేష చ్ఛద్మనాఽవస్థితానాం ధార్తరాష్ట్రాణాం యోధిష్ఠిరేష్వనుప్రవిష్టానాం చాసురాంశానాం సంహారేణ భూభారావతరణం స్వమనీషితం స్వేనైవ కరిష్యమాణం పార్థాయ దర్శయామాస. స చ పార్థో భగవతః స్రష్టృత్వాదికం సర్వైశ్వర్యం సాక్షాత్కృత్య తస్మిన్నేవ భగవతి సర్వాత్మని ధార్తరాష్ట్రాదీనాముపసంహారమనాగతమపి తత్ప్రసాదలబ్ధేన దివ్యేన చక్షుషా పశ్య న్నిదం (ప్రో) చోవాచ—

అమీ సర్వే ధృతరాష్ట్రస్య పుత్రాస్సర్వైస్సహైవావనిపాలసఙ్ఘైః।
భీష్మో ద్రోణస్సూతపుత్రస్తథాఽసౌ సహాస్మదీయైరపి యోధముఖ్యైః ॥ ౨౬ ॥

వక్త్రాణి తే త్వరమాణా విశన్తి దంష్ట్రాకరాలాని భయానకాని।
కేచిద్విలగ్నా దశనాన్తరేషు సందృశ్యన్తే చూర్ణితైరుత్తమాఙ్గైః ॥ ౨౭ ॥

అమీ ధృతరాష్ట్రస్య పుత్రాః దుర్యోధనాదయస్సర్వే భీష్మో ద్రోణస్సూతపుత్రః- కర్ణశ్చ తత్పక్షీయైరవనిపాలసమూహైస్సర్వైరస్మదీయైరపి కైశ్చిద్యోధముఖ్యైస్సహ త్వరమాణాః దంష్ట్రాకరాలాని భయానకాని తవ వక్త్రాణి వినాశాయ విశన్తి; తత్ర కేచిచ్చూర్ణితైరుత్త మాఙ్గైర్దశనాన్తరేషు విలగ్నాస్సందృశ్యన్తే. ౨౬, ౨౭

యథా నదీనాం బహవోఽమ్బువేగాస్సముద్రమేవాభిముఖా ద్రవన్తి।
తథా తవామీ నరలోకవీరా విశన్తి వక్త్రాణ్యభివిజ్వలన్తి ॥ ౨౮ ॥

యథా ప్రదీప్తం జ్వలనం పతఙ్గా విశన్తి నాశాయ సమృద్ధవేగాః।
తథైవ నాశాయ విశన్తి లోకాస్తవాపి వక్త్రాణి సమృద్ధవేగాః ॥ ౨౯ ॥

ఏతే రాజలోకా బహవో నదీనామమ్బుప్రవాహాః సముద్రమివ ప్రదీప్తజ్వలనమివ చ శలభాస్తవ వక్త్రాణ్యభివిజ్వలన్తి-స్వయమేవ త్వరమాణా ఆత్మనాశాయ విశన్తి. ౨౮, ౨౯

లేలిహ్యసే గ్రసమానస్సమన్తాల్లోకాన్ సమగ్రాన్వదనైర్జ్వలద్భిః।
తేజోభిరాపూర్య జగత్సమగ్రం భాసస్తవోగ్రాః ప్రతపన్తి విష్ణో ॥ ౩౦ ॥

రాజలోకాన్ సమగ్రాన్ జ్వలద్భిర్వదనైర్గ్రసమానః కోపవేగేన తద్రుధిరావసిక్త మోష్ఠపుటాదికం లేలిహ్యసే - పునః పునర్లేహనం కరోషి. తవాతిఘోరా భాసో - రశ్మయః, తేజోభిః - స్వకీయైః ప్రకాశైః జగత్సమగ్రమాపూర్య ప్రతపన్తి. 30

ఆఖ్యాహి మే కో భవానుగ్రరూపో నమోఽస్తు తే దేవవర ప్రసీద।
విజ్ఞాతుమిచ్ఛామి భవన్తమాద్యం న హి ప్రజానామి తవ ప్రవృత్తిమ్ ॥ ౩౧ ॥

*దర్శయాత్మానమవ్యయమితి తవైశ్వర్యం నిరఙ్కుశం సాక్షాత్కర్తుం ప్రార్థితేన భవతా నిరఙ్కుశమైశ్వర్యం దర్శయతాఽతిఘోరరూపమిదమావిష్కృతమ్. అతిఘోరరూపః కో భవాన్, కిం కర్తుం ప్రవృత్త ఇతి భవన్తం జ్ఞాతుమిచ్ఛామి; తవాభిప్రేతాం ప్రవృత్తిం న

జానామి; ఏతదాఖ్యాహి మే; నమోऽస్తు తే దేవవర ప్రసీద - నమస్తేऽస్తు సర్వేశ్వర! ఏవం కర్తుమనేనాభిప్రాయేణేదం సంహర్తృరూపమావిష్కృతమిత్యుక్త్వా ప్రసన్నరూపశ్చ భవ. ౩౧

ఆశ్రితవాత్సల్యాతిరేకేణ విశ్వైశ్వర్యం దర్శయతో భవతో ఘోరరూపావిష్కారే కోऽభిప్రాయ ఇతి పృష్టో భగవాన్ పార్థసారథిస్స్వాభిప్రాయమాహ — పార్థోద్యోగేన వినాऽపి ధార్తరాష్ట్రప్రముఖమశేషం రాజలోకం నిహన్తుమహమేవ ప్రవృత్త ఇతి జ్ఞాపనాయ మమ ఘోరరూపావిష్కారః, తజ్జ్ఞాపనం చ పార్థముద్యోజయితుమితి.

శ్రీభగవానువాచ—

కాలోऽస్మి లోకక్షయకృత్ప్రవృద్ధో లోకాన్ సమాహర్తుమిహ ప్రవృత్తః।
ఋతేऽపి త్వాం న భవిష్యన్తి సర్వే యేऽవస్థితాః ప్రత్యనీకేషు యోధాః ॥ ౩౨ ॥

కలయతి - గణయతీతి కాలః; సర్వేషాం ధార్తరాష్ట్రప్రముఖానాం రాజలోకానామాయురవసానం గణయన్నహం తత్క్షయకృత్ ఘోరరూపేణ ప్రవృద్ధో రాజలోకాన్ సమాహర్తుమ్ - అభిముఖ్యేన సంహర్తుమిహ ప్రవృత్తోऽస్మి; అతో మత్సంకల్పాదేవ, త్వామృతేऽపి-త్వదుద్యోగాదృతేऽపి,ఏతే ధార్తరాష్ట్రప్రముఖాస్తవ ప్రత్యనీకేషు యేऽవస్థితా యోధాః, తే సర్వే న భవిష్యన్తి - వినఙ్క్ష్యన్తి. ౩౨

తస్మాత్త్వముత్తిష్ఠ యశో లభస్వ జిత్వా శత్రూన్ భుఙ్క్ష్వ రాజ్యం సమృద్ధమ్।
మయైవైతే నిహతాః పూర్వమేవ నిమిత్తమాత్రం భవ సవ్యసాచిన్ ॥ ౩౩ ॥

తస్మాత్త్వం తాన్ ప్రతి యుద్ధాయోత్తిష్ఠ, తాన్ శత్రూన్ జిత్వా యశో లభస్వ; ధర్మ్యం రాజ్యం చ సమృద్ధం భుఙ్క్ష్వ. మయైవైతే కృతాపరాధాః పూర్వమేవ నిహతాః - హననే వినియుక్తాః; త్వం తు తేషాం హననే నిమిత్తమాత్రం భవ - మయా హన్యమానానాం శస్త్రాదిస్థానీయో భవ. సవ్యసాచిన్; * షచ సమవాయే,సవ్యేన శరసచనశీలస్సవ్యసాచీ, సవ్యేనాపి కరేణ శరసమవాయకరః, కరద్వయేన యోద్ధుం సమర్థ ఇత్యర్థః. ౩౩

ద్రోణం చ భీష్మం చ జయద్రథం చ కర్ణం తథాऽన్యానపి యోధవీరాన్।
మయా హతాంస్త్వం జహి మా వ్యథిష్ఠా యుధ్యస్వ జేతాసి రణే సపత్నాన్ ॥ ౩౪ ॥

ద్రోణభీష్మకర్ణాదీన్ కృతాపరాధతయా మయైవ హననే వినియుక్తాన్ త్వం జహి - త్వం హన్యాః. ఏతాన్ గురూన్ బన్ధూంశ్చాన్యానపి భోగసక్తాన్ కథం హనిష్యామీతి మా వ్యథిష్ఠాః-తానుద్దిశ్య ధర్మాధర్మభయేన బన్ధుస్నేహేన కారుణ్యేన చ మా వ్యథాం కృథాః; యతస్తే కృతాపరాధా మయైవ హననే వినియుక్తాః; అతో నిర్విశఙ్కం యుధ్యస్వ; రణే సపత్నాన్ జేతాసి - జేష్యసి; నైతేషాం వధే నృశంసతాగన్ధః, అపి తు జయ ఏవ లభ్యత ఇత్యర్థః. ౩౪

సంజయ ఉవాచ—

ఏతచ్ఛ్రుత్వా వచనం కేశవస్య కృతాఞ్జలిర్వేపమానః కిరీటీ।
నమస్కృత్వా భూయ ఏవాహ కృష్ణం సగద్గదం భీతభీతః ప్రణమ్య ॥ ౩౫ ॥

ఏతదాశ్రితవాత్సల్యజలధేః కేశవస్య వచనం శ్రుత్వా అర్జునస్తస్మై నమస్కృత్య భీతభీతో భూయస్తం ప్రణమ్య కృతాఞ్జలిర్వేపమానః కిరీటీ సగద్గదమాహ. ౩౫

స్థానే హృషీకేశ తవ ప్రకీర్త్యా జగత్ప్రహృష్యత్యనురజ్యతే చ ।
రక్షాంసి భీతాని దిశో ద్రవన్తి సర్వే నమస్యన్తి చ సిద్ధసంఘాః ॥ ౩౬ ॥

స్థానే-యుక్తమ్; యదేతద్యుద్ధదిదృక్షయాఽఽగతమశేషదేవగన్ధర్వసిద్ధయక్షవిద్యాధరకిన్నరకింపురుషాదికం జగత్, త్వత్ప్రసాదాత్త్వాం సర్వేశ్వరమవలోక్య తవ ప్రకీర్త్యా సర్వం ప్రహృష్యతి అనురజ్యతే చ; యచ్చ త్వామవలోక్య రక్షాంసి భీతాని సర్వా దిశః ప్రద్రవన్తి; సర్వే సిద్ధసంఘాః - సిద్ధాద్యనుకూలసంఘాః నమస్యన్తి చ; తదేతత్సర్వం యుక్తమితి పూర్వేణ సంబన్ధః. ౩౬

యుక్తతామేవోపపాదయతి—

కస్మాచ్చ తే న నమేరన్ మహాత్మన్ గరీయసే బ్రహ్మణోఽప్యాదికర్త్రే ।

మహాత్మన్! తే-తుభ్యం గరీయసే, బ్రహ్మణో - హిరణ్యగర్భస్యాప్యాదిభూతాయ కర్త్రే హిరణ్యగర్భాదయః కస్మాద్ధేతోర్న నమస్కుర్యుః.

అనన్త దేవేశ జగన్నివాస త్వమక్షరం సదసత్తత్పరం యత్ ॥ ౩౭ ॥
త్వమాదిదేవః పురుషః పురాణస్త్వమస్య విశ్వస్య పరం నిధానమ్ ।

అనన్త దేవేశ! జగన్నివాస! త్వమేవాక్షరమ్, న క్షరతీత్యక్షరం జీవాత్మతత్త్వమ్. *న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిదిత్యాదిశ్రుతిసిద్ధో జీవాత్మా హి న క్షరతి; సదసచ్చ త్వమేవ-సదసచ్ఛబ్దనిర్దిష్టం కార్యకారణభావేనావస్థితం ప్రకృతితత్త్వం, నామరూపవిభాగవత్తయా కార్యావస్థం సచ్ఛబ్దనిర్దిష్టం తదనర్హతయా కారణావస్థమసచ్ఛబ్దనిర్దిష్టం చ త్వమేవ. తత్పరం యత్ - తస్మాత్ప్రకృతేః ప్రకృతిసంబన్ధినశ్చ జీవాత్మనః పరమ్ - అన్యన్ముక్తాత్మతత్త్వం యత్, తదపి త్వమేవ. అతస్త్వమాదిదేవః, పురుషః పురాణః, త్వమస్య విశ్వస్య పరం నిధానమ్-నిధీయతే త్వయి విశ్వమితి త్వమస్య విశ్వస్య పరం నిధానమ్; విశ్వస్య శరీరభూతస్యాత్మతయా పరమాధారభూతస్త్వమేవేత్యర్థః.

వేత్తాసి వేద్యం చ పరం చ ధామ త్వయా తతం విశ్వమనన్తరూప ॥ ౩౮ ॥

జగతి సర్వో వేదితా వేద్యం చ సర్వం త్వమేవ, ఏవం సర్వాత్మతయాఽవస్థితస్త్వమేవ పరం చ ధామ-స్థానం, ప్రాప్యస్థానమిత్యర్థః. త్వయా తతం విశ్వమనన్తరూప - త్వయా ఆత్మత్వేన విశ్వం-చిదచిన్మిశ్రం జగత్తతం-వ్యాప్తమ్. ౩౮

అతస్త్వమేవ వాయ్వాదిశబ్దవాచ్య ఇత్యాహ—

వాయుర్యమోఽగ్నిర్వరుణశ్శశాఙ్కః ప్రజాపతిస్త్వం ప్రపితామహశ్చ ।

సర్వేషాం ప్రపితామహస్త్వమేవ, పితామహాదయశ్చ; సర్వాసాం ప్రజానాం పితరః ప్రజాపతయః, ప్రజాపతీనాం పితా హిరణ్యగర్భః ప్రజానాం పితామహః, హిరణ్యగర్భస్యాపి పితా త్వం ప్రజానాం ప్రపితామహః; పితామహాదీనామాత్మతయా తత్తచ్ఛబ్దవాచ్యస్త్వమేవేత్యర్థః.

నమో నమస్తేఽస్తు సహస్రకృత్వః పునశ్చ భూయోఽపి నమో నమస్తే ॥ ౩౯ ॥
నమః పురస్తాదథ పృష్ఠతస్తే నమోఽస్తు తే సర్వత ఏవ సర్వ ।

అత్యద్భుతాకారం భగవన్తం దృష్ట్వా హర్షోత్ఫుల్లనయనోఽత్యన్తసాధ్వసావనత స్సర్వతో నమస్కరోతి. ౩౯

అనన్తవీర్యామితవిక్రమస్త్వం సర్వం సమాప్నోషి తతోఽసి సర్వః ॥ ౪౦ ॥

అనన్తవీర్య-అపరిమితవీర్య! అపరిమితవిక్రమస్త్వం సర్వమాత్మతయా సమాప్నోషి, తతస్సర్వోఽసి; యతస్త్వం సర్వం చిదచిద్వస్తుజాతమాత్మతయా సమాప్నోషి, అతస్సర్వస్య చిదచిద్వస్తుజాతస్య త్వచ్ఛరీరతయా త్వత్ప్రకారత్వాత్ సర్వప్రకారస్త్వమేవ సర్వశబ్దవాచ్యో ఽసీత్యర్థః. * త్వమక్షరం సదసత్, * వాయుర్యమోఽగ్నిరిత్యాదిసర్వసామానాధికరణ్యనిర్దేశ స్యాత్మతయా వ్యాప్తిరేవ హేతురితి సువ్యక్తముక్తం * త్వయా తతం విశ్వమనన్తరూప *సర్వం సమాప్నోషి తతోఽసి సర్వ ఇతి చ. ౪౦

సఖేతి మత్వా ప్రసభం యదుక్తం హే కృష్ణ హే యాదవ హే సఖేతి।
అజానతా మహిమానం తవేమం మయా ప్రమాదాత్ప్రణయేన వాఽపి ॥ ౪౧ ॥

యచ్చాపహాసార్థమసత్కృతోఽసి విహారశయ్యాసనభోజనేషు ।
ఏకోఽథ వాఽప్యచ్యుత తత్సమక్షం తత్క్షామయే త్వామహమప్రమేయమ్ ॥ ౪౨ ॥

తవానన్తవీర్యత్వామితవిక్రమత్వసర్వాన్తరాత్మత్వస్రష్టృత్వాదికో యో మహిమా తమిమమజానతా మయా ప్రమాదాత్ - మోహాత్, ప్రణయేన - చిరపరిచయేన వా, సఖేతి మమ వయస్య ఇతి మత్వా, హే కృష్ణ! హే యాదవ! హే సఖే! ఇతి త్వయి ప్రసభం-వినయా పేతం యదుక్తం, యచ్చ పరిహాసార్థం సర్వదైవ సత్కారార్హస్త్వమసత్కృతోఽసి; విహార శయ్యాసనభోజనేషు చ సహకృతేష్వేకాన్తే వా సమక్షం వా యదసత్కృతోఽసి, తత్సర్వం త్వామప్రమేయమహం క్షామయే. ౪౨

పితాఽసి లోకస్య చరాచరస్య త్వమస్య పూజ్యశ్చ గురుర్గరీయాన్ ।
న త్వత్సమోఽస్త్యభ్యధికః కుతోఽన్యో లోకత్రయేఽప్యప్రతిమప్రభావ ॥ ౪౩ ॥

అప్రతిమప్రభావ! త్వమస్య సర్వస్య చరాచరస్య లోకస్య పితాఽసి; అస్య లోకస్య గురుశ్చాసి; అతస్త్వమస్య చరాచరస్య లోకస్య గరీయాన్ - పూజ్యతమః. న త్వత్సమో ఽస్త్యభ్యధికః కుతోఽన్యో లోకత్రయేఽపి - త్వదన్యః కారుణ్యాదినా కేనాపి గుణేన న త్వత్సమోఽస్తి; కుతోఽభ్యధికః? ౪౩

తస్మాత్ప్రణమ్య ప్రణిధాయ కాయం ప్రసాదయే త్వామహమీశమీడ్యమ్ ।
పితేవ పుత్రస్య సఖేవ సఖ్యుః ప్రియః ప్రియాయార్హసి దేవ సోఢుమ్ ॥ ౪౪ ॥

యస్మాత్త్వం సర్వస్య పితా, పూజ్యతమో గురుశ్చ, కారుణ్యాదిగుణైశ్చ సర్వాధికోఽసి, తస్మాత్త్వామీశమీడ్యం ప్రణమ్య ప్రణిధాయ చ కాయం ప్రసాదయే; యథాకృతాపరాధస్యాపి

పుత్రస్య, యథా చ సఖ్యుః ప్రణామపూర్వం ప్రార్థితః పితా వా సఖా వా ప్రసీదతి, తథా త్వం పరమకారుణికః ప్రియః ప్రియాయ మే సర్వం సోఢుమర్హసి. ౪౪

అదృష్టపూర్వం హృషితోఽస్మి దృష్ట్వా భయేన చ ప్రవ్యథితం మనో మే ।
తదేవ మే దర్శయ దేవ రూపం ప్రసీద దేవేశ జగన్నివాస ॥ ౪౫ ॥

అదృష్టపూర్వమత్యద్భుతమత్యుగ్రం చ తవరూపం దృష్ట్వా హృషితోఽస్మి-ప్రీతోఽస్మి, భయేన ప్రవ్యథితం చ మే మనః; అతస్తదేవ తవ సుప్రసన్నం రూపం మే దర్శయ; ప్రసీద దేవేశ! జగన్నివాస!-మయి ప్రసాదం కురు, దేవానాం బ్రహ్మాదీనామపీశ! నిఖిలజగదాశ్రయభూత! ౪౫

కిరీటినం గదినం చక్రహస్తమిచ్ఛామి త్వాం ద్రష్టుమహం తథైవ ।
తేనైవ రూపేణ చతుర్భుజేన సహస్రబాహో భవ విశ్వమూర్తే ॥ ౪౬ ॥

తథైవ పూర్వవత్కిరీటినం గదినం చక్రహస్తం త్వాం ద్రష్టుమిచ్ఛామి; అతస్తేనైవ పూర్వసిద్ధేన చతుర్భుజేన రూపేణ యుక్తో భవ. సహస్రబాహో! విశ్వమూర్తే! ఇదానీం సహస్రబాహుత్వేన విశ్వశరీరత్వేన దృశ్యమానరూపస్త్వం తేనైవ రూపేణ యుక్తో భవేత్యర్థః. ౪౬

శ్రీ భగవానువాచ—

మయా ప్రసన్నేన తవార్జునేదం రూపం పరం దర్శితమాత్మయోగాత్ ।
తేజోమయం విశ్వమనన్తమాద్యం యన్మే త్వదన్యేన న దృష్టపూర్వమ్ ॥ ౪౭ ॥

యన్మే తేజోమయం- తేజసాం రాశిః, విశ్వం-విశ్వాత్మభూతమ్, అనన్తమ్-అన్తరహితమ్; ప్రదర్శనార్థమిదమ్, ఆదిమధ్యాన్తరహితమ్, ఆద్యం - మద్వ్యతిరిక్తస్య కృత్స్నస్యాదిభూతం, త్వదన్యేన కేనాపి న దృష్టపూర్వం రూపమ్; తదిదం ప్రసన్నేన మయా మద్భక్తాయ తే దర్శితమ్; ఆత్మయోగాత్ - ఆత్మనస్సత్యసంకల్పత్వయోగాత్. ౪౭

అనన్యభక్తివ్యతిరిక్తైస్సర్వైరప్యుపాయైర్యథావదవస్థితోఽహం ద్రష్టుం న శక్య ఇత్యాహ-

న వేదయజ్ఞాధ్యయనైర్న దానైర్న చ క్రియాభిర్న తపోభిరుగ్రైః ।
ఏవంరూపశ్శక్య అహం నృలోకే ద్రష్టుం త్వదన్యేన కురుప్రవీర ॥ ౪౮ ॥

ఏవంరూపః-యథావదవస్థితోఽహం మయి భక్తిమతస్త్వత్తోఽన్యేన ఐకాన్తికాత్యన్తికభక్తిరహితేన కేనాపి పురుషేణ వేదయజ్ఞాదిభిః కేవలైర్ద్రష్టుం న శక్యః. ౪౮

మా తే వ్యథా మా చ విమూఢభావో దృష్ట్వా రూపం ఘోరమీదృఙ్మమేదమ్ ।
వ్యపేతభీః ప్రీతమనాః పునస్త్వం తదేవ మే రూపమిదం ప్రపశ్య ॥ ౪౯ ॥

ఈదృశఘోరరూపదర్శనేన తే యా వ్యథా, యశ్చ విమూఢభావో వర్తతే, తదుభయం మాభూత్; త్వయాఽభ్యస్తపూర్వమేవ సౌమ్యరూపం దర్శయామి, తదేవేదం మమ రూపం ప్రపశ్య. ౪౯

సంజయ ఉవాచ—

ఇత్యర్జునం వాసుదేవస్తథోక్త్వా స్వకం రూపం దర్శయామాస భూయః ।
ఆశ్వాసయామాస చ భీతమేనం భూత్వా పునస్సౌమ్యవపుర్మహాత్మా ॥ ౫౦ ॥

ఏవం పాణ్డుతనయం భగవాన్ వసుదేవసూనురుక్త్వా భూయః స్వకీయమేవ చతుర్భుజం రూపం దర్శయామాస; అపరిచితస్వరూపదర్శనేన భీతమేనం పునరపి పరిచితసౌమ్యవపుర్భూత్వా ఆశ్వాసయామాస చ; మహాత్మా - సత్యసంకల్పః. అస్య సర్వేశ్వరస్య పరమపురుషస్య పరస్య బ్రహ్మణో జగదుపకృతిమర్త్యస్య వసుదేవసూనోశ్చతుర్భుజమేవ స్వకీయం రూపమ్; కంసాద్భీత వసుదేవప్రార్థనేన ఆకంసవధాద్భుజద్వయముపసంహృతం, పశ్చాదావిష్కృతం చ. *జాతోఽసి దేవదేవేశ శఙ్ఖచక్రగదాధర । దివ్యం రూపమిదం దేవ ప్రసాదేనోపసంహర ... ఉపసంహర విశ్వాత్మన్ రూపమేతచ్చతుర్భుజమితి హి ప్రార్థితమ్. శిశుపాలస్యాపి ద్విషతోఽనవరతభావనా విషయశ్చతుర్భుజమేవ వసుదేవసూనో రూపమ్. *ఉదారపీవరచతుర్బాహుం శఙ్ఖచక్రగదాధర మితి. అతః పార్థేనాత్ర * తేనైవ రూపేణ చతుర్భుజేనేత్యుచ్యతే. ౫౦

అర్జున ఉవాచ—

దృష్ట్వేదం మానుషం రూపం తవ సౌమ్యం జనార్దన ।
ఇదానీమస్మి సంవృత్తస్సచేతాః ప్రకృతిం గతః ॥ ౫౧ ॥

అనవధికాతిశయసౌన్దర్యసౌకుమార్యలావణ్యాదియుక్తం తవైవాసాధారణం మనుష్యత్వసంస్థానసంస్థితమతిసౌమ్యమిదం తవ రూపం దృష్ట్వా ఇదానీం సచేతాస్సంవృత్తోఽస్మి, ప్రకృతిం గతశ్చ. ౫౧

శ్రీభగవానువాచ—

సుదుర్దర్శమిదం రూపం దృష్టవానసి యన్మమ ।
దేవా అప్యస్య రూపస్య నిత్యం దర్శనకాఙ్క్షిణః ॥ ౫౨ ॥

మమేదం సర్వస్య ప్రశాసనేఽవస్థితం సర్వాశ్రయం సర్వకారణభూతం రూపం యద్దృష్టవానసి, తత్సుదుర్దర్శం - న కేనాపి ద్రష్టుం శక్యమ్; అస్య రూపస్య దేవా అపి నిత్యం దర్శనకాఙ్క్షిణః, న తు దృష్టవన్తః. ౫౨

కుత ఇత్యత్రాహ—

నాహం వేదైర్న తపసా న దానేన న చేజ్యయా ।
శక్య ఏవంవిధో ద్రష్టుం దృష్టవానసి మాం యథా ॥ ౫౩ ॥

భక్త్యా త్వనన్యయా శక్య అహమేవంవిధోఽర్జున ।
జ్ఞాతుం ద్రష్టుం చ తత్త్వేన ప్రవేష్టుం చ పరన్తప ॥ ౫౪ ॥

వేదైరధ్యాపనప్రవచనాధ్యయనశ్రవణజపవిషయైః యాగదానహోమతపోభిశ్చ మద్భక్తివిరహితైః కేవలైర్యథావదవస్థితోఽహం ద్రష్టుమశక్యః; అనన్యయా తు భక్త్యా తత్త్వతశ్శాస్త్రైర్జ్ఞాతుం తత్త్వతస్సాక్షాత్కర్తుం తత్త్వతః ప్రవేష్టుం చ శక్యః. తథా చ శ్రుతిః - * నాయమాత్మా ప్రవచనేన లభ్యో న మేధయా న బహునా శ్రుతేన । యమేవైష వృణుతే తేన లభ్యస్తస్యైష ఆత్మా వివృణుతే తనూం స్వామితి. ౫౩, ౫౪

మత్కర్మకృన్మత్పరమో మద్భక్తస్సఙ్గవర్జితః ।
నిర్వైరస్సర్వభూతేషు యస్స మామేతి పాణ్డవ ॥ ౫౫ ॥

ఇతి శ్రీభగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే విశ్వరూపసందర్శనయోగో నామ ఏకాదశోఽధ్యాయః.

వేదాధ్యయనాదీని సర్వాణి కర్మాణి మదారాధనరూపాణీతి యః కరోతి స మత్కర్మకృత్; మత్పరమః - సర్వేషామారమ్భాణామహమేవ పరమోద్దేశ్యో యస్య స మత్పరమః; మద్భక్తః - అత్యర్థమత్ప్రియత్వేన మత్కీర్తనస్తుతిధ్యానార్చనప్రణామాదిభిర్వినా ఆత్మధారణమలభమానో మదేకప్రయోజనతయా యస్సతతం తాని కరోతి స మద్భక్తః; సఙ్గవర్జితః-మదేకప్రియత్వేనేతరసఙ్గమసహమానః; నిర్వైరస్సర్వభూతేషు - మత్సంశ్లేషవియోగైకసుఖదుఃఖస్వభావత్వాత్స్వదుఃఖస్య స్వాపరాధనిమిత్తత్వానుసన్ధానాచ్చ సర్వభూతానాం పరమపురుషపరతన్త్రత్వానుసన్ధానాచ్చ సర్వభూతేషు వైరనిమిత్తాభావాత్తేషు నిర్వైరః; య ఏవంభూతస్స మామేతి - మాం యథావదవస్థితం ప్రాప్నోతి, నిరస్తావిద్యాద్యశేషదోషగన్ధో మదేకానుభవో భవతీత్యర్థః. ౫౫

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీమద్గీతాభాష్యే ఏకాదశోఽధ్యాయః.

అథ ద్వాదశాధ్యాయః.

భక్తియోగనిష్ఠానాం ప్రాప్యభూతస్య పరస్య బ్రహ్మణో భగవతో నారాయణస్య నిరఙ్కుశైశ్వర్యం సాక్షాత్కర్తుకామాయార్జునాయానవధికాతిశయకారుణ్యౌదార్యసౌశీల్యాదిగుణసాగరేణ సత్యసంకల్పేన భగవతా స్వైశ్వర్యం యథావదవస్థితం దర్శితమ్. ఉక్తం చ తత్త్వతో భగవజ్జ్ఞానదర్శనప్రాప్తీనామైకాన్తికాత్యన్తికభగవద్భక్త్యేకలభ్యత్వమ్. అనన్తరమాత్మప్రాప్తిసాధనభూతాదాత్మోపాసనాత్ భక్తిరూపస్య భగవదుపాసనస్య స్వసాధ్యనిష్పాదనే శైఘ్ర్యాత్సుసుఖోపాదానత్వాచ్చ శైఘ్ర్యం, భగవదుపాసనోపాయశ్చ, తదశక్తస్యాక్షరనిష్ఠతా, తదపేక్షితాశ్చోచ్యన్తే. భగవదుపాసనస్య ప్రాప్యభూతోపాస్యశ్రైష్ఠ్యాత్ శ్రైష్ఠ్యం తు * యోగినామపి సర్వేషాం మద్గతేనాన్తరాత్మనా। శ్రద్ధావాన్ భజతే యో మాం స మే యుక్తతమో మత ఇత్యత్రోక్తమ్.

అర్జున ఉవాచ—

ఏవం సతతయుక్తా యే భక్తాస్త్వాం పర్యుపాసతే ।
యే చాప్యక్షరమవ్యక్తం తేషాం కే యోగవిత్తమాః ॥ ౧ ॥

ఏవం-*మత్కర్మకృదిత్యాదినోక్తేన ప్రకారేణ సతతయుక్తాః-భగవన్తం త్వామేవ పరం ప్రాప్యం మన్వానా యే భక్తాః త్వాం-సకలవిభూతియుక్తమనవధికాతిశయసౌన్దర్యసౌశీల్యసార్వజ్ఞ్యసత్యసంకల్పత్వాద్యనన్తగుణసాగరం పరిపూర్ణముపాసతే; యేచాప్యక్షరం-ప్రత్యగాత్మస్వరూపం తదేవ చావ్యక్తం-చక్షురాదికరణానభివ్యక్తస్వరూపముపాసతే; తేషాముభయేషాం కే

యోగవిత్తమాః-కే స్వసాధ్యం ప్రతి శీఘ్రగామిన ఇత్యర్థః. *భవామి న చిరాత్పార్థేత్యుత్తరత్ర యోగవిత్తమత్వం శైఘ్ర్యవిషయమితి హి వ్యఞ్జయిష్యతే. ౧

శ్రీభగవానువాచ—

మయ్యావేశ్య మనో యే మాం నిత్యయుక్తా ఉపాసతే ।
శ్రద్ధయా పరయోపేతాస్తే మే యుక్తతమా మతాః ॥ ౨ ॥

అత్యర్థమత్ప్రియత్వేన మనో మయ్యావేశ్య శ్రద్ధయా పరయోపేతాః, నిత్యయుక్తాః-నిత్యయోగం కాఙ్క్షమాణాః, యే మాముపాసతే - ప్రాప్యవిషయం మనో మయ్యావేశ్య యే మాముపాసత ఇత్యర్థః; తే యుక్తతమా మే మతాః-మాం సుఖేనాచిరాత్ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః.

యే త్వక్షరమనిర్దేశ్యమవ్యక్తం పర్యుపాసతే ।
సర్వత్రగమచిన్త్యం చ కూటస్థమచలం ధ్రువమ్ ॥ ౩ ॥

సంనియమ్యేన్ద్రియగ్రామం సర్వత్ర సమబుద్ధయః ।
తే ప్రాప్నువన్తి మామేవ సర్వభూతహితే రతాః ॥ ౪ ॥

క్లేశోఽధికతరస్తేషామవ్యక్తాసక్తచేతసామ్ ।
అవ్యక్తా హి గతిర్దుఃఖం దేహవద్భిరవాప్యతే ॥ ౫ ॥

యే త్వక్షరం - ప్రత్యగాత్మస్వరూపమ్, అనిర్దేశ్యం - దేహాదన్యతయా దేవాదిశబ్దానిర్దేశ్యమ్, అత ఏవ చక్షురాదికరణానభివ్యక్తం, సర్వత్రగమచిన్త్యం చ - సర్వత్ర దేవాదిదేహేషు వర్తమానమపి తద్విసజాతీయతయా తేన తేన రూపేణ చిన్తయితుమనర్హమ్, తత ఏవ కూటస్థం - సర్వసాధారణం, తత్తద్దేవాద్యసాధారణాకారాసంబద్ధమిత్యర్థః. అపరిణామిత్వేన స్వాసాధారణాకారాన్న చలతి న చ్యవత ఇత్యచలమ్, తత ఏవ ధ్రువం - నిత్యమ్; సంనియమ్యేన్ద్రియగ్రామం - చక్షురాదికమిన్ద్రియగ్రామం సర్వం స్వవ్యాపారేభ్యస్సమ్యఙ్నియమ్య, సర్వత్ర సమబుద్ధయః - సర్వత్ర దేవాదివిషమాకారేషు దేహేష్వవస్థితేష్వాత్మసు జ్ఞానైకాకారతయా సమబుద్ధయః, తత ఏవ సర్వభూతహితే రతాః - సర్వభూతాహితరతిత్వాన్నివృత్తాః; సర్వభూతాహితరతిత్వం హ్యాత్మనో దేవాదివిషమాకారాభిమాననిమిత్తమ్; య ఏవమక్షరముపాసతే తేఽపి మాం ప్రాప్నువన్త్యేవ-మత్సమానాకారమసంసారిణమాత్మానం ప్రాప్నువన్త్యేవేత్యర్థః; *మమ సాధర్మ్యమాగతా ఇతి హి వక్ష్యతే; శ్రూయతే చ *నిరఞ్జనః పరమం సామ్యముపైతీతి. తథా అక్షరశబ్దనిర్దిష్టాత్కూటస్థాదన్యత్వం పరస్య బ్రహ్మణో వక్ష్యతే-*కూటస్థోఽక్షర ఉచ్యతే, ఉత్తమః పురుషస్త్వన్య ఇతి. *అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యత ఇత్యక్షరవిద్యాయాం తు అక్షరశబ్దనిర్దిష్టం పరమేవ బ్రహ్మ, భూతయోనిత్వాదేః. తేషామవ్యక్తాసక్తచేతసాం క్లేశస్త్వధికతరః. అవ్యక్తా హి గతిః - అవ్యక్తవిషయా మనోవృత్తిః, దేహవద్భిః-దేహాత్మాభిమానయుక్తైః దుఃఖేనావాప్యతే; దేహవన్తో హి దేహమేవాత్మానం మన్యతే. ౩. ౪. ౫

భగవన్తముపాసీనానాం యుక్తతమత్వం సువ్యక్తమాహ—

యే తు సర్వాణి కర్మాణి మయి సంన్యస్య మత్పరాః ।
అనన్యేనైవ యోగేన మాం ధ్యాయన్త ఉపాసతే ॥ ౬ ॥

తేషామహం సముద్ధర్తా మృత్యుసంసారసాగరాత్ ।
భవామి న చిరాత్పార్థ మయ్యావేశితచేతసామ్ ॥ ౭ ॥

యే తు లౌకికాని దేహయాత్రాశేషభూతాని దేహధారణార్థాని చాశనాదీని కర్మాణి, వైదికాని చ యాగదానహోమతపఃప్రభృతీని సర్వాణి సకారణాని సోద్దేశ్యాన్యధ్యాత్మచేతసా మయి సంన్యస్య, మత్పరాః - మదేకప్రాప్యాః, అనన్యేనైవ యోగేన అనన్యప్రయోజనేన యోగేన, మాం ధ్యాయన్త ఉపాసతే - ధ్యానార్చనప్రణామస్తుతికీర్తనాదీని స్వయమేవాత్యర్థప్రియాణి ప్రాప్యసమాని కుర్వన్తో మాముపాసత ఇత్యర్థః. తేషాం మత్ప్రాప్తివిరోధితయా మృత్యుభూతాత్సంసారాఖ్యాత్సాగరాదహమచిరేణైవ కాలేన సముద్ధర్తా భవామి. ౬, ౭

మయ్యేవ మన ఆధత్స్వ మయి బుద్ధిం నివేశయ ।
నివసిష్యసి మయ్యేవ అత ఊర్ధ్వం న సంశయః ॥ ౮ ॥

అతోఽతిశయితపురుషార్థత్వాత్సులభత్వాదచిరలభ్యత్వాచ్చ మయ్యేవ మన ఆధత్స్వ- మయి మనస్సమాధానం కురు; మయి బుద్ధిం నివేశయ - అహమేవ పరమప్రాప్య ఇత్యధ్యవసాయం కురు; అత ఊర్ధ్వం మయ్యేవ నివసిష్యసి - అహమేవ పరమప్రాప్య ఇత్యధ్యవసాయపూర్వకమనోనివేశనానన్తరమేవ మయి నివసిష్యసీత్యర్థః. ౮

అథ చిత్తం సమాధాతుం న శక్నోషి మయి స్థిరమ్ ।
అభ్యాసయోగేన తతో మామిచ్ఛాప్తుం ధనఞ్జయ ॥ ౯ ॥

అథ సహసైవ మయి స్థిరం చిత్తం సమాధాతుం న శక్నోషి, తతోఽభ్యాసయోగేన మామాప్తుమిచ్ఛ- స్వాభావికానవధికాతిశయసౌన్దర్యసౌశీల్యసౌహార్దవాత్సల్యకారుణ్యమాధుర్యగామ్భీర్యౌదార్యశౌర్యవీర్యపరాక్రమసార్వజ్ఞ్యసత్యకామత్వసత్యసంకల్పత్వసర్వేశ్వరత్వసకలకారణత్వాద్యసంఖ్యేయగుణసాగరే నిఖిలహేయప్రత్యనీకే మయి నిరతిశయప్రేమగర్భస్మృత్యభ్యాసయోగేన స్థిరం చిత్తసమాధానం లబ్ధ్వా మాం ప్రాప్తుమిచ్ఛ. ౯

అభ్యాసేఽప్యసమర్థోఽసి మత్కర్మపరమో భవ ।
మదర్థమపి కర్మాణి కుర్వన్ సిద్ధిమవాప్స్యసి ॥ ౧౦ ॥

అథైవంవిధస్మృత్యభ్యాసేఽప్యసమర్థోఽసి మత్కర్మపరమో భవ - మదీయాని కర్మాణి, ఆలయనిర్మాణోద్యానకరణప్రదీపారోపణమార్జనాభ్యుక్షణోపలేపనపుష్పాహరణపూజాప్రవర్తననామసంకీర్తనప్రదక్షిణస్తుతినమస్కారాదీని, తాన్యత్యర్థప్రియత్వేనాచర; అత్యర్థప్రియత్వేన మదర్థం కర్మాణి కుర్వన్నపి అచిరాదభ్యాసయోగపూర్వికాం మయి స్థిరాం చిత్తస్థితిం లబ్ధ్వా మత్ప్రాప్తిరూపాం సిద్ధిమవాప్స్యసి. ౧౦

అథైతదప్యశక్తోఽసి కర్తుం మద్యోగమాశ్రితః ।
సర్వకర్మఫలత్యాగం తతః కురు యతాత్మవాన్ ॥ ౧౧ ॥

అథ మద్యోగమాశ్రిత్యైతదపి కర్తుం న శక్నోషి – మద్గుణానుసన్ధానకృత్ మదేకప్రియత్వాకారం భక్తియోగమాశ్రిత్య భక్తియోగాఙ్కురరూపమేతన్మత్కర్మాపి కర్తుం న శక్నోషి, తతోఽక్షరయోగమాత్మస్వభావానుసన్ధానరూపం పరభక్తిజననం పూర్వషట్కోదితమాశ్రిత్య తదుపాయతయా సర్వకర్మఫలత్యాగం కురు; మత్ప్రియత్వేన మదేకప్రాప్యతాబుద్ధిర్హి ప్రక్షీణాశేషపాపస్యైవ జాయతే. యతాత్మవాన్-యతమనస్కః; తతోఽనభిసంహితఫలేన మదారాధనరూపేణానుష్ఠితేన కర్మణా సిద్ధేనాత్మధ్యానేన నివృత్తావిద్యాదిసర్వతిరోధానే మచ్ఛేషతైకస్వరూపే ప్రత్యగాత్మని సాక్షాత్కృతే సతి మయి పరా భక్తిస్స్వయమేవోత్పద్యతే. తథా చ వక్ష్యతే – * స్వకర్మణా తమభ్యర్చ్య సిద్ధిం విన్దతి మానవ ఇత్యారభ్య * విముచ్య నిర్మమశ్శాన్తో బ్రహ్మభూయాయ కల్పతే । బ్రహ్మభూతః ప్రసన్నాత్మా న శోచతి న కాఙ్క్షతి । సమస్సర్వేషు భూతేషు మద్భక్తిం లభతే పరామితి. ౧౧

శ్రేయో హి జ్ఞానమభ్యాసాత్ జ్ఞానాద్ధ్యానం విశిష్యతే ।
ధ్యానాత్కర్మఫలత్యాగస్త్యాగాచ్ఛాన్తిరనన్తరమ్ ॥ ౧౨ ॥

అత్యర్థప్రీతివిరహితాత్కష్టరూపాత్ స్మృత్యభ్యాసాదక్షరయాథాత్మ్యానుసన్ధానపూర్వకం తదాపరోక్ష్యజ్ఞానమేవాత్మహితత్వే విశిష్యతే; ఆత్మాపరోక్ష్యజ్ఞానాదప్యనిష్పన్నరూపాత్తదుపాయభూతాత్మధ్యానమేవాత్మహితత్వే విశిష్యతే; తద్ధ్యానాదప్యనిష్పన్నరూపాత్తదుపాయభూతం ఫలత్యాగేనానుష్ఠితం కర్మైవ విశిష్యతే; అనభిసంహితఫలాదనుష్ఠితాత్ కర్మణోఽనన్తరమేవ నిరస్తపాపతయా మనసశ్శాన్తిర్భవిష్యతి, శాన్తే మనసి ఆత్మధ్యానం సంపత్స్యతే; ధ్యానాచ్చ తదాపరోక్ష్యం, తదాపరోక్ష్యాత్పరా భక్తిరితి భక్తియోగాభ్యాసాశక్తస్యాత్మనిష్ఠైవ శ్రేయసీ, ఆత్మనిష్ఠస్యాప్యశాన్తమనసో నిష్ఠాప్రాప్తయేఽన్తర్గతాత్మజ్ఞానానభిసంహితఫలకర్మనిష్ఠైవ శ్రేయసీత్యర్థః. ౧౨

అనభిసంహితఫలకర్మనిష్ఠస్యోపాదేయాన్ గుణానాహ—

అద్వేష్టా సర్వభూతానాం మైత్రః కరుణ ఏవ చ ।
నిర్మమో నిరహఙ్కారస్సమదుఃఖసుఖః క్షమీ ॥ ౧౩ ॥

సంతుష్టస్సతతం యోగీ యతాత్మా దృఢనిశ్చయః ।
మయ్యర్పితమనోబుద్ధిర్యో మద్భక్తస్స మే ప్రియః ॥ ౧౪ ॥

అద్వేష్టా సర్వభూతానాం-విద్విషతామపకుర్వతామపి సర్వేషాం భూతానామద్వేష్టా, మదపరాధానుగుణమీశ్వరప్రేరితాన్యేతాని భూతాని ద్విషన్త్యపకుర్వన్తి చేత్యనుసన్దధానః, తేషు ద్విషత్స్వపకుర్వత్సు చ సర్వభూతేషు మైత్రీం మతిం కుర్వన్ మైత్రః, తేష్వేవ దుఃఖితేషు కరుణాం కుర్వన్ కరుణః, నిర్మమః- దేహేన్ద్రియేషు తత్సంబన్ధిషు చ నిర్మమః, నిరహంకారః –

దేహాత్మాభిమానరహితః, తత ఏవ సమదుఃఖసుఖః-సుఖదుఃఖాగమయోస్సాంకల్పికయోర్హర్షో ద్వేగరహితః, క్షమీ - స్పర్శప్రభవయోరవర్జనీయయోరపి తయోర్వికారరహితః. సంతుష్టః- యదృచ్ఛోపనతేన యేన కేనాపి దేహధారణద్రవ్యేణ సంతుష్టః, సతతం యోగీ-సతతం ప్రకృతి వియుక్తాత్మానుసన్ధానపరః, యతాత్మా - నియమితమనోవృత్తిః, దృఢనిశ్చయః-అధ్యాత్మశాస్త్రోది తేష్వర్థేషు దృఢనిశ్చయః, మయ్యర్పితమనోబుద్ధిః-భగవాన్ వాసుదేవ ఏవానభిసంహితఫలేనా నుష్ఠితేన కర్మణారాధ్యతే, ఆరాధితశ్చ మమాత్మాపరోక్ష్యం సాధయిష్యతీతి మయ్యర్పితమనో బుద్ధిః, య ఏవంభూతో మద్భక్తః-ఏవం కర్మయోగేన మాం భజమానో యః, స మే ప్రియః.

యస్మాన్నోద్విజతే లోకో లోకాన్నోద్విజతే చ యః ।
హర్షామర్షభయోద్వేగైర్ముక్తో యస్స చ మే ప్రియః ॥ ౧౫ ॥

యస్మాత్కర్మనిష్ఠాత్ పురుషాన్నిమిత్తభూతాల్లోకో నోద్విజతే - యో లోకోద్వేగ కరం కర్మ కిఞ్చిదపి న కరోతీత్యర్థః ; లోకాచ్చ నిమిత్తభూతాద్యో నోద్విజతే - యముద్దిశ్య సర్వలోకో నోద్వేగకరం కర్మ కరోతి, సర్వావిరోధిత్వనిశ్చయాత్ ; అత ఏవ కఞ్చన ప్రతి హర్షేణ కఞ్చన ప్రత్యమర్షేణ కఞ్చన ప్రతి భయేన కఞ్చన ప్రత్యుద్వేగేన ముక్తః; ఏవం భూతో యస్సోఽపి మమ ప్రియః. ౧౫

అనపేక్షశ్శుచిర్దక్ష ఉదాసీనో గతవ్యథః ।
సర్వారమ్భపరిత్యాగీ యో మద్భక్తస్స మే ప్రియః ॥ ౧౬ ॥

అనపేక్షః-ఆత్మవ్యతిరిక్తే కృత్స్నే వస్తున్యనపేక్షః, శుచిః-శాస్త్రవిహితద్రవ్యవర్ధిత కాయః, దక్షః-శాస్త్రీయక్రియోపాదానసమర్థః అన్యత్రోదాసీనః, గతవ్యథః-శాస్త్రీయక్రియా నిర్వృత్త్యావవర్జనీయశీతోష్ణపరుషస్పర్శాదిదుఃఖేషు వ్యథారహితః, సర్వారమ్భపరిత్యాగీ-శాస్త్రీ యవ్యతిరిక్తసర్వకర్మారమ్భపరిత్యాగీ, య ఏవంభూతో మద్భక్తస్స మే ప్రియః. ౧౬

యో న హృష్యతి న ద్వేష్టి న శోచతి న కాఙ్క్షతి ।
శుభాశుభపరిత్యాగీ భక్తిమాన్ యస్స మే ప్రియః ॥ ౧౭ ॥

యో న హృష్యతి-యన్మనుష్యాణాం హర్షనిమిత్తం ప్రియజాతం తత్ప్రాప్య యః కర్మయోగీ న హృష్యతి; యచ్చాప్రియం తత్ప్రాప్య న ద్వేష్టి, యచ్చ మనుష్యాణాం శోక నిమిత్తం భార్యాపుత్రవిత్తక్షయాదికం తత్ప్రాప్య న శోచతి, తథావిధమప్రాప్తం చ న కాఙ్క్షతి, శుభాశుభపరిత్యాగీ - పాపవత్పుణ్యస్యాపి బన్ధహేతుత్వావిశేషాదుభయపరిత్యాగీ, య ఏవం భూతో భక్తిమాన్ స మే ప్రియః. ౧౭

సమశ్శత్రౌ చ మిత్రే చ తథా మానావమానయోః ।
శీతోష్ణసుఖదుఃఖేషు సమస్సఙ్గవివర్జితః ॥ ౧౮ ॥

తుల్యనిన్దాస్తుతిర్మౌనీ సంతుష్టో యేన కేన చిత్ ।
అనికేతస్స్థిరమతిర్భక్తిమాన్మే ప్రియో నరః ॥ ౧౯ ॥

*అద్వేష్టా సర్వభూతానామిత్యాదినా శత్రుమిత్రాదిషు ద్వేషాదిరహితత్వముక్తమ్; అత్ర తేషు సన్నిహితేష్వపి సమచిత్తత్వం తతోఽప్యతిరిక్తో విశేష ఉచ్యతే. ఆత్మని స్థిరమతిత్వేన నికేతనాదిష్వసక్త ఇత్యనికేతః; తత ఏవ మానావమానాదిష్వపి సమః; య ఏవంభూతో భక్తిమాన్ స మే ప్రియః. ౧౮-౧౯

అస్మాదాత్మనిష్ఠాత్ భక్తియోగనిష్ఠస్య శ్రైష్ఠ్యం ప్రతిపాదయన్ యథోపక్రమముపసంహరతి-

యే తు ధర్మ్యామృతమిదం యథోక్తం పర్యుపాసతే ।
శ్రద్దధానా మత్పరమా భక్తాస్తేఽతీవ మే ప్రియాః ॥ ౨౦ ॥

ఇతి శ్రీభగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే భక్తియోగో నామ ద్వాదశోఽధ్యాయః.

ధర్మ్యం చామృతం చేతి ధర్మ్యామృతం, యే తు ప్రాప్యసమం ప్రాపకం భక్తియోగం యథోక్తం * మయ్యావేశ్య మనో యే మామిత్యాదినోక్తేన ప్రకారేణోపాసతే, తే భక్తాః అతితరాం మమ ప్రియాః. ౨౦

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీమద్గీతాభాష్యే ద్వాదశోఽధ్యాయః.

అథ త్రయోదశాధ్యాయః.

పూర్వస్మిన్ షట్కే పరమప్రాప్యస్య బ్రహ్మణో భగవతో వాసుదేవస్య ప్రాప్త్యుపాయభూతభక్తిరూపభగవదుపాసనాఙ్గభూతం ప్రాప్తుః ప్రత్యగాత్మనో యాథాత్మ్యదర్శనం జ్ఞానయోగకర్మయోగలక్షణనిష్ఠాద్వయసాధ్యముక్తమ్. మధ్యమే చ పరమప్రాప్యభూతభగవత్తత్త్వయాథాత్మ్యతన్మాహాత్మ్యజ్ఞానపూర్వకైకాన్తికాత్యన్తికభక్తియోగనిష్ఠా ప్రతిపాదితా. అతిశయితైశ్వర్యాపేక్షాణామాత్మకైవల్యమాత్రాపేక్షాణాం చ భక్తియోగస్తత్తదపేక్షితసాధనమితి చోక్తమ్. ఇదానీముపరితనషట్కే ప్రకృతిపురుషతత్సంసర్గరూపప్రపఞ్చేశ్వరయాథాత్మ్యకర్మజ్ఞానభక్తిస్వరూపతదుపాదానప్రకారాశ్చ షట్కద్వయోదితా విశోధ్యన్తే. తత్ర తావత్ త్రయోదశే దేహాత్మనోస్స్వరూపం, దేహయాథాత్మ్యశోధనం, దేహవియుక్తాత్మప్రాప్త్యుపాయః, వివిక్తాత్మస్వరూపసంశోధనం, తథావిధస్యాత్మనశ్చాచిత్సంబన్ధహేతుః, తతో వివేకానుసన్ధానప్రకారశ్చోచ్యతే.

శ్రీభగవానువాచ—

ఇదం శరీరం కౌన్తేయ క్షేత్రమిత్యభిధీయతే ।
ఏతద్యో వేత్తి తం ప్రాహుః క్షేత్రజ్ఞ ఇతి తద్విదః॥ ౧ ॥

ఇదం శరీరం-దేవోఽహం మనుష్యోఽహం స్థూలోఽహం కృశోఽహమిత్యాత్మనా భోక్త్రా సహ సామానాధికరణ్యేన ప్రతీయమానం భోక్తురాత్మనోఽర్థాన్తరభూ(తం తస్య)తస్య భోగక్షేత్రమితి శరీరయాథాత్మ్యవిద్భిరభిధీయతే. ఏతదవయవశస్సంఘాతరూపేణ చ ఇదమహం వేద్మీతి యో వేత్తి, తం వేద్యభూతాదస్మాద్వేదితృత్వేనార్థాన్తరభూతం క్షేత్రజ్ఞ ఇతి తద్విదః-

ఆత్మయాథాత్మ్యవిదః ప్రాహుః. యద్యపి దేహవ్యతిరిక్తఘటాద్యర్థానుసన్ధానవేలాయాం దేవోఽహం మనుష్యోఽహం ఘటాదికం జానామీతి దేహసామానాధికరణ్యేన జ్ఞాతారమాత్మానమనుసన్ధత్తే; తథాపి దేహానుభవవేలాయాం దేహమపి ఘటాదికమివ ఇదమహం వేద్మీతి వేద్యతయా వేదితాఽనుభవతీతి వేదితురాత్మనో వేద్యతయా శరీరమపి ఘటాదివదర్థాన్తరభూతమ్; తథా ఘటాదేరివ వేద్యభూతాచ్ఛరీరాదపి వేదితా క్షేత్రజ్ఞోఽర్థాన్తరభూతః. సామానాధికరణ్యేన ప్రతీతిస్తు వస్తుతశ్శరీరస్య గోత్వాదివదాత్మవిశేషణతైకస్వభావతయా తదపృథక్సిద్ధేరుపపన్నా. తత్ర వేదితురసాధారణాకారస్య చక్షురాదికరణావిషయత్వాద్యోగసంస్కృతమనోవిషయత్వాచ్చ ప్రకృతిసన్నిధానాదేవ మూఢాః ప్రకృత్యాకారమేవ వేదితారం పశ్యన్తి. తథా చ వక్ష్యతి * ఉత్క్రామన్తం స్థితం వాపి భుఞ్జానం వా గుణాన్వితమ్। విమూఢా నానుపశ్యన్తి పశ్యన్తి జ్ఞానచక్షుష ఇతి. ౧

క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధి సర్వక్షేత్రేషు భారత।
క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞయోర్జ్ఞానం యత్తజ్జ్ఞానం మతం మమ ॥ ౨ ॥

దేవమనుష్యాదిసర్వక్షేత్రేషు వేదితృత్వైకాకారం క్షేత్రజ్ఞం చ మాం విద్ధి-మదాత్మకం విద్ధి; క్షేత్రజ్ఞం చాపీత్యపిశబ్దాత్ క్షేత్రమపి మాం విద్ధీత్యుక్తమితి గమ్యతే. యథా క్షేత్రం క్షేత్రజ్ఞవిశేషణతైకస్వభావతయా తదపృథక్సిద్ధేస్తత్సామానాధికరణ్యేనైవ నిర్దేశ్యం, తథా క్షేత్రం క్షేత్రజ్ఞంచ మద్విశేషణతైకస్వభావతయా మదపృథక్సిద్ధేర్మత్సామానాధికరణ్యేనైవ నిర్దేశ్యౌ విద్ధి. పృథివ్యాదిసంఘాతరూపస్య క్షేత్రస్య క్షేత్రజ్ఞస్య చ భగవచ్ఛరీరతైకస్వరూపతయా భగవదాత్మకత్వం శ్రుతయో వదన్తి * యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ పృథివ్యా అన్తరో యం పృథివీ న వేద యస్య పృథివీ శరీరం యః పృథివీమన్తరో యమయతి స త ఆత్మాన్తర్యామ్యమృత ఇత్యారభ్య *య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తరో యమాత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమన్తరో యమయతి స త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృత ఇత్యాద్యాః.

ఇదమేవాన్తర్యామితయా సర్వక్షేత్రజ్ఞానామాత్మత్వేనావస్థానం భగవతస్తత్సామానాధికరణ్యేన వ్యపదేశహేతుః.(హేతుం)*అహమాత్మా గుడాకేశ సర్వభూతాశయస్థితః*న తదస్తి వినా యత్స్యాన్మయా భూతం చరాచరమ్ * విష్టభ్యాహమిదం కృత్స్నమేకాంశేన స్థితో జగదితి పురస్తాదుపరిష్టాచ్చాభిధాయ మధ్యే సామానాధికరణ్యేన వ్యపదిశతి * ఆదిత్యానామహం విష్ణురిత్యాదినా. యదిదం క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞయోర్వివేకవిషయం తయోర్మదాత్మకత్వవిషయం చ జ్ఞానముక్తం తదేవోపాదేయం జ్ఞానమితి మమ మతమ్.

కేచిదాహుః-*క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధీతి సామానాధికరణ్యేనైకత్వమవగమ్యతే. తతశ్చేశ్వరస్యైవ సతోఽజ్ఞానాత్ క్షేత్రజ్ఞత్వమివ భవతీత్యభ్యుపగన్తవ్యమ్. తన్నివృత్త్యర్థశ్చాయమేకత్వోపదేశః. అనేన చాప్తతమభగవదుపదేశేన రజ్జురేషా న సర్ప ఇత్యాప్తోపదేశేన సర్పత్వభ్రమనివృత్తివత్ క్షేత్రజ్ఞత్వభ్రమో నివర్తత ఇతి. తే ప్రష్టవ్యాః, అయముపదేష్టా భగవాన్ వాసుదేవః పరమేశ్వరః కిమాత్మయాథాత్మ్యసాక్షాత్కారేణ నివృత్తాజ్ఞానః ఉత నేతి. నివృత్తాజ్ఞానశ్చేన్నిర్విశేషచిన్మాత్రైకస్వరూపే ఆత్మన్యతద్రూపాధ్యాసాసంభావనయా

కౌన్తేయాదిభేదదర్శనం తాం ప్రత్యుపదేశాదివ్యాపారాశ్చ న సంభవన్తి. అథాత్మసాక్షాత్కారాభావాదనివృత్తాజ్ఞానః, న తర్హ్యాజ్ఞత్వాదేవాత్మజ్ఞానోపదేశసంభవః; * ఉపదేక్ష్యన్తి తే జ్ఞానం జ్ఞానినస్తత్త్వదర్శిన ఇతి హ్యుక్తమ్. అతః ఏవమాదివాదాః అనాకలితశ్రుతిస్మృతీతిహాసపురాణన్యాయస్వవాగ్విరోధైరజ్ఞానిభిర్జగన్మోహనాయ ప్రవర్తితా ఇత్యనాదరణీయాః.

అత్రేదం తత్త్వమ్-అచిద్వస్తునశ్చిద్వస్తునః పరస్య చ బ్రహ్మణో భోగ్యత్వేన భోక్తృత్వేన చేశితృత్వేన చ స్వరూపవివేకమాహుః కాశ్చన శ్రుతయః-*అస్మాన్మాయీ సృజతే విశ్వమేతత్తస్మింశ్చాన్యో మాయయా సన్నిరుద్ధః*మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు మహేశ్వరమ్ * క్షరం ప్రధానమమృతాక్షరం హరః క్షరాత్మానావీశతే దేవ ఏకః; అమృతాక్షరం హర ఇతి భోక్తా నిర్దిశ్యతే; ప్రధానమ్ (ఆత్మనో) భోగ్యత్వేన హరతీతి హరః. * స కారణం కరణాధిపాధిపో న చాస్య కశ్చిజ్జనితా న చాధిపః * ప్రధానక్షేత్రజ్ఞపతిర్గుణేశః*పతిం విశ్వస్యాత్మేశ్వరం శాశ్వతం శివమచ్యుతమ్ * జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావజావీశనీశౌ*నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామేకో బహూనాం యో విదధాతి కామాన్ * భోక్తా భోగ్యం ప్రేరితారం చ మత్వా * పృథగాత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వా జుష్టస్తతస్తేనామృతత్వమేతి*తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి *అజామేకాం లోహితశుక్లకృష్ణాం బహ్వీం ప్రజాం జనయన్తీం సరూపామ్। అజో హ్యేకో జుషమాణోఽనుశేతే జహాత్యేనాం భుక్తభోగామజోఽన్యః * గౌరనాద్యన్తవతీ సా జనిత్రీ భూతభావినీ*సమానే వృక్షే పురుషో నిమగ్నోఽనీశయా శోచతి ముహ్యమానః। జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమస్య మహిమానమితి వీతశోక ఇత్యాద్యాః.

అత్రాపి*అహంకార ఇతీయం మే భిన్నా ప్రకృతిరష్టధా। అపరేయమితస్త్వన్యాం ప్రకృతిం విద్ధి మే పరామ్। జీవభూతామ్ *సర్వభూతాని కౌన్తేయ ప్రకృతింయాన్తి మామికామ్। కల్పక్షయే పునస్తాని కల్పాదౌ విసృజామ్యహమ్। ప్రకృతిం స్వామవష్టభ్య విసృజామి పునఃపునః। భూతగ్రామమిమం కృత్స్నమవశం ప్రకృతేర్వశాత్। * మయాఽధ్యక్షేణ ప్రకృతిః సూయతే సచరాచరమ్। హేతునాఽనేన కౌన్తేయ జగద్ధి పరివర్తతే॥ *ప్రకృతిం పురుషం చైవ విద్ధ్యనాదీ ఉభావపి * మమ యోనిర్మహద్బ్రహ్మ తస్మిన్ గర్భం దధామ్యహమ్। సంభవస్సర్వభూతానాం తతో భవతి భారతేతి. జగద్యోనిభూతం మహద్బ్రహ్మ మదీయం ప్రకృత్యాఖ్యం భూతసూక్ష్మమచిద్వస్తు యత్తస్మిన్ చేతనాఖ్యం గర్భం సంయోజయామి; తతో మత్సంకల్పకృతాచ్చిదచిత్సంసర్గాదేవదేవాదిస్థావరాన్తానామచిన్మిశ్రాణాం సర్వభూతానాం సంభవో భవతీత్యర్థః. శ్రుతావపి భూతసూక్ష్మం బ్రహ్మేతి నిర్దిష్టం * తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామరూపమన్నం చ జాయత ఇతి.

ఏవం భోక్తృభోగ్యరూపేణావస్థితయోః సర్వావస్థావస్థితయోశ్చిదచితోః పరమపురుషశరీరతయా తన్నియామ్యత్వేన తదపృథక్స్థితిం పరమపురుషస్య చాత్మత్వమాహుః కాశ్చన శ్రుతయః- * యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ పృథివ్యా అన్తరో యం పృథివీ న వేద యస్య పృథివీ శరీరం యః పృథివీమన్తరో యమయతీత్యారభ్య*య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తరో యమాత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమన్తరో యమయతి స త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృత ఇతి. తథా*యః పృథివీమన్తరే సంచరన్ యస్య పృథివీ శరీరం యం పృథివీ న వేదేత్యారభ్య

యోఽక్షరమన్తరే సంచరన్ యస్యాక్షరం శరీరం యమక్షరం న వేద * యో మృత్యుమన్తరే సంచరన్ యస్య మృత్యుశ్శరీరం యం మృత్యుర్న వేద ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మాఽపహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణః. అత్ర మృత్యుశబ్దేన తమశ్శబ్దవాచ్యం సూక్ష్మావస్థమచిద్వస్త్వభిధీయతే, అస్యామేవోపనిషది * అవ్యక్తమక్షరే లీయతే అక్షరం తమసి లీయత ఇతివచనాత్ . * అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానాం సర్వాత్మేతి చ.

ఏవం సర్వావస్థావస్థితచిదచిద్వస్తుశరీరతయా తత్ప్రకారః పరమపురుష ఏవ కార్యావస్థకారణావస్థజగద్రూపేణావస్థిత ఇతీమమర్థం జ్ఞాపయితుం కాశ్చన శ్రుతయః కార్యావస్థం కారణావస్థం చ జగత్స ఏవేత్యాహుః. *సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయమ్ *తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తత్తేజోఽసృజతేత్యారభ్య*సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠాః * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి. తథా*సోఽకామయత, బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి, స తపోఽతప్యత, స తపస్తప్త్వా, ఇదం సర్వమసృజతేత్యారభ్య*సత్యం చానృతం చ సత్యమభవదితి. అత్రాపి శ్రుత్యన్తరసిద్ధశ్చిదచితోః, పరమపురుషస్య చ స్వరూపవివేకః స్మారితః - * హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణి * తత్సృష్ట్వా, తదేవానుప్రావిశత్, తదనుప్రవిశ్య సచ్చ త్యచ్చాభవత్ ...విజ్ఞానం చావిజ్ఞానం చ, సత్యం చానృతం చ సత్యమభవదితి చ. * (అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్యేతి జీవస్య బ్రహ్మాత్మకత్వం * తదనుప్రవిశ్య, సచ్చత్యచ్చాభవత్ ...విజ్ఞానం చా విజ్ఞానంచేత్యనేనైకార్థ్యాదాత్మశరీరభావనిబన్ధనమితి విజ్ఞాయతే.) ఏవంభూతమేవ నామరూపవ్యాకరణం * తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేత్యత్రాప్యుక్తమ్.

అతః కార్యావస్థః కారణావస్థశ్చ స్థూలసూక్ష్మచిదచిద్వస్తుశరీరః పరమపురుష ఏవేతి కారణాత్ కార్యస్యానన్యత్వేన కారణవిజ్ఞానేన కార్యస్య జ్ఞాతతయైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం చ సమీహితముపపన్నతరమ్. * హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి తిస్రో దేవతా ఇతి సర్వమచిద్వస్తు నిర్దిశ్య, తత్ర స్వాత్మకజీవానుప్రవేశేన నామరూపవ్యాకరణవచనాత్, సర్వే వాచకాశ్శబ్దాః అచిజ్జీవవిశిష్టపరమాత్మన ఏవ వాచకా ఇతి కారణావస్థపరమాత్మవాచినా శబ్దేన కార్యవాచినశ్శబ్దస్య సామానాధికరణ్యం ముఖ్యవృత్తమ్. అతః స్థూలసూక్ష్మచిదచిత్ప్రకారం బ్రహ్మైవ కార్యం కారణం చేతి బ్రహ్మోపాదానం జగత్ .

సూక్ష్మచిదచిద్వస్తుశరీరం బ్రహ్మైవకారణమితి జగతో బ్రహ్మోపాదానత్వేఽపి సంఘాతస్యోపాదానత్వేన చిదచితోర్బ్రహ్మణశ్చ స్వభావాసంకరోఽప్యుపపన్నతరః. యథా శుక్లకృష్ణరక్తతన్తుసంఘాతోపాదానత్వేఽపి చిత్రపటస్య తత్తత్తన్తుప్రదేశ ఏవ శౌక్ల్యాదిసంబన్ధ ఇతి కార్యావస్థాయామపి న సర్వత్ర వర్ణసంకరః; తథా చిదచిదీశ్వరసంఘాతోపాదానత్వేఽపి జగతః కార్యావస్థాయామపి భోక్తృత్వభోగ్యత్వనియన్తృత్వాద్యసంకరః. తన్తూనాం పృథక్స్థితియోగ్యానామేవ పురుషేచ్ఛయా కదాచిత్సంహతానాం కారణత్వం కార్యత్వంచ; ఇహతు చిదచితోస్సర్వావస్థయోః పరమపురుషశరీరత్వేన తత్ప్రకారతయైవ పదార్థత్వాత్ తత్ప్రకారః

పరమపురుష ఏవ కారణం కార్యం చ; స ఏవ సర్వదా సర్వశబ్దవాచ్య ఇతి విశేషః. స్వభావ భేద స్తదసంకరశ్చ తత్ర చాత్ర చ తుల్యః.

ఏవం చ సతి పరస్య బ్రహ్మణః కార్యానుప్రవేశేఽపి స్వరూపాన్యథాభావాభావాద వికృతత్వముపపన్నతరమ్. స్థూలావస్థస్య నామరూపవిభాగవిభక్తస్య చిదచిద్వస్తున ఆత్మతయాఽవస్థానాత్కార్యత్వమప్యుపపన్నమ్. అవస్థాన్తరాపత్తిరేవ హి కార్యతా.

నిర్గుణవాదాశ్చ పరస్య బ్రహ్మణో హేయగుణాసంబన్ధాదుపపద్యన్తే. * అపహత పాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాస ఇతి హేయగుణాన్ ప్రతిషిధ్య * సత్య కామస్సత్యసంకల్ప ఇతి కల్యాణగుణగణాన్విదధతీయం శ్రుతిరేవాన్యత్ర సామాన్యేనావగతం గుణనిషేధం హేయగుణవిషయం వ్యవస్థాపయతి.

జ్ఞానస్వరూపం బ్రహ్మేతి వాదశ్చ సర్వజ్ఞస్య సర్వశక్తేర్నిఖిలహేయప్రత్యనీకకల్యాణ గుణాకరస్య బ్రహ్మణస్స్వరూపం జ్ఞానైకనిరూపణీయం స్వప్రకాశతయా జ్ఞానస్వరూపం చేత్యభ్యు పగమాదుపపన్నతరః. * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్ * పరాఽస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చ * విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదిత్యాదికా జ్ఞాతృత్వమావేదయన్తి; *సత్యంజ్ఞానమిత్యాదికాశ్చ జ్ఞానైకనిరూపణీయతయా స్వప్రకాశతయా చ జ్ఞానస్వరూపతామ్.

* సోఽకామయత, బహుస్యామ్ *తదైక్షత బహుస్యామ్ *తన్నామరూపాభ్యామేవ వ్యాక్రియత ఇతి బ్రహ్మైవ స్వసంకల్పాద్విచిత్రస్థిరత్రసరూపతయా నానాప్రకారమవస్థితమితి తత్ప్రత్యనీకాబ్రహ్మాత్మకవస్తునానాత్వమతత్త్వమితి ప్రతిషిధ్యతే * మృత్యోస్స మృత్యుమా ప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి * నేహ నానాఽస్తి కిఞ్చన * యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి, తదితర ఇతరం పశ్యతి...యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేదిత్యాదినా; నపునః *బహు స్యాం ప్రజాయేయేత్యాదిశ్రుతసిద్ధం స్వసంకల్పకృతం బ్రహ్మణో నానానామ రూపభాక్త్వేన నానాప్రకారత్వమపి నిషిధ్యతే. * యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూదితి నిషేధ వాక్యారమ్భే చ తత్ స్థాపితం *సర్వం తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనస్సర్వం వేద *తస్య హ వా ఏతస్య మహతో భూతస్య నిశ్శ్వసితమేతద్యదృగ్వేద ఇత్యాదినా.

ఏవం చిదచిదీశ్వరాణాం స్వరూపభేదం స్వభావభేదం చ వదన్తీనాం కార్యకారణ భావం కార్యకారణయోరనన్యత్వం వదన్తీనాం చ సర్వాసాం శ్రుతీనామవిరోధః (చిదచితోః పరమాత్మనశ్చ సర్వదా శరీరాత్మభావం శరీరభూతయోః కారణదశాయాం నామరూపవిభాగా నర్హసూక్ష్మదశాపత్తింకార్యదశాయాంచ తదర్హస్థూలదశాపత్తిం వదన్తీభిః) శ్రుతిభిరేవ జ్ఞాయత ఇతి బ్రహ్మజ్ఞానవాదస్యౌపాధికబ్రహ్మభేదవాదస్యాన్యస్యాప్యపన్యాయమూలస్య సకలశ్రుతివిరు ద్ధస్య న కథఞ్చిదప్యవకాశో దృశ్యత ఇత్యలమతివిస్తరేణ. ౨

తత్క్షేత్రం యచ్చ యాదృక్చ యద్వికారి యతశ్చ యత్ ।
స చ యో యత్ప్రభావశ్చ తత్సమాసేన మే శృణు ॥ ౩ ॥

తత్క్షేత్రం యచ్చ - యద్ద్రవ్యం, యాదృక్చ-యేషామాశ్రయభూతం, యద్వికారి-యే చాస్య వికారాః, యతశ్చ-యతో హేతోరిదముత్పన్నం, యస్మై ప్రయోజనాయోత్పన్న

మిత్యర్థః, యత్ - యత్స్వరూపం చేదం, స చ యః-స చ క్షేత్రజ్ఞో యః-యత్స్వరూపః, యత్ప్రభావశ్చ-యే చాస్య ప్రభావాః, తత్సర్వం సమాసేన - సంక్షేపేణ మత్తః శృణు. ౩

ఋషిభిర్బహుధా గీతం ఛన్దోభిర్వివిధైః పృథక్ ।
బ్రహ్మసూత్రపదైశ్చైవ హేతుమద్భిర్వినిశ్చితైః ॥ ౪ ॥

తదిదం క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞయాథాత్మ్యమ్ ఋషిభిః పరాశరాదిభిః బహుధా - బహుప్రకారం గీతమ్-*అహం త్వం చ తథాఽన్యే చ భూతైరుహ్యామ పార్థివ। గుణప్రవాహపతితో భూతవర్గోఽపి యాత్యయమ్ । కర్మవశ్యా గుణా హ్యేతే సత్త్వాద్యాః పృథివీపతే । అవిద్యాసంచితం కర్మ తచ్చాశేషేషు జన్తుషు॥ ఆత్మా శుద్ధోఽక్షరశ్శాన్తో నిర్గుణః ప్రకృతేః పరః; తథా *పిణ్డః పృథగ్యతః పుంసః శిరఃపాణ్యాదిలక్షణః । తతోఽహమితి కుత్రైతాం సంజ్ఞాం రాజన్ కరోమ్యహమ్। తథా చ * కిం త్వమేతచ్ఛిరః కిం ను ఉరస్తవ తథోదరమ్। కిము పాదాదికం త్వం వై తవైతత్కిం మహీపతే। సమస్తావయవేభ్యస్త్వం పృథగ్భూప వ్యవస్థితః। కోఽహమిత్యేవ నిపుణో భూత్వా చిన్తయ పార్థివేతి. ఏవం వివిక్తయోర్ద్వయోర్వాసుదేవాత్మకత్వం చాహుః *ఇన్ద్రియాణి మనో బుద్ధిస్సత్త్వం తేజో బలం ధృతిః। వాసుదేవాత్మకాన్యాహుః క్షేత్రం క్షేత్రజ్ఞమేవ చేతి. ఛన్దోభిర్వివిధైః పృథక్ - పృథగ్విధైశ్ఛన్దోభిశ్చ ఋగ్యజుస్సామాథర్వభిర్దేహాత్మనోః స్వరూపం పృథగ్గీతమ్ - * తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సంభూతః, ఆకాశాద్వాయుః, వాయోరగ్నిః, అగ్నేరాపః, అద్భ్యః పృథివీ, పృథివ్యా ఓషధయః, ఓషధీభ్యోఽన్నమ్, అన్నాత్పురుషః, స వా ఏష పురుషోఽన్నరసమయ ఇతి శరీరస్వరూపమభిధాయ తస్మాదన్తరం ప్రాణమయం తస్మాచ్చాన్తరం మనోమయమభిధాయ * తస్మాద్వా ఏతస్మాన్మనోమయాత్, అన్యోఽన్తర ఆత్మా విజ్ఞానమయ ఇతి క్షేత్రజ్ఞస్వరూపమభిధాయ*తస్మాద్వా ఏతస్మాద్విజ్ఞానమయాత్, అన్యోఽన్తరఆత్మాఽఽనన్దమయ ఇతి క్షేత్రజ్ఞస్యాప్యన్తరాత్మతయా ఆనన్దమయః పరమాత్మాఽభిహితః. ఏవమృక్సామాథర్వసు చ తత్ర తత్ర క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞయోః పృథగ్భావస్తయోర్బ్రహ్మాత్మకత్వం చ సుస్పష్టం గీతమ్. బ్రహ్మసూత్రపదైశ్చైవ-బ్రహ్మప్రతిపాదనసూత్రాఖ్యైః పదైః శారీరకసూత్రైః, హేతుమద్భిః - హేతుయుక్తైః, వినిశ్చితైః - నిర్ణయాన్తైః; * న వియదశ్రుతేరిత్యారభ్య క్షేత్రప్రకారనిర్ణయ ఉక్తః. * నాత్మా శ్రుతేర్నిత్యత్వాచ్చ తాభ్య ఇత్యారభ్య (*జ్ఞోఽత ఏవేత్యాదిభిః) క్షేత్రజ్ఞయాథాత్మ్యనిర్ణయ ఉక్తః. * పరాత్తు తచ్ఛ్రుతేరితి భగవత్ప్రవర్త్యత్వేన భగవదాత్మకత్వముక్తమ్. ఏవం బహుధా గీతం క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞయాథాత్మ్యం మయా సంక్షేపేణ సుస్పష్టముచ్యమానం శృణ్విత్యర్థః. ౪

మహాభూతాన్యహంకారో బుద్ధిరవ్యక్తమేవ చ ।
ఇన్ద్రియాణి దశైకం చ పఞ్చ చేన్ద్రియగోచరాః ॥ ౫ ॥

ఇచ్ఛా ద్వేషస్సుఖం దుఃఖం సంఘాతశ్చేతనాధృతిః ।
ఏతత్ క్షేత్రం సమాసేన సవికారముదాహృతమ్ ॥ ౬ ॥

మహాభూతాన్యహంకారో బుద్ధిరవ్యక్తమేవ చేతి క్షేత్రారమ్భకద్రవ్యాణి; పృథివ్యప్తేజోవాయ్వాకాశా మహాభూతాని, అహంకారో భూతాదిః, బుద్ధిర్మహాన్, అవ్యక్తం ప్రకృతిః, ఇన్ద్రియాణి దశైకం చ పఞ్చ చేన్ద్రియగోచరా ఇతి క్షేత్రాశ్రితాని తత్త్వాని ; శ్రోత్రత్వక్చక్షుర్జిహ్వాఘ్రాణాని పఞ్చ జ్ఞానేన్ద్రియాణి; వాక్పాణిపాదపాయూపస్థాని పఞ్చ కర్మేన్ద్రియాణీతి తాని దశ ; ఏకమితి మనః ; ఇన్ద్రియగోచరాశ్చ పఞ్చ-శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధాః ; ఇచ్ఛా ద్వేషస్సుఖం దుఃఖమితి క్షేత్రకార్యాణి క్షేత్రవికారా ఉచ్యన్తే; యద్యపీచ్ఛాద్వేషసుఖదుఃఖాన్యాత్మధర్మభూతాని, తథాఽప్యాత్మనః క్షేత్రసమ్బన్ధప్రయుక్తానీతి క్షేత్రకార్యతయా క్షేత్రవికారా ఉచ్యన్తే; తేషాం పురుషధర్మత్వం * పురుషస్సుఖదుఃఖానాం భోక్తృత్వే హేతురుచ్యతే ఇతి వక్ష్యతే ; సంఘాతశ్చేతనాధృతిః-ఆధృతిరాధారః, సుఖదుఃఖే భుఞ్జానస్య భోగాపవర్గౌ సాధయతశ్చ చేతనస్యాధారతయోత్పన్నో భూతసంఘాతః ; ప్రకృత్యాదిపృథివ్యన్తద్రవ్యారబ్ధమిన్ద్రియాశ్రయభూతమిచ్ఛాద్వేషసుఖదుఃఖవికారి భూతసంఘాతరూపం చేతనసుఖదుఃఖోపభోగాధారత్వప్రయోజనం క్షేత్రమిత్యుక్తం భవతి. ఏతత్ క్షేత్రం సమాసేన-సంక్షేపేణ సవికారం-సకార్యముదాహృతమ్.

అథ క్షేత్రకార్యేష్వాత్మజ్ఞానసాధనతయోపాదేయా గుణాః ప్రోచ్యన్తే—

అమానిత్వమదమ్భిత్వమహింసా క్షాన్తిరార్జవమ్ ।
ఆచార్యోపాసనం శౌచం స్థైర్యమాత్మవినిగ్రహః ॥ ౭ ॥

అమానిత్వమ్ - ఉత్కృష్టజనేష్వవధీరణారహితత్వమ్, అదమ్భిత్వం-ధార్మికత్వయశః ప్రయోజనతయా ధర్మానుష్ఠానం దమ్భః, తద్రహితత్వమ్, అహింసా-వాఙ్మనఃకాయైః పరపీడారహితత్వమ్, క్షాన్తిః-పరైః పీడ్యమానస్యాపి తాన్ ప్రత్యవికృతచిత్తత్వమ్, ఆర్జవం - పరాన్ ప్రతి వాఙ్మనఃకాయప్రవృత్తీనామేకరూపతా, ఆచార్యోపాసనమ్ - ఆత్మజ్ఞానప్రదాయిన్యాచార్యే ప్రణిపాతపరిప్రశ్నసేవాదినిరతత్వమ్, శౌచమ్ - ఆత్మజ్ఞానతత్సాధనయోగ్యతా మనోవాక్కాయగతా శాస్త్రసిద్ధా, స్థైర్యమ్ - అధ్యాత్మశాస్త్రోదితేఽర్థే నిశ్చలత్వమ్, ఆత్మవినిగ్రహః - ఆత్మస్వరూపవ్యతిరిక్తవిషయేభ్యో మనసో నివర్తనమ్. ౭

ఇన్ద్రియార్థేషు వైరాగ్యమనహంకార ఏవ చ ।
జన్మమృత్యుజరావ్యాధిదుఃఖదోషానుదర్శనమ్ ॥ ౮ ॥

ఇన్ద్రియార్థేషు వైరాగ్యమ్ - ఆత్మవ్యతిరిక్తేషు విషయేషు సదోషతానుసన్ధానేనోద్వేజనమ్, అనహంకారః - అనాత్మని దేహే ఆత్మాభిమానరహితత్వమ్, ప్రదర్శనార్థమిదమ్, అనాత్మీయేష్వాత్మీయాభిమానరహితత్వం చ వివక్షితమ్ ; జన్మమృత్యుజరావ్యాధిదుఃఖదోషానుదర్శనమ్ - సశరీరత్వే జన్మమృత్యుజరావ్యాధిదుఃఖరూపస్య దోషస్యావర్జనీయత్వానుసన్ధానమ్. ౮

అసక్తిరనభిష్వఙ్గః పుత్రదారగృహాదిషు ।
నిత్యం చ సమచిత్తత్వమిష్టానిష్టోపపత్తిషు ॥ ౯ ॥

అసక్తిః - ఆత్మవ్యతిరిక్తపరిగ్రహేషు సఙ్గరహితత్వమ్, అనభిష్వఙ్గః పుత్రదారగృహాదిషు - తేషు శాస్త్రీయకర్మోపకరణత్వాతిరేకేణ శ్లేషరహితత్వమ్, సంకల్పప్రభవేష్విష్టానిష్టోపనిపాతేషు హర్షోద్వేగరహితత్వమ్. ౯

మయి చానన్యయోగేన భక్తిరవ్యభిచారిణీ ।
వివిక్తదేశసేవిత్వమరతిర్జనసంసది ॥ ౧౦ ॥

మయి సర్వేశ్వరే చైకాన్త్యయోగేన స్థిరా భక్తిః, జనవర్జితదేశవాసిత్వం. జనసంసది చాప్రీతిః. ౧౦

అధ్యాత్మజ్ఞాననిత్యత్వం తత్త్వజ్ఞానార్థచిన్తనమ్ ।
ఏతజ్జ్ఞానమితి ప్రోక్తమజ్ఞానం యదతోఽన్యథా ॥ ౧౧ ॥

ఆత్మని జ్ఞానమధ్యాత్మజ్ఞానం, తన్నిష్ఠత్వమ్, తత్త్వజ్ఞానార్థచిన్తనం - తత్త్వజ్ఞానప్రయోజనం యచ్చిన్తనం తన్నిరతత్వమిత్యర్థః. జ్ఞాయతేఽనేనాత్మేతి జ్ఞానమ్, ఆత్మజ్ఞానసాధనమిత్యర్థః; క్షేత్రసంబన్ధినః పురుషస్యామానిత్వాదికముక్తం గుణబృన్దమేవాత్మజ్ఞానోపయోగి, ఏతద్వ్యతిరిక్తం సర్వం క్షేత్రకార్యమాత్మజ్ఞానవిరోధీత్యజ్ఞానమ్. ౧౧

అథ *ఏతద్యో వేత్తీతి వేదితృత్వలక్షణేనోక్తస్య క్షేత్రజ్ఞస్య స్వరూపం విశోధ్యతే—

జ్ఞేయం యత్తత్ప్రవక్ష్యామి యజ్జ్ఞాత్వాఽమృతమశ్నుతే ।
అనాది మత్పరం బ్రహ్మ న సత్తన్నాసదుచ్యతే ॥ ౧౨ ॥

అమానిత్వాదిభిస్సాధనైః జ్ఞేయం-ప్రాప్యం యత్ప్రత్యగాత్మస్వరూపం తత్ప్రవక్ష్యామి, యత్ జ్ఞాత్వా జన్మజరామరణాదిప్రాకృతధర్మరహితమమృతమాత్మానం ప్రాప్నోతి. అనాది - ఆదిర్యస్య న విద్యతే తదనాది, అస్య హి ప్రత్యగాత్మన ఉత్పత్తిర్న విద్యతే, తత ఏవాన్తో న విద్యతే. శ్రుతిశ్చ-* న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిదితి. మత్పరమ్- అహం పరో యస్య తన్మత్పరమ్, *ఇతస్త్వన్యాం ప్రకృతిం విద్ధి మే పరామ్। జీవభూతామితి హ్యుక్తమ్. భగవచ్ఛరీరతయా భగవచ్ఛేషతైకరసం హ్యాత్మస్వరూపమ్; తథా చ శ్రుతిః- * య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తరో యమాత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమన్తరో యమయతీతి. తథా, *స కారణం కరణాధిపాధిపో న చాస్య కశ్చిజ్జనితా న చాధిపః; * ప్రధానక్షేత్రజ్ఞపతిర్గుణేశ ఇత్యాదికా. బ్రహ్మ- బృహత్త్వగుణయోగి, శరీరాదేర్థాన్తరభూతం, స్వతశ్శరీరాదిభిః పరిచ్ఛేదరహితం క్షేత్రజ్ఞతత్త్వమిత్యర్థః. * స చానన్త్యాయ కల్పత ఇతి హి శ్రూయతే. శరీరపరిచ్ఛిన్నత్వం చాస్య కర్మకృతమ్; కర్మబన్ధాన్ముక్తస్యానన్త్యమ్. ఆత్మన్యపి బ్రహ్మశబ్దః ప్రయుజ్యతే- * స గుణాన్ సమతీత్యైతాన్ బ్రహ్మభూయాయ కల్పతే। బ్రహ్మణో హి ప్రతిష్ఠాఽహమమృతస్యావ్యయస్య చ *బ్రహ్మభూతః ప్రసన్నాత్మా న శోచతి న కాఙ్క్షతి। సమస్సర్వేషు భూతేషు మద్భక్తిం లభతే పరామితి; న సత్తన్నాసదుచ్యతే - కార్యకారణరూపావస్థాద్వయరహితతయా సదసచ్ఛబ్దాభ్యామాత్మస్వరూపం నోచ్యతే; కార్యావస్థాయాం హి దేవాదినామరూపభాక్త్వేన సదిత్యుచ్యతే, తదనర్హతయా

కారణావస్థాయామసదిత్యుచ్యతే; తథా చ శ్రుతిః - *అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీత్, తతో వై సదజాయత * తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేత్యాదికా; కార్యకారణావస్థాద్వయాన్వయస్త్వాత్మనః కర్మరూపావిద్యావేష్టనకృతః, న స్వరూపకృత ఇతి సదసచ్ఛబ్దాభ్యామాత్మస్వరూపం నోచ్యతే. యద్యపి *అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీదితి కారణావస్థం పరం బ్రహ్మోచ్యతే, తథాపి నామరూపవిభాగానర్హ సూక్ష్మచిదచిద్వస్తుశరీరం పరం బ్రహ్మ కారణావస్థమితి కారణావస్థాయాం క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞస్వరూపమప్యసచ్ఛబ్దవాచ్యమ్; క్షేత్రజ్ఞస్య సాఽవస్థా కర్మకృతేతి పరిశుద్ధస్వరూపం న సదసచ్ఛబ్దనిర్దేశ్యమ్. ౧౨

సర్వతః పాణిపాదం తత్సర్వతోఽక్షిశిరోముఖమ్ ।
సర్వతశ్శ్రుతిమల్లోకే సర్వమావృత్య తిష్ఠతి ॥ ౧౩ ॥

సర్వతః పాణిపాదం తత్ - పరిశుద్ధాత్మస్వరూపం సర్వతః పాణిపాదకార్యశక్తమ్, తథా సర్వతోఽక్షిశిరోముఖం సర్వతః శ్రుతిమత్ - సర్వతశ్చక్షురాదికార్యకృత్, * అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతా పశ్యత్యచక్షుస్స శృణోత్యకర్ణ ఇతి పరస్య బ్రహ్మణోఽపాణిపాదస్యాపి సర్వతః పాణిపాదాదికార్యకృత్త్వం శ్రూయతే; ప్రత్యగాత్మనోఽపి పరిశుద్ధస్య తత్సామ్యాపత్త్యా సర్వతః పాణిపాదాదికార్యకృత్త్వం శ్రుతిసిద్ధమేవ- *తదా విద్వాన్పుణ్యపాపే విధూయ నిరఞ్జనః పరమం సామ్యముపైతీతి హి శ్రూయతే;*ఇదం జ్ఞానముపాశ్రిత్య మమ సాధర్మ్యమాగతా ఇతి చ వక్ష్యతే. లోకే సర్వమావృత్య తిష్ఠతి - లోకే యద్వస్తుజాతం తత్సర్వం వ్యాప్య తిష్ఠతి, పరిశుద్ధస్వరూపం దేశాదిపరిచ్ఛేదరహితతయా సర్వగతమిత్యర్థః. ౧౩

సర్వేన్ద్రియగుణాభాసం సర్వేన్ద్రియవివర్జితమ్ ।
అసక్తం సర్వభృచ్చైవ నిర్గుణం గుణభోక్తృ చ ॥ ౧౪ ॥

సర్వేన్ద్రియగుణాభాసం - సర్వేన్ద్రియగుణైరాభాసో యస్య తత్సర్వేన్ద్రియగుణాభాసమ్, ఇన్ద్రియగుణా ఇన్ద్రియవృత్తయః, ఇన్ద్రియవృత్తిభిరపి విషయాన్ జ్ఞాతుం సమర్థమిత్యర్థః. స్వభావతస్సర్వేన్ద్రియవివర్జితం - వినైవేన్ద్రియవృత్తిభిః స్వత ఏవ సర్వం జానాతీత్యర్థః; అసక్తం - స్వభావతో దేవాదిదేహసఙ్గరహితమ్. సర్వభృచ్చైవ - దేవాదిసర్వదేహభరణసమర్థం చ, * స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతీత్యాదిశ్రుతేః; నిర్గుణం - తథా స్వభావతస్సత్త్వాదిగుణరహితమ్; గుణభోక్తృ చ - సత్త్వాదీనాం గుణానాం భోగసమర్థం చ. ౧౪

బహిరన్తశ్చ భూతానామచరం చరమేవ చ ।
సూక్ష్మత్వాత్తదవిజ్ఞేయం దూరస్థం చాన్తికే చ తత్ ॥ ౧౫ ॥

పృథివ్యాదీని భూతాని పరిత్యజ్యాశరీరో బహిర్వర్తతే; తేషామన్తశ్చ వర్తతే, *జక్షత్ క్రీడన్ రమమాణః స్త్రీభిర్వా యానైర్వేత్యాది శ్రుతిసిద్ధస్వచ్ఛన్దవృత్తిషు; అచరం చరమేవ చ - స్వభావతోఽచరం, చరం చ దేహిత్వే; సూక్ష్మత్వాత్తదవిజ్ఞేయమ్- ఏవం సర్వశక్తియుక్తం సర్వజ్ఞం తదాత్మతత్త్వమస్మిన్ క్షేత్రే వర్తమానమప్యతిసూక్ష్మత్వాద్దేహాత్ పృథక్త్వేన సంసారిభిరవిజ్ఞేయమ్, దూరస్థం చాన్తికే చ తత్ - అమానిత్వాద్యుక్తగుణరహితానాం విపరీత

గుణానాం పుంసాం స్వదేహే వర్తమానమప్యతిదూరస్థమ్; తథా అమానిత్వాదిగుణోపేతానాం తదేవాన్తికే వర్తతే. ౧౫

అవిభక్తం చ భూతేషు విభక్తమివ చ స్థితమ్ ।
భూతభర్తృ చ తజ్జ్ఞేయం గ్రసిష్ణు ప్రభవిష్ణు చ ॥ ౧౬ ॥

దేవమనుష్యాదిభూతేషు సర్వత్ర స్థితమాత్మవస్తు వేదితృత్వైకాకారతయా అవిభక్తమ్; అవిదుషాం దేవాద్యాకారేణ అయం దేవో మనుష్య ఇతి విభక్తమివ చ స్థితమ్. దేవోఽహం మనుష్యోఽహమితి దేహసామానాధికరణ్యేనానుసన్ధీయమానమపి వేదితృత్వేన దేహాదర్థాన్తరభూతం జ్ఞాతుం శక్యమిత్యాదావుక్తమ్ * ఏతద్యో వేత్తీతి. ఇదానీం ప్రకారాన్తరైశ్చ దేహాదర్థాన్తరత్వేన జ్ఞాతుం శక్యమిత్యాహ—(భూతభర్తృ చేతి.) భూతానాం పృథివ్యాదీనాం దేహరూపేణ సంహతానాం యద్భర్తృ తద్భర్తవ్యేభ్యో భూతేభ్యోఽర్థాన్తరం జ్ఞేయమ్-అర్థాన్తరమితి జ్ఞాతుం శక్యమిత్యర్థః; తథా గ్రసిష్ణు-అన్నాదీనాం భౌతికానాం గ్రసిష్ణు, గ్రస్యమానేభ్యో భూతేభ్యో గ్రసితృత్వేనార్థాన్తరభూతమితి జ్ఞాతుం శక్యమ్, ప్రభవిష్ణు చ - ప్రభవహేతుశ్చ, గ్రస్తానామన్నాదీనామాకారాన్తరేణ పరిణతానాం ప్రభవహేతుః, తేభ్యోఽర్థాన్తరమితి జ్ఞాతుం శక్యమిత్యర్థః. మృతశరీరే గ్రసనప్రభవాదీనామదర్శనాన్న భూతసంఘాతరూపం క్షేత్రం గ్రసనప్రభవభరణహేతురితి నిశ్చీయతే. ౧౬

జ్యోతిషామపి తజ్జ్యోతిస్తమసః పరముచ్యతే ।
జ్ఞానం జ్ఞేయం జ్ఞానగమ్యం హృది సర్వస్య విష్ఠితమ్ ॥ ౧౭ ॥

జ్యోతిషాం - దీపాదిత్యమణిప్రభృతీనామపి తదేవ జ్యోతిః- ప్రకాశకమ్, దీపాదిత్యాదీనామప్యాత్మప్రభారూపం జ్ఞానమేవ ప్రకాశకమ్; దీపాదయస్తు విషయేన్ద్రియసన్నికర్షవిరోధిసంతమసనిరసనమాత్రం కుర్వతే. తావన్మాత్రేణ తేషాం ప్రకాశకత్వమ్; తమసః పరముచ్యతే-తమశ్శబ్దస్సూక్ష్మావస్థప్రకృతివచనః, ప్రకృతేః పరముచ్యత ఇత్యర్థః. అతో జ్ఞానం జ్ఞేయం-జ్ఞానైకాకారమితి జ్ఞేయం; తచ్చ జ్ఞానగమ్యమ్ - అమానిత్వాదిభిర్జ్ఞానసాధనైరుక్తైః ప్రాప్యమిత్యర్థః. హృది సర్వస్య విష్ఠితం - సర్వస్య మనుష్యాదేర్హృది విశేషేణావస్థితం-సన్నిహితమ్. ౧౭

ఇతి క్షేత్రం తథా జ్ఞానం జ్ఞేయం చోక్తం సమాసతః ।
మద్భక్త ఏతద్విజ్ఞాయ మద్భావాయోపపద్యతే ॥ ౧౮ ॥

ఏవం * మహాభూతాన్యహఙ్కార ఇత్యాదినా* సంఘాతశ్చేతనాధృతిరిత్యన్తేన క్షేత్రతత్త్వం సమాసేనోక్తమ్; * అమానిత్వమిత్యాదినా * తత్త్వజ్ఞానార్థచిన్తనమిత్యన్తేన జ్ఞాతవ్యస్యాత్మతత్త్వస్య జ్ఞానసాధనముక్తమ్; * అనాదిమత్పరమిత్యాదినా * హృది సర్వస్య విష్ఠితమిత్యన్తేన జ్ఞేయస్య క్షేత్రజ్ఞస్య యాథాత్మ్యం చ సంక్షేపేణోక్తమ్. మద్భక్తః ఏతత్ - క్షేత్రయాథాత్మ్యం క్షేత్రాద్వివిక్తాత్మస్వరూపప్రాప్త్యుపాయయాథాత్మ్యం క్షేత్రజ్ఞయాథాత్మ్యం చ విజ్ఞాయ మద్భావాయోపపద్యతే - మమ యో భావః - స్వభావః, అసంసారిత్వమ్, అసంసారిత్వప్రాప్తయే ఉపపన్నో భవతీత్యర్థః. ౧౮

అథాత్యన్తవివిక్తస్వభావయోః ప్రకృత్యాత్మనోస్సంసర్గస్యానాదిత్వం సంసృష్టయోర్ద్వయోః కార్యభేదస్సంసర్గహేతుశ్చోచ్యతే —

ప్రకృతిం పురుషం చైవ విద్ధ్యనాదీ ఉభావపి ।
వికారాంశ్చ గుణాంశ్చైవ విద్ధి ప్రకృతిసంభవాన్ ॥ ౧౯ ॥

ప్రకృతిపురుషావుభావన్యోన్యసంసృష్టావనాదీ ఇతి విద్ధి; బన్ధహేతుభూతాన్వికారాన్ ఇచ్ఛాద్వేషాదీనమానిత్వాదికాంశ్చ గుణాన్ మోక్షహేతుభూతాన్ ప్రకృతిసంభవాన్ విద్ధి; పురుషేణ సంసృష్టేయమనాదికాలప్రవృత్తా క్షేత్రాకారపరిణతా ప్రకృతిః స్వవికారైరిచ్ఛాద్వేషాదిభిః పురుషస్య బన్ధహేతుర్భవతి; సైవామానిత్వాదిభిస్స్వవికారైః పురుషస్యాపవర్గహేతుర్భవతీత్యర్థః. ౧౯

కార్యకారణకర్తృత్వే హేతుః ప్రకృతిరుచ్యతే ।
పురుషస్సుఖదుఃఖానాం భోక్తృత్వే హేతురుచ్యతే ॥ ౨౦ ॥

కార్యం - శరీరమ్, కారణాని - జ్ఞానకర్మాత్మకాని సమనస్కానీన్ద్రియాణి, తేషాం క్రియాకారిత్వే పురుషాధిష్ఠితా ప్రకృతిరేవ హేతుః, పురుషాధిష్ఠితక్షేత్రాకారపరిణతప్రకృత్యాశ్రయా భోగసాధనభూతాః క్రియా ఇత్యర్థః. పురుషస్య (అ)త్వధిష్ఠాతృత్వమేవ; తదపేక్షయా *కర్తా శాస్త్రార్థవత్త్వాదిత్యాదికముక్తమ్; శరీరాధిష్ఠానప్రయత్నహేతుత్వమేవ హి పురుషస్య కర్తృత్వమ్; ప్రకృతిసంసృష్టః పురుషస్సుఖదుఃఖానాం భోక్తృత్వే హేతుః - సుఖదుఃఖానుభవాశ్రయ ఇత్యర్థః. ౨౦

ఏవమన్యోన్యసంసృష్టయోః ప్రకృతిపురుషయోః కార్యభేద ఉక్తః; పురుషస్య స్వతస్స్వానుభవైకసుఖస్యాపి వైషయికసుఖదుఃఖోపభోగహేతుమాహ—

పురుషః ప్రకృతిస్థో హి భుఙ్క్తే ప్రకృతిజాన్ గుణాన్ ।

గుణశబ్దః స్వకార్యేష్వౌపచారికః; స్వతస్స్వానుభవైకసుఖః పురుషః ప్రకృతిస్థః - ప్రకృతిసంసృష్టః, ప్రకృతిజాన్ గుణాన్ - ప్రకృతిసంసర్గోపాధికాన్ సత్త్వాదిగుణకార్యభూతాన్ సుఖదుఃఖాదీన్ భుఙ్క్తే - అనుభవతి.

ప్రకృతిసంసర్గహేతుమాహ—

కారణం గుణసఙ్గోఽస్య సదసద్యోనిజన్మసు ॥ ౨౧ ॥

పూర్వపూర్వప్రకృతిపరిణామరూపదేవమనుష్యాదియోనివిశేషేషు స్థితోఽయం పురుషస్తత్తద్యోనిప్రయుక్తసత్త్వాదిగుణమయేషు సుఖదుఃఖాదిషు సక్తస్తత్సాధనభూతేషు పుణ్యాపాపకర్మసు ప్రవర్తతే; తతస్తత్పుణ్యాపాపఫలానుభవాయ సదసద్యోనిషు - సాధ్వసాధుషు యోనిషు జాయతే, తతశ్చ కర్మారభతే, తతశ్చ జాయతే. యావదమానిత్వాదికానాత్మప్రాప్తిసాధనభూతాన్ గుణాన్ (న) సేవతే తావదేవ సంసరతి; తదిదముక్తం * కారణం గుణసఙ్గోఽస్య సదసద్యోనిజన్మస్వితి. ౨౧

ఉపద్రష్టాఽనుమన్తా చ భర్తా భోక్తా మహేశ్వరః।
పరమాత్మేతి చాప్యుక్తో దేహేఽస్మిన్ పురుషః పరః ॥ ౨౨ ॥

అస్మిన్ దేహేఽవస్థితోఽయం పురుషో దేహప్రవృత్త్యనుగుణసంకల్పాదిరూపేణ దేహస్యోపద్రష్టా అనుమన్తా చ భవతి; తథా దేహస్య భర్తా చ భవతి; తథా దేహప్రవృత్తిజనితసుఖదుఃఖయోర్భోక్తా చ భవతి. ఏవం దేహనియమనేన దేహభరణేన దేహశేషిత్వేన చ దేహేన్ద్రియమనాంసి ప్రతి మహేశ్వరో భవతి. తథా చ వక్ష్యతే - * శరీరం యదవాప్నోతి యచ్చాప్యుత్క్రామతీశ్వరః। గృహీత్వైతాని సంయాతి వాయుర్గన్ధానివాశయాదితి. అస్మిన్ దేహే దేహేన్ద్రియమనాంసి ప్రతి పరమాత్మేతి చాప్యుక్తః. దేహే మనసి చాత్మశబ్దోఽనన్తరమేవ ప్రయుజ్యతే-* ధ్యానేనాత్మని పశ్యన్తి కేచిదాత్మానమాత్మనేతి. అపిశబ్దాన్మహేశ్వర ఇత్యప్యుక్త ఇతి గమ్యతే; పురుషః పరః - * అనాదిమత్పరమిత్యాదినోక్తోఽపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానశక్తిరయం పురుషోఽనాదిప్రకృతిసంబన్ధకృతగుణసఙ్గాదేతద్దేహమాత్రమహేశ్వరో దేహమాత్రపరమాత్మా చ భవతి. ౨౨

య ఏనం వేత్తి పురుషం ప్రకృతిం చ గుణైస్సహ।
సర్వథా వర్తమానోఽపి న స భూయోఽభిజాయతే ॥ ౨౩ ॥

ఏనమ్ - ఉక్తస్వభావం పురుషమ్, ఉక్తస్వభావాం చ ప్రకృతిం వక్ష్యమాణస్వభావయుక్తైస్సత్త్వాదిభిర్గుణైస్సహ యో వేత్తి - యథావద్వివేకేన జానాతి, స సర్వథా - దేవమనుష్యాదిదేహేష్వతిమాత్రక్లిష్టప్రకారేణ వర్తమానోఽపి, న భూయోఽభిజాయతే - న భూయః ప్రకృత్యా (సంసర్గమర్హతి) - సంబధ్నాతి - అపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానలక్షణమపహతపాప్మానమాత్మానం తద్దేహావసానసమయే ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౨౩

ధ్యానేనాత్మని పశ్యన్తి కేచిదాత్మానమాత్మనా।
అన్యే సాఙ్ఖ్యేన యోగేన కర్మయోగేన చాపరే ॥ ౨౪ ॥

కేచిత్-నిష్పన్నయోగాః, ఆత్మని-శరీరేఽవస్థితమాత్మానమ్, ఆత్మనా - మనసా, ధ్యానేన - యోగేన పశ్యన్తి. అన్యే చానిష్పన్నయోగాః సాఙ్ఖ్యేన యోగేన - జ్ఞానయోగేన యోగయోగ్యం మనః కృత్వా ఆత్మానం పశ్యన్తి. అపరే - జ్ఞానయోగానధికారిణః సుకరోపాయసక్తాః వ్యపదేశ్యాశ్చ కర్మయోగేనాన్తర్గతజ్ఞానేన మనసో యోగయోగ్యతామాపాద్యాత్మానం పశ్యన్తి. ౨౪

అన్యే త్వేవమజానన్తః శ్రుత్వాఽన్యేభ్య ఉపాసతే।
తేఽపి చాతితరన్త్యేవ మృత్యుం శ్రుతిపరాయణాః ॥ ౨౫ ॥

అన్యేతు - కర్మయోగాదిష్వాత్మావలోకనసాధనేష్వనధికృతాః, అన్యేభ్యః-తత్త్వదర్శిభ్యో జ్ఞానిభ్యః శ్రుత్వా కర్మయోగాదిభిరాత్మానముపాసతే. తేఽప్యాత్మదర్శనేన మృత్యుమతితరన్తి. యే శ్రుతిపరాయణాః - శ్రవణమాత్రనిష్ఠాః, ఏతే చ శ్రవణనిష్ఠాః పూతపాపాః క్రమేణ కర్మయోగాదికమారభ్యాతితరన్త్యేవ మృత్యుమ్. అపిశబ్దాచ్చ పర్వభేదోఽవగమ్యతే. ౨౫

అథ ప్రకృతిసంసృష్టస్యాత్మనో వివేకానుసన్ధానప్రకారం వక్తుం సర్వం స్థావరం జఙ్గమం చ సత్త్వం చిదచిత్సంసర్గజమిత్యాహ—

యావత్సంజాయతే కిఞ్చిత్సత్త్వం స్థావరజఙ్గమమ్।
క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞసంయోగాత్తద్విద్ధి భరతర్షభ ॥ ౨౬ ॥

యావత్ స్థావరజఙ్గమాత్మనా సత్త్వం జాయతే, తావత్ క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞయోరితరేతరసంయోగాదేవ జాయతే—సంయుక్తమేవ జాయతే; న త్వితరేతరవియుక్తమిత్యర్థః. ౨౬

సమం సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్తం పరమేశ్వరమ్।
వినశ్యత్స్వవినశ్యన్తం యః పశ్యతి స పశ్యతి ॥ ౨౭ ॥

ఏవమితరేతరయుక్తేషు సర్వేషు భూతేషు దేవాదివిషమాకారాద్వివి(యు)క్తం తత్రతత్ర తత్తద్దేహేన్ద్రియమనాంసి ప్రతి పరమేశ్వరత్వేన స్థితమాత్మానం జ్ఞాతృత్వేన సమానాకారం తేషు దేహాదిషు వినశ్యత్సు వినాశానర్హస్వభావేనావినశ్యన్తం యః పశ్యతి స పశ్యతి – స ఆత్మానం యథావదవస్థితం పశ్యతి; యస్తు దేవాదివిషమాకారేణాత్మానమపి విషమాకారం జన్మవినాశాదియుక్తం చ పశ్యతి స నిత్యమేవ సంసరతీత్యభిప్రాయః. ౨౭

సమం పశ్యన్ హి సర్వత్ర సమవస్థితమీశ్వరమ్।
న హినస్త్యాత్మనాఽఽత్మానం తతో యాతి పరాం గతిమ్ ॥ ౨౮ ॥

సర్వత్ర – దేవాదిశరీరేషు తత్తచ్ఛేషిత్వేనాధారతయా నియన్తృతయా చ స్థితమీశ్వరమ్—ఆత్మానం దేవాదివిషమాకారవియుక్తం జ్ఞానైకాకారతయా సమం పశ్యన్నాత్మనా – మనసా స్వమ్ – ఆత్మానం న హినస్తి – రక్షతి, సంసారాన్మోచయతి; తతః–తస్మాత్ జ్ఞాతృతయా సర్వత్ర సమానాకారదర్శనాత్, పరాం గతిం యాతి – గమ్యత ఇతి గతిః, పరం గన్తవ్యం యథావదవస్థిత మాత్మానం ప్రాప్నోతి. దేవాద్యాకారయుక్తతయా సర్వత్ర విషమమాత్మానం పశ్యన్ ఆత్మానం హినస్తి – భవజలధిమధ్యే ప్రక్షిపతి. ౨౮

ప్రకృత్యైవ చ కర్మాణి క్రియమాణాని సర్వశః।
యః పశ్యతి తథాఽఽత్మానమకర్తారం స పశ్యతి ॥ ౨౯ ॥

సర్వాణి కర్మాణి * కార్యకారణకర్తృత్వే హేతుః ప్రకృతిరుచ్యత ఇతి పూర్వోక్తరీత్యా ప్రకృత్యా క్రియమాణానీతి యః పశ్యతి తథా ఆత్మానం జ్ఞానాకారమకర్తారం చ యః పశ్యతి, తస్య ప్రకృతిసంయోగస్తదధిష్ఠానం తజ్జన్యసుఖదుఃఖానుభవశ్చ కర్మరూపాజ్ఞానకృతానీతి చ యః పశ్యతి స ఆత్మానం యథావదవస్థితం పశ్యతి. ౨౯

యదా భూతపృథగ్భావమేకస్థమనుపశ్యతి।
తత ఏవ చ విస్తారం బ్రహ్మ సంపద్యతే తదా ॥ ౩౦ ॥

ప్రకృతిపురుషతత్త్వద్వయాత్మకేషు దేవాదిషు సర్వేషు భూతేషు సత్సు తేషాం దేవత్వమనుష్యత్వహ్రస్వత్వదీర్ఘత్వాదిపృథగ్భావమేకస్థమ్–ఏకతత్త్వస్థం, ప్రకృతిస్థమ్, యదా

పశ్యతి నాత్మస్థమ్. తత ఏవ - ప్రకృతిత ఏవోత్తరోత్తరపుత్రపౌత్రాదిభేదవిస్తారం చ యదా పశ్యతి, తదైవ బ్రహ్మ సంపద్యతే-అనవచ్ఛిన్నం జ్ఞానైకాకారమాత్మానం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. 30

అనాదిత్వాన్నిర్గుణత్వాత్పరమాత్మాఽయమవ్యయః ।
శరీరస్థోఽపి కౌన్తేయ న కరోతి న లిప్యతే ॥ ౩౧ ॥

అయం పరమాత్మా దేహాన్నిష్కృష్య స్వస్వభావేన నిరూపితః శరీరస్థోఽప్యనాదిత్వాత్ - అనారభ్యత్వాత్, అవ్యయః - వ్యయరహితః, నిర్గుణత్వాత్ - సత్త్వాదిగుణరహితత్వాత్, న కరోతి న లిప్యతే - దేహస్వభావైర్న లిప్యతే. 31

యద్యపి నిర్గుణత్వాన్న కరోతి, నిత్యసంయుక్తో దేహస్వభావైః కథం న లిప్యత ఇత్యత్రాహ—

యథా సర్వగతం సౌక్ష్మ్యాదాకాశం నోపలిప్యతే ।
సర్వత్రావస్థితో దేహే తథాఽఽత్మా నోపలిప్యతే ॥ ౩౨ ॥

యథా ఆకాశం సర్వగతమపి - సర్వైర్వస్తుభిస్సంయుక్తమపి సౌక్ష్మ్యాత్సర్వవస్తుస్వభావైర్న లిప్యతే, తథా ఆత్మా అతిసౌక్ష్మ్యాత్సర్వత్ర దేవమనుష్యాదౌ దేహేఽవస్థితోఽపి తత్తద్దేహస్వభావైర్న లిప్యతే. 32

యథా ప్రకాశయత్యేకః కృత్స్నం లోకమిమం రవిః ।
క్షేత్రం క్షేత్రీ తథా కృత్స్నం ప్రకాశయతి భారత ॥ ౩౩ ॥

యథైక ఆదిత్యః స్వయా ప్రభయా కృత్స్నమిమం లోకం ప్రకాశయతి, తథా క్షేత్రమపి క్షేత్రీ మమేదం క్షేత్రమీదృశమితి కృత్స్నం - బహిరన్తశ్చ ఆపాదతలమస్తకం స్వకీయేన జ్ఞానేన ప్రకాశయతి; అతః ప్రకాశ్యాల్లోకాత్ప్రకాశకాదిత్యవద్వేదితృత్వేన వేద్యభూతాదస్మాత్ క్షేత్రాదత్యన్తవిలక్షణోఽయముక్తలక్షణ ఆత్మేత్యర్థః. 33

క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞయోరేవమన్తరం జ్ఞానచక్షుషా ।
భూతప్రకృతిమోక్షం చ యే విదుర్యాన్తి తే పరమ్ ॥ ౩౪ ॥

ఇతి శ్రీభగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞవిభాగయోగో నామ త్రయోదశోఽధ్యాయః.

ఏవముక్తేన ప్రకారేణ క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞయోరన్తరం-విశేషం వివేకవిషయజ్ఞానాఖ్యేన చక్షుషా యే విదుః, భూతప్రకృతిమోక్షం చ, తే పరం యాన్తి-నిర్ముక్తబన్ధమాత్మానం ప్రాప్నువన్తి. మోక్ష్యతేఽనేనేతి మోక్షః, అమానిత్వాదికముక్తం మోక్షసాధనమిత్యర్థః. క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞయోర్వివేకవిషయేణోక్తేన జ్ఞానేన తయోర్వివేకం విదిత్వా భూతాకారపరిణతప్రకృతిమోక్షోపాయమమానిత్వాదికం చావగమ్య య ఆచరన్తి, తే నిర్ముక్తబన్ధాః స్వేన రూపేణావస్థితమనవచ్ఛిన్నజ్ఞానలక్షణమాత్మానం ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః. 34

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీమద్గీతాభాష్యే త్రయోదశోఽధ్యాయః.

అథ చతుర్దశాధ్యాయః

త్రయోదశే ప్రకృతిపురుషయోరన్యోన్యసంసృష్టయోః స్వరూపయాథాత్మ్యం విజ్ఞాయామానిత్వాదిభిర్భగవద్భక్త్యనుగృహీతైర్బన్ధాన్ముచ్యత ఇత్యుక్తమ్. తత్ర బన్ధహేతుః పూర్వపూర్వసత్త్వాదిగుణమయసుఖాదిసఙ్గ ఇతి చాభిహితం*కారణం గుణసఙ్గోఽస్య సదసద్యోని జన్మస్వితి. అథేదానీం గుణానాం బన్ధహేతుతాప్రకారో గుణనివర్తనప్రకారశ్చోచ్యతే—

శ్రీభగవానువాచ—

పరం భూయః ప్రవక్ష్యామి జ్ఞానానాం జ్ఞానముత్తమమ్ ।
యజ్జ్ఞాత్వా మునయస్సర్వే పరాం సిద్ధిమితో గతాః ॥ ౧ ॥

పరం – పూర్వోక్తాదన్యత్ప్రకృతిపురుషాన్తర్గతమేవ సత్త్వాదిగుణవిషయం జ్ఞానం భూయః ప్రవక్ష్యామి. తచ్చ జ్ఞానం సర్వేషాం ప్రకృతిపురుషవిషయజ్ఞానానాముత్తమమ్; యత్ జ్ఞానం జ్ఞాత్వా సర్వే మునయః–తన్మననశీలాః ఇతః–సంసారమణ్డలాత్పరాం సిద్ధిం గతాః – పరిశుద్ధాత్మస్వరూపప్రాప్తిరూపాం సిద్ధిమవాప్తాః. ౧

పునరపి తత్ జ్ఞానం ఫలేన విశినష్టి—

ఇదం జ్ఞానముపాశ్రిత్య మమ సాధర్మ్యమాగతాః ।
సర్గేఽపి నోపజాయన్తే ప్రలయే న వ్యథన్తి చ ॥ ౨ ॥

ఇదం – వక్ష్యమాణం జ్ఞానముపాశ్రిత్య మమ సాధర్మ్యమాగతాః – మత్సామ్యం ప్రాప్తాః, సర్గేఽపి నోపజాయన్తే – న సృజికర్మతాం భజన్తే; ప్రలయే న వ్యథన్తి చ–న చ సంహృతికర్మతామ్. ౨

అథ ప్రాకృతానాం గుణానాం బన్ధహేతుతాప్రకారం వక్తుం సర్వస్య భూతజాతస్య ప్రకృతిపురుషసంసర్గజత్వం * యావత్సంజాయతే కించిదిత్యనేనోక్తం భగవతా స్వేనైవ కృతమిత్యాహ—

మమ యోనిర్మహద్బ్రహ్మ తస్మిన్ గర్భం దధామ్యహమ్ ।
సంభవస్సర్వభూతానాం తతో భవతి భారత ॥ ౩ ॥

కృత్స్నస్య జగతో యోనిభూతం మమ మహద్బ్రహ్మ యత్తస్మిన్ గర్భం దధామ్యహమ్; *భూమిరాపోఽనలో వాయుః ఖం మనో బుద్ధిరేవ చ। అహఙ్కార ఇతీయం మే భిన్నా ప్రకృతిరష్టధా॥ అపరేయమ్, ఇతి నిర్దిష్టా అచేతనప్రకృతిర్మహదహఙ్కారాదివికారాణాం కారణతయా మహద్బ్రహ్మేత్యుచ్యతే; శ్రుతావపి క్వచిత్ప్రకృతిరపి బ్రహ్మేతి నిర్దిశ్యతే *యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిద్యస్య జ్ఞానమయం తపః। తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామ రూపమన్నం చ జాయత ఇతి. * ఇతస్త్వన్యాం ప్రకృతిం విద్ధి మే పరామ్। జీవభూతామితి చేతనపుఞ్జరూపా యా పరా ప్రకృతిర్నిర్దిష్టా, సేహ సకలప్రాణిబీజతయా గర్భశబ్దేనోచ్యతే; తస్మిన్నచేతనే యోని

భూతే మహతి బ్రహ్మణి చేతనపుఞ్జరూపం గర్భం దధామి; అచేతనప్రకృత్యా భోగక్షేత్రభూతయా భోక్తృవర్గపుఞ్జభూతాం చేతనప్రకృతిం సంయోజయామీత్యర్థః. తత స్తస్మాత్ప్రకృతిద్వయసంయోగాన్మత్సంకల్పకృతాత్సర్వభూతానాం బ్రహ్మాది స్తమ్బపర్యన్తానాం సంభవో భవతి. 3.

కార్యావస్థోఽపి చిదచిత్ప్రకృతిసంసర్గో మయైవ కృత ఇత్యాహ—

సర్వయోనిషు కౌన్తేయ మూర్తయస్సంభవన్తి యాః ।

తాసాం బ్రహ్మ మహద్యోనిరహం బీజప్రదః పితా ॥ ౪ ॥

సర్వాసు దేవగన్ధర్వయక్షరాక్షసమనుష్యపశుమృగపక్షిసరీసృపాదిషు యోనిషు తత్తన్మూర్తయో యాస్సంభవన్తి-జాయన్తే, తాసాం బ్రహ్మ మహద్యోనిః-కారణమ్; మయా సంయోజితచేతనవర్గా మహదాదివిశేషాన్తావస్థా ప్రకృతిః కారణమిత్యర్థః. అహం బీజప్రదః పితా - తత్రతత్ర చ తత్తత్కర్మానుగుణ్యేన చేతనవర్గస్య సంయోజకశ్చాహమిత్యర్థః. ౪

ఏవం సర్గాదౌ ప్రాచీనకర్మవశాదచిత్సంసర్గేణ దేవాదియోనిషు జాతానాం పునః పునర్దేవాదిభావేన జన్మహేతుమాహ—

సత్త్వం రజస్తమ ఇతి గుణాః ప్రకృతిసంభవాః ।

నిబధ్నన్తి మహాబాహో దేహే దేహినమవ్యయమ్ ॥ ౫ ॥

సత్త్వరజస్తమాంసి త్రయో గుణాః ప్రకృతేః స్వరూపానుబన్ధినః స్వభావవిశేషాః ప్రకాశాదికార్యైకనిరూపణీయాః ప్రకృత్యవస్థాయామనుద్భూతా స్తద్వికారేషు మహదాదిషూద్భూతా మహదాదివిశేషాన్తైరారబ్ధదేవమనుష్యాదిదేహసంబన్ధినమేనం దేహినమవ్యయం - స్వతో గుణసంబన్ధానర్హం దేహే వర్తమానం నిబధ్నన్తి - దేహే వర్తమానత్వోపాధినా నిబధ్నన్తీత్యర్థః. ౫

సత్త్వరజస్తమసామాకారం బన్ధనప్రకారం చాహ—

తత్ర సత్త్వం నిర్మలత్వాత్ప్రకాశకమనామయమ్ ।

సుఖసఙ్గేన బధ్నాతి జ్ఞానసఙ్గేన చానఘ ॥ ౬ ॥

తత్ర - సత్త్వరజస్తమస్సు సత్త్వస్య స్వరూపమీదృశం నిర్మలత్వాత్ప్రకాశకమ్; ప్రకాశసుఖావరణస్వభావరహితతా నిర్మలత్వమ్; ప్రకాశసుఖజననైకాన్తస్వభావతయా ప్రకాశసుఖహేతుభూతమిత్యర్థః. ప్రకాశో వస్తుయాథాత్మ్యావబోధః. అనామయమ్ - ఆమయాఖ్యకార్యం న విద్యత ఇత్యనామయమ్; అరోగతాహేతురిత్యర్థః. ఏష సత్త్వాఖ్యో గుణో దేహినమేనం సుఖసఙ్గేన జ్ఞానసఙ్గేన చ బధ్నాతి - పురుషస్య సుఖసఙ్గం జ్ఞానసఙ్గం చ జనయతీత్యర్థః. జ్ఞానసుఖయోస్సఙ్గే హి జాతే తత్సాధనేషు లౌకికవైదికేషు ప్రవర్తతే; తతశ్చ తత్ఫలానుభవసాధనభూతాసు యోనిషు జాయత ఇతి సత్త్వం సుఖజ్ఞానసఙ్గద్వారేణ పురుషం బధ్నాతి; జ్ఞానసుఖజననం పునరపి తయోస్సఙ్గజననం చ సత్త్వమిత్యుక్తం భవతి. ౬

రజో రాగాత్మకం విద్ధి తృష్ణాసఙ్గసముద్భవమ్ ।
తన్నిబధ్నాతి కౌన్తేయ కర్మసఙ్గేన దేహినమ్ ॥ ౭ ॥

రజో రాగాత్మకం – రాగహేతుభూతమ్; రాగో యోషిత్పురుషయోరన్యోన్యస్య స్పృహా; తృష్ణాసఙ్గసముద్భవం – తృష్ణాసఙ్గయోరుద్భవస్థానం, తృష్ణాసఙ్గహేతుభూతమిత్యర్థః; తృష్ణా శబ్దాది(సర్వ)విషయస్పృహా, సఙ్గః పుత్రమిత్రాదిషు సంబన్ధిషు సంశ్లేషస్పృహా. తథా దేహినం కర్మసు క్రియాసు స్పృహాజననద్వారేణ నిబధ్నాతి. క్రియాసు హి స్పృహయా యాః క్రియా ఆరభతే దేహీ తాశ్చ పుణ్యాపాపరూపా ఇతి తత్ఫలానుభవసాధనభూతాసు యోనిషు జన్మహేతవో భవన్తి; అతః కర్మసఙ్గద్వారేణ రజో దేహినం నిబధ్నాతి. – తదేవం రజో రాగతృష్ణాసఙ్గహేతుః కర్మసఙ్గహేతుశ్చేత్యుక్తం భవతి. ౭

తమస్త్వజ్ఞానజం విద్ధి మోహనం సర్వదేహినామ్ ।
ప్రమాదాలస్యనిద్రాభిస్తన్నిబధ్నాతి భారత ॥ ౮ ॥

జ్ఞానాదన్యదిహాజ్ఞానమభిప్రేతమ్; జ్ఞానం వస్తుయాథాత్మ్యావబోధః, తస్మాదన్యత్తద్విపర్యయజ్ఞానమ్; తమస్తు వస్తుయాథాత్మ్యవిపరీతవిషయజ్ఞానజమ్; మోహనం సర్వదేహినాం – మోహో విపర్యయజ్ఞానం, విపర్యయజ్ఞానహేతురిత్యర్థః. తత్తమః ప్రమాదాలస్యనిద్రాహేతుతయా తద్ద్వారేణ దేహినం నిబధ్నాతి. ప్రమాదః – కర్తవ్యాత్కర్మణోఽన్యత్ర ప్రవృత్తిహేతుభూతమనవధానమ్; ఆలస్యం – కర్మస్వనారమ్భస్వభావః, స్తబ్ధతేతి యావత్; పురుషస్యేన్ద్రియప్రవర్తనశ్రాన్త్యా సర్వేన్ద్రియప్రవర్తనోపరతిర్నిద్రా; తత్ర బాహ్యేన్ద్రియప్రవర్తనోపరమః స్వప్నః; మనసోఽప్యుపరతిస్సుషుప్తిః. ౮

సత్త్వాదీనాం బన్ధద్వారభూతేషు ప్రధానాన్యాహ—

సత్త్వం సుఖే సఞ్జయతి రజః కర్మణి భారత ।
జ్ఞానమావృత్య తు తమః ప్రమాదే సఞ్జయత్యుత ॥ ౯ ॥

సత్త్వం సుఖసఙ్గప్రధానమ్; రజః కర్మసఙ్గప్రధానమ్; తమస్తు వస్తుయాథాత్మ్యజ్ఞానమావృత్య విపరీతజ్ఞానహేతుతయా కర్తవ్యవిపరీతప్రవృత్తిసఙ్గప్రధానమ్. ౯

దేహాకారపరిణతాయాః ప్రకృతేః స్వరూపానుబన్ధినస్సత్త్వాదయో గుణాః, తే చ స్వరూపానుబన్ధిత్వేన సర్వదా సర్వే వర్తన్త ఇతి పరస్పరవిరుద్ధం కార్యం కథం జనయన్తీత్యత్రాహ–

రజస్తమశ్చాభిభూయ సత్త్వం భవతి భారత ।
రజస్సత్త్వం తమశ్చైవ తమస్సత్త్వం రజస్తథా ॥ ౧౦ ॥

యద్యపి సత్త్వాదయస్త్రయః ప్రకృతిసంసృష్టాత్మస్వరూపానుబన్ధినః, తథాపి ప్రాచీనకర్మవశాద్దేహాప్యాయనభూతాహారవైషమ్యాచ్చ సత్త్వాదయః పరస్పరసముద్భవాభిభవరూపేణ వర్తన్తే. రజస్తమసీ కదాచిదభిభూయ సత్త్వముద్రిక్తం వర్తతే; తథా తమస్సత్త్వే అభిభూయ రజః కదాచిత్; కదాచిచ్చ రజస్సత్త్వే అభిభూయ తమః. ౧౦

తచ్చ కార్యోపలబ్ధ్యైవావగచ్ఛేదిత్యాహ—

సర్వద్వారేషు దేహేఽస్మిన్ ప్రకాశ ఉపజాయతే ।
జ్ఞానం యదా తదా విద్యాద్వివృద్ధం సత్త్వమిత్యుత ॥ ౧౧ ॥

సర్వేషు చక్షురాదిషు జ్ఞానద్వారేషు యదా వస్తుయాథాత్మ్యప్రకాశే జ్ఞానముపజాయతే, తదా తస్మిన్ దేహే సత్త్వం ప్రవృద్ధమితి విద్యాత్. ౧౧

లోభః ప్రవృత్తిరారమ్భః కర్మణామశమస్స్పృహా ।
రజస్యేతాని జాయన్తే వివృద్ధే భరతర్షభ ॥ ౧౨ ॥

లోభః - స్వకీయద్రవ్యస్యాత్యాగశీలతా, ప్రవృత్తిః - ప్రయోజనమనుద్దిశ్యాపి చలనస్వభావతా, ఆరమ్భః కర్మణాం ... ఫలసాధనభూతానాం కర్మణామారంభః, అశమః - ఇన్ద్రియానుపరతిః, స్పృహా - విషయేచ్ఛా, ఏతాని రజసి ప్రవృద్ధే జాయన్తే; యదా లోభాదయో వర్తన్తే తదా రజః ప్రవృద్ధమితి విద్యాదిత్యర్థః. ౧౨

అప్రకాశోఽప్రవృత్తిశ్చ ప్రమాదో మోహ ఏవ చ ।
తమస్యేతాని జాయన్తే వివృద్ధే కురునన్దన ॥ ౧౩ ॥

అప్రకాశో జ్ఞానానుదయః, అప్రవృత్తిశ్చ స్తబ్ధతా, ప్రమాదః - అకార్యప్రవృత్తిఫలమనవధానమ్, మోహో విపరీతజ్ఞానమ్, ఏతాని తమసి ప్రవృద్ధే జాయన్తే; ఏతైస్తమః ప్రవృద్ధమితి విద్యాత్. ౧౩

యదా సత్త్వే ప్రవృద్ధే తు ప్రలయం యాతి దేహభృత్ ।
తదోత్తమవిదాం లోకానమలాన్ ప్రతిపద్యతే ॥ ౧౪ ॥

యదా సత్త్వం ప్రవృద్ధం, తదా సత్త్వే ప్రవృద్ధే దేహభృత్ప్రలయం-మరణం యాతి చేత్ ఉత్తమవిదామ్ - ఉత్తమతత్త్వవిదామాత్మయాథాత్మ్యవిదాం లోకాన్ - సమూహాన్, అమలాన్- మలరహితాన్, అజ్ఞానరహితాన్ ప్రతిపద్యతే - ప్రాప్నోతి; సత్త్వే ప్రవృద్ధే తు మృతః ఆత్మవిదాం కులేషు జనిత్వా ఆత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానసాధనేషు పుణ్యకర్మస్వధికరోతీత్యుక్తం భవతి. ౧౪

రజసి ప్రలయం గత్వా కర్మసఙ్గిషు జాయతే ।

రజసి ప్రవృద్ధే మరణం ప్రాప్య ఫలార్థం కర్మ కుర్వతాం కులేషు జాయతే; తత్ర జనిత్వా స్వర్గాదిఫలసాధనకర్మస్వధికరోతీత్యర్థః.

తథా ప్రలీనస్తమసి మూఢయోనిషు జాయతే ॥ ౧౫ ॥

తథా తమసి ప్రవృద్ధే మృతో మూఢయోనిషు - శ్వసూకరాదియోనిషు జాయతే; సకలపురుషార్థారమ్భానర్హో జాయత ఇత్యర్థః. ౧౫

కర్మణస్సుకృతస్యాహుస్సాత్త్వికం నిర్మలం ఫలమ్ ।
రజసస్తు ఫలం దుఃఖమజ్ఞానం తమసః ఫలమ్ ॥ ౧౬ ॥

ఏవం సత్త్వవృద్ధౌ మరణముపగమ్యాత్మవిదాం కులే జాతేనానుష్ఠితస్య సుకృతస్య ఫలాభిసన్ధిరహితస్య మదారాధనరూపస్య కర్మణః ఫలం పునరపి తతోఽధికసత్త్వజనితం నిర్మలమ్ - దుఃఖగన్ధరహితం భవతీత్యాహుస్సత్త్వగుణపరిణామవిదః. అన్త్యకాలప్రవృద్ధస్య రజసస్తు ఫలం ఫలసాధనకర్మసఙ్గికులజన్మఫలాభిసన్ధిపూర్వకకర్మారమ్భ తత్ఫలానుభవ పునర్జన్మ రజోవృద్ధిఫలాభిసన్ధిపూర్వకకర్మారమ్భ పరంపరారూప సాంసారిక దుఃఖప్రాయమేవేత్యాహుస్తద్గుణయాథాత్మ్యవిదః. అజ్ఞానం తమసః ఫలమ్ - ఏవమన్త్యకాలప్రవృద్ధస్య తమసః ఫలమజ్ఞానపరంపరా రూపమ్. ౧౬

తదధికసత్త్వాదిజనితం నిర్మలాదిఫలం కిమిత్యత్రాహ—

సత్త్వాత్సంజాయతే జ్ఞానం రజసో లోభ ఏవ చ ।
ప్రమాదమోహౌ తమసో భవతోఽజ్ఞానమేవ చ ॥ ౧౭ ॥

ఏవం పరంపరయా జాతాదధిక సత్త్వాదాత్మయాథాత్మ్యాపరోక్షరూపం జ్ఞానం జాయతే. తథా ప్రవృద్ధాద్రజసః స్వర్గాదిఫలలోభో జాయతే. తథా ప్రవృద్ధాచ్చ తమసః ప్రమాదోఽనవధాననిమిత్తాసత్కర్మణి ప్రవృత్తిః, తతశ్చ మోహః - విపరీతజ్ఞానం, తతశ్చాధికతరం తమః, తతశ్చాజ్ఞానం - జ్ఞానాభావః. ౧౭

ఊర్ధ్వం గచ్ఛన్తి సత్త్వస్థా మధ్యే తిష్ఠన్తి రాజసాః ।
జఘన్యగుణవృత్తిస్థా అధో గచ్ఛన్తి తామసాః ॥ ౧౮ ॥

ఏవముక్తేన ప్రకారేణ సత్త్వస్థా ఊర్ధ్వం గచ్ఛన్తి - క్రమేణ సంసారబన్ధాన్మోక్షం గచ్ఛన్తి. రజసస్స్వర్గాదిఫలలోభకరత్వాద్రాజసాః ఫలసాధనభూతం కర్మానుష్ఠాయ తత్ఫలమనుభూయ పునరపి జనిత్వా తదేవ కర్మానుతిష్ఠన్తీతి మధ్యే తిష్ఠన్తి, పునరావృత్తిరూపతయా దుఃఖప్రాయమేవ తత్. తామసాస్తు జఘన్యగుణవృత్తిస్థాః - ఉత్తరోత్తరనికృష్ట తమోగుణవృత్తిషు స్థితా అధో గచ్ఛన్తి - అన్త్యత్వం, తతస్తిర్యక్త్వం, తతః క్రిమికీటాదిజన్మ, స్థావరత్వం, తతోఽపి గుల్మలతాత్వం, తతశ్చ శిలాకాష్ఠలోష్ట తృణాదిత్వం గచ్ఛన్తీత్యర్థః. ౧౮

ఆహారవిశేషైః ఫలాభిసన్ధిరహితసుకృతవిశేషైశ్చ పరంపరయా ప్రవర్ధితసత్త్వానాం గుణాత్యయద్వారేణోర్ధ్వ గమనప్రకారమాహ—

నాన్యం గుణేభ్యః కర్తారం యదా ద్రష్టాఽనుపశ్యతి ।
గుణేభ్యశ్చ పరం వేత్తి మద్భావం సోఽధిగచ్ఛతి ॥ ౧౯ ॥

ఏవం సాత్త్వికాహారసేవయా ఫలాభిసన్ధిరహితభగవదారాధనరూపకర్మానుష్ఠానైశ్చ రజస్తమసీ సర్వాత్మనాఽభిభూయ ఉత్కృష్టసత్త్వనిష్ఠో యదాఽయం ద్రష్టా గుణేభ్యోఽన్యం కర్తారం నానుపశ్యతి, గుణా ఏవ స్వానుగుణప్రవృత్తిషు కర్తార ఇతి పశ్యతి, గుణేభ్యశ్చ పరం వేత్తి - కర్తృభ్యో గుణేభ్యశ్చ పరమన్యమాత్మానమకర్తారం వేత్తి, స మద్భావమధిగచ్ఛతి- మమ యో భావస్తమధిగచ్ఛతి. ఏతదుక్తం భవతి - ఆత్మనస్స్వతః పరిశుద్ధస్వభావస్య పూర్వ

పూర్వకర్మమూలగుణసఙ్గనిమిత్తం వివిధకర్మసు కర్తృత్వమ్; ఆత్మా స్వతస్త్వకర్తా అపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానైకాకార ఇత్యేవమాత్మానం యదా పశ్యతి తదా మద్భావమధిగచ్ఛతీతి. ౧౯.

కర్తృభ్యో గుణేభ్యోఽన్యమకర్తారమాత్మానం పశ్యన్ భగవద్భావమధిగచ్ఛతీత్యుక్తమ్; స భగవద్భావః కీదృశ ఇత్యత ఆహ—

గుణానేతానతీత్య త్రీన్ దేహీ దేహసముద్భవాన్ ।
జన్మమృత్యుజరాదుఃఖైర్విముక్తోఽమృతమశ్నుతే ॥ ౨౦ ॥

అయం దేహీ దేహసముద్భవాన్ - దేహాకారపరిణతప్రకృతిసముద్భవానేతాన్ సత్త్వాదీన్ త్రీన్ గుణానతీత్య తేభ్యోఽన్యం జ్ఞానైకాకారమాత్మానం పశ్యన్ జన్మమృత్యుజరాదుఃఖైర్విముక్తోఽమృతమాత్మానమనుభవతి; ఏష మద్భావ ఇత్యర్థః, ౨౦

అథ గుణాతీతస్య స్వరూపసూచనాచారప్రకారం గుణాత్యయహేతుం చ పృచ్ఛన్ అర్జున ఉవాచ—

అర్జున ఉవాచ—

కైర్లిఙ్గైస్త్రీన్గుణానేతానతీతో భవతి ప్రభో ।
కిమాచారః కథం చైతాంస్త్రీన్ గుణానతివర్తతే ॥ ౨౧ ॥

సత్త్వాదీన్ త్రీన్ గుణానేతానతీతః కైర్లిఙ్గైః - కైర్లక్షణైరుపలక్షితో భవతి? కిమాచారః - కేనాచారేణ యుక్తోఽసౌ? అస్య స్వరూపావగతిలిఙ్గభూతాచారః కీదృశ ఇత్యర్థః. కథం చైతాన్ - కేనోపాయేన సత్త్వాదీంస్త్రీన్ గుణానతివర్తతే? ౨౧

శ్రీ భగవానువాచ—

ప్రకాశం చ ప్రవృత్తిం చ మోహమేవ చ పాణ్డవ ।
న ద్వేష్టి సంప్రవృత్తాని న నివృత్తాని కాఙ్క్షతి ॥ ౨౨ ॥

ఆత్మవ్యతిరిక్తేషు వస్తుష్వనిష్టేషు సంప్రవృత్తాని సత్త్వరజస్తమసాం కార్యాణి ప్రకాశప్రవృత్తిమోహాఖ్యాని యో న ద్వేష్టి, తథా ఆత్మవ్యతిరిక్తేష్విష్టేషు వస్తుషు తాన్యేవ నివృత్తాని న కాఙ్క్షతి.

ఉదాసీనవదాసీనో గుణైర్యో న విచాల్యతే ।
గుణా వర్తన్త ఇత్యేవ యోఽవతిష్ఠతి నేఙ్గతే ॥ ౨౩ ॥

ఉదాసీనవదాసీనః గుణవ్యతిరిక్తాత్మావలోకనతృప్త్యాఽన్యత్రోదాసీనవదాసీనః. గుణైర్ద్వేషాకాఙ్క్షాద్వారేణ యో న విచాల్యతే, గుణాః స్వేషు కార్యేషు ప్రకాశాదిషు వర్తన్త ఇత్యనుసంధాయ యస్తూష్ణీమవతిష్ఠతే, నేఙ్గతే - న గుణకార్యానుగుణం చేష్టతే. ౨౩

సమదుఃఖసుఖస్స్వస్థస్సమలోష్టాశ్మకాఞ్చనః ।
తుల్యప్రియాప్రియో ధీరస్తుల్యనిన్దాత్మసంస్తుతిః ॥ ౨౪ ॥
మానావమానయోస్తుల్యస్తుల్యో మిత్రారిపక్షయోః ।
సర్వారమ్భపరిత్యాగీ గుణాతీతస్స ఉచ్యతే ॥ ౨౫ ॥

సమదుఃఖసుఖః - సుఖదుఃఖయోస్సమచిత్తః, స్వస్థః- స్వస్మిన్ స్థితః, స్వాత్మైకప్రియత్వేన తద్వ్యతిరిక్తపుత్రాదిజన్మమరణాదిసుఖదుఃఖయోస్సమచిత్త ఇత్యర్థః; తత ఏవ సమలోష్టాశ్మకాఞ్చనః, తత ఏవ తుల్యప్రియాప్రియః-తుల్యప్రియాప్రియవిషయః, ధీరః - ప్రకృత్యాత్మవివేక కుశలః, తత ఏవ తుల్యనిన్దాత్మసంస్తుతిః - ఆత్మని మనుష్యత్వాద్యభిమానకృతగుణాగుణనిమిత్తస్తుతి నిన్దయోః స్వాసంబన్ధానుసన్ధానేన తుల్యచిత్తః, తత్ప్రయుక్త మానావమానయోః తత్ప్రయుక్త మిత్రారిపక్షయోరపి స్వసంబన్ధాభావాదేవ తుల్యచిత్తః, తథా దేహిత్వ ప్రయుక్త సర్వారమ్భ పరిత్యాగీ, య ఏవంభూతః స గుణాతీత ఉచ్యతే. ౨౪-౨౫

అథైవంరూపగుణాత్యయే ప్రధానహేతుమాహ—

మాం చ యోఽవ్యభిచారేణ భక్తియోగేన సేవతే।
స గుణాన్ సమతీత్యైతాన్ బ్రహ్మభూయాయ కల్పతే॥ ౨౬॥

*నాన్యం గుణేభ్యః కర్తారమిత్యాదినోక్తేన ప్రకృత్యాత్మవివేకానుసన్ధానమాత్రేణ న గుణాత్యయస్సంపత్స్యతే, తస్యానాదికాలప్రవృత్త విపరీతవాసనాబాధ్యత్వసంభవాత్; మాం-సత్యసంకల్పం పరమకారుణికమాశ్రితవాత్సల్యజలధిమవ్యభిచారేణైకాన్త్యవిశిష్టేన భక్తియోగేన చ యస్సేవతే, స ఏతాన్ సత్త్వాదీన్ గుణాన్ దురత్యయానతీత్య బ్రహ్మభూయాయ -బ్రహ్మత్వాయ కల్పతే, బ్రహ్మభావయోగ్యో భవతి, యథావస్థితమాత్మానమమృతమవ్యయం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౨౬

బ్రహ్మణో హి ప్రతిష్ఠాఽహమమృతస్యావ్యయస్య చ।
శాశ్వతస్య చ ధర్మస్య సుఖస్యైకాన్తికస్య చ॥ ౨౭॥

ఇతి శ్రీభగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే గుణత్రయవిభాగయోగో నామ చతుర్దశోధ్యాయః.

హిశబ్దో హేతౌ; యస్మాదహమవ్యభిచారిభక్తియోగేన సేవితోఽమృతస్యావ్యయస్య చ బ్రహ్మణః ప్రతిష్ఠా, తథా శాశ్వతస్య చ ధర్మస్య అతిశయితనిత్యైశ్వర్యస్యైకాన్తికస్య చ సుఖస్య, * వాసుదేవస్సర్వమిత్యాదినా నిర్దిష్టస్య జ్ఞానినః ప్రాప్యస్య సుఖస్యేత్యర్థః; యద్యపి శాశ్వతధర్మశబ్దః ప్రాపకవచనః, తథాపి పూర్వోత్తరయోః ప్రాప్యరూపత్వేన తత్సాహచర్యాదయమపి ప్రాప్యలక్షకః. ఏతదుక్తం భవతి-పూర్వత్ర*దైవీ హ్యేషా గుణమయీ మమ మాయా దురత్యయా। మామేవ యే ప్రపద్యన్తే ఇత్యారభ్య గుణాత్యయస్య తత్పూర్వకాక్షరైశ్వర్యభగవత్ప్రాప్తీనాం చ భగవత్ప్రపత్త్యేకోపాయతాయాః ప్రతిపాదితత్వాత్ ఐకాన్తికభగవత్ప్రపత్త్యేకోపాయో గుణాత్యయస్తత్పూర్వక బ్రహ్మభావశ్చేతి. ౨౭

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీమద్గీతాభాష్యే చతుర్దశోఽధ్యాయః.

అథ పఞ్చదశాధ్యాయః,

క్షేత్రాధ్యాయే క్షేత్రక్షేత్రజ్ఞభూతయోః ప్రకృతిపురుషయోః స్వరూపం విశోధ్య విశుద్ధస్యాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానైకాకారస్యైవ పురుషస్య ప్రాకృతగుణసఙ్గప్రవాహనిమిత్తో దేవాద్యాకారపరిణతప్రకృతిసంబన్ధోఽనాదిరిత్యుక్తమ్. అనన్తరే చాధ్యాయే పురుషస్య కార్యకారణోభయావస్థప్రకృతిసంబన్ధో గుణసఙ్గమూలో భగవతైవ కృత ఇత్యుక్త్వా గుణసఙ్గప్రకారం సవిస్తరం ప్రతిపాద్య గుణసఙ్గనివృత్తిపూర్వకాత్మయాథాత్మ్యావాప్తిశ్చ భగవద్భక్తిమూలేత్యుక్తమ్. ఇదానీం భజనీయస్య భగవతః క్షరాక్షరాత్మకబద్ధముక్తవిభూతిమత్తాం విభూతిభూతాత్ క్షరాక్షరపురుషద్వయాత్ నిఖిలహేయప్రత్యనీకకల్యాణైకతానతయాఽత్యన్తోత్కర్షేణ విసజాతీయస్య భగవతః పురుషోత్తమత్వం చ వక్తుమారభతే. తత్ర తావత్ అసఙ్గరూపశస్త్రచ్ఛిన్నబన్ధామక్షరాఖ్య విభూతిం వక్తుం ఛేద్యరూపబన్ధాకారేణ వితతమచిత్పరిణామవిశేషమశ్వత్థవృక్షాకారం కల్పయన్ శ్రీ భగవానువాచ—

శ్రీ భగవానువాచ—

ఊర్ధ్వమూలమధశ్శాఖమశ్వత్థం ప్రాహురవ్యయమ్ ।
ఛన్దాంసి యస్య పర్ణాని యస్తం వేద స వేదవిత్ ॥ ౧ ॥

యం సంసారాఖ్యమశ్వత్థమ్ ఊర్ధ్వమూలమధశ్శాఖమవ్యయం ప్రాహుశ్శ్రుతయః * ఊర్ధ్వమూలో అవాక్శాఖ ఏషోఽశ్వత్థస్సనాతనః * ఊర్ధ్వమూలమవాక్శాఖం వృక్షం యో వేద సంప్రతీత్యాద్యాః. సప్తలోకోపరి నివిష్టచతుర్ముఖాదిత్వేన తస్యోర్ధ్వమూలత్వమ్. పృథివీనివాసిసకలనరపశుమృగక్రిమికీటపతఙ్గస్థావరాన్తతయా అధశ్శాఖత్వమ్. అసఙ్గహేతుభూతాత్ ఆసమ్యగ్జ్ఞానోదయాత్ ప్రవాహరూపేణాచ్ఛేద్యత్వేనావ్యయత్వమ్; యస్య చాశ్వత్థస్య ఛన్దాంసి పర్ణాన్యాహుః; ఛన్దాంసి - శ్రుతయః * వాయవ్యం శ్వేతమాలభేత భూతికామః * ఐన్ద్రాగ్నమేకాదశకపాలం నిర్వపేత్ప్రజాకామః, ఇత్యాదిశ్రుతిప్రతిపాదితైః కామ్యకర్మభిర్వర్ధతేఽయం సంసారవృక్ష ఇతి ఛన్దాంస్యేవాస్య పర్ణాని; పర్ణైర్హి వృక్షో వర్ధతే. యస్తమేవంభూతమశ్వత్థం వేద స వేదవిత్ - వేదో హి సంసారవృక్షచ్ఛేదోపాయం వదతి, ఛేద్యవృక్షస్వరూపజ్ఞానం ఛేదోనోపాయజ్ఞానోపయోగీతి వేదవిదిత్యుచ్యతే. ౧

అధశ్చోర్ధ్వం ప్రసృతాస్తస్య శాఖా గుణప్రవృద్ధా విషయప్రవాలాః ।
అధశ్చ మూలాన్యనుసన్తతాని కర్మానుబన్ధీని మనుష్యలోకే ॥ ౨॥

తస్య మనుష్యాదిశాఖస్య వృక్షస్య తత్తత్కర్మకృతా అపరాశ్చాధశ్శాఖాః పునరపి మనుష్యపశ్వాదిరూపేణ ప్రసృతా భవన్తి. ఊర్ధ్వం చ గన్ధర్వయక్షదేవాదిరూపేణ ప్రసృతా భవన్తి. తాశ్చ గుణప్రవృద్ధాః - గుణైస్సత్త్వాదిభిః ప్రవృద్ధాః, విషయప్రవాలాః - శబ్దాదివిషయపల్లవాః; కథమిత్యత్రాహ - బ్రహ్మలోకమూలస్యాస్య వృక్షస్య మనుష్యాగ్రస్య అధః-మనుష్యలోకే మూలాన్యనుసన్తతాని, తాని చ కర్మానుబన్ధిని-కర్మాణ్యేవానుబన్ధీని మూలాన్యధో మనుష్య

లోకే చ భవన్తీత్యర్థః. మనుష్యత్వావస్థాయాం కృతైర్హి కర్మభిరధో మనుష్యపశ్వాదయః ఊర్ధ్వం చ దేవాదయో భవన్తి. ౨

న రూపమస్యేహ తథోపలభ్యతే నాన్తో న చాదిర్న చ సంప్రతిష్ఠా ।

అస్య వృక్షస్య చతుర్ముఖాదిత్వేనోర్ధ్వమూలత్వం తత్సన్తానపరంపరయా మనుష్యాగ్రత్వేనాధశ్శాఖత్వం మనుష్యత్వే కృతైః కర్మభిర్మూలభూతైః పునరప్యధశ్చోర్ధ్వం చ ప్రసృతశాఖత్వమితి యథేదం రూపం నిర్దిష్టం, న తథా సంసారిభిరుపలభ్యతే; మనుష్యోఽహం దేవదత్తస్య పుత్రో యజ్ఞదత్తస్య పితా తదనురూపపరిగ్రహశ్చేత్యేతావన్మాత్రముపలభ్యతే; తథాఽస్య వృక్షస్య అన్తః-వినాశోఽపి గుణమయభోగేష్వసఙ్గకృత ఇతి నోపలభ్యతే; తథాఽస్య గుణసఙ్గ ఏవాదిరితి నోపలభ్యతే; తస్య ప్రతిష్ఠా చానాత్మన్యాత్మాభిమానరూపమజ్ఞానమితి నోపలభ్యతే; ప్రతితిష్ఠత్యస్మిన్నేవేతి హ్యజ్ఞానమేవాస్య ప్రతిష్ఠా.

అశ్వత్థమేనం సువిరూఢమూలమసఙ్గశస్త్రేణ దృఢేన ఛిత్త్వా ॥ ౩॥
తతః పదం తత్పరిమార్గితవ్యం యస్మిన్ గతా న నివర్తన్తి భూయః ।

ఏనమ్-ఉక్తప్రకారం సువిరూఢమూలం-సుష్ఠు వివిధం రూఢమూలమశ్వత్థం సమ్యగ్జ్ఞానమూలేన దృఢేన గుణమయభోగాసఙ్గాఖ్యేన శస్త్రేణ ఛిత్త్వా తతో విషయాసఙ్గాద్ధేతోస్తత్పదం పరిమార్గితవ్యమ్ - అన్వేషణీయం, యస్మిన్ గతా భూయో న నివర్తన్తే. 3

కథమనాదికాలప్రవృత్తో గుణమయభోగసఙ్గస్తన్మూలం చ విపరీతజ్ఞానం నివర్తత ఇత్యత ఆహ—

తమేవ చాద్యం పురుషం ప్రపద్యేద్యతః ప్రవృత్తిః ప్రసృతా పురాణీ ॥ ౪॥

అజ్ఞానాదినివృత్తయే తమేవ చాద్యం-కృత్స్నస్యాదిభూతం *మయాధ్యక్షేణ ప్రకృతిస్సూయతే స చరాచరమ్, *అహం సర్వస్య ప్రభవో మత్తస్సర్వం ప్రవర్తతే, *మత్తః పరతరం నాన్యత్కిఞ్చిదస్తి ధనఞ్జయేత్యాదిషూక్తమాద్యం పురుషమేవ శరణం ప్రపద్యేత్-తమేవ శరణం ప్రపద్యేత; యతో - యస్మాత్ కృత్స్నస్య స్రష్టుః ఇయం గుణమయభోగసఙ్గప్రవృత్తిః, పురాణీ-పురాతనీ ప్రసృతా. ఉక్తం హి మయైతత్పూర్వమేవ *దైవీ హ్యేషా గుణమయీ మమ మాయా దురత్యయా। మామేవ యే ప్రపద్యన్తే మాయామేతాం తరన్తి త ఇతి. ప్రపద్యే యతః ప్రవృత్తిరితి వా పాఠః; తమేవ చాద్యం పురుషం ప్రపద్య శరణముపగమ్య, ఇయతః-అజ్ఞాననివృత్త్యాదేః కృత్స్నస్యైతస్య సాధనభూతా ప్రవృత్తిః పురాణీ - పురాతనీ ప్రసృతా; పురాతనానాం ముముక్షూణాం ప్రవృత్తిః పురాణీ; పురాతనా హి ముముక్షవో మామేవ శరణముపగమ్య నిర్ముక్తబన్ధాస్సంజాతా ఇత్యర్థః. ౪

నిర్మానమోహా జితసఙ్గదోషా అధ్యాత్మనిత్యా వినివృత్తకామాః ।
ద్వన్ద్వైర్విముక్తాస్సుఖదుఃఖసంజ్ఞైర్గచ్ఛన్త్యమూఢాః పదమవ్యయం తత్ ॥ ౫॥

ఏవం మాం శరణముపగమ్య నిర్మానమోహాః-నిర్గతానాత్మాత్మాభిమానరూపమోహాః, జితసఙ్గదోషాః - జితగుణమయభోగసఙ్గాఖ్యదోషాః, అధ్యాత్మనిత్యాః-ఆత్మని యత్ జ్ఞానం తదధ్యాత్మమ్, ఆత్మజ్ఞాననిరతాః, వినివృత్తకామాః-వినివృత్తతదితరకామాః, సుఖదుఃఖసంజ్ఞైః ద్వన్ద్వైశ్చ విముక్తాః, అమూఢాః - ఆత్మానాత్మస్వభావజ్ఞాః, తదవ్యయం పదం గచ్ఛన్తి- అనవచ్ఛిన్నజ్ఞానాకారమాత్మానం యథావస్థితం ప్రాప్నువన్తి. మాం శరణముపగతానాం మత్ప్రసాదాదేవైతాస్సర్వాః ప్రవృత్తయస్సుశకాస్సిద్ధిపర్యన్తా భవన్తీత్యర్థః. ౫

న తద్భాసయతే సూర్యో న శశాఙ్కో న పావకః ।
యద్గత్వా న నివర్తన్తే తద్ధామ పరమం మమ ॥ ౬ ॥

తదాత్మజ్యోతిర్న సూర్యో భాసయతే న శశాఙ్కో న పావకశ్చ; జ్ఞానమేవ హి సర్వస్య ప్రకాశకమ్; బాహ్యాని తు జ్యోతీంషి విషయేన్ద్రియసమ్బన్ధవిరోధితమోనిరసనద్వారేణోపకారకాణి. అస్య చ ప్రకాశకో యోగః తద్విరోధి చానాదికర్మ, తన్నివర్తనం చోక్తం భగవత్ప్రపత్తిమూలమసఙ్గాది; యద్గత్వా పునర్న నివర్తన్తే తత్పరమం ధామ - పరమం జ్యోతిః మమ - మదీయం, మద్విభూతిభూతో మమాంశ ఇత్యర్థః. ఆదిత్యాదీనామపి ప్రకాశకత్వేన తస్య పరమత్వమ్; ఆదిత్యాదీని హి జ్యోతీంషి న జ్ఞానజ్యోతిషః ప్రకాశకాని, జ్ఞానమేవ సర్వస్య ప్రకాశకమ్. ౬

మమైవాంశో జీవలోకే జీవభూతస్సనాతనః ।
మనష్షష్ఠానీన్ద్రియాణి ప్రకృతిస్థాని కర్షతి ॥ ౭॥

ఇత్థముక్తస్వరూపస్సనాతనో మమాంశ ఏవ సన్ కశ్చిదనాదికర్మరూపావిద్యావేష్టితో జీవభూతో జీవలోకే వర్తమానో దేవమనుష్యాదిప్రకృతిపరిణామవిశేషశరీరస్థాని మనష్షష్ఠానీన్ద్రియాణి కర్షతి. కశ్చిచ్చ పూర్వోక్తేన మార్గేణాస్యా అవిద్యాయాః ముక్తః స్వేన రూపేణావతిష్ఠతే. జీవభూతస్త్వతిసంకుచితజ్ఞానైశ్వర్యః కర్మలబ్ధప్రకృతిపరిణామవిశేషరూపశరీరస్థానామిన్ద్రియాణాం మనష్షష్ఠానామీశ్వరస్తాని కర్మానుగుణమితస్తతః కర్షతి. ౭

శరీరం యదవాప్నోతి యచ్చాప్యుత్క్రామతీశ్వరః ।
గృహీత్వైతాని సంయాతి వాయుర్గన్ధానివాశయాత్ ॥ ౮ ॥

యచ్ఛరీరమవాప్నోతి, యస్మాచ్ఛరీరాదుత్క్రామతి, తత్రాయమిన్ద్రియాణామీశ్వరః ఏతానీన్ద్రియాణి భూతసూక్ష్మైస్సహ గృహీత్వా సంయాతి, వాయుర్గన్ధానివాశయాత్ -యథా వాయుః స్రక్చన్దనకస్తూరికాద్యాశయాత్ -తత్ స్థానాత్ సూక్ష్మావయవైస్సహ గన్ధాన్ గృహీత్వా ఽన్యత్ర సంయాతి తద్వదిత్యర్థః. ౮

కాని పునస్తానీన్ద్రియాణీత్యత్రాహ—

శ్రోత్రం చక్షుస్స్పర్శనం చ రసనం ఘ్రాణమేవ చ ।
అధిష్ఠాయ మనశ్చాయం విషయానుపసేవతే ॥ ౯ ॥

ఏతాని మనష్షష్ఠానీన్ద్రియాణ్యధిష్ఠాయ – స్వస్వవిషయవృత్త్యనుగుణాని కృత్వా తాన్ శబ్దాదీన్ విషయానుపసేవతే – ఉపభుఙ్క్తే. ౯

ఉత్క్రామన్తం స్థితం వాపి భుఞ్జానం వా గుణాన్వితమ్ ।
విమూఢా నానుపశ్యన్తి పశ్యన్తి జ్ఞానచక్షుషః ॥ ౧౦ ॥

ఏవం గుణాన్వితం సత్త్వాదిగుణమయప్రకృతిపరిణామవిశేషమనుష్యత్వాదిసంస్థానపిణ్డసంసృష్టం పిణ్డవిశేషాదుత్క్రామన్తం పిణ్డవిశేషేఽవస్థితం వా గుణమయాన్ విషయాన్ భుఞ్జానం వా కదాచిదపి ప్రకృతిపరిణామవిశేషమనుష్యత్వాదిపిణ్డాద్విలక్షణం జ్ఞానైకాకారం విమూఢా నానుపశ్యన్తి; విమూఢాః – మనుష్యత్వాదిపిణ్డాత్మాభిమానినః. జ్ఞానచక్షుషస్తు పిణ్డాత్మవివేకవిషయజ్ఞానవన్తః, సర్వావస్థమప్యేనం వివిక్తాకారమేవ పశ్యన్తి. ౧౦

యతన్తో యోగినశ్చైనం పశ్యన్త్యాత్మన్యవస్థితమ్ ।
యతన్తోఽప్యకృతాత్మానో నైనం పశ్యన్త్యచేతసః ॥ ౧౧ ॥

మత్ప్రపత్తిపూర్వకం కర్మయోగాదిషు యతమానాస్తైర్నిర్మలాన్తఃకరణా యోగినో యోగాఖ్యేన చక్షుషా ఆత్మని – శరీరే అవస్థితమపి శరీరాద్వివిక్తం స్వేన రూపేణావస్థితమేనం పశ్యన్తి. యతమానా అప్యకృతాత్మానో మత్ప్రపత్తివిరహిణస్తత ఏవాసంస్కృతమనసః, తత ఏవాచేతసః – ఆత్మావలోకనసమర్థచేతోరహితాః నైనం పశ్యన్తి. ౧౧

ఏవం రవిచన్ద్రాగ్నీనామిన్ద్రియసన్నికర్షవిరోధిసంతమసనిరసనముఖేనేన్ద్రియానుగ్రాహకతయా ప్రకాశకానాం జ్యోతిష్మతామపి ప్రకాశకజ్ఞానజ్యోతిరాత్మా ముక్తావస్థో జీవావస్థశ్చ భగవద్విభూతిరిత్యుక్తమ్-*తద్ధామ పరమం మమ, *మమైవాంశో జీవలోకే జీవభూతస్సనాతన ఇతి. ఇదానీమచిత్పరిణామవిశేషభూతమాదిత్యాదీనాం జ్యోతిష్మతాం జ్యోతిరపి భగవద్విభూతిరిత్యాహ—

యదాదిత్యగతం తేజో జగద్భాసయతేఽఖిలమ్ ।
యచ్చన్ద్రమసి యచ్చాగ్నౌ తత్తేజో విద్ధి మామకమ్ ॥ ౧౨ ॥

అఖిలస్య జగతో భాసకమేతేషామాదిత్యాదీనాం యత్తేజస్తన్మదీయం తేజః; తైస్తైరారాధితేన మయా తేభ్యో దత్తమితి విద్ధి. ౧౨

పృథివ్యాశ్చ భూతధారిణ్యా ధారకత్వశక్తిర్మదీయేత్యాహ—

గామావిశ్య చ భూతాని ధారయామ్యహమోజసా ।
పుష్ణామి చౌషధీస్సర్వాస్సోమో భూత్వా రసాత్మకః ॥ ౧౩ ॥

అహం పృథివీమావిశ్య సర్వాణి భూతాని, ఓజసా-మమాప్రతిహతసామర్థ్యేన ధారయామి, తథాఽహమమృతరసమయస్సోమో భూత్వా సర్వౌషధీః పుష్ణామి. ౧౩

అహం వైశ్వానరో భూత్వా ప్రాణినాం దేహమాశ్రితః ।
ప్రాణాపానసమాయుక్తః పచామ్యన్నం చతుర్విధమ్ ॥ ౧౪ ॥

అహం వైశ్వానరః - జాఠరానలో భూత్వా సర్వేషాం ప్రాణినాం దేహమాశ్రితః తైర్భుక్తం ఖాద్యచోష్యలేహ్యపేయాత్మకం చతుర్విధమన్నం ప్రాణాపానవృత్తిభేదసమాయుక్తః పచామి. ౧౪

అత్ర పరమపురుషవిభూతిభూతౌ సోమవైశ్వానరౌ అహం సోమో భూత్వా వైశ్వానరో భూత్వేతి తత్సామానాధికరణ్యేన నిర్దిష్టౌ, తయోశ్చ సర్వస్య భూతజాతస్యచ పరమపురుషసామానాధికరణ్యనిర్దేశహేతుమాహ—

సర్వస్య చాహం హృది సన్నివిష్టో మత్తః స్మృతిర్జ్ఞానమపోహనం చ ।
వేదైశ్చ సర్వైరహమేవ వేద్యో వేదాన్తకృద్వేదవిదేవ చాహమ్ ॥ ౧౫ ॥

తయోస్సోమవైశ్వానరయోః సర్వస్యచ భూతజాతస్య సకలప్రవృత్తినివృత్తిమూలజ్ఞానోదయదేశే హృది సర్వం మత్సంకల్పేన నియచ్ఛన్ అహమాత్మతయా సంనివిష్టః; తథాహుశ్శ్రుతయః- *అన్తఃప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానాం సర్వాత్మా*యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్...య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తరో యమయతి *పద్మకోశప్రతీకాశం హృదయం చాప్యధోముఖమ్*అథ యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మేత్యాద్యాః. స్మృతయశ్చ - *శాస్తా విష్ణురశేషస్య జగతో యో జగన్మయః * ప్రశాసితారం సర్వేషామణీయాంసమణీయసామ్ * యమో వైవస్వతో రాజా యస్తవైష హృది స్థిత ఇత్యాద్యాః. అతో మత్త ఏవ సర్వేషాం స్మృతిర్జాయతే; స్మృతిః-పూర్వానుభూతవిషయమనుభవసంస్కారమాత్రజం జ్ఞానమ్, జ్ఞానమ్-ఇన్ద్రియలిఙ్గాగమయోగజో వస్తునిశ్చయః, సోఽపి మత్తః; అపోహనం చ - అపోహనం జ్ఞాననివృత్తిః, అపోహనమూహనం వా, ఊహనమూహః; ఊహో నామేదం ప్రమాణమిత్థం ప్రవర్తితుమర్హతీతి ప్రమాణప్రవృత్త్యర్హతావిషయం సామగ్ర్యాదినిరూపణజన్యం ప్రమాణానుగ్రాహకం జ్ఞానమ్; సచోహో మత్త ఏవ. వేదైశ్చ సర్వైరహమేవ వేద్యః; అతః అగ్నిసూర్యవాయుసోమేన్ద్రాదీనాం మదన్తర్యామికత్వేన మదాత్మకత్వాత్తత్ప్రతిపాదనపరైరపి సర్వైర్వేదైరహమేవ వేద్యః, దేవమనుష్యాదిశబ్దైర్జీవాత్మేవ. వేదాన్తకృత్ - వేదానామ్ * ఇన్ద్రం యజేత*వరుణం యజతేత్యేవమాదీనామన్తః - ఫలమ్. ఫలే హి తే సర్వే వేదాః పర్యవస్యన్తి; అన్తకృత్ - ఫలకృత్, వేదోదితఫలస్య ప్రదాతా చాహమేవేత్యర్థః. తదుక్తం పూర్వమేవ * యోయో యాంయాం తనుం భక్తః శ్రద్ధయాఽర్చితుమిచ్ఛతీత్యారభ్య*లభతే చ తతః కామాన్ మయైవ విహితాన్ హి తానితి, * అహం హి సర్వయజ్ఞానాం భోక్తా చ ప్రభురేవ చేతి చ. వేదవిదేవ చాహం - వేదవిచ్చాహమేవ, ఏవం మదభిధాయినం వేదమహమేవ వేద; ఇతోఽన్యథా యో వేదార్థం బ్రూతే న స వేదవిదిత్యభిప్రాయః. ౧౫

అతో మత్త ఏవ సర్వవేదానాం సారభూతమర్థం శృణు—

ద్వావిమౌ పురుషౌ లోకే క్షరశ్చాక్షర ఏవ చ ।
క్షరస్సర్వాణి భూతాని కూటస్థోఽక్షర ఉచ్యతే ॥ ౧౬ ॥

క్షరశ్చాక్షరశ్చేతి ద్వావిమౌ పురుషౌ లోకే ప్రథితౌ; తత్ర క్షరశబ్దనిర్దిష్టః పురుషో జీవశబ్దాభిలపనీయబ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తక్షరణస్వభావాచిత్సంసృష్టసర్వభూతాని; అత్రాచిత్సంసర్గరూపైకోపాధినా పురుష ఇత్యేకత్వనిర్దేశః. అక్షరశబ్దనిర్దిష్టః కూటస్థః అచిత్సంసర్గవియుక్తః స్వేన రూపేణావస్థితో ముక్తాత్మా. సత్వాచిత్సంసర్గాభావాదచిత్పరిణామవిశేషబ్రహ్మాదిదేహాసాధారణో న భవతీతి కూటస్థ ఇత్యుచ్యతే; అత్రాప్యేకత్వనిర్దేశోఽచిద్వియోగరూపైకోపాధినాఽభిహితః; న హీతః పూర్వమనాదౌ కాలే ముక్త ఏక ఏవ. యథోక్తం-* బహవో జ్ఞానతపసా పూతా మద్భావమాగతాః * సర్గేఽపి నోపజాయన్తే ప్రలయే న వ్యథన్తి చేతి. ౧౬

ఉత్తమః పురుషస్త్వన్యః పరమాత్మేత్యుదాహృతః ।
యో లోకత్రయమావిశ్య బిభర్త్యవ్యయ ఈశ్వరః ॥ ౧౭ ॥

ఉత్తమః పురుషస్తు తాభ్యాం క్షరాక్షరశబ్దనిర్దిష్టాభ్యాం బద్ధముక్తపురుషాభ్యామన్యః-అర్థాన్తరభూతః, పరమాత్మేత్యుదాహృతస్సర్వాసు శ్రుతిషు. పరమాత్మేతి నిర్దేశాదేవ హ్యుత్తమః పురుషో బద్ధముక్తపురుషాభ్యామర్థాన్తరభూత ఇత్యవగమ్యతే. కథమ్? యో లోకత్రయమావిశ్య బిభర్తి-లోక్యత ఇతి లోకః, తత్త్రియం లోకత్రయమ్; అచేతనం తత్సంసృష్టశ్చేతనో ముక్తశ్చేతి ప్రమాణావగమ్యమేతత్త్రయం య ఆత్మతయా ఆవిశ్య బిభర్తి, స తస్మాద్వ్యాప్యాద్భర్తవ్యాచ్చార్థాన్తరభూతః; ఇతశ్చోక్తాల్లోకత్రయాదర్థాన్తరభూతః, యతస్సోఽవ్యయ ఈశ్వరశ్చ; అవ్యయస్వభావో హి వ్యయస్వభావాదచేతనాత్తత్సంబన్ధేన తదనుసారిణశ్చ చేతనాదచిత్సంబన్ధయోగ్యతయా పూర్వసంబన్ధినో ముక్తాచ్చార్థాన్తరభూత ఏవ. తథైతస్య లోకత్రయస్యేశ్వరః ఈశితవ్యాత్తస్మాదర్థాన్తరభూతః. ౧౭

యస్మాత్క్షరమతీతోఽహమక్షరాదపి చోత్తమః ।
అతోఽస్మి లోకే వేదే చ ప్రథితః పురుషోత్తమః ॥ ౧౮ ॥

యస్మాదేవముక్తైస్స్వభావైః క్షరం - పురుషమతీతోఽహమ్, అక్షరాన్ముక్తాదప్యుక్తైర్హేతుభిరుత్కృష్టతమః, అతోఽహం లోకే వేదే చ పురుషోత్తమ ఇతి ప్రథితోఽస్మి. వేదార్థావలోకనాల్లోక ఇతి స్మృతిరిహోచ్యతే. శ్రుతౌ స్మృతౌ చేత్యర్థః శ్రుతౌ తావత్ - * పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే స ఉత్తమః పురుష ఇత్యాదౌ. స్మృతావపి * అంశావతారం పురుషోత్తమస్య హ్యనాదిమధ్యాన్తమజస్య విష్ణోరిత్యాదౌ. ౧౮

యో మామేవమసంమూఢో జానాతి పురుషోత్తమమ్ ।
స సర్వవిద్భజతి మాం సర్వభావేన భారత ॥ ౧౯ ॥

య ఏవమ్-ఉక్తేన ప్రకారేణ పురుషోత్తమం మామసంమూఢో జానాతి- క్షరాక్షరపురుషాభ్యామవ్యయస్వభావతయా వ్యాపనభరణైశ్వర్యాదియోగేన చ విసజాతీయం జానాతి, స సర్వవిత్ - మత్ప్రాప్త్యుపాయతయా యద్వేదితవ్యం తత్సర్వం వేద. భజతి మాం సర్వభావేన-యే చ మత్ప్రాప్త్యుపాయతయా మద్భజనప్రకారా నిర్దిష్టాస్తైశ్చ సర్వైర్భజనప్రకారై

ర్మాం భజతే. సర్వైర్మద్విషయైర్వేదైర్మమ యా ప్రీతిః, యా చ మమ సర్వైర్మద్విషయైర్భజనైః, ఉభయవిధా సా ప్రీతిరనేన వేదనేన మమ జాయతే. ౧౯

ఇత్యేతత్పురుషోత్తమత్వవేదనం పూజయతి—

ఇతి గుహ్యతమం శాస్త్రమిదముక్తం మయాఽనఘ ।
ఏతద్బుద్ధ్వా బుద్ధిమాన్ స్యాత్ కృతకృత్యశ్చ భారత ॥ ౨౦ ॥

ఇతి శ్రీభగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే పురాణపురుషోత్తమయోగో నామ పఞ్చదశోఽధ్యాయః.

ఇత్థం మమ పురుషోత్తమత్వప్రతిపాదనం సర్వేషాం గుహ్యానాం గుహ్యతమమిదం శాస్త్రం త్వమనఘతయా యోగ్యతమ ఇతి కృత్వా మయా తవోక్తమ్. ఏతద్బుద్ధ్వా బుద్ధిమాన్ స్యాత్కృతకృత్యశ్చ - మాం ప్రేప్సునా ఉపాదేయా యా బుద్ధిస్సా సర్వా ఉపాత్తా స్యాత్. యచ్చ తేన కర్తవ్యమ్, తత్సర్వం కృతం స్యాదిత్యర్థః. అనేన శ్లోకేనానన్తరోక్తం పురుషోత్తమవిషయం జ్ఞానం శాస్త్రజన్యమేవైతత్సర్వం కరోతి, న తు సాక్షాత్కారరూపమిత్యుచ్యతే. ౨౦

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీమద్గీతాభాష్యే పఞ్చదశోఽధ్యాయః.

అథ షోడశాధ్యాయః.

అతీతేనాధ్యాయత్రయేణ ప్రకృతిపురుషయోర్వివిక్తయోస్సంసృష్టయోశ్చ యాథాత్మ్యమ్, తత్సంసర్గవియోగయోశ్చ గుణసఙ్గతద్విపర్యయహేతుకత్వం, సర్వప్రకారేణావస్థితయోః ప్రకృతిపురుషయోర్భగవద్విభూతిత్వం, విభూతిమతో భగవతో విభూతిభూతాదచిద్వస్తునశ్చిద్వస్తునశ్చ బద్ధముక్తోభయరూపాదవ్యయత్వవ్యాపనభరణస్వామ్యైరర్థాన్తరతయా పురుషోత్తమత్వేన యాథాత్మ్యం చ వర్ణితమ్. అనన్తరముక్తస్య కృత్స్నస్యార్థస్య స్థేమ్నే శాస్త్రవశ్యతాం వక్తుం శాస్త్రవశ్యతద్విపరీతయోర్దైవాసురసర్గయోర్విభాగం శ్రీభగవానువాచ—

శ్రీభగవానువాచ—

అభయం సత్త్వసంశుద్ధిః జ్ఞానయోగవ్యవస్థితిః ।
దానం దమశ్చ యజ్ఞశ్చ స్వాధ్యాయస్తప ఆర్జవమ్ ॥ ౧ ॥

అహింసా సత్యమక్రోధస్త్యాగశ్శాన్తిరపైశునమ్ ।
దయా భూతేష్వలోలుప్త్వం మార్దవం హ్రీరచాపలమ్ ॥ ౨ ॥

తేజః క్షమా ధృతిశ్శౌచమద్రోహో నాతిమానితా ।
భవన్తి సంపదం దైవీమభిజాతస్య భారత ॥ ౩ ॥

ఇష్టానిష్టవియోగసంయోగరూపస్య దుఃఖస్య హేతుదర్శనజం దుఃఖం భయం, తన్నివృత్తిరభయమ్; సత్త్వసంశుద్ధిః-సత్త్వస్యాన్తఃకరణస్య రజస్తమోభ్యామస్పృష్టత్వమ్; జ్ఞానయోగవ్యవస్థితిః - ప్రకృతివియుక్తాత్మస్వరూపవివేకనిష్ఠా; దానం - న్యాయార్జితధనస్య పాత్రే

ప్రతిపాదనమ్; దమః - మనసో విషయోన్ముఖ్యనివృత్తిసంశీలనమ్; యజ్ఞః - ఫలాభిసన్ధిరహితభగవదారాధనరూపమహాయజ్ఞాద్యనుష్ఠానమ్; స్వాధ్యాయః - సవిభూతేర్భగవతస్తదారాధనప్రకారస్య చ ప్రతిపాదకః కృత్స్నో వేద ఇత్యనుసంధాయ వేదాభ్యాసనిష్ఠా; తపః-కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణద్వాదశ్యుపవాసాదేర్భగవత్ప్రీణనకర్మయోగ్యతాపాదనస్య కరణమ్; ఆర్జవం - మనోవాక్కాయవృత్తీనామేకనిష్ఠతా పరేషు; అహింసా - పరపీడావర్జనమ్; సత్యం - యథాదృష్టార్థగోచరభూతహితవాక్యమ్; అక్రోధః-పరపీడాఫలచిత్తవికారరహితత్వమ్; త్యాగః - ఆత్మహితప్రత్యనీకపరిగ్రహవిమోచనమ్; శాన్తిః - ఇన్ద్రియాణాం విషయప్రావణ్యనిరోధసంశీలనమ్; అపైశునం - పరానర్థకరవాక్యనివేదనాకరణమ్; దయా భూతేషు-సర్వభూతేషు దుఃఖాసహిష్ణుత్వమ్; అలోలుప్త్వమ్ - అలోలుపత్వమ్; అలోలుత్వమితి వా పాఠః, విషయేషు నిస్పృహత్వమిత్యర్థః; మార్దవమ్ - అకాఠిన్యమ్, సాధుజనసంశ్లేషార్హతేత్యర్థః; హ్రీః - అకార్యకరణే వ్రీడా; అచాపలం - స్పృహణీయవిషయసన్నిధావచఞ్చలత్వమ్; తేజః-దుర్జనైరనభిభవనీయత్వమ్; క్షమా-పరనిమిత్తపీడానుభవేఽపి పరేషు తం ప్రతి చిత్తవికారరహితతా; ధృతిః - మహత్యామప్యాపది కృత్యకర్తవ్యతావధారణమ్; శౌచం - బాహ్యాన్తరకరణానాం కృత్యయోగ్యతా శాస్త్రీయా; అద్రోహః - పరేష్వనుపరోధః, పరేషు స్వచ్ఛన్దవృత్తినిరోధరహితత్వమిత్యర్థః; నాతిమానితా - అస్థానే గర్వోఽతిమానిత్వం, తద్రహితతా; ఏతే గుణా దైవీం సంపదమభిజాతస్య భవన్తి; దేవసంబన్ధినీ సంపత్ దైవీ, దేవా భగవదాజ్ఞానువృత్తిశీలాః, తేషాం సంపత్, సా చ భగవదాజ్ఞానువృత్తిరేవ; తామభిజాతస్య-తామభిముఖీకృత్య జాతస్య, తాం నిర్వర్తయితుం జాతస్య భవన్తీత్యర్థః. ౧. ౨. ౩

దమ్భో దర్పోఽతిమానశ్చ క్రోధః పారుష్యమేవ చ ।
అజ్ఞానం చాభిజాతస్య పార్థ సంపదమాసురీమ్ ॥ ౪ ॥

దమ్భః-ధార్మికత్వఖ్యాపనాయ ధర్మానుష్ఠానమ్; దర్పః - కృత్యాకృత్యావివేకకరో విషయానుభవనిమిత్తో హర్షః; అతిమానశ్చ-స్వవిద్యాభిజనాననుగుణోఽభిమానః, క్రోధః - పరపీడాఫలచిత్తవికారః; పారుష్యం - సాధూనాముద్వేగకరః స్వభావః; అజ్ఞానం - పరావరతత్త్వకృత్యాకృత్యావివేకః; ఏతే స్వభావా ఆసురీం సంపదమభిజాతస్య భవన్తి; అసురాః భగవదాజ్ఞాతివృత్తిశీలాః. ౪

దైవీ సంపద్విమోక్షాయ నిబన్ధాయాసురీ మతా ।

దైవీ-మదాజ్ఞానువృత్తిరూపా సంపత్ విమోక్షాయ బన్ధాన్ముక్తయే భవతి, క్రమేణ మత్ప్రాప్తయే భవతీత్యర్థః. ఆసురీ-మదాజ్ఞాతివృత్తిరూపా సంపన్నిబంధాయ భవతి - అధోగతిప్రాప్తయే భవతీత్యర్థః. ౪౫

ఏతచ్ఛ్రుత్వా స్వప్రకృత్యనిర్ధారణాదతిభీతాయార్జునాయైవమాహ—

మా శుచస్సంపదం దైవీమభిజాతోఽసి పాణ్డవ ॥ ౫ ॥

శోకం మాకృథాః ; త్వం తు దైవీం సంపదమభిజాతోఽసి, పాణ్డవ - ధార్మికాగ్రేసరస్య హి పాణ్డోస్తనయస్త్వమిత్యభిప్రాయః. ౫

ద్వౌ భూతసర్గౌ లోకేఽస్మిన్ దైవ ఆసుర ఏవ చ ।
దైవో విస్తరశః ప్రోక్త ఆసురం పార్థ మే శృణు ॥ ౬ ॥

అస్మిన్ కర్మలోకే కర్మకరాణాం భూతానాం సర్గౌ ద్వివిధౌ దైవశ్చాసురశ్చేతి. సర్గః - ఉత్పత్తిః, ప్రాచీనపుణ్యాపాపరూపకర్మవశాత్ భగవదాజ్ఞానువృత్తితద్విపరీతకరణాయోత్పత్తికాల ఏవ విభాగేన భూతాన్యుత్పద్యన్త ఇత్యర్థః. తత్ర దైవస్సర్గో విస్తరశః ప్రోక్తః - దేవానాం మదాజ్ఞానువృత్తిశీలానాముత్పత్తిర్యదాచారకరణార్థా, స ఆచారః కర్మయోగజ్ఞానయోగభక్తియోగరూపో విస్తరశః ప్రోక్తః; అసురాణాం సర్గశ్చ యదాచారార్థః తమాచారం మే శృణు - మమ సకాశాచ్ఛృణు. ౬

ప్రవృత్తిం చ నివృత్తిం చ జనా న విదురాసురాః ।
న శౌచం నాపి చాచారో న సత్యం తేషు విద్యతే ॥ ౭ ॥

ప్రవృత్తిం చ నివృత్తిం చ - అభ్యుదయసాధనం మోక్షసాధనం చ వైదికం ధర్మమాసురా న విదుః - న జానన్తి; శౌచం - వైదికకర్మయోగ్యత్వం శాస్త్రసిద్ధం, తద్బాహ్యమాన్తరం చాసురేషు న విద్యతే; నాపి చాచారః - తద్బాహ్యాన్తరశౌచం యేన సంధ్యావన్దనాదినా ఆచారేణ జాయతే సోఽప్యాచారస్తేషు న విద్యతే; యథోక్తం- *సంధ్యాహీనోఽశుచిర్నిత్యమనర్హస్సర్వకర్మస్వితి; తథా సత్యం చ తేషు న విద్యతే - యథాజ్ఞానం భూతహితరూపభాషణం తేషు న విద్యతే. ౭

కించ___

అసత్యమప్రతిష్ఠం తే జగదాహురనీశ్వరమ్ ।
అపరస్పరసంభూతం కిమన్యత్కామహేతుకమ్ ॥ ౮ ॥

అసత్యం - జగదేతత్సత్యశబ్దనిర్దిష్టబ్రహ్మకార్యతయా బ్రహ్మాత్మకమితి నాహుః; అప్రతిష్ఠం - తథా బ్రహ్మణి ప్రతిష్ఠితమితి న వదన్తి; బ్రహ్మణాఽనన్తేన ధృతా హి పృథివీ సర్వాన్ లోకాన్ బిభర్తి, యథోక్తం *తేనేయం నాగవర్యేణ శిరసా విధృతా మహీ । బిభర్తి మాలాం లోకానాం సదేవాసురమానుషామితి; అనీశ్వరం - సత్యసఙ్కల్పేన పరేణ బ్రహ్మణా సర్వేశ్వరేణ మయైతన్నియమితమితి చ న వదన్తి * అహం సర్వస్య ప్రభవో మత్తస్సర్వం ప్రవర్తత ఇతి హ్యుక్తమ్. వదన్తి చైవమ్-అపరస్పరసంభూతం, కిమన్యత్ -యోషిత్పురుషయోః పరస్పరసంబన్ధేన జాతమిదం మనుష్యపశ్వాదికముపలభ్యతే, అనేవంభూతం కిమన్యదుపలభ్యతే? కించిదపి నోపలభ్యత ఇత్యర్థః. అతస్సర్వమిదం జగత్ కామహేతుకమితి. ౮

ఏతాం దృష్టిమవష్టభ్య నష్టాత్మానోఽల్పబుద్ధయః ।
ప్రభవన్త్యుగ్రకర్మాణః క్షయాయ జగతోఽశుభాః ॥ ౯ ॥

ఏతాం దృష్టిమవష్టభ్య - అవలమ్బ్య, నష్టాత్మానః-అదృష్టదేహాతిరిక్తాత్మానః, అల్పబుద్ధయః-ఘటాదివత్ జ్ఞేయభూతే దేహే జ్ఞాతృత్వేన దేహావ్యతిరిక్త ఆత్మోపలభ్యత ఇతి వివేకాకుశలాః, ఉగ్రకర్మాణః - సర్వేషాం హింసకాః, జగతః క్షయాయ ప్రభవన్తి. ౯

కామమాశ్రిత్య దుష్పూరం దమ్భమానమదాన్వితాః ।
మోహాద్గృహీత్వాఽసద్గ్రాహాన్ప్రవర్తన్తేఽశుచివ్రతాః ॥ ౧౦ ॥

దుష్పూరం - దుష్ప్రాపవిషయం కామమాశ్రిత్య తత్సిసాధయిషయా మోహాత్ - అజ్ఞానాత్ అసద్గ్రాహాన్ - అన్యాయగృహీతపరిగ్రహాన్ గృహీత్వా అశుచివ్రతాః- అశాస్త్రవిహితవ్రతయుక్తాః దమ్భమానమదాన్వితాః ప్రవర్తన్తే. ౧౦

చిన్తామపరిమేయాం చ ప్రలయాన్తాముపాశ్రితాః ।
కామోపభోగపరమా ఏతావదితి నిశ్చితాః ॥ ౧౧ ॥

అద్య శ్వో వా ముమూర్షవశ్చిన్తామపరిమేయామ్-అపరిచ్ఛేద్యాం ప్రలయాన్తాం ప్రాకృతప్రలయావధికాలసాధ్యవిషయామ్, ఉపాశ్రితాః, తథా కామోపభోగపరమాః- కామోపభోగ ఏవ పరమపురుషార్థ ఇతి మన్వానాః, ఏతావదితి నిశ్చితాః-ఇతోఽధికః పురుషార్థో న విద్యత ఇతి సంజాతనిశ్చయాః. ౧౧

ఆశాపాశశతైర్బద్ధాః కామక్రోధపరాయణాః ।
ఈహన్తే కామభోగార్థమన్యాయేనార్థసఞ్చయాన్ ॥ ౧౨ ॥

ఆశాపాశశతైః - ఆశాఖ్యపాశశతైః బద్ధాః కామక్రోధపరాయణాః- కామక్రోధైకనిష్ఠాః కామభోగార్థమన్యాయేనార్థసఞ్చయాన్ ప్రతీహన్తే. ౧౨

ఇదమద్య మయా లబ్ధమిమం ప్రాప్స్యే మనోరథమ్ ।
ఇదమస్తీదమపి మే భవిష్యతి పునర్ధనమ్ ॥ ౧౩ ॥

ఇదం - క్షేత్రపుత్రాదికం సర్వం మయా మత్సామర్థ్యేనైవ లబ్ధం నాదృష్టాదినా, ఇమం చ మనోరథమహమేవ ప్రాప్స్యే నాదృష్టాదిసహితః. ఇదం ధనం మత్సామర్థ్యేన లబ్ధం మే అస్తి, ఇదమపి పునర్మే మత్సామర్థ్యేనైవ భవిష్యతి. ౧౩

అసౌ మయా హతశ్శత్రుర్హనిష్యే చాపరానపి ।
ఈశ్వరోఽహమహం భోగీ సిద్ధోఽహం బలవాన్ సుఖీ ॥ ౧౪ ॥

అసౌ మయా బలవతా హతశ్శత్రుః, అపరానపి శత్రూనహం శూరో ధీ (వీ) రశ్చ హనిష్యే, కిమత్ర మన్దధీభిర్దుర్బలైః పరికల్పితేనాదృష్టపరికరేణ. తథాచ - ఈశ్వరోఽహం - స్వాధీనోఽహమ్, అన్యేషాం చాహమేవ నియన్తా, అహం భోగీ - స్వత ఏవాహం భోగీ నాదృష్టాదిభిః, సిద్ధోఽహం - స్వతస్సిద్ధోఽహం న కస్మాచ్చిదదృష్టాదేః, తథా స్వత ఏవ బలవాన్, స్వత ఏవ సుఖీ (చ). ౧౪

ఆఢ్యోఽభిజనవానస్మి కోఽన్యోఽస్తి సదృశో మయా ।
యక్ష్యే దాస్యామి మోదిష్య ఇత్యజ్ఞానవిమోహితాః ॥ ౧౫ ॥

అహం స్వతశ్చాఢ్యోఽస్మి, అభిజనవానస్మి - స్వత ఏవోత్తమకులే ప్రసూతోఽస్మి, అస్మిఁల్లోకే మయా సదృశః కోఽన్యస్స్వసామర్థ్యలబ్ధసర్వవిభవో విద్యతే? అహం స్వయమేవ యక్ష్యే దాస్యామి మోదిష్యే ఇత్యజ్ఞానవిమోహితాః - ఈశ్వరానుగ్రహనిరపేక్షేణ స్వేనైవ యాగదానాదికం కర్తుం శక్యమిత్యజ్ఞానవిమోహితా మన్యన్తే. ౧౫

అనేకచిత్తవిభ్రాన్తా మోహజాలసమావృతాః ।
ప్రసక్తాః కామభోగేషు పతన్తి నరకేఽశుచౌ ॥ ౧౬ ॥

అదృష్టేశ్వరాదిసహకారమృతే స్వేనైవ సర్వం కర్తుం శక్యమితి కృత్వా ఏవం కుర్యా(ం)మేతచ్చ కుర్యామన్యచ్చ కుర్యామిత్యనేకచిత్తవిభ్రాన్తాః ఏవంరూపేణ మోహజాలేన సమావృతాః కామభోగేషు ప్రకర్షేణ సక్తాః మధ్యే మృతాః అశుచౌ నరకే పతన్తి. ౧౬

ఆత్మసంభావితాస్స్తబ్ధా ధనమానమదాన్వితాః ।
యజన్తే నామయజ్ఞైస్తే దమ్భేనావిధిపూర్వకమ్ ॥ ౧౭ ॥

ఆత్మనైవ సంభావితాః, ఆత్మనైవాత్మానం సంభావయన్తీత్యర్థః, స్తబ్ధాః పరిపూర్ణం మన్యమానా న కిఞ్చిత్కుర్వాణాః. కథమ్? ధనమానమదాన్వితాః-ధనేన విద్యాభిజనాభిమానేన చ జనితమదాన్వితాః, నామయజ్ఞైః-నామప్రయోజనైః, యష్టేతి నామమాత్రప్రయోజనైర్యజ్ఞైర్యజన్తే; తదపి దమ్భేన హేతునా యష్టృత్వఖ్యాపనాయావిధిపూర్వకమ్ - అయథాచోదనం యజన్తే. ౧౭

తే చేదృగ్భూతా యజన్త ఇత్యాహ—

అహఙ్కారం బలం దర్పం కామం క్రోధం చ సంశ్రితాః ।
మామాత్మపరదేహేషు ప్రద్విషన్తోఽభ్యసూయకాః ॥ ౧౮ ॥

అనన్యాపేక్షోఽహమేవ సర్వం కరోమీత్యేవంరూపమహంకారమాశ్రితాః, తథా సర్వస్య కరణే మద్బలమేవ పర్యాప్తమితి చ బలమ్, అతో మత్సదృశో న కశ్చిదస్తీతి చ దర్పమ్, ఏవంభూతస్య మమ కామమాత్రేణ సర్వం సంపత్స్యత ఇతి కామమ్, మమ యే అనిష్టకారిణస్తాన్ సర్వాన్ హనిష్యామీతి చ క్రోధమ్, ఏవమేతాన్ సంశ్రితాః స్వదేహేషు పరదేహేషు చావస్థితం సర్వస్య కారయితారం పురుషోత్తమం మామభ్యసూయకాః - ప్రద్విషన్తః, కుయుక్తిభిర్మత్స్థితౌ దోషమావిష్కుర్వన్తో మామసహమానా అహంకారాదికాన్ సంశ్రితా యాగాదికం సర్వం క్రియాజాతం కుర్వత ఇత్యర్థః. ౧౮

తానహం ద్విషతః క్రూరాన్ సంసారేషు నరాధమాన్ ।
క్షిపామ్యజస్రమశుభానాసురీష్వేవ యోనిషు ॥ ౧౯ ॥

య ఏవం మాం ద్విషన్తి, తాన్ క్రూరాన్ నరాధమానశుభానహమజస్రం సంసారేషు-జన్మజరామరణాదిరూపేణ పరివర్తమానేషు సన్తానేషు తత్రాప్యాసురీష్వేవ యోనిషు క్షిపామి-

మదానుకూల్యప్రత్యనీకేష్వేవ జన్మసు క్షిపామి; తత్తజ్జన్మప్రాప్త్యనుగుణప్రవృత్తిహేతుభూత బుద్ధిషు క్రూరాస్వహమేవ సంయోజయామీత్యర్థః. ౧౯

ఆసురీం యోనిమాపన్నా మూఢా జన్మనిజన్మని ।
మామప్రాప్యైవ కౌన్తేయ తతో యాన్త్యధమాం గతిమ్ ॥ ౨౦ ॥

మదానుకూల్యప్రత్యనీకజన్మాపన్నాః, పునరపి జన్మనిజన్మని మూఢాః - మద్విపరీతజ్ఞానాః మామప్రాప్యైవ-అస్తి భగవాన్ సర్వేశ్వరో వాసుదేవ ఇతి జ్ఞానమప్రాప్య తతః-తతో జన్మనోఽధమామేవ గతిం యాన్తి. ౨౦

అస్యాసురస్వభావస్యాత్మనాశస్య మూలహేతుమాహ—

త్రివిధం నరకస్యేదం ద్వారం నాశనమాత్మనః ।
కామః క్రోధస్తథా లోభస్తస్మాదేతత్త్రయం త్యజేత్ (జ) ॥ ౨౧ ॥

అస్యాసురస్వభావరూపస్య నరకస్యైతత్ త్రివిధం ద్వారమ్, తచ్చాత్మనో నాశనమ్; కామః క్రోధో లోభ ఇతి. త్రయాణాం స్వరూపం పూర్వమేవ వ్యాఖ్యాతమ్. ద్వారం-మార్గో హేతురిత్యర్థః. తస్మాదేతత్త్రయం త్యజేత్ (జ)-తస్మాదతిఘోరనరకహేతుత్వాత్ కామక్రోధలోభానామేతత్త్రితయం దూరతః పరిత్యజేత్ (జ). ౨౧

ఏతైర్విముక్తః కౌన్తేయ తమోద్వారైస్త్రిభిర్నరః ।
ఆచరత్యాత్మనశ్శ్రేయస్తతో యాతి పరాం గతిమ్ ॥ ౨౨ ॥

ఏతైః - కామక్రోధలోభైస్తమోద్వారైః - మద్విపరీతజ్ఞానహేతుభిః విముక్తో నర ఆత్మనః శ్రేయ ఆచరతి-లబ్ధమద్విషయజ్ఞానో మదానుకూల్యే ప్రయతతే, తతో మామేవ పరాం గతిం యాతి. ౨౨

శాస్త్రానాదరోఽస్య నరకస్య ప్రధానహేతురిత్యాహ—

యశ్శాస్త్రవిధిముత్సృజ్య వర్తతే కామకారతః ।
న స సిద్ధిమవాప్నోతి న సుఖం న పరాం గతిమ్ ॥ ౨౩ ॥

శాస్త్రం - వేదాః, విధిరనుశాసనమ్, వేదాఖ్యం మదనుశాసనముత్సృజ్య యః కామకారతో వర్తతే - స్వచ్ఛన్దానుగుణమార్గేణ వర్తతే, న స సిద్ధిమవాప్నోతి-న కామప్యాముష్మికీం సిద్ధిమవాప్నోతి, న సుఖం కించిదవాప్నోతి, న పరాం గతిం - కుతః పరాం గతిం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౨౩

తస్మాచ్ఛాస్త్రం ప్రమాణం తే కార్యాకార్యవ్యవస్థితౌ ।
జ్ఞాత్వా శాస్త్రవిధానోక్తం కర్మ కర్తుమిహార్హసి ॥ ౨౪ ॥

ఇతి శ్రీభగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే
దైవాసురసంపద్విభాగయోగో నామ షోడశోఽధ్యాయః.

తస్మాత్కార్యాకార్యవ్యవస్థితౌ ఉపాదేయానుపాదేయవ్యవస్థాయాం శాస్త్రమేవ తవ ప్రమాణం - ధర్మశాస్త్రేతిహాసపురాణాద్యుపబృంహితా వేదాః యదేవ పురుషోత్తమాఖ్యం

పరం తత్త్వం తత్ప్రీణనరూపం తత్ప్రాప్త్యుపాయభూతం చ కర్మావబోధయన్తి తచ్ఛాస్త్ర విధానోక్తం తత్త్వం కర్మ చ జ్ఞాత్వా-యథావదన్యూనాతిరిక్తం విజ్ఞాయ కర్తుం త్వమర్హసి-తదేవోపాదాతుమర్హసి. ౨౪

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీమద్గీతాభాష్యే షోడశోఽధ్యాయః.

అథ సప్తదశాధ్యాయః

దైవాసురవిభాగోక్తిముఖేన ప్రాప్యతత్త్వజ్ఞానం తత్ప్రాప్త్యుపాయజ్ఞానం చ వేదైక మూలమిత్యుక్తమ్. ఇదానీమశాస్త్రవిహితస్యాసురత్వేనాఫలత్వం శాస్త్రవిహితస్య చ గుణత స్త్రైవిధ్యం శాస్త్రసిద్ధస్య లక్షణం చోచ్యతే. తత్రాశాస్త్రవిహితస్య నిష్ఫలత్వమజానన్ అశాస్త్ర విహితే శ్రద్ధాసంయుక్తే యాగాదౌ సత్త్వాదినిమిత్తఫలభేదబుభుత్సయాఽర్జునః పృచ్ఛతి—

అర్జున ఉవాచ—

యే శాస్త్రవిధిముత్సృజ్య యజన్తే శ్రద్ధయాఽన్వితాః ।
తేషాం నిష్ఠా తు కా కృష్ణ సత్త్వమాహో రజస్తమః ॥ ౧ ॥

శాస్త్రవిధిముత్సృజ్య శ్రద్ధయాఽన్వితా యే యజన్తే, తేషాం నిష్ఠా కా? కిం సత్త్వమ్? ఆహోస్విద్రజః? అథ తమః? నిష్ఠా స్థితిః, స్థీయతేఽస్మిన్నితి స్థితిః, సత్త్వాదిరేవ నిష్ఠేత్యుచ్యతే, తేషాం కిం సత్త్వే స్థితిః, కిం వా రజసి, కిం వా తమసీత్యర్థః. ౧

ఏవం పృష్టో భగవానశాస్త్రవిహితశ్రద్ధాయాస్తత్పూర్వకస్య చ యాగాదేర్నిష్ఫలత్వం హృది నిధాయ శాస్త్రీయస్యైవ యాగాదేర్గుణతస్త్రైవిధ్యం ప్రతిపాదయితుం శాస్త్రీయ శ్రద్ధాయాః త్రైవిధ్యం తావదాహ—

శ్రీభగవానువాచ—

త్రివిధా భవతి శ్రద్ధా దేహినాం సా స్వభావజా ।
సాత్త్వికీ రాజసీ చైవ తామసీ చేతి తాం శృణు ॥ ౨ ॥

సర్వేషాం దేహినాం శ్రద్ధా త్రివిధా భవతి, సా చ స్వభావజా, స్వభావస్స్వాసాధారణో భావః, ప్రాచీనవాసనానిమిత్తస్తత్తద్రుచివిశేషః; యత్ర రుచిస్తత్ర శ్రద్ధా జాయతే; శ్రద్ధా హి స్వాభిమతం సాధయత్యేతదితి విశ్వాసపూర్వికా సాధనే త్వరా; వాసనా రుచిశ్చ శ్రద్ధా చాత్మధర్మా గుణసంసర్గజాః, తేషామాత్మధర్మాణాం వాసనాదీనాం జనకాః దేహేన్ద్రియాన్తఃకరణవిషయగతా ధర్మాః కార్యైకనిరూపణీయాః సత్త్వాదయో గుణాః, సత్త్వాదిగుణ యుక్తదేహాద్యనుభవజా ఇత్యర్థః. తతశ్చేయం శ్రద్ధా సాత్త్వికీ రాజసీ తామసీ చేతి త్రివిధా. తామిమాం శ్రద్ధాం శృణు - సా శ్రద్ధా యత్స్వభావా తం స్వభావం శృణ్విత్యర్థః. ౨

సత్త్వానురూపా సర్వస్య శ్రద్ధా భవతి భారత ।
శ్రద్ధామయోఽయం పురుషో యో యచ్ఛ్రద్ధస్స ఏవ సః ॥ ౩ ॥

సత్త్వమ్ - అన్తఃకరణం, సర్వస్య పురుషస్యాన్తఃకరణానురూపా శ్రద్ధా భవతి, అన్తఃకరణం యాదృశగుణయుక్తం తద్విషయా శ్రద్ధా జాయత ఇత్యర్థః. సత్త్వశబ్దః పూర్వోక్తానాం దేహేన్ద్రియాదీనాం ప్రదర్శనార్థః. శ్రద్ధామయోఽయం పురుషః, శ్రద్ధామయః - శ్రద్ధాపరిణామః; యో యచ్ఛ్రద్ధః—యః పురుషో యాదృశ్యా శ్రద్ధయా యుక్తః, స ఏవ సః—స తాదృశశ్రద్ధాపరిణామః; పుణ్యకర్మవిషయే శ్రద్ధాయుక్తశ్చేత్ పుణ్యకర్మఫలసంయుక్తో భవతీతి శ్రద్ధాప్రధానః ఫలసంయోగ ఇత్యుక్తం భవతి. 3

తదేవ వివృణోతి—

యజన్తే సాత్త్వికా దేవాన్ యక్షరక్షాంసి రాజసాః ।
ప్రేతాన్ భూతగణాంశ్చాన్యే యజన్తే తామసా జనాః ॥ ౪ ॥

సత్త్వగుణప్రచురాః సాత్త్విక్యా శ్రద్ధయా యుక్తా దేవాన్ యజన్తే; దుఃఖాసంభిన్నోత్కృష్టసుఖహేతుభూతదేవయాగవిషయా శ్రద్ధా సాత్త్వికీత్యుక్తం భవతి; రాజసా యక్షరక్షాంసి యజన్తే; అన్యే తు తామసా జనాః ప్రేతాన్ భూతగణాన్ యజన్తే; దుఃఖసంభిన్నాల్పసుఖజననీ రాజసీ శ్రద్ధా, దుఃఖప్రాయాత్యల్పసుఖజననీ తామసీత్యర్థః. ౪

ఏవం శాస్త్రీయేష్వేవ యాగాదిషు శ్రద్ధాయుక్తేషు గుణతః ఫలవిశేషః, అశాస్త్రీయేషు తపోయాగప్రభృతిషు మదనుశాసనవిపరీతత్వేన న కశ్చిదపి సుఖలవః, అపి త్వనర్థ ఏవేతి హృది నిహితం వ్యఞ్జయన్నాహ—

అశాస్త్రవిహితం ఘోరం తప్యన్తే యే తపో జనాః ।
దమ్భాహంకారసంయుక్తాః కామరాగబలాన్వితాః ॥ ౫ ॥

కర్శయన్తశ్శరీరస్థం భూతగ్రామమచేతసః ।
మాం చైవాన్తశ్శరీరస్థం తాన్విద్ధ్యాసురనిశ్చయాన్ ॥ ౬ ॥

అశాస్త్రవిహితమతిఘోరమపి తపో యే జనాస్తప్యన్తే; ప్రదర్శనార్థమిదమ్, అశాస్త్రవిహితం బహ్వాయాసం యాగాదికం యే కుర్వతే, దమ్భాహంకారసంయుక్తాః కామరాగబలాన్వితాః శరీరస్థం పృథివ్యాదిభూతసమూహం కర్శయన్తో మదంశభూతం జీవం చాన్తశ్శరీరస్థం కర్శయన్తో యే తప్యన్తే, యాగాదికం చ కుర్వతే, తానాసురనిశ్చయాన్విద్ధి, అసురాణాం నిశ్చయ ఆసురో నిశ్చయః, అసురా హి మదాజ్ఞావిపరీతకారిణః. మదాజ్ఞావిపరీతకారిత్వాత్తేషాం సుఖలవసంబన్ధో న విద్యతే, అపి త్వనర్థవ్రాతే పతన్తీతి పూర్వమేవోక్తం * పతన్తి నరకేఽశుచావితి. ౬.

అథ ప్రకృతమేవ శాస్త్రీయేషు యజ్ఞాదిషు గుణతో విశేషం ప్రపఞ్చయతి; తత్రాహారమూలత్వాత్సత్త్వాదివృద్ధేరాహారత్రైవిధ్యం ప్రథమముచ్యతే, *అన్నమయం హి సోమ్య మనః *ఆహారశుద్ధౌ సత్త్వశుద్ధిరితి హి శ్రూయతే—

ఆహారస్త్వపి సర్వస్య త్రివిధో భవతి ప్రియః ।
యజ్ఞస్తపస్తథా దానం తేషాం భేదమిమం శృణు ॥ ౭ ॥

ఆహారోఽపి సర్వస్య ప్రాణిజాతస్య సత్త్వాదిగుణత్రయాన్వయేన త్రివిధః ప్రియో భవతి; తథైవ యజ్ఞోఽపి త్రివిధః, తథా తపో దానం చ; తేషాం భేదమిమం శృణు— తేషామాహారయజ్ఞతపోదానానాం సత్త్వాదిభేదేనేమముచ్యమానం భేదం శృణు. ౭

ఆయుస్సత్త్వబలారోగ్యసుఖప్రీతివివర్ధనాః ।
రస్యాః స్నిగ్ధాస్స్థిరా హృద్యా ఆహారాస్సాత్త్వికప్రియాః ॥ ౮ ॥

సత్త్వగుణోపేతస్య సత్త్వమయా ఆహారాః ప్రియా భవన్తి, సత్త్వమయాశ్చాహారా ఆయుర్వివర్ధనాః, పునరపి సత్త్వస్య వివర్ధనాః; సత్త్వమన్తఃకరణమ్, అన్తఃకరణకార్యం జ్ఞానమిహ సత్త్వశబ్దేనోచ్యతే, * సత్త్వాత్సంజాయతే జ్ఞానమితి సత్త్వస్య జ్ఞానవివృద్ధిహేతుత్వాత్; ఆహారోఽపి సత్త్వమయో జ్ఞానవివృద్ధిహేతుః, తథా బలారోగ్యయోరపి వివర్ధనాః సుఖప్రీత్యోరపి వివర్ధనాః పరిణామకాలే స్వయమేవ సుఖస్య వివర్ధనాః, తథా ప్రీతిహేతుభూతకర్మారంభద్వారేణ ప్రీతివర్ధనాః, రస్యాః - మధురరసోపేతాః, స్నిగ్ధాః - స్నేహయుక్తాః, స్థిరాః - స్థిరపరిణామాః, హృద్యాః - రమణీయవేషాః; ఏవంవిధాస్సత్త్వమయా ఆహారాస్సాత్త్వికస్య పురుషస్య ప్రియాః. ౮

కట్వమ్లలవణాత్యుష్ణతీక్ష్ణరూక్షవిదాహినః ।
ఆహారా రాజసస్యేష్టా దుఃఖశోకామయప్రదాః ॥ ౯ ॥

కటురసాః అమ్లరసాః లవణోత్కటాః అత్యుష్ణాః అతితీక్ష్ణాః రూక్షాః విదాహినశ్చేతి కట్వమ్లలవణాత్యుష్ణతీక్ష్ణరూక్షవిదాహినః; అతిశైత్యాతితైక్ష్ణ్యాదినా దురుపయోగాస్తీక్ష్ణాః, శోషకరా రూక్షాః, తాపకరా విదాహినః; ఏవంవిధా ఆహారా రాజసస్యేష్టాః, తే చ రజోమయత్వాద్దుఃఖశోకామయవర్ధనాః రజోవర్ధనాశ్చ. ౯

యాతయామం గతరసం పూతి పర్యుషితం చ యత్ ।
ఉచ్ఛిష్టమపి చామేధ్యం భోజనం తామసప్రియమ్ ॥ ౧౦ ॥

యాతయామం - చిరకాలావస్థితం, గతరసం - త్యక్తస్వాభావికరసం, పూతి - దుర్గన్ధోపేతం, పర్యుషితం - కాలాతిపత్త్యా రసాన్తరాపన్నమ్, ఉచ్ఛిష్టం - గుర్వాదిభ్యోఽన్యేషాం భుక్తశిష్టమ్, అమేధ్యమ్-అయజ్ఞార్హమ్, అయజ్ఞశిష్టమిత్యర్థః; ఏవంవిధం తమోమయం భోజనం తామసప్రియం భవతి; భుజ్యత ఇత్యాహార ఏవ భోజనమ్; పునశ్చ తమసో వర్ధనమ్; అతో హితైషిభిస్సత్త్వవివృద్ధయే సాత్త్వికాహార ఏవ సేవ్యః. ౧౦

అఫలాకాఙ్క్షిభిర్యజ్ఞో విధిదృష్టో య ఇజ్యతే ।
యష్టవ్యమేవేతి మనస్సమాధాయ స సాత్త్వికః ॥ ౧౧ ॥

ఫలాకాఙ్క్షారహితైః పురుషైర్విధిదృష్టః-శాస్త్రదృష్టః మన్త్రద్రవ్యక్రియాదిభిర్యుక్తః, యష్టవ్యమేవేతి-భగవదారాధనత్వేన స్వయంప్రయోజనతయా యష్టవ్యమితి మనస్సమాధాయ యో యజ్ఞ ఇజ్యతే, స సాత్త్వికః. ౧౧

అభిసంధాయ తు ఫలం దమ్భార్థమపి చైవ యః ।
ఇజ్యతే భరతశ్రేష్ఠ తం యజ్ఞం విద్ధి రాజసమ్ ॥ ౧౨ ॥

ఫలాభిసన్ధియుక్తైర్దమ్భగర్భో యశఃఫలశ్చ యో యజ్ఞ ఇజ్యతే తం యజ్ఞం రాజసంవిద్ధి.

విధిహీనమసృష్టాన్నం మన్త్రహీనమదక్షిణమ్ ।
శ్రద్ధావిరహితం యజ్ఞం తామసం పరిచక్షతే ॥ ౧౩ ॥

విధిహీనం-బ్రాహ్మణోక్తిహీనం,సదాచారయుక్తైర్విద్వద్భిర్బ్రాహ్మణైర్యజస్వేత్యుక్తిహీనమిత్యర్థః; అసృష్టాన్నమ్ - అచోదితద్రవ్యం, మన్త్రహీనమదక్షిణం శ్రద్ధావిరహితం చ యజ్ఞం తామసం పరిచక్షతే. ౧౩

అథ తపసో గుణతస్త్రైవిధ్యం వక్తుం తస్య శరీరవాఙ్మనోనిష్పాద్యతయా స్వరూపభేదం తావదాహ—

దేవద్విజగురుప్రాజ్ఞపూజనం శౌచమార్జవమ్ ।
బ్రహ్మచర్యమహింసా చ శారీరం తప ఉచ్యతే ॥ ౧౪ ॥

దేవద్విజగురుప్రాజ్ఞానాం పూజనం, శౌచం - తీర్థస్నానాదికమ్, ఆర్జవం - యథామనశ్శారీరవృత్తం, బ్రహ్మచర్యం - యోషిత్సు భోగ్యతాబుద్ధియుక్తేక్షణాదిరహితత్వమ్, అహింసా-అప్రాణిపీడా, ఏతచ్ఛారీరం తప ఉచ్యతే. ౧౪

అనుద్వేగకరం వాక్యం సత్యం ప్రియహితం చ యత్ ।
స్వాధ్యాయాభ్యసనం చైవ వాఙ్మయం తప ఉచ్యతే ॥ ౧౫ ॥

పరేషామనుద్వేగకరం సత్యం ప్రియహితం చ యద్వాక్యం, స్వాధ్యాయాభ్యసనం చేత్యేతద్వాఙ్మయం తప ఉచ్యతే. ౧౫

మనఃప్రసాదస్సౌమ్యత్వం మౌనమాత్మవినిగ్రహః ।
భావసంశుద్ధిరిత్యేతత్తపో మానసముచ్యతే ॥ ౧౬ ॥

మనఃప్రసాదః-మనసః క్రోధాదిరహితత్వం, సౌమ్యత్వం-మనసః పరేషామభ్యుదయప్రావణ్యం, మౌనం-మనసా వాక్ప్రవృత్తినియమనమ్, ఆత్మవినిగ్రహః-మనోవృత్తేర్ధ్యేయవిషయే అవస్థాపనం, భావసంశుద్ధిః-ఆత్మవ్యతిరిక్తవిషయచిన్తారహితత్వమ్, ఏతన్మానసం తపః. ౧౬

శ్రద్ధయా పరయా తప్తం తపస్తత్త్రివిధం నరైః ।
అఫలాకాఙ్క్షిభిర్యుక్తైస్సాత్త్వికం పరిచక్షతే ॥ ౧౭ ॥

అఫలాకాఙ్క్షిభిః - ఫలాకాఙ్క్షారహితైః, యుక్తైః - పరమపురుషారాధనరూపమిదమితి చిన్తాయుక్తైః నరైః పరయా శ్రద్ధయా యత్త్రివిధం తపః కాయవాఙ్మనోభిస్తప్తం తత్సాత్త్వికం పరిచక్షతే. ౧౭

సత్కారమానపూజార్థం తపో దమ్భేన చైవ యత్ ।
క్రియతే తదిహ ప్రోక్తం రాజసం చలమధ్రువమ్ ॥ ౧౮ ॥

మనసా ఆదరస్సత్కారః, వాచా ప్రశంసా మానః, శారీరో నమస్కారాదిః పూజా; ఫలాభిసన్ధిపూర్వకం సత్కారాద్యర్థం చ దమ్భేన హేతునా యత్తపః క్రియతే తదిహ రాజసం ప్రోక్తమ్, స్వర్గాదిఫలసాధనత్వేనాస్థిరత్వాచ్చలమధ్రువమ్; చలత్వం పాతభయేన చలనహేతుత్వమ్, అధ్రువత్వం క్షయిష్ణుత్వమ్. ౧౮

మూఢగ్రాహేణాత్మనో యత్పీడయా క్రియతే తపః ।
పరస్యోత్సాదనార్థం వా తత్తామసముదాహృతమ్ ॥ ౧౯ ॥

మూఢాః-అవివేకినః, మూఢగ్రాహేణ-మూఢైః కృతేన అభినివేశేన ఆత్మనశ్శక్త్యాదికమపరీక్ష్యాత్మపీడయా యత్తపః క్రియతే, పరస్యోత్సాదనార్థం చ యత్క్రియతే తత్తామసముదాహృతమ్. ౧౯

దాతవ్యమితి యద్దానం దీయతేఽనుపకారిణే ।
దేశే కాలే చ పాత్రే చ తద్దానం సాత్త్వికం స్మృతమ్ ॥ ౨౦ ॥

ఫలాభిసన్ధిరహితం దాతవ్యమితి దేశే కాలే పాత్రే చానుపకారిణే యద్దానం దీయతే, తద్దానం సాత్త్వికం స్మృతమ్. ౨౦

యత్తు ప్రత్యుపకారార్థం ఫలముద్దిశ్య వా పునః ।
దీయతే చ పరిక్లిష్టం తద్రాజసముదాహృతమ్ ॥ ౨౧ ॥

ప్రత్యుపకారకటాక్షగర్భం ఫలముద్దిశ్య చ పరిక్లిష్టమ్-అకల్యాణద్రవ్యకం యద్దానం దీయతే తద్రాజసముదాహృతమ్. ౨౧

అదేశకాలే యద్దానమపాత్రేభ్యశ్చ దీయతే ।
అసత్కృతమవజ్ఞాతం తత్తామసముదాహృతమ్ ॥ ౨౨ ॥

అదేశకాలే అపాత్రేభ్యశ్చ యద్దానం దీయతే, అసత్కృతం-పాదప్రక్షాలనాదిగౌరవరహితమ్. అవజ్ఞాతం-సావజ్ఞమ్, అనుపచారయుక్తం యద్దీయతే తత్తామసముదాహృతమ్. ౨౨

ఏవం వైదికానాం యజ్ఞతపోదానానాం సత్త్వాదిగుణభేదేన భేద ఉక్తః, ఇదానీం తస్యైవ వైదికస్య యజ్ఞాదేః ప్రణవసంయోగేన తత్సచ్ఛబ్దవ్యపదేశ్యతయా చ లక్షణముచ్యతే-

ఓం తత్సదితి నిర్దేశో బ్రహ్మణస్త్రివిధః స్మృతః ।
బ్రాహ్మణాస్తేన వేదాశ్చ యజ్ఞాశ్చ విహితాః పురా ॥ ౨౩ ॥

ఓమ్ తత్ సదితి త్రివిధోఽయం నిర్దేశః-శబ్దో బ్రహ్మణః స్మృతః-బ్రహ్మణోఽన్వయీ భవతి; బ్రహ్మ చ వేదః, వేదశబ్దేన వైదికం కర్మోచ్యతే; వైదికం యజ్ఞాదికమ్, యజ్ఞాదికం కర్మ ఓం తత్సదితి శబ్దాన్వితం భవతి; ఓమితి శబ్దస్యాన్వయో వైదికకర్మాఙ్గత్వేన ప్రయోగాదౌ ప్రయుజ్యమానతయా; తత్సదితిశబ్దయోరన్వయః పూజ్యత్వాయ వాచకతయా. తేన త్రివిధేన శబ్దేనాన్వితా బ్రాహ్మణాః - వేదాన్వయినస్త్రైవర్ణికాః వేదాశ్చ యజ్ఞాశ్చ పురా విహితాః - పురా మయైవ నిర్మితా ఇత్యర్థః. ౨౩

త్రయాణామోంతత్సదితిశబ్దానామన్వయప్రకారో వర్ణ్యతే. ప్రథమమోమితిశబ్దస్యాన్వయప్రకారమాహ—

తస్మాదోమిత్యుదాహృత్య యజ్ఞదానతపఃక్రియాః ।
ప్రవర్తన్తే విధానోక్తాస్సతతం బ్రహ్మవాదినామ్ ॥ ౨౪ ॥

తస్మాద్బ్రహ్మవాదినాం - వేదవాదినాం త్రైవర్ణికానాం యజ్ఞదానతపఃక్రియాః విధానోక్తాః - వేదవిధానోక్తాః, ఆదావోమిత్యుదాహృత్య సతతం - సర్వదా ప్రవర్తన్తే; వేదాశ్చోమిత్యుదాహృత్యారభ్యన్తే; ఏవం వేదానాం వైదికానాం చ యజ్ఞాదీనాం కర్మణామోమితిశబ్దాన్వయో వర్ణితః. ఓమితిశబ్దాన్వితవేదధారణాత్తదన్వితయజ్ఞాదికర్మకరణాచ్చ బ్రాహ్మణశబ్దనిర్దిష్టానాం త్రైవర్ణికానామప్యోమితిశబ్దాన్వయో వర్ణితః. ౨౪

అథ తేషాం తదితిశబ్దాన్వయప్రకారమాహ—

తదిత్యనభిసన్ధాయ ఫలం యజ్ఞతపఃక్రియాః ।
దానక్రియాశ్చ వివిధాః క్రియన్తే మోక్షకాఙ్క్షిభిః ॥ ౨౫ ॥

ఫలమనభిసన్ధాయ వేదాధ్యయనయజ్ఞతపోదానక్రియాః మోక్షకాఙ్క్షిభిస్త్రైవర్ణికైర్యాః క్రియన్తే తాః బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనతయా బ్రహ్మవాచినా తదితిశబ్దేన నిర్దేశ్యాః; * సః వః కః కిం యత్తత్పదమనుత్తమమితి తచ్ఛబ్దో హి బ్రహ్మవాచీ ప్రసిద్ధః. ఏవం వేదాధ్యయనయజ్ఞాదీనాం మోక్షసాధనభూతానాం తచ్ఛబ్దనిర్దేశ్యతయా తదితిశబ్దాన్వయ ఉక్తః. త్రైవర్ణికానామపి తథావిధవేదాధ్యయనాద్యనుష్ఠానాదేవ తచ్ఛబ్దాన్వయ ఉపపన్నః. ౨౫

అథైషాం సచ్ఛబ్దాన్వయప్రకారం వక్తుం లోకే సచ్ఛబ్దస్య వ్యుత్పత్తిప్రకారమాహ-

సద్భావే సాధుభావే చ సదిత్యేతత్ప్రయుజ్యతే ।
ప్రశస్తే కర్మణి తథా సచ్ఛబ్దః పార్థ యుజ్యతే ॥ ౨౬ ॥

సద్భావే - విద్యమానతాయాం సాధుభావే - కల్యాణభావే చ సర్వవస్తుషు సదిత్యేతత్పదం ప్రయుజ్యతే లోకవేదయోః; తథా కేనచిత్పురుషేణానుష్ఠితే లౌకికే ప్రశస్తే - కల్యాణే కర్మణి సత్కర్మేదమితి సచ్ఛబ్దో యుజ్యతే - ప్రయుజ్యత ఇత్యర్థః. ౨౬

యజ్ఞే తపసి దానే చ స్థితిస్సదితి చోచ్యతే ।
కర్మ చైవ తదర్థీయం సదిత్యేవాభిధీయతే ॥ ౨౭ ॥

అతో వైదికానాం త్రైవర్ణికానాం యజ్ఞే తపసి దానే చ స్థితిః కల్యాణతయా సదిత్యుచ్యతే; కర్మ చ తదర్థీయం - త్రైవర్ణికార్థీయం యజ్ఞదానాదికం సదిత్యేవాభిధీయతే; తస్మాద్వేదా వైదికాని కర్మాణి బ్రాహ్మణశబ్దనిర్దిష్టాస్త్రైవర్ణికాశ్చ ఓంతత్సదితిశబ్దాన్వయరూపలక్షణేన అవేదేభ్యశ్చావైదికేభ్యశ్చ వ్యావృత్తా వేదితవ్యాః. ౨౭

అశ్రద్ధయా హుతం దత్తం తపస్తప్తం కృతం చ యత్ ।
అసదిత్యుచ్యతే పార్థ న చ తత్ప్రేత్య నో ఇహ ॥ ౨౮ ॥

ఇతి శ్రీభగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే
శ్రద్ధాత్రయవిభాగయోగో నామ సప్తదశోఽధ్యాయః.

అశ్రద్ధయా కృతం శాస్త్రీయమపి హోమాదికమసదిత్యుచ్యతే. కుతః? న చ తత్ప్రేత్య నో ఇహ-న మోక్షాయ న సాంసారికాయ చ ఫలాయేతి. ౨౮

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీమద్గీతాభాష్యే సప్తదశోఽధ్యాయః.

అథ అష్టాదశాధ్యాయః.

అతీతేనాధ్యాయద్వయేనాభ్యుదయనిశ్శ్రేయససాధనభూతం వైదికమేవ యజ్ఞతపోదానాదికం కర్మ, నాన్యత్, వైదికస్య చ కర్మణస్సామాన్యలక్షణం ప్రణవాన్వయః, తత్ర మోక్షాభ్యుదయసాధనయోర్భేదస్తత్సచ్ఛబ్దనిర్దేశ్యత్వేన, మోక్షసాధనం చ కర్మ ఫలాభిసన్ధిరహితం యజ్ఞాదికమ్, తదారమ్భశ్చ సత్త్వోద్రేకాద్భవతి, సత్త్వవృద్ధిశ్చ సాత్త్వికాహారసేవయేత్యుక్తమ్. అనన్తరం మోక్షసాధనతయా నిర్దిష్టయోస్త్యాగసంన్యాసయోరైక్యం, త్యాగస్య చ స్వరూపం, భగవతి సర్వేశ్వరే చ సర్వకర్మణాం కర్తృత్వానుసన్ధానం, సత్త్వరజస్తమసాం కార్యవర్ణనేన సత్త్వగుణస్యావశ్యోపాదేయత్వం, స్వవర్ణోచితానాం కర్మణాం పరమపురుషారాధనభూతానాం పరమపురుషప్రాప్తినిర్వర్తనప్రకారః, కృత్స్నస్య చ గీతాశాస్త్రస్య సారార్థో భక్తియోగ ఇత్యేతే ప్రతిపాద్యన్తే. తత్ర తావత్త్యాగసంన్యాసయోః పృథక్త్వైకత్వనిర్ణయాయ స్వరూపనిర్ణయాయ చార్జునః పృచ్ఛతి—

అర్జున ఉవాచ—

సంన్యాసస్య మహాబాహో తత్త్వమిచ్ఛామి వేదితుమ్ ।
త్యాగస్య చ హృషీకేశ పృథక్కేశినిషూదన ॥ ౧ ॥

త్యాగసంన్యాసౌ హి మోక్షసాధనతయా విహితౌ * న కర్మణా న ప్రజయా ధనేన త్యాగేనైకే అమృతత్వమానశుః... వేదాన్తవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థాస్సంన్యాసయోగాద్యతయశ్శుద్ధసత్త్వాః, తే బ్రహ్మలోకే తు పరాన్తకాలే పరామృతాత్పరిముచ్యన్తి సర్వే ఇత్యాదిషు. అస్య సంన్యాసస్య త్యాగస్య చ తత్త్వం - యాథాత్మ్యం పృథగ్వేదితుమిచ్ఛామి. అయమభిప్రాయః - కిమేతౌ సంన్యాసత్యాగశబ్దౌ పృథగర్థౌ ఉతైకార్థావేవ? యదా పృథగర్థౌ తదాఽనయోః పృథక్త్వేన స్వరూపం వేగితుమిచ్ఛామి; ఏకత్వేఽపి తస్య స్వరూపం వక్తవ్యమితి.

అథానయోరేకమేవ స్వరూపం తచ్చేదృశమితి నిర్ణేతుం వాదివిప్రతిపత్తిం దర్శయన్ శ్రీభగవానువాచ—

శ్రీ భగవానువాచ—

కామ్యానాం కర్మణాం న్యాసం సంన్యాసం కవయో విదుః ।
సర్వకర్మఫలత్యాగం ప్రాహుస్త్యాగం విచక్షణాః ॥ ౨ ॥

కేచన విద్వాంసః కామ్యానాం కర్మణాం న్యాసం – స్వరూపత్యాగం సంన్యాసం విదుః. కేచిచ్చ విచక్షణాః నిత్యానాం నైమిత్తికానాం కామ్యానాం చ సర్వేషాం కర్మణాం ఫలత్యాగ ఏవ మోక్షశాస్త్రేషు త్యాగశబ్దార్థ ఇతి ప్రాహుః. తత్ర శాస్త్రీయత్యాగః కామ్యకర్మస్వరూపవిషయః, సర్వకర్మఫలవిషయ ఇతి వివాదం ప్రదర్శయన్ ఏకత్ర సంన్యాసశబ్దమితరత్ర త్యాగశబ్దం ప్రయుక్తవాన్ ; అతస్త్యాగసంన్యాసశబ్దయోరేకార్థత్వమఙ్గీకృతమితి జ్ఞాయతే. తథా * నిశ్చయం శృణు మే తత్ర త్యాగే భరతసత్తమేతి త్యాగశబ్దేనైవ నిర్ణయవచనాత్ * నియతస్య తు సంన్యాసః కర్మణో నోపపద్యతే । మోహాత్తస్య పరిత్యాగః తామసః పరికీర్తితః ॥ * అనిష్టమిష్టం మిశ్రం చ త్రివిధం కర్మణః ఫలమ్ । భవత్యత్యాగినాం ప్రేత్య న తు సంన్యాసినాం క్వచిదితి పరస్పరపర్యాయతాదర్శనాచ్చ తయోరేకార్థత్వమఙ్గీకృతమితి నిశ్చీయతే. ౨

త్యాజ్యం దోషవదిత్యేకే కర్మ ప్రాహుర్మనీషిణః ।
యజ్ఞదానతపఃకర్మ న త్యాజ్యమితి చాపరే ॥ ౩ ॥

ఏకే మనీషిణః–కాపిలా వైదికాశ్చ తన్మతానుసారిణో రాగాదిదోషవద్బన్ధకత్వాత్ సర్వం యజ్ఞాదికంకర్మ ముముక్షుణా త్యాజ్యమితి ప్రాహుః. అపరే పణ్డితా యజ్ఞాదికం కర్మ న త్యాజ్యమితి ప్రాహుః. ౩

నిశ్చయం శృణు మే తత్ర త్యాగే భరతసత్తమ ।
త్యాగో హి పురుషవ్యాఘ్ర త్రివిధస్సంప్రకీర్తితః ॥ ౪ ॥

తత్రైవం వాదివిప్రతిపన్నే త్యాగే త్యాగవిషయం నిశ్చయం మత్తశ్శృణు. త్యాగః క్రియమాణేష్వేవ వైదికేషు కర్మసు ఫలవిషయతయా కర్మవిషయతయా కర్తృత్వవిషయతయా చ పూర్వమేవ హి మయా త్రివిధస్సంప్రకీర్తితః – * మయి సర్వాణి కర్మాణి సంన్యస్యాధ్యాత్మచేతసా । నిరాశీర్నిర్మమో భూత్వా యుధ్యస్వ విగతజ్వరః, ఇతి కర్మజన్యం స్వర్గాదికం ఫలం మమ న స్యాదితి ఫలత్యాగః ; మదీయఫలసాధనతయా మదీయమిదం కర్మేతి కర్మణి మమతాయాః పరిత్యాగః కర్మవిషయస్త్యాగః ; సర్వేశ్వరే కర్తృత్వానుసన్ధానేనాత్మనః కర్తృతాత్యాగః కర్తృత్వవిషయస్త్యాగః. ౪

యజ్ఞదానతపఃకర్మ న త్యాజ్యం కార్యమేవ తత్ ।
యజ్ఞో దానం తపశ్చైవ పావనాని మనీషిణామ్ ॥ ౫ ॥

యజ్ఞదానతపఃప్రభృతి వైదికం కర్మ ముముక్షుణా న కదాచిదపి త్యాజ్యమ్, అపి త్వాప్రయాణాదహరహః కార్యమేవ. కుతః? యజ్ఞదానతపఃప్రభృతీని వర్ణాశ్రమసంబన్ధీని కర్మాణి

మనీషిణాం-మననశీలానాం పావనాని ; మననముపాసనం, ముముక్షు[illegible] కుర్వతాముపాసననిష్పత్తివిరోధిప్రాచీనకర్మవినాశనానీత్యర్థః.

ఏతాన్యపి తు కర్మాణి సఙ్గం త్యక్త్వా ఫలాని చ ।
కర్తవ్యానీతి మే పార్థ నిశ్చితం మతముత్తమమ్ ॥ ౬ ॥

యస్మాన్మనీషిణాం యజ్ఞదానతపఃప్రభృతీని పావనాని తస్మాదుపాసనవదేతాన్యపి యజ్ఞాదికర్మాణి మదారాధనరూపాణి సఙ్గం-కర్మణి మమతాం, ఫలాని చ త్యక్త్వా, అహరహరాప్రయాణాదుపాసననివృత్తయే ముముక్షుణా కర్తవ్యానీతి మమ నిశ్చితముత్తమం మతమ్. ౬

నియతస్య తు సంన్యాసః కర్మణో నోపపద్యతే ।
మోహాత్తస్య పరిత్యాగస్తామసః పరికీర్తితః ॥ ౭ ॥

నియతస్య-నిత్యనైమిత్తికస్య మహాయజ్ఞాదేః కర్మణః, సంన్యాసః-త్యాగో నోపపద్యతే * శరీరయాత్రాఽపి చ తే న ప్రసిద్ధ్యేదకర్మణః ఇతి శరీరయాత్రాయా ఏవాసిద్ధేః; శరీరయాత్రా హి యజ్ఞశిష్టాశనేన నిర్వర్త్యమానా సమ్యగ్జ్ఞానాయ ప్రభవతి; అన్యథా * తే త్వఘం భుఞ్జతే పాపా ఇత్యయజ్ఞశిష్టాఘరూపాశనాప్యాయనం మనసో విపరీతజ్ఞానాయ భవతి. *అన్నమయం హి సోమ్య మన ఇత్యన్నేన హి మన ఆప్యాయతే; *ఆహారశుద్ధౌ సత్త్వశుద్ధిః సత్త్వశుద్ధౌ ధ్రువా స్మృతిః, స్మృతిలమ్భే సర్వగ్రన్థీనాం విప్రమోక్షః ఇతి బ్రహ్మసాక్షాత్కారరూపం జ్ఞానమాహారశుద్ధ్యాయత్తం శ్రూయతే. తస్మాన్మహాయజ్ఞాదినిత్యనైమిత్తికం కర్మ ఆప్రయాణాత్ బ్రహ్మజ్ఞానాయైవోపాదేయమితి తస్య త్యాగో నోపపద్యతే. ఏవం జ్ఞానోత్పాదినః కర్మణో బన్ధకత్వమోహాత్పరిత్యాగస్తామసః పరికీర్తితః; తమోమూలస్త్యాగస్తామసః, తమఃకార్యాజ్ఞానమూలత్వేన త్యాగస్య తమోమూలత్వమ్. తమో హ్యజ్ఞానస్య మూలం * ప్రమాదమోహౌ తమసో భవతోఽజ్ఞానమేవ చేత్యత్రోక్తమ్; అజ్ఞానం తు జ్ఞానవిరోధి విపరీతజ్ఞానమ్; తథా చ వక్ష్యతే * అధర్మం ధర్మమితి యా మన్యతే తమసాఽఽవృతా। సర్వార్థాన్విపరీతాంశ్చ బుద్ధిస్సా పార్థ తామసీతి. అతో నిత్యనైమిత్తికాదేః కర్మణస్త్యాగో విపరీతజ్ఞానమూల ఏవేత్యర్థః. ౭

దుఃఖమిత్యేవ యః కర్మ కాయక్లేశభయాత్త్యజేత్ ।
స కృత్వా రాజసం త్యాగం నైవ త్యాగఫలం లభేత్ ॥ ౮ ॥

యద్యపి పరంపరయా మోక్షసాధనభూతం కర్మ, తథాపి దుఃఖాత్మకద్రవ్యార్జనసాధ్యత్వాత్ బహ్వాయాసరూపతయా కాయక్లేశకరత్వాచ్చ మనసోఽవసాదకరమితి తద్భీత్యా యోగనిష్పత్తయే జ్ఞానాభ్యాస ఏవ యతనీయ ఇతి యో మహాయజ్ఞాద్యాశ్రమకర్మ పరిత్యజేత్, స రాజసం-రజోమూలం త్యాగం కృత్వా తదయథావస్థితశాస్త్రార్థరూపమితి జ్ఞానోత్పత్తిరూపం త్యాగఫలం న లభేత ; * అయథావత్ప్రజానాతి బుద్ధిస్సా పార్థ రాజసీతి హి వక్ష్యతే, న హి కర్మ దృష్టద్వారేణ మనఃప్రసాదహేతుః, అపితు భగవత్ప్రసాదద్వారేణ. ౮

కార్యమిత్యేవ యత్కర్మ నియతం క్రియతేఽర్జున ।
సఙ్గం త్యక్త్వా ఫలం చైవ స త్యాగస్సాత్త్వికో మతః ॥ ౯ ॥

నిత్యనైమిత్తికమహాయజ్ఞాదివర్ణాశ్రమవిహితం కర్మ మదారాధనరూపతయా కార్యం-స్వయంప్రయోజనమితి మత్వా సఙ్గం-కర్మణి మమతాం, ఫలం చ త్యక్త్వా యత్క్రియతే స త్యాగస్సాత్త్వికో మతః-స సత్త్వమూలః, యథావస్థితశాస్త్రార్థజ్ఞానమూల ఇత్యర్థః. సత్త్వం హి యథావస్థితవస్తుజ్ఞానముత్పాదయతీత్యుక్తం * సత్త్వాత్సంజాయతే జ్ఞానమితి; వక్ష్యతే చ * ప్రవృత్తిం చ నివృత్తిం చ కార్యాకార్యే భయాభయే। బన్ధం మోక్షం చ యా వేత్తి బుద్ధిస్సా పార్థ సాత్త్వికీతి. ౯

న ద్వేష్ట్యకుశలం కర్మ కుశలే నానుషజ్జ(జ్య)తే ।
త్యాగీ సత్త్వసమావిష్టో మేధావీ ఛిన్నసంశయః ॥ ౧౦ ॥

ఏవం సత్త్వసమావిష్టో మేధావీ-యథావస్థితతత్త్వజ్ఞానః, తత ఏవ ఛిన్నసంశయః కర్మణి సఙ్గఫలకర్తృత్వత్యాగీ న ద్వేష్ట్యకుశలం కర్మ, కుశలే చ కర్మణి నానుషజ్జ (జ్య)తే, అకుశలం కర్మానిష్టఫలం, కుశలం చ కర్మేష్టరూపస్వర్గపుత్రపశ్వన్నాద్యాదిఫలమ్; సర్వస్మిన్ కర్మణి మమతారహితత్వాత్, త్యక్తబ్రహ్మవ్యతిరిక్తసర్వఫలత్వాత్, త్యక్తకర్తృత్వాచ్చ, తయోః క్రియమాణయోః ప్రీతిద్వేషౌ న కరోతి. అనిష్టఫలం పాపం కర్మాత్ర ప్రామాదికమభిప్రేతం, * నావిరతో దుశ్చరితాన్నాశాన్తో నాసమాహితః। నాశాన్తమానసో వాపి ప్రజ్ఞానేనైనమాప్నుయాదితి దుశ్చరితావిరతేర్జ్ఞానోత్పత్తివిరోధిత్వశ్రవణాత్. అతః కర్మణి కర్తృత్వసఙ్గఫలానాం త్యాగశ్శాస్త్రీయత్యాగః, న కర్మస్వరూపత్యాగః. ౧౦

తదాహ—

న హి దేహభృతా శక్యం త్యక్తుం కర్మాణ్యశేషతః ।
యస్తు కర్మఫలత్యాగీ స త్యాగీత్యభిధీయతే ॥ ౧౧ ॥

న హి దేహభృతా-ధ్రియమాణశరీరేణ కర్మాణ్యశేషతస్త్యక్తుం శక్యం, దేహధారణార్థానామశనపానాదీనాం తదనుబన్ధినాం చ కర్మణామవర్జనీయత్వాత్; తదర్థం చ మహాయజ్ఞాద్యనుష్ఠానమవర్జనీయమ్. యస్తు తేషు మహాయజ్ఞాదికర్మసు ఫలత్యాగీ, స ఏవ * త్యాగేనైకే అమృతత్వమానశురిత్యాదిశాస్త్రేషు త్యాగీత్యభిధీయతే; ఫలత్యాగీతి ప్రదర్శనార్థః, ఫలకర్తృత్వకర్మసఙ్గానాం త్యాగీతి, * త్రివిధస్సంప్రకీర్తిత ఇతి ప్రక్రమాత్. ౧౧

నను కర్మాణ్యగ్నిహోత్రదర్శపూర్ణమాసజ్యోతిష్టోమాదీని మహాయజ్ఞాదీని చ స్వర్గాదిఫలసంబన్ధితయా శాస్త్రైర్విధీయన్తే, నిత్యనైమిత్తికానామపి *ప్రాజాపత్యం గృహస్థానామిత్యాదిఫలసంబన్ధితయైవ హి చోదనా; అతస్త(త్త)త్ఫలసాధనస్వభావతయాఽవగతానాం కర్మణామనుష్ఠానే బీజావాపాదీనామివానభిసంహితఫలస్యాపీష్టానిష్టరూపఫలసంబన్ధోఽవర్జనీయః, అతో మోక్షవిరోధిఫలత్వేన ముముక్షుణా న కర్మానుష్ఠేయమిత్యత ఉత్తరమాహ—

అనిష్టమిష్టం మిశ్రం చ త్రివిధం కర్మణః ఫలమ్ ।
భవత్యత్యాగినాం ప్రేత్య న తు సంన్యాసినాం క్వచిత్ ॥ ౧౨ ॥

అనిష్టం-నరకాదిఫలమ్, ఇష్టం-స్వర్గాది, మిశ్రమ్ - అనిష్టసంభిన్నం పుత్రపశ్వన్నాద్యాది, ఏతత్త్రివిధం కర్మణః ఫలమ్, అత్యాగినాం-కర్తృత్వమమతాఫలత్యాగరహితానాం ప్రేత్య భవతి. ప్రేత్య-కర్మానుష్ఠానోత్తరకాలమిత్యర్థః. న తు సంన్యాసినాం క్వచిత్ - న తు కర్తృత్వాదిపరిత్యాగినాం క్వచిదపి మోక్షవిరోధిఫలం భవతి. ఏతదుక్తం భవతి-యద్యప్యగ్నిహోత్రమహాయజ్ఞాదీని నిత్యాన్యేవ; తథాపి జీవనాధికారకామాధికారయోరివ మోక్షాధికారే చ వినియోగపృథక్త్వేన పరిహ్రియతే. మోక్షవినియోగశ్చ - * తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకేనేత్యాదిభిరితి. తదేవం క్రియమాణేష్వేవ కర్మసు కర్తృత్వాదిపరిత్యాగశ్శాస్త్రసిద్ధస్సంన్యాసః, స ఏవ చ త్యాగ ఇత్యుక్తః. ౧౨

ఇదానీం భగవతి పురుషోత్తమే అన్తర్యామిణి కర్తృత్వానుసంధానేన ఆత్మన్యకర్తృత్వానుసంధానప్రకారమాహ, తత ఏవ ఫలకర్మణోరపి మమతాపరిత్యాగో భవతీతి; పరమపురుషో హి స్వకీయేన జీవాత్మనా స్వకీయైశ్చ కరణకలేబరప్రాణైః స్వలీలాప్రయోజనాయ కర్మాణ్యారభతే, అతో జీవాత్మగతం క్షున్నివృత్త్యాదికమపి ఫలం తత్సాధనభూతం చ కర్మ పరమపురుషస్యైవ—

పఞ్చైతాని మహాబాహో కారణాని నిబోధ మే ।
సాఙ్ఖ్యే కృతాన్తే ప్రోక్తాని సిద్ధయే సర్వకర్మణామ్ ॥ ౧౩ ॥

సఙ్ఖ్యా - బుద్ధిః, సాఙ్ఖ్యే కృతాన్తే - యథావస్థితతత్త్వవిషయయా వైదిక్యా బుద్ధ్యా అనుసంహితే నిర్ణయే సర్వకర్మణాం సిద్ధయే-ఉత్పత్తయే ప్రోక్తాని పఞ్చైతాని కారణాని నిబోధ మే-మమ సకాశాదనుసంధత్స్వ. వైదికీ హి బుద్ధిః శరీరేన్ద్రియప్రాణజీవాత్మోపకరణం పరమాత్మానమేవ కర్తారమవధారయతి - * య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తరో యమాత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమన్తరో యమయతి స త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృతః * అన్తఃప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానాం సర్వాత్మేత్యాదిషు. ౧౩

తదిదమాహ—

అధిష్ఠానం తథా కర్తా కరణం చ పృథగ్విధమ్ ।
వివిధా చ పృథక్చేష్టా దైవం చైవాత్ర పఞ్చమమ్ ॥ ౧౪ ॥

శరీరవాఙ్మనోభిర్యత్కర్మ ప్రారభతే నరః ।
న్యాయ్యం వా విపరీతం వా పఞ్చైతే తస్య హేతవః ॥ ౧౫ ॥

న్యాయ్యే-శాస్త్రసిద్ధే, విపరీతే - ప్రతిషిద్ధే వా సర్వస్మిన్ కర్మణి శారీరే వాచికే మానసే చ పఞ్చైతే హేతవః; అధిష్ఠానం-శరీరమ్, అధిష్ఠీయతే జీవాత్మనేతి మహాభూతసఙ్ఘాతరూపం శరీరమధిష్ఠానమ్; తథా కర్తా-జీవాత్మా; అస్య జీవాత్మనో జ్ఞాతృత్వం కర్తృత్వం చ *జ్ఞోఽత ఏవ *కర్తా శాస్త్రార్థవత్త్వాదితి చ సూత్రోపపాదితమ్. కరణం చ పృథగ్విధం-వాక్పాణిపాదాదిపఞ్చకం సమనస్కం కర్మేన్ద్రియం పృథగ్విధం-కర్మనిష్పత్తౌ పృథగ్వ్యాపారమ్; వివిధా చ పృథక్చేష్టా - చేష్టాశబ్దేన పఞ్చాత్మా వాయురభిధీయతే తద్వృత్తివాచినా. శరీరేన్ద్రియధార

ణస్య ప్రాణాపానాదిభేదభిన్నస్య వాయోః పఞ్చాత్మనో వివిధా చ చేష్టా-వివిధా వృత్తిః; దైవఞ్చైవాత్ర పఞ్చమమ్-అత్ర - కర్మహేతుకలాపే దైవం పఞ్చమం - పరమాత్మాన్తర్యామీ- కర్మనిష్పత్తౌ ప్రధానహేతురిత్యర్థః. ఉక్తం హి * సర్వస్య చాహం హృది సన్నివిష్టో మత్తః స్మృతిర్జ్ఞానమపోహనం చేతి; వక్ష్యతి చ * ఈశ్వరస్సర్వభూతానాం హృద్దేశేఽర్జున తిష్ఠతి। భ్రామయన్ సర్వభూతాని యన్త్రారూఢాని మాయయేతి; పరమాత్మాయత్తం చ జీవాత్మనః కర్తృత్వం *పరాత్తు తచ్ఛ్రుతేరిత్యుపపాదితమ్. నన్వేవం పరమాత్మాయత్తే జీవాత్మనః కర్తృత్వే జీవాత్మా కర్మణ్యనియోజ్యో భవతీతి విధినిషేధశాస్త్రాణ్యనర్థకాని స్యుః. ఇదమపి చోద్యం సూత్రకారేణైవ పరిహృతం * కృతప్రయత్నాపేక్షస్తు విహితప్రతిషిద్ధావైయర్థ్యాదిభ్య ఇతి. ఏతదుక్తం భవతి - పరమాత్మనా దత్తైస్తదాధారైశ్చ కరణకలేబరాదిభిస్తదాహితశక్తిభిః స్వయం చ జీవాత్మా తదాధారస్తదాహితశక్తిస్సన్ కర్మనిష్పత్తయే స్వేచ్ఛయా కరణాద్యధిష్ఠానాకారం ప్రయత్నం చారభతే; తదన్తరవస్థితః పరమాత్మా స్వానుమతిదానేన తం ప్రవర్తయతీతి జీవస్యాపి స్వబుద్ధ్యైవ ప్రవృత్తిహేతుత్వమస్తి; యథా గురుతరశిలామహీరుహాదిచలనాదిఫలవృత్తిషు బహుపురుషసాధ్యాసు బహూనాం హేతుత్వం విధినిషేధభాక్త్వం చేతి. ౧౪, ౧౫

తత్రైవం సతి కర్తారమాత్మానం కేవలం తు యః।
పశ్యత్యకృతబుద్ధిత్వాన్న స పశ్యతి దుర్మతిః ॥ ౧౬ ॥

ఏవం వస్తుతః పరమాత్మానుమతిపూర్వకే జీవాత్మనః కర్తృత్వే సతి తత్ర - కర్మణి కేవలమాత్మానమేవ కర్తారం యః పశ్యతి స దుర్మతిః-విపరీతమతిః, అకృతబుద్ధిత్వాత్ - అనిష్పన్నయథావస్థితవస్తుబుద్ధిత్వాత్, న పశ్యతి - న యథావస్థితం కర్తారం పశ్యతి. ౧౬

యస్య నాహంకృతో భావో బుద్ధిర్యస్య న లిప్యతే।
హత్వాఽపి స ఇమాఀ లోకాన్న హన్తి న నిబధ్యతే ॥ ౧౭ ॥

పరమపురుషకర్తృత్వానుసన్ధానేన యస్య భావః-కర్తృత్వవిషయో మనోవృత్తివిశేషో నాహంకృతో-నాహమభిమానకృతః, అహం కరోమీతి జ్ఞానం యస్య న విద్యత ఇత్యర్థః; బుద్ధిర్యస్య న లిప్యతే-అస్మిన్కర్మణి మమ కర్తృత్వాభావాదేతత్ఫలం న మయా సంబధ్యతే, న చ మదీయం కర్మేతి యస్య బుద్ధిర్జాయత ఇత్యర్థః; స ఇమాఀల్లోకాన్ యుద్ధే హత్వాఽపి తాన్న నిహన్తి, న కేవలం భీష్మాదీనిత్యర్థః; తతస్తేన యుద్ధాఖ్యేన కర్మణా న నిబధ్యతే - తత్ఫలం నానుభవతీత్యర్థః. ౧౭

సర్వమిదమకర్తృత్వాద్యనుసన్ధానం సత్త్వగుణవృద్ధ్యైవ భవతీతి సత్త్వస్యోపాదేయతాజ్ఞాపనాయ కర్మణి సత్త్వాదిగుణకృతం వైషమ్యం ప్రపఞ్చయిష్యన్ కర్మచోదనాప్రకారం తావదాహ—

జ్ఞానం జ్ఞేయం పరిజ్ఞాతా త్రివిధా కర్మచోదనా।
కరణం కర్మ కర్తేతి త్రివిధః కర్మసంగ్రహః ॥ ౧౮ ॥

జ్ఞానం-కర్తవ్యకర్మవిషయం జ్ఞానం, జ్ఞేయం చ కర్తవ్యం కర్మ, పరిజ్ఞాతా తస్య బోద్ధేతి త్రివిధా కర్మచోదనా-బోధబోద్ధవ్యబోద్ధృయుక్తో జ్యోతిష్టోమాదికర్మవిధిరిత్యర్థః. తత్ర బోద్ధవ్యరూపం కర్మ త్రివిధం సంగృహ్యతే, కరణం కర్మ కర్తేతి; కరణం-సాధనభూతం ద్రవ్యాదికమ్, కర్మ-యాగాదికం, కర్తా-అనుష్ఠాతేతి. ౧౮

జ్ఞానం కర్మ చ కర్తా చ త్రిధైవ గుణభేదతః ।
ప్రోచ్యతే గుణసంఖ్యానే యథావచ్ఛృణు తాన్యపి ॥ ౧౯ ॥

కర్తవ్యకర్మవిషయం జ్ఞానమనుష్ఠీయమానం చ కర్మ తస్యానుష్ఠాతా చ సత్త్వాది గుణభేదతస్త్రిధైవ ప్రోచ్యతే. గుణసంఖ్యానే-గుణకార్యగణనే యథావచ్ఛృణు తాన్యపి-తాని గుణతో భిన్నాని జ్ఞానాదీని యథావచ్ఛృణు. ౧౯

సర్వభూతేషు యేనైకం భావమవ్యయమీక్షతే ।
అవిభక్తం విభక్తేషు తజ్జ్ఞానం విద్ధి సాత్త్వికమ్ ॥ ౨౦ ॥

బ్రాహ్మణక్షత్రియబ్రహ్మచారిగృహస్థాదిరూపేణ విభక్తేషు సర్వేషు భూతేషు కర్మాధికారిషు యేన జ్ఞానేనైకమాత్మాఖ్యం భావం తత్రాప్యవిభక్తం-బ్రాహ్మణత్వాద్యనేకాకారేష్వపి భూతేషు సితదీర్ఘాదివిభాగవత్సు జ్ఞానాకార ఆత్మని విభాగరహితమ్, అవ్యయం-వ్యయస్వభావేష్వపి బ్రాహ్మణాదిశరీరేష్వవ్యయమ్-అవికృతం ఫలాదిసఙ్గానర్హం చ కర్మాధికారవేలాయామీక్షతే, తజ్జ్ఞానం సాత్త్వికం విద్ధి. ౨౦

పృథక్త్వేన తు యజ్జ్ఞానం నానాభావాన్ పృథగ్విధాన్ ।
వేత్తి సర్వేషు భూతేషు తజ్జ్ఞానం విద్ధిరాజసమ్ ॥ ౨౧ ॥

సర్వేషు భూతేషు బ్రాహ్మణాదిషు బ్రాహ్మణాద్యాకారపృథక్త్వేనాత్మాఖ్యానపి భావాన్నానాభూతాన్ సితదీర్ఘాదిపృథక్త్వేన చ పృథగ్విధాన్ ఫలాదిసంయోగయోగ్యాన్ కర్మాధికారవేలాయాం యత్ జ్ఞానం వేత్తి, తత్ జ్ఞానం రాజసం విద్ధి. ౨౧

యత్తు కృత్స్నవదేకస్మిన్ కార్యే సక్తమహేతుకమ్ ।
అతత్త్వార్థవదల్పం చ తత్తామసముదాహృతమ్ ॥ ౨౨ ॥

యత్తు-జ్ఞానమేకస్మిన్ కార్యే-ఏకస్మిన్ కర్తవ్యే కర్మణి ప్రేతభూతగణాద్యారాధనరూపే అత్యల్పఫలే కృత్స్నఫలవత్ సక్తమ్, అహేతుకం-వస్తుతస్త్వకృత్స్నఫలవత్తయా తథావిధసఙ్గహేతురహితమ్, అతత్త్వార్థవత్-పూర్వవదేవాత్మని పృథక్త్వాదియుక్తతయా మిథ్యాభూతార్థవిషయమత్యల్పఫలం చ ప్రేతభూతాద్యారాధనవిషయత్వాదల్పం చ, తత్ జ్ఞానం తామసముదాహృతమ్. ౨౨

ఏవం కర్తవ్యకర్మవిషయజ్ఞానస్యాధికారవేలాయామధికార్యంశేన గుణతస్త్రైవిధ్యముక్త్వా అనుష్ఠేయస్య కర్మణో గుణతస్త్రైవిధ్యమాహ—

నియతం సఙ్గరహితమరాగద్వేషతః కృతమ్ ।
అఫలప్రేప్సునా కర్మ యత్తత్సాత్త్వికముచ్యతే ॥ ౨౩ ॥

నియతం - స్వవర్ణాశ్రమోచితం, సఙ్గరహితం - కర్తృత్వాదిసఙ్గరహితమ్, అరాగద్వేషతః కృతం-కీర్తిరాగాదకీర్తిద్వేషాచ్చ న కృతమ్, అదమ్భేన కృతమిత్యర్థః; అఫలప్రేప్సునా-అఫలాభిసన్ధినా, కార్యమిత్యేవ కృతం యత్కర్మ తత్సాత్త్వికముచ్యతే. ౨౩

యత్తు కామేప్సునా కర్మ సాహంకారేణ వా పునః ।
క్రియతే బహులాయాసం తద్రాజసముదాహృతమ్ ॥ ౨౪ ॥

యత్తు పునః కామేప్సునా-ఫలప్రేప్సునా సాహంకారేణ వా-వాశబ్దశ్చార్థే, కర్తృత్వాభిమానయుక్తేన చ; బహులాయాసం యత్కర్మ క్రియతే తద్రాజసం - బహులాయాసమిదం కర్మ మయైవ క్రియత ఇత్యేవంరూపాభిమానయుక్తేన యత్కర్మ క్రియతే తద్రాజసమిత్యర్థః, ౨౪

అనుబన్ధం క్షయం హింసామనవేక్ష్య చ పౌరుషమ్ ।
మోహాదారభ్యతే కర్మ యత్తత్తామసముచ్యతే ॥ ౨౫ ॥

కృతే కర్మణ్యనుబధ్యమానం దుఃఖమనుబన్ధః. క్షయః-కర్మణి క్రియమాణే అర్థవినాశః, హింసా-తత్ర ప్రాణిపీడా, పౌరుషమ్ - ఆత్మనః కర్మసమాపనసామర్థ్యమ్; ఏతాన్యనవేక్ష్య-అవిమృశ్య, మోహాత్ - పరమపురుషకర్తృత్వాజ్ఞానాద్యత్కర్మారభ్యతే తత్తామసముచ్యతే. ౨౫

ముక్తసఙ్గోఽనహంవాదీ ధృత్యుత్సాహసమన్వితః ।
సిద్ధ్యసిద్ధ్యోర్నిర్వికారః కర్తా సాత్త్విక ఉచ్యతే ॥ ౨౬ ॥

ముక్తసఙ్గః - ఫలసఙ్గరహితః; అనహంవాదీ-కర్తృత్వాభిమానరహితః; ధృత్యుత్సాహసమన్వితః - ఆరబ్ధే కర్మణి యావత్కర్మసమాప్త్యవర్జనీయదుఃఖధారణం ధృతిః, ఉత్సాహః - ఉద్యుక్తచేతస్త్వం, తాభ్యాం సమన్వితః; సిద్ధ్యసిద్ధ్యోర్నిర్వికారః - యుద్ధాదౌ కర్మణి తదుకపరణభూతద్రవ్యార్జనాదిషు చ సిద్ధ్యసిద్ధ్యోరవికృతచిత్తః కర్తా సాత్త్విక ఉచ్యతే. ౨౬

రాగీ కర్మఫలప్రేప్సుర్లుబ్ధో హింసాత్మకోఽశుచిః ।
హర్షశోకాన్వితః కర్తా రాజసః పరికీర్తితః ॥ ౨౭ ॥

రాగీ-యశోర్థీ, కర్మఫలప్రేప్సుః-కర్మఫలార్థీ, లుబ్ధః-కర్మాపేక్షితద్రవ్యవ్యయస్వభావరహితః, హింసాత్మకః-పరాన్ పీడయిత్వా తైః కర్మ కుర్వాణః, అశుచిః - కర్మాపేక్షితశుద్ధిరహితః. హర్షశోకాన్వితః-యుద్ధాదౌ కర్మణి జయాదిసిద్ధ్యసిద్ధ్యోర్హర్షశోకాన్వితః కర్తా రాజసః పరికీర్తితః. ౨౭

అయుక్తః ప్రాకృతస్స్తబ్ధశ్శఠో నైకృతికోఽలసః ।
విషాదీ దీర్ఘసూత్రీ చ కర్తా తామస ఉచ్యతే ॥ ౨౮ ॥

అయుక్తః-శాస్త్రీయకర్మాయోగ్యః, వికర్మస్థః, ప్రాకృతః-అనధిగతవిద్యః, స్తబ్ధః - అనారమ్భశీలః, శఠః-అభిచారాదికర్మరుచిః, నైకృతికః-వఞ్చనపరః, అలసః-ఆరబ్ధేష్వపి కర్మసు మన్దప్రవృత్తిః, విషాదీ-అతిమాత్రావసాదశీలః, దీర్ఘసూత్రీ-అభిచారాదికర్మ కుర్వన్ పరేషు దీర్ఘకాలవర్త్యనర్థపర్యాలోచనశీలః, ఏవంభూతో యః కర్తా స తామసః. ౨౮

ఏవం కర్తవ్యకర్మవిషయజ్ఞానే కర్తవ్యే చ కర్మణి అనుష్ఠాతరి చ గుణతస్త్రైవిధ్య ముక్తమ్; ఇదానీం సర్వతత్త్వసర్వపురుషార్థనిశ్చయరూపాయా బుద్ధేర్ధృతేశ్చ గుణతస్త్రై విధ్యమాహ—

బుద్ధేర్భేదం ధృతేశ్చైవ గుణతస్త్రివిధం శృణు ।
ప్రోచ్యమానమశేషేణ పృథక్త్వేన ధనఞ్జయ ॥ ౨౯ ॥

బుద్ధిః - వివేకపూర్వకం నిశ్చయరూపం జ్ఞానం, ధృతిః - ఆరబ్ధాయాః క్రియాయా విఘ్నోపనిపాతేఽపి ధారణమ్, తయోస్సత్త్వాదిగుణతస్త్రివిధం భేదం పృథక్త్వేన ప్రోచ్య మానం యథావచ్ఛృణు. ౨౯

ప్రవృత్తిం చ నివృత్తిం చ కార్యాకార్యే భయాభయే ।
బన్ధం మోక్షం చ యా వేత్తి బుద్ధిస్సా పార్థ సాత్త్వికీ ॥ ౩౦ ॥

ప్రవృత్తిః-అభ్యుదయసాధనభూతో ధర్మః, నివృత్తిః-మోక్షసాధనభూతః, తావుభౌ యథావస్థితౌ యా బుద్ధిర్వేత్తి; కార్యాకార్యే-సర్వవర్ణానాం ప్రవృత్తినివృత్తిధర్మయో రన్యతర నిష్ఠానాం దేశకాలావస్థావిశేషేష్విదం కార్యమిదమకార్యమితి యా వేత్తి; భయాభయే - శాస్త్రాతివృత్తిర్భయస్థానం, తదనువృత్తిరభయస్థానమ్; బన్ధం మోక్షం చ - సంసార యాథాత్మ్యం తద్విగమయాథాత్మ్యం చ, యా వేత్తి సా సాత్త్వికీ బుద్ధిః. ౩౦

యయా ధర్మమధర్మం చ కార్యం చాకార్యమేవ చ ।
అయథావత్ప్రజానాతి బుద్ధిస్సా పార్థ రాజసీ ॥ ౩౧ ॥

యయా పూర్వోక్తం ద్వివిధం ధర్మం తద్విపరీతం చ తన్నిష్ఠానాం దేశకాలావస్థా దిషు కార్యం చాకార్యం చ యథావన్న జానాతి సా రాజసీ బుద్ధిః. ౩౧

అధర్మం ధర్మమితి యా మన్యతే తమసాఽఽవృతా ।
సర్వార్థాన్విపరీతాంశ్చ బుద్ధిస్సా పార్థ తామసీ ॥ ౩౨ ॥

తామసీ తు బుద్ధిస్తమసాఽఽవృతా సతీ సర్వార్థాన్విపరీతాన్మన్యతే; అధర్మం ధర్మం, ధర్మం చాధర్మం, సన్తం చార్థమసన్తమసన్తంచార్థం సన్తం, పరం చ తత్త్వమపరమపరం చ తత్త్వం పరమ్, ఏవం సర్వం విపరీతం మన్యత ఇత్యర్థః. ౩౨

ధృత్యా యయా ధారయతే మనఃప్రాణేన్ద్రియక్రియాః ।
యోగేనావ్యభిచారిణ్యా ధృతిస్సా పార్థ సాత్త్వికీ ॥ ౩౩ ॥

యయా ధృత్యా యోగేనావ్యభిచారిణ్యా మనఃప్రాణేన్ద్రియాణాం క్రియాః పురుషో ధారయతే; యోగో మోక్షసాధనభూతం భగవదుపాసనం, యోగేన ప్రయోజనభూతేనావ్యభిచారిణ్యా యోగోద్దేశేన ప్రవృత్తాస్తత్సాధనభూతా మనఃప్రభృతీనాం క్రియాః యయా ధృత్యా ధారయతే సా సాత్త్వికీత్యర్థః. ౩౩

యయా తు ధర్మకామార్థాన్ ధృత్యా ధారయతేఽర్జున ।
ప్రసఙ్గేన ఫలాకాఙ్క్షీ ధృతిస్సా పార్థ రాజసీ ॥ ౩౪ ॥

ఫలాకాఙ్క్షీ పురుషః ప్రకృష్టసఙ్గేన ధర్మకామార్థాన్ యయా ధృత్యా ధారయతే సా రాజసీ; ధర్మకామార్థశబ్దేన తత్సాధనభూతా మనఃప్రాణేన్ద్రియక్రియా లక్ష్యన్తే; ఫలాకాఙ్క్షీత్యత్రాపి ఫలశబ్దేన రాజసత్వాద్ధర్మకామార్థా ఏవ వివక్షితాః. అతో ధర్మకామార్థాపేక్షయా మనఃప్రభృతీనాం క్రియా యయా ధృత్యా ధారయతే సా రాజసీత్యుక్తం భవతి. ౩౪

యయా స్వప్నం భయం శోకం విషాదం మదమేవ చ ।
న విముఞ్చతి దుర్మేధా ధృతిస్సా పార్థ తామసీ ॥ ౩౫ ॥

యయా ధృత్యా స్వప్నం – నిద్రాం, మదం – విషయానుభవజనితం మదం, స్వప్నమదావుద్దిశ్య ప్రవృత్తా మనఃప్రాణాదీనాం క్రియాః దుర్మేధా న విముఞ్చతి – ధారయతి; భయశోకవిషాదశబ్దాశ్చ భయశోకాదిదాయివిషయపరాః; తత్సాధనభూతాశ్చ మనఃప్రాణాదిక్రియా యయా ధారయతే సా ధృతిస్తామసీ. ౩౫

సుఖం త్విదానీం త్రివిధం శృణు మే భరతర్షభ ।

పూర్వోక్తాస్సర్వే జ్ఞానకర్మకర్త్రాదయో యచ్ఛేషభూతాస్తచ్చ సుఖం గుణతస్త్రివిధమిదానీం శృణు.

అభ్యాసాద్రమతే యత్ర దుఃఖాన్తం చ నిగచ్ఛతి ॥ ౩౬ ॥

యస్మిన్ సుఖే చిరకాలాభ్యాసాత్ క్రమేణ నిరతిశయాం రతిం ప్రాప్నోతి, దుఃఖాన్తం చ నిగచ్ఛతి – నిఖిలస్య సాంసారికస్య దుఃఖస్యాన్తం నిగచ్ఛతి. ౩౬

తదేవ విశినష్టి—

యత్తదగ్రే విషమివ పరిణామేఽమృతోపమమ్ ।
తత్సుఖం సాత్త్వికం ప్రోక్తమాత్మబుద్ధిప్రసాదజమ్ ॥ ౩౭ ॥

యత్తత్సుఖమగ్రే – యోగోపక్రమవేలాయాం బహ్వాయాససాధ్యత్వాద్వివిక్తస్వరూపస్యాననుభూతత్వాచ్చ విషమివ – దుఃఖమివ భవతి, పరిణామేఽమృతోపమం – పరిణామే – విపాకే అభ్యాసబలేన వివిక్తాత్మస్వరూపావిర్భావే అమృతోపమం భవతి, తచ్చాత్మబుద్ధిప్రసాదజమ్ – ఆత్మవిషయా బుద్ధిరాత్మబుద్ధిస్తస్యాః నివృత్తసకలేతరవిషయత్వం ప్రసాదః. నివృత్తసకలేతరవిషయబుద్ధ్యా వివిక్తస్వభావాత్మానుభవజనితం సుఖమమృతోపమం భవతి, తత్సుఖం సాత్త్వికం ప్రోక్తమ్. ౩౭

విషయేన్ద్రియసంయోగాద్యత్తదగ్రేఽమృతోపమమ్ ।
పరిణామే విషమివ తత్సుఖం రాజసం స్మృతమ్ ॥ ౩౮ ॥

అగ్రే - అనుభవవేలాయాం విషయేన్ద్రియసంయోగాద్యత్తదమృతమివ భవతి, పరిణామే - విపాకే విషయాణాం సుఖతానిమిత్తక్షుధాదా నివృత్తే తస్య చ సుఖస్య నిరయాది నిమిత్తత్వాద్విషమివ పీతం భవతి; తత్సుఖం రాజసం స్మృతమ్. ౩౮

యదగ్రే చానుబన్ధే చ సుఖం మోహనమాత్మనః ।
నిద్రాలస్యప్రమాదోత్థం తత్తామసముదాహృతమ్ ॥ ౩౯ ॥

యత్సుఖమగ్రే చానుబన్ధే చ - అనుభవవేలాయాం విపాకే చాత్మనో మోహనం- మోహహేతుర్భవతి, మోహోఽత్ర యథావస్థితవస్త్వప్రకాశోఽభిప్రేతః; నిద్రాలస్యప్రమాదోత్థం - నిద్రాలస్యప్రమాదజనితం, నిద్రాదయో హ్యనుభవవేలాయామపి మోహహేతవః; నిద్రాయా మోహహేతుత్వం స్పష్టమ్, ఆలస్యమ్-ఇన్ద్రియవ్యాపారమాన్ద్యమ్, ఇన్ద్రియవ్యాపారమాన్ద్యే చ జ్ఞానమాన్ద్యం భవత్యేవ; ప్రమాదః-కృత్యానవధానరూప ఇతి తత్రాపి జ్ఞానమాన్ద్యం భవతి; తతశ్చ తయోరపి మోహహేతుత్వమ్; తత్సుఖం తామసముదాహృతమ్; అతో ముముక్షుణా రజస్తమసీ అభిభూయ సత్త్వమేవోపాదేయమిత్యుక్తం భవతి. ౩౯

న తదస్తి పృథివ్యాం వా దివి దేవేషు వా పునః ।
సత్త్వం ప్రకృతిజైర్ముక్తం యదేభిస్స్యాత్త్రిభిర్గుణైః ॥ ౪౦ ॥

పృథివ్యాం మనుష్యాదిషు దివి దేవేషు వా ప్రకృతిసంసృష్టేషు బ్రహ్మాదిస్థావరాన్తేషు ప్రకృతిజైరేభిస్త్రిభిర్గుణైర్ముక్తం యత్సత్త్వం - ప్రాణిజాతం, న తదస్తి. ౪౦

*త్యాగేనైకే అమృతత్వమానశురిత్యాదిషు మోక్షసాధనతయా నిర్దిష్టస్త్యాగః సంన్యాసశబ్దార్థాదనన్యః; స చ క్రియమాణేష్వేవ కర్మసు కర్తృత్వత్యాగమూలః, ఫలకర్మణోస్త్యాగః కర్తృత్వత్యాగశ్చ పరమపురుషే కర్తృత్వానుసన్ధానేనేత్యుక్తమ్. ఏతత్సర్వం సత్త్వగుణవృద్ధికార్యమితి సత్త్వోపాదేయతాజ్ఞాపనాయ సత్త్వరజస్తమసాం కార్యభేదాః ప్రపఞ్చితాః. ఇదానీమేవంభూతస్య మోక్షసాధనతయా క్రియమాణస్య కర్మణః పరమపురుషారాధనవేషతాం తథాఽనుష్ఠితస్య చ కర్మణస్తత్ప్రాప్తిలక్షణం ఫలం ప్రతిపాదయితుం బ్రాహ్మణాద్యధికారిణాం స్వభావానుబన్ధిసత్త్వాదిగుణభేదభిన్నం వృత్త్యా సహ కర్తవ్యకర్మస్వరూపమాహ-

బ్రాహ్మణక్షత్రియవిశాం శూద్రాణాం చ పరన్తప ।
కర్మాణి ప్రవిభక్తాని స్వభావప్రభవైర్గుణైః ॥ ౪౧ ॥

బ్రాహ్మణక్షత్రియవిశాం స్వకీయో భావః స్వభావః, బ్రాహ్మణాదిజన్మహేతుభూతం ప్రాచీనకర్మేత్యర్థః, తత్ప్రభవాస్సత్త్వాదయో గుణాః; బ్రాహ్మణస్య స్వభావప్రభవో రజస్తమోభిభవేనోద్భూతస్సత్త్వగుణః; క్షత్రియస్య స్వభావప్రభవస్తమస్సత్త్వాభిభవేనోద్భూతో రజోగుణః; వైశ్యస్య స్వభావప్రభవః సత్త్వరజోభిభవేనాల్పోద్రిక్తస్తమోగుణః; శూద్రస్య స్వభావ

ప్రభవస్తు రజస్సత్త్వాభిభవేనాత్యుద్రిక్తస్తమోగుణః. ఏభిః స్వభావప్రభవైర్గుణైస్సహ ప్రవిభక్తాని కర్మాణి శాస్త్రైః ప్రతిపాదితాని; బ్రాహ్మణాదయ ఏవంగుణకాస్తేషాం చైతాని కర్మాణి వృత్తయశ్చైతా ఇతి హి విభజ్య ప్రతిపాదయన్తి శాస్త్రాణి. ౪౧

శమో దమస్తపశ్శౌచం క్షాన్తిరార్జవమేవ చ ।
జ్ఞానం విజ్ఞానమాస్తిక్యం బ్రాహ్మం కర్మ స్వభావజమ్ ॥ ౪౨ ॥

శమః-బాహ్యేన్ద్రియనియమనం, దమః-అన్తఃకరణనియమనం, తపః-భోగనియమనరూపశ్శాస్త్రసిద్ధః కాయక్లేశః, శౌచం - శాస్త్రీయకర్మయోగ్యతా, క్షాన్తిః-పరైః పీడ్యమానస్యాప్యవికృతచిత్తతా, ఆర్జవం-పరేషు మనోనురూపం బాహ్యచేష్టాప్రకాశనం, జ్ఞానం-పరావరతత్త్వయాథాత్మ్యజ్ఞానం, విజ్ఞానం-పరతత్త్వగతాసాధారణవిశేషవిషయం జ్ఞానమ్, ఆస్తిక్యం-వైదికార్థస్య కృత్స్నస్య సత్యతానిశ్చయః ప్రకృష్టః, కేనాపి హేతునా చాలయితుమశక్య ఇత్యర్థః, భగవాన్ పురుషోత్తమో వాసుదేవః పరబ్రహ్మశబ్దాభిధేయో నిరస్తనిఖిలదోషగన్ధః స్వాభావికానవధికాతిశయజ్ఞానశక్త్యాద్యసంఖ్యేయకల్యాణగుణగణో నిఖిలవేదవేదాన్తవేద్యస్స ఏవ నిఖిలజగదేకకారణం నిఖిలజగదాధారభూతో నిఖిలస్య స ఏవ ప్రవర్తయితా తదారాధనభూతం చ వైదికం కృత్స్నం కర్మ, తైస్తైరారాధితో ధర్మార్థకామమోక్షాఖ్యం ఫలం ప్రయచ్ఛతీత్యస్యార్థస్య సత్యతానిశ్చయ ఆస్తిక్యమ్. * వేదైశ్చ సర్వైరహమేవ వేద్యః * అహం సర్వస్య ప్రభవో మత్తస్సర్వం ప్రవర్తతే, * మయి సర్వమిదం ప్రోతం * భోక్తారం యజ్ఞతపసాం... జ్ఞాత్వా మాం శాన్తిమృచ్ఛతి * మత్తః పరతరం నాన్యత్కిఞ్చిదస్తి ధనఞ్జయ* యతః ప్రవృత్తిర్భూతానాం యేన సర్వమిదం తతమ్। స్వకర్మణా తమభ్యర్చ్య సిద్ధిం విన్దతి మానవః * యో మామజమనాదిం చ వేత్తి లోకమహేశ్వరమితి హ్యుచ్యతే. తదేతద్బ్రాహ్మణస్య స్వభావజం కర్మ.

శౌర్యం తేజో ధృతిర్దాక్ష్యం యుద్ధే చాప్యపలాయనమ్ ।
దానమీశ్వరభావశ్చ క్షాత్రం కర్మ స్వభావజమ్ ॥ ౪౩ ॥

శౌర్యం-యుద్ధే నిర్భయప్రవేశసామర్థ్యమ్; తేజః-పరైరనభిభవనీయతా, ధృతిః - ఆరబ్ధే కర్మణి విఘ్నోపనిపాతేఽపి తత్సమాపనసామర్థ్యమ్, దాక్ష్యం - సర్వక్రియానిర్వృత్తిసామర్థ్యమ్. యుద్ధే చాప్యపలాయనం-యుద్ధే చాత్మమరణనిశ్చయేఽప్యనివర్తనమ్; దానమ్ - ఆత్మీయస్య ధనస్య పరస్వత్వాపాదనపర్యన్తస్త్యాగః, ఈశ్వరభావః - స్వవ్యతిరిక్తసకలజననియమనసామర్థ్యమ్, ఏతత్ క్షత్రియస్య స్వభావజం కర్మ. ౪౩

కృషిగోరక్షవాణిజ్యం వైశ్యం కర్మ స్వభావజమ్ ।

కృషిః - సస్యోత్పాదనం కర్షణమ్, గోరక్షం - పశుపాలనమిత్యర్థః. వాణిజ్యం - ధనసంచయహేతుభూతం క్రయవిక్రయాత్మకం కర్మ, ఏతద్వైశ్యస్య స్వభావజం కర్మ.

పరిచర్యాత్మకం కర్మ శూద్రస్యాపి స్వభావజమ్ ॥ ౪౪ ॥

పూర్వవర్ణత్రయపరిచర్యారూపం శూద్రస్య స్వాభావజం కర్మ. తదేతచ్చతుర్ణాం వర్ణానాం వృత్తిభిస్సహ కర్తవ్యానాం శాస్త్రవిహితానాం యజ్ఞాదికర్మణాం ప్రదర్శనార్థముక్తమ్. యజ్ఞాదయో హి త్రయాణాం వర్ణానాం సాధారణాః; శమాదయోఽపి త్రయాణాం వర్ణానాం ముముక్షూణాం సాధారణాః. బ్రాహ్మణస్య తు సత్త్వోద్రేకస్య స్వాభావికత్వేన శమదమాదయస్సుఖోపాదానా ఇతి కృత్వా తస్య శమాదయః స్వాభావజం కర్మేత్యుక్తమ్, క్షత్రియవైశ్యయోస్తు స్వతో రజస్తమఃప్రధానత్వేన శమదమాదయో దుఃఖోపాదానా ఇతి కృత్వా న తత్కర్మేత్యుక్తమ్. బ్రాహ్మణస్య వృత్తిర్యాజనాధ్యాపనప్రతిగ్రహాః; క్షత్రియస్య జనపదపరిపాలనమ్, వైశ్యస్య చ కృష్యాదయో యథోక్తాః; శూద్రస్య తు కర్తవ్యం వృత్తిశ్చ పూర్వవర్ణత్రయపరిచర్యైవ. ౪౪

స్వే స్వే కర్మణ్యభిరతస్సంసిద్ధిం లభతే నరః ।
స్వకర్మనిరతస్సిద్ధిం యథా విన్దతి తచ్ఛృణు ॥ ౪౫ ॥

స్వే స్వే-యథోదితే కర్మణ్యభిరతో నరః సంసిద్ధిం-పరమపదప్రాప్తిం లభతే, స్వకర్మనిరతో యథా సిద్ధిం విన్దతి - పరమపదం ప్రాప్నోతి, తథా శృణు. ౪౫

యతః ప్రవృత్తిర్భూతానాం యేన సర్వమిదం తతమ్ ।
స్వకర్మణా తమభ్యర్చ్య సిద్ధిం విన్దతి మానవః ॥ ౪౬ ॥

యతో భూతానాముత్పత్త్యాదికా ప్రవృత్తిః, యేన చ సర్వమిదం తతమ్, స్వకర్మణా తం మామిన్ద్రాద్యన్తరాత్మతయాఽవస్థితమభ్యర్చ్య మత్ప్రసాదాన్మత్ప్రాప్తిరూపాం సిద్ధిం విన్దతి మానవః. మత్త ఏవ సర్వముత్పద్యతే, మయా చ సర్వమిదం తతమితి పూర్వమేవోక్తమ్ *అహం కృత్స్నస్య జగతః ప్రభవః ప్రలయస్తథా। మత్తః పరతరం నాన్యత్కిఞ్చిదస్తి ధనఞ్జయ, *మయా తతమిదం సర్వం జగదవ్యక్తమూర్తినా, * మయాఽధ్యక్షేణ ప్రకృతిస్సూయతే సచరాచరమ్, *అహం సర్వస్య ప్రభవో మత్తస్సర్వం ప్రవర్తత ఇత్యాదిషు. ౪౬

శ్రేయాన్ స్వధర్మో విగుణః పరధర్మాత్స్వనుష్ఠితాత్ ।

ఏవం త్యక్తకర్తృత్వాదికో మదారాధనరూపస్స్వధర్మః - స్వేనైవోపాదాతుం యోగ్యో ధర్మః; ప్రకృతిసంసృష్టేన హి పురుషేణేన్ద్రియవ్యాపారరూపః కర్మయోగాత్మకో ధర్మస్సుకరో భవతి, అతః కర్మయోగాఖ్యః స్వధర్మో విగుణోఽపి పరధర్మాత్ - ఇన్ద్రియజయనిపుణపురుషధర్మాత్ జ్ఞానయోగాత్ సకలేన్ద్రియనియమనరూపతయా సప్రమాదాత్ కదాచిత్స్వనుష్ఠితాత్ శ్రేయాన్.

తదేవోపపాదయతి—

స్వభావనియతం కర్మ కుర్వన్ నాప్నోతి కిల్బిషమ్ ॥ ౪౭ ॥

ప్రకృతిసంసృష్టస్య ఇన్ద్రియవ్యాపారరూపతయా స్వభావత ఏవ నియతత్వాత్కర్మణః కర్మ కుర్వన్ కిల్బిషం-సంసారం న ప్రాప్నోతి, అప్రమాదత్వాత్కర్మణః. జ్ఞానయోగస్య సకలేన్ద్రియనియమనసాధ్యతయా సప్రమాదత్వాత్తన్నిష్ఠస్తు ప్రమాదాత్కిల్బిషం ప్రతిపద్యేతాపి. ౪౭

అతః కర్మనిష్ఠైవ జ్యాయసీతి తృతీయాధ్యాయోక్తం స్మారయతి—

సహజం కర్మ కౌన్తేయ సదోషమపి న త్యజేత్ ।
సర్వారమ్భా హి దోషేణ ధూమేనాగ్నిరివావృతాః ॥ ౪౮ ॥

అతస్సహజత్వేన సుకరమప్రమాదం చ కర్మ సదోషం - సదుఃఖమపి న త్యజేత్; జ్ఞానయోగయోగ్యోఽపి కర్మయోగమేవ కుర్వీతేత్యర్థః. సర్వారమ్భాః - కర్మారమ్భాః, జ్ఞానారమ్భాశ్చ హి దోషేణ - దుఃఖేన ధూమేనాగ్నిరివావృతాః. ఇయాంస్తు విశేషః - కర్మయోగస్సుకరోఽప్రమాదశ్చ, జ్ఞానయోగస్తద్విపరీత ఇతి. ౪౮

అసక్తబుద్ధిస్సర్వత్ర జితాత్మా విగతస్పృహః ।
నైష్కర్మ్యసిద్ధిం పరమాం సంన్యాసేనాధిగచ్ఛతి ॥ ౪౯ ॥

సర్వత్ర - ఫలాదిష్వసక్తబుద్ధిః, జితాత్మా - జితమనాః, పరమపురుషకర్తృత్వానుసన్ధానేనాత్మకర్తృత్వే విగతస్పృహః, ఏవం త్యాగాదనన్యత్వేన నిర్ణీతేన సంన్యాసేన యుక్తః, కర్మ కుర్వన్ పరమాం నైష్కర్మ్యసిద్ధిమధిగచ్ఛతి - పరమాం ధ్యాననిష్ఠాం జ్ఞానయోగస్యాపి ఫలభూతామధిగచ్ఛతీత్యర్థః. వక్ష్యమాణధ్యానయోగావాప్తిం సర్వేన్ద్రియకర్మోపరతిరూపామధిగచ్ఛతి. ౪౯

సిద్ధిం ప్రాప్తో యథా బ్రహ్మ తథాఽఽప్నోతి నిబోధ మే ।
సమాసేనైవ కౌన్తేయ నిష్ఠా జ్ఞానస్య యా పరా ॥ ౫౦ ॥

సిద్ధిం ప్రాప్తః - ఆప్రయాణాదహరహరనుష్ఠీయమానకర్మయోగనిష్పాద్యధ్యానసిద్ధిం ప్రాప్తో, యథా-యేన ప్రకారేణ వర్తమానో బ్రహ్మ ప్రాప్నోతి, తథా సమాసేన మే నిబోధ. తదేవ బ్రహ్మ విశేష్యతే * నిష్ఠా జ్ఞానస్య యా పరేతి. జ్ఞానస్య ధ్యానాత్మకస్య యా పరా నిష్ఠా - పరమప్రాప్యమిత్యర్థః. ౫౦

బుద్ధ్యా విశుద్ధయా యుక్తో ధృత్యాఽఽత్మానం నియమ్య చ ।
శబ్దాదీన్ విషయాంస్త్యక్త్వా రాగద్వేషౌ వ్యుదస్య చ ॥ ౫౧ ॥
వివిక్తసేవీ లఘ్వాశీ యతవాక్కాయమానసః ।
ధ్యానయోగపరో నిత్యం వైరాగ్యం సముపాశ్రితః ॥ ౫౨ ॥
అహంకారం బలం దర్పం కామం క్రోధం పరిగ్రహమ్ ।
విముచ్య నిర్మమశ్శాన్తో బ్రహ్మభూయాయ కల్పతే ॥ ౫౩ ॥

బుద్ధ్యా విశుద్ధయా - యథావస్థితాత్మతత్త్వవిషయయా యుక్తః, ధృత్యా ఆత్మానం నియమ్య చ, విషయవిముఖీకరణేన యోగయోగ్యం మనః కృత్వా, శబ్దాదీన్ విషయాంస్త్యక్త్వా- అసన్నిహితాన్ కృత్వా, తన్నిమిత్తౌ చ రాగద్వేషౌ వ్యుదస్య, వివిక్తసేవీ-సర్వైర్ధ్యానవిరోధిభిర్వివిక్తే దేశే వర్తమానః, లఘ్వాశీ - అత్యశనానశనరహితః, యతవాక్కాయమానసః- ధ్యానాభిముఖీకృతకాయవాఙ్మనోవృత్తిః, ధ్యానయోగపరో నిత్యమ్-ఏవంభూతస్సన్ ఆప్రయాణాదహరహర్ధ్యానయోగపరః, వైరాగ్యం సముపాశ్రితః-ధ్యేయతత్త్వవ్యతిరిక్తవిషయదోషావ

మర్శేన తత్రతత్ర విరాగతాం వర్ధయన్, అహంకారమ్ - అనాత్మన్యాత్మాభిమానం, బలం - తద్వృద్ధిహేతుభూతవాసనాబలం, తన్నిమిత్తం దర్పం, కామం క్రోధం పరిగ్రహం విముచ్య, నిర్మమః-సర్వేష్వనాత్మీయేష్వాత్మీయబుద్ధిరహితః, శాన్తః-ఆత్మానుభవైకసుఖః, ఏవంభూతో ధ్యానయోగం కుర్వన్ బ్రహ్మభూయాయ కల్పతే-బ్రహ్మభావాయ కల్పతే, సర్వబన్ధవినిర్ముక్తో యథావస్థితమాత్మానమనుభవతీత్యర్థః. ౫౧,౫౨,౫౩

బ్రహ్మభూతః ప్రసన్నాత్మా న శోచతి న కాఙ్క్షతి ।
సమస్సర్వేషు భూతేషు మద్భక్తిం లభతే పరామ్ ॥ ౫౪ ॥

బ్రహ్మభూతః- ఆవిర్భూతాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానైకాకారమచ్ఛేషతైకస్వభావాత్మస్వరూపః; *ఇతస్త్వన్యాం ప్రకృతిం విద్ధి మే పరామితి హి స్వశేషతోక్తా; ప్రసన్నాత్మా-క్లేశకర్మాదిభిరక(ల్మ)లుషస్వరూపః, మద్వ్యతిరిక్తం న కంచన భూతవిశేషం ప్రతి శోచతి, న కించన కాఙ్క్షతి, అపి తు మద్వ్యతిరిక్తేషు సర్వేషు భూతేషు అనాదరణీయతాయాం సమో, నిఖిలం వస్తుజాతం తృణవన్మన్యమానో మద్భక్తిం లభతే పరాం-మయి సర్వేశ్వరే నిఖిలజగదుదయవిభవలయలీలే నిరస్తసమస్తహేయగన్ధేఽనవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణగణైకతానే లావణ్యామృతసాగరే శ్రీమతి పుణ్డరీకనయనే స్వస్వామిన్యత్యర్థప్రియానుభవరూపాం పరాం భక్తిం లభతే. ౫౪

తత్ఫలమాహ—

భక్త్యా మామభిజానాతి యావాన్యశ్చాస్మి తత్త్వతః ।
తతో మాం తత్త్వతో జ్ఞాత్వా విశతే తదనన్తరమ్ ॥ ౫౫ ॥

స్వరూపతః స్వభావతశ్చ యోఽహం, గుణతో విభూతితోఽపి యావాంశ్చాహం,తం మామేవంరూపయా భక్త్యా తత్త్వతోఽభిజానాతి; మాం తత్త్వతో జ్ఞాత్వా తదనన్తరం - తత్త్వజ్ఞానానన్తరం తతో భక్తితో మాం విశతే - ప్రవిశతి; తత్త్వతః-స్వరూపస్వభావగుణవిభూతిదర్శనోత్తరకాలభావిన్యా అనవధికాతిశయభక్త్యా మాం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. అత్ర తత ఇతి ప్రాప్తిహేతుతయా నిర్దిష్టా భక్తిరేవాభిధీయతే, * భక్త్యా త్వనన్యయా శక్య ఇతి తస్యా ఏవ తత్త్వతః ప్రవేశహేతుత్వాభిధానాత్. ౫౫

ఏవం వర్ణాశ్రమోచితనిత్యనైమిత్తికకర్మణాం పరిత్యక్తఫలాదికానాం పరమపురుషారాధనరూపాణామనుష్ఠితానాం విపాక ఉక్తః; ఇదానీం కామ్యానామపి కర్మణాముక్తేనైవ ప్రకారేణానుష్ఠితానాం స ఏవ విపాక ఇత్యాహ—

సర్వకర్మాణ్యపి సదా కుర్వాణో మద్వ్యపాశ్రయః ।
మత్ప్రసాదాదవాప్నోతి శాశ్వతం పదమవ్యయమ్ ॥ ౫౬ ॥

న కేవలం నిత్యనైమిత్తికాని కర్మాణి, అపి తు సర్వాణి కామ్యాన్యపి కర్మాణి, మద్వ్యపాశ్రయః-మయి సంన్యస్తకర్తృత్వాదికః, కుర్వాణో మత్ప్రసాదాచ్ఛాశ్వతం పదమవ్యయమ్-అవికలం ప్రాప్నోతి; పద్యత ఇతి పదం మాం ప్రాప్నోతీత్యర్థః. ౫౬

యస్మాదేవం, తస్మాత్—

చేతసా సర్వకర్మాణి మయి సంన్యస్య మత్పరః ।
బుద్ధియోగముపాశ్రిత్య మచ్చిత్తస్సతతం భవ ॥ ౫౭ ॥

చేతసా-ఆత్మనో మదీయత్వమన్నియామ్యత్వబుద్ధ్యా; ఉక్తం హి * మయి సర్వాణి కర్మాణి సంన్యస్యాధ్యాత్మచేతసేతి; సర్వకర్మాణి సకర్తృకాణి సారాధ్యాని మయి సంన్యస్య మత్పరః-అహమేవ ఫలతయా ప్రాప్య ఇత్యనుసన్దధానః కర్మాణి కుర్వన్నిమమేవ బుద్ధియోగముపాశ్రిత్య సతతం మచ్చిత్తో భవ. ౫౭

మచ్చిత్తస్సర్వదుర్గాణి మత్ప్రసాదాత్తరిష్యసి ।
అథ చేత్త్వమహంకారాన్న శ్రోష్యసి వినఙ్క్ష్యసి ॥ ౫౮ ॥

ఏవం మచ్చిత్తస్సర్వకర్మాణి కుర్వన్ సర్వాణి సాంసారికాణి దుర్గాణి మత్ప్రసాదాదేవ తరిష్యసి. అథ త్వమహంకారాత్-అహమేవ కృత్యాకృత్యవిషయం సర్వం జానామీతి భావాత్ మదుక్తం న శ్రోష్యసి చేత్, వినఙ్క్ష్యసి-వినష్టో భవిష్యసి; న హి కశ్చిన్మద్వ్యతిరిక్తః కృత్స్నస్య ప్రాణిజాతస్య కృత్యాకృత్యయోర్జ్ఞాతా ప్రశాసితా వాఽస్తి. ౫౮

యద్యహంకారమాశ్రిత్య న యోత్స్య ఇతి మన్యసే ।
మిథ్యైష వ్యవసాయస్తే ప్రకృతిస్త్వాం నియోక్ష్యతి ॥ ౫౯ ॥

యద్యహఙ్కారమ్ - ఆత్మని హితాహితజ్ఞానే స్వాతన్త్ర్యాభిమానమ్, ఆశ్రిత్య మన్నియోగమనాదృత్య న యోత్స్య ఇతి మన్యసే, ఏష తే స్వాతన్త్ర్యవ్యవసాయో మిథ్యా భవిష్యతి, యతః ప్రకృతిస్త్వాం యుద్ధే నియోక్ష్యతి-మత్స్వాతన్త్ర్యోద్విగ్నం త్వామజ్ఞం ప్రకృతిర్నియోక్ష్యతి. ౫౯

తదుపపాదయతి—

స్వభావజేన కౌన్తేయ నిబద్ధస్స్వేన కర్మణా ।
కర్తుం నేచ్ఛసి యన్మోహాత్కరిష్యస్యవశోఽపి తత్ ॥ ౬౦ ॥

స్వభావజం హి క్షత్రియస్య కర్మ శౌర్యమ్, స్వభావజేన శౌర్యాఖ్యేన స్వేన కర్మణా నిబద్ధస్తత ఏవావశః పరైర్ధర్షణమసహమానస్త్వమేవ తద్యుద్ధం కరిష్యసి, యదిదానీం మోహాత్-అజ్ఞానాత్, కర్తుం నేచ్ఛసి. ౬౦

సర్వం హి భూతజాతం సర్వేశ్వరేణ మయా పూర్వకర్మానుగుణ్యేన ప్రకృత్యనువర్తనే నియమితం, తచ్ఛృణు—

ఈశ్వరస్సర్వభూతానాం హృద్దేశేఽర్జున తిష్ఠతి ।
భ్రామయన్ సర్వభూతాని యన్త్రారూఢాని మాయయా ॥ ౬౧ ॥

ఈశ్వరః-సర్వనియమనశీలో వాసుదేవః సర్వభూతానాం హృద్దేశే - సకలప్రవృత్తినివృత్తిమూలజ్ఞానోదయప్రదేశే తిష్ఠతి. కథం కిం కుర్వన్ స్తిష్ఠతి? యన్త్రారూఢాని సర్వభూతాని మాయయా భ్రామయన్-స్వేనైవ నిర్మితం దేహేన్ద్రియావస్థం ప్రకృత్యాఖ్యం యన్త్రమారూ

ఢాని సర్వభూతాని స్వకీయయా సత్త్వాదిగుణమయ్యా మాయయా గుణానుగుణం ప్రవర్తయం స్తిష్ఠతీత్యర్థః. పూర్వమప్యేతదుక్తం * సర్వస్య చాహం హృది సన్నివిష్టో మత్తః స్మృతిర్జ్ఞాన మపోహనం చేతి * మత్తస్సర్వం ప్రవర్తత ఇతి చ. * య ఆత్మని తిష్ఠన్నిత్యాదికా శ్రుతిశ్చ.

ఏతన్మాయానివృత్తిహేతుమాహ—

తమేవ శరణం గచ్ఛ సర్వభావేన భారత ।
తత్ప్రసాదాత్పరాం శాన్తిం స్థానం ప్రాప్స్యసి శాశ్వతమ్ ॥ ౬౨ ॥

యస్మాదేవం, తస్మాత్తమేవ సర్వస్య ప్రశాసితారమాశ్రితవాత్సల్యేన త్వాత్సారథ్యేఽవస్థితమిత్థం కుర్వితి చ శాసితారం. సర్వభావేన - సర్వాత్మనా శరణం గచ్ఛ-సర్వాత్మనాఽనువర్తస్వ. అన్యథాఽపి తన్మాయాప్రేరితేనాజ్ఞేన త్వయా యుద్ధాదికరణమవర్జనీయం, తథా సతి నష్టో భవిష్యసి; అతస్తదుక్తప్రకారేణ యుద్ధాదికం కుర్విత్యర్థః. ఏవం కుర్వాణస్తత్ప్రసాదాత్ పరాం శాన్తిం - సర్వకర్మబన్ధోపశమం శాశ్వతం చ స్థానం ప్రాప్స్యసి; యదభిధీయతే శ్రుతిశతైః * తద్విష్ణోః పరమం పదం సదా పశ్యన్తి సూరయః * తేహ నాకం మహిమాన స్సచన్తే యత్ర పూర్వే సాధ్యాస్సన్తి దేవాః * యత్రర్షయః ప్రథమజా యే పురాణాః * పరేణ నాకం నిహితం గుహాయామ్ * యో అస్యాధ్యక్షః పరమే వ్యోమన్ * అథ యదతః పరో దివో జ్యోతిర్దీప్యతే * సోఽధ్వనః పారమాప్నోతి తద్విష్ణోః పరమం పదమిత్యాదిభిః. ౬౨

ఇతి తే జ్ఞానమాఖ్యాతం గుహ్యాద్గుహ్యతరం మయా ।
విమృశ్యైతదశేషేణ యథేచ్ఛసి తథా కురు ॥ ౬౩ ॥

ఇత్యేవం తే ముముక్షుభిరధిగన్తవ్యం జ్ఞానం సర్వస్మాద్గుహ్యాద్గుహ్యతరం కర్మయోగవిషయం జ్ఞానయోగవిషయం భక్తియోగవిషయం చ సర్వమాఖ్యాతమ్; ఏతదశేషేణ విమృశ్య స్వాధికారానురూపం యథేచ్ఛసి తథా కురు-కర్మయోగం జ్ఞానయోగం భక్తియోగం వా యథేష్టమాతిష్ఠేత్యర్థః. ౬౩

సర్వగుహ్యతమం భూయశ్శృణు మే పరమం వచః ।
ఇష్టోఽసి మే దృఢమితి తతో వక్ష్యామి తే హితమ్ ॥ ౬౪ ॥

సర్వేష్వేతేషు గుహ్యేషు భక్తియోగస్య శ్రేష్ఠత్వాద్గుహ్యతమమితి పూర్వమేవోక్తమ్ * ఇదం తు తే గుహ్యతమం ప్రవక్ష్యామ్యనసూయవ ఇత్యాదౌ. భూయోఽపి తద్విషయం పరమం మే వచః శృణు. ఇష్టోఽసి మే దృఢమితి తతస్తే హితం వక్ష్యామి. ౬౪

మన్మనా భవ మద్భక్తో మద్యాజీ మాం నమస్కురు ।
మామేవైష్యసి సత్యం తే ప్రతిజానే ప్రియోఽసి మే ॥ ౬౫ ॥

వేదాన్తేషు * వేదాహమేతం పురుషం మహాన్తమ్, ఆదిత్యవర్ణం తమసస్తు పారే... తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి. నాన్యః పన్థా అయనాయ విద్యత ఇత్యాదిషు విహితం వేదనధ్యానోపాసనాదిశబ్దవాచ్యం దర్శనసమానాకారం స్మృతిసన్తానమత్యర్థప్రియమిహ మన్మనా

భవేతి విధీయతే. మద్భక్తః - అత్యర్థమత్ప్రియః, అత్యర్థమత్ప్రియత్వేన నిరతిశయప్రియాం స్మృతిసన్తతిం కురుష్వేత్యర్థః. మద్యాజీ-తత్రాపి మద్భక్త ఇత్యనుషజ్యతే, యజనం-పూజనమ్, అత్యర్థప్రియమదారాధనపరో భవ; ఆరాధనం హి పరిపూర్ణశేషవృత్తిః. మాం నమస్కురు-నమో నమనం, మయ్యతిమాత్రప్రహ్వీభావమత్యర్థప్రియం కుర్విత్యర్థః. ఏవం వర్తమానో మామేవైష్యసి; ఏతత్సత్యం తే ప్రతిజానే-తవ ప్రతిజ్ఞాం కరోమి,నోపచ్ఛన్దనమాత్రమ్; యతస్త్వం ప్రియోఽసి మే,*ప్రియో హి జ్ఞానినోఽత్యర్థమహం స చ మమ ప్రియ ఇతి పూర్వమేవోక్తమ్. యస్య మయ్యతిమాత్రా ప్రీతిర్వర్తతే మమాపి తస్మిన్నతిమాత్రా ప్రీతిర్భవతీతి తద్వియోగమసహమానోఽహం తం మాం ప్రాపయామి; అతస్సత్యమేవ ప్రతిజ్ఞాతం మామేవైష్యసీతి.౬౫

సర్వధర్మాన్ పరిత్యజ్య మామేకం శరణం వ్రజ ।
అహం త్వా సర్వపాపేభ్యో మోక్షయిష్యామి మా శుచః ॥ ౬౬ ॥

కర్మయోగజ్ఞానయోగభక్తియోగరూపాన్ సర్వాన్ ధర్మాన్ పరమనిశ్శ్రేయససాధనభూతాన్ మదారాధనత్వేన అతిమాత్రప్రీత్యా యథాధికారం కుర్వాణ ఏవోక్తరీత్యా ఫలకర్మకర్తృత్వాదిపరిత్యాగేన పరిత్యజ్య, మామేకమేవ కర్తారమారాధ్యం ప్రాప్యముపాయం చానుసంధత్స్వ; ఏష ఏవ సర్వధర్మాణాం శాస్త్రీయపరిత్యాగ ఇతి * నిశ్చయం శృణు మే తత్ర త్యాగే భరతసత్తమ। త్యాగో హి పురుషవ్యాఘ్ర త్రివిధస్సంప్రకీర్తిత ఇత్యారభ్య*సఙ్గం త్యక్త్వా ఫలం చైవ స త్యాగస్సాత్త్వికో మతః॥ న హి దేహభృతా శక్యం త్యక్తుం కర్మాణ్యశేషతః। యస్తు కర్మఫలత్యాగీ స త్యాగీత్యభిధీయత ఇత్యధ్యాయాదౌ సుదృఢముపపాదితమ్. అహం త్వా సర్వపాపేభ్యో మోక్షయిష్యామి - ఏవం వర్తమానం త్వాం మత్ప్రాప్తివిరోధిభ్యోఽనాదికాలసంచితానన్తాకృత్యకరణకృత్యాకరణరూపేభ్యస్సర్వేభ్యః పాపేభ్యో మోక్షయిష్యామి.మాశుచః-శోకం మాకృథాః. అథవా, సర్వపాపవినిర్ముక్తాత్యర్థభగవత్ప్రియపురుషనిర్వర్త్యత్వాద్భక్తియోగస్య తదారమ్భవిరోధిపాపానామానన్త్యాత్ తత్ప్రాయశ్చిత్తరూపైర్ధర్మైః పరిమితకాలకృతైస్తేషాం దుస్తరతయా ఆత్మనో భక్తియోగారమ్భానర్హతామాలోచ్య శోచతోఽర్జునస్య శోకమపనుదన్ శ్రీభగవానువాచ-సర్వధర్మాన్ పరిత్యజ్య మామేకం శరణం వ్రజేతి. భక్తియోగారమ్భవిరోధ్యనాదికాలసంచితనానావిధానన్తపాపానుగుణాన్ తత్తత్ప్రాయశ్చిత్తరూపాన్ కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణకూశ్మాణ్డవైశ్వానరవ్రాతపతిపవిత్రేష్టిత్రివృదగ్నిష్టోమాదికాన్ నానావిధాననన్తాంస్త్వయా పరిమితకాలవర్తినా దురనుష్ఠానాన్ సర్వాన్ ధర్మాన్పరిత్యజ్య, భక్తియోగారమ్భసిద్ధయే మామేకం పరమకారుణికమనాలోచితవిశేషాశేషలోకశరణ్యమాశ్రితవాత్సల్యజలధిం శరణం ప్రపద్యస్వ, అహం త్వా సర్వపాపేభ్యో యథోదితస్వరూపభక్త్యారమ్భవిరోధిభ్యస్సర్వేభ్యః పాపేభ్యో మోక్షయిష్యామి, మా శుచః. ౬౬

ఇదం తే నాతపస్కాయ నాభక్తాయ కదాచన ।
న చాశుశ్రూషవే వాచ్యం న చ మాం యోఽభ్యసూయతి ॥ ౬౭ ॥

ఇదం తే పరమం గుహ్యం శాస్త్రం మయాఽఽఖ్యాతమ్, అతపస్కాయ - అతప్త తపసే త్వయా న వాచ్యమ్; త్వయి వక్తరి మయి చాభక్తాయ కదాచన న వాచ్యమ్; తప్తతపసే చాభక్తాయ న వాచ్యమిత్యర్థః; న చాశుశ్రూషవే - భక్తాయాప్యశుశ్రూషవే న వాచ్యమ్; న చ మాం యోఽభ్యసూయతి - మత్స్వరూపే మదైశ్వర్యే మద్గుణేషు చ కథితేషు యో దోషమావిష్కరోతి న తస్మై వాచ్యమ్; అసమానవిభక్తినిర్దేశస్తస్యాత్యన్తపరిహరణీయతాజ్ఞాపనాయ. ౬౭

య ఇదం పరమం గుహ్యం మద్భక్తేష్వభిధాస్యతి ।
భక్తిం మయి పరాం కృత్వా మామేవైష్యత్యసంశయః ॥ ౬౮ ॥

ఇదం పరమం గుహ్యం మద్భక్తేషు యోఽభిధాస్యతి - వ్యాఖ్యాస్యతి, సః మయి పరమాం భక్తిం కృత్వా మామేవైష్యతి; న తత్ర సంశయః. ౬౮

న చ తస్మాన్మనుష్యేషు కశ్చిన్మే ప్రియకృత్తమః ।
భవితా న చ మే తస్మాదన్యః ప్రియతరో భువి ॥ ౬౯ ॥

సర్వేషు మనుష్యేష్వితః పూర్వం తస్మాదన్యో మనుష్యో మే న కశ్చిత్ప్రియకృత్తమోఽభూత్; ఇత ఉత్తరం చ న భవితా. అయోగ్యానాం ప్రథమముపాదానం యోగ్యానామకథనాదపి తత్కథనస్యానిష్టతమత్వాత్. ౬౯

అధ్యేష్యతే చ య ఇమం ధర్మ్యం సంవాదమావయోః ।
జ్ఞానయజ్ఞేన తేనాహమిష్టస్స్యామితి మే మతిః ॥ ౭౦ ॥

య ఇమమావయోర్ధర్మ్యం సంవాదమధ్యేష్యతే, తేన జ్ఞానయజ్ఞేనాహమిష్టస్స్యామితి మే మతిః - అస్మిన్ యో జ్ఞానయజ్ఞోఽభిధీయతే తేనాహమేతదధ్యయనమాత్రేణేష్టస్స్యామిత్యర్థః. ౭౦

శ్రద్ధావాననసూయశ్చ శృణుయాదపి యో నరః ।
సోఽపి ముక్తశ్శుభాన్ లోకాన్ ప్రాప్నుయాత్పుణ్యకర్మణామ్ ॥ ౭౧ ॥

శ్రద్ధావాననసూయశ్చ యో నరశ్శృణుయాదపి, తేన శ్రవణమాత్రేణ సోఽపి భక్తివిరోధిపాపేభ్యో ముక్తః పుణ్యకర్మణాం మద్భక్తానాం లోకాన్ - సమూహాన్ ప్రాప్నుయాత్.

కచ్చిదేతచ్ఛ్రుతం పార్థ త్వయైకాగ్రేణ చేతసా ।
కచ్చిదజ్ఞానసంమోహః ప్రనష్టస్తే ధనఞ్జయ ॥ ౭౨ ॥

మయా కథితమేతత్పార్థ! త్వయాఽవహితేన చేతసా కచ్చిచ్ఛ్రుతమ్? తవాజ్ఞానసంమోహః కచ్చిత్ప్రనష్టః, యేనాజ్ఞానేన మూఢో న యోత్స్యామీత్యుక్తవాన్? ౭౨

అర్జున ఉవాచ—

నష్టో మోహః స్మృతిర్లబ్ధా త్వత్ప్రసాదాన్మయాఽచ్యుత ।
స్థితోఽస్మి గతసందేహః కరిష్యే వచనం తవ ॥ ౭౩ ॥

మోహః - విపరీతజ్ఞానమ్, త్వత్ప్రసాదాన్మమ తద్వినష్టమ్; స్మృతిః - యథావస్థితతత్త్వజ్ఞానం, త్వత్ప్రసాదాదేవ తచ్చ లబ్ధమ్; అనాత్మని ప్రకృతావాత్మాభిమానరూపో మోహః, పరమపురుషశరీరతయా తదాత్మకస్య కృత్స్నస్య చిదచిద్వస్తునః అతదాత్మాభిమానరూపశ్చ, నిత్యనైమిత్తికరూపస్య కర్మణః పరమపురుషారాధనతయా తత్ప్రాప్త్యుపాయభూతస్య బన్ధకత్వబుద్ధిరూపశ్చ సర్వో వినష్టః. ఆత్మనః ప్రకృతివిలక్షణత్వతత్స్వభావరహితతాజ్ఞాతృత్వైకస్వభావతా పరమపురుషశేషతాతన్నియామ్యత్వైకస్వరూపతాజ్ఞానం, నిఖిలజగదుద్భవస్థితిప్రలయలీలాశేషదోషప్రత్యనీకకల్యాణైకస్వరూపస్వాభావికానవధికాతిశయజ్ఞానబలైశ్వర్యవీర్యశక్తితేజఃప్రభృతిసమస్తకల్యాణగుణగణమహార్ణవపరబ్రహ్మశబ్దాభిధేయపరమపురుషయాథాత్మ్యజ్ఞానం చ, ఏవంరూపపరావరతత్త్వయాథాత్మ్యవిజ్ఞానతదభ్యాసపూర్వకాహరహరుపచీయమానపరమపురుషప్రీత్యేకఫలనిత్యనైమిత్తికకర్మనిషిద్ధపరిహారశమదమాద్యాత్మగుణనిర్వర్త్యభక్తిరూపతాపన్నపరమపురుషోపాసనైకలభ్యో వేదాన్తవేద్యః పరమపురుషో వాసుదేవస్త్వమితి జ్ఞానం చ లబ్ధమ్; తతశ్చ బన్ధుస్నేహకారుణ్యప్రవృద్ధవిపరీతజ్ఞానమూలాత్సర్వస్మాదవసాదాద్విముక్తో గతసందేహః స్వస్థః స్థితోఽస్మి. ఇదానీమేవ యుద్ధాదికర్తవ్యతావిషయం తవ వచనం కరిష్యే, యథోక్తం యుద్ధాదికం కరిష్య ఇత్యర్థః, ౭౩

ధృతరాష్ట్రాయ స్వపుత్రాః పాణ్డవాశ్చ యుద్ధే కిం కరిష్యన్తీతి పృచ్ఛతే—
సంజయ ఉవాచ—

ఇత్యహం వాసుదేవస్య పార్థస్య చ మహాత్మనః ।
సంవాదమిమమశ్రౌషమద్భుతం రోమహర్షణమ్ ॥ ౭౪ ॥

ఇతి-ఏవం, వాసుదేవస్య-వసుదేవసూనోః, పార్థస్య చ - తత్పితృష్వసుః పుత్రస్య చ మహాత్మనః-మహాబుద్ధేస్తత్పదద్వన్ద్వమాశ్రితస్య, ఇమం రోమహర్షణమద్భుతం సంవాదమహం యథోక్తమశ్రౌషం - శ్రుతవానహమ్. ౭౪

వ్యాసప్రసాదాచ్ఛ్రుతవానేతద్గుహ్యమహం పరమ్ ।
యోగం యోగేశ్వరాత్కృష్ణాత్సాక్షాత్కథయతస్స్వయమ్ ॥ ౭౫ ॥

వ్యాసప్రసాదాత్ - వ్యాసానుగ్రహేణ దివ్యచక్షుశ్శ్రోత్రలాభాత్ ఏతత్పరం యోగాఖ్యం గుహ్యం యోగేశ్వరాత్ -జ్ఞానబలైశ్వర్యవీర్యశక్తితేజసాం నిధేర్భగవతః కృష్ణాత్ స్వయమేవ కథయతః సాక్షాచ్ఛ్రుతవానహమ్. ౭౫

రాజన్ సంస్మృత్య సంస్మృత్య సంవాదమిమమద్భుతమ్ ।
కేశవార్జునయోః పుణ్యం హృష్యామి చ ముహుర్ముహుః ॥ ౭౬ ॥

కేశవార్జునయోరిమం పుణ్యమద్భుతం సంవాదం సాక్షాచ్ఛ్రుతం స్మృత్వా ముహుర్ముహుర్హృష్యామి. ౭౬

తచ్చ సంస్మృత్య సంస్మృత్య రూపమత్యద్భుతం హరేః ।
విస్మయో మే మహాన్ రాజన్ హృష్యామి చ పునఃపునః ॥ ౭౭ ॥

తచ్చార్జునాయ ప్రకాశితమైశ్వరం హరేరత్యద్భుతం రూపం మయా సాక్షాత్కృతం సంస్మృత్య సంస్మృత్య హృష్యతో మే మహాన్ విస్మయో జాయతే, పునఃపునశ్చ హృష్యామి.

కిమత్ర బహునోక్తేన—

యత్ర యోగేశ్వరః కృష్ణో యత్ర పార్థో ధనుర్ధరః ।
తత్ర శ్రీర్విజయో భూతిర్ధ్రువా నీతిర్మతిర్మమ ॥ ౭౮ ॥

ఇతి శ్రీభగవద్గీతాసూపనిషత్సు బ్రహ్మవిద్యాయాం యోగశాస్త్రే శ్రీకృష్ణార్జునసంవాదే మోక్షసంన్యాసయోగో నామ అష్టాదశోఽధ్యాయః.

శ్రీకృష్ణాయ పరబ్రహ్మణే నమః.

యత్ర యోగేశ్వరః — కృత్స్నస్యోచ్చావచరూపేణావస్థితస్య చేతనస్యాచేతనస్య చ వస్తునో యేయే స్వభావయోగాః, తేషాం సర్వేషాం యోగానామీశ్వరః స్వసంకల్పాయత్తస్వేతరసమస్త వస్తుస్వరూపస్థితి ప్రవృత్తిభేదః కృష్ణః-వసుదేవసూనుః, యత్ర చ పార్థో ధనుర్ధరః తత్పితృష్వసుః పుత్రః తత్పదద్వన్ద్వైకాశ్రయః; తత్ర శ్రీర్విజయో భూతిః నీతిశ్చ ధ్రువాః - నిశ్చలాః; ఇతి మతిర్మమేతి. ౭౮

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీమద్గీతాభాష్యే అష్టాదశోఽధ్యాయః.

సమాప్తశ్చాయం గ్రన్థః.

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

శ్రీమద్గీతాభాష్యం
సమాప్తమ్.

శ్రీః.

శ్రీమతే రామానుజాయనమః.

శ్రీ భగవద్రామానుజ గ్రన్థమాలాయాం గద్యత్రయమ్.

శరణాగతి గద్యమ్.

వన్దే వేదాన్త కర్పూరచామీకరకరణ్డకమ్ ।
రామానుజార్యమార్యాణాం చూడామణిమహర్నిశమ్ ॥

భగవన్నారాయణాభిమతానురూప స్వరూపరూపగుణ విభవైశ్వర్యశీలాద్యనవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయ కల్యాణగుణగణాం పద్మవనాలయాం భగవతీం శ్రియం దేవీం నిత్యానపాయినీం నిరవద్యాం దేవదేవదివ్యమహిషీ మఖిలజగన్మాతర మస్మన్మాతర మశరణ్యశరణ్యా మనన్యశరణ శ్శరణమహం ప్రపద్యే ॥౧॥

పారమార్థిక భగవచ్చరణారవిన్ద యుగలైకాన్తికాత్యన్తిక పరభక్తి పరజ్ఞాన పరమభక్తికృత పరిపూర్ణానవరత నిత్యవిశదతమానన్య ప్రయోజనా నవధికాతిశయప్రియ భగవదనుభవజనితానవధికాతిశయ ప్రీతికారితాశేషావస్థోచితాశేష శేషతైకరతిరూప నిత్యకైఙ్కర్య ప్రాప్త్యపేక్షయా పారమార్థికీ భగవచ్చరణారవిన్ద శరణాగతిర్యథావస్థితాఽవిరతాఽస్తుమే ॥౨॥ అస్తు తే ॥౩॥ తయైవ సర్వం సంపత్స్యతే ॥౪॥

అఖిలహేయ ప్రత్యనీక కల్యాణైకతానస్వేతరసమస్తవస్తువిలక్షణానన్తజ్ఞానానన్దైకస్వరూప,

స్వాభిమతానురూపైక రూపా చిన్త్య దివ్యాద్భుత నిత్యనిరవద్య నిరతిశయౌజ్జ్వల్య సౌన్దర్య సౌగన్ధ్య సౌకుమార్య లావణ్యయౌవనాద్యనన్త గుణనిధి దివ్యరూప,

స్వాభావికా నవధికాతిశయ జ్ఞానబలైశ్వర్య వీర్యశక్తి తేజస్సౌశీల్య వాత్సల్యమార్దవార్జవ సౌహార్ద సామ్యకారుణ్య మాధుర్య గామ్భీర్యౌదార్య చాతుర్య స్థైర్య ధైర్య శౌర్య పరాక్రమ సత్యకామ సత్యసఙ్కల్పకృతిత్వకృతజ్ఞతా ద్యసఙ్ఖ్యేయ కల్యాణ గుణగణౌఘ మహార్ణవ!

స్వోచిత వివిధ విచిత్రానన్తాశ్చర్య నిత్యనిరవద్య నిరతిశయసుగన్ధ నిరతిశయ సుఖస్పర్శ నిరతిశయౌజ్జ్వల్య కిరీట మకుట చూడావతంస మకరకుణ్డల గ్రైవేయక హార కేయూర కటక శ్రీవత్స కౌస్తుభ ముక్తాదామోదరబన్ధన పీతామ్బర కాఞ్చీగుణ నూపురా ద్యపరిమిత దివ్యభూషణ,

స్వానురూపా చిన్త్యశక్తి శఙ్ఖచక్రగదా శార్ఙ్గా ద్యసఙ్ఖ్యేయ నిత్య నిరవద్య నిరతిశయ కల్యాణ దివ్యాయుధ,

స్వాభిమతనిత్య నిరవద్యానురూప స్వరూపరూపగుణవిభవైశ్వర్య శీలాద్య నవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయ కల్యాణగుణగణ శ్రీవల్లభ,

ఏవంభూతభూమి నీలానాయక,

స్వచ్ఛన్దానువర్తి స్వరూపస్థితి ప్రవృత్తి భేదాశేష శేషతైకరతిరూప నిత్యనిరవద్య నిరతిశయజ్ఞాన క్రియైశ్వర్యాద్యనన్త కల్యాణ గుణగణ శేష శేషాశన గరుడ ప్రముఖనానా విధానన్త పరిజనపరిచారికా పరిచరిత చరణయుగల!

పరమయోగివాఙ్మనసాపరిచ్ఛేద్య స్వరూపస్వభావ స్వాభిమత వివిధవిచిత్రానన్త భోగ్యభోగోపకరణ భోగస్థాన సమృద్ధానన్తాశ్చర్యానన్త మహావిభవానన్త పరిమాణ నిత్యనిర వద్య నిరతిశయ వైకుణ్ఠనాథ,

స్వసఙ్కల్పానువిధాయిస్వరూప స్థితి ప్రవృత్తి స్వశేషతైకస్వభావ ప్రకృతిపురుష కాలాత్మక వివిధవిచిత్రానన్త భోగ్యభోక్తృవర్గభోగోపకరణ భోగస్థానరూప నిఖిలజగదుదయ విభవలయలీల,

సత్యకామ, సత్యసఙ్కల్ప, పరబ్రహ్మభూత, పురుషోత్తమ, మహావిభూతే, శ్రీమన్నా రాయణ, శ్రీవైకుణ్ఠనాథ,

అపారకారుణ్యసౌశీల్యవాత్సల్యౌదార్యైశ్వర్య సౌన్దర్యమహోదధే,
అనాలోచిత విశేషా శేషలోకశరణ్య, ప్రణతార్తిహర,
ఆశ్రితవాత్సల్యైకజలధే, అనవరతవిదితనిఖిల భూతజాతయాథాత్మ్య,
అశేషచరాచరభూతనిఖిలనియమననిరత, అశేషచిదచిద్వస్తుశేషిభూత,
నిఖిలజగదాధార. అఖిలజగత్స్వామిన్, అస్మత్స్వామిన్,
సత్యకామ, సత్యసఙ్కల్ప, సకలేతరవిలక్షణ, అర్థికల్పక, ఆపత్సఖ,
శ్రీమన్నారాయణ, అశరణ్యశరణ్య
అనన్యశరణస్త్వత్పాదారవిన్దయుగలం శరణమహం ప్రపద్యే ॥ ౫ ॥

అత్ర ద్వయమ్.........

పితరం మాతరం దారాన్పుత్రాన్బన్ధూన్ సఖీన్గురూన్ ।
రత్నాని ధనధాన్యాని క్షేత్రాణిచ గృహాణిచ ॥

సర్వధర్మాంశ్చ సన్త్యజ్య సర్వకామాంశ్చ సాక్షరాన్ ।
లోకావిక్రాన్తచరణౌ శరణంతేఽవ్రజంవిభో॥ ౬ ॥

త్వమేవ మాతాచ పితా త్వమేవ త్వమేవ బన్ధుశ్చ గురుస్త్వమేవ ।
త్వమేవ విద్యా ద్రవిణంత్వమేవ త్వమేవ సర్వంమమదేవదేవ ॥ ౭ ॥

పితాఽసి లోకస్యచరాచరస్య త్వమస్యపూజ్యశ్చగురుర్గరీయాన్ ।
నత్వత్సమోఽస్త్యభ్యధికః కుతోఽన్యోలోకత్రయేఽప్యప్రతిమప్రభావ ॥ ౮ ॥

తస్మాత్ప్రణమ్య ప్రణిధాయకాయం ప్రసాదయే త్వామహమీశమీడ్యమ్ ।
పితేవపుత్రస్య సఖేవ సఖ్యుః ప్రియః ప్రియాయార్హసి దేవ సోఢుమ్ ॥ ౧౦ ॥

మనోవాక్కాయైరనాదికాలప్రవృత్తానన్తాకృత్యకరణ కృత్యాకరణ భగవదపచార భాగవతాపచారా సహ్యాపచారరూప నానావిధానన్తాపచారా నారబ్ధకార్యా ననారబ్ధకార్యాన్ కృతాన్క్రియమాణాన్కరిష్యమాణాంశ్చ సర్వానశేషతః క్షమస్వ ॥౧౧॥

అనాదికాల ప్రవృత్తం విపరీతజ్ఞానమాత్మవిషయం కృత్స్నజగద్విషయఞ్చ, విపరీత వృత్తఞ్చాశేషవిషయ మద్యాపి వర్తమానం వర్తిష్యమాణఞ్చ సర్వం క్షమస్వ ॥౧౨॥

మదీయానాదికర్మప్రవాహ ప్రవృత్తాం, భగవత్స్వరూపతిరోధానకరీం, విపరీతజ్ఞాన జననీం, స్వవిషయాయాశ్చ భోగ్యబుద్ధేర్జననీం, దేహేన్ద్రియత్వేన భోగ్యత్వేన సూక్ష్మరూపేణ చావస్థితాం, దైవీంగుణమయీంమాయాం, దాసభూతం శరణాగతోఽస్మితవాస్మిదాస ఇతి వక్తారం మాంతారయ ॥౧౩॥

తేషాం జ్ఞానీ నిత్యయుక్త ఏకభక్తిర్విశిష్యతే ।
ప్రియోహిజ్ఞానినోఽత్యర్థమహంస చ మమప్రియః ॥

ఉదారాస్సర్వఏవైతే జ్ఞానీత్వాత్మైవ మేమతమ్ ।
ఆస్థితస్సహియుక్తాత్మా మామేవానుత్తమాంగతిమ్ ॥

బహూనాంజన్మనామన్తే జ్ఞానవాన్మాం ప్రపద్యతే ।
వాసుదేవస్సర్వమితి సమహాత్మా సుదుర్లభః ॥

ఇతి శ్లోకత్రయోదితజ్ఞానినం మాంకురుష్వ ॥౧౪॥

పురుషస్సపరః పార్థ భక్త్యాలభ్యస్త్వనన్యయా ॥
భక్త్యాత్వనన్యయాశక్యః ॥ మద్భక్తిం లభతేపరామ్ ॥
ఇతిస్థానత్రయోదితపరభక్తియుక్తం మాంకురుష్వ ॥ ౧౫ ॥
పరభక్తి పరజ్ఞాన పరమభక్త్యేక స్వభావమ్మాంకురుష్వ ౧౬ ॥

పరభక్తి పరజ్ఞాన పరమభక్తికృత పరిపూర్ణానవరత నిత్యవిశదతమానన్యప్రయోజ నానవధికాతిశయప్రియ భగవదనుభవోఽహం, తథావిధభగవదనుభవజనితా నవధికాతిశయ ప్రీతికారితా శేషావస్థోచితా శేష శేషతైకరతిరూప నిత్యకిఙ్కరో భవాని ॥౧౭॥

ఏవంభూతమత్కైఙ్కర్య ప్రాప్త్యుపాయతయాఽవక్లృప్తసమస్తవస్తువిహీనోఽప్యనన్తతద్వి రోధిపాపాక్రాన్తోఽప్యనన్తమదపచారయుక్తోఽప్యనన్త మదీయాపచారయుక్తోఽప్యనన్తాసహ్యాప చార యుక్తోఽపి ఏతత్కార్యకారణభూతానాది విపరీతాహఙ్కార విమూఢాత్మస్వభావోఽపి ఏతదుభయ కార్యకారణభూతానాది విపరీత వాసనాసమ్బద్ధోఽపి ఏతదనుగుణ ప్రకృతివిశేష సంబద్ధోఽపి ఏతన్మూలాధ్యాత్మికాధిభౌతికాధిదైవిక సుఖదుఃఖ తద్ధేతు తదితరోపేక్షణీయ విష యానుభవజ్ఞాన సఙ్కోచరూప మచ్చరణారవిన్దయుగళైకాన్తికాత్యన్తిక పరభక్తి పరజ్ఞాన పరమభక్తి విఘ్నప్రతిహతోఽపి, యేనకేనాపి ప్రకారేణ ద్వయవక్తాత్వం కేవలంమదీయయైవ దయయా నిశ్శేషవినష్టసహేతుక మచ్చరణారవిన్దయుగళైకాన్తికాత్యన్తిక పరభక్తి పరజ్ఞాన

పరమభ_క్తివిఘ్నో మత్ప్రసాదలబ్ధ మచ్చరణారవిన్దయుగళై కా న్తికాత్య_న్తిక పరభ_క్తి పరజ్ఞాన పరమభ_క్తిః, మత్ప్రసాదాదేవ సాక్షాత్కృత యథావస్థిత మత్స్వరూప రూప గుణ విభూతి లీలోపకరణ విస్తారోఽపరోక్షసిద్ధ మన్నియామ్యతా మద్దాస్యైకస్వభావాత్మస్వరూపో మదే కానుభవో మద్దాస్యైకప్రియః పరిపూర్ణానవరత నిత్యవిశదతమానన్య ప్రయోజనానవధికాతి శయ ప్రియ మదనుభవ_స్త్వం తథావిధ మ దనుభవజనితా నవధికాతిశయ ప్రీతికారితా శేషా వస్థోచితా శేష శేష_తైక రతిరూప నిత్యకిఙ్కరోభవ ॥౧౮॥

ఏవమ్భూతోఽసి ॥ ౧౯ ॥

ఆధ్యాత్మికాధి భౌతికాధిదైవిక దుఃఖవిఘ్న గన్ధరహిత_స్త్వం, ద్వయమర్థానుసన్ధానేన సహ సదైవం వక్తా యావచ్ఛరీరపాతమ్ అత్రైవ శ్రీరఙ్గే సుఖమాస్స్వ ॥ ౨౦॥

శరీరపాతసమయేతు కేవలం మదీయయైవ దయయాఽతిప్రబుద్ధో మామేవావలోక యన్నప్రచ్యుత పూర్వసంస్కార మనోరథః, జీర్ణమివ వస్త్రం సుఖేనేమాం ప్రకృతిం స్థూల సూక్ష్మరూపాం విసృజ్య తదానీమేవ మత్ప్రసాదలబ్ధ మచ్చరణారవిన్దయుగళై కా న్తికాత్య_న్తిక పరభ_క్తి పరజ్ఞాన పరమభ_క్తికృత పరిపూర్ణానవరత నిత్యవిశదతమానన్య ప్రయోజనానవధి కాతిశయ ప్రియ మదనుభవ_స్త్వం తథావిధ మదనుభవజనితా నవధికాతిశయప్రీతికారితా శేషావస్థోచితా శేష శేష_తైకరతిరూప నిత్యకిఙ్కరో భవిష్యసి ॥౨౧॥

మాతే భూదత్రసంశయః ॥ ౨౨ ॥

అనృతంనో_క్తపూర్వంమే నచ వక్ష్యేకదా చన ।
రామో ద్విర్నాభిభాషతే ।
సకృదేవప్రపన్నాయ తవాస్మీతిచ యాచతే ।
అభయం సర్వభూతేభ్యో దదామ్యేతద్వ్రతం మమ ॥

సర్వధర్మాన్ పరిత్యజ్య మామేకం శరణంవ్రజ ।
అహంత్వా సర్వపాపేభ్యో మోక్షయిష్యామి మాశుచః ॥

ఇతి మయైవ హ్యు_క్తమ్ ॥౨౩॥

అత_స్త్వం తవ త_త్త్వతో మజ్ఞాన దర్శనప్రా_ప్తిషు నిస్సంశయస్సుఖమాస్స్వ ॥ ౨౪ ॥

అ_న్త్యకాలే స్మృతిర్యాతు తవకైఙ్కర్యకారితా ।
తామేనాం భగవన్నద్య క్రియమాణాం కురుష్వమే ॥

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితం శరణాగతిగద్యం సమాప్తమ్.

శ్రీః.

శ్రీమతే రామానుజాయనమః.

అథశ్రీరఙ్గగద్యమ్.

చిద చిత్పరతత్త్వానాం తత్త్వయాథార్థ్యవేదినే ।
రామానుజాయ మునయే నమో మమ గరీయసే ॥

స్వాధీన త్రివిధచేతనాచేతన స్వరూపస్థితి ప్రవృత్తిభేదం, క్లేశకర్మాద్యశేషదోషాసంస్పృష్టం, స్వాభావికానవధికాతిశయ జ్ఞానబలైశ్వర్యవీర్యశక్తి తేజస్సౌశీల్యవాత్సల్య మార్దవార్జవసౌహార్దసామ్యకారుణ్య మాధుర్య గామ్భీర్యౌదార్య చాతుర్య స్థైర్య ధైర్య శౌర్య పరాక్రమ సత్యకామ సత్యసఙ్కల్ప కృతిత్వ కృతజ్ఞతాద్య సఙ్ఖ్యేయ కల్యాణగుణగణౌఘమహార్ణవం. పరబ్రహ్మభూతం, పురుషోత్తమం, శ్రీరఙ్గశాయినమ్ అస్మత్స్వామినం, ప్రబుద్ధనిత్యనియామ్యనిత్యదాస్యైకరసాత్మస్వభావోఽహం, తదేకానుభవస్తదేకప్రియః. పరిపూర్ణం భగవన్తం, విశదతమానుభవేన నిరన్తరమనుభూయ, తదనుభవజనితానవధికాతిశయ ప్రీతికారితాశేషావస్థోచితాశేష శేషతైక రతిరూప నిత్యకిఙ్కరో భవాని ॥౧॥

స్వాత్మ నిత్య నియామ్య నిత్యదాస్యైకరసాత్మ స్వభావాను సన్ధానపూర్వక భగవదనవధికాతిశయ స్వామ్యాద్యఖిల గుణగణాను భవజనితానవధికాతిశయప్రీతికారితాశేషావస్థోచితాశేష శేషతైక రతిరూప నిత్యకైఙ్కర్య ప్రాప్త్యుపాయ భూత భక్తి తదుపాయసమ్యగ్జ్ఞాన తదుపాయ సమీచీన క్రియా తదనుగుణ సాత్త్వికతాస్తిక్యాది సమస్తాత్మ గుణవిహీనః, దురుత్తరానన్త తద్విపర్యయ జ్ఞానక్రియాను గుణానాదిపాపవాసనా మహార్ణవాన్తర్నిమగ్నః, తిలతైలవద్దారువహ్నివద్దుర్వివేచత్రిగుణక్షణక్షరణ స్వభావాచేతన ప్రకృతివ్యాప్తిరూప దురత్యయ భగవన్మాయాతిరోహిత స్వప్రకాశః, అనాద్య విద్యాసఞ్చితానన్తాశక్య విస్రంసన కర్మపాశ ప్రగ్రథితః. అనాగతానన్తకాల సమీక్షయాఽప్యదృష్టసన్తారోపాయః, నిఖిలజన్తుజాతశరణ్య, శ్రీమన్నారాయణ, తవ చరణారవిన్దయుగలం శరణమహం ప్రపద్యే ॥౨॥

ఏవ మవస్థితస్యాప్యర్థిత్వమాత్రేణ పరమకారుణికో భగవాన్ స్వానుభవ ప్రీత్యోపనీతైకాన్తికాత్యన్తిక నిత్య కైఙ్కర్యైక రతిరూప నిత్యదాస్యం దాస్యతీతి విశ్వాసపూర్వకం భగవన్తం నిత్య కిఙ్కరతాంప్రార్థయే ॥3॥

తవానుభూతిసమ్భూత ప్రీతికారితదాసతామ్ ।
దేహిమే కృపయా నాథ నజానే గతిమన్యథా ॥ ౪ ॥

సర్వావస్థోచితాశేష శేషతైక రతిస్తవ ।
భవేయం పుణ్డరీకాక్ష త్వమేవైవంకురుష్వమామ్ ॥ ౫ ॥

ఏవమ్భూత తత్త్వయాథాత్మ్యావబోధ తదిచ్ఛారహితస్యాపి ఏతదుచ్చారణ మాత్రావలమ్బనేన ఉచ్యమానార్థ పరమార్థనిష్ఠం మే మనస్త్వమేవాద్యైవ కారయ ॥౬॥

అపారకరుణామ్బుధే, అనాలోచితవిశేషాశేషలోకశరణ్య, ప్రణతార్తిహర, ఆశ్రిత వాత్సల్యైకమహోదధే, అనవరతవిదితనిఖిలభూతజాతయాథాత్మ్య, సత్యకామ, సత్యసఙ్కల్ప, ఆపత్సఖ, కాకుత్స్థ, శ్రీమన్నారాయణ, పురుషోత్తమ, శ్రీరఙ్గనాథ మమనాథ, నమోఽస్తుతే.

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితం శ్రీరఙ్గగద్యం సమ్పూర్ణమ్.

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

అథ శ్రీవైకుణ్ఠగద్యమ్.

యామునార్యసుధామ్భోధి మవగాహ్య యథామతి।
ఆదాయ భక్తియోగాఖ్యం రత్నం సన్దర్శయామ్యహమ్ ॥౧॥

స్వాధీనత్రివిధచేతనాచేతన స్వరూపస్థితిప్రవృత్తిభేదం, క్లేశకర్మాద్యశేష దోషాసంస్పృష్టం స్వాభావికానవధికాతిశయజ్ఞానబలైశ్వర్య వీర్యశక్తితేజఃప్రభృత్యసఙ్ఖ్యేయ కల్యాణ గుణగణౌఘమహార్ణవం, పరమపురుషం, భగవన్తం, నారాయణం, స్వామిత్వేన సుహృత్త్వేన గురుత్వేనచ పరిగృహ్య, ఐకాన్తికాత్యన్తిక తత్పాదామ్బుజద్వయపరిచర్యైక మనోరథః, తత్ప్రాప్తయేచ తత్పాదామ్బుజద్వయ ప్రపత్తేరన్యన్నమే కల్పకోటిసహస్రేణాపి సాధనమస్తీతి మన్వానః, తస్యైవ భగవతో నారాయణస్య, అఖిలసత్త్వదయైకసాగరస్య, అనాలోచితగుణాగుణాఖణ్డజనానుకూలామర్యాదశీలవతః, స్వాభావికానవధికాతిశయ గుణవత్తయా, దేవతిర్యఙ్మనుష్యాద్యఖిల జనహృదయానన్దనస్య, ఆశ్రితవాత్సల్యైకజలధేః భక్తజన సంశ్లేషైకభోగస్య, నిత్యజ్ఞానక్రియైశ్వర్యాది భోగసామగ్రీ సమృద్ధస్య, మహావిభూతేః శ్రీమతశ్చరణారవిన్దయుగలమ్, అనన్యాత్మ సంజీవనేన తద్గతసర్వభావేన శరణమనువ్రజేత్ ॥౨॥

తతశ్చ ప్రత్యహమాత్మోజ్జీవనాయైవమనుస్మరేత్ ॥౩॥

చతుర్దశభువనాత్మకమణ్డం, దశగుణితోత్తరంచావరణసప్తకం, సమస్తం కార్య కారణజాతమతీత్య (వర్తమానే,) పరమవ్యోమశబ్దాభిధేయే, బ్రహ్మాదీనాం వాఙ్మనసాగోచరే, శ్రీమతివైకుణ్ఠేదివ్యలోకే, సనకవిధిశివా దిభిరప్యచిన్త్యస్వభావైశ్వర్యై ర్నిత్యసిద్ధైరనన్తైర్భగవదానుకూల్యైకభోగైర్దివ్యపురుషైర్మహాత్మభిరాపూరితే, తేషామపి ఇయత్పరిమాణమియదైశ్వర్య మీదృశ స్వభావమితి పరిచ్ఛేత్తుమయోగ్యే, దివ్యావరణశతసహస్రావృతే, దివ్యకల్పకతరూప శోభితే, దివ్యోద్యానశతసహస్రకోటిభిరావృతే, అతిప్రమాణే, దివ్యాయతనే కస్మింశ్చిద్విచిత్ర దివ్యరత్నమయ దివ్యాస్థానమణ్టపే, దివ్యరత్నస్తమ్భ శతసహస్రకోటిభిరుపశోభితే, దివ్య నానా రత్న కృతస్థలవిచిత్రితే, దివ్యాలఙ్కారాలఙ్కృతే, పరితః పతితైః పతమానైః పాదపస్థైశ్చ నానాగన్ధవర్ణైర్దివ్యపుష్పైశ్శోభమానైర్దివ్యపుష్పోపవనైరుపశోభితే, సఙ్కీర్ణపారిజాతాదికల్ప ద్రుమోపశోభితైః అసఙ్కీర్ణైశ్చ కైశ్చిదన్తస్థపుష్పరత్నాదినిర్మిత దివ్యలీలామణ్టప శతసహ

ప్రోపశోభితైః సర్వదాఽనుభూయమానైరప్యపూర్వవదాశ్చర్యమావహద్భిః, క్రీడాశైలశతసహస్రైరలఙ్కృతైః కైశ్చిన్నారాయణ దివ్యలీలాసాధారణైః, కైశ్చిత్పద్మవనాలయా దివ్యలీలాసాధారణైః సాధారణైశ్చ కైశ్చిచ్ఛుకశారికామయూర కోకిలాదిభిః కోమలకూజితైరాకులైర్దివ్యోద్యాన శతసహస్రైరావృతే, మణిముక్తాప్రవాలకృతసోపానైర్దివ్యామలామృత రసోదకైర్దివ్యాణ్డజవరైః అతిరమణీయదర్శనైః అతిమనోహరమధుర స్వరైరాకులైరన్తస్స్థముక్తామయ దివ్యక్రీడాస్థానోపశోభితైః దివ్యసౌగన్ధిక వాపీశతసహస్రైః దివ్యరాజహంసావలీ విరాజితైరావృతే, నిరస్తాతిశయానన్దైకరసతయా చ ఆనన్త్యాచ్చ ప్రవిష్టానున్మాదయద్భిః క్రీడోద్దేశైర్విరాజితే, తత్రతత్ర కృతదివ్య పుష్పపర్యఙ్కోపశోభితే, నానాపుష్పాసవాస్వాదమత్త భృఙ్గావలీభిరుద్గీయమాన దివ్యగాన్ధర్వేణాపూరితే, చన్దనాగరుకర్పూరదివ్యపుష్పావగాహి మన్దానిలాసేవ్యమానే, మధ్యే పుష్పసఞ్చయవిచిత్రితే, మహతి దివ్యయోగపర్యఙ్కే, అనన్తభోగిని.

శ్రీమద్వైకుణ్ఠైశ్వర్యాది దివ్యలోక మాత్మకాన్త్యా విశ్వమాప్యాయయన్త్యా శేష శేషాశనాదిసర్వపరిజనం భగవతస్తత్తదవస్థోచిత పరిచర్యాయామాజ్ఞాపయన్త్యా, శీలరూపగుణ విలాసాదిభిరాత్మానురూపయా శ్రియాసహాసీనమ్,

ప్రత్యగ్రోన్మీలిత సరసిజసదృశనయనయుగలం, స్వచ్ఛనీలజీమూతసఙ్కాశమ్, అత్యుజ్జ్వలపీతవాససం, స్వయాప్రభయాఽతినిర్మలయా అతిశీతలయా స్వచ్ఛయా మాణిక్యాభయా కృత్స్నం జగద్భాసయన్తమ్, అచిన్త్యదివ్యాద్భుత నిత్యయౌవనస్వభావ లావణ్యమయామృత సాగరమ్, అతిసౌకుమార్యా దీషత్ప్రస్విన్నవదాలక్ష్యమాణ లలాటఫలక దివ్యాలకావలీ విరాజితం, ప్రబుద్ధముగ్ధామ్బుజ చారులోచనం, సవిభ్రమభ్రూలతమ్, ఉజ్జ్వలాధరం, శుచిస్మితం, కోమలగణ్డమ్, ఉన్నసమ్, ఉదగ్రపీనాంస విలమ్బికుణ్డలాలకావలీబన్ధురకమ్బుకన్ధరం, ప్రియావతంసోత్పలకర్ణభూషణశ్లథాలకాబన్ధవిమర్దశంసిభిశ్చతుర్భిరాజానువిలమ్బిభిర్భుజైర్విరాజితమ్, అతికోమలదివ్య రేఖాలఙ్కృతాతామ్రకరతలం, దివ్యాఙ్గులీయకవిరాజితమ్ అతికోమలనఖావలీ విరాజితమ్, అను రక్తాఙ్గులీభిరలంకృతం, తత్క్షణోన్మీలిత పుణ్డరీక సదృశచరణయుగలమ్, అతిమనోహర కిరీటమకుటచూడావతంస మకరకుణ్డలగ్రైవేయక హార కేయూరకటక శ్రీవత్సకౌస్తుభ ముక్తా దామోదరబన్ధన పీతామ్బర కాఞ్చీగుణనూపురాదిభిరత్యన్తసుఖస్పర్శైర్దివ్యగన్ధైర్భూషణైర్భూషితం, శ్రీమత్యా వైజయన్త్యా వనమాలయా విరాజితం, శఙ్ఖచక్రగదాసిశార్ఙ్గాది దివ్యాయుధైస్సేవ్యమానం, సఙ్కల్పమాత్రావక్లృప్త జగజ్జన్మస్థితిధ్వంసాదికే శ్రీమతి విష్వక్సేనే న్యస్త సమస్తాత్మైశ్వర్యం, వైనతేయాదిభిస్స్వభావతో నిరస్తసమస్తసాంసారికస్వభావైః భగవత్పరిచర్యాకరణయోగ్యైర్భగవత్పరిచర్యైకభోగైర్నిత్యసిద్ధైరనన్తైర్యథాయోగం సేవ్యమానమ్ ఆత్మభోగేనాననుసంహితపరాదికాలం దివ్యామలకోమలావలోకనేన విశ్వమాహ్లాదయన్తమ్ ఈషదున్మీలితముఖామ్బుజోదరవినిర్గతేన దివ్యాననారవిన్ద శోభాజనకేన దివ్యగామ్భీర్యౌదార్య సౌన్దర్యమాధుర్యాద్యనవధికగుణగణవిభూషితేన అతిమనోహర దివ్యభావగర్భేణ, దివ్యలీలా

లాపామృతేన అఖిలజనహృదయాన్తరాణ్యాపూరయన్తం భగవన్తం, నారాయణం, ధ్యాన యోగేన దృష్ట్వా, భగవతో నిత్యస్వామ్యమాత్మనో నిత్యదాస్యంచ యథావస్థితమనుసన్ధాయ,

"కదాఽహం భగవన్తం నారాయణం మమకులనాథం మమకులదైవతం మమకుల ధనం మమభోగ్యం మమమాతరం మమపితరం మమసర్వం సాక్షాత్కరవాణి చక్షుషా, కదాఽహం భగవత్పాదామ్బుజద్వయం శిరసా ధారయిష్యామి, కదాహం భగవత్పాదామ్బుజ ద్వయ పరిచర్యాశయా నిరస్త సమస్తేతరభోగాశోఽపగతసమస్త సాంసారికస్వభావః తత్పాదా మ్బుజద్వయం ప్రవేక్ష్యామి. కదాఽహం భగవత్పాదామ్బుజద్వయ పరిచర్యాకరణయోగ్యః తదేకభోగస్తత్పాదౌ పరిచరిష్యామి. కదా మాం భగవాన్ స్వకీయయాఽతిశీతలయాదృశాఽవ లోక్య స్నిగ్ధగమ్భీర మధురయా గిరా పరిచర్యాయామాజ్ఞాపయిష్యతీతి భగవత్పరిచర్యాయా మాశాం వర్ధయిత్వా తయైవాశయా తత్ప్రసాదోపబృంహితయా భగవన్తముపేత్య దూరాదేవ భగవన్తం శేషభోగే శ్రియా సహాసీనం వైనతేయాదిభిస్సేవ్యమానం "సమస్తపరివారాయ శ్రీమతేనారాయణాయనమః" ఇతి ప్రణమ్యోత్థాయోత్థాయ పునఃపునః ప్రణమ్య అత్యన్తసా ధ్వసవినయావనతోభూత్వా, భగవత్పారిషదగణనాయకైర్ద్వారపాలైః, కృపయాస్నేహగర్భ యాదృశాఽవలోకితస్సమ్యగభివన్దితైస్తైరేవానుమతో (భూత్వా) భగవన్తముపేత్య శ్రీమతా మూలమన్త్రేణ భగవన్మామైకాన్తికాత్యన్తిక పరిచర్యాకరణాయ పరిగృహ్ణీష్వేతియాచమానః ప్రణమ్యాత్మానంభగవతే నివేదయేత్. ౪

తతో భగవతా స్వయమేవ ఆత్మ సంజీవనేన అమర్యాదశీలవతా అతిప్రేమాన్వితే నావలోకనేనావలోక్య సర్వదేశ సర్వకాలసర్వావస్థోచితాత్యన్త శేషభావాయ స్వీకృతోఽ నుజ్ఞాతశ్చాత్యన్త సాధ్వసవినయావనతః కిఙ్కుర్వాణః కృతాఞ్జలిపుటో భగవన్తముపాసీత. ౫

తతశ్చానుభూయమానభావవిశేషః, నిరతిశయ ప్రీత్యాఽన్యత్కిఞ్చిత్కర్తుం ద్రష్టుం స్మర్తుమశక్తః పునరపి శేషభావమేవ యాచమానో భగవన్తమేవావిచ్ఛిన్నస్రోతోరూపేణా వలోకనేనావలోకయన్నాసీత. ౬

తతో భగవతా స్వయమేవాత్మ సంజీవనేనావలోకనేనావలోక్య సస్మితమాహూయ సమస్తక్లేశాపహం, నిరతిశయసుఖావహమాత్మీయం శ్రీమత్పాదారవిన్దయుగలం శిరసికృతం ధ్యాత్వా అమృతసాగరాన్తర్నిమగ్న సర్వావయవస్సుఖమాసీత. ౭

లక్ష్మీపతేర్యతిపతేశ్చ దయైకధామ్నోః యోఽసౌ పురా సమజనిష్ట జగద్ధితార్థమ్।
ప్రాచ్యం ప్రకాశయతునః పరమం రహస్యం సంవాద ఏష శరణాగతిమన్త్రసారః॥

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితం శ్రీవైకుణ్ఠగద్యం సమ్పూర్ణమ్.

సమాప్తంచ గద్యత్రయమ్.

శ్రీః.

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

శ్రీభగవద్రామానుజగ్రన్థమాలాయాం

శ్రీభగవద్రామానుజమునిప్రణీతనిత్యగ్రన్థః.

అథ పరమైకాన్తినో భగవదారాధనప్రయోగం వక్ష్యే ॥౧॥ భగవత్కైఙ్కర్యై
కరతిః పరమైకాన్తీభూత్వా భగవానేవ స్వశేషభూతేన మయా స్వకీయైరేవ కల్యాణతమై రౌప
చారిక సాంస్పర్శికాభ్యవహారికైర్భోగై రఖిలపరిజనపరిచ్ఛదాన్వితం స్వాత్మానం ప్రీతం కారయితు
ముపక్రమత ఇత్యనుసన్ధాయ తీర్థం గత్వా శుచౌ దేశే పాదౌ ప్రక్షాళ్యాచమ్య తీరం సంశోధ్య శుచౌ
దేశే మూలమన్త్రేణ మృదమాదాయ ద్విధాకృత్య శోధితతీరే నిధాయ, ఏకేనాధికమృద్భాగేన దేహ
మలప్రక్షాళనం కృత్వా నిమజ్జ్యాచమ్య ప్రాణాయామత్రయం కృత్వాఽఽసీనో భగవన్తం ధ్యాయన్
అన్యమృద్భాగమాదాయ వామపాణితలే త్రిధాకృత్య పృథక్పృథక్ సంప్రోక్ష్యాభిమన్త్ర్యైకేన
దిగ్బన్ధనమస్త్రమన్త్రేణ కుర్యాత్ ॥౨॥ అన్యేన తీర్థస్య పీఠమ్ ॥౩॥ ఇతరేణ గాత్రానులేపనమ్ ॥౪॥
తతః పాణీ ప్రక్షాళ్యోదకాఞ్జలిమాదాయ తీర్థస్యార్ఘ్యముత్క్షిప్య భగవద్వామపాదాఙ్గుష్ఠవినిస్సృత
గఙ్గాజలం సఙ్కల్పితపీఠే ఆవాహ్యార్ఘ్యం దత్వా మూలమన్త్రేణోదకమభిమన్త్ర్యోదకాఞ్జలిమా
దాయ సప్తకృత్వోఽభిమన్త్ర్య స్వమూర్ధని సిఞ్చేత్ ॥౫॥ ఏవం త్రిః పఞ్చకృత్వస్సప్తకృ
త్వో వా ॥౬॥ దక్షిణేన పాణినా జలమాదాయాభిమన్త్ర్య పీత్వాఽఽచమ్య స్వాత్మానం ప్రోక్ష్య పరి
షిచ్య తీర్థే నిమగ్నో భగవత్పాదారవిన్దవిన్యస్త శిరస్కో యావచ్ఛక్తి మూలమన్త్రం జపిత్వా
ఉత్తీర్య శుక్లవస్త్రధరో ధృతోత్తరీయ ఆచమ్యోర్ధ్వపుణ్డ్రాంస్తత్తన్మన్త్రేణ ధారయిత్వా భగ
వన్తమనుస్మృత్య తత్తన్మన్త్రేణ భగవత్పర్యన్తాభిధాయినా మూలమన్త్రేణ చ జలం పీత్వాఽఽ
చమ్య ప్రోక్ష్య పరిషిచ్యోదకాఞ్జలిం భగవత్పాదయోర్నిక్షిప్య ప్రాణానాయమ్య భగవన్తం ధ్యా
త్వాఽష్టోత్తరశతం మూలమన్త్రమావర్త్య పరిక్రమ్య నమస్కృత్యాధారశక్త్యాదిపృథివ్యన్తం
తర్పయిత్వా శ్రీవైకుణ్ఠాది పారిషదాన్తం తర్పయిత్వా దేవానృషీన్ పితౄన్ భగవదాత్మకాన్
ధ్యాత్వా సన్తర్ప్య వస్త్రం శుచౌ దేశే సమ్పీడ్యాచమ్యావాహితతీర్థం మూలమన్త్రేణాత్మని సమా
హృత్య యాగభూమిం గచ్ఛేత్ ॥౭॥

సుప్రక్షాళితపాణిపాదస్స్వాచాన్తశ్శుచౌ దేశేఽతిమనోహరే నిశ్శబ్దే భువం సఙ్గృహ్యా
తాం శోషణాదిభిర్విశోధ్య గురుపరంపరయా పరమగురుం భగవన్తముపగమ్య తమేవ ప్రాప్యత్వేన
ప్రాపకత్వేనానిష్టనివారకత్వేనేష్టప్రాపకత్వేన చ యథావస్థితస్వరూపరూపగుణవిభూతిలీలోపక
రణ విస్తారమనుసన్ధాయ తమేవ శరణముపగచ్ఛేదఖిలేత్యాదినా ॥౮॥ ఏవం శరణముపగమ్య
తత్ప్రసాదోపబృంహిత మనోవృత్తిస్తమేవ భగవన్తం సర్వేశ్వరేశ్వర మాత్మనస్స్వామిత్వే
నానుసన్ధాయాత్యర్థప్రియావిరతవిశదతమప్రత్యక్షరూపానుధ్యానేన ధ్యాయన్నాసీత ॥౯॥ తతస్త
దనుభవజనితాతిమాత్రప్రీతికారిత పరిపూర్ణకైఙ్కర్యరూపపూజామారభేత. ॥౧౦॥

భగవానేవస్వనియామ్యస్వరూపస్థితిప్రవృత్తిస్వశేషతైకరసేనానేనాత్మనా స్వకీయైశ్చ
దేహేన్ద్రియాన్తఃకరణైః స్వకీయకల్యాణతమద్రవ్యమయా నౌపచారికసాంస్పర్శికాభ్యవహారికాది
సమస్త భోగానతిప్రభూతానతిసమగ్రానతిప్రియతమానత్యన్తభక్తికృతానఖిలపరిజనపరిచ్ఛదా
న్వితాయ స్వస్మై స్వప్రీతయే స్వయమేవ ప్రతిపాదయితు ముపక్రమతఇత్యనుసన్ధాయ స్వదేహే
పఞ్చోపనిషన్మన్త్రాన్ సంహారక్రమేణన్యస్య ప్రాణాయామేనైకేన దక్షిణేనపాణినా నాభిదేశే
మూలమన్త్రంన్యస్యమన్త్రోద్భూతచణ్డవాయ్వాప్యాయితనాభిదేశస్థవాయునా శరీరమన్తర్బహిశ్చ
సర్వతత్త్వమయం తత్త్వక్రమేణవిశోష్య, పునరపి ప్రాణాయామేనైకేన హృద్దేశేమూలమన్త్రం
న్యస్యమన్త్రోద్భూత చక్రాగ్నిజ్వాలోపబృంహిత జాఠరాగ్నినాదగ్ధతత్తత్సమష్టిప్రలీన, సర్వతత్త్వ
సర్వకిల్బిష సర్వాజ్ఞాన తద్వాసనోభూత్వా భగవద్దక్షిణపాదాఙ్గుష్ఠే మూలమన్త్రేణ
స్వాత్మానం ప్రవేశయేత్ ॥౧౧॥ అపరేణప్రాణాయామేనభగవత్ప్రసాదేన భగవత్కైఙ్కర్య
యోగ్యతా మాపాద్య తస్మాదాదాయ తద్వామపాదాఙ్గుష్ఠాధస్తాన్మూలమన్త్రేణాత్మానం
విన్యస్య దేవవామపాదాఙ్గుష్ఠనఖశీతాంశు మణ్డల నిర్గలద్దివ్యామృతరసైరాత్మానమభిషిచ్య
భగవత్ప్రసాదేన తదమృతమయం సర్వకైఙ్కర్య మనోహరం సర్వకైఙ్కర్య యోగ్యం
శరీరంలబ్ధ్వా తస్మిన్ శరీరే పఞ్చోపనిషన్మన్త్రాన్ సృష్టిక్రమేణ విన్యస్యేత్ ॥౧౨॥

ఓంషాంనమః పరాయపరమేష్ఠ్యాత్మనేనమ ఇతిమూర్ధ్నిస్పృశేత్ ॥౧౩॥ ఓంయాం
నమః పరాయపురుషాత్మనేనమ ఇతినాసాగ్రే ॥౧౪॥ ఓంరాంనమఃపరాయ విశ్వాత్మనేనమఇతి
హృదయే ॥౧౫॥ ఓంవాంనమః పరాయనివృత్త్యాత్మనేనమఇతిగుహ్యే ॥౧౬॥ ఓంలాంనమః పరా
యసర్వాత్మనేనమ ఇతిపాదయోః ॥౧౭॥ ఏవంన్యాసంకుర్వం స్తత్తచ్ఛక్తిమయముద్భూతదేహం
ధ్యాయేత్ ॥౧౮॥ పునరపి ప్రాణాయామేనైకేన భగవద్వామపాదాఙ్గుష్ఠనిస్సృతామృతధార
యాఽఽత్మానమభిషిచ్యకృతలాఞ్ఛనోధృతోర్ధ్వపుణ్డ్రోభగవద్యాగమారభేత ॥౧౯॥ భగవానే
వసర్వంకారయతీతిపూర్వవద్ధ్యాత్వా హృద్యాగంకృత్వా సమ్భారాన్ సంభృత్యాత్మనోవామ
పార్శ్వే జలకుమ్భే తోయముత్పూర్య గన్ధపుష్పయుతంకృత్వా సప్తకృత్వోఽభిమన్త్ర్యవిశోష్య
దగ్ధ్వా దివ్యామృతతోయముత్పాద్యాస్త్రమన్త్రేణ రక్షాంకృత్వా సురభిముద్రాం ప్రదర్శ్య
అన్యానిపూజాద్రవ్యాణ్యాత్మనోదక్షిణపార్శ్వే నిధాయాత్మనః పురతస్స్వస్తీర్ణేపీఠే క్రమేణాగ్నే
యాదికోణేష్వర్ఘ్యపాద్యాచమనీయస్నానీయపాత్రాణినిధాయ (అస్త్ర)మన్త్రేణ ప్రక్షాల్య శోష
ణాదినాపాత్రాణివిశోధ్య సంస్కృతతోయేనతానిచ పూరయిత్వాఽర్ఘ్యపాత్రే గన్ధపుష్పకుశా
గ్రాక్షతాదీని నిక్షిపేత్ ॥౨౦॥ దూర్వాం విష్ణుపర్ణం శ్యామాకంపద్మం పాద్యపాత్రే ॥౨౧॥
ఏలాలవఙ్గతక్కోలలామజ్జకజాతీపుష్పాణ్యాచమనీయే ॥౨౨॥ సిద్ధార్థకాదీని స్నానీయే ॥౨౩॥
అన్యస్మిన్ పాత్రే సర్వార్థతోయం సంకల్ప్య తతోఽర్ఘ్యజలం పాణినాస్పృష్ట్వా మూలమన్త్రేణాభి
మన్త్ర్య-ఓంనమోభగవతేఽర్ఘ్యం పరికల్పయామీత్యర్ఘ్యం పరికల్పయేత్ ॥౨౪॥ ఏవంపాద్యం
పరికల్పయామీతిపాద్యమ్ ॥౨౫॥ ఆచమనీయం పరికల్పయామీత్యాచమనీయమ్ ॥౨౬॥
స్నానీయం పరికల్పయామీతి స్నానీయమ్॥౨౭॥ శుద్ధోదకం పరికల్పయామీతిశుద్ధోదకమ్ ॥౨౮॥
తతోఽర్ఘ్య జలమన్యేన పాత్రేణాదాయ యాగభూమిం సర్వాణి యాగద్రవ్యాణ్యాత్మానఞ్చ
ప్రోక్ష్యాసనం పరికల్పయేత్ ॥౨౯॥

ఓమ్, ఆధారశక్త్యైనమః, ౧. ఓమ్ మూలప్రకృత్యైనమః, ౨. ఓమ్ అఖిలజగదాధారాయ కూర్మరూపిణే నారాయణాయనమః, ౩. ఓమ్ భగవతేఽనన్తాయ నాగరాజాయనమః, ౪. ఓమ్ భూంభూమ్యైనమః, ౫. ఇతి యథాస్థాన ముపర్యుపరి ధ్యాత్వా ప్రణమ్య, ఓమ్ శ్రీ వైకుణ్ఠాయ దివ్యలోకాయనమః, ౬. ఇతి దివ్యలోకం ప్రణమ్య, శ్రీ వైకుణ్ఠాయ దివ్యజనపదాయ నమః, ౭. ఇతిదివ్యజనపదం ప్రణమ్య, ఓమ్ శ్రీ వైకుణ్ఠాయ దివ్యనగరాయనమః, ౮. ఇతిదివ్యనగరం ప్రణమ్య, ఓమ్ శ్రీ వైకుణ్ఠాయ దివ్యవిమానాయనమః, ౯. ఇతిదివ్యవిమానం ప్రణమ్య, ఓమ్ ఆనన్దమయాయ దివ్యమణ్టపరత్నాయనమః, ౧౦. ఇతిమణ్టపరత్నం ప్రణమ్య, తస్మిన్, ఓమ్ అనన్తాయ నాగరాజాయనమః, ౧౧. ఇత్యాస్తరణం ప్రణమ్య, తస్మిన్నుపరి, ధర్మాయ నమః, ౧౨. ఇత్యాగ్నేయ్యాం పాదంవిన్యస్య, ఓమ్ జ్ఞానాయనమః, ౧౩. ఇతినైఋత్యాం, ఓమ్ వైరాగ్యాయనమః, ౧౪. ఇతివాయవ్యాం, ఓమ్ ఐశ్వర్యాయనమః, ౧౫. ఇత్యైశాన్యామ్, ఓమ్ అధర్మాయనమః, ౧౬. ఇతిప్రాచ్యాం ఓమ్ గాత్రం విన్యస్య, ఓమ్ అజ్ఞానాయనమః, ౧౭. ఇతిదక్షిణస్యాం, ఓమ్ అవైరాగ్యాయనమః,౧౮. ఇతిప్రతీచ్యామ్, ఓమ్ అనైశ్వర్యాయనమ ఇత్యుత్తరస్యామ్, ఏభిఃపరిచ్ఛిన్నతనుం పీఠభూతం సదాత్మకమనన్తం విన్యస్య, పశ్చాత్సర్వకార్యోన్ముఖం విభుమనన్తమ్, ఓమ్ అనన్తాయనమః, ౨౦. ఇతివిన్యస్య, తస్మిన్నుపరి, ఓమ్ పద్మాయ నమః, ౨౧. ఇతిపద్మం విన్యస్య, తత్పూర్వపత్రే, ఓమ్ విమలాయై చామరహస్తాయైనమః, ౨౨. ఇతివిమలాం చామరహస్తాం విన్యస్య, తత ఆరభ్య ప్రాదక్షిణ్యేనైశాన్యన్తం పత్రేషు ఓమ్ ఉత్కర్షిణ్యై చామరహస్తాయైనమః. ౨౩. ఓమ్ జ్ఞానాయై చామరహస్తాయైనమః, ౨౪. ఓమ్ క్రియాయై చామరహస్తాయైనమః, ౨౫. ఓమ్ యోగాయై చామరహస్తాయైనమః, ౨౬. ఓమ్ ప్రహ్వ్యైచామరహస్తాయైనమః, ౨౭. ఓమ్ సత్యాయై చామరహస్తాయైనమః, ౨౮. ఓమ్ ఈశానాయై చామరహస్తాయైనమః, ౨౯. ఇతిసప్తశక్తీశ్చామరహస్తావిన్యస్య, ఓమ్ అనుగ్రహాయై చామరహస్తాయైనమః, ౩౦. ఇతి కర్ణికా పూర్వభాగేఽనుగ్రహాం చామరహస్తాం విన్యస్య, ఓమ్ జగత్ప్రకృతయే యోగపీఠాయనమః, ౩౧. ఇతియోగపీఠం విన్యస్య, ఓమ్ దివ్యయోగపీఠపర్యఙ్కాయనమః, ౩౨. ఇతిదివ్యయోగపీఠపర్యఙ్కం విన్యస్య, తస్మిన్ననన్తం నాగరాజం సహస్రఫణాశోభితమ్, ఓమ్ అనన్తాయ నాగరాజాయనమః, ౩౩. ఇతివిన్యస్య, ఓమ్ అనన్తాయ నమఇతి పురతః పాదపీఠం విన్యస్య, సర్వాణ్యాధారశక్త్యాది పీఠాన్తాని తత్త్వాని ప్రత్యేకం గన్ధపుష్పధూపదీపైరభ్యర్చ్య సర్వపరివారాణాం తత్తత్ స్థానేపద్మాసనం సంకల్ప్య, అనన్త గరుడవిష్వక్సేనానాం సపీఠకం పద్మం విన్యస్య సర్వతః పుష్పాక్షతాదీని వికీర్య, యోగపీఠస్య పశ్చిమోత్తరదిగ్భాగే, ఓమ్ అస్మద్గురుభ్యోనమః ఇతిగురూన్ గన్ధపుష్పధూపదీపైస్సంపూజ్య ప్రణమ్యానుజ్ఞాప్య భగవద్యాగమారభేత ॥౩౦॥

కల్పితే నాగభోగే సమాసీనం భగవన్తం నారాయణం పుణ్డరీకదలామలాయతేక్షణం కిరీటమకుటకేయూరహారకటకాది సర్వభూషణైర్భూషితం కుఞ్చితదక్షిణపాదం ప్రసారితవామపాదం జానువిన్యస్తప్రసారిత దక్షిణభుజం నాగభోగవిన్యస్త వామభుజమ్ ఊర్ధ్వభుజద్వయేన శఙ్ఖచక్రధరం సర్వేషాం సృష్టిస్థితిప్రలయ హేతుభూతమఙ్గనాథం కౌస్తుభేన విరాజమానం చకాసతముదగ్రప్రబుద్ధస్ఫురదపూర్వాచిన్త్య పరమసత్త్వపఞ్చశక్తిమయవిగ్రహం పఞ్చోపనిషదై

ర్ధ్యాత్వా, ఆరాధనాభిముఖోభవేతిప్రార్థ్య మూలమన్త్రేణ దణ్డవత్ప్రణమ్యోత్థాయ స్వాగతం నివేద్య యావదారాధనసమాప్తి సాన్నిధ్యయాచనం కుర్యాత్ ॥౩౧॥ అన్యత్ర స్వాభిమతేదేశే పూజా చేత్ ఏవమావాహనమ్॥ మన్త్రయోగస్సమావాహ్వనం కరపుష్పోపదర్శనమ్। బిమ్బోపవేశనఞ్చైవ యోగవిగ్రహచిన్తనమ్॥ ప్రణామశ్చసముత్థానం స్వాగతం పుష్పమేవచ। సాన్నిధ్యయాచనంచేతి తత్రాహ్వానస్యసత్క్రియాః॥ ఇతి ॥౩౨॥

తతోభగవన్తం ప్రణమ్య దక్షిణతః, ఓమ్ శ్రీం శ్రియైనమ ఇతిశ్రియమావాహ్య ప్రణమ్య వామతః, ఓమ్ భూంభూమ్యైనమఇతి భువమావాహ్య, తత్రైవ ఓమ్ నీం నీలాయైనమ ఇతినీలామావాహ్య, ఓమ్ కిరీటాయ మకుటాధిపతయేనమ ఇత్యుపరి భగవతః పశ్చిమపార్శ్వే చతుర్బాహుం చతుర్వక్త్రం కృతాఞ్జలిపుటం మూర్ధ్ని భగవత్కిరీటం ధారయన్తం కిరీటాఖ్య దివ్యపురుషం ప్రణమ్య, ఓమ్ కిరీటమాల్యాయాపీడకాత్మనేనమ ఇత్యాపీడకం తత్రైవప్రణమ్య, ఓమ్ దక్షిణకుణ్డలాయమకరాత్మనేనమఇతి దక్షిణకుణ్డలం దక్షిణతఃప్రణమ్య, ఓమ్ వామకుణ్డలాయ మకరాత్మనేనమ ఇతి వామకుణ్డలం వామతఃప్రణమ్య, ఓమ్ వైజయన్త్యైవనమాలాయైనమ ఇతి వనమాలాం పురతః ప్రణమ్య, ఓమ్ శ్రీతులస్యైనమ ఇతితులసీం పురతః ప్రణమ్య, ఓమ్ శ్రీవత్సాయ శ్రీనివాసాయనమఇతి శ్రీవత్సం పురతఃప్రణమ్య, ఓమ్ హారాయసర్వాభరణాధిపతయేనమ ఇతిహారం పురతః ప్రణమ్య, ఓమ్ శ్రీకౌస్తుభాయ సర్వరత్నాధిపతయేనమ ఇతి శ్రీకౌస్తుభం పురతః ప్రణమ్య, ఓమ్ కాఞ్చీగుణోజ్జ్వలాయ పీతామ్బరాయ నమ ఇతి పీతామ్బరం పురతః ప్రణమ్య, ఓమ్ సర్వేభ్యో భగవద్భూషణేభ్యోనమ ఇతి సర్వభూషణాని సర్వతః ప్రణమ్య, ఓమ్ సుదర్శనాయ హేతిరాజాయనమ ఇతి సుదర్శనం రక్తవర్ణం రక్తనేత్రం (ద్వి) చతుర్భుజం కృతాఞ్జలిపుటం భగవన్తమాలోకయన్తం దర్శనానన్దబృంహితముఖం మూర్ధ్ని భగవచ్చక్రం ధారయన్తందక్షిణతః ప్రణమ్య, ఓమ్ నన్దకాయ ఖడ్గాధిపతయే నమ ఇతి నన్దకాత్మానం శిరసి భగవత్ఖడ్గంధారయన్తం తత్రైవ ప్రణమ్య, ఓమ్ పద్మాయ నమ ఇతిపద్మం ప్రణమ్య, ఓమ్ పాఞ్చజన్యాయ శఙ్ఖాధిపతయే నమఇతి శఙ్ఖాత్మానం సితవర్ణం ద్విభుజం కృతాఞ్జలిపుటం శిరసి భగవచ్ఛఙ్ఖం ధారయన్తం వామతఃప్రణమ్య, ఓమ్ కౌమోదక్యై గదాధిపతయే నమ ఇతి గదాత్మానం తత్రైవ ప్రణమ్య, తత్రైవ ఓమ్ శార్ఙ్గాయ చాపాధిపతయే నమ ఇతి శార్ఙ్గాత్మానమ్ ప్రణమ్య, ఓమ్ సర్వేభ్యో భగవద్దివ్యాయుధేభ్యో నమ ఇతి సర్వాయుధాని పరితః ప్రణమ్య, ఓమ్ సర్వాభ్యో భగవత్పాదారవిన్ద సంవాహినీభ్యో నమ ఇతి దివ్యపాదారవిన్ద సంవాహినీస్సమన్తతః ప్రణమ్య, ఓమ్ అనన్తాయ నాగరాజాయ నమ ఇతి పృష్ఠతోఽనన్తం నాగరాజం చతుర్భుజం హలముసలధరం కృతాఞ్జలిపుటం ఫణామణి సహస్రమణ్డితోత్తమాఙ్గం భగవన్తమాలోకయన్తం భగవత్స్పర్శనానన్ద బృంహితసర్వగాత్రం ధ్యాత్వా ప్రణమ్య, ఓమ్ సర్వేభ్యో భగవత్పరిజనేభ్యో నమ ఇత్యనుక్తానన్త పరిజనాన్ సమన్తతః ప్రణమ్య, ఓమ్ భగవత్పాదుకాభ్యాం నమ ఇతి భగవత్పాదుకే పురతః ప్రణమ్య, ఓమ్ సర్వేభ్యో భగవత్పరిచ్ఛదేభ్యో నమ ఇతి సర్వపరిచ్ఛదాన్ సమన్తతః ప్రణమ్య, ఓమ్ వైనతేయాయ నమ ఇత్యగ్రతో వైనతేయమాసీనం ద్విభుజం కృతాఞ్జలిపుటం ధ్యాత్వా ప్రణమ్య,

ఓమ్ నమోభగవతే విష్వక్సేనాయేతి భగవతః ప్రాగుత్తరపార్శ్వే దక్షిణాభిముఖం భగవన్తం విష్వక్సేనమాసీనం చతుర్భుజం శఙ్ఖచక్రధరం కృతాఞ్జలిపుటం నీలమేఘనిభం ధ్యాత్వా ప్రణమ్య, ఓమ్ గం, గజాననాయనమః, ఓమ్ జమ్, జయత్సేనాయనమః, ఓమ్ హం, హరివక్త్రాయనమః, ఓమ్ కమ్ కాలప్రకృతిసంజ్ఞాయనమః, ఓమ్ సర్వేభ్యో భగవద్విష్వక్సేన పరిజనేభ్యో నమ ఇతి విష్వక్సేన పరిజనాన్ ప్రణమ్య, ఓమ్ చణ్డాయ ద్వారపాలాయనమః, ఓమ్ ప్రచణ్డాయ ద్వారపాలాయనమః, ఇతిపూర్వ ద్వారపార్శ్వయోః ప్రణమ్య, ఓమ్ భద్రాయ ద్వారపాలాయనమః, ఓమ్ సుభద్రాయ ద్వారపాలాయనమ ఇతి దక్షిణద్వారపార్శ్వయోః ప్రణమ్య, ఓమ్ జయాయ ద్వారపాలాయనమః, ఓమ్ విజయాయద్వారపాలాయనమ ఇతి పశ్చిమద్వారపార్శ్వయోః ప్రణమ్య, ఓమ్ ధాత్రే ద్వారపాలాయనమః, ఓమ్ విధాత్రే ద్వారపాలాయనమ ఇత్యుత్తర ద్వారపార్శ్వయోః ప్రణమేత్ ॥౩౪॥

ఏతేద్వారపాలాస్సర్వే శఙ్ఖచక్రగదాధరా ఆజ్ఞాముద్రాయుతా ధ్యాతవ్యాః ॥౩౫॥ ఓమ్ సర్వేభ్యో భగవద్ద్వారపాలేభ్యోనమఇతి సర్వద్వారేషు సర్వద్వారపాలాన్ ప్రణమ్య, ఓమ్ కుముదాయగణాధిపతయే సవాహనపరివార ప్రహరణాయ నమఇతి పూర్వస్యాందిశి పారిషదవరం కుముదంప్రణమ్య, ఓమ్ కుముదాక్షాయగణాధిపతయే సవాహనపరివారప్రహరణాయ నమ ఇత్యాగ్నేయ్యాం కుముదాక్షంప్రణమ్య, ఓమ్ పుణ్డరీకాయ గణాధిపతయే సవాహనపరివారప్రహరణాయ నమ ఇతిదక్షిణస్యాం పుణ్డరీకం ప్రణమ్య, ఓమ్ వామనాయగణాధిపతయే సవాహనపరివారప్రహరణాయ నమ ఇతి నైరృత్యాం వామనం ప్రణమ్య, ఓమ్ శంకుకర్ణాయ గణాధిపతయే సవాహనపరివారప్రహరణాయ నమఇతిపశ్చిమస్యాం శంకుకర్ణం ప్రణమ్య, ఓమ్ సర్పనేత్రాయగణాధిపతయే సవాహనపరివారప్రహరణాయ నమ ఇతి వాయవ్యాం సర్పనేత్రం ప్రణమ్య, ఓమ్ సుముఖాయగణాధిపతయే సవాహనపరివారప్రహరణాయ నమ ఇత్యుదీచ్యాంసుముఖంప్రణమ్య, ఓమ్ సుప్రతిష్ఠితాయగణాధిపతయే సవాహనపరివారప్రహరణాయ నమ ఇత్యైశాన్యాం సుప్రతిష్ఠితం ప్రణమ్య, ఓమ్ సర్వేభ్యో భగవత్పారిషదేభ్యో నమ ఇతి సర్వస్మాద్బహిః ప్రణమేత్ ॥౩౬॥ అన్యత్రావాహ్య పూజాయామావాహనస్థానాని పరమవ్యోమక్షీరార్ణవాదిత్యమణ్డలహృదయాని మథురాద్వారకా గోకులాయోధ్యాదీని దివ్యావతారస్థానాని చాన్యాని పౌరాణికాని శ్రీరఙ్గాదీనిచ యథారుచి ॥౩౭॥ ఏవం భగవన్తం నారాయణం దేవీభూషణాయుధ పరిజనపరిచ్ఛద ద్వారపాలపారిషదైస్సేవ్యమానం స్వాధీనత్రివిధచేతనాచేతనస్వరూపస్థితి ప్రవృత్తిభేదం క్లేశకర్మాద్యశేషదోషాసంస్పృష్టం స్వాభావికానవధికాతిశయజ్ఞానబలైశ్వర్యవీర్యశక్తితేజః ప్రభృత్యసఙ్ఖ్యేయ కల్యాణగుణగణౌఘమహార్ణవంధ్యాత్వా ప్రణమ్య మూలమన్త్రేణ స్వాత్మానం దేవాయ నివేద్య ప్రణమ్యానుజ్ఞాప్య భగవత్పూజా మారభేత॥౩౮॥

పాత్రేణపూర్వ స్థాపితార్ఘ్యపాత్రా దర్ఘ్యజలమాదాయ పాణిభ్యాం ముఖసమముద్ధృత్య, భగవన్ ఇదం ప్రతిగృహ్ణీష్వేతిచిన్తయన్ భగవన్ముఖేదర్శయిత్వా భగవద్దక్షిణహస్తే కించిత్ప్రదాయార్ఘ్యం ప్రతిగ్రహపాత్రే ప్రక్షిపేత్ ॥౩౯॥ హస్తౌప్రక్షాల్యపాదయోః పుష్పాణిదత్వా పాద్యపాత్రాత్పాద్యజలమాదాయ పాదయోః కించిద్దత్వా మనసాపాదా

ప్రక్షాలయన్ పాద్యప్రతిగ్రహపాత్రే నిక్షిపేత్ ॥౮౦॥ హస్తౌ ప్రక్షాళ్య వస్త్రేణ పాదౌ సంమృజ్య గన్ధపుష్పాణి దత్త్వా, ఆచమనీయపాత్రాదాచమనీయమాదాయ, భగవద్దక్షిణహస్తే కించిత్ప్రదాయ భగవద్వదనే ఆచమనీయం సమర్పితమితి మనసా భావయన్, శేషమాచమనీయం ప్రతిగ్రహపాత్రే ప్రక్షిపేత్ ॥౮౧॥ తతో గన్ధపుష్పధూపదీపాచమనముఖవాసతామ్బూలాది నివేదనం కృత్వా ప్రణమ్యాత్మానమాత్మీయఞ్చ సర్వం భగవన్నిత్యకిఙ్కరత్వాయ స్వీకుర్వితి భగవతే నివేదయేత్ ॥౮౨॥ తతః స్నానార్థమాసనమానీయ గన్ధాదిభిరభ్యర్చ్య భగవన్తం ప్రణమ్యానుజ్ఞాప్య పాదుకే ప్రదాయ తత్రోపవిష్టే, మాల్యభూషణవస్త్రాణ్యపనీయ విష్వక్సేనాయ దత్త్వా, స్నానశాటికాం ప్రదాయ పాద్యాచమన పాదపీఠప్రదాన దన్తకాష్ఠజిహ్వానిర్లేఖన గణ్డూషముఖప్రక్షాలనాచమనాదర్శప్రదర్శన హస్తప్రక్షాలన ముఖవాసతామ్బూలతైలాభ్యఙ్గోద్వర్తామలకతోయకఙ్కత ప్లోతదేహశోధనశాటికాప్రదాన హరిద్రాలేపన ప్రక్షాలన వస్త్రోత్తరీయ యజ్ఞోపవీతప్రదాన పాద్యాచమనపవిత్రప్రదాన గన్ధపుష్పధూపదీపాచమన నృత్తగీతవాద్యాది సర్వమఙ్గల సంయుక్తాభిషేక నీరాజనాచమన దేహశోధన ప్లోతవస్త్రోత్తరీయ యజ్ఞోపవీతాచమన కూర్చప్రసారణ సహస్రధారాభిషేక నీరాజనాచమన దేహశోధన ప్లోత వస్త్రోత్తరీయయజ్ఞోపవీతాచమనాని దద్యాత్ ॥౮౩॥ తతోఽలఙ్కారాసనమభ్యర్చ్య ప్రణమ్యానుజ్ఞాప్య పాదుకే ప్రదాయ తత్రోపవిష్టే పూర్వవత్ స్నానీయవర్జ మర్ఘ్యపాద్యాచమనీయ శుద్ధోదకాని మన్త్రేణ కల్పయిత్వా గన్ధం పుష్పపాదసమ్మర్దన వస్త్రోత్తరీయ భూషణోపవీతార్ఘ్య పాద్యాచమనీయాని దత్త్వా, సమస్తపరివారాణాం స్నానవస్త్రాదిభూషణాన్తం కృత్వా గన్ధాదీన్ దేవానన్తరం సర్వపరివారాణాం ప్రత్యేకం ప్రదాయ ధూపదీపాచమనీయాని దద్యాత్ ॥౮౪॥ అథవా సర్వపరివారాణాం గన్ధాదీనేవ దద్యాత్ ॥౮౫॥ గన్ధపుష్పప్రదానాలఙ్కారాఞ్జనోర్ధ్వపుణ్డ్రాదర్శ ధూపదీపాచమన ధ్వజచ్ఛత్రచామర వాహన శఙ్ఖచిహ్నకాహలభేర్యాది సకలనృత్తగీతవాద్యాదిభిరభ్యర్చ్య మూలమన్త్రేణ పుష్పం ప్రదాయ ప్రత్యక్షరం పుష్పం ప్రదాయ ద్వాదశాక్షరేణ విష్ణుషడక్షరేణ విష్ణుగాయత్ర్యా పఞ్చోపనిషద్భిః పురుషసూక్తఋగ్భిరన్యైశ్చ భగవన్మన్త్రైశ్శక్తశ్చేత్పుష్పం ప్రదాయ దేవ్యాదిదివ్య పారిషదాన్తం తత్తన్మన్త్రైః పుష్పం దత్త్వా ప్రణమ్య ప్రతిదిశం ప్రదక్షిణప్రణామపూర్వకం భగవతే పుష్పాఞ్జలిం దత్త్వా పురతః ప్రణమ్య శ్రుతిసుఖైః స్తోత్రైస్స్తుత్వా ఆత్మానం నిత్యకిఙ్కరతయా నివేద్య తత్రైవ ధ్యాత్వా, యథాశక్తి మూలమన్త్రం జపిత్వా సర్వభోగప్రపూరణీమ్మాత్రాం దత్త్వా ముఖవాసతామ్బూలే ప్రదాయార్ఘ్యం దత్త్వా భోజ్యాసన మభ్యర్చ్య ప్రణమ్యానుజ్ఞాప్య పాదుకే ప్రదాయ తత్రోపవిష్టే పాద్యాచమనీయార్హణీయాని దత్త్వా గులం మాక్షికం సర్పిర్దధిక్షీరఞ్చేతి పాత్రే నిక్షిప్య శోషణాదిభిర్విశోధ్యార్ఘ్యజలేన సంప్రోక్ష్య మధుపర్కమవనతశిరా హర్షోత్ఫుల్లనయనో హృష్టమనా భూత్వా ప్రదాయాచమనీయం దద్యాత్ ॥౮౬॥ యత్కిఞ్చిద్ద్రవ్యం భగవతే దీయతే, తత్సర్వం శోషణాదిభిర్విశోధ్యార్ఘ్యజలేన సంప్రోక్ష్య దద్యాత్ ॥౮౭॥

తతశ్చ గాం స్వర్ణరత్నాదికఞ్చ యథాశక్తి దద్యాత్ ॥౮౮॥ తతస్సంస్కృతాన్నమాజ్యాఢ్యం దధిక్షీరమధూనిచ ఫలమూలవ్యఞ్జనాని మోదకాంశ్చాన్యానిచ లోకే ప్రియతమాన్యాత్మన శ్చేష్టాని శాస్త్రావిరుద్ధాని సంపాద్య శోషణాదిభి ర్విశోధ్యార్ఘ్యజలేన సంప్రోక్ష్యాస్త్ర

మన్త్రేణ రక్షాం కృత్వా సురభిముద్రాం ప్రదర్శ్యార్ఘ్యపూర్వకం హవిర్నివేదయేత్ ॥౪౯॥ అతి ప్రభూతమతిసమగ్ర మతిప్రియతమ మత్యన్తభక్తికృతమిదం స్వీకుర్వితి ప్రణామపూర్వక మత్యన్త సాధ్వసవినయావనతో భూత్వా నివేదయేత్ ॥౫౦॥ తతశ్చానుపానతర్పణే ప్రదాయ హస్తప్రక్షాలనాచమన హస్తసమ్మార్జన చన్దనముఖవాసతామ్బూలాదీని దత్త్వా ప్రణమ్య పునర్మన్త్రాసనం కూర్చేన మార్జయిత్వా, అభ్యర్చ్యానుజ్ఞాప్య పాదుకే ప్రదాయ తత్రోపవిష్టే మాల్యాదికమపోహ్య విష్వక్సేనాయ దత్త్వా పాద్యాచమనగన్ధపుష్పధూపదీపాచమనాపూపఫలాదీని దత్త్వా ఆచమన ముఖవాసతామ్బూలనృత్తగీతవాద్యాదిభి రభ్యర్చ్య ప్రదక్షిణీకృత్య దణ్డవత్ప్రణమ్య పర్యఙ్కాసన మభ్యర్చ్యానుజ్ఞాప్య పాదుకే ప్రదాయ తత్రోపవిష్టే పాద్యాచమనే దత్త్వా మాల్యభూషణవస్త్రాణ్యపనీయ విష్వక్సేనాయదత్త్వా సుఖశయనోచితం సుఖస్పర్శఞ్చ వాసస్తదుచితాని భూషణాన్యుపవీతఞ్చ ప్రదాయాచమనీయం దత్త్వా గన్ధపుష్పధూపదీపాచమన ముఖవాసతామ్బూలాదిభి రభ్యర్చ్య శ్రుతిసుఖై స్స్తోత్రై రభిష్టూయ భగవానేవ స్వనియామ్య స్వరూపస్థితి ప్రవృత్తి స్వశేషతైకరసేనాత్మనా స్వకీయైశ్చ దేహేన్ద్రియాన్తఃకరణైః స్వకీయ కల్యాణతమ ద్రవ్యమయానౌపచారిక సాంస్పర్శికాభ్యవహారికాది సమస్తభోగా నతిప్రభూతానతిసమగ్రా నతిప్రియతమా నత్యన్తభక్తికృతా నఖిలపరిజన పరిచ్ఛదాన్వితాయ స్వస్మై స్వప్రీతయే స్వయమేవ ప్రతిపాదితవానిత్యనుసన్ధాయ భగవన్తమనుజ్ఞాప్య భగవన్నివేదిత హవిశ్శేషాత్ విష్వక్సేనాయ కించిదుద్ధృత్య నిధాయాన్యత్సర్వం స్వాచార్యప్రముఖేభ్యో వైష్ణవేభ్యో దత్త్వా భగవద్యాగావశిష్టైర్జలాదిభిః ద్రవ్యైర్విష్వక్సేన మభ్యర్చ్య పూర్వోద్ధృతం హవిశ్చ దత్త్వా తదర్చనం పరిసమాప్య భగవన్త మష్టాఙ్గేన ప్రణామేన ప్రణమ్య శరణ ముపగచ్ఛేత్ ॥౫౧॥

మనోబుద్ధ్యభిమానేన సహ న్యస్య ధరాతలే। కూర్మవచ్చతురః పాదాన్ శిరస్తత్రైవ పఞ్చమమ్॥ ప్రదక్షిణసమేతేన త్వేవంరూపేణ సర్వదా। అష్టాఙ్గేన నమస్కృత్య హ్యుపవిశ్యాగ్రతః ప్రభోరిత్యుక్తోఽష్టాఙ్గప్రణామః ॥౫౨॥ శరణాగతిప్రకారశ్చ పూర్వోక్తః ॥౫౩॥ తతోఽర్ఘ్యజలం ప్రదాయ భగవన్త మనుజ్ఞాప్య పూజాం సమాపయేత్ ॥౫౪॥

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజ విరచితః
నిత్యగ్రన్థః సమాప్తః.

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః

శ్రీ వేదార్థసంగ్రహ గీతాభాష్యయోరుపాత్తానాం ప్రమాణవచనానామకారాది సూచీ

(అకారాద్యనుక్రమణికయా)

ప్రమాణవచనమ్_ఆకరః_పృష్ఠసంఖ్యా

శ్రీ భగవద్గీతా పాదానుక్రమణికా

(పాదాదిః - అధ్యాయసంఖ్యా - శ్లోకసంఖ్యాచ)

శ్రీభాష్యోపాత్త ప్రమాణానామాకరసూచీ

(అకారాద్యనుక్రమణికయా)

(ప్రమాణ వచనమ్—ఆకరః—పృష్ఠ సంఖ్యాచక్రమశః)

శారీరకమీమాంసాధికరణసూచీ

(క్రమశః అధికరణనామ-అధ్యాయ-పాద-అధికరణ సంఖ్యాశ్చ)

బ్రహ్మసూత్రాణామకారాది సూచీ

(సంఖ్యా—సూత్ర సంఖ్యా)

బ్రహ్మసూత్రాణామకారాది సూచీ సమాప్తా.

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

శ్రీభాష్యాధ్యయనోపయుక్త శ్రీవిష్ణుపురాణ వచనాని

శ్రీపరాశరః—

సాధు మైత్రేయ ధర్మజ్ఞ స్మారితోఽస్మి పురాతనమ్। పితుః పితా మే భగవాన్ వసిష్ఠో యదువాచహ ॥ 1-1-12 ॥

పులస్త్య ఉవాచ—

పురాణసంహితాకర్తా భవాన్ వత్స భవిష్యతి। దేవతాపారమార్థ్యం చ యథావద్వేత్స్యతే భవాన్ ॥ 1-1-26 ॥

ప్రవృత్తే చ నివృత్తే చ కర్మణ్యస్తమలా మతిః। మత్ప్రసాదాదసందిగ్ధా తవ వత్స భవిష్యతి ॥ 27 ॥

తతశ్చ ప్రాహ భగవాన్ వసిష్ఠో మే పితామహః। పులస్త్యేన యదుక్తం తే సర్వమేతద్భవిష్యతి ॥ 28 ॥

ఇతి పూర్వం వసిష్ఠేన పులస్త్యేన చ ధీమతా। యదుక్తం తత్ స్మృతిం యాతి త్వత్ప్రశ్నాదఖిలం మమ ॥ 29 ॥

సోఽహం వదామ్యశేషం తే మైత్రేయ పరిపృచ్ఛతే। పురాణసంహితాం సమ్యక్ తాం నిబోధ యథాతథమ్ ॥30॥

విష్ణోస్సకాశాదుద్భూతం జగత్తత్రైవ చ స్థితమ్। స్థితిసంయమకర్తాఽసౌ జగతోఽస్య జగచ్చ సః ॥ 31 ॥

అవికారాయ శుద్ధాయ నిత్యాయ పరమాత్మనే। సదైకరూపరూపాయ విష్ణవే సర్వజిష్ణవే ॥ 1-2-1 ॥

నమో హిరణ్యగర్భాయ హరయే శంకరాయ చ। వాసుదేవాయ తారాయ సర్గస్థిత్యన్తకారిణే ॥ 2 ॥

ఏకానేకస్వరూపాయ స్థూలసూక్ష్మాత్మనే నమః। అవ్యక్తవ్యక్తరూపాయ విష్ణవే ముక్తిహేతవే ॥ 3 ॥

సర్గస్థితివినాశానాం జగతో యో జగన్మయః। మూలభూతో నమస్తస్మై విష్ణవే పరమాత్మనే ॥ 4 ॥

ఆధారభూతం విశ్వస్యాప్యణీయాంసమణీయసామ్ । ప్రణమ్య సర్వభూతస్థమచ్యుతం పురుషోత్తమమ్ ॥ 5 ॥
జ్ఞానస్వరూపమత్యన్తనిర్మలం పరమార్థతః । తమేవార్థస్వరూపేణ భ్రాన్తిదర్శనతస్స్థితమ్ ॥ 6 ॥
విష్ణుం గ్రసిష్ణుం విశ్వస్య స్థితౌ సర్గే తథా ప్రభుమ్ । ప్రణమ్య జగతామీశమజమక్షయమవ్యయమ్ ॥ 7 ॥
కథయామి యథాపూర్వం దక్షాద్యైర్మునిసత్తమైః । పృష్టః ప్రోవాచ భగవానబ్జయోనిః పితామహః ॥ 8 ॥
పరః పరాణాంపరమః పరమాత్మాఽఽత్మసంస్థితః । రూపవర్ణాదినిర్దేశ విశేషణ వివర్జితః ॥ 10 ॥
అపక్షయవినాశాభ్యాం పరిణామర్ధిజన్మభిః । వర్జితశ్శక్యతే వక్తుం యస్సదాఽస్తీతి కేవలమ్ ॥ 11 ॥
సర్వత్రాసౌ సమస్తం చ వసత్యత్రేతి వై యతః । తతస్స వాసుదేవేతి విద్వద్భిః పరికీర్త్యతే ॥ 12 ॥
తద్బ్రహ్మ పరమం నిత్యమజమక్షయమవ్యయమ్ । ఏకస్వరూపం తు సదా హేయాభావాచ్చ నిర్మలమ్ ॥ 13 ॥
తదేవ సర్వమేతచ్చ వ్యక్తావ్యక్తస్వరూపవత్ । తథా పురుషరూపేణ కాలరూపేణ చ స్థితమ్ ॥ 14 ॥
పరస్య బ్రహ్మణో రూపం పురుషః ప్రథమం ద్విజ । వ్యక్తావ్యక్తే తథైవాన్యే రూపే కాలస్తథాపరమ్ ॥ 15 ॥
ప్రధానపురుషవ్యక్తకాలానాం పరమం హి యత్ । పశ్యన్తి సూరయశ్శుద్ధం తద్విష్ణోః పరమం పదమ్ ॥ 16 ॥
ప్రధానపురుషవ్యక్తకాలాస్తు ప్రవిభాగశః । రూపాణి స్థితిసర్గాన్తవ్యక్తిసద్భావహేతవః ॥ 17 ॥
వ్యక్తం విష్ణుస్తథాఽవ్యక్తం పురుషః కాల ఏవ చ । క్రీడతో బాలకస్యేవ చేష్టాం తస్య నిశామయ ॥ 18 ॥

తతస్సముత్క్షిప్య ధరాం స్వదంష్ట్రయా మహావరాహః స్ఫుటపద్మలోచనః ।
రసాతలాదుత్పలపత్రసన్నిభస్సముత్థితో నీల ఇవాచలో మహాన్ ॥ 1-4-26 ॥

ఉత్తిష్ఠతస్తస్య జలార్ద్రకుక్షేర్మహావరాహస్య మహీం విగృహ్య ।
విధూన్వతో వేదమయం శరీరం రోమాన్తరస్థా మునయః స్తువన్తి ॥ 29 ॥

పరమార్థస్త్వమేవైకో నాన్యోఽస్తి జగతః పతే । తవైష మహిమా యేన వ్యాప్తమేతచ్చరాచరమ్ ॥ 38 ॥
యదేతద్దృశ్యతే మూర్తమేతత్ జ్ఞానాత్మనస్తవ । భ్రాన్తిజ్ఞానేన పశ్యన్తి జగద్రూపమయోగినః ॥ 39 ॥
జ్ఞానస్వరూపమఖిలం జగదేతదబుద్ధయః । అర్థస్వరూపం పశ్యన్తో భ్రామ్యన్తే మోహసంప్లవే ॥ 40 ॥
యేతు జ్ఞానవిదశ్శుద్ధచేతసస్తేఽఖిలం జగత్ । జ్ఞానాత్మకం ప్రపశ్యన్తి త్వద్రూపం పరమేశ్వర ॥ 41 ॥
ప్రసీద సర్వ సర్వాత్మన్ వాసాయ జగతామిమామ్ । ఉద్ధరోర్వీమమేయాత్మన్ శంనో దేహ్యబ్జలోచన ॥ 42 ॥

ఇత్యేష సన్నివేశోఽయః పృథివ్యా జ్యోతిషాంతథా । ద్వీపానాముదధీనాం చ పర్వతానాం చ కీర్తితః ॥2-12-35॥
వర్షాణాం చ నదీనాం చ యేచ తేషు వసన్తి వై । తేషాం స్వరూపమాఖ్యాతం సంక్షేపచ్ఛ్రూయతాం పునః॥36॥

యదమ్బు వైష్ణవః కాయస్తతో విప్ర వసుంధరా ।
పద్మాకారా సముద్భూతా పర్వతాబ్ధ్యాది సంయుతా ॥ 37 ॥
జ్యోతీంషి విష్ణుర్భువనాని విష్ణుర్వనాని విష్ణుర్గిరయో దిశశ్చ ।
నద్యస్సముద్రాశ్చ స ఏవ సర్వం యదస్తి యన్నాస్తి చ విప్రవర్య ॥ 38 ॥

జ్ఞానస్వరూపో భగవాన్యతోఽసావశేషమూర్తిర్న తు వస్తుభూతః ।
తతో హి శైలాబ్ధిధరాదిభేదాన్ జానీహి విజ్ఞానవిజృమ్భితాని ॥ 39 ॥

యదా తు శుద్ధం నిజరూపి సర్వం కర్మక్షయే జ్ఞానమపాస్తదోషమ్ ।
తదా హి సంకల్పతరోః ఫలాని భవన్తి నో వస్తుషు వస్తుభేదాః ॥ 40 ॥

వస్త్వస్తి కిం కుత్రచిదాదిమధ్యపర్యన్తహీనం చ సదైకరూపమ్ ।
యచ్చాన్యథాత్వం ద్విజ యాతి భూయో న తత్తథా తత్ర కుతో హి తత్త్వమ్ ॥ 41 ॥

మహీ ఘటత్వం ఘటతః కపాలికా కపాలికాచూర్ణరజస్తతోఽణుః ।
జనైః స్వకర్మస్తిమితాత్మనిశ్చయైరాలక్ష్యతే బ్రూహి కిమత్ర వస్తు ॥ 42 ॥

తస్మాన్న విజ్ఞానమృతేఽస్తి కించిత్ క్వచిత్కదాచిద్ద్విజ వస్తుజాతమ్ ।
విజ్ఞానమేకం నిజకర్మభేదవిభిన్నచిత్తైర్బహుధాఽభ్యుపేతమ్ ॥ 43 ॥

జ్ఞానం విశుద్ధం విమలం చ నిత్యమశేషలోభాది నిరస్తసఙ్గమ్ ।
ఏకస్సదైకం పరమః పరేశస్స వాసుదేవో న యతోఽన్యదస్తి ॥ 44 ॥

సద్భావ ఏవం భవతో మయోక్తో జ్ఞానం యథా సత్యమసత్యమన్యత్ ।
ఏతత్తు యత్సంవ్యవహారభూతం తత్రాపి చోక్తం భువనాశ్రితం తే ॥ 45 ॥

యజ్ఞః పశుర్వహ్నిరశేషఋత్విక్సోమస్సురాస్స్వర్గమయశ్చ కామః ।
ఇత్యాది కర్మాశ్రితమార్గదృష్టం భూరాదిభోగాశ్చ ఫలాని తేషామ్ ॥ 46 ॥

యచ్చైతద్భువనగతం మయా తవోక్తం సర్వత్ర వ్రజతి హి తత్ర కర్మవశ్యః ।
జ్ఞాత్వైతద్ధ్రువమచలం సదైకరూపం తత్కుర్యాద్విశతి హి యేన వాసుదేవమ్ ॥ 47 ॥

అహం త్వం చ తథాఽన్యే చ భూతైరుహ్యామ పార్థివ ।
గుణప్రవాహపతితో భూతవర్గోఽపి యాత్యయమ్ ॥ 2-13-69 ॥

కర్మవశ్యా గుణా హ్యేతే సత్త్వాద్యాః పృథివీపతే । అవిద్యాసంచితం కర్మ తచ్చాశేషేషు జన్తుషు ॥ 70 ॥
ఆత్మా శుద్ధోఽక్షరశ్శాన్తో నిర్గుణః ప్రకృతేః పరః । ప్రవృద్ధ్యపచయౌ నాస్య చైకస్యాఖిలజన్తుషు ॥ 71 ॥
యథా నోపచయస్తస్య నైవాస్త్యపచయస్తథా । తదా పీవానసీతి త్వం కయా యుక్త్యా తవేరితమ్ ॥ 72 ॥
శబ్దోఽహమితి దోషాయ నాత్మన్యేష తథైవ తత్ । అనాత్మన్యాత్మవిజ్ఞానం శబ్దో వా భ్రాన్తిలక్షణః ॥ 86 ॥
జిహ్వా బ్రవీత్యహమితి దన్తోష్ఠౌ తాలుకే నృప । ఏతే నాహం యతస్సర్వే వాఙ్నిష్పాదనహేతవః ॥ 87 ॥
కిం హేతుభిర్వదత్యేషా వాగేవాహమితి స్వయమ్ । అతః పీవానసీత్యేతద్వక్తుమిత్థం న యుజ్యతే ॥ 88 ॥
పిణ్డః పృథగ్యతః పుంసశ్శిరఃపాణ్యాదిలక్షణః । తతోఽహమితి కుత్రైతాం సంజ్ఞాం రాజన్కరోమ్యహమ్ ॥ 89 ॥
యద్యన్యోఽస్తి పరః కోఽపి మత్తః పార్థివసత్తమ । తదైషోఽహమయం చాన్యో వక్తుమేవమపీష్యతే ॥ 90 ॥
యదా సమస్తదేహేషు పుమానేకో వ్యవస్థితః । తదా హి కో భవాన్ సోఽహమిత్యేతద్విఫలం వచః ॥ 91 ॥
త్వం రాజా శిబికా చేయం వయం వాహాః పురస్సరాః । అయం చ భవతో లోకో న సదేతన్నృపోచ్యతే ॥ 92 ॥
పుమాన్స్త్రీ గౌరజో వాజీ కుఞ్జరో విహగస్తరుః । దేహేషు లోకసంజ్ఞేయం విజ్ఞేయా కర్మహేతుషు ॥ 97 ॥
పుమాన్న దేవో న నరో న పశుర్న చ పాదపః । శరీరాకృతిభేదాస్తు భూపతే కర్మయోనయః ॥ 98 ॥
వస్తు రాజేతి యల్లోకే యచ్చ రాజభటాదికమ్ । తథాఽన్యచ్చ నృపేత్థం తన్న సత్సంకల్పనామయమ్ ॥ 99 ॥
యత్తు కాలాన్తరేణాపి నాన్యసంజ్ఞాముపైతి వై । పరిణామాదిసంభూతాం తద్వస్తు నృప తచ్చ కిమ్ ॥ 100 ॥

త్వం రాజా సర్వలోకస్య పితుః పుత్రో రిపో రిపుః ।
పత్న్యాః పతిః పితా సూనోః కం త్వాం భూప వదామ్యహమ్ ॥ 101 ॥

త్వం కిమేతచ్ఛిరః కింను గ్రీవా తవ తథోదరమ్ । కిము పాదాదికం త్వం వై తవైతత్కిం మహీపతే ॥ 102 ॥
సమస్తావయవేభ్యస్త్వం పృథగ్భూప వ్యవస్థితః । కోఽహమిత్యత్ర నిపుణో భూత్వా చిన్తయ పార్థివ ॥ 103 ॥
ఏవం వ్యవస్థితే తత్త్వే మయాఽహమితి భాషితుమ్ । పృథక్కరణనిష్పాద్యం శక్యతే నృపతే కథమ్ ॥ 104 ॥
యత్తు నిష్పాద్యతే కార్యం మృదా కారణభూతయా । తత్కారణానుగమనాజ్జాయతే నృప మృన్మయమ్ ॥2-14-22॥
ఏవం వినాశిభిర్ద్రవ్యైః సమిదాజ్యకుశాదిభిః । నిష్పాద్యతే క్రియా యా తు సా భవిత్రీ వినాశినీ ॥ 23 ॥
అనాశీ పరమార్థశ్చ ప్రాజ్ఞైరభ్యుపగమ్యతే । తత్తు నాశి న సందేహో నాశిద్రవ్యోపపాదితమ్ ॥ 24 ॥
తదేవాఫలదం కర్మ పరమార్థో యతో మతః । ముక్తిసాధనభూతత్వాత్ పరమార్థో న భేదవాన్ ॥ 25 ॥
పరమాత్మాత్మనోర్యోగః పరమార్థ ఇతీష్యతే । మిథ్యైతదన్యద్ద్రవ్యం హి నైతి తద్ద్రవ్యతాం యతః ॥ 27 ॥
తస్మాచ్ఛ్రేయాంస్యశేషాణి నృపైతాని న సంశయః । పరమార్థస్తు భూపాల సంక్షేపాచ్ఛ్రూయతాం మమ ॥ 28॥
ఏకో వ్యాపీ సమశ్శుద్ధో నిర్గుణః ప్రకృతేః పరః । జన్మవృద్ధ్యాదిరహిత ఆత్మా సర్వగతోఽవ్యయః ॥ 29 ॥
పర(మ)జ్ఞానమయోఽసద్భిర్నామజాత్యాదిభిర్విభుః । న యోగవాన్న యుక్తోఽభూన్నైవ పార్థివ యోక్ష్యతే ॥30॥
తస్యాత్మపరదేహేషు సతోఽప్యేకమయం హి యత్ । విజ్ఞానం పరమార్థోఽసౌ ద్వైతినోఽతథ్యదర్శినః ॥ 31 ॥
వేణురన్ధ్రవిభేదేన భేదష్షడ్జాదిసంజ్ఞితః । అభేదవ్యాపినో వాయోస్తథా తస్య మహాత్మనః ॥ 32 ॥
ఏకస్వరూపభేదస్తు బాహ్యకర్మప్రవృత్తిజః । దేవాదిభేదేఽపధ్వస్తే నాస్త్యేవావరణే హి సః ॥ 33 ॥

తదస్య త్రివిధస్యాపి దుఃఖజాతస్య వై మమ । గర్భజన్మజరాద్యేషు స్థానేషు ప్రభవిష్యతః ॥ 6-5-58 ॥
నిరస్తాతిశయాహ్లాదసుఖభావైకలక్షణా । భేషజం భగవత్ప్రాప్తిరేకాన్తాత్యన్తికీ మతా ॥ 59 ॥
తస్మాత్తత్ప్రాప్తయే యత్నః కర్తవ్యః పణ్డితైర్నరైః ।
తత్ప్రాప్తిహేతుర్జ్ఞానం చ కర్మ చోక్తం మహామునే ॥ 60 ॥
అశబ్దగోచరస్యాపి తస్య వై బ్రహ్మణో ద్విజ । పూజాయాం భగవచ్ఛబ్దః క్రియతే హ్యౌపచారికః ॥ 71 ॥
శుద్ధే మహావిభూత్యాఖ్యే పరే బ్రహ్మణి శబ్ద్యతే । మైత్రేయ భగవచ్ఛబ్దస్సర్వకారణకారణే ॥ 72 ॥
సంభర్తేతి తథా భర్తా భకారోఽర్థద్వయాన్వితః । నేతా గమయితా స్రష్టా గకారార్థస్తథా మునే ॥ 73 ॥
ఐశ్వర్యస్య సమగ్రస్య వీర్యస్య యశసశ్శ్రియః । జ్ఞానవైరాగ్యయోశ్చైవ షణ్ణాం భగ ఇతీరణా ॥ 74 ॥
వసన్తి తత్ర భూతాని భూతాత్మన్యఖిలాత్మని । సచ భూతేష్వశేషేషు వకారార్థస్తతోఽవ్యయః ॥ 75 ॥
ఏవమేష మహాన్ శబ్దో మైత్రేయ భగవానితి । పరమబ్రహ్మభూతస్య వాసుదేవస్య నాన్యగః ॥ 76 ॥
తత్ర పూజ్యపదార్థోక్తిపరిభాషా సమన్వితః ॥ శబ్దోఽయం నోపచారేణ త్వన్యత్ర హ్యుపచారతః ॥ 77 ॥
ఉత్పత్తిం ప్రలయంచైవ భూతానామాగతిం గతిమ్ । వేత్తి విద్యామవిద్యాం చ స వాచ్యో భగవానితి ॥ 78 ॥
జ్ఞానశక్తిబలైశ్వర్యవీర్యతేజాంస్యశేషతః । భగవచ్ఛబ్దవాచ్యాని వినా హేయైర్గుణాదిభిః ॥ 79 ॥
సర్వాణి తత్ర భూతాని వసన్తి పరమాత్మని । భూతేషు చ స సర్వాత్మా వాసుదేవస్తతస్స్మృతః ॥ 80 ॥
భూతేషు వసతే సోఽన్తర్వసన్త్యత్ర చ తాని యత్ । ధాతా విధాతా జగతాం వాసుదేవస్తతః ప్రభుః ॥ 82 ॥
ససర్వభూతప్రకృతిం వికారాన్ గుణాదిదోషాంశ్చ మునేవ్యతీతః ।
అతీతసర్వావరణోఽఖిలాత్మా తేనాస్తృతం యద్భువనాన్తరాలే ॥ 83 ॥

సమస్తకల్యాణగుణాత్మకోఽసౌ స్వశక్తిలేశావృతభూతవర్గః ।
ఇచ్ఛాగృహీతాభిమతోరుదేహ స్సంసాధితాశేషజగద్ధితోయః ॥ 84 ॥
తేజోబలైశ్వర్యమహావబోధసువీర్యశక్త్యాదిగుణైకరాశిః ।
పరః పరాణాం సకలా న యత్ర క్లేశాదయస్సన్తి పరావరేశే ॥ 85 ॥

స ఈశ్వరో వ్యష్టి సమష్టిరూపోఽవ్యక్తస్వరూపః ప్రకటస్వరూపః ।
సర్వేశ్వరస్సర్వదృక్సర్వవిచ్చ సమస్తశక్తిః పరమేశ్వరాఖ్యః ॥ 86 ॥

సంజ్ఞాయతే యేన తదస్తదోషం శుద్ధం పరం నిర్మలమేకరూపమ్ ।
సందృశ్యతే వాఽప్యవగమ్యతే వా తద్ జ్ఞానమజ్ఞానమతోఽన్యదుక్తమ్ ॥ 87 ॥

అనేకజన్మసాహస్రీం సంసారపదవీం వ్రజన్ । మోహశ్రమం ప్రయాతోఽసౌ వాసనారేణుకుణ్ఠితః ॥ 6-7-19 ॥
ప్రక్షాల్యతే యదా సోఽస్య రేణుర్జ్ఞానోష్ణవారిణా । తదా సంసారపాన్థస్య యాతి మోహశ్రమశ్శమమ్ ॥ 20 ॥
మోహశ్రమే శమం యాతే స్వస్థాన్తః కరణః పుమాన్ । అనన్యాతిశయాబాధం పరం నిర్వాణమృచ్ఛతి ॥ 21 ॥
నిర్వాణమయ ఏవాయమాత్మా జ్ఞానమయోఽమలః । దుఃఖాజ్ఞానమయా ధర్మాః ప్రకృతేస్తే తు నాత్మనః ॥ 22 ॥
జలస్య నాగ్నిసంసర్గః స్థాలీసంగాత్తథాపి హి । శబ్దోద్రేకాదికాన్ ధర్మాన్ తత్కరోతి యథా నృప ॥ 23 ॥
తథాత్మా ప్రకృతేస్సఙ్గాదహంమానాదిదూషితః । భజతే ప్రాకృతాన్ధర్మాన్ అన్యస్తేభ్యోఽపి సోఽవ్యయః ॥24॥
తదేతత్కథితం బీజమవిద్యాయా మయా తవ । క్లేశానాం చ క్షయకరం యోగాదన్యన్న విద్యతే ॥ 25 ॥
మన ఏవ మనుష్యాణాం కారణం బన్ధమోక్షయోః । బన్ధాయ విషయాసఙ్గి ముక్త్యై నిర్విషయం మనః ॥ 28 ॥
విషయేభ్యస్సమాహృత్య విజ్ఞానాత్మా మనో మునిః । చిన్తయేన్ముక్తయే తేన బ్రహ్మభూతం పరేశ్వరమ్ ॥ 29 ॥
ఆత్మభావం నయత్యేనం తద్బ్రహ్మ ధ్యాయినం మునే । వికార్యమాత్మనశ్శక్త్యా లోహమాకర్షకో యథా ॥ 30 ॥
ఆత్మప్రయత్నసాపేక్షా విశిష్టా యా మనోగతిః । తస్యా బ్రహ్మణి సంయోగో యోగ ఇత్యభిధీయతే ॥ 31 ॥
ఆశ్రయశ్చేతసో బ్రహ్మ ద్విధా తచ్చ స్వభావతః । భూప మూర్తమమూర్తం చ పరం చాపరమేవ చ ॥ 47 ॥
త్రివిధా భావనా భూప విశ్వమేతన్నిబోధ తామ్ । బ్రహ్మాఖ్యా కర్మసంజ్ఞా చ తథా చైవోభయాత్మికా ॥ 48 ॥
కర్మభావాత్మికా హ్యేకా బ్రహ్మభావాత్మికా పరా । ఉభయాత్మికా తథైవాన్యా త్రివిధా భావభావనా ॥ 49 ॥
సనన్దనాదయో యే తు బ్రహ్మభావనయా యుతాః । కర్మభావనయా చాన్యే దేవాద్యాస్స్థావరావరాః ॥ 50 ॥
హిరణ్యగర్భాదిషు చ బ్రహ్మకర్మాత్మికా ద్విధా । బోధాధికారయుక్తేషు విద్యతే భావభావనా ॥ 51 ॥
అక్షీణేషు సమస్తేషు విశేషజ్ఞానకర్మసు । విశ్వమేతత్పరం చాన్యద్భేదభిన్నదృశాం నృణామ్ ॥ 52 ॥
ప్రత్యస్తమితభేదం యత్సత్తామాత్రమగోచరమ్ । వచసామాత్మసంవేద్యం తద్ జ్ఞానం బ్రహ్మసంజ్ఞితమ్ ॥ 53 ॥
తచ్చ విష్ణోః పరం రూపమరూపాఖ్యమనుత్తమమ్ । విశ్వస్వరూపవైరూప్యలక్షణం పరమాత్మనః ॥ 54 ॥
న తద్యోగయుజా శక్యం నృప చిన్తయితుం యతః । తతస్స్థూలం హరే రూపం చిన్తయేద్విశ్వగోచరమ్ ॥ 55 ॥
ఏతత్సర్వమిదం విశ్వం జగదేతచ్చరాచరమ్ । పరబ్రహ్మస్వరూపస్య విష్ణోశ్శక్తిసమన్వితమ్ ॥ 60 ॥
విష్ణుశక్తిః పరా ప్రోక్తా క్షేత్రజ్ఞాఖ్యా తథాఽపరా । అవిద్యాకర్మసంజ్ఞాఽన్యా తృతీయా శక్తిరిష్యతే ॥ 61 ॥

యయా క్షేత్రజ్ఞశక్తిస్సా వేష్టితా నృప సర్వగా । సంసారతాపానఖిలాన వాప్నోత్యతిసంతతాన్ ॥ 62 ॥

తయా తిరోహితత్వాచ్చ శక్తిః క్షేత్రజ్ఞసంజ్ఞితా । సర్వభూతేషు భూపాల తారతమ్యేన లక్ష్యతే ॥ 63 ॥

అప్రాణవత్సు స్వల్పాసా స్థావరేషు తతోఽధికా । సరీసృపేషు తేభ్యోఽపి హ్యతిశక్త్యా పతత్రిషు ॥ 64 ॥

పతత్రిభ్యో మృగాస్తేభ్యస్తచ్ఛక్త్యా పశవోఽధికాః । పశుభ్యో మనుజాశ్చాతిశక్త్యా పుంసః ప్రభావితాః ॥ 65 ॥

తేభ్యోఽపి నాగగన్ధర్వయక్షాద్యా దేవతా నృప ॥ 66 ॥

శక్రస్సమస్తదేవేభ్యస్తతశ్చాతి ప్రజాపతిః । హిరణ్యగర్భోఽపి తతః పుంసశ్శక్త్యుపలక్షితః ॥ 67 ॥

ఏతాన్యశేషరూపాణి తస్య రూపాణి పార్థివ । యతస్తచ్ఛక్తియోగేన యుక్తాని నభసా యథా ॥ 68 ॥

ద్వితీయం విష్ణుసంజ్ఞస్య యోగిధ్యేయం మహామతే । అమూర్తం బ్రహ్మణో రూపం యత్సదిత్యుచ్యతే బుధైః ॥ 69 ॥

సమస్తాశ్శక్తయశ్చైతా నృప యత్ర ప్రతిష్ఠితాః । తద్విశ్వరూపవైరూప్యం రూపమన్యద్ధరేర్మహత్ ॥ 70 ॥

సమస్తశక్తిరూపాణి తత్కరోతి జనేశ్వర । దేవతిర్యఙ్మనుష్యాదిచేష్టావన్తి స్వలీలయా ॥ 71 ॥

జగతాముపకారాయ న సా కర్మనిమిత్తజా । చేష్టా తస్యాప్రమేయస్య వ్యాపిన్యవ్యాహతాత్మికా ॥ 72 ॥

తద్రూపం విశ్వరూపస్య తస్య యోగయుజా నృప । చిన్త్యమాత్మవిశుద్ధ్యర్థం సర్వకిల్బిషనాశనమ్ ॥ 73 ॥

యథాగ్నిరుద్ధతశిఖః కక్షం దహతి సానిలః । తథా చిత్తస్థితో విష్ణుః యోగినాం సర్వకిల్బిషమ్ ॥ 74 ॥

తస్మాత్సమస్తశక్తీనామాధారే తత్ర చేతసః । కుర్వీత సంస్థితిం సా తు విజ్ఞేయా శుద్ధధారణా ॥ 75 ॥

శుభాశ్రయస్స చిత్తస్య సర్వగస్యాచలాత్మనః । త్రిభావభావనాతీతో ముక్తయే యోగినో నృప ॥ 76 ॥

అన్యేతు పురుషవ్యాఘ్ర చేతసో యే వ్యపాశ్రయాః । అశుద్ధాస్తే సమస్తాస్తు దేవాద్యాః కర్మయోనయః ॥ 77 ॥

మూర్తం భగవతో రూపం సర్వాపాశ్రయనిస్స్పృహమ్ । ఏషా వై ధారణా ప్రోక్తా యచ్చిత్తం తత్ర ధార్యతే ॥78॥

యచ్చ మూర్తం హరే రూపం యాదృక్చిన్త్యం నరాధిప । తచ్ఛ్రూయతా మనాధారా ధారణా నోపపద్యతే ॥79॥

ప్రసన్నవదనం చారుపద్మపత్రోపమేక్షణమ్ । ...ముద్రికారత్నభూషితమ్ ॥ 80-85 ॥

చిన్తయేత్తన్మయో యోగీ సమాధాయాత్మమానసమ్ । తావద్యావద్దృఢీభూతా తత్రైవ నృప ధారణా ॥ 86 ॥

తతశ్శఙ్ఖగదాచక్రశార్ఙ్గాదిరహితం బుధః । చిన్తయేద్భగవద్రూపం ప్రశాన్తం సాక్షసూత్రకమ్ ॥ 88 ॥

సా యదా ధారణా తద్వదవస్థానవతీ తతః । కిరీటకేయూరముఖైర్భూషణై రహితం స్మరేత్ ॥ 89 ॥

తదేకావయవం దేవం చేతసాహి పునర్బుధః । కుర్యాత్తతోఽవయవిని ప్రణిధానపరో భవేత్ ॥ 90 ॥

తద్రూపప్రత్యయా చైకా సంతతిశ్చాన్యనిస్స్పృహా । తద్ధ్యానం ప్రథమైరఙ్గైష్షడ్భిర్నిష్పాద్యతే నృప ॥ 91 ॥

తస్యైవ కల్పనాహీనం స్వరూపగ్రహణం హి యత్ । మనసా ధ్యాననిష్పాద్యం సమాధిస్సోఽభిధీయతే ॥ 92 ॥

విజ్ఞానం ప్రాపకం ప్రాప్యే పరే బ్రహ్మణి పార్థివ । ప్రాపణీయస్తథైవాత్మా ప్రక్షీణాశేషభావనః ॥ 93 ॥

క్షేత్రజ్ఞః కరణీ జ్ఞానం కరణం తస్య తేన తత్ । నిష్పాద్య ముక్తికార్యం వై కృతకృత్యం నివర్తతే ॥ 94 ॥

తద్భావభావమాపన్నస్తతోఽసౌ పరమాత్మనా । భవత్యభేదీ భేదశ్చ తస్యాజ్ఞానకృతో భవేత్ ॥ 95 ॥

విభేదజనకేఽజ్ఞానే నాశమాత్యన్తికం గతే । ఆత్మనో బ్రహ్మణో భేదమసన్తం కః కరిష్యతి ॥ 96 ॥

శ్రీరస్తు

శ్రియః కాన్తాయ నమః.

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః

శ్రీభగవద్రామానుజగ్రన్థమాలా

శ్రీభగవద్రామానుజమునిభిరనుగృహీతం

శారీరకమీమాంసాభాష్యమ్ (శ్రీభాష్యమ్)

ప్రథమాధ్యాయే ప్రథమః పాదః — జిజ్ఞాసాధికరణమ్ 1.

అఖిలభువనజన్మస్థేమభఙ్గాదిలీలే వినతవివిధభూతవ్రాతరక్షైకదీక్షే ।
శ్రుతిశిరసి విదీప్తే బ్రహ్మణి శ్రీనివాసే భవతు మమ పరస్మిన్ శేముషీ భక్తిరూపా ॥

పారాశర్యవచస్సుధాముపనిషద్దుగ్ధాబ్ధిమధ్యోద్ధృతాం
సంసారాగ్ని విదీపనవ్యపగత ప్రాణాత్మసంజీవనీమ్ ।
పూర్వాచార్యసురక్షితాం బహుమతివ్యాఘాతదూరస్థితామ్
ఆనీతాం తు నిజాక్షరైస్సుమనసో భౌమాః పిబన్త్వన్వహమ్ ॥

భగవద్బోధాయనకృతాం విస్తీర్ణాం బ్రహ్మసూత్రవృత్తిం పూర్వాచార్యాస్సఞ్చిక్షిపుః; తన్మతానుసారేణ సూత్రాక్షరాణి వ్యాఖ్యాస్యన్తే.

1. ఓమ్ అథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసా ॥ ౧॥౧॥౧॥

అత్రాయమథశబ్ద ఆనన్తర్యే భవతి. అతశ్శబ్దో వృత్తస్య హేతుభావే. అధీతసాఙ్గసశిరస్కవేదస్యాధిగతాల్పాస్థిరఫలకేవలకర్మజ్ఞానతయా సంజాతమోక్షాభిలాషస్య అనన్తస్థిరఫలబ్రహ్మజిజ్ఞాసా హ్యనన్తరభావినీ. బ్రహ్మణో జిజ్ఞాసా బ్రహ్మజిజ్ఞాసా. బ్రహ్మణ ఇతి కర్మణి షష్ఠీ, * కర్తృకర్మణోః కృతీతి విశేషవిధానాత్. యద్యపి సంబన్ధసామాన్యపరిగ్రహేఽపి జిజ్ఞాసాయాః కర్మాపేక్షత్వేన కర్మార్థత్వసిద్ధిః; తథాఽపి ఆక్షేపతః ప్రాప్తాదాభిధానికస్యైవ గ్రాహ్యత్వాత్కర్మణి షష్ఠీ గృహ్యతే. నచ *ప్రతిపదవిధానా (చ)షష్ఠీ న సమస్యత ఇతి కర్మణిషష్ఠ్యాస్సమాసనిషేధశ్శఙ్కనీయః; *కృద్యోగా చ షష్ఠీ సమస్యత ఇతి ప్రతిప్రసవసద్భావాత్. బ్రహ్మశబ్దేనచ స్వభావతో నిరస్తనిఖిలదోషోఽనవధికాతిశయాసంఖ్యేయకల్యాణగుణగణః పురుషోత్తమోఽభిధీయతే. సర్వత్ర బృహత్త్వగుణయోగేన హి బ్రహ్మశబ్దః; బృహత్త్వంచ స్వరూపేణ గుణైశ్చ యత్రానవధికాతిశయం సోఽస్య ముఖ్యోఽర్థః. సచ సర్వేశ్వర

ఏవ. అతో బ్రహ్మశబ్దస్తత్రైవ ముఖ్యవృత్తః; తస్మాదన్యత్ర తద్గుణలేశయోగాదౌపచారికః, అనేకార్థకల్పనాయోగాద్భగవచ్ఛబ్దవత్. తాపత్రయాతురైరమృతత్వాయ స ఏవ జిజ్ఞాస్యః. అతస్సర్వేశ్వర ఏవ జిజ్ఞాసాకర్మభూతం బ్రహ్మ. జ్ఞాతుమిచ్ఛా జిజ్ఞాసా. ఇచ్ఛాయా ఇష్యమాణప్రధానత్వాదిష్యమాణం జ్ఞానమిహ విధీయతే.

మీమాంసాపూర్వభాగజ్ఞాతస్య కర్మణోఽల్పాస్థిరఫలత్వాదుపరితనభాగావసేయస్య బ్రహ్మజ్ఞానస్యానన్తాక్షయఫలత్వాచ్చ పూర్వవృత్తాత్కర్మజ్ఞానాదనన్తరం తత ఏవ హేతోః బ్రహ్మ జ్ఞాతవ్యమిత్యుక్తం భవతి. తదాహ వృత్తికారః—*వృత్తాత్కర్మాధిగమాదనన్తరం బ్రహ్మవివిదిషేతి. వక్ష్యతి చ కర్మబ్రహ్మమీమాంసయోరైకశాస్త్ర్యం *సంహితమేతచ్ఛారీరకం జైమినీయేన షోడశలక్షణేనేతి శాస్త్రైకత్వసిద్ధిరితి. అతః ప్రతిపిపాదయిషితార్థభేదేన షట్కభేదవదధ్యాయభేదవచ్చ పూర్వోత్తరమీమాంసయోర్భేదః. మీమాంసాశాస్త్రమ్ *అథాతో ధర్మజిజ్ఞాసేత్యారభ్య *అనావృత్తిశ్శబ్దాదనావృత్తిశ్శబ్దాదిత్యేవమన్తం సఙ్గతివిశేషేణ విశిష్టక్రమమ్. తథాహి, ప్రథమం తావత్ *స్వాధ్యాయోఽధ్యేతవ్య ఇత్యధ్యయనేనైవ స్వాధ్యాయశబ్దవాచ్యవేదాఖ్యాక్షరరాశేర్గ్రహణం విధీయతే. తచ్చాధ్యయనం కింరూపం, కథఞ్చ కర్తవ్యమిత్యపేక్షాయామ్ *అష్టవర్షం బ్రాహ్మణముపనయీత తమధ్యాపయేదిత్యనేన, *శ్రావణ్యాం ప్రౌష్ఠపద్యాం వా ఉపాకృత్య యథావిధి । యుక్తశ్ఛన్దాంస్యధీయీత మాసాన్విప్రోఽర్ధపఞ్చమానిత్యాదివ్రతనియమవిశేషోపదేశైశ్చాపేక్షితాని విధీయన్తే. ఏవం సత్సన్తానప్రసూతసదాచారనిష్ఠాత్మగుణోపేతవేదవిదాచార్యోపనీతస్య వ్రతనియమవిశేషయుక్తస్యాచార్యోచ్చారణానూచ్చారణరూపమక్షరరాశిగ్రహణఫలమధ్యయనమిత్యవగమ్యతే. అధ్యయనఞ్చ స్వాధ్యాయసంస్కారః; *స్వాధ్యాయోఽధ్యేతవ్య ఇతి స్వాధ్యాయస్య కర్మత్వావగమాత్. సంస్కారో హి నామ కార్యాన్తరయోగ్యతాకరణమ్. సంస్కార్యత్వం చ స్వాధ్యాయస్య యుక్తమ్, ధర్మార్థకామమోక్షరూపపురుషార్థచతుష్టయతత్సాధనావబోధిత్వాత్, జపాదినా స్వరూపేణాపి తత్సాధనత్వాచ్చ.

ఏవమధ్యయనవిధిర్మన్త్రవత్ నియమవదక్షరరాశిగ్రహణమాత్రే పర్యవస్యతి. అధ్యయనగృహీతస్య స్వాధ్యాయస్య స్వభావత ఏవ ప్రయోజనవదర్థావబోధిత్వదర్శనాత్ గృహీతాత్స్వాధ్యాయాదవగమ్యమానాన్ ప్రయోజనవతోఽర్థానాపాతతో దృష్ట్వా తత్స్వరూపప్రకారవిశేషనిర్ణయఫలవేదవాక్యవిచారరూపమీమాంసాశ్రవణే అధీతవేదః పురుషస్స్వయమేవ ప్రవర్తతే. తత్ర కర్మవిధిస్వరూపే నిరూపితే కర్మణామల్పాస్థిరఫలత్వం దృష్ట్వా అధ్యయనగృహీతస్వాధ్యాయైకదేశోపనిషద్వాక్యేషు చామృతత్వరూపానన్తస్థిరఫలాపాతప్రతీతేస్తన్నిర్ణయఫలవేదాన్తవాక్యవిచారరూపశారీరకమీమాంసాయామధికరోతి. తథా చ వేదాన్తవాక్యాని కేవలకర్మఫలస్య క్షయిత్వం బ్రహ్మజ్ఞానస్య చాక్షయఫలత్వం దర్శయన్తి *తద్యథేహ కర్మచితో లోకః క్షీయత ఏవమేవాముత్ర పుణ్యచితో లోకః క్షీయతే * అన్తవదేవాస్య తద్భవతి *న హ్యధ్రువైః ప్రాప్యతే *ప్లవా హ్యేతే అదృఢా యజ్ఞరూపాః *పరీక్ష్య లోకాన్ కర్మచితాన్ బ్రాహ్మణో నిర్వేదమాయాన్నాస్త్యకృతః కృతేన, తద్విజ్ఞానార్థం స గురుమేవాభిగచ్ఛేత్ సమిత్పాణిః

శ్రోత్రియం బ్రహ్మనిష్ఠమ్, తస్మై స విద్వానుపసన్నాయ సమ్యక్ప్రశాన్తచిత్తాయ శమాన్వితాయ, యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్యం ప్రోవాచ తాం తత్త్వతో బ్రహ్మవిద్యామ్॥ * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమ్ * న పునర్మృత్యవే తదేకం పశ్యతి * న పశ్యో మృత్యుం పశ్యతి * స స్వరాడ్భవతి *తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి, నాన్యః పన్థా అయనాయ విద్యతే * పృథగాత్మానం ప్రేరితారంచ మత్వా జుష్టస్తతస్తేనామృతత్వమేతీత్యాదీని.

నను చ సాఙ్గవేదాధ్యయనాదేవ కర్మణాం స్వర్గాదిఫలత్వం స్వర్గాదీనాం చ క్షయిత్వం బ్రహ్మోపాసనస్యామృతత్వఫలత్వఞ్చ జ్ఞాయత ఏవ; అనన్తరం ముముక్షుర్బ్రహ్మజిజ్ఞాసాయామేవ ప్రవర్తతాం, కిమర్థా ధర్మవిచారాపేక్షా? ఏవం తర్హి శారీరకమీమాంసాయామపి న ప్రవర్తతామ్, సాఙ్గాధ్యయనాదేవ కృత్స్నస్య జ్ఞాతత్వాత్. సత్యమ్. ఆపాతప్రతీతిర్విద్యత ఏవ, తథాఽపి న్యాయానుగృహీతస్య వాక్యస్యార్థనిశ్చాయకత్వాదాపాతప్రతీతోఽప్యర్థస్సంశయవిపర్యయౌ నాతివర్తతే; అతస్తన్నిర్ణయాయ వేదాన్తవాక్యవిచారః కర్తవ్య ఇతి చేత్, తథైవ ధర్మవిచారోఽపి కర్తవ్య ఇతి పశ్యతు భవాన్.

(అథ పూర్వపక్షః)

ననుచ బ్రహ్మజిజ్ఞాసాయా ఏవ నియమేనాపేక్షితే, తదేవ పూర్వవృత్తం వక్తవ్యమ్; న ధర్మవిచారాపేక్షా బ్రహ్మజిజ్ఞాసాయాః. అధీతవేదాన్తస్యానధిగతకర్మణోఽపి వేదాన్తవాక్యార్థవిచారోపపత్తేః. కర్మాఙ్గాశ్రయాణ్యుద్గీథాద్యుపాసనాన్యత్రైవ చిన్త్యన్తే. తత్ అనధిగతకర్మణో న శక్యం కర్తుమితి చేత్, అనభిజ్ఞో భవాన్ శారీరకశాస్త్రవిజ్ఞానస్య. అస్మిన్ శాస్త్రే అనాద్యవిద్యాకృతవివిధభేదదర్శననిమిత్త జన్మ జరామరణాదిసాంసారికదుఃఖసాగరనిమగ్నస్య నిఖిలదుఃఖమూలమిథ్యాజ్ఞాననిబర్హణాయాత్మైకత్వవిజ్ఞానం ప్రతిపిపాదయిషితమ్. అస్య హి భేదావలమ్బి కర్మజ్ఞానం క్వోపయుజ్యతే? ప్రత్యుత విరుద్ధమేవ. ఉద్గీథాదివిచారస్తు కర్మశేషభూత ఏవ జ్ఞానరూపత్వావిశేషాదిహైవ క్రియతే. సతు న సాక్షాత్సంగతః. అతో యత్ప్రధానం శాస్త్రం తదపేక్షితమేవ పూర్వవృత్తం కిమపి వక్తవ్యమ్. బాఢమ్. తదపేక్షితఞ్చ కర్మవిజ్ఞానమేవ, కర్మసముచ్చితాత్ జ్ఞానాదపవర్గశ్రుతేః. వక్ష్యతిచ * సర్వాపేక్షా చ యజ్ఞాదిశ్రుతేరశ్వవదితి. అపేక్షితే చ కర్మణ్యజ్ఞాతే కేన సముచ్చయః కేన నేతి విభాగో న శక్యతే జ్ఞాతుమ్. అతస్తదేవ పూర్వవృత్తమ్. నైతద్యుక్తం, సకలవిశేషప్రత్యనీకచిన్మాత్రబ్రహ్మవిజ్ఞానాదేవావిద్యానివృత్తేః. అవిద్యానివృత్తిరేవ హి మోక్షః. వర్ణాశ్రమవిశేషసాధ్యసాధనేతికర్తవ్యతాద్యనన్తవికల్పాస్పదం కర్మ సకలభేదదర్శననివృత్తిరూపాజ్ఞాననివృత్తేః కథమివ సాధనం భవేత్? శ్రుతయశ్చ కర్మణామనిత్యఫలత్వేన మోక్షవిరోధిత్వం జ్ఞానస్యైవ మోక్షసాధనత్వంచ దర్శయన్తి * అన్తవదేవాస్య తద్భవతి* తద్యథేహ కర్మచితో లోకః క్షీయత ఏవమేవాముత్ర పుణ్యచితో లోకః క్షీయతే* బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమ్ * బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి * తమేవ విదిత్వాఽతి మృత్యుమేతీత్యాద్యాః.

యదపిచేదముక్తంయజ్ఞాదికర్మాపేక్షావిద్యేతి, తద్వస్తువిరోధాచ్ఛ్రుత్యక్షరపర్యాలోచనయా చాన్తఃకరణనైర్మల్యద్వారేణ వివిదిషోత్పత్తావుపయుజ్యతే, న ఫలోత్పత్తౌ; *వివిది

మస్తీతి శ్రవణాత్. వివిదిషాయాం జాతాయాం జ్ఞానోత్పత్తౌ శమాదీనామేవాన్తరఙ్గోపాయతాం
శ్రుతిరేవాహ * శాన్తో దాన్త ఉపరతస్తితిక్షుస్సమాహితో భూత్వాఽఽత్మన్యేవాత్మానం
పశ్యేదితి. తదేవం జన్మాన్తరశతానుష్ఠితానభిసంహితఫలవిశేషకర్మమృదితకషాయస్యవివిదిషో
త్పత్తౌ సత్యాం*సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్, ఏకమేవాద్వితీయమ్ *సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ
*నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తమ్ * అయమాత్మా బ్రహ్మ * తత్త్వమసీత్యాదివాక్యజన్యజ్ఞానా
దవిద్యా నివర్తతే. వాక్యార్థజ్ఞానోపయోగీని చ శ్రవణమనననిదిధ్యాసనాని. శ్రవణం నామ
వేదాన్తవాక్యానామాత్మైకత్వవిద్యాప్రతిపాదకానీతి తత్త్వదర్శిన ఆచార్యాన్న్యాయయుక్తార్థ
గ్రహణమ్. ఏవమాచార్యోపదిష్టస్యార్థస్య స్వాత్మన్యేవమేవ యుక్తమితి హేతుతః ప్రతిష్ఠా
పనం మననమ్; ఏతద్విరోధ్యనాదిభేదవాసనానిరసనాయ అస్యైవార్థస్య అనవరతభావనా
నిదిధ్యాసనమ్. శ్రవణాదిభిర్నిరస్తసమస్తభేదవాసనస్య వాక్యార్థజ్ఞానమవిద్యాం నివర్తయతీ
త్యేవంరూపస్య శ్రవణస్య అవశ్యాపేక్షితమేవ పూర్వవృత్తం వక్తవ్యమ్. తచ్చ నిత్యానిత్య
వస్తువివేకః, శమదమాదిసాధనసంపత్, ఇహాముత్రఫలభోగవిరాగః, ముముక్షుత్వం చేత్యేతత్సా
ధనచతుష్టయమ్. అనేన వినా జిజ్ఞాసానుపపత్తేః, అర్థస్వభావాదేవ ఇదమేవ పూర్వవృత్తమితి
జ్ఞాయతే. ఏతదుక్తం భవతి-బ్రహ్మస్వరూపాచ్ఛాదకావిద్యామూలమపారమార్థికం భేద
దర్శనమేవ బన్ధమూలమ్, బన్ధశ్చాపారమార్థికః. సచ సమూలోఽపారమార్థికత్వాదేవ
జ్ఞానేనైవ నివర్త్యతే. నివర్తకఞ్చ జ్ఞానం తత్త్వమస్యాదివాక్యజన్యమ్. తస్యైతస్య వాక్య
జన్యస్య జ్ఞానస్య స్వరూపోత్పత్తౌ కార్యే వా కర్మణాం నోపయోగః. వివిదిషాయామేవతు
కర్మణాముపయోగః. సచ పాపమూలరజస్తమోనిబర్హణద్వారేణ సత్త్వవివృద్ధ్యా
భవతీతీమముపయోగమభిప్రేత్య * బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తీత్యుక్తమితి. అతః కర్మజ్ఞానస్యా
నుపయోగాదుక్తమేవ సాధనచతుష్టయం పూర్వవృత్తమితి వక్తవ్యమ్. (ఇతి లఘుపూర్వపక్షః.)

(లఘుసిద్ధాన్తః.)

అత్రోచ్యతే-యదుక్తమవిద్యానివృత్తిరేవ మోక్షః; సాచ బ్రహ్మవిజ్ఞానాదేవ భవ
తీతి; తదభ్యుపగమ్యతే. అవిద్యానివృత్తయే వేదాన్తవాక్యైర్విధిత్సితంజ్ఞానం కింరూపమితి వివే
చనీయమ్, కిం వాక్యాద్వాక్యార్థజ్ఞానమాత్రమ్, ఉత తన్మూలముపాసనాత్మకం జ్ఞానమితి. నతా
వద్వాక్యజన్యంజ్ఞానమ్,తస్యవిధానమన్తరేణాపివాక్యాదేవసిద్ధేః, తావన్మాత్రేణావిద్యానివృత్త్య
నుపలబ్ధేశ్చ. నచ వాచ్యం భేదవాసనాయామనిరస్తాయాం వాక్యమవిద్యానివర్తకం జ్ఞానం న
జనయతి, జాతేఽపి సర్వస్య సహసైవ భేదజ్ఞానానివృత్తిర్న దోషాయ; చన్ద్రైకత్వే జ్ఞాతేఽపి,
ద్విచన్ద్రజ్ఞానానివృత్తివత్; అనివృత్తమపి ఛిన్నమూలత్వేన న బన్ధాయ భవతీతి. సత్యాం సామ
గ్ర్యాం జ్ఞానానుత్పత్త్యనుపపత్తేః; సత్యామపి విపరీతవాసనాయామాప్తోపదేశలిఙ్గాదిభిర్బాధక
జ్ఞానోత్పత్తిదర్శనాత్. సత్యపి వాక్యార్థజ్ఞానే, అనాదివాసనయా మాత్రయా భేదజ్ఞానమను
వర్తత ఇతి భవతా న శక్యతే వక్తుమ్. భేదజ్ఞానసామగ్ర్యా అపి వాసనాయా మిథ్యారూపత్వేన
జ్ఞానోత్పత్త్యైవ నివృత్తత్వాత్. జ్ఞానోత్పత్తావపి మిథ్యారూపాయాస్తస్యా అనివృత్తౌ నివర్త
కాన్తరాభావాత్కదాచిదపి నాస్యా వాసనాయా నివృత్తిః. వాసనాకార్యం భేదజ్ఞానం ఛిన్న

మూలమథ చానువర్తేత ఇతి బాలిశభాషితమ్. ద్విచన్ద్రజ్ఞానాదౌ తు బాధకసన్నిధావపి మిథ్యా
జ్ఞానహేతోః పరమార్థతిమిరాదిదోషస్య జ్ఞానబాధ్యత్వాభావేన అనివృత్తత్వాన్మిథ్యాజ్ఞానాని
వృత్తిరవిరుద్ధా; ప్రబలప్రమాణబాధితత్వేన భయాదికార్యం తు నివర్తతే. అపిచ భేదవాసనా
నిరసనద్వారేణజ్ఞానోత్పత్తిమభ్యుపగచ్ఛతాం కదాచిదపిజ్ఞానోత్పత్తిర్న సేత్స్యతి, భేదవాసనాయా
అనాదికాలోపచితత్వేనాపరిమితత్వాత్, తద్విరోధిభావనాయాశ్చాల్పత్వాదనయా తన్నిరస
నానుపపత్తేః. అతో వాక్యార్థజ్ఞానాదన్యదేవ ధ్యానోపాసనాదిశబ్దవాచ్యం జ్ఞానం వేదాన్త
వాక్యైర్విధిత్సితమ్. తథాచ శ్రుతయః- * విజ్ఞాయ ప్రజ్ఞాంకుర్వీత * అనువిద్య విజానాతి*ఓమి
త్యేవాత్మానంధ్యాయథ *నిచాయ్యతంమృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యతే* ఆత్మానమేవలోకముపాసీత
*ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః * సోఽన్వేష్టవ్యస్స విజిజ్ఞా
సితవ్యః ఇత్యేవమాద్యాః. అత్ర నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యాదినైకార్థ్యాత్ * అనువిద్య విజా
నాతి, * విజ్ఞాయ ప్రజ్ఞాం కుర్వీతేత్యేవమాదిభిః వాక్యార్థజ్ఞానం ధ్యానోపకారకత్వాత్
అనువిద్య విజ్ఞాయేత్యనూద్య, ప్రజ్ఞాం కుర్వీత, విజానాతీతి ధ్యానం విధీయతే. శ్రోతవ్య ఇతి
చానువాదః. స్వాధ్యాయస్యార్థపరత్వేన అధీతవేదః పురుషః ప్రయోజనవదర్థావబోధిత్వ
దర్శనాత్తన్నిర్ణయాయ స్వయమేవ శ్రవణే ప్రవర్తత ఇతి శ్రవణస్య ప్రాప్తత్వాత్. శ్రవణ
ప్రతిష్ఠార్థత్వాన్మననస్య మన్తవ్య ఇతి చానువాదః. తస్మాద్ధ్యానమేవ విధీయతే. వక్ష్యతిచ-*ఆ
వృత్తిరసకృదుపదేశాదితి. తదిదమపవర్గోపాయతయావిధిత్సితం వేదనముపాసనమిత్యవగమ్యతే
విద్యుపాస్యోర్వ్యతికరేణోపక్రమోపసంహారదర్శనాత్. * మనో బ్రహ్మేత్యుపాసీతేత్యత్ర
*భాతిచ తపతిచ కీర్త్యా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన య ఏవం వేద *నస వేదఅకృత్స్నో హ్యేషః,
ఆత్మేత్యేవోపాసీత * యస్తద్వేద యత్స వేద స మయైతదుక్త ఇత్యత్ర * అను మ ఏతాం భగ
వో దేవతాం శాధి యాం దేవతాముపాస్స ఇతి. ధ్యానంచ తైలధారావదవిచ్ఛిన్నస్మృతిసన్తాన
రూపమ్, * ధ్రువా స్మృతిః స్మృతిలమ్భే సర్వగ్రన్థీనాం విప్రమోక్షః ఇతి ధ్రువాయాస్స్మృ
తేరపవర్గోపాయత్వశ్రవణాత్. సా చ స్మృతిర్దర్శనసమానాకారా; * భిద్యతేహృదయగ్రన్థి
శ్ఛిద్యన్తే సర్వసంశయాః । క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్ దృష్టే పరావరే * ఇత్యనేనై
కార్థ్యాత్. ఏవంచ సతి * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇత్యనేన నిదిధ్యాసనస్య దర్శన
సమానాకారతా విధీయతే. భవతిచ స్మృతేర్భావనాప్రకర్షాద్దర్శనరూపతా.

వాక్యకారేణైతత్సర్వం ప్రపఞ్చితమ్. * వేదనముపాసనం స్యాత్తద్విషయే శ్రవణాదితి
సర్వాసూపనిషత్సు మోక్షసాధనతయా విహితం వేదనముపాసనమిత్యుక్తమ్. *సకృత్ప్రత్యయం
కుర్యాచ్ఛబ్దార్థస్య కృతత్వాత్ ప్రయాజాదివత్ ఇతి పూర్వపక్షం కృత్వా * సిద్ధం తూ
పాసనశబ్దాదితి వేదనమసకృదావృత్తం మోక్షసాధనమితి నిర్ణీతమ్. * ఉపాసనం స్యాద్ధ్రువాను
స్మృతిర్దర్శనాన్నిర్వచనాచ్చేతి తస్యైవ వేదనస్యోపాసనరూపస్య అసకృదావృత్తస్య ధ్రువా
నుస్మృతిత్వముపవర్ణితమ్. సేయం స్మృతిర్దర్శనరూపా ప్రతిపాదితా. దర్శనరూపతా చ
ప్రత్యక్షతాపత్తిః. ఏవం ప్రత్యక్షతాపన్నామపవర్గసాధనభూతాం స్మృతిం విశినష్టి-*నాయ
మాత్మా ప్రవచనేన లభ్యోన మేధయా న బహునా శ్రుతేన, యమేవైష వృణుతే తేన లభ్యస్త

స్యైష ఆత్మా వివృణుతే తనూం స్వామితి. అనేన కేవలశ్రవణమనననిదిధ్యాసనానామాత్మప్రాప్త్యనుపాయత్వముక్త్వా యమేవైష ఆత్మా వృణుతే తేనైవ లభ్య ఇత్యుక్తమ్. ప్రియతమ ఏవ హి వరణీయో భవతి; యస్యాయం నిరతిశయప్రియః స ఏవాస్య ప్రియతమో భవతి. యథాఽయం ప్రియతమ ఆత్మానం ప్రాప్నోతి తథా స్వయమేవ భగవాన్ ప్రయతత ఇతి భగవతైవోక్తమ్- * తేషాం సతతయుక్తానాం భజతాం ప్రీతిపూర్వకమ్। దదామి బుద్ధియోగం తం యేన మాముపయాన్తి తే॥ ఇతి, * ప్రియో హి జ్ఞానినోఽత్యర్థమహం స చ మమ ప్రియ ఇతి చ. అతస్సాక్షాత్కారరూపా స్మృతిః స్మర్యమాణాత్యర్థప్రియత్వేన స్వయమప్యత్యర్థప్రియా యస్య స ఏవ పరేణాత్మనా వరణీయో భవతీతి తేనైవ లభ్యతే పర ఆత్మేత్యుక్తం భవతి. ఏవంరూపా ధ్రువానుస్మృతిరేవ భక్తిశబ్దేనాభిధీయతే; ఉపాసనపర్యాయత్వాద్భక్తిశబ్దస్య. అత ఏవ శ్రుతిస్మృతిభిరేవమభిధీయతే * తమేవ విదిత్వాతిమృత్యుమేతి * తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి నాన్యః పన్థా అయనాయ విద్యతే * నాహం వేదైర్న తపసా న దానేన న చేజ్యయా। శక్య ఏవంవిధో ద్రష్టుం దృష్టవానసి మాం యథా॥ భక్త్యా త్వనన్యయా శక్యః అహమేవంవిధోఽర్జున। జ్ఞాతుం ద్రష్టుంచ తత్త్వేన ప్రవేష్టుఞ్చ పరన్తప॥ * పురుషస్సపరః పార్థ భక్త్యా లభ్యస్త్వనన్యయేతి. ఏవంరూపాయా ధ్రువానుస్మృతేస్సాధనాని యజ్ఞాదీని కర్మాణీతి * యజ్ఞాదిశ్రుతేరశ్వవదిత్యభిధాస్యతే. యద్యపి వివిదిషన్తీతి యజ్ఞాదయో వివిదిషోత్పత్తౌ వినియుజ్యన్తే; తథాఽపి తస్యైవ వేదనస్య ధ్యానరూపస్యాహరహరనుష్ఠీయమానస్యాభ్యాసాధేయాతిశయస్యాప్రయాణాదనువర్తమానస్య బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనత్వాత్ తదుత్పత్తయే సర్వాణ్యాశ్రమకర్మాణి యావజ్జీవమనుష్ఠేయాని. వక్ష్యతి చ-* ఆప్రయాణాత్తత్రాపి హి దృష్టమ్ * అగ్నిహోత్రాది తు తత్కార్యాయైవ తద్దర్శనాత్ * సహకారిత్వేన చేత్యాదిషు.

వాక్యకారశ్చ ధ్రువానుస్మృతేర్వివేకాదిభ్య ఏవ నిష్పత్తిమాహ * తల్లబ్ధిర్వివేకవిమోకాభ్యాసక్రియాకల్యాణానవసాదానుద్ధర్షేభ్యస్సంభవాన్నిర్వచనాచ్చ, ఇతి. వివేకాదీనాం స్వరూపం చాహ * జాత్యాశ్రయనిమిత్తాదుష్టాదన్నాత్కాయశుద్ధిర్వివేక ఇతి. అత్ర నిర్వచనమ్ * ఆహారశుద్ధౌ సత్త్వశుద్ధిః సత్త్వశుద్ధౌ ధ్రువాస్మృతిరితి. * విమోకః కామానభిష్వఙ్గ ఇతి, * శాన్త ఉపాసీతేతి నిర్వచనమ్. *ఆరమ్భణసంశీలనం పునఃపునరభ్యాస ఇతి. నిర్వచనంచ స్మార్తముదాహృతం భాష్యకారేణ, * సదా తద్భావభావిత ఇతి. *పఞ్చమహాయజ్ఞాద్యనుష్ఠానం శక్తితః క్రియేతి. నిర్వచనం *క్రియావానేష బ్రహ్మవిదాం వరిష్ఠః * తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకేనేతి చ. * సత్యార్జవదయాదానాహింసానభిధ్యాః కల్యాణానీతి. నిర్వచనం * సత్యేన లభ్యః * తేషామేవైష విరజో బ్రహ్మలోక ఇత్యాది. * దేశకాలవైగుణ్యాత్ శోకవస్త్వాద్యనుస్మృతేశ్చ తజ్జం దైన్యమభాస్వరత్వం మనసోఽవసాద ఇతి, తద్విపర్యయోఽనవసాదః. నిర్వచనం, * నాయమాత్మా బలహీనేన లభ్య ఇతి. *తద్విపర్యయజా తుష్టిరుద్ధర్ష ఇతి, తద్విపర్యయోఽనుద్ధర్షః. అతిసంతోషశ్చ విరోధీత్యర్థః. నిర్వచనమపి, * శాన్తో దాన్త ఇతి. ఏవం నియమయుక్తస్య ఆశ్రమవిహితకర్మానుష్ఠానేనైవ విద్యానిష్పత్తిరిత్యుక్తం భవతి. తథా చ శ్రుత్యన్తరమ్ - * విద్యాం చావిద్యాఞ్చ యస్తద్వేదో

భయం సహ। అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయాఽమృతమశ్నుత ఇతి. అత్రావిద్యాశబ్దాభిహితం వర్ణాశ్రమవిహితం కర్మ. అవిద్యయా-కర్మణా, మృత్యుం-జ్ఞానోత్పత్తివిరోధి ప్రాచీనం కర్మ, తీర్త్వా-అపోహ్య, విద్యయా-జ్ఞానేన, అమృతం-బ్రహ్మ, అశ్నుతే-ప్రాప్నోతీత్యర్థః. మృత్యుతరణోపాయతయా ప్రతీతా అవిద్యా విద్యేతరద్విహితం కర్మైవ. యథోక్తమ్,— *ఇయాజ సోఽపి సుబహూన్ యజ్ఞాన్ జ్ఞానవ్యపాశ్రయః। బ్రహ్మవిద్యామధిష్ఠాయ తర్తుం మృత్యుమవిద్యయేతి. జ్ఞానవిరోధి చ కర్మ పుణ్యపాపరూపమ్; బ్రహ్మజ్ఞానోత్పత్తి(ని)విరోధిత్వేనఅనిష్టఫలతయా ఉభయోరపి పాపశబ్దాభిధేయత్వమ్. అస్య చ జ్ఞానవిరోధిత్వం జ్ఞానోత్పత్తిహేతుభూతశుద్ధసత్త్వవిరోధిరజస్తమోవివృద్ధిద్వారేణ. పాపస్య చ జ్ఞానోదయవిరోధిత్వమ్ * ఏష ఏవాసాధు కర్మ కారయతి తం యమధో నినీషతీతి శ్రుత్యాఽవగమ్యతే. రజస్తమసోర్యథార్థజ్ఞానావరణత్వం సత్త్వస్య చ యథార్థజ్ఞానహేతుత్వం భగవతైవ ప్రతిపాదితమ్ - * సత్త్వాత్సంజాయతే జ్ఞానమిత్యాదినా. అతశ్చ జ్ఞానోత్పత్తయే పాపం కర్మ నిరసనీయమ్, తన్నిరసనఞ్చ అనభిసంహితఫలేనానుష్ఠితేన (ధర్మేణ)కర్మణా; తథా చ శ్రుతిః * ధర్మేణ పాపమపనుదతీతి.

తదేవం బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనం జ్ఞానం సర్వాశ్రమకర్మాపేక్షమ్. అతోఽపేక్షితకర్మస్వరూపజ్ఞానం కేవలకర్మణామల్పాస్థిరఫలత్వజ్ఞానఞ్చ కర్మమీమాంసావసేయమితి సైవాపేక్షితా బ్రహ్మజిజ్ఞాసాయాః పూర్వవృత్తా వక్తవ్యా. అపి చ నిత్యానిత్యవస్తువివేకాదయశ్చ మీమాంసాశ్రవణమన్తరేణ న సంపత్స్యన్తే. ఫలకరణేతికర్తవ్యతాధికారివిశేషనిశ్చయాదృతే కర్మస్వరూపతత్ఫలతత్స్థిరత్వాస్థిరత్వాత్మనిత్యత్వాదీనాం దురవబోధత్వాత్. ఏషాం సాధనత్వఞ్చ వినియోగావసేయమ్. వినియోగశ్చ శ్రుతిలిఙ్గాదిభ్యః. స చ తార్తీయః. ఉద్గీథాద్యుపాసనాని కర్మసమృద్ధ్యర్థాన్యపి బ్రహ్మదృష్టిరూపాణి బ్రహ్మజ్ఞానాపేక్షాణీతి ఇహైవ చిన్తనీయాని. తాన్యపి కర్మాణ్యనభిసంహితఫలాని బ్రహ్మవిద్యోత్పాదకానీతి తత్సాద్గుణ్యాపాదనాన్యేతాని సుతరామిహైవ సంగతాని. తేషాఞ్చ కర్మస్వరూపాధిగమాపేక్షా సర్వసమ్మతా. (ఇతి లఘుసిద్ధాన్తః.)

(మహాపూర్వపక్షః.)

యదప్యాహుః-అశేషవిశేషప్రత్యనీకచిన్మాత్రం బ్రహ్మైవ పరమార్థః. తదతిరేకినానావిధజ్ఞాతృజ్ఞేయతత్కృతజ్ఞానభేదాది సర్వం తస్మిన్నేవ పరికల్పితం మిథ్యాభూతమ్. * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్, ఏకమేవాద్వితీయమ్*అథ పరాయయా తదక్షరమధిగమ్యతే యత్తదద్రేశ్యమగ్రాహ్యమగోత్రమవర్ణమచక్షుఃశ్రోత్రం తదపాణిపాదం నిత్యం విభుం సర్వగతం సుసూక్ష్మం తదవ్యయం యద్భూతయోనిం పరిపశ్యన్తి ధీరాః * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ * నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం నిరవద్యం నిరఞ్జనమ్ * యస్యామతం తస్య మతం మతం యస్య న వేద సః. అవిజ్ఞాతం విజానతాం విజ్ఞాతమవిజానతామ్ * నదృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేర్న మతేర్మన్తారం మన్వీథాః * ఆనన్దో బ్రహ్మ * ఇదం సర్వం యదయమాత్మా * నేహ నానాస్తి కిఞ్చన *మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతియ ఇహ నానేవ పశ్యతి * యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి తదితర ఇతరం పశ్యతి యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్ తత్కేన కం పశ్యేత్ తత్కేన కం విజా

నీయాత్ *వాచాఽఽరమ్భణం వికారో నామధేయమ్ మృత్తికేత్యేవ సత్యమ్*యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నుదరమన్తరం కురుతే, అథ తస్య భయం భవతి * నస్థానతోఽపి పరస్యోభయలిఙ్గం సర్వత్ర హి * మాయామాత్రం తు కార్త్స్న్యేనానభివ్యక్తస్వరూపత్వాత్. * ప్రత్యస్తమితభేదం యత్సత్తామాత్రమగోచరమ్। వచసామాత్మసంవేద్యం తజ్జ్ఞానం బ్రహ్మసంజ్ఞితమ్॥ *జ్ఞానస్వరూపమత్యన్తనిర్మలం పరమార్థతః। తమేవార్థస్వరూపేణ భ్రాన్తిదర్శనతః స్థితమ్॥ * పరమార్థస్త్వమేవైకో నాన్యోఽస్తి జగతః పతే. * యదేతద్దృశ్యతే మూర్తమేతజ్జ్ఞానాత్మనస్తవ। భ్రాన్తిజ్ఞానేన పశ్యన్తి జగద్రూపమయోగినః॥* జ్ఞానస్వరూపమఖిలం జగదేతదబుద్ధయః। అర్థస్వరూపం పశ్యన్తో భ్రామ్యన్తే మోహసంప్లవే। యే తు జ్ఞానవిదశ్శుద్ధచేతసస్తేఽఖిలం జగత్। జ్ఞానాత్మకం ప్రపశ్యన్తి త్వద్రూపం పరమేశ్వర॥ *తస్యాత్మపరదేహేషు సతోఽప్యేకమయం హి యత్। విజ్ఞానం పరమార్థో హి ద్వైతినోఽతథ్యదర్శినః * యద్యన్యోఽస్తి పరః కోఽపి మత్తః పార్థివసత్తమ। తదైషోఽహమయం చాన్యో వక్తుమేవమపీష్యతే॥ * వేణురన్ధ్రవిభేదేన భేదష్షడ్జాది సంజ్ఞితః। అభేదవ్యాపినో వాయోస్తథాఽసా పరమాత్మనః॥ * సోఽహం స చ త్వం స చ సర్వమేతదాత్మస్వరూపం త్యజ భేదమోహమ్। ఇతీరితస్తేన స రాజవర్యస్తత్యాజ భేదం పరమార్థదృష్టిః॥ *విభేదజనకే జ్ఞానే నాశమాత్యన్తికం గతే। ఆత్మనో బ్రహ్మణో భేదమసన్తం కః కరిష్యతి॥ * అహమాత్మా గుడాకేశ సర్వభూతాశయస్థితః * క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధి సర్వక్షేత్రేషు భారత * న తదస్తి వినా యత్స్యాన్మయా భూతం చరాచరమ్. ఇత్యాదిభిర్వస్తుస్వరూపోపదేశపరైశ్శాస్త్రైర్నిర్విశేషచిన్మాత్రం బ్రహ్మైవ సత్యమ్, అన్యత్సర్వం మిథ్యేత్యభిధానాత్.

మిథ్యాత్వం నామ, ప్రతీయమానత్వపూర్వకయథావస్థితవస్తుజ్ఞాననివర్త్యత్వమ్. యథా రజ్జ్వాద్యధిష్ఠానసర్పాదేః. దోషవశాద్ధి తత్ర తత్కల్పనమ్. ఏవం చిన్మాత్రవపుషి పరే బ్రహ్మణి దోషపరికల్పితమిదం దేవతిర్యఙ్మనుష్యస్థావరాదిభేదం సర్వం జగద్యథావస్థితబ్రహ్మస్వరూపావబోధబాధ్యం మిథ్యారూపమ్. దోషశ్చ స్వరూపతిరోధానవివిధవిచిత్రవిక్షేపకరీ సదసదనిర్వచనీయానాద్యవిద్యా. * అనృతేన హి ప్రత్యూఢాః * తేషాం సత్యానాం సతామనృతమపిధానమ్*నాసదాసీన్నో సదాసీత్తదానీం తమ ఆసీత్ తమసా గూఢమగ్రే ప్రకేతమ్*మాయాంతు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు మహేశ్వరమ్*ఇన్ద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయతే*మమమాయా దురత్యయా * అనాదిమాయయా సుప్తో యదా జీవః ప్రబుధ్యతే * ఇత్యాదిభిర్నిర్విశేషచిన్మాత్రం బ్రహ్మైవ అనాద్యవిద్యయా సదసదనిర్వాచ్యయా తిరోహితస్వరూపం స్వగతనానాత్వం పశ్యతీత్యవగమ్యతే. యథోక్తమ్ - * జ్ఞానస్వరూపో భగవాన్ యతోఽసావశేషమూర్తిర్న తు వస్తుభూతః। తతో హి శైలాబ్ధిధరాదిభేదాన్ జానీహి విజ్ఞానవిజృమ్భితాని॥ యదా తు శుద్ధం నిజరూపి సర్వకర్మక్షయే జ్ఞానమపాస్తదోషమ్। తదా హి సంకల్పతరోః ఫలాని భవన్తి నో వస్తుషు వస్తుభేదాః।*తస్మాన్న విజ్ఞానమృతేఽస్తి కిఞ్చిత్ క్వచిత్కదాచిద్ద్విజ వస్తుజాతమ్। విజ్ఞానమేకం నిజకర్మభేదవిభిన్నచిత్తైర్బహుధాఽభ్యుపేతమ్। జ్ఞానం విశుద్ధం విమలం విశోకమశేష

లోభాదినిరస్తసఙ్గమ్। ఏకం సదైకం పరమః పరేశస్స వాసుదేవో న యతోఽన్యదస్తి। సద్భావ ఏవం భవతో మయోక్తో జ్ఞానం యథా సత్యమసత్యమన్యత్ । ఏతత్తు యత్సంవ్యవహారభూతం తత్రాపి చోక్తం భువనాశ్రితం తే॥ ఇతి.

అస్యాశ్చావిద్యాయా నిర్విశేషచిన్మాత్రబ్రహ్మాత్మైకత్వవిజ్ఞానేన నివృత్తిం వదన్తి - * నపునర్మృత్యవే తదేకం పశ్యతి * నపశ్యో మృత్యుం పశ్యతి * యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయనేఽభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే, అథ సోఽభయం గతో భవతి * భిద్యతే హృదయగ్రన్థిశ్ఛిద్యన్తే సర్వసంశయాః । క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్ దృష్టే పరావరే* బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి * తమేవ విదిత్వాఽతిమృత్యుమేతి నాన్యః పన్థా ఇత్యాద్యాః శ్రుతయః. అత్ర మృత్యుశబ్దేనావిద్యాఽభిధీయతే. యథా సనత్సుజాతవచనమ్-* ప్రమాదం వై మృత్యుమహం బ్రవీమి సదాఽప్రమాదమమృతత్వం బ్రవీమీతి. * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ * విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేత్యాదిశోధకవాక్యావసేయనిర్విశేషచిన్మాత్రస్వరూప (బ్రహ్మైకత్వ) బ్రహ్మాత్మైకత్వవిజ్ఞానం చ, * అథ యోఽన్యాం దేవతాముపాస్తేఽన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద * అకృత్స్నో హ్యేషః * ఆత్మేత్యేవోపాసీత * తత్త్వమసి * త్వం వా అహమస్మి భగవో దేవతే అహం వై త్వమసి భగవో దేవతే*తద్యోఽహం సోఽసౌ యోఽసౌ సోఽహమస్మీత్యాదివాక్యసిద్ధమ్. వక్ష్యతి చైతదేవ-*ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తి గ్రాహయన్తి చేతి. తథాచ వాక్యకారః-ఆత్మేత్యేవ తు గృహ్ణీయాత్ సర్వస్య తన్నిష్పత్తేరితి. అనేనచ బ్రహ్మాత్మైకత్వవిజ్ఞానేన మిథ్యారూపస్య సకారణస్య బన్ధస్య నివృత్తిర్యుక్తా.

ననుచ, సకలభేదనివృత్తిః ప్రత్యక్షవిరుద్ధా కథమివ శాస్త్రజన్యజ్ఞానేన క్రియతే? కథం వా రజ్జురేషా న సర్ప ఇతి జ్ఞానేన ప్రత్యక్షవిరుద్ధా సర్పనివృత్తిః క్రియతే? తత్ర ద్వయోః ప్రత్యక్షయోర్విరోధః, ఇహ తు ప్రత్యక్షమూలస్య శాస్త్రస్య ప్రత్యక్షస్య చేతి చేత్; తుల్యయోర్విరోధే వా కథం బాధ్యబాధకభావః? పూర్వోత్తరయోర్దుష్టకారణజన్యత్వతదభావాభ్యామితి చేత్; శాస్త్రప్రత్యక్షయోరపి సమానమేతత్.

ఏతదుక్తం భవతి-బాధ్యబాధకభావే తుల్యత్వసాపేక్షత్వనిరపేక్షత్వాది న కారణమ్, జ్వాలాభేదానుమానేన ప్రత్యక్షోపమర్దాయోగాత్. తత్ర హి జ్వాలైక్యం ప్రత్యక్షేణావగమ్యతే. ఏవఞ్చ సతి ద్వయోః ప్రమాణయోర్విరోధే యత్ సంభావ్యమానాన్యథాసిద్ధి, తద్బాధ్యమ్, అనన్యథాసిద్ధమనవకాశమితరద్బాధకమితి సర్వత్ర బాధ్యబాధకభావనిర్ణయఇతి. తస్మాదనాదినిధనావిచ్ఛిన్నసంప్రదాయాసంభావ్యమానదోషగన్ధానవకాశశాస్త్రజన్యనిర్విశేషనిత్యశుద్ధముక్తబుద్ధస్వప్రకాశచిన్మాత్రబ్రహ్మాత్మభావావబోధేన సంభావ్యమానదోషసావకాశప్రత్యక్షాదిసిద్ధవివిధవికల్పరూపబన్ధనివృత్తిర్యుక్తైవ. సంభావ్యతే చ వివిధవికల్పభేదప్రపఞ్చగ్రాహిప్రత్యక్షస్య అనాదిభేదవాసనాదిరూపావిద్యాఖ్యో దోషః.

నను, అనాదినిధనావిచ్ఛిన్నసంప్రదాయతయా నిర్దోషస్యాపి శాస్త్రస్య * జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గకామో యజేతేత్యేవమాదేర్భేదావలమ్బినో బాధ్యత్వం ప్రసజ్యేత; సత్యమ్. పూర్వాపరాపచ్ఛేదే పూర్వశాస్త్రవన్మోక్షశాస్త్రస్య నిరవకాశత్వాత్తేన బాధ్యత ఏవ. వేదాన్తవాక్యే

ష్వపి సగుణబ్రహ్మోపాసనపరాణాం శాస్త్రాణామయమేవ న్యాయః, నిర్గుణత్వాత్పరస్య బ్రహ్మణః. ననుచ, * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్ * పరాఽస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియాచ * సత్యకామస్సత్యసంకల్ప ఇత్యాది బ్రహ్మస్వరూపప్రతిపాదనపరాణాం శాస్త్రాణాం కథం బాధ్యత్వమ్? నిర్గుణవాక్యసామర్థ్యాదితి బ్రూమః.

ఏతదుక్తం భవతి—* అస్థూలమనణ్వహ్రస్వమదీర్ఘమ్ * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ * నిర్గుణం నిరఞ్జనమిత్యాదివాక్యాని నిరస్తసమస్తవిశేషకూటస్థనిత్యచైతన్యం బ్రహ్మేతి ప్రతిపాదయన్తి, ఇతరాణిచ సగుణమ్. ఉభయవిధవాక్యానాం విరోధే తేనైవాపచ్ఛేదన్యాయేన నిర్గుణవాక్యానాం గుణాపేక్షత్వేన పరత్వాద్బలీయస్త్వమితి న కిఞ్చిదపహీనమ్.

ననుచ *సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యత్ర సత్యజ్ఞానాదయో గుణాః ప్రతీయన్తే నేత్యుచ్యతే; సామానాధికరణ్యేనైకార్థత్వప్రతీతేః. అనేకగుణవిశిష్టాభిధానేఽప్యేకార్థత్వమవిరుద్ధమితి చేత్; అనభిధానజ్ఞో దేవానాంప్రియః. ఏకార్థత్వం నామ సర్వపదానామర్థైక్యమ్. విశిష్టపదార్థాభిధానే విశేషణభేదేన పదానామర్థభేదోఽవర్జనీయః. తతశ్చైకార్థత్వం న సిద్ధ్యతి. ఏవం తర్హి సర్వపదానాం పర్యాయతా స్యాత్, అవిశిష్టార్థాభిధాయిత్వాత్. ఏకార్థాభిధాయిత్వేఽప్యపర్యాయత్వమవహితమనాః శృణు. ఏకత్వతాత్పర్యనిశ్చయాదేకస్యైవార్థస్య తత్తత్పదార్థవిరోధిప్రత్యనీకత్వపరత్వేన సర్వపదానామర్థవత్త్వమేకార్థత్వమపర్యాయతా చ.

ఏతదుక్తంభవతి-లక్షణతః ప్రతిపత్తవ్యం బ్రహ్మ సకలేతరపదార్థవిరోధిరూపమ్. తద్విరోధిరూపం సర్వమనేన పదత్రయేణ ఫలతో వ్యుదస్యతే. తత్ర సత్యపదం వికారాస్పదత్వేన అసత్యాద్వస్తునో వ్యావృత్తబ్రహ్మపరమ్, జ్ఞానపదఞ్చ అన్యాధీనప్రకాశజడరూపాద్వస్తునో వ్యావృత్తపరమ్. అనన్తపదఞ్చ దేశతః కాలతో వస్తుతశ్చ పరిచ్ఛిన్నాద్వ్యావృత్తపరమ్. నచ వ్యావృత్తిర్భావరూపోఽభావరూపో వా ధర్మః, అపితు సకలేతరవిరోధి బ్రహ్మైవ. యథా శౌక్ల్యాదేః కార్ష్ణ్యాదివ్యావృత్తిస్తత్తత్పదార్థస్వరూపమేవ, న ధర్మాన్తరమ్. ఏవమేకస్యైవ వస్తునస్సకలేతరవిరోధ్యాకారతామవగమయదర్థవత్తరమేకార్థమపర్యాయఞ్చ పదత్రయమ్. తస్మాదేకమేవ బ్రహ్మ స్వయంజ్యోతిర్నిర్ధూతనిఖిలవిశేషమిత్యుక్తం భవతి.

ఏవం వాక్యార్థప్రతిపాదనే సత్యేవ * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్, ఏకమేవాద్వితీయమిత్యాదిభిరైకార్థ్యమ్. * యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్ * ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్ ఇత్యాదిభిర్జగత్కారణతయోపలక్షితస్య బ్రహ్మణః స్వరూపమిదముచ్యతే *సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి. తత్ర సర్వశాఖాప్రత్యయన్యాయేన కారణవాక్యేషు సర్వేషు సజాతీయవిజాతీయవ్యావృత్తమద్వితీయం బ్రహ్మావగతమ్. జగత్కారణతయోపలక్షితస్య బ్రహ్మణోఽద్వితీయస్య ప్రతిపిపాదయిషితం స్వరూపం తదవిరోధేన వక్తవ్యమ్. అద్వితీయత్వశ్రుతిర్గుణతోఽపి సద్వితీయతాం న సహతే. అన్యథా * నిరఞ్జనం నిర్గుణమిత్యాదిభిశ్చ విరోధః. అతశ్చైతల్లక్షణవాక్యమఖణ్డైకరసమేవ ప్రతిపాదయతి.

ననుచ, సత్యజ్ఞానాదిపదానాం స్వార్థప్రహాణేన స్వార్థవిరోధివ్యావృత్తవస్తుస్వరూపోపస్థాపనపరత్వే లక్షణా స్యాత్. నైష దోషః; అభిధానవృత్తేరపి తాత్పర్యవృత్తేర్బలీయస్త్వాత్. సామానాధికరణ్యస్య హ్యైక్య ఏవ తాత్పర్యమితి సర్వసమ్మతమ్. ననుచ, సర్వపదానాంలక్షణా న దృష్టచరీ. తతః కిమ్? వాక్యతాత్పర్యావిరోధే సత్యేకస్యాపి న దృష్టా; సమభివ్యాహృతపదసముదాయస్యైతత్తాత్పర్యమితి నిశ్చితే సతి ద్వయోస్త్రయాణాం సర్వేషాం వా తదవిరోధాయ ఏకస్యేవ లక్షణా న దోషాయ. తథాచ శాస్త్రస్థైరభ్యుపగమ్యతే. కార్యవాక్యార్థవాదిభిర్లౌకికవాక్యేషు సర్వేషాం పదానాం లక్షణా సమాశ్రీయతే. అపూర్వకార్య ఏవ లిఙాదేర్ముఖ్యవృత్తత్వాత్, లిఙాదిభిః క్రియాకార్యం లక్షణయా ప్రతిపాద్యతే. కార్యాన్వితస్వార్థాభిధాయినాం చేతరేషాం పదానామపూర్వకార్యాన్విత ఏవ ముఖ్యార్థ ఇతి క్రియాకార్యాన్వితప్రతిపాదనం లాక్షణికమేవ. అతో వాక్యతాత్పర్యావిరోధాయ సర్వపదానాం లక్షణాఽపి న దోషః. అత ఇదమేవార్థజాతం ప్రతిపాదయన్తో వేదాన్తాః ప్రమాణమ్.

ప్రత్యక్షాదివిరోధేచ శాస్త్రస్య బలీయస్త్వముక్తమ్. సతి చ విరోధే బలీయస్త్వం వక్తవ్యమ్. విరోధ ఏవ న దృశ్యతే, నిర్విశేషసన్మాత్రబ్రహ్మగ్రాహిత్వాత్ప్రత్యక్షస్య. ననుచ ఘటోఽస్తి పటోఽస్తీతి నానాకారవస్తువిషయం ప్రత్యక్షం కథమివ సన్మాత్రగ్రాహీత్యుచ్యతే? విలక్షణగ్రహణాభావే సతి సర్వేషాం జ్ఞానానామేకవిషయత్వేన ధారావాహికవిజ్ఞానవదేకవ్యవహారహేతుతైవ స్యాత్. సత్యం, తథైవాత్ర వివిచ్యతే. కథమ్? ఘటోఽస్తీత్యత్ర అస్తిత్వం తద్భేదశ్చ వ్యవహ్రియతే; నచ ద్వయోరపి వ్యవహారయోః ప్రత్యక్షమూలత్వం సంభవతి, తయోర్భిన్నకాలజ్ఞానఫలత్వాత్, ప్రత్యక్షజ్ఞానస్య చైకక్షణవర్తిత్వాత్. తత్ర స్వరూపం వా భేదో వా ప్రత్యక్షస్య విషయ ఇతి వివేచనీయమ్. భేదగ్రహణస్య స్వరూపగ్రహణతత్ప్రతియోగిస్మరణసవ్యపేక్షత్వాదేవ స్వరూపవిషయత్వమవశ్యాశ్రయణీయమితి న భేదః ప్రత్యక్షేణ గృహ్యతే. అతో భ్రాన్తిమూల ఏవ భేదవ్యవహారః.

కిఞ్చ, భేదో నామ కశ్చిత్పదార్థో న్యాయవిద్భిర్నిరూపయితుం న శక్యతే. భేదస్తావన్న వస్తుస్వరూపమ్, వస్తుస్వరూపే గృహీతే స్వరూపవ్యవహారవత్ సర్వస్మాద్భేదవ్యవహారప్రసక్తేః. నచ వాచ్యం, స్వరూపే గృహీతేఽపి భిన్న ఇతి వ్యవహారస్య ప్రతియోగిస్మరణసవ్యపేక్షత్వాత్ తత్స్మరణాభావేన తదానీమేవ న భేదవ్యవహార ఇతి. స్వరూపమాత్రభేదవాదినో హి ప్రతియోగ్యపేక్షా చ నోత్ప్రేక్షితుం క్షమా, స్వరూపభేదయోస్స్వరూపత్వావిశేషాత్. యథా స్వరూపవ్యవహారో న ప్రతియోగ్యపేక్షః, భేదవ్యవహారోఽపి తథైవ స్యాత్; హస్తః కర ఇతివత్ ఘటో భిన్న ఇతి పర్యాయత్వంచ స్యాత్. నాపి ధర్మః. ధర్మత్వే సతి తస్య స్వరూపాద్భేదోఽవశ్యాశ్రయణీయః, అన్యథా స్వరూపమేవ స్యాత్. భేదేచ తస్యాపి భేదస్తద్ధర్మస్తస్యాపీత్యనవస్థా. కిఞ్చ జాత్యాది విశిష్టవస్తుగ్రహణే సతి భేదగ్రహణం, భేదగ్రహణే సతి జాత్యాదివిశిష్టవస్తుగ్రహణమిత్యన్యోన్యాశ్రయణమ్. అతో భేదస్య దుర్నిరూపత్వాత్సన్మాత్రస్యైవ ప్రకాశకం ప్రత్యక్షమ్.

కిఞ్చ ఘటోఽస్తి పటోఽస్తి ఘటోఽనుభూయతే పటోఽనుభూయత ఇతి సర్వే పదార్థాస్సత్తానుభూతిఘటితా ఏవ దృశ్యన్తే. అత్ర సర్వాసు ప్రతిపత్తిషు సన్మాత్రమనువర్తమానం దృశ్యత ఇతి తదేవ పరమార్థః. విశేషాస్తు వ్యావర్తమానతయా అపరమార్థాః, రజ్జుసర్పాదివత్. యథా రజ్జురధిష్ఠానతయా అనువర్తమానా పరమార్థసతీ; వ్యావర్తమానాస్సర్పభూదళనామ్బుధారాదయోఽపరమార్థాః. ననుచ రజ్జుసర్పాదౌ రజ్జురియం న సర్ప ఇత్యాదిరజ్జ్వాద్యధిష్ఠానయాథార్థ్యజ్ఞానేన బాధితత్వాత్ సర్పాదేరపారమార్థ్యమ్; న వ్యావర్తమానత్వాత్; రజ్జ్వాదేరపి పారమార్థ్యం, నానువర్తమానతయా, కిన్త్వబాధితత్వాత్. అత్రతు ఘటాదీనామబాధితానాం కథమపారమార్థ్యమ్? ఉచ్యతే. ఘటాదౌ దృష్టా వ్యావృత్తిః, సా కింరూపేతి వివేచనీయమ్. కిం ఘటోఽస్తీత్యత్ర పటాద్యభావః; సిద్ధం తర్హి ఘటోఽస్తీత్యనేన పటాదీనాం బాధితత్వమ్. అతో బాధఫలభూతా విషయనివృత్తిర్వ్యావృత్తిః. సా వ్యావర్తమానానామపారమార్థ్యం సాధయతి; రజ్జువత్సన్మాత్రమబాధితమనువర్తతే. తస్మాత్సన్మాత్రాతిరేకి సర్వమపరమార్థః. ప్రయోగశ్చ భవతి- సత్ పరమార్థః అనువర్తమానత్వాత్ రజ్జుసర్పాదౌ రజ్జ్వాదివత్. ఘటాదయోఽపరమార్థాః వ్యావర్తమానత్వాత్, రజ్జ్వాద్యధిష్ఠానసర్పాదివదితి. ఏవం సత్యనువర్తమానా అనుభూతిరేవ పరమార్థః, సైవ సతీ.

ననుచ సన్మాత్రమనుభూతేర్విషయతయా తతో భిన్నమ్. మైవమ్. భేదో హి ప్రత్యక్షావిషయత్వాద్దుర్నిరూపత్వాచ్చ పురస్తాదేవ నిరస్తః. అత ఏవ సతోఽనుభూతివిషయభావోఽపి న ప్రమాణపదవీమనుసరతి. తస్మాత్సదనుభూతిరేవ. సా చ స్వతస్సిద్ధా, అనుభూతిత్వాత్; అన్యతస్సిద్ధౌ ఘటాదివదననుభూతిత్వప్రసఙ్గః. కిఞ్చ అనుభవాపేక్షా చానుభూతేర్న శక్యా కల్పయితుమ్; సత్తయైవ ప్రకాశమానత్వాత్. న హ్యనుభూతేర్వర్తమానా ఘటాదివదప్రకాశా దృశ్యతే; యేన పరాయత్తప్రకాశాఽభ్యుపగమ్యేత.

అథైవం మనుషే-ఉత్పన్నాయామప్యనుభూతౌ విషయమాత్రమవభాసతే,ఘటోఽనుభూయత ఇతి. నహి కశ్చిత్ ఘటోఽయమితి జానన్ తదానీమేవావిషయభూతామనిదంభావామనుభూతిమప్యనుభవతి. తస్మాత్ ఘటాదిప్రకాశనివృత్తౌ చక్షురాదికరణసన్నికర్షవత్ అనుభూతేస్సద్భావ ఏవ హేతుః; తదనన్తరమ్ అర్థగతకాదాచిత్కప్రకాశాతిశయలిఙ్గేనానుభూతిరనుమీయతే; ఏవం తర్హి అనుభూతేరజడాయా అర్థవజ్జడత్వమాపద్యత ఇతి చేత్; కిమిదమజడత్వం నామ? న తావత్ స్వసత్తాయాః ప్రకాశావ్యభిచారః, సుఖాదిష్వపి తత్సంభవాత్; నహి కదాచిదపి సుఖాదయస్సన్తో నోపలభ్యన్తే; అతోఽనుభూతిస్స్వయమేవ నానుభూయతే, అర్థాన్తరం స్పృశతోఽఙ్గుల్యగ్రస్య స్వాత్మస్పర్శవదశక్యత్వాదితి. తదిదమనాకలితానుభవవిభవస్య స్వమతివిజృమ్భితమ్, అనుభూతివ్యతిరేకిణో విషయధర్మస్య ప్రకాశస్య రూపాదివదనుపలబ్ధేః; ఉభయాభ్యుపేతానుభూత్యైవాశేషవ్యవహారోపపత్తౌ ప్రకాశాఖ్యధర్మకల్పనానుపపత్తేశ్చ. అతో నానుభూతిరనుమీయతే. నాపి జ్ఞానాన్తరసిద్ధా. అపితు సర్వం సాధయన్త్యనుభూతిస్స్వయమేవ సిద్ధ్యతి. ప్రయోగశ్చ - అనుభూతిః అనన్యాధీనస్వధర్మవ్యవహారా, స్వసంబన్ధాదర్థా

న్తరే తద్ధర్మవ్యవహారహేతుత్వాత్; యస్య సంబన్ధాదర్థాన్తరే యద్ధర్మవ్యవహారహేతుః స తయోస్స్వస్మిన్ననన్యాధీనో దృష్టః, యథా రూపాదిశ్చాక్షుషత్వాదౌ. రూపాదిర్హి పృథివ్యాదౌ స్వసంబన్ధాచ్చాక్షుషత్వాది జనయన్ స్వస్మిన్న రూపాదిసంబన్ధాధీనశ్చాక్షుషత్వాదౌ. అతో ఽనుభూతిరాత్మనః ప్రకాశమానత్వే ప్రకాశత ఇతి వ్యవహారేచ స్వయమేవ హేతుః.

సేయం స్వయంప్రకాశానుభూతిర్నిత్యా చ, ప్రాగభావాద్యభావాత్; తదభావశ్చ స్వతస్సిద్ధత్వాదేవ. నహ్యనుభూతేస్స్వతస్సిద్ధాయాః ప్రాగభావః స్వతోఽన్యతో వా అవగన్తుం శక్యతే. అనుభూతిస్స్వాభావమవగమయన్తీ సతీ తావన్నావగమయతి, తస్యాస్సత్త్వే విరోధాదేవ తదభావో నాస్తీతి కథం సా స్వాభావమవగమయతి? ఏవమసత్యపి నావగమయతి; అనుభూతిస్స్వయమసతీ స్వాభావే కథం ప్రమాణం భవేత్? నాప్యన్యతోఽవగన్తుం శక్యతే, అనుభూతేరనన్యగోచరత్వాత్. అస్యాః ప్రాగభావంసాధయత్ ప్రమాణమ్ అనుభూతి(మి)రియమితి విషయీకృత్య తదభావం సాధయేత్. స్వతస్సిద్ధత్వేన ఇయమితి విషయీకారానర్హత్వాత్, న తత్ప్రాగభావోఽన్యతశ్శక్యావగమః. అతోఽస్యాః ప్రాగభావాభావాదుత్పత్తిర్న శక్యతే వక్తుమిత్యుత్పత్తిప్రతిసంబద్ధాశ్చాన్యేఽపి భావవికారాస్తస్యా న సన్తి.

అనుత్పన్నేయమనుభూతిరాత్మని నానాత్వమపి న సహతే, వ్యాపకవిరుద్ధోపలబ్ధేః. నహ్యనుత్పన్నం నానాభూతం దృష్టమ్. భేదాదీనామనుభావ్యత్వేనచ రూపాదేరివ అనుభూతిధర్మత్వంన సంభవతి.అతోఽనుభూతేరనుభవస్వరూపత్వాదేవాన్యోఽపి కశ్చిదనుభావ్యో నాస్యా ధర్మః. యతో నిర్ధూతనిఖిలభేదా సంవిత్, అత ఏవ నాస్యాస్స్వరూపాతిరిక్త ఆశ్రయో జ్ఞాతా నామ కశ్చిదస్తీతి స్వప్రకాశరూపా సైవ ఆత్మా, అజడత్వాచ్చ. అనాత్మత్వవ్యాప్తం జడత్వం సంవిది వ్యావర్తమానమనాత్మత్వమపి హి సంవిదో వ్యావర్తయతి.

ననుచ, అహం జానామీతి జ్ఞాతృతా ప్రతీతిసిద్ధా; నైవమ్; సా భ్రాన్తిసిద్ధా, రజతతేవ శుక్తిశకలస్య; అనుభూతేస్స్వాత్మని కర్తృత్వాయోగాత్. అతో మనుష్యోఽహమిత్యత్యన్తబహిర్భూతమనుష్యత్వాదివిశిష్టపిణ్డాత్మాభిమానవత్ జ్ఞాతృత్వమప్యధ్యస్తమ్. జ్ఞాతృత్వం హి జ్ఞానక్రియాకర్తృత్వమ్. తచ్చ విక్రియాత్మకం జడం వికారిద్రవ్యాహంకారగ్రన్థిస్థమ్ అవిక్రియే సాక్షిణి చిన్మాత్రాత్మని కథమివ సంభవతి? దృశ్యధీనసిద్ధిత్వాదేవ రూపాదేరివ కర్తృత్వాదేర్నాత్మధర్మత్వమ్. సుషుప్తిమూర్ఛాదౌ అహంప్రత్యయాపాయేఽప్యాత్మానుభవదర్శనేన నాత్మనోఽహంప్రత్యయగోచరత్వమ్. కర్తృత్వే అహంప్రత్యయగోచరత్వే చాత్మనోఽభ్యుపగమ్యమానే దేహస్యేవ జడత్వపరాక్త్వానాత్మత్వాదిప్రసఙ్గో దుష్పరిహరః. అహంప్రత్యయగోచరాత్ కర్తృతయా ప్రసిద్ధాద్దేహాత్ తత్క్రియాఫలస్వర్గాదేర్భోక్తురాత్మనోఽన్యత్వం ప్రామాణికానాం ప్రసిద్ధమేవ. తథా అహమర్థాజ్జ్ఞాతురపి విలక్షణస్సాక్షీ ప్రత్యగాత్మేతి ప్రతిపత్తవ్యమ్.

ఏవమవిక్రియానుభవస్వరూపస్యైవాభివ్యఞ్జకోజడోఽప్యహఙ్కారస్స్వాశ్రయతయా తమభివ్యనక్తి. ఆత్మస్థతయా అభివ్యఙ్గ్యాభివ్యఞ్జనమభివ్యఞ్జకానాం స్వభావః. దర్పణజలఖణ్డాదిర్హి ముఖచన్ద్రబిమ్బగోత్వాదికమాత్మస్థతయా అభివ్యనక్తి. తత్కృతోఽయం జానామ్యహమితి

భ్రమః. స్వప్రకాశాయా అనుభూతేః కథమివ తదభివ్యఙ్గ్యజడరూపాహంకారేణాభివ్యఙ్గ్యత్వమితి మావోచః. రవికరనికరాభివ్యఙ్గ్యకరతలస్య తదభివ్యఞ్జకత్వదర్శనాత్, జాలకరన్ధ్రనిష్క్రాన్తద్యుమణికిరణానాం తదభివ్యఙ్గ్యేనాపి కరతలేన స్ఫుటతరప్రకాశో హి దృష్టచరః. యతోఽహం జానామీతి జ్ఞాతాఽయమహమర్థశ్చిన్మాత్రాత్మనో న పారమార్థికో ధర్మః, అత ఏవ సుషుప్తిముక్త్యోర్నాన్వేతి. తత్ర హ్యాహమర్థోల్లేఖవిగమేన స్వాభావికానుభవమాత్రరూపేణ ఆత్మాఽవభాసతే. అత ఏవ సుప్తోత్థితః కదాచిన్మామప్యహం న జ్ఞాతవానితి పరామృశతి. తస్మాత్ పరమార్థతో నిరస్తసమస్తభేదవికల్పనిర్విశేషచిన్మాత్రైకరసకూటస్థనిత్యసంవిదేవ భ్రాన్త్యా జ్ఞాతృజ్ఞేయజ్ఞానరూపవివిధవిచిత్రభేదా వివర్తత ఇతి తన్మూలభూతావిద్యానిబర్హణాయ నిత్యశుద్ధబుద్ధముక్తస్వభావబ్రహ్మాత్మైకత్వవిద్యాప్రతిపత్తయే సర్వే వేదాన్తా ఆరభ్యన్త ఇతి.

(ఇతి మహాపూర్వపక్షః)

(మహాసిద్ధాన్తః.)

తదిదమౌపనిషదపరమపురుషవరణీయతాహేతుగుణవిశేషవిరహిణామనాదిపాపవాసనాదూషితాశేషశేముషీకాణామనధిగతపదవాక్యస్వరూపతదర్థయాథాత్మ్యప్రత్యక్షాదిసకలప్రమాణవృత్తతదితికర్తవ్యతారూపసమీచీనన్యాయమార్గాణాం వికల్పాసహవివిధకుతర్కకల్కకల్పితమితి న్యాయానుగృహీతవాక్యప్రత్యక్షాదిసకలప్రమాణవృత్తయాథాత్మ్యవిద్భిరనాదరణీయమ్.

తథాహి:—నిర్విశేషవస్తువాదిభిః నిర్విశేషే వస్తుని ఇదం ప్రమాణమితి న శక్యతే వక్తుమ్; సవిశేషవస్తువిషయత్వాత్సర్వప్రమాణానామ్. యస్తు స్వానుభవసిద్ధమితి స్వగోష్ఠీనిష్ఠస్సమయః, సోఽప్యాత్మసాక్షికసవిశేషానుభవాదేవ నిరస్తః. ఇదమహమదర్శమితి కేనచిద్విశేషేణ విశిష్టవిషయత్వాత్సర్వేషామనుభవానామ్. సవిశేషోఽప్యనుభూయమానోఽనుభవః కేనచిద్యుక్త్యాభాసేన నిర్విశేష ఇతి నిష్కృష్యమాణస్సత్తాతిరేకిభిస్స్వాసాధారణైస్స్వభావవిశేషైర్నిష్క్రష్టవ్య ఇతి నిష్కర్షహేతుభూతైస్సత్తాతిరేకిభిస్స్వాసాధారణైస్స్వభావవిశేషైస్సవిశేష ఏవావతిష్ఠతే. అతః కైశ్చిద్విశేషైర్విశిష్టస్యైవ వస్తునోఽన్యే విశేషా నిరస్యన్త ఇతి న క్వచిన్నిర్విశేషవస్తుసిద్ధిః. ధియో హి ధీత్వం స్వప్రకాశతా చ జ్ఞాతుర్విషయప్రకాశనస్వభావతయోపలబ్ధేః. స్వాపమదమూర్ఛాసు చ సవిశేష ఏవానుభవ ఇతి స్వావసరే నిపుణతరముపపాదయిష్యామః. స్వాభ్యుపగతాశ్చ నిత్యత్వాదయో హ్యనేకే విశేషాస్సన్త్యేవ. తే చ న వస్తుమాత్రమితి శక్యోపపాదనాః. వస్తుమాత్రాభ్యుపగమే సత్యపి విధాభేదవివాదదర్శనాత్, స్వాభిమతతద్విధాభేదైశ్చ స్వమతోపపాదనాత్. అతః ప్రామాణికవిశేషైర్విశిష్టమేవ వస్త్వితి వక్తవ్యమ్.

శబ్దస్య తు విశేషేణ సవిశేష ఏవ వస్తున్యభిధానసామర్థ్యమ్, పదవాక్యరూపేణ ప్రవృత్తేః. ప్రకృతిప్రత్యయయోగేన హి పదత్వమ్. ప్రకృతిప్రత్యయయోరర్థభేదేన పదస్యైవ విశిష్టార్థప్రతిపాదనమవర్జనీయమ్. పదభేదశ్చార్థభేదనిబన్ధనః. పదసంఘాతరూపస్య వాక్యస్య అనేకపదార్థసంసర్గవిశేషాభిధాయిత్వేన నిర్విశేషవస్తుప్రతిపాదనాసామర్థ్యాత్ న నిర్విశేషవస్తుని శబ్దః ప్రమాణమ్.

ప్రత్యక్షస్య నిర్వికల్పకసవికల్పకభేదభిన్నస్య న నిర్విశేషవస్తుని ప్రమాణభావః. సవికల్పకం జాత్యాద్యనేకపదార్థవిశిష్టవిషయత్వాదేవ సవిశేషవిషయమ్. నిర్వికల్పకమపి సవిశేషవిషయమేవ, సవికల్పకే స్వస్మిన్ననుభూతపదార్థవిశిష్టప్రతిసన్ధానహేతుత్వాత్. నిర్వికల్పకం నామ కేనచిద్విశేషేణ వియుక్తస్య గ్రహణమ్, న సర్వవిశేషరహితస్య; తథాభూతస్య కదాచిదపి గ్రహణాదర్శనాదనుపపత్తేశ్చ. కేనచిద్విశేషేణ ఇదమిత్థమితి హి సర్వా ప్రతీతిరుపజాయతే, త్రికోణసాస్నాది సంస్థానవిశేషేణ వినా కస్యచిదపి పదార్థస్య గ్రహణాయోగాత్. అతో నిర్వికల్పకమేకజాతీయద్రవ్యేషు ప్రథమపిణ్డగ్రహణమ్; ద్వితీయాదిపిణ్డగ్రహణం సవికల్పకమిత్యుచ్యతే. తత్ర ప్రథమపిణ్డగ్రహణే గోత్వాదేరనువృత్తాకారతా న ప్రతీయతే, ద్వితీయాదిపిణ్డగ్రహణేష్వేవానువృత్తిప్రతీతిః. ప్రథమప్రతీత్యనుసంహితవస్తుసంస్థానరూపగోత్వాదేరనువృత్తిధర్మవిశిష్టత్వం ద్వితీయాదిపిణ్డగ్రహణావసేయమితి ద్వితీయాది[పిణ్డ]గ్రహణస్య సవికల్పకత్వమ్. సాస్నాదివస్తుసంస్థానరూపగోత్వాదేరనువృత్తిః న ప్రథమపిణ్డగ్రహణే గృహ్యత ఇతి ప్రథమపిణ్డగ్రహణస్య నిర్వికల్పకత్వమ్; న పునస్సంస్థానరూపజాత్యాదేరగ్రహణాత్; సంస్థానరూపజాత్యాదేరప్యైన్ద్రియకత్వావిశేషాత్ సంస్థానేన వినా సంస్థానినః ప్రతీత్యనుపపత్తేశ్చ ప్రథమపిణ్డగ్రహణేఽపి ససంస్థానమేవ వస్తు ఇత్థమితి గృహ్యతే. అతో ద్వితీయాదిపిణ్డగ్రహణేషు గోత్వాదేరనువృత్తిధర్మవిశిష్టతా సంస్థానివత్ సంస్థానవచ్చ సర్వదైవ గృహ్యత ఇతి తేషు సవికల్పకత్వమేవ. అతః ప్రత్యక్షస్య కదాచిదపి న నిర్విశేషవిషయత్వమ్.

అత ఏవ సర్వత్ర భిన్నాభిన్నత్వమపి నిరస్తమ్. ఇదమిత్థమితి ప్రతీతావిదమిత్థమ్భావయోరైక్యం కథమివ ప్రత్యేతుం శక్యతే? తత్ర ఇత్థమ్భావస్సాస్నాదిసంస్థానవిశేషః, తద్విశిష్టం ద్రవ్యమిదమంశ ఇత్యనయోరైక్యం ప్రతీతిపరాహతమేవ. తథాహి—ప్రథమమేవ వస్తు ప్రతీయమానం సకలేతరవ్యావృత్తమేవ ప్రతీయతే. వ్యావృత్తిశ్చ గోత్వాదిసంస్థానవిశేషవిశిష్టతయేత్థమితి ప్రతీతేః. సర్వత్ర విశేషణవిశేష్యభావప్రతిపత్తౌ తయోరత్యన్తభేదః ప్రతీత్యైవ సువ్యక్తః. తత్ర దణ్డకుణ్డలాదయః పృథక్సంస్థానసంస్థితాః స్వనిష్ఠాశ్చ కదాచిత్ క్వచిద్ద్రవ్యాన్తరవిశేషణతయాఽవతిష్ఠన్తే. గోత్వాదయస్తు ద్రవ్యసంస్థానతయైవ పదార్థభూతాస్సన్తో ద్రవ్యవిశేషణతయాఽవస్థితాః. ఉభయత్ర విశేషణవిశేష్యభావస్సమానః. తత ఏవ తయోర్భేదప్రతిపత్తిశ్చ. ఇయాంస్తు విశేషః—పృథక్స్థితిప్రతిపత్తియోగ్యా దణ్డాదయః, గోత్వాదయస్తు నియమేన తదనర్హా ఇతి. అతో వస్తువిరోధః ప్రతీతిపరాహత ఇతి ప్రతీతిప్రకారనిహ్నవాదేవోచ్యతే. ప్రతీతిప్రకారో హి ఇదమిత్థమిత్యేవ సర్వసమ్మతః. తదేతత్ సూత్రకారేణ * నైకస్మిన్నసంభవాదితి సువ్యక్తముపపాదితమ్. అతః ప్రత్యక్షస్య సవిశేషవిషయత్వేన ప్రత్యక్షాదిదృష్టసమ్బన్ధవిశిష్టవిషయత్వాదనుమానమపి సవిశేషవిషయమేవ. ప్రమాణసఙ్ఖ్యావివాదేఽపి సర్వాభ్యుపగతప్రమాణానామయమేవ విషయ ఇతి న కేనాపి ప్రమాణేన నిర్విశేషవస్తుసిద్ధిః. వస్తుగతస్వభావవిశేషైస్తదేవ వస్తు నిర్విశేషమితి వదన్ జననీవన్ధ్యాత్వప్రతిజ్ఞాయామివ స్వవాగ్విరోధమపి న జానాతి.

యత్తు—ప్రత్యక్షం సన్మాత్రగ్రాహిత్వేన న భేదవిషయమ్, భేదశ్చ వికల్పాసహత్వాద్దుర్నిరూప ఇత్యుక్తమ్, తదపి జాత్యాదివిశిష్టస్యైవ వస్తునః ప్రత్యక్షవిషయత్వాత్ జాత్యాదేరేవ ప్రతియోగ్యపేక్షయా వస్తునస్స్వస్య చ భేదవ్యవహారహేతుత్వాచ్చ దూరోత్సారితమ్.

సంవేదనవద్రూపాదివచ్చ పరత్ర వ్యవహారవిశేషహేతోస్స్వస్మిన్నపి తద్వ్యవహారహేతుత్వం యుష్మాభిరభ్యుపేతం భేదస్యాపి సంభవత్యేవ. అత ఏవచ నానవస్థా, అన్యోన్యాశ్రయణఞ్చ. ఏకక్షణవర్తిత్వేఽపి ప్రత్యక్షజ్ఞానస్య తస్మిన్నేవ క్షణే వస్తుభేదరూపతత్సంస్థానరూపగోత్వాదేర్గృహీతత్వాత్ క్షణాన్తరగ్రాహ్యం న కిఞ్చిదిహ తిష్ఠతి.

అపిచ, సన్మాత్రగ్రాహిత్వే ఘటోఽస్తి పటోఽస్తీతి విశిష్టవిషయా ప్రతీతిర్విరుధ్యతే. యది చ సన్మాత్రాతిరేకివస్తుసంస్థానరూపజాత్యాదిలక్షణో భేదః ప్రత్యక్షేణ న గృహీతః, కిమిత్యశ్వార్థీ మహిషదర్శనేన నివర్తతే? సర్వాసు ప్రతిపత్తిషు సన్మాత్రమేవ విషయశ్చేత్ తత్తత్ప్రతిపత్తివిషయసహచారిణస్సర్వే శబ్దా ఏకైక ప్రతిపత్తిషు కిమితి న స్మర్యన్తే? కిఞ్చ అశ్వే హస్తిని చ సంవేదనయోరేకవిషయత్వేన ఉపరితనస్య గృహీతగ్రాహిత్వాత్, విశేషాభావాచ్చ స్మృతివైలక్షణ్యం న స్యాత్. ప్రతిసంవేదనం విశేషాభ్యుపగమే ప్రత్యక్షస్య విశిష్టార్థవిషయత్వమేవాభ్యుపగతం భవతి. సర్వేషాం సంవేదనానామేకవిషయతాయామేకేనైవ సంవేదనేన అశేషగ్రహణాదన్ధబధిరాద్యభావశ్చ ప్రసజ్యేత. నచ చక్షుషా సన్మాత్రం గృహ్యతే, తస్య రూపరూపిరూపైకార్థసమవేతపదార్థగ్రాహిత్వాత్; నాపి త్వచా, స్పర్శవద్వస్తువిషయత్వాత్; శ్రోత్రాదీన్యపి న సన్మాత్రవిషయాణి, కిన్తు శబ్దరసగన్ధలక్షణవిశేషవిషయాణ్యేవ; అతస్సన్మాత్రస్య గ్రాహకం న కిఞ్చిదిహ దృశ్యతే.

నిర్విశేషసన్మాత్రస్య ప్రత్యక్షేణైవ గ్రహణే తద్విషయాగమస్య ప్రాప్తవిషయత్వే నానువాదకత్వమేవ స్యాత్, సన్మాత్రబ్రహ్మణః ప్రమేయభావశ్చ. తతో జడత్వనాశిత్వాదయస్త్వయైవోక్తాః. అతో వస్తుసంస్థానరూపజాత్యాదిలక్షణభేదవిశిష్టవిషయమేవ ప్రత్యక్షమ్. సంస్థానాతిరేకిణోఽనేకేష్వేకాకారబుద్ధిబోధ్యస్యాదర్శనాత్, తావతైవ గోత్వాదిజాతివ్యవహారోపపత్తేః; అతిరేకవాదేఽపి సంస్థానస్య (ఉభయ) సంప్రతిపన్నత్వాచ్చ. సంస్థానమేవ జాతిః. సంస్థానం నామ స్వాసాధారణం రూపమితి యథావస్తు సంస్థానమనుసన్ధేయమ్. జాతిగ్రహణేనైవ భిన్నఇతి వ్యవహారసంభవాత్, పదార్థాన్తరాదర్శనాత్, అర్థాన్తరవాదినాఽప్యభ్యుపగతత్వాచ్చ, గోత్వాదిరేవ భేదః. నను చ జాత్యాదిరేవ భేదశ్చేత్ తస్మిన్ గృహీతే తద్వ్యవహారవత్ భేదవ్యవహారోఽపి స్యాత్; సత్యం; భేదశ్చ వ్యవహ్రియత ఏవ, గోత్వాదివ్యవహారాత్. గోత్వాదిరేవ హి సకలేతరవ్యావృత్తిః. గోత్వాదౌ గృహీతే సకలేతరసజాతీయబుద్ధివ్యవహారయోర్నివృత్తేః. భేదగ్రహణేనైవ హ్యభేదనివృత్తిః. అయమస్మాద్భిన్న ఇతి తు వ్యవహారే ప్రతియోగినిర్దేశస్య తదపేక్షత్వాత్ ప్రతియోగ్యపేక్షయా భిన్న ఇతివ్యవహార ఇత్యుక్తమ్.

యత్పునర్ఘటాదీనాం విశేషాణాం వ్యావర్తమానత్వేనాపారమార్థ్యముక్తం, తదనాలోచితబాధ్యబాధకభావవ్యావృత్త్యనువృత్తివిశేషస్య భ్రాన్తిపరికల్పితమ్. ద్వయోర్జ్ఞానయోర్విరోధే హి బాధ్యబాధకభావః, బాధితస్యైవ వ్యావృత్తిః. అత్ర ఘటపటాదిషు దేశకాలభేదేన విరోధ ఏవ నాస్తి. యస్మిన్ దేశే యస్మిన్ కాలే యస్య సద్భావః ప్రతిపన్నః, తస్మిన్ దేశే తస్మిన్ కాలే తస్యాభావః ప్రతిపన్నశ్చేత్, తత్ర విరోధాత్ బలవతో బాధకత్వం,

బాధితస్యచ నివృత్తిః. దేశాన్తరకాలాన్తరసమ్బన్ధితయాఽనుభూతస్యాన్యదేశకాలయోరభావ
ప్రతిపత్తౌ న విరోధ ఇతి కథమత్ర బాధ్యబాధకభావః? అన్యత్ర నివృత్తస్యాన్యత్ర నివృత్తిర్వా
కథముచ్యతే? రజ్జుసర్పాదిషు తు తద్దేశకాలసమ్బన్ధితయైవాభావప్రతీతేర్విరోధో బాధకత్వం
వ్యావృత్తిశ్చేతి, దేశకాలాన్తరదృష్టస్య దేశకాలాన్తరవ్యావర్తమానత్వం మిథ్యాత్వవ్యాప్తం
న దృష్టమితి న వ్యావర్తమానత్వమాత్రమపారమార్థ్యహేతుః.

యత్త్వనువర్తమానత్వాత్ సత్ పరమార్థ ఇతి, తత్ సిద్ధమేవేతి న సాధనమర్హతి.
అతో న సన్మాత్రమేవ వస్తు. అనుభూతిసద్విశేషయోశ్చ విషయవిషయిభావేన భేదస్య
ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాదబాధితత్వాచ్చానుభూతిరేవ సతీత్యేతదపి నిరస్తమ్.

యత్త్వనుభూతేస్స్వయంప్రకాశత్వముక్తమ్, తద్విషయప్రకాశనవేలాయాం జ్ఞాతు
రాత్మనస్తథైవ, నతు సర్వేషాం సర్వదా తథైవేతి నియమోఽస్తి, పరానుభవస్య హానో
పాదానాదిలిఙ్గకానుమానజ్ఞానవిషయత్వాత్, స్వానుభవస్యాప్యతీతస్యాజ్ఞాసిషమితి జ్ఞానవిషయ
త్వదర్శనాచ్చ. అతోఽనుభూతిశ్చేత్ స్వతస్సిద్ధేతి వక్తుం నశక్యతే.

అనుభూతేరనుభావ్యత్వే అననుభూతిత్వమిత్యపి దురుక్తమ్; స్వగతాతీతానుభవానాం
పరగతానుభవానాం చానుభావ్యత్వేనాననుభూతిత్వప్రసఙ్గాత్. పరానుభవానుమానానభ్యుప
గమే చ శబ్దార్థసమ్బన్ధగ్రహణాభావేన సమస్తశబ్దవ్యవహారోచ్ఛేదప్రసఙ్గః. ఆచార్యస్య
జ్ఞానవత్త్వమనుమాయ తదుపసత్తిశ్చ క్రియతే, సా చ నోపపద్యతే. నచాన్యవిషయత్వేఽ
ననుభూతిత్వమ్. అనుభూతిత్వం నామ వర్తమానదశాయాం స్వసత్తయైవ స్వాశ్రయం ప్రతి
ప్రకాశమానత్వమ్, స్వసత్తయైవ స్వవిషయసాధనత్వం వా. తే చానుభవాన్తరానుభావ్య
త్వేఽపి స్వానుభవసిద్ధే నాపగచ్ఛత ఇతి నానుభూతిత్వమపగచ్ఛతి. ఘటాదేస్త్వననుభూతి
త్వమేతత్స్వభావవిరహాత్, నానుభావ్యత్వాత్. తథా అనుభూతేరననుభావ్యత్వేఽప్యనను
భూతిత్వప్రసఙ్గో దుర్వారః, గగనకుసుమాదేరననుభావ్యస్యాననుభూతిత్వాత్. గగనకుసుమా
దేరననుభూతిత్వమసత్త్వప్రయుక్తమ్, నాననుభావ్యత్వప్రయుక్తమితి చేత్; ఏవం తర్హి
ఘటాదేరప్యజ్ఞానావిరోధిత్వమేవాననుభూతిత్వనిబన్ధనమ్, నానుభావ్యత్వమి త్యాస్థీయతామ్.
అనుభూతేరనుభావ్యత్వే అజ్ఞానావిరోధిత్వమపి తస్యా ఘటాదేరివ ప్రసజ్యత ఇతి చేత్;
అననుభావ్యత్వేఽపి గగనకుసుమాదేరివాజ్ఞానావిరోధిత్వమపి ప్రసజ్యత ఏవ. అతోఽనుభావ్య
త్వేఽననుభూతిత్వమిత్యుపహాస్యమ్.

యత్తు సంవిదస్స్వతస్సిద్ధాయాః ప్రాగభావాద్యభావాదుత్పత్తిర్నిరస్యతే, తదన్ధస్య
జాత్యన్ధేన యష్టిః ప్రదీయతే. ప్రాగభావస్య గ్రాహకాభావాదభావో న శక్యతే వక్తుమ్,
అనుభూత్యైవ గ్రహణాత్; కథమనుభూతిస్సతీ తదానీమేవ స్వాభావం విరుద్ధమవగమయతీతి
చేత్; నహ్యనుభూతిస్స్వసమకాలవర్తినమేవ విషయీకరోతీత్యస్తి నియమః; అతీతానాగత
యోరవిషయత్వప్రసఙ్గాత్. అథ మన్యసే, అనుభూతిప్రాగభావాదేస్సిద్ధ్యతస్తత్సమకాలభావ
నియమోఽస్తీతి; కిం త్వయా క్వచిదేవం దృష్టమ్, యేన నియమం బ్రవీషి? హన్త తర్హి
తత ఏవ దర్శనాత్ప్రాగభావాదిస్సిద్ధ ఇతి న తదపహ్నవః. తత్ప్రాగభావం చ తత్సమకాలవర్తిన

మనుస్మర్తుః కో బ్రవీతి? ఇన్ద్రియజన్మనః ప్రత్యక్షస్య హ్యేష స్వభావనియమః యత్ స్వసమకాలవర్తినః పదార్థస్య గ్రాహకత్వమ్; న సర్వేషాం జ్ఞానానాం ప్రమాణానాం చ; స్మరణానుమానాగమయోగిప్రత్యక్షాదిషు కాలాన్తర వర్తినోఽపి గ్రహణదర్శనాత్. అత ఏవ చ ప్రమాణస్య ప్రమేయావినాభావః. నహి ప్రమాణస్య స్వసమకాలవర్తినా అవినాభావోఽర్థసంబన్ధః, అపితు యద్దేశకాలాదిసంబన్ధితయా యోఽర్థోఽవభాసతే, తస్య తథావిధాకారమిథ్యాత్వప్రత్యనీకతా. అత ఇదమపి నిరస్తమ్—స్మృతిర్న బాహ్యవిషయా నష్టేఽప్యర్థే స్మృతిదర్శనాత్ - ఇతి.

అథోచ్యేత; న తావత్సంవిత్ప్రాగభావః ప్రత్యక్షావసేయః, అవర్తమానత్వాత్. నచ ప్రమాణాన్తరావసేయః. లిఙ్గాద్యభావాత్; నహి సంవిత్ప్రాగభావవ్యాప్తమిహ లిఙ్గముపలభ్యతే; నానుపపత్తిరపి కస్యచిద్దృశ్యతే, నచాగమస్తద్విషయో దృష్టచరః. అతస్తత్ప్రాగభావః ప్రమాణాభావాదేవ న సేత్స్యతీతి. యద్యేవం స్వతస్సిద్ధత్వవిభవం పరిత్యజ్య ప్రమాణాభావేఽవరూఢశ్చేద్యోగ్యానుపలబ్ధ్యైవాభావస్సమర్థిత ఇత్యుపశామ్యతు భవాన్.

కిఞ్చ ప్రత్యక్షజ్ఞానం స్వవిషయం ఘటాదికం స్వసత్తాకాలే సన్తం సాధయత్తస్య న సర్వదా సత్తామవగమయద్దృశ్యత ఇతి ఘటాదేః పూర్వోత్తరకాలసత్తా న ప్రతీయతే. తదప్రతీతిశ్చ సంవేదనస్య కాలపరిచ్ఛిన్నతయా ప్రతీతేః. ఘటాదివిషయమేవ సంవేదనం స్వయం కాలానవచ్ఛిన్నం ప్రతీతం చేత్ సంవేదనవిషయో ఘటాదిరపి కాలానవచ్ఛిన్నః ప్రతీయేతేతి నిత్యస్స్యాత్; నిత్యం చేత్ సంవేదనం స్వతస్సిద్ధం నిత్యమిత్యేవ ప్రతీయేత, నచ తథా ప్రతీయతే. ఏవమనుమానాదిసంవిదోఽపి కాలానవచ్ఛిన్నాః ప్రతీతాశ్చేత్ స్వవిషయానపి కాలానవచ్ఛిన్నాన్ ప్రకాశయన్తీతి తే చ సర్వే కాలానవచ్ఛిన్నా నిత్యాస్స్యుః, సంవిదనురూపస్వరూపత్వాద్విషయాణామ్. నచ నిర్విషయా కాచిత్ సంవిదస్తి, అనుపలబ్ధేః. విషయప్రకాశనతయైవోపలబ్ధేరేవ హి సంవిదస్స్వయంప్రకాశతా సమర్థితా. సంవిదో విషయప్రకాశనతాస్వభావవిరహే సతి స్వయంప్రకాశత్వాసిద్ధేః అనుభూతేరనుభవాన్తరాననుభావ్యత్వాచ్చ సంవిదస్తుచ్ఛతైవ స్యాత్. నచ స్వాపమదమూర్ఛాదిషు సర్వవిషయశూన్యా కేవలైవ సంవిత్ పరిస్ఫురతీతి వాచ్యమ్, యోగ్యానుపలబ్ధిపరాహతత్వాత్. తాస్వపి దశాస్వనుభూతిరనుభూతా చేత్ తస్యాః ప్రబోధసమయేఽనుసన్ధానం స్యాత్, నచ తదస్తి.

నన్వనుభూతస్య పదార్థస్య స్మరణనియమో న దృష్టచరః. అతస్స్మరణాభావః కథమనుభవాభావం సాధయేత్? ఉచ్యతే. నిఖిలసంస్కారతిరస్కృతికరదేహవిగమాదిప్రబలహేతువిరహేఽప్యస్మరణనియమోఽనుభవాభావమేవ సాధయతి. న కేవలమస్మరణనియమాదనుభవాభావః. సుప్తోత్థితస్య ఇయన్తం కాలం న కిఞ్చిదహమజ్ఞాసిషమితి ప్రత్యవమర్శేనైవ సిద్ధేః. నచ సత్యప్యనుభవే తదస్మరణనియమో విషయావచ్ఛేదవిరహాదహఙ్కారవిగమాద్వేతి శక్యతే వక్తుమ్. అర్థాన్తరాననుభవస్య అర్థాన్తరాభావస్యచ అనుభూతార్థాన్తరాస్మరణహేతుత్వాభావాత్. తాస్వపి దశాస్వహమర్థోఽనువర్తత ఇతిచ వక్ష్యతే. నను స్వాపాదిదశాస్వపి సవిశేషోఽనుభవోఽస్తీతి పూర్వముక్తమ్. సత్యముక్తమ్; స త్వాత్మానుభవః. సచ సవిశేష

ఏవేతి స్థాపయిష్యతే. ఇహ తు సకలవిషయవిరహిణీ నిరాశ్రయా చ సంవిన్నిషిధ్యతే. కేవలైవ సంవిదాత్మానుభవ ఇతి చేత్, న; సా చ సాశ్రయేతి హ్యుపపాదయిష్యతే. అతోఽనుభూతిస్సతీ స్వయం స్వప్రాగభావం న సాధయతీతి ప్రాగభావాసిద్ధిర్న శక్యతే వక్తుమ్; అనుభూతేరనుభావ్యత్వసంభవోపపాదనేన అన్యతోఽప్యసిద్ధిర్నిరస్తా. తస్మాన్న ప్రాగభావాద్యసిద్ధ్యా సంవిదోఽనుత్పత్తిరుపపత్తిమతీ.

యదప్యస్యా అనుత్పత్త్యా వికారాన్తరనిరసనమ్, తదప్యనుపపన్నమ్, ప్రాగభావే వ్యభిచారాత్; తస్యహి జన్మాభావేఽపి వినాశో దృశ్యతే. భావేష్వితి విశేషణే తర్కకుశలతా ఆవిష్కృతా భవతి; తథాచ భవదభిమతాఽవిద్యా అనుత్పన్నైవ వివిధవికారాస్పదమ్ తత్త్వజ్ఞానోదయాదస్తవతీ చేతి తస్యామనైకాన్త్యమ్. తద్వికారాస్సర్వే మిథ్యాభూతా ఇతిచేత్; కిం భవతః పరమార్థభూతోఽప్యస్తి వికారః యేనైతద్విశేషణమర్థవద్భవతి? నహ్యసావభ్యుపగమ్యతే.

యదప్యనుభూతిరజత్వాత్ స్వస్మిన్ విభాగం న సహత ఇతి, తదపి నోపపద్యతే, అజస్యైవాత్మనో దేహేన్ద్రియాదిభ్యో విభక్తత్వాత్; అనాదిత్వేన చాభ్యుపగతాయా అవిద్యాయా ఆత్మనో వ్యతిరేకస్యావశ్యాశ్రయణీయత్వాత్. స విభాగో మిథ్యారూప ఇతిచేత్ జన్మప్రతిబద్ధః పరమార్థవిభాగః కిం క్వచిద్దృష్టస్త్వయా? అవిద్యాయా ఆత్మనః పరమార్థతో విభాగాభావే వస్తుతో హ్యావిద్యైవ స్యాదాత్మా. అబాధితప్రతిపత్తిసిద్ధదృశ్యభేదసమర్థనేన దర్శనభేదోఽపి సమర్థిత ఏవ, ఛేద్యభేదాచ్ఛేదనభేదవత్.

యదపి నాస్యా దృశేర్దృశిరూపాయా దృశ్యః కశ్చిదపి ధర్మోఽస్తి, దృశ్యత్వాదేవ తేషాం న దృశిధర్మత్వమితి చ; తదపి స్వాభ్యుపగతైః ప్రమాణసిద్ధైర్నిత్యత్వస్వయంప్రకాశత్వాదిధర్మైరుభయమనైకాన్తికమ్. న చ తే సంవేదనమాత్రమ్, స్వరూపభేదాత్. స్వసత్తయైవ స్వాశ్రయం ప్రతి కస్యచిద్విషయస్య ప్రకాశనం హి సంవేదనమ్. స్వయంప్రకాశతా తు స్వసత్తయైవ స్వాశ్రయాయ ప్రకాశమానతా. ప్రకాశశ్చ చిదచిదశేషపదార్థసాధారణం వ్యవహారానుగుణ్యమ్. సర్వకాలవర్తమానత్వం హి నిత్యత్వమ్, ఏకత్వమేకసంఖ్యావచ్ఛేద ఇతి. తేషాం జడత్వాద్యభావరూపతాయామపి తథాభూతైరపి చైతన్యధర్మభూతైస్తైరనైకాన్త్యమపరిహార్యమ్. సంవిది తు స్వరూపాతిరేకేణ జడత్వాదిప్రత్యనీకత్వమిత్యభావరూపో భావరూపో వా ధర్మో నాభ్యుపేతశ్చేత్; తత్తన్నిషేధోక్త్యా కిమపి నోక్తం భవేత్.

అపిచ సంవిత్ సిద్ధ్యతి వా న వా? సిద్ధ్యతి చేత్ సధర్మతా స్యాత్; న చేత్ తుచ్ఛతా, గగనకుసుమాదివత్. సిద్ధిరేవ సంవిదితి చేత్; కస్య కం ప్రతీతి వక్తవ్యమ్. యది న కస్యచిత్ కఞ్చిత్ ప్రతి, సా తర్హి న సిద్ధిః. సిద్ధిర్హి పుత్రత్వమివ కస్యచిత్కఞ్చిత్ప్రతి భవతి. ఆత్మన ఇతి చేత్, కోఽయమాత్మా? నను సంవిదేవేత్యుక్తమ్. సత్యముక్తమ్, దురుక్తం తు తత్; తథాహి-కస్యచిత్ పురుషస్య కిఞ్చిదర్థజాతం ప్రతి సిద్ధిరూపతయా తత్సంబన్ధినీ సా సంవిత్ స్వయం కథమివాత్మభావమనుభవేత్?

ఏతదుక్తం భవతి-అనుభూతిరితి స్వాశ్రయం ప్రతి స్వసద్భావేనైవ కస్యచిద్వస్తునో వ్యవహారానుగుణ్యాపాదనస్వభావో జ్ఞానావగతిసంవిదాద్యపరనామా సకర్మకోఽనుభవితురాత్మనో ధర్మవిశేషః, ఘటమహం జానామి, ఇమమర్థమవగచ్ఛామి, పటమహం సంవేద్మీతి సర్వేషామాత్మసాక్షికః ప్రసిద్ధః. ఏతత్స్వభావతయా హి తస్యాస్స్వయంప్రకాశతా భవతాఽప్యుపపాదితా. అస్య సకర్మకస్య కర్తృధర్మవిశేషస్య కర్మత్వవత్ కర్తృత్వమపి దుర్ఘటమితి. తథాహి అస్యకర్తుస్స్థిరత్వం కర్తృధర్మస్య సంవేదనాఖ్యస్య సుఖదుఃఖాదేరివోత్పత్తిస్థితినిరోధాశ్చ ప్రత్యక్షమీక్ష్యన్తే. కర్తృస్థైర్యం తావత్ స ఏవాయమర్థః పూర్వం మయాఽనుభూత ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞాప్రత్యక్షసిద్ధమ్. అహం జానామి, అహమజ్ఞాసిషమ్, జ్ఞాతురేవ మమేదానీం జ్ఞానం నష్టమితి చ సంవిదుత్పత్త్యాదయః ప్రత్యక్షసిద్ధా ఇతి కుతస్తదైక్యమ్? ఏవం క్షణభఙ్గిన్యాస్సంవిద ఆత్మత్వాభ్యుపగమే పూర్వేద్యుర్దృష్టమపరేద్యురిదమహమదర్శమితి ప్రత్యభిజ్ఞా చ న ఘటతే. అన్యేనానుభూతస్య నహ్యన్యేన ప్రత్యభిజ్ఞానసంభవః.

కిఞ్చ అనుభూతేరాత్మత్వాభ్యుపగమే తస్యా నిత్యత్వేఽపి ప్రతిసన్ధానాసంభవస్తదవస్థః. ప్రతిసన్ధానం హి పూర్వాపరకాలస్థాయినమనుభవితారముపస్థాపయతి, నానుభూతిమాత్రమ్; అహమేవేదం పూర్వమప్యన్వభూవమితి. భవతోఽప్యనుభూతేర్న హ్యనుభవితృత్వమిష్టమ్, అనుభూతిరనుభూతిమాత్రమేవ. సంవిన్నామ కాచిన్నిరాశ్రయా నిర్విషయా వా అత్యన్తానుపలబ్ధేర్న సంభవతీత్యుక్తమ్. ఉభయాభ్యుపేతా సంవిదేవాత్మేత్యుపలబ్ధిపరాహతమ్. అనుభూతిమాత్రమేవ పరమార్థ ఇతి నిష్కర్షకహేత్వాభాసాశ్చ నిరాకృతాః.

నను చ అహం జానామీత్యస్మత్ప్రత్యయే యోఽనిదమంశః ప్రకాశైకరసశ్చిత్పదార్థస్స ఆత్మా, తస్మిన్ తద్బలనిర్భాసితతయా యుష్మదర్థలక్షణోఽహం జానామీతి సిద్ధ్యన్నహమర్థశ్చిన్మాత్రాతిరేకీ యుష్మదర్థ ఏవ. నైతదేవమ్, అహం జానామీతి ధర్మధర్మితయా ప్రత్యక్షప్రతీతివిరోధాదేవ.

కిఞ్చ, శ్లో॥ అహమర్థో నచేదాత్మా ప్రత్యక్త్వం నాత్మనో భవేత్ । అహంబుద్ధ్యా పరాగర్థాత్ప్రత్యగర్థో హి భిద్యతే ॥ నిరస్తాఖిలదుఃఖోఽహమనన్తానన్దభాక్స్వరాట్ ॥ భవేయమితి మోక్షార్థీ శ్రవణాదౌ ప్రవర్తతే॥ అహమర్థవినాశశ్చేన్మోక్ష ఇత్యధ్యవస్యతి । అపసర్పేదసౌ మోక్షకథాప్రస్తావగన్ధతః ॥ మయి నష్టేఽపి మత్తోఽన్యా కాచిజ్జ్ఞప్తిరవస్థితా । ఇతి తత్ప్రాప్తయే యత్నః కస్యాపి న భవిష్యతి ॥ స్వసంబన్ధితయా హ్యస్యాస్సత్తా విజ్ఞప్తితాదిచ । స్వసంబన్ధవియోగే తు జ్ఞప్తిరేవ న సిద్ధ్యతి । ఛేత్తుశ్ఛేద్యస్య చాభావే ఛేదనాదేరసిద్ధివత్ । అతోఽహమర్థో జ్ఞాతైవ ప్రత్యగాత్మేతి నిశ్చితమ్॥ * విజ్ఞాతారమరే కేన * జానాత్యేవేతి చ శ్రుతిః । * ఏతద్యో వేత్తి తం ప్రాహుః క్షేత్రజ్ఞ ఇతి చ స్మృతిః ॥ * నాత్మా శ్రుతేరిత్యారభ్య సూత్రకారోఽపి వక్ష్యతి । *జ్ఞోఽత ఏవేత్యతో నాత్మా జ్ఞప్తిమాత్రమితి స్థితమ్ ॥

అహంప్రత్యయసిద్ధో హ్యస్మదర్థః; యుష్మత్ప్రత్యయవిషయో యుష్మదర్థః. తత్రాహం జానామీతి సిద్ధో జ్ఞాతా యుష్మదర్థ ఇతి వచనం జననీ మే వన్ధ్యేతివద్వ్యాహతార్థఞ్చ.

న చాసౌ జ్ఞాతాఽహమర్థోఽన్యాధీనప్రకాశః, స్వయంప్రకాశత్వాత్. చైతన్యస్వభావతా హి స్వయంప్రకాశతా. యః ప్రకాశస్వభావః, సోఽనన్యాధీనప్రకాశః, దీపవత్. నహి దీపాదేస్స్వప్రభాబలనిర్భాసితత్వేన అప్రకాశత్వమన్యాధీనప్రకాశత్వఞ్చ. కిం తర్హి? దీపస్స్వయంప్రకాశస్వభావః స్వయమేవ ప్రకాశతే, అన్యానపి ప్రకాశయతి స్వప్రభయా.

ఏతదుక్తం భవతి – యథా ఏకమేవ తేజోద్రవ్యం ప్రభాప్రభావద్రూపేణావతిష్ఠతే. యద్యపి ప్రభా ప్రభావద్ద్రవ్యగుణభూతా, తథాఽపి తేజోద్రవ్యమేవ, న శౌక్ల్యాదివద్గుణః, స్వాశ్రయాదన్యత్రాపి వర్తమానత్వాత్ రూపవత్త్వాచ్చ, శౌక్ల్యాదివైధర్మ్యాత్; ప్రకాశవత్త్వాచ్చ తేజోద్రవ్యమేవ, నార్థాన్తరమ్. ప్రకాశవత్త్వఞ్చ స్వస్వరూపస్యాన్యేషాఞ్చ ప్రకాశకత్వాత్. అస్యాస్తు గుణత్వవ్యవహారో నిత్యతదాశ్రయత్వతచ్ఛేషత్వనిబన్ధనః. నచ ఆశ్రయావయవా విశీర్ణాః ప్రచరన్తః ప్రభేత్యుచ్యన్తే. మణిద్యుమణిప్రభృతీనాం వినాశప్రసఙ్గాత్. దీపేఽప్యవయవిప్రతిపత్తిః కదాచిదపి న స్యాత్. నహి విశరణస్వభావావయవా దీపాశ్చతురఙ్గులమాత్రం నియమేన పిణ్డీభూతా ఊర్ధ్వముద్గమ్య తతః పశ్చాద్యుగపదేవ తిర్యగూర్ధ్వమధశ్చైకరూపా విశీర్ణాః ప్రచరన్తీతి శక్యం వక్తుమ్. అతస్సప్రభా ఏవ దీపాః ప్రతిక్షణముత్పన్నా వినశ్యన్తీతి పుష్కలకారణక్రమోపనిపాతాత్తద్వినాశే వినాశాచ్చావగమ్యతే. ప్రభాయాస్స్వాశ్రయసమీపే ప్రకాశాధిక్యమౌష్ణ్యాధిక్యమిత్యాద్యుపలబ్ధివ్యవస్థాప్యమ్, అగ్న్యాదీనామౌష్ణ్యాదివత్. ఏవమాత్మా చిద్రూప ఏవ చైతన్యగుణక ఇతి. చిద్రూపతా హి స్వయంప్రకాశతా.

తథాహి శ్రుతయః–* స యథా సైన్ధవఘనోఽనన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నో రసఘన ఏవ, ఏవం వా అరే అయమాత్మా అనన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నః ప్రజ్ఞానఘన ఏవ *విజ్ఞానఘన ఏవ * అత్రాయం పురుషస్స్వయంజ్యోతిర్భవతి * న విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యతే * అథ యో వేదేదం జిఘ్రాణీతి స ఆత్మా * కతమ ఆత్మేతి యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుషః * ఏష హి ద్రష్టా స్ప్రష్టా శ్రోతా ఘ్రాతా రసయితా మన్తా బోద్ధా కర్తా విజ్ఞానాత్మా పురుషః * విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాత్ * జానాత్యేవాయం పురుషః * న పశ్యో మృత్యుం పశ్యతి న రోగం నోత దుఃఖతామ్ * స ఉత్తమః పురుషః * నోపజనం స్మరన్నిదం శరీరమ్ * ఏవమేవాస్య పరిద్రష్టురిమాష్షోడశకలాః పురుషాయణాః పురుషం ప్రాప్యాస్తం గచ్ఛన్తి *తస్మాద్వా ఏతస్మాన్మనోమయాత్, అన్యోఽన్తర ఆత్మా విజ్ఞానమయ ఇత్యాద్యాః. వక్ష్యతి చ *జ్ఞోఽత ఏవేతి. అతస్స్వయంప్రకాశోఽయమాత్మా జ్ఞాతైవ, న ప్రకాశమాత్రమ్. ప్రకాశత్వాదేవ కస్యచిదేవ భవేత్ప్రకాశః, దీపాదిప్రకాశవత్. తస్మాన్నాత్మా భవితుమర్హతి సంవిత్. సంవిదనుభూతిజ్ఞానాదిశబ్దాస్సంబన్ధిశబ్దా ఇతి చ శబ్దార్థవిదః. నహి లోకవేదయోర్జానాత్యాదేరకర్మకస్యాకర్తృకస్య చ ప్రయోగో దృష్టచరః.

యచ్చోక్తమజడత్వాత్ సంవిదేవాత్మేతి, తత్రేదం ప్రష్టవ్యమ్. అజడత్వమితి కిమభిప్రేతమ్; స్వసత్తాప్రయుక్తప్రకాశత్వమితి చేత్, తథాసతి దీపాదిష్వనైకాన్త్యమ్. సంవిదతిరిక్తప్రకాశధర్మానభ్యుపగమేన అసిద్ధిర్విరోధశ్చ. అవ్యభిచరితప్రకాశసత్తాకత్వమపి సుఖాదిషు

వ్యభిచారాన్నిరస్తమ్. యద్యుచ్యేత సుఖాదిరవ్యభిచరితప్రకాశోఽప్యన్యస్మై ప్రకాశమానతయా ఘటాదివజ్జడత్వేనానాత్మేతి; జ్ఞానం వా కిం స్వస్మై ప్రకాశతే? తదపి హ్యన్యస్యైవాహమర్థస్య జ్ఞాతురవభాసతే, అహం సుఖీతివజ్జానామ్యహమితి. అతస్స్వస్మై ప్రకాశమానత్వరూపమజడత్వం సంవిద్యసిద్ధమ్. తస్మాత్ స్వాత్మానం ప్రతి స్వసత్తయైవ సిధ్యన్నజడోఽహమర్థ ఏవాత్మా. జ్ఞానస్యాపి ప్రకాశతా తత్సంబన్ధాయత్తా. తత్కృతమేవ హి జ్ఞానస్య సుఖాదేరివ స్వాశ్రయచేతనం ప్రతి ప్రకటత్వమ్, ఇతరం ప్రత్యప్రకటత్వఞ్చ. అతో న జ్ఞప్తిమాత్రమాత్మా, అపితు జ్ఞాతైవాహమర్థః.

అథ యదుక్తమనుభూతిః పరమార్థతో నిర్విషయా నిరాశ్రయాచ సతీ భ్రాన్త్యా జ్ఞాతృతయాఽవభాసతే, రజతతయేవ శుక్తిః, నిరధిష్ఠానభ్రమానుపపత్తేరితి, తదయుక్తమ్; తథా సత్యనుభవసామానాధికరణ్యేన అనుభవితా అహమర్థః ప్రతీయేత, అనుభూతిరహమితి; పురోఽవస్థితభాస్వరద్రవ్యాకారతయా రజతాదిరివ. అత్ర తు పృథగవభాసమానైవేయమనుభూతిరర్థాన్తరమహమర్థం విశినష్టి దణ్డ ఇవ దేవదత్తమ్. తథాహి, అనుభవామ్యహమితి ప్రతీతిః. తదేవమస్మదర్థమనుభూతివిశిష్టం ప్రకాశయన్ననుభవామ్యహమితి ప్రత్యయో దణ్డమాత్రే దణ్డీ దేవదత్త ఇతి ప్రత్యయవద్విశేషణభూతానుభూతిమాత్రావలమ్బనః కథమివ ప్రతిజ్ఞాయేత?

యదప్యుక్తం స్థూలోఽహమిత్యాదిదేహాత్మాభిమానవత ఏవ జ్ఞాతృత్వప్రతిభాసనాత్ జ్ఞాతృత్వమపి మిథ్యేతి, తదయుక్తమ్. ఆత్మతయా అభిమతాయా అనుభూతేరపి మిథ్యాత్వం స్యాత్, తద్వత ఏవ ప్రతీతేః. సకలేతరోపమర్దితత్త్వజ్ఞానాబాధితత్వేన అనుభూతేర్న మిథ్యాత్వమితి చేత్, హన్తైవం సతి తదబాధాదేవ జ్ఞాతృత్వమపి న మిథ్యా.

యదప్యుక్తమవిక్రియస్యాత్మనో జ్ఞానక్రియాకర్తృత్వరూపం జ్ఞాతృత్వం న సంభవతి, అతో జ్ఞాతృత్వం విక్రియాత్మకం జడం వికారాస్పదావ్యక్తపరిణామాహఙ్కారగ్రన్థిస్థమితి న జ్ఞాతృత్వమాత్మనః, అపిత్వన్తఃకరణరూపస్యాహఙ్కారస్య. కర్తృత్వాదిర్హి రూపాదివద్దృశ్యధర్మః, కర్తృత్వే అహంప్రత్యయగోచరత్వే చాత్మనోఽభ్యుపగమ్యమానే దేహస్యేవానాత్మత్వపరాక్త్వజడత్వాదిప్రసఙ్గశ్చేతి; నైతదుపపద్యతే. దేహస్యేవ అచేతనత్వప్రకృతిపరిణామత్వదృశ్యత్వపరాక్త్వపరార్థత్వాదియోగాదన్తఃకరణరూపస్యాహఙ్కారస్య, చేతనాసాధారణస్వభావత్వాచ్చ జ్ఞాతృత్వస్య. ఏతదుక్తం భవతి - యథా దేహాదిర్దృశ్యత్వపరాక్త్వాదిహేతుభిస్తత్ప్రత్యనీకద్రష్టృత్వప్రత్యక్త్వాదేర్వివిచ్యతే, ఏవమన్తఃకరణరూపాహఙ్కారోఽపి తద్వత్త్వాదేవ తైరేవ హేతుభిస్తస్మాద్వివిచ్యత ఇతి. అతో విరోధాదేవ నజ్ఞాతృత్వమహఙ్కారస్య, దృశిత్వవత్. యథా దృశిత్వం తత్కర్మణోఽహఙ్కారస్య నాభ్యుపగమ్యతే, తథా జ్ఞాతృత్వమపి న తత్కర్మణోఽభ్యుపగన్తవ్యమ్. న చ జ్ఞాతృత్వం విక్రియాత్మకమ్; జ్ఞాతృత్వం హి జ్ఞానగుణాశ్రయత్వమ్. జ్ఞానం చాస్య నిత్యస్య స్వాభావికధర్మత్వేన నిత్యమ్. నిత్యత్వం చాత్మనో * నాత్మా శ్రుతే రిత్యాదిషు వక్ష్యతి. * జ్ఞోఽత ఏవేత్యత్ర జ్ఞ ఇతి వ్యపదేశేన జ్ఞానాశ్రయత్వం చ స్వాభావికమితి వక్ష్యతి. అస్య జ్ఞానస్వరూపస్యైవ మణిప్రభృతీనాం ప్రభాశ్రయత్వమివ జ్ఞానాశ్రయత్వమప్యవిరుద్ధమిత్యుక్తమ్. స్వయమపరిచ్ఛిన్నమేవ జ్ఞానం సంకోచ

విశాసార్హమిత్యుపపాదయిష్యామః. అతః క్షేత్రజ్ఞావస్థాయాం కర్మణా సంకుచితస్వరూపం తత్తత్కర్మానుగుణతరతమభావేన వర్తతే, తచ్చేన్ద్రియద్వారేణ వ్యవస్థితమ్. తమిమమిన్ద్రియద్వారా జ్ఞానప్రసరమపేక్ష్య ఉదయాస్తమయవ్యపదేశః ప్రవర్తతే; జ్ఞానప్రసరే తు కర్తృత్వమస్త్యేవ. తచ్చ న స్వాభావికమ్; అపితు కర్మకృతమిత్యవిక్రియస్వరూప ఏవాత్మా. ఏవంరూపవిక్రియాత్మకం జ్ఞాతృత్వం జ్ఞానస్వరూపస్యాత్మన ఏవేతి న కదాచిదపి జడస్యాహఙ్కారస్య జ్ఞాతృత్వసంభవః.

జడస్వరూపస్యాప్యహఙ్కారస్య చిత్సన్నిధానేన తచ్ఛాయాపత్త్యా తత్సంభవ ఇతి చేత్; కేయం చిచ్ఛాయాపత్తిః? కిమహఙ్కారచ్ఛాయాపత్తిస్సంవిదః? ఉత సంవిచ్ఛాయాపత్తిరహఙ్కారస్య? న తావత్ సంవిదః, సంవిదో జ్ఞాతృత్వానభ్యుపగమాత్; నాప్యహఙ్కారస్య, ఉక్తరీత్యా తస్య జడస్య జ్ఞాతృత్వాయోగాత్; ద్వయోరప్యచాక్షుషత్వాచ్చ. న హ్యచాక్షుషాణాం ఛాయా దృష్టా. అథ అగ్నిసంపర్కాత్ అయఃపిణ్డౌష్ణ్యవచ్చిత్సంపర్కాత్ జ్ఞాతృత్వోపలబ్ధిరితి చేత్, నైతత్; సంవిది వస్తుతో జ్ఞాతృత్వానభ్యుపగమాదేవ న తత్సంపర్కాదహఙ్కారే జ్ఞాతృత్వం తదుపలబ్ధిర్వా; అహఙ్కారస్య త్వచేతనస్య జ్ఞాతృత్వాసంభవాదేవ సుతరాం న తత్సంపర్కాత్ సంవిది జ్ఞాతృత్వం తదుపలబ్ధిర్వా.

యదప్యుక్తముభయత్ర న వస్తుతో జ్ఞాతృత్వమస్తి, అహఙ్కారస్త్వనుభూతేరభివ్యఞ్జకః స్వాత్మస్థామేవానుభూతిమభివ్యనక్తి ఆదర్శాదివదితి, తదయుక్తమ్; ఆత్మనస్స్వయంజ్యోతిషో జడస్వరూపాహఙ్కారాభివ్యఙ్గ్యత్వాయోగాత్. తదుక్తమ్- * శాన్తాఙ్గార ఇవాదిత్యమహఙ్కారో జడాత్మకః। స్వయంజ్యోతిషమాత్మానం వ్యనక్తీతి న యుక్తిమత్। ఇతి. స్వయంప్రకాశానుభావాధీనసిద్ధయో హి సర్వే పదార్థాః. తత్ర తదాయత్తప్రకాశోఽచిదహఙ్కారోఽనుదితానస్తమితస్వరూపప్రకాశమశేషార్థసిద్ధిహేతుభూతమనుభవమభివ్యనక్తీత్యాత్మవిదః పరిహసన్తి. కిఞ్చ, అహఙ్కారానుభవయోస్స్వభావవిరోధాదనుభూతేరననుభూతిత్వప్రసఙ్గాచ్చ న వ్యఞ్జకవ్యఙ్గ్యభావః. యథోక్తమ్ * వ్యఞ్జకవ్యఙ్గ్యత్వమన్యోన్యం న చ స్యాత్ప్రాతికూల్యతః। వ్యఙ్గ్యత్వేఽననుభూతిత్వమాత్మని స్యాద్యథా ఘట ఇతి. నచ రవికరనికరాణాం స్వాభివ్యఞ్జకకరతలాభివ్యఙ్గ్యత్వవత్ సంవిదభివ్యఙ్గ్యాహఙ్కారాభివ్యఙ్గ్యత్వం సంవిదస్సాధీయః. తత్రాపి రవికరనికరాణాం కరతలాభివ్యఙ్గ్యత్వాభావాత్. కరతలప్రతిహతగతయో హి రశ్మయో బహులాస్స్వయమేవ స్ఫుటతరముపలభ్యన్త ఇతి తద్బాహుల్యమాత్రహేతుత్వాత్ కరతలస్య నాభివ్యఞ్జకత్వమ్.

కిఞ్చ అస్య సంవిత్స్వరూపస్యాత్మనోఽహఙ్కారనిర్వర్త్యాభివ్యక్తిః కింరూపా? న తావదుత్పత్తిః, స్వతస్సిద్ధతయా అనన్యోత్పాద్యత్వాభ్యుపగమాత్; నాపి తత్ప్రకాశనమ్, తస్యా అనుభవాన్తరాననుభావ్యత్వాత్; తత ఏవ చ న తదనుభవసాధనానుగ్రహః; సహి ద్విధా, జ్ఞేయస్యేన్ద్రియసంబన్ధహేతుత్వేన వా, యథా జాతినిజముఖాదిగ్రహణే వ్యక్తిదర్పణాదీనాం నయనాదీన్ద్రియసంబన్ధహేతుత్వేన; బోద్ధృగతకల్మషాపనయనేన వా, యథా పరతత్త్వావబోధనసాధనస్య శాస్త్రస్య శమదమాదినా; యథోక్తమ్- * కరణానామభూమిత్వాన్న తత్సంబన్ధహేతుతేతి.

కిఞ్చ అనుభూతేరనుభావ్యత్వాభ్యుపగమేఽప్యహమర్థేన న తదనుభవసాధనానుగ్రహస్సువచః. సహ్యనుభావ్యానుభవోత్పత్తిప్రతిబన్ధకనిరసనేన భవేత్, యథా రూపాదిగ్రహణోత్పత్తినిరోధిసన్తమసనిరసనేన చక్షుషో దీపాదినా. న చేహ తథావిధం నిరసనీయం సంభావ్యతే. న తావత్సంవిదాత్మగతం తజ్జ్ఞానోత్పత్తినిరోధి కిఞ్చిదప్యహఙ్కారాపనేయమస్తి. అస్తి హ్యజ్ఞానమితి చేన్న, అజ్ఞానస్య అహఙ్కారాపనోద్యత్వానభ్యుపగమాత్. జ్ఞానమేవ హ్యజ్ఞానస్య నివర్తకమ్. నచ సంవిదాశ్రయత్వమజ్ఞానస్య సంభవతి. జ్ఞానసమానాశ్రయత్వాత్తత్సమానవిషయత్వాచ్చ జ్ఞాతృభావవిషయభావవిరహితే జ్ఞానమాత్రే సాక్షిణి నాజ్ఞానం భవితుమర్హతి. యథా జ్ఞానాశ్రయత్వప్రసక్తిశూన్యత్వేన ఘటాదేర్నాజ్ఞానాశ్రయత్వమ్, తథా జ్ఞానమాత్రేఽపి జ్ఞానాశ్రయత్వాభావేన నాజ్ఞానాశ్రయత్వం స్యాత్. సంవిదోఽజ్ఞానాశ్రయత్వాభ్యుపగమేఽప్యాత్మతయాఽభ్యుపగతాయాస్తస్యా జ్ఞానవిషయత్వాభావేన జ్ఞానేన న తద్గతాజ్ఞాననివృత్తిః. జ్ఞానంహి స్వవిషయ ఏవాజ్ఞానం నివర్తయతి, యథా రజ్జ్వాదౌ; అతో న కేనాపి కదాచిత్ సంవిదాశ్రయమజ్ఞానముచ్ఛిద్యేత. అస్యచ సదసదనిర్వచనీయస్యాజ్ఞానస్య స్వరూపమేవ దుర్నిరూపమిత్యుపరిష్టాద్వక్ష్యతే. జ్ఞానప్రాగభావరూపస్య చాజ్ఞానస్య జ్ఞానోత్పత్తివిరోధిత్వాభావేన న తన్నిరసనేన తజ్జ్ఞానసాధనానుగ్రహః. అతో న కేనాపి ప్రకారేణ అహఙ్కారేణానుభూతేరభివ్యక్తిః.

నచ స్వాశ్రయతయా అభివ్యఙ్గ్యాభివ్యఞ్జనమభివ్యఞ్జకానాం స్వభావః; ప్రదీపాదిష్వదర్శనాత్, యథావస్థితపదార్థప్రతీత్యనుగుణస్వాభావ్యాచ్చ జ్ఞానతత్సాధనయోరనుగ్రాహకస్య చ. తచ్చ స్వతఃప్రామాణ్యన్యాయసిద్ధమ్. నచ దర్పణాదిర్ముఖాదేరభివ్యఞ్జకః, అపితు చాక్షుషతేజఃప్రతిఫలనరూపదోషహేతుః. తద్దోషకృతశ్చ తత్రాన్యథావభాసః; అభివ్యఞ్జకస్త్వాలోకాదిరేవ. నచేహ తథా అహఙ్కారేణ సంవిది స్వప్రకాశాయాం తాదృశదోషాపాదనం సంభవతి. వ్యక్తేస్తు జాతిరాకార ఇతి తదాశ్రయతయా ప్రతీతిః, నతు వ్యక్తివ్యఙ్గ్యత్వాత్. అతోఽన్తఃకరణభూతాహఙ్కారస్థతయా సంవిదుపలబ్ధేర్వస్తుతో దోషతో వా న కిఞ్చిదిహ కారణమితి నాహఙ్కారస్య జ్ఞాతృత్వం తథోపలబ్ధిర్వా. తస్మాత్స్వత ఏవ జ్ఞాతృతయా సిద్ధ్యన్నహమర్థ ఏవ ప్రత్యగాత్మా, న జ్ఞప్తిమాత్రమ్; అహంభావవిగమే తు జ్ఞప్తేరపి న ప్రత్యక్త్వసిద్ధిరిత్యుక్తమ్.

తమోగుణాభిభవాత్పరాగర్థానుభవాభావాచ్చ అహమర్థస్య వివిక్తస్ఫుటప్రతిభాసాభావేఽప్యాప్రబోధాదహమిత్యేకాకారేణాత్మనస్స్ఫురణాత్ సుషుప్తావపి నాహంభావవిగమః. భవదభిమతాయా అనుభూతేరపి తథైవ ప్రథేతి వక్తవ్యమ్. నహి సుప్తోత్థితః కశ్చిదహంభావవియుక్తార్థాన్తరప్రత్యనీకాకారా జ్ఞప్తిరహమజ్ఞానసాక్షితయాఽవతిష్ఠ ఇత్యేవంవిధాం స్వాపసమకాలామనుభూతిం పరామృశతి. ఏవం హి సుప్తోత్థితస్య పరామర్శః-సుఖమహమస్వాప్సమితి. అనేన ప్రత్యవమర్శేన తదానీమప్యహమర్థస్యైవాత్మనస్సుఖిత్వం జ్ఞాతృత్వంచ జ్ఞాయతే. నచ వాచ్యమ్, యథేదానీం సుఖం భవతి, తథా తదానీమస్వాప్సమిత్యేషా ప్రతిపత్తిరితి; అతద్రూపత్వాత్ప్రతిపత్తేః. నచ, అహమర్థస్యాత్మనోఽస్థిరత్వేన తదానీమహమర్థస్య

సుఖత్వానుసన్ధానానుపపత్తిః; యతః సుషుప్తిదశాయాః ప్రాగనుభూతం వస్తు సుప్తోత్థితో మయేదం కృతం మయేదమనుభూతమహమేతదవోచమితి పరామృశతి. ఏతావన్తం కాలం న కిఞ్చిదహమజ్ఞాసిషమితిచ పరామృశతీతి చేత్; తతః కిమ్? న కిఞ్చిదితి కృత్స్నప్రతిషేధ ఇతి చేన్న, (న)అహమవేదిషమితి వేదితురహమర్థస్యైవానువృత్తేర్వేద్యవిషయో హి స ప్రతిషేధః; న కిఞ్చిదితి నిషేధస్య కృత్స్నవిషయత్వే భవదభిమతానుభూతిరపి ప్రతిషిద్ధా స్యాత్. సుషుప్తిసమయే త్వనుసన్ధీయమానమహమర్థమాత్మానం జ్ఞాతారమహమితి పరామృశ్య న కిఞ్చిదవేదిషమితి వేదనే తస్య ప్రతిషిధ్యమానే, తస్మిన్ కాలే నిషిధ్యమానాయా విత్తేస్సిద్ధిమనువర్తమానస్య జ్ఞాతురహమర్థస్య చాసిద్ధిమనేనైవ న కిఞ్చిదహమవేదిషమితి పరామర్శేన సాధయన్ తమిమమర్థం దేవానామేవ సాధయతు. మామప్యహం న జ్ఞాతవానిత్యహమర్థస్యాపి తదానీమననుసన్ధానం ప్రతీయత ఇతి చేత్; స్వానుభవస్వవచనయోర్విరోధమపి న జానన్తి భవన్తః. అహం మాం న జ్ఞాతవానితి హ్యనుభవవచనే. మామితి కిం నిషిధ్యత ఇతి చేత్, సాధు పృష్టం భవతా, తదుచ్యతే. అహమర్థస్య జ్ఞాతురనువృత్తేర్న స్వరూపం నిషిధ్యతే, అపితు ప్రబోధసమయేఽనుసన్ధీయమానస్యాహమర్థస్య వర్ణాశ్రమాదివిశిష్టతా. అహం మాం న జ్ఞాతవానిత్యుక్తే విషయో వివేచనీయః. జాగరితావస్థానుసంహితజాత్యాదివిశిష్టోఽస్మదర్థో మామిత్యంశస్య విషయః. స్వాప్యయావస్థాప్రసిద్ధావిశదస్వానుభవైకతానశ్చాహమర్థోఽహమిత్యంశస్య విషయః. అత్ర సుప్తోఽహమీదృశోఽహమితి చ మామపి న జ్ఞాతవానహమిత్యేవ ఖల్వనుభవప్రకారః.

కిఞ్చ సుషుప్తావాత్మా అజ్ఞానసాక్షిత్వేనాస్త ఇతి హి భవదీయా ప్రక్రియా. సాక్షిత్వంచ సాక్షాజ్జ్ఞాతృత్వమేవ. న హ్యజానతస్సాక్షిత్వమ్, జ్ఞాతైవ హి లోకవేదయోస్సాక్షీతి వ్యపదిశ్యతే, న జ్ఞానమాత్రమ్. స్మరతి చ భగవాన్ పాణినిః *సాక్షాద్ద్రష్టరి సంజ్ఞాయామితి సాక్షాజ్జ్ఞాతర్యేవ సాక్షిశబ్దమ్. సచాయం సాక్షీ జానామీతి ప్రతీయమానోఽస్మదర్థ ఏవేతి కుతస్తదానీమహమర్థో న ప్రతీయేత? ఆత్మనే స్వయమవభాసమానోఽహమిత్యేవావభాసత ఇతి స్వాపాద్యవస్థాస్వప్యాత్మా ప్రకాశమానోఽహమిత్యేవావభాసత ఇతి సిద్ధమ్.

యత్తు మోక్షదశాయామహమర్థో నానువర్తత ఇతి, తదపేశలమ్. తథా సత్యాత్మనాశ ఏవాపవర్గః ప్రకారాన్తరేణ ప్రతిజ్ఞాతస్స్యాత్. నచాహమర్థో ధర్మమాత్రమ్, యేన తద్విగమేఽప్యవిద్యానివృత్తావివ స్వరూపమవతిష్ఠేత. ప్రత్యుత స్వరూపమేవాహమర్థ ఆత్మనః. జ్ఞానం తు తస్య ధర్మః. అహం జానామి, జ్ఞానం మే జాతమితి చాహమర్థధర్మతయా జ్ఞానప్రతీతేరేవ. అపిచ యః పరమార్థతో భ్రాన్త్యా వా ఆధ్యాత్మికాదిదుఃఖైర్దుఃఖితయా స్వాత్మానమనుసన్ధత్తే, అహం దుఃఖీతి, సర్వమేతద్దుఃఖజాతమపునర్భవమపోహ్య కథమహమనాకులస్స్వస్థో భవేయమిత్యుత్పన్నమోక్షరాగస్స ఏవ తత్సాధనే ప్రవర్తతే. స సాధనానుష్ఠానేన యద్యహమేవ న భవిష్యామీత్యవగచ్ఛేత్, అపసర్పేదేవాసౌ మోక్షకథాప్రస్తావాత్. తతశ్చాధికారివిరహాదేవ సర్వం మోక్షశాస్త్రమప్రమాణం స్యాత్. అహముపలక్షితం ప్రకాశమాత్రమప

వర్గేఽవతిష్ఠత ఇతి చేత్, కిమనేన? మయి నష్టేఽపి కిమపి ప్రకాశమాత్రమపవర్గేఽవతిష్ఠత ఇతి
మత్వా నహి కశ్చిద్బుద్ధిపూర్వకారీ ప్రయతతే. అతోఽహమర్థస్యైవ జ్ఞాతృతయా సిద్ధ్యతః
ప్రత్యగాత్మత్వమ్. సచప్రత్యగాత్మా ముక్తావప్యహమిత్యేవ ప్రకాశతే, స్వస్మై ప్రకాశమాన
త్వాత్; యో యస్స్వస్మై ప్రకాశతే స సర్వోఽహమిత్యేవ ప్రకాశతే. యథా, తథాఽవ
భాసమానత్వేనోభయవాదిసమ్మతస్సంసార్యాత్మా. యః పునరహమితి న చకాస్తి నాసౌ
స్వస్మై ప్రకాశతే; యథా ఘటాదిః. స్వస్మై ప్రకాశతే చాయం ముక్తాత్మా, (స) తస్మాదహ
మిత్యేవ ప్రకాశతే. నచాహమితి ప్రకాశమానత్వేన తస్య అజ్ఞత్వసంసారిత్వాదిప్రసఙ్గః,
మోక్షవిరోధాత్, అజ్ఞత్వాద్యహేతుత్వాచ్చాహంప్రత్యయస్య. అజ్ఞానం నామ స్వరూపాజ్ఞాన
మన్యథాజ్ఞానం విపరీతజ్ఞానం వా? అహమిత్యేవాత్మనస్స్వరూపమితి స్వరూపజ్ఞానరూపోఽహం
ప్రత్యయో నాజ్ఞత్వమాపాదయతి; కుతస్సంసారిత్వమ్? అపితు తద్విరోధిత్వాన్నాశయత్యేవ.

బ్రహ్మాత్మభావాపరోక్ష్యనిర్ధూతనిరవశేషావిద్యానామపి వామదేవాదీనామహమిత్యే
వాత్మానుభవదర్శనాచ్చ. శ్రూయతే హి—* తద్ధైతత్పశ్యన్ ఋషిర్వామదేవః ప్రతిపేదే
అహం మనురభవం సూర్యశ్చేతి * అహమేకః ప్రథమమాసం వర్తామి చ భవిష్యామి
చేత్యాది. సకలేతరాజ్ఞానవిరోధినస్సచ్ఛబ్దప్రత్యయమాత్రభాజః పరస్య బ్రహ్మణో వ్యవహారో
ఽప్యేవమేవ * హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతాః * బహుస్స్యాం ప్రజాయేయ * స ఈక్షత
లోకాన్ను సృజా ఇతి. తథా * యస్మాత్క్షరమతీతోఽహమక్షరాదపి చోత్తమః । అతోఽస్మి
లోకే వేదే చ ప్రథితః పురుషోత్తమః॥ * అహమాత్మా గుడాకేశ * న త్వేవాహం జాతు
నాసమ్ * అహం కృత్స్నస్య జగతః ప్రభవః ప్రలయస్తథా * అహం సర్వస్య ప్రభవో
మత్తస్సర్వం ప్రవర్తతే ॥ * తేషామహం సముద్ధర్తా మృత్యుసంసారసాగరాత్ । * అహం బీజ
ప్రదః పితా * వేదాహం సమతీతానీత్యాదిషు. యద్యహమిత్యేవాత్మనస్స్వరూపమ్, కథం
తర్హ్యహఙ్కారస్య క్షేత్రాన్తర్భావో భగవతోపదిశ్యతే—* మహాభూతాన్యహఙ్కారో
బుద్ధిరవ్యక్తమేవ చేతి? ఉచ్యతే—స్వరూపోపదేశేషు సర్వేషు అహమిత్యేవోపదేశాత్ తథై
వాత్మస్వరూపప్రతిపత్తేశ్చాహమిత్యేవ ప్రత్యగాత్మనస్స్వరూపమ్. అవ్యక్తపరిణామభేదస్యా
హఙ్కారస్య క్షేత్రాన్తర్భావో భగవతైవోపదిశ్యతే. స త్వనాత్మని దేహే అహమ్భావ
కరణహేతుత్వేన అహఙ్కార ఇత్యుచ్యతే. అస్య త్వహఙ్కారశబ్దస్య అభూతతద్భావేఽర్థే
చ్విప్రత్యయముత్పాద్య వ్యుత్పత్తిర్ద్రష్టవ్యా. అయమేవ త్వహఙ్కార ఉత్కృష్టజనావమాన
హేతుః గర్వాపరనామా శాస్త్రేషు బహుశో హేయతయా ప్రతిపాద్యతే. తస్మాద్బాధకా
పేతా అహమ్బుద్ధిస్సాక్షాదాత్మగోచరైవ. శరీరగోచరా త్వహమ్బుద్ధిరవిద్యైవ. యథోక్తం
భగవతా పరాశరేణ – *శ్రూయతాం చాప్యవిద్యాయాస్స్వరూపం కులనన్దన । అనాత్మన్యా
త్మబుద్ధిర్యేతి. యది జ్ఞప్తిమాత్రమేవాత్మా, తదా అనాత్మన్యాత్మాభిమానే శరీరే జ్ఞప్తి
మాత్రప్రతిభాసస్స్యాత్, న జ్ఞాతృత్వప్రతిభాసః. తస్మాజ్జ్ఞాతా అహమర్థ ఏవాత్మా.
తదుక్తమ్—* అతః ప్రత్యక్షసిద్ధత్వాదుక్తన్యాయాగమాన్వయాత్ । అవిద్యాయోగత

శ్చాత్మా జ్ఞాతాఽహమితి భాసతే ॥ ఇతి. తథాచ * దేహేన్ద్రియమనఃప్రాణధీభ్యోఽన్యోఽనన్యసాధనః । నిత్యో వ్యాపీ ప్రతిక్షేత్రమాత్మా భిన్నస్స్వతస్సుఖీ ॥ ఇతి. అనన్యసాధనః-స్వప్రకాశః. వ్యాపీ-అతిసూక్ష్మతయా సర్వాచేతనాన్తఃప్రవేశనస్వభావః.

యదుక్తం దోషమూలత్వేనాన్యథాసిద్ధిసంభావనయా సకలభేదావలమ్బిప్రత్యక్షస్య శాస్త్రబాధ్యత్వమితి, కోఽయం దోష ఇతి వక్తవ్యమ్, యన్మూలతయా ప్రత్యక్షస్యాన్యథాసిద్ధిః. అనాదిభేదవాసనైవ హి దోష ఇతి చేత్, భేదవాసనాయాస్తిమిరాదివద్యథావస్థితవస్తువిపరీతజ్ఞానహేతుత్వం కిమన్యత్ర జ్ఞాతపూర్వమ్? అనేనైవ శాస్త్రవిరోధేన జ్ఞాస్యత ఇతి చేన్న, అన్యోన్యాశ్రయణాత్; శాస్త్రస్య నిరస్తనిఖిలవిశేషవస్తుబోధిత్వనిశ్చయే సతి భేదవాసనాయా దోషత్వనిశ్చయః, భేదవాసనాయా దోషత్వనిశ్చయే సతి శాస్త్రస్య నిరస్తనిఖిలవిశేషవస్తుబోధిత్వనిశ్చయ ఇతి. కిఞ్చ యది భేదవాసనామూలత్వేన ప్రత్యక్షస్య విపరీతార్థత్వమ్, శాస్త్రమపి తన్మూలత్వేన తథైవ స్యాత్. అథోచ్యేత, దోషమూలత్వేఽపి శాస్త్రస్య ప్రత్యక్షావగతసకలభేదనిరసనజ్ఞానహేతుత్వేన పరత్వాత్ తత్ ప్రత్యక్షస్య బాధకమితి; తన్న, దోషమూలత్వే జ్ఞాతే సతి పరత్వమకిఞ్చిత్కరమ్. రజ్జుసర్పజ్ఞాననిమిత్తభయే సతి భ్రాన్తోఽయమితి పరిజ్ఞాతేన కేనచిత్ నాయం సర్పో మా భైషీరిత్యుక్తేఽపి భయానివృత్తిదర్శనాత్. శాస్త్రస్య చ దోషమూలత్వం శ్రవణవేలాయామేవ జ్ఞాతమ్. శ్రవణావగతనిఖిలభేదోపమర్దిబ్రహ్మాత్మైకత్వవిజ్ఞానాభ్యాసరూపత్వాన్మననాదేః. అపిచ ఇదం శాస్త్రమ్, ఏతచ్చాసంభావ్యమానదోషమ్; ప్రత్యక్షం తు సంభావ్యమానదోషమితి కేనావగతం త్వయా? న తావత్స్వతస్సిద్ధా నిర్ధూతనిఖిలవిశేషా అనుభూతిరిమమర్థమవగమయతి. తస్యాస్సర్వవిషయవిరక్తత్వాత్ శాస్త్రపక్షపాతవిరహాచ్చ. నాప్యైన్ద్రియికం ప్రత్యక్షమ్, దోషమూలత్వేన విపరీతార్థత్వాత్. తన్మూలత్వాదేవ నాన్యాన్యపి ప్రమాణాని. అతస్స్వపక్షసాధనప్రమాణానభ్యుపగమాన్న స్వాభిమతార్థసిద్ధిః. నను వ్యావహారికప్రమాణప్రమేయవ్యవహారోఽస్మాకమప్యస్త్యేవ. కోఽయం వ్యావహారికో నామ? ఆపాతప్రతీతిసిద్ధో యుక్తిభిర్నిరూపితో న తథాఽవస్థిత ఇతి చేత్, కిం తేన ప్రయోజనమ్, ప్రమాణతయా ప్రతిపన్నేఽపి యౌక్తికబాధాదేవ ప్రమాణకార్యాభావాత్.

అథోచ్యేత శాస్త్రప్రత్యక్షయోర్ద్వయోరప్యవిద్యామూలత్వేఽపి ప్రత్యక్షవిషయస్య శాస్త్రేణ బాధో దృశ్యతే, శాస్త్రవిషయస్య సదద్వితీయబ్రహ్మణః పశ్చాత్తనబాధాదర్శనేన నిర్విశేషానుభూతిమాత్రం బ్రహ్మైవ పరమార్థ ఇతి, తదయుక్తమ్, అబాధితస్యాపి దోషమూలస్యాపారమార్థ్యనిశ్చయాత్. ఏతదుక్తంభవతి, యథా సకలేతరకాచాదిదోషరహితపురుషాన్తరాగోచరగిరిగుహాసు వసతస్తైమిరికజనస్య అజ్ఞాతస్వతిమిరస్య సర్వస్య తిమిరదోషావిశేషేణ ద్విచన్ద్రజ్ఞానమవిశిష్టం జాయతే, న తత్ర బాధకప్రత్యయోఽస్తీతి న తన్మిథ్యా న భవతీతి తద్విషయభూతం ద్విచన్ద్రత్వమపి మిథ్యైవ. దోషో హ్యయథార్థజ్ఞానహేతుః. తథా బ్రహ్మజ్ఞానమవిద్యామూలత్వేన బాధకజ్ఞానరహితమపి స్వవిషయేణ బ్రహ్మణా సహ మిథ్యైవేతి. భవన్తి చాత్ర ప్రయోగాః—వివాదాధ్యాసితం బ్రహ్మ మిథ్యా, అవిద్యావత ఉత్పన్న

జ్ఞానవిషయత్వాత్, ప్రపఞ్చవత్. బ్రహ్మ మిథ్యా జ్ఞానవిషయత్వాత్, ప్రపఞ్చవత్; బ్రహ్మ మిథ్యా అసత్యహేతుజన్యజ్ఞానవిషయత్వాత్, ప్రపఞ్చవదేవ.

నచవాచ్యం స్వాప్నస్య హస్త్యాదివిజ్ఞానస్యాసత్యస్య పరమార్థశుభాశుభప్రతిపత్తిహేతుభావవదవిద్యామూలత్వేనాసత్యస్యాపి శాస్త్రస్య పరమార్థభూతబ్రహ్మవిషయప్రతిపత్తిహేతుభావో న విరుద్ధ ఇతి; స్వాప్నజ్ఞానస్యాసత్యత్వాభావాత్. తత్రహి విషయాణామేవ మిథ్యాత్వమ్, తేషామేవ హి బాధో దృశ్యతే, న జ్ఞానస్య; నహి మయా స్వప్నవేలాయామనుభూతం జ్ఞానమపి న విద్యత ఇతి కస్యచిదపి ప్రత్యయో జాయతే. దర్శనం తు విద్యతే, అర్థా న సన్తీతి హి బాధకప్రత్యయః. మాయావినో మన్త్రౌషధాదిప్రభవం మాయామయం జ్ఞానం సత్యమేవ ప్రీతేర్భయస్య చ హేతుః, తత్రాపి జ్ఞానస్యాబాధితత్వాత్. విషయేన్ద్రియాదిదోషజన్యం రజ్జ్వాదా సర్పాదివిజ్ఞానం సత్యమేవ భయాదిహేతుః; సత్యేవాదష్టేఽపి స్వాత్మని సర్పసన్నిధానాద్దష్టబుద్ధిః. సత్యైవ శఙ్కావిషబుద్ధిర్మరణహేతుభూతా. వస్తుభూత ఏవ జలాదా ముఖాదిప్రతిభాసో వస్తుభూతముఖగతవిశేషనిశ్చయహేతుః. ఏషాం సంవేదనానాముత్పత్తిమత్త్వాదర్థక్రియాకారిత్వాచ్చ సత్యత్వమవసీయతే. హస్త్యాదీనామభావే(ఽపి) కథం తద్బుద్ధయస్సత్యా భవన్తీతి చేత్; నైతత్, బుద్ధీనాం సాలమ్బనత్వమాత్రనియమాత్. అర్థస్య ప్రతిభాసమానత్వమేవ హ్యాలమ్బనత్వేఽపేక్షితమ్; ప్రతిభాసమానతా చాస్త్యేవ దోషవశాత్; స తు బాధితోఽసత్య ఇత్యవసీయతే. అబాధితా హి బుద్ధిస్సత్యైవేత్యుక్తమ్.

రేఖయా వర్ణప్రతిపత్తావపి నాసత్యాత్ సత్యబుద్ధిః, రేఖాయాస్సత్యత్వాత్. నను వర్ణాత్మనా ప్రతిపన్నా రేఖా వర్ణబుద్ధిహేతుః, వర్ణాత్మతా త్వసత్యా. నైవమ్, వర్ణాత్మతాయా అసత్యాయా ఉపాయత్వాయోగాత్; అసతో నిరుపాఖ్యస్య హ్యుపాయత్వం న దృష్టమనుపపన్నఞ్చ. అథ తస్యాం వర్ణబుద్ధేరుపాయత్వమ్, ఏవం తర్హ్యసత్యాత్ సత్యబుద్ధిర్నస్యాత్ బుద్ధేస్సత్యత్వాదేవ. ఉపాయోపేయయోరేకత్వప్రసఙ్గశ్చ, ఉభయోర్వర్ణబుద్ధిత్వావిశేషాత్. రేఖాయా అవిద్యమానవర్ణాత్మనోపాయత్వే చైకస్యామేవ రేఖాయామవిద్యమానసర్వవర్ణాత్మకత్వస్య సులభత్వాదేకరేఖాదర్శనాత్ సర్వవర్ణప్రతిపత్తిస్స్యాత్. అథ పిణ్డవిశేషే దేవదత్తాదిశబ్దసంకేతవచ్చక్షుర్గ్రాహ్యరేఖావిశేషే శ్రోత్రగ్రాహ్యవర్ణవిశేషసంకేతవశాద్రేఖావిశేషో వర్ణవిశేషబుద్ధిహేతురితి; హన్త తర్హి సత్యాదేవ సత్యప్రతిపత్తిః, రేఖాయాస్సంకేతస్య చ సత్యత్వాత్. రేఖాగవయాదపి సత్యగవయబుద్ధిస్సాదృశ్యనిబన్ధనా. సాదృశ్యఞ్చ సత్యమేవ. నచ ఏకరూపస్య శబ్దస్య నాదవిశేషేణార్థభేదబుద్ధిహేతుత్వేఽపి అసత్యాత్సత్యప్రతిపత్తిః, నానానాదాభివ్యక్తస్యైకస్యైవ శబ్దస్య తత్తన్నాదాభివ్యఙ్గ్యస్వరూపేణార్థవిశేషైస్సహ సంబన్ధగ్రహణవశాదర్థభేదబుద్ధ్యుత్పత్తిహేతుత్వాత్. శబ్దస్యైకరూపత్వమపి న సాధీయః; గకారాదేర్పృథకస్యైవ శ్రోత్రగ్రాహ్యత్వేన శబ్దత్వాత్. అతోఽసత్యాచ్ఛాస్త్రాత్ సత్యబ్రహ్మవిషయప్రతిపత్తిర్దురుపపాదా.

నను న శాస్త్రస్య గగనకుసుమవదసత్యత్వమ్, ప్రాగద్వైతజ్ఞానాత్ సద్బుద్ధిబోధ్యత్వాత్. ఉత్పన్నే తత్త్వజ్ఞానే హ్యసత్యత్వం శాస్త్రస్య. న తదా శాస్త్రం నిరస్తనిఖిలభేదచిన్మా

త్రబ్రహ్మజ్ఞానోపాయః. యదోపాయస్తదా అస్త్యేవ శాస్త్రమ్, అస్తీతి బుద్ధేః. నైవమ్, అసతి
శాస్త్రే అస్తి శాస్త్రమితి బుద్ధేర్మిథ్యాత్వాత్, తతః కిమ్? ఇదం తతః—మిథ్యాభూతశాస్త్రజన్య
జ్ఞానస్య మిథ్యాత్వేన తద్విషయస్యాపి బ్రహ్మణో మిథ్యాత్వమ్, యథా ధూమబుద్ధ్యా గృహీత
బాష్పజన్యాగ్నిజ్ఞానస్య మిథ్యాత్వేన తద్విషయస్యాగ్నేరపి మిథ్యాత్వమ్. పశ్చాత్తనబాధా
దర్శనం చాసిద్ధమ్, శూన్యమేవ తత్త్వమితి వాక్యేన తస్యాపి బాధదర్శనాత్. తత్తు భ్రాన్తి
మూలమితి చేదేతదపి భ్రాన్తిమూలమితి త్వయైవోక్తమ్. పాశ్చాత్త్యబాధాదర్శనం తు తస్యై
వేత్యలమప్రతిష్ఠితకుతర్క పరిహాసనేన.

(శ్రుతిఘట్టః) యదుక్తం వేదాన్తవాక్యాని నిర్విశేషజ్ఞానైకరసవస్తుమాత్రప్రతిపాదన
పరాణి *సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదిత్యేవమాదీనీతి, తదయుక్తమ్. ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతి
జ్ఞోపపాదన ముఖేన సచ్ఛబ్దవాచ్యస్య పరస్య బ్రహ్మణో జగదుపాదానత్వమ్, జగన్నిమిత్తత్వమ్,
సర్వజ్ఞతా, సర్వశక్తియోగః, సత్యసంకల్పత్వమ్, సర్వాన్తరత్వమ్, సర్వాధారత్వమ్, సర్వనియ
మన మిత్యాద్యనేకకల్యాణగుణవిశిష్టతాం కృత్స్నస్య జగతస్తదాత్మకతాఞ్చ ప్రతిపాద్య ఏవం
భూత బ్రహ్మాత్మకస్త్వమసీతి శ్వేతకేతుం ప్రత్యుపదేశాయ ప్రవృత్తత్వాత్ప్రకరణస్య.
ప్రపఞ్చితశ్చాయమర్థో వేదార్థసంగ్రహే. అత్రాప్యారమ్భణాధికరణే నిపుణతరముపపాదయి
ష్యతే. * అథ పరా యయా తదక్షరమిత్యత్రాపి ప్రాకృతాన్ హేయగుణాన్ ప్రతిషిధ్య నిత్యత్వ
విభుత్వసూక్ష్మత్వసర్వగతత్వావ్యయత్వభూతయోనిత్వసార్వజ్ఞ్యాదికల్యాణగుణయోగః పరస్య
బ్రహ్మణః ప్రతిపాదితః. * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యత్రాపి సామానాధికరణ్యస్య అనేక
విశేషణవిశిష్టైకార్థాభిధానవ్యుత్పత్త్యా న నిర్విశేషవస్తుసిద్ధిః. ప్రవృత్తినిమిత్తభేదేనైకార్థ
వృత్తిత్వం హి సామానాధికరణ్యమ్. తత్ర సత్యజ్ఞానాదిపదముఖ్యార్థైర్గుణైస్తత్తద్గుణవిరో
ధ్యాకారప్రత్యనీకాకారైర్వా ఏకస్మిన్నేవార్థే పదానాం ప్రవృత్తౌ నిమిత్తభేదోఽవశ్యాశ్రయ
ణీయః. ఇయాంస్తు విశేషః–ఏకస్మిన్ పక్షే పదానాం ముఖ్యార్థతా అపరస్మింశ్చ తేషాం లక్షణా.
నచ అజ్ఞానాదీనాం ప్రత్యనీకతా వస్తుస్వరూపమేవ. ఏకేనైవ పదేన స్వరూపం ప్రతిపన్నమితి
పదాన్తరప్రయోగవైయర్థ్యాత్. తథాసతి సామానాధికరణ్యాసిద్ధిశ్చ, ఏకస్మిన్ వస్తుని
వర్తమానానాం పదానాం నిమిత్తభేదానాశ్రయణాత్. నచైకస్యైవార్థస్య విశేషణభేదేన
విశిష్టతాభేదాదనేకార్థత్వం పదానాం సామానాధికరణ్యవిరోధి; ఏకస్యైవ వస్తునోఽనేకవిశే
షణవిశిష్టతాప్రతిపాదనపరత్వాత్సామానాధికరణ్యస్య. *భిన్నప్రవృత్తినిమిత్తానాం శబ్దానా
మేకస్మిన్నర్థే వృత్తిస్సామానాధికరణ్యమితి హి శాబ్దికాః.

యదుక్తమ్-* ఏకమేవాద్వితీయమిత్యత్ర అద్వితీయపదం గుణతోఽపి సద్వితీయతాం
న సహతే, అతస్సర్వశాఖాప్రత్యయన్యాయేన కారణవాక్యానామద్వితీయవస్తుప్రతిపాదన
పరత్వమభ్యుపగమనీయమ్. కారణతయోపలక్షితస్యాద్వితీయస్య బ్రహ్మణో లక్షణమిద
ముచ్యతే *సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి. అతో లిలక్షయిషితం బ్రహ్మ నిర్గుణమేవ, అన్యథా
*నిర్గుణం నిరఞ్జనమిత్యాదిభిర్విరోధశ్చేతి – తదనుపపన్నమ్, జగదుపాదానస్య బ్రహ్మణః
స్వవ్యతిరిక్తాధిష్ఠాత్రన్తరనివారణేన విచిత్రశక్తియోగప్రతిపాదనపరత్వాదద్వితీయపదస్య. తథైవ

విచిత్రశక్తియోగమేవావగమయతి * తదైక్షత బహుస్యాం ప్రజాయేయేతి తత్తేజోఽసృజతేత్యాది. అవిశేషేణాద్వితీయమిత్యుక్తే నిమిత్తాన్తరమాత్రనిషేధః కథం జ్ఞాయత ఇతి చేత్, సిసృక్షోర్బ్రహ్మణ ఉపాదానకారణత్వం * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవేతి ప్రతిపాదితమ్. కార్యోత్పత్తిస్వాభావ్యేవ బుద్ధిస్థం నిమిత్తాన్తరమితి, తదేవాద్వితీయపదేన నిషిధ్యత ఇత్యవగమ్యతే. సర్వనిషేధే హి స్వాభ్యుపగతాస్సిసాధయిషితా నిత్యత్వాదయశ్చ నిషిద్ధాస్స్యుః. సర్వశాఖాప్రత్యయన్యాయశ్చాత్ర భవతో విపరీతఫలః, సర్వశాఖాసు కారణాన్వయినాం సర్వజ్ఞత్వాదీనాం గుణానామత్రోపసంహారహేతుత్వాత్. అతః కారణవాక్యస్వభావాదపి * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యనేన సవిశేషమేవ ప్రతిపాద్యత ఇతి విజ్ఞాయతే.

నచ నిర్గుణవాక్యవిరోధః; ప్రాకృతహేయగుణవిషయత్వాత్తేషాం * నిర్గుణం, నిరఞ్జనం, నిష్కలంనిష్క్రియంశాన్తమిత్యాదీనామ్. జ్ఞానమాత్రస్వరూపవాదిన్యోఽపిశ్రుతయో బ్రహ్మణో జ్ఞానస్వరూపతామభిదధతి; న తావతా నిర్విశేషజ్ఞానమాత్రమేవ తత్త్వమ్; జ్ఞాతురేవ జ్ఞానస్వరూపత్వాత్. జ్ఞానస్వరూపస్యైవ తస్య జ్ఞానాశ్రయత్వం మణిద్యుమణిదీపాదివద్యుక్తమేవేత్యుక్తమ్. జ్ఞాతృత్వమేవ హి సర్వాః శ్రుతయో వదన్తి— * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్ * తదైక్షత * సేయం దేవతైక్షత * స ఈక్షతలోకాన్ను సృజా ఇతి * నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామేకో బహూనాం యో విదధాతి కామాన్ * జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావజావీశనీశౌ * తమీశ్వరాణాం పరమం మహేశ్వరం తం దేవతానాం పరమఞ్చ దైవతమ్ । పతిం పతీనాం పరమం పరస్తాద్విదామ దేవం భువనేశమీడ్యమ్ ॥ * న తస్య కార్యం కరణఞ్చ విద్యతే న తత్సమశ్చాభ్యధికశ్చ దృశ్యతే। పరాఽస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియాచ ॥*ఏష ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకోఽవిజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసంకల్ప ఇత్యాద్యాశ్శ్రుతయో జ్ఞాతృత్వప్రముఖాన్ కల్యాణగుణాన్ జ్ఞానస్వరూపస్యైవ బ్రహ్మణస్స్వాభావికాన్ వదన్తి, సమస్తహేయరహితతాఞ్చ. నిర్గుణవాక్యానాం సగుణవాక్యానాఞ్చ విషయమ్ * అపహతపాప్మేత్యాది * అపిపాస ఇత్యన్తేన హేయగుణాన్ ప్రతిషిధ్య * సత్యకామస్సత్యసంకల్ప ఇతి బ్రహ్మణః కల్యాణగుణాన్ విదధతీయం శ్రుతిరేవ వివినక్తీతి సగుణనిర్గుణవాక్యయోర్విరోధాభావాదన్యతరస్య మిథ్యావిషయతాశ్రయణమపి నాశఙ్కనీయమ్.

* భీషాఽస్మాద్వాతః పవతే ఇత్యాదినా బ్రహ్మగుణానారభ్య * తే యే శతమిత్యనుక్రమేణ క్షేత్రజ్ఞానన్దాతిశయముక్త్వా * యతో వాచో నివర్తన్తే, అప్రాప్య మనసా సహ, ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వానితి బ్రహ్మణః కల్యాణగుణానన్త్యమత్యాదరేణ వదతీయం శ్రుతిః. * సోఽశ్నుతే సర్వాన్ కామాన్ సహ, బ్రహ్మణా విపశ్చితేతి బ్రహ్మవేదనఫలమవగమయద్వాక్యం పరస్య విపశ్చితో బ్రహ్మణో గుణానన్త్యం బ్రవీతి. విపశ్చితా బ్రహ్మణా సహ సర్వాన్ కామాన్ సమశ్నుతే, కామ్యన్త ఇతి కామాః కల్యాణగుణాః; బ్రహ్మణా సహ తద్గుణాన్ సర్వానశ్నుత ఇత్యర్థః. దహరవిద్యాయాం * తస్మిన్ యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యమితివద్గుణప్రాధాన్యం వక్తుం సహశబ్దః. ఫలోపాసనయోః ప్రకారైక్యం * యథాక్రతురస్మిన్ లోకే పురుషో భవతి తథేతః ప్రేత్య భవతీతి శ్రుత్యైవ సిద్ధమ్.

*యస్యామతం తస్య మతమ్...అవిజ్ఞాతం విజానతామితి బ్రహ్మణో జ్ఞానావిషయత్వముక్తంచేత్ *బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమ్ *బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతీతి జ్ఞానాన్మోక్షోపదేశో న స్యాత్. *అసన్నేవ స భవతి, అసద్బ్రహ్మేతి వేద చేత్, అస్తి బ్రహ్మేతి చేద్వేద, సన్తమేనం తతో విదురితి బ్రహ్మవిషయజ్ఞానాసద్భావసద్భావాభ్యామాత్మనాశమాత్మసత్తాఞ్చ వదతి. అతో బ్రహ్మవిషయవేదనమేవాపవర్గోపాయం సర్వాః శ్రుతయో విదధతి. జ్ఞానఞ్చోపాసనాత్మకమ్. ఉపాస్యఞ్చ బ్రహ్మ సగుణమిత్యుక్తమ్. *యతో వాచో నివర్తన్తే, అప్రాప్య మనసా సహేతి బ్రహ్మణోఽనన్తస్యాపరిచ్ఛిన్నగుణస్య వాఙ్మనసయోరేతావదితి పరిచ్ఛేదాయోగ్యత్వశ్రవణేన బ్రహ్మైతావదితి బ్రహ్మపరిచ్ఛేదజ్ఞానవతాం బ్రహ్మావిజ్ఞాతమమతమిత్యుక్తమ్, అపరిచ్ఛిన్నత్వాత్ బ్రహ్మణః. అన్యథా *యస్యామతం తస్య మతం *విజ్ఞాతమవిజానతామితి మతత్వవిజ్ఞాతత్వవచనం తత్రైవ విరుధ్యతే.

యత్తు *న దృష్టేర్ద్రష్టారం న మతేర్మన్తారమితి శ్రుతిర్దృష్టేర్మతేర్వ్యతిరిక్తం ద్రష్టారం మన్తారఞ్చ ప్రతిషేధతీతి, తదాగన్తుకచైతన్యగుణయోగితయా జ్ఞాతురజ్ఞానస్వరూపతాం కుతర్కసిద్ధాం మత్వా న తథాఽఽత్మానం పశ్యేర్న మన్వీథాః, అపితు ద్రష్టారం మన్తారమప్యాత్మానం దృష్టిమతిరూపమేవ పశ్యేరిత్యభిదధాతీతి పరిహృతమ్. అథవా దృష్టేర్ద్రష్టారం మతేర్మన్తారం జీవాత్మానం, ప్రతిషిధ్య సర్వభూతాన్తరాత్మానం పరమాత్మానమేవోపాస్స్వేతి వాక్యార్థః. అన్యథా *విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదిత్యాదిజ్ఞాతృత్వశ్రుతివిరోధశ్చ.

*ఆనన్దో బ్రహ్మేత్యానన్దమాత్రమేవ బ్రహ్మస్వరూపం ప్రతీయత ఇతి యదుక్తమ్, తత్ జ్ఞానాశ్రయస్య బ్రహ్మణో జ్ఞానం స్వరూపమితి వదతీతి పరిహృతమ్. జ్ఞానమేవ హ్యనుకూలమానన్ద ఇత్యుచ్యతే. *విజ్ఞానమానన్దంబ్రహ్మేతి ఆనన్దరూపమేవ జ్ఞానం బ్రహ్మేత్యర్థః. అత ఏవ భవతామేకరసతా. అస్య జ్ఞానస్వరూపస్యైవ జ్ఞాతృత్వమపి శ్రుతిశతసమధిగతమిత్యుక్తమ్. తద్వదేవ *స ఏకో బ్రహ్మణ ఆనన్దః *ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వానితి వ్యతిరేకనిర్దేశాచ్చ నానన్దమాత్రం బ్రహ్మ, అపి త్వానన్ది, జ్ఞాతృత్వమేవ హ్యానన్దిత్వమ్.

యదిదముక్తమ్- *యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి*నేహ నానాస్తి కిఞ్చన, మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి *యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్ కేనకంపశ్యేదితి భేదనిషేధో బహుధా దృశ్యత ఇతి, తత్ కృత్స్నస్య జగతో బ్రహ్మకార్యతయా తదన్తర్యామికతయా చ తదాత్మకత్వేనైక్యాత్ తత్ప్రత్యనీకనానాత్వం ప్రతిషిధ్యతే. న పునః *బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి బహుభవనసంకల్పపూర్వకం బ్రహ్మణో నానాత్వం శ్రుతిసిద్ధం ప్రతిషిధ్యత ఇతి పరిహృతమ్. నానాత్వనిషేధాదియమపరమార్థవిషయేతి చేన్న; ప్రత్యక్షాది సకలప్రమాణానవగతం నానాత్వం దురారోహం బ్రహ్మణః ప్రతిపాద్య తదేవ బాధ్యత ఇత్యుపహాస్యమిదమ్.

*యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నుదరమన్తరం కురుతే, అథ తస్య భయం భవతీతి బ్రహ్మణి నానాత్వం పశ్యతో భయప్రాప్తిరితి యదుక్తమ్, తదసత్, *సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ

తజ్జలానితి శాన్త ఉపాసీతేతి తన్నానాత్వానుసన్ధానస్య శాన్తిహేతుత్వోపదేశాత్; తథాహి సర్వస్యజగతస్తదుత్పత్తిస్థితిలయకర్మతయా తదాత్మకత్వానుసన్ధానేన అత్ర శాన్తిర్విధీయతే, అతో యథావస్థితదేవతిర్యఙ్మనుష్యస్థావరాదిభేదభిన్నం జగద్బ్రహ్మాత్మకమిత్యనుసన్ధానస్య శాన్తిహేతుతయా అభయప్రాప్తిహేతుత్వేన న భయహేతుత్వప్రసఙ్గః. ఏవం తర్హి * అథ తస్యభయం భవతీతి కిముచ్యతే? ఇదముచ్యతే—* యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయనేఽభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే, అథ సోఽభయం గతో భవతీత్యభయప్రాప్తిహేతుత్వేన బ్రహ్మణి యా ప్రతిష్ఠాఽభిహితా, తస్యా విచ్ఛేదే భయం భవతీతి. యథోక్తం మహర్షిభిః—* యన్ముహూర్తం క్షణం వాఽపి వాసుదేవో న చిన్త్యతే। సాహానిస్తన్మహచ్ఛిద్రం సా భ్రాన్తిస్సా చ విక్రియేత్యాది. బ్రహ్మణి ప్రతిష్ఠాయా అన్తరమ్ అవకాశో విచ్ఛేద ఏవ.

యదుక్తమ్ * న స్థానతోఽపీతి సర్వవిశేషరహితం బ్రహ్మేతి చ వక్ష్యతీతి, తన్న, సవిశేషం బ్రహ్మేత్యేవ హి తత్ర వక్ష్యతి. * మాయామాత్రం త్వితి చ స్వాప్నానామర్థానాం జాగరితావస్థానుభూతపదార్థవైధర్మ్యేణ మాయామాత్రత్వముచ్యత ఇతి జాగరితావస్థానుభూతానామివ పారమార్థికత్వమేవ వక్ష్యతి.

(స్మృతిపురాణఘట్టః) స్మృతిపురాణయోరపి నిర్విశేషజ్ఞానమాత్రమేవ పరమార్థోఽన్యదపారమార్థికమితి ప్రతీయత ఇతి యదభిహితమ్, తదసత్; * యో మామజమనాదిఞ్చ వేత్తి లోకమహేశ్వరమ్। *మత్స్థాని సర్వభూతాని న చాహం తేష్వవస్థితః। న చ మత్స్థాని భూతాని పశ్య మే యోగమైశ్వరమ్। భూతభృన్న చ భూతస్థో మమాత్మా భూతభావనః॥*అహం కృత్స్నస్య జగతః ప్రభవః ప్రలయస్తథా। మత్తః పరతరం నాన్యత్ కిఞ్చిదస్తి ధనఞ్జయ। మయి సర్వమిదం ప్రోతం సూత్రే మణిగణా ఇవ॥* విష్టభ్యాహమిదం కృత్స్నమేకాంశేన స్థితో జగత్॥*ఉత్తమః పురుషస్త్వన్యః పరమాత్మేత్యుదాహృతః। యో లోకత్రయమావిశ్య బిభర్త్యవ్యయ ఈశ్వరః। యస్మాత్ క్షరమతీతోఽహమక్షరాదపి చోత్తమః॥ అతోఽస్మి లోకే వేదే చ ప్రథితః పురుషోత్తమః॥ *ససర్వభూతప్రకృతిం వికారాన్ గుణాదిదోషాంశ్చమునే వ్యతీతః। అతీతసర్వావరణోఽఖిలాత్మా తేనాస్తృతం యద్భువనాన్తరాలే॥ సమస్తకల్యాణగుణాత్మకోఽసౌ స్వశక్తిలేశాద్ధృతభూతవర్గః। ఇచ్ఛాగృహీతాభిమతోరుదేహస్సంసాధితాశేషజగద్ధితోఽసౌ॥ తేజోబలైశ్వర్యమహావబోధసువీర్యశక్త్యాదిగుణైకరాశిః। పరః పరాణాం సకలా న యత్ర క్లేశాదయస్సన్తి పరావరేశే॥ స ఈశ్వరో వ్యష్టిసమష్టిరూపోఽవ్యక్తస్వరూపః ప్రకటస్వరూపః। సర్వేశ్వరస్సర్వదృక్ సర్వవేత్తా సమస్తశక్తిః పరమేశ్వరాఖ్యః॥ సంజ్ఞాయతే యేన తదస్తదోషం శుద్ధం పరం నిర్మలమేకరూపమ్। సన్దృశ్యతే వాఽప్యధిగమ్యతే వా తజ్జ్ఞానమజ్ఞానమతోఽన్యదుక్తమ్॥ * శుద్ధే మహావిభూత్యాఖ్యే పరే బ్రహ్మణి శబ్ద్యతే। మైత్రేయ భగవచ్ఛబ్దస్సర్వకారణకారణే॥ సంభర్తేతి తథా భర్తా భకారోఽర్థద్వయాన్వితః॥ నేతా గమయితా స్రష్టా గకారార్థస్తథా మునే॥ ఐశ్వర్యస్య సమగ్రస్య వీర్యస్యయశసః శ్రియః। జ్ఞాన వైరాగ్యయోశ్చైవ షణ్ణాం భగ ఇతీరణా॥ * వసన్తి తత్ర భూతాని భూతాత్మన్యఖిలాత్మని। సచ భూతేష్వశేషేషు వకారార్థస్తతోఽవ్యయః॥ * జ్ఞానశక్తిబలైశ్వర్యవీర్యతేజాంస్యశేషతః।

భగవచ్ఛబ్దవాచ్యాని వినా హేయైర్గుణాదిభిః ॥ * ఏవమేష మహాశబ్దో మైత్రేయ భగవానితి । పరమబ్రహ్మభూతస్య వాసుదేవస్య నాన్యగః ॥ తత్ర పూజ్యపదార్థోక్తిపరిభాషాసమన్వితః । శబ్దోఽయం నోపచారేణ (త్వ) హ్యన్యత్ర హ్యుపచారతః ॥ *సమస్తాశ్శక్తయశ్చైతా నృప యత్ర ప్రతిష్ఠితాః । తద్విశ్వరూపవైరూప్యం రూపమన్యద్ధరేర్మహత్ । సమస్తశక్తిరూపాణి తత్కరోతి జనేశ్వర । దేవతిర్యఙ్మనుష్యాఖ్యాచేష్టావన్తి స్వలీలయా । జగతాముపకారాయ న సా కర్మనిమిత్తజా । చేష్టా తస్యాప్రమేయస్య వ్యాపిన్యవ్యాహతాత్మికా ॥ * ఏవంప్రకారమమలం నిత్యం వ్యాపకమక్షయమ్ । సమస్తహేయరహితం విష్ణ్వాఖ్యం పరమం పదమ్ । * పరః పరాణాం పరమః పరమాత్మాఽఽత్మసంస్థితః । రూపవర్ణాదినిర్దేశవిశేషణవివర్జితః । అపక్షయవినాశాభ్యాం పరిణామర్ద్ధిజన్మభిః ॥ వర్జితశ్శక్యతే వక్తుం యస్సదాఽస్తీతి కేవలమ్ ॥ సర్వత్రాసౌ సమస్తం చ వసత్యత్రేతి వై యతః । తతస్స వాసుదేవేతి విద్వద్భిః పరిపఠ్యతే ॥ * తద్బ్రహ్మ పరమం నిత్యమజమక్షరమవ్యయమ్ । ఏకస్వరూపఞ్చ సదా హేయాభావాచ్చ నిర్మలమ్ ॥ తదేవ సర్వమేవైతద్వ్యక్తావ్యక్తస్వరూపవత్ । తథా పురుషరూపేణ కాలరూపేణ చ స్థితమ్ ॥ * ప్రకృతిర్యా మయాఽఽఖ్యాతా వ్యక్తావ్యక్తస్వరూపిణీ । పురుషశ్చాప్యుభావేతౌ లీయేతే పరమాత్మని ॥ పరమాత్మా చ సర్వేషామాధారః పరమేశ్వరః । విష్ణునామా స వేదేషు వేదాన్తేషు చ గీయతే ॥ * ద్వే రూపే బ్రహ్మణస్తస్య మూర్తం చామూర్తమేవ చ । క్షరాక్షరస్వరూపే తే సర్వభూతేషు చ స్థితే ॥ అక్షరం తత్పరం బ్రహ్మ క్షరం సర్వమిదం జగత్ । ఏకదేశస్థితస్యాగ్నేర్జ్యోత్స్నా విస్తారిణీ యథా ॥ పరస్య బ్రహ్మణశ్శక్తిస్తథేదమఖిలం జగత్ ॥ * విష్ణుశక్తిః పరా ప్రోక్తా క్షేత్రజ్ఞాఖ్యా తథాఽపరా । అవిద్యా కర్మసంజ్ఞాఽన్యా తృతీయా శక్తిరిష్యతే ॥ యయా క్షేత్రజ్ఞశక్తిస్సా వేష్టితా నృప సర్వగా । సంసారతాపానఖిలానవాప్నోత్యతిసన్తతాన్ ॥ తయా తిరోహితత్వాచ్చ శక్తిః క్షేత్రజ్ఞసంజ్ఞితా । సర్వభూతేషు భూపాల తారతమ్యేన వర్తతే ॥ * ప్రధానఞ్చ పుమాంశ్చైవ సర్వభూతాత్మభూతయా । విష్ణుశక్త్యా మహాబుద్ధే వృతౌ సంశ్రయధర్మిణౌ ॥ తయోస్సైవ పృథగ్భావకారణం సంశ్రయస్య చ ॥ యథా సక్తం జలే వాతో బిభర్తి కణికాశతమ్ । శక్తిస్సాఽపి తథా విష్ణోః ప్రధానపురుషాత్మనః ॥ * తదేతదక్షయం నిత్యం జగన్మునివరాఖిలమ్ । ఆవిర్భావతిరోభావజన్మనాశవికల్పవత్ ॥ ఇత్యాదినా పరంబ్రహ్మ స్వభావత ఏవ నిరస్తనిఖిలదోషగన్ధం సమస్తకల్యాణగుణాత్మకం జగదుత్పత్తిస్థితిసంహారాన్తఃప్రవేశనియమనాదిలీలం ప్రతిపాద్య కృత్స్నస్య చిదచిద్వస్తునస్సర్వావస్థావస్థితస్య పారమార్థికస్యైవ పరస్య బ్రహ్మణశ్శరీరతయా రూపత్వం శరీరరూపతన్వంశశక్తివిభూత్యాదిశబ్దైస్తత్తచ్ఛబ్దసామానాధికరణ్యేన చాభిధాయ తద్విభూతిభూతస్య

చిద్వస్తునస్స్వరూపేణావస్థితిమచిన్మిశ్రతయా క్షేత్రజ్ఞరూపేణ స్థితిం చోక్త్వా క్షేత్రజ్ఞావస్థాయాం పుణ్యపాపాత్మకకర్మరూపావిద్యావేష్టితత్వేన స్వాభావికజ్ఞానరూపత్వాననుసన్ధానమచిద్రూపార్థాకారతయాఽనుసన్ధానఞ్చ ప్రతిపాదితమితి పరంబ్రహ్మ సవిశేషమ్, తద్విభూతిభూతం జగదపి పారమార్థికమేవేతి జ్ఞాయతే.

*ప్రత్యస్తమితభేదమిత్యత్ర దేవమనుష్యాదిప్రకృతిపరిణామవిశేషసంసృష్టస్యాప్యాత్మనస్స్వరూపం తద్గతభేదరహితత్వేన తద్భేదవాచిదేవాదిశబ్దాగోచరం జ్ఞానసత్తైకలక్షణం స్వసంవేద్యం యోగయుఙ్మనసో న గోచర ఇత్యుచ్యత ఇత్యనేన న ప్రపఞ్చాపలాపః. కథమిదమవగమ్యత ఇతి చేత్తదుచ్యతే—అస్మిన్ ప్రకరణే సంసారైకభేషజతయా యోగమభిధాయ యోగావయవాన్ ప్రత్యాహారపర్యన్తాంశ్చోక్త్వా, ధారణాసిద్ధ్యర్థం శుభాశ్రయం వక్తుం పరస్య బ్రహ్మణో విష్ణోశ్శక్తిశబ్దాభిధేయం రూపద్వయం మూర్తామూర్తవిభాగేన ప్రతిపాద్య, తృతీయశక్తిరూపకర్మాఖ్యావిద్యావేష్టితమచిద్విశిష్టం క్షేత్రజ్ఞం మూర్తాఖ్యవిభాగం భావనాత్రయాన్వయాదశుభమిత్యుక్త్వా, ద్వితీయస్య కర్మాఖ్యావిద్యావిరహిణోఽచిద్వియుక్తస్య జ్ఞానైకాకారస్యామూర్తాఖ్యవిభాగస్య నిష్పన్నయోగిధ్యేయతయా యోగయుఙ్మనసోఽనాలమ్బనతయా స్వతశ్శుద్ధివిరహాచ్చ శుభాశ్రయత్వం ప్రతిషిధ్య, పరశక్తిరూపమిదమమూర్తమ్, అపరశక్తిరూపం క్షేత్రజ్ఞాఖ్యమూర్తఞ్చ పరశక్తిరూపస్యాత్మనః క్షేత్రజ్ఞతాపత్తిహేతుభూతతృతీయశక్త్యాఖ్యకర్మరూపావిద్యా చేత్యేతచ్ఛక్తిత్రయాశ్రయో భగవదసాధారణమ్ *ఆదిత్యవర్ణమిత్యాదివేదాన్తసిద్ధం మూర్తరూపం శుభాశ్రయ ఇత్యుక్తమ్. అత్ర పరిశుద్ధాత్మస్వరూపస్య శుభాశ్రయతానర్హతాం వక్తుం *ప్రత్యస్తమితభేదం యదిత్యుచ్యతే. తథాహి—*న తద్యోగయుజా శక్యం నృప చిన్తయితుం యతః॥ ద్వితీయం విష్ణుసంజ్ఞస్య యోగిధ్యేయంపరం పదమ్॥ సమస్తాశ్శక్తయశ్చైతా నృప యత్ర ప్రతిష్ఠితాః। తద్విశ్వరూపవైరూప్యం రూపమన్యద్ధరేర్మహదితిచ వదతి. తథా చతుర్ముఖసనకసనన్దనాదీనాం జగదన్తర్వర్తినామవిద్యావేష్టితత్వేన శుభాశ్రయతానర్హతాముక్త్వా బద్ధానామేవ పశ్చాద్యోగేనోద్భూతబోధానాం స్వస్వరూపాపన్నానాఞ్చ స్వతశ్శుద్ధివిరహాద్భగవతా శౌనకేన శుభాశ్రయతా నిషిద్ధా; *ఆబ్రహ్మస్తమ్బపర్యన్తా జగదన్తర్వ్యవస్థితాః॥ ప్రాణినః కర్మజనితసంసారవశవర్తినః॥ యతస్తతో న తే ధ్యానే ధ్యానినాముపకారకాః। అవిద్యాన్తర్గతాస్సర్వే తే హి సంసారగోచరాః॥ పశ్చాదుద్భూతబోధాశ్చ ధ్యానే నైవోపకారకాః। నైసర్గికో న వై బోధస్తేషామప్యన్యతో యతః॥ తస్మాత్తదమలం బ్రహ్మ నిసర్గాదేవ బోధవదిత్యాదినా పరస్య బ్రహ్మణో విష్ణోస్స్వరూపం స్వాసాధారణమేవ శుభాశ్రయ ఇత్యుక్తమ్; అతోఽత్ర న భేదాపలాపః ప్రతీయతే.

* జ్ఞానస్వరూపమిత్యత్రాపి జ్ఞానవ్యతిరిక్తస్యార్థజాతస్య కృత్స్నస్య న మిథ్యాత్వం ప్రతిపాద్యతే, జ్ఞానస్వరూపస్యాత్మనో దేవమనుష్యాద్యర్థాకారేణావభాసో భ్రాన్తిరిత్యేతావన్మాత్రవచనాత్. న హి శుక్తికాయా రజతతయాఽవభాసో భ్రాన్తిరిత్యుక్తే జగతి కృత్స్నం రజతజాతం మిథ్యా భవతి. జగద్బ్రహ్మణోస్సామానాధికరణ్యేన ఐక్యప్రతీతేః, బ్రహ్మణో జ్ఞానస్వరూపస్యార్థాకారతా భ్రాన్తిరిత్యుక్తే సతి అర్థజాతస్య కృత్స్నస్య మిథ్యాత్వముక్తం స్యాదితి చేత్, తదసత్, అస్మిన్ శాస్త్రే పరస్య బ్రహ్మణో విష్ణోర్నిరస్తాజ్ఞానాదినిఖిలదోషగన్ధస్య సమస్తకల్యాణగుణాత్మకస్య మహావిభూతేః ప్రతిపన్నతయా తస్య భ్రాన్తిదర్శనాసంభావాత్. సామానాధికరణ్యేనైక్యప్రతిపాదనఞ్చ బాధాసహమవిరుద్ధం చేత్యనన్తరమేవోపపాదయిష్యతే. అతోఽయమపి శ్లోకో నార్థస్వరూపస్య బాధకః.

తథాహి *యతో వాఇమాని భూతాని జాయన్తే యేన జాతాని జీవన్తి, యత్ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తి, తద్విజిజ్ఞాసస్వ, తద్బ్రహ్మేతి జగజ్జన్మాదికారణం బ్రహ్మేత్యవసితే సతి, *ఇతిహాసపురాణాభ్యాం వేదం సముపబృంహయేత్ । బిభేత్యల్పశ్రుతాద్వేదో మామయం ప్రతరిష్యతీతి శాస్త్రేణార్థస్య ఇతిహాసపురాణాభ్యాముపబృంహణం కార్యమితి విజ్ఞాయతే. ఉపబృంహణం నామ విదితసకలవేదతదర్థానాం స్వయోగమహిమసాక్షాత్కృతవేదతత్త్వార్థానాం వాక్యైస్స్వావగతవేదవాక్యార్థవ్యక్తీకరణమ్. సకలశాఖాగతస్య వాక్యార్థస్యాల్పభాగశ్రవణాద్దురవగమత్వేన తేన వినా నిశ్చయాయోగాదుపబృంహణం హి కార్యమేవ.

తత్ర పులస్త్యవసిష్ఠవరప్రదానలబ్ధపరదేవతాపారమార్థ్యజ్ఞానవతో భగవతః పరాశరాత్ స్వావగతవేదార్థోపబృంహణమిచ్ఛన్ మైత్రేయః పరిపప్రచ్ఛ—*సోఽహమిచ్ఛామి ధర్మజ్ఞ శ్రోతుం త్వత్తో యథా జగత్ । బభూవ భూయశ్చ యథా మహాభాగ భవిష్యతి॥ యన్మయఞ్చ జగద్బ్రహ్మన్ యతశ్చైతచ్చరాచరమ్ । లీనమాసీద్యథా యత్ర లయమేష్యతి యత్ర చేత్యాదినా. అత్ర బ్రహ్మస్వరూపవిశేషతద్విభూతిభేదప్రకారతదారాధనస్వరూపఫలవిశేషాశ్చ పృష్టాః. బ్రహ్మస్వరూపవిశేషప్రశ్నేషు *యతశ్చైతచ్చరాచరమితి నిమిత్తోపాదనయోః పృష్టత్వాత్ *యన్మయమిత్యనేన సృష్టిస్థితిలయకర్మభూతం జగత్ కిమాత్మకమితి పృష్టమ్. తస్య చోత్తరం *జగచ్చ స ఇతి. ఇదఞ్చ తాదాత్మ్యమన్తర్యామిరూపేణాత్మతయా వ్యాప్తికృతమ్. నతు వ్యాప్యవ్యాపకయోర్వస్త్వైక్యకృతమ్; యన్మయమితి ప్రశ్నస్యోత్తరత్వాజ్జగచ్చ స ఇతి సామానాధికరణ్యస్య. యన్మయమితి మయడత్ర న వికారార్థః. పృథక్ప్రశ్నవైయర్థ్యాత్. నాపి ప్రాణమయాదివత్ స్వార్థికః. *జగచ్చ స ఇత్యుత్తరానుపపత్తేః. తదాహి విష్ణురేవేత్యుత్తరమభవిష్యత్. అతః ప్రాచుర్యార్థ ఏవ. *తత్ప్రకృతవచనే మయడితి మయట్. కృత్స్నఞ్చ జగత్ తచ్ఛరీరతయా తత్ప్రచురమేవ. తస్మాద్యన్మయమిత్యస్య ప్రతివచనం జగచ్చ స ఇతి సామానాధికరణ్యం జగద్బ్రహ్మణోశ్శరీరాత్మభావనిబన్ధనమితి నిశ్చీయతే.

అన్యథా నిర్విశేషవస్తుప్రతిపాదనపరే శాస్త్రేఽభ్యుపగమ్యమానే సర్వాణ్యేతాని ప్రశ్నప్రతివచనాని న సంగచ్ఛన్తే, తద్వివరణరూపం కృత్స్నఞ్చ శాస్త్రం న సంగచ్ఛతే; తథాహి సతి ప్రపఞ్చభ్రమస్య కిమధిష్ఠానమిత్యేవంరూపస్య ఏకస్య ప్రశ్నస్య నిర్విశేషజ్ఞానమాత్రమిత్యేవంరూపమేకమేవోత్తరం స్యాత్. జగద్బ్రహ్మణోరేకద్రవ్యత్వపరే చ సామానాధికరణ్యే సత్యసంకల్పత్వాదికల్యాణగుణైకతానతా నిఖిలహేయప్రత్యనీకతాచ బాధ్యేత, సర్వాశుభాస్పదఞ్చ బ్రహ్మ భవేత్. ఆత్మశరీరభావ ఏవేదం సామానాధికరణ్యం ముఖ్యవృత్తమితి స్థాప్యతే. అతో *విష్ణోస్సకాశాదుద్భూతం జగత్తత్రైవచ స్థితమ్ । స్థితిసంయమకర్తాఽసౌ జగతోఽస్య జగచ్చస ఇతి సంగ్రహేణోక్తమర్థం *పరః పరాణామిత్యారభ్య విస్తరేణ వక్తుం పరబ్రహ్మభూతం భగవన్తం విష్ణుం స్వేనైవ స్వరూపేణావస్థితమ్ *అవికారాయేతి శ్లోకేన ప్రథమం ప్రణమ్య తమేవ హిరణ్యగర్భస్వావతారశఙ్కరరూపత్రిమూర్తిప్రధానకాలక్షేత్రజ్ఞసమష్టివ్యష్టిరూపేణావస్థితఞ్చ నమస్కరోతి. తత్ర *జ్ఞానస్వరూపమిత్యయం శ్లోకః క్షేత్రజ్ఞవ్యష్ట్యాత్మనాఽవస్థితస్య పరమాత్మనస్స్వభావమాహ. తస్మాన్నాత్ర నిర్విశేషవస్తుప్రతీతిః.

యది నిర్విశేషజ్ఞానరూపబ్రహ్మాధిష్ఠానభ్రమప్రతిపాదనపరం శాస్త్రం, తర్హి * నిర్గుణస్యాప్రమేయస్య శుద్ధస్యాప్యమలాత్మనః । కథం సర్గాదికర్తృత్వం బ్రహ్మణోఽభ్యుపగమ్యత ఇతిచోద్యం, * శక్తయస్సర్వభావానామచిన్త్యజ్ఞానగోచరాః । యతోఽతో బ్రహ్మణస్తాస్తు సర్గాద్యా భావశక్తయః॥ భవన్తి తపతాం శ్రేష్ఠ పావకస్య యథోష్ణతేతి పరిహారశ్చ నఘటతే. తథాహి సతి నిర్గుణస్య బ్రహ్మణః కథం సర్గాదికర్తృత్వమ్? న బ్రహ్మణః పారమార్థికస్సర్గః, అపితు భ్రాన్తిపరికల్పిత ఇతి చోద్యపరిహారౌ స్యాతామ్. ఉత్పత్త్యాదికార్యం సత్త్వాదిగుణయుక్తాపరిపూర్ణకర్మవశ్యేషు దృష్టమితి సత్త్వాదిగుణరహితస్య పరిపూర్ణస్యాకర్మవశ్యస్య కర్మసమ్బన్ధానర్హస్య కథం సర్గాదికర్తృత్వమభ్యుపగమ్యత ఇతి చోద్యమ్; దృష్టసకలవిసజాతీయస్య బ్రహ్మణో యథోదితస్వభావస్యైవ జలాదివిసజాతీయస్యాగ్న్యాదేరౌష్ణ్యాదిశక్తియోగవత్సర్వశక్తియోగో న విరుధ్యత ఇతి పరిహారః.

* పరమార్థస్త్వమేవైక ఇత్యాద్యపి న కృత్స్నస్యాపారమార్థ్యం వదతి, అపితు కృత్స్నస్య తదాత్మకతయా తద్వ్యతిరేకేణావస్థితస్యాపారమార్థ్యమ్. తదేవోపపాదయతి- *తవైష మహిమా యేన వ్యాప్తమేతచ్చరాచరమితి. యేన త్వయేదం చరాచరం వ్యాప్తమ్, అతస్త్వదాత్మకమేవేదం సర్వమితి త్వదన్యః కోఽపి నాస్తి; అతస్సర్వాత్మతయా త్వమేవైకః పరమార్థః. అత ఇదముచ్యతే - తవైష మహిమా యా సర్వవ్యాప్తిరితి. అన్యథా తవైషా భ్రాన్తిరితి వక్తవ్యమ్. జగతః పతే త్వమిత్యాదీనాం పదానాం లక్షణా చ స్యాత్. లీలయా మహీముద్ధరతో భగవతో మహావరాహస్య స్తుతిప్రకరణవిరోధశ్చ.

యతః కృత్స్నంజగత్ జ్ఞానాత్మనా త్వయా ఆత్మతయా వ్యాప్తత్వేన తవ మూర్తమ్, తస్మాత్త్వదాత్మకత్వానుభవసాధనయోగవిరహిణఃఏతత్ కేవల దేవమనుష్యాదిరూపమితిభ్రాన్తిజ్ఞానేన పశ్యన్తీత్యాహ-* యదేతద్దృశ్యత ఇతి. న కేవలం వస్తుతస్త్వదాత్మకం జగద్దేవమనుష్యాద్యాత్మకమితి దర్శనమేవ భ్రమః; జ్ఞానాకారాణామాత్మనాం దేవమనుష్యాద్యర్థాకారత్వదర్శనమపి భ్రమ ఇత్యాహ-* జ్ఞానస్వరూపమఖిలమితి. యేపునర్బుద్ధిమన్తో జ్ఞానస్వరూపాత్మవిదస్సర్వస్యభగవదాత్మకత్వానుభవసాధనయోగయోగ్యపరిశుద్ధమనసశ్చ, తే దేవమనుష్యాదిప్రకృతిపరిణామవిశేషశరీరరూపమిదమఖిలం జగత్ శరీరాతిరిక్తజ్ఞానస్వరూపాత్మకం త్వచ్ఛరీరఞ్చ పశ్యన్తీత్యాహ-* యేతు జ్ఞానవిద ఇతి. అన్యథా శ్లోకానాం పౌనరుక్త్యమ్, పదానాం లక్షణా, అర్థవిరోధః, ప్రకరణవిరోధః, శాస్త్రతాత్పర్యవిరోధశ్చ.

తస్యాత్మపరదేహేషు సతోఽప్యేకమయమిత్యత్ర సర్వేష్వాత్మసు జ్ఞానైకాకారతయా సమానేషు సత్సు దేవమనుష్యాదిప్రకృతిపరిణామవిశేషరూపపిణ్డసంసర్గకృతమాత్మసు దేవాద్యాకారేణ ద్వైతదర్శనమతథ్యమిత్యుచ్యతే. పిణ్డగతమాత్మగతమపి ద్వైతం న ప్రతిషిధ్యతే. దేవమనుష్యాదివివిధవిచిత్రపిణ్డేషు వర్తమానం సర్వమాత్మవస్తు సమమిత్యర్థః. యథోక్తం భగవతా- శుని చైవ శ్వపాకే చ పణ్డితాస్సమదర్శినః*నిర్దోషం హి సమం బ్రహ్మేత్యాదిషు. * తస్యాత్మపరదేహేషు సతోఽపీతి దేహాతిరిక్తే వస్తుని స్వపరవిభాగస్యోక్తత్వాత్.

*యద్యన్యోఽస్తి పరః కోఽపీత్యత్రాపి నాత్మైక్యం ప్రతీయతే, యది మత్తః పరః కోఽప్యన్య ఇత్యేకస్మిన్నర్థే పరశబ్దాన్యశబ్దయోః ప్రయోగాయోగాత్. తత్ర పరశబ్దస్స్వవ్యతిరిక్తాత్మవచనః. అన్యశబ్దస్తస్యాపి జ్ఞానైకాకారత్వాదన్యాకారత్వప్రతిషేధార్థః. ఏతదుక్తం భవతి- యది మద్వ్యతిరిక్తః కోఽప్యాత్మా మదాకారభూతజ్ఞానాకారాదన్యాకారోఽస్తి తదా అహమేవమాకారః, అయం చాన్యాదృశాకార ఇతి శక్యతే వ్యపదేష్టుమ్; న చైవమస్తి, సర్వేషాం జ్ఞానైకాకారత్వేన సమానత్వాదేవేతి.

* వేణురన్ధ్రవిభేదేనేత్యత్రాపి ఆకారవైషమ్యమాత్మనాం న స్వరూపకృతమ్, అపితు దేవాదిపిణ్డప్రవేశకృతమిత్యుపదిశ్యతే, నాత్మైక్యమ్. దృష్టాన్తే చ అనేకరన్ధ్రవర్తినాం వాయ్వంశానాం న స్వరూపైక్యమ్, అపిత్వాకారసామ్యమేవ. తేషాం వాయుత్వేన ఏకాకారాణాం రన్ధ్రభేదనిష్క్రమణకృతో హి షడ్జాదిసంజ్ఞాభేదః. ఏవమాత్మనాం దేవాదిసంజ్ఞాభేదః. యథా తైజసాప్యపార్థివద్రవ్యాంశభూతానాం పదార్థానాం తత్తద్ద్రవ్యత్వేన ఐక్యమేవ, న స్వరూపైక్యమ్, తథా వాయవీయానామంశానామపి స్వరూపభేదోఽవర్జనీయః.

*సోఽహం స చ త్వమితి సర్వాత్మనాం పూర్వోక్తం జ్ఞానాకా(రం)రత్వం తచ్ఛబ్దేన పరామృశ్య తత్సామానాధికరణ్యేన అహం త్వమిత్యాదీనామర్థానాం జ్ఞానమేవాకార ఇత్యుపసంహరన్ దేవాద్యాకారభేదేన ఆత్మసు భేదమోహం పరిత్యజేత్యాహ. అన్యథా దేహాతిరి(క్తో)క్తాత్మోపదేశ్యస్వరూపే అహం త్వం సర్వమేతదాత్మస్వరూపమితి భేదనిర్దేశో న ఘటతే, అహంత్వమాదిశబ్దానాముపలక్ష్యేణ సర్వమేతదాత్మస్వరూపమిత్యనేన సామానాధికరణ్యాదుపలక్షణత్వమపి న సఙ్గచ్ఛతే. సోఽపి యథోపదేశమకరోదిత్యాహ-*తత్యాజ భేదం పరమార్థదృష్టిరితి. కుతశ్చైష నిర్ణయ ఇతి చేత్, దేహాత్మవివేకవిషయత్వాదుపదేశస్య; తచ్చ * పిణ్డః పృథగ్యతః పుంసః శిరఃపాణ్యాదిలక్షణ ఇతి ప్రక్రమాత్.

విభేదజనకేఽజ్ఞాన ఇతి చ నాత్మస్వరూపైక్యపరమ్, నాపి జీవపరయోః. ఆత్మస్వరూపైక్యముక్తరీత్యా నిషిద్ధమ్. జీవపరయోరపి స్వరూపైక్యం దేహాత్మనోరివ న సంభవతి. తథాచ శ్రుతిః- ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయా సమానం వృక్షం పరిషస్వజాతే। తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి॥ * ఋతం పిబన్తౌ సుకృతస్య లోకే గుహాం ప్రవిష్టౌ పరమే పరార్ధ్యే। ఛాయాతపౌ బ్రహ్మవిదో వదన్తి పఞ్చాగ్నయో యే చ త్రిణాచికేతాః॥ * అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానాం సర్వాత్మేత్యాద్యా. అస్మిన్నపి శాస్త్రే * స సర్వభూతప్రకృతిం వికారాన్ గుణాదిదోషాంశ్చ మునే వ్యతీతః। అతీతసర్వావరణోఽఖిలాత్మా తేనాస్తృతం యద్భువనాన్తరాలే॥ * సమస్తకల్యాణగుణాత్మకోఽసౌ * పరః పరాణాం సకలా న యత్ర క్లేశాదయస్సన్తి పరావరేశే। * అవిద్యాకర్మసంజ్ఞాఽన్యా తృతీయా శక్తిరిష్యతే॥ యయా క్షేత్రజ్ఞశక్తిస్సా వేష్టితా నృప సర్వగేతి భేదవ్యపదేశాత్. * ఉభయేఽపి హి భేదేనైనమధీయతే * భేదవ్యపదేశాచ్చాన్యః * అధికం తు భేదనిర్దేశాత్ ఇత్యాదిసూత్రేషుచ *య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తరో యమాత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరమ్, య ఆత్మానమన్తరో యమయతి*ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సంపరిష్వక్తః*ప్రాజ్ఞేనాత్మనాఽన్వారూఢ ఇత్యాదిభిరుభయో

రన్యోన్యప్రత్యనీకాకారేణ స్వరూపనిర్ణయాత్. నాపి సాధనానుష్ఠానేన నిర్ముక్తావిద్యస్య పరేణ స్వరూపైక్యసంభవః. అవిద్యాశ్రయత్వయోగ్యస్య తదనర్హత్వాసంభవాత్. యథోక్తమ్—* పరమాత్మాత్మనోర్యోగః పరమార్థ ఇతీష్యతే। మిథ్యైతదన్యద్ద్రవ్యం హి నైతి తద్ద్రవ్యతాం యతః॥ ఇతి. ముక్తస్య తు తద్ధర్మతాపత్తిరేవేతి భగవద్గీతాసూక్తమ్-*ఇదం జ్ఞానముపాశ్రిత్య మమ సాధర్మ్యమాగతాః। సర్గేఽపి నోపజాయన్తే ప్రలయే న వ్యథన్తి చేతి. ఇహాపి * ఆత్మభావం నయత్యేనం తద్బ్రహ్మ ధ్యాయినం మునే। వికార్యమాత్మనశ్శక్త్యా లోహమాకర్షకో యథేతి. ఆత్మభావమ్-ఆత్మనస్స్వభావమ్. నహ్యాకర్షకస్వరూపాపత్తిరాకృష్యమాణస్య. వక్ష్యతిచ—* జగద్వ్యాపారవర్జం ప్రకరణాదసన్నిహితత్వాచ్చ *భోగమాత్రసామ్యలిఙ్గాచ్చ * ముక్తోపసృప్యవ్యపదేశాచ్చేతి. వృత్తిరపి-* జగద్వ్యాపారవర్జం సమానో జ్యోతిషేతి. ద్రమిడభాష్యకారశ్చ-* దేవతాసాయుజ్యాదశరీరస్యాపి దేవతావత్సర్వార్థసిద్ధిస్స్యాదిత్యాహ. శ్రుతయశ్చ—* య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్ కామాంస్తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమ్ * సోఽశ్నుతే సర్వాన్ కామాన్ సహ, బ్రహ్మణా విపశ్చితా * ఏతమానన్దమయమాత్మానముపసంక్రమ్య, ఇమాన్ లోకాన్ కామాన్నీ కామరూప్యనుసఞ్చరన్ * స తత్ర పర్యేతి * రసో వైసః, రసం హ్యేవాయం లబ్ధ్వాఽఽనన్దీ భవతి * యథా నద్యస్స్యన్దమానాస్సముద్రే అస్తం గచ్ఛన్తి నామరూపే విహాయ। తథా విద్వాన్నామరూపాద్విముక్తః పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్యమ్॥* తదా విద్వాన్ పుణ్యపాపే విధూయ నిరఞ్జనః పరమం సామ్యముపైతీత్యాద్యాః.

పరవిద్యాసు సర్వాసు సగుణమేవ బ్రహ్మోపాస్యమ్, ఫలఞ్చ ఏకరూపమేవ. అతో విద్యావికల్ప ఇతి సూత్రకారేణైవ * ఆనన్దాదయః ప్రధానస్య * వికల్పోఽవిశిష్టఫలత్వాదిత్యాదిషూక్తమ్. వాక్యకారేణ చ సగుణస్యైవోపాస్యత్వం విద్యావికల్పశ్చోక్తః-*యుక్తం తద్గుణకోపాసనాదితి. భాష్యకృతా వ్యాఖ్యాతఞ్చ- * యద్యపి సచ్చిత్త ఇత్యాదినా. * బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతీత్యత్రాపి * నామరూపాద్విముక్తః పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్యమ్ *నిరఞ్జనః పరమం సామ్యముపైతి* పరంజ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే ఇత్యాదిభిరైకార్థ్యాత్ ప్రాకృతనామరూపాభ్యాం వినిర్ముక్తస్య నిరస్తతత్కృతభేదస్య జ్ఞానైకాకారతయా బ్రహ్మప్రకారతోచ్యతే. ప్రకారైక్యే చ తత్త్వవ్యవహారో ముఖ్య ఏవ, యథా సేయం గౌరితి.

అత్రాపి * విజ్ఞానం ప్రాపకం ప్రాప్యే పరే బ్రహ్మణి పార్థివ। ప్రాపణీయస్తథైవాత్మా ప్రక్షీణాశేషభావనః॥ ఇతి పరబ్రహ్మధ్యానాదాత్మా పరబ్రహ్మవత్ప్రక్షీణాశేషభావనః, కర్మభావనా బ్రహ్మభావనా ఉభయభావనేతి భావనాత్రయరహితః ప్రాపణీయ ఇత్యభిధాయ * క్షేత్రజ్ఞః కరణీ జ్ఞానం కరణం తస్య వై ద్విజ। నిష్పాద్య ముక్తికార్యం హి కృతకృత్యం నివర్తయేదితి కరణస్య పరబ్రహ్మధ్యానరూపస్య ప్రక్షీణాశేషభావనాత్మస్వరూపప్రాప్త్యా కృతకృత్యత్వేన నివృత్తివచనాద్యావత్సిద్ధ్యనుష్ఠేయమిత్యుక్త్వా,*తద్భావభావమాపన్నస్తదాఽసౌ పరమాత్మనా। భవత్యభేదీ భేదశ్చ తస్యాజ్ఞానకృతో భవేదితి ముక్తస్య స్వరూపమాహ.

తద్భావః బ్రహ్మణో భావః స్వభావః, నతు స్వరూపైక్యమ్; *తద్భావభావమాపన్న ఇతి ద్వితీయభావశబ్దానన్వయాత్, పూర్వోక్తార్థవిరోధాచ్చ. యద్బ్రహ్మణః ప్రక్షీణాశేషభావనత్వం. తదాపత్తిస్తద్భావభావాపత్తిః. యదైవమాపన్నస్తదాఽసౌ పరమాత్మనా అభేదీ భవతి-భేదరహితో భవతి. జ్ఞానైకాకారతయా పరమాత్మనైకప్రకారస్యాస్య తస్మాద్భేదో దేవాదిరూపః. తదన్వయోఽస్య కర్మరూపాజ్ఞానమూలః న స్వరూపకృతః. స తు దేవాదిభేదః పరబ్రహ్మధ్యానేన మూలభూతాజ్ఞానరూపే కర్మణి వినష్టే హేత్వభావాన్నివర్తత ఇత్యభేదీ భవతి. యథోక్తమ్——*ఏకస్వరూపభేదస్తు బాహ్యకర్మవృత్తిప్రజః । దేవాదిభేదేఽపధ్వస్తే (నాస్తేవావరణో) నాస్త్యనావరణో హి సః ॥ ఇతి. ఏతదేవ వివృణోతి-*విభేదజనకే జ్ఞానే నాశమాత్యన్తికం గతే । ఆత్మనో బ్రహ్మణో భేదమసన్తం కః కరిష్యతీతి. విభేదః వివిధో భేదః దేవతిర్యఙ్మనుష్యస్థావరాత్మకః. యథోక్తం శౌనకేనాపి-*చతుర్విధోఽపి భేదోఽయం మిథ్యాజ్ఞాననిబన్ధన ఇతి; ఆత్మని జ్ఞానరూపే దేవాదిరూపవివిధభేదహేతుభూతకర్మాఖ్యాజ్ఞానే పరబ్రహ్మధ్యానేన ఆత్యన్తికనాశం గతే సతి హేత్వభావాదసన్తం పరస్మాద్బ్రహ్మణ ఆత్మనో దేవాదిరూపభేదం కః కరిష్యతీత్యర్థః; *అవిద్యాకర్మసంజ్ఞాఽన్యేతి హ్యత్రైవోక్తమ్.

*క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధీత్యాదినా అన్తర్యామిరూపేణ సర్వస్యాత్మతయా ఐక్యాభిధానమ్. అన్యథా *క్షరస్సర్వాణి భూతాని కూటస్థోఽక్షర ఉచ్యతే । ఉత్తమః పురుషస్త్వన్య ఇత్యాదిభిర్విరోధః. అన్తర్యామిరూపేణ సర్వేషామాత్మత్వం తత్రైవ భగవతాఽభిహితమ్- *ఈశ్వరస్సర్వభూతానాం హృద్దేశేఽర్జున తిష్ఠతి । *సర్వస్య చాహం హృది సన్నివిష్ట ఇతిచ. *అహమాత్మా గుడాకేశ సర్వభూతాశయస్థిత ఇతిచ తదేవోచ్యతే. భూతశబ్దో హ్యాత్మపర్యన్త దేహవచనః, యతస్సర్వేషామయమాత్మా, తత ఏవ సర్వేషాం తచ్ఛరీరతయా పృథగవస్థానం ప్రతిషిధ్యతే-*న తదస్తి వినా యత్స్యాదితి. భగవద్విభూత్యుపసంహారశ్చాయమితి తత్రైవాభ్యుపగన్తవ్యమ్; తత ఇదముచ్యతే——*యద్యద్విభూతిమత్సత్త్వం శ్రీమదూర్జితమేవ వా । తత్తదేవావగచ్ఛత్వం మమ తేజోంశసంభవమ్ ॥ *విష్టభ్యాహమిదం కృత్స్నమేకాంశేన స్థితో జగత్ ॥ ఇతి. అతశ్శాస్త్రేషు న నిర్విశేషవస్తుప్రతిపాదనమస్తి, నాప్యర్థజాతస్య భ్రాన్తత్వప్రతిపాదనమ్, నాపి చిదచిదీశ్వరాణాం స్వరూపభేదనిషేధః.

(అథ సప్తవిధానుపపత్తయః)

యదప్యుచ్యతే-నిర్విశేషే స్వయంప్రకాశే వస్తుని దోషపరికల్పితమీశేశితవ్యాద్యనన్తవికల్పం సర్వం జగత్, దోషశ్చ స్వరూపతిరోధానవివిధవిచిత్రవిక్షేపకరీ సదసదనిర్వచనీయా అనాద్యవిద్యా. సా చావశ్యాభ్యుపగమనీయా. *అనృతేన హి ప్రత్యూఢా ఇత్యాదిభిః శ్రుతిభిః బ్రహ్మణః *తత్త్వమస్యాదివాక్యసామానాధికరణ్యావగతజీవైక్యానుపపత్త్యాచ. సా తు న సతీ, భ్రాన్తిబాధయోరయోగాత్; నాప్యసతీ, ఖ్యాతిబాధయోశ్చాయోగాత్. అతః కోటిద్వయవినిర్ముక్తేయమవిద్యేతి తత్త్వవిద ఇతి; తదయుక్తమ్. సా హి కిమాశ్రిత్య భ్రమం జనయతి? న తావజ్జీవమాశ్రిత్య; అవిద్యాపరికల్పితత్వాజ్జీవభావస్య. నాపి బ్రహ్మాశ్రిత్య; తస్య

స్వయంప్రకాశజ్ఞానస్వరూపత్వేనావిద్యావిరోధిత్వాత్; సాహి జ్ఞానబాధ్యాఽభిమతా.
శ్లో. జ్ఞానరూపం పరం బ్రహ్మ తన్నివర్త్యం మృషాత్మకమ్। అజ్ఞానం చేత్తిరస్కుర్యాత్ కః ప్రభు
స్తన్నివర్తనే॥ జ్ఞానం బ్రహ్మేతి చేత్ జ్ఞానమజ్ఞానస్య నివర్తకమ్। బ్రహ్మవత్తత్ప్రకాశత్వాత్త
దపి హ్యానివర్తకమ్॥ జ్ఞానం బ్రహ్మేతి విజ్ఞానమస్తి చేత్ స్యాత్ ప్రమేయతా। బ్రహ్మణోఽ
ననుభూతిత్వం త్వదుక్త్యైవ ప్రసజ్యతే॥ జ్ఞానస్వరూపం బ్రహ్మేతి జ్ఞానం తస్యా అవిద్యాయా
బాధకమ్, న స్వరూపభూతం జ్ఞానమితి చేన్న; ఉభయోరపి బ్రహ్మస్వరూపప్రకాశత్వే
సత్యన్యతరస్యావిద్యావిరోధిత్వమ్ అన్యతరస్య నేతి విశేషానవగమాత్.

ఏతదుక్తం భవతి-జ్ఞానస్వరూపం బ్రహ్మేత్యనేన జ్ఞానేన బ్రహ్మణి యస్స్వభావోఽవగమ్యతే, సః బ్రహ్మణస్స్వయంప్రకాశత్వేన స్వయమేవ ప్రకాశత ఇత్యవిద్యావిరోధిత్వే న కశ్చిద్విశేషస్స్వరూపతద్విషయజ్ఞానయోరితి. కిఞ్చ అనుభవస్వరూపస్య బ్రహ్మణోఽనుభవాన్తరాననుభావ్యత్వేన భవతో న తద్విషయం జ్ఞానమస్తి. అతో జ్ఞానమజ్ఞానవిరోధి చేత్, స్వయమేవ విరోధి భవతీతి నాస్య బ్రహ్మాశ్రయత్వసంభవః. శుక్త్యాదయస్తు స్వయాథాత్మ్యప్రకాశే స్వయమసమర్థాస్స్వాజ్ఞానావిరోధిన స్తన్నివర్తనే చ జ్ఞానాన్తరమపేక్షన్తే. బ్రహ్మ తు స్వానుభవసిద్ధస్వయాథాత్మ్యమితి స్వాజ్ఞానవిరోధ్యేవ, తత ఏవ నివర్తకాన్తరఞ్చ నాపేక్షతే. అథోచ్యేత-బ్రహ్మవ్యతిరిక్తస్య మిథ్యాత్వజ్ఞానమజ్ఞానవిరోధీతి; న; ఇదం బ్రహ్మవ్యతిరిక్తమిథ్యాత్వజ్ఞానం కిం బ్రహ్మయాథాత్మ్యాజ్ఞానవిరోధి? ఉత ప్రపఞ్చసత్యత్వరూపాజ్ఞానవిరోధీతి వివేచనీయమ్. న తావద్బ్రహ్మయాథాత్మ్యాజ్ఞానవిరోధి, అతద్విషయత్వాత్. జ్ఞానాజ్ఞానయోరేకవిషయత్వేన హి విరోధః. ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వజ్ఞానం తత్సత్యత్వరూపాజ్ఞానేన విరుధ్యతే. తేన ప్రపఞ్చసత్యత్వరూపాజ్ఞానమేవ బాధితమితి బ్రహ్మస్వరూపాజ్ఞానం తిష్ఠత్యేవ. బ్రహ్మస్వరూపాజ్ఞానం నామ తస్య సద్వితీయత్వమేవ. తత్తు తద్వ్యతిరిక్తస్య మిథ్యాత్వజ్ఞానేన నివృత్తమ్, స్వరూపం తు స్వానుభవసిద్ధమితి చేన్న, బ్రహ్మణోఽద్వితీయత్వం స్వరూపం స్వానుభవసిద్ధమితి తద్విరోధి సద్వితీయత్వరూపాజ్ఞానం తద్బాధశ్చ న స్యాతామ్. అద్వితీయత్వం ధర్మ ఇతి చేన్న, అనుభవస్వరూపస్య బ్రహ్మణోఽనుభావ్యధర్మవిరహస్య భవతైవ ప్రతిపాదితత్వాత్, అతో జ్ఞానస్వరూపస్య బ్రహ్మణో విరోధాదేవ నాజ్ఞానాశ్రయత్వమ్. (ఇత్యాశ్రయానుపపత్తిః.)

కిఞ్చ అవిద్యయా ప్రకాశైకస్వరూపం బ్రహ్మ తిరోహితమితి వదతా స్వరూపనాశ ఏవోక్తస్స్యాత్. ప్రకాశతిరోధానం నామ ప్రకాశోత్పత్తిప్రతిబన్ధో, విద్యమానస్య వినాశో వా? ప్రకాశస్య అనుత్పాద్యత్వాభ్యుపగమేన ప్రకాశతిరోధానం ప్రకాశనాశ ఏవ.

(ఇతి తిరోధానానుపపత్తిః.)

అపి చ నిర్విషయా నిరాశ్రయా స్వప్రకాశేయమనుభూతిః స్వాశ్రయదోషవశాదనన్తాశ్రయమనన్తవిషయమాత్మానమనుభవతీత్యత్ర కిమయం స్వాశ్రయదోషః పరమార్థభూతః, ఉత అపరమార్థభూత ఇతి వివేచనీయమ్. న తావత్ పరమార్థః, అనభ్యుపగమాత్. నాప్యపరమార్థః, తథాసతి హి ద్రష్టృత్వేన వా దృశ్యత్వేన వా దృక్త్వేన వా అభ్యుపగమనీయః. న తావద్దృశిః, దృశిస్వరూపభేదానభ్యుపగమాత్. భ్రమాధిష్ఠానభూతా

యాస్తు సాక్షాద్దృశేః మాధ్యమికపక్షప్రసఙ్గేనాపారమార్థ్యానభ్యుపగమాచ్చ, ద్రష్టృదృశ్యయోస్తదవచ్ఛిన్నాయా దృశేశ్చ కాల్పనికత్వేన మూలదోషాన్తరాపేక్షయాఽనవస్థా స్యాత్; అథైతత్పరిజిహీర్షయా పరమార్థసత్యానుభూతిరేవ బ్రహ్మరూపా దోష ఇతి చేత్, బ్రహ్మైవ చేద్దోషః ప్రపఞ్చదర్శనస్యైవ తత్ మూలం స్యాత్, కిం ప్రపఞ్చతుల్యావిద్యాన్తరపరికల్పనేన? బ్రహ్మణో దోషత్వే సతి తస్య నిత్యత్వేన అనిర్మోక్షశ్చ స్యాత్; అతో యావద్బ్రహ్మ వ్యతిరిక్తపారమార్థికదోషానభ్యుపగమః, న తావద్భ్రాన్తిరుపపాదితా భవతి.

ఇతి స్వరూపానుపపత్తిః.

అనిర్వచనీయత్వఞ్చ కిమభిప్రేతమ్? సదసద్విలక్షణత్వమితి చేత్, తథావిధస్య వస్తునః ప్రమాణశూన్యత్వేన అనిర్వచనీయతైవ స్యాత్. ఏతదుక్తం భవతి-సర్వం హి వస్తుజాతం ప్రతీతివ్యవస్థాప్యమ్. సర్వా చ ప్రతీతిస్సదసదాకారా. సదసదాకారాయాస్తు ప్రతీతేస్సదసద్విలక్షణం విషయ ఇత్యభ్యుపగమ్యమానే సర్వం సర్వప్రతీతేర్విషయస్స్యాదితి.

ఇత్యనిర్వచనీయత్వానుపపత్తిః.

అథ స్యాత్ -వస్తుస్వరూపతిరోధానకరమాన్తరబాహ్యరూపవివిధాధ్యాసోపాదానం సదసదనిర్వచనీయమవిద్యాజ్ఞానాదిపదవాచ్యం వస్తుయాథాత్మ్యజ్ఞాననివర్త్యం జ్ఞానప్రాగభావాతిరేకేణ భావరూపమేవ కిఞ్చిద్వస్తు ప్రత్యక్షానుమానాభ్యాం ప్రతీయతే. తదుపహితబ్రహ్మోపాదానశ్చావికారే స్వప్రకాశచిన్మాత్రవపుషి తేనైవతిరోహితస్వరూపే ప్రత్యగాత్మన్యహఙ్కారజ్ఞానజ్ఞేయవిభాగరూపోఽధ్యాసః. తస్యైవావస్థావిశేషేణాధ్యాసరూపే జగతి జ్ఞానబాధ్యసర్పరజతాదివస్తు తత్తజ్జ్ఞానరూపాధ్యాసోఽపి జాయతే; కృత్స్నస్య మిథ్యారూపస్య తదుపాదానత్వఞ్చ మిథ్యాభూతస్యార్థస్య మిథ్యాభూతమేవ కారణం భవితుమర్హతీతి హేతుబలాదవగమ్యతే. కారణాజ్ఞానవిషయం ప్రత్యక్షంతావత్ అహమజ్ఞో మామన్యఞ్చ నజానామీత్యపరోక్షావభాసః. అయం తు నజ్ఞానప్రాగభావవిషయః. స హి షష్ఠప్రమాణగోచరః, అయంతు అహం సుఖీతివదపరోక్షః. అభావస్య ప్రత్యక్షత్వాభ్యుపగమేఽపి అయమనుభవో నాత్మజ్ఞానాభావవిషయః, అనుభవవేలాయామపి జ్ఞానస్య విద్యమానత్వాత్, అవిద్యమానత్వే జ్ఞానాభావప్రతీత్యనుపపత్తేశ్చ. ఏతదుక్తంభవతి – అహమజ్ఞ ఇత్యస్మిన్ననుభవే అహమిత్యాత్మనోఽభావధర్మితయా, జ్ఞానస్యచ ప్రతియోగితయాఽవగతిరస్తివా, నవా? అస్తి చేత్ విరోధాదేవ న జ్ఞానాభావానుభవసమ్భవః. నోచేద్ధర్మిప్రతియోగిజ్ఞానసవ్యపేక్షో జ్ఞానాభావానుభవస్సుతరాం న సంభవతి. జ్ఞానాభావస్యానుమేయత్వే అభావాఖ్యప్రమాణవిషయత్వే చ ఇయమనుపపత్తిస్సమానా. అస్యాజ్ఞానస్య భావరూపత్వే ధర్మిప్రతియోగిజ్ఞానసద్భావేఽపి విరోధాభావాదయమనుభవో భావరూపాజ్ఞానవిషయ ఏవాభ్యుపగన్తవ్య ఇతి.

నను చ భావరూపమప్యజ్ఞానం వస్తుయాథాత్మ్యావభాసరూపేణ సాక్షిచైతన్యేన విరుధ్యతే. మైవమ్. సాక్షిచైతన్యం న వస్తుయాథాత్మ్యవిషయమ్, అపిత్వజ్ఞానవిషయమ్, అన్యథా మిథ్యార్థావభాసానుపపత్తేః. నహ్యజ్ఞానవిషయేణ జ్ఞానేనాజ్ఞానం నివర్తత ఇతి న విరోధః. ననుచ ఇదం భావరూపమప్యజ్ఞానం విషయవిశేషవ్యావృత్తమేవ సాక్షిచైతన్యస్య

విషయో భవతి, స విషయః ప్రమాణానధీనసిద్ధిరితి కథమివ సాక్షిచైతన్యేనాస్మదర్థవ్యావృత్తమజ్ఞానం విషయీక్రియతే? నైష దోషః. సర్వమేవ వస్తుజాతం జ్ఞాతతయా అజ్ఞాతతయా వా సాక్షిచైతన్యస్య విషయభూతమ్. తత్ర జడత్వేన జ్ఞాతతయా సిధ్యత ఏవ ప్రమాణవ్యవధానాపేక్షా. అజడస్య తు ప్రత్యగ్వస్తునః స్వయం సిద్ధ్యతో న ప్రమాణవ్యవధానాపేక్షేతి సదైవాజ్ఞానస్య వ్యావర్తకత్వేనావభాసో యుజ్యతే. తస్మాన్న్యాయోపబృంహితేన ప్రత్యక్షేణ భావరూపమేవాజ్ఞానం ప్రతీయతే.

తదిదం భావరూపమజ్ఞానమనుమానేనాపి సిద్ధ్యతి. వివాదాధ్యాసితం ప్రమాణజ్ఞానం స్వప్రాగభావవ్యతిరిక్తస్వవిషయావరణస్వనివర్త్యస్వదేశగతవస్త్వన్తరపూర్వకమ్; అప్రకాశితార్థప్రకాశకత్వాత్, అన్ధకారే ప్రథమోత్పన్నప్రదీపప్రభావత్ ఇతి. ఆలోకాభావమాత్రం వా రూపదర్శనాభావమాత్రం వా తమః, న ద్రవ్యాన్తరమ్. తత్కథం భావరూపాజ్ఞానసాధనే నిదర్శనతయోపన్యస్యత ఇతి చేత్, ఉచ్యతే-బహులత్వవిరలత్వాద్యవస్థాయోగేన రూపవత్తయా చోపలబ్ధేః ద్రవ్యాన్తరమేవ తమ ఇతి నిరవద్యమితి.

అత్రోచ్యతే-అహమజ్ఞో మామన్యఞ్చ న జానామిత్యత్ర ఉపపత్తిసహితేన కేవలేన చ ప్రత్యక్షేణ న భావరూపమజ్ఞానం ప్రతీయతే. యస్తు జ్ఞానప్రాగభావవిషయత్వే విరోధ ఉక్తః, స హి భావరూపాజ్ఞానేఽపి తుల్యః; విషయత్వేనాశ్రయత్వేన చాజ్ఞానస్య వ్యావర్తకతయా ప్రత్యగర్థః ప్రతిపన్నో వాఽప్రతిపన్నో వా? ప్రతిపన్నశ్చేత్ తత్స్వరూపజ్ఞాననివర్త్యం తదజ్ఞానం తస్మిన్ ప్రతిపన్నే కథమివ తిష్ఠతి? అప్రతిపన్నశ్చేత్ వ్యావర్తకాశ్రయవిషయజ్ఞానశూన్యమజ్ఞానం కథమనుభూయేత? అథ విశదస్వరూపావభాసోఽజ్ఞానవిరోధీ, అవిశదస్వరూపం తు ప్రతీయత ఇత్యాశ్రయవిషయజ్ఞానే సత్యపి నాజ్ఞానానుభవవిరోధ ఇతి; హన్త తర్హి జ్ఞానప్రాగభావోఽపి విశదస్వరూపవిషయః, ఆశ్రయప్రతియోగిజ్ఞానం త్వవిశదస్వరూపవిషయమితి న కశ్చిద్విశేషోఽన్యత్రాభినివేశాత్. భావరూపస్యాజ్ఞానస్యాపి హి అజ్ఞానమితి సిద్ధ్యతః ప్రాగభావసిద్ధావివ సాపేక్షత్వమస్త్యేవ. తథాహి - అజ్ఞానమితి జ్ఞానాభావస్తదన్యస్తద్విరోధీ వా? త్రయాణామపి తత్స్వరూపజ్ఞానాపేక్షాఽవశ్యాశ్రయణీయా. యద్యపి తమస్స్వరూపప్రతిపత్తౌ ప్రకాశాపేక్షా న విద్యతే, తథాఽపి ప్రకాశవిరోధిత్వేనాకారేణ ప్రతిపత్తౌ ప్రకాశప్రతిపత్త్యపేక్షాఽస్త్యేవ. భవదభిమతాజ్ఞానం న కదాచిత్స్వరూపేణ సిద్ధ్యతి, అపి త్వజ్ఞానమిత్యేవ. తథా సతి జ్ఞానాభావవత్తదపేక్షత్వం సమానమ్. జ్ఞానప్రాగభావస్తు భవతాఽప్యభ్యుపగమ్యతే, ప్రతీయతే చేత్యుభయాభ్యుపేతో జ్ఞానప్రాగభావ ఏవ అహమజ్ఞో మామన్యఞ్చ న జానామిత్యనుభూయత ఇత్యభ్యుపగన్తవ్యమ్.

నిత్యముక్తస్వప్రకాశచైతన్యైకస్వరూపస్య బ్రహ్మణోఽజ్ఞానానుభవశ్చ న సంభవతి; స్వానుభవస్వరూపత్వాత్. స్వానుభవస్వరూపమపి తిరోహితస్వరూపమజ్ఞానమనుభవతీతి చేత్, కిమిదం తిరోహితస్వరూపత్వమ్? అప్రకాశితస్వరూపత్వమితి చేత్, స్వానుభవస్వరూపస్య కథమప్రకాశితస్వరూపత్వమ్? స్వానుభవస్వరూపస్యాప్యన్యతోఽప్రకాశితస్వరూపత్వ(మా)ముపపద్యత ఇతి చేత్, ఏవం తర్హి ప్రకాశాఖ్యధర్మానభ్యుపగమేన ప్రకాశస్యైవ స్వరూపత్వాత్ అన్యతః స్వరూపనాశ ఏవ స్యాదితి పూర్వమేవోక్తమ్.

కిఞ్చ బ్రహ్మస్వరూపతిరోధానహేతుభూతమేతదజ్ఞానం స్వయమనుభూతం సద్బ్రహ్మ తిరస్కరోతి, బ్రహ్మ తిరస్కృత్య స్వయం తదనుభవవిషయో భవతీత్యన్యోన్యాశ్రయణమ్. అనుభూతమేవ తిరస్కరోతీతి చేత్, యద్యతిరోహితస్వరూపమేవ బ్రహ్మ అజ్ఞానమనుభవతి, తదా తిరోధానకల్పనా (నిష్ఫలా) నిష్ప్రయోజనా స్యాత్, అజ్ఞానస్వరూపకల్పనా చ. బ్రహ్మణోఽజ్ఞానదర్శనవత్ అజ్ఞానకార్యతయాఽభిమతప్రపఞ్చదర్శనస్యాపి సంభవాత్. కిఞ్చ బ్రహ్మణోఽజ్ఞానానుభవః కిం స్వతోఽన్యతో వా? స్వతశ్చేత్ అజ్ఞానానుభవస్య స్వరూపప్రయుక్తత్వేనానిర్మోక్షస్స్యాత్. అనుభూతిస్వరూపస్య బ్రహ్మణోఽజ్ఞానానుభవస్వరూపత్వేన మిథ్యారజతబాధకజ్ఞానేన రజతానుభవస్యాపి నివృత్తివత్ నివర్తకజ్ఞానేనాజ్ఞానానుభూతిరూపబ్రహ్మస్వరూపనివృత్తిస్స్యాత్. అన్యతశ్చేత్, కిం తదన్యత్? అజ్ఞానాన్తరమితి చేత్, అనవస్థా స్యాత్. బ్రహ్మ తిరస్కృత్యైవ స్వయమనుభవవిషయో భవతీతి చేత్, తథా సతి ఇదమజ్ఞానం కాచాదివత్ స్వసత్తయా బ్రహ్మ తిరస్కరోతీతి జ్ఞానబాధ్యత్వమజ్ఞానస్య న స్యాత్.

అథేదమజ్ఞానం స్వయమనాది బ్రహ్మణస్స్వసాక్షిత్వం బ్రహ్మస్వరూపతిరస్కృతిఞ్చ యుగపదేవ కరోతి; అతో నానవస్థాదయో దోషా ఇతి, నైతత్; స్వానుభవస్వరూపస్య బ్రహ్మణః స్వరూపతిరస్కృతిమన్తరేణ సాక్షిత్వాపాదనాయోగాత్. హేత్వన్తరేణ తిరస్కృతమితి చేత్, తర్హ్యజ్ఞానస్యానాదిత్వమపాస్తమ్. అనవస్థా చ పూర్వోక్తా. అతిరస్కృతస్వరూపస్యైవ సాక్షిత్వాపాదనే బ్రహ్మణస్స్వానుభవైకతానతా చ న స్యాత్.

అపిచ అవిద్యయా బ్రహ్మణి తిరోహితే తద్బ్రహ్మ న కిఞ్చిదపి ప్రకాశతే, ఉత కిఞ్చిత్ప్రకాశతే? పూర్వస్మిన్ కల్పే ప్రకాశమాత్రస్వరూపస్య బ్రహ్మణోఽప్రకాశే తుచ్ఛతాపత్తిరసకృదుక్తా. ఉత్తరస్మిన్ కల్పే సచ్చిదానన్దైకరసే బ్రహ్మణి కోఽయమంశస్తిరస్క్రియతే? కో వా ప్రకాశతే? నిరంశే నిర్విశేషే ప్రకాశమాత్రే వస్తున్యాకారద్వయాసంభవేన తిరస్కారః ప్రకాశశ్చ యుగపన్న సంగచ్ఛేతే. అథ సచ్చిదానన్దైకరసం బ్రహ్మ అవిద్యయా తిరోహితస్వరూపమవిశదమివ లక్ష్యత ఇతి, ప్రకాశమాత్రస్వరూపస్య విశదతాఽవిశదతా వా కింరూపా? ఏతదుక్తం భవతి-యస్సాంశస్సవిశేషః ప్రకాశవిషయః, తస్య సకలావభాసో విశదావభాసః, కతిపయవిశేషరహితావభాసశ్చావిశదావభాసః. తత్ర య ఆకారోఽప్రతిపన్నః, తస్మిన్నంశే ప్రకాశాభావాదేవ ప్రకాశావైశద్యం న విద్యతే. యశ్చాంశః ప్రతిపన్నః, తస్మిన్నంశే తద్విషయప్రకాశో విశద ఏవ. అతస్సర్వత్ర ప్రకాశాంశే అవైశద్యం న సంభవతి. విషయేఽపి స్వరూపే ప్రతీయమానే తద్గతకతిపయవిశేషాప్రతీతిరేవావైశద్యమ్. తస్మాదవిషయే నిర్విశేషే ప్రకాశమాత్రే బ్రహ్మణి స్వరూపే ప్రకాశమానే తద్గతకతిపయవిశేషాప్రతీతిరూపావైశద్యం నామ అజ్ఞానకార్యం న సంభవతి. అపిచ ఇదమవిద్యాకార్యమవైశద్యం తత్త్వజ్ఞానోదయాన్నివర్తతే, న వా? అనివృత్తావపవర్గాభావః, నివృత్తౌ చ వస్తు కింరూపమితి వివేచనీయమ్. విశదస్వరూపమితి చేత్, తద్విశదస్వరూపం ప్రాగస్తి న వా? అస్తి చేదవిద్యాకార్యమవైశద్యం తన్నివృత్తిశ్చ న స్యాతామ్. నో చేత్, మోక్షస్య కార్యతయాఽనిత్యతా స్యాత్. అస్యాజ్ఞానస్య ఆశ్రయా

నిరూపణాదేవాసంభవః పూర్వమేవోక్తః. అపిచ అపరమార్థదోషమూలభ్రమవాదినా నిరధిష్ఠానభ్రమాసంభవోఽపి దురుపపాదః. భ్రమహేతుభూతదోషదోషాశ్రయత్వవత్ అధిష్ఠానాపారమార్థ్యేఽపి భ్రమోపపత్తేః. తతశ్చ సర్వశూన్యత్వమేవ స్యాత్.

యదుక్తమనుమానేనాపి భావరూపమజ్ఞానం సిధ్యతీతి, తదయుక్తమ్, అనుమానాసంభవాత్. ననూక్తమనుమానమ్. సత్యముక్తమ్, దురుక్తం తు తత్. అజ్ఞానేఽప్యనభిమతాజ్ఞానాన్తరసాధనేన విరుద్ధత్వాద్ధేతోః. తత్రాజ్ఞానాన్తరాసాధనే హేతోరనైకాన్త్యమ్. సాధనేచ తదజ్ఞానమజ్ఞానసాక్షిత్వం నివారయతి. తతశ్చాజ్ఞానకల్పనా నిష్ఫలా స్యాత్. దృష్టాన్తశ్చ సాధనవికలః. దీపప్రభాయా అప్రకాశితార్థప్రకాశకత్వాభావాత్. సర్వత్ర జ్ఞానస్యైవ హి ప్రకాశకత్వం, సత్యపి దీపే జ్ఞానేన వినా విషయప్రకాశాభావాత్. ఇన్ద్రియాణామపి జ్ఞానోత్పత్తిహేతుత్వమేవ, న ప్రకాశకత్వమ్. ప్రదీపప్రభాయాస్తు చక్షురిన్ద్రియస్య జ్ఞానముత్పాదయతో విరోధితమోనిరసనద్వారేణోపకారకత్వమాత్రమేవ. ప్రకాశకజ్ఞానోత్పత్తౌ వ్యాప్రియమాణచక్షురిన్ద్రియోపకారకహేతుత్వమపేక్ష్య దీపస్య ప్రకాశకత్వవ్యవహారః. నాస్మాభిఃజ్ఞానతుల్యప్రకాశకత్వాభ్యుపగమేన దీపప్రభా నిదర్శితా, అపితు జ్ఞానస్యైవ స్వవిషయావరణనిరసనపూర్వకప్రకాశకత్వమఙ్గీకృత్యేతి చేన్న; నహి విరోధినిరసనమాత్రం ప్రకాశకత్వమ్, అపిత్వర్థపరిచ్ఛేదః; వ్యవహారయోగ్యతాపాదనమితి యావత్. తత్తు జ్ఞానస్యైవ. యద్యుపకారకాణామప్యప్రకాశితార్థప్రకాశకత్వమఙ్గీకృతం, తర్హి ఇన్ద్రియాణాముపకారకతమత్వేనాప్రకాశితార్థప్రకాశకత్వమఙ్గీకరణీయమ్. తథాసతి తేషాం స్వనివర్త్యవస్త్వన్తరపూర్వకత్వాభావాద్ధేతోరనైకాన్త్యమిత్యలమనేన.

ప్రతిప్రయోగాశ్చ—వివాదాధ్యాసితమజ్ఞానం న జ్ఞానమాత్రబ్రహ్మాశ్రయమ్, అజ్ఞానత్వాత్. శుక్తికాద్యజ్ఞానవత్; జ్ఞాత్రాశ్రయం హి తత్. వివాదాధ్యాసితమజ్ఞానం న జ్ఞానమాత్రబ్రహ్మావరణమ్, అజ్ఞానత్వాత్, శుక్తికాద్యజ్ఞానవత్; విషయావరణం హి తత్. వివాదాధ్యాసితమజ్ఞానం న జ్ఞాననివర్త్యం, జ్ఞానవిషయానావరణత్వాత్; యత్ జ్ఞాననివర్త్యమజ్ఞానమ్, తత్ జ్ఞానవిషయావరణమ్, యథా శుక్తికాద్యజ్ఞానమ్. బ్రహ్మ నాజ్ఞానాస్పదం, జ్ఞాతృత్వవిరహాత్, ఘటాదివత్. బ్రహ్మ నాజ్ఞానావరణం, జ్ఞానావిషయత్వాత్; యదజ్ఞానావరణమ్, తత్ జ్ఞానవిషయభూతమ్, యథా శుక్తికాది. బ్రహ్మ న జ్ఞాననివర్త్యాజ్ఞానం, జ్ఞానావిషయత్వాత్; యత్ జ్ఞాననివర్త్యాజ్ఞానమ్, తత్ జ్ఞానవిషయభూతమ్; యథా శుక్తికాది. వివాదాధ్యాసితం ప్రమాణజ్ఞానం స్వప్రాగభావాతిరిక్తాజ్ఞానపూర్వకం న భవతి, ప్రమాణజ్ఞానత్వాత్, భవదభిమతాజ్ఞానసాధనప్రమాణజ్ఞానవత్. జ్ఞానం న వస్తునో వినాశకం, శక్తివిశేషోపబృంహణవిరహే సతి జ్ఞానత్వాత్. యద్వస్తునో వినాశకం, తచ్ఛక్తివిశేషోపబృంహితం జ్ఞానమజ్ఞానఞ్చ దృష్టమ్; యథేశ్వరయోగిప్రభృతిజ్ఞానమ్, యథా చ ముద్గరాది. భావరూపమజ్ఞానం న జ్ఞానవినాశ్యమ్, భావరూపత్వాత్ ఘటాదివదితి. అథోచ్యేత—బాధకజ్ఞానేన పూర్వజ్ఞానోత్పన్నానాం భయాదీనాం వినాశో దృశ్యత ఇతి. నైవమ్; నహి జ్ఞానేన తేషాం వినాశః, క్షణికత్వేన తేషాం స్వయమేవ వినాశాత్, కారణనివృత్త్యా చ పశ్చాదనుత్పత్తేః. క్షణికత్వాఞ్చ తేషాం జ్ఞాన

వదుత్పత్తికారణసన్నిధాన ఏవోపలబ్ధేరన్యథాఽనుపలబ్ధేశ్చావగమ్యతే. అక్షణికత్వే చ భయాదీనాం భయాదిహేతుభూతజ్ఞానసత్తావవిశేషేణ సర్వేషాం జ్ఞానానాం భయాద్యుత్పత్తిహేతుత్వేనానేకభయోపలబ్ధిప్రసఙ్గాచ్చ. స్వప్రాగభావవ్యతిరిక్తవస్త్వన్తరపూర్వకమితి వ్యర్థవిశేషణోపాదానేన ప్రయోగకుశలతా చ ఆవిష్కృతా. అతోఽనుమానేనాపి న భావరూపాజ్ఞానసిద్ధిః. శ్రుతితదర్థాపత్తిభ్యామజ్ఞానాసిద్ధిరనన్తరమేవ వక్ష్యతే.

మిథ్యార్థస్య హి మిథ్యైవోపాదానం భవితుమర్హతీత్యేతదపి * న విలక్షణత్వాదిత్యధికరణన్యాయేన పరిహ్రియతే. అతోఽనిర్వచనీయాజ్ఞానవిషయా న కాచిదపి ప్రతీతిరస్తి. ప్రతీతిభ్రాన్తిబాధైరపి న తథాఽభ్యుపగమనీయమ్, ప్రతీయమానమేవ హి ప్రతీతిభ్రాన్తిబాధవిషయః. ఆభిః ప్రతీతిభిః ప్రతీత్యన్తరేణ చానుపలబ్ధమానాసాం విషయ ఇతి న యుజ్యతే కల్పయితుమ్. శుక్త్యాదిషు రజతాదిప్రతీతేః ప్రతీతికాలేఽపి తన్నాస్తీతి బాధేన చ అన్యస్యాన్యథాభానాయోగాచ్చ సదసదనిర్వచనీయమపూర్వమేవేదం రజతం దోషవశాత్ప్రతీయత ఇతి కల్పనీయమితి చేన్న, తత్కల్పనాయామప్యన్యస్య అన్యథాభానస్యావర్జనీయత్వాత్; అన్యథాభానాభ్యుపగమాదేవ ఖ్యాతిప్రవృత్తిబాధభ్రమత్వానాముపపత్తేరత్యన్తాపరిదృష్టాకారణకవస్తుకల్పనాయోగాత్. కల్ప్యమానం హీదమనిర్వచనీయం న తావదనిర్వచనీయమితి ప్రతీయతే, అపితు పరమార్థరజతమిత్యేవ. అనిర్వచనీయమిత్యేవ ప్రతీతం చేత్, భ్రాన్తిబాధయోః ప్రవృత్తేరప్యసంభవః. అతోఽన్యస్యాన్యథాభానవిరహే ప్రతీతిప్రవృత్తిబాధభ్రమత్వానామనుపపత్తేస్తస్యాపరిహార్యత్వాచ్చ, శుక్త్యాదిరేవ రజతాద్యాకారేణావభాసత ఇతి భవతాఽభ్యుగన్తవ్యమ్.

ఖ్యాత్యన్తరవాదినాఞ్చ సుదూరమపి గత్వా అన్యథావభాసోఽవశ్యాశ్రయణీయః, అసత్ఖ్యాతిపక్షే సదాత్మనా, ఆత్మఖ్యాతిపక్షేఽర్థాత్మనా, అఖ్యాతిపక్షే (పి) అన్యవిశేషణమన్యవిశేషణత్వేన, జ్ఞానద్వయమేకత్వేన చ, విషయాసద్భావపక్షేఽపి విద్యమానత్వేన.

కిఞ్చ అనిర్వచనీయమపూర్వరజతమత్ర జాతమితి వదతా తస్య జన్మకారణం వక్తవ్యమ్, న తావత్తత్ప్రతీతిః; తస్యాస్తద్విషయత్వేన తదుత్పత్తేః ప్రాగాత్మలాభాయోగాత్. నిర్విషయా జాతా తదుత్పాద్య తదేవ విషయీకరోతీతి మహతామిదముపపాదనమ్. అథ ఇన్ద్రియాదిగతో దోషః, తన్న; తస్య పురుషాశ్రయత్వేనార్థగతకార్యస్యోత్పాదకత్వాయోగాత్. నాపీన్ద్రియాణి, తేషాం జ్ఞానకారణత్వాత్. నాపి దుష్టానీన్ద్రియాణి; తేషామపి స్వకార్యభూతజ్ఞాన ఏవ హి విశేషకరత్వమ్. అనాదిమిథ్యాజ్ఞానోపాదానత్వం తు పూర్వమేవ నిరస్తమ్. కిఞ్చ అపూర్వమనిర్వచనీయమిదం వస్తుజాతం రజతాదిబుద్ధిశబ్దాభ్యాం కథమివ విషయీక్రియతే? న ఘటాదిబుద్ధిశబ్దాభ్యామ్? రజతాదిసాదృశ్యాదితి చేత్, తర్హి తత్సదృశమిత్యేవ ప్రతీతిశబ్దౌ స్యాతామ్. రజతాదిజాతియోగాదితి చేత్, సా కిం పరమార్థభూతా, అపరమార్థభూతా వా? న తావత్ పరమార్థభూతా, తస్యా అపరమార్థాన్వయాయోగాత్. నాప్యపరమార్థభూతా, పరమార్థాన్వయాయోగాత్, అపరమార్థే పరమార్థబుద్ధిశబ్దయోర్నిర్వాహకత్వాయోగాచ్చ. ఇత్యలమపరిణతకుతర్కనిరసనేన.

అథవా, ॥శ్లో॥ * యథార్థం సర్వవిజ్ఞానమితి వేదవిదాం మతమ్। శ్రుతిస్మృతిభ్యస్సర్వస్య సర్వాత్మత్వప్రతీతితః ॥ * బహుస్యామితిసంకల్పపూర్వసృష్ట్యాద్యుపక్రమే। * తాసాంత్రివృతమేకైకామితిశ్రుత్యైవ చోదితమ్॥ త్రివృత్కరణమేవంహి ప్రత్యక్షేణోపలభ్యతే। యదగ్నేరోహితం రూపం తేజసస్తదపామపి ॥ శుక్లంకృష్ణంపృథివ్యాశ్చేత్యగ్నావేవ త్రిరూపతా। శ్రుత్యైవ దర్శితా తస్మాత్సర్వే సర్వత్ర సంగతాః॥ పురాణే చైవమేవోక్తం వైష్ణవే సృష్ట్యుపక్రమే॥ * నానావీర్యాః పృథగ్భూతాస్తతస్తే సంహతిం వినా। నాశక్నువన్ ప్రజాస్స్రష్టుమసమాగమ్య కృత్స్నశః॥ సమేత్యాన్యోన్యసంయోగం పరస్పరసమాశ్రయాః। మహదాద్యా విశేషాన్తా హ్యణ్డమిత్యాదినా తతః ॥ సూత్రకారోఽపి భూతానాం త్రిరూపత్వం తథాఽవదత్ ॥* త్ర్యాత్మకత్వాత్తు భూయస్త్వాదితి తేనాభిధాభిదా॥ సోమాభావే చ పూతీకగ్రహణం శ్రుతిచోదితమ్। సోమావయవసద్భావాదితి న్యాయవిదో విదుః ॥ వ్రీహ్యభావే చ నీవారగ్రహణం వ్రీహిభావతః। తదేవ సదృశం తస్య యత్తద్ద్రవ్యైకదేశభాక్ ॥ శుక్త్యాదౌ రజతాదేశ్చ భావః శ్రుత్యైవ బోధితః। రూప్యశుక్త్యాదినిర్దేశభేదో భూయస్త్వహేతుకః ॥ రూప్యాదిసదృశశ్చాయం శుక్త్యాదిరుపలభ్యతే। అతస్తస్యాత్ర సద్భావః ప్రతీతేరపి నిశ్చితః॥ కదాచిచ్చక్షురాదేస్తు దోషాచ్ఛుక్త్యంశవర్జితః। రజతాంశో గృహీతోఽతో రజతార్థీ ప్రవర్తతే ॥ దోషహానౌ తు శుక్త్యంశే గృహీతే తన్నివర్తతే। అతో యథార్థం రూప్యాదివిజ్ఞానం శుక్తికాదిషు ॥ బాధ్యబాధకభావోఽపి భూయస్త్వేనోపపద్యతే। శుక్తిభూయస్త్వవైకల్యసాకల్యగ్రహరూపతః॥ నాతో మిథ్యార్థసత్యార్థవిషయత్వనిబన్ధనః। ఏవం సర్వస్య సర్వత్వే వ్యవహారవ్యవస్థితిః ॥

స్వప్నే చ ప్రాణినాం పుణ్యపాపానుగుణం భగవతైవ తత్తత్పురుషమాత్రానుభావ్యాః తత్తత్కాలావసానాస్తథాభూతాశ్చార్థాస్సృజ్యన్తే. తథాహి శ్రుతిః స్వప్నవిషయా-* న తత్ర రథా న రథయోగా న పన్థానో భవన్తి, అథ రథాన్ రథయోగాన్ పథస్సృజతే, న తత్రానన్దా ముదః ప్రముదో భవన్తి, అథానన్దాన్ ముదః ప్రముదస్సృజతే, న తత్ర వేశన్తాః పుష్కరిణ్యః స్రవన్త్యో భవన్తి అథ వేశన్తాన్ పుష్కరిణ్యస్స్రవన్త్యస్సృజతే, స హి కర్తేతి. యద్యపి సకలేతరపురుషానుభావ్యతయా తదానీం న భవన్తి, తథాఽపి తత్తత్పురుషమాత్రానుభావ్యతయా తథావిధానర్థానీశ్వరస్సృజతి. స హి కర్తా. తస్యసత్యసఙ్కల్పస్య ఆశ్చర్యశక్తేస్తథావిధం కర్తృత్వం సమ్భవతీత్యర్థః. * య ఏష సుప్తేషు జాగర్తి కామంకామం పురుషో నిర్మిమాణః, తదేవ శుక్రం తద్బ్రహ్మ తదేవామృతముచ్యతే, తస్మిన్ లోకాః శ్రితాస్సర్వే తదు నాత్యేతి కశ్చనేతిచ. సూత్రకారోఽపి * సన్ధ్యే సృష్టిరాహ హి * నిర్మాతారఞ్చైకే పుత్రాదయశ్చేతి సూత్రద్వయేన స్వాప్నేష్వర్థేషు జీవస్య స్రష్టృత్వమాశఙ్క్య* మాయామాత్రం తు కార్త్స్న్యేనానభివ్యక్తస్వరూపత్వాదిత్యాదినా న జీవస్య సఙ్కల్పమాత్రేణ స్రష్టృత్వముపపద్యతే, జీవస్య స్వాభావికసత్యసఙ్కల్పత్వాదేః కృత్స్నస్య సంసారదశాయామనభివ్యక్తస్వరూపత్వాత్, ఈశ్వరస్యైవ తత్తత్పురుషమాత్రానుభావ్యతయా ఆశ్చర్యభూతా సృష్టిరియమ్. * తస్మిన్ లోకాః శ్రితాస్సర్వే తదు నాత్యేతి కశ్చనేతి పరమాత్మైవ తత్ర స్రష్టేత్యవగమ్యత ఇతి పరి

హరతి. అపవరకాదిషు శయానస్య స్వప్నదృశః స్వదేహేనైవ దేశాన్తరగమనరాజ్యాభిషేకశిరశ్ఛేదాదయశ్చ పుణ్యపాపఫలభూతాశ్శయానదేహసమానసంస్థానదేహాన్తరసృష్ట్యోపపద్యన్తే.

పీతశఙ్ఖాదౌ తు నయనవర్తిపిత్తద్రవ్యసంభిన్నా నాయనరశ్మయశ్శఙ్ఖాదిభిస్సంయుజ్యన్తే. తత్ర పిత్తగతపీతిమాభిభూతశ్శఙ్ఖగతశ్శ్వైతిమా న గృహ్యతే. అతస్సువర్ణానులిప్తశఙ్ఖవత్ పీతశ్శఙ్ఖ ఇతి ప్రతీయతే. పిత్తద్రవ్యం తద్గతపీతిమా చాతిసౌక్ష్మ్యాత్ పార్శ్వస్థైర్న గృహ్యతే. పిత్తోపహతేన తు స్వనయననిష్క్రాన్తతయాఽతిసామీప్యాత్ సూక్ష్మమపి గృహ్యతే. తద్గ్రహణజనితసంస్కారసచివనాయనరశ్మిభిః దూరస్థమపి గృహ్యతే.

జపాకుసుమసమీపవర్తిస్ఫటికమణిరపి తత్ప్రభాభిభూతతయా రక్త ఇతి గృహ్యతే, జపాకుసుమప్రభా వితతాఽపి స్వచ్ఛద్రవ్యసంయుక్తతయా స్ఫుటతరముపలభ్యత ఇత్యుపలబ్ధివ్యవస్థాప్యమిదమ్.

మరీచికాజలజ్ఞానేఽపి తేజఃపృథివ్యోరప్యమ్బునో విద్యమానత్వాత్ ఇన్ద్రియదోషేణ తేజఃపృథివ్యోరగ్రహణాత్ అదృష్టవశాచ్చామ్బునో గ్రహణాద్యథార్థత్వమ్.

అలాతచక్రేఽప్యలాతస్య ద్రుతతరగమనేన సర్వదేశసంయోగాదన్తరాలాగ్రహణాత్తథా ప్రతీతిరుపపద్యతే. చక్రప్రతీతావప్యన్తరాలాగ్రహణపూర్వకతత్తద్దేశసంయుక్తతత్తద్వస్తుగ్రహణమేవ. క్వచిదన్తరాలాభావాదన్తరాలాగ్రహణమ్, క్వచిచ్ఛైఘ్ర్యాదగ్రహణమితి విశేషః, అతస్తదపి యథార్థమ్.

దర్పణాదిషు నిజముఖాదిప్రతీతిరపి యథార్థా, దర్పణాదిప్రతిహతగతయో హి నాయనరశ్మయో దర్పణాదిదేశగ్రహణపూర్వకం నిజముఖాది గృహ్ణన్తి. తత్రాప్యతిశైఘ్ర్యాదన్తరాలాగ్రహణాత్తథా ప్రతీతిః.

దిఙ్మోహేఽపి దిగన్తరస్యాస్యాం దిశి విద్యమానత్వాదదృష్టవశేన తద్దిగంశవియుక్తో దిగన్తరాంశో గృహ్యతే, అతో దిగన్తరప్రతీతిర్యథార్థైవ.

ద్విచన్ద్రజ్ఞానాదావపి అఙ్గుల్యవష్టమ్భతిమిరాదిభిః నాయనతేజోగతిభేదేన సామగ్రీభేదాత్ సామగ్రీద్వయమన్యోన్యనిరపేక్షం చన్ద్రగ్రహణద్వయహేతుర్భవతి. తత్రైకా సామగ్రీ స్వదేశవిశిష్టం చన్ద్రం గృహ్ణాతి. ద్వితీయా తు కిఞ్చిద్వక్రగతిశ్చన్ద్రసమీపదేశగ్రహణపూర్వకం చన్ద్రం స్వదేశవియుక్తం గృహ్ణాతి. అతస్సామగ్రీద్వయేన యుగపద్దేశద్వయవిశిష్టచన్ద్రగ్రహణే గ్రహణభేదేన గ్రాహ్యాకారభేదాదేకత్వగ్రహణాభావాచ్చ ద్వౌ చన్ద్రావితి భవతి ప్రతీతివిశేషః. దేశాన్తరస్య తద్విశేషణత్వం దేశాన్తరస్యాగృహీతస్వదేశచన్ద్రస్య చ నిరన్తరగ్రహణేన భవతి. తత్ర సామగ్రీద్విత్వం పారమార్థికమ్. తేన దేశద్వయవిశిష్టచన్ద్రగ్రహణద్వయఞ్చ పారమార్థికమ్. గ్రహణద్విత్వేన చన్ద్రస్యైవ గ్రాహ్యాకారద్విత్వఞ్చ పారమార్థికమ్. తత్ర విశేషణద్వయవిశిష్టచన్ద్రగ్రహణద్వయస్యైక ఏవ చన్ద్రో గ్రాహ్య ఇతి గ్రహణే ప్రత్యభిజ్ఞానవత్ కేవలచక్షుషస్సామర్థ్యాభావాచ్చాక్షుషజ్ఞానం తథైవావ

తిష్ఠతే. ద్వయోశ్చక్షుషోరేకసామగ్ర్యన్తర్భావేఽపి తిమిరాదిదోషభిన్నం చాక్షుషం తేజస్సామగ్రీద్వయం భవతీతి కార్యకల్ప్యమ్. అపగతే తు దోషే స్వదేశవిశిష్టస్య చన్ద్రస్యైకగ్రహణవేద్యత్వాదేకశ్చన్ద్ర ఇతి భవతి ప్రత్యయః. దోషకృతం తు సామగ్రీద్విత్వమ్, తత్కృతం గ్రహణద్విత్వమ్, తత్కృతం గ్రాహ్యాకారద్విత్వం చేతి నిరవద్యమ్. అతస్సర్వం విజ్ఞానజాతం యథార్థమితి సిద్ధమ్. ఖ్యాత్యన్తరాణాం దూషణాని తైస్తైర్వాదిభిరేవ ప్రపఞ్చితానీతి న తత్ర యత్నః క్రియతే.

అథవా కిమనేన బహునోపపాదనప్రకారేణ? ప్రత్యక్షానుమానాగమాఖ్యం ప్రమాణజాతమాగమగమ్యఞ్చ నిరస్తనిఖిలదోషగన్ధమనవధికాతిశయాసంఖ్యేయకల్యాణగుణగణం సర్వజ్ఞం సత్యసఙ్కల్పం పరం బ్రహ్మాభ్యుపగచ్ఛతాం కిం న సేత్స్యతి? కిం నోపపద్యతే? భగవతా హి పరేణ బ్రహ్మణా క్షేత్రజ్ఞపుణ్యపాపానుగుణం తద్భోగ్యత్వాయాఖిలం జగత్సృజతా సుఖదుఃఖోపేక్షాఫలానుభవానుభావ్యాః పదార్థాస్సర్వసాధారణానుభవవిషయాః, కేచన తత్తత్పురుషమాత్రానుభవవిషయాస్తత్తత్కాలావసానాస్తథాతథాఽనుభావ్యాస్సృజ్యన్తే. తత్ర బాధ్యబాధకభావస్సర్వానుభవవిషయతయా తద్రహితతయా చోపపద్యత ఇతి సర్వం సమఞ్జసమ్. ఇతి ప్రమాణానుపపత్తౌ యథార్థఖ్యాతిః.

యత్పునస్సదసదనిర్వచనీయమజ్ఞానం శ్రుతిసిద్ధమితి, తదసత్; * అనృతేన హి ప్రత్యూఢా ఇత్యాదిషు అనృతశబ్దస్యానిర్వచనీయానభిధాయిత్వాత్. ఋతేతరవిషయో హ్యనృతశబ్దః. ఋతమితి కర్మవాచి—* ఋతం పిబన్తావితి వచనాత్. ఋతం కర్మ ఫలాభిసన్ధిరహితం పరమపురుషారాధనవేషం తత్ప్రాప్తిఫలమ్. అత్ర తద్వ్యతిరిక్తం సాంసారికఫలం కర్మ అనృతం బ్రహ్మప్రాప్తివిరోధి, * ఏతం బ్రహ్మలోకం న విన్దన్తి అనృతేన హి ప్రత్యూఢా ఇతి వచనాత్. * నాసదాసీన్నో సదాసీదిత్యత్రాపి సదసచ్ఛబ్దౌ చిదచిద్వ్యష్టివిషయౌ. ఉత్పత్తివేలాయాం సత్త్యచ్ఛబ్దాభిహితయోశ్చిదచిద్వ్యష్టిభూతయోర్వస్తునోరప్యయకాలే అచిత్సమష్టిభూతే తమశ్శబ్దాభిధేయే వస్తుని ప్రలయప్రతిపాదనపరత్వాదస్య వాక్యస్య. నాత్ర కస్యచిత్సదసదనిర్వచనీయతోచ్యతే; సదసతోః కాలవిశేషే అసద్భావమాత్రవచనాత్. అత్ర తమశ్శబ్దాభిహితస్యాచిత్సమష్టిత్వం శ్రుత్యన్తరాదవగమ్యతే—*అవ్యక్తమక్షరే లీయతే అక్షరం తమసి లీయత ఇతి. సత్యమ్, తమశ్శబ్దేన అచిత్సమష్టిరూపాయాః ప్రకృతేస్సూక్ష్మావస్థోచ్యతే. తస్యాస్తు * మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాదితి మాయాశబ్దేనాభిధానాదనిర్వచనీయ (వాచి) త్వమితి చేత్, నైతదేవమ్; మాయాశబ్దస్యానిర్వచనీయవాచిత్వం న దృష్టమితి. మాయాశబ్దస్య మిథ్యాపర్యాయత్వేన అనిర్వచనీయవాచిత్వమితి చేత్, తదపి నాస్తి; నహి సర్వత్ర మాయాశబ్దో మిథ్యావిషయః. ఆసురరాక్షసాస్త్రాదిషు సత్యేష్వేవ మాయాశబ్దప్రయోగాత్; యథోక్తమ్—* తేన మాయాసహస్రం తచ్ఛమ్బరస్యాశుగామినా। బాలస్య రక్షతా దేహమైకైకశ్యేన సూదితమితి. అతో మాయాశబ్దో విచిత్రార్థసర్గకరాభిధాయీ. ప్రకృతేశ్చ మాయాశబ్దాభిధానం విచిత్రార్థసర్గకరత్వాదేవ. * అస్మాన్మాయీ సృజతే విశ్వమేతత్తస్మింశ్చాన్యో మాయయా సన్నిరుద్ధ ఇతి మాయాశబ్దవాచ్యాయాః ప్రకృతేర్విచిత్రార్థ

సర్గకరత్వం దర్శయతి. పరమపురుషస్య చ తద్వత్తామాత్రేణ మాయిత్వముచ్యతే, నాజ్ఞత్వేన. జీవస్యైవ హి మాయయా నిరోధః శ్రూయతే—*తస్మింశ్చాన్యో మాయయా సన్నిరుద్ధ ఇతి, *అనాదిమాయయా సుప్తో యదా జీవః ప్రబుధ్యత ఇతి చ. * ఇన్ద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయత ఇత్యత్రాపి విచిత్రాశ్శక్తయోఽభిధీయన్తే. అత ఏవ హి * భూరి త్వష్టేవ రాజతీత్యుచ్యతే. నహి మిథ్యాభిభూతః కశ్చిద్విరాజతే. * మమ మాయా దురత్యయేత్యత్రాపి గుణమయీతి వచనాత్సైవ త్రిగుణాత్మికా ప్రకృతిరుచ్యత ఇతి న శ్రుతిభిస్సదసదనిర్వచనీయాజ్ఞాన ప్రతిపాదనమ్. నాప్యైక్యోపదేశానుపపత్త్యా; నహి * తత్త్వమసీతి జీవపరయోరైక్యోపదేశే సతి సర్వజ్ఞే సత్యసఙ్కల్పే సకలజగత్సర్గస్థితివినాశహేతుభూతే తచ్ఛబ్దావగతే ప్రకృతే బ్రహ్మణి విరుద్ధాజ్ఞానపరికల్పనాహేతుభూతా కాచిదప్యనుపపత్తిర్దృశ్యతే. ఐక్యోపదేశస్తు త్వంశబ్దేనాపి జీవశరీరకస్య బ్రహ్మణ ఏవాభిధానాదుపపన్నతరః. * అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి సర్వస్య వస్తునః పరమాత్మపర్యన్తస్యైవ హి నామరూపభాక్త్వముక్తమ్. అతో న బ్రహ్మాజ్ఞానపరికల్పనమ్.

(ఇతి ప్రమాణానుపపత్త్యా అవిద్యాయాః శ్రుతితదర్థాపత్తిసిద్ధత్వనిరాసః.)

ఇతిహాసపురాణయోరపి న బ్రహ్మాజ్ఞానవాదః క్వచిదపి దృశ్యతే. నను * జ్యోతీంషి విష్ణురితి బ్రహ్మైకమేవ తత్త్వమితి ప్రతిజ్ఞాయ—* జ్ఞానస్వరూపో భగవాన్యతోఽసావితి శైలాబ్ధిధరాదిభేదభిన్నస్య జగతో జ్ఞానైకస్వరూపబ్రహ్మాజ్ఞానవిజృమ్భితత్వమభిధాయ—* యదా తు శుద్ధం నిజరూపీతి జ్ఞానస్వరూపస్యైవ బ్రహ్మణస్స్వరూపావస్థితివేలాయాం వస్తుభేదాభావదర్శనేనాజ్ఞానవిజృమ్భితత్వమేవ స్థిరీకృత్య—* వస్త్వస్తి కిమ్ * మహీ ఘటత్వమితి శ్లోకద్వయేన జగదుపలబ్ధిప్రకారేణాపి వస్తుభేదానామసత్యత్వముపపాద్య—* తస్మాన్న విజ్ఞానమృత ఇతి ప్రతిజ్ఞాతం బ్రహ్మవ్యతిరిక్తస్యాసత్యత్వముపసంహృత్య—* విజ్ఞానమేకమితి జ్ఞానస్వరూపే బ్రహ్మణి భేదదర్శననిమిత్తాజ్ఞానమూలం నిజకర్మైవేతి స్ఫుటీకృత్య * జ్ఞానం విశుద్ధమితి జ్ఞానస్వరూపస్య బ్రహ్మణస్స్వరూపం విశోధ్య—* సద్భావ ఏవం భవతో మయోక్త ఇతి జ్ఞానస్వరూపస్య బ్రహ్మణ ఏవ సత్యత్వం నాన్యస్య, అన్యస్య చ అసత్యత్వమేవ, తస్య భువనాదేస్సత్యత్వం వ్యావహారికమితి తత్త్వం తవోపదిష్టమితి వ్యపదేశో దృశ్యతే.

నైతదేవమ్; అత్ర భువనకోశస్య విస్తీర్ణం స్వరూపముక్త్వా పూర్వమనుక్తం రూపాన్తరం * సంక్షేపః శ్రూయతామిత్యారభ్యాభిధీయతే. చిదచిన్మిశ్రే జగతి చిదంశో వాఙ్మనసాగోచరస్వసంవేద్యస్వరూపభేదో జ్ఞానైకాకారతయా అస్పృష్టప్రాకృతభేదోఽవినాశిత్వేనాస్తిశబ్దవాచ్యః. అచిదంశస్తు చిదంశకర్మనిమిత్తపరిణామభేదో వినాశీతి నాస్తిశబ్దాభిధేయః. ఉభయం తు పరబ్రహ్మభూతవాసుదేవశరీరతయా తదాత్మకమిత్యేతద్రూపం సంక్షేపేణాత్రాభిహితమ్. తథాహి:—*యదమ్బు వైష్ణవః కాయస్తతో విప్ర వసున్ధరా। పద్మాకారా సముద్భూతా పర్వతాబ్ధ్యాదిసంయుతేత్యమ్బునో విష్ణోశ్శరీరత్వేన అమ్బుపరిణామభూతం బ్రహ్మాణ్డమపి విష్ణోః కాయః, తస్య చ విష్ణురాత్మేతి సకలశ్రుతిగతతాదాత్మ్యోపదేశోపబృంహణరూపస్య సామానాధికరణ్యస్య * జ్యోతీంషి విష్ణురిత్యారభ్య వక్ష్యమాణస్య శరీరాత్మభావ ఏవ నిబన్ధన

మిత్యాహ. అస్మిన్ శాస్త్రే పూర్వమప్యేతదసకృదుక్తమ్—* తాని సర్వాణి తద్వపుః
* తత్సర్వం వై హరేస్తనుః * స ఏవ సర్వభూతాత్మా విశ్వరూపో యతోఽవ్యయ ఇతి.
తదిదం శరీరాత్మభావాయత్తం తాదాత్మ్యం సామానాధికరణ్యేన వ్యపదిశ్యతే—* జ్యోతీంషి
విష్ణురితి. అత్ర అస్త్యాత్మకం నాస్త్యాత్మకఞ్చ జగదన్తర్గతం వస్తు విష్ణోః కాయతయా విష్ణ్వా
త్మకమిత్యుక్తమ్. ఇదమస్త్యాత్మకమ్, ఇదం నాస్త్యాత్మకమ్, అస్య చ నాస్త్యాత్మకత్వే హేతు
రయమిత్యాహ—* జ్ఞానస్వరూపో భగవాన్ యతోఽసావితి. అశేషక్షేత్రజ్ఞాత్మనాఽవస్థితస్య
భగవతో జ్ఞానమేవ స్వాభావికం రూపమ్, న దేవమనుష్యాదివస్తురూపమ్. యత ఏవమ్, తత
ఏవాచిద్రూపదేవమనుష్యశైలాబ్ధిధరాదయశ్చ తద్విజ్ఞానవిజృమ్భితాః. తస్య జ్ఞానైకాకారస్య
సతో దేవాద్యాకారేణ స్వాత్మవైవిధ్యానుసన్ధానమూలాః, దేవాద్యాకారానుసన్ధానమూలకర్మ
మూలా ఇత్యర్థః. యతశ్చ అచిద్వస్తు క్షేత్రజ్ఞకర్మానుగుణపరిణామాస్పదం, తత స్తన్నాస్తి
శబ్దాభిధేయమ్, ఇతరదస్తిశబ్దాభిధేయమిత్యర్థాదుక్తం భవతి. తదేవ వివృణోతి—* యదా
తు శుద్ధం నిజరూపీతి. యద్వైతత్ జ్ఞానైకాకారమాత్మవస్తు దేవాద్యాకారేణ స్వాత్మని వైవి
ధ్యానుసన్ధానమూలసర్వకర్మక్షయాన్నిర్దోషం పరిశుద్ధం నిజరూపి భవతి, తదా దేవాద్యా
కారేణైకీకృత్య ఆత్మకల్పనామూలకర్మఫలభూతాస్తద్భోగార్థా వస్తుషు వస్తుభేదా న
భవన్తి—యే దేవాదిషు వస్తుషు ఆత్మతయాఽభిమతేషు భోగ్యభూతా దేవమనుష్యశైలాబ్ధి
ధరాదివస్తుభేదాః, తే తన్మూలభూతకర్మసు వినష్టేషు న భవన్తీతి అచిద్వస్తునః కాదాచిత్కా
వస్థావిశేషయోగితయా నాస్తిశబ్దాభిధేయత్వమ్, ఇతరస్య సర్వదా నిజసిద్ధజ్ఞానైకాకారత్వేన
అస్తిశబ్దాభిధేయత్వమిత్యర్థః. ప్రతిక్షణమన్యథాభూతతయా కాదాచిత్కావస్థాయోగినోఽ
చిద్వస్తునో నాస్తిశబ్దాభిధేయత్వమేవేత్యాహ—* వస్త్వస్తి కిమితి. అస్తిశబ్దాభిధేయో హి
ఆదిమధ్యపర్యన్తహీనస్సతతైకరూపః పదార్థః, తస్య కదాచిదపి నాస్తిబుద్ధ్యనర్హ
త్వాత్. అచిద్వస్తు కిఞ్చిత్ క్వచిదపి తథాభూతం న దృష్టచరమ్. తతః కిమిత్యత్రాహ—
*యచ్చాన్యథాత్వమితి. యద్వస్తు ప్రతిక్షణమన్యథాత్వం యాతి తదుత్తరోత్తరావస్థాప్రాప్త్యా
పూర్వపూర్వావస్థాం జహాతీతి తస్య పూర్వావస్థస్య ఉత్తరావస్థాయాం న ప్రతిసన్ధానమస్తి.
అతస్సర్వదా తస్య నాస్తిశబ్దాభిధేయత్వమేవ. తథా హ్యుపలభ్యత ఇత్యాహ—* మహీ
ఘటత్వమితి. స్వకర్మణా దేవమనుష్యాదిభావేన స్తిమితాత్మనిశ్చయైః స్వభోగ్యభూతమచి
ద్వస్తు ప్రతిక్షణమన్యథాభూతమాలక్ష్యతే-అనుభూయత ఇత్యర్థః. ఏవం సతి కిమప్యచిద్వస్త్వ
స్తిశబ్దార్హమాదిమధ్యపర్యన్తహీనం సతతైకరూపమాలక్షితమస్తి కిమ్? న హ్యస్తీత్యభి
ప్రాయః. యస్మాదేవం తస్మాత్ జ్ఞానస్వరూపాత్మవ్యతిరిక్తమచిద్వస్తు కదాచిత్ క్వచిత్
కేవలాస్తిశబ్దవాచ్యం న భవతీత్యాహ—* తస్మాన్న విజ్ఞానమృత ఇతి.

ఆత్మా తు సర్వత్ర జ్ఞానైకాకారతయా దేవాదిభేదప్రత్యనీకస్వరూపోఽపి దేవాది
శరీరప్రవేశహేతుభూతస్వకృతవివిధకర్మమూలదేవాదిభేదభిన్నాత్మబుద్ధిభిస్తేన తేన రూపేణ
బహుధా అనుసంహిత ఇతి తద్భేదానుసన్ధానం నాత్మస్వరూపప్రయుక్తమిత్యాహ—* విజ్ఞాన
మేకమితి. ఆత్మస్వరూపం తు కర్మరహితమ్. తత ఏవ మలరూపప్రకృతిస్పర్శరహితమ్. తతశ్చ

తత్ప్రియుక్తశోకమోహాలోభాద్యశేషహేయగుణాసఙ్గి; ఉపచయాపచయానర్హతయా ఏకమ్, తత ఏవ సదైకరూపమ్, తచ్చ వాసుదేవశరీరమితి తదాత్మకమ్, అతదాత్మకస్య కస్యచిదప్యభావాదిత్యాహ—* జ్ఞానం విశుద్ధమితి. చిదంశస్సదైకరూపతయా సర్వదా అస్తిశబ్దవాచ్యః. అచిదంశస్తు క్షణపరిణామిత్వేన సర్వదా నాశగర్భ ఇతి సర్వదా నాస్తిశబ్దాభిధేయః. ఏవంరూపచిదచిదాత్మకం జగద్వాసుదేవశరీరం తదాత్మకమితి జగద్యాథాత్మ్యం సమ్యగుక్తమిత్యాహ-* సద్భావ ఏవమితి. అత్ర సత్యమసత్యమితి * యదస్తి యన్నాస్తీతి ప్రక్రాన్తస్యోపసంహారః. ఏతత్ జ్ఞానైకాకారతయా సమమ్ అశబ్దగోచరస్వరూపభేదమేవ అచిన్మిశ్రం భువనాశ్రితం దేవమనుష్యాదిరూపేణ సమ్యగ్వ్యవహారార్హభేదం యద్వర్తతే, తత్ర హేతుః కర్మైవేత్యుక్తమిత్యాహ-* ఏతత్తు యదితి. తదేవ వివృణోతి-* యజ్ఞః పశురితి. జగద్యాథాత్మ్యజ్ఞానప్రయోజనం మోక్షోపాయయతనమిత్యాహ-*యచ్చైతదితి.

అత్ర నిర్విశేషపరే బ్రహ్మణి తదాశ్రయే సదసదనిర్వచనీయే చాజ్ఞానే జగతస్తత్కల్పితత్వేవాఽనుగుణం కిఞ్చిదపి పదం న దృశ్యతే. అస్తినాస్తిశబ్దాభిధేయం చిదచిదాత్మకం కృత్స్నం జగత్ పరమస్య పరేశస్య పరస్య బ్రహ్మణో విష్ణోః కాయత్వేన తదాత్మకమ్, జ్ఞానైకాకారస్యాత్మనో దేవాదివివిధాకారానుభవే అచిత్పరిణామే చ హేతుర్వస్తుయాథాత్మ్యజ్ఞానవిరోధి క్షేత్రజ్ఞానాం కర్మైవేతి ప్రతిపాదనాత్, అస్తినాస్తిసత్యాసత్యశబ్దానాఞ్చ సదసదనిర్వచనీయవస్త్వభిధానాసామర్థ్యాచ్చ. నాస్త్యసత్యశబ్దౌ అస్తిసత్యశబ్దవిరోధినౌ. అతశ్చ తాభ్యామసత్త్వం హి ప్రతీయతే, నానిర్వచనీయత్వమ్. అత్ర చ అచిద్వస్తుని నాస్త్యసత్యశబ్దౌ న తుచ్ఛత్వమిథ్యాత్వపరౌ ప్రయుక్తౌ, అపితు వినాశిత్వపరౌ. *వస్త్వస్తి కిమ్ *మహీ ఘటత్వమిత్యత్రాపి వినాశిత్వమేవ హ్యుపపాదితమ్; న నిష్ప్రమాణకత్వం జ్ఞానబాధ్యత్వం వా; ఏకేనాకారేణైకస్మిన్ కాలేఽనుభూతస్య కాలాన్తరే పరిణామవిశేషేణాన్యథోపలబ్ధ్యా నాస్తిత్వోపపాదనాత్. తుచ్ఛత్వం హి ప్రమాణసమ్బన్ధానర్హత్వమ్. బాధోఽపి యద్దేశకాలాదిసమ్బన్ధితయా యదస్తీత్యుపలబ్ధం, తస్య తద్దేశకాలాదిసమ్బన్ధితయా నాస్తీత్యుపలబ్ధిః; నతు కాలాన్తరేఽనుభూతస్య కాలాన్తరే పరిణామాదినా నాస్తీత్యుపలబ్ధిః, కాలభేదేన విరోధాభావాత్. అతో న మిథ్యాత్వమ్.

ఏతదుక్తం భవతి - జ్ఞానస్వరూపమాత్మవస్తు ఆదిమధ్యపర్యన్తహీనం సతతైకస్వరూపమితి స్వత ఏవ సదా అస్తిశబ్దవాచ్యమ్, అచేతనం తు క్షేత్రజ్ఞభోగ్యభూతం తత్కర్మానుగుణపరిణామి వినాశీతి సర్వదా నాస్త్యర్థగర్భమితి నాస్త్యసత్యశబ్దాభిధేయమితి. యథోక్తమ్-* యత్తుకాలాన్తరేణాపి నాన్యసంజ్ఞాముపైతి వై । పరిణామాదిసంభూతాం తద్వస్తు నృప తచ్చ కిమ్॥ * అనాశీ పరమార్థశ్చ ప్రాజ్ఞైరభ్యుపగమ్యతే । తత్తు (నాశి) నాస్తి నసన్దేహో నాశిద్రవ్యోపపాదితమ్॥ ఇతి. దేశకాలకర్మవిశేషాపేక్షయా అస్తిత్వనాస్తిత్వయోగిని వస్తుని కేవలాస్తిబుద్ధిబోధ్యత్వమపరమార్థ ఇత్యుక్తమ్. ఆత్మన ఏవ కేవలాస్తిబుద్ధిబోధ్యత్వమితి స పరమార్థ ఇత్యుక్తమ్. శ్రోతుశ్చ మైత్రేయస్య * విష్ణ్వాధారం యథా చైతత్త్రైలోక్యం సమవస్థితమ్। పరమార్థశ్చ మే ప్రోక్తో యథాజ్ఞానం ప్రధానతః॥ ఇత్యనుభాషణాచ్చ*జ్యోతీంషి

విష్ణురిత్యాదిసామానాధికరణ్యస్య ఆత్మశరీరభావ ఏవ నిబన్ధనమ్, చిదచిద్వస్తునోశ్చ అస్తినాస్తిశబ్దప్రయోగనిబన్ధనం జ్ఞానస్య అకర్మనిమిత్తస్వాభావికరూపత్వేన ప్రాధాన్యమచిద్వస్తునశ్చ తత్కర్మనిమిత్తపరిణామిత్వేనాప్రాధాన్యమితి ప్రతీయతే.

(ఇత్యవిద్యాయాఃస్మృతిపురాణసిద్ధత్వనిరాసః. ఇతి ప్రమాణానుపపత్తిః.)

యదుక్తం - నిర్విశేషబ్రహ్మవిజ్ఞానాదేవ అవిద్యానివృత్తిం వదన్తి శ్రుతయ ఇతి, తదసత్; * వేదాహమేతం పురుషం మహాన్తమ్, ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్, తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి, నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయ * సర్వే నిమేషా జజ్ఞిరే విద్యుతః పురుషాదధి * న తస్యేశే కశ్చన తస్య నామ మహద్యశః * య ఏనం విదురమృతాస్తే భవన్తి ఇత్యాద్యనేకవాక్యవిరోధాత్. బ్రహ్మణస్సవిశేషత్వాదేవ సర్వాణ్యపి వాక్యాని సవిశేషజ్ఞానాదేవ మోక్షం వదన్తి. శోధకవాక్యాన్యపి సవిశేషమేవ బ్రహ్మ ప్రతిపాదయన్తీత్యుక్తమ్. * తత్త్వమస్యాదివాక్యేషు సామానాధికరణ్యం న నిర్విశేషవస్త్వైక్యపరమ్; తత్త్వంపదయోస్సవిశేషబ్రహ్మాభిధాయిత్వాత్. తత్పదం హి సర్వజ్ఞం సత్యసఙ్కల్పం జగత్కారణం బ్రహ్మ (ప్రతిపాదయతి) పరామృశతి. * తదైక్షత బహు స్యామిత్యాదిషు తస్యైవ ప్రకృతత్వాత్. తత్సమానాధికరణం త్వంపదఞ్చ అచిద్విశిష్ట జీవశరీరకం బ్రహ్మ ప్రతిపాదయతి. ప్రకారద్వయావస్థితైకవస్తుపరత్వాత్ సామానాధికరణ్యస్య. ప్రకారద్వయపరిత్యాగే ప్రవృత్తినిమిత్తభేదాసంభవేన సామానాధికరణ్యమేవ పరిత్యక్తం స్యాత్, ద్వయోః పదయోర్లక్షణా చ. సోఽయం దేవదత్త ఇత్యత్రాపి న లక్షణా, భూతవర్తమానకాలసంబన్ధితయైక్యప్రతీత్యవిరోధాత్. దేశభేదవిరోధశ్చ కాలభేదేన పరిహృతః. * తదైక్షత బహుస్యామిత్యుపక్రమవిరోధశ్చ. ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞానఞ్చ న ఘటతే, జ్ఞానస్వరూపస్య నిరస్తనిఖిలదోషస్య సర్వజ్ఞస్య సమస్తకల్యాణగుణాత్మకస్య అజ్ఞానం తత్కార్యానన్తాపురుషార్థాశ్రయత్వఞ్చ భవతి.

బాధార్థత్వే చ సామానాధికరణ్యస్య త్వంతత్పదయోరధిష్ఠానలక్షణా నివృత్తిలక్షణా చేతి లక్షణాదయస్త ఏవ దోషాః; ఇయాంస్తు విశేషః-నేదం రజతమితివదప్రతిపన్నస్యైవ బాధస్య అగత్యా పరికల్పనమ్; తత్పదేన అధిష్ఠానాతిరేకిధర్మానుపస్థాపనేన బాధానుపపత్తిశ్చ. అధిష్ఠానం తు ప్రాక్తిరోహితమతిరోహితస్వరూపం తత్పదేనోపస్థాప్యతే ఇతి చేన్న, ప్రాగధిష్ఠానాప్రకాశే తదాశ్రయభ్రమబాధయోరసంభవాత్. భ్రమాశ్రయమధిష్ఠానమతిరోహితమతి చేత్తదేవాధిష్ఠానస్వరూపం భ్రమవిరోధీతి తత్ప్రకాశే సుతరాం న తదాశ్రయభ్రమబాధౌ. అతోఽధిష్ఠానాతిరేకిపారమార్థికధర్మతత్తిరోధానానభ్యుపగమే భ్రాన్తిబాధౌ దురుపపాదౌ. అధిష్ఠానే హి పురుషమాత్రాకారే ప్రతీయమానే తదతిరేకిణి పారమార్థికే రాజత్వే తిరోహితే సత్యేవ వ్యాధత్వభ్రమః, రాజత్వోపదేశేన చ తన్నివృత్తిర్భవతి, నాధిష్ఠానమాత్రోపదేశేన; తస్య ప్రకాశమానత్వేనానుపదేశ్యత్వాత్, భ్రమానుపమర్దిత్వాచ్చ. జీవశరీరకజగత్కారణబ్రహ్మపరత్వే ముఖ్యవృత్తం పదద్వయమ్, ప్రకారద్వయవిశిష్టైకవస్తుప్రతిపాదనేన సామానాధికరణ్యఞ్చ సిద్ధమ్. నిరస్తనిఖిలదోషస్య సమస్తకల్యాణగుణాత్మకస్య బ్రహ్మణో జీవాన్తర్యామిత్వమప్యైశ్వర్యమపరం ప్రతిపాదితం భవతి. ఉపక్రమా

నుకూలతా చ. ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞోపపత్తిశ్చ. సూక్ష్మచిదచిద్వస్తు శరీరస్యైవ బ్రహ్మణః స్థూలచిదచిద్వస్తుశరీరత్వేన కార్యత్వాత్, * తమీశ్వరాణాం పరమం మహేశ్వరమ్ * పరాఽస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే * అపహతపాప్మా...సత్యకామస్సత్యసంకల్ప ఇత్యాది శ్రుత్యన్తరావిరోధశ్చ. * తత్త్వమసీత్యత్రోద్దేశ్యోపాదేయవిభాగః కథమితి చేత్, నాత్ర కిఞ్చిదుద్దిశ్య కిమపి విధీయతే. * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమ్ ఇత్యనేనైవ ప్రాప్తత్వాత్. అప్రాప్తే హి శాస్త్రమర్థవత్. * ఇదం సర్వమితి సజీవం జగన్నిర్దిశ్య ఐతదాత్మ్యమితి తస్యైష ఆత్మేతి తత్ర ప్రతిపాదితమ్. తత్ర చ హేతురుక్తః—* సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఇతి; * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శాన్త ఇతివత్.

తథా శ్రుత్యన్తరాణి చ బ్రహ్మణస్తద్వ్యతిరిక్తస్య చిదచిద్వస్తునశ్చ శరీరాత్మభావమేవ తాదాత్మ్యం వదన్తి, * అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానాం సర్వాత్మా * యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ పృథివ్యా అన్తరో యం పృథివీ న వేద యస్య పృథివీ శరీరమ్ యః పృథివీమన్తరో యమయతి స త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృతః. * య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తరో యమాత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరమ్, య ఆత్మానమన్తరో యమయతి స త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృతః, * యః పృథివీమన్తరే సఞ్చరన్నిత్యారభ్య * యస్య మృత్యుశ్శరీరం యం మృత్యుర్న వేద ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మాఽపహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణః. * తత్సృష్ట్వా, తదేవానుప్రావిశత్, తదనుప్రవిశ్య, సచ్చ త్యచ్చాభవత్ ఇత్యాదీని. అత్రాపి * అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణి ఇతి బ్రహ్మాత్మకజీవానుప్రవేశేనైవ సర్వేషాం వస్తుత్వం శబ్దవాచ్యత్వఞ్చ ప్రతిపాదితమ్. * తదనుప్రవిశ్య సచ్చ త్యచ్చాభవదిత్యనేన ఐకార్థ్యాత్ జీవస్యాపి బ్రహ్మాత్మకత్వం బ్రహ్మానుప్రవేశాదేవేత్యవగమ్యతే. అతశ్చిదచిదాత్మకస్య సర్వస్య వస్తుజాతస్య బ్రహ్మతాదాత్మ్యమాత్మశరీరభావాదేవేత్యవగమ్యతే. తస్మాద్బ్రహ్మవ్యతిరిక్తస్య కృత్స్నస్య తచ్ఛరీరత్వేనైవ వస్తుత్వాత్ తస్య ప్రతిపాదకోఽపి శబ్దస్తత్పర్యన్తమేవ స్వార్థమభిదధాతి; అతస్సర్వశబ్దానాం లోకవ్యుత్పత్త్యవగతతత్తత్పదార్థవిశిష్టబ్రహ్మాభిధాయిత్వం సిద్ధమితి * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమితి ప్రతిజ్ఞాతార్థస్య * తత్త్వమసీతి సామానాధికరణ్యేన విశేష ఉపసంహారః.

అతో నిర్విశేషవస్త్వైక్యవాదినః, భేదాభేదవాదినః, కేవలభేదవాదినశ్చ వైయధికరణ్యేన సామానాధికరణ్యేన చ బ్రహ్మాత్మభావోపదేశాస్సర్వే పరిత్యక్తాస్స్యుః. ఏకస్మిన్ వస్తుని కస్య తాదాత్మ్యముపదిశ్యతే? తస్యైవేతి చేత్, తత్స్వవాక్యేనైవావగతమితి న తాదాత్మ్యోపదేశావసేయమస్తి కిఞ్చిత్. కల్పితభేదనిరసనమితి చేత్, తత్తు న సామానాధికరణ్యతాదాత్మ్యోపదేశావసేయమిత్యుక్తమ్. సామానాధికరణ్యం తు బ్రహ్మణి ప్రకారద్వయప్రతిపాదనేన విరోధమేవావహేత్. భేదాభేదవాదే తు బ్రహ్మణ్యేవ ఉపాధిసంసర్గాత్తత్ప్రయుక్తా జీవగతా దోషా బ్రహ్మణ్యేవ ప్రాదుఃష్యురితి నిరస్తనిఖిలదోషకల్యాణగుణాత్మకబ్రహ్మాత్మభావోపదేశా హి విరోధాదేవ పరిత్యక్తాస్స్యుః. స్వాభావికభేదాభేదవాదేఽపి బ్రహ్మణస్స్వత ఏవ జీవభావాభ్యుపగమాత్ గుణవద్దోషాశ్చ స్వాభావికా భవేయురితి నిర్దోష

బ్రహ్మతాదాత్మ్యోపదేశో విరుద్ధ ఏవ. కేవలభేదవాదినాఞ్చ అత్యన్తభిన్నయోః కేనాపి ప్రకారేణైక్యాసంభవాదేవ బ్రహ్మాత్మభావోపదేశా న సంభవన్తీతి సర్వవేదాన్తపరిత్యాగస్స్యాత్.

నిఖిలోపనిషత్ప్రసిద్ధం కృత్స్నస్య బ్రహ్మశరీరభావమాతిష్ఠమానైః కృత్స్నస్య బ్రహ్మాత్మభావోపదేశాస్సర్వే సమ్యగుపపాదితా భవన్తి. జాతిగుణయోరివ ద్రవ్యాణామపి శరీరభావేన విశేషణత్వేన గౌరశ్వో మనుష్యో దేవో జాతః పురుషః కర్మభిరితి సామానాధికరణ్యం లోకవేదయోర్ముఖ్యమేవ దృష్టచరమ్. జాతిగుణయోరపి ద్రవ్యప్రకారత్వమేవ ఖణ్డో గౌశ్శుక్లః పట ఇతి సామానాధికరణ్యనిబన్ధనమ్. మనుష్యత్వాదివిశిష్టపిణ్డానామపి ఆత్మనః ప్రకారతయైవ పదార్థత్వాత్ మనుష్యః పురుషష్షణ్డో యోషిదాత్మా జాత ఇతి సామానాధికరణ్యం సర్వత్రానుగత మితి ప్రకారత్వమేవ సామానాధికరణ్యనిబన్ధనమ్; న పరస్పరవ్యావృత్తా జాత్యాదయః. స్వనిష్ఠానామేవ హి ద్రవ్యాణాం కదాచిత్ క్వచిద్ద్రవ్యవిశేషణత్వే మత్వర్థీయప్రత్యయో దృష్టః దణ్డీ కుణ్డలీ ఇతి, న పృథక్ప్రతిపత్తిస్థిత్యనర్హాణాం ద్రవ్యాణామ్, తేషాం విశేషణత్వం సామానాధికరణ్యావసేయమేవ.

యది గౌరశ్వో మనుష్యో దేవః పురుషో యోషిత్ షణ్డ ఆత్మా కర్మభిర్జాత ఇత్యత్ర ఖణ్డో ముణ్డో గౌ శ్శుక్లః పటః కృష్ణః పట ఇతి జాతిగుణవదాత్మప్రకారత్వం మనుష్యాదిశరీరాణామిష్యతే, తర్హి జాతివ్యక్త్యోరివ ప్రకారప్రకారిణోశ్శరీరాత్మనోరపి నియమేన సహప్రతిపత్తిస్స్యాత్, నచైవం దృశ్యతే. నహి నియమేన గోత్వాదివదాత్మాశ్రయతయైవ ఆత్మనా సహ మనుష్యాదిశరీరం పశ్యన్తి. అతో మనుష్య ఆత్మేతి సామానాధికకరణ్యం లాక్షణికమేవ. నైతదేవమ్, మనుష్యాది శరీరాణామప్యాత్మైకాశ్రయత్వం తదేకప్రయోజనత్వం తత్ప్రకారత్వఞ్చ జాత్యాదితుల్యమ్. ఆత్మైకాశ్రయత్వమాత్మవిశ్లేషే శరీరస్య వినాశాదవగమ్యతే. ఆత్మైకప్రయోజనత్వఞ్చ తత్కర్మఫలభోగార్థతయైవ సద్భావాత్. తత్ప్రకారత్వమపి దేవో మనుష్య ఇతి ఆత్మవిశేషణతయైవ ప్రతీతేః. ఏతదేవ హి గవాదిశబ్దానాం వ్యక్తిపర్యన్తత్వే హేతుః. ఏతత్స్వభావవిరహాదేవ దణ్డకుణ్డలాదీనాం విశేషణత్వే దణ్డీ కుణ్డలీతి మత్వర్థీయప్రత్యయః. దేవమనుష్యాదిపిణ్డానామాత్మైకాశ్రయత్వతదేకప్రయోజనత్వతత్ప్రకారత్వస్వభావాద్దేవో మనుష్య ఆత్మేతి లోకవేదయోస్సామానాధికరణ్యేన వ్యవహారః. జాతివ్యక్త్యోర్నియమేన సహప్రతీతిరుభయోశ్చాక్షుషత్వాత్. ఆత్మనస్త్వచాక్షుషత్వాచ్చక్షుషా శరీరగ్రహణవేలాయామాత్మా న గృహ్యతే. పృథగ్గ్రహణయోగ్యస్య ప్రకారతైకస్వరూపత్వం దుర్ఘటమితి మావోచః. జాత్యాదివత్తదేకాశ్రయత్వతదేకప్రయోజనత్వతద్విశేషణత్వైశ్శరీరస్యాపి తత్ప్రకారతైకస్వభావత్వావగమాత్. సహోపలమ్భనియమస్త్వేకసామగ్రీవేద్యత్వనిబన్ధన ఇత్యుక్తమ్. యథా చక్షుషా పృథివ్యాదేర్గన్ధరసాదిసమ్బన్ధిత్వం స్వాభావికమపి న గృహ్యతే, ఏవం చక్షుషా గృహ్యమాణం శరీరమాత్మప్రకారతైకస్వభావమపి న తథా గృహ్యతే, ఆత్మగ్రహణే చక్షుషస్సామర్థ్యాభావాత్; నైతావతా శరీరస్య తత్ప్ర

కారత్వస్వభావవిరహః. తత్ప్రకారతైకస్వభావత్వమేవ సామానాధికరణ్యనిబన్ధనమ్. ఆత్మప్రకారతయా ప్రతిపాదనసమర్థస్తు శబ్దస్సహైవ ప్రకారతయా ప్రతిపాదయతి.

నను చ శాబ్దేఽపి వ్యవహారే శరీరశబ్దేన శరీరమాత్రం గృహ్యత ఇతి నాత్మపర్యన్తతా శరీరశబ్దస్య. నైవమ్; ఆత్మప్రకారభూతస్యైవ శరీరస్య పదార్థవివేకప్రదర్శనాయ నిరూపణాన్నిష్కర్షకశబ్దోఽయమ్, యథా గోత్వం, శుక్లత్వమ్, ఆకృతిః, గుణ ఇత్యాది శబ్దాః. అతో గవాదిశబ్దవద్దేవమనుష్యాదిశబ్దా ఆత్మపర్యన్తాః. ఏవం దేవమనుష్యాదిపిణ్డవిశిష్టానాం జీవానాం పరమాత్మశరీరతయా తత్ప్రకారత్వాజ్జీవాత్మవాచినశ్శబ్దాః పరమాత్మపర్యన్తాః. అతః పరస్య బ్రహ్మణః ప్రకారతయైవ చిదచిద్వస్తునః పదార్థత్వమితి తత్సామానాధికరణ్యేన ప్రయోగః. అయమర్థో వేదార్థసంగ్రహే సమర్థితః. ఇదమేవ శరీరాత్మభావలక్షణం తాదాత్మ్యమ్ * ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తి గ్రాహయన్తి చేతి వక్ష్యతి. * ఆత్మేత్యేవ తు గృహ్ణీయాత్ ఇతి చ వాక్యకారః.

అత్రేదం తత్త్వమ్.—అచిద్వస్తునః చిద్వస్తునః పరస్యచ బ్రహ్మణో భోగ్యత్వేన భోక్తృత్వేన చ ఈశితృత్వేన చ స్వరూపవివేకమాహుః కాశ్చన శ్రుతయః—* అస్మాన్మాయీ సృజతే విశ్వమేతత్తస్మింశ్చాన్యో మాయయా సన్నిరుద్ధః * మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు మహేశ్వరమ్ * క్షరం ప్రధానమమృతాక్షరం హరః క్షరాత్మానావీశతే దేవ ఏకః. అమృతాక్షరం హర ఇతి భోక్తా నిర్దిశ్యతే. ప్రధానమాత్మనో భోగ్యత్వేన హరతీతి హరః. * స కారణం కరణాధిపాధిపో న చాస్య కశ్చిజ్జనితా న చాధిపః * ప్రధానక్షేత్రజ్ఞపతిర్గుణేశః * పతిం విశ్వస్యాత్మేశ్వరం శాశ్వతం శివమచ్యుతమ్ * జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావజావీశనీశౌ * నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామేకో బహూనాం యో విదధాతి కామాన్ * భోక్తా భోగ్యం ప్రేరితారఞ్చ మత్వా * తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తి అనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి * పృథగాత్మానం ప్రేరితారఞ్చ మత్వా జుష్టస్తతస్తేనామృతత్వమేతి * అజామేకాం లోహితశుక్లకృష్ణాం బహ్వీం ప్రజాం జనయన్తీం సరూపామ్। అజో హ్యేకో జుషమాణోఽనుశేతే జహాత్యేనాం భుక్తభోగామజోఽన్యః * సమానే వృక్షే పురుషో నిమగ్నోఽనీశయా శోచతి ముహ్యమానః। జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమస్య మహిమానమితి వీతశోకః ఇత్యాద్యాః. స్మృతావపి—* అహఙ్కార ఇతీయం మే భిన్నా ప్రకృతిరష్టధా। అపరేయమితస్త్వన్యాం ప్రకృతిం విద్ధి మే పరామ్। జీవభూతాం మహాబాహో యయేదం ధార్యతే జగత్। * సర్వభూతాని కౌన్తేయ ప్రకృతిం యాన్తి మామికామ్। కల్పక్షయే పునస్తాని కల్పాదౌ విసృజామ్యహమ్॥ ప్రకృతిం స్వామవష్టభ్య విసృజామి పునఃపునః॥ భూతగ్రామమిమం కృత్స్నమవశం ప్రకృతేర్వశాత్ ॥ * మయాఽధ్యక్షేణ ప్రకృతిస్సూయతే సచరాచరమ్ ॥ హేతునాఽనేన కౌన్తేయ జగద్ధి పరివర్తతే॥ * ప్రకృతిం పురుషఞ్చైవ విద్ధ్యనాదీ ఉభావపి ॥ * మమ యోనిర్మహద్బ్రహ్మ తస్మిన్ గర్భం దధామ్యహమ్। సమ్భవస్సర్వభూతానాం తతో భవతి భారత॥ ఇతి. జగద్యోనిభూతం మహద్బ్రహ్మ మదీయం ప్రకృత్యాఖ్యం భూతసూక్ష్మ

మచిద్వస్తు యత్ తస్మింశ్చేతనాఖ్యం గర్భం యత్సంయోజయామి తతో మత్కృతాచ్చిద
చిత్సంసర్గాద్దేవాదిస్థావరాన్తానామచిన్మిశ్రాణాం సర్వభూతానాం సమ్భవో భవతీత్యర్థః.

ఏవం భోక్తృభోగ్యరూపేణావస్థితయోస్సర్వావస్థావస్థితయోశ్చిదచితోః పరమ
పురుష శరీరతయా తన్నియామ్యత్వేన తదపృథక్స్థితిం పరమపురుషస్య చాత్మత్వమాహుః కాశ్చన
శ్రుతయః-* యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్పృథివ్యా అన్తరో యం పృథివీ న వేద యస్య పృథివీ శరీరం
యః పృథివీమన్తరో యమయతీత్యారభ్య, * య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తరో యమాత్మా
న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమన్తరో యమయతి స త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృత
ఇతి. తథా * యః పృథివీమన్తరే సఞ్చరన్ యస్య పృథివీ శరీరం యం పృథివీ న వేదేత్యా
రభ్య, * యోఽక్షరమన్తరే సఞ్చరన్ యస్యాక్షరం శరీరం యమక్షరం న వేద యో మృత్యు
మన్తరే సఞ్చరన్ యస్య మృత్యుశ్శరీరం యం మృత్యుర్న వేద ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మాఽ
పహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణః. అత్ర మృత్యుశబ్దేన తమశ్శబ్దవాచ్యం సూక్ష్మావస్థ
మచిద్వస్త్వభిధీయతే. అస్యామేవోపనిషది * అవ్యక్తమక్షరే లీయతే అక్షరం తమసి లీయత
ఇతి వచనాత్. * అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానాం సర్వాత్మేతి చ.

ఏవం సర్వావస్థావస్థితచిదచిద్వస్తుశరీరతయా తత్ప్రకారః పరమపురుష ఏవ
కార్యావస్థకారణావస్థజగద్రూపేణావస్థిత ఇతీమమర్థం జ్ఞాపయితుం కాశ్చన శ్రుతయః
కార్యావస్థం కారణావస్థఞ్చ జగత్ స ఏవేత్యాహుః. * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేక
మేవాద్వితీయం తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తత్తేజోఽసృజతేత్యారభ్య, * సన్మూ
లాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠాః, ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం
స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి. తథా * సోఽకామయత, బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి,
స తపోఽతప్యత, స తపస్తప్త్వా ఇదం సర్వమసృజతేత్యారభ్య, * సత్యం చానృతఞ్చ సత్యమభ
వదిత్యాద్యాః.

అత్రాపి శ్రుత్యన్తరసిద్ధశ్చిదచితోః పరమపురుషస్య చ స్వరూపవివేకః స్మారితః
* హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి,
*తత్సృష్ట్వా, తదేవానుప్రావిశత్, తదనుప్రవిశ్య, సచ్చ త్యచ్చాభవత్ ...విజ్ఞానఞ్చావిజ్ఞానఞ్చ,
సత్యఞ్చానృతంచ సత్యమభవత్ ఇతి చ. * అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్యేతి జీవస్య బ్రహ్మా
త్మకత్వం * తదనుప్రవిశ్య సచ్చ త్యచ్చాభవత్ * విజ్ఞానం చావిజ్ఞానం చేత్యనేనైకార్థ్యా
దాత్మశరీరభావనిబన్ధనమితి విజ్ఞాయతే. ఏవంభూతమేవ నామరూపవ్యాకరణమ్ * తద్ధేదం
తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేత్యత్రాప్యుక్తమ్; అతః కార్యావస్థః
కారణావస్థశ్చ స్థూలసూక్ష్మచిదచిద్వస్తుశరీరః పరమపురుష ఏవేతి కారణాత్కార్యస్యానన్య
త్వేన కారణవిజ్ఞానేన కార్యస్య జ్ఞాతతయా ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం సమీహితముపపన్న
తరమ్. * అహమిమాస్తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి,
తిస్రో దేవతా ఇతి సర్వమచిద్వస్తు నిర్దిశ్య తత్ర స్వాత్మకజీవానుప్రవేశేన నామరూప
వ్యాకరణవచనాత్ సర్వే వాచకాశ్శబ్దా అచిద్విశిష్టజీవవిశిష్టపరమాత్మన ఏవ వాచకా ఇతి

కారణావస్థపరమాత్మవాచినా శబ్దేన కార్యవాచినశ్శబ్దస్య సామానాధికరణ్యం ముఖ్యవృత్తమ్. అతః స్థూలసూక్ష్మచిదచిత్ప్రకారం బ్రహ్మైవ కార్యం కారణం చేతి బ్రహ్మోపాదానం జగత్. సూక్ష్మచిదచిద్వస్తుశరీరకం బ్రహ్మైవ కారణమితి.

బ్రహ్మోపాదానత్వేఽపి సఙ్ఘాతస్యోపాదానత్వేన చిదచితోర్బ్రహ్మణశ్చ స్వభావాసఙ్కరోఽప్యుపపన్నతరః. యథా శుక్లకృష్ణరక్తతన్తుసఙ్ఘాతోపాదానత్వేఽపి చిత్రపటస్య తత్తత్తన్తుప్రదేశ ఏవ శౌక్ల్యాదిసంబన్ధ ఇతి కార్యావస్థాయామపి న సర్వత్ర వర్ణసఙ్కరః; తథా చిదచిదీశ్వరసఙ్ఘాతోపాదానత్వేఽపి జగతః కార్యావస్థాయామపి భోక్తృత్వభోగ్యత్వనియన్తృత్వాద్యసఙ్కరః. తన్తూనాం పృథక్స్థితియోగ్యానామేవ పురుషేచ్ఛయా కదాచిత్సంహతానాం కారణత్వం కార్యత్వఞ్చ; ఇహ తు చిదచితోస్సర్వావస్థయోః పరమపురుషశరీరత్వేన తత్ప్రకారతయైవ పదార్థత్వాత్ తత్ప్రకారః పరమపురుషః సర్వదా సర్వశబ్దవాచ్య ఇతి విశేషః. స్వభావభేదస్తదసఙ్కరశ్చ తత్ర చాత్ర చ తుల్యః. ఏవఞ్చ సతి పరస్య బ్రహ్మణః కార్యానుప్రవేశేఽపి స్వరూపాన్యథాభావాభావాదవికృతత్వముపపన్నతరమ్. స్థూలావస్థస్య నామరూపవిభాగవిభక్తస్య చిదచిద్వస్తున ఆత్మతయా అవస్థానాత్ కార్యత్వమప్యుపపన్నతరమ్. అవస్థాన్తరాపత్తిరేవ హి కార్యతా. నిర్గుణవాదాశ్చ పరస్య బ్రహ్మణో హేయగుణాసంబన్ధాదుపపద్యన్తే. * అపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాస ఇతి హేయగుణాన్ ప్రతిషిధ్య, * సత్యకామస్సత్యసంకల్ప ఇతి కల్యాణగుణాన్ విదధతీయం శ్రుతిరేవ అన్యత్ర సామాన్యేనావగతం గుణనిషేధం హేయగుణ విషయం వ్యవస్థాపయతి.

జ్ఞానస్వరూపం బ్రహ్మేతి వాదశ్చ సర్వజ్ఞస్య సర్వశక్తేర్నిఖిలహేయప్రత్యనీకకల్యాణగుణాకరస్య బ్రహ్మణస్స్వరూపం జ్ఞానైకనిరూపణీయం స్వయంప్రకాశతయా జ్ఞానస్వరూపం చేత్యభ్యుపగమాదుపపన్నతరః. * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్ * పరాఽస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చ * విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాత్ ఇత్యాదికాః జ్ఞాతృత్వమావేదయన్తి; * సత్యం జ్ఞానమిత్యాదికాశ్చ జ్ఞానైకనిరూపణీయతయా స్వప్రకాశతయా చ జ్ఞానస్వరూపతామ్. *సోఽకామయత బహు స్యామ్ * తదైక్షత బహు స్యామ్ * తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేతి బ్రహ్మైవ స్వసంకల్పాద్విచిత్రస్థిరత్రసరూపతయా నానాప్రకారమవస్థితమితి తత్ప్రత్యనీకాబ్రహ్మాత్మకవస్తునానాత్వమతత్త్వమితి తత్ప్రతిషిధ్యతే-* మృత్యోస్స మృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి *నేహ నానాస్తి కిఞ్చన * యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి తదితర ఇతరం పశ్యతి, యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్ తత్కేన కం పశ్యేత్తత్కేన కం విజానీయాదిత్యాదినా. న పునః * బహు స్యాం ప్రజాయేయేత్యాదిశ్రుతిసిద్ధం స్వసఙ్కల్పకృతం బ్రహ్మణో నానానామరూపభాక్త్వేన నానాప్రకారత్వమపి నిషిధ్యతే. * యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూదిత్యాదినిషేధవాక్యాదౌ చ తత్ స్థాపితమ్—* సర్వం తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనస్సర్వం వేద * తస్య హ వా ఏతస్య మహతో భూతస్య నిశ్వసితమేతద్యదృగ్వేదో యజుర్వేద ఇత్యాదినా.

ఏవం చిదచిదదీశ్వరాణాం స్వరూపభేదం స్వభావభేదఞ్చ వదన్తీనాం కార్యకారణభావం కార్యకారణయోరనన్యత్వఞ్చ వదన్తీనాం సర్వాసాం శ్రుతీనామవిరోధః, చిదచితోః పరమాత్మనశ్చ సర్వదా శరీరాత్మభావం శరీరభూతయోః కారణదశాయాం నామరూపవిభాగానర్హసూక్ష్మదశాపత్తిం కార్యదశాయాఞ్చ తదర్హస్థూలదశాపత్తిం వదన్తీభిః శ్రుతిభిరేవ జ్ఞాయత ఇతి, బ్రహ్మాజ్ఞానవాదస్య ఔపాధికబ్రహ్మభేదవాదస్య అన్యస్యాప్యపన్యాయమూలస్య సకలశ్రుతివిరుద్ధస్య న కథఞ్చిదప్యవకాశో దృశ్యతే. చిదచిదీశ్వరాణాం పృథక్స్వభావతయా తత్తచ్ఛ్రుతిసిద్ధానాం శరీరాత్మభావేన ప్రకారప్రకారితయా శ్రుతిభిరేవ ప్రతిపన్నానాం శ్రుత్యన్తరేణ కార్యకారణభావప్రతిపాదనం కార్యకారణయోరైక్యప్రతిపాదనఞ్చ హ్యవిరుద్ధమ్. యథా ఆగ్నేయాదీన్ షడ్యాగాన్ ఉత్పత్తివాక్యైః పృథగుత్పన్నాన్ సముదాయానువాదివాక్యద్వయేన సముదాయద్వయత్వమాపన్నాన్ * దర్శపూర్ణమాసాభ్యామిత్యధికారవాక్యం కామినః కర్తవ్యతయా విదధాతి; తథా చిదచిదీశ్వరాన్ వివిక్తస్వరూపస్వభావాన్ * క్షరంప్రధానమమృతాక్షరం హరః క్షరాత్మానావీశతే దేవ ఏకః * పతిం విశ్వస్యాత్మేశ్వరమ్ * ఆత్మా నారాయణః పరః ఇత్యాదివాక్యైః పృథక్ప్రతిపాద్య * యస్య పృథివీ శరీరమ్ * యస్యాత్మా శరీరమ్ * యస్యావ్యక్తం శరీరమ్ *యస్యాక్షరం శరీరమ్ * ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మాఽపహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణ ఇత్యాదిభిర్వాక్యైశ్చిదచితోస్సర్వావస్థావస్థితయోః పరమాత్మశరీరతాం పరమాత్మనస్తదాత్మతాఞ్చ ప్రతిపాద్య శరీరిభూతపరమాత్మాభిధాయిభిస్సద్బ్రహ్మాత్మాదిశబ్దైః కారణావస్థః కార్యావస్థశ్చ పరమాత్మా ఏక ఏవేతి పృథక్ప్రతిపన్నం వస్తుత్రితయం * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్ * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమ్ * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేత్యాదివాక్యం ప్రతిపాదయతి. చిదచిద్వస్తుశరీరిణః పరమాత్మనః పరమాత్మశబ్దేనాభిధానే హి నాస్తి విరోధః, యథా మనుష్యపిణ్డశరీరకస్యాత్మవిశేషస్య అయమాత్మా సుఖీత్యాత్మశబ్దేనాభిధాన ఇత్యలమతివిస్తరేణ. ఇతి నివర్తకానుపపత్తిః.

యత్పునరిదముక్తమ్-బ్రహ్మాత్మైకత్వవిజ్ఞానేనైవావిద్యానివృత్తిర్యుక్తేతి; తదయుక్తమ్; బన్ధస్య పారమార్థికత్వేన జ్ఞాననివర్త్యత్వాభావాత్. పుణ్యాపుణ్యరూపకర్మనిమిత్తదేవాదిశరీరప్రవేశతత్ప్రయుక్తసుఖదుఃఖానుభవరూపస్య బన్ధస్య మిథ్యాత్వం కథమివ శక్యతే వక్తుమ్? ఏవంరూపబన్ధనివృత్తిర్భక్తిరూపాపన్నోపాసనప్రీతపరమపురుషప్రసాదలభ్యేతి పూర్వమేవోక్తమ్. భవదభిమతస్యైక్యజ్ఞానస్య యథావస్థితవస్తువిపరీతవిషయస్య మిథ్యారూపత్వేన బన్ధవివృద్ధిరేవ ఫలం భవతి-* మిథ్యైతదన్యద్ద్రవ్యం హి నైతి తద్ద్రవ్యతాం యతః ఇతిశాస్త్రాత్; * ఉత్తమః పురుషస్త్వన్యః * పృథగాత్మానం ప్రేరితారఞ్చ మత్వేతి జీవాత్మవిసజాతీయస్య తదన్తర్యామిణో బ్రహ్మణో జ్ఞానం పరమపురుషార్థలక్షణమోక్షసాధనమిత్యుపదేశాచ్చ. అపిచ భవదభిమతస్యాపి నివర్తకజ్ఞానస్య మిథ్యారూపత్వాత్ తస్య నివర్తకాన్తరం మృగ్యమ్. నివర్తకజ్ఞానమిదం స్వవిరోధి సర్వం భేదజాతం నివర్త్య క్షణికత్వాత్ స్వయమేవ నశ్యతీతి చేత్, న, తత్స్వరూపతదుత్పత్తివినాశానాం కాల్పనికత్వేన వినాశతత్కల్పనాకల్పకరూపా

విద్యాయా నివర్తకాన్తరమన్వేషణీయమ్. తద్వినాశో బ్రహ్మస్వరూపమేవేతి చేత్, తథా సతి నివర్తకజ్ఞానోత్పత్తిరేవ న స్యాత్, తద్వినాశే తిష్ఠతి తదుత్పత్త్యసమ్భవాత్.

అపిచ చిన్మాత్రబ్రహ్మవ్యతిరిక్తకృత్స్ననిషేధవిషయజ్ఞానస్య కోఽయం జ్ఞాతా? అధ్యాసరూప ఇతి చేన్న, తస్య నిషేధ్యతయా నివర్తకజ్ఞానకర్మత్వాత్ తత్కర్తృత్వానుపపత్తేః. బ్రహ్మస్వరూప మితి చేత్, బ్రహ్మణో నివర్తకజ్ఞానం ప్రతి జ్ఞాతృత్వం కిం స్వరూపమ్? ఉత అధ్యస్తమ్? అధ్యస్తం చేత్, అయమధ్యాసస్తన్మూలావిద్యాన్తరఞ్చ నివర్తకజ్ఞానావిషయతయా తిష్ఠత్యేవ. నివర్తకజ్ఞానాన్తరాభ్యుపగమే తస్యాపి త్రిరూపత్వాత్ జ్ఞాత్రపేక్షయాఽనవస్థా స్యాత్. బ్రహ్మస్వరూపస్యైవ జ్ఞాతృత్వే అస్మదీయ ఏవ పక్షః పరిగృహీతస్స్యాత్. నివర్తకజ్ఞానస్వరూపం స్వస్య జ్ఞాతా చ బ్రహ్మవ్యతిరిక్తత్వేన స్వనివర్త్యాన్తర్గతమితి వచనం భూతలవ్యతిరిక్తం కృత్స్నం దేవదత్తేన చ్ఛిన్నమిత్యస్యామేవ ఛేదనక్రియాయామస్య ఛేత్తురస్యాశ్ఛేదనక్రియాయాశ్చ ఛేద్యానుప్రవేశవచనవదుపహాస్యమ్. అధ్యస్తో జ్ఞాతా స్వనాశహేతుభూతనివర్తకజ్ఞానే స్వయం కర్తా చ న భవేత్, స్వనాశస్యాపురుషార్థత్వాత్. తన్నాశస్య బ్రహ్మస్వరూపత్వాభ్యుపగమే భేదదర్శనతన్మూలావిద్యాదీనాం కల్పనమేవ న స్యాత్. ఇత్యలమనేన దిష్టహతముద్గరాభిఘాతేన.

ఇతి నివృత్త్యనుపపత్తిః.

తస్మాదనాదికర్మప్రవాహరూపాజ్ఞానమూలత్వాద్బన్ధస్య తన్నిబర్హణముక్తలక్షణజ్ఞానాదేవ. తదుత్పత్తిశ్చాహరహనుష్ఠీయమానపరమపురుషారాధనవేషాత్మయాథాత్మ్యబుద్ధివిశేషసంస్కృతవర్ణాశ్రమోచితకర్మలభ్యా. తత్ర కేవలకర్మణామల్పాస్థిరఫలత్వమ్, అనభిసంహితఫలపరమపురుషారాధనవేషాణాం కర్మణాముపాసనాత్మకజ్ఞానోత్పత్తిద్వారేణ బ్రహ్మయాథాత్మ్యానుభవరూపానన్తస్థిరఫలత్వఞ్చ కర్మస్వరూపజ్ఞానాదృతే న జ్ఞాయతే; కేవలాకారపరిత్యాగపూర్వకయథోక్తస్వరూపకర్మోపాదానఞ్చ న సంభవతీతి కర్మవిచారానన్తరం తతఏవ హేతోర్బ్రహ్మవిచారః కర్తవ్య ఇతి * అథాత ఇత్యుక్తమ్.

ఇతి మహాసిద్ధాన్తః.

(అథ సూత్రకారాభిమతసూత్రార్థయోజనారమ్భః.)

తత్ర పూర్వపక్షవాదీ మన్యతే-వృద్ధవ్యవహారాదన్యత్ర శబ్దస్య బోధకత్వశక్త్యవధారణాసంభవాద్వ్యవహారస్య చ కార్యబుద్ధిపూర్వకత్వేన కార్యార్థ ఏవ శబ్దస్య ప్రామాణ్యమితి కార్యరూప ఏవ వేదార్థః, అతో న వేదాన్తాః పరినిష్పన్నే పరే బ్రహ్మణి ప్రమాణభావమనుభవితుమర్హన్తి. నచ పుత్రజన్మాదిసిద్ధవస్తువిషయవాక్యేషు హర్షహేతూనాం కాలత్రయవర్తినామర్థానామానన్త్యాత్ సులగ్నసుఖప్రసవాదిహర్షహేత్వర్థాన్తరోపనిపాతసంభావనయాచ ప్రియార్థప్రత్తిపత్తినిమిత్తముఖవికాసాదిలిఙ్గేన అర్థవిశేషబుద్ధిహేతుత్వనిశ్చయః. నాపివ్యుత్పన్నేతరపదవిభక్త్యర్థస్య పదాన్తరార్థనిశ్చయేన ప్రకృత్యర్థనిశ్చయేన వా శబ్దస్య సిద్ధవస్త్వభిధానశక్తి నిశ్చయః; జ్ఞాతకార్యాభిధాయిపదసముదాయస్య తదంశవిశేషనిశ్చయ రూపత్వాత్తస్య.

నచ సర్పాద్భీతస్య నాయం సర్పో రజ్జురేషేతి శబ్దశ్రవణసమనన్తరం భయనివృత్తిదర్శనేన సర్పాభావబుద్ధిహేతుత్వనిశ్చయః. అత్రాపి నిశ్చేష్టం నిర్విషమచేతనమిదం వస్త్విత్యా

ద్యర్థబోధేషు బహుషు భయనివృత్తిహేతుషు సత్సు విశేషనిశ్చయాయోగాత్. కార్యబుద్ధి ప్రవృత్తివ్యాప్తిబలేన శబ్దస్య ప్రవర్తకకార్యార్థావబోధిత్వమవగతమితి సర్వపదానాం కార్యపరత్వేన సర్వైః పదైః కార్యస్యైవ విశిష్టస్య ప్రతిపాదనాన్నాన్యాన్వితస్వార్థమాత్రే పదశక్తినిశ్చయః. ఇష్టసాధనతాబుద్ధిస్తు కార్యబుద్ధిద్వారేణ ప్రవృత్తిహేతుః, న స్వరూపేణ; అతీతానాగతవర్తమానేష్టోపాయబుద్ధిషు ప్రవృత్త్యనుపలబ్ధేః. ఇష్టోపాయో హి మత్ప్రయత్నాదృతే న సిధ్యతి, అతో మత్కృతిసాధ్య ఇతి బుద్ధిర్యావన్న జాయతే, తావన్న ప్రవర్తతే. అతః కార్యబుద్ధిరేవ ప్రవృత్తిహేతురితి ప్రవర్తకస్యైవ శబ్దవాచ్యతయా కార్యస్యైవ వేదవేద్యత్వాత్పరినిష్పన్నరూపబ్రహ్మప్రాప్తిలక్షణానన్తస్థిరఫలాప్రతిపత్తేః, * అక్షయ్యం హ వై చాతుర్మాస్యయాజినస్సుకృతం భవతీత్యాదిభిః కర్మణామేవ స్థిరఫలత్వప్రతిపాదనాచ్చ, కర్మఫలాల్పాస్థిరత్వబ్రహ్మజ్ఞానఫలానన్తస్థిరత్వజ్ఞానహేతుకో బ్రహ్మవిచారారమ్భో న యుక్త ఇతి.

అత్రాభిధీయతే. నిఖిలలోకవిదితశబ్దార్థసంబన్ధావధారణప్రకారమపనుద్య సర్వశబ్దానామలౌకికకార్యార్థావబోధిత్వావధారణం ప్రామాణికా న బహుమన్యన్తే. ఏవం కిల బాలాశ్శబ్దార్థసంబన్ధమవధారయన్తి—మాతాపితృప్రభృతిభిరమ్బాతాతమాతులాదీన్ శశిపశునరమృగపక్షిసర్పాదీంశ్చ ఏనమవేహి ఇమం చావధారయ ఇత్యభిప్రాయేణ అఙ్గుల్యా నిర్దిశ్య నిర్దిశ్య తైస్తైశ్శబ్దైస్తేషు తేష్వర్థేషు బహుశశ్శిక్షితాః శనైశ్శనైస్తైస్తైరేవ శబ్దైస్తేషు తేష్వర్థేషు స్వాత్మనాం బుద్ధ్యుత్పత్తిం దృష్ట్వా శబ్దార్థయోస్సంబన్ధాన్తరాదర్శనాత్ సంకేతయితృపురుషాజ్ఞానాచ్చ తేష్వర్థేషు తేషాం శబ్దానాం ప్రయోగో బోధకత్వనిబన్ధన ఇతి నిశ్చిన్వన్తి. పునశ్చ వ్యుత్పన్నేతరశబ్దేషు అస్య శబ్దస్య అయమర్థ ఇతి పూర్వవృద్ధైశ్శిక్షితాః సర్వశబ్దానామర్థమవగమ్య పరప్రత్యాయనాయ తత్తదర్థావబోధివాక్యజాతం ప్రయుఞ్జతే.

ప్రకారాన్తరేణాపి శబ్దార్థసంబన్ధావధారణం సుశకమ్. కేనచిత్ పురుషేణ హస్తచేష్టాదినా పితా తే సుఖమాస్త ఇతి దేవదత్తాయ జ్ఞాపయేతి ప్రేషితః కశ్చిత్ తజ్జ్ఞాపనే ప్రవృత్తః పితా తే సుఖమాస్త ఇతి శబ్దం ప్రయుఙ్క్తే; పార్శ్వస్థోఽన్యో వ్యుత్పిత్సుర్మూకవచ్చేష్టావిశేషజ్ఞః తజ్జ్ఞాపనే ప్రవృత్తమిమం జ్ఞాత్వాఽనుగతస్తజ్జ్ఞాపనాయ ప్రయుక్తమిమం శబ్దం శ్రుత్వా, అయం శబ్దస్తదర్థబుద్ధిహేతురితి నిశ్చినోతీతి కార్యార్థ ఏవ వ్యుత్పత్తిరితి నిర్బన్ధో నిర్నిబన్ధనః. అతో వేదాన్తాః పరినిష్పన్నం పరం బ్రహ్మ తదుపాసనం చాపరిమితఫలం బోధయన్తీతి తన్నిర్ణయఫలో బ్రహ్మవిచారః కర్తవ్యః.

కార్యార్థత్వేఽపి వేదస్య బ్రహ్మవిచారః కర్తవ్య ఏవ. కథమ్? * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః * సోఽన్వేష్టవ్యస్స విజిజ్ఞాసితవ్యః * విజ్ఞాయ ప్రజ్ఞాం కుర్వీత * దహరోఽస్మిన్నన్తర ఆకాశస్తస్మిన్ యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యం తద్వావ విజిజ్ఞాసితవ్యమ్ * తత్రాపి దహ్రం గగనం విశోకస్తస్మిన్ యదన్తస్తదుపాసితవ్యమ్ ఇత్యాదిభిః ప్రతిపన్నోపాసనవిషయకార్యాధికృతఫలత్వేన * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమిత్యాదిభిర్బ్రహ్మప్రాప్తిః శ్రూయత

ఇతి బ్రహ్మస్వరూపతద్విశేషణానాం దుఃఖాసంభిన్నదేశవిశేషరూపస్వర్గాదివత్ రాత్రిసత్రప్రతిష్ఠావత్ అపగోరణశతయాతనాసాధ్యసాధనభావవచ్చ కార్యోపయోగితయైవ సిద్ధేః.

గామానయేత్యాదిష్వపి వాక్యేషు న కార్యార్థే వ్యుత్పత్తిః, భవదభిమతకార్యస్య దుర్నిరూపత్వాత్. కృతిభావభావికృత్యుద్దేశ్యంహి భవతః కార్యమ్. కృత్యుద్దేశ్యత్వఞ్చ కృతికర్మత్వమ్. కృతికర్మత్వం చ కృత్యా ప్రాప్తుమిష్టతమత్వమ్. ఇష్టతమఞ్చ సుఖం, వర్తమానదుఃఖస్య తన్నివృత్తిర్వా. తత్రేష్టసుఖాదినా పురుషేణ స్వప్రయత్నాదృతే యది తదసిద్ధిః ప్రతీతా, తతః ప్రయత్నేచ్ఛుః ప్రవర్తతే పురుష ఇతి న క్వచిదపీచ్ఛావిషయస్య కృత్యధీనసిద్ధిత్వమన్తరేణ కృత్యుద్దేశ్యత్వం నామ కిఞ్చిదప్యుపలభ్యతే. ఇచ్ఛావిషయస్య ప్రేరకత్వం చ ప్రయత్నాధీనసిద్ధిత్వమేవ, తత ఏవ ప్రవృత్తేః. నచ పురుషానుకూలత్వం కృత్యుద్దేశ్యత్వమ్; యతస్సుఖమేవ పురుషానుకూలమ్. నచ దుఃఖనివృత్తేః పురుషానుకూలత్వమ్; పురుషానుకూలం సుఖం, తత్ప్రతికూలం దుఃఖమితి హి సుఖదుఃఖయోస్స్వరూపవివేకః. దుఃఖస్య ప్రతికూలతయా తన్నివృత్తిరిష్టా భవతి, నానుకూలతయా. అనుకూలప్రతికూలాన్వయవిరహే స్వరూపేణావస్థితిర్హి దుఃఖనివృత్తిః. అతస్సుఖవ్యతిరిక్తస్య క్రియాదేరనుకూలత్వం న సంభవతి. న సుఖార్థతయా తస్యాప్యనుకూలత్వమ్. దుఃఖాత్మకత్వాత్తస్య. సుఖార్థతయాఽపి తదుపాదానేచ్ఛామాత్రమేవ భవతి.

నచ కృతిం ప్రతి శేషిత్వం కృత్యుద్దేశ్యత్వమ్, భవత్పక్షే శేషిత్వస్యానిరూపణాత్. నచ పరోద్దేశప్రవృత్తకృతివ్యాప్త్యర్హత్వం శేషత్వమితి తత్ప్రతిసంబన్ధీ శేషీత్యవగమ్యతే; తథా సతి కృతేరశేషత్వేన తాం ప్రతి తత్సాధ్యస్య శేషిత్వాభావాత్. నచ పరోద్దేశప్రవృత్త్యర్హతాయాశ్శేషత్వేన పరశ్శేషీ; ఉద్దేశ్యత్వస్యైవ నిరూప్యమాణత్వాత్. ప్రధానస్యాపి భృత్యోద్దేశప్రవృత్త్యర్హత్వదర్శనాచ్చ. ప్రధానస్తు భృత్యపోషణేఽపి స్వోద్దేశేన ప్రవర్తత ఇతి చేన్న, భృత్యోఽపి హి ప్రధానపోషణే స్వోద్దేశేనైవ ప్రవర్తతే. కార్యస్వరూపస్యైవానిరూపణాత్ కార్యప్రతిసంబన్ధీ శేషః, తత్ప్రతిసంబన్ధీ శేషీత్యప్యసఙ్గతమ్. నాపి కృతిప్రయోజనత్వం కృత్యుద్దేశ్యత్వమ్, పురుషస్య కృత్యారమ్భప్రయోజనమేవ హి కృతిప్రయోజనమ్. స చేచ్ఛావిషయః. తస్మాదిష్టత్వాతిరేకికృత్యుద్దేశ్యత్వానిరూపణాత్ కృతిసాధ్యతాకృతిప్రధానత్వరూపం కార్యం దుర్నిరూపమేవ.

నియోగస్యాపి సాక్షాదిష్టవిషయభూతసుఖదుఃఖనివృత్తిభ్యామన్యత్వాత్ తత్సాధనతయైవేష్టత్వం, కృతిసాధ్యత్వంచ. అత ఏవ హి తస్య క్రియాతిరిక్తతా, అన్యథా క్రియైవ కార్యం స్యాత్, స్వర్గకామపదసమభివ్యాహారానుగుణ్యేన లిఙాదివాచ్యం కార్యం స్వర్గసాధనమేవేతి క్షణభఙ్గికర్మాతిరేకి స్థిరం స్వర్గసాధనమపూర్వమేవ కార్యమితి స్వర్గసాధనత్వోల్లేఖేనైవ హ్యపూర్వవ్యుత్పత్తిః. అతః ప్రథమమనన్యార్థతయా ప్రతిపన్నస్య కార్యస్య అనన్యార్థత్వనిర్వహణాయ అపూర్వమేవ పశ్చాత్స్వర్గసాధనం భవతీత్యుపహాస్యమ్; స్వర్గకామపదాన్వితకార్యాభిధాయిపదేన ప్రథమమప్యనన్యార్థతానభిధానాత్; సుఖదుఃఖనివృత్తితత్సాధనేభ్యోఽన్యస్య అనన్యార్థస్య కృతిసాధ్యతాప్రతీత్యనుపపత్తేశ్చ. అపిచ కిమిదం

నియోగస్య ప్రయోజనత్వమ్? సుఖవన్నియోగస్యాప్యనుకూలత్వమేవేతి చేత్ కిం నియోగ
సుఖమ్? సుఖమేవ హ్యనుకూలమ్. సుఖవిశేషవన్నియోగాపరపర్యాయం విలక్షణం సుఖాన్తర
మితి చేత్; కిం తత్ర ప్రమాణమితి వక్తవ్యమ్. స్వానుభవశ్చేత్, న; విషయవిశేషానుభవసుఖ
వన్నియోగానుభవసుఖమిదమితి భవతాఽపి నానుభూయతే; శాస్త్రేణ నియోగస్య పురుషార్థ
తయా ప్రతిపాదనాత్ పశ్చాత్తు భోక్ష్యత ఇతి చేత్; కిం తన్నియోగస్య పురుషార్థత్వవాచి
శాస్త్రమ్? న తావల్లౌకికం వాక్యమ్, తస్య దుఃఖాత్మకక్రియావిషయత్వాత్, తేన సుఖాది
సాధనతయైవ కృతిసాధ్యతామాత్రప్రతిపాదనాత్. నాపి వైదికమ్, తేనాపి స్వర్గాదిసాధనత
యైవ కార్యస్య ప్రతిపాదనాత్. నాపి నిత్యనైమిత్తికశాస్త్రమ్; తస్యాపి తదభిధాయిత్వం
స్వర్గకామవాక్యస్థాపూర్వవ్యుత్పత్తిపూర్వకమితి ఉక్తరీత్యా తేనాపి సుఖాదిసాధనకార్యా
భిధానమవర్జనీయమ్. నియతైహికఫలస్య కర్మణోఽనుష్ఠితస్య ఫలత్వేన తదానీమను
భూయమానానాన్నాద్యారోగతాదివ్యతిరేకేణ నియోగరూపసుఖానుభవానుపలబ్ధేశ్చ నియోగ
సుఖమిత్యత్ర న కిఞ్చన ప్రమాణముపలభామహే. అర్థవాదాదిష్వపి స్వర్గాదిసుఖప్రకారకీర్తన
వన్నియోగరూపసుఖప్రకారకీర్తనం భవతామపి న దృష్టచరమ్.

అతో విధివాక్యేష్వపి ధాత్వర్థస్య కర్తృవ్యాపారసాధ్యతామాత్రం శబ్దానుశాసన
సిద్ధమేవ లిఙాదేర్వాచ్యమిత్యధ్యవసీయతే. ధాత్వర్థస్య చ యాగాదేరగ్న్యాదిదేవతాన్త
ర్యామిపరమపురుషసమారాధనరూపతా సమారాధితాత్పరమపురుషాత్ ఫలసిద్ధిశ్చేతి * ఫల
మత ఉపపత్తేరిత్యత్ర ప్రతిపాదయిష్యతే. అతో వేదాన్తాః పరినిష్పన్నం పరం బ్రహ్మ
బోధయన్తీతి బ్రహ్మోపాసనఫలానన్త్యం స్థిరత్వఞ్చ సిద్ధమ్. చాతుర్మాస్యాదికర్మస్వపి కేవ
లస్య కర్మణః క్షయిఫలత్వోపదేశాదక్షయఫలశ్రవణం * వాయుశ్చాన్తరిక్షఞ్చైతదమృత
మిత్యాదివదాపేక్షికం మన్తవ్యమ్. అతః కేవలానాం కర్మణామల్పాస్థిరఫలత్వాత్ బ్రహ్మ
జ్ఞానస్య చ అనన్తస్థిరఫలత్వాత్తన్నిర్ణయఫలో బ్రహ్మవిచారారమ్భో యుక్త ఇతి స్థితమ్. ౧
(ఇతి జిజ్ఞాసాధికరణమ్. 1)

—అథ జన్మాద్యధికరణమ్ 2.—

కిం పునస్తద్బ్రహ్మ యజ్జిజ్ఞాస్యముచ్యతే ఇత్యత్రాహ—

2. జన్మాద్యస్య యతః ॥౧॥౧॥౨॥

జన్మాదీతి సృష్టిస్థితిప్రలయమ్. తద్గుణసంవిజ్ఞానో బహువ్రీహిః. అస్య — అచిన్త్య
వివిధవిచిత్రరచనస్య నియతదేశకాలఫలభోగబ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తక్షేత్రజ్ఞమిశ్రితస్య జగతః,
యతః — యస్మాత్సర్వేశ్వరాత్ నిఖిలహేయప్రత్యనీకస్వరూపాత్ సత్యసఙ్కల్పాత్ జ్ఞానానన్దాద్య
నన్తకల్యాణగుణాత్ సర్వజ్ఞాత్ సర్వశక్తేః పరమకారుణికాత్ పరస్మాత్పుంసః సృష్టిస్థితిప్రల
యాః ప్రవర్తన్తే తద్బ్రహ్మేతి సూత్రార్థః.

* భృగుర్వై వారుణిః వరుణం పితరముపససార అధీహి భగవో బ్రహ్మ ఇత్యారభ్య
* యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే, యేన జాతాని జీవన్తి, యత్ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తి

తద్విజిజ్ఞాసస్వ తద్బ్రహ్మేతి శ్రూయతే. తత్ర సంశయః—కిమస్మాద్వాక్యాద్బ్రహ్మ లక్షణతః ప్రతిపత్తుం శక్యతే నవేతి. కిం ప్రాప్తమ్? న శక్యమితి. న తావజ్జన్మాదయో విశేషణత్వేన బ్రహ్మ లక్షయన్తి. అనేకవిశేషణవ్యావృత్తత్వేన బ్రహ్మణోఽనేకత్వప్రసక్తేః. విశేషణత్వం హి వ్యావర్తకత్వమ్. నను దేవదత్తశ్శ్యామో యువా లోహితాక్షస్సమపరిమాణ ఇత్యత్ర విశేషణబహుత్వేఽప్యేక ఏవ దేవదత్తః ప్రతీయతే; ఏవమత్రాప్యేకమేవ బ్రహ్మ భవతి. నైవమ్. తత్ర ప్రమాణాన్తరేణైక్యప్రతీతేరేకస్మిన్నేవ విశేషణానాముపసంహారః, అన్యథా తత్రాపి వ్యావర్తకత్వేనానేకత్వమపరిహార్యమ్. అత్ర త్వనేనైవ విశేషణేన లిలక్షయిషితత్వాత్ బ్రహ్మణః ప్రమాణాన్తరేణైక్యమనవగతమితి వ్యావర్తకభేదేన బ్రహ్మబహుత్వమవర్జనీయమ్.

బ్రహ్మశబ్దైక్యాదత్రాప్యైక్యం ప్రతీయత ఇతి చేన్న. అజ్ఞాతగోవ్యక్తేర్జిజ్ఞాసోః పురుషస్య ఖణ్డో ముణ్డః పూర్ణశృఙ్గో గౌరిత్యుక్తే గోపదైక్యేఽపి ఖణ్డత్వాదివ్యావర్తకభేదేన గోవ్యక్తిబహుత్వప్రతీతేర్బ్రహ్మవ్యక్తయోఽపి బహవస్స్యుః. అత ఏవ లిలక్షయిషితే వస్తున్యేషాం విశేషణానాం సమ్భూయ లక్షణత్వమప్యనుపపన్నమ్. నాప్యుపలక్షణత్వేన లక్షయన్తి, ఆకారాన్తరాప్రతిపత్తేః. ఉపలక్షణానామేకేనాకారేణ ప్రతిపన్నస్య కేనచిదాకారాన్తరేణ ప్రతిపత్తిహేతుత్వం హి దృష్టం-యత్రాయం సారసస్స దేవదత్తకేదార ఇత్యాదిషు. ననుచ * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి ప్రతిపన్నాకారస్య జగజ్జన్మాదీన్యుపలక్షణాని భవన్తి. న, ఇతరేతరప్రతిపన్నాకారాపేక్షత్వేన ఉభయోర్లక్షణవాక్యయోరన్యోన్యాశ్రయణాత్. అతో న లక్షణతో బ్రహ్మ ప్రతిపత్తుం శక్యత ఇతి.

ఏవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే - జగత్సృష్టిస్థితిప్రలయైరుపలక్షణభూతైర్బ్రహ్మ ప్రతిపత్తుం శక్యతే. నచ ఉపలక్షణోపలక్ష్యాకారవ్యతిరిక్తాకారాన్తరాప్రతిపత్తేః బ్రహ్మాప్రతిపత్తిః, ఉపలక్ష్యం హ్యనవధికాతిశయబృహత్ బృంహణం చ; బృంహతేర్ధాతోస్తదర్థత్వాత్. తదుపలక్షణభూతాశ్చ జగజ్జన్మస్థితిలయాః. యతో యేన యదితి ప్రసిద్ధవన్నిర్దేశేన యథాప్రసిద్ధి జన్మాదికారణమనూద్యతే. ప్రసిద్ధిశ్చ * సదేవ సోమ్యేదమగ్రఆసీదేకమేవాద్వితీయమ్, తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తత్తేజోఽసృజతేత్యేకస్యైవ సచ్ఛబ్దవాచ్యస్య నిమిత్తోపాదానరూపకారణత్వేన; తదపి * సదేవేదమగ్ర ఏకమేవాసీదిత్యుపాదానతాం ప్రతిపాద్య * అద్వితీయమిత్యధిష్ఠాత్రన్తరం ప్రతిషిధ్య*తదైక్షత బహు స్యాంప్రజాయేయేతి తత్తేజోఽసృజతేత్యేకస్యైవ ప్రతిపాదనాత్. తస్మాద్యన్మూలా జగజ్జన్మస్థితిలయాస్తద్బ్రహ్మేతి జన్మస్థితిలయానాం స్వనిమిత్తోపాదానభూతం వస్తు బ్రహ్మేతి లక్షయన్తి. జగన్నిమిత్తోపాదానతాక్షిప్తసర్వజ్ఞత్వసత్యసఙ్కల్పత్వవిచిత్రశక్తిత్వాద్యాకారబృహత్త్వేన ప్రతిపన్నం బ్రహ్మేతి చ జన్మాదీనాం తథా ప్రతిపన్నస్య లక్షణత్వేన నాకారాన్తరాప్రతిపత్తిరూపానుపపత్తిః.

జగజ్జన్మాదీనాం విశేషణతయా లక్షణత్వేఽపి న కశ్చిద్దోషః. లక్షణభూతాన్యపి విశేషణాని స్వవిరోధివ్యావృత్తం వస్తు లక్షయన్తి. అజ్ఞాతస్వరూపే వస్తున్యేకస్మిన్ లిలక్షయిషి

తేఽపి పరస్పరావిరోధ్యనేకవిశేషణలక్షణత్వం న భేదమాపాదయతి, విశేషణానామేకాశ్రయతయా ప్రతీతేరేకస్మిన్నేవోపసంహారాత్. ఖణ్డత్వాదయస్తు విరోధాదేవ గోవ్యక్తిభేదమాపాదయన్తి. అత్ర తు కాలభేదేన జన్మాదీనాం న విరోధః. * యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే ఇత్యాదికారణవాక్యేన ప్రతిపన్నస్య జగజ్జన్మాదికారణస్య బ్రహ్మణస్సకలేతరవ్యావృత్తం స్వరూపమభిధీయతే * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి. తత్ర సత్యపదం నిరుపాధికసత్తాయోగిబ్రహ్మ ఆహ. తేన వికారాస్పదమచేతనం తత్సంసృష్టశ్చేతనశ్చ వ్యావృత్తః. నామాన్తరభజనార్హావస్థాన్తరయోగేన తయోర్నిరుపాధికసత్తాయోగరహితత్వాత్. జ్ఞానపదంనిత్యాసఙ్కుచితజ్ఞానైకాకారమాహ. తేన కదాచిత్సఙ్కుచితజ్ఞానత్వేన ముక్తా వ్యావృత్తాః. అనన్తపదం దేశకాలవస్తుపరిచ్ఛేదరహితం స్వరూపమాహ. సగుణత్వాత్స్వరూపస్య స్వరూపేణ గుణైశ్చానన్త్యమ్. తేన పూర్వపదద్వయవ్యావృత్తకోటిద్వయవిలక్షణాస్సాతిశయస్వరూపస్వగుణా నిత్యా వ్యావృత్తాః; విశేషణానాం వ్యావర్తకత్వాత్. తతః * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యనేన వాక్యేన జగజ్జన్మాదినాఽవగతస్వరూపం బ్రహ్మ సకలేతరవస్తువిసజాతీయమితి లక్ష్యత ఇతి నాన్యోన్యాశ్రయణమ్. అతస్సకలజగజ్జన్మాదికారణం నిరవద్యం సర్వజ్ఞం సత్యసఙ్కల్పం సర్వశక్తి బ్రహ్మ లక్షణతః ప్రతిపత్తుం శక్యత ఇతి సిద్ధమ్.

యే తు నిర్విశేషవస్తు జిజ్ఞాస్యమితి వదన్తి, తన్మతే * బ్రహ్మజిజ్ఞాసా * జన్మాద్యస్య యత ఇత్యసంగతం స్యాత్; నిరతిశయబృహత్ బృంహణంచ బ్రహ్మేతి నిర్వచనాత్, తచ్చ బ్రహ్మ జగజ్జన్మాదికారణమితి వచనాచ్చ. ఏవముత్తరేష్వపి సూత్రగణేషు సూత్రోదాహృతశ్రుతిగణేషు చ ఈక్షణాద్యన్వయదర్శనాత్ సూత్రాణి సూత్రోదాహృతశ్రుతయశ్చ న తత్ర ప్రమాణమ్. తర్కశ్చ సాధ్యధర్మావ్యభిచారిసాధనధర్మాన్వితవస్తువిషయత్వాన్న నిర్విశేషవస్తుని ప్రమాణమ్. జగజ్జన్మాదిభ్రమో యతః, తద్బ్రహ్మేతి స్వోత్ప్రేక్షాపక్షేఽపి న నిర్విశేషవస్తుసిద్ధిః, భ్రమమూలమజ్ఞానమ్, అజ్ఞానసాక్షి బ్రహ్మేత్యభ్యుపగమాత్. సాక్షిత్వం హి ప్రకాశైకరసతయైవోచ్యతే. ప్రకాశత్వం తు జడాద్వ్యావర్తకం స్వస్య పరస్యచ వ్యవహారయోగ్యతాపాదనస్వభావేన భవతి. తథా సతి సవిశేషత్వమ్. తదభావే ప్రకాశతైవ న స్యాత్, తుచ్ఛతైవ స్యాత్. 2. (ఇతి జన్మాద్యధికరణమ్ 2.)

అథ శాస్త్రయోనిత్వాధికరణమ్ 3.

జగజ్జన్మాదికారణం బ్రహ్మ వేదాన్తవేద్యమిత్యుక్తమ్, తదయుక్తమ్; తద్ధి న వాక్యప్రతిపాద్యమ్, అనుమానేన సిద్ధేః—ఇత్యాశఙ్క్యాహ—

3. శాస్త్రయోనిత్వాత్. ౧.౧.౩.

శాస్త్రం యస్య యోనిః—కారణం ప్రమాణమ్, తచ్ఛాస్త్రయోని; తస్య భావశ్శాస్త్రయోనిత్వమ్, తస్మాత్ బ్రహ్మజ్ఞానకారణత్వాచ్ఛాస్త్రస్య తద్యోనిత్వం బ్రహ్మణః. అత్యన్తాతీన్ద్రియత్వేన ప్రత్యక్షాదిప్రమాణావిషయతయా బ్రహ్మణశ్శాస్త్రైకప్రమాణకత్వాదుక్తస్వరూపం బ్రహ్మ * యతో వా ఇమాని భూతానీత్యాదివాక్యం బోధయత్యేవేత్యర్థః.

నను శాస్త్రయోనిత్వం బ్రహ్మణో న సంభవతి, ప్రమాణాన్తరవేద్యత్వాద్బ్రహ్మణః. అప్రాప్తే తు శాస్త్రమర్థవత్. కిం తర్హి తత్ర ప్రమాణమ్? న తావత్ప్రత్యక్షమ్. తద్ధి ద్వివిధమ్, ఇన్ద్రియసంభవం యోగసంభవం చేతి. ఇన్ద్రియసంభవంచ బాహ్యసంభవమాన్తరసంభవం చేతి ద్విధా. బాహ్యేన్ద్రియాణి విద్యమానసన్నికర్షయోగ్యస్వవిషయబోధజననానీతి న సర్వార్థసాక్షాత్కారతన్నిర్మాణసమర్థపురుషవిశేషవిషయబోధజననాని. నాప్యాన్తరమ్; ఆన్తరసుఖదుఃఖాదివ్యతిరిక్తబహిర్విషయేషు తస్య బాహ్యేన్ద్రియానపేక్షప్రవృత్త్యనుపపత్తేః. నాపి యోగజన్యమ్, భావనాప్రకర్షపర్యన్తజన్మనస్తస్య విశదావభాసత్వేఽపి పూర్వానుభూతవిషయస్మృతిమాత్రత్వాన్న ప్రామాణ్యమితి కుతః ప్రత్యక్షతా? తదతిరిక్తవిషయత్వే కారణాభావాత్. తథాసతి తస్య భ్రమరూపతా. నాప్యనుమానం విశేషతో దృష్టం సామాన్యతో దృష్టం వా; అతీన్ద్రియే వస్తుని సంబన్ధావధారణవిరహాన్న విశేషతో దృష్టమ్. సమస్తవస్తుసాక్షాత్కారతన్నిర్మాణసమర్థపురుషవిశేషనియతం సామాన్యతో దృష్టమపి న లిఙ్గముపలభ్యతే.

ననుచ జగతః కార్యత్వం తదుపాదానోపకరణసంప్రదానప్రయోజనాభిజ్ఞకర్తృకత్వవ్యాప్తమ్. అచేతనారబ్ధత్వం జగతశ్చైకచేతనాధీనత్వేన వ్యాప్తమ్. సర్వం హి ఘటాదికార్యం తదుపాదానోపకరణసంప్రదానప్రయోజనాభిజ్ఞకర్తృకం దృష్టమ్, అచేతనారబ్ధమరోగం స్వశరీరమేకచేతనాధీనఞ్చ. సావయవత్వేన జగతః కార్యత్వమ్. ఉచ్యతే- కిమిదమేకచేతనాధీనత్వమ్? న తావత్తదాయత్తోత్పత్తిస్థితిత్వమ్. దృష్టాన్తో హి సాధ్యవికలస్స్యాత్. న హ్యరోగం స్వశరీరమేకచేతనాయత్తోత్పత్తిస్థితి; తచ్ఛరీరస్య భోక్తౄణాం భార్యాదిసర్వచేతనానామదృష్టజన్యత్వాత్తదుత్పత్తిస్థిత్యోః. కిఞ్చ శరీరావయవినస్స్వావయవసమవేతతారూపా స్థితిరవయవసంశ్లేషవిశేషవ్యతిరేకేణ న చేతనమపేక్షతే. ప్రాణనలక్షణా తు స్థితిః పక్షత్వాభిమతే క్షితిజలధిమహీధరాదౌ న సంభవతీతి పక్షసపక్షానుగతామేకరూపాం స్థితిం నోపలభామహే. తదాయత్తప్రవృత్తిత్వం తదధీనత్వమితి చేత్ అనేకచేతనసాధ్యేషు గురుతరరథశిలామహీరుహాదిషు వ్యభిచారః. చేతనమాత్రాధీనత్వే సిద్ధసాధ్యతా.

కిఞ్చ-ఉభయవాదిసిద్ధానాం జీవానామేవ లాఘవేన కర్తృత్వాభ్యుపగమో యుక్తః. నచ జీవానాముపాదానాద్యనభిజ్ఞతయా కర్తృత్వాసంభవః; సర్వేషామేవ చేతనానాం పృథివ్యాద్యుపాదానయాగాద్యుపకరణసాక్షాత్కారసామర్థ్యాత్; యథేదానీం పృథివ్యాదయో యాగాదయశ్చ ప్రత్యక్షమీక్ష్యన్తే. ఉపకరణభూతయాగాదిశక్తిరూపాపూర్వాదిశబ్దవాచ్యాదృష్టసాక్షాత్కారాభావేఽపి చేతనానాం న కర్తృత్వానుపపత్తిః; తత్సాక్షాత్కారానపేక్షణాత్ కార్యారమ్భస్య. శక్తిమత్సాక్షాత్కార ఏవ హి కార్యారమ్భోపయోగీ. శక్తేస్తు జ్ఞానమాత్రమేవోపయుజ్యతే. న సాక్షాత్కారః. న హి కులాలాదయః కార్యోపకరణభూతదణ్డచక్రాదివత్తచ్ఛక్తిమపి సాక్షాత్కృత్య ఘటమణికాదికార్యమారభన్తే. ఇహతు చేతనానామాగమావగతయాగాదిశక్తివిశేషాణాం కార్యారమ్భో నానుపపన్నః.

కిఞ్చ—యచ్ఛక్యక్రియం శక్యోపాదానాదివిజ్ఞానఞ్చ, తదేవ తదభిజ్ఞకర్తృకం దృష్టమ్. మహీమహీధరమహార్ణవాది త్వశక్యక్రియమశక్యోపాదానాదివిజ్ఞానం చేతి న చేతన

కర్తృకమ్. అతో ఘటమణికాదిసజాతీయశక్యక్రియశక్యోపాదానాదివిజ్ఞానవస్తుగతమేవ కార్యత్వం బుద్ధిమత్కర్తృపూర్వకత్వసాధనే ప్రభవతి. కిఞ్చ-ఘటాదికార్యమనీశ్వరేణాల్పజ్ఞానశక్తినా సశరీరేణ పరిగ్రహవతాఽనాప్తకామేన నిర్మితం దృష్టమితి తథావిధమేవ చేతనం కర్తారం సాధయన్నయం కార్యత్వహేతుస్సిషాధయిషితపురుషసార్వజ్ఞ్యసర్వైశ్వర్యాదివిపరీతసాధనాద్విరుద్ధస్స్యాత్. న చైతావతా సర్వానుమానోచ్ఛేదప్రసఙ్గః. లిఙ్గిని ప్రమాణాన్తరగోచరే లిఙ్గబలోపస్థాపితా విపరీతవిశేషాస్తత్ప్రమాణప్రతిహతగతయో నివర్తన్తే. ఇహ తు సకలేతరప్రమాణావిషయే లిఙ్గిని నిఖిలనిర్మాణచతురే అన్వయవ్యతిరేకావగతావినాభావనియమాద్ధర్మాస్సర్వ ఏవావిశేషేణ ప్రసజ్యన్తే. నివర్తకప్రమాణాభావాత్తథైవావతిష్ఠన్తే. అత ఆగమాదృతే కథమీశ్వరస్సేత్స్యతి?

అత్రాహుః-సావయవత్వాదేవ జగతః కార్యత్వం న ప్రత్యాఖ్యాతుం శక్యతే. భవన్తి చ ప్రయోగాః—వివాదాధ్యాసితం భూభూధరాది కార్యమ్, సావయవత్వాత్ ఘటాదివత్. తథా, వివాదాధ్యాసితమవనిజలధిమహీధరాది కార్యమ్, మహత్త్వే సతి క్రియావత్త్వాత్ ఘటవత్. తనుభువనాది కార్యమ్, మహత్త్వే సతి మూర్తత్వాత్ ఘటవత్—ఇతి. సావయవేషు ద్రవ్యేష్విదమేవ క్రియతే నేతరదితి కార్యత్వస్య నియామకం సావయవత్వాతిరేకి రూపాన్తరం నోపలభామహే. కార్యత్వప్రతినియతం శక్యక్రియత్వం శక్యోపాదానాదివిజ్ఞానత్వం చోపలభ్యత ఇతి చేన్న, కార్యత్వేనానుమతేఽపి విషయే జ్ఞానశక్తీ కార్యానుమేయే ఇత్యన్యత్రాపి సావయవత్వాదినా కార్యత్వం జ్ఞాతమితి తే చ ప్రతిపన్నే ఏవేతి న కశ్చిద్విశేషః. తథాహి-ఘటమణికాదిషు కృతేషు కార్యదర్శనానుమితకర్తృగతతన్నిర్మాణశక్తిజ్ఞానః పురుషోఽదృష్టపూర్వం విచిత్రసన్నివేశం నరేన్ద్రభవనమాలోక్య అవయవసన్నివేశవిశేషేణ తస్య కార్యత్వం నిశ్చిత్య తదానీమేవ కర్తుస్తజ్జ్ఞానశక్తివైచిత్ర్యమనుమినోతి. అతస్తనుభువనాదేః కార్యత్వే సిద్ధే సర్వసాక్షాత్కారతన్నిర్మాణాదినిపుణః కశ్చిత్ పురుషవిశేషస్సిద్ధ్యత్యేవ.

కిఞ్చ—సర్వచేతనానాం ధర్మాధర్మనిమిత్తేఽపి సుఖదుఃఖోపభోగే చేతనానధిష్ఠితయోస్తయోరచేతనయోః ఫలహేతుత్వానుపపత్తేస్సర్వకర్మానుగుణసర్వఫలప్రదానచతురః కశ్చిదాస్థేయః; వర్ధకినాఽనధిష్ఠితస్య వాస్యాదేరచేతనస్య దేశకాలాద్యనేకపరికరసన్నిధానేఽపి యూపాదినిర్మాణసాధనత్వాదర్శనాత్. బీజాఙ్కురాదేః పక్షాన్తర్భావేన తైర్వ్యభిచారాపాదనం శ్రోత్రియవేతాలానామనభిజ్ఞతావిజృమ్భితమ్. తత ఏవ సుఖాదిభిర్వ్యభిచారవచనమపి తథైవ. నచ లాఘవేనోభయవాదిసంప్రతిపన్నక్షేత్రజ్ఞానామేవ ఈదృశాధిష్ఠాతృత్వకల్పనం యుక్తమ్; తేషాం సూక్ష్మవ్యవహితవిప్రకృష్టదర్శనాశక్తినిశ్చయాత్. దర్శనానుగుణ్యైవ హి సర్వత్ర కల్పనా. నచ క్షేత్రజ్ఞవదీశ్వరస్యాశక్తినిశ్చయోఽస్తి. అతః ప్రమాణాన్తరతో న తత్సిద్ధ్యనుపపత్తిః. సమర్థకర్తృపూర్వకత్వనియతకార్యత్వహేతునా సిద్ధ్యన్ స్వాభావికసర్వార్థసాక్షాత్కారతన్నియమనశక్తిసంపన్న ఏవ సిద్ధ్యతి.

యత్త్వనైశ్వర్యాద్యాపాదనేన ధర్మవిశేషవిపరీతసాధనత్వముక్తమ్; తదనుమానవృత్తానభిజ్ఞత్వనిబన్ధనమ్; సపక్షే సహదృష్టానాం సర్వేషాం కార్యస్యాహేతుభూతానాఞ్చ

ధర్మాణాం లిఙ్గిన్యప్రాప్తేః. ఏతదుక్తం భవతి. కేనచిత్ కిఞ్చిత్క్రియమాణం స్వోత్పత్తయే కర్తుస్స్వనిర్మాణసామర్థ్యం స్వోపాదానోపకరణజ్ఞానం చాపేక్షతే, న త్వన్యాసామర్థ్యమన్యాజ్ఞానఞ్చ; హేతుత్వాభావాత్. స్వనిర్మాణసామర్థ్యస్వోపాదానోపకరణజ్ఞానాభ్యామేవ స్వోత్పత్తావుపపన్నాయాం సంబన్ధితయా దర్శనమాత్రేణాకిఞ్చిత్కరస్యార్థాన్తరాజ్ఞానాదేః హేతుత్వకల్పనాయోగాదితి.

కిఞ్చ—క్రియమాణవస్తువ్యతిరిక్తార్థాజ్ఞానాదికం కిం సర్వవిషయం క్రియోపయోగి, ఉత కతిపయవిషయమ్? న తావత్సర్వవిషయమ్, నహి కులాలాదిః క్రియమాణవ్యతిరిక్తం కిమపి న జానాతి. నాపి కతిపయవిషయమ్; సర్వేషు కర్తృషు తత్తదజ్ఞానాశక్త్యనియమేన సర్వేషామజ్ఞానాదీనాం వ్యభిచారాత్. అతః కార్యత్వస్యాసాధకానామనీశ్వరత్వాదీనాం లిఙ్గిన్యప్రాప్తిరితి న విపరీతసాధనత్వమ్.

కులాలాదీనాం దణ్డచక్రాద్యధిష్ఠానం శరీరద్వారేణైవ దృష్టమితి జగదుపాదానోపకరణాధిష్ఠానమీశ్వరస్యాశరీరస్యానుపపన్నమితి చేన్న, సఙ్కల్పమాత్రేణైవ పరశరీరగతభూతవేతాలగరలాద్యపగమవినాశదర్శనాత్. కథమశరీరస్య పరప్రవర్తనరూపస్సఙ్కల్ప ఇతి చేత్; న శరీరాపేక్షస్సఙ్కల్పః, శరీరస్య సఙ్కల్పహేతుత్వాభావాత్. మన ఏవ హి సఙ్కల్పహేతుః. తదభ్యుపగతమీశ్వరేఽపి, కార్యత్వేనైవ జ్ఞానశక్తివన్మనసోఽపి ప్రాప్తత్వాత్. మానసస్సఙ్కల్పస్సశరీరస్యైవ, సశరీరస్యైవ సమనస్కత్వాదితి చేన్న, మనసో నిత్యత్వేన దేహాపగమేఽపి మనసస్సద్భావేనానైకాన్త్యాత్.

అతో విచిత్రావయవసన్నివేశవిశేషతనుభువనాదికార్యనిర్మాణే పుణ్యాపాపపరవశః పరిమితశక్తిజ్ఞానః క్షేత్రజ్ఞో న ప్రభవతీతి నిఖిలభువననిర్మాణచతురోఽచిన్త్యాపరిమితజ్ఞానశక్త్యైశ్వర్యోఽశరీరః సఙ్కల్పమాత్రసాధనపరినిష్పన్నానన్తవిస్తారవిచిత్రరచనప్రపఞ్చః పురుషవిశేష ఈశ్వరోఽనుమానేనైవ సిద్ధ్యతి. అతః ప్రమాణాన్తరావసేయత్వాద్బ్రహ్మణో నైతద్వాక్యం బ్రహ్మ ప్రతిపాదయతి.

కిఞ్చ—అత్యన్తభిన్నయోరేవ మృద్ద్రవ్యకులాలయోర్నిమిత్తోపాదానత్వదర్శనేన ఆకాశాదేర్నిరవయవద్రవ్యస్య కార్యత్వానుపపత్త్యా చ నైకమేవ బ్రహ్మ కృత్స్నస్య జగతో నిమిత్తముపాదానఞ్చ ప్రతిపాదయితుం శక్నోతీతి.

ఏవం ప్రాప్తే బ్రూమః—యథోక్తలక్షణం బ్రహ్మ జన్మాదివాక్యం బోధయత్యేవ. కుతః? శాస్త్రైకప్రమాణకత్వాద్బ్రహ్మణః. యదుక్తమ్—సావయవత్వాదినా కార్యం సర్వం జగత్; కార్యఞ్చ తదుచితకర్తృవిశేషపూర్వకం దృష్టమితి నిఖిలజగన్నిర్మాణతదుపాదానోపకరణవేదనచతురః కశ్చిదనుమేయ ఇతి, తదయుక్తమ్; మహీమహార్ణవాదీనాం కార్యత్వేఽపి ఏకదైవైకేనైవ నిర్మితా ఇత్యత్ర ప్రమాణాభావాత్. నచైకస్య ఘటస్యేవ సర్వేషామేకం కార్యత్వమ్, యేన ఏకదైవైకః కర్తా స్యాత్. పృథగ్భూతేషు కార్యేషు కాలభేదకర్తృభేద దర్శనేన కర్తృకాలైక్యనియమాదర్శనాత్. నచ క్షేత్రజ్ఞానాం విచిత్రజగన్నిర్మాణాశక్త్యా

కార్యత్వబలేన తదతిరిక్తకల్పనాయామనేకకల్పనానుపపత్తేశ్చ ఏకః కర్తా భవితుమర్హతీతి; క్షేత్రజ్ఞానామేవోపచితపుణ్యవిశేషాణాం శక్తివైచిత్ర్యదర్శనేన తేషామేవాతిశయితాదృష్ట సంభావనయాచ తత్తద్విలక్షణకార్యహేతుత్వసంభవాత్ తదతిరిక్తాత్యన్తాదృష్టపురుషకల్ప నానుపపత్తేః. నచ యుగపత్సర్వోత్పత్తిస్సర్వోచ్ఛిత్తిశ్చ ప్రమాణపదవీమధిరోహతః, అదర్శ నాత్; క్రమేణైవోత్పత్తివినాశదర్శనాచ్చ. కార్యత్వేన సర్వోత్పత్తివినాశయోః కల్ప్యమాన యోర్దర్శనానుగుణ్యేన కల్పనాయాం విరోధాభావాచ్చ. అతో బుద్ధిమదేకకర్తృకత్వే సాధ్యే కార్యత్వస్యానైకాన్త్యమ్, పక్షస్యాప్రసిద్ధవిశేషణత్వమ్, సాధ్యవికలతా చ దృష్టాన్తస్య; సర్వ నిర్మాణచతురస్యైకస్యాప్రసిద్ధేః. బుద్ధిమత్కర్తృకత్వమాత్రే సాధ్యే సిద్ధసాధనతా. సార్వ జ్ఞ్యసర్వశక్తియుక్తస్య కస్య చిదేకస్య సాధకమిదం కార్యత్వం కిం యుగపదుత్పద్యమానసర్వ వస్తుగతమ్? ఉత క్రమేణోత్పద్యమానసర్వవస్తుగతమ్? యుగపదుత్పద్యమానసర్వవస్తుగత త్వే కార్యత్వస్యాసిద్ధతా. క్రమేణోత్పద్యమానసర్వవస్తుగతత్వే అనేకకర్తృకత్వసాధనా ద్విరుద్ధతా. అత్రాప్యేకకర్తృకత్వసాధనే ప్రత్యక్షానుమానవిరోధః, శాస్త్రవిరోధశ్చ; కుమ్భ కారో జాయతే రథకారో జాయత ఇత్యాదిశ్రవణాత్.

అపిచ సర్వేషాం కార్యాణాం శరీరాదీనాం (చ) సత్త్వాదిగుణకార్యరూపసుఖాద్యన్వయ దర్శనేన సత్త్వాదిమూలత్వమవశ్యాశ్రయణీయమ్. కార్యవైచిత్ర్యహేతుభూతాః కారణ గతా విశేషాస్సత్త్వాదయః, తేషాం కార్యాణాం తన్మూలత్వాపాదనం తద్యుక్తపురుషాన్తః కరణవికారద్వారేణ, పురుషస్యచ తద్యోగః కర్మమూల ఇతి కార్యవిశేషారమ్భాయైవ, జ్ఞానశక్తివత్ కర్తుః కర్మసంబన్ధః కార్యహేతుత్వేనైవావశ్యాశ్రయణీయః, జ్ఞానశక్తి వైచిత్ర్యస్యచ కర్మమూలత్వాత్. ఇచ్ఛాయాః కార్యారమ్భహేతుత్వేఽపి విషయవిశేషవిశేషి తాయాస్తస్యాస్సత్త్వాదిమూలకత్వేన కర్మసంబన్ధోఽవర్జనీయః. అతః క్షేత్రజ్ఞా ఏవ కర్తారః, న తద్విలక్షణః కశ్చిదనుమానాత్ సిధ్యతి.

భవన్తి చ ప్రయోగాః—తనుభువనాది క్షేత్రజ్ఞకర్తృకం కార్యత్వాత్, ఘటవత్. ఈశ్వరః కర్తా న భవతి, ప్రయోజనశూన్యత్వాత్, ముక్తాత్మవత్. ఈశ్వరః కర్తా న భవతి, అశరీరత్వాత్ తద్వదేవ. నచ క్షేత్రజ్ఞానాం స్వశరీరాధిష్ఠానే వ్యభిచారః, తత్రాప్యనాదే స్సూక్ష్మశరీరస్య సద్భావాత్. విమతివిషయః కాలో న లోకశూన్యః కాలత్వాత్ వర్త మానకాలవత్ - ఇతి.

అపి చ కిమీశ్వరస్సశరీరోఽశరీరో వా కార్యం కరోతి? న తావదశరీరః, అశరీరస్య కర్తృత్వానుపలబ్ధేః. మానసాన్యపి కార్యాణి సశరీరస్యైవ భవన్తి, మనసో నిత్యత్వేఽపి అశరీరేషు ముక్తేషు తత్కార్యాదర్శనాత్. నాపి సశరీరః, వికల్పాసహత్వాత్. తచ్ఛరీరం కిం నిత్యమ్ ఉత అనిత్యమ్? న తావన్నిత్యం, సావయవస్య తస్య నిత్యత్వే జగతోఽపి నిత్యత్వావిరోధా దీశ్వరాసిద్ధేః. నాప్యనిత్యమ్, తద్వ్యతిరిక్తస్య తచ్ఛరీరహేతోస్తదానీమభావాత్. స్వయ మేవ హేతురితి చేన్న, అశరీరస్య తదయోగాత్. అన్యేన శరీరేణ సశరీర ఇతి చేన్న, అనవస్థా నాత్. స కిం సవ్యాపారో నిర్వ్యాపారో వా? అశరీరత్వాదేవ న సవ్యాపారః. నాపి నిర్వ్యా

పారః కార్యం కరోతి ముక్తాత్మవత్. కార్యం జగదిచ్ఛామాత్రవ్యాపారకర్తృకమిత్యుచ్యమానే పక్షస్యాప్రసిద్ధవిశేషణత్వమ్, దృష్టాన్తస్య చ సాధ్యహీనతా.

అతోదర్శనానుగుణ్యేన ఈశ్వరానుమానం దర్శనానుగుణ్యపరాహతమితి శాస్త్రైకప్రమాణకః పరబ్రహ్మభూతస్సర్వేశ్వరః పురుషోత్తమః. శాస్త్రం తు సకలేతరప్రమాణపరిదృష్టసమస్తవస్తువిసజాతీయం సార్వజ్ఞ్యసత్యసఙ్కల్పత్వాదిమిశ్రానవధికాతిశయాపరిమితోదారగుణసాగరం నిఖిలహేయప్రత్యనీకస్వరూపం ప్రతిపాదయతీతి న ప్రమాణాన్తరావసితవస్తుసాధర్మ్యప్రయుక్తదోషగన్ధప్రసఙ్గః. యత్తు నిమిత్తోపాదానయోరైక్యమాకాశాదేర్నిరవయవద్రవ్యస్య కార్యత్వం చానుపలబ్ధమశక్యప్రతిపాదనమిత్యుక్తమ్; తదప్యవిరుద్ధమితి *ప్రకృతిశ్చ ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తానుపరోధాత్ * న వియదశ్రుతేరిత్యత్ర ప్రతిపాదయిష్యతే. అతః ప్రమాణాన్తరాగోచరత్వేన శాస్త్రైకవిషయత్వాత్ * యతో వా ఇమాని భూతానీతివాక్యముక్తలక్షణం బ్రహ్మ ప్రతిపాదయతీతి సిద్ధమ్. 3 (ఇతి శాస్త్రయోనిత్వాధికరణమ్. 3.)

అథ సమన్వయాధికరణమ్ 4.

యద్యపి ప్రయాణాన్తరాగోచరం బ్రహ్మ; తథాఽపి, ప్రవృత్తినివృత్తిపరత్వాభావేన సిద్ధరూపం బ్రహ్మ న శాస్త్రం ప్రతిపాదయతీత్యాశఙ్క్యాహ—

4 తత్తు సమన్వయాత్. ౧-౧-౪.

ప్రసక్తాశఙ్కానివృత్త్యర్థస్తుశబ్దః. తత్ - శాస్త్రప్రమాణకత్వం బ్రహ్మణస్సంభవత్యేవ. కుతః? సమన్వయాత్ - పరమపురుషార్థతయాఽన్వయస్సమన్వయః; పరమపురుషార్థభూతస్యైవ బ్రహ్మణోఽభిధేయతయాఽన్వయాత్. ఏవమివ సమన్వితో హ్యుపనిషదః పదసముదాయః - * యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయమ్ తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తత్తేజోఽసృజత * బ్రహ్మ వా ఇదమేకమేవాగ్ర ఆసీత్ * ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్ * తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సంభూతః * ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీత్ * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ* ఆనన్దో బ్రహ్మేత్యేవమాదిః. నచ వ్యుత్పత్తిసిద్ధపరినిష్పన్నవస్తుప్రతిపాదనసమర్థానాం పదసముదాయానామఖిలజగదుత్పత్తిస్థితివినాశహేతుభూతాశేషదోషప్రత్యనీకాపరిమితోదారగుణసాగరానవధికాతిశయానన్దస్వరూపే బ్రహ్మణి సమన్వితానాం ప్రవృత్తినివృత్తిరూపప్రయోజనవిరహాదన్యపరత్వమ్, స్వవిషయావబోధపర్యవసాయిత్వాత్సర్వ ప్రమాణానామ్. నచ ప్రయోజనానుగుణా ప్రమాణప్రవృత్తిః. ప్రయోజనం హి ప్రమాణానుగుణమ్. నచ ప్రవృత్తినివృత్త్యన్వయవిరహిణః ప్రయోజనశూన్యత్వమ్, పురుషార్థాన్వయప్రతీతేః. తథా స్వరూపపరేష్వపి, పుత్రస్తే జాతః, నాయం సర్ప ఇత్యాదిషు హర్షభయనివృత్తి రూపప్రయోజనవత్త్వం దృష్టమ్.

అత్రాహ—న వేదాన్తవాక్యాని బ్రహ్మ ప్రతిపాదయన్తి; ప్రవృత్తినివృత్త్యన్వయవిరహిణశ్శాస్త్రస్యానర్థక్యాత్. యద్యపి ప్రత్యక్షాదీని వస్తుయాథాత్మ్యావబోధే పర్యవస్యన్తి; తథాఽపి శాస్త్రం ప్రయోజనపర్యవసాయ్యేవ. నహి లోకవేదయోః ప్రయోజనరహితస్య

కస్యచిదపి వాక్యస్య ప్రయోగ ఉపలబ్ధచరః. నచ కిఞ్చిత్ ప్రయోజనమనుద్దిశ్య వాక్యప్రయోగః శ్రవణం వా సంభవతి. తచ్చ ప్రయోజనం ప్రవృత్తినివృత్తిసాధ్యేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారాత్మకముపలబ్ధమ్—అర్థార్థీ రాజకులం గచ్ఛేత్, మన్దాగ్నిర్నామ్బు పిబేత్, స్వర్గకామో యజేత, న కలఞ్జం భక్షయేదిత్యేవమాదిషు. యత్త్వనస్సిద్ధవస్తుపరేష్వపి పుత్రస్తే జాతః, నాయం సర్పో రజ్జురేషేత్యాదిషు హర్షభయనివృత్తిరూపపురుషార్థాన్వయో దృష్ట ఇత్యుక్తమ్, తత్ర కిం పుత్రజన్మాద్యర్థాత్ పురుషార్థావాప్తిః ఉత తజ్జ్ఞానాదితి వివేచనీయమ్. సతోఽప్యజ్ఞాతస్యార్థస్యాపురుషార్థత్వేన తజ్జ్ఞానాదితి చేత్, తర్హ్యసత్యప్యర్థే జ్ఞానాదేవ పురుషార్థస్సిద్ధ్యతీత్యర్థపరత్వాభావేన ప్రయోజనపర్యవసాయినోఽపి శాస్త్రస్య నార్థసద్భావే ప్రామాణ్యమ్. తస్మాత్సర్వత్ర ప్రవృత్తినివృత్తిపరత్వేన జ్ఞానపరత్వేన వా ప్రయోజనపర్యవసానమితి కస్యాపి వాక్యస్య పరినిష్పన్నే వస్తుని తాత్పర్యాసంభవాన్న వేదాన్తాః పరినిష్పన్నం బ్రహ్మ ప్రతిపాదయన్తి.

అత్ర కశ్చిదాహ — వేదాన్తవాక్యాన్యపి కార్యపరతయైవ బ్రహ్మణి ప్రమాణభావమనుభవన్తి, కథమ్? నిష్ప్రపఞ్చమద్వితీయం జ్ఞానైకరసం బ్రహ్మ అనాద్యవిద్యయా సప్రపఞ్చతయా ప్రతీయమానం నిష్ప్రపఞ్చం కుర్యాదితి బ్రహ్మణః ప్రపఞ్చప్రవిలయద్వారేణ విధివిషయత్వమితి. కోఽసౌ ద్రష్టృదృశ్యరూపప్రపఞ్చప్రవిలయద్వారేణ సాధ్యజ్ఞానైకరసబ్రహ్మవిషయో విధిః? * న దృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేర్న మతేర్మన్తారం మన్వీథా ఇత్యాదిః. ద్రష్టృదృశ్యరూపభేదశూన్యం దృశిమాత్రం బ్రహ్మ కుర్యాదిత్యర్థః. స్వతస్సిద్ధస్యాపి బ్రహ్మణో నిష్ప్రపఞ్చతారూపేణ కార్యత్వమవిరుద్ధమితి.

తదయుక్తమ్; నియోగవాక్యార్థవాదినా హి నియోగో నియోజ్యవిశేషణం విషయః కరణమితికర్తవ్యతా ప్రయోక్తా చ వక్తవ్యాః. తత్ర హి నియోజ్యవిశేషణమనుపాదేయమ్. తచ్చ నిమిత్తం ఫలమితి ద్విధా. అత్ర కిం నియోజ్యవిశేషణమ్, తచ్చ కిం నిమిత్తం ఫలం వేతి వివేచనీయమ్. బ్రహ్మస్వరూపయాథాత్మ్యానుభవశ్చేన్నియోజ్యవిశేషణమ్; తర్హి న తన్నిమిత్తమ్, జీవనాదివత్తస్యాసిద్ధత్వాత్. నిమిత్తత్వే చ తస్య నిత్యత్వేనాపవర్గోత్తరకాలమపి జీవననిమిత్తాగ్నిహోత్రాదివన్నిత్యతద్విషయానుష్ఠానప్రసఙ్గః. నాపి ఫలమ్, నైయోగికఫలత్వేన స్వర్గాదివదనిత్యత్వప్రసఙ్గాత్.

కశ్చాత్ర నియోగవిషయః? బ్రహ్మైవేతి చేత్, న; తస్య నిత్యత్వేనాభవ్యరూపత్వాత్ అభావార్థత్వాచ్చ. నిష్ప్రపఞ్చం బ్రహ్మ సాధ్యమితి చేత్ సాధ్యత్వేఽపి ఫలత్వమేవ. అభావార్థత్వాన్న విధివిషయత్వమ్. సాధ్యత్వఞ్చ కస్య? కిం బ్రహ్మణః ఉత ప్రపఞ్చనివృత్తేః? న తావద్బ్రహ్మణః, సిద్ధత్వాత్; అనిత్యత్వప్రసక్తేశ్చ. అథ ప్రపఞ్చనివృత్తేః, న తర్హి బ్రహ్మణస్సాధ్యత్వమ్. ప్రపఞ్చనివృత్తిరేవ విధివిషయ ఇతి చేత్, న, తస్యాః ఫలత్వేన విధివిషయత్వాయోగాత్. ప్రపఞ్చనివృత్తిరేవ హి మోక్షః; సచ ఫలమ్. అస్యాచ నియోగవిషయత్వే నియోగాత్ ప్రపఞ్చనివృత్తిః ప్రపఞ్చనివృత్త్యా నియోగ ఇతీతరేతరాశ్రయత్వమ్.

అపిచ కిం నివర్తనీయః ప్రపఞ్చో మిథ్యారూపస్సత్యో వా? మిథ్యారూపత్వే జ్ఞాననివర్త్యత్వాదేవ నియోగేన న కిఞ్చిత్ప్రయోజనమ్. నియోగస్తు నివర్తకజ్ఞానముత్పాద్య తద్ద్వారేణ ప్రపఞ్చస్య నివర్తక ఇతి చేత్, తత్స్వవాక్యాదేవ జాతమితి నియోగేన న ప్రయోజనమ్. వాక్యార్థజ్ఞానాదేవ బ్రహ్మవ్యతిరిక్తస్య కృత్స్నస్య మిథ్యాభూతస్య ప్రపఞ్చస్య బాధితత్వాత్ సపరికరస్య నియోగస్యాసిద్ధిశ్చ. ప్రపఞ్చస్య నివర్త్యత్వే ప్రపఞ్చనివర్తకో నియోగః కిం బ్రహ్మస్వరూపమేవ, ఉత తద్వ్యతిరిక్తః? యది బ్రహ్మస్వరూపమేవ, నివర్తకస్య నిత్యతయా నివర్త్య ప్రపఞ్చసద్భావ ఏవ న సంభవతి; నిత్యత్వేన నియోగస్య విషయానుష్ఠానసాధ్యత్వం చ న ఘటతే. అథ బ్రహ్మస్వరూపవ్యతిరిక్తః, తస్య కృత్స్నప్రపఞ్చనివృత్తిరూపవిషయానుష్ఠానసాధ్యత్వేన ప్రయోక్తా చ నష్ట ఇత్యాశ్రయాభావాదసిద్ధిః. ప్రపఞ్చనివృత్తిరూపవిషయానుష్ఠానేనైవ బ్రహ్మస్వరూపవ్యతిరిక్తస్య కృత్స్నస్య నివృత్తత్వాన్న నియోగనిష్పాద్యం మోక్షాఖ్యం ఫలమ్.

కిఞ్చ ప్రపఞ్చనివృత్తేర్నియోగకరణస్య ఇతికర్తవ్యతాభావాదనుపకృతస్యచ కరణత్వాయోగాన్న కరణత్వమ్. కథ మితికర్తవ్యతాభావ ఇతి చేత్, ఇత్థమ్ - అస్యేతికర్తవ్యతా భావరూపా అభావరూపా వా? భావరూపా చ కరణశరీరనిష్పత్తితదనుగ్రహకార్యభేదభిన్నా. ఉభయవిధా చ న సంభవతి. నహి ముద్గరాభిఘాతాదివత్ కృత్స్నస్య ప్రపఞ్చస్య నివర్తకః కోఽపి దృశ్యత ఇతి దృష్టార్థా న సంభవతి. నాపి నిష్పన్నస్య కరణస్య కార్యోత్పత్తావనుగ్రహస్సంభవతి, అనుగ్రాహకాంశసద్భావేన కృత్స్నప్రపఞ్చనివృత్తిరూపకరణస్వరూపాసిద్ధేః. బ్రహ్మణోఽద్వితీయత్వజ్ఞానం ప్రపఞ్చనివృత్తిరూపకరణశరీరం నిష్పాదయతీతి చేత్, తేనైవ ప్రపఞ్చనివృత్తిరూపో మోక్షస్సిద్ధ ఇతి న కరణాదినిష్పాద్యమవశిష్యత ఇతి పూర్వమేవోక్తమ్. అభావరూపత్వే చాభావాదేవ న కరణశరీరం నిష్పాదయతి. (నాప్యనుగ్రహమ్.) నాప్యనుగ్రాహకః. అతో నిష్ప్రపఞ్చబ్రహ్మవిషయో విధిర్న సంభవతి.

అన్యోఽప్యాహ - యద్యపి వేదాన్తవాక్యానాం న పరినిష్పన్నబ్రహ్మస్వరూపపరతయా ప్రామాణ్యమ్, తథాఽపి బ్రహ్మస్వరూపం సిద్ధ్యత్యేవ. కుతః? ధ్యానవిధిసామర్థ్యాత్. ఏవమేవ హి సమామనన్తి—* ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః * నిదిధ్యాసితవ్యః * య ఆత్మా అపహతపాప్మా...సోఽన్వేష్టవ్యస్స విజిజ్ఞాసితవ్యః * ఆత్మేత్యేవోపాసీత * ఆత్మానమేవ లోకముపాసీతేతి. అత్ర ధ్యానవిషయో హి నియోగస్స్వవిషయభూతధ్యానం ధ్యేయైకనిరూపణీయమితి ధ్యేయమాక్షిపతి. సచ ధ్యేయః స్వవాక్యనిర్దిష్ట ఆత్మా. స కింరూప ఇత్యపేక్షాయాం తత్స్వరూపవిశేషసమర్పణద్వారేణ * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదిత్యేవమాదీనాం వాక్యానాం ధ్యానవిధిశేషతయా ప్రామాణ్యమితి విధివిషయభూతధ్యానశరీరానుప్రవిష్టబ్రహ్మస్వరూపేఽపి తాత్పర్యమస్త్యేవ. అతః * ఏకమేవాద్వితీయమ్ * తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో * నేహ నానాస్తి కిఞ్చనేత్యాదిభిర్బ్రహ్మస్వరూపమేకమేవ సత్యం, తద్వ్యతిరిక్తం సర్వం మిథ్యేత్యవగమ్యతే. ప్రత్యక్షాదిభిర్భేదావలమ్బినా చ కర్మశాస్త్రేణ భేదః ప్రతీయతే, భేదాభేదయోః పరస్పరవిరోధే సత్యనాద్యవిద్యామూలత్వేనాపి

భేదప్రతీత్యుపపత్తేరభేద ఏవ పరమార్థ ఇతి నిశ్చీయతే. తత్ర బ్రహ్మధ్యాననియోగేన తత్సాక్షాత్కారఫలేన నిరస్తసమస్తావిద్యాకృతవివిధభేదాద్వితీయజ్ఞానైకరసబ్రహ్మభావరూప మోక్షః ప్రాప్యతే. నచ వాక్యాద్వాక్యార్థజ్ఞానమాత్రేణ బ్రహ్మభావసిద్ధిః, అనుపలబ్ధేః, వివిధభేదదర్శనానువృత్తేశ్చ. తథాచ సతి శ్రవణాదివిధానమనర్థకం స్యాత్.

అథోచ్యేత—రజ్జురేషా న సర్ప ఇత్యుపదేశేన సర్పభయనివృత్తిదర్శనాద్రజ్జుసర్పవద్బన్ధస్య చ మిథ్యారూపత్వేన జ్ఞానబాధ్యతయా తస్య వాక్యజన్యజ్ఞానేనైవ నివృత్తిర్యుక్తా, న నియోగేన. నియోగసాధ్యత్వే మోక్షస్యానిత్యత్వం స్యాత్, స్వర్గాదివత్. మోక్షస్య నిత్యత్వం హి సర్వవాదిసంప్రతిపన్నమ్. కిఞ్చ ధర్మాధర్మయోః ఫలహేతుత్వం స్వఫలానుభవానుగుణశరీరోత్పాదనద్వారేణేతి బ్రహ్మాదిస్థావరాన్తచతుర్విధశరీరసమ్బన్ధరూపసంసారఫలత్వమవర్జనీయమ్. తస్మాన్న ధర్మసాధ్యో మోక్షః. తథాచ శ్రుతిః—* న హ వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోరపహతిరస్తి, అశరీరం వా వ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశత ఇతి. అశరీరత్వరూపే మోక్షే ధర్మాధర్మసాధ్యప్రియాప్రియవిరహశ్రవణాత్, న ధర్మసాధ్యమశరీరత్వమితి విజ్ఞాయతే. న చ నియోగవిశేషసాధ్యఫలవిశేషవద్ధ్యాన నియోగ సాధ్యమశరీరత్వమ్, అశరీరత్వస్య స్వరూపత్వేనాసాధ్యత్వాత్. యథాఽఽహుః శ్రుతయః—* అశరీరం శరీరేషు అనవస్థేష్వవస్థితమ్। మహాన్తం విభుమాత్మానం మత్వా ధీరో న శోచతి॥ * అప్రాణో హ్యమనాశ్శుభ్రః * అసఙ్గో హ్యయం పురుష ఇత్యాద్యాః. అతోఽశరీరత్వరూపో మోక్షో నిత్య ఇతి న ధర్మసాధ్యః. తథా చ శ్రుతిః—* అన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదన్యత్రాస్మాత్కృతాకృతాత్। అన్యత్ర భూతాద్భవ్యాచ్చ యత్తత్పశ్యసి తద్వదేతి.

అపిచ-ఉత్పత్తిప్రాప్తివికృతిసంస్కృతిరూపేణ చతుర్విధం హి సాధ్యత్వం మోక్షస్య న సంభవతి. న తావదుత్పాద్యః, మోక్షస్య బ్రహ్మస్వరూపత్వేన నిత్యత్వాత్. నాపి ప్రాప్యః, ఆత్మస్వరూపత్వేన బ్రహ్మణో నిత్యప్రాప్తత్వాత్. నాపి వికార్యః, దధ్యాదివదనిత్యత్వప్రసఙ్గాదేవ. నాపి సంస్కార్యః, సంస్కారో హి దోషాపనయనేన వా గుణాధానేన వా సాధయతి. న తావద్దోషాపనయనేన, నిత్యశుద్ధత్వాద్బ్రహ్మణః. నాప్యతిశయాధానేన, అనాధేయాతిశయస్వరూపత్వాత్. నిత్యనిర్వికారత్వేన స్వాశ్రయాయాః పరాశ్రయాయాశ్చ క్రియాయా అవిషయతయా న నిర్ఘర్షణేనాదర్శాదివదపి సంస్కార్యత్వమ్, నచ దేహస్థయా స్నానాది క్రియయా ఆత్మా సంస్క్రియతే, కిన్త్వవిద్యాగృహీతస్తత్సఙ్ఘాతోఽహఙ్కర్తా. తత్ఫలానుభవోఽపి తస్యైవ. నచ అహఙ్కర్తైవాత్మా, తత్సాక్షిత్వాత్. తథాచ మన్త్రవర్ణః—* తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తి అనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతీతి. * ఆత్మేన్ద్రియమనోయుక్తం భోక్తేత్యాహుర్మనీషిణః * ఏకో దేవస్సర్వభూతేషు గూఢస్సర్వవ్యాపీ సర్వభూతాన్తరాత్మా। కర్మాధ్యక్షస్సర్వభూతాధివాసస్సాక్షీ చేతా కేవలో నిర్గుణశ్చ॥ *స పర్యగాచ్ఛుక్రమకాయమవ్రణమ(స్నా)స్నావిరం శుద్ధమపాపవిద్ధమితి చ. అవిద్యాగృహీతాదహఙ్కర్తురాత్మస్వరూపమనాధేయాతిశయం నిత్యశుద్ధం నిర్వికారం నిష్కృష్యతే. తస్మాదాత్మస్వరూపత్వేన న సాధ్యో మోక్షః.

యద్యేవం కిం వాక్యార్థజ్ఞానేన క్రియత ఇతి చేత్, మోక్షప్రతిబన్ధనివృత్తిమాత్రమితి బ్రూమః. తథాచ శ్రుతయః—* త్వం హి నః పితా యోఽస్మాకమవిద్యాయాః పరం పారం తారయసీతి * శ్రుతం హ్యేవ మే భగవద్దృశేభ్యస్తరతి శోకమాత్మవిదితి సోఽహం భగవశ్శోచామి తం మా భగవాన్ శోకస్య పారం తారయతు * తస్మై మృదితకషాయాయ తమసః పారం దర్శయతి భగవాన్ సనత్కుమార ఇత్యాద్యాః. తస్మాన్నిత్యస్యైవ మోక్షస్య ప్రతిబన్ధనివృత్తిర్వాక్యార్థజ్ఞానేన క్రియతే. నివృత్తిస్తు సాధ్యాఽపి ప్రధ్వంసాభావరూపా న వినశ్యతి. * బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి * తమేవ విదిత్వాఽతిమృత్యుమేతీత్యాదివచనం మోక్షస్య వేదనానన్తరభావితాం ప్రతిపాదయన్నియోగవ్యవధానం ప్రతిరుణద్ధి. నచ విదిక్రియాకర్మత్వేన వా ధ్యానక్రియాకర్మత్వేన వా కార్యానుప్రవేశః, ఉభయవిధకర్మత్వప్రతిషేధాత్, * అన్యదేవ తద్విదితాదథో అవిదితాద(ధి)పి * యేనేదం సర్వం విజానాతి తం కేన విజానీయాదితి, * తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి నేదం యదిదముపాసత ఇతి చ. నచైతావతా శాస్త్రస్య నిర్విషయత్వమ్, అవిద్యాకల్పితభేదనివృత్తిపరత్వాచ్ఛాస్త్రస్య. నహీదన్తయా బ్రహ్మ విషయీకరోతి శాస్త్రమ్, అపి తు అవిషయం ప్రత్యగాత్మస్వరూపం ప్రతిపాదయత్ అవిద్యాకల్పితజ్ఞానజ్ఞాతృజ్ఞేయవిభాగం నివర్తయతి. తథాచ శాస్త్రమ్—* న దృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేరిత్యేవమాది. నచ జ్ఞానాదేవ బన్ధనివృత్తిరితి శ్రవణాదివిధ్యానర్థక్యమ్. స్వభావప్రవృత్తసకలేతరవికల్పవిముఖీకరణద్వారేణ వాక్యార్థావగతిహేతుత్వాత్తేషామ్.

నచ జ్ఞానమాత్రాద్బన్ధనివృత్తిర్న దృష్టేతి వాచ్యమ్, బన్ధస్య మిథ్యారూపత్వేన జ్ఞానోత్తరకాలం స్థిత్యనుపపత్తేః. అత ఏవ న శరీరపాతాదూర్ధ్వమేవ బన్ధనివృత్తిరితి వక్తుం యుక్తమ్. నహి మిథ్యారూపసర్పభయనివృత్తీ రజ్జుయాథాత్మ్యజ్ఞానాతిరేకేణ సర్పవినాశమపేక్షతే. యది శరీరసంబన్ధః పారమార్థికః, తదా హి తద్వినాశాపేక్షా. సతు బ్రహ్మవ్యతిరిక్తతయా న పారమార్థికః. యస్య తు బన్ధో న నివృత్తః, తస్య జ్ఞానమేవ న జాతమిత్యవగమ్యతే, జ్ఞానకార్యాదర్శనాత్. తస్మాచ్ఛరీరస్థితిర్భవతు వా మా వా; వాక్యార్థజ్ఞానసమనన్తరం ముక్త ఏవాసౌ. అతో న ధ్యాననియోగసాధ్యో మోక్ష ఇతి న ధ్యానవిధిశేషతయా బ్రహ్మణస్సిద్ధిః, అపి తు * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ * తత్త్వమసి * అయమాత్మా బ్రహ్మేతి తత్పరేణైవ పదసముదాయేన సిద్ధ్యతీతి.

తదయుక్తం, వాక్యార్థజ్ఞానమాత్రాద్బన్ధనివృత్త్యనుపపత్తేః. యద్యపి మిథ్యారూపో బన్ధో జ్ఞానబాధ్యః; తథాఽపి బన్ధస్యాపరోక్షత్వాన్న పరోక్షరూపేణ వాక్యార్థజ్ఞానేన స బాధ్యతే; రజ్జ్వాదావపరోక్షసర్పప్రతీతౌ వర్తమానాయాం నాయం సర్పో రజ్జురేషేత్యాప్తోపదేశజనితపరోక్షసర్పవిపరీతజ్ఞానమాత్రేణ భయానివృత్తిదర్శనాత్. ఆప్తోపదేశస్య తు భయనివృత్తిహేతుత్వం వస్తుయాథాత్మ్యాపరోక్షనిమిత్తప్రవృత్తిహేతుత్వేన. తథాహి—రజ్జుసర్పదర్శనభయాత్ పరావృత్తః పురుషో నాయం సర్పో రజ్జురేషేత్యాప్తోపదేశేన తద్వస్తుయాథాత్మ్యదర్శనే ప్రవృత్తస్తదేవ ప్రత్యక్షేణ దృష్ట్వా భయాన్నివర్తతే. నచ శబ్ద ఏవ ప్రత్యక్షజ్ఞానం జనయతీతి వక్తుం యుక్తం, తస్యానిన్ద్రియత్వాత్. జ్ఞానసామగ్రీష్విన్ద్రియాణ్యేవ హ్యపరోక్ష

సాధనాని. నచాస్యానభిసంహితఫలకర్మానుష్ఠానమృదితకషాయస్య శ్రవణమనననిదిధ్యాసన విముఖీకృతబాహ్యవిషయస్య పురుషస్య వాక్యమేవాపరోక్షజ్ఞానం జనయతి. నివృత్తప్రతిబన్ధే తత్పరేఽపి పురుషే జ్ఞానసామగ్రీవిశేషాణామిన్ద్రియాదీనాం స్వవిషయనియమాతిక్రమాదర్శనేన తదయోగాత్.

నచ ధ్యానస్య వాక్యార్థజ్ఞానోపాయతా, ఇతరేతరాశ్రయత్వాత్ — వాక్యార్థజ్ఞానే జాతే తద్విషయధ్యానమ్. ధ్యానే నిర్వృత్తే వాక్యార్థజ్ఞానమితి. నచ ధ్యానవాక్యార్థజ్ఞానయోర్భిన్నవిషయత్వమ్; తథా సతి ధ్యానస్య వాక్యార్థజ్ఞానోపాయతా న స్యాత్. నహ్యన్యధ్యానమన్యాన్మఖ్యముత్పాదయతి. జ్ఞాతార్థస్మృతిసన్తతిరూపస్య ధ్యానస్య వాక్యార్థజ్ఞానపూర్వకత్వమవర్జనీయమ్, ధ్యేయబ్రహ్మవిషయజ్ఞానస్య హేత్వన్తరాసంభవాత్. నచ ధ్యానమూలం జ్ఞానం వాక్యాన్తరజన్యం, నివర్తకజ్ఞానం తత్త్వమస్యాదివాక్యజన్యమితి యుక్తమ్. ధ్యానమూలమిదం వాక్యాన్తరజన్యం జ్ఞానం తత్త్వమస్యాదివాక్యజన్యజ్ఞానేన ఏకవిషయం భిన్నవిషయం వా? ఏకవిషయత్వే తదేవేతరేతరాశ్రయత్వమ్. భిన్నవిషయత్వే ధ్యానేన తదాన్మ్యాపాదానాసంభవః. కిఞ్చ ధ్యానస్య ధ్యేయధ్యాతృత్వాద్యనేకప్రపఞ్చాపేక్షత్వాన్నిష్ప్రపఞ్చబ్రహ్మాత్మైకత్వవిషయవాక్యార్థజ్ఞానోత్పత్తౌ దృష్టద్వారేణ నోపయోగ ఇతి వాక్యార్థజ్ఞానమాత్రాదవిద్యానివృత్తిం వదతః శ్రవణమనననిదిధ్యాసనవిధీనామానర్థక్యమేవ.

యతో వాక్యాదాపరోక్ష్యజ్ఞానాసంభవాద్వాక్యార్థజ్ఞానేన అవిద్యా న నివర్తతే. తత ఏవ జీవన్ముక్తిరపి దూరోత్సారితా. కా చేయం జీవన్ముక్తిః? సశరీరస్యైవ మోక్ష ఇతి చేత్, మాతా మే వన్ధ్యేతివదసఙ్గతార్థం వచః. యతస్సశరీరత్వం బన్ధః అశరీరత్వమేవ మోక్ష ఇతి త్వయైవ శ్రుతిభిరుపపాదితమ్. అథ సశరీరత్వప్రతిభాసే వర్తమానే యస్యాయం ప్రతిభాసో మిథ్యేతిప్రత్యయః, తస్య సశరీరత్వనివృత్తిరితి, న; మిథ్యేతిప్రత్యయేన సశరీరత్వం నివృత్తం చేత్, కథం సశరీరస్య ముక్తిః? అజీవతోఽపి ముక్తిస్సశరీరత్వమిథ్యాప్రతిభాసనివృత్తిరేవేతి కోఽయం జీవన్ముక్తిరితి విశేషః? అథ సశరీరత్వప్రతిభాసో బాధితోఽపి యస్య ద్విచన్ద్రజ్ఞానవదనువర్తతే, స జీవన్ముక్త ఇతి చేన్న, బ్రహ్మవ్యతిరిక్తసకలవస్తువిషయత్వాద్బాధకజ్ఞానస్య, కారణభూతావిద్యాకర్మాదిదోషస్సశరీరత్వప్రతిభాసేన సహ తేనైవ బాధిత ఇతి బాధితానువృత్తిర్న శక్యతే వక్తుమ్. ద్విచన్ద్రాదౌ తు తత్ప్రతిభాసహేతుభూతదోషస్య బాధకజ్ఞానభూతచన్ద్రైకత్వజ్ఞానావిషయత్వేనాబాధితత్వాత్, ద్విచన్ద్రప్రతిభాసానువృత్తిర్యుక్తా. కిఞ్చ * తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యే అథ సంపత్స్యే ఇతి సద్విద్యానిష్ఠస్య శరీరపాతమాత్రమపేక్షతే మోక్ష ఇతి వదన్తీయం శ్రుతిః జీవన్ముక్తిం వారయతి. సైషా జీవన్ముక్తిరాపస్తంబేనాపి నిరస్తా-* వేదానిమం లోకమముఞ్చ పరిత్యజ్యాత్మానమన్విచ్ఛేత్. బుద్ధే క్షేమప్రాపణం తచ్ఛాస్త్రైర్విప్రతిషిద్ధమ్, బుద్ధే చేత్ క్షేమప్రాపణమిహైవ న దుఃఖముపలభేత. ఏతేన పరం వ్యాఖ్యాతమ్-ఇతి. అనేన జ్ఞానమాత్రాన్మోక్షశ్చ నిరస్తః. అతస్సకలభేదనివృత్తిరూపా ముక్తిర్జీవతో న సంభవతి.

తస్మాద్ధ్యాననియోగేన బ్రహ్మాపరోక్షజ్ఞానఫలేనైవ బన్ధనివృత్తిః. నచ నియోగసాధ్యత్వే మోక్షస్యానిత్యత్వప్రసక్తిః, ప్రతిబన్ధనివృత్తిమాత్రస్యైవ సాధ్యత్వాత్. కిఞ్చ న

నియోగేన సాక్షాత్ బన్ధనివృత్తిః క్రియతే, కిన్తు నిష్ప్రపఞ్చజ్ఞానైకరసబ్రహ్మాపరోక్ష్యజ్ఞానేన. నియోగస్తు తదాపరోక్ష్యజ్ఞానం జనయతి. కథం నియోగస్య జ్ఞానోత్పత్తిహేతుత్వమితి చేత్, కథం వా భవతోఽనభిసంహితఫలానాం కర్మణాం వేదనోత్పత్తిహేతుత్వమ్? మనోనైర్మల్యద్వారేణేతి చేత్, మమాపి తథైవ. మమ తు నిర్మలే మనసి శాస్త్రేణ జ్ఞానముత్పాద్యతే; తవ తు నియోగేన మనసి నిర్మలే జ్ఞానసామగ్రీ వక్తవ్యేతి చేత్, ధ్యాననియోగనిర్మలం మన ఏవ సాధనమితి బ్రూమః. కేనావగమ్యత ఇతి చేత్, భవతో వా కర్మభిర్మనో నిర్మలం భవతి, నిర్మలే మనసి శ్రవణమనననిదిధ్యాసనైస్సకలేతరవిషయవిముఖస్యైవ శాస్త్రం నివర్తకజ్ఞానముత్పాదయతీతి కేనావగమ్యతే? * వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకేన * శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః * బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతీత్యాదిభిశ్శాస్త్రైరితి చేత్, మమాపి * శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమ్ * న చక్షుషా గృహ్యతే నాపి వాచా, మనసా తు విశుద్ధేన * హృదా మనీషా మనసాఽభిక్లృప్తః ఇత్యాదిభిశ్శాస్త్రైర్ధ్యాననియోగేన మనో నిర్మలం భవతి, నిర్మలంచ మనో బ్రహ్మాపరోక్ష్యజ్ఞానం జనయతీత్యవగమ్యత ఇతి నిరవద్యమ్.

* నేదం యదిదముపాసత ఇత్యుపాస్యత్వం ప్రతిషిద్ధమితి చేత్, నైవమ్, నాత్ర బ్రహ్మణ ఉపాస్యత్వం ప్రతిషిధ్యతే, అపితు బ్రహ్మణో జగద్వైరూప్యం ప్రతిపాద్యతే. యదిదం జగదుపాసతే ప్రాణినః, నేదం బ్రహ్మ, తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధి, యద్వాచాఽనభ్యుదితం యేన వాగభ్యుద్యత ఇతి వాక్యార్థః. అన్యథా తదేవ బ్రహ్మ త్వం విద్ధీతి విరుధ్యతే; ధ్యానవిధివైయర్థ్యఞ్చ స్యాత్. అతో బ్రహ్మసాక్షాత్కారఫలేన ధ్యాననియోగేనైవాపరమార్థభూతస్య కృత్స్నస్య ద్రష్టృదృశ్యాదిప్రపఞ్చరూపబన్ధస్య నివృత్తిః.

యదపి కైశ్చిదుక్తమ్ భేదాభేదయోర్విరోధో న విద్యత ఇతి, తదయుక్తమ్; నహి శీతోష్ణతమఃప్రకాశాదివద్భేదాభేదావేకస్మిన్ వస్తుని సంగచ్ఛేతే. అథోచ్యేత-సర్వం హి వస్తుజాతం ప్రతీతివ్యవస్థాప్యమ్. సర్వఞ్చ భిన్నాభిన్నం ప్రతీయతే. కారణాత్మనా జాత్యాత్మనా చాభిన్నమ్. కార్యాత్మనా వ్యక్త్యాత్మనాచ భిన్నమ్. ఛాయాతపాదిషు విరోధస్సహానవస్థానలక్షణో భిన్నాధారత్వరూపశ్చ. కార్యకారణయోర్జాతివ్యక్త్యోశ్చ తదుభయమపి నోపలభ్యతే. ప్రత్యుత ఏకమేవ వస్తు ద్విరూపం ప్రతీయతే. యథా మృదయం ఘటః, ఖణ్డో గౌః, ముణ్డో గౌరితి. నచైకరూపం కిఞ్చిదపి వస్తు లోకే దృష్టచరమ్. నచ తృణాదేర్జ్వలనాదివదభేదో భేదోపమర్దీ దృశ్యత ఇతి న వస్తువిరోధః. మృత్సువర్ణగవాశ్వాద్యాత్మనాఽవస్థితస్యైవ ఘటముకుటఖణ్డబడబాద్యాత్మనా చావస్థానాత్. నచాభిన్నస్య భిన్నస్యచ వస్తునోఽభేదో భేదశ్చ ఏక ఏవాకార ఇతీశ్వరాజ్ఞా. ప్రతీతత్వాదైకరూప్యం చేత్, ప్రతీతత్వాదేవ భిన్నాభిన్నత్వమితి ద్వైరూప్యమప్యభ్యుపగమ్యతామ్. నహి విస్ఫారితాక్షః పురుషో ఘటశరావఖణ్డముణ్డాదిషు వస్తుషూపలభ్యమానేషు ఇయం మృత్, అయం ఘటః, ఇదం గోత్వమ్, ఇయం వ్యక్తిః ఇతి వివేక్తుం శక్నోతి; అపితు మృదయం ఘటః, ఖణ్డో గౌరిత్యేవ ప్రత్యేతి. అనువృత్తిబుద్ధిబోధ్యం కారణమాకృతిశ్చ, వ్యావృత్తిబుద్ధిబోధ్యం కార్యం వ్యక్తిశ్చేతి వివినక్తీతి చేత్, నైవమ్, వివిక్తాకారానుపలబ్ధేః. నహి

సుసూక్ష్మమపి నిరీక్షమాణైః ఇదమనువర్తమానమ్, ఇదఞ్చ వ్యావర్తమానమితి పురోఽవస్థితే వస్తున్యాకారభేద ఉపలభ్యతే. యథా సంప్రతిపన్నైక్యే కార్యే విశేషే చ ఏకత్వబుద్ధిరుపజాయతే, తథైవ సకారణే ససామాన్యే చైకత్వబుద్ధిరవిశిష్టోపజాయతే. ఏవమేవ దేశతః కాలతశ్చాకారతశ్చాత్యన్తవిలక్షణేష్వపి వస్తుషు తదేవేదమితి ప్రత్యభిజ్ఞా జాయతే. అతో ద్వ్యాత్మకమేవ వస్తు ప్రతీయత ఇతి కార్యకారణయోర్జాతివ్యక్త్యోశ్చాత్యన్తభేదోపపాదనం ప్రతీతిపరాహతమ్.

అథోచ్యేత, మృదయం ఘటః ఖణ్డో గౌరితివద్దేవోఽహం మనుష్యోఽహమితి సామానాధికరణ్యేనైక్యప్రతీతేరాత్మశరీరయోరపి భిన్నాభిన్నత్వం స్యాత్; అత ఇదం భేదాభేదోపపాదనం నిజసదననిహితహుతవహజ్వాలాయత ఇతి; తదిదమనాకలితభేదాభేదసాధనసామానాధికరణ్యతదర్థయాథాత్మ్యావబోధవిలసితమ్. తథాహి — అబాధిత ఏవ ప్రత్యయస్సర్వత్రార్థం వ్యవస్థాపయతి. దేవాద్యాత్మాభిమానస్తు ఆత్మయాథాత్మ్యగోచరైస్సర్వైః ప్రమాణైర్బాధ్యమానో రజ్జుసర్పాదిబుద్ధివన్నాత్మశరీరయోరభేదం సాధయతి. ఖణ్డో గౌర్ముణ్డో గౌరితి సామానాధికరణ్యస్య న కేనచిత్ క్వచిద్బాధో దృశ్యతే, తస్మాన్నాతిప్రసఙ్గః.

అత ఏవ జీవోఽపి బ్రహ్మణో నాత్యన్తభిన్నః, అపితు బ్రహ్మాంశత్వేన భిన్నాభిన్నః; తత్రాభేద ఏవ స్వాభావికః, భేదస్త్వౌపాధికః. కథమవగమ్యత ఇతి చేత్ * తత్త్వమసి * నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టా * అయమాత్మా బ్రహ్మేత్యాదిభిః శ్రుతిభిః * బ్రహ్మేమే ద్యావాపృథివీ ఇతి ప్రకృత్య * బ్రహ్మదాశా బ్రహ్మదాసా బ్రహ్మేమే కితవా ఉత । స్త్రీపుంసౌ బ్రహ్మణో జాతౌ స్త్రియో బ్రహ్మోత వా పుమాన్ ॥ ఇత్యాథర్వణికానాం సంహితోపనిషది బ్రహ్మసూక్తేఽభేదశ్రవణాచ్చ, * నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామేకో బహూనాం యో విదధాతి కామాన్ * జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావజావీశనీశౌ * క్రియాగుణైరాత్మగుణైశ్చ తేషాం సంయోగహేతురపరోఽపి దృష్టః * ప్రధానక్షేత్రజ్ఞపతిర్గుణేశస్సంసారమోక్షస్థితిబన్ధహేతుః * స కారణం కరణాధిపాధిపః * తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తి అనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి * య ఆత్మని తిష్ఠన్ * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సంపరిష్వక్తో న బాహ్యం కిఞ్చన వేద * ప్రాజ్ఞేనాత్మనాన్వారూఢ ఉత్సర్జన్యాతి * తమేవ విదిత్వాఽతిమృత్యుమేతీత్యాదిభిర్భేదశ్రవణాచ్చ జీవపరయోర్భేదాభేదావవశ్యాశ్రయణీయౌ. తత్ర * బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతీత్యాదిభిర్మోక్షదశాయాం జీవస్య బ్రహ్మస్వరూపాపత్తివ్యపదేశాత్ * యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్ తత్ కేన కం పశ్యేదితి తదానీం భేదేనేశ్వరదర్శననిషేధాచ్చాభేదస్స్వాభావిక ఇత్యవగమ్యతే.

ననుచ * సోఽశ్నుతే సర్వాన్ కామాన్ సహ, బ్రహ్మణా విపశ్చితేతి సహశ్రుత్యా తదానీమపి భేదః ప్రతీయతే. వక్ష్యతి చ — * జగద్వ్యాపారవర్జం ప్రకరణాదసన్నిహితత్వాచ్చ * భోగమాత్రసామ్యలిఙ్గాచ్చేతి. నైతదేవమ్. * నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేత్యాదిశ్రుతిశతైః ఆత్మభేదప్రతిషేధాత్. * సోఽశ్నుతే సర్వాన్ కామాన్ సహ, బ్రహ్మణా విపశ్చితేతి సర్వైః కామైస్సహ బ్రహ్మాశ్నుతే — సర్వగుణాన్వితం బ్రహ్మాశ్నుత ఇత్యుక్తం భవతి. అన్యథా బ్రహ్మణా సహేత్యప్రాధాన్యం బ్రహ్మణః ప్రసజ్యేత. * జగద్వ్యాపారవర్జమిత్యత్ర ముక్తస్య భేదేనావస్థానే సత్యైశ్వర్యస్య న్యూనతాప్రసఙ్గో వక్ష్యతే. అన్యథా * సంపద్యావిర్భావ

స్త్వేన శబ్దాదిత్యాదిభిర్విరోధాత్. తస్మాదభేద ఏవ స్వాభావికః. భేదస్తు జీవానామ్ పరస్మాత్ బ్రహ్మణః పరస్పరశ్చ బుద్ధీన్ద్రియదేహోపాధికృతః. యద్యపి బ్రహ్మ నిరవయవం సర్వగతఞ్చ, తథాఽప్యాకాశ ఇవ ఘటాదినా బుద్ధ్యాద్యుపాధినా బ్రహ్మణ్యపి భేదస్సంభవత్యేవ.

నచ భిన్నే బ్రహ్మణి బుద్ధ్యాద్యుపాధిసంయోగః, బుద్ధ్యాద్యుపాధిసంయోగాత్ బ్రహ్మణి భేద ఇతీతరేతరాశ్రయత్వమ్. ఉపాధేస్తత్సంయోగస్య చ కర్మకృతత్వాత్, తత్ప్రవాహస్య చానాదిత్వాత్. ఏతదుక్తం భవతి - పూర్వకర్మసంబద్ధాజ్జీవాత్ స్వసంబద్ధ ఏవోపాధిరుత్పద్యతే. తద్యుక్తాత్ కర్మ. ఏవం బీజాఙ్కురన్యాయేన కర్మోపాధిసంబన్ధస్యానాదిత్వాన్న దోష ఇతి. అతో జీవానాం పరస్పరం బ్రహ్మణా చాభేద ఏవ స్వాభావికః; భేదస్త్వౌపాధికః; ఉపాధీనాం పునః పరస్పరం బ్రహ్మణా చాభేదవత్ భేదోఽపి స్వాభావికః, ఉపాధీనాముపాధ్యన్తరాభావాత్; తదభ్యుపగమేఽనవస్థానాచ్చ. అతో జీవకర్మానురూపం బ్రహ్మణో భిన్నాభిన్నస్వభావా ఏవోపాధయ ఉత్పద్యన్త ఇతి.

అత్రోచ్యతే—అద్వితీయసచ్చిదానన్దబ్రహ్మధ్యానవిషయవిధిపరం వేదాన్తవాక్యజాతమితి వేదాన్తవాక్యైరభేదః ప్రతీయతే. భేదావలమ్బిభిః కర్మశాస్త్రైః ప్రత్యక్షాదిభిశ్చ భేదః ప్రతీయతే. భేదాభేదయోః పరస్పరవిరోధాదనాద్యవిద్యామూలతయాఽపి భేదప్రతీత్యుపపత్తేరభేద ఏవ పరమార్థ ఇత్యుక్తమ్. తత్ర యదుక్తమ్ భేదాభేదయోరుభయోరపి ప్రతీతిసిద్ధత్వాన్న విరోధ ఇతి, తదయుక్తమ్. కస్మాచ్చిత్కస్యచిద్విలక్షణత్వం హి తస్మాత్తస్య భేదః, తద్విపరీతత్వఞ్చ అభేదః; తయోస్తథాభావాతథాభావరూపయోరేకత్ర సంభవమనున్మత్తః కో బ్రవీతి? కారణాత్మనా జాత్యాత్మనా చాభేదః, కార్యాత్మనా వ్యక్త్యాత్మనా చ భేద ఇత్యాకారభేదాదవిరోధ ఇతి చేన్న; వికల్పాసహత్వాత్. ఆకారభేదాదవిరోధం వదతః కిమేకస్మిన్నాకారే భేదః, ఆకారాన్తరే చాభేద ఇత్యభిప్రాయః? ఉత ఆకారద్వయయోగివస్తుగతావుభావపీతి? పూర్వస్మిన్ కల్పే వ్యక్తిగతో భేదః, జాతిగతశ్చాభేద ఇతి నైకస్య ద్వ్యాత్మకతా. జాతిర్వ్యక్తిరితి చైకమేవ వస్త్వితి చేత్తర్హ్యాకారభేదాదవిరోధః పరిత్యక్తస్స్యాత్. ఏకస్మింశ్చ విలక్షణత్వతద్విపర్యయౌ విరుద్ధావిత్యుక్తమ్. ద్వితీయే తు కల్పే అన్యోన్యవిలక్షణమాకారద్వయమప్రతిపన్నంచ తదాశ్రయభూతం వస్త్వితి, (తృతీయా) త్రితయాభ్యుపగమేఽపి త్రయాణామన్యోన్యవైలక్షణ్యమేవోపపాదితం స్యాత్, న పునరభేదః. ఆకారద్వయనిరుహ్యమాణావిరోధం తదాశ్రయభూతే వస్తుని భిన్నాభిన్నత్వమితి చేత్, స్వస్మాద్విలక్షణం స్వాశ్రయమాకారద్వయం స్వస్మిన్ విరుద్ధధర్మద్వయసమావేశ నిర్వాహకం కథం భవేత్? అవిలక్షణంతు కథన్తరామ్? ఆకారద్వయతద్వతోశ్చ ద్వ్యాత్మకత్వాభ్యుపగమే నిర్వాహకాన్తరాపేక్షయాఽనవస్థా స్యాత్. నచ సంప్రతిపన్నైక్యవ్యక్తిప్రతీతివత్ ససామాన్యేఽపి వస్తున్యేకరూపా ప్రతీతిరుపజాయతే; యత ఇదమిత్థమితి సర్వత్రప్రకారప్రకారితయైవ సర్వా ప్రతీతిః. తత్ర ప్రకారాంశో జాతిః, ప్రకార్యంశో వ్యక్తిరితి నైకాకారా ప్రతీతిః. అత ఏవ జీవస్యాపి బ్రహ్మణో భిన్నాభిన్నత్వం న సంభవతి. తస్మాత్ అభేదస్యానన్యథాసిద్ధశాస్త్రమూలత్వాదనాద్యవిద్యామూల ఏవ భేదప్రత్యయః. నన్వేవం బ్రహ్మణ ఏవాజ్ఞత్వం తన్మూలాశ్చ

జన్మజరామరణాదయో దోషాః ప్రాదుఃష్యుః. తతశ్చ *యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్ * ఏష ఆత్మాఽపహతపాప్మా ఇత్యాదీని శాస్త్రాణి బాధ్యేరన్. నైవమ్. అజ్ఞానాదిదోషాణామపరమార్థత్వాత్. భవతస్తు ఉపాధిబ్రహ్మవ్యతిరిక్తం వస్త్వన్తరమనభ్యుపగచ్ఛతో బ్రహ్మణ్యేవోపాధిసంసర్గస్తత్కృతాశ్చ జీవత్వాజ్ఞత్వాదయో దోషాః పరమార్థత ఏవ భవేయుః. నహి బ్రహ్మణి నిరవయవే అచ్ఛేద్యే సంబధ్యమానా ఉపాధయస్తచ్ఛిత్వా భిత్వా వా సంబధ్యన్తే, అపితు బ్రహ్మస్వరూపే సంయుజ్య తస్మిన్నేవ స్వకార్యాణి కుర్వన్తి.

యది మన్యేత - ఉపాధ్యుపహితం బ్రహ్మ జీవః. స చాణుపరిమాణః. అణుత్వంచ అవచ్ఛేదకస్య మనసోఽణుత్వాత్. స చావచ్ఛేదోఽనాదిః. ఏవముపాధ్యుపహితేఽంశే సంబధ్యమానా దోషా అనుపహితే పరే బ్రహ్మణి న సంబధ్యన్త ఇతి. అయం ప్రష్టవ్యః— కిముపాధినా ఛిన్నో బ్రహ్మఖణ్డోఽణురూపో జీవః? ఉత అచ్ఛిన్న ఏవాణురూపోపాధిసంయుక్తో బ్రహ్మప్రదేశవిశేషః? ఉత ఉపాధిసంయుక్తం బ్రహ్మస్వరూపమ్? అథ ఉపాధిసంయుక్తం చేతనాన్తరమ్? అథ ఉపాధిరేవ? ఇతి. అచ్ఛేద్యత్వాద్బ్రహ్మణః ప్రథమః కల్పో న కల్పతే; ఆదిమత్త్వఞ్చ జీవస్య స్యాత్. ఏకస్య సతో ద్వైధీకరణం హి ఛేదనమ్. ద్వితీయే తు కల్పే బ్రహ్మణ ఏవ ప్రదేశవిశేషే ఉపాధిసంబన్ధాత్ ఔపాధికాస్సర్వే దోషాస్తస్యైవ స్యుః. ఉపాధౌ గచ్ఛతి ఉపాధినా స్వసంయుక్తబ్రహ్మప్రదేశాకర్షణాయోగాత్ అనుక్షణముపాధిసంయుక్తబ్రహ్మప్రదేశభేదాత్ క్షణేక్షణే బన్ధమోక్షౌ చ స్యాతామ్, ఆకర్షణే చ అచ్ఛిన్నత్వాత్ కృత్స్నస్య బ్రహ్మణ ఆకర్షణం స్యాత్. నిరంశస్య వ్యాపిన ఆకర్షణం న సంభవతీతి చేత్, తర్హ్యుపాధిరేవ గచ్ఛతీతి పూర్వోక్త ఏవ దోషస్స్యాత్. అచ్ఛిన్నబ్రహ్మప్రదేశేషు సర్వోపాధిసంసర్గే సర్వేషాఞ్చ జీవానాం బ్రహ్మణ ఏవ ప్రదేశత్వేన ఏకత్వేన ప్రతిసన్ధానం స్యాత్. ప్రదేశభేదాదప్రతిసన్ధానే చ ఏకస్యాపి స్వోపాధౌ గచ్ఛతి ప్రతిసన్ధానం న స్యాత్. తృతీయే తు కల్పే బ్రహ్మస్వరూపస్యైవ ఉపాధిసంబన్ధేన జీవత్వాపాతాత్ తదతిరిక్తానుపహితబ్రహ్మసిద్ధిస్స్యాత్. సర్వేషు చ దేహేష్వేక ఏవ జీవస్స్యాత్. తురీయేతు కల్పే బ్రహ్మణోఽన్య ఏవ జీవ ఇతి జీవభేదస్యౌపాధికత్వం పరిత్యక్తం స్యాత్. చరమే చార్వాకపక్ష ఏవ పరిగృహీతస్స్యాత్. తస్మాదభేదశాస్త్రబలేన కృత్స్నస్య భేదస్య అవిద్యామూలత్వమేవాభ్యుపగన్తవ్యమ్. అతః ప్రవృత్తినివృత్తిప్రయోజనపరతయైవ శాస్త్రస్య ప్రామాణ్యేఽపి ధ్యానవిధిశేషతయా వేదాన్తవాక్యానాం బ్రహ్మస్వరూపే ప్రామాణ్యముపపన్నమితి.

తదప్యయుక్తమ్, ధ్యానవిధిశేషత్వేఽపి వేదాన్తవాక్యానామర్థసత్యత్వే ప్రామాణ్యాయోగాత్. ఏతదుక్తం భవతి— బ్రహ్మస్వరూపగోచరాణి వాక్యాని కిం ధ్యానవిధినా ఏకవాక్యతామాపన్నాని బ్రహ్మస్వరూపే ప్రామాణ్యం ప్రతిపద్యన్తే, ఉత స్వతన్త్రాణ్యేవ? ఏకవాక్యత్వే ధ్యానవిధిపరత్వేన బ్రహ్మస్వరూపే తాత్పర్యం న సంభవతి. భిన్నవాక్యత్వే ప్రవృత్తినివృత్తిప్రయోజనవిరహాదనవబోధకత్వమేవ. నచ వాచ్యమ్-ధ్యానం నామ స్మృతిసన్తతిరూపమ్, తచ్చ స్మర్తవ్యైకనిరూపణీయమితి ధ్యానవిధేః స్మర్తవ్యవిశేషాకాఙ్క్షాయామ్, *ఇదం సర్వం యదయమాత్మా* బ్రహ్మ సర్వానుభూః *సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యాదీని

బ్రహ్మస్వరూపతద్విశేషాదీని సమర్పయన్తి, తేనైకవాక్యతామాపన్నాని అర్థసద్భావే ప్రమాణమితి; ధ్యానవిధేః స్మర్తవ్యవిశేషాపేక్షత్వేఽపి * మనో (నామ) బ్రహ్మేత్యాదిదృష్టివిధివదసత్యేనాప్యర్థవిశేషేణ ధ్యాననిర్వృత్త్యుపపత్తేః ధ్యేయసత్యత్వానపేక్షణాత్. అతో వేదాన్తవాక్యానాం ప్రవృత్తినివృత్తిప్రయోజనవిధురత్వాత్, ధ్యానవిధిశేషత్వేఽపి ధ్యేయవిశేషస్వరూపసమర్పణమాత్రపర్యవసానాత్, స్వాతన్త్ర్యేఽపి బాలాతురాద్యుపచ్ఛన్దనవాక్యవత్ జ్ఞానమాత్రేణైవ పురుషార్థపర్యన్తతాసిద్ధేశ్చ పరినిష్పన్నవస్తుసత్యతాగోచరత్వాభావాత్ బ్రహ్మణి శాస్త్రప్రమాణకత్వం న సంభవతీతి ప్రాప్తమ్.

తత్ర ప్రతిపద్యతే - * [తత్తు సమన్వయాదితి.] సమన్వయస్సమ్యగన్వయః - పురుషార్థతయా అన్వయ ఇత్యర్థః. పరమపురుషార్థభూతస్యానవధికాతిశయానన్దస్వరూపస్య బ్రహ్మణోఽభిధేయతయాఽన్వయాత్, తత్ - శాస్త్రప్రమాణకత్వం సిద్ధ్యత్యేవేత్యర్థః. నిరస్తనిఖిలదోషనిరతిశయానన్దస్వరూపతయా పరమప్రాప్యం బ్రహ్మ బోధయన్ వేదాన్తవాక్యగణః, ప్రవృత్తినివృత్తిపరతావిరహాన్న ప్రయోజనపర్యవసాయీతి బ్రువాణో రాజకులవాసినః పురుషస్య కౌలేయకకులాననుప్రవేశేన ప్రయోజనశూన్యతాం బ్రూతే. ఏతదుక్తం భవతి-అనాదికర్మరూపావిద్యావేష్టనతిరోహితపరావరతత్త్వయాథాత్మ్యస్వస్వరూపావబోధానాం దేవాసురగన్ధర్వసిద్ధవిద్యాధరకిన్నరకింపురుషయక్షరాక్షసపిశాచమనుజపశుశకునిసరీసృపవృక్షగుల్మలతాదూర్వాదీనాం స్త్రీపున్నపుంసకభేదభిన్నానాం క్షేత్రజ్ఞానాం వ్యవస్థితధారకపోషకభోగ్యవిశేషాణాం ముక్తానాం స్వస్య చావిశేషేణానుభవసంభవే స్వరూపరూపగుణవిభవచేష్టితైరనవధికాతిశయానన్దజననం పరం బ్రహ్మాస్తీతి బోధయదేవ వాక్యం ప్రయోజనపర్యవసాయి. ప్రవృత్తినివృత్తినిష్ఠం తు యావత్పురుషార్థాన్వయబోధం న ప్రయోజనపర్యవసాయి.

ఏవంభూతం పరం బ్రహ్మ కథం ప్రాప్యత ఇత్యపేక్షాయామ్ * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమ్ * ఆత్మానమేవ లోకముపాసీతేతి వేదనాదిశబ్దైరుపాసనం బ్రహ్మప్రాప్త్యుపాయతయా విధీయతే. యథా స్వవేశ్మని నిధిరస్తీతి వాక్యేన నిధిసద్భావం జ్ఞాత్వా తృప్తస్సన్ పశ్చాత్తదుపాదానే చ ప్రయతతే. యథా చ కశ్చిద్రాజకుమారో బాలక్రీడాసక్తో నరేన్ద్రభవనాన్నిష్క్రాన్తో మార్గాద్భ్రష్టో నష్ట ఇతి రాజ్ఞా విజ్ఞాతస్స్వయం చాజ్ఞాతపితృకః కేనచిద్ద్విజవర్యేణ వర్ధితోఽధిగతవేదశాస్త్రష్షోడశవర్షస్సర్వకల్యాణగుణాకరస్తిష్ఠన్, పితా తే సర్వలోకాధిపతిర్గామ్భీర్యౌదార్యవాత్సల్యసౌశీల్యశౌర్యవీర్యపరాక్రమాదిగుణసంపన్నస్త్వామేవ నష్టంపుత్రం దిదృక్షుః పురవరే తిష్ఠతీతి కేనచిదభియుక్తతమేన ప్రయుక్తం వాక్యం శృణోతి చేత్, తదానీమేవ అహం తావజ్జీవతః పుత్రః, మత్పితా చ సర్వసంపత్సమృద్ధ ఇతి నిరతిశయహర్షసమన్వితో భవతి; రాజా చ స్వపుత్రం జీవన్తమరోగమతిమనోహరదర్శనం విదితసకలవేద్యం శ్రుత్వాఽవాప్తసమస్తపురుషార్థో భవతి, పశ్చాత్తదుపాదానే చ ప్రయతతే, పశ్చాత్తావుభౌ సంగచ్ఛేతే చేతి.

యత్పునః పరినిష్పన్నవస్తుగోచరస్య వాక్యస్య తజ్జ్ఞానమాత్రేణాపి పురుషార్థపర్యవసానాత్ బాలాతురాద్యుపచ్ఛన్దనవాక్యవన్నార్థసద్భావే ప్రామాణ్యమితి, తదసత్; అర్థసద్భావాభావే నిశ్చితే జ్ఞాతోఽప్యర్థః పురుషార్థాయ న భవతి. బాలాతురాదీనామప్యర్థసద్భావ

భ్రాన్త్యా హర్షాద్యుత్పత్తిః; తేషామేవ తస్మిన్నేవ జ్ఞానే విద్యమానే యద్యర్థాభావనిశ్చయో జాయేత, తతస్తదానీమేవ హర్షాదయో నివర్తేరన్. ఔపనిషదేష్వపి వాక్యేషు బ్రహ్మాస్తిత్వ తాత్పర్యాభావనిశ్చయే బ్రహ్మజ్ఞానే సత్యపి పురుషార్థపర్యవసానం న స్యాత్. అతః * యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్త ఇత్యాదివాక్యం నిఖిలజగదేకకారణం నిరస్తనిఖిలదోషగన్ధం సార్వజ్ఞ్యసత్యసఙ్కల్పత్వాద్యనన్తకల్యాణగుణాకరమనవధికాతిశయానన్దం బ్రహ్మాస్తీతిబోధయతీతి సిద్ధమ్. ౪. (ఇతి సమన్వయాధికరణమ్ 4.) ఇతి చతుస్సూత్రీ.

—అథ ఈక్షత్యధికరణమ్ 5.—

5. ఈక్షతేర్నాశబ్దమ్. ౧-౧-౫.

* యతో వా ఇమానీత్యాదిజగత్కారణవాదివాక్యప్రతిపాద్యం సర్వజ్ఞం సర్వశక్తి సమస్తహేయప్రత్యనీకకల్యాణగుణైకతానం బ్రహ్మ జిజ్ఞాస్యమిత్యుక్తమ్. ఇదానీం జగత్కారణ వాదివాక్యానామానుమానికప్రధానాదిప్రతిపాదనానర్హత్వోచ్యతే, ఈక్షతేర్నాశబ్దమిత్యాదినా.

ఇదమామ్నాయతే ఛాన్దోగ్యే—* సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయం తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తత్తేజోఽసృజతేత్యాది. తత్ర సన్దేహః - కిం సచ్ఛబ్ద వాచ్యం జగత్కారణం పరోక్తమానుమానికం ప్రధానమ్, ఉత ఉక్తలక్షణం బ్రహ్మేతి. కిం ప్రాప్తమ్? ప్రధానమితి. కుతః? * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవేతి ఇదంశబ్దవాచ్యస్య చేతన భోగ్యభూతస్య సత్త్వరజస్తమోమయస్య వియదాదినానారూపవికారావస్థస్య వస్తునః కారణా వస్థాం వదతి. కారణభూతద్రవ్యస్య అవస్థాన్తరాపత్తిరేవ హి కార్యతా. అతో యద్ద్రవ్యం యత్స్వభావఞ్చ కార్యావస్థం, తత్స్వభావం తదేవ ద్రవ్యం కారణావస్థమ్. సత్త్వాదిమయఞ్చ కార్యమితి గుణసామ్యావస్థం ప్రధానమేవ హి కారణమ్. తదేవోపసంహృతసకలవిశేషం సన్మాత్రమితి * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయమిత్యభిధీయతే. తత ఏవ చ కార్యకారణ యోరనన్యత్వమ్. తథా సత్యేవ ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞోపపత్తిః; అన్యథా * యథా సోమ్యైకేన మృత్పిణ్డేనేత్యాది మృత్పిణ్డతత్కార్య దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోర్వైరూప్యం చేతి జగ త్కారణవాదివాక్యేన మహర్షిణా కపిలేనోక్తం ప్రధానమేవ ప్రతిపాద్యతే. ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్త రూపేణానుమానవేషమేవ చేదం వాక్యమితి సచ్ఛబ్దవాచ్యమానుమానికమేవ.

ఇత్యేవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే— * [ఈక్షతేర్నాశబ్దమితి.] యస్మిన్ శబ్ద ఏవ ప్రమాణం న భవతి, తదశబ్దమ్ - ఆనుమానికం ప్రధానమిత్యర్థః. న తజ్జగత్కారణవాది వాక్యప్రతిపాద్యమ్. కుతః? [ఈక్షతేః—] సచ్ఛబ్దవాచ్యసంబన్ధివ్యాపారవిశేషాభిధాయిన ఈక్షతే ర్ధాతోః శ్రవణాత్, * తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి. ఈక్షణక్రియాయోగశ్చాచేతనే ప్రధానే న సంభవతి. అత ఈదృశేక్షణక్షమశ్చేతనవిశేషస్సర్వజ్ఞస్సర్వశక్తిః పురుషోత్తమస్సచ్ఛబ్దా భిధేయః. తథా చ సర్వేష్వేవ సృష్టిప్రకరణేషు ఈక్షాపూర్వికైవ సృష్టిః ప్రతీయతే * స ఈక్షత లోకాన్ను సృజా ఇతి స ఇమాల్లోకానసృజత * స ఈక్షాఞ్చక్రే...స ప్రాణమసృజతే త్యాదిషు. నను చ కార్యానుగుణేనైవ కారణేన భవితవ్యమ్; సత్యమ్, సర్వకార్యానుగుణ ఏవ

సర్వజ్ఞః సర్వశక్తిస్సత్యసఙ్కల్పః పురుషోత్తమస్సూక్ష్మచిదచిద్వస్తుశరీరకః. యథాఽఽహ— * పరాఽస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చ * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్ యస్య జ్ఞానమయం తపః * యస్యావ్యక్తం శరీరమ్ * యస్యాక్షరం శరీరమ్ * యస్య మృత్యుశ్శరీరమ్ * ఏషసర్వభూతాన్తరాత్మా ఇతి. తదేతత్ * నవిలక్షణత్వాదిత్యాదిషు ప్రతిపాదయిష్యతే. అత్ర సృష్టివాక్యాని న ప్రధానప్రతిపాదనయోగ్యానీత్యుచ్యతే. వస్తువిరోధస్తు తత్రైవ పరిహరిష్యతే. యత్తూక్తమ్-ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తయోగాదనుమానరూపమేవేదం వాక్యమితి, తదసత్, హేత్వనుపాదానాత్. * యేనాశ్రుతం శ్రుతమితి ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానే ప్రతిపిపాదయిషితే, సర్వాత్మనా తదసంభవం మన్వానస్య తత్సంభవమాత్రప్రదర్శనాయ హి దృష్టాన్తోపాదానమ్. ఈక్షత్యాదిశ్రవణాదేవ హి అనుమానగన్ధాభావోఽవగతః. ౫

అథ స్యాత్ - న చేతనగతం ముఖ్యమీక్షణమిహోచ్యతే, అపితు ప్రధానగతం గౌణమీక్షణమ్, * తత్తేజ ఐక్షత * తా ఆప ఐక్షన్తేతి గౌణేక్షణసాహచర్యాత్. భవతి చాచేతనేష్వపి చేతనధర్మోపచారః, యథా * వృష్టిప్రతీక్షాశ్శాలయః, * వర్షేణ బీజం ప్రతిసంజహర్షేతి. అతో గౌణమీక్షణమితీమామాశఙ్కామనుభాష్య పరిహరతి—

6. గౌణశ్చేన్నాత్మశబ్దాత్. ౧-౧-౬.

యదుక్తం గౌణేక్షణసాహచర్యాత్ సతోఽపీక్షణవ్యపదేశస్సర్గనియతపూర్వావస్థాభిప్రాయో గౌణ ఇతి, తన్న. * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మేతి సచ్ఛబ్దప్రతిపాదితస్య ఆత్మశబ్దేన వ్యపదేశాత్. ఏతదుక్తం భవతి - * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం స ఆత్మేతి చేతనాచేతనప్రపఞ్చోద్దేశేన సత ఆత్మత్వోపదేశోఽయం నాచేతనే ప్రధానే సంగచ్ఛత ఇతి. అతస్తేజోబన్నానామపి పరమాత్మైవాత్మేతి తేజఃప్రభృతయోఽపి శబ్దాః పరమాత్మన ఏవ వాచకాః. తథాహి—* హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి పరమాత్మానుప్రవేశాదేవ తేజఃప్రభృతీనాం వస్తుత్వం తత్తన్నామభాక్త్వం చేతి * తత్తేజ ఐక్షత * తా ఆప ఐక్షన్తేత్యపి ముఖ్య ఏవ ఈక్షణవ్యపదేశః. అతస్సాహచర్యాదపి * తదైక్షతేత్యత్ర గౌణత్వాశఙ్కా దూరోత్సారితేతి సూత్రాభిప్రాయః. ౬

ఇతశ్చ న ప్రధానం సచ్ఛబ్దప్రతిపాద్యమ్—

7. తన్నిష్ఠస్య మోక్షోపదేశాత్. ౧-౧-౭.

ముముక్షోశ్శ్వేతకేతోః * తత్త్వమసీతి సదాత్మకత్వానుసన్ధానముపదిశ్య తన్నిష్ఠస్య * తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యే అథ సంపత్స్యే ఇతి శరీరపాతమాత్రాన్తరాయో బ్రహ్మసంపత్తిలక్షణో మోక్ష ఇత్యుపదిశతి. యదిచ ప్రధానమచేతనం కారణముపదిశ్యేత, తదా తదాత్మకత్వానుసన్ధానస్య మోక్షసాధనత్వోపదేశో నోపపద్యతే. * యథాక్రతురస్మిన్ లోకే పురుషో భవతి, తథేతః ప్రేత్య భవతీతి తన్నిష్ఠస్యాచేతనసంపత్తిరేవ స్యాత్. నచ మాతాపితృసహస్రేభ్యోఽపి వత్సలతరం శాస్త్రమేవంవిధతాపత్రయాభిహతిహేతుభూతామచిత్సంపత్తిముపదిశతి. ప్రధానకారణవాదినోఽపి హి ప్రధాననిష్ఠస్య మోక్షం నాభ్యుపగచ్ఛన్తి. ౭

ఇతశ్చ న ప్రధానమ్—

8. హేయత్వావచనాచ్చ. ౧-౧-౮.

యది ప్రధానమేవ కారణం సచ్ఛబ్దాభిహితం భవేత్, తదా ముముక్షోశ్శ్వేతకేతో స్తదాత్మకత్వం మోక్షవిరోధిత్వాద్ధేయత్వేనైవోపదేశ్యం స్యాత్. నచ తత్ క్రియతే; ప్రత్యుత ఉపాదేయత్వేనైవ * తత్త్వమసి * తస్య తావదేవ చిరమిత్యుపదిశ్యతే. ౮

ఇతశ్చ న ప్రధానమ్—

9. ప్రతిజ్ఞావిరోధాత్. ౧-౧-౯.

ప్రధానకారణత్వే ప్రతిజ్ఞావిరోధశ్చ భవతి. వాక్యోపక్రమే హ్యేకవిజ్ఞానేన సర్వ విజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాతమ్. తచ్చ కార్యకారణయోరనన్యత్వేన కారణభూతసద్విజ్ఞానాత్ తత్కార్య భూతచేతనాచేతనప్రపఞ్చస్య జ్ఞాతతయైవోపపాదనీయమ్. తత్తు ప్రధానకారణత్వే చేతన వర్గస్య ప్రధానకార్యత్వాభావాత్ ప్రధానవిజ్ఞానేన చేతనవర్గవిజ్ఞానాసిద్ధేర్విరుధ్యతే. ౯

ఇతశ్చన ప్రధానమ్—

10. స్వాప్యయాత్. ౧-౧-౧౦.

తదేవ సచ్ఛబ్దవాచ్యం ప్రకృత్యాహ-*స్వప్నాన్తం మే సోమ్య విజానీహీతి యత్రై తత్పురుషస్స్వపితి నామ సతా సోమ్య తదా సంపన్నో భవతి స్వమపీతో భవతి తస్మాదేనం స్వపితీత్యాచక్షతే స్వం హ్యపీతో భవతీతి సుషుప్తం జీవం సతా సంపన్నం, స్వమపీతః - స్వస్మిన్ ప్రలీన ఇతి వ్యపదిశతి. ప్రలయశ్చ స్వకారణే లయః. నచ అచేతనం ప్రధానం చేతనస్య జీవస్య కారణం భవితుమర్హతి. స్వమపీతో భవతి - ఆత్మానమేవ జీవోఽపీతో భవతీత్యర్థః. చిద్వస్తుశరీరకం తదాత్మభూతం బ్రహ్మైవ జీవశబ్దేనాభిధీయత ఇతి నామరూప వ్యాకరణశ్రుత్యోక్తమ్. తజ్జీవశబ్దాభిధేయం బ్రహ్మ సుషుప్తికాలేఽపి ప్రలయకాల ఇవ నామరూపపరిష్వఙ్గాభావాత్ కేవలసచ్ఛబ్దాభిధేయమితి సతా సోమ్య తదా సంపన్నో భవతి స్వమపీతో భవతీత్యుచ్యతే. తథా సమానప్రకరణే నామరూపపరిష్వఙ్గాభావేన ప్రాజ్ఞేనైవ పరిష్వఙ్గాత్ * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సంపరిష్వక్తో న బాహ్యం కిఞ్చన వేద నాన్తరమిత్యుచ్యతే. ఆమోక్షాజ్జీవస్య నామరూపపరిష్వఙ్గాదేవ హి స్వవ్యతిరిక్త విషయజ్ఞానోదయః. సుషుప్తి కాలే హి నామరూపే విహాయ సతా సంపరిష్వక్తః పునరపి జాగరదశాయాం నామరూపే పరిష్వజ్య తత్తన్నామరూపో భవతీతి శ్రుత్యన్తరే స్పష్టమభిధీయతే. * యదా సుప్తస్స్వప్నం న కఞ్చన పశ్యతి అథాస్మిన్ ప్రాణ ఏవైకధా భవతి...ఏతస్మాదాత్మనః ప్రాణా యథాయథం విప్రతిష్ఠన్తే; తథా * త ఇహ వ్యాఘ్రో వా సింహో వా వృకో వా వరాహో వా దంశో వా మశకో వా యద్యద్భవన్తి తదాభవన్తీతి చ. తథా సుషుప్తం జీవం * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సంపరిష్వక్త ఇతి చ వదతి. తస్మాత్ సచ్ఛబ్దవాచ్యః పరంబ్రహ్మ సర్వజ్ఞః పరమేశ్వరః పురుషోత్తమ ఏవ. తదాహ వృత్తికారః-*సతా సోమ్య తదా సంపన్నో భవతీతి సంపత్త్యసంపత్తిభ్యామేతదధ్యవసీయతే * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సంపరిష్వక్త ఇతి చాహేతి. ౧౦

ఇతశ్చ న ప్రధానమ్—

11. గతిసామాన్యాత్ ౧-౧-౧౧.

* ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీన్నాన్యత్కిఞ్చన మిషత్, స ఈక్షత లోకాన్ను సృజా ఇతి, స ఇమాల్లోకానసృజత * తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సంభూతః, ఆకాశా ద్వాయుః, వాయోరగ్నిః, అగ్నేరాపః, అద్భ్యః పృథివీ * తస్య హ వా ఏతస్య మహతో భూతస్య నిశ్వసితమేతద్యదృగ్వేదః ఇత్యాదిసృష్టివాక్యానాం యా గతిః-ప్రవృత్తిః, తత్సామాన్యాత్ - తత్సమానార్థత్వాదస్య. తేషు చ సర్వేషు సర్వేశ్వరః కారణమవగమ్యతే. తస్మాదత్రాపి సర్వేశ్వర ఏవ కారణమితి నిశ్చీయతే. ౧౧

ఇతశ్చ న ప్రధానమ్—

12 శ్రుతత్వాచ్చ ౧. ౧. ౧౨.

శ్రుతమేవ హ్యస్యాముపనిషది అస్య సచ్ఛబ్దవాచ్యస్య ఆత్మత్వేన నామరూపయో ర్వ్యాకర్తృత్వం సర్వజ్ఞత్వం సర్వశక్తిత్వం సర్వాధారత్వమపహతపాప్మత్వాదికం సత్యకామత్వం సత్యసఙ్కల్పత్వఞ్చ * అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణి * సన్మూలా స్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠాః * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా* యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చనాస్తి సర్వం తదస్మిన్ సమాహితమ్ * తస్మిన్ కామాస్స మాహితాః * ఏష ఆత్మా అపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకోఽవిజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్య కామస్సత్యసఙ్కల్ప ఇతి. తథాచ శ్రుత్యన్తరాణి-* నతస్య కశ్చిత్ పతిరస్తి లోకే న చేశితా నైవ చ తస్య లిఙ్గమ్। స కారణం కరణాధిపాధిపో న చాస్య కశ్చిజ్జనితా నచాధిపః *సర్వాణి రూపాణి విచిత్య ధీరః, నామాని కృత్వాఽభివదన్ యదాస్తే * అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానాం సర్వాత్మా * విశ్వాత్మానం పరాయణమ్, * పతిం విశ్వస్యాత్మేశ్వరమ్ * యచ్చ కిఞ్చిజ్జగత్య స్మిన్ దృశ్యతే శ్రూయతేఽపి వా। అన్తర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణస్థితః॥ * ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మా అపహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణ ఇత్యాదీని. తస్మాజ్జ గత్కారణవాదివాక్యం న ప్రధానాదిప్రతిపాదనయోగ్యమ్. అతస్సర్వజ్ఞస్సర్వశక్తిస్సర్వేశ్వ రేశ్వరో నిరస్తనిఖిలదోషగన్ధోఽనవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణగణౌఘమహార్ణవః పురు షోత్తమో నారాయణ ఏవ నిఖిలజగదేకకారణం జిజ్ఞాస్యం బ్రహ్మేతి స్థితమ్.

అత ఏవ నిర్విశేషచిన్మాత్రబ్రహ్మవాదోఽపి సూత్రకారేణాభిః శ్రుతిభిర్నిరస్తో వేది తవ్యః; పారమార్థికముఖ్యేక్షణాదిగుణయోగి జిజ్ఞాస్యం బ్రహ్మేతి స్థాపనాత్. నిర్విశేషవాదే హి సాక్షిత్వమప్యపారమార్థికమ్. వేదాన్తవేద్యం బ్రహ్మ జిజ్ఞాస్యతయా ప్రతిజ్ఞాతమ్; తచ్చ చేతనమితి *ఈక్షతేర్నాశబ్దమిత్యాదిభిస్సూత్రైః ప్రతిపాద్యతే. చేతనత్వం నామ చైతన్యగుణ యోగః. అత ఈక్షణగుణవిరహిణః ప్రధానతుల్యత్వమేవ. కిఞ్చ నిర్విశేషప్రకాశమాత్ర బ్రహ్మవాదే తస్య ప్రకాశత్వమపి దురుపపాదమ్. ప్రకాశో హి నామ స్వస్య పరస్యచ వ్యవ హారయోగ్యతామాపాదయన్ వస్తువిశేషః. నిర్విశేషస్య వస్తునస్తదుభయరూపత్వాభావాత్ ఘటాదివదచిత్త్వమేవ. తదుభయరూపత్వాభావేఽపి తత్క్షమత్వమస్తీతి చేత్తన్న; తత్క్షమత్వం

హి తత్సామర్థ్యమేవ. సామర్థ్యగుణయోగే హి నిర్విశేషవాదః పరిత్యక్తస్స్యాత్. అథ శ్రుతి
ప్రామాణ్యాదయమేకో విశేషోఽభ్యుపగమ్యత ఇతి చేత్; హన్త తర్హి తత ఏవ సర్వజ్ఞతా,
సర్వశక్తిత్వం, సర్వేశ్వరేశ్వరత్వమ్, సర్వకల్యాణగుణాకరత్వమ్, సకలహేయప్రత్యనీకతేత్యా
దయస్సర్వేఽభ్యుపగన్తవ్యాః. శక్తిమత్త్వఞ్చ కార్యవిశేషానుగుణత్వమ్; తచ్చ కార్యవిశేషైక
నిరూపణీయమ్. కార్యవిశేషస్య నిష్ప్రమాణకత్వే తదేకనిరూపణీయం శక్తిమత్త్వమపి
నిష్ప్రమాణకం స్యాత్. కిఞ్చ నిర్విశేషవస్తువాదినో వస్తుత్వమపి నిష్ప్రమాణమ్. ప్రత్యక్షాను
మానాగమస్వానుభవాస్సవిశేషగోచరా ఇతి పూర్వమేవోక్తమ్. తస్మాద్విచిత్రచేతనాచేతనాత్మక
జగద్రూపేణ * బహు స్యామితీక్షణక్షమః పురుషోత్తమ ఏవ జిజ్ఞాస్య ఇతి సిద్ధమ్. ౧౨
(ఇతి ఈక్షత్యధికరణమ్. 5)

అథ ఆనన్దమయాధికరణమ్ 6

ఏవం జిజ్ఞాసితస్య బ్రహ్మణశ్చేతనభోగ్యభూతజడరూపసత్త్వరజస్తమోమయప్రధానా
ద్వ్యావృత్తిరుక్తా. ఇదానీం కర్మవశ్యాత్త్రిగుణాత్మకప్రకృతిసంసర్గనిమిత్తనానావిధానన్తదుఃఖ
సాగరనిమజ్జనేనాశుద్ధాత్ శుద్ధాచ్చ ప్రత్యగాత్మనోఽన్యన్నిఖిలహేయప్రత్యనీకనిరతిశయా
నన్దం బ్రహ్మేతి ప్రతిపాద్యతే—

13. ఆనన్దమయోఽభ్యాసాత్ ౧-౧-౧౩.

తైత్తిరీయా అధీయతే-* స వా ఏష పురుషోఽన్నరసమయ ఇతి ప్రకృత్య* తస్మాద్వా
ఏతస్మాద్విజ్ఞానమయాత్, అన్యోఽన్తర ఆత్మాఽఽనన్దమయ ఇతి. తత్ర సన్దేహః—కిమయ
మానన్దమయో బన్ధమోక్షభాగినః ప్రత్యగాత్మనో జీవశబ్దాభిలపనీయాదన్యః పరమాత్మా,
ఉత స ఏవేతి. కిం యుక్తమ్? ప్రత్యగాత్మేతి. కుతః? * తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మేత్యానన్ద
మయస్య శారీరత్వశ్రవణాత్. శారీరో హి శరీరసంబన్ధీ జీవాత్మా.

ననుచ జగత్కారణతయా ప్రతిపాదితస్య బ్రహ్మణస్సుఖప్రతిపత్త్యర్థమన్నమయాదీ
ననుక్రమ్య తదేవ జగత్కారణమానన్దమయ ఇత్యుపదిశతి; జగత్కారణఞ్చ * తదైక్షతే
తీక్షణశ్రవణాత్ సర్వజ్ఞస్సర్వేశ్వర ఇత్యుక్తమ్. సత్యముక్తమ్. స తు జీవాన్నాతిరిచ్యతే-
*అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య * తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి కారణతయా నిర్దిష్టస్య
జీవసామానాధికరణ్యనిర్దేశాత్. సామానాధికరణ్యం హ్యైకత్వప్రతిపాదనపరమ్; యథా
సోఽయం దేవదత్త ఇత్యాదౌ. ఈక్షాపూర్వికా చ సృష్టిశ్చేతనస్య జీవస్య ఉపపద్యత ఏవ.
అతః * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి జీవస్యాచిత్సంసర్గవియుక్తం స్వరూపం ప్రాప్యతయోపదిశ్యతే.
అచిద్వియుక్తస్వరూపస్య లక్షణమిదముచ్యతే— * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి. తద్రూప
ప్రాప్తిరేవ హి మోక్షః,*న హ వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోరపహతిరస్తి, అశరీరం
వా వసన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశత ఇతి. అతో జీవస్యావిద్యావియుక్తం స్వరూపం ప్రాప్య
తయా ప్రక్రాన్తమానన్దమయ ఇత్యుపదిశ్యతే. తథాహి-శాఖాచన్ద్రన్యాయేనాత్మస్వరూపం
దర్శయితుమ్ * అన్నమయః పురుష ఇతి శరీరం ప్రథమం నిర్దిశ్య తదన్తరభూతం తస్య ధారకం
పఞ్చవృత్తిప్రాణం తస్యాప్యన్తరభూతం మనస్తదన్తరభూతాఞ్చ బుద్ధిమ్ * ప్రాణమయో

మనోమయో విజ్ఞానమయ ఇతి తత్రతత్ర బుద్ధ్యవతరణక్రమేణ నిర్దిశ్య సర్వాన్తరభూతం జీవాత్మానమ్ * అన్యోఽన్తర ఆత్మాఽఽనన్దమయ ఇత్యుపదిశ్యాన్తరాత్మపరమ్పరాం సమాపయతి. అతో జీవాత్మస్వరూపమేవ *బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి ప్రక్రాన్తం బ్రహ్మ, తదేవానన్దమయ ఇత్యుపదిష్టమితి నిశ్చీయతే.

ననుచ * బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠేత్యానన్దమయాదన్యద్బ్రహ్మేతి ప్రతీయతే. నైవమ్-బ్రహ్మైవ స్వస్వభావవిశేషేణ పురుషవిధత్వరూపితం శిరఃపక్షపుచ్ఛరూపేణ వ్యపదిశ్యతే. యథా అన్నమయో దేహోఽవయవీ స్వస్మాదనతిరిక్తైస్స్వావయవైరేవ * తస్యేదమేవ శిర ఇత్యాదినా శిరఃపక్షపుచ్ఛవత్తయా నిదర్శితః; తథా ఆనన్దమయం బ్రహ్మాపి స్వస్మాదనతిరిక్తైః ప్రియాదిభిర్నిదర్శితమ్. తత్ర అవయవత్వేన రూపితానాం ప్రియమోదప్రమోదానన్దానామాశ్రయతయా అఖణ్డరూపమానన్దమయం బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠేత్యుచ్యతే. యదిచ ఆనన్దమయాదన్యద్బ్రహ్మ అభవిష్యత్, తస్మాద్వా ఏతస్మాదానన్దమయాత్, అన్యోఽన్తర ఆత్మా బ్రహ్మేత్యపి నిరదేక్ష్యత. నచైవం నిర్దిశ్యతే. ఏతదుక్తం భవతి—* బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి ప్రక్రాన్తం బ్రహ్మ *సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి లక్షణతస్సకలేతరవ్యావృత్తాకారం ప్రతిపాద్య తదేవ *తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఇతి ఆత్మశబ్దేన నిర్దిశ్య తస్య సర్వాన్తరత్వేన ఆత్మత్వం వ్యఞ్జయద్వాక్యమన్నమయాదిషు తత్తదన్తరతయా ఆత్మత్వేన నిర్దిష్టాన్ ప్రాణమయాదీనతిక్రమ్య * అన్యోఽన్తర ఆత్మాఽఽనన్దమయ ఇతి ఆత్మశబ్దేన నిర్దేశమానన్దమయే సమాపయతి. అత ఆత్మశబ్దేన ప్రక్రాన్తం బ్రహ్మానన్దమయ ఇతి నిశ్చీయత ఇతి.

నను చ * బ్రహ్మ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠేత్యుక్త్వా * అసన్నేవ స భవతి, అసద్బ్రహ్మేతి వేద చేత్, అస్తి బ్రహ్మేతి చేద్వేద, సన్తమేనం తతో విదురితి బ్రహ్మజ్ఞానాజ్ఞానాభ్యామాత్మనస్సద్భావాసద్భావౌ దర్శయతి, నానన్దమయజ్ఞానాజ్ఞానాభ్యామ్. నచ ఆనన్దమయస్య ప్రియమోదాదిరూపేణ సర్వలోకవిదితస్య సద్భావాసద్భావజ్ఞానాశఙ్కా యుక్తా; అతో నానన్దమయమధికృత్యాయం శ్లోక ఉదాహృతః. తస్మాదానన్దమయాదన్యద్బ్రహ్మ. నైవమ్—* ఇదం పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా * పృథివీ పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా * అథర్వాఙ్గిరసః పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా * మహః పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠా ఇత్యుక్త్వా తత్రతత్రోదాహృతాః * అన్నాద్వై ప్రజాః ప్రజాయన్తే ఇత్యాదిశ్లోకా యథా న పుచ్ఛమాత్రప్రతిపాదనపరాః; అపిత్వన్నమయాదిపురుషప్రతిపాదనపరాః; ఏవమత్రాప్యానన్దమయస్యాయమ్ *అసన్నే వేతిశ్లోకః; నానన్దమయవ్యతిరిక్తస్య పుచ్ఛస్య. ఆనన్దమయస్యైవ బ్రహ్మత్వేఽపి ప్రియమోదాదిరూపేణ రూపితస్యాపరిచ్ఛిన్నానన్దస్య సద్భావాసద్భావజ్ఞానాశఙ్కా యుక్తైవ. పుచ్ఛబ్రహ్మణోఽప్యపరిచ్ఛిన్నానన్దతయైవ హి అప్రసిద్ధతా. శిరః ప్రభృత్యవయవిత్వాభావాద్బ్రహ్మణో నానన్దమయో బ్రహ్మేతి చేత్, బ్రహ్మణః పుచ్ఛత్వప్రతిష్ఠాత్వాభావాత్ పుచ్ఛమపి బ్రహ్మ న భవేత్. అథావిద్యాపరికల్పితస్య వస్తునస్తస్యాశ్చాశ్రయభూతత్వాత్ బ్రహ్మణః పుచ్ఛం ప్రతిష్ఠేతి రూపణమాత్రమిత్యుచ్యేత, హన్త తర్హి తస్యాసుఖాద్వ్యావృత్తస్యానన్దమయస్య బ్రహ్మణః ప్రియశిరస్త్వాదిరూపణం భవిష్యతి. ఏవఞ్చ *సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి వికారాస్పదజడపరిచ్ఛిన్నవస్త్వన్తరవ్యావృత్తస్యాసుఖా

ద్వ్యావృత్తిరానన్దమయ ఇత్యుపదిశ్యతే. తతశ్చాఖణ్డైకరసానన్దరూపే బ్రహ్మణి * ఆనన్దమయ ఇతి మయట్ ప్రాణమయ ఇవ స్వార్థికో ద్రష్టవ్యః. తస్మాదవిద్యాపరికల్పితవివిధవిచిత్రదేవాదిభేదభిన్నస్య జీవాత్మనస్స్వాభావికం రూపమఖణ్డైకరసం సుఖైకతానమానన్దమయ ఇత్యుచ్యత ఇత్యానన్దమయః ప్రత్యగాత్మా.

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే—[ఆనన్దమయోఽభ్యాసాత్]- ఆనన్దమయః పరమాత్మా, కుతః? అభ్యాసాత్, * సైషాఽఽనన్దస్య మీమాంసా భవతీత్యారభ్య * యతో వాచో నివర్తన్త ఇత్యేవమన్తేన వాక్యేన శతగుణితోత్తరక్రమేణ నిరతిశయదశాశిరస్కోఽభ్యస్యమాన ఆనన్దః అనన్తదుఃఖమిశ్రపరిమితసుఖలవభాగిని జీవాత్మన్యసంభవన్ నిఖిలహేయప్రత్యనీకం కల్యాణైకతానం సకలేతరవిలక్షణం పరమాత్మానమేవ స్వాశ్రయమావేదయతి. యథాఽఽహ * తస్మాద్వా ఏతస్మాద్విజ్ఞానమయాత్, అన్యోఽన్తర ఆత్మాఽఽనన్దమయ ఇతి. విజ్ఞానమయో హి జీవః, న బుద్ధిమాత్రమ్, మయట్ప్రత్యయేన వ్యతిరేకప్రతీతేః. ప్రాణమయే త్వగత్యా స్వార్థికతాఽఽశ్రీయతే. ఇహ తు తద్వతో జీవస్య సంభవాన్నానర్థక్యం న్యాయ్యమ్. బద్ధో ముక్తశ్చ ప్రత్యగాత్మా జ్ఞాతైవేత్యభ్యధిష్మహి. ప్రాణమయాదౌ చ మయడర్థసంభవోఽనన్తరమేవ వక్ష్యతే. కథం తర్హి విజ్ఞానమయవిషయశ్లోకే * విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుతే ఇతి కేవలవిజ్ఞానశబ్దోపాదానముపపద్యతే? జ్ఞాతురేవాత్మనస్స్వరూపమపి స్వప్రకాశతయా విజ్ఞానమిత్యుచ్యత ఇతి న దోషః; జ్ఞానైకనిరూపణీయత్వాచ్చ జ్ఞాతుస్స్వరూపస్య. స్వరూపనిరూపణధర్మశబ్దా హి ధర్మముఖేన ధర్మిస్వరూపమపి ప్రతిపాదయన్తి, గవాదిశబ్దవత్. * కృత్యల్యుటో బహులమితి వా కర్తరి ల్యుడాశ్రీయతే. నన్ద్యాదిత్వం వా ఆశ్రిత్య * నన్దిగ్రహీత్యాదినా కర్తరి ల్యుః. అత ఏవచ * విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుతే, కర్మాణి తనుతేఽపి చేతి యజ్ఞాదికర్తృత్వం విజ్ఞానస్య శ్రూయతే. బుద్ధిమాత్రస్య హి న కర్తృత్వం సంభవతి. అచేతనేషు హి చేతనోపకరణభూతేషు విజ్ఞానమయాత్ప్రాచీనేష్వన్నమయాదిషు న చేతనధర్మభూతం కర్తృత్వం శ్రూయతే. అత ఏవ చేతనమచేతనం చ స్వాసాధారణైర్నిలయనత్వానిలయనత్వాదిభిర్ధర్మవిశేషైర్విభజ్య నిర్దిశద్వాక్యం*విజ్ఞానం చావిజ్ఞానం చేతి విజ్ఞానశబ్దేన తద్గుణం చేతనం వదతి. తథాఽన్తర్యామిబ్రాహ్మణే * యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్నిత్యస్య కాణ్వపాఠగతస్య పర్యాయస్య స్థానే *య ఆత్మని తిష్ఠన్నితి పర్యాయమధీయానా మాధ్యన్దినాః కాణ్వపాఠగతం విజ్ఞానశబ్దనిర్దిష్టం జీవాత్మేతి స్ఫుటీకుర్వన్తి. విజ్ఞానమితి చ నపుంసకలిఙ్గం వస్తుత్వాభిప్రాయమ్. తదేవం విజ్ఞానమయాజ్జీవాదన్యస్తదన్తరః పరమాత్మా ఆనన్దమయః. యద్యపి * విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుత ఇతి శ్లోకే జ్ఞానమాత్రమేవోపాదీయతే, న జ్ఞాతా; తథాఽపి * అన్యోఽన్తర ఆత్మా విజ్ఞానమయ ఇతి తద్వాక్యే జ్ఞాతైవోపదిశ్యతే. యథా * అన్నాద్వై ప్రజాః ప్రజాయన్తే ఇత్యత్ర శ్లోకే కేవలాన్నోపాదానేఽపి * స వా ఏష పురుషోఽన్నరసమయ ఇత్యత్ర నాన్నమాత్రం నిర్దిష్టమ్, అపితు తన్మయస్తద్వికారః. ఏతత్సర్వం హృది నిధాయ సూత్రకారస్స్వయమేవ * భేదవ్యపదేశాదిత్యనన్తరమేవ వదతి.

యదుక్తమ్ - జగత్కారణతయా నిర్దిష్టస్య * అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య * తత్త్వమసీతిచ జీవసామానాధికరణ్యనిర్దేశాత్ జగత్కారణమపి జీవస్వరూపాన్నాతిరిచ్యత ఇతి కృత్వా జీవస్యైవ స్వరూపం * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి ప్రక్రాన్తమసుఖాద్వ్యావృత్తత్వేన ఆనన్దమయ ఇత్యుపదిశ్యత ఇతి; తదయుక్తమ్, జీవస్య చేతనత్వే సత్యపి * తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తత్తేజోఽసృజతేతి స్వసఙ్కల్పపూర్వకానన్తవిచిత్రసృష్టియోగానుపపత్తేః. శుద్ధావస్థస్యాపి హి తస్య సర్గాదిజగద్వ్యాపారాసంభవః * జగద్వ్యాపారవర్జమ్ * భోగమాత్రసామ్యలిఙ్గాదిత్యత్రోపపాదయిష్యతే.

కారణభూతస్య బ్రహ్మణో జీవస్వరూపత్వానభ్యుపగమే * అనేన జీవేనాత్మనా * తత్త్వమసీతి సామానాధికరణ్యనిర్దేశః కథముపపద్యత ఇతి చేత్; కథం వా నిరస్తనిఖిలదోషగన్ధస్య సత్యసఙ్కల్పస్య సర్వజ్ఞస్య సర్వశక్తేరనవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణగణస్య సకలకారణభూతస్య బ్రహ్మణో నానావిధానన్తదుఃఖాకరకర్మాధీనచిన్తితనిమిషితాదిసకలప్రవృత్తిజీవస్వరూపత్వమ్? అన్యతరస్య మిథ్యాత్వేనోపపద్యత ఇతి చేత్; కస్య భోః? కిం హేయసంబన్ధస్య? కిం వా హేయప్రత్యనీకకల్యాణైకతానస్వభావస్య? హేయప్రత్యనీకకల్యాణైకతానస్య బ్రహ్మణోఽనాద్యవిద్యాశ్రయత్వేన హేయసంబన్ధమిథ్యాప్రతిభాసో మిథ్యారూప ఇతి చేత్; విప్రతిషిద్ధమిదమభిధీయతే—బ్రహ్మణో హేయప్రత్యనీకకల్యాణైకతానత్వమనాద్యవిద్యాశ్రయత్వేనానన్తదుఃఖవిషయమిథ్యాప్రతిభాసాశ్రయత్వం చేతి. అవిద్యాశ్రయత్వం తత్కార్యదుఃఖప్రతిభాసాశ్రయత్వం చైవ హి హేయసంబన్ధః. తత్సంబన్ధిత్వం తత్ప్రత్యనీకత్వఞ్చ విరుద్ధమేవ. తథాఽపి తస్య మిథ్యాత్వాన్న విరోధ ఇతి మా వోచః. మిథ్యాభూతమప్యపురుషార్థ ఏవ; యన్నిరసనాయ సర్వే వేదాన్తా ఆరభ్యన్త ఇతి బ్రూమహే. నిరసనీయాపురుషార్థయోగశ్చ హేయప్రత్యనీకకల్యాణైకతానతయా విరుధ్యతే. కిం కుర్మః? * యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవతీత్యేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాయ * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదిత్యాదినా నిఖిలజగదేకకారణతాం * తదైక్షత బహు స్యామితి సత్యసఙ్కల్పతాఞ్చ బ్రహ్మణః ప్రతిపాద్య తస్యైవ బ్రహ్మణః * తత్త్వమసీతి సామానాధికరణ్యేన అనన్తదుఃఖాశ్రయజీవైక్యం ప్రతిపాదితమ్; తదన్యథానుపపత్త్యా బ్రహ్మణ ఏవావిద్యాశ్రయత్వాది పరికల్పనీయమితి చేత్, శ్రుతోపపత్తయేఽప్యనుపపన్నం విరుద్ధఞ్చ న కల్పనీయమ్. అథ హేయసంబన్ధ ఏవ పారమార్థికః, కల్యాణైకస్వభావతా తు మిథ్యాభూతా; హన్తైవం తాపత్రయాభిహత చేతనోజ్జీవయిషయా ప్రవృత్తం శాస్త్రం, తాపత్రయాభిహతిరేవ తస్య పారమార్థికీ, కల్యాణైకస్వభావస్తు భ్రాన్తిపరికల్పిత ఇతి బోధయత్ సమ్యగుజ్జీవయతి! అథైతద్దోషపరిజిహీర్షయా బ్రహ్మణో నిర్విశేషచిన్మాత్రస్వరూపాతిరిక్తజీవత్వదుఃఖిత్వాదికం సత్యసఙ్కల్పత్వకల్యాణగుణాకరత్వజగత్కారణత్వాద్యపి మిథ్యాభూతమితి కల్పనీయమితి చేత్, అహో భవతాం వాక్యార్థపర్యాలోచనకుశలతా! ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞానం సర్వస్య మిథ్యాత్వే సర్వస్య జ్ఞాతవ్యస్యాభావాన్న సేత్స్యతి. యథైకవిజ్ఞానం పరమార్థవిషయం తథైవ సర్వవిజ్ఞానమపి యది పరమార్థవిషయం, తదన్తర్గతఞ్చ, తదా తజ్జ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానమితి శక్యతే వక్తుమ్. నహి పరమార్థశుక్తికాజ్ఞానేన తదాశ్రయమపరమార్థరజతం జ్ఞాతం భవతి.

అథోచ్యేత, ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాయా అయమర్థః – నిర్విశేష (చిన్మాత్ర) వస్తుమాత్రమేవ సత్యమ్, అన్యదసత్యమితి. న తర్హి * యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవత్యమతం మతమవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతమితి శ్రూయేత; యేన శ్రుతేనాశ్రుతమపి శ్రుతం భవతీతి హ్యస్య వాక్యస్యార్థః. కారణతయోపలక్షితనిర్విశేషవస్తుమాత్రస్యైవ సద్భావశ్చేత్ప్రతిజ్ఞాతః, * యథా సోమ్యైకేన మృత్పిణ్డేన సర్వం మృన్మయం విజ్ఞాతమితి దృష్టాన్తోఽపి న ఘటతే. మృత్పిణ్డవిజ్ఞానేన హి తద్వికారస్య జ్ఞాతతా నిదర్శితా. తత్రాపి వికారస్యాసత్యతాఽభిప్రేతేతి చేత్, మృద్వికారస్య రజ్జుసర్పాదివదసత్యత్వం శుశ్రూషోరసిద్ధమితి ప్రతిజ్ఞాతార్థసంభావనాప్రదర్శనాయ * యథా సోమ్యేతి ప్రసిద్ధవదుపన్యాసో న యుజ్యతే; న చ * తత్త్వమస్యాదివాక్యజన్యజ్ఞానోత్పత్తేః ప్రాక్ వికారజాతస్యాసత్యతామాపాదయత్ తర్కానుగృహీతమననుగృహీతం వా ప్రమాణముపలభామహే ఇతి. అయమర్థః * తదనన్యత్వమారమ్భణశబ్దాదిభ్య ఇత్యత్ర వక్ష్యతే.

తథా * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయమ్ * తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తత్తేజోఽసృజత * హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణి * సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠాః ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమిత్యాదినా అస్య జగతస్సదాత్మకతా, సృష్టేః పూర్వకాలే నామరూపవిభాగప్రహాణం, జగదుత్పత్తౌ సచ్ఛబ్దవాచ్యస్య బ్రహ్మణస్స్వవ్యతిరిక్తనిమిత్తాన్తరానపేక్షత్వం, సృష్టికాలే అహమేవానన్తస్థిరత్రసరూపేణ బహు స్యామిత్యనన్యసాధారణసఙ్కల్పవిశేషః, యథాసఙ్కల్పమనన్తవిచిత్రతత్త్వానాం విలక్షణక్రమవిశేషవిశిష్టా సృష్టిః, సమస్తేష్వచేతనేషు వస్తుషు స్వాత్మకజీవానుప్రవేశేనైవానన్తనామరూపవ్యాకరణం, స్వవ్యతిరిక్తస్య సమస్తస్య స్వమూలత్వం, స్వాయతనత్వం స్వప్రవర్త్యత్వం స్వేనైవ జీవనం స్వప్రతిష్ఠత్వమిత్యాద్యనన్తవిశేషాశ్శాస్త్రైకసమధిగమ్యాః ప్రతిపాదితాః. తత్సంబన్ధితయా ప్రకరణాన్తరేష్వప్యపహతపాప్మత్వాదినిరస్తనిఖిలదోషతాసర్వజ్ఞతాసర్వేశ్వరత్వసత్యకామత్వసత్యసఙ్కల్పత్వసర్వానన్దకరణనిరతిశయానన్దయోగాదయః సకలేతరప్రమాణావిషయాస్సహస్రశః ప్రతిపాదితాః. ఏవమనన్యగోచరానన్తవిశేషవిశిష్టప్రకృతబ్రహ్మపరామర్శితచ్ఛబ్దస్య నిర్విశేషవస్తుమాత్రోపదేశపరత్వమసఙ్గతత్వేనోన్మత్తప్రలపితాయేత. త్వంపదఞ్చ సంసారిత్వవిశిష్టజీవవాచి. తస్యాపి నిర్విశేషస్వరూపోపస్థాపనపరత్వే స్వార్థః పరిత్యక్తస్స్యాత్. నిర్విశేషప్రకాశస్వరూపస్య చ వస్తునో హ్యవిద్యయా తిరోధానం స్వరూపనాశప్రసఙ్గాదిభిర్న సంభవతీతి పూర్వమేవోక్తమ్. ఏవఞ్చ సతి సమానాధికరణవృత్తయోస్తత్త్వమితి ద్వయోరపి పదయోర్ముఖ్యార్థపరిత్యాగేన లక్షణా చ సమాశ్రయణీయా.

అథోచ్యేత— సమానాధికరణవృత్తానామేకార్థప్రతిపాదనపరతయా విశేషణాంశే తాత్పర్యాసంభవాదేవ విశేషణనివృత్తేర్వస్తుమాత్రైకత్వప్రతిపాదనాన్న లక్షణాప్రసఙ్గః. యథా నీలముత్పలమితి పదద్వయస్య విశేష్యైకత్వప్రతిపాదనపరత్వేన నీలత్వోత్పలత్వరూపవిశేషణద్వయం న వివక్ష్యతే. తద్వివక్షాయాం హి నీలత్వవిశిష్టాకారేణ ఉత్పలత్వవిశిష్టాకారస్యైకత్వప్రతిపాదనం ప్రసజ్యేత. తత్తు న సంభవతి— న హి నైల్యవిశిష్టాకారేణ తద్వస్తు

ఉత్పలపదేన విశేష్యతే, జాతిగుణయోరన్యోన్యసమవాయప్రసఙ్గాత్. అతో నీలత్వోత్పలత్వోపలక్షితవస్త్వైకత్వమాత్రం సామానాధికరణ్యేన ప్రతిపాద్యతే. తథా, సోఽయం దేవదత్త ఇత్యతీతకాలవిప్రకృష్టదేశవిశిష్టస్య తేనైవ రూపేణ సన్నిహితదేశవర్తమానకాలవిశిష్టతయా ప్రతిపాదనానుపపత్తేరుభయదేశకాలోపలక్షితస్వరూపమాత్రైక్యం సామానాధికరణ్యేన ప్రతిపాద్యతే. యద్యపి నీలమిత్యాద్యేకపదశ్రవణే ప్రతీయమానం విశేషణం సామానాధికరణ్యవేలాయాం విరోధాన్న ప్రతిపాద్యతే; తథాఽపి వాచ్యేఽర్థే ప్రధానాంశస్య ప్రతిపాదనాన్న లక్షణా. అపితు విశేషణాంశస్య అవివక్షామాత్రమ్. సర్వత్ర సామానాధికరణ్యస్య ఏష ఏవ స్వభావ ఇతి న కశ్చిద్దోష ఇతి.

తదిదమసారమ్— సర్వేష్వేవ వాక్యేషు పదానాం వ్యుత్పత్తిసిద్ధార్థసంసర్గవిశేషమాత్రం ప్రత్యాయ్యమ్. తత్ర సమానాధికరణవృత్తానామపి నీలాదిపదానాం నైల్యాదివిశిష్ట ఏవార్థో వ్యుత్పత్తిసిద్ధః పదాన్తరార్థసంసృష్టోఽభిధీయతే. యథా నీలముత్పలమానయేత్యుక్తే నీలిమాదివిశిష్టమేవానీయతే. యథాచ, విన్ధ్యాటవ్యాం మదముదితో మాతఙ్గగణస్తిష్ఠతీతి పదద్వయావగతవిశేషణవిశిష్ట ఏవార్థః ప్రతీయతే; ఏవం వేదాన్తవాక్యేష్వపి సమానాధికరణనిర్దేశేషు తత్తద్విశేషణవిశిష్టమేవ బ్రహ్మ ప్రతిపత్తవ్యమ్. నచ విశేషణవివక్షాయామితరవిశిష్టాకారం వస్తు అన్యేన విశేష్టవ్యమ్; అపి తు సర్వైర్విశేషణైస్స్వరూపమేవ విశేష్యమ్. తథాహి * భిన్నప్రవృత్తినిమిత్తానాం శబ్దానామేకస్మిన్నర్థే వృత్తిస్సామానాధికరణ్యమితి, అన్వయేన నివృత్త్యా వా పదాన్తరప్రతిపాద్యాదాకారాదాకారాన్తరయుక్తతయా తస్యైవ వస్తునః పదాన్తరప్రతిపాద్యత్వం సామానాధికరణ్యకార్యమ్. యథా దేవదత్తశ్శ్యామో యువా లోహితాక్షోఽదీనోఽకృపణోఽనవద్య ఇతి. యత్ర త్వేకస్మిన్వస్తుని సమన్వయాయోగ్యం విశేషణద్వయం సమానాధికరణపదనిర్దిష్టం, తత్రాప్యన్యతరత్పదమముఖ్యవృత్తమాశ్రీయతే, న ద్వయమ్; యథా గౌర్వాహీక ఇతి. నీలోత్పలాదిషు తు విశేషణద్వయాన్వయావిరోధాదేకమేవోభయవిశిష్టం ప్రతిపాద్యతే.

అథ మనుషే— ఏకవిశేషణప్రతిసంబన్ధిత్వేన నిరూప్యమాణం విశేషణాన్తరప్రతిసంబన్ధిత్వాద్విలక్షణమితి ఘటపటయోరివ ఏకవిభక్తినిర్దేశేఽప్యైక్యప్రతిపాదనాసంభవాత్ సమానాధికరణశబ్దస్య న విశిష్టప్రతిపాదనపరత్వమ్, అపి తు విశేషణముఖేన స్వరూపముపస్థాప్య తదైక్యప్రతిపాదనపరత్వమేవేతి; స్యాదేతదేవమ్, యది విశేషణద్వయప్రతిసంబన్ధిత్వమాత్రమేవైక్యం నిరున్ధ్యాత్. నచైతదస్తి; ఏకస్మిన్ ధర్మిణ్యుపసంహర్తుమయోగ్యధర్మద్వయవిశిష్టత్వమేవ హ్యైకత్వం నిరుణద్ధి. అయోగ్యతా చ ప్రమాణాన్తరసిద్ధా ఘటత్వపటత్వయోః. నీలముత్పలమిత్యాదిషు తు దణ్డిత్వకుణ్డలిత్వవత్ రూపవత్త్వరసవత్త్వగన్ధవత్త్వాదివచ్చ విరోధో నోపలభ్యతే. న కేవలమవిరోధ ఏవ; ప్రవృత్తినిమిత్తభేదేన ఏకార్థనిష్ఠత్వరూపం సామానాధికరణ్యముపపాదయత్యేవ ధర్మద్వయవిశిష్టతామ్. అన్యథా స్వరూపమాత్రైక్యే అనేకపదప్రవృత్తౌ నిమిత్తాభావాత్సామానాధికరణ్యమేవ న స్యాత్. విశేషణానాం స్వసంబన్ధానాదరేణ వస్తుస్వరూపోపలక్షణపరత్వే సతి ఏకేనైవ వస్తూపలక్షితమిత్యుపలక్షణాన్తరమనర్థకమేవ. ఉపలక్షణాన్తరోపలక్ష్యాకారభేదాభ్యుపగమే తేనాకారేణ సవిశేషత్వప్రసఙ్గః.

సోఽయం దేవదత్త ఇత్యత్రాపి లక్షణాగన్ధో న విద్యతే, విరోధాభావాత్, దేశాన్తర సమ్బన్ధితయా అతీతస్య సన్నిహితదేశసమ్బన్ధితయా వర్తమానత్వావిరోధాత్; అత ఏవ హి సోఽయ మితి ప్రత్యభిజ్ఞయా కాలద్వయసమ్బన్ధినో వస్తున ఐక్యముపపాద్యతే వస్తునస్స్థిరత్వవాదిభిః. అన్యథా ప్రతీతివిరోధే సతి సర్వేషాం క్షణికత్వమేవ స్యాత్. దేశద్వయసమ్బన్ధవిరోధస్తు కాల భేదేన పరిహ్రియతే.

యతస్సమానాధికరణపదానామనేకవిశేషణవిశిష్టైకార్థవాచిత్వమ్, అతఏవ * అరుణయైకహాయన్యా పిఙ్గాక్ష్యా సోమం క్రీణాతీత్యారుణ్యాదివిశిష్టైకహాయన్యా క్రయసాధ్యతయా విధీయతే. తదుక్తమ్ * అర్థైకత్వే ద్రవ్యగుణయోరైకకర్మ్యాన్నియమస్స్యాదితి.

తత్రైవం పూర్వపక్షీ మన్యతే—యద్యప్యరుణయేతిపదమాకృతేరివ గుణస్యాపి ద్రవ్య ప్రకారతైకస్వభావత్వాద్ద్రవ్యపర్యన్తమేవారుణిమానమభిదధాతి, తథాఽపి ఏకహాయన్యన్వయ నియమోఽరుణిమ్నో న సమ్భవతి; ఏకహాయన్యా క్రీణాతి, తచ్చ అరుణయేత్యర్థద్వయ విధానాసమ్భవాత్. తతశ్చారుణయేతి వాక్యం భిత్త్వా ప్రకరణవిహితసర్వద్రవ్యపర్యన్తమే వారుణిమానమవిశేషేణాభిదధాతి. అరుణయేతి స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశః ప్రకరణవిహితసర్వలిఙ్గక ద్రవ్యాణాం ప్రదర్శనార్థః. తస్మాదేకహాయన్యన్వయనియమోఽరుణిమ్నో న స్యాదితి.

అత్రాభిధీయతే—[అర్థైకత్వే ద్రవ్యగుణయోరైకకర్మ్యాన్నియమస్స్యాత్] అరుణయైకహాయన్యేతి ఆరుణ్యవిశిష్టద్రవ్యైకహాయనీద్రవ్యవాచిపదయోస్సామానాధికరణ్యేనార్థైకత్వే సిద్ధే సత్యేకహాయనీద్రవ్యారుణ్యగుణయోరరుణయేతి పదేనైవ విశేషణవిశేష్యభావేన సమ్బన్ధితయాఽభిహితయోః క్రయాఖ్యైకకర్మాన్వయావిరోధాదరుణిమ్నః క్రయసాధనభూతైకహాయన్యన్వయనియమస్స్యాత్. యద్యేకహాయన్యాః క్రయసమ్బన్ధవదరుణిమసమ్బన్ధోఽపి వాక్యావసేయస్స్యాత్, తదా వాక్యస్యార్థద్వయవిధానం స్యాత్. న చైతదస్తి. అరుణయేతి పదేనైవారుణిమ విశిష్టద్రవ్యమభిహితమ్. ఏకహాయనీపదసామానాధికరణ్యేన తస్య ఏకహాయనీత్వమాత్రమవగమ్యతే, న గుణసమ్బన్ధః. విశిష్టద్రవ్యైక్యమేవ హి సామానాధికరణ్యస్యార్థః. * భిన్నప్రవృత్తినిమిత్తానాం శబ్దానామేకస్మిన్నర్థే వృత్తిస్సామానాధికరణ్యమితి హి సామానాధికరణ్యలక్షణమ్.

అత ఏవ హి రక్తః పటో భవతీత్యాదిష్వైకార్థ్యాదేకవాక్యత్వమ్; పటస్య భవనక్రియా సమ్బన్ధే హి వాక్యవ్యాపారః, రాగసమ్బన్ధస్తు రక్తపదేనైవాభిహితః. రాగసమ్బన్ధి ద్రవ్యం పట ఇత్యేతావన్మాత్రం సామానాధికరణ్యావసేయమ్. ఏవమేకేన గుణేన ద్వాభ్యాం బహుభిర్వా తేన తేన పదేన సమస్తేన వ్యస్తేన వా విశిష్టముపస్థాప్య సామానాధికరణ్యేన సర్వవిశేషణ విశిష్టోఽర్థ ఏక ఇతి జ్ఞాపయిత్వా తస్య క్రియాసమ్బన్ధాభిధానమవిరుద్ధమ్—దేవదత్తశ్శ్యామో యువా లోహితాక్షో దణ్డీ కుణ్డలీ తిష్ఠతి, శుక్లేన వాససా యవనికాం సమ్పాదయేత్, నీల ముత్పలమానయ, నీలోత్పలమానయ, గామానయ శుక్లాం శోభనాక్షీమ్, * అగ్నయే పథికృతే పురోడాశమష్టాకపాలం నిర్వపేత్ ఇతి. ఏవమ్ * అరుణయైకహాయన్యా పిఙ్గాక్ష్యా

సోమం క్రీణాతి ఇతి. ఏతదుక్తం భవతి—యథా కాష్ఠైః స్థాల్యామోదనం పచేత్ ఇత్యనేక కారకవిశిష్టైకా క్రియా యుగపత్ప్రతీయతే, తథా సమానాధికరణపదసఙ్ఘాతాభిహితమేకైకం కారకం తత్తత్కారకప్రతిపత్తివేలాయామేవ అనేకవిశేషణవిశిష్టం యుగపత్ప్రతిపన్నం క్రియా యామన్వేతీతి న కశ్చిద్విరోధః—ఖాదిరైశ్శుష్కైః కాష్ఠైస్సమపరిమాణే భాణ్డే పాయసం శాల్యోదనం సమర్థః పాచకః పచేదిత్యాదిషు-ఇతి.

యత్తూపాత్తద్రవ్యకవాక్యస్థగుణశబ్దః కేవలగుణాభిధాయీతి అరుణయేతి పదేన కేవలగుణస్యైవాభిధానమితి, తన్నోపపద్యతే, లోకవేదయోర్ద్రవ్యవాచిపదసమానాధికరణస్య గుణవాచినః క్వచిదపి కేవలగుణాభిధానాదర్శనాత్. ఉపాత్తద్రవ్యకవాక్యస్థం గుణపదం కేవలగుణాభిధాయీత్యప్యసంగతమ్; పటశ్శుక్ల ఇత్యాదిషూపాత్తద్రవ్యకే [కత్వే]ఽపి గుణవిశిష్టస్యైవాభిధానాత్. పటస్య శుక్ల ఇత్యత్ర శౌక్ల్యవిశిష్టపటాప్రతిపత్తిరసమానవిభక్తినిర్దేశకృతా, న పునరుపాత్తద్రవ్యకత్వకృతా. తత్రైవ పటస్య శుక్లో భాగ ఇత్యాదిషు సమాన విభక్తినిర్దేశే శౌక్ల్యవిశిష్టద్రవ్యం ప్రతీయతే. యత్పునః క్రయస్య ఏకహాయన్యవరుద్ధతయా అరుణిమ్నః క్రయాన్వయో న సంభవతీతి, తదపి విరోధిగుణరహితద్రవ్యవాచిపదసమానాధి కరణగుణపదస్య తదాశ్రయగుణాభిధానేన క్రియాపదాన్వయావిరోధాదసఙ్గతమ్. రాద్ధాన్తే చ ఉక్తన్యాయేన అరుణిమ్నశ్శాబ్దే ద్రవ్యాన్వయే సిద్ధే ద్రవ్యగుణయోః క్రయసాధనత్వానుప పత్త్యా అర్థాత్పరస్పరాన్వయస్సిద్ధ్యతీత్యప్యసఙ్గతమ్. అతో యథోక్త ఏవార్థః.

తస్మాత్ తత్త్వమస్యాదిసామానాధికరణ్యే పదద్వయాభిహితవిశేషణాపరిత్యాగే నైవ ఐక్యప్రతిపాదనం వర్ణనీయమ్. తత్తు అనాద్యవిద్యోపహితానవధికదుఃఖభాగినశ్శుద్ధ్య శుద్ధ్యుభయావస్థాచ్చేతనాదర్థాన్తరభూతమశేషహేయప్రత్యనీకానవధికకల్యాణైకతానం పర మాత్మానమనభ్యుపగచ్ఛతో న సంభవతి; అభ్యుపగచ్ఛతోఽపి సమానాధికరణపదానాం యథావస్థితవిశేషణవిశిష్టైక్యప్రతిపాదనపరత్వాశ్రయణే త్వంపదప్రతిపన్నసకలదోషభాగిత్వం పరస్య ప్రసజ్యేతేతి చేత్, నైతదేవమ్; త్వంపదేనాపి జీవాన్తర్యామిణః పరస్యైవాభిధానాత్.

ఏతదుక్తంభవతి - సచ్ఛబ్దాభిహితం నిరస్తనిఖిలదోషగన్ధం సత్యసఙ్కల్పమిశ్రానవధి కాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణగణం సమస్తకారణభూతం పరం బ్రహ్మ బహు స్యామితి సంకల్ప్య తేజోబన్నప్రముఖం కృత్స్నం జగత్ సృష్ట్వా తస్మిన్ దేవాదివిచిత్రసంస్థానసంస్థితే జగతి చేతనం జీవవర్గం స్వకర్మానుగుణేషు శరీరేష్వాత్మతయా ప్రవేశ్య, స్వయఞ్చ స్వేచ్ఛయైవ జీవాన్తరాత్మతయాఽనుప్రవిశ్య, ఏవంభూతేషు స్వపర్యన్తేషు దేవాద్యాకారేషు సంఘాతేషు నామరూపే వ్యాకరోత్; ఏపంరూపసఙ్ఘాతస్యైవ వస్తుత్వం శబ్దవాచ్యత్వం చాకరోదిత్యర్థః. అనేన జీవేనాత్మనా - జీవేన మయేతి నిర్దేశో జీవస్య బ్రహ్మాత్మకత్వం దర్శయతి. బ్రహ్మాత్మ కత్వఞ్చ జీవస్య జీవాన్తరాత్మతయా బ్రహ్మణోఽనుప్రవేశాదిత్యవగమ్యతే—* ఇదం సర్వ మసృజత, యదిదం కిఞ్చ, తత్సృష్ట్వా, తదేవానుప్రావిశత్, తదనుప్రవిశ్య, సచ్చ త్యచ్చాభవ దిత్యత్ర ఇదం సర్వమితి నిర్దిష్టం చేతనాచేతనవస్తుద్వయం సత్త్యచ్ఛబ్దాభ్యాం విజ్ఞానావిజ్ఞాన

శబ్దాభ్యాం చ విభజ్య నిర్దిశ్య చిద్వస్తున్యపి బ్రహ్మణోఽనుప్రవేశాభిధానాత్; అత ఏవం నామరూపవ్యాకరణాత్ సర్వే వాచకాశ్శబ్దా అచిజ్జీవవిశిష్టపరమాత్మవాచిన ఇత్యవగతమితి.

కిఞ్చ * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమితి చేతనమిశ్రం ప్రపఞ్చమిదం సర్వమితి నిర్దిశ్య * తస్యైష ఆత్మేతి ప్రతిపాదితమ్. ఏవఞ్చ సర్వం చేతనాచేతనం ప్రతి బ్రహ్మణ ఆత్మత్వేన సర్వం సచేతనం జగత్ తస్య శరీరం భవతి. తథాచ శ్రుత్యన్తరాణి— * అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానాం సర్వాత్మా * యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ పృథివ్యా అన్తరో యం పృథివీ న వేద యస్య పృథివీ శరీరం యః పృథివీమన్తరో యమయతి స త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృత ఇతి ప్రారభ్య * య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తరో యమాత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమన్తరో యమయతి స త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృత ఇత్యాది, * యః పృథివీమన్తరే సఞ్చరన్ యస్య పృథివీ శరీరమ్, యోఽపామన్తరే సఞ్చరన్ యస్యాపశ్శరీరమ్ ఇత్యారభ్య * యోఽక్షరమన్తరే సఞ్చరన్ యస్యాక్షరం శరీరం యమక్షరం న వేద...ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మాఽపహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణ ఇత్యాదీని సచేతనం జగత్ తస్య శరీరత్వేన నిర్దిశ్య తస్యాత్మత్వేన పరమాత్మానముపదిశన్తి. అతశ్చేతనవాచినోఽపి శబ్దాశ్చేతనస్యాప్యాత్మభూతం చేతనశరీరకం పరమాత్మానమేవాభిదధతి. యథా అచేతనదేవాదిసంస్థానపిణ్డవాచినశ్శబ్దాస్తచ్ఛరీరకజీవాత్మన ఏవ వాచకాః * చత్వారః పఞ్చదశరాత్రా దేవత్వం గచ్ఛన్తీత్యాదిషు; దేవా భవన్తీత్యర్థః. శరీరస్య శరీరిణం ప్రతి ప్రకారత్వాత్ ప్రకారవాచినాఞ్చ శబ్దానాం ప్రకారిణ్యేవ పర్యవసానాత్ శరీరవాచినాం శబ్దానాం శరీరిపర్యవసానం న్యాయ్యమ్. ప్రకారో హి నామ ఇదమిత్థమితి ప్రతీయమానే వస్తుని ఇత్థమితి ప్రతీయమానోఽంశః. తస్య తద్వస్త్వపేక్షత్వేన తత్ప్రతీతేస్తదపేక్షత్వాత్ తస్మిన్నేవ పర్యవసానముచితమితి తస్య ప్రతిపాదకోఽపి శబ్దస్తస్మిన్నేవ పర్యవస్యతి. అత ఏవ గౌరశ్వో మనుష్య ఇత్యాదిప్రకారభూతాకృతివాచినశ్శబ్దాః ప్రకారిణి పిణ్డే (అ) పర్యవస్యన్తః పిణ్డస్యాపి చేతనశరీరత్వేన తత్ప్రకారత్వాత్ పిణ్డశరీరకచేతనస్యాపి పరమాత్మప్రకారత్వాచ్చ పరమాత్మన్యేవ పర్యవస్యన్తీతి సర్వశబ్దానాం పరమాత్మైవ వాచ్య ఇతి పరమాత్మవాచిశబ్దేన సామానాధికరణ్యం ముఖ్యమేవ.

నను ఖణ్డో గౌః ఖణ్డశ్శుక్ల ఇతి జాతిగుణవాచినామేవ పదానాం ద్రవ్యవాచిపదైస్సహ సామానాధికరణ్యం దృష్టమ్, ద్రవ్యాణాం తు ద్రవ్యాన్తరప్రకారత్వే మత్వర్థీయప్రత్యయో దృష్టః, యథా దణ్డీ కుణ్డలీతి; నైవమ్, జాతిర్వా గుణో వా ద్రవ్యం వా నైతేష్వేకమేవ సామానాధికరణ్యే ప్రయోజకమ్, అన్యోన్యస్మిన్ వ్యభిచారాత్. యస్య పదార్థస్య కస్యచిత్ప్రకారతయైవ సద్భావః, తస్య తదపృథక్సిద్ధిస్థితిప్రతీతిభిస్తద్వాచినాం శబ్దానాం స్వాభిధేయవిశిష్టద్రవ్యవాచిత్వాద్ధర్మాన్తరవిశిష్టతద్ద్రవ్యవాచినా శబ్దేన సామానాధికరణ్యం యుక్తమేవ. యత్ర పునః పృథక్సిద్ధస్య స్వనిష్ఠస్యైవ ద్రవ్యస్య కదాచిత్క్వచిద్ద్రవ్యాన్తరప్రకారత్వమిష్యతే, తత్ర మత్వర్థీయప్రత్యయ ఇతి నిరవద్యమ్.

తదేవం పరమాత్మనశ్శరీరతయా తత్ప్రకారత్వాదచిద్విశిష్టజీవస్యాపి జీవనిర్దేశవిశేషరూపా అహం త్వమిత్యాదిశబ్దాః పరమాత్మానమేవాచక్షత ఇతి * తత్త్వమసీతి సామా

నాధికరణ్యేనోపసంహృతమ్. ఏవఞ్చ సతి పరమాత్మానం ప్రతి జీవస్య శరీరతయాఽన్వయా జీవగతా ధర్మాః పరమాత్మానం న స్పృశన్తి, యథా స్వశరీరగతా బాలత్వయువత్వస్థవిరత్వాదయో ధర్మా జీవం న స్పృశన్తి; అతః * తత్త్వమసీతి సామానాధికరణ్యే తత్పదం జగత్కారణభూతం సత్యసఙ్కల్పం సర్వకల్యాణగుణాకరం నిరస్తసమస్తహేయగన్ధం పరమాత్మానమాచష్టే; త్వమితిచ తమేవ సశరీరజీవశరీరకమాచష్ట ఇతి సామానాధికరణ్యం ముఖ్యవృత్తమ్, ప్రకరణావిరోధః, సర్వశ్రుత్యవిరోధః, బ్రహ్మణి నిరవద్యే కల్యాణైకతానేఽవిద్యాదిదోషగన్ధాభావశ్చ. అతో జీవసామానాధికరణ్యమపి విశేషణభూతాజ్జీవాదన్యత్వమేవాపాదయతీతి విజ్ఞానమయాజ్జీవాదన్య ఏవానన్దమయః పరమాత్మా.

యదుక్తమ్—*తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మేత్యానన్దమయస్య శారీరత్వశ్రవణాజ్జీవాదన్యత్వం న సంభవతీతి, తదయుక్తమ్; అస్మిన్ ప్రకరణే సర్వత్ర * తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మా, యః పూర్వస్యేతి పరమాత్మన ఏవ శారీరాత్మత్వాభిధానాత్. కథమ్? * తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సంభూత ఇత్యాకాశాదిసృజ్యవర్గస్య పరమకారణత్వేన ప్రజ్ఞాతజీవవ్యతిరేకస్య పరస్య బ్రహ్మణ ఆత్మత్వేన వ్యపదేశాత్తద్వ్యతిరిక్తాకాశాదీనామన్నమయపర్యన్తానాం తచ్ఛరీరత్వమవగమ్యతే. * యస్య పృథివీ శరీరం, యస్యాపశ్శరీరం, యస్య తేజశ్శరీరం, యస్య వాయుశ్శరీరం, యస్యాకాశశ్శరీరం, యస్యాక్షరం శరీరం, యస్య మృత్యుశ్శరీరమ్ ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మాఽపహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణ ఇతి సుబాలశ్రుత్యా సర్వతత్త్వానాం పరమాత్మశరీరత్వం స్పష్టమభిధీయతే. అతః * తస్మాద్వాఏతస్మాదాత్మన ఇత్యత్రైవాన్నమయస్య పరమాత్మైవ శారీర ఆత్మేత్యవగతః. ప్రాణమయం ప్రకృత్యాహ—* తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మా, యః పూర్వస్యేతి. పూర్వస్యాన్నమయస్య యః శారీర ఆత్మా శ్రుత్యన్తరసిద్ధః పరమకారణభూతః పరమాత్మా, స ఏవ తస్య ప్రాణమయస్యాపి శారీర ఆత్మేత్యర్థః. ఏవం మనోమయవిజ్ఞానమయయోర్ద్రష్టవ్యమ్. ఆనన్దమయే తు * ఏష ఏవేతి నిర్దేశస్తస్యానన్యాత్మత్వం దర్శయితుమ్. తత్కథమ్? విజ్ఞానమయస్యాపి పూర్వోక్తయా రీత్యా పరమాత్మైవ శారీర ఆత్మేత్యవగతః. ఏవం సతి విజ్ఞానమయస్య యశ్శారీర ఆత్మా స ఏవ ఆనన్దమయస్యాపి శారీర ఆత్మేత్యుక్తే ఆనన్దమయస్య అభ్యాసావగతపరమాత్మభావస్య పరమాత్మనస్స్వయమేవాత్మేత్యవగమ్యతే. ఏవఞ్చ స్వవ్యతిరిక్తం చేతనాచేతనవస్తుజాతం స్వశరీరమితి స ఏవ నిరుపాధికశ్శారీర ఆత్మా. అత ఏవేదం పరం బ్రహ్మాధికృత్య ప్రవృత్తం శాస్త్రం శారీరకమిత్యభియుక్తైరభిధీయతే. అతో విజ్ఞానమయాజ్జీవాదన్య ఏవ పరమాత్మా ఆనన్దమయః. ౧౩

ఆహ—నాయమానన్దమయో జీవాదన్యః, వికారశబ్దస్య మయట్ప్రత్యయస్య శ్రవణాత్. * మయడ్వైతయోరితి ప్రకృత్య * నిత్యం వృద్ధశరాదిభ్య ఇతి వికారార్థే మయట్స్మర్యతే. వృద్ధశ్చాయమానన్దశబ్దః. నను ప్రాచుర్యేఽపి మయడస్తి * తత్ప్రకృతవచనే మయడితి స్మృతేః; యథా * అన్నమయో యజ్ఞ ఇతి; స ఏవాయం భవిష్యతి. నైవమ్, అన్నమయ ఇత్యుపక్రమే వికారార్థత్వం దృష్టమ్, అత ఔచిత్యాదస్యాపి వికారార్థత్వమేవ యుక్తమ్. కిఞ్చ, ప్రాచుర్యార్థత్వేఽపి జీవాదన్యత్వం న సిధ్యతి. తథాహి—ఆనన్దప్రచుర ఇత్యుక్తే

దుఃఖమిశ్రత్వమవర్జనీయమ్; ఆనన్దస్య హి ప్రాచుర్యం దుఃఖస్యాల్పత్వమవగమయతి. దుఃఖమిశ్రత్వమేవ హి జీవత్వమ్. అత ఔచిత్యప్రాప్తవికారార్థత్వమేవ యుక్తమ్. కిఞ్చ, లోకే మృన్మయం హిరణ్మయం దారుమయమిత్యాదిషు, వేదే చ * పర్ణమయీ జుహూః * శమీమయ్యస్స్రుచః * దర్భమయీ రశనా ఇత్యాదిషు మయటో వికారార్థే ప్రయోగబాహుల్యాత్ స ఏవ ప్రథమతరం ధియమధిరోహతి. జీవస్యచ ఆనన్దవికారత్వమస్త్యేవ; తస్య స్వత ఆనన్దరూపస్య సతస్సంసారిత్వావస్థా తద్వికార ఏవేతి. అతో వికారవాచినో మయట్ప్రత్యయస్య శ్రవణాదానన్దమయో జీవాదనతిరిక్త ఇతి; తదేతదనుభాష్య పరిహరతి.—

14 వికారశబ్దాన్నేతి చేన్న ప్రాచుర్యాత్ ౧-౧-౧౪.

నైతదుక్తమ్; కుతః? [ప్రాచుర్యాత్] - పరస్మిన్ బ్రహ్మణ్యానన్దప్రాచుర్యాత్; ప్రాచుర్యార్థే చ మయటస్సంభవాత్. ఏతదుక్తం భవతి – శతగుణితోత్తరక్రమేణాభ్యస్యమానస్యానన్దస్య జీవాశ్రయత్వాసంభవాద్బ్రహ్మాశ్రయోఽయమానన్ద ఇతి నిశ్చితే సతి, తస్మిన్ బ్రహ్మణి వికారాసంభవాత్ ప్రాచుర్యేఽపి మయడ్విధిసంభవాచ్చానన్దమయః పరం బ్రహ్మేతి. ఔచిత్యాత్ ప్రయోగప్రౌఢ్యా చ మయటో వికారార్థత్వమర్థవిరోధాన్న సంభవతి. కిఞ్చ ఔచిత్యం ప్రాణమయ ఏవ పరిత్యక్తమ్, తత్ర వికారార్థత్వాసంభవాత్. అతస్తత్ర పఞ్చవృత్తేర్వాయోః ప్రాణవృత్తిమత్తామాత్రేణ ప్రాణమయత్వమ్; ప్రాణాపానాదిషు పఞ్చసు వృత్తిషు ప్రాణవృత్తేః ప్రాచుర్యాద్వా. నచ ప్రాచుర్యే మయట్ప్రత్యయస్య ప్రౌఢిర్నాస్తి, * అన్నమయో యజ్ఞః * శకటమయీ యాత్రా ఇత్యాదిషు దర్శనాత్.

యదుక్తమానన్దప్రాచుర్యమల్పదుఃఖసద్భావమవగమయతీతి; తదసత్, తత్ప్రచురత్వం హి తత్ప్రభూతత్వమ్. తచ్చ ఇతరస్య సత్తాం నావగమయతి; అపితు తస్యాల్పత్వం నివర్తయతి. ఇతరసద్భావాసద్భావౌ తు ప్రమాణాన్తరావసేయౌ; ఇహచ ప్రమాణాన్తరేణ తదభావోఽవగమ్యతే * అపహతపాప్మేత్యాదినా. తత్రైతావదేవ వక్తవ్యమ్, బ్రహ్మానన్దస్య ప్రభూతత్వమన్యానన్దస్యాల్పత్వమపేక్షిత ఇతి. ఉచ్యతే చ తత్ * స ఏకో మానుష ఆనన్ద ఇత్యాదినా జీవానన్దాపేక్షయా బ్రహ్మానన్దో నిరతిశయదశాపన్నః ప్రభూత ఇతి.

యచ్చోక్తం జీవస్యానన్దవికారత్వం సంభవతీతి, తదపి నోపపద్యతే. జీవస్య జ్ఞానానన్దస్వరూపస్య కేనచిదాకారేణ మృద ఇవ ఘటాద్యాకారేణ పరిణామస్సకలశ్రుతిస్మృతిన్యాయవిరుద్ధః. సంసారదశాయాం తు కర్మణా జ్ఞానానన్దౌ సఙ్కుచితావిత్యుపపాదయిష్యతే. అతశ్చానన్దమయో జీవాదన్యః పరం బ్రహ్మ. ౧౪

ఇతశ్చ జీవాదన్య ఆనన్దమయః పరం బ్రహ్మ—

15 తద్ధేతువ్యపదేశాచ్చ ౧-౧-౧౫.

* కో హ్యేవాన్యాత్కః ప్రాణ్యాత్, యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాత్, ఏష హ్యేవానన్దయాతి ఇతి, ఏష ఏవ జీవానానన్దయతీతి జీవానన్దహేతురయం వ్యపదిశ్యతే. అతశ్చానన్దయితవ్యాజ్జీవాదానన్దయితాఽయమన్య ఆనన్దమయః పరమాత్మేతి విజ్ఞాయతే. ఆనన్దమయ ఏవాత్ర ఆనన్దశబ్దేనోచ్యత ఇతి చానన్తరమేవ వక్ష్యతే. ౧౫

ఇతశ్చ జీవాదన్య ఆనన్దమయః.—

16 మాన్త్రవర్ణికమేవ చ గీయతే ౧-౧-౧౬

* సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి మన్త్రవర్ణోదితం బ్రహ్మైవానన్దమయ ఇతి గీయతే. తత్తు జీవస్వరూపాదన్యత్ పరం బ్రహ్మ. తథాహి - * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి జీవస్య ప్రాప్యతయా బ్రహ్మ నిర్దిష్టమ్. * తదేషాఽభ్యుక్తేతి, తత్ బ్రహ్మ అభిముఖీకృత్య-ప్రతిపాద్యతయా పరిగృహ్య ఋగేషా అధ్యేతృభిరుక్తా. బ్రాహ్మణోక్తస్యార్థస్య వైశద్యమనేన మన్త్రేణ క్రియత ఇత్యర్థః. జీవస్యోపాసకస్య ప్రాప్యం బ్రహ్మ తస్మాద్విలక్షణమేవ. అనన్తరఞ్చ * తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సమ్భూత ఇత్యారభ్య ఉత్తరోత్తరైర్బ్రాహ్మణై ర్మన్త్రైశ్చ తదేవ విశదీక్రియతే. అతో జీవాదన్య ఆనన్దమయః. ౧౬

అత్రాహ—యద్యప్యుపాసకాత్ ప్రాప్యస్య భేదేన భవితవ్యమ్, తథాఽపి న వస్త్వన్తరం జీవాన్మాన్త్రవర్ణికం బ్రహ్మ; కింతు తస్యైవోపాసకస్య నిరస్తసమస్తావిద్యాగన్ధనిర్విశేష చిన్మాత్రైకరసం శుద్ధం స్వరూపమ్. తదేవ * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి మన్త్రేణ విశోధ్యతే. తదేవ చ * యతో వాచో నివర్తన్తే, అప్రాప్య మనసా సహేతి వాఙ్మనసాగోచరతయా నిర్విశేషమితి గమ్యతే. అతస్తదేవ మాన్త్రవర్ణికమితి తస్మాదనతిరిక్త ఆనన్దమయ ఇతి. అత ఉత్తరం పఠతి.—

17 నేతరోఽనుపపత్తేః. ౧-౧-౧౭

పరమాత్మన ఇతరో జీవశబ్దాభిలప్యో ముక్తావస్థోఽపి న భవతి మాన్త్రవర్ణికః. కుతః? [అనుపపత్తేః]—తథావిధస్యాత్మనో నిరుపాధికం విపశ్చిత్త్వం నోపపద్యతే. ఇదమేవ హి నిరుపాధికం విపశ్చిత్త్వం * సోఽకామయత, బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి సత్యసఙ్కల్పత్వప్రదర్శనేన వివరిష్యతే. వివిధం పశ్యచ్చిత్త్వం హి విపశ్చిత్త్వమ్. * పృషోదరాదిత్వాత్పశ్యచ్ఛబ్దావయవస్య యచ్ఛబ్దస్య లోపం కృత్వా వ్యుత్పాదితో విపశ్చిచ్ఛబ్దః. యద్యపి ముక్తస్య విపశ్చిత్త్వం సంభవతి; తథాఽపి తస్యైవాత్మనస్సంసారదశాయామవిపశ్చిత్త్వమప్యస్తీతి నిరుపాధికం విపశ్చిత్త్వం నోపపద్యతే. నిర్విశేషచిన్మాత్రతాపన్నస్య ముక్తస్య వివిధదర్శనాభావాత్సుతరాం విపశ్చిత్త్వం న సంభవతీతి. న కేనాపి ప్రమాణేన నిర్విశేషం వస్తు ప్రతిపాద్యత ఇతి చ పూర్వమేవోక్తమ్. * యతో వాచో నివర్తన్త ఇతి చ వాక్యం యది వాఙ్మనసయోర్బ్రహ్మణో నివృత్తిమభిదధీత, న తతో నిర్విశేషతాం వస్తునోఽవగమయితుం శక్నుయాత్ ; అపితు వాఙ్మనసయోస్తత్రాప్రమాణతాం వదేత్ ; తథా చ సతి తస్య తుచ్ఛత్వమేవాపద్యతే. * బ్రహ్మవిదాప్నోతీత్యారభ్య బ్రహ్మణో విపశ్చిత్త్వం, జగత్కారణత్వం, జ్ఞానానన్దైకతానతామ్, ఇతరానన్దయితృత్వం, కామాదేవ చిదచిదాత్మకస్య కృత్స్నస్య స్రష్టృత్వం, సృజ్యవర్గానుప్రవేశకృతతదాత్మకత్వం, భయాభయహేతుత్వం, వాయ్వాదిత్యాదీనాం ప్రశాసితృత్వం, శతగుణితోత్తరక్రమేణ నిరతిశయానన్దత్వమన్యచ్చానేకం ప్రతిపాద్య వాఙ్మనసయోః బ్రహ్మణి ప్రవృత్త్యభావేన నిష్ప్రమాణకం బ్రహ్మేత్యుచ్యత ఇతి భ్రాన్తజల్పితమ్. * యతో వాచో

నివర్తన్త ఇతి యచ్ఛబ్దనిర్దిష్టమర్థమ్ * ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వానిత్యానన్దశబ్దేన ప్రతినిర్దిశ్య, తస్య బ్రహ్మసంబన్ధిత్వం బ్రహ్మణ ఇతి వ్యతిరేకనిర్దేశేన ప్రతిపాద్య, తదేవ వాఙ్మనసాగోచరం * విద్వానితి తద్వేదనమభిదధద్వాక్యం జరద్గవాదివాక్యవదనర్థకం వాచ్యాన్తర్గతం చ స్యాత్.

అతశ్శతగుణితోత్తరక్రమేణ బ్రహ్మానన్దస్యాతిశయేయత్తాం వక్తుముద్యమ్య తస్యేయత్తాయా అభావాదేవ వాఙ్మనసయోస్తతో నివృత్తిః * యతో వాచో నివర్తన్త ఇత్యుచ్యతే. ఏవమియత్తారహితం బ్రహ్మణ ఆనన్దం విద్వాన్ కుతశ్చన న బిభేతీత్యుచ్యతే. కించ, అస్య మాన్త్రవర్ణికస్య విపశ్చితః * సోఽకామయతేత్యారభ్య వక్ష్యమాణస్వసంకల్పావకౢప్తజగజ్జన్మస్థితిజగదన్తరాత్మత్వాదేర్ముక్తాత్మస్వరూపాదన్యత్వం సుస్పష్టమేవ. ౧౭

ఇతశ్చోభయావస్థాత్ప్రత్యగాత్మనోఽన్య ఆనన్దమయః—

18 భేదవ్యపదేశాచ్చ. ౧-౧-౧౮

* తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశ ఇత్యారభ్య మాన్త్రవర్ణికం బ్రహ్మ వ్యఞ్జయద్వాక్యమన్నప్రాణమనోభ్య ఇవ జీవాదపి తస్య భేదం వ్యపదిశతి—* తస్మాద్వా ఏతస్మాద్విజ్ఞానమయాత్, అన్యోఽన్తర ఆత్మాఽఽనన్దమయ ఇతి. అతో జీవాద్భేదస్య వ్యపదేశాచ్చాయం మాన్త్రవర్ణిక ఆనన్దమయోఽన్య ఏవేతి జ్ఞాయతే. ౧౮

ఇతశ్చ జీవాదన్యః—

19 కామాచ్చ నానుమానాపేక్షా. ౧-౧-౧౯.

జీవస్యావిద్యాపరవశస్య జగత్కారణత్వే హ్యావర్జనీయా ఆనుమానికప్రధానాదిశబ్దాభిధేయాచిద్వస్తుసంసర్గాపేక్షా. తథైవ హి చతుర్ముఖాదీనాం కారణత్వమ్. ఇహ చ *సోఽకామయత, బహు స్యాం ప్రజాయేయేత్యచిత్సంసర్గరహితస్య స్వకామాదేవ విచిత్రచిదచిద్వస్తునస్సృష్టిః * ఇదం సర్వమసృజత, యదిదం కించేత్యామ్నాయతే. అతోఽస్యానన్దమయస్య జగత్సృజతో నానుమానికాచిద్వస్తుసంసర్గాపేక్షా ప్రతీయతే. తతశ్చ జీవాదన్య ఆనన్దమయః. ౧౯

ఇతశ్చ—

20 అస్మిన్నస్య చ తద్యోగం శాస్తి. ౧-౧-౨౦

అస్మిన్ - ఆనన్దమయే. అస్య - జీవస్య. తద్యోగమ్ - ఆనన్దయోగమ్. శాస్తి శాస్త్రమ్ * రసో వై సః, రసం హ్యేవాయం లబ్ధ్వాఽఽనన్దీ భవతీతి. రసశబ్దాభిధేయానన్దమయలాభాదయం జీవశబ్దాభిలపనీయ ఆనన్దీ భవతీత్యుచ్యమానే యల్లాభాద్య ఆనన్దీ భవతి స స ఏవేత్యనున్మత్తః కో బ్రవీతీత్యర్థః. ఏవమానన్దమయః పరం బ్రహ్మేతి నిశ్చితే సతి * యదేష ఆకాశ ఆనన్దః * విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేత్యాదిష్వానన్దశబ్దేనానన్దమయ ఏవ పరామృశ్యతే; యథా విజ్ఞానశబ్దేన విజ్ఞానమయః. అత ఏవ * ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వానితి వ్యతిరేకనిర్దేశః. అత ఏవ చ * ఆనన్దమయమాత్మానముపసంక్రామతీతి ఫలనిర్దేశశ్చ. ఉత్తరే చానువాకే పూర్వానువాకోక్తానామన్నమయాదీనామ్ * అన్నం బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్ * ప్రాణో బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్ * మనో బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్ * విజ్ఞానం బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్ ఇతి ప్రతిపాదనాత్

* ఆనన్దో బ్రహ్మేత్యస్యానన్దమయస్యైవ ప్రతిపాదనమితి విజ్ఞాయతే. తత ఏవ చ తత్రాపి * ఆనన్దమయమాత్మానముపసంక్రమ్యేత్యుపసంహృతమ్. అతః ప్రధానశబ్దాభిలప్యాదర్థాన్తరభూతస్య పరస్య బ్రహ్మణో జీవశబ్దాభిలపనీయాదపి వస్తునోఽర్థాన్తరత్వం సిద్ధమ్. ౨౦. (ఇతి ఆనన్దమయాధికరణమ్. 6.)

అథ అన్తరధికరణమ్. 7

యద్యపి మన్దపుణ్యానాం జీవానాం కామాజ్జగత్సృష్టిరతిశయితానన్దయోగో భయాభయహేతుత్వమిత్యాది న సంభవతి; తథాఽపి విలక్షణపుణ్యానామాదిత్యేన్ద్రప్రజాపతిప్రభృతీనాం సంభవత్యేవేతీమామాశఙ్కాం నిరాకరోతి—

21 అన్తస్తద్ధర్మోపదేశాత్. ౧-౧-౨౧

ఇదమామ్నాయతే చ్ఛాన్దోగ్యే - * య ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశ ఆప్రణఖాత్సర్వ ఏవ సువర్ణః, తస్య యథా కప్యాసం పుణ్డరీకమేవమక్షిణీ తస్యోదితి నామ స ఏష సర్వేభ్యః పాప్మభ్య ఉదితః ఉదేతి హ వై సర్వేభ్యః పాప్మభ్యో య ఏవం వేద తస్యర్క్చ సామ చ గేష్ణౌ ఇత్యధిదైవతమ్. * అథాధ్యాత్మమ్, అథ య ఏషోఽన్తరక్షిణి పురుషో దృశ్యతే సైవర్క్ తత్సామ తదుక్థం తద్యజుస్తద్బ్రహ్మ తస్యైతస్య తదేవ రూపం యదముష్య రూపం యావముష్య గేష్ణౌ తౌ గేష్ణౌ యన్నామ తన్నామేతి.

తత్ర సందిహ్యతే - కిమయమక్ష్యాదిత్యమణ్డలాన్తర్వర్తీ పురుషః పుణ్యోపచయనిమిత్తైశ్వర్యః ఆదిత్యాదిశబ్దాభిలప్యో జీవ ఏవ, ఆహోస్విత్తదతిరిక్తః పరమాత్మేతి? కిం యుక్తమ్? ఉపచితపుణ్యో జీవ ఏవేతి. కుతః? సశరీరత్వశ్రవణాత్. శరీరసంబన్ధో హి జీవానామేవ సంభవతి. కర్మానుగుణప్రియాప్రియయోగాయ హి శరీరసంబన్ధః. అత ఏవ హి కర్మసంబన్ధరహితస్య మోక్షస్య ప్రాప్యత్వమశరీరత్వేనోచ్యతే * న హ వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోరపహతిరస్తి, అశరీరం వా వ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశత ఇతి. సంభవతి చ పుణ్యాతిశయాత్ జ్ఞానాధిక్యం, శక్త్యాధిక్యం చ. అత ఏవ లోకకామేశత్వాది తస్యైవోపపద్యతే. తత ఏవ చోపాస్యత్వమ్, ఫలదాయిత్వమ్, పాపక్షపణకరత్వేన మోక్షోపయోగిత్వం చ. మనుష్యేష్వప్యుపచితపుణ్యాః కేచిత్ జ్ఞానశక్త్యాదిభిరధికతరా దృశ్యన్తే. తతశ్చ సిద్ధగన్ధర్వాదయః. తతశ్చ దేవాః. తతశ్చేన్ద్రాదయః. అతో బ్రహ్మాదిష్వన్యతమ ఏవైకైకస్మిన్ కల్పే పుణ్యవిశేషేణైవంభూతమైశ్వర్యం ప్రాప్తో జగత్సృష్ట్యాద్యపి కరోతీతి జగత్కారణత్వజగదన్తరాత్మత్వాదివాక్యమస్మిన్నేవోపచితపుణ్యవిశేషే సర్వజ్ఞే సర్వశక్తౌ వర్తతే. అతో న జీవాదతిరిక్తః పరమాత్మా నామ కశ్చిదస్తి. ఏవం చ సతి * అస్థూలమనణ్వహ్రస్వమిత్యాదయో జీవాత్మనస్స్వరూపాభిప్రాయా భవన్తి. మోక్షశాస్త్రాణ్యపి తత్స్వరూపతత్ప్రాప్త్యుపాయోపదేశపరాణీతి.

ఏవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే [అన్తస్తద్ధర్మోపదేశాత్ -] అన్తరాదిత్యేఽన్తరక్షిణి చ యః పురుషః ప్రతీయతే, స జీవాదన్యః పరమాత్మైవ. కుతః? తద్ధర్మోపదేశాత్ - జీవేష్వసంభవంస్తదతిరిక్తస్యైవ పరమాత్మనో ధర్మోఽయమపహతపాప్మత్వాదిః * స ఏష సర్వేభ్యః

పాప్మభ్య ఉదిత ఇత్యాదినోపదిశ్యతే. అపహతపాప్మత్వం హ్యపహతకర్మత్వమ్; కర్మవశ్యతాగన్ధరహితత్వమిత్యర్థః. కర్మాధీనసుఖదుఃఖభాగిత్వేన కర్మవశ్యా హి జీవాః. అతోఽపహతపాప్మత్వం జీవాదన్యస్య పరమాత్మన ఏవ ధర్మః. తత్పూర్వకం స్వరూపోపాధికం లోకకామేశత్వం, సత్యసఙ్కల్పత్వాదికం, సర్వభూతాన్తరాత్మత్వం చ తస్యైవ ధర్మః. యథాఽఽహ * ఏష ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకోఽవిజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్ప ఇతి. తథా * ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మాఽపహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణ ఇతి. * సోఽకామయత, బహు స్యాం ప్రజాయేయేతీత్యాదిసత్యసఙ్కల్పత్వపూర్వకసమస్తచిదచిద్వస్తుసృష్టియోగః, నిరుపాధికభయాభయహేతుత్వమ్, వాఙ్మనసపరిమితికృతపరిచ్ఛేదరహితానవధికాతిశయానన్దయోగ ఇత్యాదయోఽకర్మసంపాద్యాస్స్వాభావికా ధర్మా జీవస్య న సంభవన్తి.

యత్తు శరీరసంబన్ధాన్న జీవాతిరిక్త ఇత్యుక్తమ్-తదసత్. నహి సశరీరత్వం కర్మవశ్యతాం సాధయతి, సత్యసఙ్కల్పస్యేచ్ఛయాఽపి శరీరసంబన్ధసంభవాత్. అథోచ్యేత - శరీరం నామ త్రిగుణాత్మకప్రకృతిపరిణామరూపభూతసఙ్ఘాతః; తత్సంబన్ధశ్చాపహతపాప్మనస్సత్యసఙ్కల్పస్య పురుషస్యేచ్ఛయా న సంభవతి, అపురుషార్థత్వాత్. కర్మవశ్యస్య తు స్వస్వరూపానభిజ్ఞస్య కర్మానుగుణఫలోపభోగాయానిచ్ఛతోఽపి తత్సంబన్ధోఽవర్జనీయ ఇతి. స్యాదేతదేవమ్, యది గుణత్రయమయః ప్రాకృతోఽస్య దేహస్స్యాత్; స తు స్వాభిమతస్స్వానురూపోఽప్రాకృత ఏవేతి సర్వముపపన్నమ్.

ఏతదుక్తం భవతి—పరస్యైవ బ్రహ్మణో నిఖిలహేయప్రత్యనీకానన్తజ్ఞానానన్దైకస్వరూపతయా సకలేతరవిలక్షణస్య స్వాభావికానవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణగణాశ్చ సన్తి. తద్వదేవ స్వాభిమతానురూపైకరూపాచిన్త్యదివ్యాద్భుతనిత్యనిరవద్యనిరతిశయౌజ్జ్వల్యసౌన్దర్యసౌగన్ధ్యసౌకుమార్యలావణ్యయౌవనాద్యనన్తగుణగణనిధిదివ్యరూపమపి స్వాభావికమస్తి. తదేవోపాసకానుగ్రహేణ తత్తత్ప్రతిపత్త్యనురూపసంస్థానం కరోత్యపారకారుణ్యసౌశీల్యవాత్సల్యౌదార్యజలనిధిర్నిరస్తనిఖిలహేయగన్ధోఽపహతపాప్మా పరమాత్మా పరం బ్రహ్మ పురుషోత్తమో నారాయణ ఇతి.

* యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్ * ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్ * ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీన్న బ్రహ్మా నేశాన ఇత్యాదిషు నిఖిలజగదేకకారణతయాఽవగతస్య పరస్య బ్రహ్మణః * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ * విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేత్యాదిష్వేవంభూతం స్వరూపమిత్యవగమ్యతే. * నిర్గుణమ్ * నిరఞ్జనమ్ * అపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకోఽవిజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్పః * న తస్య కార్యం కరణం చ విద్యతే న తత్సమశ్చాభ్యధికశ్చ దృశ్యతే । పరాఽస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చ ॥ * తమీశ్వరాణాం పరమం మహేశ్వరం తం దేవతానాం పరమం చ దైవతమ్ * స కారణం కరణాధిపాధిపో న చాస్య కశ్చిజ్జనితా న చాధిపః * సర్వాణి రూపాణి విచిత్య ధీరః, నామాని కృత్వాఽభివదన్యదాస్తే * వేదాహ

మేతం పురుషం మహాన్తమ్, ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్ * సర్వే నిమేషా జజ్ఞిరే విద్యుతః పురుషాదధీత్యాదిషు పరస్య బ్రహ్మణః ప్రాకృతహేయగుణాన్ ప్రాకృతహేయదేహసంబన్ధం తన్మూలకర్మవశ్యతాసంబన్ధం చ ప్రతిషిధ్య కల్యాణగుణాన్ కల్యాణరూపం చ వదన్తి.

తదిదం స్వాభావికమేవ రూపముపాసకానుగ్రహేణ తత్ప్రతిపత్త్యనుగుణాకారం దేవమనుష్యాదిసంస్థానం కరోతి స్వేచ్ఛయైవ పరమకారుణికో భగవాన్. తదిదమాహ శ్రుతిః- * అజాయమానో బహుధా విజాయత ఇతి. స్మృతిశ్చ - * అజోఽపి సన్నవ్యయాత్మా భూతానామీశ్వరోఽపి సన్ । ప్రకృతిం స్వామధిష్ఠాయ సంభవామ్యాత్మమాయయా ॥ పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతామితి. సాధవో హ్యుపాసకాః, తత్పరిత్రాణమేవోద్దేశ్యమ్. ఆనుషఙ్గికస్తు దుష్కృతాం వినాశః; సఙ్కల్పమాత్రేణాపి తదుపపత్తేః. * ప్రకృతిం స్వామితి - ప్రకృతిః-స్వభావః, స్వమేవ స్వభావమాస్థాయ, న సంసారిణాం స్వభావమిత్యర్థః. ఆత్మమాయయేతి - స్వసఙ్కల్పరూపేణ జ్ఞానేనేత్యర్థః. * మాయా వయునం జ్ఞానమితి జ్ఞానపర్యాయమపి మాయాశబ్దం నైఘణ్టుకా అధీయతే. ఆహ చ భగవాన్ పరాశరః - * సమస్తాశ్శక్తయశ్చైతా నృప యత్ర ప్రతిష్ఠితాః । తద్విశ్వరూపవైరూప్యం రూపమన్యద్ధరేర్మహత్ ॥ సమస్తశక్తిరూపాణి తత్కరోతి జనేశ్వర । దేవతిర్యఙ్మనుష్యాఖ్యాచేష్టావన్తి స్వలీలయా॥ జగతాముపకారాయ న సా కర్మనిమిత్తజేతి. మహాభారతే చావతారరూపస్యాప్యప్రాకృతత్వముచ్యతే - * న భూతసఙ్ఘసంస్థానో దేహోఽస్య పరమాత్మన ఇతి. అతః పరస్యైవ బ్రహ్మణ ఏవంరూపవత్త్వాదయమపి తస్యైవ ధర్మః. అత ఆదిత్యమణ్డలాక్ష్యధికరణ ఆదిత్యాదిజీవవ్యతిరిక్తః పరమాత్మైవ. ౨౧

22 భేదవ్యపదేశాచ్చాన్యః. ౧-౧-౨౨

ఆదిత్యాదిజీవేభ్యో భేదో వ్యపదిశ్యతేఽస్య పరమాత్మనః * య ఆదిత్యే తిష్ఠన్నాదిత్యాదన్తరో యమాదిత్యో న వేద యస్యాదిత్యశ్శరీరం య ఆదిత్యమన్తరో యమయతి * య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తరో యమాత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమన్తరో యమయతి * యోఽక్షరమన్తరే సఞ్చరన్యస్యాక్షరం శరీరం యమక్షరం న వేద యో మృత్యుమన్తరే సఞ్చరన్యస్య మృత్యుశ్శరీరం యం మృత్యుర్న వేద ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మాఽపహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణ ఇతి చాస్యాపహతపాప్మనః పరమాత్మనస్సర్వాన్ జీవాన్ శరీరత్వేన వ్యపదిశ్య తేషామన్తరాత్మత్వేనైనం వ్యపదిశతి. అతస్సర్వేభ్యో హిరణ్యగర్భాదిజీవేభ్యోఽన్య ఏవ పరమాత్మేతి సిద్ధమ్. ౨౨. (ఇతి అన్తరధికరణమ్. 7)

అథ ఆకాశాధికరణమ్. 8

* యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్త ఇతి జగత్కారణం బ్రహ్మేత్యవగమ్యతే, కిం తజ్జగత్కారణమిత్యపేక్షాయామ్ * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్ * తత్తేజోఽసృజత * ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్ ...స ఇమాల్లోకానసృజత * తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సంభూత ఇతి సాధారణైశ్శబ్దైర్జగత్కారణే నిర్దిష్టే ఈక్షణవిశేషానన్దవిశేషరూపవిశేషార్థ

స్వభావాత్ ప్రధానక్షేత్రజ్ఞాదివ్యతిరిక్తం బ్రహ్మేత్యుక్తమ్. ఇదానీమాకాశాదివిశేషశబ్దైర్నిర్దిశ్య జగత్కారణత్వజగదైశ్వర్యాదివాదేఽప్యాకాశాదిశబ్దాభిధేయతయా ప్రసిద్ధచిదచిద్వస్తునోఽర్థాన్తరముక్తలక్షణమేవ బ్రహ్మేతి ప్రతిపాద్యతే-* ఆకాశస్తల్లిఙ్గాదిత్యాదినా పాదశేషేణ.

23 ఆకాశస్తల్లిఙ్గాత్. ౧-౧-౨౩

ఇదమామ్నాయతే ఛాన్దోగ్యే - * అస్య లోకస్య కా గతిరితి ఆకాశ ఇతి హోవాచ సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యన్తే ఆకాశం ప్రత్యస్తం యన్తి ఆకాశో హ్యేవైభ్యో జ్యాయానాకాశః పరాయణమితి. తత్ర సందేహః - కిం ప్రసిద్ధాకాశ ఏవాత్రాకాశశబ్దేనాభిధీయతే, ఉతోక్తలక్షణమేవ బ్రహ్మేతి. కిం ప్రాప్తమ్? ప్రసిద్ధాకాశ ఇతి. కుతః? శబ్దైకసమధిగమ్యే వస్తుని య ఏవార్థో వ్యుత్పత్తిసిద్ధశ్శబ్దేన ప్రతీయతే స ఏవ గ్రహీతవ్యః. అతః ప్రసిద్ధాకాశ ఏవ చరాచరభూతజాతస్య కృత్స్నస్య కారణమ్. అతస్తస్మాదనతిరిక్తం బ్రహ్మ. నన్వీక్షాపూర్వకసృష్ట్యాదిభిరచేతనాజ్జీవాచ్చ వ్యతిరిక్తం బ్రహ్మేత్యుక్తమ్. సత్యముక్తమ్ - అయుక్తం తు తత్. తథాహి - * యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే, తద్బ్రహ్మేత్యుక్తే, కుత ఇమాని భూతాని జాయన్త ఇత్యాదివిశేషాపేక్షాయాం * సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యన్త ఇత్యాదినా విశేషప్రతీతేః జగజ్జన్మాదికారణమాకాశ ఏవేతి నిశ్చితే సతి, * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదిత్యాదిష్వపి సదాదిశబ్దాస్సాధారణాకారాస్తమేవ విశేషమాకాశమభిదధతి. * ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీదిత్యాదిష్వాత్మశబ్దోఽపి తత్రైవ వర్తతే. తస్యాపి హి చేతనైకాన్తత్వం న సంభవతి - యథా మృదాత్మకో ఘట ఇతి. ఆప్నోతీత్యాత్మేతి వ్యుత్పత్త్యా సుతరామాకాశేఽప్యాత్మశబ్దో వర్తతే. అత ఏవ మాకాశ ఏవ కారణం బ్రహ్మేతి నిశ్చితే సతీక్షణాదయస్తదనుగుణా గౌణా వర్ణనీయాః. యది హి సాధారణశబ్దైరేవ సదాదిభిః కారణమభ్యధాయిష్యత, ఈక్షణాద్యర్థానురోధేన చేతనవిశేష ఏవ కారణమితి నిరచేష్యత. ఆకాశశబ్దేన తు విశేష ఏవ నిశ్చిత ఇతి నార్థస్వాభావ్యాన్నిర్ణేతవ్యమస్తి. నను * ఆత్మన ఆకాశస్సంభూత ఇత్యాకాశస్యాపి కార్యత్వం ప్రతీయతే. సత్యమ్. సర్వేషామేవాకాశవాయ్వాదీనాం సూక్ష్మావస్థా స్థూలావస్థా చేత్యవస్థాద్వయమస్తి. తత్రాకాశస్య సూక్ష్మావస్థా కారణమ్. స్థూలావస్థా తు కార్యమ్. * ఆత్మన ఆకాశస్సంభూత ఇతి స్వస్మాదేవ సూక్ష్మరూపాత్స్వయం స్థూలరూపస్సంభూత ఇత్యర్థః. * సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యన్త ఇతి సర్వస్య జగత ఆకాశాదేవ ప్రభవాప్యయాదిశ్రవణాత్తదేవ హి కారణం బ్రహ్మేతి నిశ్చితమ్. యత ఏవం ప్రసిద్ధాకాశాదనతిరిక్తం బ్రహ్మ, అత ఏవ చ * యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాత్ * ఆకాశో హ వై నామరూపయోర్నిర్వహితేత్యేవమాదినిర్దేశోఽప్యుపపన్నతరః. అతః ప్రసిద్ధాకాశాదనతిరిక్తం బ్రహ్మేతి.

ఏవం ప్రాప్తే బ్రూమః [ఆకాశస్తల్లిఙ్గాత్—] ఆకాశశబ్దాభిధేయః ప్రసిద్ధాకాశాదచేతనాదర్థాన్తరభూతో యథోక్తలక్షణః పరమాత్మైవ. కుతః? తల్లిఙ్గాత్ - నిఖిలజగదేకకారణత్వం, సర్వస్మాజ్జ్యాయస్త్వం, పరాయణత్వమిత్యాదీని పరమాత్మలిఙ్గాన్యుపలభ్యన్తే. నిఖిల

కారణత్వం హ్యాచిద్వస్తునః ప్రసిద్ధాకాశశబ్దాభిధేయస్య నోపపద్యతే, చేతనవస్తున స్తత్కార్య త్వాసంభవాత్. పరాయణత్వం చ చేతనానాం పరమప్రాప్యత్వమ్. తచ్చాచేతనస్య హేయస్య సకలపురుషార్థవిరోధినో న సంభవతి. సర్వస్మాజ్జ్యాయస్త్వం చ నిరుపాధికం సర్వైః కల్యాణగుణైస్సర్వేభ్యో నిరతిశయోత్కర్షః. తదప్యచితో నోపపద్యతే.

యదుక్తం జగత్కారణవిశేషాకాఙ్క్షాయామాకాశశబ్దేన విశేషసమర్పణాదన్యత్స ర్వం తదనురూపమేవ వర్ణనీయమితి, తదయుక్తమ్; * సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యా కాశాదేవ సముత్పద్యన్త ఇతి ప్రసిద్ధవన్నిర్దేశాత్. ప్రసిద్ధవన్నిర్దేశో హి ప్రమాణాన్తరప్రాప్తి మపేక్షతే. ప్రమాణాన్తరాణి చ * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదిత్యేవమాదీన్యేవ వాక్యాని. తాని చ యథోదితప్రకారేణైవ బ్రహ్మ ప్రతిపాదయన్తీతి తత్ప్రతిపాదితం బ్రహ్మాకాశశబ్దేన ప్రసిద్ధవన్నిర్దిశ్యతే. సంభవతి చ పరస్య బ్రహ్మణః ప్రకాశకత్వాదాకాశశబ్దాభిధేయత్వమ్ - ఆకాశతే, ఆకాశయతి చేతి. కించ అనేనాకాశశబ్దేన విశేషసమర్పణక్షమేణాపి చేతనాంశం ప్రత్యసంభావితకారణభావమచేతనవిశేషమభిదధానేన * తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయ * సోఽకామయత బహు స్యాం ప్రజాయేయేత్యాదివాక్య(వి)శేషావధారితసార్వజ్ఞ్యసత్యసఙ్కల్ప త్వాదివిశిష్టాపూర్వార్థప్రతిపాదనసమర్థవాక్యార్థాన్యథాకరణం న ప్రమాణపదవీమధిరోహతి. ఏవమపూర్వానన్తవిశేషణవిశిష్టాపూర్వార్థప్రతిపాదనసమర్థానేకవాక్యగతిసామాన్యం చైకేనాను వాదస్వరూపేణాన్యథాకర్తుం న శక్యతే.

యత్త్వాత్మశబ్దశ్చేతనైకాన్తో న భవతి మృదాత్మకో ఘట ఇత్యాదిదర్శనాదిత్యుక్తమ్; తత్రోచ్యతే-యద్యపి చేతనాదన్యత్రాపి క్వచిదాత్మశబ్దః ప్రయుజ్యతే; తథాఽపి శరీరప్రతిసం బన్ధిన్యాత్మశబ్దస్య ప్రయోగప్రాచుర్యాత్ * ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్ * ఆత్మన ఆకాశస్సంభూత ఇత్యాదిషు శరీరప్రతిసంబన్ధిచేతన ఏవ ప్రతీయతే. యథా గోశబ్దస్యానేకార్థ వాచిత్వేఽపి ప్రయోగప్రాచుర్యాత్సాస్నాదిమానేవ స్వతః ప్రతీయతే. అర్థాన్తరప్రతీతిస్తు తత్త దసాధారణనిర్దేశాపేక్షా; తథా స్వతః ప్రాప్తం శరీరప్రతిసంబన్ధిచేతనాభిధానమేవ * స ఈక్షత లోకాన్ను సృజా ఇతి * సోఽకామయత బహు స్యాం ప్రజాయేయేత్యాది తత్తద్వాక్యవిశేషా ఏవస్థిరీకుర్వన్తి. ఏవం వాక్య(వి)శేషావధారితానన్యసాధారణానేకాపూర్వార్థవిశిష్టం నిఖిలజగదేక కారణం * సదేవ సోమ్యేత్యాదివాక్యసిద్ధం బ్రహ్మైవాకాశశబ్దేన ప్రసిద్ధవత్ * సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతానీత్యాదివాక్యేన నిర్దిశ్యత ఇతి సిద్ధమ్. ౨౩. (ఇతి ఆకాశాధికరణమ్. 8)

—అథ ప్రాణాధికరణమ్ 9—

24 అత ఏవ ప్రాణః. ౧-౧-౨౪

ఇదమామ్నాయతే ఛాన్దోగ్యే-* ప్రస్తోతర్యా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తేతిప్రస్తుత్య * కతమా సా దేవతేతి, ప్రాణ ఇతి హోవాచ సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని ప్రాణమేవాభి సంవిశన్తి ప్రాణమభ్యుజ్జిహతే సైషా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తా తాం చేదవిద్వాన్ ప్రాస్తోష్యో మూర్ధా తే వ్యపతిష్యదితి. అత్ర ప్రాణశబ్దోఽప్యాకాశశబ్దవత్ప్రసిద్ధప్రాణవ్యతిరిక్తే పరస్మిన్నేవ బ్రహ్మణి వర్తతే, తదసాధారణనిఖిలజగత్ప్రవేశనిర్గమనాదిలిఙ్గాత్ ప్రసిద్ధవన్నిర్దిష్టాత్.

అధికాశఙ్కా తు-కృత్స్నస్య భూతజాతస్య ప్రాణాధీనస్థితిప్రవృత్త్యాదిదర్శనాత్ ప్రసిద్ధ ఏవ ప్రాణో జగత్కారణతయా నిర్దేశమర్హతీతి. పరిహారస్తు శిలాకాష్ఠాదిషు చేతనస్వరూపే చ తదభావాత్ * సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని ప్రాణమేవాభిసంవిశన్తి ప్రాణమభ్యుజ్జిహత ఇతి నోపపద్యేత ఇతి. అతః ప్రాణయతి సర్వాణి భూతానీతి కృత్వా పరం బ్రహ్మైవ ప్రాణశబ్దేనాభిధీయతే. అతః ప్రసిద్ధాకాశప్రాణాదేరన్యదేవ నిఖిలజగదేకకారణమపహతపాప్మత్వసార్వజ్ఞ్యసత్యసఙ్కల్పత్వాద్యనన్తకల్యాణగుణగణం పరం బ్రహ్మైవాకాశప్రాణాదిశబ్దాభిధేయమితి సిద్ధమ్. (ఇతి ప్రాణాధికరణమ్ 9.) ౨౪

అథ జ్యోతిరధికరణమ్. 10

అతః పరం జగత్కారణత్వవ్యాప్తేన యేన కేనాపి నిరతిశయోత్కృష్టగుణేన జుష్టం జ్యోతిరిన్ద్రాదిశబ్దైరర్థాన్తరప్రసిద్ధైరప్యభిధీయమానం పరం బ్రహ్మైవేత్యభిధీయతే * జ్యోతిశ్చరణాభిధానాదిత్యాదినా—

25 జ్యోతిశ్చరణాభిధానాత్. ౧-౧-౨౫

ఇదమామ్నాయతే ఛాన్దోగ్యే - * అథ యదతః పరో దివో జ్యోతిర్దీప్యతే విశ్వతః పృష్ఠేషు సర్వతః పృష్ఠేష్వనుత్తమేషూత్తమేషు లోకేష్విదం వావ తద్యదిదమస్మిన్నన్తః పురుషే జ్యోతిరితి. తత్ర సంశయః - కిమయం జ్యోతిశ్శబ్దేన నిర్దిష్టో నిరతిశయదీప్తియుక్తోఽర్థః ప్రసిద్ధమాదిత్యాదిజ్యోతిరేవ కారణభూతం బ్రహ్మ, ఉత సమస్తచిద్వస్తుజాతవిసజాతీయః పరమకారణభూతోఽమితభాస్సర్వజ్ఞస్సత్యసఙ్కల్పః పురుషోత్తమ ఇతి. కిం యుక్తమ్? ప్రసిద్ధమేవ జ్యోతిరితి. కుతః? ప్రసిద్ధవన్నిర్దేశేఽప్యాకాశప్రాణాదివత్స్వవాక్యే పరమాత్మవ్యాప్తలిఙ్గవిశేషాదర్శనాత్, పరమపురుషప్రత్యభిజ్ఞానాసంభవాత్, కౌక్షేయజ్యోతిషైక్యోపదేశాచ్చ, ప్రసిద్ధమేవ జ్యోతిః కారణత్వవ్యాప్తనిరతిశయదీప్తియోగాజ్జగత్కారణం బ్రహ్మేతి.

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే—[జ్యోతిశ్చరణాభిధానాత్.] ద్యుసంబన్ధితయా నిర్దిష్టం నిరతిశయదీప్తియుక్తం జ్యోతిః పరమపురుష ఏవ. కుతః? * పాదోఽస్య సర్వా భూతాని త్రిపాదస్యామృతం దివీత్యస్యైవ ద్యుసంబన్ధినశ్చరణత్వేన సర్వభూతాభిధానాత్. ఏతదుక్తం భవతి - యద్యపి * అథ యదతః పరో దివో జ్యోతిరిత్యస్మిన్వాక్యే పరమపురుషాసాధారణలిఙ్గం నోపలభ్యతే; తథాఽపి పూర్వవాక్యే ద్యుసంబన్ధితయా పరమపురుషస్య నిర్దేశాదిదమపి ద్యుసంబన్ధి జ్యోతిస్స ఏవేతి ప్రత్యభిజ్ఞాయత ఇతి. కౌక్షేయజ్యోతిషైక్యోపదేశశ్చ ఫలాయ తదాత్మకత్వానుసన్ధానవిధిరితి న కశ్చిద్దోషః. కౌక్షేయజ్యోతిషశ్చ తదాత్మకత్వం భగవతా స్వయమేవోక్తమ్ - * అహం వైశ్వానరో భూత్వా ప్రాణినాం దేహమాశ్రిత ఇతి. ౨౫

26 ఛన్దోభిధానాన్నేతి చేన్న తథా చేతోర్పణనిగమాత్తథా హి దర్శనమ్ ౧-౧-౨౬

పూర్వస్మిన్వాక్యే * గాయత్రీ వా ఇదం సర్వమితి గాయత్ర్యాఖ్యం ఛన్దోఽభిధాయ * తదేతదృచాఽభ్యనూక్తమిత్యుదాహృతాయాః * తావానస్య మహిమేత్యస్యా ఋచోఽపి ఛన్దోవిషయత్వాన్నాత్ర పరమపురుషాభిధానమితి చేత్, తన్న; [తథా చేతోర్పణ

నిగమాత్]—న గాయత్రీశబ్దేన ఛన్దోమాత్రమిహాఽభిధీయతే; ఛన్దోమాత్రస్య సర్వాత్మకత్వానుపపత్తేః. అపితు బ్రహ్మణ్యేవ గాయత్రీచేతోఽర్పణమిహ నిగద్యతే—బ్రహ్మణి గాయత్రీసాదృశ్యానుసన్ధానం ఫలాయోపదిశ్యత ఇత్యర్థః. సంభవతిచ * పాదోఽస్య సర్వా భూతాని త్రిపాదస్యామృతం దివీతి చతుష్పదో బ్రహ్మణశ్చతుష్పదయా గాయత్ర్యా చ సాదృశ్యమ్. చతుష్పదా చ గాయత్రీ క్వచిద్దృశ్యతే. తద్యథా— * ఇన్ద్రశ్శచీపతిః, వలేన పీడితః, దుశ్చ్యవనో వృషా, సమిత్సుసాసహిరితి. తథా హ్యన్యత్రాపి సాదృశ్యాచ్ఛన్దోఽభిధాయీ శబ్దోఽర్థాన్తరే ప్రయుజ్యమానో దృశ్యతే. యథా సంవర్గవిద్యాయామ్ - * తే వా ఏతే పఞ్చాన్యే పఞ్చాన్యే దశ సంపద్యన్తే ఇత్యారభ్య * సైషా విరాడన్నాదీత్యుచ్యతే. ౨౬

ఇతశ్చ గాయత్రీశబ్దేన బ్రహ్మైవాభిధీయతే.—

27 భూతాదిపాదవ్యపదేశోపపత్తేశ్చైవమ్. ౧-౧-౨౭

భూతపృథివీశరీరహృదయాని నిర్దిశ్య * సైషా చతుష్పదేతి వ్యపదేశో బ్రహ్మణ్యేవ గాయత్రీశబ్దాభిధేయ ఉపపద్యతే.

28 ఉపదేశభేదాన్నేతి చేన్నోభయస్మిన్నప్యవిరోధాత్. ౧-౧-౨౮

పూర్వవాక్యే * త్రిపాదస్యామృతం దివీతి దివోఽధికరణత్వేన నిర్దేశాదిహ చ * దివః పర ఇత్యవధిత్వేన నిర్దేశాదుపదేశస్య భిన్నరూపత్వేన పూర్వవాక్యోక్తం బ్రహ్మ పరస్మిన్న ప్రత్యభిజ్ఞాయత ఇతి చేత్; తన్న, ఉభయస్మిన్నపి ఉపదేశే అర్థస్వాభావైక్యేన ప్రత్యభిజ్ఞాయా అవిరోధాత్, యథా వృక్షాగ్రే శ్యేనో, వృక్షాగ్రాత్పరతశ్శ్యేన ఇతి. తస్మాత్పరమపురుష ఏవ నిరతిశయతేజస్కో దివః పరో జ్యోతిర్దీప్యత ఇతి ప్రతిపాద్యతే. * ఏతావానస్య మహిమా, అతో జ్యాయాగ్ంశ్చ పురుషః, పాదోఽస్య విశ్వాభూతాని, త్రిపాదస్యామృతం దివీతి ప్రతిపాదితస్య చతుష్పదః పరమపురుషస్య * వేదాహమేతం పురుషం మహాన్తమ్, ఆదిత్యవర్ణం తమసస్తు పార ఇత్యభిహితాప్రాకృతరూపస్య తేజోఽప్యప్రాకృతమితి తద్వత్తయా స ఏవ జ్యోతిశ్శబ్దాభిధేయ ఇతి నిరవద్యమ్. ౨౮. (ఇతి జ్యోతిరధికరణమ్. 10.)

అథ ఇన్ద్రప్రాణాధికరణమ్. 11

నిరతిశయదీప్తియుక్తం జ్యోతిశ్శబ్దాభిధేయం ప్రసిద్ధవన్నిర్దిష్టం పరమపురుష ఏవేత్యుక్తమ్. ఇదానీం కారణత్వవ్యాప్తామృతత్వప్రాప్త్యుపాయతయోపాస్యత్వేన శ్రుత ఇన్ద్రప్రాణాదిశబ్దాభిధేయోఽపి పరమపురుష ఏవేత్యాహ—

29 ప్రాణస్తథాఽనుగమాత్, ౧-౧-౨౯

కౌషితకీబ్రాహ్మణే ప్రతర్దనవిద్యాయామ్ * ప్రతర్దనో హ వై దైవోదాసిరిన్ద్రస్య ప్రియం ధామోపజగామ యుద్ధేన చ పౌరుషేణ చేత్యారభ్య * వరం వృణీష్వేతి వక్తారమిన్ద్రం ప్రతి * త్వమేవ మే వరం వృణీష్వ యం త్వం మనుష్యాయ హితతమం మన్యస ఇతి ప్రతర్దనేనోక్తే * స హోవాచ ప్రాణోఽస్మి ప్రజ్ఞాత్మా తం మామాయురమృతమిత్యుపాస్వేతి శ్రూయతే. తత్ర సంశయః - కిమయం హితతమోపాసనకర్మతయేన్ద్రప్రాణశబ్దనిర్దిష్టో జీవ

ఏవ, ఉత తదతిరిక్తః పరమాత్మేతి. కిం యుక్తమ్? జీవ ఏవేతి. కుతః? ఇన్ద్రశబ్దస్య జీవవిశేష
ఏవ ప్రసిద్ధేః, తత్సమానాధికరణస్య ప్రాణశబ్దస్యాపి తత్రైవ వృత్తేః. * అయమిన్ద్రాభిధానో
జీవః ప్రతర్దనేన * త్వమేవ మే వరం వృణీష్వ యం త్వం మనుష్యాయ హితతమం మన్యస
ఇత్యుక్తః * మాముపాస్స్వేతి స్వాత్మోపాసనం హితతమముపదిదేశ. హితతమశ్చామృతత్వ
ప్రాప్త్యుపాయ ఏవ. జగత్కారణోపాసనస్యైవామృతత్వప్రాప్తిహేతుతా * తస్య తావదేవ
చిరం యావన్న విమోక్ష్యే అథ సంపత్స్యే ఇత్యవగతా. అతః ప్రసిద్ధజీవభావ ఇన్ద్ర ఏవ
కారణం బ్రహ్మ. ఇత్యాశఙ్కాయామభిధీయతే [ప్రాణస్తథాఽనుగమాదితి.] అయమిన్ద్ర
ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టో న జీవమాత్రమ్, అపి తు జీవాదర్థాన్తరభూతం పరం బ్రహ్మ. * స ఏష ప్రాణ
ఏవ ప్రజ్ఞాత్మా ఆనన్దోఽజరోఽమృత ఇతీన్ద్రప్రాణశబ్దాభ్యాం ప్రస్తుతస్యానన్దాజరామృతశబ్ద
సామానాధికరణ్యేనానుగమో హి తథా సత్యేవోపపద్యతే. ౨౯

30 న వక్తురాత్మోపదేశాదితి చేదధ్యాత్మసంబన్ధభూమా హ్యస్మిన్. ౧-౧-౩౦

యదుక్తమిన్ద్రప్రాణశబ్దనిర్దిష్టస్య * ఆనన్దోఽజరోఽమృత ఇత్యనేనైకార్థ్యాదయం
పరం బ్రహ్మేతి, తన్నోపపద్యతే. * మామేవ విజానీహి * ప్రాణోఽస్మి ప్రజ్ఞాత్మా తం
మామాయురమృతమిత్యుపాస్స్వేతి వక్తా హీన్ద్రః * త్రిశీర్షాణం త్వాష్ట్రమహనమిత్యేవమాదినా
త్వాష్ట్రవధాదిభిః ప్రజ్ఞాతజీవభావస్య స్వాత్మన ఏవోపాస్యతాం ప్రతర్దనాయోపదిశతి. అతః
ఉపక్రమే జీవవిశేష ఇత్యవగతే సతి * ఆనన్దోఽజరోఽమృత ఇత్యాదిభిరుపసంహారస్తదనుగుణ
ఏవ వర్ణనీయ ఇతి చేత్; పరిహరతి [అధ్యాత్మసంబన్ధభూమా హ్యస్మిన్] ఆత్మని యస్సంబ
న్ధస్సోఽధ్యాత్మసంబన్ధః. తస్య భూమా - భూయస్త్వమ్. బహుత్వమిత్యర్థః. ఆత్మన్యాధేయ
తయా సంబధ్యమానానాం బహుత్వేన సంబన్ధబహుత్వమ్. తచ్చాస్మిన్వక్తరి పరమాత్మన్యేవ
హి సంభవతి. * తద్యథా రథస్యారేషు నేమిరర్పితా నాభావరా అర్పితా ఏవమేవైతా భూత
మాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితాః ప్రజ్ఞామాత్రాః ప్రాణేఽర్పితాస్స ఏష ప్రాణ ఏవ ప్రజ్ఞా
త్మాఽఽనన్దోఽజరోఽమృత ఇతి భూతమాత్రాశబ్దేనాచేతనవస్తుజాతమభిధాయ, ప్రజ్ఞామాత్రా
శబ్దేన తదాధారతయా చేతనవర్గం చాభిధాయ, తస్యాప్యాధారతయా ప్రకృతమిన్ద్రప్రాణశబ్దాభి
ధేయం నిర్దిశ్య, తమేవ * ఆనన్దోఽజరోఽమృత ఇత్యుపదిశతి. తదేతచ్చేతనాచేతనాత్మక
కృత్స్నవస్త్వాధారత్వం జీవాదర్థాన్తరభూతేఽస్మిన్ పరమాత్మన్యేవోపపద్యత ఇత్యర్థః.

అథవా, [అధ్యాత్మసంబన్ధభూమా హ్యస్మిన్] పరమాత్మాసాధారణధర్మసంబన్ధోఽ
ధ్యాత్మసంబన్ధః, తస్య భూమా బహుత్వం హి అస్మిన్ప్రకరణే విద్యతే. తథాహి - ప్రథమమ్
* త్వమేవ మే వరం వృణీష్వ యం త్వం మనుష్యాయ హితతమం మన్యస ఇతి * మాముపా
స్స్వేతి చ పరమాత్మాసాధారణమోక్షసాధనోపాసనకర్మత్వం ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టస్యేన్ద్రస్య ప్రతీ
యతే. తథా * ఏష ఏవ సాధు కర్మ కారయతి తం యమేభ్యో లోకేభ్య ఉన్నినీషతి ఏష
ఏవాసాధు కర్మ కారయతి తం యమధో నినీషతీతి సర్వస్య కర్మణః కారయితృత్వం చ పర
మాత్మధర్మః. తథా, * తద్యథా రథస్యారేషు నేమిరర్పితా నాభావరా అర్పితాః ఏవమేవైతా
భూతమాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితాః ప్రజ్ఞామాత్రాః ప్రాణేఽర్పితా ఇతి సర్వాధారత్వం చ

తస్యైవ ధర్మాః. తథా * స ఏష ప్రాణ ఏవ ప్రజ్ఞాత్మాఽఽనన్దోఽజరోఽమృత ఇత్యేతేఽపి పరమాత్మన ఏవ ధర్మాః. * ఏష లోకాధిపతిరేష సర్వేశ ఇతి చ పరమాత్మన్యేవ సంభవతి. తదేవమధ్యాత్మసంబన్ధభూమ్నోఽత్ర విద్యమానత్వాత్పరమాత్మైవాత్రేన్ద్రప్రాణశబ్దనిర్దిష్టః. ౩౦

కథం తర్హి ప్రజ్ఞాతజీవభావస్యేన్ద్రస్య స్వాత్మన ఉపాస్యత్వోపదేశస్సంగచ్ఛతే? తత్రాహ—

31 శాస్త్రదృష్ట్యా తూపదేశో వామదేవవత్. ౧-౧-౩౧

ప్రజ్ఞాతజీవభావేనేన్ద్రేణ * మామేవ విజానీహి * మాముపాస్వేత్యుపాస్యస్య బ్రహ్మణః స్వాత్మత్వేనోపదేశోఽయం న ప్రమాణాన్తరప్రాప్తస్వాత్మావలోకనకృతః; అపితు శాస్త్రేణ స్వాత్మదృష్టికృతః. ఏతదుక్తం భవతి - * అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణి * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమ్ * అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానాం సర్వాత్మా * య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తరో యమాత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమన్తరో యమయతి * ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మా అపహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణ ఇత్యేవమాదినా శాస్త్రేణ జీవాత్మశరీరకం పరమాత్మానమవగమ్య జీవాత్మవాచినామహంత్వమాదిశబ్దానామపి పరమాత్మన్యేవ పర్యవసానం జ్ఞాత్వా * మామేవ విజానీహి * మాముపాస్వేతి స్వాత్మశరీరకం పరమాత్మానమేవోపాస్యత్వేనోపదిదేశేతి. [వామదేవవత్] యథా వామదేవః పరస్య బ్రహ్మణః సర్వాన్తరాత్మత్వమ్, సర్వస్య చ తచ్ఛరీరత్వమ్, శరీరవాచినాంచ శబ్దానాం శరీరిణి పర్యవసానం పశ్యన్నహమితి స్వాత్మశరీరకం పరం బ్రహ్మ నిర్దిశ్య తత్సామానాధికరణ్యేన మనుసూర్యాదీన్ వ్యపదిశతి * తద్ధైతత్పశ్యన్నృషిర్వామదేవః ప్రతిపేదే అహం మనురభవం సూర్యశ్చ * అహం కక్షీవానృషిరస్మి విప్ర ఇత్యాదినా. యథాచ ప్రహ్లాదః * సర్వగత్వాదనన్తస్య స ఏవాహమవస్థితః। మత్తస్సర్వమహం సర్వం మయిసర్వం సనాతనే॥ ఇత్యాది వదతి.

అస్మిన్ ప్రకరణే జీవవాచిభిశ్శబ్దైరచిద్విశేషాభిధాయిభిశ్చోపాస్యభూతస్య పరస్యబ్రహ్మణోఽభిధానే కారణం చోద్యపూర్వకమాహ—

32 జీవముఖ్యప్రాణలిఙ్గాన్నేతి చేన్నోపాసాత్రైవిధ్యాదాశ్రితత్వాదిహ తద్యోగాత్. ౧-౧-౩౨

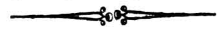
* న వాచం విజిజ్ఞాసీత వక్తారం విద్యాత్ * త్రిశీర్షాణం త్వాష్ట్రమహనమ్ అరున్ముఖాన్ యతీన్ సాలావృకేభ్యః ప్రాయచ్ఛమిత్యాదిజీవలిఙ్గాత్, * యావద్ధ్యస్మిన్ శరీరే ప్రాణో వసతి తావదాయుః * అథ ఖలు ప్రాణ ఏవ ప్రజ్ఞాత్మేదం శరీరం పరిగృహ్యోత్థాపయతీతి ముఖ్యప్రాణలిఙ్గాచ్చ నాధ్యాత్మసంబన్ధభూమేతి చేన్న, [ఉపాసాత్రైవిధ్యాత్] హేతోః. ఉపాసనాత్రైవిధ్యముపదేష్టుం తత్తచ్ఛబ్దేనాభిధానమ్; నిఖిలకారణభూతస్య బ్రహ్మణః స్వరూపేణానుసన్ధానమ్, భోక్తృవర్గశరీరకత్వానుసన్ధానమ్, భోగ్యభోగోపకరణశరీరకత్వానుసన్ధానం చేతి త్రివిధమనుసన్ధానముపదేష్టుమిత్యర్థః. తదిదం త్రివిధం బ్రహ్మానుసన్ధానం ప్రకరణాన్తరేష్వప్యాశ్రితమ్. * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ * ఆనన్దో బ్రహ్మేత్యాదిషు స్వరూపానుసన్ధానమ్. * తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్, తదనుప్రవిశ్య, సచ్చ త్యచ్చాభవత్,

నిరుక్తం చానిరుక్తంచ, నిలయనం చానిలయనం చ, విజ్ఞానం చావిజ్ఞానం చ, సత్యం చానృతం చ సత్యమభవదిత్యాదిషు భోక్తృశరీరతయా, భోగ్యభోగోపకరణశరీరతయా చానుసన్ధానమ్. ఇహాపి ప్రకరణే తత్త్రివిధమనుసన్ధానం యుజ్యత ఏవేత్యర్థః.

ఏతదుక్తం భవతి – యత్ర హిరణ్యగర్భాదిజీవవిశేషాణాం ప్రకృత్యాద్యచేతనవిశేషాణాం చ పరమాత్మాసాధారణధర్మయోగః, తదభిధాయినాం శబ్దానాం పరమాత్మవాచిశబ్దైః సామానాధికరణ్యం వా దృశ్యతే; తత్ర పరమాత్మనస్తత్తచ్చిదచిద్విశేషాన్తరాత్మత్వానుసన్ధానం ప్రతిపిపాదయిషితమితి.

అతోఽత్రేన్ద్రప్రాణశబ్దనిర్దిష్టో జీవాదర్థాన్తరభూతః పరమాత్మైవేతి సిద్ధమ్. 3౨
(ఇతి ఇన్ద్రప్రాణాధికరణమ్. 11.)

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శారీరకమీమాంసాభాష్యే
ప్రథమస్యాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః.

శ్రీరస్తు

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

ప్రథమాధ్యాయే - ద్వితీయః పాదః. సర్వత్రప్రసిద్ధ్యధికరణమ్. 1.

ప్రథమే పాదే, అధీతవేదః పురుషః కర్మమీమాంసాశ్రవణాధిగతకర్మయాథాత్మ్యవిజ్ఞానః కేవలకర్మణామల్పాస్థిరఫలత్వమవగమ్య, వేదాన్తవాక్యేషు చాపాతప్రతీతానన్తస్థిరఫలబ్రహ్మస్వరూపతదుపాసనసముపజాతపరమపురుషార్థలక్షణమోక్షాపేక్షః అవధారితపరినిష్పన్నవస్తుబోధనశబ్దశక్తిః వేదాన్తవాక్యానాం పరస్మిన్ బ్రహ్మణి నిశ్చితప్రమాణభావః తదితికర్తవ్యతారూపశారీరకమీమాంసాశ్రవణమారభేత - ఇత్యుక్తం శాస్త్రారమ్భసిద్ధయే. (జిజ్ఞాసా. 1)

అనన్తవిచిత్రస్థిరత్రసరూపభోక్తృభోగ్యభోగోపకరణభోగస్థానలక్షణనిఖిలజగదుదయవిభవలయమహానన్దైకకారణం పరం బ్రహ్మ * యతో వా ఇమాని భూతానీత్యాదివాక్యం బోధయతి - ఇతి చ ప్రత్యపాది. (జన్మా. 2)

జగదేకకారణం పరం బ్రహ్మ సకలేతరప్రమాణావిషయతయా శాస్త్రైకప్రమాణకమ్ - ఇత్యభ్యధామ. (శాస్త్ర. 3)

శాస్త్రప్రమాణకత్వం చ బ్రహ్మణః ప్రవృత్తినివృత్త్యన్వయవిరహేఽపి స్వరూపేణైవ పరమపురుషార్థభూతే పరస్మిన్ బ్రహ్మణి వేదాన్తవాక్యానాం సమన్వయాన్నిరూప్యతే- ఇత్యబ్రూమ. (సమన్వ. 4)

నిఖిలజగదేకకారణతయా వేదాన్తవేద్యం బ్రహ్మ చ ఈక్షణాద్యన్వయాదానుమానికప్రధానాదర్థాన్తరభూతశ్చేతనవిశేష ఏవ - ఇత్యుపాపీపదామ. (ఈక్ష. 5)

సచ స్వాభావికానవధికాతిశయానన్దవిపశ్చిత్త్వనిఖిలచేతనభయాభయహేతుత్వసత్యసఙ్కల్పత్వసమస్తచేతనాచేతనాన్తరాత్మత్వాదిభిః బద్ధముక్తోభయావస్థాజీవశబ్దాభిలపనీయాచ్చార్థాన్తరభూతః - ఇతి చ సమార్థిథామహి. (ఆనన్ద. 6)

సచాప్రాకృతాకర్మనిమిత్తస్వాసాధారణదివ్యరూప ఇత్యుదైరిరామ. (అన్తర్. 7)

ఆకాశప్రాణాద్యచేతనవిశేషాభిధాయిభిర్జగత్కారణతయా ప్రసిద్ధవన్నిర్దిశ్యమానః సకలేతరచేతనాచేతనవిలక్షణస్స ఏవ – ఇతి సమగరిష్మహి. (ఆకాశ. 8, ప్రాణా. 9)

పరతత్త్వాసాధారణనిరతిశయదీప్తియుక్తజ్యోతిశ్శబ్దాభిధేయో ద్యుసమ్బన్ధితయా ప్రత్యభిజ్ఞానాత్స ఏవ - ఇత్యాతిష్ఠామహి. (జ్యోతిః. 10)

పరమకారణాసాధారణామృతత్వప్రాప్తిహేతుభూతః పరమపురుష ఏవ శాస్త్రదృష్ట్యేన్ద్రాదిశబ్దైరభిధీయతే - ఇత్యబ్రూమహి. (ఇన్ద్రప్రాణా. 11)

తదేవమతిపతితసకలేతరప్రమాణసంభావనాభూమిః సార్వజ్ఞ్యసత్యసఙ్కల్పత్వాద్యపరిమితోదారగుణసాగరతయా స్వేతరసమస్తవస్తువిలక్షణః పరం బ్రహ్మ పురుషోత్తమో నారాయణ ఏవ వేదాన్తవేద్య ఇత్యుక్తమ్. అతః పరం ద్వితీయతృతీయచతుర్థేషు పాదేషు, యద్యపి వేదాన్తవేద్యం బ్రహ్మైవ, తథాఽపి కానిచిద్వేదాన్తవాక్యాని ప్రధానక్షేత్రజ్ఞాన్తర్భూతవస్తువిశేషస్వరూపప్రతిపాదనపరాణ్యేవేత్యాశఙ్క్య తన్నిరసనముఖేన తత్తద్వాక్యోదితకల్యాణగుణాకరత్వం బ్రహ్మణః ప్రతిపాద్యతే. తత్రాస్పష్టజీవాదిలిఙ్గకాని వాక్యాని ద్వితీయే పాదే విచార్యన్తే. స్పష్టలిఙ్గకాని తృతీయే. తత్తత్ప్రతిపాదనచ్ఛాయానుసారీణి చతుర్థే.

33 సర్వత్ర ప్రసిద్ధోపదేశాత్. ౧-౨-౧.

ఇదమామ్నాయతే ఛాన్దోగ్యే - * అథ ఖలు క్రతుమయః పురుషో యథాక్రతురస్మిన్ లోకే పురుషో భవతి తథేతః ప్రేత్య భవతి స క్రతుం కుర్వీత, మనోమయః ప్రాణశరీరో భారూప ఇత్యాది. అత్ర * స క్రతుం కుర్వీతేతి ప్రతిపాదితస్యోపాసనస్యోపాస్యః * మనోమయః ప్రాణశరీర ఇతి నిర్దిశ్యత ఇతి ప్రతీయతే. తత్ర సంశయః-కిం మనోమయత్వాదిగుణకః క్షేత్రజ్ఞః, ఉత పరమాత్మేతి. కిం యుక్తమ్? క్షేత్రజ్ఞ ఇతి. కుతః? మనఃప్రాణయోః క్షేత్రజ్ఞోపకరణత్వాత్; పరమాత్మనస్తు * అప్రాణో హ్యమనా ఇతి తత్ప్రతిషేధాచ్చ. నచ * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేతి పూర్వనిర్దిష్టం బ్రహ్మాత్రోపాస్యతయా సంబద్ధుం శక్యతే. * శాన్త ఉపాసీతేత్యుపాసనోపకరణశాన్తినిర్వృత్త్యుపాయభూతబ్రహ్మాత్మకత్వోపదేశాయోపాత్తత్వాత్. నచ * స క్రతుం కుర్వీతేత్యుపాసనస్యోపాస్యసాకాఙ్క్షత్వాద్వాక్యాన్తరస్థమపి బ్రహ్మ సంబధ్యత ఇతి యుక్తం వక్తుమ్; స్వవాక్యోపాత్తేన మనోమయత్వాదిగుణకేన నిరాకాఙ్క్షత్వాత్; * మనోమయః ప్రాణశరీర ఇత్యనన్యార్థతయా నిర్దిష్టస్య విభక్తివిపరిణామమాత్రేణోభయాకాఙ్క్షానివృత్తిసిద్ధేః. ఏవం నిశ్చితే జీవత్వే * ఏతద్బ్రహ్మేత్యుపసంహారస్థబ్రహ్మపదమపి జీవ ఏవ పూజార్థం ప్రయుక్తమిత్యధ్యవసీయత ఇతి.

ఏవం ప్రాప్తే బ్రూమః [సర్వత్ర ప్రసిద్ధోపదేశాత్.] మనోమయత్వాదిగుణకః పరమాత్మా. కుతః? సర్వత్ర వేదాన్తేషు పరస్మిన్నేవ బ్రహ్మణి ప్రసిద్ధస్య మనోమయత్వాదేరుపదేశాత్. ప్రసిద్ధం హి మనోమయత్వాది బ్రహ్మణః. యథా * మనోమయః ప్రాణశరీరనేతా * స య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశః, తస్మిన్నయం పురుషో మనోమయః, అమృతో హిరణ్మయః * హృదా మనీషా మనసాఽభిక్లృప్తో య ఏనం విదురమృతాస్తే భవన్తి * న చక్షుషా గృహ్యతే నాపి వాచా, * మనసా తు విశుద్ధేన; తథా * ప్రాణస్య ప్రాణః * అథ ఖలు ప్రాణ ఏవ ప్రజ్ఞాత్మేదం శరీరం పరిగృహ్యోత్థాపయతి * సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని ప్రాణమేవాభిసంవిశన్తి ప్రాణమభ్యుజ్జిహత ఇత్యాదిషు. మనోమయత్వమ్ - విశుద్ధేన మనసా గ్రాహ్యత్వమ్. ప్రాణశరీరత్వమ్ - ప్రాణస్యాప్యాధారత్వం నియన్తృత్వం చ. ఏవం చ సతి * ఏష మ ఆత్మాఽన్తర్హృదయ ఏతద్బ్రహ్మేతి బ్రహ్మశబ్దోఽపి ముఖ్య ఏవ భవతి. * అప్రాణో హ్యమనా ఇతి మనఆయత్తం జ్ఞానం ప్రాణాయత్తాం స్థితిం చ బ్రహ్మణో నిషేధతి.

అథవా * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శాన్త ఉపాసీతేత్యత్రోపాసనం విధీయతే - సర్వాత్మకం బ్రహ్మ శాన్తస్సన్నుపాసీతేతి. * స క్రతుం కుర్వీతేతి తస్యైవ గుణోపాదానార్థోఽనువాదః. ఉపాదేయాశ్చ గుణా మనోమయత్వాదయః. అతస్సర్వాత్మకం బ్రహ్మ మనోమయత్వాదిగుణకముపాసీతేతి వాక్యార్థః. తత్ర సన్దేహః - కిమిహ బ్రహ్మశబ్దేన ప్రత్యగాత్మా నిర్దిశ్యతే, ఉత పరమాత్మేతి. కిం యుక్తమ్? ప్రత్యగాత్మేతి. కుతః? తస్యైవ సర్వపదసామానాధికరణ్యనిర్దేశోపపత్తేః. సర్వశబ్దనిర్దిష్టం హి బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తం కృత్స్నం జగత్. బ్రహ్మాదిభావశ్చ ప్రత్యగాత్మనోఽనాద్యవిద్యామూలకర్మవిశేషోపాధికో విద్యత ఏవ. పరస్య తు బ్రహ్మణస్సర్వజ్ఞస్య సర్వశక్తేరపహతపాప్మనో నిరస్తసమస్తావిద్యాదిదోషగన్ధస్య సమస్తహేయాకరసర్వభావో నోపపద్యతే. ప్రత్యగాత్మన్యపి క్వచిత్క్వచిద్బ్రహ్మశబ్దః ప్రయుజ్యతే. అత ఏవ పరమాత్మా పరం బ్రహ్మేతి పరమేశ్వరస్య క్వచిత్సవిశేషణో నిర్దేశః. ప్రత్యగాత్మనశ్చ నిర్ముక్తోపాధేః బృహత్త్వం చ విద్యతే - * స చానన్త్యాయ కల్పత ఇతి శ్రుతేః. అవిదుషస్తస్యైవ కర్మనిమిత్తత్వాజ్జన్మస్థితిలయానామ్ * తజ్జలానితి హేతునిర్దేశోఽప్యుపపద్యతే. తదయమర్థః - అయం జీవాత్మా స్వతోఽపరిచ్ఛిన్నస్వరూపత్వేన బ్రహ్మభూతస్సన్ననాద్యవిద్యయా దేవతిర్యఙ్మనుష్యస్థావరాత్మనాఽవతిష్ఠతే ఇతి.

అత్ర ప్రతివిధీయతే—[సర్వత్ర ప్రసిద్ధోపదేశాత్.] సర్వత్ర - సర్వం ఖల్విదమితి నిర్దిష్టే సర్వస్మిఞ్ జగతి బ్రహ్మశబ్దేన తదాత్మతయా (అభి) విధీయమానం పరం బ్రహ్మైవ; న ప్రత్యగాత్మా. కుతః? ప్రసిద్ధోపదేశాత్ - * తజ్జలానితి హేతుతః, * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేతి ప్రసిద్ధవదుపదేశాత్. బ్రహ్మణో జాతత్వాద్బ్రహ్మణి లీనత్వాద్బ్రహ్మాధీనజీవనత్వాచ్చ హేతోః బ్రహ్మాత్మకం సర్వం ఖల్విదం జగదిత్యుక్తే, యస్మాజ్జగజ్జన్మస్థితిలయా వేదాన్తేషు ప్రసిద్ధాః తదేవాత్ర బ్రహ్మేతి ప్రతీయతే. తచ్చ పరమేవ బ్రహ్మ. తథాహి - * యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే, యేన జాతాని జీవన్తి, యత్ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తి, తద్విజిజ్ఞాసస్వ, తద్బ్రహ్మేత్యుపక్రమ్య * ఆనన్దో బ్రహ్మేతి వ్యజానాత్, ఆనన్దాద్ధ్యేవ ఖల్విమాని భూతాని

జాయన్త ఇత్యాదినా పూర్వానువాకప్రతిపాదితానవధికాతిశయానన్దయోగినో విపశ్చితః పరస్మా ద్బ్రహ్మణ ఏవ జగదుత్పత్తిస్థితిలయా నిర్దిశ్యన్తే. తథా * స కారణం కరణాధిపాధిపో న చాస్య కశ్చిజ్జనితా న చాధిప ఇతి కరణాధిపస్య జీవస్యాధిపః పరం బ్రహ్మైవ కారణం వ్యపదిశ్యతే. ఏవం సర్వత్ర పరస్యైవ బ్రహ్మణః కారణత్వం ప్రసిద్ధమ్. అతః పరబ్రహ్మణో జాతత్వాత్తస్మిన్ ప్రలీనత్వాత్తేన ప్రాణనాత్తదాత్మకతయా తాదాత్మ్యముపపన్నమ్. అతస్సర్వప్రకారం సర్వ శరీరం సర్వాత్మభూతం పరం బ్రహ్మ శాన్తో భూత్వోపాసీతేతి శ్రుతిరేవ పరస్య బ్రహ్మణస్సర్వా త్మకత్వముపపాద్య తస్యోపాసనముపదిశతి. పరం బ్రహ్మ హి కారణావస్థం కార్యావస్థం సూక్ష్మస్థూలచిదచిద్వస్తుశరీరతయా సర్వదా సర్వాత్మభూతమ్. ఏవంభూతతాదాత్మ్యస్య ప్రతి పాదనే పరస్య బ్రహ్మణస్సకలహేయప్రత్యనీకకల్యాణగుణాకరత్వం న విరుధ్యతే, ప్రకార భూతశరీరగతానాం దోషాణాం ప్రకారిణ్యాత్మన్యప్రసఙ్గాత్. ప్రత్యుత నిరతిశయైశ్వర్యాపాద నేన గుణాయైవ భవతీతి పూర్వమేవోక్తమ్.

యదుక్తం జీవస్య సర్వతాదాత్మ్యముపపద్యత ఇతి, తదసత్; జీవానాం ప్రతిశరీరం భిన్నానామన్యోన్యతాదాత్మ్యాసంభవాత్. ముక్తస్యాప్యనవచ్ఛిన్నరూపస్యాపి జగత్తాదాత్మ్యం జగజ్జన్మస్థితిప్రలయకారణత్వనిమిత్తం న సంభవతీతి * జగద్వ్యాపారవర్జమిత్యత్ర వక్ష్యతే. జీవకర్మనిమిత్తత్వాజ్జగజ్జన్మస్థితిలయానాం స ఏవ కారణమిత్యపి న సాధీయః; తత్కర్మనిమిత్త త్వేఽపీశ్వరస్యైవ జగత్కారణత్వాత్. అతః పరమాత్మైవాత్ర బ్రహ్మశబ్దాభిధేయః. ఇమ మేవ సూత్రార్థమభియుక్తా బహుమన్యతే. యథాఽఽహ వృత్తికారః - * సర్వం ఖల్వితి సర్వాత్మా బ్రహ్మేశ ఇతి. ౧

34 వివక్షితగుణోపపత్తేశ్చ. ౧-౨-౨.

వక్ష్యమాణాశ్చ గుణాః పరమాత్మన్యేవోపపద్యన్తే - * మనోమయః ప్రాణశరీరో భారూపస్సత్యసఙ్కల్ప ఆకాశాత్మా సర్వకర్మా సర్వకామస్సర్వగన్ధస్సర్వరసస్సర్వమిదమభ్యా త్తోఽవాక్యనాదర ఇతి. [మనోమయః] - పరిశుద్ధేన మనసైకేన గ్రాహ్యః; వివేకవిమోకాది సాధనసప్తకానుగృహీతపరమాత్మోపాసననిర్మలీకృతేన హి మనసా గృహ్యతే. అనేన హేయప్రత్యనీకకల్యాణైకతానతయా సకలేతరవిలక్షణస్వరూపతోచ్యతే; మలినమనోభి ర్మలినానామేవ గ్రాహ్యత్వాత్. [ప్రాణశరీరః]-జగతి సర్వేషాం ప్రాణానాం ధారకః. ప్రాణో యస్య శరీరమాధేయం విధేయం శేషభూతంచ స ప్రాణశరీరః. ఆధేయత్వవిధేయత్వశేషత్వాని శరీరశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమిత్యుపపాదయిష్యతే. [భారూపః] - భాస్వరరూపః. అప్రాకృతస్వా సాధారణనిరతిశయకల్యాణదివ్యరూపత్వేన నిరతిశయదీప్తియుక్త ఇత్యర్థః. [సత్యసఙ్కల్పః]- అప్రతిహతసఙ్కల్పః. [ఆకాశాత్మా]-ఆకాశవత్సూక్ష్మస్వచ్ఛస్వరూపః. సకలేతరకారణభూత స్యాకాశస్యాప్యాత్మభూత ఇతి వా ఆకాశాత్మా. స్వయం చ ప్రకాశతే అన్యానపి ప్రకాశయతీతి వా ఆకాశాత్మా. [సర్వకర్మా]-క్రియత ఇతి కర్మ, సర్వం జగద్యస్య కర్మ, అసౌ సర్వకర్మా. సర్వా వా క్రియా యస్యాసౌ సర్వకర్మా. [సర్వకామః]-కామ్యన్త ఇతి కామాః భోగ్యభోగోప కరణాదయః; తే పరిశుద్ధాః సర్వవిధాస్తస్య సన్తీత్యర్థః. [సర్వగన్ధస్సర్వరసః]—* అశబ్దమ

స్పర్శమిత్యాదినా ప్రాకృతగన్ధరసాదినిషేధాదప్రాకృతాస్స్వసాధారణా నిరవద్యా నిరతిశయాః కల్యాణాస్స్వభోగ్యభూతాస్సర్వవిధా గన్ధరసా స్తస్య సన్తీత్యర్థః. [సర్వమిదమభ్యాత్తః]-ఉక్తం రసపర్యన్తం సర్వమిదం కల్యాణగుణజాతం స్వీకృతవాన్. అభ్యాత్త ఇతి భుక్తా బ్రాహ్మణా ఇతివత్కర్తరి క్తః ప్రతిపత్తవ్యః. [అవాకీ]-వాక ఉక్తిః. సోఽస్య నాస్తీత్యవాకీ. కుత ఇత్యాహ—[అనాదర] ఇతి. అవాప్తసమస్తకామత్వేనాదర్తవ్యాభావాదాదరరహితః. అత ఏవ అవాకీ - అజల్పాకః. పరిపూర్ణైశ్వర్యత్వాద్బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తం నిఖిలం జగత్తృణీకృత్య జోషమాసీన ఇత్యర్థః. త ఏతే వివక్షితా గుణాః పరమాత్మన్యేవోపపద్యన్తే. ౨

35 అనుపపత్తేస్తు న శారీరః. ౧-౨-౩.

తమిమం గుణసాగరం పర్యాలోచయతాం ఖద్యోతకల్పస్య శరీరసంబన్ధనిబన్ధనాపరిమితదుఃఖసంబన్ధయోగ్యస్య బద్ధముక్తావస్థస్య జీవస్య ప్రస్తుతగుణలేశసంబన్ధగన్ధోఽపి నోపపద్యత ఇతి నాస్మిన్ ప్రకరణే శారీరపరిగ్రహాశఙ్కా జాయత ఇత్యర్థః. ౩

36 కర్మకర్తృవ్యపదేశాచ్చ. ౧-౨-౪.

* ఏతమితః ప్రేత్యాభిసంభవితాఽస్మీతి ప్రాప్యతయా పరం బ్రహ్మ వ్యపదిశ్యతే; ప్రాప్తృతయా చ జీవః. అతః ప్రాప్తా జీవ ఉపాసకః, ప్రాప్యం పరం బ్రహ్మోపాస్యమితి ప్రాప్తురన్యదేవేదమితి విజ్ఞాయతే. ౪

37 శబ్దవిశేషాత్. ౧-౨-౫.

* ఏష మ ఆత్మాఽన్తర్హృదయ ఇతి శారీరష్షష్ఠ్యా నిర్దిష్టః; ఉపాస్యస్తు ప్రథమయా. ఏవం సమానప్రకరణే వాజినాం చ శ్రుతౌ శబ్దవిశేషశ్శ్రూయతే జీవపరయోః; * యథా వ్రీహిర్వా యవో వా శ్యామాకో వా శ్యామాకతణ్డులో వా ఏవమయమన్తరాత్మన్ పురుషో హిరణ్మయో యథా జ్యోతిరధూమమితి. అత్ర * అన్తరాత్మన్నితి సప్తమ్యన్తేన శారీరో నిర్దిశ్యతే. * పురుషో హిరణ్మయ ఇతి ప్రథమయోపాస్యః. అతః పర ఏవోపాస్యః. ౫

ఇతశ్చ శారీరాదన్యః—

38 స్మృతేశ్చ. ౧-౨-౬

* సర్వస్య చాహం హృది సన్నివిష్టో మత్తః స్మృతిర్జ్ఞానమపోహనం చ। * యో మామేవమసంమూఢో జానాతి పురుషోత్తమమ్। * ఈశ్వరస్సర్వభూతానాం హృద్దేశేఽర్జున తిష్ఠతి। భ్రామయన్సర్వభూతాని యన్త్రారూఢాని మాయయా। తమేవ శరణం గచ్ఛేతి శారీరముపాసకం పరమాత్మానం చోపాస్యం స్మృతిర్దర్శయతి. ౬

39 అర్భకౌకస్త్వాత్తద్వ్యపదేశాచ్చ నేతి చేన్న, నిచాయ్యత్వాదేవం వ్యోమవచ్చ. ౧-౨-౭.

అల్పాయతనత్వమర్భకౌకస్త్వం, తద్వ్యపదేశః—అల్పత్వవ్యపదేశః. * ఏష మ ఆత్మాఽన్తర్హృదయ ఇత్యణీయసి హృదయాయతనే స్థితత్వాత్ * అణీయాన్ వ్రీహేర్వా యవాద్వేత్యాదినాఽణీయస్త్వస్య స్వరూపేణ వ్యపదేశాచ్చ నాయం పరమాత్మా, అపి తు

జీవ ఏవ; * సర్వగతం సుసూక్ష్మం తదవ్యయం యద్భూతయోనిం పరిపశ్యన్తి ధీరా ఇత్యాదిభిః పరమాత్మనోఽపరిచ్ఛిన్నత్వావగమాత్, జీవస్య చారాగ్రమాత్రత్వవ్యపదేశాదితి చేత్,

నైతదేవమ్; పరమాత్మైవ హ్యణీయానిత్యేవం నిచాయ్యత్వేన వ్యపదిశ్యతే. ఏవం నిచాయ్యత్వేన - ఏవం ద్రష్టవ్యత్వేన; ఏవముపాస్యత్వేనేతి యావత్. న పునరణీయస్త్వమేవాస్య స్వరూపమితి. వ్యోమవచ్చాయం వ్యపదిశ్యతే; స్వాభావికం మహత్త్వం చాత్రైవ వ్యపదిశ్యతే— * జ్యాయాన్ పృథివ్యా జ్యాయానన్తరిక్షాజ్జ్యాయాన్ దివో జ్యాయానేభ్యో లోకేభ్య ఇతి. అత ఉపాసనార్థమేవాల్పత్వవ్యపదేశః. తథాహి - * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శాన్త ఉపాసీతేతి సర్వోత్పత్తిప్రలయకారణత్వేన సర్వస్యాత్మతయాఽనుప్రవేశకృతజీవయితృత్వేన చ సర్వాత్మకం బ్రహ్మోపాసీతేత్యుపాసనం విధాయ, * అథ ఖలు క్రతుమయః పురుషో యథాక్రతురస్మిల్లోకే పురుషో భవతి తథేతః ప్రేత్య భవతీతి యథోపాసనం ప్రాప్యసిద్ధిమభిధాయ, * స క్రతుం కుర్వీతేతి గుణవిధానార్థముపాసనమనూద్య, * మనోమయః ప్రాణశరీరో భారూపస్సత్యసఙ్కల్ప ఆకాశాత్మా సర్వకర్మా సర్వకామస్సర్వగన్ధస్సర్వరసస్సర్వమిదమభ్యాత్తోఽవాక్యనాదర ఇతి జగదైశ్వర్యవిశిష్టస్య స్వరూపగుణాంశ్చోపాదేయాన్ ప్రతిపాద్య, * ఏష మ ఆత్మాఽన్తర్హృదయేఽణీయాన్ వ్రీహేర్వా యవాద్వా సర్షపాద్వా శ్యామాకాద్వా శ్యామాకతణ్డులాద్వేత్యుపాసకస్య హృదయేఽణీయస్త్వేన తదాత్మతయోపాస్యస్య పరమపురుషస్యోపాసనార్థమవస్థానముక్త్వా, * ఏష మ ఆత్మాఽన్తర్హృదయే జ్యాయాన్ పృథివ్యా జ్యాయానన్తరిక్షాజ్జ్యాయాన్ దివో జ్యాయానేభ్యో లోకేభ్యస్సర్వకర్మా సర్వకామస్సర్వగన్ధస్సర్వరసస్సర్వమిదమభ్యాత్తోఽవాక్యనాదర ఇత్యన్తర్హృదయేఽవస్థితస్యోపాస్యమానస్య ప్రాప్యాకారం నిర్దిశ్య, * ఏష మ ఆత్మాఽన్తర్హృదయ ఏతద్బ్రహ్మేత్యేవంభూతం పరం బ్రహ్మ పరమకారుణ్యేనాస్మదుజ్జీవయిషయాఽస్మద్ధృదయే సన్నిహితమితీదమనుసన్ధానం విధాయ, * ఏతమితః ప్రేత్యాభిసంభవితాస్మీతి యథోపాసనం ప్రాప్తినిశ్చయానుసన్ధానం చ విధాయ, * ఇతి యస్య స్యాదద్ధా న విచికిత్సాఽస్తీత్యేవంవిధప్రాప్యప్రాప్తినిశ్చయోపేతస్యోపాసకస్య ప్రాప్తౌ న సంశయోఽస్తీత్యుపసంహృతమ్. అత ఉపాసనార్థమర్భకౌకస్త్వమణీయస్త్వం చ. ౭

40 సంభోగప్రాప్తిరితి చేన్న వైశేష్యాత్. ౧-౨-౮.

జీవస్యేవ పరస్యాపి బ్రహ్మణశ్శరీరాన్తర్వర్తిత్వమభ్యుపగతం చేత్, తద్వదేవ శరీరసంబన్ధప్రయుక్తసుఖదుఃఖోపభోగప్రాప్తిరితి చేత్, తన్న; [హేతువైశేష్యాత్.] నహి శరీరాన్తర్వర్తిత్వమేవ సుఖదుఃఖోపభోగహేతుః, అపి తు పుణ్యపాపరూపకర్మపరవశత్వమ్. తత్త్వపహతపాప్మనః పరమాత్మనో న సంభవతి. తథాచ శ్రుతిః.—* తయోరన్యః పిప్పలంస్వాద్వత్తి అనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతీతి. ౮ (ఇతి సర్వత్రప్రసిద్ధ్యధికరణమ్. 1)

అథ అత్త్రధికరణమ్. 2.

యది పరమాత్మా న భోక్తా, ఏవం తర్హి సర్వత్ర భోక్తృతయా ప్రతీయమానో జీవ ఏవ స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ—

41 అత్తా చరాచరగ్రహణాత్. ౧-౨-౯.

కఠవల్లీష్వామ్నాయతే * యస్య బ్రహ్మ చ క్షత్రం చ ఉభే భవత ఓదనః, మృత్యుర్యస్యోపసేచనం క ఇత్థా వేద యత్ర స ఇతి. అత్రౌదనోపసేచనసూచితోఽత్తా కిం జీవ ఏవ, ఉత పరమాత్మేతి సన్దిహ్యతే. కిం యుక్తమ్? జీవ ఇతి. కుతః? భోక్తృత్వస్య కర్మనిమిత్తత్వాజ్జీవస్యైవ తత్సంభవాత్. అత్రోచ్యతే-[అత్తా చరాచరగ్రహణాత్.] అత్తా పరమాత్మైవ. కుతః? చరాచరగ్రహణాత్ - చరాచరస్య కృత్స్నస్యాత్తృత్వం హి తస్యైవ సంభవతి. నచేదం కర్మనిమిత్తం భోక్తృత్వమ్, అపితు జగజ్జన్మస్థితిలయహేతుభూతస్య పరస్య బ్రహ్మణో విష్ణోస్సంహర్తృత్వమ్, * సోఽధ్వనః పారమాప్నోతి తద్విష్ణోః పరమం పదమిత్యత్రైవ దర్శనాత్. తథాచ * మృత్యుర్యస్యోపసేచనమితి వచనాత్ బ్రహ్మ చ క్షత్రం చేతి కృత్స్నం చరాచరం జగదిహాదనీయాదనత్వేన గృహ్యతే. ఉపసేచనం హి నామ స్వయమద్యమానం సదన్యస్యాప్యదనహేతుః. అత ఉపసేచనత్వేన మృత్యోరప్యద్యమానత్వాత్తదుపసిచ్యమానస్య కృత్స్నస్య బ్రహ్మక్షత్రపూర్వకస్య జగతశ్చరాచరస్యాదనమత్ర వివక్షితమితి గమ్యతే. ఈదృశం చాదనముపసంహార ఏవ. తస్మాదీదృశం జగదుపసంహారిత్వరూపభోక్తృత్వం పరమాత్మన ఏవ.

42 ప్రకరణాచ్చ. ౧-౨-౧౦.

ప్రకరణం చేదం పరస్యైవ బ్రహ్మణః, * మహాన్తం విభుమాత్మానం మత్వా ధీరో న శోచతి * నాయమాత్మా ప్రవచనేన లభ్యో న మేధయా న బహునా శ్రుతేన । యమేవైష వృణుతే తేన లభ్యస్తస్యైష ఆత్మా వివృణుతే తనూం స్వామితి హి ప్రకృతమ్. * క ఇత్థా వేద యత్ర స ఇత్యపి హి తత్ప్రసాదాదృతే తస్య దురవబోధత్వమేవ పూర్వప్రస్తుతం ప్రత్యభిజ్ఞాయతే.

అథ స్యాత్-నాయం బ్రహ్మక్షత్రౌదనసూచితః పురుషోఽపహతపాప్మా పరమాత్మా; అనన్తరమ్ * ఋతం పిబన్తౌ సుకృతస్య లోకే గుహాం ప్రవిష్టౌ పరమే పరార్ధే । ఛాయాతపౌ బ్రహ్మవిదో వదన్తి పఞ్చాగ్నయో యే చ త్రిణాచికేతా ఇతి కర్మఫలభోక్తురేవ సద్వితీయస్యాభిధానాత్. ద్వితీయశ్చ ప్రాణో బుద్ధిర్వా స్యాత్. ఋతపానం హి కర్మఫలభోగ ఏవ. సచ పరమాత్మనో న సంభవతి. బుద్ధిప్రాణయోస్తు భోక్తుర్జీవస్యోపకరణభూతయోర్యథాకథంచిత్పానేఽన్వయస్సంభవతీతి తయోరన్యతరేణ సద్వితీయో జీవ ఏవ ప్రతిపాద్యతే. తదేకప్రకరణత్వాత్పూర్వప్రస్తుతోఽత్తాఽపి స ఏవ భవితుమర్హతీతి. తత్రోచ్యతే—

43 గుహాం ప్రవిష్టావాత్మానౌ హి తద్దర్శనాత్. ౧-౨-౧౧.

న ప్రాణజీవౌ బుద్ధిజీవౌ వా గుహాం ప్రవిష్టావృతం పిబన్తావిత్యుచ్యేతే, అపి తు జీవపరమాత్మానౌ హి తథా వ్యపదిశ్యేతే. కుతః? [తద్దర్శనాత్] - అస్మిన్ ప్రకరణే జీవపరయోరేవ గుహాప్రవేశవ్యపదేశో దృశ్యతే. పరమాత్మనస్తావత్ * తం దుర్దర్శం గూఢమనుప్రవిష్టం గుహాహితం గహ్వరేష్ఠం పురాణమ్। అధ్యాత్మయోగాధిగమేన దేవం మత్వా ధీరో హర్షశోకౌ జహాతీతి. జీవస్యాపి * యా ప్రాణేన సంభవత్యదితిర్దేవతామయీ। గుహాం

ప్రవిశ్య తిష్ఠన్తీ యా భూతేభిర్వ్యజాయతేతి. కర్మఫలాన్యత్తీత్యదితిర్జీవ ఉచ్యతే. [ప్రాణేన సంభవతి]-ప్రాణేన సహ వర్తతే. [దేవతామయీ]-ఇన్ద్రియాధీనభోగా. [గుహాం ప్రవిశ్య తిష్ఠన్తీ]-హృదయపుణ్డరీకోదరవర్తినీ. [భూతేభిర్వ్యజాయత]-పృథివ్యాదిభిర్భూతైస్సహితా దేవాదిరూపేణ వివిధా జాయతే. ఏవం చ సతి * ఋతం పిబన్తావితి వ్యపదేశశ్ఛత్రిణో గచ్ఛన్తీతివత్ప్రతిపత్తవ్యః. యద్వా ప్రయోజ్యప్రయోజకరూపేణ పానే కర్తృత్వం జీవపరయోరుపపద్యతే. ౧౧

41 విశేషణాచ్చ. ౧-౨-౧౨.

అస్మిన్ ప్రకరణే జీవపరమాత్మానావేవోపాస్యత్వోపాసకత్వప్రాప్యత్వప్రాప్తృత్వవిశిష్టౌ సర్వత్ర ప్రతిపాద్యేతే. తథాహి - * బ్రహ్మజజ్ఞం దేవమీడ్యం విదిత్వా నిచాయ్యేమాం శాన్తిమత్యన్తమేతీతి. బ్రహ్మజజ్ఞో జీవః-బ్రహ్మణో జాతత్వాత్ జ్ఞత్వాచ్చ. తం దేవమీడ్యం విదిత్వా-జీవాత్మానముపాసకం, బ్రహ్మాత్మకత్వేనావగమ్యేత్యర్థః. తథా * యస్సేతురీజానానామక్షరం బ్రహ్మ యత్పరమ్। అభయం తితీర్షతాం పారం నాచికేతం శకేమహీత్యుపాస్యః పరమాత్మోచ్యతే. నాచికేతమ్—నాచికేతస్య కర్మణః ప్రాప్యమిత్యర్థః. * ఆత్మానం రథినం విద్ధి శరీరం రథమేవ చేత్యాదినోపాసకో జీవ ఉచ్యతే. తథా * విజ్ఞానసారథిర్యస్తు మనఃప్రగ్రహవాన్నరః। సోఽధ్వనః పారమాప్నోతి తద్విష్ణోః పరమం పదమితి ప్రాప్యప్రాప్తారావభిధీయేతే జీవపరమాత్మానా. ఇహాపి * ఛాయాతపావిత్యజ్ఞత్వసర్వజ్ఞత్వాభ్యాం తావేవ విశిష్య వ్యపదిశ్యేతే.

అథ స్యాత్ - * యేయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్యే అస్తీత్యేకే నాయమస్తీతి చైక ఇతి జీవస్వరూపయాథాత్మ్యప్రశ్నోపక్రమత్వాత్సర్వమిదం ప్రకరణం జీవపరమితి ప్రతీయత ఇతి. నైతదేవమ్ - నహి జీవస్య దేహాతిరిక్తస్యాస్తిత్వనాస్తిత్వశఙ్కయాఽయం ప్రశ్నః; తథాసతి పూర్వాపరద్వయవరణానుపపత్తేః. తథాహి - పితుస్సర్వవేదసదక్షిణక్రతుసమాప్తివేలాయాం దీయమానదక్షిణావైగుణ్యేన క్రతువైగుణ్యం మన్యమానేన కుమారేణ నచికేతసా ఆస్తికాగ్రేసరేణ, స్వాత్మదానేనాపి పితుః క్రతుసాద్గుణ్యమిచ్ఛతా, * కస్మై మాం దాస్యసీత్యసకృత్పితరం పృష్టవతా, స్వనిర్బన్ధరుష్టపితృవచనాన్మృత్యుసదనం ప్రవిష్టేన, స్వసదనాత్ప్రోషుషి యమే తదదర్శనాత్తత్ర తిస్రో రాత్రీరుపోషుషా, స్వోపవాసభీతతత్ప్రతివిధానప్రవృత్తమృత్యు (ప్రత్తే) ప్రదత్తే వరత్రయే ఆస్తిక్యాతిరేకాత్ప్రథమేన వరేణ స్వాత్మానం ప్రతి పితుః ప్రసాదో వృతః. ఏతచ్చ సర్వం దేహాతిరిక్తమాత్మానమజానతో నోపపద్యతే. ద్వితీయేన చ వరేణోత్తీర్ణదేహాత్మానుభావ్యఫలసాధనభూతాఽగ్నివిద్యా వృతా. తదపి దేహాతిరిక్తాత్మానభిజ్ఞస్య న సంభవతి. అతస్తృతీయేన వరేణ యదిదం వ్రియతే * యేయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్యే అస్తీత్యేకే నాయమస్తీతి చైకే। ఏతద్విద్యామనుశిష్టస్త్వయాఽహం వరాణామేష వరస్తృతీయ ఇతి; అత్ర పరమపురుషార్థరూపబ్రహ్మప్రాప్తిలక్షణమోక్షయాథాత్మ్యవిజ్ఞానాయ తదుపాయభూతపరమాత్మోపాసనపరావరాత్మతత్త్వజిజ్ఞాసయాఽయం ప్రశ్నః క్రియతే. ఏవం చ * యేయం ప్రేత ఇతి న శరీరవియోగమాత్రాభిప్రాయమ్; అపి తు సర్వబన్ధవినిర్మోక్షాభిప్రాయమ్. యథా * న ప్రేత్య సంజ్ఞాఽస్తీతి.

అయమర్థః - మోక్షాధికృతే మనుష్యే ప్రేతే - సర్వబన్ధవినిర్ముక్తే తత్స్వరూప
విషయా వాదివిప్రతిపత్తినిమిత్తా అస్తినాస్త్యాత్మికా యేయం విచికిత్సా, తదపనోదనాయ తత్స్వ
రూపయాథాత్మ్యం త్వయాఽనుశిష్టోఽహం విద్యామ్ - జానీయామితి. తథాహి బహుధా
విప్రతిపద్యన్తే - కేచిద్విత్తిమాత్రస్యాత్మనస్స్వరూపోచ్ఛిత్తిలక్షణం మోక్షమాచక్షతే. అన్యే
విత్తిమాత్రస్యైవ సతోఽవిద్యాస్తమయమ్. అపరే పాషాణకల్పస్యాత్మనో జ్ఞానాద్యశేష
వైశేషికగుణోచ్ఛేదలక్షణం కైవల్యరూపమ్. అపరే తు అపహతపాప్మానం పరమాత్మాన
మభ్యుపగచ్ఛన్తస్తస్యైవోపాధిసంసర్గనిమిత్తజీవభావస్యోపాధ్యపగమేన తద్భావలక్షణం మోక్ష
మాతిష్ఠన్తే. త్రయ్యన్తనిష్ణాతాస్తు నిఖిలజగదేకకారణస్యాశేషహేయప్రత్యనీకానన్తజ్ఞానాన
న్దైకస్వరూపస్య, స్వాభావికానవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణాకరస్య, సకలేతరవిలక్షణస్య
సర్వాత్మభూతస్య, పరస్య బ్రహ్మణశ్శరీరతయా ప్రకారభూతస్య అనుకూలాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞాన
స్వరూపస్య, పరమాత్మానుభవైకరసస్య, జీవస్య అనాదికర్మరూపావిద్యాతిరోహితస్వరూప
స్యావిద్యోచ్ఛేదపూర్వకస్వాభావికపరమాత్మానుభవమేవ మోక్షమాచక్షతే. తత్ర మోక్ష
స్వరూపం తత్సాధనం చ త్వత్ప్రసాదాద్విద్యామితి నచికేతసా పృష్టో మృత్యుస్తస్యార్థస్య
దురవబోధత్వప్రదర్శనేన వివిధభోగవితరణప్రలోభనేన చైనం పరీక్ష్య యోగ్యతామభిజ్ఞాయ
పరావరాత్మతత్త్వవిజ్ఞానం పరమాత్మోపాసనం తత్పదప్రాప్తిలక్షణం మోక్షం చ * తం
దుర్దర్శం గూఢమనుప్రవిష్టమిత్యారభ్య * సోఽధ్వనః పారమాప్నోతి తద్విష్ణోః పరమం పద
మిత్యన్తేనోపదిశ్య తదపేక్షితాంశ్చ విశేషానుపదిదేశేతి సర్వం సమఞ్జసమ్. అతః పరమాత్మై
వాత్తేతి సిద్ధమ్. (ఇతి అత్త్రధికరణమ్. 2.) ౧౨.

అథ అన్తరాధికరణమ్. 3.

45 అన్తర ఉపపత్తేః. ౧-౨-౧౩.

ఇదమామనన్తి చ్ఛన్దోగాః - * య ఏషోఽన్తరక్షిణి పురుషో దృశ్యతే ఏష ఆత్మేతి
హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి. తత్ర సన్దేహః-కిమయమక్ష్యాధారతయానిర్దిశ్యమానః
పురుషః ప్రతిబిమ్బాత్మా, ఉత చక్షురిన్ద్రియాధిష్ఠాతా దేవతావిశేషః, ఉత జీవాత్మా, అథ
పరమాత్మేతి. కిం యుక్తమ్? ప్రతిబిమ్బాత్మేతి. కుతః? ప్రసిద్ధవన్నిర్దేశాత్. * దృశ్యత ఇత్య
పరోక్షాభిధానాచ్చ. జీవాత్మా వా, తస్యాపి హి చక్షుషి విశేషేణ సన్నిధానాత్ప్రసిద్ధిరుప
పద్యతే. ఉన్మీలితం హి చక్షురుద్వీక్ష్య జీవాత్మనశ్శరీరే స్థితిగతీ నిశ్చిన్వన్తి. * రశ్మిభిరేషోఽ
స్మిన్ప్రతిష్ఠిత ఇతి శ్రుతిప్రసిద్ధ్యా చక్షుఃప్రతిష్ఠో దేవతావిశేషో వా. ఏష్వేవ ప్రసిద్ధవన్నిర్దేశోప
పత్తేరేషామన్యతమః.

ఇతి ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే-* [అన్తర ఉపపత్తేః.] అక్ష్యన్తరః పరమాత్మా. కుతః?
*ఏష ఆత్మేతిహోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మ...ఏతం సంయద్వామ ఇత్యాచక్షతే,ఏతం
హి సర్వాణి వామాన్యభిసంయన్తి ఏష ఉ ఏవ వామనీః, ఏష హి సర్వాణి వామాని నయతి. ఏష
ఉ ఏవ భామనీః, ఏష హి సర్వేషు లోకేషు భాతీత్యేషాం గుణానాం పరమాత్మన్యేవోపపత్తేః.౧౩

46 స్థానాదివ్యపదేశాచ్చ. ౧-౨-౧౪.

చక్షుషి స్థితినియమనాదయః పరమాత్మన ఏవ * యశ్చక్షుషి తిష్ఠన్నిత్యేవమాదౌ వ్యపదిశ్యన్తే. అతశ్చ * య ఏషోఽన్తరక్షిణి పురుష ఇతి స ఏవ ప్రతీయతే. అతః ప్రసిద్ధవన్నిర్దేశశ్చ పరమాత్మన్యుపపద్యతే. తత ఏవ * దృశ్యత ఇతి సాక్షాత్కారవ్యపదేశోఽపి యోగిభిర్దృశ్యమానత్వాదుపపద్యతే. ౧౪

47 సుఖవిశిష్టాభిధానాదేవ చ. ౧-౨-౧౫.

ఇతశ్చాక్ష్యాధారః పురుషోత్తమః - * కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి ప్రకృతస్య సుఖవిశిష్టస్య బ్రహ్మణ ఉపాసనస్థానవిధానార్థం సంయద్వామత్వాదిగుణవిధానార్థం చ * య ఏషోఽన్తరక్షిణి పురుష ఇత్యభిధానాత్. ఏవకారో నైరపేక్ష్యం హేతోః ద్యోతయతి.

నన్వగ్నివిద్యావ్యవధానాత్ * కం బ్రహ్మేతి ప్రకృతం బ్రహ్మ నేహ సన్నిధత్తే. తథాహి అగ్నయః * ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి బ్రహ్మవిద్యాముపదిశ్య * అథ హైనం గార్హపత్యోఽనుశశాసేత్యారభ్యాగ్నీనాముపాసనముపదిదిశుః. నచాగ్నివిద్యా బ్రహ్మవిద్యాఙ్గమితి శక్యం వక్తుమ్; బ్రహ్మవిద్యాఫలాన్తర్గతతద్విరోధిసర్వాయుఃప్రాప్తిసన్తత్యవిచ్ఛేదాదిఫలశ్రవణాత్. ఉచ్యతే. * ప్రాణో బ్రహ్మ * ఏతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేత్యుభయత్ర బ్రహ్మసంశబ్దనాత్, * ఆచార్యస్తు తే గతిం వక్తేత్యగ్నివచనాచ్చ, గత్యుపదేశాత్ప్రాక్ బ్రహ్మవిద్యాయా అసమాప్తేస్తన్మధ్యగతాఽగ్నివిద్యా బ్రహ్మవిద్యాఙ్గమితి నిశ్చీయతే; * అథ హైనం గార్హపత్యోఽనుశశాసేతి బ్రహ్మవిద్యాధికృతస్యైవాగ్నివిద్యోపదేశాచ్చ. కించ * వ్యాధిభిః ప్రతిపూర్ణోఽస్మీతి బ్రహ్మప్రాప్తివ్యతిరిక్తనానావిధకామోపహతిపూర్వకగర్భజన్మజరామరణాదిభవభయోపతప్తాయోపకోసలాయ * ఏషా సోమ్య తేఽస్మద్విద్యాఽఽత్మవిద్యా చేతి సముచ్చిత్యోపదేశాన్మోక్షైకఫలాత్మవిద్యాఙ్గత్వమగ్నివిద్యాయాః ప్రతీయతే. ఏవం చాఙ్గత్వేఽవగతే సతి ఫలానుకీర్తనమర్థవాద ఇతి గమ్యతే. నచాత్ర మోక్షవిరోధి ఫలం కించిచ్ఛ్రూయతే. * అపహతే పాపకృత్యాం లోకీ భవతి సర్వమాయురేతి జ్యోగ్జీవతి నాస్యావరపురుషాః క్షీయన్తే ఉప వయం తం భుఞ్జామోఽస్మింశ్చ లోకేఽముష్మింశ్చేత్యమీషాం ఫలానాం మోక్షాధికృతస్యానుగుణత్వాత్. [అపహతే పాపకృత్యామ్] - బ్రహ్మప్రాప్తివిరోధి పాపం కర్మాపహన్తి. [లోకీ భవతి] - తద్విరోధిని పాపే నిరస్తే బ్రహ్మలోకం ప్రాప్నోతి. [సర్వమాయురేతి] - బ్రహ్మోపాసనసమాప్తేః యావదాయురపేక్షితం తత్సర్వమేతి. [జ్యోక్ జీవతి]- వ్యాధ్యాధిభిరనుపహతో యావద్బ్రహ్మప్రాప్తి జీవతి. [నాస్యావరపురుషాః క్షీయన్తే] - అస్య శిష్యప్రశిష్యాదయః పుత్రపౌత్రాదయోఽపి బ్రహ్మవిద ఏవ భవన్తి. * నాస్యాబ్రహ్మవిత్కులే భవతీతి చ శ్రుత్యన్తరే బ్రహ్మవిద్యాఫలత్వేన శ్రూయతే. * [ఉప వయం తం భుఞ్జామోఽస్మింశ్చ లోకేఽముష్మింశ్చ] - వయమ్ - అగ్నయస్తమేనముపభుఞ్జామః - యావద్బ్రహ్మప్రాప్తి విఘ్నేభ్యః పరిపాలయామ ఇతి. అతోఽగ్నివిద్యాయా బ్రహ్మవిద్యాఙ్గత్వేన తత్సన్నిధానావిరోధాత్సుఖవిశిష్టం ప్రకృతమేవ బ్రహ్మోపాసనస్థానవిధానార్థం గుణవిధానార్థం చోచ్యతే.

నను - * ఆచార్యస్తు తే గతిం వక్తేతి గతిమాత్రపరిశేషణాదాచార్యేణ గతిరేవోపదేశ్యేతి గమ్యతే; తత్కథం స్థానగుణవిధ్యర్థతోచ్యతే? తదభిధీయతే - * ఆచార్యస్తు తే గతిం వక్తేత్యస్యాయమభిప్రాయః - బ్రహ్మవిద్యామనుపదిశ్య ప్రోషుషి గురౌ తదలాభాదనాశ్వాంసముపకోసలముజ్జీవయితుం స్వపరిచరణప్రీతా గార్హపత్యాదయో గురోరగ్నయస్తస్మై బ్రహ్మస్వరూపమాత్రం తదఙ్గభూతాం చాగ్నివిద్యాముపదిశ్య * ఆచార్యాద్ధైవ విద్యా విదితా సాధిష్ఠం ప్రాపదితి శ్రుత్యర్థమాలోచ్య సాధుతమత్వప్రాప్త్యర్థమాచార్య ఏవాస్య సంయద్వామత్వాదిగుణకం బ్రహ్మ తదుపాసనస్థానమర్చిరాదికాం చ గతిముపదిశత్వితి మత్వా * ఆచార్యస్తు తే గతిం వక్తేత్యవోచన్. గతిగ్రహణముపదేశ్యవిద్యాశేషప్రదర్శనార్థమ్. అత ఏవాచార్యోఽపి * అహం తు తే తద్వక్ష్యామి యథా పుష్కరపలాశ ఆపో న శ్లిష్యన్త ఏవమేవంవిది పాపం కర్మ న శ్లిష్యత ఇత్యుపక్రమ్య సంయద్వామత్వాదికల్యాణగుణవిశిష్టం బ్రహ్మాక్షిస్థానోపాస్యమర్చిరాదికాం చ గతిముపదిదేశ. అతః * కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి సుఖవిశిష్టస్య ప్రకృతస్యైవ బ్రహ్మణోఽత్రాభిధానాదయమక్ష్యాధారః పరమాత్మా. ౧౭

నను చ * కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి పరం బ్రహ్మాభిహితమితి కథమవగమ్యతే, యస్యైవాక్ష్యాధారతయాఽభిధానం బ్రూషే? యావతా * కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి ప్రసిద్ధాకాశలౌకికసుఖయోరేవ బ్రహ్మదృష్టిర్విధీయత ఇతి ప్రతిభాతి * నామ బ్రహ్మ * మనో బ్రహ్మేత్యాదివచనసారూప్యాత్. తత్రాహ—

48 అత ఏవ చ స బ్రహ్మ. ౧-౨-౧౬.

యతస్తత్ర * యదేవ కం తదేవ ఖమితి సుఖవిశిష్టస్యాకాశస్యాభిధానమ్, అత ఏవ ఖశబ్దాభిధేయస్సః—ఆకాశః పరం బ్రహ్మ. ఏతదుక్తం భవతి - అగ్నిభిః * ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేత్యుక్తే ఉపకోసల ఉవాచ * విజానామ్యహం యత్ప్రాణో బ్రహ్మ కం చ తు ఖం చ న విజానామీతి.

అస్యాయమభిప్రాయః - న తావత్ప్రాణాదిప్రతీకోపాసనమగ్నిభిరభిహితమ్ - జన్మజరామరణాదిభవభయభీతస్య ముముక్షోః (బ్రహ్మో) మోక్షోపదేశాయ ప్రవృత్తత్వాత్. అతో బ్రహ్మైవోపాస్యముపదిష్టమ్. తత్ర ప్రసిద్ధైః ప్రాణాదిభిస్సమానాధికరణం బ్రహ్మ నిర్దిష్టమ్, తేషు చ ప్రాణవిశిష్టత్వం జగద్విధరణయోగేన వా ప్రాణశరీరతయా ప్రాణస్య నియన్తృత్వేన వా బ్రహ్మణ ఉపపద్యత ఇతి * విజానామ్యహం యత్ప్రాణో బ్రహ్మేత్యుక్తవాన్. తథా సుఖాకాశయోరపి బ్రహ్మణశ్శరీరతయా తన్నియామ్యత్వేన విశేషణత్వమ్, ఉతాన్యోన్యవ్యవచ్ఛేదకతయా నిరతిశయానన్దరూపబ్రహ్మస్వరూపసమర్పణపరత్వేన వా? తత్ర పృథగ్భూతయోశ్శరీరతయా విశేషణత్వే వైషయికసుఖభూతాకాశయోర్నియామకత్వం బ్రహ్మణస్స్యాదితి స్వరూపావగతిర్న స్యాత్; అన్యోన్యవ్యవచ్ఛేదకత్వేఽపరిచ్ఛిన్నానన్దైకస్వరూపత్వం బ్రహ్మణస్స్యాదిత్యన్యతరప్రకారనిర్దిధారయిషయా * కం చ తు ఖం చ న విజానామీత్యుక్తవాన్. ఉపకోసలస్యైవమాశయం జానన్తోఽగ్నయః * యద్వావ కం తదేవ ఖం యదేవ ఖం తదేవ కమిత్యూచిరే.

బ్రహ్మణస్సుఖరూపత్వమేవాపరిచ్ఛిన్నమిత్యర్థః. అతః *ప్రాణశరీరతయా ప్రాణవిశిష్టం యద్బ్రహ్మ, తదేవాపరిచ్ఛిన్నసుఖరూపం చేతి నిగమితమ్ *ప్రాణం చ హాస్మై తదాకాశం చోచురితి. అతః * కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేత్యత్రాపరిచ్ఛిన్నసుఖం బ్రహ్మ ప్రతిపాదితమితి పరం బ్రహ్మైవ తత్ర ప్రకృతమ్; తదేవ చాత్రాక్ష్యాధారతయాఽభిధీయత ఇత్యక్ష్యాధారః పరమాత్మా. ౧౬

49 శ్రుతోపనిషత్కగత్యభిధానాచ్చ. ౧-౨-౧౭.

శ్రుతోపనిషత్కస్య - అధిగతపరమపురుషయాథాత్మ్యస్యానుసన్ధేయతయా శ్రుత్యన్తరప్రతిపాద్యమానా అర్చిరాదికా గతిర్యా, తామపునరావృత్తిలక్షణపరమపురుషప్రాప్తికరీముపకోసలాయాక్షిపురుషం శ్రుతవతే * తేఽర్చిషమేవాభిసమ్భవన్త్యర్చిషోఽహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమిత్యారభ్య * చన్ద్రమసో విద్యుతం తత్పురుషోఽమానవస్స ఏనాన్బ్రహ్మ గమయత్యేష దేవపథో బ్రహ్మపథ ఏతేన ప్రతిపద్యమానా ఇమం మానవమావర్తం నావర్తన్త ఇత్యన్తేనోపదిశతి. అతోఽప్యయమక్షిపురుషః పరమాత్మా. ౧౭

50 అనవస్థితేరసమ్భవాచ్చ నేతరః ౧-౨-౧౮.

ప్రతిబిమ్బాదీనామక్షిణి నియమేనానవస్థానాదమృతత్వాదీనాం చ నిరుపాధికానాం తేష్వసమ్భవాన్న పరమాత్మన ఇతరః ఛాయాదిః అక్షిపురుషో భవితుమర్హతి. ప్రతిబిమ్బస్య తావత్పురుషాన్తరసన్నిధానాయత్తత్వాన్న నియమేనావస్థానసమ్భవః. జీవస్యాపి సర్వేన్ద్రియవ్యాపారానుగుణత్వాయ సర్వేన్ద్రియకన్దభూతే స్థానవిశేషే వృత్తిరితి చక్షుషి నావస్థానమ్. దేవతాయాశ్చ * రశ్మిభిరేషోఽస్మిన్ ప్రతిష్ఠిత ఇతి రశ్మిద్వారేణావస్థానవచనాద్దేశాన్తరావస్థితస్యాపీన్ద్రియాధిష్ఠానోపపత్తేర్న చక్షుష్యవస్థానమ్. సర్వేషామేవైషాం నిరుపాధికామృతత్వాదయో న సమ్భవన్త్యేవ. తస్మాదక్షిపురుషః పరమాత్మా. ౧౮. (ఇతి అన్తరాధికరణమ్. 3.)

అథ అన్తర్యామ్యధికరణమ్ 4

* స్థానాదివ్యపదేశాచ్చేత్యత్ర * యశ్చక్షుషి తిష్ఠన్నిత్యాదినా ప్రతిపాద్యమానం చక్షుషి స్థితినియమనాదికం పరమాత్మన ఏవేతి సిద్ధం కృత్వాఽక్షిపురుషస్య పరమాత్మత్వం సాధితమ్. ఇదానీం తదేవ సమర్థయతే—

51 అన్తర్యామ్యధిదైవాధిలోకాదిషు తద్ధర్మవ్యపదేశాత్. ౧-౨-౧౯.

కాణ్వా మాధ్యన్దినాశ్చ వాజసనేయినస్సమామనన్తి - * యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ పృథివ్యా అన్తరో యం పృథివీ న వేద యస్య పృథివీ శరీరం యః పృథివీమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృత ఇతి. ఏవమప్స్వగ్న్యన్తరిక్షవాయ్వాదిత్యదిక్చన్ద్రతారకాకాశతమస్తేజస్సు దేవేషు చ సర్వేషు భూతేషు ప్రాణవాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనస్త్వగ్విజ్ఞానరేతస్స్వాత్మీయేషు చ తిష్ఠన్తం తత్తదన్తరభూతం తత్తదవేద్యం తత్తచ్ఛరీరకం తత్తద్యమయన్తం కంచిన్నిర్దిశ్య * ఏష త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృత ఇత్యుపదిశ్యతే. మాధ్యన్దినపాఠే తు * యస్సర్వేషు లోకేషు తిష్ఠన్ * యస్సర్వేషు వేదేషు * యస్సర్వేషు యజ్ఞేష్వితి చ

పర్యాయాః. * యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్నిత్యస్య పర్యాయస్య స్థానే * య ఆత్మని తిష్ఠన్నితి పర్యాయః. * స త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృత ఇతి చ విశేషః. తత్ర సంశయ్యతే – కిమయమన్తర్యామీ ప్రత్యగాత్మా, ఉత పరమాత్మేతి. కిం యుక్తమ్? ప్రత్యగాత్మేతి. కుతః? వాక్యశేషే * ద్రష్టా శ్రోతేతి కరణాయత్తజ్ఞానతాశ్రుతేః, ఏవం ద్రష్టురేవాన్తర్యామిత్వోపదేశాత్, * నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేతి ద్రష్ట్రన్తరనిషేధాచ్చేతి.

ఏవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే — [అన్తర్యామ్యధిదైవాధిలోకాదిషు తద్ధర్మవ్యపదేశాత్.] అధిదైవాధిలోకాదిపదచిహ్నితేషు వాక్యేషు శ్రూయమాణోఽన్తర్యామీ అపహతపాప్మా పరమాత్మా నారాయణః. కాణ్వపాఠసిద్ధేభ్యోఽధిదైవాదిమద్భ్యో వాక్యేభ్యోఽధికాన్యధిలోకాదిమన్తి వాక్యాని మాధ్యన్దినపాఠే సన్తీతి జ్ఞాపనార్థమధిదైవాధిలోకాదిష్విత్యుభయోరుపాదానమ్. తదేవముభయేష్వపి వాక్యేష్వన్తర్యామీ పరమాత్మేత్యర్థః. కుతః? [తద్ధర్మవ్యపదేశాత్.] పరమాత్మధర్మో హ్యయమ్ యదేక ఏవ సన్ సర్వలోకసర్వభూతసర్వదేవాదీన్నియమయతీతి. తథా హ్యుద్దాలకప్రశ్నః – * య ఇమం చ లోకం పరం చ లోకం సర్వాణి చ భూతాని యోఽన్తరో యమయతీత్యుపక్రమ్య * తమన్తర్యామిణం బ్రూహీతి. తస్య చోత్తరమ్ * యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్నిత్యారభ్యోక్తమ్. తదేతత్సర్వాల్లోకాన్ సర్వాణి చ భూతాని సర్వాన్ దేవాన్ సర్వాన్వేదాన్ సర్వాంశ్చ యజ్ఞానన్తః ప్రవిశ్య సర్వప్రకారనియమనమ్, సర్వశరీరతయా సర్వస్యాత్మత్వం చ సర్వజ్ఞాత్సత్యసఙ్కల్పాత్పురుషోత్తమాదన్యస్య న సంభవతి. తథాహి – * అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానాగ్ం సర్వాత్మా * తత్సృష్ట్వా, తదేవానుప్రావిశత్, తదనుప్రవిశ్య, సచ్చ త్యచ్చాభవదిత్యాదీన్యుపనిషదాని వాక్యాని పరమాత్మన ఏవ సర్వస్య ప్రశాసితృత్వం సర్వస్యాత్మత్వమిత్యాదీని వదన్తి. తథా సుబాలోపనిషది – * నైవేహ కిఞ్చనాగ్ర ఆసీదమూలమనాధారమిమాః ప్రజాః ప్రజాయన్తే దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణః, చక్షుశ్చ ద్రష్టవ్యం చ నారాయణః, శ్రోత్రంచ శ్రోతవ్యం చ నారాయణ ఇత్యారభ్య * అన్తశ్శరీరే నిహితో గుహాయామజ ఏకో నిత్యః యస్య పృథివీ శరీరం యః పృథివీమన్తరే సఞ్చరన్ యం పృథివీ న వేద యస్యాపశ్శరీరమిత్యాది, * యస్య మృత్యుశ్శరీరం యో మృత్యుమన్తరే సఞ్చరన్ యం మృత్యుర్న వేద ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మాఽపహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణ ఇతి పరస్యైవ బ్రహ్మణస్సర్వాత్మత్వం సర్వశరీరత్వం సర్వస్య నియన్తృత్వం చ ప్రతిపాద్యతే.

స్వాభావికం చామృతత్వం పరమాత్మన ఏవ ధర్మః. న చ పరస్యాత్మనః కరణాయత్తం ద్రష్టృత్వాదికమ్, అపితు స్వభావత ఏవ సర్వజ్ఞత్వాత్సత్యసఙ్కల్పత్వాచ్చ స్వత ఏవ. తథాచ శ్రుతిః * పశ్యత్యచక్షుస్స శృణోత్యకర్ణః అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతేతి. నచ దర్శనశ్రవణాదిశబ్దాశ్చక్షురాదికరణజన్మనో జ్ఞానస్య వాచకాః, అపితు రూపాదిసాక్షాత్కారస్య. స చ రూపాదిసాక్షాత్కారః కర్మతిరోహితస్వాభావికజ్ఞానస్య జీవస్య చక్షురాదికరణజన్మా. పరస్య తు స్వత ఏవ. * నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేత్యేతదపి పూర్వవాక్యోదితాన్నియన్తుర్ద్రష్టురన్యో ద్రష్టా నాస్తీతి వదతి. *యం పృథివీ న వేద*యమాత్మా న వేదేత్యేవమాదిభిర్వాక్యైః

పృథివ్యాత్మాదినియామ్యైరనుపలభ్యమాన ఏవ నియమయతీతి యత్పూర్వముక్తమ్, తదేవ *అదృష్టో ద్రష్టా అశ్రుతశ్శ్రోతేతి నిగమయ్య *నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేత్యాదినా తస్య నియన్తుర్నియన్త్రన్తరం నిషిధ్యతే. *ఏష త ఆత్మా *స త ఆత్మేతి చ త ఇతి వ్యతిరేకవిభక్తినిర్దిష్టస్య జీవస్యాత్మతయోపదిశ్యమానోఽన్తర్యామీ న ప్రత్యగాత్మా భవితుమర్హతి. ౧౯

52 న చ స్మార్తమతద్ధర్మాభిలాపాచ్ఛారీరశ్చ. ౧-౨-౨౦.

[స్మార్తం] - ప్రధానమ్. [శారీరః] - జీవః. స్మార్తం చ శారీరశ్చ నాన్తర్యామీ. [అతద్ధర్మాభిలాపాత్]-తయోరసంభావితధర్మాభిలాపాత్. స్వభావత ఏవ సర్వస్య ద్రష్టృత్వం, సర్వస్య నియన్తృత్వం, సర్వస్యాత్మత్వం, స్వత ఏవామృతత్వం చ తయోర్న సంభావనాగన్ధమర్హతి. ఏతదుక్తం భవతి-యథా స్మార్తమచేతనం సర్వజ్ఞత్వనియన్తృత్వసర్వాత్మత్వాదికం నార్హతి, తథా జీవోఽపి, అతద్ధర్మత్వాదితి. అమీషాం గుణానాం పరమాత్మన్యన్వయః, ప్రత్యగాత్మని వ్యతిరేకశ్చ సూత్రద్వయేన దర్శితః. ౨౦

నిరపేక్షం చ హేత్వన్తరమాహ.—

53 ఉభయేఽపి హి భేదేనైనమధీయతే. ౧-౨-౨౧.

[ఉభయే] - మాధ్యన్దినాః కాణ్వాశ్చ, అన్తర్యామిణో నియామ్యత్వేన వాగాదిభిరచేతనైస్సమమ్ [ఏనమ్] - శారీరమపి విభజ్యాధీయతే. * య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తరో యమాత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమన్తరో యమయతి స త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృత ఇతి మాధ్యన్దినాః, * యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్నిత్యాది చ కాణ్వాః, పరమాత్మనియామ్యతయా తస్మాద్విలక్షణత్వేనైనమధీయత ఇత్యర్థః. అతోఽన్తర్యామీ ప్రత్యగాత్మనో విలక్షణోఽపహతపాప్మా పరమాత్మా నారాయణ ఇతి సిద్ధమ్. ౨౧. (ఇతి అన్తర్యామ్యధికరణమ్ 4.)

—అథ అదృశ్యత్వాదిగుణకాధికరణమ్. 5.—

54 అదృశ్యత్వాదిగుణకో ధర్మోక్తేః. ౧-౨-౨౨.

ఆథర్వణికా అధీయతే-* అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యతే, యత్తదద్రేశ్యమగ్రాహ్యమగోత్రమవర్ణమచక్షుశ్శ్రోత్రం తదపాణిపాదమ్, నిత్యం విభుం సర్వగతం సుసూక్ష్మం తదవ్యయం యద్భూతయోనిం పరిపశ్యన్తి ధీరా ఇతి; తథోత్తరత్ర - * అక్షరాత్పరతః పర ఇతి. తత్ర సన్దిహ్యతే - కిమిహాదృశ్యత్వాదిగుణకమక్షరమక్షరాత్పరతః పరశ్చ ప్రకృతిపురుషౌ, అథోభయత్ర పరమాత్మైవేతి. కిం తావత్ప్రాప్తమ్? ప్రకృతిపురుషావితి. కుతః? అస్యాక్షరస్య * అదృష్టో ద్రష్టేత్యాదావివ న ద్రష్టృత్వాదిశ్చేతనధర్మవిశేష ఇహ శ్రూయతే. * అక్షరాత్పరతః పర ఇతి చ సర్వస్మాద్వికారాత్పరభూతాదక్షరాదస్మాత్పరః క్షేత్రజ్ఞసమష్టిపురుషః ప్రతిపాద్యతే. ఏతదుక్తం భవతి-రూపాదిమత్స్థూలరూపాచేతనపృథివ్యాదిభూతాశ్రయం దృశ్యత్వాదికం ప్రతిషిధ్యమానం పృథివ్యాదిసజాతీయసూక్ష్మరూపాచేతనమేవోపస్థాపయతి. తచ్చ ప్రధానమేవ. తస్మాత్పరత్వం చ సమష్టిపురుషస్యైవ ప్రసిద్ధమ్. తదధిష్ఠితం చ ప్రధానం

మహదాదివిశేషపర్యన్తం వికారజాతం ప్రసూత ఇతి తత్ర దృష్టాన్తా ఉపన్యస్యన్తే - * యథోర్ణనాభిస్సృజతే గృహ్ణతే చ యథా పృథివ్యామోషధయస్సంభవన్తి । యథా సతః పురుషాత్కేశలోమాని తథాక్షరాత్సంభవతీహ విశ్వమితి. అతోఽస్మిన్ ప్రకరణే ప్రధానపురుషావేవ ప్రతిపాద్యేతే ఇతి.

ఏవం ప్రాప్తే బ్రూమః - [అదృశ్యత్వాదిగుణకో ధర్మోక్తేః.] అదృశ్యత్వాదిగుణకోఽక్షరాత్పరతః పరశ్చ పరమపురుష ఏవ. కుతః? తద్ధర్మోక్తేః, * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదిత్యాదినా సర్వజ్ఞత్వాదికాస్తస్యైవ ధర్మా ఉచ్యన్తే. తథాహి-* యయా తదక్షరమధిగమ్యత ఇత్యాదినా అదృశ్యత్వాదిగుణకమక్షరమభిధాయ * అక్షరాత్సంభవతీహ విశ్వమితి తస్మాద్విశ్వసంభవం చాభిధాయ * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిద్యస్య జ్ఞానమయం తపః । తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామరూపమన్నంచ జాయత ఇతి భూతయోనేరక్షరస్య సర్వజ్ఞత్వాదిః ప్రతిపాద్యతే. పశ్చాత్ * అక్షరాత్పరతః పర ఇతి చ ప్రకృతమదృశ్యత్వాదిగుణకం భూతయోన్యక్షరం సర్వజ్ఞమేవ వ్యపదిశ్యతే. అతః * అక్షరాత్పరతః పర ఇత్యక్షరశబ్దః పఞ్చమ్యన్తః ప్రకృతమదృశ్యత్వాదిగుణకమక్షరం నాభిధత్తే. తస్య సర్వజ్ఞస్య విశ్వయోనేస్సర్వస్మాత్పరత్వేన తస్మాదన్యస్య పరత్వాసంభవాత్. అతోఽత్రాక్షరశబ్దో భూతసూక్ష్మమచేతనం బ్రూతే. ౨౨

ఇతశ్చ న ప్రధానపురుషౌ—

55 విశేషణభేదవ్యపదేశాభ్యాం చ నేతరౌ. ౧-౨-౨౩.

విశినష్టి హి ప్రకరణమ్ - ప్రధానాచ్చ పురుషాచ్చ భూతయోన్యక్షరం వ్యావర్తయతీత్యర్థః, ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞోపపాదనాదిభిః. తథా తాభ్యామక్షరస్య భేదశ్చ వ్యపదిశ్యతే - * అక్షరాత్పరతః పర ఇత్యాదినా.

తథాహి - * స బ్రహ్మవిద్యాం సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠామథర్వాయ జ్యేష్ఠపుత్రాయ ప్రాహేతి సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠాభూతా బ్రహ్మవిద్యా ప్రక్రాన్తా. పరవిద్యైవ చ సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠా. తామిమాం సర్వవిద్యాప్రతిష్ఠాం విద్యాం చతుర్ముఖాథర్వాదిగురుపరమ్పరయాఽఙ్గిరసా ప్రాప్తాం జిజ్ఞాసుః * శౌనకో హ వై మహాశాలోఽఙ్గిరసం విధివదుపసన్నః పప్రచ్ఛ, కస్మిన్ను భగవో విజ్ఞాతే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతీతి. బ్రహ్మవిద్యాయాస్సర్వవిద్యాశ్రయత్వాద్బ్రహ్మవిజ్ఞానేన సర్వం విజ్ఞాతం భవతీతి కృత్వా బ్రహ్మస్వరూపమనేన పృష్టమ్. * తస్మై సహోవాచ, ద్వే విద్యే వేదితవ్యే ఇతి హ స్మ యద్బ్రహ్మవిదో వదన్తి పరా చైవాపరా చేతి. బ్రహ్మప్రేప్సునా ద్వే విద్యే వేదితవ్యే - బ్రహ్మవిషయే పరోక్షాపరోక్షరూపే ద్వే విజ్ఞానే ఉపాదేయే ఇత్యర్థః. తత్ర పరోక్షం శాస్త్రజన్యం జ్ఞానమ్, అపరోక్షం యోగజన్యమ్. తయోర్బ్రహ్మప్రాప్త్యుపాయభూతమపరోక్షం జ్ఞానమ్. తచ్చ భక్తిరూపాపన్నమ్, * యమేవైష వృణుతే తేన లభ్య ఇత్యత్రైవ విశేష్యమాణత్వాత్. తదుపాయశ్చాగమజన్యం వివేకాదిసాధనసప్తకానుగృహీతం జ్ఞానమ్; * తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకేనేతి శ్రుతేః. ఆహ చ భగవాన్పరాశరః- * తత్ప్రాప్తిహేతుర్జ్ఞానం చ కర్మ చోక్తం మహామునే । ఆగమోత్థం వివేకాచ్చ ద్విధా జ్ఞానం తథోచ్యత ఇతి. *

తత్రాపరా ఋగ్వేదో యజుర్వేద ఇత్యాదినా * ధర్మశాస్త్రాణీత్యన్తేన ఆగమోత్థం బ్రహ్మసాక్షాత్కారహేతుభూతం పరోక్షజ్ఞానముక్తమ్; సాఙ్గస్య సేతిహాసపురాణస్య సధర్మశాస్త్రస్య సమీమాంసస్య వేదస్య బ్రహ్మజ్ఞానోత్పత్తిహేతుత్వాత్. * అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యత ఇత్యుపాసనాఖ్యం బ్రహ్మసాక్షాత్కారలక్షణం భక్తిరూపాపన్నం జ్ఞానమ్. * యత్తదద్రేశ్యమగ్రాహ్యమిత్యాదినా పరోక్షాపరోక్షరూపజ్ఞానద్వయవిషయస్య పరస్య బ్రహ్మణస్స్వరూపముచ్యతే. * యథోర్ణనాభిస్సృజతే గృహ్ణతే చేత్యాదినా యథోక్తస్వరూపాత్పరస్మాద్బ్రహ్మణోఽక్షరాత్కృత్స్నస్య చేతనాచేతనాత్మకప్రపఞ్చస్యోత్పత్తిరుక్తా; విశ్వమితి వచనాత్ నాచేతనమాత్రస్య. * తపసా చీయతే బ్రహ్మ తతోఽన్నమభిజాయతే। అన్నాత్ప్రాణో మనస్సత్యం లోకాః కర్మసు చామృతమ్॥ ఇతి బ్రహ్మణో విశ్వోత్పత్తిప్రకార ఉచ్యతే. [తపసా] - జ్ఞానేన, * యస్య జ్ఞానమయం తప ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్. [చీయతే] - ఉపచీయతే. * బహు స్యామితి సఙ్కల్పరూపేణ జ్ఞానేన బ్రహ్మ సృష్ట్యున్ముఖం భవతీత్యర్థః. * [తతోఽన్నమభిజాయతే,] - అద్యత ఇత్యన్నమ్. విశ్వస్య భోక్తృవర్గస్య భోగ్యభూతం భూతసూక్ష్మమవ్యాకృతం పరస్మాద్బ్రహ్మణో జాయత ఇత్యర్థః. ప్రాణమనఃప్రభృతి చ స్వర్గాపవర్గరూపఫలసాధనభూతకర్మపర్యన్తం సర్వం వికారజాతం తస్మాదేవ జాయతే. * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదిత్యాదినా సృష్ట్యుపకరణభూతం సార్వజ్ఞ్యసత్యసఙ్కల్పత్వాదికముక్తమ్. సర్వజ్ఞాత్సత్యసఙ్కల్పాత్పరస్మాద్బ్రహ్మణోఽక్షరాదేతత్ కార్యాకారం బ్రహ్మ నామరూపవిభక్తం భోక్తృభోగ్యరూపం చ జాయతే.

* తదేతత్సత్యమితి పరస్య బ్రహ్మణో నిరుపాధికసత్యత్వముచ్యతే. * మన్త్రేషు కర్మాణి కవయో యాన్యపశ్యంస్తాని త్రేతాయాం బహుధా సన్తతాని, తాన్యాచరత నియతం సత్యకామా ఇతి సార్వజ్ఞ్యసత్యసఙ్కల్పత్వాదికల్యాణగుణాకరమక్షరం పురుషం స్వతస్సత్యం కామయమానాస్తత్ప్రాప్తయే ఫలాన్తరేభ్యో విరక్తా ఋగ్యజుస్సామాథర్వసు కవిభిర్దృష్టాని వర్ణాశ్రమోచితాని త్రేతాగ్నిషు బహుధా సన్తతాని కర్మాణ్యాచరతేతి. * ఏష వః పన్థా ఇత్యారభ్య * ఏష వః పుణ్యస్సుకృతో బ్రహ్మలోక ఇత్యన్తేన కర్మానుష్ఠానప్రకారమ్, శ్రుతిస్మృతిచోదితేషు కర్మస్వేకతరకర్మవైధుర్యేఽపీతరేషామనుష్ఠితానామపి నిష్ఫలత్వమయథానుష్ఠితస్య చాననుష్ఠితసమత్వమభిధాయ * ప్లవా హ్యేతే అదృఢా యజ్ఞరూపా అష్టాదశోక్తమవరం యేషు కర్మ। ఏతచ్ఛ్రేయో యేఽభినన్దన్తి మూఢా జరామృత్యుం తే పునరేవాపియన్తి॥ ఇత్యాదినా ఫలాభిసన్ధిపూర్వకత్వేన జ్ఞానవిధురతయా చావరం కర్మాచరతాం పునరావృత్తిముక్త్వా * తపశ్శ్రద్ధే యే హ్యుపవసన్తీత్యాదినా పునరపి ఫలాభిసన్ధిరహితం జ్ఞానినాఽనుష్ఠితం కర్మ బ్రహ్మప్రాప్తయే భవతీతి ప్రశస్య * పరీక్ష్య లోకానిత్యాదినా కేవలకర్మఫలేషు విరక్తస్య యథోదితకర్మానుగృహీతం బ్రహ్మప్రాప్త్యుపాయభూతం జ్ఞానం జిజ్ఞాసమానస్య చాచార్యోపసదనం విధాయ * తదేతత్సత్యం యథా సుదీప్తాదిత్యాదినా * సోఽవిద్యాగ్రన్థిం వికిరతీహ సోమ్యేత్యన్తేన పూర్వోక్తస్యాక్షరస్య భూతయోనేః పరస్య బ్రహ్మణః పరమపురుషస్యానుక్తైస్స్వరూపగుణైస్సహ సర్వభూతాన్తరాత్మతయా విశ్వశరీరత్వేన విశ్వరూపత్వమ్, తస్మా

ద్విశ్వసృష్టిం చ విస్పష్టమభిధాయ * ఆవిస్సన్నిహితమిత్యాదినా తస్యైవాక్షరస్యావ్యాకృతా త్పరతోఽపి పురుషాత్పరభూతస్య పరస్య బ్రహ్మణః పరమవ్యోమ్ని ప్రతిష్ఠితస్య అనవధికాతిశయానన్దస్వరూపస్య హృదయగుహాయాముపాసనప్రకారముపాసనస్య చ పరభక్తిరూపత్వముపాసీనస్యావిద్యావిమోకపూర్వకం బ్రహ్మసమం బ్రహ్మానుభవఫలం చోపదిశ్యోపసంహృతమ్. అత ఏవం విశేషణాద్భేదవ్యపదేశాచ్చ నాస్మిన్ప్రకరణే ప్రధానపురుషౌ ప్రతిపాద్యేతే.

భేదవ్యపదేశోఽపి హి తాభ్యాం పరస్య బ్రహ్మణోఽత్ర విద్యతే. * దివ్యో హ్యమూర్తః పురుషస్సబాహ్యాభ్యన్తరో హ్యజః। అప్రాణో హ్యమనాశ్శుభ్రో హ్యక్షరాత్పరతః పర ఇత్యాదిభిః. అక్షరాదవ్యాకృతాత్పరో యస్సమష్టిపురుషస్తస్మాదపి పరభూతోఽదృశ్యత్వాది గుణకోఽక్షరశబ్దాభిహితః పరమాత్మేత్యర్థః. అశ్నుత ఇతి వా, న క్షరతీతి వాఽక్షరమ్. తదవ్యాకృతేఽపి స్వవికారవ్యాప్త్యా వా మహదాదివన్నామాన్తరాభిలాపయోగ్యక్షరణాభావాద్వాఽక్షరత్వం కథం చిదుపపద్యతే. ౨౩

56 రూపోపన్యాసాచ్చ. ౧-౨-౨౪.

* అగ్నిర్మూర్ధా చక్షుషీ చన్ద్రసూర్యౌ దిశశ్శ్రోత్రే వాగ్వివృతాశ్చ వేదాః। వాయుః ప్రాణో హృదయం విశ్వమస్య పద్భ్యాం పృథివీ హ్యేష సర్వభూతాన్తరాత్మా॥ ఇతీదృశం రూపం సర్వభూతాన్తరాత్మనః పరమాత్మన ఏవ సంభవతి. అతశ్చ పరమాత్మా. ౨౪

(ఇతి అదృశ్యత్వాదిగుణకాధికరణమ్. 5.)

అథ వైశ్వానరాధికరణమ్. 6.

57 వైశ్వానరస్సాధారణశబ్దవిశేషాత్. ౧-౨-౨౫.

ఇదమామనన్తి చ్ఛన్దోగాః - * ఆత్మానమేవేమం వైశ్వానరం సంప్రత్యధ్యేషి తమేవ నో బ్రూహీతి ప్రక్రమ్య * యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్త ఇతి. తత్ర సన్దేహః - కిమయం వైశ్వానర ఆత్మా పరమాత్మేతి శక్యనిర్ణయః, ఉత నేతి. కిం ప్రాప్తమ్? అశక్యనిర్ణయ ఇతి. కుతః? వైశ్వానరశబ్దస్య చతుర్ష్వర్థేషు ప్రయోగదర్శనాత్. జాఠరాగ్నౌ తావత్ * అయమగ్నిర్వైశ్వానరో యేనేదమన్నం పచ్యతే యదిదమద్యతే తస్యైష ఘోషో భవతి యమేతత్కర్ణావపిధాయ శృణోతి స యదోత్క్రమిష్యన్భవతి నైనం ఘోషం శృణోతీతి. మహాభూతతృతీయే చ * విశ్వస్మా అగ్నిం భువనాయ దేవా వైశ్వానరం కేతుమహ్నామకృణ్వన్నితి. దేవతాయాం చ -* వైశ్వానరస్య సుమతౌ స్యామ రాజా హికం భువనానామభిశ్రీరితి. పరమాత్మని చ - * తదాత్మన్యేవ హృదయేఽగ్నౌ వైశ్వానరే ప్రాస్యత్ ఇతి, * స ఏష వైశ్వానరో విశ్వరూపః ప్రాణోగ్నిరుదయత ఇతి చ. వాక్యోపక్రమాదిషూపలభ్యమానాన్యపి లిఙ్గాని సర్వాణ్యనుగుణతయా నేతుం శక్యానీతి.

ఏవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే - [వైశ్వానరస్సాధారణశబ్దవిశేషాత్] వైశ్వానరః పర ఏవాత్మా. కుతః? * సాధారణశబ్దవిశేషాత్ - విశేష్యత ఇతి విశేషః. సాధారణస్య

వైశ్వానరశబ్దస్య పరమాత్మాసాధారణైర్ధర్మైర్విశేష్యమాణత్వాదిత్యర్థః. తథాహి - ఔపమన్యవాదయః పఞ్చ మహర్షయస్సమేత్య * కో న ఆత్మా కిం బ్రహ్మేతి విచార్య *ఉద్దాలకో హ వై భగవన్తోఽయమారుణిస్సంప్రతీమమాత్మానం వైశ్వానరమధ్యేతి తం హన్తాభ్యాగచ్ఛామేత్యుద్దాలకస్య వైశ్వానరాత్మవిజ్ఞానమవగమ్య తమభ్యాజగ్ముః. స చోద్దాలక ఏతాన్వైశ్వానరాత్మజిజ్ఞాసూనభిలక్ష్య ఆత్మనశ్చ తత్రాకృత్స్నవేదిత్వం మత్వా * తాన్ హోవాచ అశ్వపతిర్వై భగవన్తోఽయం కైకయస్సంప్రతీమమాత్మానం వైశ్వానరమధ్యేతి తం హన్తాభ్యాగచ్ఛామేతి. తే చోద్దాలకషష్ఠాస్తమశ్వపతిమభ్యాజగ్ముః. స చ తాన్మహర్షీన్పృథగర్హం పృథగభ్యర్చ్య * న మే స్తేన ఇత్యాదినా * యక్ష్యమాణో హ వై భగవన్తోఽహమస్మీత్యన్తేనాత్మనో (వృత్త) వ్రతస్థతయా ప్రతిగ్రహయోగ్యతాం జ్ఞాపయన్నేవ బ్రహ్మవిద్భిరపి ప్రతిషిద్ధపరిహరణీయతాం విహితకర్మకర్తృవ్యతాం చ ప్రజ్ఞాప్య * యావదేకైకస్మా ఋత్విజే ధనం దాస్యామి తావద్భగవద్భ్యో దాస్యామి వసన్తు భగవన్త ఇత్యవోచత్. తే చ ముముక్షవో వైశ్వానరమాత్మానం జిజ్ఞాసమానాస్తమేవాత్మానమస్మాకం బ్రూహీత్యవోచన్. తదేవమ్ * కో న ఆత్మా కిం బ్రహ్మేతి జీవాత్మనామాత్మభూతం బ్రహ్మ జిజ్ఞాసమానైస్తజ్జ్ఞమన్విచ్ఛద్భిర్వైశ్వానరాత్మజ్ఞసకాశమాగమ్య పృచ్ఛ్యమానో వైశ్వానరాత్మా పరమాత్మేతి విజ్ఞాయతే. ఆత్మబ్రహ్మశబ్దాభ్యాముపక్రమ్య పశ్చాత్సర్వత్రాత్మవైశ్వానరశబ్దాభ్యాం వ్యవహారాచ్చ బ్రహ్మశబ్దస్థానే నిర్దిశ్యమానో వైశ్వానరశబ్దో బ్రహ్మైవాభిధత్త ఇతి విజ్ఞాయతే. కించ * స సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మస్వన్నమత్తి * తద్యథేషీకాతూలమగ్నౌ ప్రోతం ప్రదూయేతైవం హాస్య సర్వే పాప్మానః ప్రదూయన్త ఇతి చ వక్ష్యమాణం వైశ్వానరాత్మవిజ్ఞానఫలం వైశ్వానరాత్మానం పరం బ్రహ్మేతి జ్ఞాపయతి. ౨౪

ఇతశ్చ వైశ్వానరః పరమాత్మా.—

58 స్మర్యమాణ మనుమానం స్యాదితి. ౧-౨-౧౫.

ద్యుప్రభృతి పృథివ్యన్తమవయవవిభాగేన వైశ్వానరస్య రూపమిహోపదిశ్యతే. తచ్చ శ్రుతిస్మృతిషు పరమపురుషరూపతయా ప్రసిద్ధమ్. తదిహ తదేవేదమితి [స్మర్యమాణమ్]- ప్రత్యభిజ్ఞాయమానం వైశ్వానరస్య పరమపురుషత్వే [అనుమానమ్] - లిఙ్గమిత్యర్థః. ఇతిశబ్దః ప్రకారవచనః. ఇత్థంభూతం రూపం ప్రత్యభిజ్ఞాయమానం వైశ్వానరస్య పరమాత్మత్వేఽనుమానం స్యాత్. శ్రుతిస్మృతిషు హి పరమపురుషస్యేత్థం రూపం ప్రసిద్ధమ్. యథా ఆథర్వణే- * అగ్నిర్మూర్ధా చక్షుషీ చన్ద్రసూర్యౌ దిశశ్శ్రోత్రే వాగ్వివృతాశ్చ వేదాః । వాయుః ప్రాణో హృదయం విశ్వమస్య పద్భ్యాం పృథివీ హ్యేష సర్వభూతాన్తరాత్మేతి. అగ్నిరిహ ద్యులోకః- * అసౌ వై లోకోఽగ్నిరితి శ్రుతేః. స్మరన్తి చ మునయః - * ద్యాం మూర్ధానం యస్య విప్రా వదన్తి ఖం వై నాభిం చన్ద్రసూర్యౌ చ నేత్రే। దిశశ్శ్రోత్రే విద్ధి పాదౌ క్షితిం చ సోఽచిన్త్యాత్మా సర్వభూతప్రణేతేతి, * యస్యాగ్నిరాస్యం ద్యౌర్మూర్ధా ఖం నాభిశ్చరణౌ క్షితిః। సూర్యశ్చక్షుర్దిశశ్శ్రోత్రం తస్మై లోకాత్మనే నమః ఇతి చ. ఇహ చ ద్యుప్రభృతయో వైశ్వానరస్య మూర్ధాద్యవయవత్వేనోచ్యన్తే. తథాహి- ఔపమన్యవప్రభృతిభిర్మహర్షిభిః * ఆత్మాన

మేవేమం వైశ్వానరం సంప్రత్యధ్యేషి తమేవ నో బ్రూహీతి పృష్టః కేకయస్తేభ్యో వైశ్వానరాత్మానముపదిదిక్షుర్విశేషప్రశ్నాన్యథానుపపత్త్యా వైశ్వానరాత్మన్యేతైః కించిత్ జ్ఞాతం కించిదజ్ఞాతమితి విజ్ఞాయ జ్ఞాతాజ్ఞాతాంశబుభుత్సయా తానేకైకం ప్రపచ్ఛ. తత్ర * ఔపమన్యవ కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇతి పృష్టే * దివమేవ భగవో రాజన్నితి తేన చోక్తే దివి తస్య పూర్ణవైశ్వానరాత్మబుద్ధిం నివర్తయన్ వైశ్వానరస్య ద్యౌర్మూర్ధేతి చోపదిశంస్తస్యా వైశ్వానరాంశభూతాయా దివస్సుతేజా ఇతి గుణనామధేయం ప్రాచిఖ్యపత్. ఏవం సత్యయజ్ఞాదిభిరాదిత్యవాయ్వాకాశాప్పృథివీనామేకైకేనైకైకముపాస్యమానతయా కథితానాం * విశ్వరూపః పృథగ్వర్త్మా బహులో రయిః ప్రతిష్ఠేత్యేకైకగుణనామధేయాని వైశ్వానరాత్మనశ్చక్షుఃప్రాణసన్దేహవస్తిపాదావయవత్వం చోపదిష్టమ్. సన్దేహో మధ్యకాయ ఉచ్యతే. అత ఏవంభూతద్యుమూర్ధత్వాదివిశిష్టం పరమపురుషస్యైవ రూపమితి వైశ్వానరః పరమపురుష ఏవ. ౨౬

పునరప్యనిర్ణయమేవాశఙ్క్య పరిహరతి.—

59 శబ్దాదిభ్యోఽన్తః ప్రతిష్ఠానాచ్చ నేతి చేన్న తథా దృష్ట్యుపదేశా దసంభవాత్పురుషమపి చైనమధీయతే. ౧-౨-౨౭.

యదుక్తం వైశ్వానరః పరమాత్మేతి నిశ్చీయత ఇతి, తన్న; [శబ్దాదిభ్యోఽన్తః ప్రతిష్ఠానాచ్చ] జాఠరస్యాప్యగ్నేరిహ ప్రతీయమానత్వాత్. శబ్దస్తావద్వాజినాం వైశ్వానరవిద్యాప్రకరణే * స ఏషోఽగ్నిర్వైశ్వానర ఇతి వైశ్వానరసమానాధికరణతయాఽగ్నిరితి శ్రూయతే. అస్మిన్ ప్రకరణే చ * హృదయం గార్హపత్యో మనోఽన్వాహార్యపచన ఆస్యమాహవనీయ ఇతి వైశ్వానరస్య హృదయాదిస్థస్యాగ్నిత్రయకల్పనం క్రియతే. * తద్యద్భక్తం ప్రథమమాగచ్ఛేత్తద్ధోమీయం స యాం ప్రథమామాహుతిం జుహుయాత్తాం జుహుయాత్ప్రాణాయ స్వాహేత్యాదినా ప్రాణాహుత్యాధారత్వం చ వైశ్వానరస్యావగమ్యతే. తథా వైశ్వానరస్యాస్మిన్పురుషేఽన్తఃప్రతిష్ఠానం వాజసనేయినస్సమామనన్తి - * స యో హైతమేవమగ్నిం వైశ్వానరం పురుషవిధం పురుషేఽన్తఃప్రతిష్ఠితం వేదేతి. అతోఽగ్నిశబ్దసామానాధికరణ్యాదగ్నిత్రేతాపరికల్పనాత్ప్రాణాహుత్యాధారభావాదన్తఃప్రతిష్ఠానాచ్చ వైశ్వానరస్య జాఠరత్వమపి ప్రతీయత ఇతి నైకాన్తతః పరమాత్మత్వమితి చేత్, తన్న; [తథా దృష్ట్యుపదేశాత్] - పూర్వోక్తస్య త్రైలోక్యశరీరస్య పరస్య బ్రహ్మణో వైశ్వానరస్య జాఠరాగ్నిశరీరతయా తద్విశిష్టస్యోపాసనోపదేశాత్. అగ్నిశబ్దాదిభిర్హి న కేవలో జాఠరః ప్రతిపాద్యతే, అపితు జాఠరాగ్నివిశిష్టః పరమాత్మా. కథమిదమవగమ్యత ఇతి చేత్; [అసంభవాత్]-జాఠరస్య కేవలస్య త్రైలోక్యశరీరత్వాసంభవాత్, త్రైలోక్యశరీరతయా ప్రతిపన్నవైశ్వానరసమానాధికరణో జాఠరవిషయతయా ప్రతీయమానోఽగ్నిశబ్దో జాఠరశరీరతయా తద్విశిష్టం పరమాత్మానమేవాభిదధాతీత్యర్థః. యథోక్తం భగవతా - * అహం వైశ్వానరో భూత్వా ప్రాణినాం దేహమాశ్రితః। ప్రాణాపానసమాయుక్తః పచామ్యన్నం చతుర్విధమితి. జాఠరానలశరీరో భూత్వేత్యర్థః. అతస్తద్విశిష్టస్యోపాసనమత్రోపదిశ్యతే. కించ [పురుషమపి చైనమధీయతే] వాజసనేయినః - * స ఏషోఽగ్నిర్వైశ్వానరో యత్పురుష ఇతి. న హి జాఠరస్య

కేవలస్య పురుషత్వమ్. పరమాత్మన ఏవ హి నిరుపాధికం పురుషత్వమ్. యథా-*సహస్రశీర్షా పురుషః * పురుష ఏవేదం సర్వమిత్యాదౌ. ౨౭

60 అత ఏవ న దేవతా భూతఞ్చ. ౧-౨-౨౮.

ఉక్తేభ్య ఏవ హేతుభ్యో దేవతాయాశ్చ తృతీయస్య మహాభూతస్యాపి న వైశ్వానరత్వప్రసఙ్గః. ౨౮

61 సాక్షాదప్యవిరోధం జైమినిః, ౧-౨-౨౯

వైశ్వానరసమానాధికరణస్యాగ్నిశబ్దస్య జాఠరాగ్నిశరీరతయా తద్విశిష్టస్య పరమాత్మనో వాచకత్వమ్, తథైవ పరమాత్మన ఉపాస్యత్వం చోక్తమ్. జైమినిస్త్వాచార్యో వైశ్వానరశబ్దవదగ్నిశబ్దస్యాపి పరమాత్మన ఏవ సాక్షాత్ -అవ్యవధానేన వాచకత్వే న కశ్చిద్విరోధ ఇతి మన్యతే. ఏతదుక్తం భవతి-యథా వైశ్వానరశబ్దస్సాధారణోఽపి పరమాత్మాసాధారణధర్మవిశేషితో విశ్వేషాం నరాణాం నేతృత్వాదినా గుణేన పరమాత్మానమేవాభిదధాతీతి నిశ్చీయతే, ఏవమగ్నిశబ్దోఽప్యగ్రనయనాదినా యేనైవ గుణేన యోగాజ్జ్వలనే వర్తతే. తస్యైవ గుణస్య నిరుపాధికస్య కాష్ఠాగతస్య పరమాత్మని సంభవాదస్మిన్ప్రకరణే పరమాత్మాసాధారణధర్మవిశేషితః పరమాత్మానమేవాభిధత్త ఇతి. ౨౯,

*యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమిత్యపరిచ్ఛిన్నస్య పరస్య బ్రహ్మణో ద్యుప్రభృతిపృథివ్యన్తప్రదేశసమ్బన్ధిన్యా మాత్రయా పరిచ్ఛిన్నత్వం కథముపపద్యతే? తత్రాహ-

62 అభివ్యక్తేరిత్యాశ్మరథ్యః, ౧-౨-౩౦

ఉపాసకాభివ్యక్త్యర్థం ప్రాదేశమాత్రత్వం పరమాత్మన ఇత్యాశ్మరథ్య ఆచార్యో మన్యతే. ద్యౌర్మూర్ధా ఆదిత్యశ్చక్షుర్వాయుః ప్రాణ ఆకాశో మధ్యకాయ ఆపో వస్తిః పృథివీ పాదావితి ద్యుప్రభృతిప్రదేశసంబన్ధిన్యా మాత్రయా పరిచ్ఛిన్నత్వం కృత్స్నమభివ్యాప్తవతో విగతమానస్య హ్యభివ్యక్తేరేవ హేతోర్భవతి. ౩౦

మూర్ధప్రభృత్యవయవవిశేషైః పురుషవిధత్వం పరస్య బ్రహ్మణః కిమర్థమితి చేత్, తత్రాహ—

63. అనుస్మృతేర్బాదరిః. ౧-౨-౩౧.

తథోపాసనార్థమితి బాదరిరాచార్యో మన్యతే. *యస్త్వేతమేవమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే స సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మస్వన్నమత్తీతి బ్రహ్మప్రాప్తయే హ్యుపాసన ముపదిశ్యతే. [ఏతమేవమితి]-ఉక్తప్రకారేణ పురుషాకారమిత్యర్థః. సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మసు వర్తమానం యదన్నం-భోగ్యం తదత్తి, సర్వత్ర వర్తమానం స్వత ఏవానవధికాతిశయానన్దం బ్రహ్మానుభవతి. యత్తు సర్వైః కర్మవశ్యైరాత్మభిః ప్రత్యేకమనన్యసాధారణమన్నం భుజ్యతే - తన్ముముక్షుభిస్త్యాజ్యత్వాదిహ న గృహ్యతే. ౩౧

యది పరమాత్మా వైశ్వానరః, కథం తర్హ్యురఃప్రభృతీనాం వేద్యాదిత్వోపదేశః, యావతా జాఠరాగ్నిపరిగ్రహ ఏవైతదుపపద్యత ఇత్యత్రాహ.—

64 సంపత్తేరితి జైమినిస్తథా హి దర్శయతి. ౧-౨-౩౨

అస్య పరమాత్మన ఏవ వైశ్వానరస్య ద్యుప్రభృతిపృథివ్యన్తశరీరస్య సమారాధనభూతాయాః ఉపాసకైరహరహః క్రియమాణాయాః ప్రాణాహుతేరగ్నిహోత్రత్వసంపాదనాయ అయముర‌ఃప్రభృతీనాం వేదిత్వాద్యుపదేశ ఇతి జైమినిరాచార్యో మన్యతే. తథాహి-పరమాత్మోపాసనోచితమేవ ఫలం ప్రాణాహుత్యా అగ్నిహోత్రసమ్పత్తిం చ దర్శయతీయం శ్రుతిః. *స య ఇదమవిద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి యథాఽఙ్గారానపోహ్య భస్మని జుహుయాత్తాదృక్తత్స్యాత్ అథ య ఏతదేవం విద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతి తస్య సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మసు హుతం భవతి తద్యథేషీకాతూలమగ్నౌ ప్రోతం ప్రదూయేతైవం హాస్య సర్వే పాప్మానః ప్రదూయన్త ఇతి. ౩౨

65. ఆమనన్తి చైనమస్మిన్, ౧-౨-౩౩.

[ఏనమ్]-పరమపురుషం ద్యుమూర్ధత్వాదివిశిష్టం వైశ్వానరమ్ [అస్మిన్] - ఉపాసకశరీరే ప్రాణాహుత్యాధారత్వాయ [ఆమనన్తి చ] - * తస్య హ వా ఏతస్యాత్మనో వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజా ఇత్యాదినా. అయమర్థః * యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్త ఇతి త్రైలోక్యశరీరస్య పరమాత్మనో వైశ్వానరస్యోపాసనం విధాయ * సర్వేషు లోకేష్విత్యాదినా బ్రహ్మప్రాప్తిం చ ఫలముపదిశ్య అస్యైవోపాసనస్యాఙ్గభూతం ప్రాణాగ్నిహోత్రం * తస్య హ వా ఏతస్యేత్యాదినోపదిశతి. యః పూర్వముపాస్యత్వేనోపదిష్టో వైశ్వానరస్తస్యావయవభూతానగ్న్యాదిత్యాదీన్ సుతేజోవిశ్వరూపాదినామధేయానుపాసకశరీరే మూర్ధాదిపాదాన్తేషు సంపాదయతి. [మూర్ధైవ సుతేజాః]-ఉపాసకస్య మూర్ధైవ పరమాత్మమూర్ధభూతా ద్యౌరిత్యర్థః. [చక్షుర్విశ్వరూపః]- ఆదిత్య ఇత్యర్థః. [ప్రాణః పృథగ్వర్త్మా]-వాయురిత్యర్థః. [సన్దేహో బహులః]-ఉపాసకస్య మధ్యకాయ ఏవ పరమాత్మమధ్యకాయభూత ఆకాశ ఇత్యర్థః. [వస్తిరేవ రయిః]-అస్య వస్తిరేవ తదవయవభూతా ఆప ఇత్యర్థః. [పృథివ్యేవ పాదౌ]-అస్య పాదావేవ తత్పాదభూతా పృథివీత్యర్థః. ఏవముపాసకస్స్వశరీరే పరమాత్మానం త్రైలోక్యశరీరం వైశ్వానరం సన్నిహితమనుసన్ధాయ స్వకీయాన్యురోలోమహృదయమనఆస్యాని ప్రాణాహుత్యాధారస్య పరమాత్మనో వైశ్వానరస్య వేదిబర్హిర్గార్హపత్యాన్వాహార్యపచనాహవనీయానగ్నిహోత్రోపకరణభూతాన్పరికల్ప్య ప్రాణాహుతేశ్చాగ్నిహోత్రత్వం పరికల్ప్య, ఏవంవిధేన ప్రాణాగ్నిహోత్రేణ పరమాత్మానం వైశ్వానరమారాధయేదితి * ఉర ఏవ వేదిర్లోమాని బర్హిర్హృదయం గార్హపత్య ఇత్యాదినోపదిశ్యతే. అతః పరమాత్మా పురుషోత్తమ ఏవ వైశ్వానర ఇతి సిద్ధమ్. ౩౩. (ఇతి వైశ్వానరాధికరణమ్. 6.)

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శారీరకమీమాంసాభాష్యే
ప్రథమస్యాధ్యాయస్య ద్వితీయః పాదః.

శ్రీరస్తు.

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః

ప్రథమాధ్యాయే తృతీయః పాదః. ద్యుభ్వాద్యధికరణమ్. 1.

66 ద్యుభ్వాద్యాయతనం స్వశబ్దాత్. ౧-౩-౧.

ఆథర్వణికా అధీయతే-* యస్మిన్ద్యౌః పృథివీ చాన్తరిక్షమోతం మనస్సహ ప్రాణైశ్చ సర్వైః, తమేవైకం జానథాత్మానమన్యా వాచో విముఞ్చథ అమృతస్యైష సేతురితి. తత్ర సంశయః-కిమయం ద్యుపృథివ్యాదీనామాయతనత్వేన శ్రూయమాణో జీవః, ఉత పరమాత్మేతి. కిం యుక్తమ్? జీవ ఇతి. కుతః? * అరా ఇవ రథనాభౌ సంహతా యత్ర నాడ్యస్స ఏషోఽన్తశ్చరతే బహుధా జాయమాన ఇతి పరస్మిన్ శ్లోకే పూర్వవాక్యప్రస్తుతం ద్యుపృథివ్యాద్యాయతనం యత్రేతి పునరపి సప్తమ్యన్తేన పరామృశ్య, తస్య నాడ్యాధారత్వముక్త్వా, పునరపి * స ఏషోఽన్తశ్చరతే బహుధా జాయమాన ఇతి తస్య బహుధా జాయమానత్వం చోచ్యతే. నాడీసమ్బన్ధః దేవాదిరూపేణ బహుధా జాయమానత్వంచ జీవస్యైవ ధర్మః. అస్మిన్నపి శ్లోకే * ఓతం మనస్సహ ప్రాణైశ్చ సర్వైరితి ప్రాణపఞ్చకస్య మనసశ్చాశ్రయత్వముచ్యమానం జీవధర్మ ఏవ. ఏవం జీవత్వే నిశ్చితే సతి ద్యుపృథివ్యాద్యాయతనత్వాదికం యథాకథఞ్చిత్సంగమయితవ్యమితి.

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే - [ద్యుభ్వాద్యాయతనం స్వశబ్దాత్.] ద్యుపృథివ్యాదీనామాయతనం పరం బ్రహ్మ. కుతః? [స్వశబ్దాత్] - పరబ్రహ్మాసాధారణశబ్దాత్. * అమృతస్యైష సేతురితి పరస్య బ్రహ్మణోఽసాధారణశ్శబ్దః. * తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి, నాన్యః పన్థా అయనాయ విద్యత ఇతి సర్వత్రోపనిషత్సు స ఏవామృతత్వప్రాప్తిహేతుశ్శ్రూయతే. సినోతేశ్చ బన్ధనార్థత్వాత్, సేతుః-అమృతస్య ప్రాపక ఇత్యర్థః. సేతురివ వా సేతుః. నద్యాదిషు సేతుర్హి కూలస్య ప్రతిలమ్భకః; సంసారార్ణవపారభూతస్యామృతస్యైష ప్రతిలమ్భక ఇత్యర్థః. ఆత్మశబ్దశ్చ నిరుపాధికః పరస్మిన్ బ్రహ్మణి ముఖ్యవృత్తిః; ఆప్నోతీతి హ్యాత్మా; స్వేతరసమస్తస్య నియన్తృత్వేన వ్యాప్తిస్తస్యైవ సంభవతి. అతస్సోఽపి తస్యైవ శబ్దః. * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదిత్యాదయశ్చోపరితనాః పరస్యైవ బ్రహ్మణశ్శబ్దాః. నాడ్యాధారత్వం తస్యాపి సంభవతి-*సన్తతం సిరాభిస్తు లమ్బత్యాకోశసన్నిభమిత్యారభ్య * తస్యాశ్శిఖాయా మధ్యే పరమాత్మా వ్యవస్థిత ఇతి శ్రవణాత్. * బహుధా జాయమాన ఇత్యపి పరస్మిన్ బ్రహ్మణి సంగచ్ఛతే-*అజాయమానో బహుధా విజాయతే, తస్య ధీరాః పరిజానన్తి యోనిమితి దేవాదీనాం సమాశ్రయణీయత్వాయ తత్తజ్జాతీయరూపసంస్థానగుణకర్మసమన్వితః స్వకీయం స్వభావమజహదేవ స్వేచ్ఛయా బహుధా విజాయతే పరః పురుష ఇత్యభిధానాత్. స్మృతిరపి-*అజోఽపి సన్నవ్యయాత్మా భూతానామీశ్వరోఽపి సన్ । ప్రకృతిం స్వామధిష్ఠాయ సంభవామ్యాత్మమాయయేతి. మనఃప్రభృతి జీవోపకరణాధారత్వం చ సర్వాధారస్య పరస్యైవోపపద్యతే. ౧

ఇతశ్చ పరమపురుషః—

67. ముక్తోపసృప్యవ్యపదేశాచ్చ. ౧-3-౨.

అయం ద్యుపృథివ్యాద్యాయతనభూతః పురుషః సంసారబన్ధాన్ముక్తైరపి ప్రాప్యతయా వ్యపదిశ్యతే * యదా పశ్యః పశ్యతే రుక్మవర్ణం కర్తారమీశం పురుషం బ్రహ్మయోనిమ్। తదా విద్వాన్ పుణ్యపాపే విధూయ నిరఞ్జనః పరమం సామ్యముపైతి ॥ * యథా నద్యస్స్యన్దమానాస్సముద్రే అస్తం గచ్ఛన్తి నామరూపే విహాయ। తథా విద్వాన్నామరూపాద్విముక్తః పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్యమితి. సంసారబన్ధనాద్విముక్తా ఏవ హి విధూతపుణ్యపాపా నిరఞ్జనా నామరూపాభ్యాం వినిర్ముక్తాశ్చ. పుణ్యపాపనిబన్ధనాచిత్సంసర్గప్రయుక్తనామరూపభాక్త్వమేవ హి సంసారః. అతో విధూతపుణ్యపాపైః నిరఞ్జనైః-ప్రకృతిసంసర్గరహితైః పరేణ బ్రహ్మణా పరమం సామ్యమాపన్నైః ప్రాప్యతయా నిర్దిష్టో ద్యుపృథివ్యాద్యాయతనభూతః పురుషః పరం బ్రహ్మైవ. ౨

పరబ్రహ్మాసాధారణశబ్దాదిభిః పరమేవ బ్రహ్మేతి ప్రసాధ్య ప్రత్యగాత్మాసాధారణశబ్దాభావాచ్చాయం పర ఏవేత్యాహ.—

68 నానుమానమతచ్ఛబ్దాత్ప్రాణభృచ్చ. ౧-3-3.

యథా అస్మిన్ప్రకరణే ప్రతిపాదకశబ్దాభావాత్ప్రధానం న ప్రతిపాద్యమ్; ఏవం ప్రాణభృదపీత్యర్థః. అనుమీయత ఇత్యనుమానం పరోక్తం ప్రధానముచ్యతే. అనుమానప్రమితత్వాదానుమానమితి వా. [అతచ్ఛబ్దాత్]-తద్వాచిశబ్దాభావాదిత్యర్థః. * అర్థాభావే యదవ్యయమిత్యవ్యయీభావః. 3

ఇతశ్చాయం న ప్రత్యగాత్మా,—

69 భేదవ్యపదేశాత్. ౧-3-౪.

* సమానే వృక్షే పురుషో నిమగ్నో అనీశయా శోచతి ముహ్యమానః। జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమస్య మహిమానమితి వీతశోక ఇత్యాదిభిః జీవాద్విలక్షణత్వేనాయం వ్యపదిశ్యతే. అనీశయా-భోగ్యభూతయా ప్రకృత్యా ముహ్యమానశ్శోచతి జీవః; అయం యదా స్వస్మాదన్యం సర్వస్యేశం ప్రీయమాణమ్, అస్య - ఈశ్వరస్య మహిమానం చ నిఖిలజగన్నియమనరూపమ్ పశ్యతి, తదా వీతశోకో భవతి. ౪

70 ప్రకరణాత్. ౧-3-౫.

ప్రకరణం చేదం పరస్య బ్రహ్మణ ఇతి * అదృశ్యత్వాదిగుణకో ధర్మోక్తేరిత్యత్రైవ ప్రదర్శితమ్. నాడీసంబన్ధబహుధాజాయమానత్వమనఃప్రాణాధారత్వైశ్చ ప్రకరణవిచ్ఛేదాశఙ్కా-మాత్రమత్ర పర్యహార్ష్మ. ౫

71 స్థిత్యదనాభ్యాం చ. ౧-3-౬.

* ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయా సమానం వృక్షం పరిషస్వజాతే। తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తి అనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతీత్యేకస్య కర్మఫలాదనమన్యస్యచ కర్మఫలమన

శ్నత ఏవ దీప్యమానతయా శరీరాన్తస్థితిమాత్రం ప్రతిపాద్యతే. తత్ర కర్మఫలమనశ్నన్ దీప్యమాన ఏవ సర్వజ్ఞోఽమృతసేతుస్సర్వాత్మా ద్యుభ్వాద్యాయతనం భవితుమర్హతి, న పునః కర్మఫలమదన్ శోచన్ ప్రత్యగాత్మా. అతో ద్యుభ్వాద్యాయతనం పరమాత్మేతి సిద్ధమ్. ౭. (ఇతి ద్యుభ్వాద్యధికరణమ్ 1.)

అథ భూమాధికరణమ్ 2

72 భూమా సంప్రసాదాదధ్యుపదేశాత్. ౧-౩-౭.

ఇదమామనన్తి ఛన్దోగాః - * యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి స భూమా, అథ యత్రాన్యత్పశ్యత్యన్యచ్ఛృణోత్యన్యద్విజానాతి తదల్పమితి. అత్రాయం భూమశబ్దో భావప్రత్యయాన్తో వ్యుత్పాద్యతే. తథాహి-పృథ్వాదిషు బహుశబ్దః పఠ్యతే. తతః * పృథ్వాదిభ్య ఇమనిజ్వేతి ఇమనిచ్ప్రత్యయే కృతే * బహోర్లోపో భూచ బహోరితి ప్రకృతి ప్రత్యయయోర్వికారే భూమేతి భవతి. భూమా - బహుత్వమిత్యర్థః. అత్ర చాయం బహుశబ్దో వైపుల్యవాచీ, న సఙ్ఖ్యావాచీ; * యత్రాన్యత్పశ్యతి...తదల్పమిత్యల్పప్రతియోగిత్వశ్రవణాత్. అల్పశబ్దనిర్దిష్టధర్మిప్రతియోగిప్రతిపాదనపరత్వాదేవ ధర్మిపరశ్చ నిశ్చీయతే న ధర్మమాత్రపరః. తదేవం భూమేతి విపుల ఇత్యర్థః. వైపుల్యవిశేష్యశ్చాత్మేత్యవగతః. * తరతి శోకమాత్మవిదితి ప్రక్రమ్య భూమవిజ్ఞానముపదిశ్య * ఆత్మైవేదం సర్వమితి తస్యైవోపసంహారాత్. అత్ర సంశయ్యతే, కిమయం భూమగుణవిశిష్టః ప్రత్యగాత్మా ఉత పరమాత్మేతి.

కిం యుక్తమ్? ప్రత్యగాత్మేతి. కుతః? * శ్రుతం హ్యేవ మే భగవద్దృశేభ్యస్తరతి శోకమాత్మవిదిత్యాత్మజిజ్ఞాసయోపసేదుషే నారదాయ నామాదిప్రాణపర్యన్తేషూపాస్యతయోపదిష్టేషు * అస్తి భగవో నామ్నో భూయః * అస్తి భగవో వాచో భూయ ఇత్యాదయః ప్రశ్నాః, * వాగ్వావ నామ్నో భూయసీ * మనో వావ వాచో భూయ ఇత్యాదీని చ ప్రతివచనాని, ప్రాణాత్ప్రాచీనేషు దృశ్యన్తే. ప్రాణే తు న పశ్యామః. అతః ప్రాణపర్యన్త ఏవాయమాత్మోపదేశ ఇతి ప్రతీయతే. తేనేహ ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టః ప్రాణసహచారీ ప్రత్యగాత్మైవ, న వాయువిశేషమాత్రమ్. * ప్రాణో హ పితా ప్రాణో మాతేత్యాదయశ్చ ప్రాణస్య చేతనతామవగమయన్తి. * పితృహా మాతృహేత్యాదినా సప్రాణేషు పితృప్రభృతిషూపమర్దకారిణి హింసకత్వనిమిత్తోపక్రోశవచనాత్తేష్వేవ విగతప్రాణేష్వత్యన్తోపమర్దకారిణ్యప్యుపక్రోశాభావవచనాచ్చ హింసాయోగ్యశ్చేతన ఏవ ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టః. అప్రాణేషు స్థావరేష్వపి చేతనేషూపమర్దభావాభావయోః హింసాతదభావదర్శనాదయం హింసాయోగ్యతయా నిర్దిష్టః ప్రాణః ప్రత్యగాత్మైవేతి నిశ్చీయతే. అత ఏవ చారనాభిదృష్టాన్తాద్యుపన్యాసేన ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టః పర ఇతి న భ్రమితవ్యమ్; పరస్య హింసాప్రసఙ్గాభావాత్, జీవాదితరస్య తద్భోగ్యభోగోపకరణభూతస్య కృత్స్నస్యాచిద్వస్తునో జీవాయత్తస్థితిత్వేన ప్రత్యగాత్మన్యేవారనాభిదృష్టాన్తోపపత్తేశ్చ.

అయమేవ చ ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టో భూమా, * అస్తి భగవః ప్రాణాద్భూయ ఇతి ప్రశ్నస్య * అదో వావ ప్రాణాద్భూయ ఇతి ప్రతివచనస్య చాభావాద్భూమసంశబ్దనాత్ప్రాక్ప్రాణప్రకరణస్యావిచ్ఛేదాత్. కించ-ప్రాణవేదినోఽతివాదిత్వముక్త్వా, తమేవ * ఏష తు వా అతి

వదతీతి ప్రత్యభిజ్ఞాప్య, *యస్సత్యేనాతివదతీతి తస్య సత్యవదనం ప్రాణోపాసనాఙ్గతయోపదిశ్య, ఉపాదేయస్య సత్యవదనస్య శేషితయా పూర్వనిర్దిష్టప్రాణయాథాత్మ్యవిజ్ఞానం *యదా వై విజానాత్యథ సత్యం వదతీత్యుపదిశ్య, తత్సిద్ధ్యర్థం చ మననశ్రద్ధానిష్ఠాప్రయత్నానుపదిశ్య, తదారమ్భాయ చ ప్రాప్యభూతప్రాణశబ్దనిర్దిష్టప్రత్యగాత్మస్వరూపస్య సుఖరూపతాజ్ఞానముపదిశ్య, తస్య చ సుఖస్య విపులతా *భూమా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్య ఇత్యుపదిశ్యతే. తదేవం ప్రత్యగాత్మన ఏవావిద్యావియుక్తం రూపం విపులసుఖమిత్యుపదిష్టమితి *తరతి శోకమాత్మవిదిత్యుపక్రమావిరోధశ్చ. అతో భూమగుణవిశిష్టః ప్రత్యగాత్మా. యత ఏవం భూమగుణవిశిష్టః ప్రత్యగాత్మా, అత ఏవాహమర్థే ప్రత్యగాత్మని *అహమేవాధస్తాదహముపరిష్టాదిత్యారభ్య *అహమేవేదం సర్వమితి ప్రత్యగాత్మనో వైభవముపదిశతి. ఏవం ప్రత్యగాత్మత్వే నిశ్చితే సతి తదనుగుణతయా వాక్యశేషో నేతవ్య ఇతి.

ఏవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే [భూమా సంప్రసాదాదధ్యుపదేశాత్.] భూమగుణవిశిష్టో న ప్రత్యగాత్మా అపితు పరమాత్మా. కుతః?, [సంప్రసాదాదధ్యుపదేశాత్.] సంప్రసాదః-ప్రత్యగాత్మా. *ఏష సంప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యుపనిషత్ప్రసిద్ధేః. సంప్రసాదాత్ ప్రత్యగాత్మనోఽధికతయా భూమవిశిష్టస్య సత్యశబ్దాభిధేయస్యోపదేశాదిత్యర్థః. సత్యశబ్దాభిధేయం చ పరం బ్రహ్మ. ఏతదుక్తం భవతి- యథా నామాదిషు ప్రాణపర్యన్తేషు పూర్వపూర్వాధికతయోత్తరోత్తరాభిధానాత్పూర్వేభ్య ఉత్తరేషామర్థాన్తరత్వమ్, ఏవం ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టాత్ప్రత్యగాత్మనోఽధికతయా నిర్దిష్టస్సత్యశబ్దాభిధేయస్తస్మాదర్థాన్తరభూత ఏవ. సత్యశబ్దనిర్దిష్ట ఏవ భూమేతి, సత్యాఖ్యం పరం బ్రహ్మైవ భూమేత్యుపదిశ్యత ఇతి. తదాహ వృత్తికారః—*భూమా త్వేవేతి భూమా బ్రహ్మ నామాదిపరంపరయా ఆత్మన ఊర్ధ్వమస్యోపదేశాదితి. ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టాదధికతయా సత్యస్యోపదేశః కథమవగమ్యత ఇతి చేత్, *స వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఏవం విజానన్నతివాదీ భవతీతి ప్రాణవిదోఽతివాదిత్వముక్త్వా *ఏష తు వా అతివదతి యస్సత్యేనాతివదతీతి సత్యవేదిత్వేనాతివాదినం తుశబ్దేన పూర్వస్మాదతివాదినో వ్యావర్తయతి. అత ఏవ *ఏష తు వా అతివదతీత్యత్ర ప్రాణాతివాదినో న ప్రత్యభిజ్ఞా. అతోఽస్యాతివాదిత్వనిమిత్తం సత్యం పూర్వాతివాదిత్వనిమిత్తాత్ప్రాణాదధికమితి విజ్ఞాయతే.

నను చ ప్రాణవేదిన ఏవ సత్యవదనమఙ్గత్వేనోపదిష్టమ్; అతః ప్రాణప్రకరణావిచ్ఛేద ఇత్యుక్తమ్. నైతద్యుక్తమ్; తుశబ్దేన హ్యతివాద్యేవాన్యః ప్రతీయతే; న తు తస్యైవాతివాదినస్సత్యవదనాఙ్గవిశిష్టతామాత్రమ్. *ఏష తు వా అగ్నిహోత్రీ యస్సత్యం వదతీత్యాదిష్వగ్నిహోత్ర్యన్తరాప్రతీతేః, ప్రతీతస్యైవాగ్నిహోత్రిణస్సత్యవదనాఙ్గవిధానమితి క్లిష్టా గతిరాశ్రీయతే. అత్ర త్వతివాద్యన్తరత్వనిమిత్తం సత్యశబ్దాభిధేయం పరం బ్రహ్మ ప్రతీయతే. సత్యశబ్దశ్చ *సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యాదిషు పరస్మిన్ బ్రహ్మణి ప్రయుక్తః. అతస్తన్నిష్ఠస్యాతివాదినః పూర్వస్మాదధికత్వం సంభవతీతి వాక్యస్వరససిద్ధమన్యత్వం న బాధితవ్యమ్. అతివాదిత్వం హి వస్త్వన్తరాత్పురుషార్థతయాఽతిక్రాన్తస్యోపాస్యవస్తువాదిత్వమ్. నామాద్యాశాపర్యన్తో

పాస్యవ స్వాతిక్రాన్తస్యోపాస్య ప్రాణశబ్దనిర్దిష్ట ప్రత్యగాత్మవాదిత్వాత్ప్రాణవిదోఽతివాదిత్వమ్. తస్యాపి సాతిశయపురుషార్థత్వాన్నిరతిశయపురుషార్థతయోపాస్యపరబ్రహ్మవాదిన ఏవ సాక్షాదతివాదిత్వమితి * ఏష తు వా అతివదతి యస్సత్యేనాతివదతీత్యుక్తమ్. సత్యేనేతీత్థంభూతలక్షణే తృతీయా. సత్యేన - పరేణ బ్రహ్మణోపాస్యేనోపలక్షితో యోఽతివదతీత్యర్థః. అత ఏవైవం శిష్యః ప్రార్థయతే—* సోఽహం భగవస్సత్యేనాతివదానీతి. ఆచార్యశ్చ * సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమిత్యాహ. * ఆత్మతః ప్రాణ ఇతి చ ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టస్యాత్మన ఉత్పత్తిరుచ్యతే. అతః * తరతి శోకమాత్మవిదితి ప్రక్రాన్త ఆత్మా ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టాదన్య ఇతి గమ్యతే.

యత్తూక్తమ్ * అస్తి భగవః ప్రాణాద్భూయ ఇతి ప్రశ్నస్య * అదో వావ ప్రాణాద్భూయ ఇతి ప్రతివచనస్య చాదర్శనాత్ప్రక్రాన్త ఆత్మోపదేశః ప్రాణోపదేశపర్యవసానో గమ్యత ఇతి, తదయుక్తమ్; నహి ప్రశ్నప్రతివచనాభ్యామేవార్థాన్తరత్వం గమ్యతే, ప్రమాణాన్తరేణాపి తత్సంభవాత్. ఉక్తం చ ప్రమాణాన్తరమ్. * అస్తి భగవః ప్రాణాద్భూయ ఇత్యపృచ్ఛతోఽయమభిప్రాయః-నామాదిష్వాశాపర్యన్తేష్వచేతనేషు పురుషార్థభూయస్తయా పూర్వపూర్వమతిక్రాన్తేష్వప్యుత్తరోత్తరేషూపదిష్టేషు తత్తద్వేదిన ఆచార్యేణాతివాదిత్వం నోక్తమ్. ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టప్రత్యగాత్మయాథాత్మ్యవేదినస్తు పురుషార్థభూయస్త్వాతిశయం మన్వానేన * స వా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఏవం విజానన్నతివాదీ భవతీత్యతిక్రాన్తవస్తువాదిత్వముక్తమ్. అతోఽత్రైవాత్మోపదేశస్సమాప్త ఇతి మత్వా శిష్యో భూయో న పప్రచ్ఛ. ఆచార్యస్త్విదమపి సాతిశయం మత్వా నిరతిశయపురుషార్థభూతం సత్యశబ్దాభిధేయం పరం బ్రహ్మ * ఏష తు వా అతివదతి యస్సత్యేనాతివదతీతి స్వయమేవోపచిక్షేప. శిష్యోఽపి పరమపురుషార్థరూపే పరస్మిన్బ్రహ్మణ్యుపక్షిప్తే తత్స్వరూపతదుపాసనయాథాత్మ్యబుభుత్సయా *సోఽహం భగవస్సత్యేనాతివదానీతి ప్రార్థయామాస. తతో బ్రహ్మసాక్షాత్కారనిమిత్తాతివాదిత్వసిద్ధయే బ్రహ్మసాక్షాత్కారోపాయభూతం బ్రహ్మోపాసనమ్ * సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమిత్యుపదిశ్య తదుపాయభూతం బ్రహ్మమననమ్ * మతిస్త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేత్యుపదిశ్య, శ్రవణప్రతిష్ఠార్థత్వాన్మననస్య మననోపదేశేన శ్రవణమర్థసిద్ధం మత్వా, శ్రవణోపాయభూతాం బ్రహ్మణి శ్రద్ధామ్ * శ్రద్ధా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేత్యుపదిశ్య, తదుపాయభూతాం చ తన్నిష్ఠామ్ * నిష్ఠా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేత్యుపదిశ్య, తదుపాయభూతాం చ తదుద్యోగప్రయత్నరూపాం కృతిమపి *కృతిస్త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేత్యుపదిశ్య, శ్రవణాద్యుపక్రమరూపకృతిసిద్ధయే ప్రాప్యభూతస్య సత్యశబ్దాభిహితస్య బ్రహ్మణస్సుఖరూపతా జ్ఞాతవ్యేతి * సుఖం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమిత్యుపదిశ్య, నిరతిశయవిపులమేవ సుఖం పరమపురుషార్థరూపం భవతీతి తస్యైవ బ్రహ్మణస్సుఖరూపస్య నిరతిశయవిపులతా జ్ఞాతవ్యేతి * భూమా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్య ఇత్యుపదిశ్య, నిరతిశయవిపులసుఖరూపస్య బ్రహ్మణో లక్షణమిదముచ్యతే—* యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి స భూమేతి. అయమర్థః-అనవధికాతిశయసుఖరూపే బ్రహ్మణ్యనుభూయమానే తతోఽన్యత్కిమపి న పశ్యత్యనుభవితా, బ్రహ్మస్వరూపతద్విభూత్యన్తర్గతత్వాచ్చ కృత్స్నస్య వస్తుజాతస్య. అత ఐశ్వర్యాపరపర్యాయవిభూతిగుణవిశిష్టం నిరతిశయసుఖరూపం బ్రహ్మానుభవన్

తద్వ్యతిరిక్తస్య వస్తునోఽభావాదేవ కిమప్యన్యన్న పశ్యతి. అనుభావ్యస్య సర్వస్య సుఖరూపత్వాదేవ దుఃఖం చ న పశ్యతి. తదేవ హి సుఖమ్, యదనుభూయమానం పురుషానుకూలం భవతి.

నను చేదమేవ జగత్ బ్రహ్మణోఽన్యతయాఽనుభూయమానం దుఃఖరూపం పరిమితసుఖరూపం చ భవత్కథమివ బ్రహ్మవిభూతిత్వేన తదాత్మకతయాఽనుభూయమానం సుఖరూపమేవ భవేత్? ఉచ్యతే—కర్మవశ్యానాం క్షేత్రజ్ఞానాం బ్రహ్మణోఽన్యత్వేనానుభూయమానం కృత్స్నం జగత్ తత్తత్కర్మానురూపం దుఃఖం చ పరిమితసుఖం చ భవతి. అతో బ్రహ్మణోఽన్యతయా పరిమితసుఖత్వేన దుఃఖత్వేన చ జగదనుభవస్య కర్మనిమిత్తత్వాత్ కర్మరూపావిద్యావిముక్తస్య తదేవ జగత్ విభూతిగుణవిశిష్టబ్రహ్మానుభవాన్తర్గతం సుఖమేవ భవతి. యథా పిత్తోపహతేన పీయమానం పయః పిత్తతారతమ్యేనాల్పసుఖం విపరీతం చ భవతి, తదేవ పయః పిత్తానుపహతస్య సుఖాయైవ భవతి; యథైవ రాజపుత్రస్య పితుర్లీలోపకరణమతథాత్వేనానుసన్ధీయమానం ప్రియత్వమనుపగతం తథాత్వానుసన్ధానే ప్రియతమం భవతి; తథా నిరతిశయానన్దస్వరూపస్య బ్రహ్మణోఽనవధికాతిశయాసంఖ్యేయకల్యాణగుణాకరస్య లీలోపకరణం తదాత్మకం చానుసన్ధీయమానం జగన్నిరతిశయప్రీతయే భవత్యేవ.

అతో జగదైశ్వర్యవిశిష్టమనవధికాతిశయసుఖరూపం బ్రహ్మానుభవన్ తతోఽన్యత్కిమపి న పశ్యతి, దుఃఖం చ న పశ్యతి. ఏతదేవోపపాదయతి వాక్యశేషః * సవా ఏష ఏవం పశ్యన్నేవం మన్వాన ఏవం విజానన్నాత్మరతిరాత్మక్రీడ ఆత్మమిథున ఆత్మానన్దస్సస్వరాడ్భవతి తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి, అథ యేఽన్యథాఽతో విదురన్యరాజానస్తే క్షయ్యలోకా భవన్తి తేషాం సర్వేషు లోకేష్వకామచారో భవతీతి. స్వరాట్ – అకర్మవశ్యః. అన్యరాజానః – కర్మవశ్యాః. తథా * న పశ్యో మృత్యుం పశ్యతి న రోగం నోత దుఃఖతామ్; సర్వం హ పశ్యః పశ్యతి సర్వమాప్నోతి సర్వశ ఇతి చ. నిరతిశయసుఖరూపత్వం చ బ్రహ్మణః * ఆనన్దమయోఽభ్యాసాదిత్యత్ర ప్రపఞ్చితమ్. అతః ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టాత్ప్రత్యగాత్మనోఽర్థాన్తరభూతస్య సత్యశబ్దాభిధేయస్య బ్రహ్మణో భూమేత్యుపదేశాద్భూమా పరం బ్రహ్మ. ౭

73 ధర్మోపపత్తేశ్చ. ౧-౩-౮

అస్య భూమ్నో యే ధర్మా ఆమ్నాయన్తే, తేఽపి పరస్మిన్నేవోపపద్యన్తే. * ఏతదమృతమితి స్వాభావికమమృతత్వమ్, * స్వే మహిమ్నీత్యనన్యాధారత్వమ్, * స ఏవాధస్తాదిత్యాది * స ఏవేదం సర్వమితి సర్వాత్మకత్వమ్, * ఆత్మతః ప్రాణ ఇత్యాది ప్రాణప్రభృతి సర్వస్యోత్పాదకత్వమిత్యాదయో హి ధర్మాః పరమాత్మన ఏవ. యత్తు * అహమేవాధస్తాదిత్యాదినా సర్వాత్మకత్వముపదిష్టమ్, తద్భూమవిశిష్టస్య బ్రహ్మణోఽహఙ్గ్రహేణోపాసనముపదిశ్యతే; * అథాతోఽహఙ్కారాదేశ ఇత్యహఙ్గ్రహోపదేశోపక్రమాత్. అహమర్థస్య ప్రత్యగాత్మనోఽప్యాత్మా పరమాత్మేత్యన్తర్యామిబ్రాహ్మణాదిషూక్తమ్. అతః ప్రత్యగర్థస్య పరమాత్మపర్యవసానాదహంశబ్దోఽపి పరమాత్మపర్యవసాయీతి ప్రత్యగాత్మశరీరకత్వేన పరమాత్మానుసన్ధానార్థోఽయమహఙ్గ్రహోపదేశః. పరమాత్మనస్సర్వశరీరతయా సర్వాత్మత్వాత్ప్రత్యగాత్మనోఽప్యాత్మా పరమాత్మా. తదేవ * అథాత ఆత్మాదేశ ఇత్యాదినా * ఆత్మైవేదం సర్వమిత్యన్తేనో

చ్యతే. ఏతదేవోపపాదయితుం ప్రత్యగాత్మనోఽప్యాత్మభూతాత్పరమాత్మనస్సర్వస్యోత్పత్తిరుచ్యతే - * తస్య హవా ఏతస్యైవం పశ్యత ఏవం మన్వానస్యైవం విజానత ఆత్మతః ప్రాణ ఆత్మత ఆకాశ ఇత్యాదినా. ఉపాసకస్యాన్తర్యామితయాఽవస్థితాత్పరమాత్మనస్సర్వస్యోత్పత్తిరిత్యర్థః. అతః పరమాత్మనః ప్రత్యగాత్మశరీరకత్వజ్ఞానప్రతిష్ఠార్థమహఙ్గ్రహోపాసనం కర్తవ్యమ్. తస్మాద్భూమవిశిష్టః పరమాత్మేతి సిద్ధమ్. ౮. (ఇతి భూమాధికరణమ్ 2.)

అథ అక్షరాధికరణమ్ 3.

74 అక్షరమమ్బరాన్తధృతేః. ౧-౩-౯.

వాజసనేయినో గార్గీప్రశ్నే సమామనన్తి—* సహోవాచైతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్తి అస్థూలమనణ్వహ్రస్వమదీర్ఘమలోహితమస్నేహమచ్ఛాయమిత్యాది. తత్ర సంశయః-కిమేతదక్షరం ప్రధానమ్? జీవో వా? ఉత పరమాత్మేతి? కిం యుక్తమ్? ప్రధానమితి. కుతః? * అక్షరాత్పరతః పర ఇత్యాదిష్వక్షరశబ్దస్య ప్రధానే ప్రయోగదర్శనాదస్థూలత్వాదీనాం చ తత్ర సమన్వయాత్. * యయా తదక్షరమధిగమ్యత ఇత్యాదిషు పరస్మిన్నప్యక్షరశబ్దో దృశ్యత ఇతి చేత్, న; ప్రమాణాన్తరప్రసిద్ధశ్రుతిప్రసిద్ధయోః ప్రమాణాన్తరప్రసిద్ధస్య ప్రథమప్రతీతేః; ప్రతీతపరిగ్రహే విరోధాభావాత్. కించ-* యదూర్ధ్వం గార్గి దివో యదర్వాక్ పృథివ్యా ఇత్యారభ్య సర్వస్య కాలత్రితయవర్తినః కారణభూతాకాశాధారత్వే ప్రతిపాదితే *కస్మిన్ను ఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేత్యాకాశస్యాపి కారణం తదాధారభూతం కిమితి పృష్టే ప్రత్యుచ్యమానమక్షరం సర్వవికారకారణతయా తదాధారభూతం ప్రమాణాన్తరప్రసిద్ధం ప్రధానమితి ప్రతీయతే. అతోఽక్షరం ప్రధానమ్.

ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే-*[అక్షరమమ్బరాన్తధృతేః.] అక్షరం పరం బ్రహ్మ. కుతః? [అమ్బరాన్తధృతేః;] అమ్బరస్య-ఆకాశస్య, అన్తః-పారభూతమవ్యాకృతమమ్బరాన్తః. తస్య ధృతేః-తదాధారతయాఽస్యాక్షరస్యోపదేశాదితి యావత్. అయమర్థః-* కస్మిన్ను ఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేత్యత్రాకాశశబ్దనిర్దిష్టం న వాయుమదమ్బరమ్, అపితు తత్పారభూతమవ్యాకృతమ్. అతస్తస్యావ్యాకృతస్యాప్యాధారత్వేనోచ్యమానమక్షరం నావ్యాకృతం భవితుమర్హతీతి. నన్వాకాశశబ్దనిర్దిష్టో న వాయుమానితి కథమవగమ్యతే? ఉచ్యతే—* యదూర్ధ్వం గార్గి దివో యదర్వాక్పృథివ్యా యదన్తరా ద్యావాపృథివీ ఇమే యద్భూతం చ భవచ్చ భవిష్యచ్చేత్యాచక్షతే ఆకాశ ఏవ తదోతం చ ప్రోతం చేత్యుక్తే త్రైకాల్యవర్తినో వికారజాతస్యాధారతయా నిర్దిష్ట ఆకాశో న వాయుమదాకాశో భవితుమర్హతి; తస్యాపి వికారాన్తర్గతత్వాత్. అతోఽత్రాకాశశబ్దనిర్దిష్టం భూతసూక్ష్మమితి ప్రతీయతే. తతస్తస్యాపి భూతసూక్ష్మస్యాధారభూతం కిమితి పృచ్ఛ్యతే * కస్మిన్ను ఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి. అతస్తదాధారతయా నిర్దిశ్యమానమక్షరం న ప్రధానం భవితుమర్హతి.

యత్తు శ్రుతిప్రసిద్ధాత్ప్రమాణాన్తరప్రసిద్ధం ప్రథమం ప్రతీయత ఇతి, తన్న; అక్షరశబ్దస్యావయవశక్త్యా స్వార్థప్రతిపాదనే ప్రమాణాన్తరానపేక్షణాత్. సమ్బన్ధగ్రహణదశాయామర్థస్వరూపం యేన ప్రమాణేనావగమ్యతే, న తత్ప్రతిపాదనదశాయామపేక్షణీయమ్. ౯.

ఏవం తర్హ్యక్షరశబ్దనిర్దిష్టో జీవోఽస్తు, తస్య భూతసూక్ష్మపర్యన్తస్య కృత్స్నస్యాచిద్వస్తున ఆధారత్వోపపత్తేః; అస్థూలత్వాద్యుచ్యమానవిశేషణోపపత్తేశ్చ. *అవ్యక్తమక్షరే లీయతే *యస్యావ్యక్తం శరీరం...యస్యాక్షరం శరీరం *క్షరస్సర్వాణి భూతాని కూటస్థోఽక్షర ఉచ్యత ఇత్యాదిషు ప్రత్యగాత్మన్యప్యక్షరశబ్దప్రయోగదర్శనాదిత్యత్రోత్తరమ్—

75 సా చ ప్రశాసనాత్. ౧-౩-౧౦.

[సా చ]-అమ్బరాన్తధృతిరస్యాక్షరస్య ప్రశాసనాదేవ భవతీత్యుపదిశ్యతే-*ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠతః, ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ద్యావాపృథివ్యౌ విధృతే తిష్ఠతః, ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి నిమేషా ముహూర్తా అహోరాత్రాణ్యర్ధమాసా మాసా ఋతవస్సంవత్సరా ఇతి విధృతాస్తిష్ఠన్తీత్యాదినా. ప్రశాసనమ్-ప్రకృష్టం శాసనమ్. న చేదృశం స్వశాసనాధీనసర్వవస్తువిధరణం బద్ధముక్తోభయావస్థస్యాపి ప్రత్యగాత్మనస్సంభవతి. అతః పురుషోత్తమ ఏవ ప్రశాసితృ అక్షరమ్. ౧౦.

76 అన్యభావవ్యావృత్తేశ్చ. ౧-౩-౧౧.

[అన్యభావః]-అన్యత్వమ్, ప్రధానాదిభావః. అస్యాక్షరస్య పరమపురుషాదన్యత్వం వాక్యశేషే వ్యావర్త్యతే *తద్వా ఏతదక్షరం గార్గ్యదృష్టం ద్రష్ట్రశ్రుతం శ్రోత్రమతం మన్త్రవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతృ నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ, నాన్యదతోఽస్తి శ్రోతృ, నాన్యదతోఽస్తి మన్తృ, నాన్యదతోఽస్తి విజ్ఞాతృ, ఏతస్మిన్ను ఖల్వక్షరే గార్గ్యాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి. అత్ర ద్రష్టృత్వశ్రోతృత్వాద్యుపదేశాదస్యాక్షరస్యాచేతనభూతప్రధానభావో వ్యావర్త్యతే. సర్వైరదృష్టస్యైవ సతస్సర్వస్య ద్రష్టృత్వాద్యుపదేశాచ్చ ప్రత్యగాత్మభావో వ్యావర్త్యతే. అత ఇయమన్యభావవ్యావృత్తిరస్యాక్షరస్య పరమపురుషతాం ద్రఢయతి.

ఏవం వాఽన్యభావవ్యావృత్తిః-అన్యస్య సద్భావవ్యావృత్తిరన్యభావవ్యావృత్తిః. యథా తదక్షరమన్యైరదృష్టం సదన్యేషాం ద్రష్టృ చ సత్స్వవ్యతిరిక్తస్య సమస్తస్యాధారభూతమ్, ఏవమనేనాదృష్టమేతస్య ద్రష్టృ చ సదేతస్యాధారభూతమన్యన్నాస్తీతి వదత్ *నాన్యదతోఽస్తి ద్రష్టృ ఇత్యాదివాక్యశేషోఽన్యస్య సద్భావం వ్యావర్తయన్నస్యాక్షరస్య ప్రధానభావం ప్రత్యగాత్మభావం చ ప్రతిషేధతి.

కించ—*ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి దదతో మనుష్యాః ప్రశంసన్తి యజమానం దేవా దర్వీం పితరోఽన్వాయత్తా ఇతి శ్రౌతం స్మార్తం చ యాగదానహోమాదికం సర్వం కర్మ యస్యాజ్ఞయా ప్రవర్తతే, తదక్షరం పరబ్రహ్మభూతః పురుషోత్తమ ఏవేతి విజ్ఞాయతే. అపిచ—*యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మింల్లోకే జుహోతి యజతే తపస్తప్యతే బహూని వర్షసహస్రాణ్యన్తవదేవాస్య తద్భవతి యో వా ఏతదక్షరం గార్గ్యవిదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స కృపణః, అథ య ఏతదక్షరం గార్గి విదిత్వాఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స బ్రాహ్మణ ఇతి యదజ్ఞానాత్సంసారప్రాప్తిర్యజ్జ్ఞానాచ్చామృతత్వప్రాప్తిః తదక్షరం పరం బ్రహ్మైవేతి సిద్ధమ్. ౧౧. (ఇతి అక్షరాధికరణమ్. ౩.)

అథ ఈక్షతికర్మాధికరణమ్. 4.

77 ఈక్షతికర్మవ్యపదేశాత్సః. ౧-౩-౧౨.

ఆథర్వణికానాం సత్యకామప్రశ్నే ఽధీయతే-* యః పునరేతం త్రిమాత్రేణోమి(త్యే తే) త్యనేనైవాక్షరేణ పరం పురుషమభిధ్యాయీత స తేజసి సూర్యే సంపన్నః, యథా పాదోదరస్త్వచా వినిర్ముచ్యత ఏవం హ వై స పాప్మనా వినిర్ముక్తస్స సామభిరున్నీయతే బ్రహ్మలోకం స ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరం పురిశయం పురుషమీక్షత ఇతి. అత్ర ధ్యాయతీక్షతిశబ్దావేక విషయౌ, ధ్యానఫలత్వాదీక్షణస్య. * యథాక్రతురస్మిల్లోకే పురుష ఇతి న్యాయేన ధ్యాన విషయస్యైవ ప్రాప్యత్వాత్. *పరం పురుషమిత్యుభయత్ర కర్మభూతస్యార్థస్య ప్రత్యభిజ్ఞానాచ్చ.

తత్ర సంశయ్యతే—కిమిహ * పరం పురుషమితి నిర్దిష్టో జీవసమష్టిరూపోఽణ్డాధిపతి శ్చతుర్ముఖః ఉత సర్వేశ్వరః పురుషోత్తమ ఇతి. కిం యుక్తమ్? సమష్టిక్షేత్రజ్ఞ ఇతి. కుతః? *స యో హ వై తద్భగవన్మనుష్యేషు ప్రాయణాన్తమోఙ్కారమభిధ్యాయీత కతమం వావ స తేన లోకం జయతీతి ప్రక్రమ్య ఏకమాత్రం ప్రణవముపాసీనస్య మనుష్యలోకప్రాప్తిమభిధాయ, ద్విమాత్రముపాసీనస్యాన్తరిక్షలోకప్రాప్తిమభిధాయ, త్రిమాత్రముపాసీనస్య ప్రాప్యతయాఽభిధీ యమానో బ్రహ్మలోకోఽన్తరిక్షాత్పరో జీవసమష్టిరూపస్య చతుర్ముఖస్య లోక ఇతి విజ్ఞాయతే. తద్గతేన చేక్ష్యమాణస్తల్లోకాధిపతిశ్చతుర్ముఖ ఏవ. * ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరమితి చ దేహేన్ద్రియాదిభ్యః పరాద్దేహేన్ద్రియాదిభిస్సహ ఘనీభూతాజ్జీవవ్యష్టిపురుషాద్బ్రహ్మలోకవాసిన స్సమష్టిపురుషస్య చతుర్ముఖస్య పరత్వేనోపపద్యతే. అతోఽత్ర నిర్దిశ్యమానః పరః పురుష స్సమష్టిపురుషశ్చతుర్ముఖ ఏవ. ఏవం చతుర్ముఖత్వే నిశ్చితే అజరత్వాదయో యథాకథంచి న్నేతవ్యాః.

ఇతి ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే— [ఈక్షతికర్మవ్యపదేశాత్సః.] ఈక్షతికర్మ సః - పర మాత్మా. కుతః? [వ్యపదేశాత్;] వ్యపదిశ్యతే హీక్షతికర్మ పరమాత్మత్వేన. తథాహి- ఈక్షతి కర్మవిషయతయోదాహృతే శ్లోకే *తమోఙ్కారేణైవాయనేనాన్వేతి విద్వాన్యత్తచ్ఛాన్తమజర మమృతమభయం పరం చేతి. పరం శాన్తమజరమభయమమృతమితి హి పరమాత్మన ఏవైత ద్రూపమ్, *ఏతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేత్యేవమాదిశ్రుతిభ్యః. * ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పరాత్పర మితి చ పరమాత్మన ఏవ వ్యపదేశః; న చతుర్ముఖస్య. తస్యాపి జీవఘనశబ్దగృహీతత్వాత్. యస్య హి కర్మనిమిత్తం దేహిత్వం స జీవఘన ఇత్యుచ్యతే; చతుర్ముఖస్యాపి తచ్ఛ్రూయతే— * యో బ్రహ్మాణం విదధాతి పూర్వమిత్యాదౌ.

యత్పునరుక్తమన్తరిక్షలోకస్యోపరి నిర్దిశ్యమానో బ్రహ్మలోకశ్చతుర్ముఖలోక ఇతి ప్రతీయతే, అతస్తత్రస్థశ్చతుర్ముఖ ఇతి; తదయుక్తమ్—* యత్తచ్ఛాన్తమజరమమృతమభయ మిత్యాదినేక్షతికర్మణః పరమాత్మత్వే నిశ్చితే సతి ఈక్షితుః స్థానతయా నిర్దిష్టో బ్రహ్మలోకో న క్షయిష్ణుశ్చతుర్ముఖలోకో భవితుమర్హతి. కిఞ్చ—*యథా పాదోదరస్త్వచా వినిర్ముచ్యత ఏవం హ వై స పాప్మనా వినిర్ముక్తస్స సామభిరున్నీయతే బ్రహ్మలోకమితి సర్వపాపవినిర్ముక్తస్య ప్రాప్యతయోచ్యమానం న చతుర్ముఖస్థానమ్. అత ఏవ చోదాహరణశ్లోకే ఇమమేవ బ్రహ్మ

లోకమధికృత్య శ్రూయతే—* యత్తత్కవయో వేదయన్త ఇతి. కవయః - సూరయః. సూరిభిర్దృశ్యం చ వైష్ణవం పదమేవ; * తద్విష్ణోః పరమం పదం సదా పశ్యన్తి సూరయ ఇత్యేవమాదిభ్యః. నచాన్తరిక్షాత్పరశ్చతుర్ముఖలోకః, మధ్యే స్వర్గలోకాదీనాం బహూనాం సద్భావాత్. అతః * ఏతద్వై సత్యకామ పరం చాపరం చ బ్రహ్మ యదోఙ్కారస్తస్మాద్విద్వానేతేనైవాయతనేనైకతరమన్వేతీతి ప్రతివచనే యదపరం కార్యం బ్రహ్మ నిర్దిష్టం తదైహికాముష్మికత్వేన ద్విధా విభజ్య, ఏకమాత్రం ప్రణవముపాసీనానామైహికం మనుష్యలోకావాప్తిరూపం ఫలమభిధాయ ద్విమాత్రముపాసీనానామాముష్మికమన్తరిక్షశబ్దోపలక్షితం ఫలం చాభిధాయ త్రిమాత్రేణ పరబ్రహ్మవాచినా ప్రణవేన పరం పురుషం ధ్యాయతాం పరమేవ బ్రహ్మ ప్రాప్యతయోపదిశతీతి సర్వం సమఞ్జసమ్. అత ఈక్షతికర్మ పరమాత్మా. ౧౨. (ఇతి ఈక్షతికర్మాధికరణమ్. 4.)

—అథ దహరాధికరణమ్ 5.—

78 దహర ఉత్తరేభ్యః. ౧-౩-౧౩.

ఇదమామనన్తి చ్ఛన్దోగాః—* అథ యదిదమస్మిన్బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశస్తస్మిన్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యం తద్వావ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి. తత్ర సందేహః—కిమసౌ హృదయపుణ్డరీకమధ్యవర్తీ దహరాకాశో మహాభూతవిశేషః? ఉత ప్రత్యగాత్మా? అథ పరమాత్మేతి. కిం తావద్యుక్తమ్? మహాభూతవిశేష ఇతి. కుతః? ఆకాశశబ్దస్య భూతాకాశే బ్రహ్మణి చ ప్రసిద్ధత్వేఽపి భూతాకాశే ప్రసిద్ధిప్రకర్షాత్. * తస్మిన్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యమిత్యన్వేష్టవ్యాన్తరస్యాధారతయా ప్రతీతేశ్చ.

ఇత్యేవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే [దహర ఉత్తరేభ్యః.] దహరాకాశః పరం బ్రహ్మ, కుతః? ఉత్తరేభ్యో వాక్యగతేభ్యో హేతుభ్యః. *ఏష ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకోఽవిజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్ప ఇతి నిరుపాధికాత్మత్వమపహతపాప్మత్వాదికం సత్యకామత్వం సత్యసఙ్కల్పత్వం చేతి దహరాకాశే శ్రూయమాణా గుణా దహరాకాశం పరం బ్రహ్మేతి జ్ఞాపయన్తి. * అథ య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్కామాంస్తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీత్యాదినా * యం కామం కామయతే సోఽస్య సంకల్పాదేవ సముత్తిష్ఠతి తేన సంపన్నో మహీయత ఇత్యన్తేన దహరాకాశవేదినస్సత్యసఙ్కల్పత్వప్రాప్తిశ్చోచ్యమానా దహరాకాశం పరం బ్రహ్మేత్యవగమయతి.

యావాన్వా అయమాకాశస్తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ ఇత్యుపమానోపమేయభావశ్చ దహరాకాశస్య భూతాకాశత్వే నోపపద్యతే. హృదయావచ్ఛేదనిబన్ధన ఉపమానోపమేయభావ ఇతి చేత్, తథా సతి హృదయావచ్ఛిన్నస్య ద్యావాపృథివ్యాదిసర్వాశ్రయత్వం నోపపద్యతే. ననుచ దహరాకాశస్య పరమాత్మత్వేఽపి బాహ్యాకాశోపమేయత్వం న సంభవతి *జ్యాయాన్పృథివ్యా జ్యాయానన్తరిక్షాదిత్యాదౌ సర్వస్మాజ్జ్యాయస్త్వశ్రవణాత్. నైవమ్, దహరాకాశస్య హృదయపుణ్డరీకమధ్యవర్తిత్వప్రాప్తాల్పత్వనివృత్తిపరత్వాదస్య వాక్యస్య. యథా అధికజవేఽపి సవితరి ఇషువద్గచ్ఛతి సవితేతి వచనం గతిమాన్ద్యనివృత్తిపరమ్.

అథ స్యాత్ — ఏష ఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యాదినా దహరాకాశో న నిర్దిశ్యతే, *దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశస్తస్మిన్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యమితి దహరాకాశాన్తర్వర్తినస్తతోఽన్యస్యాన్వేష్టవ్యత్వేన ప్రకృతత్వాదిహ *ఏష ఆత్మాఽపహతపాప్మేతి తస్యైవాన్వేష్టవ్యస్య నిర్దేశం యుక్తత్వాత్. స్యాదేతదేవమ్ యది శ్రుతిరేవ దహరాకాశం తదన్తర్వర్తినం చ న వ్యభఙ్క్ష్యత్; వ్యభాఙ్క్షీత్తు సా. తథాహి-*అథ యదిదమస్మిన్బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశస్తస్మిన్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యమితి బ్రహ్మపురశబ్దేనోపాస్యతయా సన్నిహితపరబ్రహ్మణః పురత్వేనోపాసకశరీరం నిర్దిశ్య, తన్మధ్యవర్తి చ తదవయవభూతం పుణ్డరీకాకారమల్పపరిమాణం హృదయం పరస్య బ్రహ్మణో వేశ్మతయాఽభిధాయ, సర్వజ్ఞం సర్వశక్తిమాశ్రితవాత్సల్యైకజలధిముపాసకానుగ్రహాయ తస్మిన్వేశ్మని సన్నిహితం సూక్ష్మతయా ధ్యేయం దహరాకాశశబ్దేన నిర్దిశ్య, తదన్తర్వర్తి చాపహతపాప్మత్వాది స్వభావతో నిరస్తనిఖిలహేయత్వసత్యకామత్వాది స్వాభావికానవధికాతిశయకల్యాణగుణజాతం చ ధ్యేయం * తదన్వేష్టవ్యమిత్యుపదిశ్యతే. అత్ర తదన్వేష్టవ్యమితి తచ్ఛబ్దేన దహరాకాశం తదన్తర్వర్తిగుణజాతం చ పరామృశ్య తదుభయమన్వేష్టవ్యమిత్యుపదిశ్యతే. * యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మేత్యనూద్య తస్మిన్ దహరపుణ్డరీకవేశ్మని యో దహరాకాశో యచ్చ తదన్తర్వర్తిగుణజాతమ్, తదుభయమన్వేష్టవ్యమితి విధీయత ఇత్యర్థః.

దహరాకాశశబ్దనిర్దిష్టస్య పరబ్రహ్మత్వమ్, *తస్మిన్యదన్తరితి నిర్దిష్టస్య చ తద్గుణత్వమ్, తచ్ఛబ్దేనోభయం పరామృశ్యోభయస్యాప్యన్వేష్టవ్యతయా విధానం చ కథమవగమ్యత ఇతి చేత్, తదవహితమనాః శృణు—

* యావాన్వా అయమాకాశస్తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ ఇతి దహరాకాశస్యాతిమహత్త్వమభిధాయ, * ఉభే అస్మిన్ ద్యావాపృథివీ అన్తరేవ సమాహితే ఉభావగ్నిశ్చ వాయుశ్చ సూర్యాచన్ద్రమసావుభౌ విద్యున్నక్షత్రాణీతి ప్రకృతమేవ దహరాకాశమస్మిన్నితి నిర్దిశ్య, తస్య సర్వజగదాధారత్వమభిధాయ, * యచ్చాస్యేహాస్తి యచ్చ నాస్తి సర్వం తదస్మిన్ సమాహితమితి పునరప్యస్మిన్నితి తమేవ దహరాకాశం పరామృశ్య, తస్మిన్నస్యోపాసకస్యేహ లోకే యద్భోగ్యజాతమస్తి యచ్చ మనోరథమాత్రగోచరమిహ నాస్తి సర్వం తద్భోగ్యజాతమస్మిన్దహరాకాశే సమాహితమితి నిరతిశయభోగ్యత్వం దహరాకాశస్యాభిధాయ, తస్య దహరాకాశస్య దేహావయవభూతహృదయాన్తర్వర్తిత్వేఽపి దేహస్య జరాప్రధ్వంసాదౌ సత్యపి పరమకారణతయాఽతిసూక్ష్మత్వేన నిర్వికారత్వముక్త్వా, తత ఏవ * ఏతత్సత్యం బ్రహ్మపురమితి తమేవ దహరాకాశం సత్యభూతం బ్రహ్మాఖ్యం పురం నిఖిలజగదావాసభూతమిత్యుపపాద్య, * అస్మిన్కామాస్సమాహితా ఇతి దహరాకాశమస్మిన్నితి నిర్దిశ్య, కామ్యభూతాంశ్చ గుణాన్ కామా ఇతి నిర్దిశ్య, తేషాం దహరాకాశాన్తర్వర్తిత్వముక్త్వా, తదేవ దహరాకాశస్య కామ్యభూతకల్యాణగుణవిశిష్టత్వం తస్యాత్మత్వంచ * ఏష ఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యాదినా సత్యసఙ్కల్ప ఇత్యన్తేన స్ఫుటీకృత్య, * యథా హ్యేవేహ ప్రజా అన్వావిశన్తీత్యారభ్య తేషాం సర్వేషు లోకేష్వకామచారో భవతీత్యన్తేన తదిదం గుణాష్టకం తద్విశిష్టం దహరాకాశ

శబ్దనిర్దిష్టమాత్మానం చావిదుషామేతద్వ్యతిరిక్తభోగ్యసిద్ధయే చ కర్మ కుర్వతామన్తవత్ఫలావాప్తిమసత్యసఙ్కల్పత్వం చాభిధాయ, * అథ య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్కామాంస్తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీత్యాదినా దహరాకాశశబ్దనిర్దిష్టమాత్మానం తదన్తర్వర్తినశ్చ కామ్యభూతానపహతపాప్మత్వాదికాన్గుణాన్విజానతాముదారగుణసాగరస్య తస్య పరమపురుషస్య ప్రసాదాదేవ సర్వకామావాప్తిస్సత్యసంకల్పతా చోచ్యతే. అతో దహరాకాశః పరంబ్రహ్మ, తదన్తర్వర్తి చాపహతపాప్మత్వాదికామ్యగుణజాతం తదుభయమన్వేష్టవ్యం విజిజ్ఞాసితవ్యమితి చోచ్యత ఇతి నిశ్చీయతే. తదేతద్వాక్యకారోఽపి స్పష్టయతి — * తస్మిన్యదన్తరితి కామవ్యపదేశ ఇత్యాదినా. అత ఏతేభ్యో హేతుభ్యో దహరాకాశః పరమేవ బ్రహ్మ. ౧౩.

ఇతశ్చ దహరాకాశః పరం బ్రహ్మ.—

79 **గతిశబ్దాభ్యాం తథా హి దృష్టం లిఙ్గం చ. ౧-౩-౧౪.**

* తద్యథా హిరణ్యనిధిం నిహితమక్షేత్రజ్ఞా ఉపర్యుపరి సంచరన్తో న విన్దేయురేవమేవేమాస్సర్వాః ప్రజా అహరహర్గచ్ఛన్త్య ఏతం బ్రహ్మలోకం న విన్దన్త్యనృతేన హి ప్రత్యూఢా ఇతి, ఏతమితి ప్రకృతం దహరాకాశం నిర్దిశ్య, తత్రాహరహస్సర్వేషాం క్షేత్రజ్ఞానాం గమనమ్, గన్తవ్యస్య తస్య దహరాకాశస్య బ్రహ్మలోకశబ్దనిర్దేశశ్చ దహరాకాశస్య పరబ్రహ్మతాం గమయతః. కథమనయోరస్య పరబ్రహ్మత్వసాధకత్వమిత్యత ఆహ [తథా హి దృష్టమితి.] పరస్మిన్ బ్రహ్మణి సర్వేషాం క్షేత్రజ్ఞానామహరహస్సుషుప్తికాలే గమనమన్యత్రాభిధీయమానం దృష్టమ్*ఏవమేవ ఖలు సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సతి సంపద్య న విదుస్సతి సంపత్స్యామహ ఇతీతి, * సత ఆగమ్య న విదుస్సత ఆగచ్ఛామహ ఇతీతి చ. తథా బ్రహ్మలోకశబ్దశ్చ పరస్మిన్ బ్రహ్మణి దృష్టః - * ఏష బ్రహ్మలోకః సమ్రాడితి హోవాచేతి. మా భూదన్యత్ర బ్రహ్మణి గమనదర్శనమ్. ఏతదేవ తు దహరాకాశే సర్వేషాం క్షేత్రజ్ఞానాం ప్రలయకాల ఇవ నిరస్తనిఖిలదుఃఖానాం సుషుప్తికాలేఽవస్థానం శ్రూయమాణమస్య పరబ్రహ్మత్వే పర్యాప్తం లిఙ్గమ్. తథా బ్రహ్మలోకశబ్దశ్చ సమానాధికరణవృత్త్యా అస్మిన్దహరాకాశే ప్రయుజ్యమానోఽస్య బ్రహ్మత్వే ప్రయోగాన్తరనిరపేక్షం పర్యాప్తం లిఙ్గమిత్యాహ - [లిఙ్గం చేతి.] నిషాదస్థపతిన్యాయాచ్చ షష్ఠీసమాసాత్సమానాధికరణసమాసో న్యాయ్యః.

అథవా * అహరహర్గచ్ఛన్త్య ఇతి న సుషుప్తివిషయం గమనముచ్యతే, అపి త్వన్తరాత్మత్వేన సర్వదా వర్తమానస్య దహరాకాశస్య పరమపురుషార్థభూతస్యోపర్యుపర్యహరహర్గచ్ఛన్త్యః - సర్వస్మిన్కాలే వర్తమానాః తమజానత్యస్తం న విన్దన్తి - న లభన్తే. యథా హిరణ్యనిధిం నిహితం తత్స్థానమజానానాస్తదుపరి సర్వదా వర్తమానా అపి న లభన్తే, తద్వదిత్యర్థః. సేయమేవమన్తరాత్మత్వేన స్థితస్య దహరాకాశస్యోపరి తన్నియమితానాం సర్వాసాం ప్రజానామజానతీనాం సర్వదా గతిరస్య దహరాకాశస్య పరబ్రహ్మతాం గమయతి. తథా హ్యన్యత్ర పరస్య బ్రహ్మణోఽన్తరాత్మతయాఽవస్థితస్య స్వనియామ్యాభిః స్వస్మిన్ వర్తమానాభిః

ప్రజాభిరవేదనం దృష్టమ్. యథాఽన్తర్యామిబ్రాహ్మణే * య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తరో యమాత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమన్తరో యమయతీతి, * అదృష్టో ద్రష్టా అశ్రుతశ్శ్రోతేతిచ. మాభూదన్యత్ర దర్శనమ్; స్వయమేవ త్విదం నిధిదృష్టాన్తావగతపరమపురుషార్థభావస్యాస్య హృదయస్థస్యోపరి తదాధారతయా అహరహస్సర్వదా సర్వాసాం ప్రజానామజానతీనాం గతిరస్య పరబ్రహ్మత్వే పర్యాప్తం లిఙ్గమ్. ౧౪.

ఇతశ్చ దహరాకాశః పరం బ్రహ్మ.—

80 ధృతేశ్చ మహిమ్నోఽస్యాస్మిన్నుపలబ్ధేః. ౧-౩-౧౫.

* అథ య ఆత్మేతి ప్రకృతం దహరాకాశం నిర్దిశ్య * స సేతుర్విధృతిరేషాం లోకానామసంభేదాయేత్యస్మిన్ జగద్విధరణం శ్రూయమాణం దహరాకాశస్య పరబ్రహ్మతాం గమయతి. జగద్విధరణం హి పరస్య బ్రహ్మణో మహిమా. * ఏష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతిరేష భూతపాల ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసంభేదాయేతి, * ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠత ఇత్యాదిభ్యః. స చాయం తస్య పరస్య బ్రహ్మణో ధృత్యాఖ్యో మహిమాఽస్మిన్ దహరాకాశ ఉపలభ్యతే. అతో దహరాకాశః పరం బ్రహ్మ. ౧౫.

81 ప్రసిద్ధేశ్చ. ౧-౩-౧౬.

ఆకాశశబ్దశ్చ పరస్మిన్ బ్రహ్మణి ప్రసిద్ధః*కో హ్యేవాఽన్యాత్కః ప్రాణ్యాత్, యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాత్ * సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యన్త ఇత్యాదిషు. అపహతపాప్మత్వాదిగుణసనాథా ప్రసిద్ధిః భూతాకాశప్రసిద్ధేర్బలీయసీత్యభిప్రాయః. ౧౬.

ఏవం తావద్దహరాకాశస్య భూతాకాశత్వం ప్రతిక్షిప్తమ్. అథేదానీం దహరాకాశస్య ప్రత్యగాత్మత్వమాశఙ్క్య నిరాకర్తుముపక్రమతే—

82 ఇతరపరామర్శాత్స ఇతి చేన్నాసంభవాత్. ౧-౩-౧౭.

యదుక్తం వాక్యశేషవశాద్దహరాకాశః పరం బ్రహ్మేతి, తదయుక్తమ్; వాక్యశేషే పరస్మాదితరస్య జీవస్యైవ సాక్షాత్పరామర్శాత్ -* అథ య ఏష సంప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే ఏష ఆత్మేతి హోవాచ ఏతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేతి. యద్యపి * దహరోఽస్మిన్నన్తర ఆకాశ ఇతి హృదయపుణ్డరీకమధ్యవర్తితయోపదిష్టస్యాకాశస్యోపమానోపమేయభావాద్యసంభవాద్భూతాకాశత్వం న సంభవతి; తథాఽపి వాక్యశేషవశాత్ప్రత్యగాత్మత్వం యుక్తమాశ్రయితుమ్. ఆకాశశబ్దోఽపి ప్రకాశాదియోగాజ్జీవ ఏవ వర్తిష్యత ఇతి చేత్, అత్రోత్తరమ్. [నాసంభవాదితి.] నాయం జీవః. నహ్యపహతపాప్మత్వాదయో గుణా జీవే సంభవన్తి. ౧౭.

83 ఉత్తరాచ్చేదావిర్భూతస్వరూపస్తు. ౧-౩-౧౮.

[ఉత్తరాత్] - ప్రజాపతివాక్యాత్ జీవస్యైవాపహతపాప్మత్వాదిగుణయోగో నిశ్చీయత ఇతి చేత్.

ఏతదుక్తం భవతి - ప్రజాపతివాక్యం జీవపరమేవ. తథాహి:—*య ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకోఽవిజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసంకల్పస్సోఽన్వేష్టవ్యస్స విజిజ్ఞాసితవ్యస్స సర్వాంశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాంశ్చ కామాన్యస్తమాత్మానమనువిద్య విజానాతీతి ప్రజాపతివచనమైతిహ్యరూపేణోపశ్రుత్యాన్వేష్టవ్యాత్మస్వరూపజిజ్ఞాసయా ప్రజాపతిముపసేదుషే మఘవతే ప్రజాపతిః జాగరితస్వప్నసుషుప్త్యవస్థం జీవాత్మానం సశరీరం క్రమేణ శుశ్రూషుయోగ్యతాపరీచిక్షిషయోపదిశ్య, తత్రతత్ర భోగ్యమపశ్యతే పరిశుద్ధాత్మస్వరూపోపదేశయోగ్యాయ తస్మై మఘవతే * మఘవన్మర్త్యం వా ఇదం శరీరమాత్తం మృత్యునా తదస్యామృతస్యాశరీరస్యాత్మనోఽధిష్ఠానమితి శరీరస్యాధిష్ఠానతామాత్మన శ్చాధిష్ఠాతృతామశరీరస్య చ తస్యామృతత్వస్వరూపతాం చోక్త్వా * నహ వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోరపహతిరస్తి, అశరీరం వా వ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశత ఇతి కర్మారబ్ధశరీరయోగినస్తదనుగుణసుఖదుఃఖభాగిత్వరూపానర్థం తద్విమోక్షే చ తదభావమభిధాయ * ఏవ మేవైష సంప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి జీవాత్మనస్స్వరూపమేవ శరీరవియుక్తముపదిదేశ. * స ఉత్తమః పురుషః స తత్రపర్యేతి జక్షత్క్రీడన్ రమమాణః స్త్రీభిర్వా యానైర్వా జ్ఞాతిభిర్వా నోపజనం స్మరన్నిదం శరీరమితి ప్రాప్యస్య పరస్య జ్యోతిషః పురుషోత్తమత్వమ్, నివృత్తితిరోధానస్య పరం జ్యోతిరుపసంపన్నస్య ప్రత్యగాత్మనో బ్రహ్మలోకే యథేష్టభోగావాప్తిమ్, ప్రియాప్రియావియుక్తకర్మనిమిత్తశరీరాద్యపురుషార్థాననుసన్ధానం చాభిధాయ, * స యథా ప్రయోగ్య ఆచరణే యుక్త ఏవమస్మిన్ శరీరే ప్రాణో యుక్త ఇతి యథోక్తస్వరూపస్యైవ సంసారదశాయాం కర్మతన్త్రం శరీరయోగం యుగ్యశకటయోగదృష్టాన్తేనాభిధాయ, * అథ యత్రైతదాకాశమనువిషణ్ణం చక్షుస్స చాక్షుషః పురుషో దర్శనాయ చక్షురథ యో వేదేదం జిఘ్రాణీతి స ఆత్మా గన్ధాయ ఘ్రాణమథ యో వేదేదమభివ్యాహరాణీతి స ఆత్మాఽభివ్యాహారాయ వాగథ యో వేదేదం శృణవానీతి స ఆత్మా శ్రవణాయ శ్రోత్రమ్, అథ యో వేదేదం మన్వానీతి స ఆత్మా మనోఽస్య (దైవం) దివ్యం చక్షురితి చక్షురాదీనాం కరణత్వం రూపాదీనాం జ్ఞేయత్వమస్య చ జ్ఞాతృత్వం ప్రదర్శ్య తత ఏవ శరీరేన్ద్రియేభ్యోఽస్య వ్యతిరేకముపపాద్య, * స వా ఏష ఏతేన (దైవేన) దివ్యేన చక్షుషా మనసైతాన్కామాన్పశ్యన్ రమతే య ఏతే బ్రహ్మలోక ఇతి తస్యైవ విధూతకర్మనిమిత్తశరీరేన్ద్రియస్య మనశ్శబ్దాభిహితేన దివ్యేన స్వాభావికేన జ్ఞానేన సర్వకామానుభవముక్త్వా, * తం వా ఏతం దేవా ఆత్మానముపాసతే తస్మాత్తేషాం సర్వే చ లోకా ఆత్తాస్సర్వే చ కామా ఇత్యేవంవిధమాత్మానం జ్ఞానినో జానన్తీత్యభిధాయ, * సర్వాంశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాంశ్చ కామాన్యస్తమాత్మానమనువిద్య విజానాతీతి హ ప్రజాపతిరువాచేత్యేవంవిధమాత్మానం విదుషస్సర్వలోక

సర్వకామావాప్త్యుపలక్షితం బ్రహ్మానుభవం ఫలమభిధాయోపసంహృతమ్. అతస్తత్రాపహత
పాప్మత్వాదిగుణకో జ్ఞాతవ్యతయా ప్రక్రాన్తో జీవ ఏవేత్యవగతమ్. అతో జీవస్యాపహతపాప్మ
త్వాదయస్సంభవన్తి. అతో దహరవాక్యశేషే శ్రూయమాణస్య జీవస్యాపహతపాప్మత్వాదిగుణ
సంభవాత్స ఏవ దహరాకాశ ఇతి నిశ్చీయత ఇతి చేదిత.

తత్రాహ—[ఆవిర్భూతస్వరూపస్త్వితి.] పూర్వమనృతతిరోహితాపహతపాప్మత్వాది
గుణకస్వరూపః పశ్చాద్విముక్తకర్మబన్ధశ్శరీరాత్సముత్థితః పరం జ్యోతిరుపసంపన్న ఆవిర్భూత
స్వరూపస్సన్నపహతపాప్మత్వాదిగుణవిశిష్టస్తత్ర ప్రజాపతివాక్యేఽభిధీయతే. దహరవాక్యే త్వతి
రోహితస్వభావాపహతపాప్మత్వాదివిశిష్ట ఏవ దహరాకాశః ప్రతీయతే. ఆవిర్భూతస్వరూపస్యాపి
జీవస్యాసంభావనీయాస్సేతుత్వసర్వలోకవిధరణత్వాదయస్సత్యశబ్దనిర్వచనావగతం చేతనాచేత
నయోర్నియన్తృత్వం దహరాకాశస్య పరబ్రహ్మతాం సాధయన్తి. సేతుత్వసర్వలోకవిధరణ
త్వాదయః ఆవిర్భూతస్వరూపస్యాపి న సంభవన్తీతి * జగద్వ్యాపారవర్జమిత్యత్రోపపాద
యిష్యామః. ౧౮.

యద్యేవం, దహరవాక్యే * అథ య ఏష సంప్రసాద ఇత్యాదినా జీవప్రస్తావః
కిమర్థః? ఇతి చేత్, తత్రాహ.—

84 అన్యార్థశ్చ పరామర్శః. ౧-౩-౧౯.

దహరాకాశస్యైవాపహతపాప్మత్వజగద్విధరణత్వాదివన్ముక్తస్య తదుపసంపత్త్యాఽప
హతపాప్మత్వాదికల్యాణగుణవిశిష్టస్వాభావికరూపప్రాప్తికథనేన తద్ధేతుత్వరూపం పరమపురుషా
సాధారణం గుణముపదేష్టుం ప్రజాపతివాక్యోక్తస్య జీవస్యాత్ర పరామర్శః. ప్రజాపతివాక్యే హి
ముక్తాత్మస్వరూపయాథాత్మ్యవిజ్ఞానం దహరవిద్యోపయోగిత్వయోక్తమ్. బ్రహ్మప్రేప్సోర్హి
జీవాత్మనః (స్వ) స్వరూపం చ జ్ఞాతవ్యమేవ. స్వయమపి కల్యాణగుణ ఏవ సన్ననవధికాతిశయా
సఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణగణం పరం బ్రహ్మానుభవిష్యతీతి బ్రహ్మోపాసనఫలాన్తర్గతత్వాత్ (స్వ)స్వ
రూపయాథాత్మ్యవిజ్ఞానస్య. * సర్వాంశ్చ లోకానాప్నోతి సర్వాంశ్చ కామాన్ * స
తత్రపర్యేతి జక్షత్క్రీడన్నిత్యాదికం ప్రజాపతివాక్యే కీర్త్యమానం ఫలమపి దహరవిద్యా
ఫలమేవ. ౧౯,

85 అల్పశ్రుతేరితి చేత్తదుక్తమ్. ౧-౩-౨౦

* దహరోఽస్మిన్నిత్యల్పపరిమాణశ్రుతిరారాగ్రోపమితస్య జీవస్యైవోపపద్యతే, నతు
సర్వస్మాజ్జ్యాయసో బ్రహ్మణ ఇతి చేత్, తత్ర యదుత్తరం వక్తవ్యం తత్పూర్వమేవోక్తమ్-
నిచాయ్యత్వాదేవమిత్యనేన. అతో దహరాకాశోఽనాఘ్రాతావిద్యాద్యశేషదోషగన్ధః స్వాభా
వికనిరతిశయజ్ఞానబలైశ్వర్యవీర్యశక్తితేజఃప్రభృత్యపరిమితోదారగుణసాగరః పురుషోత్తమ ఏవ.
ప్రజాపతివాక్యనిర్దిష్టస్తు * ఘ్నన్తి త్వేవైనం విచ్ఛాదయన్తీత్యేవమాదిభిరవగతకర్మనిమిత్తదేహ
పరిగ్రహః పశ్చాత్పరం జ్యోతిరుపసంపద్యావిర్భూతాపహతపాప్మత్వాదిగుణస్వస్వరూప ఇతి న
దహరాకాశః. ౨౦.

ఇతశ్చైతదేవమ్.—

86 అనుకృతేస్తస్య చ. ౧-౩-౨౧.

తస్య దహరాకాశస్య పరస్య బ్రహ్మణోఽనుకారాదయమపహతపాప్మత్వాదిగుణకో విముక్తబన్ధః ప్రత్యగాత్మా న దహరాకాశః. తదనుకారః-తత్సామ్యమ్. తథాహి; ప్రత్యగాత్మనో విముక్తస్య పరబ్రహ్మానుకారశ్శ్రూయతే - *యదా పశ్యః పశ్యతే రుక్మవర్ణం కర్తారమీశం పురుషం బ్రహ్మయోనిమ్। తదా విద్వాన్పుణ్యపాపే విధూయ నిరఞ్జనః పరమం సామ్యముపైతీతి. అతోఽనుకర్తా ప్రజాపతివాక్యనిర్దిష్టః. అనుకార్యం బ్రహ్మ దహరాకాశః. ౨౧.

87 అపి స్మర్యతే. ౧-౩-౨౨.

సంసారిణోఽపి ముక్తావస్థాయాం పరమసామ్యాపత్తిలక్షణః పరబ్రహ్మానుకారః స్మర్యతే-*ఇదం జ్ఞానముపాశ్రిత్య మమ సాధర్మ్యమాగతాః। సర్గేఽపి నోపజాయన్తే ప్రలయే న వ్యథన్తి చేతి.

కేచిత్ *అనుకృతేస్తస్య చ *అపి స్మర్యత ఇతి సూత్రద్వయమధికరణాన్తరం *తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీత్యస్యాశ్శ్రుతేః పరబ్రహ్మపరత్వనిర్ణయాయ ప్రవృత్తం వదన్తి. తత్తు *అదృశ్యత్వాదిగుణకో ధర్మోక్తేః *ద్యుభ్వాద్యాయతనం స్వశబ్దాదిత్యధికరణద్వయేన తస్య ప్రకరణస్య పరబ్రహ్మవిషయత్వప్రతిపాదనాత్, *జ్యోతిశ్చరణాభిధానాదిత్యాదిషు పరస్య బ్రహ్మణో భారూపత్వావగతేశ్చ పూర్వపక్షానుత్థానాదయుక్తమ్; సూత్రాక్షర (వైరూప్యాచ్చ) వైరూప్యం చ. ౨౨. (ఇతి దహరాధికరణమ్. 5.) ౨౨.

అథ ప్రమితాధికరణమ్. 6.

88 శబ్దాదేవ ప్రమితః. ౧-౩-౨౩.

కఠవల్లీషు శ్రూయతే - *అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో మధ్య ఆత్మని తిష్ఠతి। ఈశానో భూతభవ్యస్య న తతో విజుగుప్సతే॥ ఏతద్వై తత్। *అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో జ్యోతిరివాధూమకః। ఈశానో భూతభవ్యస్య స ఏవాద్య స ఉ శ్వః॥ ఏతద్వై తత్। *అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషోఽన్తరాత్మా సదా జనానాం హృదయే సన్నివిష్టః। తం స్వాచ్ఛరీరాత్ప్రవృహేన్ముఞ్జాదివేషీకాం ధైర్యేణ॥ తం విద్యాచ్ఛుక్రమమృతమితి. తత్ర సన్దిహ్యతే - కిమయమఙ్గుష్ఠమాత్రప్రమితః ప్రత్యగాత్మా, ఉత పరమాత్మేతి. కిం యుక్తమ్? ప్రత్యగాత్మేతి. కుతః? జీవస్యాన్యత్రాఙ్గుష్ఠమాత్రత్వశ్రుతేః, *ప్రాణాధిపస్సంచరతి స్వకర్మభిః, అఙ్గుష్ఠమాత్రో రవితుల్యరూపస్సంకల్పాహఙ్కారసమన్వితో య ఇతి. నచాన్యత్రోపాసనార్థతయాఽపి పరమాత్మనోఽఙ్గుష్ఠమాత్రత్వం శ్రూయతే. ఏవం నిశ్చితే జీవత్వే ఈశానత్వం శరీరేన్ద్రియభోగ్యభోగోపకరణాపేక్షయాఽపి భవిష్యతి. ఇతి ప్రాప్తే బ్రూమః- [శబ్దాదేవ ప్రమితః.] అఙ్గుష్ఠప్రమితః పరమాత్మా. కుతః? *ఈశానో భూతభవ్యస్యేతి శబ్దాదేవ. నచ భూతభవ్యస్య సర్వస్యేశితృత్వం కర్మపరవశస్య జీవస్యోపపద్యతే. ౨౩.

కథం తర్హి పరమాత్మనోఽఙ్గుష్ఠమాత్రత్వమిత్యత్రాహ.—

89 హృద్యపేక్షయా తు మనుష్యాధికారత్వాత్. ౧-౩-౨౪

పరమాత్మన ఉపాసనార్థ ముపాసకహృదయే వర్తమానత్వాదుపాసకహృదయస్యాఙ్గుష్ఠప్రమాణత్వాత్తదపేక్షయేదమఙ్గుష్ఠ ప్రమితత్వముపపద్యతే. జీవస్యాప్యఙ్గుష్ఠప్రమితత్వం హృదయాన్తర్వర్తిత్వాత్తదపేక్షమేవ; తస్యారాగ్రమాత్రత్వశ్రుతేః. మనుష్యాణామేవోపాసకత్వసంభావనయా శాస్త్రస్య మనుష్యాధికారత్వాత్ మనుష్యహృదయస్య చ తత్తదఙ్గుష్ఠప్రమితత్వాత్, ఖరతురగభుజగాదీనామనఙ్గుష్ఠప్రమితత్వేఽపి న కశ్చిద్దోషః. స్థితం తావదుత్తరత్ర సమాపయిష్యతే. ౨౪.

—అథ ఏతద్గర్భే దేవతాధికరణమ్. 7.—

90 తదుపర్యపి బాదరాయణస్సంభవాత్. ౧-౩-౨౫

పరస్య బ్రహ్మణోఽఙ్గుష్ఠప్రమితత్వోపపత్తయే మనుష్యాధికారం బ్రహ్మోపాసన శాస్త్రమిత్యుక్తమ్. తత్ప్రసఙ్గేనేదానీం బ్రహ్మవిద్యాయాం దేవాదీనామప్యధికారోఽస్తి నాస్తీతి విచార్యతే. కిం తావద్యుక్తమ్? నాస్తి దేవాదీనామధికార ఇతి. కుతః? సామర్థ్యాభావాత్. నహ్యశరీరాణాం దేవాదీనాం వివేకవిమోకాదిసాధనసప్తకానుగృహీతబ్రహ్మోపాసనోపసంహారసామర్థ్యమస్తి. నచ దేవాదీనాం సశరీరత్వే ప్రమాణముపలభామహే. యద్యపి పరినిష్పన్నేఽపి వస్తుని వ్యుత్పత్తిసంభావనయా వేదాన్తవాక్యాని పరే బ్రహ్మణి ప్రమాణభావమనుభవన్తి; తథాఽపి దేవాదీనాం విగ్రహవత్త్వప్రతిపాదనపరం న కించిదపి వాక్యముపలభ్యతే. మన్త్రార్థవాదాస్తు కర్మవిధిశేషతయాఽన్యపరత్వాన్న దేవాదివిగ్రహసాధనే ప్రభవన్తి. కర్మవిధయశ్చ స్వాపేక్షితోద్దేశ్యకారకత్వాతిరేకి దేవతాగతం కిమపి న సాధయన్తి. అత ఏవ తాసామర్థిత్వమపి న సంభవతి. అతస్సామర్థ్యార్థిత్వయోరభావాద్దేవాదీనామనధికార ఇతి.

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే - [తదుపర్యపి బాదరాయణస్సంభవాత్] తదుపర్యపి- తత్ - బ్రహ్మోపాసనమ్, ఉపరి - దేవాదిష్వపి, సంభవతీతి భగవాన్ బాదరాయణో మన్యతే, తేషామర్థిత్వసామర్థ్యయోస్సంభవాత్. అర్థిత్వం తావదాధ్యాత్మికాదిదుర్విషహదుఃఖాభితాపాత్పరస్మిన్బ్రహ్మణి చ నిరస్తనిఖిలదోషగన్ధేఽనవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణగణే నిరతిశయ భోగ్యత్వాదిజ్ఞానాచ్చ సంభవతి. సామర్థ్యమపి పటుతరదేహేన్ద్రియాదిమత్తయా సంభవతి. దేహేన్ద్రియాదిమత్త్వం చ బ్రహ్మాదీనాం సకలోపనిషత్సు సృష్టిప్రకరణేషూపాసనప్రకరణేషు చ శ్రూయతే. తథాహి - * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్ ...తదైక్షత బహుస్యాం ప్రజాయేయేతి తత్తేజోఽసృజత ఇత్యారభ్య సర్వమచేతనం తేజోబన్నప్రముఖావస్థావిశేషవద్వ్యాకృత్య, * అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి సంకల్ప్య బ్రహ్మాదిస్థావరాన్తం చతుర్విధం భూతజాతం తత్తత్కర్మోచితశరీరం తదుచితనామభాక్చాయమకరోదిత్యుక్తమ్. ఏవం సర్వత్ర సృష్టివాక్యేషు దేవతిర్యఙ్మనుష్యస్థావరాత్మనా చతుర్విధా సృష్టిరామ్నాయతే. దేవాదిభేదశ్చ తత్తత్కర్మానుగుణబ్రహ్మలోకప్రభృతి చతుర్దశలోకస్థఫలభోగయోగ్యదేహే

న్ద్రియాదియోగాయత్తః. ఆత్మనాం స్వతో దేవాదిత్వాభావాత్. తథా * తద్ధోభయే దేవాసురా అనుబుబుధిరే తే హోచుః...ఇన్ద్రో హ వై దేవానామభిప్రవవ్రాజ విరోచనోఽసురాణాం తౌ హాసంవిదానావేవ సమిత్పాణీ ప్రజాపతిసకాశమాజగ్మతుః, తౌ హ ద్వాత్రింశతం వర్షాణి బ్రహ్మచర్యమూషతుస్తౌ హ ప్రజాపతిరువాచేత్యాదినా స్పష్టమేవ శరీరేన్ద్రియవత్త్వం దేవాదీనాం ప్రతీయతే.

కర్మవిధిశేషభూతమన్త్రార్థవాదేష్వపి * వజ్రహస్తః పురన్దరః * తేనేన్ద్రో వజ్రముదయచ్ఛదిత్యాదిభిః ప్రతీయమానం విగ్రహాదిమత్త్వం ప్రమాణాన్తరావిరుద్ధం తత్ప్రమేయమేవ. నచానుష్ఠేయార్థప్రకాశనస్తుతిపరత్వాభ్యాం ప్రతీయమానార్థాన్తరావివక్షా శక్యతే వక్తుమ్; స్తుత్యాద్యుపయోగిత్వాత్, తేన వినా స్తుత్యాద్యనుపపత్తేశ్చ. గుణకథనేన హి స్తుతిత్వమ్. గుణానామసద్భావే స్తుతిత్వమేవ హీయేత. నచాసతా గుణేన కథితేన ప్రరోచనా జాయతే. అతః కర్మ ప్రరోచయన్తో గుణసద్భావం బోధయన్త్యేవార్థవాదాః. మన్త్రాశ్చ కర్మసు వినియుక్తాస్తత్రతత్ర కిఞ్చిత్కరత్వాయానుష్ఠేయమర్థం ప్రకాశయన్తో దేవతాదిగతవిగ్రహాదిగుణవిశేషమభిదధత ఏవ తత్ర కిఞ్చిత్కుర్వన్తి; అన్యథా ఇన్ద్రాదిస్మృత్యనుపపత్తేః. నచ నిర్విశేషా దేవతా ధియమధిరోహతి. తత్ర ప్రమాణాన్తరాప్రాప్తాన్గుణాన్ స్వయమేవ బోధయిత్వా తైః కర్మ ప్రరోచయన్తి, గుణవిశిష్టం వా ప్రకాశయన్తి, ప్రాప్తాంశ్చానూద్య తైః ప్రరోచనప్రకాశనే కుర్వన్తి. విరుద్ధత్వే తు తద్వాచిభిశ్శబ్దైరవిరుద్ధాన్గుణాన్ లక్షయిత్వా కుర్వన్తి.

కర్మవిధేశ్చ దేవతాయా ఐశ్వర్యమపేక్షితమేవ. కామినః కర్తవ్యతయా కర్మ విధీయమానం స్వయం క్షణప్రధ్వంసి కాలాన్తరభావినః ఫలస్య స్వర్గాదేస్సాధకమపేక్షతే. మన్త్రార్థవాదయోశ్చ * వాయుర్వై క్షేపిష్ఠా దేవతా వాయుమేవ స్వేన భాగధేయేనోపధావతి స ఏవైనం భూతిం గమయతి * యదనేన హవిషాఽఽశాస్తే తదశ్యాత్తదృధ్యాత్, తదస్మై దేవా రాధన్తామిత్యాదిషు దేవతాయాః కర్మణా ఆరాధితాయాః ఫలదాయిత్వం తదనుగుణం చైశ్వర్యం ప్రతీయమానమపేక్షితత్వేన వాక్యార్థే సమన్వీయతే. దేవపూజాభిధాయినో యజిధాతోశ్చ యాగాఖ్యం కర్మ స్వారాధ్యదేవతాప్రధానం ప్రతీయతే.

తదేవం కృత్స్నవాక్యపర్యాలోచనయా వాక్యాదేవ విధ్యపేక్షితం సర్వమవగతమితి నాపూర్వాదికం వ్యుత్పత్తిసమయానవగతం కర్మవిధిష్వభిధేయతయా కల్ప్యతయా వా ఆశ్రయితవ్యమ్. తథా సంకీర్ణబ్రాహ్మణమన్త్రార్థవాదమూలేషు ధర్మశాస్త్రేతిహాసపురాణేషు బ్రహ్మాదీనాం దేవాసురప్రభృతీనాం చ దేహేన్ద్రియాదయః స్వభావభేదాః స్థానాని భోగాః కృత్యాని చేత్యేవమాదయస్సువ్యక్తాః ప్రతిపాద్యన్తే. అతో విగ్రహాదిమత్త్వాద్దేవానామప్యధికారోఽస్త్యేవ. ౨౬.

91 విరోధః కర్మణీతి చేన్నానేకప్రతిపత్తేర్దర్శనాత్. ౧-౩-౨౭.

దేవాదీనాం విగ్రహాదిమత్త్వాభ్యుపగమే కర్మణి విరోధః ప్రసజ్యతే. బహుషు యాగేషు యుగపదేకస్యేన్ద్రస్య విగ్రహవత్త్వే * అగ్నిమగ్న ఆవహ * ఇన్ద్రాగచ్ఛ హారివ ఆగచ్ఛేత్యాదినా ఆహూతస్య తస్య సన్నిధానానుపపత్తేః. దర్శయతి చాగ్న్యాదీనాం తత్రతత్రా

గమనమ్—*కస్య వా హ దేవా యజ్ఞమాగచ్ఛన్తి కస్య వా న బహూనాం యజమానానాం యో వై దేవతాః పూర్వః పరిగృహ్ణాతి స ఏనాశ్శ్వోభూతే యజత ఇతి. అతో విగ్రహాదిమత్త్వే కర్మణి విరోధః ప్రసజ్యత ఇతి చేత్, తన్న, [అనేకప్రతిపత్తేర్దర్శనాత్] దృశ్యతే హి సౌభరిప్రభృతీనాం శక్తిమతాం యుగపదనేకశరీరప్రతిపత్తిః. ౨౬.

92 శబ్ద ఇతి చేన్నాతః ప్రభవాత్ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామ్. ౧-౩-౨౭.

విరోధ ఇతి వర్తతే. మా భూత్కర్మణి విరోధోఽనేకశరీరప్రతిపత్తేః. శబ్దే తు వైదికే విరోధః ప్రసజ్యతే; అనిత్యార్థసంయోగాత్. విగ్రహవత్త్వే హి సావయవత్వేనేన్ద్రాదేరర్థస్యానిత్యత్వమనివార్యమ్. తతో దేవదత్తాదిశబ్దవదిన్ద్రాద్యర్థజన్మనః ప్రాగ్వినాశాదూర్ధ్వం చేన్ద్రాదిశబ్దానాం వైదికానామర్థశూన్యత్వమనిత్యత్వం వా వేదస్య స్యాదితి చేత్; తన్న; [అతః ప్రభవాత్] - అస్మాదిన్ద్రాదిశబ్దాదేవ పునఃపునరిన్ద్రాద్యర్థస్య ప్రభవాత్. ఏతదుక్తం భవతి—నహి దేవదత్తాదిశబ్దవదిన్ద్రాదిశబ్దా వైదికాః వ్యక్తివిశేషమాత్రే సఙ్కేతపూర్వకాః ప్రవృత్తాః; అపితు స్వభావత ఏవ గవాదిశబ్దవదాకృతివిశేషవాచిత్వేన. తతశ్చైకస్యామిన్ద్రవ్యక్తౌ వినష్టాయామత ఏవ వైదికాదిన్ద్రశబ్దాన్మనసి విపరివర్తమానాదవగతతద్వాచ్యభూతేన్ద్రాద్యర్థాకారో ధాతా తదాకారమేవాపరమిన్ద్రం సృజతి. యథా కులాలో ఘటశబ్దాన్మనసి విపరివర్తమానాత్తదాకారమేవ ఘటమితి. కథమిదమవగమ్యతే? [ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామ్]-శ్రుతిస్మృతిభ్యామిత్యర్థః. శ్రుతిస్తావత్ * వేదేన రూపే వ్యకరోత్సతాసతీ ప్రజాపతిరితి. తథా * స భూరితి వ్యాహరత్ స భూమిమసృజత స భువ ఇతి వ్యాహరత్ సోఽన్తరిక్షమసృజతేత్యాది. వాచకశబ్దపూర్వకం తత్తదర్థసంస్థానం స్మరన్ తత్తత్సంస్థానవిశిష్టం తంతమర్థం సృష్టవానిత్యర్థః. స్మృతిరపి * అనాదినిధనా హ్యేషా వాగుత్సృష్టా స్వయంభువా। ఆదౌ వేదమయీ దివ్యా యతస్సర్వాః ప్రసూతయః॥ ఇతి. * సర్వేషాం తు స నామాని కర్మాణిచ పృథక్పృథక్। వేదశబ్దేభ్య ఏవాదౌ పృథక్ సంస్థాశ్చ నిర్మమే॥ ఇతి. సంస్థాః - సంస్థానాని; రూపాణీతి యావత్. తథా * నామరూపం చ భూతానాం కృత్యానాం చ ప్రపఞ్చనమ్। వేదశబ్దేభ్య ఏవాదౌ దేవాదీనాం చకార సః॥ ఇతి. అతో దేవాదీనాం విగ్రహవత్త్వేఽపి వైదికశబ్దానామానర్థక్యం వేదస్యాదిమత్త్వంచ న ప్రసజ్యతే. ౨౭.

93 అత ఏవ చ నిత్యత్వమ్. ౧-౩-౨౮.

యత ఏవేన్ద్రవసిష్ఠాదిశబ్దానాం దేవర్షివాచినాం తత్తదాకారవాచిత్వం, తత్తచ్ఛబ్దేన తత్తదర్థస్మృతిపూర్వికా చ తత్తదర్థసృష్టిః, తత ఏవ * మన్త్రకృతో వృణీతే * నమ ఋషిభ్యో మన్త్రకృద్భ్యః * అయం సో అగ్నిరితి విశ్వామిత్రస్య సూక్తం భవతీత్యాదిభిః వసిష్ఠాదీనాం మన్త్రకృత్త్వకాణ్డకృత్త్వఋషిత్వాదౌ ప్రతీయమానేఽపి వేదస్య నిత్యత్వముపపద్యతే. ఏభిరేవ * మన్త్రకృతో వృణీత ఇత్యాదిభిర్వేదశబ్దైస్తత్తత్కాణ్డసూక్తమన్త్రకృతామృషీణామాకృతిశక్త్యాదికం పరామృశ్య తత్తదాకారాన్ తత్తచ్ఛక్తియుక్తాంశ్చ సృష్ట్వా ప్రజా

పతిస్తానేవ తత్తన్మన్త్రాదికరణే నియుఙ్క్తే. తేఽపి ప్రజాపతినా ఆహితశక్తయస్తత్తదనుగుణం తపస్తప్త్వా నిత్యసిద్ధాన్ పూర్వపూర్వవసిష్ఠాదిదృష్టాన్ తానేవ మన్త్రాదీననధీత్యైవ స్వరతో వర్ణతశ్చాస్ఖలితాన్పశ్యన్తి. అతశ్చ వేదానాం నిత్యత్వమేషాం చ మన్త్రకృత్త్వముపపద్యతే. ౨౮,

అథ స్యాత్, నైమిత్తికప్రలయాదిష్విన్ద్రాద్యుత్పత్తౌ వేదశబ్దేభ్యః పూర్వపూర్వేన్ద్రాదిస్మరణేన ప్రజాపతినా దేవాదిసృష్టిరుపపద్యతాం నామ. ప్రాకృతప్రలయే తు స్రష్టుః ప్రజాపతేః భూతాద్యహఙ్కారపరిణామశబ్దస్య చ వినష్టత్వాత్కథం ప్రజాపతేశ్శబ్దపూర్వికా సృష్టిరుపపద్యతే? కథన్తరాం వినష్టస్య వేదస్య నిత్యత్వమ్? అతో వేదనిత్యత్వవాదినా దేవాదీనాం విగ్రహవత్త్వాభ్యుపగమేఽపి లోకవ్యవహారస్య ప్రవాహానాదితాఽఽశ్రయణీయేతి. అత్రోత్తరం పఠతి.

94 సమాననామరూపత్వాచ్చావృత్తావప్యవిరోధో దర్శనాత్ స్మృతేశ్చ. ౧-౩-౨౯.

కృత్స్నోపసంహారే జగదుత్పత్త్యావృత్తావపి పూర్వోక్తాత్సమాననామరూపత్వాదేవ న కశ్చిద్విరోధః. తథాహి – స భగవాన్పురుషోత్తమః ప్రలయావసానసమయే పూర్వసంస్థానం జగత్స్మరన్, * బహు స్యామితి సంకల్ప్య, భోగ్యభోక్తృజాతం స్వస్మిన్ శక్తిమాత్రావశేషం ప్రలీనం విభజ్య, మహదాది బ్రహ్మాణ్డం హిరణ్యగర్భపర్యన్తం యథాపూర్వం సృష్ట్వా, వేదాంశ్చ పూర్వానుపూర్వీవిశేషసంస్థితానావిష్కృత్య, హిరణ్యగర్భాయోపదిశ్య, పూర్వవదేవ దేవాద్యాకారజగత్సర్గే తం నియుజ్య, స్వయమపి తదన్తరాత్మతయాఽవతిష్ఠతే. అతో యథోక్తం సర్వముపపన్నమ్. ఏతదేవచ వేదస్యాపౌరుషేయత్వం నిత్యత్వంచ, యత్పూర్వపూర్వోచ్చారణక్రమజనితసంస్కారేణ తమేవ క్రమవిశేషం స్మృత్వా తేనైవ క్రమేణోచ్చార్యత్వమ్; తదస్మాసు సర్వేశ్వరేఽపి సమానమ్. ఇయాంస్తు విశేషః – సంస్కారానపేక్షమేవ స్వయమేవానుసన్ధత్తే పురుషోత్తమః.

కుత ఇదం యథోక్తమవగమ్యత ఇతి చేత్తత్రాహ—[దర్శనాత్ స్మృతేశ్చ.] దర్శనం తావత్ * యో బ్రహ్మాణం విదధాతి పూర్వం యో వై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మా ఇతి. స్మృతిరపి మానవీ—* ఆసీదిదం తమోభూతమిత్యారభ్య*సోఽభిధ్యాయ శరీరాత్స్వాత్సిసృక్షుర్వివిధాః ప్రజాః । అప ఏవ ససర్జాదౌ తాసు వీర్యమపాసృజత్ ॥ తదణ్డమభవద్ధైమం సహస్రాంశుసమప్రభమ్ । తస్మిఞ్జజ్ఞే స్వయం బ్రహ్మా సర్వలోకపితామహః-ఇతి. తథా పౌరాణికీ- *తత్ర సుప్తస్య దేవస్య నాభౌ పద్మమజాయత । తస్మిన్పద్మే మహాభాగ వేదవేదాఙ్గపారగః ॥ బ్రహ్మోత్పన్నస్స తేనోక్తః ప్రజాస్సృజ మహామతే । తథా * పరో నారాయణో దేవస్తస్మాజ్జాతశ్చతుర్ముఖః ఇతి. తథా*ఆదిసర్గమహం వక్ష్య ఇత్యారభ్యోచ్యతే*సృష్ట్వా నారం తోయమన్తస్స్థితోఽహం యేన స్యాన్మే నామ నారాయణేతి । కల్పేకల్పే తత్ర శయామి భూయస్సుప్తస్య మే నాభిజం స్యాద్యథాఽబ్జమ్ । ఏవంభూతస్య మే దేవి నాభిపద్మే చతుర్ముఖః । ఉత్పన్నస్స మయా చోక్తః ప్రజాస్సృజ మహామత ఇతి. అతో దేవాదీనామప్యర్థిత్వసామర్థ్యయోగాద్బ్రహ్మవిద్యాయామధికారోఽస్తీతి సిద్ధమ్. ౨౯. (ఇతి దేవతాధికరణమ్. 7.)

—— అథ ప్రమితాధికరణగర్భే మధ్వధికరణమ్. 8 ——

95 మధ్వాదిష్వసంభవాదనధికారం జైమినిః. ౧-౩-౩౦.

బ్రహ్మవిద్యాయాం దేవాదీనామప్యధికారోఽస్తీత్యుక్తమ్. ఇదమిదానీం చిన్త్యతే-యేషూపాసనేషు యా దేవతా ఏవోపాస్యాస్తేషు తాసామధికారోఽస్తి నేతి. కిం ప్రాప్తమ్? నాస్త్యధికారస్తేషు మధ్వాదిష్వితి జైమినిర్మన్యతే. కుతః? [అసంభవాత్]- నహ్యాదిత్యవస్వాదిభిరుపాస్యా ఆదిత్యవస్వాదయోఽన్యే సంభవన్తి. నచ వస్వాదీనాం సతాం వస్వాదిత్వం ప్రాప్యం భవతి, ప్రాప్తత్వాత్. మధువిద్యాయామృగ్వేదాదిప్రతిపాద్యకర్మనిష్పాద్యస్య రశ్మిద్వారేణ ప్రాప్తస్య రసస్యాశ్రయతయా లబ్ధమధువ్యపదేశస్యాదిత్యస్యాంశానాం వస్వాదిభిర్భుజ్యమానానాముపాస్యత్వం వస్వాదిత్వంచ ప్రాప్యం శ్రూయతే * అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధ్విత్యుపక్రమ్య * తద్యత్ప్రథమమమృతం తద్వసవ ఉపజీవన్తీత్యుక్త్వా * స య ఏతదేవమమృతం వేద వసూనామేవైకో భూత్వాఽగ్నినైవ ముఖేనైతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యతీత్యాదినా. ౩౦.

96 జ్యోతిషి భావాచ్చ. ౧-౩-౩౧.

* తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరాయుర్హోపాసతేఽమృతమితి జ్యోతిషి - పరస్మిన్బ్రహ్మణ్యుపాసనం దేవానాం శ్రూయతే. దేవమనుష్యోభయసాధారణే పరబ్రహ్మోపాసనే దేవానాముపాసకత్వకథనం దేవానామితరోపాసననివృత్తిం ద్యోతయతి. అత ఏషు వస్వాదీనామనధికారః. ౩౧.

ఇతి ప్రాప్తేఽభిధీయతే—

97 భావం తు బాదరాయణోఽస్తి హి. ౧-౩-౩౨.

ఆదిత్యవస్వాదీనామపి తేష్వధికారభావం భగవాన్బాదరాయణో మన్యతే. అస్తి హ్యాదిత్యవస్వాదీనామపి స్వావస్థబ్రహ్మోపాసనేన వస్వాదిత్వప్రాప్తిపూర్వకబ్రహ్మప్రేప్సాసంభవః. ఇదానీం వస్వాదీనామపి సతాం కల్పాన్తరేఽపి వస్వాదిత్వప్రాప్తిశ్చాపేక్షితా భవతి. అత్ర హి కార్యకారణోభయావస్థబ్రహ్మోపాసనం విధీయతే-* అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధ్విత్యారభ్య * అథతత ఊర్ధ్వ ఉదేత్యేత్యతః ప్రాగాదిత్యవస్వాదికార్యవిశేషావస్థం బ్రహ్మోపాస్యముపదిశ్యతే. * అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్యేత్యాదినా ఆదిత్యాన్తరాత్మతయాఽవస్థితం కారణావస్థమేవ బ్రహ్మోపాస్యముపదిశ్యతే. తదేవం కార్యకారణోభయావస్థం బ్రహ్మోపాసీనః కల్పాన్తరే వస్వాదిత్వం ప్రాప్య తదన్తే కారణం పరం బ్రహ్మైవాప్నోతి.* న హ వా అస్మా ఉదేతి న నిమ్లోచతి సకృద్దివా హైవాస్మై భవతి య ఏతామేవం బ్రహ్మోపనిషదం వేదేతి కృత్స్నాయా మధువిద్యాయా బ్రహ్మోపనిషత్త్వశ్రవణాత్, బ్రహ్మప్రాప్తిపర్యన్తవస్వాదిత్వఫలస్య శ్రవణాచ్చ, వస్వాదిభోగ్యభూతాదిత్యాంశస్య విధీయమానముపాసనం తదవస్థస్యైవ బ్రహ్మణ ఇత్యవగమ్యతే. అత ఏవంవిధముపాసనమాదిత్యవస్వాదీనామపి సంభవతి. ఏవఞ్చ బ్రహ్మణ ఏవోపాస్య

త్వాత్ * తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరిత్యప్యుపపద్యతే. తదాహ వృత్తికారః—* అస్తి హి మధ్వాదిషు సంభవో బ్రహ్మణ ఏవ సర్వత్ర నిచాయ్యత్వాదితి. ౩౨. (ఇతి మధ్వధికరణమ్. 8.)

అథ ప్రమితాధికరణగర్భే అపశూద్రాధికరణమ్. 9.

98 శుగస్య తదనాదరశ్రవణాత్తదాద్రవణాత్సూచ్యతే హి ౧-౩-౩౩.

బ్రహ్మవిద్యాయాం శూద్రస్యాప్యధికారోఽస్తి, న వేతి విచార్యతే. కిం యుక్తమ్? అస్తీతి. కుతః? అర్థిత్వసామర్థ్యప్రయుక్తత్వాదధికారస్య; శూద్రస్యాపి తత్సంభవాత్. యద్యప్యగ్నివిద్యాసాధ్యేషు కర్మస్వనగ్నివిద్యత్వాచ్ఛూద్రస్యానధికారః; తథాఽపి మనోవృత్తిమాత్రత్వాద్బ్రహ్మోపాసనస్య తత్రాధికారోఽస్త్యేవ. శాస్త్రీయక్రియాపేక్షిత్వేఽప్యుపాసనస్య తత్తద్వర్ణాశ్రమోచితక్రియాయా ఏవాపేక్షితత్వాచ్ఛూద్రస్యాపి స్వవర్ణోచితపూర్వవర్ణశుశ్రూషైవ క్రియా భవిష్యతి. * తస్మాచ్ఛూద్రో యజ్ఞేఽనవక్లృప్త ఇత్యప్యగ్నివిద్యాసాధ్యయజ్ఞాదికర్మానధికార ఏవ న్యాయసిద్ధోఽనూద్యతే. నన్వనధీతవేదస్యాశ్రుతవేదాన్తస్య బ్రహ్మస్వరూపతదుపాసనప్రకారానభిజ్ఞస్య కథం బ్రహ్మోపాసనం సంభవతి? ఉచ్యతే—అనధీతవేదస్యాశ్రుతవేదాన్తవాక్యస్యాపీతిహాసపురాణశ్రవణేనాపి బ్రహ్మస్వరూపతదుపాసనజ్ఞానం సంభవతి. అస్తి చ శూద్రస్యాపీతిహాసపురాణశ్రవణానుజ్ఞా* శ్రావయేచ్చతురో వర్ణాన్ కృత్వా బ్రాహ్మణమగ్రత ఇత్యాదౌ. దృశ్యన్తే చేతిహాసపురాణేషు విదురాదయో బ్రహ్మనిష్ఠాః. తథోపనిషత్స్వపి సంవర్గవిద్యాయాం శూద్రస్యాపి బ్రహ్మవిద్యాధికారః ప్రతీయతే. శుశ్రూషుం హి జానశ్రుతిమాచార్యో రైక్వశ్శూద్రేత్యామన్త్ర్య తస్మై బ్రహ్మవిద్యాముపదిశతి-* ఆజహారేమాశ్శూద్రానేనైవ ముఖేనాలాపయిష్యథా ఇత్యాదినా. అతశ్శూద్రస్యాప్యధికారస్సంభవతి.

ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే— న శూద్రస్యాధికారస్సంభవతి, సామర్థ్యాభావాత్. నహి బ్రహ్మస్వరూపతదుపాసనప్రకారమజానతః తదఙ్గభూతవేదానువచనయజ్ఞాదిష్వనధికృతస్య ఉపాసనోపసంహారసామర్థ్యసంభవః. అసమర్థస్య చార్థిత్వసద్భావేఽప్యధికారో న సంభవతి. అసామర్థ్యం చ వేదాధ్యయనాభావాత్, యథైవ హి త్రైవర్ణికవిషయాధ్యయనవిధిసిద్ధస్వాధ్యాయసంపాద్యజ్ఞానలాభేన కర్మవిధయో జ్ఞానతదుపాయాదీనపరాన్న స్వీకుర్వన్తి, తథా బ్రహ్మోపాసనవిధయోఽపి. అతోఽధ్యయనవిధిసిద్ధస్వాధ్యాయాధిగతజ్ఞానస్యైవ బ్రహ్మోపాసనోపాయత్వాత్ శూద్రస్య బ్రహ్మోపాసనసామర్థ్యాసంభవః. ఇతిహాసపురాణే అపి వేదోపబృంహణం కుర్వతీ ఏవోపాయభావమనుభవతః, న స్వాతన్త్ర్యేణ. శూద్రస్యేతిహాసపురాణశ్రవణానుజ్ఞానం పాపక్షయాదిఫలార్థమ్; నోపాసనార్థమ్. విదురాదయస్తు భవాన్తరాధిగతజ్ఞానాప్రమోషాత్ జ్ఞానవన్తః ప్రారబ్ధకర్మవశాచ్చేదృశజన్మయోగిన ఇతి తేషాం బ్రహ్మనిష్ఠత్వమ్.

యత్తు సంవర్గవిద్యాయాం శుశ్రూషోశ్శూద్రేతి సంబోధనం శూద్రస్యాధికారం సూచయతీతి, తన్నేత్యాహ—[శుగస్య తదనాదరశ్రవణాత్తదాద్రవణాత్సూచ్యతే హి.] శుశ్రూషోర్జానశ్రుతేః పౌత్రాయణస్య బ్రహ్మజ్ఞానవైకల్యేన హంసోక్తానాదరవాక్యశ్రవణాత్, తదైవ

బ్రహ్మవిదో రైక్వస్య సకాశం ప్రత్యాద్రవణాచ్ఛుగస్య సంజాతేతి హి సూచ్యతే. అతస్స శూద్రేత్యామన్త్ర్యతే, న చతుర్థవర్ణత్వేన. శోచతీతి హి శూద్రః. *శుచేర్దశ్చేతి రప్రత్యయే ధాతోశ్చ దీర్ఘే చకారస్య చ దకారే శూద్ర ఇతి భవతి. అతశ్శోచితృత్వమేవాస్య శూద్ర శబ్దప్రయోగేన సూచ్యతే. న జాతియోగః. జానశ్రుతిః కిల పౌత్రాయణో బహుద్రవ్యప్రదో బహ్వన్నప్రదశ్చ బభూవ. తస్య ధార్మికాగ్రేసరస్య ధర్మేణ ప్రీతయోః కయోశ్చిన్మహాత్మనో రస్య బ్రహ్మజిజ్ఞాసాముత్పిపాదయిషతోః హంసరూపేణ నిశాయామస్యావిదూరే గచ్ఛతోరన్య తర ఇతరమువాచ *భోభోఽయి భల్లాక్ష భల్లాక్ష జానశ్రుతేః పౌత్రాయణస్య సమం దివా జ్యోతిరాతతం తన్మాప్రసాఙ్క్షీస్తత్త్వా మా ప్రధాక్షీదితి. ఏవం జానశ్రుతిప్రశంసారూపం వాక్య ముపశ్రుత్య పరో హంసః ప్రత్యువాచ*కమ్వర ఏనమేతత్సన్తం సయుగ్వానమివ రైక్వమాత్థేతి. కం సన్తమేనం జానశ్రుతిం సయుగ్వానం రైక్వం బ్రహ్మజ్ఞమివ గుణశ్రేష్ఠమేతదాత్థ. స బ్రహ్మజ్ఞో రైక్వ ఏవ లోకే గుణవత్తరః. మహతా ధర్మేణ సంయుక్తస్యాప్యస్య జానశ్రుతే రబ్రహ్మజ్ఞస్య కో గుణః, యద్గుణజనితం తేజో రైక్వతేజ ఇవ మాం దహేదిత్యర్థః. ఏవముక్తేన పరేణ కోఽసౌ రైక్వ ఇతి పృష్టః, లోకే యత్కించిత్సాధ్వనుష్ఠితం కర్మ, యచ్చ సర్వచేతన గతం విజ్ఞానమ్, తదుభయం యదీయజ్ఞానకర్మాన్తర్భూతం, స రైక్వ ఇత్యాహ.

తదేతద్ధంసవాక్యం బ్రహ్మజ్ఞానవిధురతయా ఆత్మనిన్దాగర్భం తద్వత్తయా చ రైక్వ ప్రశంసారూపం జానశ్రుతిరుపశ్రుత్య తత్క్షణాదేవ క్షత్తారం రైక్వాన్వేషణాయ ప్రేష్య తస్మి న్విదిత్వా ఆగతే స్వయమపి రైక్వముపసద్య గవాం షట్ఛతం నిష్కమశ్వతరీరథం చ రైక్వా యోపహృత్య రైక్వం ప్రార్థయామాస *అను మ ఏతాం భగవో దేవతాం శాధి యాం దేవ తాముపాస్స ఇతి. త్వదుపాస్యాం పరాం దేవతాం మమానుశాధీత్యర్థః. సచ రైక్వస్స్వయోగ మహిమవిదితలోకత్రయో జానశ్రుతేః బ్రహ్మజ్ఞానవిధురతానిమిత్తానాదరగర్భహంసవాక్యశ్రవ ణేన శోకావిష్టతాం తదనన్తరమేవ బ్రహ్మజిజ్ఞాసయోద్యోగం చ విదిత్వాఽస్య బ్రహ్మవిద్యా యోగ్యతామభిజ్ఞాయ, చిరకాలసేవాం వినా ద్రవ్యప్రదానేన శుశ్రూషమాణస్యాస్య యావ చ్ఛక్తి ప్రదానేన బ్రహ్మవిద్యా ప్రతిష్ఠితా భవతీతి మత్వా, తమనుగృహ్ణన్ తస్య శోకావిష్ట తాముపదేశయోగ్యతాఖ్యాపికాం శూద్రశబ్దేనామన్త్రణేన జ్ఞాపయన్నిదమాహ— *అహ హారేత్వా శూద్ర తవైవ సహ గోభిరస్త్వితి. సహ గోభిరయం రథస్తవైవాస్తు; నైతావతా మహ్యం దత్తేన బ్రహ్మజిజ్ఞాసయా శోకావిష్టస్య తవ బ్రహ్మవిద్యా ప్రతిష్ఠితా భవతీత్యర్థః. సచ జానశ్రుతిర్భూయోఽపి స్వశక్త్యనుగుణమేవ గవాదికం ధనం కన్యాం చ ప్రదాయోపససాద. స రైక్వః పునరపి తస్య యోగ్యతామేవ ఖ్యాపయన్ శూద్రశబ్దేనామన్త్ర్యాహ—*ఆజహారే మాశ్శూద్రానేనైవ ముఖేనాలాపయిష్యథా ఇతి. ఇమాని ధనాని శక్త్యనుగుణాన్యాజహర్థ; అనేనైవ ద్వారేణ చిరసేవయా వినాఽపి మాం త్వదభిలషితం బ్రహ్మోపదేశరూపవాక్యమాలా పయిష్యసీత్యుక్త్వా తస్మా ఉపదిదేశ. అతశ్శూద్రశబ్దేన విద్యోపదేశయోగ్యతాఖ్యాపనార్థం శోక ఏవాస్య సూచితః; న చతుర్థవర్ణత్వమ్. 33.

99 క్షత్రియత్వగతేశ్చ. ౧-౩-౩౪

* బహుదాయీతి దానపతిత్వేన * బహుపాక్య ఇత్యాదినా * సర్వత ఏవ మే అన్నమత్స్యన్తీత్యన్తేన బహుతరపక్వాన్నప్రదాయిత్వప్రతీతేః, * స హ సఞ్జిహాన ఏవ క్షత్తారమువాచేతి క్షత్తృప్రేషణాద్బహుగ్రామప్రదానావగతజనపదాధిపత్వాచ్చాస్య జానశ్రుతేః క్షత్రియత్వప్రతీతేశ్చ న చతుర్థవర్ణత్వమ్. ౩౪.

తదేవముపక్రమగతాఖ్యాయికాయాం క్షత్రియత్వప్రతీతిరుక్తా. ఉపసంహారగతాఖ్యాయికాయామపి క్షత్రియత్వమస్య ప్రతీయత ఇత్యాహ—

100 ఉత్తరత్ర చైత్రరథేన లిఙ్గాత్. ౧-౩-౩౫.

అస్య జానశ్రుతేరుపదిశ్యమానాయామస్యామేవ సంవర్గవిద్యాయాముత్తరత్ర కీర్త్యమానేనాభిప్రతారినామ్నా చైత్రరథేన క్షత్రియేణాస్య క్షత్రియత్వం గమ్యతే. కథమ్? * అథ హ శౌనకంచ కాపేయమభిప్రతారిణంచ కాక్షసేనిం పరివిష్యమాణౌ బ్రహ్మచారీ బిభిక్ష ఇత్యాదినా * బ్రహ్మచారిన్నేదముపాస్మహ ఇత్యన్తేన కాపేయాభిప్రతారిణోర్భిక్షమాణస్య బ్రహ్మచారిణశ్చ సంవర్గవిద్యాసంబన్ధిత్వం ప్రతీయతే. తేషు చాభిప్రతారీ క్షత్రియః, ఇతరౌ బ్రాహ్మణౌ; అతోఽస్యాం విద్యాయాం బ్రాహ్మణస్య తదితరేషు చ క్షత్రియస్యైవాన్వయో దృశ్యతే, న శూద్రస్య. అతోఽస్యాం విద్యాయామన్వితాద్వైశ్యాద్బ్రాహ్మణాదన్యస్య జానశ్రుతేరపి క్షత్రియత్వమేవ యుక్తమ్, న చతుర్థవర్ణత్వమ్.

నన్వస్మిన్ప్రకరణేఽభిప్రతారిణశ్చైత్రరథత్వం క్షత్రియత్వం చ న శ్రుతమ్; తత్కథమస్యాభిప్రతారిణశ్చైత్రరథత్వమ్? కథం వా క్షత్రియత్వమ్? తత్రాహ—[లిఙ్గాదితి.] * అథ హ శౌనకంచ కాపేయమభిప్రతారిణం చ కాక్షసేనిమిత్యభిప్రతారిణః కాపేయసాహచర్యాల్లిఙ్గాదస్యాభిప్రతారిణః కాపేయసంబన్ధః ప్రతీయతే; అన్యత్రచ * ఏతేన వై చైత్రరథం కాపేయా అయాజయన్నితి కాపేయసంబన్ధినశ్చైత్రరథత్వం శ్రూయతే. తథా చైత్రరథస్య క్షత్రియత్వం * తస్మాచ్చైత్రరథో నామైకః క్షత్రపతిరజాయత ఇతి. అతోఽభిప్రతారిణశ్చైత్రరథత్వం క్షత్రియత్వం చ గమ్యతే. ౩౫.

తదేవం న్యాయవిరోధిని శూద్రస్యాధికారే లిఙ్గం నోపలభ్యత ఇత్యుక్తమ్. ఇదానీం న్యాయసిద్ధశూద్రస్యానధికారః శ్రుతిస్మృతిభిరనుగృహ్యత ఇత్యాహ—

101 సంస్కారపరామర్శాత్తదభావాభిలాపాచ్చ. ౧-౩-౩౬.

బ్రహ్మవిద్యోపదేశప్రదేశేషూపనయనసంస్కారః పరామృశ్యతే * ఉప త్వా నేష్యే * తం హోపనిన్యే ఇత్యాదిషు. శూద్రస్య చోపనయనాదిసంస్కారాభావోఽభిలప్యతే * న శూద్రే పాతకం కిఞ్చిన్నచ సంస్కారమర్హతి * చతుర్థో వర్ణ ఏకజాతిర్న చ సంస్కారమర్హతీత్యాదిషు. ౩౬.

102 తదభావనిర్ధారణే చ ప్రవృత్తేః. ౧-౩-౩౬.

* నైతదబ్రాహ్మణో వివక్తుమర్హతి సమిధం సోమ్యాహరేతి శుశ్రూషోర్జాబాలస్య శూద్రత్వాభావనిర్ధారణే సత్యేవ విద్యోపదేశప్రవృత్తేశ్చ న శూద్రస్యాధికారః. ౩౬.

103 శ్రవణాధ్యయనార్థప్రతిషేధాత్. ౧-౩-౩౭.

శూద్రస్య వేదశ్రవణతదధ్యయనతదర్థానుష్ఠానాని ప్రతిషిధ్యన్తే * పద్యు హ వా ఏతచ్ఛ్మశానం యచ్ఛూద్రస్తస్మాచ్ఛూద్రసమీపే నాధ్యేతవ్యమ్ *తస్మాచ్ఛూద్రో బహుపశురయజ్ఞీయ ఇతి. బహుపశుః-పశుసదృశ ఇత్యర్థః. అనుపశృణ్వతోఽధ్యయనతదర్థజ్ఞానతదర్థానుష్ఠానాని న సంభవన్తి. అతస్తాన్యపి ప్రతిషిద్ధాన్యేవ. ౩౭.

104 స్మృతేశ్చ. ౧-౩-౩౮.

స్మర్యతే చ శ్రవణాదినిషేధః*అథ హాస్య వేదముపశృణ్వతస్త్రపుజతుభ్యాం శ్రోత్రప్రతిపూరణముదాహరణే జిహ్వాచ్ఛేదో ధారణే శరీరభేద ఇతి. * న చాస్యోపదిశేద్ధర్మం న చాస్య వ్రతమాదిశేదితి చ. అతశ్శూద్రస్యానధికార ఇతి సిద్ధమ్. ౩౮.

యేతు-నిర్విశేషచిన్మాత్రం బ్రహ్మైవ పరమార్థః, అన్యత్సర్వం మిథ్యాభూతమ్; బన్ధశ్చాపారమార్థికః; సచ వాక్యజన్యవస్తుయాథాత్మ్యజ్ఞానమాత్రనివర్త్యః, తన్నివృత్తిరేవ మోక్షః-ఇతి వదన్తి; తైః బ్రహ్మజ్ఞానే శూద్రాదేరనధికారో వక్తుం న శక్యతే. అనుపనీతస్యానధీతవేదస్యాశ్రుతవేదాన్తవాక్యస్యాపి యస్మాత్కస్మాదపి నిర్విశేషచిన్మాత్రం బ్రహ్మైవ పరమార్థోఽన్యత్సర్వం తస్మిన్పరికల్పితం మిథ్యాభూతమితి వాక్యాద్వస్తుయాథాత్మ్యజ్ఞానోత్పత్తేః, తావతైవ బన్ధనివృత్తేశ్చ. నచ * తత్త్వమస్యాదివాక్యైనైవ జ్ఞానోత్పత్తిః కార్యా, న వాక్యాన్తరేణేతి నియన్తుం శక్యమ్; జ్ఞానస్యాపురుషతన్త్రిత్వాత్. సత్యాం సామగ్ర్యామనిచ్ఛతోఽపి జ్ఞానోత్పత్తేః. నచ వేదవాక్యాదేవ వస్తుయాథాత్మ్యజ్ఞానే సతి బన్ధనివృత్తిర్భవతీతి శక్యం వక్తుమ్. యేన కేనాపి వస్తుయాథాత్మ్యజ్ఞానే సతి భ్రాన్తినివృత్తేః. పౌరుషేయాదపి నిర్విశేషచిన్మాత్రం బ్రహ్మ పరమార్థోఽన్యత్సర్వం మిథ్యాభూతమితి వాక్యాత్ జ్ఞానోత్పత్తేస్తావతైవ భ్రమనివృత్తేశ్చ. యథా పౌరుషేయాదప్యాప్తవాక్యాచ్ఛుక్తికారజతాదిభ్రాన్తిః బ్రాహ్మణస్య శూద్రాదేరపి నివర్తతే, తద్వదేవ శూద్రస్యాపి వేదవిత్సంప్రదాయాగతవాక్యాద్వస్తుయాథాత్మ్యజ్ఞానేన జగద్భ్రమనివృత్తిరపి భవిష్యతి. * న చాస్యోపదిశేద్ధర్మమిత్యాదినా వేదవిదశ్శూద్రాదిభ్యో న వదన్తీతి చ న శక్యం వక్తుమ్; *తత్త్వమస్యాదివాక్యావగతబ్రహ్మాత్మభావానాం వేదశిరసి వర్తమానతయా దగ్ధాఖిలాధికారత్వేన నిషేధశాస్త్రకింకరత్వాభావాత్. అతిక్రాన్తనిషేధైర్వా కైశ్చిదుక్తాద్వాక్యాచ్ఛూద్రాదేః జ్ఞానముత్పద్యత ఏవ.

నచ వాచ్యం శుక్తికాదా రజతాదిభ్రమనివృత్తివత్పౌరుషేయవాక్యజన్యతత్త్వజ్ఞానసమనన్తరం శూద్రస్య జగద్భ్రమో న నివర్తత ఇతి. * తత్త్వమస్యాదివాక్యశ్రవణసమనన్తరం బ్రాహ్మణస్యాపి జగద్భ్రమానివృత్తేః. నిదిధ్యాసనేన ద్వైతవాసనాయాం నిరస్తాయామేవ

*తత్త్వమస్యాదివాక్యం నివర్తకజ్ఞానముత్పాదయతీతి చేత్, పౌరుషేయమపి వాక్యం శూద్రాదే స్తథైవేతి న కశ్చిద్విశేషః. నిదిధ్యాసనం హి నామ బ్రహ్మాత్మభావాభిధాయివాక్యం యదర్థప్రతిపాదనయోగ్యం, తదర్థభావనా. సైవ విపరీతవాసనాం నివర్తయతీతి దృష్టార్థత్వం నిదిధ్యాసనవిధేర్బ్రూషే. వేదానువచనాదీన్యపి వివిదిషోత్పత్తావేవోపయుజ్యన్త ఇతి శూద్రస్యాపి వివిదిషాయాం జాతాయాం పౌరుషేయవాక్యాన్నిదిధ్యాసనాదిభిర్విపరీతవాసనాయాం నిరస్తాయాం జ్ఞానముత్పత్స్యతే. తేనైవాపారమార్థికో బన్ధో నివర్తిష్యతే.

అథవా తర్కానుగృహీతాత్ప్రత్యక్షాదనుమానాచ్చ నిర్విశేషస్వప్రకాశచిన్మాత్రప్రత్యగ్వస్తున్యజ్ఞానసాక్షిత్వం తత్కృతవివిధవిచిత్రజ్ఞాతృజ్ఞేయవికల్పరూపం కృత్స్నం జగచ్చాధ్యస్తమితి నిశ్చిత్యైవంభూతపరిశుద్ధప్రత్యగ్వస్తున్యనవరతభావనయా విపరీతవాసనాం నిరస్యతదేవ ప్రత్యగ్వస్తు సాక్షాత్కృత్య శూద్రాదయోఽపి విమోక్ష్యన్త ఇతి మిథ్యాభూతవిచిత్రైశ్వర్యవిచిత్రసృష్ట్యాద్యలౌకికానన్తవిశేషావలమ్బినా వేదాన్తవాక్యేన న కించిత్ప్రయోజనమిహ దృశ్యత ఇతి శూద్రాదీనామేవ బ్రహ్మవిద్యాయామధికారస్సుశోభనః. అనేనైవ న్యాయేన బ్రాహ్మణాదీనామపి బ్రహ్మవేదనసిద్ధేరుపనిషచ్చ తపస్వినీ దత్తజలాఞ్జలిస్స్యాత్.

నచ వాచ్యం, నైసర్గికలోకవ్యవహారే భ్రామ్యతోఽస్య కేనచిత్ అయం లౌకికవ్యవహారో భ్రమః, పరమార్థస్త్వేవమితి సమర్పితే సత్యేవ ప్రత్యక్షానుమానవృత్తబుభుత్సా జాయత ఇతి తత్సమర్పికా శ్రుతిరప్యాస్థేయేతి. యతో భవభయభీతానాం సాఙ్ఖ్యాదయ ఏవ ప్రత్యక్షానుమానాభ్యాం వస్తునిరూపణం కుర్వన్తః ప్రత్యక్షానుమానవృత్తబుభుత్సాం జనయన్తి. బుభుత్సాయాంచ జాతాయాం ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామేవ వివిక్తస్వభావాభ్యాం నిత్యశుద్ధస్వప్రకాశాద్వితీయకూటస్థచైతన్యమేవ సత్; అన్యత్సర్వం తస్మిన్నధ్యస్తమితి సువివేచమ్. ఏవంభూతే స్వప్రకాశే వస్తుని శ్రుతిసమధిగమ్యం విశేషాన్తరం చ నాభ్యుపగమ్యతే. అధ్యస్తాతద్రూపనివర్తినీ హి శ్రుతిరపి త్వన్మతే. నచ సత ఆత్మన ఆనన్దరూపతా జ్ఞానాద్యోపనిషదాస్థేయా; చిద్రూపతాయా ఏవ సకలేతరాతద్రూపవ్యావృత్తాయా ఆనన్దరూపత్వాత్.

యస్య తు మోక్షసాధనతయా వేదాన్తవాక్యైర్విహితం జ్ఞానముపాసనరూపమ్, తచ్చ పరబ్రహ్మభూతపరమపురుషప్రీణనం, తచ్చ శాస్త్రైకసమధిగమ్యమ్, ఉపాసనశాస్త్రం చోపనయనాదిసంస్కృతాధీతస్వాధ్యాయజనితం జ్ఞానం వివేకవిమోకాదిసాధనానుగృహీతమేవ స్వోపాయతయా స్వీకరోతి, ఏవంరూపోపాసనప్రీతః పురుషోత్తమ ఉపాసకం స్వాభావికాత్మయాథాత్మ్యజ్ఞానదానేన కర్మజనితాజ్ఞానం నాశయన్బన్ధాన్మోచయతీతి పక్షః; తస్య యథోక్తయా నీత్యా శూద్రాదేరనధికార ఉపపద్యతే. ౩౯. (ఇతి అపశూద్రాధికరణమ్. 9.)

అథ ప్రమితాధికరణశేషః. 6.

తదేవం ప్రసక్తానుప్రసక్తాధికారకథాం పరిసమాప్య ప్రకృతస్యాఙ్గుష్ఠప్రమితస్య భూతభవ్యేశితృత్వావగతపరబ్రహ్మభావోత్తమ్భనం హేత్వన్తరమాహ—

105 కమ్పనాత్. ౧-3-౪౦.

* అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో మధ్య ఆత్మని తిష్ఠతి * అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషోఽన్తరాత్మేత్యనయోర్వాక్యయోర్మధ్యే * యదిదం కిఞ్చ జగత్సర్వం ప్రాణ ఏజతి నిస్సృతమ్ । మహద్భయం వజ్రముద్యతం య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవన్తి ॥ భయాదస్యాగ్నిస్తపతి భయాత్తపతి సూర్యః । భయాదిన్ద్రశ్చ వాయుశ్చ మృత్యుర్ధావతి పఞ్చమ ఇతి కృత్స్నస్య జగతోఽగ్నిసూర్యాదీనాం చాస్మిన్నఙ్గుష్ఠమాత్రే పురుషే ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టే స్థితానాం సర్వేషాం తతో నిస్సృతానాం తస్మాత్సంజాతమహాభయనిమిత్తమేజనం - కమ్పనం శ్రూయతే. తచ్ఛాసనాతివృత్తౌ కిం భవిష్యతీతి మహతో భయాద్వజ్రాదివోద్యతాత్కృత్స్నం జగత్కమ్పత ఇత్యర్థః. * భయాదస్యాగ్నిస్తపతీత్యనేనైకార్థ్యాత్ * మహద్భయం వజ్రముద్యతమితి పఞ్చమ్యర్థే ప్రథమా. అయంచ పరస్య బ్రహ్మణస్స్వభావః, * ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠతః * భీషాఽస్మాద్వాతః పవతే, భీషోదేతి సూర్యః, భీషాఽస్మాదగ్నిశ్చేన్ద్రశ్చ, మృత్యుర్ధావతి పఞ్చమ ఇతి పరస్య బ్రహ్మణః పురుషోత్తమస్యైవంవిధైశ్వర్యావగతేః. ౪౦.

ఇతశ్చాఙ్గుష్ఠప్రమితః పురుషోత్తమః—

106 జ్యోతిర్దర్శనాత్. ౧-౩-౪౧.

తయోరేవాఙ్గుష్ఠప్రమితవిషయయోర్వాక్యయోర్మధ్యే పరబ్రహ్మసాధారణం సర్వతేజసాం ఛాదకం సర్వతేజసాం కారణభూతమనుగ్రాహకం చాఙ్గుష్ఠప్రమితస్య జ్యోతిర్దృశ్యతే * న తత్ర సూర్యో భాతి న చన్ద్రతారకం నేమా విద్యుతో భాన్తి కుతోఽయమగ్నిః । తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీతి. అయమేవ శ్లోక ఆథర్వణే పరంబ్రహ్మాఽధికృత్య శ్రూయతే. పరజ్యోతిష్ట్వంచ సర్వత్ర పరస్య బ్రహ్మణశ్శ్రూయతే. యథా - * పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే * తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరాయుర్హోపాసతేఽమృతమ్ * అథ యదతః పరో దివో జ్యోతిర్దీప్యత ఇత్యాదిషు. అతోఽఙ్గుష్ఠప్రమితః పరం బ్రహ్మ. ౪౧. (ఇతి ప్రమితాధికరణమ్. 6.)

అథ అర్థాన్తరత్వాదివ్యపదేశాధికరణమ్. 10

107 ఆకాశోఽర్థాన్తరత్వాదివ్యపదేశాత్. ౧-౩-౪౨.

ఛాన్దోగ్యే శ్రూయతే * ఆకాశో హ వై నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరా తద్బ్రహ్మ తదమృతం స ఆత్మేతి. తత్ర సంశయః - కిమయమాకాశశబ్దనిర్దిష్టో ముక్తాత్మా? ఉత పరమాత్మేతి. కిం యుక్తమ్? ముక్తాత్మేతి. కుతః? * అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసంభవామీతి ముక్తస్యానన్తరప్రకృతత్వాత్, * తే యదన్తరేతి చ నామరూపవినిర్ముక్తస్య తస్యాభిధానాత్. * నామరూపయోర్నిర్వహితేతి చ స ఏవ పూర్వావస్థయోపలిలక్షయిషితః. స ఏవ హి దేవాదిరూపాణి నామాని చ పూర్వమబిభృత. తస్యైవ నామరూపవినిర్ముక్తా సాంప్రతికావస్థా * తద్బ్రహ్మ తదమృతమిత్యుచ్యతే. ఆకాశశబ్దశ్చ తస్మిన్నప్యసంకుచితప్రకాశయోగాదుప

పద్యతే. నను దహరవాక్యశేషత్వాదస్య స ఏవ దహరాకాశోఽయమితి ప్రతీయతే; తస్య చ పరమాత్మత్వం నిర్ణీతమ్. నైవమ్ - ప్రజాపతివాక్యవ్యవధానాత్. ప్రజాపతివాక్యే చ ప్రత్యగాత్మనో ముక్త్యవస్థాన్తం రూపమభిహితమ్. అనన్తరంచ * విధూయ పాపమితి స ఏవ ముక్తావస్థః ప్రస్తుతః. అతోఽత్రాకాశో ముక్తాత్మా.

ఇతి ప్రాప్తే ఉచ్యతే--[ఆకాశోఽర్థాన్తరత్వాదివ్యపదేశాదితి.] ఆకాశః పరంబ్రహ్మ. కుతః? అర్థాన్తరత్వాదివ్యపదేశాత్. అర్థాన్తరత్వవ్యపదేశస్తావత్ * ఆకాశో హ వై నామ రూపయోర్నిర్వహితేతి నామరూపయోర్నిర్వోఢృత్వం బద్ధముక్తోభయావస్థాత్ప్రత్యగాత్మనోఽర్థాన్తరత్వమాకాశస్యోపపాదయతి. బద్ధావస్థస్స్వయం కర్మవశాన్నామరూపే భజమానో న నామరూపే నిర్వోఢుం శక్నుయాత్. ముక్తావస్థస్య జగద్వ్యాపారాసంభవాన్న నితరాం నామరూపనిర్వోఢృత్వమ్. ఈశ్వరస్య తు సకలజగన్నిర్మాణధురన్ధరస్య నామరూపయోర్నిర్వోఢృత్వం శ్రుత్యైవ ప్రతిపన్నమ్ * అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణి *యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిద్యస్య జ్ఞానమయం తపః। తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామ రూపమన్నం చ జాయతే। * సర్వాణి రూపాణి విచిత్య ధీరః, నామాని కృత్వాఽభివదన్యదాస్తే ఇత్యాదిషు. అతో నిర్వాహ్యనామరూపాత్ప్రత్యగాత్మనో నామరూపయోర్నిర్వోఢాఽయమాకాశోఽర్థాన్తరభూతః పరమేవబ్రహ్మ. తదేవోపపాదయతి * తే యదన్తరేతి. యస్మాదయమాకాశో నామరూపే అన్తరా-తాభ్యామస్పృష్టోఽర్థాన్తరభూతః, తస్మాత్తయోర్నిర్వోఢా అపహతపాప్మత్వాత్సత్యసఙ్కల్పత్వాచ్చ నిర్వహితేత్యర్థః. ఆదిశబ్దేన బ్రహ్మత్వాత్మత్వామృతత్వాని గృహ్యన్తే. నిరుపాధికబృహత్త్వాదయో హి పరమాత్మన ఏవ సంభవన్తి, తేనాత్రాకాశః పరమేవ బ్రహ్మ. యత్పున రుక్తమ్ - * ధూత్వా శరీరమితి ముక్తోఽనన్తరప్రకృత ఇతి, తన్న; * బ్రహ్మలోకమభిసంభవామీతి పరస్యైవ బ్రహ్మణోఽనన్తరప్రకృతత్వాత్. యద్యప్యభిసంభవితుర్ముక్తస్యాభిసంభావ్యతయా పరం బ్రహ్మ నిర్దిష్టమ్, తథాఽప్యభిసంభవితుర్ముక్తస్య నామరూపనిర్వోఢృత్వాద్యసంభవాదభిసంభావ్యం పరమేవ బ్రహ్మ తత్ర ప్రత్యేతవ్యమ్. కిఞ్చ, ఆకాశశబ్దేన ప్రకృతస్య దహరాకాశస్యాత్ర ప్రత్యభిజ్ఞానాత్ ప్రజాపతివాక్యస్యాప్యుపాసకస్వరూపకథనార్థత్వాదుపాస్య ఏవ దహరాకాశః ప్రాప్యతయేహోపసంహ్రియత ఇతి యుక్తమ్. ఆకాశశబ్దశ్చ ప్రత్యగాత్మని వ క్వచిద్దృష్టచరః. అతోఽత్రాకాశః పరం బ్రహ్మ. ౪౨.

అథ స్యాత్ - ప్రత్యగాత్మనోఽర్థాన్తరభూతమాత్మాన్తరమేవ నాస్తి, ఐక్యోపదేశాత్, ద్వైతప్రతిషేధాచ్చ. శుద్ధావస్థ ఏవ హి ప్రత్యగాత్మా పరం బ్రహ్మ పగమేశ్వర ఇతి చ వ్యపదిశ్యతే. అతః ప్రకృతాన్ముక్తాత్మనోఽభిసంభవితుర్నార్థాన్తరమభిసంభావ్యో బ్రహ్మలోకః. అతో నామరూపయోర్నిర్వహితా ఆకాశోఽపి స ఏవ భవితుమర్హతీతి.

అత ఉత్తరం పఠతి.—

108 సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేన. ౧-౩-౪౩

వ్యపదేశాదితి వర్తతే. సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోః ప్రత్యగాత్మనోఽర్థాన్తరత్వేన పరమాత్మనో వ్యపదేశాత్ ప్రత్యగాత్మనోఽర్థాన్తరభూతః పరమాత్మాఽస్త్యేవ. తథాహి—వాజ

సనేయకే * కతమ ఆత్మేతి యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేష్వితి ప్రకృతస్య ప్రత్యగాత్మనస్సుషుప్త్యవస్థాయామకించిజ్ఞస్య సర్వజ్ఞేన పరమాత్మనా పరిష్వఙ్గ ఆమ్నాయతే *ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సంపరిష్వక్తో న బాహ్యం కిఞ్చన వేద నాన్తరమితి. తథోత్క్రాన్తావపి * ప్రాజ్ఞేనాత్మనాఽన్వారూఢ ఉత్సర్జన్యాతీతి. నచ స్వపత ఉత్క్రామతో వాఽకిఞ్చిజ్జ్ఞస్య తదానీమేవ స్వేనైవ సర్వజ్ఞేన సతా పరిష్వఙ్గాన్వారోహౌ సంభవతః. నచ క్షేత్రజ్ఞాన్తరేణ, తస్యాపి సర్వజ్ఞత్వాసంభవాత్.

ఇతశ్చ ప్రత్యగాత్మనోఽర్థాన్తరభూతః పరమాత్మేత్యాహ—

109 పత్యాదిశబ్దేభ్యః. ౧-౩-౪౪.

అయం పరిష్వఙ్గకః పరమాత్మా ఉత్తరత్ర పత్యాదిశబ్దైర్వ్యపదిశ్యతే * సర్వస్యాధిపతిః, సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానః*...స న సాధునా కర్మణా భూయాన్నో ఏవాసాధునా కనీయానేష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతిరేష భూతపాల ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసంభేదాయ తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి...ఏతమేవ విదిత్వా మునిర్భవతి ఏతమేవ ప్రవ్రాజినో లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి. * సవా ఏష మహానజ ఆత్మాఽన్నాదో వసుదానః * అజరోఽమృతోఽభయో బ్రహ్మేతి. ఏతేచ పతిత్వజగద్విధరణత్వసర్వేశ్వరత్వాదయః ప్రత్యగాత్మని ముక్తావస్థేఽపి న కథఞ్చిత్సంభవన్తి. అతో ముక్తాత్మనోఽర్థాన్తరభూతో నామరూపయోర్నిర్వహితాఽఽకాశః. ఐక్యోపదేశస్తు సర్వస్య చిదచిదాత్మకస్య బ్రహ్మకార్యత్వేన తదాత్మకత్వాయుక్త ఇతి * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానిత్యాదిభిర్వాక్యైః ప్రతిపాద్యత ఇతి పూర్వమేవ సమర్థితమ్. ద్వైతప్రతిషేధశ్చ తత ఏవేత్యనవద్యమ్. ౪౪. (ఇతి అర్థాన్తరత్వాదివ్యపదేశాధికరణమ్. 10)

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శారీరకమీమాంసాభాష్యే
ప్రథమస్యాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః.

శ్రీరస్తు

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

ప్రథమాధ్యాయే - చతుర్థః పాదః. ఆనుమానికాధికరణమ్. 1.

110 ఆనుమానికమప్యేకేషామితి చేన్న శరీరరూపకవిన్యస్తగృహీతేర్దర్శయతి చ. ౧-౪-౧

ఉక్తం పరమపురుషార్థలక్షణమోక్షసాధనతయా జిజ్ఞాస్యం జగజ్జన్మాదికారణం బ్రహ్మచిద్వస్తునః ప్రధానాదేశ్చేతనాచ్చ బద్ధముక్తోభయావస్థాద్విలక్షణం నిరస్తసమస్తహేయగన్ధం సర్వజ్ఞం సర్వశక్తి సత్యసఙ్కల్పం సమస్తకల్యాణగుణాత్మకం సర్వాన్తరాత్మభూతం నిరఙ్కుశైశ్వర్యమితి. ఇదానీం కాపిలతన్త్రసిద్ధాబ్రహ్మాత్మకప్రధానపురుషాదిప్రతిపాదనముఖేన

ప్రధానకారణత్వప్రతిపాదనచ్ఛాయానుసారీణ్యపి కాని చిద్వాక్యాని కాసు చిచ్ఛాఖాసు సన్తీత్యాశఙ్క్య బ్రహ్మైకకారణత్వస్థేమ్నే తన్నిరాక్రియతే.

కఠవల్లీష్వామ్నాయతే-* ఇన్ద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా అర్థేభ్యశ్చ పరం మనః । మనసస్తు పరా బుద్ధిర్బుద్ధేరాత్మా మహాన్పరః । మహతః పరమవ్యక్తమవ్యక్తాత్పురుషః పరః । పురుషాన్న పరం కిఞ్చిత్సా కాష్ఠా సా పరా గతిరితి. తత్ర సన్దేహః - కిం కాపిలతన్త్రసిద్ధమబ్రహ్మాత్మకం ప్రధానమిహావ్యక్తశబ్దేనోచ్యతే? ఉత నేతి. కిం యుక్తమ్? ప్రధానమితి. కుతః? * మహతః పరమవ్యక్తమవ్యక్తాత్పురుషః పర ఇతి తన్త్రసిద్ధతత్త్వప్రక్రియాప్రత్యభిజ్ఞానేన తస్యైవ ప్రతీతేః, * పురుషాన్న పరం కిఞ్చిత్సా కాష్ఠా సా పరా గతిరితి పఞ్చవింశకపురుషాతిరిక్తతత్త్వనిషేధాచ్చ. అతోఽవ్యక్తం కారణమితి ప్రాప్తమ్. తదిదముక్తమ్ [ఆనుమానికమప్యేకేషామితి చేదితి] - ఏకేషాం శాఖినాం శాఖాస్వానుమానికం ప్రధానమపి కారణమామ్నాయత ఇతి చేత్;

అత్రోత్తరమ్—[నేతి] నావ్యక్తశబ్దేనాబ్రహ్మాత్మకం ప్రధానమిహాభిధీయతే. కుతః? [శరీరరూపకవిన్యస్తగృహీతేః] - శరీరాఖ్యరూపకవిన్యస్తస్య అవ్యక్తశబ్దేన గృహీతేః. ఆత్మశరీరబుద్ధిమనఇన్ద్రియవిషయేషు రథిరథాదిభావేన రూపితేషు రథరూపణేన విన్యస్తస్య శరీరస్యాత్రావ్యక్తశబ్దేన గ్రహణాదిత్యర్థః.

ఏతదుక్తం భవతి—పూర్వత్ర హి * ఆత్మానం రథినం విద్ధి శరీరం రథమేవ చ । బుద్ధిం తు సారథిం విద్ధి మనః ప్రగ్రహమేవ చ । ఇన్ద్రియాణి హయానాహుర్విషయాంస్తేషు గోచరానిత్యాదినా * సోఽధ్వనః పారమాప్నోతి తద్విష్ణోః పరమం పదమిత్యన్తేన సంసారాధ్వనః పారం వైష్ణవం పదం ప్రేప్సన్తముపాసకం రథిత్వేన తచ్ఛరీరాదీని చ రథరథాఙ్గత్వేన రూపయిత్వా, యస్యైతే రథాదయో వశే తిష్ఠన్తి స ఏవాధ్వనః పారం వైష్ణవం పదమాప్నోతీత్యుక్త్వా, తేషు రథాదిరూపితశరీరాదిషు యాని యేభ్యో వశీకార్యతాయాం ప్రధానాని తాన్యుచ్యన్తే-* ఇన్ద్రియేభ్యః పరా ఇత్యాదినా. తత్ర హయత్వేన రూపితేభ్య ఇన్ద్రియేభ్యో గోచరత్వేన రూపితా విషయాః వశీకార్యత్వే పరాః; వశ్యేన్ద్రియస్యాపి విషయసన్నిధావిన్ద్రియాణాం దుర్నిగ్రహత్వాత్. తేభ్యోఽపి పరం ప్రగ్రహరూపితం మనః; మనసి విషయప్రవణే విషయాసన్నిధానస్యాప్యకిఞ్చిత్కరత్వాత్. తస్మాదపి సారథిత్వరూపితా బుద్ధిః పరా; అధ్యవసాయాభావే మనసోఽప్యకిఞ్చిత్కరత్వాత్. తస్యా అపి రథిత్వరూపిత ఆత్మా కర్తృత్వేన ప్రాధాన్యాత్పరః. సర్వస్య చాస్యాత్మేచ్ఛాయత్తత్వాదాత్మైవ మహానితి చ విశేష్యతే. తస్మాదపి రథరూపితం శరీరం పరమ్, తదాయత్తత్వాజ్జీవాత్మనస్సకలపురుషార్థసాధనప్రవృత్తీనామ్. తస్మాదపి పరస్సర్వాన్తరాత్మభూతోఽన్తర్యామీ అధ్వనః పారభూతః పరమపురుషః, యథోక్తస్యాత్మపర్యన్తస్య సమస్తస్య తత్సఙ్కల్పాయత్తప్రవృత్తిత్వాత్. స ఖల్వన్తర్యామితయోపాసనస్యాపి నిర్వర్తకః. * పరాత్తు తచ్ఛ్రుతేరితి హి జీవాత్మనః కర్తృత్వం పరమపురుషాయత్తమితి వక్ష్యతే. వశీ

కార్యోపాసననిర్వృత్త్యుపాయకాష్ఠాభూతః పరమప్రాప్యశ్చ స ఏవ. తదిదముచ్యతే-*పురుషాన్న పరం కిఞ్చిత్సా కాష్ఠా సా పరా గతిరితి. తథా చాన్తర్యామిబ్రాహ్మణే * య ఆత్మని తిష్ఠన్నిత్యాదిభిస్సర్వం సాక్షాత్కుర్వన్ సర్వం నియమయతీత్యుక్త్వా * నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేతి నియన్త్రన్తరం నిషిధ్యతే.

భగవద్గీతాసు చ * అధిష్ఠానం తథా కర్తా కరణం చ పృథగ్విధమ్ । వివిధా చ పృథక్చేష్టా దైవం చైవాత్ర పఞ్చమమితి. దైవమత్ర పురుషోత్తమ ఏవ- * సర్వస్య చాహం హృది సన్నివిష్టో మత్తస్స్మృతిర్జ్ఞానమపోహనం చేతి వచనాత్. తస్య చ వశీకరణం తచ్ఛరణాగతిరేవ. యథాఽఽహ * ఈశ్వరస్సర్వభూతానాం హృద్దేశేఽర్జున తిష్ఠతి । భ్రామయన్ సర్వభూతాని యన్త్రారూఢాని మాయయా ॥ తమేవ శరణం గచ్ఛేతి. తదేవమ్ * ఆత్మానం రథినం విద్ధీత్యాదినా రథ్యాదిరూపకవిన్యస్తా ఇన్ద్రియాదయః * ఇన్ద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా ఇత్యత్ర స్వశబ్దైరేవ ప్రత్యభిజ్ఞాయన్తే, న రథరూపితం శరీరమితి పరిశేషాత్తదవ్యక్తశబ్దేనోచ్యత ఇతి నిశ్చీయతే. అతః కాపిలతన్త్రసిద్ధస్య ప్రధానస్య ప్రసఙ్గ ఏవ నాస్తి. నచాత్ర తత్తన్త్రసిద్ధప్రక్రియాప్రత్యభిజ్ఞా; * ఇన్ద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా ఇతీన్ద్రియేభ్యోఽర్థానాం శబ్దాదీనాం పరత్వకీర్తనాత్. నహి శబ్దాదయ ఇన్ద్రియాణాం కారణభూతాస్తద్దర్శనే. * అర్థేభ్యశ్చ పరం మన ఇత్యపి న తత్తన్త్రసఙ్గతమ్, అకారణత్వాదేవ. తథా * బుద్ధేరాత్మా మహాన్పర ఇత్యప్యసంగతమ్. బుద్ధిశబ్దేన మహత్తత్త్వస్యాభిధానాభ్యుపగమాత్. నహి మహతో మహాన్పరస్సంభవతి. మహత ఆత్మశబ్దేన విశేషణం చ న సంగచ్ఛతే. అతో రూపకవిన్యస్తానామేవ గ్రహణమ్.

దర్శయతి చ తదేవ -* ఏష సర్వేషు భూతేషు గూఢోత్మా న ప్రకాశతే । దృశ్యతే త్వగ్ర్యయా బుద్ధ్యా సూక్ష్మయా సూక్ష్మదర్శిభిః । యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీ ప్రాజ్ఞస్తద్యచ్ఛేత్ జ్ఞాన ఆత్మని । జ్ఞానమాత్మని మహతి నియచ్ఛేత్తద్యచ్ఛేచ్ఛాన్త ఆత్మనీతి. అజితబాహ్యాభ్యన్తరకరణైరస్య పరమపురుషస్య దుర్దర్శత్వమభిధాయ హయాదిరూపితానామిన్ద్రియాదీనాం వశీకారప్రకారోఽయముచ్యతే. యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీ-వాచం మనసి నియచ్ఛేత్; వాక్పూర్వకాణి కర్మేన్ద్రియాణి జ్ఞానేన్ద్రియాణి చ మనసి నియచ్ఛేదిత్యర్థః. వాక్ఛబ్దే ద్వితీయాయాః * సుపాం సులుగితి లుక్. మనసీ ఇతి సప్తమ్యాశ్ఛాన్దసో దీర్ఘః. తద్యచ్ఛేత్ జ్ఞాన ఆత్మని - తన్మనో బుద్ధౌ నియచ్ఛేత్. జ్ఞానశబ్దేనాత్ర పూర్వోక్తా బుద్ధిరభిధీయతే. జ్ఞాన ఆత్మనీతి వ్యధికరణే సప్తమ్యౌ. ఆత్మని వర్తమానే జ్ఞానే నియచ్ఛేదిత్యర్థః. జ్ఞానమాత్మని మహతి నియచ్ఛేత్ - బుద్ధిం కర్తరి మహత్యాత్మని నియచ్ఛేత్. తద్యచ్ఛేచ్ఛాన్త ఆత్మని-తం కర్తారం పరస్మిన్బ్రహ్మణి సర్వాన్తర్యామిణి నియచ్ఛేత్. వ్యత్యయేన తదితి నపుంసకలిఙ్గతా. ఏవంభూతేన రథినా వైష్ణవం పదం గన్తవ్యమిత్యర్థః, ౧.

అవ్యక్తశబ్దేన కథం వ్యక్తస్య శరీరస్యాభిధానమ్? తత్రాహ.—

111 సూక్ష్మం తు తదర్హత్వాత్. ౧-౪-౨.

భూతసూక్ష్మమవ్యాకృతం హ్యవస్థావిశేషమాపన్నం శరీరం భవతి; తదవ్యాకృతమిహ శరీరావస్థమవ్యక్తశబ్దేనోచ్యతే. [తదర్హత్వాత్]-తస్యావ్యాకృతస్యాచిద్వస్తున ఏవ వికారాపన్నస్య రథవత్పురుషార్థసాధనప్రవృత్త్యర్హత్వాత్. ౨.

యది భూతసూక్ష్మమవ్యాకృతమభ్యుపగమ్యతే, కాపిలతన్త్రసిద్ధోపాదానే కః ప్రద్వేషః? తత్రాపి హి భూతకారణమేవావ్యక్తమిత్యుచ్యతే. తత్రాహ—

112 తదధీనత్వాదర్థవత్. ౧-౪-౩.

పరమకారణభూతపరమపురుషాధీనత్వాత్ప్రయోజనవద్భూతసూక్ష్మమ్. ఏతదుక్తం భవతి—న వయమవ్యక్తం తత్పరిణామవిశేషాంశ్చ స్వరూపేణ నాభ్యుపగచ్ఛామః. అపితు పరమపురుషశరీరతయా తదాత్మకత్వవిరహేణ. తదాత్మకత్వేనైవ హి ప్రకృత్యాదయస్స్వప్రయోజనం సాధయన్తి. అన్యథా స్వరూపస్థితిప్రవృత్తిభేదాస్తేషాం న స్యుః. తథాఽనభ్యుపగమాదేవ తన్త్రసిద్ధప్రక్రియానిరసనమితి. శ్రుతిస్మృతయో హి జగదుత్పత్తిప్రలయవాదేషు పరమపురుషమహిమవాదేషు చ ప్రకృతివికృతిపురుషాస్తదాత్మకాస్సంకీర్త్యన్తే. యథా * పృథివ్యప్సు లీయత ఇత్యారభ్య * తన్మాత్రాణి భూతాదౌ లీయన్తే, భూతాదిర్మహతి లీయతే, మహానవ్యక్తే లీయతే, అవ్యక్తమక్షరే లీయతే, అక్షరం తమసి లీయతే, తమః పరే దేవ ఏకీభవతి. తథా * యస్య పృథివీ శరీరం యస్యాపశ్శరీరం యస్య తేజశ్శరీరం యస్య వాయుశ్శరీరం యస్యాకాశశ్శరీరం యస్యాహఙ్కారశ్శరీరం యస్య బుద్ధిశ్శరీరం యస్యావ్యక్తం శరీరం యస్యాక్షరం శరీరం యస్య మృత్యుశ్శరీరమ్ ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మాపహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణః. తథా *భూమిరాపోఽనలో వాయుః ఖం మనో బుద్ధిరేవ చ। అహఙ్కార ఇతీయం మే భిన్నా ప్రకృతిరష్టధా॥ అపరేయమితస్త్వన్యాం ప్రకృతిం విద్ధి మే పరామ్। జీవభూతాం మహాబాహో యయేదం ధార్యతే జగత్॥ ఏతద్యోనీని భూతాని సర్వాణీత్యుపధారయ। అహం కృత్స్నస్య జగతః ప్రభవః ప్రలయస్తథా॥ మత్తః పరతరం నాన్యత్కిఞ్చిదస్తి ధనఞ్జయ। మయి సర్వమిదం ప్రోతం సూత్రే మణిగణా ఇవేతి; * వ్యక్తం విష్ణుస్తథాఽవ్యక్తం పురుషః కాల ఏవ చేతి * ప్రకృతిర్యా మయాఽఽఖ్యాతా వ్యక్తావ్యక్తస్వరూపిణీ। పురుషశ్చాప్యుభావేతౌ లీయేతే పరమాత్మని॥ పరమాత్మా చ సర్వేషామాధారః పరమేశ్వరః। విష్ణునామా స వేదేషు వేదాన్తేషు చ గీయత ఇతి చ. 3.

113 జ్ఞేయత్వావచనాచ్చ. ౧-౪-౪

యది తన్త్రసిద్ధమిహావ్యక్తమవివక్షిష్యత్. తదాఽస్య జ్ఞేయత్వమవక్ష్యత్. వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞవిజ్ఞానాన్మోక్షం వదద్భిస్తాన్త్రికైస్తేషాం సర్వేషాం జ్ఞేయత్వాభ్యుపగమాత్. నచాస్య జ్ఞేయత్వముచ్యతే; అతో న తన్త్రసిద్ధస్యేహ గ్రహణమ్. ౪.

114 వదతీతి చేన్న ప్రాజ్ఞో హి ప్రకరణాత్. ౧-౪-౫.

* అశబ్దమస్పర్శమరూపమవ్యయం తథాఽరసం నిత్యమగన్ధవచ్చ యత్ । అనాద్యనన్తం మహతః పరం ధ్రువం నిచాయ్య తం మృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యత ఇత్యవ్యక్తస్య జ్ఞేయత్వమనన్తరమేవ వదతీయం శ్రుతిరితి చేత్. తన్న. ప్రాజ్ఞః-పరమపురుష ఏవ హ్యత్ర శ్లోకే నిచాయ్యత్వేన ప్రతిపాద్యతే * విజ్ఞానసారథిర్యస్తు మనః ప్రగ్రహవాన్నరః । సోఽధ్వనః పారమాప్నోతి తద్విష్ణోః పరమం పదమ్ ॥ * ఏష సర్వేషు భూతేషు గూఢోత్మా న ప్రకాశతే । దృశ్యతే త్వగ్ర్యయా బుద్ధ్యా సూక్ష్మయా సూక్ష్మదర్శిభిరితి ప్రాజ్ఞస్యైవ ప్రకృతత్వాత్. అత ఏవ * పురుషాన్న పరం కిఞ్చిదితి న పఞ్చవింశకపురుషాతిరిక్తతత్త్వనిషేధః. తస్య చ పరమపురుషస్యాశబ్దత్వాదయో ధర్మాః * యత్తదద్రేశ్యమగ్రాహ్యమిత్యాదిశ్రుతిప్రసిద్ధాః. * మహతః పరమిత్యపి * బుద్ధేరాత్మా మహాన్పర ఇతి పూర్వప్రకృతాజ్జీవాత్మనః పరత్వమేవోచ్యతే.

115 త్రయాణామేవ చైవముపన్యాసః ప్రశ్నశ్చ. ౧-౪-౬.

అస్మిన్ప్రకరణే హ్యుపాయోపేయోపేతౄణాం త్రయాణామేవ [చైవముపన్యాసః]-జ్ఞేయత్వేనోపన్యాసః, తద్విషయశ్చ ప్రశ్నో దృశ్యతే, నాన్యస్యావ్యక్తాదేః. తథాహి-నచికేతా ముముక్షుస్సన్మృత్యు(ప్రత్తే) ప్రదత్తే వరత్రయే ప్రథమేన వరేణాత్మనః పురుషార్థయోగ్యతాపాదినీమాత్మని పితుస్సుమనస్కతాం ప్రతిలభ్య ద్వితీయేన వరేణ మోక్షోపాయభూతాం నాచికేతాగ్నివిద్యాం వవ్రే— * స త్వమగ్నిం స్వర్గ్యమధ్యేషి మృత్యో ప్రబ్రూహి తం శ్రద్దధానాయ మహ్యమ్ । స్వర్గలోకా అమృతత్వం భజన్త ఏతద్ద్వితీయేన వృణే వరేణేతి. స్వర్గశబ్దేనాత్ర పరమపురుషార్థలక్షణో మోక్షోఽభిధీయతే, * అమృతత్వం భజన్త ఇతి తత్రస్థస్య జననమరణాభావశ్రవణాదుత్తరత్ర క్షయిఫలకర్మనిన్దాదర్శనాచ్చ; * త్రిణాచికేతస్త్రిభిరేత్య సన్ధిం త్రికర్మకృత్తరతి జన్మమృత్యూ ఇతి చ ప్రతివచనాత్. తృతీయేన వరేణ మోక్షస్వరూపప్రశ్నద్వారేణోపేయస్వరూపముపేతృస్వరూపముపాయభూతకర్మానుగృహీతోపాసనస్వరూపం చ పృష్టమ్- * యేయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్యే అస్తీత్యేకే నాయమస్తీతి చైకే । ఏతద్విద్యామనుశిష్టస్త్వయాఽహం వరాణామేష వరస్తృతీయ ఇతి.

ఏవం మోక్షే పృష్టే తదుపదేశయోగ్యతాం పరీక్ష్యోపదిదేశ * తం దుర్దర్శం గూఢమనుప్రవిష్టం గుహాహితం గహ్వరేష్ఠం పురాణమ్ । అధ్యాత్మయోగాధిగమేన దేవం మత్వా ధీరో హర్షశోకౌ జహాతీతి. తదేవం సామాన్యేనోపదిష్టే నచికేతాః ప్రీతస్సన్ * దేవం మత్వేత్యుపాస్యతయా నిర్దిష్టస్య ప్రాప్యభూతస్య దేవస్య, * అధ్యాత్మయోగాధిగమేనేతి వేదితవ్యతయా నిర్దిష్టస్య ప్రాప్తుః ప్రత్యగాత్మనశ్చ, * మత్వా ధీరో హర్షశోకౌ జహాతీతి నిర్దిష్టస్య బ్రహ్మోపాసనస్య చ స్వరూపవిశోధనాయ పునః పప్రచ్ఛ - * అన్యత్ర ధర్మాదన్యత్రాధర్మాదన్యత్రాస్మాత్కృతాకృతాత్ । అన్యత్ర భూతాద్భవ్యాచ్చ యత్తత్పశ్యసి తద్వదేతి. ఏవం సకలేతరాతీతానాగతవర్తమానసాధ్యసాధనసాధకవిలక్షణే త్రయే పృష్టే ప్రథమం ప్రణవం ప్రశస్య

తద్వాచ్యం ప్రాప్యస్వరూపం, తదన్తర్గతంచ ప్రాప్తృస్వరూపం, వాచకరూపం చోపాయం పునరపి సామాన్యేన ఖ్యాపయన్ప్రణవం తావదుపదిదేశ — * సర్వే వేదా యత్పదమామనన్తి తపాంసి సర్వాణిచ యద్వదన్తి। యదిచ్ఛన్తో బ్రహ్మచర్యం చరన్తి తత్తే పదం సంగ్రహేణ బ్రవీమ్యోమిత్యేతదితి. ఏవముపదిశ్య పునరపి ప్రణవం ప్రశస్య ప్రథమం తావత్ప్రాప్తుః ప్రత్యగాత్మనస్స్వరూపమాహ — * న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిదిత్యాదినా. ప్రాప్యస్య పరస్య బ్రహ్మణో విష్ణోస్స్వరూపమ్ * అణోరణీయానిత్యాదినా * క ఇత్థా వేద యత్ర స ఇత్యన్తేనోపదిశ్య మధ్యే * నాయమాత్మా ప్రవచనేన లభ్యో న మేధయా న బహునా శ్రుతేనేత్యాదినోపాయభూతస్యోపాసనస్య భక్తిరూపతామప్యాహ. * ఋతం పిబన్తావితి చోపాస్యస్యోపాసకేన సహావస్థానాత్సూపాసతాముక్త్వా * ఆత్మానం రథినం విద్ధీత్యాదినా * దుర్గం పథస్తత్కవయో వదన్తీత్యన్తేనోపాసనప్రకారముపాసీనస్య చ వైష్ణవపరమపదప్రాప్తిమభిధాయ * అశబ్దమస్పర్శమిత్యాదినోపసంహృతమ్. అతస్త్రయాణామేవాత్ర జ్ఞేయత్వేనోపన్యాసః ప్రశ్నశ్చ. తస్మాన్నేహ తాన్త్రికస్యావ్యక్తస్య గ్రహణమ్. ౬.

116 మహద్వచ్చ. ౧-౪-౭

యథా * బుద్ధేరాత్మా మహాన్పర ఇత్యత్రాత్మశబ్దసామానాధికరణ్యాన్న తన్త్రసిద్ధం మహత్తత్త్వం గృహ్యతే, ఏవమవ్యక్తమప్యాత్మనః పరత్వేనాభిధానాన్న కాపిలతన్త్రసిద్ధం గృహ్యత ఇతి స్థితమ్. ౭ (ఇతి ఆనుమానికాధికరణమ్. 1.)

అథ చమసాధికరణమ్. 2.

117 చమసవదవిశేషాత్. ౧-౪-౮.

అత్రాపి తన్త్రసిద్ధప్రక్రియా నిరస్యతే, న బ్రహ్మాత్మకానాం ప్రకృతిమహదహఙ్కారాదీనాం స్వరూపమ్; శ్రుతిస్మృతిభ్యాం బ్రహ్మాత్మకానాం తేషాం ప్రతిపాదనాత్. యథా ఆథర్వణికా అధీయతే - * వికారజననీమజ్ఞామష్టరూపామజాం ధ్రువామ్। ధ్యాయతేఽధ్యాసితా తేన తన్యతే ప్రేర్యతే పునః। సూయతే పురుషార్థం చ తేనైవాధిష్ఠితా జగత్। గౌరనాద్యన్తవతీ సా జనిత్రీ భూతభావినీ। సితాఽసితా చ రక్తా చ సర్వకామదుఘా విభోః। పిబన్త్యేనామవిషమామవిజ్ఞాతాః కుమారకాః। ఏకస్తు పిబతే దేవః స్వచ్ఛన్దోఽత్ర వశానుగామ్। ధ్యానక్రియాభ్యాం భగవాన్భుఙ్క్తేఽసౌ ప్రసభం విభుః। సర్వసాధారణీం దోగ్ధ్రీం పీడ్యమానాం తు యజ్వభిః। * చతుర్వింశతిసఙ్ఖ్యాతమవ్యక్తం వ్యక్తముచ్యత ఇతి. అత్ర ప్రకృత్యాదీనాం స్వరూపమభిహితమ్. యదాత్మకాశ్చైతే ప్రకృత్యాదయః, స పరమపురుషోఽపి*తం షడ్వింశకమిత్యాహుస్సప్తవింశమథాపరే। పురుషం నిర్గుణం సాఙ్ఖ్యమథర్వశిరసో విదురితి ప్రతిపాద్యతే. అపరే చాథర్వణికాః * అష్టౌ ప్రకృతయ షోడశ వికారా ఇత్యధీయతే. శ్వేతాశ్వతరాశ్చైవం ప్రకృతిపురుషేశ్వరస్వరూపమామనన్తి — * సంయుక్తమేతత్ క్షరమక్షరం చ వ్యక్తావ్యక్తం భరతే విశ్వమీశః। అనీశశ్చాత్మా బధ్యతే భోక్తృభావాత్ జ్ఞాత్వా దేవం ముచ్యతే సర్వపా (శై:) పై:।

(శ్వే.) ॥ * జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావజావీశనీశావజా హ్యేకా భోక్తృభోగార్థయుక్తా । అనన్తశ్చాత్మా విశ్వ
రూపో హ్యకర్తా త్రయం యదా విన్దతే బ్రహ్మమేతత్ * క్షరం ప్రధానమమృతాక్షరం హరః
క్షరాత్మానావీశతే దేవ ఏకః । తస్యాభిధ్యానాద్యోజనాత్తత్త్వభావాద్భూయశ్చాన్తే విశ్వ
మాయానివృత్తిరితి. తథా * ఛన్దాంసి యజ్ఞాః క్రతవో వ్రతాని భూతం భవ్యం యచ్చ వేదా
వదన్తి । అస్మాన్మాయీ సృజతే విశ్వమేతత్తస్మింశ్చాన్యో మాయయా సన్నిరుద్ధః । మాయాం
తు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు మహేశ్వరమ్ । తస్యావయవభూతైస్తు వ్యాప్తం సర్వమిదం
జగదితి. తథోత్తరత్రాపి * ప్రధానక్షేత్రజ్ఞపతిర్గుణేశస్సంసారమోక్షస్థితిబన్ధహేతురితి.

స్మృతిరపి * ప్రకృతిం పురుషం చైవ విద్ధ్యనాదీ ఉభావపి । వికారాంశ్చ గుణాంశ్చైవ
విద్ధి ప్రకృతిసంభవాన్ । కార్యకారణకర్తృత్వే హేతుః ప్రకృతిరుచ్యతే । పురుషస్సుఖదుఃఖా
నాం భోక్తృత్వే హేతురుచ్యతే॥ పురుషః ప్రకృతిస్థో హి భుఙ్క్తే ప్రకృతిజాన్ గుణాన్ । కారణం
గుణసఙ్గోఽస్య సదసద్యోనిజన్మసు * సత్త్వం రజస్తమ ఇతి గుణాః ప్రకృతిసంభవాః । నిబధ్నన్తి
మహాబాహో దేహే దేహినమవ్యయమ్॥ తథా * సర్వభూతాని కౌన్తేయ ప్రకృతిం యాన్తి
మామికామ్ । కల్పక్షయే పునస్తాని కల్పాదౌ విసృజామ్యహమ్ ॥ ప్రకృతిం స్వామవష్టభ్య విసృ
జామి పునఃపునః । భూతగ్రామమిమం కృత్స్నమవశం ప్రకృతేర్వశాత్ ॥ * మయాఽధ్యక్షేణ
ప్రకృతిస్సూయతే సచరాచరమ్ । హేతునాఽనేన కౌన్తేయ జగద్ధి పరివర్తత ఇతి. తస్మాద
బ్రహ్మాత్మకత్వేన కాపిలతన్త్రసిద్ధాః ప్రకృత్యాదయో నిరస్యన్తే.

శ్వేతాశ్వతరోపనిషది శ్రూయతే—* అజామేకాం లోహితశుక్లకృష్ణాం బహ్వీః
ప్రజాస్సృజమానాం సరూపాః । అజో హ్యేకో జుషమాణోఽనుశేతే జహాత్యేనాం భుక్తభోగా
మజోఽన్య ఇతి. తత్ర సన్దేహః—కిమస్మిన్మన్త్రే కేవలా తన్త్రసిద్ధా ప్రకృతిరభిధీయతే, ఉత
బ్రహ్మాత్మికేతి. కిం యుక్తమ్? కేవలేతి. కుతః? అజామేకామిత్యస్యాః ప్రకృతేరకార్యత్వశ్రవ
ణాత్, * బహ్వీః ప్రజాస్సృజమానాం సరూపా ఇతి స్వాతన్త్ర్యేణ సరూపాణాం బహ్వీనాం
ప్రజానాం స్రష్టృత్వశ్రవణాచ్చేతి.

ఏవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే—[చమసవదవిశేషాత్.] న జాయత ఇత్యజేత్యజాత్వమాత్ర
ప్రతిపాదనాత్తన్త్రసిద్ధాబ్రహ్మాత్మకాజాగ్రహణే విశేషాప్రతీతేః. [చమసవత్]—యథా
* అర్వాగ్బిలశ్చమస ఊర్ధ్వబుధ్న ఇత్యస్మిన్మన్త్రే చమసస్య భక్షణసాధనత్వమాత్రం చమసశబ్దేన
ప్రతీయత ఇతి న తావన్మాత్రేణ చమసవిశేషప్రతీతిః. యౌగికశబ్దానామర్థప్రకరణాదిభిర్వి
నాఽర్థవిశేషనిశ్చయాయోగాత్. తత్ర యథా * ఇదం తచ్ఛిరః ఏష హ్యర్వాగ్బిలశ్చమస
ఊర్ధ్వబుధ్న ఇత్యాదినా వాక్యశేషేణ శిరసశ్చమసత్వనిశ్చయః; తథాఽత్రాప్యర్థప్రకరణాదిభి
రేవాజా నిర్ణేతవ్యా. న చాత్ర తన్త్రసిద్ధాజాగ్రహణహేతవోఽర్థప్రకరణాదయో దృశ్యన్తే.
న చాస్యాస్స్వాతన్త్ర్యేణ స్రష్టృత్వం ప్రతీయతే. * బహ్వీః ప్రజాస్సృజమానామితి స్రష్టృత్వ
మాత్రప్రతీతేః. అతోఽనేన మన్త్రేణ నాబ్రహ్మాత్మికాఽజాఽభిధీయతే. ౮.

బ్రహ్మాత్మకాజాగ్రహణ ఏవ విశేషహేతురస్తీత్యాహ—

118 జ్యోతిరుపక్రమా తు తథా హ్యధీయత ఏకే. ౧-౪-౯.

తుశబ్దోఽవధారణార్థః. జ్యోతిరుపక్రమైవైషాఽజా. జ్యోతిః-బ్రహ్మ. * తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిః * అథ యదతః పరో దివో జ్యోతిర్దీప్యత ఇత్యాది శ్రుతిప్రసిద్ధేః. జ్యోతిరుపక్రమా-బ్రహ్మకారణికేత్యర్థః. [తథా హ్యధీయత ఏకే] హీతి హేతౌ. యస్మాదస్యా అజాయా బ్రహ్మకారణకత్వమేకే శాఖినః తైత్తిరీయా అధీయతే. * అణోరణీయాన్మహతో మహీయానాత్మా గుహాయాం నిహితోఽస్య జన్తోరితి హృదయగుహాయాముపాస్యత్వేన సన్నిహితం బ్రహ్మాభిధాయ * సప్త ప్రాణాః ప్రభవన్తి తస్మాదిత్యాదినా సర్వేషాం లోకానాం బ్రహ్మాదీనాంచ తత ఉత్పత్తిమభిధాయ సర్వకారణీభూతాఽజా తత ఉత్పన్నాఽభిధీయతే *అజామేకాం లోహితశుక్లకృష్ణాం బహ్వీం ప్రజాం జనయన్తీం సరూపామ్। అజో హ్యేకో జుషమాణోఽనుశేతే జహాత్యేనాం భుక్తభోగామజోఽన్య ఇతి. సర్వస్య తద్వ్యతిరిక్తస్య వస్తుజాతస్య తత ఉత్పత్త్యా తదాత్మకత్వోపదేశే ప్రక్రియమాణేఽభిధీయమానత్వాత్ప్రాణసముద్రపర్వతాదివదేషాఽప్యజా బహ్వీనాం సరూపాణాం ప్రజానాం స్రష్ట్రీ కర్మవశ్యేనాత్మనా భుజ్యమానా అన్యేన విదుషాఽఽత్మనా త్యజ్యమానా చ బ్రహ్మణ ఉత్పన్నా బ్రహ్మాత్మికాఽవగన్తవ్యేత్యర్థః. అతో వాక్యశేషాచ్ఛ్వేతాశ్వతరాణాం మన్త్రోపనిషది వచనాచ్ఛాఖాన్తరీయాదేతత్స్వరూపాత్ప్రత్యభిజ్ఞాయమానార్థాద్వాక్యాన్నియమితాఽజా బ్రహ్మాత్మికేతి నిశ్చీయతే. ఇహాపి ప్రకరణోపక్రమే * కిం కారణం బ్రహ్మేత్యారభ్య * తే ధ్యానయోగానుగతా అపశ్యన్దేవాత్మశక్తిం స్వగుణైర్నిగూఢామితి పరబ్రహ్మశక్తిరూపాయా అజాయా అవగతేః, ఉపరిష్టాచ్చ *అస్మాన్మాయీ సృజతే విశ్వమేతత్తస్మింశ్చాన్యో మాయయా సన్నిరుద్ధః * మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు మహేశ్వరమ్ * యో (యోనిం యోని) యోనిర్యోనిమధితిష్ఠత్యేక ఇతి చ తస్యా ఏవ ప్రతీతేర్నాస్మిన్మన్త్రే తన్త్రసిద్ధస్వతన్త్రప్రకృతి ప్రతిపత్తిగన్ధః. ౯.

కథం తర్హి జ్యోతిరుపక్రమాయా లోహితశుక్లకృష్ణరూపాయా అస్యాః ప్రకృతేరజాత్వమ్, అజాయా వా కథం జ్యోతిరుపక్రమాత్వమిత్యత్రాహ—

119 కల్పనోపదేశాచ్చ మధ్వాదివదవిరోధః. ౧-౪-౧౦.

ప్రసక్తాశఙ్కానివృత్త్యర్థశ్చశబ్దః. అస్యాః ప్రకృతేరజాత్వం జ్యోతిరుపక్రమాత్వం చ న విరుధ్యతే. కుతః? [కల్పనోపదేశాత్.] - కల్పనమ్-క్లృప్తిః, సృష్టిః. జగత్సృష్ట్యుపదేశాదిత్యర్థః. యథా * సూర్యాచన్ద్రమసౌ ధాతా యథాపూర్వమకల్పయదితి కల్పనం సృష్టిః. అత్రాపి * అస్మాన్మాయీ సృజతే విశ్వమేతదితి జగత్సృష్టిరుపదిశ్యతే. స్వేనావిభక్తాదస్మాత్సూక్ష్మావస్థాత్కారణాన్మాయీ సర్వేశ్వరస్సర్వం జగత్సృజతీత్యర్థః. అనేన కల్పనోపదేశేనాస్యాః ప్రకృతేః కార్యకారణరూపేణావస్థాద్వయాన్వయోఽవగమ్యతే. సా హి ప్రలయవేలాయాం బ్రహ్మతాపన్నా అవిభక్తనామరూపా సూక్ష్మరూపేణావతిష్ఠతే. సృష్టివేలాయాం తూద్భూతసత్త్వాదిగుణా విభక్తనామరూపా వ్యక్తాదిశబ్దవాచ్యా తేజోబన్నాదిరూపేణ చ పరి

ణతా లోహితశుక్లకృష్ణాకారా చావతిష్ఠతే. అతః కారణావస్థాఽజా కార్యావస్థా జ్యోతిరుపక్ర
మేతి న విరోధః. [మధ్వాదివత్]-యథేశ్వరేణాదిత్యస్య కారణావస్థాయామేకస్యైవావస్థితస్య
కార్యావస్థాయామృగ్యజుస్సామాథర్వప్రతిపాద్యకర్మనిష్పాద్యరసాశ్రయతయా వస్వాదిదేవతా
భోగ్యత్వాయ మధుత్వకల్పనముదయాస్తమయకల్పనం చ న విరుధ్యతే. తదుక్తం మధువిద్యా
యామ్ - * అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధ్విత్యారభ్య * అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్య నైవోదేతా
నాస్తమేతైకల ఏవ మధ్యే స్థాతేత్యన్తేన. ఏకలః-ఏకస్వభావః. అతోఽనేన మన్త్రేణ బ్రహ్మాత్మి
కాఽజైవాభిధీయతే, న కాపిలతన్త్రసిద్ధేతి సిద్ధమ్.

అన్యే త్వస్మిన్మన్త్రే తేజోబన్నలక్షణాఽజైకాఽభిధీయత ఇతి బ్రువతే. తే ప్రష్ట
వ్యాః-కిం తేజోబన్నాన్యేవ తేజోఽబన్నాత్మికాఽజైకా, ఉత తేజోబన్నరూపం బ్రహ్మైవ, కిం
వా తేజోబన్నకారణభూతా కాచిదితి. ప్రథమే కల్పే తేజోబన్నానామనేకత్వాత్ * అజామే
కామితి విరుధ్యతే. నచ వాచ్యం తేజోబన్నానామనేకత్వేఽపి త్రివృత్కరణేనైకతాపత్తిరితి.
త్రివృత్కరణేఽపి బహుత్వానపగమాత్. * ఇమాస్తిస్రో దేవతాః * తాసాం త్రివృతమేకైకాం
కరవాణీతి ప్రత్యేకం త్రివృత్కరణోపదేశాత్. ద్వితీయః కల్పో వికల్ప్యః - కిం తేజోబన్న
రూపేణ వికృతం బ్రహ్మైవాజైకా, కిం వా స్వరూపేణావస్థితమవికృతమితి. ప్రథమః కల్పో
బహుత్వానపాయాదేవ నిరస్తః. ద్వితీయేఽపి *లోహితశుక్లకృష్ణామితి విరుధ్యతే. స్వరూపేణా
వస్థితం బ్రహ్మ తేజోబన్నలక్షణమితి వక్తుమపి న శక్యతే. తృతీయే కల్పేఽప్యజాశబ్దేన తేజో
బన్నాని నిర్దిశ్య తైస్తత్కారణావస్థోపస్థాపనీయేత్యాస్థేయమ్. తతో వరమజాశబ్దేన తేజోబన్న
కారణావస్థాయాః శ్రుతిసిద్ధాయా ఏవాభిధానమ్.

యత్పునరస్యాః ప్రకృతేరజాశబ్దేన ఛాగత్వపరికల్పనముపదిశ్యత ఇతి, తదప్యసఙ్గ
తమ్; నిష్ప్రయోజనత్వాత్. యథా * ఆత్మానం రథినం విద్ధీత్యాదిషు బ్రహ్మప్రాప్త్యుపాయతా
ఖ్యాపనాయ శరీరాదిషు రథాదిరూపణం క్రియతే, యథా చాదిత్యే వస్వాదీనాం భోగ్యత్వ
ఖ్యాపనాయ మధుత్వకల్పనం క్రియతే, తద్వదస్యాం ప్రకృతౌ ఛాగత్వపరికల్పనం క్వోపయుజ్యతే?
న కేవలముపయోగాభావ ఏవ, విరోధశ్చ. కృత్స్నజగత్కారణభూతాయాః స్వస్మిన్ననాది
కాలసంబద్ధానాం సర్వేషామేవ చేతనానాం నిఖిలసుఖదుఃఖోపభోగాపవర్గసాధనభూతాయా
అచేతనాయాః అత్యల్పప్రజాసర్గకరాగన్తుకసంగమచేతనవిశేషైకరూపాత్యల్పప్రయోజనసాధన
స్వపరిత్యాగాహేతుభూతస్వసంబన్ధిపరిత్యాగసమర్థచేతనవిశేషరూపచ్ఛాగస్వభావఖ్యాపనాయ
తద్రూపత్వకల్పనం విరుద్ధమేవ. * అజామేకామ్, * అజో హ్యేకః, * అజోఽన్య ఇత్యత్రాజ
శబ్దస్య విరూపార్థపరికల్పనం చ న శోభనమ్. సర్వత్ర ఛాగత్వం పరికల్ప్యత ఇతి చేత్,
* జహాత్యేనాం భుక్తభోగామజోఽన్య ఇతి విదుష ఆత్యన్తికప్రకృతిపరిత్యాగం కుర్వతోఽనేన
వాఽన్యేన వా పునరపి సంబన్ధయోగ్యచ్ఛాగత్వపరికల్పనమత్యన్తవిరుద్ధమ్. ౧౦. (ఇతి చమ
సాధికరణమ్. 2.)

అథ సంఖ్యోపసంగ్రహాధికరణమ్. 3

120 న సంఖ్యోపసంగ్రహాదపి నానాభావాదతిరేకాచ్చ. ౧-౪-౧౧.

వాజసనేయినస్సమామనన్తి * యస్మిన్పఞ్చ పఞ్చజనా ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠితః। తమేవ మన్య ఆత్మానం విద్వాన్బ్రహ్మామృతోఽమృతమితి. కిమయం మన్త్రః కాపిలతన్త్రసిద్ధతత్త్వ ప్రతిపాదనపరః? ఉత నేతి సన్దిహ్యతే. కింయుక్తమ్? తన్త్రసిద్ధతత్త్వప్రతిపాదనపర ఇతి, కుతః? పఞ్చశబ్దవిశేషితాత్పఞ్చజనశబ్దాత్పఞ్చవింశతితత్త్వప్రతీతేః. ఏతదుక్తం భవతి—పఞ్చజనా ఇతి సమాసస్సమాహారవిషయః. పఞ్చానాం జనానాం సమాహారః పఞ్చజనాః, పఞ్చపూల్య ఇతివత్. పఞ్చజనా ఇతి లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. తే చ సమాహారాః కతీత్యపేక్షాయాం పఞ్చజనశబ్దవిశేషణేన ప్రథమేన పఞ్చశబ్దేన సమాహారాః పఞ్చేతి ప్రతీయన్తే. యథా పఞ్చ పఞ్చపూల్యా ఇతి. అతః * పఞ్చపఞ్చజనా ఇతి పఞ్చవింశతిపదార్థావగతౌ తే కతమ ఇత్యపేక్షాయాం మోక్షాధికారాన్ముముక్షుభిః జ్ఞాతవ్యతయా స్మృతిప్రసిద్ధాః ప్రకృత్యాదయ ఏవ జ్ఞాయన్తే. * మూలప్రకృతిరవికృతిర్మహదాద్యాః ప్రకృతివికృతయస్సప్త। షోడశకశ్చ వికారో న ప్రకృతిర్న వికృతిః పురుషః॥ ఇతి హి కాపిలానాం ప్రసిద్ధిః. అతస్తన్త్రసిద్ధతత్త్వప్రతిపాదనపరః.

ఇతి ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే—[న సంఖ్యోపసంగ్రహాదపీతి.] * పఞ్చ పఞ్చజనా ఇతి పఞ్చవింశతిసంఖ్యోపసంగ్రహాదపి న తన్త్రసిద్ధతత్త్వ ప్రతీతిః. కుతః? [నానాభావాత్–] ఏషాం పఞ్చసంఖ్యావిశేషితానాం పఞ్చజనానాం తన్త్రసిద్ధేభ్యస్తత్త్వేభ్యః పృథగ్భావాత్. *యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చజనా ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠిత ఇత్యేతేషాం యచ్ఛబ్దనిర్దిష్టబ్రహ్మాశ్రయతయా బ్రహ్మాత్మకత్వం హి ప్రతీయతే. * తమేవమన్య ఆత్మానం విద్వాన్బ్రహ్మామృతోఽమృతమిత్యత్ర తమితి పరామర్శేన యచ్ఛబ్దనిర్దిష్టం బ్రహ్మేత్యవగమ్యతే. అతస్తేభ్యః పృథగ్భూతాః పఞ్చజనా ఇతి న తన్త్రసిద్ధా ఏతే. [అతిరేకాచ్చ]—తన్త్రసిద్ధేభ్యస్తత్త్వేభ్యోఽత్ర తత్త్వాతిరేకోఽపి భవతి. యచ్ఛబ్దనిర్దిష్ట ఆత్మా ఆకాశశ్చాతిరిచ్యేతే. అతః * తం షడ్వింశకమిత్యాహుస్సప్తవింశమథాపర ఇతి శ్రుతిప్రసిద్ధసర్వతత్త్వాశ్రయభూతస్సర్వేశ్వరః పరమపురుషోఽత్రాభిధీయతే. * న సంఖ్యోపసంగ్రహాదపీత్యపిశబ్దస్య * పఞ్చ పఞ్చజనా ఇత్యత్ర పఞ్చవింశతితత్త్వప్రతిపత్తిరేవ న సంభవతీత్యభిప్రాయః. కథమ్? పఞ్చభిరారబ్ధసమాహారపఞ్చకాసంభవాత్. నహి తన్త్రసిద్ధతత్త్వేషు పఞ్చసు పఞ్చస్వనుగతం తత్సంఖ్యానివేశనిమిత్తం జాత్యాద్యస్తి. న చ వాచ్యం పఞ్చ కర్మేన్ద్రియాణి, పఞ్చ జ్ఞానేన్ద్రియాణి, పఞ్చ మహాభూతాని, పఞ్చ తన్మాత్రాణ్యవశిష్టాని పఞ్చేత్యవాన్తరసఙ్ఖ్యానివేశనిమిత్తమస్త్యేవేతి. ఆకాశస్య పృథఙ్నిర్దేశేన పఞ్చభిరారబ్ధమహాభూతసమాహారాసిద్ధేః. అతః * పఞ్చజనా ఇత్యయం సమాసో న సమాహారవిషయః. అయం తు * దిక్సఙ్ఖ్యే సంజ్ఞాయామితి సంజ్ఞావిషయః. అన్యథా పఞ్చజనా ఇతి లిఙ్గవ్యత్యయశ్చ. పఞ్చజనా నామ కేచిత్సన్తి. తే చ పఞ్చసంఖ్యయా విశేష్యన్తే * పఞ్చ పఞ్చజనా ఇతి, *సప్త సప్తర్షయ ఇతివత్. ౧౧.

కే పునస్తే పఞ్చజనా ఇత్యత ఆహ—

121 ప్రాణాదయో వాక్యశేషాత్. ౧-౪-౧౨.

*ప్రాణస్య ప్రాణముత చక్షుషశ్చక్షుశ్శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమన్నస్యాన్నం మనసో యేమనో విదురితి వాక్యశేషాద్బ్రహ్మాశ్రయాః ప్రాణాదయ ఏవ పఞ్చ పఞ్చజనా ఇతి విజ్ఞాయన్తే. ౧౨

అథస్యాత్ — కాణ్వానాం మాధ్యన్దినానాం చ * యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చజనా ఇత్యయం మన్త్రస్సమానః. * ప్రాణస్య ప్రాణమిత్యాదివాక్యశేషే కాణ్వానామన్నస్య పాఠో న విద్యతే. తేషాం పఞ్చ పఞ్చజనాః ప్రాణాదయ ఇతి న శక్యం వక్తుమితి. అత్రోత్తరమ్.—

122 జ్యోతిషైకేషామసత్యన్నే. ౧-౪-౧౩

[ఏకేషామ్]-కాణ్వానాం పాఠే [అసత్యన్నే జ్యోతిషా] పఞ్చజనా ఇన్ద్రియాణీతి జ్ఞాయన్తే. తేషాం వాక్యశేషః ప్రదర్శనార్థః. ఏతదుక్తం భవతి-* యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చజనా ఇత్యస్మాత్పూర్వస్మిన్మన్త్రే * తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరాయుర్హోపాసతేఽమృతమితి జ్యోతిషాం జ్యోతిష్ట్వేన బ్రహ్మణ్యభిధీయమానే బ్రహ్మాధీనస్వకార్యాణి కాని చిజ్జ్యోతీంషి ప్రతిపన్నాని. తాని చ విషయాణాం ప్రకాశకానీన్ద్రియాణీతి * యస్మిన్ పఞ్చ పఞ్చజనా ఇత్యనిర్ధారితవిశేషనిర్దేశేనావగమ్యన్త ఇతి. * ప్రాణస్యేతి ప్రాణశబ్దేన స్పర్శనేన్ద్రియం గృహ్యతే, వాయుసంబన్ధిత్వాత్స్పర్శనేన్ద్రియస్య; ముఖ్యప్రాణస్య జ్యోతిశ్శబ్దేన ప్రదర్శనాయోగాత్. చక్షుష ఇతి చక్షురిన్ద్రియమ్. శ్రోత్రస్యేతి శ్రోత్రేన్ద్రియమ్. అన్నస్యేతి ఘ్రాణరసనయోస్తన్త్రేణోపాదానమ్. అన్నశబ్దోదితపృథివీసంబన్ధిత్వాద్ఘ్రాణేన్ద్రియమనేన గృహ్యతే. అద్యతేఽనేనేత్యన్నమితి రసనేన్ద్రియమపి గృహ్యతే. మనస ఇతి మనః. ఘ్రాణరసనయోస్తన్త్రేణోపాదానమితి పఞ్చత్వమప్యవిరుద్ధమ్. ప్రకాశకాని మనఃపర్యన్తానీన్ద్రియాణి పఞ్చజనశబ్దనిర్దిష్టాని. తదవిరోధాయ ఘ్రాణరసనయోస్తన్త్రేణోపాదానమ్. తదేవమ్*యస్మిన్పఞ్చ పఞ్చజనా ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠిత ఇతి పఞ్చజనశబ్దనిర్దిష్టానీన్ద్రియాణ్యాకాశశబ్దప్రదర్శితాని మహాభూతాని చ బ్రహ్మణి ప్రతిష్ఠితానీతి సర్వతత్త్వానాం బ్రహ్మాశ్రయత్వప్రతిపాదనాన్న తన్త్రసిద్ధపఞ్చవింశతితత్త్వప్రసఙ్గః. అతస్సర్వత్ర వేదాన్తే సంఖ్యోపసంగ్రహే తదభావే వా న కాపిలతన్త్రసిద్ధతత్త్వప్రతీతిరితి సిద్ధమ్. ౧౩. (ఇతి సంఖ్యోపసంగ్రహాధికరణమ్ 3.)

—— అథ కారణత్వాధికరణమ్, 4. ——

123 కారణత్వేన చాకాశాదిషు యథావ్యపదిష్టోక్తేః. ౧-౪-౧౪.

పునః ప్రధానకారణవాదీ ప్రత్యవతిష్ఠతే-న వేదాన్తేష్వేకస్మాత్సృష్టిరామ్నాయత ఇతి జగతో బ్రహ్మైకకారణత్వం న యుజ్యతే వక్తుమ్. తథాహి- * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదితి సత్పూర్వికా సృష్టిరామ్నాయతే. * అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీదిత్యసత్పూర్వికా చ. అన్యత్ర * అసదేవేదమగ్ర ఆసీత్తత్సదాసీత్తత్సమభవదితి చ. అతో వేదాన్తేషు స్రష్టురవ్యవస్థితేః జగతో బ్రహ్మైకకారణత్వం న నిశ్చేతుం శక్యమ్. ప్రత్యుత ప్రధానకారణత్వమేవ నిశ్చేతుం

శక్యతే. * తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీదిత్యవ్యాకృతే ప్రధానే జగతః ప్రలయమభిధాయ *తన్నామరూపాభ్యామేవ వ్యాక్రియతేత్యవ్యాకృతాదేవ జగతస్సృష్టిశ్చాభిధీయతే. అవ్యాకృతం హ్యవ్యక్తమ్-నామరూపాభ్యాం న వ్యాక్రియతే-న వ్యజ్యత ఇత్యర్థః. అవ్యక్తం ప్రధానమేవ. అస్యచ స్వరూపనిత్యత్వేన పరిణామాశ్రయత్వేన చ జగత్కారణవాదివాక్యగతౌ సదసచ్ఛబ్దౌ బ్రహ్మణీవాస్మిన్న విరోత్స్యతే. ఏవమవ్యాకృతకారణత్వే నిశ్చితే సతీక్షణాదయః కారణగతాస్సృష్ట్యున్ముఖ్యాభిప్రాయేణ యోజయితవ్యాః. బ్రహ్మాత్మశబ్దావపి బృహత్త్వవ్యాపిత్వాభ్యాం ప్రధాన ఏవ వర్తేతే. అతః స్మృతిన్యాయప్రసిద్ధం ప్రధానమేవ జగత్కారణం వేదాన్తవాక్యైః ప్రతిపాద్యతే.

ఇతి ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే—[కారణత్వేన చాకాశాదిషు యథావ్యపదిష్టోక్తేః.] చశబ్దస్తుశబ్దార్థే. సర్వజ్ఞాత్సర్వేశ్వరాత్సత్యసంకల్పాన్నిరస్తనిఖిలదోషగన్ధాత్పరస్మాద్బ్రహ్మణ ఏవ జగదుత్పద్యత ఇతి నిశ్చేతుం శక్యతే. కుతః? ఆకాశాదిషు కారణత్వేన యథావ్యపదిష్టస్యోక్తేః. సర్వజ్ఞత్వాదివిశిష్టత్వేన *జన్మాద్యస్య యత ఇత్యేవమాదిషు ప్రతిపాదితం బ్రహ్మ యథావ్యపదిష్టమిత్యుచ్యతే, తస్యైకస్యైవాకాశాదిషు కారణత్వేనోక్తేః. *తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సంభూతః * తత్తేజోఽసృజతేత్యాదిషు సర్వజ్ఞం బ్రహ్మైవ కారణత్వేనోచ్యతే. తథాహి-*సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ *సోఽశ్నుతే సర్వాన్కామాన్త్సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితేతి ప్రకృతం విపశ్చిదేవ బ్రహ్మ *తస్మాద్వా ఏతస్మాదితి పరామృశ్యతే. తథా *తదైక్షత బహు స్యామితినిర్దిష్టం సర్వజ్ఞం బ్రహ్మైవ *తత్తేజోఽసృజతేతి పరామృశ్యతే. ఏవం సర్వత్ర సృష్టివాక్యేషు ద్రష్టవ్యమ్. అతో బ్రహ్మైకకారణం జగదితి నిశ్చీయతే. ౧౪.

నను *అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీదిత్యసదేవ కారణత్వేన వ్యపదిశ్యతే; తత్కథమివ సర్వజ్ఞస్య సత్యసంకల్పస్య బ్రహ్మణ ఏవ కారణత్వం నిశ్చీయత ఇత్యత ఆహ.—

124 సమాకర్షాత్. ౧-౪-౧౫.

* అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీదిత్యత్రాపి విపశ్చిదానన్దమయం సత్యసంకల్పం బ్రహ్మైవ సమాకృష్యతే. కథమ్? *తస్మాద్వా ఏతస్మాద్విజ్ఞానమయాత్, అన్యోఽన్తర ఆత్మాఽఽనన్దమయః,*సోఽకామయత, బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి...ఇదం సర్వమసృజత, యదిదం కించ, తత్సృష్ట్వా, తదేవానుప్రావిశత్, తదనుప్రవిశ్య, సచ్చ త్యచ్చాభవదిత్యాదినా బ్రాహ్మణేనానన్దమయం బ్రహ్మ సత్యసంకల్పం సర్వస్య స్రష్టృ సర్వానుప్రవేశేన సర్వాత్మభూతమభిధాయ *తదప్యేష శ్లోకో భవతీత్యుక్తస్యార్థస్య సర్వస్య సాక్షిత్వేనోదాహృతోఽయం శ్లోకః*అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీదితి. తథోత్తరత్ర *భీషాఽస్మాద్వాతః పవత ఇత్యాదినా తదేవ బ్రహ్మ సమాకృష్య సర్వస్య ప్రశాసితృత్వనిరతిశయానన్దత్వాదయోఽభిధీయన్తే. అతోఽయం మన్త్రస్తద్విషయ ఏవ. తదానీం నామరూపవిభాగాభావేన తత్సంబన్ధితయాఽస్తిత్వాభావాద్బ్రహ్మైవాసచ్ఛబ్దేనోచ్యతే. * అసదేవేదమగ్ర ఆసీదిత్యత్రాప్యయమేవ నిర్వాహః. యదుక్తమ్ * తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీదితి ప్రధానమేవ జగత్కారణత్వేనాభిధీయత ఇతి, నేత్యుచ్యతే— తత్రాప్యవ్యాకృతశబ్దేనావ్యాకృతశరీరం బ్రహ్మైవాభిధీయతే. * స ఏష ఇహ ప్రవిష్ట ఆనఖా

గ్రేభ్యః పశ్యఞ్ చక్షుశ్శృణ్వఞ్ శ్రోత్రం మన్వానో మన ఆత్మేత్యేవోపాసీతేత్యత్ర * స ఏష
ఇతి తచ్ఛబ్దేనావ్యాకృతశబ్దనిర్దిష్టస్యాన్తః ప్రవిశ్య ప్రశాసితృత్వేనానుకర్షాత్. * తత్సృష్ట్వా,
తదేవానుప్రావిశత్, * అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి స్రష్టుస్సర్వ
జ్ఞస్య పరస్య బ్రహ్మణః కార్యానుప్రవేశనామరూపవ్యాకరణప్రసిద్ధేశ్చ. * అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా
జనానాం సర్వాత్మేతి నియమనార్థత్వాదనుప్రవేశస్య ప్రధానస్యాచేతనస్యైవంరూపోఽను
ప్రవేశో న సంభవతి. అతః, అవ్యాకృతమ్-అవ్యాకృతశరీరం బ్రహ్మ. * తన్నామరూపాభ్యాం
వ్యాక్రియతేతి తదేవావిభక్తనామరూపం బ్రహ్మ సర్వజ్ఞం సత్యసంకల్పం స్వేనైవ విభక్తనామ
రూపం స్వయమేవ వ్యాక్రియతేత్యుచ్యతే. ఏవం చ సతీక్షణాదయో ముఖ్యా ఏవ భవన్తి.
బ్రహ్మాత్మశబ్దావపి నిరతిశయబృహత్త్వనియమనార్థవ్యాపిత్వాభావేన ప్రధానే న కథంచిదుప
పద్యేతే. అతో బ్రహ్మైకకారణం జగదితి స్థితమ్. ౧౫. (ఇతి కారణత్వాధికరణమ్. 4.)

—— అథ జగద్వాచిత్వాధికరణమ్. 5. ——

125 జగద్వాచిత్వాత్. ౧-౪-౧౬.

పునరపి సాఙ్ఖ్యః ప్రత్యవతిష్ఠతే- యద్యపి వేదాన్తవాక్యాని చేతనం జగత్కారణ
త్వేన ప్రతిపాదయన్తి, తథాఽపి తన్త్రసిద్ధప్రధానపురుషాతిరిక్తం వస్తు జగత్కారణం వేద్య
తయా న తేభ్యః ప్రతీయతే. తథాహి- భోక్తారమేవ పురుషం కారణం వేద్యతయాఽధీయతే
కౌషీతకినో బాలాక్యజాతశత్రుసంవాదే * బ్రహ్మ తే బ్రవాణీత్యుపక్రమ్య * యో వై బాలాక
ఏతేషాం పురుషాణాం కర్తా యస్య వైతత్కర్మ స వై వేదితవ్య ఇతి. ఉపక్రమే వక్తవ్యతయా
బాలాకినోపక్షిప్తం బ్రహ్మజానతే తస్మా ఏవాజాతశత్రుణా * స వై వేదితవ్య ఇతి బ్రహ్మోప
దిశ్యతే. * యస్య వైతత్కర్మేతి కర్మసంబన్ధాత్ప్రకృత్యధ్యక్షో భోక్తా పురుషో వేదితవ్యతయోప
దిష్టం బ్రహ్మేతి నిశ్చీయతే, నార్థాన్తరమ్, తస్య కర్మసంబన్ధానభ్యుపగమాత్. కర్మ చ
పుణ్యాపుణ్యలక్షణం క్షేత్రజ్ఞస్యైవ సంభవతి. న చ వాచ్యం-క్రియత ఇతి కర్మేతి వ్యుత్పత్త్యా
ప్రత్యక్షాదిప్రమాణోపస్థాపితం జగదేతత్కర్మేతి నిర్దిశ్యతే. యస్యైతత్కృత్స్నం జగత్కర్మ
స వేదితవ్య ఇతి క్షేత్రజ్ఞాదర్థాన్తరమేవ ప్రతీయత ఇతి; * యో వై బాలాక ఏతేషాం పురు
షాణాం కర్తా యస్య వైతత్కర్మేతి పృథఙ్నిర్దేశవైయర్థ్యాత్; కర్మశబ్దస్య చ లోకవేదయోః
పుణ్యపాపరూప ఏవ కర్మణి ప్రసిద్ధేః. తత్తద్భోక్తృకర్మనిమిత్తత్వాజ్జగదుత్పత్తేరేతేషాం
పురుషాణాం కర్తేతి చ భోక్తురేవోపపద్యతే. తదయమర్థః—ఏతేషామాదిత్యమణ్డలాద్యధికర
ణానాం క్షేత్రజ్ఞభోగ్యభోగోపకరణభూతానాం పురుషాణాం యః కారణభూతః, ఏతత్కా-
రణభావహేతుభూతం పుణ్యాపుణ్యలక్షణం చ కర్మ యస్య, స వై వేదితవ్యః; తత్స్వరూపం
ప్రకృతేర్వివిక్తం వేదితవ్యమితి. తథోత్తరత్ర * తౌ హ సుప్తం పురుషమీయతుః తం యష్ట్యా
చిక్షేపేతి సుప్తపురుషాగమనయష్టిఘాతోత్థాపనాదీని చ భోక్తృప్రతిపాదన ఏవ లిఙ్గాని.
తథోపరిష్టాదపి భోక్తైవ ప్రతిపాద్యతే- * తద్యథా శ్రేష్ఠీ స్వైర్భుఙ్క్తే- యథా వా స్వాశ్శ్రే
ష్ఠినం భుఞ్జన్త్యేవమేవైష ప్రజ్ఞాత్మైతైరాత్మభిర్భుఙ్క్తే- ఏవమేవైత ఆత్మాన ఏనం భుఞ్జన్తీతి.
తథా * క్వైష ఏతద్బాలాకే పురుషోఽశయిష్ట క్వ వా ఏతదభూత్కుత ఏతదాగాదితి పృష్ట

మర్థమజానతే తస్మై స్వయమేవాజాతశత్రురువాచ *హితా నామ హృదయస్య నాడ్యః... తాసు
తదా భవతి యదా సుప్తస్స్వప్నం న కథంచన పశ్యత్యథాస్మిన్ప్రాణ ఏవైకధా భవతి తదైనం
వాక్సర్వైర్నామభిస్సహాప్యేతి మనస్సర్వైర్ధ్యానైస్సహాప్యేతి స యదా ప్రతిబుధ్యతే యథాఽ
గ్నేర్జ్వలతస్సర్వా దిశో విస్ఫులిఙ్గా విప్రతిష్ఠేరన్నేవమేవైతస్మాదాత్మనః ప్రాణా యథాయతనం
విప్రతిష్ఠన్తే ప్రాణేభ్యో దేవా దేవేభ్యో లోకా ఇతి. సుషుప్త్యాధారతయా స్వప్నసుషుప్తి
జాగరితావస్థాసు వర్తమానం వాగాదికరణాప్యయోద్గమస్థానమేవ జీవాత్మానమ్ * అథాస్మిన్
ప్రాణ ఏవైకధా భవతీత్యుక్తవాన్. అస్మిన్ జీవాత్మని ప్రాణభృత్త్వనిబన్ధనోఽయం ప్రాణ
శబ్దః, * స యదా ప్రతిబుధ్యత ఇతి ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టస్య ప్రబోధశ్రవణాత్, ముఖ్యప్రాణస్యేశ్వ
రస్య చ సుషుప్తిప్రబోధయోరసంభవాత్. అథవా * అస్మిన్ప్రాణ ఇతి వ్యధికరణే సప్తమ్యౌ.
అస్మిన్నాత్మని వర్తమానే ప్రాణ ఏవైకధా భవతి వాగాదికరణగ్రామ ఇతి. ప్రాణశబ్దస్య ముఖ్య
ప్రాణపరత్వేఽపి జీవ ఏవాస్మిన్ప్రకరణే ప్రతిపాద్యతే, స్వతః ప్రాణస్య జీవోపకరణత్వాత్.
అతో వక్తవ్యతయోపక్రాన్తం బ్రహ్మ పురుష ఏవేతి తద్వ్యతిరిక్తేశ్వరాసిద్ధిః. కారణగతాశ్చే
క్షణాదయశ్చేతనధర్మా అస్మిన్నేవోపపద్యన్త ఇత్యేతదధిష్ఠితం ప్రధానమేవ జగత్కారణమ్.

ఇతి ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే [జగద్వాచిత్వాత్.] అత్ర పుణ్యాపుణ్యపరవశః క్షుద్రః
క్షేత్రజ్ఞస్స్వస్మిన్ ప్రకృతిధర్మాధ్యాసేన తత్పరిణామహేతుభూతః పురుషో నాభిధీయతే; అపితు
నిరస్తసమస్తావిద్యాదిదోషగన్ధః అనవధికాతిశయాసంఖ్యేయకల్యాణగుణగణనిధిః నిఖిలజగదేక
కారణభూతః పురుషోత్తమోఽభిధీయతే. కుతః? * యస్య వై తత్కర్మేత్యత్ర తచ్ఛబ్దాన్వితస్య
కర్మశబ్దస్య పరమపురుషకార్యభూతజగద్వాచిత్వాత్. ఏతచ్ఛబ్దో హ్యర్థప్రకరణాదిభిర
సఙ్కుచితవృత్తిరవిశేషేణ ప్రత్యక్షాదిప్రమాణోపస్థాపితనిఖిలచిదచిన్మిశ్రజగద్విషయః. నచ
పుణ్యాపుణ్యలక్షణం కర్మాత్ర కర్మశబ్దాభిధేయమ్. * బ్రహ్మ తే బ్రవాణీత్యుపక్రమ్య బ్రహ్మ
త్వేన బాలాకినా నిర్దిష్టానామాదిత్యమణ్డలాద్యధికరణానాం పురుషాణామబ్రహ్మత్వేన *మృషా
వై ఖలు మా సంవాదయిష్ఠా ఇతి తమబ్రహ్మవాదినమపోద్య తేనావిదితబ్రహ్మజ్ఞాపనాయా
జాతశత్రుణేదం వాక్యమవతారితమ్ * యో వై బాలాక ఇత్యాది. పుణ్యాపుణ్యలక్షణకర్మ
సంబన్ధిన ఆదిత్యాద్యధికరణాస్తత్సజాతీయాశ్చ పురుషాస్తేనైన విదితా ఇతి తదవిదితపురుష
విశేషజ్ఞాపనపరోఽయం కర్మశబ్దో న పుణ్యాపుణ్యమాత్రవాచీ, క్రియామాత్రవాచీ వా; అపితు
కృత్స్నస్య జగతః కార్యత్వవాచీ. ఏవమేవ ఖల్వవిదితోఽర్థ ఉపదిష్టో భవతి. పురుషస్య కర్మ
సంబన్ధోపలక్షితస్వాభావికస్వరూపస్యాజ్ఞాతస్య వేదితవ్యత్వోపదేశే చ లక్షణా. కర్మసంబన్ధ
మాత్రస్యైవ వేదితవ్యస్వరూపలక్షణత్వాద్యస్య కర్మ స వేదితవ్య ఇత్యేతావతైవ తత్సిద్ధేః,
*యస్య వై తత్కర్మేత్యేతచ్ఛబ్దవైయర్థ్యం చ. *య ఏతేషాం కర్తా యస్య వై తత్కర్మేతి పృథ
ఙ్నిర్దేశస్య చాయమభిప్రాయః-యే త్వయా బ్రహ్మత్వేన నిర్దిష్టాః పురుషాః తేషాం యః కర్తా
తే యత్కార్యభూతాః; కిం విశిష్యాభిధీయతే? కృత్స్నం జగద్యస్య కార్యమ్, ఉత్కృష్టా
అపకృష్టాశ్చేతనా అచేతనాశ్చ సర్వే పదార్థా యత్కార్యత్వే తుల్యాః, స పరమకారణభూతః
పురుషోత్తమో వేదితవ్య ఇతి. జగదుత్పత్తేర్జీవకర్మనిబన్ధనత్వేఽపి న జీవస్స్వభోగ్యభోగో

పకరణాదేస్స్వయముత్పాదకః, అపితు స్వకర్మానుగుణ్యేనేశ్వరసృష్టం సర్వం భుఙ్క్తే. అతో న తస్య పురుషాన్ప్రతి కర్తృత్వముపపద్యతే. అతస్సర్వవేదాన్తేషు పరమకారణతయా ప్రసిద్ధం పరం బ్రహ్మైవాత్ర వేదితవ్యతయోపదిశ్యతే. ౧౬.

126 జీవముఖ్యప్రాణలిఙ్గాన్నేతి చేత్, తద్వ్యాఖ్యాతమ్, ౧-౪-౧౭.

అథ యదుక్తమ్-జీవలిఙ్గాన్ముఖ్యప్రాణసంకీర్తనాచ్చ లిఙ్గాద్భోక్తైవాస్మిన్ప్రకరణే ప్రతిపాద్యతే, న పరమాత్మేతి, [తద్వ్యాఖ్యాతమ్]-తస్య నిర్వాహః ప్రతర్దనవిద్యాయామభిహితః. ఏతదుక్తం భవతి-యత్రోపక్రమోపసంహారపర్యాలోచనయా బ్రహ్మపరం వాక్యమితి నిశ్చితమ్, తత్రాన్యలిఙ్గాని తదనురోధేన వర్ణనీయానీతి తత్ర ప్రతిపాదితమ్. అత్రాప్యుపక్రమే *బ్రహ్మ తే బ్రవాణీతి బ్రహ్మోపక్షిప్తమ్. మధ్యేచ *యస్య వై తత్కర్మేతి నిర్దిష్టం న పురుషమాత్రమ్, అపితు నిఖిలజగదేకకారణం బ్రహ్మైవేత్యుక్తమ్. ఉపసంహారేచ *సర్వాన్పాప్మనోఽపహత్య సర్వేషాం చ భూతానాం శ్రైష్ఠ్యం స్వారాజ్యమాధిపత్యం పర్యేతి య ఏవం వేదేతి బ్రహ్మోపాసనైకాన్తం సర్వపాపాపహతిపూర్వకం స్వారాజ్యం చ ఫలం శ్రుతమ్. అతోఽస్య వాక్యస్య బ్రహ్మపరత్వనిశ్చయేన జీవముఖ్యప్రాణలిఙ్గాన్యపి తత్పరతయా వర్ణనీయానీతి. ప్రాతర్దనే హ్యుపాసాత్రైవిధ్యేన జీవముఖ్యప్రాణలిఙ్గానాం బ్రహ్మపరత్వముక్తమ్. అత్రాపి * అథాస్మిన్ప్రాణ ఏవైకధా భవతీతి సామానాధికరణ్యాసంభవే వైయధికరణ్యసమాశ్రయణాయోగాద్బ్రహ్మణ్యేవ ప్రాణశబ్దప్రయోగనిశ్చయేన చ ప్రాణశరీరకబ్రహ్మోపాసనార్థం ప్రాణసంకీర్తనం లిఙ్గం యుజ్యతే. ౧౭.

జీవలిఙ్గానాం పునః కథం బ్రహ్మపరత్వమిత్యత్రాహ—

127 అన్యార్థం తు జైమినిః ప్రశ్నవ్యాఖ్యానాభ్యామపి చైవమేకే. ౧-౪-౧౮.

తుశబ్దో జీవసంకీర్తనేన వాక్యస్య తత్పరత్వసంభావనావ్యావృత్త్యర్థః. అన్యార్థం జీవసంకీర్తనం జీవాతిరిక్తబ్రహ్మస్వరూపప్రతిబోధనార్థమితి జైమినిరాచార్యో మన్యతే. కుతః? [ప్రశ్నవ్యాఖ్యానాభ్యామ్]-ప్రశ్నస్తావత్ *తౌహ సుప్తం పురుషమీయతురిత్యాదినా సుప్తస్య ప్రబుద్ధప్రాణస్యైవ ప్రాణనామభిరామన్త్రణాశ్రవణయష్టిఘాతోత్థాపనాభ్యాం ప్రాణాదివ్యతిరిక్తం జీవం ప్రతిబోధ్య పునర్జీవవ్యతిరిక్తబ్రహ్మప్రతిబోధనపరో దృశ్యతే*క్వైష ఏతద్బాలాకే పురుషోఽశయిష్ట క్వ వా ఏతదభూత్కుత ఏతదాగాదితి. వ్యాఖ్యానమపి *యదా సుప్తస్స్వప్నం న కథఞ్చన పశ్యత్యథాస్మిన్ప్రాణ ఏవైకధా భవతి ఏతస్మాదాత్మనః ప్రాణా యథాయతనం విప్రతిష్ఠన్తే ప్రాణేభ్యో దేవా దేవేభ్యో లోకా ఇతి జీవాదర్థాన్తరభూతపరమాత్మపరమేవ. సుషుప్తస్య హి జీవస్య యత్రోషితస్య జాగరితస్వప్నదశాసంబన్ధివిచిత్రసుఖదుఃఖానుభవకాలుష్యవిరహేణ సంప్రసన్నస్య స్వస్థతాపత్తిః, పునరప్యస్య యస్మాద్భోగాయ నిష్క్రమణం, సోఽయం పరమాత్మా. తథాహి- * సతా సోమ్య తదా సంపన్నో భవతి *ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సంపరిష్వక్తో న బాహ్యం కిఞ్చన వేద నాన్తరమితి సుషుప్త్యాధారతయా ప్రసిద్ధో జీవాదర్థాన్తరభూతః ప్రాజ్ఞః పరమాత్మా. అతః ప్రశ్నప్రతివచనాభ్యాం జీవసంకీర్తనం జీవాదర్థాన్తరభూత

పరమాత్మప్రతిపాదనార్థమితి నిశ్చీయతే. యదుక్తం ప్రశ్నవ్యాఖ్యానే జీవపరే, సుషుప్తిస్థానం చ నాడ్య ఏవ, కరణగ్రామశ్చ ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టే జీవ ఏవైకధా భవతీతి; తదయుక్తమ్; నాడీనాం స్వప్నస్థానత్వాత్, ఉక్తరీ(సీ)త్యా బ్రహ్మణ ఏవ సుషుప్తిస్థానత్వాత్, ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టే బ్రహ్మణ్యేవ జీవస్య తదుపకరణభూతవాగాదికరణగ్రామస్య చైకతాపత్తివిభాగవచనాచ్చ. [అపి చైవమేకే]-వాజసనేయినోఽస్మిన్నేవ బాలాక్యజాతశత్రుసంవాదే సుషుప్తాద్విజ్ఞానమయాద్భేదేన తదాశ్రయభూతం పరమాత్మానమామనన్తి *య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషః క్వైష తదాఽభూత్కుత ఏతదాగాత్ *యత్రైష ఏతత్సుప్తోఽభూద్య ఏష విజ్ఞానమయః పురుషస్తదైతేషాం ప్రాణానాం విజ్ఞానేన విజ్ఞానమాదాయ య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేత ఇతి. ఆకాశశబ్దశ్చ పరమాత్మని ప్రసిద్ధః *దహరోఽస్మిన్నన్తర ఆకాశ ఇతి. అతోఽత్ర జీవసంకీర్తనం తస్మాదర్థాన్తరభూతస్య ప్రాజ్ఞస్య పరస్య బ్రహ్మణః ప్రతిబోధనార్థమిత్యవగమ్యతే. తస్మాదస్మిన్వాక్యే పురుషాదర్థాన్తరభూతస్య నిఖిలజగత్కారణస్య పరస్యైవ బ్రహ్మణో వేదితవ్యతయాఽభిధానాన్న తన్త్రసిద్ధస్య పురుషస్య తదధిష్ఠితస్య వా ప్రధానస్య కారణత్వం క్వచిదపి వేదాన్తే ప్రతీయత ఇతి సిద్ధమ్. ౧౮. (ఇతి జగద్వాచిత్వాధికరణమ్. 5.)

అథ వాక్యాన్వయాధికరణమ్. 6.

128 వాక్యాన్వయాత్, ౧-౪-౧౯.

అత్రాపి కాపిలతన్త్రసిద్ధపురుషతత్త్వావేదనపరం వాక్యం క్వచిద్దృశ్యత ఇతి తదతిరిక్త ఈశ్వరో నామ న కశ్చిత్సంభవతీత్యాశఙ్క్య నిరాకరోతి. బృహదారణ్యకే మైత్రేయీబ్రాహ్మణే శ్రూయతే—*న వా అరే పత్యుః కామాయ పతిః ప్రియో భవత్యాత్మనస్తు కామాయ పతిః ప్రియో భవతీత్యారభ్య * న వా అరే సర్వస్య కామాయ సర్వం ప్రియం భవత్యాత్మనస్తు కామాయ సర్వం ప్రియం భవత్యాత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యశ్శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః మైత్రేయ్యాత్మని ఖల్వరే దృష్టే శ్రుతే మతే విజ్ఞాత ఇదం సర్వం విదితమితి. తత్ర సంశయః- కిమస్మిన్వాక్యే ద్రష్టవ్యతయోపదిశ్యమానస్తన్త్రసిద్ధః పురుష ఏవ, అథవా సర్వజ్ఞస్సత్యసంకల్పస్సర్వేశ్వర ఇతి. కిం యుక్తమ్? పురుష ఇతి. కుతః? ఆదిమధ్యావసానేషు పురుషస్యైవ ప్రతీతేః. ఉపక్రమే తావత్పతిజాయాపుత్రవిత్తపశ్వాదిప్రియత్వయోగాజ్జీవాత్మైవ ప్రతీయతే. మధ్యేఽపి * విజ్ఞానఘన ఏవైతేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతి న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీత్యుత్పత్తివినాశయోగాత్స ఏవావగమ్యతే. తథాఽన్తేచ *విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదితి స ఏవ జ్ఞాతా క్షేత్రజ్ఞ ఏవ ప్రతీయతే; నేశ్వరః. అతస్తన్త్రసిద్ధపురుషప్రతిపాదనపరమిదం వాక్యమితి నిశ్చీయతే. నను * అమృతత్వస్య తు నాశాస్తి విత్తేనేత్యుపక్రమాదమృతత్వప్రాప్త్యుపాయోపదేశపరమిదం వాక్యమిత్యవగమ్యతే; తత్కథం పురుషప్రతిపాదనపరత్వమస్య వాక్యస్య? తదుచ్యతే - అత ఏవ హ్యత్ర పురుషప్రతిపాదనమ్. తన్త్రే హ్యచిద్ధర్మాధ్యాసవియుక్తపురుషస్వరూపయాథాత్మ్యవిజ్ఞానమేవామృతత్వహేతుత్వేనోచ్యతే. అతో జీవాత్మనః ప్రకృతివియుక్తం స్వరూపమిహామృతత్వాయ * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇత్యాదినోపదిశ్యతే. సర్వేషామాత్మనాం ప్రకృతివియుక్తం స్వరూపమేకరూపమితి

ప్రకృతివియుక్తస్వాత్మయాథాత్మ్యవిజ్ఞానేన సర్వ ఏవాత్మానో విదితా భవన్తీత్యాత్మవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానముపపన్నమ్. దేవాదిస్థావరాన్తేషు సర్వేషు భూతేష్వాత్మస్వరూపస్య జ్ఞానైకప్రకారత్వాత్ * ఇదం సర్వం యదయమాత్మేత్యైకాత్మ్యోపదేశః. దేవాద్యాకారాణామనాత్మాకారత్వాత్ * సర్వం తం పరాదాదిత్యాదినాఽన్యత్వనిషేధశ్చ. * యత్ర హి ద్వైతమివ భవతీతి చ నానాత్వనిషేధేనైకస్వరూపే హ్యాత్మని దేవాదిప్రకృతిపరిణామభేదేన నానాత్వం మిథ్యేత్యుచ్యతే. * తస్య హ వా ఏతస్య మహతో భూతస్య నిశ్వసితమేతద్యదృగ్వేద ఇత్యాద్యపి ప్రకృతేరధిష్ఠాతృత్వేన పురుషనిమిత్తత్వాజ్జగదుత్పత్తేరుపపద్యతే. ఏవమస్మిన్వాక్యే పురుషపరే నిశ్చితే సతి తదైకార్థ్యాత్సర్వే వేదాన్తాస్తన్త్రసిద్ధం పురుషమేవాభిదధతీతి తదధిష్ఠితా ప్రకృతిరేవ జగదుపాదానం నేశ్వర ఇతి.

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే [వాక్యాన్వయాదితి.] సర్వేశ్వర ఏవాస్మిన్వాక్యే ప్రతీయతే. కుతః? ఏవమేవ హి వాక్యావయవానామన్యోన్యాన్వయస్సమఞ్జసో భవతి. * అమృతత్వస్య తు నాశాస్తి విత్తేనేతి యాజ్ఞవల్క్యేనాభిహితే* యేనాహం నామృతా స్యాం కిమహం తేన కుర్యాం యదేవ భగవాన్వేద తదేవ మే బ్రూహీత్యమృతత్వానుపాయతయా విత్తాద్యనాదరేణామృతత్వప్రాప్త్యుపాయమేవ ప్రార్థయమానాయై మైత్రేయ్యై తదుపాయతయా ద్రష్టవ్యత్వేనోపదిష్టోఽయమాత్మా పరమాత్మైవ, * తమేవ విదిత్వాఽతిమృత్యుమేతి * తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి, నాన్యః పన్థా ఇత్యాదిభిరమృతత్వస్య పరమపురుషవేదనైకోపాయతయా ప్రతిపాదనాత్. పరమపురుషవిభూతిభూతస్య ప్రాప్తురాత్మనస్స్వరూపయాథాత్మ్యమ్ అపవర్గసాధనపరమపురుషవేదనోపయోగితయాఽవగన్తవ్యమ్; న స్వత ఏవోపాయత్వేన. అతోఽత్ర పరమాత్మైవామృతత్వోపాయతయా * ద్రష్టవ్య ఇత్యాదినోపదిశ్యతే. తథా * తస్య హ వా ఏతస్య మహతో భూతస్య నిశ్వసితమేతద్యదృగ్వేద ఇత్యాదినా కృత్స్నస్య జగతః కారణత్వముచ్యమానం పరమపురుషాదన్యస్య కర్మపరవశస్య ముక్తస్య నిర్వ్యాపారస్య చ పురుషమాత్రస్య న సంభవతి. తథా * ఆత్మనో వా అరే దర్శనేనేత్యాదినా ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానమభిధీయమానం సర్వాత్మభూతే పరమాత్మన్యేవావకల్పతే. యత్త్వైతదేకరూపత్వాదాత్మనామేకాత్మవిజ్ఞానేన సర్వాత్మవిజ్ఞానముచ్యత ఇతి, తదయుక్తమ్; అచేతనప్రపఞ్చజ్ఞానాభావేన సర్వవిజ్ఞానాభావాత్. ప్రతిజ్ఞోపపాదనాయ చ * ఇదం బ్రహ్మేదం క్షత్రమిత్యుపక్రమ్య* ఇదం సర్వం యదయమాత్మేతి ప్రత్యక్షాదిసిద్ధం చిదచిన్మిశ్రం ప్రపఞ్చమిదమితి నిర్దిశ్య ఏతదయమాత్మేత్యైకాత్మ్యోపదేశశ్చ పరమాత్మన ఏవోపపద్యతే. నహీదంశబ్దవాచ్యం చిదచిన్మిశ్రం జగత్స్వరూపేణాచిత్సంసృష్టేన తద్వియుక్తేన స్వరూపేణ వాఽవస్థితేన చైక్యముపగచ్ఛతి. అత ఏవ * సర్వం తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనస్సర్వం వేదేతి వ్యతిరిక్తత్వేనసర్వవేదననిన్దా చ. తథా ప్రథమే చ మైత్రేయీబ్రాహ్మణే * మహద్భూతమనన్తమపారమితి శ్రుతా మహత్త్వాదయో గుణాః పరమాత్మన ఏవ సంభవన్తి. అతస్స ఏవాత్ర ప్రతిపాద్యతే.

యత్తూక్తం పతిజాయాపుత్రవిత్తపశ్వాదిప్రియాన్వయినో జీవాత్మన ఉపక్రమే త్వన్వేష్టవ్యతయా ప్రతిపాదనాత్తద్విషయమేవేదం వాక్యమితి, తదయుక్తమ్; * ఆత్మనస్తు

కామాయేత్యాత్మశబ్దేన జీవాత్మసంశబ్దనే తస్య * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇత్యనేనానన్వయ ప్రసఙ్గాత్. * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇత్యాత్మనో ద్రష్టవ్యత్వోపయోగితయా * ఆత్మనస్తు కామాయేత్యుపదిష్టమితి ప్రతీయతే. ఆత్మనస్తు కామాయ-ఆత్మనః కామసంపత్తయే. కామ్యన్త ఇతి కామాః. ఆత్మన ఇష్టసంపత్తయ ఇతి యావత్. నచ జీవాత్మన ఇష్టసంపత్తయే పత్యాదయః ప్రియా భవన్తీత్యుక్తే సతి తస్య జీవస్య స్వరూపమన్వేష్టవ్యం భవతి. ప్రియమేవ హ్యన్వేష్టవ్యం, నతు ప్రియం ప్రతి శేషిణః ప్రియవియుక్తం స్వరూపమ్. యస్మాదాత్మన ఇష్టసంపత్తయే పత్యాదయః ప్రియా భవన్తి, తస్మాత్పత్యాది ప్రియం పరిత్యజ్య తద్వియుక్తమాత్మస్వరూపమన్వేష్టవ్యమిత్యసంగతం భవతి. ప్రత్యుత న పత్యాది శేషతయా పత్యాదీనాం ప్రియత్వమ్, అపి త్వాత్మన శ్శేషతయా పత్యాదీనాం ప్రియత్వమిత్యుక్తే స్వశేషతయా త ఏవోపాదేయాస్స్యుః. * ఆత్మనస్తు కామాయ సర్వం ప్రియం భవతీత్యస్య పరేణానన్వయే వాక్యభేదః ప్రసజ్యతే. అభ్యుపగమ్యమానేఽపి వాక్యభేదే పూర్వవాక్యస్య న కించిత్ప్రయోజనం దృశ్యతే. అతః పత్యాది సర్వం ప్రియం పరిత్యజ్యాత్మన ఏవాన్వేష్టవ్యత్వం యథా ప్రతీయతే, తథా వాక్యార్థో వర్ణనీయః. సోఽయముచ్యతే.—* అమృతత్వస్య తు నాశాస్తి విత్తేనేతి విత్తాదీనాం నిత్యనిర్దోషనిరతిశయానన్దరూపామృతత్వప్రాప్త్యనుపాయతాముక్త్వా విత్తపుత్రపతిజాయాదీనాం సాతిశయదుఃఖమిశ్రకాదాచిత్కప్రియత్వమనుభూయమానం న పత్యాదిస్వరూపప్రయుక్తమ్, అపితు నిరతిశయానన్దస్వభావపరమాత్మప్రయుక్తమ్. అతో య ఏవ స్వయం నిరతిశయానన్దస్సన్నన్యేషామపి ప్రియత్వలేశాస్పదత్వమాపాదయతి, స పరమాత్మైవ ద్రష్టవ్య ఇత్యుపదిశ్యతే.

తదయమర్థః—* న వా అరే పత్యుః కామాయ పతిః ప్రియో భవతి—నహి పతిజాయాపుత్రవిత్తాదయో మత్ప్రయోజనాయ అహమస్య ప్రియస్స్యామితి స్వసంకల్పాత్ప్రియా భవన్తి, అపి త్వాత్మనః కామాయ--పరమాత్మనస్స్వారాధకప్రియప్రతిలమ్భనరూపేష్టనిర్వృత్తయ ఇత్యర్థః. పరమాత్మా హి కర్మభిరారాధితస్తత్తత్కర్మానుగుణం ప్రతినియత దేశకాలస్వరూపపరిమాణమారాధకానాం తత్తద్వస్తుగతం ప్రియత్వమాపాదయతి, * ఏష హ్యేవానన్దయాతీతి శ్రుతేః. నతు తత్తద్వస్తుస్వరూపేణ ప్రియమప్రియం వా. యథోక్తమ్ *తదేవ ప్రీతయే భూత్వా పునర్దుఃఖాయ జాయతే। తదేవ కోపాయ యతః ప్రసాదాయ చ జాయతే॥ తస్మాద్దుఃఖాత్మకం నాస్తి నచ కిఞ్చిత్సుఖాత్మకమితి.

* ఆత్మనస్తు కామాయేత్యస్య జీవాత్మపరత్వేఽపి*ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇతి తు పరమాత్మవిషయమేవ. తత్రాయమర్థః - యస్మాత్పత్యాదీనామిష్టసంపత్తయే తత్పరవశేన పత్యాదయః ప్రియత్వేన నోపాదీయన్తే, అపి త్వాత్మేష్టసంపత్తయే స్వతన్త్రేణ స్వప్రియత్వేనోపాదీయన్తే. తస్మాద్య ఏవాత్మనో నిరుపాధికనిర్దోషనిరవధికప్రియః పరమాత్మా, స ఏవ హి ద్రష్టవ్యః; న దుఃఖమిశ్రాల్పసుఖదుఃఖోదర్కాః పరాయత్తతత్తత్స్వభావాః పతిజాయాపుత్రవిత్తాదయో విషయా ఇతి. అస్మింస్తు ప్రకరణే జీవాత్మవాచిశబ్దేనాపి పరమాత్మన ఏవాభిధా

నాత్, * ఆత్మనస్తు కామాయ * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇతి పూర్వోక్తప్రక్రియయోభయత్రాత్మశబ్దావేకవిషయా. ౧౯.

మతాన్తరేణాపి జీవశబ్దేన పరమాత్మాభిధానోపపాదనాయాహ—

129 ప్రతిజ్ఞాసిద్ధేర్లిఙ్గమాశ్మరథ్యః, ౧-౪-౨౦.

ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాసిద్ధేరిదం లిఙ్గమ్, యజ్జీవాత్మవాచిశబ్దైః పరమాత్మనోఽభిధానమిత్యాశ్మరథ్య ఆచార్యో మన్యతే స్మ. యద్యయం జీవః పరమాత్మకార్యతయా పరమాత్మైవ న భవేత్, తదా తద్వ్యతిరిక్తతయా పరమాత్మవిజ్ఞానాదేతద్విజ్ఞానం న సేత్స్యతి. *ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీదితి ప్రాక్సృష్టేరేకత్వావధారణాత్; * యథా సుదీప్తాత్పావకాద్విస్ఫులిఙ్గాస్సహస్రశః ప్రభవన్తే సరూపాః। తథాఽక్షరాద్వివిధాస్సోమ్య భావాః ప్రజాయన్తే తత్ర చైవాపియన్తీత్యాదిభిః బ్రహ్మణో జీవానాముత్పత్తిశ్రవణాత్తస్మిన్నేవ లయశ్రవణాచ్చ జీవానాం బ్రహ్మకార్యత్వేన బ్రహ్మణైక్యమవగమ్యతే. అతో జీవశబ్దేన పరమాత్మాభిధానమితి.

130 ఉత్క్రమిష్యత ఏవంభావాదిత్యౌడులోమిః. ౧-౪-౨౧

యదుక్తం జీవస్య బ్రహ్మకార్యతయా బ్రహ్మణైక్యేనైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞోపపాదనార్థం బ్రహ్మణో జీవశబ్దేన ప్రతిపాదనమితి. తదయుక్తమ్; * న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిదిత్యాదినాఽజత్వశ్రుతేః జీవాత్మనాం ప్రాచీనకర్మఫలభోగాయ జగత్సృష్ట్యభ్యుపగమాచ్చ. అన్యథా విషమసృష్ట్యనుపపత్తేశ్చ; బ్రహ్మకార్యస్య జీవస్య బ్రహ్మతాపత్తిలక్షణో మోక్ష ఆకాశాదివదవర్జనీయ ఇతి తదుపాయవిధానానుష్ఠానానర్థక్యాచ్చ; ఘటాదివత్కారణప్రాప్తేర్వినాశరూపత్వేన మోక్షస్యాపురుషార్థత్వాచ్చ. జీవాత్మన ఉత్పత్తిప్రలయవాదోపపత్తిరుత్తరత్ర ప్రపఞ్చయిష్యతే. అతః * ఏష సంప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే * యథా నద్యస్స్యన్దమానాస్సముద్రే అస్తం గచ్ఛన్తి నామరూపే విహాయ। తథా విద్వాన్నామరూపాద్విముక్తః పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్యమిత్యుత్క్రమిష్యతః పరమాత్మభావాజ్జీవశబ్దేన పరమాత్మనోఽభిధానమిత్యౌడులోమిరాచార్యో మన్యతే స్మ. ౨౧.

131 అవస్థితేరితి కాశకృత్స్నః, ౧-౪-౨౨

యదుక్తముత్క్రమిష్యతో జీవస్య బ్రహ్మభావాద్బ్రహ్మణస్తచ్ఛబ్దేనాభిధానమితి. తదప్యయుక్తమ్, వికల్పాసహత్వాత్. అస్య జీవాత్మన ఉత్క్రాన్తేః పూర్వమనేవంభావః కిం స్వాభావికః? ఉతౌపాధికః? తత్రాపి పారమార్థికః? అపారమార్థికో వా? ఇతి. స్వాభావికత్వే బ్రహ్మభావో నోపపద్యతే. భేదస్య స్వరూపప్రయుక్తత్వేన స్వరూపే విద్యమానే తదనపాయాత్. అథ భేదేన సహ స్వరూపమప్యపైతీతి. తథా సతి వినష్టత్వాదేవ తస్య న బ్రహ్మభావః, అపురుషార్థత్వాదిదోషప్రసఙ్గశ్చ. పారమార్థికౌపాధికత్వే ప్రాగపి బ్రహ్మైవేతి ఉత్క్రమిష్యత ఏవంభావాదితి విశేషో నయుజ్యతే వక్తుమ్. అస్మిన్పక్షే హ్యుపాధిబ్రహ్మవ్యతిరేకేణ వస్త్వన్త

రాభావాన్నిరవయవస్య బ్రహ్మణ ఉపాధినా చ్ఛేదాద్యసంభవాచ్చోపాధిగత ఏవ భేద ఇత్యుత్క్రాన్తేః ప్రాగపి బ్రహ్మైవ. ఔపాధికస్య భేదస్యాపారమార్థికత్వే కస్యాయముత్క్రాన్తౌ బ్రహ్మభావ ఇతి వక్తవ్యమ్. బ్రహ్మణ ఏవావిద్యోపాధితిరోహితస్వస్వరూపస్యేతి చేన్న, నిత్యముక్తస్వప్రకాశజ్ఞాన స్వరూపస్యావిద్యోపాధితిరోధానాసంభవాత్. తిరోధానం నామ వస్తుస్వరూపే విద్యమానే తత్ప్రకాశనివృత్తిః. ప్రకాశ ఏవ వస్తుస్వరూపమిత్యఙ్గీకారే తిరోధానాభావస్స్వరూపనాశో వా స్యాత్. అతో నిత్యావిర్భూతస్వస్వరూపత్వాత్తస్యోత్క్రాన్తౌ బ్రహ్మభావే నకశ్చిద్విశేష ఇతి ఉత్క్రమిష్యత ఇతి విశేషణం వ్యర్థమేవ. * అస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయేతి పూర్వమనేవంరూపస్య న తదానీం బ్రహ్మతాపత్తిమాహ, అపితు పూర్వసిద్ధస్వరూపస్యావిర్భావమ్. తథాహి వక్ష్యతే*సంపద్యావిర్భావస్స్వేన శబ్దాదిత్యాదిభిః. అతః * అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య * య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తరో యమాత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమన్తరో యమయతి స త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృతః * యోఽక్షరమన్తరే సఞ్చరన్యస్యాక్షరం శరీరం యమక్షరం న వేద ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మాఽపహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణః * అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానాం సర్వాత్మేతి స్వశరీరభూతే జీవాత్మన్యాత్మతయాఽవస్థితేః జీవశబ్దేన బ్రహ్మప్రతిపాదనమితి కాశకృత్స్న ఆచార్యో మన్యతే స్మ. జీవశబ్దశ్చ జీవస్య పరమాత్మపర్యన్తస్యైవ వాచకో న జీవమాత్రస్యేతి పూర్వమేవోక్తం *నామరూపే వ్యాకరవాణీత్యత్ర. ఏవమాత్మశరీరభావేన తాదాత్మ్యోపపాదనే పరస్య బ్రహ్మణోఽపహతపాప్మత్వసర్వజ్ఞత్వాదిగోచరా జీవస్యావిదుషశ్శోచతో బ్రహ్మోపాసనాన్మోక్షవాదిన్యో జగత్సృష్టిప్రలయాభిధాయిన్యో జగతో బ్రహ్మతాదాత్మ్యోపదేశపరాశ్చ సర్వాశ్శ్రుతయస్సమ్యగుపపాదితా భవన్తీతి కాశకృత్స్నీయమేవ మతం సూత్రకారస్స్వీకృతవాన్.

అయమత్ర వాక్యార్థః—అమృతత్వోపాయే మైత్రేయ్యా పృష్టే యాజ్ఞవల్క్యః *ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇత్యాదినా పరమాత్మోపాసనమమృతత్వోపాయముక్త్వా, * ఆత్మని ఖల్వరే దృష్ట ఇత్యాదినోపాస్యలక్షణమ్, దున్దుభ్యాదిదృష్టాన్తైశ్చోపాసనోపకరణభూతమనఃప్రభృతికరణనియమనం చ సామాన్యేనాభిధాయ, * స యథాఽఽర్ద్రైధాగ్నేరిత్యాదినా, *స యథా సర్వాసామపాం సముద్ర ఏకాయనమిత్యాదినా చోపాస్యభూతస్య పరస్య బ్రహ్మణో నిఖిలజగదేకకారణత్వం సకలవిషయప్రవృత్తిమూలకరణగ్రామనియమనం చ విస్తీర్ణముపదిశ్య. * స యథా సైన్ధవఘన ఇత్యాదినాఽమృతత్వోపాయప్రవృత్తిప్రోత్సాహనాయ జీవాత్మస్వరూపేణావస్థితస్య పరమాత్మనోఽపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానైకాకారతాముపపాద్య, తస్యైవాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానైకాకారస్య సంసారదశాయాం భూతపరిణామానువృత్తిం * విజ్ఞానఘన ఏవైతేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతీత్యభిధాయ, * నప్రేత్య సంజ్ఞాఽస్తీతి మోక్షదశాయాం స్వాభావికాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞాన సంకోచాభావేన భూతసంఘాతైకీకృత్యాత్మని దేవాదిరూపజ్ఞానాభావముక్త్వా, పునరపి * యత్ర హి ద్వైతమివ భవతీత్యాదినా అబ్రహ్మాత్మకత్వేన నానాభూతవస్తుదర్శనమజ్ఞానకృతమితి నిరస్తనిఖిలాజ్ఞానస్య బ్రహ్మాత్మకం కృత్స్నం జగదనుభవతో బ్రహ్మవ్యతిరిక్తవస్త్వన్తరాభావేన భేదదర్శనం నిరస్య * యేనేదం సర్వం విజానాతి తం కేన విజా

నీయాదితి చ జీవాత్మా స్వాత్మతయాఽవస్థితేన యేన పరమాత్మనా ఆహితజ్ఞానస్సన్నిదం సర్వం విజానాతి, అయం తం కేన విజానీయాత్ ? న కేనాపీతి పరమాత్మనో దురవగమత్వముపపాద్య,* స ఏష నేతి నేతీత్యాదినాఽయం సర్వేశ్వరస్స్వేతరసమస్తచిదచిద్వస్తువిలక్షణస్వరూప ఏవ సర్వశరీరస్సర్వస్యాత్మతయాఽవస్థిత ఇతి స్వశరీరభూత చిదచిద్వస్తుగతైర్దోషైర్న సంస్పృశ్యత ఇత్యభిధాయ, * విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాదిత్యుక్త్వానుశాసనాఽసి మైత్రేయ్యేతావదరే ఖల్వమృతత్వమితి సమస్తవస్తువిసజాతీయం నిఖిలజగదేకకారణభూతం సర్వస్య విజ్ఞాతారం పురుషోత్తమముక్తప్రకారాదుపాసనాదృతే కేన విజానీయాదితీదమేవోపాసనమమృతత్వోపాయః, బ్రహ్మప్రాప్తిరేవ చామృతత్వమభిధీయత ఇత్యుక్తవాన్. అతః పరం బ్రహ్మైవాస్మిన్వాక్యే ప్రతిపాద్యత ఇతి పరమేవ బ్రహ్మ జగత్కారణమ్, న పురుషస్తదధిష్ఠితా చ ప్రకృతిరితి స్థితమ్. ౨౨. (ఇతి వాక్యాన్వయాధికరణమ్. 6.)

అథ ప్రకృత్యధికరణమ్ 7.

132. ప్రకృతిశ్చ ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తానుపరోధాత్. ౧-౪-౨౩.

ఏవం నిరీశ్వరసాఙ్ఖ్యే నిరస్తే సతి సేశ్వరసాఙ్ఖ్యః ప్రత్యవతిష్ఠతే – యద్యపీక్షణాదిగుణయోగాత్సర్వజ్ఞమీశ్వరం జగత్కారణత్వేన వేదాన్తాః ప్రతిపాదయన్తి. తథాఽపి వేదాన్తైరేవ జగదుపాదానతయా ప్రధానమేవ ప్రతిపాద్యత ఇతి ప్రతీయతే. నహి వేదాన్తాస్సర్వజ్ఞస్యాపరిణామినోఽధిష్ఠాతురీశ్వరస్యాధిష్ఠేయేనాచేతనేన పరిణామినా ప్రధానేన వినా జగతః కారణత్వమవగమయన్తి. తథాహి-అపరిణామినమేనం, ప్రకృతిం చైతదధిష్ఠితాం పరిణామినీమధీయతే *నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం నిరవద్యం నిరఞ్జనమ్ *స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరోఽమరః * వికారజననీమజ్ఞామష్టరూపామజాం ధ్రువామ్। ధ్యాయతేఽధ్యాసితా తేన తన్యతే ప్రేర్యతే పునః। సూయతే పురుషార్థం చ తేనైవాధిష్ఠితా జగత్ । గౌరనాద్యన్తవతీ సా జనిత్రీ భూతభావినీతి. తథా ప్రకృతిముపాదానభూతామధిష్ఠాయైవేశ్వరో విశ్వం జగత్సృజతీతి శ్రూయతే *అస్మాన్మాయీ సృజతే విశ్వమేతత్ * మాయాం తు ప్రకృతిం విద్యాన్మాయినం తు మహేశ్వరమితి. స్మృతిరపి * మయాఽధ్యక్షేణ ప్రకృతిస్సూయతే సచరాచరమితి. ఏవమశ్రుతేఽపి ప్రధానోపాదానత్వే బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వశ్రుత్యన్యథానుపపత్త్యైవ ప్రధానస్వరూపం తస్యేశ్వరాధిష్ఠితస్య జగదుపాదానత్వం చ సిధ్యతి. ఏవమేవ హి లోకే నిమిత్తోపాదానయోరత్యన్తభేదో దృశ్యతే. మృత్సువర్ణాదేరచేతనస్య ఘటకటకాద్యుపాదానత్వం చేతనస్య కులాలసువర్ణకారాదేర్నిమిత్తత్వం చ నియతముపలభ్యతే. కార్యనిష్పత్తిశ్చ నియమేనానేకకారకసవ్యపేక్షా దృష్టా. ఏవం నిమిత్తోపాదానయోర్భేదనియమం కార్యనిష్పత్తేరనేకకారకసవ్యపేక్షత్వనియమం చాతిక్రమ్యైకమేవ బ్రహ్మోపాదానం నిమిత్తం చ ప్రతిపాదయితుం న ప్రభవన్తి వేదాన్తవాక్యాని. అతో బ్రహ్మ నిమిత్తకారణమేవ, నోపాదానమ్. ఉపాదానం తు తదధిష్ఠితం ప్రధానమేవేతి,

ఏవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే [ప్రకృతిశ్చ ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తానుపరోధాదితి]. ప్రకృతిశ్చ-ఉపాదానం చ. న నిమిత్తకారణమాత్రం బ్రహ్మ, ఉపాదానకారణం చ బ్రహ్మైవేత్యర్థః. కుతః? ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తానుపరోధాత్ - ఏవమేవ హి ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తౌ నోపరుధ్యేతే. ప్రతిజ్ఞా తావత్ * స్తబ్ధోఽస్యుత తమాదేశమప్రాక్ష్యః యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవత్యమతం మతమవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతమిత్యేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానవిషయా. దృష్టాన్తశ్చ * యథా సోమ్యైకేన మృత్పిణ్డేన సర్వం మృన్మయం విజ్ఞాతం స్యాత్ *యథా సోమ్యైకేన లోహమణినా * యథా సోమ్యైకేన నఖనికృన్తనేనేతి కారణవిజ్ఞానాత్కార్యవిజ్ఞానవిషయః. యది నిమిత్తకారణమేవ జగతో బ్రహ్మ, తదా తద్విజ్ఞానాన్న సమస్తం జగద్విజ్ఞాతం స్యాత్. నహి కులాలాదివిజ్ఞానేన ఘటాదిర్విజ్ఞాయతే. అతః ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తయోర్బాధ ఏవ. బ్రహ్మణ ఏవోపాదానత్వే ఉపాదానభూతమృత్పిణ్డలోహమణినఖనికృన్తనవిజ్ఞానేన ఘటమణికకటకమకుటవాసీపరశ్వథాదితత్కార్యవిజ్ఞానవన్నిఖిలజగదుపాదానభూతే బ్రహ్మణి విజ్ఞాతే తత్కార్యం నిఖిలం జగద్విజ్ఞాతం స్యాత్. కారణమేవావస్థాన్తరాపన్నం కార్యమ్, న ద్రవ్యాన్తరమితి కార్యకారణరూపేణావస్థితమృత్తద్వికారాదినిదర్శనేన ప్రతిజ్ఞాసమర్థనాద్బ్రహ్మ జగదుపాపాదానం చేతి నిశ్చీయతే.

యత్తు నిమిత్తోపాదానయోర్భేదశ్శ్రుత్యైవ ప్రతీయత ఇతి, తదసత్ ; నిమిత్తోపాదానయోరైక్యప్రతీతేః *ఉత తమాదేశమప్రాక్ష్యః యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవతీతి. ఆదిశ్యతే-ప్రశిష్యతేఽనేనేత్యాదేశః,*ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గీత్యాదిశ్రుతేః. సాధకతమత్వేన కర్తా వివక్షితః. తమాదేష్టారమప్రాక్ష్యః, యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవతి—యేనాదేష్ట్రాఽధిష్ఠాత్రా శ్రుతేనాశ్రుతమపి శ్రుతం భవతీతి నిమిత్తోపాదానయోరైక్యం ప్రతీయతే;*సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవేతి ప్రాక్సృష్టేరేకత్వావధారణాదద్వితీయపదేనాధిష్ఠాత్రన్తరనివారణాచ్చ. నన్వేవం సతి *వికారజననీమ్ *గౌరనాద్యన్తవతీత్యాదిభిః ప్రకృతేరాద్యన్తవిరహేణ నిత్యత్వం జగదుపాదానత్వం చ శ్రూయమాణం కథముపపద్యతే? తదుచ్యతే-తత్రాప్యవిభక్తనామరూపం కారణావస్థం బ్రహ్మైవ ప్రకృతిశబ్దేనాభిధీయతే, బ్రహ్మవ్యతిరిక్తవస్త్వన్తరాభావాత్. తథాహి శ్రుతయః-*సర్వం తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనస్సర్వం వేద * యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేదిత్యాద్యాః.*సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ *ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమితి కార్యావస్థం కారణావస్థంచ సర్వం జగద్బ్రహ్మాత్మకమితి శ్రవణాచ్చ.

ఏతదుక్తం భవతి-*యః పృథివీమన్తరే సంచరన్యస్య పృథివీ శరీరం యం పృథివీ న వేదేత్యారభ్య, * యోఽవ్యక్తమన్తరే సంచరన్యస్యావ్యక్తం శరీరం యమవ్యక్తం న వేద యోఽక్షరమన్తరే సంచరన్యస్యాక్షరం శరీరం యమక్షరం న వేద *యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్పృథివ్యా అన్తరో యం పృథివీ న వేద యస్య పృథివీ శరీరం యః పృథివీమన్తరో యమయతీత్యారభ్య*య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తరో యమాత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమన్తరో యమయతి స త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృత ఇతి(చ)సర్వచిదచిద్వస్తుశరీరతయా సర్వదా సర్వాత్మభూతం పరం బ్రహ్మ కదాచిద్విభక్తనామరూపమ్, కదాచిచ్చావిభక్తనామరూపమ్ ; యదా విభక్తనామరూపం తదా తదేవ బహుత్వేన కార్యత్వేన చోచ్యతే; యదా చావిభక్త

నామరూపం తదైకమద్వితీయం కారణమితి చ. ఏవం సర్వదా చిదచిద్వస్తుశరీరస్య పరస్య బ్రహ్మణోఽవిభక్తనామరూపా యా కారణావస్థా సా *గౌరనాద్యన్తవతీ *వికారజననీమజ్ఞామ్ *అజామేకామిత్యాదిభిరభిధీయత ఇతి.

నను చ *మహానవ్యక్తే లీయతే అవ్యక్తమక్షరే లీయత ఇతి ప్రలయశ్రుతేరవ్యక్తస్యోత్పత్తిప్రలయౌ ప్రతీయేతే. తథాచ మహాభారతే-*తస్మాదవ్యక్తముత్పన్నం త్రిగుణం ద్విజసత్తమ, *అవ్యక్తం పురుషే బ్రహ్మన్నిష్క్రియే సంప్రలీయత ఇతి. నైష దోషః, అచిద్వస్తుశరీరస్య బ్రహ్మణోఽవ్యక్తశబ్దవాచ్యాయాస్త్రిగుణావస్థాయాః కార్యత్వాత్. *యదా తమస్తన్న దివా న రాత్రిరితి కృత్స్నప్రలయదశాయామపి బ్రహ్మాత్మకస్యాతిసూక్ష్మస్యాచిద్వస్తునః స్థిత్యభిధానాజ్జగత్కారణస్య పరస్య బ్రహ్మణః ప్రకారభూతమతిసూక్ష్మం చాచిద్వస్తు నిత్యమేవేతి తత్ప్రకారం బ్రహ్మైవ *గౌరనాద్యన్తవతీత్యాదిష్వభిధీయతే. అత ఏవ చ *అక్షరం తమసి లీయతే తమః పరే దేవ ఏకీభవతీతి తమస ఏకీభావమాత్రమేవ శ్రూయతే; నతు లయః. ఏకీభావ ఇతి తమోభిధానాతిసూక్ష్మాచిత్ప్రకారస్య బ్రహ్మణోఽవిభక్తనామరూపతయాఽవస్థానమభిధీయతే. *తమ ఆసీత్తమసా గూఢమగ్రే ప్రకేతమ్...తమసస్తన్మహిమా జాయతైకమిత్యాద్యప్యేతదేవ వదతి. తథా చ మానవం వచః-*ఆసీదిదం తమోభూతమప్రజ్ఞాతమలక్షణమ్। అప్రతర్క్యమవిజ్ఞేయం ప్రసుప్తమివ సర్వత ఇతి. *అస్మాన్మాయీ సృజతే విశ్వమేతదిత్యాద్యనన్తరమేవోపపాదయిష్యతే; బ్రహ్మణోఽపరిణామిత్వశ్రుతయశ్చ.

యత్త్వేకస్య నిమిత్తత్వముపాదానత్వం చ న సంభవతి, ఏకకారకనిష్పాద్యత్వం చ కార్యస్య; లోకే తథా నియమదర్శనాత్. అతోఽగ్నినా సిఞ్చేదితివద్వేదాన్తవాక్యాన్యేకస్మాదేవోత్పత్తిం ప్రతిపాదయితుం న ప్రభవన్తీతి, అత్రోచ్యతే—సకలేతరవిలక్షణస్య పరస్య బ్రహ్మణస్సర్వశక్తేస్సర్వజ్ఞస్యైకస్యైవ సర్వముపపద్యతే. మృదాదేరచేతనస్య జ్ఞానాభావేనాధిష్ఠాతృత్వాయోగాదధిష్ఠాతుః కులాలాదేర్విచిత్రపరిణామశక్తివిరహాదసత్యసంకల్పతయా చ తథా దర్శననియమః. అతో బ్రహ్మైవ జగతో నిమిత్తముపాదానం చ. ౨౩.

133 అభిధ్యోపదేశాచ్చ, ౧-౪-౨౪.

ఇతశ్చోభయం బ్రహ్మైవ. *సోఽకామయత, బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి *తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి స్రష్టుర్బ్రహ్మణస్స్వస్యైవ బహుభవనసంకల్పోపదేశాత్. విచిత్రచిదచిద్రూపేణాహమేవ బహు స్యాం తథా ప్రజాయేయేతి సంకల్పపూర్వికా హి సృష్టిరుపదిశ్యతే. ౨౪.

134 సాక్షాచ్చోభయామ్నానాత్. ౧-౪-౨౫.

న కేవలం ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తాభిధ్యోపదేశాదిభిరయమర్థో నిశ్చీయతే; బ్రహ్మణ ఏవ నిమిత్తత్వముపాదానత్వం చ సాక్షాదామ్నాయతే *కిం స్విద్వనం క ఉ స వృక్ష ఆసీద్యతో ద్యావాపృథివీ నిష్టతక్షుః। మనీషిణో మనసా పృచ్ఛతేదు తద్యదధ్యతిష్ఠద్భువనాని ధారయన్॥ బ్రహ్మ వనం బ్రహ్మ స వృక్ష ఆసీద్యతో ద్యావాపృథివీ నిష్టతక్షుః। మనీషిణో మనసా విబ్రవీమి వో బ్రహ్మాధ్యతిష్ఠద్భువనాని ధారయన్నితి. అత్ర హి స్రష్టుర్బ్రహ్మణః కిముపాదానం కాని చోప

కరణానీతి లోకదృష్ట్యా పృష్టే సకలేతరవిలక్షణస్య బ్రహ్మణస్సర్వశక్తియోగాత్ న విరుద్ధ ఇతి బ్రహ్మైవోపాదానముపకరణాని చేతి పరిహృతమ్. అతశ్చోభయం బ్రహ్మ, ౨౫.

135 ఆత్మకృతేః ౧-౪-౨౬.

*సోఽకామయత, బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి సిసృక్షుత్వేన ప్రకృతస్య బ్రహ్మణః *తదాత్మానం స్వయమకురుతేతి సృష్టేః కర్మత్వం కర్తృత్వం చ ప్రతీయత ఇత్యాత్మన ఏవ బహుత్వకరణాత్తస్యైవ నిమిత్తత్వముపాదానత్వం చ ప్రతీయతే. అవిభక్తనామరూప ఆత్మా కర్తా. స ఏవ విభక్తనామరూపః కార్యమితి కర్తృత్వకర్మత్వయోర్న విరోధః. స్వయమేవాత్మానం తథాఽకురుతేతి నిమిత్తముపాదానంచ. ౨౬

*సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ *ఆనన్దో బ్రహ్మ *అపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకోఽవిజిఘత్సోఽపిపాసః *నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం నిరవద్యం నిరఞ్జనమ్ *స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరోఽమర ఇతి స్వభావతో నిరస్తసమస్తచేతనాచేతనవర్తిదోషగన్ధస్య నిరతిశయజ్ఞానానన్దైకతానస్య పరస్య బ్రహ్మణో విచిత్రానన్తాపురుషార్థాస్పదచిదచిన్మిశ్రప్రపఞ్చరూపేణాత్మనో బహుభవనసంకల్పపూర్వకం బహుత్వకరణం కథముపపద్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ-

136 పరిణామాత్. ౧-౪-౨౭.

పరిణామస్వాభావ్యాత్. నాత్రోపదిశ్యమానస్య పరిణామస్య పరస్మిన్బ్రహ్మణి దోషావహత్వం స్వభావః; ప్రత్యుత నిరఙ్కుశైశ్వర్యావహత్వమేవేత్యభిప్రాయః. ఏవమేవ హి పరిణామ ఉపదిశ్యతే—అశేషహేయప్రత్యనీకకల్యాణైకతానం స్వేతరసమస్తవస్తువిలక్షణం సర్వజ్ఞం సత్యసంకల్పమవాప్తసమస్తకామమనవధికాతిశయానన్దం స్వలీలోపకరణభూతసమస్తచిదచిద్వస్తుజాతశరీరతయా తదాత్మభూతం పరం బ్రహ్మ, స్వశరీరభూతే ప్రపఞ్చే తన్మాత్రాహఙ్కారాదికారణపరమ్పరయా తమశ్శబ్దవాచ్యాతిసూక్ష్మాచిద్వస్త్వేకశేషే సతి, తమసి చ స్వశరీరతయాఽపి పృథఙ్నిర్దేశానర్హాతిసూక్ష్మదశాపత్త్యా స్వస్మిన్నేకతామాపన్నే సతి, తథాభూతతమశ్శరీరం బ్రహ్మ, పూర్వవద్విభక్తనామరూపచిదచిన్మిశ్రప్రపఞ్చశరీరం స్యామితి సఙ్కల్ప్య, అప్యయక్రమేణ జగచ్ఛరీరతయా ఆత్మానం పరిణమయతీతి సర్వేషు వేదాన్తేషు పరిణామోపదేశః. తథైవ బృహదారణ్యకే కృత్స్నస్య జగతో బ్రహ్మశరీరత్వం బ్రహ్మణస్తదాత్మత్వం చామ్నాయతే—*యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్పృథివ్యా అన్తరో యం పృథివీ న వేద యస్య పృథివీ శరీరం యః పృథివీమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృత ఇత్యారభ్య *యస్యాపశ్శరీరమ్ *యస్యాగ్నిశ్శరీరం *యస్యాన్తరిక్షం శరీరమ్ *యస్య వాయుశ్శరీరమ్ *యస్య ద్యౌశ్శరీరమ్ *యస్యాదిత్యశ్శరీరమ్ *యస్య దిశశ్శరీరమ్ *యస్య చన్ద్రతారకం శరీరమ్ *యస్యాకాశశ్శరీరమ్ *యస్య తమశ్శరీరమ్ *యస్య తేజశ్శరీరమ్ *యస్య సర్వాణి భూతాని శరీరమ్ *యస్య ప్రాణశ్శరీరమ్ *యస్య వాక్ఛరీరమ్ *యస్య చక్షుశ్శరీరమ్ *యస్య శ్రోత్రం శరీరమ్ *యస్య మనశ్శరీరమ్ *యస్య త్వక్ఛరీరమ్ *యస్య విజ్ఞానం శరీరమ్ *యస్య రేతశ్శరీరమిత్యేవమన్తేన కాణ్వపాఠే; మాధ్యన్దినే తు పాఠే విజ్ఞానస్థానే *యస్యాత్మా శరీరమితి విశేషః. లోకయజ్ఞవేదానాం పర

మాత్మశరీరత్వమధికమ్. సుబాలోపనిషది చ పృథివ్యాదీనాం తత్త్వానాం పరమాత్మశరీరత్వమభిధాయ వాజసనేయకేఽనుక్తానామపి తత్త్వానాం శరీరత్వం బ్రహ్మణ ఆత్మత్వంచ శ్రూయతే *యస్య బుద్ధిశ్శరీరమ్*యస్యాహఙ్కారశ్శరీరమ్*యస్య చిత్తం శరీరమ్*యస్యావ్యక్తం శరీరమ్ *యస్యాక్షరం శరీరమ్ *యో మృత్యుమన్తరే సంచరన్యస్య మృత్యుశ్శరీరం యం మృత్యుర్న వేద ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మాఽపహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణ ఇతి. అత్ర మృత్యుశబ్దేన పరమసూక్ష్మమచిద్వస్తు తమశ్శబ్దవాచ్యమభిధీయతే-*అవ్యక్తమక్షరే లీయతే అక్షరం తమసి లీయత ఇతి తస్యామేవోపనిషది క్రమప్రత్యభిజ్ఞానాత్. సర్వేషామాత్మనాం జ్ఞానావరణానర్థమూలత్వేన తదేవ హి తమో మృత్యుశబ్దవ్యపదేశ్యమ్.

సుబాలోపనిషద్యేవ బ్రహ్మశరీరతయా తదాత్మకానాం తత్త్వానాం బ్రహ్మణ్యేవ ప్రలయ ఆమ్నాయతే *పృథివ్యప్సు (ప్ర) లీయతే ఆపస్తేజసి లీయన్తే తేజో వాయౌ లీయతే వాయురాకాశే లీయతే ఆకాశమిన్ద్రియేష్విన్ద్రియాణి తన్మాత్రేషు తన్మాత్రాణి భూతాదౌ లీయన్తే భూతాదిర్మహతి లీయతే మహానవ్యక్తే లీయతే అవ్యక్తమక్షరే లీయతే అక్షరం తమసి లీయతే తమః పరే దేవ ఏకీభవతీతి. అవిభాగాపత్తిదశాయామపి చిదచిద్వస్త్వతిసూక్ష్మం సకర్మసంస్కారం తిష్ఠతీత్యుత్తరత్ర వక్ష్యతే*న కర్మావిభాగాదితి చేన్నానాదిత్వాదుపపద్యతే చాప్యుపలభ్యతే చేతి.

ఏవం స్వస్మాద్విభాగవ్యపదేశానర్హతయా పరమాత్మన్యైకీభూతాత్యన్తసూక్ష్మచిదచిద్వస్తుశరీరాదేకస్మాదేవాద్వితీయాన్నిరతిశయానన్దాత్సర్వజ్ఞాత్సత్యసంకల్పాద్బ్రహ్మణో నామరూపవిభాగార్హస్థూలచిదచిద్వస్తుశరీరతయా బహుభవనసంకల్పపూర్వకో జగదాకారేణ పరిణామశ్శ్రూయతే *సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ *తస్మాద్వా ఏతస్మాద్విజ్ఞానమయాత్, అన్యోఽన్తర ఆత్మాఽఽనన్దమయః *ఏష హ్యేవానన్దయాతి *సోఽకామయత, బహుస్యాం ప్రజాయేయేతి, స తపోఽతప్యత, స తపస్తప్త్వా, ఇదం సర్వమసృజత, యదిదం కిఞ్చ, తత్సృష్ట్వా, తదేవానుప్రావిశత్, తదనుప్రవిశ్య, సచ్చ త్యచ్చాభవత్, నిరుక్తం చానిరుక్తం చ, నిలయనం చానిలయనం చ, విజ్ఞానం చావిజ్ఞానం చ, సత్యం చానృతం చ సత్యమభవదితి. అత్ర తపశ్శబ్దేన ప్రాచీనజగదాకారపర్యాలోచనరూపం జ్ఞానమభిధీయతే-*యస్య జ్ఞానమయం తప ఇత్యాదిశ్రుతేః. ప్రాక్సృష్టం జగత్సంస్థానమాలోచ్యేదానీమపి తత్సంస్థానం జగదసృజదిత్యర్థః. తథైవ హి బ్రహ్మ సర్వేషు కల్పేష్వేకరూపమేవ జగత్సృజతి-*సూర్యాచన్ద్రమసౌ ధాతా యథాపూర్వమకల్పయత్, దివం చ పృథివీం చాన్తరిక్షమథో సువః *యథర్తుష్వృతులిఙ్గాని నానారూపాణి పర్యయే। దృశ్యన్తే తాని తాన్యేవ తథా భావా యుగాదిష్వితి శ్రుతిస్మృతిభ్యః.

తదయమర్థః-స్వయమపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానానన్దస్వభావోఽత్యన్తసూక్ష్మతయాఽసత్కల్పస్వలీలోపకరణచిదచిద్వస్తుశరీరతయా తన్మయః పరమాత్మా విచిత్రానన్తక్రీడనకోపాదిత్సయా స్వశరీరభూతప్రకృతిపురుషసమష్టిపరమ్పరయా మహాభూతపర్యన్తమాత్మానం తత్తచ్ఛరీరకం పరిణమయ్య తన్మయః పునస్త్యచ్ఛబ్దవాచ్యవిచిత్రచిదచిన్మిశ్రదేవాదిస్థావరాన్తజగద్రూపోఽభవదితి.*తదేవానుప్రావిశత్, తదనుప్రవిశ్యేతి కారణావస్థాయామాత్మతయాఽవస్థితః పరమాత్మైవ కార్యరూపేణ విక్రియమాణద్రవ్యస్యాప్యాత్మతయాఽవస్థాయ తత్తదభవదిత్యు

చ్యతే. ఏవం పరమాత్మచిదచిత్సంఘాతరూపజగదాకారపరిణామే పరమాత్మశరీరభూతచిదంశగతాస్సర్వ ఏవాపురుషార్థాః; తథాభూతాచిదంశగతాశ్చ సర్వే వికారాః. పరమాత్మని కార్యత్వం తదవస్థయోస్తయోర్నియన్తృత్వేనాత్మత్వమ్, పరమాత్మా తు తయోస్స్వశరీరభూతయోర్నియన్తృతయాఽఽత్మభూతస్తద్గతాపురుషార్థైర్వికారైశ్చ న స్పృశ్యతే. అపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానానన్దమయస్సర్వదైకరూప ఏవ జగత్పరివర్తనలీలయాఽవతిష్ఠతే. తదేతదాహ *సత్యం చానృతంచ సత్యమభవదితి. విచిత్రచిదచిద్రూపేణ విక్రియమాణమపి బ్రహ్మ సత్యమేవాభవత్ -నిరస్తనిఖిలదోషగన్ధమపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానానన్దమేకరూపమేవాభవదిత్యర్థః. సర్వాణి చిదచిద్వస్తూని సూక్ష్మదశాపన్నాని స్థూలదశాపన్నాని చ పరస్య బ్రహ్మణో లీలోపకరణాని, సృష్ట్యాదయశ్చ లీలేతి భగవద్ద్వైపాయనపరాశరాదిభిరుక్తమ్-*అవ్యక్తాదివిశేషాన్తం పరిణామర్ద్ధిసంయుతమ్। క్రీడా హరేరిదం సర్వం క్షరమిత్యుపధార్యతామ్॥ *క్రీడతో బాలకస్యేవ చేష్టాం తస్య నిశామయ। *బాలః క్రీడనకైరివేత్యాదిభిః. వక్ష్యతి చ-*లోకవత్తు లీలాకైవల్యమితి. *అస్మాన్మాయీ సృజతే విశ్వమేతత్తస్మింశ్చాన్యో మాయయా సన్నిరుద్ధ ఇతి బ్రహ్మణి జగద్రూపతయా విక్రియమాణేఽపి తత్ప్రకారభూతాచిదంశగతాస్సర్వే వికారాః, తత్ప్రకారభూతక్షేత్రజ్ఞగతాశ్చాపురుషార్థా ఇతి వివేక్తుం ప్రకృతిపురుషయోర్బ్రహ్మశరీరభూతయోస్తదానీం తథా నిర్దేశానర్హాతిసూక్ష్మదశాపత్త్యా బ్రహ్మణైకీభూతయోరపి భేదేన వ్యపదేశః,*తదాత్మానం స్వయమకురుతేత్యాదిభిః కార్యాత్. తథా చ మానవం వచః—* సోఽభిధ్యాయ శరీరాత్స్వాత్సిసృక్షుర్వివిధాః ప్రజాః। అప ఏవ ససర్జాదౌ తాసు వీర్యమపాసృజత్ ఇతి. అత ఏవ బ్రహ్మణో నిర్దోషత్వనిర్వికారత్వశ్రుతయశ్చోపపన్నాః. అతో బ్రహ్మైవ జగతో నిమిత్తముపాదానం చ. ౨౬.

137 యోనిశ్చ హి గీయతే. ౧-౪-౨౭.

ఇతశ్చ జగతో నిమిత్తముపాదానం చ బ్రహ్మ, యస్మాద్యోనిత్వేనాప్యభిధీయతే *కర్తారమీశం పురుషం బ్రహ్మయోనిమితి,*యద్భూతయోనిం పరిపశ్యన్తి ధీరా ఇతి చ. యోనిశబ్దశ్చోపాదానవాచక ఇతి *యథోర్ణనాభిస్సృజతే గృహ్ణతే చేతి వాక్యశేషాదవగమ్యతే. ౨౭. (ఇతి ప్రకృత్యధికరణమ్. 7.)

అథ సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణమ్. 8.

138. ఏతేన సర్వే వ్యాఖ్యాతా వ్యాఖ్యాతాః. ౧-౪-౨౮.

ఏతేన—పాదచతుష్టయోక్తన్యాయకలాపేన, సర్వవేదాన్తేషు జగత్కారణప్రతిపాదనపరాస్సర్వే వాక్యవిశేషాశ్చేతనాచేతనవిలక్షణసర్వజ్ఞసర్వశక్తిబ్రహ్మప్రతిపాదనపరా వ్యాఖ్యాతాః. వ్యాఖ్యాతా ఇతి పదాభ్యాసోఽధ్యాయపరిసమాప్తిద్యోతనార్థః. ౨౮. (ఇతి సర్వవ్యాఖ్యానాధికరణమ్. 8.)

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శారీరకమీమాంసాభాష్యే
ప్రథమస్యాధ్యాయస్య చతుర్థః పాదః.
సమాప్తశ్చాధ్యాయః.

శ్రీ వస్తు

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః

ద్వితీయాధ్యాయే—ప్రథమః పాదః—స్మృత్యధికరణమ్. 1.

139. స్మృత్యనవకాశదోషప్రసఙ్గ ఇతి చేన్నాన్యస్మృత్యనవకాశదోషప్రసఙ్గాత్. ౨.౧-౧.

ప్రథమేఽధ్యాయే ప్రత్యక్షాదిప్రమాణగోచరాదచేతనాత్తత్సంసృష్టాత్తద్వియుక్తాచ్చ చేతనాదర్థాన్తరభూతం నిరస్తనిఖిలావిద్యాద్యపురుషార్థగన్ధమనన్తజ్ఞానానన్దైకతానమపరిమితోదారగుణసాగరం నిఖిలజగదేకకారణం సర్వాన్తరాత్మభూతం పరం బ్రహ్మ వేదాన్తవేద్యమిత్యుక్తమ్. అనన్తరమస్యార్థస్య సంభావనీయసమస్తప్రకారదుర్ధర్షణత్వప్రతిపాదనాయ ద్వితీయోఽధ్యాయ ఆరభ్యతే. ప్రథమం తావత్కాపిలస్మృతివిరోధాద్వేదాన్తానామతత్పరత్వమాశఙ్క్య తన్నిరాక్రియతే. కథంస్మృతివిరోధాచ్ఛ్రుతేరన్యపరత్వమ్? ఉక్తం హి *విరోధే త్వనపేక్ష్యం స్యాదితి శ్రుతివిరుద్ధాయాః స్మృతేరనాదరణీయత్వమ్. సత్యమ్;*ఔదుమ్బరీంస్పృష్ట్వోద్గాయేదిత్యాదిషు స్వత ఏవార్థనిశ్చయసంభవాత్తద్విరుద్ధా స్మృతిరనాదరణీయైవ. ఇహ తు వేదాన్తవేద్యతత్త్వస్య దురవబోధత్వేన పరమర్షిప్రణీతస్మృతివిరోధే సత్యయమర్థ ఇతి నిశ్చయాయోగాత్ స్మృత్యా శ్రుతేరతత్పరత్వోపపాదనమవిరుద్ధమ్.

ఏతదుక్తం భవతి— ప్రాచీనభాగోదితనిఖిలాభ్యుదయసాధనభూతాగ్నిహోత్రదర్శపూర్ణమాసజ్యోతిష్టోమాదికర్మాణి యథావదభ్యుపగచ్ఛతా; శ్రుతిస్మృతీతిహాసపురాణేషు *ఋషిం ప్రసూతం కపిలమిత్యాదివాక్యైరాప్తత్వేన సంకీర్తితేన, పరమర్షిణా కపిలేన పరమనిఃశ్రేయసతత్సాధనావబోధిత్వేనోపనిబద్ధస్మృత్యుపబృంహణేన వినా అల్పశ్రుతైర్మన్దమతిభిర్వేదాన్తార్థనిశ్చయాయోగాద్యథాశ్రుతార్థగ్రహణే చాప్తప్రణీతాయాస్సాఙ్ఖ్యస్మృతేస్సకలాయా ఏవానవకాశప్రసఙ్గాచ్చ స్మృతిప్రసిద్ధ ఏవార్థో వేదాన్తవేద్య ఇతి బలాదభ్యుపగమనీయమితి. నచ వాచ్యం మన్వాదిస్మృతీనాం బ్రహ్మైకకారణత్వవాదినీనామేవం సత్యనవకాశత్వదోషప్రసఙ్గ ఇతి; ధర్మప్రతిపాదనపరప్రాచీనభాగోపబృంహణ ఏవ సావకాశత్వాత్. అస్యాస్తు కృత్స్నాయాస్తత్త్వప్రతిపాదనపరత్వాత్తథాఽనభ్యుపగమే నిరవకాశత్వమేవ స్యాత్. తదిదమాశఙ్క్యతే—[స్మృత్యనవకాశదోషప్రసఙ్గ ఇతి చేదితి.]

తత్రోత్తరమ్ - [నాన్యస్మృత్యనవకాశదోషప్రసఙ్గాదితి.] అన్యా హి మన్వాదిస్మృతయో బ్రహ్మైకకారణతాం వదన్తి. యథాఽఽహ మనుః *ఆసీదిదం తమోభూతమిత్యారభ్య *తతస్స్వయంభూర్భగవానవ్యక్తో వ్యఞ్జయన్నిదమ్। మహాభూతాదివృత్తౌజాః ప్రాదురాసీత్తమోనుదః॥ *సోఽభిధ్యాయ శరీరాత్స్వాత్సిసృక్షుర్వివిధాః ప్రజాః। అప ఏవ ససర్జాదౌ తాసు వీర్యమవాసృజదితి. భగవద్గీతాసు చ * అహం కృత్స్నస్య జగతః ప్రభవః ప్రలయస్తథా,* అహం సర్వస్య ప్రభవో మత్తస్సర్వం ప్రవర్తత ఇతి చ. మహాభారతే * కుతస్సృష్టమిదం సర్వం జగత్స్థావరజఙ్గమమ్। ప్రలయే చ కమభ్యేతి తన్మే బ్రూహి పితామహేతి పృష్ట ఆహ * నారాయణో

జగన్మూర్తిరనన్తాత్మా సనాతన ఇతి. తథా * తస్మాదవ్యక్తముత్పన్నం త్రిగుణం ద్విజసత్తమేతి, * అవ్యక్తం పురుషే బ్రహ్మన్నిష్క్రియే సంప్రలీయత ఇతి చ. ఆహ చ భగవాన్పరాశరః *విష్ణోస్సకాశాదుద్భూతం జగత్తత్రైవ చ స్థితమ్। స్థితిసంయమకర్తాఽసౌ జగతోఽస్య జగచ్చ స ఇతి. ఆహ చాపస్తమ్బః * పూః ప్రాణినస్సర్వ ఏవ గుహాశయస్య అహన్యమానస్య వికల్మషస్యేత్యారభ్య,* తస్మాత్కాయాః ప్రభవన్తి సర్వే సమూలం శాశ్వతికస్స నిత్య ఇతి. యది కపిలస్మృత్యా వేదాన్తవాక్యార్థవ్యవస్థా స్యాత్, తదైతాసాం సర్వాసాం స్మృతీనామనవకాశత్వరూపో మహాన్ దోషః ప్రసజ్యేత.

అయమర్థః - యద్యపి వేదాన్తవాక్యానామతిక్రాన్తప్రత్యక్షాదిసకలేతరప్రమాణసంభావనాభూమిభూతార్థప్రతిపాదనపరత్వాత్ తదర్థవైశద్యాయాల్పశ్రుతానాం ప్రతిపత్తౄణాం తదుపబృంహణమపేక్షితమ్; తథాపి తదర్థానుసారిణీనామాప్తతమప్రణీతానాం బహ్వీనాం స్మృతీనాం తదుపబృంహణాయ ప్రవృత్తానామనవకాశత్వం మా ప్రసాఙ్క్షీదితి శ్రుతివిరుద్ధార్థా కపిలస్మృతిరుపేక్షణీయా. ఉపబృంహణం చ శ్రుతిప్రతిపన్నార్థవిశదీకరణమ్. తచ్చ విరుద్ధార్థయా స్మృత్యా న శక్యతే కర్తుమ్.

నచైతాసాం స్మృతీనాం ప్రాచీనభాగోదితధర్మాంశవిశదీకరణేన సావకాశత్వమ్; పరబ్రహ్మభూతపరమపురుషారాధనత్వేన ధర్మాన్విదధతీనామేతాసామారాధ్యభూతపరమపురుషప్రతిపాదనాభావే సతి తదారాధనభూతధర్మప్రతిపాదనాసంభవాత్. తథాహి - పరమపురుషారాధనరూపతా సర్వేషాం కర్మణాం స్మర్యతే-*యతః ప్రవృత్తిర్భూతానాం యేన సర్వమిదం తతమ్। స్వకర్మణా తమభ్యర్చ్య సిద్ధిం విన్దతి మానవః॥ *ధ్యాయేన్నారాయణం దేవం స్నానాదిషు చ కర్మసు। బ్రహ్మలోకమవాప్నోతి నచేహావర్తతే పునః॥*యైస్స్వకర్మపరైర్నాథ నరైరారాధితో భవాన్। తే తరన్త్యఖిలామేతాం మాయామాత్మవిముక్తయే॥ ఇతి. నచైహికాముష్మికసాంసారికఫలసాధనకర్మప్రతిపాదనేనైతాసాం సావకాశత్వమ్; యతస్తేషామపి కర్మణాం పరమపురుషారాధనత్వమేవ స్వరూపమ్. యథోక్తమ్ * యేఽప్యన్యదేవతాభక్తా యజన్తే శ్రద్ధయాఽన్వితాః। తేఽపి మామేవ కౌన్తేయ యజన్త్యవిధిపూర్వకమ్॥ అహం హి సర్వయజ్ఞానాం భోక్తా చ ప్రభురేవ చ। నతు మామభిజానన్తి తత్త్వేనాతశ్చ్యవన్తి తే॥ ఇతి. తథా * యజ్ఞైస్త్వమిజ్యసే నిత్యం సర్వదేవమయాచ్యుత। హవ్యకవ్యభుగేకస్త్వం పితృదేవస్వరూపధృగితి.

యదుక్తమ్ * ఋషిం ప్రసూతం కపిలమితి కపిలస్యాప్తతయా సంకీర్తనాత్తత్స్మృత్యనుసారేణ వేదాన్తార్థవ్యవస్థాపనం న్యాయ్యమితి, తదసత్; బృహస్పతేశ్శ్రుతిస్మృతిషు సర్వేషామతిశయితజ్ఞానానాం నిదర్శనత్వేన సంకీర్తనాత్తత్ప్రణీతేన లోకాయతేన శ్రుత్యర్థవ్యవస్థాపనప్రసక్తేరితి. ౧

అథస్యాత్, కపిలస్య స్వయోగమహిమ్నా వస్తుయాథాత్మ్యోపలబ్ధేస్తత్స్మృత్యనుసారేణ వేదాన్తార్థో వ్యవస్థాపయితవ్య ఇతి. అత ఉత్తరం పఠతి-

140 ఇతరేషాం చానుపలబ్ధేః. ౨-౧-౨.

చశబ్దస్తుశబ్దార్థశ్చోదితాశఙ్కానివృత్త్యర్థః. ఇతరేషామ్ - మన్వాదీనాం బహూనాం స్వయోగమహిమసాక్షాత్కృతపరావరతత్త్వయాథాత్మ్యానాం నిఖిలజగద్భేషజభూతస్వవాక్యతయా * యద్వై కించ మనురవదత్తద్భేషజమితి శ్రుతిప్రసిద్ధానాం కపిలదృష్టప్రకారేణ తత్త్వానుపలబ్ధేశ్చ స్మృతివిరుద్ధా కపిలోపలబ్ధిర్భ్రాన్తిమూలేతి న తయా యథోక్తో వేదాన్తార్థశ్చాలయితుం శక్య ఇతి సిద్ధమ్. ౨. (ఇతి స్మృత్యధికరణమ్. 1.)

అథ యోగప్రత్యుక్త్యధికరణమ్. 2

141 ఏతేన యోగః ప్రత్యుక్తః. ౨-౧-౩.

ఏతేన—కాపిలస్మృతినిరాకరణేన యోగస్మృతిరపి ప్రత్యుక్తా. కా పునరత్రాధికాశఙ్కా యన్నిరాకరణాయ న్యాయాతిదేశః? యోగస్మృతావపీశ్వరాభ్యుపగమాత్, మోక్షసాధనతయా వేదాన్తవిహితయోగస్య చాభిధానాత్, వక్తుర్హిరణ్యగర్భస్య సర్వవేదాన్తప్రవర్తనాధికృతత్వాచ్చ తత్స్మృత్యా వేదాన్తోపబృంహణం న్యాయ్యమితి. పరిహారస్తు—అబ్రహ్మాత్మకప్రధానకారణవాదాత్ నిమిత్తకారణమాత్రేశ్వరాభ్యుపగమాత్, ధ్యానాత్మకస్య యోగస్య ధ్యేయైకనిరూపణీయస్య ధ్యేయభూతయోరాత్మేశ్వరయోః బ్రహ్మాత్మకత్వజగదుపాదానతాదిసర్వకల్యాణగుణాత్మకత్వవిరహేణావైదికత్వాత్, వక్తుర్హిరణ్యగర్భస్యాపి క్షేత్రజ్ఞభూతస్య కదాచిద్రజస్తమోభిభవసంభవాచ్చ, యోగస్మృతిరపి తత్ప్రణీతరజస్తమోమూలపురాణవద్భ్రాన్తిమూలేతి న తయా వేదాన్తోపబృంహణం న్యాయ్యమితి. 3. (ఇతి యోగప్రత్యుక్త్యధికరణమ్. 2.)

అథ విలక్షణత్వాధికరణమ్. 3.

142. న విలక్షణత్వాదస్య తథాత్వం చ శబ్దాత్. ౨-౧-౪.

పునరపి స్మృతివిరోధవాదీ తర్కమవలమ్బమానః ప్రత్యవతిష్ఠతే—యత్సాఙ్ఖ్యస్మృతినిరాకరణేన జగతో బ్రహ్మకార్యత్వముక్తమ్, తన్నోపపద్యతే, అస్య ప్రత్యక్షాదిభిరచేతనత్వేనాశుద్ధత్వేనానీశ్వరత్వేన దుఃఖాత్మకత్వేన చోపలభ్యమానస్య చిదచిదాత్మకస్య జగతః భవదభ్యుపేతాత్సర్వజ్ఞాత్సర్వేశ్వరాద్ధేయప్రత్యనీకానన్దైకతానాద్బ్రహ్మణో విలక్షణత్వాత్.

న కేవలం ప్రత్యక్షాదిభిరేవ జగతో వైలక్షణ్యముపలభ్యతే; శబ్దాచ్చ తథాత్వం-విలక్షణత్వముపలభ్యతే—* విజ్ఞానం చావిజ్ఞానం చ *ఏవమేవైతా భూతమాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితాః ప్రజ్ఞామాత్రాః ప్రాణే అర్పితాః * సమానే వృక్షే పురుషో నిమగ్నోఽనీశయా శోచతి ముహ్యమానః * అనీశశ్చాత్మా బధ్యతే భోక్తృభావాదిత్యాదిభిః కార్యస్య హి జగతోఽచేతనత్వదుఃఖిత్వాదయో నిర్దిశ్యన్తే. యద్ధి యత్కార్యం తత్తస్మాదవిలక్షణమ్. యథా మృత్సువర్ణాదికార్యం ఘటరుచకాది. అతో బ్రహ్మవిలక్షణస్యాస్య జగతస్తత్కార్యత్వం న

సంభవతీతి సాఙ్ఖ్యస్మృత్యనురోధేన కార్యసలక్షణం ప్రధానమేవ కారణం భవితుమర్హతి. అవశ్యం చ శాస్త్రస్యానన్యాపేక్షస్యాతీన్ద్రియార్థగోచరత్వేఽపి తర్కోఽనుసరణీయః. యతస్సర్వేషాం ప్రమాణానాం క్వచిత్క్వచిద్విషయే తర్కానుగృహీతానామేవార్థనిశ్చయ హేతుత్వమ్. తర్కో హి నామ అర్థస్వభావవిషయేణ వా సామగ్రీవిషయేణ వా నిరూప ణేనార్థవిశేషే ప్రమాణం వ్యవస్థాపయత్తదితికర్తవ్యతారూపమూహాపరపర్యాయం జ్ఞానమ్. తదపేక్షా చ సర్వేషాం ప్రమాణానాం సమానా. శాస్త్రస్య తు విశేషేణాకాఙ్క్షాసన్నిధి యోగ్యతాజ్ఞానాధీనప్రమాణభావస్య సర్వత్రైవ తర్కానుగ్రహాపేక్షా. ఉక్తం చ మనునా- *యస్తర్కేణానుసన్ధత్తే స ధర్మం వేద నేతర ఇతి. తదేవ హి తర్కానుగృహీతశాస్త్రార్థ ప్రతిష్ఠాపనం శ్రుత్యా చ *మన్తవ్య ఇత్యుచ్యతే.

అథోచ్యేత - శ్రుత్యా జగతో బ్రహ్మైకకారణత్వే నిశ్చితే సతి తత్కార్యస్యాపి జగతశ్చైతన్యానువృత్తిరభ్యుపగమ్యతే. యథా చేతనస్య సుషుప్తిమూర్ఛాదిషు చైతన్యా నుపలమ్భః, తథా ఘటాదిష్వపి సదేవ చైతన్యమనుద్భూతమ్. అత ఏవ చేతనాచేతనవిభాగ ఇతి. నైతదుపపద్యతే—యతో నిత్యానుపలబ్ధిరసద్భావమేవ సాధయతి. అత ఏవ చైతన్య శక్తియోగోఽపి తేషు నిరస్తః. యస్య హి క్వచిత్కదాచిదపి యత్కార్యానుపలబ్ధిః, తస్య తత్కార్యశక్తిం బ్రువాణో వన్ధ్యాసుతసమితిషు తజ్జననీనాం ప్రజననశక్తిం బ్రూతామ్. కిఞ్చ, వేదాన్తైర్జగతో బ్రహ్మోపాదానతాప్రతిపాదననిశ్చయే సతి ఘటాదీనాం చైతన్యశక్తేశ్చై తన్యస్య వాఽనుద్భూతస్య సద్భావనిశ్చయః; తన్నిశ్చయే సతి వేదాన్తైర్జగతో బ్రహ్మోపాదా నతాప్రతిపాదననిశ్చయ ఇతీతరేతరాశ్రయత్వమ్. విలక్షణయోర్హి కార్యకారణభావః ప్రతి పాదయితుమేవ న శక్యతే.

కిం పునః ప్రకృతివికారయోస్సాలక్షణ్యమభిప్రేతమ్, యదభావాజ్జగతో బ్రహ్మో పాదానతాప్రతిపాదనాసంభవం బ్రూషే? న తావత్సర్వధర్మసారూప్యమ్; కార్యకారణభావాను పపత్తేః. నహి మృత్పిణ్డకార్యేషు ఘటశరావాదిషు పిణ్డత్వాద్యనువృత్తిర్దృశ్యతే. అథ యేన కేనచిద్ధర్మేణ సారూప్యమ్; తజ్జగద్బ్రహ్మణోరపి సత్తాదిలక్షణం సంభవతి. తదుచ్యతే-యేన స్వభావేన కారణభూతం వస్తు వస్త్వన్తరాద్వ్యావృత్తమ్, తస్య స్వభావస్య తత్కార్యేఽ ప్యనువృత్తిః కార్యస్య కారణసాలక్షణ్యమ్. యేన హ్యాకారేణ మృదాదిభ్యో హిరణ్యం వ్యావ ర్తతే, తదాకారానువృత్తిస్తత్కార్యేషు కుణ్డలాదిషు దృశ్యతే. బ్రహ్మ చ హేయప్రత్యనీక జ్ఞానానన్దైశ్వర్యస్వభావమ్, జగచ్చ తత్ప్రత్యనీకస్వభావమితి న తదుపాదానమ్.

నను చ వైలక్షణ్యేఽపి కార్యకారణభావో దృశ్యతే, యథా చేతనాత్పురుషాద చేతనాని కేశనఖదన్తలోమాని జాయన్తే; యథా చాచేతనాద్గోమయాచ్చేతనో వృశ్చికో జాయతే; చేతనాచ్చోర్ణనాభేరచేతనస్తన్తుః. నైతదేవమ్; యతస్తత్రాప్యచేతనాంశ ఏవ కార్యకారణభావః,

అథస్యాత్ —అచేతనత్వేనాభిమతానామపి చైతన్యయోగశ్శ్రుతిషు శ్రూయతే*తం పృథివ్యబ్రవీత్ * ఆపో వా అకామయన్త * తే హేమే ప్రాణా అహంశ్రేయసే వివదమానా బ్రహ్మణం జగ్మురితి. నదీసముద్రపర్వతాదీనామపి చేతనత్వం పౌరాణికా ఆతిష్ఠన్తే; అతో న వైలక్షణ్యమితి. అత ఉత్తరం పఠతి.—

143 అభిమానివ్యపదేశస్తు విశేషానుగతిభ్యామ్. ౨-౧-౫.

తుశబ్దశ్చోదితాశఙ్కానివృత్త్యర్థః. పృథివ్యాద్యభిమానిన్యో దేవతాః *తం పృథివ్యబ్రవీదిత్యాదిషు పృథివ్యాదిశబ్దైర్వ్యపదిశ్యన్తే. కుతః? [విశేషానుగతిభ్యామ్.]విశేషః-విశేషణమ్. దేవతాశబ్దేన విశేష్య పృథివ్యాదయోఽభిధీయన్తే. *హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా ఇతి తేజోబన్నాని దేవతాశబ్దేన విశేష్యన్తే*సర్వా హ వై దేవతా అహంశ్రేయసే వివదమానాః * తే దేవాః ప్రాణే నిఃశ్రేయసం విదిత్వేతి చ. అనుగతిః-అనుప్రవేశః. * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశత్, ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాఽక్షిణీ ప్రావిశత్, వాయుః ప్రాణోభూత్వా నాసికే ప్రావిశదిత్యాదినా వాగాద్యభిమానిత్వేనాగ్న్యాదీనామనుప్రవేశశ్శ్రూయతే. అతో జగతోఽచేతనత్వేన విలక్షణత్వాద్బ్రహ్మకార్యత్వానుపపత్తేస్తర్కానుగృహీతస్మృత్యనురోధేన జగతః ప్రధానోపాదానత్వం వేదాన్తైః ప్రతిపాద్యతే ఇతి. ౫

ఏవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే—

144 దృశ్యతే తు. ౨-౧-౬.

తుశబ్దాత్పక్షో విపరివర్తతే. యదుక్తం జగతో బ్రహ్మవిలక్షణత్వేన బ్రహ్మోపాదానత్వం న సంభవతీతి, తదయుక్తమ్; విలక్షణయోరపి కార్యకారణభావదర్శనాత్. దృశ్యతే హి మాక్షికాదేర్విలక్షణస్య క్రిమ్యాదేస్తస్మాదుత్పత్తిః. నను క్తమచేతనాంశ ఏవ కార్యకారణభావాత్తత్ర సాలక్షణ్యమ్. సత్యముక్తమ్. న తావతా కార్యకారణయోర్భవదభిమతసాలక్షణ్యసిద్ధిః. యథాకథంచిత్సాలక్షణ్యే సర్వస్య సర్వసాలక్షణ్యేన సర్వస్మాత్సర్వోత్పత్తిప్రసఙ్గభయాద్వస్తునో వస్త్వన్తరాద్వ్యావృత్తిహేతుభూతస్యాకారస్యానువృత్తిస్సాలక్షణ్యం భవతాఽభ్యుపేతమ్. స తు నియమో మాక్షికాదిభ్యః క్రిమ్యాద్యుత్పత్తౌ న దృశ్యత ఇతి బ్రహ్మవిలక్షణస్యాపి జగతో బ్రహ్మకార్యత్వం నానుపపన్నమ్. నహి మృద్ధిరణ్యఘటమకుటాదిష్వివ వస్త్వన్తరవ్యావృత్తిహేతుభూతాసాధారణాకారానువృత్తిః మాక్షికగోమయక్రిమివృశ్చికాదిషు దృశ్యతే. ౬.

145 అసదితి చేన్న ప్రతిషేధమాత్రత్వాత్. ౨-౧-౭.

యది కార్యభూతాజ్జగతః కారణభూతం బ్రహ్మ విలక్షణమ్, తర్హి కార్యకారణయోర్ద్రవ్యాన్తరత్వేన కారణే పరస్మిన్బ్రహ్మణి కార్యం జగన్న విద్యత ఇత్యసత ఏవ జగత ఉత్పత్తిః ప్రసజ్యత ఇతి చేత్, నైతదేవమ్; కార్యకారణయోస్సాలక్షణ్యనియమప్రతిషేధమాత్రమేవ హి పూర్వసూత్రేఽభిప్రేతమ్; నతు కారణాత్కార్యస్య ద్రవ్యాన్తరత్వమ్. కారణ

భూతం బ్రహ్మైవ స్వస్మాద్విలక్షణజగదాకారేణ పరిణమత ఇత్యేతత్తు న పరిత్యక్తమ్. క్రిమిమాక్షికయోరపి హి సతి చ వైలక్షణ్యే కుణ్డలహిరణ్యయోరివ ద్రవ్యైక్యమస్త్యేవ. ౭.

అత్ర చోదయతి—

146 అపీతౌ తద్వత్ప్రసఙ్గాదసమఞ్జసమ్. ౨-౧-౮.

అపీతావిత్యపీతిపూర్వకసృష్ట్యాదేః ప్రదర్శనార్థమ్ - * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్ *ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీదిత్యాదిష్వప్యయావస్థోపదేశపూర్వకత్వదర్శనాత్సృష్ట్యాదేః. యది కార్యకారణయోర్ద్రవ్యైక్యమభ్యుపేతమ్, తదా కార్యస్య జగతో బ్రహ్మణ్యప్యయసృష్ట్యాదిషు సత్సు బ్రహ్మణ ఏవ తత్తదవస్థాన్వయ ఇతి కార్యగతాస్సర్వ ఏవాపురుషార్థా బ్రహ్మణి ప్రసజ్యేరన్, సువర్ణ ఇవ కుణ్డలగతా విశేషాః. తతశ్చ వేదాన్తవాక్యం సర్వమసమఞ్జసం స్యాత్; *యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్ *అపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుః * న తస్య కార్యం కరణం చ విద్యతే న తత్సమశ్చాభ్యధికశ్చ దృశ్యతే *తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తి *అనీశశ్చాత్మా బధ్యతే భోక్తృభావాత్ *అనీశయా శోచతి ముహ్యమానః ఇత్యేకస్మిన్నేవ వస్తున్యేషాం పరస్పరవిరుద్ధానాం ప్రసక్తేః.

అథోచ్యేత—చిదచిద్వస్తుశరీరకస్య పరస్యైవ బ్రహ్మణః కార్యకారణభావాచ్ఛరీరభూతచిదచిద్వస్తుగతత్వాచ్చ దోషాణాం న శరీరిణి బ్రహ్మణి కార్యావస్థే కారణావస్థే చ ప్రసఙ్గ ఇతి; తదయుక్తమ్; జగద్బ్రహ్మణోశ్శరీరశరీరిభావస్యైవాసమ్భవాత్; సమ్భవే చ బ్రహ్మణి శరీరసమ్బన్ధనిబన్ధనదోషాణామనివార్యత్వాత్. నహి చిదచిద్వస్తునోర్బ్రహ్మణశ్శరీరత్వం సమ్భవతి. శరీరం హి నామ కర్మఫలరూపసుఖదుఃఖభోగసాధనభూతేన్ద్రియాశ్రయః పఞ్చవృత్తిప్రాణాధీనధారణః పృథివ్యాదిభూతసఙ్ఘాతవిశేషః; తథావిధస్యైవ లోకవేదయోశ్శరీరత్వప్రసిద్ధేః. పరమాత్మనశ్చ*అపహతపాప్మా విజరః *అనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి * అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతా పశ్యత్యచక్షుస్స శృణోత్యకర్ణః *అప్రాణో హ్యమనా ఇత్యాదిభిః కర్మతత్ఫలభోగయోరభావాదిన్ద్రియాధీనభోగత్వాభావాత్ప్రాణవత్త్వాభావాచ్చ నతం ప్రతి చేతనాచేతనయోశ్శరీరత్వమ్. నచాచేతనవ్యష్టిరూపతృణకాష్ఠాదీనాం సమష్టిరూపస్య భూతసూక్ష్మస్య చేన్ద్రియాశ్రయత్వాది సమ్భవతి. భూతసూక్ష్మస్య పృథివ్యాదిసఙ్ఘాతత్వం చ నవిద్యతే. చేతనస్య తు జ్ఞానైకాకారస్య సర్వమేతన్నసమ్భవతీతి నతరాం శరీరత్వసమ్భవః. నచ భోగాయతనత్వం శరీరత్వమితి శరీరత్వసమ్భవః, భోగాయతనేషు వేశ్మాదిషు శరీరత్వాప్రసిద్ధేః. యత్ర వర్తమానస్యైవ సుఖదుఃఖోపభోగః, తదేవ భోగాయతనమితి చేన్న; పరకాయప్రవేశజన్మసుఖదుఃఖోపభోగాయతనస్య పరకాయస్య ప్రవిష్టశరీరత్వాప్రసిద్ధేః. ఈశ్వరస్య తు స్వతస్సిద్ధనిత్యనిరతిశయానన్దస్య భోగం ప్రతి చిదచితోరాయతనత్వనియమో న సమ్భవతి. ఏతేన భోగసాధనమాత్రస్య శరీరత్వం ప్రత్యుక్తమ్.

అథ మతమ్—యదిచ్ఛాధీనస్వరూపస్థితిప్రవృత్తి యత్, తత్తస్య శరీరమితి సర్వస్యేశ్వరేచ్ఛాధీనస్వరూపస్థితిప్రవృత్తిత్వేనేశ్వరశరీరత్వం సమ్భవతీతి, తదపి న సాధీయః; శరీర

తయా ప్రసిద్ధేషు తత్తచ్చేతనేచ్ఛాయత్తస్వరూపత్వాభావాత్; రుగ్ణశరీరస్య తదిచ్ఛాధీన ప్రవృత్తిత్వాభావాత్; మృతశరీరస్య తదాయత్తస్థితిత్వాభావాచ్చ; సాలభఞ్జికాదిషు చేతనేచ్ఛాధీనస్వరూపస్థితిప్రవృత్తిషు తచ్ఛరీరత్వాప్రసిద్ధేశ్చ. చేతనస్య నిత్యస్యేశ్వరేచ్ఛాయత్తస్వరూపత్వాభావాచ్చ న తచ్ఛరీరత్వసంభవః. నచ యద్యదేకనియామ్యమ్, యదేకధార్యమ్, యస్యైవ శేషభూతమ్, తత్తస్య శరీరమితి వాచ్యమ్; క్రియాదిషు వ్యభిచారాత్. * అశరీరం శరీరేషు *అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతేత్యాదిభిశ్చేశ్వరస్య శరీరాభావః ప్రతిపాద్యతే. అతో జగద్బ్రహ్మణోశ్శరీరశరీరిభావస్యాసంభవాత్తత్సంభవేచ బ్రహ్మణి దోషప్రసఙ్గాద్బ్రహ్మకారణవాదే వేదాన్తవాక్యానామసామఞ్జస్యమితి.　　౮

అత్రోత్తరమ్.—

147 నతు దృష్టాన్తభావాత్. ౨-౧-౯.

నైవమసామఞ్జస్యమ్-ఏకస్యైవావస్థాద్వయాన్వయేఽపి గుణదోషవ్యవస్థితేర్దృష్టాన్తస్య విద్యమానత్వాత్. తుశబ్దోఽత్ర హేయసంబన్ధగన్ధస్యాసంభావనీయతాం ద్యోతయతి. ఏతదుక్తం భవతి-చిదచిద్వస్తుశరీరతయా తదాత్మభూతస్య పరస్య బ్రహ్మణస్సంకోచవికాసాత్మకకార్యకారణభావావస్థాద్వయాన్వయేఽపి న కశ్చిద్విరోధః. యతస్సంకోచవికాసౌ పరబ్రహ్మశరీరభూతచిదచిద్వస్తుగతౌ. శరీరగతాస్తు దోషా నాత్మని ప్రసజ్యన్తే. ఆత్మగతాశ్చ గుణా న శరీరే. యథా దేవమనుష్యాదీనాం సశరీరాణాం క్షేత్రజ్ఞానాం శరీరగతా బాలత్వయువత్వస్థవిరత్వాదయో నాత్మని సంబధ్యన్తే; ఆత్మగతాశ్చ జ్ఞానసుఖాదయో న శరీరే. అథచ దేవో జాతో మనుష్యో జాతః, తథా స ఏవ బాలో యువా స్థవిరశ్చేతి వ్యపదేశశ్చ ముఖ్యః. భూతసూక్ష్మశరీరస్యైవ క్షేత్రజ్ఞస్య దేవమనుష్యాదిభావ ఇతి *తదన్తర ప్రతిపత్తావితి వక్ష్యత ఇతి.

యత్పునరుక్తం చిదచిదాత్మకస్య జగతః స్థూలస్య సూక్ష్మస్య చ పరమాత్మానం ప్రతి శరీరభావో నోపపద్యత ఇతి, తదనాకలితసమ్యఙ్న్యాయానుగృహీతవేదాన్తవాక్యగణస్య స్వమతిపరికల్పితకుతర్కవిజృమ్భితమ్. సర్వ ఏవ హి వేదాన్తాస్స్థూలస్య సూక్ష్మస్య చేతనస్యాచేతనస్య సమస్తస్య చ పరమాత్మానం ప్రతి శరీరత్వం శ్రావయన్తి. వాజసనేయకే తావత్కాణ్వశాఖాయాం మాధ్యన్దినశాఖాయాం చాన్తర్యామిబ్రాహ్మణే-*యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్... యస్య పృథివీ శరీరమిత్యారభ్య పృథివ్యాదిసమస్తమచిద్వస్తు,*యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్...యస్య విజ్ఞానం శరీరమ్ *య ఆత్మని తిష్ఠన్...యస్యాత్మా శరీరమితి చేతనం చ పృథక్పృథఙ్నిర్దిశ్య తస్యతస్య పరమాత్మశరీరత్వమభిధీయతే. సుబాలోపనిషది చ *యః పృథివీమన్తరే సఞ్చరన్ యస్య పృథివీ శరీరమిత్యారభ్య తద్వదేవ చిదచితోస్సర్వావస్థయోః పరమాత్మ శరీరత్వమభిధాయ*ఏషసర్వభూతాన్తరాత్మాఽపహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఏకోనారాయణ ఇతి తస్య సర్వభూతాని ప్రతి ఆత్మత్వమభిధీయతే. స్మరన్తి చ *జగత్సర్వం శరీరం తే,*యదమ్బు వైష్ణవః కాయః, *తత్సర్వం వై హరేస్తనుః, *తాని సర్వాణి తద్వపుః, *సోఽభిధ్యాయ శరీరాత్స్వాదిత్యాది. భూతసూక్ష్మాత్స్వాచ్ఛరీరాదిత్యర్థః.

లోకే చ శరీరశబ్దో ఘటాదిశబ్దవదేకాకారద్రవ్యనియతవృత్తిమనాసాదితః క్రిమికీటపతఙ్గసర్పనరపశుప్రభృతిష్వత్యన్తవిలక్షణాకారేషు ద్రవ్యేష్వగౌణః ప్రయుజ్యమానో దృశ్యతే. తేన తస్య ప్రవృత్తినిమిత్తవ్యవస్థాపనం సర్వప్రయోగానుగుణ్యేనైవ కార్యమ్. త్వదుక్తం చ కర్మఫలభోగహేతురిత్యాదికం ప్రవృత్తినిమిత్తలక్షణం న సర్వప్రయోగానుగుణమ్; యథోక్తేష్వీశ్వరశరీరతయాఽభిహితేషు పృథివ్యాదిష్వవ్యాప్తేః. కించ—ఈశ్వరస్యేచ్ఛావిగ్రహేషు ముక్తానాం చ*స ఏకధా భవతీత్యాదివాక్యావగతేషు విగ్రహేషు తల్లక్షణమవ్యాప్తమ్; కర్మఫలభోగనిమిత్తత్వాభావాత్తేషామ్. పరమపురుషేచ్ఛావిగ్రహాశ్చ న పృథివ్యాదిభూతసంఘాతవిశేషాః,*న భూతసఙ్ఘసంస్థానో దేహోఽస్య పరమాత్మన ఇతి స్మృతేః. అతో భూతసంఘాతరూపత్వం చ శరీరస్యావ్యాప్తమ్. పఞ్చవృత్తిప్రాణాధీనధారణత్వం చ స్థావరశరీరేష్వవ్యాప్తమ్. స్థావరేషు హి ప్రాణసద్భావేఽపి తస్య పఞ్చధా అవస్థాయ శరీరస్య ధారకత్వేనావస్థానం నాస్తి. అహల్యాదీనాం కర్మనిమిత్తశిలాకాష్ఠాదిశరీరేష్విన్ద్రియాశ్రయత్వం సుఖదుఃఖహేతుత్వం చావ్యాప్తమ్.

అతో యస్య చేతనస్య యద్ద్రవ్యం సర్వాత్మనా స్వార్థే నియన్తుం ధారయితుం చ శక్యమ్, తచ్ఛేషతైకస్వరూపం చ తత్తస్య శరీరమితి శరీరలక్షణమాస్థేయమ్. రుగ్ణశరీరాదిషు నియమనాద్యదర్శనం విద్యమానాయా ఏవ నియమనశక్తేః ప్రతిబన్ధకృతమ్; అగ్న్యాదేశ్శక్తిప్రతిబన్ధాదౌష్ణ్యాద్యదర్శనవత్. మృతశరీరం చ చేతనవియోగసమయ ఏవ విశరితుమారబ్ధం, క్షణాన్తరే చ విశీర్యతే. పూర్వం శరీరతయా పరిక్లృప్తసంఘాతైకదేశత్వేన చ తత్ర శరీరత్వవ్యవహారః. అతస్సర్వం పరమపురుషేణ సర్వాత్మనా స్వార్థే నియామ్యం ధార్యం తచ్ఛేషతైకస్వరూపమితి సర్వం చేతనాచేతనం తస్య శరీరమ్.*అశరీరం శరీరేష్విత్యాది చ కర్మనిమిత్తశరీరప్రతిషేధపరమ్; యథోక్తసర్వశరీరత్వశ్రవణాత్. ఉపరితనాధికరణేషు చైతదుపపాదయిష్యతే. *అపీతౌ తద్వత్ప్రసఙ్గాదసమఞ్జసమ్*న తు దృష్టాన్తభావాదితిసూత్రద్వయేన*ఇతరవ్యపదేశాదిత్యధికరణసిద్ధోఽర్థస్స్మారితః. ౯.

148 స్వపక్షదోషాచ్చ. ౨-౧-౧౦.

న కేవలం బ్రహ్మకారణవాదస్య నిర్దోషతయైతత్సమాశ్రయణమ్; ప్రధానకారణవాదస్య దుష్టత్వాచ్చ తత్పరిత్యజ్యైతదేవ సమాశ్రయణీయమ్. ప్రధానకారణవాదే హి జగత్ప్రవృత్తిర్నోపపద్యతే. తత్ర హి నిర్వికారస్య చిన్మాత్రైకరసస్య పురుషస్య ప్రకృతిసన్నిధానేన ప్రకృతిధర్మాధ్యాసనిబన్ధనా జగత్ప్రవృత్తిః. నిర్వికారస్య చిన్మాత్రరూపస్య ప్రకృతిధర్మాధ్యాసహేతుభూతం ప్రకృతిసన్నిధానం కింరూపమితి వివేచనీయమ్. కిం ప్రకృతేస్సద్భావ ఏవ? ఉత తద్గతః కశ్చిద్వికారః? అథ పురుషగత ఏవ కశ్చిద్వికారః? న తావత్పురుషగతః. అనభ్యుపగమాత్. నాపి ప్రకృతేర్వికారః; తస్యాధ్యాసకార్యతయాఽభ్యుపేతస్యాధ్యాసహేతుత్వాసంభవాత్. సద్భావమాత్రస్య సన్నిధానత్వే ముక్తస్యాప్యధ్యాసప్రసఙ్గ ఇతి త్వత్పక్షే జగత్ప్రవృత్తిర్నోపపద్యతే. అయమర్థస్సాఙ్ఖ్యపక్షప్రతిక్షేపసమయే*అభ్యుపగమేఽప్యర్థాభావాదిత్యాదినా ప్రపఞ్చయిష్యతే. ౧౦

149 తర్కాప్రతిష్ఠానాదపి. ౨-౧-౧౧

తర్కస్యాప్రతిష్ఠితత్వాదపి శ్రుతిమూలో బ్రహ్మకారణవాద ఏవ సమాశ్రయణీయః, న ప్రధానకారణవాదః. శాక్యోలూక్యాక్షపాదక్షపణకకపిలపతఞ్జలితర్కాణామన్యోన్యవ్యాఘాతాత్తర్కస్యాప్రతిష్ఠితత్వం గమ్యతే. ౧౧

150 అన్యథాఽనుమేయమితి చేదేవమప్యనిర్మోక్షప్రసఙ్గః. ౨-౧-౧౨

ఇదానీం విద్యమానానాం శాక్యాదీనాం తర్కానుద్దూష్యాన్యథా ప్రధానకారణవాదమతిక్రాన్తతదుపదర్శితదూషణత్వేనానుమాస్యామహ ఇతి చేత్; ఏవమపి పురుషబుద్ధిమూలతర్కావలమ్బనస్య తథైవ దేశాన్తరకాలాన్తరేషు త్వదధికకుతర్కకుశలపురుషోత్ప్రేక్షితతర్కదూష్యత్వసమ్భావనయా తర్కాప్రతిష్ఠానదోషాదనిర్మోక్షో దుర్వారః. అతోఽతీన్ద్రియేఽర్థే శాస్త్రమేవ ప్రమాణమ్. తదుపబృంహణాయైవ తర్క ఉపాదేయః. తథా చాహ * ఆర్షం ధర్మోపదేశం చ వేదశాస్త్రావిరోధినా, యస్తర్కేణానుసన్ధత్తే స ధర్మం వేద నేతర ఇతి. వేదాఖ్యశాస్త్రావిరోధినేత్యర్థః. అతో వేదవిరోధిత్వేన వేదార్థవిశదీకరణరూపవేదోపబృంహణతర్కోపాదానాయ సాఙ్ఖ్యస్మృతిర్నాదరణీయా. ౧౨. (ఇతి విలక్షణత్వాధికరణమ్. 3.)

—— అథ శిష్టాపరిగ్రహాధికరణమ్ 4 ——

151 ఏతేన శిష్టాపరిగ్రహా అపి వ్యాఖ్యాతాః. ౨-౧-౧౩

శిష్టాః-పరిశిష్టాః. న విద్యతే వేదపరిగ్రహో యేషామిత్యపరిగ్రహాః. శిష్టాశ్చాపరిగ్రహాశ్చ శిష్టాపరిగ్రహాః. ఏతేన—వేదాపరిగృహీతసాఙ్ఖ్యప్రతిక్షేపణేన పరిశిష్టాశ్చ వేదాపరిగృహీతాః కణభక్షాక్షపాదక్షపణకభిక్షుపక్షాః క్షపితా వేదితవ్యాః. పరమాణుకారణవాదేఽమీషాం సర్వేషాం సంవాదాత్కారణవస్తువిషయస్య తర్కస్యాప్రతిష్ఠితత్వం న శక్యతే వక్తుమిత్యధికాశఙ్కా. తావన్మాత్రసంవాదేఽపి తర్కమూలత్వావిశేషాత్పరమాణుస్వరూపేఽపి శూన్యాత్మకత్వాశూన్యాత్మకత్వజ్ఞానాత్మకత్వార్థాత్మకత్వక్షణికత్వనిత్యత్వైకాన్తత్వానేకాన్తత్వసత్యాసత్యాత్మకత్వాదివిసంవాదదర్శనాచ్చాప్రతిష్ఠితత్వమేవేతి పరిహారః. ౧౩. (ఇతి శిష్టాపరిగ్రహాధికరణమ్. 4,)

—— అథ భోక్త్రాపత్త్యధికరణమ్. 5. ——

152 భోక్త్రాపత్తేరవిభాగశ్చేత్స్యాల్లోకవత్. ౨-౧-౧౪.

పునరపి సాఙ్ఖ్యః ప్రత్యవతిష్ఠతే—యదుక్తం స్థూలసూక్ష్మచిదచిద్వస్తుశరీరస్య పరస్య బ్రహ్మణః కార్యకారణరూపత్వాజ్జీవబ్రహ్మణోస్స్వభావవిభాగ ఉపపద్యత ఇతి. సతు విభాగో నసంభవతి; బ్రహ్మణస్సశరీరత్వే తస్య భోక్తృత్వాపత్తేః. సశరీరత్వే జీవస్యేవేశ్వరస్యాపి సశరీరత్వప్రయుక్తసుఖదుఃఖయోర్భోక్తృత్వస్యావర్జనీయత్వాత్. ననుచ * సంభోగప్రాప్తిరితి చేన్న

వైశేష్యాదిత్యత్రేశ్వరస్య భోగప్రసఙ్గపరిహార ఉక్తః. నైవమ్; తత్ర హ్యుపాస్యతయా హృదయాయతనే సన్నిహితస్య శరీరాన్తర్వర్తిత్వమాత్రేణభోగప్రసఙ్గో న విద్యత ఇత్యుక్తమ్. ఇహ తు జీవవద్బ్రహ్మణోఽపి సశరీరత్వే తద్వదేవ సుఖదుఃఖయోర్భోక్తృత్వప్రసఙ్గో దుర్వార ఇత్యుచ్యతే. దృశ్యతే హి సశరీరాణాం జీవానాం శరీరగతబాలత్వస్థవిరత్వాదివికారాసంభవేఽపి శరీరధాతుసామ్యవైషమ్యనిమిత్తసుఖదుఃఖయోగః. శ్రుతిశ్చ * న హ వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోరపహతిరస్తి అశరీరం వా వసన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశత ఇతి. అతస్సశరీరబ్రహ్మకారణవాదే జీవేశ్వరస్వభావవిభాగాసంభవాత్కేవలబ్రహ్మకారణవాదే మృత్సువర్ణాదివజ్జగద్గతాపురుషార్థాదిసర్వవిశేషాశ్రయత్వప్రసఙ్గాచ్చ ప్రధానకారణవాద ఏవ జ్యాయానితి చేత్ —

అత్రోత్తరం [స్యాల్లోకవదితి.] స్యాదేవ విభాగో జీవేశ్వరస్వభావయోః. నహి జీవస్య శరీరధాతుసామ్యవైషమ్యనిమిత్తం సుఖదుఃఖయోర్భోక్తృత్వం సశరీరత్వకృతమ్, అపితు పుణ్యపాపరూపకర్మకృతమ్. * న హ వై సశరీరస్యేత్యపి కర్మారబ్ధదేహవిషయమ్. * స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతి * స యది పితృలోకకామో భవతి * స తత్ర పర్యేతి జక్షత్క్రీడన్రమమాణ ఇతి కర్మబన్ధవినిర్ముక్తస్యావిర్భూతస్వరూపస్య సశరీరస్యైవాపురుషార్థగన్ధాభావాత్. అపహతపాప్మనస్తు పరమాత్మనస్స్థూలసూక్ష్మరూపకృత్స్నజగచ్ఛరీరత్వేఽపి కర్మసంబన్ధగన్ధో నాస్తీతి నతరామపుషార్థగన్ధప్రసఙ్గః. [లోకవత్] — యథా లోకే రాజశాసనానువర్తినాం తదతివర్తినాం చ రాజానుగ్రహనిగ్రహకృతసుఖదుఃఖయోగేఽపి న శరీరిత్వమాత్రేణ శాసకే రాజ్ఞ్యపి శాసనానువృత్త్యతివృత్తినిమిత్తసుఖదుఃఖయోర్భోక్తృత్వప్రసఙ్గః. యథాహ ద్రమిడభాష్యకారః— *యథా లోకే రాజా ప్రచురదన్దశూకే ఘోరేఽనర్థసఙ్కటేఽపి ప్రదేశే వర్తమానోవ్యజనాద్యవధూతదేహో దోషైర్న స్పృశ్యతే అభిప్రేతాంశ్చ లోకాన్పరిపాలయతి భోగాంశ్చ గన్ధాదీనవిశ్వజనోపభోగ్యాన్ధారయతి, తథాఽసౌ లోకేశ్వరో భ్రమత్స్వసామర్థ్యచామరో దోషైర్న స్పృశ్యతే రక్షతి చ లోకాన్బ్రహ్మలోకాదీన్భోగాంశ్చావిశ్వజనోపభోగ్యాన్ధారయతీతి. మృత్సువర్ణాదివద్బ్రహ్మస్వరూపపరిణామస్తు నైవాభ్యుపగమ్యతే, అవికారత్వనిర్దోషత్వాదిశ్రుతేః.

యత్తు పరైః బ్రహ్మకారణవాదే భోక్తృభోగ్యవిభాగాభావమాశఙ్క్య సముద్రఫేనతరఙ్గదృష్టాన్తేన విభాగప్రతిపాదనపరం సూత్రం వ్యాఖ్యాతమ్, తదయుక్తమ్; అన్తర్భావితశక్త్యవిద్యోపాధికాద్బ్రహ్మణస్సృష్టిమభ్యుపగచ్ఛతామేవమాక్షేపపరిహారయోరసఙ్గతత్వాత్. కారణాన్తర్గతశక్త్యవిద్యోపాధ్యుపహితస్య భోక్తృత్వాదుపాధేశ్చ భోగ్యత్వాత్; విలక్షణయోస్తయోః పరస్పరభావాపత్తిర్హి న సంభవతి. స్వరూపపరిణామస్తు తైరపి నాభ్యుపేయతే, * న కర్మావిభాగాదితి చేన్నానాదిత్వాదితి క్షేత్రజ్ఞానాం తద్గతకర్మణాం చానాదిత్వప్రతిపాదనాత్. స్వరూపపరిణామాభ్యుపగమేఽపి భోక్తృభోగ్యావిభాగాశఙ్కా కస్యచిదపి న జాయతే, మృత్సువర్ణాదిపరిణామరూపఘటశరావకటకమకుటాదివిభాగవద్భోక్తృభోగ్యవిభాగోపపత్తేః. స్వరూపపరిణామే చ బ్రహ్మణ ఏవ భోక్తృభోగ్యత్వాపత్తిరితి పునరప్యసామఞ్జస్యమేవ. ౧౩. (ఇతి భోక్త్రాపత్త్యధికరణమ్. 5.)

—అథ ఆరమ్భణాధికరణమ్. 6.—

153 తదనన్యత్వమారమ్భణశబ్దాదిభ్యః. ౨-౧-౧౪.

*అసదితి చేన్న ప్రతిషేధమాత్రత్వాదిత్యాదిషు కారణభూతాద్బ్రహ్మణః కార్యభూతస్య జగతోఽనన్యత్వమభ్యుపగమ్య బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వముపపాదితమ్. ఇదానీం తదేవానన్యత్వమాక్షిప్య సమాధీయతే.

తత్ర కాణాదాః ప్రాహుః—న కారణాత్కార్యస్యానన్యత్వం సంభవతి, విలక్షణబుద్ధిబోధ్యత్వాత్—నఖలు తన్తుపటమృత్పిణ్డఘటాదిషు కార్యకారణవిషయా బుద్ధిరేకరూపా. శబ్దభేదాచ్చ—నహి తన్తవః పట ఇత్యుచ్యన్తే, పటో వా తన్తవ ఇతి. కార్యభేదాచ్చ-నహి మృత్పిణ్డేనోదకమాహ్రియతే, ఘటేన వా కుడ్యం నిర్మీయతే. కాలభేదాచ్చ-పూర్వకాలం చ కారణమ్. అపరకాలం చ కార్యమ్. ఆకారభేదాచ్చ—పిణ్డాకారం కారణం, కార్యం చ పృథుబుధ్నోదరాకారమ్; తథా సత్యామేవ మృది ఘటో నష్ట ఇతి వ్యవహ్రియతే. సఙ్ఖ్యాభేదశ్చ దృశ్యతే- బహవస్తన్తవః, ఏకశ్చ పటః. కారకవ్యాపారవైయర్థ్యం చ—కారణమేవ చేత్కార్యం కిం కారకవ్యాపారసాధ్యం స్యాత్ ? సత్యపి కార్యే కార్యోపయోగితయా కారకవ్యాపారేణ భవితవ్యం చేత్, సర్వదా కారకవ్యాపారేణ నోపరన్తవ్యమ్. సర్వస్య సర్వదా సత్త్వేన నిత్యానిత్యవిభాగశ్చ న స్యాత్. అథ కార్యం సదేవ పూర్వమనభివ్యక్తం కారకవ్యాపారేణాభివ్యజ్యతే, అతః కారకవ్యాపారార్థవత్త్వం నిత్యానిత్యవిభాగశ్చోచ్యతే; తదసత్; అభివ్యక్తేరభివ్యక్త్యన్తరాపేక్షత్వే అనవస్థానాదనపేక్షత్వే కార్యస్య నిత్యోపలబ్ధిప్రసఙ్గాత్; తదుత్పత్త్యభ్యుపగమే చాసత్కార్యవాదప్రసఙ్గాత్. కిఞ్చ- కారకవ్యాపారస్యాభివ్యఞ్జకత్వే ఘటార్థేన కారకవ్యాపారేణ కరకాదేరప్యభివ్యక్తిః ప్రసజ్యతే. సంప్రతిపన్నాభివ్యఞ్జకభావేషు దీపాదిష్వభివ్యఙ్గ్యవిశేషనియమాదర్శనాత్. నహి ఘటార్థమారోపితః ప్రదీపః కరకాదీన్నాభివ్యనక్తి. అతోఽసతః కార్యస్యోత్పత్తిహేతుత్వేనైవ కారకవ్యాపారార్థవత్త్వమ్; అతశ్చ సత్కార్యవాదాసిద్ధిః. నచ నియతకారణోపాదానం సత ఏవ కార్యత్వం సాధయతి; కారణశక్తినియమాదేవ తదుపపత్తేః. నన్వసత్కార్యవాదినోఽపి కారకవ్యాపారో నోపపద్యతే. ప్రాగుత్పత్తేః కార్యస్యాసత్త్వాత్ కార్యాదన్యత్ర కారకవ్యాపారేణ భవితవ్యమ్. తత్రాన్యత్వావిశేషాత్తన్తుగతకారకవ్యాపారేణ ఘటోత్పత్తిరపి ప్రసజ్యతే. నైవమ్; యత్కార్యోత్పాదనశక్తం యత్కారణమ్, తద్గతకారకవ్యాపారేణ తత్కార్యోత్పత్తిసిద్ధేః.

అత్రాహుః—కారణాదనన్యత్కార్యమ్. నహి పరమార్థతః కారణవ్యతిరిక్తం కార్యం నామ వస్త్వస్తి; అవిద్యానిబన్ధనత్వాత్సకలకార్యతద్వ్యవహారయోః. అతో యథా కారణభూతాన్మృద్ద్రవ్యాద్ఘటాదిషు వికారేషూపలభ్యమానాద్వ్యతిరిక్తం ఘటశరావాది కార్యం వ్యవహారమాత్రాలమ్బనం మిథ్యా, కారణభూతం మృద్ద్రవ్యమేవ సత్యమ్; తథా నిర్విశేషసన్మాత్రాత్కారణభూతాద్బ్రహ్మణోఽన్యోఽహఙ్కారాదివ్యవహారాలమ్బనః కృత్స్నః ప్రపఞ్చో మిథ్యా, కారణభూతం సన్మాత్రం బ్రహ్మైవ సత్యమ్. తస్మాత్కారణవ్యతిరిక్తం కార్యం నాస్తీతి కారణాదనన్యత్కార్యమ్. నచ వాచ్యం శుక్తికారజతాదీనామివ ఘటాది

కార్యాణా మసత్యత్వాప్రసిద్ధేర్దృష్టాన్తానుపపత్తిరితి. యతస్తత్రాపి యుక్త్యా మృద్ద్రవ్యమాత్ర మేవ సత్యతయా వ్యవస్థాప్యతే; తదతిరిక్తం తు యుక్త్యా బాధ్యతే. కా పునరత్ర యుక్తిః? మృద్ద్రవ్యమాత్రస్యానువర్తమానత్వమ్, తదతిరిక్తస్య చ వ్యావర్తమానత్వమ్. రజ్జుసర్పాదిషు హ్యనువర్తమానస్యాధిష్ఠానభూతస్య రజ్జ్వాదేస్సత్యతా వ్యావర్తమానస్య చ సర్పభూదలనామ్బుధారాదేరసత్యతా దృష్టా. తథాऽనువర్తమానమధిష్ఠానభూతం మృద్ద్రవ్యమేవ సత్యమ్; వ్యావర్తమానాస్తు ఘటశరావాదయోऽసత్యభూతాః.

కిఞ్చ-సత ఆత్మనో వినాశాభావాదసతశ్చ శశవిషాణాదేరుపలబ్ధ్యభావాదుపలబ్ధివినాశ యోగి కార్యం సదసద్భ్యామనిర్వచనీయమితి గమ్యతే. అనిర్వచనీయం చ శుక్తికారజతాదివ న్మిథ్యైవ. తస్య చానిర్వచనీయత్వం ప్రతీతిబాధాభ్యాం సిద్ధమ్. కిఞ్చ కార్యముత్పాదయన్మృ దాది కారణద్రవ్యం కిమవికృతమేవ కార్యముత్పాదయతి? ఉత కఞ్చన విశేషమాపన్నమ్? న తావదవికృతముత్పాదయతి, సర్వదోత్పాదకత్వప్రసఙ్గాత్. నాపి విశేషాన్తరమాపన్నమ్; విశేషాన్తరాపత్తేరపి విశేషాన్తరాపత్తిపూర్వకత్వేన భవితవ్యమ్, తస్యా అపి తథేత్యనవస్థా నాత్. అవికృతమేవ దేశకాలనిమిత్తవిశేషసంబద్ధం కార్యముత్పాదయతీతి చేన్న, దేశాది విశేషసంబన్ధోऽపి హ్యవికృతస్య విశేషాన్తరమాపన్నస్య చ పూర్వవన్న సంభవతి.

నచ వాచ్యం మృత్సువర్ణదుగ్ధాదిభ్యో ఘటరుచకదధ్యాదీనాముత్పత్తిర్దృశ్యతే; శుక్తికారజతాదివద్దేశకాలాదిప్రతిపన్నోపాధౌ బాధశ్చ న దృశ్యతే; అతః ప్రతీతిశరణానాం కారణాత్కార్యోత్పత్తిరవశ్యాశ్రయణీయేతి; వికల్పాసహత్వాత్, కిం హేమాదిమాత్రమేవ స్వస్తికాదేరారమ్భకమ్? ఉత రుచకాది? అథ రుచకాద్యాశ్రయో హేమాది? న తావద్ధేమాది మాత్రమారమ్భకమ్, హేమవ్యతిరిక్తస్య కార్యస్యాభావాత్; స్వాత్మానం ప్రత్యాత్మన ఆరమ్భ కత్వాసమ్భవాచ్చ. హేమవ్యతిరిక్తం స్వస్తికం దృశ్యత ఇతి చేత్; న హేమవ్యతిరిక్తం తత్, హేమప్రత్యభిజ్ఞానాత్తదతిరిక్తవస్త్వన్తరానుపలబ్ధేశ్చ. బుద్ధిశబ్దాన్తరాదిభిర్వస్త్వన్తరత్వం సాధితమితి చేన్న, అనిరూపితవస్త్వవలమ్బనానాం బుద్ధిశబ్దాన్తరాదీనాం శుక్తికారజతబుద్ధిశబ్దాది వద్భ్రాన్తిమూలత్వేన వస్త్వన్తరసద్భావస్యాసాధకత్వాత్. నాపి రుచకాది స్వస్తికాదే రారమ్భకమ్. స్వస్తికే హి రుచకం పట ఇవ తన్తవో భవతాऽపి నోపలభ్యతే. నాపి రుచకాశ్రయభూతం హేమ, రుచకాశ్రయాకారేణ హేమ్నస్స్వస్తికేऽనుపలబ్ధేః.

అతో మృదాదికారణాతిరిక్తస్య కార్యస్యాసత్యత్వదర్శనాద్బ్రహ్మవ్యతిరిక్తం కృత్స్నం జగత్ కార్యత్వేన మిథ్యాభూతమ్. తదిదం బ్రహ్మవ్యతిరిక్తమిథ్యాత్వ సుఖప్రతి పత్తయే కాల్పనికమృదాదిసత్యత్వమాశ్రిత్య కార్యస్యాసత్యత్వం ప్రతిపాదితమ్. పరమార్థ తస్తు మృత్సువర్ణాది కారణమపి ఘటరుచకాదికార్యవన్మిథ్యాభూతమ్, బ్రహ్మకార్యత్వావిశే షాత్. * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యమ్ * నేహ నానాస్తి కిఞ్చన, మృత్యోస్సమృత్యు మాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి * యత్రహి ద్వైతమివ భవతి తదితర ఇతరం పశ్యతి యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేత్ * ఇన్ద్రో మాయాభిః పురురూప

ఈయతే ఇత్యేవమాదిభిశ్శ్రుతిభిశ్చ బ్రహ్మవ్యతిరిక్తస్య మిథ్యాత్వమవగమ్యతే. నచాగమావగతార్థస్య ప్రత్యక్షవిరోధశ్శఙ్కనీయః, యథోక్తప్రకారేణ కార్యస్య సర్వస్య మిథ్యాత్వావగమాత్, ప్రత్యక్షస్య సన్మాత్రవిషయత్వాచ్చ. విరోధే సత్యప్యసంభావితదోషస్య చరమభావినస్స్వరూపసద్భావాదా ప్రత్యక్షాద్యపేక్షత్వేఽపి ప్రమితౌ నిరాకాఙ్క్షస్య నిరవకాశస్య శాస్త్రస్య బలీయస్త్వాత్. అతః కారణభూతాద్బ్రహ్మణోఽన్యత్సర్వం మిథ్యా.

నచ ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వేన జీవమిథ్యాత్వమాశఙ్కనీయమ్, బ్రహ్మణ ఏవ జీవభావాత్. బ్రహ్మైవ హి సర్వశరీరేషు జీవభావ మనుభవతి-*అనేన జీవేనాత్మనానుప్రవిశ్య * ఏకో దేవస్సర్వభూతేషు గూఢః*ఏకో దేవో బహుధా నివిష్టః * ఏష సర్వేషు భూతేషు గూఢోత్మా న ప్రకాశతే * నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేత్యేవమాదిభ్యః. నన్వేకమేవ బ్రహ్మ సర్వశరీరేషు జీవభావమనుభవతి చేత్, పాదే మే వేదనా శిరసి మే సుఖమితివత్సర్వశరీరేషు సుఖదుఃఖప్రతిసన్ధానం స్యాత్; జీవేశ్వరబద్ధముక్తశిష్యాచార్యజ్ఞత్వాజ్ఞత్వాదివ్యవస్థా చ నస్యాత్.

అత్ర కేచిదద్వితీయత్వం బ్రహ్మణోఽభ్యుపయన్త ఏవైవం సమాదధతే—ఏకస్యైవ బ్రహ్మణః ప్రతిబిమ్బభూతానాం జీవానాం సుఖిత్వదుఃఖిత్వాదయ ఏకస్యైవ ముఖస్య ప్రతిబిమ్బానాం మణికృపాణదర్పణాదిషూపలభ్యమానానామల్పత్వమహత్త్వమలినత్వవిమలత్వాదివత్తదుపాధివశాద్వ్యవస్థాప్యన్తే. నను * అనేవ జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్యేత్యాది శ్రుతేః న జీవా బ్రహ్మణో భిద్యన్త ఇత్యుక్తమ్, సత్యమ్, పరమార్థతః; కాల్పనికం తు భేదమాశ్రిత్యేయం వ్యవస్థోచ్యతే. కస్య పునః కల్పనా? న తావద్బ్రహ్మణః, తస్య పరిశుద్ధజ్ఞానాత్మనః కల్పనాశూన్యత్వాత్. నాపి జీవానామ్, ఇతరేతరాశ్రయత్వప్రసఙ్గాత్; కల్పనాధీనో హి జీవభావః, జీవాశ్రయా చ కల్పనేతి. నైతదేవమ్—అవిద్యాజీవభావయోః బీజాఙ్కురన్యాయేనానాదిత్వాత్. కిఞ్చ—ప్రాసాదనిగరణాదివదనుపపన్నైకవేషాయామవస్తుభూతాయామవిద్యాయాం నేతరేతరాశ్రయత్వాదయో వస్తుదోషా అనవక్ఌప్తి మావహన్తి. వస్తుతో బ్రహ్మవ్యతిరిక్తానాం జీవానాం స్వతో విశుద్ధత్వేఽపి కృపాణాదిగతముఖప్రతిబింబశ్యామతాదివదౌపాధికాశుద్ధి సంభవాదవిద్యాశ్రయత్వోపపత్తేః కాల్పనికత్వోపపత్తిః. ప్రతిబిమ్బగతశ్యామతాదివజ్జీవగతాశుద్ధిరపి భ్రాన్తిరేవ; అన్యథాఽనిర్మోక్షప్రసఙ్గాత్; జీవానాం భ్రమస్య ప్రవాహానాదిత్వాన్న తద్ధేతురన్వేషణీయ ఇతి.

తదేతదవిదితాద్వైతయాథాత్మ్యానాం భేదవాదశ్రద్ధాలుజనసబహుమానావలోకనలిప్సావిజృమ్భితమ్. తథాహి-జీవస్యాకల్పితస్వాభావికరూపేణావిద్యాశ్రయత్వే బ్రహ్మణ ఏవావిద్యాశ్రయత్వముక్తం స్యాత్. తదతిరిక్తేన తస్మిన్కల్పితేనాకారేణావిద్యాశ్రయత్వే జడస్యావిద్యాశ్రయత్వముక్తం స్యాత్; న ఖల్వద్వైతవాదినస్తదుభయవ్యతిరిక్తమాకారమభ్యుపగచ్ఛన్తి. కల్పితాకారవిశిష్టేన స్వరూపేణైవావిద్యాశ్రయత్వమితి చేత్; తన్న; స్వరూపస్యాఖణ్డైకరసస్యావిద్యామన్తరేణ విశిష్టరూపత్వాసిద్ధేః. అవిద్యాశ్రయాకార ఏవ హి నిరూప్యతే.

కిఞ్చ – బన్ధమోక్షాదివ్యవస్థాసిద్ధ్యర్థం హి జీవాజ్ఞానవాదాశ్రయణమ్. సా తు వ్యవస్థా జీవాజ్ఞానపక్షేఽపి న సిధ్యతి. అవిద్యావినాశ ఏవ హి మోక్షః. తత్రైకస్మిన్ముక్తే అవిద్యావినాశాదితరేఽపి విముచ్యేరన్. అన్యస్యాముక్తత్వాదవిద్యా తిష్ఠతీతి చేత్, తర్హ్యేకస్యాప్యముక్తిస్స్యాత్; అవిద్యాయా అవినష్టత్వాత్. ప్రతిజీవమవిద్యాభేదః కల్ప్యతే; తత్ర యస్యావిద్యా వినష్టా స మోక్ష్యతే, యస్య త్వవినష్టా స బధ్యత ఇతి చేత్, తన్న; ప్రతిజీవమితి జీవభేదమాశ్రిత్య బ్రూషే, స జీవభేదః కిం స్వాభావికః ఉతావిద్యాకల్పితః? న తావత్స్వాభావికః, అనభ్యుపగమాత్, భేదసిద్ధ్యర్థస్య చావిద్యాకల్పనస్య వ్యర్థత్వాత్. అథావిద్యాకల్పితః, తత్రేయం జీవభేదకల్పికాఽవిద్యా కిం బ్రహ్మణః? ఉత జీవానామ్? బ్రహ్మణ ఇతి చేత్; ఆగతోఽసి మదీయం మార్గమ్. అథ జీవానామ్, కిమస్యా జీవభేదక్లృప్తిసిద్ధ్యర్థతాం విస్మరసి? అథ ప్రతిజీవం బద్ధముక్తవ్యవస్థాసిద్ధ్యర్థం యా అవిద్యాః కల్ప్యన్తే, తాభిరేవ జీవభేదోఽపీతి మనుషే, జీవభేదసిద్ధౌ తాస్సిధ్యన్తి, తాసు సిద్ధాసు జీవభేదసిద్ధిరితీతరేతరాశ్రయత్వమ్. నచాత్ర బీజాఙ్కురన్యాయస్సిధ్యతి. బీజాఙ్కురేషు హ్యన్యదన్యద్బీజమన్యస్యాన్యస్యాఙ్కురస్యోత్పాదకమ్. ఇహ తు యాభిరవిద్యాభిః యే జీవాః కల్ప్యన్తే, తానేవాశ్రిత్య తాసాం సిద్ధిరిత్యశకనీయతా. అథ బీజాఙ్కురన్యాయేన పూర్వపూర్వజీవాశ్రయాభిరవిద్యాభిరుత్తరోత్తరజీవకల్పనాం మన్యసే, తథా సతి జీవానాం భఙ్గురత్వమకృతాభ్యాగమకృతవిప్రణాశాదిప్రసఙ్గశ్చ. అత ఏవ బ్రహ్మణః పూర్వపూర్వజీవాశ్రయాభిరవిద్యాభిరుత్తరోత్తరజీవభావకల్పనమిత్యపి నిరస్తమ్. అవిద్యాప్రవాహేఽభ్యుపగమ్యమానే తత్కల్పితజీవభావస్యాపి తద్వత్ప్రవాహానాదితా స్యాత్, న ధ్రువరూపతా. ఆమోక్షాచ్చ జీవస్య ధ్రువత్వమిష్టం న సిధ్యేత్.

యచ్చోక్తమవిద్యాయా అవస్తురూపత్వేనానుపపన్నత్వైకవేషాయా నేతరేతరాశ్రయత్వాదయో వస్తుదోషా అనవక్లృప్తిమావహన్తీతి, తథా సతి ముక్తాన్పరం చ బ్రహ్మాశ్రయేదవిద్యా. శుద్ధవిద్యాస్వరూపత్వాదశుద్ధిరూపా న తత్ర ప్రసజతీతి చేత్, కిముపపత్త్యనువర్తిన్యవిద్యా? ఏవం తర్హ్యుక్తాభిరుపపత్తిభిర్జీవానపి నాశ్రయేత్. కిఞ్చ, జీవాశ్రయాయా అవిద్యాయాస్తత్త్వజ్ఞానోదయాన్నాశే సతి జీవో నశ్యేద్వా? న వా? యది నశ్యేత్; స్వరూపోచ్ఛిత్తిలక్షణో మోక్షస్స్యాత్. నో చేదవిద్యానాశేఽప్యనిర్మోక్షః; బ్రహ్మస్వరూపవ్యతిరిక్తజీవత్వావస్థానాత్.

యచ్చోక్తం మణికృపాణదర్పణాదిషూపలభ్యమానముఖమలినత్వవిమలత్వాదివచ్ఛుద్ధ్యశుద్ధ్యాదివ్యవస్థోపపత్తిరితి, తత్రేదం విమర్శనీయమ్–అల్పత్వమలినత్వాదయ ఔపాధికా దోషాః కదా నశ్యేయురితి. కృపాణాద్యుపాధ్యపగమ ఇతి చేత్, కిం తదాఽల్పత్వాద్యాశ్రయః ప్రతిబిమ్బం తిష్ఠతి వా? న వా? తిష్ఠతి చేత్, తత్స్థానీయస్య జీవస్యాపి స్థితత్వాదనిర్మోక్షప్రసఙ్గః. నశ్యతి చేత్, తద్వదేవ జీవనాశాత్స్వరూపోచ్ఛిత్తిలక్షణో మోక్షస్స్యాత్. కిఞ్చ, యస్య హ్యపురుషార్థరూపదోషప్రతిభాసః, తస్య తదుచ్ఛేదః పురుషార్థః. తత్ర కిమౌపాధికదోషప్రతిభాసో బిమ్బస్థానీయస్య బ్రహ్మణః? ఉత ప్రతిబిమ్బస్థానీయస్య జీవస్య? ఉతాన్యస్య కస్యచిత్? ఆద్యయోః కల్పయోర్దృష్టాన్తోఽయం న సంగచ్ఛతే. ముఖస్య ముఖప్రతిబిమ్బస్య చాల్పత్వాదిదోషప్రతిభాసశూన్యత్వాత్. నహి ముఖం తత్ప్రతిబిమ్బం వా చేతయతే. బ్రహ్మణో దోష

ప్రతిభాసే బ్రహ్మావిద్యాప్రసఙ్గశ్చ. తృతీయోఽపి కల్పో న కల్పతే, జీవబ్రహ్మవ్యతిరిక్తస్య ద్రష్టురభావాత్.

కిఞ్చ, అవిద్యాకల్ప్యస్య జీవస్య కల్పకః క ఇతి నిరూపణీయమ్, న తావదవిద్యా, అచేతనత్వాత్. నాపి జీవః, ఆత్మాశ్రయదోషప్రసఙ్గాత్; శుక్తికారజతాదివదవిద్యాకల్ప్యత్వాచ్చ జీవభావస్య. బ్రహ్మైవ కల్పకమితి చేత్, బ్రహ్మాజ్ఞానమేవాయాతమ్. కిఞ్చ, బ్రహ్మాజ్ఞానానభ్యుపగమే కిం బ్రహ్మ జీవాన్పశ్యతి వా? న వా? న పశ్యతి చేత్, ఈక్షాపూర్వికా విచిత్రసృష్టిః నామరూపవ్యాకరణమిత్యాది బ్రహ్మణో న స్యాత్. అథ పశ్యతి, అఖణ్డైకరసం బ్రహ్మ నావిద్యామన్తరేణ జీవాన్పశ్యతీతి బ్రహ్మాజ్ఞానప్రసఙ్గః. అత ఏవ మాయావిద్యావిభాగవాదోఽపి నిరస్తః. అజ్ఞానమన్తరేణ హి మాయినోఽపి బ్రహ్మణో జీవదర్శిత్వం న స్యాత్. నచ మాయావీ పరానదృష్ట్వా మోహయితుమలమ్. నాపి మాయా మాయావినో దర్శనసాధనమ్, దృష్టేషు పరేషు తన్మోహనసాధనమాత్రత్వాత్తస్యాః. అథ బ్రహ్మణో మాయా తస్య జీవదర్శిత్వం కుర్వతీ జీవమోహనస్య హేతురితి మన్యసే, తర్హి పరిశుద్ధస్యాఖణ్డైకరసస్వప్రకాశస్య బ్రహ్మణః పరదర్శనం కుర్వతీ మాయా మాయాపరపర్యాయా అవిద్యైవ స్యాత్.

అథ మతమ్-విపరీతదర్శనహేతురవిద్యా, మాయా తు మిథ్యాభూతం బ్రహ్మవ్యతిరిక్తం మిథ్యాత్వేన దర్శయన్తీ న బ్రహ్మణో విపరీతదర్శనహేతుః; అతస్తస్యా నావిద్యాత్వమితి. నైవమ్; చన్ద్రైకత్వే జ్ఞాయమానే ద్విచన్ద్రదర్శనహేతోరప్యవిద్యాత్వాత్. యదిచ బ్రహ్మ మిథ్యాత్వేనైవ స్వవ్యతిరిక్తం జానాతి, న తర్హి తన్మోహయతి; న హ్యనున్మత్తో మిథ్యాత్వేన జ్ఞాతాన్మోహయితుమీహతే. అథాపురుషార్థాపరమార్థదర్శనహేతురవిద్యా, మాయా తు బ్రహ్మణో నాపురుషార్థదర్శనహేతుః; అతోఽస్యా నావిద్యాత్వమితి మతమ్. తన్న; ద్విచన్ద్రజ్ఞానస్య దుఃఖహేతుత్వాభావేనాపురుషార్థత్వాభావేఽపి తద్ధేతురవిద్యైవ; తన్నిరసనేచ ప్రయస్యన్తి. యదిచ నాపురుషార్థదర్శనకరీ మాయా, తర్హ్యనుచ్ఛేద్యతయా నిత్యా బ్రహ్మస్వరూపానుబన్ధినీ స్యాత్. అస్తు కో దోష ఇతి చేత్, ద్వైతదర్శనమేవ దోషః. *యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి...యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేదిత్యాద్యద్వైతశ్రుతయః ప్రకుప్యేయుః. పరమార్థవిషయా అద్వైతశ్రుతయః, మాయాయాస్త్వపరమార్థత్వాదవిరోధ ఇతి చేత్; అపరిచ్ఛిన్నానన్దైకస్వరూపస్య బ్రహ్మణోఽపరమార్థభూతమాయాదర్శనం తద్వత్తా చావిద్యామన్తరేణ నోపపద్యతే.

కిఞ్చ, అపరమార్థభూతయా నిత్యయా మాయయా కిం ప్రయోజనం బ్రహ్మణః? జీవమోహనమితి చేత్, అపురుషార్థేన మోహనేన కిం ప్రయోజనమ్? క్రీడేతి చేత్, అపరిచ్ఛిన్నానన్దస్య కిం క్రీడయా? పరిపూర్ణభోగానామేవ క్రీడా పురుషార్థత్వేన లోకే దృష్టేతి చేత్, నైవమిహోపపద్యతే. న హ్యపరమార్థభూతైః క్రీడోపకరణైరపరమార్థతయా ప్రతిభాసమానైర్నిష్పన్నయాఽపరమార్థభూతయా క్రీడయాఽపరమార్థభూతేన చ తత్ప్రతిభాసేనానున్మత్తానాం

క్రీడారసో నిష్పద్యతే. మాయాశ్రయతయాఽభిమతబ్రహ్మవ్యతిరేకేణావిద్యాశ్రయస్యజీవస్య కల్పనాసంభవశ్చ పూర్వవదేవ ద్రష్టవ్యః. అతో బ్రహ్మైవానాద్యవిద్యాశబలం స్వగతనానాత్వం పశ్యతీత్యద్వితీయత్వం బ్రహ్మణోఽభ్యుపయద్భిరభ్యుపేత్యమ్.

యత్తు బన్ధమోక్షవ్యవస్థా నోపపద్యత ఇతి, న తద్బ్రహ్మాజ్ఞానవాదినశ్చోద్యమ్; ఏకస్యైవ బ్రహ్మణోఽజ్ఞస్య స్వాజ్ఞాననివృత్త్యా మోక్ష్యమాణత్వాద్బద్ధముక్తాదివ్యవస్థాయా ఏవాభావాత్; వ్యవహ్రియమాణాయాశ్చ బద్ధముక్తశిష్యాచార్యాదివ్యవస్థాయాః కాల్పనికత్వాత్, స్వప్నదర్శిన ఇవ చైకస్యైవావిద్యయా సర్వకల్పనోపపత్తేః. స్వప్నదృశా హ్యేకేన దృష్టాశ్శిష్యాచార్యాదయస్తదవిద్యాకల్పితా ఏవ. అత ఏవ బహ్వవిద్యాకల్పనమపి న యుక్తిమత్. పారమార్థికీ బన్ధమోక్షవ్యవస్థా స్వపరవ్యవస్థా చ జీవాజ్ఞానవాదినాఽపి నాభ్యుపేయతే. అపారమార్థికీ త్వేకస్యైవావిద్యయోపపద్యతే.

ప్రయోగశ్చ-బన్ధమోక్షవ్యవస్థాస్స్వపరవ్యవస్థాశ్చ స్వావిద్యాకల్పితాః, అపారమార్థికత్వాత్ స్వప్నదృష్టవ్యవస్థావదితి. శరీరాన్తరాణ్యపి మయైవాత్మవన్తి, శరీరత్వాత్, ఏతచ్ఛరీరవత్; శరీరాన్తరాణ్యపి మదవిద్యాకల్పితాని, శరీరత్వాత్, కార్యత్వాత్, జడత్వాత్, కల్పితత్వాద్వా, ఏతచ్ఛరీరవత్. వివాదాధ్యాసితం చేతనజాతమహమేవ, చేతనత్వాత్, యదనహం తదచేతనం దృష్టమ్; యథా ఘటః. అతస్స్వపరవిభాగో బద్ధముక్తశిష్యాచార్యాదివ్యవస్థాశ్చైకస్యావిద్యాకల్పితాః.

ద్వైతవాదినాఽపి బద్ధముక్తవ్యవస్థా దురుపపాదా; అతీతానాం కల్పానామానన్త్యాదేకైకస్మిన్కల్పే ఏకైకముక్తావపి సర్వేషాం మోక్షసంభవాదముక్తానుపపత్తేః. అనన్తత్వాదాత్మనామముక్తాశ్చ సన్తీతి చేత్, కిమిదమనన్తత్వమ్? అసఙ్ఖ్యేయత్వమితి చేన్న, భూయస్త్వాదల్పజ్ఞైరసఙ్ఖ్యేయత్వేఽపీశ్వరస్య సర్వజ్ఞస్య సఙ్ఖ్యేయా ఏవ. తస్యాప్యశక్యత్వే సర్వజ్ఞత్వం న స్యాత్. ఆత్మనాం నిస్సఙ్ఖ్యత్వాదీశ్వరస్యావిద్యమానసఙ్ఖ్యావేదనాభావో నాసార్వజ్ఞ్యమావహతీతి చేత్, భిన్నత్వే సఙ్ఖ్యావిధురత్వం నోపపద్యతే. ఆత్మానస్సఙ్ఖ్యావన్తః, భిన్నత్వాత్ మాషసర్షపఘటపటాదివత్. భిన్నత్వే చాత్మనాం ఘటాదివజ్జడత్వమనాత్మత్వం క్షయిత్వం చ ప్రసజ్యతే, బ్రహ్మణశ్చానన్తత్వం నస్యాత్. అనన్తత్వం నామ పరిచ్ఛేదరహితత్వమ్. భేదవాదే చ వస్త్వన్తరాద్విలక్షణత్వేన బ్రహ్మణో వస్తుతః పరిచ్ఛేదరహితత్వం న శక్యతే వక్తుమ్. వస్త్వన్తరభావ ఏవ హి వస్తుతః పరిచ్ఛేదః. వస్తుతః పరిచ్ఛిన్నస్య దేశతః కాలతశ్చాపరిచ్ఛిన్నత్వం చ న యుజ్యతే. వస్త్వన్తరాద్విలక్షణత్వేన వస్తుతః పరిచ్ఛిన్నా ఏవ ఘటాదయో దేశతః కాలతశ్చ పరిచ్ఛిన్నా హి దృష్టాః. తథా సర్వే చేతనాః బ్రహ్మ చవస్తుతఃపరిచ్ఛిన్నాః దేశకాలాభ్యామపి పరిచ్ఛిద్యన్తే. ఏవఞ్చ *సత్యం జ్ఞానమనన్తమిత్యాదిభిస్సర్వప్రకారపరిచ్ఛేదరహితత్వం వదద్భిర్విరోధః. ఉత్పత్తివినాశాదయశ్చ జీవానాం బ్రహ్మణశ్చ ప్రసజ్యేరన్. కాలపరిచ్ఛేద ఏవ హ్యుత్పత్తివినాశభాగిత్వమ్. అత ఏకస్యైవాపరిచ్ఛిన్నస్య బ్రహ్మణోఽవిద్యావిజృమ్భితం బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తం కృత్స్నం జగత్. సుఖదుఃఖప్రతిసన్ధానవ్యవస్థాద

యోఽపి స్వాప్నవ్యవస్థావదవిద్యాస్వాభావ్యాదుపపద్యతే. తస్మాదేకమేవ నిత్యముక్తస్వప్రకాశస్వభావమనాద్యవిద్యావశాజ్జగదాకారేణ వివర్తత ఇతి పరమార్థతో బ్రహ్మవ్యతిరిక్తాభావాత్తదనన్యత్వం జగత ఇతి.

అత్రోచ్యతే-నిర్విశేషస్వప్రకాశమాత్రం బ్రహ్మానాద్యవిద్యాతిరోహితస్వస్వరూపం స్వగతనానాత్వం పశ్యతీత్యేతత్ ప్రకాశస్వరూపస్య నిరంశస్య ప్రకాశనివృత్తిరూపతిరోధానే స్వరూపనాశప్రసఙ్గేన తిరోధానాసంభవాదిభ్యస్సకలప్రమాణవిరుద్ధం స్వవచనవిరుద్ధం చేతి పూర్వమేవోక్తమ్. యత్పునరుక్తం కారణవ్యతిరిక్తం కార్యం యుక్తిబాధితత్వేన శుక్తికారజతాదివద్భ్రమ ఇతి, తదయుక్తమ్; యుక్తేరభావాత్. యత్త్వనువర్తమానస్య కారణమాత్రస్య సత్యత్వమ్, వ్యావర్తమానానాం ఘటశరావాదికార్యాణామసత్యత్వమితి, తదప్యన్యత్ర దృష్టస్యాన్యత్ర వ్యావర్తమానతా న బాధికేత్యాదిభిః పూర్వమేవ పరిహృతమ్. యచ్చోపలభ్యమానత్వవినాశిత్వాభ్యాం సదసదనిర్వచనీయత్వేన కార్యస్య మృషాత్వమితి, తదసత్; ఉపలబ్ధివినాశయోగో హి న మిథ్యాత్వం సాధయతి; కిన్త్వనిత్యత్వమ్. యద్దేశకాలసంబన్ధితయా యదుపలబ్ధం, తద్దేశకాలసంబన్ధితయా బాధితత్వమేవ హి తస్య మిథ్యాత్వే హేతుః. దేశాన్తరకాలాన్తరసంబన్ధితయోపలబ్ధస్యాన్యదేశకాలసంబన్ధిత్వేన బాధితత్వం దేశాన్తరకాలాన్తరావ్యాప్తిమాత్రం సాధయతి; నతు మిథ్యాత్వమ్. ప్రతిప్రయోగశ్చ-ఘటాది కార్యం సత్యం, దేశకాలాదిప్రతిపన్నోపాధావబాధితత్వాత్, ఆత్మవత్.

యచ్చోక్తం కారణస్వరూపాదవికృతాద్వికృతాచ్చ కార్యోత్పత్తిర్నసంభవతీతి, తదసత్; దేశకాలాదిసహకారిసమవహితాత్కారణాత్కార్యోత్పత్తిసంభవాత్. తత్సమవధానంచ వికృతస్యావికృతస్య చ న సంభవతీతి యదుక్తం, తదయుక్తమ్; పూర్వమవికృతస్యైవ దేశకాలాదిసమవధానసంభవాత్. అవికృతత్వావిశేషాత్ పూర్వమపి దేశకాలాదిసమవధానం ప్రసజ్యత ఇతి చేన్న, దేశకాలాదిసమవధానస్య కారణాన్తరాయత్తస్యైతదాయత్తత్వాభావాత్. అతో దేశకాలాదిసమవధానరూపవిశేషమాపన్నం కారణం కార్యముత్పాదయతీతి న కిఞ్చిదవహీనమ్. కారణస్య చ కార్యం ప్రత్యారమ్భకత్వమబాధితం దృశ్యమానం న కేనాపి ప్రకారేణాపహ్నోతుం శక్యతే.

యత్తు హేమాదిమాత్రస్య రుచకాదికార్యస్యైతదాశ్రయస్య వా హేమాదేరారమ్భకత్వం న సంభవతీతి, తదయుక్తమ్; హేమాదిమాత్రస్యైవ యథోక్తపరికరయుక్తస్యారమ్భకత్వసంభవాత్. నచారమ్భకహేమవ్యతిరిక్తం కార్యం న దృశ్యత ఇతి వక్తుం శక్యమ్, హేమాతిరిక్తస్య స్వస్తికస్య దర్శనాత్; బుద్ధిశబ్దాన్తరాదిభిర్వస్త్వన్తరస్య సాధితత్వాచ్చ. నచాయం శుక్తికారజతాదివద్భ్రమః, ఉత్పత్తివినాశయోరన్తరాల ఉపలభ్యమానస్య తద్దేశకాలసంబన్ధితయా బాధాదర్శనాత్. నచాస్యా ఉపలబ్ధేర్బాధికా కాచిదపి యుక్తిర్దృశ్యతే. ప్రాగనుపలబ్ధస్వస్తికోపలబ్ధివేలాయామపి హేమప్రత్యభిజ్ఞా స్వస్తికాశ్రయతయా హేమ్నోఽప్యనువృత్తేరవిరుద్ధా.

శ్రుతిభిస్తు ప్రపఞ్చమిథ్యాత్వసాధనం పూర్వమేవ నిరస్తమ్. యచ్చాన్యదత్ర ప్రత్యక్షవిరోధాది ప్రతివక్తవ్యం-తదపి సర్వం పూర్వమేవ సూక్తమ్.

యచ్చోక్తమేకేనాత్మనా సర్వాణి శరీరాణ్యాత్మవన్తీతి, తదసత్; ఏకస్యైవ సర్వశరీరప్రయుక్తసుఖదుఃఖప్రతిసన్ధానప్రసఙ్గాత్. సౌభరిప్రభృతిషు హ్యాత్మైకత్వేనానేకశరీరప్రయుక్తసుఖాదిప్రతిసన్ధానమేకస్య దృశ్యతే. నచాహమర్థస్య జ్ఞాతృత్వాత్తద్భేదాత్ప్రతిసన్ధానాభావో నాత్మభేదాదితి వక్తుం శక్యమ్; ఆత్మా జ్ఞాతైవ, స చాహమర్థ ఏవ, అన్తఃకరణభూతస్త్వహఙ్కారో జడత్వాత్కరణత్వాచ్చ శరీరేన్ద్రియాదివన్న జ్ఞాతేత్యుపపాదితత్వాత్. యచ్చ శరీరత్వజడత్వకార్యత్వకల్పితత్వైస్సర్వశరీరాణామేకస్యావిద్యాకల్పితత్వముక్తమ్, తదపి సర్వశరీరాణామవిద్యాకల్పితత్వస్యైవాభావాదయుక్తమ్. తదభావశ్చాబాధితస్య సత్యత్వోపపాదనాత్. యచ్చ చేతనాదన్యస్య జడత్వదర్శనాత్సర్వచేతనానామనన్యత్వముక్తమ్, తదపి సుఖదుఃఖవ్యవస్థయా భేదోపపాదనాదేవ నిరస్తమ్.

యత్తు మయ్యేవాత్మవన్తి మదవిద్యాకల్పితాన్యహమేవ సర్వం చేతనజాతమిత్యహమర్థస్యైక్యముపపాదితమ్, తదజ్ఞాతస్వసిద్ధాన్తస్య భ్రాన్తిజల్పితమ్; అహంత్వమాద్యర్థవిలక్షణం చిన్మాత్రం హ్యాత్మా త్వన్మతే.

కిఞ్చ-నిర్విశేషచిన్మాత్రాతిరేకి సర్వం మిథ్యేతి వదతో మోక్షార్థశ్రవణాదిప్రయత్నో నిష్ఫలః; అవిద్యాకార్యత్వాత్, శుక్తికారజతాదిషు రజతాద్యుపాదానాదిప్రయత్నవత్. మోక్షార్థప్రయత్నో వ్యర్థః, కల్పితాచార్యాయత్తజ్ఞానకార్యత్వాత్, శుకప్రహ్లాదవామదేవాదిప్రయత్నవత్. తత్త్వమస్యాదివాక్యజన్యజ్ఞానం న బన్ధనివర్తకమ్, అవిద్యాకల్పితవాక్యజన్యత్వాత్, స్వయమవిద్యాత్మకత్వాత్, అవిద్యాకల్పితజ్ఞాత్రాశ్రయత్వాత్, కల్పితాచార్యాయత్తశ్రవణజన్యత్వాద్వా, స్వాప్నబన్ధనివర్తనవాక్యజన్యజ్ఞానవత్. కించ, నిర్విశేషచిన్మాత్రం బ్రహ్మ మిథ్యా, అవిద్యాకార్యజ్ఞానగమ్యత్వాత్, అవిద్యాకల్పితజ్ఞాత్రాశ్రయజ్ఞానగమ్యత్వాత్, అవిద్యాత్మకజ్ఞానగమ్యత్వాద్వా, యదేవం తత్తథా, యథా స్వాప్నగన్ధర్వనగరాదిః.

నచ నిర్విశేషచిన్మాత్రం బ్రహ్మ స్వయం ప్రకాశతే, యేన న ప్రమాణాన్తరమపేక్షతే. యత్త్వాత్మసాక్షికం స్వయంప్రకాశజ్ఞానం దృశ్యతే, తత్తు జ్ఞేయవిశేషసిద్ధిరూపం జ్ఞాతృగతమేవ దృశ్యత ఇతి పూర్వమేవోక్తమ్. యాని చ తస్య నిర్విశేషత్వసాధకాని యౌక్తికాని జ్ఞానాన్యుపన్యస్తాని, తాని చానన్తరోక్తైరవిద్యాకార్యత్వాదిత్యాదిభిరనుమానైర్నిరస్తాని. నచ నిర్విశేషస్య చిన్మాత్రస్యాజ్ఞానసాక్షిత్వమహఙ్కారాదిజగద్భ్రమశ్చోపపద్యతే. సాక్షిత్వభ్రమాదయోఽపి హి జ్ఞాతృవిశేషగతా దృష్టాః, న జ్ఞప్తిమాత్రగతాః. నచ తస్య ప్రకాశత్వం స్వాయత్తప్రకాశతా వా సిధ్యతి. ప్రకాశో హి కస్యచిత్పురుషస్య కంచనార్థవిశేషం ప్రతి సిద్ధిరూపో దృశ్యతే. తత ఏవ హి తస్య స్వయంప్రకాశతోపపాద్యతే భవద్భిరపి. నచాతాదృశస్య నిర్విశేషస్య ప్రకాశతా సంభవతి.

యః పునః స్వగోష్ఠీష్వపరమార్థాదపి పరమార్థకార్యం దృశ్యత ఇత్యుద్ఘోషః. సోఽపి, తాని కార్యాణి సర్వాణ్యబాధితకల్పాని వ్యావహారికసత్యాని వస్తుతస్త్వవిద్యాత్మకాన్యేవేతి స్వాభ్యుపగమాదేవ నిరస్తః. అస్మాభిరపి సర్వత్ర పరమార్థాదేవ కారణాత్సర్వకార్యోత్పత్తిముపపాదయద్భిః పూర్వమేవ నిరస్తః. నచ త్వయైషామనుమానానాం శ్రుతివిరోధో వక్తుం శక్యతే, శ్రుతేరప్యవిద్యాకార్యత్వేనావిద్యాత్మకత్వేన చోక్తదృష్టాన్తేభ్యో విశేషాభావాత్.

యత్తు బ్రహ్మణోఽపారమార్థికజ్ఞానగమ్యత్వేఽపి పశ్చాత్తనబాధాదర్శనాద్బ్రహ్మ సత్యమేవేతి, తదసత్; దుష్టకారణజన్యజ్ఞానగమ్యత్వే నిశ్చితే సతి పశ్చాత్తనబాధాదర్శనస్యాకించిత్కరత్వాత్. యథా శూన్యమేవ తత్త్వమితి వాక్యజన్యజ్ఞానస్య పశ్చాత్తనబాధాదర్శనేఽపి దోషమూలత్వనిశ్చయాదేవ తదర్థస్యాసత్యత్వమ్.

కించ* నేహ నానాస్తి కించన *విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేతి విజ్ఞానమాత్రాతిరిక్తస్య కృత్స్నస్య వస్తుజాతస్య నిషేధకత్వేన సర్వస్మాత్పరత్వాత్పశ్చాత్తనబాధాదర్శనముచ్యతే. శూన్యమేవ తత్త్వమితి తస్యాప్యభావం వదతస్తస్మాత్పరత్వేన పశ్చాత్తనబాధో దృశ్యతే. సర్వశూన్యత్వాతిరేకినిషేధాసంభవాత్తస్యైవ పశ్చాత్తనబాధాదర్శనమ్. దోషమూలత్వంతు ప్రత్యక్షాదీనాం వేదాన్తజన్మనస్సర్వశూన్యజ్ఞానస్యాప్యవిశిష్టమ్.

అతస్సర్వం విజ్ఞానజాతం పారమార్థికజ్ఞాతృగతం, స్వయం చ పరమార్థభూతమర్థవిశేషసిద్ధిరూపమ్. తత్ర కించిత్ జ్ఞానం దోషమూలమ్, దోషశ్చ పరమార్థః, కించిచ్చ నిర్దోషపారమార్థికసామగ్రీజన్యమితి యావన్నాభ్యుపేయతే, న తావత్సత్యమిథ్యార్థవ్యవస్థా లోకవ్యవహారశ్చ సేత్స్యతి. లోకవ్యవహారో హి పారమార్థికో భ్రాన్తిరూపశ్చ పారమార్థికజ్ఞాతృగతార్థవిశేషసిద్ధిరూపప్రకాశపూర్వకః. నిర్విశేషసన్మాత్రస్య తు పారమార్థికస్యాపారమార్థికస్య చ ప్రతిభాసాద్ద్వైతుత్వాసంభవాల్లోకవ్యవహారో న సంభవతి.

యచ్చ తైర్నిరధిష్ఠానభ్రమాసంభవాత్సర్వాధ్యాసాధిష్ఠానస్య సన్మాత్రస్య పారమార్థికత్వముక్తమ్; తదపి దోషదోషాశ్రయత్వజ్ఞాతృత్వజ్ఞానానామపారమార్థ్యేఽపి భ్రమోపపత్తివత్ అధిష్ఠానాపారమార్థ్యేఽపి భ్రమోపపత్తేర్నిరస్తమ్. అథాధిష్ఠానాపారమార్థ్యేఽపి న క్వచిద్భ్రమో దృష్ట ఇతి సన్మాత్రస్య పారిమార్థికత్వమవశ్యాశ్రయణీయమితి మన్యసే, హన్త తర్హి దోషదోషాశ్రయత్వజ్ఞాతృత్వజ్ఞానానామపారమార్థ్యేఽపి న క్వచిద్భ్రమో దృష్ట ఇతి దర్శనానుగుణ్యేన తేషామపి పారమార్థ్యమవశ్యాశ్రయణీయమితి న కశ్చిద్విశేషోఽన్యత్ర తత్సంరమ్భాత్.

యత్తు భేదపక్షేఽప్యతీతకల్పానామానన్త్యాత్సర్వేషామాత్మనాం ముక్తత్వేన బద్ధాసంభవాద్బద్ధముక్తవ్యవస్థా న సంభవతీతి, తదాత్మానన్త్యేన పరిహృతమ్. యత్త్వాత్మనాం భిన్నత్వే మాషసర్షపఘటపటాదివత్సఙ్ఖ్యావత్త్వమవర్జనీయమితి, తత్ర ఘటాదీనామప్యనన్తత్వాద్దృష్టాన్తస్సాధ్యవికలస్స్యాత్. దశఘటాస్సహస్రం మాషా ఇతి సఙ్ఖ్యావత్త్వం దృశ్యత ఇతి చేత్, సత్యమ్; తత్తు న ఘటాదిస్వరూపగతమ్, అపితు దేశకాలద్యుపాధిమద్ఘటాదిగతమ్.

తాదృశం తు సఙ్ఖ్యావత్త్వమాత్మనామభ్యుపగచ్ఛామః. నచ తావతా సర్వముక్తిప్రసఙ్గః. ఆత్మస్వరూపానన్త్యాత్.

యత్త్వాత్మనాం భిన్నత్వే ఘటాదివజ్జడత్వానాత్మత్వక్షయిత్వప్రసఙ్గ ఇతి, తదయుక్తమ్; ఏకజాతీయానాం భేదస్య తజ్జాతీయానాం జాత్యన్తరీయత్వానాపాదకత్వాత్. నహి ఘటానాం భేదస్తేషాం పటత్వమాపాదయతి.

యత్తు భిన్నత్వే వస్తుతః పరిచ్ఛేదాద్దేశకాలాభ్యామపి పరిచ్ఛేదో బ్రహ్మణః ప్రసజ్యేత ఇత్యనన్తత్వం బ్రహ్మణో న సిధ్యతీతి, తదయుక్తమ్; వస్తుతః పరిచ్ఛిన్నానామపి దేశకాలపరిచ్ఛేదస్య న్యూనాధికభావేనానియమదర్శనాత్. దేశకాలసమ్బన్ధయత్తాయాః ప్రమాణాన్తరాయత్తనిర్ణయత్వేన బ్రహ్మణస్సర్వదేశకాలసమ్బన్ధస్యాపి ప్రమాణాన్తరాదాపతతో విరోధాభావాత్. వస్తుతః పరిచ్ఛేదమాత్రాదపి సర్వప్రకారపరిచ్ఛేదరహితత్వాభావాదానన్త్యాసిద్ధిరితి చేత్, తద్భవతోఽప్యవిద్యావిలక్షణత్వం బ్రహ్మణోఽభ్యుపయతస్సమానమ్. అతస్సతోఽవిద్యావిలక్షణత్వాభ్యుపగమాద్బ్రహ్మణోఽపి భిన్నత్వేన భేదప్రయుక్తా దోషాస్సర్వే తవాపి ప్రసజ్యేరన్. యద్యవిద్యావిలక్షణత్వం నాభ్యుపేయతే, తర్హ్యవిద్యాత్మకమేవ బ్రహ్మ స్యాత్. * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి లక్షణవాక్యమపి తత ఏవాపార్థకం స్యాత్. భేదతత్త్వానభ్యుపగమే హి స్వపక్షపరపక్షసాధనదూషణాదివివేకాభావాత్సర్వమసమఞ్జసం స్యాత్. ఆనన్త్యప్రసిద్ధిశ్చ దేశకాలపరిచ్ఛేదరహితత్వమాత్రేణ, న వస్తుతోఽపిపరిచ్ఛేదరహితత్వేన; తథావిధస్య శశవిషాణాయమానస్యానుపలబ్ధేః. భేదవాదినస్తు సర్వచిదచిద్వస్తుశరీరత్వేన బ్రహ్మణస్సర్వప్రకారత్వాత్ స్వతః పరతోఽపి పరిచ్ఛేదో న విద్యతే. తదేవం కారణాద్భిన్నస్య కార్యస్య సత్యత్వాద్బ్రహ్మకార్యం కృత్స్నం జగద్బ్రహ్మణోఽన్యదేవ.

ఇతి ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే [తదనన్యత్వమారమ్భణశబ్దాదిభ్యః.] తస్మాత్ - పరమకారణాద్బ్రహ్మణః అనన్యత్వం జగతః ఆరమ్భణశబ్దాదిభ్యః తదుపపాదయద్భ్యోఽవగమ్యతే. ఆరమ్భణశబ్ద ఆదిర్యేషాం వాక్యానాం తాన్యారమ్భణశబ్దాదీని, * వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమ్ * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయం తదైక్షత బహుస్యాం ప్రజాయేయేతి తత్తేజోఽసృజత * అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య * సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠాః...ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇత్యేతాని. ప్రకరణాన్తరస్థాన్యప్యేవం జాతీయకాన్యత్రాభిప్రేతాని. ఏతాని హి వాక్యాని చిదచిదాత్మకస్య జగతః పరస్మాద్బ్రహ్మణోఽనన్యత్వముపపాదయన్తి.

తథాహి—* స్తబ్ధోఽస్యుత తమాదేశమప్రాక్ష్యో యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవత్యమతం మతమవిజ్ఞాతం విజ్ఞాతమితి కృత్స్నస్య జగతో బ్రహ్మైకకారణత్వమ్, కారణాత్కార్యస్యానన్యత్వం చ హృది నిధాయ కారణభూతబ్రహ్మవిజ్ఞానేన కార్యభూతస్య సర్వస్య విజ్ఞానే ప్రతిజ్ఞాతే సతి కృత్స్నస్య బ్రహ్మైకకారణతామజానతా శిష్యేణ * కథం ను భగవస్స ఆదేశ ఇత్యన్యజ్ఞానేనాన్యజ్ఞాతతాఽసమ్భవం చోదితో జగతో బ్రహ్మైకకారణతాముపదేక్ష్యన్ లౌకిక

ప్రతీతిసిద్ధం కారణాత్కార్యస్యానన్యత్వం తావత్ * యథా సోమ్యైకేన మృత్పిణ్డేన సర్వం మృన్మయం విజ్ఞాతం స్యాదితి దర్శయతి. యథైకమృత్పిణ్డారబ్ధానాం ఘటశరావాదీనాం తస్మాదనతిరిక్తద్రవ్యతయా తజ్జ్ఞానేన జ్ఞాతతేత్యర్థః.

అత్ర కాణాదవాదేన కారణాత్కార్యస్య ద్రవ్యాన్తరత్వమాశఙ్క్య లోకప్రతీత్యైవ కారణాత్కార్యస్యానన్యతాముపపాదయతి— * వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమితి. ఆరభ్యతే ఆలభ్యతే స్పృశ్యత ఇత్యారమ్భణమ్. * కృత్యల్యుటో బహులమితి కర్మణి ల్యుట్. వాచా - వాక్పూర్వకేణ వ్యవహారేణ హేతునేత్యర్థః. ఘటేనోదకమాహరేత్యాది వాక్పూర్వకో హ్యుదకాహరణాదివ్యవహారః. తస్య వ్యవహారస్య సిద్ధయే తేనైవ మృద్ద్రవ్యేణ పృథుబుధ్నోదరత్వాదిలక్షణో వికారః-సంస్థానవిశేషః, తత్ప్రయుక్తంచ ఘట ఇత్యాది నామధేయం స్పృశ్యతే-ఉదకాహరణాదివ్యవహారవిశేషసిద్ధ్యర్థం మృద్ద్రవ్యమేవ సంస్థానాన్తరనామధేయాన్తరభాగ్భవతి. అతో ఘటాద్యపి మృత్తికేత్యేవ సత్యమ్-మృత్తికాద్రవ్యమిత్యేవ సత్యమ్, ప్రమాణేనోపలభ్యత ఇత్యర్థః, నతు ద్రవ్యాన్తరత్వేన. అత స్తస్యైవ మృద్ధిరణ్యాదేర్ద్రవ్యస్య సంస్థానాన్తరభాక్త్వమాత్రేణ బుద్ధిశబ్దాన్తరాదయ ఉపపద్యన్తే. యథైకస్యైవ దేవదత్తస్యావస్థాభేదైర్బాలో యువా స్థవిర ఇతి బుద్ధిశబ్దాన్తరాదయః కార్యవిశేషాశ్చ దృశ్యన్తే.

యదుక్తం సత్యామేవ మృది ఘటో నష్ట ఇతి వ్యవహారాత్కారణాదన్యత్కార్యమితి, తదుత్పత్తివినాశాదీనాం కారణభూతస్యైవ ద్రవ్యస్యావస్థావిశేషత్వాభ్యుపగమాదేవ పరిహృతమ్. తత్తదవస్థస్యైకస్యైవ ద్రవ్యస్య తేతే శబ్దాస్తానితాని చ కార్యాణీతి యుక్తమ్. ద్రవ్యస్య తత్తదవస్థత్వం కారకవ్యాపారాయత్తమితి తస్యార్థవత్త్వమ్.

అభివ్యక్త్యనుబన్ధీని చోద్యాని తస్యా అనభ్యుపగమాదేవ పరిహృతాని. ఉత్పత్త్యభ్యుపగమేఽపి సత్కార్యవాదో న విరుధ్యతే, సత ఏవోత్పత్తేః. విప్రతిషిద్ధమిదమభిధీయతే-పూర్వమేవ సత్, తదుత్పద్యతే చేతి. అజ్ఞాతోత్పత్తివినాశయాథాత్మ్యస్యేదం చోద్యమ్. ద్రవ్యస్యోత్తరోత్తరసంస్థానయోగః పూర్వపూర్వసంస్థానసంస్థితస్య వినాశః, స్వావస్థస్య తూత్పత్తిః. అతస్సర్వావస్థస్య ద్రవ్యస్య సత్త్వాత్సత్కార్యవాదో న విరుధ్యతే. సంస్థానస్యాసత ఉత్పత్తావసత్కార్యవాదప్రసఙ్గ ఇతి చేత్, అసత్కార్యవాదినోఽప్యుత్పత్తేరనుత్పత్తిమత్త్వే సత్కార్యవాదప్రసఙ్గః. ఉత్పత్తిమత్త్వే చానవస్థా. అస్మాకం త్వవస్థానాం పృథక్ప్రతిపత్తికార్య యోగానర్హత్వాదవస్థావత ఏవోత్పత్త్యాదికం సర్వమితి నిరవద్యమ్. కపాలత్వచూర్ణత్వపిణ్డత్వావస్థాప్రహాణేన ఘటత్వావస్థావదేకత్వావస్థాప్రహాణేన బహుత్వావస్థా, తత్ప్రహాణేనైకత్వావస్థా చేతి నకశ్చిద్విరోధః.

తథా*సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయమితి, సదేవేదమ్ ఇదానీం విభక్తనామరూపత్వేన నానారూపం జగత్ అగ్రే నామరూపవిభాగాభావేనైకమేవాసీత్, సర్వశక్తిత్వేనాధిష్ఠాత్రన్తరాసహతయా అద్వితీయం చేత్యనన్యత్వమేవోపపాదితమ్. తథా * తదైక్షత

బహుస్యాం ప్రజాయేయేతి వక్ష్యమాణ తేజఃప్రభృతి వివిధవిచిత్రస్థిరత్రసరూపజగత్త్వేనాత్మనో
బహుభవనం సఙ్కల్ప్య జగత్సర్గాభిధానాత్కార్యభూతస్య జగతః పరమకారణాత్పరస్మాద్బ్ర
హ్మణోఽనన్యత్వమవసీయతే. సచ్ఛబ్దవాచ్యస్య పరస్య బ్రహ్మణస్సర్వజ్ఞస్య సత్యసఙ్కల్పస్య
నిరవద్యస్యైవ సదేవేదమితి నిర్దేశార్హజగత్త్వమ్, సచ్ఛబ్దవాచ్యస్యైవ జగతో నామరూప
విభాగాభావేనైకత్వమధిష్ఠాత్రన్తరనిరపేక్షత్వమ్, పునరపి తస్యైవ విచిత్రస్థిరత్రసరూపజగ
త్త్వేన బహుభవనసఙ్కల్పరూపేక్షణమ్, యథాసఙ్కల్పం సర్గశ్చ కథముపపద్యత ఇత్యా
శఙ్క్యాహ*సేయం దేవతైక్షత హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతాః అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య
నామరూపే వ్యాకరవాణీతి తాసాం త్రివృతం త్రివృతమిత్యాది. *తిస్రో దేవతా ఇతి కృత్స్న
మచిద్వస్తు నిర్దిశ్య స్వాత్మకజీవానుప్రవేశేనైతద్విచిత్రనామరూపభాక్కరవాణీత్యుక్తమ్.
అనేన జీవేనాత్మనా-మదాత్మకజీవేన ఆత్మతయాఽనుప్రవిశ్యైతద్విచిత్రనామరూపభాక్కర
వాణీత్యర్థః. స్వాత్మనో జీవస్య చాత్మతయాఽనుప్రవేశకృతం నామరూపభాక్త్వమిత్యుక్తం
భవతి. * తత్సృష్ట్వా, తదేవానుప్రావిశత్, తదనుప్రవిశ్య, సచ్చ త్యచ్చాభవదితి శ్రుత్యన్తరేణ
స్పష్టం సజీవం జగత్పరేణ బ్రహ్మణా ఆత్మతయాఽనుప్రవిష్టమితి. తదేతత్కార్యావస్థస్య చ
కారణావస్థస్య చ చిదచిద్వస్తునః సకలస్య స్థూలస్య సూక్ష్మస్య చ పరబ్రహ్మశరీరత్వమ్ పరస్య
చ బ్రహ్మణ ఆత్మత్వమన్తర్యామిబ్రాహ్మణాదిషు సిద్ధం స్మారితమ్. అనేన పూర్వోక్తా
శఙ్కా నిరస్తా. అచిద్వస్తుని సజీవే బ్రహ్మణ్యాత్మతయాఽవస్థితే నామరూపవ్యాకరణవచనా
చ్చిదచిద్వస్తుశరీరకం బ్రహ్మైవ జగచ్ఛబ్దవాచ్యమితి*సదేవేదమగ్ర ఏకమేవాసీదిత్యాది సర్వముప
పన్నతరమ్. శరీరభూతచిదచిద్వస్తుగతాస్సర్వే వికారాశ్చ పురుషార్థాశ్చేతి బ్రహ్మణో నిరవద్య
త్వం కల్యాణగుణాకరత్వంచ సుస్థితమ్. తదేతత్ * అధికం తు భేదనిర్దేశాదిత్యనన్తరమేవ
వక్ష్యతి. తథా*ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమితి కృత్స్నస్య చేతనాచేతనస్య బ్రహ్మతాదాత్మ్యముప
దిశతి. తదేవచ * తత్త్వమసీతి నిగమయతి.

తథా ప్రకరణాన్తరస్థేష్వపి వాక్యేషు * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ * ఆత్మని ఖల్వరే
దృష్టే శ్రుతే మతే విజ్ఞాత ఇదం సర్వం విదితమ్ * ఇదం సర్వం యదయమాత్మా * బ్రహ్మైవేదం
సర్వమ్*ఆత్మైవేదం సర్వమిత్యనన్యత్వం ప్రతీయతే. తథాఽన్యత్వం చ నిషిధ్యతే*సర్వం తం
పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మన స్సర్వం వేద * నేహ నానాస్తి కించన, మృత్యోస్స మృత్యు
మాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతీతి. తథా * యత్ర హి ద్వైతమివ భవతి తదితర ఇతరం పశ్యతి
యత్ర త్వస్య సర్వమాత్మైవాభూత్తత్కేన కం పశ్యేదిత్యవిదుషో ద్వైతదర్శనం విదుషశ్చా
ద్వైతదర్శనం ప్రతిపాదయదనన్యత్వమేవ తాత్త్వికమితి ప్రతిపాదయతి. తదేవమారమ్భణశబ్దా
దిభ్యో జగతః పరమకారణాత్పరస్మాద్బ్రహ్మణోఽనన్యత్వముపపాద్యతే.

అత్రేదం తత్త్వమ్—చిదచిద్వస్తుశరీరతయా తత్ప్రకారం బ్రహ్మైవ సర్వదా సర్వ
శబ్దాభిధేయమ్. తత్కదాచిత్స్వస్మాత్స్వశరీరతయాఽపి పృథగ్వ్యపదేశానర్హసూక్ష్మదశా
పన్నచిదచిద్వస్తుశరీరమ్; తత్కారణావస్థం బ్రహ్మ. కదాచిచ్చ విభక్తనామరూపవ్యవహా
రార్హస్థూలదశాపన్నచిదచిద్వస్తుశరీరమ్; తచ్చ కార్యావస్థమితి కారణాత్పరస్మాద్బ్రహ్మణః

కార్యరూపం జగదనన్యత్. శరీరభూతచిదచిద్వస్తునః శరీరిణో బ్రహ్మణశ్చ కారణావస్థాయాం కార్యావస్థాయాంచ శ్రుతిశతసిద్ధయా స్వభావవ్యవస్థయా గుణదోషవ్యవస్థా చ * నతు దృష్టాన్తభావాదిత్యత్రోక్తా.

యే తు కార్యకారణయోరనన్యత్వం కార్యస్య మిథ్యాత్వాశ్రయణేన వర్ణయన్తి, న తేషాం కార్యకారణయోరనన్యత్వం సిధ్యతి, సత్యమిథ్యార్థయోరైక్యానుపపత్తేః; తథా సతి బ్రహ్మణో మిథ్యాత్వం జగతస్సత్యత్వం వా స్యాత్. [బ్రహ్మాజ్ఞానవాదిదూషణమిదమ్.]

యే చ-కార్యమపి పారమార్థికమభ్యుపయన్త ఏవ జీవబ్రహ్మణోరౌపాధికమనన్యత్వం స్వాభావికం చానన్యత్వమ్, అచిద్బ్రహ్మణోస్తు ద్వయమపి స్వాభావికమితి వదన్తి; తేషాముపాధిబ్రహ్మవ్యతిరిక్తవస్త్వన్తరాభావాన్నిరవయవస్యాఖణ్డితస్య బ్రహ్మణ ఏవోపాధిసంబన్ధాత్ బ్రహ్మస్వరూపస్యైవ హేయాకారపరిణామాత్ శక్తిపరిణామాభ్యుపగమే శక్తిబ్రహ్మణోరనన్యత్వాచ్చ జీవబ్రహ్మణోః కర్మవశ్యత్వాపహతపాప్మత్వాదివ్యవస్థావాదిన్యోఽచిద్బ్రహ్మణోశ్చ పరిణామాపరిణామవాదిన్యశ్శ్రుతయో వ్యాకుప్యేయుః. [భాస్కరమతదూషణమిదమ్.]

యే పునః-నిరస్తనిఖిలభోక్తృత్వాదివికల్పవిప్లవం సర్వశక్తియుక్తం సన్మాత్రద్రవ్యమేవ కారణం బ్రహ్మ; తచ్చ ప్రలయవేలాయాం శాన్తాశేషసుఖదుఃఖానుభవవిశేషం స్వప్రకాశమపి సుషుప్తాత్మవదచిదవిలక్షణమవస్థితమ్, సృష్టివేలాయాం మృత్తికాద్రవ్యమివ ఘటశరావాదిరూపమ్, సముద్ర ఇవ చ ఫేనతరఙ్గబుద్బుదాదిరూపో, భోక్తృభోగ్యనియన్తృరూపేణాంశత్రయావస్థమవతిష్ఠతే; అతో భోక్తృభోగ్యనియన్తృత్వాని తత్ప్రయుక్తాశ్చ గుణదోషాః శరావత్వఘటత్వమణికత్వవత్తద్గతకార్యభేదవచ్చ వ్యవతిష్ఠన్తే; భోక్తృభోగ్యనియన్తౄణాం సదాత్మనైకత్వం చ ఘటశరావమణికాదీనాం మృదాత్మనైకత్వవదుపపద్యతే; అతస్సన్మాత్రద్రవ్యమేవ సర్వావస్థావస్థితమితి బ్రహ్మణోఽనన్యజ్జగదాతిష్ఠన్తే; తేషాం సకలశ్రుతిస్మృతీతిహాసపురాణన్యాయవిరోధః.

సర్వా హి శ్రుతయః సస్మృతీతిహాసపురాణాస్సర్వేశ్వరేశ్వరం సదైవ సర్వజ్ఞం సర్వశక్తిం సత్యసఙ్కల్పం నిరవద్యం దేశకాలానవచ్ఛిన్నానవధికాతిశయానన్దం పరమకారణం బ్రహ్మ ప్రతిపాదయన్తి, న పునరీశ్వరాదపి పరమీశ్వరాంశి సన్మాత్రమ్. తథాహి - *సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయమ్ తదైక్షత బహుస్యాం ప్రజాయేయేతి * బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీదేకమేవ తదేకం సన్న వ్యభవత్ తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజత క్షత్రం యాన్యేతాని దేవత్రా క్షత్రాణీన్ద్రో వరుణస్సోమో రుద్రః పర్జన్యో యమో మృత్యురీశాన ఇతి * ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్ నాన్యత్కిఞ్చన మిషత్ స ఐక్షత లోకాన్ను సృజా ఇతి * ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీన్న బ్రహ్మా నేశానో నేమే ద్యావాపృథివీ న నక్షత్రాణి నాపో నాగ్నిర్న సోమో న సూర్యస్స ఏకాకీ న రమేత తస్య ధ్యానాన్తస్స్థస్యేత్యాదిభిః పరమకారణం సర్వేశ్వరేశ్వరో నారాయణ ఏవేత్యవగమ్యతే. సద్బ్రహ్మాత్మశబ్దా హి తుల్యప్రకరణస్థాస్తుల్యప్రకరణస్థేన నారాయణశబ్దేన విశేషితాస్తమేవావగమయన్తి. * తమీశ్వరాణాం పరమం

మహేశ్వరమ్ * సకారణం కరణాధిపాధిపో న చాస్య కశ్చిజ్జనితా న చాధిప ఇతీశ్వరస్యైవ కారణత్వం శ్రూయతే.

స్మృతిరపి మానవీ * తతస్స్వయమ్భూర్భగవానితి ప్రకృత్య * సోఽభిధ్యాయ శరీరాత్స్వాత్సిసృక్షుర్వివిధాః ప్రజాః । అప ఏవ ససర్జాదౌ తాసు వీర్య మవాసృజదితి.

ఇతిహాసపురాణాన్యపి పురుషోత్తమమేవ పరమకారణమభిదధతి * నారాయణో జగన్మూర్తిరనన్తాత్మా సనాతనః । స సిసృక్షుస్సహస్రాంశాదసృజత్పురుషాన్ ద్విధా ॥ * విష్ణోస్సకాశాదుద్భూతం జగత్తత్రైవ చ స్థితమిత్యాదిషు.

నచేశ్వరస్సన్మాత్రమేవేతి వక్తుం శక్యం, తస్య తదంశత్వాభ్యుపగమాత్సవిశేషత్వాచ్చ. న చ తస్య జ్ఞానానన్దాద్యనన్తకల్యాణగుణయోగః కాదాచిత్క ఇతి వక్తుం శక్యతే; తేషాం స్వాభావికత్వేన సదాతనత్వాత్; * పరాఽస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చ * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదిత్యాదిభ్యః. జ్ఞానానన్దాదిశక్తియోగ ఏవాస్య స్వాభావిక ఇతి మావోచః, శక్తిః స్వాభావికీ, జ్ఞానబలక్రియాచ స్వాభావికీతి పృథఙ్నిర్దేశాల్లక్షణాప్రసఙ్గాచ్చ. నచ పాచకాదివత్ * సర్వజ్ఞ ఇత్యాదిషు శక్తిమాత్రే కృత్ప్రత్యయ ఇతి వక్తుం శక్యమ్, కృత్ప్రత్యయమాత్రస్య శక్తావస్మరణాత్; * శక్తౌ హస్తికవాటయోరిత్యాదిషు కేషాంచిదేవ కృత్ప్రత్యయానాం శక్తివిషయత్వస్మరణాత్; పాచకాదిషు త్వగత్యా లక్షణా సమాశ్రీయతే.

కించ - ఈశ్వరస్య తదంశవిశేషత్వాత్తస్య చాంశిత్వే తరఙ్గాత్సముద్రస్యేవాంశాదంశినోఽధికత్వాత్ * తమీశ్వరాణాం పరమం మహేశ్వరమ్ * న తత్సమశ్చాభ్యధికశ్చ దృశ్యత ఇత్యాదీనీశ్వరవిషయాణి పరశ్శతాని వచాంసి బాధ్యేరన్. కించ. సన్మాత్రస్య సర్వాత్మకత్వేఽంశిత్వే చేశ్వరస్య తదంశవిశేషత్వాత్తస్య సర్వాత్మకత్వాంశిత్వోపదేశౌ వ్యాహన్యేరన్; నహి మణికాత్మకత్వం తదంశత్వం వా ఘటశరావాదేః. స్వాంశేషు సర్వేషు సన్మాత్రస్య పూర్ణత్వేనేశ్వరాంశేఽపి తస్య పూర్ణత్వాత్ తదాత్మకాని తదంశాశ్చేతరాణి వస్తూనీతి చేన్న, ఘటేఽపి సన్మాత్రస్య పూర్ణత్వాదీశ్వరస్యాపి ఘటాత్మకత్వతదంశత్వప్రసఙ్గాత్. నచ సన్మాత్రస్య ఘటోఽస్తి పటోస్తీతి వస్తుధర్మతయాఽవగతస్య ద్రవ్యత్వం కారణత్వం వోపపద్యతే. వ్యవహారయోగ్యతా హి సత్త్వమ్. విరోధివ్యవహారయోగ్యతా తద్వ్యవహారయోగ్యస్యాసత్త్వమ్. ద్రవ్యమేవ సదిత్యభ్యుపగమే క్రియాదీనామసత్త్వప్రసఙ్గః. క్రియాదిషు కాశకుశావలమ్బనేనాపి సర్వత్రైకరూపా సత్తా దురుపపాదా. సదాత్మనా చ సర్వస్యాభిన్నత్వే సర్వజ్ఞత్వేన సర్వస్వభావప్రతిసన్ధానాత్సర్వగుణదోషసఙ్కర ప్రసఙ్గశ్చ పూర్వమేవోక్తః. అతో యథోక్తప్రకారమేవానన్యత్వమ్. (యాదవప్రకాశమతనిరసనమిదమ్.) ౧౫

అథోచ్యేత - ఏకస్యైవావస్థాన్తరయోగేఽపి బుద్ధిశబ్దాన్తరాదయో బాలత్వయువత్వాదిషు దృశ్యన్తే, మృద్దారుహిరణ్యాదిషు ద్రవ్యాన్తరత్వేఽపి దృశ్యన్తే, తత్ర మృద్ఘటాదిషు కార్యకారణేషు బుద్ధిశబ్దాన్తరాదయోఽవస్థానిబన్ధనా ఏవేతి కుతో నిర్ణీయత ఇతి. తత్రోత్తరమ్-

154 భావే చోపలబ్ధేః. ౨-౧-౧౬.

కుణ్డలాదికార్యసద్భావే చ కారణభూతహిరణ్యస్యోపలబ్ధేః; ఇదం కుణ్డలం హిరణ్యమితి హిరణ్యత్వేన ప్రత్యభిజ్ఞానాదిత్యర్థః. నచైవం హిరణ్యాదిషు ద్రవ్యాన్తరేషు మృదాదయ ఉపలభ్యన్తే. అతో బాలయువాదివత్కారణభూతమేవ ద్రవ్యమవస్థాన్తరాపన్నం కార్యమితి గీయతే. ద్రవ్యాన్తరవాదినాఽప్యభ్యుపేతేనావస్థాన్తరయోగేన బుద్ధిశబ్దాన్తరాదిషూపపన్నేషు అనుపలబ్ధద్రవ్యాన్తరకల్పనానుపపత్తేశ్చ. నచ జాతినిబన్ధనేయం ప్రత్యభిజ్ఞా; జాత్యాశ్రయభూతద్రవ్యాన్తరానుపలబ్ధేః. ఏకమేవ హేమజాతీయం ద్రవ్యం కార్యకారణోభయావస్థం దృశ్యతే. నచ ద్రవ్యభేదే సమవాయికారణానువృత్త్యా కార్యే ప్రతిసన్ధానమితి వక్తుం శక్యమ్; ద్రవ్యాన్తరత్వే సత్యాశ్రయానువృత్తిమాత్రేణ తదాశ్రితద్రవ్యాన్తరే ప్రతిసన్ధానానుపపత్తేః. గోమయాదికార్యే వృశ్చికాదౌ గోమయాదిప్రతిసన్ధానం న దృశ్యత ఇతి చేన్న, తత్రాప్యాద్యకారణభూతపృథివీద్రవ్యప్రత్యభిజ్ఞానాత్. అగ్నికార్యే ధూమే అగ్నిప్రత్యభిజ్ఞానం న దృశ్యత ఇతి చేత్, భవతు న తత్ర ప్రత్యభిజ్ఞానమ్; తథాఽపి న దోషః, అగ్నేర్నిమిత్తకారణమాత్రత్వాత్. అగ్నిసంయుక్తార్ద్రేన్ధనాద్ధి ధూమో జాయతే. గన్ధైక్యాచ్చార్ద్రేన్ధనకార్యమేవ ధూమః. అతః కార్యభావే చ తదేవేదమిత్యుపలబ్ధేర్బుద్ధిశబ్దాన్తరాదయోఽవస్థాభేదమాత్రనిబన్ధనా ఇత్యవగమ్యతే. తస్మాత్కారణాదనన్యత్కార్యమ్. ౧౬.

ఇతశ్చ—

155 సత్త్వాచ్చాపరస్య. ౨-౦-౧౭.

అపరస్య – కార్యస్య కారణే సత్త్వాచ్చ కారణాత్కార్యస్యానన్యత్వమ్. లోకవేదయోర్హి కార్యమేవ కారణతయా వ్యపదిశ్యతే. యథా లోకే సర్వమిదం ఘటశరావాదికం పూర్వాహ్ణే మృత్తికైవాసీదితి. వేదేచ * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదితి. ౧౭.

156 అసద్వ్యపదేశాన్నేతి చేన్న ధర్మాన్తరేణ వాక్యశేషాద్యుక్తేశ్శబ్దాన్తరాచ్చ. ౨-౧-౧౮.

యదుక్తం కారణే కార్యస్య సత్త్వం లోకవేదాభ్యామవగమ్యతే ఇతి, తదయుక్తమ్; [అసద్వ్యపదేశాత్]– * అసదేవేదమగ్ర ఆసీత్. * అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీత్, * ఇదం వా అగ్రే నైవ కించనాసీదితి; లోకేచ సర్వమిదం ఘటశరావాదికం పూర్వాహ్ణే నాసీదితి. అతో యథోక్తం నోపపద్యత ఇతి చేత్, తన్న; [ధర్మాన్తరేణ] తథా వ్యపదేశాత్. స ఖల్వసద్వ్యపదేశస్తస్యైవ కార్యద్రవ్యస్య పూర్వకాలే ధర్మాన్తరేణ - సంస్థానాన్తరేణ, న భవదభిప్రేతేన తుచ్ఛత్వేన. సత్త్వాసత్త్వే హి ద్రవ్యధర్మావిత్యుక్తమ్. తత్ర సత్త్వధర్మాద్ధర్మాన్తరమసత్త్వమ్. ఇదంశబ్దనిర్దిష్టస్య జగతస్సత్త్వధర్మో నామరూపే, అసత్త్వధర్మస్తు తద్విరోధినీ సూక్ష్మావస్థా. అతో జగతో నామరూపయుక్తస్య తద్విరోధిసూక్ష్మదశాపత్తిరసత్త్వమ్, కథమిదమవగమ్యతే? [వాక్యశేషాద్యుక్తేః శబ్దాన్తరాచ్చ]—వాక్యశేషస్తావత్ * ఇదం వా అగ్రే నైవ కించనాసీదిత్యత్ర * తదసదేవ సన్మనోఽకురుత స్యామితీతి. అనేన

వాక్యశేషగతేన మనస్కారలిఙ్గేనాసచ్ఛబ్దార్థే తుచ్ఛాతిరిక్తే నిశ్చితే, తదైకార్థ్యాత్ *అసదేవేదమిత్యాదిష్వప్యసచ్ఛబ్దస్యాయమేవార్థ ఇతి నిశ్చీయతే. యుక్తేశ్చాసత్త్వస్య ధర్మాన్తరత్వమవగమ్యతే. యుక్తిర్హి సత్త్వాసత్త్వే పదార్థధర్మావవగమయతి. మృద్ద్రవ్యస్య పృథుబుధ్నోదరాకారయోగో ఘటోఽస్తీతి వ్యవహారహేతుః. తస్యైవ తద్విరోధ్యవస్థాన్తరయోగో ఘటో నాస్తీతి వ్యవహారహేతుః. తత్ర కపాలాద్యవస్థాయాస్తద్విరోధిత్వేన సైవ ఘటావస్థస్య నాస్తీతి వ్యవహారహేతుః. నచ తద్వ్యతిరిక్తో ఘటాభావో నామ కశ్చిదుపలభ్యతే; నచ కల్ప్యతే, తావతైవాభావవ్యవహారోపపత్తేః. తథా శబ్దాన్తరాచ్చ పూర్వకాలే ధర్మాన్తరయోగ ఏవావగమ్యతే. శబ్దాన్తరంచ పూర్వోదాహృతం * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదిత్యాదికమ్. తత్రహి * కుతస్తు ఖలు సోమ్యైవం స్యాదితి తుచ్ఛత్వమాక్షిప్య * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదితి స్థాపితమ్*తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేతి సుస్పష్టముక్తమ్.

ఇదానీం కార్యస్య కారణాదనన్యత్వే నిదర్శనద్వయం ద్వాభ్యాం సూత్రాభ్యాం దర్శయతి—

157 పటవచ్చ ౨-౧-౧౯

యథా తన్తవ ఏవ వ్యతిషఙ్గవిశేషభాజః పట ఇతి నామరూపకార్యాన్తరాదికం భజన్తే తద్వద్బ్రహ్మాపి. ౧౯.

158 యథాచ ప్రాణాదిః ౨-౧-౨౦.

యథాచ వాయురేక ఏవ శరీరే వృత్తివిశేషం భజమానః ప్రాణాపానాదినామరూపకార్యాన్తరాణి భజతే; తద్వద్బ్రహ్మైకమేవ విచిత్రస్థిరత్రసరూపం జగద్భవతీతి పరమకారణాత్పరస్మాద్బ్రహ్మణోఽనన్యత్వం జగతస్సిద్ధమ్. ౨౦. (ఇతి ఆరమ్భణాధికరణమ్. 6.)

అథ ఇతరవ్యపదేశాధికరణమ్. 7,

159 ఇతరవ్యపదేశాద్ధితాకరణాదిదోషప్రసక్తిః. ౨-౧-౨౧.

జగతో బ్రహ్మానన్యత్వం ప్రతిపాదయద్భిః * తత్త్వమసి * అయమాత్మా బ్రహ్మేత్యాదిభిర్జీవస్యాపి బ్రహ్మానన్యత్వం వ్యపదిశ్యత ఇత్యుక్తమ్. తత్రేదం చోద్యతే – యదీతరస్య జీవస్య బ్రహ్మభావోఽమీభిర్వాక్యైర్వ్యపదిశ్యతే, తదా బ్రహ్మణస్సార్వజ్ఞ్యసత్యసఙ్కల్పత్వాదియుక్తస్యాత్మనో హితరూపజగదకరణమహితరూపజగత్కరణమిత్యాదయో దోషాః ప్రసజ్యేరన్. ఆధ్యాత్మికాధిదైవికాధిభౌతికానన్తదుఃఖాకరం చేదం జగత్. న చేదృశే స్వానర్థే స్వాధీనో బుద్ధిమాన్ప్రవర్తతే. జీవాద్బ్రహ్మణో భేదవాదిన్యశ్శ్రుతయో జగద్బ్రహ్మణోరనన్యత్వం వదతా త్వయైవ పరిత్యక్తాః, భేదే సత్యనన్యత్వాసిద్ధేః.

ఔపాధికభేదవిషయా భేదశ్రుతయః, స్వాభావికాభేదవిషయాశ్చాభేదశ్రుతయ ఇతి చేత్, తత్రేదం వక్తవ్యమ్–స్వభావతః స్వస్మాదభిన్నం జీవం కిమనుపహితం జగత్కా-

రణం బ్రహ్మ జానాతి వా? న వా? న జానాతి చేత్, సర్వజ్ఞత్వహానిః. జానాతి చేత్, స్వస్మాద భిన్నస్య జీవస్య దుఃఖం స్వదుఃఖమితి జానతో బ్రహ్మణో హితాకరణాహితకరణాదిదోష ప్రసక్తిరనివార్యా. జీవబ్రహ్మణోరజ్ఞానకృతో భేదః, తద్విషయా భేదశ్రుతిరితి చేత్, తత్రాపి జీవాజ్ఞానపక్షే పూర్వోక్తో వికల్పస్తత్ఫలం చ తదవస్థమ్. బ్రహ్మాజ్ఞానపక్షే స్వప్రకాశస్వరూపస్య బ్రహ్మణోఽజ్ఞానసాక్షిత్వం తత్కృతజగత్సృష్టిశ్చ న సంభవతి. అజ్ఞానేన ప్రకాశస్తిరోహిత శ్చేత్, తిరోధానస్య ప్రకాశనివృత్తికరత్వేన ప్రకాశస్యైవ స్వరూపత్వాత్స్వరూపనివృత్తి రేవేతి స్వరూపనాశాదిదోషసహస్రం ప్రాగేవోదీరితమ్. అత ఇదమసఙ్గతం బ్రహ్మణో జగత్కా-రణత్వమ్. ౨౧.

ఇతి ప్రాప్తేఽభిధీయతే—

160 అధికం తు భేదనిర్దేశాత్. ౨-౧-౨౨

తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి. ఆధ్యాత్మికాది దుఃఖయోగార్హాత్ప్రత్యగాత్మనః అధికమ్—అర్థాన్తరభూతం బ్రహ్మ. కుతః? [భేదనిర్దేశాత్.] ప్రత్యగాత్మనో హి భేదేన నిర్దిశ్యతే పరం బ్రహ్మ-*య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తరో యమాత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమన్తరో యమయతి స త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృతః, * పృథగాత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వా జుష్టస్తతస్తేనామృతత్వమేతి, * స కారణం కరణాధిపాధిపః, * తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తి అనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి. * జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావజావీశనీశౌ, * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సంపరిష్వక్తః, * ప్రాజ్ఞేనాత్మనాఽన్వారూఢః, * అస్మాన్మాయీ సృజతే విశ్వమేతత్తస్మింశ్చాన్యో మాయయా సన్నిరుద్ధః * ప్రధానక్షేత్రజ్ఞపతిర్గుణేశః. * నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామేకో బహూనాం యో విదధాతి కామాన్, * యోఽవ్యక్తమన్తరే సఞ్చరన్ యస్యావ్యక్తం శరీరం యమవ్యక్తం న వేద యోఽక్షరమన్తరే సంచరన్ యస్యాక్షరం శరీరం యమక్షరం న వేద ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మాఽపహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణ ఇత్యాదిభిః. ౨౨.

161 అశ్మాదివచ్చ తదనుపపత్తిః. ౨-౧-౨౩

అశ్మకాష్ఠలోష్టతృణాదీనామత్యన్తహేయానాం సతతవికారాస్పదానామచిద్విశేషాణాం నిరవద్యనిర్వికారనిఖిలహేయప్రత్యనీకకల్యాణైకతానస్వేతరసమస్తవస్తువిలక్షణానన్తజ్ఞానానన్దైక స్వరూపనానావిధానన్తమహావిభూతిబ్రహ్మస్వరూపైక్యం యథా నోపపద్యతే, తథా చేతనస్యాప్యనన్తదుఃఖయోగార్హస్య ఖద్యోతకల్పస్య * అపహతపాప్మేత్యాదివాక్యావగత సకలహేయ ప్రత్యనీకానవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణాకరబ్రహ్మభావానుపపత్తిః. సామానాధికరణ్య నిర్దేశః * యస్యాత్మా శరీరమిత్యాదిశ్రుతేర్జీవస్య బ్రహ్మశరీరత్వాద్బ్రహ్మణో జీవశరీరతయా తదాత్మత్వేనావస్థితేర్జీవప్రకారబ్రహ్మప్రతిపాదనపరశ్చైతదవిరోధీ, ప్రత్యుతైతస్యార్థస్యోప పాదకశ్చేతి * అవస్థితేరితి కాశకృత్స్న ఇత్యాదిభిరసకృదుపపాదితమ్. అతస్సర్వావస్థం బ్రహ్మ చిదచిద్వస్తుశరీరమితి సూక్ష్మచిదచిద్వస్తుశరీరం బ్రహ్మ కారణమ్; తదేవ బ్రహ్మ స్థూలచిదచిద్వ

స్తుశరీరం జగదాఖ్యం కార్యమితి జగద్బ్రహ్మణోస్సామానాధికరణ్యోపపత్తిః. జగతో బ్రహ్మకార్యత్వమ్, బ్రహ్మణోఽనన్యత్వమ్, అచిద్వస్తునో జీవస్య చ బ్రహ్మణశ్చ పరిణామిత్వదుఃఖిత్వకల్యాణగుణాకరత్వ స్వభావాసఙ్కరస్సర్వశ్రుత్యవిరోధశ్చ భవతి. * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవేత్యవిభాగావస్థాయామప్యచిద్యుక్తజీవస్య బ్రహ్మశరీరతయా సూక్ష్మరూపేణావస్థానమవశ్యాభ్యుపగన్తవ్యమ్. * వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే న సాపేక్షత్వాత్ * న కర్మావిభాగాదితి చేన్నానాదిత్వాదుపపద్యతే చాప్యుపలభ్యతే చేతి సూత్రద్వయోదితత్వాత్తదానీమపి సూక్ష్మరూపేణావస్థానస్య. అవిభాగస్తు నామరూపవిభాగాభావాదుపపద్యతే. అతో బ్రహ్మకారణత్వం సంభవత్యేవ.

యే పునరస్యైవ జీవస్యావిద్యావియుక్తావస్థామభిప్రేత్యేమం భేదం వర్ణయన్తి. తేషామిదం సర్వమసఙ్గతం స్యాత్. నహి తదవస్థస్య సర్వజ్ఞత్వం సర్వేశ్వరత్వం సమస్తకారణత్వం సర్వాత్మత్వం సర్వనియన్తృత్వమిత్యాదీని సన్తి. అనేనైవ రూపేణ హ్యాభిః శ్రుతిభిః ప్రత్యగాత్మనో భేదః ప్రతిపాద్యతే. తత్సర్వం హ్యవిద్యాపరికల్పితం త్వన్మతే. నచావిద్యాపరికల్పితస్యావిద్యావస్థాయాం శుక్తికారజతాదిభేదవత్పరస్పరభేదోఽత్ర సూత్రకారేణ * అధికం తు భేదనిర్దేశాదిత్యాదిషు ప్రతిపాద్యతే. బ్రహ్మజిజ్ఞాసా కర్తవ్యేతి జిజ్ఞాస్యతయా ప్రక్రాన్తస్య బ్రహ్మణో జగజ్జన్మాదికారణస్య వేదాన్తవేద్యత్వమ్, తస్య చ స్మృతిన్యాయవిరోధపరిహారశ్చ క్రియతే. * అపీతౌ తద్వత్ప్రసఙ్గాదసమఞ్జసమ్ * న తు దృష్టాన్తభావాదితి సూత్రద్వయమేతదధికరణసిద్ధమనువదతి. తత్ర హి విలక్షణయోః కార్యకారణభావసమ్భవ ఏవాధికరణార్థః. * అసదితి చేన్న ప్రతిషేధమాత్రత్వాదితిచ పూర్వాధికరణస్థమనువదతి. ౨౩. (ఇతి ఇతరవ్యపదేశాధికరణమ్. 7.)

అథ ఉపసంహారదర్శనాధికరణమ్. 8.

162 ఉపసంహారదర్శనాన్నేతి చేన్న క్షీరవద్ధి. ౨-౧-౨౪.

పరస్య బ్రహ్మణస్సర్వజ్ఞస్య సత్యసఙ్కల్పస్య స్థూలసూక్ష్మావస్థసర్వచేతనాచేతనవస్తుశరీరతయా సర్వప్రకారత్వేన సర్వాత్మత్వం సకలేతరవిలక్షణత్వం చావిరుద్ధమితి స్థాపితమ్. ఇదానీం సత్యసఙ్కల్పస్య పరస్య బ్రహ్మణస్సఙ్కల్పమాత్రేణ విచిత్రజగత్సృష్టియోగో న విరుద్ధ ఇతి స్థాప్యతే. నను చ పరిమితశక్తీనాం కారకకలాపోపసంహారసాపేక్షత్వదర్శనేన సర్వశక్తేః బ్రహ్మణః కారకకలాపానుపసంహారేణ జగత్కారణత్వవిరోధః కథమాశఙ్క్యతే? ఉచ్యతే-లోకే తత్తత్కార్యజననశక్తియుక్తస్యాపి తత్తదుపకరణాపేక్షిత్వదర్శనాత్సర్వశక్తియుక్తస్య పరస్య బ్రహ్మణోఽపి తత్తదుపకరణవిరహిణః స్రష్టృత్వం నోపపద్యత ఇతి కస్యచిన్మన్దధియశ్శఙ్కా జాయత ఇతి సా నిరాక్రియతే. ఘటపటాదికారణభూతానాం కులాలకువిన్దాదీనాం తజ్జననసామర్థ్యే సత్యపి కాని చిదుపకరణాన్యుపసంహృత్యైవ జనయితృత్వం దృశ్యతే. తజ్జననాశక్తాః కారకకలాపోపసంహారేఽపి జనయితుం న శక్నువన్తి. శక్తాః పునః కారకకలాపోపసంహారే జనయన్తీత్యేతావానేవ విశేషః. బ్రహ్మణోఽపి సర్వశక్తేః సర్వస్య జనయితృత్వం తదుపకరణానామనుపసంహారే నోపపద్యతే; ప్రాక్సృష్టేశ్చాసహాయత్వం * సదేవ సోమ్యేద

మగ్ర ఆసీత్, * ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీదిత్యాదిషు ప్రతీయతే. అత స్స్రష్టృత్వం నోప
పద్యత ఇత్యేవం ప్రాప్తమ్. తదిద మాశఙ్క్యతే-[ఉపసంహారదర్శనాన్నేతి చేదితి.]

పరిహరతి [న క్షీరవద్ధీతి.] న సర్వేషాం కార్యజననశక్తానాముపసంహారసాపేక్షత్వ
మస్తి, యథా క్షీరజలాదేర్దధిహిమజననశక్తస్య తజ్జననే. ఏవం బ్రహ్మణోఽపి స్వయమేవ సర్వ
జననశక్తేస్సర్వస్య జనయితృత్వ ముపపద్యతే. హీతి ప్రసిద్ధవన్నిర్దేశశ్చోద్యస్య మన్దతాఖ్యాప
నాయ. క్షీరాదిష్వాతఞ్చనాద్యపేక్షా న దధ్యాదిభావాయ, అపితు శైఘ్ర్యార్థం రసవిశేషార్థం చ.

163 దేవాదివదపి లోకే ౨-౧-౨౪.

యథా దేవాదయః స్వే స్వే లోకే సఙ్కల్పమాత్రేణ స్వాపేక్షితాని సృజన్తి, తథాఽ
సౌ పురుషోత్తమః కృత్స్నం జగత్సఙ్కల్పమాత్రేణ సృజతి. దేవాదీనాం వేదావగతశక్తీనాం
దృష్టాన్తతయోపాదానమ్ బ్రహ్మణో వేదావగతశక్తేస్సుఖగ్రహణాయేతి ప్రతిపత్తవ్యమ్. ౨౪.
(ఇతి ఉపసంహారదర్శనాధికరణమ్. 8.)

అథ కృత్స్నప్రసక్త్యధికరణమ్. 9.

164 కృత్స్నప్రసక్తిర్నిరవయవత్వశబ్దకోపో వా. ౨-౧-౨౫.

*సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్ *ఇదం వా అగ్రే నైవ కించనాసీత్, * ఆత్మా వా ఇద
మేక ఏవాగ్ర ఆసీదిత్యాదిషు కారణావస్థాయాం బ్రహ్మైక మేవ నిరవయవమాసీదితి, కారణావ
స్థాయాం నిరస్తచిదచిద్విభాగతయా నిరవయవం బ్రహ్మైవాసీదిత్యుక్తమ్. తదవిభాగమేకం
నిరవయవమేవ బ్రహ్మ * బహు స్యామితి సఙ్కల్ప్య ఆకాశవాయ్వాదివిభాగం బ్రహ్మాదిస్తమ్బ
పర్యన్తక్షేత్రజ్ఞవిభాగం చాభవదితి చోక్తమ్. ఏవం సతి తదేవ పరం బ్రహ్మ కృత్స్నం కార్య
త్వేనోపయుక్తమిత్యభ్యుపగన్తవ్యమ్. అథ చిదంశః క్షేత్రజ్ఞవిభాగవిభక్తః, అచిదంశశ్చా
కాశాదివిభాగవిభక్త ఇత్యుచ్యతే; తదా * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్, ఏకమేవాద్వితీయమ్,
*బ్రహ్మైక మేవ, ఆత్మైక ఏవేత్యేవమాదయః కారణభూతస్య బ్రహ్మణో నిరవయవత్వవాదిన
శ్శబ్దాః కుప్యేయుః-బాధితా భవేయుః. యద్యపి సూక్ష్మచిదచిద్వస్తుశరీరం బ్రహ్మ కారణంస్థూల
చిదచిద్వస్తుశరీరం బ్రహ్మ కార్యమిత్యభ్యుపగమ్యతే; తథాఽపి శరీర్యంశస్యాపి కార్యత్వాభ్యు
పగమాదుక్తదోషో దుర్వారః. తస్య నిరవయవస్య బహుభవనంచ నోపపద్యతే; కార్యత్వా
నుపయుక్తాంశస్థితిశ్చ నోపపద్యతే; తస్మాదసమఞ్జసమివాభాతి. అతో బ్రహ్మకారణత్వం నోప
పద్యతే. ౨౫.

ఇత్యాక్షిప్తే సమాధత్తే—

165 శ్రుతేస్తు శబ్దమూలత్వాత్. ౨-౧-౨౬.

తుశబ్ద ఉక్తదోషం వ్యావర్తయతి. నైవమసామఞ్జస్యమ్. కుతః? శ్రుతేః. శ్రుతిస్తా
వన్నిరవయవత్వం బ్రహ్మణస్తతో విచిత్రసర్గం చాహ. శ్రౌతేఽర్థే యథాశ్రుతి ప్రతిపత్తవ్య

మిత్యర్థః. ననుచ శ్రుతిరపి ఆగ్నినా సిఞ్చేదితివత్పరస్పరాన్వయాయోగ్యమర్థం ప్రతిపాదయితుం న సమర్థా. అత ఆహ [శబ్దమూలత్వాదితి.] శబ్దైకప్రమాణకత్వేన సకలేతరవస్తువిసజాతీయత్వాదస్యార్థస్య విచిత్రశక్తియోగో న విరుధ్యత ఇతి న సామాన్యతో దృష్టం సాధనం దూషణం వా అర్హతి బ్రహ్మ. ౨౬.

166 ఆత్మని చైవం విచిత్రాశ్చ హి. ౨-౧-౨౭.

కించ, ఏవం-వస్త్వన్తరసంబన్ధినో ధర్మస్య వస్త్వన్తరే చారోపణే సతి, అచేతనే ఘటాదౌ దృష్టా ధర్మాస్తద్విసజాతీయే చేతనే నిత్యే ఆత్మన్యపి ప్రసజ్యన్తే. తదప్రసక్తిశ్చ భావస్వభావవైచిత్ర్యాదిత్యాహ [విచిత్రాశ్చ హీతి.] యథా అగ్నిజలాదీనామన్యోన్యవిసజాతీయానామౌష్ణ్యాదిశక్తయశ్చ విసజాతీయా దృశ్యన్తే, తద్వల్లోకదృష్టవిసజాతీయే పరే బ్రహ్మణి తత్ర తత్రా దృష్టాస్సహస్రశశ్శక్తయస్సన్తీతి న కించిదనుపపన్నమ్. యథోక్తం భగవతా పరాశరేణ*నిర్గుణస్యాప్రమేయస్య శుద్ధస్యాప్యమలాత్మనః। కథం సర్గాదికర్తృత్వం బ్రహ్మణోఽభ్యుపగమ్యతే॥? ఇతి సామాన్యదృష్ట్యా పరిచోద్య*శక్తయస్సర్వభావానామచిన్త్యజ్ఞానగోచరాః। యతోఽతో బ్రహ్మణస్తాస్తు సర్గాద్యా భావశక్తయః॥ భవన్తి తపతాం శ్రేష్ఠ పావకస్య యథోష్ణతేతి. శ్రుతిశ్చ * కిం స్విద్వనం క ఉ స వృక్ష ఆసీద్యతో ద్యావాపృథివీ నిష్టతక్షుః। మనీషిణో మనసా పృచ్ఛతేదు తద్యదధ్యతిష్ఠద్భువనాని ధారయన్। బ్రహ్మ వనం బ్రహ్మ స వృక్ష ఆసీద్యతో ద్యావాపృథివీ నిష్టతక్షుః। మనీషిణో మనసా విబ్రవీమి వో బ్రహ్మాధ్యతిష్ఠద్భువనాని ధారయన్నితి. సామాన్యతోదృష్టం చోద్యం సర్వవస్తువిలక్షణే పరే బ్రహ్మణి నావతరతీత్యర్థః. ౨౭.

ఇతశ్చ,—

167 స్వపక్షదోషాచ్చ ౨-౧-౨౮.

స్వపక్షే-ప్రధానాదికారణవాదే లౌకికవస్తువిసజాతీయత్వాభావేన ప్రధానాదేః లోకదృష్టా దోషాస్తత్ర భవేయురితి సకలేతరవిలక్షణం బ్రహ్మైవ కారణమభ్యుపగన్తవ్యమ్. ప్రధానం చ నిరవయవమ్. తస్య నిరవయవస్య కథమివ మహదాదివిచిత్రజగదారమ్భ ఉపపద్యతే? సత్త్వం రజస్తమ ఇతి తస్యావయవా విద్యన్త ఇతి చేత్, తత్రేదం వివేచనీయమ్. కిం సత్త్వరజస్తమసాం సమూహః ప్రధానమ్? ఉత సత్త్వరజస్తమోభిరారబ్ధం ప్రధానమ్? అనన్తరే కల్పే ప్రధానం కారణమితి స్వాభ్యుపగమవిరోధః స్వాభ్యుపేతసంఖ్యావిరోధశ్చ; తేషామపి నిరవయవానాం కార్యారమ్భవిరోధశ్చ. సమూహపక్షే చ తేషాం నిరవయవత్వేన ప్రదేశభేదమనపేక్ష్య సంయుజ్యమానానాం న స్థూలద్రవ్యారమ్భకత్వసిద్ధిః. పరమాణుకారణవాదేఽపి తథైవాణవో నిరంశాః నిష్ప్రదేశాః ప్రదేశభేదమనపేక్ష్య పరస్పరం సంయుజ్యమానా అపి న స్థూలకార్యారమ్భాయ ప్రభవేయుః. ౨౮.

168 సర్వోపేతా చ తద్దర్శనాత్. ౨-౧-౩౦.

సకలేతరవస్తువిసజాతీయా పరా దేవతా సర్వశక్త్యుపేతా చ. తథైవ పరాం దేవతాం దర్శయన్తి శ్రుతయః-*పరాఽస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చ. తథా * అపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకోఽవిజిఘత్సోఽపిపాస ఇతి సకలేతరవిసజాతీయతాం పరస్యా దేవతాయాః ప్రతిపాద్య*సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్ప ఇతి సర్వశక్తియోగం ప్రతిపాదయన్తి. తథా*మనోమయః ప్రాణశరీరో భారూపస్సత్యసఙ్కల్ప ఆకాశాత్మా సర్వకర్మా సర్వకామస్సర్వగన్ధస్సర్వరసః సర్వమిదమభ్యాత్తోఽవాక్యనాదర ఇతి చ. ౩౦.

169 వికరణత్వాన్నేతి చేత్తదుక్తమ్. ౨-౧-౩౧.

యద్యప్యేకమేవ బ్రహ్మ సకలేతరవిలక్షణం సర్వశక్తి; తథాపి * న తస్య కార్యం కరణం చ విద్యత ఇతి కరణవిరహిణస్తస్య న కార్యారమ్భస్సంభవతీతి చేత్; తత్రోత్తరం*శబ్దమూలత్వాత్ *విచిత్రాశ్చ హీత్యుక్తమ్. శబ్దైకప్రమాణకం సకలేతరవిలక్షణం తత్తత్కరణవిరహేణాపి తత్తత్కార్యసమర్థమిత్యర్థః. తథాచ శ్రుతిః*పశ్యత్యచక్షుస్స శృణోత్యకర్ణః అపాణిపాదో జవనో గ్రహీతా ఇత్యేవమాద్యా. ౩౧. (ఇతి కృత్స్నప్రసక్త్యధికరణమ్. 9.)

—— అథ ప్రయోజనవత్త్వాధికరణమ్. 10. ——

170 న ప్రయోజనవత్త్వాత్. ౨-౧-౩౨.

యద్యపీశ్వరః ప్రాక్సృష్టేరేక ఏవ సన్ సకలేతరవిలక్షణత్వేన సర్వార్థశక్తియుక్తః స్వయమేవ విచిత్రం జగత్స్రష్టుం శక్నోతి; తథాపీశ్వరకారణత్వం న సంభవతి; ప్రయోజనవత్త్వాద్విచిత్రసృష్టేః, ఈశ్వరస్యచ ప్రయోజనాభావాత్. బుద్ధిపూర్వకారిణామారమ్భే ద్వివిధం హి ప్రయోజనమ్, స్వార్థః పరార్థో వా. నహి పరస్య బ్రహ్మణస్స్వభావత ఏవావాప్తసమస్తకామస్య జగత్సర్గేణ కించన ప్రయోజనమనవాప్తమవాప్యతే. నాపి పరార్థః_అవాప్తకామస్య పరార్థతా హి పరానుగ్రహేణ భవతి. న చేదృశగర్భజన్మజరామరణనరకాదినానావిధానన్తదుఃఖబహులం జగత్కరుణావాన్ సృజతి, ప్రత్యుత సుఖైకతానమేవ జనయేజ్జగత్కరుణయా సృజన్. అతః ప్రయోజనాభావాద్బ్రహ్మణః కారణత్వం నోపపద్యత ఇతి. ౩౨.

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే.—

171 లోకవత్తు లీలాకైవల్యమ్. ౨-౧-౩౩.

అవాప్తసమస్తకామస్య పరిపూర్ణస్య స్వసఙ్కల్పవికార్యవివిధవిచిత్రచిదచిన్మిశ్రజగత్సర్గే లీలైవ కేవలా ప్రయోజనమ్. [లోకవత్]-యథా లోకే సప్తద్వీపామేవ మేదినీమధితిష్ఠతస్సంపూర్ణశౌర్యవీర్యపరాక్రమస్యాపి మహారాజస్య కేవలలీలైకప్రయోజనాః కన్దుకాద్యారమ్భా దృశ్యన్తే, తథైవ పరస్యాపి బ్రహ్మణః స్వసఙ్కల్పమాత్రావక్లృప్తజగజ్జన్మస్థితిధ్వంసాదేర్లీలైవ ప్రయోజనమితి నిరవద్యమ్. ౩౩.

172 వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే న సాపేక్షత్వాత్తథాహి దర్శయతి. ౨-౧-౩౪.

యద్యపి పరమపురుషస్య సకలేతరచిదచిద్వస్తువిలక్షణస్యాచిన్త్యశక్తియోగాత్ ప్రాక్సృష్టేరేకస్య నిరవయవస్యాపి విచిత్రచిదచిన్మిశ్రజగత్సృష్టిస్సంభావ్యేత; తథాపి దేవతిర్యఙ్మనుష్యస్థావరాత్మనోత్కృష్టమధ్యమాపకృష్టసృష్ట్యా పక్షపాతః ప్రసజ్యేత; అతిఘోరదుఃఖయోగకరణాన్నైర్ఘృణ్యం చావర్జనీయమితి. తత్రోత్తరమ్ [నసాపేక్షత్వాదితి.] న ప్రసజ్యేయాతాం వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే. కుతః? సాపేక్షత్వాత్ - సృజ్యమానదేవాదిక్షేత్రజ్ఞకర్మసాపేక్షత్వాద్విషమసృష్టేః. దేవాదీనాం క్షేత్రజ్ఞానాం దేవాదిశరీరయోగం తత్తత్కర్మసాపేక్షం దర్శయన్తి హి శ్రుతిస్మృతయః * సాధుకారీ సాధుర్భవతి, పాపకారీ పాపో భవతి పుణ్యః పుణ్యేన కర్మణా భవతి పాపః పాపేన. తథా భగవతా పరాశరేణాపి దేవాదివైచిత్ర్యహేతుః సృజ్యమానానాం క్షేత్రజ్ఞానాం ప్రాచీనకర్మశక్తిరేవేత్యుక్తమ్, * నిమిత్తమాత్రమేవాసౌ సృజ్యానాం సర్గకర్మణి। ప్రధానకారణీభూతా యతో వై సృజ్యశక్తయః ॥ నిమిత్తమాత్రం ముక్త్వైవ నాన్యత్కించిదపేక్షతే। నీయతే తపతాం శ్రేష్ఠ స్వశక్త్యా వస్తు వస్తుతామితి. స్వశక్త్యా స్వకర్మణైవ దేవాదివస్తుతాం ప్రాప్తిరితి. ౩౪.

173 న కర్మావిభాగాదితిచేన్నానాదిత్వాదుపపద్యతే చాప్యుపలభ్యతే చ. ౨-౧-౩౫.

ప్రాక్సృష్టేః క్షేత్రజ్ఞా నామ న సన్తి. కుతః? అవిభాగశ్రవణాత్ *సదేవ సోమ్యేదమగ్రఆసీత్ ఇతి. అతస్తదానీం తదభావాత్తత్కర్మ న విద్యతే. కథం తదపేక్షం సృష్టివైషమ్యమిత్యుచ్యత ఇతి చేత్, న; (అనాదిత్వాత్) క్షేత్రజ్ఞానాం తత్కర్మప్రవాహాణాం చ. తదనాదిత్వేఽప్యవిభాగ ఉపపద్యతే చ, యతస్తత్ క్షేత్రజ్ఞవస్తు పరిత్యక్తనామరూపం బ్రహ్మశరీరతయాఽపి పృథగ్వ్యపదేశానర్హమతిసూక్ష్మమ్. తథాఽనభ్యుపగమే అకృతాభ్యాగమకృతవిప్రణాశప్రసఙ్గశ్చ. ఉపలభ్యతే చ తేషామనాదిత్వమ్ * న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిదితి. సృష్టిప్రవాహానాదిత్వం చ * సూర్యాచన్ద్రమసౌ ధాతా యథాపూర్వమకల్పయదిత్యాదౌ. *తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేతి నామరూపవ్యాకరణమాత్రశ్రవణాత్ క్షేత్రజ్ఞానాం స్వరూపానాదిత్వం సిద్ధమ్. స్మృతావపి * ప్రకృతిం పురుషం చైవ విద్ధ్యనాదీ ఉభావపీతి. అతస్సర్వవిలక్షణత్వాత్సర్వశక్తిత్వాత్ లీలైకప్రయోజనత్వాత్ క్షేత్రజ్ఞకర్మానుగుణ్యేన విచిత్రసృష్టియోగాద్బ్రహ్మైవ జగత్కారణమ్. ౩౫

174 సర్వధర్మోపపత్తేశ్చ. ౨-౧-౩౬.

ప్రధానపరమాణ్వాదీనాం కారణత్వే యద్ధర్మవైకల్యముక్తం వక్ష్యమాణంచ, తస్య సర్వస్య ధర్మజాతస్య కారణత్వోపపాదినో బ్రహ్మణ్యుపపత్తేశ్చ బ్రహ్మైవ జగత్కారణమితి స్థితమ్. ౩౬. (ఇతి ప్రయోజనవత్త్వాధికరణమ్. 10.)

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శారీరకమీమాంసాభాష్యే
ద్వితీయస్యాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః.

శ్రీరస్తు

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

ద్వితీయాధ్యాయే — ద్వితీయః పాదః. రచనానుపపత్త్యధికరణమ్. 1

175 రచనానుపపత్తేశ్చ నానుమానం ప్రవృత్తేశ్చ. ౨-౨-౧.

ఉక్తం జగజ్జన్మాదికారణం పరం బ్రహ్మేతి. తత్ర పరైరుద్భావితాశ్చ దోషాః పరిహృతాః. ఇదానీం స్వపక్షరక్షణాయ పరపక్షాః ప్రతిక్షిప్యన్తే. ఇతరథా కస్యచిన్మన్దధియస్తేషాం పక్షాణాం యుక్త్యాభాసమూలతామజానతః ప్రామాణికత్వాశఙ్కయా వైదికపక్షే కించిచ్ఛ్రద్ధావైకల్యం జాయేతాపి; అతః పరపక్షప్రతిక్షేపాయానన్తరః పాదః ప్రవర్తతే. తత్ర ప్రథమం తావత్కాపిలమతం నిరస్యతే, వైదికానుమతసత్కార్యవాదాద్యర్థసఙ్గ్రహేణైతస్య సత్వపక్షనిక్షేపసంభావనాభ్రమహేతుత్వాతిరేకాత్. * ఈక్షతేర్నాశబ్దమిత్యాదిభిః వైదికవాక్యానామతత్పరత్వమాత్రముక్తమ్. అత్రైవ తత్పక్షస్వరూపప్రతిక్షేపః క్రియత ఇతి న పౌనరుక్త్యాశఙ్కా.

ఏషా హి సాఙ్ఖ్యానాం దర్శనస్థితిః — * మూలప్రకృతిరవికృతిర్మహదాద్యాః ప్రకృతివికృతయస్సప్త। షోడశకశ్చ వికారో న ప్రకృతిర్న వికృతిః పురుషః॥ ఇతి తత్త్వసఙ్గ్రహః. మూలప్రకృతిర్నామ సుఖదుఃఖమోహాత్మకాని లాఘవప్రకాశచలనోపష్టమ్భనగౌరవావరణకార్యాణ్యత్యన్తాతీన్ద్రియాణి కార్యైకనిరూపణవివేకాన్యన్యూనానతిరేకాణి సమతాముపేతాని సత్త్వరజస్తమాంసి ద్రవ్యాణి. సాచ సత్త్వరజస్తమసాం సామ్యరూపా ప్రకృతిరేకా స్వయమచేతనాఽనేకచేతనభోగాపవర్గార్థా నిత్యా సర్వగతా సతతవిక్రియా న కస్యచిద్వికృతిః; అపి తు పరమకారణమేవ. మహదాద్యాస్తద్వికృతయోఽన్యేషాం చ ప్రకృతయస్సప్త — మహానహఙ్కారః శబ్దతన్మాత్రం స్పర్శతన్మాత్రం రూపతన్మాత్రం రసతన్మాత్రం గన్ధతన్మాత్రమితి. తత్రాహఙ్కారస్త్రిధా — వైకారికస్తైజసో భూతాదిశ్చ, క్రమాత్సాత్త్వికో రాజసస్తామసశ్చ. తత్ర వైకారికస్సాత్త్విక ఇన్ద్రియాదిః. భూతాదిస్తామసో మహాభూతహేతుభూతతన్మాత్రహేతుః. తైజసో రాజసస్తూభయోరనుగ్రాహకః. ఆకాశాదీని పఞ్చ మహాభూతాని శ్రోత్రాదీని పఞ్చ జ్ఞానేన్ద్రియాణి వాగాదీని పఞ్చ కర్మేన్ద్రియాణి మనః ఇతి కేవలవికారాః షోడశ. పురుషస్తు నిష్పరిణామత్వేన న కస్యచిత్ప్రకృతిః, న కస్యచిద్వికృతిః. తత ఏవ నిర్ధర్మకశ్చైతన్యమాత్రవపుర్నిత్యో నిష్క్రియస్సర్వగతః ప్రతిశరీరం భిన్నశ్చ. నిర్వికారత్వాన్నిష్క్రియత్వాచ్చ తస్య కర్తృత్వం భోక్తృత్వంచ న సంభవతి.

ఏవంభూతేఽపి తత్త్వే మూఢాః ప్రకృతిపురుషసన్నిధిమాత్రేణ పురుషస్య చైతన్యం ప్రకృతావధ్యస్య, ప్రకృతేశ్చ కర్తృత్వం స్ఫటికమణావివ జపాకుసుమస్యారుణిమానం పురుషేఽధ్యస్యాహం కర్తా భోక్తేతి మన్యన్తే. ఏవమజ్ఞానాద్భోగః, తత్త్వజ్ఞానాచ్చాపవర్గః. తదేతత్ప్రత్యక్షానుమానాగమైస్సాధయన్తి. తత్ర ప్రత్యక్షసిద్ధేషు పదార్థేషు నాతీవ వివాదపదమస్తి. ఆగమోఽపి కపిలాదిసర్వజ్ఞజ్ఞానమూల ఇతి సోఽపి ప్రథమే కాణ్డే ప్రమాణలక్షణే నిరస్తప్రాయః. యదిదం ప్రధానమేవ జగత్కారణమిత్యనుమానం, తన్నిరసనేన తన్మతం సర్వం నిరస్తం భవతీతి తదేవ నిరస్యతే.

తే చైవం వర్ణయన్తి - కృత్స్నస్య జగత ఏకమూలత్వమవశ్యాభ్యుపగమనీయమ్, అనేకేభ్యః కార్యోత్పత్త్యభ్యుపగమే కారణానవస్థానాత్. తన్తుప్రభృతయో హ్యవయవాః స్వాంశభూతైష్షడ్భిః పార్శ్వైః పరస్పరం సంయుజ్యమానా అవయవినముత్పాదయన్తి. తేచ తన్త్వాదయః స్వావయవైస్తథాభూతైరుత్పాద్యన్తే. తేచ తథాభూతైః స్వావయవైరితి పరమాణుభిరపి స్వకీయైష్షడ్భిః పార్శ్వైః సంయుజ్యమానైరేవ స్వకార్యోత్పాదనమభ్యుపేతవ్యమ్; అన్యథా ప్రథిమానుపపత్తేః. పరమాణవోఽప్యంశిత్వేన స్వాంశైస్తథైవోత్పాద్యన్తే; తేచ స్వాంశైరితి న క్వచిత్కారణవ్యవస్థితిః. అతః కారణవ్యవస్థాసిద్ధ్యర్థమేకం ద్రవ్యం వివిధవిచిత్రపరిణామశక్తియుక్తం స్వయమప్రచ్యుతస్వరూపమేవ మహదాద్యనన్తావస్థాశ్రయః కారణమాశ్రయణీయమ్. తచ్చైకం కారణం గుణత్రయసామ్యరూపం ప్రధానమితి, తత్కల్పనే హేతూనుపన్యస్యన్తి*భేదానాం పరిమాణాత్సమన్వయాచ్ఛక్తితః ప్రవృత్తేశ్చ । కారణకార్యవిభాగాదవిభాగాద్వైశ్వరూప్యస్య॥ కారణమస్త్యవ్యక్తమితి. అయమర్థః-విశ్వరూపమేవ వైశ్వరూప్యం విచిత్రసన్నివేశం తనుభువనాది కృత్స్నం జగత్. తచ్చ జగద్విచిత్రసన్నివేశత్వేన కార్యభూతం తత్సరూపావ్యక్తకారణకమ్. కుతః? కార్యత్వాత్. కార్యస్య హి సర్వస్య తత్సరూపాత్కారణవిశేషాద్విభాగస్తస్మిన్నేవావిభాగశ్చ దృశ్యతే. యథా ఘటముకుటాదేః కార్యస్య తత్సరూపాన్మృత్సువర్ణాదేః కారణాద్విభాగస్తస్మిన్నేవ చావిభాగః. అతో విశ్వరూపస్య జగతస్తత్సరూపాత్ప్రధానాదుత్పత్తిస్తస్మిన్నేవ లయశ్చేతి ప్రధానకారణకమేవ జగత్. గుణత్రయసామ్యరూపం ప్రధానమేవ జగత్సరూపం కారణమ్; సత్త్వరజస్తమోమయసుఖదుఃఖమోహాత్మకత్వాజ్జగతః. యథా మృదాత్మనో ఘటస్య మృద్ద్రవ్యమేవ కారణమ్. తదేవ హి తదుత్పత్త్యాఖ్యప్రవృత్తిశక్తిమత్, తథా దర్శనాత్. అవ్యక్తస్య గుణసామ్యరూపస్య దేశతః కాలతశ్చాపరిమితస్యైవ కారణత్వమ్ భేదానామ్ మహదహఙ్కారతన్మాత్రాదీనాం పరిమితత్వాదవగమ్యతే. మహదాదీని చ ఘటాదివత్పరిమితాని కృత్స్నజగదుత్పత్తౌ న ప్రభవన్తి. అతస్త్రిగుణం జగద్గుణత్రయ సామ్యరూపప్రధానైకకారణమితి నిశ్చీయతే.

అత్రోచ్యతే [రచనానుపపత్తేశ్చ నానుమానం ప్రవృత్తేశ్చ.] అనుమీయత ఇత్యనుమానమ్. న భవదుక్తం ప్రధానం విచిత్రజగద్రచనాసమర్థమ్, అచేతనత్వే సతి తత్స్వభావాభిజ్ఞానధిష్ఠితత్వాత్; యదేవం తత్తథా - యథా రథప్రాసాదాదినిర్మాణే కేవలదార్వాదికమ్. దార్వాదేరచేతనస్య తజ్జ్ఞానధిష్ఠితస్య కార్యారమ్భానుపపత్తేర్దర్శనాత్, తజ్జ్ఞాధిష్ఠితస్య కార్యారమ్భప్రవృత్తేర్దర్శనాచ్చ న ప్రాజ్ఞానధిష్ఠితం ప్రధానం కారణమిత్యుక్తం భవతి. చకారాదన్వయస్యానైకాన్త్యం సముచ్చినోతి; న హ్యన్వితం శౌక్ల్యగోత్వాది కారణత్వవ్యాప్తమ్. నచ వాచ్యం మాభూదన్వితానామపి శౌక్ల్యాదిధర్మాణాం కారణత్వమ్, ద్రవ్యస్య తు హేమాదేః కార్యేఽన్వితస్య కారణత్వవ్యాప్తిరస్త్యేవ; సత్త్వాదీన్యపి ద్రవ్యాణి కార్యేఽన్వితాని కారణత్వవ్యాప్తానీతి. యతస్సత్త్వాదయో ద్రవ్యధర్మాః, నతు ద్రవ్యస్వరూపమ్. సత్త్వాదయో హి పృథివ్యాదిద్రవ్యగతలఘుత్వప్రకాశాదిహేతుభూతాస్తత్స్వభావవిశేషా ఏవ, నతు మృద్ధిరణ్యాదివద్ద్రవ్యతయా కార్యాన్వితా ఉపలభ్యన్తే. గుణా ఇత్యేవ చ సత్త్వాదీనాం ప్రసిద్ధిః.

యచ్చ కారణవ్యవస్థాసిద్ధయే జగత ఏకమూలత్వముక్తమ్, తదపి సత్త్వాదీనామనేకత్వాన్నోపపద్యతే. అత ఏవ కారణవ్యవస్థా చ న సిధ్యతి. సామ్యావస్థాస్సత్త్వాదయ ఏవ హి ప్రధానమితి త్వన్మతమ్. అతః కారణబహుత్వాదనవస్థా తదవస్థైవ. నచ తేషామపరిమితత్వేన వ్యవస్థాసిద్ధిః, అపరిమితత్వే హి త్రయాణామపి సర్వగతత్వేన న్యూనాధికభావాభావాద్వైషమ్యాసిద్ధేః కార్యారమ్భాసంభవాత్, కార్యారమ్భాయైవ పరిమితత్వమవశ్యాశ్రయణీయమ్. ౧

యత్ర రథాదిషు స్పష్టం చేతనాధిష్ఠితత్వం దృష్టమ్, తద్వ్యతిరిక్తం సర్వం పక్షీకృతమిత్యాహ.—

176 పయోమ్బువచ్చేత్తత్రాపి. ౨-౨-౨.

యదుక్తం ప్రధానస్య ప్రాజ్ఞానధిష్ఠితస్య విచిత్రజగద్రచనానుపపత్తిరితి, తన్న; యతః పయోమ్బువత్ప్రవృత్తిరుపపద్యతే. పయసస్తావద్దధిభావేన పరిణమమానస్యానన్యాపేక్షస్యాద్యపరిస్పన్దప్రభృతిపరిణామపరమ్పరా స్వత ఏవోపలభ్యతే. యథా చ వారిదవిముక్తస్యామ్బున ఏకరసస్య నారికేలతాలచూతకపిత్థనిమ్బతిన్త్రిణ్యాదివిచిత్రరసరూపేణ పరిణామప్రవృత్తిః స్వత ఏవ దృశ్యతే. తథా ప్రధానస్యాపి పరిణామస్వభావస్యాన్యానధిష్ఠితస్యైవ ప్రతిసర్గావస్థాయాం సదృశపరిణామేనావస్థితస్య సర్గావస్థాయాం గుణవైషమ్యనిమిత్తవిచిత్రపరిణామ ఉపపద్యతే. యథోక్తం * పరిణామతస్సలిలవత్ ప్రతిప్రతిగుణాశ్రయవిశేషాదితి. తదేవమవ్యక్తమనన్యాపేక్షం ప్రవర్తత ఇతి చేత్. అత ఉత్తరం [తత్రాపీతి.] యత్ క్షీరజలాది దృష్టాన్తతయా నిదర్శితమ్, తత్రాపి ప్రాజ్ఞానధిష్ఠానే ప్రవృత్తిర్నోపపద్యతే. తదపి పూర్వత్ర పక్షీకృతమిత్యభిప్రాయః. * ఉపసంహారదర్శనాన్నేతి చేన్న క్షీరవద్ధీత్యత్ర దృష్టపరికరాన్తరరహితస్యాపి స్వాసాధారణపరిణామ ఉపపద్యత ఇత్యేతావదుక్తమ్, న ప్రాజ్ఞాధిష్ఠితత్వం పరాకృతమ్; * యోఽప్సు తిష్ఠన్నిత్యాదిశ్రుతేః. ౨

177 వ్యతిరేకానవస్థితేశ్చానపేక్షత్వాత్. ౨-౨-౩.

ఇతశ్చ. సత్యసఙ్కల్పేశ్వరాధిష్ఠానానపేక్షపరిణామిత్వే సర్గవ్యతిరేకేణ ప్రతిసర్గావస్థయాఽనవస్థితిప్రసఙ్గాచ్చ న ప్రాజ్ఞానధిష్ఠితం ప్రధానం కారణమ్. ప్రాజ్ఞాధిష్ఠితత్వే తస్య సత్యసఙ్కల్పత్వేన సర్గప్రతిసర్గవిచిత్రసృష్టివ్యవస్థాసిద్ధిః. న చ వాచ్యం ప్రాజ్ఞాధిష్ఠితత్వేఽపి తస్యావాప్తసమస్తకామస్య పరిపూర్ణస్యానవధికాతిశయానన్దస్య నిరవద్యస్య నిరఞ్జనస్య సర్గప్రతిసర్గవ్యవస్థాహేత్వభావాద్విషమసృష్టౌ నిర్దయత్వప్రసఙ్గాచ్చ సమానోఽయం దోష ఇతి. పరిపూర్ణస్యాపి లీలార్థప్రవృత్తిసంభవాత్; సర్వజ్ఞస్య తస్య పరిణామవిశేషాపన్నప్రకృతిదర్శనరూపసర్గప్రతిసర్గవిశేషహేతోస్సంభవాత్; క్షేత్రజ్ఞకర్మణామేవ విషమసృష్టివ్యవస్థాపకత్వాచ్చ. నన్వేవం క్షేత్రజ్ఞపుణ్యాపుణ్యరూపకర్మభిరేవ సర్వా వ్యవస్థాస్సిధ్యన్తీతి కృతమీశ్వరేణాధిష్ఠాత్రా. పుణ్యాపుణ్యరూపానుష్ఠితకర్మసంస్కృతా ప్రకృతిరేవ పురుషార్థానురూపం తథాతథా వ్యవస్థయా పరిణంస్యతే. యథా విషాదిదూషితానామన్నపానాదీనామౌషధవిశేషాప్యాయితానాం చ

సుఖదుఃఖహేతుభూతః పరిణామవిశేషో దేశకాలవ్యవస్థయా దృశ్యతే. అతస్సృష్టిప్రతిసర్గవ్యవస్థా దేవాదివిషమసృష్టిః కైవల్యవ్యవస్థా చ సర్వప్రకారపరిణామశక్తియుక్తస్య ప్రధానస్యైవోపపద్యత ఇతి.

అనభిజ్ఞో భవాన్ పుణ్యాపుణ్యకర్మస్వరూపయోః. పుణ్యాపుణ్యస్వరూపే హి శాస్త్రైకసమధిగమ్యే. శాస్త్రం చానాదినిధనావిచ్ఛిన్నపాఠసంప్రదాయానాఘ్రాతప్రమాదాదిదోషగన్ధవేదాఖ్యాక్షరరాశిః. తచ్చ పరమపురుషారాధనతద్విపర్యయరూపే కర్మణీ పుణ్యాపుణ్యే, తదనుగ్రహనిగ్రహాయత్తే చ తత్ఫలే సుఖదుఃఖే ఇతి వదతి. తథాహ ద్రమిడాచార్యః—* ఫలసంబిభన్త్సయా హి కర్మభిరాత్మానం పిప్రీషన్తి స ప్రీతోఽలం ఫలాయేతి శాస్త్రమర్యాదేతి. తథాచ శ్రుతిః * ఇష్టాపూర్తం బహుధా జాతం జాయమానం విశ్వం బిభర్తి భువనస్య నాభిరితి.

తథాచ భగవతా స్వయమేవోక్తమ్-* యతః ప్రవృత్తిర్భూతానాం యేన సర్వమిదం తతమ్। స్వకర్మణా తమభ్యర్చ్య సిద్ధిం విన్దతి మానవ ఇతి, * తానహం ద్విషతః క్రూరాన్ సంసారేషు నరాధమాన్। క్షిపామ్యజస్రమశుభానాసురీష్వేవ యోనిష్వితి చ. స భగవాన్ పురుషోత్తమోఽవాప్తసమస్తకామస్సర్వజ్ఞస్సర్వేశ్వరస్సత్యసఙ్కల్పః స్వమాహాత్మ్యానుగుణలీలాప్రవృత్తః, ఏతాని కర్మాణి సమీచీనాన్యేతాన్యసమీచీనానీతి కర్మద్వైవిధ్యం సంవిధాయ, తదుపాదానోచితదేహేన్ద్రియాదికం తన్నియమనశక్తించ సర్వేషాం క్షేత్రజ్ఞానాం సామాన్యేన ప్రదిశ్య, స్వశాసనావబోధి శాస్త్రంచ ప్రదర్శ్య, తదుపసంహారార్థం చాన్తరాత్మతయాఽనుప్రవిశ్యానుమన్తృతయాచ నియచ్ఛంస్తిష్ఠతి. క్షేత్రజ్ఞాస్తు తదాహితశక్తయస్తత్ప్రదిష్టకరణకలేబరాదికాస్తదాధారాశ్చ స్వయమేవ స్వేచ్ఛానుగుణ్యేన పుణ్యాపుణ్యరూపే కర్మణీ ఉపాదదతే. తతశ్చ పుణ్యరూపకర్మకారిణం స్వశాసనానువర్తినం జ్ఞాత్వా ధర్మార్థకామమోక్షైర్వర్ధయతే, శాసనాతివర్తినం చ తద్విపర్యయైర్యోజయతి. అతః స్వాతన్త్ర్యాదివైకల్యచోద్యాని నావకాశం లభన్తే. దయా హి నామ స్వార్థనిరపేక్షా పరదుఃఖాసహిష్ణుతా. సా చ స్వశాసనాతివృత్తివ్యవసాయిన్యపి వర్తమానా న గుణాయావకల్పతే; ప్రత్యుతాపుంస్త్వమేవావహతి. తన్నిగ్రహ ఏవ తత్ర గుణః. అన్యథా శత్రునిగ్రహాదీనామగుణత్వప్రసఙ్గాత్. స్వశాసనాతివృత్తివ్యవసాయనివృత్తిమాత్రేణానాద్యనన్తకల్పోపచితదుర్విషహానన్తాపరాధానఙ్గీకారేణ నిరతిశయసుఖసంవృద్ధయే స్వయమేవ ప్రయతతే. యథోక్తం-* తేషాం సతతయుక్తానాం భజతాం ప్రీతిపూర్వకమ్। దదామి బుద్ధియోగం తం యేన మాముపయాన్తి తే॥ తేషామేవానుకమ్పార్థమహమజ్ఞానజం తమః। నాశయామ్యాత్మభావస్థో జ్ఞానదీపేన భాస్వతేతి. అతః ప్రాజ్ఞానధిష్ఠితం ప్రధానం న కారణమ్. 3

అథ స్యాత్—యద్యపి ప్రాజ్ఞానధిష్ఠితాయాః ప్రకృతేః పరిస్పన్దప్రవృత్తిరపి న సంభవతీత్యుక్తమ్, తథాఽప్యనపేక్షాయా ఏవ పరిణామప్రవృత్తిస్సంభవతి; తథా దర్శనాత్. ధేన్వాదినోపయుక్తం హి తృణోదకాది స్వయమేవ క్షీరాద్యాకారేణ పరిణమమానం దృశ్యతే. అతః ప్రకృతిరపి స్వయమేవ జగదాకారేణ పరిణంస్యత ఇతి. తత్రాహ.—

178 అన్యత్రాభావాచ్చ న తృణాదివత్. ౨-౨-౪.

నైతదుపపద్యతే, తృణాదేః ప్రాజ్ఞానధిష్ఠితస్య పరిణామాభావాద్దృష్టాన్తాసిద్ధేః. కథమసిద్ధిః? [అన్యత్రాభావాత్.] యదిహి తృణోదకాదికమనడుదాద్యుపయుక్తం ప్రహీణం వా క్షీరాకారేణ పర్యణంస్యత, తతః ప్రాజ్ఞానధిష్ఠితమేవ పరిణమత ఇతి వక్తుమశక్ష్యత. నచైతదస్తి. అతో ధేన్వాద్యుపయుక్తం ప్రాజ్ఞ ఏవ క్షీరీకరోతి. * పయోమ్బువచ్చేత్తత్రాపీత్యుక్తమేవాత్ర ప్రపఞ్చితం తత్రైవ వ్యభిచారప్రదర్శనాయ. ౪.

179 పురుషాశ్మవదితి చేత్తథాఽపి. ౨-౨-౫.

అథోచ్యేత-యద్యపి చైతన్యమాత్రవపుః పురుషో నిష్క్రియః; ప్రధానమపి దృక్ఛక్తివికలమ్. తథాఽపి పురుషసన్నిధానాదచేతనం ప్రధానం ప్రవర్తతే; తథా దర్శనాత్. గమనశక్తివికలదృక్ఛక్తియుక్తపఙ్గుసన్నిధానాత్తచ్చేతనోపకృతో దృక్ఛక్తివికలః ప్రవృత్తిశక్తోఽన్ధః ప్రవర్తతే. అయస్కాన్తాశ్మసన్నిధానాచ్చాయః ప్రవర్తతే. ఏవం ప్రకృతిపురుషసంయోగకృతో జగత్సర్గః ప్రవర్తతే. యథోక్తమ్*పురుషస్య దర్శనార్థం కైవల్యార్థం తథా ప్రధానస్య। పఙ్గ్వన్ధవదుభయోరపి సంయోగస్తత్కృతస్సర్గ ఇతి. పురుషస్య ప్రధానోపభోగార్థం కైవల్యార్థం చ పురుషసన్నిధానాత్ప్రధానం సర్గాదౌ ప్రవర్తత ఇత్యర్థః. అత్రోత్తరమ్—[తథాఽపీతి.] ఏవమపి ప్రధానస్య ప్రవృత్త్యసంభవస్తదవస్థ ఏవ. పఙ్గోర్గమనశక్తివికలస్యాపి మార్గదర్శనతదుపదేశాదయః కాదాచిత్కా విశేషాః సహస్రశస్సన్తి. అన్ధోఽపి చేతనస్సంస్తదుపదేశాద్యవగమేన ప్రవర్తతే. తథా అయస్కాన్తమణేరప్యయస్సమీపాగమనాదయస్సన్తి. పురుషస్యతు నిష్క్రియస్య న తాదృశా వికారాస్సంభవన్తి. సన్నిధానమాత్రస్య నిత్యత్వేన నిత్యసర్గప్రసఙ్గః, నిత్యముక్తత్వేన బన్ధాభావోఽపవర్గాభావశ్చ. ౫.

180 అఙ్గిత్వానుపపత్తేశ్చ. ౨-౨-౬.

గుణానాముత్కర్షనికర్షనిబన్ధనాఙ్గాఙ్గిభావాద్ధి జగత్ప్రవృత్తిః *ప్రతిప్రతిగుణాశ్రయవిశేషాదితి వదద్భిర్భవద్భిరభ్యుపగమ్యతే. ప్రతిసర్గావస్థాయాం తు సామ్యావస్థానాం సత్త్వరజస్తమసామన్యోన్యాధిక్యన్యూనత్వాభావాదఙ్గాఙ్గిభావానుపపత్తేః న జగత్సర్గ ఉపపద్యతే. తదాపి వైషమ్యాభ్యుపగమే నిత్యసర్గప్రసఙ్గః. అతశ్చ న ప్రాజ్ఞానధిష్ఠితం ప్రధానం కారణమ్. ౬

181 అన్యథాఽనుమితౌ చ జ్ఞశక్తివియోగాత్. ౨-౨-౭.

దూషితప్రకారాతిరిక్తప్రకారాన్తరేణ ప్రధానానుమితౌ చ ప్రధానస్య జ్ఞాతృత్వశక్తివియోగాత్త ఏవ దోషాః ప్రాదుఃష్యుః. అతో న కథంచిదప్యనుమానేన ప్రధానసిద్ధిః. ౭.

182 అభ్యుపగమేఽప్యర్థాభావాత్. ౨-౨-౮.

అనుమానేన ప్రధానసిద్ధ్యభ్యుపగమేఽపి ప్రధానేన ప్రయోజనాభావాన్న తదనుమాతవ్యమ్. * పురుషస్య దర్శనార్థం కైవల్యార్థం తథా ప్రధానస్యేతి ప్రధానస్య ప్రయోజనం

పురుషభోగాపవర్గావభిమతౌ. తౌచ న సంభవతః. పురుషస్య చైతన్యమాత్రవపుషో నిష్క్రియస్య నిర్వికారస్య నిర్మలస్య తత ఏవ నిత్యముక్తస్వరూపస్య ప్రకృతిదర్శనరూపో భోగస్తద్వియోగరూపోఽపవర్గశ్చ న సంభవతి. ఏవంరూపస్యైవ ప్రకృతిసన్నిధానాత్పరిణామవిశేషసుఖదుఃఖదర్శనరూపభోగసంభావనాయాం ప్రకృతిసన్నిధానస్య నిత్యత్వేన కదాచిదప్యపవర్గో న సేత్స్యతి. ౮.

183 విప్రతిషేధాచ్చాసమఞ్జసమ్. ౨-౨-౯

విప్రతిషిద్ధం చేదం సాఙ్ఖ్యానాం దర్శనమ్. తథాహి – ప్రకృతేః పరార్థత్వేన దృశ్యత్వేన భోగ్యత్వేన చ ప్రకృతేర్భోక్తారమధిష్ఠాతారం ద్రష్టారం సాక్షిణం చ పురుషమభ్యుపగమ్య, ప్రకృత్యైవ సాధనభూతయా తస్య కైవల్యమపి ప్రాప్యం వదన్త ఏవ తస్య నిత్యనిర్వికారచైతన్యమాత్రస్వరూపతయా అకర్తృత్వం కైవల్యం చ స్వరూపమేవాహుః. తత ఏవ బన్ధమోక్షసాధనానుష్ఠానం మోక్షం(ః) చ ప్రకృతేరేవేత్యాహుః. ఏవంభూతనిర్వికారోదాసీనపురుషసన్నిధానాత్ ప్రకృతేరితరేతరాధ్యాసేన సర్గాదిప్రవృత్తిం పురుషభోగాపవర్గార్థత్వం చాహుః. * సఙ్ఘాతపరార్థత్వాత్ త్రిగుణాదివిపర్యయాదధిష్ఠానాత్ । పురుషోఽస్తి భోక్తృభావాత్కైవల్యార్థం ప్రవృత్తేశ్చ ॥ తస్మాచ్చ విపర్యాసాత్సిద్ధం సాక్షిత్వమస్య పురుషస్య । కైవల్యం మాధ్యస్థ్యం ద్రష్టృత్వమకర్తృభావశ్చేతి. * పురుషవిమోక్షనిమిత్తం తథా ప్రవృత్తిః ప్రధానస్యేత్యుక్త్వా ఏవమాహుః-* తస్మాన్న బధ్యతేఽద్ధా న ముచ్యతే నాపి సంసరతి కశ్చిత్ । సంసరతి బధ్యతే ముచ్యతే చ నానాశ్రయా ప్రకృతిరితి.

తథా * తస్మాత్తత్సంయోగాదచేతనం చేతనావదివ లిఙ్గమ్ । గుణకర్తృత్వేచ తథా కర్తేవ భవత్యుదాసీనః॥ పురుషస్య దర్శనార్థం కైవల్యార్థం తథా ప్రధానస్య । పఙ్గ్వన్ధవదుభయోరపి సంయోగస్తత్కృతస్సర్గః॥ ఇతి. సాక్షిత్వద్రష్టృత్వభోక్తృత్వాదయో నిత్యనిర్వికారస్యాకర్తురుదాసీనస్య కైవల్యైకస్వరూపస్య న సంభవన్తి. ఏవంరూపస్య తస్యాధ్యాసమూలభ్రమోఽపి న సంభవతి; అధ్యాసభ్రమయోరపి వికారత్వాత్. ప్రకృతేశ్చ తౌ న సంభవతః, తయోశ్చేతనధర్మత్వాత్. అధ్యాసో హి నామ చేతనస్యాన్యస్మిన్నన్యధర్మానుసన్ధానమ్. సచ చేతనధర్మో వికారశ్చ. నచ పురుషస్య ప్రకృతిసన్నిధిమాత్రేణాధ్యాసాదయస్సంభవన్తి, నిర్వికారత్వాదేవ. సంభవన్తి చేత్, నిత్యం ప్రసజ్యేరన్. సన్నిధేరకించిత్కరత్వం చ *న విలక్షణత్వాది త్యత్ర ప్రతిపాదితమ్. ప్రకృతిరేవ సంసరతి బధ్యతే ముచ్యతే చేత్, కథం నిత్యముక్తస్య పురుషస్యోపకారిణీ సేత్యుచ్యతే? వదన్తి హి * నానావిధైరుపాయైరుపకారిణ్యనుపకారిణః పుంసః । గుణవత్యగుణస్య సతస్తస్యార్థమపార్థకం చరతీతి.

తథా ప్రకృతిర్యేన పురుషేణ యథాస్వభావా దృష్టా తస్మాత్పురుషాత్తదానీమేవ నివర్తత ఇతి చాహుః— * రఙ్గస్య దర్శయిత్వా నివర్తతే నర్తకీ యథా నృత్తాత్ । పురుషస్య తథాత్మానం ప్రకాశ్య వినివర్తతే ప్రకృతిః ॥ ప్రకృతేస్సుకుమారతరం న కించిదస్తీతి మే మతిర్భవతి । యా దృష్టాఽస్మీతి పునర్న దర్శనముపైతి పురుషస్యేతి. తదప్యసఙ్గతమ్ - పురుషో హి నిత్యముక్తత్వాన్నిర్వికారత్వాన్న తాం కదాచిదపి పశ్యతి, నాధ్యస్యతి చ. స్వయం చ

స్వాత్మానం న పశ్యతి, అచేతనత్వాత్. పురుషస్య స్వాత్మదర్శనం స్వదర్శనమితి నాధ్యవస్యతి చ; స్వయమచేతనత్వాత్, పురుషస్య చ దర్శనరూప వికారాసంభవాత్. అథ సన్నిధిమాత్రమేవ దర్శనమిత్యుచ్యతే, సన్నిధేర్నిత్యత్వేన నిత్యదర్శన ప్రసఙ్గ ఇత్యుక్తమ్. స్వరూపాతిరిక్తకాదాచిత్క-సన్నిధిరపి నిత్యనిర్వికారస్య నోపపద్యతే.

కించ మోక్షహేతుస్తు స్వసన్నిధానరూపమేవ దర్శనం చేత్, బన్ధహేతురపి తదేవేతి నిత్యవద్బన్ధో మోక్షశ్చ స్యాతామ్. అయథాదర్శనం బన్ధహేతుః, యథావత్స్వరూపదర్శనం మోక్షహేతురితి చేత్, ఉభయవిధస్యాపి దర్శనస్య సన్నిధానరూపతానతిరేకాత్సదోభయ ప్రసఙ్గ ఏవ. సన్నిధేరనిత్యత్వే తస్య హేతురన్వేషణీయః, తస్యాపీత్యనవస్థా. అథైతద్దోషపరిజిహీర్షయా స్వరూపసద్భావ ఏవ సన్నిధిరితి, తదా స్వరూపస్య నిత్యత్వేన నిత్యవద్బన్ధమోక్షౌ. అత ఏవమాదివిప్రతిషేధాత్సాఙ్ఖ్యానాం దర్శనమసమఞ్జసమ్.

యేఽపి కూటస్థనిత్యనిర్విశేషస్వప్రకాశచిన్మాత్రం బ్రహ్మావిద్యాసాక్షిత్వేనా పారమార్థికబన్ధమోక్షభాగితి వదన్తి, తేషామప్యుక్తనీత్యాఽవిద్యాసాక్షిత్వాధ్యాసాద్యసంభవాదసామఞ్జస్యమేవ. ఇయాంస్తు విశేషః - సాఙ్ఖ్యాః జననమరణప్రతినియమాదివ్యవస్థాసిద్ధ్యర్థం పురుషబహుత్వమిచ్ఛన్తి; తే తు తదపి నేచ్ఛన్తీతి సుతరామసామఞ్జస్యమ్. యత్తు ప్రకృతేః పారమార్థ్యాపారమార్థ్యవిభాగేన వైషమ్యముక్తమ్; తదయుక్తమ్; పారమార్థికత్వేఽప్యపారమార్థికత్వేఽపి నిత్యనిర్వికారస్వప్రకాశైకరసచిన్మాత్రస్య స్వవ్యతిరిక్తసాక్షిత్వాద్యనుపపత్తేః. అపారమార్థికత్వే తు తస్యాః దృశ్యత్వబాధ్యత్వాభ్యుపగమాత్సుతరామసఙ్గతమ్. ఔపాధిక(భేథా)భేదవాదేఽపి ఉపాధిసంబన్ధినో బ్రహ్మణోఽయమేవ స్వభావ ఇత్యుపాధిసంబన్ధాద్యనుపపత్తేరసామఞ్జస్యం పూర్వమేవోక్తమ్. ౯. (ఇతి రచనానుపపత్త్యధికరణమ్. 1.)

అథ మహద్దీర్ఘాధికరణమ్ 2.

184 మహద్దీర్ఘవద్వా హ్రస్వపరిమణ్డలాభ్యామ్. ౨-౨-౧౦.

ప్రధానకారణవాదస్య యుక్త్యాభాసమూలతయా విప్రతిషిద్ధత్వాచ్చాసామఞ్జస్యముక్తమ్. సంప్రతి పరమాణుకారణవాదస్యాప్యసామఞ్జస్యం ప్రతిపాద్యతే [మహద్దీర్ఘవద్వా హ్రస్వపరిమణ్డలాభ్యామితి.] అసమఞ్జసమితి వర్తతే. వాశబ్దశ్చార్థే. హ్రస్వపరిమణ్డలాభ్యాం-ద్వ్యణుకపరమాణుభ్యాం, మహద్దీర్ఘవత్-త్ర్యణుకోత్పత్తివాదవత్ అన్యచ్చ తదభ్యుపగతం సర్వమసమఞ్జసమ్. పరమాణుభ్యో ద్వ్యణుకాదిక్రమేణ జగదుత్పత్తివాదవదన్యదప్యసమఞ్జసమిత్యర్థః. తథాహి- తన్తుప్రభృతయో హ్యవయవాః స్వాంశైష్షడ్భిః పార్శ్వైస్సంయుజ్యమానా అవయవినముత్పాదయన్తి. పరమాణవోఽపి స్వకీయైష్షడ్భిః పార్శ్వైస్సంయుజ్యమానా ఏవ ద్వ్యణుకాదీనాముత్పాదకా భవేయుః. అన్యథా పరమాణూనాం ప్రదేశభేదాభావే సతి సహస్రపరమాణుసంయోగేఽప్యేకస్మాత్పరమాణోరనతిరిక్తపరిమాణతయా అణుత్వహ్రస్వత్వమహత్త్వదీర్ఘత్వాద్యసిద్ధిస్స్యాత్. ప్రదేశభేదాభ్యుపగమే పరమాణవోఽపి సాంశాః స్వకీయైరంశైః, తే చ స్వకీయైరంశైరిత్యనవస్థా. న చ వాచ్యమ్-అవయవాల్పత్వమహత్త్వాభ్యాం హి సర్షపమహీధ

రయోః వైషమ్యమ్. పరమాణోరప్యనన్తావయవత్వే అవయవానన్త్యసామ్యాత్సర్షపమహీధరయోః వైషమ్యాసిద్ధేః అవయవాపకర్షకాష్ఠాఽవశ్యాభ్యుపగమనీయేతి. పరమాణూనాం ప్రదేశభేదాభావే సత్యేకపరమాణుపరిమాణాతిరేకిప్రథిమా న జాయేతేతి సర్షపమహీధరయోరేవాసిద్ధేః. కిం కుర్మ ఇతి చేత్, వైదికః పక్షః పరిగృహ్యతామ్.

యత్తు పరైః బ్రహ్మకారణవాదదూషణపరిహారపరమిదం సూత్రం వ్యాఖ్యాతమ్, తదసఙ్గతం పునరుక్తంచ. బ్రహ్మకారణవాదే పరోక్తా దోషాః పూర్వస్మిన్ పాదే పరిహృత్య పరపక్షప్రతిక్షేపో హ్యస్మిన్ పాదే క్రియతే. చేతనాద్బ్రహ్మణో జగదుత్పత్తిసమ్భవశ్చ * న విలక్షణత్వాదిత్యత్రైవ ప్రపఞ్చితః. అతో హ్రస్వపరిమణ్డలాభ్యాం మహద్దీర్ఘాణుహ్రస్వోత్పత్తివదన్యచ్చ తదభ్యుపగతం సర్వమసమఞ్జసమిత్యేవ సూత్రార్థః. ౧౦.

కిమత్రాన్యదసమఞ్జసమిత్యత ఆహ.—

185 ఉభయథాఽపి న కర్మాతస్తదభావః. ౨-౨-౧౧.

పరమాణుకారణవాదే హి పరమాణుగతకర్మజనితతత్సంయోగపూర్వకద్వ్యణుకాదిక్రమేణ జగదుత్పత్తిరిష్యతే. తత్ర నిఖిలజగదుత్పత్తికారణభూతం పరమాణుగతమాద్యం కర్మాదృష్టకారితమిత్యభ్యుపగమ్యతే * అగ్నేరూర్ధ్వజ్వలనం వాయోస్తిర్యగ్గమనమణుమనసోశ్చాద్యం కర్మేత్యదృష్టకారితానీతి. తదిదం పరమాణుగతం కర్మ స్వగతాదృష్టకారితమ్? ఆత్మగతాదృష్టకారితం వా? ఉభయథాఽపి న సంభవతి, క్షేత్రజ్ఞపుణ్యాపానుష్ఠానజనితస్యాదృష్టస్య పరమాణుగతత్వాసంభవాత్; సంభవేచ సదోత్పాదకత్వప్రసఙ్గః. ఆత్మగతస్య చాదృష్టస్య పరమాణుగతకర్మోత్పత్తిహేతుత్వం న సంభవతి. అథాదృష్టవదాత్మసంయోగాదణుషు కర్మోత్పత్తిః, తదా తస్యాదృష్టప్రవాహస్య నిత్యత్వేన నిత్యసర్గప్రసఙ్గః. నన్వదృష్టం విపాకాపేక్షం ఫలాయాలమ్. కాని చిదదృష్టాని తదానీమేవ విపచ్యన్తే. కాని చిజ్జన్మాన్తరే, కాని చిత్కాల్పాన్తరే. అతో విపాకాపేక్షత్వాన్న సర్వదోత్పాదకత్వప్రసఙ్గ ఇతి. నైతత్; అనన్తైరాత్మభిరసఙ్కేతపూర్వకమయుగపదనుష్ఠితానేకవిధకర్మజనితానామదృష్టానామేకస్మిన్ కాలే ఏకరూపవిపాకస్యాప్రామాణికత్వాత్. అత ఏవ యుగపత్సర్వసంహారో ద్విపరార్ధకాలమవిపాకేనావస్థానం చ న సంగచ్ఛతే. నచేశ్వరేచ్ఛాహితవిశేషాదృష్టసంయోగాదణుషు కర్మ; అనుమానికేశ్వరాసిద్ధేః * శాస్త్రయోనిత్వాదిత్యత్రోపపాదితత్వాత్. అతో జగదుత్పత్తేరణుగతకర్మపూర్వకత్వాభావః. ౧౧.

186 సమవాయాభ్యుపగమాచ్చ సామ్యాదనవస్థితేః. ౨-౨-౧౨.

సమవాయాభ్యుపగమాచ్చాసమఞ్జసమ్. కుతః? [సామ్యాదనవస్థితేః]-సమవాయస్యాప్యవయవిజాతిగుణవదుపపాదకాన్తరాపేక్షాసామ్యాదుపపాదకాన్తరస్యాపి తథేత్యనవస్థితేరసమఞ్జసమేవ. ఏతదుక్తం భవతి—అయుతసిద్ధానామాధారాధేయభూతానామిహ ప్రత్యయహేతుర్యస్సంబన్ధః, స సమవాయ ఇతి సమవాయోఽభ్యుపగమ్యతే. అపృథక్సిద్ధ్యుపలబ్ధీనాం జాత్యాదీనాం తథాభావస్య నిర్వాహకత్వేన చేత్సమవాయోఽభ్యుపగమ్యతే, సమవాయస్యాపి తత్సా

మ్యాత్తథాభావహేతురన్వేషణీయః; తస్యాపి తథేత్యనవస్థితిః. సమవాయస్య తదపృథక్సిద్ధత్వం స్వభావ ఇతి పరికల్ప్యతే చేత్, జాతిగుణానామేవైష స్వభావః పరికల్పనీయః; న పునరదృష్ట చరం సమవాయమభ్యుపగమ్య తస్యైష స్వభావ ఇతి కల్పయితుం యుక్తమితి. ౧౨.

సమవాయస్య నిత్యత్వే అనిత్యత్వే చాయం దోషస్సమానః; నిత్యత్వే దోషాన్తరం చాహ.—

187 నిత్యమేవ చ భావాత్. ౨-౨-౧౩.

సమవాయస్య సంబన్ధత్వాత్సంబన్ధస్య నిత్యత్వే సంబన్ధినో జగతశ్చ నిత్యమేవ భావాదసమఞ్జసమ్. ౧౩.

188 రూపాదిమత్త్వాచ్చ విపర్యయో దర్శనాత్. ౨-౨-౧౪.

పరమాణూనాం పార్థివాప్యతైజసవాయవీయానాం చతుర్విధానాం రూపరసగన్ధస్పర్శవత్త్వాభ్యుపగమాదభిమతనిత్యత్వసూక్ష్మత్వనిరవయవత్వాదివిపర్యయేణానిత్యత్వస్థూలత్వసావయవత్వాది ప్రసజ్యతే; రూపాదిమతాం ఘటాదీనామనిత్యత్వతథావిధకారణాన్తరారబ్ధత్వాదిదర్శనాత్. నహి దర్శనానుగుణ్యేనాదృష్టోఽర్థః కల్ప్యమానః స్వాభిమతవిశేషే వ్యవస్థాపయితుం శక్యః. దర్శనానుగుణ్యేన హి పరమాణూనాం రూపాదిమత్త్వం త్వయా కల్ప్యతే. అతోఽప్యసమఞ్జసమ్. ౧౪.

అథైతద్దోషపరిజిహీర్షయా పరమాణూనాం రూపాదిమత్త్వం నాభ్యుపగమ్యతే, తత్రాహ.—

189 ఉభయథా చ దోషాత్. ౨-౨-౧౫.

న కేవలం పరమాణూనాం రూపాదిమత్త్వాభ్యుపగమ ఏవ దోషః; రూపాదివిరహేఽపి కారణగుణపూర్వకత్వాత్కార్యగుణానాం పృథివ్యాదయో రూపాదిశూన్యాస్స్యుః. తత్పరిజిహీర్షయా రూపాదిమత్త్వాభ్యుపగమే పూర్వోక్తదోష ఇత్యుభయథా చ దోషాదసమఞ్జసమ్.

190 అపరిగ్రహాచ్చాత్యన్తమనపేక్షా. ౨-౨-౧౬.

కాపిలపక్షస్య శ్రుతిన్యాయవిరోధపరిత్యక్తస్యాపి సత్కార్యవాదాదినా క్వచిదంశే వైదికైః పరిగ్రహోఽస్తి. అస్య తు కాణాదపక్షస్య కేనాప్యంశేనాపరిగ్రహాదనుపపన్నత్వాచ్చాత్యన్తమనపేక్షైవ నిశ్శ్రేయసార్థిభిః కార్యా. ౧౬. (ఇతి మహద్దీర్ఘాధికరణమ్. 2.)

అథ సముదాయాధికరణమ్. 3.

191 సముదాయ ఉభయహేతుకేఽపి తదప్రాప్తిః. ౨-౨-౧౭.

పరమాణుకారణవాదినో వైశేషికా నిరస్తాః. సౌగతాశ్చ జగతః పరమాణుకారణత్వమభ్యుపగచ్ఛన్తీత్యనన్తరం తన్మతేఽపి జగదుత్పత్తితద్వ్యవహారాదికం నోపపద్యత ఇత్యుచ్యతే.

తే చతుర్విధాః-కేచిత్పార్థివాప్యతైజసవాయవీయపరమాణుసఙ్ఘాతరూపాన్ భూతభౌతికాన్ బాహ్యాంశ్చిత్తచైత్తరూపాంశ్చాభ్యన్తరానర్థాన్ ప్రత్యక్షానుమానసిద్ధానభ్యుపయన్తి. అన్యేతు బాహ్యార్థాన్ సర్వాన్ పృథివ్యాదీన్విజ్ఞానానుమేయానాహుః. అపరే తు-అర్థశూన్యం విజ్ఞానమేవ పరమార్థసత్, బాహ్యార్థాస్తు స్వాప్నార్థకల్పా ఇత్యాహుః. త్రయోఽప్యేతే స్వాభ్యుపగతం వస్తు క్షణికమాచక్షతే. ఉక్తభూతభౌతికచిత్తచైత్తవ్యతిరిక్తమాత్మాకాశాదికం స్థిరరూపమైనైవ నానుమన్యతే. అన్యేతు సర్వశూన్యత్వమేవ సంగిరన్తే. తత్ర యే బాహ్యార్థాస్తిత్వవాదినః, తే తావన్నిరస్యన్తే. తే చైవం మన్యన్తే—రూపరసస్పర్శగన్ధస్వభావాః పార్థివాః పరమాణవః, రూపరసస్పర్శస్వభావాశ్చాప్యాః, రూపస్పర్శస్వభావాశ్చ తైజసాః, స్పర్శస్వభావాశ్చ వాయవీయాః పృథివ్యప్తేజోవాయురూపేణ సంహన్యన్తే; తేభ్యశ్చ పృథివ్యాదిభ్యః శరీరేన్ద్రియవిషయరూపసఙ్ఘాతా భవన్తి. తత్రచ శరీరాన్తర్వర్తి గ్రాహకాభిమానారూఢో విజ్ఞానసన్తాన ఏవాత్మత్వేనావతిష్ఠతే. తత ఏవ సర్వో లౌకికో వ్యవహారః ప్రవర్తత ఇతి.

తత్రాభిధీయతే-[సముదాయ ఉభయహేతుకేఽపి తదప్రాప్తిః] యోఽయమణుహేతుకః పృథివ్యాదిభూతాత్మకస్సముదాయః, యశ్చ పృథివ్యాదిహేతుకశ్శరీరేన్ద్రియవిషయరూపస్సముదాయః తస్మిన్నుభయహేతుకేఽపి సముదాయే తత్ప్రాప్తిర్నోపపద్యతే; జగదాత్మకసముదాయోత్పత్తిర్నోపపద్యత ఇత్యర్థః, పరమాణూనాం పృథివ్యాదిభూతానాం చ క్షణికత్వాభ్యుపగమాత్. క్షణధ్వంసినః పరమాణవో భూతాని చ కదా సంహతౌ వ్యాప్రియన్తే? కదా వా సంహన్యన్తే? కదా విజ్ఞానవిషయభూతాః? కదాచ హానోపాదానాదివ్యవహారాస్పదతాం భజన్తే? కో వా విజ్ఞానాత్మాకం చ విషయం స్పృశతి? కశ్చ విజ్ఞానాత్మాకమర్థం కదా వేదయతే? కం వా విదితమర్థం కశ్చకదోపాదత్తే? స్ప్రష్టా హి నష్టః, స్పృష్టశ్చ నష్టః. తథా వేదితా విదితశ్చ నష్టః. కథం చాన్యేన స్పృష్టమన్యో వేదయతే? కథం చాన్యేన విదితమర్థమన్య ఉపాదత్తే? సన్తానానామేకత్వేఽపి సనాభిభ్యస్తేషాం వస్తుతో వస్త్వన్తరత్వానభ్యుపగమాన్న తన్నిబన్ధనం వ్యవహారాదికముపపద్యతే. అహమర్థ ఏవాత్మా, సచ జ్ఞాతైవేతి చోపపాదితం పురస్తాత్. ౧౭.

192 ఇతరేతరప్రత్యయత్వాదుపపన్నమితి చేన్న సఙ్ఘాతభావానిమిత్తత్వాత్. ౨-౨-౧౮.

అవిద్యాదీనామితరేతరహేతుత్వేనోపపన్నం సఙ్ఘాతభావాదికమితి చేత్. ఏతదుక్తం భవతి-యద్యపి క్షణికాస్సర్వే భావాః, తథాప్యవిద్యయైతత్సర్వముపపద్యతే. అవిద్యా హి నామ విపరీతబుద్ధిః క్షణికాదిషు స్థిరత్వాదిగోచరా. తయా సంస్కారాఖ్యా రాగద్వేషాదయో జాయన్తే. తతశ్చిత్తాభిజ్వలనరూపం విజ్ఞానమ్. తతశ్చ నామాఖ్యాశ్చిత్తచైత్తాః, తతశ్చ పృథివ్యాదికం (చ) రూపి ద్రవ్యమ్. తతష్షడాయతనాఖ్యమిన్ద్రియషట్కమ్. తతః స్పర్శాఖ్యః కాయః. తతో వేదనాదయః. తతశ్చ పునరప్యవిద్యాదయో యథోక్తా ఇత్యనాదిరియమవిద్యాదికాఽన్యోన్యమూలా చక్రపరివృత్తిః. ఏతచ్చ సర్వం పృథివ్యాదిభూతభౌతికసఙ్ఘాతమన్తరేణ నోపపద్యతే. అతస్సఙ్ఘాతభావాదికముపపన్నమితి. తత్రోత్తరం [న సఙ్ఘాతభావానిమిత్తత్వాదితి.] నైతదుపపద్యతే, ఏషామవిద్యాదీనాం పృథివ్యాదిభూతభౌతికసఙ్ఘాతభావం

ప్రత్యనిమిత్తత్వాత్. న ఖల్వస్థిరాదిషు స్థిరత్వాదిబుద్ధ్యాత్మికాఽవిద్యా తన్నిమిత్తా రాగద్వేషాదయో వా అర్థాన్తరస్య క్షణికస్య సంహతిహేతుతాం ప్రతిపద్యన్తే. శుక్తికారజతాదిబుద్ధిర్హి న శుక్త్యాద్యర్థ సంహతిహేతుర్భవతి. కించ యస్య క్షణికే స్థిరత్వబుద్ధిః, స తదైవ నష్ట ఇతి కస్య రాగాదయ ఉత్పద్యన్తే? సంస్కారాశ్రయం స్థిరమేకం ద్రవ్యమనభ్యుపగచ్ఛతాం సంస్కారానువృత్తిరపి న శక్యా కల్పయితుమ్. ౧౮

193 ఉత్తరోత్పాదే చ పూర్వనిరోధాత్. ౨-౨-౧౯

ఇతశ్చ క్షణికత్వపక్షే జగదుత్పత్తిర్నోపపద్యతే, ఉత్తరక్షణోత్పత్తివేలాయాం పూర్వక్షణస్య వినష్టత్వాత్ తస్యోత్తరక్షణం ప్రతి హేతుత్వానుపపత్తేః. అభావస్య హేతుత్వే సర్వం సర్వత్ర సర్వదోత్పద్యేత. అథ పూర్వక్షణవర్తిత్వమేవ హేతుత్వమిత్యుచ్యతే, ఏవం తర్హి కస్మింశ్చిదేవ ఘటక్షణస్తదుత్తరకాలభావినాం సర్వేషామేవ గోమహిషాశ్వకుడ్యపాషాణాదీనాం త్రైలోక్యవర్తినాం హేతుస్స్యాత్. అథైకజాతీయస్యైవ పూర్వక్షణవర్తినో హేతుత్వమిష్యతే, తథాఽపి సర్వదేశవర్తినాముత్తరక్షణభావినాం ఘటానామేక ఏవ పూర్వక్షణవర్తిఘటో హేతుస్స్యాత్. అథైకస్యైవ హేతురేక ఇతి మనుషే, తథాపి కస్యైకస్య కో హేతురితి న జ్ఞాయతే. అథ యస్మిన్ దేశే యో ఘటక్షణః స్థితః, తద్దేశసంబన్ధిన ఏవోత్తరఘటక్షణస్య స హేతురితి; కిం దేశస్య స్థిరత్వం మనుషే? కించ, చక్షురాది సంప్రయుక్తస్యార్థస్య జ్ఞానోత్పత్తికాలేఽనవస్థితత్వాన్న కస్యచిదర్థస్య జ్ఞానవిషయత్వం సంభవతి. ౧౯

194 అసతి ప్రతిజ్ఞోపరోధో యౌగపద్యమన్యథా. ౨-౨-౨౦

అసత్యపి హేతౌ కార్యముత్పద్యతే చేత్; సర్వం సర్వత్ర సర్వదోత్పద్యేతేత్యుక్తమ్. న కేవలముత్పత్తివిరోధ ఏవ; ప్రతిజ్ఞా చ భవతాముపరుధ్యేత. అధిపతిసహకార్యాలమ్బన సమనన్తరప్రత్యయాశ్చత్వారో విజ్ఞానోత్పత్తౌ హేతవ ఇతి వః ప్రతిజ్ఞా. అధిపతిరిన్ద్రియమ్. అథ ప్రతిజ్ఞానుపరోధాయ ఘటక్షణే స్థిత ఏవ ఘటక్షణాన్తరోత్పత్తిరిష్యతే. తథా చ సతి ద్వయోః కార్యకారణయోర్ఘటక్షణయోర్యౌగపద్యేనోపలబ్ధిః ప్రసజ్యేత. న చ తథోపలభ్యతే. క్షణికత్వప్రతిజ్ఞా చైవం హీయేత. క్షణికత్వం స్థితమేవేతి చేత్, ఇన్ద్రియసంప్రయోగజ్ఞానయోర్యౌగపద్యం ప్రసజ్యేత. ౨౦

195 ప్రతిసంఖ్యాప్రతిసంఖ్యానిరోధాప్రాప్తిరవిచ్ఛేదాత్. ౨-౨-౨౧

ఏవం తావదసత ఉత్పత్తిర్నిరస్తా. సతో నిరన్వయవినాశోఽపి నోపపద్యత ఇత్యుచ్యతే. క్షణికత్వవాదిభిర్ముద్గరాభిఘాతాద్యనన్తరభావితయోపలబ్ధియోగ్యస్సదృశసన్తానావసానరూపః స్థూలో యః, సదృశసన్తానే ప్రతిక్షణభావీ చోపలబ్ధ్యనర్హస్సూక్ష్మశ్చ యో నిరన్వయో వినాశః ప్రతిసంఖ్యానిరోధాప్రతిసంఖ్యానిరోధశబ్దాభ్యామభిధీయేతే. తౌ న సంభవత ఇత్యర్థః. కుతః? అవిచ్ఛేదాత్-సతో నిరన్వయవిచ్ఛేదాసంభవాత్. అసంభవశ్చ సత ఉత్పత్తివినాశౌ నామ అవస్థాన్తరాపత్తిరేవ; అవస్థాయోగి తు ద్రవ్యమేకమేవ స్థిరమితి కారణాదనన్యత్వం

కార్యస్యోపపాదయద్భి రస్మాభిః *తదనన్యత్వమిత్యత్ర ప్రతిపాదితః. నిర్వాణస్య దీపస్య నిరన్వయ వినాశదర్శనాదన్యత్రాపి వినాశో నిరన్వయోఽనుమీయత ఇతి చేన్న, ఘటశరావాదౌ మృదాదిద్రవ్యానువృత్త్యుపలబ్ధ్యా సతో ద్రవ్యస్యావస్థాన్తరాపత్తిరేవ వినాశ ఇతి నిశ్చితే సతి, ప్రదీపాదౌ సూక్ష్మదశాపత్త్యాఽప్యనుపలమ్భోపపత్తేః, తత్రాప్యవస్థాన్తరాపత్తికల్పనస్యైవ యుక్తత్వాత్. ౨౧

196 ఉభయథా చ దోషాత్. ౨-౨-౨౨

క్షణికత్వవాదిభిరభ్యుపేతా తుచ్ఛాదుత్పత్తిరుత్పన్నస్య తుచ్ఛతాపత్తిశ్చ నసంభవతీత్యుక్తమ్. తదుభయప్రకారాభ్యుపగతౌ దోషశ్చ భవతి. తుచ్ఛాదుత్పత్తౌ తుచ్ఛాత్మకమేవ కార్యం స్యాత్. యద్ధి యస్మాదుత్పద్యతే, తత్తదాత్మకం దృష్టమ్; యథా మృత్సువర్ణాదే రుత్పన్నం మణికమకుటాది మృత్సువర్ణాద్యాత్మకం దృష్టమ్. నచ జగత్తుచ్ఛాత్మకం భవద్భి రభ్యుపగమ్యతే; నచ ప్రతీయతే. సతో నిరన్వయవినాశే సత్యేకక్షణాదూర్ధ్వం కృత్స్నస్య జగతస్తుచ్ఛతాపత్తిరేవ స్యాత్; పశ్చాత్తుచ్ఛాజ్జగదుత్పత్తౌ అనన్తరోక్తం తుచ్ఛాత్మకత్వమేవ స్యాత్. అత ఉభయథాఽపి దోషాన్న భవదుక్తప్రకారావుత్పత్తినిరోధౌ. ౨౨

197 ఆకాశే చావిశేషాత్. ౨-౨-౨౩

బాహ్యాభ్యన్తరవస్తునః స్థిరత్వప్రతిపాదనాయ ప్రతిసఙ్ఖ్యాప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధయోస్తుచ్ఛరూపతా నిరాకృతా. తత్ప్రసఙ్గేన తాభ్యాం సహ తుచ్ఛత్వేన సౌగతైః పరిగణితస్యాకాశస్యాపి తుచ్ఛతా ప్రతిక్షిప్యతే. ఆకాశే చ నిరుపాఖ్యతా న యుక్తా, భావరూపత్వేనాభ్యుపగతపృథివ్యాదివదాకాశస్యాపి అబాధితప్రతీతిసిద్ధత్వావిశేషాత్. ప్రతీయతే హ్యాకాశః-అత్ర శ్యేనః పతతి, అత్ర గృధ్ర ఇతి శ్యేనాదిపతనదేశత్వేన. నచ పృథివ్యాద్యభావమాత్రమాకాశ ఇతి వక్తుం శక్యమ్, వికల్పాసహత్వాత్. పృథివ్యాదేః ప్రాగభావః, ప్రధ్వంసాభావః, ఇతరేతరాభావః, అత్యన్తాభావో వా ఆకాశః? సర్వథాఽప్యాకాశప్రతీత్యనుపపత్తిస్స్యాత్. ప్రాగభావప్రధ్వంసాభావయోరాకాశత్వే పృథివ్యాదిషు వర్తమానేషు ఆకాశప్రతీత్యయోగాత్ నిరాకాశం జగత్స్యాత్. ఇతరేతరాభావస్యాకాశత్వేఽపి ఇతరేతరాభావస్య తత్తద్వస్తుగతత్వేన తేషామన్తరాలే ఆకాశప్రతీతిర్న స్యాత్. అత్యన్తాభావస్తు పృథివ్యాదీనాం నసంభవతి. అభావస్య విద్యమానపదార్థావస్థావిశేషత్వోపపాదనాచ్చాకాశస్యాభావరూపత్వేఽపి న నిరుపాఖ్యత్వమ్. అణ్డాన్తర్వర్తినశ్చాకాశస్య త్రివృత్కరణోపదేశప్రదర్శితపఞ్చీకరణేన రూపవత్త్వాచ్చాక్షుషత్వేఽప్యవిరోధః. ౨౩.

198 అనుస్మృతేశ్చ. ౨-౨-౨౪.

పూర్వప్రస్తుతం వస్తునః స్థిరత్వమేవోపపాద్యతే. అనుస్మరణమ్-పూర్వానుభూతవస్తువిషయం జ్ఞానమ్; ప్రత్యభిజ్ఞానమిత్యర్థః. తదేవేదమితి సర్వం వస్తుజాతమతీతకాలానుభూతం ప్రత్యభిజ్ఞాయతే. నచ భవద్భిర్జ్వాలాదిష్వివ సాదృశ్యనిబన్ధనోఽయమేకత్వవ్యామోహ ఇతి వక్తుం శక్యమ్; వ్యాముహ్యతో జ్ఞాతురేకస్యానభ్యుపగమాత్. న హ్యన్యానుభూతేనైకత్వం

సాదృశ్యం వా స్వానుభూతస్యాన్యోఽనుసన్ధత్తే; అతో భిన్నకాలవస్త్వాశ్రయసాదృశ్యానుభవనిబన్ధనమేకత్వవ్యామోహం వదద్భిః జ్ఞాతురేకత్వమవశ్యాశ్రయణీయమ్. నచ జ్ఞేయేష్వపి ఘటాదిషు జ్వాలాదిష్వివ భేదసాధనప్రమాణముపలభామహే, యేన సాదృశ్యనిబన్ధనాం ప్రత్యభిజ్ఞాం కల్పయేమ. యదపి చేదముచ్యతే—ప్రత్యక్షానుమానాభ్యాం ఘటాదేః క్షణికత్వం సిధ్యతి; ప్రత్యక్షంతావద్వర్తమానార్థవిషయమవర్తమానాద్వస్తునో వ్యావృత్తం స్వవిషయమవగమయతి, నీలమివ పీతాత్; ఏవంచ భూతభవిష్యద్భ్యాం వర్తమానస్య వస్త్వన్తరత్వమవగతం భవతి.

అనుమానమపి—అర్థక్రియాకారిత్వాత్సత్త్వాచ్చ ఘటాదిః క్షణికః, యదక్షణికం శశవిషాణాది, తదనర్థక్రియాకార్యసచ్చ. తథా అన్త్యఘటక్షణసత్త్వాత్పూర్వఘటక్షణసత్త్వాని వినాశీని, ఘటక్షణసత్త్వాత్, అన్త్యఘటక్షణసత్త్వవదితి. తచ్చ కార్యకారణభావానుపపత్త్యాదిభిః పూర్వమేవ నిరస్తమ్.

కించ-ప్రత్యక్షగమ్యా వర్తమానస్యావర్తమానాద్వ్యావృత్తిర్న వర్తమానస్య వస్త్వన్తరత్వమవగమయతి, అపి తు వర్తమానకాలయోగితామాత్రమ్. నచ తావతా వస్త్వన్తరత్వం సిధ్యతి; తస్యైవ కాలాన్తరయోగసంభవాత్. యత్తు సత్త్వాదర్థక్రియాకారిత్వాచ్చేతి క్షణికత్వే హేతుద్వయముక్తమ్, తదభిమతవిపరీతసాధనత్వాద్విరుద్ధమ్. సత్త్వాదర్థక్రియాకారిత్వాద్వా ఘటాది స్థాస్ను; యదస్థాస్ను, తదసదనర్థక్రియాకారి చ; యథా శశవిషాణమిత్యపి హి వక్తుం శక్యమ్. కించ, అర్థక్రియాకారిత్వమక్షణికత్వమేవ సాధయేత్. క్షణధ్వంసినో హి వ్యాపారాసంభవాదర్థక్రియాకారిత్వం న సంభవతీత్యుక్తమ్. తథాఽన్త్యఘటక్షణస్య హేతుతో నాశదర్శనాదితరేఽపి ఘటక్షణా హేత్వపేక్షవినాశాస్స్యురిత్యాముద్గరాదిహేతూపనిపాతాత్ స్థాస్నుత్వమేవ. నచ వాచ్యం న ముద్గరాదయో వినాశహేతవః, అపితు కపాలాదివిసదృశసన్తానోత్పత్తిహేతవ ఇతి; కపాలత్వావస్థాపత్తిరేవ ఘటాదీనాం వినాశ ఇత్యుపపాదితత్వాత్. కపాలోత్పత్తివ్యతిరిక్తత్వాభ్యుపగమేఽపి వినాశస్య, వినాశహేతుత్వమేవ ముద్గరాదేరానన్తర్యాద్యుక్తమ్. అతః ప్రత్యభిజ్ఞయా స్థిరత్వమవగమ్యమానం న కేనాపి ప్రకారేణాపహ్నోతుం శక్యమ్. పూర్వాపరకాలసంబన్ధ్యైక్యవిషయాయాః ప్రత్యభిజ్ఞాయా అన్యవిషయత్వం బ్రువన్నీలాదిజ్ఞానానామపి నీలాదేరర్థాన్తరవిషయత్వం బ్రూయాత్. కించ, ప్రమాతృప్రమేయయోః క్షణికత్వం వదద్భిర్వ్యాప్త్యవధారణతత్స్మరణపూర్వకానుమానాభ్యుపగమోఽపి దుశ్శకః. తథా ఇదం క్షణికమిత్యాదిప్రతిజ్ఞాపూర్వకహేతూపన్యాసాదికమపి నోపపద్యతే భవతామ్, ప్రతిజ్ఞోపక్రమక్షణ ఏవ వక్తుర్వినష్టత్వాత్. న హ్యన్యేనోపక్రాన్తమజానద్భిరన్యైస్సమాపయితుం శక్యమ్. ౨౪.

199 నాసతోఽదృష్టత్వాత్. ౨-౨-౨౫.

ఏవం తావద్వైభాషికసౌత్రాన్తికయోర్బాహ్యార్థాస్తిత్వవాదినోస్సాధారణాని దూషణాన్యుక్తాని. తత్ర యదుక్తం సంప్రయుక్తస్యార్థస్య జ్ఞానోత్పత్తికాలేఽనవస్థితత్వాన్న కస్యచిదర్థస్య జ్ఞానవిషయత్వం సంభవతీతి, తత్ర సౌత్రాన్తికః ప్రత్యవతిష్ఠతే—న జ్ఞానకాలేఽనవ

స్థానమర్థస్య జ్ఞానావిషయత్వహేతుః; జ్ఞానోత్పత్తిహేతుత్వమేవ హి జ్ఞానవిషయత్వమ్. న చైతావతా చక్షురాదేః జ్ఞానవిషయత్వప్రసఙ్గః, స్వాకారసమర్పణేన జ్ఞానహేతోరేవ జ్ఞానవిషయత్వాభ్యుపగమాత్. జ్ఞానే స్వాకారం సమర్ప్య వినష్టోఽప్యర్థో జ్ఞానగతేన నీలాద్యాకారేణానుమీయతే. నచ పూర్వపూర్వజ్ఞానేనోత్తరోత్తరజ్ఞానాకారసిద్ధిః; నీలజ్ఞానసన్తతౌ పీతజ్ఞానానుత్పత్తిప్రసఙ్గాత్. అతోఽర్థకృతమేవ జ్ఞానవైచిత్ర్యమితి.

అత్రోచ్యతే [నాసతోఽదృష్టత్వాదితి.] యోఽయం జ్ఞానే నీలాదిరాకార ఉపలభ్యతే, స వినష్టస్యాసతోఽర్థస్యాకారో భవితుం నార్హతి. కుతః? అదృష్టత్వాత్. న ఖలు ధర్మిణి వినష్టే తద్ధర్మస్యార్థాన్తరే సంక్రమణం దృష్టమ్. ప్రతిబిమ్బాదికమపి స్థిరస్యైవ భవతి; తత్రాపి న ధర్మమాత్రస్య. అతోఽర్థవైచిత్ర్యకృతం జ్ఞానవైచిత్ర్యమర్థస్య జ్ఞానకాలేఽవస్థానాదేవ భవతి. ౨౫.

పునరపి సాధారణం దూషణమాహ—

200 ఉదాసీనానామపి చైవం సిద్ధిః, ౨-౨-౨౬.

ఏవం క్షణికత్వాసదుత్పత్త్యహేతుకవినాశాద్యభ్యుపగమే ఉదాసీనానామ్-అనుద్యుక్తానామపి సర్వార్థసిద్ధిస్స్యాత్. ఇష్టప్రాప్తిరనిష్టనివృత్తిర్వా ప్రయత్నాదిభిస్సాధ్యతే. క్షణధ్వంసే హి సర్వేషాం భావానాం పూర్వపూర్వం వస్తు తద్గతో వా విశేషః సంస్కారాదికో విద్యాదిర్వా ఉత్తరత్ర న కశ్చిదనువర్తత ఇతి ప్రయత్నాదిసాధ్యం న కించిదస్తి. ఏవం సత్యహేతుసాధ్యత్వాత్సర్వసిద్ధీనాముదాసీనానామప్యైహికాముష్మికఫలం మోక్షశ్చ సిధ్యేత్. ౨౬.
(ఇతి సముదాయాధికరణమ్. 3.)

అథ ఉపలబ్ధ్యధికరణమ్. 4.

201 నాభావ ఉపలబ్ధేః. ౨-౨-౨౭.

విజ్ఞానమాత్రాస్తిత్వవాదినో యోగాచారాః ప్రత్యవతిష్ఠన్తే-యదుక్తమర్థవైచిత్ర్యకృతం జ్ఞానవైచిత్ర్యమితి, తన్నోపపద్యతే; అర్థవత్ జ్ఞానానామేవ సాకారాణాం స్వయమేవ విచిత్రత్వాత్. తచ్చ స్వరూపవైచిత్ర్యం వాసనావశాదేవోపపద్యతే. వాసనా చ విలక్షణప్రత్యయప్రవాహ ఏవ. యద్ఘటాకారజ్ఞానం కపాలాకారజ్ఞానస్యోత్పాదకం, తస్య తథావిధస్యోత్పాదకం తత్పూర్వఘటజ్ఞానం, తస్య చ తథావిధస్యోత్పాదకం తతః పూర్వఘటజ్ఞానమిత్యేవంరూపః ప్రవాహ ఏవ వాసనేత్యుచ్యతే. కథం బహిష్ఠసర్షపమహీధరాదేరాకార ఆన్తరస్య జ్ఞానస్యేత్యుచ్యతే? ఇత్థమ్-అర్థస్యాపి వ్యవహారయోగ్యత్వం జ్ఞానప్రకాశాయత్తమ్, అన్యథా స్వపరవేద్యయోరనతిశయప్రసఙ్గాత్. ప్రకాశమానస్య చ జ్ఞానస్య సాకారత్వమవశ్యాశ్రయణీయమ్, నిరాకారస్య ప్రకాశాయోగాత్. ఏకశ్చాయమాకార ఉపలభ్యమానో జ్ఞానస్యైవ. తస్య చ బహిర్వదవభాసోఽపి భ్రమకృతః. జ్ఞానార్థయోస్సహోపలమ్భనియమాచ్చ జ్ఞానాదవ్యతిరిక్తోఽర్థః. కించ - బాహ్యమర్థమభ్యుపయద్భిరపి ఘటపటాదివిజ్ఞానేషు జ్ఞానస్య తత్తదర్థాసాధారణ్యం

తత్తదర్థసారూప్యమన్తరేణ నోపపద్యత ఇత్యవశ్యం జ్ఞానేఽర్థసరూపం రూపమాస్థేయమ్. తావతైవ సర్వవ్యవహారోపపత్తేః, తద్వ్యతిరిక్తార్థకల్పనా నిష్ప్రమాణికా. అతో విజ్ఞానమాత్రమేవ తత్త్వమ్, న బాహ్యోఽర్థోఽస్తీతి.

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే [నాభావ ఉపలబ్ధేరితి] జ్ఞానాతిరిక్తస్యార్థస్యాభావో వక్తుం న శక్యతే. కుతః? ఉపలబ్ధేః-జ్ఞాతురాత్మనోఽర్థవిశేషవ్యవహారయోగ్యతాపాదనరూపేణ జ్ఞానస్యోపలబ్ధేః. ఏవమేవ హి సర్వే లౌకికాః ప్రతియన్తి-ఘటమహం జానామీతి. ఏవంరూపేణ సకర్మకేణ సకర్తృకేణ జ్ఞాధాత్వర్థేన సర్వలోకసాక్షికమపరోక్షమవభాసమానేనైవ జ్ఞానమాత్రమేవ పరమార్థ ఇతి సాధయన్తస్సర్వలోకోపహాస్యోపకరణం భవన్తీతి వేదవాదచ్ఛద్మప్రచ్ఛన్నబౌద్ధనిరాకరణే నిపుణతరం ప్రపఞ్చితమ్. యత్తు * సహోపలమ్భనియమాదభేదో నీలతద్ధియోరితి, తత్స్వవచనవిరుద్ధమ్; సాహిత్యస్యార్థభేదహేతుకత్వాత్. తదర్థవ్యవహారయోగ్యతైకస్వరూపస్య జ్ఞానస్య తేన సహోపలమ్భనియమస్తస్మాదవైలక్షణ్యాసాధనమితి చ హాస్యమ్. నిరన్వయవినాశినాం జ్ఞానానామనువర్తమానస్థిరాకారవిరహాద్వాసనా చ దురుపపాదా. వినష్టేన పూర్వజ్ఞానేనానుత్పన్నముత్తరజ్ఞానం కథం వాస్యతే? అతో జ్ఞానవైచిత్ర్య మప్యర్థవైచిత్ర్యకృతమేవ. తత్తదర్థవ్యవహారయోగ్యతాపాదనరూపతయా సాక్షాత్ప్రతీయమానస్య జ్ఞానస్య తత్తదర్థసంబన్ధాయత్తం తత్తదసాధారణ్యమ్. సంబన్ధశ్చ సంయోగలక్షణః. జ్ఞానమపి హి ద్రవ్యమేవ. ప్రభాద్రవ్యస్య ప్రదీపగుణభూతస్యేవ జ్ఞానస్యాప్యాత్మగుణభూతస్య ద్రవ్యత్వమవిరుద్ధమిత్యుక్తమ్. అతో న బాహ్యార్థాభావః. ౨౭

యత్పరైః స్వప్నజ్ఞానదృష్టాన్తేన జాగరితజ్ఞానానామపి నిరాలమ్బనత్వముక్తమ్, తత్రాహ.—

202 వైధర్మ్యాచ్చ న స్వప్నాదివత్. ౨-౨-౨౮

స్వప్నజ్ఞానవైధర్మ్యాజ్జాగరితజ్ఞానానామర్థశూన్యత్వం న యుజ్యతే వక్తుమ్. స్వప్నజ్ఞానాని హి నిద్రాదిదోషదుష్టకరణజన్యాని బాధితాని చ; జాగరితజ్ఞానాని తు తద్విపరీతానీతి తేషాం న తత్సామ్యమ్. సర్వేషాం చ జ్ఞానానామర్థశూన్యత్వే భవద్భిస్సాధ్యోఽప్యర్థో న సిధ్యతి. నిరాలమ్బనానుమానస్యాప్యర్థశూన్యత్వాత్. తస్యార్థవత్త్వే జ్ఞానత్వస్యానైకాన్త్యాత్ సుతరామర్థశూన్యత్వాసిద్ధిః. ౨౮

203 న భావోఽనుపలబ్ధేః. ౨-౨-౨౯

న కేవలస్యార్థశూన్యస్య జ్ఞానస్య భావస్సంభవతి. కుతః? క్వచిదప్యనుపలబ్ధేః. నహ్యకర్తృకస్యాకర్మకస్య వా జ్ఞానస్య క్వచిదుపలబ్ధిః. స్వప్నజ్ఞానాదిష్వపి నార్థశూన్యత్వమితి ఖ్యాతినిరూపణే ప్రతిపాదితమ్. ౨౯. (ఇతి ఉపలబ్ధ్యధికరణమ్. 4.)

అథ సర్వథానుపపత్త్యధికరణమ్. 5.

204 సర్వథాఽనుపపత్తేశ్చ. ౨-౨-౩౦

అత్ర సర్వశూన్యవాదీ మాధ్యమికః ప్రత్యవతిష్ఠతే--శూన్యవాద ఏవ హి సుగతమతకాష్ఠా. శిష్యబుద్ధియోగ్యతానుగుణ్యేనార్థాభ్యుపగమాదినా క్షణికత్వాదయ ఉక్తాః. విజ్ఞానం బాహ్యార్థాశ్చ సర్వే న సన్తి, శూన్యమేవ తత్త్వమ్, అభావాపత్తిరేవ చ మోక్ష ఇత్యేవ బుద్ధస్యాభిప్రాయః. తదేవ హి యుక్తమ్, శూన్యస్యాహేతుసాధ్యతయా స్వతస్సిద్ధేః. సత ఏవ హి హేతురన్వేషణీయః. తచ్చ సత్ భావాదభావాచ్చ నోత్పద్యతే. భావాత్తావన్న కస్యచిదుత్పత్తిర్దృష్టా; నహి ఘటాదిరనుపమృదితే పిణ్డాదికే జాయతే, నాప్యభావాదుత్పత్తిస్సంభవతి; నష్టే పిణ్డాదికే హ్యభావాదుత్పద్యమానం ఘటాదికమభావాత్మకమేవ స్యాత్. తథా స్వతః పరతశ్చోత్పత్తిర్న సంభవతి, స్వతః స్వోత్పత్తావాత్మాశ్రయదోష ప్రసఙ్గాత్; ప్రయోజనాభావాచ్చ. పరతః పరోత్పత్తౌ పరత్వావిశేషాత్సర్వేషాం సర్వేభ్య ఉత్పత్తిప్రసఙ్గః. జన్మాభావాదేవ వినాశస్యాప్యభావః. అతః శూన్యమేవ తత్త్వమ్. అతో జన్మవినాశసదసదాదయో భ్రాన్తిమాత్రమ్. నచ నిరధిష్ఠానభ్రమాసంభవాద్భ్రమాధిష్ఠానం కించిత్పారమార్థికం తత్త్వమాశ్రయితవ్యమ్; దోషదోషాశ్రయత్వజ్ఞాతృత్వాద్యపారమార్థ్యేఽపి భ్రమోపపత్తివదధిష్ఠానాపారమార్థ్యేఽపి భ్రమోపపత్తేః. అతః శూన్యమేవ తత్త్వమ్.

ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే [సర్వథానుపపత్తేశ్చేతి.] సర్వథానుపపత్తేస్సర్వశూన్యత్వం చ భవదభిప్రేతం న సంభవతి. కిం భవాన్ సర్వం సదితి వా ప్రతిజానీతే? అసదితి వా? అన్యథా వా? సర్వథా తవాభిప్రేతం తుచ్ఛత్వం న సంభవతి; లోకే భావాభావశబ్దయోస్తత్ప్రతీత్యోశ్చ విద్యమానస్యైవ వస్తునోఽవస్థావిశేషగోచరత్వస్య ప్రతిపాదితత్వాత్. అతస్సర్వం శూన్యమితి ప్రతిజానతా సర్వం సదితి ప్రతిజానతేవ సర్వస్య విద్యమానస్యావస్థావిశేషయోగితైవ ప్రతిజ్ఞాతా భవతీతి భవదభిమతా తుచ్ఛతా న కుతశ్చిదపి సిధ్యతి. కించ - కుతశ్చిత్ప్రమాణాచ్ఛూన్యత్వముపలభ్య శూన్యత్వం సిసాధయిషతా తస్య ప్రమాణస్య సత్యత్వమభ్యుపేత్యమ్; తస్యాసత్యత్వే సర్వం సత్యం స్యాదితి సర్వథా సర్వశూన్యత్వం చానుపపన్నమ్. ౩౦. (ఇతి సర్వథానుపపత్త్యధికరణమ్. 5.)

అథ ఏకస్మిన్నసంభవాధికరణమ్. 6.

205 నైకస్మిన్నసంభవాత్. ౨-౨-౩౧.

నిరస్తాస్సౌగతాః. జైనా అపి పరమాణుకారణత్వాదికం జగతో వదన్తీత్యనన్తరం జైనపక్షః ప్రతిక్షిప్యతే. తే కిల మన్యన్తే - జీవాజీవాత్మకం జగదేతన్నిరీశ్వరమ్. తచ్చ షడ్ద్రవ్యాత్మకమ్. తానిచ ద్రవ్యాణి జీవధర్మాధర్మపుద్గలకాలాకాశాఖ్యాని. తత్ర జీవాః బద్ధా యోగసిద్ధా ముక్తాశ్చేతి త్రివిధాః. ధర్మో నామ గతిమతాం గతిహేతుభూతో ద్రవ్యవిశేషో జగద్వ్యాపీ. అధర్మశ్చ స్థితిహేతుభూతో వ్యాపీ. పుద్గలో నామ వర్ణగన్ధరసస్పర్శవద్ద్రవ్యమ్. తచ్చ ద్వివిధమ్-పరమాణురూపం తత్సఙ్ఘాతరూపం చ పవనజ్వాలనసలిలధరణీతనుభువనాదికమ్.

కాలస్తు అభూదస్తి భవిష్యతీతి వ్యవహారహేతురణురూపో ద్రవ్యవిశేషః. ఆకాశోఽప్యేకోఽనన్త ప్రదేశశ్చ. తేషు చాణువ్యతిరిక్తద్రవ్యాణి పఞ్చాస్తికాయా ఇతి చ సంగృహ్యన్తే-జీవాస్తికాయో ధర్మాస్తికాయోఽధర్మాస్తికాయః పుద్గలాస్తికాయః ఆకాశాస్తికాయః-ఇతి. అనేకదేశవర్తిని ద్రవ్యేఽస్తికాయశబ్దః ప్రయుజ్యతే.

జీవానాం మోక్షోపయోగినమపరమపి సంగ్రహం కుర్వన్తి--జీవాజీవాస్రవబన్ధనిర్జర సంవరమోక్షా ఇతి. మోక్షసంగ్రహేణ మోక్షోపాయశ్చ గృహీతః. సచ సమ్యగ్జ్ఞానదర్శనచారిత్రరూపః. తత్ర జీవస్తు - జ్ఞానదర్శనసుఖవీర్యగుణః. అజీవశ్చ - జీవభోగ్యవస్తుజాతమ్. ఆస్రవః - తద్భోగోపకరణభూతమిన్ద్రియాదికమ్. బన్ధశ్చాష్టవిధః - ఘాతికర్మ చతుష్టయమఘాతికర్మ చతుష్టయం చేతి. తత్రాద్యం జీవగుణానాం స్వాభావికానాం జ్ఞానదర్శనవీర్యసుఖానాం ప్రతిఘాతకరమ్. అపరం శరీరసంస్థానతదభిమానతత్స్థితితత్ప్రయుక్తసుఖదుఃఖోపేక్షాహేతుభూతమ్. నిర్జరమ్-మోక్షసాధనమర్హదుపదేశావగతం తపః. సంవరో నామేన్ద్రియనిరోధః సమాధిరూపః. మోక్షస్తు నివృత్తరాగాదిక్లేశస్య స్వాభావికాత్మస్వరూపావిర్భావః. పృథివ్యాదిహేతుభూతాశ్చాణవో వైశేషికాదీనామివ న చతుర్విధాః, అపి త్వేకస్వభావాః. పృథివ్యాదిభేదస్తు పరిణామకృతః.

సర్వం చ వస్తుజాతం సత్త్వాసత్త్వనిత్యత్వానిత్యత్వభిన్నత్వాభిన్నత్వాదిభిరనైకాన్తికమిచ్ఛన్తి, స్యాదస్తి-స్యాన్నాస్తి-స్యాదస్తిచనాస్తిచ-స్యాదవక్తవ్యమ్-స్యాదస్తిచావక్తవ్యంచ-స్యాన్నాస్తిచావక్తవ్యంచ - స్యాదస్తిచ నాస్తిచావక్తవ్యం చేతి సర్వత్ర సప్తభఙ్గీనయావతారాత్. సర్వం వస్తుజాతం ద్రవ్యపర్యాయాత్మకమితి ద్రవ్యాత్మనా సత్త్వైకత్వనిత్యత్వాద్యుపపాదయన్తి; పర్యాయాత్మనాచ తద్విపరీతమ్. పర్యాయాశ్చ ద్రవ్యస్యావస్థావిశేషాః. తేషాంచ భావాభావరూపత్వాత్సత్త్వాసత్త్వాదికం సర్వముపపన్నమితి.

అత్రాభిధీయతే [నైకస్మిన్నసంభవాదితి.] నైతదుపపద్యతే. కుతః? ఏకస్మిన్నసంభవాత్ ——ఏకస్మిన్వస్తుని అస్తిత్వనాస్తిత్వాదేర్విరుద్ధస్య ఛాయాతపవద్యుగపదసంభవాత్. ఏతదుక్తం భవతి-ద్రవ్యస్య తద్విశేషణభూతపర్యాయశబ్దాభిధేయావస్థావిశేషస్యచ పృథక్పదార్థత్వాన్నైకస్మిన్విరుద్ధధర్మసమావేశస్సంభవతీతి. తథాహి-ఏకేనాస్తిత్వాదినాఽవస్థావిశేషేణ విశిష్టస్య తదానీమేవ న తద్విపరీతనాస్తిత్వాదివిశిష్టత్వం సంభవతి. ఉత్పత్తివినాశాఖ్యపరిణామవిశేషాస్పదత్వంచ ద్రవ్యస్యానిత్యత్వం, తద్విపరీతంచ నిత్యత్వం తస్మిన్ కథం సమవైతి? విరోధిధర్మాశ్రయత్వం చ భిన్నత్వమ్, తద్విపరీతం చాభిన్నత్వం కథం వా తస్మిన్ సమవైతి? యథాఽశ్వత్వమహిషత్వయోర్యుగపదేకస్మిన్నసంభవః. అయమర్థః పూర్వమేవ భేదాభేదవాదినిరసనసమయే*తత్తు సమన్వయాదిత్యత్ర ప్రపఞ్చితః. కాలస్యపదార్థవిశేషణతయైవ ప్రతీతేస్తస్య పృథగస్తిత్వనాస్తిత్వాదయో న వక్తవ్యాః; న చ పరిహర్తవ్యాః. కాలోఽస్తి నాస్తీతి వ్యవహారో వ్యవహర్తౄణాం జాత్యాద్యస్తిత్వనాస్తిత్వవ్యవహారతుల్యః. జాత్యాదయో హి ద్రవ్యవిశేషణతయైవ ప్రతీయన్త ఇతి పూర్వమేవోక్తమ్. కథం పునరేకమేవ బ్రహ్మ సర్వాత్మకమితి శ్రోత్రియైరుచ్యతే? సర్వచేతనాచేతనశరీరత్వాత్సర్వజ్ఞస్య సర్వశక్తేస్సత్యసఙ్కల్పస్య

పురుషోత్తమస్యేత్యుక్తమ్. శరీరశరీరిణోస్తద్ధర్మాణాం చాత్యన్తవైలక్షణ్యమప్యుక్తమ్. కించ, జీవాదీనాంషణ్ణాంద్రవ్యాణామేకద్రవ్యపర్యాయత్వాభావాత్తేషు ద్రవ్యైకత్వేన పర్యాయాత్మనా చైకత్వానేకత్వాదయో దురుపపాదాః. అథోచ్యేత - షడేతాని ద్రవ్యాణి స్వకీయైః పర్యాయైః స్వేనస్వేన చాత్మనా తథా భవన్తీతి; ఏవమపి సర్వమనైకాన్తికమిత్యభ్యుపగమవిరోధః; అన్యోన్యతాదాత్మ్యాభావాత్. అతో న యుక్తమిదం జైనమతమ్. ఈశ్వరానధిష్ఠితపరమాణుకారణవాదే పూర్వోక్తదోషాస్తథైవావతిష్ఠన్తే. ३०

206 ఏవం చాత్మాఽకార్త్స్న్యమ్. २-२-३२.

ఏవం భవదభ్యుపగమే సతి ఆత్మనశ్చాకార్త్స్న్యం ప్రసజ్యతే. జీవోఽసఙ్ఖ్యాతప్రదేశో దేహపరిమాణ ఇతి హి భవతాం స్థితిః. తత్ర హస్త్యాదిశరీరేఽవస్థితస్యాత్మనస్తతో న్యూనపరిమాణే పిపీలికాదిశరీరే ప్రవిశతోఽల్పదేశవ్యాపిత్వేనాకార్త్స్న్యంప్రసజ్యతే-అపరిపూర్ణతా ప్రసజ్యత ఇత్యర్థః. ३२

అథ సఙ్కోచవికాసధర్మతయా ఆత్మనః పర్యాయశబ్దాభిధేయావస్థాన్తరాపత్త్యా విరోధః పరిహ్రియత ఇత్యుచ్యేత; తత్రాహ.—

207 నచ పర్యాయాదప్యవిరోధో వికారాదిభ్యః. २-२-३३

నచ సఙ్కోచవికాసరూపావస్థాన్తరాపత్త్యా విరోధః పరిహర్తుం శక్యతే, వికారతత్ప్రయుక్తానిత్యత్వాదిదోషప్రసక్తేర్ఘటాదితుల్యత్వప్రసఙ్గాత్. ३३

208 అన్త్యావస్థితేశ్చోభయనిత్యత్వాదవిశేషః. २-२-३४.

జీవస్య యదన్త్యం పరిమాణం మోక్షావస్థాగతమ్, తస్య పశ్చాద్దేహాన్తరపరిగ్రహాభావాదవస్థితత్వాదాత్మనశ్చ మోక్షావస్థస్య తత్పరిమాణస్యచోభయోర్నిత్యత్వాత్తదేవాత్మనః స్వాభావికం పరిమాణమితి పూర్వమపి తస్మాదవిశేషస్స్యాత్. అతో దేహపరిమాణత్వమాత్మనో న స్యాదిత్యసఙ్గతమేవేదమార్హతమతమ్. ३४. (ఇతి ఏకస్మిన్నసంభవాధికరణమ్.6.)

—— అథ పశుపత్యధికరణమ్. 7. ——

209 పత్యురసామఞ్జస్యాత్. २-२-३५.

కపిలకణాదసుగతార్హతమతానామసామఞ్జస్యాద్వేదబాహ్యత్వాచ్చ నిఃశ్రేయసార్థిభిరనాదరణీయత్వముక్తమ్. ఇదానీం పశుపతిమతస్య వేదవిరోధాదసామఞ్జస్యాచ్చ అనాదరణీయతోచ్యతే. తన్మతానుసారిణశ్చతుర్విధాః—కాపాలాః, కాలాముఖాః, పాశుపతాః, శైవాశ్చేతి. సర్వే చైతే వేదవిరుద్ధాం తత్త్వప్రక్రియామైహికాముష్మికనిశ్శ్రేయససాధనకల్పనాశ్చ కల్పయన్తి. నిమిత్తోపాదానయోర్భేదం నిమిత్తకారణం చ పశుపతిమాచక్షతే; తథా నిశ్శ్రేయససాధనమపి ముద్రికాషట్కధారణాదికమ్. యథాహుః కాపాలాః-*ముద్రికాషట్కతత్త్వజ్ఞః పరముద్రావిశారదః। భగాసనస్థమాత్మానం ధ్యాత్వా నిర్వాణమృచ్ఛతి। కణ్ఠికా రుచకం

చైవ కుణ్డలం చ శిఖామణిః । భస్మ యజ్ఞోపవీతం చ ముద్రాషట్కం ప్రచక్షతే। ఆభిర్ముద్రిత దేహస్తు న భూయ ఇహ జాయత ఇత్యాదికమ్. తథా కాలాముఖా అపి కపాలపాత్రభోజనశవ భస్మస్నానతత్ప్రాశనలగుడధారణసురాకుమ్భస్థాపనతదాధార దేవపూజాదికమైహికాముష్మిక సకలఫలసాధనమభిదధతి. *రుద్రాక్షకఙ్కణం హస్తే జటా చైకా చ మస్తకే। కపాలం భస్మనా స్నానమిత్యాది చ ప్రసిద్ధం శైవాగమేషు. తథా కేన చిత్క్రియావిశేషేణ విజాతీయానామపి బ్రాహ్మణ్యప్రాప్తిముత్తమాశ్రమప్రాప్తిం చాహుః- * దీక్షాప్రవేశమాత్రేణ బ్రాహ్మణో భవతి క్షణాత్, కాపాలం వ్రతమాస్థాయ యతిర్భవతి మానవ ఇతి.

తత్రేదముచ్యతే-[పత్యురసామఞ్జస్యాదితి.] నైకస్మిన్నసంభవాదిత్యతో నేత్యనువర్తతే. పత్యుః-పశుపతేః మతం నాదరణీయమ్. కుతః? అసామఞ్జస్యాత్. అసామఞ్జస్యం చాన్యోన్యవ్యాఘాతాత్, వేదవిరోధాచ్చ. ముద్రికాషట్కధారణభగాసనస్థాత్మధ్యానసురాకుమ్భస్థాపనతత్స్థదేవతార్చనగూఢాచారశ్మశానభస్మస్నాన ప్రణవపూర్వాభిధ్యానాన్యన్యోన్యవిరుద్ధాని. వేదవిరుద్ధం చేదం తత్త్వపరికల్పనముపాసనమాచారశ్చ. వేదాః ఖలు పరం బ్రహ్మనారాయణమేవ జగన్నిమిత్తముపాదానంచ వదన్తి *నారాయణ పరం బ్రహ్మ తత్త్వం నారాయణః పరః। నారాయణ పరో జ్యోతిరాత్మా నారాయణః పరః * తదైక్షత బహుస్యాం ప్రజాయేయేతి *సోఽకామయత బహుస్యాం ప్రజాయేయేతి*తదాత్మానం స్వయమకురుతేత్యాదయః. పరబ్రహ్మభూతపరమపురుషవేదనమేవచ మోక్షసాధనముపాసనం వదన్తి * వేదాహమేతం పురుషం మహాన్తమ్, ఆదిత్యవర్ణం తమసస్తు పారే...తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి, నాన్యః పన్థా అయనాయ విద్యత ఇత్యాదినైకతాం గతాస్సర్వే వేదాన్తాః. తదితికర్తవ్యతాభూతం కర్మ చ వేదవిహితవర్ణాశ్రమసంబద్ధం యజ్ఞాదికమేవ వదన్తి * తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకేన * ఏతమేవ ప్రవ్రాజినో లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తీత్యాదయః. కేవలపరతత్త్వప్రతిపాదనపరనారాయణానువాకసిద్ధతత్త్వపరాః కేషుచిదుపాసనాదివిధిపరేషు వాక్యేషు శ్రుతాః ప్రజాపతిశివేన్ద్రాకాశప్రాణాదిశబ్దా ఇతి * శాస్త్రదృష్ట్యా తూపదేశో వామదేవవదిత్యత్ర ప్రతిపాదితమ్. తథా * ఏకో హవై నారాయణ ఆసీన్నబ్రహ్మా నేశాన ఇత్యారభ్య * స ఏకాకీ న రమేతేతి సృష్టివాక్యోదితం స్రష్టారం నారాయణమేవ సమానప్రకరణస్థాః * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఇత్యాదిషు సాధారణాస్సద్బ్రహ్మాత్మాదిశబ్దాః ప్రతిపాదయన్తీతి*జన్మాద్యస్య యత ఇత్యత్రప్రతిపాదితమ్. అతో వేదవిరుద్ధతత్త్వోపాసనానుష్ఠానాభిధానాత్పశుపతిమతమనాదరణీయమేవ. ౩౫

210 అధిష్ఠానానుపపత్తేశ్చ. ౨-౨-౩౬

వేదబాహ్యానామనుమానాద్ధి కేవలనిమిత్తేశ్వరకల్పనా. తథా సతి దృష్టానుసారేణ కులాలాదివదధిష్ఠానం కర్తవ్యమ్. నచ కులాలాదేర్మృదాద్యధిష్ఠానవత్పశుపతేర్నిమిత్తభూతస్య ప్రధానాధిష్ఠానముపపద్యతే, అశరీరత్వాత్. సశరీరాణామేవ హి కులాలాదీనామధిష్ఠానశక్తిర్దృష్టా. న చేశ్వరస్య సశరీరత్వమభ్యుపగన్తవ్యమ్; తచ్ఛరీరస్య సావయవస్య నిత్యత్వేఽనిత్యత్వేచ * శాస్త్రయోనిత్వాదిత్యత్ర దోషస్యోక్తత్వాత్. ౩౬

211 కరణవచ్చేన్న భోగాదిభ్యః. ౨-౨-౩౭

యథా భోక్తుర్జీవస్య కరణకలేబరాద్యధిష్ఠానమశరీరస్యైవ దృశ్యతే, తద్వన్మహేశ్వరస్యాప్యశరీరస్య చ ప్రధానాధిష్ఠానముపపద్యత ఇతి చేత్; న; [భోగాదిభ్యః] పుణ్యాపాపరూపకర్మఫలభోగార్థం పుణ్యాపాపరూపాదృష్టకారితం హి తదధిష్ఠానమ్. తద్వత్పశుపతేరపి పుణ్యాపాపరూపాదృష్టవత్తయా తత్ఫలభోగాది సర్వం ప్రసజ్యేత. అతో నాధిష్ఠానసంభవః. ౩౭

212 అన్తవత్త్వమసర్వజ్ఞతా వా. ౨-౨-౩౮

వాశబ్దశ్చార్థే. పశుపతేః పుణ్యాపాపరూపాదృష్టవత్త్వే జీవవదన్తవత్త్వం - సృష్టిసంహారాద్యాస్పదత్వమసర్వజ్ఞతా చ స్యాదిత్యనాదరణీయమేవేదం మతమ్. * విరోధే త్వనపేక్షం స్యాదిత్యాదినా వేదవిరుద్ధస్యానాదరణీయత్వేసిద్ధేఽపి పశుపతిమతస్య వేదవిరుద్ధతాఖ్యాపనార్థం * పత్యురసామఞ్జస్యాదితి పునరారమ్భః. యద్యపి పాశుపతశైవయోర్వేదావిరోధిన ఇవ కేచన ధర్మాః ప్రతీయన్తే, తథాఽపి వేదవిరుద్ధనిమిత్తోపాదానభేదకల్పనాపరావరతత్త్వవ్యత్యయకల్పనామూలత్వాత్ సర్వమసమఞ్జసమేవేత్యసామఞ్జస్యాదిత్యుక్తమ్. ౩౮.
(ఇతి పశుపత్యధికరణమ్. 7.)

అథ ఉత్పత్త్యసంభవాధికరణమ్. 8.

213 ఉత్పత్త్యసంభవాత్. ౨-౨-౩౯

కపిలాదితన్త్రసామాన్యాద్భగవదభిహితపరమనిశ్శ్రేయససాధనావబోధిని పఞ్చరాత్రతన్త్రేఽప్యప్రామాణ్యమాశఙ్క్య నిరాక్రియతే. తత్రైవమాశఙ్క్యతే -* పరమకారణాత్పరబ్రహ్మభూతాద్వాసుదేవాత్సంకర్షణో నామ జీవో జాయతే, సంకర్షణాత్ప్రద్యుమ్నసంజ్ఞం మనో జాయతే, తస్మాదనిరుద్ధసంజ్ఞోఽహఙ్కారో జాయత ఇతి హి భాగవతప్రక్రియా. అత్ర జీవస్యోత్పత్తిః శ్రుతివిరుద్ధా ప్రతీయతే. శ్రుతయో హి జీవస్యానాదిత్వం వదన్తి * నజాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిదిత్యాద్యాః. ౩౯

214 నచ కర్తుః కరణమ్. ౨-౨-౪౦

సంకర్షణాత్ప్రద్యుమ్నసంజ్ఞం మనోజాయత ఇతి కర్తుః — జీవాత్ కరణస్య - మనస ఉత్పత్తిర్న సంభవతి * ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చేతి పరస్మాదేవ బ్రహ్మణో మనసోఽప్యుత్పత్తిశ్రుతేః. అతః శ్రుతివిరుద్ధార్థప్రతిపాదనాదస్యాపి తన్త్రస్య ప్రామాణ్యం ప్రతిషిధ్యత ఇతి. ౪౦

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే.—

215 విజ్ఞానాదిభావే వా తదప్రతిషేధః. ౨-౨-౪౧

వాశబ్దాత్పక్షో విపరివర్తతే. విజ్ఞానం చాది చేతి పరబ్రహ్మ విజ్ఞానాది. సఙ్కర్షణప్రద్యుమ్నానిరుద్ధానామపి పరబ్రహ్మభావే సతి తత్ప్రతిపాదనపరస్య శాస్త్రస్య ప్రామాణ్యం న

ప్రతిషిధ్యతే. ఏతదుక్తం భవతి—భాగవతప్రక్రియామజానతామిదం చోద్యమ్, యజ్జీవోత్పత్తి
ర్విరుద్ధాఽభిహితేతి. వాసుదేవాఖ్యం పరం బ్రహ్మైవాశ్రితవత్సలం స్వాశ్రితసమాశ్రయణీయ
త్వాయ స్వేచ్ఛయా చతుర్ధాఽవతిష్ఠత ఇతి హి తత్ప్రక్రియా. యథా పౌష్కరసంహితాయాం
* కర్తవ్యత్వేన వై యత్ర చాతురాత్మ్యముపాస్యతే। క్రమాగతైస్స్వసంజ్ఞాభిర్బ్రాహ్మణై రాగ
మం తు తదిత్యాది. తచ్చ చాతురాత్మ్యోపాసనం వాసుదేవాఖ్యపరబ్రహ్మోపాసనమితి సాత్త్వత
సంహితాయాముక్తమ్-*బ్రాహ్మణానాం హి సద్బ్రహ్మవాసుదేవాఖ్యయాజినామ్। వివేకదంపరం
శాస్త్రం బ్రహ్మోపనిషదం మహదితి. తద్ధి వాసుదేవాఖ్యం పరంబ్రహ్మ సంపూర్ణ షాడ్గుణ్యవపుః
సూక్ష్మవ్యూహవిభవభేదభిన్నం యథాధికారం భక్తైః జ్ఞానపూర్వేణ కర్మణాఽభ్యర్చితం
సమ్యక్ప్రాప్యతే. విభవార్చనాద్వ్యూహం ప్రాప్య వ్యూహార్చనాత్పరం బ్రహ్మ వాసుదేవాఖ్యం
సూక్ష్మంప్రాప్యత ఇతి వదన్తి. విభవో హి నామ రామకృష్ణాది ప్రాదుర్భావగణః. వ్యూహో
వాసుదేవసఙ్కర్షణప్రద్యుమ్నానిరుద్ధరూపశ్చతుర్వ్యూహః. సూక్ష్మంతు కేవలషాడ్గుణ్యవిగ్రహం
వాసుదేవాఖ్యం పరబ్రహ్మ. యథా పౌష్కరే-*యస్మాత్సమ్యక్పరంబ్రహ్మ వాసుదేవాఖ్య
మవ్యయమ్, అస్మాదవాప్యతే శాస్త్రాత్ జ్ఞానపూర్వేణ కర్మణేత్యాది. అతస్సంకర్షణాదీనామపి
పరస్యైవ బ్రహ్మణః స్వేచ్ఛావిగ్రహరూపత్వాత్ * అజాయమానో బహుధా విజాయత ఇతి
శ్రుతిసిద్ధస్యైవాశ్రితవాత్సల్యనిమిత్తస్వేచ్ఛావిగ్రహ సంగ్రహరూపజన్మనోఽభిధానాత్తదభి
ధాయిశాస్త్ర ప్రామాణ్యస్యాప్రతిషేధ ఇతి. తత్ర జీవమనోహఙ్కారతత్త్వానామధిష్ఠాతారస్స
ఙ్కర్షణప్రద్యుమ్నానిరుద్ధా ఇతి తేషామేవ జీవాదిశబ్దైరభిధానమవిరుద్ధమ్, యథా ఆకాశ
ప్రాణాదిశబ్దైః బ్రహ్మణోఽభిధానమ్. ౪౧

216 విప్రతిషేధాచ్చ. ౨-౨-౪౨.

విప్రతిషిద్ధా హి జీవోత్పత్తిస్తస్మిన్నపి తన్త్రే; యథోక్తం పరమసంహితాయామ్ *అచే
తనా పరార్థా చ నిత్యా సతతవిక్రియా। త్రిగుణా కర్మిణాం క్షేత్రం ప్రకృతే రూపముచ్యతే॥
వ్యాప్తిరూపేణ సంబన్ధస్తస్యాశ్చ పురుషస్య చ। స హ్యనాదిరనన్తశ్చ పరమార్థేన నిశ్చిత ఇతి.
ఏవం సర్వాస్వపి సంహితాసు జీవస్య నిత్యత్వవచనాజ్జీవస్వరూపోత్పత్తిః పఞ్చరాత్రతన్త్రే ప్రతిషి
ద్ధైవ. జన్మమరణాదివ్యవహారస్తు లోకవేదయోర్జీవస్య యథోపపద్యతే, తథా * నాత్మా శ్రుతే
రిత్యత్ర వక్ష్యతే. అతో జీవస్యోత్పత్తిస్తత్రాపి ప్రతిషిద్ధైవేతి జీవోత్పత్తివాదనిమిత్తాప్రామాణ్య
శఙ్కా దూరోత్సారితా.

యశ్చైష కేషాం చిదుద్ఘోషః-* సాఙ్గేషు వేదేషు నిష్ఠామలభమానః శాణ్డిల్యః
పఞ్చరాత్రశాస్త్రమధీతవానితి సాఙ్గేషు వేదేషు పురుషార్థనిష్ఠా న లబ్ధేతి వచనాద్వేద
విరుద్ధమేవేదం తన్త్రమితి, సోఽప్యనాఘ్రాతవేదవచసామనాకలితతదుపబృంహణన్యాయకలాపా
నాం శ్రద్ధామాత్రవిజృమ్భితః. యథా * ప్రాతఃప్రాతరనృతం తే వదన్తి పురోదయాజ్జుహ్వతి
యేఽగ్నిహోత్రమితి అనుదితహోమనిన్దా ఉదితహోమప్రశంసార్థేత్యుక్తమ్. యథాచ భూమ

విద్యాప్రక్రమే నారదేన * ఋగ్వేదం భగవోఽధ్యేమి యజుర్వేదం సామవేదమాథర్వణం చతుర్థమితిహాసపురాణం పఞ్చమమిత్యారభ్య సర్వం విద్యాస్థానమభిధాయ * సోఽహం భగవో మన్త్రవిదేవాస్మి నాత్మవిదితి భూమవిద్యావ్యతిరిక్తాసు సర్వాసు విద్యాస్వాత్మవేదనాలాభవచనం వక్ష్యమాణభూమవిద్యాప్రశంసార్థం కృతమ్. అథవా, అస్య నారదస్య సాఙ్గేషు వేదేషు యత్పరతత్త్వం ప్రతిపాద్యతే, తదలాభనిమిత్తోఽయం వాదః. ఏవమేవ శాణ్డిల్యస్యేతి పశ్చాద్వేదాన్తవేద్యవాసుదేవాఖ్యపరబ్రహ్మతత్త్వాభిధానాదవగమ్యతే. తథా వేదార్థస్య దుర్జ్ఞానతయా సుఖావబోధార్థశ్శాస్త్రారమ్భః పరమసంహితాయాముచ్యతే*అధీతా భగవన్ వేదాస్సాఙ్గోపాఙ్గాస్సవిస్తరాః। శ్రుతాని చ మయాఽఙ్గాని వాకోవాక్యయుతాని చ। నచైతేషు సమస్తేషు సంశయేన వినా క్వచిత్। శ్రేయోమార్గం ప్రపశ్యామి యేన సిద్ధిర్భవిష్యతీతి, * వేదాన్తేషు యథాసారం సంగృహ్య భగవాన్ హరిః। భక్తానుకమ్పయా విద్వాన్ సంచిక్షేప యథాసుఖమితి చ. అతస్సభగవాన్వేదైకవేద్యః పరబ్రహ్మాభిధానో వాసుదేవో నిఖిలహేయప్రత్యనీకకల్యాణైకతానానన్తజ్ఞానానన్దాద్యపరిమితోదారగుణసాగరస్సత్యసఙ్కల్పశ్చాతుర్వర్ణ్య చాతురాశ్రమ్యవ్యవస్థయాఽవస్థితాన్ ధర్మార్థ కామమోక్షాఖ్యపురుషార్థాభిముఖాన్ భక్తానవలోక్యాపారకారుణ్యసౌశీల్యవాత్సల్యౌదార్య మహోదధిః స్వస్వరూపస్వవిభూతిస్వారాధనతత్ఫలయాథాత్మ్యావబోధినో వేదాన్ ఋగ్యజుస్సామాథర్వభేదభిన్నానపరిమితశాఖాన్ విధ్యర్థవాదమన్త్రరూపాన్ స్వేతరసకలసురనరదురవగాహాంశ్చావధార్య తదర్థయాథాత్మ్యావబోధి పఞ్చరాత్రశాస్త్రం స్వయమేవ నిరమిమీతేతి నిరవద్యమ్.

యత్తు పరైస్సూత్రచతుష్టయం కస్యచిద్విరుద్ధాంశస్య ప్రామాణ్యనిషేధపరం వ్యాఖ్యాతమ్, తత్సూత్రాక్షరాననుగుణమ్, సూత్రకారాభిప్రాయవిరుద్ధంచ. తథాహి—

సూత్రకారేణ వేదాన్తన్యాయాభిధాయీని సూత్రాణ్యభిధాయ వేదోపబృంహణాయ చ భారతసంహితాం శతసహస్రికాం కుర్వతా మోక్షధర్మే జ్ఞానకాణ్డేఽభిహితమ్— * గృహస్థో బ్రహ్మచారీ చ వానప్రస్థోఽథ భిక్షుకః। య ఇచ్ఛేత్సిద్ధిమాస్థాతుం దేవతాం కాం యజేత స ఇత్యారభ్య మహతా ప్రబన్ధేన పఞ్చరాత్రశాస్త్రప్రక్రియాం ప్రతిపాద్య*ఇదం శతసహస్రాద్ధి భారతాఖ్యానవిస్తరాత్ । ఆవిధ్య మతిమన్థానం దధ్నో ఘృతమివోద్ధృతమ్ । నవనీతం యథా దధ్నో ద్విపదాం బ్రాహ్మణో యథా।ఆరణ్యకం చ వేదేభ్య ఓషధీభ్యో యథాఽమృతమ్।*ఇదం మహోపనిషదం చతుర్వేద సమన్వితమ్। సాఙ్ఖ్యయోగకృతాన్తేన పఞ్చరాత్రానుశబ్దితమ్। ఇదం శ్రేయ ఇదం బ్రహ్మ ఇదం హితమనుత్తమమ్। ఋగ్యజుస్సామభిర్జుష్టమథర్వాఙ్గిరసైస్తథా। భవిష్యతి ప్రమాణం వా ఏతదేవానుశాసనమితి. సాఙ్ఖ్యయోగశబ్దాభ్యాం జ్ఞానయోగకర్మయోగావభిహితౌ. యథోక్తమ్—* జ్ఞానయోగేన సాఙ్ఖ్యానాం కర్మయోగేన యోగినామితి. భీష్మపర్వణ్యపి * బ్రాహ్మణైః క్షత్రియైర్వైశ్యైః శూద్రైశ్చ కృతలక్షణైః। అర్చనీయశ్చ సేవ్యశ్చ పూజనీయశ్చ మాధవః । సాత్త్వతం విధిమాస్థాయ గీతస్సఙ్కర్షణేన య ఇతి. కథమేవం బ్రువాణో బాదరాయణో వేదవిదగ్రేసరో వేదాన్తవేద్యపరబ్రహ్మభూత వాసుదేవోపాసనార్చనాదిప్రతిపాదనపరస్య సాత్త్వతశాస్త్రస్యాప్రామాణ్యం బ్రూయాత్?

నను చ *సాఙ్ఖ్యం యోగః పఞ్చరాత్రం వేదాః పాశుపతం తథా। కిమేతాన్యేకనిష్ఠాని పృథఙ్నిష్ఠాని వా మునే॥ ఇత్యాదినా సాఙ్ఖ్యాదీనామప్యాదరణీయతోచ్యతే; శారీరకే తు సాఙ్ఖ్యాదీని ప్రతిషిధ్యన్తే; అత ఇదమపి తన్త్రం తత్తుల్యమ్. నేత్యుచ్యతే, యతస్తత్రాపీమమేవ శారీరకోక్తం న్యాయమవతారయతి. * కిమేతాన్యేకనిష్ఠాని పృథఙ్నిష్ఠాని వేతి ప్రశ్నస్యాయమర్థః — కిం సాఙ్ఖ్యయోగపాశుపతవేదపఞ్చరాత్రాణ్యేకతత్త్వప్రతిపాదనపరాణి? పృథక్తత్త్వప్రతిపాదనపరాణి వా? యద్యేకతత్త్వప్రతిపాదనపరాణి కిం తదేకం తత్త్వమ్? యదా తు పృథక్తత్త్వప్రతిపాదనపరాణి, తదైషాం పరస్పరం విరుద్ధార్థప్రతిపాదనపరత్వాద్వస్తుని వికల్పాసమ్భవాచ్చైకమేవ ప్రమాణమఙ్గీకరణీయమ్; కిం తదేకమితి. అస్యోత్తరం బ్రువన్ *జ్ఞానాన్యేతాని రాజర్షే విద్ధి నానామతాని వై। సాఙ్ఖ్యస్య వక్తా కపిల ఇత్యారభ్య సాఙ్ఖ్యయోగపాశుపతానాం కపిలహిరణ్యగర్భపశుపతికృతత్వేన పౌరుషేయత్వం ప్రతిపాద్య *అపాన్తరతపా నామ వేదాచార్యస్స ఉచ్యత ఇతి వేదానామపౌరుషేయత్వమభిధాయ *పఞ్చరాత్రస్య కృత్స్నస్య వక్తా నారాయణస్స్వయమితి పఞ్చరాత్రతన్త్రస్య వక్తా నారాయణః స్వయమేవేత్యుక్తవాన్.

ఏవం వదతశ్చాయమాశయః — పౌరుషేయాణాం హి తన్త్రాణాం పరస్పరవిరుద్ధవస్తువాదితయా, అపౌరుషేయత్వేన నిరస్తప్రమాదాదినిఖిలదోషగన్ధవేదవేద్యవస్తువిరుద్ధాభిధాయిత్వాచ్చ యథావస్థితవస్తుని ప్రామాణ్యం దుర్లభమ్. వేదవేద్యశ్చ పరబ్రహ్మభూతో నారాయణః. అతస్తత్తత్తన్త్రాభిహితప్రధానపురుషపశుపతిప్రభృతితత్త్వస్య వేదాన్తవేద్యపరబ్రహ్మభూతనారాయణాత్మకతయైవ వస్తుత్వమభ్యుపగమనీయమితి. తదిదమాహ చ — *సర్వేషు చ నృపశ్రేష్ఠ జ్ఞానేష్వేతేషు దృశ్యతే, యథాగమం యథాన్యాయం నిష్ఠా నారాయణః ప్రభురితి. * యథాగమం యథాన్యాయమితి — న్యాయానుగృహీతతత్తదాగమోక్తం వస్తు పరామృశతో నారాయణ ఏవ సర్వస్య వస్తునో నిష్ఠేతి దృశ్యతే. అబ్రహ్మాత్మకతయా తత్తత్తన్త్రాభిహితానాం తత్త్వానామ్ *సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ *విశ్వం నారాయణ ఇత్యాదినా సర్వస్య బ్రహ్మాత్మకతామనుసన్దధానస్య నారాయణ ఏవ నిష్ఠేతి ప్రతీయత ఇత్యర్థః. అతో వేదాన్తవేద్యః పరబ్రహ్మభూతో నారాయణః స్వయమేవ పఞ్చరాత్రస్య కృత్స్నస్య వక్తేతి, తత్స్వరూపతదుపాసనాభిధాయి తత్తన్త్రమితి చ తస్మిన్నితరతన్త్రసామాన్యం న కేనచిదుద్భావయితుం శక్యమ్. అతస్తత్రైవేదముచ్యతే — * ఏవమేకం సాఙ్ఖ్యయోగం వేదారణ్యకమేవ చ। పరస్పరాఙ్గాన్యేతాని పఞ్చరాత్రం తు కథ్యత ఇతి. సాఙ్ఖ్యం చ యోగశ్చ సాఙ్ఖ్యయోగమ్. వేదాశ్చారణ్యకాని చ వేదారణ్యకమ్. పరస్పరాఙ్గాన్యేతాని ఏకతత్త్వప్రతిపాదనపరతయైకీభూతాని ఏకం పఞ్చరాత్రమితి కథ్యతే. ఏతదుక్తం భవతి — సాఙ్ఖ్యోక్తాని పఞ్చవింశతితత్త్వాని, యోగోక్తం చ యమనియమాద్యాత్మకం యోగమ్, వేదోదితకర్మస్వరూపాణ్యఙ్గీకృత్య తత్త్వానాం బ్రహ్మాత్మకత్వం యోగస్య చ బ్రహ్మోపాసనప్రకారత్వం కర్మణాం చ తదారాధనరూపతామభిదధతి బ్రహ్మస్వరూపం ప్రతిపాదయన్త్యారణ్యకాని. ఏతదేవ పరేణ బ్రహ్మణా నారాయణేన స్వయమేవ పఞ్చరాత్రతన్త్రే విశదీకృతమితి.

శారీరకే చ సాఙ్ఖ్యోక్తతత్త్వానామబ్రహ్మాత్మకతామాత్రం నిరాకృతమ్. న స్వరూపమ్. యోగపాశుపతయోశ్చేశ్వరస్య కేవలనిమిత్తకారణతా, పరావరతత్త్వవిపరీతకల్పనా, వేద

బహిష్కృతాచారో నిరాకృతః; నయోగస్వరూపమ్; పశుపతిస్వరూపంచ. అతః-* సాఙ్ఖ్యం యోగః పఞ్చరాత్రం వేదాః పాశుపతం తథా॥ఆత్మప్రమాణాన్యేతాని నహన్తవ్యాని హేతుభిరిత్యపి తత్తదభిహితతత్తత్స్వరూపమాత్రమఙ్గీకార్యమ్, జినసుగతాభిహితతత్త్వవత్సర్వం నబహిష్కార్య మిత్యుచ్యతే-*యథాగమం యథాన్యాయం నిష్ఠా నారాయణః ప్రభురిత్యనేనైకార్థ్యాత్. ౪౨ (ఇతి ఉత్పత్త్యసంభవాధికరణమ్. 8.)

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శారీరకమీమాంసాభాష్యే

ద్వితీయస్యాధ్యాయస్య ద్వితీయః పాదః.

శ్రీరస్తు

శ్రీమతే రామానుజాయనమః

ద్వితీయాధ్యాయే— తృతీయఃపాదః, వియదధికరణమ్. 1

217 న వియదశ్రుతేః. ౨-౩-౧

సాఙ్ఖ్యాది వేదబాహ్యతన్త్రాణాం న్యాయాభాసమూలతయా విప్రతిషేధాచ్చాసామఞ్జస్యముక్తమ్, ఇదానీంస్వపక్షస్య విప్రతిషేధాదిదోషగన్ధాభావఖ్యాపనాయబ్రహ్మకార్యతయాఽభిమతచిదచిదాత్మకప్రపఞ్చస్య కార్యతాప్రకారో విశోధ్యతే. తత్ర వియదుత్పద్యతే నవేతి సంశయ్యతే. కిం యుక్తమ్? నవియదుత్పద్యతఇతి. కుతః? అశ్రుతేః. సమ్భావితస్యహి శ్రవణసమ్భవః; అసమ్భావితస్యతు గగనకుసుమవియదుత్పత్త్యాదేః శబ్దాభిధేయత్వం నసమ్భవతి. న ఖలు నిరవయవస్య సర్వగతస్యాకాశస్యాత్మన ఇవోత్పత్తిర్నిరూపయితుం శక్యతే. అతఏవ చోత్పత్త్యసమ్భవాత్ ఛాన్దోగ్యే సృష్టిప్రకరణే తేజఃప్రభృతీనామేవోత్పత్తిరామ్నాయతే *తదైక్షత బహుస్యాం ప్రజాయేయేతి తత్తేజోఽసృజతేతి. తైత్తిరీయకాథర్వణాదిషు *తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశ స్సమ్భూతః * ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణిచ, ఖం వాయుర్జ్యోతిరాప ఇత్యాదిషు శ్రూయమాణా వియదుత్పత్తిరర్థవిరోధాద్బాధ్యతఇతి. ౧

ఏవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే.—

218 అస్తితు. ౨-౩-౨

అస్తిత్వాకాశస్యోత్పత్తిః, అతీన్ద్రియార్థవిషయాహి శ్రుతిః ప్రమాణాన్తరాప్రతీతామపి వియదుత్పత్తిం ప్రతిపాదయితుం సమర్థైవ. నచ శ్రుతిప్రతిపన్నేఽర్థే తద్విరోధినిరవయవత్వాదిహేతుకమనుత్పత్త్యనుమానముదేతుమలమ్. ఆత్మనోఽప్యనుత్పత్తిః న నిరవయవత్వప్రయుక్తేతి వక్ష్యతే. ౨

పునశ్చోదయతి.—

219 గౌణ్యసంభవాచ్ఛబ్దాచ్చ. ౨-౩-౩.

*తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సంభూత ఇత్యాదివియదుత్పత్తిశ్రుతిర్గౌణీతి కల్పయితుం యుక్తమ్,*తత్తేజోఽసృజతేతి సిసృక్షోర్బ్రహ్మణః ప్రథమం తేజ ఉత్పద్యత ఇతి తేజ ఉత్పత్తిప్రాథమ్యేన వియదుత్పత్తిప్రతిపాదనాసంభవాత్,*వాయుశ్చాన్తరిక్షంచైతదమృత మితి వియతోఽమృతత్వశబ్దాచ్చ. 3.

కథమేకస్య సంభూతశబ్దస్యాకాశాపేక్షయా గౌణత్వమగ్న్యాద్యపేక్షయా ముఖ్యత్వ మితి చేత్, తత్రాహ.—

220 స్యాచ్చైకస్య బ్రహ్మశబ్దవత్. ౨-౩-౪.

ఏకస్యైవ*తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సంభూత ఇత్యాకాశే ముఖ్యత్వా సంభవాత్ గౌణతయాప్రయుక్తస్య సంభూతశబ్దస్య*వాయోరగ్నిరిత్యాదిష్వనుషక్తస్య ముఖ్యత్వం స్యాదేవ, బ్రహ్మశబ్దవత్; యథా బ్రహ్మశబ్దః*తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామ రూపమన్నంచ జాయత ఇత్యత్ర ప్రధానే గౌణతయా ప్రయుక్తస్తస్మిన్నేవ ప్రకరణే *తపసా చీయతే బ్రహ్మ తతోఽన్న మభిజాయత ఇతి బ్రహ్మణి ముఖ్యతయా ప్రయుజ్యతే, తద్వత్. అనుషఙ్గేచ శ్రవణా వృత్తావివాభిధానావృత్తిర్విద్యత ఏవేత్యర్థః. ౪.

పరిహరతి.—

221 ప్రతిజ్ఞాఽహానిరవ్యతిరేకాత్. ౨-౩-౫.

ఛాన్దోగ్యశ్రుత్యనుసారేణాన్యాసాం వియదుత్పత్తివాదినీనాం శ్రుతీనాం గౌణత్వం కల్పయితుం న యుజ్యతే. యతశ్ఛాన్దోగ్యశ్రుత్యైవ వియదుత్పత్తిరఙ్గీకృతా, * యేనాశ్రుతం శ్రుతమిత్యాదినా బ్రహ్మవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞానాత్. తస్యాహి ప్రతిజ్ఞాయాః అహానిరా కాశస్యాపి బ్రహ్మకార్యత్వేన తదవ్యతిరేకాదేవ భవతి. ౫.

222 శబ్దేభ్యః. ౨-౩-౬.

ఇతశ్చ వియదుత్పత్తిః ఛాన్దోగ్యే ప్రతీయతే- *సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవా ద్వితీయమితి ప్రాక్సృష్టేరేకత్వావధారణశబ్దాత్, * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమిత్యేవమాది శబ్దేభ్యశ్చకార్యత్వేన బ్రహ్మణోఽవ్యతిరేకప్రతీతేః. నచ*తత్తేజోఽసృజతేతి తేజస ఉత్పత్తి శ్రుతిర్వియదుత్పత్తిం వారయతి. వియదుత్పత్త్యవచనమాత్రేణ తేజసః ప్రతీయమానం ప్రాథ మ్యం శ్రుత్యన్తరప్రతిపన్నాం వియదుత్పత్తిం న నివారయితుమలమ్. ౬.

223 యావద్వికారంతు విభాగో లోకవత్. ౨-౩-౭.

తుశబ్దశ్చార్థే. * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమిత్యాదిభిరాకాశస్య వికారత్వవచనేన తస్యాకాశస్య బ్రహ్మణోవిభాగః—ఉత్పత్తిరప్యుక్తైవ. లోకవత్—యథా లోకే ఏతే సర్వే దేవదత్తపుత్రా ఇత్యభిధాయ తేషు కేషాంచిత్తత ఉత్పత్తివచనేన సర్వేషాముత్పత్తిరుక్తా

స్యాత్, తద్వత్. ఏవం చ సతి*వాయుశ్చాన్తరిక్షం చైతదమృతమితి సురాణామివ చిరకాలస్థాయిత్వాభిప్రాయమ్. ౭.

224 ఏతేన మాతరిశ్వా వ్యాఖ్యాతః. ౨-౩-౮.

అనేనైవ హేతునా మాతరిశ్వనో వాయోరప్యుత్పత్తిర్వ్యాఖ్యాతా. వియన్మాతరిశ్వనోః పృథగ్యోగకరణం*తేజోఽత స్తథాహ్యాహేతి మాతరిశ్వపరామర్శార్థమ్. ౮.

225 అసంభవస్తు సతోఽనుపపత్తేః. ౨-౩-౯.

తుశబ్దోఽవధారణార్థః. అసంభవః-అనుత్పత్తిః. సతః-బ్రహ్మణఏవ. తద్వ్యతిరిక్తస్య కస్యచిదప్యనుత్పత్తిర్న సంభవతి, అనుపపత్తేః. ఏతదుక్తం భవతి—వియన్మాతరిశ్వనోరుత్పత్తిప్రతిపాదనముదాహరణార్థమ్. ఉత్పత్త్యసంభవస్తు సతః పరమకారణస్య పరస్యైవ బ్రహ్మణః. తద్వ్యతిరిక్తస్య కృత్స్నస్యావ్యక్తమహదహఙ్కారతన్మాత్రేన్ద్రియవియత్పవనాదికస్య ప్రపఞ్చస్యైకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాదిభిరవగతకార్యభావస్యానుత్పత్తిర్నోపపద్యత ఇతి. ౯.
(ఇతి వియదధికరణమ్. 1.)

—అథ తేజోఽధికరణమ్. 2.—

226 తేజోఽత స్తథా హ్యాహ. ౨-౩-౧౦.

బ్రహ్మవ్యతిరిక్తస్య కృత్స్నస్య బ్రహ్మకార్యత్వముక్తమ్. ఇదానీం వ్యవహితకార్యాణాం కిం కేవలాత్తత్తదనన్తరకారణభూతాద్వస్తున ఉత్పత్తిః? ఆహోస్విత్తత్తద్రూపాద్బ్రహ్మణ ఇతి చిన్త్యతే. కిం యుక్తమ్? కేవలాత్తత్తద్వస్తున ఇతి. కుతః? తేజస్తావత్ అతః—మాతరిశ్వన ఏవోత్పద్యతే; * వాయోరగ్నిరితి హ్యాహ. ౧౦.

227 ఆపః. ౨-౩-౧౧.

ఆపోఽపి అతః- తేజస ఏవోత్పద్యన్తే;*అగ్నేరాపః*తదపోఽసృజతేతి హ్యాహ. ౧౧.

228 పృథివీ. ౨-౩-౧౨.

పృథివీ అద్భ్య ఉత్పద్యతే;*అద్భ్యః పృథివీ*తా అన్నమసృజన్తేతి హ్యాహ. ౧౨.
నన్వన్నశబ్దేన కథం పృథివ్యభిధీయతే? అత ఆహ—

229 అధికారరూపశబ్దాన్తరేభ్యః. ౨-౩-౧౩.

మహాభూతసృష్ట్యధికారాత్పృథివ్యేవాన్నశబ్దేనోక్తేతి ప్రతీయతే. అదనీయస్యసర్వస్య పృథివీవికారత్వాత్ కారణే కార్యశబ్దః. తథావాక్యశేషే భూతానాం రూపసంశబ్దనే*యదగ్నే రోహితం రూపం తేజసస్తద్రూపం యచ్ఛుక్లంతదపాం యత్కృష్ణంతదన్నస్యేత్యప్తేజసోస్సజాతీయమేవాన్నశబ్దవాచ్యం ప్రతీయతే. శబ్దాన్తరంచ సమానప్రకరణే*అగ్నేరాపః, అద్భ్యఃపృథివీతి శ్రూయతే. అతః పృథివ్యేవాన్నశబ్దేనోచ్యత ఇత్యద్భ్యఏవ పృథివీ జాయతే. ఉదాహృతాస్తేజఃప్రభృతయః ప్రదర్శనార్థాః. మహదాదయోఽపి స్వానన్తరవస్తున ఏవోత్పద్యన్తే,యథాశ్రుత్యభ్యుపగమావిరోధాత్. *ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణిచ,ఖంవాయుర్జ్యోతిరాపః

పృథివీ విశ్వస్య ధారిణీ*తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామ రూపమన్నంచ జాయతే *తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సంభూతః*తత్తేజోఽసృజతేత్యాదయో బ్రహ్మణః పరమ్పరయాకారణత్వేఽప్యుపపద్యన్త ఇతి. ౧౩.

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే.—

230 తదభిధ్యానాదేవ తు తల్లిఙ్గాత్సః. ౨-౩-౧౪.

తుశబ్దాత్పక్షో వ్యావృత్తః. మహదాదికార్యాణామపి తత్తదనన్తరవస్తుశరీరకస్స ఏవ పురుషోత్తమః కారణమ్. కుతః? తదభిధ్యానరూపాత్తల్లిఙ్గాత్. అభిధ్యానమ్ - *బహుస్స్యామితి సంకల్పః.*తత్తేజ ఐక్షత బహుస్స్యాం ప్రజాయేయేతి...తా ఆప ఐక్షన్త బహ్వ్యస్స్యామః ప్రజాయేమహీత్యాత్మనో బహుభవనసంకల్పరూపేక్షణశ్రవణాన్మహదహఙ్కారాకాశాదీనామపి కారణానాం తథావిధేక్షాపూర్వికైవ స్వకార్యసృష్టిరితి గమ్యతే. తథావిధం చేక్షణం తత్తచ్ఛరీరకస్య పరస్యైవ బ్రహ్మణ ఉపపద్యతే. శ్రూయతేచ సర్వశరీరకత్వేన సర్వాత్మకత్వం పరస్య బ్రహ్మణోఽన్తర్యామిబ్రాహ్మణే*యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్*యోఽప్సు తిష్ఠన్*యస్తేజసి తిష్ఠన్ * యో వాయౌ తిష్ఠన్ * య ఆకాశే తిష్ఠన్ ఇత్యాది. సుబాలోపనిషది చ * యస్య పృథివీ శరీరమిత్యారభ్య * యస్యాహఙ్కారశ్శరీరమ్ * యస్య బుద్ధిశ్శరీరమ్ * యస్యావ్యక్తం శరీరమిత్యాది. ౧౪.

యచ్చోక్తమ్ * ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చేత్యాదిషు శ్రూయమాణా బ్రహ్మణః ప్రాణాదిసృష్టిః పరమ్పరయాఽప్యుపపద్యత ఇతి, అత్రోచ్యతే.—

231 విపర్యయేణ తు క్రమోఽత ఉపపద్యతే చ. ౨-౩-౧౫.

తుశబ్దోఽవధారణార్థః. అవ్యక్తమహదహఙ్కారాకాశాదిక్రమాద్విపర్యయేణ యస్సర్వేషాం కార్యాణాం బ్రహ్మానన్తర్యరూపః క్రమః*ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణ ఇత్యాదిషు ప్రతీయతే, సచ క్రమస్తత్తద్రూపాద్బ్రహ్మణస్తత్తత్కార్యోత్పత్తేరేవోపపద్యతే. పరమ్పరయా కారణత్వే హ్యానన్తర్యశ్రవణముపరుధ్యేత. అతః*ఏతస్మాజ్జాయత ఇత్యాదికమపి సర్వస్య బ్రహ్మణః సాక్షాత్సంభవస్యోత్తమ్భనమ్. ౧౫.

232 అన్తరా విజ్ఞానమనసీ క్రమేణ తల్లిఙ్గాదితి చేన్నావిశేషాత్. ౨-౩-౧౬.

విజ్ఞానసాధనత్వాదిన్ద్రియాణి విజ్ఞానమిత్యుచ్యన్తే. యదుక్తమ్*ఏతస్మాజ్జాయత ఇత్యాదినా సర్వస్య బ్రహ్మణోఽనన్తరకార్యత్వం శ్రావ్యతే, అతశ్చానేన వాక్యేన సర్వస్య సాక్షాద్బ్రహ్మణ ఉత్పత్తిరభిధ్యానలిఙ్గావగతోత్తభ్యత ఇతి; తన్నోపపద్యతే, క్రమవిశేషపరత్వాదస్య వాక్యస్య, అత్రాపి సర్వేషాం క్రమప్రతీతేః. ఖాదిషు తావత్ శ్రుత్యన్తరసిద్ధః క్రమోఽత్రాపి ప్రతీయతే. తైస్సహ పాఠలిఙ్గాద్భూతప్రాణయోరన్తరాలే విజ్ఞానమనసీ అపి క్రమేణోత్పద్యేతే ఇతి ప్రతీయతే. అతస్సర్వస్య సాక్షాద్బ్రహ్మణ ఏవ సంభవస్యోత్తమ్భనమిదం వాక్యం న భవతీతి చేత్, తన్న; అవిశేషాత్ -*ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణ ఇత్యనేనావిశేషాత్ విజ్ఞానమనసోః

ఖాదీనాంచ. *ఏతస్మాజ్జాయత ఇత్యనేన సాక్షాత్సంభవరూపసమ్బన్ధస్యాభిధేయస్య సర్వేషాం ప్రాణాదిపృథివ్యన్తానామవిశిష్టత్వాత్స ఏవ విధేయః, నక్రమః. శ్రుత్యన్తరసిద్ధక్రమవిరోధాచ్చ నేదం క్రమపరమ్-*పృథివ్యప్సు ప్రలీయత ఇత్యారభ్య*తమః పరే దేవ ఏకీభవతీత్యన్తేన క్రమాన్తర ప్రతీతేః. అతోఽవ్యక్తాదిశరీరకాత్పరస్మాద్బ్రహ్మణఏవ సర్వకార్యాణాముత్పత్తిః; తేజఃప్రభృతయశ్చ శబ్దాస్తదాత్మభూతం బ్రహ్మైవాభిదధతి. ౧౫.

నన్వేవం సర్వశబ్దానాం బ్రహ్మవాచిత్వే సతి తైస్తైశ్శబ్దైః తత్తద్వస్తువ్యపదేశోవ్యుత్పత్తి సిద్ధ ఉపరుధ్యేత; తత్రాహ.—

233 చరాచరవ్యపాశ్రయస్తు స్యాత్తద్వ్యపదేశో భాక్తస్తద్భావభావిత్వాత్. ౨-౩-౧౬.

తుశబ్దశ్చోదితాశఙ్కానివృత్త్యర్థః. నిఖిలజఙ్గమస్థావరవ్యపాశ్రయస్తత్తచ్ఛబ్దవ్యపదేశః భాక్తః-వాచ్యైకదేశే భజ్యత ఇత్యర్థః. సమస్తవస్తుప్రకారిణో బ్రహ్మణః ప్రకారభూతవస్తుగ్రాహిప్రత్యక్షాదిప్రమాణావిషయత్వాద్వేదాన్తశ్రవణాత్ప్రాక్ప్రకారైకప్రతీతేః, ప్రకారిప్రతీతిభావభావిత్వాచ్చ తత్పర్యవసానస్య, లోకే తత్తద్వస్తుమాత్రే వాచ్యైకదేశే తేతే శబ్దాః భఙ్క్త్వాభఙ్క్త్వా వ్యపదిశ్యన్తే. అథవా-తేజః ప్రభృతిభిశ్శబ్దైస్తత్తద్వస్తుమాత్రవాచితయా వ్యుత్పన్నైర్బ్రహ్మణో వ్యపదేశో భాక్తస్స్యాత్-అముఖ్యస్స్యాదిత్యాశఙ్క్య చరాచరవ్యపాశ్రయస్త్విత్యాద్యుచ్యతే. చరాచరవ్యపాశ్రయఃతద్వ్యపదేశః-తద్వాచిశబ్దః, చరాచరవాచిశబ్దో బ్రహ్మణ్యభాక్తః-ముఖ్య ఏవ. కుతః? బ్రహ్మభావభావిత్వాత్సర్వశబ్దానాం వాచకభావస్య; నామరూపవ్యాకరణశ్రుత్యా హి తథాఽవగతమ్. ౧౬. (ఇతి తేజోధికరణమ్. 2.)

—అథ ఆత్మాధికరణమ్. 3.—

234 నాత్మా శ్రుతేర్నిత్యత్వాచ్చ తాభ్యః. ౨-౩-౧౭.

వియదాదేః కృత్స్నస్య పరస్మాద్బ్రహ్మణ ఉత్పత్తిరుక్తా. ఇదానీం జీవస్యాప్యుత్పత్తిరస్తి నేతి సంశయ్యతే. కిం యుక్తమ్? అస్తీతి. కుతః? ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞోపపత్తేః, ప్రాక్సృష్టే రేకత్వావధారణాచ్చ. వియదాదేరివ జీవస్యాప్యుత్పత్తివాదిన్యః శ్రుతయశ్చసన్తి*యతః ప్రసూతా జగతః ప్రసూతీ తోయేన జీవాన్ వ్యససర్జ భూమ్యామ్*ప్రజాపతిః ప్రజా అసృజత *సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠాః*యతోవా ఇమాని భూతాని జాయన్త ఇతి.ఏవం సచేతనస్య జగత ఉత్పత్తివచనాత్ జీవస్యాప్యుత్పత్తిః ప్రతీయతే.నచవాచ్యం బ్రహ్మణో నిత్యత్వాత్ *తత్త్వమస్యాదిభిశ్చ జీవస్య బ్రహ్మత్వావగమాజ్జీవస్య నిత్యత్వమితి, *ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమ్ * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేత్యేవమాదిభిర్వియదాదేరపి బ్రహ్మత్వావగమాత్తస్యాపి నిత్యత్వప్రసక్తేః. అతో జీవోఽపి వియదాదివదుత్పద్యత ఇతి.

ఏవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే-[నాత్మా శ్రుతేరితి.] నాత్మోత్పద్యతే. కుతః? శ్రుతేః. *న జాయతే మ్రియతేవా విపశ్చిత్ *జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావజావిత్యాదిభిర్జీవస్యోత్పత్తిప్రతిషేధోహి శ్రూయతే. ఆత్మనో నిత్యత్వంచ తాభ్యః-శ్రుతిభ్య ఏవావగమ్యతే * నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామేకో బహూనాం యో విదధాతి కామాన్ *అజో నిత్యశ్శాశ్వతోఽయం పురాణో నహన్యతే

హన్యమానే శరీర ఇత్యాదిభ్యః. అతశ్చ నాత్మోత్పద్యతే. కథం తర్హ్యేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞాన ప్రతిజ్ఞోపపద్యతే? ఇత్థముపపద్యతే-జీవస్యాపి కార్యత్వాత్కార్యకారణయోరనన్యత్వాచ్చ. ఏవం తర్హి వియదాదివదుత్పత్తిమత్త్వమఙ్గీకృతం స్యాత్. నేత్యుచ్యతే-కార్యత్వం హి నామైకస్య ద్రవ్యస్యావస్థాన్తరాపత్తిః; తజ్జీవస్యాప్యస్త్యేవ. ఇయాంస్తు విశేషః-వియదాదేరచేతనస్య యాదృశోఽన్యథాభావో న తాదృశో జీవస్య. జ్ఞానసఙ్కోచవికాసలక్షణో జీవస్యాన్యథాభావః, వియదాదేస్తు స్వరూపాన్యథాభావలక్షణః. సేయం స్వరూపాన్యథాభావలక్షణోత్పత్తిర్జీవే ప్రతిషిధ్యతే.

ఏతదుక్తం భవతి-భోగ్యభోక్తృనియన్తౄన్ వివిక్తస్వభావాన్ ప్రతిపాద్య, భోగ్యగతముత్పత్త్యాదికం భోక్తరి ప్రతిషిధ్య, తస్య నిత్యతాం చ ప్రతిపాద్య, భోగ్యగతముత్పత్త్యాదికం భోక్తృగతం చాపురుషార్థాశ్రయత్వం నియన్తరి ప్రతిషిధ్య, తస్య నిత్యత్వం నిరవద్యత్వం సర్వదా సర్వజ్ఞత్వం సత్యసంకల్పత్వం కరణాధిపాధిపత్వం విశ్వస్య పతిత్వంచ ప్రతిపాద్య, సర్వావస్థయోశ్చిదచితోస్తం ప్రతి శరీరత్వం, తస్యచాత్మత్వం ప్రతిపాదితమ్. అతస్సర్వదా చిదచిద్వస్తుశరీరతయా తత్ప్రకారం బ్రహ్మ. తత్కదాచిత్స్వస్మాద్విభక్తవ్యపదేశానర్హాతిసూక్ష్మదశాపన్నచిదచిద్వస్తుశరీరం తిష్ఠతి. తత్కారణావస్థం బ్రహ్మ. కదాచిచ్చ విభక్తనామరూపస్థూలచిదచిద్వస్తుశరీరమ్; తచ్చ కార్యావస్థమ్. తత్ర కారణావస్థస్య కార్యావస్థాపత్తావచిదంశస్య కారణావస్థాయాం శబ్దాదివిహీనస్య భోగ్యత్వాయ శబ్దాదిమత్తయా స్వరూపాన్యథాభావరూపవికారో భవతి. చిదంశస్య చ కర్మఫలవిశేషభోక్తృత్వాయ తదనురూపజ్ఞానవికాసరూపవికారో భవతి. ఉభయప్రకారవిశిష్టే నియన్త్రంశే తదవస్థతదుభయవిశిష్టతారూపవికారో భవతి. కారణావస్థాయా అవస్థాన్తరాపత్తిరూపో వికారః ప్రకారద్వయే ప్రకారిణి చ సమానః. అత ఏవైకస్యావస్థాన్తరాపత్తిరూపవికారాపేక్షయా * యేనాశ్రుతం శ్రుతమిత్యేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాయ మృదాదిదృష్టాన్తః * యథా సోమ్యైకేనేత్యాదినా నిదర్శితః. ఈదృశజ్ఞానసఙ్కోచవికాసకరతద్దేహసంబన్ధవియోగాభిప్రాయా జీవస్యోత్పత్తిమరణవాదిన్యః *ప్రజాపతిః ప్రజా అసృజతేత్యాద్యాః శ్రుతయః. అచిదంశవత్స్వరూపాన్యథాత్వాభావాభిప్రాయా ఉత్పత్తిప్రతిషేధవాదిన్యో నిత్యత్వవాదిన్యశ్చ * నజాయతే మ్రియత ఇత్యాద్యాః, * నిత్యో నిత్యానామిత్యాద్యాశ్చ శ్రుతయః. స్వరూపాన్యథాత్వజ్ఞానసఙ్కోచవికాసరూపోభయవిధానిష్టవికారాభావాభిప్రాయాః * సవా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరోఽమరోఽమృతో బ్రహ్మ * నిత్యో నిత్యానామిత్యాద్యాః పరవిషయాః శ్రుతయః. ఏవం సర్వదా చిదచిద్వస్తువిశిష్టస్య బ్రహ్మణః ప్రాక్సృష్టేరేకత్వావధారణం చ నామరూపవిభాగాభావాదుపపద్యతే. * తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేతి హి నామరూపవిభాగభావాభావాభ్యాం నానాత్వైకత్వే వదన్తీతి.

యేత్వవిద్యోపాధికం జీవత్వం వదన్తి, యేచ పారమార్థికోపాధికృతమ్, యేచ సన్మాత్రస్వరూపం బ్రహ్మ స్వయమేవ భోక్తృభోగ్యనియన్తృరూపేణ త్రిధాఽవస్థితం వదన్తి, సర్వేఽప్యేతే అవిద్యాశక్తేరుపాధిశక్తేర్భోక్తృభోగ్యనియన్తృశక్తీనాం చ ప్రలయకాలేఽవస్థానేఽపి తదానీమేకత్వావధారణం నామరూపవిభాగాభావాదేవోపపాదయన్తి. * వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే

న సాపేక్షత్వాత్ * నకర్మావిభాగాదితి చేన్నానాదిత్వాదుపపద్యతే చాప్యుపలభ్యతే చేతి సూత్రాభ్యాం జీవభేదస్య తత్కర్మప్రవాహస్య చానాదిత్వాభ్యుపగమాచ్చ. ఇయాన్విశేషః— ఏకస్యానాద్యవిద్యయా బ్రహ్మ స్వయమేవ ముహ్యతి. అన్యస్య పారమార్థికానాద్యుపాధినా బ్రహ్మస్వరూపమేవ బధ్యతే, ఉపాధిబ్రహ్మవ్యతిరిక్తవస్త్వన్తరాభావాత్. అపరస్య బ్రహ్మైవ విచిత్రాకారేణ పరిణమతే, కర్మఫలాని చానిష్టాని భుఙ్క్తే. నియన్త్రంశస్య భోక్తృత్వాభావేఽపి సర్వజ్ఞత్వాత్స్వస్మాదభిన్నం భోక్తారమనుసన్దధాతీతి స్వయమేవ భుఙ్క్తే. అస్మాకంతు స్థూలసూక్ష్మావస్థచిదచిద్వస్తుశరీరం బ్రహ్మ కార్యకారణోభయావస్థావస్థితమపి సర్వదా నిరస్తనిఖిలదోషగన్ధం సత్యసఙ్కల్పత్వాద్యపరిమితోదారగుణసాగరమవతిష్ఠతే. ప్రకారభూతచిదచిద్వస్తుగతాః అపురుషార్థాః స్వరూపాన్యథాభావాశ్చేతి సర్వం సమఞ్జసమ్. ౧౮. (ఇతి ఆత్మాధికరణమ్. 3.)

అథ జ్ఞాధికరణమ్. 4.

235 జ్ఞోఽత ఏవ ౨-౩-౧౯.

వియదాదివజ్జీవో నోత్పద్యత ఇత్యుక్తమ్. తత్ప్రసఙ్గేన జీవస్వరూపం నిరూప్యతే. కిం సుగతకపిలాభిమతచిన్మాత్రమేవాత్మనస్స్వరూపమ్? ఉత కణభుగభిమతపాషాణకల్పస్వరూపమచిత్స్వభావమేవాగన్తుకచైతన్యగుణకమ్? అథ జ్ఞాతృత్వమేవాస్య స్వరూపమితి. కిం యుక్తమ్? చిన్మాత్రమితి. కుతః? తథా శ్రుతేః. అన్తర్యామిబ్రాహ్మణే హి * య ఆత్మని తిష్ఠన్నితి మాధ్యన్దినీయపర్యాయస్య స్థానే * యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్నితి కాణ్వా అధీయతే. తథా * విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుతే కర్మాణి తనుతేఽపి చేతి కర్తురాత్మనో విజ్ఞానమేవ స్వరూపం శ్రూయతే. స్మృతిషుచ * జ్ఞానస్వరూపమత్యన్తనిర్మలం పరమార్థత ఇత్యాదిష్వాత్మనో జ్ఞానస్వరూపత్వం ప్రతీయతే.

అపరస్తు జీవాత్మనో జ్ఞానత్వే జ్ఞాతృత్వేచ స్వాభావికేఽభ్యుపగమ్యమానే తస్య సర్వగతస్య సర్వదా సర్వత్రోపలబ్ధిప్రసఙ్గాత్, కరణానాంచ వైయర్థ్యాత్, సుషుప్తిమూర్ఛాదిషు సతోఽప్యాత్మనశ్చైతన్యానుపలబ్ధేః, జాగ్రతస్సామగ్ర్యాం సత్యాం జ్ఞానోత్పత్తిదర్శనాదస్య న జ్ఞానం స్వరూపమ్, నాపి జ్ఞాతృత్వమ్, ఆగన్తుకమేవ చైతన్యమ్. సర్వగతత్వం చాత్మనోఽవశ్యాభ్యుపేత్యమ్, సర్వత్ర కార్యోపలబ్ధేః సర్వత్రాత్మనస్సన్నిధానాభ్యుపగమాచ్ఛరీరగమనేనైవ కార్యసంభవే సతి గతికల్పనాయాం ప్రమాణాభావాచ్చ. శ్రుతిరపి సుషుప్తివేలాయాం జ్ఞానాభావం దర్శయతి * నాహ ఖల్వయమేవం సంప్రత్యాత్మానం జానాత్యయమహమస్మీతి నో ఏవేమాని భూతానీతి. తథా మోక్షదశాయాం జ్ఞానాభావం దర్శయతి * న ప్రేత్యసంజ్ఞాఽస్తీతి. * జ్ఞానస్వరూపమిత్యాదిప్రయోగస్తు జ్ఞానస్య తదసాధారణగుణత్వేన లాక్షణిక ఇతి.

ఏవంప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే-[జ్ఞోఽతఏవ] - అయమాత్మా జ్ఞాతృస్వరూప ఏవ. నజ్ఞానమాత్రమ్, నాపి జడస్వరూపః. కుతః? అతఏవ-శ్రుతేరేవేత్యర్థః. * నాత్మా శ్రుతేరితి ప్రకృతా శ్రుతిః*అత ఇతి శబ్దేన పరామృశ్యతే. తథాచ్ఛాన్దోగ్యే ప్రజాపతివాక్యే ముక్తాముక్తాత్మస్వరూపకథనే * అథ యో వేదేదం జిఘ్రాణీతి స ఆత్మా * మనసైవైతాన్ కామాన్ పశ్యన్ రమతే య ఏతే బ్రహ్మలోకే * సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్పః * నోపజనం స్మరన్నిదం

శరీరమ్. అన్యత్రాపి*నపశ్యోమృత్యుం పశ్యతి. తథా వాజసనేయకే * కతమ ఆత్మేతి పృష్ట్వా * యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు హృద్యన్తర్జ్యోతిః పురుష ఇతి. తథా * విజ్ఞాతారమరే కేన విజానీయాత్ *జానాత్యేవాయం పురుషః. తథా*ఏషహి ద్రష్టా శ్రోతా ఘ్రాతా రసయితా మన్తా బోద్ధా కర్తా విజ్ఞానాత్మా పురుషః*ఏవమేవాస్య పరిద్రష్టురిమాష్షోడశకలా ఇతి. ౧౯.

యత్తూక్తం జ్ఞాతృత్వే స్వాభావికే సతి సర్వగతస్య తస్య సర్వదా సర్వత్రోపలబ్ధిః ప్రసజ్యతఇతి, తత్రోచ్యతే.—

236 ఉత్క్రాన్తిగత్యాగతీనామ్. ౨-౩-౨౦.

నాయం సర్వగతః, అపి త్వణురేవాయమాత్మా. కుతః? ఉత్క్రాన్తిగత్యాగతీనాం శ్రుతేః. ఉత్క్రాన్తిస్తావచ్ఛ్రూయతే*తేన ప్రద్యోతేనైష ఆత్మా నిష్క్రామతి చక్షుషో వా మూర్ధ్నో వాఽన్యేభ్యో వా శరీరదేశేభ్య ఇతి. గతిరపి*యేవై కేచాస్మాల్లోకాత్ప్రయన్తి చన్ద్రమసమేవ తే సర్వే గచ్ఛన్తీతి. ఆగతిరపి*తస్మాల్లోకాత్ పునరేత్యస్మై లోకాయ కర్మణ ఇతి. విభుత్వే హ్యేతా ఉత్క్రాన్త్యాదయో నోపపద్యేరన్. ౨౦.

237 స్వాత్మనా చోత్తరయోః. ౨-౩-౨౧.

చశబ్దోఽవధారణే. యద్యపి శరీరవియోగరూపత్వేనోత్క్రాన్తిః స్థితస్యాప్యాత్మనః కథంచిదుపపద్యతే, గత్యాగతీ తు న కథంచిదుపపద్యేతే; అతస్తే స్వాత్మనైవ సంపాద్యే. ౨౧

238 నాణురతచ్ఛ్రుతేరితి చేన్నేతరాధికారాత్. ౨-౩-౨౨.

*యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేష్వితి జీవం ప్రస్తుత్య*సవా ఏష మహానజ ఆత్మేతి మహత్త్వశ్రుతేః నాణుర్జీవ ఇతి చేన్న; [ఇతరాధికారాత్]-జీవాదితరస్య - ప్రాజ్ఞస్య తత్రాధికారాత్. యద్యప్యుపక్రమే జీవః ప్రస్తుతః; తథాఽపి*యస్యానువిత్తః ప్రతిబుద్ధ ఆత్మేతి మధ్యే పరః ప్రతిపాద్యత ఇతి తత్సంబన్ధీదం మహత్త్వమ్; న జీవస్య. ౨౨.

239 స్వశబ్దోన్మానాభ్యాం చ. ౨-౩-౨౩.

సాక్షాదణుశబ్ద ఏవ శ్రూయతే * ఏషోఽణురాత్మా చేతసా వేదితవ్యో యస్మిన్ ప్రాణః పఞ్చధా సంవివేశేతి. ఉద్ధృత్య మానమున్మానమ్. అణుసదృశం వస్తూద్ధృత్య తన్మానత్వం జీవస్య శ్రూయతే*వాలాగ్రశతభాగస్య శతధా కల్పితస్యచ। భాగో జీవస్సవిజ్ఞేయఇతి, * ఆరాగ్రమాత్రో హ్యవరోఽపి దృష్ట ఇతిచ. అతోఽణురేవాయమాత్మా. ౨౩.

అథస్యాత్-ఆత్మనోఽణుత్వే సకలశరీరవ్యాపినీ వేదనా నోపపద్యత ఇతి; తత్ర మతాన్తరేణ పరిహారమాహ.—

240 అవిరోధశ్చన్దనవత్. ౨-౩-౨౪.

యథా హరిచన్దనబిన్దుర్దేహైకదేశవర్త్యపి సకలదేహవ్యాపినమాహ్లాదం జనయతి, తద్వదాత్మాఽపి దేహైకదేశవర్తీ సకలదేశవర్తినీం వేదనామనుభవతి. ౨౪.

241 అవస్థితివైశేష్యాదితి చేన్నాభ్యుపగమాద్ధృది హి. ౨-౩-౨౪.

హరిచన్దనబిన్ద్వాదేర్దేహైకదేశవిశేషావస్థితివిశేషాత్తథాభావః, ఆత్మనస్తు తన్న విద్యత ఇతి చేన్న; ఆత్మనోఽపి దేహైకదేశవిశేషే స్థిత్యభ్యుపగమాత్. హృదయదేశే హ్యాత్మనః స్థితిః శ్రూయతే*హృది హ్యయమాత్మా తత్రైకశతం నాడీనామితి. తథా*కతమ ఆత్మేతి ప్రకృత్య *యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు హృద్యన్తర్జ్యోతిరితి. ఆత్మనో దేశవిశేషస్థితిఖ్యాపనాయ చన్దనదృష్టాన్తః ప్రదర్శితః; నతు చన్దనస్య దేశవిశేషాపేక్షా. ౨౪.

ఏకదేశవర్తినస్సకలదేహవ్యాపికార్యకరత్వప్రకారం స్వమతేనాహ.—

242 గుణాద్వాఽఽలోకవత్. ౨-౩-౨౫.

వాశబ్దో మతాన్తరవ్యావృత్త్యర్థః. ఆత్మా స్వగుణేన జ్ఞానేన సకలదేహం వ్యాప్యావస్థితః. ఆలోకవత్-యథా మణిద్యుమణిప్రభృతీనామేకదేశవర్తినామాలోకోఽనేకదేశవ్యాపీ దృశ్యతే, తద్వద్ధృదయస్థస్యాత్మనో జ్ఞానం సకలదేహం వ్యాప్య వర్తతే. జ్ఞాతుః ప్రభాస్థానీయస్య జ్ఞానస్య స్వాశ్రయాదన్యత్ర వృత్తిర్మణిప్రభావదుపపద్యత ఇతి ప్రథమసూత్రే స్థాపితమ్. ౨౫.

ననూక్తం జ్ఞానమాత్రమేవాత్మేతి; తత్కథం జ్ఞానస్య స్వరూపవ్యతిరిక్తగుణత్వముచ్యతే? తత్రాహ—

243 వ్యతిరేకో గన్ధవత్తథాచ దర్శయతి. ౨-౩-౨౬.

యథా పృథివ్యాః గన్ధస్య గుణత్వేనోపలభ్యమానస్య తతో వ్యతిరేకః, తథా జానామీతి జ్ఞాతృగుణత్వేన ప్రతీయమానస్య జ్ఞానస్యాత్మనో వ్యతిరేకస్సిద్ధః. దర్శయతిచ శ్రుతిః *జానాత్యేవాయం పురుష ఇతి. ౨౬.

244 పృథగుపదేశాత్. ౨-౩-౨౭.

స్వశబ్దేనైవ విజ్ఞానం విజ్ఞాతుః పృథగుపదిశ్యతే * నహి విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యత ఇతి. ౨౭.

యత్తూక్తం*యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్ * విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుతే * జ్ఞానస్వరూపమత్యన్తనిర్మలమిత్యాదిషు జ్ఞానమేవాత్మేతి వ్యపదిశ్యత ఇతి, తత్రాహ.—

745 తద్గుణసారత్వాత్తు తద్వ్యపదేశః ప్రాజ్ఞవత్. ౨-౩-౨౮.

తుశబ్దశ్చోద్యం వ్యావర్తయతి. తద్గుణసారత్వాత్-విజ్ఞానగుణసారత్వాత్ ఆత్మనో విజ్ఞానమితి వ్యపదేశః. విజ్ఞానమేవాస్య సారభూతో గుణః. యథా ప్రాజ్ఞస్యానన్దస్సారభూతో గుణ ఇతి ప్రాజ్ఞ ఆనన్దశబ్దేన వ్యపదిశ్యతే-*యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాత్ *ఆనన్దో బ్రహ్మేతి వ్యజానాదితి. ప్రాజ్ఞస్య హ్యానన్దస్సారభూతో గుణః*స ఏకో బ్రహ్మణ ఆనన్దః*ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్, న బిభేతి కుతశ్చనేతి. యథావా*సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి విపశ్చితః ప్రాజ్ఞస్య జ్ఞానశబ్దేన వ్యపదేశః.*సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితా*యస్సర్వజ్ఞ ఇత్యాదిషు ప్రాజ్ఞస్య జ్ఞానం సారభూతో గుణ ఇతి విజ్ఞాయతే. ౨౮.

246 యావదాత్మభావిత్వాచ్చ న దోషస్తద్దర్శనాత్. ౨-౩-౩౦.

విజ్ఞానస్య యావదాత్మభావిధర్మత్వాత్తేన తద్వ్యపదేశో న దోషః. తథాచ ఖణ్డాదయో యావత్స్వరూపభావిగోత్వాదిధర్మశబ్దేన గౌరితి వ్యపదిశ్యమానా దృశ్యన్తే. స్వరూపనిరూపణధర్మత్వాదిత్యర్థః. చకారాత్ జ్ఞానవదాత్మనోఽపి స్వప్రకాశత్వేన విజ్ఞానమితి వ్యపదేశో న దోష ఇతి సముచ్చినోతి. ౩౦.

యచ్చోక్తం సుషుప్త్యాదిషు జ్ఞానాభావాత్ జ్ఞానస్య న స్వరూపానుబన్ధిధర్మత్వమితి, తత్రాహ.—

247 పుంస్త్వాదివత్త్వస్య సతోఽభివ్యక్తియోగాత్. ౨-౩-౩౧.

తుశబ్దశ్చోదితాశఙ్కానివృత్త్యర్థః. అస్య-జ్ఞానస్య సుషుప్త్యాదిష్వపి విద్యమానస్య జాగర్యాదిష్వభివ్యక్తిసంభవాత్స్వరూపానుబన్ధిధర్మత్వోపపత్తిః. పుంస్త్వాదివత్ - యథా పుంస్త్వాద్యసాధారణస్య ధాతోర్బాల్యావస్థాయాం సతోఽప్యనభివ్యక్తస్య యువత్వేఽభివ్యక్తౌ పుంసస్తద్వత్తా నకాదాచిత్కీ-భవతి. సప్తధాతుమయత్వం హి శరీరస్య స్వరూపానుబన్ధి, *తత్సప్తధాతు త్రిమలం ద్వియోని చతుర్విధాహారమయం శరీరమితి శరీరస్వరూపవ్యపదేశాత్. సుషుప్త్యాదిష్వప్యహమర్థః ప్రకాశత ఇతి ప్రాగేవోక్తమ్. తస్య విద్యమానస్య జ్ఞానస్య విషయగోచరత్వం జాగర్యాదావుపలభ్యతే. ఏతే చాత్మనో జ్ఞాతృత్వాదయో ధర్మాః ప్రాగేవోపపాదితాః. అతో జ్ఞాతృత్వమేవ జీవాత్మనః స్వరూపమ్. స చాయమాత్మాఽణుపరిమాణః. *న ప్రేత్య సంజ్ఞాస్తీత్యపి న ముక్తస్య జ్ఞానాభావ ఉచ్యతే; అపితు *ఏతేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతీతి సంసారదశాయాం యద్భూతానువిధాయిత్వప్రయుక్తం జన్మనాశాదిదర్శనమ్, తన్ముక్తస్య న విద్యతే; * న పశ్యో మృత్యుం పశ్యతి న రోగం నోత దుఃఖతామ్। సర్వం హ పశ్యః పశ్యతి సర్వమాప్నోతి సర్వశః। *నోపజనం స్మరన్నిదం శరీరమ్ *మనసైతాన్ కామాన్ పశ్యన్ రమతే ఇత్యాది శ్రుత్యైకార్థ్యాత్. ౩౧.

సంప్రతి జ్ఞానాత్మవాదే తస్య సర్వగతత్వే దూషణమాహ.—

248 నిత్యోపలబ్ధ్యనుపలబ్ధిప్రసఙ్గోఽన్యతరనియమో వాఽన్యథా. ౨-౩-౩౨.

అన్యథా-సర్వగతత్వపక్షే తస్య జ్ఞానమాత్రత్వపక్షేచ నిత్యముపలబ్ధ్యనుపలబ్ధీ సహైవ ప్రసజ్యేయాతామ్. అన్యతరనియమో వా-ఉపలబ్ధిరేవ వా నిత్యం స్యాత్, అనుపలబ్ధిరేవ వా. ఏతదుక్తం భవతి-లోకే తావద్వర్తమానయోరాత్మోపలబ్ధ్యనుపలబ్ధ్యోరయం జ్ఞానాత్మా సర్వగతో హేతుస్స్యాత్ ఉపలబ్ధేరేవ వా, అనుపలబ్ధేరేవ వా. ఉభయహేతుత్వే సర్వదా సర్వత్రోభయం ప్రసజ్యేత. యద్యుపలబ్ధేరేవ, సర్వస్య సర్వదా సర్వత్రానుపలమ్భో న స్యాత్. అథానుపలబ్ధేరేవ, సర్వదా సర్వత్రోపలబ్ధిర్న స్యాదితి. అస్మాకం, శరీరస్యాన్తరేవావస్థితత్వాదాత్మనస్తత్రైవోపలబ్ధిర్నాన్యత్రేతి వ్యవస్థాసిద్ధిః. కరణాయత్తోపలబ్ధేరపి సర్వేషామాత్మనాం సర్వగతత్వేన సర్వైః కరణైస్సర్వదా సంయుక్తత్వాదదృష్టాదేరప్యనియమాదుక్తదోషస్సమానః. ౩౨. (ఇతి జ్ఞాధికరణమ్. 4.)

—అథ కర్త్రధికరణమ్. 5.—

249 కర్తా శాస్త్రార్థవత్త్వాత్. ౨-౩-౩౩.

అయమాత్మా జ్ఞాతా, స చాణుపరిమాణ ఇత్యుక్తమ్. ఇదానీం, కిం స ఏవ కర్తా, ఉత స్వయమకర్తైవ సన్నచేతనానాం గుణానాం కర్తృత్వమాత్మన్యధ్యస్యతీతి చిన్త్యతే. కిమత్ర యుక్తమ్? అకర్తైవాత్మేతి. కుతః? ఆత్మనో హ్యకర్తృత్వమ్, గుణానామేవ చ కర్తృత్వమధ్యాత్మశాస్త్రేషు శ్రూయతే. తథాహి-కఠవల్లీషు జీవస్య*నజాయతే మ్రియత ఇత్యాదినా జన్మజరామరణాదికం సర్వం ప్రకృతిధర్మం ప్రతిషిధ్య హననాదిషు క్రియాసు కర్తృత్వమపి ప్రతిషిధ్యతే *హన్తా చేన్మన్యతే హన్తుం హతశ్చేన్మన్యతే హతమ్। ఉభౌ తౌ న విజానీతో నాయం హన్తి న హన్యత ఇతి. హన్తారమాత్మానం జానన్న జానాత్యాత్మానమిత్యర్థః. తథాచ భగవతా స్వయమేవ జీవస్యాకర్తృత్వం స్వరూపమ్, కర్తృత్వాభిమానస్తు వ్యామోహ ఇత్యుచ్యతే *ప్రకృతేః క్రియమాణాని గుణైః కర్మాణి సర్వశః। అహఙ్కారవిమూఢాత్మా కర్తాఽహమితి మన్యతే॥ *నాన్యం గుణేభ్యః కర్తారం యదా ద్రష్టాఽనుపశ్యతి *కార్యకారణకర్తృత్వే హేతుః ప్రకృతిరుచ్యతే। పురుషస్సుఖదుఃఖానాం భోక్తృత్వే హేతురుచ్యత ఇతి చ. అతః పురుషస్య భోక్తృత్వమేవ, ప్రకృతేరేవ తు కర్తృత్వమ్. ఇతి.

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే—[కర్తా శాస్త్రార్థవత్త్వాదితి.] ఆత్మైవ కర్తా, న గుణాః. కస్మాత్? శాస్త్రార్థవత్త్వాత్. శాస్త్రాణి హి *యజేత స్వర్గకామః *ముముక్షుర్బ్రహ్మోపాసీతేత్యేవమాదీని స్వర్గమోక్షాదిఫలస్య భోక్తారమేవ కర్తృత్వే నియుఞ్జతే. నహ్యచేతనస్య కర్తృత్వేఽన్యో నియుజ్యతే. శాసనాచ్చ శాస్త్రమ్. శాసనఞ్చ ప్రవర్తనమ్. శాస్త్రస్యచ ప్రవర్తకత్వం బోధజననద్వారేణ. అచేతనఞ్చ ప్రధానం న బోధయితుం శక్యమ్. అతః శాస్త్రాణామర్థవత్త్వం భోక్తుశ్చేతనస్యైవ కర్తృత్వే భవేత్. తదుక్తమ్*శాస్త్రఫలం ప్రయోక్తరీతి. యదుక్తమ్*హన్తాచేన్మన్యత ఇత్యాదినా హననక్రియాయామకర్తృత్వమాత్మనః శ్రూయత ఇతి, తదాత్మనో నిత్యత్వేన హన్తవ్యత్వాభావాదుచ్యతే. యచ్చ*ప్రకృతేః క్రియమాణానీత్యాదినా గుణానామేవ కర్తృత్వం స్మర్యత ఇతి, తత్సాంసారికప్రవృత్తిష్వస్య కర్తృతా సత్త్వరజస్తమోగుణసంసర్గకృతా, న స్వరూపప్రయుక్తేతి ప్రాప్తాప్రాప్తవివేకేన గుణానామేవ కర్తృతేత్యుచ్యతే. తథాచ తత్రైవోచ్యతే. *కారణం గుణసఙ్గోఽస్య సదసద్యోనిజన్మస్వితి. తథా తత్రైవాత్మనశ్చ కర్తృత్వమభ్యుపేత్యోచ్యతే*తత్రైవం సతి కర్తారమాత్మానం కేవలం తు యః। పశ్యత్యకృతబుద్ధిత్వాన్న స పశ్యతి దుర్మతిరితి.*అధిష్ఠానం తథా కర్తా కరణఞ్చ పృథగ్విధమ్। వివిధా చ పృథక్ చేష్టా దైవం చైవాత్ర పఞ్చమమిత్యధిష్ఠానాదిదైవపర్యన్తసాపేక్షే సత్యాత్మనః కర్తృత్వే య ఆత్మానమేవ కేవలం కర్తారం మన్యతే న స పశ్యతీత్యర్థః. ౩౩

250 ఉపాదానాద్విహారోపదేశాచ్చ. ౨-౩-౩౪.

*స యథా మహారాజ ఇతి ప్రకృత్య,*ఏవమేవైష ఏతత్ ప్రాణాన్ గృహీత్వా స్వే శరీరే యథాకామం పరివర్తత ఇతి ప్రాణానాముపాదానే విహారేచ కర్తృత్వముపదిశ్యతే. ౩౪.

251 వ్యపదేశాచ్చ క్రియాయాం న చేన్నిర్దేశవిపర్యయః. ౨-౩-౩౫.

*విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుతే, కర్మాణి తనుతేఽపి చేతి లౌకికవైదికక్రియాసు కర్తృత్వవ్యపదేశాచ్చ కర్తా. విజ్ఞానశబ్దేన నాత్మనో వ్యపదేశః. అపిత్వన్తఃకరణస్య బుద్ధేరితి చేత్; ఏవం సతి నిర్దేశవిపర్యయస్స్యాత్ -బుద్ధేః కరణత్వాద్విజ్ఞానేనేతి కరణవిభక్తినిర్దేశస్స్యాత్. ౩౫.

252 ఉపలబ్ధివదనియమః. ౨-౩-౩౬

ఆత్మనోఽకర్తృత్వే దోష ఉచ్యతే. యథాఽఽత్మనో విభుత్వే*నిత్యోపలబ్ధ్యనుపలబ్ధిప్రసఙ్గ ఇత్యాదినోపలబ్ధేరనియమ ఉక్తః, తద్వదాత్మనోఽకర్తృత్వే ప్రకృతేశ్చ కర్తృత్వే తస్యాస్సర్వపురుషసాధారణత్వాత్సర్వాణి కర్మాణి సర్వేషాం భోగాయ స్యుః. నైవ వా కస్యచిత్. ఆత్మనో విభుత్వాభ్యుపగమాత్సన్నిధానమపి సర్వేషామవిశిష్టమ్. అత ఏవ చాన్తఃకరణాదీనామపి నియమో నోపపద్యతే, యదాయత్తా వ్యవస్థా స్యాత్. ౩౬

253 శక్తివిపర్యయాత్. ౨-౩-౩౭

బుద్ధేః కర్తృత్వే కర్తురన్యస్య భోక్తృత్వానుపపత్తేర్భోక్తృత్వశక్తిరపి తస్యా ఏవ స్యాదిత్యాత్మనో భోక్తృత్వశక్తిర్హీయేత. భోక్తృత్వం చ బుద్ధేరేవ సంపద్యత ఇతి ఆత్మసద్భావే ప్రమాణాభావశ్చ స్యాత్. * పురుషోఽస్తి భోక్తృభావాదితి హి తేషామభ్యుపగమః ౩౭

254 సమాధ్యభావాచ్చ. ౨-౩-౩౮

బుద్ధేః కర్తృత్వే మోక్షసాధనభూతసమాధావపి సైవ కర్త్రీ స్యాత్. స చ సమాధిః ప్రకృతేరన్యోఽస్మీత్యేవంరూపః. న చ ప్రకృతేరన్యోఽస్మీతి ప్రకృతిస్సమాధాతుమలమ్. అతోఽప్యాత్మైవ కర్తా. ౩౮

నన్వాత్మనః కర్తృత్వేఽభ్యుపగమ్యమానే సర్వదా కర్తృత్వం (త్వాత్) నోపరమేతేత్యత్రాహ.—

255 యథా చ తక్షోభయథా. ౨-౩-౩౯

వాగాదికరణసంపన్నోఽప్యాత్మా యదేచ్ఛతి తదా కరోతి, యదా తు నేచ్ఛతి తదా న కరోతి, యథా తక్షా వాస్యాదికరణసన్నిధానేఽపీచ్ఛానుగుణ్యేన కరోతి న కరోతి చ. బుద్ధేస్త్వచేతనాయాః కర్తృత్వే తస్యా భోగవాఞ్ఛాదినియమకారణాభావాత్సర్వదా కర్తృత్వమేవ స్యాత్. ౩౯ (ఇతి కర్త్రధికరణమ్. 5.)

అథ పరాయత్తాధికరణమ్. 6.

256 పరాత్తు తచ్ఛ్రుతేః. ౨-౩-౪౦

ఇదం జీవస్య కర్తృత్వం కిం స్వాతన్త్ర్యేణ ఉత పరమాత్మాయత్తమితి. కిం ప్రాప్తమ్? స్వాతన్త్ర్యేణేతి. పరమాత్మాయత్తత్వే హి విధినిషేధశాస్త్రానర్థక్యం ప్రసజ్యతే. యో హి స్వబుద్ధ్యా

ప్రవృత్తినివృత్త్యారమ్భశక్తః, స ఏవ నియోజ్యో భవతి, అతస్స్వాతన్త్ర్యేణాస్య కర్తృత్వమ్. ఇతి ప్రాప్తేఽభిధీయతే [పరాత్తు తచ్ఛ్రుతేః.] తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి. తత్-కర్తృత్వమ్ అస్య జీవస్య పరాత్-పరమాత్మన ఏవ హేతోర్భవతి. కుతః? శ్రుతేః * అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానాం సర్వాత్మా*య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తరో యమాత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరంయఆత్మాన మన్తరో యమయతి స త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృత ఇతి. స్మృతిరపి*సర్వస్య చాహం హృది సన్నివిష్టో మత్తః స్మృతిర్జ్ఞానమపోహనంచ * ఈశ్వరస్సర్వభూతానాం హృద్దేశేఽర్జున తిష్ఠతి। భ్రామయన్ సర్వభూతాని యన్త్రారూఢాని మాయయేతి. ౪౦

నన్వేవం విధినిషేధశాస్త్రానర్థక్యం ప్రసజ్యేతేత్యుక్తమ్. తత్రాహ.—

257 కృతప్రయత్నాపేక్షస్తు విహితప్రతిషిద్ధావైయర్థ్యాదిభ్యః. ౨-౩-౪౧

సర్వాసు క్రియాసు పురుషేణ కృతం ప్రయత్నమ్-ఉద్యోగమపేక్ష్యాన్తర్యామీ పరమాత్మా తదనుమతిదానేన ప్రవర్తయతి.పరమాత్మానుమతిమన్తరేణాస్య ప్రవృత్తిర్నోపపద్యత ఇత్యర్థః. కుత ఏతత్? [విహితప్రతిషిద్ధావైయర్థ్యాదిభ్యః.] ఆదిశబ్దేనానుగ్రహనిగ్రహాదయో గృహ్యన్తే.యథా ద్వయోస్సాధారణే ధనే పరస్వత్వాపాదనమన్యతరానుమతిమన్తరేణ నోపపద్యతే,అథాపీతరానుమతేః(తౌ)స్వేనైవ కృతమితి తత్ఫలం స్వస్యైవ భవతి. పాపకర్మసు నివర్తన శక్తస్యాప్యనుమన్తృత్వం న నిర్దయత్వమావహతీతి సాఙ్ఖ్యసమయనిరూపణే ప్రతిపాదితమ్.నన్వేవమ్ *ఏష హ్యేవ సాధు కర్మ కారయతి తం యమేభ్యో లోకేభ్య ఉన్నినీషతి, ఏష ఏవాసాధు కర్మ కారయతి తం యమధో నినీషతీత్యున్నినీషయాఽధోనినీషయా చ స్వయమేవ సాధ్వసాధునీకర్మణీ కారయతీత్యేతన్నోపపద్యతే. ఉచ్యతే. ఏతన్న సర్వసాధారణమ్. యస్త్వతిమాత్రపరమపురుషానుకూల్యే వ్యవసితః ప్రవర్తతే, తమనుగృహ్ణన్ భగవాన్ స్వయమేవ స్వప్రాప్త్యుపాయేష్వతి కల్యాణేషు కర్మస్వేవ రుచిం జనయతి. యశ్చాతిమాత్రప్రాతికూల్యే వ్యవసితః ప్రవర్తతే, తం నిగృహ్ణన్ స్వప్రాప్తివిరోధిష్వధోగతిసాధనేషు కర్మసు రుచిం జనయతి. యథోక్తం భగవతా స్వయమేవ-*అహం సర్వస్య ప్రభవో మత్తస్సర్వం ప్రవర్తతే। ఇతి మత్వా భజన్తే మాం బుధా భావసమన్వితా ఇత్యారభ్య * తేషాం సతతయుక్తానాం భజతాం ప్రీతిపూర్వకమ్।దదామి బుద్ధియోగంతం యేన మాముపయాన్తి తే॥ తేషామేవానుకమ్పార్థమహమజ్ఞానజం తమః।నాశయామ్యాత్మభావస్థో జ్ఞానదీపేన భాస్వతేతి. తథా*అసత్యమప్రతిష్ఠం తే జగదాహురనీశ్వరమిత్యాది * మామాత్మపరదేహేషు ప్రద్విషన్తోఽభ్యసూయకాః। ఇత్యన్తముక్త్వా * తానహం ద్విషతః క్రూరాన్ సంసారేషు నరాధమాన్। క్షిపామ్యజస్రమశుభానాసురీష్వేవ యోనిష్వత్యుక్తమ్.౪౧ (ఇతి పరాయత్తాధికరణమ్. 6.)

—అథ అంశాధికరణమ్. 7.—

258 అంశో నానావ్యపదేశాదన్యథాచాపి దాశకితవాదిత్వమధీయత ఏకే. ౨-౩-౪౨

జీవస్య కర్తృత్వం పరమపురుషాయత్తమిత్యుక్తమ్. ఇదానీం కిమయం జీవః పరస్మాదత్యన్తభిన్నః? ఉత పరమేవ బ్రహ్మ భ్రాన్తమ్? ఉత బ్రహ్మైవోపాధ్యవచ్ఛిన్నమ్? అథ

బ్రహ్మాంశ ఇతి సంశయ్యతే. శ్రుతివిప్రతిపత్తేస్సంశయః. నను *తదనన్యత్వమారమ్భణశబ్దాదిభ్యః* అధికం తు భేదనిర్దేశాదిత్యత్రైవాయమర్థో నిర్ణీతః. సత్యమ్; స ఏవ నానాత్వైకత్వశ్రుతివిప్రతిపత్త్యా ఆక్షిప్య జీవస్య బ్రహ్మాంశత్వోపపాదనేన విశేషతో నిర్ణీయతే. యావద్ధి జీవస్య బ్రహ్మాంశత్వం న నిర్ణీతమ్, తావజ్జీవస్య బ్రహ్మణోఽనన్యత్వమ్, బ్రహ్మణస్తస్మాదధికత్వంచ న ప్రతితిష్ఠతి. కింతావత్ప్రాప్తమ్? అత్యన్తభిన్న ఇతి. కుతః? * జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావజావీశనీశావిత్యాదిభేదనిర్దేశాత్. జ్ఞాజ్ఞయోరభేదశ్రుతయస్త్వగ్నినా సిఞ్చేదితివద్విరుద్ధార్థప్రతిపాదనాదౌపచారిక్యః. బ్రహ్మణోఽంశో జీవ ఇత్యపి న సాధీయః. ఏకవస్త్వేకదేశవాచీ హ్యంశశబ్దః. జీవస్య బ్రహ్మైకదేశత్వే తద్గతా దోషా బ్రహ్మణి భవేయుః. నచ బ్రహ్మఖణ్డో జీవ ఇత్యంశత్వోపపత్తిః, ఖణ్డనానర్హత్వాద్బ్రహ్మణః; ప్రాగుక్తదోషప్రసఙ్గాచ్చ. తస్మాదత్యన్తభిన్నస్యచ తదంశత్వం దురుపపాదమ్. యద్వా-భ్రాన్తం బ్రహ్మైవ జీవః. కుతః? * తత్త్వమసి * అయమాత్మా బ్రహ్మేత్యాదిబ్రహ్మాత్మభావోపదేశాత్. నానాత్వవాదిన్యస్తు ప్రత్యక్షాదిసిద్ధార్థానువాదిత్వాదనన్యథాసిద్ధాద్వైతోపదేశపరాభిః శ్రుతిభిః ప్రత్యక్షాదయ ఇవావిద్యాన్తర్గతాః ఖ్యాప్యన్తే. అథవా, బ్రహ్మైవానాద్యుపాధ్యవచ్ఛిన్నం జీవః. కుతః? తత ఏవ బ్రహ్మాత్మభావోపదేశాత్. నచాయముపాధిర్భ్రాన్తిపరికల్పిత ఇతి వక్తుం శక్యమ్, బన్ధమోక్షాదివ్యవస్థానుపపత్తేరితి.

ఏవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే బ్రహ్మాంశ ఇతి. కుతః? నానావ్యపదేశాత్, అన్యథాచ-ఏకత్వేన వ్యపదేశాత్. ఉభయథా హి వ్యపదేశో దృశ్యతే. నానాత్వవ్యపదేశస్తావత్స్రష్టృత్వసృజ్యత్వనియన్తృత్వనియామ్యత్వసర్వజ్ఞత్వాజ్ఞత్వస్వాధీనత్వపరాధీనత్వశుద్ధత్వాశుద్ధత్వకల్యాణగుణాకరత్వతద్విపరీతత్వపతిత్వశేషత్వాదిభిర్దృశ్యతే. అన్యథాచ - అభేదేన వ్యపదేశోఽపి * తత్త్వమసి * అయమాత్మా బ్రహ్మేత్యాదిభిర్దృశ్యతే. అపిదాశకితవాదిత్వమధీయత ఏకే- * బ్రహ్మదాశా బ్రహ్మదాసా బ్రహ్మేమే కితవా ఇత్యాథర్వణికా బ్రహ్మణో దాశకితవాదిత్వమప్యధీయతే. తతశ్చ సర్వజీవవ్యాపిత్వేనాభేదో వ్యపదిశ్యత ఇత్యర్థః. ఏవముభయవ్యపదేశముఖ్యత్వసిద్ధయే జీవోఽయం బ్రహ్మణోఽంశ ఇత్యభ్యుపగన్తవ్యః. నచ భేదవ్యపదేశానాం ప్రత్యక్షాదిప్రసిద్ధార్థత్వే నాన్యథాసిద్ధత్వమ్. బ్రహ్మసృజ్యత్వతన్నియామ్యత్వతచ్ఛరీరత్వతచ్ఛేషత్వతదాధారత్వతత్పాల్యత్వ తత్సంహార్యత్వతదుపాసకత్వతత్ప్రసాదలభ్యధర్మార్థకామమోక్షరూపపురుషార్థభాక్త్వాదయస్తత్కృతశ్చ జీవబ్రహ్మణోర్భేదః, ప్రత్యక్షాద్యగోచరత్వే నానన్యథాసిద్ధః. అతో న జగత్సృష్ట్యాదివాదినీనాం ప్రమాణాన్తరసిద్ధభేదానువాదేన మిథ్యార్థోపదేశపరత్వమ్. నచాఖణ్డైకరసచిన్మాత్రస్వరూపేణ బ్రహ్మణా ఆత్మనోఽతద్భావానుసన్ధానమ్,

బహుభవనసఙ్కల్పపూర్వకవియదాదిసృష్టిమ్, జీవభావేన తత్ప్రవేశమ్, విచిత్రనామరూపవ్యాకరణమ్, తత్కృతానన్తవిషయానుభవనిమిత్తసుఖదుఃఖభాగిత్వమభోక్తృత్వేన తత్రస్థిత్వా తన్నియమనేనాన్తర్యామిత్వం, జీవభూతస్య స్వస్య కారణబ్రహ్మాత్మభావానుసన్ధానమ్, సంసారమోక్షమ్, తదుపదేశశాస్త్రంచ కుర్వాణేన భ్రమితవ్యమిత్యుపదిశ్యతే. తథాసత్యున్మత్తప్రలపితత్వాపాతాత్. ఉపాధ్యవచ్ఛిన్నం బ్రహ్మ జీవ ఇత్యపి నసాధీయః. పూర్వనిర్దిష్టనియన్తృత్వనియామ్యత్వాదివ్యపదేశబాధాదేవ. నహి దేవదత్తాదేరేకస్యైవ గృహాద్యుపాధిభేదాత్

నియన్తృనియామ్యభావాదిసిద్ధిః. అత ఉభయవ్యపదేశోపపత్తయే జీవోఽయం బ్రహ్మణోఽంశ ఇత్యభ్యుపేత్యమ్. ౪౨

259 మన్త్రవర్ణాత్. ౨-౩-౪౩

* పాదోఽస్య విశ్వాభూతాని, త్రిపాదస్యామృతం దివీతి మన్త్రవర్ణాచ్చ బ్రహ్మాంశో జీవః. అంశవాచీ హి పాదశబ్దః. * విశ్వాభూతానీతి జీవానాం బహుత్వాద్బహువచనం మన్త్రే. సూత్రేఽపి అంశ ఇత్యేకవచనం జాత్యభిప్రాయమ్; * నాత్మా శ్రుతేరిత్యత్రాప్యేకవచనంజాత్యభిప్రాయమ్; * నిత్యోనిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామేకో బహూనాం యో విదధాతి కామానిత్యాది శ్రుతిభ్యః ఈశ్వరాద్భేదస్యాత్మనాం బహుత్వనిత్యత్వయోశ్చాభిధీయమానత్వాత్. ఏవం నిత్యానామాత్మనాం బహుత్వే ప్రామాణికే సతి జ్ఞానస్వరూపత్వేన సర్వేషామేకరూపత్వేఽపి భేదకాకారః ఆత్మయాథాత్మ్యవేదనక్షమైరవగమ్యతే. * అసన్తతేశ్చావ్యతికర ఇత్యనన్తరమేవ చాత్మబహుత్వం వక్ష్యతి. ౪౩

260 అపి స్మర్యతే. ౨-౩-౪౪

* మమైవాంశో జీవలోకే జీవభూతస్సనాతన ఇతి జీవస్య పురుషోత్తమాంశత్వం స్మర్యతే. అతశ్చాయమంశః. ౪౪

అంశత్వేఽపి జీవస్య బ్రహ్మైకదేశత్వేన జీవగతా దోషా బ్రహ్మణ ఏవేత్యాశఙ్క్యాహ-

261 ప్రకాశాదివత్తు నైవం పరః. ౨-౩-౪౫

తుశబ్దశ్చోద్యం వ్యావర్తయతి. ప్రకాశాదివజ్జీవః పరమాత్మనోఽంశః-యథాఽగ్న్యాదిత్యాదేర్భాస్వతో భారూపః ప్రకాశోఽంశో భవతి, యథా గవాశ్వశుక్లకృష్ణాదీనాం గోత్వాదివిశిష్టానాం వస్తూనాం గోత్వాదీని విశేషణాన్యంశాః, యథా వా దేహినో దేవమనుష్యాదిర్దేహోఽంశస్తద్వత్. ఏకవస్త్వేకదేశత్వం హ్యంశత్వమ్. విశిష్టస్యైకస్య వస్తునో విశేషణమంశ ఏవ. తథాచ వివేచకాః విశిష్టే వస్తుని విశేషణాంశోఽయమ్ విశేష్యాంశోఽయమితి వ్యపదిశన్తి. విశేషణవిశేష్యయోరంశాంశిత్వేఽపి స్వభావవైలక్షణ్యం దృశ్యతే. ఏవం జీవపరయోర్విశేషణవిశేష్యయోరంశాంశిత్వం స్వభావభేదశ్చోపపద్యతే. తదిదముచ్యతే [నైవం పరః] ఇతి. యథాభూతో జీవః, న తథాభూతః పరః. యథైవహి ప్రభాయాః ప్రభావానన్యథాభూతః, తథా ప్రభాస్థానీయాత్స్వాంశాజ్జీవాదంశీ పరోఽప్యర్థాన్తరభూత ఇత్యర్థః. ఏవం జీవపరయోర్విశేషణవిశేష్యత్వకృతం స్వభావవైలక్షణ్యమాశ్రిత్య భేదనిర్దేశాః ప్రవర్తన్తే. అభేదనిర్దేశాస్తు పృథక్సిద్ధ్యనర్హవిశేషణానాం విశేష్యపర్యన్తత్వమాశ్రిత్య ముఖ్యత్వేనోపపద్యన్తే. * తత్త్వమసి * అయమాత్మా బ్రహ్మేత్యాదిషు తచ్ఛబ్దబ్రహ్మశబ్దవత్ త్వమయమాత్మేతిశబ్దా అపి, జీవశరీరకబ్రహ్మవాచకత్వేనైకార్థాభిధాయిత్వాదిత్యయమర్థః ప్రాగేవ ప్రపఞ్చితః. ౪౫

262 స్మరన్తిచ. ౨-౩-౪౬

ఏవం ప్రభాప్రభావద్రూపేణ శక్తిశక్తిమద్రూపేణ శరీరాత్మభావేన చాంశాంశిభావం జగద్బ్రహ్మణోః పరాశరాదయః స్మరన్తి—* ఏకదేశస్థితస్యాగ్నేర్జ్యోత్స్నా విస్తారిణీ యథా।

పరస్య బ్రహ్మణశ్శక్తిస్తథేదమఖిలం జగత్ ॥ * యత్కించిత్సృజ్యతే యేన సత్త్వజాతేన వై ద్విజ। తస్య సృజ్యస్య సంభూతౌ తత్సర్వం వై హరేస్తనురిత్యాదినా. చకారాచ్ఛ్రుతయోఽపి * యస్యాత్మాశరీరమిత్యాదినా ఆత్మశరీరభావేనాంశాంశిత్వం వదన్తీత్యుచ్యతే. ४६

ఏవం బ్రహ్మణోఽంశత్వే బ్రహ్మప్రవర్త్యత్వే జ్ఞత్వేచ సర్వేషాం సమానే కేషాంచిద్వేదాధ్యయనతదర్థానుష్ఠానాద్యనుజ్ఞా, కేషాంచిత్తత్పరిహారః, కేషాంచిద్దర్శనస్పర్శనాద్యనుజ్ఞా, కేషాంచిత్తత్పరిహారశ్చ శాస్త్రేషు కథముపపద్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ.—

263 అనుజ్ఞాపరిహారౌ దేహసంబన్ధాజ్జ్యోతిరాదివత్, ౨-౩-४౭.

సర్వేషాం బ్రహ్మాంశత్వజ్ఞత్వాదినైకరూపత్వే సత్యపి బ్రాహ్మణక్షత్రియవైశ్యశూద్రాదిరూపశుచ్యశుచిదేహసంబన్ధనిబన్ధనావనుజ్ఞాపరిహారావుపపద్యేతే. జ్యోతిరాదివత్ -యథాఽగ్నేరగ్నిత్వేనైకరూపత్వేఽపి శ్రోత్రియాగారాదగ్నిరాహ్రియతే, శ్మశానాదేస్తు పరిహ్రియతే, యథా చాన్నాది శ్రోత్రియాదేరనుజ్ఞాయతే; అభిశస్తాదేస్తు పరిహ్రియతే. ४౭.

264 అసన్తతేశ్చావ్యతికరః ౨-౩-४౮.

బ్రహ్మాంశత్వాదినైకరూపత్వే సత్యపి జీవానామన్యోన్యభేదాదణుత్వేన ప్రతిశరీరం భిన్నత్వాచ్చ భోగవ్యతికరోఽపి నభవతి. భ్రాన్తబ్రహ్మజీవవాదే ఉపహితబ్రహ్మజీవవాదేచ జీవపరయోర్జీవానాం చ భోగవ్యతికరాదయస్సర్వే దోషాస్సన్తీత్యభిప్రాయేణ స్వపక్షే భోగవ్యతికరాభావ ఉక్తః. ४౮.

నను భ్రాన్తబ్రహ్మజీవవాదేఽప్యవిద్యాకృతోపాధిభేదాద్భోగవ్యవస్థాదయ ఉపపద్యన్తే; అత అహ.—

265 ఆభాస (సా) ఏవచ. ౨-౩-४౯.

అఖణ్డైకరసప్రకాశమాత్రస్వరూపస్య స్వరూపతిరోధానపూర్వకోపాధిభేదోపపాదనహేతురాభాస ఏవ. ప్రకాశైకస్వరూపస్య ప్రకాశతిరోధానం ప్రకాశనాశ ఏవేతి ప్రాగేవోపపాదితమ్. ఆభాసా ఏవేతి వా పాఠః. తథాసతి హేతవ ఆభాసాః. చకారాత్ *పృథగాత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వా *జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వౌ *తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తీత్యాదిశ్రుతివిరోధశ్చ. అవిద్యాపరికల్పితోపాధిభేదేఽపి సర్వోపాధిభిరుపహితస్వరూపస్యైకత్వాభ్యుపగమాత్ భోగవ్యతికరస్తదవస్థ ఏవ. ४౯.

పారమార్థికోపాధ్యుపహితబ్రహ్మజీవవాదేఽప్యుపాధిభేదహేతుభూతానాద్యదృష్టవశాద్వ్యవస్థా భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ.—

266 అదృష్టానియమాత్. ౨-౩-౫౦.

ఉపాధిపరమ్పరాహేతుభూతస్యాదృష్టస్యాపి బ్రహ్మస్వరూపాశ్రయత్వేన నియమహేత్వభావాదవ్యవస్థైవ, ఉపాధిభిరదృష్టైశ్చ స్వసంబన్ధేన బ్రహ్మస్వరూపచ్ఛేదాసంభవాత్. ౫౦.

267 అభిసన్ధ్యాదిష్వపి చైవమ్. ౨-౩-౫౧.

అదృష్టహేతుభూతాభిసన్ధ్యాదిష్వప్యుక్తాదేవ హేతోరనియమ ఏవ. ౫౧.

268 ప్రదేశభేదాదితి చేన్నాన్తర్భావాత్. ౨-౩-౫౨.

యద్యప్యేకమేవ బ్రహ్మస్వరూపం, తచ్ఛేదానర్హం నానావిధోపాధిభిస్సంబధ్యతే, తథాఽప్యుపాధిసంబన్ధిబ్రహ్మప్రదేశభేదాదుపపద్యత ఏవ భోగవ్యవస్థేతి చేత్; తన్న; ఉపాధీనాం తత్రతత్ర గమనాత్సర్వప్రదేశానాం సర్వోపాధ్యన్తర్భావాద్వ్యతికర స్తదవస్థ ఏవ. ప్రదేశభేదేన సంబన్ధేఽపి సర్వస్య బ్రహ్మప్రదేశత్వాత్తత్తత్ప్రదేశసంబన్ధి దుఃఖం బ్రహ్మణ ఏవ స్యాత్. పూర్వత్ర * నిత్యోపలబ్ధ్యనుపలబ్ధిప్రసఙ్గోఽన్యతరనియమో వాఽన్యథా * ఉపలబ్ధివదనియమ ఇత్యాభ్యాం సూత్రాభ్యాం వేదబాహ్యానాం సర్వగతజీవవాదినాం దోష ఉక్తః; అత్రతు *ఆభాస ఏవ చేత్యాదిభిస్సూత్రైర్వేదావలంబినామాత్మైకత్వవాదినాం దోష ఉచ్యతే. ౫౨. (ఇతి అంశాధికరణమ్. 7.)

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శారీరకమీమాంసాభాష్యే
ద్వితీయస్యాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః.

శ్రీరస్తు.

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

ద్వితీయాధ్యాయే—చతుర్థః పాదః. ప్రాణోత్పత్త్యధికరణమ్. 1.

269 తథా ప్రాణాః. ౨-౪-౧.

బ్రహ్మవ్యతిరిక్తస్య వియదాదేః కృత్స్నస్య కార్యత్వేనోత్పత్తావుక్తాయాం జీవస్య కార్యత్వేఽపి స్వరూపాన్యథాభావలక్షణోత్పత్తిరపోదితా. తత్ప్రసఙ్గేన జీవస్వరూపం శోధితమ్. సంప్రతి జీవోపకరణానామిన్ద్రియాణాం ప్రాణస్య చోత్పత్త్యాదిప్రకారో విశోధ్యతే. తత్ర కిమిన్ద్రియాణాం కార్యత్వం జీవవత్? ఉత వియదాదివదితి చిన్త్యతే. కిం యుక్తమ్? జీవవదేవేత్యాహ పూర్వపక్షీ. [తథా ప్రాణాః] ఇతి. ప్రాణాః–ఇన్ద్రియాణి. యథా జీవో నోత్పద్యతే, తథేన్ద్రియాణ్యపి నోత్పద్యన్తే. కుతః? శ్రుతేః. యథా జీవస్యానుత్పత్తిః శ్రుతేరవగమ్యతే, తథా ప్రాణానామప్యనుత్పత్తిః శ్రుతేరేవావగమ్యతే. తథా ప్రాణా ఇతి ప్రమాణమప్యతిదిశ్యతే. కా పునరత్ర శ్రుతిః? *అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీత్ తదాహుః కిం తదాసీదితి ఋషయో వావ తేఽగ్రే సదాసీత్ తదాహుః కే తే ఋషయ ఇతి ప్రాణా వావ ఋషయ ఇతి జగదుత్పత్తేః ప్రాగిన్ద్రియాణాం సద్భావః శ్రూయతే. ప్రాణశబ్దే బహువచనాదిన్ద్రియాణ్యేవేతి నిశ్చీయతే. నచేయం శ్రుతిః *వాయుశ్చాన్తరిక్షం చైతదమృతమ్ *సైషాఽనస్తమితా దేవతా యద్వాయురితివచ్చిరకాలావస్థాయిత్వేన పరిణేతుం శక్యా * అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీదితి కృత్స్నప్రపఞ్చప్రలయవేలాయామప్యవస్థితత్వశ్రవణాత్. ఉత్పత్తివాదిన్యస్తు జీవోత్పత్తివాదిన్య ఇవ నేతవ్యాఇతి.

ఏవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే. వియదాదివదేవ ప్రాణాశ్చోత్పద్యన్తే. కుతః? * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్ *ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీదిత్యాదిషు ప్రాక్సృష్టేరేకత్వావధారణాత్. *ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చేతీన్ద్రియాణాముత్పత్తిశ్రవణాచ్చ ప్రాగవస్థానాసంభవాత్. నచాత్మోత్పత్తివాదవదిన్ద్రియోత్పత్తివాదాః పరిణేతుం శక్యాః, ఆత్మవదుత్పత్తిప్రతిషేధశ్రుతీనాం నిత్యత్వశ్రుతీనాం చాదర్శనాత్. * అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీదిత్యాది వాక్యేఽపి ప్రాణశబ్దేన పరమాత్మైవ నిర్దిశ్యతే; *సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని ప్రాణమేవాభిసంవిశన్తి ప్రాణమభ్యుజ్జిహత ఇతి ప్రాణశబ్దస్య పరమాత్మన్యపి ప్రసిద్ధేః. * ప్రాణా వావ ఋషయ ఇతి ఋషి శబ్దశ్చ సర్వజ్ఞే తస్మిన్నేవ యుజ్యతే, న త్వచేతనేష్విన్ద్రియేషు.　౧.

ఋషయః, ప్రాణా ఇతి చ బహువచనశ్రుతిః కథముపపద్యత ఇతి చేత్, తత్రాహ-

270 గౌణ్యసంభవాత్తత్ప్రాక్ఛ్రుతేశ్చ. ౨-౪-౨.

బహువచనశ్రుతిర్గౌణీ, బహ్వర్థాసంభవాత్. తస్యైవ పరమాత్మనః సృష్టేః ప్రాగవస్థానశ్రుతేరేవ.　౨

271 తత్పూర్వకత్వాద్వాచః. ౨-౪-౩

ఇతశ్చ ప్రాణశబ్దః పరమాత్మవచనః; వాచః - పరమాత్మవ్యతిరిక్తవిషయస్య నామధేయస్య వాగ్విషయభూతవియదాదిసృష్టిపూర్వకత్వాత్. * తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేతి నామరూపభాజామభావాత్తదానీం వాగాదీన్ద్రియకార్యాభావాచ్చ తాని నసన్తీత్యర్థః. ౩. (ఇతి ప్రాణోత్పత్త్యధికరణమ్. 1.)

అథ సప్తగత్యధికరణమ్. 2.

272 సప్త గతేర్విశేషితత్వాచ్చ. ౨-౪-౪

తానీన్ద్రియాణి కిం సప్తైవ స్యుః అథవైకాదశేతి చిన్త్యతే. శ్రుతివిప్రతిపత్తేస్సంశయః. కిం ప్రాప్తమ్? సప్తేతి. కుతః? [గతేర్విశేషితత్వాచ్చ.] గతిస్తావజ్జాయమానేన మ్రియమాణేనచ జీవేన సహ లోకేషు సంచరణరూపా సప్తానామేవ శ్రూయతే * సప్త ఇమే లోకా యేషు చరన్తి ప్రాణా గుహాశయా నిహితాస్సప్తసప్తేతి. వీప్సా పురుషభేదాభిప్రాయా. విశేషితాశ్చ తేగతిమన్తః ప్రాణాః స్వరూపతః * యదా పఞ్చావతిష్ఠన్తే జ్ఞానాని మనసాసహ। బుద్ధిశ్చ న విచేష్టేత తామాహుః పరమాం గతిమితి. శరీరాన్తస్సంచరణం విహాయ మోక్షార్థగమనం పరమా గతిః. ఏవం జీవేన సహ జన్మమరణయోస్సప్తానామేవ గతిశ్రవణాత్, యోగదశాయాం జ్ఞానానీతి విశేషితత్వాచ్చ జీవస్య కరణాని శ్రోత్రత్వక్చక్షుర్జిహ్వాఘ్రాణబుద్ధిమనాంసి సప్తైవేతి గమ్యతే. యాని త్వితరాణి విషయాణాం గ్రాహకత్వేన*అష్టౌ గ్రహాః*సప్త వై శీర్షణ్యాః ప్రాణాః ద్వావవాఞ్చావిత్యాదిషు చతుర్దశపర్యన్తాని ప్రాణప్రతిపాదకవాక్యేషు వాక్పాణిపాదపాయూపస్థాహఙ్కారచిత్తాఖ్యానీన్ద్రియాణి ప్రతీయన్తే, తేషాం జీవేన సహ గతిశ్రవణాభావాజ్జీవస్యాల్పాల్పోపకారకత్వమాత్రేణౌపచారికః ప్రాణవ్యపదేశః.　౪

ఇతి ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే.—

273 హస్తాదయస్తు స్థితేఽతో నైవమ్. ౨-౪-౫

న సప్తైవేన్ద్రియాణి, అపి త్వేకాదశ. హస్తాదీనామపి శరీరే స్థితే జీవే తస్య భోగోపకరణత్వాత్ కార్యభేదాచ్చ. దృశ్యతే హి శ్రోత్రాదీనామివ హస్తాదీనామపి కార్యభేద ఆదానాదిః. అతస్తేఽపి సన్త్యేవ. అతో నైవమ్ – అతో హస్తాదయో న సన్తీత్యేవం న మన్తవ్యమిత్యర్థః. అధ్యవసాయాభిమానచిన్తావృత్తిభేదాన్మన ఏవ బుద్ధ్యహఙ్కారచిత్తశబ్దైర్వ్యపదిశ్యత ఇత్యేకాదశేన్ద్రియాణి. అతః * దశేమే పురుషే ప్రాణాః ఆత్మైకాదశ ఇతి ఆత్మశబ్దేన మనోఽభిధీయతే. *ఇన్ద్రియాణి దశైకం చ పఞ్చ చేన్ద్రియగోచరాః। * తైజసానీన్ద్రియాణ్యాహుర్దేవా వైకారికా దశ। ఏకాదశం మనశ్చాత్రేత్యాదిశ్రుతిస్మృతిసిద్ధేన్ద్రియసఙ్ఖ్యా స్థితా. అధికసఙ్ఖ్యావాదా మనోవృత్తిభేదాభిప్రాయాః. న్యూనవ్యపదేశాస్తు తత్రతత్ర వివక్షితగమనాదికార్యవిశేషప్రయుక్తాః. ౫. (ఇతి సప్తగత్యధికరణమ్. 2.)

—అథ ప్రాణాణుత్వాధికరణమ్ 3.—

274 అణవశ్చ. ౨-౪-౬

* త ఏతే సర్వ ఏవ సమాః సర్వేఽనన్తా ఇత్యానన్త్యశ్రవణాద్విభుత్వం ప్రాణానామ్. ఇతి ప్రాప్తేఽభిధీయతే * ప్రాణమనూత్క్రామన్తం సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తీత్యుత్క్రాన్త్యాదిశ్రవణాత్పరిమితత్వే సిద్ధే సత్యుత్క్రాన్త్యాదిషు పార్శ్వస్థైరనుపలభ్యమానత్వాదణవశ్చ ప్రాణాః. ఆనన్త్యశ్రుతిస్తు * అథ యో హైతాననన్తానుపాస్త ఇత్యుపాసనశ్రవణాదుపాస్యప్రాణవిశేషణభూతకార్యబాహుల్యాభిప్రాయా. ౬

275 శ్రేష్ఠశ్చ ౨-౪-౭

ప్రాణసంవాదే శరీరస్థితిహేతుత్వేన శ్రేష్ఠతయా నిర్ణీతో ముఖ్యప్రాణః * ఆనీదవాతం స్వధయా తదేకమితి మహాప్రలయసమయే స్వకార్యభూతప్రాణనసద్భావశ్రవణాత్, * ఏతస్మాజ్జాయత ఇతి జన్మశ్రవణస్య జీవజన్మశ్రవణవదుపపత్తేర్నోత్పద్యత ఇత్యాశఙ్క్య ప్రాక్సృష్టేరేకత్వావధారణాదివిరోధాత్, * ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణ ఇతి పృథివ్యాదితుల్యోత్పత్తిశ్రవణాత్, ఉత్పత్తినిషేధాభావాచ్చ జాయత ఏవ శ్రేష్ఠశ్చ ప్రాణ ఇత్యుచ్యతే. *ఆనీదవాతమితి తు న హైవం శ్రేష్ఠం ప్రాణమభిప్రేత్యోచ్యతే, అపితు పరస్య బ్రహ్మణ ఏకస్యైవ విద్యమానత్వముచ్యతే; *అవాతమితి తత్రైవ శ్రవణాత్. పూర్వేణైవ తుల్యన్యాయత్వేఽపి పృథగ్యోగకరణముత్తరచిన్తార్థమ్. ౭. (ఇతి ప్రాణాణుత్వాధికరణమ్. 3.)

—అథ వాయుక్రియాధికరణమ్. 4.—

276 న వాయుక్రియే పృథగుపదేశాత్, ౨-౪-౮

సోఽయం శ్రేష్ఠః ప్రాణః కిం మహాభూతద్వితీయవాయుమాత్రమ్? తస్య వా స్పన్దరూపక్రియా? అథవా వాయురేవ కంచన విశేషమాపన్న ఇతి విశయే వాయురేవేతి ప్రాప్తమ్,

యః ప్రాణస్స వాయురితి వ్యపదేశాత్. యద్వా, వాయుమాత్రే ప్రాణత్వప్రసిద్ధ్యభావాదుచ్ఛ్వాస నిశ్శ్వాసాదివాయుక్రియాయాం ప్రాణశబ్దప్రసిద్ధేశ్చ తత్క్రియైవ. ఇతి ప్రాప్తే న వాయుమాత్రమ్, నచ తత్క్రియేత్యుచ్యతే. కుతః? [పృథగుపదేశాత్] ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చ, ఖం వాయురితి తత ఏవ పృథగుపదేశాత్ వాయుక్రియాఽపి న భవతి ప్రాణః. నహి తేజఃప్రభృతీనాం క్రియా తైస్సహ పృథగ్ద్రవ్యతయోపదిశ్యతే. * యః ప్రాణస్స వాయురితితు వాయురేవావస్థాన్తరమాపన్నః ప్రాణో న తేజఃప్రభృతివత్తత్త్వాన్తరమితి జ్ఞాపనార్థమ్. ఉచ్ఛ్వాస నిశ్శ్వాసాదావపి ప్రాణః స్పన్దత ఇతి క్రియావతి ద్రవ్య ఏవ ప్రాణశబ్దప్రసిద్ధిః, న క్రియామాత్రే. ౮

కిమయం ప్రాణో వాయోర్వికారస్సన్నగ్నివద్భూతాన్తరమ్? నేత్యాహ.—

277 చక్షురాదివత్తు తత్సహశిష్ట్యాదిభ్యః ౨-౪-౯.

నాయం భూతవిశేషః, అపితు చక్షురాదివజ్జీవోపకరణవిశేషః. తచ్చోపకరణత్వముపకరణభూతైరిన్ద్రియైస్సహశిష్ట్యాదిభ్యోఽవగమ్యతే. చక్షురాదిభిస్సహాయం ప్రాణశ్శిష్యతే ప్రాణసంవాదాదిషు. తత్సజాతీయత్వే హి తైస్సహ శాసనం యుజ్యతే. ప్రాణశబ్దపరిగృహీతేషు కరణేష్వస్య విశిష్యాభిధానమాదిశబ్దేన గృహ్యతే *అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణః *యోఽయం మధ్యమః ప్రాణ ఇత్యాదిషు విశిష్యాభిధానాత్. ౯.

చక్షురాదివదస్యాపి కరణత్వే తద్వదస్యాపి జీవం ప్రత్యుపకారవిశేషరూపక్రియయా భవితవ్యమ్. సా తు న దృశ్యతే, అతో నాయం చక్షురాదివద్భవితుమర్హతీతి చేత్. తత్రాహ.—

278 అకరణత్వాచ్చ న దోషస్తథా హి దర్శయతి. ౨-౪-౧౦.

అకరణత్వాత్ - కరణమ్ - క్రియా. అక్రియత్వాత్. అస్య ప్రాణస్య జీవం ప్రత్యుపకారవిశేషరూపక్రియారహితత్వాచ్చ యో దోష ఉద్భావ్యతే, స నాస్తి. యత ఉపకారవిశేషరూపాం శరీరేన్ద్రియధారణాదిరూపాం క్రియాం దర్శయతి శ్రుతిః-*యస్మిన్ ఉత్క్రాన్తే ఇదం శరీరం పాపిష్ఠతరమివ దృశ్యేత స వః శ్రేష్ఠ ఇత్యుక్త్వా వాగాద్యుత్క్రమణేఽపి శరీరస్యేన్ద్రియాణాం చ స్థితిం దర్శయిత్వా ప్రాణోత్క్రమణే శరీరేన్ద్రియశైథిల్యాభిధానాత్. అతః ప్రాణాపానవ్యానోదానసమానాకారేణ పఞ్చధాఽవస్థితోఽయం ప్రాణః శరీరేన్ద్రియధారణాదినా జీవస్యోపకరోతీతి చక్షురాదివత్కరణత్వమ్. ౧౦.

నన్వేవం నామభేదాత్కార్యభేదాచ్చ ప్రాణాపానాదయస్తత్త్వాన్తరాణి స్యుః; తత్రాహ.—

279 పఞ్చవృత్తిర్మనోవద్వ్యపదిశ్యతే. ౨-౪-౧౧.

యథా కామాదివృత్తిభేదే తత్కార్యభేదేఽపి న కామాదికం మనసస్తత్త్వాన్తరం *కామస్సంకల్పో విచికిత్సా శ్రద్ధాఽశ్రద్ధా ధృతిరధృతిర్హ్రీర్ధీర్భీరిత్యేతత్సర్వం మన ఏవేతి వచనాత్. ఏవం*ప్రాణోఽపానో వ్యాన ఉదానస్సమాన ఇత్యేతత్సర్వం ప్రాణ ఏవేతి వచనాత్ అపానాదయోఽపి ప్రాణస్యైవ వృత్తివిశేషాః, న తత్త్వాన్తరమిత్యవగమ్యతే. ౧౧. (ఇతి వాయుక్రియాధికరణమ్. 4.)

అథ శ్రేష్ఠాణుత్వాధికరణమ్. 5.

280 అణుశ్చ. ౨-౪-౧౨.

అణుశ్చాయమ్, పూర్వవదుత్క్రాన్త్యాదిశ్రవణాత్ *తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతీత్యాదిషు. అధికాశఙ్కా తు *సమ ఏభిస్త్రిభిర్లోకైస్సమోఽనేన సర్వేణ * ప్రాణే సర్వం ప్రతిష్ఠితమ్ * సర్వం హీదం ప్రాణేనావృతమిత్యాదిశ్రవణాత్ మహాపరిమాణ ఇతి. పరిహారస్తు ఉత్క్రాన్త్యాదిశ్రవణాత్పరిచ్ఛిన్నత్వే నిశ్చితే సర్వస్య ప్రాణిజాతస్య ప్రాణాయత్తస్థితిత్వేన వైభవవాదోపపత్తిరితి. ౧౨. (ఇతి శ్రేష్ఠాణుత్వాధికరణమ్. 5.)

అథ జ్యోతిరాద్యధిష్ఠానాధికరణమ్. 6.

281 జ్యోతిరాద్యధిష్ఠానం తు తదామననాత్ప్రాణవతా శబ్దాత్. ౨-౪-౧౩.

సశ్రేష్ఠానాం ప్రాణానాం బ్రహ్మణ ఉత్పత్తిరియత్తా పరిమాణం చోక్తమ్. తేషాం ప్రాణానామగ్న్యాదిదేవతాధిష్ఠితత్వం చ పూర్వమేవ * అభిమానివ్యపదేశస్తు విశేషానుగతిభ్యామిత్యనేన సూత్రేణ ప్రసఙ్గాదుపపాదితమ్. జీవస్య చ స్వభోగసాధనానామేషామధిష్ఠాతృత్వం లోకసిద్ధమ్, *ఏవమేవైష ఏతాన్ ప్రాణాన్ గృహీత్వా స్వే శరీరే యథాకామం పరివర్తత ఇత్యాదిశ్రుతిసిద్ధం చ. తదిదం జీవస్యాగ్న్యాదిదేవతానాం చ ప్రాణవిషయమధిష్ఠానం కిం స్వాయత్తమ్? ఉత పరమాత్మాయత్తమితి విశయే నైరపేక్ష్యాత్స్వాయత్తమ్.

ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే-[జ్యోతిరాద్యధిష్ఠానమితి.] ప్రాణవతా-జీవేన సహ జ్యోతిరాదీనామగ్న్యాదిదేవతానాం ప్రాణవిషయమధిష్ఠానం, తదామననాత్-తస్య పరమాత్మనః ఆమననాద్భవతి. ఆమననమాభిముఖ్యేన మననమ్. పరమాత్మనస్సంకల్పాదేవ భవతీత్యర్థః. కుత ఏతత్? శబ్దాత్-ఇన్ద్రియాణాం సాభిమానిదేవతానాం జీవాత్మనశ్చ స్వకార్యేషు పరమపురుషమననాయత్తత్వశాస్త్రాత్. యథాఽన్తర్యామిబ్రాహ్మణాదిషు *యోఽగ్నౌ తిష్ఠన్నగ్నేరన్తరో యమగ్నిర్న వేద యస్యాగ్నిశ్శరీరం యోఽగ్నిమన్తరో యమయతి స త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృతః *యో వాయౌ తిష్ఠన్ *య ఆదిత్యే తిష్ఠన్ * య ఆత్మని తిష్ఠన్ * యశ్చక్షుషి తిష్ఠన్నిత్యాది. యథా చ * భీషాస్మాద్వాతః పవతే భీషోదేతి సూర్యః భీషాస్మాదగ్నిశ్చేన్ద్రశ్చ మృత్యుర్ధావతి పఞ్చమ ఇతి. తథా *ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠత ఇత్యాది. ౧౩.

282 తస్య చ నిత్యత్వాత్. ౨-౪-౧౪.

సర్వేషాం పరమాత్మాధిష్ఠితత్వస్య నిత్యత్వాత్ స్వరూపానుబన్ధిత్వేన నియతత్వాచ్చ తత్సంకల్పాదేవైషామధిష్ఠాతృత్వమవర్జనీయమ్. *తత్సృష్ట్వా, తదేవానుప్రావిశత్, తదనుప్రవిశ్య, సచ్చ త్యచ్చాభవదిత్యాదినా పరమపురుషస్య నియన్తృత్వేన సర్వచిదచిద్వస్త్వనుప్రవేశః స్వరూపానుబన్ధీ శ్రూయతే. స్మర్యతే చ *విష్టభ్యాహమిదం కృత్స్నమేకాంశేన స్థితో జగదితి. ౧౪. (ఇతి జ్యోతిరాద్యధిష్ఠానాధికరణమ్. 6.)

అథ ఇన్ద్రియాధికరణమ్. 7.

283 త ఇన్ద్రియాణి తద్వ్యపదేశాదన్యత్ర శ్రేష్ఠాత్. ౨-౪-౧౭.

కిం సర్వే ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టా ఇన్ద్రియాణి? ఉత శ్రేష్ఠప్రాణవ్యతిరిక్తా ఏవేతి విశయే ప్రాణశబ్దవాచ్యత్వాత్ కరణత్వాచ్చ సర్వ ఏవేన్ద్రియాణి. ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే-శ్రేష్ఠవ్యతిరిక్తా ఏవ ప్రాణా ఇన్ద్రియాణి. కుతః? శ్రేష్ఠాదన్యేష్వేవ ప్రాణేషు తద్వ్యపదేశాత్. * ఇన్ద్రియాణి దశైకం చ పఞ్చ చేన్ద్రియగోచరా ఇత్యాదిభిర్హి చక్షురాదిషు సమనస్కేష్వేవేన్ద్రియశబ్దో వ్యపదిశ్యతే. ౧౭.

284 భేదశ్రుతేర్వైలక్షణ్యాచ్చ. ౨-౪-౧౮.

*ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చేత్యాదిష్విన్ద్రియేభ్యః ప్రాణస్య పృథక్ఛ్రవణాత్ప్రాణవ్యతిరిక్తానామేవేన్ద్రియత్వమవగమ్యతే. మనసః పృథక్ఛ్రవణేఽపి తస్యాన్యత్రేన్ద్రియాన్తర్భావ ఉక్తః * మనష్షష్ఠానీన్ద్రియాణీత్యాదౌ. వైలక్షణ్యం చ చక్షురాదిభ్యః శ్రేష్ఠప్రాణస్యోపలభ్యతే. సుషుప్తౌ హి ప్రాణస్య వృత్తిరుపలభ్యతే. చక్షురాదీనాం తు వృత్తిర్నోపలభ్యతే. కార్యం చ చక్షుర్వాగాదీనాం సమనస్కానాం జ్ఞానకర్మసాధనత్వమ్. ప్రాణస్య తు శరీరేన్ద్రియధారణమ్. ప్రాణాధీనధారణత్వాత్త్విన్ద్రియేషు ప్రాణశబ్దవ్యపదేశః. తథా చ శ్రుతిః *త ఏతస్యైవ సర్వే రూపమభవన్ తస్మాదేత ఏతేనాఖ్యాయన్త ఇతి. రూపమభవన్-శరీరమభవన్; తదధీనప్రవృత్తయోఽభవన్నిత్యర్థః. ౧౮ (ఇతి ఇన్ద్రియాధికరణమ్. 7.)

అథ సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్త్యధికరణమ్. 8.

285 సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్తిస్తు త్రివృత్కుర్వత ఉపదేశాత్. ౨-౪-౧౯

భూతేన్ద్రియాదీనాం సమష్టిసృష్టిర్జీవానాం కర్తృత్వం చ పరస్మాద్బ్రహ్మణ ఇత్యుక్తం పురస్తాత్. జీవానాం స్వేన్ద్రియాధిష్ఠానం చ పరాయత్తమితి చానన్తరం స్థిరీకరణాయ స్మారితమ్. యా త్వియం నామరూపవ్యాకరణాత్మికా ప్రపఞ్చవ్యష్టిసృష్టిః, సా కిం సమష్టిజీవరూపస్య హిరణ్యగర్భస్యైవ కర్మ? ఉత తేజఃప్రభృతిశరీరకస్య పరస్యాబాదిసృష్టివద్ధిరణ్యగర్భశరీరకస్య పరస్య బ్రహ్మణ ఇతీదానీం చిన్త్యతే. కిం యుక్తమ్? సమష్టిజీవస్యేతి. కుతః? *అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి జీవకర్తృకత్వశ్రవణాత్. నహి పరా దేవతా స్వేన రూపేణ నామరూపే వ్యాకరవాణీత్యైక్షత, అపితు స్వాంశభూతేన జీవరూపేణ; * అనేన జీవేనాత్మనేతి వచనాత్. నన్వేవం చారేణానుప్రవిశ్య పరబలం సఙ్కలయానీతివత్ * వ్యాకరవాణీత్యుత్తమపురుషః కర్తృస్థక్రియశ్చ ప్రవిశతిర్లాక్షణికస్స్యాత్. నైవమ్ - తత్ర రాజచారయోః స్వరూపభేదాల్లాక్షణికత్వమ్; ఇహ తు జీవస్యాపి స్వాంశత్వేన స్వరూపత్వాత్తేన రూపేణ ప్రవేశో వ్యాకరణం చాత్మన ఏవేతి న లాక్షణికత్వప్రసఙ్గః. న చ సహయోగలక్షణేయం తృతీయా, కారకవిభక్తౌ సంభవన్త్యాముపపదవిభక్తేరన్యాయ్యత్వాత్. న చ కరణే తృతీయా, బ్రహ్మకర్తృకయోః ప్రవేశవ్యాకరణయోర్జీవస్య సాధకతమత్వాభావాత్. న చ జీవస్య కర్తృత్వం ప్రవేశమాత్రే పర్యవస్యతి, నామరూపవ్యాకరణం తు బ్రహ్మణ ఏవేతి శక్యం వక్తుమ్;

క్త్వాప్రత్యయేన సమానకర్తృకత్వప్రతీతేః. జీవస్య స్వాంశత్వేన స్వరూపత్వేఽపి పరస్వరూప వ్యావృత్త్యర్థః * అనేన జీవేనేతి పరాత్త్వేన పరామర్శః. అతో హిరణ్యగర్భకర్తృకేయం నామరూపవ్యాక్రియా. అతఏవ చ స్మృతిషు చతుర్ముఖకర్తృకసృష్టిప్రకరణే నామరూప వ్యాకరణం సంకీర్త్యతే * నామరూపం చ భూతానాం కృత్యానాంచ ప్రపఞ్చనమ్। వేద శబ్దేభ్య ఏవాదౌ దేవాదీనాం చకార స ఇత్యాది.

ఏవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే [సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్తిస్త్వితి.] తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి. సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్తిః నామరూపవ్యాకరణమ్. తత్త్రివృత్కుర్వతః పరస్యైవ బ్రహ్మణః, తస్యైవ నామరూపవ్యాకరణోపదేశాత్. త్రివృత్కరణం కుర్వత ఏవ హి నామరూపవ్యాకరణముపదిశ్యతే—* సేయం దేవతైక్షత హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్యనామరూపే వ్యాకరవాణి తాసాం త్రివృతంత్రివృతమేకైకాం కరవాణీతి సమానకర్తృకత్వప్రతీతేః. త్రివృత్కరణంతు చతుర్ముఖస్యాణ్డాన్తర్వర్తినో న సంభవతి, త్రివృత్కృతైస్తేజోబన్నైర్హ్యణ్డముత్పాద్యతే. చతుర్ముఖస్య చాణ్డేసంభవఃస్మర్యతే-* తస్మిన్నణ్డేఽభవద్బ్రహ్మా సర్వలోకపితామహ ఇతి. అతస్త్రివృత్కరణం పరస్యైవ బ్రహ్మణః; తత్సమానకర్తృకం నామరూప వ్యాకరణంచ తస్యైవేతి విజ్ఞాయతే. కథం తర్హి * అనేన జీవేనేతి సంగచ్ఛతే? ఆత్మనా జీవేనేతి సామానాధికరణ్యాత్ జీవశరీరకం పరంబ్రహ్మైవ జీవశబ్దేనాభిధీయతే, యథా*తత్తేజఐక్షత *తదపోఽసృజత*తా ఆప ఐక్షన్త*తా అన్నమసృజన్తేతి తేజఃప్రభృతిశరీరకం పరమేవ బ్రహ్మాభిధీయతే. అతో జీవసమష్టిభూతహిరణ్యగర్భశరీరకస్య పరస్యైవ బ్రహ్మణః కర్మ నామరూప వ్యాకరణమ్. ఏవంచ * ప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి ప్రవిశతిరుత్తమపురుషశ్చాక్లిష్టౌ ముఖ్యార్థావేవ భవతః. ప్రవేశవ్యాకరణయోస్సమానకర్తృకత్వమప్యుపపద్యతే. చతుర్ముఖ శరీరకస్య పరస్యైవ బ్రహ్మణః కర్మ దేవాదివిచిత్రసృష్టిరితి చతుర్ముఖకర్తృకసృష్టిప్రకరణే నామరూపవ్యాక్రియోపదేశశ్చోపపద్యతే. అతః * సేయం దేవతేత్యాదివాక్యస్యాయమర్థః- ఇమాః-తేజోబన్నరూపాస్తిస్రో దేవతాః అనేన జీవేన-జీవసమష్టివిశిష్టేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణి - దేవాదివిచిత్రసృష్టిం తన్నామధేయాని చ కరవాణి; తదర్థమన్యోన్య సంసర్గమప్రాప్తానామేషాం తేజోబన్నానాం విశేషసృష్ట్యసమర్థానాం తత్సామర్థ్యాయైకైకాం త్రివృతం త్రివృతం కరవాణీతి. అతః పరస్యైవ బ్రహ్మణః కర్మేదం నామరూపవ్యాకరణమ్. ౧౭

అథస్యాత్ - నామరూపవ్యాకరణస్య త్రివృత్కరణైకకర్తృకత్వాత్పరమాత్మ కర్తృకమితి న శక్యతే వక్తుమ్, త్రివృత్కరణస్యాపి జీవకర్తృకత్వసంభవాత్. అణ్డసృష్ట్యుత్తర కాలం హి చతుర్ముఖసృష్టజీవేషు త్రివృత్కరణప్రకార ఉపదిశ్యతే*యథా తు ఖలు సోమ్యేమాస్తిస్రో దేవతాః పురుషం ప్రాప్య త్రివృత్త్రివృదేకైకా భవతి తన్మే విజానీహీతి*అన్నమశితం త్రేధా విధీయతే తస్య యః స్థవిష్ఠో భాగస్తత్పురీషం భవతి యో మధ్యమస్తన్మాంసం యోఽణిష్ఠః తన్మన ఇత్యాదినా. తథా పూర్వస్మిన్నపి వాక్యే * యదగ్నే రోహితం రూపం తేజసస్తద్రూపం యచ్ఛుక్లం తదపాం యత్కృష్ణం తదన్నస్యేత్యాదినా చతుర్ముఖసృష్టాగ్న్యాదిత్య చన్ద్రవిద్యుత్సు త్రివృత్కరణం ప్రదర్శ్యతే. నామరూపవ్యాకరణోత్తరకాలం చ త్రివృత్కరణం

శ్రూయతే * సేయం దేవతేమాస్తిస్రో దేవతాః అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరోత్తాసాం త్రివృతంత్రివృతమేకైకామకరోదితి. తత్రాహ.—

286 మాంసాది భౌమం యథాశబ్దమితరయోశ్చ. ౨-౪-౧౮

యదుక్తమణ్డసృష్ట్యుత్తరకాలం చతుర్ముఖసృష్టదేవతాదివిషయోఽయమ్ * తాసాం త్రివృతంత్రివృతమేకైకామకరోదితి త్రివృత్కరణోపదేశ ఇతి, తన్నోపపద్యతే; * అన్నమశితం త్రేధా విధీయత ఇత్యత్ర మాంసమనసోః పురీషాదణుత్వేనాణీయస్త్వేన చ వ్యపదిష్టయోః కారణానువిధాయిత్వేనాప్యతైజసత్వప్రసఙ్గాత్, * ఆపః పీతా ఇత్యత్రాపి మూత్రప్రాణయోః స్థవిష్ఠాణీయసోః పార్థివత్వతైజసత్వప్రసఙ్గాచ్చ. నచైవమిష్యతే; మాంసాది హి భౌమమిష్యతే–పురీషవన్మాంసమనసీ అపి భౌమే పార్థివే ఇష్యేతే–* అన్నమశితం త్రేధేతి ప్రక్రమాత్. [యథాశబ్దమితరయోశ్చ]–ఇతరయోరపి–* ఆపః పీతాః * తేజోఽశితమితి పర్యాయయోర్యథాశబ్దం వికారా ఇష్యన్తే*ఆపః పీతాస్త్రేధా విధీయన్త ఇత్యపామేవ త్రేధా పరిణామః శబ్దాత్ప్రతీయతే. తథా* తేజోఽశితం త్రేధావిధీయత ఇత్యపి తేజస ఏవ త్రేధా పరిణామః శబ్దాత్ప్రతీయతే. అతః పురీషమాంసమనాంసి పృథివీవికారాః, మూత్రలోహితప్రాణాః అబ్వికారాః, అస్థిమజ్జావాచస్తేజోవికారా ఇతి ప్రతిపత్తవ్యమ్.*అన్నమయం హి సోమ్య మనః, ఆపోమయః ప్రాణస్తేజోమయీ వాగితి వాక్యశేషావిరోధాచ్చ. అతః*తాసాం త్రివృతంత్రివృతమేకైకామకరోదిత్యుక్తస్త్రివృత్కరణప్రకారః*అన్నమశితమిత్యాదినా న ప్రదర్శ్యతే. తథా సతి మనఃప్రాణవాచాం త్రయాణామప్యణీయస్త్వేన తైజసత్వాత్ *అన్నమయం హి సోమ్య మన ఇత్యాదిర్వి (రుధ్యేత) రుధ్యతే. ప్రాగేవ త్రివృత్కృతానాం పృథివ్యాదీనాం పురుషం ప్రాప్తానామ్*అన్నమశితమిత్యాదినైకైకస్య త్రేధా పరిణామ ఉచ్యతే. అణ్డసృష్టేః ప్రాగేవచ తేజోబన్నానాం త్రివృత్కరణేన భవితవ్యమ్; అత్రివృత్కృతానాం తేషాం కార్యారమ్భాసామర్థ్యాత్; అన్యోన్యసంయుక్తానామేవ హి కార్యారమ్భసామర్థ్యమ్. తదేవ చ త్రివృత్కరణమ్. తథాచ స్మర్యతే *నానావీర్యాః పృథగ్భూతాస్తతస్తే సంహతిం వినా। నాశక్నువన్ ప్రజాస్స్రష్టుమసమాగమ్య కృత్స్నశః॥ సమేత్యాన్యోన్యసంయోగం పరస్పరసమాశ్రయాః। మహదాద్యా విశేషాన్తా హ్యణ్డముత్పాదయన్తి త ఇతి. అతఏవ చ *అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరోత్ తాసాం త్రివృతంత్రివృతమేకైకామకరోదితి పాఠక్రమోఽర్థక్రమేణ బాధ్యతే. అణ్డాన్తర్వర్తిష్వగ్న్యాదిత్యాదిషు త్రివృత్కరణప్రదర్శనం శ్వేతకేతోశ్శుశ్రూషోరణ్డాన్తర్వర్తిత్వేన, తస్య బహిష్ఠవస్తుషు త్రివృత్కరణప్రదర్శనాయోగాత్త్రివృత్కృతానాం కార్యేషు అగ్న్యాదిత్యాదిషు క్రియతే. ౧౮.

స్యాదేతత్; * అన్నమశితమ్*ఆపః పీతాః * తేజోఽశితమితి త్రివృత్కృతానామన్నాదీనామేకైకస్య తేజోబన్నాత్మకత్వేన త్రిరూపస్య కథమన్నమాపస్తేజ ఇత్యేకైకరూపేణ వ్యపదేశ ఉపపద్యత ఇతి, తత్రాహ.—

287 వైశేష్యాత్తు తద్వాదస్తద్వాదః. ౨-౪ ౧౯.

వైశేష్యం—విశేషభావః. త్రివృత్కరణేన త్రిరూపేఽప్యేకైకస్మిన్నన్నాద్యాధిక్యాత్తత్తత్తన్నాదివాదః. ద్విరుక్తిరధ్యాయసమాప్తిం ద్యోతయతి. ౧౯. (ఇతి సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్త్యధికరణమ్. 8.)

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శారీరకమీమాంసాభాష్యే
ద్వితీయస్యాధ్యాయస్య చతుర్థః పాదః.
సమాప్తశ్చాధ్యాయః.

శ్రీరస్తు.

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

తృతీయాధ్యాయే-ప్రథమః పాదః. తదన్తరప్రతిపత్త్యధికరణమ్. 1.

288 తదన్తరప్రతిపత్తౌ రంహతి సంపరిష్వక్తః ప్రశ్ననిరూపణాభ్యామ్. ౩-౧-౧.

అతిక్రాన్తాధ్యాయద్వయేన నిఖిలజగదేకకారణం నిరస్తనిఖిలదోషగన్ధమపరిమితోదారగుణసాగరం సకలేతరవిలక్షణం పరం బ్రహ్మ ముముక్షుభిరుపాస్యతయా వేదాన్తాః ప్రతిపాదయన్తీత్యయమర్థః స్మృతిన్యాయవిరోధపరిహారపరపక్షప్రతిక్షేపవేదాన్తవాక్యపరస్పరవిరోధపరిహారరూపకార్యస్వరూపసంశోధనైస్తద్దురధర్షణత్వహేతుభిస్సహ స్థాపితః. అతోఽధ్యాయద్వయేన బ్రహ్మణః స్వరూపం ప్రతిపాదితమ్. ఉత్తరేణేదానీం తత్ప్రాప్త్యుపాయైస్సహ ప్రాప్తిప్రకారశ్చిన్తయితుమిష్యతే. తత్ర తృతీయాధ్యాయే ఉపాయభూతోపాసనవిషయా చిన్తా వర్తతే. ఉపాసనారమ్భాభ్యర్హితోపాయశ్చ ప్రాప్యవస్తువ్యతిరిక్తవైతృష్ణ్యం ప్రాప్యతృష్ణా చేతి తత్సిద్ధ్యర్థం జీవస్య లోకాన్తరేషు సఞ్చరతో జాగ్రతస్స్వపతస్సుషుప్తస్య మూర్ఛతశ్చ దోషాః పరస్య చ బ్రహ్మణస్తద్రహితతా కల్యాణగుణాకరత్వం చ ప్రథమద్వితీయయోః పాదయోః ప్రతిపాద్యన్తే. తత్ర దేహాద్దేహాన్తరం గచ్ఛన్నయం జీవో దేహాన్తరారమ్భహేతుభిర్భూతసూక్ష్మైస్సంపరిష్వక్త ఏవ గచ్ఛతి ఉత నేతి చిన్తాయామ్, యత్రయత్ర జీవో యాతి, తత్రతత్ర భూతసూక్ష్మాణాం సులభత్వాదసంపరిష్వక్తో యాతీతి ప్రాప్తమ్. పశ్చాదపి పూర్వపక్షబీజాన్యుపన్యస్య నిరసిష్యతి.

తత్ర సిద్ధాన్తమాహ [తదన్తరప్రతిపత్తౌ రంహతి సంపరిష్వక్త ఇతి.] *సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్తిరితి మూర్తిశబ్దేన దేహః ప్రస్తుతః. స తచ్ఛబ్దేన పరామృశ్యతే. తదన్తరప్రతిపత్తౌ-దేహాన్తరగమనే భూతసూక్ష్మైస్సంపరిష్వక్తో జీవో రంహతి-గచ్ఛతీత్యర్థః. కుతః? ప్రశ్ననిరూపణాభ్యామ్-ప్రశ్నప్రతివచనాభ్యామ్. పఞ్చాగ్నివిద్యాయామేవం ప్రశ్నప్రతివచనే ఆమ్నాయేతే-శ్వేతకేతుం కిలారుణేయం పాఞ్చాలః ప్రవాహణః కర్మిణాం గన్తవ్యదేశమ్, పునరావృత్తిప్రకారమ్, దేవయానపితృయాణపథవ్యావర్తనే, అముష్య లోకస్యాప్రాప్తారం చ వేత్థేతి పృష్ట్వా ఇద

మపి పప్రచ్ఛ*వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి. తత ఇమం పఞ్చమం ప్రశ్నం ప్రతిబ్రువంశ్చ ద్యులోకమగ్నిత్వేన రూపయిత్వా*తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః శ్రద్ధాంజుహ్వతి తస్యా ఆహుతేస్సోమోరాజా సంభవతీత్యాదినా దేవాఖ్యా జీవస్య ప్రాణాః అగ్నిత్వేన రూపితే ద్యులోకే శ్రద్ధాఖ్యం వస్తు ప్రక్షిపన్తి. సాచ శ్రద్ధా సోమరాజాఖ్యామృతమయదేహరూపేణ పరిణమతే. తం చామృతమయం దేహం త ఏవ ప్రాణాః పర్జన్యేఽగ్నిత్వేన రూపితే ప్రక్షిపన్తి. సచ దేహస్తత్ర ప్రక్షిప్తో వర్షం భవతి. తచ్చ వర్షం త ఏవ ప్రాణాః పృథివ్యామగ్నిత్వరూపితాయాం ప్రక్షిపన్తి. తచ్చ తత్ర ప్రక్షిప్తమన్నం భవతి. తచ్చాన్నం త ఏవ పురుషేఽగ్నిత్వరూపితే ప్రక్షిపన్తి. తత్ర తచ్చ రేతో భవతి. తచ్చ త ఏవ యోషాయామగ్నిత్వరూపితాయాం ప్రక్షిపన్తి. తచ్చ తత్ర ప్రక్షిప్తం గర్భో భవతీత్యుక్త్వా ఆహ*ఇతితు పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి. ఏవం పఞ్చమ్యామాహుతౌ హుతాయామాపః పురుషశబ్దాభిలప్యా భవన్తీత్యర్థః. ఏవముక్తే పూర్వాస్వప్యాహుతిష్వనువర్తమానానామేవాపాం సూక్ష్మరూపాణామిదానీం పురుషాకారత్వం భవతీత్యుక్తం భవతి. అత ఏవం ప్రశ్నప్రతివచనాభ్యాం దేహహేతుభూతైర్భూతసూక్ష్మైస్సహ తత్రతత్ర యాతీతి గమ్యతే. ౧

నను * ఆపః పురుషవచస ఇత్యుక్తే అపాం పురుషాకారపరిణామప్రతీతేర్గచ్ఛతా జీవేన తాసామేవ పరిష్వఙ్గః ప్రతీయతే. అతః కథం సర్వేషాం భూతసూక్ష్మాణాం పరిష్వఙ్గ ఇతి? తత్రాహ.—

289 త్ర్యాత్మకత్వాత్తు భూయస్త్వాత్. ౩-౧-౨

తుశబ్దశ్చోద్యం వ్యావర్తయతి. దేహారమ్భకాణామపాం కేవలానాం న దేహారమ్భసంభవః, దేహాద్యారమ్భాయ హి * తాసాం త్రివృతంత్రివృతమేకైకామితి త్రివృత్కరణమ్. కేవలానామపాం శ్రవణం తు తాసాం భూయస్త్వాత్. దేహే చ లోహితాదిభూయస్త్వేనారమ్భకేష్వపాం భూయస్త్వం గమ్యతే. ౨

290 ప్రాణగతేశ్చ. ౩-౧-౩

ఇతశ్చ భూతసూక్ష్మపరిష్వక్తస్య గమనమితి గమ్యతే-ఉత్క్రామతి జీవే ప్రాణానాం తదనుగతిశ్శ్రూయతే * తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతి ప్రాణమనూత్క్రామన్తం సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తీతి. స్మర్యతేచ * మనష్షష్ఠానీన్ద్రియాణి ప్రకృతిస్థాని కర్షతి॥ శరీరం యదవాప్నోతి యచ్చాప్యుత్క్రామతీశ్వరః॥ గృహీత్వైతాని సంయాతి వాయుర్గన్ధానివాశయాదితి. నచనిరాశ్రయాణాం గతిరుపపద్యత ఇతి తదాశ్రయభూతానాం భూతసూక్ష్మాణామపి గతిరభ్యుపగన్తవ్యా. 3

291 అగ్న్యాదిగతిశ్రుతేరితి చేన్న భాక్తత్వాత్. ౩-౧-౪

* యత్రాస్య పురుషస్య మృతస్యాగ్నిం వాగప్యేతి, వాతం ప్రాణశ్చక్షురాదిత్యమిత్యాదినా ప్రాణానాం జీవమరణకాలే అగ్న్యాదిష్వప్యయశ్రవణాన్న తేషాం జీవేన సహ

గమనమితి గతిశ్రుతిరన్యథా నేయేతి చేత్, న; భాక్తత్వాత్ అగ్న్యాదిష్వప్యయశ్రవణస్య. కథం భాక్తత్వమ్? *ఓషధీర్లోమాని వనస్పతీన్ కేశా ఇత్యనపియద్భిర్లోమాదిభిస్సహశ్రవణాత్. అతశ్చక్షురాద్యప్యయశ్రుతిరధిష్ఠాతృదేవతాపక్రమణపరా. ౪

292 ప్రథమేఽశ్రవణాదితి చేన్న తా ఏవ హ్యుపపత్తేః. ౩-౧-౫

యదుక్తమద్భిస్సూక్ష్మాభిర్భూతాన్తరసంసృష్టాభిః పరిష్వక్తో జీవో గచ్ఛతీతి ప్రశ్నప్రతివచనాభ్యామవగమ్యత ఇతి, తన్నోపపద్యతే; ద్యులోకాగ్నివిషయే ప్రథమే హోమే అపాం హోమ్యత్వాశ్రవణాత్. *తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః శ్రద్ధాం జుహ్వతీతి శ్రద్ధైవ హోమ్యత్వేన శ్రుతా. శ్రద్ధా నామ జీవస్య మనోవృత్తివిశేషత్వేన ప్రసిద్ధా. అతో నాపస్తత్ర హోమ్యా ఇతి చేత్; న; యతః తాః-ఆప ఏవ శ్రద్ధాశబ్దేన తత్రాభిధీయన్తే. కుతః? ప్రశ్నప్రతివచనోపపత్తేః. * వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి ప్రశ్నస్య ప్రతివచనోపక్రమే హి శ్రద్ధా ద్యులోకాగ్నౌ హోమ్యత్వేన శ్రుతా. తత్ర యది శ్రద్ధాశబ్దేనాపో నోచ్యేరన్, తతోఽన్యథా ప్రశ్నోఽన్యథా ప్రతివచనమిత్యసంగతం స్యాత్. * ఇతి తు పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచస ఇతి ప్రతివచననిగమనం చ శ్రద్ధాయా అప్త్వమేవ సూచయతి. * వేత్థ యథేతి హి ప్రశ్నగతః ప్రకారః * ఇతి తు పఞ్చమ్యామితీతిశబ్దేన పరిహారే నిగమ్యతే. శ్రద్ధాసోమరాజవర్షాన్నరేతోగర్భరూపేణాపాం పరిణామముక్త్వా హ్యేవమాపః పురుషవచస ఇతి నిగమ్యతే. శ్రద్ధాశబ్దస్య చాప్సు వైదికప్రయోగో దృశ్యతే * అపః ప్రణయతి శ్రద్ధా వా ఆప ఇతి. *శ్రద్ధాం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేస్సోమో రాజా సంభవతీతి సోమాకారేణ పరిణామశ్చాపామేవోపపద్యతే. అతో భూతాన్తరసంసృష్టాభిరద్భిస్సంపరిష్వక్తో జీవో రంహతీత్యుపపన్నమ్. ౫

293 అశ్రుతత్వాదితి చేన్నేష్టాదికారిణాం ప్రతీతేః ౩-౧-౬

యత్పునరుక్తమద్భిస్సంపరిష్వక్తో జీవో యాతీత్యయమర్థ ఏతస్మాద్వాక్యాదవగమ్యత ఇతి, తన్నోపపద్యతే; అస్మిన్వాక్యే జీవస్యాశ్రవణాత్. అత్ర హి శ్రద్ధాదయ ఏవామ్బ్వవస్థావిశేషా హోమ్యత్వేన శ్రుతాః, నతు జీవస్తత్పరిష్వక్త ఇతి చేత్; తన్న; [ఇష్టాదికారిణాం ప్రతీతేః-] అస్మిన్నేవ వాక్యే హ్యుత్తరత్ర బ్రహ్మజ్ఞానవిధురేష్టాపూర్తదత్తకారిణో ద్యులోకం ప్రాప్య సోమరాజానో భవన్తి, పుణ్యకర్మావసానే చ పునరాగత్య గర్భం ప్రాప్నువన్తీత్యుచ్యతే * అథ య ఇమే గ్రామే ఇష్టాపూర్తే దత్తమిత్యుపాసతే తే ధూమమభిసంభవన్తీత్యారభ్య * పితృలోకాదాకాశమాకాశాచ్చన్ద్రమసమేష సోమో రాజా తద్దేవానామన్నం తం దేవా భక్షయన్తి తస్మిన్యావత్సమ్పాతముషిత్వాఽథైతమేవాధ్వానం పునర్నివర్తన్తే * యో యో హ్యన్నమత్తి యో యో రేతస్సిఞ్చతి తద్భూయ ఏవ భవతీతి. అత్రాపి ద్యులోకాగ్నౌ *శ్రద్ధాం జుహ్వతి తస్యా ఆహుతేస్సోమో రాజా సంభవతీతి తదేకార్థత్వాచ్ఛ్రద్ధావస్థదేహవిశిష్టస్సోమరూపదేహవిశిష్టో భవతీత్యుక్తమితి గమ్యతే. దేహస్య జీవవిశేషణతైకస్వరూపస్య వాచకః శబ్దో విశేష్యే జీవ ఏవ పర్యవస్యతి. అతస్సంపరిష్వక్తో జీవో యాతీత్యుపపద్యతే. ౬

ననుచ * తం దేవా భక్షయన్తీతి దేవైర్భక్ష్యమాణత్వవచనాత్ సోమో రాజేతి న జీవ ఉచ్యతే, జీవస్యానదనీయత్వాత్. తత్రాహ.—

294 భాక్తం వాఽనాత్మవిత్త్వాత్తథా హి దర్శయతి. ౩-౧-౭

వాశబ్దశ్చోద్యం వ్యావర్తయతి. ఇష్టాదికారిణోఽనాత్మవిత్త్వాత్స దేవానాం భోగోప కరణత్వేనేహాముత్ర చ వర్తతే. ఇహేష్టాదినా తదారాధనం కుర్వన్నుపకరోతి. ఆరాధనప్రీతై ర్దేవైర్దత్తమముం లోకం ప్రాప్య తత్ర తత్సమానభోగస్తదుపకరణం భవతి. *యథా పశురేవం స దేవానామిత్యనాత్మవిదో దేవానాముపకరణత్వం దర్శయతి శ్రుతిః. స్మృతిరప్యాత్మవిదాం బ్రహ్మ ప్రాప్తిమనాత్మవిదాంచ దేవభోగ్యత్వం దర్శయతి *దేవాన్ దేవయజో యాన్తి మద్భక్తా యాన్తి మామపీతి. అతో జీవస్య దేవానాం భోగోపకరణత్వాభిప్రాయమన్నత్వేన భక్ష్యత్వవచనమ్. అత స్తద్భాక్తమ్. తేన తృప్తిరేవచ దేవానాం భక్షణమితి శ్రూయతే * న హ వై దేవా అశ్నన్తి న పిబన్తి ఏతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యన్తీతి. తస్మాద్భూతసూక్ష్మైస్సంపరిష్వక్తో జీవో రంహతీతి సిద్ధమ్. ౭. (ఇతి తదన్తర ప్రతిపత్త్యధికరణమ్. 1.)

అథ కృతాత్యయాధికరణమ్ 2.

295 కృతాత్యయేఽనుశయవాన్ దృష్టస్మృతిభ్యాం యథేతమనేవం చ. ౩-౧-౮.

కేవలేష్టాపూర్తదత్తకారిణాం ధూమాదినా పితృయాణేన పథా గమనం కర్మఫలా వసానే పునరావర్తనం చామ్నాతం, *యావత్సంపాతముషిత్వాఽథైతమేవాధ్వానం పున ర్నివర్తన్త ఇతి. తత్ర ప్రత్యవరోహన్ జీవః కిమనుశయవాన్ ప్రత్యవరోహతి, ఉత నేతి సంశయ్యతే. కిం యుక్తమ్? కర్మణః కృత్స్నస్యోపభుక్తత్వాత్ నానుశయవానితి ప్రాప్తమ్. అనుశయో హ్యుపభుక్తశిష్టం కర్మ. తచ్చ కృత్స్నఫలోపభోగే సతి నావశిష్యతే. *యావత్సం పాతముషిత్వేతి వచనాత్ కృత్స్నోపభోగశ్చ జ్ఞాయతే. సంపతన్త్యనేన స్వర్గం లోకమితి సంపాతః కర్మోచ్యతే. శ్రుత్యన్తరంచ *ప్రాప్యాన్తం కర్మణస్తస్య యత్కించేహ కరోత్యయమ్। తస్మాల్లోకాత్పునరేత్యస్మై లోకాయ కర్మణ ఇతి.

ఏవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే. అనుశయవాన్ ప్రత్యవరోహతీతి. కుతః? దృష్టస్మృతిభ్యాం- శ్రుతిస్మృతిభ్యామిత్యర్థః. శ్రుతిస్తావత్ * తద్య ఇహ రమణీయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే రమణీయాం యోనిమాపద్యేరన్ బ్రాహ్మణయోనిం క్షత్రియయోనిం వైశ్యయోనిం వా అథ య ఇహ కపూయచరణా అభ్యాశో హ యత్తే కపూయాం యోనిమాపద్యేరన్ శ్వయోనిం వా సూకరయోనిం వా చణ్డాలయోనిం వేతి ప్రత్యవరూఢాన్ప్రతి శ్రూయతే. అముష్మాల్లో కాత్ప్రత్యవరూఢేషు రమణీయకర్మాణో రమణీయాం బ్రాహ్మణాదియోనిం ప్రతిపద్యన్తే, కపూయచరణాః-కుత్సితకర్మాణః కుత్సితాం శ్వసూకరచణ్డాలాదియోనిం ప్రతిపద్యన్త ఇతి ప్రత్యవరూఢానాం పుణ్యాపాపకర్మయోగం దర్శయతి. స్మృతిరపి *వర్ణా ఆశ్రమాశ్చ స్వకర్మ నిష్ఠాః ప్రేత్య కర్మఫలమనుభూయ తతః శేషేణ విశిష్టదేశజాతికులరూపాయుశ్శ్రుతవిత్తవృత్త సుఖమేధసో హి జన్మ ప్రతిపద్యన్తే విష్వఞ్చో విపరీతా నశ్యన్తీతి. తథా *తతః పరివృత్తౌ కర్మ

ఫలశేషేణ జాతిం రూపం వర్ణం బలం మేధాం ప్రజ్ఞాం ద్రవ్యాణి ధర్మానుష్ఠానమితి ప్రతిపద్యన్తే తచ్చక్రవదుభయోర్లోకయోస్సుఖ ఏవ వర్తత ఇతి. *యావత్సంపాతమితి ఫలదానప్రవృత్తకర్మ విశేషవిషయమ్. *యత్కించేహ కరోత్యయమితీదమపి తద్విషయమేవ. అభుక్తఫలానామకృత ప్రాయశ్చిత్తానాం చ కర్మణాం కర్మాన్తరఫలానుభవాన్నాశోఽప్యనుపపన్నః. అతోఽముం లోకం గతాస్సానుశయా ఏవ యథేతమనేవం చ పునర్నివర్తన్తే—ఆరోహణప్రకారేణ ప్రకారాన్తరేణ చ పునర్నివర్తన్త ఇత్యర్థః. ఆరోహణం హి ధూమరాత్ర్యపరపక్షదక్షిణాయన షణ్మాసపితృలోకాకాశచన్ద్రక్రమేణ, అవరోహణం తు చన్ద్రమసః స్థానాదాకాశవాయు ధూమాభ్రమేఘక్రమేణ. తత్రాకాశావరోహణాద్యథేతమ్, వాయ్వాదిప్రాప్తేః పితృలోకాద్య ప్రాప్తేశ్చానేవమ్. ౮.

296 చరణాదితి చేన్న తదుపలక్షణార్థేతి కార్ష్ణాజినిః, 3-౧-౯.

*రమణీయచరణాః *కపూయచరణా ఇతి న చరణశబ్దేన పుణ్యాపాపరూపం కర్మాభిధీయతే, చరణశబ్దస్య లోకవేదయోరాచారే ప్రసిద్ధేః. లౌకికాః ఖలు చరణమాచారః శీలం వృత్తమితి పర్యాయానభిమన్యన్తే. వేదేచ *యాన్యనవద్యాని కర్మాణి తాని సేవితవ్యాని *యాన్యస్మాకం సుచరితాని తాని త్వయోపాస్యానీతి చరణకర్మణీ భేదేన వ్యపదిశ్యేతే. అతః చరణాత్ - శీలాత్ యోనివిశేషప్రాప్తిః, నానుశయాదితి చేత్, తన్న; చరణశ్రుతిః కర్మోప లక్షణార్థేతి (హి) కార్ష్ణాజినిరాచార్యో మన్యతే, కేవలాదాచారాత్సుఖదుఃఖప్రాప్త్యసంభవాత్. సుఖదుఃఖే హి పుణ్యాపాపరూపకర్మఫలే. ౯.

297 ఆనర్థక్యమితి చేన్న తదపేక్షత్వాత్. 3-౧-౧౦.

ఏవం తర్హ్యఫలత్వాదాచారస్య స్మృతివిహితస్యానర్థక్యమేవేతి చేత్, తన్న; తదపేక్షత్వాత్పుణ్యస్య కర్మణః. ఆచారవత ఏవ పుణ్యకర్మస్వధికారః, *సన్ధ్యాహీనోఽశుచిర్నిత్యమనర్హస్సర్వకర్మసు* ఆచారహీనం న పునన్తి వేదా ఇత్యాదివచనేభ్యః. అతశ్చరణ శ్రుతిః కర్మోపలక్షణార్థేతి కార్ష్ణాజినేరభిప్రాయః. ౧౦.

298 సుకృతదుష్కృతే ఏవేతి తు బాదరిః 3-౧-౧౧.

పుణ్యం కర్మాచరతి పాపం కర్మాచరతీతి కర్మణి చరతేః ప్రయోగాత్, పృథఙ్నిర్దేశస్యచ ప్రత్యక్షశ్రుతిసిద్ధాచారానుమితశ్రుతిసిద్ధవిషయత్వేన గోబలీవర్దన్యాయేనోపపత్తేః, ముఖ్యే సంభవతి న లక్షణా న్యాయ్యేతి సుకృతదుష్కృతే ఏవ చరణశబ్దాభిధేయే ఇతి బాదరిరాచార్యో మన్యతే. అత్ర బాదరిమతమేవ స్వమతమ్. ఆచారానుమితశ్రుతివిహితసన్ధ్యావన్దనాదేః కర్మాన్తరాధికారసంపాదనం ఫలమితి తు స్వీకృతమ్. అతస్సానుశయా ఏవ ప్రత్యవరోహన్తి. ౧౧. (ఇతి కృతాత్యయాధికరణమ్. 2.)

అథ అనిష్టాదికార్యధికరణమ్. 3.

299 అనిష్టాదికారిణామపి చ శ్రుతమ్. ౩-౧-౧౨.

కేవలేష్టాపూర్తదత్తకారిణశ్చన్ద్రమసం గత్వా సానుశయా ఏవ నివర్తన్త ఇత్యుక్తమ్. ఇదానీమనిష్టాదికారిణోఽపి చన్ద్రమసం గచ్ఛన్తి, నేతి చిన్త్యతే. యే విహితం న కుర్వన్తి, నిషిద్ధంచ కుర్వన్తి, త ఉభయేఽపి పాపకర్మాణోఽనిష్టాదికారిణః. కిం యుక్తమ్? తేఽపి చన్ద్రమసం గచ్ఛన్తీతి. కుతః? తేషామపి హి తద్గమనం శ్రుతమ్-*యేవై కేచాస్మాల్లోకాత్ప్రయన్తి చన్ద్రమసమేవ తే సర్వే గచ్ఛన్తీత్యవిశేషేణ సర్వేషామేవ గతిశ్రవణాత్. ౧౨.

ఏవం తర్హి సుకృతదుష్కృతకారిణోరుభయోరప్యవిశిష్టైవ గతిస్స్యాత్. నేత్యాహ.-

300 సంయమనే త్వనుభూయేతరేషామారోహావరోహౌ తద్గతిదర్శనాత్. ౩-౧-౧౩.

తుశబ్దశ్శఙ్కాం వ్యావర్తయతి. ఇతరేషామ్-అనిష్టాదికారిణాం చన్ద్రారోహావరోహౌ సంయమనే-యమశాసనే తత్ప్రయుక్తయాతనా అనుభూయైవ, నాన్యథా. కుతః? [తద్గతిదర్శనాత్]-దృశ్యతే హి పాపకర్మణాం యమవశ్యతయా తద్గమనమ్ * అయం లోకో నాస్తి నపర ఇతి మానీ పునఃపునర్వశమాపద్యతే మే * వైవస్వతం సంగమనం జనానాం యమంరాజాన మిత్యాదిషు. ౧౩.

301 స్మరన్తిచ. ౩-౧-౧౪

స్మరన్తిచ సర్వేషాం యమవశ్యతాం పరాశరాదయః-* సర్వేచైతే వశం యాన్తి యమస్య భగవన్కిలేత్యాదిషు. ౧౪

302 అపి సప్త. ౩-౧-౧౫

పాపకర్మణాం గన్తవ్యత్వేన రౌరవాదీన్ సప్త నరకానపి స్మరన్తి. ౧౫

నను సప్తసు లోకేషు గచ్ఛతాం కథం యమసదనప్రాప్తిః? అత ఆహ.—

303 తత్రాపి తద్వ్యాపారాదవిరోధః. ౩-౧-౧౬

తేష్వపి సప్తసు యమాజ్ఞయైవ గమనాదవిరోధః. అతోఽనిష్టాదికారిణామపి యమలోకం ప్రాప్య స్వకర్మానురూపం యాతనాశ్చానుభూయ పశ్చాచ్చన్ద్రారోహావరోహాస్తః. ౧౬

ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే.—

304 విద్యాకర్మణోరితి తు ప్రకృతత్వాత్. ౩-౧-౧౭

తుశబ్దః పక్షవ్యావృత్త్యర్థః. అనిష్టాదికారిణామపి చన్ద్రప్రాప్తిరస్తీత్యేతన్నోపపద్యతే. కుతః? [విద్యాకర్మణోరితి.] విద్యాకర్మణోః ఫలభోగార్థత్వాద్దేవయానపితృయాణయోః. ఏతదుక్తం భవతి-అనిష్టాదికారిణాం యథా విద్యావిధురత్వాద్దేవయానేన పథా గమనం నసంభవతి; తద్వదేవేష్టాపూర్తదత్తవిధురత్వాత్పితృయాణేన చన్ద్రగమనమపి న సంభవతీతి. దేవయానపితృయాణయోః విద్యావిషయత్వం పుణ్యకర్మవిషయత్వంచ కథమవగమ్యత ఇతి చేత్,

ప్రకృతత్వాత్తయోః. ప్రకృతా హి దేవయానే విద్యా, పితృయాణే చ కర్మ * తద్య ఇత్థం విదుర్యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసత ఇత్యుక్త్వా * తేఽర్చిషమభిసంభవన్త్యర్చిషోఽహరిత్యాదినా దేవయానవచనాత్, * అథ య ఇమే గ్రామ ఇష్టాపూర్తే దత్తమిత్యుపాసత ఇత్యుక్త్వా * తే ధూమమభిసంభవన్తీత్యాదినా పితృయాణవచనాచ్చ. * యే వై కే చాస్మాల్లోకాత్ప్రయన్తి చన్ద్రమసమేవ తే సర్వే గచ్ఛన్తీత్యేతదపి వచనం య ఇష్టాదికారిణస్తే సర్వ ఇతి పరిణేయమ్. ౧౭

నను పాపకర్మణాం చన్ద్రగమనాభావే పఞ్చమాహుత్యసంభవాచ్ఛరీరారమ్భ ఏవ నోపపద్యతే. * పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి హి శరీరారమ్భశ్శ్రూయతే. సా చాహుతిశ్చన్ద్రప్రాప్తిపూర్వికేతి దర్శితమ్. అతశ్శరీరారమ్భాయైవ తేషామపి చన్ద్రారోహావరోహావవశ్యాభ్యుపేత్యావిత్యత ఆహ.—

305 న తృతీయే తథోపలబ్ధేః. 3-౧-౧౮

తృతీయస్థానస్య శరీరారమ్భాయ న పఞ్చమాహుత్యపేక్షా. కుతః? తథోపలబ్ధేః—తృతీయస్థానశబ్దేన కేవలపాపకర్మాణ ఉచ్యన్తే. తేషాం దేహారమ్భే పఞ్చమాహుత్యనపేక్షత్వముపలభ్యతే. * వేత్థ యథా కేనాసౌ లోకో న సంపూర్యత ఇత్యస్య ప్రశ్నస్య ప్రతివచనే *అథైతయోః పథోర్న కతరేణచన తానీమాని క్షుద్రాణ్యసకృదావర్తీని భూతాని భవన్తి జాయస్వ మ్రియస్వేత్యేతత్తృతీయం స్థానం తేనాసౌ లోకో న సంపూర్యత ఇతి తృతీయస్థానస్య ద్యులోకారోహావరోహాభావేన ద్యులోకాసంపూర్తివచనాదస్య తృతీయస్థానస్య శరీరారమ్భాయ న పఞ్చమాహుత్యపేక్షా. * పఞ్చమ్యామాహుతావితి చాపాం పఞ్చమాగ్నిసంబన్ధస్య పురుషవచస్త్వహేతుత్వమాత్రం ప్రతిపాదయతి, నాన్యన్నివారయతి. అవధారణాశ్రవణాత్. ౧౮

306 స్మర్యతేఽపి చ లోకే. 3-౧-౧౯

పుణ్యకర్మణామపి కేషాంచిత్పఞ్చమాహుత్యనపేక్షయా దేహారమ్భో లోకే స్మర్యతే ద్రౌపదీధృష్టద్యుమ్నప్రభృతీనామ్. ౧౯

307 దర్శనాచ్చ 3-౧-౨౦

శ్రుతావపి దృశ్యతే కేషాంచిత్పఞ్చమాహుత్యనపేక్షయా దేహారమ్భః * తేషాం ఖల్వేషాం భూతానాం త్రీణ్యేవ బీజాని భవన్త్యాణ్డజం జీవజముద్భిజ్జమితి. ఏషూద్భిజ్జస్వేదజయోర్భూతయోః పఞ్చమాహుతిమన్తరేణోత్పత్తిర్దృశ్యతే. ౨౦

నను స్వేదజానామత్ర న సంకీర్తనమస్తి, * త్రీణ్యేవ బీజానీతి వచనాత్. తత్రాహ—

308 తృతీయశబ్దావరోధస్సంశోకజస్య. 3-౧-౨౧

సంశోకజస్య—స్వేదజస్యాపి * ఆణ్డజం జీవజముద్భిజ్జమిత్యత్ర తృతీయేనోద్భిజ్జశబ్దేనావరోధః—సంగ్రహో విద్యత ఇత్యర్థః. అతః కేవలపాపకర్మణాం చన్ద్రప్రాప్తిర్న సంభవతి. ౨౧
(ఇతి అనిష్టాదికార్యధికరణమ్. 3)

అథ తత్స్వాభావ్యాపత్త్యధికరణమ్. 4.

309 తత్స్వాభావ్యాపత్తిరుపపత్తేః. 3-౧-౨౨

ఇష్టాదికారిణోభూతసూక్ష్మపరిష్వక్తాస్సానుశయాశ్చన్ద్రమసోఽవరోహన్తీత్యుక్తమ్. అవరోహప్రకారశ్చ * అథైతమేవాధ్వానం పునర్నివర్తన్తే యథేతమాకాశమ్ ఆకాశాద్వాయుం వాయుర్భూత్వా ధూమో భవతి ధూమో భూత్వాఽభ్రం భవతి అభ్రం భూత్వా మేఘో భవతి మేఘో భూత్వా ప్రవర్షతీతి వచనాత్ *యథేతమనేవం చేత్యుక్తమ్. తత్రాస్యాకాశాదిప్రతిపత్తౌ దేవమనుష్యాదిభావవదాకాశాదిభావః, ఉత తత్సాదృశ్యాపత్తిమాత్రమితి విశయే శ్రద్ధావస్థస్య సోమభావవదవిశేషాదాకాశాదిభావః.

ఇతి ప్రాప్తే తత్స్వాభావ్యాపత్తిరేవేత్యుచ్యతే. తత్స్వాభావ్యాపత్తిః-తత్సాదృశ్యాపత్తిరిత్యర్థః. కుత ఏతత్ ? ఉపపత్తేః-సోమభావమనుష్యభావాదౌ హి సుఖదుఃఖోపభోగాయ తద్భావః. అత్ర త్వాకాశాదౌ సుఖదుఃఖోపభోగాభావాత్తద్భావానుపపత్తేస్తదాపత్తివచనం తత్సంసర్గకృతతత్సాదృశ్యాపత్త్యభిప్రాయమ్. ౨౨. (ఇతి తత్స్వాభావ్యాపత్త్యధికరణమ్. 4)

అథ నాతిచిరాధికరణమ్. 5.

310 నాతిచిరేణ విశేషాత్. 3-౧-౨౩

ఆకాశప్రాప్తిప్రభృతి యావద్వ్రీహ్యాదిప్రాప్తి కిం తత్రతత్ర నాతిచిరం తిష్ఠతి, ఉతానియమ ఇతి విశయే నియమహేత్వభావాదనియమః. ఇతి ప్రాప్తే ఉచ్యతే [నాతిచిరేణేతి.] కుతః? విశేషాత్-ఉత్తరత్ర వ్రీహ్యాదిప్రాప్తౌ *అతో వై ఖలు దుర్నిష్ప్రపతరమితి విశిష్య కృచ్ఛ్రనిష్క్రమణత్వాభిధానాత్, పూర్వత్ర హ్యాకాశాదిప్రాప్తావచిరనిష్క్రమణం గమ్యతే. దుర్నిష్ప్రపతరమితి ఛాన్దసస్తశబ్దలోపః. దుర్నిష్ప్రపతరమ్-దుఃఖనిష్క్రమణతరమిత్యర్థః. ౨౩. (ఇతి నాతిచిరాధికరణమ్. 5.)

అథ అన్యాధిష్ఠితాధికరణమ్. 6.

311 అన్యాధిష్ఠితే పూర్వవదభిలాపాత్. 3-౧-౨౪.

అవరోహన్తో జీవా వ్రీహ్యాదిభావేన జాయన్త ఇతి శ్రూయతే * మేఘో భూత్వా ప్రవర్షతి త ఇహ వ్రీహియవా ఓషధివనస్పతయస్తిలమాషా ఇతి జాయన్త ఇతి. తే కిమన్యైర్భోక్తృభిర్వ్రీహ్యాదిశరీరైరధిష్ఠితాన్వ్రీహ్యాదీనాశ్లిష్యన్తి, ఉత తే భోక్తారో వ్రీహ్యాదిశరీరా జాయన్త ఇతి విశయే * జాయన్త ఇతి వచనాద్దేవో జాయతే మనుష్యో జాయత ఇతివద్వ్రీహ్యాదిశరీరా ఏవ. ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే [అన్యాధిష్ఠితే] ఇతి. జీవాన్తరేణాధిష్ఠితే వ్రీహ్యాదిశరీరే తేషాం సంశ్లేషమాత్రమేవ. కుతః? [పూర్వవదభిలాపాత్]-ఆకాశాదిమేఘపర్యన్తవత్కేవలతద్భావాభిలాపాత్. యత్ర హి భోక్తృత్వమభిప్రేతమ్, తత్ర తత్సాధనభూతం కర్మాభిలప్యతే*రమణీయచరణాః...కపూయచరణా ఇతి. ఇహ చాకాశాదివన్నాభిలప్యతే కర్మ, ఫలప్రదానే ప్రవృత్తస్య

స్వర్గోపభోగ్యఫలస్యేష్టాదేః కర్మణః స్వర్గోపభోగాదేవ సమాప్తత్వాత్, అనారబ్ధస్య*రమణీయచరణాః...కపూయచరణా ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్, మధ్యే కర్మాన్తరాభావాచ్చ. అత ఆకాశాదిభావవచనవద్వ్రీహ్యాదిభావేన జన్మవచనమౌపచారికమ్. ౨౪.

312 అశుద్ధమితి చేన్న శబ్దాత్. 3-౧-౨౫.

నైతదస్తి, యదన్యాధిష్ఠితే వ్రీహ్యాదిశరీరే సంశ్లేషమాత్రమ్, భోక్తృత్వహేత్వభావాన్న వ్రీహ్యాదిభావేన జన్మేతి; భోక్తృత్వహేతుసద్భావాత్; స్వర్గోపభోగ్యఫలమిష్టాదికర్మావాశుద్ధమ్-పాపమిశ్రమ్, అగ్నీషోమీయాదిహింసాయుక్తత్వాత్. హింసాచ *న హింస్యాత్సర్వా భూతానీతి నిషిద్ధత్వాత్పాపమేవ. నచాత్ర పదాహవనీయాదివదుత్సర్గాపవాదభావస్సంభవతి, భిన్నవిషయత్వాత్. అగ్నీషోమీయహింసావిధిర్హింసాయాః క్రతూపకారకత్వం బోధయతి. *న హింస్యాదితి తు హింసాయాః ప్రత్యవాయఫలత్వమ్. అథోచ్యేత, అగ్నీషోమీయాదిషు విధితః ప్రవృత్తేర్న తద్విషయం నిషేధవిధిరాస్కన్దతి, రాగప్రాప్తవిషయత్వాత్తస్యేతి. నైవమ్, ఇహాపి రాగప్రాప్తేరవిశిష్టత్వాత్. *స్వర్గకామో యజేతేత్యేవమాదౌ హి కామినః కర్తవ్యతయా యాగాద్యుపదేశాద్యాగాదేః స్వర్గాదిసాధనత్వమవగమ్య ఫలరాగత ఏవ యాగాదౌ ప్రవర్తతే. అగ్నీషోమీయాదిష్వపి తేషాం ఫలసాధనభూతస్య యాగాదేరుపకారకత్వం శాస్త్రాదవగమ్య రాగాదేవ ప్రవర్తతే. లౌకిక్యామపి హింసాయాం కేనచిత్ప్రమాణేన హింసాయాః స్వసమీహిత సాధనత్వమవగమ్య రాగాత్ప్రవర్తత ఇతి న కశ్చన విశేషః. తథా నిత్యేష్వపి కర్మసు *సర్వవర్ణానాం స్వధర్మానుష్ఠానే పరమపరిమితం సుఖమిత్యాదివచనాత్ఫలసాధనత్వమవగమ్య రాగాదేవ ప్రవృత్తిరితి తేషామప్యశుద్ధియుక్తత్వమ్. అతః ఇష్టాదీనాం పాపమిశ్రత్వేనాశుద్ధియుక్తానాం స్వర్గేఽనుభావ్యం ఫలం స్వర్గేఽనుభూయ హింసాంశస్య ఫలం వ్రీహ్యాదిస్థావరభావేనానుభూయతే. స్థావరభావంచ పాపఫలం స్మరన్తి*శరీరజైః కర్మదోషైర్యాతి స్థావరతాం నర ఇతి. అతో వ్రీహ్యాదిభావేన భోగాయానుశయినో జాయన్త ఇతి చేత్, తన్న; కుతః? [శబ్దాత్-] అగ్నీషోమీయాదేస్సంజ్ఞపనస్య స్వర్గలోకప్రాప్తిహేతుతయా హింసాత్వాభావశబ్దాత్. పశోర్హి సంజ్ఞపననిమిత్తాం స్వర్గలోకప్రాప్తిం వదన్తం శబ్దమామనన్తి *హిరణ్యశరీర ఊర్ధ్వః స్వర్గం లోకమేతీత్యాదికమ్. అతిశయితాభ్యుదయసాధనభూతో వ్యాపారోఽల్పదుఃఖదోఽపి న హింసా, ప్రత్యుత రక్షణమేవ. తథాచ మన్త్రవర్ణః *నవా ఉ ఏతన్మ్రియసే న రిష్యసి దేవాఀ ఇదేషి పథిభిస్సుగేభిః। యత్ర యన్తి సుకృతో నాపి దుష్కృతస్తత్ర త్వా దేవస్సవితా దధాత్వితి. చికిత్సకం చ తాదాత్వికాల్పదుఃఖకారిణమపి రక్షకమేవ వదన్తి పూజయన్తి చ తజ్జ్ఞాః. ౨౫.

313 రేతస్సిగ్యోగోఽథ. 3-౧-౨౬.

ఇతశ్చౌపచారికం వ్రీహ్యాదిజన్మవచనమ్. వ్రీహ్యాదిభావవచనానన్తరం *యో యో హ్యన్నమత్తి యో రేతస్సిఞ్చతి తద్భూయ ఏవ భవతీతి రేతస్సిగ్భావోఽనుశయినాం శ్రూయమాణో యథా తద్యోగమాత్రం ప్రతిపాదయతి, తద్వద్వ్రీహ్యాదిభావోఽపీత్యర్థః. ౨౬.

314 యోనేశ్శరీరమ్. 3-౧-౨౭.

యోనిప్రాప్తేః పశ్చాదేవానుశయినాం శరీరప్రాప్తిః, తత్రైవ సుఖదుఃఖోపభోగసద్భావాత్. తతః ప్రాగాకాశాదిప్రాప్తిప్రభృతి తద్యోగమాత్రమేవేత్యర్థః. ౨౭. (ఇతి అన్యాధిష్ఠితాధికరణమ్. 6.)

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శారీరకమీమాంసాభాష్యే
తృతీయస్యాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః.

శ్రీరస్తు.

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

తృతీయాధ్యాయే—ద్వితీయఃపాదః. సన్ధ్యాధికరణమ్. 1.

315 సన్ధ్యే సృష్టిరాహ హి. 3-౨-౧.

ఏవం కర్మానురూపగమనాగమనజన్మాదియోగేన జాగ్రతో జీవస్య దుఃఖిత్వం ఖ్యాపితమ్. ఇదానీమస్య స్వప్నావస్థా పరీక్ష్యతే. స్వప్నమధికృత్య శ్రూయతే* న తత్ర రథా న రథయోగా న పన్థానో భవన్తి, అథ రథాన్ రథయోగాన్ పథస్సృజతే, న తత్రానన్దా ముదః ప్రముదో భవన్తి, అథానన్దాన్ ముదః ప్రముదః సృజతే, న తత్ర వేశాన్తాః పుష్కరిణ్యః స్రవన్త్యో భవన్తి, అథ వేశాన్తాః పుష్కరిణ్యః స్రవన్త్యః సృజతే సహి కర్తేతి. తత్ర సంశయః-కిమియం రథాదిసృష్టిర్జీవేనైవ క్రియతే, ఆహోస్విదీశ్వరేణేతి. కిం యుక్తమ్? సన్ధ్యే సృష్టిర్జీవేనేతి. కుతః? సన్ధ్యం-స్వప్నస్థానముచ్యతే * సన్ధ్యం తృతీయం స్వప్నస్థానమితివచనాత్. సాతు జీవేనైన క్రియతే*సృజతే సహి కర్తేత్యాహ హి. స్వప్నదృగ్జీవ ఏవ తత్ర ప్రతీయతే. ౧.

316 నిర్మాతారం చైకే పుత్రాదయశ్చ. 3-౨-౨

కించ-ఏనం జీవం స్వప్నే కామానాం నిర్మాతారమేకే శాఖినోఽధీయతే* య ఏషు సుప్తేషు జాగర్తి కామంకామం పురుషో నిర్మిమాణః ఇతి. పుత్రాదయశ్చ తత్ర కామ్యమానతయా కామశబ్దేన నిర్దిశ్యన్తే, నేచ్ఛామాత్రమ్. పూర్వత్రహి * సర్వాన్ కామాన్ ఛన్దతః ప్రార్థయస్వ*శతాయుషః పుత్రపౌత్రాన్ వృణీష్వేతి పుత్రాదయ ఏవ కామాః ప్రకృతాః. అతో రథాదీన్ జీవః స్వప్నే సృజతి. జీవస్యచ సత్యసఙ్కల్పత్వం ప్రజాపతివాక్యే శ్రుతమ్. అతః ఉపకరణాద్యభావేఽపి సృష్టిరుపపద్యతే. ౨

ఇతి ప్రాప్తేఽభిధీయతే.—

317 మాయామాత్రం తు కార్త్స్న్యేనానభివ్యక్తస్వరూపత్వాత్. 3-౨-3

తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి. స్వప్నే రథపుష్కరిణ్యాద్యర్థజాతం మాయామాత్రమ్ పరమపురుషసృష్టమిత్యర్థః. మాయాశబ్దో హ్యాశ్చర్యవాచీ * జనకస్య కులే జాతా దేవమాయేవ నిర్మితేత్యాదిషు తథా దర్శనాత్. అత్రాపి * నతత్ర రథా న రథయోగా న పన్థానః-

సకలేతరపురుషానుభావ్యతయా నభవన్తీత్యర్థః ; * అథ రథాన్ రథయోగాన్ పథః సృజతే-స్వప్నదృగనుభావ్యతయా తత్కాలమాత్రావసానాన్ సృజత ఇత్యాశ్చర్యరూపత్వమేవాహ. ఏవంవిధాశ్చర్యరూపా సృష్టిస్సత్యసఙ్కల్పస్య పరమపురుషస్యైవోపపద్యతే, న జీవస్య, తస్య సత్యసఙ్కల్పత్వాదియుక్తస్యాపి సంసారదశాయాం కార్త్స్న్యేనానభివ్యక్తస్వరూపత్వాన్న జీవస్య తథావిధాశ్చర్యసృష్టిరుపపద్యతే. * కామంకామం పురుషో నిర్మిమాణ ఇతి చ పరమపురుషమేవ నిర్మాతారమాహ. * య ఏషు సుప్తేషు జాగర్తి * తదేవ శుక్రం తద్బ్రహ్మ తదేవామృతముచ్యతే, తస్మిన్ లోకాశ్శ్రితాస్సర్వే తదు నాత్యేతికశ్చనేత్యుపక్రమోపసంహారయోః పరమపురుషాసాధారణస్వభావప్రతీతేః. * అథ వేశాన్తాః పుష్కరిణ్యః స్రవన్త్యః సృజతే సహి కర్తేతి చ తయా శ్రుత్యైకార్థ్యాత్పరమపురుషమేవ కర్తారమాహ. 3

స్వాభావికం చేజ్జీవస్యాపహతపాప్మత్వాదికమ్, కుతస్తన్నాభివ్యజ్యత ఇత్యత ఆహ—

318 పరాభిధ్యానాత్తు తిరోహితం తతో హ్యస్య బన్ధవిపర్యయౌ. ౩-౨-౪

తుశబ్దశ్శఙ్కావ్యావృత్త్యర్థః. పరాభిధ్యానాత్ - పరమపురుషసంకల్పాత్. అస్య జీవస్య స్వాభావికం రూపం తిరోహితమ్. అనాదికర్మపరమ్పరయా కృతాపరాధస్య హ్యస్య స్వాభావికం కల్యాణరూపం పరమపురుషస్తిరోధాపయతి. తతః - తత్సంకల్పాదేవ హి అస్య-జీవస్య బన్ధమోక్షౌ శ్రుతౌ * యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయనేఽభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే, అథ సోఽభయం గతో భవతి, యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నుదరమన్తరం కురుతే, అథ తస్య భయం భవతి * ఏష హ్యేవానన్దయాతి * భీషాఽస్మాద్వాతః పవత ఇత్యాదిషు. ౪

319 దేహయోగాద్వా సోఽపి. 3-౨-౫

సోఽపి తిరోభావో దేహయోగద్వారేణ వా భవతి, సూక్ష్మాచిచ్ఛక్తియోగద్వారేణ వా. సృష్టికాలే దేహావస్థేనాచిద్వస్తునా సంయోగాద్భవతి, ప్రలయకాలే నామరూపవిభాగానర్హాతిసూక్ష్మాచిద్వస్తుయోగాత్. అతోఽనభివ్యక్తస్వరూపత్వాత్స్వప్నే జీవో న రథాదీన్ సంకల్పమాత్రేణ స్రష్టుం శక్నోతి. * తస్మింల్లోకాశ్శ్రితాస్సర్వే తదు నాత్యేతి కశ్చనేతి సర్వేషు సుప్తేషు జాగరణం సర్వలోకాశ్రయత్వమిత్యాదయో హి పరమపురుషస్యైవ సంభవన్తి. అతో జీవానామల్పాల్పకర్మానుగుణఫలానుభవార్థం తావన్మాత్రకాలావసానాన్ తదేకానుభావ్యానర్థానుత్పాదయతి. ౫

320 సూచకశ్చ హి శ్రుతేరాచక్షతే చ తద్విదః. 3-౨-౬

ఇతశ్చ స్వాప్నా అర్థా న జీవసంకల్పపూర్వకాః, యతః స్వాప్నోఽభ్యుదయానభ్యుదయయోస్సూచకః శ్రుతేరవగమ్యతే * యదా కర్మసు కామ్యేషు స్త్రియం స్వప్నేషు పశ్యతి, సమృద్ధిం తత్ర జానీయాత్తస్మిన్ స్వప్ననిదర్శన ఇతి, * అథ స్వప్నే పురుషం కృష్ణం కృష్ణదన్తం పశ్యతి స ఏనం హన్తీత్యాదేశ్చ. స్వప్నాధ్యాయవిదశ్చ స్వప్నం శుభాశుభయోస్సూచకమాచక్షతే. సూచకత్వంచ స్వసంకల్పాయత్తస్య నోపపద్యతే. తథా చాశుభస్యానిష్టత్వాచ్ఛుభస్య సూచకమేవ సృష్ట్వా పశ్యేత్. అతస్స్వప్నే సృష్టిరీశ్వరేణైవ కృతా. ౬. (ఇతి సన్ధ్యాధికరణమ్.1)

—— అథ తదభావాధికరణమ్. 2 ——

321 తదభావో నాడీషు తచ్ఛ్రుతేరాత్మనిచ. ౩-౨-౭

ఇదానీం సుషుప్తిస్థానం పరీక్ష్యతే. ఇదమామ్నాయతే—* తద్యత్రైతత్సుప్తస్సమస్తస్సంప్రసన్నః స్వప్నం న విజానాతి ఆసు తదా నాడీషు సృప్తో భవతీతి, తథా* అథ యదా సుషుప్తో భవతి యదా న కస్యచన వేద హితా నామ నాడ్యోద్వాసప్తతిసహస్రాణి హృదయాత్పురీతతమభిప్రతిష్ఠన్తే తాభిః ప్రత్యవసృప్య పురీతతి శేత ఇతి, తథా * యత్రైతత్పురుషస్స్వపితి నామ సతా సోమ్య తదా సంపన్నో భవతీతి. ఏవం నాడ్యః పురీతద్బ్రహ్మచ సుషుప్తిస్థానత్వేన శ్రూయన్తే. కిమేషాం వికల్పస్సముచ్చయో వేతి విశయే నిరపేక్షత్వప్రతీతేః యుగపదనేకస్థానవృత్త్యసంభవాచ్చ వికల్పః. ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే—[తదభావ ఇతి.] తదభావః-స్వప్నాభావః సుషుప్తిః నాడీషు పురీతత్యాత్మనిచ భవతి. ఏషాం స్థానానాం సముచ్చయ ఇత్యర్థః. కుతః? తచ్ఛ్రుతేః—త్రయాణాం స్థానత్వశ్రుతేః. నచ కార్యభేదేన సముచ్చయే సంభవతి పాక్షికబాధగర్భవికల్పో న్యాయ్యః. సంభవతిచ ప్రాసాదఖట్వాపర్యఙ్కవన్నాడ్యాదీనాం కార్యభేదః. తత్ర నాడీపురీతతౌ ప్రాసాదఖట్వాస్థానీయౌ ; బ్రహ్మతు పర్యఙ్కస్థానీయమ్. అతో బ్రహ్మైవ సాక్షాత్సుషుప్తిస్థానమ్. ౭

322 అతః ప్రబోధోఽస్మాత్. ౩-౨-౮

యతో బ్రహ్మైవ సాక్షాత్సుషుప్తిస్థానమ్, అతః—అస్మాత్ బ్రహ్మణః ఏషాం జీవానాం ప్రబోధః శ్రూయమాణ ఉపపద్యతే*సత ఆగమ్య నవిదుః సత ఆగచ్ఛామహ ఇత్యాదిషు. ౮
(ఇతి తదభావాధికరణమ్. 2)

—— అథ కర్మానుస్మృతిశబ్దవిధ్యధికరణమ్. 3. ——

323 స ఏవ తు కర్మానుస్మృతిశబ్దవిధిభ్యః. ౩-౨-౯

కిం సుషుప్త ఏవ ప్రబోధసమయే ఉత్తిష్ఠతి ఉతాన్య ఇతి సంశయే, అస్యసకలోపాధివినిర్ముక్తస్య బ్రహ్మణి సంపన్నస్య ముక్తాదవిలక్షణత్వేన ప్రాచీనశరీరేన్ద్రియాదిసంబన్ధాభావాదన్యః.

ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే [స ఏవత్వితి.] తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి. స ఏవోత్తిష్ఠతి. కుతః? [కర్మానుస్మృతిశబ్దవిధిభ్యః.] కర్మ తావత్—సుషుప్తేన పూర్వకృతం పుణ్యపాపరూపం తత్త్వజ్ఞానాత్ప్రాక్తేనైవ భోక్తవ్యమ్. అనుస్మృతిరపి—య ఏవాహం సుప్తః స ఏవ ప్రబుద్ధోఽస్మీతి. శబ్దోఽపి—సుషుప్తప్రబుద్ధస్య ఏవేతి దర్శయతి*త ఇహ వ్యాఘ్రో వా సింహో వా వృకో వా వరాహో వా కీటో వా పతఙ్గో వా దంశో వా మశకో వా యద్యద్భవన్తి తదాభవన్తీతి. విధయశ్చ మోక్షార్థాస్సుషుప్తస్య ముక్తత్వేఽనర్థకాస్స్యుః. నచాసౌ సర్వోపాధివినిర్ముక్తః ఆవిర్భూతస్వరూపః; *తద్యత్రైతత్సుప్త ఇతి సుషుప్తం ప్రకృత్య * నాహ ఖల్వయమేవం సంప్రత్యాత్మానం జానాత్యయమహమస్మీతి నో ఏవేమాని భూతాని వినాశమేవాపీతో భవతి నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి వచనాత్. ముక్తస్యచ*పరంజ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే * స తత్ర పర్యేతి జక్షత్క్రీడన్ రమమాణః*స స్వరాడ్భవతి తస్య సర్వేషు

లోకేషు కామచారో భవతి * సర్వం హ పశ్యః పశ్యతి సర్వమాప్నోతి సర్వశ ఇతి సర్వజ్ఞత్వాదిః శ్రూయతే. అతస్సుషుప్తస్సంసరన్నేవ ఆయస్తసర్వకరణో జ్ఞానభోగాద్యశక్తో విశ్రమస్థానం పరమాత్మానముపసంపద్యాశ్వస్తః పునర్భోగాయోత్తిష్ఠతి. ౯. (ఇతి కర్మానుస్మృతిశబ్దవిధ్యధికరణమ్. 3.)

అథ ముగ్ధాధికరణమ్. 4.

324 ముగ్ధేఽర్ధసంపత్తిః పరిశేషాత్. 3-౨-౧౦.

ముగ్ధమధికృత్య చిన్త్యతే. కిమియం మూర్ఛా సుషుప్త్యాదిష్వన్యతమావస్థా, ఉతావస్థాన్తరమితి విశయే సుషుప్త్యాదీనామన్యతమావస్థాయామేవ మూర్ఛాప్రసిద్ధ్యుపపత్తేరవస్థాన్తరకల్పనే ప్రమాణాభావాదన్యతమావస్థా.

ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే [ముగ్ధేఽర్ధసంపత్తిరితి.] ముగ్ధే పురుషే యా తస్యావస్థా, సా మరణాయార్ధసంపత్తిః. కుతః? పరిశేషాత్. న తావత్స్వప్నజాగరౌ, జ్ఞానాభావాత్. నిమిత్తవైరూప్యాదాకారవైరూప్యాచ్చ న సుషుప్తిమరణే. నిమిత్తం హి మూర్ఛాయా అభిఘాతాదిః. పారిశేష్యాన్మరణాయార్ధసంపత్తిర్మూర్ఛా. మరణం హి సర్వప్రాణదేహసమ్బన్ధోపరతిః. సూక్ష్మప్రాణదేహసమ్బన్ధావస్థితిర్మూర్ఛా. ౧౦. (ఇతి ముగ్ధాధికరణమ్. 4.)

అథ ఉభయలిఙ్గాధికరణమ్. 5.

325 న స్థానతోఽపి పరస్యోభయలిఙ్గం సర్వత్ర హి. 3-౨-౧౧.

దోషదర్శనాద్వైరాగ్యోదయాయ జీవస్యావస్థావిశేషా నిరూపితాః. ఇదానీం బ్రహ్మప్రాప్తితృష్ణాజననాయ ప్రాప్యస్య బ్రహ్మణో నిర్దోషత్వకల్యాణగుణాత్మకత్వప్రతిపాదనాయారభ్యతే. తత్ర జాగరస్వప్నసుషుప్తిముగ్ధ్యుత్క్రాన్తిషు స్థానేషు తత్తత్స్థానప్రయుక్తా జీవస్య యే దోషాః, తే తదన్తర్యామిణః పరస్య బ్రహ్మణోఽపి తత్రతత్రావస్థితస్య సన్తి నేతి విచార్యతే. కిం యుక్తమ్? సన్తీతి. కుతః? తత్తదవస్థశరీరేఽవస్థానాత్. నను * సంభోగప్రాప్తిరితి చేన్న వైశేష్యాత్ *స్థిత్యదనాభ్యాం చేత్యాదిషు పరస్యాకర్మవశ్యత్వేన దోషాభావ ఉక్తః. తత్కథమకర్మవశ్యస్య పరస్య బ్రహ్మణస్తత్తత్స్థానసమ్బన్ధాద్దోష ఉచ్యతే? ఇత్థముచ్యతే—కర్మాణ్యపి దేహసమ్బన్ధమాపాదయన్త్యపురుషార్థజననాని భవన్తీతి * దేహయోగాద్వేత్యత్రోక్తమ్ తచ్చ దేహసమ్బన్ధస్యాపురుషార్థత్వేన భవతి, ఇతరథా కర్మాణ్యేవ దుఃఖం జనయిష్యన్తి, కిం దేహసమ్బన్ధేన? అతోఽకర్మవశ్యత్వే సత్యపి నానావిధాశుచిదేహసమ్బన్ధోఽపురుషార్థ ఏవ. అతస్తన్నియమనార్థం స్వేచ్ఛయా తత్ర ప్రవేశేఽప్యపురుషార్థసమ్బన్ధోఽవర్జనీయః. పూయశోణితాదిమజ్జనం హి స్వేచ్ఛాకారితమప్యపురుషార్థ ఏవ. అతో యద్యపి జగదేకకారణం సర్వజ్ఞత్వాదికల్యాణగుణాకరంచ బ్రహ్మ, తథాఽపి * యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ * య ఆత్మని తిష్ఠన్ యశ్చక్షుషి తిష్ఠన్ * యో రేతసి తిష్ఠన్నిత్యాదివచనాత్, తత్రతత్రావస్థితస్య తత్తత్సమ్బన్ధరూపాపురుషార్థాస్సన్తీతి.

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే [న స్థానతోఽపి పరస్యేతి.] న పృథివ్యాత్మాదిస్థానతోఽపి పరస్య బ్రహ్మణః అపురుషార్థగన్ధస్సంభవతి. కుతః? [ఉభయలిఙ్గం సర్వత్ర హి.] యతః

సర్వత్ర-శ్రుతిస్మృతిషు పరం బ్రహ్మ ఉభయలిఙ్గమ్—ఉభయలక్షణమభిధీయతే; నిరస్తనిఖిల దోషత్వకల్యాణగుణాకరత్వలక్షణోపేతమిత్యర్థః. * అపహతపాప్మా విజరోవిమృత్యుర్విశోకో౽ విజిఘత్సో౽పిపాసస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్పః * సమస్తకల్యాణగుణాత్మకో౽సౌస్వశక్తిలేశాద్ధృత భూతస(వ)ర్గః। * తేజోబలైశ్వర్యమహావబోధసువీర్యశక్త్యాదిగుణైకరాశిః।పరః పరాణాం సకలా న యత్ర క్లేశాదయ స్సన్తిపరావరేశే*సమస్తహేయరహితం విష్ణ్వాఖ్యం పరమం పదమిత్యాది శ్రుతిస్మృతిభ్యః ఉభయలక్షణం హి బ్రహ్మావగతమ్. ౧౧.

326 భేదాదితి చేన్న ప్రత్యేకమతద్వచనాత్. 3-౨-౧౨.

యథా జీవస్య ప్రజాపతివాక్యావగతాపహతపాప్మత్వాద్యుభయలిఙ్గస్యాపి దేవాది దేహయోగరూపావస్థాభేదాదపురుషార్థయోగః, తథా౽న్తర్యామిణః పరస్యాపి స్వతో౽ప హతపాప్మత్వాద్యుభయలిఙ్గస్య తత్తద్దేవాదిశరీరయోగరూపావస్థాభేదాదపురుషార్థయోగో౽వ ర్జనీయ ఇతి చేత్, తన్న; [ప్రత్యేకమతద్వచనాత్]-*యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్*య ఆత్మని తిష్ఠ న్నిత్యాదిషు ప్రతిపర్యాయం * స త ఆత్మా౽న్తర్యామ్యమృతఇత్యన్తర్యామిణో౽మృతత్వ వచనేన తత్రతత్ర స్వేచ్ఛయా నియమనం కుర్వతస్తత్తత్సంబన్ధప్రయుక్తాపురుషార్థప్రతిషేధాత్. జీవస్యతు తత్స్వరూపం తిరోహితమితి*పరాభిధ్యానాత్తు తిరోహితమిత్యత్రోక్తమ్. నను, స్వేచ్ఛయా కుర్వతో౽పి తత్తద్వస్తుస్వభావాయత్తాపురుషార్థసంబన్ధో౽వర్జనీయ ఇత్యుక్తమ్. నైతద్యుక్తమ్. నహ్యాచిద్వస్త్వపి స్వభావతో౽పురుషార్థస్వరూపమ్. కర్మవశ్యానాం తు కర్మ స్వభావానుగుణ్యేన పరమపురుషసంకల్పాదేకమేవ వస్తు కాలభేదేన పురుషభేదేనచ సుఖాయ దుఃఖాయచ భవతి. వస్తుస్వరూపప్రయుక్తేతు తాదృగ్రూప్యే సర్వం సర్వదా సర్వస్య సుఖాయైవ దుఃఖాయైవ వా స్యాత్. నచైవం దృశ్యతే. తథాచోక్తమ్*నరకస్వర్గసంజ్ఞే వై పాపపుణ్యే ద్విజోత్తమ। వస్త్వేకమేవ దుఃఖాయ సుఖాయేర్ష్యాగమాయచ। కోపాయ చ యతస్తస్మాద్వస్తు వస్త్వాత్మకం కుతః॥ తదేవ ప్రీతయే భూత్వా పునర్దుఃఖాయ జాయతే। తదేవ కోపాయ యతః ప్రసాదాయ చ జాయతే॥ తస్మాద్దుఃఖాత్మకం నాస్తి నచ కించిత్సుఖాత్మకమితి. అతో జీవస్య కర్మవశ్యత్వాత్తత్తత్కర్మానుగుణ్యేన తత్తద్వస్తుసంబన్ధ ఏవాపురుషార్థస్స్యాత్; పరస్యతు బ్రహ్మణః స్వాధీనస్య స ఏవ సంబన్ధస్తత్తద్విచిత్రనియమనరూపలీలారసాయైవ స్యాత్. ౧౨.

327 అపి చైవమేకే. 3-౨-౧౩

అపిచ, ఏకే శాఖిన ఏకస్మిన్నేవ దేహసంయోగే జీవస్యాపురుషార్థం పరస్య తు తదభావం నియమనరూపైశ్వర్యాయత్తదీప్తియోగం చ స్వశబ్దేనాధీయతే * ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయా సమానం వృక్షం పరిషస్వజాతే। తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తి అనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతీతి. ౧౩

అథ స్యాత్, * అనేన జీవేనాత్మనా౽నుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి బ్రహ్మాత్మక జీవానుప్రవేశపూర్వకం నామరూపవ్యాకరణమితి బ్రహ్మణో౽పి తదాత్మభూతస్య దేవమనుష్యాది రూపత్వం తన్నామభాక్త్వం చాస్తి. తతశ్చ * బ్రాహ్మణో యజేతేత్యాదివిధినిషేధశాస్త్ర గోచరత్వేన కర్మవశ్యత్వమవర్జనీయమితి. తత్రాహ.—

328 అరూపవదేవ హి తత్ప్రధానత్వాత్. 3-౨-౧౪

దేవాదిశరీరానుప్రవేశే తేన తేన రూపేణ యుక్తమప్యరూపవదేవ తత్-బ్రహ్మ రూపరహితతుల్యమేవ. జీవవచ్ఛరీరిత్వనిబన్ధనం కర్మవశ్యత్వమస్య న విద్యత ఇత్యర్థః. కుతః? నిర్వాహకత్వేన ప్రధానత్వాత్. *ఆకాశో హ వై నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరా తద్బ్రహ్మేతి సర్వానుప్రవేశేఽపి నామరూపకార్యాస్పర్శేన నామరూపయోర్నిర్వోఢృత్వమేవ బ్రహ్మణః ప్రతిపాదయతి. నను, తచ్ఛరీరకత్వేన తదన్తర్యామిత్వే కథమరూపవదితి రూపసంబన్ధరహితతుల్యత్వముచ్యతే? ఇత్థమ్—యథా జీవస్య తత్తజ్జన్యసుఖదుఃఖభాక్త్వేన తత్తద్రూపసంబన్ధః. తథా తదభావాత్పరస్యారూపవత్త్వమ్. విధినిషేధశాస్త్రాణ్యపి కర్మవశ్యమేవాధికుర్వన్తి. తస్మాదరూపతుల్యమేవ పరం బ్రహ్మ. తతశ్చాన్తర్యామిరూపేణావస్థితమపి బ్రహ్మ నిరస్తనిఖిలదోషత్వకల్యాణగుణాకరత్వరూపోభయలిఙ్గమేవ. ౧౪

ననుచ * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యాదిభిర్నిర్విశేషప్రకాశైకస్వరూపం బ్రహ్మావగమ్యతే. అన్యత్తు సర్వజ్ఞత్వసత్యసంకల్పత్వజగత్కారణత్వసర్వాన్తరాత్మత్వసత్యకామత్వాదికమ్ * నేతి నేతీత్యాదిభిః ప్రతిషిధ్యమానత్వేన మిథ్యాభూతమిత్యవగన్తవ్యమ్. తత్కథం కల్యాణగుణాకరత్వనిరస్తనిఖిలదోషత్వరూపోభయలిఙ్గత్వం బ్రహ్మణః? ఇత్యత ఆహ.—

329 ప్రకాశవచ్చావైయర్థ్యాత్. 3-౨-౧౫

యథా * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యాదివాక్యావైయర్థ్యాత్ప్రకాశస్వరూపత్వం బ్రహ్మణోఽభ్యుపగమ్యతే; తథా సత్యసంకల్పత్వసర్వజ్ఞత్వజగత్కారణత్వసర్వాత్మకత్వనిరస్తనిఖిలావిద్యాదిదోషత్వాద్యభిధాయివాక్యావైయర్థ్యాదుభయలిఙ్గమేవ బ్రహ్మ. ౧౫

330 ఆహచ తన్మాత్రమ్. 3-౨-౧౬

కించ * సత్యం జ్ఞానమనన్తమిత్యాదివాక్యం బ్రహ్మణః ప్రకాశస్వరూపతామాత్రం ప్రతిపాదయతి, నాన్యత్సత్యసంకల్పత్వాదికం వాక్యాన్తరావగతం నిషేధతి. * నేతి నేతీతి చ నిషేధస్య విషయోఽనన్తరమేవ వక్ష్యతే. ౧౬

331 దర్శయతి చాథో అపి స్మర్యతే. 3-౨-౧౭

దర్శయతిచ వేదాన్తగణః కల్యాణగుణాకరత్వం నిరస్తనిఖిలదోషత్వంచ * తమీశ్వరాణాం పరమం మహేశ్వరం తం దైవతానాం పరమంచ దైవతమ్*స కారణం కరణాధిపాధిపో నచాస్య కశ్చిజ్జనితా నచాధిపః॥ * న తస్య కార్యం కరణంచ విద్యతే న తత్సమశ్చాభ్యధికశ్చ దృశ్యతే। పరాఽస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియాచ॥ * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్ యస్య జ్ఞానమయం తపః * భీషాఽస్మాద్వాతః పవతే భీషోదేతి సూర్యః* స ఏకో బ్రహ్మణ ఆనన్దః * యతో వాచో నివర్తన్తే, అప్రాప్య మనసా సహ, ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్, న బిభేతి కుతశ్చనేతి * నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం నిరవద్యం నిరఞ్జనమిత్యాది. స్మర్యతేచ- *యో మామజమనాదించ వేత్తి లోకమహేశ్వరమ్ * విష్టభ్యాహమిదం కృత్స్నమేకాంశేన

స్థితో జగత్ * మయాఽధ్యక్షేణ ప్రకృతిస్సూయతే సచరాచరమ్। హేతునాఽనేన కౌన్తేయ జగద్ధి పరివర్తతే * ఉత్తమః పురుషస్త్వన్యః పరమాత్మేత్యుదాహృతః। యో లోకత్రయమావిశ్య బిభర్త్యవ్యయ ఈశ్వరః * సర్వజ్ఞస్సర్వకృత్సర్వశక్తిజ్ఞానబలర్ధిమాన్ । అన్యూనశ్చాప్యవృద్ధిశ్చ స్వాధీనోఽనాదిమాన్వశీ। క్లమతన్ద్రీభయక్రోధకామాదిభిరసంయుతః। నిరవద్యః పరః ప్రాప్తేర్నిరధిష్ఠోఽక్షరః క్రమ ఇత్యాది. అతస్సర్వత్రావస్థితస్యాపి బ్రహ్మణ ఉభయలిఙ్గత్వాత్తత్స్థానప్రయుక్తా దోషా న పరం బ్రహ్మ స్పృశన్తి. ౧౭

332 అత ఏవ చోపమా సూర్యకాదివత్. ౩-౨-౧౮

యతో నానావిధేషు స్థానేషు స్థితస్యాపి పరస్య బ్రహ్మణో న తత్ప్రయుక్తదోషభాక్త్వమ్, అతఏవ జలదర్పణాదిప్రతిబిమ్బితసూర్యాదివత్పరమాత్మా తత్రతత్రావస్థితోఽపి నిర్దోష ఇతి శాస్త్రేషూపమా క్రియతే * ఆకాశమేకం హి యథా ఘటాదిషు పృథగ్భవేత్। తథాఽఽత్మైకో హ్యనేకస్థో జలాధారేష్వివాంశుమాన్ * ఏక ఏవ హి భూతాత్మా భూతేభూతే వ్యవస్థితః। ఏకధా బహుధా చైవ దృశ్యతే జలచన్ద్రవదిత్యాదిషు. ౧౮

అత్ర చోదయతి.—

333 అమ్బువదగ్రహణాత్తు న తథాత్వమ్. ౩-౨-౧౯

తుశబ్దశ్చోద్యం ద్యోతయతి. అమ్బువదితి సప్తమ్యన్తాత్ వతిః. అమ్బుదర్పణాదిషు యథా సూర్యముఖాదయో గృహ్యన్తే, న తథా పృథివ్యాదిషు స్థానేషు పరమాత్మా గృహ్యతే; అమ్బ్వాదిషు హి సూర్యాదయో భ్రాన్త్యా తత్రస్థా ఇవ గృహ్యన్తే, న పరమార్థతస్తత్రస్థాః. ఇహ తు * యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ * యోఽప్సు తిష్ఠన్ * య ఆత్మని తిష్ఠన్నిత్యేవమాదినా పరమార్థత ఏవ పరమాత్మా పృథివ్యాదిషు స్థితో గృహ్యతే. అతస్సూర్యాదేరమ్బుదర్పణాదిప్రయుక్తదోషాననుషఙ్గస్తత్రతత్ర స్థిత్యభావాదేవ; అతో న తథాత్వమ్-దార్ష్టాన్తికస్య న దృష్టాన్తతుల్యత్వమిత్యర్థః. ౧౯

పరిహరతి.—

334 వృద్ధిహ్రాసభాక్త్వమన్తర్భావాదుభయసామఞ్జస్యాదేవం దర్శనాచ్చ. ౩-౨-౨౦.

పృథివ్యాదిస్థానాన్తర్భావాత్స్థానినః పరస్య బ్రహ్మణః స్వరూపతో గుణతశ్చ పృథివ్యాదిస్థానగతవృద్ధిహ్రాసాదిదోషభాక్త్వమాత్రం సూర్యాదిదృష్టాన్తేన నివర్త్యతే. కథమిదమవగమ్యతే? ఉభయసామఞ్జస్యాదేవమ్—ఉభయదృష్టాన్తసామఞ్జస్యాదేవమితి నిశ్చీయతే.* ఆకాశమేకం హి యథా ఘటాదిషు పృథగ్భవేత్ *జలాధారేష్వివాంశుమానితి దోషవత్స్వనేకేషు వస్తుషు వస్తుతోఽవస్థితస్యాకాశస్య, వస్తుతోఽనవస్థితస్యాంశుమతశ్చోభయస్య దృష్టాన్తస్యోపాదానం హి పరమాత్మనః పృథివ్యాదిగతదోషభాక్త్వనివర్తనమాత్రే ప్రతిపాద్యే సమఞ్జసం భవతి. ఘటకరకాదిషు యథా వృద్ధిహ్రాసభాక్షు పృథక్ పృథక్సంయుజ్యమానమప్యాకాశం వృద్ధిహ్రాసాదిదోషైర్న స్పృశ్యతే, యథా చ జలాధారేషు విషమేషు దృశ్యమానోఽంశుమాన్

తద్గతవృద్ధిహ్రాసాదిభిర్న స్పృశ్యతే, తథాఽయం పరమాత్మా పృథివ్యాదిషు నానాకారేష్వచేత
నేషు చేతనేషు చ స్థితస్తత్తద్గతవృద్ధిహ్రాసాదిదోషైరసంస్పృష్టస్సర్వత్ర వర్తమానోఽప్యేకఏవా
స్పృష్టదోషగన్ధః కల్యాణగుణాకర ఏవ. ఏతదుక్తం భవతి — యథా జలాదిషు వస్తుతోఽన
వస్థితస్యాంశుమతో హేత్వభావాజ్జలాదిదోషానభివ్యఙ్గః. తథా పృథివ్యాదిష్వవస్థితస్యాపి
పరమాత్మనో దోషప్రత్యనీకాకారతయా దోషహేత్వభావాన్న దోషసమ్బన్ధ ఇతి. దర్శనాచ్చ-
దృశ్యతే చైవం సర్వాత్మనా సాధర్మ్యాభావేఽపి వివక్షితాంశసాధర్మ్యాద్దృష్టాన్తోపాదానం
సింహ ఇవ మాణవక ఇత్యాదౌ. అతః స్వభావతో నిరస్తనిఖిలాజ్ఞానాదిదోషగన్ధస్య సమస్త
కల్యాణగుణాకరస్య పృథివ్యాదిస్థానతోఽపి న దోషసమ్భవః. ౨౦

అథ స్యాత్ *ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే మూర్తం చైవామూర్తం చేతి ప్రకృత్య
సమస్తం స్థూలసూక్ష్మరూపం ప్రపఞ్చం బ్రహ్మణో రూపత్వేన పరామృశ్య * తస్య హైతస్య
పురుషస్య రూపం యథా మాహారజనం వాస ఇత్యాదినా ఆకారవిశేషం చాభిధాయ*అథాత
ఆదేశో నేతినేతి న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తీతి సర్వం ప్రకృతం బ్రహ్మణః ప్రకారమితి
శబ్దేన పరామృశ్య తత్సర్వం ప్రతిషిధ్య సర్వవిశేషాధిష్ఠానం సన్మాత్రమేవ బ్రహ్మ, విశేషా
స్త్వేవంవిధం స్వస్వరూపమజానతా బ్రహ్మణా కల్పితా ఇతి దర్శయతి. అతః కథముభయలిఙ్గత్వం
బ్రహ్మణః? ఇత్యత్రాహ.—

335 ప్రకృతైతావత్త్వం హి ప్రతిషేధతి తతో బ్రవీతి చ భూయః. 3-౨-౨౧

నైతదుపపద్యతే యద్బ్రహ్మణః ప్రకృతవిశేషవత్త్వం * నేతినేతీతి ప్రతిషిధ్యత ఇతి,
తథాసతి భ్రాన్తజల్పితాయమానత్వాత్; నహి బ్రహ్మణో విశేషణతయాఽప్రమాణాన్తరాప్రజ్ఞా
తం సర్వం తద్విశేషణత్వేనోపదిశ్య పునస్తదేవానున్మత్తః ప్రతిషేధతి. యద్యపి నిర్దిశ్యమానేషు
కేచన పదార్థాః ప్రమాణాన్తరప్రసిద్ధాః, తథాఽపి తేషాం బ్రహ్మణః ప్రకారత్వమప్రజ్ఞాతమేవ;
ఇతరేషాం తు స్వరూపం బ్రహ్మణః ప్రకారత్వం చాజ్ఞాతమ్. అతస్తేషామనువాదాసమ్భవాద
త్రైవోపదిశ్యన్తే. అతస్తన్నిషేధో నోపపద్యతే. యస్మాదేవం తస్మాత్ప్రకృతైతావత్త్వం బ్రహ్మణః
ప్రతిషేధతీదం వాక్యమ్. యే బ్రహ్మణో విశేషాః ప్రకృతాః, తద్విశిష్టతయా బ్రహ్మణః ప్రతీయ
మానేయత్తా * నేతినేతీతి ప్రతిషిధ్యతే. నేతినేతి — నైవం నైవమ్. ఉక్తప్రకారమాత్రవిశిష్టం న
భవతి బ్రహ్మ; ఉక్తప్రకారవిశిష్టతయా యా బ్రహ్మణ ఇయత్తా ప్రకృతా, సాఽత్రేతిశబ్దేన
పరామృశ్యత ఇత్యర్థః. యతశ్చ నిషేధానన్తరం బ్రహ్మణో భూయో గుణజాతం బ్రవీతి,
అతశ్చ ప్రకృతవిశేషణయోగిత్వమాత్రం బ్రహ్మణః ప్రతిషేధతి. బ్రవీతిహి భూయోగుణజాతమ్
*న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్త్యథ నామధేయం సత్యస్య సత్యమితి ప్రాణా వై సత్యం
తేషామేష సత్యమితి. అయమర్థః—ఇతి నేతి యద్బ్రహ్మ ప్రతిపాదితమ్, తస్మాదేతస్మాదన్యద్వస్తు
పరం న హ్యస్తి, బ్రహ్మణోఽన్యత్ స్వరూపతో గుణతశ్చోత్కృష్టం నాస్తీత్యర్థః. తస్య చ
బ్రహ్మణః సత్యస్య సత్యమితి నామధేయమ్. తస్య చ నిర్వచనమ్ * ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష
సత్యమితి. ప్రాణశబ్దేన ప్రాణసాహచర్యాజ్జీవాః పరామృశ్యన్తే. తే తావత్సత్యం, వియదాది
వత్స్వరూపాన్యథాభావరూపపరిణామాభావాత్. తేషామేష సత్యమ్ — తేభ్యోఽప్యేష పరమ

పురుషస్సత్యమ్. జీవానాం కర్మానుగుణ్యేన జ్ఞానసఙ్కోచవికాసౌ విద్యేతే; పరమపురుషస్య త్వపహతపాప్మనస్తౌ న విద్యేతే. అత స్తేభ్యోఽప్యేష సత్యమ్. అత శ్చైవం వాక్యశేషోదితగుణజాతయోగాత్ * నేతి నేతీతి బ్రహ్మణస్సవిశేషత్వం న ప్రతిషిధ్యతే, అపితు పూర్వప్రకృతేయత్తామాత్రమ్. అత ఉభయలిఙ్గమేవ పరం బ్రహ్మ. ౨౧

బ్రహ్మణః ప్రమాణాన్తరాగోచరత్వేన తత్సంబన్ధితయా మూర్తామూర్తాదిరూపానువాదేన తన్నిషేధాసంభవాత్ప్రకృతేయత్తాప్రతిషేధ ఉక్తః. తదేవ ప్రమాణాన్తరాగోచరత్వం ద్రఢయతి.—

336 తదవ్యక్తమాహ హి. 3-౨-౨౨

తత్—బ్రహ్మ ప్రమాణాన్తరేణ న వ్యజ్యతే. ఆహ హి శాస్త్రమ్ * న సందృశే తిష్ఠతి రూపమస్య న చక్షుషా పశ్యతి కశ్చనైనమ్ * న చక్షుషా గృహ్యతే నాపి వాచేత్యాది. ౨౨

హేత్వన్తరం చాహ.—

337 అపి సంరాధనే ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామ్. 3-౨-౨3

అపిచ, సంరాధనే-సమ్యక్ప్రీణనే భక్తిరూపాపన్నే నిదిధ్యాసన ఏవాస్య సాక్షాత్కారో నాన్యత్రేతి శ్రుతిస్మృతిభ్యామవగమ్యతే. * నాయమాత్మా ప్రవచనేన లభ్యో న మేధయా న బహునా శ్రుతేన । యమేవైష వృణుతే తేన లభ్యస్తస్యైష ఆత్మా వివృణుతే తనూం స్వామ్॥ * జ్ఞానప్రసాదేన విశుద్ధసత్త్వస్తతస్తు తం పశ్యతే నిష్కలం ధ్యాయమాన ఇతి శ్రుతిః. స్మృతిరపి * నాహం వేదైర్న తపసా న దానేన న చేజ్యయా । భక్త్యా త్వనన్యయా శక్య అహమేవంవిధోఽర్జున । జ్ఞాతుం ద్రష్టుం చ తత్త్వేన ప్రవేష్టుం చ పరన్తపేతి. భక్తిరూపాపన్నవోపాసనం సంరాధనం తస్య ప్రీణనమితి పూర్వమేవోక్తమ్. అతో నిదిధ్యాసనాయ బ్రహ్మస్వరూపముపదిశత్ * ద్వే వావ బ్రహ్మణ ఇత్యాదిశాస్త్రం బ్రహ్మణో మూర్తామూర్తరూపద్వయాదివిశిష్టతాం ప్రాగసిద్ధాం నానువదితుం క్షమమ్. ౨3

338 ప్రకాశాదివచ్చావైశేష్యం ప్రకాశశ్చ కర్మణ్యభ్యాసాత్. 3-౨-౨౪

ఇతశ్చ ప్రకృతైతావత్త్వమేవ ప్రతిషేధతి, న మూర్తామూర్తాదివిశిష్టత్వమ్; యతస్సాక్షాత్కృతపరబ్రహ్మస్వరూపాణాం వామదేవాదీనాం దర్శనే ప్రకాశాదివత్-జ్ఞానానన్దాదిస్వరూపవన్మూర్తామూర్తాదిప్రపఞ్చవిశిష్టతాయా అపి బ్రహ్మగుణత్వావైశేష్యం ప్రతీయతే * తద్ధైతత్పశ్యన్నృషిర్వామదేవః ప్రతిపేదే అహం మనురభవం సూర్యశ్చేత్యాది. బ్రహ్మస్వరూపభూతప్రకాశానన్దాదిశ్చ తేషాం వామదేవాదీనాం సంరాధనాత్మకే కర్మణ్యభ్యాసాదుపలభ్యతే. తద్వచ్చాభ్యస్తసంరాధనానాం తేషాం మూర్తమూర్తాదివిశిష్టత్వమప్యవిశేషేణ ప్రతీయత ఇత్యర్థః. ౨౪.

ఉక్తం బ్రహ్మణ ఉభయలిఙ్గత్వముపసంహరతి.—

339 అతోఽనన్తేన తథా హి లిఙ్గమ్. 3-౨-౨౬.

అతః-ఉక్తైర్హేతుభిర్బ్రహ్మణః అనన్తేన కల్యాణగుణగణేన విశిష్టత్వం సిద్ధమ్. తథా హి సత్యుభయలిఙ్గం బ్రహ్మోపపన్నం భవతి. ౨౬. (ఇతి ఉభయలిఙ్గాధికరణమ్. 5.)

అథ అహికుణ్డలాధికరణమ్. 6.

340 ఉభయవ్యపదేశాత్త్వహికుణ్డలవత్. 3-౨-౨౭.

మూర్తామూర్తాత్మకస్యాచిత్ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మణో రూపత్వం*ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యాదినోపదిశ్యతే. * అథాత ఆదేశో నేతినేతీతి మూర్తామూర్తాచిద్వస్తురూపతయా బ్రహ్మణ ఇయత్తా ప్రతిషిధ్యతే.*న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తీతి బ్రహ్మణోఽన్యదుత్కృష్టం నహ్యస్తీతి ప్రతిపాదితమ్. తదుపపాదనాయ*అథ నామధేయం సత్యస్య సత్యమితి ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టేభ్యశ్చేతనేభ్యోఽప్యేష సత్యమితి కదాచిదపి జ్ఞానాదిసఙ్కోచాభావాదుక్తమ్. తథా *ప్రధానక్షేత్రజ్ఞపతిర్గుణేశః* పతిం విశ్వస్యాత్మేశ్వరమ్ *నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామిత్యాదిశ్రుతేశ్చాయమర్థోఽవగమ్యతే. తస్యాచిద్వస్తునో బ్రహ్మరూపత్వప్రకార ఇదానీం చిన్త్యతే బ్రహ్మణో నిర్దోషత్వసిద్ధ్యర్థమ్. కిమస్యాచిద్వస్తునో బ్రహ్మరూపత్వమహికుణ్డలన్యాయేన, ఉత ప్రభాప్రభావతోరివైకజాతియోగేన, ఉత జీవస్యేవ విశేషణవిశేష్యతయాఽంశాంశిభావేనేతి. ఇహ స్థాప్యమానం విశేషణవిశేష్యభావమఙ్గీకృత్య *ప్రకృతిశ్చ ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తానుపరోధాత్ *తదనన్యత్వమారమ్భణశబ్దాదిభ్య ఇత్యత్ర సూక్ష్మచిదచిద్వస్తువిశిష్టాద్బ్రహ్మణః స్థూలచిదచిద్వస్తువిశిష్టస్యోత్పత్తిరనన్యత్వం చోక్తమ్. కిం యుక్తమ్? [అహికుణ్డలవదితి.] కుతః? [ఉభయవ్యపదేశాత్] * బ్రహ్మైవేదం సర్వమ్*ఆత్మైవేదం సర్వమితి తాదాత్మ్యవ్యపదేశాత్, * హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతాః అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య ఇత్యాది భేదవ్యపదేశాచ్చ, అహేః కుణ్డలభావర్జుభావవత్ తస్యైవ బ్రహ్మణస్సంస్థానవిశేషా ఏవాచిద్వస్తూని. ౨౭.

341 ప్రకాశాశ్రయవద్వా తేజస్త్వాత్. 3-౨-౨౮.

వాశబ్దః పక్షవ్యావృత్త్యర్థః; బ్రహ్మస్వరూపస్యైవాచిద్రూపేణావస్థానే భేదశ్రుతయో బ్రహ్మణోఽపరిణామిత్వవాదిన్యోఽపి బాధితా భవేయుః. అతో యథా తేజస్త్వేన ప్రభాతదాశ్రయయోర్భిన్నయోరపి తాదాత్మ్యమ్, ఏవమచిత్ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మణో రూపత్వమిత్యర్థః. ౨౮.

342 పూర్వవద్వా. 3-౨-౨౯.

వాశబ్దః పక్షద్వయవ్యావృత్త్యర్థః. ఏకస్యైవ ద్రవ్యస్యావస్థావిశేషయోగేఽపి బ్రహ్మస్వరూపస్యైవాచిద్రూపత్వాదుక్తదోషాదనిర్మోక్షః. అథ ప్రభాతదాశ్రయయోరివాచిద్బ్రహ్మణోర్బ్రహ్మత్వజాతియోగమాత్రమ్; ఏవం తర్హ్యశ్వత్వగోత్వవద్బ్రహ్మపీశ్వరే చిదచిద్వస్తునోశ్చానువర్తమానం సామాన్యమితి, సకలశ్రుతిస్మృతివ్యవహారవిరోధః. పూర్వవదేవ-* అంశో నానావ్యపదేశాత్ *ప్రకాశాదివత్తు నైవం పర ఇతి జీవవత్పృథక్సిద్ధ్యనర్హవిశేషణత్వేనాచిద్వస్తు

నో బ్రహ్మాంశత్వమ్. విశిష్టవస్త్వేకదేశత్వేనాభేదవ్యవహారో ముఖ్యః. విశేషణవిశేష్యయోః స్వరూపస్వభావభేదేన భేదవ్యవహారో ముఖ్యః. బ్రహ్మణో నిర్దోషత్వం చ రక్షితమ్. తదేవం ప్రకాశజాతిగుణశరీరాణాం మణివ్యక్తిగుణ్యాత్మనఃప్రత్యపృథక్సిద్ధిలక్షణవిశేషణతయా యథాఽంశత్వమ్' తథేహ జీవస్యాచిద్వస్తునశ్చ బ్రహ్మ ప్రత్యంశత్వమ్.　　౨౮.

343 ప్రతిషేధాచ్చ. 3-౨-౨౯.

* సవా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరోఽమరః * నాస్య జరయైతజ్జీర్యతి, ఇత్యాదిభిః బ్రహ్మణోఽచిద్ధర్మప్రతిషేధాచ్చ విశేషణవిశేష్యత్వేనైవాంశాంశిభావ ఇత్యర్థః. అతస్సూక్ష్మచిదచిద్వస్తువిశిష్టం కారణభూతం బ్రహ్మ, స్థూలచిదచిద్వస్తువిశిష్టం కార్యభూతం బ్రహ్మేతి కారణాత్కార్యస్యానన్యత్వమ్, కారణభూతబ్రహ్మవిజ్ఞానేన కార్యస్య జ్ఞాతతేత్యాది సర్వముపపన్నమ్. బ్రహ్మణో నిర్దోషత్వంచ రక్షితమ్. బ్రహ్మణో నిర్దోషత్వేన కల్యాణగుణాకరత్వేన చోభయలిఙ్గత్వమపి సిద్ధమ్. ౨౯. (ఇతి అహికుణ్డలాధికరణమ్. 6.)

అథ పరాధికరణమ్. 7.

344 పరమతస్సేతూన్మానసంబన్ధభేదవ్యపదేశేభ్యః. 3-౨-30.

ఇదానీమస్మాత్పరస్మాజ్జగన్నిమిత్తోపాదానరూపపరమకారణాత్పరబ్రహ్మణః పరమపి కించిత్తత్త్వమస్తీతి కైశ్చిద్ధేత్వాభాసైరాశఙ్క్య నిరాక్రియతే, అస్యోపాస్యస్య నిర్దోషత్వానవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణాకరత్వస్థేమ్నే. తత్రేయమాశఙ్కా—యదిదం పరం బ్రహ్మోభయలిఙ్గమ్, ఏతస్మాన్నిఖిలజగత్కారణాత్పరమపి కించిత్తత్త్వమస్తి. కథమ్? *అథ య ఆత్మా స సేతుర్విధృతిరిత్యస్య పరస్య సేతుత్వవ్యపదేశాత్, సేతుశబ్దస్యచ లోకే కూలాన్తరప్రాప్తిహేతౌ ప్రసిద్ధేరితోఽన్యదనేన ప్రాప్యమస్తీతి గమ్యతే. తథా * ఏతం సేతుం తీర్త్వాఽన్ధస్సన్ననన్ధో భవతీతి తరితవ్యతా చాస్యాభిధీయతే; అతశ్చాన్యత్ప్రాప్యమస్తి. ఉన్మానవ్యపదేశాచ్చ-ఉన్మితమ్-పరిమితమిదం పరంబ్రహ్మ, *చతుష్పాద్బ్రహ్మ*షోడశకలమిత్యున్మానవ్యపదేశాత్. సచాయమున్మానవ్యపదేశస్తేన సేతునా ప్రాప్యస్యానున్మితస్యాస్తితాం ద్యోతయతి. తథాసంబన్ధవ్యపదేశశ్చ సేతుసేతుమతోః ప్రాపకత్వప్రాప్యత్వలక్షణో దృశ్యతే; *అమృతస్య పరం సేతుం దగ్ధేన్ధనమివానలమ్*అమృతస్యైష సేతురితి. అతశ్చ పరాత్పరమస్తి. భేదేన చ పరాత్పరం వ్యపదిశ్యతే*పరాత్పరం పురుషముపైతి * పరాత్పరం యన్మహతో మహాన్తమితిచ. తథా * తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వమ్, తతో యదుత్తరతరం తదరూపమనామయమితి. అత ఏభ్యో హేతుభ్యః పరస్మాద్బ్రహ్మణః పరమపి కించిదస్తీతి గమ్యతఇతి.　　30.

ఏవంప్రాప్తేఽభిధీయతే—

345 సామాన్యాత్తు. 3-౨-3౧

తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి. యత్తావదుక్తం సేతువ్యపదేశాత్పరాత్పరమస్తీతి తన్నోపపద్యతే; నహ్యాయమత్ర కించిత్ప్రాప్యం ప్రతి సేతురుచ్యతే, * ఏషాం లోకానామ

సంభేదాయేతి సేతుసామాన్యేన సర్వలోకాసంకరకరత్వశ్రుతేః. సినోతి బధ్నాతి స్వస్మిన్ సర్వం చిదచిద్వస్తుజాతమసంకీర్ణమితి సేతురుచ్యతే. * ఏతం సేతుం తీర్త్వేతి తరతిశ్చ ప్రాప్తివచనః, యథా వేదాన్తం తరతీతి. ౩౧

౩౪౬ బుద్ధ్యర్థః పాదవత్. ౩-౨-౩౨

యోఽయం * చతుష్పాద్బ్రహ్మ * షోడశకలమ్ * పాదోఽస్య విశ్వాభూతానీత్యున్మానవ్యపదేశః, స బుద్ధ్యర్థః—ఉపాసనార్థః. * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యాదిభిర్జగత్కారణస్య బ్రహ్మణోఽపరిచ్ఛిన్నత్వావగమాత్స్వత ఉన్మితత్వాసంభవాత్. జగత్కారణత్వం హి తస్యైవ శ్రూయతే * తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సంభూతః * సోఽకామయత, బహు స్యాం ప్రజాయేయేతీతి. అతో యథా * వాక్పాదః ప్రాణః పాదః చక్షుః పాదః శ్రోత్రం పాద ఇత్యాదినా బ్రహ్మణో వాగాదిపాదవ్యపదేశ ఉపాసనార్థః, ఏవమయమపి. ౩౨

స్వయమనున్మితస్య కథముపాసనార్థతయాఽప్యున్మానసంభవః? తత్రాహ,—

౩౪౭ స్థానవిశేషాత్ప్రకాశాదివత్. ౩-౨-౩౩

ప్రతిపన్నవాగాదిస్థానవిశేషరూపోపాధిభేదాత్ తత్సంబన్ధితయోన్మితత్వానుసన్ధానం సంభవతి, యథా ప్రకాశాకాశాదేర్వితతస్య వాతాయనఘటాదిస్థానభేదైః పరిచ్ఛిద్యానుసన్ధాన సంభవ ఇత్యర్థః. ౩౩

౩౪౮ ఉపపత్తేశ్చ. ౩-౨-౩౪

యదుక్తమ్*అమృతస్యైష సేతురితి ప్రాప్యప్రాపకసంబన్ధవ్యపదేశాత్ప్రకాశాత్పరం ప్రాప్యమస్తీతి, తన్న; ప్రాప్యస్య పరమపురుషస్య స్వప్రాప్తౌ స్వస్యైవోపాయత్వోపపత్తేః, * నాయమాత్మా ప్రవచనేన లభ్యో న మేధయా న బహునా శ్రుతేన, యమేవైష వృణుతే తేన లభ్యస్తస్యైష ఆత్మా వివృణుతే తనూం స్వామిత్యనన్యోపాయత్వశ్రవణాత్. ౩౪

౩౪౯ తథాఽన్యప్రతిషేధాత్. ౩-౨-౩౫

యత్పునరుక్తం * తతో యదుత్తరతరమ్ * పరాత్పరం పురుషమ్ * అక్షరాత్పరతః పర ఇత్యాదిభేదవ్యపదేశాత్పరాత్పరమస్తీతి, తన్నోపపద్యతే; తత్రైవ తతోఽన్యస్య పరస్య ప్రతిషేధాత్—* యస్మాత్పరం నాపరమస్తి కించిద్యస్మాన్నాణీయో న జ్యాయోఽస్తి కశ్చిదితి. యస్మాదపరం పరం నాస్తి కించిత్—న కేనాపి ప్రకారేణ పరమస్తీత్యర్థః. తథాఽన్యత్రాపి*న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తీతి. ఇతి నేతి నిర్దిష్టాదేతస్మాద్బ్రహ్మణోఽన్యత్పరం న హ్యస్తీత్యర్థః. తథా * న తస్యేశే కశ్చన తస్య నామ మహద్యశ ఇతి. తద్ధి జగదుపాదానకారణతయాఽనన్తరముక్తం * సర్వే నిమేషా జజ్ఞిరే విద్యుతః పురుషాదధి * స ఆపః ప్రదుఘే ఉభే ఇమే ఇత్యాదినా. * అద్భ్యస్సంభూతో హిరణ్యగర్భ ఇత్యష్టావితి చ జగత్కారణం పురుషమేనం ప్రత్యభిజ్ఞాపయతి. * తతో యదుత్తరతరమితి కిముచ్యత ఇతి చేత్, పూర్వత్ర * వేదాహమేతం

పురుషం మహాన్తమాదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్, తమేవ విదిత్వాఽతిమృత్యుమేతి నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయేతి పరస్య బ్రహ్మణో మహాపురుషస్య వేదనమేవామృతత్వసాధనమ్, నాన్యోఽమృతత్వస్య పన్థా ఇత్యుపదిశ్య, తదుపపాదనాయ *యస్మాత్పరం నాపరమస్తి కించిద్యస్మాన్నాణీయో న జ్యాయోఽస్తి కశ్చిత్। వృక్ష ఇవ స్తబ్ధో దివి తిష్ఠత్యేకస్తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వమితి పురుషస్య పరత్వమ్, తద్వ్యతిరిక్తస్య పరత్వాసంభవంచ ప్రతిపాద్య, *తతో యదుత్తరతరం తదరూపమనామయమ్। య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవన్త్యథేతరే దుఃఖమేవాపియన్తీతి పూర్వోక్తమర్థం హేతుతో నిగమయతి, యదుత్తరతరం పురుషతత్త్వం, తదేవారూపమనామయం యతః, తతో య ఏతత్పురుషతత్త్వం విదుః, త ఏవామృతా భవన్తి; అథేతరే దుఃఖమేవాపియన్తీతి. అన్యథోపక్రమవిరోధోఽనన్తరోక్తివిరోధశ్చ. *పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్యమితి పూర్వత్ర *అక్షరాత్పరతః పర ఇతి, అక్షరాత్-అవ్యాకృతాత్ యః పరః సమష్టిపురుషః, తస్మాత్పరో యోఽదృశ్యత్వాదిగుణకస్సర్వజ్ఞః పరమపురుషః, స ఏవేహాపి పరాత్పర ఇతి సమష్టిపురుషాత్పరత్వేనోచ్యతే.　　౩౫

350 అనేన సర్వగతత్వమాయామశబ్దాదిభ్యః. ౩-౨-౩౬

అనేన-బ్రహ్మణా సర్వగతత్వం-సర్వస్య జగతో వ్యాప్తత్వమాయామశబ్దాదిభ్యః-సర్వవ్యాప్తివాచిశబ్దేభ్యోఽవగమ్యమానమస్మాత్పరం నాస్తీత్యవగమయతి. ఆయామశబ్దస్తావత్ *తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వమ్ *యచ్చ కించిజ్జగత్యస్మిన్ దృశ్యతే శ్రూయతేఽపి వా। అన్తర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణః స్థితః *నిత్యం విభుం సర్వగతం సుసూక్ష్మం యద్భూతయోనిం పరిపశ్యన్తి ధీరాః. ఆదిశబ్దాత్ *బ్రహ్మైవేదం సర్వమ్ *ఆత్మైవేదం సర్వమిత్యాదయో గృహ్యన్తే. అత ఇదం పరం బ్రహ్మైవ సర్వస్మాత్పరమ్. ౩౬. (ఇతి పరాధికరణమ్. 7)

—— అథ ఫలాధికరణమ్. 8. ——

351 ఫలమత ఉపపత్తేః. ౩-౨-౩౭

ఉక్తముపాసిసిషోపజననార్థం జీవస్య సర్వావస్థాసు సదోషత్వం, ప్రాప్యస్య చ పరమపురుషస్య నిర్దోషత్వం కల్యాణగుణాకరత్వం సర్వస్మాత్పరత్వంచ. అతఃపరముపాసనం వివక్షన్నుపాసీనానాం పరస్మాదేవాస్మాత్పురుషాత్తత్ప్రాప్తిరూపమపవర్గాఖ్యం ఫలమితి సంప్రతి బ్రూతే. తుల్యన్యాయతయా శాస్త్రీయమైహికాముష్మికమపి ఫలమత ఏవ పరస్మాత్పురుషాద్భవతీతి సామాన్యేన *ఫలమత ఇత్యుచ్యతే. కుత ఏతత్ ? ఉపపత్తేః-స ఏవ హి సర్వజ్ఞస్సర్వశక్తిర్మహోదారో యాగదానహోమాదిభిరుపాసనేన చారాధితః ఐహికాముష్మికభోగజాతం, స్వస్వరూపావాప్తిరూపమపవర్గం చ దాతుమీష్టే. నహ్యచేతనం కర్మ క్షణధ్వంసి కాలాన్తరభావిఫలసాధనం భవితుమర్హతి.　　౩౭

352 శ్రుతత్వాచ్చ. ౩-౨-౩౮

*స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽన్నాదో వసుదానః *ఏష హ్యేవానన్దయాతీతి భోగాపవర్గరూపం ఫలమయమేవ దదాతీతి హి శ్రూయతే.　　౩౮

సంప్రతి పూర్వపక్షమాహ.—

353 ధర్మం జైమినిరత ఏవ. 3-2-39.

అతఏవ — ఉపపత్తేః శాస్త్రాచ్చ, యాగదానహోమోపాసనరూపధర్మమేవ ఫలప్రదం జైమినిరాచార్యో మన్యతే. లోకే హి కృష్యాదికం మర్దనాదికంచ కర్మ సాక్షాద్వా పరమ్పరయా వా స్వయమేవ ఫలసాధనం దృష్టమ్. ఏవం వేదేఽపి యాగదానహోమాదీనాం సాక్షాత్ఫలసాధనత్వాభావేఽపి పరమ్పరయా అపూర్వద్వారేణ ఫలసాధనత్వముపపద్యతే. తథా * యజేత స్వర్గకామ ఇత్యాదిశాస్త్రమపి సిషాధయిషితస్వర్గస్య కర్తవ్యతయా యాగాద్యభిదధదన్యథానుపపత్త్యా అపూర్వద్వారేణ ఫలసాధనత్వమవగమయతి. 39.

354 పూర్వం తు బాదరాయణో హేతువ్యపదేశాత్. 3-2-40.

తుశబ్దః పక్షవ్యావృత్త్యర్థః. పూర్వోక్తం పరమపురుషస్యైవ ఫలప్రదత్వం భగవాన్ బాదరాయణో మన్యతే. కుతః? హేతువ్యపదేశాత్—*యజ దేవపూజాయామితి దేవతారాధనభూతయాగాద్యారాధ్యభూతాగ్నివాయ్వాదిదేవతానామేవ తత్తత్ఫలహేతుతయా తస్మింస్తస్మిన్నపి వాక్యే వ్యపదేశాత్ *వాయవ్యగ్ంశ్వేతమాలభేత భూతికామో వాయుర్వై క్షేపిష్ఠా దేవతా వాయుమేవ స్వేన భాగధేయేనోపధావతి స ఏవైనం భూతిం గమయతీత్యాదిషు. కామినస్సిషాధయిషితఫలసాధనత్వప్రకారోపదేశోఽపి విధ్యపేక్షిత ఏవేతి నాతత్పరత్వశఙ్కా-యుక్తా. ఏవమపేక్షితేఽపి ఫలసాధనత్వప్రకారే శబ్దాదేవావగతే సతి తత్పరిత్యాగమశ్రుతాపూర్వాదిపరికల్పనంచ ప్రామాణికా న సహన్తే. లిఙ్గాదయోఽపి దేవతారాధనభూతయాగాదేః ప్రకృత్యర్థస్య కర్తృవ్యాపారసాధ్యతాం వ్యుత్పత్తిసిద్ధాం శబ్దానుశాసనానుమతామభిదధతి, నాన్యదలౌకికమితి ప్రాగేవోక్తమ్. తదేవం*వాయుర్వై క్షేపిష్ఠా దేవతేత్యాదిశబ్దాద్వాయ్వాదీనాం ఫలప్రదత్వమవగమ్యతే. వాయ్వాద్యాత్మనా చ పరమపురుష ఏవారాధ్యతయా ఫలప్రదాయిత్వేన చావతిష్ఠత ఇతి శ్రూయతే *ఇష్టాపూర్తం బహుధా జాతం జాయమానం విశ్వం విభర్తి భువనస్య నాభిః। తదేవాగ్నిస్తద్వాయుస్తత్సూర్యస్తదుచన్ద్రమాః॥ ఇతి. అన్తర్యామిబ్రాహ్మణేచ * యో వాయౌతిష్ఠన్ యస్య వాయుశ్శరీరమ్*యోఽగ్నౌ తిష్ఠన్ * య ఆదిత్యే తిష్ఠన్నిత్యాది శ్రూయతే. స్మర్యతేచ*యోయో యాంయాం తనుం భక్తః శ్రద్ధయాఽర్చితుమిచ్ఛతి। తస్యతస్యాచలాం శ్రద్ధాం తామేవ విదధామ్యహమ్॥ స తయా శ్రద్ధయా యుక్తస్తస్యారాధనమీహతే। లభతేచ తతః కామాన్ మయైవ విహితాన్ హి తానితి, *అహం హి సర్వయజ్ఞానాం భోక్తా చ ప్రభురేవ చేతి. ప్రభురితి ఫలప్రదాయీత్యర్థః. *దేవాన్ దేవయజో యాన్తి మద్భక్తా యాన్తి మామపి *యాన్తి మద్యాజినోఽపి మామితిచ. లోకేచ కృష్యాదిభిర్విచిత్రరూపాన్ ద్రవ్యవిశేషాన్ సంపాద్య తై రాజానం భృత్యద్వారేణ సాక్షాద్వాఽర్చయన్తి, అర్చితశ్చ రాజా తత్తదారాధనానుగుణం ఫలం ప్రయచ్ఛన్ దృశ్యతే. వేదాన్తాస్త్వతిపతితసకలేతరప్రమాణసంభావనాభూమిం నిరస్తసమస్తావిద్యాదిదోషగన్ధం స్వాభావికానవధికాతిశయాపరిమితోదారగుణసాగరం పురుషోత్తమం ప్రతిపాద్య తదారాధన

రూపాణిచ యాగదానహోమాత్మకాని స్తుతినమస్కారకీర్తనార్చనధ్యానాని చ తదారాధనాని, ఆరాధితాత్పరస్మాత్పురుషాద్భోగాపవర్గరూపం ఫలంచ వదన్తీతి సర్వం సమఞ్జసమ్. ౪౦. (ఇతి ఫలాధికరణమ్. 8.)

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శారీరకమీమాంసాభాష్యే
తృతీయస్యాధ్యాయస్య ద్వితీయఃపాదః.

శ్రీరస్తు

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః

తృతీయాధ్యాయే—తృతీయఃపాదః. సర్వవేదాన్తప్రత్యయాధికరణమ్. 1.

355 సర్వవేదాన్తప్రత్యయం చోదనాద్యవిశేషాత్. 3-3-౧.

ఉక్తం బ్రహ్మోపాసిసిషోపజననాయ వక్తవ్యం బ్రహ్మణః ఫలదాయిత్వపర్యన్తమ్. ఇదానీం బ్రహ్మోపాసనానాం గుణోపసంహారవికల్పనిర్ణయాయ విద్యాభేదాభేదచిన్తా ప్రస్తూయతే. ప్రథమం తావదేకస్యా వైశ్వానరవిద్యాదికాయాః అనేకశాఖాసు శ్రూయమాణాయాః కిమేకవిద్యాత్వమ్, ఉత విద్యాభేద ఇతి చిన్త్యతే. అవిశేషపునశ్శ్రవణస్య ప్రకరణాన్తరస్యచ భేదకత్వాచ్ఛాఖాన్తరే చోభయోరవర్జనీయత్వాద్విద్యాభేద ఇతి ప్రాప్తమ్. అతఏవ* తేషామేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేత శిరోవ్రతం విధివద్యైస్తు చీర్ణమితి శిరోవ్రతవతామాథర్వణికానామేవ విద్యోపదేశనియమ ఉపపద్యతే. విద్యైక్యే హి విద్యాఙ్గస్య శిరోవ్రతస్యాన్యేషామపి శాఖినాం ప్రాప్తేర్నియమో నోపపద్యతే.

ఏవం ప్రాప్త ఉచ్యతే-సర్వవేదాన్తప్రత్యయమేకముపాసనమితి. కుతః? [చోదనాద్యవిశేషాత్]-చోదనా తావత్ *ఉపాసీత, *విద్యాదిత్యేవంజాతీయకో ధాత్వర్థవిశేషవిధిః. ఆదిశబ్దేన * ఏకం వా సంయోగరూపచోదనాఖ్యావిశేషాదితి కర్మకాణ్డశాఖాన్తరాధికరణసూత్రోక్తాస్సంయోగరూపాఖ్యా గృహ్యన్తే. ఏషాం చోదనాదీనామవిశేషాత్ సైవేయం విద్యేతి శాఖాన్తరే ప్రత్యభిజ్ఞాయతే. తథాహి-ఛాన్దోగ్యవాజసనేయకయోః *వైశ్వానరముపాస్త ఇతి చోదనా తావదేకరూపా, వేద్యైకనిరూపణీయస్వరూపస్య విదిపర్యాయస్యోపాసేర్వేద్యభూతవైశ్వానరైక్యాద్రూపమప్యవిశిష్టమ్. ఆఖ్యాచ వైశ్వానరవిద్యేత్యవిశిష్టా. ఫలసంయోగోఽప్యుభయత్రాపి బ్రహ్మప్రాప్తిరూపోఽవిశిష్టః. అత ఏభిః ప్రత్యభిజ్ఞానాచ్ఛాఖాన్తరేఽపి విద్యైక్యమ్. ౧.

యత్తూక్తమవిశేషపునశ్శ్రవణాత్ప్రకరణాన్తరాచ్చ విధేయభేదప్రతీతేర్న విద్యైక్యమితి, తదనుభాష్య పరిహరతి.—

356 భేదాన్నేతి చేదేకస్యామపి. 3-3-౨.

అవిశేషపునశ్శ్రుత్యా ప్రకరణాన్తరాచ్చ విధేయభేదాన్న విద్యైక్యమితిచేత్; ఏకస్యామపి విద్యాయాం ప్రతిపత్తృభేదాత్పునశ్శ్రుతిః ప్రకరణాన్తరంచోపపద్యతే. యత్ర హ్యేకస్మి

ప్రతిపత్తరి పునశ్శ్రుతిః ప్రకరణాన్తరంచ విద్యతే; తత్రాన్యథానుపపత్త్యా విధేయభేదాద్విద్యాభేదః. ప్రతిపత్తృభేదే తు తత్ప్రతిపత్త్యర్థతయా పునశ్శ్రుత్యాద్యుపపత్తేస్తత్ర న విధేయాన్తరసమ్భవః. ౨.

యచ్చోక్తం శిరోవ్రతవతామాథర్వణికానామేవ విద్యోపదేశనియమదర్శనాద్విద్యాభేదః ప్రతీయత ఇతి, తత్రాహ.—

357 స్వాధ్యాయస్య తథాత్వే హి సమాచారేఽధికారాచ్చ సవవచ్చ తన్నియమః, 3-3-3

నైతదస్తి, శిరోవ్రతోపదేశనియమదర్శనం విద్యాభేదం ద్యోతయతీతి; శిరోవ్రతస్య విద్యాఙ్గత్వాభావాత్. [స్వాధ్యాయస్య తథాత్వే హి తన్నియమః]-స్వాధ్యాయస్య తథాత్వసిద్ధ్యర్థం తజ్జన్యసంస్కారభాక్త్వసిద్ధ్యర్థం హి శిరోవ్రతోపదేశనియమః, న విద్యాయాః. కుత ఏతత్? *నైతదచీర్ణవ్రతోఽధీయీతేతి తస్యాధ్యయనసంయోగాత్. [సమాచారేఽధికారాచ్చ]-సమాచారాఖ్యే గ్రన్థే * ఇదమపి వేదవ్రతేన వ్యాఖ్యాతమిత్యతిదేశాత్. * తేషామేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేత-వేదవిద్యామిత్యర్థః. [సవవచ్చ తన్నియమః]-యథాహి సవహోమాస్సప్త సూర్యాదయశ్శతౌదనపర్యన్తా ఆథర్వణికైకాగ్నిసంబన్ధిన స్తత్రైవ భవన్తి, న త్రేతాగ్నిషు. 3.

358 దర్శయతిచ 3-3-౪

దర్శయతి చ శ్రుతిరుపాసనస్య సర్వవేదాన్తప్రత్యయత్వమ్. తథాహి. ఛాన్దోగ్యే- *తస్మిన్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యమిత్యుక్త్వా * కిం తదత్ర విద్యతే యదన్వేష్టవ్యమితి ప్రశ్నపూర్వకమపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్టః పరమాత్మా తస్మిన్నుపాస్య ఇత్యుక్తమ్. తైత్తిరీయకే తు ఛాన్దోగ్యస్థం ప్రతినిర్దేశముపజీవ్య * తత్రాపి దహ్రం గగనం విశోకస్తస్మిన్యదన్తస్తదుపాసితవ్యమితి గుణాష్టకవిశిష్టస్య పరమాత్మన ఉపాసనముచ్యతే; తదుభయత్ర విద్యైకత్వేన గుణోపసంహారాదేవోపపద్యతే. ౪.

తదేవం శాఖాన్తరాధికరణన్యాయసిద్ధం విద్యైక్యం స్థిరీకృత్య తత్ప్రయోజనమాహ.-

359 ఉపసంహారోఽర్థాభేదాద్విధిశేషవత్సమానేచ, 3-3-౫

ఏవం సర్వవేదాన్తేషు సమానే సత్యుపాసనే వేదాన్తాన్తరామ్నాతానాం గుణానాం వేదాన్తాన్తర ఉపసంహారః కర్తవ్యః. కుతః? [విధిశేషవదర్థాభేదాత్,]—యథైకస్మిన్వేదాన్తే శ్రుతో వైశ్వానరదహరాదివిధిశేషో గుణస్తద్విద్యాసంబన్ధాత్తదుపకారరూపప్రయోజనసిద్ధ్యర్థమనుష్ఠీయతే, తథా వేదాన్తాన్తరోదితోఽపి తద్విద్యాసంబన్ధిత్వేన తదుపకారావిశేషాదుపసంహర్తవ్య ఇత్యర్థః. చశబ్దోఽవధారణే. ౫. [ఇతి సర్వవేదాన్తప్రత్యయాధికరణమ్. 1.]

అథ అన్యథాత్వాధికరణమ్. 2.

360 అన్యథాత్వం శబ్దాదితి చేన్నావిశేషాత్, 3-3-౬

ఏవం చోదనాద్యవిశేషాద్విద్యైకత్వమ్, ఏకత్వేచ గుణోపసంహారః కర్తవ్య ఇత్యుక్తమ్. అతఃపరం కాశ్చన విద్యా అధికృత్య ప్రత్యభిజ్ఞాహేతుభూతచోదనాద్యవిశేషోఽస్తి నేతి

నిరూప్య నిర్ణీయతే. అస్త్యుద్గీథవిద్యా వాజినాం ఛన్దోగానాం చ. వాజినాం తావత్ *ద్వయా హ ప్రాజాపత్యా దేవాశ్చాసురాశ్చేత్యారభ్య* తే హ దేవా ఊచుః హన్తాసురాన్యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామేత్యుద్గీథేనాసురవిధ్వంసనం ప్రతిజ్ఞాయోద్గీథే వాగాదిమనఃపర్యన్తదృష్ట్వా అసురైరభిభవముక్త్వా*అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచురిత్యాదినా ఉద్గీథే ప్రాణదృష్ట్యా అసురపరాభవముక్త్వా*భవత్యాత్మనా పరాస్య ద్విషన్ భ్రాతృవ్యో భవతి య ఏవం వేదేతి శత్రుపరాజయఫలాయోద్గీథే ప్రాణదృష్టిర్విహితా. ఏవం ఛన్దోగానామపి * దేవాసురా హ వై యత్ర సంయేతిర ఇత్యారభ్య * తద్ధ దేవా ఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిభవిష్యామ ఇత్యుద్గీథేనాసురపరాభవం ప్రతిజ్ఞాయ తద్వదేవోద్గీథే వాగాదిదృష్టౌ దోషమభిధాయ * అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే ఇత్యాదినా ఉద్గీథే ప్రాణదృష్ట్యా అసురపరాభవముక్త్వా * యథాఽశ్మానమాఖణమృత్వా విధ్వంసతే ఏవం హైవ స విధ్వంసతే య ఏవంవిది పాపం కామయత ఇతి శత్రుపరాభవాయ ఉద్గీథే ప్రాణదృష్టిర్విహితా. వేదనవిషయవిధిప్రత్యయాశ్రవణేఽపి ఫలసాధనత్వశ్రవణాద్వేదనవిషయో విధిః కల్ప్యతే. ఉద్గీథవిద్యాయాః క్రత్వర్థత్వేన క్రతుసాద్గుణ్యఫలత్వేఽప్యర్థవాదికమపి ఫలం తదవిరుద్ధం గ్రాహ్యమేవేతి దేవతాధికరణే ప్రతిపాదితమ్.

తత్ర సంశయ్యతే-కిమత్ర విద్యైక్యమ్-ఉత నేతి. కిం యుక్తమ్? విద్యైక్యమితి. కుతః? ఉభయత్రోద్గీథస్యైవాధ్యస్తప్రాణభావస్యోపాస్యత్వశ్రవణాచ్చోదనాద్యవిశేషాత్. ఫలసంయోగస్తావచ్ఛత్రుపరిభవరూపో న విశిష్యతే. రూపమప్యధ్యస్తప్రాణభావోద్గీథాఖ్యోపాస్యైక్యాదవిశిష్టమ్. చోదనా చ విధిధాత్వర్థగతాఽవిశిష్టా. ఆఖ్యా చోద్గీథవిద్యేత్యవిశిష్టా. అత్ర రాద్ధాన్తిచ్ఛాయయా పరిచోద్య పరిహరతి [అన్యథాత్వం శబ్దాదితి చేన్నావిశేషాదితి.] యదుక్తం విద్యైక్యమితి, తన్నోపపద్యతే, రూపభేదాత్, రూపాన్యథాత్వం హి శబ్దాదేవ ప్రతీయతే. వాజసనేయకే హి* అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదిత్యుద్గానస్య కర్తరి ప్రాణదృష్ట్యాఽసురపరాభవముక్త్వా * య ఏవం వేదేతి కర్తర్యేవ ప్రాణదృష్టిరేవంశబ్దాదవగమ్యతే. ఛాన్దోగ్యే * అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిర ఇత్యుద్గానస్య కర్మణ్యుద్గీథే ప్రాణదృష్ట్యా అసురపరాభవముక్త్వా*య ఏవంవిది పాపం కామయత ఇత్యేవంశబ్దాత్కర్మణ్యేవోద్గీథే ప్రాణదృష్టిర్విహితా. అత ఏకత్ర కర్తరి ప్రాణదృష్టిశబ్దాదన్యత్ర కర్మణి ప్రాణదృష్టిశబ్దాచ్చ రూపాన్యథాత్వం స్పష్టమ్. రూపాన్యథాత్వే చ విధేయభేదే సతి కేవలచోదనాద్యవిశేషోఽకించిత్కర ఇతి విద్యాభేద ఇతి చేత్, తన్న; [అవిశేషాత్.] అవిశేషేణ హ్యుభయత్ర ఉద్గీథసాధనకపరపరిభవ ఉపక్రమే ప్రతీయతే. వాజసనేయకే* తే హ దేవా ఊచుర్హన్తాసురాన్యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామేత్యుపక్రమే శ్రూయతే. ఛాన్దోగ్యేఽపి * తద్ధ దేవా ఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిభవిష్యామ ఇతి. అత ఉపక్రమావిరోధాయ * తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదిత్యధ్యస్తప్రాణభావ ఉద్గీథ ఉద్గానకర్మభూత ఏవ పాకాదిష్వోదనాదివత్సౌకర్యాతిశయవివక్షయా కర్తృత్వేనోచ్యతే; అన్యథోపక్రమగత ఉద్గీథశబ్దః కర్తరి లాక్షణికస్స్యాత్. అతో విద్యైక్యమ్. ౬.

ఇతి ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే.—

361 నవా ప్రకరణభేదాత్పరోవరీయస్త్వాదివత్. 3-3-౭.

న వేతి పక్షం వ్యావర్తయతి. నచైతదస్తి, యద్విద్యైక్యమితి. కుతః? [ప్రకరణభేదాత్]. *ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేతి ప్రకృతముద్గీథావయవం ప్రణవం ప్రస్తుత్య *ఏత (స్యై) స్య వా అక్షరస్యోపవ్యాఖ్యానం భవతి* దేవాసురా హ వై యత్ర సంయేతిర ఇత్యారభ్య *అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాంచక్రిర ఇత్యుద్గీథావయవభూతప్రణవవిషయముపాసనం ఛన్దోగా అధీయతే. వాజినస్తు తాదృశప్రాచీనప్రకరణాభావాత్ *హన్తాసురాన్యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామేతి కృత్స్నముద్గీథం ప్రస్తుత్య*అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేత్యాదికృత్స్నోద్గీథవిషయమధీయతే. అతః ప్రకరణభేదేన విధేయభేదః, విధేయభేదే చ రూపభేద ఇతి న విద్యైక్యమ్. కించ * అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిర ఇతి పూర్వప్రకృత ఉద్గీథావయవభూతః ప్రణవ ఏవాధ్యస్తప్రాణభావశ్ఛన్దోగానాముపాస్యః. వాజినాంతు కృత్స్నస్యోద్గీథస్య కర్తోద్గాతా ప్రాణదృష్ట్యోపాస్య ఇతి*అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదిత్యుద్గాతరి ప్రాణాధ్యాసం నిర్దిశ్య*య ఏవం వేదేత్యుద్గాతైవాధ్యస్తప్రాణభావ ఉపాస్యో విధీయతే. అతశ్చ రూపభేదః. నచోద్గాతురుపాస్యే విహితే*ఉద్గీథేనాత్యయామేత్యాఖ్యాయికోపక్రమవిరోధశ్శఙ్కనీయః, ఉద్గాతురుపాసనే ఉద్గీథస్యోద్గానకర్మభూతస్యావశ్యాపేక్షితత్వాత్తస్యాపి పరపరిభవాఖ్యం ఫలం ప్రతి హేతుత్వాత్. అతో రూపభేదాద్విద్యాభేద ఇతి చోదనాద్యవిశేషేఽపి న విద్యైక్యమ్. [పరోవరీయస్త్వాదివత్]-యథైకస్యామపి శాఖాయాముద్గీథావయవభూతే ప్రణవే పరమాత్మదృష్టివిధానసామ్యేఽపి హిరణ్మయపురుషదృష్టివిధానాత్ పరోవరీయస్త్వాదిగుణవిశిష్టదృష్టివిధానమర్థాన్తరభూతమ్. ౭.

362 సంజ్ఞాతశ్చేత్తదుక్తమస్తితు తదపి. 3-3-౮

ఉద్గీథవిద్యేతి సంజ్ఞైక్యాత్ తత్-విద్యైక్యముక్తం చేత్, తత్—సంజ్ఞైక్యం విధేయభేదేఽప్యస్త్యేవ. యథా అగ్నిహోత్రసంజ్ఞా నిత్యాగ్నిహోత్రే కుణ్డపాయినామయనాగ్నిహోత్రే చ; యథా చోద్గీథవిద్యేతి ఛాన్దోగ్యే ప్రథమప్రపాఠకోదితాసు బహ్వీషు విద్యాసు. ౮.

363 వ్యాప్తేశ్చ సమఞ్జసమ్. 3-3-౯

ఛాన్దోగ్యే ప్రథమప్రపాఠకే ఉత్తరాస్వపి విద్యాసూద్గీథావయవస్య ప్రణవస్య ప్రథమప్రస్తుతస్యోపాస్యత్వేన వ్యాప్తేశ్చ తన్మధ్యగతస్య *తద్ధ దేవా ఉద్గీథమాజహ్రురిత్యుద్గీథశబ్దస్య ప్రణవవిషయత్వమేవ సమఞ్జసమ్. అవయవే చ సముదాయశబ్దః పటో దగ్ధ ఇత్యాదిషు దృశ్యతే. అతశ్చోద్గీథావయవభూతః ప్రణవ ఏవోద్గీథశబ్దనిర్దిష్ట ఇతి స ఏవ ప్రాణదృష్ట్యోపాస్యశ్ఛాన్దోగ్యే ప్రతిపత్తవ్యః. వాజసనేయకే తు కృత్స్నోద్గీథవిషయ ఉద్గీథశబ్ద ఇతి కృత్స్నోద్గీథస్య కర్తోద్గాతా ప్రాణదృష్ట్యోపాస్య ఇతి విద్యానానాత్వం సిద్ధమ్. ౯. [ఇతి అన్యథాత్వాధికరణమ్. 2.]

అథ సర్వాభేదాధికరణమ్. 3.

364 సర్వాభేదాదన్యత్రేమే. 3-3-౧౦

ఛాన్దోగ్యవాజసనేయకయోః ప్రాణవిద్యా ఆమ్నాయతే * యోహవై జ్యేష్ఠంచ శ్రేష్ఠంచ వేద జ్యేష్ఠశ్చ హవై శ్రేష్ఠశ్చ భవతి ప్రాణో వావ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చేత్యాది. తత్ర జ్యైష్ఠ్యశ్రైష్ఠ్యగుణకం ప్రాణముపాస్యం ప్రతిపాద్య వాక్చక్షుశ్శ్రోత్రమనస్సు వసిష్ఠత్వప్రతిష్ఠాత్వసంపత్త్వాయతనత్వాఖ్యాన్ గుణాన్ ప్రతిపాద్య వాగాదీనాం దేహస్యచ ప్రాణాయత్తస్థితిత్వేన తదాయత్తతత్తత్కార్యత్వేన చ ప్రాణస్య శ్రైష్ఠ్యం ప్రతిపాద్య, వాగాదిసంబన్ధితయా శ్రుతాన్వసిష్ఠత్వాదీన్ గుణాంశ్చ ప్రాణసంబన్ధితయా ప్రతిపాదయతి. ఏవం ఛాన్దోగ్యవాజసనేయకయోర్జ్యైష్ఠ్యశ్రైష్ఠ్యగుణకో వసిష్ఠత్వాదిగుణకశ్చ ప్రాణ ఉపాస్యః ప్రతిపాద్యతే. కాషీతకినాంతు ప్రాణవిద్యాయాం తథైవ జ్యైష్ఠ్యశ్రైష్ఠ్యగుణకః ప్రాణ ఉపాస్యః ప్రతిపాదితః, న పునర్వసిష్ఠత్వాదయో వాగాదిసంబన్ధినో గుణాః ప్రాణసంబన్ధితయా ప్రతిపాదితాః. తత్ర సంశయః-కిమత్ర విద్యా భిద్యతే ఉత నేతి. కిం యుక్తమ్? భిద్యత ఇతి. కుతః? రూపభేదాత్. యద్యప్యుభయత్ర ప్రాణ ఏవ జ్యైష్ఠ్యశ్రైష్ఠ్యగుణక ఉపాస్యః, తథాఽప్యేకత్ర వసిష్ఠత్వాదిభిరపి గుణైర్యుక్తః ప్రాణ ఉపాస్యః ప్రతీయతే, ఇతరత్రతు తద్విధుర ఇత్యుపాస్యరూపభేదాద్విద్యాభేదః.

ఇతి ప్రాప్తే బ్రూమః—[సర్వాభేదాదన్యత్రేమే.] నాత్ర విద్యాభేదః, [అన్యత్ర] కాషితకినాం ప్రాణవిద్యాయామపి ఇమే-వసిష్ఠత్వాదయో గుణా ఉపాస్యాస్సన్తి. కుతః? సర్వాభేదాత్-ప్రతిజ్ఞాతప్రాణజ్యైష్ఠ్యశ్రైష్ఠ్యోపపాదనప్రకారస్య సర్వస్య తత్రాప్యభేదాత్. తథాహి-ఛన్దోగవాజసనేయినాం ప్రాణవిద్యాయామ్ *(ఏతా హవై దేవతా) అహం శ్రేయసివ్యూదిరే *అహంశ్రేయసే వివదమానా ఇతిచోపక్రమ్య వాగాద్యేకైకాపక్రమణే అన్యేషాం సప్రాణానామిన్ద్రియాణాం శరీరస్యచ స్థితిం తత్తత్కార్యం చావికలం ప్రతిపాద్య, ప్రాణోత్క్రమణే సర్వేషాం విశరణమకార్యకరత్వం చాభిధాయ, సర్వేషాం ప్రాణాధీనస్థితిత్వతదధీనకార్యత్వాభ్యాం ప్రాణస్య జ్యైష్ఠ్యముపపాదితమ్. ఏవముపపాదితం వాగాదికార్యస్య ప్రాణాధీనత్వమ్ * అథ హైనం వాగువాచ యదహం వసిష్ఠాఽస్మి త్వం తద్వసిష్ఠోఽసీత్యాదినా వాగాదిభిరనూద్యతే, కౌషీతకినాం ప్రాణవిద్యాయామపి ప్రాణజ్యైష్ఠ్యప్రతిపాదనాయ వాగాదిషు వసిష్ఠత్వాదయః ప్రతిపాదితాః. *అథ హేమా దేవతాః ప్రజాపతిం పితరమేత్యాబ్రువన్ కోవై నః శ్రేష్ఠ ఇత్యాదినా వాగాదిగతా గుణా వాగాదయశ్చ దేహశ్చ ప్రాణాధీనా ఇతి ప్రాణస్య జ్యైష్ఠ్యముపపాదితమ్. వాగాదిభిః స్వస్వగుణానాం వసిష్ఠత్వాదీనాం ప్రాణాధీనత్వానువాదమాత్రంతు నకృతమ్. నైతావతా రూపభేదః, వాగాదీనాం వసిష్ఠత్వాదిగుణాన్వితానాం ప్రాణాధీనకార్యత్వోపపాదనేనైవ ప్రాణస్య వాగాదివసిష్ఠత్వాదిగుణహేతుత్వస్య సిద్ధత్వాత్. తదేవహి ప్రాణస్య వసిష్ఠత్వాదిగుణయోగిత్వమ్, యద్వాగాదివసిష్ఠత్వాదిహేతుత్వమ్. అతోఽత్రాపి వసిష్ఠత్వాదిగుణయోగాత్ప్రాణో జ్యేష్ఠః ప్రతిపన్న ఇతి నాస్తి విద్యాభేదః. ౧౦. (ఇతిసర్వాభేదాధికరణమ్. 3)

అథ ఆనన్దాద్యధికరణమ్. 4.

ప్రాణవిద్యాఙ్గవిషయమన్యదపి నిరూపణమనన్తరమేవ కరిష్యతే. యథా ప్రాణస్య వసిష్ఠత్వాద్యనుసన్ధానేన వినా జ్యైష్ఠ్యశ్రైష్ఠ్యానుసన్ధానానుపపత్తేరనుక్తానామపి వసిష్ఠత్వాదీనాం కౌషీతకిప్రాణవిద్యాయాం ప్రాప్తిః, తథా బ్రహ్మస్వరూపానుసన్ధానం యైర్గుణైర్వినా నోపపద్యతే, తే బ్రహ్మవిద్యాసు సర్వాస్వప్యనుసన్ధేయా ఇత్యయమర్థః ప్రతిపాద్యతే.—

365 ఆనన్దాదయః ప్రధానస్య. 3-3-౧౧.

అత్ర బ్రహ్మస్వరూపగుణానాం సర్వాసు పరవిద్యాసూపసంహారోఽస్తి, నేతి విచార్యతే. అప్రకరణాధీతానాముపసంహారే ప్రమాణాభావాత్ప్రకరణశ్రుతానామేవోపసంహార ఇత్యేవం ప్రాప్తే బ్రూమః-[ఆనన్దాదయః ప్రధానస్య.] అభేదాదితి వర్తతే. ప్రధానస్య గుణినో బ్రహ్మణస్సర్వేషూపాసనేష్వభేదాత్, గుణ్యపృథగ్భావాద్గుణానాం సర్వత్రానన్దాదయస్తద్గుణా ఉపసంహర్తవ్యాః. ౧౧.

ఏవం తర్హి గుణ్యపృథగ్భావాదేవానన్దాదివత్ప్రియశిరస్త్వాదయోఽపి * తస్య ప్రియమేవశిర ఇత్యాదౌ బ్రహ్మగుణత్వేన శ్రుతాస్సర్వత్ర ప్రసజ్యేరన్. నేత్యాహ.—

366 ప్రియశిరస్త్వాద్యప్రాప్తిరుపచయాపచయౌ హి భేదే. 3-3-౧౨

బ్రహ్మస్వరూపగుణానాం ప్రాప్తావుచ్యమానాయాం ప్రియశిరస్త్వాదీనామప్రాప్తిః, తేషామబ్రహ్మగుణత్వాత్; బ్రహ్మణః పురుషవిధత్వరూపణమాత్రాన్తర్గతత్వాత్ప్రియశిరస్త్వాదీనామ్. అన్యథా శిరఃపక్షపుచ్ఛాద్యవయవభేదే సతి బ్రహ్మణోఽప్యుపచయాపచయౌ ప్రసజ్యేయాతామ్. తథా చ సతి * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యాది విరుధ్యతే. ౧౨.

నన్వేవమేవ బ్రహ్మసంబన్ధినామైశ్వర్యగామ్భీర్యౌదార్యకారుణ్యాదీనాం గుణానామనన్తానాం గుణ్యపృథక్స్థితత్వమాత్రేణ తత్రాశ్రుతానామప్యుపసంహారే సర్వే సర్వత్ర ప్రసజ్యేరన్. ఆనన్త్యాదుపసంహారాశక్తిశ్చ. తత్రాహ.—

367 ఇతరే త్వర్థసామాన్యాత్. 3-3-౧౩.

తుశబ్దశ్చోద్యం వ్యావర్తయతి. ఇతరేతు-ఆనన్దాదయః అర్థసామాన్యాత్సర్వత్రానువర్తన్తే. యే త్వర్థసమానాః-అర్థస్వరూపనిరూపణధర్మత్వేనార్థప్రతీత్యనుబన్ధినః, తేఽర్థస్వరూపవత్సర్వత్రానువర్తన్తే. తే చ గుణాస్సత్యజ్ఞానానన్దామలత్వానన్తత్వాని. * యతో వా ఇమానీత్యాదినా జగత్కారణతయోపలక్షితం బ్రహ్మ*సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ*ఆనన్దో బ్రహ్మేత్యానన్దాదిభిర్హి స్వరూపతో నిరూప్యతే. అత ఉపాస్యబ్రహ్మస్వరూపావగమాయ సర్వాసు విద్యాస్వానన్దాదయోఽనువర్తన్తే. యే తు నిరూపితస్వరూపస్య బ్రహ్మణః కారుణ్యాదయో గుణాః ప్రతిపన్నాః, తేషాం గుణ్యపృథక్స్థితత్వేఽపి ప్రతీత్యనుబన్ధిత్వాభావాత్, యే యత్ర శ్రుతాః, తే తత్రోపసంహార్యా ఇతి నిరవద్యమ్. ౧౩.

యద్యుపచయాపచయప్రసఙ్గాత్ప్రియశిరస్త్వాదయో బ్రహ్మణః పురుషవిధత్వరూపణమాత్రార్థాః, నతు బ్రహ్మగుణాః; తర్హ్యతథారూపస్య బ్రహ్మణస్తథాత్వేన రూపణం కిమర్థం

క్రియతే? అతథాభూతస్యహి తథాత్వరూపణే కేనచిత్ప్రయోజనేన భవితవ్యమ్. యథా*ఆత్మానం రథినం విద్ధీత్యాదినోపాసకస్య తదుపకరణానాంచ రథిరథాదిత్వరూపణముపాసనోపకరణభూత శరీరేన్ద్రియాదివశీకరణార్థం క్రియత ఇత్యుక్తమ్. నచేహ తథావిధం కించిత్ప్రయోజనం దృశ్యత ఇతి బలాద్బ్రహ్మగుణత్వం ప్రియశిరస్త్వాదీనామభ్యుపేత్యమ్. తత్రాహ.—

368 ఆధ్యానాయ ప్రయోజనాభావాత్. 3-3-౧౪.

ప్రయోజనాన్తరాభావాదాధ్యానాయాయం రూపణోపదేశః క్రియతే. ఆధ్యానమనుచిన్తనముపాసనముచ్యతే. *బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమిత్యత్రోపదిష్టధ్యానరూపవేదనసిద్ధయే హ్యానన్దమయబ్రహ్మప్రతిపత్త్యర్థమానన్దమయం బ్రహ్మ ప్రియమోదాదిరూపేణ విభజ్య శిరః పక్షాదిత్వేన రూపయిత్వోపదిశ్యతే. యథాఅన్నమయః పురుషః-అయం దేహః శిరఃపక్షాదిభిః *తస్యేదమేవ శిర ఇత్యాదినా బుద్ధావారోప్యతే, యథాచ ప్రాణమయమనోమయవిజ్ఞానమయాః *తస్యప్రాణ ఏవ శిర ఇత్యాదినా ప్రాణాద్యవయవైర్బుద్ధావారోప్యన్తే, ఏవమేభ్యోఽర్థాన్తర భూతస్తదన్తరాత్మా ఆనన్దమయోఽపి ప్రియమోదాదిభిరేకదేశైః శిరఃప్రభృతిత్వేన రూపితైరాధ్యానాయ బుద్ధావారోప్యతే. ఏవమానన్దమయోపలక్షణత్వాత్ప్రియశిరస్త్వాదీనాం న సర్వదా ఆనన్దమయప్రతీతావనువర్తన్తే. ౧౪.

369 ఆత్మశబ్దాచ్చ. 3-3-౧౫

*అన్యోఽన్తర ఆత్మాఽఽనన్దమయ ఇత్యాత్మశబ్దేన నిర్దేశాదాత్మనశ్చ శిరఃపక్ష పుచ్ఛాసంభవాత్ప్రియశిరస్త్వాదయస్తస్య సుఖప్రతిపత్త్యర్థం రూపణమాత్రమితి గమ్యతే. ౧౫.

నను-*అన్యోఽన్తర ఆత్మా ప్రాణమయః *అన్యోన్తర ఆత్మా మనోమయ ఇత్యాత్మశబ్దస్యానాత్మస్వపి పూర్వం ప్రయుక్తత్వాత్ *అన్యోఽన్తర ఆత్మాఽఽనన్దమయ ఇత్యాత్మశబ్దస్యాత్మ (స్య పరమాత్మ) విషయత్వం కథం నిశ్చీయతే? తత్రాహ.—

370 ఆత్మగృహీతిరితరవదుత్తరాత్. 3-3-౧౬

*అన్యోఽన్తర ఆత్మాఽఽనన్దమయ ఇత్యత్రాత్మశబ్దేన పరమాత్మన ఏవ గ్రహణమ్. [ఇతరవత్]—యథేతరత్ర*ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్ స ఈక్షత లోకాన్ను సృజా ఇత్యాదిష్వాత్మశబ్దేన పరమాత్మన ఏవ గ్రహణం, తద్వత్. కుత ఏతత్? [ఉత్తరాత్]— *సోఽకామయత, బహు స్యాం ప్రజాయేయేత్యానన్దమయవిషయాదుత్తరాద్వాక్యాత్. ౧౬.

371 అన్వయాదితి చేత్స్యాదవధారణాత్. 3-3-౧౭.

పూర్వత్ర ప్రాణమయాదిష్వనాత్మస్వాత్మ శబ్దాన్వయదర్శనాన్నోత్తరాన్నిశ్చేతుం శక్యత ఇతి చేత్, [స్యాదవధారణాత్]-స్యాదేవ నిశ్చయః. కుతః? [అవధారణాత్] - పూర్వత్రాపి*తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సంభూత ఇతి పరమాత్మన ఏవ బుద్ధ్యాఽవధారితత్వాత్. అన్నమయాదన్తరే ప్రాణమయే ప్రథమం పరమాత్మబుద్ధిరవతీర్ణా. తదనన్తరంచ ప్రాణమయాదన్తరే మనోమయే, తతో విజ్ఞానమయే, తత ఆనన్దమయే ప్రక్రాన్తా పరమాత్మ

బుద్ధిస్తదన్తరాభావాదుత్తరాచ్చ * సోఽకామయతేతి వాక్యాత్ప్రతిష్ఠితేత్యుపక్రమేఽప్యపర మాత్మని పరమాత్మబుద్ధ్యా ఆత్మశబ్దాన్వయ ఇతి నిరవద్యమ్. ౧౭. [ఇతి ఆనన్దాద్యధికరణమ్. 4.]

అథ కార్యాఖ్యానాధికరణమ్. 5.

372 కార్యాఖ్యానాదపూర్వమ్. 3-3-౧౮.

పూర్వప్రస్తుతప్రాణవిద్యాశేషభూతమిదానీం చిన్త్యతే. ఛాన్దోగ్యవాజసనేయకయోః జ్యేష్ఠం చ శ్రేష్ఠంచ ప్రాణముపాస్యముక్త్వా ప్రాణస్య వాసస్త్వేనాపోఽభిధీయన్తే. ఛాన్దోగ్యే తావత్ *స హోవాచ కిం మే వాసో భవిష్యతీత్యాప ఇతి హోచుస్తస్మాద్వా ఏతదశిష్యన్తః పురస్తాచ్చోపరిష్టాచ్చాద్భిః పరిదధతి లమ్భుకో హ వాసో భవత్యనగ్నో భవతీతి. వాజసనేయకే *కిం మే వాస ఇతి ప్రాణేన పృష్టా వాగాదయ ఊచుః * ఆపో వాస ఇతి తద్విద్వాంసశ్శ్రోత్రియా అశిష్యన్త ఆచామన్త్యశిత్వాచాచామన్త్యేతమేవతదనమనగ్నం కుర్వన్తో మన్యన్తే *తస్మాదేవం విదశిష్యన్నాచామేదశిత్వాచాచామేదేతమేవ తదనమనగ్నం కురుత ఇతి. తత్రసంశయః–కిమత్రాచమనం విధీయతే, ఉతాపాం ప్రాణవాసస్త్వానుసన్ధానమితి. *అశిష్యన్నాచామేదశిత్వాచాచామేదిత్యాచమనే విధిప్రత్యయశ్రవణాత్, * ఏతమేవ తదనమనగ్నం కురుత ఇతి వేదనే విధిప్రత్యయాభావాదనగ్నతాసంకీర్తనస్య స్తుత్యర్థతయాఽన్వయోపపత్తేశ్చ, భోజనాఙ్గస్యాచమనస్య స్మృత్యాచారప్రాప్తత్వేన విధిప్రత్యయబలాత్ప్రాణవిద్యాఙ్గమాచమనాన్తరం విధీయతే.—

ఇతి ప్రాప్తే బ్రూమః—ఆచమనీయానామపాం ప్రాణస్య వాసస్త్వానుసన్ధానమేవేహ అపూర్వమ్-అప్రాప్తం విధీయతే. [కార్యాఖ్యానాత్]-అప్రాప్తాఖ్యానాత్. అప్రాప్తాఖ్యానే శబ్దస్యార్థవత్త్వాదిత్యర్థః. ఏతదుక్తం భవతి–*కిం మే వాసః*ఆపోవాసః *అద్భిః పరిదధతి *ఏతమేవ తదనమనగ్నం కురుత ఇత్యుపక్రమోపసంహారయోర్వాక్యస్యాపాం ప్రాణవాసోదృష్టిపరత్వప్రతీతేరాచమనస్య స్మృత్యాచారప్రాప్తత్వాదాచమనమనూద్యాచమనీయాస్వప్సు ప్రాణవాసస్త్వానుసన్ధానం విధీయత ఇతి. అత ఏవ ఛాన్దోగ్యే * తస్మాద్వా ఏతదశిష్యన్తః పురస్తాచ్చోపరిష్టాచ్చాద్భిః పరిదధతీత్యద్భిః పరిధానమేవోక్తం, నాచమనమ్. ౧౮. (ఇతి కార్యాఖ్యానాధికరణమ్. 5.)

అథ సమానాధికరణమ్. 6.

373 సమాన ఏవం చాభేదాత్. 3-3-౧౯.

వాజసనేయకే అగ్నిరహస్యే శాణ్డిల్యవిద్యా ఆమ్నాతా *సత్యం బ్రహ్మేత్యుపాసీత అథ ఖలు క్రతుమయోఽయం పురుష ఇత్యారభ్య * స ఆత్మానముపాసీత మనోమయం ప్రాణశరీరం భారూపం సత్యసఙ్కల్పమాకాశాత్మానమితి. తథా తస్మిన్నేవ బృహదారణ్యకే పునరపి శాణ్డిల్యవిద్యా ఆమ్నాయతే*మనోమయోఽయం పురుషో భాస్సత్యః తస్మిన్నన్తర్హృదయే యథా వ్రీహిర్వా యవో వా స ఏష సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానస్సర్వస్యాధిపతిస్సర్వమిదం ప్రశాస్తి యదిదం కించేతి. తత్ర సంశయః–కిమత్ర విద్యా భిద్యతే, ఉత నేతి. సంయోగచోదనాఖ్యానామ విశేషేఽపి వశిత్వాద్యుపాస్యగుణభేదేన రూపభేదాద్విద్యాభేదః–ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే [సమాన ఏవ మితి.] యథాఽగ్నిరహస్యే మనోమయప్రాణశరీరభారూపసత్యసఙ్కల్పత్వగుణగణః శ్రుతః, ఏవం

బృహదారణ్యకేఽపి మనోమయత్వాదికే సమానే సత్యధికస్య వశిత్వాదేశ్చ సత్యసఙ్కల్ప త్వగుణాభేదాన్న రూపభేదః. అతో విద్యైక్యమ్. ౧౯. (ఇతి సమానాధికరణమ్. 6.)

—అథ సంబన్ధాధికరణమ్. 7.—

374 సంబన్ధాదేవమన్యత్రాపి. 3-3-౨౦.

బృహదారణ్యకే శ్రూయతే *సత్యం బ్రహ్మేత్యుపక్రమ్య *తద్యత్సత్యమసౌ స ఆదిత్యో య ఏష ఏతస్మిన్ మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్నిత్యుపక్రమ్య ఆదిత్యమణ్డలే ఽక్షిణిచ సత్యస్య బ్రహ్మణో వ్యాహృతిశరీరత్వేనోపాస్యత్వముక్త్వా * తస్యోపనిషదహరిత్యధి దైవతమ్*తస్యోపనిషదహమిత్యధ్యాత్మమితి ద్వే ఉపనిషదౌ రహస్యనామనీ ఉపాసన శేషతయా ఆమ్నాయేతే. తే కిం యథాశ్రుతస్థానవిశేషనియతత్వేన వ్యవస్థితే, ఉతోభయత్రోభే అని యమేనేతి సంశయే, సత్యస్య వ్యాహృతిశరీరస్యోపాస్యస్య బ్రహ్మణో ద్వయోః స్థానయో స్సంబన్ధాదుపాస్యైక్యేన రూపాభేదాత్సంయోగాద్యభేదాచ్చ విద్యైక్యాదనియమేనేతిప్రాప్తమ్. తదిదముచ్యతే [సంబన్ధాదేవమన్యత్రాపీతి.] యథా మనోమయత్వాదిగుణవిశిష్టస్యైకత్వాదు పాస్యైక్యేన రూపాభేదాద్విద్యైక్యాద్గుణోపసంహారః, ఏవమన్యత్రాక్ష్యాదిత్యసంబన్ధినో బ్రహ్మణః సత్యస్యైకత్వేన విద్యైక్యాదుభయోరుభయత్రోపసంహారః. ౨౦.

ఇత్యేవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే.—

375 నవా విశేషాత్. 3-3-౨౧

నవైతదస్తి, యద్విద్యైక్యాదుపసంహార ఇతి. కుతః? [విశేషాత్]-ఉపాస్యరూప విశేషాత్. బ్రహ్మణ ఏకత్వేఽప్యేకత్రాదిత్యమణ్డలస్థతయా ఉపాస్యత్వమ్, ఇతరత్రాక్ష్యాధా రతయోపాస్యత్వమితి స్థానసంబన్ధిత్వభేదేన రూపభేదాద్విద్యాభేదః. నైవం శాణ్డిల్యవిద్యాయాః ఉపాస్యస్థానం భిద్యతే, ఉభయత్ర హృదయాధారత్వేనోపాస్యత్వాత్. అతో వ్యవస్థితే ఇతి. ౨౧

376 దర్శయతిచ. 3-3-౨౨.

దర్శయతి చాక్ష్యాధారాదిత్యాధారయోర్గుణానుపసంహారమ్ * తస్యైతస్య తదేవ రూపం యదముష్య రూపమిత్యాదినా రూపాద్యతిదేశేన. స్వతో హ్యప్రాప్తావతిదేశేన ప్రాప్త్య పేక్షా. ౨౨. (ఇతి సంబన్ధాధికరణమ్. 7.)

—అథ సంభృత్యధికరణమ్. 8.—

377 సంభృతిద్యువ్యాప్త్యపి చాతః. 3-3-౨౩.

తైత్తిరీయకే రాణాయనీయానాం ఖిలేషుచ * బ్రహ్మజ్యేష్ఠా వీర్యా సంభృతాని బ్రహ్మాగ్రే జ్యేష్ఠం దివమాతతాన, బ్రహ్మభూతానాం ప్రథమోఽత జజ్ఞే తేనార్హతి బ్రహ్మణా స్పర్ధితుం కః ఇతి బ్రహ్మణి జ్యేష్ఠానాం వీర్యాణాం సంభృతిః ద్యువ్యాప్తిశ్చేత్యాదిగుణజాత మామ్నాతమ్. తేషాముపాసన విశేషమనారభ్యాధీతానాం గుణానాం సర్వాసు విద్యాసూప సంహారే ప్రాప్త ఉచ్యతే. [సంభృతిద్యువ్యాప్త్యపీతి;] సంభృతిద్యువ్యాప్తీతి సమాహారద్వన్ద్వ త్వాదేకవద్భావః. సంభృత్యాదికమనారభ్యాధీతమపి అత ఏవ స్థానభేదాద్వ్యవస్థాప్యం నసర్వ

త్రోపసంహర్తవ్యమ్. కథమనారభ్యాధీతానాం స్థానవిశేషనియతత్వమ్? స్వసామర్థ్యాదితి బ్రూమః. ద్యువ్యాప్తిస్తావద్ధృదయాద్యల్పస్థానగోచరాసు విద్యాసు నోపసంహర్తుం శక్యా. సంభృత్యాదయోఽపి తత్సహచారిణస్తత్తుల్యదేశా ఇత్యల్పస్థానవిషయాసు విద్యాస్వనుపసంహార్యాః. శాణ్డిల్యదహరాదివిద్యాస్వల్పస్థానవిషయాసు *జ్యాయాన్ పృథివ్యాః * యావాన్వా అయమాకాశస్తావానేషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశ ఇత్యాదయస్తత్రతత్రాశక్యోపసంహారాః మనోమయత్వాపహతపాప్మత్వాదివిశిష్టస్యోపాస్యస్య మాహాత్మ్యప్రతిపాదనపరాః. ౨౩. (ఇతి సంభృత్యధికరణమ్. 8.)

అథ పురుషవిద్యాధికరణమ్. 9

378 పురుషవిద్యాయామపి చేతరేషామనామ్నానాత్. ౩-౩-౨౪

తైత్తిరీయకే పురుషవిద్యాఽఽమ్నాయతే*తస్యైవం విదుషో యజ్ఞస్యాత్మా యజమానశ్శ్రద్ధా పత్నీ శరీరమిధ్మమురో వేదిర్లోమాని బర్హిరిత్యాదికా. ఛాన్దోగ్యేఽపి పురుషవిద్యాఽఽమ్నాయతే* పురుషో వావ యజ్ఞస్తస్య యాని చతుర్వింశతిర్వర్షాణీత్యాదికా. తత్ర సంశయః-కిమత్ర విద్యా భిద్యతే, ఉత నేతి. పురుషవిద్యేతి నామైక్యాత్పురుషావయవేషు యజ్ఞావయవకల్పనసామ్యేన రూపైక్యాత్ తైత్తిరీయకే ఫలసంయోగాశ్రవణాత్ *ప్ర హ షోడశం వర్షశతం జీవతీతి ఛాన్దోగ్యే శ్రుతస్యైవ పురుషవిద్యాఫలత్వాత్ఫలసంయోగస్యాప్యవిశేషాద్విద్యైక్యమ్.

ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే-ఉభయత్రామ్నాతయోర్విద్యయోః పురుషవిద్యాత్వేఽపి విద్యాభేదోఽస్త్యేవ. కుతః? [ఇతరేషామనామ్నానాత్]-ఏకస్యాం శాఖాయామామ్నాతానాం గుణానామన్యత్రానామ్నానాత్. తథాహి-*యత్సాయం ప్రాతర్మధ్యన్దినం చ తానిసవనానీత్యాదయస్తైత్తిరీయకే ఆమ్నాతాః ఛాన్దోగ్యే సవనత్వేన నామ్నాయన్తే; త్రేధా విభక్తం పురుషాయుషం ఛాన్దోగ్యే సవనత్వేన కల్ప్యతే. ఛాన్దోగ్యే శ్రుతానామశిశిషాదీనాం దీక్షాదిత్వకల్పనం తైత్తిరీయకే నకృతమ్; యజమానపత్న్యాదిపరికల్పనం చాన్యథా. అతో రూపముభయత్ర భిద్యతే. తథా ఫలసంయోగోఽపి భిద్యతే. తైత్తిరీయకేహి పూర్వానువాకే*బ్రహ్మణేత్వా మహస ఓమిత్యాత్మానం యుఞ్జీతేతి బ్రహ్మవిద్యామభిధాయ తత్ఫలత్వేన*బ్రహ్మణో మహిమానమాప్నోతీత్యుక్త్వా*తస్యైవం విదుష ఇత్యాదినా ఆమ్నాతా పురుషవిద్యాఽస్యైవ బ్రహ్మవిదుషో యజ్ఞత్వకల్పనమితి గమ్యతే. అతో బ్రహ్మవిద్యాఙ్గత్వాద్బ్రహ్మప్రాప్తిరేవాత్ర ఫలమ్. *ఫలవత్సన్నిధావఫలం తదఙ్గమితి న్యాయాత్తైత్తిరీయకామ్నాతా పురుషవిద్యా బ్రహ్మవిద్యాఙ్గమితిగమ్యతే. ఛాన్దోగ్యే త్వాయుఃప్రాప్తిఫలా పురుషవిద్యేత్యుక్తమ్. అతో రూపసంయోగయోర్భేదాద్విద్యాభేద ఇత్యేకత్రామ్నాతానాం గుణానామితరత్రానుపసంహారః. ౨౪. (ఇతి పురుషవిద్యాధికరణమ్. 9.)

అథ వేధాద్యధికరణమ్. 10.

379 వేధాద్యర్థభేదాత్. 3-3-౨౫

ఆథర్వణికా ఉపనిషదారమ్భే*శుక్రం ప్రవిధ్య హృదయం ప్రవిధ్యేత్యాదీన్మన్త్రానధీయతే. సామగాశ్చ రహస్యబ్రాహ్మణారమ్భే*దేవ సవితః ప్రసువ యజ్ఞం ప్రసువేత్యాద్యామ

నన్తి. కాఠకాస్తైత్తిరీయకాశ్చ *శం నో మిత్రశ్శం వరుణ ఇత్యాదికమ్. శాట్యాయనినశ్చ* శ్వేతోఽశ్వో హరినీలోఽసీత్యాదికమ్. ఐతరేయిణస్తు మహావ్రతబ్రాహ్మణమధీయతే *ఇన్ద్రో హ వై వృత్రం హత్వా మహానభవదిత్యాది. కౌషీతకినోఽపి మహావ్రతబ్రాహ్మణమేవ *ప్రజాపతిర్వై సంవత్సరస్తస్యైష ఆత్మా యన్మహావ్రతమితి. వాజసనేయినస్తు ప్రవర్గ్యబ్రాహ్మణం *దేవా హ వై సత్రం నిషేదురిత్యాది. తత్ర సంశయః-కిముపనిషదారమ్భేష్వధీతాః *శుక్రం ప్రవిధ్య *శం నో మిత్ర ఇత్యాదయో మన్త్రాః ప్రవర్గ్యాదీని చ కర్మాణి విద్యాఙ్గమ్, ఉత నేతి. కిం యుక్తమ్? విద్యాఙ్గమితి. కుతః? సన్నిధిసమామ్నానాత్ విద్యాఙ్గత్వప్రతీతేః. యద్యపి *శుక్రం ప్రవిధ్యేత్యాదీనాం మన్త్రాణాం ప్రవర్గ్యాదేశ్చ కర్మణః శ్రుతిలిఙ్గవాక్యైర్బలవద్భిర్యథాయథం కర్మసు వినియోగోఽవగమ్యతే; తథాఽపి *శం నో మిత్రః *సహ నావవత్విత్యాదేర్మన్త్రస్యాన్యత్ర వినియోగాభావాద్విద్యాధికారాచ్చ విద్యాఙ్గత్వమవర్జనీయమితి సర్వాసు విద్యాసు ఇమే మన్త్రాః ఉపసంహర్తవ్యాః.

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే [వేధాద్యర్థభేదాత్]-*శుక్రం ప్రవిధ్య హృదయం ప్రవిధ్య *ఋతం వదిష్యామి సత్యం వదిష్యామి *ఋతమవాదిషం సత్యమవాదిషమ్ *తేజస్వి నావధీతమస్తు మావిద్విషావహై ఇత్యాదిభిర్లిఙ్గైరభిచారాధ్యయనాదిష్వేషాం వినియోగావగమాన్న విద్యాఙ్గత్వమ్. ఏతదుక్తం భవతి-యథా *హృదయం ప్రవిధ్యేత్యాదిమన్త్రసామర్థ్యాత్ *శుక్రం ప్రవిధ్యేత్యాదీనామభిచారాదిశేషత్వమవగమ్యతే; ఏవమేవ *ఋతం వదిష్యామి *తేజస్వి నావధీతమస్త్విత్యాదిమన్త్రసామర్థ్యాదేవ స్వాధ్యాయశేషత్వం *శం నో మిత్ర ఇత్యాదిమన్త్రాణామవగమ్యతే. అతో న తేషాం విద్యాఙ్గత్వమితి. *శుక్రం ప్రవిధ్యేత్యాదీనాం ప్రవర్గ్యాదిబ్రాహ్మణానాం చేహ పాఠో దివాకీర్త్యత్వారణ్యేనువాక్యత్వాకృతః. ౨౫. (ఇతి వేధాద్యధికరణమ్. 10.)

అథ హాన్యధికరణమ్. 11

380 హానౌ తూపాయనశబ్దశేషత్వాత్కుశాచ్ఛన్దస్స్తుత్యుపగానవత్తదుక్తమ్. 3-3-౨౬.

ఛన్దోగా ఆమనన్తి *అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య, ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసంభవామీతి. ఆథర్వణికాశ్చ *తదా విద్వాన్ పుణ్యపాపే విధూయ నిరఞ్జనః పరమం సామ్యముపైతీతి. శాట్యాయనినస్తు *తస్య పుత్రా దాయముపయన్తి సుహృదస్సాధుకృత్యాం ద్విషన్తః పాపకృత్యామిత్యాది. కౌషీతకినస్తు *తత్సుకృతదుష్కృతే ధూనుతే తస్య ప్రియా జ్ఞాతయస్సుకృతముపయన్తి అప్రియా దుష్కృతమితి. ఏవం క్వచిత్పుణ్యపాపయోర్హానిః, క్వచిత్ప్రియాప్రియేషు తత్ప్రాప్తిః, క్వచిదుభయం చ శ్రుతమ్. తదుభయమేకైకవిద్యాయాం శ్రుతమపి సర్వవిద్యాఙ్గమాస్థేయమ్; సర్వబ్రహ్మవిద్యానిష్ఠస్యాపి బ్రహ్మ ప్రాప్నువతః పుణ్యపాపప్రహాణస్యావశ్యంభావిత్వాత్; ప్రహీణవిషయత్వాచ్చోపాయనస్య. తచ్చిన్తనం చ విధీయమానం సర్వవిద్యాఙ్గం భవితుమర్హతి. తత్రేదం విచార్యతే--హానిచిన్తనముపాయనచిన్తనముభయచిన్తనం చ వికల్పే(ల్ప్యే)రన్, ఉపసంహ్రియే

ర౯ వా? కిం యుక్తమ్? వికల్పేరన్నితి. కుతః? పృథగామ్నానసామర్థ్యాత్. సముచ్చయే హి సర్వత్రోభయానుసన్ధానం స్యాత్. తచ్చ కౌషీతకివాక్యేనైవ సిద్ధమిత్యన్యత్రామ్నానమనర్థకమేవ స్యాత్. అతోఽనేకత్రామ్నానస్య వికల్ప ఏవ ప్రయోజనమ్. నచాధ్యేతృభేదేన పరిహర్తుం శక్యమనేకత్రామ్నానమ్; అవిశేషపునశ్శ్రవణం హ్యధ్యేతృభేదపరిహార్యమ్. అత్రతు హానిరేవ ద్వయోశ్శాఖయోః, ఉపాయనమేవ త్వేకస్యామ్. నచ విద్యాభేదేన వ్యవస్థాపయితుం శక్యమ్, సర్వశేషభూతమిదమనుసన్ధానమిత్యుక్తత్వాత్.

అత్రేదముచ్యతే-[హానౌతూపాయనశబ్దశేషత్వాదితి.] తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి. హానావితి ప్రదర్శనార్థమ్. కేవలాయాం హానౌ కేవలే చోపాయనే శ్రూయమాణే తయోరితరేతరసముచ్చయోఽవశ్యంభావీ. కుతః? ఉపాయనశబ్దశేషత్వాత్ - ఉపాయనశబ్దస్య హానివాక్యశేషత్వాత్. ఉపాయనవాక్యస్య హి హానివాక్యశేషత్వమేవోచితమ్. విదుషా త్యక్తయోః పుణ్యపాపయోః ప్రవేశస్థానవాచిత్వాదుపాయనవాక్యస్య. ప్రదేశాన్తరామ్నాతస్య వాక్యస్య ప్రదేశాన్తరామ్నాతవాక్యశేషత్వే దృష్టాన్తా ఉపన్యస్యన్తే-[కుశాచ్ఛన్దస్స్తుత్యుపగానవదితి.] కాలాపినః*కుశా వానస్పత్యా ఇత్యామనన్తి. శాట్యాయనినాంతు*ఔదుమ్బర్యః కుశా ఇతి వాక్యం సామాన్యేన వానస్పత్యత్వేనావగతాః కుశాః ఔదుమ్బర్య ఇతి విశింషత్తద్వాక్యశేషతామాపద్యతే. తథా*దేవాసురాణాం ఛన్దోభిరిత్యాదినా అవిశేషేణ దేవాసురాణాం ఛన్దసాం ప్రసఙ్గే *దేవచ్ఛన్దాంసి పూర్వమితి వచనం క్రమవిశేషం ప్రతిపాదయత్తద్వాక్యశేషతాం గచ్ఛతి. తథా *హిరణ్యేన షోడశినః స్తోత్రముపాకరోతీత్యవిశేషేణ ప్రాప్తే *సమయావిషితే సూర్యే షోడశినః స్తోత్రముపాకరోతీతి విశేషవిషయం వాక్యం తద్వాక్యశేషతాం భజతే. తథా *ఋత్విజ ఉపగాయన్తీత్యవిశేషప్రాప్తస్య *నాధ్వర్యురుపగాయేదితి వాక్యమనధ్వర్యువిషయతామవగమయత్తద్వాక్యశేషత్వమృచ్ఛతి. ఏవం సామాన్యేనావగతమర్థం విశేషే వ్యవస్థాపయితుం క్షమస్య వాక్యస్య తచ్ఛేషత్వమనభ్యుపగచ్ఛద్భిస్తయోరర్థయోర్వికల్పస్సమాశ్రయితవ్యః; సచ సంభవన్త్యాం గతౌ న యుజ్యతే. తదుక్తం పూర్వస్మిన్కాణ్డే *అపి తు వాక్యశేషస్స్యాదన్యాయ్యత్వాద్వికల్పస్య విధీనామేకదేశః స్యాదితి. తదేవం కేవలహానోపాయనవాక్యయోరేకవాక్యత్వాత్కేవలస్య హానస్య కేవలస్య చోపాయనస్యాభావాద్వికల్పో నోపపద్యతే. కౌషితకినాముభయామ్నానమవిశేషపునశ్శ్రవణత్వేన ప్రతిపత్తృభేదాదవిరుద్ధమ్. ౨౬. (ఇతి హాన్యధికరణమ్. 11)

అథ సామ్పరాయాధికరణమ్. 12.

381 సామ్పరాయే తర్తవ్యాభావాత్తథా హ్యన్యే. ౩-౩-౨౭.

సుకృతదుష్కృతయోర్హానముపాయనం చ సర్వాసు విద్యాసు చిన్తనీయమిత్యుక్తమ్. తద్ధానం కిం దేహవియోగకాలే, దేహాదుత్క్రాన్తస్యాధ్వని చ, ఉత దేహవియోగకాల ఏవేతి విశయే, ఉభయత్రేతి యుక్తమ్, ఉభయథా శ్రుతత్వాత్. ఏవంహి కౌషీతకినస్సమామ

న్తి*స ఏతం దేవయానం పన్థానమాపద్యాగ్నిలోకమాగచ్ఛతీత్యుపక్రమ్య *స ఆగచ్ఛతి విరజాం నదీం తాం మనసాఽత్యేతి తత్సుకృతదుష్కృతే ధూనుత ఇతి. అత్ర వాక్యే అధ్వని సుకృతదుష్కృతహానిః ప్రతీయతే. తాణ్డినస్తు *అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య, ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసంభవామీతి. అత్రతు దేహవియోగకాల ఇతి ప్రతీయతే. శాట్యాయనకేఽపి * తస్య పుత్రా దాయముపయన్తి సుహృదస్సాధుకృత్యాం ద్విషన్తః పాపకృత్యామితి పుత్రేషు దాయసంక్రాన్తిసమకాలం సుకృతదుష్కృతసంక్రమణం శ్రూయమాణం దేహవియోగకాల ఇతి గమ్యతే. అతస్సుకృతదుష్కృతయోరేకదేశో దేహవియోగకాలే హీయతే, శేషస్త్వధ్వని.

ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే *[సామ్పరాయే ఇతి.] సామ్పరాయే-దేహాదపక్రమణకాల ఏవ విదుషస్సుకృతదుష్కృతే నిరవశేషం హీయేతే. కుతః? [తర్తవ్యాభావాత్]-విదుషో దేహవియోగాత్పశ్చాత్సుకృతదుష్కృతాభ్యాం తరితవ్యభోగాభావాత్. విద్యాఫలభూతబ్రహ్మప్రాప్తివ్యతిరేకేణ హి సుకృతదుష్కృతాభ్యాం భోక్తవ్యే సుఖదుఃఖే న విద్యేతే. తథా హ్యస్య దేహవియోగాదూర్ధ్వం బ్రహ్మప్రాప్తివ్యతిరిక్తసుఖదుఃఖోపభోగాభావమధీయతే*అశరీరం వావ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశతః *ఏష సంప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యతే *తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యేఽథ సంపత్స్య ఇతి. ౨౭

382 ఛన్దత ఉభయావిరోధాత్. 3-3-౨౮

ఏవమర్థస్వాభావ్యాత్సుకృతదుష్కృతహానికాలేఽవధృతే సత్యుభయావిరోధేన-శ్రుతేరర్థస్వభావస్య చావిరోధేన ఛన్దతః-యథేష్టం పదానామన్వయో వర్ణనీయః. కౌషీతకివాక్యే *తత్సుకృతదుష్కృతే ధూనుత ఇతి చరమశ్రుతో వాక్యావయవః *ఏతం దేవయానం పన్థానమాపద్యేతి ప్రథమశ్రుతావయవాత్ప్రాగనుగమయితవ్య ఇత్యర్థః. ౨౮.

అత్ర పూర్వపక్షీ ప్రత్యవతిష్ఠతే.—

383 గతేరర్థవత్త్వముభయథాఽన్యథా హి విరోధః. 3-3-౨౯

సుకృతదుష్కృతయోరేకదేశస్య దేహవియోగకాలే హానిః, శేషస్య చ పశ్చాదితి ఉభయథా కర్మక్షయే సత్యేవ [గతేరర్థవత్త్వమ్]—దేవయానగతిశ్రుతేరర్థవత్త్వమిత్యర్థః. అన్యథాహి విరోధః-దేహవియోగకాల ఏవ సర్వకర్మక్షయే సూక్ష్మశరీరస్యాపి వినాశస్స్యాత్; తథాసతి కేవలస్యాత్మనో గమనం నోపపద్యతే. అత ఉత్క్రాన్తిసమయే విదుషో నిశ్శేషకర్మక్షయో నోపపన్నః. ౨౯.

అత్రోత్తరమ్.—

384 ఉపపన్నస్తల్లక్షణార్థోపలబ్ధేర్లోకవత్. 3-3-30

ఉపపన్న ఏవోత్క్రాన్తికాలే సర్వకర్మక్షయః. కథమ్? [తల్లక్షణార్థోపలబ్ధేః.-] క్షీణకర్మణోఽప్యావిర్భూతస్వరూపస్య దేహాసంబన్ధలక్షణార్థోపలబ్ధేః. *పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన

రూపేణాభినిష్పద్యతే* స తత్ర పర్యేతి జక్షత్క్రీడన్ రమమాణః*స స్వరాడ్భవతి తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి * స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతీత్యాదిషు దేహసంబన్ధాఖ్యోఽర్థో హ్యుపలభ్యతే. అతః క్షీణకర్మణోఽపి సూక్ష్మశరీరయుక్తస్య దేవయానేన గమనముపపద్యతే. కథం **సూక్ష్మశరీరమ**ప్యారమ్భకకర్మవినాశేఽవతిష్ఠత ఇతి చేత్, విద్యామాహాత్మ్యాదితి బ్రూమః. విద్యా హి స్వయం **సూక్ష్మ**శరీరస్యానారమ్భికాఽపి ప్రాకృతసుఖదుఃఖోపభోగసాధనస్థూలశరీరస్య సర్వకర్మణాం చ నిరవశేషక్షయేఽపి స్వఫలభూతబ్రహ్మప్రాప్తిప్రదానాయ దేవయానేన పథైనం గమయితుం **సూక్ష్మ**శరీరం స్థాపయతి; [లోకవత్ -] యథా లోకే సస్యాదిసమృద్ధ్యర్థమారబ్ధే తటాకాదికే తద్ధేతుషు తదిచ్ఛాదిషు వినష్టేష్వపి తదేవ తటాకాదికమశిథిలం కుర్వన్తస్తత్ర పానీయపానాది కుర్వన్తి, తద్వత్. 3౦

అథ స్యాత్-జ్ఞానినాం సాక్షాత్కృతపరతత్త్వానాం దేహపాతసమయే కర్మణో నిరవశేషక్షయాద్దేహపాతాదూర్ధ్వం సూక్ష్మశరీరమాత్రం గత్యర్థమనువర్తతే, సుఖదుఃఖానుభవో న విద్యత ఇతి యదుక్తమ్, తన్నోపపద్యతే; వసిష్ఠాపాన్తరతపఃప్రభృతీనాం సాక్షాత్కృతపరతత్త్వానాం దేహపాతాదూర్ధ్వం దేహాన్తరసంగమః, పుత్రజన్మవిపత్త్యాదినిమిత్తసుఖదుఃఖానుభవశ్చ దృశ్యత ఇతి. అత ఉత్తరం పఠతి.—

385 యావదధికారమవస్థితిరాధికారికాణామ్. 3-3-3౧

నాస్మాభిస్సర్వేషాం జ్ఞానినాం దేహపాతసమయే సుకృతదుష్కృతయోర్వినాశ ఉక్తః; అపితు యేషాం జ్ఞానినాం దేహపాతానన్తరమర్చిరాదికా గతిః ప్రాప్తా, తేషాం దేహపాతసమయే సుకృతదుష్కృతహానిరుక్తా. వసిష్ఠాదీనాం త్వాధికారికాణాం న దేహపాతానన్తరమర్చిరాదిగతిప్రాప్తిః, ప్రారబ్ధస్యాధికారస్యాసమాప్తత్వాత్. తేషాం కర్మవిశేషేణాధికారవిశేషం ప్రాప్తానాం యావదధికారసమాప్తి తదారమ్భకం కర్మ న క్షీయతే. ప్రారబ్ధస్య హి కర్మణో భోగాదేవ క్షయః. అత ఆధికారికాణాం తదారమ్భకం కర్మ యావదధికారమవతిష్ఠతే. అతస్తేషాం న దేహపాతాదనన్తరమర్చిరాదిగతిప్రాప్తిః. 3౧. [ఇతి సామ్పరాయాధికరణమ్. 12]

—— అథ అనియమాధికరణమ్. 13. ——

386 అనియమస్సర్వేషామవిరోధశ్శబ్దానుమానాభ్యామ్. 3-3-3౨

ఉపకోసలాదిషు యేషూపాసనేష్వర్చిరాదిగతిః శ్రూయతే, కిం తన్నిష్ఠానామేవ తయా బ్రహ్మప్రాప్తిః, ఉత సర్వేషాం బ్రహ్మోపాసననిష్ఠానామితి సంశయే, ఇతరేష్వనామ్నానాత్, * యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసతే * శ్రద్ధాం సత్యముపాసతే ఇతీతరసకలబ్రహ్మవిద్యోపస్థాపకత్వే ప్రమాణాభావాచ్చ తన్నిష్ఠానామేవ.

ఇతి ప్రాప్తేఽభిధీయతే [అనియమ ఇతి.] సర్వేషామ్-సర్వోపాసననిష్ఠానాం తయైవ గన్తవ్యత్వాత్ తన్నిష్ఠానామేవేతి నియమో నాస్తి. సర్వేషాం తయైవ గమనే హి సతి శబ్దానుమానాభ్యాం-శ్రుతిస్మృతిభ్యామవిరోధః; అన్యథా విరోధ ఏవేత్యర్థః. శ్రుతిస్తావత్ ఛాన్దోగ్యవాజసనేయకయోః పఞ్చాగ్నివిద్యాయామర్చిరాదిమార్గేణ సర్వబ్రహ్మోపాసననిష్ఠానాం గమ

నమాహ * య ఏవమేతద్విదుర్యే చామీ అరణ్యే శ్రద్ధాం సత్యముపాసతే తేఽర్చిషమభిసంభవన్తీతి వాజసనేయకే. * తద్య ఇత్థం విదుర్యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసతే తేఽర్చిషమభిసంభవన్తీతి ఛాన్దోగ్యే. య ఇత్థం విదురితి పఞ్చాగ్నివిద్యానిష్ఠాః, యే చేమ ఇత్యాదినా శ్రద్ధాపూర్వకం బ్రహ్మోపాసీనానాంశ్చోద్దిశ్యార్చిరాదికా గతిరుపదిశ్యతే. * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ * సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమితి సత్యశబ్దస్య బ్రహ్మణి ప్రసిద్ధేః, తపశ్శబ్దస్యాపి తేనైకార్థ్యాత్సత్యతపశ్శబ్దాభ్యాం బ్రహ్మైవాభిధీయతే. శ్రద్ధాపూర్వకం బ్రహ్మోపాసనం చాన్యత్ర శ్రుతమ్-* సత్యం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమిత్యుపక్రమ్య * శ్రద్ధా త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యేతి. స్మృతిరపి * అగ్నిర్జ్యోతిరహశ్శుక్లః షణ్మాసా ఉత్తరాయణమ్। తత్ర ప్రయాతా గచ్ఛన్తి బ్రహ్మ బ్రహ్మవిదో జనా ఇతి సర్వేషాం బ్రహ్మవిదామనేనైవ మార్గేణ గమనమిత్యాహ. ఏవంజాతీయకాః శ్రుతిస్మృతయో బహ్వ్యస్సన్తి. ఏవం సర్వవిద్యాసాధారణీయం గతిః ప్రాప్తైవోపకోసలవిద్యాదావనూద్యతే. 32. (ఇతి అనియమాధికరణమ్. 13.)

అథ అక్షరధ్యధికరణమ్. 14.

387 అక్షరధియాం త్వవరోధస్సామాన్యతద్భావాభ్యామౌపసదవత్తదుక్తమ్. 3-3-33

బృహదారణ్యకే శ్రూయతే * ఏతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్త్యస్థూలమనణ్వహ్రస్వమదీర్ఘమలోహితమస్నేహమచ్ఛాయమతమోఽవాయ్వనాకాశమసఙ్గమరసమగన్ధమచక్షుష్కమశ్రోత్రమవాగమనోఽతేజస్కమప్రాణమసుఖమమాత్రమనన్తరమబాహ్యం న తదశ్నాతి కించన...ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠత ఇతి. తథా ఆథర్వణే * అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యతే యత్తదద్రేశ్యమగ్రాహ్యమగోత్రమవర్ణమచక్షుశ్శ్రోత్రం తదపాణిపాదమితి. తత్ర సంశయః-కిమిమే అక్షరశబ్దనిర్దిష్టబ్రహ్మసంబన్ధితయా శ్రుతా అస్థూలత్వాదయః ప్రపఞ్చప్రత్యనీకతాస్వరూపాస్సర్వాసు బ్రహ్మవిద్యాస్వనుసన్ధేయాః, ఉత యత్ర శ్రూయన్తే తత్రైవేతి. కిం యుక్తమ్? యత్ర శ్రుతాస్తత్రైవేతి. కుతః? విద్యాన్తరస్య రూపభూతానాం గుణానాం విద్యాన్తరస్య రూపత్వే ప్రమాణాభావాత్, ప్రతిషేధరూపాణామేషామానన్దాదివత్స్వరూపావగమోపాయత్వాభావాచ్చ. ఆనన్దాదిభిరవగతస్వరూపే హి బ్రహ్మణి స్థూలత్వాదయః ప్రపఞ్చధర్మాః ప్రతిషిధ్యన్తే, నిరాలమ్బనప్రతిషేధాయోగాత్.

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే-[అక్షరధియాం త్వవరోధ ఇతి.] అక్షరబ్రహ్మసంబన్ధినీనామస్థూలత్వాదిధియాం సర్వబ్రహ్మవిద్యాస్వవరోధః-సంగ్రహణమిత్యర్థః. కుతః? [సామాన్యతద్భావాభ్యామ్] సర్వేషూపాసనేషూపాస్యస్యాక్షరస్య బ్రహ్మణః సమానత్వాదస్థూలత్వాదీనాం తత్స్వరూపప్రతీతౌ భావాచ్చ. ఏతదుక్తం భవతి-అసాధారణాకారేణ గ్రహణం హి వస్తునో గ్రహణమ్. నచ కేవలమానన్దాది బ్రహ్మణోఽసాధారణమాకారముపస్థాపయతి, ప్రత్యగాత్మన్యప్యానన్దాదేర్విద్యమానత్వాత్. హేయప్రత్యనీకో హ్యానన్దాదిర్బ్రహ్మణోఽసాధారణం రూపమ్, ప్రత్యగాత్మనస్తు స్వతో హేయవిరహిణోఽపి హేయసంబన్ధయోగ్యతాఽస్తి. హేయప్రత్య

నీకత్వంచ చిదచిదాత్మకప్రపఞ్చధర్మభూతస్థూలత్వాదివిపరీతరూపమ్. అతోఽసాధారణాకారేణ బ్రహ్మానుసన్ధతాఽస్థూలత్వాదివిశేషితజ్ఞానానన్దాద్యాకారం బ్రహ్మానుసన్ధేయమితి అస్థూలత్వాదీనామానన్దాదివద్బ్రహ్మస్వరూపప్రతీత్యన్తర్భావాత్సర్వాసు బ్రహ్మవిద్యాసు తథైవ బ్రహ్మానుసన్ధేయమితి. గుణానాం ప్రధానానువర్తిత్వే దృష్టాన్తమాహ [ఔపసదవదితి.] యథా జామదగ్న్యచతూరాత్రపురోడాశ్యుపసద్గుణభూతః సామవేదపఠితః * అగ్నిర్వై హోత్రం వేః ఇత్యాదికో మన్త్రః ప్రధానానువర్తితయా యాజుర్వేదికేనోపాంశుత్వేన ప్రయుజ్యతే. తదుక్తం ప్రథమే కాణ్డే * గుణముఖ్యవ్యతిక్రమే తదర్థత్వాన్ముఖ్యేన వేదసంయోగ ఇతి. 33.

నన్వేవం సర్వాసు బ్రహ్మవిద్యాసు బ్రహ్మణ ఏవ గుణిత్వాద్గుణానాం చ ప్రధానానువర్తిత్వాత్, * సర్వకర్మా సర్వగన్ధస్సర్వరస ఇత్యాదేర్గుణజాతస్య ప్రతివిద్యం వ్యవస్థితస్యాస్య వ్యవస్థా స్యాత్. తత్రాహ.—

388 ఇయదామననాత్. 3-3-34.

ఆమననమ్-ఆభిముఖ్యేన మననమ్. అనుచిన్తనమ్. ఆమననాద్ధేతోరియదేవ గుణజాతం సర్వత్రానుసన్ధేయత్వేన ప్రాప్తమ్, యదస్థూలత్వాదివిశేషితమానన్దాదికమ్. యేన గుణజాతేన వినా బ్రహ్మస్వరూపస్యేతరవ్యావృత్తస్యానుసన్ధానం న సంభవతి, తదేవ సర్వత్రానువర్తనీయమ్. తచ్చేయదేవేత్యర్థః. ఇతరేతు సర్వకర్మత్వాదయః ప్రధానానువర్తినోఽపి చిన్తనీయత్వేన ప్రతివిద్యం వ్యవస్థితాః. 34. (ఇతి అక్షరధ్యధికరణమ్. 14.)

అథ అన్తరత్వాధికరణమ్. 15.

389 అన్తరాభూతగ్రామవత్స్వాత్మనోఽన్యథా భేదానుపపత్తిరితి చేన్నోపదేశవత్. 3-3-35.

బృహదారణ్యకే ఉషస్తప్రశ్న ఏవమామ్నాయతే-* యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తరః తన్మే వ్యాచక్ష్వేతి. తస్య ప్రతివచనం * యః ప్రాణేన ప్రాణితి స త ఆత్మా సర్వాన్తరో యోఽపానేనాపానితి స త ఆత్మేత్యాది. అతుష్టేన తేన పునః పృష్ట ఆహ- న దృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేర్న శ్రుతేశ్శ్రోతారం శృణుయాః న మతేర్మన్తారం మన్వీథాః న విజ్ఞాతేర్విజ్ఞాతారం విజానీయా ఏష త ఆత్మాసర్వాన్తరోఽతోఽన్యదార్తమితి. తథా తదనన్తరం కహోలప్రశ్నే చైవమామ్నాయతే-* యదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తరః తన్మేవ్యాచక్ష్వేతి. ప్రతివచనం చ-* యోఽశనాయాపిపాసే శోకం మోహం జరాం మృత్యుమత్యేతి ఏవం వైతమాత్మానం విదిత్వా బ్రాహ్మణః పుత్రైషణాయాశ్చ విత్తైషణాయాశ్చేత్యాది * అతోఽన్యదార్తమిత్యన్తమ్. తత్ర సంశయ్యతే-కిమనయోర్విద్యాభేదోఽస్తి, నేతి. కిం యుక్తమ్? భేద ఇతి. కుతః? రూపభేదాత్. ప్రతివచనభేదాద్రూపం భిద్యతే. ప్రశ్నస్యైకరూప్యేఽపి ప్రతివచనప్రకారోహి భేదేనోపలభ్యతే. పూర్వత్ర ప్రాణనాదీనాం కర్తా సర్వాన్తరాత్మత్వేనోచ్యతే. పరత్రాశనాయాపిపాసాదిరహితః. అతః పూర్వత్ర ప్రాణితా దేహేన్ద్రియబుద్ధిమనః ప్రాణవ్యతిరిక్తః ప్రత్యగాత్మోచ్యతే, పరత్రతు తదతిరిక్తోఽశనాయాపిపాసాదిరహితః పరమాత్మా,

అతో రూపం భిద్యతే. భూతగ్రామవతశ్చ ప్రత్యగాత్మనస్తస్య భూతగ్రామస్య సర్వస్యాన్తరాత్మత్వేన సర్వాన్తరత్వమప్యుపపన్నమ్. యద్యపి ప్రత్యగాత్మనః సర్వాన్తరత్వం భూతగ్రామమాత్రాపేక్షత్వేనాపేక్షికమ్, తథాఽపి తదేవ గ్రాహ్యమ్; అన్యథా ముఖ్యాన్తరాత్మపరిగ్రహలోభాత్పరమాత్మస్వీకారే ప్రతివచనభేదో నోపపద్యతే. ప్రతివచనం హి పూర్వత్ర ప్రత్యగాత్మవిషయమ్, పరమాత్మనః ప్రాణితృత్వాపానితృత్వాద్యసంభవాత్. పరంచ పరమాత్మవిషయమ్, అశనాయా(పిపాసా)ద్యతీతత్వాత్. తదిదమాశఙ్క్యతే-[అన్తరాభూతగ్రామవత్స్వాత్మనోఽన్యథాభేదానుపపత్తిరితి చేదితి.] అన్తరా - సర్వాన్తరత్వేన ప్రథమప్రతివచనం భూతగ్రామవత్స్వాత్మనః. భూతగ్రామవాన్-తదన్తరః స్వాత్మా-ప్రత్యగాత్మా సర్వాన్తర ఇత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. అన్యథా * య ప్రాణేన ప్రాణితి* యోఽశనాయాపిపాసాద్యతీత ఇతి ప్రతివచనభేదానుపపత్తిరితి చేత్.-

అత్రోత్తరం-[నేతి.] నవిద్యాభేద ఇత్యర్థః. ఉభయత్ర పరవిషయత్వాత్ప్రశ్నప్రతివచనయోః. తథాహి-* యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి ప్రశ్నస్తావత్పరమాత్మవిషయ ఏవ; బ్రహ్మశబ్దస్య పరమాత్మాసాధారణత్వేఽపి ప్రత్యగాత్మన్యపి కదాచిదుపచరితప్రయోగదర్శనాత్తద్వ్యావృత్త్యా పరమాత్మప్రతిపత్త్యర్థం యత్సాక్షాద్బ్రహ్మేతి విశేషణం క్రియతే. అపరోక్షత్వమపి-సర్వదేశసర్వకాలసంబన్ధిత్వం * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యనన్తత్వేనావగతస్య పరమాత్మన ఏవోపపద్యతే. సర్వాన్తరత్వమపి * యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ పృథివ్యా అన్తర ఇత్యారభ్య * య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తర ఇతి సర్వాన్తర్యామిణః పరమాత్మన ఏవ సంభవతి. ప్రతివచనమపి తథైవ పరమాత్మవిషయమ్. * యః ప్రాణేన ప్రాణితీతి నిరుపాధికం ప్రాణనస్య కర్తృత్వం పరమాత్మన ఏవ, ప్రత్యగాత్మనస్సుషుప్తౌ ప్రాణనం ప్రతి కర్తృత్వాభావాత్. ఏవమజానతోషస్తేన ప్రాణనే కర్తృత్వమాత్రముక్తం మన్వానేన ప్రత్యగాత్మనోఽపి సాధారణత్వం ప్రతివచనస్య మత్వా అతుష్టేన పునః పృష్టస్తం ప్రతి ప్రత్యగాత్మనో వ్యావృత్తం నిరుపాధికత్వేన ప్రాణనస్య కర్తారం పరమాత్మానమాహ-* న దృష్టేర్ద్రష్టారం పశ్యేరిత్యాదినా. ఇన్ద్రియాధీనానాం దర్శనశ్రవణమననవిజ్ఞానానాం కర్తారం ప్రత్యగాత్మానం ప్రాణనస్య కర్తృత్వేనోక్త ఇతి న మన్వీథాః, తస్య సుషుప్తిమూర్ఛాదౌ ప్రాణనాదేరకర్తృత్వాత్. *కో హ్యేవాన్యాత్కః ప్రాణ్యాత్, యదేష ఆకాశ ఆనన్దో నస్యాదితి సర్వప్రాణిప్రాణనహేతుత్వం హి పరమాత్మన ఏవాన్యత్ర శ్రుతమ్. అతః పూర్వప్రశ్నప్రతివచనే పరమాత్మవిషయే. ఏవముత్తరే అపి, అశనాయాద్యతీతత్వస్య పరమాత్మాసాధారణత్వాత్. ఉభయత్ర *అతోఽన్యదార్తమిత్యుపసంహారశ్చైకరూపః. ప్రశ్నప్రతివచనావృత్తిస్తు కృత్స్నప్రాణిప్రాణనహేతోః పరస్య బ్రహ్మణోఽశనాయాద్యతీతత్వప్రతిపాదనాయ. తత్ర దృష్టాన్తమాహ-[ఉపదేశవదితి.] యథా సద్విద్యాయాం * ఉత తమాదేశమప్రాక్ష్య ఇతి ప్రక్రాన్తే సదుపదేశే *భగవాంస్త్వేవ మే తద్బ్రవీత్వితి * భూయ ఏవ మా భగవాన్ విజ్ఞాపయత్వితి ప్రశ్నస్య, * ఏషోఽణిమా ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యమితి ప్రతివచనస్య చ భూయోభూయ ఆవృత్తిస్సతో బ్రహ్మణస్తత్తన్మాహాత్మ్యవిశేషప్రతిపాదనాయ దృశ్యతే, తద్వత్. అత ఏకస్యైవ సర్వాన్తరభూతస్య బ్రహ్మణః కృత్స్నప్రాణిప్రాణనహేతుత్వాశనాయాద్యతీతత్వప్రతిపాదనేన రూపైక్యాద్విద్యైక్యమ్. 3।।

అథ స్యాత్-యద్యప్యుభే ప్రశ్నప్రతివచనే పరబ్రహ్మవిషయే, తథాఽపి విద్యాభేదోఽవర్జనీయః, ఏకత్ర సర్వప్రాణిప్రాణనహేతుత్వేనోపాస్యమ్, ఇతరత్రాశనాయాద్యతీతత్వేనేత్యుపాస్యగుణభేదేన రూపభేదాత్, ప్రష్టృభేదాచ్చ, పూర్వత్ర హ్యుషస్తః ప్రష్టా, ఉత్తరత్ర కహోల ఇతి. తత్రాహ.—

390 వ్యతిహారో విశింషన్తి హీతరవత్. 3-3-36.

నాత్ర విద్యాభేదః, ప్రశ్నప్రతివచనాభ్యామేకరూపార్థవిషయాభ్యామేకేన చ విధిపదేనైకవాక్యత్వప్రతీతేః. ప్రశ్నద్వయం తావత్సర్వాన్తరాత్మత్వవిశిష్టబ్రహ్మవిషయమ్. ద్వితీయే ప్రశ్నే *యదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తర ఇత్యేవకారశ్చ పూర్వప్రోషస్తేన పృష్టగుణవిశిష్టబ్రహ్మవిషయత్వం కహోలప్రశ్నస్యావధారయతి. ప్రతివచనం చోభయత్ర *స త ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి సర్వాన్తరాత్మత్వవిశిష్టబ్రహ్మవిషయమేకరూపమేవ. విధిప్రత్యయశ్చోత్తరత్రైవ దృశ్యతే *తస్మాద్బ్రాహ్మణః పాణ్డిత్యం నిర్విద్య బాల్యేన తిష్ఠాసేదితి. ఏవం సర్వాన్తరాత్మత్వవిశిష్టబ్రహ్మైకవిషయత్వే ద్వయోరవ(గ)ధృతే సత్యేకస్మిన్నేవ సర్వాన్తరాత్మత్వవిశిష్టే బ్రహ్మణ్యుపాస్యే ఉషస్తకహోలయోరితరేతరబుద్ధివ్యతిహారః కర్తవ్యః. ఉషస్తస్య యా సర్వాన్తరాత్మనో బ్రహ్మణస్సర్వప్రాణిప్రాణనహేతుత్వవిషయా బుద్ధిః, సా కహోలేనాపి ప్రష్ట్రా కార్యా. యాచ కహోలస్య తస్యైవ బ్రహ్మణోఽశనాయాద్యతీతత్వవిషయా బుద్ధిః, సా ఉషస్తేనాపి కార్యా. ఏవం వ్యతిహారే కృతే ఉభాభ్యాం సర్వాన్తరస్య బ్రహ్మణో జీవవ్యావృత్తిరవ(గ)ధృతా భవతి. ఏనం సర్వాన్తరాత్మానం ప్రత్యగాత్మనో వ్యావృత్తమవగమయితుం సర్వప్రాణిప్రాణనహేతుత్వాశనాయాద్యతీతత్వప్రతిపాదనేన విశింషన్తి హి యాజ్ఞవల్క్యస్య ప్రతివచనాని. అతో బ్రహ్మణస్సర్వాన్తరాత్మత్వమేవోపాస్యగుణః, ప్రాణనహేతుత్వాదయస్తు తస్యోపపాదకా నోపాస్యాః. నన్వుపాస్యగుణః సర్వాన్తరాత్మత్వమేవ చేత్, ప్రాణనహేతుత్వస్య అశనాయాద్యతీతత్వస్య చ ప్రష్ట్రోః వ్యతిహృత్యానుసన్ధానం కిమర్థమ్? తదుచ్యతే. సర్వప్రాణిప్రాణనహేతుత్వేన సర్వాన్తరాత్మని జీవాద్వ్యావృత్తే బ్రహ్మణ్యుషస్తేనావగతే సతి కహోలేన జీవస్య సర్వాత్మనా అసంభావితేన స్వభావవిశేషేణ సర్వాన్తరాత్మా వ్యావృత్తోఽనుసన్ధేయ ఇతి కృత్వా పునః ప్రశ్నః కృతః. యాజ్ఞవల్క్యోఽపి తదభిప్రాయమభిజ్ఞాయ ప్రత్యగాత్మనోఽసంభావితమశనాయాదిప్రత్యనీకత్వముక్తవాన్. అతశ్చోపాస్యస్య వ్యావృత్తిప్రతీతిసిద్ధ్యర్థముభాభ్యాం పరస్పరబుద్ధివ్యతిహారః కర్తవ్యః. [ఇతరవత్] యథేతరత్ర సద్విద్యాయాం భూయో భూయః ప్రశ్నైః ప్రతివచనైశ్చ తదేవ సద్బ్రహ్మ వ్యవచ్ఛిద్యతే, న పునః పూర్వప్రతిపన్నాద్గుణాద్గుణాన్తరవిశిష్టతయోపాస్యం ప్రతిపాద్యతే, తద్వత్. 36.

తత్రాపి ప్రశ్నప్రతివచనభేదే సతి కథమైక్యమవగమ్యత ఇతి చేత్. తత్రాహ—

391 సైవ హి సత్యాదయః. 3-3-37

సైవ హి-సచ్ఛబ్దాభిహితా పరమకారణభూతా పరా దేవతైవ *సేయం దేవతైక్షత *తేజః పరస్యాం దేవతాయామితి ప్రకృతా *యథా సోమ్య మధు మధుకృతో నిస్తిష్ఠన్తీత్యా

దిషు పర్యాయేషు సర్వేషూపపాద్యతే. యతః * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మేతి ప్రథమపర్యాయోదితాస్సత్యాదయస్సర్వేషు పర్యాయేషూపపాద్యోపసంహ్రియన్తే.

కేచిత్తు * వ్యతిహారో విశింషన్తిహీతరవత్ * సైవహి సత్యాదయ ఇతి సూత్రద్వయమధికరణద్వయం వర్ణయన్తి. తత్ర పూర్వేణ * త్వం వా అహమస్మి భగవో దేవతే అహం వై త్వమసి భగవో దేవతే* తద్యోఽహం సోఽసౌ యోఽసౌ సోఽహమితి వాక్యే జీవపరయోర్వ్యతిహారానుసన్ధానం ప్రతిపాద్యత ఇత్యుచ్యత ఇత్యాహుః. తత్ * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమ్...తత్త్వమసీత్యవగతసర్వాత్మభావవిషయత్వాదస్య వాక్యస్య నాత్ర ప్రతిపాదనీయమపూర్వమస్తీత్యనాదరణీయమ్. తత్తు వక్ష్యతే— * ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తి గ్రాహయన్తి చేతి. నచ సర్వాత్మత్వానుసన్ధానాతిరేకేణ పరస్మిన్ బ్రహ్మణి జీవత్వానుసన్ధానం జీవేచ పరబ్రహ్మత్వానుసన్ధానం తథ్యం సంభవతి. ఉత్తరేణచ సూత్రేణ * స యో హైతన్మహద్యక్షం ప్రథమజం వేదసత్యం బ్రహ్మేత్యాదివాక్యప్రతిపాదితస్య సత్యోపాసనస్య * తద్యత్సత్యమసౌ స ఆదిత్యో య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్నిత్యాదివాక్యప్రతిపాదితోపాసనస్య చైక్యం ప్రతిపాద్యత ఇతి, తదప్యయుక్తమ్; ఉత్తరవాక్యే అక్ష్యాదిత్యస్థానభేదేన విద్యాభేదస్య పూర్వమేవ * నవావిశేషాదిత్యనేన ప్రతిపాదితత్వాత్. నచ ద్వయోరనయోర్వ్యాహృత్యాదిశరీరకత్వేన రూపవతోః * హన్తి పాప్మానం జహాతి చ య ఏవం వేదేతి పృథక్సంయోగచోదనావతోర్ద్వయోరుపాసనయోః * సయో హ వైతన్మహద్యక్షం ప్రథమజం వేదసత్యం బ్రహ్మేతి జయతీమాన్ లోకానితి సంయోగరూపాదిమత్తయా నిరపేక్షేణ పూర్వేణైకేనోపాసనేనాభేదస్సంభవతి. నచ * హన్తి పాప్మానం జహాతీతి గుణఫలాధికారత్వమ్, ప్రమాణాభావాత్. పూర్వేణైకవిద్యాత్వం ప్రమాణమితి చేత్, న; ఇతరేతరాశ్రయత్వాత్. ఏకవిద్యాత్వే నిశ్చితే పూర్వఫలస్యైవ ప్రధానఫలత్వేనోత్తరయోః ఫలయోర్గుణఫలత్వమ్, తయోర్గుణఫలత్వే నిశ్చితే సతి సంయోగభేదాభావాత్పూర్వేణ విద్యైక్యమితీతరేతరాశ్రయత్వమితి. ఏవమాదిభిర్యథోక్తప్రకారమేవ సూత్రద్వయమ్. 38. (ఇతి అన్తరత్వాధికరణమ్. 15.)

అథ కామాద్యధికరణమ్. 16.

392 కామాదీతరత్ర తత్ర చాయతనాదిభ్యః. 3-3-38.

ఛాన్దోగ్యే శ్రూయతే * అథ యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశస్తస్మిన్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యమిత్యాది. వాజసనేయకేచ * సవా ఏష మహానజ ఆత్మా యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతే సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశాన ఇత్యాది. తత్ర సంశయః-కిమనయోర్విద్యాభేదః, ఉత నేతి. కిం యుక్తమ్? భేదఇతి. కుతః? రూపభేదాత్. అపహతపాప్మత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్ట ఆకాశః ఛాన్దోగ్యే ఉపాస్యః ప్రతీయతే, వాజసనేయకేత్వాకాశేశయానో వశిత్వాదిగుణవిశిష్ట ఉపాస్యః ప్రతీయతే; అతో రూపభేదాద్విద్యాభేదః,

ఇతి ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే న భేద ఇతి. కుతః? రూపాభేదాత్. ఇతరత్ర తత్రచ కామాద్యేవహి రూపమ్. వాజసనేయకే ఛాన్దోగ్యే చ సత్యకామాదివిశిష్టమేవ బ్రహ్మోపాస్య

మిత్యర్థః. కుత ఏతదవగమ్యతే? [ఆయతనాదిభ్యః.] హృదయాయతనత్వసేతుత్వవిధరణత్వాది భిస్తావదుభయత్ర సైవ విద్యేతి ప్రత్యభిజ్ఞాయతే. వశిత్వాదయశ్చ వాజసనేయకే శ్రుతాః ఛాన్దోగ్య శ్రుతస్య గుణాష్టకాన్యతమభూతస్య సత్యసఙ్కల్పత్వస్య విశేషా ఏవేతి సత్యసఙ్కల్పత్వసహ చారిణాం సత్యకామత్వాదీనామపహతపాప్మత్వపర్యన్తానాం సద్భావమవగమయన్తి; అతో రూపం న భిద్యతే. సంయోగోఽపి *పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే*అభయం వై బ్రహ్మ భవతీతి బ్రహ్మప్రాప్తిరూపో న భిద్యతే. ఆకాశశబ్దః ఛాన్దోగ్యే పరమాత్మవిషయ ఇతి *దహర ఉత్తరేభ్య ఇత్యత్ర నిర్ణీతమ్. వాజసనేయకే త్వాకాశే శయానస్య వశిత్వాది శ్రవణాత్తస్య శయానస్య పరమాత్మత్వే సతి తదాధారాభిధాయిన ఆకాశశబ్దస్య *తస్యాన్తే సుషిరం సూక్ష్మమితి హృదయాన్తర్గతస్య సుషిరశబ్దవాచ్యస్యాకాశస్యాభిధాయకత్వమవగమ్యతే. అతో విద్యైక్యమ్. ౩౮.

అథ స్యాత్-యదుక్తం వాజసనేయకే వశిత్వాదిభిస్సహ సత్యకామత్వాదిసద్భావః అవగమ్యత ఇతి, తన్నోపపద్యతే; వశిత్వాదీనామేవ తత్ర పరమార్థతస్సద్భావాభావాత్. తదభావశ్చ *మనసైవానుద్రష్టవ్యం నేహ నానాస్తి కించన, మృత్యోస్సమృత్యుమాప్నోతి య ఇహ నానేవ పశ్యతి। ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమేతదప్రమేయం ధ్రువమితి ప్రకృతేన వాక్యేన *స ఏష నేతినేత్యాత్మేత్యుత్తరేణ చోపాస్యస్య బ్రహ్మణో నిర్విశేషత్వప్రతీతేరవగమ్యతే. అతో వశిత్వాదయోఽపి స్థూలత్వాణుత్వవన్నిషేధ్యా ఇతి ప్రతీయన్తే. అతఏవ ఛాన్దోగ్యేఽపి సత్యకామత్వాదయో న బ్రహ్మణః పారమార్థికా గుణా ఉచ్యన్తే. అతోఽపారమార్థికత్వాదేవంజాతీయకానాం గుణానాం మోక్షార్థేషూపాసనేషు లోప ఇతి. తత్రాహ.—

39। ఆదరాదలోపః. ౩-౩-౩౯.

బ్రహ్మగుణత్వేన ప్రమాణాన్తరాప్రాప్తానాం గుణానామేషాం సత్యకామత్వాదీనాం *తస్మిన్ యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యమ్, *ఏష ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకోఽవిజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్పః. *సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానః *ఏష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతిరేష భూతపాల ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసంభేదాయేత్యాదిభిరనయోః శ్రుత్యోరన్యాసుచ మోక్షార్థోపాసనోపాస్యబ్రహ్మగుణత్వేన సాదరముపదేశాదేషామలోపః, అపితూపసంహార ఏవ కార్యః. ఛాన్దోగ్యే తావత్ *తద్య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్ కామాన్ తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీతి సత్యకామత్వాదిగుణవిశిష్టస్య బ్రహ్మణో వేదనమభిధాయ *అథ య ఇహాత్మాన మననువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్కామాంస్తేషాం సర్వేషు లోకేష్వకామచారో భవతీత్యవేదననిన్దా క్రియమాణా గుణవిశిష్టవేదనస్యాదరం దర్శయతి. తథా వాజసనేయకే *సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానః *ఏష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతిరేష భూతపాల ఇతి భూయోభూయ ఐశ్వర్యోపదేశాద్గుణేష్వాదరః ప్రతీయతే. ఏవమన్యత్రాపి. నచ మాతాపితృసహస్రేభ్యోఽపి వత్సలతరం శాస్త్రం ప్రతారకవదపారమార్థికాన్నిరసనీయాన్ గుణాన్ ప్రమాణాన్తరాప్రతిపన్నానాదరేణోపదిశ్య సంసార

చక్రపరివర్తనేన పూర్వమేవ బంభ్రమ్యమాణాన్ముముక్షూన్ భూయోఽపి భ్రమయితుమలమ్. * నేహ నానాస్తి కించన * ఏకధైవానుద్రష్టవ్యమితి తు సర్వస్య బ్రహ్మకార్యత్వేన తదాత్మకత్వాదేకధాఽనుదర్శనం విధాయాబ్రహ్మాత్మకత్వేన పూర్వసిద్ధనానాత్వదర్శనం నిషేధతీత్యయమర్థః ప్రాగేవ ప్రపఞ్చితః. * స ఏష నేతి నేత్యాత్మేత్యత్ర చేతిశబ్దేన ప్రమాణాన్తరప్రతిపన్నం ప్రపఞ్చాకారం పరామృశ్య న తథావిధం బ్రహ్మేతి సర్వాత్మభూతస్య బ్రహ్మణః ప్రపఞ్చవిలక్షణత్వం ప్రతిపాద్యతే. తదేవ చానన్తరముపపాదయతి * అగ్రాహ్యో నహి గృహ్యతే అశీర్యో నహి శీర్యతే అసఙ్గో నహి సజ్యతే అవ్యథితో నవ్యథతే నరిష్యతీతి. ప్రమాణాన్తరగ్రాహ్యవిసజాతీయత్వాత్ప్రమాణాన్తరేణ న గృహ్యతే. విశరణీయవిసజాతీయత్వాన్నవిశీర్యతే. ఏవముత్తరత్రానుసన్ధేయమ్. ఛాన్దోగ్యేఽపి*నాస్య జరయైతజ్జీర్యతి న వధేనాస్య హన్యతే ఏతత్సత్యం బ్రహ్మపురమస్మిన్ కామాస్సమాహితా ఇతి సర్వవిసజాతీయత్వం బ్రహ్మణః ప్రతిపాద్య తస్మిన్ సత్యకామత్వాదయో విధీయన్తే. ౩౯.

నన్వేవమపి* తద్య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్ కామాంస్తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి స యది పితృలోకకామో భవతీత్యాదినా సత్యకామాదిగుణవిశిష్టవేదనస్య సాంసారికఫలసంబన్ధశ్రవణాన్ముముక్షోర్బ్రహ్మప్రేప్సోర్న సగుణం బ్రహ్మోపాస్యమ్; పరవిద్యాఫలంచ * పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతీదమేవ. అతస్సత్యకామత్వాదయో బ్రహ్మప్రేప్సోర్నోపసంహార్యా ఇతి. అత ఉత్తరం పఠతి.—

394 ఉపస్థితేఽతస్తద్వచనాత్. ౩-౩-౪౦.

ఉపస్థితిః-ఉపస్థానమ్, బ్రహ్మోపసంపత్తిః. ఉపస్థితే-బ్రహ్మోపసంపన్నే సర్వబన్ధవినిర్ముక్తే స్వేన రూపేణాభినిష్పన్నే ప్రత్యగాత్మని అతఏవ-ఉపసంపత్తేరేవ హేతోస్సర్వేషు లోకేషు కామచార ఉచ్యతే * పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే స ఉత్తమః పురుషః స తత్ర పర్యేతి జక్షత్క్రీడన్రమమాణః స్త్రీభిర్వా యానైర్వా జ్ఞాతిభిర్వా నోపజనం స్మరన్నిదం శరీరమ్*సస్వరాడ్భవతి తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీతి. తదేతచ్చతుర్థే నిపుణతరముపపాదయిష్యతే. అతస్సర్వేషు లోకేషు కామచారస్య ముక్తోపభోగ్యఫలత్వాత్ ముముక్షోస్సత్యకామత్వాదయో గుణా ఉపసంహార్యాః. ౪౦. (ఇతి కామాద్యధికరణమ్. 16.)

అథ తన్నిర్ధారణానియమాధికరణమ్. 17.

395 తన్నిర్ధారణానియమస్తద్దృష్టేః పృథగ్ఘ్యప్రతిబన్ధః ఫలమ్. ౩-౩-౪౧.

* ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేత్యాదీని కర్మాఙ్గాశ్రయాణ్యుపాసనాని కర్మాఙ్గభూతోద్గీథాదిముఖేన పర్ణతాదివత్ కర్మాఙ్గత్వేన నియమానుష్ఠానానీత్యుద్గీథాద్యుపాసనసంబన్ధినో * యదేవ విద్యయా కరోతి శ్రద్ధయోపనిషదా తదేవ వీర్యవత్తరం భవతీతి వర్తమాననిర్దేశస్య పర్ణతాదిసంబన్ధపాపశ్లోకశ్రవణవత్పృథక్ఫలత్వకల్పనాయోగాత్క్రతుషు నియమేనోపసంహార్యాణీతి.

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే [తన్నిర్ధారణానియమ ఇతి.] నిర్ధారణమ్-నిశ్చయేన మనసోఽవస్థాపనం, ధ్యానమిత్యర్థః. తన్నిర్ధారణానియమః-కర్మసూద్గీథాద్యుపాసనానామనియమః. కుతః? [తద్దృష్టేః.] ఉపలభ్యతే హ్యుపాసనానుష్ఠానానియమః, * తేనోభౌ కురుతో యశ్చైతదేవం వేద యశ్చ న వేదేత్యవిదుషోఽప్యనుష్ఠానవచనాత్. నచాఙ్గత్వే సత్యుపాసనస్యానుష్ఠానానియమ ఉపపద్యతే. ఏవముపాసనస్యానఙ్గత్వే నిశ్చితే సత్యుపాసనవిధేః ఫలాకాఙ్క్షాయాం రాత్రిసత్రన్యాయేన వీర్యవత్తరత్వం కర్మఫలాత్పృథగ్భూతమేవ ఫలమిత్యవగమ్యతే. కిమిదం వీర్యవత్తరత్వమ్? కర్మఫలస్యైవాప్రతిబన్ధః. ప్రతిబధ్యతే హి కర్మఫలం ప్రబలకర్మాన్తరఫలేన తావన్తం కాలమ్. తదభావోఽప్రతిబన్ధః. స హ్యప్రతిబన్ధః కర్మఫలాత్స్వర్గాదిలక్షణాత్పృథగ్భూతమేవ ఫలమ్. తదిదముచ్యతే [పృథగ్ఘ్యప్రతిబన్ధః ఫలమితి.] అతః కర్మాఙ్గాశ్రయాణామపి పృథక్ఫలత్వాద్గోదోహనాదివత్కర్మసూద్గీథాద్యుపాసనానామనియమేనోపసంహారః. ౪౧. (ఇతి తన్నిర్ధారణానియమాధికరణమ్. 17.)

అథ ప్రదానాధికరణమ్. 18.

396 ప్రదానవదేవ తదుక్తమ్. ౩-౩-౪౨.

దహరవిద్యాయాం * తద్య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్కామానితి దహరాకాశస్య పరమాత్మన ఉపాసనముక్త్వా * ఏతాంశ్చ సత్యాన్కామానితి గుణానామపి పృథగుపాసనం విహితమ్. తత్ర సంశయః-గుణచిన్తనేఽపి తత్తద్గుణవిశిష్టతయా దహరస్యాత్మనశ్చిన్తనమావర్తనీయమ్, ఉత నేతి. దహరాకాశస్యైవాపహతపాప్మత్వాదీనాం గుణిత్వాత్తస్య చ సకృదేవానుసన్ధాతుం శక్యత్వాద్గుణార్థం తచ్చిన్తనం నావర్తనీయమ్.

ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే-[ప్రదానవదేవేతి.] ప్రదానవదావర్తనీయమేవేత్యర్థః. యద్యపి దహరాకాశ ఏక ఏవాపహతపాప్మత్వాదిగుణానాం గుణీ; స చ ప్రథమం చిన్తితః; తథాఽపి స్వరూపమాత్రాద్గుణవిశిష్టాకారస్య భిన్నత్వాత్ * అపహతపాప్మా విజర ఇత్యాదినా గుణవిశిష్టతయా చోపాస్యత్వేన విహితత్వాత్పూర్వం స్వరూపేణానుసంహితస్యాపహతపాప్మత్వాదివిశిష్టతయాఽనుసన్ధానార్థమావృత్తిః కర్తవ్యా. యథా * ఇన్ద్రాయ రాజ్ఞే పురోడాశమేకాదశకపాలం నిర్వపేత్ * ఇన్ద్రాయాధిరాజాయ * ఇన్ద్రాయ స్వరాజ్ఞ ఇతీన్ద్రస్యైవ రాజత్వాదిగుణవిశిష్టత్వేఽపి తత్తద్గుణసంబన్ధాకారస్య భిన్నత్వాత్ప్రదానావృత్తిః క్రియతే. తదుక్తం సాఙ్కర్షణే * నానా వా దేవతా పృథక్త్వాదితి. ౪౨. (ఇతి ప్రదానాధికరణమ్. 18.)

అథ లిఙ్గభూయస్త్వాధికరణమ్. 19.

397 లిఙ్గభూయస్త్వాత్తద్ధి బలీయస్తదపి. ౩-౩-౪౩.

తైత్తిరీయా దహరవిద్యానన్తరమధీయతే * సహస్రశీర్షం దేవం విశ్వాక్షం విశ్వశమ్భువమ్। విశ్వం నారాయణం దేవమక్షరం పరమం ప్రభుమిత్యారభ్య * సోఽక్షరః పరమస్స్వరాడిత్యన్తమ్. తత్ర సంశయః-కిం పూర్వప్రకృతవిద్యయైకవిద్యాత్వేన తదుపాస్యవిశేషనిర్ధా

రణమనేన క్రియతే, ఉత సర్వవేదాన్తోదితపరవిద్యోపాస్యవిశేషనిర్ధారణమితి. కిం యుక్తమ్? దహరవిద్యోపాస్యవిశేషనిర్ధారణమితి. కుతః? ప్రకరణాత్. పూర్వస్మిన్ననువాకే దహరవిద్యా హి ప్రకృతా * దహ్రం విపాప్మం పరవేశ్మభూతం యత్పుణ్డరీకం పురమధ్యసంస్థమ్ । తత్రాపి దహ్రం గగనం విశోకస్తస్మిన్యదన్తస్తదుపాసితవ్యమితి. అస్మింశ్చానువాకే * పద్మకోశప్రతీకాశం హృదయం చాప్యధోముఖమిత్యాదినా హృదయపుణ్డరీకాభిధానమస్య నారాయణానువాకస్య దహరవిద్యోపాస్యనిర్ధారణార్థత్వముపోద్బలయతీతి.

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే [లిఙ్గభూయస్త్వాదితి.] అస్య నిఖిలపరవిద్యోపాస్యవిశేషనిర్ధారణార్థత్వే భూయాంసి లిఙ్గాని దృశ్యన్తే. తథాహి-పరవిద్యాస్వక్షరశివశమ్భుపరబ్రహ్మపరజ్యోతిఃపరతత్త్వపరమాత్మాదిశబ్దనిర్దిష్టముపాస్యం వస్త్విహ తైరేవ శబ్దైరనూద్య తస్య నారాయణత్వం విధీయతే. భూయసీషు విద్యాసు శ్రుతాననూద్య నారాయణత్వవిధానభూయస్త్వం నారాయణ ఏవ సర్వవిద్యాసూపాస్యమస్థూలత్వాదివిశేషితానన్దాదిగుణకం పరబ్రహ్మేతి విశేషనిర్ణయే భూయః-బహుతరం లిఙ్గం భవతి. అత్ర లిఙ్గశబ్దః చిహ్నపర్యాయః. చిహ్నభూతం వాక్యం బహుతరమస్తీత్యర్థః. తద్ధి ప్రకరణాద్బలీయః. తదప్యుక్తం ప్రథమకాణ్డే * శ్రుతిలిఙ్గవాక్యప్రకరణస్థానసమాఖ్యానాం సమవాయే పరదౌర్బల్యమర్థవిప్రకర్షాదితి. యత్తూక్తమ్- * పద్మకోశప్రతీకాశమిత్యాదివచనం దహరశేషత్వమస్యోపోద్బలయతీతి, తన్న; బలీయసా ప్రమాణేన సర్వవిద్యోపాస్యనిర్ధారణార్థత్వేఽవధృతే సతి దహరవిద్యాయామపి తస్యైవ నారాయణస్యోపాస్యత్వేన తద్వచనోపపత్తేః. నచ * సహస్రశీర్షమిత్యాదిద్వితీయానిర్దేశేన పూర్వానువాకోదితోపాసినా సంబన్ధశ్శఙ్కనీయః, * తస్మిన్యదన్తస్తదుపాసితవ్యమిత్యుపాసిగతేన కృత్యప్రత్యయేనోపాస్యస్య కర్మణోఽభిహితత్వాత్తముపాస్యే ద్వితీయానుపపత్తేః. * విశ్వమేవేదం పురుషః * తత్త్వం నారాయణః పరః ఇత్యాదిప్రథమానిర్దేశాచ్చ ప్రథమార్థే ద్వితీయా వేదితవ్యా. * అన్తర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణః స్థితః * తస్యాశ్శిఖాయా మధ్యే పరమాత్మా వ్యవస్థితః, స బ్రహ్మ స శివస్సేన్ద్రస్సోఽక్షరః పరమస్స్వరాడితి నిర్దేశైస్సర్వస్మాత్పరో నారాయణ ఏవ సర్వత్రోపాస్య ఇతి నిర్ణీయమానత్వాచ్చ ప్రథమార్థే ద్వితీయేతి నిశ్చీయతే. ౪౩. (ఇతి లిఙ్గభూయస్త్వాధికరణమ్. 19.)

అథ పూర్వవికల్పాధికరణమ్. 20.

398 పూర్వవికల్పః ప్రకరణాత్స్యాత్క్రియా మానసవత్. ౩-౩-౪౪.

వాజసనేయకే అగ్నిరహస్యే మనశ్చిదాదయోఽగ్నయః శ్రూయన్తే * మనశ్చితో వాక్చితః ప్రాణచితః చక్షుశ్చితశ్శ్రోత్రచితః కర్మచితోఽగ్నిచిత ఇతి. తత్ర సంశయః-కిమేతే మనశ్చిదాదయస్సాంపాదికత్వేన విద్యారూపా అగ్నయః క్రియామయక్రత్వనుప్రవేశేన క్రియారూపాః, ఆహోస్విద్విద్యామయక్రత్వనుప్రవేశేన విద్యారూపా ఏవ? ఇతి విశయే క్రియారూపత్వం తావదాహ[పూర్వవికల్ప]ఇత్యాదినా. చిత్యాగ్నిత్వేన సమ్పాదితానామేషాం మనశ్చిదాదీనాం క్రత్వనుప్రవేశసాకాఙ్క్షాణాం స్వదేశే క్రతువిధ్యభావాత్పూర్వత్ర * అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీది

త్యాదినేష్టకచితస్యాగ్నేః ప్రకృతత్వాత్, తస్య చ క్రియామయక్రతుత్వావ్యభిచారిత్వేన తత్ర క్రతుసన్నిధానాత్తత్ప్రకరణగృహీతా మనశ్చిదాదయస్తేనేష్టకచితేనాగ్నినా వికల్ప్యమానాః క్రియారూపా ఏవ స్యుః. విద్యారూపాణామపి క్రియామయక్రత్వనుప్రవేశేన క్రియారూపత్వం మానసగ్రహవదుపపద్యతే. యథా ద్వాదశాహే అవివాక్యే దశమేఽహని మానసగ్రహస్య మనోనిష్పాద్యగ్రహణాసాదనస్తోత్రశస్త్రప్రత్యాహరణభక్షణత్వేన విద్యారూపస్యాపి క్రియామయక్రత్వఙ్గతయా క్రియారూపత్వం, తథేహాపి. ४४

399 అతిదేశాచ్చ. ३-३-४५.

ఇతశ్చేష్టకచితేనాగ్నినా మనశ్చిదాదీనాం వికల్పః క్రియారూపత్వం చావగమ్యతే. * తేషామేకైక ఏవ తావాన్ యావానసౌ పూర్వ ఇతి పూర్వస్యేష్టకచితస్యాగ్నేర్వీర్యం మనశ్చిదాదిష్వతిదిశ్యతే. తేన తుల్యకార్యత్వాద్వికల్పః. తతశ్చేష్టకచితవత్తత్క్రతునిర్వర్తనేన తదఙ్గభూతా మనశ్చిదాదయః క్రియామయక్రత్వనుప్రవేశేన క్రియారూపా ఏవేతి. ४५.

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే.—

400 విద్యైవ తు నిర్ధారణాద్దర్శనాచ్చ. ३-३-४६.

తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి. యదుక్తం మనశ్చిదాదయః క్రియామయక్రత్వనుప్రవేశేన క్రియారూపా ఏవేతి, నైతదస్తి; విద్యారూపా ఏవైతే. విద్యారూపక్రత్వన్వయిన ఇత్యర్థః. కుతః? [నిర్ధారణాద్దర్శనాచ్చ.] నిర్ధారణం తావత్ * తే హైతే విద్యాచిత ఏవ విద్యయా హైవైత ఏవంవిదశ్చితా భవన్తీతి. వాఙ్మనశ్చక్షురాదివ్యాపారాణామిష్టకాదివచ్చయనానుపపత్తేర్మనసా సంపాదితాగ్నిత్వేన విద్యారూపత్వే సిద్ధేఽపి * విద్యాచిత ఏవ * విద్యయా హైవైత ఇతి చావధారణం విద్యామయక్రత్వన్వయేన విద్యారూపత్వజ్ఞాపనార్థమితి నిశ్చీయతే. దృశ్యతే చాత్రైవైషాం శేషీ విద్యారూపః క్రతుః * తే మనసైవాధీయన్త మనసైవాచీయన్త మనసైషు గ్రహా అగృహ్యన్త మనసాఽస్తువన్త మనసాఽశంసన్ యత్కించ యజ్ఞే కర్మ క్రియతే యత్కించ యజ్ఞియం కర్మ మనసైవ తేషు మనోమయేషు మనశ్చిత్సు మనోమయమక్రియతేతి. ఇష్టకచితేష్వగ్నిషు యత్క్రియామయం యజ్ఞియం కర్మ క్రియతే, తన్మనోనిర్వర్త్యేషు మనశ్చిదాద్యగ్నిషు మనోమయమేవాక్రియతేతి వచనాత్ క్రతురపి విద్యామయోఽత్ర ప్రతీయతే. ४६.

నన్వత్ర విధిపదాశ్రవణాత్ ఫలసంబన్ధాప్రతీతేశ్చేష్టకచితాగ్న్యుపస్థాపితక్రియామయక్రతుప్రకరణాద్విద్యామయక్రత్వన్వయేన విద్యారూపతైషాం బాధ్యతే. నేత్యాహ.—

401 శ్రుత్యాదిబలీయస్త్వాచ్చ న బాధః. ३-३-४७.

శ్రుతిలిఙ్గవాక్యానాం ప్రకరణాద్బలీయస్త్వేన శ్రుత్యాద్యవగతః క్రతురేషాం తదన్వయశ్చ దుర్బలేన ప్రకరణేన బాధితుం నశక్యతే. శ్రుతిస్తావత్ * తే హైతే విద్యాచిత ఏవేతి. తాం వివృణోతి * విద్యయా హైవైత ఏవంవిదశ్చితా భవన్తీతి. విద్యయా-విద్యామయేన క్రతునా

సంబద్ధా మనశ్చిదాదయశ్చితా భవన్తీత్యర్థః. * తాగ్ం హైతానేవంవిదే సర్వదా సర్వాణి భూతాని చిన్వన్త్యపి స్వపత ఇతి లిఙ్గమ్. వాక్యంచ * ఏవంవిదే చిన్వన్తీతి, సమభివ్యాహారో వాక్యమ్. ఏవంవిదే-విద్యామయక్రతుమతే సర్వదా సర్వాణి భూతాని చిన్వన్తీత్యర్థః. సర్వభూతకర్తృకం సర్వకాలవ్యాపి చయనం మనసా సంపాదితం పరిమితకర్తృకాలక్రియామయేష్టకచితకార్యద్వారేణ క్రత్వనుప్రవేశసంభవమలభమానం విద్యామయక్రత్వనుప్రవేశే లిఙ్గం భవతి. ౪౭

యచ్చేదముక్తమ్—విధిప్రత్యయాశ్రవణాత్ఫలసంబన్ధాప్రతీతేశ్చ క్రియామయాత్క్రతోరన్యోఽత్ర విద్యామయః క్రతుర్న సంభవతీతి, తత్రాహ.—

402 అనుబన్ధాదిభ్యః ప్రజ్ఞాన్తరపృథక్త్వవద్దృష్టశ్చ తదుక్తమ్. 3_3-౪౮.

ఇష్టకచితాన్వయినః క్రియామయాత్క్రతోర్విద్యామయోఽయం క్రతుః పృథక్త్వేన అనుబన్ధాదిభ్యః పృథక్త్వహేతుభ్యోఽవగమ్యతే. అనుబన్ధాః-యజ్ఞానుబన్ధినో గ్రహస్తోత్రశస్త్రాదయః * మనసైషు గ్రహా అగృహ్యన్త మనసాఽస్తువన్త మనసాఽశంసన్నిత్యాదినా ప్రతిపాదితాః. ఆదిశబ్దేన శ్రుత్యాదయః పూర్వోక్తా గృహ్యన్తే. శ్రుత్యాదిభిస్సానుబన్ధైః విద్యామయక్రతుః పృథగవగమ్యత ఇత్యర్థః. [ప్రజ్ఞాన్తరపృథక్త్వవత్—] యథా ప్రజ్ఞాన్తరం-దహరవిద్యాది క్రియామయాత్క్రతోః పృథగ్భూతం శ్రుత్యాదిభిరవగమ్యతే, ఏవమయమపి. ఏవం చానుబన్ధాదిభిః పృథగ్భూతే విద్యామయే యజ్ఞేఽవగతే సతి విధిః పరికల్ప్యతే. దృష్టశ్చానువాదసరూపేషు కల్ప్యమానో విధిః. తదుక్తం * వచనాని త్వపూర్వత్వాదితి. ఫలంచ *తేషామేకైక ఏవ తావాన్ యావానసౌ పూర్వ ఇత్యతిదేశాత్ స్వక్రతుద్వారేణేష్టకచితస్యాగ్నేర్యత్ఫలమ్, తదేవ మనశ్చిదాదీనామపి స్వక్రతుద్వారేణ ఫలమిత్యవగమ్యతే. ౪౮.

యత్పునరతిదేశేన తుల్యకార్యత్వావగమాత్క్రియామయక్రత్వనుప్రవేశోఽవగమ్యత ఇత్యుక్తమ్, తత్రాహ.—

403 న సామాన్యాదప్యుపలబ్ధేర్మృత్యువన్నహి లోకాపత్తిః 3-3-౪౯.

నావశ్యమతిదేశాదవాన్తరవ్యాపారస్యాపి తుల్యతయా భవితవ్యమ్, యేన క్రియామయక్రత్వనుప్రవేశ ఏషాం స్యాత్. యస్మాత్కస్మాచ్చిత్సామాన్యమాత్రాదతిదేశోపలబ్ధేః. ఉపలభ్యతే హి * స ఏష ఏవ మృత్యుర్య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుష ఇత్యాదిషు సంహర్తృత్వాదిసామాన్యమాత్రాదతిదేశః. నహి తత్ర మణ్డలపురుషస్య మృత్యువత్తల్లోకాపత్తిః-తద్దేశప్రాప్తిరపి భవతి. ఏవమిహాపి మనశ్చిదాదీనామిష్టకచితాగ్నివద్భావాతిదేశమాత్రేణేష్టకచితాగ్నిదేశరూపక్రియామయక్రత్వనుప్రవేశేనాపి న భవితవ్యమ్. అత ఇష్టకచితాగ్నేః స్వక్రతుద్వారేణ యత్ఫలం, తదేవ మనశ్చిదాదీనామపి విద్యామయక్రతుద్వారేణ ఫలమిత్యతిదేశాదవగమ్యతే. ౪౯.

404 పరేణచ శబ్దస్య తాద్విధ్యం భూయస్త్వాత్త్వనుబన్ధః. 3-3-౫౦

పరేణచ బ్రాహ్మణేనాస్యాపి మనశ్చిదాద్యభిధాయినః శబ్దస్య తాద్విధ్యం-తద్విధత్వం విద్యామయప్రతిపాదిత్వమవగమ్యతే. పరేణహి బ్రాహ్మణేన*అయం వావలోక ఏషోఽగ్నిశ్చితః,

తస్యాప ఏవ పరిశ్రితః ఇత్యాదినా * స యో హైతదేవం వేద లోకం పృణామేవం, (పృణానామేవం) భూతమేతత్సర్వమభిసంపద్యత ఇతి పృథక్ఫలా విద్యైవ విధీయతే. తథా వైశ్వానరవిద్యాదౌచ విద్యైవ విధీయతే. అతోఽగ్నిరహస్యస్య క్రియైకవిషయత్వం నాస్తి. ఏవం తర్హి విద్యామయా మనశ్చిదాదయో బృహదారణ్యకేఽనుబద్ధవ్యాః కిమర్థమిహానుబధ్యన్తే? తత్రోచ్యతే [భూయస్త్వాత్త్వనుబన్ధ ఇతి.] మనశ్చిదాదిషు సమ్పాదనీయానామగ్న్యఙ్గానాం భూయస్త్వాత్తత్సన్నిధావిహానుబన్ధః కృతః. ౫౦. (ఇతి పూర్వవికల్పాధికరణమ్. 20).

అథ శరీరేభావాధికరణమ్. 21.

405 ఏక ఆత్మనశ్శరీరే భావాత్. 3-3-౫౧.

సర్వాసు పరవిద్యాసూపాస్యోపాసనస్వరూపవదుపాసకస్వరూపస్యాపి జ్ఞాతవ్యత్వముక్తం * త్రయాణామేవ చైవముపన్యాసః ప్రశ్నశ్చేతి. వక్ష్యతి చాస్య ప్రత్యగాత్మనః పరమాత్మాత్మకత్వేనానుసన్ధానమ్ * ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తి గ్రాహయన్తి చేతి. కిమయం ప్రత్యగాత్మా జ్ఞాతా కర్తా భోక్తేహాముత్ర సఞ్చరక్షమోఽనుసన్ధేయః, ఉత ప్రజాపతివాక్యోదితాపహతపాప్మత్వాదిస్వరూపః? కిం యుక్తమ్? జ్ఞాతృత్వాద్యాకారమాత్ర ఇత్యేకే మన్యన్తే. కుతః? అస్యోపాసకస్యాత్మనః శరీరే భావాత్; ఆత్మనశ్శరీరే వర్తమానస్య తాదృశమేవ రూపమ్; తావతైవానుసన్ధానేన తత్ఫలసిద్ధ్యుపపత్తేశ్చ. నహి కర్మస్వధికృతానాం స్వర్గాదిఫలార్థినాం జ్ఞాతృత్వాద్యతిరేకేణ ఫలానుభవదశాయాం యాదృశం రూపం, తాదృశం రూపం సాధనానుష్ఠానదశాయామనుసన్ధాతవ్యమ్; తావతైవ సాధనానుష్ఠానతత్ఫలయోస్సిద్ధేః, అతిరిక్తానుసన్ధానే ప్రయోజనాభావాత్. తదవిశేషాదిహాపి తథైవ. ననుచాత్ర * యథాక్రతురస్మిఁల్లోకే పురుషో భవతి తథేతః ప్రేత్యభవతీతి విశేషవచనాదపహతపాప్మత్వాద్యాకార ఏవానుసన్ధాతవ్య ఇత్యవగమ్యతే. నైవమ్-* తం యథాయథోపాసత ఇత్యుపాస్యవిషయత్వాత్తస్య. ౫౧.

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే.—

406 వ్యతిరేకస్తద్భావభావిత్వాన్న తూపలబ్ధివత్. 3-3-౫౨.

న త్వేతదస్తి, యత్ జ్ఞాతృత్వాద్యాకార ఏవానుసన్ధేయ ఇతి. అస్యాత్మనస్సంసారదశాయాః మోక్షదశాయాం యో వ్యతిరేకః, సోఽపహతపాప్మత్వాదికోఽనుసన్ధేయః; అస్య మోక్షదశాయాం యాదృశం రూపం, తాదృగ్రూప ఏవోపాసనవేలాయామాత్మాఽనుసన్ధేయ ఇత్యర్థః. కుతః? తద్భావభావిత్వాత్తద్రూపాపత్తేః. * యథాక్రతురస్మిఁల్లోకే పురుషో భవతి తథేతః ప్రేత్యభవతి * తం యథాయథోపాసతే తథైవ భవతీతి యథోపాసనమేవ హి ప్రాప్తిః శ్రూయతే. న చ పరస్వరూపమాత్రవిషయమేవేదమితి వక్తుం శక్యతే, ప్రత్యగాత్మనోఽప్యుపాస్యభూతపరబ్రహ్మశరీరతయోపాస్యకోటినివిష్టత్వాత్. అతః ప్రజాపతివాక్యోదితాపహతపాప్మత్వాదిగుణకప్రత్యగాత్మశరీరపరమాత్మోపాసనస్య తథారూపమేవ ప్రాప్యమిత్యుక్తం భవతి. అతఏవ * ఏవంక్రతుర్హ్వాముం లోకం ప్రేత్యాభిసంభవితాస్మీత్యుచ్యతే. తస్మాత్ప్రత్యగాత్మా ప్రాప్యాకార ఏవానుసన్ధేయః. ఉపలబ్ధివత్ -బ్రహ్మోపలబ్ధివత్. యథా బ్రహ్మోపలబ్ధిర్హి తా యథావస్థిత

బ్రహ్మస్వరూపవిషయా, తథా ఆత్మోపలబ్ధిరపి యథావస్థితాత్మస్వరూపవిషయేత్యర్థః. కర్మస్వాత్మస్వరూపానుసన్ధానం న కర్మాఙ్గమ్. * యజేత స్వర్గకామ ఇతి కర్మానుష్ఠానమేవ హి ఫలాయ చోద్యతే. దేహాతిరిక్తజ్ఞాతృత్వాద్యాకారాత్మావగతిః కాలాన్తరభావిఫలసాధనకర్మాధికారార్థేతి తావన్మాత్రమేవ తత్రాపేక్షితమితి న కించిదపహీనమ్. ౫౨. (ఇతి శరీరేభావాధికరణమ్. 21.

—— అథ అఙ్గావబద్ధాధికరణమ్. 22. ——

407 అఙ్గావబద్ధాస్తు న శాఖాసు హి ప్రతివేదమ్. 3-3-౫౩

* ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీత * లోకేషు పఞ్చవిధం సామోపాసీత * ఉక్థముక్థమితి వై ప్రజా వదన్తి తదిదమేవోక్థమ్ ఇయమేవ పృథివీ * అయం వావ లోక ఏషోఽగ్నిశ్చిత ఇత్యేవమాద్యాః క్రత్వఙ్గాశ్రయా ఉపాసనా భవన్తి. తాః కిం యాసు శాఖాసు శ్రూయన్తే తాస్వేవ నియతాః, ఉత సర్వాసు శాఖాసూద్గీథాదిషు సంబధ్యన్త ఇతి విచారః. సర్వవేదాన్తప్రత్యయత్వే స్థితేఽపి ప్రతివేదం స్వరభేదాదుద్గీథాదయో భిద్యన్త ఇతి తత్ర తత్ర వ్యవతిష్ఠేరన్నితి యుక్తా శఙ్కా. కిం యుక్తమ్? వ్యవతిష్ఠేరన్నితి. కుతః? * ఉద్గీథముపాసీతేతి సామాన్యేనోద్గీథసంబన్ధితయా శ్రుతాయాస్తస్యామేవ శాఖాయాం స్వరవిశేషయుక్తస్యోద్గీథవిశేషస్య సన్నిధానాత్తస్మిన్నేవ విశేషే పర్యవసానం యుక్తమితి, ఏవమాద్యాస్తాస్వేవ శాఖాసు వ్యవతిష్ఠేరన్నితి.

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే [అఙ్గావబద్ధాస్త్వితి.] తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి. నహ్యుద్గీథాద్యఙ్గావబద్ధా ఉపాసనాస్తాస్వేవ శాఖాసు వ్యవతిష్ఠేరన్, అపితు ప్రతివేదం సంబధ్యేరన్; సర్వాసు శాఖాస్విత్యర్థః. హిశబ్దో హేతౌ. యస్మాచ్ఛ్రుత్యోద్గీథాద్యఙ్గమాత్రావబద్ధాః, తస్మాద్యత్రోద్గీథాదయః, తత్ర సర్వత్ర సంబధ్యేరన్. యద్యపి స్వరభేదేనోద్గీథవ్యక్తయో భిద్యన్తే. తథాఽపి సామాన్యేనోద్గీథశ్రుత్యా సర్వా వ్యక్తయస్సన్నిహితా ఇతి న క్వచిద్వ్యవస్థాయాం ప్రమాణమస్తి. సర్వశాఖాప్రత్యయన్యాయేన చ సర్వాసు శాఖాసు క్రతురేకః. అతస్సర్వాసు శాఖాస్వేకస్య క్రతోస్సన్నిధానాత్ క్రత్వఙ్గభూతోద్గీథాదయోఽపి సన్నిహితా ఇతి నైకస్య సన్నిధివిశేషోఽస్తీతి న వ్యవస్థా. ౫౩

408 మన్త్రాదివద్వాఽవిరోధః 3-3-౫౪.

వాశబ్దశ్చార్థే. ఆదిశబ్దేన జాతిగుణసఙ్ఖ్యాసాదృశ్యక్రమద్రవ్యకర్మాణి గృహ్యన్తే. యథా మన్త్రాదీనామేకైకశాఖాస్వామ్నాతానామపి శేషిణః క్రతోస్సర్వశాఖాస్వేకత్వేన యథాయథం శ్రుత్యాదిభిస్సర్వాసు శాఖాసు వినియోగో నవిరుధ్యతే, తద్వదిహాప్యవిరోధః. ౫౪. (ఇతి అఙ్గావబద్ధాధికరణమ్. 22.)

—— అథ భూమజ్యాయస్త్వాధికరణమ్. 23 ——

409 భూమ్నః క్రతువజ్జ్యాయస్త్వం తథాహి దర్శయతి. 3-3-౫౫.

* ప్రాచీనశాల ఔపమన్యవ ఇత్యారభ్య వైశ్వానరవిద్యా ఆమ్నాతా. తత్ర వైశ్వానరః పరమాత్మా త్రైలోక్యశరీర ఉపాస్యశ్శ్రుతః స్వర్లోకాదిత్యవాయ్వాకాశాప్పృథివ్యవయవః.

తత్ర చ ద్యౌర్మూర్ధా, ఆదిత్యశ్చక్షుః, వాయుః ప్రాణః, ఆకాశస్సందేహః-మధ్యకాయ ఇత్యర్థః. ఆపో వస్తిః, పృథివీ పాదావిత్యవయవవిశేషాః. తత్ర సంశయః-కిమస్య త్రైలోక్యశరీరస్య వ్యస్తస్యోపాసనం కర్తవ్యమ్; ఉత వ్యస్తస్య సమస్తస్య చ, అథ సమస్తస్యైవేతి. కిం యుక్తమ్? వ్యస్తస్యేతి. కుతః? ఉపక్రమే వ్యస్తోపాసనోపదేశాత్. తథా హ్యుపదిశ్యతే-ఔపమన్యవాదయః కిలోద్దాలకషష్ఠాః కేకయమశ్వపతిముపసద్య * ఆత్మానమేవేమం వైశ్వానరం సంప్రత్యధ్యేషి తమేవ నో బ్రూహీతి పప్రచ్ఛుః. స చ తేభ్యః ప్రత్యేకం స్వోపాస్యాన్ ద్యుప్రభృతీనుక్తవద్భ్యో మూర్ధాదిషు వ్యస్తేషూపాసనం తత్రతత్ర ఫలం చోక్త్వా * అత్త్యన్నం పశ్యతి ప్రియం భవత్యస్య బ్రహ్మవర్చసం కులే య ఏతమేవమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే మూర్ధా త్వేష ఆత్మన ఇతి; *ఏష వై సుతేజా ఆత్మా వైశ్వానర ఇత్యాదినా తేషు తేషూపాసనేషూపాస్యస్య వైశ్వానరత్వం చాహ. అతో వ్యస్తస్యోపాసనం కర్తవ్యమ్. పరత్ర * యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్త ఇతి ద్యుప్రభృతిప్రదేశావచ్ఛిన్నమాత్రే వైశ్వానరే ఉక్తస్య మూర్ధాద్యుపాసనస్య సమాసేనోపసంహార ఇత్యవగన్తవ్యమ్. అపర ఆహ-ఏవమేవ సమస్తస్యాప్యుపాసనం కార్యమితి, పృథక్ఫలనిర్దేశాత్. * యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే స సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మస్వన్నమత్తీతి. న చైతావతా వాక్యభేదః; యథా భూమవిద్యోపక్రమే నామాద్యుపాసనం తత్తత్ఫలం చాభిధాయ * ఏష తు వా అతివదతి యస్సత్యేనాతివదతీత్యాదినా భూమవిద్యాముపదిశ్య * స స్వరాడ్భవతి తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీతి తత్ఫలం చ వ్యపదిశతి. తత్ర భూమవిద్యాపరత్వేఽపి వాక్యస్య నామాద్యుపాసనం తత్తత్ఫలం చాఙ్గీక్రియతే, తథేహాపీతి.

ఏవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే [భూమ్నా జ్యాయస్త్వమితి.] భూమ్నః-విపులస్య సమస్తస్యైవ జ్యాయస్త్వమ్-ప్రామాణికత్వమిత్యర్థః; ఏకవాక్యత్వావగతేః. తథా హి * ప్రాచీనశాల ఔపమన్యవ ఇత్యుపక్రమ్య * ఉద్దాలకో హ వై భగవన్తోఽయమారుణిస్సంప్రతీమమాత్మానం వైశ్వానరమధ్యేతి తం హన్తాభ్యాగచ్ఛామేతి వైశ్వానరాత్మబుభుత్సయౌపమన్యవాదయః పఞ్చ మహర్షయః తముద్దాలకముపేత్య తత్ర వైశ్వానరాత్మవేదనమలభమానాస్తేన చ సహాశ్వపతిం కేకయం వైశ్వానరాత్మవేదినముపసంగమ్య * ఆత్మానమేవేమం వైశ్వానరం సంప్రత్యధ్యేషి తమేవ నో బ్రూహీతి పృష్ట్వా తత్సకాశాత్ పరమాత్మానం వైశ్వానరం స్వర్లోకాది పృథివ్యన్తశరీరముపాస్యమవగమ్య తత్ఫలం చ సర్వలోకసర్వభూతసర్వాత్మాన్నభూతబ్రహ్మానుభవమవగతవన్త ఇత్యుపసంహారతో వాక్యస్యైకత్వమవగమ్యతే. ఏవమేకవాక్యత్వేఽవగతే సత్యవయవవిశేషేషూపాస్తివచనం ఫలనిర్దేశశ్చ సమస్తోపాసనైకదేశానువాదమాత్రమితి నిశ్చీయతే. [క్రతువత్]-యథా * వైశ్వానరం ద్వాదశకపాలం నిర్వపేత్ పుత్రే జాత ఇతి విహితస్యైవ క్రతోరేకదేశాః * యదష్టాకపాలో భవతీత్యాదిభిరనూద్యన్తే; తథా సమస్తోపాసనమేవ న్యాయ్యమ్, న వ్యస్తోపాసనమ్. తథా హి దర్శయతీయం శ్రుతిః వ్యస్తోపాసనే అనర్థం బ్రువతీ * మూర్ధా తే వ్యపతిష్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇతి, *అన్ధోఽభవిష్యో యన్మాం నాగమిష్య ఇత్యాదికా. అత ఇదమప్యపాస్తమ్, యన్నామాద్యుపాసనసామ్యముక్తమ్. తత్ర హి నామాద్యుపాసనేష్వనర్థో

న శ్రుతః; నామాద్యుపాసనేభ్యో భూమోపాసనస్యాతిశయితఫలత్వం శ్రుతమ్ * ఏషతు వా అతివదతి యస్సత్యేనాతివదతీతి. తత ఏవ అత్ర భూమవిద్యాపరత్వేఽపి వాక్యస్య నామాద్యుపాసనానాం సఫలానాం వివక్షితత్వమ్; అన్యథాఽతిశయితఫలత్వనిమిత్తాతివాదేన భూమవిద్యాస్తుత్యనుపపత్తేః. అతస్సమస్తోపాసనమేవ న్యాయ్యమ్. ౫౫. (ఇతి భూమజ్యాయస్త్వాధికరణమ్. 23.)

అథ శబ్దాదిభేదాధికరణమ్. 24.

410 నానా శబ్దాదిభేదాత్. 3-3-౫౬.

ఇహ బ్రహ్మవిద్యాస్సర్వాః బ్రహ్మప్రాప్తిరూపమోక్షైకఫలాః సద్విద్యాభూమవిద్యాదహరవిద్యోపకోసలవిద్యాశాణ్డిల్యవిద్యావైశ్వానరవిద్యానన్దమయవిద్యాక్షరవిద్యాదికా ఏకశాఖాగతాశ్శాఖాన్తరగతాశ్చోదాహరణమ్, అన్యాః ప్రాణాద్యేకవిషయఫలాశ్చ. కిమత్ర విద్యైక్యముత విద్యాభేద ఇతి సంశయ్యతే. అత్రైవాసాం పరస్పరభేదే సమర్థితే సత్యేకస్యా దహరవిద్యాదికాయాస్సర్వవేదాన్తప్రత్యయన్యాయః. కిం యుక్తమ్? విద్యైక్యమితి. కుతః? వేద్యస్య బ్రహ్మణ ఏకత్వాత్. వేద్యంహి విద్యాయా రూపమ్. అతో రూపైక్యాద్విద్యైక్యమితి.

ఏవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే [నానేతి] నానాభూతా విద్యాః. కుతః? [శబ్దాదిభేదాత్.] ఆదిశబ్దేనాభ్యాససఙ్ఖ్యాగుణప్రక్రియానామధేయాని గృహ్యన్తే. శబ్దాన్తరాదిభిరత్ర విధేయభేదహేతవోఽనుబన్ధభేదా దృశ్యన్తే. యద్యపి వేదోపాసీతేత్యాదయః శబ్దాః ప్రత్యయావృత్త్యభిధాయినః, ప్రత్యయాశ్చ బ్రహ్మైకవిషయాః, తథాఽపి తత్తత్ప్రకరణోదితజగదేకకారణత్వాపహతపాప్మత్వాదివిశేషణవిశిష్టబ్రహ్మవిషయప్రత్యయావృత్త్యవబోధినః ప్రత్యయావృత్తిరూపాః విద్యా భిద్యన్తే. బ్రహ్మప్రాప్తిరూపఫలసంబన్ధ్యుపాసనవిశేషాభిధాయీనిచ నిరాకాఙ్క్షాణివాక్యాని ప్రతిప్రకరణం విలక్షణవిద్యాభిధాయీనీతి నిశ్చీయతే. అస్మిన్నర్థే * శబ్దాన్తరే కర్మభేద ఇత్యాదిభిః పూర్వకాణ్డోదితైస్సూత్రైస్సిద్ధేఽపి పునరిహ ప్రతిపాదనం వేదాన్తవాక్యాని అవిధేయజ్ఞానపరాణీతి కుదృష్టినిరసనాయ. అతో విద్యాభేద ఇతి స్థితమ్. ౫౬. (ఇతి శబ్దాదిభేదాధికరణమ్. 24.)

అథ వికల్పాధికరణమ్. 25.

411 వికల్పోఽవిశిష్టఫలత్వాత్. 3-3-౫౭.

బ్రహ్మప్రాప్తిఫలానాం సద్విద్యాదహరవిద్యాదీనాం నానాత్వముక్తమ్. ఇదానీమాసాం విద్యానామేకస్మిన్ పురుషే ప్రయోజనవత్త్వేన సముచ్చయోఽపి సంభవతి, ఉత ప్రయోజనాభావాద్వికల్ప ఏవేతి విశయే, కిం యుక్తమ్? సముచ్చయోఽపి సంభవతీతి. కుతః? ఏకఫలానాం భిన్నశాస్త్రార్థానామపి సముచ్చయదర్శనాత్. దృశ్యతే హ్యేకస్యైవ స్వర్గాదేస్సాధనానామగ్నిహోత్రదర్శపూర్ణమాసాదీనాం తస్యైవ స్వర్గస్య భూయస్త్వాపేక్షయైకత్ర పురుషే సముచ్చయః, ఏవమిహాపి బ్రహ్మానుభవభూయస్త్వాపేక్షయా సముచ్చయోఽపి సంభవతీతి.

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే—వికల్ప ఏవ, న సముచ్చయస్సంభవతీతి. కుతః? [అవిశిష్టఫలత్వాత్.] సర్వాసాం హి బ్రహ్మవిద్యానామనవధికాతిశయానన్దబ్రహ్మానుభవః ఫలమవిశిష్టం

శ్రూయతే * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమ్ * స ఏకో బ్రహ్మణ ఆనన్దః, శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య * యదా పశ్యః పశ్యతే రుక్మవర్ణం కర్తారమీశం పురుషం బ్రహ్మయోనిమ్, తదా విద్వాన్ పుణ్యపాపే విధూయ నిరఞ్జనః పరమం సామ్యముపైతీత్యాదిభ్యః. బ్రహ్మ హి స్వస్య పరస్య చ స్వాయమనుభూయమానమనవధికాతిశయానన్దం భవతి. స చ తాదృశో బ్రహ్మానుభవ ఏకయా విద్యయాఽవాప్యతే చేత్, కిమన్యయేతి న సముచ్చయసమ్భవః. స్వర్గాదేర్హి దేశతః కాలతః స్వరూపతశ్చ పరిమితత్వేన తత్ర దేశాద్యపేక్షయా భూయస్త్వసమ్భవాత్తదర్థినస్సముచ్చయస్సమ్భవతి, ఇహ తు తద్విపరీతస్వరూపే బ్రహ్మణి తన్న సమ్భవతి. సర్వాశ్చ విద్యాః బ్రహ్మానుభవవిరోధ్యనాదికర్మావిద్యానిరసనముఖేన బ్రహ్మప్రాప్తిఫలా ఇత్యవిశిష్టఫలత్వాత్సర్వాసాం వికల్ప ఏవ. ౫౭.

బ్రహ్మప్రాప్తివ్యతిరిక్తఫలాస్తు విద్యాస్స్వర్గాదిఫలకర్మవద్యథేష్టం వికల్పేరన్ సముచ్చీయేరన్వా, తాసాం పరిమితఫలత్వేన భూయస్త్వాపేక్షాసమ్భవాత్. తదాహ.—

412 కామ్యాస్తు యథాకామం సముచ్చీయేరన్న వా పూర్వహేత్వభావాత్. 3-3-౫౮.

అపరిమితఫలత్వాభావాదిత్యర్థః. ౫౮. (ఇతి వికల్పాధికరణమ్. 25.)

అథ యథాశ్రయభావాధికరణమ్. 26.

413 అఙ్గేషు యథాశ్రయభావః. 3-3-౫౯.

ఉద్గీథాదిక్రత్వఙ్గేష్వాశ్రితాః * ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేత్యాదికా విద్యాః కిముద్గీథాదివత్క్రత్వర్థతయా క్రతుషు నియమేనోపాదేయాః, ఉత గోదోహనాదివత్పురుషార్థతయా యథాకామమితి విశయే, నియమేనోపాదేయా ఇతి యుక్తమ్. నను చాసాం పురుషార్థత్వేనానియమః ప్రతిపాదితః * తన్నిర్ధారణానియమస్తద్దృష్టేః పృథగ్ఘ్యప్రతిబన్ధః ఫలమిత్యత్ర. సత్యమ్; తదేవ ద్రఢయితుం కైశ్చిల్లిఙ్గదర్శనైర్యుక్త్యా చాక్షిప్యతే. తత్ర హి * తేనోభౌ కురుత ఇత్యనియమదర్శనాత్పృథక్ఫలత్వముక్తమ్. ఉపాసనాశ్రయభూతోద్గీథాదివదుపాసనానామప్యఙ్గతయోపాదాననియమే బహవో హేతవ ఉపలభ్యన్తే. న హ్యత్ర * గోదోహనేన పశుకామస్య ప్రణయేదిత్యాదివదుపాసనావిధివాక్యే ఫలసమ్బన్ధః శ్రూయతే. * ఉద్గీథముపాసీతేత్యుద్గీథాదిసమ్బన్ధితయైవోపాసనం ప్రతీయతే. * యదేవ విద్యయా కరోతి శ్రద్ధయోపనిషదా తదేవ వీర్యవత్తరమితి వర్తమానాపదేశరూపవాక్యాన్తరాద్ధి ఫలసమ్బన్ధో జ్ఞాయతే. స్వవాక్యేనైవావ్యభిచరితక్రతుసమ్బన్ధ్యుద్గీథాదిసమ్బన్ధేన నిర్జ్ఞాతక్రత్వఙ్గభావస్య వాక్యాన్తరస్థవర్తమానఫలసమ్బన్ధనిర్దేశోఽర్థవాదమాత్రం స్యాత్, అపాపశ్లోకశ్రవణాదివత్. అతో యథోద్గీథాదయ ఉపాసనాశ్రయాః క్రత్వఙ్గతయా ప్రయోగవిధినా నియమేనోపాదీయన్తే, తథా తదాశ్రితాశ్చోపాసనాస్తన్ముఖేన క్రత్వఙ్గభూతా ఇతి నియమేనోపాదేయా ఏవ. ౫౯.

414 శిష్టేశ్చ. 3-3-౬౦

శిష్టిః-శాసనమ్; విధానమిత్యర్థః. * ఉద్గీథముపాసీతేత్యుద్గీథాఙ్గతయోపాసనవిధానాచ్చోపాదాననియమః. * గోదోహనేన పశుకామస్య ప్రణయేదిత్యాదివద్విధివాక్యేఽధికారాన్తరాశ్రవణాదుద్గీథాఙ్గభావ ఏవ హి విధేయ ఇతి గమ్యతే. ౬౦.

415 సమాహారాత్. 3-3-౬౧.

* హోతృషదనాద్ధైవాపి దురుద్గీథమనుసమాహరతీత్యుపాసనస్య సమాహారనియమో దృశ్యతే. దురుద్గీథమ్ - వేదనవిహీనముద్గీథమ్. వేదనహీనావన్యేన సమాధానం బ్రువత్తస్య నియమేనోపాదానం దర్శయతి. ౬౧.

416 గుణసాధారణ్యశ్రుతేశ్చ. 3-3-౬౨.

ఉపాసనగుణస్య-ఉపాసనాశ్రయస్య ప్రణవస్య సోపాసనస్య * తేనేయం త్రయీ విద్యా వర్తతే ఓమిత్యాశ్రావయత్యోమితి శంసత్యోమిత్యుద్గాయతీతి సాధారణ్యశ్రుతేశ్చోపాసనసమాహారో గమ్యతే. తేనేతి ప్రకృతపరామర్శాత్సోపాసన ఏవ ప్రణవస్సర్వత్ర సంచరతి. అత ఉపాసనస్య ప్రణవసహభావనియమదర్శనాచ్చోద్గీథాద్యుపాసనానాముద్గీథాదివన్నియమేనోపాదానమ్. ౬౨.

ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే.—

417 నవా తత్సహభావాశ్రుతేః. 3-3-౬3.

నచైతదస్తి, యదుద్గీథాద్యుపాసనానాం క్రతుషూద్గీథాదివదుపాదాననియమ ఇతి. కుతః? [తత్సహభావాశ్రుతేః] - ఉద్గీథాఙ్గభావాశ్రుతే రిత్యర్థః. అఙ్గభావే హి సహభావ నియమో భవతి. యద్యపి * ఉద్గీథముపాసీతేత్యస్మిన్ పదసముదాయేఽధికారాన్తరం న ప్రతీయతే, తథాఽపి తదనన్తరమేవ * యదేవ విద్యయా కరోతి, శ్రద్ధయోపనిషదా తదేవ వీర్యవత్తరం భవతీతి విద్యాయాః క్రతువీర్యవత్తరత్వం ప్రతి సాధనభావః ప్రతిపాద్యతే. తేన క్రతుఫలాత్పృథగ్భూతఫలసాధనభూతా విద్యా * ఉద్గీథముపాసీతేతి కర్తవ్యతయా విధీయతే. క్రతుఫలాత్పృథగ్భూతఫలసాధనతయాఽవగతస్యోపాసనస్య క్రత్వఙ్గభూతోద్గీథాఙ్గతయా వినియోగో నోపపద్యతే. అత ఉపాసనస్యాశ్రయాపేక్షాయాం సన్నిహిత ఉద్గీథ ఆశ్రయమాత్రం భవతి. ఉద్గీథశ్చ క్రత్వఙ్గ భూత ఇతి క్రతుప్రయుక్తోద్గీథాద్యాశ్రయే ఉపాసనే క్రత్వధికారిణ ఏవ క్రతోర్వీర్యవత్తరత్వేచ్ఛానిమిత్తమిదమధికారాన్తరమితి న క్రతుషు తదుపాదాననియమః. వీర్యవత్తరత్వం చ క్రతుఫలస్య ప్రబలకర్మాన్తరఫలేనాప్రతిబన్ధ ఇత్యుక్తమ్. క్రతోరవిలమ్బితఫలత్వమిత్యర్థః. పర్ణతాదీనాంతు * యదేవ విద్యయా కరోతి......తదేవ వీర్యవత్తరం భవతీతి విద్యాయాః ఫలసాధనత్వవదపాపశ్లోకశ్రవణాదిఫలం ప్రతి సాక్షాత్సాధనభావో న శ్రుత ఇతి క్రత్వఙ్గభూతజుహ్వాద్యఙ్గతయా వినియోగావిరోధాత్తదఙ్గభూతానాం ఫలాన్తరసాధనభావకల్పనానుపపత్తేస్తత్ర ఫలశ్రుతిరర్థవాదమాత్రం స్యాత్. ౬3.

418 దర్శనాచ్చ. 3-3-౬౪.

దర్శయతిచ శ్రుతిరుపాసనోపాదానానియమమ్ * ఏవంవిద్ధ వై బ్రహ్మా యజ్ఞం యజమానం సర్వాంశ్చర్త్విజోఽభిరక్షతీతి బ్రహ్మణో వేదనేన సర్వేషాం రక్షణం బ్రువతీ. ఉద్గాతృప్రభృతీనాం వేదనస్యానియమే సత్యేతదుపపద్యతే. అనేన లిఙ్గేన పూర్వోక్తానాం సమాహారాది

లిఙ్గానాం ప్రాయికత్వమవగమ్యతే. అతోఽనియమ ఏవేతి స్థితమ్. ౬౪. (ఇతి యథాశ్రయభావాధికరణమ్. 26.)

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శారీరకమీమాంసాభాష్యే
తృతీయస్యాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః.

శ్రీరస్తు.

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

తృతీయాధ్యాయే—చతుర్థఃపాదః. పురుషార్థాధికరణమ్. 1.

419 పురుషార్థోఽతశ్శబ్దాదితి బాదరాయణః. ౩-౪-౧.

గుణోపసంహారానుపసంహారఫలా విద్యైకత్వనానాత్వచిన్తా కృతా. ఇదానీం విద్యాతః పురుషార్థః, ఉత విద్యాఙ్గకాత్కర్మణ ఇతి చిన్త్యతే. కిం యుక్తమ్? అతః-విద్యాతః పురుషార్థ ఇతి భగవాన్ బాదరాయణో మన్యతే. కుతః? శబ్దాత్. దృశ్యతే హ్యౌపనిషదః శబ్దో విద్యాతః పురుషార్థం బ్రువన్ * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమ్ * వేదాహమేతం పురుషం మహాన్తమ్, ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్, తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి, నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయ * యథా నద్యః స్యన్దమానాస్సముద్రే అస్తం గచ్ఛన్తి నామరూపే విహాయ, తథా విద్వాన్నామరూపాద్విముక్తః పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్యమిత్యాదిః. ౧.

అత్ర పూర్వపక్షీ ప్రత్యవతిష్ఠతే.—

420 శేషత్వాత్పురుషార్థవాదో యథాఽన్యేష్వితి జైమినిః. ౩-౪-౨.

నైతదేవమ్, యద్విద్యాతః పురుషార్థావాప్తిశ్శబ్దాదవగమ్యత ఇతి. న హ్యేషః * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమిత్యాదిశబ్దో వేదనాత్పురుషార్థావాప్తిమవగమయతి, కర్మసు కర్తృభూతస్యాత్మనో యాథాత్మ్యవేదనప్రతిపాదనపరత్వాత్. అతః కర్తృసంస్కారద్వారేణ విద్యాయాః క్రతుశేషత్వాత్తత్ర ఫలశ్రుతిరర్థవాదమాత్రమ్, యథాఽన్యేషు ద్రవ్యాదిష్వితి జైమినిరాచార్యో మన్యతే. తదుక్తమ్. * ద్రవ్యసంస్కారకర్మసు పరార్థత్వాత్ఫలశ్రుతిరర్థవాదస్స్యాదితి. ననుచ కర్మసు కర్తుర్జీవాదన్యో ముముక్షుభిః ప్రాప్యతయా వేదాన్తేషు వేద్య ఉపదిశ్యత ఇతి ప్రాగేవోపపాదితమ్ * నేతరోఽనుపపత్తేః * భేదవ్యపదేశాచ్చ * అనుపపత్తేస్తు న శారీరః * ఇతరపరామర్శాత్స ఇతి చేన్నాసంభవాదిత్యేవమాదిభిస్సూత్రైః. తదేవ బ్రహ్మ * తత్త్వమస్యాదిసామానాధికరణ్యేన జీవాదనతిరిక్తమిత్యేతదపి * అధికంతు భేదనిర్దేశాదిత్యేవమాదిభిర్నిరస్తమ్. సామానాధికరణ్యనిర్దేశశ్చ * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమ్ * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేతి చేతనాచేతనసాధారణః * యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ * య ఆత్మని తిష్ఠన్నిత్యాదినాఽవగతతత్తదాత్మతయాఽవస్థితినిబన్ధన ఇతి * అవస్థితేరితి కాశకృత్స్న ఇత్యాదిభిరుపపాదితమ్. తత్కథం కర్మసు కర్తురాత్మనో యాథాత్మ్యోపదేశపరా వేదాన్తశబ్దా ఇతి విద్యాయాః కర్మాఙ్గత్వం ప్రతి

ప్రతిపాద్యతే? ఉచ్యతే— వేదాన్తవాక్యేష్వేవ విద్యాయాః కర్మప్రాధాన్యం సూచయద్భిర్లిఙ్గైః తదుపబృంహితసామానాధికరణ్యనిర్దేశేనచ వేదాన్తశబ్దా దేహాతిరిక్తజీవస్వరూపయాథాత్మ్యోపదేశపరా ఇతి బలాదభ్యుపగమనీయమితి పూర్వపక్షిణోఽభిప్రాయః. ననుచ కర్తృసంస్కారముఖేన విద్యాయాః క్రత్వనుప్రవేశో న శక్యతే వక్తుమ్, కర్తుర్లౌకికవైదికసాధారణత్వేనావ్యభిచరితక్రతుసంబన్ధిత్వాభావాత్. నైవమ్ - లౌకికస్య కర్మణః కర్తుర్దేహాదవ్యతిరిక్తత్వేఽప్యుపపత్తేర్దేహాతిరిక్తనిత్యాత్మస్వరూపస్య క్రతావేవోపయోగాత్తత్స్వరూపప్రతిపాదనముఖేన క్రత్వనుప్రవేశో న విరుధ్యతే. అతో విద్యాయాః క్రతుశేషత్వాన్నాతః పురుషార్థః. ౨.

కాని పునస్తాని లిఙ్గాని, యదుపబృంహితసామానాధికరణ్యనిర్దేశేన వేదాన్తశబ్దా జీవస్వరూపపరా ఇతి నిర్ణీయన్తే. తత్రాహ.—

421 ఆచారదర్శనాత్. ౩-౪-౩.

బ్రహ్మవిదాం ప్రాధాన్యేన కర్మస్వేవాచారో దృశ్యతే. అశ్వపతిః కేకయః కిల ఆత్మవిత్తమస్తద్విజ్ఞానాయోపగతాంస్తానృషీన్ప్రత్యాహ * యక్ష్యమాణో హ వై భగవన్తోఽహమస్మీతి. తథా జనకాదయో బ్రహ్మవిదగ్రేసరాః కర్మనిష్ఠాః స్మృతిషు దృశ్యన్తే * కర్మణైవ హి సంసిద్ధిమాస్థితా జనకాదయః, * ఇయాజ సోఽపి సుబహూన్ యజ్ఞాన్ జ్ఞానవ్యపాశ్రయ ఇతి. అతో బ్రహ్మవిదాం కర్మప్రధానత్వదర్శనాద్విద్యాయాః కర్తృస్వరూపవేదనరూపత్వేన కర్మాఙ్గత్వమేవేతి న విద్యాతః పురుషార్థః. ౩.

లిఙ్గమిదమ్; ప్రాప్తిరుచ్యతామిత్యత్రాహ.—

422 తచ్ఛ్రుతేః. ౩-౪-౪.

శ్రుతిరేవ హి విద్యాయాః కర్మాఙ్గత్వమాహ * యదేవ విద్యయా కరోతి శ్రద్ధయోపనిషదా తదేవ వీర్యవత్తరం భవతీతి. నేయం శ్రుతిః ప్రకరణాదుద్గీథమాత్రవిషయేతి వ్యవస్థాపయితుం శక్యా; యతః ప్రకరణాచ్ఛ్రుతిర్బలీయసీ. * యదేవ విద్యయా కరోతీతి విద్యామాత్రవిషయా హీయం శ్రుతిః. ౪.

423 సమన్వారమ్భణాత్. ౩-౪-౫.

* తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే ఇతి విద్యాకర్మణోస్సాహిత్యం చ దృశ్యతే. సాహిత్యం చోక్తేన న్యాయేన విద్యాయాః కర్మాఙ్గత్వే సత్యేవ భవతి. ౫.

424 తద్వతోవిధానాత్. ౩-౪-౬.

విద్యావతః కర్మవిధానాద్విద్యా కర్మాఙ్గమిత్యవగమ్యతే. * ఆచార్యకులాద్వేదమధీత్య యథావిధానం గురోః కర్మాతిశేషేణాభిసమావృత్య కుటుమ్బే శుచౌ దేశే ఇత్యాదౌ * వేదమధీత్యేత్యధ్యయనవతః కర్మాణి విదధదర్థావబోధపర్యన్తాధ్యయనవత ఏవ విదధాతి. అర్థావబోధపర్యన్తం హ్యధ్యయనమితి స్థాపితమ్. అతో బ్రహ్మవిద్యాఽపి కర్మసు వినియుక్తేతి న పృథక్ఫలాయావకల్పతే. ౬.

425 నియమాత్. ౩-౪-౭.

ఇతశ్చ న విద్యాతః పురుషార్థః * కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషేచ్ఛతం సమా ఇత్యాత్మవిదః పురుషాయుషస్య సర్వస్య కర్మసు నియమేన వినియోగాత్కర్మణ ఏవ ఫలమిత్యవగమ్యతే. విద్యా తు కర్మాఙ్గమితి. ౭.

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే.—

426 అధికోపదేశాత్తు బాదరాయణస్యైవం తద్దర్శనాత్. ౩-౪-౮.

తుశబ్దాత్పక్షో వ్యావృత్తః. విద్యాత ఏవ పురుషార్థః. కుతః? [అధికోపదేశాత్]. కర్మసు కర్తుర్జీవాద్ధేయప్రత్యనీకానవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణాకరత్వేనాధికస్యార్థాన్తరభూతస్య పరస్య బ్రహ్మణో వేద్యతయోపదేశాత్ భగవతో బాదరాయణస్య విద్యాతః ఫలమిత్యేవమేవ మతమ్. లిఙ్గాని తిష్ఠన్తు, వేద్యతయోపదేశస్తు తావత్కర్తుః ప్రత్యగాత్మనోఽధికస్యైవ. కథమ్? తద్దర్శనాత్-ప్రత్యగాత్మన్యశుద్ధే శుద్ధేఽప్యసంభావనీయానన్తగుణాకరస్య వేద్యస్య నిరస్తనిఖిలహేయగన్ధస్య స్వసఙ్కల్పకృతజగదుదయవిభవలయలీలస్య సర్వజ్ఞస్య సర్వశక్తేర్వాఙ్మనసాపరిచ్ఛేద్యానన్దస్య జీవాధిపస్య కృత్స్నప్రశాసితుః పరస్య బ్రహ్మణో వేదనోపదేశవాక్యేషు దర్శనాత్. * అపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకోఽవిజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్పః * తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తత్తేజోఽసృజత * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్ * పరాఽస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చ * స ఏకో బ్రహ్మణ ఆనన్దః * యతో వాచో నివర్తన్తే, అప్రాప్య మనసా సహ, ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్, నబిభేతి కుతశ్చనేతి * ఏష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతిరేష భూతపాల ఏష సేతుర్విధరణః * స కారణం కరణాధిపాధిపో నచాస్య కశ్చిజ్జనితా నచాధిపః * ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠతః (ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ద్యావాపృథివ్యౌ విధృతే తిష్ఠతః) * భీషాస్మాద్వాతః పవతే, భీషోదేతి సూర్యః, భీషాస్మాదగ్నిశ్చేన్ద్రశ్చ, మృత్యుర్ధావతి పఞ్చమ ఇత్యాదిషు. తస్మాద్వేదనోపదేశశబ్దేషు కర్తుః ప్రత్యగాత్మనః ఖద్యోతకల్పస్యావిద్యాదిహేయసంబన్ధయోగ్యస్య గన్ధోఽపి నాస్తీతి పరమపురుషవిషయాయా విద్యాయాస్తత్ప్రాప్తిరూపమమృతత్వం తత్రతత్ర శ్రూయమాణం ఫలమితి విద్యాతః పురుషార్థ ఇతి సుష్ఠూక్తమ్. ౮.

లిఙ్గాన్యపి నిరస్యన్తే.—

427 తుల్యం తు దర్శనమ్. ౩-౪-౯.

యదుక్తం బ్రహ్మవిదాం కర్మానుష్ఠానదర్శనాద్విద్యా కర్మాఙ్గమితి, తన్న; విద్యాయా అనఙ్గత్వేఽపి తుల్యం దర్శనమ్; బ్రహ్మవిదాం కర్మానుష్ఠానదర్శనమనైకాన్తికమిత్యర్థః. అననుష్ఠానస్యాపి దర్శనాత్. దృశ్యతే హి బ్రహ్మవిదాం కర్మత్యాగః * ఋషయః కావషేయాః కిమర్థా వయమధ్యేష్యామహే కిమర్థా వయం యక్ష్యామహ ఇత్యాదౌ. అతో బ్రహ్మవిదాం కర్మత్యాగదర్శనాన్న విద్యా కర్మాఙ్గమ్. కథమిదముపపద్యతే బ్రహ్మవిదాం కర్మానుష్ఠాన

మననుష్ఠానంచ? ఫలాభిసన్ధిరహితస్య యజ్ఞాదికర్మణో బ్రహ్మవిద్యాఙ్గత్వాత్తథావిధస్య కర్మణో ఽనుష్ఠానదర్శనముపపద్యతే. వక్ష్యతి చ * సర్వాపేక్షాచ యజ్ఞాదిశ్రుతేరశ్వవదితి. ఫలార్థస్య తస్యైవ యజ్ఞాదేః కర్మణో మోక్షైకఫలబ్రహ్మవిద్యావిరోధిత్వాత్తస్యాననుష్ఠానదర్శనముపపన్నతరమ్. విద్యాయాః కర్మాఙ్గత్వే కర్మత్యాగః కథమపి నోపపద్యతే. ౯.

యదుక్తం శ్రుత్యైవ విద్యాయాః కర్మాఙ్గత్వమవగమ్యత ఇతి, తత్రాహ.—

428 అసార్వత్రికీ. ౩-౪-౧౦.

న సర్వవిద్యావిషయేయం శ్రుతిః, అపి తూద్గీథవిద్యావిషయైవ; * యదేవ విద్యయా కరోతీతి యచ్ఛబ్దస్యానిర్ధారితవిశేషస్య * ఉద్గీథముపాసీతేతి ప్రస్తుతోద్గీథవిశేషనిష్ఠత్వాత్. నహి యత్కరోతి తద్విద్యయేతి సంబధ్యతే. * యదేవ విద్యయా కరోతి తదేవ వీర్యవత్తరమితి విద్యయా క్రియమాణం యచ్ఛబ్దేన నిర్దిశ్య తస్య హి వీర్యవత్తరత్వముచ్యతే. ౧౦.

యచ్చేదముక్తమ్ * తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే ఇతి విద్యాకర్మణోస్సాహిత్యదర్శనాద్విద్యా కర్మాఙ్గమితి, తత్రాహ.—

429 విభాగశ్శతవత్. ౩-౪-౧౧.

* తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే ఇత్యత్రోక్తేన న్యాయేన విద్యాకర్మణోర్భిన్నఫలత్వాద్విద్యా స్వస్మై ఫలాయ సమన్వారభతే, కర్మచ స్వస్మై ఫలాయేతి విభాగో ద్రష్టవ్యః. శతవత్ -యథా క్షేత్రరత్నవిక్రయిణం శతద్వయమన్వేతీత్యుక్తే క్షేత్రార్థం శతమ్, రత్నార్థం శతమితి విభాగః ప్రతీయతే, తద్వదిహాపి. ౧౧.

430 అధ్యయనమాత్రవతః. ౩-౪-౧౨.

యదుక్తం విద్యావతః కర్మవిధానాద్విద్యా కర్మాఙ్గమితి, నైతద్యుక్తమ్; * వేదమధీత్యేత్యధ్యయనమాత్రవతో విధానాత్. నచాధ్యయనవిధిరేవార్థబోధే ప్రవర్తయతి, ఆధానవదధ్యయనస్యాక్షరరాశిగ్రహణమాత్రే పర్యవసానాత్. గృహీతస్యచ స్వాధ్యాయస్య ఫలవత్కర్మావబోధిత్వదర్శనాత్తన్నిర్ణయఫలే తదర్థవిచారే పురుషః స్వయమేవ ప్రవర్తతే; తతః కర్మార్థీ కర్మజ్ఞానే ప్రవర్తతే, మోక్షార్థీచ బ్రహ్మజ్ఞాన ఇతి న విద్యా కర్మాఙ్గమ్. యద్యప్యధ్యయనవిధిరేవార్థావబోధే ప్రవర్తయతి, తథాపి న విద్యాకర్మాఙ్గమ్, అర్థజ్ఞానాదర్థాన్తరత్వాద్విద్యాయాః. యథా జ్యోతిష్టోమాదికర్మస్వరూపవిజ్ఞానాత్ఫలసాధనభూతం తత్కర్మానుష్ఠానమర్థాన్తరం, తథాఽర్థజ్ఞానరూపాద్బ్రహ్మస్వరూపవిజ్ఞానాదర్థాన్తరమేవ ధ్యానోపాసనాదిశబ్దవాచ్యా పురుషార్థసాధనభూతా విద్యేతి న తస్యాః కర్మసంబన్ధగన్ధో విద్యతే. ౧౨.

431 నావిశేషాత్. ౩-౪-౧౩.

యచ్చోక్తం * కుర్వన్నేవేహ కర్మాణీత్యాత్మవిదం జ్ఞానాద్యావదావృత్త్య యావజ్జీవం కర్మానుష్ఠానే నియమయతీతి. తన్నోపపద్యతే; అవిశేషాత్ -నహ్యయం నియమః ఫలసాధన

భూతస్వతన్త్రకర్మవిషయ ఇతి విశేషహేతురస్తి, విద్యాఙ్గభూతకర్మవిషయతయాఽప్యుపపత్తేః; * కర్మణైవహి సంసిద్ధిమాస్థితా జనకాదయ ఇతిచ విదుషస్త్వాప్రయాణానుపాసనస్యానువర్త్మానత్వాత్. ౧౩.

ఏవమర్థస్వాభావ్యేన చోద్యం పరిహృత్య * కుర్వన్నేవేహ కర్మాణీత్యస్య వాక్యస్యార్థమాహ.—

432 స్తుతయేఽనుమతిర్వా. ౩-౪-౧౪.

వాశబ్దోఽవధారణార్థః. * ఈశావాస్యమిదం సర్వమితి విద్యాప్రకరణాద్విద్యాస్తుతయే సర్వదా కర్మానుష్ఠానానుమతిరియమ్. విద్యామాహాత్మ్యాత్సర్వదా కర్మ కుర్వన్నపి న లిప్యతే కర్మభిరితి హి విద్యా స్తుతా భవతి. వాక్యశేషశ్చైవమేవ దర్శయతి * ఏవం త్వయి నాన్యథేతోఽస్తి న కర్మ లిప్యతే నర ఇతి. అతో న కర్మాఙ్గం విద్యా. ౧౪.

433 కామకారేణ చైకే. ౩-౪-౧౫.

అపి చైవమేకే శాఖినః కామకారేణ బ్రహ్మవిద్యానిష్ఠస్య గార్హస్థ్యత్యాగమధీయతే * కిం ప్రజయా కరిష్యామో యేషాం నోఽయమాత్మాఽయం లోక ఇతి. విదుషో విరక్తస్య కామకారేణ గార్హస్థ్యకర్మత్యాగం బ్రువదిదం వచనం బ్రహ్మవిద్యాయాః కర్మానఙ్గత్వం దర్శయతి. యజ్ఞాదికర్మాఙ్గత్వే హి విద్యాయాః విద్యానిష్ఠస్య కామకారేణ గార్హస్థ్యత్యాగో న సంభవతి. అతో న విద్యా కర్మాఙ్గమ్. ౧౫.

434 ఉపమర్దం చ. ౩-౪-౧౬.

పుణ్యాపుణ్యరూపస్య సమస్తసాంసారికదుఃఖమూలస్య కర్మణో బ్రహ్మవిద్యయోపమర్దం చ ప్రతివేదాన్తమధీయతే, * భిద్యతే హృదయగ్రన్థిశ్ఛిద్యన్తే సర్వసంశయాః। క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్దృష్టే పరావర ఇత్యాదికమ్. తద్విద్యాయాః కర్మాఙ్గత్వే న సంగచ్ఛతే. ౧౬.

435 ఊర్ధ్వరేతస్సు చ శబ్దే హి. ౩-౪-౧౭.

ఊర్ధ్వరేతస్స్వాశ్రమేషు బ్రహ్మవిద్యాదర్శనాత్తేష్వగ్నిహోత్రదర్శపూర్ణమాసాదికర్మాభావాచ్చ న విద్యా కర్మాఙ్గమ్. నన్వూర్ధ్వరేతస ఆశ్రమా న సన్త్యేవ * యావజ్జీవమగ్నిహోత్రం జుహోతీత్యాదినాఽగ్నిహోత్రదర్శపూర్ణమాసాదీనాం యావజ్జీవాధికారశ్రుతేః; శ్రుతివిరుద్ధానాం స్మృతీనాం చాప్రామాణ్యాత్. అత ఆహ-[శబ్దేహీతి.] వైదిక ఏవహి శబ్దే తే దృశ్యన్తే * త్రయో ధర్మస్కన్ధాః * యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధాతప ఇత్యుపాసతే * ఏతమేవ ప్రవ్రాజినో లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తీత్యాదౌ. యావజ్జీవశ్రుతిస్త్వవిరక్తవిషయా. ౧౭.

436 పరామర్శం జైమినిరచోదనాచ్చాపవదతి హి. ౩-౪-౧౮.

యదిదం * త్రయో ధర్మస్కన్ధా ఇత్యాదౌ వైదికే శబ్దే ఊర్ధ్వరేతస ఆశ్రమా దృశ్యన్తే, అతస్తే సన్త్యేవేతి, నైతదుపపద్యతే; యతః * త్రయో ధర్మస్కన్ధా ఇత్యాదిషు

వాక్యేషు తేషామాశ్రమాణాం పరామర్శమాత్రం క్రియతే—అనువాదమాత్రమిత్యర్థః. కుత ఏతత్ ? అచోదనాత్ -అవిధానాదిత్యర్థః. నహ్యత్ర విధిశబ్దః శ్రూయతే, *త్రయో ధర్మస్కన్ధా ఇత్యాదినా హి ప్రకృతం ప్రణవేన బ్రహ్మోపాసనం స్తూయతే *బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీత్యుపసంహారాత్. అతోఽన్యార్థమనువాదమాత్రమత్ర క్రియతే తేషామాశ్రమాణామ్. *యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధాతప ఇత్యుపాసత ఇతి చ దేవయానవిధిపరత్వాత్తత్రాపి నాశ్రమాన్తరవిధిసంభవః. అపి చాపవదతి హి శ్రుతిరాశ్రమాన్తరం *వీరహా వా ఏష దేవానాం యోఽగ్నిముద్వాసయత ఇత్యాదికా. అత ఊర్ధ్వరేతస ఆశ్రమా న సన్తీతి జైమినిరాచార్యో మన్యతే. ౧౮.

437 అనుష్ఠేయం బాదరాయణస్సామ్యశ్రుతేః. ౩-౪-౧౯.

గృహస్థాశ్రమవదాశ్రమాన్తరమప్యనుష్ఠేయం భగవాన్ బాదరాయణో మన్యతే. కుతః ? [సామ్యశ్రుతేః].—ఉపాదేయతయాఽభిమతగృహస్థాశ్రమసామ్యం హి తేషామప్యాశ్రమాణాం శ్రూయతే. *త్రయో ధర్మస్కన్ధా ఇత్యారభ్య బ్రహ్మసంస్థస్తుత్యర్థతయా సంకీర్తనం గృహస్థాశ్రమస్యేతరేషాం చ సమానమ్. అథ గృహస్థాశ్రమస్యానువాదః ప్రాప్తౌ సత్యామేవ సంభవతీతి తస్య ప్రాప్తిరవశ్యాభ్యుపేత్యేతి మతమ్; తదితరేషామపి సమానమ్, అన్యత్రాభినివేశాత్. న చ గార్హస్థ్యధర్మ ఏవ *యజ్ఞోఽధ్యయనం దానం తపో బ్రహ్మచర్యమితి సర్వైశ్శబ్దైరభిధీయతే; బ్రహ్మచర్యతపసోర్గృహస్థస్యైవ సంభవాదితి యుక్తమ్; *త్రయో ధర్మస్కన్ధా ఇతి త్రిత్వేన సంగృహ్య *ప్రథమో...ద్వితీయః...తృతీయః ఇతి విభాగవచనానుపపత్తేః, అతః *యజ్ఞోఽధ్యయనం దానమితి గృహస్థాశ్రమ ఉచ్యతే. అధ్యయనశబ్దో వేదాభ్యాసపరః. తపశ్శబ్దేన వైఖానసపారివ్రాజ్యయోర్గ్రహణమ్, ఉభయోః తపఃప్రధానత్వాత్. తపశ్శబ్దో హి కాయక్లేశే రూఢః. స చ ద్వయోరపి సమానః. బ్రహ్మచారిధర్మ ఏవ బ్రహ్మచర్యశబ్దేనాభిధీయతే. *బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీతి పరత్ర శ్రూయమాణో బ్రహ్మసంస్థశబ్దో యౌగికః సర్వాశ్రమసాధారణః, సర్వేషామాశ్రమిణాం బ్రహ్మసంస్థాసంభవాత్. బ్రహ్మణి సంస్థా-సంస్థితిః బ్రహ్మసంస్థత్వమ్. తచ్చ సర్వేషాం సంభవత్యేవ. బ్రహ్మనిష్ఠావికలాః కేవలాశ్రమిణః పుణ్యలోకభాజః; తేష్వేవ బ్రహ్మనిష్ఠోఽమృతత్వభాగ్భవతి. తదేతద్వ్యస్పష్టముక్తం భగవతాపరాశరేణ *ప్రాజాపత్యం బ్రాహ్మణానామిత్యారభ్య *బ్రాహ్మం సన్న్యాసినాం స్మృతమిత్యన్తేన వర్ణానామాశ్రమాణాంచ కేవలానాం బ్రహ్మలోకప్రాప్త్యన్తం ఫలమభిధాయ*ఏకాన్తినస్సదా బ్రహ్మధ్యాయినో యోగినోహి యే, తేషాం తత్పరమం స్థానం యద్వై పశ్యన్తి సూరయ ఇతి తేష్వేవ బ్రహ్మనిష్ఠానాం బ్రహ్మప్రాప్తిమభిదధతా. అతో గృహస్థాశ్రమతుల్యాః ఊర్ధ్వరేతస ఆశ్రమా అపి దృశ్యన్త ఇతి తేఽప్యనుష్ఠేయాః. *యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధాతప ఇత్యుపాసత ఇతి చ అరణ్య ఇతి తపఃప్రధానాశ్రమప్రాప్త్యపేక్షత్వాద్దేవయానవిధానస్యత్రాపి తత్ప్రాప్తిరఙ్గీకరణీయా. ౧౯.

పరామర్శపక్షే విధానపక్షేచ గృహస్థాశ్రమతుల్యమేషామప్యనుష్ఠేయత్వమిత్యుపపాద్య విధిరేవాయమాశ్రమాణాం సర్వేషాం నానువాద ఇత్యుపపాదయితుమాహ.—

438 విధిర్వా ధారణవత్. ౩-౪-౨౦.

వాశబ్దోఽవధారణార్థః. విధిరేవాయమాశ్రమాణామ్. [ధారణవత్]—యథా దిష్టాగ్నిహోత్రే * అధస్తాత్సమిధం ధారయన్ననుద్రవేదుపరి హి దేవేభ్యో ధారయతీత్యత్రానువాదసరూపాదపి వాక్యాదుపరిధారణస్యాప్రాప్తత్వాద్విధిరాశ్రీయతే. తదుక్తం శేషలక్షణే * విధిస్తుధారణేఽపూర్వత్వాదితి. తథాఽత్రాప్యప్రాప్తత్వాద్విధిరేవాశ్రయణీయః. * బ్రహ్మచర్యం సమాప్య గృహీభవేత్ గృహాద్వనీ భూత్వా ప్రవ్రజేత్ యది వేతరథా బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేత్ గృహాద్వా వనాద్వా యదహరేవ విరజేత్ తదహరేవ ప్రవ్రజేదితి జాబాలానామాశ్రమవిధిమసన్తమివ కృత్త్వై తేష్వన్యపరేష్వపి వాక్యేష్వాశ్రమప్రాప్తిరవశ్యాశ్రయణీయేత్యుపపాదితమ్. ఏవమాశ్రమాన్తరవిధానాదృణశ్రుతిర్యావజ్జీవశ్రుతిరపవాదశ్రుతిశ్చావిరక్తవిషయా ఏవేతి వేదితవ్యాః. అన్యాశ్చ బ్రహ్మవిదః కర్మణామాప్రయాణాదవశ్యకర్తవ్యతావిధాయిన్యః శ్రుతయః స్మృతయశ్చ స్వస్వాశ్రమధర్మవిషయాః. అత ఊర్ధ్వరేతస్సుచ బ్రహ్మవిద్యావిధానాద్విద్యాతః పురుషార్థ ఇతి సిద్ధమ్. ౨౦. (ఇతి పురుషార్థాధికరణమ్. 1.)

అథ స్తుతిమాత్రాధికరణమ్ 2.

439 స్తుతిమాత్రముపాదానాదితి చేన్నాపూర్వత్వాత్. ౩-౪-౨౧.

ఇదమిదానీం చిన్త్యతే * స ఏష రసానాం రసతమః పరమః పరార్ధ్యోఽష్టమో యదుద్గీథ ఇత్యేవంజాతీయకాని వాక్యాని క్రత్వవయవభూతోద్గీథాదిస్తుతిమాత్రపరాణి, ఆహోస్విదుద్గీథాదిషు రసతమాదిదృష్టివిధానార్థానీతి. అత్ర ప్రతిపాదితముపాసనపరత్వమఙ్గీకృత్యోపాసనస్య పురుషార్థత్వేన క్రతుష్వనుపాదానానియమ ఉక్తః. కిం యుక్తమ్? స్తుతిమాత్రపరాణీతి. కుతః? ఉద్గీథాద్యుపాదానాత్. క్రత్వఙ్గభూతాని హ్యుద్గీథాదీన్యుపాదాయ తేషాం రసతమాదిత్వం ప్రతిపాదితమ్. యథా జుహ్వాదీనాం పృథివ్యాదిత్వం ప్రతిపాదయతో వచనస్య * ఇయమేవ జుహూః స్వర్గో లోక ఆహవనీయ ఇత్యాదికస్య తత్స్తుతిమాత్రపరత్వం, తథేహాపి. తదిదమాశఙ్క్యతే [స్తుతిమాత్రముపాదానాదితి చేదితి] ఉద్గీథాద్యుపాదానాత్తత్స్తుతిమాత్రమేవైషాం వాక్యానాం వివక్షితమితి చేత్, అత్రోత్తరం - నాపూర్వత్వాదితి. న స్తుతిమాత్రత్వముపపద్యతే. కుతః? అపూర్వత్వాత్ -అప్రాప్తత్వాత్. నహ్యుద్గీథాదయో రసతమాదితయా ప్రమాణాన్తరేణ ప్రతిపన్నాః, యేన తత్ప్రశస్త్యబుద్ధ్యుత్పత్త్యర్థం రసతమాదిత్వేనానూద్యేరన్. నచోద్గీథాదివిధిరత్ర సన్నిహితః, యేన * ఇయమేవ జుహూః స్వర్గోలోక ఆహవనీయ ఇత్యాదివత్తదేకవాక్యత్వేన యయాకయాచన విధయా తత్స్తుతిపరత్వమాశ్రీయేత. అతః క్రతువీర్యవత్త్వాదిఫలసిద్ధ్యర్థముద్గీథాదిషు రసతమాదిదృష్టివిధానమేవ న్యాయ్యమ్. ౨౧.

440 భావశబ్దాచ్చ ౩-౪-౨౨.

* ఉపాసీతేత్యాదిభావశబ్దాచ్చ విధిపరత్వమేవ న్యాయ్యమ్. విధిప్రత్యయయుక్తో హి క్రియాశబ్దో విధేయమేవస్వార్థమవగమయతి. తస్మాదుపాసనవిధానార్థా ఏతాస్స్తుతయః. ౨౨. (ఇతి స్తుతిమాత్రాధికరణమ్. 2.)

—◇— అథ పారిప్లవార్థాధికరణమ్. 3. —◇—

441 పారిప్లవార్థా ఇతి చేన్న విశేషితత్వాత్. ३-४-२३.

* ప్రతర్దనో హ వై దైవోదాసిరిన్ద్రస్య ప్రియం ధామోపజగామ * శ్వేతకేతుర్హారుణేయ ఆసేత్యేవమాదీని వేదాన్తేష్వాఖ్యానాని కిం పారిప్లవప్రయోగార్థాని, ఉత విద్యావిశేష ప్రతిపాదనార్థానీతి చిన్తాయామ్ * ఆఖ్యానాని శంసన్తీత్యాఖ్యానానాం పారిప్లవే వినియోగాన్న విద్యాప్రధానత్వం న్యాయ్యమితి చేత్, న సర్వాణ్యాఖ్యానాని పారిప్లవప్రయోగే వినియోగ మర్హన్తి; కుతః? విశేషితత్వాద్వినియోగస్య. * ఆఖ్యానాని శంసన్తీత్యుక్త్వా తత్రైవ * మనుర్వైవస్వతో రాజేత్యాదినా మన్వాదీనామాఖ్యానాని విశేష్యన్తే; అతస్తేషామేవ తత్ర వినియోగ ఇతి గమ్యతే. తస్మాన్న సర్వా వేదాన్తేష్వాఖ్యానశ్రుతయః పారిప్లవప్రయోగార్థాః, అపితు విద్యావిధ్యర్థాః. २३.

442 తథాచైకవాక్యోపబన్ధాత్. ३-४-२४.

* ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇత్యాదివిధినైకవాక్యతయోపబన్ధాచ్చాఖ్యానానాం విద్యావిధ్యర్థాన్యేవ తానీతి గమ్యతే; యథా * సోఽరోదీదిత్యేవమాదేః కర్మవిధ్యర్థత్వం, న పారిప్లవార్థత్వమ్. २४. (ఇతి పారిప్లవార్థాధికరణమ్. 3.)

—◇— అథ అగ్నీన్ధనాద్యధికరణమ్. 4. —◇—

443 అత ఏవ చాగ్నీన్ధనాద్యనపేక్షా. ३-४-२५.

స్తుతిప్రసఙ్గాదవాన్తరసఙ్గతివిశేషేణార్థద్వయం చిన్తితమ్. విద్యావన్త ఊర్ధ్వరేతస ఆశ్రమిణస్సన్తీత్యుక్తమ్ * ఊర్ధ్వరేతస్సుచ శబ్దోహీత్యాదిభిస్సూత్రైః. ఇదానీమూర్ధ్వరేతసో యజ్ఞాద్యభావాత్తదఙ్గికా విద్యా న సంభవతీత్యాశఙ్క్యాహ [అత ఏవ చాగ్నీన్ధనాద్యనపేక్షేతి.] యత ఊర్ధ్వరేతస ఆశ్రమిణో విద్యాసంబన్ధిత్వేన శ్రుత్యా పరిగృహ్యన్తే * బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతి * యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసతే * ఏతమేవ ప్రవ్రాజినో లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తి * యదిచ్ఛన్తో బ్రహ్మచర్యం చరన్తీత్యాదికయా; అత ఏవోర్ధ్వరేతస్సు విద్యా అగ్నీన్ధనాద్యనపేక్షా. అగ్నీన్ధనమ్ - అగ్న్యాధానమ్. ఆధానపూర్వకాగ్నిహోత్ర దర్శపూర్ణమాసాదికర్మానపేక్షా తేషు విద్యా; కేవలస్వాశ్రమవిహితకర్మాపేక్షేత్యర్థః. २५. (ఇతి అగ్నీన్ధనాద్యధికరణమ్. 4.)

—◇— అథ సర్వాపేక్షాధికరణమ్. 5. —◇—

444 సర్వాపేక్షా చ యజ్ఞాదిశ్రుతేరశ్వవత్. ३-४-२६.

యది విద్యా యజ్ఞాద్యనపేక్షైవామృతత్వం సాధయతి, తర్హి గృహస్థేష్వపి తదనపేక్షైవ సాధయితుమర్హతి. యజ్ఞాదిశ్రుతిరపి * వివిదిషన్తీతి శబ్దాత్కర్మణో వేదనాఙ్గతాం న ప్రతిపాదయతీతి. అత ఆహ [సర్వాపేక్షేతి.] యజ్ఞాదిసర్వకర్మాపేక్షైవ విద్యా కర్మవత్సు గృహస్థేషు. కుతః? [యజ్ఞాదిశ్రుతేః.] * తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకేనేత్యాదినా యజ్ఞాదయో హి విద్యాఙ్గత్వేన శ్రూయన్తే. యజ్ఞాదినా వివిదిషన్తి-

వేదితుమిచ్ఛన్తి; యజ్ఞాదిభిర్వేదనం ప్రాప్తుమిచ్ఛన్తీత్యర్థః. యజ్ఞాదీనాం జ్ఞానసాధనత్వే సత్యేవ యజ్ఞాదిభిః జ్ఞానం ప్రాప్తుమిచ్ఛన్తీతి వ్యపదేశ ఉపపద్యతే. యథా అసేర్హననసాధనత్వే సతి అసినా జిఘాంసతీతి వ్యపదేశః. అతో యజ్ఞాదీనాం జ్ఞానసాధనత్వమవగమ్యతే. జ్ఞానంచ వాక్యార్థజ్ఞానాదర్థాన్తరభూతం ధ్యానోపాసనాదిశబ్దవాచ్యం విశదతమప్రత్యక్షతాపన్నస్మృతి రూపం నిరతిశయప్రియమహరహరభ్యాసాధేయాతిశయమాప్రయాణాదనువర్తమానం మోక్ష సాధనమిత్యుక్తమస్మాభిః పూర్వమేవ. వక్ష్యతిచ * ఆవృత్తిరసకృదుపదేశాదిత్యాదినా. ఏవం రూపంచ ధ్యానమహరహరనుష్ఠీయమానైర్నిత్యనైమిత్తికకర్మభిః పరమపురుషారాధనరూపైః పరమపురుషప్రసాదద్వారేణ జాయత ఇతి యజ్ఞాదినా వివిదిషన్తీతి శాస్త్రేణ ప్రతిపాద్యతే. అతః కర్మవత్సు గృహస్థేషు యజ్ఞాదినిత్యనైమిత్తికసర్వకర్మాపేక్షా విద్యా. [అశ్వవత్]—యథా గమనసాధనభూతోఽశ్వః స్వపరికరబన్ధపరికర్మాపేక్షః, ఏవం మోక్షసాధనభూతాఽపి విద్యా నిత్యనైమిత్తికకర్మపరికరాపేక్షా. తదిదమాహ స్వయమేవ భగవాన్ * యజ్ఞో దానం తపః కర్మ న త్యాజ్యం కార్యమేవ తత్ । యజ్ఞో దానం తపశ్చైవ పావనాని మనీషిణామ్ * యతః ప్రవృత్తిర్భూతానాం యేన సర్వమిదం తతమ్ । స్వకర్మణా తమభ్యర్చ్య సిద్ధిం విన్దతి మానవః ॥ ఇతి. ౨౬. (ఇతి సర్వాపేక్షాధికరణమ్. 5.) యజ్ఞదానతపః కర్మేతిగీతాపాఠః.

అథ శమదమాద్యధికరణమ్. 6.

445 శమదమాద్యుపేతస్స్యాత్తథాపి తు తద్విధేస్తదఙ్గతయా తేషామప్యవశ్యానుష్ఠేయత్వాత్. ౩-౪-౨౭.

గృహస్థస్య శమదమాదీన్యప్యనుష్ఠేయాన్యుత నేతి చిన్తాయామ్, ఆన్తరబాహ్యకరణ వ్యాపారరూపత్వాత్కర్మానుష్ఠానస్య, శమదమాదీనాం తద్విపరీతరూపత్వాచ్చాననుష్ఠేయాని.

ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే-యద్యపి గృహస్థః కరణవ్యాపారరూపకర్మసు ప్రవృత్తః, తథాఽపి స విద్వాన్ శమదమాద్యుపేతస్స్యాత్. కుతః? [తదఙ్గతయా తద్విధేః-]విద్యాఙ్గతయా తేషాం విధేః*తస్మాదేవంవిచ్ఛాన్తో దాన్త ఉపరతస్తితిక్షుస్సమాహితో భూత్వాఽఽత్మన్యేవాత్మానం పశ్యే దితి. విద్యోత్పత్తేశ్చిత్తసమాధానరూపత్వేన దృష్టపరికరత్వాచ్ఛమాదీనాం,విద్యానిర్వృత్తయే తేషాం-శమాదీనామప్యవశ్యానుష్ఠేయత్వాచ్చ తాన్యప్యనుష్ఠేయాని. న చ కరణవ్యాపారతద్విపర్యయరూపత్వేన కర్మణాం శమదమాదీనాంచ పరస్పరవిరోధః; భిన్నవిషయత్వాత్ -విహితేషు కరణవ్యాపారః, అవిహితేషు ప్రయోజనశూన్యేషు చ తదుపశమ ఇతి. న చ కరణవ్యాపార రూపకర్మసువర్తమానస్య వాసనావశాచ్ఛమాదీనాముపాదేయత్వాసంభవః,విహితానాంకర్మణాం పరమపురుషారాధనతయా తత్ప్రసాదద్వారేణ నిఖిలవిపరీతవాసనోచ్ఛేదహేతుత్వాత్. అతో గృహస్థస్య శమదమాదయోఽప్యనుష్ఠేయాః. ౨౭. (ఇతి శమదమాద్యధికరణమ్. 6.)

అథ సర్వాన్నానుమత్యధికరణమ్. 7.

446 సర్వాన్నానుమతిశ్చ ప్రాణాత్యయే తద్దర్శనాత్. ౩-౪-౨౮.

వాజినాం ఛన్దోగానాంచ ప్రాణవిద్యాయాం * నహ వా అస్యానన్నం జగ్ధం భవతి నానన్నం పరిగృహీతం భవతి*నహ వా ఏవంవిది కించనానన్నం భవతీతి ప్రాణవిదః సర్వాన్నాను

మతిస్సంకీర్త్యతే. కిమియం ప్రాణవిద్యానిష్ఠస్య సర్వాన్నానుమతిః సర్వదా, ఉత ప్రాణాత్యయాపత్తావితి విశయే విశేషానుపాదానాత్సర్వదా; ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే [ప్రాణాత్యయ ఇతి.] చశబ్దోఽవధారణే. ప్రాణాత్యయాపత్తావేవేత్యర్థః. కుతః? [తద్దర్శనాత్.] దృశ్యతే హ్యన్యత్ర బ్రహ్మవిదామపి ప్రాణాత్యయాపత్తావేవ సర్వాన్నాభ్యనుజ్ఞా; కిం పునః ప్రాణవిదః. ఉషస్తిః కిల చాక్రాయణో బ్రహ్మవిదగ్రేసరో మటచీహతేషు కురుషు దుర్భిక్షదూషితేష్విభ్యగ్రామే వసన్ననశనేన ప్రాణసంశయమాపన్నః బ్రహ్మవిద్యానివృత్తయే ప్రాణానామనవసాదమాకాఙ్క్షమాణ ఇభ్యం కుల్మాషాన్ ఖాదన్తం భిక్షమాణస్తేనచ ఉచ్ఛిష్టేభ్యోఽన్యే న విద్యన్త ఇతి ప్రత్యుక్తః పునరపి * ఏతేషాం మే దేహీత్యుక్త్వా తేన చేభ్యేనోచ్ఛిష్టేభ్య ఆదాయ దత్తాన్ కుల్మాషాన్ ప్రతిగృహ్యానుపానప్రతిగ్రహమిభ్యేనార్థితః * ఉచ్ఛిష్టం వై మే పీతం స్యాదితి వదంశ్చాక్రాయణః కిమేతే కుల్మాషా అనుచ్ఛిష్టా ఇతి ఇభ్యేన పర్యనుయుక్తః * నవా అజీవిష్యమిమానఖాదన్... కామో మ ఉదపానమితి కుల్మాషాఖాదనే స్వస్య ప్రాణసంశయాపత్తేస్తావన్మాత్రఖాదనేన ధృతప్రాణస్య స్వస్యోచ్ఛిష్టోదకపానం కామకారితం నిషిద్ధం స్యాదిత్యుక్త్వా స్వఖాదితశేషం జాయాయై దత్త్వా తయాచ రక్షితానపరేద్యుర్యాజనేనార్జిజీషయా జిగమిషుః పునరపి ప్రాణసంశయమాపన్న స్తానేవేభ్యోచ్ఛిష్టాన్ స్వోచ్ఛిష్టభూతాన్ పర్యుషితాన్ చఖాద. అతో బ్రహ్మవిదామపి ప్రాణసంశయ ఏవ సర్వాన్నానుమతిదర్శనాదత్రావిశేషేణ కీర్తితమపి ప్రాణవిదస్సర్వాన్నీనత్వం ప్రాణాత్యయాపత్తావేవేతి నిశ్చీయతే. ౨౮.

447 అబాధాచ్చ. ౩-४-౨౯.

*ఆహారశుద్ధౌ సత్త్వశుద్ధిః సత్త్వశుద్ధౌ ధ్రువా స్మృతిరితి బ్రహ్మవిద్యోత్పత్తావాహారశుద్ధివిధానాబాధాదపి బ్రహ్మవిదాం సర్వాన్నీనత్వమాపద్విషయమవగమ్యతే. ఏవం బ్రహ్మవిదామతిశయితశక్తీనామపి సర్వాన్నీనత్వస్యాపద్విషయత్వాత్ప్రాణవిదోఽల్పశక్తేః సర్వాన్నానుమతి రాపద్విషయైవ. ౨౯.

448 అపి స్మర్యతే. ౩-४-౩౦.

అపిచ, ఆపద్విషయమేవ సర్వాన్నీనత్వం బ్రహ్మవిదామన్యేషాం చ స్మర్యతే *ప్రాణసంశయమాపన్నో యోఽన్నమత్తి యతస్తతః। లిప్యతే న స పాపేన పద్మపత్రమివామ్భసేతి. ౩౦.

449 శబ్దశ్చాతోఽకామకారే. ౩-४-౩౧

యతో బ్రహ్మవిదామన్యేషాంచ సర్వాన్నీనత్వమాపద్విషయమేవ, అతఏవ సర్వేషామ్ [అకామకారే శబ్దః]-కామకారస్య ప్రతిషేధకః శబ్దో వర్తతే. అస్తిహి కఠానాం సంహితాయాం కామకారస్య ప్రతిషేధకః శబ్దః * తస్మాద్బ్రాహ్మణస్సురాం న పిబతి పాప్మనా నోత్సృజా ఇతీతి. పాప్మనా సంస్పృష్టో న భవానీతి మత్వా బ్రాహ్మణః సురాం న పిబతీత్యర్థః. ౩౧.

(ఇతి సర్వాన్నానుమత్యధికరణమ్. 7.)

—అథ విహితత్వాధికరణమ్ 8.—

450 విహితత్వాచ్చాశ్రమకర్మాపి. 3-౪-3౨.

యజ్ఞాదికర్మాఙ్గికా బ్రహ్మవిద్యేత్యుక్తమ్. తానిచ యజ్ఞాదీని కర్మాణ్యముముక్షుణా కేవలాశ్రమిణాఽప్యనుష్ఠేయాని, ఉత నేతి చిన్తాయాం విద్యాఙ్గానాం సతాం కేవలాశ్రమశేషత్వే నిత్యానిత్యసంయోగవిరోధః ప్రసజ్యత ఇతి యజ్ఞాదీనాం కేవలాశ్రమధర్మత్వం న సంభవతి.

ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే-[ఆశ్రమకర్మాపీతి.]ఆశ్రమస్య కర్మాపి భవతి, కేవలాశ్రమిణాఽపి అనుష్ఠేయానీత్యర్థః. కుతః? * యావజ్జీవమగ్నిహోత్రం జుహోతీత్యాదినా విహితత్వాత్; జీవననిమిత్తతయా నిత్యవద్విహితత్వాదిత్యర్థః. 3౨.

తథా విద్యాఙ్గతయాచ *తమేతం వేదానువచనేనేత్యాదినా విహితత్వాద్విద్యాశేషతయాఽప్యనుష్ఠేయానీత్యాహ.—

451 సహకారిత్వేనచ. 3-౪-33.

విద్యోత్పత్తిద్వారేణ విద్యాసహకారితయాఽప్యనుష్ఠేయాని. అగ్నిహోత్రాదీనామివ జీవనాధికారస్వర్గాధికారవత్ వినియోగపృథక్త్వేనోభయార్థత్వం న విరుధ్యత ఇత్యర్థః. 33.

తద్వదేవ కర్మాన్తరత్వమపి నాస్తీత్యాహ.—

452 సర్వథాఽపి త ఏవోభయలిఙ్గాత్. 3-౪-3౪

[సర్వథా] విద్యార్థత్వే ఆశ్రమార్థత్వేఽపి, తఏవ యజ్ఞాదయ ఇతి ప్రతిపత్తవ్యం, న కర్మస్వరూపభేద ఇత్యర్థః. కుతః? [ఉభయలిఙ్గాత్-]ఉభయత్ర శ్రుతౌ యజ్ఞాదిశబ్దైః ప్రత్యభిజ్ఞాప్య వినియోగాత్, కర్మస్వరూపభేదే ప్రమాణాభావాచ్చ. 3౪.

453 అనభిభవం చ దర్శయతి. 3-౪-3౫.

* ధర్మేణ పాపమపనుదతీత్యాదిభిశ్చ తానేవ యజ్ఞాదిధర్మాన్నిర్దిశ్య తైర్విద్యాయా అనభిభవమ్ - పాపకర్మభిరుత్పత్తిప్రతిబన్ధాభావం దర్శయతి. అహరహరనుష్ఠీయమానైర్హి యజ్ఞాదిభిర్విశుద్ధేఽన్తఃకరణే ప్రత్యహం ప్రకృష్యమాణా విద్యోత్పద్యతే. అతస్త ఏవోభయత్ర యజ్ఞాదయః. 3౫. (ఇతి విహితత్వాధికరణమ్. 8.)

—అథ విధురాధికరణమ్. 9.—

454 అన్తరా చాపి తు తద్దృష్టేః. 3-౪-3౬.

చతుర్ణామాశ్రమిణాం బ్రహ్మవిద్యాయామధికారోఽస్తి, విద్యాసహకారిణ ఆశ్రమధర్మా ఇతి చోక్తమ్. యే పునరాశ్రమానన్తరా వర్తన్తే విధురాదయః, తేషాం బ్రహ్మవిద్యాయామధికారోఽస్తి న వేతి విశయే ఆశ్రమధర్మేతికర్తవ్యతాకత్వాద్విద్యాయాః అనాశ్రమిణాం చాశ్రమధర్మాభావాన్నాస్త్యధికారః. ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే [అన్తరా చాపి త్వితి.] తుశబ్దః పక్షవ్యావృత్త్యర్థః. చశబ్దోఽవధారణే. అన్తరా వర్తమానానామనాశ్రమిణామపి విద్యాయామధికారోఽస్త్యేవ. కుతః? [తద్దృష్టేః.] దృశ్యతే హి రైక్వభీష్మసంవర్తాదీనామనాశ్రమిణామపి

బ్రహ్మవిద్యానిష్ఠత్వమ్. నచాశ్రమధర్మైరేవ విద్యానుగ్రహ ఇతి శక్యం వక్తుమ్, * యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకేనేతి దానాదీనామాశ్రమేష్వనైకాన్తికానామప్యనుగ్రాహకత్వదర్శనాత్. యథోర్ధ్వరేతస్సు విద్యానిష్ఠత్వదర్శనాదగ్నిహోత్రాదివ్యతిరిక్తైరేవ విద్యానుగ్రహః క్రియతే, తథాఽనాశ్రమిష్వపి విద్యాదర్శనాదాశ్రమానియతైర్జపోపవాసదానదేవతారాధనాదిభిర్విద్యానుగ్రహశ్శక్యతే కర్తుమ్. ౩౬

455 అపి స్మర్యతే. ౩-౪-౩౭

అపిచ అనాశ్రమిణామపి జపాదిభిరేవ విద్యానుగ్రహః స్మర్యతే * జప్యే(పే)నాపి చ సంసిద్ధ్యేద్బ్రాహ్మణో నాత్ర సంశయః, కుర్యాదన్యన్న వా కుర్యాన్మైత్రో బ్రాహ్మణ ఉచ్యత ఇతి. సంసిద్ధ్యేత్-జపాద్యనుగృహీతయా విద్యయా సిద్ధో భవతీత్యర్థః. ౩౭.

456 విశేషానుగ్రహశ్చ. ౩-౪-౩౮.

న కేవలం న్యాయస్మృతిభ్యామయమర్థస్సాధనీయః ; శ్రూయతే చానాశ్రమనియతైర్ధర్మవిశేషైర్విద్యానుగ్రహః*తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయావిద్యయాఽఽత్మానమన్విష్యాదితి.

457 అతస్త్వితరజ్జ్యాయో లిఙ్గాచ్చ. ౩-౪-౩౯.

తుశబ్దోఽవధారణే. అతః-అనాశ్రమిత్వాదితరత్-ఆశ్రమిత్వమేవ జ్యాయః. అనాశ్రమిత్వమాపద్విషయమ్. శక్తస్యత్వాశ్రమిత్వమేవోపాదేయమిత్యర్థః ; భూయోధర్మకాల్పధర్మకయోరతుల్యకార్యత్వాత్. [లిఙ్గాచ్చ]-స్మృతేరేవేత్యర్థః. స్మర్యతేచ శక్తం ప్రత్యాశ్రమస్యోపాదేయత్వమ్-* అనాశ్రమీ న తిష్ఠేత్తు దినమేకమపి ద్విజః ఇత్యాదినా. నివృత్తబ్రహ్మచర్యస్య మృతభార్యస్యచ అవైరాగ్యే సతి దారాలాభ ఆపత్. ౩౯. (ఇతి విధురాధికరణమ్. 9.)

అథ తద్భూతాధికరణమ్. 10.

458 తద్భూతస్య తు నాతద్భావో జైమినేరపి నియమాత్తద్రూపాభావేభ్యః. ౩-౪-౪౦.

నైష్ఠికవైఖానసపరివ్రాజకాశ్రమేభ్యః ప్రచ్యుతానామపి బ్రహ్మవిద్యాయామధికారోఽస్తి నేతి చిన్తాయాం-విధురాదివదనాశ్రమైకాన్తైర్దానాదిభిర్విద్యానుగ్రహసంభవాదస్త్యధికారః.

ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే [తద్భూతస్య తు నాతద్భావ ఇతి.] తుశబ్దః పక్షవ్యావృత్త్యర్థః. తద్భూతస్య-నైష్ఠికాద్యాశ్రమనిష్ఠస్య నాతద్భావః-అతథాభావః, అనాశ్రమిత్వేనావస్థానం న సంభవతి. కుతః? [తద్రూపాభావేభ్యో నియమాత్.] తద్రూపాణి- తేషాం నైష్ఠికాదీనాం రూపాణి వేషాః, ధర్మా ఇత్యర్థః. తేషామభావాః తద్రూపాభావాః. తేభ్యః శాస్త్రైర్నియమాత్. నైష్ఠికాద్యాశ్రమప్రవిష్టా స్స్వాశ్రమధర్మనివృత్తిభ్యో నియచ్ఛన్తి హి శాస్త్రాణి * బ్రహ్మచార్యాచార్యకులవాసీ తృతీయోఽత్యన్తమాత్మానమాచార్యకులేఽవసాదయన్నితి, * అరణ్యమియాత్తతో నపునరేయాదితి, * సంన్యస్యాగ్నిం నపునరావర్తయేదితిచ. అతో విధురాదివత్ నైష్ఠికాదీనామనాశ్రమిత్వేనావస్థానాసంభవాన్న తానధికరోతి బ్రహ్మవిద్యా. జైమినేరపీత్యవిగానం దర్శయన్నుక్తం స్వాభిమతం ద్రఢయతి. ౪౦.

అథ స్యాత్-నైష్ఠికాదీనాం బ్రహ్మచర్యాత్ప్రచ్యుతానాం ప్రాయశ్చిత్తాదధికారస్సంభవతి. అస్తిచ ప్రాయశ్చిత్తమధికారలక్షణే నిరూపితమ్ * అవకీర్ణిపశుశ్చ తద్వదితి. అతః ప్రచ్యుతబ్రహ్మచర్యస్య ప్రాయశ్చిత్తసంభవాత్కృతప్రాయశ్చిత్తో బ్రహ్మవిద్యాయామధికరిష్యతీతి. తత్రాహ.-

459 నచాధికారికమపి పతనానుమానాత్తదయోగాత్. 3-4-41.

అధికారలక్షణోక్తమపి ప్రాయశ్చిత్తం నైష్ఠికాదీనాం తద్భ్రష్టానాం న సంభవతి. కుతః? [పతనానుమానాత్తదయోగాత్.] నైష్ఠికాదీనాం ప్రచ్యుతానాం పతనస్మృతేస్తస్య ప్రాయశ్చిత్తస్యాసంభవాత్ * ఆరూఢో నైష్ఠికం ధర్మం యస్తు ప్రచ్యవతే ద్విజః, ప్రాయశ్చిత్తం నపశ్యామి యేన శుద్ధ్యేత్స ఆత్మహేతి. అతోఽధికారలక్షణోక్తం ప్రాయశ్చిత్తమితరబ్రహ్మచారి విషయమ్.

460 ఉపపూర్వమపీత్యేకే భావమశనవత్తదుక్తమ్. 3-4-42.

నైష్ఠికాదీనాం బ్రహ్మచర్యప్రచ్యవనమ్ [ఉపపూర్వమ్]-ఉపపాతకమ్, మహాపాతకేష్వపరిగణితత్వాదితి తత్ర ప్రాయశ్చిత్తస్య భావం-విద్యమానతామప్యేకే-ఆచార్యా మన్యన్తే. అశనవత్-యథా మధ్వశనాదినిషేధస్తత్ప్రాయశ్చిత్తం చోపకుర్వాణస్య నైష్ఠికాదీనాంచ సమానమ్. తదుక్తం స్మృతికారైః * ఉత్తరేషాం చైతదవిరోధీతి. గురుకులవాసినో యదుక్తమ్, తత్స్వాశ్రమావిరోధ్యుత్తరేషామప్యాశ్రమిణాం భవతీత్యర్థః. తద్వదిహాపి బ్రహ్మచర్యప్రచ్యవనే ప్రాయశ్చిత్తసంభవా(సద్భావా) ద్బ్రహ్మవిద్యాయోగ్యతాఽప్యస్తి. 42.

461 బహిస్తూభయథాఽపి స్మృతేరాచారాచ్చ. 3-4-43

తుశబ్దో మతాన్తరవ్యావృత్త్యర్థః. ఉపపాతకత్వే మహాపాతకత్వేఽప్యేతే బహిర్భూతా ఏవ బ్రహ్మవిద్యాధికారిభ్యః; బ్రహ్మవిద్యాయామనధికృతా ఇత్యర్థః. కుతః? [స్మృతేః]-పూర్వోక్తాత్ పతనస్మరణాత్. యద్యపి కల్మషనిర్హరణాయ కైశ్చిద్వచనైః ప్రాయశ్చిత్తాధికారో విద్యతే, తథాఽపి కర్మాధికారానుగుణశుద్ధిహేతుప్రాయశ్చిత్తం నసంభవతి, * ప్రాయశ్చిత్తం నపశ్యామి యేన శుద్ధ్యేత్స ఆత్మహేతి స్మృతేరిత్యర్థః. [ఆచారాచ్చ -] శిష్టాహి నైష్ఠికాదీన్ భ్రష్టాన్ కృతప్రాయశ్చిత్తానపి వర్జయన్తి, తేభ్యో బ్రహ్మవిద్యాదికం నోపదిశన్తి. అతస్తేషాం నాస్తి బ్రహ్మవిద్యాయామధికారః. 43. (ఇతి తద్భూతాధికరణమ్. 10.)

అథ స్వామ్యధికరణమ్. 11.

462 స్వామినః ఫలశ్రుతేరిత్యాత్రేయః. 3-4-44.

కర్మాఙ్గాశ్రయాణ్యుద్గీథాద్యుపాసనాని కిం యజమానకర్తృకాణి ఉతర్త్విక్కర్తృకాణీతి చిన్తాయామ్, యజమానకర్తృకాణీత్యాత్రేయో మన్యతే. కుతః? ఫలశ్రుతేః-వేదాన్తవిహితేషుదహరాద్యుపాసనేషు ఫలోపాసనయోరేకాశ్రయదర్శనాదిహచ క్రతుఫలాప్రతిబన్ధరూపస్యోద్గీథోపాసనఫలస్య యజమానాశ్రయత్వశ్రవణాదిత్యర్థః. నచ గోదోహనాదివదఙ్గాశ్రయత్వేన యజమానకర్తృకత్వాసంభవః - గోదోహనాదిషు హ్యాధ్వర్యవకర్తృకప్రణయనాశ్రయగోదోహనోపాదానమన్యేనాశక్యమ్; ఇహ తూద్గాతృకర్తృకేఽప్యుద్గీథే తస్యోద్గీథాదేః రసతమత్వానుసన్ధానం యజమానేనైవ కర్తుం శక్యతే. 44.

ఇతి ప్రాప్తేఽభిధీయతే.—

463 ఆర్త్విజ్యమిత్యౌడులోమిస్తస్మై హి పరిక్రియతే. ౩-౪-౪౫.

[ఆర్త్విజ్యమ్-] ఋత్విజః కర్మ-ఉద్గీథాద్యుపాసనమిత్యౌడులోమిరాచార్యో మన్యతే. కుతః? [తస్మై హి]-ప్రయోజనాయ ఋత్విక్పరిక్రియతే. ఫలసాధనభూతస్య సాఙ్గస్య క్రతోరుపాదానాయేత్యర్థః. కర్మవిధిషు * ఋత్విజో వృణీతే * ఋత్విగ్భ్యో దక్షిణాం దదాతీతి ఋత్విక్కర్తృకత్వశాస్త్రేణ ఫలసాధనభూతం సాఙ్గం కర్మ ఋత్విగ్భిరనుష్ఠేయమిత్యవగమ్యతే. తదన్తర్గతాని కాయికాని మానసాని చ కర్మాణి ఋత్విక్కర్తృకాణ్యేవ. నచ శక్త్యశక్తీ తస్య నిబన్ధనమ్. యద్యప్యుద్గీథాద్యుపాసనం పురుషార్థః, తథాఽపి క్రత్వధికృతాధికారత్వాత్క్రతోశ్చ సాఙ్గస్య ఋత్విక్కర్తృకత్వాత్, * యదేవ విద్యయా కరోతి...తదేవ వీర్యవత్తరమితి ఋత్విక్కర్తృకక్రియోపయోగిత్వేన విద్యాయాస్తదేకకర్తృకత్వశ్రవణాత్, ఋత్విక్కర్తృకాణ్యేతాని. దహరాదిష్వూపాసనేషు ఋత్విక్కర్తృకత్వాశ్రవణాత్, * శాస్త్రఫలం ప్రయోక్తరీతి న్యాయాచ్చ ఫలికర్తృకత్వమేవ. ౪౫. (ఇతి స్వామ్యధికరణమ్. 11.)

అథ సహకార్యన్తరవిధ్యధికరణమ్. 12.

464 సహకార్యన్తరవిధిః పక్షేణ తృతీయం తద్వతో విధ్యాదివత్. ౩-౪-౪౬.

* తస్మాద్బ్రాహ్మణః పాణ్డిత్యం నిర్విద్య బాల్యేన తిష్ఠాసేత్ బాల్యంచ పాణ్డిత్యంచ నిర్విద్యాథ మునిరిత్యత్ర బాల్యపాణ్డిత్యవన్మౌనమపి విధీయతే, ఉతానూద్యత ఇతి విశయే, మౌనపాణ్డిత్యశబ్దయోః జ్ఞానార్థత్వాత్ * పాణ్డిత్యం నిర్విద్యేతి విహితమేవ జ్ఞానమ్ * అథ మునిరిత్యనూద్యతే, విధిశబ్దో నహ్యత్ర శ్రూయత ఇతి.

ఏవం ప్రాప్తే బ్రూమః [సహకార్యన్తరవిధిరితి.] తద్వతః-విద్యావతః. విధ్యాదివత్-విధీయతే ఇతి యజ్ఞాదిస్సర్వాశ్రమధర్మః శమదమాదిశ్చ విధిశబ్దేనోచ్యతే. ఆదిశబ్దేన శ్రవణమననే గృహ్యేతే. సహకార్యన్తరవిధిరిత్యత్రాపి విధీయత ఇతి విధిః, సహకార్యన్తరం విధిశ్చేతి సహకార్యన్తరవిధిః. ఏతదుక్తం భవతి - యథా-*తమేతంవేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేనేత్యాదినా*శాన్తో దాన్త ఇత్యాదినాచ సహకారియజ్ఞాదిశ్శమదమాదిశ్చ విధీయతే, యథాచ * శ్రోతవ్యో మన్తవ్య ఇతి శ్రవణమననే చార్థప్రాప్తే విద్యాసహకారిత్వేన గృహ్యేతే, తథా * తస్మాద్బ్రాహ్మణః పాణ్డిత్యం నిర్విద్యేత్యాదినా పాణ్డిత్యం బాల్యం మౌనమితి త్రితయం విద్యాయాస్సహకార్యన్తరం విధీయత ఇతి. మౌనంచ పాణ్డిత్యాదర్థాన్తరమిత్యాహ-[పక్షేణేతి.] మునిశబ్దస్య పక్షేణ ప్రకృష్టమననశీలే వ్యాసాదౌ ప్రయోగదర్శనాత్ మౌనం పాణ్డిత్యబాల్యయోర్ద్వయోస్తృతీయమ్. యద్యపి * అథ మునిరిత్యత్ర విధిప్రత్యయో న శ్రూయతే, తథాఽపి మౌనస్యాప్రాప్తత్వాద్విధేయత్వమఙ్గీకరణీయమ్-అథ మునిస్స్యాదితి. ఇదం చ మౌనం శ్రవణప్రతిష్ఠార్థమననాదర్థాన్తరభూతముపాసనాలమ్బనస్య పునఃపునస్సంశీలనం-తద్భావనారూపమ్. తదేవం వాక్యార్థః-బ్రాహ్మణః-విద్వాన్, పాణ్డిత్యం నిర్విద్య-ఉపాస్యం బ్రహ్మతత్త్వం పరిశుద్ధం పరిపూర్ణం చ విదిత్వా, శ్రవణమననాభ్యామప్రాప్తం వేదనం ప్రతిలభ్యేత్యర్థః. తచ్చ భగవద్భక్తిసహకృతసత్త్వవివృద్ధికృతమ్. యథోక్తం * నాహం వేదైరిత్యారభ్య * భక్త్యాత్వనన్యయా శక్యః జ్ఞాతుమితి. శ్రుతిశ్చ * యస్య దేవే పరాభక్తిః * నాయమాత్మా ప్రవచనేనేత్యాదికా. బాల్యేన

తిష్ఠాసేత్, బాల్యస్వరూపం చానన్తరమేవ వక్ష్యతే. బాల్యంచ పాణ్డిత్యం చ నిర్విద్యాథ ముని
స్స్యాత్-బాల్యపాణ్డిత్యే యథావదుపాదాయ పరిశుద్ధే పరిపూర్ణే బ్రహ్మణి మననశీలోభవేత్
నిదిధ్యాసనరూపవిద్యావాప్తయే. ఏవమేవ త్రితయోపాదానేన లబ్ధవిద్యో భవతీత్యాహ
*అమౌనంచ మౌనంచ నిర్విద్యాథ బ్రాహ్మణ ఇతి. అమౌనమ్-మౌనేతరసహకారికలాపః. తంచ
మౌనంచ యథావదుపాదదానో విద్యాకాష్ఠాం తదేకనిష్పాద్యాం లభేతేత్యర్థః. *స బ్రాహ్మణః
కేన స్యాదితి-ఉక్తాదుపాయాత్కిమన్యోఽప్యుపాయోఽస్తీతి పృష్టే * యేన స్యాత్తేనేదృశ
ఏవేతి-యేన మౌనపర్యన్తేన బ్రాహ్మణస్స్యాదిత్యుక్తం, తేనైవేదృశస్స్యాత్. న కేనాప్యన్యే
నోపాయేనేతి పరిహృతమ్. అతస్సర్వేష్వాశ్రమేషు స్థితస్య విదుషో యజ్ఞాదిస్వాశ్రమధర్మ
వత్పాణ్డిత్యాదికం మౌనతృతీయం విద్యాయాస్సహకార్యన్తరం విధీయతే. ౪౬.

అథస్యాత్-యది సర్వేష్వాశ్రమేషు స్థితానాం విదుషాం తత్తదాశ్రమధర్మసహకారిణీ
మౌనతృతీయసచివా విద్యా బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనముచ్యతే, కథం తర్హి ఛాన్దోగ్యే *అభిసమావృత్య
కుటుమ్బే శుచౌ దేశ ఇత్యారభ్య* స ఖల్వేవం వర్తయన్యావదాయుషం బ్రహ్మలోకమభిసంపద్యతే
నచ పునరావర్తత ఇతి యావదాయుషం గార్హస్థ్యధర్మేణ స్థితిదర్శనముపపద్యతే? అత ఆహ—

465 కృత్స్నభావాత్తు గృహిణోపసంహారః. ౩-౪-౪౭.

తుశబ్దశ్చోద్యం వ్యావర్తయతి. [కృత్స్నభావాత్]-కృత్స్నేషు భావాత్, కృత్స్నే
ష్వాశ్రమేషు విద్యాయాస్సద్భావాత్ గృహిణోఽప్యస్తీతి తేనోపసంహారః. తస్మాత్సర్వాశ్రమ
ధర్మప్రదర్శనార్థో గృహిణోపసంహార ఇత్యభిప్రాయః. ౪౭.

తథైతస్మిన్నపి వాక్యే *బ్రాహ్మణాః పుత్రైషణాయాశ్చ విత్తైషణాయాశ్చ లోకైషణా
యాశ్చ వ్యుత్థాయాథ భిక్షాచర్యం చరన్తీతి పారివ్రాజ్యైకాన్తధర్మం ప్రతిపాద్య *తస్మా
ద్బ్రాహ్మణః పాణ్డిత్యం నిర్విద్యేత్యాదినా పారివ్రాజ్యధర్మస్థితిహేతుకమౌనతృతీయసహకారి
విధానం ప్రదర్శనార్థమిత్యాహ—

466 మౌనవదితరేషామప్యుపదేశాత్. ౩-౪-౪౮.

సర్వైషణావినిర్ముక్తస్య భిక్షాచరణపూర్వకమౌనోపదేశః సర్వేషామాశ్రమ
ధర్మాణాం ప్రదర్శనార్థః. కుతః? ఏవంవిధమౌనోపదేశవదితరేషామాశ్రమిణామపి *త్రయో
ధర్మస్కన్ధా ఇత్యారభ్య *బ్రహ్మసంస్థోఽమృతత్వమేతీతి బ్రహ్మప్రాప్త్యుపదేశాత్. ఉప
పాదితశ్చ పూర్వమేవ బ్రహ్మసంస్థశబ్దః సర్వాశ్రమిసాధారణ ఇతి. అతస్సూక్తం యజ్ఞాది
సర్వాశ్రమధర్మవన్మౌనతృతీయః పాణ్డిత్యాదిర్విద్యాసహకారిత్వేన విధీయత ఇతి. ౪౮. (ఇతి
సహకార్యన్తరవిధ్యధికరణమ్. 12.)

అథ అనావిష్కారాధికరణమ్. 13.

467 అనావిష్కుర్వన్నన్వయాత్. ౩-౪-౪౯.

*తస్మాద్బ్రాహ్మణః పాణ్డిత్యం నిర్విద్య బాల్యేన తిష్ఠాసేదిత్యత్ర విదుషా బాల్య
ముపాదేయతయా శ్రుతమ్. బాలస్య భావః కర్మ వా బాల్యమ్. బాలభావస్య వయోవస్థా

విశేషస్యానుపాదేయత్వాత్కర్త్రైవేహ గృహ్యతే. తత్ర కిం బాలస్య కర్మ కామచారాదికం సర్వం విదుషోపాదేయమ్, ఉత డమ్భాదిరహితత్వమేవేతి విశయే విశేషాభావాత్సర్వముపాదేయమ్. నియమశాస్త్రాణిచ విశేషవిధినాఽనేన బాధ్యన్త ఇతి. ఏవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే [అనావిష్కుర్వన్నితి.] బాలస్య యత్స్వభావానావిష్కారరూపం కర్మ, తదుపాదదానో వర్తేత విద్వాన్. కుతః? [అన్వయాత్] తస్యైవాన్వయాత్. * బాల్యేన తిష్ఠాసేదిత్యస్మిన్విధౌ తస్యైవ హ్యన్వయసంభవః, ఇతరేషాం విద్యావిరోధిత్వశ్రవణాత్, * నావిరతో దుశ్చరితాన్నాశాన్తో నాసమాహితః। నాశాన్తమానసో వాఽపి ప్రజ్ఞానేనైనమాప్నుయాత్ ॥ * ఆహారశుద్ధౌ సత్త్వశుద్ధిరిత్యాదిషు. ४౯. (ఇతి అనావిష్కారాధికరణమ్. 13.)

—⊶ అథ ఐహికాధికరణమ్. 14. ⊷—

468 ఐహికమప్రస్తుతప్రతిబన్ధే తద్దర్శనాత్. ३-४-५०.

ద్వివిధా విద్యా అభ్యుదయఫలా ముక్తిఫలాచ. తత్రాభ్యుదయఫలా స్వసాధనభూతైః పుణ్యకర్మభిః పుణ్యకర్మానన్తరమేవ ఉత్పద్యతే, ఉతానన్తరం కాలాన్తరే వేత్యనియమ ఇతి సంశయః. పూర్వకృతైః పుణ్యకర్మభిర్హి విద్వాన్ జాయతే. యథోక్తం భగవతా-*చతుర్విధా భజన్తే మాం జనాస్సుకృతినోఽర్జునేతి. సాధనే నిర్వృత్తే విలమ్బహేత్వభావాదనన్తరమేవ. ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే [ఐహికమప్రస్తుతప్రతిబన్ధ ఇతి.] ఐహికమ్-అభ్యుదయఫలముపాసనమ్. అప్రస్తుతప్రతిబన్ధే-అప్రస్తుతే-ప్రబలకర్మాన్తరప్రతిబన్ధేఽసత్యనన్తరమ్, ప్రతిబన్ధే సతి తదుత్తరకాలమిత్యనియమః. కుతః? తద్దర్శనాత్ - దృశ్యతేహి ప్రబలకర్మాన్తరేణ కర్మఫలప్రతిబన్ధాభ్యుపగమః శ్రుతౌ-* యదేవ విద్యయా కరోతి శ్రద్ధయోపనిషదా తదేవ వీర్యవత్తరమిత్యుద్గీథవిద్యాయుక్తస్య కర్మణః ఫలాప్రతిబన్ధశ్రవణాత్. ५०. (ఇతి ఐహికాధికరణమ్. 14.)

—⊶ అథ ముక్తిఫలాధికరణమ్. 15. ⊷—

469 ఏవం ముక్తిఫలానియమస్తదవస్థావధృతేస్తదవస్థావధృతేః. ३-४-५१.

ముక్తిఫలస్యాప్యుపాసనస్య స్వసాధనభూతైరతిశయితకర్మభిరుత్పత్తావేవ మేవ కాలానియమః, తస్యాపి పూర్వవత్ప్రతిబన్ధాభావప్రతిబన్ధసమాప్తిరూపావస్థావ(గ)ధృతేః; అత్రాపి తస్య హేతోస్సమానత్వాదిత్యర్థః. సర్వేభ్యః కర్మభ్యో ముక్తిఫలవిద్యాసాధనస్య కర్మణః ప్రబలత్వాత్ప్రతిబన్ధాసంభవ ఇత్యధికాశఙ్కా. తత్రాపి బ్రహ్మవిదపచారాణాం పూర్వకృతానాం ప్రబలానాం సంభవాత్ప్రతిబన్ధసంభవ ఇతి పరిహారః. ద్విరుక్తిరధ్యాయపరిసమాప్తిం ద్యోతయతి. ५१. (ఇతి ముక్తిఫలాధికరణమ్. 15.)

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శారీరకమీమాంసాభాష్యే

తృతీయాస్యాధ్యాయస్య చతుర్థః పాదః.

సమాప్తశ్చాధ్యాయః.

శ్రీరస్తు.

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

చతుర్థాధ్యాయే-ప్రథమః పాదః. ఆవృత్త్యధికరణమ్. 1.

470 ఆవృత్తిరసకృదుపదేశాత్. ౪-౧-౧.

తృతీయేఽధ్యాయే సాధనైస్సహ విద్యా చిన్తితా. అథేదానీం విద్యాస్వరూపవిశోధనపూర్వకం విద్యాఫలం చిన్త్యతే. తత్ర * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమ్ * తమేవ విదిత్వాఽతి మృత్యుమేతి * బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి * యదా పశ్యః పశ్యతే రుక్మవర్ణమిత్యాదివేదాన్తవాక్యేషు బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనతయా విహితం వేదనం కిం సకృత్కృతమేవ శాస్త్రార్థః, ఉతాసకృదావృత్తమితి సంశయః. కిం యుక్తమ్? సకృత్కృతమితి. కుతః? * బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతీతి వేదనమాత్రస్యైవ విధానాత్, అసకృదావృత్తౌ ప్రమాణాభావాత్. నచావఘాతాదివద్వేదనస్య బ్రహ్మాపరోక్ష్యంప్రతి దృష్టోపాయత్వాద్యావత్కార్యమావృత్తిరితి శక్యం వక్తుమ్; వేదనస్య దృష్టోపాయత్వాభావాత్. జ్యోతిష్టోమాదికర్మాణి వేదాన్తవిహితంచ వేదనం పరమపురుషారాధనరూపమ్, ఆరాధితాచ్చ పరమపురుషాద్ధర్మార్థకామమోక్షాఖ్యపురుషార్థావాప్తిరితిహి * ఫలమత ఉపపత్తేరిత్యత్ర ప్రతిపాదితమ్ అతో జ్యోతిష్టోమాదివద్యథాశబ్దం సకృత్కృతమేవ శాస్త్రార్థః.

ఇతి ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే [ఆవృత్తిరసకృదితి.] అసకృదావృత్తమేవ వేదనం శాస్త్రార్థః. కుతః? ఉపదేశాత్-ధ్యానోపాసనపర్యాయేణ వేదనశబ్దేనోపదేశాత్. తత్పర్యాయత్వం చ విద్యుపాస్తిధ్యాయతీనామేకస్మిన్విషయే వేదనోపదేశపరవాక్యేషు ప్రయోగాదవగమ్యతే. తథాహి * మనో బ్రహ్మేత్యుపాసీతేత్యుపాసినోపక్రాన్తోఽర్థః * భాతి చ తపతి చ కీర్త్యా యశసా బ్రహ్మవర్చసేన య ఏవం వేదేతి విదినోపసంహ్రియతే. తథా * యస్తద్వేద యత్స వేద స మయైతదుక్త ఇత్యుపక్రమే విదినోక్తం రైక్వస్య జ్ఞానమ్ * అను మ ఏతాం భగవో దేవతాం శాధి యాం దేవతాముపాస్స ఇత్యుపాసినోపసంహ్రియతే. తథా * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమిత్యాదివాక్యసమానార్థేషు వాక్యేషు * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యశ్శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః * తతస్తు తం పశ్యతి నిష్కలం ధ్యాయమాన ఇత్యాదిషు ధ్యాయతినా వేదనమభిధీయతే. ధ్యానంచ చిన్తనమ్. తచ్చ స్మృతిసన్తతిరూపం, నస్మృతిమాత్రమ్. ఉపాస్తిరపి తదేకార్థః, ఏకాగ్రచిత్తవృత్తినైరన్తర్యే ప్రయోగదర్శనాత్. తదుభయైకార్థ్యాత్ అసకృదావృత్తసన్తతస్మృతిరిహ * బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతి * జ్ఞాత్వా దేవం ముచ్యతే సర్వపాశైరిత్యాదిషు వేదనాదిశబ్దైరభిధీయత ఇతి నిశ్చీయతే. ౧.

471 లిఙ్గాచ్చ ౪-౧-౨.

లిఙ్గం-స్మృతిః. స్మృతేశ్చాయమర్థోఽవగమ్యతే. స్మర్యతే హి మోక్షసాధనభూతం వేదనం స్మృతిసన్తతిరూపం * తద్రూపప్రత్యయే చైకా సన్తతిశ్చాన్యనిస్పృహా। తద్ధ్యానం

ప్రథమైష్షడ్భిరఙ్గైర్నిష్పాద్యతే తథేతి. తస్మాదసకృదావృత్తమేవ వేదనం శాస్త్రార్థః. ౨.
(ఇతి ఆవృత్త్యధికరణమ్. 1.)

అథ ఆత్మత్వోపాసనాధికరణమ్. 2.

472 ఆత్మేతితూపగచ్ఛన్తి గ్రాహయన్తిచ. ౪-౧-౩.

ఇదమిదానీం చిన్త్యతే - కిముపాస్యం బ్రహ్మోపాసితురన్యత్వేనోపాస్యమ్, ఉతోపాసితురాత్మత్వేనేతి. కిం యుక్తమ్? అన్యత్వేనేతి. కుతః? ఉపాసితుః ప్రత్యగాత్మనోఽర్థాన్తరత్వాత్ బ్రహ్మణః. అర్థాన్తరత్వంచ * అధికం తు భేదనిర్దేశాత్ * అధికోపదేశాత్ * నేతరోఽనుపపత్తేరిత్యాదిషూపపాదితమ్. యథావస్థితం చ బ్రహ్మోపాస్యమ్. అయథోపాసనే హి బ్రహ్మప్రాప్తిరప్యయథాభూతా స్యాత్, * యథాక్రతురస్మిఁల్లోకే పురుషో భవతి తథేతః ప్రేత్య భవతీతి న్యాయాత్. అతోఽన్యత్వేనోపాస్యమితి.

ఏవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే - [ఆత్మేతిత్వితి.] తుశబ్దోఽవధారణే. ఉపాసితురాత్మేత్యేవోపాస్యమ్. ఉపాసితా ప్రత్యగాత్మా స్వశరీరస్య స్వయం యథా ఆత్మా, తథా స్వాత్మనోఽపి పరం బ్రహ్మాత్మేత్యుపాసీతేత్యర్థః. కుతః? ఏవం హ్యుపగచ్ఛన్తి పూర్వే ఉపాసితారః * త్వం వా అహమస్మి భగవో దేవతే అహం వై త్వమసీతి. ఉపాసితురర్థాన్తరభూతం బ్రహ్మోపాసీతారోఽహమితి కథమభ్యుపగచ్ఛన్తీత్యత్రాహ-[గ్రాహయన్తిచేతి.]ఇమమర్థమవిరుద్ధముపాసితౄన్ గ్రాహయన్తి శాస్త్రాణి - తాన్ ప్రత్యుపపాదయన్తీత్యర్థః. * య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తరో యమాత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమన్తరో యమయతి స త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృత ఇతి, తథా * సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠాః ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమ్ * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి చ సర్వస్య చిదచిద్వస్తునస్తజ్జత్వాత్తల్లత్వాత్తదనత్వాత్తన్నియామ్యత్వాత్తచ్ఛరీరత్వాచ్చ సర్వస్యాయమాత్మా. అతస్స త ఆత్మా. అతో యథా ప్రత్యగాత్మనస్స్వశరీరం ప్రత్యాత్మత్వాద్దేవోఽహం మనుష్యోఽహమిత్యనుసన్ధానం, తథా ప్రత్యగాత్మనోఽప్యాత్మత్వాత్పరమాత్మనస్తస్యాప్యహమిత్యేవానుసన్ధానం యుక్తమితి. ఏవం శాస్త్రైరుపపాదితం సర్వబుద్ధీనాం బ్రహ్మైకనిష్ఠత్వేన సర్వశబ్దానాం బ్రహ్మైకనిష్ఠత్వమభ్యుపగచ్ఛన్తః * త్వం వా అహమస్మి భగవో దేవతే అహం వై త్వమసి భగవో దేవతే ఇతి వ్యతికరేణోక్తవన్తః. ఏవంచ * అథ యోఽన్యాం దేవతాముపాస్తే అన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద * అకృత్స్నో హ్యేషః...ఆత్మేత్యేవోపాసీత * సర్వం తం పరాదాద్యోఽన్యత్రాత్మనస్సర్వం వేదేత్యాత్మత్వాననుసన్ధాననిషేధః * పృథగాత్మానం ప్రేరితారంచ మత్వేతి పృథక్త్వానుసంధానవిధానం చావిరుద్ధమ్. అహమితి స్వాత్మతయాఽనుసన్ధానాదన్యత్వానుసన్ధాననిషేధో రక్షితః. స్వశరీరాత్స్వాత్మనోఽధికత్వానుసన్ధానవత్స్వాత్మనోఽపి పరమాత్మనోఽధికత్వానుసన్ధానాత్పృథక్త్వానుసన్ధానవిధానం చ రక్షితమ్. అధికస్య బ్రహ్మణః ప్రత్యగాత్మన ఆత్మత్వాత్తస్య చ బ్రహ్మశరీరత్వాన్నిషేధవాక్యే * అకృత్స్నో హ్యేష

ఇత్యుక్తమ్. అత ఉపాసితురాత్మత్వేన బ్రహ్మోపాస్యమితి స్థితమ్. 3. (ఇతి ఆత్మత్వోపాసనాధికరణమ్. 2.)

అథ ప్రతీకాధికరణమ్. 3.

473 న ప్రతీకే న హి సః. ౪-౧-౪.

* మనో బ్రహ్మేత్యుపాసీత * స యో నామ బ్రహ్మేత్యుపాస్తే ఇత్యాదిప్రతీకోపాసనేష్వప్యాత్మత్వానుసన్ధానం కార్యమ్, ఉత నేతి చిన్తాయామ్, * మనో బ్రహ్మేత్యుపాసీతేతి బ్రహ్మోపాసనత్వసామ్యాద్బ్రహ్మణశ్చోపాసితురాత్మత్వాదాత్మేత్యేవోపాసీతేతి. ఏవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే * న ప్రతీక ఇతి. ప్రతీకే నాత్మత్వానుసన్ధానం కార్యమ్. నహి సః – నహ్యుపాసితురాత్మా ప్రతీకః. ప్రతీకోపాసనేషు ప్రతీక ఏవోపాస్యః. న బ్రహ్మ; బ్రహ్మ తు తత్ర దృష్టివిశేషణమాత్రమ్. ప్రతీకోపాసనం హి నామ అబ్రహ్మణి బ్రహ్మదృష్ట్యాఽనుసన్ధానమ్. తత్రోపాస్యస్య ప్రతీకస్యోపాసితురాత్మత్వాభావాన్న తథాఽనుసన్ధేయమ్. ౪.

నన్వత్రాపి బ్రహ్మైవోపాస్యమ్, బ్రహ్మణ ఉపాస్యత్వసంభవే మనఆదీనామచేతనానామల్పశక్తీనాం చోపాస్యత్వాశ్రయణస్యాన్యాయ్యత్వాత్. అతో మనఆదిదృష్ట్యా బ్రహ్మైవోపాస్యమితి. తత్రాహ.—

474 బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాత్. ౪-౧-౫.

మనఆదిషు బ్రహ్మదృష్టిరేవ యుక్తా, న బ్రహ్మణి మనఆదిదృష్టిః, బ్రహ్మణో మనఆదిభ్య ఉత్కర్షాత్, తేషాం చ విపర్యయాత్. ఉత్కృష్టే హి రాజని భృత్యదృష్టిః ప్రత్యవాయకరీ; భృత్యే తు రాజదృష్టిరభ్యుదయాయ. ౫. (ఇతి ప్రతీకాధికరణమ్. 3.)

అథ ఆదిత్యాదిమత్యధికరణమ్. 4.

475 ఆదిత్యాదిమతయశ్చాఙ్గ ఉపపత్తేః. ౪-౧-౬.

* య ఏవాసౌ తపతి తముద్గీథముపాసీతేత్యాదిషు కర్మాఙ్గాశ్రయేషూపాసనేషు సంశయః-కిముద్గీథాదౌ కర్మాఙ్గే ఆదిత్యాదిదృష్టిః కర్తవ్యా, ఉతాదిత్యాదిషూద్గీథాదిదృష్టిరితి. ఉత్కృష్టదృష్టిర్నికృష్టే కర్తవ్యేతి న్యాయాత్, ఉద్గీథాదీనాం చ ఫలసాధనభూతకర్మాఙ్గత్వేనాఫలేభ్య ఆదిత్యాదిభ్యః ఉత్కృష్టత్వాదాదిత్యాదిషూద్గీథాదిదృష్టిః, ఇతి ప్రాప్తేఽభిధీయతే – [ఆదిత్యాదిమతయశ్చాఙ్గ ఇతి,] చశబ్దోఽవధారణే. క్రత్వఙ్గే ఉద్గీథాదావాదిత్యాదిదృష్టయ ఏవ కార్యాః. కుతః ? [ఉపపత్తేః] ఆదిత్యాదీనామేవోత్కృష్టత్వోపపత్తేః. ఆదిత్యాదిదేవతారాధనద్వారేణ హి కర్మణామపి ఫలసాధనత్వమ్. అతస్తద్దృష్టిరుద్గీథాద్యఙ్గే. ౬. (ఇతి ఆదిత్యాదిమత్యధికరణమ్, 4.)

అథ ఆసీనాధికరణమ్. 5.

476 ఆసీనస్సంభవాత్. ౪-౧-౭.

మోక్షసాధనతయా వేదాన్తశాస్త్రైర్విహితం జ్ఞానం ధ్యానోపాసనాదిశబ్దవాచ్యమసకృదావృత్తం సన్తతస్మృతిరూపమిత్యుక్తమ్. తదనుతిష్ఠన్నాసీనశ్శయానస్తిష్ఠన్ గచ్ఛంశ్చ విశేషా

భావాదనియమేనానుతిష్ఠేత్. ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే [ఆసీన ఇతి.] ఆసీన ఉపాసనమనుతిష్ఠేత్. కుతః? [సంభవాత్.] ఆసీనస్యైవ హ్యేకాగ్రచిత్తతాసంభవః; స్థితిగత్యోః ప్రయత్నసాపేక్షత్వాత్, శ(య)యా నేచ నిద్రాసంభవాత్. పశ్చార్ధధారణప్రయత్ననివృత్తయే సాపాశ్రయే ఆసీనః కుర్యాత్. ౭.

477 ధ్యానాచ్చ. ౪-౧-౮.

* నిదిధ్యాసితవ్య ఇతి ధ్యానరూపత్వాదుపాసనస్య ఏకాగ్రచిత్తతాఽవశ్యంభావినీ. ధ్యానం హి విజాతీయప్రత్యయాన్తరావ్యవహితమేకచిన్తనమిత్యుక్తమ్. ౮.

478 అచలత్వం చాపేక్ష్య. ౪-౧-౯

నిశ్చలత్వం చాపేక్ష్య పృథివ్యన్తరిక్షాదిషు ధ్యానవాచోయుక్తిర్దృశ్యతే * ధ్యాయతీవ పృథివీ, ధ్యాయతీవాన్తరిక్షం, ధ్యాయతీవ ద్యౌః, ధ్యాయన్తీవాపః, ధ్యాయన్తీవ పర్వతా ఇతి. అతః పృథివీపర్వతాదివదేకాగ్రచిత్తతయా నిశ్చలత్వముపాసకస్యాసీనస్యైవ సంభవేత్. ౯.

479 స్మరన్తిచ. ౪-౧-౧౦.

స్మరన్తి చాసీనస్యైవ ధ్యానం * శుచౌ దేశే ప్రతిష్ఠాప్య స్థిరమాసనమాత్మనః। నాత్యుచ్ఛ్రితం నాతినీచం చేలాజినకుశోత్తరమ్॥ తత్రైకాగ్రం మనః కృత్వా యతచిత్తేన్ద్రియక్రియః। ఉపవిశ్యాసనే యుఞ్జ్యాద్యోగమాత్మవిశుద్ధయ ఇతి. ౧౦.

480 యత్రైకాగ్రతా తత్రావిశేషాత్. ౪-౧-౧౧.

ఏకాగ్రతాతిరిక్తదేశకాలవిశేషాశ్రవణాదేకాగ్రతానుకూలో యో దేశః కాలశ్చ, స ఏవోపాసనస్య దేశః కాలశ్చ. * సమే శుచౌ శర్కరావహ్నివాలుకావివర్జిత ఇతి వచనమేకాగ్రతైకాన్తదేశమాహ, నతు దేశం నియచ్ఛతి, * మనోఽనుకూల ఇతి వాక్యశేషాత్. ౧౧. (ఇతి ఆసీనాధికరణమ్. 5.)

అథ ఆప్రయాణాధికరణమ్. 6.

481 ఆప్రయాణాత్తత్రాపి హి దృష్టమ్. ౪-౧-౧౨.

తదిదమపవర్గసాధనముక్తలక్షణముపాసనమేకాహ ఏవ సంపాద్యమ్, ఉతాప్రయాణాత్ప్రత్యహమనువర్తనీయమితి విశయే ఏకస్మిన్నేవాహని శాస్త్రార్థస్య కృతత్వాత్తావతైవ పరిసమాపనీయమ్. ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే. [ఆప్రయాణాదితి.] ఆమరణాదనువర్తనీయమ్. కుతః? [తత్రాపి హి దృష్టమ్]-ఉపాసనోద్యోగప్రభృత్యాప్రయాణాన్మధ్యే యః కాలః తత్ర సర్వత్రాపి దృష్టముపాసనమ్-* స ఖల్వేవం వర్తయన్యావదాయుషం బ్రహ్మలోకమభిసంపద్యత ఇతి. ౧౨. (ఇతి ఆప్రయాణాధికరణమ్. 6.)

అథ తదధిగమాధికరణమ్. 7.

482 తదధిగమ ఉత్తరపూర్వాఘయోరశ్లేషవినాశౌ తద్వ్యపదేశాత్. ౪-౧-౧౩.

ఏవం విద్యాస్వరూపం విశోధ్య విద్యాఫలం చిన్తయితుమారభతే. బ్రహ్మవిద్యాప్రాప్తౌ పురుషస్యోత్తరపూర్వాఘయోరశ్లేషవినాశౌ శ్రూయేతే, * తద్యథా పుష్కరపలాశ

ఆపో న శ్లిష్యన్త ఏవమేవంవిది పాపం కర్మ న శ్లిష్యతే. * తస్యైవాత్మా పదవిత్తం విదిత్వా న కర్మణా లిప్యతే పాపకేనేత్యుత్తరాఘాశ్లేషః. * తద్యథేషీకతూలమగ్నౌ ప్రోతం ప్రదూయేతైవం హాస్య సర్వే పాప్మానః ప్రదూయన్తే * క్షీయన్తేచాస్య కర్మాణి తస్మిన్దృష్టే పరావర ఇతి పూర్వాఘవినాశః, ఏతావశ్లేషవినాశౌ విద్యాఫలభూతావుపపద్యేతే, నేతి సంశయః. కిం యుక్తమ్? నోపపద్యేతే ఇతి. కుతః? * నాభుక్తం క్షీయతే కర్మ కల్పకోటిశతైరపీత్యాది శాస్త్రవిరోధాత్. అశ్లేషవినాశవ్యపదేశస్తు మోక్షసాధనభూతవిద్యావిధాయివాక్యశేషగతః కథంచిద్విద్యాస్తుతిప్రతిపాదనేనాప్యుపపద్యతే. నచ విద్యా పూర్వోత్తరాఘయోః ప్రాయశ్చిత్తతయా విధీయతే; యేన ప్రాయశ్చిత్తేనాఘవినాశ ఉచ్యతే. విద్యా హి * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమ్ * బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతీతి బ్రహ్మప్రాప్త్యుపాయతయా విధీయతే. అతో విద్యార్థవాదోఽయమఘవినాశాశ్లేషవ్యపదేశ ఇతి.

ఏవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే [తదధిగమ ఇతి.] విద్యాప్రాప్తౌ పురుషస్య విద్యామాహాత్మ్యాదుత్తరపూర్వాఘయోరశ్లేషవినాశావుపపద్యేతే. కుతః? ఏవంవిధం హి విద్యామాహాత్మ్యమవగమ్యతే- * ఏవంవిది పాపం కర్మ నశ్లిష్యతే * ఏవం హాస్య సర్వే పాప్మానః ప్రదూయన్త ఇత్యాదివ్యపదేశాత్. నచ * నాభుక్తం క్షీయతే కర్మేత్యనేన శాస్త్రేణాస్య విరోధః, భిన్నవిషయత్వాత్. తద్ధి కర్మణాం ఫలజననసామర్థ్యద్రక్షిమవిషయమ్. ఏతత్తూత్పన్నాయా విద్యాయాః ప్రాక్కృతానాం పాప్మనాం ఫలజననశక్తివినాశసామర్థ్యముత్పత్స్యమానానాంచ ఫలజననశక్త్యుత్పత్తిప్రతిబన్ధకరణసామర్థ్యంచ ప్రతిపాదయతీతి ద్వయోర్విషయో భిద్యతే. యథా అగ్నిజలయోరౌష్ణ్యతన్నివారణసామర్థ్యవిషయయోర్ద్వయోః ప్రమాణయోరపి విషయభేదాత్ప్రామాణ్యమ్, ఏవమత్రాపీతి న కశ్చిద్విరోధః. అఘస్యాశ్లేషకరణం - వైదికకర్మాయోగ్యతావాసనాప్రత్యవాయహేతుకశక్త్యుత్పత్తిప్రతిబన్ధకరణమ్. అఘాని హి కృతాని పురుషస్య వైదికకర్మాయోగ్యతాం, సజాతీయకర్మాన్తరారమ్భరుచిమ్, ప్రత్యవాయంచ కుర్వన్తి. అఘస్య వినాశకరణమ్-ఉత్పన్నాయాస్తచ్ఛక్తేర్వినాశకరణమ్. శక్తిరపి పరమపురుషాప్రీతిరేవ. తదేవం విద్యా వేదితుర్వేద్యాత్యర్థప్రియత్వేన స్వయమపి నిరతిశయప్రియా సతీ వేద్యభూతపరమపురుషారాధనస్వరూపా పూర్వకృతాఘసంచయజనితపరమపురుషాప్రీతిం వినాశయతి; సైవ విద్యా స్వోత్పత్త్యుత్తరకాలభావ్యఘనిమిత్తపరమపురుషాప్రీత్యుత్పత్తిం చ ప్రతిబధ్నాతి. తదిదమశ్లేషవచనం ప్రామాదికవిషయం మన్తవ్యమ్. * నావిరతో దుశ్చరితాదిత్యాదిభిశ్శాస్త్రైరాప్రయాణాదహరహరుత్పద్యమానాయా ఉత్తరోత్తరాతిశయభాగిన్యా విద్యాయాః దుశ్చరితవిరతినిష్పాద్యత్వావగమాత్. ౧౩. (ఇతి తదధిగమాధికరణమ్. 7.)

అథ ఇతరాధికరణమ్, 8.

483 ఇతరస్యాప్యేవమసంశ్లేషః పాతే తు. ౪-౧-౧౪.

ఉత్తరపూర్వాఘయోర్విద్యయా అశ్లేషవినాశావుక్తౌ. ఇతరస్య - పుణ్యస్యాపి ఏవమ్-ఉక్తేన న్యాయేనాశ్లేషవినాశౌ విద్యయా స్యాతామ్, విద్యాఫలవిరోధిత్వసామాన్యాద్వ్యపదేశాచ్చ. భవతి చ వ్యపదేశః ఉభే సుకృతదుష్కృతే నిర్దిశ్య * సర్వే పాప్మానోఽతో

నివర్తన్త ఇతి, * తత్సుకృతదుష్కృతే ధూనుత ఇతిచ. ముముక్షోరనిష్టఫలత్వాత్సుకృతస్యాపి పాప్మశబ్దేన వ్యపదేశః. సుకృతస్యాపి శాస్త్రీయత్వాత్తత్ఫలస్య కేషాంచిదిష్టత్వదర్శనాచ్చ విద్యయా అవిరోధశఙ్కాం నివర్తయితుమతిదేశః. నను విదుషోఽపి నేతికర్తవ్యతాకోపాసన నిర్వృత్తయే వృష్ట్యన్నాదిఫలానీష్టాన్యేవ, కథం తేషాం విరోధాద్వినాశ ఉచ్యతే? తత్రాహ- [పాతే త్వితి.] శరీరపాతేతు తేషాం వినాశః. శరీరపాతాదూర్ధ్వం తు విద్యానుగుణదృష్ట ఫలాని సుకృతాని నశ్యన్తీత్యర్థః. ౧౮. (ఇతి ఇతరాధికరణమ్. 8.)

అథ అనారబ్ధకార్యాధికరణమ్. 9.

484 అనారబ్ధకార్యే ఏవ తు పూర్వే తదవధేః. ౪-౧-౧౯.

బ్రహ్మవిద్యోత్పత్తేః పూర్వోత్తరభావినోస్సుకృతదుష్కృతయోరశ్లేషవినాశావుక్తౌ. తతః పూర్వభావినోః సుకృతదుష్కృతయోః కిమవిశేషేణ వినాశః, ఉతానారబ్ధకార్యయో రేవేతి విశయే * సర్వే పాప్మానః ప్రదూయన్త ఇతి విద్యాఫలస్యావిశేషశ్రవణాద్విద్యోత్పత్త్యుత్తరకాలభావిన్యాశ్చ శరీరస్థితేః కులాలచక్రభ్రమణాదివత్సంస్కారవశాదప్యుపపత్తేరవిశేషేణ. ఇతి ప్రాప్తే ఉచ్యతే [అనారబ్ధకార్యే ఏవ తు పూర్వే ఇతి.] విద్యోత్పత్తేః పూర్వే సుకృతదుష్కృతే అనారబ్ధకార్యే-అప్రవృత్తఫలే ఏవ విద్యయా వినశ్యతః. కుతః? [తదవధేః]- * తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యే అథ సంపత్స్య ఇతి శరీరపాతవిలమ్బావధిశ్రుతేః. నచ పుణ్యాపుణ్యకర్మజన్యభగవత్ప్రీత్యప్రీతివ్యతిరేకేణ శరీరస్థితిహేతుభూతసంస్కారసద్భావే ప్రమాణమస్తి. ౧౯. (ఇతి అనారబ్ధకార్యాధికరణమ్. 9.)

అథ అగ్నిహోత్రాద్యధికరణమ్. 10.

485 అగ్నిహోత్రాది తు తత్కార్యాయైవ తద్దర్శనాత్. ౪-౧-౧౬.

* ఇతరస్యాప్యేవమసంశ్లేష ఇతి విద్యాబలాత్సుకృతస్యాప్యసంశ్లేష ఉక్తః. అగ్నిహోత్రాదీనాం నిత్యనైమిత్తికానాం స్వాశ్రమధర్మాణామపి సుకృతత్వసామాన్యేన తత్ఫలస్యాశ్లేషాదనిచ్ఛతోఽననుష్ఠానే ప్రాప్త ఉచ్యతే [అగ్నిహోత్రాది త్వితి.] తుశబ్దస్సుకృతాన్తరేభ్యో విశేషణార్థః. అగ్నిహోత్రాద్యాశ్రమధర్మాః ఫలాశ్లేషాసంభవాదనుష్ఠేయా ఏవ. తదసంభవశ్చ తత్కార్యార్థత్వాత్తేషామ్. విద్యాఖ్యకార్యాయైవ హి విదుషోఽగ్నిహోత్రాద్యనుష్ఠానమ్. కథమిదమవగమ్యతే? [తద్దర్శనాత్.] దృశ్యతే హి * తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకేనేత్యాదినాఽగ్నిహోత్రాదీనాం విద్యాసాధనత్వమ్. విద్యాయాశ్చాప్రయాణాదభ్యాసాధేయాతిశయాయా అహరహరుత్పాద్యత్వాత్తదుత్పత్త్యర్థమాశ్రమకర్మాప్యహరహరనుష్ఠేయమేవ. అన్యథా ఆశ్రమకర్మలోపే దూషితాన్తఃకరణస్య విద్యోత్పత్తిరేవ న స్యాత్. ౧౬.

యది అగ్నిహోత్రాదిసాధుకృత్యా విద్యోత్పత్త్యర్థా, విద్యోత్పత్తేః ప్రాచీనంచ సుకృతం * యావత్సంపాతముషిత్వా, * ప్రాప్యాన్తం కర్మణ ఇత్యనుభవేన వినష్టమ్; భుక్తశిష్టంచ ప్రారబ్ధఫలమ్; * సుహృదస్సాధుకృత్యామిత్యస్య కో విషయః? తత్రాహ.—

486 అతోఽన్యాఽపి హ్యేకేషాముభయోః. ४-౧-౧౬.

అతః-అగ్నిహోత్రాదిసాధుకృత్యాయాః విద్యోత్పత్త్యర్థాయాః అన్యాఽపి-విద్యాధిగమాత్పూర్వోత్తరయోరుభయోరపి పుణ్యకర్మణోః ప్రబలకర్మప్రతిబద్ధఫలా సాధుకృత్యాఽనన్తా సంభవత్యేవ. తద్విషయమిదమేకేషాం శాఖినాం వచనం * తస్య పుత్రా దాయముపయన్తి సుహృదస్సాధుకృత్యామితి. విద్యయాఽశ్లేషవినాశశ్రుతిశ్చ తద్విషయా. ౧౬.

అనుష్ఠితస్యాపి కర్మణః ఫలప్రతిబన్ధసంభవం పూర్వోక్తం స్మారయతి,—

487 యదేవ విద్యయేతి హి. ४-౧-౧౭.

* యదేవ విద్యయా కరోతి...తదేవ వీర్యవత్తరమిత్యుద్గీథవిద్యాయాః క్రతుఫలాప్రతిబన్ధఫలత్వవచనేనానుష్ఠితస్యాపి కర్మణః ఫలప్రతిబన్ధస్సూచ్యతే హి. అతో విదుషోఽనుష్ఠితప్రతిబద్ధఫలవిషయం * సుహృదస్సాధుకృత్యామితి శాట్యాయనికమ్. ౧౭. (ఇతి అగ్నిహోత్రాద్యధికరణమ్. 10.)

అథ ఇతరక్షపణాధికరణమ్. 11.

488 భోగేన త్వితరే క్షపయిత్వాఽథ సంపద్యతే. ४-౧-౧౮.

యయోః పుణ్యపాపయోరశ్లేషవినాశావుక్తౌ, తాభ్యామితరే ఆరబ్ధకార్యే పుణ్యపాపే కిం విద్యాయోనిశరీరావసానే, ఉత తచ్ఛరీరావసానే, శరీరాన్తరావసానే వేత్యనియమ ఇతి సంశయే, * తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్య ఇతి తచ్ఛరీరవిమోక్షావసానత్వశ్రవణాత్తదవసానే, ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే-[భోగేన త్వితి.] తుశబ్దః పక్షవ్యావృత్త్యర్థః. ఇతరే-ఆరబ్ధకార్యే పుణ్యపాపే స్వారబ్ధఫలభోగేన క్షపయిత్వా తత్ఫలభోగసమాప్త్యనన్తరం బ్రహ్మ సంపద్యతే. తేచ పుణ్యపాపే ఏకశరీరోపభోగ్యఫలే చేత్, తచ్ఛరీరావసానే సంపద్యతే; అనేకశరీరభోగ్యఫలే చేత్, తదవసానే సంపద్యతే; భోగేనైవ క్షపయితవ్యత్వాదారబ్ధఫలయోః కర్మణోః. * తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్య ఇతిచ భోగేన తయోః కర్మణోః విమోక్ష ఉచ్యతే, దేహావధినియమాశ్రవణాత్. తదేవం బ్రహ్మవిద్యాయాః ప్రాగనుష్ఠితమభుక్తఫలమనారబ్ధఫలం పుణ్యపాపరూపం కర్మ అనాదికాలసంచితమనన్తం విద్యామాహాత్మ్యాద్వినశ్యతి; విద్యారమ్భోత్తరకాలమనుష్ఠితం చ న శ్లిష్యతి. తత్ర పుణ్యరూపం సర్వం విదుషస్సుహృదో గృహ్ణన్తి, పాపం చ ద్విషన్త ఇతి నిరవద్యమ్. ౧౮. (ఇతి ఇతరక్షపణాధికరణమ్. 11.

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శారీరకమీమాంసాభాష్యే
చతుర్థస్యాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః.

శ్రీరస్తు.

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

చతుర్థాధ్యాయే—ద్వితీయఃపాదః. వాగధికరణమ్. 1.

489 వాఙ్మనసి దర్శనాచ్ఛబ్దాచ్చ. ౪-౨-౧.

ఇదానీం విదుషో గతిప్రకారం చిన్తయితుమారభతే. ప్రథమం తావదుత్క్రాన్తి శ్చిన్త్యతే. తత్రేదమామ్నాయతే-* అస్య సోమ్య పురుషస్య ప్రయతో వాఙ్మనసి సంపద్యతే మనః ప్రాణే ప్రాణస్తేజసి తేజః పరస్యాం దేవతాయామితి. అత్ర * వాఙ్మనసి సంపద్యత ఇతి వాచో మనసి సంపత్తిశ్రుతిః కిం వాగ్వృత్తిమాత్రవిషయా, ఉత వాగ్విషయేతి విశయే, వృత్తి మాత్రవిషయేతి యుక్తమ్. కుతః? మనసో వాక్ప్రకృతిత్వాభావాత్తత్ర వాక్స్వరూప సంపత్త్యసంభవాత్. వాగాదివృత్తీనాం మనోధీనత్వేన వృత్తిసంపత్తిశ్రుతిః కథంచిదుపపద్యత ఇతి. ఏవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే [వాఙ్మనసీతి.] వాక్స్వరూపమేవ మనసి సంపద్యతే. కుతః? [దర్శనాత్] దృశ్యతే హి వాగిన్ద్రియ ఉపరతేఽపి మనఃప్రవృత్తిః. వృత్తిమాత్రసంపత్త్యాఽపి తదుపపద్యత ఇతి చేత్, తత్రాహ-[శబ్దాచ్చేతి.] * వాఙ్మనసి సంపద్యత ఇతి వాక్స్వరూప సంపత్తావేవ హి శబ్దః, న వృత్తిమాత్రసంపత్తౌ. నహి తదానీం వృత్త్యుపరమే వాగిన్ద్రియం ప్రమాణాన్తరేణోపలభ్యతే, యేన వృత్తిమాత్రమేవ సంపద్యత ఇత్యుచ్యేత. యదుక్తం మనసో వాక్ప్రకృతిత్వాభావాద్వాచో మనసి సంపత్తిర్నోపపద్యత ఇతి, తత్ * వాఙ్మనసి సంపద్యత ఇతి వచనాన్మనసా వాక్సంయుజ్యతే, నతు తత్ర లీయత ఇతి పరిహర్తవ్యమ్. ౧.

490 అత ఏవ సర్వాణ్యను. ౪-౨-౨.

యతో వాచో మనసా సంయోగమాత్రం సంపత్తిః, నతు లయః; అత ఏవ వాచ మను సర్వేషామిన్ద్రియాణాం మనసి సంపత్తిశ్రుతిరుపపద్యతే-* తస్మాదుపశాన్తతేజాః పున ర్భవమిన్ద్రియైర్మనసి సంపద్యమానైరితి. ౨. (ఇతి వాగధికరణమ్. 1.)

అథ మనోధికరణమ్. 2.

491 తన్మనః ప్రాణ ఉత్తరాత్. ౪-౨-౩.

తత్ - సర్వేన్ద్రియసంయుక్తం మనః ప్రాణే సంపద్యతే-ప్రాణేన సంయుజ్యతే; న మనోవృత్తిమాత్రమ్. కుతః? ఉత్తరాత్ * మనః ప్రాణ ఇతి వాక్యాత్. అధికాశఙ్కాతు * అన్నమయం హి సోమ్య మన ఇతి వచనాన్మనసోఽన్నప్రకృతిత్వమవగమ్యతే. అన్నస్యచ *తా అన్నమసృజన్తేత్యమ్మయత్వం సిద్ధమ్. * ఆపోమయః ప్రాణ ఇతి చాప్ప్రకృతిత్వం ప్రాణ స్యావగమ్యతే. అతః * మనః ప్రాణే సంపద్యత ఇత్యత్ర ప్రాణశబ్దేన ప్రాణప్రకృతిభూతా అపో నిర్దిశ్య తాసు మనస్సంపత్తిప్రతిపాదనే పరమ్పరయా స్వకారణే లయ ఇతి సంపత్తివచన ముపపన్నం భవతీతి. పరిహారస్తు * అన్నమయం హి సోమ్య మనః, ఆపోమయః ప్రాణ ఇతి మనఃప్రాణయోరన్నేనాద్భిశ్చాప్యాయనముచ్యతే, న తత్ప్రకృతిత్వమ్; ఆహఙ్కారికత్వా న్మనసః, ఆకాశవికారత్వాచ్చ ప్రాణస్య. ప్రాణశబ్దేనాపాం లక్షణాచ స్యాదితి. 3. (ఇతి మనోధికరణమ్. 2.)

అథ అధ్యక్షాధికరణమ్. 3.

492 సోఽధ్యక్షే తదుపగమాదిభ్యః. ౪-౨-౪.

యథా * వాఙ్మనసి సంపద్యతే, మనః ప్రాణ ఇతి వచనానురోధేన మనఃప్రాణయోరేవ వాఙ్మనసయోస్సంపత్తిః, తథా * ప్రాణస్తేజసీతి వచనాత్తేజస్యేవ ప్రాణస్సంపద్యతే. ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే [సోఽధ్యక్ష ఇతి.] సః-ప్రాణః. అధ్యక్షే-కరణాధిపే జీవే సంపద్యతే. కుతః? [తదుపగమాదిభ్యః]-ప్రాణస్య జీవోపగమస్తావచ్ఛ్రూయతె * ఏవమేవేమమాత్మానమన్తకాలే సర్వే ప్రాణా అభిసమాయన్తీతి. తథా జీవేన సహ ప్రాణస్యోత్క్రాన్తిః శ్రూయతే-* తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతీతి. ప్రతిష్ఠా చ జీవేన సహ శ్రూయతే * కస్మిన్నుత్క్రాన్త ఉత్క్రాన్తో భవిష్యామి కస్మిన్వా ప్రతిష్ఠితే ప్రతిష్ఠాస్యామీతి. ఏవం జీవేన సంయుజ్య తేన సహ తేజస్సంపత్తిరిహ * ప్రాణస్తేజసీత్యుచ్యతే; యథా యమునాయాః గఙ్గయా సంయుజ్య సాగరగమనేఽపి యమునా సాగరం గచ్ఛతీతి వచో న విరుధ్యతే, తద్వత్. ౪. (ఇతి అధ్యక్షాధికరణమ్. 3.)

అథ భూతాధికరణమ్. 4.

493 భూతేషు తచ్ఛ్రుతేః. ౪-౨-౫.

* ప్రాణస్తేజసీతి జీవసంయుక్తస్య ప్రాణస్య తేజసి సంపత్తిరుక్తా. సా సంపత్తిః కిం తేజోమాత్రే, ఉత సంహతేషు సర్వేషు భూతేష్వితి విశయే, తేజోమాత్రశ్రవణాత్తేజసి. ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే [భూతేష్వితి-] భూతేషు సంపద్యతే. కుతః? [తచ్ఛ్రుతేః-] * పృథివీమయ ఆపోమయ స్తేజోమయ ఇతి జీవస్య సంచరతస్సర్వభూతమయత్వశ్రుతేః. ౫.

నను తేజఃప్రభృతిష్వేకైకస్మిన్ క్రమేణ సంపత్తావపి * పృథివీమయ ఇత్యాదికా శ్రుతిరుపపద్యతే. అత ఆహ.—

494 నైకస్మిన్ దర్శయతో హి. ౪-౨-౬.

నైకస్మిన్, ఏకైకస్య కార్యాక్షమత్వాత్. దర్శయతో హ్యాక్షమత్వం శ్రుతిస్మృతీ— *అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణి తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణీతి నామరూపవ్యాకరణయోగ్యత్వాయ త్రివృత్కరణముపదిశ్యతే, * నానావీర్యాః పృథగ్భూతాః తతస్తే సంహతిం వినా। నాశక్నువన్ప్రజాస్స్రష్టుమసమాగమ్య కృత్స్నశః। సమేత్యాన్యోన్యసంయోగం పరస్పరసమాశ్రయాః। మహదాద్యా విశేషాన్తా హ్యణ్డముత్పాదయన్తి త ఇతి. అతః * ప్రాణస్తేజసీతి తేజశ్శబ్దేన భూతాన్తరసంసృష్టమేవ తేజోఽభిధీయతే. అతో భూతేష్వేవ సంపత్తిః. ౬. (ఇతి భూతాధికరణమ్. 4.)

అథ ఆసృత్యుపక్రమాధికరణమ్. 5

495 సమానా చాసృత్యుపక్రమాదమృతత్వం చానుపోష్య. ౪-౨-౭.

ఇయముత్క్రాన్తిః కిం విద్వదవిదుషోస్సమానా, ఉతావిదుష ఏవేతి చిన్తాయామ్, అవిదుష ఏవేతి ప్రాప్తమ్. కుతః? విదుషోఽత్రైవామృతత్వవచనాదుత్క్రాన్త్యభావాత్. విదుషో హ్యత్రైవామృతత్వం శ్రావ్యతే*యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే కామా యేఽస్య హృది స్థితాః,

అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇతి. ఏవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే [సమానా చాసృత్యుపక్రమాదితి.] విదుషోఽప్యాసృత్యుపక్రమాదుత్క్రాన్తిస్సమానా. ఆసృత్యుపక్రమాత్ - ఆగత్యుపక్రమాత్. నాడీప్రవేశనాత్ప్రాగిత్యర్థః. విదుషోఽపి హి నాడీవిశేషేణోత్క్రాన్తస్య గతిః శ్రూయతే * శతం చైకా చ హృదయస్య నాడ్యస్తాసాం మూర్ధానమభినిస్సృతైకా । తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి విష్వఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవన్తీతి. ఏవం నాడీవిశేషేణ గతిశ్రవణాద్విదుషోఽప్యుత్క్రాన్తిరవర్జనీయా. సా చ నాడీప్రవేశాత్ప్రాగ్విశేషాశ్రవణాత్సమానా. తత్ప్రవేశదశాయాం చ విశేషః శ్రూయతే* తేన ప్రద్యోతేనైష ఆత్మా నిష్క్రామతి చక్షుషో వా మూర్ధ్నో వా అన్యేభ్యో వా శరీరదేశేభ్య ఇతి. * శతం చైకా చ హృదయస్యేత్యనయా శ్రుత్యైకార్థ్యాన్మూర్ధ్నో నిష్క్రమణం విద్వద్విషయమ్. ఇతరదవిద్వద్విషయమ్. యదుక్తం విదుషోఽత్రైవామృతత్వం శ్రావ్యత ఇతి, తత్రోచ్యతే [అసృతత్వంచానుపోష్యేతి.] చశబ్దోఽవధారణే. అనుపోష్య - శరీరేన్ద్రియాదిసంబన్ధమదగ్ధ్వైవ యదమృతత్వమ్ - ఉత్తరపూర్వాఘయోరశ్లేషవినాశరూపం ప్రాప్యతే, తదుచ్యతే*యదా సర్వే ప్రముచ్యన్త ఇత్యాదికయా శ్రుత్యేత్యర్థః.*అత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇతి చ-ఉపాసనవేలాయాం యో బ్రహ్మానుభవః, తద్విషయమిత్యభిప్రాయః. ౭.

496 తదాపీతేస్సంసారవ్యపదేశాత్. ౪-౨-౮.

అవశ్యం చ తత్ -అమృతత్వమదగ్ధదేహసంబన్ధస్యైవేతి విజ్ఞేయమ్. కుతః? [ఆపీతేః సంసారవ్యపదేశాత్.] అపీతిః - అప్యయః బ్రహ్మప్రాప్తిః. సా చార్చిరాదినా మార్గేణ దేశవిశేషం గత్వేతి వక్ష్యతే. ఆ తదవస్థాప్రాప్తేః సంసారః-దేహసంబన్ధలక్షణో హి వ్యపదిశ్యతే *తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యేఽథ సంపత్స్య ఇతి. * అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య, ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసంభవానీ(మీ)తిచ. ౮.

497 సూక్ష్మం ప్రమాణతశ్చ తథోపలబ్ధేః. ౪-౨-౯.

ఇతశ్చ విదుషోఽపి బన్ధో నాత్ర దగ్ధః, యతస్సూక్ష్మం శరీరమనువర్తతే. కుత ఇదమవగమ్యతే? [ప్రమాణతస్తథోపలబ్ధేః.] ఉపలభ్యతే హి దేవయానేన పథా గచ్ఛతో విదుషః * తం ప్రతి బ్రూయాత్ *సత్యం బ్రూయాదితి చన్ద్రమసా సంవాదవచనేన శరీరసద్భావః. అతస్సూక్ష్మశరీరమనువర్తతే. అతశ్చ బన్ధో న దగ్ధః. ౯.

498 నోపమర్దేనాతః. ౪-౨-౧౦.

అతః * యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే కామా యేఽస్య హృది స్థితాః, అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇతి వచనం న బన్ధోపమర్దేనామృతత్వం వదతి. ౧౦.

499 అస్యైవ చోపపత్తేరూష్మా. ౪-౨-౧౧.

అస్య-సూక్ష్మశరీరస్య క్వచిద్విద్యమానత్వోపపత్తేర్విదుషః ప్రక్రాన్తమరణస్య మరణాత్ప్రాగూష్మా స్థూలే శరీరే క్వాచిత్క ఉపలభ్యతే. న చ స్థూలస్యైవ శరీరస్యాయమూష్మా,

అన్యత్రానుపలబ్ధేః. తతశ్చోష్మణః క్వచిదుపలబ్ధిర్విదుషస్సూక్ష్మశరీరస్యోత్క్రాన్తినిబన్ధనేతి గమ్యతే. తస్మాద్విదుషోఽప్యాసృత్యుపక్రమాత్సమానోత్క్రాన్తిరితి సుష్ఠూక్తమ్. ౧౧.

పునరపి విదుష ఉత్క్రాన్తిర్న సంభవతీత్యాశఙ్క్య పరిహ్రియతే.—

500 ప్రతిషేధాదితి చేన్న శారీరాత్స్పష్టో హ్యేకేషామ్. ౪-౨-౧౨.

యదుక్తం విదుషోఽప్యుత్క్రాన్తిస్సమానేతి, తన్నోపపద్యతే; విదుష ఉత్క్రాన్తి ప్రతిషేధాత్. తథాహి * స ఏతాస్తేజోమాత్రాస్సమభ్యాదదానో హృదయమేవాన్వవక్రామతీత్యుపక్రమ్య * తేన ప్రద్యోతేనైష ఆత్మా నిష్క్రామతి తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతీత్యవిదుష ఉత్క్రాన్తిప్రకారమభిధాయ, * అన్యన్నవతరం కల్యాణతరం రూపం కురుత ఇతి దేహాన్తరపరిగ్రహం చాభిధాయ, *ప్రాప్యాన్తం కర్మణస్తస్య యత్కించేహ కరోత్యయమ్, తస్మాల్లోకాత్పునరైత్యస్మై లోకాయ కర్మణ ఇతి తు కామయమాన ఇత్యవిద్వద్విషయం పరిసమాప్య, * అథాకామయమానో యోఽకామో నిష్కామ ఆప్తకామ ఆత్మకామః న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతీతి విదుష ఉత్క్రాన్తిః ప్రతిషిధ్యతే. తథా పూర్వత్ర ఆర్తభాగప్రశ్నేఽపి విదుష ఉత్క్రాన్తిప్రతిషేధో దృశ్యతే * అప పునర్మృత్యుం జయతీతి విద్వాంసం ప్రస్తుత్య *యాజ్ఞవల్క్యేతి హోవాచ యత్రాయం పురుషో మ్రియత ఉదస్మాత్ప్రాణాః క్రామన్త్యాహో నేతి పృష్టః * నేతి హోవాచ యాజ్ఞవల్క్యోఽత్రైవ సమవలీ(నీ)యన్తే స ఉచ్ఛ్వయత్యాధ్మాయత్యాధ్మాతో మృతశ్శేత ఇతి. అతో విద్వానిహైవామృతత్వం ప్రాప్నోతీతి చేత్.

తన్న; [శారీరాత్]-ప్రత్యగాత్మనః ప్రాణానాముత్క్రాన్తిర్హ్యత్ర ప్రతిషిధ్యతే, న శరీరాత్. * న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీత్యత్ర తచ్ఛబ్దేన * అథాకామయమాన ఇతి ప్రకృతశ్శారీర ఏవ పరామృశ్యతే, నాశ్రుతం శరీరమ్. * తస్యేతి షష్ఠ్యా ప్రాణానాం సంబన్ధిత్వేన శారీరో నిర్దిష్టః, న తూత్క్రాన్త్యపాదానత్వేన. ఉత్క్రాన్త్యపాదానం తు శరీరమేవేతి చేత్, న; అపాదానాపేక్షాయామశ్రుతాచ్ఛరీరాత్సంబన్ధితయా శ్రుతస్యాత్మన ఏవ సన్నిహితత్వేనాపాదానతయాఽపి గ్రాహ్యత్వాత్. కిఞ్చ-ప్రాణానాం జీవసంబన్ధితయైవ ప్రజ్ఞాతానాం తత్సంబన్ధకథనే ప్రయోజనాభావాత్సంబన్ధమాత్రవాచిన్యా షష్ఠ్యా అపాదానమేవ విశేష ఇతి నిశ్చీయతే, యథా నటస్య శృణోతీతి. నచాత్ర వివదితవ్యమ్; [స్పష్టో హ్యేకేషామ్]-మాధ్యన్దినానామామ్నాయే శారీరో జీవ ఏవాపాదానమితి * యోఽకామో నిష్కామ ఆప్తకామ ఆత్మకామో న తస్మాత్ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీతి. శారీరాత్ప్రాణానాముత్క్రాన్తిప్రసఙ్గాభావాత్తన్నిషేధో నోపపద్యత ఇతి చేత్, న; * తస్య తావదేవ చిరమితి విదుషశ్శరీరవియోగకాలే బ్రహ్మసంపత్తివచనేన ప్రాణానామపి తస్మిన్ కాలే శారీరాద్విదుషో వియోగః ప్రసజ్యతే. తతశ్చ దేవయానేన పథా బ్రహ్మసంపత్తిర్నోపపద్యత ఇతి * న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి-దేవయానేన పథా బ్రహ్మప్రాప్తేః ప్రాగ్జీవాద్విదుషోఽపి ప్రాణా న విశ్లిష్యన్తీత్యుచ్యతే. ఆర్తభాగప్రశ్నేఽపి యదా విద్వద్విషయః, తదా అయమేవ పరిహారః. సత్వవిద్వద్విషయః, తత్ర ప్రశ్నప్రతివచనయోః బ్రహ్మవిద్యాప్రసఙ్గాదర్శనాత్. తత్ర హి గ్రహాతిగ్రహరూపేణేన్ద్రియేన్ద్రియార్థస్వభావః, అపామగ్న్యన్నత్వమ్, మ్రియమాణస్య జీవస్య ప్రాణపరిత్యాగః మృతస్య నామవాచ్యకీర్త్యనువృత్తిః, తస్య చ పుణ్యపాపానుగుణగతి

ప్రాప్తిరిత్యేతేఽర్థాః ప్రశ్నపూర్వకం ప్రత్యుక్తాః. తత్రచ * అపపునర్మృత్యుం జయతీతి అపామగ్న్యన్నత్వజ్ఞానాదగ్నిజయ ఏవ మృత్యుజయ ఉచ్యతే. అతో నాత్ర విదుషః ప్రసఙ్గః. అవిదుషస్తు ప్రాణానుత్క్రాన్తివచనం స్థూలదేహవత్ప్రాణా న ముఞ్చన్తి, అపితు భూతసూక్ష్మవ జ్జీవం పరిష్వజ్య గచ్ఛన్తీతి ప్రతిపాదయతీతి నిరవద్యమ్. ౧౨.

501 స్మర్యతేచ. ౪-౨-౧౩.

స్మర్యతేచ విదుషోఽపి మూర్ధన్యనాడ్యోత్క్రాన్తిః * ఊర్ధ్వమేకః స్థితస్తేషాం యో భిత్త్వా సూర్యమణ్డలమ్, బ్రహ్మలోకమతిక్రమ్య తేన యాతి పరాం గతిమితి. ౧౩. (ఇతి ఆసృత్యుపక్రమాధికరణమ్. 5.)

అథ పరసంపత్త్యధికరణమ్. 6.

502 తాని పరే తథా హ్యాహ. ౪-౨-౧౪

సకరణగ్రామః సప్రాణః కరణాధ్యక్షః ప్రత్యగాత్మా ఉత్క్రాన్తివేలాయాం తేజః ప్రభృతి భూతసూక్ష్మేషు సంపద్యత ఇత్యుక్తమ్. సైషా సంపత్తిర్విదుషో న విద్యత ఇత్యాశఙ్క్య పరిహృతమ్. తాని పునర్జీవపరిష్వక్తాని భూతసూక్ష్మాణి కిం యథాకర్మ యథావిద్యంచ స్వకార్యాయ గచ్ఛన్తి, ఉత పరమాత్మని సంపద్యన్త ఇతి విశయే మధ్యే పరమాత్మసంపత్తౌ సుఖదుఃఖోపభోగరూపకార్య(ర్యా)దర్శనాత్తదుపభోగానుగుణ్యేన యథాకర్మ యథావిద్యం చ గచ్ఛన్తి.

ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే [తాని పర ఇతి.] తాని పరస్మిన్నాత్మని సంపద్యన్తే. కుతః? తథాహ్యాహ శ్రుతిః * తేజః పరస్యాం దేవతాయామితి. యథాహ శ్రుతిస్తదనుగుణం కార్యం కల్ప్యమిత్యర్థః. సుషుప్తిప్రలయయోర్యథా పరమాత్మసంపత్త్యా సుఖసుఃఖోపభోగాయాసవిశ్రమః, తద్వదిహాపి. ౧౪. (ఇతి పరసమ్పత్త్యధికరణమ్. 6.)

అథ అవిభాగాధికరణమ్. 7.

503 అవిభాగో వచనాత్. ౪-౨-౧౫.

సేయం పరమాత్మని సంపత్తిః కిం ప్రాకృతలయవత్కారణాపత్తిరూపా, ఉత *వాఙ్మనసీత్యాదివదవిభాగరూపేతి చిన్తాయామ్ పరమాత్మనస్సర్వేషాం యోనిభూతత్వాత్కారణాపత్తిరూపా. ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే [అవిభాగ ఇతి]-అపృథగ్భావః ; పృథగ్వ్యవహారానర్హసంసర్గ ఇత్యర్థః. కుతః? వచనాత్ -* తేజః పరస్యాం దేవతాయామిత్యత్రాపి * వాఙ్మనసి సంపద్యత ఇత్యత్రసంపద్యత ఇతి వచనస్యానుషఙ్గాత్తస్యచ సంసర్గవిశేషవాచిత్వాత్, అనుషక్తస్యాభిధానవైరూప్యే ప్రమాణాభావాత్, ఉత్క్రాన్తివేలాయాం కారణాపత్తిప్రయోజనాభావాత్, పునస్తత్రావ్యక్తాదిసృష్ట్యవచనాచ్చ. ౧౫. (ఇతి అవిభాగాధికరణమ్. 7.)

అథ తదోకోఽధికరణమ్. 8.

504 తదోకోఽగ్రజ్వలనం తత్ప్రకాశితద్వారో విద్యాసామర్థ్యాత్తచ్ఛేషగత్యనుస్మృతియోగాచ్చ హార్దానుగృహీతశ్శతాధికయా. ౪-౨-౧౬

ఏవం గత్యుపక్రమావధి విద్వదవిదుషోస్సమానాకార ఉత్క్రాన్తిప్రకార ఉక్తః. ఇదానీం విదుషో విశేష ఉచ్యతే. తత్రేదమామ్నాయతే * శతం చైకాచ హృదయస్య నాడ్య

స్తాసాం మూర్ధానమభినిస్సృతైకా, తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి విష్వఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవన్తీతి. అనయా నాడీనాం శతాధికయా మూర్ధన్యనాడ్యైవ విదుషో గమనమ్, అన్యాభిరేవ చావిదుషో గమనమిత్యయం నియమ ఉపపద్యతే, నేతి సంశయః. కిం యుక్తమ్? నియమో నోపపద్యత ఇతి. కుతః? నాడీనాం భూయస్త్వాదతిసూక్ష్మత్వాచ్చ దుర్వివేచతయా పురుషేణోపాదాతుమశక్యత్వాత్. * తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి విష్వఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవన్తీతి యాదృచ్ఛికీముత్క్రాన్తిమనువదతీతి యుక్తమితి. ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే-[శతాధికయేతి.] విద్వాన్ శతాధికయా మూర్ధన్యయైవ నాడ్యోత్క్రామతి. న చాస్యాః విదుషో దుర్వివేచత్వమ్; విద్వాన్ హి పరమపురుషారాధనభూతాత్యర్థప్రియవిద్యాసామర్థ్యాద్విద్యాశేషభూతతయా ఆత్మనః అత్యర్థప్రియగత్యనుస్మరణయోగాచ్చ ప్రసన్నేన హార్దేన పరమపురుషేణానుగృహీతో భవతి. తతశ్చ తదోకః-తస్య జీవస్య స్థానమ్ హృదయమగ్రజ్వలనం భవతి. అగ్రే జ్వలనం ప్రకాశనం యస్య తదిదమగ్రజ్వలనమ్. పరమపురుషప్రసాదాత్ప్రకాశితద్వారో విద్వాన్ తాం నాడీం విజానాతీతి తయా విదుషో గతిరుపపద్యతే. ౧౬. (ఇతి తదోకోఽధికరణమ్. 8.)

అథ రశ్మ్యనుసారాధికరణమ్. 9.

505 రశ్మ్యనుసారీ. ౪-౨-౧౭.

విదుషో హృదయాచ్ఛతాధికయా మూర్ధన్యనాడ్యా నిర్గతస్యాదిత్యరశ్మీననుసృత్యాదిత్యమణ్డలగతిః శ్రూయతే * అథ యత్రైతదస్మాచ్ఛరీరాదుత్క్రామత్యథైతైరేవ రశ్మిభిరూర్ధ్వమాక్రమత ఇతి. తత్ర రశ్మ్యనుసారేణైవేత్యయం గతినియమస్సంభవతి నేతి చిన్తాయాం, నిశి మృతస్య విదుషో రశ్మ్యనుసారాసంభవాదనియమః. వచనం తు పక్షప్రాప్తవిషయమ్. ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే-[రశ్మ్యనుసారీతి.] రశ్మ్యనుసార్యేవ విద్వానూర్ధ్వం గచ్ఛతి. కుతః * అథైతైరేవ రశ్మిభిరిత్యవధారణాత్. పాక్షికత్వే హ్యేవకారోఽనర్థకస్స్యాత్. యదుక్తం నిశి మృతస్య రశ్మ్యసంభవాద్రశ్మీననుసృత్య గమనం నోపపద్యత ఇతి, తన్న; నిశ్యపి సూర్యరశ్మ్యనుసారస్సంభవతి. లక్ష్యతే హి నిశ్యపి నిదాఘసమయే ఊష్మోపలబ్ధ్యా రశ్మిసద్భావః. హేమన్తాదౌ తు హిమాభిభవాద్దుర్దిన ఇవోష్మానుపలమ్భః. శ్రూయతే చ నాడీరశ్మీనాం సర్వదాఽన్యోన్యాన్వయః * తద్యథా మహాపథ ఆతత ఉభౌ గ్రామౌ గచ్ఛతీమం చాముం చ ఏవమేవైత ఆదిత్యస్య రశ్మయ ఉభౌ లోకౌ గచ్ఛన్తీమం చాముం చ అముష్మాదాదిత్యాత్ప్రతాయన్తే తా ఆసు నాడీషు సృప్తాః ఆభ్యో నాడీభ్యః ప్రతాయన్తే తేఽముష్మిన్నాదిత్యే సృప్తా ఇతి. తస్మాన్నిశ్యపి రశ్మిసంభవాన్నిశి మృతానామపి విదుషాం రశ్మ్యనుసారేణైవ బ్రహ్మప్రాప్తిరస్త్యేవ. ౧౭. (ఇతి రశ్మ్యనుసారాధికరణమ్. 9.)

అథ నిశాధికరణమ్. 10.

506 నిశి నేతి చేన్న సంబన్ధస్య యావద్దేహభావిత్వాద్దర్శయతి చ. ౪-౨-౧౮.

ఇదమిదానీం చిన్త్యతే, విదుషో నిశి మృతస్య బ్రహ్మప్రాప్తిరస్తి నేతి. యద్యపి నిశాయాం సూర్యరశ్మిసంభవాద్రశ్మ్యనుసారేణ గతిర్నిశాయామపి సంభవతి, తథాఽపి నిశామరణస్య శాస్త్రేషు గర్హితత్వాత్పరమపురుషార్థలక్షణబ్రహ్మప్రాప్తిర్నిశామృతస్య న సంభవతి. శాస్త్రేషు

దివామరణం ప్రశస్తమ్, విపరీతం నిశామరణమ్, * దివాచ శుక్లపక్షశ్చ ఉత్తరాయణమేవచ, ముమూర్షతాం ప్రశస్తాని విపరీతం తు గర్హితమితి. దివామరణనిశామరణయోః ప్రశస్తత్వవిపరీతత్వే చోత్తమాధమగతిహేతుత్వేన స్యాతామ్. అతో నిశి మరణమధోగతిహేతుత్వాన్న బ్రహ్మప్రాప్తిహేతురితి చేత్, తన్న ; విదుషః కర్మసంబన్ధస్య యావద్దేహభావిత్వాత్. ఏతదుక్తం భవతి-అనారబ్ధకార్యాణామధోగతిహేతుభూతానాం కర్మణాం విద్యాసంబన్ధేనైవ వినాశాదుత్తరేషాం చాశ్లేషాత్ప్రారబ్ధకార్యస్యచ చరమదేహావధిత్వాద్బన్ధహేత్వభావాద్విదుషో నిశామృతస్యాపి బ్రహ్మప్రాప్తిః సిద్ధైవ. దర్శయతిచ శ్రుతిః-* తస్య తావదేవ చిరం యావన్నవిమోక్ష్యేఽథ సంపత్స్యఇతి. * దివాచ శుక్లపక్షశ్చేత్యాదివచనమవిద్వద్విషయమ్. ౧౮. (ఇతి నిశాధికరణమ్. 10.)

—— అథ దక్షిణాయనాధికరణమ్. 11. ——

507 అతశ్చాయనేఽపి దక్షిణే. ౪-౨-౧౯.

నిశి మృతస్యాపి బ్రహ్మప్రాప్తౌ యో హేతురుక్తః, తత ఏవ హేతోర్దక్షిణేఽప్యయనే మృతస్య బ్రహ్మప్రాప్తిస్సిద్ధా.

అధికాశఙ్కా తు-* అథ యో దక్షిణే ప్రమీయతే పితౄణామేవ మహిమానం గత్వా చన్ద్రమసస్సాయుజ్యం గచ్ఛతీతి దక్షిణాయనే మృతస్య చన్ద్రప్రాప్తిశ్రవణాచ్చన్ద్రం ప్రాప్తానాంచ * తేషాం యదా తత్పర్యవైతి *అథైతమేవాధ్వానం పునర్నివర్తన్త ఇతి పునరావృత్తిశ్రవణాత్, భీష్మాదీనాం చ బ్రహ్మవిద్యానిష్ఠానాముత్తరాయణప్రతీక్షాదర్శనాద్దక్షిణాయనే మృతస్య బ్రహ్మప్రాప్తిర్నసంభవతీతి. పరిహారస్తు అవిదుషాం పితృయాణేన పథా చన్ద్రం ప్రాప్తానామేవ పునరావృత్తిః, విదుషస్తు చన్ద్రం ప్రాప్తస్యాపి * తస్మాద్బ్రహ్మణో మహిమానమాప్నోతీతి వాక్యశేషాత్తస్య దక్షిణాయనమృతస్య చన్ద్రప్రాప్తిః బ్రహ్మ ప్రేప్సతో విశ్రమహేతుమాత్రమితి గమ్యతే. వాక్యశేషాభావేఽపి పూర్వోక్తాదేవ బన్ధహేత్వభావాత్ విదుషశ్చన్ద్రం ప్రాప్తస్యాపి బ్రహ్మప్రాప్తిరనివార్యా. భీష్మాదీనాం యోగప్రభావాత్ స్వచ్ఛన్దమరణానాం ధర్మప్రవర్తనాయోత్తరాయణ ప్రాశస్త్యప్రదర్శనార్థస్తథావిధాచారః. ౧౯.

నను చ విదుషో ముమూర్షూన్ ప్రతి పునరావృత్త్యపునరావృత్తిహేతుత్వేన కాలవిశేషవిధిర్దృశ్యతే * యత్ర కాలే త్వనావృత్తిమావృత్తిం చైవ యోగినః। ప్రయాతా యాన్తి తం కాలం వక్ష్యామి భరతర్షభ ॥ అగ్నిర్జ్యోతిరహశ్శుక్లః షణ్మాసా ఉత్తరాయణమ్। తత్ర ప్రయాతా గచ్ఛన్తి బ్రహ్మ బ్రహ్మవిదో జనాః ॥ ధూమో రాత్రిస్తథా కృష్ణః షణ్మాసా దక్షిణాయనమ్। తత్ర చాన్ద్రమసం జ్యోతిర్యోగీ ప్రాప్య నివర్తతే ॥ శుక్లకృష్ణే గతీ హ్యేతే జగతశ్శాశ్వతే మతే। ఏకయా యాత్యనావృత్తిమన్యయాఽఽవర్తతే పునరితి; తత్రాహ.—

508 యోగినః ప్రతి స్మర్యేతే స్మార్తే చైతే. ౪-౨-౨౦.

నాత్ర ముమూర్షూన్ ప్రతి మరణకాలవిశేషోపాదానం స్మర్యతే, అపితు యోగినః-యోగనిష్ఠాన్ ప్రతిస్మార్తే-స్మృతివిషయభూతే-స్మర్తవ్యే దేవయానపితృయాణాఖ్యేగతీ స్మర్యేతే,

యోగాఙ్గతయాఽనుదినం స్మర్తుమ్. తథా హ్యుపసంహారః * నైతే సృతీ పార్థ జానన్యోగీ ముహ్యతి కశ్చన, తస్మాత్సర్వేషు కాలేషు యోగయుక్తో భవార్జునేతి. * అగ్నిర్జ్యోతిః * ధూమో రాత్రిరితి చ దేవయానపితృయాణే ప్రత్యభిజ్ఞాయేతే. ఉపక్రమేచ * యత్ర కాలే త్వితి కాలశబ్దః కాలాభిమానిదేవతాతివాహికపరః, అగ్న్యాదేః కాలత్వాసంభవాత్. అతః * తేఽర్చిషమభిసంభవన్తీతి విహితదేవయానానుస్మృతిరత్ర విద్యానిష్ఠాన్ ప్రతి విధీయతే; న ముమూర్షూన్ ప్రతి మరణకాలవిశేషః. ౨౦. (ఇతి దక్షిణాయనాధికరణమ్. 11.)

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శారీరకమీమాంసాభాష్యే
చతుర్థస్యాధ్యాయస్య ద్వితీయః పాదః.

శ్రీరస్తు
శ్రీమతే రామానుజాయ నమః

చతుర్థాధ్యాయే—తృతీయఃపాదః. అర్చిరాద్యధికరణమ్. 1

509 అర్చిరాదినా తత్ప్రథితేః. ४-३-१.

విదుష ఉత్క్రాన్తస్య నాడీవిశేషేణ హార్దానుగ్రహాద్గత్యుపక్రమ ఉక్తః. తస్య గచ్ఛతో మార్గ ఇదానీం నిర్ణీయతే. తత్ర శ్రుతిషు మార్గప్రకారాః బహుధా ఆమ్నాయన్తే. ఛాన్దోగ్యే తావత్ * యథా పుష్కరపలాశ ఆపో న శ్లిష్యన్త ఏవమేవంవిది పాపం కర్మ నశ్లిష్యత ఇత్యుపక్రమ్య బ్రహ్మవిద్యాముపదిశ్యామ్నాయతే * అథ యదుచాస్మిఞ్ఛవ్యం కుర్వన్తి యదు(ది) చ నార్చిషమేవాభిసంభవన్తి అర్చిషోఽహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమాపూర్యమాణపక్షాద్యాన్ షడుదఙ్ఙేతి మాసాంస్తాన్మాసేభ్యస్సంవత్సరం సంవత్సరాదాదిత్యమాదిత్యాచ్చన్ద్రమసం చన్ద్రమసో విద్యుతం తత్పురుషోఽమానవస్స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయత్యేష దేవపథో బ్రహ్మపథః ఏతేన ప్రతిపద్యమానా ఇమం మానవమావర్తం నావర్తన్తే నావర్తన్త ఇతి. తథాఽత్రైవాష్టమే * అథైతైరేవ రశ్మిభిరూర్ధ్వమాక్రమత ఇతి. కౌషీతకినశ్చ దేవయానమార్గమన్యథాఽధీయతే * స ఏతం దేవయానం పన్థానమాపద్యాగ్నిలోకమాగచ్ఛతి స వాయులోకం స వరుణలోకం స ఆదిత్యలోకం స ఇన్ద్రలోకం స ప్రజాపతిలోకం స బ్రహ్మలోకమితి. తథా బృహదారణ్యకే * య ఏవమేతద్విదుర్యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధాం సత్యముపాసతే తేఽర్చిషమభిసంభవన్తి అర్చిషోఽహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమాపూర్యమాణపక్షాద్యాన్ షణ్మాసానుదఙ్ఙాదిత్య ఏతి మాసేభ్యో దేవలోకం దేవలోకాదాదిత్యమాదిత్యాద్వైద్యుతం వైద్యుతాత్పురుషో మాన(వ)స ఏత్య బ్రహ్మలోకాన్ గమయతీతి. తత్రైవ పునరన్యథా * యదా వై పురుషోఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స వాయుమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా రథచక్రస్య ఖం తేన స ఊర్ధ్వ(మ్) ఆక్రమతే స ఆదిత్యమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా ఆడమ్బరస్య ఖం తేన స ఊర్ధ్వమాక్రమతే స చన్ద్రమసమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా దున్దుభేః ఖమిత్యాది. తత్ర

సంశయః - కిమర్చిరాదిరేక ఏవ మార్గ ఆభిశ్శ్రుతిభిః ప్రతిపాద్యత ఇతి తేనైవ బ్రహ్మ గచ్ఛతి విద్వాన్, ఉత తస్మాదన్యోఽన్యత్ర మార్గా ఇతి తైర్వాఽనేన వేత్యనియమ ఇతి. కిం యుక్తమ్? అనియమ ఇతి. కుతః? అనేకరూపత్వాన్నైరపేక్ష్యాచ్చేతి.

ఏవం ప్రాప్తేఽభిధీయతే [అర్చిరాదినేతి.] అర్చిరాదిరేక ఏవ మార్గస్సర్వత్ర ప్రతిపాద్యతే. అతోఽర్చిరాదినైవ గచ్ఛతి. కుతః? [తత్ప్రథితేః] తస్యైవ సర్వత్ర ప్రథితేః. ప్రథితిః-ప్రసిద్ధిః. తస్యైవ సర్వత్ర ప్రత్యభిజ్ఞానాదిత్యర్థః. ప్రత్యభిజ్ఞానాత్స ఏవ మార్గస్సర్వత్ర న్యూనాధికభావేన ప్రతిపాద్యత ఇతి విద్యాగుణోపసంహారవదన్యత్రోక్తానామన్యత్రోపసంహారః క్రియతే. ఛాన్దోగ్యే తావదుపకోసలవిద్యాయాం పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం చైకరూప ఏవామ్నాయతే. వాజసనేయకేచ పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం తథైవార్చిరాదిరల్పాన్తర ఆమ్నాయతే. అతస్తత్రాపి స ఏవేతి ప్రతీయతే. అన్యత్రాపి సర్వత్రాగ్న్యాదిత్యాదయః ప్రత్యభిజ్ఞాయన్తే.౧. (ఇతి అర్చిరాద్యధికరణమ్. 1.)

అథ వాయ్వధికరణమ్. 2.

510 వాయుమబ్దాదవిశేషవిశేషాభ్యామ్. ౪-౩-౨.

అర్చిరాదినైవ గచ్ఛన్తి విద్వాంస ఇత్యుక్తమ్. తత్రార్చిరాదికే మార్గే ఛన్దోగాః మాసాదిత్యయోరన్తరాలే సంవత్సరమధీయతే * మాసేభ్యస్సంవత్సరం సంవత్సరాదాదిత్యమితి. వాజసనేయినస్తు తయోరేవాన్తరాలే దేవలోకమ్ * మాసేభ్యో దేవలోకం దేవలోకాదాదిత్యమితి. ఉభయత్రాపి మార్గస్యైకత్వాదుభావుభయత్రోపసంహార్యౌ. తత్ర మాసాదూర్ధ్వమభిహితయోస్సంవత్సరదేవలోకయోః పఞ్చమ్యాఽభిహితస్య శ్రౌతక్రమస్య తుల్యత్వేఽపి * అర్చిషోఽహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమాపూర్యమాణపక్షాద్యాన్ షడుదఙ్ఙేతిమాసాంస్తానిత్యధికకాలానాం న్యూనకాలేభ్య ఉత్తరోత్తరత్వేన నివేశదర్శనాత్సంవత్సరస్యైవ మాసాదనన్తరం బుద్ధౌ విపరివృత్తేస్సంవత్సర ఏవ మాసాదూర్ధ్వం నివేశయితవ్య ఇతి తత ఊర్ధ్వం దేవలోక ఇతి నిశ్చీయతే. అన్యత్ర వాజసనేయినః * యదా వై పురుషోఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స వాయుమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా రథచక్రస్య ఖం తేన స ఊర్ధ్వమాక్రమతే స ఆదిత్యమాగచ్ఛతీత్యాదిత్యాత్పూర్వం వాయుమధీయతే. కౌషీతకినస్తు * స ఏతం దేవయానం పన్థానమాపద్యాగ్నిలోకమాగచ్ఛతి స వాయులోకమిత్యగ్నిలోకశబ్దనిర్దిష్టాదర్చిషః పరం వాయుమధీయతే. తత్ర కౌషీతకినాం పాఠక్రమేణార్చిషః పరత్వేన ప్రాప్తస్య వాయోర్వాజసనేయినాం * తేన స ఊర్ధ్వమాక్రమతే స ఆదిత్యమాగచ్ఛతీత్యూర్ధ్వశబ్దనిర్దిష్టశ్రౌతక్రమేణ పాఠక్రమాద్బలీయసా ఆదిత్యాత్పూర్వం ప్రవేశో నిశ్చీయతే. అత ఆదిత్యాత్పూర్వం సంవత్సరాదూర్ధ్వం దేవలోకో వాయుశ్చ ప్రాప్తౌ. తత్రేదం చిన్త్యతే - కిం దేవలోకో వాయుశ్చార్థాన్తరభూతౌ యథేష్టక్రమేణ విద్వానభిగచ్ఛేత్, ఉతానర్థాన్తరత్వేన సంవత్సరాదూర్ధ్వం దేవలోకం సన్తం వాయుమభిగచ్ఛేదితి. కిం యుక్తమ్? భిన్నార్థత్వమ్, ప్రసిద్ధేః. భిన్నార్థత్వే చోర్ధ్వశబ్దేన పఞ్చమ్యా చోభయోస్సంవత్సరాదిత్యాన్తరాలే శ్రుతిక్రమేణ ప్రాప్తత్వాత్ విశేషాభావాచ్చ యథేష్టమ్,

ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే [వాయుమబ్దాదితి.] వాయుం సంవత్సరాదూర్ధ్వమభిగచ్ఛేత్. కుతః? [అవిశేషవిశేషాభ్యాం] వాయోరేవ నిర్దిష్టత్వాత్. దేవలోకశబ్దో హ్యవిశేషేణ-సామాన్యేన దేవానాం లోక ఇత్యనేన రూపేణ వాయుమభిధత్తే. *స వాయుమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్రేతి వాయుశబ్దో విశేషేణ వాయుమభిధత్తే. అతో దేవలోకవాయుశబ్దాభ్యామవిశేషవిశేషాభ్యాం వాయురేవాభిధీయత ఇతి సంవత్సరాదూర్ధ్వం వాయుమేవాభిగచ్ఛేత్. కౌషీతకినాం వాయులోకశబ్దశ్చాగ్నిలోకశబ్దవత్, వాయుశ్చాసౌ లోకశ్చేతి వ్యుత్పత్త్యా వాయుమేవాభిధత్తే. వాయుశ్చ దేవానామావాసభూత ఇత్యన్యత్ర శ్రూయతే *యోఽయం పవత ఏష దేవానాం గృహా ఇతి. ౨. (ఇతి వాయ్వధికరణమ్. 2.)

—అథ వరుణాధికరణమ్. 3.—

511 తటితోఽధి వరుణస్సంబన్ధాత్. ౪-౩-౩

కౌషీతకినాం *స ఏతం దేవయానం పన్థానమాపద్యాగ్నిలోకమాగచ్ఛతి స వాయులోకం స వరుణలోకం స ఆదిత్యలోకం స ఇన్ద్రలోకం స ప్రజాపతిలోకం స బ్రహ్మలోకమిత్యత్రాగ్నిలోకశబ్దస్యార్చిఃపర్యాయత్వేన ప్రాథమ్యమవిగీతమ్. వాయోశ్చ సంవత్సరాదూర్ధ్వం నివేశ ఉక్తః. ఆదిత్యస్యాప్యత్ర ప్రాప్తపాఠక్రమబాధేన *దేవలోకాదాదిత్యమాదిత్యాద్వైద్యుతమితి వాజసనేయకోక్తశ్రుతిక్రమాద్దేవలోకశబ్దాభిహితాద్వాయోరుపరి నివేశస్సిద్ధః. ఇదానీం వరుణేన్ద్రాదిషు చిన్తా. కిమేతే వరుణాదయో యథాపాఠం వాయోరూర్ధ్వం నివేశయితవ్యాః, ఆహోస్విద్విద్యుతోఽధీతి విశయే, అర్చిఃప్రభృతిషు సర్వేషు *అర్చిషోఽహరిత్యాదిశ్రుతిక్రమోపరోధాద్విద్యుతః పరస్తాచ్చ *తత్పురుషోఽమానవస్స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయతీతి విద్యుత్పురుషస్య బ్రహ్మగమయితృత్వశ్రవణాచ్చ సర్వత్రావకాశాభావేనాప్రాప్తౌ చ ఉపదేశావైయర్థ్యాయావశ్యం కస్యచిద్బాధ్యత్వే పాఠక్రమానురోధేన వాయోరనన్తరం వరుణో నివేశయితవ్యః. వాయ్వాదిత్యయోః క్రమస్య బాధితత్వేనేన్ద్రప్రజాపతీ అపి హ్యత్రైవ నివేశయితవ్యౌ.

ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే [తటితోఽధి వరుణ] ఇతి. వరుణస్తావద్విద్యుత ఉపరిష్టాన్నివేశయితవ్యః. కుతః? సంబన్ధాత్. మేఘోదరవర్తిత్వాద్విద్యుతో వరుణేన సంబన్ధో లోకవేదయోః ప్రసిద్ధః. ఏతదుక్తం భవతి—వరుణాదీనాముపదేశావైయర్థ్యాయ క్వచిన్నివేశయితవ్యత్వే సతి పాఠక్రమాదర్థక్రమస్య బలీయస్త్వాద్విద్యుతోఽధి వరుణో నివేశయితవ్యః. తతశ్చామానవస్య గమయితృత్వం వ్యవధానసహమిత్యవగమ్యతే. తస్య చ వ్యవధానసహత్వాదిన్ద్రాదేశ్చోపదిష్టస్యావశ్యనివేశయితవ్యస్య వరుణాదుపర్యుపదిష్టత్వాదాగన్తూనామన్తే నివేశయితవ్యత్వాచ్చ వరుణాదుపరీన్ద్రాదిర్నివేశయితవ్య ఇతి. ౩. (ఇతి వరుణాధికరణమ్. 3)

—అథ ఆతివాహికాధికరణమ్. 4.—

512 ఆతివాహికాస్తల్లిఙ్గాత్. ౪-౩-౪

ఇదమిదానీం చిన్త్యతే-కిమర్చిరాదయో మార్గచిహ్నభూతాః, ఉత భోగభూమయః, అథవా విదుషాం బ్రహ్మ ప్రేప్సతామతివోఢార ఇతి. కిం తావద్యుక్తమ్? మార్గచిహ్నభూతా

ఇతి. కుతః? ఉపదేశస్య తథావిధత్వాత్. దృశ్యతే హి లోకే గ్రామాదీన్ ప్రతి గన్తౄణామేవం విధో (ద్ధై) దేశికైరుపదేశః-ఇతో నిష్క్రమ్యాముకం వృక్షమముకాం నదీమముకం చ పర్వతపార్శ్వం గత్వాఽముకం గ్రామం గచ్ఛేతి. అథవా - భోగభూమయ ఏతాస్స్యుః, కాలవిశేషతయా ప్రసిద్ధానామహరాదీనాం మార్గచిహ్నత్వానుపపత్తేరన్యస్య చ మార్గచిహ్నభూతస్యైతేషామనభిధాయకత్వాత్. భోగభూమిత్వం చ * ఏత ఏవ లోకా యదహోరాత్రాణ్యర్ధమాసా మాసా ఋతవస్సంవత్సరా ఇత్యహరాదీనాం లోకత్వవచనాదుపపద్యతే. అత ఏవ చ కౌషీతకినః * అగ్నిలోకమాగచ్ఛతీత్యాదినా లోకశబ్దానువిధానేనార్చిరాదీన్ పఠన్తీతి. ఏవం ప్రాప్తే బ్రూమః- [ఆతివాహికా] ఇతి. విదుషామతివాహే పరమపురుషేణ నియుక్తాః ఆతివాహికాః దేవతావిశేషా ఏతేఽర్చిరాదయః. కుతః? తల్లిఙ్గాత్ -అతివహనలిఙ్గాత్. అతివహనం హి గన్తౄణాం గమయితృత్వమ్. తచ్చ * తత్పురుషోఽమానవస్స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయతీత్యుపసంహారే శ్రూయమాణం పూర్వేషామప్యవిశేషశ్రుతానాం స ఏవ సంబన్ధ ఇతి గమయతి. వదన్తి చార్చిరాదయః శబ్దాః అర్చిరాద్యాత్మభూతానభిమానిదేవతావిశేషాన్. * తం పృథివ్యబ్రవీదితివత్. ౪.

యద్యేవం * తత్పురుషోఽమానవస్స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయతీతి వైద్యుతస్యైవ పురుషస్య బ్రహ్మగమయితృత్వశ్రుతేర్విద్యుతః పరేషాం వరుణాదీనాం కథమాతివాహికత్వేనాన్వయ ఇత్యత్రాహ.—

513 వైద్యుతేనైవ తతస్తచ్ఛ్రుతేః. ౪-౩-౫.

తతః - విద్యుత ఉపరి. వైద్యుతేన-అమానవేనైవాతివాహికేన విదుషాం బ్రహ్మప్రాప్తేర్గమనమ్. కుతః? తచ్ఛ్రుతేః-* స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయతీతి తస్యైవ గమయితృత్వశ్రుతేః. వరుణాదయస్త్వనుగ్రాహకా ఇతి తేషామప్యాతివాహికత్వేనాన్వయో విద్యుత ఏవ. ౫.
(ఇతి ఆతివాహికాధికరణమ్. 4.)

అథ కార్యాధికరణమ్. 5.

514 కార్యం బాదరిరస్య గత్యుపపత్తేః. ౪-౩-౬.

అర్చిరాదినైవ గచ్ఛతి విద్వాన్, అర్చిరాదిరమానవాన్తశ్చ గణ ఆతివాహికో విద్వాంసం బ్రహ్మ గమయతీత్యుక్తమ్. ఇదమిదానీం చిన్త్యతే—కిమయమర్చిరాదికో గణః కార్యం హిరణ్యగర్భముపాసీనాన్నయతి, ఉత పరమేవ బ్రహ్మోపాసీనాన్, అథ పరం బ్రహ్మోపాసీనాన్, ప్రత్యగాత్మానం బ్రహ్మాత్మకతయోపాసీనాంశ్చేతి విశయే కార్యముపాసీనానేవ గమయతీతి బాదరిరాచార్యో మన్యతే. కుతః? అస్య-హిరణ్యగర్భముపాసీనస్యైవ గత్యుపపత్తేః. నహి పరిపూర్ణం సర్వజ్ఞం సర్వగతం సర్వాత్మభూతం పరం బ్రహ్మోపాసీనస్య తత్ప్రాప్తయే దేశాన్తరగతిరుపపద్యతే, ప్రాప్తత్వాదేవ. నిత్యప్రాప్తపరబ్రహ్మవిషయావిద్యానివృత్తిమాత్రమేవ హి పరవిద్యాకార్యమ్. కార్యం తు హిరణ్యగర్భరూపం బ్రహ్మోపాసీనస్య పరిచ్ఛిన్నదేశవర్తి ప్రాప్యప్రాప్త్యర్థం గమనముపపద్యతే. అతోఽర్చిరాదిరాతివాహికగణస్తమేవ నయతి. ౬.

515 విశేషితత్వాచ్చ. ౪-౩-౭.

* పురుషో మానస ఏత్య బ్రహ్మలోకాన్గమయతీతి లోకశబ్దేన బహువచనేన చ లోకవిశేషవర్తినం హిరణ్యగర్భముపాసీనమేవామానవో గమయతీతి విశేష్యతే. కించ, * ప్రజాపతేస్సభాం వేశ్మ ప్రపద్య ఇతి కార్యస్య హిరణ్యగర్భస్య సమీపగమనమర్చిరాదినా గతోఽభిసన్ధత్తే. ౭.

నన్వేవం * తత్పురుషోఽమానవస్స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయతీత్యయం నిర్దేశో నోపపద్యతే; హిరణ్యగర్భనయనే హి స ఏనాన్ బ్రహ్మాణం గమయతీతి నిర్దేష్టవ్యం స్యాత్ ; అత ఆహ.—

516 సామీప్యాత్తు తద్వ్యపదేశః. ౪-౩-౮.

* యో బ్రహ్మాణం విదధాతీతి హిరణ్యగర్భస్య ప్రథమజత్వేన బ్రహ్మసామీప్యాత్తస్య బ్రహ్మశబ్దేన వ్యపదేశ ఇతి గత్యనుపపత్తివిశేషణాదిభిరుక్తైర్హేతుభిర్నిశ్చీయతే ఇత్యర్థః. ౮.

అథ స్యాత్ —అర్చిరాదినా హిరణ్యగర్భప్రాప్తౌ * ఏష దేవపథో బ్రహ్మపథ ఏతేన ప్రతిపద్యమానా ఇమం మానవమావర్తం నావర్తన్తే * తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతీత్యమృతత్వప్రాప్త్యపునరావృత్తివ్యపదేశో నోపపద్యతే, హిరణ్యగర్భస్య కార్యభూతస్య ద్విపరార్ధకాలావసానే వినాశశాస్త్రాత్, * ఆబ్రహ్మ(భ)భువనాల్లోకాః పునరావర్తినోఽర్జునేతి వచనాద్ధిరణ్యగర్భం ప్రాప్తస్య పునరావృత్తేరవర్జనీయత్వాత్ -ఇతి ; అత్రాహ.—

517 కార్యాత్యయే తదధ్యక్షేణ సహాతఃపరమభిధానాత్. ౪-౩-౯.

కార్యస్య బ్రహ్మలోకస్యాత్యయే తదధ్యక్షేణ హిరణ్యగర్భేణాధికారికేణావసితాధికారేణ విదుషా సహ స్వయమపి తత్రాధిగతవిద్యః, అతః-కార్యాద్బ్రహ్మలోకాత్పరం బ్రహ్మ ప్రాప్నోతీత్యర్చిరాదినా గతస్యామృతత్వప్రాప్త్యపునరావృత్త్యభిధానాత్, * తే బ్రహ్మలోకేతు పరాన్తకాలే పరామృతాత్పరిముచ్యన్తి సర్వే ఇతి వచనాచ్చావగమ్యతే. ౯.

518 స్మృతేశ్చ. ౪-౩-౧౦.

స్మృతేశ్చాయమర్థోఽవగమ్యతే * బ్రహ్మణా సహ తే సర్వే సంప్రాప్తే ప్రతిసంచరే, పరస్యాన్తే కృతాత్మానః ప్రవిశన్తి పరం పదమితి. అతః కార్యముపాసీనమేవార్చిరాదికో గణో నయతీతి బాదరేర్మతమ్. ౧౦.

అత్ర జైమినిః పక్షాన్తరపరిగ్రహేణ ప్రత్యవతిష్ఠతే.—

519 పరం జైమినిర్ముఖ్యత్వాత్. ౪-౩-౧౧.

పరం బ్రహ్మోపాసీనానర్చిరాదిర్నయతీతి జైమినిరాచార్యో మన్యతే. కుతః? ముఖ్యత్వాత్ -*తత్పురుషోఽమానవస్స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయతీతి బ్రహ్మశబ్దస్య పరస్మిన్నేవ బ్రహ్మణి ముఖ్యత్వాత్. ప్రమాణాన్తరేణ కార్యత్వనిశ్చయే సత్యేవ హి లాక్షణికత్వం యుక్తమ్. నచ గమనానుపపత్తిః ప్రమాణమ్, పరస్య బ్రహ్మణస్సర్వగతత్వేఽపి విదుషో విశిష్టదేశగతస్యైవావిద్యానివృత్తిశాస్త్రాత్. యథాహి విద్యోత్పత్తిర్వర్ణాశ్రమధర్మశౌచాచారదేశకాలాద్యపేక్షా * తమేతం వేదానువచనేనేత్యాదిశాస్త్రాదవగమ్యతే, తథా నిశ్శేషావిద్యానివర్తనరూపవిద్యా

నిష్పత్తిరపి విశిష్టదేశగతిసాపేక్షేతి గతిశాస్త్రాదవగమ్యతే. విదుష ఉత్క్రాన్తిప్రతిషేధాదితు పూర్వమేవ పరిహృతమ్. యత్తు * బ్రహ్మలోకానితి లోకశబ్దబహువచనాభ్యాం విశేషణాత్కార్యభూతహిరణ్యగర్భప్రతీతిరితి, తదయుక్తమ్; నిషాదస్థపతిన్యాయేన బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోక ఇతి కర్మధారయస్యైవ యుక్తత్వాత్; అర్థస్య హ్యైకత్వే నిశ్చితే బహువచనస్య * అదితిః పాశానితివదుపపత్తేః. పరస్య బ్రహ్మణః పరిపూర్ణస్య సర్వగతస్య సత్యసఙ్కల్పస్య స్వేచ్ఛాపరికల్పితాః స్వాసాధారణా అప్రాకృతాశ్చ లోకా నాత్యన్తాయ న సన్తి, శ్రుతిస్మృతీతిహాసపురాణప్రామాణ్యాత్. ౧౧.

520 దర్శనాచ్చ. ౪-3-౧౨.

దర్శయతిచ శ్రుతిః మూర్ధన్యనాడ్యా నిష్క్రమ్య దేవయానేన గతస్య పరబ్రహ్మప్రాప్తిమ్ * ఏష సంప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరంజ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి. ౧౨.

యదుక్తం * ప్రజాపతేస్సభాం వేశ్మ ప్రపద్య ఇత్యర్చిరాదినా గతస్య కార్యే ప్రత్యభిసన్ధిర్దృశ్యత ఇతి, తత్రోత్తరమ్.—

521 నచ కార్యే ప్రత్యభిసన్ధిః. ౪-౩-౧౩.

న చాయం ప్రత్యభిసన్ధిః కార్యే హిరణ్యగర్భే, అపితు పరస్మిన్నేవ బ్రహ్మణి. వాక్యశేషే * యశోఽహం భవామి బ్రాహ్మణానామితి తస్యాభిసన్ధాతుస్సర్వావిద్యావిమోకపూర్వకసర్వాత్మభావాభిసన్ధానాత్, * అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య, ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసంభవామీత్యభిసంభావ్యస్య బ్రహ్మలోకస్యాకృతత్వశ్రవణాత్, సర్వబన్ధవినిర్మోకస్యచ సాక్షాచ్ఛ్రవణాత్. అతః పరమేవ బ్రహ్మోపాసీనమర్చిరాదిరాతివాహికో గణో నయతీతి జైమినేర్మతమ్. ౧౩.

ఇదానీం బాదరాయణస్తు భగవాన్ స్వమతేన సిద్ధాన్తమాహ.—

522 అప్రతీకాలమ్బనాన్నయతీతి బాదరాయణ ఉభయథాచ దోషాత్తత్క్రతుశ్చ. ౪-౩-౧౪.

అప్రతీకాలమ్బనాన్-ప్రతీకాలమ్బనవ్యతిరిక్తాన్ నయత్యర్చిరాదిరాతివాహికో గణ ఇతి భగవాన్ బాదరాయణో మన్యతే. ఏతదుక్తం భవతి- కార్యముపాసీనాన్నయతీతి నాయం పక్షస్సంభవతి, పరమేవోపాసీనానిత్యయమపి నియమో నాస్తి. నచ ప్రతీకాలమ్బనానపి నయతి. అపితు యే పరం బ్రహ్మోపాసతే, యే చాత్మానం ప్రకృతివియుక్తం బ్రహ్మాత్మకముపాసతే, తానుభయవిధాన్నయతి. యేతు బ్రహ్మకార్యాన్తర్భూతనామాదికం వస్తు దేవదత్తాదిషు సింహాదిదృష్టివత్ బ్రహ్మదృష్ట్యా కేవలం వా తత్తద్వస్తూపాసతే నతాన్నయతి. అతః పరం బ్రహ్మోపాసీనానాత్మానం చ ప్రకృతివియుక్తం బ్రహ్మాత్మకముపాసీనాన్నయతీతి. కుతః? [ఉభయథాచ దోషాత్.] కార్యముపాసీనాన్నయతీతి పక్షే * అస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరంజ్యోతిరుపసంపద్యేత్యాదికాః శ్రుతయః ప్రకుప్యేయుః. పరమేవోపాసీనానితి నియమే * తద్య ఇత్థం విదుర్యేచేమేఽరణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసతే తేఽర్చిషమభిసంభవన్తీతి పఞ్చాగ్నివిదోఽర్చి

రాదిర్గణో నయతీతి శ్రుతిః ప్రకుప్యేత్. అతః ఉభయస్మిన్నపి పక్షే దోషస్స్యాత్. తస్మాదుభయవిధాన్నయతీతి. తదేతదాహ [తత్క్రతుశ్చేతి.] తత్క్రతుః-తథోపాసీనస్తథైవ ప్రాప్నోతీత్యర్థః ; * యథాక్రతురస్మిఁల్లోకే పురుషో భవతి తథేతః ప్రేత్య భవతి * తం యథాయథోపాసత ఇతి న్యాయాత్, పఞ్చాగ్నివిదోఽప్యర్చిరాదినా గతిశ్రవణాత్, అర్చిరాదినాగతస్య బ్రహ్మప్రాప్త్యపునరావృత్తిశ్రవణాచ్చ. అతఏవ తత్క్రతున్యాయాత్ప్రకృతివినిర్ముక్తబ్రహ్మాత్మకాత్మానుసన్ధానం సిద్ధమ్. నామాదిప్రాణపర్యన్తప్రతీకాలమ్బనానాం తూభయవిధశ్రుతిసిద్ధోపాసనాభావాదచిన్మిశ్రోపాసనే తత్క్రతున్యాయాచ్చార్చిరాదినా గతిర్బ్రహ్మప్రాప్తిశ్చ న విద్యతే. ౧౪.

తమిమం విశేషం శ్రుతిరేవ దర్శయతీత్యాహ.—

523 విశేషంచ దర్శయతి. ౪-3-౧౫.

* యావన్నామ్నో గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతీత్యాదికా శ్రుతిర్నామాదిప్రాణపర్యన్తప్రతీకముపాసీనానాం గత్యనపేక్షం పరిమితఫలవిశేషంచ దర్శయతి. తస్మాదచిన్మిశ్రం కేవలం వాఽచిద్వస్తు బ్రహ్మదృష్ట్యా తద్వియోగేనచ య ఉపాసతే, న తాన్నయతి ; అపితు పరంబ్రహ్మోపాసీనానాత్మానంచ ప్రకృతివియుక్తం బ్రహ్మాత్మకముపాసీనానాతివాహికో గణో నయతీతి సిద్ధమ్. ౧౫. (ఇతి కార్యాధికరణమ్. 5.)

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శారీరకమీమాంసాభాష్యే
చతుర్థస్యాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః.

శ్రీరస్తు

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

చతుర్థాధ్యాయే—చతుర్థఃపాదః. సంపద్యావిర్భావాధికరణమ్. 1.

524 సంపద్యావిర్భావస్స్వేన శబ్దాత్. ౪-౪-౧.

పరం బ్రహ్మోపాసీనానామాత్మానం చ ప్రకృతివియుక్తం బ్రహ్మాత్మకముపాసీనానామర్చిరాదినా మార్గేణాపునరావృత్తిలక్షణా గతిరుక్తా. ఇదానీం ముక్తానామైశ్వర్యప్రకారం చిన్తయితుమారభతే. ఇదమామ్నాయతే- * ఏవమేవైష సంప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి. కిమస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరంజ్యోతిరుపసంపన్నస్య దేవాదిరూపవత్సాధ్యేన రూపేణ సంబన్ధోఽనేన వాక్యేన ప్రతిపాద్యతే, ఉత స్వాభావికస్య స్వరూపస్యావిర్భావ ఇతి సంశయే, సాధ్యేన రూపేణ సంబన్ధ ఇతి యుక్తమ్; అన్యథా హ్యపురుషార్థావబోధిత్వం మోక్షశాస్త్రస్య స్యాత్; స్వరూపస్య స్వతోఽపురుషార్థత్వదర్శనాత్. నహి సుషుప్తౌ దేహేన్ద్రియవ్యాపారేషూపరతేషు కేవలస్యాత్మస్వరూపస్య పురుషార్థసంబన్ధో దృశ్యతే. నచ దుఃఖనివృత్తిమాత్రం పరంజ్యోతిరుపసంపన్నస్య పురుషార్థః, యేన

స్వరూపావిర్భావ ఏవ మోక్ష ఇత్యుచ్యేత; * స ఏకో బ్రహ్మణ ఆనన్దః శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్య * రసం హ్యేవాయం లబ్ధ్వాఽఽనన్దీభవతీత్యాదిభ్యో ముక్తస్య సుఖానన్త్యశ్రవణాత్. నచాపరిచ్ఛిన్నానన్దరూపశ్చైతన్యమేవాస్య స్వరూపమ్; తచ్చ సంసారదశాయామవిద్యయా తిరోహితం పరం జ్యోతిరుపసంపన్నస్యావిర్భవతీతి శక్యం వక్తుమ్; జ్ఞానస్వరూపస్య తిరోధానాసంభవాత్. ప్రకాశపర్యాయస్య జ్ఞానస్య తిరోధానం తద్వినాశ ఏవేతి హి పూర్వమేవోక్తమ్. నచ ప్రకాశమాత్రస్యానన్దతా సంభవతి, సుఖస్వరూపతా హ్యానన్దస్వరూపతా. సుఖస్వరూపత్వం చాత్మనోఽనుకూలత్వమ్. ప్రకాశమాత్రాత్మవాదినః కస్య ప్రకాశోఽనుకూల వేదనీయో భవేదితి ప్రకాశమాత్రాత్మవాదినః కథంచిదప్యానన్దస్వరూపతా దురుపపాదా. స్వరూపాపత్తిమాత్రే చ సాధ్యే, స్వరూపస్య నిత్యనిష్పన్నత్వాదుపసంపన్నస్య * స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి వచనమనర్థకం స్యాత్. అతోఽపూర్వేణ సాధ్యేన రూపేణ సంబధ్యతే. ఏవంచ * అభినిష్పద్యత ఇతి వచనం ముఖ్యార్థమేవ భవతి. * స్వేన రూపేణేత్యప్యానన్దైకాన్తేన స్వాసాధారణేనాభినిష్పద్యత ఇతి సంగచ్ఛత ఇతి.

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే - [సంపద్యావిర్భావ] ఇతి. అయం ప్రత్యగాత్మాఽర్చిరాదినా పరం జ్యోతిరుపసంపద్య యం దశావిశేషమాపద్యతే, స స్వరూపావిర్భావరూపః; నాపూర్వాకారోత్పత్తిరూపః. కుతః? [స్వేనశబ్దాత్ -] * స్వేన రూపేణేతి విశేషణోపాదానాదిత్యర్థః. ఆగన్తుకవిశేషపరిగ్రహే హి స్వేన రూపేణేతి విశేషణమనర్థకం స్యాత్, అవిశేషణేఽపి తస్య స్వకీయరూపత్వసిద్ధేః. ౧.

యత్తూక్తం స్వరూపస్య నిత్యప్రాప్తత్వాత్ * ఉపసంపద్యాభినిష్పద్యత ఇతి వచనమనర్థకమితి, తత్రోత్తరమ్.—

525 ముక్తః ప్రతిజ్ఞానాత్. ౪-౪-౨.

కర్మసంబన్ధతత్కృతదేహాదివినిర్ముక్తః స్వాభావికరూపేణావస్థితోఽత్ర * స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యుచ్యతే. అతో నిత్యప్రాప్తస్యాపి స్వరూపస్య కర్మరూపావిద్యాతిరోహితస్య తిరోధాననివృత్తిరత్రాభినిష్పత్తిరుచ్యతే. కుతః? ప్రతిజ్ఞానాత్. సాహి ప్రతిపాద్యతయా ప్రతిజ్ఞాతా. కుత ఇదమవగమ్యతే? * య ఆత్మేతి ప్రకృతం ప్రత్యగాత్మానం జాగరితాద్యవస్థాత్రితయవినిర్ముక్తమ్, ప్రియాప్రియహేతుభూతకర్మారబ్ధశరీరవినిర్ముక్తం చ ప్రతిపాదయితుమ్ * ఏతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామీతి పునఃపునరుక్త్వా * ఏవమేవైష సంప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేనరూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యభిధానాత్. అతః కర్మణా సంబద్ధస్య పరంజ్యోతిరుపసంపద్య బన్ధనివృత్తిరూపా ముక్తిః స్వేన రూపేణాభినిష్పత్తిరుచ్యతే. స్వరూపావిర్భావేఽప్యభినిష్పత్తిశబ్దో దృశ్యతే - యుక్త్యాఽయమర్థో నిష్పద్యత ఇత్యాదిషు. ౨.

యచ్చోక్తమాత్మస్వరూపస్య సుషుప్తావపురుషార్థత్వదర్శనాత్ స్వరూపావిర్భావే మోక్షశాస్త్రస్యాపురుషార్థావబోధిత్వం స్యాదితి కృత్వా దేవాద్యవస్థావత్సుఖసంబన్ధ్యవస్థాన్తరప్రాప్తిరభినిష్పత్తిరితి, తత్రోత్తరమ్.—

526 ఆత్మా ప్రకరణాత్. ౪-౪-3

స్వరూపేణైవాయమాత్మా అపహతపాప్మత్వాదిసత్యసఙ్కల్పత్వపర్యన్తగుణకః ప్రకరణాదవగమ్యతే *య ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకోఽవిజిఘత్సోఽపిపాసస్సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్ప ఇతిహి ప్రజాపతివాక్యప్రక్రమః. ఇదం చ ప్రకరణం ప్రత్యగాత్మవిషయమితి *ఉత్తరాచ్చేదావిర్భూతస్వరూపస్త్విత్యత్ర ప్రతిపాదితమ్. అతోఽపహతపాప్మత్వాదిస్వరూప ఏవాయమాత్మా సంసారదశాయాం కర్మాఖ్యావిద్యయా తిరోహితస్వరూపః పరంజ్యోతిరుపసంపద్యావిర్భూతస్వరూపో భవతి. అతః ప్రత్యగాత్మనోఽపహతపాప్మత్వాదయస్స్వాభావికా గుణాః పరంజ్యోతిరుపసంపన్నస్యావిర్భవన్తి, నోత్పద్యన్తే. యథోక్తం భగవతా శౌనకేనాపి— *యథా న క్రియతే జ్యోత్స్నామలప్రక్షాలనాన్మణేః। దోషప్రహాణాన్న జ్ఞానమాత్మనః క్రియతే తథా॥ యథోదపానకరణాత్క్రియతే న జలామ్బరమ్। సదేవ నీయతే వ్యక్తిమసతస్సంభవః కుతః॥ తథా హేయగుణధ్వంసాదవబోధాదయో గుణాః। ప్రకాశ్యన్తే న జన్యన్తే నిత్యా ఏవాత్మనో హి త ఇతి. అతో జ్ఞానానన్దాదిగుణానాం కర్మణా ఆత్మని సఙ్కుచితానాం పరం జ్యోతిరుపసంపద్య కర్మరూపబన్ధక్షయే వికాసరూపావిర్భావో నానుపపన్న ఇతి సుష్ఠూక్తం సంపద్యావిర్భావ ఇతి. 3. (ఇతి సంపద్యావిర్భావాధికరణమ్. 1.)

అథ అవిభాగేనదృష్టత్వాధికరణమ్. 2.

527 అవిభాగేన దృష్టత్వాత్. ౪-౪-౪.

కిమయం పరం జ్యోతిరుపసంపన్నః సర్వబన్ధవినిర్ముక్తః ప్రత్యగాత్మా స్వాత్మానం పరమాత్మనః పృథగ్భూతమనుభవతి, ఉత తత్ప్రకారతయా తదవిభక్తమితి విశయే, *సోఽశ్నుతే సర్వాన్ కామాన్ సహ, బ్రహ్మణా విపశ్చితా *యదా పశ్యః పశ్యతే రుక్మవర్ణం కర్తారమీశం పురుషం బ్రహ్మయోనిమ్। తదా విద్వాన్ పుణ్యపాపే విధూయ నిరఞ్జనః పరమం సామ్యముపైతి॥ *ఇదం జ్ఞాన(మ)ముపాశ్రిత్య మమ సాధర్మ్యమాగతాః। సర్గేఽపి నోపజాయన్తే ప్రలయే న వ్యథన్తి చ॥ ఇత్యాదిశ్రుతిస్మృతిభ్యాం ముక్తస్య పరేణ సాహిత్యసామ్యసాధర్మ్యావగమాత్ పృథగ్భూతమనుభవతి.

ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే-[అవిభాగేనేతి.] పరస్మాద్బ్రహ్మణః స్వాత్మానమవిభాగేనానుభవతి ముక్తః. కుతః? [దృష్టత్వాత్]-పరబ్రహ్మోపసంపత్త్యా నివృత్తావిద్యాతిరోధానస్య యాథాత్థ్యేన స్వాత్మనో దృష్టత్వాత్. స్వాత్మనః స్వరూపం హి *తత్త్వమసి *అయమాత్మా బ్రహ్మ *ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమ్ *సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేత్యాదిసామానాధికరణ్యనిర్దేశైః, *య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తరో యమాత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమన్తరో యమయతి స త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృతః *అన్తఃప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానాం సర్వాత్మేత్యాదిభిశ్చ పరమాత్మాత్మకం తచ్ఛరీరతయా తత్ప్రకారభూతమితి ప్రతిపాదితమ్ *అవస్థితేరితి కాశకృత్స్న ఇత్యత్ర. అతోఽవిభాగేనాహం బ్రహ్మాస్మీత్యేవానుభవతి. సామ్యసాధర్మ్యవ్యపదేశో బ్రహ్మప్రకారభూతస్యైవ ప్రత్యగాత్మనః స్వరూపం తత్సమమితి దేవాదిప్రాకృతరూపప్రహాణేన బ్రహ్మసమానశుద్ధిం ప్రతిపాదయతి. సహశ్రుతిస్త్వేవంభూతస్య ప్రత్యగాత్మనః ప్రకారిణా బ్రహ్మణాసహ

తద్గుణానుభవం ప్రతిపాదయతీతి నకశ్చిద్విరోధః. బ్రహ్మప్రకారతయా తదవిభాగోక్తేరి * సఙ్కల్పాదేవ తచ్ఛ్రుతేరిత్యాది నవిరుధ్యతే, * అధికంతు భేదనిర్దేశాత్ * అధికోపదేశాదిత్యాది చ. ४. (ఇతి అవిభాగేన దృష్టత్వాధికరణమ్. 2.)

అథ బ్రాహ్మాధికరణమ్. 3.

528 బ్రాహ్మేణ జైమినిరుపన్యాసాదిభ్యః. ४-४-५.

ప్రత్యగాత్మనః పరం జ్యోతిరుపసంపద్య నివృత్తతిరోధానస్య స్వరూపావిర్భావ ఏవేత్యుక్తమ్. తత్ర యేన స్వరూపేణాయమావిర్భవతి, తత్స్వరూపం శ్రుతివైవిధ్యాద్విచార్యతే. కిమపహతపాప్మత్వాదికమేవాస్య స్వరూపమితి తేన రూపేణాయమావిర్భవతి, ఉత విజ్ఞానమాత్రమేవేతి తేన రూపేణ, అథోభయోరవిరోధ ఇత్యుభయరూపేణేతి. కిం తావత్ప్రాప్తమ్? బ్రాహ్మేణేతి జైమినిరాచార్యో మన్యతే. బ్రాహ్మేణ-అపహతపాప్మత్వాదినేత్యర్థః. అపహతపాప్మత్వాదయోహి దహరవాక్యే బ్రహ్మసంబన్ధితయా శ్రుతాః. బ్రాహ్మేణేతి కుతోఽవగమ్యతే? [ఉపన్యాసాదిభ్యః.] ఉపన్యస్యన్తేహి బ్రహ్మగుణా అపహతపాప్మత్వాదయః ప్రత్యగాత్మనోఽపి ప్రజాపతివాక్యే * య ఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యాదినా * సత్యసఙ్కల్ప ఇత్యన్తేన. ఆదిశబ్దేన సత్యసఙ్కల్పత్వాదిగుణాయత్తా జక్షణాదయః * జక్షత్క్రీడన్రమమాణ ఇత్యాదివాక్యావగతా వ్యవహారా గృహ్యన్తే. అత ఏభ్య ఉపన్యాసాదిభ్యః ప్రత్యగాత్మనో విజ్ఞానమాత్రస్వరూపత్వం న సంభవతీతి జైమినేర్మతమ్. ५.

529 చితితన్మాత్రేణ తదాత్మకత్వాదిత్యౌడులోమిః. ४-४-६.

చైతన్యమాత్రమేవాత్మనఃస్వరూపమితి తేన రూపేణావిర్భవతీత్యౌడులోమిరాచార్యో మన్యతే. కుతః? [తదాత్మకత్వాత్]-తావన్మాత్రాత్మకత్వాదస్య ప్రత్యగాత్మనః. * సయథా సైన్ధవఘనోఽనన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నో రసఘన ఏవ ఏవం వా అరేఽయమాత్మాఽనన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నః ప్రజ్ఞానఘన ఏవ * విజ్ఞానఘన ఏవేత్యవధారణాత్ విజ్ఞానమాత్రమేవాస్య స్వరూపమిత్యవగమ్యతే. అతోఽస్య గుణాన్తరాభావాత్ * అపహతపాప్మేత్యాదయః శబ్దాః వికారసుఖదుఃఖాద్యవిద్యాత్మకధర్మవ్యావృత్తిపరా ఇతి చితితన్మాత్రరూపేణావిర్భావ ఇత్యౌడులోమేర్మతమ్. ६.

సంప్రతి భగవాన్ బాదరాయణః స్వమతేన సిద్ధాన్తమాహ.—

530 ఏవమప్యుపన్యాసాత్పూర్వభావాదవిరోధం బాదరాయణః. ४-४-७.

[ఏవమపి]-విజ్ఞానమాత్రస్వరూపత్వప్రతిపాదనే సత్యపి సత్యకామత్వాదీనాం పూర్వోక్తానాం గుణానామవిరోధమ్-అబాధం బాదరాయణ అచార్యో మన్యతే. కుతః? [ఉపన్యాసాత్పూర్వభావాత్]-ఔపనిషదాత్ * య ఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యాద్యుపన్యాసాత్ప్రమాణాత్ పూర్వేషామ్ అపహతపాప్మత్వసత్యకామత్వాదీనామపి భావాత్-విద్యమానత్వాత్. తుల్యప్రమాణకానామితరేతరబాధో న యుజ్యత ఇత్యర్థః. న చ వస్తువిరోధాదపహతపాప్మత్వాదీనామవిద్యాపరికల్పితత్వం న్యాయ్యమ్, విశేషాభావాద్విపరీతం కస్మాన్నభవతీతి న్యాయాత్.

తుల్యబలత్వే హ్యశక్యస్యావధారణస్యాన్యపరత్వమేవ న్యాయ్యమ్. ఏవమప్యవిరోధ ఇత్యభ్యుపగమ్య వదన్, జ్ఞానమాత్రమేవాస్య స్వరూపం నాన్యత్కిఞ్చిదస్తీత్యయమర్థః * విజ్ఞానఘన ఏవేత్యాదిభిర్న ప్రతిపాద్యత ఇతి మన్యతే. కస్తర్హి * విజ్ఞానఘన ఏవేత్యవధారణార్థః? కృత్స్నోఽప్యాత్మా జడవ్యావృత్తః స్వప్రకాశః-నాన్యాయత్తప్రకాశః స్వల్పోఽపి ప్రదేశోఽస్తీత్యయమర్థో వాక్యాదేవ సువ్యక్తః, * స యథా సైన్ధవఘనోఽనన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నో రసఘన ఏవ, ఏవం వా అరేఽయమాత్మాఽనన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నః ప్రజ్ఞాన ఘన ఏవేతి. నచైవం ప్రత్యగాత్మనో ధర్మిస్వరూపస్య కృత్స్నస్య విజ్ఞానఘనత్వేఽప్యపహత పాప్మత్వసత్యసఙ్కల్పత్వాదిధర్మసంబన్ధో వాక్యాన్తరావగతో విరుధ్యతే. యథా సైన్ధవఘనస్య కృత్స్నస్య రసఘనత్వే రసనేన్ద్రియావగతే చక్షురాద్యవగతాః రూపకాఠిన్యాదయో న విరుధ్యన్తే. ఇదమత్ర వాక్యతాత్పర్యమ్-యథా రసవత్స్వామ్రఫలాదిషు త్వగాదిప్రదేశభేదేన రసభేదే సత్యపి సైన్ధవఘనస్య సర్వత్రైకరసత్వమ్, తథా ఆత్మనోఽపి సర్వత్ర విజ్ఞానస్వరూపత్వమ్; స్వప్రకాశస్వరూపత్వమిత్యర్థః. ౭. (ఇతి బ్రాహ్మాధికరణమ్. 3.)

అథ సఙ్కల్పాధికరణమ్. 4.

531 సఙ్కల్పాదేవ తచ్ఛ్రుతేః. ౪-౪-౮.

ముక్తః పరంబ్రహ్మోపసంపద్య జ్ఞానస్వరూపోఽపహతపాప్మత్వాదిసత్యసఙ్కల్పత్వపర్యన్తగుణక ఆవిర్భవతీత్యుక్తమ్. తమధికృత్య తస్య సత్యసఙ్కల్పత్వప్రయుక్తా వ్యవహారాః శ్రూయన్తే * స తత్ర పర్యేతి జక్షత్క్రీడన్రమమాణః స్త్రీభిర్వా యానైర్వా జ్ఞాతిభిర్వేతి. కిమస్య జ్ఞాత్యాదిప్రాప్తిః ప్రయత్నాన్తరసాపేక్షా, ఉత పరమపురుషస్యేవ సఙ్కల్పమాత్రాదేవ భవతీతి విశయే, లోకే రాజాదీనాం సత్యసఙ్కల్పత్వేన వ్యవహ్రియమాణానాం కార్యనిష్పాదనే ప్రయత్నాన్తరసాపేక్షత్వదర్శనాదస్యాపి తత్సాపేక్షా. ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే— [సఙ్కల్పాదేవేతి.] కుతః? [తచ్ఛ్రుతేః-] * స యది పితృలోకకామో భవతి సఙ్కల్పాదేవాస్య పితరస్సముత్తిష్ఠన్తీతి హి సఙ్కల్పాదేవ పిత్రాదీనాం సముత్థానం శ్రూయతే. న చ ప్రయత్నాన్తరసవ్యపేక్షత్వాభిధాయి శ్రుత్యన్తరం దృశ్యతే, యేనాస్య సఙ్కల్పాదేవేత్యవధారణస్య * విజ్ఞానఘన ఏవేతివద్వ్యవస్థాపనం క్రియతే. ౮.

532 అత ఏవ చానన్యాధిపతిః. ౪-౪-౯.

యతో ముక్తస్సత్యసఙ్కల్పః, అత ఏవానన్యాధిపతిశ్చ. అన్యాధిపతిత్వం హి విధినిషేధయోగ్యత్వమ్. విధినిషేధయోగ్యత్వేహి ప్రతిహతసఙ్కల్పత్వం భవేత్. అతస్సత్యసఙ్కల్పత్వశ్రుత్యైవానన్యాధిపతిత్వంచ సిద్ధమ్. అతఏవ * సస్వరాడ్భవతీత్యుక్తమ్. ౯. (ఇతి సఙ్కల్పాధికరణమ్. 4.)

అథ అభావాధికరణమ్. 5.

533 అభావం బాదరిరాహ హ్యేవమ్. ౪-౪-౧౦.

కిం ముక్తస్య దేహేన్ద్రియాణి న సన్తి, ఉత సన్తి, అథవా యథాసఙ్కల్పం సన్తి న సన్తి చేతి విశయే, శరీరేన్ద్రియాణామభావం బాదరిరాచార్యో మన్యతే. కుతః? ఆహ హ్యేవమ్-

* నహ వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోరపహతిరస్తి అశరీరం వావ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశత ఇతి శరీరసంబన్ధే దుఃఖస్యావర్జనీయత్వమభిధాయ * అస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతఇతి ముక్తస్యాశరీరత్వం హ్యాహ శ్రుతిః. ౧౦.

534 భావం జైమినిర్వికల్పామననాత్. ౪-౪-౧౧.

ముక్తస్య శరీరేన్ద్రియభావం జైమినిరాచార్యో మన్యతే, కుతః? [వికల్పామననాత్]- వివిధః కల్పో వికల్పః, వైవిధ్యమిత్యర్థః. * స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతి పఞ్చధా సప్తధేత్యాది శ్రుతేః. ఆత్మన ఏకస్యాచ్ఛేద్యస్యానేకధాభావాసంభవాత్ త్రిధాభావాదయః శరీరనిబన్ధనా ఇత్యవగమ్యతే. అశరీరత్వవచనం తు కర్మనిమిత్తశరీరాభావపరమ్. తదేవ హి శరీరం ప్రియాప్రియ హేతుః. ౧౧.

భగవాంస్తు బాదరాయణః స్వమతేన సిద్ధాన్తమాహ.—

535 ద్వాదశాహవదుభయవిధం బాదరాయణోఽతః. ౪-౪-౧౨.

సఙ్కల్పాదేవేత్యేతదతశ్శబ్దేన పరామృశ్యతే; అత ఏవ-సఙ్కల్పాత్, ఉభయవిధం శరీరమశరీరం చ ముక్తం భగవాన్ బాదరాయణో మన్యతే. ఏవం చోభయీ శ్రుతిరుపపద్యతే. [ద్వాదశాహవత్]-యథా* ద్వాదశాహమృద్ధికామా ఉపేయుః * ద్వాదశాహేన ప్రజాకామం యాజయేదిత్యుపైతియజతిచోదనాభ్యాం సఙ్కల్పభేదేన సత్రమహీనంచ భవతి. ౧౨.

యదా శరీరాద్యుపకరణవత్త్వం, తదా తాని శరీరాద్యుపకరణాని స్వేనైవ సృష్టానీతి నాస్తి నియమ ఇత్యాహ.—

536 తన్వభావే సన్ధ్యవదుపపత్తేః. ౪-౪-౧౩.

స్వేనైవ సృష్టతనుప్రభృత్యుపకరణాభావే పరమపురుషసృష్టైరుపకరణైర్భోగోపపత్తేః సత్యసఙ్కల్పోఽపి స్వయం న సృజతి. యథా స్వప్నే * అథ రథాన్ రథయోగాన్ పథస్సృజతే ఇత్యారభ్య * అథ వేశన్తాన్ పుష్కరిణ్యః స్రవన్త్యస్సృజతే సహి కర్తేతి * య ఏషు సుప్తేషు జాగర్తి కామంకామం పురుషో నిర్మిమాణః । తదేవ శుక్రం తద్బ్రహ్మ తదేవామృతముచ్యతే । తస్మిన్ లోకాశ్శ్రితాస్సర్వే తదు నాత్యేతి కశ్చనేతి ఈశ్వరసృష్టైః రథాద్యుపకరణైర్జీవో భుఙ్క్తే; తథా ముక్తోఽపి లీలాప్రవృత్తేనేశ్వరేణ సృష్టైఃపితృలోకాదిభిర్లీలారసం భుఙ్క్తే. ౧౩.

537 భావే జాగ్రద్వత్. ౪-౪-౧౪.

స్వసఙ్కల్పాదేవ సృష్టతనుప్రభృతిపితృలోకాద్యుపకరణభావే జాగ్రత్పురుషభోగవన్ముక్తో లీలారసం భుఙ్క్తే. పరమపురుషోఽపి లీలార్థం దశరథవసుదేవాదిపితృలోకాదికమాత్మనః సృష్ట్వా తైర్మనుష్యధర్మలీలారసం యథా భుఙ్క్తే, తథా ముక్తానామపి స్వలీలాయై పితృలోకాదికం స్వయమేవ సృజతి కదాచిత్, కదాచిచ్చ ముక్తాః సత్యసఙ్కల్పత్వాత్పరమపురుషలీలాన్తర్గతస్వపితృలోకాదికం స్వయమేవ సృజన్తీతి సర్వముపపన్నమ్. ౧౪.

నన్వాత్మాఽణుపరిమాణ ఇత్యుక్తమ్, కథమనేకశరీరేష్వేకస్యాణోరాత్మాభిమాన సంభవ ఇత్యత్రాహ,—

538 ప్రదీపవదావేశస్తథాహి దర్శయతి. ౪-౪-౧౫.

యథా ప్రదీపస్యైకస్యైకస్మిన్ దేశే వర్తమానస్య స్వప్రభయా దేశాన్తరావేశః, తథా ఆత్మనోఽప్యేకదేహస్థితస్యైవ స్వప్రభారూపేణ చైతన్యేన సర్వశరీరావేశో నానుపపన్నః. యథా చైకస్మిన్నపి దేహే హృదయాద్యేకప్రదేశవర్తినోఽపి చైతన్యవ్యాప్త్యా సర్వస్మిన్ దేహ ఆత్మాభిమానః, తద్వత్. ఇయాన్విశేషః – అముక్తస్య కర్మణా సఙ్కుచితజ్ఞానస్య దేహాన్తరేషు ఆత్మాభిమానానుగుణా వ్యాప్తిర్న సంభవతి; ముక్తస్య త్వసఙ్కుచితజ్ఞానస్య యథాసఙ్కల్పమాత్మాభిమానానుగుణా వ్యాప్తిః, ఇదమితి గ్రహణానుగుణా చ నానుపపన్నా. [తథాహి దర్శయతి–]* వాలాగ్రశతభాగస్య శతధా కల్పితస్య చ, భాగో జీవస్స విజ్ఞేయస్స చానన్త్యాయ కల్పత ఇతి. అముక్తస్య కర్మ నియామకమ్; ముక్తస్య తు స్వేచ్ఛేతి విశేషః. ౧౫.

నను పరంబ్రహ్మ ప్రాప్తస్యాన్తరబాహ్యజ్ఞానలోపం దర్శయతి శ్రుతిః * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సంపరిష్వక్తో న బాహ్యం కించన వేద నాన్తరమితి; తత్కథం ముక్తస్య సార్వజ్ఞ్యముచ్యతే? తత్రోత్తరమ్,—

539 స్వాప్యయసంపత్త్యోరన్యతరాపేక్షమావిష్కృతం హి. ౪-౪-౧౬.

నేదం వచనం ముక్తవిషయమ్, అపితు స్వాప్యయసంపత్త్యోరన్యతరాపేక్షమ్. స్వాప్యయః సుషుప్తిః(ఇత్యుక్తమ్). సంపత్తిశ్చ మరణమ్ *వాఙ్మనసి సంపద్యత ఇత్యారభ్య * తేజః పరస్యాం దేవతాయామితి వచనాత్. తయోశ్చావస్థయోః ప్రాజ్ఞప్రాప్తిర్నిస్సంబోధత్వంచ విద్యేతే. అతస్తయోరన్యతరాపేక్షమిదం వచనమ్. సుషుప్తిమరణయోర్నిస్సంబోధత్వమ్, ముక్తస్య చ సర్వజ్ఞత్వమావిష్కృతం హి శ్రుత్యా–* నాహ ఖల్వయమేవం సంప్రత్యాత్మానం జానాత్యయమహమస్మీతి నో ఏవేమాని భూతాని వినాశమేవాపీతో భవతి నాహమత్ర భోగ్యం పశ్యామీతి సుషుప్తివేలాయాం నిస్సంబోధత్వముక్త్వా తస్మిన్నేవ వాక్యే ముక్తమధికృత్య * స వా ఏష దివ్యేన చక్షుషా మనసైతాన్ కామాన్ పశ్యన్ రమతే య ఏతే బ్రహ్మలోక ఇతి సర్వజ్ఞత్వముచ్యతే. తథా * సర్వం హ పశ్యః పశ్యతి సర్వమాప్నోతి సర్వశ ఇతి చ స్పష్టమేవ సర్వజ్ఞత్వముచ్యతే. తథా మరణే చ నిస్సంబోధత్వమ్ * ఏతేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతీత్యుక్తమ్. వినశ్యతి–నపశ్యతీత్యర్థః. అతః * ప్రాజ్ఞేనాత్మనేతి వచనం స్వాప్యయసంపత్త్యోరన్యతరాపేక్షమ్. ౧౬. (ఇతి అభావాధికరణమ్. 5.)

అథ జగద్వ్యాపారవర్జాధికరణమ్. 6.

540 జగద్వ్యాపారవర్జం ప్రకరణాదసన్నిహితత్వాచ్చ. ౪-౪-౧౭.

కిం ముక్తస్యైశ్వర్యం జగత్సృష్ట్యాది పరమపురుషాసాధారణం సర్వేశ్వరత్వమపి, ఉత తద్రహితం కేవలపరమపురుషానుభవవిషయమితి సంశయః. కిం యుక్తమ్? జగదీశ్వరత్వ

మపీతి. కుతః? *నిరఞ్జనః పరమం సామ్యముపైతీతి పరమపురుషేణ పరమసామ్యాపత్తిశ్రుతేః; సత్యసఙ్కల్పత్వశ్రుతేశ్చ. నహి పరమసామ్యసత్యసఙ్కల్పత్వే సర్వేశ్వరాసాధారణజగన్నియమనేన వినోపపద్యేతే. అతస్సత్యసఙ్కల్పత్వపరమసామ్యోపపత్తయే సమస్తజగన్నియమనరూపమపి ముక్తస్యైశ్వర్యమితి.

ఏవం ప్రాప్తే ప్రచక్ష్మహే [జగద్వ్యాపారవర్జమితి.] జగద్వ్యాపారః-నిఖిలచేతనాచేతనస్వరూపస్థితిప్రవృత్తిభేదనియమనమ్. తద్వర్జం నిరస్తనిఖిలతిరోధానస్య నిర్వ్యాజబ్రహ్మానుభవరూపం ముక్తస్యైశ్వర్యమ్. కుతః? [ప్రకరణాత్]-నిఖిలజగన్నియమనంహి పరం బ్రహ్మ ప్రకృత్యామ్నాయతే *యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే యేన జాతాని జీవన్తి యత్ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తి తద్విజిజ్ఞాసస్వ తద్బ్రహ్మేతి. యద్యేతన్నిఖిలజగన్నియమనం ముక్తానామపి సాధారణం స్యాత్; తతశ్చేదం జగదీశ్వరత్వరూపం బ్రహ్మలక్షణం న సంగచ్ఛతే. అసాధారణస్య హి లక్షణత్వమ్. తథా*సదేవసోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయం తదైక్షత బహుస్యాం ప్రజాయేయేతి తత్తేజోఽసృజత *బ్రహ్మవా ఇదమగ్ర ఆసీదేకమేవ తదేకం సన్నవ్యభవత్ తచ్ఛ్రేయోరూపమత్యసృజత క్షత్రం యాన్యేతాని దేవత్రాక్షత్రాణి ఇన్ద్రోవరుణస్సోమో రుద్రః పర్జన్యో యమో మృత్యురీశాన ఇతి *ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్ నాన్యత్కించన మిషత్ స ఈక్షత లోకాన్నుసృజా ఇతి స ఇమాఀల్లోకానసృజత *ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీన్న బ్రహ్మా నేశానో నేమే ద్యావాపృథివీ న నక్షత్రాణి నాపో నాగ్నిర్న సోమో న సూర్యః స ఏకాకీ న రమేత తస్య ధ్యానాన్తస్థస్యైకా కన్యా దశేన్ద్రియాణీత్యాదిషు, *యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ పృథివ్యా అన్తర ఇత్యారభ్య *య ఆత్మని తిష్ఠన్నిత్యాదిషుచ నిఖిలజగన్నియమనం పరమపురుషం ప్రకృత్యైవ శ్రూయతే. [అసన్నిహితత్వాచ్చ]-నచైతేషు నిఖిలజగన్నియమనప్రసఙ్గేషు ముక్తస్య సన్నిధానమస్తి, యేన జగద్వ్యాపారస్తస్యాపి స్యాత్. ౧౭.

541 ప్రత్యక్షోపదేశాన్నేతి చేన్నాధికారికమణ్డలస్థోక్తేః. ౪-౪-౧౮.

*స స్వరాడ్భవతి తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి *ఇమాఀల్లోకాన్ కామాన్నీ కామరూప్యనుసంచరన్నితి ప్రత్యక్షేణ-శ్రుత్యా ముక్తస్య జగద్వ్యాపార ఉపదిశ్యతే; అతో న జగద్వ్యాపారవర్జమితి చేత్, తన్న; [ఆధికారికమణ్డలస్థోక్తేః.] ఆధికారికాః-అధికారేషు నియుక్తా హిరణ్యగర్భాదయః. మణ్డలాని-తేషాం లోకాః. తత్స్థాః-భోగాః ముక్తస్యాకర్మవశ్యస్య భవన్తీత్యయమర్థః *తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీత్యాదినోచ్యతే. అకర్మప్రతిహతజ్ఞానో ముక్తో వికారలోకాన్ బ్రహ్మవిభూతిభూతాననుభూయ యథాకామం తృప్యతీత్యర్థః. తదేవం వికారాన్తర్వర్తినః ఆధికారికమణ్డలస్థాన్ సర్వాన్ భోగాన్ బ్రహ్మవిభూతిభూతాననుభవతీత్యనేన వాక్యేనోచ్యతే; న జగద్వ్యాపారః. ౧౮.

యది సంసారివన్ముక్తోఽపి వికారాన్తర్వర్తినో భోగాన్ భుఙ్క్తే, తర్హి బద్ధస్యేవ ముక్తస్యాప్యన్తవదేవ భోగ్యజాతమల్పం చ స్యాత్. తత్రాహ—

542 వికారావర్తి చ తథాహి స్థితిమాహ. ౪-౪-౧౯.

వికారే-జన్మాదికే న వర్తత ఇతి వికారావర్తి. నిర్ధూతనిఖిలవికారం నిఖిలహేయప్రత్యనీకకల్యాణైకతానం నిరతిశయానన్దం పరం బ్రహ్మ సవిభూతికం సకలకల్యాణగుణమనుభవతి ముక్తః. తద్విభూత్యన్తర్గతత్వేన వికారవర్తినాం లోకానామపి ముక్తభోగ్యత్వమ్. తథాహి పరస్మిన్ బ్రహ్మణి నిర్వికారేఽనవధికాతిశయానన్దే ముక్తస్యానుభవితృత్వేన స్థితిమాహ శ్రుతిః- *యదా హ్యేవైష ఏతస్మిన్నదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయనేఽభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే అథ సోఽభయం గతో భవతి *రసో వై సః రసం హ్యేవాయం లబ్ధ్వాఽఽనన్దీ భవతీత్యాదికా. తద్విభూతిభూతం చ జగత్తత్రైవ వర్తతే *తస్మిన్ లోకాశ్శ్రితాస్సర్వే తదు నాత్యేతి కశ్చనేతి శ్రుతేః. అతస్సవిభూతికం బ్రహ్మానుభవన్వికారాన్తర్వర్తిన ఆధికారికమణ్డలస్థానపి భోగాన్ భుఙ్క్తే ఇతి *సర్వేషు లోకేషు కామచార ఇత్యాదినోచ్యతే; న ముక్తస్య జగద్వ్యాపారః.౧౯.

543 దర్శయతశ్చైవం ప్రత్యక్షానుమానే. ౪-౪-౨౦.

అస్య ప్రత్యగాత్మనో ముక్తస్య నియామ్యభూతస్య నియన్తృభూతపరమపురుషాసాధారణం జగద్వ్యాపారరూపం నియమనం న సంభవతీత్యుక్తమ్. నిఖిలజగన్నియమనరూపో వ్యాపారః పరమపురుషాసాధారణ ఇతి దర్శయతః శ్రుతిస్మృతీ, *భీషాఽస్మాద్వాతః పవతే, భీషోదేతి సూర్యః, భీషాఽస్మాదగ్నిశ్చేన్ద్రశ్చ, మృత్యుర్ధావతి పఞ్చమ ఇతి, *ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠత ఇత్యాది. తథా-*ఏష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతిరేష భూతపాల ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసంభేదాయేతి చ శ్రుతిః. స్మృతిరపి *మయాఽధ్యక్షేణ ప్రకృతిస్సూయతే సచరాచరమ్। హేతునాఽనేన కౌన్తేయ జగద్ధి పరివర్తత ఇతి, *విష్టభ్యాహమిదం కృత్స్నమేకాంశేన స్థితో జగదితి చ. తథా ముక్తస్య సత్యసఙ్కల్పత్వాదిపూర్వకస్యాప్యానన్దస్య పరమపురుష ఏవ హేతురితి శ్రుతిస్మృతీ దర్శయతః *ఏష హ్యేవానన్దయాతి *మాం చ యోఽవ్యభిచారేణ భక్తియోగేన సేవతే। స గుణాన్ సమతీత్యైతాన్ బ్రహ్మభూయాయ కల్పతే॥ బ్రహ్మణో హి ప్రతిష్ఠాఽహమమృతస్యావ్యయస్య చ। శాశ్వతస్య చ ధర్మస్య సుఖస్యైకాన్తికస్య చేతి. యద్యప్యపహతపాప్మత్వాదిస్సత్యసఙ్కల్పత్వపర్యన్తో గుణగణః ప్రత్యగాత్మనః స్వాభావిక ఏవావిర్భూతః, తథాఽపి తస్య తథావిధత్వమేవ పరమపురుషాయత్తమ్; తస్య నిత్యస్థితిశ్చ తదాయత్తా. పరమపురుషస్యైతన్నిత్యతాయాః నిత్యేష్టత్వాన్నిత్యతయా వర్తత ఇతి న కశ్చిద్విరోధః. ఏవమేవ పరమపురుషభోగోపకరణస్య లీలోపకరణస్య చ నిత్యతయా శాస్త్రావగతస్య పరమపురుషస్య నిత్యేష్టత్వాదేవ తథాఽవస్థానమస్తీతి శాస్త్రాదవగమ్యతే. అతో ముక్తస్య సత్యసఙ్కల్పత్వం పరమపురుషసామ్యం చ జగద్వ్యాపారవర్జమ్. ౨౦.

544 భోగమాత్రసామ్యలిఙ్గాచ్చ. ౪-౪-౨౧.

బ్రహ్మయాథాత్మ్యానుభవరూపభోగమాత్రే ముక్తస్య బ్రహ్మసామ్యప్రతిపాదనాచ్చ లిఙ్గాజ్జగద్వ్యాపారవర్జమిత్యవగమ్యతే*సోఽశ్నుతే సర్వాన్ కామాన్ సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితేతి.

అతో ముక్తస్య పరమపురుషసామ్యం సత్యసఙ్కల్పత్వం చ పరమపురుషాసాధారణనిఖిలజగన్నియమనశ్రుత్యానుగుణ్యేన వర్ణనీయమితి జగద్వ్యాపారవర్జమేవ ముక్తైశ్వర్యమ్. ౨౧.

యది పరమపురుషాయత్తం ముక్తైశ్వర్యం, తర్హి తస్య స్వాతన్త్ర్యేన తత్సఙ్కల్పాన్ముక్తస్య పునరావృత్తిసంభవాశఙ్కేత్యత్రాహ.—

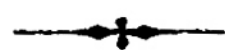
545 అనావృత్తిశ్శబ్దాదనావృత్తిశ్శబ్దాత్. ౪-౪-౨౨.

యథా నిఖిలహేయప్రత్యనీకకల్యాణైకతానో జగజ్జన్మాదికారణం సమస్తవస్తువిలక్షణస్సర్వజ్ఞస్సత్యసఙ్కల్పః ఆశ్రితవాత్సల్యైకజలధిః పరమకారుణికో నిరస్తసమాభ్యధికసంభావనః పరబ్రహ్మాభిధానఃపరమపురుషోఽస్తీతి శబ్దాదవగమ్యతే; ఏవమహరహరనుష్ఠీయమానవర్ణాశ్రమధర్మానుగృహీతతదుపాసనరూపతత్సమారాధనప్రీతః ఉపాసీనాననాదికాలప్రవృత్తానన్తదుస్తరకర్మసంచయరూపావిద్యాం వినివర్త్య స్వయాథాత్మ్యానుభవరూపానవధికాతిశయానన్దం ప్రాపయ్య పునర్నావర్తయతీత్యపి శబ్దాదేవావగమ్యతే. శబ్దశ్చ * స ఖల్వేవం వర్తయన్యావదాయుషం బ్రహ్మలోకమభిసంపద్యతే నచ పునరావర్తత ఇత్యాదికః. తథా చ భగవతా స్వయమేవోక్తమ్-* మాముపేత్య పునర్జన్మ దుఃఖాలయమశాశ్వతమ్ । నాప్నువన్తి మహాత్మానస్సంసిద్ధిం పరమాంగతాః ॥ ఆబ్రహ్మభు(భ)వనాల్లోకాః పునరావర్తినోఽర్జున । మాముపేత్యతు కౌన్తేయ పునర్జన్మ న విద్యత ఇతి. నచోచ్ఛిన్నకర్మబన్ధస్యాసఙ్కుచితజ్ఞానస్య పరబ్రహ్మానుభవైకస్వభావస్య తదేకప్రియస్యానవధికాతిశయానన్దం బ్రహ్మానుభవతోఽన్యాపేక్షాతదర్థారమ్భాద్యసంభవాత్పునరావృత్తిశఙ్కా. నచ పరమపురుషస్సత్యసఙ్కల్పోఽత్యర్థప్రియం జ్ఞానినం లబ్ధ్వా కదాచిదావర్తయిష్యతి; య ఏవమాహ * ప్రియో హి జ్ఞానినోఽత్యర్థమహం సచ మమ ప్రియః । ఉదారాస్సర్వ ఏవైతే జ్ఞానీ త్వాత్మైవ మే మతమ్ ॥ ఆస్థితస్స హి యుక్తాత్మా మామేవానుత్తమాం గతిమ్ । బహూనాం జన్మనామన్తే జ్ఞానవాన్ మాం ప్రపద్యతే ॥ వాసుదేవస్సర్వమితి స మహాత్మా సుదుర్లభ ఇతి. సూత్రాభ్యాసశ్శాస్త్రపరిసమాప్తిం ద్యోతయతీతి సర్వం సమఞ్జసమ్. ౨౨. (ఇతి జగద్వ్యాపారవర్జాధికరణమ్. 6.)

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శారీరకమీమాంసాభాష్యే

చతుర్థస్యాధ్యాయస్య చతుర్థః పాదః.

సమాప్తశ్చాధ్యాయః—శాస్త్రంచ పరిసమాప్తమ్.

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః

సంక్షేపతః శారీరకశాస్త్రార్థసంగ్రహః ప్రతిపాద్యతే

శారీరకేణాధ్యాయచతుష్టయేన వేదోత్తరభాగప్రతిపాద్యం పరం బ్రహ్మనిరూప్యతే.

(ద్వికద్వయార్థః) తత్ర పూర్వేణ విషయద్వికేన సమస్త చేతనా చేతన విలక్షణం నిఖిలజగదేకకారణం బ్రహ్మస్వరూపం నిరూప్యతే. ఉత్తరేణ విషయిద్వికేన సోపాసనం ఫలం నిరూప్యతే. తథాచ పూర్వద్వికం సిద్ధవిషయనిరూపణపరమ్, బ్రహ్మణస్సిద్ధత్వాత్; ఉత్తరద్వికం తు సాధ్యవిషయ నిరూపణపరమ్, ఉపాసన ప్రాప్త్యోః పురుషసాధ్యత్వాత్.

(అధ్యాయార్థాః) ప్రథమే సమన్వయాధ్యాయే వేదాన్తవాక్య తాత్పర్య పర్యాలోచనయా బ్రహ్మణః కారణత్వం నిరూప్యతే. ద్వితీయేవ అవిరోధాధ్యాయేన, పూర్వోక్తార్థస్య సంభావనీయ సమస్త ప్రకార దుర్ధర్షణత్వం ప్రతిపాద్యతే. తథాచ ప్రథమేఽధ్యాయే అయోగాన్యయోగవ్యవచ్ఛేదముఖేన వేదాన్తవాక్యానాం బ్రహ్మైక కారణతాపరత్వం సమర్థితమ్; ద్వితీయేఽధ్యాయే బాహ్యతర్క విరోధపరిహార ఉక్తః. తృతీయే సాధనాధ్యాయే ఉపాయభూతోపాసన చిన్తాక్రియతే. చతుర్థే ఫలాధ్యాయే విద్యాఫలం చిన్త్యతే. అత్ర ఫలమేవ ప్రధానతః ప్రతిపాద్యమ్; విద్యావిషయే పూర్వమనిరూపితాంశశ్చ నిరూప్యతే. అస్య సాధ్యస్యేదం సాధనమితి సాధ్యసాధనభావ సంబన్ధ జ్ఞాపనార్థం, భక్తిరూపాపన్నజ్ఞానస్య ప్రీతిరూపతయా ఫలకోటినివేశజ్ఞాపనార్థం చ, కర్మయోగాపేక్షయా చ సాధ్యత్వమస్తీత్యత్ర చిన్త్యతే.

(ప్రథమాధ్యాయ పాదార్థాః) అయోగవ్యవచ్ఛేదాఖ్యే ప్రథమే పాదే బ్రహ్మ కారణమేవేతి సమర్థ్యతే; అర్థాత్ చిదచిద్విలక్షణ కారణాస్తిత్వ రూపాయోగ వ్యవచ్ఛేదః క్రియతే. ద్వితీయః అస్పష్ట జీవాదిలిఙ్గకః, తృతీయః స్పష్టజీవాది లిఙ్గకః, చతుర్థశ్చ స్పష్టతరజీవాదిలిఙ్గకః పాదః.

(ద్వితీయాధ్యాయపాదార్థాః) ప్రథమే స్మృతిపాదే కారణవిషయక దూషణానాం పరిహారః, ద్వితీయే తర్కపాదే పరపక్ష ప్రతిక్షేపః, తృతీయే వియత్పాదే వియదాదిప్రపఞ్చస్య కార్యతాప్రకారః, జీవస్య స్వరూపాన్యథాభావలక్షణోత్పత్తి నిషేధః, ప్రసఙ్గాత్ జీవ స్వరూపశోధనమ్, చతుర్థే ప్రాణపాదే జీవోపకరణానాముత్పత్తి ప్రకారశ్చ నిరూప్యన్తే.

(తృతీయాధ్యాయ పాదార్థాః) ఉపాసనాభ్యర్హితోపాయశ్చ ప్రాప్యవస్తువ్యతిరిక్త వైతృష్ణ్యం ప్రాప్యతృష్ణా చేతి, తత్సిద్ధ్యర్థం జీవస్య లోకాన్తరేషు సంచరతో జాగ్రతః స్వపతస్సుషుప్తస్య మూర్ఛతశ్చ దోషాః, పరస్య చ బ్రహ్మణస్తద్రహితతా కల్యాణగుణాకరత్వం చ ప్రథమద్వితీయపాదయోః జీవదోషోభయలిఙ్గ సంజ్ఞకయోః ప్రతిపాద్యన్తే. తృతీయే గుణోపసంహారపాదే విద్యాభేదాభేదచిన్తా, చతుర్థే అఙ్గనాదే విద్యాఙ్గచిన్తా చ క్రియేతే.

(చతుర్థాధ్యాయపాదార్థాః) ప్రథమే ఆవృత్తిపాదే విద్యాఫలమ్, ద్వితీయే ఉత్క్రాన్తిపాదే విదుషః దేహాదుత్క్రమణప్రకారః, తృతీయే గతిపాదే అర్చిరాదిమార్గ ప్రకారః, చతుర్థే ముక్తిపాదే ముక్తైశ్వర్యప్రకారశ్చ ప్రతిపాద్యన్తే.

[శ్రీ వేదాన్తదీపోపక్రమే భగవద్భాష్యకారైః ప్రదర్శితః శాస్త్రార్థసంగ్రహోఽపి వ్యుత్పిత్సుభిరవధేయః.]

(శ్రీమతే రామానుజాయ నమః)

శ్రీరస్తు.

శ్రియఃకాన్తాయనమః.

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః

శ్రీ భగవద్రామానుజ గ్రన్థమాలా

శ్రీ వేదాన్తదీపః

ప్రథమాధ్యాయే—ప్రథమఃపాదః.

శ్రియఃకాన్తోఽనన్తో వరగుణగణైకాస్పదవపుః
హతాశేషావద్యః పరమఖపదో వాఙ్మనసయోః।
అభూమిర్భూమిర్యో నతజనదృశామాదిపురుషో
మనస్తత్పాదాబ్జే పరిచరణసక్తం భవతు మే॥

ప్రణమ్య శిరసాఽఽచార్యాంస్తదాదిష్టేన వర్త్మనా।
బ్రహ్మసూత్రపదాన్తస్థ వేదాన్తార్థః ప్రకాశ్యతే॥

అత్రేయమేవహి వేదవిదాంప్రక్రియా.—అచిద్వస్తునస్స్వరూపతస్స్వభావతశ్చాత్యన్త విలక్షణస్తదాత్మభూతశ్చేతనఃప్రత్యగాత్మా. తస్మాద్బద్ధాన్ముక్తాన్నిత్యాచ్చ నిఖిలహేయప్రత్యనీకతయా, కల్యాణగుణైకతానతయా చ సర్వావస్థచిదచిద్వ్యాపకతయా, ధారకతయా, నియన్తృతయా, శేషితయా చాత్యన్తవిలక్షణః పరమాత్మా. యథోక్తం భగవతా *ద్వావిమౌపురుషౌ లోకే క్షరశ్చాక్షర ఏవచ। క్షరస్సర్వాణి భూతాని కూటస్థోఽక్షర ఉచ్యతే। ఉత్తమఃపురుషస్త్వన్యః పరమాత్మేత్యుదాహృతః। యో లోకత్రయమావిశ్య బిభర్త్యవ్యయ ఈశ్వరః। యస్మాత్క్షరమతీతోఽహమక్షరాదపిచోత్తమః। అతోఽస్మి లోకే వేదేచ ప్రథితః పుగుషోత్తమ ఇతి. శ్రుతిశ్చ *ప్రధానక్షేత్రజ్ఞపతిర్గుణేశః *పతింవిశ్వస్యాత్మేశ్వరమ్ *అన్తర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్యనారాయణస్స్థిత ఇత్యాదికా. కూటస్థః—ముక్తస్వరూపమ్, *యే త్వక్షరమనిర్దేశ్యమవ్యక్తం పర్యుపాసతే। సర్వత్రగమచిన్త్యంచ కూటస్థమచలం ధ్రువమిత్యాదివ్యపదేశాత్. సూత్రకారశ్చైవమేవ వదతి— *నేతరోఽనుపపత్తేః *భేదవ్యపదేశాత్ *అనుపపత్తేస్తు న శారీరః *కర్మకర్తృవ్యపదేశాచ్చ *శబ్దవిశేషాత్ *సమ్భోగప్రాప్తిరితి చేన్న వైశేష్యాత్ *నచ స్మార్తమతద్ధర్మాభిలాపాచ్ఛారీరశ్చ *ఉభయేఽపి హి భేదేనైనమధీయతే *విశేషణభేదవ్యపదేశాభ్యాంచ నేతరా *ముక్తోపసృప్యవ్యపదేశాచ్చ *స్థిత్యదనాభ్యాంచ *ఇతరపరామర్శాత్స ఇతి చేన్నాసమ్భవాత్ *ఉత్తరాచ్చేదావిర్భూతస్వరూపస్తు *సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేన *పత్యాదిశబ్దేభ్యః *అధికంతు భేదనిర్దేశాత్ *అధికోపదేశాత్తు బాదరాయణస్యైవం తద్దర్శనాత్ *జగద్వ్యాపారవర్జం ప్రకరణాదసన్నిహితత్వాచ్చ *భోగమాత్రసామ్యలిఙ్గాచ్చేత్యాదిభిః. నచావిద్యాకృతముపాధికృతం వా భేదమాశ్రిత్యైతే నిర్దేశాః; *ఇదంజ్ఞానమపాశ్రిత్య మమ సాధర్మ్య

మాగతాః। సర్గేఽపి నోపజాయన్తే ప్రలయే న వ్యథన్తి చ * తదా విద్వాన్ పుణ్యపాపే విధూయ నిరఞ్జనః పరమం సామ్యముపైతి*ముక్తోపసృప్యవ్యపదేశాచ్చ * ఉత్తరాచ్చేదావిర్భూతస్వరూపస్తు * సంపద్యావిర్భావస్స్వేన శబ్దాత్ * జగద్వ్యాపారవర్జం ప్రకరణాదసన్నిహితత్వాచ్చ * భోగమాత్రసామ్యలిఙ్గాచ్చేతి సర్వావిద్యోపాధివినిర్ముక్తమధికృత్యైవ భేదోపపాదనాత్. శ్రుతిస్మృతిసూత్రేషు సర్వత్ర భేదే నిర్దిష్టే చిదచిదీశ్వరస్వరూపభేదస్స్వాభావికో వివక్షిత ఇతి నిశ్చీయతే. * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శాన్త ఉపాసీత * వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమ్ * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయం తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తత్తేజోఽసృజత * సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠాః *ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో *క్షేత్రజ్ఞం చాపి మాం విద్ధి * తదనన్యత్వమారమ్భణశబ్దాదిభ్య ఇతి పరస్య బ్రహ్మణః కారణత్వం, కృత్స్నస్య చిదచిదాత్మకప్రపఞ్చస్య కార్యత్వం, కారణాత్కార్యస్యానన్యత్వం చోచ్యమానమేవమేవోపపద్యతే. సర్వావస్థస్య చిదచిద్వస్తునః పరమాత్మశరీరత్వం, పరమాత్మనశ్చాత్మత్వం, *యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్యస్య పృథివీ శరీరం*య ఆత్మని తిష్ఠన్యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమన్తరో యమయతి*యస్యావ్యక్తం శరీరం యస్యాక్షరం శరీరం యస్య మృత్యుశ్శరీరమ్ ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మాఽపహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణః *అన్తఃప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానాం సర్వాత్మేత్యాదిశ్రుత్యైవోపదిష్టమితి సూక్ష్మచిదచిద్వస్తువిశిష్టః పరమాత్మా కారణం, స ఏవ పరమాత్మా స్థూలచిదచిద్వస్తుశరీరః కార్యమితి కారణావస్థాయాం కార్యావస్థాయాం చ చిదచిద్వస్తుశరీరకతయా తత్ప్రకారః పరమాత్మైవ సర్వశబ్దవాచ్య ఇతి పరమాత్మశబ్దేన సర్వశబ్దసామానాధికరణ్యం ముఖ్యమేవోపపన్నతరమ్.*అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణి * తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశత్ తదనుప్రవిశ్య సచ్చ త్యచ్చాభవదిత్యాదిశ్రుతిరేవమర్థముపపాదయతి. సర్వమాత్మతయాఽనుప్రవిశ్య తచ్ఛరీరత్వేన సర్వప్రకారతయా స ఏవ సర్వశబ్దవాచ్యో భవతీత్యర్థః. * బహు స్యామితి బహుభవనసఙ్కల్పోఽపి నామరూపవిభాగానర్హసూక్ష్మచిదచిద్వస్తుశరీరకతయైకధాఽవస్థితస్య విభక్తనామరూపచిదచిచ్ఛరీరకతయా బహుప్రకారతావిషయ ఇతి వేదవిత్ప్రక్రియా.

యే పునర్నిర్విశేషకూటస్థస్వప్రకాశనిత్యచైతన్యమాత్రం బ్రహ్మ జ్ఞాతవ్యతయోక్తమితి వదన్తి, తేషాం * జన్మాద్యస్య యతః * శాస్త్రయోనిత్వాత్ * తత్తు సమన్వయాత్ * ఈక్షతేర్నాశబ్దమిత్యాది * జగద్వ్యాపారవర్జం ప్రకరణాదసన్నిహితత్వాచ్చ * భోగమాత్రసామ్యలిఙ్గాచ్చ*అనావృత్తిశ్శబ్దాదనావృత్తిశ్శబ్దాదిత్యన్తస్య సూత్రగణస్య బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వబహుభవనసఙ్కల్పరూపేక్షణాద్యనన్తవిశేషప్రతిపాదనపరత్వాత్సర్వం సూత్రజాతం, సూత్రకారోదాహృతాః * యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే * తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతీత్యాద్యాస్సర్వశ్రుతయశ్చ న సఙ్గచ్ఛన్తే. అథోచ్యేత–* యేనాశ్రుతం శ్రుతమిత్యేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాయ * యథా సోమ్యైకేన మృత్పిణ్డేనేత్యేకమృత్పిణ్డారబ్ధఘటశరావాదీనాం తన్మృత్పిణ్డాదనన్యద్రవ్యతయా తజ్జ్ఞానేన తేషాం జ్ఞాతతేవ బ్రహ్మజ్ఞానేన తదారబ్ధస్య కృత్స్నస్య చిదచిదాత్మకస్య జగతస్తస్మాదనతిరిక్తవస్తుతయా జ్ఞాతతా సమ్భవతీత్యుపపాద్య * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవా

ద్వితీయమితి ఇదంశబ్దవాచ్యస్య చిదచిదాత్మకప్రపఞ్చస్య సృష్టేః ప్రాఙ్నిఖిలభేదప్రహాణేన సచ్ఛబ్దవాచ్యైకతాపత్తిం ఘటశరావాద్యుత్పత్తేః ప్రాగుత్పాదకమృత్పిణ్డైకతాపత్తివదభిధాయ * తదైక్షత బహు స్యామితి తదేవ సచ్ఛబ్దవాచ్యం బ్రహ్మ చిదచిదాత్మకప్రపఞ్చరూపేణాత్మనో బహుభవనమేకమృత్పిణ్డస్య ఘటశరావాదిరూపేణ బహుభవనవత్సఙ్కల్ప్యాత్మానమేవ తేజఃప్రభృతి జగదాకారేణాసృజతేతి చాభిధాయ * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసీత్యభిధానాద్బ్రహ్మైకమేవావిద్యాకృతేన పారమార్థికేన వోపాధినా సంబద్ధం దేవాదిరూపేణ బహుభూతమితి వేదవిద్భిరభ్యుపగన్తవ్యమితి.

తదయుక్తం-* జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావజావీశనీశౌ * నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామేకో బహూనాం యో విదధాతి కామానిత్యాదిశ్రుతిభిః జీవానామజత్వనిత్యత్వబహుత్వవచనాత్. యది ఘటశరావాదేరుత్పత్తేః ప్రాగేకీభూతస్య మృద్ద్రవ్యస్యోత్పత్త్యుత్తరకాలభావిబహుత్వవత్సృష్టేః ప్రాగేకీభూతస్యైవ బ్రహ్మణస్సృష్ట్యుత్తరకాలీనం నానావిధజీవరూపేణ బహుత్వముచ్యేత, తదా జీవానామజత్వనిత్యత్వబహుత్వాది విరుధ్యేత. సూత్రవిరోధశ్చ - * ఇతరవ్యపదేశాద్ధితాకరణాదిదోషప్రసక్తిరితి బ్రహ్మైవ దేవమనుష్యాదిజీవస్వరూపేణ బహుభూతం చేదాత్మనో హితాకరణాదిదోషప్రసక్తిరిత్యుక్త్వా * అధికం తు భేదనిర్దేశాదితి జీవాద్బ్రహ్మణోఽర్థాన్తరత్వముక్తమ్. తథాచ * వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే న సాపేక్షత్వాదితి దేవాదివిషమసృష్టిప్రయుక్తపక్షపాతనైర్ఘృణ్యే జీవానాం పూర్వపూర్వకర్మాపేక్షత్వాద్విషమసృష్టేరితి పరిహృతే. తథా * నకర్మావిభాగాదితి చేన్నానాదిత్వాదుపపద్యతే చాప్యుపలభ్యతే చేతి * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయమితి సృష్టేః ప్రాగవిభాగవచనాత్ సృష్టేః ప్రాగ్జీవానామభావాత్తత్కర్మ న సంభవతీతి పరిచోద్య-జీవానాం తత్కర్మప్రవాహాణాం చానాదిత్వాదితి పరిహృతమ్. * నాత్మా శ్రుతేర్నిత్యత్వాచ్చ తాభ్య ఇత్యాత్మన ఉత్పత్త్యభావశ్చోక్తో నిత్యత్వం చ. స్వాభ్యుపగమవిరోధశ్చ. ఆమోక్షాజ్జీవభేదస్యానాదిత్వం సర్వైరేవ హి వేదాన్తిభిరభ్యుపగమ్యతే. అతశ్శ్రుతివిరోధాత్సూత్రవిరోధాత్స్వాభ్యుపగమవిరోధాచ్చ సృష్టేః? ప్రాగేకత్వావధారణం నామరూపవిభాగాభావాభిప్రాయం, నామరూపవిభాగానర్హసూక్ష్మచిదచిద్వస్తుశక్తిభేదసహం చేతి సర్వైరభ్యుపగమ్యతే. ఇయాంస్తు విశేషః - అవిద్యాపరికల్పనేఽప్యుపాధిపరికల్పనేఽపి బ్రహ్మవ్యతిరిక్తస్యావిద్యాసంబన్ధినశ్చోపాధిసంబన్ధినశ్చేతనస్యాభావాదవిద్యోపాధిసంబన్ధౌ తత్కృతాశ్చ దోషా బ్రహ్మణ ఏవ భవేయురితి.

సన్మాత్రబ్రహ్మవాదేఽపి ప్రాక్సృష్టేస్సన్మాత్రం బ్రహ్మైకమేవ సృష్ట్యుత్తరకాలం భోక్తృభోగ్యనియన్తృరూపేణ త్రిధాభూతం చేత్, ఘటశరావమణికవజ్జీవేశ్వరయోరుత్పత్తిమత్త్వమనిత్యత్వం చ స్యాత్. అథైకత్వాపత్తివేలాయామపి భోక్తృభోగ్యనియన్తృశక్తిత్రయమవస్థితమితి చేత్, కిమిదం శక్తిత్రయశబ్దవాచ్యమితి వివేచనీయమ్. యది సన్మాత్రస్యైకస్యైవ భోక్తృభోగ్యనియన్తృరూపేణ పరిణామసామర్థ్యం శక్తిత్రయశబ్దవాచ్యమ్, ఏవం తర్హి మృత్పిణ్డస్య ఘటశరావాదిపరిణామసమర్థస్య తదుత్పాదకత్వమివ బ్రహ్మణ ఈశ్వరాదీనాముత్పాదకత్వమితి తేషామనిత్యత్వమేవ. అథేశ్వరాదీనాం సూక్ష్మరూపేణాస్థితిరేవ శక్తిరిత్యుచ్యేత, తర్హి తదతి

రిక్తస్య సన్మాత్రస్య బ్రహ్మణః ప్రమాణాభావాత్తదభ్యుపగమేచ తదుత్పాద్యతయేశ్వరాదీనా మనిత్యత్వప్రసఙ్గాచ్చ త్రయాణాం నామరూపవిభాగానర్హసూక్ష్మదశాపత్తిరేవ ప్రాక్సృష్టేరేకత్వావధారణావసేయేతి వక్తవ్యమ్. న తదా తేషాం బ్రహ్మాత్మకత్వాదేకత్వావధారణం విరుధ్యేత అతస్సర్వావస్థావస్థితస్య చిదచిద్వస్తునః బ్రహ్మశరీరత్వశ్రుతేః సర్వదా సర్వశబ్దైర్బ్రహ్మైవ తత్తచ్ఛరీరకతయా తత్తద్విశిష్టమేవాభిధీయత ఇతి స్థూలచిదచిద్వస్తువిశిష్టం బ్రహ్మైవ కార్యభూతం జగత్, నామరూపవిభాగానర్హ సూక్ష్మచిదచిద్వస్తువిశిష్టం బ్రహ్మ కారణమితి తదేవ మృత్పిణ్డస్థానీయం * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయమిత్యుచ్యతే; తదేవ విభక్తనామరూపచిదచిద్వస్తువిశిష్టం బ్రహ్మ కార్యమితి సర్వం సమఞ్జసమ్. శ్రుతిన్యాయవిరోధస్తు తేషాం భాష్యే ప్రపఞ్చిత ఇతి నేహ ప్రతన్యతే. భాష్యాదితోఽధికరణార్థస్సూత్రార్థవివరణస్సుఖగ్రహణాయ సంక్షేపేణోపన్యస్యతే.

తత్ర ప్రథమేపాదే ప్రధానపురుషావేవ జగత్కారణతయా వేదాన్తాః ప్రతిపాదయన్తీత్యాశఙ్క్య సర్వజ్ఞం సత్యసఙ్కల్పం నిరవద్యం సమస్తకల్యాణగుణాకరం బ్రహ్మైవ జగత్కారణతయా ప్రతిపాదయన్తీత్యుక్తమ్. ద్వితీయతృతీయచతుర్థపాదేషు కానిచిద్వేదాన్తవాక్యాని ప్రధానాది ప్రతిపాదనపరాణీతి తన్ముఖేన సర్వాక్షేపమాశఙ్క్య తాన్యపి బ్రహ్మపరాణీత్యుక్తమ్. తత్రాస్పష్టజీవాదిలిఙ్గకాని వాక్యాని ద్వితీయే నిరూపితాని; స్పష్టలిఙ్గకాని తృతీయే. చతుర్థేతు ప్రధానాదిప్రతిపాదనచ్ఛాయానుసారీణీతి విశేషః. అతః ప్రథమేఽధ్యాయే సర్వం వేదాన్తవాక్యజాతం సార్వజ్ఞ్యసత్యసంకల్పత్వాదియుక్తం బ్రహ్మైవ జగత్కారణతయా ప్రతిపాదయతీతి స్థాపితమ్. ద్వితీయేఽధ్యాయే తస్యార్థస్య దుర్ధర్షణత్వప్రతిపాదనేన ద్రఢిమోచ్యతే. తత్ర ప్రథమే పాదే సాఙ్ఖ్యాదిస్మృతివిరోధాన్న్యాయవిరోధాచ్చ ప్రసక్తో దోషః పరిహృతః. ద్వితీయేతు సాఙ్ఖ్యాది వేదబాహ్యపక్షప్రతిక్షేపముఖేన తస్యైవాదరణీయతా స్థిరీకృతా. తృతీయచతుర్థయోర్వేదాన్తవాక్యానామన్యోన్యవిప్రతిషేధాదిదోషగన్ధాభావఖ్యాపనాయ వియదాదీనాం బ్రహ్మకార్యతాప్రకారో విశోధ్యతే. తత్ర తృతీయేపాదేచ చిదచిత్ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మకార్యత్వే సత్యప్యచిదంశస్య స్వరూపాన్యథాభావేన కార్యత్వం, చిదంశస్య స్వభావాన్యథాభావేన జ్ఞానసఙ్కోచవికాసరూపేణ కార్యతోదితా, చతుర్థేతు జీవోపకరణానామిన్ద్రియాదీనాముత్పత్తిప్రకార ఇతి ప్రథమేనాధ్యాయద్వయేన ముముక్షుభిరుపాస్యం నిరస్తదోషగన్ధమనవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణగణం నిఖిలజగదేకకారణం బ్రహ్మేతి ప్రతిపాదితమ్. ఉత్తరేణ ద్వయేన బ్రహ్మోపాసనప్రకారస్తత్ఫలభూతమోక్షస్వరూపంచ చిన్త్యతే. తత్ర తృతీయస్య ప్రథమపాదే బ్రహ్మోపాసిసిషోత్పత్తయే జీవస్య సంసరతో దోషాః కీర్తితాః. ద్వితీయే చోపాసిసిషోత్పత్తయ ఏవ బ్రహ్మణో నిరస్తనిఖిలదోషతా కల్యాణగుణాకరతా రూపోభయలిఙ్గతా ప్రతిపాద్యతే. తృతీయేతు బ్రహ్మోపాసనైకత్వనానాత్వవిచారపూర్వకముపాసనేషూపసంహార్యానుపసంహార్యగుణవిశేషాః ప్రపఞ్చితాః. చతుర్థే తూపాసనస్య వర్ణాశ్రమధర్మేతికర్తవ్యతాకత్వముక్తమ్. చతుర్థేఽధ్యాయే బ్రహ్మోపాసనఫలచిన్తా క్రియతే. తత్ర ప్రథమేపాదే బ్రహ్మోపాసనఫలం వక్తుముపాసనస్వరూపపూర్వకోపాసనానుష్ఠానప్రకారో విద్యామాహాత్మ్యం చోచ్యతే. ద్వితీయేతు బ్రహ్మోపాసీ

నానాం బ్రహ్మపాప్తిగత్యుపక్రమప్రకారశ్చిన్తితః. తృతీయే త్వర్చిరాదిగతిస్వరూపమర్చిరాదినైవ బ్రహ్మప్రాప్తిరితిచ ప్రతిపాద్యతే. చతుర్థేతు ముక్తస్య బ్రహ్మానుభవప్రకారశ్చిన్త్యతే. అతో ముముక్షుభిర్జ్ఞాతవ్యం నిరస్తనిఖిలదోషగన్ధమనవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయకల్యాణగుణగణాకరం నిఖిలజగదేకకారణం పరం బ్రహ్మ, తజ్జ్ఞానంచ మోక్షసాధనమసకృదావృత్తస్మృతిసన్తానరూపముపాసనాత్మకమ్, ఉపాసనఫలం చార్చిరాదినా పరంబ్రహ్మోపసంపద్య స్వస్వరూపభూతజ్ఞానాదిగుణావిర్భావపూర్వకానన్తమహావిభూత్యనవధికాతిశయానన్దబ్రహ్మానుభవోఽపునరావృత్తిరూప ఇతి శారీరకశాస్త్రేణోక్తం భవతి.

1. **ఓమ్ అథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసా** బ్రహ్మమీమాంసా విషయః. సా కిమారమ్భణీయా, ఉత(తా)నారమ్భణీయేతి సంశయః. తదర్థం పరీక్ష్యతే-వేదాన్తాః కిం బ్రహ్మణి ప్రమాణమ్, ఉత నేతి. తదర్థం పరినిష్పన్నేఽర్థే శబ్దస్య బోధనసామర్థ్యావధారణం సంభవతి, నేతి. నసంభవతీతి పూర్వపక్షః. సంభవతీతి రాద్ధాన్తః. యదా న సంభవతి, తదా పరినిష్పన్నేఽర్థే శబ్దస్య బోధనసామర్థ్యాభావాత్సిద్ధరూపే బ్రహ్మణి న వేదాన్తాః ప్రమాణమితి తద్విచారాకారా బ్రహ్మమీమాంసా నారమ్భణీయా. యదాసంభవతి, తదా సిద్ధేఽప్యర్థే శబ్దస్య బోధనసామర్థ్యసంభవాద్వేదాన్తాః బ్రహ్మణి ప్రమాణమితి సా చారమ్భణీయా స్యాత్. అత్ర పూర్వపక్షవాదీ మన్యతే-వృద్ధవ్యవహారాదన్యత్ర వ్యుత్పత్త్యసంభవాత్ వ్యవహారస్య చ కార్యబుద్ధిపూర్వకత్వేన కార్యఏవార్థే శబ్దశక్త్యవధారణాత్పరినిష్పన్నేఽర్థే బ్రహ్మణి నవేదాన్తాః ప్రమాణమితి తద్విచారరూపా బ్రహ్మమీమాంసా నారమ్భణీయేతి. సిద్ధాన్తస్తు-బాలానాం మాతాపితృప్రభృతిభిరమ్బాతాతమాతులశిశుపశుపక్షిమృగాదిషు అఙ్గుల్యా నిర్దిశ్య తత్తదభిధాయినశ్శబ్దాన్ప్రయుఞ్జానైః క్రమేణ బహుశశ్శిక్షితానాం తత్తచ్ఛబ్దశ్రవణసమనన్తరం స్వాత్మనామేవ తదర్థబుద్ధ్యుత్పత్తిదర్శనాత్, శబ్దార్థయోస్సంబన్ధాన్తరాదర్శనాత్సఙ్కేతయితృపురుషాజ్ఞానాచ్చ బోధ్యబోధకభావ ఏవ శబ్దార్థయోస్సంబన్ధ ఇతి నిశ్చిన్వానానాం పరినిష్పన్నేఽర్థే శబ్దస్య బోధకత్వావధారణం సంభవతీతి బ్రహ్మణి వేదాన్తవాక్యానాం ప్రామాణ్యాత్తదర్థవిచారాకారా బ్రహ్మమీమాంసా ఆరమ్భణీయేతి. సూత్రార్థస్తు - అథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసా - అథేత్యానన్తర్యే. అత ఇతిచ వృత్తస్య హేతుభావే. బ్రహ్మణో జిజ్ఞాసా బ్రహ్మజిజ్ఞాసా, జ్ఞాతుమిచ్ఛా జిజ్ఞాసా. ఇచ్ఛాయా ఇష్యమాణప్రధానత్వాదిష్యమాణం జ్ఞానమిహాభిప్రేతమ్. పూర్వవృత్తాదల్పాస్థిరఫలకేవలకర్మాధిగమాదనన్తరం తత ఏవ హేతోరనన్తస్థిరఫలబ్రహ్మాధిగమః కర్తవ్యః. ౧

2. **జన్మాద్యస్య యతః** తైత్తిరీయకే * యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే యేన జాతాని జీవన్తి యత్ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తి తద్విజిజ్ఞాసస్వ తద్బ్రహ్మేత్యేతద్వాక్యం విషయః. కిమేతజ్జిజ్ఞాస్యతయా ప్రతిజ్ఞాతం బ్రహ్మ జగజ్జన్మాదికారణతయా లక్షణతః ప్రతిపాదయితుం శక్నోతి నవేతి సంశయః. న శక్నోతీతి పూర్వపక్షః కుతః? జగజ్జన్మాదీనాముపలక్షణతయా విశేషణతయా వా బ్రహ్మలక్షణత్వాసంభవాత్. ఉపలక్షణత్వే హ్యుపలక్ష్యస్యాకారాన్తరయోగోఽపేక్షితః. నచేహ తదస్తి.అత ఉపలక్షణత్వం నసంభవతి. విశేషణత్వేఽప్యనేకవిశేషణవిశిష్టతయాఽపూర్వ

స్యైకస్యప్రతిపాదకత్వం న సంభవతి, విశేషణానాం వ్యావర్తకత్వేన విశేషణబహుత్వే బ్రహ్మబహుత్వప్రసక్తేః. రాద్ధాన్తస్తు - ఏకస్మిన్నవిరుద్ధానాం విశేషణానామనేకత్వేఽపి శ్యామత్వయువత్వాది విశిష్టదేవదత్తవజ్జగజ్జన్మాదివిశిష్టం బ్రహ్మైకమేవ విశేష్యం భవతి. ఉపలక్షణత్వే జన్మాదిభిరుపలక్ష్యస్య బ్రహ్మశబ్దావగతబృహత్త్వాద్యాకారాశ్చ సన్తీతి జగజ్జన్మాదికారణం బ్రహ్మేతి లక్షణతః ప్రతిపాదయితుం శక్నోతీతి. సూత్రార్థః - అస్య వివిధవిచిత్రభోక్తృభోగ్యపూర్ణస్య జగతః యతో జన్మాది, తద్బ్రహ్మేతి ప్రతిపాదయితుం శక్నోత్యేతద్వాక్యమితి. ౨

3. ~⁂ శాస్త్రయోనిత్వాత్ ⁂~ * యతో వా ఇమానీత్యాది వాక్యమేవ విషయః. తత్కిం జగత్కారణే బ్రహ్మణి ప్రమాణమ్, ఉత నేతి సంశయః. నైతత్ప్రమాణమితి పూర్వపక్షః, అనుమానసిద్ధబ్రహ్మవిషయత్వాత్. ప్రమాణాన్తరావిషయే హి శాస్త్రం ప్రమాణమ్. జగతస్సావయవత్వేన కార్యత్వాత్, కార్యస్య స్వోపాదానోపకరణసంప్రదానప్రయోజనాద్యభిజ్ఞకర్తృకత్వాత్ జగన్నిర్మాణకార్యచతురః కర్మపరవశపరిమితశక్త్యాదిక్షేత్రజ్ఞవిలక్షణస్సర్వజ్ఞః సర్వశక్తిస్సర్వేశ్వరోఽనుమానసిద్ధ ఇతి, న తస్మిన్ * యతో వా ఇమాని భూతానీత్యాది వాక్యం ప్రమాణమితి. రాద్ధాన్తస్తు-జగతః కార్యత్వేఽప్యేకదైవైకేనైవ కృత్స్నం జగన్నిర్మితమిత్యత్ర ప్రమాణాభావాత్ క్షేత్రజ్ఞానామేవ విలక్షణపుణ్యానాం జ్ఞానశక్తివైచిత్ర్యసంభావనయా కదాచిత్కస్యచిజ్జగదేకదేశనిర్మాణసామర్థ్యసంభవాత్తదతిరిక్తపురుషానుమానం న సంభవతీతి శాస్త్రైకప్రమాణకత్వాద్బ్రహ్మణస్తత్ప్రతిపాదకత్వేన తస్మిన్ * యతో వా ఇమాని భూతానీత్యాదివాక్యం ప్రమాణమితి. శాస్త్రం యోనిః - యస్య కారణం, ప్రమాణం తద్బ్రహ్మ శాస్త్రయోని; ప్రమాణాన్తరావిషయత్వేన శాస్త్రైకప్రమాణకత్వాద్బ్రహ్మణః తస్మిన్ * యతో వా ఇమానీత్యాదివాక్యం ప్రమాణమితి సూత్రార్థః. 3

4. ~⁂ తత్తుసమన్వయాత్ ⁂~ బ్రహ్మణశ్శాస్త్రప్రమాణకత్వం సంభవతి, నేతి విచార్యతే. న సంభవతీతి పూర్వః పక్షః. కుతః? ప్రవృత్తినివృత్త్యన్వయవిరహిణో బ్రహ్మణః స్వరూపేణాపురుషార్థత్వాత్, పురుషార్థావబోధకత్వేనచ శాస్త్రస్య ప్రామాణ్యాత్, మోక్షసాధనబ్రహ్మధ్యానవిధిపరత్వేఽపి అసత్యపి బ్రహ్మణి తద్ధ్యానవిధానసంభవాత్, న బ్రహ్మసద్భావే తాత్పర్యమితి బ్రహ్మణశ్శాస్త్రప్రమాణకత్వం న సంభవతీతి. రాద్ధాన్తస్తు-అతిశయితగుణపితృపుత్రాదిజీవనజ్ఞానవదనవధికాతిశయానన్దస్వరూపబ్రహ్మజ్ఞానస్య నిరతిశయపురుషార్థత్వాత్తస్య శాస్త్రప్రమాణకత్వం సంభవతి. * ఆనన్దో బ్రహ్మ * యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాత్ * యతో వాచో నివర్తన్తే అప్రాప్య మనసా సహ, ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వానిత్యాదిభిరనవధికాతిశయానన్దస్వరూపం బ్రహ్మేతి హి ప్రతిపాద్యతే. అతో బ్రహ్మ స్వేన పరేణ వాఽప్యనుభూయమానం నిరతిశయానన్దస్వరూపమేవేతి తత్ప్రతిపాదనపరస్యైవ సాక్షాత్పురుషార్థాన్వయః; ప్రవృత్తినివృత్తిపరస్య తు తత్సాధ్యఫలసంబన్ధాత్పురుషార్థాన్వయ ఇతి. సూత్రార్థః - తుశబ్దః ప్రసక్తాశఙ్కానివృత్త్యర్థః. తత్ - పూర్వసూత్రోదితం బ్రహ్మణః శాస్త్రయోనిత్వం సమన్వయాత్, సిధ్యతి. సమ్యక్ - పురుషార్థతయా అన్వయః సమన్వయః. వేదితుర్నిరతిశయానన్దస్వరూపత్వేన పరమపురుషార్థరూపే పరే బ్రహ్మణి వేదకతయా శాస్త్రస్యాన్వయాద్బ్రహ్మణశ్శాస్త్రప్రమాణకత్వం సిధ్యత్యేవేతి. ౪

5. **ఈక్షతేర్నాశబ్దమ్.** * యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవతీత్యాది జగత్కారణవాది వేదాన్తవేద్యం విషయః. తత్కిం సాఙ్ఖ్యోక్తం ప్రధానమ్, ఉతానవధికాతిశయానన్దం బ్రహ్మేతి సంశయః. ప్రధానమితి పూర్వః పక్షః. కుతః? ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తాన్వయేనానుమానాకారవాక్యవేద్యత్వాత్. * యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవతీత్యాదినా ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానం ప్రతిజ్ఞాయ * యథా సోమ్యైకేన మృత్పిణ్డేనేతి దృష్టాన్తేన హ్యుపపాద్యతే. ఏవమానుమానికమేవైతద్వాక్యవేద్యమితి నిశ్చితే సతి * సదేవ సోమ్యేదమితి సచ్ఛబ్దః ప్రధానవిషయః. * తదైక్షత బహు స్యామితి చ గౌణమీక్షణం భవితుమర్హతి; * తత్తేజ ఐక్షతేత్యాదిగౌణేక్షణసాహచర్యాచ్చ. రాద్ధాన్తస్తు * తదైక్షత బహుస్యామితి బహుభవనసఙ్కల్పరూపేక్షణాన్వయాత్ * సదేవ సోమ్యేతి కారణవాచి సచ్ఛబ్దవిషయో నాచేతనం ప్రధానమ్, అపితు సార్వజ్ఞ్యసత్యసఙ్కల్పత్వాదియుక్తం పరం బ్రహ్మైవేతి నిశ్చీయతే. నచానుమానాకారమేతద్వాక్యం, హేత్వనుపాదానాత్. అన్యజ్ఞానేనాన్యజ్ఞానాసంభవపరిజిహీర్షయా తు దృష్టాన్తోపాదానమ్. నచ ముఖ్యేక్షణసంభవే గౌణపరిగ్రహసంభవః. తేజః ప్రభృతిష్వపి న గౌణమీక్షణం, తేజ ఆదిశబ్దానాం తేజః ప్రభృతిశరీరకస్యాన్తర్యామిణో వాచకత్వాదితి పరమేవ బ్రహ్మ జగత్కారణవాదివేదాన్తవేద్యమితి. సూత్రార్థః — ఈక్షతేః ఇతి — ఈక్షతిధాత్వర్థ ఈక్షణమ్; శబ్దః ప్రమాణం యస్య న భవతి తదశబ్దం - పరోక్తమానుమానికం ప్రధానమ్. * సదేవ సోమ్యేదమితి జగత్కారణతయా ప్రతిపాదితాన్వయినః ఈక్షణవ్యాపారాన్నాచేతనమశబ్దం తత్; అపితు సర్వజ్ఞం సత్యసఙ్కల్పం బ్రహ్మైవ జగత్కారణమితి నిశ్చీయత ఇతి. ౫

6. **గౌణశ్చేన్నాత్మశబ్దాత్.** * తత్తేజ ఐక్షతేత్యచేతనగతగౌణేక్షణసాహచర్యాత్ * తదైక్షతేత్యత్ర ఈక్షతిర్గౌణ ఇతి చేన్న, ఆత్మశబ్దాత్. సచ్ఛబ్దాభిహితే ఈక్షితరి * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మేతి శ్రూయమాణాచ్చేతనవాచినః ఆత్మశబ్దాదయమీక్షతిర్ముఖ్య ఏవేతి ప్రతీయతే. * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమితి తేజః ప్రభృతీనామపి తదాత్మకత్వావగమాత్ తేజః ప్రభతీక్షణమపి ముఖ్యమేవేత్యభిప్రాయః. ౬

7. **తన్నిష్ఠస్య మోక్షోపదేశాత్** ఇతశ్చ సచ్ఛబ్దాభిహితం న ప్రధానమ్, అపితు పరమేవ బ్రహ్మ. తత్త్వమసీతి సదాత్మకతయా ప్రత్యగాత్మానుసన్ధాననిష్ఠస్య * తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యే అథ సంపత్స్య ఇతి మోక్షోపదేశాత్తత్కారణం పరమేవ బ్రహ్మ. ౭

8. **హేయత్వావచనాచ్చ** యది ప్రధానమిహ కారణతయా వివక్షితం, తదా తస్య మోక్షవిరోధిత్వాద్ధేయత్వముచ్యేత. నచోచ్యతే. అతశ్చ న ప్రధానమ్. ౮

9. **ప్రతిజ్ఞావిరోధాత్** ప్రధానవాదే ప్రతిజ్ఞా చ విరుధ్యతే. * యేనాశ్రుతం శ్రుతమితి వక్ష్యమాణకారణవిజ్ఞానేన చేతనాచేతనమిశ్రకృత్స్నప్రపఞ్చజ్ఞానం హి ప్రతిజ్ఞాతమ్. చేతనాంశం ప్రతి ప్రధానస్యాకారణత్వాత్ తజ్జ్ఞానేన చేతనాంశో న జ్ఞాయత ఇతి న ప్రధానం కారణమ్.

10. **స్వాప్యయాత్** * స్వమపీతో భవతి * సతా సోమ్య తదా సంపన్నో భవతీతి జీవస్య సుషుప్తస్య స్వాప్యయశ్శ్రూయతే. స్వకారణే హ్యప్యయః స్వాప్యయః. జీవం ప్రతి ప్రధానస్యాకారణత్వాత్స్వాప్యయశ్రుతిర్విరుధ్యతే. అతశ్చ న ప్రధానమ్, అపితు బ్రహ్మైవ. ౧౦

11. గతిసామాన్యాత్ ఇతరోపనిషద్గతిసామాన్యాదస్యాం చోపనిషది న ప్రధానం కారణం వివక్షితమ్. ఇతరాసు చోపనిషత్సు * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్ * తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామరూపమన్నం చ జాయతే* పరాఽస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చ *స కారణం కరణాధిపాధిపః* ఆత్మని ఖల్వరే విదితే సర్వమిదం విజ్ఞాతం భవతి *తస్య హ వా ఏతస్య మహతో భూతస్య నిశ్వసితమేతద్యదృగ్వేదః * పురుష ఏవేదం సర్వం యద్భూతం యచ్చ భవ్యమ్ *తస్మాద్విరాడజాయత* ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్ స ఇమాల్లోకానసృజత * తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సంభూతః * ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీత్ * స ఏకాకీ న రమేతేతి సర్వజ్ఞః పురుషోత్తమ ఏవ కారణతయా ప్రతిపాద్యతే. అస్యాశ్చ తద్గతిసామాన్యాదత్రాపి స ఏవ కారణతయా ప్రతిపాదనమర్హతి (తీతిచ) న ప్రధానమ్. ౧౧

12. శ్రుతత్వాచ్చ శ్రుతమేవాస్యాముపనిషది * ఆత్మత ఏవేదం సర్వమితి. అతశ్చ * సదేవసోమ్యేత్యాది జగత్కారణవాదివేదాన్తవేద్యం న ప్రధానం, సర్వజ్ఞం సత్యసఙ్కల్పం పరమేవ బ్రహ్మేతి స్థితమ్. ౧౨

13. ఆనన్దమయోఽభ్యాసాత్ తైత్తిరీయకే * తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సంభూత ఇతి ప్రకృత్య*తస్మాద్వా ఏతస్మాద్విజ్ఞానమయాత్ అన్యోఽన్తర ఆత్మాఽఽనన్దమయ ఇత్యత్ర జగత్కారణతయా ఽవగతఆనన్దమయః కిం ప్రత్యగాత్మా, ఉత పరమాత్మేతి సంశయః. ప్రత్యగాత్మేతి పూర్వఃపక్షః. కుతః? * తస్యైష ఏవ శారీరఆత్మేత్యానన్దమయస్య శారీరత్వ శ్రవణాత్. శారీరో హి శరీరసంబన్ధీ. సచ ప్రత్యగాత్మైవ. తస్య చేతనత్వేనేక్షాపూర్వికా సృష్టిరుపపద్యత ఇతి. రాద్ధాన్తస్తు * సైషాఽఽనన్దస్య మీమాంసా భవతీత్యారభ్య * యతో వాచో నివర్తన్తే, అప్రాప్య మనసా సహ, ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వానితి నిరతిశయదశాశిరస్కోఽభ్యస్యమాన ఆనన్దః ప్రత్యగాత్మనోఽర్థాన్తరభూతస్య పరస్యైవ బ్రహ్మణ ఇతి నిశ్చీయతే. శారీరాత్మత్వం చ పరమాత్మన ఏవ, * తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సంభూత ఇత్యాకాశాదిజగత్కారణతయా ఽవగత ఏవాన్నమయస్య శారీర ఆత్మేతి ప్రతీయతే, ఆత్మాన్తరానిర్దేశాత్. శ్రుత్యన్తరేషు పృథివ్యక్షరాదీనాం శరీరత్వం, పరమాత్మన ఆత్మత్వంచ శ్రూయతే * యస్య పృథివీ శరీరమిత్యారభ్య * ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మాఽపహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణ ఇతి. అన్నమయస్యాత్మైవ ప్రాణమయాదిషు * తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మా యః పూర్వస్యేత్యనుకృష్యత ఇతి ప్రత్యగాత్మనో విజ్ఞానమయస్యాచ స ఏవ శారీర ఆత్మా. ఆనన్దమయేతు * తస్యైష ఏవ శారీర ఆత్మా యః పూర్వస్యేతి నిర్దేశః ఆనన్దమయస్యానన్యాత్మత్వప్రదర్శనార్థః. అతో జగత్కారణతయా నిర్దిష్ట ఆనన్దమయః పరమాత్మైవేతి. సూత్రార్థస్తు – ఆనన్దమయశబ్దనిర్దిష్టః ఆకాశాదిజగత్కారణభూతః ప్రత్యగాత్మనోఽర్థాన్తరభూతః పరమాత్మా. కుతః? తస్యానన్దస్య నిరతిశయత్వప్రతీతిబలాత్, * స ఏకో మానుష ఆనన్దః తేయే శతమిత్యాద్యభ్యాసాత్, తస్యచ ప్రత్యగాత్మన్యసంభావితస్య తదతిరిక్తే పరమాత్మన్యేవ సంభవాత్. ౧౩

14. వికారశబ్దాన్నేతి చేన్న ప్రాచుర్యాత్ ఆనన్దమయ ఇతి వికారార్థమయట్ఛబ్దాన్నాయమవికృతః పరమాత్మా. అస్యచ వికారార్థత్వమేవ యుక్తమ్– * అన్నమయ ఇతి

వికారోపక్రమాదితి చేన్న; ప్రత్యగాత్మనో(న్య)పి * న జాయతే మ్రియతే వేత్యాదివికారప్రతిషేధాత్ప్రాచుర్యార్థ ఏవాయం మయడితి నిశ్చయాత్. అస్మింశ్చానన్దే * యతో వాచో నివర్తన్త ఇత్యాదివక్ష్యమాణాత్ప్రాచుర్యాదయమానన్దప్రచురః పరమాత్మైవ. న హ్యానవధికాతిశయరూపః ప్రభూతానన్దః ప్రత్యగాత్మని సంభవతి. ౧౪

15. ~తద్ధేతువ్యపదేశాచ్చ~ * ఏష హ్యేవానన్దయాతీతి జీవాన్ప్రత్యానన్దయితృత్వవ్యపదేశాచ్చాయం పరమాత్మైవ. ౧౫

16. ~మాన్త్రవర్ణికమేవ చ గీయతే~ * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి మన్త్రవర్ణోదితం బ్రహ్మైవ * తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఇత్యారభ్య * ఆనన్దమయ ఇతి చ గీయతే. తతశ్చానన్దమయో బ్రహ్మ. ౧౬

ప్రత్యగాత్మనః పరిశుద్ధం స్వరూపం మన్త్రవర్ణోదితమిత్యాశఙ్క్యాహ.—

17. ~నేతరోఽనుపపత్తేః~ పరస్మాద్బ్రహ్మణ ఇతరః ప్రత్యగాత్మా న మన్త్రవర్ణోదితః, తస్య * విపశ్చితా బ్రహ్మణేతి విపశ్చిత్త్వానుపపత్తేః. వివిధం పశ్యచ్చిత్త్వం హి విపశ్చిత్త్వమ్; తచ్చ * సోఽకామయత బహు స్యాం ప్రజాయేయేత్యాదివాక్యోదితనిరుపాధికబహుభవనసఙ్కల్పరూపం సర్వజ్ఞత్వమ్. తత్తు ప్రత్యగాత్మనః పరిశుద్ధ(స్వరూప)స్యాపి న సంభవతి; * జగద్వ్యాపారవర్జం ప్రకరణాదసన్నిహితత్వాచ్చేతి వక్ష్యమాణత్వాత్. అతః పరం బ్రహ్మైవ మాన్త్రవర్ణికమ్. ౧౭

18. ~భేదవ్యపదేశాచ్చ~ * భీషాఽస్మాద్వాతః పవత ఇత్యాదినా అగ్నివాయుసూర్యాదిజీవవర్గస్య ఆనన్దమయాత్ప్రశాసితుః ప్రశాసితవ్యత్వేన భేదో వ్యపదిశ్యతే; అతశ్చానన్దమయః పరమాత్మేతి. యోజనాన్తరమ్—* తస్మాద్వా ఏతస్మాద్విజ్ఞానమయాత్ అన్యోఽన్తర ఆత్మాఽఽనన్దమయ ఇతి విజ్ఞానమయాజ్జీవాదానన్దమయస్య భేదో వ్యపదిశ్యతే. విజ్ఞానమయో హి జీవ ఏవ న బుద్ధిమాత్రం, మయట్శ్రుతేః. అతశ్చానన్దమయః పరమాత్మా.

19. ~కామాచ్చ నానుమానాపేక్షా~ * సోఽకామయతేత్యారభ్య * ఇదం సర్వమసృజతేతి కామాదేవ జగత్సర్గశ్రవణాత్ అస్యానన్దమయస్య జగత్సర్గే నానుమానగమ్యప్రకృత్యపేక్షా(ఽపి) ప్రతీయతే. ప్రత్యగాత్మనో యస్యకస్యచిదపి సర్గే ప్రకృత్యపేక్షాఽస్తి. అతశ్చాయం ప్రత్యగాత్మనోఽన్యః పరమాత్మా. ౧౯

20. ~అస్మిన్నస్య చ తద్యోగం శాస్తి~ * రసో వై సః రసం హ్యేవాయం లబ్ధ్వాఽఽనన్దీ భవతీత్యస్మిన్-ఆనన్దమయే రసశబ్దనిర్దిష్టే అస్య-అయంశబ్దనిర్దిష్టస్య జీవస్య తల్లాభాదానన్దయోగం శాస్తి శాస్త్రమ్. ప్రత్యగాత్మనో యల్లాభాదానన్దయోగః, స తస్మాదన్యః పరమాత్మైవేత్యానన్దమయః పరం బ్రహ్మ. ౨౦

21. ~అన్తస్తద్ధర్మోపదేశాత్~ * ఛాన్దోగ్యే * య ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే * య ఏషోఽన్తరక్షిణి పురుషో దృశ్యతే ఇత్యక్ష్యాదిత్యాధారతయా శ్రూయమాణః పురుషః కిం జీవవిశేషః ఉత పరమపురుష ఇతి సంశయః. జీవవిశేష ఇతి పూర్వః పక్షః. కుతః? సశరీరత్వాత్; శరీరసంయోగో హి కర్మవశ్యస్య జీవస్య స్వకర్మఫలభోగాయేతి,

రాద్ధాన్తస్తు * స ఏష సర్వేభ్యః పాప్మభ్య ఉదిత ఇత్యాదినా అపహతపాప్మత్వపూర్వకసర్వలోకకామేశత్వోపదేశాత్, తేషాం చ జీవేష్వసంభవాత్, అయమక్ష్యాదిత్యాధారః పురుషోత్తమ ఏవ. స్వాసాధారణవిలక్షణరూపవత్త్వంచ జ్ఞానబలైశ్వర్యాదికల్యాణగుణవత్తస్య సంభవతి. శ్రూయతే చ తద్రూపస్యాప్రాకృతత్వమ్ * ఆదిత్యవర్ణం తమసస్తు పారే ఇత్యాదౌ. సూత్రార్థస్తు-ఆదిత్యాద్యన్తశ్శ్రూయమాణః పురుషః పరం బ్రహ్మ, తదసాధారణాపహతపాప్మత్వాదిధర్మోపదేశాత్. ౨౧

22. **భేదవ్యపదేశాచ్చాన్యః** * య ఆదిత్యే తిష్ఠన్నాదిత్యాదన్తరః * య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తర ఇత్యాదిభిః జీవాద్భేదవ్యపదేశాచ్చాయం జీవాదన్యః పరమాత్మైవ. ౨౨

23. **ఆకాశస్తల్లిఙ్గాత్** (ఛాన్దోగ్యే) * అస్య లోకస్య కా గతిరిత్యాకాశ ఇతి హోవాచ సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యన్తే ఆకాశం ప్రత్యస్తం యన్తీత్యత్ర ఆకాశశబ్దనిర్దిష్టం జగత్కారణం కిం ప్రసిద్ధాకాశః, ఉత సమస్త చిదచిద్వస్తువిలక్షణం బ్రహ్మేతి సంశయః. ప్రసిద్ధాకాశ ఇతి పూర్వః పక్షః. కుతః? ఆకాశశబ్దస్య లోకే తత్రైవ వ్యుత్పత్తేః, * యతో వా ఇమాని భూతానీత్యాదిసామాన్య లక్షణస్య సదాదిశబ్దానామపి సాధారణత్వేన *ఆకాశాదేవ సముత్పద్యన్త ఇతి విశేషే పర్యవసానాత్, ఈక్ష(క్షణా)దయోఽప్యాకాశ ఏవ జగత్కారణమితి నిశ్చితే సతి గౌణా వర్ణనీయా ఇతి. రాద్ధాన్తస్తు * సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతానీతి ప్రసిద్ధవన్నిర్దేశాత్, ప్రసిద్ధేశ్చేక్షాపూర్వకత్వాత్, చిదచిద్వస్తువిలక్షణం సర్వజ్ఞం బ్రహ్మాకాశశబ్దనిర్దిష్టమితి. సూత్రార్థస్తు-ఆకాశశబ్దనిర్దిష్టం పరమేవ బ్రహ్మ, ప్రసిద్ధవన్నిర్దిశ్యమానాజ్జగత్కారణత్వాదిలిఙ్గాత్. ౨౩

24. **అత ఏవ ప్రాణః** ఛాన్దోగ్యే * ప్రస్తోతర్యా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తేతి ప్రస్తుత్య * కతమా సా దేవతేతి ప్రాణ ఇతి హోవాచ సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని ప్రాణమేవాభిసంవిశన్తి ప్రాణమభ్యుజ్జిహతే సైషా దేవతా ప్రస్తావమన్వాయత్తేత్యత్ర నిఖిలజగత్కారణతయా ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టః కిం ప్రసిద్ధః ప్రాణః, ఉతోక్తలక్షణం బ్రహ్మేతి సంశయః. ప్రసిద్ధప్రాణ ఇతి పూర్వః పక్షః. కుతః? సర్వస్య జగతః ప్రాణాయత్తస్థితిదర్శనాత్, స ఏవ నిఖిలజగదేకకారణతయా నిర్దేశమర్హతీతి. రాద్ధాన్తస్తు – శిలాకాష్ఠాదిష్వచేతనేషు చేతనస్వరూపేషు చ ప్రాణాయత్తస్థిత్యభావాత్ * సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతానీతి ప్రసిద్ధవన్నిర్దేశాదేవ హేతోః ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టం పరమేవ బ్రహ్మ. సూత్రమపి వ్యాఖ్యాతమ్. ౨౪

25. **జ్యోతిశ్చరణాభిధానాత్** ఛాన్దోగ్యే * అథ యదతః పరో దివో జ్యోతిర్దీప్యతే విశ్వతః పృష్ఠేషు సర్వతః పృష్ఠేష్వనుత్తమేషూత్తమేషు లోకేషు ఇదం వావ తద్యదిదమస్మిన్నన్తః పురుషే జ్యోతిరిత్యత్ర జగత్కారణత్వవ్యాప్తనిరతిశయదీప్తియుక్తతయా జ్యోతిశ్శబ్దనిర్దిష్టం కిం ప్రసిద్ధాదిత్యాదిజ్యోతిః, ఉత పరమేవ బ్రహ్మేతి సంశయః. ప్రసిద్ధజ్యోతిరితి పూర్వః పక్షః. కుతః? * ఇదం వావ తద్యదిదమస్మిన్నన్తః పురుషే జ్యోతిరితి కౌక్షేయజ్యోతిషా ప్రసిద్ధేనైక్యావగమాత్, స్వవాక్యే తదతిరిక్తపరబ్రహ్మాసాధారణలిఙ్గాదర్శనాచ్చ.

రాద్ధాన్తస్తు - ప్రసిద్ధజ్యోతిషోఽన్యదేవ పరం బ్రహ్మేహ నిరతిశయదీప్తియుక్తం జ్యోతిశ్శబ్దనిర్దిష్టమ్. కుతః? * పాదోఽస్య సర్వా భూతాని త్రిపాదస్యామృతం దివీతి పూర్వవాక్యే ద్యుసంబన్ధితయా నిర్దిష్టస్యైవ చతుష్పదో బ్రహ్మణః * అథ యదతః పరో దివో జ్యోతిరిత్యత్ర ప్రత్యభిజ్ఞానాత్. తచ్చ పరమేవ బ్రహ్మేతి విజ్ఞాతం, సర్వేషాం భూతానాం తస్య పాదత్వేన వ్యపదేశాత్. ఏవం పరబ్రహ్మత్వే నిశ్చితే కౌక్షేయజ్యోతిషః తదాత్మకత్వానుసన్ధానం ఫలాయోపదిశ్యత ఇతి జ్ఞాయతే. సూత్రార్థస్తు - జ్యోతిశ్శబ్దనిర్దిష్టం పరం బ్రహ్మ, అస్య జ్యోతిషః పూర్వవాక్యే సర్వభూతచరణత్వాభిధానాత్. సర్వభూతపాదత్వం చ పరస్యైవ బ్రహ్మణ ఉపపద్యతే. ౨౫

26. ఛన్దోభిధానాన్నేతి చేన్న తథా చేతోర్పణనిగమాత్తథాహిదర్శనమ్. * గాయత్రీ వా ఇదం సర్వమితి గాయత్ర్యాఖ్యచ్ఛన్దసః ప్రకృతత్వాత్సర్వభూతపాదత్వేన గాయత్ర్యా ఏవాభిధానాన్న బ్రహ్మేతి చేత్, నైతత్; తథా చేతోర్పణనిగమాత్ — గాయత్రీ యథా భవతి, తథా బ్రహ్మణి చేతోర్పణోపదేశాత్. గాయత్రీసాదృశ్యం చతుష్పాత్త్వం బ్రహ్మణ్యనుసన్ధేయమిత్యుపదిశ్యతే, గాయత్ర్యాస్సర్వాత్మకత్వానుపపత్తేరిత్యర్థః. తథా హి దర్శనం- తథాహ్యన్యత్రాపి(ప్య)చ్ఛన్దస ఏవ సాదృశ్యాచ్ఛన్దశ్శబ్దేనాభిధానం దృశ్యతే * తే వా ఏతే పఞ్చాన్యే పఞ్చాన్యే దశ సంపద్యన్త ఇత్యారభ్య * సైషా విరాడన్నాదితి. ౨౬

27. భూతాదిపాదవ్యపదేశోపపత్తేశ్చైవమ్. భూతపృథివీశరీరహృదయాని నిర్దిశ్య * సైషా చతుష్పదేతి భూతాదీనాం పాదత్వవ్యపదేశశ్చ బ్రహ్మణ్యేవోపపద్యత ఇతి బ్రహ్మైవ గాయత్రీశబ్దనిర్దిష్టమితి గమ్యతే. ౨౭

28. ఉపదేశభేదాన్నేతి చేన్నోభయస్మిన్నప్యవిరోధాత్. * పాదోఽస్య సర్వా భూతాని త్రిపాదస్యామృతం దివీతి పూర్వవాక్యోదితం పరం బ్రహ్మైవాస్తు, తథాపి * అథ యదతః పరో దివో జ్యోతిరితి ద్యుసంబన్ధమాత్రేణ నేహ తత్ప్రత్యభిజ్ఞాయతే, తత్ర చాత్ర చ వ్య(ఉ)పదేశప్రకారభేదాత్. తత్ర హి * దివీతి ద్యౌస్సప్తమ్యా నిర్దిశ్యతే. ఇహ చ * దివః పరో జ్యోతిరితి పఞ్చమ్యా. తతో న ప్రతిసన్ధానమితి చేన్న, ఉభయస్మిన్నపి వ్యపదేశే ఉపరిస్థితిరూపార్థైక్యేన ప్రతిసన్ధానావిరోధాత్. యథా - వృక్షాగ్రే శ్యేనః, వృక్షాగ్రాత్పరతశ్శ్యేన ఇతి.

29. ప్రాణస్తథాఽనుగమాత్. కౌషీతకిబ్రాహ్మణే ప్రతర్దనవిద్యాయాం * త్వమేవ మే వరం వృణీష్వ యం త్వం మనుష్యాయ హితతమం మన్యస ఇతి ప్రతర్దనేనోక్త ఇన్ద్రః * ప్రాణోఽస్మి ప్రజ్ఞాత్మా, తం మామాయురమృతమిత్యుపాస్స్వేత్యాహ; అత్ర హితతమోపాసనకర్మతయా నిర్దిష్ట ఇన్ద్రప్రాణశబ్దాభిధేయః కిం జీవః, ఉత పరమాత్మేతి సంశయః. జీవ ఇతి పూర్వః పక్షః. కుతః? ఇన్ద్రశబ్దస్య జీవవిశేషే ప్రసిద్ధేః, ప్రాణశబ్దస్యాపి తత్సమానాధికరణస్య స ఏవార్థ ఇతి * తం మామాయురమృతమిత్యుపాస్స్వేతి తస్యైవోపాస్యత్వోపదేశాదితి. రాద్ధాన్తస్తు - ఇన్ద్రప్రాణశబ్దనిర్దిష్టం జీవాదర్థాన్తరభూతం పరం బ్రహ్మ * స ఏష ప్రాణ ఏవ ప్రజ్ఞాత్మాఽఽనన్దోఽజరోఽమృత ఇతీన్ద్రప్రాణశబ్దనిర్దిష్టస్యైవ జీవేష్వసంభావితానన్దత్వా

జరత్వామృతత్వాదిశ్రవణాత్. సూత్రార్థస్తు – ఉపాస్యతయోపదిష్టమిన్ద్రప్రాణశబ్దాభిధేయం పరం బ్రహ్మ; తథేతి ప్రకారవచనః; పరబ్రహ్మప్రకారభూతేష్వానన్దాదిష్వస్యానుగమాత్.

30. **న వక్తురాత్మోపదేశాదితి చేదధ్యాత్మసంబన్ధభూమా హ్యస్మిన్** * నాయముపాస్యః పరమాత్మా. * మామేవ విజానీహి * తం మామాయురమృతమిత్యుపాస్స్వేతి ప్రజ్ఞాతజీవభావస్యేన్ద్రస్య వక్తుస్స్వాత్మన ఉపాస్యత్వోపదేశాత్, ఉపక్రమే జీవభావనిశ్చయే సత్యుపసంహారస్య తదనుగుణతయా నేయత్వాదితి చేన్న. అధ్యాత్మసంబన్ధభూమా హ్యస్మిన్– ఆత్మనిసంబన్ధః అధ్యాత్మసంబన్ధః. తస్య భూమా బహుత్వమ్. జీవాదర్థాన్తరభూతాత్మాసాధారణ ధర్మసంబన్ధబహుత్వమస్మిన్ ప్రకరణే ఉపక్రమప్రభృత్యోపసంహారాదుపలభ్యతే. ఉపక్రమే తావత్ * యం త్వం మనుష్యాయ హితతమం మన్యస ఇతి హ్యనేనోచ్యమానముపాసనం పరమాత్మోపాసనమేవ, తస్యైవ హితతమత్వాత్. తథా * ఏష ఏవ సాధు కర్మ కారయతీత్యాది సాధ్వసాధుకర్మణోః కారయితృత్వం పరమాత్మన ఏవ ధర్మః. తథా * తద్యథా రథస్యారేషు నేమిరర్పితా నాభావరా అర్పితాః ఏవమేవైతా భూతమాత్రాః ప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితాః ప్రజ్ఞామాత్రాః ప్రాణేఽర్పితా ఇతి సర్వాధారత్వం చ తస్యైవ ధర్మః. ఆనన్దాదయశ్చ. * ఏష లోకాధిపతిరేష సర్వేశ ఇతి చ. హీతి హేతౌ. అతః పరం బ్రహ్మైవాయమిత్యర్థః. ౩౦

పరమాత్మైవోపాస్యశ్చేత్, కథమిన్ద్రః * మాముపాస్స్వేత్యుపదిదేశేత్యత ఆహ–

31. **శాస్త్రదృష్ట్యా తూపదేశో వామదేవవత్** * ఇన్ద్రస్య జీవస్యైవ సతః స్వాత్మత్వేనోపాస్యభూతపరమాత్మోపదేశోఽయం శాస్త్రదృష్ట్యా. * అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానాం సర్వాత్మా * తత్త్వమసి * య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తరో యమాత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమన్తరో యమయతి స త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృతః * ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మాఽపహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణ ఇత్యాదీని హి శాస్త్రాణి పరమాత్మానం జీవాత్మన ఆత్మతయోపదిదిశుః. అతో జీవాత్మవాచినశ్శబ్దాః జీవాత్మశరీరకం పరమాత్మానమేవ వదన్తీతి శాస్త్రదృష్టార్థస్య తస్య * మామేవ విజానీహి * మాముపాస్స్వేతి స్వాత్మశబ్దేన పరమాత్మోపదేశో న విరుధ్యతే; యథా వామదేవశ్శాస్త్రదృష్ట్యా స్వాత్మశరీరకం పరమాత్మానం పశ్యన్నహమితి పరమాత్మానమవోచత్ * తద్ధైతత్పశ్యన్నృషిర్వామదేవః ప్రతిపేదే అహం మనురభవం సూర్యశ్చాహం కక్షీవానృషిరస్మి విప్ర ఇతి. ౩౧

32. **జీవముఖ్యప్రాణలిఙ్గాన్నేతి చేన్నోపాసాత్రైవిధ్యాదాశ్రితత్వాదిహ తద్యోగాత్** * త్రిశీర్షాణం త్వాష్ట్రమహనమరున్ముఖాన్యతీన్సాలావృకేభ్యః ప్రాయచ్ఛమ్ * యావద్ధ్యస్మిఞ్ఛరీరే ప్రాణో వసతి తావదాయురితి జీవముఖ్యప్రాణలిఙ్గాత్ నాధ్యాత్మసంబన్ధభూమ్నా పరమాత్మత్వనిశ్చయ ఇతి చేన్న; పరమాత్మన ఏవ స్వాకారేణ, జీవశరీరకత్వేన, ప్రాణశరీరకత్వేన చోపాసాత్రైవిధ్యాద్ధేతోః తత్తచ్ఛబ్దేనాభిధానమితి నిశ్చీయతే. అన్యత్రాపి బ్రహ్మోపాసనాత్రైవిధ్యస్యాశ్రితత్వాత్. * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ * ఆనన్దో బ్రహ్మేతి స్వాకారేణో

పాస్యత్వం * సచ్చ త్యచ్చాభవదిత్యానా భోక్తృశరీరకత్వేన, భోగ్యశరీరకత్వేన చ. ఇహా-ప్రతర్దనవిద్యాయామపి తస్య త్రైవిధ్యస్య సంభవాత్. అత ఇన్ద్రప్రాణశబ్దనిర్దిష్టః పరమాత్మా.

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీ వేదాన్తదీపే
ప్రథమస్యాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః.

ప్రథమాధ్యాయే ద్వితీయః పాదః.

33. సర్వత్ర ప్రసిద్ధోపదేశాత్ — ఛాన్దోగ్యే శ్రూయతే * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి శాన్త ఉపాసీత అథ ఖలు క్రతుమయోఽయం పురుషః యథాక్రతురస్మిల్లోకే పురుషో భవతి తథేతః ప్రేత్య భవతి స క్రతుం కుర్వీత మనోమయః ప్రాణశరీర ఇతి. అత్ర*సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేతి సర్వాత్మకత్వేన నిర్దిష్టం బ్రహ్మ కిం ప్రత్యగాత్మా, ఉత పరమాత్మేతి సంశయః. ప్రత్యగాత్మేతి పూర్వః పక్షః. సర్వత్ర తాదాత్మ్యోపదేశో హి తస్యైవోపపద్యతే. పరస్య తు బ్రహ్మణస్సకలహేయప్రత్యనీకకల్యాణైకతానస్య సమస్తహేయాకరసర్వతాదాత్మ్యం విరోధాదేవ న సంభవతి. ప్రత్యగాత్మనో హి కర్మనిమిత్తో బ్రహ్మాదిస్తమ్బపర్యన్తసర్వభావ ఉపపద్యతే. సృష్ట్యాదిహేతుత్వం చ తత్తత్కర్మనిమిత్తత్వేన సృష్ట్యాదేరుపపద్యతే. బ్రహ్మశబ్దోఽపి బృహత్త్వగుణయోగేన * తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామరూపమన్నం చ జాయత ఇతివత్తత్రైవ వర్తతే. రాద్ధాన్తస్తు - * తజ్జలానితి * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేతి తజ్జన్మస్థితిలయహేతుకం తదాత్మకత్వం ప్రసిద్ధవన్నిర్దిశ్యమానం పరస్యైవ బ్రహ్మణ ఉపపద్యతే. పరస్మాద్బ్రహ్మణ ఏవ హి జగజ్జన్మస్థితిలయాః ప్రసిద్ధాః * సోఽకామయత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి, * ఇదం సర్వమసృజతేత్యాదిషు. తథా సర్వాత్మకత్వం చ జన్మాదిహేతుకం పరస్యైవ బ్రహ్మణః ప్రసిద్ధం * సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠా ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమితి. హేయప్రత్యనీకకల్యాణైకతానాత్మనశ్చ పరస్య హేయాకరసర్వభూతాత్మత్వమవిరుద్ధం, * యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్...యస్య పృథివీ శరీరం*య ఆత్మని తిష్ఠన్...యస్యాత్మా శరీరం స త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృత ఇత్యాదినా శరీరాత్మభావేన సర్వాత్మత్వోపపాదనాత్, శరీరాత్మనోశ్చ స్వభావవ్యవస్థానాత్. సర్వం బ్రహ్మేతి సామానాధికరణ్యనిర్దేశశ్చ సర్వశబ్దస్య సర్వశరీరకే బ్రహ్మణ్యేవ ప్రవృత్తేరుపపద్యతే. శరీరవాచీ హి శబ్దః శరీరిణ్యాత్మన్యేవ పర్యవస్యతి, దేవమనుష్యాదిశబ్దవత్. సూత్రార్థస్తు-సర్వత్ర * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేతి నిర్దిష్టే వస్తుని సర్వశబ్దవాచ్యే సామానాధికరణ్యేన తదాత్మతయా నిర్దిష్టం పరం బ్రహ్మైవ. కుతః? ప్రసిద్ధోపదేశాత్. * తజ్జలానితి సర్వమిదం బ్రహ్మ ఖల్వితి ప్రసిద్ధవత్తస్యోపదేశాత్, సర్వాత్మకత్వస్యోపదేశాచ్చ. తదేవ హి జగజ్జన్మస్థితిలయహేతుత్వేన వేదాన్తేషు ప్రసిద్ధమ్. ౧

34. వివక్షితగుణోపపత్తేశ్చ — మనోమయత్వాదికాస్సత్యసఙ్కల్పత్వమిశ్రా వివక్షితా గుణాః పరస్మిన్నేవోపపద్యన్తే. ౨

35. అనుపపత్తేస్తు న శారీరః — ఏతేషాం గుణానామనన్తదుఃఖమిశ్రపరిమితసుఖలవభాగిని అజ్ఞే కర్మపరవశే శారీరే ప్రత్యగాత్మన్యనుపపత్తేశ్చాయం న శారీరః, అపితు పరమేవ బ్రహ్మ.

36. ~॰కర్మకర్తృవ్యపదేశాచ్చ॰~ * ఏతమితః ప్రేత్యాభిసంభవితాఽస్మీతి ప్రాప్యతయోపాస్యో నిర్దిశ్యతే, ప్రాప్తృతయా చ జీవః; అతశ్చ జీవాదన్యదేవేదం పరం బ్రహ్మ. ౪

37. ~॰శబ్దవిశేషాత్॰~ * ఏష మ ఆత్మాఽన్తర్హృదయ ఇతి శారీరః షష్ఠ్యా నిర్దిష్టః, ఉపాస్యః ప్రథమయా; అతశ్చ జీవాదన్యః. ౫

38. ~॰స్మృతేశ్చ॰~ * సర్వస్య చాహం హృది సన్నివిష్టో మత్తః స్మృతిర్జ్ఞానమపోహనం చేతి స్మృతేశ్చ. అతశ్చ జీవాదన్య ఉపాస్యః పరమాత్మా. ౬

39. ~॰అర్భకౌకస్త్వాత్తద్వ్యపదేశాచ్చ నేతి చేన్న నిచాయ్యత్వాదేవం వ్యోమవచ్చ॰~ * ఏష మ ఆత్మాఽన్తర్హృదయ ఇతి అల్పస్థానత్వాత్, * అణీయాన్ వ్రీహేర్వా యవాద్వేత్యల్పత్వవ్యపదేశాచ్చ న పరం బ్రహ్మేతి చేన్న. నిచాయ్యత్వాదేవమ్-ఏవముపాస్యత్వాద్ధేతోరల్పాయతనత్వాల్పత్వవ్యపదేశః; న స్వరూపాల్పత్వేన, * జ్యాయాన్పృథివ్యా ఇత్యాదినా సర్వస్మాజ్జ్యాయస్త్వోపదేశాత్. జ్యాయసోఽప్యస్య హృదయాయతనావచ్ఛేదేనాల్పత్వానుసన్ధానముపపద్యతే. వ్యోమవత్ - యథా మహతోఽపి వ్యోమ్నః సూచీపథాదిష్వల్పత్వానుసన్ధానమ్; చశబ్దోఽవధారణే; తద్వదేవేత్యర్థః. స్వాభావికం చాస్య మహత్త్వమత్రాభిధీయత ఇత్యర్థః. * జ్యాయాన్పృథివ్యా జ్యాయానన్తరిక్షాజ్జ్యాయాన్దివో జ్యాయానేభ్యో లోకేభ్య ఇతి హ్యానన్తరమేవోపదిశ్యతే. ౭

40. ~॰సంభోగప్రాప్తిరితి చేన్న వైశేష్యాత్॰~ యద్యుపాసకశరీరే హృదయేఽయమపి వర్తతే, తతస్తద్వదేవాస్యాపి శరీరప్రయుక్తసుఖదుఃఖసంభోగప్రాప్తిరితి చేన్న; హేతువైశేష్యాత్. నహి శరీరాన్తర్వర్తిత్వమేవ సుఖదుఃఖోపభోగహేతుః, అపితు కర్మపరవశత్వమ్; తత్త్వపహతపాప్మనః పరమాత్మనో న సంభవతి. ౮

41. ~॰అత్తా చరాచరగ్రహణాత్॰~ కఠవల్లీష్వామ్నాయతే * యస్య బ్రహ్మ చ క్షత్రం చోభే భవత ఓదనః। మృత్యుర్యస్యోపసేచనం క ఇత్థా వేద యత్ర స ఇతి. అత్రౌదనోపసేచనసూచితోఽత్తా కిం జీవః, ఉత పరమాత్మేతి సంశయః. జీవ ఇతి పూర్వః పక్షః. కుతః? భోక్తృత్వస్య కర్మనిమిత్తత్వాత్ జీవస్యైవ తత్సంభవాత్. రాద్ధాన్తస్తు — సర్వోపసంహారే మృత్యూపసేచనమదనీయం చరాచరాత్మకం కృత్స్నం జగదితి తస్యైతస్యాత్తా పరమాత్మైవ. నచేదం కర్మనిమిత్తం భోక్తృత్వమ్. అపితు జగత్సృష్టిస్థితిలయలీలస్య పరమాత్మనో జగదుపసంహారిత్వరూపం భోక్తృత్వమ్. సూత్రార్థః - బ్రహ్మక్షత్రౌదనస్యాత్తా పరమాత్మా, బ్రహ్మక్షత్రశబ్దేన చరాచరస్య కృత్స్నస్య జగతో గ్రహణాత్. మృత్యూపసేచనో హ్యోదనో న బ్రహ్మక్షత్రమాత్రమ్, అపితు తదుపలక్షితం చరాచరాత్మకం కృత్స్నం జగదేవ. ౯

42. ~॰ప్రకరణాచ్చ॰~ * మహాన్తం విభుమాత్మానం మత్వా ధీరో న శోచతి * నాయమాత్మా ప్రవచనేన లభ్యో న మేధయేతి పరస్యైవ హీదం ప్రకరణమ్, అతశ్చాయం పరమాత్మా. ౧౦

తదనన్తరమ్ * ఋతం పిబన్తౌ సుకృతస్య లోకే గుహాం ప్రవిష్టౌ పరమే పరార్ధ్యే ఇతి ద్వయోః కర్మఫలాదనశ్రవణాత్, పరమాత్మనశ్చ కర్మఫలాదనానన్వయాత్, అన్తఃకరణ

ద్వితీయో జీవ ఏవ తత్రాత్తేతి ప్రతీయతే; అతోఽత్రాపి స ఏవ జీవోఽత్తా భవితుమర్హతీత్యాశఙ్క్యాహ.—

43. ~❖ గుహాం ప్రవిష్టావాత్మానౌ హి తద్దర్శనాత్ ❖~ గుహాం ప్రవిష్టౌ జీవాత్మపరమాత్మానౌ. జీవద్వితీయః పరమాత్మైవ తత్ర ప్రతీయత ఇత్యర్థః. స్వయమనశ్నతోఽపి పరమాత్మనః ప్రయోజకతయా పానేఽన్వయో విద్యతే. జీవద్వితీయః పరమాత్మేతి కథమవగమ్యతే? తద్దర్శనాత్ - తయోరేవ హ్యస్మిన్ప్రకరణే గుహాప్రవేశవ్యపదేశో దృశ్యతే. * తం దుర్దర్శం గూఢమనుప్రవిష్టం గుహాహితం గహ్వరేష్ఠం పురాణమ్, అధ్యాత్మయోగాధిగమేన దేవం మత్వా ధీరో హర్షశోకౌ జహాతీతి పరమాత్మనః * యా ప్రాణేన సంభవత్యదితిర్దేవతామయీ, గుహాం ప్రవిశ్య తిష్ఠన్తీ యా భూతేభిర్వ్యజాయతేతి జీవస్య. కర్మఫలాన్యత్తీత్యదితిః-జీవః,

44. ~❖ విశేషణాచ్చ ❖~ అస్మిన్ప్రకరణే హ్యుపక్రమప్రభృత్యోపసంహారాజ్జీవపరమాత్మానావేవోపాస్యత్వోపాసకత్వప్రాప్యత్వప్రాప్తృత్వాదిభిర్విశేష్యేతే * మహాన్తం విభుమాత్మానం మత్వా ధీరో న శోచతి * విజ్ఞానసారథిర్యస్తు మనఃప్రగ్రహవాన్నరః, సోఽధ్వనః పారమాప్నోతి తద్విష్ణోః పరమం పదమిత్యాదిషు. అతశ్చాత్తా పరమాత్మా. ౧౨

45. ~❖ అన్తర ఉపపత్తేః ❖~ ఛాన్దోగ్యే-*య ఏషోఽన్తరక్షిణి పురుషో దృశ్యతే ఏష ఆత్మేతి హోవాచైతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మేత్యత్రాక్ష్యాధారః పురుషః కిం ప్రతిబిమ్బాత్మజీవదేవతావిశేషాన్యతమః, ఉత పరమాత్మేతి సంశయః. ఏష్వన్యతమ ఇతి పూర్వః పక్షః. కుతః? * య ఏష దృశ్యత ఇతి ప్రసిద్ధవత్సాక్షాత్కారనిర్దేశాత్. రాద్ధాన్తస్తు - పరమాత్మైవాయమక్ష్యాధారః పురుషః, అక్షిపురుషసంబన్ధితయా శ్రూయమాణా హి నిరుపాధికాత్మత్వామృతత్వాభయత్వబ్రహ్మత్వసంయద్వామత్వాదయః పరమాత్మన్యేవోపపద్యన్తే. ప్రసిద్ధవన్నిర్దేశశ్చ * యశ్చక్షుషి తిష్ఠన్నిత్యాదిశ్రుత్యన్తరప్రసిద్ధేరుపపద్యతే. సాక్షాత్కారశ్చ తదుపాసననిష్ఠానాం యోగినామ్. సూత్రార్థస్తు - అక్ష్యన్తరః పరమాత్మా, సంయద్వామత్వాదీనాం గుణానామత్రైవోపపత్తేః. ౧౩

46. ~❖ స్థానాదివ్యపదేశాచ్చ ❖~ స్థానం - స్థితిః. పరమాత్మన ఏవ * యశ్చక్షుషి తిష్ఠన్నిత్యాదౌ చక్షుషి స్థితినియమనాదీనాం వ్యపదేశాచ్చాయం పరమాత్మా. ౧౪

47. ~❖ సుఖవిశిష్టాభిధానాదేవ చ ❖~ * ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి సుఖవిశిష్టతయా ప్రకృతస్య పరస్యైవ బ్రహ్మణోఽక్ష్యాధారతయా ఉపాస్యత్వాభిధానాచ్చాయం పరమాత్మా. ఏవకారోఽస్యైవ హేతోర్నైరపేక్ష్యావగమాయ. ౧౫

* ప్రాణో బ్రహ్మ కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేత్యత్ర సుఖవిశిష్టం పరమేవ బ్రహ్మాభిహితమితి కథమిదమవగమ్యతే, యావతా నామాదివత్ప్రతీకోపాసనమేవేత్యాశఙ్క్యాహ :—

48. ~❖ అత ఏవ చ స బ్రహ్మ ❖~ యతస్తత్ర భవభయభీతాయోపకోసలాయ బ్రహ్మస్వరూపజిజ్ఞాసవే * కం చ తు ఖం చ న విజానామీతి పృచ్ఛతే * యద్వావ కం తదేవ ఖం యదేవ ఖం తదేవ కమిత్యన్యోన్యవ్యవచ్ఛేదకతయా అపరిచ్ఛిన్నసుఖస్వరూపం బ్రహ్మేత్యభిధాయ * ప్రాణం చ హాస్మై తదాకాశం చోచురిత్యుక్తమ్. అత ఏవ ఖశబ్దాభిధేయస్స ఆకాశోఽపరిచ్ఛిన్నసుఖవిశిష్టం పరం బ్రహ్మైవ. ౧౬

49. ~ శ్రుతోపనిషత్కగత్యభిధానాచ్చ ~ శ్రుతోపనిషత్కైః – అధిగత బ్రహ్మయాథాత్మ్యైః బ్రహ్మప్రాప్తయే యా గతిరర్చిరాదిరధిగన్తవ్యతయాఽవగతా శ్రుత్యన్తరే, తస్యాశ్చేహాక్షిపురుషం శ్రుతవతోఽధిగన్తవ్యతయా * తేఽర్చిషమేవాభిసంభవన్తీత్యాదినాఽభిధానాదక్షిపురుషః పరమాత్మా. ౧౭

50. ~ అనవస్థితేరసంభవాచ్చ నేతరః ~ పరమాత్మన ఇతరః – జీవాదికః. తస్యాక్ష్ణి నియమేనానవస్థితేః,అమృతత్వసంయద్వామత్వాదీనాం చాసంభవాన్న సోఽక్ష్యాధారః.

51. ~ అన్తర్యామ్యధిదైవాధిలోకాదిషు తద్ధర్మవ్యపదేశాత్ ~ బృహదారణ్యకే * యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్పృథివ్యా అన్తరో యం పృథివీ న వేద యస్య పృథివీ శరీరం యః పృథివీమన్తరో యమయత్యేష త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృత ఇత్యాదిషు సర్వేషు పర్యాయేషు శ్రూయమాణోఽన్తర్యామీ కిం ప్రత్యగాత్మా, ఉత పరమాత్మేతి సంశయః. ప్రత్యగాత్మేతి పూర్వః పక్షః, వాక్యశేషే * ద్రష్టా శ్రోతా మన్తేతి ద్రష్టృత్వాదిశ్రుతేః, * నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేతి ద్రష్ట్రన్తరనిషేధాచ్చ. రాద్ధాన్తస్తు – పృథివ్యాద్యాత్మపర్యన్తసర్వతత్త్వానాం సర్వైస్తైరదృష్టేనైకేన నియమనం నిరుపాధికామృతత్వాదికం చ పరమాత్మన ఏవ ధర్మా ఇత్యన్తర్యామీ పరమాత్మా. ద్రష్టృత్వాదిశ్చ రూపాదిసాక్షాత్కారః. స చ * పశ్యత్యచక్షురిత్యాదినా పరమాత్మనోఽప్యస్తి. * నాన్యోఽతోఽస్తి ద్రష్టేతి చ జీవేనాదృష్టాన్తర్యామిద్రష్టృవదన్తర్యామిణాఽప్యదృష్టద్రష్ట్రన్తరనిషేధపరః. సూత్రార్థః–అధిదైవాధిలోకాదిపదచిహ్నితేషు వాక్యేషు శ్రూయమాణోఽన్తర్యామీ పరమాత్మా, సర్వాన్తరత్వసర్వావిదితత్వసర్వశరీరకత్వసర్వనియమనసర్వాత్మకత్వామృతత్వాది పరమాత్మధర్మాణాం వ్యపదేశాత్. ౧౯

52. ~ నచ స్మార్తమతద్ధర్మాభిలాపాచ్ఛారీరశ్చ ~ స్మార్తం – ప్రధానమ్. శారీరః – ప్రత్యగాత్మా. స్మార్తం చ శారీరశ్చ నాన్తర్యామీ – తయోరసంభావితోక్తధర్మాభిలాపాత్. యథా స్మార్తస్యాచేతనస్యాసంభావనయా నాన్తర్యామిత్వప్రసక్తిః, తథా ప్రత్యగాత్మనోఽపీత్యర్థః. ౨౦

53. ~ ఉభయేఽపి హి భేదేనైనమధీయతే ~ ఉభయే – కాణ్వా మాధ్యన్దినా అపి * యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్ * య ఆత్మని తిష్ఠన్నితి యతః ప్రత్యగాత్మనో భేదేనైనమ్–అన్తర్యామిణమధీయతే, అతోఽయం తదతిరిక్తః పరమాత్మా. ౨౧

54. ~ అదృశ్యత్వాదిగుణకో ధర్మోక్తేః ~ ఆథర్వణే * అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యతే యత్తదద్రేశ్యమిత్యారభ్య * యద్భూతయోనిం పరిపశ్యన్తి ధీరాః, *అక్షరాత్పరతః పర ఇత్యాదౌ కిం ప్రధానపురుషౌ ప్రతిపాద్యేతే. ఉత పరమాత్మైవేతి సంశయః. ప్రధానపురుషావితి పూర్వఃపక్షః. పృథివ్యాద్యచేతనగతదృశ్యత్వాదీనాం ప్రతిషేధాత్తజ్జాతీయాచేతనం ప్రధానమేవ భూతయోన్యక్షరమితి ప్రతీయతే. తథా * అక్షరాత్పరతః పర ఇతి చైతన్యాధిష్ఠాతా పురుష ఏవేతి. రాద్ధాన్తస్తు – ఉత్తరత్ర * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదితి ప్రధానపురుషయోరసంభావితం సార్వజ్ఞ్యమభిధాయ * తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామ రూపమన్నం చ జాయత ఇతి సర్వజ్ఞాత్సత్యసఙ్కల్పాజ్జగదుత్పత్తిశ్రవణాత్పూర్వోక్తమదృశ్యత్వాదిగుణకం భూతయో

యోన్యక్షరమ్, * అక్షరాత్పరతఃపర ఇతి చ నిర్దిష్టం తదక్షరం పరం బ్రహ్మైవేతి విజ్ఞాయతే. సూత్రార్థస్తు - అదృశ్యత్వాదిగుణకః పరమాత్మా, సర్వజ్ఞత్వాదితద్ధర్మోక్తేః. ౨౨

55. ❖విశేషణభేదవ్యపదేశాభ్యాం చ నేతరౌ❖ విశినష్టి హి ప్రకరణం ప్రధానాద్భూతయోన్యక్షరమేకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానాదినా, తథా * అక్షరాత్పరతః పర ఇతి, అక్షరాత్ - అవ్యాకృతాత్ పరతోఽవస్థితాత్పురుషాత్ పర ఇతి పురుషాచ్చాస్య భూతయోన్యక్షరస్య భేదో వ్యపదిశ్యతే. అతశ్చ న ప్రధానపురుషౌ, అపితు పరమాత్మైవాత్ర నిర్దిష్టః. ౨౩

56. ❖రూపోపన్యాసాచ్చ❖ * అగ్నిర్మూర్ధేత్యాదినా సమస్తస్య చిదచిదాత్మకస్య ప్రపఞ్చస్య భూతయోన్యక్షరరూపత్వేనోపన్యాసాచ్చాయమదృశ్యత్వాదిగుణకః పరమాత్మా. ౨౪

57. ❖వైశ్వానరస్సాధారణశబ్దవిశేషాత్❖ ఛాన్దోగ్యే * ఆత్మానమేవేమం వైశ్వానరం సంప్రత్యధ్యేషి తమేవ నో బ్రూహీత్యారభ్య * యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్త ఇత్యత్ర కిమయం వైశ్వానరః పరమాత్మేతి శక్యనిర్ణయః, ఉత నేతి సంశయః. అశక్యనిర్ణయ ఇతి పూర్వః పక్షః, వైశ్వానరశబ్దస్య జాఠరాగ్నౌ మహాభూతతృతీయే దేవతావిశేషే పరమాత్మని చ వైదికప్రయోగదర్శనాత్; అస్మిన్ ప్రకరణే సర్వేషాం లిఙ్గోపలబ్ధేశ్చ. రాద్ధాన్తస్తు—* కో న ఆత్మా కిం బ్రహ్మేతి సర్వేషాం జీవానామాత్మభూతం బ్రహ్మ కిమితి ప్రక్రమాత్, ఉత్తరత్ర చ * ఆత్మానం వైశ్వానరమితి బ్రహ్మశబ్దస్థానే సర్వత్ర వైశ్వానరశబ్దప్రయోగాచ్చ వైశ్వానరాత్మా సర్వేషాం జీవానామాత్మభూతం పరం బ్రహ్మేతి విజ్ఞాయతే. సూత్రార్థః—వైశ్వానరశబ్దనిర్దిష్టః పరమాత్మా, వైశ్వానరశబ్దస్యానేకార్థసాధారణస్యాప్యస్మిన్ప్రకరణే పరమాత్మాసాధారణవిశేషణైస్సర్వాత్మత్వాదిభిః విశేష్యమాణత్వాత్. విశేష్యత ఇతి విశేషః. ౨౫

58. ❖స్మర్యమాణమనుమానం స్యాదితి❖ స్మర్యమాణం - ప్రత్యభిజ్ఞాయమానమ్, అనుమీయతేఽనేనేత్యనుమానమ్. ఇతిశబ్దః ప్రకారవచనః. ఇత్థం రూపంస్మర్యమాణం వైశ్వానరస్య పరమాత్మత్వేఽనుమానం స్యాత్. ద్యుప్రభృతిపృథివ్యన్తమవయవవిభాగేన వైశ్వానరస్య రూపమిహోపదిష్టమ్ * అగ్నిర్మూర్ధా చక్షుషీ చన్ద్రసూర్యౌ * ద్యాం మూర్ధానం యస్య విప్రా వదన్తీతి. శ్రుతిస్మృతిప్రసిద్ధం పరమపురుషరూపమిహ ప్రత్యభిజ్ఞాయమానం వైశ్వానరస్య పరమాత్మత్వే లిఙ్గం స్యాదిత్యర్థః. ౨౬

59. ❖శబ్దాదిభ్యోఽన్తః ప్రతిష్ఠానాచ్చ నేతి చేన్న తథా దృష్ట్యుపదేశాదసంభవాత్పురుషమపి చైనమధీయతే❖ అనిర్ణయమాశఙ్క్య పరిహరతి. శబ్దాదిభ్యోన్తఃప్రతిష్ఠానాచ్చేతి-శబ్దస్తావత్ - వాజినాం వైశ్వానరవిద్యాప్రకరణే * స ఏషోఽగ్నిర్వైశ్వానర ఇతి వైశ్వానరసామానాధికరణ్యోఽగ్నిశబ్దః. అస్మిన్ప్రకరణేచ * హృదయం గార్హపత్య ఇత్యారభ్య వైశ్వానరస్య హృదయాదిస్థానస్థస్యాగ్నిత్రయపరికల్పనం ప్రాణాహుత్యాధారత్వం చేత్యాది ప్రతీయతే. వాజినామపి * సయో హ వైతమేవమగ్నిం వైశ్వానరం పురుషవిధం పురుషేఽన్తః ప్రతిష్ఠితం వేదేతి వైశ్వానరస్య శరీరాన్తఃప్రతిష్ఠితత్వం ప్రతీయతే; అత ఏభిర్లిఙ్గైర్వైశ్వా

నరస్య జాఠరాగ్నిత్వప్రతీతేర్నాయం పరమాత్మేతి శక్యనిర్ణయ ఇతి చేత్; తన్న; తథా దృష్ట్యుపదేశాత్—దృష్టిః—ఉపాసనమ్. తథోపాసనోపదేశాదిత్యర్థః. జాఠరాగ్నిశరీరతయా వైశ్వానరస్య పరమాత్మన ఉపాసనం హ్యత్రోపదిశ్యతే * అయమగ్నిర్వైశ్వానరః పురుషేఽన్తః ప్రతిష్ఠిత ఇత్యాదౌ. కథమవగమ్యత ఇతి చేత్; అసంభవాత్—కేవలజాఠరాగ్నేస్త్రైలోక్యశరీరత్వాద్యసంభవాత్. పురుషమపి చైనమధీయతే—చశబ్దః ప్రసిద్ధౌ. వాజినస్తత్రైవ * స ఏషోఽగ్నిర్వైశ్వానరో యత్పురుష ఇతి ఏనం—వైశ్వానరం పురుషమపి హ్యధీయతే. పురుషశ్చ పరమాత్మైవ, — * పురుష ఏవేదం సర్వం * పురుషాన్న పరం కించిదిత్యాదిషు ప్రసిద్ధేః. ౨౭

60. **అత ఏవ న దేవతా భూతం చ.** యతస్త్రైలోక్యశరీరోఽసౌ వైశ్వానరః, యతశ్చ నిరుపాధికపురుషశబ్దనిర్దిష్టః, అత ఏవ నాగ్న్యాఖ్యా దేవతా మహాభూతతృతీయశ్చ వైశ్వానరశ్శబ్దనీయః. ౨౮

61. **సాక్షాదప్యవిరోధం జైమినిః.** అగ్నిశరీరతయా వైశ్వానరస్యోపాసనార్థమగ్నిశబ్దసామానాధికరణ్యనిర్దేశ ఇత్యుక్తమ్. విశ్వేషాం నరాణాం నేతృత్వాదినా సంబన్ధేన యథా వైశ్వానరశబ్దః పరమాత్మని వర్తతే, తథైవాగ్నిశబ్దస్యాప్యగ్రనయనాదినా యోగేన సాక్షాత్పరమాత్మని వృత్తౌ న కశ్చిద్విరోధ ఇతి జైమినిరాచార్యో మన్యతే. ౨౯

* యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరమితి ద్యుప్రభృతి పృథివ్యన్త ప్రదేశసంబన్ధిన్యా మాత్రయా పరిచ్ఛిన్నత్వమనవచ్ఛిన్నస్య పరమాత్మనో వైశ్వానరస్య కథముపపద్యత ఇత్యత్రాహ.—

62. **అభివ్యక్తేరిత్యాశ్మరథ్యః.** అనవచ్ఛిన్నస్యైవ పరమాత్మన ఉపాసనాభివ్యక్త్యర్థం ద్యుప్రభృతిపృథివ్యన్త ప్రదేశపరిచ్ఛిన్నత్వమిత్యాశ్మరథ్య ఆచార్యో మన్యతే. ౩౦

ద్యుప్రభృతిప్రదేశావచ్ఛేదేనాభివ్యక్తస్య పరమాత్మనో ద్యుభ్వాదిత్యాదీనాం మూర్ధాద్యవయవకల్పనం కిమర్థమితి చేత్, తత్రాహ.—

63. **అనుస్మృతేర్బాదరిః.** అనుస్మృతిః—ఉపాసనమ్. బ్రహ్మప్రాప్తయే తథోపాసనార్థం మూర్ధప్రభృతిపాదాన్తదేహపరికల్పనమితి బాదరిరాచార్యో మన్యతే. ౩౧

అయం వైశ్వానరః పరమాత్మా త్రైలోక్యశరీర ఉపాస్య ఉపదిశ్యతే చేత్, * ఉర ఏవ వేదిర్లోమాని బర్హిర్హృదయం గార్హపత్య ఇత్యాదినా ఉపాసకశరీరావయవానాం గార్హపత్యాదిపరికల్పనం కిమర్థమిత్యత్రాహ.—

64. **సంపత్తేరితి జైమినిస్తథాహి దర్శయతి.** వైశ్వానరవిద్యాఙ్గభూతాయా ఉపాసకైరహరహః క్రియమాణాయాః ప్రాణాహుతేరగ్నిహోత్రత్వసంపాదనాయ గార్హపత్యాదిపరికల్పనమితి జైమినిరాచార్యోమన్యతే. తథాహ్యగ్నిహోత్రసంపత్తిమేవ దర్శయతీయం శ్రుతిః ప్రాణాహుతిం విధాయ * అథ య ఏవం విద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతీతి. ఉక్తానామర్థానాం పూజితత్వఖ్యాపనాయాచార్యగ్రహణమ్. ౩౨

65. ఆమనన్తి చైనమస్మిన్ ఏనం-పరమపురుషం వైశ్వానరం ద్యుభ్వాది దేహమ్, అస్మిన్ - ఉపాసక దేహే ప్రాణాగ్నిహోత్రేణారాధ్యత్వాయామనన్తి హి * తస్య హ వా ఏతస్య వైశ్వానరస్య మూర్ధైవ సుతేజా ఇత్యాదినా. ఉపాసకమూర్ధాదిపాదాన్తా ఏవ ద్యుప్రభృతయః పరమపురుషస్య మూర్ధాదయ ఇతి ప్రాణాగ్నిహోత్రవేలాయామనుసన్ధేయా ఇత్యర్థః. 33

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీవేదాన్తదీపే
ప్రథమస్యాధ్యాయస్య ద్వితీయః పాదః.

ప్రథమాధ్యాయే తృతీయః పాదః.

66. ద్యుభ్వాద్యాయతనం స్వశబ్దాత్ ఆథర్వణే * యస్మిన్ ద్యౌః పృథివీ చాన్తరిక్షమోతం మనస్సహ ప్రాణైశ్చ సర్వైః తమేవైకం జానథాత్మానమన్యా వాచో విముఞ్చథ అమృతస్యైష సేతురిత్యత్ర ద్యుపృథివ్యాదీనామాయతనం కిం జీవః, ఉత పరమాత్మేతి సంశయః. జీవ ఇతి పూర్వః పక్షః, మనఃప్రభృతీన్ద్రియాధారత్వశ్రుతేః. ఉత్తరత్ర నాడీసంబన్ధాత్, జాయమానత్వశ్రుతేశ్చ. రాద్ధాన్తస్తు - నిరుపాధికాత్మత్వామృతసేతుత్వయోః పరమాత్మధర్మయోశ్శ్రవణాత్ పరమాత్మైవాయమ్. సర్వం నియన్తృతయా ఆప్నోతీతి హ్యాత్మా. అమృతస్య ప్రాపకతయా సేతుశ్చ స ఏవ. నాడీసంబన్ధః, బహుధా జాయమానత్వం చ * సన్తతం సిరాభిస్తు లమ్బత్యాకోశసన్నిభమ్, * అజాయమానో బహుధా విజాయత ఇత్యాదిషు సర్వసమాశ్రయణీయత్వాయాజహత్స్వభావస్యైవ పరమాత్మనోఽపి దృశ్యత ఇతి. సూత్రార్థస్తు—ద్యుపృథివ్యాదీనామాయతనం పరమాత్మా, స్వశబ్దాత్ —స్వాసాధారణాత్మాదిశబ్దాత్. ౧

67. ముక్తోపసృప్యవ్యపదేశాచ్చ * తదా విద్వాన్పుణ్యపాపే విధూయ నిరఞ్జనః పరమం సామ్యముపైతి * తథా విద్వాన్నామరూపాద్విముక్తః పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్యమ్ ఇతిచ బన్ధాన్ముక్తస్య ప్రాప్యతయా వ్యపదేశాచ్చాయం పరమాత్మా. ౨

68. నానుమానమతచ్ఛబ్దాత్ప్రాణభృచ్చ ఆనుమానమ్ - అనుమానగమ్యం ప్రధానం, యథా తద్వాచిశబ్దాభావాత్తదిహ నగృహ్యతే, తథా ప్రాణభృదపీత్యర్థః. అతశ్చాయం పరమాత్మా. 3

69. భేదవ్యపదేశాత్ * అనీశయా శోచతి ముహ్యమానః, జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమిత్యాదినా జీవాద్భేదేన వ్యపదేశాచ్చాయం పరమాత్మా. ౪

70. ప్రకరణాత్ * అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యత ఇత్యాదినా పరమాత్మన ఏవ ప్రకృతత్వాత్. ౫

71. స్థిత్యదనాభ్యాం చ * తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తి అనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతీతి కర్మఫలమనశ్నతః పరమాత్మనో దీప్యమానతయా స్థితేః, జీవస్య కర్మపరవశ

తయా తత్ఫలాదనాచ్చ పరమాత్మనో జీవాద్భేదావగమాత్ అమృతసేతుర్ద్యుభ్వాద్యాయతనం న జీవః. * అదృశ్యత్వాదిగుణక ఇత్యనేన పరమాత్మత్వే స్థాపితేఽపి నాడీసంబన్ధబహుధాజాయమానత్వలిఙ్గాత్ యాఽవాన్తర ప్రకరణవిచ్ఛేదశఙ్కా, సా నిరాకృతా ద్యుభ్వాద్యాయతనమితి. వైశ్వానరస్య త్రైలోక్యశరీరత్వాదినా పరమాత్మత్వనిర్ణయ ఇతి మధ్యే వైశ్వానరవిద్యా నిరూపితా. ౬

72. భూమా సంప్రసాదాదధ్యుపదేశాత్ ఛాన్దోగ్యే * యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి స భూమేత్యత్ర భూమశబ్దనిర్దిష్టో నిరతిశయవైపుల్యవిశిష్టసుఖస్వరూపః కిం ప్రత్యగాత్మా, ఉత పరమాత్మేతి సంశయః. ప్రత్యగాత్మేతి పూర్వః పక్షః-* తరతి శోకమాత్మవిదితి ప్రక్రమ్య నామాదిపరమ్పరయోత్తరోత్తరభూయస్త్వేన ప్రశ్నప్రతివచనాభ్యాం ప్రవృత్తస్యాత్మోపదేశస్య ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టే ప్రత్యగాత్మని సమాప్తిదర్శనాత్ ప్రత్యగాత్మన ఏవ భూమసంశబ్దనమితి నిశ్చీయతే. రాద్ధాన్తస్తు-యద్యపి ప్రశ్నప్రతివచనాభ్యాముత్తరోత్తరభూయస్త్వవచనం ప్రాణే పర్యవసితమ్; తథాపి ప్రాణవేదినోఽతివాదిత్వముక్త్వా * ఏష తు వా అతివదతి యస్సత్యేనాతివదతీతి తుశబ్దేనోపాసకభేదం ప్రతిపాద్య తస్య సత్యోపాసకస్య పూర్వస్మాదాధిక్యోపదేశాత్ సత్యశబ్దాభిధేయం పరం బ్రహ్మైవ భూమవిశిష్టమితి. సూత్రార్థస్తు-భూమగుణవిశిష్టం పరం బ్రహ్మైవ. సంప్రసాదాదధ్యుపదేశాత్—సంప్రసాదః - ప్రత్యగాత్మా, * ఏష సంప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసంపద్యేత్యాద్యుపనిషత్ప్రసిద్ధేః. * ఏష తు వా అతివదతీతి ప్రత్యగాత్మనోఽధికతయోపదేశాత్. అతివాదిత్వం హి స్వోపాస్యాధిక్యవాదిత్వమ్. ౭

73. ధర్మోపపత్తేశ్చ స్వాభావికామృతత్వస్వమహిమప్రతిష్ఠితత్వసర్వాత్మత్వసర్వోత్పత్తిహేతుత్వాదీనాం భూమ్ని శ్రూయమాణానాం ధర్మాణాం పరస్మిన్నేవ బ్రహ్మణ్యుపపత్తేశ్చ భూమా పరం బ్రహ్మైవ. ౮

74. అక్షరమమ్బరాన్తధృతేః వాజినాం గార్గిప్రశ్నే * స హోవాచైతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్త్యస్థూలమనణ్వహ్రస్వమదీర్ఘమలోహితమస్నేహమచ్ఛాయమిత్యత్రాక్షరశబ్దనిర్దిష్టం ప్రధానం, జీవో వా, ఉత పరమాత్మేతి సంశయః. ప్రధానం, జీవో వా, న పరమాత్మేతి పూర్వః పక్షః; * కస్మిన్ను ఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేత్యుక్తే ఆకాశాధారతయోచ్యమానమక్షరం ప్రధానం, జీవో వా, ప్రధానస్య వికారాధారత్వాజ్జీవస్యాచిద్వస్త్వాధారత్వాత్. న పరమాత్మేతి. రాద్ధాన్తస్తు - * యదూర్ధ్వం గార్గి దివ ఇత్యారభ్య కాలత్రయవర్తినః కృత్స్నస్యాధారతయా నిర్దిష్ట ఆకాశోఽవ్యాకృతమేవ, న వాయుమానాకాశః. తతః పశ్చాత్ * కస్మిన్ను ఖల్వాకాశ ఓతశ్చ ప్రోతశ్చేతి పృష్టే తదాధారతయోచ్యమానమేతదక్షరం న ప్రధానం భవితుమర్హతి. నాపి జీవః - * ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠత ఇత్యారభ్య ప్రశాసనాత్సర్వాధారత్వశ్రుతేః. సూత్రార్థస్తు-* ఏతద్వై తదక్షరం గార్గీతి నిర్దిష్టమక్షరం పరమాత్మా. అమ్బరాన్తధృతేః-అమ్బరం - వాయుమానాకాశః. అమ్బరాన్తః-అమ్బరపారభూతమ్; అమ్బరకారణమితి యావత్. కారణాపత్తిరేవ

హి కార్యస్యాన్తః. స చామ్బరాన్తః - అవ్యాకృతం ప్రధానం; తస్య ధృతేః-ధారణాత్. అవ్యాకృతస్యాపి ధృతేరక్షరం పరమాత్మైవేత్యర్థః. ౯

ఏవం తర్హి జీవో భవితుమర్హతి, తస్య ప్రధానధృత్యుపపత్తేరిత్యాశఙ్క్యాహ—

75. **సా చ ప్రశాసనాత్** సాచ - అమ్బరాన్తధృతిః. * ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసావితి ప్రశాసనాచ్ఛ్రూయతే. ప్రశాసనం - ప్రకృష్టం శాసనమ్, అప్రతిహతాజ్ఞా. నచాప్రతిహతాజ్ఞయా కృత్స్నస్య చిదచిదాత్మకస్య జగతో ధృతిర్జీవే ఉపపద్యతే. అతో న జీవః. ౧౦

76. **అన్యభావవ్యావృత్తేశ్చ** అన్యభావః - అన్యత్వమ్. అస్యాక్షరస్య పరమపురుషాదన్యత్వం వ్యావర్తయతి వాక్యశేషః - * అదృష్టం ద్రష్టృ ఇత్యాదినా సర్వైరదృష్టమేతదక్షరం సర్వస్య ద్రష్టృ ఇత్యాదిప్రధానజీవాసంభావనీయార్థప్రతిపాదనాత్. ౧౧

77. **ఈక్షతికర్మవ్యపదేశాత్సః** ఆథర్వణికానాం సత్యకామప్రశ్నే * యః పునరేతం త్రిమాత్రేణోమిత్యనేనైవాక్షరేణ పరంపురుషమభిధ్యాయీతేత్యారభ్య * స సామభిరున్నీయతే బ్రహ్మలోకం స ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరం పురిశయం పురుషమీక్షత ఇత్యత్ర ధ్యాయతీక్షతికర్మతయా వ్యపదిష్టః పరమపురుషః కిం హిరణ్యగర్భః, ఉత పరబ్రహ్మభూతః పురుషోత్తమ ఇతి సంశయః. హిరణ్యగర్భ ఇతి పూర్వః పక్షః. పూర్వత్రైకమాత్రం ప్రణవముపాసీనస్య మనుష్యలోకప్రాప్తిం ఫలం, ద్విమాత్రముపాసీనస్యాన్తరిక్షలోకప్రాప్తిం చ ఫలమభిధాయానన్తరం * యః పునరేతం త్రిమాత్రేణేతి త్రిమాత్రం ప్రణవముపాసీనస్య ఫలత్వేనోచ్యమాన బ్రహ్మలోకస్థపురుషేక్షణకర్మభూతశ్చతుర్ముఖ ఏవేతి విజ్ఞాయతే, మనుష్యలోకాన్తరిక్షలోకసాహచర్యాద్బ్రహ్మలోకోఽపి క్షేత్రజ్ఞలోక ఇతి నిశ్చయాత్. రాద్ధాన్తస్తు- *పరాత్పరం పురిశయం పురుషమీక్షత ఇతీక్షతికర్మతయా నిర్దిష్టపురుషవిషయే శ్లోకే * తమోఙ్కారేణైవాయనేనాన్వేతి విద్వాన్యత్తచ్ఛాన్తమజరమమృతమభయం పరం చేతి నిరుపాధికశాన్తత్వామృతత్వాదివ్యపదేశాత్పరమాత్మైవాయమితి నిశ్చీయతే. ఏవం పరమాత్మత్వే నిశ్చితే బ్రహ్మలోకశబ్దశ్చ తత్స్థానమేవాభిదధాతీత్యవగమ్యతే. తద్విషయతయోదాహృతే చ శ్లోకే * యత్తత్కవయో వేదయన్తే (* తద్విష్ణోః పరమం పదం సదా పశ్యన్తి సూరయః) ఇత్యేవమాదిభిస్సూరిభిర్దృశ్యత్వవచనం తదేవ ద్రఢయతి. సూత్రార్థస్తు— ఈక్షతికర్మ సః - పరమాత్మా. ధ్యాయతీక్షత్యోరేకవిషయత్వేన ధ్యాయతికర్మాఽపి స ఏవేత్యర్థః. వ్యపదేశాత్ — తద్విషయకతయా * శాన్తమజరమమృతమభయం పరం చేతి పరమాత్మధర్మాణాం వ్యపదేశాత్. ౧౨

78. **దహర ఉత్తరేభ్యః** ఛాన్దోగ్యే * అథ యదిదమస్మిన్బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశస్తస్మిన్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యం తద్వావ విజిజ్ఞాసితవ్యమిత్యత్ర హృదయపుణ్డరీకమధ్యవర్తిదహరాకాశశ్శ్రూయమాణః కిం భూతాకాశః, ఉత జీవః, అథ పరమాత్మేతి సంశయః. ప్రథమం తావద్భూతాకాశ ఇతి యుక్తమాశ్రయితుమితి పూర్వః పక్షః, ఆకాశశబ్దస్య భూతాకాశే ప్రసిద్ధిప్రాచుర్యాదాకాశాన్తర్వర్తినోఽన్యస్యా

న్వేష్టవ్యతాప్రతీతేశ్చ. రాద్ధాన్తస్తు-*కిం తదత్ర విద్యతే యదన్వేష్టవ్యమితి చోదితే* యావాన్వా అయమాకాశ ఇత్యారభ్య * ఏతత్సత్యం బ్రహ్మపురమిత్యన్తేన దహరాకాశస్యాతిమహత్త్వ సర్వాశ్రయత్వాజత్వసత్యత్వాద్యభిధాయ * అస్మిన్కామాస్సమాహితా ఇత్యాకాశాన్తర్వర్తినోఽన్వేష్టవ్యాః కామా ఇతి ప్రతిపాద్య, కోఽయం దహరాకాశశబ్దనిర్దిష్టః, కే తదాశ్రయాః కామా ఇత్యపేక్షాయామ్ * ఏష ఆత్మాపహతపాప్మేత్యారభ్య * సత్యసఙ్కల్ప ఇత్యన్తేన ఆకాశశబ్దనిర్దిష్ట ఆత్మా, కామాశ్చాపహతపాప్మత్వాదయస్తద్విశేషణభూతా ఇతి ప్రతిపాదయద్వాక్యమపహతపాప్మత్వాదివిశిష్టపరమాత్మానమాహ. ఉపక్రమే చాన్వేష్టవ్యతయా ప్రతిజ్ఞాత ఆకాశ ఆత్మా,ఏతద్విశేషణభూతా అపహతపాప్మత్వాదయః కామా ఇతి వాక్యం జ్ఞాపయత్ * అథ య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్కామాన్ తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీత్యుపసంహరతి. అతోఽయం దహరాకాశోఽపహతపాప్మత్వాదివిశిష్టః పరమాత్మేతి నిశ్చీయతే, న భూతాకాశాదిరితి. ఏవం తర్హ్యస్మిన్వాక్యే * అథ య ఏష సంప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయేతి ప్రత్యగాత్మప్రతీతేః, తస్య చోత్తరత్ర ప్రజాపతివాక్యేఽపహతపాప్మత్వాదిగుణకత్వావగమాత్ప్రత్యగాత్మైవ దహరాకాశ ఇతి పూర్వపక్షీ మన్యతే. రాద్ధాన్తీతు-ప్రత్యగాత్మా కర్మపరవశతయా జాగరితస్వప్నసుషుప్త్యాద్యవస్థాభిః తిరోహితాపహతపాప్మత్వాదికః పరమాత్మానముపసంపన్నః తత్ప్రసాదాదావిర్భూతగుణకః ప్రజాపతివాక్యే ప్రతిపాదితః. దహరాకాశస్త్వతిరోహితనిరుపాధికాపహతపాప్మత్వాదికః ప్రత్యగాత్మన్యసంభావనీయజగద్విధరణసమస్తచిదచిద్వస్తునియమనాద్యనన్తగుణకః ప్రతిపన్న ఇతి నాయం ప్రత్యగాత్మా దహరాకాశః, అపి తు పరమాత్మైవేతి మన్యతే. సూత్రార్థస్తు - దహరాకాశః పరం బ్రహ్మ, ఉత్తరేభ్యః — ఉత్తరవాక్యగతేభ్యోఽపహపాప్మత్వాది పరమాత్మా సాధారణ ధర్మేభ్యో హేతుభ్యః. ౧౩

79. గతిశబ్దాభ్యాం తథాహి దృష్టం లిఙ్గంచ అస్మిన్దహరాకాశే సర్వాసాం ప్రజానామజానతీనామహరహర్యా గతిశ్శ్రూయతే, యశ్చదహరాకాశావమర్శినైతచ్ఛబ్ద సమానాధికరణతయా ప్రయుక్తో బ్రహ్మలోకశబ్దః, తాభ్యాం దహరాకాశః పరం బ్రహ్మేత్యవగమ్యతే. * తద్యథా హిరణ్యనిధిం నిహితమక్షేత్రజ్ఞా ఉపర్యుపరి సఞ్చరన్తో న విన్దేయురేవమేవేమాస్సర్వాః ప్రజా అహరహర్గచ్ఛన్త్య ఏతం బ్రహ్మలోకం న విన్దన్త్యనృతేన హి ప్రత్యూఢా ఇతి. తథాహి దృష్టం—తథా హ్యన్యత్ర పరస్మిన్బ్రహ్మణ్యేవంరూపం గమనం దృష్టమ్ * ఏవమేవ ఖలు సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సతి సంపద్య న విదుస్సతి సంపత్స్యామహ ఇతి * సత ఆగమ్య న విదుస్సత ఆగచ్ఛామహ ఇతి. తథా బ్రహ్మలోకశబ్దశ్చ పరస్మిన్బ్రహ్మణ్యేవ దృష్టః * ఏష బ్రహ్మలోకస్సమ్రాడితి హోవాచేతి. లిఙ్గంచ—మాభూదన్యత్ర దర్శనమ్. అస్మిన్ప్రకరణే సర్వాసాం ప్రజానాం శ్రూయమాణమహరహర్గమనం బ్రహ్మలోకశబ్దశ్చ దహరాకాశస్య పరమాత్మత్వే పర్యాప్తం లిఙ్గమ్. చశబ్దోఽవధారణే. ఏతదేవ పర్యాప్తమిత్యర్థః. ౧౪

80. ధృతేశ్చ మహిమ్నోఽస్యాస్మిన్నుపలబ్ధేః అస్య-ధృత్యాఖ్యస్య పరమాత్మనో మహిమ్నోఽస్మిన్-దహరాకాశ ఉపలబ్ధేరయం పరమాత్మా. ధృతిః-జగద్విధరణం

పరమాత్మనో మహిమేత్యస్యత్రావగమ్యతే * ఏష సర్వేశ్వర ఏష భూతాధిపతిరేష భూతపాల ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసంభేదాయేతి. సా చాస్మిన్దహరాకాశ ఉపలభ్యతే *అథ య ఆత్మా స సేతుర్విధృతిరేషాం లోకానామసంభేదాయేతి. ౧౫

81. ప్రసిద్ధేశ్చ *కో హ్యేవాన్యాత్కః ప్రాణ్యాత్, యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాత్ * సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యన్తే ఇత్యాదిష్వాకాశశబ్దస్య పరస్మిన్బ్రహ్మణి ప్రసిద్ధేః. ఆకాశశబ్ద ఏవ పరమాత్మధర్మవిశేషితో భూతాకాశశఙ్కాం నివర్తయతీత్యర్థః. ౧౬

82. ఇతరపరామర్శాత్స ఇతి చేన్నాసంభవాత్ పరమాత్మన ఇతరః - జీవః. * అథ య ఏష సంప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయేతి జీవస్య పరామర్శాత్స ఏవ దహరాకాశ ఇతి చేత్, తన్న; పూర్వోక్తానాం గుణానాం తస్మిన్నసంభవాత్. ౧౭

83. ఉత్తరాచ్చేదావిర్భూతస్వరూపస్తు ఉత్తరాత్ -ప్రజాపతివాక్యాత్ అపహతపాప్మత్వాదిగుణకో జీవోఽవగమ్యత ఇతి చేత్, తన్న; జాగరితాద్యవస్థాభిరనాదికాలప్రవృత్తాభిః పుణ్యాపాపరూపకర్మమూలాభిః తిరోహితగుణకః పరబ్రహ్మోపాసనజనితతదుపసంపత్త్యాఽఽవిర్భూతస్వరూపోఽసౌ జీవస్తత్ర ప్రజాపతివాక్యేఽపహతపాప్మత్వాదిగుణకః కీర్తితః. దహరాకాశస్త్వతిరోహితస్వరూపోఽపహతపాప్మత్వాదిగుణక ఇత్యస్మిన్దహరాకాశే న జీవశఙ్కా.

దహరవాక్యే జీవపరామర్శః కిమర్థ ఇతి చేత్, తత్రాహ.—

84. అన్యార్థశ్చ పరామర్శః * అస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి పరజ్యోతిస్స్వరూపదహరాకాశోపసంపత్త్యాఽస్య జీవస్యానృతతిరోహితస్వరూపస్య స్వరూపావిర్భావో భవతీతి దహరాకాశస్య జగద్విధరణాదివ జీవస్వరూపావిర్భావాపాదనరూపసంపద్విశేషప్రతిపాదనార్థో జీవపరామర్శః. ౧౮

85. అల్పశ్రుతేరితి చేత్తదుక్తమ్ * దహరోఽస్మిన్నిత్యల్పపరిమాణశ్రుతిరారాగ్రోపమితస్య జీవస్యైవోపపద్యతే, నతు సర్వస్మాజ్జ్యాయసో బ్రహ్మణ ఇతి చేత్; తత్ర యదుత్తరం వక్తవ్యం, తత్పూర్వమేవోక్తం * నిచాయ్యత్వాదిత్యనేన. ౨౦

86. అనుకృతేస్తస్య చ అనుకృతిః - అనుకారః. తస్య-పరమాత్మనోఽనుకారాద్ధి జీవస్యావిర్భూతస్వరూపస్యాపహతపాప్మత్వాదిగుణకత్వమ్. అతోఽనుకర్తుః జీవాదనుకార్యః పరబ్రహ్మభూతో దహరాకాశోఽర్థాన్తరభూత ఏవ. తదనుకారశ్చ తత్సామ్యాపత్తిః శ్రూయతే * యదా పశ్యః పశ్యతే రుక్మవర్ణం కర్తారమీశం పురుషం బ్రహ్మయోనిమ్, తదా విద్వాన్పుణ్యపాపే విధూయ నిరఞ్జనః పరమం సామ్యముపైతీతి. ౨౧

87. అపి స్మర్యతే స్మర్యతే చ తదుపాసనాత్తత్సామ్యాపత్తిరూపానుకృతిర్జీవస్య * ఇదం జ్ఞానముపాశ్రిత్య మమసాధర్మ్యమాగతాః । సర్గేఽపి నోపజాయన్తే ప్రలయే న వ్యథన్తి చేతి. ౨౨

88. శబ్దాదేవ ప్రమితః కఠవల్లీష్వామ్నాయతే * అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో మధ్య ఆత్మని తిష్ఠతి। ఈశానో భూతభవ్యస్య న తతో విజుగుప్సతే ఏతద్వై తత్. ఉత్తరత్రచ * అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో జ్యోతిరివాధూమకః. తథోపరిష్టాత్ * అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషోఽన్తరాత్మా సదా జనానాం హృదయే సన్నివిష్ట ఇతి. అత్రాఙ్గుష్ఠప్రమితో జీవాత్మా, ఉత పరమాత్మేతి సంశయః. జీవాత్మేతి పూర్వః పక్షః – అన్యత్ర స్వీకృతస్పష్టజీవభావే పురుషే అఙ్గుష్ఠప్రమితత్వశ్రుతేః * ప్రాణాధిపస్సఞ్చరతి స్వకర్మభిరఙ్గుష్ఠమాత్రో రవితుల్యరూప ఇతి. రాద్ధాన్తస్తు—తత్ర * స్వకర్మభిరితి జీవభావ నిశ్చయవదత్రాపి * ఈశానో భూతభవ్యస్యేతి భూతభవ్యేశితృత్వదర్శనాత్ పరమాత్మైవేతి. సూత్రార్థస్తు—శబ్దాదేవ ప్రమితః—అఙ్గుష్ఠప్రమితః పరమాత్మైవ, * ఈశానో భూతభవ్యస్యేతి పరమాత్మవాచిశబ్దాత్. ౨౩

కథమనవచ్ఛిన్నస్య పరమాత్మనోఽఙ్గుష్ఠప్రమితత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ.—

89. హృద్యపేక్షయా తు మనుష్యాధికారత్వాత్ ఉపాసనార్థముపాసకహృదయే వర్తమానత్వాత్, ఉపాసకహృదయస్యాఙ్గుష్ఠమాత్రత్వాత్, తదపేక్షయేదమఙ్గుష్ఠప్రమితత్వమ్, మనుష్యాణామేవోపాసకత్వసంభావనయా మనుష్యానధికృత్య ప్రవృత్తత్వాచ్ఛాస్త్రస్య మనుష్యహృదయాపేక్షయేదముక్తమ్. స్థితం తావదుత్తరత్ర సమాపయిష్యతే. ౨౪

90. తదుపర్యపి బాదరాయణస్సంభవాత్ మనుష్యాధికారం బ్రహ్మోపాసనశాస్త్రమిత్యుక్తమ్; తత్ప్రసఙ్గేన దేవాదీనామపి బ్రహ్మవిద్యాయామధికారోఽస్తి నవేతి చిన్త్యతే. న దేవాదీనామధికారోఽస్తీతి పూర్వః పక్షః – పరినిష్పన్నే బ్రహ్మణి శబ్దస్య ప్రామాణ్యసంభవేఽపి దేవాదీనాం విగ్రహాదిమత్త్వే ప్రమాణాభావాత్, మన్త్రార్థవాదానామ్(అపి)విధిశేషతయా విగ్రహాది సద్భావపరత్వాభావాత్, విగ్రహవన్నిర్వర్త్యాహారహారనుష్ఠీయమానవివేకాదిసాధనసప్తకసంస్కృతమనోనిష్పాద్యోపాసననిర్వృత్తౌ తేషాం సామర్థ్యాభావాత్. రాద్ధాన్తస్తు – జగత్సృష్టిప్రకరణేషు నామరూపవ్యాకరణశ్రుత్యైవ దేవాదీనాం విగ్రహాదిమత్త్వం సిధ్యతి. దేవాదీనాం దేహేన్ద్రియాదికరణమేవ హి నామరూపవ్యాకరణమ్. మన్త్రార్థవాదయోశ్చ తదుపలబ్ధేః. తయోరనుష్ఠేయప్రకాశనస్తుతిపరత్వేఽపి తదుపపత్తయే తత్సద్భావే ప్రమాణత్వాద్దేవాదీనాం విగ్రహాది మత్త్వసిద్ధిః. నహి విగ్రహాదిమత్తయా స్తుతిః ప్రకాశనం చ తదభావే సంభవతి. అతస్సామర్థ్యసంభవాదస్త్యేవాధికారః. సూత్రార్థస్తు – తదుపర్యపి – తేభ్యః – మనుష్యేభ్య ఉపరి వర్తమానానాం దేవాదీనామప్యధికారోఽస్తి, యద్వా, తత్ —బ్రహ్మోపాసనమ్ ఉపరి-దేవాదిష్వపి సంభవతి, తేషామపి బ్రహ్మస్వరూపతదుపాసనప్రకారజ్ఞానతదర్థిత్వతదుపాదానసామర్థ్యసంభవాత్. పూర్వోపార్జితజ్ఞానావిస్మరణాత్ జ్ఞానసంభవః, తాపత్రయాభిహతిపూర్వకబ్రహ్మగుణజ్ఞానాచ్చార్థిత్వసంభవః, సృష్టివాక్యమన్త్రార్థవాదేషు విగ్రహవత్త్వాదిదర్శనాత్ సామర్థ్యసంభవశ్చేతి భగవాన్బాదరాయణో మన్యతే. ౨౫

91. విరోధః కర్మణీతి చేన్నానేకప్రతిపత్తేర్దర్శనాత్ కర్మణి—యాగాదౌ విగ్రహవత్త్వే సతి ఏకస్య యుగపదనేకయాగేషు సన్నిధానానుపపత్తేర్విరోధః ప్రసజ్యేత ఇతి చేత్, తన్న; శక్తిమతాం సౌభరిప్రభృతీనాం యుగపదనేకశరీరప్రతిపత్తిదర్శనాత్. ౨౬

92. ~ శబ్ద ఇతి చేన్నాతః ప్రభవాత్ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామ్ ~ విరోధ ఇతి వర్తతే. మా భూత్కర్మణి విరోధః; శబ్దే తు వైదికే విరోధః ప్రసజ్యతే - విగ్రహవత్త్వే హి తేషాం సావయవత్వేనోత్పత్తివినాశయోగాదుత్పత్తేః ప్రాగ్వినాశాదూర్ధ్వం చ వైదికానామిన్ద్రాదిశబ్దానామర్థశూన్యత్వమనిత్యత్వం వా స్యాదితి చేత్, తన్న; అతః ప్రభవాత్ -అతః- వైదికాదేవ శబ్దాత్ ఇన్ద్రాదేః ప్రభవాత్. పూర్వపూర్వేన్ద్రాదౌ వినష్టే వైదికాదిన్ద్రాద్యాకృతివిశేషవాచినశ్శబ్దాదిన్ద్రాద్యాకృతివిశేషం స్మృత్వా తదాకారమపరమిన్ద్రాదికం సృజతి ప్రజాపతిరితి వైదికస్య శబ్దస్య న కశ్చిద్విరోధః. నహి దేవదత్తాదిశబ్దవదిన్ద్రాదిశబ్దా వ్యక్తివిశేషే సఙ్కేతపూర్వకాః ప్రవృత్తాః; అపితు గవాదిశబ్దవదాకృతిశేషవాచిన ఇతి తేషామపి నిత్య ఏవ వాచ్యవాచకభావః. వైదికాదిన్ద్రాదిశబ్దాత్తదర్థవిశేషం స్మృత్వా కులాలాదిరివ ఘటాదికం ప్రజాపతిస్సృజతీతి కుతోఽవగమ్యతే? ప్రత్యక్షానుమానాభ్యాం - శ్రుతిస్మృతిభ్యామిత్యర్థః. శ్రుతిస్తావత్ * వేదేన రూపే వ్యకరోత్ సతాసతీ ప్రజాపతిః, తథా * స భూరితి వ్యాహరత్ స భూమిమసృజతేత్యాదికా. స్మృతిరపి * సర్వేషాం చ స నామాని కర్మాణి చ పృథక్పృథక్ । వేదశబ్దేభ్య ఏవాదౌ పృథక్సంస్థాశ్చ నిర్మమే॥ * నామ రూపం చ భూతానాం కృత్యానాం చ ప్రపఞ్చనమ్ । వేదశబ్దేభ్య ఏవాదౌ దేవాదీనాం చకార స ఇత్యాదికా. ౨౭

93. ~ అత ఏవ చ నిత్యత్వమ్ ~ యతః ప్రజాపతిః వైదికాచ్ఛబ్దాదర్థాకారం స్మృత్వా తదాకారం సర్వం సృజతి, అతశ్చ వసిష్ఠవిశ్వామిత్రాదీనాం మన్త్రసూక్తాదికృత్త్వేఽపి మన్త్రాదిమయస్య వేదస్య నిత్యత్వం తిష్ఠత్యేవ. ప్రజాపతిర్హి నైమిత్తికప్రలయానన్తరం * మన్త్రకృతో వృణీతే * విశ్వామిత్రస్య సూక్తం భవతీత్యాది వేదశబ్దేభ్యోఽనధీతమన్త్రాదిదర్శనశక్తవసిష్ఠాద్యాకృతివిశేషం స్మృత్వా వసిష్ఠత్వాదిపదప్రాప్తయేఽనుష్ఠితకర్మవిశేషాంశ్చానుస్మృత్య తదాకారవిశేషాంస్తాన్వసిష్ఠాదీన్ సృజతి. తే చానధీత్యైవ వేదైకదేశభూతమన్త్రాదీన్ స్వరతో వర్ణతశ్చాస్ఖలితాన్పఠన్తి. తదేషాం మన్త్రాదికృత్త్వేఽపి వేదనిత్యత్వముపపద్యతే. ౨౮

ప్రజాపతిప్రభృతిషు సర్వేషు తత్త్వేష్వవ్యాకృతపర్యన్తేషు, అవ్యాకృతపరిణామరూపేషు శబ్దమయేషు వేదేషు చ వినష్టేష్వవ్యాకృతసృష్ట్యావృత్తౌ కథం వేదస్య నిత్యత్వమిత్యత ఆహ.

94. ~ సమాననామరూపత్వాచ్చావృత్తావప్యవిరోధో దర్శనాత్స్మృతేశ్చ ~ అవ్యాకృతసృష్ట్యావృత్తావపి సృజ్యానాం సమాననామరూపత్వాదేవ న కశ్చిద్విరోధః. ఆదిసర్గేఽపి హి పరమపురుషః పూర్వసంస్థానం జగత్సర్గ తథైవ సృజతి, వేదాంశ్చ పూర్వానుపూర్వీవిశిష్టానావిష్కృత్య హిరణ్యగర్భాయ దదాతీతి. పూర్వసంస్థానమేవ జగత్సృజతీతి కథమవగమ్యతే? దర్శనాత్స్మృతేశ్చ - దర్శనం - శ్రుతిః. * అహోరాత్రాణి విదధద్విశ్వస్య మిషతో వశీ । సూర్యాచన్ద్రమసౌ ధాతా యథాపూర్వమకల్పయత్ । దివం చ పృథివీం చాన్తరిక్షమథో సువరితి, * యో బ్రహ్మాణం విదధాతి పూర్వం యో వై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మా ఇతిచ; స్మృతిరపి * యథర్తుష్వృతులిఙ్గాని నానారూపాణి పర్యయే । దృశ్యన్తే తాని తాన్యేవ తథా భావా యుగాదిషు॥ ఇతి. ఏతదేవ వేదస్య నిత్యత్వం యత్పూర్వపూర్వోచ్చారణక్రమవిశేషం స్మృత్వా తేనైవ క్రమేణోచ్చార్యత్వమ్. పరమపురుషోఽపి స్వస్వరూపస్యారాధన

తత్ఫలయాథాత్మ్యావబోధి వేదం స్వస్వరూపవన్నిత్యమేవ పూర్వానుపూర్వీవిశిష్టం స్మృత్వాఽఽవిష్కరోతి; అతో దేవాదీనాం బ్రహ్మవిద్యాధికారే న కశ్చిద్విరోధః. ౨౯

95. మధ్వాదిష్వసంభవాదనధికారం జైమినిః — ఛాన్దోగ్యే * అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధ్విత్యుపక్రమ్య * తద్యత్ప్రథమమమృతం తద్వసవ ఉపజీవన్తీత్యుక్త్వా * స య ఏతదేవమమృతం వేద వసూనామేవైకో భూత్వాఽగ్నినైవ ముఖేనైతదేవామృతం దృష్ట్వా తృప్యతీత్యాదినా ఋగ్యజుస్సామాదివేదోదితకర్మసంపాద్యరసాధారతయా మధుమయస్యాదిత్యస్య పూర్వదక్షిణపశ్చిమోత్తరోర్ధ్వాంశాన్వసురుద్రాదిత్యమరుత్సాధ్యనామ్నాం దేవగణానాం భోగ్యత్వేనాభిధాయ తైరుపజీవ్యమానాకారేణాదిత్యాంశానుపాస్యానుపదిశ్య తానేవాదిత్యాంశాం స్తథాభూతాన్ప్రాప్యానుపదిశతి. ఏవమాదిషూపాసనేషు వస్వాదిత్యాదీనామధికారోఽస్తి, నేతి సంశయః. నాస్త్యధికార ఇతి పూర్వః పక్షః, వస్వాదీనాముపాస్యాన్తర్గతత్వేన కర్మకర్తృభావవిరోధాత్, ప్రాప్యస్య వసుత్వాదేః ప్రాప్తత్వాచ్చ. రాద్ధాన్తస్తు – బ్రహ్మణ ఏవ తదవస్థస్యోపాస్యత్వాద్వస్వాదీనాం సతాం స్వావస్థబ్రహ్మానుసన్ధానావిరోధాత్కల్పాన్తరే వసుత్వాదేః ప్రాప్యత్వావిరోధాచ్చ వస్వాదీనామధికారస్సంభవతీతి. సూత్రార్థస్తు – మధువిద్యాదిషు వస్వాదీనామనధికారం జైమినిర్మన్యతే. అసంభవాత్ – వస్వాదీనామేవోపాస్యానాముపాసకత్వాసంభవాత్, వసుత్వాదేః ప్రాప్తత్వాదేవ ప్రాప్యత్వాసంభవాచ్చ. ౩౦

96. జ్యోతిషి భావాచ్చ — * తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరాయుర్హోపాసతేఽమృతమితి జ్యోతిషి - పరస్మిన్ బ్రహ్మణి దేవమనుష్యయోరధికారసాధారణ్యే సత్యపి జ్యోతిషాం జ్యోతిః – పరం బ్రహ్మ దేవా ఉపాసత ఇతి విశేషవచనం వస్వాదీనాం కర్మకర్తృభావవిరోధాత్తేషు తేషామనధికారం ద్యోతయతి. * దేవా ఇతి సామాన్యవచనం చ వస్వాదివిశేషవిషయమిత్యవగమ్యతే, అన్యేషామవిరోధాత్. ౩౧

97. భావం తు బాదరాయణోఽస్తి హి — తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి. వస్వాదీనాం మధువిద్యాదిష్వధికారసద్భావం భగవాన్బాదరాయణో మన్యతే. అస్తి హి వస్వాదీనామేవోపాస్యత్వం ప్రాప్యత్వం చ. ఇదానీం వసూనామేవ సతాం కల్పాన్తరే వసుత్వస్య ప్రాప్యత్వసంభవాత్ప్రాప్యత్వం సంభవతి. స్వాత్మనాం బ్రహ్మభావానుసన్ధానసంభవాదుపాస్యత్వం చ సంభవతి. * య ఏతామేవం బ్రహ్మోపనిషదం వేదేతి హి కృత్స్నయా మధువిద్యయా బ్రహ్మవిద్యాత్వమవగమ్యతే. ౩౨

98. శుగస్య తదనాదరశ్రవణాత్తదాద్రవణాత్సూచ్యతే హి — బ్రహ్మవిద్యాయాం శూద్రస్యాప్యధికారోఽస్తి, నేతి సంశయః. అస్తీతి పూర్వః పక్షః – అర్థిత్వసామర్థ్యసంభవాత్. శూద్రస్యానగ్నివిద్యత్వేఽపి మనోవృత్తిమాత్రత్వాదుపాసనస్య సంభవతి హి సామర్థ్యమ్. బ్రహ్మస్వరూపతదుపాసనప్రకారజ్ఞానం చేతిహాసపురాణశ్రవణాదేవ నిష్పద్యతే. అస్తి హి శూద్రస్యాపీతిహాసపురాణశ్రవణానుజ్ఞా * శ్రావయేచ్చతురో వర్ణాన్కృత్వా బ్రాహ్మణమగ్రత ఇతి. తథా తత్రైవ విదురాదీనాం బ్రహ్మనిష్ఠత్వం దృశ్యతే. ఉపనిషత్స్వపి * ఆజహారేమాశ్శూద్రానేనైవ ముఖేనాలాపయిష్యథా ఇతి శూద్రశబ్దేనామన్త్ర్య బ్రహ్మవిద్యోపదేశదర్శనాచ్ఛూద్రస్యాపీహాధికారస్సూచ్యతే. రాద్ధాన్తస్తు – ఉపాసనస్య మనోవృత్తిమాత్రత్వేఽప్యనధీత

వేదస్య శూద్రస్య ఉపాసనోపాయభూతజ్ఞానాసంభవాత్, న సామర్థ్యసంభవః. కర్మవిధివదుపాసనావిధయోఽపి త్రైవర్ణికవిషయాధ్యయనగృహీతస్వాధ్యాయోత్పన్నజ్ఞానమేవోపాసనోపాయతయా స్వీకుర్వతే. ఇతిహాసాదయోఽపి స్వాధ్యాయసిద్ధమేవ జ్ఞానముపబృంహయన్తీతి తతోఽపి నాస్య జ్ఞానలాభః. శ్రవణానుజ్ఞా తు పాపక్షయాదిఫలా. విదురాదీనాం తు భవాన్తరవాసనయా జ్ఞానలాభాద్బ్రహ్మనిష్ఠత్వమ్. శూద్రేత్యామన్త్రణమపి న చతుర్థవర్ణత్వేన, అపితు బ్రహ్మవిద్యావైకల్యాచ్ఛుగస్య సంజాతేతి. అతో న శూద్రస్యాధికారః. సూత్రార్థస్తు-బ్రహ్మవిద్యావైకల్యేన హంసోక్తానాదరవాక్యశ్రవణాత్తదైవాచార్యం ప్రత్యాద్రవణాచ్చాచార్యేణ తస్య శుశ్రూషోర్విద్యాఽలాభకృతా శుక్సూచ్యతే. హిశబ్దో హేతౌ. యస్మాదస్య శుక్సూచ్యతే, అతశ్శోచనాచ్ఛూద్ర ఇతి కృత్వా ఆచార్యో రైక్వః జానశ్రుతిం శూద్రేత్యామన్త్రయతే, న జాతియోగేనేత్యర్థః. ౩౩

99. **క్షత్రియత్వగతేశ్చ** అస్య శుశ్రూషోః క్షత్రియత్వావగతేశ్చ న జాతియోగేన శూద్రేత్యామన్త్రణమ్. ప్రకరణప్రక్రమే హి * బహుదాయీత్యాదినా దానపతిత్వబహుతరపక్వాన్నదాయిత్వక్షత్తృప్రేషణబహుగ్రామాదిప్రదానైరస్య జానశ్రుతేశ్శుశ్రూషోః క్షత్రియత్వం ప్రతీతమ్. ౩౪

100. **ఉత్తరత్ర చైత్రరథేన లిఙ్గాత్** ఉపరిష్టాచ్చాస్యాం విద్యాయాం బ్రాహ్మణక్షత్రియయోరేవాన్వయో దృశ్యతే * అథ హ శౌనకం చ కాపేయమభిప్రతారిణం చేత్యాదినా. అభిప్రతారీ హి చైత్రరథః క్షత్రియః. అభిప్రతారిణశ్చైత్రరథత్వం క్షత్రియత్వంచ కాపేయసాహచర్యాల్లిఙ్గాదవగమ్యతే. ప్రకరణాన్తరేహి కాపేయసహచారిణః చైత్రరథత్వం క్షత్రియత్వం చావగతమ్ * ఏతేన వై చైత్రరథం కాపేయా అయాజయన్నితి, * తస్మాచ్చైత్రరథో నామైకః క్షత్రపతిరజాయతేతి చ. అతోఽస్యాం విద్యాయామన్వితో బ్రాహ్మణాదితరో జానశ్రుతిరపి క్షత్రియో భవితుమర్హతి. ౩౫

101. **సంస్కారపరామర్శాత్తదభావాభిలాపాచ్చ** విద్యోపదేశే * ఉపత్వా నేష్య ఇత్యుపనయనసంస్కారపరామర్శాచ్ఛూద్రస్య తదభావవచనాచ్చానధికారః. * న శూద్రే పాతకం కిఞ్చిన్న చ సంస్కారమర్హతీతి హి నిషిధ్యతే. ౩౬

102. **తదభావనిర్ధారణే చ ప్రవృత్తేః** * నైతదబ్రాహ్మణో వివక్తుమర్హతి సమిధం సోమ్యాహరేతి శుశ్రూషోర్జాబాలేశ్శూద్రత్వాభావనిశ్చయ ఏవోపదేశే ప్రవృత్తేః నాధికారః. ౩౭

103. **శ్రవణాధ్యయనార్థప్రతిషేధాత్** శూద్రస్య శ్రవణాధ్యయనాదీని హి ప్రతిషిధ్యన్తే * తస్మాచ్ఛూద్రసమీపే నాధ్యేతవ్యమితి. అనుపశృణ్వతోఽధ్యయనాదిర్న సంభవతి. ౩౮

104. **స్మృతేశ్చ** స్మర్యతే చ శూద్రస్య వేదశ్రవణాదౌ దణ్డః * అథ హాస్య వేదముపశృణ్వతః త్రపుజతుభ్యాం శ్రోత్రప్రతిపూరణముదాహరణే జిహ్వాచ్ఛేదో ధారణే శరీరభేద ఇతి. ౩౯

ప్రాసఙ్గికం పరిసమాప్య ప్రకృతం పరిసమాపయతి.—

105. ~❖ కమ్పనాత్ ❖~ అఙ్గుష్ఠప్రమితప్రకరణమధ్యే * యదిదం కిఞ్చ జగత్సర్వం ప్రాణ ఏజతి నిస్సృతమ్, మహద్భయం వజ్రముద్యతమ్. * భయాదస్యాగ్నిస్తపతీత్యాదౌ ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టాఙ్గుష్ఠప్రమితజనితభయనిమిత్తాదగ్నివాయుసూర్యప్రభృతికృత్స్నజగత్కమ్పనాత్ శ్రూయమాణాదఙ్గుష్ఠప్రమితః పరమాత్మైవేతి నిశ్చీయతే. ౪౦

106. ~❖ జ్యోతిర్దర్శనాత్ ❖~ అస్మిన్నేవ ప్రకరణే తత్సంబన్ధితయా * న తత్ర సూర్యో భాతీత్యారభ్య * తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీతి సర్వేషాం ఛాదకస్యానవధికాతిశయస్య భాశ్శబ్దాభిహితస్య బ్రహ్మభూతస్య పరస్య జ్యోతిషో దర్శనాచ్చాఙ్గుష్ఠప్రమితః పరమాత్మా.

107. ~❖ ఆకాశోఽర్థాన్తరత్వాదివ్యపదేశాత్ ❖~ ఛాన్దోగ్యే * ఆకాశో హ వై నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరా తద్బ్రహ్మ తదమృతం స ఆత్మేత్యత్రాకాశశబ్దనిర్దిష్టః కిం ముక్తాత్మా, ఉత పరమాత్మేతి సంశయః. ముక్త ఇతి పూర్వః పక్షః - * ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసంభవామీతి ముక్తస్యానన్తరప్రకృతత్వాత్. రాద్ధాన్తస్తు - * నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరేతి స్వయమస్పృష్టనామరూపతయా నామరూపయోర్నిర్వోఢృత్వేన శ్రూయమాణోఽయమాకాశో బద్ధముక్తోభయావస్థాత్ప్రత్యగాత్మనోఽర్థాన్తరత్వాత్పరమాత్మైవ. సూత్రార్థస్తు-ఆకాశః పరమాత్మా, తస్య నామరూపయోర్నిర్వోఢృత్వతదస్పర్శలక్షణార్థాన్తరత్వవ్యపదేశాత్. ప్రత్యగాత్మనో హ్యర్థాన్తరభూత ఏవ నామరూపయోర్నిర్వోఢా. బద్ధావస్థస్తావన్నామరూపాభ్యాం స్పృష్టస్తత్పరవశశ్చేతి న నిర్వోఢా; ముక్తస్యాపి జగద్వ్యాపారరహితత్వాన్న నిర్వోఢృత్వమ్. ఆదిశబ్దేన నిరుపాధికబ్రహ్మత్వామృతత్వాత్మత్వాదీని గృహ్యన్తే. తాని నిరుపాధికాని ముక్తస్యాపి న సంభవన్తి. ౪౧

నను * తత్త్వమస్యాదినైక్యవ్యపదేశాత్, * నేహ నానాస్తీతి భేదప్రతిషేధాచ్చ న ప్రత్యగాత్మనోఽర్థాన్తరభూతః పరమాత్మేత్యాశఙ్క్యాహ.—

108. ~❖ సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేన ❖~ వ్యపదేశాదితి వర్తతే. * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సంపరిష్వక్తః * ప్రాజ్ఞేనాత్మనాఽన్వారూఢ ఇతి సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్లుప్తసకలవిశేషవిజ్ఞానాత్ప్రత్యగాత్మనస్తదానీమేవ సర్వజ్ఞతయా భేదవ్యపదేశాత్ప్రత్యగాత్మనోఽర్థాన్తరభూత ఏవ పరమాత్మా. ౪౩

109. ~❖ పత్యాదిశబ్దేభ్యః ❖~ పరిష్వఙ్గకే ప్రాజ్ఞే శ్రూయమాణేభ్యః పత్యాదిశబ్దేభ్యశ్చాయం ప్రత్యగాత్మనోఽర్థాన్తరభూతః పరమాత్మా * సర్వస్యాధిపతిస్సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశాన ఇత్యాదౌ. ఐక్యోపదేశభేదప్రతిషేధౌ తు బ్రహ్మకార్యత్వనిబన్ధనావితి * తజ్జలానితి * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేత్యాదిశ్రుతిభిరేవ వ్యక్తౌ. ౪౪

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీవేదాన్తదీపే
ప్రథమస్యాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః.

శ్రీః

ప్రథమాధ్యాయే చతుర్థః పాదః.

110. ~❖ ఆనుమానికమప్యేకేషామితి చేన్న శరీరరూపకవిన్యస్తగృహీతేర్దర్శయతి చ ❖~ కఠవల్లీషు * ఇన్ద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థా అర్థేభ్యశ్చ పరం మనః । మనసశ్చ పరా బుద్ధిర్బుద్ధేరాత్మా మహాన్పరః॥ మహతః పరమవ్యక్తమవ్యక్తాత్పురుషః పరః। పురుషాన్న పరం కిఞ్చిత్సా కాష్ఠా సా పరా గతిరిత్యత్ర కిం సాఙ్ఖ్యోక్తం ప్రధానమవ్యక్తశబ్దాభిధేయముత నేతి సంశయః. ప్రధానమితి పూర్వః పక్షః * మహతః పరమిత్యాదితత్తన్త్రప్రక్రియాప్రత్యభిజ్ఞానాత్, * పురుషాన్న పరం కిఞ్చిదితి పఞ్చవింశకపురుషాతిరిక్తతత్త్వనిషేధాచ్చ. రాద్ధాన్తస్తు-నావ్యక్తశబ్దేన ప్రధానమిహ గృహ్యతే. పూర్వత్ర * ఆత్మానం రథినం విద్ధి శరీరం రథమేవ చేత్యాదినా ఉపాసనానిర్వృత్తయే వశ్యేన్ద్రియత్వాపాదనాయ యే ఆత్మశరీరబుద్ధిమనఇన్ద్రియ విషయాః రథిరథసారథిప్రగ్రహహయగోచరత్వేన రూపితాః, తేషు వశీకార్యత్వే పరాః * ఇన్ద్రియేభ్యః పరా ఇత్యాదినోచ్యన్తే. తత్ర చేన్ద్రియాదయః స్వశబ్దైనైవ గృహ్యన్తే. రథత్వేన రూపితం శరీరమిహావ్యక్తపరిణామత్వేనావ్యక్తశబ్దేన గృహ్యత ఇతి నేహ తత్తన్త్రప్రక్రియాప్రత్యభిజ్ఞా(న)గన్ధః. * అవ్యక్తాత్పురుషః పర ఇతి చ న పఞ్చవింశకః, అపితు ప్రాప్యః పరమాత్మైవ, అన్తర్యామితయోపాసనస్యాప్యుపాయభూత ఇతి స ఇహ వశీకార్యకాష్ఠాత్వేన * పురుషాన్న పరం కిఞ్చిదిత్యుక్తః. సూత్రార్థస్తు - ఏకేషాం కఠానాం శాఖాయామ్, ఆనుమానికం - ప్రధానం జగత్కారణత్వేన * మహతః పరమవ్యక్తమిత్యామ్నాయత ఇతి చేత్, తన్న; అవ్యక్తశబ్దేన శరీరాఖ్యరూపకవిన్యస్తస్య గృహీతేః - పూర్వత్రాత్మాదిషు రథిరథాది రూపకవిన్యస్తేషు రథత్వేన రూపితస్య శరీరస్యాత్రావ్యక్తశబ్దేన గృహీతేరిత్యర్థః. అతో వశీకార్యత్వే పరా ఇహోచ్యన్తే. దర్శయతి చైనమర్థం వాక్యశేషః ఇన్ద్రియాదీనాం నియమనప్రకారం ప్రతిపాదయన్ * యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీ ఇత్యాదిః. ౧

కథమవ్యక్తశబ్దస్య శరీరం వాచ్యం భవతీత్యాశఙ్క్యాహ.—

111. ~❖ సూక్ష్మం తు తదర్హత్వాత్ ❖~ తుశబ్దోఽవధారణే. సూక్ష్మమ్ - అవ్యక్తమేవావస్థాన్తరాపన్నం శరీరం భవతి, తదవస్థస్యైవ కార్యార్హత్వాత్. ౨

యది రూపకవిన్యస్తా ఆత్మాదయ ఏవ వశీకార్యత్వే పరాః * ఇన్ద్రియేభ్యః పరా ఇత్యాదినా గృహ్యన్తే, తర్హి * అవ్యక్తాత్పురుషః పరః, పురుషాన్న పరం కిఞ్చిదితి పురుషగ్రహణం కిమర్థమిత్యత ఆహ.—

112. ~❖ తదధీనత్వాదర్థవత్ ❖~ అన్తర్యామిరూపేణావస్థితపురుషాధీనత్వాదాత్మాదికం సర్వం రథిరథత్వాదినా రూపితమర్థవత్ - ప్రయోజనవద్భవతి. అత ఉపాసననిర్వృత్తౌ వశీకార్యకాష్ఠా పరమపురుష ఇతి తదర్థమిహ రూపకవిన్యస్తేషు పరిగృహ్యమాణేషు పరస్యాపి పురుషస్య గ్రహణమ్. ఉపాసననిర్వృత్త్యుపాయకాష్ఠా పురుషః ప్రాప్యశ్చేతి * పురుషాన్న పరం కిఞ్చిత్సా కాష్ఠా సా పరా గతిరిత్యుక్తమ్. భాష్యప్రక్రియయా వా నేయమిదం సూత్రం - పరమపురుషశరీరతయా తదధీనత్వాద్భూతసూక్ష్మమవ్యాకృతమర్థవదితి తదిహావ్యక్తశబ్దేన గృహ్యతే. నాబ్రహ్మాత్మకం స్వనిష్ఠం తన్త్రసిద్ధమితి.

113. — జ్ఞేయత్వావచనాచ్చ — యది తన్త్రసిద్ధప్రక్రియేహాభిప్రేతా, తదాఽవ్యక్తస్యాపి జ్ఞేయత్వం వక్తవ్యమ్ - * వ్యక్తావ్యక్తజ్ఞవిజ్ఞానాదితి హి తత్ప్రక్రియా. న హ్యావ్యక్తమిహ జ్ఞేయత్వేనోక్తమ్; అతశ్చాత్ర న తన్త్రప్రక్రియాగన్ధః. ౪

114. — వదతీతి చేన్న ప్రాజ్ఞో హి ప్రకరణాత్ — * అశబ్దమస్పర్శమిత్యుపక్రమ్య * మహతః పరం ధ్రువం నిచాయ్య తం మృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యత ఇతి ప్రధానస్య జ్ఞేయత్వమనన్తరమేవ వదతీయం శ్రుతిరితి చేత్, తన్న; * అశబ్దమస్పర్శమిత్యాదినా ప్రాజ్ఞః పరమపురుష ఏవ హ్యత్రోచ్యతే * సోఽధ్వనః పారమాప్నోతి తద్విష్ణోః పరమం పదమ్ * ఏష సర్వేషు భూతేషు గూఢోత్మా న ప్రకాశత ఇతి ప్రాజ్ఞస్యైవ ప్రకృతత్వాత్. ౫

115. — త్రయాణామేవ చైవముపన్యాసః ప్రశ్నశ్చ — అస్మిన్ప్రకరణే * యేయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్య ఇత్యారభ్యాసమాప్తేః పరమపురుషతదుపాసనోపాసకానాం త్రయాణామేవైవం - జ్ఞేయత్వేనోపన్యాసః ప్రశ్నశ్చ దృశ్యతే, న ప్రధానాదేస్తాన్త్రికస్యాపి. అతశ్చ న ప్రధానమిహ జ్ఞేయత్వేనోక్తమ్. ౬

116. — మహద్వచ్చ — యథా * బుద్ధేరాత్మా మహాన్పర ఇత్యాత్మశబ్దసామానాధికరణ్యాన్మహచ్ఛబ్దేన, న తాన్త్రికం మహత్తత్త్వం గృహ్యతే, ఏవమవ్యక్తశబ్దేనాపి న తాన్త్రికం ప్రధానమ్. ౭

117. — చమసవదవిశేషాత్ — శ్వేతాశ్వతరే * అజామేకాం లోహితశుక్లకృష్ణాం బహ్వీః ప్రజాస్సృజమానాం సరూపాః, అజో హ్యేకో జుషమాణోఽనుశేతే జహాత్యేనాం భుక్తభోగామజోఽన్య ఇత్యత్ర కిమజాశబ్దేన తన్త్రసిద్ధా ప్రకృతిరభిధీయతే, ఉత బ్రహ్మాత్మికేతి సంశయః. తన్త్రసిద్ధేతి పూర్వః పక్షః *అజామేకామిత్యస్యా అకార్యత్వప్రతీతేః, బహ్వీనాం ప్రజానాం స్వాతన్త్ర్యేణ కారణత్వశ్రవణాచ్చ. రాద్ధాన్తస్తు - న తన్త్రసిద్ధాయాః ప్రకృతేరత్ర గ్రహణం,జననవిరహశ్రవణమాత్రేణ తన్త్రసిద్ధాయాః ప్రకృతేః ప్రతీతినియమాభావాత్. నహి యౌగికానాం శబ్దానామర్థప్రకరణాదిభిర్విశేష్యవ్యవస్థాపకైర్వినా విశేషే వృత్తినియమసంభవః. నచాస్యాస్స్వాతన్త్ర్యేణ సృష్టిహేతుత్వమిహ ప్రతీతమ్, అపితు సృష్టిహేతుత్వమాత్రమ్. తద్బ్రహ్మాత్మికాయాశ్చ న విరుద్ధమ్. అత్ర తు బ్రహ్మాత్మికాయా ఏవ శాఖాన్తరసిద్ధాయా ఏతత్సరూపమన్త్రోదితాయాః ప్రత్యభిజ్ఞానాత్సైవేతి నిశ్చీయతే. సూత్రార్థస్తు—నాయమజాశబ్దస్తన్త్రసిద్ధప్రధానవిషయః. కుతః; చమసవదవిశేషాత్; యథా—* అర్వాగ్బిలశ్చమస ఇతి మన్త్రే చమనసాధనత్వయోగేన ప్రవృత్తస్య చమసశబ్దస్య శిరసి ప్రవృత్తౌ * యథేదం తచ్ఛిర ఏష హ్యర్వాగ్బిలశ్చమస ఇతి వాక్యశేషే విశేషో దృశ్యతే, తథా * అజామేకామిత్యజాశబ్దస్య తన్త్రసిద్ధప్రధానే వృత్తౌ విశేషాభావాన్న తద్గ్రహణం న్యాయ్యమ్. ౮

అస్తి తు బ్రహ్మాత్మికాయా ఏవ గ్రహణే విశేష ఇత్యాహ.—

118. — జ్యోతిరుపక్రమా తు తథా హ్యధీయత ఏకే — జ్యోతిః - బ్రహ్మ యస్యాః ఉపక్రమః—కారణం సా జ్యోతిరుపక్రమా. తుశబ్దోఽవధారణే. బ్రహ్మకారణికైవైషాఽజా. తథా హ్యధీయత ఏకే—యథారూపోఽయమజాయాః ప్రతిపాదకో మన్త్రః, తథారూపమేవ మన్త్రం బ్రహ్మాత్మికాయాస్తస్యాః ప్రతిపాదకమధీయత ఏకే శాఖినః * అణోరణీయా

న్మహతో మహీయానిత్యాదినా బ్రహ్మ ప్రతిపాద్య * సప్త ప్రాణాః ప్రభవన్తి తస్మాత్సప్తార్చిషస్సమిధస్సప్తజిహ్వాః। సప్త ఇమే లోకా యేషు చరన్తి ప్రాణా గుహాశయాన్నిహితాస్సప్త సప్త । అతస్సముద్రా గిరయశ్చ సర్వ ఇత్యాదినా బ్రహ్మణ ఉత్పన్నత్వేన బ్రహ్మాత్మకతయా సర్వానుసన్ధానవిధానసమయే * అజామేకాం లోహితశుక్లకృష్ణాం బహ్వీం ప్రజాం జనయన్తీం సరూపామితి ప్రతిపాద్యమానా బ్రహ్మాత్మికైవేతి తత్ప్రత్యభిజ్ఞానాదిహాప్యజా బ్రహ్మాత్మికైవేతి నిశ్చీయతే. ౯

అజాత్వం జ్యోతిరుపక్రమాత్వం చ కథముపపద్యత ఇత్యత ఆహ.—

119. కల్పనోపదేశాచ్చ మధ్వాదివదవిరోధః కల్పనా-సృష్టిః. * సూర్యాచన్ద్రమసా ధాతా యథాపూర్వమకల్పయదిత్యాదిదర్శనాత్. * అస్మాన్మాయీ సృజతే విశ్వమేతదితి హి సృష్టిరిహోపదిశ్యతే. ప్రలయవేలాయామేషా ప్రకృతిః పరమపురుషాశ్రయా కారణావస్థాఽతిసూక్ష్మావయవా శక్తిరూపేణావతిష్ఠతే; తదవస్థాభిప్రాయేణాస్యా అజాత్వమ్. సృష్టివేలాయాం పునస్తచ్ఛరీరాద్బ్రహ్మణః స్థూలావస్థా జాయతే; తదవస్థా జ్యోతిరుపక్రమేతి న కశ్చిద్విరోధః. మధ్వాదివత్ - యథా ఆదిత్యస్యైకస్యైవ కార్యావస్థాయామ్ * అసౌ వా ఆదిత్యో దేవమధ్వితి వస్వాదిభోగ్యరసాధారతయా మధుత్వం, తస్యైవ * అథ తత ఊర్ధ్వ ఉదేత్య నైవోదేతా నాస్తమేతైకల ఏవ మధ్యే స్థాతేత్యాదినా నామరూపప్రహాణేన కారణావస్థాయాం సూక్ష్మస్యైకస్యైవావస్థానం న విరుధ్యతే, తద్వత్. ౧౦

120. న సఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహాదపి నానాభావాదతిరేకాచ్చ వాజసనేయకే - * యస్మిన్పఞ్చ పఞ్చజనా ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠితః । తమేవమన్య ఆత్మానం విద్వాన్బ్రహ్మామృతోఽమృతమిత్యత్ర కిం సాఙ్ఖ్యోక్తాని పఞ్చవింశతితత్త్వాని ప్రతిపాద్యన్తే, ఉత నేతి సంశయః. తాన్యేవేతి పూర్వః పక్షః; * పఞ్చ పఞ్చజనా ఇతి హి పఞ్చసఙ్ఖ్యావిశిష్టాః పఞ్చజనాః పఞ్చవింశతిస్సంపద్యన్తే. కథమ్? పఞ్చజనా ఇతి సమాహారవిషయోఽయం సమాసః; పఞ్చపూల్య ఇతివత్; పఞ్చభిర్జనైరారబ్ధస్సమూహః పఞ్చజనః - పఞ్చజనీత్యర్థః. లిఙ్గవ్యత్యయశ్ఛాన్దసః. పఞ్చజనా ఇతి బహువచనాత్సమూహబహుత్వం చావగమ్యతే. తే చ కతీత్యపేక్షాయాం పఞ్చ పఞ్చజనా ఇతి పఞ్చశబ్దవిశేషితాః పఞ్చజనసమూహా ఇతి పఞ్చవింశతిస్తత్త్వాని భవన్తి. మోక్షాధికారాత్తాన్త్రికాణ్యేవేతి నిశ్చీయన్తే. ఏవం నిశ్చితే సతి * తమేవమన్య ఆత్మానం విద్వాన్బ్రహ్మామృతోఽమృతమితి పఞ్చవింశకమాత్మానం బ్రహ్మభూతం విద్వానమృతో భవతీతి. రాద్ధాన్తస్తు - * యస్మిన్పఞ్చ పఞ్చజనా ఆకాశశ్చ ప్రతిష్ఠిత ఇతి యచ్ఛబ్దనిర్దిష్టబ్రహ్మాధారత్వాత్తదాధేయానాం తత్త్వానాం బ్రహ్మాత్మకత్వమవగమ్యతే. యచ్ఛబ్దనిర్దిష్టం చ * తమేవమన్య ఆత్మానమితి తచ్ఛబ్దేన పరామృశ్య * బ్రహ్మామృతోఽమృతమితి నిర్దేశాద్బ్రహ్మేతి నిశ్చీయతే; అతో న తాన్త్రికప్రసఙ్గః. సూత్రార్థస్తు - * పఞ్చ పఞ్చజనా ఇత్యత్ర పఞ్చవింశతిసఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహాదపి న తాన్త్రికాణీమాని తత్త్వాని, యస్మిన్నితి యచ్ఛబ్దనిర్దిష్టబ్రహ్మాధారకతయా తాన్త్రికేభ్యో నానాభావాత్ - ఏషాం తత్త్వానాం పృథగ్భావాదిత్యర్థః. అతిరేకాచ్చ - తాన్త్రికేభ్యస్తత్త్వాతిరేకప్రతీతేశ్చ. యస్మిన్నితి నిర్దిష్టమతిరిక్తమాకాశశ్చ. న సఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహాదపీత్యపిశబ్దేన సఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహో న సంభవతీత్యాహ, ఆకాశస్య పృథఙ్నిర్దేశాత్. అతః పఞ్చజనా ఇతి

న సమాహారవిషయః, అపితు * దిక్సఙ్ఖ్యే సంజ్ఞాయామితి సంజ్ఞావిషయః. పఞ్చజనసంజ్ఞితాః కేచిత్, తే చ పఞ్చైవేతి. * సప్త సప్తర్షయ ఇతివత్. ౧౧

121. ~❖ ప్రాణాదయో వాక్యశేషాత్ ❖~ పఞ్చజనసంజ్ఞితాః పఞ్చ పదార్థాః ప్రాణాదయ ఇతి వాక్యశేషాదవగమ్యతే * ప్రాణస్య ప్రాణముత చక్షుషశ్చక్షుః శ్రోత్రస్య శ్రోత్రమన్నస్యాన్నం మనసో యే మనో విదురితి. బ్రహ్మాత్మకానీన్ద్రియాణి పఞ్చ పఞ్చజనా ఇతి నిర్దిష్టాని. జననాచ్చ జనాః. ౧౨

కాణ్వపాఠేఽన్నవర్జితానాం చతుర్ణాం నిర్దేశాత్ పఞ్చజనసంజ్ఞితానీన్ద్రియాణీతి కథం జ్ఞాయత ఇత్యత్రాహ.—

122. ~❖ జ్యోతిషైకేషామసత్యన్నే ❖~ ఏకేషాం - కాణ్వానాం వాక్యశేషే అసత్యన్నశబ్దే వాక్యోపక్రమగతేన * తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరితి జ్యోతిశ్శబ్దేన పఞ్చజనా ఇన్ద్రియాణీతి విజ్ఞాయన్తే. కథమ్? జ్యోతిషాం జ్యోతిషి బ్రహ్మణి నిర్దిష్టే ప్రకాశకానాం ప్రకాశకం బ్రహ్మేతి ప్రతీయతే. కే తే ప్రకాశకా ఇత్యపేక్షాయాం * పఞ్చ పఞ్చజనా ఇత్యనిర్జ్ఞాతవిశేషాః పఞ్చసఙ్ఖ్యాసఙ్ఖ్యాతాః ప్రకాశకాని పఞ్చేన్ద్రియాణీత్యవగమ్యతే. అతః * యస్మిన్పఞ్చ పఞ్చజనాఆకాశశ్చప్రతిష్ఠిత ఇతీన్ద్రియాణి భూతాని చ బ్రహ్మణి ప్రతిష్ఠితానీతి న తాన్త్రికత్వగన్ధః. ౧౩

123. ~❖ కారణత్వేన చాకాశాదిషు యథావ్యపదిష్టోక్తేః ❖~ జగత్కారణవాదీని వేదాన్తవాక్యాని కిం ప్రధానకారణతావాదైకాన్తాని, ఉత బ్రహ్మకారణతావాదైకాన్తానీతి సంశయః. ప్రధానకారణతావాదైకాన్తానీతి పూర్వః పక్షః * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదితి క్వచిత్సత్పూర్వికా సృష్టిరామ్నాయతే; అన్యత్ర * అసదేవేదమగ్ర ఆసీత్ * అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీత్, తథా * తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేతి. అవ్యాకృతం హి ప్రధానమ్. అతః ప్రధానకారణతావాదనిశ్చయాత్తదేకాన్తాన్యేవ. రాద్ధాన్తస్తు—* సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేత్యుపక్రమ్య * తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సంభూతః, * తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తత్తేజోఽసృజతేత్యాదిషు సర్వజ్ఞస్య పరస్య బ్రహ్మణః కారణత్వప్రతిపాదనాత్తస్యైవ బ్రహ్మణః కారణావస్థాయాం నామరూపవిభాగసంబన్ధితయా సద్భావాభావాదసదవ్యాకృతాదిశబ్దేన వ్యపదేశ ఇతి బ్రహ్మకారణతావాదైకాన్తాన్యేవ. సూత్రార్థస్తు—ఆకాశాదిపదచిహ్నితేషు * తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సంభూత ఇత్యాదిషు సర్వజ్ఞస్య పరస్య బ్రహ్మణః కారణత్వప్రతిపాదనాత్ సర్వేషు సృష్టివాక్యేషు యథావ్యపదిష్టస్యైవ కారణత్వోక్తేః బ్రహ్మకారణతావాదైకాన్తాని. యథావ్యపదిష్టం - సార్వజ్ఞ్య(ర్వాత్మ్య)దియుక్తతయాఽస్మాభిర్వ్యపదిష్టమ్. ౧౪

తథా సతి * అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీదితి కిం బ్రవీతీత్యత ఆహ.

124. ~❖ సమాకర్షాత్ ❖~ * సోఽకామయత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతీతి బహుభవనసఙ్కల్పపూర్వకం జగత్సృజతో బ్రహ్మణస్సర్వజ్ఞస్య * అసద్వా ఇదమగ్రఆసీదిత్యత్ర సమాకర్షాత్కారణావస్థాయాం నామరూపసంబన్ధిత్వాభావేన అసదితి బ్రవీతి. ఏవం * తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీదిత్యాదిషు * స ఏష ఇహానుప్రవిష్టఆనఖాగ్రేభ్యః * పశ్యత్యచక్షురిత్యాది పూర్వాపరపర్యాలోచనయా తత్రతత్ర సర్వజ్ఞస్య సమాకర్షో ద్రష్టవ్యః. ౧౫

125. ~❖ జగద్వాచిత్వాత్ ❖~ కౌషీతకినాం * బ్రహ్మ తే బ్రవాణీత్యుపక్రమ్య * యో వై బాలాక ఏతేషాం పురుషాణాం కర్తా యస్య వైతత్కర్మ స వై వేదితవ్య ఇత్యత్ర వేదితవ్యతయోపదిష్టః సాఙ్ఖ్యతన్త్రసిద్ధః పురుషః, ఉత పరమాత్మేతి సంశయః. పురుష ఏవ ప్రకృతివియుక్త ఇతి పూర్వః పక్షః – యస్య వైతత్కర్మేతి పుణ్యాపాపరూపకర్మసంబన్ధితయోపలక్షితత్వాత్. రాద్ధాన్తస్తు – * యస్య వైతత్కర్మేతి కర్మశబ్దస్య క్రియత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా జగద్వాచిత్వాత్ కృత్స్నం జగత్ యస్య కార్యం, స పరమపురుష ఏవ వేదితవ్యతయోపదిష్టో భవతీతి. సూత్రమపి వ్యాఖ్యాతమ్. ౧౬

126. ~❖ జీవముఖ్యప్రాణలిఙ్గాన్నేతి చేత్తద్వ్యాఖ్యాతమ్ ❖~ * ఏవమేవైష ప్రజ్ఞాత్మైతై రాత్మభిర్భుఙ్క్తే ఇత్యాది భోక్తృత్వరూపజీవలిఙ్గాత్, * అథాస్మిన్ప్రాణ ఏవైకధా భవతీతి ముఖ్యప్రాణలిఙ్గాచ్చ నాయం పరమాత్మేతి చేత్; తస్య పరిహారః ప్రతర్దనవిద్యాయామేవ వ్యాఖ్యాతః. పూర్వాపరప్రకరణపర్యాలోచనయా పరమాత్మపరమిదం వాక్యమితి నిశ్చితే సత్యన్యలిఙ్గాని తదనుగుణతయా నేతవ్యానీత్యర్థః. ౧౭

నను * తౌ హ సుప్తం పురుష (మీయతు) మాజగ్మతురితి ప్రాణనామభిరామన్త్రణాశ్రవణయష్టిఘాతోత్థాపనాదినా శరీరేన్ద్రియప్రాణాద్యతిరిక్తజీవాత్మసద్భావప్రతిపాదనపరమిదం వాక్యమిత్యవగమ్యత ఇత్యత ఉత్తరం పఠతి.—

127. ~❖ అన్యార్థం తు జైమినిః ప్రశ్నవ్యాఖ్యానాభ్యామపి చైవమేకే ❖~ తుశబ్దశ్శఙ్కానివృత్త్యర్థః. జీవసంకీర్తనమన్యార్థం—జీవాతిరిక్తబ్రహ్మసద్భావప్రతిబోధనార్థమితి ప్రశ్నప్రతివచనాభ్యామవగమ్యతే. ప్రశ్నస్తావజ్జీవప్రతిపాదనానన్తరం * క్వైష ఏతద్బాలాకే పురుషోఽశయిష్టేత్యాదికః సుషుప్తజీవాశ్రయవిషయతయా పరమాత్మపర ఇతి నిశ్చితః. ప్రతివచనమపి * అథాస్మిన్ప్రాణ ఏవైకధా భవతీత్యాదికం పరమాత్మవిషయమేవ. సుప్తపురుషాశ్రయతయా హి ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టః పరమాత్మైవ * సతా సోమ్య తదా సంపన్నో భవతీత్యాదిభ్యః. జైమినిగ్రహణముక్తస్యార్థస్య పూజ్యత్వాయ. అపి చైవమేకే – ఏకే – వాజసనేయినః ఇదమేవ బాలాక్యజాతశత్రుసంవాదగతం ప్రశ్నప్రతివచనరూపం వాక్యం పరమాత్మవిషయం స్పష్టమధీయతే * క్వైష ఏతదిత్యాది * య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేత ఇత్యేతదన్తమ్. ౧౮

128. ~❖ వాక్యాన్వయాత్ ❖~ బృహదారణ్యకే మైత్రేయీబ్రాహ్మణే * న వా అరే పత్యుః కామాయ పతిః ప్రియో భవత్యాత్మనస్తు కామాయేత్యారభ్య * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యశ్శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యాదౌ ద్రష్టవ్యతయా నిర్దిష్టః పురుషః తన్త్రసిద్ధః, ఉత పరమాత్మేతి సంశయః. తన్త్రసిద్ధః పఞ్చవింశక ఏవేతి పూర్వః పక్షః. పతిజాయాపుత్రవిత్తమిత్రపశ్వాదిప్రియసంబన్ధ్యాత్మా న పరమాత్మా భవితుమర్హతి. స ఏవ హి * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇతి ప్రతిపాద్యతే. రాద్ధాన్తస్తు – న పత్యాదీనాం కామాయ పత్యాదయః ప్రియా భవన్తి, ఆత్మనస్తు కామాయేత్యుక్త్వా * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇతి నిర్దిష్ట ఆత్మా జీవాతిరిక్తస్సత్యసఙ్కల్పస్సర్వజ్ఞః పరమాత్మైవ. యత్సఙ్కల్పాయత్తం పత్యాదీనాం స్వసంబన్ధినః ప్రతి ప్రియత్వం, స హి సత్యసఙ్కల్పః పరమాత్మా. ఆత్మజ్ఞానేన సర్వజ్ఞానాదయోఽపి వక్ష్యమాణాః పరమాత్మన్యేవ సంభవన్తి. సూత్రార్థస్తు — వాక్యస్య కృత్స్నస్య

పరమాత్మన్యేవాన్వయాద్ద్రష్టవ్యతయా నిర్దిష్ట ఆత్మా పరమాత్మైవ. * అమృతత్వస్య తు నాశాఽస్తి విత్తేన * ఆత్మని ఖల్వరే దృష్టే శ్రుతే మతే విజ్ఞాత ఇదం సర్వం విదితమ్ * ఇదం సర్వం యదయమాత్మా * తస్య హ వా ఏతస్య మహతో భూతస్య నిఃశ్వసితమేతద్యదృగ్వేదః *యేనేదం సర్వం విజానాతి తం కేన విజానీయాదితి హి కృత్స్నస్య వాక్యస్య పరమాత్మన్యన్వయో దృశ్యతే. ౧౯

* ఏతేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతీతి జీవలిఙ్గస్య మతాన్తరేణ నిర్వాహమాహ.—

129. ~❖ ప్రతిజ్ఞాసిద్ధేర్లిఙ్గమాశ్మరథ్యః ❖~ ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాసిద్ధయే జీవస్య పరమాత్మకార్యతయా పరమాత్మనోఽనన్యో జీవ ఇతి జీవశబ్దేన పరమాత్మనోఽభిధానమిత్యాశ్మరథ్యమతమ్. ౨౦

130. ~❖ ఉత్క్రమిష్యత ఏవంభావాదిత్యౌడులోమిః ❖~ * పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి శరీరాదుత్క్రమిష్యతోఽస్య జీవస్య పరమాత్మభావాజ్జీవశబ్దేన పరమాత్మనోఽభిధానమిత్యౌడులోమిరాచార్యో మేనే. ౨౧

131. ~❖ అవస్థితేరితి కాశకృత్స్నః ❖~ * య ఆత్మని తిష్ఠన్నిత్యాదిభిర్జీవాత్మన్యన్తరాత్మతయా పరమాత్మనోఽవస్థితే ర్జీవాత్మశబ్దస్య పరమాత్మని పర్యవసానాజ్జీవాత్మశబ్దేన పరమాత్మనోఽభిధానమితి కాశకృత్స్న ఆచార్యో మన్యతే. ఇదమేవ సూత్రకారాభిమతమిత్యవగమ్యతే, త్రయాణామన్యోన్యవిరోధాత్, ఇతః పరమవచనాచ్చ. ౨౨

132. ~❖ ప్రకృతిశ్చ ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తానుపరోధాత్ ❖~ పరం బ్రహ్మ కిం జగతో నిమిత్తకారణమాత్రమ్, ఉతోపాదానకారణమపీతి సంశయః. నిమిత్తకారణమాత్రమితి పూర్వః పక్షః, మృత్కులాలాదౌ నిమిత్తోపాదానయోర్భేదదర్శనాత్, * అస్మాన్మాయీ సృజతే విశ్వమేతదిత్యాదిభిర్భేదప్రతిపాదనాద్బ్రహ్మణోఽవికారత్వశ్రుతివిరోధాచ్చ. రాద్ధాన్తస్తు— * యేనాశ్రుతం శ్రుతమితి బ్రహ్మవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞానాన్యథానుపపత్త్యా * యథా సోమ్యైకేన మృత్పిణ్డేన సర్వం మృణ్మయమితి మృత్తత్కార్యదృష్టాన్తేన తదుపపాదనాచ్చ జగదుపాదానకారణమపి బ్రహ్మైవేతి విజ్ఞాయతే. ప్రమాణాన్తరావసితసకలవస్తువిలక్షణస్య శాస్త్రైకసమధిగమ్యస్య పరస్య బ్రహ్మణస్సర్వజ్ఞస్య సర్వశక్తేః కార్యకారణోభయావస్థాయామపి స్వశరీరభూతచిదచిత్ప్రకారతయాఽవస్థితస్యైకస్యైవ నిమిత్తత్వముపాదానత్వం చావిరుద్ధమ్. శరీరభూతాచిద్వస్తుగతో వికార ఇతి కార్యావస్థావస్థితస్యాపి శరీరిణః పరమాత్మనోఽవికారిత్వం సిద్ధమేవ. చిదచిద్వస్తుశరీరస్య బ్రహ్మణ ఏవోపాదానత్వేఽపి బ్రహ్మణ్యపురుషార్థవికారాస్పర్శప్రదర్శనాయ హి * అస్మాన్మాయీ సృజతే విశ్వమేతత్తస్మింశ్చాన్యో మాయయా సన్నిరుద్ధ ఇతి వ్యపదేశః. ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తానుపరోధాదుపాదానం చ బ్రహ్మైవేతి సూత్రార్థః. ౨౩

133. ~❖ అభిధ్యోపదేశాచ్చ ❖~ * సోఽకామయత బహు స్యాం * తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి స్రష్టుర్బ్రహ్మణస్స్వస్యైవ జగదాకారేణ బహుభవనచిన్తనోపదేశాచ్చ జగదుపాదానం నిమిత్తం చ బ్రహ్మైవేతి నిశ్చీయతే. ౨౪

134. ~❖ సాక్షాచ్చోభయామ్నానాత్ ❖~ * కిం స్విద్వనం క ఉ స వృక్ష ఆసీదిత్యాదినా జగదుపాదాననిమిత్తాద్యౌ పృష్టే * బ్రహ్మ వనం బ్రహ్మ స వృక్ష ఆసీత్, * బ్రహ్మాధ్యతిష్ఠదిత్యుపాదానం నిమిత్తం చోభయం బ్రహ్మైవేతి హి సాక్షాదామ్నాయతే. అతశ్చోభయం బ్రహ్మ. ౨౫

135. ~❖ ఆత్మకృతేః ❖~ * తదాత్మానం స్వయమకురుతేతి స్రష్టురాత్మన ఏవ జగదాకారేణ కృతిరుపదిశ్యతే. అతశ్చోభయం బ్రహ్మైవ. నామరూపభావాభావాభ్యామేకస్య కర్మకర్తృభావో న విరుద్ధః. ౨౬

యద్యాత్మానమేవ బ్రహ్మ జగదాకారం కరోతి, తర్హి బ్రహ్మణోఽపహతపాప్మత్వాదికమనవధికాతిశయానన్దస్వరూపత్వం సర్వజ్ఞత్వమిత్యాది సర్వం విరుధ్యతే; అజ్ఞత్వాసుఖిత్వకర్మవశ్యత్వాదివిపరీతరూపత్వాజ్జగత ఇత్యత ఉత్తరం పఠతి—

136. ~❖ పరిణామాత్. ❖~ అజ్ఞబ్రహ్మవివర్తవాదే హి తద్భవత్యేవ, అజ్ఞానస్య తత్కార్యరూపానన్తాపురుషార్థస్య చ వేదాన్తజన్యజ్ఞాననివర్త్యస్య బ్రహ్మణ్యేవాన్వయాత్; తదా శాస్త్రస్య భ్రాన్తజల్పితత్వాపాతాచ్చ. అవిభక్తనామరూపసూక్ష్మచిదచిద్వస్తుశరీరకస్య బ్రహ్మణో విభక్తనామరూపచిదచిద్వస్తుశరీరత్వేన పరిణామో హి వేదాన్తేషూపదిశ్యతే *తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేత్యేవమాదిభిః. అపురుషార్థాశ్చ వికారాశ్శరీరభూతచిదచిద్వస్తుగతాః. కారణావస్థాయాం కార్యావస్థాయాం చాత్మభూతం బ్రహ్మాపహతపాప్మత్వాదిగుణకమేవ. స్థూలసూక్ష్మావస్థస్య కృత్స్నస్య చిదచిద్వస్తునో బ్రహ్మశరీరత్వం, బ్రహ్మణశ్చ తదాత్మత్వం, * యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ * యస్య పృథివీ శరీరమిత్యారభ్య * యస్యావ్యక్తం శరీరం యస్యాక్షరం శరీరం యస్య మృత్యుశ్శరీరమ్ ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మాఽపహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఇత్యేవమాదిశ్రుతిశతసమధిగతమ్. అతస్సర్వమనవద్యమ్.

137. ~❖ యోనిశ్చ హి గీయతే ❖~ * యద్భూతయోనిం పరిపశ్యన్తి ధీరాః *కర్తారమీశం పురుషం బ్రహ్మయోనిమిత్యాదిషు సర్వస్య భూతజాతస్య పరమపురుషః యోనిత్వేన గీయతే. హిశబ్దో హేతౌ. యస్మాద్యోనిరితి గీయతే, తస్మాచ్చోపాదానమపి బ్రహ్మ. యోనిశబ్దశ్చోపాదానకారణపర్యాయః. ౨౮

138. ~❖ ఏతేన సర్వే వ్యాఖ్యాతా వ్యాఖ్యాతాః ❖~ * యతో వా ఇమానీత్యాదిషూదాహృతేషు వాక్యేషు * జన్మాద్యస్య యత ఇత్యాదినోక్తన్యాయకలాపేన సర్వే వేదాన్తాః బ్రహ్మపరా వ్యాఖ్యాతాః. పదాభ్యాసోఽధ్యాయపరిసమాప్తిద్యోతనార్థః. ౨౯

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీవేదాన్తదీపే ప్రథమస్యాధ్యాయస్య చతుర్థః పాదః. సమాప్తశ్చాధ్యాయః.

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః

శ్రీవేదాన్తదీపే ద్వితీయాధ్యాయే ప్రథమః పాదః.

139. ~❖ స్మృత్యనవకాశదోషప్రసఙ్గ ఇతి చేన్నాన్యస్మృత్యనవకాశదోషప్రసఙ్గాత్ ❖~ వేదాన్తానాం సమస్తచిదచిద్వస్తువిలక్షణాస్పృష్టహేయగన్ధసర్వజ్ఞతాద్యనన్తకల్యాణ

గుణాకరబ్రహ్మైకపరత్వం ప్రతిపాదితం కపిలస్మృతివిరోధేన చాలయితుం శక్యమ్ ఉత నేతి సంశయః. శక్యమితి పూర్వః పక్షః, శ్రుతివిరుద్ధాయాః స్మృతేరనాదరణీయత్వే స్థితేఽపి వేదాన్తవేద్యార్థస్య దుర్గ్రహత్వేన అల్పశ్రుతైర్మన్దమతిభిరాప్తప్రణీతస్మృత్యుపబృంహణేన వినా తేషాం నిశ్చయో నోపపద్యతే. కపిలస్మృతిః కేవలతత్త్వపరేతి తయైవ హ్యుపబృంహణం న్యాయ్యమ్. అన్యథా ఆప్తప్రణీతాయాః కేవలతత్త్వపరాయాస్తస్యా అనవకాశప్రసఙ్గ ఇతి వేదాన్తవేద్యం జగత్కారణం ప్రధానమ్. రాద్ధాన్తస్తు - వేదాన్తస్యోపబృంహణాపేక్షత్వేఽప్యాప్తతమమన్వాదిస్మృతిభిర్వేదాన్తావిరోధినీభిరేవోపబృంహణం న్యాయ్యమ్. అన్యథా తాసాం బహ్వీనామనవకాశప్రసఙ్గో మహానయం దోషస్స్యాత్. నచ తాసాం ధర్మప్రతిపాదనాంశోపబృంహణత్వేన సావకాశత్వం, యతో ధర్మాణామపి స్వరూపం పరబ్రహ్మభూతపరమపురుషారాధనత్వమ్, * ఇష్టాపూర్తం బహుధా జాతం జాయమానం విశ్వం బిభర్తి భువనస్య నాభిః, తదేవాగ్నిస్తద్వాయుస్తత్సూర్యస్తదు చన్ద్రమాః * యజ్ఞైస్త్వమిజ్యసే నిత్యం సర్వదేవమయాచ్యుతేత్యాదిశ్రుతిస్మృతిభిః. సూత్రమపి వ్యాఖ్యాతమ్. ౧

అతీన్ద్రియార్థసాక్షాత్కారసమర్థస్య కపిలస్య వేదాన్తానాం బ్రహ్మపరత్వానుపలబ్ధేః ప్రధానపరత్వమేవాశ్రయణీయమిత్యత ఉత్తరం పఠతి.—

140. ❖ ఇతరేషాం చానుపలబ్ధేః ❖ ఇతరేషాం - మన్వాదీనాం వేదవిదగ్రేసరాణాం సర్వాతీన్ద్రియార్థసాక్షాత్కారసమర్థానాం ప్రధానపరత్వానుపలబ్ధేః బ్రహ్మపరత్వోపలబ్ధేశ్చ బ్రహ్మపరత్వమేవాశ్రయణీయమ్. వేదాన్తప్రతిపన్నార్థవిరుద్ధాయాస్తు కపిలోపలబ్ధేర్భ్రాన్తిమూలత్వం కల్పయితవ్యమ్. ౨

141. ❖ ఏతేన యోగః ప్రత్యుక్తః ❖ కిం వేదాన్తానాం యోగస్మృత్యోపబృంహణం న్యాయ్యమ్, ఉత నేతి సంశయః. న్యాయ్యమితి పూర్వః పక్షః, కృత్స్నవేదప్రవర్తనాధికృతహిరణ్యగర్భప్రణీతత్వాద్యోగస్య, ఈశ్వరసద్భావాభ్యుపగమాచ్చ. అతో యోగస్మృత్యోపబృంహితత్వేన వేదాన్తానామబ్రహ్మాత్మకప్రధానోపాదానప్రతిపాదనపరత్వమ్. రాద్ధాన్తస్తు - కపిలస్మృతివద్వేదవిరుద్ధత్వావిశేషాదనాదరణీయైవ యోగస్మృతిః. హిరణ్యగర్భస్యాపి క్షేత్రజ్ఞత్వేన భ్రమసంభవాత్ యోగస్మృతేరపి భ్రాన్తిమూలకత్వమ్. సూత్రమపి వ్యాఖ్యాతమ్.

142. ❖ న విలక్షణత్వాదస్య తథాత్వం చ శబ్దాత్ ❖ కిం వేదాన్తానాం జగత్కారణతయా ప్రధానపరత్వమ్, ఉత బ్రహ్మపరత్వమితి సంశయః. ప్రధానపరత్వమితి పూర్వః పక్షః. అజ్ఞత్వాదినా జగతో బ్రహ్మవిలక్షణత్వేన బ్రహ్మకార్యత్వప్రతిపాదనాసంభవాత్, సాలక్షణ్యేన ప్రధానకార్యత్వప్రతిపాదనపరత్వస్య చ సంభవాత్. రాద్ధాన్తస్తు-మాక్షికాదిభ్యః క్రిమ్యాదీనాం విలక్షణానాముత్పత్తిదర్శనాత్ బ్రహ్మవిలక్షణస్య జగతః తత్కార్యత్వం సంభవత్యేవేతి. సూత్రార్థస్తు - అజ్ఞత్వేనాసుఖత్వేన చోపలభ్యస్య చాస్య చిదచిన్మిశ్రస్య జగతః సర్వజ్ఞాద్ధేయప్రత్యనీకాన్నిరతిశయానన్దాద్బ్రహ్మణో విలక్షణత్వేన జగతో బ్రహ్మకార్యత్వప్రతిపాదనం వేదాన్తానాం న సంభవతి. తథాత్వం-విలక్షణత్వం చ శబ్దాదవగమ్యతే, న కేవలం ప్రత్యక్షాద్యుపలబ్ధ్యా; * విజ్ఞానం చావిజ్ఞానం చ * అనీశయా శోచతి ముహ్యమానః * అనీశశ్చాత్మా బధ్యతే భోక్తృభావాదిత్యాదేః. ౪

* ఆపో వా అకామయన్త * తం పృథివ్యబ్రవీదిత్యాదౌ పృథివ్యాదేరపి జ్ఞానకార్యం వ్యపదిశ్యతే. తస్మాత్ * అవిజ్ఞానం చేత్యేతదన్యపరమిత్యత ఉత్తరం పఠతి.—

143. అభిమానివ్యపదేశస్తు విశేషానుగతిభ్యామ్. తుశబ్దశ్చోద్యం వ్యావర్తయతి. పృథివ్యాద్యభిమానిదేవతానామయం వ్యపదేశః. కుతోఽవగమ్యతే? విశేషానుగతిభ్యామ్-విశేషః-విశేషణమ్. * హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతా ఇతి పృథివ్యాదేర్దేవతాశబ్దేన విశేషణం దృశ్యతే, * సర్వా హ వై దేవతా అహంశ్రేయసే వివదమానా ఇతి చ వాగాదిప్రాణపర్యన్తస్య చ. తథా అనుగతిః – అనుప్రవేశః. అగ్న్యాదీనాం వాగాద్యనుప్రవేశో దృశ్యతే * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశత్ ఆదిత్యశ్చక్షుర్భూత్వాఽక్షిణీ ప్రావిశత్ వాయుః ప్రాణో భూత్వా నాసికే ప్రావిశదిత్యాదౌ. ౫

144. దృశ్యతే తు. తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి. మాక్షికాదిభ్యో విలక్షణానాం క్రిమ్యాదీనాముత్పత్తిర్దృశ్యతే. అతో బ్రహ్మవిలక్షణస్యాపి జగతస్తత్కార్యత్వం సంభవతి. ౬

145. అసదితి చేన్న ప్రతిషేధమాత్రత్వాత్. యది కార్యస్య కారణాద్విలక్షణద్రవ్యత్వమభ్యుపగమ్యతే, తర్హి కారణే కార్యం న సద్భవతీత్యసత్కార్యవాదోఽభ్యుపగతస్స్యాత్. తథా సతి * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మేతి సామానాధికరణ్యవ్యపదేశో న ఘటత ఇతి చేత్, తన్న; కార్యకారణయోస్సాలక్షణ్యనియమప్రతిషేధమాత్రత్వాదస్మాభిః పూర్వమభిహితస్య. కార్యకారణయోరేకద్రవ్యత్వం స్వీకృతమేవ; ఏకమేవ కారణావస్థం ద్రవ్యం కార్యావస్థాం భజమానం సలక్షణావస్థమపి విలక్షణావస్థమపి భవతీత్యర్థః. (సలక్షణావస్థామపి భజతే, విలక్షణావస్థామపీత్యర్థః). ౭

146. అపీతౌ తద్వత్ప్రసఙ్గాదసమఞ్జసమ్. యది బ్రహ్మైవ సర్వజ్ఞం సత్యసఙ్కల్పం నిరతిశయానన్దమపహతపాప్మత్వాదిస్వరూపం తద్విపరీతజగదవస్థాం భజతే, తర్హి పిణ్డత్వఘటత్వావస్థమృద్ద్రవ్యవత్ సర్వజ్ఞత్వమపహతపాప్మత్వమజ్ఞత్వం కర్మవశ్యత్వం చ బ్రహ్మణః ప్రసజ్యత ఇతి విరుద్ధార్థాభిధానాద్వేదాన్తవాక్యమసమఞ్జసం స్యాత్. అపీతావితి సృష్ట్యాదేః ప్రదర్శనార్థమ్. జగతో బ్రహ్మణ్యపీతౌ, బ్రహ్మణ ఉత్పత్తావపీత్యర్థః. అపీతిః-అప్యయః. ౮

147. న తు దృష్టాన్తభావాత్. న బ్రహ్మణ్యజ్ఞత్వాదయః ప్రసజ్యేరన్, అత ఏవ న వేదాన్తానామసామఞ్జస్యమ్. తుశబ్దః ప్రసక్తస్యాసంభావనీయతాం ద్యోతయతి. ఏకస్యైవావస్థాద్వయాన్వయేఽపి గుణదోషవ్యవస్థాయాం దృష్టాన్తసద్భావాత్. యథా మనుష్యో జాతో బాలో యువా స్థవిరో భవతీత్యత్ర మనుష్యశరీరకస్య చేతనస్యైవ సర్వావస్థాన్వయేఽపి జన్మబాలత్వయువత్వస్థవిరత్వాదీని నాత్మని సంగచ్ఛన్తే, తథా జ్ఞానసుఖదుఃఖాదయశ్చ న శరీరే; ఏవం చిదచిద్వస్తుశరీరకస్య పరస్య బ్రహ్మణః కార్యకారణోభయావస్థాన్వయేఽపి కర్మవశ్యత్వాజ్ఞత్వాదయః శరీరభూతచిదచిద్వస్తుగతాః, అపహతపాప్మత్వసర్వజ్ఞత్వాదయః పరమాత్మన్యాత్మభూతేఽవతిష్ఠన్తే. సర్వావస్థస్య చిదచిద్వస్తునో బ్రహ్మశరీరత్వం, బ్రహ్మణశ్చ తదాత్మత్వం,* యస్య పృథివీ శరీరమిత్యాద్యన్తర్యామిబ్రాహ్మణాదిష్వవగతమితి న కశ్చిద్విరోధః. ౯

148. **స్వపక్షదోషాచ్చ.** న కేవలం బ్రహ్మకారణవాదస్య నిర్దోషతయా తత్సమాశ్రయణం, ప్రధానకారణవాదే దోషాచ్చ ఏతత్పరిత్యాజ్య స ఏవ సమాశ్రయణీయః. ప్రధానకారణవాదేహి నిర్వికారస్య చిన్మాత్రస్య పురుషస్య ప్రకృతిసన్నిధానకృతతద్ధర్మాధ్యాసమూలా జగత్ప్రవృత్తిరభ్యుపగమ్యతే. తత్ర ప్రకృతిసద్భావమాత్రే సన్నిధానే సతి ముక్తస్యాపి తద్ధర్మాధ్యాసప్రసఙ్గః. వికారవిశేషే సతి సన్నిధానే కృత్స్నస్య వికారస్యాధ్యాసపూర్వకత్వాన్నాధ్యాసస్య వికారో హేతురితి విరుద్ధార్థాభిధానాదసామఞ్జస్యదోష ఇతి న తత్పక్షసంభవగన్ధః.

149. **తర్కాప్రతిష్ఠానాదపి.** కాపిలతన్త్రస్య తర్కమూలత్వేన శాక్యాదితర్కప్రతిహతతయాఽస్య తర్కస్యాప్రతిష్ఠితత్వాచ్చ న తత్పక్షసంభవః. ౧౧

150. **అన్యథాఽనుమేయమితి చేదేవమప్యనిర్మోక్షప్రసఙ్గః.** ఇతః పూర్వం విద్యమానైస్తర్కైరప్రతిహతత్వం యథా సంభవతి, తథా ప్రధానకారణవాదమనుమన్యామహ ఇతి చేత్, తథాఽపి తర్కాప్రతిష్ఠానదోషాదనిర్మోక్షప్రసఙ్గో దుర్వారః, త్వదధికకుతర్కకుశలదూష్యత్వసంభవాత్. ౧౨

151. **ఏతేన శిష్టాపరిగ్రహా అపి వ్యాఖ్యాతాః.** న పరిగృహ్యన్తే వైదికైరిత్యపరిగ్రహాః. శిష్టాశ్చ తే అపరిగ్రహాశ్చ శిష్టాపరిగ్రహాః. ఏతేన — తర్కాప్రతిష్ఠానలక్షణకాపిలస్మృతినిరసనహేతునా పరిశిష్టాః కణభక్షాదిస్మృతయోఽపి నిరస్తా వ్యాఖ్యాతాః. పరమాణుకారణవాదస్సర్వసంమత ఇతి న తేషాం తర్కస్యాప్రతిష్ఠితత్వమిత్యధికాశఙ్కా. తర్కమూలత్వావిశేషాత్పరమాణూనాం శూన్యత్వాద్ద్రవ్యత్వాదివివాదాచ్చ తర్కస్యాప్రతిష్ఠితత్వమేవేతి పరిహారః. ౧౩

152. **భోక్త్రాపత్తేరవిభాగశ్చేత్స్యాల్లోకవత్.** సర్వాత్మభూతస్య పరస్య బ్రహ్మణః స్వశరీరభూతాజ్జీవాన్నిరతిశయానన్దస్వభావతయా యో విభాగ ఉక్తః, స కిం విభాగస్సంభవతి, ఉత నేతి సంశయః. న సంభవతీతి పూర్వః పక్షః. సర్వచిదచిద్వస్తుశరీరతయా శరీరిత్వాద్బ్రహ్మణః, సశరీరస్య చ సుఖదుఃఖయోర్భోక్తృత్వాపత్తేః. తదాపత్తిశ్చ * న హ వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోరపహతిరస్తి అశరీరం వావ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశత ఇతి శ్రుతేః. రాద్ధాన్తస్తు — స్యాదేవ విభాగో జీవాత్పరస్యాకర్మవశ్యతయా. న శరీరిత్వప్రయుక్తస్సుఖదుఃఖయోగః, అపితు శాస్త్రవశ్యతయా తదతివృత్తికృతః; * స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతీత్యాదినాఽవగతశరీరస్య ముక్తస్య సశరీరస్యాప్యశాస్త్రవశ్యతయా నిరస్తనిఖిలదుఃఖత్వదర్శనాత్. యథా లోకే రాజశాసనవశ్యానాం (శరీరిణాం) తచ్ఛాసనాతివృత్తినిమిత్తదుఃఖాన్వయేఽపి రాజ్ఞస్సశరీరస్యాపి ప్రకారాన్తరేణ సాధర్మ్యేఽపి స్వశాసనావశ్యతయా సతదతివృత్తికృతదుఃఖాన్వయః. విభాగః — వైలక్షణ్యమ్. సూత్రమపి వ్యాఖ్యాతమ్. ౧౪

153. **తదనన్యత్వమారమ్భణశబ్దాదిభ్యః.** కిం బ్రహ్మకార్యం జగద్బ్రహ్మణోఽన్యత్, ఉతానన్యదితి సంశయః. అన్యదితి పూర్వః పక్షః, తథోపలబ్ధేః. నహి బుద్ధిశబ్దాన్తరాదయః కారణాత్కార్యస్యానన్యత్వే కథంచిదుపపద్యన్తే. కారకవ్యాపారవైయర్థ్యం చానన్యత్వే. అతో వస్తువిరోధాదనన్యత్వశ్రుతయః లక్షణయా నేయాః. రాద్ధాన్తస్తు — * వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమ్ * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వి

తీయం తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తత్తేజోఽసృజత * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి * తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేత్యాదిశ్రుతిశతసిద్ధం కార్యస్య జగతః కారణాద్బ్రహ్మణోఽనన్యత్వమ్. నచాత్ర వస్తువిరోధగన్ధః. కారణీభూతమృదాదిద్రవ్యస్యైవ పృథుబుధ్నోదరాద్యవస్థాన్తరాపత్త్యా బుద్ధిశబ్దాన్తరాదయోఽప్యుపపద్యన్తే. తత ఏవ కారకవ్యాపారాదర్థవత్త్వం చ. ఏవం కారణస్యైవ కార్యావస్థాయామపి ప్రత్యభిజ్ఞాయమానస్యావస్థాన్తరాపత్త్యైవ సర్వేషూపపన్నేషు అనుపలబ్ధద్రవ్యాన్తరకల్పనా న సంభవతి. తస్మాద్బ్రహ్మకార్యంజగద్బ్రహ్మణోఽనన్యదేవ. సూత్రార్థస్తు-తదనన్యత్వమారమ్భణశబ్దాదిభ్యః. తస్మాత్-బ్రహ్మణః అనన్యత్వం కార్యస్య జగతః ఆరమ్భణశబ్దాదిభ్యో వాక్యేభ్యస్తదుపపాదయద్భ్యోఽవగమ్యతే. ఆరమ్భణమితి శబ్ద ఆదిర్యేషాం పూర్వోక్తానాం వాక్యానాం తాన్యారమ్భణశబ్దాదీని. తాన్యనన్యత్వముపపాదయన్తి. ౧౫

154. భావే చోపలబ్ధేః. ఘటాదికార్యభావే చ తదేవేదం మృద్ద్రవ్యమిత్థమవస్థితమితి కారణస్యోపలబ్ధేశ్చ కారణాదనన్యత్వం కార్యస్య, యథా దేవదత్తస్య బాలత్వయువత్వాద్యవస్థావిశిష్టస్య నాన్యత్వమ్. ౧౬

155. సత్త్వాచ్చాపరస్య. అపరస్య-కార్యస్య, కారణే సత్త్వాచ్చ కారణాదనన్యత్కార్యమ్. సర్వమిదం ఘటశరావాది కార్యం పూర్వాహ్ణే మృదేవాసీదితి హి కారణే కార్యముపలభ్యతే. ఘటశరావాదిసంస్థానసంస్థితమేవ మృద్ద్రవ్యం పూర్వకాలే పిణ్డాకారముపలబ్ధమిత్యర్థః. ౧౭

156. అసద్వ్యపదేశాన్నేతి చేన్న ధర్మాన్తరేణ వాక్యశేషాద్యుక్తేశ్శబ్దాన్తరాచ్చ. * అసదేవేదమగ్ర ఆసీత్ * ఇదం వా అగ్రే నైవ కిఞ్చనాసీదిత్యాదిషు కారణావస్థాయాం కార్యస్యాసత్త్వవ్యపదేశాత్కారణే కార్యం సదిత్యేతన్నోపపద్యత ఇతి చేన్న, సదితి వ్యపదేశహేతుభూతనామరూపావస్థావిరోధిసూక్ష్మావస్థాఖ్యధర్మాన్తరేణ యోగాదసదితి వ్యపదిశ్యతే. కథమిదమవగమ్యతే? వాక్యశేషాద్యుక్తేశ్శబ్దాన్తరాచ్చ. వాక్యశేషస్తావత్ * తదసదేవ సన్మనోఽకురుత స్యామితి. అసదితి వ్యపదిష్టస్యైవ మనస్కారప్రతిపాదనేన అసద్వ్యపదేశో ధర్మాన్తరయోగాదిత్యవగమ్యతే. యుక్తిశ్చ ధర్మాన్తరయోగమేవాసద్వ్యపదేశహేతుమవగమయతి-ఘటోఽస్తి ఘటో నాస్తీతి సదసద్వ్యపదేశయోః ఘటత్వకపాలత్వయోః పరస్పరవిరోధిధర్మయోరేవ హేతుత్వే సిద్ధే తదతిరిక్తానుపలబ్ధతుచ్ఛత్వస్య హేతుత్వకల్పనానుపపత్తేః. తథా శబ్దాన్తరం చ * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదితి సమానప్రకరణస్థమసచ్ఛబ్దం ధర్మాన్తరయోగనిమిత్తమవగమయతి. ౧౮

157. పటవచ్చ. యథా తన్తవ ఏవ వ్యతిషఙ్గవిశేషభాజః పట ఇతి నామరూపాభ్యాం కార్యాన్తరాదికం భజన్తే, తద్వద్బ్రహ్మాపి. ౧౯

158. యథా చ ప్రాణాదిః. యథా చ వాయురేక ఏవ శరీరే వృత్తివిశేషం భజమానః ప్రాణాపానాదినామరూపకార్యాన్తరాణి భజతే, తద్వద్బ్రహ్మాపీతి తదనన్యత్వం జగతస్సిద్ధమ్. ౨౦

159. ~❖ఇతరవ్యపదేశాద్ధితాకరణాదిదోషప్రసక్తిః.❖~ బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వం సంభవతి, నేతి సంశయః. న సంభవతీతి పూర్వః పక్షః, * అయమాత్మా బ్రహ్మ*తత్త్వమసీతి సామానాధికరణ్యేన జీవో బ్రహ్మేత్యవగమాత్, జగత్సర్గస్య చ జీవదుఃఖహేతుత్వాదాత్మహితాకరణా (హితకరణా)దిదోషప్రసక్తేస్సర్వజ్ఞస్య సత్యసఙ్కల్పస్య బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వానుపపత్తేః. జీవపరయోర్భేదవాదిన్యశ్శ్రుతయో జగద్బ్రహ్మణోరనన్యత్వం వదతా త్వయైవ పరిత్యక్తాః; భేదే సత్యనన్యత్వాసిద్ధేః. ఔపాధికభేదవిషయా భేదశ్రుతయః, స్వాభావికాభేదవిషయా అభేదశ్రుతయ ఇతి చేత్; తత్రేదం వక్తవ్యం—స్వభావతః స్వస్మాదభిన్నం జీవం కిమనుపహితం జగత్కారణం బ్రహ్మ జానాతి, న వా? న జానాతి చేత్, సర్వజ్ఞత్వహానిః. జానాతి చేత్, స్వస్మాదభిన్నస్య జీవస్య దుఃఖం స్వదుఃఖమితి జానతో బ్రహ్మణః హితాకరణాహితకరణాదిదోషప్రసక్తిరనివార్యా. జీవబ్రహ్మణోరజ్ఞానకృతో భేదః, తద్విషయా భేదశ్రుతిరితి చేత్; తత్రాపి జీవాజ్ఞానపక్షే పూర్వోక్తో దోష(వికల్ప)స్తత్ఫలం చ తదవస్థమేవ. బ్రహ్మాజ్ఞానపక్షే స్వప్రకాశస్వరూపస్య బ్రహ్మణః అజ్ఞానసాక్షిత్వం తత్కృతజగత్సృష్టిశ్చ న సంభవతి. అజ్ఞానేన ప్రకాశస్తిరోహితశ్చేత్, తిరోధానస్య ప్రకాశనివృత్తికరత్వేన ప్రకాశస్యైవ స్వరూపత్వాత్స్వరూపనివృత్తిరేవేతి స్వరూపనాశాదిదోషా భాష్యే ప్రపఞ్చితాః. రాద్ధాన్తస్తు- *అస్మాన్మాయీ సృజతే విశ్వమేతత్తస్మింశ్చాన్యో మాయయా సన్నిరుద్ధః * తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తి అనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి * ప్రధానక్షేత్రజ్ఞపతిర్గుణేశః * పృథగాత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వేత్యాదిభిః ప్రత్యగాత్మనోఽర్థాన్తరభూతం బ్రహ్మేత్యవగమాత్, జీవకర్మానుగుణతయా జగత్సర్గస్య చ బ్రహ్మణో లీలాప్రయోజనత్వాజ్జగత్కారణత్వం సంభవత్యేవ. * తత్త్వమస్యాది సామానాధికరణ్యనిర్దేశః * యస్యాత్మా శరీరమిత్యాదిశ్రుతేర్జీవస్య బ్రహ్మశరీరత్వాత్తచ్ఛరీరతయా జీవప్రకారకబ్రహ్మప్రతిపాదనపరః. సూక్ష్మచిదచిద్వస్తుశరీరం బ్రహ్మ కారణావస్థం, స్థూలచిదచిద్వస్తుశరీరం బ్రహ్మైవ కార్యావస్థమితి కార్యకారణయోరనన్యత్వమ్. ఏవమపి శరీరభూతయోశ్చిదచిద్వస్తునోః శరీరిణో బ్రహ్మణశ్చ దుఃఖిత్వపరిణామిత్వహేయప్రత్యనీకత్వకల్యాణగుణాకరత్వస్వభావాః స్వరూపవివేకవిషయశ్రుతిసిద్ధాః తథైవ వ్యవస్థితా ఇతి బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వం సంభవత్యేవ. సూత్రార్థస్తు-ఇతరవ్యపదేశాద్ధితాకరణాదిదోషప్రసక్తిః-బ్రహ్మణ ఇతరః-జీవః. బ్రహ్మణో జీవతయా వ్యపదేశాత్, జీవస్య చ దుఃఖిత్వాత్ హితరూపజగదకరణమహితరూపజగత్కరణమిత్యాదిదోషప్రసక్తిర్బ్రహ్మణః. అతో బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వం న సంభవతీతి. ౨౧

అత ఉత్తరం పఠతి.—

160. ~❖అధికం తు భేదనిర్దేశాత్.❖~ తుశబ్దః పక్షవ్యావృత్త్యర్థః. ప్రత్యగాత్మనోఽధికమ్-అర్థాన్తరభూతం బ్రహ్మ. కుతః? భేదనిర్దేశాత్ - * స కారణం కరణాధిపాధిపః * ప్రధానక్షేత్రజ్ఞపతిర్గుణేశః * పృథగాత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వేత్యాదిభిః ప్రత్యగాత్మనో జీవాద్బ్రహ్మణో హి భేదో నిర్దిశ్యతే. ౨౨

161. ❖ అశ్మాదివచ్చ తదనుపపత్తిః. ❖ అశ్మకాష్ఠలోష్టతృణాదేరచేతనస్యైవానన్తదుఃఖాకరజీవస్య నిరతిశయానన్దసత్యసఙ్కల్పబ్రహ్మభావానుపపత్తిశ్చ. న కేవలం భేదశ్రుత్యాఽర్థాన్తరతాఽవగమ్యతే, (వస్త్వనుపపత్త్యా) వస్తుతోఽభేదానుపపత్త్యా చేత్యర్థః. జీవసామానాధికరణ్యనిర్దేశః * యస్యాత్మా శరీరమిత్యాదిశ్రుతిశతసిద్ధజీవప్రకారకబ్రహ్మప్రతిపాదనపర ఇతి * అవస్థితేరితి కాశకృత్స్న ఇత్యత్రైవ ప్రతిపాదితః. ౨౩

162. ❖ ఉపసంహారదర్శనాన్నేతి చేన్న క్షీరవద్ధి ❖ బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వం సంభవతి, న వేతి సంశయః. న సంభవతీతి పూర్వః పక్షః. లోకే కార్యజననసమర్థస్యాపి వస్తునః తత్తత్కార్యజననే అనేకకారకోపసంహారదర్శనాద్విచిత్రజగజ్జననసమర్థస్యాపి బ్రహ్మణోఽసహాయస్య జనయితృత్వానుపపత్తేః. రాద్ధాన్తస్తు – క్షీరస్య దధిభావేఽనన్యాపేక్షత్వదర్శనాన్నానేకకారకోపసంహారనియమో దృశ్యత ఇతి బ్రహ్మణోఽనన్యాపేక్షస్యైవ కారణత్వం సంభవత్యేవ. సూత్రమపి వ్యాఖ్యాతమ్. క్షీరవద్ధీతి ప్రసిద్ధవన్నిర్దేశః చోద్యమాన్ద్యపరః. ౨౪

163. ❖ దేవాదివదపి లోకే ❖ యథా దేవాదయః స్వే స్వే లోకే స్వాపేక్షితాని స్వసఙ్కల్పాదేవ సృజన్తి, తథా బ్రహ్మాపి. దేవాదేశ్శాస్త్రావసేయశక్తితయా బ్రహ్మతుల్యత్వేఽపి దేవాదిగ్రహణం బ్రహ్మణో విచిత్రశక్తిత్వస్య సుగ్రహణాయేతి మన్తవ్యమ్. ౨౫

164. ❖ కృత్స్నప్రసక్తిర్నిరవయవత్వశబ్దకోపో వా ❖ బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వం సంభవతి, నేతి సంశయః. న సంభవతీతి పూర్వః పక్షః, నిరవయవస్య బ్రహ్మణో జగదుపాదానత్వే కృత్స్నస్య బ్రహ్మణో జగదాకారేణోపయోగప్రసఙ్గాత్. తత్పరిజిహీర్షయా సావయవత్వాభ్యుపగమే * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయమిత్యాదిః కారణావస్థాయాం నిరవయవత్వవాచిశబ్దో బాధ్యేత. యద్యపి సూక్ష్మచిదచిద్వస్తుశరీరం బ్రహ్మ కారణం, స్థూలచిదచిద్వస్తుశరీరం బ్రహ్మ కార్యమిత్యభ్యుపగమ్యతే; తథాపి శరీర్యంశస్యాపి కార్యత్వాభ్యుపగమాత్ కృత్స్నప్రసక్తిర్నిరవయవత్వశబ్దకోపః (బాధో)వా. రాద్ధాన్తస్తు – సకలేతరవిసజాతీయం శ్రుత్యేకసమధిగమ్యం సర్వశక్తియుక్తం బ్రహ్మ నిరవయవమపి (కారణం) కార్యం చ భవతి అన్యచ్చ భవతీతి పరిమితశక్తివస్తుచోద్యం న తత్ర ప్రసజ్యతే. యథా జాతివాదినో జాతిరేకైవామూర్తా ఖణ్డముణ్డాదిష్వత్యన్తవిలక్షణేషు అనన్తేష్వపి పరిసమాప్యైవ వర్తతే, న తత్రేతరవస్తుచోద్యమితి. అతో బ్రహ్మణః జగత్కారణత్వం సంభవత్యేవ. సూత్రార్థస్తు – కృత్స్నప్రసక్తిర్నిరవయవత్వశబ్దకోపో వా – బ్రహ్మకారణత్వే కృత్స్నస్య బ్రహ్మణః కార్యత్వేనోపయోగప్రసఙ్గః, నిరవయవత్వాత్. సావయవత్వే నిరవయవత్వశబ్దకోపో వా; నిరవయవత్వవాదిశబ్దబాధప్రసఙ్గ ఇత్యర్థః. ౨౬

165. ❖ శ్రుతేస్తు శబ్దమూలత్వాత్ ❖ తుశబ్దః పక్షవ్యావృత్త్యర్థః. శ్రుతేః – శ్రుతిప్రామాణ్యాన్నైవం ప్రసజ్యతే. శబ్దమూలత్వాత్ – శబ్దైకమూలత్వేన సకలేతరవిజాతీయత్వాదిత్యర్థః. ౨౭

166. ❖ ఆత్మని చైవం విచిత్రాశ్చ హి ❖ ఆత్మని చైవం – జీవాత్మన్యచేతనధర్మాప్రసక్తిశ్చైవమ్, అచేతనవిజాతీయత్వాదేవేత్యర్థః. విచిత్రాశ్చ హి – అచేతనేషు చ

విసజాతీయేష్వగ్నిజలాదిషు విచిత్రా(శ్చ)హి శక్తయో దృశ్యన్తే. ఏవం పరమాత్మనశ్చేతనాచేతనవిసజాతీయస్య విచిత్రాశ్శక్తయ ఉపపద్యన్తే. ౨౮

167. **స్వపక్షదోషాచ్చ** ప్రధానాదికారణపక్షే దోషాచ్చ బ్రహ్మైవ జగత్కారణమ్. తత్ర హి లౌకికవస్తుసజాతీయత్వేన ప్రధానాదేరుక్తదోషోఽన్యే చ ప్రసజ్యేరన్.

168. **సర్వోపేతా చ తద్దర్శనాత్** న కేవలం సకలేతరవిసజాతీయత్వేన సర్వశక్త్యుపేతా పరా దేవతేత్యుచ్యతే; తద్దర్శనాచ్చ - సర్వశక్తియోగశ్రుతేరిత్యర్థః. (దర్శయతీతి దర్శనం శ్రుతిః.) దర్శయతి చ శ్రుతిస్సర్వశక్తియోగం * పరాఽస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయత ఇత్యాదికా. ౩౦

169. **వికరణత్వాన్నేతి చేత్తదుక్తమ్** ఉక్తస్యార్థస్య ద్రఢిమ్నే చోద్యపూర్వకం పూర్వోక్తం స్మారయతి. వికరణత్వాత్ - కరణవిరహితత్వాద్బ్రహ్మ న కారణమితి చేత్, * న తస్య కార్యం కరణం చ విద్యత ఇతి హి శ్రూయతే. తదుక్తమ్-అత్ర యద్వక్తవ్యం తత్పూర్వమేవోక్తం * శబ్దమూలత్వాత్ * విచిత్రాశ్చ హీతి. అయమేవ పరిహారః - శబ్దైకమూలత్వేన సకలేతరవిసజాతీయత్వాద్బ్రహ్మణః, విసజాతీయానాం చ శక్తివైచిత్ర్యస్య లోకదృష్టత్వాత్సర్వముపపన్నమిత్యర్థః. ౩౧

170. **న ప్రయోజనవత్త్వాత్** బ్రహ్మణో జగత్కారణత్వం సంభవతి, నేతి సంశయః. న సంభవతీతి పూర్వః పక్షః, బుద్ధిపూర్వారమ్భాణాం సప్రయోజనత్వాదీశ్వరస్య చ స్వత ఏవావాప్తసమస్తకామస్య జగత్సృష్ట్యారమ్భే ప్రయోజనాభావాత్; గర్భవాసాదిదుఃఖరూపత్వాత్సృష్టేః పరానుగ్రహేణాపి న సప్రయోజనత్వమితి. రాద్ధాన్తస్తు - పరిపూర్ణస్యాపీశ్వరస్య కేవలలీలాప్రయోజనాయ జగత్సృష్ట్యా(ద్యా)రమ్భస్సంభవతి. యథా లోకే సప్తద్వీపవతీం మేదినీమధితిష్ఠతో మహారాజస్య పరిపూర్ణస్యాపి కేవలలీలైకఫలాః కన్దుకాద్యారమ్భా దృశ్యన్తే, తద్వదీశ్వరస్యాపి ప్రయోజనాయ జగత్సృష్ట్యారమ్భః సంభవతి. సూత్రార్థస్తు - న ప్రయోజనవత్త్వాత్ - ప్రయోజనవత్త్వాత్సృష్టేః, ఈశ్వరస్య స్వతః పరిపూర్ణస్య ప్రయోజనాభావాన్న స్రష్టృత్వమ్. ౩౨

171. **లోకవత్తు లీలాకైవల్యమ్** లీలాకైవల్యం - లీలాయాః ప్రయోజనత్వే కైవల్యం సంభవతి. కేవలాయా లీలాయాస్సృష్ట్యారమ్భప్రయోజనత్వం సంభవతీత్యర్థః. లోకవత్ - యథా లోకే రాజ్ఞః కన్దుకాద్యారమ్భే. ౩౩

దేవమనుష్యాదివిషమసృష్ట్యా పక్షపాతప్రసఙ్గాత్, దుర్విషహదుఃఖగర్భత్వేన నైర్ఘృణ్యప్రసఙ్గాచ్చ, పరమకారుణికస్య పరమపురుషస్య పరిపూర్ణస్య లీలార్థమపి జగత్సర్గో న సంభవతీత్యాశఙ్క్యాహ.—

172. **వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే న సాపేక్షత్వాత్తథా హి దర్శయతి** ఈశ్వరస్య విచిత్రజగత్సృష్టౌ దేవాదివైషమ్యప్రయుక్తపక్షపాతో దుఃఖప్రదజగత్సర్గే నైర్ఘృణ్యం చ న సంభవతః, వైషమ్యాదావీశ్వరస్య క్షేత్రజ్ఞకర్మసాపేక్షత్వాత్. క్షేత్రజ్ఞానాం పూర్వపూర్వకర్మ పర్యాలోచ్య తత్తత్కర్మానుగుణం విషమం జగత్సృజతీతి తత్కర్మైవ వైషమ్యాది

హేతురిత్యర్థః. తథా దేవాదిదేహయోగం క్షేత్రజ్ఞానాం తత్తత్కర్మసాపేక్షం దర్శయతి హి శ్రుతిః * సాధుకారీ సాధుర్భవతి పాపకారీ పాపో భవతీతి. ౩౪

173. ~ న కర్మావిభాగాదితి చేన్నానాదిత్వాదుపపద్యతే చాప్యుపలభ్యతేచ ~ సృష్టేః ప్రాక్కర్మ న విద్యతే, క్షేత్రజ్ఞాభావాత్. తదభావశ్చ * సదేవ సోమ్యేదమిత్యవధారణావగతాదవిభాగాదితి చేత్, తన్న; అనాదిత్వాత్క్షేత్రజ్ఞానాం తత్తత్కర్మప్రవాహాణాం చ. ఉపపద్యతే చ క్షేత్రజ్ఞస్వరూపానాదిత్వేఽపి నామరూపవిభాగాభావాదవిభాగశ్రుతిః. అన్యథా అకృతాభ్యాగమకృతవిప్రణాశప్రసఙ్గాత్. ఉపలభ్యతేచ శ్రుతిస్మృత్యోః క్షేత్రజ్ఞానామనాదిత్వం *తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేతి నామరూపవ్యాకరణమాత్రశ్రవణాత్. క్షేత్రజ్ఞానాం స్వరూపానాదిత్వం సిద్ధమ్ * జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావజావీశనీశౌ * నిత్యో నిత్యానామ్ *ప్రకృతిం పురుషంచైవ విద్ధ్యనాదీ ఉభావపీతి. అవిభాగశ్రుతిరపి నామరూపవిభాగాభావాదేవోపపద్యత ఇత్యభిప్రాయః. (భిహితమ్.) ౩౫

అత్ర పాఠాన్తరమ్

సృష్టేః ప్రాక్కర్మ న విద్యతే, క్షేత్రజ్ఞాభావాత్. తదభావశ్చ * సదేవ సోమ్యేదమిత్యవధారణావగతాదవిభాగాదితి చేత్, తన్న; అనాదిత్వాత్ క్షేత్రజ్ఞానాం తత్తత్కర్మప్రవాహాణాం చ. * తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేతి నామరూపవ్యాకరణమాత్రశ్రవణాత్ క్షేత్రజ్ఞానాం స్వరూపానాదిత్వం సిద్ధమ్. ఉపపద్యతే క్షేత్రజ్ఞస్వరూపానాదిత్వేఽపి నామరూపవిభాగాభావాదవిభాగశ్రుతిః, అన్యథా అకృతాభ్యాగమకృతవిప్రణాశప్రసఙ్గాత్. ఉపలభ్యతేచ శ్రుతిస్మృత్యోః క్షేత్రజ్ఞానామనాదిత్వమ్ * జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావజావీశనీశౌ * నిత్యో నిత్యానామ్ * ప్రకృతిం పురుషం చైవ విద్ధ్యనాదీ ఉభావపి * న జాయత ఇత్యాదిభిః. ౩౫

174. ~ సర్వధర్మోపపత్తేశ్చ ~ ప్రధానపరమాణ్వాదిష్వనుపపన్నానాం * స్వపక్షదోషాదిత్యాదిషూక్తానాం సర్వేషాం ధర్మాణాం కారణత్వోపపాదకానాం బ్రహ్మణ్యుపపత్తేశ్చ బ్రహ్మైవ కారణమ్. ప్రధానపరమాణ్వాదీనాం పరిమితశక్తి(క)త్వాల్లోకదృష్టవస్తుసజాతీయత్వాచ్చ అనుపపత్తయస్సహస్రశస్సన్తి. బ్రహ్మకారణత్వే శాస్త్రైకసమధిగమ్యస్య బ్రహ్మణస్సకలేతరవిసజాతీయత్వేనాచిన్త్యశక్తిత్వాత్సర్వశక్తిత్వశ్రుతేశ్చ సర్వముపపన్నమిత్యర్థః. ౩౬

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీ వేదాన్తదీపే

ద్వితీయస్యాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః.

ద్వితీయాధ్యాయే—ద్వితీయః పాదః.

175. ~ రచనానుపపత్తేశ్చ నానుమానం ప్రవృత్తేశ్చ ~ సాఙ్ఖ్యతన్త్రసిద్ధః ప్రధానకారణవాదః కిం సమీచీనయుక్తిమూలః, ఉత నేతి సంశయః. సమీచీనయుక్తిమూల ఇతి పూర్వః పక్షః. ఘటాదివద్విచిత్రసన్నివేశం జగత్కార్యం, తద్వదేవ స్వసరూపకారణవిశేషారబ్ధమ్. సుఖదుఃఖమోహాద్యాత్మకతయా సత్త్వాద్యాత్మకం జగత్సత్త్వరజస్తమోమూలకమ్. తత్ర మహదాదిపృథివ్యన్తానాం ఘటాదివత్పరిణామిత్వేన కారణాపేక్షత్వావిశేషాత్ తే జగదుత్పత్తౌ కారణకాష్ఠా న భవన్తి. తేషాం పరిమితత్వేనాపరిమితజగదుత్పాదనాశక్తేః. అన్యానానతిరిక్తాని సామ్యావస్థాన్యపరిమితాని సత్త్వరజస్తమాంస్యవ్యక్తప్రధాన(నాది)శబ్దాభిధేయాని జగత్కారణమ్. రాద్ధాన్తస్తు - రథప్రాసాదాదిహేతుభూతదార్వాదివదచేతనం ప్రధానం

స్వస్వభావాద్యభిజ్ఞచేతనానధిష్ఠితం విచిత్రజగద్రచనాసమర్థమితి న కేవలం ప్రధానం కారణమ్. సూత్రార్థస్తు—రచనానుపపత్తేశ్చ నానుమానమ్ - అనుమీయత ఇత్యనుమానం-ప్రధానమ్; తస్యాచేతనస్య ప్రాజ్ఞానధిష్ఠితస్య విచిత్రసన్నివేశజగద్రచనానుపపత్తేః తన్న కారణమ్. చకారాత్సత్త్వాదీనాం ద్రవ్యగుణత్వేన శౌక్ల్యాదేరివోపాదానకారణత్వాసంభవం సముచ్చినోతి. సత్త్వాదయో హి కార్యగతలాఘవప్రకాశాది హేతుభూతాః కారణభూతపృథివ్యాదిగతాస్తత్స్వభావవిశేషాః. ప్రవృత్తేశ్చ - అనుపపత్తేరితి వర్తతే; ప్రాజ్ఞానధిష్ఠితస్య ప్రధానస్య విచిత్రజగద్రచనానుగుణాద్యపరిస్పన్దరూపప్రవృత్త్యనుపపత్తేశ్చ న ప్రధానం కారణమ్. ౧

176. **పయోమ్బువచ్చేత్తత్రాపి** పయసోఽమ్బునశ్చ యథా ప్రాజ్ఞానధిష్ఠితస్యైవ దధిభావేన నారికేలచూతాదివిచిత్రరసరూపేణ చ పరిణామో దృశ్యతే, తద్వత్ప్రధానస్యాపి కేవలస్యైవ జగదాకారేణ పరిణామ ఉపపద్యత ఇతి చేత్, పరిహరతి తత్రాపీతి - తదపి పక్షీకృతమిత్యర్థః. యత్ర రథాదిష్వచేతనస్య ప్రాజ్ఞాధిష్ఠితత్వం దృష్టం, తద్వ్యతిరిక్తం హి సర్వం పక్షీకృతమేవ. * యోఽప్సు తిష్ఠన్నిత్యాదిశ్రుతేః తదపి ప్రాజ్ఞాధిష్ఠితమ్. ౨

177. **వ్యతిరేకానవస్థితేశ్చానపేక్షత్వాత్** సర్గవ్యతిరేకేణ ప్రతిసర్గావస్థయాఽనవస్థితిప్రసఙ్గాచ్చ కేవలం ప్రధానం న కారణమ్. అన్యానపేక్షత్వాత్ప్రధానస్య సర్వదైవ హి సృష్టిః ప్రసజ్యతే. ౩

178. **అన్యత్రాభావాచ్చ న తృణాదివత్** ధేన్వాదినోపయుక్తం హి తృణోదకాది స్వయమేవ క్షీరాకారేణ పరిణమతే, తద్వత్ప్రధానమపీతి చ వక్తుం న శక్యతే; ధేన్వాదినోపయుక్తస్యాపి తృణాదేః క్షీరాకారేణ పరిణామః ప్రాజ్ఞాధిష్ఠితత్వాదేవ భవతీత్యభ్యుపేతవ్యమ్. కుతః? అన్యత్రాభావాత్ - అనడుదాద్యుపయుక్తస్య ప్రహీణస్య వా తృణాదేః క్షీరాకారేణ పరిణామాభావాత్. ౪

179. **పురుషాశ్మవదితి చేత్తథాఽపి** ప్రాజ్ఞానధిష్ఠితమపి ప్రధానం చైతన్యమాత్రవపుర్నిష్క్రియః పురుషః స్వసన్నిధిమాత్రేణ సర్గాదౌ ప్రవర్తయతి. యథా దృక్ఛక్తియుక్తో గమనశక్తివికలః పఙ్గుః పురుషోఽన్ధం దృక్ఛక్తివికలం ప్రవృత్తిశక్తియుక్తం పురుషం స్వసన్నిధానాత్ప్రవర్తయతి. యథా చాయస్కాన్తాశ్మా స్వసన్నిధానాత్ అయః ప్రవర్తయతి, తద్వదితి చేత్; పరిహరతి - తథాపీతి. తద్వదపి ప్రధానస్య ప్రవృత్తిర్నోపపద్యతే. తత్ర హి పఙ్గోః పురుషస్య గమనశక్తివికలస్యాపి మార్గోపదేశాదివ్యాపారః కాదాచిత్కో దృశ్యతే. అన్ధస్య చాక్షుషవ్యాపారవిరహేఽపి పఙ్గూపదేశగ్రహణాదిశ్చేతనధర్మోఽస్తి. అయస్కాన్తమణేరప్యయఃప్రవృత్తౌ కాదాచిత్కమయస్సన్నిధానం విద్యతే. ఇహ తు సన్నిధిమాత్రాతిరేకితాదృశః కశ్చిద్విశేషః ఉభయత్రాపి న విద్యతే. పురుషసన్నిధానస్య నిత్యత్వేన నిత్యసర్గప్రసక్తిః. తథా సతి ప్రతిసర్గాభావోఽపవర్గాభావప్రసఙ్గశ్చ. ౫

ఇతశ్చ— 180. **అఙ్గిత్వానుపపత్తేశ్చ** గుణానాముత్కర్షాపకర్షరూపాఙ్గాఙ్గిభావేన జగత్ప్రవృత్తిః ప్రతిసర్గావస్థాయాం సామ్యావస్థానామేకస్యోత్కర్షరూపాఙ్గిత్వానుపపత్తేశ్చ న సంభవతి. తత్రాప్యుత్కర్షోఽస్తి చేత్ సర్వదా సర్గప్రసఙ్గః. ౬

181. అన్యథాఽనుమితౌ చ జ్ఞశక్తివియోగాత్ — ఉక్తప్రకారాద్వ్యతిరిక్తప్రకారేణ ప్రధానానుమితౌ చ ప్రధానస్య జ్ఞాతృత్వశక్తివియోగాద్రచనానుపపత్త్యాదయో దోషాః తదవస్థాః. ౭

182. అభ్యుపగమేఽప్యర్థాభావాత్ — ప్రధానానుమానాభ్యుపగమేఽపి ప్రధానేన ప్రయోజనాభావాన్న తదనుమేయమ్. పురుషస్య భోగాపవర్గార్థతయా హి ప్రధానప్రవృత్తేస్సప్రయోజనత్వమ్. చైతన్యమాత్రవపుషో నిష్క్రియస్య నిత్యనిర్వికారస్య పురుషస్య ఇతరేతరాధ్యాసకృతప్రకృతిదర్శనరూపభోగస్తద్వివేచనరూపాపవర్గశ్చ న సంభవతి. నిర్వికారస్యైవ ప్రకృతిసన్నిధానేన భోగస్సంభవతి చేత్, ఉభయోర్నిత్యత్వేన సర్వగతత్వేన చ సన్నిధానస్య నిత్యత్వాదపవర్గాసిద్ధిః. తథావిధసన్నిధేరేవాపవర్గహేతుత్వే భోగాసిద్ధిశ్చ. ౮

183. విప్రతిషేధాచ్చాసమఞ్జసమ్ — విప్రతిషిద్ధం చేదం సాఙ్ఖ్యదర్శనమ్ - ప్రకృతేః పరార్థతయా పురుషో ద్రష్టా భోక్తా అధిష్ఠాతేత్యాహుః; ప్రకృతేశ్చ పురుషస్య భోగాపవర్గార్థతయా సప్రయోజనత్వం చ, ప్రకృత్యైవ సాధనభూతయా పురుషో భోగమపవర్గం చాశ్నుత ఇతిచోక్తేః. సచ పురుషశ్చైతన్యమాత్రవపుర్నిత్యో నిర్వికారో న ద్రష్టా న భోక్తా న కర్తేతి చ; అత ఏవ పురుషో న బధ్యతే, నచ మోక్షసాధనమనుతిష్ఠతి, నచ ముచ్యత ఇతి చ వదన్తి. ప్రకృతిరచేతనభూతైవ పురుషసన్నిధానాత్పురుషధర్మం చైతన్యం స్వస్మిన్, స్వధర్మం కర్తృత్వం పురుషే చానుసన్ధాయ బధ్యతే, మోక్షసాధనమనుతిష్ఠతి, ముచ్యత ఇతి చాహుః. అధ్యాసనరూపమనుసన్ధానం హి చేతనధర్మః. తథా ప్రకృతిరనుపకారిణః పురుషస్య భోగాపవర్గస్వరూపం ప్రయోజనం సాధయతీత్యుపకారిణీతి చాహుః. అధ్యాసరూపబన్ధాదయః పురుషస్య న సన్తీతి చేత్, కస్తస్యోపకారః? ఏవమమాద్యన్యోన్యవిరుద్ధభాషణాదసమఞ్జసమ్. ౯

184. మహద్దీర్ఘవద్వా హ్రస్వపరిమణ్డలాభ్యామ్ — కిం కాణాదాభ్యుపగతః పరమాణుకారణవాదః సమీచీనయుక్తిమూలః, ఉత నేతి సంశయః. సమీచీనయుక్తిమూల ఇతి పూర్వః పక్షః, అవయవసంయోగాదవయవ్యుత్పత్తేర్దర్శనాత్, అవయవాల్పత్వప్రాచుర్యాభ్యాం సర్షపమహీధరవైషమ్యదర్శనాచ్చ, అవయవాల్పత్వకాష్ఠాఽఽశ్రయాభ్యుపగమనీయేతి పరమాణుసిద్ధిః. తే చతుర్విధాః పరమాణవో విపాకదశాపన్నక్షేత్రజ్ఞాదృష్టసచివాః పరమేశ్వరాధిష్ఠితాః ద్వ్యణుకాదిక్రమేణ జగదారమ్భకా ఇతి. రాద్ధాన్తస్తు - అవయవాస్స్వకీయైష్షడ్భిః పార్శ్వైస్సంయుజ్యమానాస్స్వస్మాన్మహాన్తమవయవినముత్పాదయన్తీతి పరమాణుష్వపి తథైవోత్పాదకత్వమభ్యుపేతవ్యమ్. తథా సతి పరమాణవోఽపి సాంశాస్స్వకీయైరవయవైస్తే చ స్వకీయైరితి న క్వచిత్కారణత్వస్య వ్యవస్థితిః. సూత్రార్థస్తు - మహద్దీర్ఘవద్వా హ్రస్వపరిమణ్డలాభ్యామ్, అసమఞ్జసమితి వర్తతే. వాశబ్దశ్చార్థే, హ్రస్వపరిమణ్డలాభ్యాం - ద్వ్యణుకపరమాణుభ్యామ్, మహద్దీర్ఘవత్ - త్ర్యణుకద్వ్యణుకోత్పత్తివదన్యచ్చ తదభ్యుపగతం సర్వమసమఞ్జసమ్. ౧౦

ద్వ్యణుకాదిక్రమేణారమ్భకత్వం కారణానవస్థితేరసమఞ్జసమ్, కిమత్రాన్యదసమఞ్జసమిత్యత్రాహ—

185. ఉభయథాఽపి న కర్మాతస్తదభావః — పరమాణూనామాద్యం కర్మ అదృష్టకారితమిత్యభ్యుపగమ్యతే. తదదృష్టం కిమణుగతముత క్షేత్రజ్ఞగతమ్? ఉభయథాఽప్య

దృష్టస్యాకాదాచిత్కత్వేన సదోత్పాదకత్వప్రసఙ్గాత్కాదాచిత్కం కర్మ న సంభవతి. అతః కర్మణా పరమాణుసంయోగాభావః. విపాకాపేక్షత్వేఽపి నానావిధానన్తాదృష్టానామేకద్వైకరూపవిపాకశ్చ న సంభవతి. అనుమానికేశ్వరాసిద్ధేరీశ్వరేచ్ఛయాఽపి నియమో న సంభవతి. ౧౧

186. “సమవాయాభ్యుపగమాచ్చ సామ్యాదనవస్థితేః” సమవాయాభ్యుపగమాచ్చాసమఞ్జసమ్; సమవాయో హి జాతిగుణాదీనాం ద్రవ్యవిశేషాపృథక్సిద్ధిహేతుతయాఽభ్యుపగమ్యతే; సమవాయస్యాపి తథాభావే హేత్వపేక్షాసామ్యాదనవస్థితేః. సమవాయస్య తథాభావస్స్వాభావిక ఇతి చేత్, జాతిగుణాదీనామేవైష స్వభావ ఇతి యుక్తమ్. ౧౨

ఇతశ్చ— 187. “నిత్యమేవ చ భావాత్” సమవాయసంబన్ధస్య నిత్యత్వాభ్యుపగమాత్సంబన్ధినిత్యత్వమన్తరేణ తదనుపపత్తేరవయవావయవినోరుభయోరపి నిత్యమేవ భావాత్ కార్యకారణభావ ఏవ న సిధ్యతి. ౧౩

188. “రూపాదిమత్త్వాచ్చ విపర్యయో దర్శనాత్” పరమాణూనాం నిత్యత్వనిరవయవత్వాదివిపర్యయశ్చ స్యాత్, రూపాదిమత్త్వాత్తేషామ్. ఘటాదిషు రూపాదిమత్సు తథా దర్శనాత్. దర్శనాదేవ హి త్వదభిమతం పరికల్ప్యతే. ౧౪

189. “ఉభయథా చ దోషాత్” అనిత్యత్వాదిభయాత్పరమాణూనాం రూపాదిశూన్యత్వే కార్యగుణస్య కారణగుణపూర్వకత్వాసిద్ధిః, తత్సిద్ధయే రూపాదిమత్త్వే చానిత్యత్వాదిదోషప్రసక్తిరిత్యుభయథా చ దోషాదసమఞ్జసమేవ. ౧౫

190. “అపరిగ్రహాచ్చాత్యన్తమనపేక్షా” కాపిలపక్షే హి శ్రుతిన్యాయవిరుద్ధేఽపి సత్కార్యవాదాది కైశ్చిద్వైదికైః పరిగృహ్యతే. కాణాదే తు కస్యచిదప్యంశస్య వైదికైః పరిగ్రహాభావాదనుపపన్నత్వాచ్చ నిశ్శ్రేయసార్థిభిరత్యన్తమనపేక్షా కార్యా. ౧౬

191. “సముదాయ ఉభయహేతుకేఽపి తదప్రాప్తిః” సౌగతాశ్చతుర్విధాః - ప్రత్యక్షసిద్ధస్థూలద్రవ్యవాదినః కేచిద్వైభాషికాః. అన్యే విజ్ఞానానుమేయస్థూలద్రవ్యవాదినః, తే చ సౌత్రాన్తికాః. అపరే నిరాలమ్బనవిజ్ఞానమాత్రసద్భావం వదన్తి యోగాచారాః. త్రయోఽప్యేతే స్వాభ్యుపగతవస్తునః క్షణికత్వం వదన్తి. అన్యే తు సర్వశూన్యవాదినో మాధ్యమికాః. తత్రాద్యయోర్బాహ్యసద్భావమభ్యుపగచ్ఛతోః జగదుత్పత్తిప్రకారో లోకవ్యవహారశ్చ సూపపాదః, ఉత దురుపపాద ఇతి సంశయః. సూపపాద ఇతి పూర్వః పక్షః. తథాహి-పార్థివాప్యతైజసవాయవీయాః గన్ధాదియుక్తాః పరమాణవో హి పృథివ్యాదిరూపేణ సంహతా భవన్తి; భూతేభ్యశ్చ శరీరేన్ద్రియవిషయలక్షణసఙ్ఘాతాః. తత్రాన్తరః విజ్ఞానసన్తానో గ్రాహకాభిమానారూఢ ఆత్మత్వేనావతిష్ఠతే. ఏషు క్షణికేష్వపి స్థిరత్వాదిగోచరబుద్ధ్యాఖ్యావిద్యయా సర్వముపపద్యత ఇతి జగదుత్పత్తిర్లోకవ్యవహారశ్చ యుజ్యతే. రాద్ధాన్తస్తు-క్షణధ్వంసినః పరమాణవః కదా సంహతౌ వ్యాప్రియన్తే? కదా సంహన్యన్తే? సంహతౌ వ్యాపృతాః తస్మిన్నేవ క్షణే వినష్టాశ్చేత్, కే పునస్సంహన్యన్తే? కశ్చ విజ్ఞానాత్మా కదా కం విషయం స్పృశతి? కశ్చ కదా కం జానాతి? కశ్చ కదా కమర్థముపాదత్తే? స్ప్రష్టా నష్టః, స్పృష్టం చ నష్టం, వేదితా నష్టః, వేద్యం చ నష్టమ్. కథమన్యేన స్పృష్టమన్యో విజానాతి? కథం వాఽన్యేన విదితమన్య ఉపాదత్తే? సన్తానైకత్వే సిద్ధేఽపి సన్తానిభ్యస్సన్తానస్య పరమార్థతో వస్త్వన్తరత్వానభ్యుపగమాత్సన్తానైక్యమ

పారమార్థికమకిఞ్చిత్కరమ్. స్థిరత్వాద్యవిద్యయాఽపి సఙ్ఘాతోత్పత్తిర్న సంభవతి. నహి శుక్తికా
దిషు రజతాద్యవిద్యయా రజతాద్యుత్పత్తిసంభవః. విదుషశ్చ పూర్వస్య నష్టత్వేనోత్తరేణా
విదుషా పూర్వవినష్టేన విదుషాఽనుసంహితార్థోపాదానం న సంభవతి. సంస్కారాశ్రయత్వేన
చైకోఽర్థః స్థిరో నాభ్యుపగమ్యతే. అతో జగదుత్పత్తిర్లోకవ్యవహారశ్చ దురుపపాద ఏవ.
సూత్రార్థస్తు – సముదాయ ఉభయహేతుకేఽపి తదప్రాప్తిః – ఉభయహేతుకేఽపి సముదాయే
సముదాయత్వాప్రాప్తిః. పరమాణుహేతుకః పృథివ్యాదిసముదాయః, పృథివ్యాదిహేతుకశ్శరీ
రేన్ద్రియసముదాయ ఇత్యుభయహేతుకోఽపి సముదాయః క్షణికత్వాభ్యుపగమాదుక్తేన
న్యాయేవ న సిధ్యతీత్యర్థః. ౧౭

192. ॥ఇతరేతరప్రత్యయత్వాదుపపన్నమితి చేన్న సఙ్ఘాతభావానిమిత్తత్వాత్॥
యద్యపి క్షణికాస్సర్వే భావాః, తథాప్యవిద్యాదీనామితరేతరహేతుకత్వాదుపపన్నం లోక
వ్యవహారాదికమ్. అస్థిరేషు స్థిరత్వబుద్ధిరూపయా అవిద్యయా తత్ర తత్ర రాగద్వేషాదయో
జాయన్తే. ఇత్యేవమాదిపరమ్పరయా పునరప్యవిద్యేతి చక్రవత్పరివర్తత ఇతి చేత్, నైతదుప
పద్యతే; సఙ్ఘాతభావానిమిత్తత్వాదవిద్యాయాః. యద్యప్యవిద్యాఖ్యా విపరీతబుద్ధిః క్షణికం స్థిర
త్వేన విషయీకరోతి, తథాపి తన్న వస్తుతః స్థిరం భవతీతి వస్తుతస్స్థిరకార్యం న కరోతి. అత
స్సఙ్ఘాతభావో న సిధ్యతీత్యర్థః. అస్థిరే స్థిరత్వబుద్ధియుక్తస్య విజ్ఞానాత్మనస్తదైవ నష్టత్వాత్కస్య
రాగద్వేషాదయో జాయన్త ఇతి రాగద్వేషాదిపరమ్పరా చ న సిధ్యతీత్యభిప్రాయః. ౧౮

ఇతశ్చ— 193. ॥ఉత్తరోత్పాదే చ పూర్వనిరోధాత్॥ ఉత్తరఘటక్షణోత్పత్తి
వేలాయాం పూర్వస్య వినష్టత్వాదభావస్యైవ హేతుత్వేనావిశేషాత్సర్వేషాం సర్వదోత్పత్తిః
ప్రసజ్యతే. పూర్వక్షణవర్తినో హేతుత్వోపగమేఽపి దేశాదేర్విశేషకస్య స్థిరస్యైకస్యానభ్యు
పగమాదవిశేషేణోత్తరక్షణవర్తినస్సర్వస్య హేతుస్స్యాత్. ౧౯

194. ॥అసతి ప్రతిజ్ఞోపరోధో యౌగపద్యమన్యథా॥ అసతి ఉత్పత్తౌ ప్రతిజ్ఞా
నిరోధశ్చ భవతామ్, అధిపతిసహకార్యాదీనాం విజ్ఞానోత్పత్తిహేతుత్వప్రతిజ్ఞానాత్. అథైతత్ప
రిజిహీర్షయా పూర్వో ఘటక్షణస్తిష్ఠతీత్యుచ్యేత, తదా యుగపద్ఘటక్షణద్వయోపలబ్ధిప్రసఙ్గః.
నచోపలభ్యతే. ఉపరోధః – విరోధః. ౨౦

సతో నిరన్వయవినాశోఽపి నసమ్భవతీత్యాహ—

195. ॥ప్రతిసఙ్ఖ్యాప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధాప్రాప్తిరవిచ్ఛేదాత్॥ ప్రతిసఙ్ఖ్యాప్రతిసఙ్ఖ్యా
నిరోధాప్రాప్తిః – స్థూలసూక్ష్మవినాశయోరప్రాప్తిరిత్యర్థః. స్థూలవినాశః – ముద్గరాభిఘాతాద్య
నన్తరభావ్యుపలబ్ధియోగ్యః. సూక్ష్మస్తు – ప్రతిక్షణభావ్యుపలబ్ధ్యనర్హః. తౌ నిరన్వయౌ న
భవతః, ఉత్పత్తివినాశధర్మభాగినో ద్రవ్యస్యావిచ్ఛేదాత్; * తదనన్యత్వమితి సత్కార్యవాద
స్యోపపాదితత్వాదిత్యభిప్రాయః. ఘటాదౌ కపాలాదిరూపావస్థయా నిరన్వయవినాశాదర్శనాత్,
ప్రదీపనిర్వాణేఽపి సూక్ష్మావస్థాప్రాప్తిరిత్యవిరోధః. ౨౧

196. ॥ఉభయథా చ దోషాత్॥ ఉత్పన్నస్య తుచ్ఛత్వాపత్తౌ, తుచ్ఛాదుత్పత్తౌ
చేత్యుభయప్రకారే చ దోషాపత్తేస్తే న సంభవతః. ఉత్పన్నస్య తుచ్ఛతాపత్తౌ హి పశ్చా

త్తుచ్ఛాదుత్పద్యమానం జగత్తుచ్ఛాత్మకమేవ స్యాత్; మృత్సువర్ణాదేరుత్పద్యమానమృత్సువర్ణా ద్యాత్మకఘటమకుటాదివత్. అతస్తుచ్ఛాదుత్పత్తిస్తుచ్ఛతాపత్తిశ్చ న సంభవతః. ౨౨

197. ఆకాశే చావిశేషాత్. ఆకాశే తుచ్ఛస్వరూపతా న సంభవతి, అబాధితప్రతీతిసిద్ధపృథివ్యాదివదాకాశేఽప్యబాధితప్రతీతేరవిశేషాత్. ప్రతీయతే హ్యాకాశో ఽత్ర శ్యేనః పతత్యత్ర గృధ్ర ఇతి శ్యేనాదేః పతనదేశత్వేన. ౨౩

198. అనుస్మృతేశ్చ. ప్రత్యభిజ్ఞానాచ్చ న ఘటాదేః క్షణికత్వమ్. తదేవేద మితి హి ప్రత్యభిజ్ఞాయతే. ప్రత్యభిజ్ఞానం హి నామ – అతీతవర్తమానకాలవర్త్యేకవస్తువిషయ మేకం ప్రత్యక్షజ్ఞానమ్. తస్య కాలద్వయసంబన్ధవిశిష్టమేవ వస్తు విషయః. నచ తదిత్యంశస్స్మ రణమ్, ఇదమిత్యంశశ్చ గ్రహణమ్; అతీతకాలసంబన్ధిన ఇన్ద్రియసంప్రయోగాభావాదితి వాచ్యమ్; తదిదమితి సామానాధికరణ్యేన గ్రహణస్యైకత్వస్ఫురణాత్. పూర్వకాలానుభవజనితసంస్కార సహకృతేన్ద్రియసంప్రయోగయుక్తస్య పురుషస్య తథా గ్రహణముపపద్యత ఏవ. అన్వయవ్యతి రేకాధీనం హి సర్వత్ర సామగ్రీపరికల్పనమ్. నచ జ్వాలాదివత్సాదృశ్యనిబన్ధనా ప్రత్యభిజ్ఞేతి త్వయా వక్తుం శక్యమ్, కాలద్వయవర్తినోర్ద్వయోస్సాదృశ్యస్యానుసన్ధాతుర్జ్ఞాతురేకస్యానభ్యు పగమాత్. ౨౪

పృథివ్యాదివిజ్ఞానానుమేయార్థవాదినం ప్రత్యాహ. స హి జ్ఞానే నీలపీతాదివిచిత్రా కారం దృష్ట్వా జ్ఞానాత్పూర్వక్షణవర్తినం జ్ఞానే స్వాకారం సమర్ప్య వినష్టమర్థమనుమినోతి. తత్రోత్తరమ్—

199. నాసతోఽదృష్టత్వాత్. అసతో ధర్మిణో ధర్మస్యాన్యత్ర సంక్రమణం న సంభవతి; కుతః? అదృష్టత్వాత్—నహి ధర్మిణి వినష్టే తద్ధర్మస్యాన్యత్ర సంక్రమణం క్వచిద్దృష్టమ్. ౨౫

200. ఉదాసీనానామపి చైవం సిద్ధిః. వైభాషికసౌత్రాన్తికయోర్ద్వయోరపి సాధారణమిదం దూషణమ్. ఏవం—సర్వభావానాం క్షణికత్వాభ్యుపగమే సతి ఉదాసీనానాం – నిష్ప్రయత్నానామప్యైహికాముష్మికసర్వార్థసిద్ధిస్స్యాత్, ప్రయత్నాద్యనుతిష్ఠతస్తదానీమేవ వినష్టత్వాత్, తత్తత్సంస్కారాదేరపి కస్యచిత్స్థిరస్యానువర్తమానస్యానభ్యుపగమాచ్చ, పశ్చా దాగతా సిద్ధిరహైతుకీతి నిష్ప్రయత్నానామప్యైహికాముష్మికసర్వార్థసిద్ధిస్స్యాత్. ౨౬

201. నాభావ ఉపలబ్ధేః. యోగాచారాభిమతో జ్ఞానమాత్రసద్భావవాదః కిం సమీచీనయుక్తిమూలః, ఉత నేతి సంశయః. సమీచీనయుక్తిమూల ఇతి పూర్వః పక్షః. బాహ్యార్థసద్భావవాదినాఽపి తత్తదర్థాకారజ్ఞానస్య ప్రకాశమానత్వమవశ్యాశ్రయణీయమ్. సర్వస్య వస్తునః ప్రకాశమానస్య స్వాసాధారణేనాకారేణ ప్రకాశ ఇష్యతే. తత్ర ఘటపటాది జ్ఞానస్య ఘటపటాద్యాకార ఏవాకారః; అన్యథా ఘటాద్యసాధారణ్యం చ తత్తజ్జ్ఞానస్య న సంభ వతి. ఏకశ్చాయమాకార ఉపలభ్యతే. స తు జ్ఞానస్యైవేతి తద్వ్యతిరిక్తార్థసద్భావవాదోఽనుప పన్నః. తావతైవ ఘటోఽయం జ్ఞాత ఇతి వ్యవహారశ్చోపపద్యతే. తస్య బహిర్వదవభాసో నిర్మూల త్వాద్విభ్రమకృతః. రాద్ధాన్తస్తు – ఘటమహం జానామీతి సకర్మకస్య సకర్తృకస్య జ్ఞాధాత్వ

ర్థస్య చ్ఛేదనాదివత్సర్వలోకసాక్షిక ముపలభ్యమానస్య కర్తృకర్మవ్యతిరేకేణ కేవలస్యైవ సద్భావమనున్మత్తః కో బ్రవీతి? స్వాసాధారణాకారశ్చ చ్ఛేదనాదివత్తత్తదర్థవ్యవహారయోగ్యతాపాదనాకారేణోపలభ్యతే. ఏవం ఛేదనాదేరప్యాకారో ద్విధాభావనాదిహేతుతయైవ కర్తృగతస్యోపలభ్యతే. నహ్యమూర్తానాం క్రియాదీనాం కర్తృకర్మనిరూపణీయస్యాకారాణాం కర్మాకారత్వమాశ్రీయతే. సూత్రార్థస్తు – నాభావ ఉపలబ్ధేః – జ్ఞానవ్యతిరిక్తార్థాభావో న శక్యతే వక్తుమ్, ఉపలబ్ధేః – ఘటమహం జానామీతి జానాతేః కర్మతయా చోపలబ్ధేః. ౨౭

202. ~◆ వైధర్మ్యాచ్చ న స్వప్నాదివత్ ◆~ స్వప్నజ్ఞానాదివచ్చ జాగరితజ్ఞానానాం న మిథ్యార్థత్వం, తద్వైధర్మ్యాత్. నిద్రాదికరణదోషబాధకప్రత్యయరహితత్వాదిత్యర్థః. చకారాత్తాన్యపి యథార్థానీత్యభిప్రాయః. ౨౮

203. ~◆ న భావోఽనుపలబ్ధేః ◆~ న కేవలస్యార్థశూన్యస్య జ్ఞానస్య భావస్సంభవతి, క్వచిదప్యనుపలబ్ధేః. అబాధితప్రతీతిసిద్ధస్యాసద్భావే సతి జ్ఞానమాత్రస్యాప్యసద్భావో న శక్యతే వారయితుమిత్యభిప్రాయః. ౨౯

204. ~◆ సర్వథాఽనుపపత్తేశ్చ ◆~ మాధ్యమికోక్తసర్వశూన్యవాదస్సంభవతి, నేతి సంశయః. సంభవతీతి పూర్వః పక్షః. విజ్ఞానం ఘటాదయశ్చ సర్వే భావా న సన్తి. కుతః? ఉత్పత్త్యనిరూపణాత్ ఘటాదిభావానామ్. భావాత్తావదుత్పత్తిర్న సంభవతి, నహి ఘటాదిరుత్పద్యమానోఽసంమృదితేన మృత్పిణ్డాదినోత్పద్యతే. నాప్యభావాత్, పశ్చాదభావాదుత్పద్యమానో ఘటాదిరభావాత్మక ఏవ స్యాదితి సర్వశూన్యత్వమేవ యుక్తిమత్. రాద్ధాన్తస్తు – లోకే భావాభావశబ్దయోస్తద్బుద్ధ్యోశ్చ ప్రమాణేనోపలభ్యమానస్యైవ వస్తునోఽవస్థావిశేష ఏవ భావరూపో విషయః. వర్తమానతయోపలభ్యమానావస్థావిశేషో భావబుద్ధివిషయః. తద్విరోధ్యవస్థావిశేషోఽభావబుద్ధివిషయః. అతో న కుతశ్చిత్త్వదభిప్రేతం తుచ్ఛత్వం సిధ్యతి. సూత్రార్థస్తు – సర్వథాఽనుపపత్తేశ్చ – సర్వశూన్యవాదీ సర్వం సదితి ప్రతిజ్ఞాయ స్వాభిప్రేతం సాధయతి, ఉతాసదితి ప్రతిజ్ఞాయ, అథ ప్రకారాన్తరేణ ప్రతిజ్ఞాయ? సర్వథాఽపి సర్వశూన్యత్వానుపపత్తేస్స్వాభిమతాసిద్ధిః; సదసద్భావయోర్విద్యమానవస్తుధర్మత్వోపపాదనాత్. ౩౦

205. ~◆ నైకస్మిన్నసంభవాత్ ◆~ జైనమతం యుక్తిమత్, ఉత నేతి సంశయః. యుక్తిమదితి పూర్వః పక్షః. జీవాజీవశబ్దాభిలపనీయభోక్తృభోగ్యాత్మకస్య జగతస్సత్త్వాసత్త్వనిత్యత్వానిత్యత్వభిన్నత్వాభిన్నత్వైరనైకాన్త్యమ్; షడ్ద్రవ్యతత్పర్యాయాత్మనాఽవస్థితత్వాత్ కృత్స్నస్య జగతో ద్రవ్యాత్మనా సత్త్వైకత్వనిత్యత్వాన్యుపపన్నాని, పర్యాయాత్మనా చ విపరీతాని. పర్యాయాశ్చ ఘటత్వపటత్వాద్యవస్థావిశేషాః. ద్రవ్యస్వరూపస్యైకత్వాత్ స్థిరత్వాత్ సద్బుద్ధిబోధ్యత్వాత్ తేన రూపేణైకత్వాది యుక్తమ్, పర్యాయశబ్దాభిధేయావస్థావిశేషాణామనేకత్వాదస్థిరత్వాదసద్బుద్ధిబోధ్యత్వాత్తేన రూపేణాసత్త్వానిత్యత్వనానాత్వాని యుక్తాని. ప్రతీతివ్యవస్థాప్యత్వాత్ సర్వస్య వస్తున ఉభయాకారప్రతీతేరుభయముపపన్నమ్. రాద్ధాన్తస్తు – ఏకస్యాస్తిత్వనాస్తిత్వాదిభిరనైకాన్తికత్వమయుక్తమ్, ఏకస్మిన్వస్తున్యస్తిత్వనాస్తిత్వాదేర్విరుద్ధస్య ఛాయాతపవద్యుగపదసంభవాత్. తథాహి – ద్రవ్యస్య, తద్విశేషణభూతపర్యాయస్యేత్థంశబ్దాభిధేయావస్థావిశేషస్య చేదమిత్థమితి ప్రతీతేః ప్రకారప్రకారితయా పృథక్పదార్థత్వాన్నై

కస్మిన్విరుద్ధప్రకారభూతసత్త్వాసత్త్వరూపధర్మసమావేశో యుగపత్సంభవతి. ఉత్పత్తివినాశాఖ్య పరిణామవిశేషాస్పదత్వం చ ద్రవ్యస్యానిత్యత్వం, తద్విపరీతం చ నిత్యత్వం తస్మిన్కథం సమవైతి? విరోధిధర్మాశ్రయత్వం చ భిన్నత్వం, తద్విపరీతం చాభిన్నత్వం కథం వా తస్మిన్సమవైతి? యథాఽశ్వత్వమహిషత్వయోః యుగపదేకస్మిన్నసంభవః. ఏకస్య పృథివీద్రవ్యస్య ఘటత్వం శరావత్వం చ ప్రదేశభేదేన, న త్వేకేన ప్రదేశేనోభయాశ్రయత్వమ్. యథైకస్య దేవదత్తస్యోత్పత్తివినాశయోగిత్వం కాలభేదేన. న హ్యేతావతా వస్తునో ద్వ్యాత్మకత్వమ్, అపితు పరిణామశక్తియోగమాత్రమ్. అతో న యుక్తిమజ్జైనమతమ్. సూత్రార్థస్తు-నైకస్మిన్నసంభవాత్ - న జైనమతం యుక్తమ్. కుతః? ఏకస్మిన్ వస్తున్యుక్తరీత్యా యుగపద్విరుద్ధధర్మసమావేశాసంభవాత్. అతస్సూత్రవిరుద్ధం వేదాన్తవాదిభిరపి భేదాభేదసమాశ్రయణమ్. ౩౧

206. ~❖ ఏవం చాత్మాకార్త్స్న్యమ్ ❖~ ఏవమాత్మాకార్త్స్న్యచ్చానుపపన్నమ్. శరీరపరిమాణత్వే హ్యాత్మనో బృహతశ్శరీరాదల్పీయసి శరీరే ప్రవిశతోఽకార్త్స్న్యమ్ - అపరిపూర్ణత్వం ప్రసజ్యతే, తదానీమల్పపరిమాణత్వాత్. ౩౨

207. ~❖ న చ పర్యాయాదప్యవిరోధో వికారాదిభ్యః ❖~ తథావిధాల్పత్వావస్థాయోగేనాప్యవిరోధో న సంభవతి, ఘటపటాదేరివ వికారతత్ప్రయుక్తదోషాస్పదత్వప్రసఙ్గాత్.

208. ~❖ అన్త్యావస్థితేశ్చోభయనిత్యత్వాదవిశేషః ❖~ జీవస్య యదన్త్యం పరిమాణం మోక్షావస్థం, తస్య పశ్చాదేకరూపేణావస్థితేస్తదేవ స్వాభావికం పరిమాణమితి ఆత్మనశ్చ తత్పరిమాణస్య చోభయోర్నిత్యత్వాత్పూర్వమపి న శరీరపరిమాణత్వసిద్ధిరితి పూర్వావస్థాయాం న విశేషః. అతోఽసఙ్గతమేవ జైనమతమ్. ౩౪

209. ~❖ పత్యురసామఞ్జస్యాత్ ❖~ పశుపతిమతం నిశ్శ్రేయసార్థిభిరాదరణీయముత నేతి సంశయః. ఆదరణీయమితి పూర్వః పక్షః, పరమపురుషార్థసాధనావబోధిత్వేన నిఖిలవస్తుసాక్షాత్కారసమర్థపశుపతిప్రణీతత్వాత్. రాద్ధాన్తస్తు - అనాదినిధనావిచ్ఛిన్నపాఠసంప్రదాయనిరస్తప్రమాదాదినిఖిలదోషగన్ధవేదసిద్ధపరావరతత్త్వవ్యత్యయప్రతిపాదనాత్, నిమిత్తోపాదానభేదాభిధానాత్, సురాకుమ్భస్థాపనతత్స్థదేవతార్చనముద్రికాషట్కవిజ్ఞానతద్ధారణాదివేదవిరుద్ధాచారప్రతిపాదనపరత్వాచ్చాసామఞ్జస్యాదనాదరణీయమితి. సూత్రార్థస్తు-పత్యురసామఞ్జస్యాత్ - * నైకస్మిన్నసంభవాదిత్యతో నేత్యనువర్తతే. పత్యుః - పశుపతేః మతం నాదరణీయమ్. కుతః? వేదవిరుద్ధతత్త్వాచారావబోధిత్వేనాసామఞ్జస్యాత్. ౩౫

210. ~❖ అధిష్ఠానానుపపత్తేశ్చ ❖~ అనుమేయేశ్వరాభ్యుపగమేన హి ప్రధానస్యాధిష్ఠానమీశ్వరస్యోచ్యతే. సశరీరస్యైవ కులాలాదేరధిష్ఠానదర్శనాదశరీరస్యేశ్వరస్య ప్రధానాధిష్ఠానానుపపత్తేశ్చాసామఞ్జస్యమ్. సశరీరత్వాభ్యుపగమేఽపి తచ్ఛరీరస్య సావయవస్య నిత్యత్వే అనిత్యత్వే చ దోషః పూర్వోక్త ఇత్యభిప్రాయః. ౩౬

211. ~❖ కరణవచ్చేన్న భోగాదిభ్యః ❖~ క్షేత్రజ్ఞస్య స్వకరణకలేబరాద్యధిష్ఠానవదుపపద్యత ఇతి చేన్న, పుణ్యాపుణ్యరూపకర్మనిమిత్తత్వాత్ క్షేత్రజ్ఞాధిష్ఠానస్య, ఈశ్వరస్యాపి తద్వత్తయా తత్ఫలభోగాదినిఖిలతత్స్వభావప్రసక్తేః. ౩౭

212. అన్తవత్త్వమసర్వజ్ఞతా వా వాశబ్దశ్చార్థే. తథా పుణ్యాపుణ్యవత్త్వే త్వన్తవత్త్వం – సృష్టిసంహారాస్పదత్వమసర్వజ్ఞతా చ ప్రసజ్యేత ఇత్యసమఞ్జసమేవేదమ్.

213. ఉత్పత్త్యసంభవాత్ సాఙ్ఖ్యాదితన్త్రవత్పాఞ్చరాత్రతన్త్రమప్యప్రమాణమ్, ఉత నేతి సంశయః. అప్రమాణమితి పూర్వః పక్షః, * వాసుదేవాత్సంకర్షణో నామ జీవో జాయత ఇతి శ్రుతివిరుద్ధజీవోత్పత్త్యాదిప్రతిపాదనాత్, * చతుర్షు వేదేషు పురుషార్థమలభమాన ఇతి వేదగణానాదరవచనాచ్చ. రాద్ధాన్తస్తు – సంకర్షణప్రద్యుమ్నానిరుద్ధానాం పరబ్రహ్మభావానామ్ * అజాయమానో బహుధా విజాయత ఇతి శ్రుతిప్రసిద్ధస్వేచ్ఛావతారప్రతిపాదనాన్న క్వచిచ్ఛ్రుతివిరోధః. జీవాహఙ్కారమనశ్శబ్దాశ్చ తత్తచ్ఛరీరకాణాం సంకర్షణాదీనామేవాభిధాయకాః, * తత్తేజ ఐక్షత ఇతి తేజఃప్రభృతిశబ్దవత్. * చతుర్షు వేదేషు పురుషార్థమలభమాన ఇతి చానుదితహోమనిన్దావత్. యథా * ఋగ్వేదం భగవోఽధ్యేమీత్యారభ్య * ఇతిహాసపురాణం పఞ్చమమిత్యాదినా సర్వేషు విద్యాస్థానేషు చాత్మనో వేదనాభావవచనం వక్ష్యమాణప్రశంసార్థమ్. తన్త్రేఽస్మిన్వేదాన్తోదితబ్రహ్మోపాసనవిధానాద్వేదావిరుద్ధతదర్చనాదివిధానాచ్చావగమ్యత ఇతి ప్రమాణమేవ. సూత్రార్థస్తు – ఉత్పత్త్యసంభవాత్ – * న జాయతే మ్రియతే వేత్యాదిశ్రుతేః జీవస్యోత్పత్త్యసంభవాజ్జీవోత్పత్తివచనాచ్చ న ప్రమాణమ్. ౩౯

214. న చ కర్తుః కరణమ్ సంకర్షణాత్ప్రద్యుమ్నసంజ్ఞం మన ఉత్పద్యత ఇతి మనసః కరణస్య కర్తుర్జీవాదుత్పత్తిశ్చ శ్రుతివిరుద్ధత్వాన్న సంభవతి; * ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చేతి మనసో బ్రహ్మణ ఉత్పత్తిశ్శ్రూయతే. ౪౦

215. విజ్ఞానాదిభావే వా తదప్రతిషేధః వాశబ్దాత్పక్షో విపరివర్తతే. విజ్ఞానం చాది చ విజ్ఞానాది బ్రహ్మ. సంకర్షణాదీనాం బ్రహ్మభావే సతి * అజాయమానో బహుధావిజాయత ఇతి శ్రుతి (ప్ర)సిద్ధస్వేచ్ఛావతారస్యైవాత్రాభిధానాత్తదప్రతిషేధః-ప్రామాణ్యాప్రతిషేధః. సంకర్షణాదీనాం జీవాదిసమానాధికరణతయా నిర్దేశస్తేషామధిష్ఠాతృతయోపపద్యతే. ౪౧

216. విప్రతిషేధాచ్చ అస్మిన్నపి తన్త్రే జీవోత్పత్తివిప్రతిషేధాచ్చావిరుద్ధమిదం తన్త్రమ్; * వ్యాప్తిరూపేణ సంబన్ధస్తస్యాశ్చ పురుషస్య (హి) చ, సహ్యానాదిరనన్తశ్చ పరమార్థేన నిశ్చిత ఇతి హి పురుషస్యోత్పత్తిః ప్రతిషిధ్యతే. ౪౨

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీవేదాన్తదీపే
ద్వితీయస్యాధ్యాయస్య ద్వితీయః పాదః.

ద్వితీయాధ్యాయే తృతీయఃపాదః.

217. న వియదశ్రుతేః వియదుత్పద్యతే, నేతి సంశయః. నోత్పద్యత ఇతి పూర్వః పక్షః, నిరవయవస్య సర్వగతస్యాత్మన ఇవోత్పత్త్యసంభవాత్. అసంభావనీయస్య శ్రవణం చ న సంభవతి. అత ఉత్పత్తిశ్రుతిర్గౌణీతి. రాద్ధాన్తస్తు – వియదుత్పద్యత ఏవ, ఉత్పత్తి

శ్రుతేః, అతీన్ద్రియార్థవిషయయా శ్రుత్యాఽభిహితేఽర్థే నిరవయవత్వాదిహేతుకం నానుత్పత్త్యనుమానముదేతుమలమ్. ఆత్మనోఽప్యనుత్పత్తిశ్రుతేరేవ నిత్యత్వం, న నిరవయవత్వాదినా. సూత్రార్థస్తు—న వియదశ్రుతేః, వియన్నోత్పద్యతే. కుతః? అశ్రుతేః - అశ్రవణాత్, అసంభావనీయస్య శ్రవణాసమ్భవాత్. ౧

218. ~~ అస్తి తు ~~ అస్తి తు వియత ఉత్పత్తిః - * ఆత్మన ఆకాశస్సమ్భూత ఇతి శ్రుతేః. అతీన్ద్రియార్థవిషయయా శ్రుత్యా ప్రమాణాన్తరాప్రతిపన్నవియదుత్పత్తిప్రతిపాదనం సమ్భవత్యేవ. న అగ్నినా సిఞ్చేదితివదయోగ్యమిత్యర్థః. ౨

219. ~~ గౌణ్యసమ్భవాచ్ఛబ్దాచ్చ ~~ * తత్తేజోఽసృజతేతి ప్రతిపన్నతేజః ప్రాథమ్యవిరోధాన్మధ్యే వియదుత్పత్తిర్న సమ్భవతీత్యుత్పత్తిశ్రుతిర్గౌణీ, * వాయుశ్చాన్తరిక్షం చైతదమృతమిత్యమృతత్వశ్రవణాచ్చ. 3

220. ~~ స్యాచ్చైకస్య బ్రహ్మశబ్దవత్ ~~ * ఆకాశస్సమ్భూతః, ఆకాశాద్వాయుః, వాయోరగ్నిరిత్యాదిషు సర్వత్రానుషక్తస్యైకస్య సమ్భూతశబ్దస్య ఆకాశే గౌణత్వం వాయ్వాదిషు ముఖ్యత్వం చ సమ్భవతి, బ్రహ్మశబ్దవత్, యథైకస్య బ్రహ్మశబ్దస్యైకప్రకరణే శ్రూయమాణస్య * తస్మాదేతద్బ్రహ్మ నామరూపమన్నం చ జాయత ఇతి ప్రధానే గౌణత్వం, *తపసా చీయతే బ్రహ్మేతి బ్రహ్మణి ముఖ్యత్వం చ. శ్రవణావృత్తావివానుషఙ్గేఽప్యభిధానావృత్తేరనుషఙ్గోఽపి తత్తుల్య ఇత్యభిప్రాయః. ౪

పరిహరతి.—221. ~~ ప్రతిజ్ఞాఽహానిరవ్యతిరేకాత్ ~~ * యేనాశ్రుతం శ్రుతమితి బ్రహ్మవిజ్ఞానేనాకాశాదిసర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాయా అహానిరాకాశస్యాపి బ్రహ్మణ ఉత్పత్త్యా తదవ్యతిరేకాదేవ భవతి. ౫

222. ~~ శబ్దేభ్యః ~~ ఇతశ్చ, * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్ * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమిత్యాదిభ్యో బ్రహ్మణః ప్రాక్సృష్టేరేకత్వావధారణసర్వాత్మకత్వాదివాదిభ్యశ్శబ్దేభ్యశ్చ వియదుత్పత్తిః ప్రతీయతే. * తత్తేజోఽసృజతేత్యేతస్మిన్వాక్యే ఆకాశోత్పత్త్యవచనాత్ ప్రతీయమానం తేజఃప్రాథమ్యం సమానప్రకరణస్థైః ప్రకరణాన్తరస్థైశ్చ శబ్దైః ప్రతీయమానాం వియదుత్పత్తిం న నివారయతీత్యభిప్రాయః. ౬

223. ~~ యావద్వికారం తు విభాగో లోకవత్ ~~ యద్యపి ఛాన్దోగ్యే *తత్తేజోఽసృజతేతివదాకాశోత్పత్తిస్స్వరూపేణ నాభిధీయతే; తథాఽపి తస్మిన్నేవ *ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమిత్యాదినా ఆకాశాదేస్సర్వస్య వస్తునో బ్రహ్మవికారత్వవచనాద్యావద్వికారం విభాగః - ఉత్పత్తిరుక్తైవేతి గమ్యతే. లోకవత్ - యథా లోకే సర్వ ఏతే దేవదత్తపుత్రా ఇత్యభిధాయ తేషాం కేషాంచిద్దేవదత్తాదుత్పత్తివచనం సర్వేషాం తత ఉత్పత్తిప్రతిపాదనార్థమితి గమ్యతే. ఆకాశస్యామృతత్వవచనం సురాదివచ్చిరకాలస్థాయిత్వవిషయమిత్యభిప్రాయః. ౭

224. ~~ ఏతేన మాతరిశ్వా వ్యాఖ్యాతః ~~ అనేనైవ న్యాయేన మాతరిశ్వనోఽప్యుత్పత్తిరుక్తా. నాయం న్యాయాతిదేశః, అధికాశఙ్కా-భావాత్. * తేజోఽతస్తథా హ్యాహేతి వాయోస్తేజస ఉత్పత్తిం వక్తుం పృథగుపాదానమ్. ౮

225. అసంభవస్తు సతోఽనుపపత్తేః తుశబ్దోఽవధారణార్థః. సతః - పరమకారణస్య పరస్యైవ బ్రహ్మణః అసంభవః - ఉత్పత్త్యసంభవః. తద్వ్యతిరిక్తస్య కృత్స్నస్యైవ ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాద్యనుపపత్తేస్సంభవ ఉక్త ఇత్యభిప్రాయః. ౯

226. తేజోఽతస్తథా హ్యాహ. * ఆకాశాద్వాయురిత్యాదివ్యవహితకార్యాణి కిం స్వానన్తరాదాకాశాదేః కేవలాదుత్పద్యన్తే, ఉత తత్తచ్ఛరీరాత్పరస్మాద్బ్రహ్మణ ఇతి సంశయః. స్వానన్తరాదేవేతి పూర్వః పక్షః - * ఆకాశాద్వాయుః వాయోరగ్నిరితి తస్మాత్కేవలాదేవోత్పత్తిశ్రవణాత్. * ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణ ఇతి పరస్మాద్బ్రహ్మణస్సర్వస్యోత్పత్తివాదః పరమ్పరయాఽప్యుపపద్యతే. రాద్ధాన్తస్తు - * తత్తేజ ఐక్షత బహు స్యామ్ * తా ఆప ఐక్షన్తేతి బహుభవనసంకల్పపూర్వకసృష్ట్యుపదేశాత్, కేవలస్య త్వీదృశసఙ్కల్పానుపపత్తేః, * యస్తేజసి తిష్ఠన్ యస్య తేజశ్శరీరమ్ * యస్యాకాశశ్శరీరమితి సర్వేషాం పరబ్రహ్మశరీరత్వశ్రవణాచ్చ తత్తచ్ఛబ్దవాచ్యాత్పరస్మాద్బ్రహ్మణ ఏవ సాక్షాత్తేజఃప్రభృతీనామపి సృష్టిః. సూత్రార్థస్తు - తేజోఽతస్తథా హ్యాహ - అతః - వాయోరేవ కేవలాదుత్పద్యతే తేజః, తథా హ్యాహ శ్రుతిః - * వాయోరగ్నిరితి. ౧౦

227. ఆపః అతస్తథా హ్యాహేత్యనువర్తతే. అతః - తేజస ఏవ కేవలాదాప ఉత్పద్యన్తే - * అగ్నేరాపః * తదపోఽసృజతేతి హ్యాహ. ౧౧

228. పృథివీ ఏవం పృథివ్యద్భ్య ఉత్పద్యతే - * అద్భ్యః పృథివీ * తా అన్నమసృజన్తేతి హ్యాహ. ౧౨

అన్నశబ్దేన కథం పృథివ్యభిధీయత ఇత్యవగమ్యతే? తత్రాహ.—

229. అధికారరూపశబ్దాన్తరేభ్యః అన్నశబ్దేన పృథివ్యుచ్యతే, మహాభూతసృష్ట్యధికారాత్, పశ్చాదపి మహాభూతరూపసంకీర్తనే * యత్కృష్ణం తదన్నస్యేతి రూపకీర్తనాత్, సమానప్రకరణే * అద్భ్యః పృథివీతి పృథివీశబ్దశ్రవణాచ్చ. ౧౩

230. తదభిధ్యానాదేవ తు తల్లిఙ్గాత్సః తుశబ్దః పక్షవ్యావృత్త్యర్థః. న తేజఃప్రభృతయః కేవలాః స్వానన్తరాణాం కారణాని, అపితు తత్తచ్ఛరీరస్సః - పరమాత్మైవ తేషాం కారణమ్. కుతః? పరమాత్మసృష్టిలిఙ్గాత్తథావిధాభిధ్యానాత్. యథైవహి * తదైక్షత బహుస్యాం ప్రజాయేయేతి తత్తేజోఽసృజతేతి, తథైవ * తత్తేజ ఐక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతిబహుభవనసఙ్కల్పరూపాభిధ్యానం దృశ్యతే. ఈదృశమభిధ్యానం పరమాత్మన ఏవ హి సంభవతి. ౧౪

231. విపర్యయేణ తు క్రమోఽత ఉపపద్యతే చ *ఆకాశాద్వాయుః, వాయోరగ్నిరితి పారంపర్యక్రమాత్ విపర్యయేణ * ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణిచ, ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః పృథివీతి సర్వేషాం బ్రహ్మానన్తర్యరూపో యః క్రమః, స చాత ఏవ - తత్తచ్ఛరీరాద్బ్రహ్మణస్సృష్టేరుపపద్యతే. ౧౫

232. అన్తరా విజ్ఞానమనసీ క్రమేణ తల్లిఙ్గాదితి చేన్నావిశేషాత్ విజ్ఞానసాధనత్వాదిన్ద్రియాణి ప్రాణశ్చ విజ్ఞానమిత్యుచ్యన్తే. * ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణ ఇత్యేతద్వాక్యమాకాశతన్మాత్రపఞ్చకయోరన్తరాలే విజ్ఞానమనసీ క్రమేణోత్పద్యేతే ఇత్యేతత్పరమ్. విజ్ఞాన

మనసీ ఇతి ప్రాణస్యాపిప్రదర్శనార్థమ్. * పృథివ్యప్సు ప్రలీయత ఇత్యారభ్య * వాయురాకాశే లీయతే ఆకాశమిన్ద్రియేషు ఇన్ద్రియాణి తన్మాత్రేషు తన్మాత్రాణి భూతాదౌ లీయన్త ఇతి ప్రలయక్రమప్రత్యభిజ్ఞానాత్తల్లిఙ్గాత్. అతో న శ్రుత్యన్తరవిరుద్ధత్వాత్సాక్షాద్బ్రహ్మణస్సర్వేషాం సృష్టిపరమిదం వాక్యమ్. అపితు శ్రుత్యన్తరసిద్ధపారంపర్యక్రమపరమితి చేత్; పరిహరతి— నావిశేషాత్, భూతతన్మాత్రాన్తరాలే విజ్ఞానమనసోరుత్పత్తావపి తత్తచ్ఛరీరకబ్రహ్మాభిధాయిత్వాద్భూతేన్ద్రియమనఃప్రాణశబ్దానాం సర్వేషాం సాక్షాదుత్పత్త్యవిశేషాత్తత్పరమేవేదంవాక్యమ్.

లోకే తత్తద్వస్తువాచితయా సిద్ధస్య శబ్దజాతస్య బ్రహ్మణి వృత్తిరముఖ్యేత్యాశఙ్క్యాహ.—

233. **చరాచరవ్యపాశ్రయస్తు స్యాత్తద్వ్యపదేశోఽభాక్తస్తద్భావభావిత్వాత్** తుశబ్దశ్శఙ్కానివృత్త్యర్థః. స్థావరజఙ్గమవస్తువ్యపాశ్రయస్తద్వ్యపదేశః-తద్వాచిశబ్దో బ్రహ్మణ్యభాక్తః - ముఖ్య ఏవ. కుతః? తద్భావభావిత్వాత్ - తేజఃప్రభృతిషు ఆత్మతయా బ్రహ్మభావభావిత్వేన సర్వస్య వస్తునస్తచ్ఛరీరతయా తత్ప్రకారత్వాత్తత్తద్వాచినాం శబ్దానాం తత్రైవ పర్యవసానాత్. ప్రకారవాచినాం శబ్దానాం ప్రకారిపర్యవసాయిత్వేనాభాక్తత్వం గవాదిశబ్దేషు సిద్ధమ్. ౧౬

234. **నాత్మా శ్రుతేర్నిత్యత్వాచ్చ తాభ్యః** కిమాత్మోత్పద్యతే, న వేతి సంశయః. ఉత్పద్యత ఇతి పూర్వః పక్షః; ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాదేః,*తో యేన జీవాన్ వ్యససర్జ భూమ్యామ్ * ప్రజాపతిః ప్రజా అసృజతేత్యాదిసృష్టివచనాచ్చ. నిత్యతాదిశ్రుతిరాకాశాద్యమృతత్వవచనవన్నేయా. రాద్ధాన్తస్తు— నాత్మోత్పద్యతే, అనుత్పత్తిశ్రుతేః. * న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిదితి జీవోత్పత్తిర్నిషిధ్యతే. * అజో నిత్యః * నిత్యో నిత్యానామిత్యాది శ్రుతిభ్యో నిత్యత్వావగమాత్, జీవోత్పత్తిపక్షే అకృతాభ్యాగమకృతవిప్రణాశాదిప్రసఙ్గాత్, వైషమ్యనైర్ఘృణ్యప్రసఙ్గాచ్చ, జీవస్య సృష్టివచనం భోక్తృత్వానుగుణజ్ఞానవికాసాభిప్రాయమ్. ప్రాక్సృష్టేరేకత్వావధారణాదవిభాగవచనం నామరూపవిభాగాభావాభిప్రాయమ్. సూత్రమపి వ్యాఖ్యాతమ్. ౧౭

235. **జ్ఞోఽత ఏవ** కిం జీవః చైతన్యమాత్రవపుః, ఉత జడస్వరూప ఏవాగన్తుకచైతన్యగుణః, అథ జ్ఞాతృత్వైకస్వరూప ఇతి సంశయః. చైతన్యమాత్రవపురితి ప్రథమః పక్షః, * విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుతే * యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్ * జ్ఞానస్వరూపమత్యన్తనిర్మలమిత్యాది శ్రుతిస్మృతిభ్యః. ద్వితీయస్తు - సుషుప్తిమూర్చ్ఛాదిషు సతోఽప్యాత్మనశ్చైతన్యానుపలబ్ధేః, జాగ్రతోఽపీన్ద్రియవ్యాపారాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయిత్వాచ్చైతన్యస్య, * న ప్రేత్య సంజ్ఞాఽస్తీతి ముక్తస్య చైతన్యప్రతిషేధాచ్చ పాషాణకల్ప ఏవాగన్తుకచైతన్యగుణః. సర్వత్ర కార్యోపలబ్ధేః సర్వత్ర సన్నిధానాచ్ఛరీరగమనేనైవ కార్యసంభవే గతికల్పనాయోగాత్,సర్వగతశ్చేతి. రాద్ధాన్తస్తు - * అథ యో వేదేదం జిఘ్రాణీతి స ఆత్మా * మనసైతాన్కామాన్పశ్యన్ రమతే * న పశ్యో మృత్యుం పశ్యతి,*సర్వం హ పశ్యః పశ్యతి * ద్రష్టా శ్రోతా ఘ్రాతా రసయితేత్యాదిశ్రుతిభ్యో బద్ధముక్తోభయావస్థో జ్ఞాతైవాత్మా. జ్ఞానమాత్రవ్యపదేశస్తు జ్ఞానస్య ప్రధాన

గుణత్వాత్, స్వరూపానుబన్ధిత్వేన స్వరూపనిరూపక గుణత్వాత్, ఆత్మస్వరూపస్య జ్ఞానవత్స్వప్రకాశత్వాద్వోపపద్యతే. సుషుప్తిమూర్ఛాదౌ సదేవ జ్ఞానం కర్మణా సంకుచితమనభివ్యక్తమపి జాగరాదౌ వికసితమభివ్యజ్యత ఇతి న విరోధః. * న ప్రేత్యసంజ్ఞాఽస్తీతి సాంసారికదేహాద్యస్మరణవిషయం, * నోపజనం స్మరన్నిదం శరీరమిత్యాదినైకార్థ్యాత్. సర్వగతత్వం చాణుత్వగత్యాదిశ్రుతివిరుద్ధమ్. సూత్రార్థస్తు – జ్ఞోత ఏవ, అతః – శ్రుతేర్జ్ఞాత్రైవ. ౧౯

236. ❖ఉత్క్రాన్తిగత్యాగతీనామ్❖ శ్రుతేరితి వర్తతే. * తేన ప్రద్యోతేనైష ఆత్మా నిష్క్రామతి * యే వై కేచాస్మాల్లోకాత్ప్రయన్తి చన్ద్రమసమేవ తే సర్వే గచ్ఛన్తి * తస్మాల్లోకాత్పునరేత్యస్మై లోకాయ కర్మణ ఇత్యాద్యుత్క్రాన్తిగత్యాగతీనాం శ్రవణాదణుర్జీవః. ౨౦

237. ❖స్వాత్మనా చోత్తరయోః❖ చశబ్దోఽవధారణార్థః. యద్యప్యుత్క్రాన్తౌ స్థితస్య శరీరవిశ్లేషేణ కథంచిత్సంపాద్యత్వమస్తి. ఉత్తరయోః – గమనాగమనయోస్తు స్వాత్మనైవ సంపాద్యత్వమవశ్యాభ్యుపేయమ్. ౨౧

238. ❖నాణురతచ్ఛ్రుతేరితి చేన్నేతరాధికారాత్❖ * యోఽయం విజ్ఞానమయ ఇతి జీవం ప్రస్తుత్య * స వా ఏష మహానజ ఆత్మేతి మహత్త్వశ్రుతేర్నాణుర్జీవ ఇతి చేన్న; ఇతరాధికారాత్ – జీవేతరపరమాత్మాధికారాత్; * యస్యానువిత్తః ప్రతిబుద్ధ ఆత్మేతి హి మధ్యే పరమాత్మా ప్రస్తుతః. ౨౨

239. ❖స్వశబ్దోన్మానాభ్యాంచ❖ * ఏషోఽణురాత్మా చేతసా వేదితవ్యః యస్మిన్ప్రాణః పఞ్చధా సంవివేశేతి సాక్షాదణుశబ్దాదణురేవాయమ్. ఉన్మానాచ్చాణురేవ. ఉన్మానమ్– ఉద్ధృత్య మానమ్. * ఆరాగ్రమాత్రో హ్యవరోఽపి దృష్ట ఇత్యారాగ్రముద్ధృత్య తన్మానత్వం హి జీవస్య శ్రూయతే. ౨౩

ఆత్మనోఽణుపరిమాణత్వే సకలదేహవ్యాపిసుఖాద్యనుభవః కథమిత్యత్ర మతాన్తరేణ పరిహారమాహ.—

240. ❖అవిరోధశ్చన్దనవత్❖ యథా హరిచన్దనబిన్దుః దేహైకదేశవర్త్యపి సకలదేహవర్తినమాహ్లాదం జనయతి, తద్వదవిరోధః. ౨౪

241. ❖అవస్థితివైశేష్యాదితి చేన్నాభ్యుపగమాద్ధృది హి❖ చన్దనబిన్దోర్దేహైకదేశవిశేషస్థిత్యపేక్షస్తథాభావః, ఆత్మనస్తు న తథేతి చేన్న; ఆత్మనోఽపి తథాభావాభ్యుపగమాత్. హృది హ్యయమాత్మా స్థిత ఇతి శ్రూయతే — * యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు హృద్యన్తర్జ్యోతి రిత్యాదౌ. ౨౫

స్వమతేనాహ.— 242. ❖గుణాద్వాఽఽలోకవత్❖ వాశబ్దో మతాన్తరవ్యావృత్త్యర్థః. ఆత్మా స్వగుణేన జ్ఞానేన సకలదేహం వ్యాప్యావస్థితః; యథా ద్యుమణిమణిప్రభృతీనామేకదేశవర్తినామాలోకః తద్గుణోఽనేకదేశవ్యాపీ దృశ్యతే. ౨౬

* విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుత ఇత్యాదౌ(వి)జ్ఞానమేవాత్మేతి వ్యపదిశ్యత ఇతి చేత్, తత్రాహ.—

243. ~ వ్యతిరేకో గన్ధవత్తథా చ దర్శయతి ~ జానామీత్యాత్మగుణత్వేన ప్రతీతేః వ్యతిరేకోఽభ్యుపగమనీయః. యథా గన్ధవతీ పృథివీత్యుపలబ్ధో గన్ధస్తద్గుణస్తద్వ్యతిరిక్తః. దర్శయతి చ శ్రుతిః - * జానాత్యేవాయం పురుష ఇతి. ౨౭

244. ~ పృథగుపదేశాత్ ~ న కేవలం జానామీతి పృథగుపలబ్ధి మాత్రమ్, ఆత్మనః పృథక్త్వేనోపదిశ్యతే చ జ్ఞానం * న హి విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యత ఇతి. ౨౮

* విజ్ఞానమాత్మేతి వ్యపదేశః కథముపపద్యత ఇత్యత్రాహ.—

245. ~ తద్గుణసారత్వాత్తు తద్వ్యపదేశః ప్రాజ్ఞవత్ ~ జ్ఞానగుణసారత్వాదాత్మనో జ్ఞానమితి వ్యపదేశః - యథా ప్రాజ్ఞః; * బ్రహ్మణా విపశ్చితా * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదితి సర్వజ్ఞ ఏవ జ్ఞానగుణసారత్వాత్ * సత్యం జ్ఞానమితి వ్యపదిశ్యతే. ౨౯

246. ~ యావదాత్మభావిత్వాచ్చ న దోషస్తద్దర్శనాత్ ~ జ్ఞానస్య యావదాత్మస్వరూపభావిత్వాచ్చ తేన తద్వ్యపదేశో న దోషః, ఖణ్డాదిషు తథా దర్శనాత్. ఖణ్డాదిషు హి యావత్స్వరూపభావిధర్మత్వేన గోత్వస్య గౌరితి వ్యపదేశో దృశ్యతే. చకారాదాత్మనః స్వప్రకాశత్వేన జ్ఞానమితి వ్యపదేశో(శే) న దోష ఇత్యుచ్యతే. ౩౦

సుషుప్త్యాదిషు జ్ఞానస్యానుపలబ్ధేః న యావదాత్మభావిత్వమిత్యాశఙ్క్యాహ.—

247. ~ పుంస్త్వాదివత్త్వస్య సతోఽభివ్యక్తియోగాత్ ~ తుశబ్దశ్శఙ్కానివృత్త్యర్థః; సుషుప్త్యాదిష్వపి సతో జ్ఞానస్యానభివ్యక్తస్య జాగర్యాదిష్వభివ్యక్తిసంభవాత్ యావదాత్మభావ్యేవ జ్ఞానమ్. పుంస్త్వాదివత్ —పుంస్త్వమితి పురుషాసాధారణధాతురుచ్యతే. యథా సప్తధాతుమయత్వేన శరీరస్య పుంస్త్వస్య బాల్యేఽపి సతోఽనభివ్యక్తస్య సప్తమధాతోః యువత్వేఽభివ్యక్తిః. ౩౧

ఏవమాత్మనో జ్ఞాతృత్వమణుత్వం చోక్త్వా పక్షాన్తరే దోషమాహ.—

248. ~ నిత్యోపలబ్ధ్యనుపలబ్ధిప్రసఙ్గోఽన్యతరనియమో వాఽన్యథా ~ అన్యథా-జ్ఞానాత్మవాదే సర్వగతాత్మవాదే చ ఉపలబ్ధ్యనుపలబ్ధీ నిత్యవత్ప్రసజ్యేయాతామ్. ఉపలబ్ధ్యనుపలబ్ధ్యోరన్యతరనియమో వా. జ్ఞానాత్మపక్షే తావత్ జ్ఞానస్య ప్రకాశస్వభావత్వాత్ప్రకాశపర్యాయోపలబ్ధేర్నిత్యవత్ప్రసక్తిరనివార్యా. జ్ఞానే విద్యమానే సతి హేత్వన్తరేణానుపలబ్ధిజననాయోగాత్ జ్ఞానమేవానుపలబ్ధేరపి హేతురిత్యాస్థేయమ్. జ్ఞానస్య సర్వదా వర్తమానత్వాత్సర్వదోభయప్రసక్తిః. అథ యుగపద్విరుద్ధకార్యజననాయోగాత్ జ్ఞానముపలబ్ధ్యనుపలబ్ధ్యోరన్యతరహేతురాస్థీయతే, తదాఽన్యతరనియమస్స్యాత్. సర్వగతత్వపక్షే యథా జ్ఞానాత్మవాదినాం, తథైవ హేతుజన్యజ్ఞానవాదినోఽపి సర్వేషామాత్మనాం సర్వగతత్వే సర్వస్యాత్మమనస్సంయోగాదేః హేతోస్సర్వేషాం సాధారణత్వాదుక్తరీత్యా తథైవ ప్రసక్తిః; అదృష్టోత్పత్తిహేతోరపి సర్వస్య సాధారణత్వాదదృష్టేనాపి న వ్యవస్థా. ౩౨

249. ~ కర్తా శాస్త్రార్థవత్త్వాత్ ~ ఆత్మనో జ్ఞాతృత్వవత్కర్తృత్వమప్యస్తి, నేతి సంశయః. ప్రధానస్యైవ కర్తృత్వాదాత్మనో న కర్తృత్వమస్తీతి పూర్వః పక్షః - * అహఙ్కారవిమూఢాత్మా కర్తాఽహమితి మన్యతే * నాన్యం గుణేభ్యః కర్తారమిత్యాదిషు గుణానామేవ కర్తృత్వవచనాత్. రాద్ధాన్తస్తు - స్వర్గాపవర్గసాధనానుష్ఠానవిధానశాస్త్రాణామర్థవత్త్వాయ కర్తై

వాత్మా; బోద్ధురేవ హి శాసనం, నాచేతనస్య ప్రధానస్య * యజేత.* ఉపాసీతేతి కర్తరి లకారః. అతః కర్తారమేవ బోధయతి శాస్త్రమ్. సూత్రమపి వ్యాఖ్యాతమ్. ౩౩

250. ❖ ఉపాదానాద్విహారోపదేశాచ్చ ❖ ఉపాదానాత్ - ఉపదిశ్యమానాత్, విహారోపదేశాచ్చ. ఉపదిశ్యతే ఉపాదానం, విహారశ్చ. *ఏవమేవైష ఏతాన్ప్రాణాన్గృహీత్వా స్వే శరీరే యథాకామం పరివర్తత ఇతి ఉపాదానవిహారయోః కర్తృత్వోపదేశాచ్చ కర్తా.

251. ❖ వ్యపదేశాచ్చ క్రియాయాం న చేన్నిర్దేశవిపర్యయః ❖ * విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుతే కర్మాణి తనుతేఽపి చేతి యజ్ఞాదికర్మస్వాత్మనః కర్తృత్వోపదేశాచ్చ కర్తా. విజ్ఞానశబ్దేన నాత్మనో వ్యపదేశః, అపిత్వన్తఃకరణరూపబుద్ధేరేవేతి చేత్; తథా సతి విజ్ఞానేనేతి కరణవిభక్తినిర్దేశస్స్యాత్. ౩౫

252. ❖ ఉపలబ్ధివదనియమః ❖ ప్రధానస్య కర్తృత్వేన ఆత్మనో భోక్తృత్వమితి పక్షే పూర్వోక్తోపలబ్ధ్యనియమవత్ప్రధానస్య సర్వసాధారణత్వాత్ భోక్తృత్వానియమః. అన్తఃకరణభేదేఽపి సర్వేషామాత్మనాం సర్వగతత్వేన సాధారణ్యమనివార్యమ్. ౩౬

253. ❖ శక్తివిపర్యయాత్ ❖ బుద్ధేః కర్తృత్వే కర్తురన్యస్య భోక్తృత్వాయోగాత్ భోక్తృత్వశక్తిరపి బుద్ధేరేవేతి ఆత్మనో భోక్తృత్వశక్తివిపర్యయః - హానిరిత్యర్థః.

254. ❖ సమాధ్యభావాచ్చ ❖ ప్రకృతేః కర్తృత్వే మోక్షసాధనభూతసమాధ్యభావశ్చ స్యాత్, ప్రకృతేరన్యోఽస్మీతి సమాధానే ప్రకృతేః కర్తృత్వాయోగాత్. ౩౮

255. ❖ యథా చ తక్షోభయథా ❖ ఆత్మనః కర్తృత్వే(ఽపి) హి భోగవాఞ్ఛాయాం కరోతి, అన్యథా న కరోతీత్యుభయప్రకారవ్యవస్థోపపద్యతే. యథా తక్షా స్వకార్యే ఇచ్ఛయా వ్యవస్థితః. బుద్ధేః కర్తృత్వే అచేతనత్వేన స్వేచ్ఛాయా అభావాద్వ్యవస్థా న సిధ్యతీత్యభిప్రాయః. ౩౯

256,257. ❖ పరాత్తు తచ్ఛ్రుతేః. కృతప్రయత్నాపేక్షస్తు విహితప్రతిషిద్ధావైయర్థ్యాదిభ్యః ❖ ఇదం జీవస్య కర్తృత్వం కిం పరమాత్మాయత్తముత స్వాయత్తమితి సంశయః. స్వాయత్తమితి పూర్వః పక్షః, విధినిషేధశాస్త్రానర్థక్యాపత్తేః; యస్స్వబుద్ధ్యైవ ప్రవృత్తినివృత్తిశక్తః, స ఏవ హి నియోజ్యో నిగ్రహానుగ్రహాస్పదంచ భవతీతి. రాద్ధాన్తస్తు- *అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానాం సర్వాత్మా * య ఆత్మానమన్తరో యమయతీత్యాదిశ్రుతేః పరమాత్మాయత్తమేవ కర్తృత్వమ్. తచ్చ జీవేన స్వబుద్ధ్యా కృతం ప్రయత్నమపేక్ష్య తదనుమతిదానేనేతి విధినిషేధావైయర్థ్యమ్. అత ఏవ నిగ్రహానుగ్రహాస్పదంచ. సూత్రద్వయమపి వ్యాఖ్యాతమ్. ౪౦, ౪౧

258. ❖ అంశో నానావ్యపదేశాదన్యథాచాపి దాశకితవాదిత్వమధీయత ఏకే ❖ కిం జీవః పరమాత్మనోఽత్యన్తభిన్నః, ఉత పరమాత్మైవాజ్ఞః, అథ పరమాత్మైవోపాధిసంబద్ధః, పరమాత్మాంశో వేతి సంశయః. అత్యన్తభిన్న ఇతి ప్రథమః పక్షః - * పృథగాత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వా * తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తి అనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి*అనీశశ్చాత్మా బధ్యతే భోక్తృభావాత్ * సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశాన ఇత్యాది భేదశ్రుతేః, జీవపరమాత్మనోః కర్మపరతన్త్రతాతద్విపరీతత్వశ్రుతేశ్చ. అభేదశ్రుతయో నరపతిరేవ సర్వలోక ఇతివదౌప

చారిక్య ఇతి. భేదశ్రుతీనామవిద్యావి(ద్వద్వి)షయతయా వా ఉపాధిసంబద్ధ(న్ధ)విషయతయా వాఽముఖ్యవృత్తిసంభవాదభేదశ్రుతిముఖ్యత్వాయాజ్ఞః పరమాత్మా, ఉపాధిసంబద్ధో వా జీవ ఇతి యుక్తమ్. రాద్ధాన్తస్తు - నానాత్వైకత్వవ్యపదేశాత్ - పరమాత్మనస్సత్యసఙ్కల్పత్వసర్వజ్ఞత్వనిరవద్యత్వశ్రుతేరజ్ఞత్వోపాధిసంబన్ధాద్యనుపపత్తేర్జీవశబ్దస్య జీవశరీరకపరమాత్మవాచిత్వేన * తత్త్వమసి * అయమాత్మా బ్రహ్మేతి సామానాధికరణ్యస్య ముఖ్యత్వాచ్ఛరీరశరీరిణోర్విశేషణవిశేష్యభూతయోః స్వరూపస్వభావభేదేన చ భేదశ్రుతేశ్చ ముఖ్యత్వాద్విశిష్టవస్త్వేకదేశతయా చ విశేషణస్య పరమాత్మాంశో జీవః. జీవశరీరత్వంచ పరమాత్మనః * యస్యాత్మా శరీరమిత్యాదిషు సిద్ధమ్. సూత్రార్థస్తు - అంశః - పరమాత్మాంశో జీవః. నానావ్యపదేశాత్ - భేదవ్యపదేశాత్. అన్యథాచ - అభేదవ్యపదేశాచ్చ. ఉక్తరీత్యా ఉభయముఖ్యత్వాయేత్యభిప్రాయః. దాశకితవాదిత్వమప్యధీయత ఏకే - * బ్రహ్మదాశా బ్రహ్మదాసా ఇత్యాదినా దాశకితవాదిత్వమప్యధీయత ఏకే శాఖినః. సర్వజీవవ్యాపిత్వాదభేదోపదేశస్య తత్రాత్యాదరః ప్రతీయత ఇత్యర్థః. ౪౨

259. ~❖ మన్త్రవర్ణాత్ ❖~ మన్త్రవర్ణాచ్చాంశ ఏవ జీవః * పాదోఽస్యవిశ్వా భూతానీతి. పాదశబ్దోఽంశవాచీ. ౪౩

260. ~❖ అపి స్మర్యతే ❖~ * మమైవాంశో జీవలోకే జీవభూతస్సనాతన ఇతి జీవస్య పరమాత్మాంశత్వం స్మర్యతేచ. ౪౪

ఏకద్రవ్యైకదేశత్వం హ్యంశత్వమ్, అతో జీవస్య బ్రహ్మైకదేశత్వేన జీవదోషా బ్రహ్మణిస్యుః, (బ్రహ్మణో దోషా ఏవ) ఇత్యాశఙ్క్యాహ.—

261. ~❖ ప్రకాశాదివత్తు నైవం పరః ❖~ తుశబ్దశ్శఙ్కానివృత్త్యర్థః. ప్రకాశవతాం మణిద్యుమణిప్రభృతీనాం ప్రకాశవిశిష్టానాం విశేషణభూతః ప్రకాశో యథాఽంశః; తద్వజ్జీవశరీరతయా జీవవిశిష్టస్య బ్రహ్మణోఽంశో జీవః. విశిష్టవస్త్వేకదేశతయా విశేషణస్య విశేషణం విశిష్టస్యాంశః. ఆదిశబ్దాద్ద్రవ్యవిశేషణతైకస్వభావజాతిగుణశరీరాణి గృహ్యన్తే. విశేషణవిశేష్యయోః స్వరూపస్వభావభేదాద్విశేషణభూతో జీవః యత్స్వరూపో యత్స్వభావశ్చ, నైవం పరః - సర్వజ్ఞస్సత్యసఙ్కల్పో నిత్యనిరవద్యశ్చేత్యర్థః. ౪౫

262. ~❖ స్మరన్తిచ ❖~ ప్రకాశాదివజ్జీవస్యాంశత్వం పరాశరాదయస్స్మరన్తి * ఏకదేశస్థితస్యాగ్నేర్జ్యోత్స్నా విస్తారిణీ యథా। పరస్య బ్రహ్మణశ్శక్తిస్తథేదమఖిలం జగత్॥ తథా పరం ప్రతి శరీరత్వం చ * యత్కిఞ్చిత్సృజ్యతే యేన సత్త్వజాతేన వై ద్విజ, తస్య సృజ్యస్య సంభూతౌ తత్సర్వం వై హరేస్తనురితి. ౪౬

బ్రహ్మాంశత్వేన చ సర్వేషామాత్మనాం సమత్వాద్వేదాధ్యయనాదౌ కేషాంచిదనుజ్ఞా, కేషాంచిత్పరిహారశ్చ కథముపపద్యతే? ఇత్యత్రాహ.—

263. ~❖ అనుజ్ఞాపరిహారౌ దేహసంబన్ధాజ్జ్యోతిరాదివత్ ❖~ బ్రాహ్మణాదిశుచ్యశుచిదేహసంబన్ధాదనుజ్ఞాపరిహారావుపపద్యేతే. జ్యోతిరాదివత్ - జ్యోతిః - అగ్నిః. యథా శ్రోత్రియాగారాదగ్నిరాహ్రియతే, శ్మశానాదేస్తు పరిహ్రియతే; యథా చాన్నాది శ్రోత్రియాదేరనుజ్ఞాయతే, అభిశస్తాదేశ్చ పరిహ్రియతే, తద్వత్. ౪౭

264. అసన్తతేశ్చావ్యతికరః — జీవానాం ప్రతిశరీరం భిన్నత్వాదణుత్వేన తత్రతత్రావచ్ఛిన్నత్వాచ్చ న భోగవ్యతికరశ్చ. అజ్ఞబ్రహ్మజీవవాదే చోపహితబ్రహ్మజీవవాదే చాజ్ఞానసమ్బన్ధి చోపాధిసమ్బన్ధిచ బ్రహ్మైవేతి భోగవ్యవస్థా నసిధ్యతీత్యభిప్రాయః. ౪౮

265. ఆభాసా ఏవ చ — అజ్ఞబ్రహ్మజీవవాదే సర్వజ్ఞస్య బ్రహ్మణోఽజ్ఞానకల్పనస్వరూపతిరోధానకల్పనాహేతవః ఆభాసా ఏవ. చకారాన్నిరవద్యత్వాదిశ్రుతివిరోధశ్చ.

పారమార్థికోపాధిసమ్బన్ధిబ్రహ్మజీవవాదే అనాద్యదృష్టప్రవాహేణోపాధిప్రవాహేణానాదిత్వాత్తత్సంబన్ధిని యే దోషాః, న తే బ్రహ్మణి ప్రసజ్యన్త ఇత్యత్రాహ.—

266. అదృష్టానియమాత్ — అదృష్టైస్తత్కృతోపాధిభిశ్చ బ్రహ్మణశ్ఛేదాసంభవాత్తత్కృతా దోషా బ్రహ్మణ్యేవ సంభవేయుః. ౫౦

267. అభిసన్ధ్యాదిష్వపి చైవమ్ — అదృష్టహేతుభూతాభిసన్ధ్యాదిష్వప్యుపాధిబ్రహ్మవ్యతిరిక్తవస్త్వన్తరాభావాత్ పూర్వపూర్వోపాధియుక్తం బ్రహ్మైవేతి న కశ్చిద్విశేషః. ౫౧

268. ప్రదేశభేదాదితి చేన్నాన్తర్భావాత్ — ఉపాధిసంబన్ధిబ్రహ్మప్రదేశాదనుపహితబ్రహ్మప్రదేశో భిద్యతే, అతోవ్యవస్థేతి చేన్న; ఉపాధిషు గచ్ఛత్సు పూర్వమనుపహితబ్రహ్మప్రదేశస్యాప్యన్తర్భావాత్. ౫౨

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీవేదాన్తదీపే
ద్వితీయస్యాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః.

ద్వితీయాధ్యాయే చతుర్థఃపాదః.

269. తథా ప్రాణాః — కిం జీవవదిన్ద్రియాణ్యపి నోత్పద్యన్తే, ఉత వియదాదివదుత్పద్యన్త ఇతి సంశయః. నోత్పద్యన్త ఇతి పూర్వః పక్షః, ప్రలయకాలే అవస్థానశ్రుతేః. ఉత్పత్తివాదాః జీవోత్పత్తివాదవన్నేయాః.* అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీత్ ...ఋషయో వావ తేఽగ్రే సదాసీత్, కే తే ఋషయ ఇతి ప్రాణా వావ ఋషయ ఇతీన్ద్రియాణాం తదానీం స్థితిశ్శ్రూయతే. రాద్ధాన్తస్తు-ప్రాక్సృష్టేరేకత్వావధారణాత్, *ఇన్ద్రియాణామేతస్మాజ్జాయతఇత్యుత్పత్తివాదాత్, ఉత్పత్తినిషేధ నిత్యత్వవచనాభావాచ్చ, వియదాదివదుత్పద్యన్తే. * ప్రాణా వావ ఋషయ ఇతి ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టః పరమాత్మా, ఋషయ ఇతి తస్యైవ ద్రష్టృత్వసంభవాత్. సూత్రార్థస్తు—తథా ప్రాణాః - యథా జీవా నోత్పద్యన్తే తథా ప్రాణా అపి. ౧

బహుత్వాసంభవాద్బహువచనశ్రుతిర్గౌణీత్యాహ—

270. గౌణ్యసంభవాత్తత్ప్రాక్ఛ్రుతేశ్చ — *ప్రాణా వా ఇతి బహువచనశ్రుతిర్గౌణీ, తదానీం బహుత్వాసంభవాత్. తస్య - పరమాత్మన ఏవ ప్రాగవస్థానశ్రుతేశ్చ. ౨

(అత్ర పాఠాన్తరమ్)

చస్త్వర్థః, తుశబ్దాత్పక్షో వ్యావృత్తః। ఇన్ద్రియాణ్యుత్పద్యన్త ఏవ. కుతః? తత్ప్రాక్ శ్రుతేః-తస్య పరమాత్మన ఏవ ప్రాగవస్థానశ్రుతేః * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్, * ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్, * ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీదితి. ప్రాణశబ్దస్య * ప్రాణమభిసంవిశన్తీతి పరమాత్మన్యపి ప్రసిద్ధేః, * ప్రాణా వావ ఋషయ ఇతి తస్యైవ ద్రష్టృత్వసంభవాత్. ౨

271. **తత్పూర్వకత్వాద్వాచః.** ఇతశ్చ. వాచః-పరమాత్మవ్యతిరిక్తనామధేయస్య తత్పూర్వకత్వాత్-వియదాది సృష్టిపూర్వకత్వాదిత్యర్థః, * తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీత్తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియతేత్యాది శ్రుతేః. అతఃపరమాత్మైవప్రాణశబ్దనిర్దిష్టః. ౩

272. **సప్తగతేర్విశేషితత్వాచ్చ** కిమిన్ద్రియాణి సప్తైవ, ఉతైకాదశేతి సంశయః. సప్తైవేతి పూర్వః పక్షః - * సప్త ప్రాణాః ప్రభవన్తీత్యాదిషు సప్తానామేవ జీవేన సహ సంచారశ్రవణాత్, * యదా పఞ్చావతిష్ఠన్తే జ్ఞానాని మనసా సహ, బుద్ధిశ్చేతి సప్తానామేవ యోగకాలే జ్ఞానానీతి విశేషితత్వాచ్చ, శ్రోత్రాదీని జ్ఞానేన్ద్రియాణి మనో బుద్ధిశ్చేత సప్తైవ. రాద్ధాన్తస్తు - శ్రోత్రాదీని జ్ఞానేన్ద్రియాణి. వాగాదీని చ కర్మేన్ద్రియాణి, మన ఇత్యేకాదశ. కథమ్? వాగ్ఘస్తాదీనామపి శ్రోత్రాదివత్కార్యభేదేన జీవోపకరణత్వావిశేషాత్, * దశేమే పురుషే ప్రాణా ఆత్మైకాదశః * ఇన్ద్రియాణి దశైకం చేత్యాది శ్రుతిస్మృతిభ్యః. వాగాదీనాం జీవేన సహ గమనాభావాత్ సప్తానామేవ ప్రయాణకాలే గతిశ్రవణమ్; యోగకాలే విశేషితత్వం చ జ్ఞానేన్ద్రియాణాం మనసస్తద్వృత్తిరూపబుద్ధేశ్చ ప్రాధాన్యాత్. సూత్రార్థస్తు — సప్తగతేర్విశేషితత్వాచ్చ - సప్తానామేవ గతిశ్రవణాత్, జ్ఞానాని పఞ్చ మనో బుద్ధిశ్చేతి విశేషితత్వాచ్చ తాని సప్తైవ. ౪

273. **హస్తాదయస్తు స్థితేఽతో నైవమ్** నైవమ్ - న సప్తైవేన్ద్రియాణీత్యర్థః. శ్రోత్రాదీని జ్ఞానేన్ద్రియాణి పఞ్చ, వాగ్ఘస్తాదీని చ కర్మేన్ద్రియాణి పఞ్చ మనశ్చేత్యేకాదశ. తత్ర శ్రోత్రాదీని జీవేన సహ శరీరాన్తరగమనేఽపి గచ్ఛన్తి. వాగ్ఘస్తాదీని కర్మేన్ద్రియాణితు స్థితే - శరీరే తేనైవ సహోత్పత్తి వినాశయోగీన్యుపకారకాణి. అతో నైవమిత్యన్వయః. ఏషాం జీవోపకారకత్వావిశేషాత్, * దశేమే పురుషే ప్రాణా ఆత్మైకాదశ ఇత్యాది వచనాచ్చేత్యభిప్రాయః. ౫

274. **అణవశ్చ** ఇన్ద్రియాణి కిం సర్వగతాని, ఉతాణుపరిమాణానీతి సంశయః. సర్వగతానీతి పూర్వః పక్షః, * త ఏతే సర్వ ఏవ సమాస్సర్వేఽనన్తా ఇతి ప్రాణానామానన్త్యశ్రవణాత్. రాద్ధాన్తస్తు - * ప్రాణమనూత్క్రామన్తం సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తీతి శ్రవణాత్, పరిమితత్వే సత్యప్రత్యక్షత్వాదణవః. ఆనన్త్య శ్రుతిస్తు * అథ యో హైతాననన్తానుపాస్త ఇత్యుపాసన విధానాత్ ఉపాసనఫల బాహుల్యవిషయా. ౬

275, **శ్రేష్ఠశ్చ** శ్రేష్ఠః ప్రాణశ్చోత్పద్యతే. నాత్ర న్యాయాతిదేశః, అధికాశఙ్కాభావాత్. పృథగ్యోగకరణముత్తరచిన్తార్థమ్, శ్రేష్ఠః - పఞ్చవృత్తిః ప్రాణః. ప్రాణశ్రైష్ఠ్యం తు ప్రాణసంవాదే తస్య శ్రైష్ఠ్యాభిధానాత్. ౭

276. **న వాయుక్రియే పృథగుపదేశాత్** కిమయం శ్రేష్ఠప్రాణో వాయుమాత్రముత తత్క్రియా, అథ వాయురేవ కంచన విశేషమాపన్న ఇతి సంశయః. వాయుమాత్రమితి ప్రథమః పక్షః,*యః ప్రాణస్స వాయురితి వ్యపదేశాత్. వాయుమాత్రే ప్రాణప్రసిద్ధ్యభావాత్ ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసరూపవాయుక్రియాయాం ప్రాణప్రసిద్ధేర్వాయోః క్రియావిశేష ఏవ ప్రాణ ఇతి ద్వితీయః. రాద్ధాన్తస్తు-న వాయుమాత్రం,తత్క్రియా వా ప్రాణః; అపితు దేహధారణయోగ్యతాదిరూపవిశేషమాపన్నో వాయుః; *ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చ,ఖం వాయురితి

వాయుప్రాణయోః పృథగుత్పత్త్యుపదేశాత్. క్రియాయాశ్చ పృథగుపదేశో న సంభవతి, తేజః ప్రభృతిష్వదర్శనాత్. చక్షురాదికరణైస్సహ జీవోపకరణతయోపదేశాత్, దేహేన్ద్రియధారణ రూపోపకారాధిక్యాచ్చక్షురాదిభ్యః ప్రాధాన్యవచనాచ్చ న క్రియామాత్రమ్. సూత్రార్థస్తు— న వాయుక్రియే పృథగుపదేశాత్—వాయుమాత్రం తత్క్రియా వా న ప్రాణః, పృథగుప దేశాత్ * ప్రాణో జాయతే * ఖం వాయురితి హి పృథగుత్పత్తిరుపదిశ్యతే. ౮

వాయోః పృథగుపదిష్టతయా తస్మాదన్యోఽయం ప్రాణః కిమగ్న్యాదివద్భూతాన్తర మిత్యాశఙ్క్యాహ.—

277. ~ చక్షురాదివత్తు తత్సహశిష్ట్యాదిభ్యః ~ తుశబ్దశ్శఙ్కానివృత్త్యర్థః. ప్రాణో నాకాశాదివద్భూతాన్తరమ్, అపితు వాయురేవావస్థాన్తరమాపన్నశ్చక్షురాదివజ్జీవోపకర ణమ్. తచ్చోపకరణత్వముపకరణభూతైరిన్ద్రియైస్సహ శిష్ట్యాదిభ్యోఽవగమ్యతే. శిష్టిః - శాసనమ్, ఉపదేశః. ఉపదిశ్యతే హ్యాయం ప్రాణశ్చక్షురాదిభిస్సహ ప్రాణసంవాదాదిషు. తత్సజాతీయత్వే హ్యేతదుపపద్యతే. ప్రాణశబ్దగృహీతేషు కరణేష్వస్య * అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణ ఇతి విశిష్యాభిధానమాదిశబ్దేనోక్తమ్. తదపి తత్సజాతీయత్వే హి సంభవతి. ౯

278. ~ అకరణత్వాచ్చ న దోష స్తథా హి దర్శయతి ~ అకరణత్వాత్ - కరణం - క్రియా. అకరణత్వం - క్రియారహితత్వమ్. అక్రియత్వాదస్య ప్రాణస్య జీవం ప్రత్యుప కారవిశేషరూపక్రియారహితత్వాచ్చ యో దోష ఉద్భావ్యతే, స నాస్తి. యత ఉపకార విశేషరూపాం శరీరేన్ద్రియధారణాత్మకక్రియాం దర్శయతి శ్రుతిః * యస్మిన్నుత్క్రాన్త ఇదం శరీరం పాపిష్ఠతరమివ దృశ్యతే స వశ్శ్రేష్ఠ ఇత్యుక్త్వా వాగాదిముఖ్యప్రాణపర్యన్తాని కరణాని ప్రత్యేకమభిధాయ ప్రాణోత్క్రమణే శరీరేన్ద్రియశైథిల్యాభిధానాత్. ౧౦

ప్రాణాపానాదిభేదేన పఞ్చధాఽవస్థిత ఏక ఏవ ప్రాణ ఇత్యాహ.—

279. ~ పఞ్చవృత్తిర్మనోవద్వ్యపదిశ్యతే ~ ప్రాణాపానాదివృత్తిభేదాత్ప్రాణ ఏవ పఞ్చధా వ్యపదిశ్యతే. మనోవత్ - యథైకమేవ మనః కామాదివృత్తిభేదేన తైశ్శబ్దై రభిధీయత ఇతి శ్రుతిరాహ * కామస్సఙ్కల్ప ఇత్యారభ్య * హ్రీర్ధీర్భీరిత్యేతత్సర్వం మన ఏవేతి. ఏవమపానాదిసమానపర్యన్తం వ్యపదిశ్య * ఏతత్సర్వం ప్రాణ ఏవేతి వ్యపదేశాత్ప్రాణ ఏవ పఞ్చవృత్తిరిత్యవగమ్యతే. ౧౧

280. ~ అణుశ్చ ~ కిమయం ప్రాణస్సర్వగతః, ఉతాణురితి సంశయః. సర్వగత ఇతి పూర్వః పక్షః, * సమ ఏభిస్త్రిభిర్లోకైస్సమ ఇత్యాదినా ప్రాణస్యానన్త్యవ్యపదేశాత్. రాద్ధాన్తస్తు - * తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతీత్యుత్క్రాన్తివచనాదిన్ద్రియవ త్ప్రాణశ్చాణుః. ఏవమణుత్వే నిశ్చితే సతి సర్వస్య ప్రాణాయత్తస్థితిత్వేన వైభవవాదః. సూత్రమపి వ్యాఖ్యాతమ్. ౧౨

281. ~ జ్యోతిరాద్యధిష్ఠానం తు తదామననాత్ప్రాణవతా శబ్దాత్ ~ అగ్న్యా దీనాం జీవస్య చేన్ద్రియాధిష్ఠానం పరమాత్మాయత్తమితి * పరాత్తు తచ్ఛ్రుతేరిత్యుక్తమేవ స్మారయతి విషయవ్యాప్తిజ్ఞాపనాయ. ప్రాణవతా - జీవేన సహ జ్యోతిరాదేః - అగ్న్యాదే

ర్వ్యాగాద్యధిష్ఠానం తదామననాత్ - పరమాత్మామననాద్భవతి. ఆమననమాభిముఖ్యేన మననమ్; తత్సఙ్కల్పాదేవ భవతీత్యర్థః, * యోఽగ్నౌ తిష్ఠన్ ... యోఽగ్నిమన్తరో యమయతీత్యాది శబ్దాత్. ౧౭

282. ~❖ తస్య చ నిత్యత్వాత్ ❖~ సర్వేషామాత్మతయాఽనుప్రవిశ్య సర్వనియమనస్య నిత్యత్వాత్, పరమాత్మనః అవర్జనీయత్వాదిత్యర్థః. * తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదితి శ్రుతేః. ౧౮

283. ~❖ త ఇన్ద్రియాణి తద్వ్యపదేశాదన్యత్ర శ్రేష్ఠాత్ ❖~ కిం ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టాస్సర్వ ఏవేన్ద్రియాణి, ఉత శ్రేష్ఠవ్యతిరిక్తాః ప్రాణా ఇతి సంశయః. సర్వ ఏవేతి పూర్వః పక్షః, సర్వేషామవిశేషేణ ప్రాణశబ్దనిర్దేశాత్ కరణత్వాచ్చ. రాద్ధాన్తస్తు - శ్రేష్ఠవ్యతిరిక్తాః ప్రాణా ఇన్ద్రియాణి, తేష్వేవేన్ద్రియశబ్దనిర్దేశాత్ * ఇన్ద్రియాణి దశైకం చ * ఏకాదశం మనశ్చాత్రేతి. ఏషామపి ప్రాణశబ్దనిర్దేశః ప్రాణాధీనవృత్తిత్వేన. తథాచ శ్రుతిః— * త ఏతస్యైవ సర్వే రూపమభవన్ తస్మాదేత ఏతేనాఖ్యాయన్త ఇతి. రూపమభవన్ - శరీరమభవన్, తదధీనవృత్తయోఽభవన్నిత్యర్థః. సూత్రార్థస్తు - శ్రేష్ఠాదన్యత్ర యే ప్రాణాః, త ఇన్ద్రియాణి, తేష్వేవ తద్వ్యపదేశాత్ - ఇన్ద్రియవ్యపదేశాత్. ౧౯

284. ~❖ భేదశ్రుతేర్వైలక్షణ్యాచ్చ ❖~ ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చేతి సమనస్కేన్ద్రియేభ్యో భేదేన ప్రాణస్యోత్పత్తిశ్రుతేః, ఇన్ద్రియేషూపరతేష్వపి ప్రాణవృత్తేర్వృత్తివైలక్షణ్యాచ్చ. ౧౬

285. ~❖ సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్తిస్తు త్రివృత్కుర్వత ఉపదేశాత్ ~❖ కిం ప్రపఞ్చవ్యష్టిసృష్టిః జీవభూతచతుర్ముఖాత్, ఉత తచ్ఛరీరకాత్పరమాత్మన ఏవేతి సంశయః. కేవలాచ్చతుర్ముఖాదితి పూర్వః పక్షః, * అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి వ్యతిరేకశ్రుతేః. జీవస్య పరమాత్మాంశత్వేన వ్యాకరవాణీత్యుత్తమపురుషనిర్దేశోఽపి కథంచిదుపపద్యతే. రాద్ధాన్తస్తు-*నామరూపే వ్యాకరవాణి తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణీతి త్రివృత్కరణం కుర్వత ఏవ నామరూపవ్యాకరణోపదేశాత్ పరమాత్మన ఏవ నామరూపవ్యాకరణరూపవ్యష్టిసృష్టిః. త్రివృత్కరణం తు న చతుర్ముఖేన కర్తుం శక్యమ్, అణ్డసృష్ట్యుత్తరకాలభావిత్వాచ్చతుర్ముఖోత్పత్తేః, త్రివృత్కృతైరేవ తేజోబన్నైరణ్డసృష్టిసంభవాచ్చ. *తదణ్డమభవద్ధైమం సహస్రాంశుసమప్రభమ్ । తస్మిఞ్జజ్ఞే స్వయం బ్రహ్మా సర్వలోకపితామహ ఇతి హి స్మర్యతే. * నానావీర్యాః పృథగ్భూతాస్తతస్తే సంహతిం వినా । నాశక్నువన్ ప్రజాస్స్రష్టుమసమాగమ్య కృత్స్నశః । సమేత్యాన్యోన్యసంయోగం పరస్పరసమాశ్రయాః । మహదాదివిశేషాన్తా హ్యణ్డముత్పాదయన్తి త ఇతి చ. అతశ్చతుర్ముఖశరీరకాత్పరమాత్మన ఏవ వ్యష్టిసృష్టిః. ఏవం సతి * వ్యాకరవాణీత్యుత్తమపురుషనిర్దేశస్సమఞ్జసః. * అనేన జీవేనేతి వ్యతిరేకనిర్దేశోఽపి జీవశరీరకేణాత్మనేత్యన్వయాత్సమఞ్జసః. జీవశబ్దస్తేజః ప్రభృతిశబ్దవజ్జీవశరీరకబ్రహ్మవాచీతి హ్యుక్తమ్. * అనేన జీవేనాత్మనేతి సామానాధికరణ్యం చ ముఖ్యమ్, * అనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి సమానకర్తృకత్వనిర్దేశశ్చ. సూత్రార్థస్తు - సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్తిస్తు, తుశబ్దశ్శఙ్కావ్యావృత్త్యర్థః. నామరూపక్లృప్తిః పరమాత్మన ఏవ. కుతః? త్రివృ

త్కుర్వత ఉపదేశాత్ - త్రివృత్కరణం కుర్వత ఏవ నామరూపవ్యాకరణోపదేశాత్. త్రివృత్కరణం తు పరమాత్మన ఏవ కర్మేత్యుక్తమ్. ౧౭

* అన్నమశితం త్రేధా విధీయత ఇత్యాదినా చతుర్ముఖసృష్టవస్తుషు త్రివృత్కరణప్రకారః ప్రదర్శ్యతే; అతశ్చతుర్ముఖేన కేవలేన తచ్ఛక్యమిత్యాశఙ్క్యాహ.—

236. ~ మాంసాది భౌమం యథాశబ్దమితరయోశ్చ ~ * తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణీతి నిర్దిష్టం త్రివృత్కరణమ్ * అన్నమశితం త్రేధా విధీయత ఇత్యాదినా నోపదిశ్యతే; * తస్య యః స్థవిష్ఠో ధాతుస్తత్పురీషం భవతి యో మధ్యమస్తన్మాంసం యోఽణిష్ఠస్తన్మన ఇతి మాంసాద్యపి హి భౌమమేవోపదిశ్యతే; * అన్నమశితం త్రేధేతి ప్రక్రమాత్. * అన్నమయం హి సోమ్య మన ఇతి వాక్యశేషాచ్చ. తేజోబన్నానాం త్రివృత్కరణప్రకారే హ్యుపదిశ్యమానే మాంసమనసోః పురీషాద్భూమాదణుత్వేనాణీయస్త్వేనాప్యత్వం తైజసత్వం చ ప్రసజ్యతే. తథేతరయోరప్యప్తైజసయోః * ఆపః పీతాః * తేజోఽశితమితి త్రయాణాం త్రయాణాం భాగానాం యథాశబ్దమాప్యత్వం తైజసత్వమేవోపదిశ్యతే. తత్రాపి హి * ఆపః పీతాః * తేజోఽశితమిత్యుపక్రమః; వాక్యశేషశ్చ * ఆపోమయః ప్రాణః తేజోమయీ వాగితి. ప్రాగుక్తత్రివృత్కరణప్రకారే హి మూత్రప్రాణయోస్స్థవిష్ఠత్వాణీయస్త్వాభ్యాం భౌమత్వతైజసత్వప్రసక్తిః. * తేజోఽశితమిత్యత్రాపి పూర్వయోః భౌమత్వాప్యత్వప్రసక్తిః. అతోఽత్ర ప్రాగేవ త్రివృత్కృతస్యాన్నాదే (స్త్వేకైకస్య) స్వస్యైవ త్రేధా పరిణామ ఉపదిశ్యతే. ౧౮

ప్రాగేవ త్రివృత్కృతం చేత్, కథం కేవలాన్నాదిశబ్దైరుచ్యత ఇత్యత్రాహ—

287. ~ వైశేష్యాత్తు తద్వాదస్తద్వాదః ~ వైశేష్యం-విశేషభావః. త్రివృత్కృతేఽప్యేకైకస్మింస్తత్ర తత్రాన్నాద్యాధిక్యరూపవిశేషభావాదన్నాదివాదః. ద్విరుక్తిరధ్యాయపరిసమాప్తిం ద్యోతయతి. ౧౯

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీవేదాన్తదీపే ద్వితీయస్యాధ్యాయస్య
చతుర్థః పాదః. సమాప్తశ్చాధ్యాయః.

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

శ్రీవేదాన్తదీపే తృతీయాధ్యాయే ప్రథమ పాదః.

288. ~ తదన్తరప్రతిపత్తౌ రంహతి సంపరిష్వక్తః ప్రశ్ననిరూపణాభ్యామ్ ~ దేహీ దేహాన్తరగమనే దేహకారణభూతైర్భూతసూక్ష్మైస్సంయుక్తో గచ్ఛతి, నేతి సంశయః. న సంయుక్తో గచ్ఛతీతి పూర్వః పక్షః, దేహారమ్భాయ తత్ర తత్ర భూతసూక్ష్మాణాం సులభత్వాత్. రాద్ధాన్తస్తు - పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం * వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తి, * ఇతి తు పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి ప్రశ్నప్రతివచనే ఆమ్నాయేతే. దేహారమ్భికా ఆపస్త్రివృత్కరణేన భూతాన్తరసంసృష్టాః ద్యులోకపర్జన్యపృథివీపురుషరూపాగ్నిషు జీవేన సహ ప్రవిష్టాః పఞ్చమ్యామాహుతౌ యోషిదగ్నిప్రవేశ

వేలాయాం పురుషశబ్దాభిలపనీయా భవన్తీతి ప్రతీయతే; పురుషాకారతాం భజన్త ఇత్యర్థః. అతో భూతసూక్ష్మైస్సంపరిష్వక్త ఏవ గచ్ఛతీతి. సూత్రార్థస్తు – తదన్తరప్రతిపత్తౌ – * సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్తిరిత్యత్రమూర్తిశబ్దేన దేహః ప్రస్తుతస్తచ్ఛబ్దేన పరామృశ్యతే; దేహాన్తరప్రతిపత్తౌ. రంహతి సంపరిష్వక్తః–జీవో భూతసూక్ష్మైస్సంపరిష్వక్తో గచ్ఛతి. కుతః? ప్రశ్ననిరూపణాభ్యామ్–పఞ్చాగ్నివిద్యాన్తర్గతప్రశ్న ప్రతివచనాభ్యాం తథాఽవగమ్యత ఇత్యర్థః. ౧

కథమవిశేషేణాప్ఛబ్దేన సర్వేషామభిధాన మిత్యాశఙ్క్యాహ.—

289. త్ర్యాత్మకత్వాత్తు భూయస్త్వాత్ తుశబ్దశ్శఙ్కానివృత్త్యర్థః. అపాం త్రివృత్కరణేన త్ర్యాత్మకత్వాదాప ఇతి భూతాన్తరసంసృష్టా ఆపోఽభిధీయన్తే. అపాం భూయస్త్వాత్ – ఆధిక్యాదప్ఛబ్దేనాభిధానమ్. ౨

290. ప్రాణగతేశ్చ ఇతశ్చ భూతసూక్ష్మైస్సంయుక్తో యాతి. * తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతి ప్రాణమనూత్క్రామన్తం సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తీతి ప్రాణానామ్ - ఇన్ద్రియాణాం జీవేన సహ గమనశ్రుతేః ఇన్ద్రియాణాం దేహాశ్రయత్వేన దేహోఽపి భూతసూక్ష్మరూపేణ గచ్ఛతీతి గమ్యతే. స్మర్యతేచ * మనష్షష్ఠానీన్ద్రియాణి ప్రకృతిస్థాని కర్షతీత్యాదినా. ౩

291. అగ్న్యాదిగతిశ్రుతేరితి చేన్న భాక్తత్వాత్ * యత్రాస్య పురుషస్య మృతస్యాగ్నిం వాగప్యేతి వాతం ప్రాణశ్చక్షురాదిత్యమితి మరణవేలాయాం వాగాదీనామగ్న్యాదిష్వప్యయశ్రుతేర్జీవేన సహ గమనశ్రుతిరన్యథా నేయేతి చే(త్త)న్న. భాక్తత్వాత్ – తత్ర వాగాదిశబ్దానామ్. వాగాద్యభిమానిదేవతాసు హి తత్ర వాగాదయశ్శబ్దాః, * ఓషధీర్లోమాని వనస్పతీన్కేశా ఇత్యనపియద్భిర్లోమాదిభిస్సహ పాఠాత్. ౪

292. ప్రథమేఽశ్రవణాదితి చేన్న తా ఏవ హ్యుపపత్తేః ప్రథమే— ద్యులోకాగ్నిహోమే అపామశ్రవణాత్ ఆపో భూతాన్తరసంసృష్టా గచ్ఛన్తీతి వక్తుం న శక్యతే. తత్రహి * తస్మిన్నేతస్మిన్నగ్నౌ దేవాశ్శ్రద్ధాం జుహ్వతీతి శ్రద్ధైవ హోమ్యత్వేన శ్రూయత ఇతి చేన్న, తాః – ఆప ఏవ హి శ్రద్ధాశబ్దేనోచ్యన్తే ప్రతివచనస్య ప్రశ్నానుగుణ్యోపపత్తేః. * వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీత్యపాం పురుషవచస్త్వప్రకారే పృష్టే స ఏవ హి ప్రతివక్తవ్యః. అతశ్శ్రద్ధాశబ్దేన తా ఆప ఏవోచ్యన్తే. * శ్రద్ధా వా ఆప ఇతి హి శ్రూయతే. ౫

293. అశ్రుతత్వాదితి చేన్నేష్టాదికారిణాం ప్రతీతేః ఆపః పురుషవచసో భవన్తి * శ్రద్ధాం జుహ్వతీతి ద్యులోకాదిష్వాప ఏవ హి గచ్ఛన్తీతి శ్రూయతే, న తత్పరిష్వక్తో జీవః. అతః ప్రశ్నప్రతివచనయోర్జీవస్యాశ్రుతత్వాత్తత్పరిష్వక్తో జీవో గచ్ఛతీతి న శక్యతే వక్తుమితి చేత్, తన్న, ఇష్టాదికారిణాం ప్రతీతేః – ఉత్తరత్ర * అథ య ఇమే గ్రామ ఇష్టాపూర్తే దత్తమిత్యుపాసతే తే ధూమమభిసంభవన్తీత్యాదా ఇష్టాదికారిణాం జీవానాం ద్యులోకాదిగమనపునరావృత్తిప్రకారవచనే ద్యులోకాగ్నిసంబద్ధస్యాప్ఛబ్దవాచ్యస్య సోమమాపన్నస్య ప్రత్యభిజ్ఞానాదత్రాప ఇతి తత్సంయుక్తో జీవ ఏవోచ్యతే. ౬

* ఆకాశాచ్చన్ద్రమసమేష సోమో రాజా తద్దేవానామన్నం తం దేవా భక్షయన్తీతి ధూమాదినా గతస్య దేవైర్భక్ష్యమాణత్వశ్రవణాత్, జీవస్యానదనీయత్వాచ్చ న జీవస్తత్రోక్త ఇత్యాశఙ్క్యాహ.—

294. ~ భాక్తం వాఽనాత్మవిత్త్వాత్తథా హి దర్శయతి. ~ వాశబ్దశ్శఙ్కావ్యావృత్త్యర్థః. * తం దేవా భక్షయన్తీతి భక్ష్యత్వవచనం భాక్తమ్ - కేవలేష్టాదికారిణామనాత్మవిత్త్వాద్దేవోపకరణత్వాభిప్రాయమ్. అనాత్మవిదః కేవలేన్ద్రాదిదేవయాజినో హి దేవాన్ప్రాప్య తదుపకరణం భవన్తి. తథాహి దర్శయతిశ్రుతిః * యథా పశురేవం స దేవానామితి. అతో భూతసూక్ష్మైస్సంపరిష్వక్తో జీవో రంహతి. ౭.

295. ~ కృతాత్యయేఽనుశయవాన్దృష్టస్మృతిభ్యాం యథేతమనేవంచ. ~ ధూమాదినా గతో నివర్తమానో జీవః సానుశయో నివర్తతే, ఉత నేతి సంశయః. నేతి పూర్వః పక్షః. అనుశయో హి భుక్తశిష్టం కర్మ. * యావత్సంపాతముషిత్వా, * ప్రాప్యాన్తం కర్మణ ఇత్యాదిశ్రుతిభ్యః కృత్స్నస్య కర్మణోఽనుభూతతాప్రతీతేః నానుశయవాన్నివర్తతే. రాద్ధాన్తస్తు-*తద్య ఇహ రమణీయచరణా అభ్యాశోహ యత్తే రమణీయాం యోనిమాపద్యేరన్ బ్రాహ్మణయోనిం క్షత్రియయోనిం వైశ్యయోనిం వా అథ య ఇహ కపూయచరణా అభ్యాశోహయత్తే కపూయాం యోనిమాపద్యేరన్ శ్వయోనిం వా సూకరయోనిం వా చణ్డాలయోనిం వేతి రమణీయచరణా బ్రాహ్మణాదియోనిం, కపూయచరణాః - కుత్సితకర్మాణః శ్వసూకరాదియోనిం ప్రతిపద్యన్త ఇతి శ్రూయతేః, * ప్రాప్యాన్తం కర్మణ ఇత్యాదిశ్రుతిః ఫలప్రదానప్రవృత్తకర్మవిషయేతి సానుశయో నివర్తతే. సూత్రార్థస్తు—కృతాత్యయే-కృతస్య-పూర్వకర్మణోఽత్యయే, అనుశయః-భుక్తశిష్టంకర్మ, తద్వాన్నివర్తతే. కుతః? దృష్టస్మృతిభ్యామ్-శ్రుతిస్మృతిభ్యామవగమ్యతే. * తద్య ఇహరమణీయచరణా ఇత్యాదిశ్రుతిః. * తతః పరివృత్తౌ కర్మఫలశేషేణ జాతిం రూపమిత్యాదికా స్మృతిః. యథేతమనేవంచ - ఆరోహణప్రకారేణ ప్రకారాన్తరేణ చ నివర్తన్తే. చన్ద్రమసస్స్థానాదాకాశమిత్యారోహణక్రమేణావరోహన్తి, వాయుధూమాభ్రాదినా ప్రకారాన్తరేణచ. ౮.

296. ~ చరణాదితి చేన్న తదుపలక్షణార్థేతి కార్ష్ణాజినిః. ~ * రమణీయచరణా ఇతి రమణీయాచారస్య స్మృతివిహితస్య బ్రాహ్మణ్యాదిప్రాప్తిసాధనత్వశ్రవణాత్ న సకర్మా ప్రత్యవరోహతీతి చేత్. తన్న; చరణశ్రుతిః కర్మోపలక్షణార్థేతి కార్ష్ణాజినిరాచార్యో మన్యతే, పుణ్యస్యైవ కర్మణస్సుఖప్రాప్తిసాధనత్వాత్. ౯.

297. ~ ఆనర్థక్యమితి చేన్న తదపేక్షత్వాత్. ~ స్మృతివిహితస్యాచారస్య కిఞ్చిత్కరత్వేనానర్థక్యం ప్రసజ్యత ఇతి చేత్, న; తదపేక్షత్వాత్ - ఆచారాపేక్షత్వాత్సుఖసాధనభూతపుణ్యకర్మణః. * సన్ధ్యాహీనోఽశుచిర్నిత్యమనర్హస్సర్వకర్మస్వితి సర్వం హి పుణ్యకర్మాచారాపేక్షమేవేతి కార్ష్ణాజినేర్మతమ్. ౧౦.

298. సుకృతదుష్కృతే ఏవేతి తు బాదరిః. తుశబ్దః పూర్వమతవ్యావృత్త్యర్థః. * రమణీయచరణాః * కపూయచరణా ఇతి చరణశబ్దేన సుకృతదుష్కృతే ఏవ కర్మణీ ప్రతిపాద్యేతే; పుణ్యం కర్మాచరతీతి చరతేః కర్మణి ప్రసిద్ధేః న లక్షణా న్యాయ్యేతి బాదరిర్మన్యతే. ఇదమేవ సూత్రకారాభిప్రేతం, తుశబ్దేన పూర్వమతాద్వ్యావృత్తేః * సుకృతదుష్కృతే ఏవేతి వ్యావర్తనాత్. * ఆనర్థక్యమితి చేన్న తదపేక్షత్వాదితి తు స్వీకృతమ్. ౧౧.

299. అనిష్టాదికారిణామపి చ శ్రుతమ్. విహితాకరణప్రతిషిద్ధసేవారతాః, పాపకర్మాణోఽపి ధూమాదినా చన్ద్రమసం గత్వా నివర్తన్తే. ఉత నేతి సంశయః. గత్వైవ నివర్తన్త ఇతి పూర్వః పక్షః * యే వై కేచాస్మాల్లోకాత్ప్రయన్తి చన్ద్రమసమేవ తే సర్వే గచ్ఛన్తీతి సర్వేషామవిశేషేణ చన్ద్రగమనశ్రుతేః. రాద్ధాన్తస్తు- * అథ య ఇమే గ్రామ ఇష్టాపూర్తే దత్తమిత్యుపాసతే తే ధూమమభిసంభవన్తీతి ధూమాదినా చన్ద్రగమనస్య పుణ్యకర్మఫలత్వశ్రవణాత్తద్రహితాః పాపకర్మాణో న గచ్ఛన్తీతి. * యే వై కేచేతి వచనం సర్వేషాం పుణ్యకర్మణాం చన్ద్రగమనవిషయమ్. సూత్రార్థస్తు-అనిష్టాదికారిణామపి చ శ్రుతమ్, అనిష్టాదికారిణామపి - ఇష్టాపూర్తాద్యకుర్వతాం పాపినామపి చన్ద్రగమనమస్తి. * యే వై కేచాస్మాల్లోకాత్ప్రయన్తీతి యతోఽవిశేషేణ శ్రుతమ్. ౧౨.

300. సంయమనే త్వనుభూయేతరేషామారోహావరోహౌ తద్గతిదర్శనాత్. ఇయాంస్తు విశేషః. సంయమనే - యమశాసనే పాపఫలమనుభూయ, ఇతరేషాం - పాపినాం చన్ద్రారోహావరోహౌ. కుతః? తద్గతిదర్శనాత్ -పాపినాం యమసదనగతిదర్శనాత్ * వైవస్వతం సఙ్గమనం జనానామిత్యాదౌ. ౧౩.

301. స్మరన్తి చ. * సర్వే చైతే వశం యాన్తి యమస్య భగవన్కిలేత్యాదిషు పరాశరాదయస్స్మరన్తి చ. ౧౪.

302. అపి సప్త. సప్తాపి - పాపకర్మణాం గన్తవ్యత్వేన సప్తాపి రౌరవాదినరకాన్ స్మరన్తి. ౧౫.

నను సప్తసు లోకేషు గచ్ఛతాం కథం యమసదనప్రాప్తిః? తత్రాహ.—

303. తత్రాపి తద్వ్యాపారాదవిరోధః. సప్తస్వపి రౌరవాదిలోకేషు యమవ్యాపారాదేవ గమనాద్యవశ్యతాయా అవిరోధః. అతః పాపినాం యమయాతనా అనుభూయ చన్ద్రారోహావరోహౌ వవర్జనీయౌ. ౧౬.

ఇతి ప్రాప్త ఉచ్యతే.—

304. విద్యాకర్మణోరితి తు ప్రకృతత్వాత్. తుశబ్దః పక్షవ్యావృత్త్యర్థః. నచ పాపకర్మణామర్చిరాదినా బ్రహ్మగమనం ధూమాదినా చన్ద్రగమనంచ సంభవతి, తయోర్విద్యాకర్మణోః ఫలత్వాత్. కథమిదమవగమ్యతే తత్ఫలత్వమ్? ఇతి ప్రకృతత్వాత్ -ఇత్థం ప్రకృతత్వాత్. విద్యాకర్మణీ హి ప్రకృత్య తత్ఫలత్వేన గతిద్వయం ప్రతిపాద్యతే * తద్య ఇత్థం విదుర్యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసతే తేఽర్చిషమభిసంభవన్తీతి. * అథ య ఇమే

గ్రామ ఇష్టాపూర్తే దత్తమిత్యుపాసతే తే ధూమమభిసంభవన్తీతి చ. పాపినాం విద్యారహితత్వేన బ్రహ్మగమనాభావవత్ పుణ్యకర్మరహితత్వేన చన్ద్రగమనమపి న సంభవతీత్యర్థః. ౧౭

*పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి పఞ్చమాహుత్యా దేహారమ్భ శ్రవణాత్ తస్యాశ్చన్ద్రగమనపూర్వకత్వేన పాపినామపి దేహారమ్భాయ చన్ద్రగమనమవశ్యం భావీత్యత ఆహ.

305. ~❖ న తృతీయే తథోపలబ్ధేః ❖~ కేవలపాపకర్మణః తృతీయస్థానమ్. న తృతీయే స్థానే దేహారమ్భాయ పఞ్చమాహుత్యపేక్షాఽస్తి; తథోపలబ్ధేః—*వేత్థ యథా కేనాసౌ లోకో న సంపూర్యత ఇతి ద్యులోకస్యాప్రాప్తౌ క ఇతి ప్రశ్నస్య ప్రతివచనే * అథైతయోః పథోర్న కతరేణ చ తానీమాని క్షుద్రాణ్యసకృదావర్తీని భూతాని భవన్తి జాయస్వ మ్రియస్వేత్యేతత్తృతీయం స్థానం తేనాసౌ లోకో న సంపూర్యత ఇతి తృతీయస్య స్థానస్య ద్యులోకాప్రాప్తి శ్రవణాత్తస్య దేహారమ్భే పఞ్చమాహుత్యనపేక్షత్వం హ్యుపలభ్యతే. ౧౮

306. ~❖ స్మర్యతేఽపి చ లోకే ❖~ పుణ్యకర్మణామపి కేషాంచిద్ద్రౌపద్యాదీనాం దేహారమ్భే పఞ్చమాహుత్యనపేక్షత్వం శిష్టలోకేఽపి చ స్మర్యతే. ౧౯

307. ~❖దర్శనాచ్చ❖~ శ్రుతావపి దృశ్యతే కేషాంచిద్దేహారమ్భే పఞ్చమాహుత్యనపేక్షత్వమ్. * తేషాం ఖల్వేషాం భూతానాం త్రీణ్యేవ బీజాని భవన్త్యాణ్డజం జీవజముద్భిజ్జమితి స్వేదజోద్భిజ్జయోర్దేహారమ్భే పఞ్చమాహుత్యనపేక్షత్వమ్. ౨౦

* ఆణ్డజం జీవజముద్భిజ్జమిత్యత్ర స్వేదజస్య గ్రహణం న దృశ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ.-

308. ~❖ తృతీయశబ్దావరోధస్సంశోకజస్య ❖~ ఆణ్డజం జీవజముద్భిజ్జమిత్యత్ర తృతీయేనోద్భిజ్జశబ్దేన సంశోకజస్య - స్వేదజస్యావరోధః - సంగ్రహ ఇత్యర్థః. అతః కేవల పాపకర్మణాం చన్ద్రారోహావరోహౌ న సంభవతః. ౨౧

309. ~❖ తత్స్వాభావ్యాపత్తిరుపపత్తేః ❖~ ధూమాదినా చన్ద్రమసం ప్రాప్తస్య ప్రత్యవరోహప్రకార ఆమ్నాయతే * యథేతమాకాశమాకాశాద్వాయుం వాయుర్భూత్వా ధూమో భవతి ధూమో భూత్వాఽభ్రం భవతి అభ్రం భూత్వా మేఘో భవతి మేఘో భూత్వా ప్రవర్షతీతి. అత్రాకాశాదిభావః కిం దేవమనుష్యాదిభావవదాకాశాదిశరీరత్వమ్, ఉత తత్సాదృశ్యాపత్తిరేవేతి సంశయః. ఆకాశాదిశరీరత్వమితి పూర్వః పక్షః, శ్రద్ధావస్థస్య సోమరాజభావవత్. తత్రహి తచ్ఛరీరత్వమేవోచ్యతే. రాద్ధాన్తస్తు - ఆకాశాదిప్రాప్తౌ సుఖదుఃఖానుభవాభావాత్ తత్సాదృశ్యాపత్తిరేవ. సుఖదుఃఖానుభవాయ హి సోమాదిశరీరత్వమ్. సూత్రార్థస్తు - తత్స్వాభావ్యాపత్తిః - ఆకాశాదిసాదృశ్యాపత్తిః. ఉపపత్తేః - సుఖదుఃఖానుభవాభావోపపత్తేః. ౨౨

310. ~❖ నాతిచిరేణ విశేషాత్ ❖~ ఆకాశవాయుధూమాభ్రమేఘవర్షప్రాప్తౌ కిం తత్రతత్ర నాతిచిరం తిష్ఠతి, ఉతానియమ ఇతి సంశయః. అనియమ ఇతి పూర్వః పక్షః, నాతిచిరేణేతి విశేషవచనాభావాత్. రాద్ధాన్తస్తు - ఉత్తరత్ర వ్రీహ్యాదిభావే * అతో వై ఖలు

దుర్నిష్ప్రపతరమితి విశిష్య చిరేణ గమనవచనం తతః ప్రాచీనేష్వచిరగమనం ద్యోతయతీత్యాకాశాది యావద్వ్రీహ్యాదిభావప్రాప్తి నాతిచిరం తిష్ఠతీతి. సూత్రమపి వ్యాఖ్యాతమ్. ౨౩

311. ~* అన్యాధిష్ఠితే పూర్వవదభిలాపాత్ *~ అవరోహన్తో జీవాః వ్రీహ్యాదిభావేన జాయన్త ఇతి శ్రూయతే * మేఘో భూత్వా ప్రవర్షతి త ఇహ వ్రీహియవా ఓషధివనస్పతయస్తిలమాషా ఇతి జాయన్త ఇతి. తే కిం వ్రీహ్యాదిశరీరా జాయన్తే, ఉతాన్యైః క్షేత్రజ్ఞైర్వ్రీహ్యాదిశరీరై రధిష్ఠితాన్వ్రీహ్యాదీనాశ్లిష్యన్తీతి సంశయః. * జాయన్త ఇతి వచనాద్వ్రీహ్యాదిశరీరభోక్తారో జాయన్త ఏవేతి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు - వ్రీహ్యాదిజన్మహేతుభూతకర్మవిశేషాశ్రవణాద్వ్రీహ్యాదిసంశ్లేషమాత్రమేవ. * జాయన్త ఇతి జన్మవచనమౌపచారికమ్. బ్రాహ్మణాదిశరీరభావే హి * రమణీయచరణాః * కపూయచరణా ఇతి జన్మహేతుభూతం పుణ్యపాపరూపం కర్మ శ్రూయతే. సూత్రార్థస్తు - అన్యాధిష్ఠితే - అన్యక్షేత్రజ్ఞాధిష్ఠితే వ్రీహ్యాదౌ సంశ్లేషమాత్రమ్. కుతః? పూర్వవదభిలాపాత్ - ఆకాశాదిభావవత్కేవలవ్రీహ్యాదిభావాభిలాపాత్; జన్మహేతుభూతకర్మానభిలాపాదిత్యర్థః. ౨౪

312. ~* అశుద్ధమితి చేన్న శబ్దాత్ *~ యద్యపి వ్రీహ్యాదిభావేన జాయన్త ఇత్యత్ర జన్మహేతుభూతం కర్మ న శ్రుతమ్. తథాఽపి పూర్వశ్రుతమిష్టాదికర్మాగ్నీషోమీయాదిహింసాగర్భత్వేనాశుద్ధమ్ - హింసాత్వేనాశుచి వ్రీహ్యాదిజన్మనోఽపి హేతుర్భవతీతి చేత్, న; అహింసాత్వశబ్దాత్ - పశోర్హి సంజ్ఞపనస్య స్వర్గావాప్తిసాధనభావవాదిశబ్దః శ్రూయతే - *హిరణ్యశరీరఊర్ధ్వస్స్వర్గంలోకమేతి * నవా ఉవేతన్మ్రియసే న రిష్యసీత్యాదిః. ౨౫

313. ~* రేతస్సిగ్యోగోఽథ *~ ఇతశ్చ వ్రీహ్యాదిసంశ్లేషమాత్రమ్, వ్రీహ్యాదిభావానన్తరం రేతస్సిగ్యోగశ్శ్రూయతే * యో యో హ్యన్నమత్తి యో రేతస్సిఞ్చతి తద్భూయ ఏవ భవతీతి. అత్ర హి పురుషసంశ్లేషమాత్రమేవ శ్రుతమ్; ఏవమేవ వ్రీహ్యాదిభావేఽపీత్యర్థః.

314. ~* యోనేశ్శరీరమ్ *~ యోనిప్రాప్తేః పశ్చాదేవావరోహతో జీవస్య శరీరప్రాప్తిః, తత్రైవ సుఖదుఃఖోపభోగాత్. (త)అతః ప్రాగాకాశాదిషు తత్తత్సంశ్లేషమాత్రమేవేత్యభిప్రాయః. ౨౭

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీవేదాన్తదీపే
తృతీయస్యాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః.

తృతీయాధ్యాయే ద్వితీయః పాదః.

315. ~* సన్ధ్యే సృష్టిరాహ హి *~ స్వప్నమధికృత్య శ్రూయతే * న తత్ర రథా న రథయోగా న పన్థానో భవన్త్యథ రథాన్రథయోగాన్పథస్సృజత ఇత్యారభ్య * అథ వేశాన్తాన్పుష్కరిణ్యస్స్రవన్త్యస్సృజతే స హి కర్తేతి. కిం స్వాప్నానామర్థానాం స్రష్టా జీవ ఏవ, ఉత పరమాత్మేతి సంశయః. స్వప్నదృశో జీవస్య సన్నిధానాత్ * స హి కర్తేతి స ఏవ పరామృశ్యతే. జీవస్యాపి సత్యసఙ్కల్పత్వం ప్రజాపతివాక్యోదితమితి స ఏవ స్రష్టేతి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు-

జీవస్య సత్యసఙ్కల్పత్వం స్వాభావికమపి సంసారదశాయాం పరమపురుషసఙ్కల్పాత్తిరోహితమితి న జీవస్య సత్యసఙ్కల్పమాత్రేణ స్రష్టృత్వముపపద్యతే. అతః పరమపురుష ఏవ సకలేతరపురుషానుభవావిషయాంస్తత్తత్పురుషమాత్రానుభావ్యాన్ తత్తత్కాలావసానాన్ స్వాప్నానర్థాన్ సృజతి. సూత్రార్థస్తు - సన్ధ్యే - స్వప్నే శ్రూయమాణా రథాదిసృష్టిః స్వప్నదృశా జీవేన కృతా. కుతః? ఆహ హి - * స హి కర్తేతి ప్రకృతస్య తస్యైవ పరామర్శాదిత్యర్థః. ౧

316. ~ నిర్మాతారం చైకే పుత్రాదయశ్చ ~ ఏనమేవ జీవం నిర్మాతారం స్వాప్నా(నామ)ర్థానామేకే శాఖినోఽధీయతే * య ఏషు సుప్తేషు జాగర్తి కామం కామం పురుషో నిర్మిమాణ ఇతి. అత్ర కామశబ్దనిర్దిష్టాః కామ్యమానతయా పుత్రాదయ ఏవ. చశబ్దోఽవధారణే. అత్రహి * సర్వాన్కామానితి కామశబ్దేన ప్రస్తుతాన్ * శతాయుషః పుత్రపౌత్రాన్వృణీష్వేతి వివినక్తి. ౨

317. ~ మాయామాత్రం తు కార్త్స్న్యేనానభివ్యక్తస్వరూపత్వాత్ ~ తుశబ్దాత్పక్షో విపరివర్తతే. న జీవేన సృష్టం స్వాప్నమర్థజాతమ్, అపి త్వీశ్వరమాయామాత్రం - సకలేతరపురుషానుభవావిషయం తదేకానుభావ్యం తత్కాలావసానమాశ్చర్యరూపమర్థజాతమీశ్వరస్సృజతీత్యర్థః. జీవస్య (స్వతః) సత్యసఙ్కల్పత్వాదేః కృత్స్నస్య సంసారదశాయామనభివ్యక్తస్వరూపత్వాత్, తస్య హి సఙ్కల్పమాత్రేణ స్రష్టృత్వం నోపపద్యతే. * కామం కామం పురుషో నిర్మిమాణ ఇతి చ పరమపురుషమేవ నిర్మాతారమాహ * య ఏషు సుప్తేషు జాగర్తి * తస్మిల్లోకాశ్శ్రితాస్సర్వే తదు నాత్యేతి కశ్చనేత్యుపక్రమోపసంహారయోః పరమపురుషాసాధారణధర్మప్రతీతేః. * సహి కర్తేతి చ తేనైకార్థ్యాత్ పరమపురుషమేవాహ. 3

స్వాభావికం చేజ్జీవస్య సత్యసఙ్కల్పత్వాదికం, కథం నాభివ్యజ్యత ఇత్యత్రాహ.—

318. ~ పరాభిధ్యానాత్తు తిరోహితం తతో హ్యస్య బన్ధవిపర్యయౌ ~ తుశబ్దశ్శఙ్కానివృత్త్యర్థః. పరమపురుషాభిధ్యానాదస్య స్వాభావికం రూపమనాదికర్మప్రవాహేణ కృతాపరాధతయా తిరోహితమ్. తతో హ్యస్య బన్ధవిపర్యయౌ - తతః - పరమపురుషసఙ్కల్పాదేవ హి అస్య - జీవస్య బన్ధవిపర్యయౌ - సంసారమోక్షౌ శ్రూయేతే * కో హ్యేవాన్యాత్కః ప్రాణ్యాత్, యదేష ఆకాశ ఆనన్దో న స్యాత్, ఏష హ్యేవానన్దయాతి * పరంజ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యాదౌ. ౪

తిరోధానప్రకారమాహ.—

319. ~ దేహయోగాద్వా సోఽపి ~ సోఽపి-తిరోభావః దేహయోగాద్వా భవతి. వాశబ్దో వికల్పార్థః. వ్యవస్థితశ్చ వికల్పః. దేవమనుష్యాదిదేహాకారపరిణతాచిద్యోగాత్సృష్టివేలాయామ్, నామరూపవిభాగానర్హసూక్ష్మదశాపన్నాచిద్యోగేన ప్రలయకాలే. ౫

320. ~ సూచకశ్చ హి శ్రుతేరాచక్షతే చ తద్విదః ~ ఇతశ్చ స్వాప్నా రథాదయో న జీవసఙ్కల్పకృతాః, యతస్స్వప్నశ్శుభాశుభయోస్సూచక ఇతి శ్రుతేరవగమ్యతే*యదా కర్మసు కామ్యేషు స్త్రియం స్వప్నేషు పశ్యతి।సమృద్ధిం తత్ర జానీయాత్తస్మిన్

స్వప్నదర్శనే * అథస్వప్నే పురుషం కృష్ణం కృష్ణదన్తమిత్యాదిషు. స్వప్నాధ్యాయవిదశ్చా చక్షతే. జీవసఙ్కల్పకృతత్వే హి సూచకత్వం న సమ్భవతి; స్వసఙ్కల్పకృతత్వే హి శుభానా మేవ సూచకానర్థాన్ సృష్ట్వా తానేవ పశ్యేత్. అతస్స్వాప్నానామర్థానాం పరమపురుష ఏవ స్రష్టా. ౬

321. — తదభావో నాడీషు తచ్ఛ్రుతేరాత్మని చ — నాడ్యః పురీతద్బ్రహ్మ చ సుషుప్తిస్థానత్వేన శ్రూయన్తే, కిమేషాం వికల్పః, ఉత సముచ్చయ ఇతి సంశయః. వికల్ప ఇతి పూర్వః పక్షః - * ఆసు తదా నాడీషు సృప్తో భవతి * తాభిః ప్రత్యవసృప్య పురీతతి శేతే * *సతా సోమ్య తదా సమ్పన్నో భవతీతి త్రయాణాం నైరపేక్ష్యప్రతీతేః. రాద్ధాన్తస్తు - ప్రాసాద ఖట్వాపర్యఙ్కవత్ కార్యభేదేన సముచ్చయే సమ్భవతి పాక్షికబాధగర్భవికల్పో న యుక్త ఇతి సముచ్చయో న్యాయ్యః. తత్రపర్యఙ్కస్థానీయం బ్రహ్మ, యతః పర్యఙ్కవత్సాక్షాద్బ్రహ్మ సుషుప్తిస్థానమ్. సూత్రార్థస్తు - తదభావః - స్వప్నాభావః, సుషుప్తిరిత్యర్థః. సుషుప్తిర్నాడీ ష్వాత్మని చ. చకారాత్పురీతతి చ. తచ్ఛ్రుతేః - త్రయాణాం సుషుప్తిస్థానత్వశ్రుతేః, ఉక్తేన న్యాయేన సముచ్చయో న్యాయ్య ఇత్యభిప్రాయః. ౭

322. — అతః ప్రబోధోఽస్మాత్ — అస్మాత్ - బ్రహ్మణః ప్రబోధశ్రుతిరత ఏవోపపద్యతే; * సత ఆగమ్య న విదుస్సత ఆగచ్ఛామహ ఇతి శ్రూయతే. ౮

323. — స ఏవ తు కర్మానుస్మృతిశబ్దవిధిభ్యః — కిం సుషుప్త ఏవ ప్రబోధకాలే ఉత్తిష్ఠతి, ఉత స వా అన్యో వేత్యనియమ ఇతి సంశయః. సుషుప్తస్య సర్వోపాధివినిర్ముక్తస్య బ్రహ్మణి సమ్పన్నస్య ముక్తాదవిలక్షణత్వేన ప్రాచీనశరీరసమ్బన్ధాభావాత్స ఏవేతి నియమో న సమ్భవతీతి పూర్వః పక్షః. సుషుప్తస్య బ్రహ్మజ్ఞానాభావేన పూర్వకృతస్య కర్మణః తేనైవోప భోక్తవ్యత్వాత్, సోఽహమితి ప్రత్యభిజ్ఞానాత్, *త ఇహ వ్యాఘ్రో వా సింహో వేత్యారభ్య *యద్యద్భవన్తి తథా భవన్తీతి శబ్దాత్, మోక్షసాధనవిద్యానర్థక్యాచ్చ స ఏవోత్తిష్ఠతీతి రాద్ధాన్తః. న చాసౌ శరీరేన్ద్రియసమ్బన్ధవినిర్ముక్తః, అపితు కరణకలేబరప్రవర్తనాయాసాదాశ్వాసాయ బ్రహ్మణ్యపీతః పునరాశ్వస్తః ప్రవర్తనాయోత్తిష్ఠతి. సూత్రమపి వ్యాఖ్యాతమ్. ౯

324. — ముగ్ధేఽర్ధసమ్పత్తిః పరిశేషాత్ — కిం మూర్ఛా మరణాదర్థాన్తరముత మరణమేవేతి సంశయః. సర్వేన్ద్రియప్రాణవ్యాపారోపరతేః మరణమేవేతి పూర్వః పక్షః. ఆకారవైరూప్యేణ సూక్ష్మప్రాణాస్తిత్వావగమాత్ (గతేః) మరణేఽ(ణాయా)ర్ధసమ్పత్తిరితి సిద్ధాన్తః. సూత్రార్థస్తు - ముగ్ధే - మూర్ఛితే పురుషే యాఽవస్థా, సా మరణాయార్ధసమ్పత్తిః. కుతః? పరిశేషాత్ - ప్రాణాదిసర్వవ్యాపారోపరతేః న జాగరాద్యవస్థా; న చ గతప్రాణా, ఆకార వైలక్షణ్యేన సూక్ష్మప్రాణాస్తిత్వావగతేః; మూర్ఛితస్యైవ కస్య చిత్పునర్జీవనదర్శనాచ్చ న మరణమితి పరిశేషాన్మరణాయార్ధసమ్పత్తిరిత్యవగమ్యతే. ౧౦

325. — న స్థానతోఽపి పరస్యోభయలిఙ్గం సర్వత్ర హి — కిం జీవస్యేవ తద న్తర్యామిణః పరస్య బ్రహ్మణోఽపి జాగరాది స్థానప్రయుక్తదోషాస్సమ్భవన్తి. ఉత నేతి సంశయః. *యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ *య ఆత్మని తిష్ఠన్ *యశ్చక్షుషి తిష్ఠన్ *యో రేతసి తిష్ఠన్నిత్యాదినా జీవ

స్యైవ సర్వావస్థాస్వవస్థితివచనాత్, ఛన్దతోఽపి పూయశోణితాదిమజ్జనమపురుషార్థ ఏవేతి సర్వే దోషాస్సంభవన్తీతి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు- *అపహతపాప్మా విజరః * నిరవద్యం నిరఞ్జనమ్ * సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్పః * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్ * యో మామజమనాదిం చ వేత్తి లోకమహేశ్వరమ్ * పరః పరాణాం సకలా న యత్ర క్లేశాదయస్సన్తి పరావరేశ ఇత్యాదిశ్రుతిస్మృతిభ్యో నిరస్తనిఖిలదోషగన్ధతాసార్వజ్ఞ్యసత్యసఙ్కల్పత్వాద్యుభయలక్షణస్వరూపావగతేః పరస్య బ్రహ్మణస్సర్వత్రాన్తర్యామితయాఽవస్థితస్యాపి న దోషగన్ధస్సంభవతి, అపితు సర్వనియమనరూపలీలారస ఏవ. సూత్రార్థస్తు—న స్థానతోఽపి పరస్య - పృథివ్యాత్మాదిష్వన్తర్యామితయాఽవస్థితస్యాపి పరస్య బ్రహ్మణః జీవస్య తత్రావస్థితస్య యేదోషా ఉక్తాః, తే న సంభవన్తి. కుతః? ఉభయలిఙ్గం సర్వత్ర హి - హిర్హేతౌ; యతస్సర్వత్ర శ్రుతిస్మృతిషు నిరస్తనిఖిలదోషత్వసమస్తకల్యాణగుణాత్మకత్వరూపోభయలిఙ్గమ్ - ఉభయలక్షణం పరం బ్రహ్మావగతమ్.

326. భేదాదితి చేన్న ప్రత్యేకమతద్వచనాత్ యథా జీవస్య స్వతోఽపహతపాప్మత్వాదిగుణకస్యాపి దేవాదిశరీరసంబన్ధితయాఽవస్థాభేదాదుక్తదోషసంబన్ధిత్వమ్, ఏవం పరస్యాపి * యస్య పృథివీ శరీరమితి శరీరసంబన్ధిత్వావస్థాభేదాత్తే దోషాస్స్యురితి చేన్న; ప్రత్యేకం - ప్రతిపర్యాయమ్, అతద్వచనాత్ - దోషాసంబన్ధిత్వవచనాత్. * యస్య పృథివీ శరీరమిత్యాదిషు * ఏష త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృత ఇతి అన్తర్యామిణో హి నిర్దోషత్వముచ్యతే; జీవస్య తు పరాభిధ్యానాత్తత్స్వరూపం తిరోహితమిత్యుక్తమ్. అతశ్శరీరసంబన్ధిత్వేఽపి పరస్యైతే న దోషాః. ౧౨

327. అపి చైవమేకే అపిచ - యదిదం జీవపరయోరేకస్మిఞ్ఛరీరే శరీరిత్వేనావస్థితయోర్దోషసంబన్ధిత్వం తద్విపరీతత్వం చోక్తమ్; ఏవమేకే శాఖినస్స్వశబ్దేనాధీయతే * ద్వా సుపర్ణా సయుజా సఖాయా సమానం వృక్షం పరిషస్వజాతే। తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తి అనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతీతి. ౧౩

మనుష్యాదిశరీరేషు శరీరిత్వమేవ జీవస్య నామరూపభాక్త్వేన కర్మవశ్యతాహేతుః; తత్పరస్యాప్యవిశిష్టం చేత్, కథం పరస్య బ్రహ్మణోఽకర్మవశ్యత్వేన కర్మఫలానశనముచ్యత ఇత్యత ఆహ,—

328. అరూపవదేవ హి తత్ప్రధానత్వాత్ మనుష్యాదిశరీరేషు శరీరిత్వేఽప్యరూపవదేవహి తత్ - పరం బ్రహ్మ. కుతః? ప్రధానత్వాత్ - నిర్వాహకత్వాత్. జీవస్య నామరూపభాక్త్వేన కర్మఫలాశనం నిర్వోఢుం పరస్య తత్తచ్ఛరీరే శరీరిత్వేనావస్థానమ్. యథాఽఽహ * యస్య పృథివీశరీరం * యస్యాత్మా శరీరం...య ఆత్మానమన్తరో యమయతి * అన్తః ప్రవిష్టశ్శాస్తా జనానాం సర్వాత్మా *ఆకాశో హ వై నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరా తద్బ్రహ్మేతి. అత ఉభయలిఙ్గమేవ పరం బ్రహ్మ. ౧౪

* సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి ప్రకాశైకస్వరూపతా బ్రహ్మణ ఉచ్యతే, కథముభయలిఙ్గత్వమిత్యత ఆహ.—

329. ~❖ప్రకాశవచ్చావైయర్థ్యాత్ ❖~ యథా * సత్యం జ్ఞానమితి వాక్యావైయర్థ్యాత్ప్రకాశో బ్రహ్మణస్స్వరూపమిత్యవగమ్యతే. తథా * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్ * పరాఽస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయత ఇత్యాదివాక్యావైయర్థ్యాత్కల్యాణగుణాకరత్వంచ బ్రహ్మణస్స్వరూపమిత్యవగమ్యతే, అత ఉభయలిఙ్గమేవ. ౧౫

330, ~❖ఆహ చ తన్మాత్రమ్ ❖~ * సత్యం జ్ఞానమితి వాక్యం బ్రహ్మణో జ్ఞానం స్వరూపమిత్యేతావన్మాత్రమాహ, నపునః కల్యాణగుణాకరత్వం నిషేధతి. ౧౬

331. ~❖ దర్శయతి చాథో అపి స్మర్యతే ❖~ దర్శయతి చ వేదాన్తవాక్యగణో నిరస్తనిఖిలదోషత్వం కల్యాణగుణాకరత్వం చ * నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం నిరవద్యం నిరఞ్జనమ్ * తమీశ్వరాణాం పరమం మహేశ్వరం తం దేవతానాం పరమం చ దైవతమిత్యాదికః. స్మర్యతేచ -* యోమామజమనాదిం చ వేత్తి లోకమహేశ్వరమ్ * అహం కృత్స్నస్య జగతః ప్రభవః ప్రలయస్తథా, మత్తః పరతరం నాన్యదిత్యాదిషు. ౧౭

332. ~❖ అత ఏవ చోపమా సూర్యకాదివత్ ❖~ యతో బ్రహ్మణో నిరస్తనిఖిలదోషత్వకల్యాణగుణాకరత్వేనోభయలిఙ్గత్వాత్పృథివ్యాదిస్థానతోఽపి న తత్ప్రయుక్తదోషగన్ధసంభవః; అతఏవ శాస్త్రేషు చ జలసూర్యకాద్యుపమా క్రియతే * ఆకాశమేకం హి యథా ఘటాదిషు పృథగ్భవేత్ । తథాఽఽత్మైకోప్య(హ్య)నేకస్థో జలధారేష్వివాంశుమానిత్యాదిషు.

333. ~❖ అమ్బువదగ్రహణాత్తు న తథాత్వమ్ ❖~ తుశబ్దశ్చోద్యం ద్యోతయతి. అమ్బునీవాగ్రహణాత్. యథాఽమ్బుని సూర్యః తత్రానవస్థిత ఏవ భ్రాన్త్యా తత్ర స్థిత ఇవ గృహ్యతే, న తథా పరమాత్మా పృథివ్యాదౌ గృహ్యతే * యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ పృథివ్యా అన్తర ఇతి పరమార్థతస్స్థితో గృహ్యతే. అతో న తథాత్వం - న సూర్యస్యేవ తత్ప్రయుక్తదోషగన్ధాభావః పరమాత్మనః, పరమార్థతస్స్థితత్వాత్. ౧౯

334. ~❖ వృద్ధిహ్రాసభాక్త్వమన్తర్భావాదుభయసామఞ్జస్యాదేవం దర్శనాచ్చ ❖~ పరిహరతి.—పృథివ్యాదిషు విషమేషు స్థానేషు స్థితస్యాపి పరమాత్మనః తదన్తర్భావాత్ - తత్రావస్థానతః తత్ప్రయుక్తవృద్ధిహ్రాసభాక్త్వం * జలాధారేష్వివాంశుమానితి దృష్టాన్తేన నివర్త్యతే. కుతోఽవగతమేతన్మాత్రమితి? ఉభయసామఞ్జస్యాదేవమ్ - ఉభయదృష్టాన్తోపాదానసామఞ్జస్యాదేవమవగమ్యతే.*ఆకాశమేకం హి యథా ఘటాదిషు పృథగ్భవేదితి ఘటకరకాదిషు విషమేష్వవస్థితమాకాశం, * జలాధారేష్వివాంశుమానితి చాంశుమన్తం పరమార్థతస్స్థితమనవస్థితం చోభయం దృష్టాన్తతయోపాదాయ * తథాఽఽత్మైకోఽప్యనేకస్థ ఇతి నిగమనాత్ తత్తత్స్థానప్రయుక్తవృద్ధిహ్రాసభాక్త్వనివర్తనమాత్రం వివక్షితమిత్యవగమ్యతే. అన్యత్రాపి దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికయోస్సర్వసామ్యాభావేఽపి సింహ ఇవ మాణవక ఇత్యాదిషు దృష్టాన్తోపాదానదర్శనాచ్చైవమవగమ్యతే. ౨౦

* అథాత ఆదేశో నేతినేతీత్యాదినా పూర్వప్రకృతస్య మూర్తామూర్తప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మణో రూపత్వప్రతిషేధాన్నిష్ప్రపఞ్చం సన్మాత్రమేవ బ్రహ్మ, న పునరుక్తస్వరూపముభయలిఙ్గమిత్యాశఙ్క్యాహ.—

335. ~✦ప్రకృతైతావత్త్వం హి ప్రతిషేధతి తతో బ్రవీతి చ భూయః. ✦~ హీతి-హేతౌ. *ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే మూర్తం చైవామూర్తం చేత్యాదినా స్థూలస్య సూక్ష్మస్య చ ప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మణో రూపతయా ప్రమాణాన్తరాప్రజ్ఞాతస్య అత్రైవ రూపతయోపదిష్టస్య నిషేధాసంభవాత్ ప్రకృతైతావత్త్వం హి బ్రహ్మణః ప్రతిషేధతి - పూర్వప్రకృతైతావన్మాత్రం న భవతి బ్రహ్మేతిహి *అథాత ఆదేశో నేతినేతీత్యత్ర ప్రతిపాద్యత ఇత్యర్థః. తతో బ్రవీతి చ భూయః- తతః-పూర్వోక్తాద్భూయస్త్వం బ్రవీతి చ వాక్యశేషః * న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తి అథ నామధేయం సత్యస్య సత్యమితి ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి. ఇతి నేతి నిర్దిష్టాదేతస్మాద్బ్రహ్మణోఽన్యన్న హ్యస్తి. పరబ్రహ్మణోఽన్యత్స్వరూపతో గుణతశ్చోత్కృష్టం న హ్యస్తీత్యర్థః. సత్యస్య సత్యమితి బ్రహ్మణో నామధేయమ్. తస్య నిర్వచనం - *ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి. ప్రాణసాహచర్యాజ్జీవాత్మానః ప్రాణాః. తే హి వియదాదివదనుత్పాద్యత్వేన సత్యమ్. తేభ్యోఽప్యేష సత్యమ్. తే హి కర్మానుగుణదేహయోగేన జన్మవన్తః. తదప్యస్య నాస్తీతి తేషామేష సత్యమ్, జ్ఞానసఙ్కోచవికాసరూపవికారస్యాప్యసంభవాత్. అతః ప్రమాణాన్తరాప్రజ్ఞాతస్వరూపస్య బ్రహ్మణో మూర్తామూర్తప్రపఞ్చప్రకారతయోపదేశాత్పునరపి ప్రకారవిశేషోపదేశాచ్చ * అథాత ఆదేశో నేతినేతీతి పూర్వప్రకృతేయత్తా బ్రహ్మణః ప్రతిషిధ్యత ఇత్యర్థః. ౨౧

ననుచ వస్తుతః ప్రత్యక్షేణ నిర్విశేషసన్మాత్రమేవ గృహ్యతే, తదతిరిక్తం భ్రాన్త్యా ప్రతీయమానం విశేష(సవిశేషరూప)మనూద్య * నేతినేతీతి నిషిధ్యత ఇత్యత్రాహ.—

336. ~✦ తదవ్యక్తమాహ హి. ✦~ బ్రహ్మణః ప్రమాణాన్తరాప్రజ్ఞాతతాం ద్రఢయతి; తత్ -బ్రహ్మ న కేనాపి ప్రమాణేన వ్యక్తమ్. తథా ఆహ హి శ్రుతిః * న సందృశే తిష్ఠతి రూపమస్యేత్యాదికా. ౨౨

337. ~✦ అపి సంరాధనే ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామ్ ✦~ అపిచ సంరాధన ఏవోపలభ్యతే. సంరాధనం - సమ్యక్ప్రీతియుక్తం భజనమ్; ఉపాసనమితి యావత్. ఉపాసనరూపతత్ప్రీణనేన వినా కేనాపి నోపలభ్యత ఇతి శ్రుతిస్మృతిభ్యామవగమ్యతే. *నాయమాత్మా ప్రవచనేన లభ్యో న మేధయా న బహునా శ్రుతేన, యమేవైష వృణుతే తేన లభ్యః * నాహం వేదైర్న తపసా న దానేన న చేజ్యయా...భక్త్యా త్వనన్యయా శక్య ఇతి(హి శ్రుతిస్మృతీ). అతః కేనాపి ప్రమాణేనానభివ్యక్తస్వరూపత్వాద్బ్రహ్మణః * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యాదినా బ్రహ్మణః ప్రకారతయోపదిష్టం జగదైశ్వర్యం * నేతినేతీతి న నిషిధ్యతే, కింతు ప్రకృతేయత్తామాత్రం నిషిధ్యతే. ౨౩

338. ~✦ ప్రకాశాదివచ్చావైశేష్యం ప్రకాశశ్చ కర్మణ్యభ్యాసాత్. ✦~ ఇతశ్చ జ్ఞానానన్దవజ్జగదైశ్వర్యమపి బ్రహ్మణో రూపమ్. యేషాం వామదేవాదీనాం సంరాధనరూపకర్మణ్యభ్యాసాత్ప్రకాశశ్చ సంజాతః - దర్శనం సంజాతమ్; తేషాం దర్శనే ప్రకాశాదివత్ - జ్ఞానాదేరివ జగదైశ్వర్యస్యాప్యవైశేష్యం ప్రతీయతే * తద్ధైతత్పశ్యన్నృషిర్వామదేవః ప్రతిపేదే అహం మనురభవం సూర్యశ్చాహం కక్షీవానిత్యాదౌ. ౨౪

339. ~❖ అతోఽనన్తేన తథాహి లిఙ్గమ్. ❖~ అతోఽనన్తేన కల్యాణగుణగణేన యోగో బ్రహ్మణస్సిద్ధః. తథాసత్యుభయలిఙ్గమేవ బ్రహ్మ. ౨౫

340. ~❖ ఉభయవ్యపదేశాత్త్వహికుణ్డలవత్. * ❖~ *ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యాదినోపదిష్టమచిద్వస్తునో బ్రహ్మరూపత్వం కిం బ్రహ్మస్వరూపస్యైవాచిద్రూపేణ పరిణామాద్భవతి, ఉత పరస్మిన్బ్రహ్మణ్యచిద్వస్తుని చైకజాతియోగాత్, అథ జీవవద్బ్రహ్మశరీరతయా బ్రహ్మవిశేషణత్వేనేతి సంశయః. భిన్నత్వాభిన్నత్వరూపోభయవ్యపదేశోపపత్తయే బ్రహ్మైవాచిద్రూపేణ పరిణమత ఇతి ప్రథమః పక్షః. తథా తు సతి బ్రహ్మణో నిర్దోషత్వాదికం బాధ్యేతేత్యేకజాతియోగేనేతి ద్వితీయః(పక్షః). ఏవం సతి * ఆత్మైవేదం సర్వమ్ * బ్రహ్మైవేదం సర్వమితి బ్రహ్మస్వరూపస్యైవ సర్వశబ్దవాచ్యత్వవ్యపదేశబాధస్స్యాత్. న హ్యేకైవ గోవ్యక్తిః ఖణ్డో గౌః ముణ్డో గౌః పూర్ణశృఙ్గో గౌరిత్యాదిసర్వగోవ్యక్తివాచకశబ్దైరభిధీయతే. అతో జీవస్యేవ బ్రహ్మశరీరతయా బ్రహ్మవిశేషణత్వేనాచిద్వస్తునోఽపి బ్రహ్మాంశత్వమితి రాద్ధాన్తః. సూత్రార్థస్తు-తుశబ్దోఽవధారణే. అహేః కుణ్డలభావాదివద్బ్రహ్మస్వరూపస్యైవాచిద్రూపేణావస్థానమ్. కుతః? నానాత్వైకత్వోభయవ్యపదేశాత్. ౨౬

341. ~❖ ప్రకాశాశ్రయవద్వా తేజస్త్వాత్. ❖~ వాశబ్దోఽనన్తరోక్తవ్యావృత్త్యర్థః. యథా ప్రకాశతదాశ్రయయోః తేజస్త్వేనైకజాతియోగాదభిన్నత్వం భిన్నత్వంచ, ఏవ మచిద్బ్రహ్మణోరపి. ౨౭

342. ~❖ పూర్వవద్వా. ❖~ వాశబ్దః పక్షద్వయవ్యావృత్త్యర్థః. పూర్వవత్ - యథా పూర్వత్ర * అంశోనానావ్యపదేశాత్ * ప్రకాశాదివత్తు నైవం పర ఇత్యుభయవ్యపదేశోపపత్తయే బ్రహ్మణో నిర్దోషత్వసిద్ధయే చ ప్రకాశజాతిగుణశరీరవత్ పృథక్సిద్ధ్యనర్హవిశేషణతయా జీవస్య బ్రహ్మాంశత్వముక్తమ్, ఏవమచిద్వస్తునోఽపి. అచిద్వాచిశబ్దేనాప్యచిద్వస్తువిశిష్టం బ్రహ్మైవాభిధేయమితి *ఆత్మైవేదం సర్వమ్* బ్రహ్మైవేదం సర్వమిత్యభేదవ్యపదేశోపపత్తిః. విశేషణవిశేష్యయోస్స్వరూపస్వభావభేదజ్ఞాపనాయ విశేషణవిశే(ష్యా) ష్యయోఃనిష్కృష్య భేదేన వ్యపదేశశ్చోపపద్యతే. * క్షరం త్వవిద్యా హ్యమృతం తు విద్యా విద్యావిద్యే ఈశతే యస్తుసోఽన్య ఇతి బ్రహ్మణో నిర్దోషత్వం చ. ౨౮

343. ~❖ ప్రతిషేధాచ్చ. ❖~ * స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽజరోఽమరః *నాస్యజరయైతజ్జీర్యతి...విజరో విమృత్యురిత్యాదిభిః బ్రహ్మణోఽచిద్ధర్మప్రతిషేధాచ్చ విశేషణవిశేష్యభావేనైవాంశాంశిభావ ఇత్యర్థః. ౨౯

344. ~❖ పరమతస్సేతూన్మానసంబన్ధభేదవ్యపదేశేభ్యః. ❖~ * యతో వా ఇమానీత్యాదినా జగజ్జన్మాదికారణతయా నిర్దిష్టాత్పరస్మాద్బ్రహ్మణోఽపి పరం తత్త్వం కిఞ్చిదస్తి, నేతి సంశయః. ఇతోఽపి పరమస్తీతి పూర్వః పక్షః. * అథ య ఆత్మా స సేతురిత్యస్య సేతుత్వవ్యపదేశాత్, * ఏతం సేతుం తీర్త్వేత్యస్య తరితవ్యత్వోపదేశాచ్చాతోఽన్యదప్యస్తీతి గమ్యతే. *చతుష్పాద్బ్రహ్మ * షోడశకలమితి పరిమితత్వవ్యపదేశాచ్చా పరిమితమన్యదస్తీతి ప్రతీయతే.

* అమృతస్యైష సేతురితి ప్రాపకత్వశ్రుతేశ్చానేన ప్రాప్యమన్యదస్తీతి ప్రాప్యప్రాపకరూపసంబన్ధాత్ప్రతీయతే. తథా * తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వమ్ * తతో యదుత్తరతరమితి పురుషశబ్దనిర్దిష్టాద్బ్రహ్మణ ఉత్తరతరత్వేన భేదవ్యపదేశాచ్చాన్యత్పరమస్తి. రాద్ధాన్తస్తు - * న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తి-ఇతి నేతి నిర్దిష్టాత్ మూర్తామూర్తరూపాద్బ్రహ్మణోఽన్యత్పరం నాస్తీతి పరతత్త్వనిషేధాత్కారణాద్బ్రహ్మణోఽన్యత్పరం నాస్తి. సేతుత్వవ్యపదేశస్తు * ఏషాం లోకానామసంభేదాయేతి సర్వలోకాసఙ్కరకరత్వకృతః. * ఏతం సేతుం తీర్త్వేతి తరతిరపి వేదాన్తం తరతీతివత్ప్రాప్తివచనః. * చతుష్పాద్బ్రహ్మ * షోడశకలమిత్యున్మానవ్యపదేశోఽపి * వాక్పాదః...చక్షుః పాద ఇతివదుపాసనార్థః. సంభవతి చాపరిమితస్యాపి తత్తద్దేశసంబన్ధితయోన్మితత్వానుసన్ధానమ్. * అమృతస్యైష సేతురితి స్వస్యైవామృతస్య స్వయమేవ ప్రాపకముచ్యతే, * యమేవైష వృణుతే తేన లభ్య ఇత్యాదిశ్రుతేః. * తతో యదుత్తరతరమిత్యపి * తేనేదం పూర్ణమితి నిర్దిష్టాత్పురుషాదన్యస్య న పరత్వమాహ, అపితు * తమేవ విదిత్వాఽతిమృత్యుమేతి నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయేతి పూర్వప్రతిజ్ఞాతం పురుషవేదనస్యామృతత్వహేతుత్వమన్యస్య చాపథత్వం సహేతుకముపసంహరతి. * యస్మాత్పరం నాపరమస్తి కిఞ్చిదిత్యారభ్య * తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వమితి పురుషస్య సర్వస్మాత్పరత్వం జ్యాయస్త్వమన్యస్య పరత్వాభావం చ ప్రతిపాద్య, తతో హేతోః యదుత్తరతరం పురుషతత్త్వం, తదేవారూపమనామయమ్; * య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవన్తి అథేతరే దుఃఖమేవాపి యన్తీతి పూర్వప్రతిజ్ఞాతమేవోపసంహృతమ్. సూత్రార్థస్తు-పరమతః-* జన్మాద్యస్య యత ఇత్యారభ్య * అతోఽనన్తేన తథాహి లిఙ్గమిత్యన్తేన ప్రతిపాదితాన్నిఖిలజగదేకకారణాత్సర్వాన్తరాత్మనో నిరస్తనిఖిలదోషగన్ధానవధికాతిశయానన్తకల్యాణగుణాకరాత్పరస్మాద్బ్రహ్మణః పరమపి కిఞ్చిదస్తీతి కశ్చిన్మన్యతే. కుతః? సేతూన్మానసంబన్ధభేదవ్యపదేశేభ్యః. వ్యాఖ్యాతాశ్చైతే. ౩౦

345. ❖ సామాన్యాత్తు ❖ తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి. సేతుత్వవ్యపదేశస్తావత్తస్మాత్పరం నావగమయతి. సేతుసామాన్యాత్ - సాదృశ్యాజ్జగద్విధృతిరూపాత్ బ్రహ్మణస్తథావ్యపదేశ ఇతి శ్రుతిరేవ సేతుశబ్దం వ్యాచష్టే * అథ య ఆత్మా స సేతుర్విధృతిరేషాం లోకానామసంభేదాయేతి. యద్యత్స్వభావా లోకాస్సృష్టాస్తత్తత్స్వభావాసఙ్కరాయ సర్వాల్లోకానయమేవ సేతువద్బిభర్తీతి సేతురిత్యర్థః. ౩౧

346. ❖ బుద్ధ్యర్థః పాదవత్ ❖ * చతుష్పాద్బ్రహ్మ * పాదోఽస్య విశ్వా భూతానీత్యున్మానవ్యపదేశస్తథాఽనుసన్ధానార్థః, వాక్పాదః...చక్షుః పాద ఇతివత్. ౩౨

అపరిమితస్వరూపస్యానుసన్ధానార్థతయాఽపి కథం పరిమితత్వమిత్యత ఆహ.—

347. ❖ స్థానవిశేషాత్ప్రకాశాదివత్ ❖ ప్రతిపన్నవాగాదిస్థానవిశేషసంబన్ధాత్తత్తత్స్థానసంబన్ధిత్వేనావచ్ఛిద్యానుసన్ధానం యుజ్యతే, యథా ప్రకాశాదేర్వితతస్యాపి వాతాయనఘటాదౌ. ౩౩

348. ❖ ఉపపత్తేశ్చ ❖ * అమృతస్యైష సేతురిత్యమృతస్య స్వస్య స్వయమేవ ప్రాపక ఇతి సేతుత్వవ్యపదేశోపపత్తేశ్చాన్యత్పరమస్తీతి కల్పనం న యుజ్యతే. * నాయమాత్మా

ప్రవచనేన లభ్యో న మేధయా న బహునా శ్రుతేన, యమేవైష వృణుతే తేన లభ్యస్తస్యైష ఆత్మా వివృణుతే తనూం స్వామితి హి శ్రూయతే. ౩౮

349. ~~ తథాఽన్యప్రతిషేధాత్ ~~ * తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వమ్ * తతో యదుత్తరతరమితి పురుషాదన్యస్య న పరత్వమాహ - * న తస్యేశే కశ్చన * న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తి * యస్మాత్పరం నాపరమస్తి కిఞ్చిద్యస్మాన్నాణీయో న జ్యాయోఽస్తి కశ్చిత్ - యస్మాదపరం పరం నాస్తి కిఞ్చిదిత్యర్థః; ఏవమాదిషు పురుషాదన్యస్య పరత్వప్రతిషేధాత్. * తతో యదుత్తరతరమితి తు, యతః పురుషతత్త్వమేవోత్తరతరమ్, తతో హేతోః యదుత్తరతరం పురుషతత్త్వం, తదేవారూపమనామయమిత్యాదినా వ్యాఖ్యాతమ్. * య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవన్తీతి * తమేవ విదిత్వాఽతిమృత్యుమేతి నాన్యః పన్థా విద్యతేఽయనాయేతి ప్రతిజ్ఞాతమేవోపసంహృతమ్. * న తస్యేశే కశ్చన తస్య నామ మహద్యశ ఇతి చ పురుషతత్త్వమేవ వదతి; అనన్తరమ్ * అద్భ్యస్సంభూతో హిరణ్యగర్భ ఇత్యష్టావితి పురుషతత్త్వవాచినైకవాక్యత్వావగమాత్, * అమ్భస్యపారే * యమన్తస్సముద్రేకవయోఽవయన్తీతి చ ప్రక్రమాత్. ౩౯

350. ~~ అనేన సర్వగతత్వమాయామశబ్దాదిభ్యః ~~ అనేన-బ్రహ్మణా సర్వస్య వ్యాప్తత్వం * తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వమ్ * అన్తర్బహిశ్చ తత్సర్వం వ్యాప్య నారాయణస్స్థితః * నిత్యం విభుం సర్వగతం సుసూక్ష్మం తదవ్యయం యద్భూతయోనిం పరిపశ్యన్తి ధీరాః ఇత్యాయామశబ్దేభ్యః - సర్వవ్యాప్తివాచిశబ్దేభ్యోఽవగమ్యతే. ఏవమవగమ్యమానమేతస్మాత్పరం వారయతీత్యర్థః. ఆదిశబ్దాత్ * ఆత్మైవేదం సర్వమిత్యాదయో గృహ్యన్తే. అతః * యతో వా ఇమానీత్యాదినాఽవగతజగన్నిమిత్తోపాదానకారణాద్బ్రహ్మణోఽన్యత్పరం న విద్యతే. ౩౬

351. ~~ ఫలమత ఉపపత్తేః ~~ కిం వేదోదితం యాగదానహోమాదికముపాసనాఖ్యంచ * యజేత * ఉపాసీతేతి కామినో ముముక్షోశ్చ కర్తవ్యతయా శ్రూయమాణం కర్మైవ అపూర్వద్వారేణ భోగాపవర్గరూపఫలదమ్, ఉత తత్తదారాధనైః ప్రీతః పరమపురుష ఏవ ఫలద ఇతి సంశయః. కర్మైవేతి పూర్వః పక్షః, లోకే మర్దనాదేః కృష్యాదేశ్చ కర్మణ ఏవ సాక్షాత్పరంపరయా వా ఫలప్రదత్వదర్శనాత్; వేదేచ * యజేత స్వర్గకామః * ఆత్మానమేవ లోకముపాసీతేతి కామినో ముముక్షోశ్చ కర్తవ్యతయా శ్రూయమాణం కర్మ తత్తత్ఫలసాధనతయాఽవగతం క్షణికమప్యపూర్వద్వారేణ భోగాపవర్గరూపసర్వఫలప్రదమ్. రాద్ధాన్తస్తు- కర్తవ్యతయాఽవగతస్య యాగాదేరుపాసనస్య చ * యజదేవపూజాయామిత్యాదినాఽవగతధాత్వర్థస్వాభావ్యాత్, * వాయుమేవ స్వేన భాగధేయేనోపధావతి స ఏవైనం భూతిం గమయతీతి వాక్యశేషాచ్చ * ఇష్టాపూర్తంబహుధా జాతం జాయమానం విశ్వం బిభర్తి భువనస్య నాభిః, తదేవాగ్నిస్తద్వాయుస్తత్సూర్యస్తదు చన్ద్రమాః * స తయా శ్రద్ధయా యుక్తస్తస్యారాధనమీహతే । లభతే చ తతః కామాన్మయైవ విహితాన్ హి తాన్ । * అహం హి సర్వయజ్ఞానాం భోక్తా చ ప్రభురేవచ । * స్వకర్మణా తమభ్యర్చ్య సిద్ధిం విన్దతి మానవః । * తత్ప్రసాదాత్పరాం శాన్తిం స్థానం ప్రాప్స్యసి శాశ్వతమిత్యాదిశ్రుతిస్మృతిభ్యశ్చ పరమపురుష ఏవ కర్మభిరుపాసనేన చారాధితో భోగాపవర్గరూపఫలప్రదః. లోకే చ కృష్యాది

కర్మభిస్సస్యాదికముత్పాద్య, తేన భృత్యద్వారేణ సాక్షాద్వా రాజానమభ్యర్చ్య తత ఏవాపేక్షితాని లభన్తే. అతః పరమపురుష ఏవ ఫలప్రదః. సూత్రార్థస్తు—ఫలమత ఉపపత్తేః, అతః - పరస్మాద్బ్రహ్మణ ఏవ కర్మభిరుపాసనేన చారాధితాత్ భోగాపవర్గరూపఫలమ్. కుతః? ఉపపత్తేః - కర్మ హిక్షణధ్వంసి న కాలాన్తరభావిఫలాయాలమ్. సహి సర్వజ్ఞ స్సర్వశక్తిః పరమకారుణికో మహోదారః అనాదిరనన్తశ్చ సర్వేశ్వరః స్వారాధనరూపేణ కర్మణా ఆరాధితః ఫలప్రద ఇత్యుపపద్యతే. ౩౭

352. శ్రుతత్వాచ్చ. * స వా ఏష మహానజ ఆత్మాఽన్నాదో వసుదానః * ఏష హ్యేవానన్దయాతీతి భోగాపవర్గరూపం ఫలమయమేవ దదాతీతి హి శ్రూయతే. ౩౮

353. ధర్మం జైమినిరత ఏవ. యాగాదికముపాసనాత్మకంచ ధర్మమేవ ఫలప్రదం జైమినిరాచార్యో మన్యతే. అత ఏవ-ఉపపత్తేశ్శ్రుతత్వాచ్చేత్యర్థః. లోకే కృష్యాదేర్మర్దనాదేశ్చ కర్మణ ఏవ సాక్షాత్పరంపరయా వా ఫలదాయిత్వదర్శనాత్ వేదేఽపి తథైవ యుక్తమిత్యుపపత్తిః. ఉపపద్యతే చాపూర్వద్వారేణ సాధనత్వమ్. * యజేత స్వర్గకామః * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి కామినః కర్తవ్యతయా కర్మవిధానాన్యథానుపపత్త్యా కర్మైవాపూర్వద్వారేణ ఫలసాధనమిత్యవగమ్యతే. ౩౯

354. పూర్వం తు బాదరాయణో హేతువ్యపదేశాత్. తు శబ్దః పక్షవ్యావృత్త్యర్థః. పూర్వోక్తం పరమపురుషస్యైవ ఫలప్రదత్వం భగవాన్బాదరాయణో మన్యతే. కుతః? హేతువ్యపదేశాత్-*వాయుమేవ స్వేన భాగధేయేనోపధావతి స ఏవైనం భూతిం గమయతీతి వాయ్వాద్యాత్మనాఽవస్థితస్య పరమపురుషస్యైవ ఫలప్రదత్వవ్యపదేశాత్. *యోవాయౌ తిష్ఠన్నితి చ వాయ్వాద్యాత్మనా స ఏవ వ్యవస్థితః శ్రూయతే, *తదేవాగ్నిస్తద్వాయుస్తత్సూర్యస్తదు చన్ద్రమా ఇతిచ. తత్పరిత్యాగేనాపూర్వస్య ఫలసాధనత్వకల్పనే శ్రుతహానమశ్రుతకల్పనం చ. విధ్యపేక్షిత ఫలసాధనత్వప్రకారే వాక్యశేషేణావగతే సతి న ఫలసాధనత్వప్రకారకల్పనం న్యాయ్యమ్. యథైవ హి రాత్రిసత్రాది(ష్వధికారీ న కల్ప్య ఇత్యర్థః.) ష్వధికార కల్పనమిత్యర్థః. ౪౦

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీవేదాన్తదీపే
తృతీయస్యాధ్యాయస్య ద్వితీయః పాదః.

తృతీయాధ్యాయే తృతీయఃపాదః.

355. సర్వవేదాన్తప్రత్యయం చోదనాద్యవిశేషాత్ కిం సర్వేషు వేదాన్తేషు శ్రూయమాణా దహరాదివిద్యా ఏకైవ, ఉత విద్యాన్తరమితి సంశయః. అవిశేష పునశ్శ్రవణస్య ప్రకరణాన్తరస్య చ విద్యాభేద హేతుత్వాత్ విద్యాన్తరమితి పూర్వః పక్షః. చోదనాఫల సంయోగరూపాఖ్యానామవిశేషాత్, ప్రతిపత్తృభేదేన పునశ్శ్రవణోపపత్తేః, తత ఏవ ప్రకరణాన్తరత్వాభావాచ్చ విద్యైక్యమితి రాద్ధాన్తః. విద్యాసు గుణోపసంహారాది చిన్తార్థం శాఖాన్తరాధికరణోక్తన్యాయ (స్తత్ఫలంచ) సిద్ధం ఫలం స్థిరీకృతమ్. సూత్రార్థస్తు - సర్వవేదాన్తప్రత్యయమేకం దహరాద్యుపాసనమ్. కుతః? చోదనాద్యవిశేషాత్. ౧

356. ~❖ భేదాన్నేతి చేదేకస్యామపి. ❖~ అవిశేషపునశ్శ్రుత్యా విద్యాభేదావగమాన్న విద్యైక్యమితి చేత్, ఏకస్యామపి విద్యాయాం శాఖాన్తరే ప్రతిపత్తృభేదాత్పునశ్శ్రవణమర్థవదితి న విద్యాభేదః. ౨

* తేషామేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేత శిరోవ్రతం విధివద్యైస్తు చీర్ణమిత్యాథర్వణికానాం శిరోవ్రతస్య విద్యోపదేశాఙ్గత్వనియమదర్శనం విద్యాభేదం ద్యోతయతి; విద్యైక్యే హ్యాథర్వణికానామేవేతి నియమో నోపపద్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ.—

357. ~❖ స్వాధ్యాయస్య తథాత్వే హి సమాచారేఽధికారాచ్చ సవవచ్చ తన్నియమః. ❖~ శిరోవ్రతం న విద్యాఙ్గమ్, అపితు స్వాధ్యాయస్య తథాత్వేహి-స్వాధ్యాయస్య తజ్జన్యసంస్కారభాక్త్వే హి తన్నియమః; * నైతదచీర్ణవ్రతోఽధీయీతేత్యధ్యయనసంబన్ధాత్, సమాచారాఖ్యే గ్రన్థే*ఇదమపి వేదవ్రతేన వ్యాఖ్యాతమితి వేదవ్రతత్వావగమాచ్చ. *బ్రహ్మవిద్యాం (వదేత)-వేదవిద్యామిత్యర్థః. సవవచ్చ తన్నియమః - యథాహి సవహోమాస్సప్తసూర్యాదయః శతౌదనపర్యన్తా ఆథర్వణికైకాగ్నిసంబన్ధినః తత్రైవ భవన్తి, తథేవమప్యాథర్వణవేదసంబన్ధిత్వేన తత్రైవ భవతి. ౩

358. ~❖ దర్శయతిచ. ❖~ దర్శయతి చ శ్రుతిరుపాసనస్య సర్వవేదాన్తప్రత్యయత్వమ్. ఛాన్దోగ్యే దహరవిద్యాయాం * తస్మిన్యదన్తరితి విహితమపహతపాప్మత్వాది గుణాష్టకం తైత్తిరీయకే కేవలం * తస్మిన్యదన్తస్తదుపాసితవ్యమిత్యేవోక్తమ్; తదుభయత్ర విద్యైకత్వే సంభవతి. ౪

359. ~❖ ఉపసంహారోఽర్థాభేదాద్విధిశేషవత్సమానేచ. ❖~ తదేవం సర్వవేదాన్తేషు దహరాద్యుపాసనే సమానే-ఏకస్మిన్ సతి, తత్తదుపాసనే వేదాన్తాన్తర విహితస్య గుణస్య వేదాన్తాన్తరే చోపసంహారః కర్తవ్యః. కుతః? అర్థాభేదాత్ - తద్విద్యాఙ్గత్వేన తదుపకారాభేదాత్. విధిశేషవత్ - యథైకస్మిన్వేదాన్తే వైశ్వానరవిద్యాదివిధిశేషతయా విహితస్య గుణస్య తదుపకారాయోపసంహారః, తథా వేదాన్తాన్తరేఽపి తద్విద్యాఙ్గత్వావిశేషాదుపసంహారో న్యాయ్యః. ౫

360. ~❖ అన్యథాత్వం శబ్దాదితి చేన్నావిశేషాత్. ❖~ అస్తి హ్యుద్గీథవిద్యా వాజినాం ఛన్దోగానాం చ. వాజినాం తావత్ *హన్తాసురాన్యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామేత్యారభ్య ఉద్గీథే ప్రాణదృష్ట్యోపాసనం శత్రుపరిభవఫలం విహితమ్. ఛన్దోగానామపి *తద్ధ దేవా ఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిహనిష్యామ ఇత్యారభ్య ఉద్గీథే ప్రాణదృష్ట్యోపాసనమేవ శత్రుపరిభవఫలముక్తమ్. కిముభయత్ర విద్యైక్యమ్, ఉత విద్యాభేద ఇతి సంశయః. చోదనాద్యవిశేషాద్విద్యైక్యమితిపూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు-యద్యప్యుభయత్రోద్గీథే ప్రాణదృష్ట్యోపాసనమవిశిష్టముక్తం, తథాఽపి ఛన్దోగానామ్*ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేతి ప్రకృత్య*ఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిహనిష్యామ ఇత్యుద్గీథావయవే ప్రణవే ప్రాణదృష్ట్యోపాసనముక్తమ్. వాజినాంతు * హన్తాసురాన్యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామేత్యుపక్రమాదవిశేషేణ కృత్స్నోద్గీథే ప్రాణదృష్ట్యోపాసనముక్తమ్. *అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిర ఇతి ఛన్దోగానాముద్గానకర్మణ్యుద్గీథావయవే ప్రణవే ప్రాణదృష్టివిధానాత్, వాజినాంతు*అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదితి కృత్స్నోద్గీథస్య కర్తరి ప్రాణదృష్టివిధానాచ్చోభయత్ర రూపభేదా

ద్విద్యాభేదఇతి. సూత్రార్థస్తు–అన్యథాత్వం శబ్దాదితిచేదితి రాద్ధాన్తచ్ఛాయయా పరిచోద్య నావి శేషాదితి పూర్వపక్షీ పరిహరతి. *అథ హ య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే * అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వం న ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయ దిత్యేకత్రోద్గీథే ప్రాణదృష్టిశబ్దాదితరత్రోద్గాతరి ప్రాణదృష్టిశబ్దాచ్చ రూపాన్యథాత్వమితి చేత్, న రూపభేదః. కుతః? అవిశేషాత్ – ఉపక్రమే హ్యవిశేషేణ * ఉద్గీథేనాత్యయామ * ఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిహనిష్యామ ఇత్యుద్గీథస్యైవోపాస్యత్వప్రతీతేః; * త్వం న ఉద్గా యేతి తథేతి తేభ్య ఏష ప్రాణ ఉదగాయదితి కర్మణ్యేవోద్గీథే కర్తృత్వముపచర్యత ఇతి యుక్తమ్; అన్యథోపక్రమవిరోధస్స్యాత్. ౬

361. ~ న వా ప్రకరణభేదాత్పరోవరీయస్త్వాదివత్. ~ నచైతదస్తి, య(దుపా స్య)ద్రూపైక్యాద్విద్యైక్యమితి. కుతః? ప్రకరణభేదాత్. ఛాన్దోగ్యేహి * ఓమిత్యేతదక్షర ముద్గీథ ముపాసీతేత్యుద్గీథావయవభూతం ప్రణవముపాస్యం ప్రకృత్య * ఉద్గీథమాజహ్రురితి వచనా దుద్గీథావయవభూతః ప్రణవ ఏవోద్గీథశబ్దేనోచ్యత ఇత్యవగమ్యతే. వాజసనేయకే త్వవిశేషేణ * ఉద్గీథేనాత్యయామేత్యుపక్రమాత్ కృత్స్నోద్గీథ ఉపాస్యః ప్రకృతః. తత ఉద్గీథే ప్రాణ దృష్ట్యవిశేషేఽపి రూపభేదాద్విద్యాభేదః. పరోవరీయస్త్వాదివత్ –యథైకస్యామపి శాఖాయా ముద్గీథావయవభూతే ప్రణవే (ఏవ) పరమాత్మదృష్టివిధానసామ్యేఽపి హిరణ్మయపురుషదృష్టి విధానాత్పరోవరీయస్త్వాదిగుణవిశిష్టదృష్టివిధానమర్థాన్తరమితి రూపభేదః, తద్వదత్రాపి. ఏవం ప్రకరణభేదేనోపక్రమ ఏవైకత్రోద్గీథావయవవిషయత్వేనాన్యత్ర కృత్స్నోద్గీథవిషయత్వేన చోపాసనభేద ఇతి సిద్ధే సత్యుపసంహారస్థం కర్మవిషయం కర్తృవిషయం చ ప్రాణదృష్టివిధానం యథాశ్రుతమవతిష్ఠత ఇత్యభిప్రాయః. ౭

362. ~ సంజ్ఞాతశ్చేత్తదుక్తమస్తి తు తదపి ~ ఉద్గీథవిద్యేతి సంజ్ఞైక్యాత్తత్ – విధేయవిద్యైక్యముక్తం చేత్, తత్ – సంజ్ఞైక్యం విధేయభేదేఽప్యస్తి తు – అస్త్యేవేత్యర్థః. యథానిత్యాగ్నిహోత్రే కుణ్డపాయినామయనాగ్నిహోత్రేచ; యథా చ ఛాన్దోగ్యే ప్రథమ ప్రపాఠకోదితాసు బహ్వీషు విద్యాసూద్గీథవిద్యేతి సంజ్ఞైక్యమ్. ౮

363. ~ వ్యాప్తేశ్చ సమఞ్జసమ్ ~ ప్రథమప్రపాఠకే ఉపక్రమవదుత్తరాస్వప్యు ద్గీథవిద్యాసూద్గీథావయవస్య ప్రణవస్యైవోపాస్యత్వవ్యాప్తేర్మధ్యగతస్య * తద్ధ దేవా ఉద్గీథ మాజహ్రురిత్యుద్గీథశబ్దస్యాపి ప్రణవవిషయత్వమేవ సమఞ్జసమ్. ౯

364. ~ సర్వాభేదాదన్యత్రేమే ~ యో హ వై జ్యేష్ఠం చ శ్రేష్ఠం చ వేద జ్యేష్ఠశ్చ హ వై శ్రేష్ఠశ్చ భవతి ప్రాణో వావ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చేతి ఛన్దోగానాం వాజినాం కౌషీతకినాం చ ప్రాణవిద్యా ఆమ్నాతా. తత్ర ఛాన్దోగ్యే వాజసనేయకే చ సర్వస్యైక రూప్యాత్ప్రాణవిద్యాయా ఐక్యమేవ. కౌషీతకిప్రాణవిద్యాయాస్తస్యాశ్చ భేదోఽస్తి, ఉత నాస్తీతి సంశయః. అస్తి భేద ఇతి పూర్వః పక్షః. యద్యపి సర్వత్ర జ్యైష్ఠ్యశ్రైష్ఠ్యగుణకః ప్రాణ ఏక ఏవోపాస్యః, తథాఽపి ఛన్దోగానాం వాజసనేయినాం చ జ్యైష్ఠ్యశ్రైష్ఠ్యగుణకస్య ప్రాణస్య వాగాదిగతవసిష్ఠత్వాదిగుణసంబన్ధిత్వమపి శబ్దాదేవ ప్రతీయతే. కౌషీతకినాం తు న

తథేతి రూపభేదాద్విద్యాభేదః. రాద్ధాన్తస్తు – యద్యపి కౌషీతకిప్రాణవిద్యాయాం వాగాదిగత వసిష్ఠత్వాదిసంబన్ధిత్వమపి ప్రాణస్య శబ్దాన్నాభిహితమ్, తథాఽపి తత్రాపి ప్రాణస్య జ్యైష్ఠ్య శ్రైష్ఠ్యోపపాదనం వాగాదీనాం స్థితేస్తత్కార్యస్య చ ప్రాణాధీనత్వేనేత్యేతదవిశిష్టమితి వాగాదిగతవసిష్ఠత్వాదేరపి ప్రాణహేతుకత్వానుసన్ధానేన వినా ప్రాణస్య జ్యైష్ఠ్యశ్రైష్ఠ్యాను సన్ధానమనుపపన్నమితి కౌషీతకిప్రాణవిద్యాయామపి వాగాదిగతవసిష్ఠత్వాదిసంబన్ధ్యేవ ప్రాణ ఉపాస్య ఇతి రూపాభేదాద్విద్యైక్యమ్. సూత్రార్థస్తు – సర్వాభేదాదన్యత్రేమే, అన్యత్ర – కౌషీతకి ప్రాణవిద్యాయామపి ఇమే – వసిష్ఠత్వాదయస్సన్త్యేవ. కుతః? సర్వాభేదాత్ – ప్రాణజ్యైష్ఠ్య శ్రైష్ఠ్యోపపాదనప్రకారస్య సర్వస్య తత్రాప్యభేదాత్. వాగాదీనాం స్థితేః కార్యస్య చ ప్రాణ హేతుకత్వేనహి ప్రాణస్య జ్యైష్ఠ్యం శ్రైష్ఠ్యం చాత్రాప్యుపపాదితమ్. అతో వాగాదిగతకార్య సామర్థ్యరూపవసిష్ఠత్వాదిసంబన్ధిత్వం ప్రాణస్యాత్రాప్యుక్తమేవేత్యర్థః. ౧౦

365. ~❖ ఆనన్దాదయః ప్రధానస్య ❖~ (సత్య)జ్ఞానానన్దామలత్వానన్తత్వరూపాః బ్రహ్మస్వరూపనిరూపకగుణాః సర్వాసు పరవిద్యాసూపసంహర్తవ్యాః, ఉత నేతి సంశయః. నోపసంహర్తవ్యా ఇతి పూర్వః పక్షః. అప్రకరణాధీతానాముపసంహారే ప్రమాణాభావా ద్బ్రహ్మగుణానామసఙ్ఖ్యేయత్వేనోపసంహారాశక్తేశ్చ. రాద్ధాన్తస్తు – జ్ఞానానన్దాదీనాం బ్రహ్మ స్వరూపనిరూపకగుణత్వేన తైర్వినా బ్రహ్మస్వరూపానుసన్ధానానుపపత్తేః సర్వాసూపసంహ ర్తవ్యా ఇతి. సూత్రార్థస్తు – * సర్వాభేదాదిత్యతోఽభేదాదితి వర్తతే. ఆనన్దాదయో గుణాః సర్వాసూపసంహర్తవ్యాః. ప్రధానస్య – గుణినో బ్రహ్మణస్సర్వాసు విద్యాస్వభేదాత్. సర్వాసు పరవిద్యాసు బ్రహ్మైకమేవానుసన్ధేయం చేత్, యైర్గుణైర్వినా బ్రహ్మస్వరూపానుసన్ధాన మశక్యం తేచ జ్ఞానానన్దాదయోఽనుసన్ధేయా ఇత్యర్థః. ౧౧

36౬. ~❖ ప్రియశిరస్త్వాద్యప్రాప్తిరుపచయాపచయౌ హి భేదే ❖~ ఆనన్దాదీనాం ప్రాప్తావపి * తస్య ప్రియమేవ శిరః, మోదో దక్షిణః పక్ష ఇతి ప్రియశిరస్త్వాదీనామప్రాప్తిః, బ్రహ్మస్వరూపగుణత్వాభావాత్తేషామ్. బ్రహ్మణశ్శిరఃపక్షాదిభేదే స్వరూపే సతి బ్రహ్మణ ఉపచయాపచయౌ ప్రసజ్యేయాతామ్. తతశ్చ * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ * ఆనన్దోఽజర ఇత్యాదిర్విరుధ్యతే. ౧౨

ప్రియశిరస్త్వాదిభ్య ఆనన్దాదీనాం విశేషమాహ.—

367. ~❖ ఇతరేత్వర్థసామాన్యాత్ ❖~ ఇతరే – ఆనన్దాదయః అర్థసామాన్యాత్ – బ్రహ్మస్వరూపసామాన్యాత్సర్వాస్వనువర్తన్తే. బ్రహ్మస్వరూపనిరూపణధర్మత్వేన బ్రహ్మ స్వరూపసమానా హి తే. ౧3

ప్రియశిరస్త్వాదయో బ్రహ్మస్వరూపధర్మా న భవన్తి చేత్, తదభిధానం కిమర్థమిత్యత ఆహ.

368. ~❖ ఆధ్యానాయ ప్రయోజనాభావాత్ ❖~ అనుచిన్తనార్థం తదభిధానం ప్రయోజనాన్తరాభావాత్. * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమితి వేదితవ్యతయోపదిష్టం బ్రహ్మానన్ద మయం ప్రియమోదాదిరూపేణ విభజ్య శిరఃపక్షాదిత్వేన రూపయిత్వా బుద్ధావారోప్యత ఇత్యర్థః.

369. ~❖ ఆత్మశబ్దాచ్చ ❖~ * అన్యోఽన్తర ఆత్మాఽఽనన్దమయ ఇత్యాత్మశబ్దాచ్చ ప్రియశిరస్త్వాదయో న బ్రహ్మస్వరూపధర్మాః. శిరఃపక్షాదయో హి నాత్మధర్మాః. ౧౪

370. ~❖ఆత్మగృహీతిరితరవదుత్తరాత్❖~ *అన్యోఽన్తర ఆత్మేత్యాత్మశబ్దేన పరమాత్మన ఏవ గృహీతిః – గ్రహణమ్; ఇతరవత్ – * ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీదిత్యాత్మశబ్దేన యథా పరమాత్మనో గ్రహణం, తద్వత్. కథమిదమవగమ్యతే? తదేకార్థాదుత్తరాత్ * సోఽకామయత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి వాక్యాత్. ౧౬

371. ~❖అన్వయాదితి చేత్స్యాదవధారణాత్❖~ పూర్వేషు * అన్యోఽన్తర ఆత్మా ప్రాణమయ ఇత్యాదివాక్యేష్వనాత్మస్వప్యాత్మశబ్దాన్వయాత్కథముత్తరవాక్యాన్నిర్ణయ ఇతి చేత్, * తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సమ్భూత ఇతి ప్రకృతస్యాత్మన ఏవ ప్రాణమయాదిష్వానన్దమయపర్యన్తేషు ఆత్మశబ్దేనావధారణాత్ స్యాదేవ నిర్ణయః. అతః ప్రియశిరస్త్వాదీనామనాత్మధర్మత్వాత్, జ్ఞానానన్దాదీనామాత్మస్వరూపనిరూపణధర్మత్వాచ్చ తేషామేవ సర్వత్రోపసంహారః. ౧౭

372. ~❖కార్యాఖ్యానాదపూర్వమ్❖~ ఛాన్దోగ్యవాజసనేయకయోః జ్యేష్ఠం చ శ్రేష్ఠం చ ప్రాణముపాస్యం విధాయ * స హోవాచ కిం మే వాసో భవిష్యతీత్యాప ఇతి హోచురిత్యపాం ప్రాణస్య వాసస్త్వముక్త్వా * తస్మాద్వా ఏతదశిష్యన్తః పురస్తాచ్చోపరిష్టాచ్చాద్భిః పరిదధతి లమ్భుకో హ వాసో భవత్యనగ్నో భవతీతి ఛాన్దోగ్యే. వాజసనేయకే చాపాం ప్రాణవాసస్త్వముక్త్వా * తస్మాదేవంవిదశిష్యన్నాచామేదశిత్వా చాచామేదేతమేవ తదనమనగ్నం కురుత ఇతి. ఆచమనేన ప్రాణమనగ్నం కురుత ఇత్యర్థః. అత్రాశనాత్పురస్తాదుపరిష్టాచ్చ కిమాచమనం ప్రాణవిద్యాఙ్గం విధీయతే, ఉతాచమనీయానామపాం ప్రాణవాసస్త్వానుసన్ధానం విధీయత ఇతి సంశయః. ఆచామేదిత్యాచమనే విధిప్రత్యయశ్రవణాత్ స్మృత్యాచారప్రాప్తాదాచమనాదాచమనాన్తరం ప్రాణవిద్యాఙ్గం విధీయత ఇతి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు * అశిత్వా చాచామేదిత్యాచమనం చాత్ర ప్రతీయతే; ఆచమనీయానామపాం ప్రాణవాసస్త్వానుసన్ధానం చ * ఆపో వాసః * అద్భిః పరిదధతి * ఏతమేవ తదనమనగ్నం కురుత ఇతి ప్రతీయతే. తత్రాచమనం తావత్స్మృత్యాచారప్రాప్తమ్. అపాం ప్రాణవాసస్త్వానుసన్ధానమప్రాప్తమ్. * అనగ్నం కుర్వన్తో మన్యన్తే * అనగ్నం కురుత ఇత్యనువాదసరూపం ప్రతీయతే. తత్రాచమనాన్తరకల్పనాదాచమనమనూద్యాచమనీయానామపాం ప్రాణవాసస్త్వానుసన్ధానమప్రాప్తం విధీయత ఇతి యుక్తమ్. * తదనమనగ్నం కురుత ఇతి * వచనాని త్వపూర్వత్వాత్ * విధిర్వా స్యాదపూర్వత్వాదితి న్యాయేన విధివచనమేవ భవతి. సూత్రార్థస్తు – అపూర్వమ్–అప్రాప్తమపాం ప్రాణవాసస్త్వానుసన్ధానం విధేయం, న పునః ప్రాప్తమాచమనమ్. కుతః? కార్యాఖ్యానాత్ – కార్యస్య–అప్రాప్తార్థస్యాఖ్యానస్వభావత్వాచ్ఛాస్త్రస్యేత్యర్థః. ౧౮

373. ~❖సమాన ఏవం చాభేదాత్❖~ వాజసనేయకేఽగ్నిరహస్యే బృహదారణ్యకే చ శాణ్డిల్యవిద్యా ఆమ్నాతా. అగ్నిరహస్యే తావత్ * స ఆత్మానముపాసీత మనోమయం ప్రాణశరీరం భారూపం సత్యసఙ్కల్పమాకాశాత్మానమితి. బృహదారణ్యకే చ * మనోమయోఽయం పురుషో భాస్సత్యః తస్మిన్నన్తర్హృదయే యథా వ్రీహిర్వా యవో వా స ఏష సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానస్సర్వస్యాధిపతిస్సర్వమిదం ప్రశాస్తీతి. కిమత్ర విద్యాభేదః, ఉత నేతి సంశయః. ఏకత్ర సత్యసఙ్కల్పత్వమధికం శ్రుతమ్. ఇతరత్ర వశిత్వాదయోఽధికా ఇతి రూప

భేదాద్విద్యాభేద ఇతి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు - ఉభయత్ర మనోమయత్వాదికే సమానే సతి వశిత్వాదేస్సత్యసఙ్కల్పత్వవితతిరూపతయా తేనాభేదాన్న రూపభేద ఇతి విద్యైక్యమ్. సూత్రార్థస్తు - మనోమయత్వాదికే సమానే సతి విద్యైక్యమ్. ఏవం చాభేదాత్ - వశిత్వాదిగుణేనాప్యభేదాత్. వశిత్వాదిర్హి సత్యసఙ్కల్పత్వవితతిః. ౧౯

374. సంబన్ధాదేవమన్యత్రాపి బృహదారణ్యకే * య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్నిత్యుపక్రమ్య ఆదిత్యమణ్డలేఽక్ష్ణి చ సత్యస్య బ్రహ్మణో వ్యాహృతిశరీరత్వేనోపాస్యత్వముక్త్వా * తస్యోపనిషదహరిత్యధిదైవతమ్ + తస్యోపనిషదహమిత్యధ్యాత్మమితి ద్వే రహస్యనామనీ ఉపాసనశేషతయా ఆమ్నాయేతే. తే కిం యథాశ్రుతస్థాననియతే, ఉతోభయత్రోభే ఇతి సంశయః. ఉభయోస్స్థానయోరేకరూపస్యైవోపాస్యత్వాద్విద్యైక్యమిత్యనియతే నామనీ ఇతి పూర్వః పక్షః. అక్ష్యాదిత్యస్థానసంబన్ధిత్వరూపాకారభేదాద్రూపభేద ఇతి విద్యాభేదాద్ద్వే నామనీ నియతే ఇతి రాద్ధాన్తః. సూత్రార్థస్తు - యథా మనోమయత్వాదిగుణవిశిష్టస్యైకస్యైవోపాస్యత్వేనోభయత్ర విద్యైక్యమ్, ఏవమన్యత్రాక్ష్యాదిత్యాధారస్యాస్యైకస్యైవ సత్యస్య బ్రహ్మణస్స్థానద్వయసంబన్ధాన్నరూపభేద ఇతి విద్యైక్యాద్ద్వే నామనీ అనియతే. ౨౦

375. నవా విశేషాత్ నచైతదస్తి. యద్విద్యైక్యాదుభయత్రోభే నామనీ అనియతే ఇతి. కుతః? విశేషాత్ - ఉభయత్ర హి రూపం విశిష్యతే, ఏకత్రాదిత్యస్థానసంబన్ధి, ఇతరత్రాక్షిస్థానసంబన్ధి బ్రహ్మేతి. రూపభేదాద్విద్యాభేద ఇతి నియతే నామనీ. ౨౧

376. దర్శయతి చ దర్శయతి చ శ్రుతిః విద్యాభేదేన గుణానుపసంహారం * తస్యైతస్య తదేవ రూపం యదముష్య రూపమిత్యాదినా రూపాద్యతిదేశేన. స్వతో హ్యప్రాప్తావతిదేశేన ప్రాప్త్యపేక్షా. ౨౨

377. సంభృతిద్యువ్యాప్త్యపి చాతః తైత్తిరీయకే రాణాయనీయానాం ఖిలేషు చ *బ్రహ్మజ్యేష్ఠా వీర్యా సంభృతాని బ్రహ్మాగ్రే జ్యేష్ఠం దివమాతతాన బ్రహ్మ భూతానాం ప్రథమోత జజ్ఞే తేనార్హతి బ్రహ్మణా స్పర్ధితుం కః ఇతి బ్రహ్మణి జ్యేష్ఠానాం గుణానాం సంభృతిర్ద్యువ్యాప్తిశ్చేత్యాదిగుణజాతమామ్నాతమ్. కిమేషాం సర్వాసు విద్యాసూపసంహారః, ఉత స్థానవిశేషోపాసనేషు నియమ ఇతి సంశయః. అనారభ్యాధీతత్వాదేషాం సర్వాసూపసంహార ఇతి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు - యద్యపి న స్థానవిశేషసంబన్ధ్యుపాసనమారభ్యాధీతా ఏతే, తథాఽపి ద్యువ్యాప్తిసామర్థ్యాత్తస్య హృదయాద్యల్పస్థానేషూపసంహారాయోగాత్తత్సాహచర్యాచ్చేతరేషామల్పస్థానవిహితాసు విద్యాసు నోపసంహార ఇతి. సూత్రార్థస్తు - సంభృతిద్యువ్యాప్తీతి సమాహారద్వన్ద్వైకవద్భావః. సంభృతిప్రభృతిగుణజాతమప్యత ఏవ - స్థానవిశేషసంబన్ధనియమాన్నియతం, న సర్వత్రోపసంహార్యమ్. ద్యువ్యాప్తిర్హి స్వసామర్థ్యాదల్పస్థానానర్హతయా తదితరస్థాననియతా. సంభృత్యాద్యపి తత్సాహచర్యాత్తథైవ. ౨౩

378. పురుషవిద్యాయామపి చేతరేషామనామ్నానాత్ తైత్తిరీయకే పురుషవిద్యా ఆమ్నాతా * తస్యైవం విదుషో యజ్ఞస్యాత్మా యజమానశ్శ్రద్ధాపత్నీ శరీరమిత్యాదికా. ఛాన్దోగ్యేఽపి * పురుషో వావ యజ్ఞస్తస్య యాని చతుర్వింశతి వర్షాణీత్యాదికా. కిమత్ర

విద్యాభేదః, ఉత నేతి సంశయః. పురుషవిద్యేతి సంజ్ఞైక్యాత్, తైత్తిరీయకే ఫలసంబన్ధానా
మ్నానాత్, ఛాన్దోగ్యే * శతం జీవతీత్యనేనైకఫలత్వాచ్చ విద్యైక్యమితి పూర్వః పక్షః.
రాద్ధాన్తస్తు – పురుషవిద్యేతి సంజ్ఞైక్యేఽపి సవనత్రయకల్పనాప్రకారభేదాద్యజమానపత్న్యాది
కల్పనాప్రకారభేదాచ్చ రూపభేదాత్. తైత్తిరీయకే పూర్వానువాకగతస్య * బ్రహ్మణో మహి
మానమాప్నోతీతి బ్రహ్మవిద్యాఫలస్యైవ సన్నిధానాత్ అఫలస్యాస్య తదఙ్గతయా తత్ఫలత్వాత్
ఫలభేదాచ్చ విద్యాభేదః. సూత్రార్థస్తు – పురుషవిద్యాయాముభయత్ర రూపభేదాద్విద్యా
భేదః. కుతః? ఇతరేషామనామ్నానాత్ – ఇతరశాఖోదితానాం తదితరశాఖాయామనా
మ్నానాత్. ఛాన్దోగ్యే తైత్తిరీయకామ్నాతానాం యజమానపత్న్యాదీనాం సవనానాం
చానామ్నానాత్, తైత్తిరీయకే చ ఛాన్దోగ్యామ్నాతానాం యజ్ఞావయవానామనామ్నానా
దిత్యర్థః. తైత్తిరీయకే హి * ఆత్మా యజమానశ్శ్రద్ధా పత్నీతి యజమానాదికల్పనం,
* యత్సాయం ప్రాతర్మధ్యన్దినం చ తాని సవనానీతి చ సవనత్రయకల్పనమ్; ఛాన్దోగ్యే
చాశిశిషాదీనాం దీక్షాత్వాదికల్పనం, పురుషాయుషం త్రేధా విభజ్య సవనత్రయకల్పనం చేతి
యజ్ఞావయవకల్పనప్రకారభేదాద్రూపభేదస్స్పష్టః, ఫలమపి తథైవేతి. ఇతరేషామితి ఫలస్యాపి
గ్రహణమ్. ౨౪

379. ~❖వేధాద్యర్థభేదాత్❖~ ఆథర్వణికాస్తైత్తిరీయకా ఐతరేయిణ ఇత్యేవ
మాదయ ఉపనిషదారమ్భేషు * శుక్రం ప్రవిధ్య హృదయం ప్రవిధ్య * శం నో మిత్రశ్శం
వరుణః * సహనావవత్విత్యాదిమన్త్రాన్మహావ్రతాదీని చ కర్మాణ్యధీయతే. కిమేషాం విద్యాఙ్గ
త్వముత నేతి సంశయః. సన్నిధిసమామ్నానాద్విద్యాఙ్గత్వమితి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు
* శుక్రం ప్రవిధ్య హృదయం ప్రవిధ్యేత్యాదిమన్త్రసామర్థ్యాత్ మహావ్రతాదీనాం చ కర్మణాం
శ్రుత్యాదిభిశ్చాభిచారద్వాదశాహాదిషు వినియోగవత్ * శం నో మిత్రశ్శం వరుణః * సహ
నావవత్విత్యాదేర్మన్త్రస్య చ * ఋతం వదిష్యామి, సత్యం వదిష్యామి * తేజస్వి నావధీతమస్త్వితి
మన్త్రసామర్థ్యాదధ్యయనే వినియోగ ఇతి న విద్యాఙ్గత్వమ్. సూత్రార్థస్తు – వేధాద్యర్థభేదాత్ –
వేధాద్యర్థభేదవత్ * సత్యం వదిష్యామి * తేజస్వి నావధీతమస్త్వితి * శం నో మిత్ర ఇత్యాదే
ర్మన్త్రస్యాప్యధ్యయనసంబన్ధరూపార్థభేదాన్న విద్యాఙ్గత్వమిత్యభిప్రాయః, అతః * శం నో
మిత్రాదిమన్త్ర ఏవాధికరణస్య విషయః. ౨౫

380. ~❖హానౌ తూపాయనశబ్దశేషత్వాత్కుశాచ్ఛన్దస్స్తుత్యుపగానవత్తదుక్తమ్❖~
విదుషో బ్రహ్మ ప్రాప్నువతః పుణ్యపాపయోర్విమోచనం ద్వయోశ్శాఖయోశ్శ్రుతమ్. విము
క్తయోః పుణ్యపాపయోరన్యత్ర ప్రవేశ ఏకస్యాం శాఖాయాం శ్రుతః. విమోచనం ప్రవేశ
శ్చోభయమేకస్యామ్. * తదా విద్వాన్పుణ్యపాపే విధూయ నిరఞ్జనః పరమం సామ్యముపైతి
* అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య, ధూత్వా శరీర
మకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసంభవామీతి చ కేవలవిమోచనమ్. *తస్య పుత్రా దాయ
ముపయన్తి సుహృదస్సాధుకృత్యాం ద్విషన్తః పాపకృత్యామితి కేవలప్రవేశః, * తత్సుకృత
దుష్కృతే ధూనుతే తస్య ప్రియా జ్ఞాతయస్సుకృతముపయన్తి అప్రియా దుష్కృతమిత్యు

భయమ్. కిం కేవలహానిచిన్తనం కేవలోపాయనచిన్తనముభయచిన్తనం చ సర్వాసు విద్యాసు వికల్పేనానుష్ఠేయముత సముచ్చయేనేతి సంశయః. తథా తథాఽఽమ్నాతస్యార్థవత్త్వాయ వికల్ప ఇతి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు – పుణ్యపాపప్రవేశస్య విమోచనాపేక్షత్వేన శాఖాన్తరస్థస్యాపి ప్రవేశవాక్యస్య శాఖాన్తరస్థవిమోచనవాక్యశేషత్వాత్ వాక్యద్వయేనైకార్థవిధానాత్సముచ్చయః. ఏకస్యాం శాఖాయాముభయవిధానం ప్రతిపత్తృభేదేన పరిహ్రియతే. సూత్రార్థస్తు – హానౌ త్వితి తుశబ్దః పక్షవ్యావృత్త్యర్థః. హానావితి ప్రదర్శనార్థమ్. కేవలవిమోచనే కేవలే చోపాయనే శ్రూయమాణే తయోరితరేతరసముచ్చయోఽవశ్యంభావీ. కుతః? ఉపాయనశబ్దశేషత్వాత్ – ఉపాయనశబ్దస్య హానివాక్యశేషత్వాదిత్యర్థః. త్యక్తయోః పుణ్యపాపయోః ప్రవేశస్థానవాచిత్వాదుపాయనవాక్యస్య హానివాక్యశేషత్వమవగమ్యతే. ప్రదేశాన్తరామ్నాతవాక్యస్య ప్రదేశాన్తరామ్నాతవాక్యశేషత్వే దృష్టాన్తానాహ – [కుశాచ్ఛన్దస్స్తుత్యుపగానవదితి.] యథా * వానస్పత్యాః కుశా ఇతి ప్రదేశాన్తరామ్నాతస్య వాక్యస్య * ఔదుమ్బర్యః కుశా ఇతి తద్విశేషవాచి ప్రదేశాన్తరస్థమ్, యథాచ * దేవాసురాణాం ఛన్దోభిరితి సామాన్యతః ప్రదేశాన్తరామ్నాతస్య * దేవచ్ఛన్దాంసి పూర్వమితి తత్క్రమవిశేషవాచి ప్రదేశాన్తరస్థమ్, యథాచ * హిరణ్యేన షోడశినస్స్తోత్రముపాకరోతీతి ప్రదేశాన్తరస్థస్య తత్కాలవిశేషవాచి * సమయావిషితే సూర్యే షోడశినస్స్తోత్రముపాకరోతీతి ప్రదేశాన్తరస్థమ్, యథాచ * ఋత్విజ ఉపగాయన్తీతి ప్రదేశాన్తరస్థస్య * నాధ్వర్యురుపగాయేదితి తత్పర్యుదాసరూపం ప్రదేశాన్తరస్థమ్; ఏవముపాయనవాక్యస్య హానివాక్యశేషతయా సంభవన్త్యాం గతౌ న వికల్పో యుక్తః. తదుక్తం పూర్వస్మిన్ కాణ్డే * అపి తు వాక్యశేషస్స్యాదన్యాయ్యత్వాద్వికల్పస్యేత్యాదినా. ౨౬.

381. **సామ్పరాయే తర్తవ్యాభావాత్తథా హ్యన్యే** కిమిదం సుకృతదుష్కృతయోర్హానిచిన్తనం దేహవియోగకాలే ఏకదేశః క్రియతే, అధ్వని శిష్టమిత్యుభయత్ర కర్తవ్యముత దేహవియోగకాల ఏవ సర్వం క్రియత ఇతి సంశయః. ఉభయత్ర శ్రుతేర్దేవయానేన పథా గమనాన్యథానుపపత్త్యా చోభయత్రేతి పూర్వః పక్షః. * అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం చన్ద్ర ఇవ రాహోర్ముఖాత్ప్రముచ్య। ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమితి దేహవియోగకాలే, * స ఆగచ్ఛతి విరజాం నదీం...తత్సుకృతదుష్కృతే ధూనుతే ఇత్యధ్వన్యపి హానిశ్రుతేః. దేహవియోగకాలే సర్వకర్మక్షయే హి దేవయానేన గమనసాధనం కర్మ న సంభవతి. రాద్ధాన్తస్తు – * తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యే అథ సంపత్స్య ఇతి దేహవియోగాదూర్ధ్వం బ్రహ్మప్రాప్తివ్యతిరేకేణానుభావ్యపుణ్యపాపఫలాభావాత్, * అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపమిత్యాదినైకార్థ్యాత్, అధ్వన్యామ్నాతమపి * తత్సుకృతదుష్కృతే ధూనుత ఇతి వాక్యం దేహవియోగకాలే సంగమయితవ్యమితి దేహవియోగకాల ఏవ హానిచిన్తనమ్. సర్వకర్మక్షయేఽపి హి విద్యాసామర్థ్యాదేవ దేవయానేన పథా గమనం చోపపద్యతే. విద్యా హి స్వయం సూక్ష్మశరీరస్యానారమ్భికాఽపి ప్రకృతసుఖదుఃఖోపభోగసాధనస్థూలశరీరస్య సర్వకర్మణాం చ నిరవశేషక్షయేఽపి స్వఫలభూతబ్రహ్మప్రాప్తిప్రతిపాదనాయ దేవయానేన పథైనం గమయితుం సూక్ష్మశరీరం స్థాపయతి. సూత్రార్థస్తు – సామ్పరాయే – దేహవియోగకాల ఏవ చిన్తనీయమ్. కుతః? తర్తవ్యాభావాత్ – దేహవియోగాదూర్ధ్వం బ్రహ్మప్రాప్తి

వ్యతిరేకేణ తరితవ్యభోగాభావాత్. తథాహ్యన్యేఽధీయతే * తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యే అథ సంపత్స్య ఇతి, * అశరీరం వావ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశత ఇతి చ. ౨౭

382. ~ ఛన్దత ఉభయావిరోధాత్ ~ ఏవమర్థస్వాభావ్యాద్దేహవియోగకాల ఏవ నిరవశేషకర్మక్షయేఽవధృతే సతి * తత్సుకృతదుష్కృతే ధూనుత ఇతి వాక్యఖణ్డః ఉభయావిరోధాత్ – ఉభయశ్రుత్యవిరోధాత్ ఛన్దతో నేయః. * అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపం...ధూత్వా శరీరమకృతం * తస్య తావదేవ చిరమిత్యుభయశ్రుత్యవిరోధాచ్చరమశ్రుతోఽపి * తత్సుకృతదుష్కృతే ధూనుత ఇతి వాక్యఖణ్డః * ఏతం దేవయానం పన్థానమాపద్యేత ఇతి ప్రథమశ్రుతఖణ్డాత్ ప్రాగనుగమయితవ్య ఇత్యర్థః. ౨౮

అత్ర చోదయతి.—383. ~ గతేరర్థవత్త్వముభయథాఽన్యథా హి విరోధః ~ దేవయానేన గతిశ్రుతేరర్థవత్త్వం దేహవియోగకాలేఽధ్వని చేత్యుభయథా కర్మక్షయే సత్యేవ. అన్యథా– దేహవియోగకాల ఏవ సర్వకర్మక్షయే సతి సూక్ష్మశరీరస్యాప్యారమ్భకనాశేన స్థిత్యనుపపత్తేః దేవయానగతిశ్రుతిర్హి విరుధ్యతే. ౨౯

పరిహరతి.—384. ~ ఉపపన్నస్తల్లక్షణార్థోపలబ్ధేర్లోకవత్ ~ భగవన్తముపాసీనానాం దేహవియోగకాలే సర్వకర్మక్షయేఽప్యుపపన్నో దేవయానః పన్థాః. కుతః? తల్లక్షణార్థోపలబ్ధేః, తల్లక్షణార్థః – తజ్జాతీయార్థః, అకర్మలభ్యార్థోపలబ్ధేరిత్యర్థః. ఉపలభ్యతే హ్యకర్మలభ్యార్థో బ్రహ్మోపాసీనానాం * స స్వరాడ్భవతి తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీత్యాదిషు. లోకవత్ – యథా లోకే రాజానముపాసీనానాం ప్రాకృతపురుషాసాధారణాతిరమణీయానేకార్థసిద్ధిః, తద్వత్సర్వజ్ఞం సత్యసఙ్కల్పం మహోదారం పరం బ్రహ్మోపాసీనానాం సర్వముపపన్నమిత్యర్థః. 30

పరం బ్రహ్మోపాసీనానాం దేహపాతసమయే సర్వకర్మక్షయాత్ దేహపాతాదూర్ధ్వం కర్మఫలానుభవో న విద్యత ఇత్యేతన్నోపపద్యతే. వసిష్ఠాదీనాం జ్ఞానినామపి కర్మఫలరూపదేహాన్తరసంయోగః, పుత్రజన్మవిపత్త్యాదిషు సుఖదుఃఖానుభవోఽపి దృశ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ.

385. ~ యావదధికారమవస్థితిరాధికారికాణామ్ ~ యేషాం జ్ఞానినాం దేహపాతాదనన్తరమర్చిరాదికా గతిః ప్రాప్తా, తేషాం దేహపాతాదూర్ధ్వం తరితవ్యకర్మఫలభోగాభావాద్దేహపాతసమయ ఏవ సర్వకర్మక్షయ ఉక్తః. వసిష్ఠాదీనాం త్వాధికారికాణాం యావదధికారసమాప్తి నార్చిరాదికా గతిరస్తి, అపి త్వధికారేఽవస్థితిరేవ, అధికారహేతుభూతకర్మణః ఫలదానాయారబ్ధత్వాత్. జ్ఞానినోఽప్యారబ్ధం హి కర్మ ఫలానుభవేనైవ క్షీయతే. 3౧

386. ~ అనియమస్సర్వేషామవిరోధశ్శబ్దానుమానాభ్యామ్ ~ యేషూపాసనేషూపకోసలాదిష్వర్చిరాదికా గతిరామ్నాతా, కిం తన్నిష్ఠానామేవ తయా బ్రహ్మప్రాప్తిః, ఉత సర్వేషాం బ్రహ్మోపాసననిష్ఠానామితి సంశయః. తన్నిష్ఠానామేవేతి పూర్వః పక్షః, ఇతరేషాం తయా బ్రహ్మప్రాప్తౌ ప్రమాణాభావాత్. యత్తు పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం సాధారణం వచనం, తదప్యుపకోసలాదివిషయమితి నిశ్చీయతే. అన్యథోపకోసలాదిష్వామ్నానానర్థక్యం స్యాత్. రాద్ధాన్తస్తు– పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం * య ఏవమేతద్విదుః యే చామీ అరణ్యే శ్రద్ధాం సత్యముపాసతే తేఽర్చిషమభిసంభవన్తీతి సామాన్యేన సర్వవిషయం గతిశ్రవణముపకోసలాదిష్వా

మ్నానం న బాధితుం క్షమం, సఙ్కోచకం చ న భవతి, విద్యాస్తుత్యర్థతయాఽనువాదేనాప్యుపపత్తేః. అతస్సర్వేషాం తయైవ బ్రహ్మప్రాప్తిః. సూత్రార్థస్తు - అనియమస్సర్వేషాం - సర్వేషామవిశేషేణ తయైవ ప్రాప్తిః. కుతః? అవిరోధశ్శబ్దానుమానాభ్యాం - తథాసత్యేవ శ్రుతిస్మృతిభ్యామవిరోధః. శ్రుతిశ్చ * యే చేమేఽరణ్యే ఇత్యాదికా పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం నిదర్శితా. స్మృతిః * అగ్నిర్జ్యోతిరహశ్శుక్ల ఇత్యాదికా. 32

387. ~◆ అక్షరధియాం త్వవరోధస్సామాన్యతద్భావాభ్యామౌపసదవత్తదుక్తమ్ ◆~ బృహదారణ్యకే * ఏతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్త్యస్థూలమనణ్వహ్రస్వమిత్యాది శ్రూయతే. తథా ఆథర్వణే చ * అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యతే యత్తదద్రేశ్యమగ్రాహ్యమిత్యాది. కిమేషామస్థూలత్వాదీనాం సర్వబ్రహ్మవిద్యాసూపసంహారః. ఉత యత్ర శ్రుతాః తత్రైవేతి సంశయః. విద్యావిశేషరూపతయా శ్రుతానాం సర్వవిద్యాసాధారణత్వాభావాద్యత్ర శ్రుతాస్తత్రైవ నియతా ఇతి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు - అస్థూలత్వాదీనామప్యానన్దాదివద్బ్రహ్మస్వరూపానుసన్ధానాన్తర్భావాత్సర్వత్రైవోపసంహారః. న కేవలమానన్దాదిభిర్బ్రహ్మస్వరూపం ప్రత్యగాత్మనో వ్యావృత్తమ్, తస్యాపి హి తదేవస్వరూపమ్. అస్థూలత్వాదివిశేషితమానన్దాది బ్రహ్మణః ప్రత్యగాత్మనో వ్యావృత్తాకారః. యద్యపి ప్రత్యగాత్మా స్వభావతః స్థూలత్వాద్యచేతనధర్మాసమ్బన్ధీ, తథాఽపి తత్సమ్బన్ధార్హతాఽస్త్యేవ. తదర్హతయా(పి)హి పూర్వం తత్సమ్బన్ధస్సంజాతః. అతో బ్రహ్మణోఽతదర్హస్వరూపానుసన్ధానార్థతయాఽస్థూలత్వాదయస్సర్వత్రానుసన్ధేయాః. సూత్రార్థస్తు - అక్షరధియామ్-అక్షరసమ్బన్ధినీనామస్థూలత్వాదిధియాం సర్వవిద్యాస్వవరోధః-సంగ్రహణమ్. కుతః? సామాన్యతద్భావాభ్యాం-బ్రహ్మణస్సర్వత్రసమానత్వాత్, బ్రహ్మానుసన్ధానాన్తర్భావాచ్చ తాసామ్. గుణానాం ప్రధానానువర్తిత్వంస్వభావః. ఔపసదవత్ - యథాజామదగ్న్యచతూరాత్రపురోడాశ్యుపసద్గుణభూతః * అగ్నిర్వైహోత్రం వేః ఇతి మన్త్రః సామవేదపఠితత్వేన సామవేదస్వరనియతోఽపి ప్రధానభూతోపసదనువర్తితయా, యాజుర్వైదికత్వాచ్చోపసదో యాజుర్వైదికోపాంశుత్వసమ్బన్ధీ, తద్వదక్షరవిద్యాసమ్బన్ధితయాఽధీతత్వేన తద్విద్యానియతా అపి ప్రధానానువర్తిత్వస్వాభావ్యాత్సర్వవిద్యాసమ్బన్ధినః. తదుక్తం ప్రథమకాణ్డే * గుణముఖ్యవ్యతిక్రమే తదర్థత్వాదిత్యాదినా. 33

ఏవం తర్హి * సర్వకర్మా సర్వగన్ధ ఇత్యాదీనామపి సర్వేషాం బ్రహ్మగుణత్వాన్న క్వచిద్వ్యవస్థేత్యత్రాహ—

388. ~◆ ఇయదామననాత్ ◆~ ఇయత్ - అస్థూలత్వాదివిశేషితమానన్దాద్యేవ సర్వత్రానుసన్ధేయమ్. కుతః? ఆమననాద్ధేతోః. ఆమననమాభిముఖ్యేన మననమ్, బ్రహ్మానుసన్ధానమ్. బ్రహ్మస్వరూపానుసన్ధానం యేన వినా నోపపద్యతే, తదేవ సర్వత్రానుసన్ధేయమ్, అన్యత్తు తత్రతత్ర వ్యవస్థితమిత్యర్థః. 34

389. ~◆ అన్తరా భూతగ్రామవత్స్వాత్మనోఽన్యథా భేదానుపపత్తిరితి చేన్నోపదేశవత్ ~◆ బృహదారణ్యకే ఉష(స్తి)స్తప్రశ్నప్రతివచనం * యః ప్రాణేన ప్రాణితి స త ఆత్మా సర్వాన్తరో యోఽపానేనాపానితి స త ఆత్మేత్యాది * అతోఽన్యదార్తమిత్యన్తమామ్నాతమ్. తథా తదనన్తరం కహోలప్రశ్నప్రతివచనం * యోఽశనాయాపిపాసే శోకం మోహం జరాం

మృత్యుమత్యేతి ఏతం హైతమాత్మానం విదిత్వేత్యాది*అతో౽న్యదార్తమిత్యన్తమ్. కిముభయత్ర విద్యైక్యముత విద్యాభేద ఇతి సంశయః. పూర్వత్ర ప్రాణనాదిహేతుః ప్రత్యగాత్మా, ఉత్తరత్రాశనాయాద్యతీతః పరమాత్మేత్యుపాస్యభేదాద్విద్యాభేద ఇతి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు- *యత్సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తరః తన్మే వ్యాచక్ష్వేతి ఉభయత్ర ప్రశ్నస్య పరమాత్మవిషయత్వాదేకరూపత్వాచ్చ సర్వప్రాణిప్రాణనాపాననాదిహేతుత్వస్య అశనాయాద్యతీతత్వస్య చ ప్రతివచనద్వయావగతస్య పరమాత్మన్యేకస్మిన్నేవోపాస్యే సంభవాచ్చ న విద్యాభేదః. సూత్రార్థస్తు—అన్తరా—*య ఆత్మా సర్వాన్తర ఇత్యుషస్తప్రశ్నే భూతగ్రామవత్స్వాత్మనః — ప్రత్యగాత్మన ఇత్యుపగన్తవ్యః, అన్యథా ప్రతివచనభేదానుపపత్తిరితి చేత్; నాత్ర ప్రత్యగాత్మపరమాత్మవిషయం ప్రశ్నద్వయమ్. ప్రతివచనద్వయం చ పరమాత్మన్యేకస్మిన్నేవోపాస్యే సంభవతీత్యర్థః. ఉపదేశవత్ - * స్తబ్ధో౽స్యుత తమాదేశమప్రాక్ష్య ఇతి ప్రక్రాన్తాయామేకస్యామేవ సద్విద్యాయాం * భగవాంస్త్వేవ మే తద్బ్రవీత్వితి * భూయ ఏవ మా భగవాన్విజ్ఞాపయత్విత్యాదికా ప్రశ్నావృత్తిః ప్రతివచనభేదశ్చోపాస్యస్య మాహాత్మ్యవిశేషప్రతిపాదనపరత్వేన దృశ్యతే, తద్వత్. 37

ప్రష్టృభేదపూర్వకప్రతివచనప్రకారభేదాద్విద్యాభేదో౽వర్జనీయ ఏవేత్యాశఙ్క్యాహ.—

390 వ్యతిహారో విశింషన్తి హీతరవత్. * యదేవ సాక్షాదపరోక్షాద్బ్రహ్మ య ఆత్మా సర్వాన్తర ఇతి ద్వయోః ప్రష్ట్రోః ప్రశ్నస్యైకరూపత్వేనైకవిషయత్వే నిశ్చితే సత్యుషస్తకహోలయోః ప్రతివచనగతబుద్ధివ్యతిహారః కార్యః. ప్రాణనాదిహేతుత్వబుద్ధిస్సర్వాన్తరాత్మ విషయా కహోలేనాపి కార్యా, తథా౽శనాయాద్యతీతత్వబుద్ధిరుషస్తేనాపి కార్యా. విశింషన్తి హ్యుభయత్రాపి యాజ్ఞవల్క్యవచనాన్యేకం సర్వాన్తరమేవోపాస్యమ్. ఇతరవత్ - యథేతరత్ర సద్విద్యాయాం సర్వాణి ప్రతివచనాని పరమకారణపరబ్రహ్మవిషయాణి. తద్వత్. 38

సద్విద్యాయామప్యుపాస్యైక్యం ప్రశ్నప్రతివచనావృత్తౌ సత్యాం కథమవగమ్యత ఇత్యత్రాహ -

391. సైవ హి సత్యాదయః * సేయం దేవతైక్షతేత్యాదిషు సర్వత్ర సైవ పరా దేవతైకా౽నువర్తతే. * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం తత్సత్యం స ఆత్మా తత్త్వమసీతి త ఏవ సత్యాదయః సర్వేషు ప్రతివచనేషూపసంహ్రియన్తే. 39

392. కామాదీతరత్ర తత్ర చాయతనాదిభ్యః. ఛాన్దోగ్యే శ్రూయతే *అథ యదిదమస్మిన్బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరో౽స్మిన్నన్తర ఆకాశస్తస్మిన్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యమిత్యాది ప్రక్రమ్య*తద్య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్కామాంస్తేషాం సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీతి. వాజసనేయకే చ * య ఏషో౽న్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతే సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశాన ఇత్యాది. కిముభయత్ర విద్యైక్యమ్, ఉత విద్యాభేద ఇతి సంశయః. రూపభేదాద్విద్యాభేద ఇతి పూర్వః పక్షః. యద్యప్యుభయత్ర పరమాత్మైవోపాస్యః, తథా౽ప్యేకత్రాకాశశబ్దాభిధేయః పరమాత్మోపాస్యః, ఇతరత్రాకాశే శయానః పరమాత్మేతి హి రూపం భిద్యతే. రాద్ధాన్తస్తు - హృదయాయతనత్వసత్యసఙ్కల్పత్వసత్యకామత్వాదేరభేదాదుభయత్ర తద్విశిష్టః పరమాత్మైవోపాస్య ఇతిరూపాభేదాద్విద్యైక్యమ్. ఛాన్దోగ్యే హి * దహరో౽స్మిన్నన్తర ఆకాశస్తస్మిన్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యమిత్యారభ్య*కిం తదత్ర విద్యత

ఇత్యాదినా పరిచోద్య * తస్మిన్కామాస్సమాహితాః * ఏష ఆత్మాఽపహతపాప్మా విజరో విమృత్యురిత్యారభ్య * సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్ప ఇత్యుక్త్వా * తద్య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్కామానిత్యాకాశశబ్దనిర్దిష్టః పరమాత్మా, తదన్తర్గతాశ్చ సత్యకామత్వసత్యసఙ్కల్పత్వాపహతపాప్మత్వాదయో గుణాః, అతః పరమాత్మా హృదయాయతనః సత్యకామత్వాది విశిష్టః ఉపాస్య ఇతి వాక్యేనైవ నిర్ణీతమ్. వాజసనేయకేచ * య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతే సర్వస్య వశీత్యుక్తే సతి వశిత్వాదేస్సత్యసఙ్కల్పత్వ విశేషరూపతయా స ఏవ పరమాత్మా హృదయాయతనస్సత్యసఙ్కల్పత్వవిశిష్ట ఉపాస్య ఇతి ప్రతీయతే. అతో దహరవిద్యాప్రత్యభిజ్ఞానాత్స ఏవ పరమాత్మా సత్యసఙ్కల్పత్వాదిగుణాష్టకవిశిష్ట ఉపాస్య ఇతి నిశ్చీయతే. ఏవం నిశ్చితే సత్యాకాశే శయాన ఇత్యాకాశశబ్దోఽపి హృదయ పుణ్డరీకపర్యాకాశవాచీతి రూపాభేదాద్విద్యైక్యమేవ. సూత్రార్థస్తు — కామాదీతరత్ర తత్ర చ — * వాజసనేయకే ఛాన్దోగ్యే చ సత్యకామత్వాద్యేవ రూపమ్; కుతః? ఆయతనాదిభ్యః - హృదయాయతనత్వసత్యసఙ్కల్పత్వవిశేషరూపవశిత్వాదిభ్యస్తత్సహచారిణస్సత్యకామత్వాదేః ప్రత్యభిజ్ఞానాత్ * పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే * అభయం వై బ్రహ్మ భవతీతి బ్రహ్మప్రాప్తిరూపం ఫలం చైకమితి విద్యైక్యమ్. 3౮

* మనసైవానుద్రష్టవ్యం నేహ నానాస్తి కిఞ్చనేత్యాదేః పూర్వప్రకృతత్వాత్, * స ఏష నేతి నేత్యాత్మేతి చ వక్ష్యమాణత్వాత్, * సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశాన ఇత్యాది విశేషాణాం బ్రహ్మస్వరూపత్వా (భా) సంభవాత్ కథం సత్యకామత్వాదేర్మోక్షసాధనోపాసన రూపత్వమిత్యత ఆహ.—

393. ఆదరాదలోపః. వశిత్వాదేః ప్రమాణాన్తరావిదితరూపస్య శ్రుత్యేకసమధిగమ్యస్యాదరేణ ప్రతిపాదనాదలోపః - అప్రతిషేధః; తస్యాపి బ్రహ్మగుణత్వమవశ్యాశ్రయణీయమ్. అవిశేషనిషేధాస్తు సకలేతరప్రాకృతవిశేషవిషయాః. నానాత్వనిషేధస్తు సర్వస్య బ్రహ్మకార్యతయాఽబ్రహ్మాత్మకత్వాభిప్రాయః. 3౯

సగుణోపాసనస్య * స యది పితృలోకకామో భవతీతి సాంసారికఫలత్వేన న మోక్షఫలత్వ మిత్యాశఙ్క్యాహ.—

394. ఉపస్థితేఽతస్తద్వచనాత్. ఉపస్థితిః - ఉపస్థానమ్, బ్రహ్మోపసంపత్తిః. ఉపస్థితే - బ్రహ్మోపసంపన్నే, అతః - బ్రహ్మోపసంపత్తేరేవ హేతోః తద్వచనాత్ - పితృలోకాదిప్రాప్తివచనాత్ న తత్సాంసారికం ఫలమ్, అపితు సాక్షాన్ముక్తస్యైవ. * అస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతి రుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే, స ఉత్తమః పురుషః స తత్ర పర్యేతి జక్షత్క్రీడన్ రమమాణః స్త్రీభిర్వా యానైర్వా జ్ఞాతిభిర్వా నోపజనం స్మరన్నిదం శరీరమితి * స స్వరాడ్భవతి తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీతి చ నివృత్తావిద్యస్య హి స్వేన రూపేణాభినిష్పన్నస్యైవోచ్యతే; అతో బ్రహ్మోపసంపత్తిహేతుకత్వం క్రీడాదేరవగమ్యతే.

395. తన్నిర్ధారణానియమస్తద్దృష్టేః పృథగ్ఘ్యప్రతిబన్ధః ఫలమ్. ఛాన్దోగ్యే * ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేతి కర్మాఙ్గాశ్రయముద్గీథాద్యుపాసనం శ్రూయతే. తత్కిం తస్మిన్కర్మణి పర్ణతాదివన్నియమేనోపాదేయమ్, ఉత గోదోహనాదివదనియమేనేతి సంశయః.

కర్మాఙ్గాశ్రయత్వేన పర్ణతాదివత్తద్ద్వారేణ నిరూఢకార్యతయా * యదేవ విద్యయా కరోతి శ్రద్ధయోపనిషదా తదేవ వీర్యవత్తరం భవతీతి వర్తమాననిర్దేశస్య పృథక్ఫలప్రతిపాదకత్వాయోగాత్ క్రత్వర్థతయా నియమేనోపాదేయమితి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు- * తేనోభౌ కురుతో యశ్చైతదేవం వేద యశ్చ న వేదేత్యుద్గీథోపాసనరహితస్యాపి క్రత్వనుష్ఠానదర్శనాత్ క్రతుఫలాత్స్వర్గాదేః పృథగ్భూతవీర్యవత్తరత్వఫలమిదముపాసనమితి గోదోహనాదివదనియమః. వర్తమాననిర్దేశే సత్యప్యధికారాన్తరనిశ్చయే సతి రాత్రిసత్రవత్ క్రతోర్వీర్యవత్తరత్వమస్యోపాసనస్య ఫలమితి కల్పనీయమ్. సూత్రార్థస్తు-తన్నిర్ధారణానియమః-నిర్ధారణం-నిశ్చయేన చేతసోఽవధారణమ్, ఉపాసనమిత్యర్థః; తస్య-ఉద్గీథోపాసనస్య, అనియమః. కుతః? తద్దృష్టేః - * తేనోభౌ కురుత ఇత్యనియమదృష్టేః, పృథగ్భూతం హ్యస్య ఫలమ్. తచ్చాప్రతిబన్ధరూపమ్. వీర్యవత్తరత్వం నామ - ప్రబలకర్మాన్తరఫలేనైతస్య కర్మణః ఫలస్యాప్రతిబన్ధః, అవిలమ్బితత్వమిత్యర్థః. ౪౧

396. ~ ప్రదానవదేవ తదుక్తమ్ ~ దహరవిద్యాయాం * తద్య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్కామానిత్యపహతపాప్మత్వాదిగుణానామపి పరమాత్మస్వరూపచిన్తనవత్పృథక్చిన్తనం విహితమ్. కిం గుణచిన్తనే తత్తద్గుణవిశిష్టతయా పరమాత్మచిన్తనమావర్తనీయముత నేతి సంశయః. పరమాత్మన ఏకస్యైవ సర్వేషాం గుణానాం గుణిత్వేన సకృదేవ తచ్చిన్తనోపపత్తేర్నావర్తనీయమితి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు - గుణినస్స్వరూపైక్యేఽపి తత్తద్గుణవిశిష్టాకారభేదాదావర్తనీయమితి. సూత్రార్థస్తు- ప్రదానవదావర్తనీయమేవ; యథా * ఇన్ద్రాయ రాజ్ఞే పురోడాశమేకాదశకపాలమ్ * ఇన్ద్రాయాధిరాజాయ * ఇన్ద్రాయ స్వరాజ్ఞ ఇతీన్ద్రస్యైకత్వేఽపి రాజత్వాదివిశిష్టాకారభేదాద్దేవతాభేద ఇతి ప్రదానావృత్తిః, తద్వదేవ. తదుక్తం సఙ్కర్షే * నానా వా దేవతా పృథక్త్వాదితి. ౪౨

397. ~ లిఙ్గభూయస్త్వాత్తద్ధి బలీయస్తదపి ~ తైత్తిరీయా అధీయతే * సహస్రశీర్షం దేవం విశ్వాక్షం విశ్వశమ్భువమ్, విశ్వం నారాయణం దేవమిత్యారభ్య * సోఽక్షరః పరమస్స్వరాడిత్యన్తమ్. అస్మిన్ననువాకే నోపాసనం విధీయతే. కిమయం పూర్వానువాకోదితదహరవిద్యోపాస్యవిశేషనిర్ధారణార్థః, ఉత సర్వవేదాన్తోదితసర్వపరవిద్యోపాస్యవిశేషనిర్ధారణార్థ ఇతి సంశయః. దహరవిద్యాయా ఆనన్తర్యాత్తదుపాస్యవిశేషనిర్ధారణార్థ ఇతి పూర్వః పక్షః, * సహస్రశీర్షం దేవమితి ద్వితీయానిర్దేశస్యానన్తరోదితోపాసినా సంబన్ధస్యైవ యుక్తత్వాచ్చ. రాద్ధాన్తస్తు - పరబ్రహ్మపరతత్త్వపరజ్యోతిః పరమాత్మాక్షరశివశంభుశబ్దైస్సర్వపరవిద్యోపాస్యాననూద్య వాక్యేనైవ తేషాం నారాయణత్వవిధానాత్తస్య చ ప్రకరణాద్బలీయస్త్వేన సర్వవిద్యోపాస్యనిర్ధారణార్థ ఇతి నిశ్చీయతే. నచ * సహస్రశీర్షమితి ద్వితీయానిర్దేశః పూర్వేణోపాసినా సంబధ్యతే, * తస్మిన్యదన్తస్తదుపాసితవ్యమితి కృత్ప్రత్యయేన కర్మాభిహితమితి తత్ర ద్వితీయానిర్దేశాయోగాత్. * నారాయణః పరః * వ్యాప్య నారాయణస్స్థితః * పరమాత్మా వ్యవస్థిత ఇత్యాదిభిరైకార్థ్యాత్ప్రథమార్థే ద్వితీయా. సూత్రార్థస్తు - సర్వపరవిద్యోపాస్యనిర్ధారణే లిఙ్గభూయస్త్వాత్ -తచ్చిహ్నభూతవాక్యభూయస్త్వాదిత్యర్థః. తద్ధి-వాక్యం ప్రకరణాద్బలీయః. తదపి పూర్వస్మిన్కాణ్డే * శ్రుతిలిఙ్గవాక్యప్రకరణస్థానసమాఖ్యానాం సమ

వాయే పరదౌర్బల్యమర్థవిప్రకర్షాదిత్యాదినోక్తమ్. ఏవం సర్వోపాస్యనిర్ధారణే నిశ్చితే సతి దహరవిద్యాయామప్యయమేవోపాస్య ఇతి * పద్మకోశప్రతీకాశమిత్యాదినా హృదయాద్యభిధానం చ యుజ్యత ఇత్యభిప్రాయః. ౪౩

398. **పూర్వవికల్పః ప్రకరణాత్స్యాత్క్రియామానసవత్** వాజసనేయకేఽగ్నిరహస్యే * మనశ్చితో వాక్చితః ప్రాణచితశ్చక్షుశ్చిత ఇత్యాదినా మనశ్చితాదయోఽగ్నయో విద్యారూపాః శ్రూయన్తే. కిమేతే క్రియామయక్రత్వఙ్గభూతాః, ఉత విద్యామయక్రత్వఙ్గభూతా ఇతి సంశయః. అస్మిన్ప్రకరణే విద్యామయక్రత్వనుబన్ధి (మానస) గ్రహస్తోత్రాదిదర్శనేఽపి క్రతోర్విధానాభావాత్ఫలాన్తరాప్రతీతేశ్చ, పూర్వత్ర * అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీదిత్యాదినేష్టకచితస్యాగ్నేః ప్రకృతత్వాన్మనశ్చితాదిషు చ తేషామేకైక ఏవ తావాన్యావానసౌ పూర్వ ఇతి తత్కార్యాతిదేశాదిష్టకచితేనైషాం వికల్పప్రతీతేశ్చేష్టకచితాగ్నిశేషభూతక్రియామయక్రత్వనుప్రవేశేన తదఙ్గభూతా ఇతి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు - * తే హైతే విద్యాచిత ఏవ విద్యయా హైవైత ఏవంవిదశ్చితా భవన్తీతి మనశ్చితాదీనాం సాంపాదికాగ్నిత్వేన విద్యారూపత్వే సిద్ధేఽపి * తే హైతే విద్యాచిత ఏవేత్యవధారణశ్రుతిర్విద్యామయక్రత్వఙ్గత్వేనైషాం విద్యారూపతావగత్యర్థేతి నిశ్చయాత్ సన్నిహితైర్మానసైః గ్రహస్తోత్రాదిభిః క్రత్వనుబన్ధైరనువాదసరూపవాక్యప్రతిపాదితైః క్రతుదర్శనే సతి * వచనాని త్వపూర్వత్వాదితి న్యాయేన మనశ్చితాదీనాం శేషిభూతవిద్యామయక్రతోర్విధిః పరికల్ప్యతే. * తేషామేకైక ఏవ తావాన్యావానసౌ పూర్వ ఇత్యతిదేశేనేష్టకచితాగ్నేస్స్వశేషిభూతక్రతుద్వారేణ యత్ఫలం తదేవైషాం స్వశేషిభూతవిద్యామయక్రతుద్వారేణ ఫలమితి నిశ్చీయత ఇతి విద్యామయక్రత్వఙ్గభూతా ఏవ మనశ్చితాదయః. సూత్రార్థస్తు - మనశ్చితాదిః క్రియా స్యాత్ - క్రియామయక్రత్వఙ్గభూత ఇత్యర్థః. కుతః? ప్రకరణాత్, పూర్వప్రకృతేనేష్టకచితేనావ్యభిచరితక్రతుసంబన్ధినోపస్థితక్రతుగృహీతత్వేన తదఙ్గభూతానామేషాం చాగ్నిత్వాత్తేనేష్టకచితేన వికల్పః. విద్యారూపాణామప్యేషాం క్రియామయక్రత్వఙ్గభావో న విరుధ్యతే, ద్వాదశాహాఙ్గభూతమానసగ్రహవత్. ౪౪

399. **అతిదేశాచ్చ** * తేషామేకైక ఏవ తావాన్యావానసౌ పూర్వ ఇతి తేషు పూర్వేష్టకచితకార్యాతిదేశాచ్చ తేనైషాం వికల్పః ప్రతీయతే. తేన వికల్పో హి తచ్ఛేషిభూతక్రత్వఙ్గత్వేన వినైషాం నోపపద్యతే. అతశ్చ తదఙ్గభూతాః. ౪౫

400. **విద్యైవ తు నిర్ధారణాద్దర్శనాచ్చ** తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి. మనశ్చితాదిర్విద్యైవ-విద్యామయక్రత్వఙ్గభూత ఏవేత్యర్థః. కుతః? నిర్ధారణాత్ — తేషాం విద్యారూపత్వే సిద్ధేఽపి * తే హైతే విద్యాచిత ఏవేతి నిర్ధారణం విద్యామయక్రత్వఙ్గతయైషాం విద్యామయత్వఖ్యాపనార్థమ్. అత్రైవ విద్యామయక్రతుదర్శనాచ్చ తదఙ్గత్వమేవైషామ్. దృశ్యతే చాత్ర విద్యామయః క్రతుః * మనసైషు గ్రహా అగృహ్యన్త మనసాఽస్తువన్త మనసా శంసన్నిత్యాదౌ. ౪౬

అత్ర విద్యామయక్రతౌ విధిపదాశ్రవణాత్, (తత్) ఫలసంబన్ధాప్రతీతేశ్చ ప్రకరణేనేష్టకచితాగ్న్యుపస్థాపితక్రత్వఙ్గతాప్రతీతేశ్చ విద్యామయక్రత్వన్వయో బాధ్యత ఇత్యాశఙ్క్యాహ —

401. శ్రుత్యాదిబలీయస్త్వాచ్చ న బాధః ॥ శ్రుత్యాదేః ప్రకరణాద్బలీయస్త్వేన శ్రుత్యాద్యవగతస్య విద్యామయక్రత్వన్వయస్య ప్రకరణేన న బాధః. శ్రుతిస్తావత్ * తే హైతే విద్యాచిత ఏవేతి. తాం వివృణోతి * విద్యయా హైవైత ఏవంవిదశ్చితా భవన్తీతి. లిఙ్గవాక్యే చ భాష్యే దర్శితే. ఏవంవిదః – మనశ్చక్షురాదివ్యాపారేష్వగ్నిత్వం సంపాదయితుః ఏతే – మనశ్చితాదయః విద్యయా – ప్రధానభూతయా చితా భవన్తీత్యర్థః. ౮౭

* మనసైష గ్రహా అగృహ్యన్తేత్యాదౌ విధిపదాశ్రవణాద్విద్యామయక్రతువిధిర్న సంభవతీతి, తదసంభవాచ్చ తదన్వయోఽపి నసంభవతీత్యాశఙ్క్యాహ.—

402. అనుబన్ధాదిభ్యః ప్రజ్ఞాన్తరపృథక్త్వవద్దృష్టశ్చ తదుక్తమ్ ॥ గ్రహాస్తోత్రశస్త్రేభ్యో యజ్ఞానుబన్ధేభ్య ఇష్టకచితాన్వయినః క్రతోరత్ర విధీయమానవిద్యామయక్రతుపృథక్త్వమవగమ్యతే. ప్రజ్ఞాన్తరపృథక్త్వవత్ – యథా ప్రజ్ఞాన్తరాణాం – దహరవిద్యాదీనాం పృథక్త్వహేతుభ్యః పృథక్త్వమ్. ఆదిశబ్దాత్ పూర్వోక్తశ్రుత్యాదిర్గృహ్యతే. శ్రుత్యాదినాఽనుబన్ధైశ్చ విద్యామయక్రతువిధిః కల్ప్యత ఇత్యర్థః. దృష్టశ్చానువాదసరూపేఽపి కల్ప్యమానో విధిః * యదేవ విద్యయా కరోతీత్యాదౌ. తదుక్తం * వచనాని త్వపూర్వత్వాదితి. ౮౮

యత్తూక్తమతిదేశాచ్చేష్టకచితశేషిభూతక్రత్వన్వయోఽవగమ్యత ఇతి, తత్రాహ.—

403. న సామాన్యాదప్యుపలబ్ధేర్మృత్యువన్న హి లోకాపత్తిః ॥ నావశ్యమతిదేశేనేష్టకచితాగ్నితుల్యదేశత్వమప్యాశ్రయణీయం, యేన కేనచిత్సామాన్యేనాతిదేశోపలబ్ధేః. * స ఏష ఏవ మృత్యుర్య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుష ఇతివత్ఫలసామాన్యేన భవిష్యత్యతిదేశః. నహి తత్ర మణ్డలపురుషే మృత్యులోకాపత్తిరప్యతిదిశ్యతే, అపి తు మృత్యువత్సర్వసంహర్తృత్వమేవ. ౮౯

404. పరేణ చ శబ్దస్య తాద్విధ్యం భూయస్త్వాత్త్వనుబన్ధః ॥ పరేణ చ బ్రాహ్మణేనాస్య మనశ్చితాద్యభిధాయినశ్శబ్దస్య తాద్విధ్యం – తద్విధత్వం, విద్యామయప్రతిపాదకత్వమవగమ్యతే. పరేణ హి బ్రాహ్మణేన * అయం వావ లోక ఏషోఽగ్నిచితస్తస్యాప ఏవేత్యాదినా పృథక్ఫలా విద్యైవ విధీయతే. అగ్నిరహస్యే క్రియామయా ఏవ విధీయన్త ఇతి నాస్తి నియమ ఇత్యర్థః. క్రియాప్రకరణే త్వేషాం మనశ్చితాదీనామనుబన్ధః సంపాదనీయానామగ్న్యఙ్గానామత్ర భూయస్త్వాత్క్రియతే. అతో విద్యామయక్రత్వఙ్గభూతా ఏవ మనశ్చితాదయోఽగ్నయః. ౯౦

405. ఏక ఆత్మనశ్శరీరే భావాత్ ॥ ప్రత్యగాత్మన ఆత్మతయా హి పరమాత్మోపాస్యః; ఉపాసకస్యాపి స్వరూపముపాస్యోపాసనస్వరూపవత్ జ్ఞాతవ్యమిత్యుక్తం * త్రయాణామిత్యాదినా. వక్ష్యతే చ * ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తీతి. తత్ర కిం ప్రత్యగాత్మనశ్శరీరే వర్తమానస్య కర్తృత్వభోక్తృత్వాదివిశిష్టం రూపమనుసన్ధేయమ్, ఉత ప్రజాపతివాక్యోదితాపహతపాప్మత్వాదిగుణకం యథావస్థితం రూపమితి సంశయః. శరీరే వర్తమానస్య యాదృశం రూపం, తదేవానుసన్ధేయమితి పూర్వః పక్షః; కర్మవిధిష్వివోపాసనవిధిష్వపి తావతైవ సాధనానుష్ఠానఫలానుభవయోస్సంభవాత్. * యథాక్రతురస్మిల్లోకే పురుషో భవతీతి తు * తం యథాయథోపాసత ఇత్యనేనైకార్థ్యాత్పరమాత్మవిషయమ్. రాద్ధాన్తస్తు – * తత్త్వమసి * స త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృత ఇతి ప్రత్యగాత్మన ఆత్మతయైవ పరమాత్మోపాస్య ఇతి ప్రత్యగాత్మనస్స్వరూపమప్యుపాస్యా(సనా)న్తర్గతమ్. * పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి యథావస్థితాత్మ

స్వరూపస్యైవ బ్రహ్మానుభవః ఫలమిత్యతః * యథాక్రతురస్మిల్లోకే పురుషో భవతీతి న పరమాత్మమాత్రవిషయమ్, అపితు ప్రత్యగాత్మాత్మభూతోపాస్యవిషయమితి ప్రజాపతివాక్యోదితం యథావస్థిత స్వరూపమేవానుసన్ధేయమ్, అన్యథా ప్రాప్యోపాస్యయోః ప్రకారభేదాత్ *యథాక్రతురస్మిన్నితి విరుధ్యతే. * యజేత స్వర్గకామ ఇత్యాదికర్మవిధౌతు కర్తృస్వరూపానుసన్ధానం న సాధనాన్తర్గతమితి విశేషః. సూత్రార్థస్తు – కర్తృత్వాదివిశిష్టమేవాత్మనస్స్వరూపమనుసన్ధేయమిత్యేకే మన్యన్తే. కుతః? శరీరే వర్తమానస్యోపాసితురాత్మన స్తథాభావాత్. ౫౧

406. **వ్యతిరేకస్తద్భావభావిత్వాన్న తూపలబ్ధివత్** న కర్తృత్వాదివిశిష్టమనుసన్ధేయమ్, అపితు సాంసారికస్వరూపాన్ముక్తస్వరూపస్య యో వ్యతిరేకః, సోఽనుసన్ధేయః. కుతః? తథోపాసనభావభావిత్వాద్వ్యతిరిక్తస్వరూపప్రాప్తేః. * యథాక్రతురస్మిల్లోకే పురుషో భవతీతి హ్యాహ. ఉపలబ్ధివత్ – యథా బ్రహ్మస్వరూపోపలబ్ధిర్యథావస్థితబ్రహ్మానుసన్ధానయుక్తస్యైవ, తథా ఆత్మోపలబ్ధిరపి. ౫౨

407. **అఙ్గావబద్ధాస్తు న శాఖాసు హి ప్రతివేదమ్** * ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేత్యుద్గీథాదిక్రత్వఙ్గాశ్రయా ఉపాసనాశ్శ్రూయన్తే. తాః కిం యాసు శాఖాసు శ్రూయన్తే, తాస్వేవ వ్యవస్థితాః, ఉత సర్వాసు శాఖాసు సంబద్ధా ఇతి సంశయః. శాఖాసు స్వరభేదాత్ప్రతిశాఖముద్గీథభేదేన యత్ర శ్రూయన్తే, తత్రస్థోద్గీథాదేస్సన్నిధానాత్తైనైవాన్వితా వ్యవస్థితా ఇతి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు – యద్యప్యుద్గీథవ్యక్తిభేదో విద్యతే, తథాఽపి తత్రతత్ర చోద్గీథజాతీయత్వేన సంబన్ధాత్సర్వేషాం చోద్గీథజాతీయత్వావిశేషాత్ * ఉద్గీథముపాసీతేతి శ్రుత్యైవ సర్వసంబన్ధ ఇతి సర్వశాఖాసు సంబధ్యన్తే. సూత్రార్థస్తు – నత్వఙ్గావబద్ధా ఉపాసనాస్తాసు శాఖాసు వ్యవస్థితాః, అపితు ప్రతివేదం – సర్వశాఖాసు సంబధ్యన్త ఇత్యర్థః. హిర్హేతౌ. యస్మాదుద్గీథజాతీయత్వావిశేషేణ సర్వసంబన్ధః, తస్మాదిత్యర్థః. ౫౩

408. **మన్త్రాదివద్వాఽవిరోధః** వాశబ్దశ్చార్థే. యథా మన్త్రాదీనాం క్రత్వఙ్గభూతానామేకైకశాఖాభిహితానాం సర్వశాఖాసు క్రతోరేకత్వేన సర్వత్ర సంబన్ధో న విరుధ్యతే, తద్వచ్చావిరోధః. ౫౪

409. **భూమ్నః క్రతువజ్జ్యాయస్త్వం తథాహి దర్శయతి** వైశ్వానరవిద్యాయాం స్వర్లోకాదిత్యవాయ్వాకాశపృథివ్యవయవో వైశ్వానరాత్మోపాస్యః శ్రుతః. తత్ర కిం వ్యస్తస్యైవోపాసనం కార్యమ్, ఉత వ్యస్తస్య సమస్తస్య చ, అథ సమస్తస్యైవేతి సంశయః. * ఔపమన్యవ కం త్వమాత్మానముపాస్స ఇతి దివమేవ భగవో రాజన్నిత్యాదినా స్వర్లోకాదిపృథివ్యన్తానాం వైశ్వానరాత్మనో మూర్ధాదిపాదాన్తావయవత్వమభిధాయ, తత్రతత్ర వ్యస్తస్యైవోపాసనం ఫలంచ విహితమితి పశ్చాత్ *యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్త ఇతి పూర్వోక్తస్య సమాసేనోపసంహార ఇతి యుక్తమ్. అతో వ్యస్తస్యైవోపాసనం కార్యమితి ప్రథమః పక్షః. సమస్తోపాసనస్య * సర్వేషు లోకేషు సర్వేషు భూతేషు సర్వేష్వాత్మస్వన్నమత్తీతి వ్యస్తోపాసనఫలేభ్యః ఫలాన్తరవిధానాద్వ్యస్తస్య సమస్తస్య చోపాసనం కార్యమితి ద్వితీయః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు – * ఆత్మానం వైశ్వానరం సంప్రత్యధ్యేషి తమేవ నో బ్రూహీత్యారభ్య వైశ్వానరాత్మనస్స్వర్లోకాదిపృథివ్యన్తానాం మూర్ధాది

పాదాన్తావయత్వమభిధాయ * యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే స సర్వేషు లోకేష్విత్యుపసంహారాదేకస్యైవ వైశ్వానరాత్మనస్త్రైలోక్య శరీరస్య పరస్య బ్రహ్మణః ఉపాసనం విధాయ ఫలం చ * సర్వేష్వాత్మస్వన్నమత్తీతి, * తద్యథేషీకాతూలమగ్నౌ ప్రోతం ప్రదూయేతైవం హాస్య సర్వే పాప్మానః ప్రదూయన్త ఇతి చ సర్వేషామాత్మనామవిశేషేణ భోగ్యభూతం పరం బ్రహ్మానుభవతి, తద్విరోధినశ్చ సర్వపాప్మనః దహతీత్యుక్తమితి గమ్యతే. అత ఏకవాక్యత్వాత్సమస్తస్యైవోపాసనం కార్యమ్. వ్యస్తవాదస్తు స్వర్లోకాదీనాం మూర్ధాద్యవయవత్వజ్ఞాపనార్థః. తత్రతత్ర చ ఫలవాదః * వైశ్వానరం ద్వాదశకపాలం నిర్వపేత్పుత్రే జాతే యదష్టాకపాలో భవతీత్యాదివద్ద్రష్టవ్యః. సూత్రార్థస్తు-భూమ్నో జ్యాయస్త్వం. సమస్తోపాసనస్య శ్రైష్ఠ్యమ్; ప్రామాణికత్వమిత్యర్థః. ఏకవాక్యత్వావగతేః వ్యస్తవాదః క్రతువద్ద్రష్టవ్యః. * వైశ్వానరం ద్వాదశకపాలం నిర్వపేత్ ...యదష్టాకపాల ఇత్యాదిః క్రతావివేత్యర్థః. తథాహి దర్శయతి - సమస్తోపాసనస్య జ్యాయస్త్వమేవ దర్శయతి శ్రుతిః * మూర్ధా తే వ్యపతిష్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇత్యాదినా వ్యస్తోపాసనేఽనర్థం బ్రువతీ. ౫౫.

410. ~❖ నానా శబ్దాదిభేదాత్. ❖~ సద్విద్యాదహరవిద్యాశాణ్డిల్యవిద్యాభూమవిద్యాదికాః బ్రహ్మోపాసనరూపాః బ్రహ్మప్రాప్తిఫలాః కిమేకవిద్యా, ఉత నానేతి సంశయః. ఉపాస్యస్య బ్రహ్మణః ఫలస్య చైకత్వాత్. * వేద * ఉపాసీతేతి చ పర్యాయత్వాదేకవిద్యేతి పూర్వః పక్షః. బ్రహ్మణ ఏకత్వేఽపి జగదేకకారణత్వాపహతపాప్మత్వాద్యనుబన్ధభేదహేతుభిః పూర్వకాణ్డోదితానుబన్ధభేదహేతుభిశ్శబ్దాన్తరాదిభిరేవానుబన్ధభేదాన్నానాభూతా ఇతి రాద్ధాన్తః. శబ్దాన్తరాదిభిస్తత్రోదితైరేవ విద్యాభేదసిద్ధావపీహ పునర్వచనం బ్రహ్మప్రాప్తి హేతుభూతం వేదాన్తోదితం జ్ఞానమవిధేయమితి కుదృష్టినిరాసార్థమ్. సూత్రార్థస్తు - సద్విద్యాభూమవిద్యాదికా నానాభూతాః, బ్రహ్మణ ఏకత్వేఽపి సద్భూమాపహతపాప్మాదిశబ్దభేదాత్. ఆదిశబ్దాత్ అభ్యాససఙ్ఖ్యాగుణప్రక్రియానామధేయాని గృహ్యన్తే. ౫౬

411. ~❖ వికల్పోఽవిశిష్టఫలత్వాత్. ❖~ సద్విద్యాభూమవిద్యాదికానాం బ్రహ్మప్రాప్తిఫలా(లకా)నామేకస్మిన్పురుషే సముచ్చయోఽపి (సం) భవతి, నేతి సంశయః. అగ్నిహోత్రదర్శపూర్ణమాసజ్యోతిష్టోమాదీనాం స్వర్గైకఫలానాం తత్ర భూయస్త్వాపేక్షయా యథైకస్మిన్పురుషే సముచ్చయో దృశ్యతే, తథాఽత్రాపి బ్రహ్మానుభవభూయస్త్వాపేక్షయైకస్మిన్పురుషే సముచ్చయస్సంభవతీతి పూర్వః పక్షః. దేశతః కాలతస్స్వరూపతశ్చానవచ్ఛిన్నానన్దస్వరూపబ్రహ్మానుభవస్సర్వాసాం పరవిద్యానాం ఫలమ్. తచ్చైకయా విద్యయాఽవాప్తమిత్యేకస్మిన్పురుషే విద్యాన్తరసముచ్చయః ప్రయోజనాభావాన్న సంభవతీతి సర్వాసాం వికల్ప ఇతి రాద్ధాన్తః. సూత్రమపి వ్యాఖ్యాతమ్. ౫౭

412. ~❖ కామ్యాస్తు యథాకామం సముచ్చీయేరన్న వా పూర్వహేత్వభావాత్. ❖~ బ్రహ్మప్రాప్తివ్యతిరిక్త ఫలా విద్యాః కామ్యాః. తాస్తు యథాకామం (యథేష్టం) సముచ్చీయేరన్ వికల్ప్యేరన్వా, పూర్వహేత్వభావాత్ —తత్ఫలస్యాపరిమితత్వాభావాత్; భూయస్త్వాపేక్షయా సముచ్చయ స్సంభవతీత్యర్థః. ౫౮

413. ~ అఙ్గేషు యథాశ్రయభావః. ~ కర్మాఙ్గాశ్రయాణాముద్గీథాద్యుపాసనానాం గోదోహనాదివదధికారాన్తరత్వేనోపాదానానియమః పూర్వోక్తస్సంభవతి, నేతి సంశయః. న సంభవతీతి పూర్వః పక్షః, * ఉద్గీథముపాసీతేత్యుపాసనవిధౌ ఫలాన్తరాశ్రవణాత్ ఉద్గీథసంబన్ధావగతక్రత్వఙ్గభావావిరోధాత్. ఏవం విధివాక్యేనైవ క్రత్వఙ్గభావేఽవగతే సతి * యదేవ విద్యయా కరోతి శ్రద్ధయోపనిషదా తదేవ వీర్యవత్తరం భవతి ... తేనోభౌ కురుత ఇతి చ వర్తమాననిర్దేశః * న స పాపం శ్లోకం శృణోతీతివదర్థవాదమాత్రం స్యాత్. రాద్ధాన్తస్తు * యదేవ విద్యయా కరోతి...తదేవ వీర్యవత్తరమితి విద్యాయాః క్రతువీర్యవత్తరత్వం ప్రతి సాక్షాత్సాధనభావోఽవగమ్యతే. ఏవం ఫలసాధనతయాఽవగతా విద్యా కిమాశ్రిత్య ఫలం కరోతీత్యపేక్షాయామ్, * ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేత్యుద్గీథమాశ్రిత్య కుర్యాదితి క్రత్వఙ్గభూతోద్గీథాశ్రయత్వమాత్రం ప్రతీయతే. అతః ఫలాన్తరసాధనతయాఽవగతస్య క్రత్వఙ్గభావో నోపపద్యత ఇతి గోదోహనాదితుల్యతయోపాదానానియమస్సిద్ధ్యత్యేవ. * యస్య పర్ణమయీ జుహూర్భవతి న స పాపం శ్లోకం శృణోతీత్యత్ర తు పర్ణతాయా జుహూసంబన్ధాత్పాపశ్లోకశ్రవణం ప్రతి సాక్షాత్సాధనభావో న శ్రూయతే. పర్ణతాసంబన్ధిపురుషసంబన్ధమాత్రం శ్రుతమ్. తత్తు * పర్ణమయీ జుహూరితి శ్రుత్యైవ ప్రథమావగతక్రత్వఙ్గభావం న నిరుణద్ధీత్యర్థవాదమాత్రమితి విశేషః. సూత్రార్థస్తు—అఙ్గేషు - ఉద్గీథాదిష్వాశ్రితానాముపాసనానాం యథాశ్రయభావః - ఉద్గీథాదివదఙ్గభావః. గోదోహనాదివత్తస్మిన్వాక్యే ఫలసంబన్ధాశ్రవణాదఙ్గభావో న విరుధ్యత ఇత్యర్థః. ౫౯

414. ~ శిష్టేశ్చ. ~ శిష్టిః - శాసనం, విధానమ్. * ఉద్గీథముపాసీతేతి విధానాచ్చ వర్తమాననిర్దేశావగతఫలసంబన్ధాత్ప్రాగేవోద్గీథసంబన్ధోఽవగత ఇతి తదఙ్గభావో న విరుధ్యతే. అత ఉపాదాననియమః. ౬౦

415. ~ సమాహారాత్. ~ ఇతశ్చ, * హోతృషదనాద్ధైవాపి దురుద్గీథమనుసమాహరతీత్యుద్గీథవేదనహానావన్యేన సమాధానం బ్రువత్ వేదనస్యోపాదాననియమం దర్శయతి. దురుద్గీథం - వేదనహీనముద్గీథమ్. ౬౧

416. ~ గుణసాధారణ్యశ్రుతేశ్చ. ~ ఇతశ్చోపాదాననియమోఽవగమ్యతే. ప్రణవగుణత్వేనావగతస్యోపాసనస్య సాధారణ్యం హి శ్రూయతే * తేనేయం త్రయీ విద్యా వర్తతే ఓమిత్యాశ్రావయత్యోమితి శంసత్యోమిత్యుద్గాయతీతి. తేనేతి ప్రకృతపరమర్శాత్సోపాసన ఏవ ప్రణవస్సర్వత్ర సంచరతి. అతః ప్రణవసహభావనియమదర్శనాదుపాదాననియమో నిశ్చీయతే. ౬౨

417. ~ నవా తత్సహభావాశ్రుతేః. ~ నవోపాదాననియమః, తత్సహభావాశ్రుతేః-క్రత్వఙ్గభావాశ్రుతేరిత్యర్థః. క్రత్వఙ్గభావో హి సహభావః. *యదేవ విద్యయా కరోతి... తదేవ వీర్యవత్తరమితి వీర్యవత్తరత్వసాధనతయాఽవగతాయా విద్యాయాః క్రత్వఙ్గతయా వినియోగాసంభవాత్ తదఙ్గభావో హి న శ్రూయతే. యత్ర సాక్షాత్ఫలసాధనత్వం ప్రతిపాద్యతే, తత్ర ఫలసాధనత్వం ప్రథమం ప్రతీయత ఇతి తస్య క్రత్వఙ్గతయా వినియోగో న సంభవతీత్యభిప్రాయః. ౬౩

418. **దర్శనాచ్చ.** * ఏవంవిద్ధ వై బ్రహ్మా యజ్ఞం యజమానం సర్వాంశ్చ ర్త్విజోఽభిరక్షతీతి బ్రహ్మణో వేదనేన యజ్ఞస్య యజమానస్య ఋత్విజాం చ రక్షణం బ్రువన్త్యన్యేషాం వేదనాభావం దర్శయతి. తచ్చోద్గీథోపాసనస్యానఙ్గత్వే సత్యేవోపపద్యతే. అతశ్చోపాదానానియమః. ౬౪

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీవేదాన్తదీపే
తృతీయస్యాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః.

శ్రీః

తృతీయాధ్యాయే చతుర్థఃపాదః.

419. **పురుషార్థోఽతశ్శబ్దాదితి బాదరాయణః.** కిం విద్యాతః పురుషార్థః, ఉత కర్మణ ఇతి సంశయః. కర్మణ ఇతి పూర్వః పక్షః, కర్మాఙ్గత్వాద్విద్యాయాః. కర్మసు కర్తృభూతప్రత్యగాత్మనో యాథాత్మ్యప్రతిపాదనపరాణి వేదాన్తవాక్యాని. విద్యాయాః కర్మాఙ్గత్వం చ * యదేవ విద్యయా కరోతి... తదేవ వీర్యవత్తరమితి శ్రుత్యైవావగమ్యతే. నచ ప్రకృతోద్గీథోపాసన విషయత్వమస్య వక్తుం శక్యతే, * యదేవ విద్యయా కరోతీతి శ్రుత్యైవ సర్వకర్మసు విద్యాయా వినియుక్తత్వాత్. శ్రుతిశ్చ ప్రకరణాద్బలీయసీ. విద్యాయాః కర్మాఙ్గత్వం కథమిత్యపేక్షాయాం * తత్త్వమసి * అయమాత్మా బ్రహ్మేతిసామానాధికరణ్యేన కర్మాఙ్గభూతకర్తృయాథాత్మ్యానుసన్ధానద్వారేణ విద్యాయాః కర్మాఙ్గత్వమిత్యవగమ్యతే. అతః కర్తృసంస్కారరూపత్వాద్బ్రహ్మవిద్యాయాః కర్మణ ఏవ పురుషార్థః. తత్రతత్ర ఫలశ్రుతిరర్థవాదస్స్యాత్. విద్యాయాః కర్మాఙ్గత్వే భూయాంసి లిఙ్గాని చ దృశ్యన్తే సర్వవేదాన్తేషు. రాద్ధాన్తస్తు – కర్మసు కర్తుః ప్రత్యగాత్మనోఽర్థాన్తరభూతస్య స్వసఙ్కల్పకృతజగదుదయవిభవలయలీలస్య నిఖిలహేయప్రత్యనీకకల్యాణైకతానానన్తజ్ఞానానన్దైకస్వరూపస్య సర్వేశ్వరస్య సత్యసఙ్కల్పస్య కరణాధిపరూపప్రత్యగాత్మాధిపస్య వేద్యస్య వేదనరూపాయా విద్యాయాః * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమిత్యాదిషు బ్రహ్మావాప్తిరూప ఫలోపదేశాత్ విద్యాత ఏవ ఫలమ్. * యదేవ విద్యయా కరోతీతి శ్రుతిః ప్రసిద్ధవన్నిర్దేశాత్, ప్రసిద్ధిశ్చ ప్రకృతోద్గీథోపాసనస్యైవేతి, ప్రస్తుతోద్గీథోపాసనవిశేషనిష్ఠా. * తత్త్వమసీతి సామానాధికరణ్యం చ తచ్ఛబ్దనిర్దిష్టస్య స్వసఙ్కల్పకృతజగజ్జన్మస్థితిధ్వంసాదికస్య పరస్య బ్రహ్మణో న జీవస్వరూపత్వపరమ్, అపితు జగత్కారణస్య బ్రహ్మణో జీవశరీరకతయా జీవస్యాత్మత్వపరమితి * అధికం తు భేదనిర్దేశాదిత్యాదిషూక్తమ్. * య ఆత్మని తిష్ఠన్... యస్యాత్మా శరీరమితి చ ప్రత్యగాత్మన ఆత్మత్వం పరస్య బ్రహ్మణః శ్రుత్యన్తరే వ్యక్తమ్. సూత్రార్థస్తు – పురుషార్థోఽతః – విద్యాతః. కుతః? * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమిత్యాదిశబ్దాత్. ౧

420. **శేషత్వాత్పురుషార్థవాదో యథాఽన్యేష్వితి జైమినిః.** * తత్త్వమసీత్యాదిసామానాధికరణ్యేన బ్రహ్మణః కర్మసు కర్తృస్వరూపత్వావగమాద్విద్యాయాః కర్తృసంస్కారద్వారేణ కర్మశేషత్వాత్తత్ర పురుషార్థవాదోఽర్థవాదమాత్రమ్. యథాఽన్యేషు ద్రవ్యసంస్కారాదిష్వితి జైమినిరాచార్యో మన్యతే. ౨

421. ~*ఆచారదర్శనాత్*~ ఇతశ్చ విద్యా కర్మాఙ్గమ్. బ్రహ్మవిదామాచారో హి కర్మప్రధానో దృశ్యతే- యథాఽశ్వపతిః కేకయో బ్రహ్మవిదగ్రేసరః * యక్ష్యమాణో హ వై భగవన్తోఽహమస్మీత్యాహ. * కర్మణైవ హి సంసిద్ధిమాస్థితా జనకాదయ ఇతి చ స్మర్యతే. ౩

లిఙ్గమిదమ్, ప్రాప్తిరుచ్యతామిత్యత్రాహ.—

422. ~*తచ్ఛ్రుతేః*~ * యదేవ విద్యయా కరోతీత్యాదికాయాశ్శ్రుతేర్విద్యాయాః కర్మాఙ్గత్వమవగమ్యతే. నచ దుర్బలేన ప్రకరణేన శ్రుతిర్విద్యావిశేషోద్గీథవిషయోపాసనే వ్యవస్థాప్యతే. ౪

423. ~*సమన్వారమ్భణాత్*~ * తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే ఇతి విద్యాకర్మణోరేకస్మిన్పురుషే సాహిత్యం చ విద్యాయాః కర్మాఙ్గత్వే హి భవతి. ౫

424. ~*తద్వతో విధానాత్*~ విద్యావతః కర్మవిధానాచ్చ విద్యా కర్మాఙ్గమ్. *ఆచార్యకులాద్వేదమధీత్య యథావిధానం గురోః కర్మాతిశేషేణాభిసమావృత్య కుటుమ్బ ఇత్యాదినాఽధ్యయనవతః కర్మాణి విదధదర్థావబోధపర్యన్తత్వాదధ్యయనస్య విద్యావత ఏవ కర్మాణి విదధాతీత్యవగమ్యతే. ౬

425. ~*నియమాత్ (చ)*~ * కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషేచ్ఛతం సమా ఇత్యాత్మవిదామాయుషః కర్మసు నియమదర్శనాచ్చ కర్మణ ఏవ పురుషార్థః, న విద్యాత ఇత్యవగమ్యతే. అతశ్చ విద్యా కర్మాఙ్గమ్. ౭

426. ~*అధికోపదేశాత్తు బాదరాయణస్యైవం తద్దర్శనాత్*~ తుశబ్దాత్పక్షో వ్యావృత్తః. బాదరాయణస్యైవం - విద్యాతః ఫలమితి మతమ్. కుతః ? అధికోపదేశాత్ - కర్మసు కర్తుః ప్రత్యగాత్మనోఽధికస్య - అర్థాన్తరభూతస్య వేద్యస్య వేదనభూతవిద్యాయాః ఫలసాధనత్వోపదేశాత్. తద్దర్శనాత్ - దృశ్యతే హి వేదాన్తవాక్యేఽధికవిషయత్వం విద్యాయాః. ఏవమేవ హి * తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి * సోఽకామయత బహు స్యాం ప్రజాయేయేత్యాదిషు బహుభవనసఙ్కల్పపూర్వకసృష్ట్యాదేః కర్తుస్సర్వేశ్వరస్య కరణాధిపాధిపస్యానవధికాతిశయజ్ఞానానన్దైకస్వరూపస్య నిఖిలహేయప్రత్యనీకస్య వేద్యస్య విద్యా బ్రహ్మప్రాప్తిఫలాయ విధీయతే. ౮

427. ~*తుల్యం తు దర్శనమ్*~ విద్యాయాః ప్రధానత్వేఽపి బ్రహ్మవిదామాచారదర్శనం తుల్యమ్-కర్మణామనాచారదర్శనమప్యస్తీత్యర్థః. *ఋషయః కావషేయాః కిమర్థా వయమధ్యేష్యామహే కిమర్థా వయం యక్ష్యామహ ఇత్యాదౌ. కర్మానుష్ఠానదర్శనం తు ఫలాభిసన్ధిరహితస్య కర్మణో విద్యాఙ్గత్వాత్. త్యాగస్తు ఫలాభిసన్ధియుక్తస్య విద్యావిరోధిత్వాదిత్యభిప్రాయః. ౯

428. ~*అసార్వత్రికీ*~ * యదేవ విద్యయా కరోతీతి శ్రుతిః సర్వవిద్యాయాః కర్మాఙ్గత్వం విదధాతీత్యేతదసఙ్గతమ్. అత్ర విద్యాశబ్దాభిహితా తు న సార్వత్రికీ, అపితూద్గీథవిద్యా. యత్కరోతి తద్విద్యయేతి నైవం పదాన్వయః. అపితు యదేవ విద్యయా కరోతి, తదేవ వీర్యవత్తరమితి. విద్యయా క్రియమాణస్యాన్యతోఽవగతస్య వీర్యవత్తరత్వం ప్రతి సాధన

భావోఽవగమ్యతే, * యదేవేతి ప్రసిద్ధవన్నిర్దేశాత్. అన్యతోఽవగతిర్హి * ఉద్గీథముపాసీతేతి సన్నిహితోద్గీథవిద్యాయాః. ౧౦

429. విభాగశ్శతవత్ * తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే ఇత్యత్ర విద్యా చ స్వస్మై ఫలాయ, కర్మ చ స్వస్మై ఫలాయాన్వారభత ఇతి విభాగో ద్రష్టవ్యః, యతో విద్యాకర్మణోర్భిన్నఫలత్వముక్తమ్. శతవత్ - యథా క్షేత్రరత్నవిక్రయిణం శతద్వయమన్వేతీత్యుక్తే క్షేత్రార్థం శతం, రత్నార్థం శతమితి విభాగోఽవగమ్యతే, తద్వత్. ౧౧

430. అధ్యయనమాత్రవతః * వేదమధీత్యేత్యధ్యయనమాత్రవత ఏవ కర్మవిధానాత్ అనేన విద్యాయా న కర్మాఙ్గత్వమవగతమ్. అధ్యయనవిధిర్హ్యాధానవన్నియమవదక్షరరాశిగ్రహణమాత్రే పర్యవస్యతి. గృహీతస్య స్వాధ్యాయస్య ఫలవదర్థావబోధిత్వదర్శనాత్తన్నిర్ణయఫలమీమాంసాశ్రవణేఽధీతవేదః పురుషస్స్వయమేవ ప్రవర్తతే. అర్థావబోధపర్యన్తత్వేఽప్యర్థజ్ఞానాదర్థాన్తరభూతా స్మృతిప్రత్యయావృత్తిరూపా * విద్యాత్, * ఉపాసీతేతి శాస్త్రవిహితా విద్యా న కర్మాఙ్గమ్. ౧౨

431. నావిశేషాత్ * కుర్వన్నేవేహ కర్మాణీతి బ్రహ్మవిదామాయుషః కర్మణి నియమో దృశ్యత ఇత్యేతన్న సంభవతి, అవిశేషాత్ - విదుష ఏవేతి విశేషాభావాత్కిమిత్యవిదుషో న స్యాత్. విదుషస్త్వాప్రయాణాదుపాసనానువృత్తిదర్శనాదర్థస్వభావాద్విదుష ఏవేత్యభిప్రాయః. ౧౩

432. స్తుతయేఽనుమతిర్వా వాశబ్దోఽవధారణే. * ఈశావాస్యమిదం సర్వమితి, విద్యాప్రకరణాద్విద్యాస్తుతయే కర్మానుమతిరేవ. విద్యామాహాత్మ్యాత్సర్వదా కర్మాణి కుర్వన్నపి తైర్న లిప్యత ఇతి హి (ఇతీహ) స్తుతా భవతి విద్యా. వాక్యశేషే చ * న కర్మ లిప్యతే నర ఇతి శ్రూయతే. ౧౪

433. కామకారేణ చైకే ఏకే శాఖినః కామకారేణ చ విద్యానిష్ఠస్య గార్హస్థ్యత్యాగమధీయతే. * కిం ప్రజయా కరిష్యామో యేషాం నోఽయమాత్మాఽయం లోక ఇతి గార్హస్థ్యకర్మత్యాగం బ్రువద్వాక్యం విద్యా ప్రధానమితి దర్శయతి. ౧౫

434. ఉపమర్దం చ విద్యయా సర్వకర్మోపమర్దం చాధీయతే * క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్దృష్టే పరావర ఇతి. తద్విద్యాయాః కర్మాఙ్గత్వే న సంగచ్ఛతే. ౧౬

435. ఊర్ధ్వరేతస్సు చ శబ్దే హి ఊర్ధ్వరేతస్స్వాశ్రమేషు బ్రహ్మవిద్యాదర్శనాత్తేషు చాగ్నిహోత్రాదికర్మాభావాన్న విద్యా కర్మాఙ్గమ్. తే చాత్రాశ్రమాస్సన్త్యేవ, యతో వైదికే శబ్దే తేఽపి దృశ్యన్తే * త్రయో ధర్మస్కన్ధా యజ్ఞోఽధ్యయనం దానమితి * యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసతే * ఏతమేవ ప్రవ్రాజినో లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తీత్యాదౌ. * యావజ్జీవమగ్నిహోత్రమిత్యాదికా తు శ్రుతిరవిరక్తవిషయా. ౧౭

436. పరామర్శం జైమినిరచోదనాచ్చాపవదతి హి * త్రయో ధర్మస్కన్ధా ఇత్యాదిషు తేషామాశ్రమాణామచోదనాత్ - అవిధానాదుపాసనాస్తుత్యర్థం పరామర్శమ్-అనువాదం జైమినిరాచార్యో మన్యతే. అపి చ అపవదతి హి శ్రుతిరాశ్రమాన్తరం * వీరహా వా ఏష దేవానాం యోఽగ్నిముద్వాసయత ఇత్యాదికా. అతస్తే న సన్త్యేవ. ౧౮

437. ❖అనుష్ఠేయం బాదరాయణస్సామ్యశ్రుతేః❖ గృహస్థాశ్రమవదాశ్రమాన్తరమప్యనుష్ఠేయం భగవాన్బాదరాయణో మన్యతే. కుతః? తస్యాపి తత్సామ్యశ్రుతేః. * త్రయో ధర్మస్కన్ధా ఇత్యేవమాదౌ హి సర్వేషామాశ్రమాణామేకరూపం సఙ్కీర్తనమ్. ౧౯

438. ❖విధిర్వా ధారణవత్❖ వాశబ్దోఽవధారణే. సర్వేషామాశ్రమాణాం విధిరేవాయమ్. ధారణవత్ — యథా * అధస్తాత్సమిధం ధారయన్ననుద్రవేత్ * ఉపరి హి దేవేభ్యో ధారయతీత్యనువాదసరూపేఽప్యుపరిధారణస్యాప్రాప్తత్వేన విధిరాశ్రీయతే; ఏవమిహాశ్రమాణామపి. అత ఊర్ధ్వరేతస్స్వపి విద్యాదర్శనాద్విద్యాతః పురుషార్థ ఇతి. ౨౦

439, 440. ❖స్తుతిమాత్రముపాదానాదితి చేన్నాపూర్వత్వాత్; భావశబ్దాచ్చ❖ * ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీత * స ఏష రసానాం రసతమః పరమః పరార్ధ్యోఽష్టమో యదుద్గీథ ఇత్యేతజ్జాతీయకే కిం కర్మాఙ్గాశ్రయాణాం దృష్టివిశేషాణాం విధిరాస్థేయః, ఉతోద్గీథాదిస్తుతిమాత్రమితి సంశయః. విధిత్వే సిద్ధే హి గోదోహనాదివద్భవతి; విధిత్వమేవ న సంభవతీతి పూర్వః పక్షః. * ఇయమేవ జుహూస్స్వర్గో లోక ఆహవనీయ ఇతివత్ కర్మాఙ్గభూతోద్గీథాదిసంబన్ధితయోపాదానాద్రసతమత్వాదేః తత్స్తుతిమాత్రత్వమేవ; న రసతమత్వాదిదృష్టివిధిః. రాద్ధాన్తస్తు — జుహ్వాదివిధివదుద్గీథాదివిధేరత్రాసన్నిధానాద్రసతమత్వాదేరప్రాప్తత్వాచ్చ * ఉపాసీతేతి విధిప్రత్యయేన చ న స్తుతిమాత్రమ్, తద్దృష్టివిధిరేవ. సూత్రద్వయం వ్యాఖ్యాతమ్. ౨౧, ౨౨

441. 442. ❖పారిప్లవార్థా ఇతి చేన్న విశేషితత్వాత్; తథా చైకవాక్యోపబన్ధాత్❖ * ప్రతర్దనో హ వై దైవోదాసిరిత్యాదయో వేదాన్తేష్వాఖ్యానవిశేషాః కిం పారిప్లవప్రయోగార్థాః, ఉత తత్రతత్ర విద్యావిశేషప్రతిపాదనార్థా ఇతి సంశయః. * ఆఖ్యానాని శంసన్తీతి పారిప్లవే వినియోగాత్తదర్థా ఇతి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు — * ఆఖ్యానాని శంసన్తీత్యుక్త్వా * మనుర్వైవస్వతో రాజేతి మన్వాద్యాఖ్యానే వినియోగస్య విశేషితత్వాత్ * తం మామాయురమృతమిత్యుపాస్స్వ * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇత్యాదివిధినైకవాక్యత్వాచ్చ * సోఽరోదీదిత్యాదివద్విద్యావిధ్యర్థా ఏవ. సూత్రద్వయం వ్యాఖ్యాతమ్. ౨౩, ౨౪

443. ❖అత ఏవ చాగ్నీన్ధనాద్యనపేక్షా❖ ఊర్ధ్వరేతస్స్వాశ్రమేషు బ్రహ్మవిద్యా సంభవతి, నేతి సంశయః. యజ్ఞాద్యభావాత్తేషాం తదఙ్గికా విద్యా న సంభవతీతి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు — * యదిచ్ఛన్తో బ్రహ్మచర్యం చరన్తి * ఏతమేవ ప్రవ్రాజినో లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తీత్యాదిశ్రుతేః తేషాం విద్యావత్త్వావగమాత్తేష్వగ్నిహోత్రాద్యనపేక్షా విద్యేతి నిశ్చీయతే. సూత్రార్థస్తు — అత ఏవ — విద్యావత్త్వశ్రుతేరేవ ఆధానాద్యనపేక్షా తేషు విద్యా. అగ్నీన్ధనం హి — అగ్న్యాధానమ్. ౨౫

444. ❖సర్వాపేక్షా చ యజ్ఞాదిశ్రుతేరశ్వవత్❖ కర్మవత్సు గృహస్థేషు కిం యజ్ఞాదికర్మాపేక్షా విద్యా, ఉత తత్రాపి కేవలైవేతి సంశయః. ఊర్ధ్వరేతస్సు యజ్ఞాద్యనపేక్షైవామృతత్వం సాధయతి చేత్, కర్మనిరపేక్షాయా విద్యాయా ఏవ సాధనత్వమభ్యుపగమనీయమ్. తథా సతి గృహస్థేష్వపి తన్నిరపేక్షైవ సాధయితుం సమర్థేతి పూర్వః పక్షః. న హి స్వర్గాదిసాధనభూతమగ్నిహోత్రాదికర్మ పురుషభేదేన నానావిధాఙ్గకం దృష్టమ్. * వివిదిషన్తీతి

శబ్దోఽపి వేదనేచ్ఛాయాం కర్మాణి వినియుఙ్క్తే, నవిద్యాయామ్. రాద్ధాన్తస్తు – కర్మవత్సు గృహస్థేషు యజ్ఞాదిసర్వకర్మాపేక్షా విద్యా. కుతః? యజ్ఞాదిశ్రుతేః – * తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేనేతి హి యజ్ఞాదయో విద్యాఙ్గత్వేన వినియుజ్యన్తే. అతో గృహస్థేషు కర్మాపేక్షా విద్యా. ఇచ్ఛాయా ఇష్యమాణప్రధానత్వాత్ * వివిదిషన్తీతీష్యమాణం జ్ఞానమేవేత్యవగమ్యతే. యథా గమనసాధనభూతోఽశ్వః స్వపరికరబన్ధరూపపరికర్మాపేక్షః; ఏవం మోక్షసాధనభూతా విద్యాఽపి నిత్యనైమిత్తికపరికర్మాపేక్షా. ఊర్ధ్వరేతస్సు చ స్వాశ్రమవిహితం కర్మైవ పరికర్మ భవతీతి తేష్వపి విద్యాసంబన్ధశ్శాస్త్రాదవగమ్యతే. శాస్త్రైకసమధిగమ్యే హి యథాశాస్త్రమభ్యుపగమనీయమ్, సూత్రమపి వ్యాఖ్యాతమ్. ౨౬

445. ~~❖శమదమాద్యుపేతస్స్యాత్తథాఽపి తు తద్విధేస్తదఙ్గతయా తేషామప్యవశ్యానుష్ఠేయత్వాత్❖~~ కిం విద్యానిర్వృత్తయే గృహస్థైశ్శమదమాదయ ఉపాదేయాః, ఉత నేతి సంశయః. గృహస్థానామాన్తరబాహ్యకరణవ్యాపారరూపకర్మాఙ్గకత్వాద్విద్యాయాః తద్విపరీతరూపశమదమాద్యుపాదానాసామర్థ్యాదూర్ధ్వరేతస్సు కర్మరహితేషు శమాదివినియోగో భవిష్యతి, యథా యజ్ఞాదివినియోగః కర్మవత్సు గృహస్థేషు. తస్మాదనుపాదేయాశ్శమాదయ ఇతిపూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు – * తస్మాదేవంవిచ్ఛాన్తో దాన్త ఉపరతస్తితిక్షుస్సమాహితో భూత్వాఽఽత్మన్యేవాత్మానం పశ్యేదితి సామాన్యేన విద్యాఙ్గతయా వినియోగాద్గృహస్థైరప్యుపాదేయాః. నచ కర్మవతాం తేషాం శమాద్యుపాదానాసామర్థ్యమ్, భిన్నవిషయత్వాచ్ఛమాదేః. విహితేషు హి కర్మసు కరణవ్యాపారః, అవిహితేషు ప్రయోజనశూన్యేషు చ శమదమాదయః. అతశ్శమాదివినియోగో యజ్ఞాదివినియోగవన్న సఙ్కోచమర్హతీతి. సూత్రార్థస్తు–యద్యపి గృహస్థో యజ్ఞాదికర్మసు వినియుక్తః, తథాపి తు శమదమాద్యుపేతస్స్యాత్. కుతః? * శాన్తో దాన్త ఇత్యాదినా తద్విధేః, తదఙ్గతయా–విద్యాఙ్గతయా విద్యానిష్పత్తయే తేషామవశ్యానుష్ఠేయత్వాచ్చ. ఏకాగ్రతానిష్పాద్యత్వాచ్ఛమదమాదిభిరేవ విద్యానిష్పత్తిరిత్యర్థః. యజ్ఞాదికర్మాణ్యపి పాపనిబర్హణద్వారేణైకాగ్రతాముపాదయన్తీత్యభిప్రాయః. ౨౭

446. ~~❖సర్వాన్నానుమతిశ్చ ప్రాణాత్యయే తద్దర్శనాత్❖~~ వాజినాం ఛన్దోగానాంచ ప్రాణవిద్యాయాం * నహ వా ఏవంవిది కిఞ్చనానన్నం భవతీతి సర్వాన్నానుమతిస్సంకీర్త్యతే. కిం ప్రాణవిదస్సర్వాన్నానుమతిస్సర్వదా, ఉత ప్రాణాత్యయాపత్తావితి సంశయః. అవిశేషాత్సర్వదేతి పూర్వః పక్షః. అతిశయితశక్తేర్బ్రహ్మవిదోఽప్యుచ్ఛిష్టపరిగ్రహణాభక్షణయోః ప్రాణాత్యయాపత్తావేవ దర్శనాదల్పశక్తేః ప్రాణవిదః కిం పునరితి ప్రాణాత్యయాపత్తావేవేతి రాద్ధాన్తః. సూత్రార్థస్తు – చశబ్దోఽవధారణే. ప్రాణవిదస్సర్వాన్నానుమతిః ప్రాణాత్యయ ఏవ. కుతః? తద్దర్శనాత్ –అతిశయితశక్తేర్బ్రహ్మవిదః ప్రాణాత్యయ ఏవ సర్వాన్నానుమతిదర్శనాత్.

447. ~~❖అబాధాచ్చ❖~~ * ఆహారశుద్ధౌ సత్త్వశుద్ధిస్సత్త్వశుద్ధౌ ధ్రువాస్మృతిరిత్యాహారశుద్ధివిధేరబాధాచ్చ ప్రాణాత్యయ ఏవ. ౨౯

448. ~~❖అపి స్మర్యతే❖~~ * ప్రాణసంశయమాపన్నో యోఽన్నమత్తి యతస్తతః। లిప్యతే న స పాపేన పద్మపత్రమివామ్భసేతి ప్రాణసంశయ ఏవ సర్వాన్నానుమతిః స్మర్యతే చ.

449. ~❖శబ్దశ్చాతోఽకామకారే❖~ యతస్సర్వాన్నానుమతిః ప్రాణాత్యయే, అతోఽకామకారే శబ్దశ్చ - కామకారస్య ప్రతిషేధకశబ్దశ్చోపపద్యత ఇత్యర్థః. అస్తిహి కఠానాం కామకారస్య ప్రతిషేధకశ్శబ్దః*తస్మాద్బ్రాహ్మణస్సురాం న పిబతి పాప్మనా నోత్సృజా ఇతి. పాప్మనా సంస్పృష్టో న భవానీతి మత్వా సురాం న పిబతీత్యర్థః. ౩౧

450. ~❖విహితత్వాచ్చాశ్రమకర్మాపి❖~ కిం యజ్ఞాదయో విద్యాఙ్గభూతాః కేవలాశ్రమస్యాప్యఙ్గభూతాః, ఉత నేతి సంశయః. కేవలాశ్రమస్యాప్యఙ్గత్వే నిత్యానిత్యసంయోగరూపవిరోధః ప్రసజ్యత ఇతి నాఙ్గభూతాః కేవలాశ్రమస్యేతి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు-యద్యే(ద్వై)కేనైవ వినియోగేనోభయాఙ్గత్వమిష్యతే, తదా నిత్యానిత్యసంయోగవిరోధః. ఇహతు * యావజ్జీవమగ్నిహోత్రం జుహుయాత్ * తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేనేతి వినియోగపృథక్త్వేన విరోధః పరిహ్రియతే, యథాఽగ్నిహోత్రాదీనామేవ కర్మణామ్. జీవనాధికారకామనాధికారయోరివాధికారభేదస్యాస్ఫుటత్వాత్తత్స్ఫుటీకరణాయ పునరిహ చిన్త్యతే. సూత్రార్థస్తు— * యావజ్జీవమగ్నిహోత్రం జుహుయాదిత్యాదినా కేవలగృహస్థాశ్రమిణో జీవననిమిత్తతయా విహితత్వాదేవ యజ్ఞాది కేవలాశ్రమకర్మాపి. ౩౨

451. ~❖సహకారిత్వేన చ❖~ * తమేతం వేదానువచనేనేత్యాదినా విద్యాసాధనత్వేన విహితత్వాచ్చ విద్యాసహకారిత్వేన చానుష్ఠేయం యజ్ఞాదికర్మ. వినియోగపృథక్త్వేన విరోధః పరిహ్రియత ఇత్యభిప్రాయః. ౩౩

452. ~❖సర్వథాఽపి త ఏవోభయలిఙ్గాత్❖~ సర్వథాఽపి - ఉభయత్ర వినియోగేఽపి త ఏవ యజ్ఞాదయః. కుతః? ఉభయలిఙ్గాత్ - ఉభయత్ర ప్రత్యభిజ్ఞానాఖ్యలిఙ్గాత్. ౩౪

453. ~❖అనభిభవం చ దర్శయతి❖~ * ధర్మేణ పాపమపనుదతీత్యాదిభిశ్చ యజ్ఞాదిధర్మాన్నిర్దిశ్య తైర్విద్యాయా అనభిభవం - పాపకర్మభిరుత్పత్తిప్రతిబన్ధాభావం దర్శయతి. అత ఉభయత్ర వినియోగాత్కేవలాశ్రమిణాం ముముక్షూణాం చానుష్ఠేయా యజ్ఞాదయః. ౩౫

454. ~❖అన్తరాచాపి తు తద్దృష్టేః❖~ విధురాదీనామనాశ్రమిణాం బ్రహ్మవిద్యాయామధికారోఽస్తి, నేతి సంశయః. ఆశ్రమధర్మేతికర్తవ్యతాకత్వాద్విద్యాయాస్తదభావాత్తేషామనధికార ఇతి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు - ఊర్ధ్వరేతస్స్వివ రైక్వాదిష్వనాశ్రమిషు విద్యానిష్ఠత్వదర్శనాదాశ్రమానియతైర్జపోపవాసదానాదిభిరేవ తేషాం విద్యానుగ్రహో భవతీత్యస్త్యేవాధికారః. సూత్రార్థస్తు - తుశబ్దాత్పక్షో వ్యావృత్తః. చశబ్దోఽవధారణే. అన్తరాఽపి - ఆశ్రమానన్తరా వర్తమానానామనాశ్రమిణామప్యధికారోఽస్త్యేవ. కుతః? తద్దృష్టేః- రైక్వాదిషు విద్యానిష్ఠత్వదృష్టేః. ౩౬

455. ~❖అపి స్మర్యతే❖~ అపిచ, అనాశ్రమిణామపి జపాదిభిరేవ విద్యానుగ్రహః స్మర్యతే * జప్యేనాపి చ సంసిద్ధ్యేద్బ్రాహ్మణో నాత్ర సంశయ ఇత్యాదినా. ౩౭

456. ~❖విశేషానుగ్రహశ్చ❖~ ఆశ్రమానియతధర్మవిశేషేణ విద్యానుగ్రహశ్శ్రూయతేచ * తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా విద్యయా చాత్మానమన్విచ్ఛేదితి. ౩౮

457. ~❖అతస్త్వితరజ్జ్యాయో లిఙ్గాచ్చ❖~ అతః - అనాశ్రమిత్వాత్, ఇతరత్ - ఆశ్రమిత్వం జ్యాయః, ధర్మభూయస్త్వాత్. లిఙ్గాచ్చ - స్మృతేశ్చేత్యర్థః. * అనాశ్రమీ న

తిష్ఠేత్తు దినమేకమపి ద్విజ ఇతి హి స్మర్యతే. తస్మాదనాశ్రమిత్వేన విద్యానిష్ఠత్వమాపద్విషయమిత్యభిప్రాయః. ౩౯

458. తద్భూతస్య తు నాతద్భావో జైమినేరపి నియమాత్తద్రూపాభావేభ్యః. నైష్ఠికవైఖానసపరివ్రాజకానాం స్వాశ్రమేభ్యః ప్రచ్యుతానామపి విద్యాధికారోఽస్తి, నేతి సంశయః. విధురాదివజ్జపాదిభిరనుగ్రహసంభవాదస్త్యేవాధికార ఇతి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు-నైష్ఠికాదీనాం స్వాశ్రమభ్రష్టానాం ప్రాయశ్చిత్తాభావస్మరణాచ్ఛిష్టబహిష్కృతత్వాచ్చ తేషామనధికార ఇతి. సూత్రార్థస్తు-తద్భూతస్య తు నాతద్భావః - నైష్ఠికాదిభూతస్యాతథాభావో న సంభవతి. కుతః? తద్రూపాభావేభ్యశ్శాస్త్రైర్నియమాత్. తద్రూపాభావాః- నైష్ఠికాద్యాశ్రమధర్మాభావాః. తేభ్యో నియచ్ఛన్తి హి శాస్త్రాణి. * బ్రహ్మచార్యాచార్యకులవాసీ తృతీయోఽత్యన్తమాత్మానమాచార్యకులేఽవసాదయన్నితి నైష్ఠికస్య తత్రైవ నియమః. * అరణ్యమియాత్తతో న పునరేయాదితి చ వైఖానసస్య. * సంన్యస్యాగ్నిం న పునరావర్తయేదితి చ పరివ్రాజకస్య. అత ఏవ తేషామనాశ్రమిత్వేనావస్థానాభావాద్విద్యాధికారో న సంభవతి. జైమినేరప్యవిగీతోఽయమ్. ౪౦

459. నచాధికారికమపి పతనానుమానాత్తదయోగాత్. ఆధికారికమ్ - అధికారలక్షణోక్తమ్ * అవకీర్ణిపశుశ్చ తద్వదిత్యేతత్ప్రాయశ్చిత్తం నైష్ఠికస్య న సంభవతి. కుతః? పతనానుమానాన్నైష్ఠికస్య తదయోగాత్. తస్య హి పతనం స్మర్యతే ప్రాయశ్చిత్తాభావవచనేన * ఆరూఢో నైష్ఠికం ధర్మం యస్తు ప్రచ్యవతే ద్విజః, ప్రాయశ్చిత్తం న పశ్యామి యేన శుధ్యేత్స ఆత్మహేతి. అత ఉపకుర్వాణబ్రహ్మచారివిషయమాధికారికమ్. ౪౧

460 ఉపపూర్వమపీత్యేకే భావమశనవత్తదుక్తమ్. ఏకే ప్రాయశ్చిత్తభావమపి మన్యన్తే, యత ఉపపూర్వమ్ - ఉపపాతకమిదమ్. అశనవత్ - మధ్వశనాదినిషేధతత్ప్రాయశ్చిత్తవద్భవతీత్యర్థః. అత ఉపకుర్వాణస్య బ్రహ్మచారిణః ఉక్తమాధికారికమస్యాపి భవతీతి. తదుక్తం స్మృతికారైః * ఉత్తరేషాం చైతదవిరోధీతి. ఉపకుర్వాణే బ్రహ్మచారిణ్యుక్తో ధర్మ ఉత్తరేషాం చాశ్రమిణాం స్వాశ్రమావిరోధీ భవత్యేవేత్యర్థః. ౪౨

461. బహిస్తూభయథాఽపి స్మృతేరాచారాచ్చ. ఉభయథాఽపి- ఉపపాతకత్వే మహాపాతకత్వేఽపి నైష్ఠికాత్ప్రచ్యుతో బహిర్భూతః కర్మాధికారాత్, * ప్రాయశ్చిత్తం న పశ్యామీతి స్మృతేః; ఆచారాచ్చ-వర్జయన్తి హ్యేనం శిష్టా విద్యోపదేశాదౌ. యద్యపి కల్మషనిబర్హణాయ కైశ్చిత్ప్రాయశ్చిత్తముచ్యతే, తథాఽపి కర్మాధికారాపాదినీ శుద్ధిస్తేషాం న సంభవతీత్యభిప్రాయః. ౪౩

462. స్వామినః ఫలశ్రుతేరిత్యాత్రేయః. ఉద్గీథాద్యుపాసనం కిం యజమానేనానుష్ఠేయమ్, ఉతర్త్విజేతి సంశయః. * యదేవ విద్యయా కరోతి ... తదేవ వీర్యవత్తరమితి క్రతువీర్యవత్తరత్వఫలం యజమానస్యేతి దహరోపాసనాదివద్యజమానేనానుష్ఠేయమితి పూర్వః పక్షః. కర్మాఙ్గాశ్రయత్వాదస్యోపాసనస్య, కర్మణశ్చార్త్విజ్యత్వేనైతదపి ఋత్విజాఽనుష్ఠేయం గోదోహనాదివదితి రాద్ధాన్తః. సూత్రార్థస్తు - స్వామినః - యజమానస్య ఉద్గీథాద్యుపాసనే కర్తృత్వమ్. కుతః? తస్యైవ ఫలశ్రుతేరిత్యాత్రేయో మన్యతే. ౪౪

463. ఆర్త్విజ్యమిత్యౌడులోమిః తస్మై హి పరిక్రీయతే. క్రత్వఙ్గాశ్రయత్వేన క్రత్వధికృతస్యైవాస్మిన్నుపాసనేఽధికారాత్క్రతోశ్చార్త్విజ్యత్వే నైతదప్యార్త్విజ్యమిత్యౌడులోమిరాచార్యో మన్యతే. యజమానఫలసాధనత్వేఽపి క్రతోస్తదనుష్ఠానాయ హి ఋత్విక్పరిక్రీయతే. ౪౫

464. సహకార్యన్తరవిధిః పక్షేణ తృతీయం తద్వతో విధ్యాదివత్. *తస్మాద్బ్రాహ్మణః పాణ్డిత్యం నిర్విద్య బాల్యేన తిష్ఠాసేత్ బాల్యం చ పాణ్డిత్యం చ నిర్విద్యాథ మునిరిత్యత్ర మౌనం విద్యాఙ్గతయా విధీయతే, ఉతానూద్యత ఇతి సంశయః. మౌనస్య మననరూపత్వాత్ *శ్రోతవ్యో మన్తవ్య ఇతి చ ప్రాప్తత్వేనానూద్యత ఇతి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు - మునిశబ్దస్య ప్రకృష్టమననశీలే ప్రసిద్ధేః ప్రకృష్టమననముపాస్యవిషయాభ్యాసరూపం విద్యానిష్పత్తయే విధీయత ఇతి. సూత్రార్థస్తు - తద్వతః - విద్యావతః సహకార్యన్తరం - మౌనం విధిః, విధీయత ఇతి విధిరితి మౌనం విధిరిత్యుక్తమ్. విధ్యాదివత్, అత్రాపి విధీయత ఇతి విధిః యజ్ఞదానప్రభృత్యాశ్రమధర్మః. ఆదిశబ్దాచ్ఛ్రవణమననే గృహ్యేతే. ఆశ్రమధర్మవచ్ఛ్రవణమననవచ్చ పాణ్డిత్యబాల్యయోస్తృతీయమిదం సహకార్యన్తరం మౌనమపూర్వం విధీయతే. కుత ఇత్యత ఆహ * పక్షేణేతి. మునిశబ్దస్య ప్రకృష్టమననయుక్తే పక్షేణ ప్రసిద్ధేరిత్యర్థః. ౪౬

465. కృత్స్నభావాత్తు గృహిణోపసంహారః. సర్వాశ్రమిణాం విద్యావత్త్వేఽపి చ్ఛాన్దోగ్యే * స ఖల్వేవం వర్తయన్యావదాయుషం బ్రహ్మలోకమభిసంపద్యత ఇతి గృహస్థధర్మేణోపసంహారః సర్వాశ్రమధర్మప్రదర్శనార్థః. కుతః? కృత్స్నభావాత్ - కృత్స్నేషు భావాత్, కృత్స్నేష్వాశ్రమే(మి)షు విద్యాయాస్సద్భావాదిత్యర్థః. ౪౭

466. మౌనవదితరేషామప్యుపదేశాత్. * అథ మునిరిత్యస్మిన్వాక్యే * అథ భిక్షాచర్యం చరతీతి పారివ్రాజ్యైకాన్తధర్మేణోపసంహారోఽపి సర్వాశ్రమధర్మప్రదర్శనార్థః. భిక్షాచర్యమౌనాదివదితరేషామాశ్రమధర్మాణాం యజ్ఞాదీనామప్యుపదేశాత్. ౪౮

467. అనావిష్కుర్వన్నన్వయాత్. *తస్మాద్బ్రాహ్మణః పాణ్డిత్యం నిర్విద్య బాల్యేన తిష్ఠాసేత్ బాల్యం చ పాణ్డిత్యం చ నిర్విద్యాథ మునిరిత్యత్ర కిం బాలస్య కర్మ కామచారాదికం సర్వం విదుషోపాదేయమ్, ఉత విద్యామాహాత్మ్యానావిష్కార ఇతి సంశయః. * బాల్యేన తిష్ఠాసేదిత్యవిశేషవిధానాత్కామచారాదికం సర్వమప్యుపాదేయమితి పూర్వః పక్షః, విదుషో విశేషవిధానాత్ విద్యామాహాత్మ్యాచ్చ నిషేధశాస్త్రాణి బాధితాని భవేయురితి. రాద్ధాన్తస్తు-పాణ్డిత్యప్రయుక్తస్వమాహాత్మ్యానావిష్కార ఏవ విద్యాన్వయయోగ్యతయోపాదేయః, ఇతరస్య కామచారాదేః * నావిరతో దుశ్చరితాదిత్యాదిశాస్త్రైర్విద్యోత్పత్తివిరోధిత్వావగమాత్. అతో యథా బాలః స్వాభిజనాద్యనావిష్కుర్వన్వర్తతే, తథా విద్వాన్వర్తేతేత్యేతదేవ యుక్తమ్. సూత్రమపి వ్యాఖ్యాతమ్. ౪౯

468. ఐహికమప్రస్తుతప్రతిబన్ధే తద్దర్శనాత్. మోక్షాతిరిక్తాభ్యుదయఫలముపాసనం కిం స్వసాధనభూతపుణ్యకర్మానన్తరమేవోత్పద్యతే, ఉతానన్తరమన్యదా వేత్యనియమ ఇతి సంశయః. సాధననిర్వృత్తౌ విలమ్బహేత్వభావాదనన్తరమేవేతి పూర్వఃపక్షః. రాద్ధాన్తస్తు- అప్రస్తుతే ప్రబలకర్మాన్తరప్రతిబన్ధే సత్యనన్తరం, ప్రస్తుతే తదుత్తరకాలమిత్యనియమః. దృశ్యతే

హి ప్రబలకర్మాన్తరేణ ఫలప్రతిబన్ధః - * యదేవ విద్యయా కరోతి ... తదేవ వీర్యవత్తరమితి ఉద్గీథోపాసనస్య క్రతోః కర్మాన్తరేణ ఫలాప్రతిబన్ధః ఫలమితి * పృథగ్ధ్యప్రతిబన్ధః ఫలమిత్యభ్యుపగమాత్. సూత్రమపి వ్యాఖ్యాతమ్. ఐహికమ్ - అభ్యుదయఫలమిత్యర్థః. ౫౧

469. ~❖ ఏవంముక్తిఫలానియమస్తదవస్థావధృతేస్తదవస్థావధృతేః ❖~ కిం ముక్తిఫలాన్యుపాసనాని స్వసాధనభూతాతిశయితపుణ్యకర్మానన్తరముత్పద్యన్తే, ఉత పూర్వవదనియమ ఇతి సంశయః. ముక్తిఫలోపాసనసాధనభూతకర్మణాం సర్వకర్మభ్యో బలవత్తరత్వేన ప్రతిబన్ధాభావాదనన్తరమేవోత్పద్యత ఇతి పూర్వః పక్షః. తత్రాపి బ్రహ్మవిదపచారస్య తతోఽపి బలవత్తరత్వేన ప్రతిబన్ధసంభవాదనియమ ఏవేతి రాద్ధాన్తః. సూత్రార్థస్తు-ముక్తిఫలానామప్యేవమనియమః. కుతః? తదవస్థావధృతేః - ప్రతిబన్ధాభావే సతి ఫలావధృతేః. ద్విరుక్తిరధ్యాయపరిసమాప్తిం ద్యోతయతి. ౫౨

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీవేదాన్తదీపే
తృతీయస్యాధ్యాయస్య చతుర్థః పాదః. సమాప్తశ్చాధ్యాయః.

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః

శ్రీవేదాన్తదీపే చతుర్థాధ్యాయే ప్రథమః పాదః

470. ~❖ ఆవృత్తిరసకృదుపదేశాత్ ❖~ బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమ్ * తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతీత్యాదివేదాన్తవిహితం వేదనం కిం సకృత్కృతమేవ శాస్త్రార్థః, ఉతాసకృదావృత్తమితి సంశయః. * సకృత్కృతమేవేతి పూర్వః పక్షః, * స యో హ వై తత్పరమం బ్రహ్మ వేద బ్రహ్మైవ భవతీత్యాదౌ వేదనస్యైవ ముక్త్యుపాయత్వప్రతిపాదనాత్, సకృత్కృతేఽపి వేదనే శాస్త్రార్థనిర్వృత్తేః, తస్యాసకృదావృత్తౌ ప్రమాణాభావాత్. రాద్ధాన్తస్తు- * యస్తద్వేద యత్స వేద స మయైతదుక్త ఇత్యుపక్రమ్య * అను మ ఏతాం భగవో దేవతాం శాధి యాం దేవతాముపాస్స ఇత్యేకస్మిన్వాక్యే విద్యుపాస్యోర్వ్యతికరేణ ప్రయోగదర్శనాత్, సమానార్థేషు * బ్రహ్మవిదాప్నోతిపరమ్ * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్యః శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యాదిషు ధ్యానవిద్యోర్వ్యతికరదర్శనాచ్చ, ధ్యానోపాసనాదిశబ్దవాచ్యమసకృదావృత్తం స్మృతిసన్తానరూపం వేదనమేవ శాస్త్రార్థ ఇతి నిశ్చీయతే. సూత్రార్థస్తు - ఆవృత్తిరసకృత్ - బ్రహ్మప్రాప్తిసాధనం వేదనమసకృదావృత్తమేవ శాస్త్రార్థః. వేదనం ధ్యానశబ్దవాచ్యమిత్యర్థః. కుతః? ఉపదేశాత్ -* ఓమిత్యేవ ధ్యాయథాత్మానమ్ * నిచాయ్య తం మృత్యుముఖాత్ప్రముచ్యతే * ఆత్మానమేవ లోకముపాసీత * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇత్యాదినా ఉపాసనోపసంహారోపదేశాత్. ఉపాసనం చావిచ్ఛిన్నస్మృతిసన్తానరూపమితి పూర్వమేవోక్తమ్.

471. ❖~ లిఙ్గాచ్చ ❖~ లిఙ్గం-స్మృతిః. స్మర్యతే చాయమర్థః * మాం ధ్యాయన్త ఉపాసతే, తేషామహం సముద్ధర్తా మృత్యుసంసారసాగరాత్, * యే త్వక్షరమనిర్దేశ్యమవ్యక్తం పర్యుపాసతే * తద్రూపప్రత్యయే చైకాగ్రా సన్తతిశ్చాన్యనిస్పృహా, తద్ధ్యానం ప్రథమైష్షడ్భిరఙ్గైర్నిష్పాద్యతే తథేతి.

472. ~~ ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తి గ్రాహయన్తి చ ~~ కిముపాస్యం బ్రహ్మోపాసితురన్యత్వేనానుసన్ధేయమ్, ఉతాత్మత్వేనేతి సంశయః. * అధికం తు భేదనిర్దేశాత్ *అధికోపదేశాదిత్యాదిషూపాసితురుపాస్యస్యార్థాన్తరత్వేనైవోపపాదనాద్యథావస్థితస్యైవోపాస్యత్వాచ్చాన్యత్వేనోపాస్యమితి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు-* త్వం వా అహమస్మి భగవో దేవతే అహం వై త్వమసి భగవో దేవతే ఇతి పూర్వే ఉపాసితార ఉపాస్యమాత్మత్వేనోపగచ్ఛన్తి. అత ఆత్మేత్యేవోపాస్యమ్. తానుపాసిత్రూంస్స్వాత్మార్థాన్తరభూతస్యాపి బ్రహ్మణ ఉపాసితురాత్మత్వం గ్రాహయన్తి శాస్త్రాణి * య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తరో యమాత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమన్తరో యమయతి స త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృత ఇత్యాదిభిరుపాసితా పరమాత్మనశ్శరీరమ్, పరమాత్మా చోపాసితురాత్మేతి ప్రతిపాదనేన; తథా * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ తజ్జలానితి * సన్మూలాస్సోమ్యేమాస్సర్వాః ప్రజాస్సదాయతనాస్సత్ప్రతిష్ఠాః...ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమితి చ తదాయత్తస్వరూపస్థితిప్రవృత్తితాప్రతిపాదనేన చ. ఏవముపాసితుస్స్వాత్మనోఽప్యాత్మత్వాద్బ్రహ్మణో యథావస్థితస్వాత్మశరీరకబ్రహ్మానుసన్ధానేఽహమిత్యేవానుసన్ధేయమ్. యథా మనుష్యోఽహమస్మీతి స్వశరీరస్యస్వప్రకారతైకస్వభావతయా ప్రకారిణి స్వాత్మని పర్యవసానమ్, తథా స్వాత్మనోఽహంప్రత్యయోఽహంశబ్దశ్చ న కేవలస్వాత్మవిషయా; పరమాత్మశరీరతయా తద్విశేషణత్వేనైవ స్వాత్మనోఽవస్థానాత్. సూత్రమపి వ్యాఖ్యాతమ్. ౩

473, 474. ~~ న ప్రతీకే న హి సః, బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాత్ ~~ * మనో బ్రహ్మేత్యుపాసీతేత్యాదిషు ప్రతీకోపాసనేష్వప్యాత్మత్వేనానుసన్ధానం కర్తవ్యమ్, ఉత నేతి సంశయః. *మనో బ్రహ్మేత్యుపాసీతేతి బ్రహ్మోపాసనత్వావిశేషాదాత్మేత్యేవానుసన్ధానమితి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు - న ప్రతీకే ఆత్మత్వానుసన్ధానం కార్యమ్. కుతః? నహి మనఆదిరుపాసితురాత్మా. నచ తత్ర బ్రహ్మోపాస్యమ్; బ్రహ్మదృష్ట్యా మనఆదిరుపాస్యః. అపకృష్టే హ్యుత్కృష్టదృష్టిరభ్యుదయాయ భవతి, యథా భృత్యాదౌ రాజదృష్టిః. సూత్రద్వయం వ్యాఖ్యాతమ్. ౪,౫

475. ~~ ఆదిత్యాదిమతయశ్చాఙ్గ ఉపపత్తేః ~~ * య ఏవాసౌ తపతి తముద్గీథముపాసీతేత్యాదిషు కర్మాఙ్గాశ్రయోపాసనేషు కిముద్గీథాదావాదిత్యదృష్టిః కార్యా, ఉతాదిత్యాదావుద్గీథాదిదృష్టిరితి సంశయః. కర్మణః ఫలసాధనతయోత్కర్షాదాదిత్యాదేర్దేవతాత్వేన తద్గుణత్వాచ్చాదిత్యాదావుద్గీథాదిదృష్టిః కార్యేతి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు - కర్మణోఽపి ఫలసాధనత్వమాదిత్యాదిదేవతారాధనద్వారేణేతి ఆదిత్యాదేరేవోత్కర్షోపపత్తేరాదిత్యాదిమతయ ఏవ కర్మాఙ్గోద్గీథాదౌ కార్యాః. సూత్రం చ వ్యాఖ్యాతమ్. ౬

476. ~~ ఆసీనస్సంభవాత్ ~~ కిమిదం బ్రహ్మోపాసనమాసీనః కుర్యాత్, ఉతాసీనశ్శయానస్తిష్ఠన్గచ్ఛన్వేత్యనియమేనేతి సంశయః. విశేషాశ్రవణాదనియమేనేతి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు - ఆసీనస్యైవైకాగ్రతాసంభవాదేకాగ్రతామూలత్వాచ్చోపాసనస్య, ఆసీనః కుర్యాత్. సూత్రమపి వ్యాఖ్యాతమ్. ౭

477. ~~ ధ్యానాచ్చ ~~ * నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యుపాసనస్య ధ్యానరూపత్వాచ్చైకాగ్రచిత్తతాఽవశ్యమ్భావినీ. ధ్యానం హి విజాతీయప్రత్యయాన్తరావ్యవహితం తైలధారావదవిచ్ఛిన్నస్మృతిసన్తతిరూపమ్. ౮

478. ~ అచలత్వంచాపేక్ష్య. ~ నిశ్చలత్వం చాపేక్ష్య ధ్యానవాచోయుక్తిః పృథివ్యాదిషు దృశ్యతే * ధ్యాయతీవ పృథివీ ధ్యాయతీవాన్తరిక్షం ధ్యాయతీవ ద్యౌరిత్యాదికా. అతో ధ్యాయతః పృథివ్యాదివదచలత్వమాసీనస్యైవ సంభవతి. ౯

479. ~ స్మరన్తి చ. ~ స్మరన్తి చాసీనస్యైవ ధ్యానమ్ * ఉపవిశ్యాసనే యుఞ్జ్యాద్యోగమాత్మవిశుద్ధయ ఇతి. ౧౦

480. ~ యత్రైకాగ్రతా తత్రావిశేషాత్. ~ యస్మిన్దేశే యస్మింశ్చ కాలే మనస ఏకాగ్రతా, తత్ర దేశే కాలే చోపాసనం కార్యమ్ * శర్కరాదిరహితే మనోనుకూలే శుచౌ దేశ ఇత్యేతదతిరిక్తవిశేషాగ్రహణాత్. యథా దేశకాలయోరేకాగ్రతాయామవిశేషః, న తథా స్థితిగత్యాదౌ; ఆసీనస్య తు విశేషోఽస్తీత్యభిప్రాయః. ౧౧

481. ~ ఆప్రయాణాత్తత్రాపి హి దృష్టమ్. ~ తదిదమపవర్గసాధనముపాసనమేకస్మిన్నహని కార్యమ్, ఉత ప్రత్యహమాప్రయాణాదనువర్తనీయమితి సంశయః. ఏకస్మిన్నేవాహని శాస్త్రార్థస్య కృతత్వాత్తావతైవ పరిసమాపనీయమ్. * యావదాయుషమితి తు వచనం విధిశబ్దస్యాభావాద్విద్యాయాః ఫలేనోపసంహారపరమితి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు- ఆప్రయాణాదనువర్తనీయమ్. కుతః? తత్రాపి హి దృష్టం * స ఖల్వేవంవర్తయన్యావదాయుషం బ్రహ్మలోకమభిసంపద్యత ఇతి. అప్రాప్తత్వేనానువాదత్వాసంభవాద్విధిరేవాయమితి. ౧౨.

482. ~ తదధిగమ ఉత్తరపూర్వాఘయోరశ్లేషవినాశౌ తద్వ్యపదేశాత్. ~ విదుష ఉత్తరపూర్వాఘయోరశ్లేషవినాశౌ కిం సంభవతః, ఉత నేతి సంశయః. * నాభుక్తం క్షీయతే కర్మ కల్పకోటిశతైరపీతి భోగాదేవ కర్మక్షయశ్రవణాదశ్లేషవినాశశ్రుతిః కథంచిద్విద్యాస్తుత్యర్థతయా నేయేతి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు-ద్వయోశ్శాస్త్రయోర్భిన్నవిషయత్వేన విరోధాభావాత్సంభవత ఏవ. కర్మణాం ఫలజననసామర్థ్యం ద్రఢయతి * నాభుక్తం క్షీయత ఇతి. * ఏవమేవంవిది పాపం కర్మ న శ్లిష్యతే * ఏవం హాస్య సర్వే పాప్మానః ప్రదూయన్త ఇతి చ శ్రుతిర్విద్యాయాస్తత్సామర్థ్యనివారణశక్తివిషయేతి. యథాఽగ్నేస్తేజసశ్శైత్యజననతన్నివారణశక్తివిషయే ప్రమాణేన విరుధ్యేతే ఇతి. సూత్రమపి వ్యాఖ్యాతమ్. ౧౩

483. ~ ఇతరస్యాప్యేవమసంశ్లేషః పాతే తు. ~ కిమసంశ్లేషవినాశౌ పుణ్యకర్మణోఽపి సమానౌ, ఉత నేతి సంశయః. పుణ్యకర్మఫలస్య సుఖరూపత్వేన విదుషోఽనిష్టత్వాభావాన్న సమానావితి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు — ముముక్షోర్మోక్షవిరోధిత్వేనానిష్టత్వసామ్యాదశ్లేషవినాశౌ సమానావేవ. సూత్రార్థస్తు-ఇతరస్య - పుణ్యస్యాప్యనిష్టఫలత్వసామ్యాదేవమ్ - అశ్లేషవినాశౌ; విద్యానుగుణస్య తు వృష్ట్యన్నారోగ్యాదిఫలస్య శరీరపాతాదూర్ధ్వమనిష్టత్వాదశ్లేషః. ౧౪

484. ~ అనారబ్ధకార్యే ఏవ తు పూర్వే తదవధేః. ~ విద్యోత్పత్తేః పూర్వకృతయోః పుణ్యపాపయోరవిశేషేణ వినాశః, ఉతానారబ్ధకార్యయోరేవేతి సంశయః. *సర్వే పాప్మానః ప్రదూయన్త ఇతి విశేషాభావాదవిశేషేణేతి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు-* తస్య తావదేవ

చిరం యావన్న విమోక్ష్యే అథ సంపత్స్యే ఇత్యుత్పన్నవిద్యస్యాపి శరీరమోక్షావధిత్వశ్రుతేః సర్వవినాశే శరీరస్థిత్యనుపపత్తేశ్చానారబ్ధకార్యయోరేవ వినాశః. సూత్రం చ వ్యాఖ్యాతమ్. ౧౫

485. అగ్నిహోత్రాది తు తత్కార్యాయైవ తద్దర్శనాత్. అగ్నిహోత్రాద్యాశ్రమధర్మః కిం విదుషోఽనుష్ఠేయః, ఉత నేతి సంశయః. సుకృతదుష్కృతయోరశ్లేషవినాశాభిధానాదాశ్రమధర్మస్యాపి సుకృతత్వసామ్యేన కార్యాశ్లేషాదననుష్ఠేయ ఇతి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు - ఆశ్రమధర్మస్య తు విద్యోత్పత్తిరేవ కార్యమితి తత్కార్యాయైవానుష్ఠేయః. దృశ్యతే హి * తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తీత్యాదినా విద్యోత్పత్తికార్యత్వమ్. విద్యాచాప్రయాణాదహరహరభ్యాసాధేయాతిశయోత్పాద్యైవ. సూత్రం చ వ్యాఖ్యాతమ్. ౧౬

యద్యగ్నిహోత్రాదిసాధుకృత్యా విద్యోత్పత్త్యర్థా, పూర్వకృతా చ సాధుకృత్యా అనుభూతఫలా ప్రారబ్ధఫలా చ; * సుహృదస్సాధుకృత్యామిత్యస్య విషయః క ఇత్యాశఙ్క్యాహ.-

486. అతోఽన్యాఽపి హ్యేకేషాముభయోః. అతః-అగ్నిహోత్రాదిసాధుకృత్యాయాః అన్యాఽపి విద్యాధిగమాత్ పూర్వోత్తరయోః పుణ్యకర్మణోరుభయోశ్చకారీర్యాదికా వృష్ట్యన్నాద్యర్థతయా విదుషాఽనుష్ఠితా విద్యోత్పత్తేః పూర్వం కృతాఽనాదికాలప్రవృత్తా చ ప్రబలకర్మాన్తరప్రతిబద్ధఫలా సాధుకృత్యాఽస్తి హి. అత ఏకేషాం శాఖినాం *సుహృదస్సాధుకృత్యామితి వచనం తద్విషయమ్. విద్యయాఽశ్లేషవినాశశ్రుతిశ్చ తద్విషయా. ౧౭

అనుష్ఠితస్య కర్మణః ప్రబలకర్మప్రతిబన్ధసంభవం పూర్వోక్తం స్మారయతి.—

487. యదేవ విద్యయేతి హి. ఉక్తం హ్యుద్గీథవిద్యాయాః క్రతోః కర్మాన్తరప్రతిబన్ధాభావః ఫలమితి. అతః ప్రతిబద్ధఫలసాధుకృత్యస్యైవ సుహృత్సంక్రమణమ్. ౧౮

488. భోగేన త్వితరే క్షపయిత్వాఽథ సంపద్యతే. ఇతరే - ఆరబ్ధకార్యే పుణ్యపాపే కిం విద్యాయోనిశరీరావసాన ఏవ వినశ్యతే, ఉత తచ్ఛరీరావసానే శరీరాన్తరావసానే వేత్యనియమ ఇతి సంశయః. * యావన్న విమోక్ష్యే అథ సంపత్స్యే ఇతి సంపత్తేశ్శరీరవిమోక్షవిలమ్బమాత్రశ్రుతేః తచ్ఛరీరావసాన ఇతి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు - ప్రారబ్ధఫలయోః కర్మణోః భోగేనైవ క్షపయితవ్యత్వాభిప్రాయేణ * యావన్న విమోక్ష్యే అథ సంపత్స్యే ఇత్యుచ్యతే న శరీరమాత్రమ్; కర్మవిషయౌ హి బన్ధమోక్షౌ. అతః ప్రారబ్ధఫలే పుణ్యపాపే యావతా శరీరేణ సమాపనీయే, తావతా క్షపయిత్వా అథ సంపద్యత ఇత్యనియమ ఏవ. సూత్రం చ వ్యాఖ్యాతమ్. ౧౯

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీవేదాన్తదీపే

చతుర్థస్యాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః.

శ్రీః.

చతుర్థాధ్యాయే ద్వితీయఃపాదః.

489. —వాఙ్మనసి దర్శనాచ్ఛబ్దాచ్చ— * అస్య సోమ్య పురుషస్య ప్రయతో వాఙ్మనసి సంపద్యతే మనః ప్రాణ ఇత్యాదికోత్క్రాన్తివిషయా ఆమ్నాయతే. తత్ర కిం వాగిన్ద్రియం మనసి సంపద్యతే, ఉత వాగ్వృత్తిమాత్రమితి సంశయః. వాచో మనఃప్రకృతిత్వాభావాత్స్వరూపలయ స్తత్ర న సంభవతీతి వాగ్వృత్తిమాత్రాభిప్రాయమితి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు - అకారణే సంపత్త్యభావస్య వాగ్వృత్తావపి తుల్యత్వదర్శనాత్ * వాఙ్మనసీతి వాక్స్వరూపస్యైవ సంపత్తిః. శబ్దాచ్చ స్వరూపమేవ సంపద్యతే * వాఙ్మనసి సంపద్యత ఇతి వాక్స్వరూపసంపత్తావేవ హి శబ్దః, న వృత్తిమాత్రసంపత్తౌ. అకారణే లయాభావాత్సంపత్తి శబ్దస్సంయోగాభిప్రాయః. సూత్రం చ వ్యాఖ్యాతమ్. ౧

490. —అత ఏవ సర్వాణ్యను— యతో వాచో మనసి సంయోగమాత్రముచ్యతే న తు లయః, అత ఏవ తదానీం * సర్వాణీన్ద్రియాణి వాచమను మనసి సంపద్యన్త ఇతి వచనం * వాఙ్మనసి సంపద్యత ఇతి వచనవదుపపన్నమ్ * తస్మాదుపశాన్తతేజాః పునర్భవమిన్ద్రియైర్మనసి సంపద్యమానైరితి. ౨

491. —తన్మనః ప్రాణ ఉత్తరాత్— * మనః ప్రాణ ఇత్యత్ర కిం ప్రాణశబ్దేనాప ఉచ్యన్తే, ఉత ప్రాణ ఏవేతి సంశయః. ప్రాణస్య మనఃప్రకృతిత్వాభావాత్ * అన్నమయం హి సోమ్య మన ఇతి మనసోఽన్నమయత్వశ్రవణాదపాం చాన్నప్రకృతిత్వేన తత్సంపత్తిరుపపద్యత ఇతి ప్రాణశబ్దేనాప ఉచ్యన్త ఇతి పూర్వః పక్షః; * ఆపోమయః ప్రాణ ఇతి హ్యామ్నాయత్వాత్ప్రాణస్య ప్రాణశబ్దేనాపో వక్తుం యుజ్యన్త ఇతి. రాద్ధాన్తస్తు- * అన్నమయం హి సోమ్య మన ఆపోమయః ప్రాణ ఇతి మనఃప్రాణయోర్న తత్తత్ప్రకృతిత్వముచ్యతే, అపితు తదాప్యాయనమ్; ఆహఙ్కారికత్వాన్మనసః, ప్రాణస్య చాకాశప్రకృతిత్వాత్. అతః*వాఙ్మనసీతివత్ తదుత్తరాత్ * మనః ప్రాణ ఇతి శబ్దాత్, తత్ — సర్వేన్ద్రియసంయుక్తం మనః ప్రాణే సంయుజ్యతే. ౩

492. —సోఽధ్యక్షే తదుపగమాదిభ్యః— స ప్రాణః కిం తేజసి సంయుజ్యతే, ఉత జీవ ఇతి సంశయః. * ప్రాణస్తేజసీతి వచనాత్తేజస్యేవేతి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు - ఉత్క్రాన్తౌ ప్రాణస్య జీవోపగమాదిశ్రుతేః ప్రాణః కరణాధ్యక్షే జీవే సంయుజ్యతే. ఏతదవిరోధాయ జీవే సంయుజ్య పశ్చాత్తేజస్సంయోగం * ప్రాణస్తేజసీతి వదతి. శ్రూయన్తే హి ప్రాణస్య జీవోపగమాదయః * ఏవమేవేమమాత్మానమన్తకాలే సర్వే ప్రాణా అభిసమాయన్తి * తముత్క్రామన్తం ప్రాణోఽనూత్క్రామతి * కస్మిన్న్వా ప్రతిష్ఠితే ప్రతిష్ఠాస్యామీత్యాదిషు. ౪

493, 494. —భూతేషు తచ్ఛ్రుతేః; నైకస్మిన్దర్శయతో హి— * ప్రాణస్తేజసీతి కిం తేజోమాత్రే ప్రాణస్సంయుజ్యతే, ఉత భూతాన్తరసంసృష్ట ఇతి సంశయః. * తేజసీతి వచనాత్తేజోమాత్ర ఇతి పూర్వః పక్షః. * పృథివీమయ ఇత్యాదినా సంచరతో జీవస్య సర్వభూతమయత్వశ్రుతేః, త్రివృత్కరణశ్రుతిస్మృతిభ్యాం చ తేజస ఏకస్య కార్యాక్షమత్వాద్భూతాన్తరసంసృష్ట ఇతి రాద్ధాన్తః. సూత్రద్వయం వ్యాఖ్యాతమ్. ౫, ౬

495. ~సమానా చాసృత్యుపక్రమాదమృతత్వం చానుపోష్య~ ఇయముత్క్రాన్తిః కిం విద్వదవిదుషోస్సమానా, ఉతావిదుష ఏవేతి సంశయః. విదుషోఽత్రైవామృతత్వప్రాప్తిశ్రుతేరవిదుష ఏవేతి పూర్వః పక్షః. శ్రూయతే హి విదుషోఽత్రైవామృతత్వప్రాప్తిః * యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే కామా యేఽస్య హృది స్థితాః, అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇతి. రాద్ధాన్తస్తు – విదుషోఽర్చిరాదికయైవ బ్రహ్మప్రాప్తిః. అర్చిరాదిగత్యుపక్రమాత్ప్రాగియముత్క్రాన్తిస్సమానా. గతిశ్చ మూర్ధన్యనాడ్యా – * శతం చైకా చ హృదయస్య నాడ్యస్తాసాం మూర్ధానమభినిస్సృతైకా, తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతీతి శ్రుతేః. * యదా సర్వే ప్రముచ్యన్త ఇత్యనేన గతిశ్రుత్యవిరోధాయామృతత్వసాధనభూతోపాసననిష్పత్తిరుచ్యతే, హృది స్థితాః కామా యదా ప్రముచ్యన్తే, తదైవోపాసనారమ్భాన్మర్త్యోఽమృతో భవతీతి. అత్ర – కామవిమోకపూర్వకోపాసనే స్థితోఽర్చిరాదికయా గత్యా బ్రహ్మ సమశ్నుత ఇత్యర్థః. సూత్రార్థస్తు–సృతిః–గతిః. ఆసృత్యుపక్రమాదుత్క్రాన్తిర్విదుషోఽవిదుషోఽపి సమానా. విదుషోఽర్చిరాదిగతిశ్రుతేః. * అథ మర్త్యోఽమృతో భవతీత్యుచ్యమానమమృతత్వమ్ అనుపోష్య చ – అదగ్ధ్వైవ శరీరేన్ద్రియాదిసమ్బన్ధమ్ ఉపాసనారమ్భపరికరరూపమిత్యర్థః. ౭

496. ~తదాపీతేస్సంసారవ్యపదేశాత్~ తత్ – అమృతత్వముక్తప్రకారమేవ. కుతః? ఆపీతేస్సంసారవ్యపదేశాత్, అపీతిః – బ్రహ్మప్రాప్తిః. అర్చిరాదికయా గత్యా దేశవిశేషం గత్వా యావద్బ్రహ్మ ప్రాప్యతే, తావత్సంసారః – శరీరసమ్బన్ధో హి వ్యపదిశ్యతే. ౮

గతివ్యపదేశాదేవ శరీరాదుత్క్రాన్తస్య కథం శరీరసమ్బన్ధ ఇత్యత్రాహ.—

497. ~సూక్ష్మం ప్రమాణతశ్చ తథోపలబ్ధేః~ సూక్ష్మశరీరమనువర్తతే, గతివ్యపదేశాత్. న కేవలం గతివ్యపదేశాదేవ, ప్రమాణాన్తరతశ్చ తథా – సూక్ష్మశరీరవత్త్వస్యోపలబ్ధేశ్చ. విదుషోఽర్చిరాదికయా గత్యా గచ్ఛతశ్చన్ద్రమసా సంవాదోఽయముపదిశ్యతే * తం ప్రతిబ్రూయాత్ * సత్యం బ్రూయాదిత్యాదినా. ౯

498. ~నోపమర్దేనాతః~ అతః – ఉక్తాద్ధేతుకలాపాత్ * అథ మర్త్యోఽమృతో భవతీతి వచనం న దేహసమ్బన్ధోపమర్దేనామృతత్వం వదతి, అపి తూక్తమేవోపాసనారమ్భరూపం వదతీత్యర్థః. ౧౦

499. ~అస్యైవ చోపపత్తేరూష్మా~ అస్య – సూక్ష్మశరీరస్య విద్యమానత్వోపపత్తేశ్చ న దేహసమ్బన్ధోపమర్దేన. ఉపలభ్యతే హ్యుత్క్రమమాణస్య విదుషః క్వచిదూష్మా సూక్ష్మదేహగుణః. నచాయం స్థూలదేహగుణః, అన్యత్రానుపలబ్ధేః. అతో విద్వాన్ సూక్ష్మశరీరేణోత్క్రామతి. ౧౧

500. ~ప్రతిషేధాదితి చేన్న శారీరాత్స్పష్టో హ్యేకేషామ్~ * స ఏతాస్తేజోమాత్రా ఇత్యారభ్య * ఇతి తు కామయమాన ఇత్యన్తేనావిదుష ఉత్క్రాన్తిప్రకారం లోకాన్తరగమనం పునరావృత్తిం చాభిధాయ * అథాకామయమాన ఇత్యాదినా * న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తి బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతీతి విదుష ఉత్క్రాన్తిప్రతిషేధాదుక్తప్రకారో నోపపద్యత ఇతి చేత్, తన్న; శారీరాత్ప్రాణానామవిశ్లేషోఽనేనోచ్యతే. తస్య – అకామయమానస్య

విదుషశ్శారీరస్య ప్రాణాస్స్వస్మాన్నోత్క్రామన్తి, దేవయానేన గమనాయ సహైవ తిష్ఠన్తి. అయమర్థస్స్పష్టో హ్యేకేషాం – మాధ్యన్దినశాఖినాం పాఠే * యోఽకామో నిష్కామ ఆప్తకామ ఆత్మకామో న తస్మాత్ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీతి. ౧౨

501. ~ స్మర్యతే చ ~ స్మర్యతే చ విదుషోఽపి మూర్ధన్యనాడ్యోత్క్రాన్తిః. * ఊర్ధ్వమేకస్స్థితస్తేషాం యో భిత్త్వా సూర్యమణ్డలమ్। బ్రహ్మలోకమతిక్రమ్య తేన యాతి పరాం గతిమితి. ౧౩

502. ~ తాని పరే తథా హ్యాహ ~ * ప్రాణస్తేజసీతి తేజశ్శబ్దనిర్దిష్టాని భూతాని జీవపరిష్వక్తాని కిం పరస్యాం దేవతాయాం సంపద్యన్తే, ఉత యథాకర్మ యథావిద్యంచ గచ్ఛన్తీతి సంశయః. తదానీం సుఖదుఃఖోపభోగాద్యభావేన పరసంపత్తౌ ప్రయోజనాభావాద్యథాకర్మ యథావిద్యమితి పూర్వః పక్షః. సర్వస్య పరదేవతాకార్యత్వేన తదాత్మకత్వాద్గన్తవ్యస్థానమిదం * పరస్యాం దేవతాయామిత్యుచ్యతే రాద్ధాన్తస్తు – తాని పరే – పరస్మిన్బ్రహ్మణి సంపద్యన్తే, * తేజః పరస్యాం దేవతాయామితి హ్యాహ శ్రుతిః. యథాశ్రుతి విశ్రమస్థానత్వేన కార్యం పరికల్ప్యమిత్యర్థః. సూత్రం చ వ్యాఖ్యాతమ్. ౧౪

503. ~ అవిభాగో వచనాత్ ~ సేయం పరమాత్మని సంపత్తిః కిం ప్రాకృతప్రలయవత్కారణాపత్తిరూపా, ఉత మనఃప్రభృతిసంపత్తివదవిశ్లేషమాత్రమితి సంశయః. పరమాత్మనః కారణత్వాత్ తత్సంపత్తివచనాచ్చ కారణాపత్తిరేవేతి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు– * వాఙ్మనసి సంపద్యత ఇతి శ్రుతస్యైవ సంపత్తివచనస్య సర్వత్రానుషఙ్గాదత్రానుషక్తస్య చాభిధానవైరూప్యాసంభవాదత్రాపి అవిభాగః – అవిశ్లేష ఏవోచ్యతే. సూత్రమపి వ్యాఖ్యాతమ్.

504. ~ తదోకోఽగ్రజ్వలనం తత్ప్రకాశితద్వారో విద్యాసామర్థ్యాత్తచ్ఛేషగత్యనుస్మృతియోగాచ్చ హార్దానుగృహీతశ్శతాధికయా ~ * శతం చైకా చ హృదయస్య నాడ్యస్తాసాం మూర్ధానమభినిస్సృతైకా। తయోర్ధ్వమాయన్నమృతత్వమేతి విష్వఙ్ఙన్యా ఉత్క్రమణే భవన్తీతి శతాధికయా మూర్ధన్యయా నాడ్యా విదుషో గమనమితి నియమస్సంభవతి, నేతి సంశయః. నాడీనామతిసూక్ష్మత్వేన దుర్వివేచత్వాన్నియమో న సంభవతీతి యాదృచ్ఛికీం తయా గతిమనువదతీదం వచనమితి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు – పరమపురుషారాధనభూతయా విద్యయా తదఙ్గభూతగతిచిన్తనేన చ ప్రీతేన పరమపురుషేణానుగృహీతో జీవస్తత్ప్రసాదప్రకాశితద్వారస్తయైవ మూర్ధన్యయా నాడ్యా గచ్ఛతీతి. సూత్రార్థస్తు–హార్దపరమపురుషారాధనరూపవిద్యాసామర్థ్యాత్తచ్ఛేషగత్యనుస్మృతియోగాచ్చ ప్రీతహార్దానుగృహీతో భవతి జీవః. తతస్తదోకః–జీవస్థానం హృదయమ్, అగ్రజ్వలనం – ప్రకాశితాగ్రం భవతి. ఏవం పరమపురుషప్రకాశితద్వారశ్శతాధికయా గచ్ఛతి. * తస్యాశ్శిఖాయా మధ్యే పరమాత్మా వ్యవస్థితః * సర్వస్య చాహం హృది సన్నివిష్ట ఇతి హార్దః – పరమాత్మా. ౧౬

505. ~ రశ్మ్యనుసారీ ~ * అథ యత్రైతదస్మాచ్ఛరీరాదుత్క్రామత్యథైతైరేవ రశ్మిభిరూర్ధ్వమాక్రమత ఇతి విద్వాన్ రశ్మ్యనుసారీ గచ్ఛతీతి నియమస్సంభవతి, నేతి సంశయః. నిశి మృతస్య విదుష ఆదిత్యరశ్మ్యనుసారాసంభవాదనియమ ఇతి పూర్వః పక్షః. వచనం తు

పక్షప్రాప్తమనువదతి. రాద్ధాన్తస్తు – వచనస్య పక్షప్రాప్త్యనువాదిత్వే * అథైతైరేవేత్యవధారణ విరోధః. నచ నిశి రశ్మయో న సన్తీతి, నిశ్యపి నిదాఘసమయే ఊష్మోపలబ్ధేః సూక్ష్మాస్సన్త్యేవేతి రశ్మ్యనుసార్యేవ గచ్ఛతి. హేమన్తేఽనుపలబ్ధిః దుర్దిన ఇవ హిమాభిభవాత్. ౧౮

506. ~ నిశి నేతి చేన్న సంబన్ధస్య యావద్దేహభావిత్వాద్దర్శయతి చ ~ విదుషో నిశి మృతస్య బ్రహ్మప్రాప్తిరస్తి, నేతి సంశయః. * దివా చ శుక్లపక్షశ్చ ఉత్తరాయణమేవ చ, ముమూర్షతాం ప్రశస్తాని విపరీతం తు గర్హితమితి నిశామరణస్య గర్హితత్వేన అధోగతిహేతుత్వాన్న బ్రహ్మప్రాప్తిస్సంభవతీతి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు-విద్యామాహాత్మ్యాదుత్తరపూర్వాఘయోరశ్లేషవినాశశ్రుతేరశ్లిష్టవినష్టత్వాత్, ప్రారబ్ధస్యాపి కర్మణః చరమదేహావధిత్వాచ్చ బన్ధహేత్వభావాన్నిశి మృతస్యాపి బ్రహ్మప్రాప్తిరస్త్యేవేతి. అవిద్వద్విషయా నిశామరణనిన్దా. సూత్రార్థస్తు – నిశామరణనిన్దయా నిశి మృతస్య న బ్రహ్మప్రాప్తిరితి చేత్, తన్న; సంబన్ధస్య యావద్దేహభాపిత్వాత్, అనారబ్ధకార్యకర్మసంబన్ధస్య విద్యయా వినష్టత్వాత్ప్రారబ్ధకార్యకర్మసంబన్ధస్యాపి యావచ్చరమదేహభావిత్వాద్బన్ధహేత్వభావేన బ్రహ్మప్రాప్తిరస్త్యేవేత్యర్థః. తదేతచ్ఛ్రుతిశ్చ దర్శయతి * తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యే అథ సంపత్స్య ఇతి. ౧౯

507. ~ అతశ్చాయనేఽపి దక్షిణే ~ దక్షిణాయనే మృతస్య విదుషో బ్రహ్మప్రాప్తిరస్తి, నేతి సంశయః, * అథ యో దక్షిణే ప్రమీయతే పితౄణామేవ మహిమానం గత్వా చన్ద్రమనస్సాయుజ్యం గచ్ఛతీతి విదుషో దక్షిణాయనే మృతస్య చన్ద్రసాయుజ్యశ్రవణాచ్చన్ద్రం ప్రాప్తానామ్ * అథైతమేవాధ్వానం పునర్నివర్తన్త ఇతి వచనాచ్చ దక్షిణాయనమృతస్య బ్రహ్మప్రాప్తిర్న సంభవతీతి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు – పూర్వోక్తాద్బన్ధహేత్వభావాద్విదుషశ్చన్ద్రం ప్రాప్తస్యాపి పునరావృత్తిర్న సంభవతి. చన్ద్రసాయుజ్యవచనం విదుషో బ్రహ్మప్రేప్సోర్విశ్రమస్థానమాత్రవిషయమ్. ఆవృత్తివచనం త్వవిదుషామేవ. సూత్రార్థస్తు-యతో హేతోర్నిశి మృతస్యాపి బ్రహ్మప్రాప్తిః, తత ఏవ బన్ధహేత్వభావాద్దక్షిణాయనే మృతస్యాపి బ్రహ్మప్రాప్తిరస్త్యేవ.

* యత్ర కాలే త్వనావృత్తిమావృత్తిం చైవ యోగిన ఇతి మరణకాలవిశేషస్స్మర్యత ఇతి చేత్, తత్రాహ.—

508. ~ యోగినః ప్రతి స్మర్యేతే స్మార్తే చైతే ~ యోగినః – బ్రహ్మవిద్యానిష్ఠాన్ ప్రతి, ఏతే – దేవయానపితృయాణగతీ స్మార్తే స్మర్యేతే. స్మార్తే–స్మృతివిషయభూతే, అహరహస్స్మర్తవ్యే స్మర్యేతే ఇత్యర్థః. * యత్ర కాలే త్వనావృత్తిమావృత్తిం చైవ యోగిన ఇత్యాదినా * నైతే సృతీ పార్థ జానన్యోగీ ముహ్యతి కశ్చన । తస్మాత్సర్వేషు కాలేషు యోగయుక్తో భవార్జునేత్యన్తేన న ముమూర్షూన్ ప్రతి కాలవిశేషోపాదానం స్మర్యతే. అతివాహికగణస్య కాలాభిమానిదేవతావిశేషభూయస్త్వేన * యత్ర కాల ఇత్యుచ్యతే. ౨౦

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీవేదాన్తదీపే

చతుర్థస్యాధ్యాయస్య ద్వితీయః పాదః.

శ్రీః

చతుర్థాధ్యాయే తృతీయః పాదః

509. ~❖ అర్చిరాదినా తత్ప్రథితేః ❖~ కిం విద్వానర్చిరాదినైకేన మార్గేణ గచ్ఛతి, ఉత తేన వాఽన్యేన వేత్యనియమ ఇతి సంశయః. తదర్థం పరీక్ష్యతే - కిం సర్వాసు శ్రుతిష్వర్చిరాదిరేక ఏవ మార్గ ఆమ్నాయతే, ఉత తత్రతత్రాన్య ఇతి. యదాఽర్చిరాదిరేక ఏవ సర్వత్రోక్తః తదా తేనైవ గచ్ఛతి. యదా తత్రతత్రామ్నాతా అన్యే, తదాఽన్యైర్వాఽనేన వేత్యనియమ ఇతి. ఛాన్దోగ్యవాజసనేయకాదిషు నానావిధా గతిప్రకారాశ్శ్రూయన్తే. ఛాన్దోగ్యే * యథా పుష్కరపలాశ ఆపో న శ్లిష్యన్త ఇత్యుపక్రమ్య ⁘ సర్వాణి ... నయతి * సర్వేషు లోకేషు భాతి య ఏవం వేద * అథ యదు చైవాస్మిఞ్ఛవ్యం కుర్వన్తి యదు చ నార్చిషమేవాభిసంభవన్త్యర్చిషోఽహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమాపూర్యమాణపక్షాద్యాన్ షడుదఙ్ఙేతి మాసాంస్తాన్మాసేభ్యస్సంవత్సరం సంవత్సరాదాదిత్యమాదిత్యాచ్చన్ద్రమసం చన్ద్రమసో విద్యుతం తత్పురుషోఽమానవస్స ఏనాన్బ్రహ్మ గమయత్యేష దేవపథో బ్రహ్మపథ ఏతేన ప్రతిపద్యమానా ఇమం మానవమావర్తం నావర్తన్త ఇతి. బృహదారణ్యకే * య ఏవమేతద్విదుర్యేచామీ అరణ్యే శ్రద్ధాం సత్యముపాసతే తేఽర్చిరభిసంభవన్త్యర్చిషోఽహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమాపూర్యమాణపక్షాద్యాన్ షణ్మాసానుదఙ్ఙాదిత్య ఏతి మాసేభ్యో దేవలోకం దేవలోకాదాదిత్యమాదిత్యాద్వైద్యుతం తాన్ వైద్యుతాత్పురుషో మానస ఏత్య బ్రహ్మలోకాన్గమయతీతి. తత్రైవాన్యథా * యదా వై పురుషోఽస్మాల్లోకాత్ప్రైతి స వాయులోకమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా రథచక్రస్య ఖం తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే స ఆదిత్యమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథాఽఽడమ్బరస్య ఖం తేన స ఊర్ధ్వ(ఆ)మాక్రమతే స చన్ద్రమసమాగచ్ఛతి తస్మై స తత్ర విజిహీతే యథా దున్దుభేః ఖమిత్యాదిషు తేషాం బ్రహ్మప్రాప్తౌ నైరపేక్ష్యశ్రవణాత్తైర్వాఽర్చిరాదినా వేతి వికల్ప ఇతి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు - సర్వత్రార్చిరాద్యన్తర్భూతాదిత్యాదీనాం దర్శనాత్స ఏవేతి ప్రత్యభిజ్ఞానాదన్యత్రోక్తానామన్యత్రోపసంహారాచ్చసర్వత్రార్చిరాదిరేక ఏవ మార్గ ఇతి తేనైవ గచ్ఛతి విద్వాన్. సూత్రార్థస్తు- అర్చిరాదినైవ గచ్ఛతి విద్వాన్. కుతః? తత్ప్రథితేః, ప్రథితిః - ప్రసిద్ధిః. సర్వత్ర తత్ప్రత్యభిజ్ఞానాదిత్యర్థః. ౧

510. ~❖ వాయుమబ్దాదవిశేషవిశేషాభ్యామ్ ❖~ * తేఽర్చిషమభిసంభవన్త్యర్చిషోఽహరహ్న ఇత్యారభ్య * మాసేభ్యస్సంవత్సరం సంవత్సరాదాదిత్యమితి ఛాన్దోగ్యే శ్రుతమ్. తత్ర సంవత్సరాదిత్యయోర్మధ్యే దేవలోకో వాయుశ్చ శ్రుతౌ శ్రుత్యన్తరే. ద్వయోః ప్రకరణయోః కిం దేవలోకో వాయుశ్చార్థాన్తరభూతౌ, ఉత వాయురేక ఏవేతి సంశయః. శబ్దభేదాదర్థాన్తరభూతావితి పూర్వః పక్షః. అర్థాన్తరత్వే సతి * దేవలోకాదాదిత్యమితి దేవలోకస్య, * తేన స ఊర్ధ్వ ఆక్రమతే స ఆదిత్యమితి వాయోశ్చాదిత్యాత్పూర్వత్వేన శ్రౌతక్రమనిర్దిష్టత్వాద్దేవలోకవాయూ యథేష్టక్రమేణ నివేశయితవ్యౌ. రాద్ధాన్తస్తు-వాయురేవ దేవలోకశబ్దేన నిర్దిష్ట ఇతి తస్మాదనన్యః. దేవానాం లోకః (ఇతిహి) దేవలోకః, దేవానామావాసస్థానమిత్యవిశేషేణ నిర్దిష్టమ్. * యోఽయం పవత ఏష ఏవ దేవానాం గృహా ఇతి వాయోర్విశేషేణ

దేవానాం వాసస్థానత్వేన శ్రుతత్వాదవిశేషనిర్దిష్టో దేవలోకో వాయురేవేతి నిశ్చీయత ఇతి. సంవత్సరాదూర్ధ్వం వాయుర్వాయోరాదిత్య ఇతి క్రమశ్చ స్యాత్. సూత్రార్థస్తు – అబ్దాత్ – సంవత్సరాదూర్ధ్వమాదిత్యాత్పూర్వం వాయుమేకమేవ నివేశయేత్, దేవలోకవాయుశబ్దాభ్యామవిశేషవిశేషాభ్యాం వాయోరేకస్యైవ నిర్దిష్టత్వాత్. దేవానాం నివాసస్థానమిత్యవిశేషేణ హి దేవలోకశబ్దో వాయుం దేవానామావాసస్థానభూతమభిదధాతి, వాయుశబ్దస్తమేవ విశేషేణేతి ద్వయోః ప్రకరణద్వయవిహితయోరేకత్వాదిత్యర్థః. ౨

511. ~* తటితోఽధివరుణస్సంబన్ధాత్ *~ ఛాన్దోగ్యవాజసనేయకకౌషీతకీప్రభృతిష్వామ్నాతస్యార్చిరాదిమార్గస్యార్చిరహరాపూర్యమాణపక్షోత్తరాయణసంవత్సరవాయ్వాదిత్యచన్ద్రవిద్యుద్వరుణేన్ద్రప్రజాపతిరూపస్యోపసంహారే వాయుపర్యన్తస్య శ్రుత్యాదిభిః క్రమప్రకార ఉక్తః. వరుణేన్ద్రప్రజాపతీనాం కిం విద్యుత ఉపరి నివేశః, ఉత వాయోరుపరీతి సంశయః. * స వాయులోకం స వరుణలోకమితి కౌషీతకిపాఠక్రమేణ వాయోరుపరి వరుణస్య నివేశః. ఇన్ద్రాదేరపి వరుణనివేశాయ వాయ్వాదిత్యయోః క్రమస్య బాధితత్వాత్తత్రైవ వరుణోపరీతి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు – విద్యుతో మేఘోదరవర్తిత్వేన విద్యుద్వరుణయోర్లోకే వేదే చ సంబన్ధావగమాత్పాఠక్రమాదర్థక్రమస్య బలీయస్త్వేన వరుణస్య విద్యుత ఉపరి నివేశః కార్యః. ఇన్ద్రాదేరపి వరుణనివేశాయ విద్యుతో వ్యవధానసహత్వదర్శనాద్వరుణోపరి నివేశః. సూత్రం చ వ్యాఖ్యాతమ్. ౩

512. ~* ఆతివాహికాస్తల్లిఙ్గాత్ *~ కిమర్చిరాదయో విదుషో బ్రహ్మప్రేప్సోర్మార్గచిహ్నభూతాః, ఉత గమయితార ఇతి సంశయః. అముకం వృక్షమముకాం నదీమముకం పర్వతపార్శ్వం గత్వాఽముకం గ్రామం గచ్ఛేత్యాది దేశికోపదేశప్రకారదర్శనాన్మార్గచిహ్నభూతా ఇతి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు–* స ఏనాన్బ్రహ్మ గమయతీతి వైద్యుతపురుషస్య గమయితృత్వదర్శనాత్ ఇతరేషాం చావిశేషనిర్దిష్టానాం స ఏవ సంబన్ధ ఇతి నిశ్చీయతే. * అగ్నిలోకమిత్యాది లోకశబ్దోఽపి మధ్యే భోగాభావాద్గమయితృత్వ ఏవోపపద్యతే. సూత్రార్థస్తు – ఆతివాహికాః – విదుషామతివాహే పరమపురుషేణ నియుక్తా అర్చిరాద్యభిమానిదేవతావిశేషా గమయితార ఇత్యర్థః. * స ఏనాన్బ్రహ్మ గమయతీతి లిఙ్గాత్. ౪

513. ~* వైద్యుతేనైవ తతస్తచ్ఛ్రుతేః *~ తతః – విద్యుత ఉపరి వైద్యుతేన విదుషో గమనమ్, తచ్ఛ్రుతేః–*స ఏనాన్బ్రహ్మ గమయతీతి తస్యైవ శ్రుతేః. వరుణాదీనాం తదనుగ్రాహకత్వేన గమయితృత్వమితి నిశ్చీయత ఇత్యర్థః. ౫

514. ~* కార్యం బాదరిరస్య గత్యుపపత్తేః *~ కిమర్చిరాదికో గణః కార్యం హిరణ్యగర్భముపాసీనాన్నయతి, ఉత పరం బ్రహ్మోపాసీనాన్, అథ పరం బ్రహ్మోపాసీనాన్ప్రత్యగాత్మానం బ్రహ్మాత్మకతయోపాసీనాంశ్చేతి సంశయః. కార్యం హిరణ్యగర్భముపాసీనానితి పూర్వః పక్షః, తేషామేవ గత్యుపపత్తేః. నహి పరిపూర్ణం సర్వగతం పరం బ్రహ్మోపాసీనానాం తత్ప్రాప్తయే గతిరుపపద్యతే, నిత్యప్రాప్తత్వాత్. అవిద్యానివృత్తిరేవ హి కార్యా. పరమేవోపాసీనానిత్యపరః పక్షః; * స ఏనాన్బ్రహ్మ గమయతీతి బ్రహ్మశబ్దస్య తత్రైవ ముఖ్యత్వాత్. అవిద్యానివృత్తేః ఫలాభిసన్ధిరహితయజ్ఞాద్యపేక్షావచ్ఛ్రవణాద్యపేక్షావచ్చ గతిశ్రుత్యా

దేశవిశేషాపేక్షా చ విద్యత ఇతి నిశ్చీయతే. రాద్ధాన్తస్తు-పరముపాసీనానన్యానపి నయతి,*తద్య ఇత్థం విదుర్యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసతే తేఽర్చిషమభిసంభవన్తీతి పఞ్చాగ్నివిదాం పరం బ్రహ్మోపాసీనానాం చార్చిరాదిగతిశ్రుతేః. పఞ్చాగ్నివిదో హి ప్రకృతివిముక్తబ్రహ్మాత్మకాత్మస్వరూపవిదః. తేచ తత్ప్రాప్య పునర్న నివర్తన్తే. పరం బ్రహ్మోపాసీనాస్తు యథావస్థితం పరిపూర్ణం పరం బ్రహ్మైవ ప్రాప్య పునర్న నివర్తన్తే-*తద్య ఇత్థం విదుర్యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్యుపాసతే తేఽర్చిషమభిసంభవన్తీత్యుభయవిధాన్యే దేనోపాదాయార్చిరాదిగతిశ్రుతేర పునరావృత్తిశ్రుతేశ్చైవమితి నిశ్చీయతే. సూత్రార్థస్తు—కార్యం-హిరణ్యగర్భముపాసీనమాతివాహికో గణో నయతీతి బాదరిరాచార్యో మన్యతే, అస్యైవ గత్యుపపత్తేః. పరముపాసీనస్య హి న తత్ప్రాప్తయే గతిరుపపద్యతే, సర్వగతత్వాత్పరస్య బ్రహ్మణః. ౬

515. ❖ విశేషితత్వాచ్చ. ❖ * పురుషో మానస ఏత్య బ్రహ్మలోకాన్గమయతీతి * ప్రజాపతేస్సభాం వేశ్మ ప్రపద్య ఇతి చ ప్రాప్యస్థానస్య విశేషితత్వాచ్చ హిరణ్యగర్భముపాసీనమేవ నయతి. ౭

516. ❖ సామీప్యాత్తు తద్వ్యపదేశః. ❖ ఏవం నిశ్చితే సతి * స ఏనాన్బ్రహ్మ గమయతీతి హిరణ్యగర్భస్య బ్రహ్మశబ్దవ్యపదేశో బ్రహ్మసామీప్యాత్; * యో బ్రహ్మాణం విదధాతి పూర్వమితి ప్రథమజత్వేన బ్రహ్మసామీప్యం హి విద్యతే. ౮

517. ❖ కార్యాత్యయే తదధ్యక్షేణ సహాతః పరమభిధానాత్. ❖ హిరణ్యగర్భప్రాప్తావప్యపునరావృత్తిరుపపద్యతే. కార్యస్య - హిరణ్యగర్భలోకస్యాత్యయే తదధ్యక్షేణ - హిరణ్యగర్భేణాధికారికపురుషేణ విదుషా సహ పరప్రాప్త్యభిధానాత్ * తే బ్రహ్మలోకే తు పరాన్తకాలే పరామృతాత్పరిముచ్యన్తి సర్వ ఇతి. ౯

518. ❖ స్మృతేశ్చ. ❖ * బ్రహ్మణా సహ తే సర్వే సంప్రాప్తే ప్రతిసఞ్చరే, పరస్యాన్తే కృతాత్మానః ప్రవిశన్తి పరం పదమితి స్మృతేశ్చేదమవగమ్యతే. ౧౦

519. ❖ పరం జైమినిర్ముఖ్యత్వాత్. ❖ పరం బ్రహ్మోపాసీనమేవ నయత్యాతివాహికో గణ ఇతి జైమినిరాచార్యో మన్యతే- * బ్రహ్మ గమయతీతి బ్రహ్మశబ్దస్య తత్రైవ ముఖ్యత్వాత్. * బ్రహ్మలోకానితి శబ్దశ్చ బ్రహ్మైవ లోకో బ్రహ్మలోక ఇతి కర్మధారయపరిగ్రహస్యైవన్యాయ్యత్వాదుపపద్యతే. ఏవం నిశ్చితే సతి బహువచనం చ *అదితిః పాశానితివదుపపన్నమ్. ౧౧

520. ❖ దర్శనాచ్చ. ❖ * అస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యర్చిరాదినా గతస్య పరబ్రహ్మప్రాప్తిం దర్శయతిచ. ౧౨.

521. ❖ నచ కార్యే ప్రత్యభిసన్ధిః. ❖ * ప్రజాపతేస్సభాం వేశ్మ ప్రపద్య ఇతి ప్రత్యభిసన్ధిశ్చ న కార్యే; *ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా బ్రహ్మలోకమభిసంభవామీత్యకృతం బ్రహ్మలోకమితి తత్రైవ విశేషితత్వాత్,* యశోఽహం భవామి బ్రాహ్మణానామితి సర్వాత్మభావాభిసన్ధానాచ్చ. ౧౩

522. ❖ అప్రతీకాలమ్బనాన్నయతీతి బాదరాయణ ఉభయథా చ దోషాత్తత్క్రతుశ్చ. ❖ కార్యముపాసీనానేవేతి నాయం నియమః. పరమేవోపాసీనానిత్యయమపి నియమో

నసంభవతి. కుతః? ఉభయథా చ దోషాత్—కార్యముపాసీనానేవేతి నియమే * అస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే *యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధా తప ఇత్యాదిశ్రుతయః ప్రకుప్యేయుః. పరమేవేతి నియమే * తద్య ఇత్థం విదురితి ప్రకుప్యేత్. తస్మాదప్రతీకాలమ్బనాన్నయతీతి భగవాన్బాదరాయణో మన్యతే. ప్రతీకాలమ్బనాస్తు—అచిన్మిశ్రం, కేవలమచిద్వస్తు చ సింహో దేవదత్త ఇతివత్ బ్రహ్మదృష్ట్యా స్వరూపేణ వా తద్వస్తు య ఉపాసతే తే. అప్రతీకాలమ్బనాః- తద్వ్యతిరిక్తాః. సర్వజ్ఞం సర్వకారణం సత్యసఙ్కల్పం నిఖిలహేయప్రత్యనీకానవధికాతిశయానన్దస్వరూపం బ్రహ్మోపాసతే యే, యే చ ప్రత్యగాత్మానం భూతసూక్ష్మైస్సంపరిష్వక్తం సర్వత్ర వర్తమానం భూతసూక్ష్మవ్యతిరిక్తం జ్ఞానైకస్వరూపం నిత్యం నిర్వికారం * య ఆత్మని తిష్ఠన్నిత్యాదినాఽవగతబ్రహ్మాత్మభావం పఞ్చాగ్నివిద్యోదితముపాసతే, తానుభయవిధాన్నయతి; * తద్య ఇత్థం విదుర్యే చేమేఽరణ్య ఇత్యుభయవిషయశ్రుతేః. తత్క్రతుశ్చ * యథాక్రతురస్మిఁల్లోకే పురుషో భవతి తథేతః ప్రేత్య భవతీత్యుభయేషామేవాపునరావృత్తిస్సంభవతి. అచిన్మిశ్రం కేవలమచిద్వస్తు చోపాసీనానాం తత్క్రతున్యాయాదేవ పునరావృత్తిరవర్జనీయా. ౧౪

523. ~~ విశేషం చ దర్శయతి. ~~ ప్రతీకాద్యుక్తలక్షణమచిన్మిశ్రం కేవలమచిద్వస్తు చోపాసీనానాం సర్వేషాం గత్యనపేక్షం పరిమితఫలవిశేషం చ దర్శయతి శ్రుతిః * యావన్నామ్నో గతం తత్రాస్య యథాకామచారో భవతీత్యాదికా. అతః *బ్రహ్మణా సహ తే సర్వ ఇతి వచనం నార్చిరాదినా గతానాం గతిప్రకారవిషయమ్; అర్చిరాదినా గతానాం దేహావసానసమయ ఏవ సుకృతదుష్కృతయోర్హానాద్ధిరణ్యగర్భలోకావాప్తితద్వాసతత్రస్థభోగానుభవహేత్వభావాత్, తత్క్రతున్యాయవిరోధాత్, తదానీమేవ బ్రహ్మప్రాప్తిశ్రుతివిరోధాచ్చ. * బ్రహ్మణా సహ తే సర్వ ఇతి వచనం తు పుణ్యకర్మవిశేషేణ హైరణ్యగర్భలోకం ప్రాప్తానాం *తదుపర్యపి బాదరాయణ ఇతి న్యాయేన తత్రైవ నిష్పన్నవిద్యానాం గతిప్రకారవిషయమ్. * తే బ్రహ్మలోక ఇతి తు బ్రహ్మలోకశబ్దస్య కర్మధారయవృత్త్యా బ్రహ్మవిషయత్వాత్ బ్రహ్మణ్యుపాస్యే వర్తమానాః పరాన్తకాలే - చరమదేహావసానసమయే పరామృతాత్ - పరస్మాద్బ్రహ్మణ ఉపాసనప్రీతాద్ధేతోః పరిముచ్యన్తి సర్వే - సర్వస్మాద్బన్ధాద్విముచ్యన్త ఇతి * వేదాన్తవిజ్ఞానసునిశ్చితార్థా ఇతి ప్రకరణాదవగమ్యతే. * తద్య ఇత్థం విదురితి పఞ్చాగ్నివిదాం బ్రహ్మప్రాప్త్యపునరావృత్తిశ్రవణాత్తత్క్రతున్యాయేనాచిద్వియుక్తబ్రహ్మాత్మకాత్మస్వరూపోపాసనం వివక్షితమితి నిశ్చీయతే. తథైవ తత్ర శ్రుతిరపి * ఇతి తు పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి * రమణీయచరణా ఇతి చ కర్మహేతుకమనుష్యాదిభావోఽపామేవ భూతాన్తరసంసృష్టానామితి చిదచిద్వివేకం ప్రతిపాద్య * తద్య ఇత్థం విదురితి భూతసూక్ష్మవ్యతిరిక్తాత్మస్వరూపోపాసనమేవ విదధాతి. ౧౫

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీవేదాన్తదీపే
చతుర్థస్యాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః.

శ్రీః

చతుర్థాధ్యాయే చతుర్థఃపాదః

524. సంపద్యావిర్భావస్స్వేన శబ్దాత్ * ఏవమేవైష సంప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాఽభినిష్పద్యత ఇతి కిం పరం జ్యోతిరుపసంపన్నస్య ప్రత్యగాత్మనస్స్వరూపావిర్భావః ప్రతిపాద్యతే, ఉత సాధ్యేనాన్యేన రూపేణ సంబన్ధ ఇతి సంశయః. స్వస్వరూపస్య సుషుప్త్యాదౌ నిరానన్దత్వదర్శనాత్ స్వరూపమాత్రస్య నిత్యావిర్భూతత్వాచ్చ సాధ్యేన సుఖైకతానేన రూపేణ సంబధ్యతే. ఏవంచ * అభినిష్పద్యత ఇతి వచనం సంగచ్ఛతే. పరం జ్యోతిరుపసంపన్నస్య హ్యానన్దవత్త్వం శ్రూయతే * రసం హ్యేవాయం లబ్ధ్వాఽఽనన్దీ భవతి * స ఏకో బ్రహ్మణః ఆనన్దః, శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్యేత్యాదిషు. అతస్సాధ్యేన రూపేణేతి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు-* స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇతి విశేషణాత్స్వరూపావిర్భావ ఏవ. స్వరూపస్యాపహతపాప్మత్వాదిగుణకతయా ప్రజాపతివాక్యోదితస్య కర్మకృతదేహసంబన్ధతత్కృతతిరోధానస్య పరజ్యోతిరుపసంపత్త్యా సూక్ష్మదేహవినిర్ముక్తస్యాసఙ్కుచితజ్ఞానాదిగుణకస్వరూపావిర్భావాత్ స్వయాథాత్మ్యానుభవపూర్వకానవధికాతిశయానన్దబ్రహ్మానుభవస్సంపత్స్యత ఇత్యభినిష్పద్యత ఇతి చోపపన్నతరమ్. సూత్రార్థస్తు - పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వస్వరూపావిర్భావః ప్రతిపాద్యతే. కుతః? స్వేన శబ్దాత్ - సాధ్యస్యాపి రూపస్య స్వాసాధారణత్వేన స్వేనేతి విశేషణం హ్యనర్థకమ్. ౧

స్వస్వరూపమాత్రస్యఅహం జానామీతి నిత్యావిర్భూతత్వేన * పరం జ్యోతిరుపసంపద్యేత్యనర్థకమిత్యాశఙ్క్యాహ.—

525. ముక్తః ప్రతిజ్ఞానాత్ కర్మసంబన్ధతత్కృతదేహాదివినిర్ముక్తస్వరూపమత్ర * స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యత ఇత్యుచ్యతే. కథమిదమవగమ్యతే? * ఏతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామీతి కర్మహేతుకదేహసంబన్ధతత్కృతజాగరితాద్యవస్థావినిర్ముక్తస్వరూపస్యాత్ర వక్తవ్యతయా ప్రతిజ్ఞానాత్. ౨

ఏవమపి స్వరూపమాత్రావిర్భావస్య పురుషార్థత్వం న సిద్ధ్యతీత్యాశఙ్క్యాహ.—

526. ఆత్మా ప్రకరణాత్ దేహాదివినిర్ముక్తః స్వరూపేణావస్థిత ఆత్మాఽపహతపాప్మత్వాదిసత్యసఙ్కల్పత్వపర్యన్తగుణకః, తస్య హ్యావిర్భావ ఉచ్యతే. కుతః? ప్రకరణాత్ - * య ఆత్మాఽపహతపాప్మేతి ప్రకృత్య హి * ఏతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామీత్యాదినోచ్యతే. అతోఽపహతపాప్మత్వాదిగుణకస్వరూపస్య కర్మాఖ్యావిద్యాతిరోహితస్య పరంజ్యోతిరుపసంపద్య నివృత్తతిరోధానస్యావిర్భావః ప్రతిపాద్యతే. 3

527. అవిభాగేన దృష్టత్వాత్ కిమయం ముక్త ఆవిర్భూతస్వరూపః ప్రత్యగాత్మా పరం బ్రహ్మ స్వాత్మనో విభక్తమనుభవతి, ఉత స్వాత్మనోఽప్యాత్మతయాఽవిభాగేన అహం బ్రహ్మాస్మీతీతి సంశయః. * నిరఞ్జనః పరమం సామ్యముపైతి * సోఽశ్నుతే సర్వాన్ కామాన్ సహ, బ్రహ్మణా విపశ్చితేతి. * ఇదం జ్ఞానముపాశ్రిత్య మమ సాధర్మ్యమాగతాః ఇత్యాది శ్రుతిస్మృతిభ్యః విభక్తమనుభవతీతి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మ

* ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం ... తత్త్వమసీత్యాదినా సామానాధికరణ్యేన * యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్...యస్య పృథివీ శరీరమ్ * య ఆత్మని తిష్ఠన్ ... యస్యాత్మా శరీరమిత్యాదిషు సర్వస్య చిదచిద్వస్తునో బ్రహ్మశరీరత్వరూపబ్రహ్మప్రకారతయా తత్తద్వస్తుబుద్ధిశబ్దాస్తత్పర్యన్తవిషయా ఇత్యవగమ్య * ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తీతి న్యాయేన స్వాత్మనోఽప్యాత్మతయా అహం బ్రహ్మాస్మీత్యుపాసనేన యథావస్థితపరమాత్మాత్మకస్వాత్మనో దృష్టత్వాత్ ముక్తః స్వాత్మనోఽప్యాత్మభూతం బ్రహ్మ అహంబ్రహ్మాస్మీత్యవిభాగేనైవానుభవతీతి. సూత్రార్థస్తు - అహం బ్రహ్మాస్మీత్యవిభాగేనైవ బ్రహ్మానుభవతి ముక్తః, స్వాత్మనోఽప్యాత్మతయోపాసనేన యథావస్థితపరమాత్మాత్మకస్వరూపస్య దృష్టత్వాత్. సాధర్మ్యశ్రుతిస్తు పరమాత్మశరీరభూతస్య ప్రత్యగాత్మనోఽపహతపాప్మత్వాదిగుణైస్తత్సాధర్మ్యం ప్రతిపాదయతి. *సోఽశ్నుతే సర్వాన్ కామాన్ సహ, బ్రహ్మణా విపశ్చితేతి బ్రహ్మశరీరతయా బ్రహ్మప్రకారభూతత్వాత్స్వాత్మభూతేన బ్రహ్మణా సహ తద్గుణాననుభవతీతి వదతి. కామ్యన్త ఇతి కామాః - కల్యాణగుణాః, కల్యాణగుణవిశిష్టం బ్రహ్మానుభవతీత్యర్థః. ౪

528. ~ బ్రాహ్మేణ జైమినిరుపన్యాసాదిభ్యః ~ కిం జీవస్య స్వాభావికం రూపమపహతపాప్మత్వాదిగుణకమ్, ఉత చైతన్యమాత్రమ్, ఉతోభయమితి సంశయః. అపహతపాప్మత్వాదిగుణకమితి ప్రథమః పక్షః, * య ఆత్మాఽపహతపాప్మేతి ప్రతిపాదనాత్. చైతన్యమాత్రమితి ద్వితీయః పక్షః, * ఏవం వా అరేఽయమాత్మాఽనన్తరోఽబాహ్యః కృత్స్నః ప్రజ్ఞానఘన ఏవ * విజ్ఞానఘన ఏవేత్యవధారణాత్. రాద్ధాన్తస్తు - జ్ఞానస్వరూపస్యైవాపహతపాప్మత్వాదిగుణకత్వప్రతిపాదనాదవిరోధాచ్చోభయం స్వరూపమ్. నచ * విజ్ఞానఘన ఏవేత్యవధారణం గుణాన్తరాసహం, యథా సైన్ధవఘనస్య * రసఘన ఏవేత్యవధారణేఽపి రసాశ్రయద్రవ్యం రూపస్పర్శాదిగుణాన్తరం చ సహతే. * రసఘన ఏవేత్యవధారణం తు రసవద్ద్రవ్యాన్తరస్వభావవ్యావృత్తిపరమ్. ద్రవ్యాన్తరాణాం హి స్వైకదేశే భిన్నరసవత్త్వం, సైన్ధవఘనస్య తు సర్వత్రైకరసవత్త్వమ్. ఏవమత్రాప్యచిద్వస్తువ్యావృత్తస్వస్వభావస్య సగుణస్యాత్మనః స్వప్రకాశతావధారణం * విజ్ఞానఘన ఏవేతి క్రియతే. సూత్రార్థస్తు - బ్రాహ్మేణ-అపహతపాప్మత్వాదినా స్వరూపావిర్భావః. అపహతపాప్మత్వాదయో దహరవాక్యే బ్రహ్మగుణాశ్శ్రుతాః. ఉపన్యాసాదిభ్యః - తేషాం బ్రహ్మగుణానాం ప్రత్యగాత్మన్యపి * య ఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యాదినోపన్యాసాత్. ఆదిశబ్దాత్ * జక్షత్క్రీడన్రమమాణ ఇత్యాదిభ్యోఽపి సత్యసఙ్కల్పత్వాదయోఽవగమ్యన్త ఇతి జైమినిరాచార్యో మన్యతే(స్మ). ౫

529. ~ చితితన్మాత్రేణ తదాత్మకత్వాదిత్యౌడులోమిః ~ చైతన్యమాత్రేణ స్వరూపావిర్భావః, *విజ్ఞానఘన ఏవేతి తదాత్మకత్వావధారణాదిత్యౌడులోమిరాచార్యో మన్యతే.

530. ~ ఏవమప్యుపన్యాసాత్పూర్వభావాదవిరోధం బాదరాయణః ~ ఏవం-విజ్ఞానస్వరూపస్యైవ, స్వప్రకాశస్వరూపస్యైవ పూర్వేషామ్ - అపహతపాప్మత్వాదిసత్యసఙ్కల్పత్వపర్యన్తానామపి * య ఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యుపన్యాసాత్సద్భావావగమాదుభయోః స్వరూపయోరవిరోధం భగవాన్ బాదరాయణో మన్యతే. ఉభయశ్రుత్యవగతస్యైతరేతరవిరోధాభావాన్నాన్యతరబాధే ప్రమాణమస్తీత్యభిప్రాయః. ౬

531. సఙ్కల్పాదేవ తచ్ఛ్రుతేః * పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే స ఉత్తమః పురుషః స తత్ర పర్యేతి జక్షత్క్రీడన్రమమాణః స్త్రీభిర్వా యానైర్వా జ్ఞాతిభిర్వేత్యాదిరామ్నాయతే. కిమేతే జ్ఞాత్యాదయో ముక్తస్య సఙ్కల్పాదేవ భవన్తి. ఉత ప్రయత్నాన్తరసవ్యపేక్షాత్సఙ్కల్పాదితి సంశయః. లోకే రాజాదీనాం సత్యసఙ్కల్పత్వేన వ్యవహ్రియమాణానామపి కార్యే ప్రయత్నాన్తరసాపేక్షత్వదర్శనాన్ముక్తస్యాపి తథైవ సాపేక్షాదితి పూర్వః పక్షః; * సఙ్కల్పాదేవేత్యవధారణం *విజ్ఞానఘన ఏవేతివద్భవిష్యతీతి. రాద్ధాన్తస్తు— * సఙ్కల్పాదేవాస్య పితరస్సముత్తిష్ఠన్తీత్యవధారణాన్నాన్యాపేక్షత్వమ్. న చేహ సత్యకామత్వాద్యుపన్యాసవత్ తస్యాన్యాపేక్షత్వే ప్రమాణమస్తి. లోకే సత్యసఙ్కల్పత్వాభావాదేవ ప్రయత్నాన్తరాపేక్షత్వమ్. న హి పరమపురుషవ్యతిరిక్తః కశ్చిత్సత్యసఙ్కల్పోఽస్తి. ముక్తశ్చ తత్ప్రసాదాత్తత్సామ్యముపగతస్తథైవ. సూత్రమపి వ్యాఖ్యాతమ్. ౮

532. అత ఏవ చానన్యాధిపతిః అతః - శ్రుతేరేవ ముక్తోఽనన్యాధిపతిశ్చ. అనన్యాధిపతిత్వం-కర్మానధీనత్వమ్. * అపహతపాప్మా...సత్యసఙ్కల్ప ఇతి శ్రూయతే. అతోఽనన్యాధిపతిః. ౯

533. అభావం బాదరిరాహ హ్యేవమ్ కిం ముక్తస్య శరీరేన్ద్రియాద్యస్తి, ఉత న, అథ యథాసఙ్కల్పమస్తి చ న చేతి సంశయః. * న హ వై సశరీరస్య సతః ప్రియాప్రియయోరపహతిరస్తిఅశరీరం వావ సన్తం న ప్రియాప్రియే స్పృశత ఇతి ముక్తస్యాశరీరత్వశ్రవణాన్నాస్త్యేవేత్యేకః పక్షః. * స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతీతి సశరీరత్వశ్రుతేః అశరీరత్వశ్రుతిః కర్మకృతశరీరవిషయేతి శరీరేన్ద్రియాద్యస్త్యేవేతి ద్వితీయః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు - * మనసైతాన్కామాన్పశ్యన్రమతే య ఏతే బ్రహ్మలోక ఇత్యశరీరస్యైవ భోగశ్రుతేః * స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతీతి శ్రుతేశ్చ యథాసఙ్కల్పమస్తి చ న చేతి. సూత్రార్థస్తు—శరీరాభావం బాదరిర్మేనే; ఏవమాహ హి శ్రుతిః * అశరీరం వావ సన్తమితి. ౧౦

534. భావం జైమినిర్వికల్పామననాత్ శరీరాదిభావం జైమినిర్మేనే. కుతః? వికల్పామననాత్, వివిధః కల్పః వికల్పః. * స ఏకధా భవతి త్రిధా భవతీత్యాదినా ముక్తస్య హి వివిధం కల్పనమామ్నాయతే. ఆత్మన ఏకరూపస్యాచ్ఛేద్యస్య వైవిధ్యాసంభవాచ్ఛరీరద్వారేణైవ హి విజ్ఞాయతే వైవిధ్యమ్. ౧౧

535. ద్వాదశాహవదుభయవిధం బాదరాయణోఽతః అతః - ఉభయశ్రుతేరిచ్ఛాతః, ఉభయవిధం-శరీరవత్త్వమశరీరత్వం చ భగవాన్ బాదరాయణో మేనే. ద్వాదశాహవత్ -యథా ద్వాదశాహ ఉభయశ్రుతేస్సత్రమహీనం చ. * ద్వాదశాహమృద్ధికామా ఉపేయురితిసత్రం భవతి. * ద్వాదశాహేన ప్రజాకామం యాజయేదిత్యహీనమ్. ౧౨

536. తన్వభావే సన్ధ్యవదుపపత్తేః స్వేనైవ సృష్టతనుప్రభృత్యుపకరణాభావే పరమపురుషసృష్టైరుపకరణైర్భోగోపపత్తేస్సత్యసఙ్కల్పోఽపి స్వయం న సృజతి. సన్ధ్యవత్ - యథా స్వప్నే * అథ రథానిత్యారభ్య *స హి కర్తేతి,*య ఏష సుప్తేష్విత్యా

రభ్య * తదనాత్యేతి కశ్చనేతి చేశ్వరసృష్టైరుపకరణైర్జీవో భుఙ్క్తే. తథా ముక్తోఽపి లీలాప్రవృత్తేశ్వరసృష్టైః పితృలోకాదిభిర్లీలారసం భుఙ్క్తే. ౧౩

537. **భావే జాగ్రద్వత్** స్వసఙ్కల్పసృష్టతనుప్రభృత్యుపకరణసద్భావే జాగ్రత్పురుషభోగవన్ముక్తో లీలారసం భుఙ్క్తే. పరమపురుషోఽపి దశరథవసుదేవాదిపితృలోకాదికమాత్మనస్సృష్ట్వా తైర్మనుష్యధర్మలీలారసం భుఙ్క్తే. తథా ముక్తశ్చ సత్యసఙ్కల్పత్వాత్ పరమపురుషలీలాన్తర్గతస్వపితృలోకాదికం స్వయమేవ సృష్ట్వా తైర్లీలారసమనుభవతి. ౧౪

నన్వాత్మాఽణుపరిమాణ ఇత్యుక్తమ్, కథమనేకశరీరేష్వేకస్యాణోరాత్మాభిమానస్సంభవతీత్యత్రాహ.—

538. **ప్రదీపవదావేశస్తథా హి దర్శయతి** యథా ప్రదీపస్యైకస్యైకదేశవర్తినస్స్వయా ప్రభయాఽనేకదేశప్రవేశః, తద్వదాత్మనోఽప్యేకదేశస్థస్య స్వప్రభారూపేణ జ్ఞానేన సర్వదేహేషు యథాసఙ్కల్పమాత్మాభిమానానుగుణా వ్యాప్తిస్సంభవతి. యథైకస్మిన్దేహే హృదయాదిదేశే వర్తమానస్యాణోరపి సర్వస్మిన్దేహేఽహమిత్యభిమానానుగుణవ్యాప్తిస్స్వప్రభారూపచైతన్యేన, తద్వత్. తథా దర్శయతి హి శ్రుతిః * వాలాగ్రశతభాగస్య శతధా కల్పితస్యచ, భాగో జీవస్సవిజ్ఞేయస్స చానన్త్యాయ కల్పత ఇతి. ప్రత్యగాత్మనో హ్యణుత్వమేవ స్వరూపమితి సూత్రకారమతమ్, * నాణురతచ్ఛ్రుతేరితి చేన్నేతరాధికారాదితి పరస్యైవ మహత్త్వవచనాత్. ౧౫

నను పరం బ్రహ్మ ప్రాప్తస్యాన్తరబాహ్యజ్ఞానలోపం దర్శయతి శ్రుతిః* ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సంపరిష్వక్తో న బాహ్యం కిఞ్చన వేద నాన్తరమితి. తత్కథం ముక్తస్య జ్ఞానానన్త్యముచ్యత ఇత్యత్రాహ.—

539. **స్వాప్యయసంపత్త్యోరన్యతరాపేక్షమావిష్కృతం హి** నేదం ముక్తవిషయమ్. సుషుప్తిమరణయోరన్యతరాపేక్షమ్. ఆవిష్కృతం హి శ్రుత్యా సుషుప్తిమరణయోర్నిస్సంబోధత్వమ్, మోక్షదశాయాం సర్వజ్ఞత్వంచ. సుషుప్తౌ తావత్. * నాహ ఖల్వయమేవం సంప్రత్యాత్మానం జానాత్యయమహమస్మీతి నో ఏవేమాని భూతాని వినాశమేవాపీతో భవతీతి. వినాశమ్-అదర్శనమిత్యర్థః. మరణేచ * ఏతేభ్యో భూతేభ్యస్సముత్థాయ తాన్యేవానువినశ్యతీతి. వినశ్యతి-న పశ్యతీత్యర్థః. మోక్షేతు * స వా ఏష దివ్యేన చక్షుషా మనసైతాన్కామాన్పశ్యన్రమతే య ఏతే బ్రహ్మలోక ఇతి; *సర్వం హ పశ్యః పశ్యతి సర్వమాప్నోతి సర్వశ ఇతి చ. ౧౬

540. **జగద్వ్యాపారవర్జం ప్రకరణాదసన్నిహితత్వాచ్చ** కిం ముక్తస్య భోగో నిఖిలహేయప్రత్యనీకకల్యాణైకతానసకలేతరవిలక్షణానవధికాతిశయానన్దమహావిభూతిరూపపరబ్రహ్మానుభవ ఏవ, ఉత జగత్సృష్ట్యాదిజగన్నియమనరూపలీలాఽపీతి సంశయః. * నిరఞ్జనః పరమం సామ్యముపైతీతి శ్రుతేర్జగన్నియమనరూపలీలాఽపీతి పూర్వః పక్షః. రాద్ధాన్తస్తు - * యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్ * బ్రహ్మ వా ఇదమగ్ర ఆసీదేకమేవ * ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్ * ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీదిత్యాదిషు

పరం బ్రహ్మ ప్రకృత్యైవ జగద్వ్యాపారశ్శ్రూయతే. తత్రతత్ర ప్రకరణే న ముక్తస్య సన్నిధి రప్యస్తి. అతో జగన్నియమనరూపధురావర్జం * సోఽశ్నుతే సర్వాన్కామాన్సహ, బ్రహ్మణా విపశ్చితా * స ఏకో బ్రహ్మణ ఆనన్దః, శ్రోత్రియస్య చాకామహతస్యేత్యనవధికాతిశయానన్ద బ్రహ్మానుభవే ముక్తస్య సామ్యమ్. బ్రహ్మ హి స్వస్య పరస్య చానుభూయమానమవిశేషేణా నవధికాతిశయానన్దం, భవతి, ఆనన్దస్వరూపత్వావిశేషాత్. సూత్రమపి వ్యాఖ్యాతమ్. ౧౭

541. ~* ప్రత్యక్షోపదేశాదితి చేన్నాధికారికమణ్డలస్థోక్తేః *~ ప్రత్యక్షం-శ్రుతిః. * తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతి * ఇమాల్లోకాన్కామాన్నీ కామరూప్యనుసఞ్చర న్నిత్యాదిశ్రుత్యా ముక్తస్య జగద్వ్యాపారోపదేశాత్సోఽపీతి చేత్, తన్న; ఆధికారికమణ్డల స్థోక్తేః - ఆధికారికాః - పరమపురుషేణ లోకనియమనాధికారే నియుక్తాః హిరణ్యగర్భాదయః. మణ్డలాని- తేషాం లోకాః. తత్స్థభోగేషు ముక్తస్య యదీచ్ఛా వర్తతే, తత్రతత్ర యథాకామం పరమపురుషానుగ్రహేణ వర్తమానస్తత్రస్థాన్భోగాన్భుఙ్క్తే ఇతి తయా శ్రుత్యోక్తేః. * కామాన్నీ * కామచారో భవతీతి హి శ్రూయతే, న నియుఙ్క్తే ఇతి. ౧౮

ఉత్పత్త్యాదివికారవర్తి హేయమిశ్రోఽత్యల్పశ్చ కథం ముక్తస్య భోగో భవతి, యదిచ్ఛాతస్సర్వేషు లోకేషు కామచార ఉచ్యత ఇత్యత్రాహ —

542. ~* వికారావర్తి చ తథా హి స్థితిమాహ *~ చశబ్దోఽవధారణే. ఉత్పత్త్యాదివికారేషు న వర్తత ఇతి వికారావర్తి-పరం బ్రహ్మైవ. నిర్ధూతనిఖిలవికారం నిఖిలహేయ ప్రత్యనీకకల్యాణైకతానం నిరతిశయానన్దం పరబ్రహ్మ సవిభూతి సకలకల్యాణగుణం ముక్తస్య భోగ్యమ్. తద్విభూత్యన్తర్గతత్వేన వికారవర్తినాం లోకానామపి ముక్తభోగ్యత్వమ్. తథాహి పరస్మిన్బ్రహ్మణి ముక్తస్యానుభవితృత్వేన స్థితిమాహ శ్రుతిః - * యదా హ్యేవైష ఏతస్మి న్నదృశ్యేఽనాత్మ్యేఽనిరుక్తేఽనిలయనేఽభయం ప్రతిష్ఠాం విన్దతే, అథ సోఽభయం గతో భవతి * రసో వై సః, రసం హ్యేవాయం లబ్ధ్వాఽఽనన్దీ భవతీతి. బ్రహ్మనిష్ఠో బ్రహ్మైవ లబ్ధ్వా ఆనన్దీ భవతీత్యర్థః. బ్రహ్మహి నిరతిశయానన్దస్వరూపం నిరతిశయకల్యాణానన్తగుణకమనన్త మహావిభూతిచ. తత్ర సవిభూతికబ్రహ్మానుభవాయ విభూత్యేకదేశభూతలోకేషు సంచరతస్తత్ర తత్ర కామచారో భవతీత్యుచ్యతే. ౧౯

543. ~* దర్శయతశ్చైవం ప్రత్యక్షానుమానే *~ ఉత్పత్త్యాదిజగన్నియమనం పరస్యైవ; ముక్తస్య తు పరబ్రహ్మానుభవ ఏవ భోగ ఇత్యుక్తమేవార్థం ప్రత్యక్షానుమానే- శ్రుతిస్మృతీ దర్శయత. * తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సంభూతః * భీషాఽస్మాద్వాతః పవతే * ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి సూర్యాచన్ద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠత ఇత్యాదికా శ్రుతిః. స్మృతిరపి*అహం సర్వస్య ప్రభవః,*అహం కృత్స్నస్య జగతః ప్రభవః ప్రలయస్తథా, * విష్టభ్యాహమిదం కృత్స్నమేకాంశేన స్థితో జగత్,*మత్తస్సర్వం ప్రవర్తతే,*సోఽభిధ్యాయ శరీరాత్స్వాత్సిసృక్షుర్వివిధాః ప్రజాః, * ప్రశాసితారం సర్వేషామిత్యాదికా పరవిషయా.*అథా కామయమానో యోఽకామో నిష్కామ ఆప్తకామ ఆత్మకామ ఇత్యాదికా శ్రుతిః; స్మృతిరపి * ప్రియో హి జ్ఞానినోఽత్యర్థమహమ్ * ఆస్థితస్సహి యుక్తాత్మా మామేవానుత్తమాం గతిమ్,

* వాసుదేవస్సర్వమితి స మహాత్మా సుదుర్లభః,*మాం చ యోఽవ్యభిచారేణ భక్తియోగేన సేవతే, స గుణాన్సమతీత్యైతాన్ బ్రహ్మభూయాయ కల్పతే, బ్రహ్మణో హి ప్రతిష్ఠాఽహమమృతస్యావ్యయస్య చ, శాశ్వతస్య చ ధర్మస్య సుఖస్యైకాన్తికస్య చేత్యాదికా ముక్తవిషయా.

544. ~ భోగమాత్రసామ్యలిఙ్గాచ్చ ~ * సోఽశ్నుతే సర్వాన్కామాన్సహ, బ్రహ్మణా విపశ్చితేతి ముక్తస్య బ్రహ్మానుభవభోగమాత్రబ్రహ్మసామ్యవచనాల్లిఙ్గాచ్చ జగద్వ్యాపారవర్జమితి నిశ్చీయతే. ౨౧

యది నియన్తృత్వం పరస్యైవ, ఏవం తర్హి స్వతన్త్రత్వేన ముక్తం పరః కదాచిత్పునరావర్తయిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ.

545. ~ అనావృత్తిశ్శబ్దాదనావృత్తిశ్శబ్దాత్ ~ అస్య ముక్తస్యానావృత్తిశ్శబ్దాదవగమ్యతే. యథా * యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే * సోఽకామయత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి * యః పృథివీమన్తరో యమయతి * య ఆత్మానమన్తరో యమయతీతి శబ్దాత్పరమపురుషస్య స్రష్టృత్వం నియన్తృత్వం చావగమ్యతే, తథా * ఏతేన ప్రతిపద్యమానా ఇమం మానవమావర్తం నావర్తన్తే * స ఖల్వేవం వర్తయన్యావదాయుషం బ్రహ్మలోకమభిసంపద్యతే న చ పునరావర్తతే*మాముపేత్య పునర్జన్మ దుఃఖాలయమశాశ్వతమ్, నాప్నువన్తి మహాత్మానస్సంసిద్ధిం పరమాం గతాః, ఆబ్రహ్మభువనాల్లోకాః పునరావర్తినోఽర్జున, మాముపేత్య తు కౌన్తేయ పునర్జన్మ న విద్యతే. * ఇదం జ్ఞానముపాశ్రిత్య మమ సాధర్మ్యమాగతాః, సర్గేఽపి నోపజాయన్తే ప్రలయే న వ్యథన్తి చేతి శబ్దాదేవైనం కదాచిదపి నావర్తయతీత్యవగమ్యతే. సూత్రావృత్తిశ్శాస్త్రపరిసమాప్తిం ద్యోతయతీతి సర్వం సమఞ్జసమ్. ౨౨

ఇతి శ్రీ భగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీవేదాన్తదీపే
చతుర్థస్యాధ్యాయస్య చతుర్థః పాదః.
సమాప్తశ్చాధ్యాయః, శాస్త్రంచ పరిసమాప్తమ్.

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.

శ్రీరస్తు.

శ్రియఃకాన్తాయనమః.

శ్రీమతే రామానుజాయనమః.

శ్రీ భగవద్రామానుజ గ్రన్థమాలా

శ్రీ వేదాన్తసారః

ప్రథమాధ్యాయే ప్రథమఃపాదః.

సమస్తచిదచిద్వస్తు శరీరాయాఖిలాత్మనే ।
శ్రీమతే నిర్మలానన్దోదన్వతే విష్ణవే నమః ॥

పరమపురుషప్రసాదాద్వేదాన్తసార ఉద్ధ్రియతే.

1. ॥ ఓమ్. అథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసా ॥ అత్రాయమథశబ్ద ఆనన్తర్యే వర్తతే, అతశ్శబ్దశిరస్కత్వాత్. అతశ్శబ్దశ్చ పూర్వవృత్తస్య హేతుభావే. పూర్వవృత్తంచ కర్మజ్ఞానమితి విజ్ఞాయతే, ఆరిప్సితస్య బ్రహ్మజ్ఞానస్య వేదార్థవిచారైకదేశత్వాత్. అధీతవేదస్య హి పురుషస్య కర్మప్రతిపాదనోపక్రమత్వాద్వేదానాం కర్మవిచారః ప్రథమం కార్య ఇతి * అథాతో ధర్మజిజ్ఞాసేత్యుక్తమ్. కర్మణాంచ ప్రకృతివికృతిరూపాణాం ధర్మార్థకామరూపపురుషార్థ సాధనతానిశ్చయః * ప్రభుత్వాదార్త్విజ్యమిత్యన్తేన సూత్రకలాపేన సఙ్కర్షణేన కృతః. ఏవం వేదస్యార్థపరత్వే కర్మణాంచ తదర్థత్వే తేషాంచ కేవలానాం త్రివర్గఫలత్వే నిశ్చితే సతి, వేదైకదేశభూత వేదాన్తభాగే కేవలకర్మణామల్పాస్థిరఫలత్వం బ్రహ్మజ్ఞానస్య చానన్తస్థిరఫలత్వమాపాతతో దృష్ట్వా, అనన్తరం ముముక్షోరవధారితపరినిష్పన్నవస్తుబోధజననశబ్దశక్తేః పురుషస్య బ్రహ్మబుభుత్సా జాయత ఇతి * అథాతో బ్రహ్మజిజ్ఞాసా ఇతి కర్మవిచారానన్తరం తత ఏవ హేతోః బ్రహ్మవిచారః కర్తవ్య ఇత్యుక్తం భవతి. తదిదమాహ శ్రుతిః * పరీక్ష్య లోకాన్ కర్మచితాన్ బ్రాహ్మణో నిర్వేదమాయాన్నాస్త్యకృతః కృతేన, తద్విజ్ఞానార్థం స గురుమేవాభిగచ్ఛేత్సమిత్పాణిశ్శ్రోత్రియం బ్రహ్మనిష్ఠమ్, తస్మైస విద్వానుపసన్నాయ సమ్యక్ప్రశాన్తచిత్తాయశమాన్వితాయ, యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్యం ప్రోవాచ తాం తత్త్వతో బ్రహ్మవిద్యామితి. బ్రాహ్మణః - వేదాభ్యాసరతః. కర్మచితాన్ - కర్మణా సంపాదితాన్, లోకాన్ - ఆరాధ్యక్షయిష్ణుత్వేన క్షయస్వభావాన్. కర్మమీమాంసయా పరీక్ష్య, అకృతః-నిత్యః పరమపురుషః, కృతేన - కర్మణా న సంపాద్య ఇతి, యో నిర్వేదమాయాత్, సః తద్విజ్ఞానార్థం గురుమేవాభిగచ్ఛేత్; సమిత్పాణిః, శ్రోత్రియం - వేదాన్తవేదినమ్, బ్రహ్మనిష్ఠం-సాక్షాత్కృతపరమపురుషస్వరూపమ్. సః - గురుః, సమ్యగుపసన్నాయ తస్మై యేన - విద్యావిశేషేణ అక్షరం సత్యమ్ పరమపురుషం, వేద—విద్యాత్, తాం బ్రహ్మవిద్యాం ప్రోవాచ - ప్రబ్రూయాదిత్యర్థః; స గురుమేవాభిగచ్ఛేత్. తస్మై స విద్వాన్ ప్రోవాచ ఇత్యన్వయాత్ అప్రాప్తత్వాచ్చ, విధావపి లిటో విధానాత్ * ఛన్దసిలుఙ్ లఙ్ లిటః ఇతి.

2. ⁂జన్మాద్యస్య యతః⁂ అస్య – విచిత్రచిదచిన్మిశ్రస్య వ్యవస్థితసుఖదుఃఖోపభోగస్య జగతః, జన్మస్థితిలయాః యతః, తత్ బ్రహ్మేతి ప్రతిపాదయతి శ్రుతిరిత్యర్థః; *యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే...తద్బ్రహ్మ ఇతి. సూత్రే యత ఇతి హేతౌ పఞ్చమీ, జనిస్థితిలయానాం సాధారణత్వాత్. జనిహేతుత్వంచ నిమిత్తోపాదానరూపం వివక్షితమ్. *యతః ఇతి హి శ్రుతిః; ఇహోభయవిషయా కథమితి చేత్. *యతో వా ఇమానీతి ప్రసిద్ధవన్నిర్దేశాత్, ప్రసిద్ధేశ్చ ఉభయవిషయత్వాత్. *సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయమ్...తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తత్తేజోఽసృజతేత్యత్ర సదేవేదమగ్రే ఏకమేవాసీదితి ఉపాదానతాం ప్రతిపాద్య, అద్వితీయమితి అధిష్ఠాత్రన్తరనివారణాత్ సచ్ఛబ్దవాచ్యం బ్రహ్మైవ నిమిత్తముపాదానంచేతి విజ్ఞాయతే. తథా *తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేత్యాత్మన ఏవ విచిత్రస్థిరత్రసరూపేణ బహుభవనం సఙ్కల్ప్య తథైవ సృష్టివచనాచ్చ. అతశ్శ్రుతావపి యతః ఇతి హేతౌ పఞ్చమీ. అత్రైవ బ్రహ్మణో జగన్నిమిత్తత్వముపాదానత్వంచ ప్రతిపాదితమ్, అర్థవిరోధాత్, *అస్మాన్మాయీ సృజతే విశ్వమేతదిత్యాదివిశేషశ్రుత్యా చాక్షిప్య, *ప్రకృతిశ్చ ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తానుపరోధాత్ *అభిధ్యోపదేశాచ్చ *సాక్షాచ్చోభయామ్నానాత్ *ఆత్మకృతేః ఇత్యాదిభిః సూత్రైః పరిహరిష్యతే.

ననుచ సర్వజ్ఞం సర్వశక్తి సత్యసఙ్కల్పం నిరవద్యతయా నిరస్తసమస్తాపురుషార్థగన్ధం బ్రహ్మైవాత్మానం విచిత్రచిదచిన్మిశ్రం జగద్రూపమిదం సర్వమసృజతేతి కథముపపద్యతే? తదేతత్ సూత్రకారః స్వయమేవ పరిచోద్య పరిహరిష్యతి. *అపీతౌ తద్వత్ప్రసఙ్గాదసమఞ్జసమ్ *ఇతరవ్యపదేశాద్ధితాకరణాదిదోషప్రసక్తిః ఇతిచోద్యమ్. పరిహారస్తు *నతు దృష్టాన్తభావాత్ *అధికంతు భేదనిర్దేశాత్ ఇతిచ. *క్షరం త్వవిద్యా హ్యమృతం తు విద్యా విద్యావిద్యే ఈశతే యస్తు సోఽన్యః *సకారణం కరణాధిపాధిపో నచాస్య కశ్చిజ్జనితా నచాధిపః *క్షరం ప్రధానమమృతాక్షరం హరః క్షరాత్మానావీశతే దేవ ఏకః, (అచిద్వర్గం స్వాత్మనో భోగ్యత్వేన హరతీతి భోక్తా హరఇత్యుచ్యతే.) *ద్వావిమౌ పురుషౌ లోకే క్షరశ్చాక్షర ఏవ చ। క్షరస్సర్వాణి భూతాని కూటస్థోఽక్షర ఉచ్యతే॥ ఉత్తమః పురుషస్త్వన్యః పరమాత్మేత్యుదాహృతః। యో లోకత్రయమావిశ్య బిభర్త్యవ్యయ ఈశ్వరః॥ యస్మాత్క్షరమతీతోఽహమక్షరాదపి చోత్తమః। అతోఽస్మి లోకే వేదే చ ప్రథితః పురుషోత్తమః ఇత్యాది శ్రుతిస్మృతిగణైః ప్రత్యగాత్మనో బ్రహ్మణః భేదేన నిర్దేశాత్, పరమపురుషార్థభాగినః ప్రత్యగాత్మనోఽధికమర్థాన్తరభూతం బ్రహ్మ. తచ్చ ప్రత్యగాత్మశరీరతయా తదాత్మభూతమ్. ప్రత్యగాత్మనస్తచ్ఛరీరత్వం బ్రహ్మణస్తదాత్మత్వఞ్చ *య ఆత్మని తిష్ఠన్...యస్యాత్మా శరీరమ్ *ఏషసర్వభూతాన్తరాత్మాఽపహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణః ఇత్యాదిశ్రుతిశతసమధిగతమ్. సశరీరస్యాత్మనః కార్యావస్థాప్రాప్తావపి గుణదోషవ్యవస్థితేర్దృష్టాన్తభావాత్ బ్రహ్మణి న దోషప్రసక్తిః, ఇతి నాసామఞ్జస్యం వేదాన్తవాక్యస్యేతి *నతు దృష్టాన్తభావాత్ ఇత్యుక్తమ్. దృష్టాన్తశ్చ దేవమనుష్యాదిశబ్దవాచ్యస్య సశరీరస్యాత్మనః మనుష్యో బాలో యువా స్థవిరః ఇతి నానావస్థాప్రాప్తావపి బాలత్వయువత్వస్థవిరత్వాదయః శరీరగతా దోషానాత్మానం స్పృశన్తి, ఆత్మగతాశ్చ జ్ఞానసుఖాదయః న శరీరమితి, అతః కార్యావస్థం కారణావస్థంచ బ్రహ్మ ప్రత్యగాత్మశరీరతయా

తదాత్మభూతమితి ప్రత్యగాత్మవాచినా శబ్దేన బ్రహ్మాభిధానే తచ్ఛబ్దసామానాధికరణ్యేచ హేతుం వక్తుమ్, నిరసనీయం మతద్వయమ్ * ప్రతిజ్ఞాసిద్ధేర్లిఙ్గమాశ్మరథ్యః * ఉత్క్రమిష్యత ఏవంభావాదిత్యౌడులోమిః ఇత్యుపన్యస్య, * అవస్థితేరితి కాశకృత్స్నః ఇతి హేతురుక్తః.

* తత్సృష్ట్వా. తదేవానుప్రావిశత్, తదనుప్రవిశ్య, సచ్చ త్యచ్చాభవత్ ఇత్యాదినా ప్రత్యగాత్మన ఆత్మతయా అవస్థానాత్ బ్రహ్మణస్తచ్ఛబ్దేనాభిధానం, తత్సామానాధికరణ్యేన వ్యపదేశశ్చేత్యుక్తమ్; తథా * వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే న సాపేక్షత్వాత్, * నకర్మావిభాగాదితి చేన్నానాదిత్వాదుపపద్యతే చాప్యుపలభ్యతే చేతి దేవమనుష్యాదివిషమసృష్టేర్జీవకర్మనిమిత్తత్వం జీవానాం తత్తత్కర్మప్రవాహాణాం చానాదిత్వం ప్రతిపాద్య, తదనాదిత్వంచ * నిత్యో నిత్యానాం చేతనశ్చేతనానామ్ * జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వా ఇత్యాదిశ్రుతిషూపలభ్యత ఇత్యుక్త్వా, తదనాదిత్వేఽపి ప్రలయకాలే చిదచిద్వస్తునోర్భోక్తృభోగ్యయోర్నామరూపవిభాగాభావాత్, * ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్. నాన్యత్ కిఞ్చన మిషత్ ఇత్యాదావేకత్వావధారణముపపద్యత ఇతి సూత్రకారేణ స్వయమేవోక్తమ్. తథాచ * నాత్మా శ్రుతేర్నిత్యత్వాచ్చ తాభ్యః ఇతి ప్రత్యగాత్మనో నిత్యత్వాదనుత్పత్తిముక్త్వా, * జ్ఞోఽత ఏవేతి తస్య జ్ఞాతృత్వమేవ స్వరూపమిత్యుక్తమ్. * ఉత్క్రాన్తిగత్యాగతీనామ్ ఇత్యాదినాఽణుత్వంచోక్తమ్. * తద్గుణసారత్వాత్తు తద్వ్యపదేశః ప్రాజ్ఞవత్ * యావదాత్మభావిత్వాచ్చ న దోషస్తద్దర్శనాదితి జ్ఞాతురేవాత్మనో జ్ఞానశబ్దేన వ్యపదేశో జ్ఞానగుణసారత్వాత్ జ్ఞానైకనిరూపణీయస్వభావత్వాచ్చేత్యుక్తమ్. * నిత్యోపలబ్ధ్యనుపలబ్ధిప్రసఙ్గోఽన్యతరనియమో వాఽన్యథా ఇతి జ్ఞానమాత్రస్వరూపాత్మవాదే హేత్వన్తరాయత్తజ్ఞానవాదే, సర్వగతాత్మవాదేచ దోష ఉక్తః. * కర్తా శాస్త్రార్థవత్త్వాత్, * ఉపాదానాద్విహారోపదేశాచ్చ, * వ్యపదేశాచ్చ క్రియాయాం న చేన్నిర్దేశవిపర్యయః, * ఉపలబ్ధివదనియమః, * శక్తివిపర్యయాత్, * సమాధ్యభావాచ్చ, * యథాచ తక్షోభయథా ఇత్యాత్మన ఏవ శుభాశుభేషు కర్మసు కర్తృత్వమ్, ప్రకృతేరకర్తృత్వమ్, ప్రకృతేశ్చ కర్తృత్వే తస్యాస్సాధారణత్వేన సర్వేషాం ఫలానుభవప్రసఙ్గాది చ ప్రతిపాదితమ్. * పరాత్తు తచ్ఛ్రుతేః * కృతప్రయత్నాపేక్షస్తు విహితప్రతిషిద్ధావైయర్థ్యాదిభ్యః ఇత్యాత్మన ఏవ కర్తృత్వం పరమపురుషానుమతిసహకృతమిత్యుక్తమ్.

* అంశో నానావ్యపదేశాదన్యథాచాపి దాశకితవాదిత్వమధీయత ఏకే * మన్త్రవర్ణాత్ * అపి స్మర్యతే * ప్రకాశాదివత్తు నైవం పరః * స్మరన్తిచ ఇతి, * అనీశయా శోచతి ముహ్యమానః, జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమస్య మహిమానమితి వీతశోకః * క్షరంత్వవిద్యా హ్యమృతం తు విద్యా విద్యావిద్యే ఈశతే యస్తు సోఽన్యః * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సంపరిష్వక్తో న బాహ్యం కిఞ్చన వేద నాన్తరమ్ * తయోరన్యః పిప్పలంస్వాద్వత్త్యనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి * జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావజావీశనీశౌ * పృథగాత్మానం ప్రేరితారంచమత్వా జుష్టస్తతస్తేనామృతత్వమేతి * యదా పశ్యః పశ్యతే రుక్మవర్ణం కర్తారమీశం పురుషం బ్రహ్మయోనిమ్, తదా విద్వాన్ పుణ్యపాపే విధూయ నిరఞ్జనః పరమం సామ్యముపైతి, * స కారణం కరణాధిపాధిపో నచాస్య కశ్చిజ్జనితా నచాధిపః * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్ * పరాఽస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియాచ * నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తం నిరవద్యం నిరఞ్జనమ్ * నిత్యో నిత్యానాం

చేతనశ్చేతనానామేకో బహూనాం యో విదధాతి కామాన్ * పతిం విశ్వస్యాత్మేశ్వరమ్ ఇత్యాదిషు ప్రత్యగాత్మనః పరమాత్మనశ్చ కర్మవశ్యత్వేన శోచిత్వేనా సర్వజ్ఞత్వేన ఉపాసనాయత్తముక్తిత్వేన, నిరవద్యత్వేన సర్వజ్ఞత్వేన సత్యసంకల్పత్వేన సర్వేశ్వరత్వేన సమస్తకల్యాణగుణాకరత్వాదినాచ స్వరూపస్య స్వభావస్య నానాత్వవ్యపదేశాత్, తయోరేవ * తత్త్వమసి * అయమాత్మా బ్రహ్మ * యోఽసౌ సోఽహం యోఽహం సోఽసౌ * అథ యోఽన్యాం దేవతాముపాస్తేఽన్యోఽసావన్యోఽహమస్మీతి న స వేద * అకృత్స్నో హ్యేషః... ఆత్మేత్యేవోపాసీత * బ్రహ్మదాశా బ్రహ్మదాసా బ్రహ్మేమే కితవాః ఇతి చ సర్వజీవాత్మవ్యాపిత్వేనాభేదవ్యపదేశాచ్చ; ఉభయవ్యపదేశావిరోధేన పరమాత్మాంశో జీవాత్మేత్యభ్యుపగన్తవ్యమ్.

న కేవలం న్యాయసిద్ధమిదమ్, శ్రుతిస్మృతిభ్యాంచాంశత్వముక్తం జీవాత్మనః, * పాదోఽస్య విశ్వాభూతాని * మమైవాంశో జీవలోకే జీవభూతస్సనాతన ఇతి. అంశత్వం నామ ఏకవస్త్వేకదేశత్వమ్. తథా సత్యుభయోరేకవస్తుత్వేనావిరోధో న స్యాదిత్యాశఙ్క్య, * ప్రకాశాదివత్తు నైవం పర ఇతి పరిహరతి; అన్యవిశేషణత్వైకస్వభావప్రకాశజాతిగుణశరీరవిశిష్టానగ్నివ్యక్తిగుణ్యాత్మనః ప్రతి ప్రకాశజాతిగుణశరీరాణాం యథా అంశత్వమ్; ఏవం పరమాత్మానం ప్రత్యగాత్మశరీరకం ప్రతి ప్రత్యగాత్మనోఽంశత్వమ్. ఏవమంశత్వే యత్స్వభావోఽంశభూతో జీవః, నైవమంశీ పరమాత్మా; సర్వత్ర విశేషణవిశేష్యయోస్స్వరూపస్వభావభేదాత్; ఏవఞ్చ * కర్తా శాస్త్రార్థవత్త్వాత్ * పరాత్తు తచ్ఛ్రుతేః ఇత్యనన్తరోక్తం చ న విరుధ్యతే.

ఏవం ప్రకాశశరీరవజ్జీవాత్మనామంశత్వం పరాశరాదయస్స్మరన్తిచ - * ఏకదేశస్థితస్యాగ్నేర్జ్యోత్స్నా విస్తారిణీ యథా। పరస్య బ్రహ్మణశ్శక్తిస్తథేదమఖిలం జగత్॥ * యత్కించిత్ సృజ్యతే యేన సత్త్వజాతేన వై ద్విజ । తస్య సృజ్యస్య సంభూతౌ తత్సర్వం వై హరేస్తనుః॥ తే సర్వే సర్వభూతస్య విష్ణోరంశసముద్భవాః ఇతి. అన్యథా, పారమార్థికాపారమార్థికోపాధిసమాశ్రయణే ప్రత్యగాత్మనోఽంశత్వే బ్రహ్మణ ఏవ వేదాన్తనివర్త్యాస్సర్వే దోషా భవేయురితి * ఆభాసా ఏవ చ ఇత్యాదిసూత్రైరుక్తమ్.

అతస్సర్వదా చిదచిద్వస్తుశరీరతయా తదాత్మభూతమేవ బ్రహ్మ, కదాచిదవిభక్తనామరూపచిదచిద్వస్తుశరీరం తత్కారణావస్థమ్, కదాచిచ్చ విభక్తనామరూపచిదచిద్వస్తుశరీరం తత్కార్యావస్థం బ్రహ్మ. సర్వదా చిదచిద్వస్తుశరీరతయా తద్విశిష్టత్వేఽపి బ్రహ్మణః పరిణామిత్వాపురుషార్థాశ్రయత్వే శరీరభూతచేతనాచేతనవస్తుగతే, ఆత్మభూతం బ్రహ్మ సర్వదా నిరస్తనిఖిలదోషగన్ధానవధికాతిశయాసఙ్ఖ్యేయజ్ఞానానన్దాద్యపరిమితోదారగుణసాగరమవతిష్ఠత ఇతి బ్రహ్మైవ జగన్నిమిత్తముపాదానంచేతి * యతో వా ఇమానీత్యాది వాక్యం ప్రతిపాదయత్యేవేతి, జన్మాద్యస్య యతః తత్ బ్రహ్మేతి సుష్ఠూక్తమ్. * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయమ్. * తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి; అస్య చాయమర్థః. - * యస్యాత్మా శరీరం * యస్యాక్షరం శరీరం యస్య పృథివీ శరీరం యస్యావ్యక్తం శరీరమ్, ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మా అపహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణః ఇత్యాదిశ్రుతేః బ్రహ్మణః సర్వదా చిదచిద్వస్తుశరీరకత్వాత్ సదేవేదమిదానీం స్థూలచిదచిద్వస్తుశరీరకత్వేన విభక్తనామరూపమ్, అగ్రే-ప్రలయకాలే, సూక్ష్మదశాపన్నచిదచిద్వస్తుశరీర

తయా నామరూపవిభాగానర్హమేకమేవాసీత్, స్వయమేవ బ్రహ్మ సర్వజ్ఞం సర్వశక్తి నిమిత్తాన్తరానపేక్షమద్వితీయం చాతిష్ఠత్. * తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి తన్నామరూపవిభాగానర్హసూక్ష్మచిదచిద్వస్తుశరీరకతయా ఏకమేవావస్థితం నామరూపవిభాగార్హస్థూలదశాపత్త్యా బహుప్రకారం స్యామితి ఐక్షత. స్యామ్, ప్రజాయేయ ఇతి వ్యష్టిసమష్టివ్యపదేశః. చిదచితోః పరస్య చ ప్రలయకాలేఽపి వ్యవహారానర్హసూక్ష్మభేదః సర్వైర్వేదాన్తిభిరభ్యుపగతః, అవిద్యాకృతభేదస్య ఉపాధికృతభేదస్య చ అనాదిత్వాభ్యుపగమాత్. ఇయాంస్తు విశేషః-బ్రహ్మైవాజ్ఞముపాధిసంబద్ధంచేతి సర్వశ్రుతిస్మృతిన్యాయవిరోధోఽన్యేషామ్; తదభావాదవిరోధశ్చాస్మాకమ్-ఇతి. ౨

3. ~ శాస్త్రయోనిత్వాత్ ~ ఏవం చిదచిద్వస్తుశరీరతయా తద్విశిష్టస్య బ్రహ్మణ ఏవ జగదుపాదానత్వం నిమిత్తత్వంచ నానుమానగమ్యమితి శాస్త్రైకప్రమాణకత్వాత్తస్య * యతో వా ఇమాని భూతానీత్యాది వాక్యం నిఖిలజగదేకకారణం బ్రహ్మ బోధయత్యేవేతి సిద్ధమ్. 3

4. ~ తత్తు సమన్వయాత్ ~ పురుషార్థతయాఽన్వయః సమన్వయః, శాస్త్రాఖ్యప్రమాణస్య పురుషార్థపర్యవసాయిత్వేఽపి, బ్రహ్మ స్వస్య పరస్య చానుభవితుః అవిశేషేణ స్వరూపేణ గుణైః విభూత్యా చ అనుభూయమానమనవధికాతిశయానన్దరూపమితి పురుషార్థత్వేనాభిధేయతయాఽన్వయాత్ బ్రహ్మణశ్శాస్త్రప్రమాణకత్వముపపన్నతరమితి నిరవద్యం నిఖిలజగదేకకారణం బ్రహ్మ వేదాన్తాః ప్రతిపాదయన్తీత్యుక్తమ్. తస్యైకస్యైకదైవ కృత్స్నజగన్నిమిత్తత్వం తస్యైవోపాదానతయా జగదాత్మకత్వంచ నానుమానాదిగమ్యమితి శాస్త్రైకప్రమాణకత్వాత్, తస్య చానవధికాతిశయానన్దరూపతయా పరమపురుషార్థత్వాద్వేదాన్తాః ప్రతిపాదయన్త్యేవేతి స్థిరీకృతమ్. ౪

అతః పరం పాదశేషేణ జగత్కారణతయా ప్రధానపురుషప్రతిపాదనానర్హతయా సర్వజ్ఞం సత్యసఙ్కల్పం నిరస్తావిద్యాదిసమస్తదోషగన్ధమపరిమితోదారగుణసాగరం బ్రహ్మైవ వేదాన్తాః ప్రతిపాదయన్తీత్యుచ్యతే. తత్ర తావత్ప్రధానం వేదాన్తప్రతిపాదనానర్హమిత్యాహ-

5. ~ ఈక్షతేర్నాశబ్దమ్ ~ అశబ్దమ్ - ఆనుమానికం ప్రధానమ్, న తత్ వేదాన్తవేద్యమ్. కుతః? ఈక్షతేః- * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయమితి ప్రస్తుతజగత్కారణవ్యాపారవాచినః ఈక్షతేర్ధాతోః శ్రవణాత్ * తదైక్షత బహు స్యామితి. ౫

6. ~ గౌణశ్చేన్నాత్మశబ్దాత్ ~ * తత్తేజ ఐక్షత ఇత్యాదిష్వచేతనేఽపి వస్తుని ఈక్షతిశ్శ్రూయతే, తత్ర గౌణః; ఏవమత్రాపి ప్రధాన ఏవేక్షతిర్గౌణ ఇతి చేత్; నైతదుపపద్యతే, ప్రస్తుతే సచ్ఛబ్దవాచ్యే శ్రూయమాణాచ్చేతనవాచినః ఆత్మశబ్దాత్; * స ఆత్మా తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇతి హ్యుత్తరత్ర శ్రూయతే. తేజఃప్రభృతిష్వపి న గౌణమీక్షణమ్. తేజఃప్రభృతిశబ్దైరపి తత్తచ్ఛరీరకం బ్రహ్మైవాభిధీయతే * అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరవాణీతి బ్రహ్మాత్మకజీవానుప్రవేశాదేవ సర్వస్య వస్తునో నామరూపభాక్త్వాత్. * తత్సృష్ట్వా, తదేవానుప్రావిశత్, తదనుప్రవిశ్య, సచ్చ త్యచ్చాభవత్, నిరుక్తంచానిరుక్తంచ, నిలయనంచానిలయనంచ, విజ్ఞానం చావిజ్ఞానంచ, సత్యం చానృతంచ సత్య

మభవదితి చేతనమచేతనంచ పృథఙ్నిర్దిశ్య తదుభయమనుప్రవిశ్య, సత్త్యచ్ఛబ్దవాచ్యోఽభవదితి హి సమానప్రకరణే స్పష్టమభిహితమ్. ౬

7. **తన్నిష్ఠస్య మోక్షోపదేశాత్** ఇతశ్చ ప్రధానాదర్థాన్తరభూతం సచ్ఛబ్దాభిహితం జగత్కారణమ్. సచ్ఛబ్దాభిహితతత్త్వనిష్ఠస్య మోక్షోపదేశాత్. * తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యేఽథ సంపత్స్యే ఇతి హి తన్నిష్ఠస్య మోక్ష ఉపదిశ్యతే. ప్రధానకారణవాదినామపి హి ప్రధాననిష్ఠస్య మోక్షో నాభిమతః. ౭

8. **హేయత్వావచనాచ్చ** యది ప్రధానమత్ర వివక్షితమ్; తదా తస్య హేయత్వాత్ అధ్యేయత్వముచ్యేత; న తదుచ్యతే. మోక్షసాధనతయా ధ్యేయత్వమేవాత్రోచ్యతే * తత్త్వమసి శ్వేతకేతో ఇత్యాదినా. ౮

ఇతశ్చ న ప్రధానమ్—

9. **ప్రతిజ్ఞావిరోధాత్** ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞావిరోధాత్. సచ్ఛబ్దవాచ్యతత్త్వజ్ఞానేన తత్కార్యతయా చేతనాచేతన సర్వవస్తుజ్ఞానమ్ * యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవతి ఇత్యాదినా ప్రతిజ్ఞాతమ్; తద్ధి ప్రధానకారణవాదే విరుధ్యతే, చేతనస్య ప్రధానకార్యత్వాభావాత్. ప్రధానాదర్థాన్తరభూతబ్రహ్మకారణవాదే చిదచిద్వస్తుశరీరం బ్రహ్మైవ నామరూపవిభాగావిభాగాభ్యాం కార్యం కారణం చేతి బ్రహ్మజ్ఞానేన కృత్స్నస్య జ్ఞాతతోపపద్యతే. ౯

ఇతశ్చ న ప్రధానమ్—

10. **స్వాప్యయాత్** * స్వప్నాన్తం మే సోమ్య విజానీహీతి యత్రైతత్పురుషస్స్వపితి నామ సతా సోమ్య తదా సంపన్నో భవతి స్వమపీతో భవతి తస్మాదేనం స్వపితీత్యాచక్షతే స్వం హ్యపీతో భవతి ఇతి జీవస్య చేతనస్య సుషుప్తస్య సతా సంపన్నస్య స్వాప్యయవచనాత్ ప్రధానాదర్థాన్తరభూతం సచ్ఛబ్దవాచ్యమితి విజ్ఞాయతే. స్వమపీతో భవతి - ఆత్మానమేవ జీవోఽపీతో భవతీత్యర్థః. చిద్వస్తుశరీరకం తదాత్మభూతం బ్రహ్మైవ జీవశబ్దేనాభిధీయత ఇతి నామరూపవ్యాకరణశ్రుత్యుక్తమ్. తజ్జీవశబ్దాభిధేయం పరం బ్రహ్మైవ సుషుప్తికాలేఽపి ప్రలయకాల ఇవ నామరూపపరిష్వఙ్గాభావాత్ కేవలసచ్ఛబ్దాభిధేయమితి * సతా సోమ్య తదా సంపన్నో భవతి స్వమపీతో భవతి ఇత్యుచ్యతే. తథా సమానప్రకరణే నామరూపపరిష్వఙ్గాభావేన ప్రాజ్ఞేనైవ పరిష్వఙ్గాత్ *ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సంపరిష్వక్తో న బాహ్యం కించన వేద నాన్తరమ్ ఇత్యుచ్యతే. ఆమోక్షాజ్జీవస్య నామరూపపరిష్వఙ్గాదేవ హి స్వవ్యతిరిక్తవిషయజ్ఞానోదయః. సుషుప్తికాలే హి నామరూపే విహాయ సతా సంపరిష్వక్తః పునరపి జాగరదశాయాం నామరూపే పరిష్వజ్య తత్తన్నామరూపో భవతీతి శ్రుత్యన్తరే స్పష్టమభిధీయతే; యథా*సు(షు)ప్తః... స్వప్నం న కథఞ్చనపశ్యతి అథాస్మిన్ప్రాణ ఏవైకధా భవతి...ఏతస్మాదాత్మనః ప్రాణాయథాయతనం విప్రతిష్ఠన్తే, తథా * త ఇహ వ్యాఘ్రో వా సింహో వా వృకో వా వరాహో వా... యద్యద్భవన్తి తథా భవన్తీతి. ౧౦

11. **గతిసామాన్యాత్** సకలోపనిషద్గతిసామాన్యాదస్యామప్యుపనిషది న ప్రధానం కారణమితి జ్ఞాయతే,*ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్, నాన్యత్కిఞ్చన మిషత్, స ఈక్షత లోకాన్ను సృజా ఇతి, స ఇమాల్లోకానసృజత * తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశ

స్సంభూతః * స కారణం కరణాధిపాధిపో నచాస్య కశ్చిజ్జనితా నచాధిపః ఇత్యాదిసకలోప
నిషత్సు సర్వేశ్వర ఏవ హి జగత్కారణమితి ప్రతిపాద్యతే. ౧౧

12. శ్రుతత్వాచ్చ — శ్రుతమేవ హ్యస్యాముపనిషది; * ఆత్మతః ప్రాణః...
ఆత్మత ఆకాశః ఇత్యాదౌ ఆత్మన ఏవ సర్వోత్పత్తిః. అతః ప్రధానాదచేతనాదర్థాన్తరభూతస్సర్వజ్ఞః
పురుషోత్తమ ఏవ జగత్కారణం బ్రహ్మేతి స్థితమ్ ౧౨

13. ఆనన్దమయోఽభ్యాసాత్ — యద్యపి ప్రధానాదర్థాన్తరభూతస్య ప్రత్య
గాత్మనశ్చేతనస్య ఈక్షణగుణయోగస్సంభవతి, తథాఽపి ప్రత్యగాత్మా బద్ధో ముక్తశ్చ న జగ
త్కారణమ్ * తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సంభూతః ఇత్యారభ్య * తస్మాద్వా ఏతస్మా
ద్విజ్ఞానమయాత్, అన్యోఽన్తర ఆత్మాఽఽనన్దమయః ఇత్యస్య ఆనన్దమయత్వప్రతిపాదనాత్
కారణతయా వ్యపదిష్టోఽయమానన్దమయః ప్రత్యగాత్మనోఽర్థాన్తరభూతః సర్వజ్ఞః పరమాత్మైవ.
కుతః? అభ్యాసాత్ - ఆనన్దమయస్య నిరతిశయదశాశిరస్కానన్దమయత్వేనాభ్యాసాత్; * తే యే
శతం ప్రజాపతేరానన్దాః, స ఏకో బ్రహ్మణ ఆనన్దః * యతో వాచో నివర్తన్తే, అప్రాప్య
మనసా సహ, ఆనన్దం బ్రహ్మణో విద్వాన్, న బిభేతి కుతశ్చన ఇతి హి వేద్యత్వేనాయమానన్ద
మయోఽనవధికాతిశయోఽభ్యస్యతే. ౧౩

14. వికారశబ్దాన్నేతి చేన్న ప్రాచుర్యాత్ — స వా ఏష పురుషోఽన్న
రసమయః ఇతి వికారార్థమయట్ప్రకరణాత్ *ఆనన్దమయః ఇత్యస్యాపి వికారార్థత్వం ప్రతీయతే.
అతోఽయమానన్దమయః నావికారరూపః పరమాత్మా, ఇతి చేన్న; అర్థవిరోధాత్, ప్రాచు
ర్యార్థ ఏవాయం మయడితి విజ్ఞాయతే; * తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సంభూతః ఇతి
హ్యవికార ఆత్మా ప్రకృతః. ప్రకరణే చ వికారార్థత్వం ప్రాణమయ ఏవ పరిత్యక్తమ్. ఉక్తేన
న్యాయేన ఆనన్దప్రాచుర్యాత్ పరమపురుష ఏవాయమానన్దమయః. ౧౪

15. తద్ధేతువ్యపదేశాచ్చ — * ఏష హ్యేవానన్దయాతి ఇతి జీవాన్ప్రత్యానన్ద
హేతురయమానన్దమయో వ్యపదిశ్యతే. అతశ్చాయం న ప్రత్యగాత్మా. ౧౫

16. మాన్త్రవర్ణికమేవ చ గీయతే — * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మేతి
మన్త్రవర్ణోదితమేవ * తస్మాద్వా ఏతస్మాదిత్యాదినా ఆనన్దమయ ఇతి గీయతే. అతశ్చ న
ప్రత్యగాత్మా. ౧౬

17. నేతరోఽనుపపత్తేః — ఇతరః - ప్రత్యగాత్మా మన్త్రవర్ణోదిత ఇతి
నాశఙ్కనీయమ్, *సోఽశ్నుతే సర్వాన్ కామాన్ సహ, బ్రహ్మణా విపశ్చితా ఇతి ప్రత్యగాత్మనో
బద్ధస్య ముక్తస్య చ ఈదృశవిపశ్చిత్త్వానుపపత్తేః. * సోఽకామయత, బహుస్యాం ప్రజాయేయ
ఇతి విచిత్రస్థిరత్రసరూపబహుభవనసఙ్కల్పరూపమిదం విపశ్చిత్త్వమితి హ్యుత్తరత్ర వ్యజ్యతే.
ముక్తస్య సర్వజ్ఞస్యాపి జగద్వ్యాపారాభావాదీదృశవిపశ్చిత్త్వాసంభవః. ౧౭

ఇతశ్చ—

18. భేదవ్యపదేశాచ్చ — * తస్మాద్వా ఏతస్మాద్విజ్ఞానమయాత్, అన్యో
ఽన్తర ఆత్మాఽఽనన్దమయః ఇతి హి విజ్ఞానమయాత్ ప్రత్యగాత్మనో భేదేనాయమానన్దమయో
వ్యపదిశ్యతే. న చ విజ్ఞానమయవిషయతయా ఉదాహృతశ్లోకే * విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుతే ఇతి

వ్యపదేశాత్ విజ్ఞానమయో బుద్ధిమాత్రమిత్యాశఙ్కనీయమ్. యతస్సూత్రకార ఏవ ఇమామా శఙ్కాం పరిహరిష్యతి * వ్యపదేశాచ్చ క్రియాయాం న చేన్నిర్దేశవిపర్యయ ఇతి. * విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుతే ఇతి యజ్ఞాదిక్రియాయాం జీవస్య కర్తృత్వవ్యపదేశాచ్చ జీవః కర్తా. విజ్ఞాన శబ్దేన జీవస్యావ్యపదేశే బుద్ధిమాత్రవ్యపదేశేచ విజ్ఞానేనేతి నిర్దేశవిపర్యయస్స్యాత్, బుద్ధేః కరణత్వాదితి.

ఇతశ్చ—

19. ~❖ కామాచ్చ నానుమానాపేక్షా ❖~ * సోఽకామయత, బహుస్యామ్ ఇతి స్వకామాదేవాస్య జగత్సర్గశ్శ్రూయతే. ప్రత్యగాత్మనో హి యస్యకస్యచిత్సర్గే అనుమానాపేక్షా దృశ్యతే. అనుమానగమ్యం ప్రధానమ్ అనుమానమ్. ౧౯

ఇతశ్చ—

20. ~❖ అస్మిన్నస్య చ తద్యోగం శాస్తి ❖~ అస్మిన్–ఆనన్దమయే, అస్య–ప్రత్యగాత్మనః. ఆనన్దయోగం శాస్తి * రసో వై సః, రసం హ్యేవాయం లబ్ధ్వాఽఽనన్దీభవతి ఇతి. అతః ప్రత్యగాత్మనోఽర్థాన్తరభూతః సర్వజ్ఞః పురుషోత్తమః జగత్కారణభూతః ఆనన్దమయః.

21. ~❖ అన్తస్తద్ధర్మోపదేశాత్ ❖~ అయం జగత్కారణభూతః విపశ్చిదానన్దమయః, కశ్చిదుపచితపుణ్యావిశేషో జీవవిశేషః దేహయోగాద్విజ్ఞాయతే, నాయం పరమాత్మేతి నాశఙ్కనీయమ్; * య ఏషోఽన్తరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుష ఇత్యాదౌ శ్రూయమాణః పురుషాకారః పరమాత్మైవ. కుతః? తద్ధర్మోపదేశాత్ – * స ఏష సర్వేషాం లోకానామీశః సర్వేషాం కామానామ్ * తస్యోదితి నామ స ఏష సర్వేభ్యః పాప్మభ్య ఉదితః ఇతి నిరుపాధిక సర్వలోకసర్వకామేశత్వం స్వత ఏవాకర్మవశ్యత్వం చ ప్రత్యగాత్మనోఽర్థాన్తరభూతస్య హి పరమపురుషస్యైవ ధర్మః. * వేదాహమేతం పురుషం మహాన్తమ్, ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్ ఇత్యాదిషు త్రిగుణాత్మకప్రకృత్యనన్తర్గతాప్రాకృతస్వాసాధారణరూపవత్త్వంచ జ్ఞానాదిగుణవత్తస్యైవ హి శ్రూయతే. జ్ఞానాదయోఽపి * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్ * పరాఽస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియాచ, ఇత్యాదిషు శ్రుతత్వాత్ తస్య గుణా విజ్ఞాయన్తే. తథా, * ఆదిత్యవర్ణం తమసః పరస్తాత్ ఇత్యాదిషు అప్రాకృతస్వాసాధారణరూపశ్రవణాత్ తద్వత్తా చ విజ్ఞాయతే. తదేతద్వాక్యకారశ్చాహ– * హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే ఇతి, ప్రాజ్ఞస్సర్వాన్తరస్స్యాత్ లోకకామేశోపదేశాత్ తథోదయాత్పాప్మనామ్ ఇత్యుక్త్వా, తద్రూపస్య కార్యత్వం మాయామయత్వం వేతి విచార్య, * స్యాద్రూపం కృతకమనుగ్రహార్థం తచ్చేతసామైశ్వర్యాత్ ఇతి నిరసనీయం మతముపన్యస్య, * రూపం వాఽతీన్ద్రియమ్ అన్తఃకరణప్రత్యక్షనిర్దేశాత్ ఇతి. వ్యాఖ్యాతంచ ద్రమిడాచార్యైః, * నవా మాయామాత్రమ్ అఞ్జసైవ విశ్వసృజో రూపమ్, తత్తు న చక్షుషా గ్రాహ్యమ్, మనసా త్వకలుషేణ సాధనాన్తరవతా గృహ్యతే, * న చక్షుషా గృహ్యతే నాపివాచా, మనసా తు విశుద్ధేన ఇతి శ్రుతేః. నహ్యరూపాయా దేవతాయా రూపముపదిశ్యతే. యథాభూతవాది హి శాస్త్రమ్. యథా * మాహారజతం వాసః * వేదాహమేతం పురుషం మహాన్తమ్, ఆదిత్యవర్ణమ్ ఇతి ప్రకరణాన్తరనిర్దేశాత్ ఇతి. * సాక్షిణ ఇతి హిరణ్మయ ఇతి రూపసామాన్యాచ్చన్ద్రముఖవత్ ఇతి చ వాక్యమ్. తచ్చ వ్యాఖ్యాతం తైరేవ – * న మయడత్ర వికారమాదాయ

ప్రయుజ్యతే, అనారభ్యత్వాదాత్మన ఇత్యాదినా. అతః ప్రధానాత్ ప్రత్యగాత్మనశ్చార్థాన్తరభూతో నిరుపాధికవిపశ్చిదనవధికాతిశయానన్దోఽప్రాకృతస్వాసాధారణదివ్యరూపః పురుషోత్తమః పరం బ్రహ్మ జగత్కారణమితి వేదాన్తైః ప్రతిపాద్యత ఇతి నిరవద్యమ్. ౨౧

22. ~❖ భేదవ్యపదేశాచ్చాన్యః ❖~ *య ఆదిత్యే తిష్ఠన్నాదిత్యాదన్తరో యమాదిత్యో న వేద యస్యాదిత్యశ్శరీరం య ఆదిత్యమన్తరో యమయితి స త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృత ఇత్యధిదైవతమ్, *యశ్చక్షుషి తిష్ఠన్ (*య ఆత్మని తిష్ఠన్) ఇత్యధ్యాత్మమ్, *యస్సర్వేషు లోకేషు తిష్ఠన్నిత్యధిలోకమ్, యస్సర్వేషు భూతేషు తిష్ఠన్నిత్యధిభూతమ్, యస్సర్వేషు వేదేషు తిష్ఠన్నిత్యధివేదమ్, యస్సర్వేషు యజ్ఞేషు తిష్ఠన్నిత్యధియజ్ఞమ్ ఇత్యన్తర్యామిబ్రాహ్మణే; సుబాలోపనిషది చ *యః పృథివీమన్తరే సఞ్చరన్ ఇత్యారభ్య * యోఽవ్యక్తమన్తరే సఞ్చరన్ ... యోఽక్షరమన్తరే సఞ్చరన్ ... యో మృత్యుమన్తరే సఞ్చరన్ యస్య మృత్యుశ్శరీరమ్ యం మృత్యుర్న వేద ఏష సర్వభూతాన్తరాత్మా అపహతపాప్మా దివ్యో దేవ ఏకో నారాయణః ఇతి సర్వదేవసర్వలోకసర్వభూతసర్వవేదసర్వయజ్ఞసర్వాత్మోపరివర్తమానతయా తత్తచ్ఛరీరతయా తత్తదన్తరాత్మతయా తత్తదవేద్యతయా తత్తన్నియన్తృతయా చైభ్యస్సర్వేభ్యః భేదవ్యపదేశాచ్చాయమపహతపాప్మా నారాయణః ప్రధానాత్ ప్రత్యగాత్మనశ్చార్థాన్తరభూతో నిఖిలజగదేకకారణమితి సిద్ధమ్. ౨౨

23, 24. ~❖ ఆకాశస్తల్లిఙ్గాత్, అత ఏవ ప్రాణః. ❖~ *సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాన్యాకాశాదేవ సముత్పద్యన్తే ఆకాశం ప్రత్యస్తం యన్తి * సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని ప్రాణమేవాభిసంవిశన్తి ప్రాణమేవాభ్యుజ్జిహతే ఇత్యాదౌ * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్, ఇత్యాదినా సామాన్యేన నిర్దిష్టస్య జగత్కారణస్య భూతాకాశప్రాణసహచారిజీవవాచిశబ్దాభ్యాం విశేషనిర్ణయ శఙ్కాయామ్ * సర్వాణి హ వా ఇమాని భూతాని ఇతి ప్రసిద్ధవన్నిర్దిశ్యమానాత్ జగత్కారణత్వాదిలిఙ్గాత్ భూతాకాశజీవాభ్యామర్థాన్తరభూతః పరమపురుష ఏవాత్ర ఆకాశప్రాణశబ్దనిర్దిష్ట ఇతి నిశ్చీయతే. తత్ప్రసిద్ధిస్తు-బహుభవనరూపేక్షణానవధికాతిశయానన్దజీవానన్దహేతుత్వ విజ్ఞానమయవిలక్షణత్వనిఖిలభువనభయాభయహేతుత్వసర్వలోకసర్వకామేశత్వసర్వపాప్మోదయాప్రాకృతస్వాసాధారణరూపవిశిష్టస్య రవికరవికసితపుణ్డరీకనయనస్య సర్వజ్ఞస్య సత్యసఙ్కల్పస్య కరణాధిపాధిపస్య పరమపురుషస్యైవ నిఖిలజగదేకకారణత్వాదితి స ఏవ ఆకాశప్రాణశబ్దాభ్యాం జగత్కారణత్వేనాభిధీయత ఇతి నిర్ణయో యుక్త ఏవ. ౨౩, ౨౪

25. ~❖ జ్యోతిశ్చరణాభిధానాత్, ❖~ * అథ యదతః పరో దివో జ్యోతిర్దీప్యతే విశ్వతః పృష్ఠేషు సర్వతః పృష్ఠేషు అనుత్తమేషూత్తమేషు లోకేషు ఇదం వావ తద్యదిదమస్మిన్నన్తః పురుషే జ్యోతిః ఇత్యత్ర సర్వస్మాత్పరత్వేన నిర్దిశ్యమానతయా సకలకారణభూతజ్యోతిషః కౌక్షేయజ్యోతిషైక్యాభిధానాత్, స్వవాక్యే విరోధిలిఙ్గాదర్శనాచ్చ, ప్రసిద్ధమేవ జ్యోతిర్జగత్కారణత్వేన ప్రతిపాద్యత ఇతి శఙ్కాయామ్, యద్యపి స్వవాక్యే విరోధి లిఙ్గం న దృశ్యతే; తథాఽపి పూర్వస్మిన్ వాక్యే * పాదోఽస్య విశ్వాభూతాని, త్రిపాదస్యామృతం దివి ఇతి ప్రతిపాదితస్య సర్వభూతచరణస్య పరమపురుషస్యైవ ద్యుసంబన్ధితయాఽత్రాపి ప్రత్యభిజ్ఞానాత్ స ఏవ జ్యోతిశ్శబ్దేన సర్వస్మాత్పరత్వేన సకలకారణతయాఽభిధీయతే. అస్య చ కౌక్షేయజ్యోతి

ష్యైక్యాభిధానం ఫలాయోపదిశ్యత ఇతి న కశ్చిద్విరోధః. అఖిలజగదేకకారణభూతః పరమపురుషోఽప్రాకృతస్వాసాధారణదివ్యవర్ణో దివ్యరూపస్తమసః పరస్తాద్వర్తత ఇతి తస్యైవ నిరతిశయదీప్తియోగాత్ జ్యోతిశ్శబ్దాభిధేయత్వం * విశ్వతః పృష్ఠేషు సర్వతః పృష్ఠేషు అనుత్తమేషూత్తమేషు లోకేషు వాసశ్చ యుజ్యత ఏవ. ౨౫

26. ~ ఛన్దోభిధానాన్నేతి చేన్న తథా చేతోర్పణనిగమాత్తథా హి దర్శనమ్. ~ పూర్వత్ర * గాయత్రీ వా ఇదం సర్వమితి గాయత్ర్యాఖ్యచ్ఛన్దః ప్రస్తుతమితి నాత్ర పరమపురుషాభిధానమితి చేత్, నైతత్; పరమపురుషస్యైవ గాయత్రీసాదృశ్యస్య అనుసన్ధానోపదేశత్వాత్, తస్య ఛన్దోమాత్రస్య సర్వభూతాత్మకత్వానుపపత్తేరేవేతి నిగమ్యతే. అన్యత్రాపి హ్యన్యస్య ఛన్దస్సాదృశ్యాత్ ఛన్దోనిర్దేశో దృశ్యతే * తేవా ఏతే పఞ్చాన్యే ఇత్యారభ్య * సైషా విరాట్ ఇత్యాదా. ౨౬

27. ~ భూతాదిపాదవ్యపదేశోపపత్తేశ్చైవమ్. ~ భూతపృథివీశరీరహృదయైశ్చతుష్పదేతి వ్యపదేశశ్చ పరమపురుషే గాయత్రీశబ్దనిర్దిష్టే హ్యుపపద్యత ఇతి పూర్వోక్తప్రకార ఏవ సమఞ్జసః. ౨౭

28. ~ ఉపదేశభేదాన్నేతి చేన్నోభయస్మిన్నప్యవిరోధాత్. ~ పూర్వత్ర * త్రిపాదస్యామృతం దివి ఇతి పరమపురుషో వ్యపదిశ్యతే. అత్ర * అథ యదతః పరో దివః ఇతి పఞ్చమ్యా నిర్దిష్టః ద్యుసమ్బన్ధి జ్యోతిరితి న ప్రత్యభిజ్ఞేతి చేత్, నైతత్; ఉభయస్మిన్నపి వ్యపదేశే విరోధాభావాత్; యథా వృక్షాగ్రే శ్యేనః, వృక్షాగ్రాత్పరతశ్శ్యేనః ఇతి వ్యపదేశః. అత్ర దివః పరత్వమేవ ఉభయత్ర వివక్షితమిత్యర్థః. ౨౮

29. ~ ప్రాణస్తథాఽనుగమాత్. ~ ఆత్మనాం హితతమరూపమోక్షసాధనోపాసనకర్మతయా ప్రజ్ఞాతజీవభావస్య ఇన్ద్రస్య * ప్రాణోఽస్మి ప్రజ్ఞాత్మా తం మామాయురమృతమిత్యుపాస్స్వ ఇతి విధానాత్ స ఏవ జగత్కారణమ్. కారణోపాసనం హి మోక్షసాధనమ్, * తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యే అథ సంపత్స్యే ఇతి శ్రుతేరితి నాశఙ్కనీయమ్. ప్రాణశబ్దసమానాధికరణేన్ద్రశబ్దనిర్దిష్టో జీవాదర్థాన్తరభూత ఉక్తలక్షణః పరమాత్మైవ. కుతః? తథాఽనుగమాత్ - పరమాత్మాసాధారణానన్దాజరామృతాదిష్వస్యేన్ద్రప్రాణశబ్దనిర్దిష్టస్యానుగమో హి దృశ్యతే-* స ఏష ప్రాణ ఏవ ప్రజ్ఞాత్మాఽఽనన్దోఽజరోఽమృత ఇతి. ౨౯

30. ~ న వక్తురాత్మోపదేశాదితి చేదధ్యాత్మసమ్బన్ధభూమా హ్యస్మిన్. ~ ఉపక్రమే హి * మామేవ విజానీహి ఇతి త్వాష్ట్రవధాదినా ప్రజ్ఞాతజీవభావస్య ఇన్ద్రస్యోపదేశాత్, ఉపసంహారస్తదనుగుణో వర్ణనీయ ఇతి చేత్, నైతత్; అధ్యాత్మసమ్బన్ధభూమా హ్యస్మిన్. అధ్యాత్మమ్ - పరమాత్మధర్మః. పరమాత్మధర్మసమ్బన్ధబహుత్వమస్మిన్నిన్ద్రశబ్దాభిధేయే వాక్యోపక్రమప్రభృత్యోపసంహారాద్దృశ్యతే. * యం త్వం మనుష్యాయ హితతమం మన్యసే ఇతి హితతమోపాసనం ప్రారబ్ధమ్. తచ్చ పరమాత్మధర్మః, * తమేవం విద్వానమృత ఇహ భవతి, నాన్యః పన్థాః ఇత్యాదిశ్రుతేః. తథా * ఏష ఏవ సాధు కర్మ కారయతీత్యాదినా సర్వస్య కారయితృత్వమ్' * ఏవమేవైతా భూతమాత్రాః ఇత్యారభ్య * ప్రజ్ఞామాత్రాః ప్రాణేష్వర్పితాః ఇతి సర్వాధారత్వం, తథాఽఽనన్దాదయశ్చ; * ఏష లోకాధిపతిః ఇత్యాదినా సర్వేశ్వరత్వం చ. ౩౦

31. శాస్త్రదృష్ట్యా తూపదేశో వామదేవవత్. నామరూపవ్యాకరణాది శాస్త్రాత్ సర్వశబ్దైః పరమాత్మైవాభిధీయత ఇతి దృష్ట్యా తజ్జ్ఞాపనాయాయమిన్ద్రశబ్దేన పరమాత్మోపదేశః. శాస్త్రస్థా హి వామదేవాదయః తథైవ వదన్తి - * తద్ధైతత్పశ్యన్ ఋషిర్వామదేవః ప్రతిపేదే అహం మనురభవం సూర్యశ్చ ఇతి. ౩౧

32. జీవముఖ్యప్రాణలిఙ్గాన్నేతి చేన్నోపాసాత్రైవిధ్యాదాశ్రితత్వాదిహ తద్యోగాత్. * త్రిశీర్షాణం త్వాష్ట్రమహనమ్, * యావద్ధ్యస్మిన్ శరీరే ప్రాణో వసతి తావదాయుః ఇత్యాదిజీవలిఙ్గం ముఖ్యప్రాణలిఙ్గం చాస్మిన్ దృశ్యతే ఇతి నైవమితి చేన్న. ఉపాసాత్రైవిధ్యాత్ హేతోః, జీవశబ్దేన ప్రాణశబ్దేనచ పరమాత్మనోఽభిధానమ్. అన్యత్రాపి పరమాత్మనః స్వరూపేణోపాసనం భోక్తృశరీరకత్వేన భోగ్యభోగోపకరణశరీరకత్వేన ఇతి త్రివిధం పరమాత్మోపాసనమాశ్రితమ్. యథా * సత్యం జ్ఞానమనన్తం బ్రహ్మ ఇతి స్వరూపేణ, * తదనుప్రవిశ్య, సచ్చత్యచ్చాభవదిత్యాది * సత్యంచానృతఞ్చ సత్యమభవదితి భోక్తృశరీరకత్వేన భోగ్యభోగోపకరణశరీరకత్వేనచ; ఇహాపి తత్సంభవాదేవముపదేశః. * జన్మాద్యస్య యతః ఇత్యాదిషు సద్బ్రహ్మాత్మేతి సామాన్యశబ్దైర్హి జగత్కారణం ప్రకృతిపురుషాభ్యామర్థాన్తరభూతమితి సాధితమ్. * జ్యోతిశ్చరణాభిధానాదిత్యస్మిన్ సూత్రే పురుషసూక్తోదితో మహాపురుషో జగత్కారణమితి విశేషతో నిర్ణీతమ్. స ఏవ ప్రజ్ఞాతజీవవాచిభిరిన్ద్రాదిశబ్దైరపి క్వచిత్ క్వచిచ్ఛాస్త్రదృష్ట్యా తత్తచ్ఛరీరకతయా చోపాస్యత్వాయోపదిశ్యత ఇతి * శాస్త్రదృష్ట్యా తూపదేశో వామదేవవదితి ఉపాసాత్రైవిధ్యాదితి సాధితమ్. ౩౨

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీవేదాన్తసారే
ప్రథమస్యాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః.

ప్రథమాధ్యాయే ద్వితీయః పాదః.

33. సర్వత్ర ప్రసిద్ధోపదేశాత్. * సర్వం ఖల్విదమ్ ఇతి నిర్దిష్టేన సామానాధికరణ్యేన నిర్దిష్టం బ్రహ్మ పరమాత్మా. కుతః? ప్రసిద్ధోపదేశాత్ — * తజ్జలానితి హేతుతః సర్వాత్మకత్వోపదేశాదిత్యర్థః. ప్రసిద్ధం హి హేతుతయా వ్యపదిశ్యతే. సకలోపనిషత్సు బ్రహ్మైవ హి జగజ్జన్మలయజీవనహేతుతయా ప్రసిద్ధమ్ * యతో వా ఇమాని ఇత్యాదిషు. ౧

34. వివక్షితగుణోపపత్తేశ్చ. మనోమయత్వ సత్యసఙ్కల్పత్వాదయో వివక్షితగుణాః బ్రహ్మణ్యేవోపపద్యన్తే. ౨

35. అనుపపత్తేస్తు న శారీరః దుఃఖమిశ్రపరిమితసుఖలవభాగిని శారీరే త్వేషాం గుణానామనుపపత్తేర్న శారీరోఽయమ్. ౩

36. కర్మకర్తృవ్యపదేశాచ్చ. * ఏతమితః ప్రేత్యాభిసంభవితాస్మి ఇతి అభిసంభావ్యాభిసంభవితృత్వేన ప్రస్తుత బ్రహ్మజీవయోర్వ్యపదేశాత్ అభిసంభావ్యం బ్రహ్మ జీవాదర్థాన్తరమ్. ౪

37. శబ్దవిశేషాత్. *ఏష మ ఆత్మాఽన్తర్హృదయ ఇతి షష్ఠ్యా ప్రథమయా చ జీవో బ్రహ్మ చ వ్యపదిశ్యతే. తతశ్చార్థాన్తరమ్. ౫

38. స్మృతేశ్చ. అత్రాపి ప్రథమయా నిర్దిష్టః పురుషోత్తమ ఇతి నిశ్చీయతే. * సర్వస్య చాహం హృది సన్నివిష్టః ఇతిహి స్మృతిః. ౬

39. అర్భకౌకస్త్వాత్తద్వ్యపదేశాచ్చ నేతి చేన్న నిచాయ్యత్వాదేవం వ్యోమవచ్చ. * ఏష మ ఆత్మాఽన్తర్హృదయే అణీయాన్ వ్రీహేరిత్యాదినాఽల్పాయతనత్వాత్, స్వరూపాల్పత్వస్య వ్యపదేశాచ్చ, నాయం పర ఇతి చేన్న. ఉపాస్యత్వాద్ధేతోః తథా వ్యపదేశః నతు స్వరూపాల్పత్వేన; వ్యోమవత్, స్వరూపమహత్త్వం చాత్రైవ వ్యపదిశ్యతే * జ్యాయాన్ పృథివ్యాః జ్యాయానన్తరిక్షాదిత్యాదినా. ౭

40. సమ్భోగప్రాప్తిరితి చేన్న వైశేష్యాత్. పరోఽప్యన్తశ్శరీరే వసతి చేత్. జీవవత్ సుఖదుఃఖోపభోగప్రాప్తిస్స్యాదితి చేన్న, హేతువైశేష్యాత్. పరస్య హి ఛన్దతో జీవరక్షాయై శరీరాన్తర్వాసః. ౮

41. అత్తా చరాచరగ్రహణాత్. * యస్య బ్రహ్మ చ క్షత్రంచోభే భవత ఓదనః। మృత్యుర్యస్యోపసేచనమ్ క ఇత్థా వేదయత్ర సః॥ ఇత్యత్ర ఓదనోపసేచనసూచితో ఽత్తా పరమపురుషః, బ్రహ్మక్షత్రోపలక్షితస్య చరాచరస్య కృత్స్నస్య మృత్యూపసేచనత్వేన అదనీయతయా గ్రహణాత్. ౯

42. ప్రకరణాచ్చ. *మహాన్తం విభుమాత్మానం మత్వా ధీరో న శోచతి, నాయమాత్మా ప్రవచనేన లభ్యః ఇత్యాదినా పరస్యైవ ప్రకృతత్వాత్ స ఏవాయమ్. ౧౦

43. గుహాం ప్రవిష్టావాత్మానౌ హి తద్దర్శనాత్ అనన్తరమ్ * ఋతం పిబన్తౌ సుకృతస్య లోకే గుహాం ప్రవిష్టౌ పరమే పరార్ధ్యే ఇత్యాదినా జీవపరమాత్మానావేవ ప్రయోజ్యప్రయోజకభావేన కర్మఫలాశనేఽన్వయాదుపదిష్టౌ. తయోరేవాస్మిన్ ప్రకరణే గుహాప్రవేశదర్శనాత్, * తం దుర్దర్శం గూఢమనుప్రవిష్టం గుహాహితమ్ ఇతి పరస్య, * యా ప్రాణేన సంభవత్యదితిర్దేవతామయీ, గుహాం ప్రవిశ్య తిష్ఠన్తీ ఇతి జీవస్య. కర్మఫలాదనాదదితిర్జీవః. ౧౧

44. విశేషణాచ్చ. జీవపరావేవ హి సర్వత్రాస్మిన్ప్రకరణే విశేష్యేతే, *న జాయతే మ్రియతే వా విపశ్చిదిత్యాదౌ జీవః, *అణోరణీయాన్ మహతో మహీయాన్ *మహాన్తం విభుమాత్మానమ్, * నాయమాత్మా ప్రవచనేన * విజ్ఞానసారథిర్యస్తు మనఃప్రగ్రహవాన్నరః, సోఽధ్వనః పారమాప్నోతి తద్విష్ణోః పరమం పదమ్ ఇత్యాదిషు పరః. * త్రిపాదస్యామృతం దివి *అథ యదతః పరో దివో జ్యోతిర్దీప్యతే విశ్వతః పృష్ఠేషు సర్వతః పృష్ఠేషు అనుత్తమేషు ఉత్తమేషు లోకేషు ఇతి విశ్వతః ప్రాకృతాత్ స్థానాత్ పరమ్ విష్ణోః పరస్థానమేవ హి సంసారాధ్వనః పారభూతమ్ ముముక్షుభిః ప్రాప్యమ్, * పరమం పదం సదా పశ్యన్తి సూరయః *తదక్షరే పరమే వ్యోమన్ *క్షయన్తమస్య రజసః పరాకే *విశ్వం పురాణం తమసః పరస్తాత్

* తేహ నాకం మహిమానస్సచన్తే, యత్ర పూర్వేసాధ్యాస్సన్తి దేవాః ఇత్యాదిసకలోప నిషత్ప్రసిద్ధమ్. ౧౨

45. ~ అన్తర ఉపపత్తేః. ~ * య ఏషోఽన్తరక్షిణి పురుషో దృశ్యతే ఏష ఆత్మేతిహోవాచ ఏతదమృతమభయమేతద్బ్రహ్మ ఇత్యత్ర అక్ష్యాధారః పరమపురుషః; నిరుపాధికామృతత్వాభయత్వసంయద్వామత్వాదీనామస్మిన్నేవోపపత్తేః. ౧౩

46. ~ స్థానాదివ్యపదేశాచ్చ. ~ * యశ్చక్షుషి తిష్ఠన్ ఇత్యాదినా స్థితినియమనాదివ్యపదేశాచ్చాయం పరః. ౧౪

47. ~ సుఖవిశిష్టాభిధానాదేవ చ. ~ * కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మేతి పూర్వత్రాస్యైవసుఖవిశిష్టతయా అభిధానాచ్చాయం పరః. ౧౫

48. ~ అత ఏవ చ స బ్రహ్మ. ~ యతస్తత్ర భవభీతాయ ఉపకోసలాయ బ్రహ్మ జిజ్ఞాసవే * కం బ్రహ్మ ఖం బ్రహ్మ ఇత్యుపదిష్టః * యద్వావ కం తదేవ ఖమ్ ఇతి సుఖరూపః, అత స్సుఖశబ్దాభిధేయ ఆకాశః పరమేవ బ్రహ్మ. ౧౬

49. ~ శ్రుతోపనిషత్క-గత్యభిధానాచ్చ. ~ శ్రుతబ్రహ్మస్వరూపాణామధిగన్తవ్యతయా అర్చిరాదిగతే రక్షిపురుషం శ్రుతవతే * తేఽర్చిషమేవాభిసంభవన్తి ఇత్యాదినాఽభిధానాచ్చాయం పరమపురుషః. ౧౭

50. ~ అనవస్థితేరసంభవాచ్చ నేతరః. ~ పరస్మాదితరో జీవాదిర్నాక్ష్యాధారః. చక్షుషి నియమేన అనవస్థితేః, అమృతత్వాద్యసంభవాచ్చ. ౧౮

51. ~ అన్తర్యామ్యధిదైవాధిలోకాదిషు తద్ధర్మవ్యపదేశాత్. ~ * యః పృథివ్యాం తిష్ఠన్ ఇత్యాదిషు అధిదైవాధిలోకాదిపదచిహ్నితేషు వాక్యేషు శ్రూయమాణోఽన్తర్యామీ పరమపురుషః, సర్వాన్తరత్వసర్వావిదితత్వసర్వశరీరకత్వసర్వనియన్తృత్వాది పరమాత్మధర్మవ్యపదేశాత్. ౧౯

52. ~ నచ స్మార్తమతద్ధర్మాభిలాపాచ్ఛారీరశ్చ. ~ నాయం ప్రధానం జీవశ్చ, తయోరసంభావితసర్వావిదితత్వాదిధర్మాభిలాపాత్. అసంభావనయా యథా న స్మార్తమ్, తథా జీవోఽపీత్యర్థః. ౨౦

53. ~ ఉభయేఽపి హి భేదేనైనమధీయతే. ~ ఉభయే-కాణ్వా మాధ్యన్దినాశ్చ * యో విజ్ఞానే తిష్ఠన్ * య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తరో యమాత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం య ఆత్మానమన్తరో యమయతి ఇతి ప్రత్యగాత్మనో భేదేన ఏనమ్-అన్తర్యామిణమ్, అధీయతే; అతః పర ఏవాయమ్. ౨౧

54. ~ అదృశ్యత్వాదిగుణకో ధర్మోక్తేః. ~ *అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యతే యత్తదద్రేశ్యమ్ ఇత్యారభ్య * యద్భూతయోనిం పరిపశ్యన్తి ధీరాః * అక్షరాత్

పరతఃపరః ఇత్యాదౌ ప్రధానాత్ప్రత్యగాత్మనశ్చ అర్థాన్తరభూతః పరమాత్మా ప్రతిపాద్యతే. * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదిత్యాదిధర్మోక్తేః. ౨౨

55. ~~ విశేషణభేదవ్యపదేశాభ్యాంచ నేతరౌ. ~~ ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానరూప విశేషణవ్యపదేశాన్న ప్రధానమ్. * అక్షరాత్పరతఃపరః ఇతి ప్రధానాత్పరతః ప్రత్యగాత్మనోఽపి పర ఇతి భేదవ్యపదేశాత్ న ప్రత్యగాత్మాచ. అథవా; సామానాధికరణ్యేన పరతో ఽక్షరాత్ పఞ్చవింశకాత్ పర ఇతి భేదవ్యపదేశః. ౨౩

56. ~~ రూపోపన్యాసాచ్చ. ~~ * అగ్నిర్మూర్ధా ఇత్యాదినా త్రైలోక్య శరీరోపన్యాసాచ్చ పరమాత్మా. ౨౪

57. ~~ వైశ్వానరస్సాధారణశబ్దవిశేషాత్. ~~ * ఆత్మానమేవేమం వైశ్వానరమిత్యాదౌ వైశ్వానరః పరమాత్మా, జాఠరాగ్న్యాదిషు సాధారణస్యాపి వైశ్వానరశబ్దస్య అస్మిన్ప్రకరణే పరమాత్మాసాధారణైః సర్వాత్మకత్వబ్రహ్మశబ్దాదిభిర్విశేష్యమాణత్వాత్. ౨౫

58. ~~ స్మర్యమాణమనుమానం స్యాదితి. ~~ ద్యులోకప్రభృతి పృథివ్యన్తం రూపమ్ * అగ్నిర్మూర్ధా ఇత్యాదిషూక్తమ్ అత్ర ప్రత్యభిజ్ఞాయమానమస్య పరమాత్మత్వే అనుమానం-లిఙ్గమిత్యర్థః. ౨౬

59. ~~ శబ్దాదిభ్యోఽన్తః ప్రతిష్ఠానాచ్చ నేతి చేన్న తథా దృష్ట్యుపదేశాదసంభవాత్పురుషమపి చైనమధీయతే. ~~ * స ఏషోఽగ్నిర్వైశ్వానరః ఇతి అగ్నిశబ్దసామానాధికరణ్యాత్ ప్రాణాహుత్యాధారత్వాదిభిః, * పురుషేఽన్తః ప్రతిష్ఠితమ్ ఇత్యాదేశ్చ నాయం పరమాత్మేతి చేత్, నైతత్; జాఠరాగ్నిశరీరకత్వేనోపాస్యత్వోపదేశాత్, కేవలజాఠరాగ్నేః త్రైలోక్యశరీరకత్వాద్యసంభవాచ్చ. * స ఏషోఽగ్నిర్వైశ్వానరో యత్పురుషః ఇత్యేనం వైశ్వానరం పురుషమప్యధీయతే వాజినః. నిరుపాధిక పురుషశబ్దశ్చ పరమాత్మని నారాయణే ఏవ * సహస్రశీర్ష మిత్యారభ్య, * విశ్వమేవేదం పురుషః ఇత్యాదిషు ప్రసిద్ధః. ౨౭

60. ~~ అతఏవ న దేవతా భూతంచ. ~~ యతోఽయం వైశ్వానరః త్రైలోక్య శరీరః పురుషశబ్దనిర్దిష్టశ్చ, తతోఽయం నాగ్న్యాఖ్యదేవతా, తృతీయమహాభూతంచ. ౨౮

61. ~~ సాక్షాదప్యవిరోధం జైమినిః. ~~ నావశ్యమగ్నిశరీరకత్వేన ఉపాస్యత్వాయేదమగ్నిశబ్దసామానాధికరణ్యమ్, అగ్రనయనాదియోగేన పరమాత్మన్యేవాగ్ని శబ్దస్య సాక్షాద్వృత్తేస్సామానాధికరణ్యావిరోధం జైమినిరాచార్యో మన్యతే. ౨౯

62. ~~ అభివ్యక్తేరిత్యాశ్మరథ్యః. ~~ * యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమ్, ఇత్యనవచ్ఛిన్నస్య ద్యుప్రభృతిపరిచ్ఛిన్నత్వమ్ ఉపాసకాభివ్యక్త్యర్థమితి ఆశ్మరథ్యః. ౩౦

63. ~~ అనుస్మృతేర్బాదరిః. ~~ ద్యుప్రభృతిపృథివ్యన్తానాం మూర్ధాదిపాదాన్తావయవత్వకల్పనం, తథాఽనుస్మృత్యర్థం - బ్రహ్మప్రతిపత్తయ ఇతి బాదరిః. ౩౧

64. ~~ సంపత్తేరితి జైమినిస్తథా హి దర్శయతి. ~~ * ఉర ఏవ వేదిర్లోమాని బర్హిర్హృదయం గార్హపత్యః ఇత్యాదినా ఉపాసకహృదయాదీనాం వేద్యాదిత్వకల్పనమ్ విద్యాఙ్గ

భూతాయాః ప్రాణాహుతేః అగ్నిహోత్రత్వసంపాదనార్థమితి జైమినిః. దర్శయతి చ శ్రుతిః * య ఏతదేవం విద్వానగ్నిహోత్రం జుహోతీతి. ఏతే పక్షాస్స్వీకృతాః. పూజార్థ మాచార్య గ్రహణమ్. ౩౨

65. ఆమనన్తి చైనమస్మిన్ ఏనమ్ - పరమాత్మానమ్, అస్మిన్ - ఉపాసితృశరీరే ప్రాణాహుతివేలాయామ్ అనుసన్ధానార్థం * తస్య హ వా ఏతస్య...మూర్ధైవ సుతేజాః ఇత్యాది ఆమనన్తి చ; ఉపాసకస్య మూర్ధాదిరేవాస్య పరమాత్మనో మూర్ధాదిరిత్యర్థః. ౩౩

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీవేదాన్తసారే
ప్రథమస్యాధ్యాయస్య ద్వితీయః పాదః.

ప్రథమాధ్యాయే తృతీయః పాదః.

66. ద్యుభ్వాద్యాయతనం స్వశబ్దాత్ * యస్మిన్ద్యౌః పృథివీ చాన్తరిక్షమిత్యాదౌ ద్యుపృథివ్యాదీనామాయతనమ్ - ఆధారః పరమపురుషః. * తమేవైకం జానథాత్మానమ్ ఇత్యాత్మశబ్దాత్. నిరుపాధికాత్మత్వం హి పరమపురుషస్యైవ. *అమృతస్యైష సేతురితి తదేవ ప్రథయతి. * బహుధా జాయమానః ఇతి పరత్వం న నివారయతి; * అజాయమానో బహుధా విజాయతే ఇతి కర్మభిరజాయమానస్యైవ ఆశ్రితవాత్సల్యాత్ ఛన్దతో జననం తస్య హి శ్రూయతే. ౧

67. ముక్తోపసృప్యవ్యపదేశాచ్చ * తదా విద్వాన్ పుణ్యపాపే విధూయ నిరఞ్జనః పరమం సామ్యముపైతి * తథా విద్వాన్నామరూపాద్విముక్తః పరాత్పరం పురుషముపైతి దివ్యమ్ ఇతిచ పుణ్యపాపవినిర్ముక్తానాం ప్రాప్యతయా వ్యపదేశాచ్చాయం పరః. ౨

68. నానుమానమతచ్ఛబ్దాత్ప్రాణభృచ్చ యథా న ప్రధానమతచ్ఛబ్దాత్. తథా న ప్రాణభృదపీత్యర్థః. ౩

69. భేదవ్యపదేశాత్ * అనీశయా శోచతి ముహ్యమానః, జుష్టం యదా పశ్యత్యన్యమీశమ్ ఇత్యాదినా ప్రత్యగాత్మనో భేదేన వ్యపదేశాచ్చాయం పరః. ౪

70. ప్రకరణాత్ అథ పరా యయా తదక్షరమధిగమ్యతే ఇత్యాది పరస్య హీదం ప్రకరణమ్. ౫

71. స్థిత్యదనాభ్యాంచ * తయోరన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తి అనశ్నన్నన్యో అభిచాకశీతి ఇతి జీవస్య కర్మఫలాదనమభిధాయ అనశ్నతో దీప్యమానస్య స్థిత్యభిధానాచ్చాయం పరమాత్మా. ౬

72. భూమా సంప్రసాదాదధ్యుపదేశాత్ * సుఖం త్వేవ విజిజ్ఞాసితవ్యమ్ * భూమైవ సుఖమ్ ఇత్యుక్త్వా భూమ్నస్స్వరూపమాహ * యత్ర నాన్యత్పశ్యతి నాన్యచ్ఛృణోతి నాన్యద్విజానాతి స భూమా ఇతి. యస్మిన్ సుఖేఽనుభూయమానే,తద్వ్యతిరిక్తం కిమపి సుఖత్వేన

న పశ్యతి న శృణోతి న విజానాతి స భూమేత్యుచ్యతే, * అథ యత్రాన్యత్పశ్యతి అన్యచ్ఛృణోతి అన్యద్విజానాతి తదల్పమ్ ఇతి వచనాత్. తథాచ మహాభారతే * దివ్యాని కామచారాణి విమానాని సభాస్తథా। ఆక్రీడా వివిధా రాజన్ పద్మిన్యశ్చామలోదకాః। ఏతేవై నిరయాస్తాత స్థానస్య పరమాత్మనః ఇతి. * ఏష తు వా అతివదతి యస్సత్యేనాతివదతి ఇతి ప్రస్తుతస్యాప్యతివాదిత్వమ్ ఏవమేవ సమఞ్జసమ్. అతివాదిత్వం హి స్వోపాస్యపురుషార్థాధిక్యవాదిత్వమ్. * తదల్పమ్ ఇత్యల్పప్రతియోగిత్వేన, * భూమా ఇత్యుక్తప్రకారవైపుల్యాశ్రయసుఖరూపవాచీ. అయం భూమశబ్దవ్యపదిష్టః పరమాత్మా, సంప్రసాదాదధ్యుపదేశాత్; సంప్రసాదః ప్రత్యగాత్మా, * అథ య ఏష సంప్రసాదః ఇత్యాదిశ్రుతేః. * ఏష తు వా అతివదతి యస్సత్యేన ఇత్యాదినా ప్రాణశబ్దనిర్దిష్టాత్ ప్రత్యగాత్మనః ఊర్ధ్వమర్థాన్తరత్వేన అస్యోపదేశాత్. ౭

73. ॥ధర్మోపపత్తేశ్చ॥ * స భగవః కస్మిన్ ప్రతిష్ఠితః...స్వే మహిమ్నీత్యాదావుపదిష్టానాం స్వమహిమప్రతిష్ఠితత్వసర్వకారణత్వసర్వాత్మకత్వాదిధర్మాణాం పరస్మిన్నేవోపపత్తేశ్చ భూమా పరః. ౮

74. ॥అక్షరమమ్బరాన్తధృతేః॥ * ఏతద్వై తదక్షరం గార్గి బ్రాహ్మణా అభివదన్తి అస్థూలమనణు ఇత్యాదినా అభిహితమక్షరం పరం బ్రహ్మ, అమ్బరాన్తధృతేః. * యదూర్ధ్వం గార్గి దివః ఇత్యారభ్య, సర్వవికారాధారతయా నిర్దిష్ట ఆకాశః * కస్మిన్నోతశ్చ ప్రోతశ్చ ఇతి పృష్టే, * ఏతద్వై తదక్షరమ్ ఇతి నిర్దిష్టస్యాక్షరస్య వాయుమదమ్బరాన్తధృతేః సర్వవికారాధారో హ్యయమాకాశః వాయుమదమ్బరాన్తకారణం ప్రధానమ్, తద్ధారకం పరం బ్రహ్మ. ౯

75. ॥సాచ ప్రశాసనాత్॥ సాచ ధృతిః, *ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గి ఇత్యాదినా ప్రకృష్టాజ్ఞయా క్రియమాణా శ్రూయతే. అతః ఇదమక్షరం ప్రత్యగాత్మా చ న భవతీత్యర్థః. ౧౦

76. ॥అన్యభావవ్యావృత్తేశ్చ॥ అన్యభావః - అన్యత్వమ్. * అదృష్టం ద్రష్టృ ఇత్యాదినా పరమాత్మనోఽన్యత్వం హ్యస్యాక్షరస్య వ్యావర్తయతి వాక్యశేషః; అతశ్చ పర ఏవ. ౧౧

77. ॥ఈక్షతికర్మవ్యపదేశాత్సః॥ * యః పునరేతం త్రిమాత్రేణోమిత్యనేనైవాక్షరేణ పరంపురుషమభిధ్యాయీత ఇత్యారభ్య * స ఏతస్మాజ్జీవఘనాత్పరాత్పరం పురిశయం పురుషమీక్షతే ఇత్యత్ర ధ్యాయతిపూర్వకేక్షతికర్మ, సః - ప్రశాసితా పరమాత్మా ఇత్యర్థః; ఉత్తరత్ర * తమోఙ్కారేణైవాయనేనాన్వేతి విద్వాన్ యత్తచ్ఛాన్తమజరమమృతమభయం పరఞ్చేతి పరమపురుషాసాధారణధర్మవ్యపదేశాత్, * యత్తత్కవయో వేదయన్తే ఇతి తదీయస్థానస్య సూరిభిర్దృశ్యత్వవ్యపదేశాచ్చ. ౧౨

78. ॥దహరఉత్తరేభ్యః॥ *అథ యదిదమస్మిన్ బ్రహ్మపురే దహరం పుణ్డరీకం వేశ్మ దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశః తస్మిన్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యం తద్వావ విజిజ్ఞాసితవ్యమిత్యత్ర

దహరాకాశనిర్దిష్టః పరమాత్మా, ఉత్తరేభ్యః వాక్యగతేభ్యః తదసాధారణధర్మేభ్యః. ఉత్త రత్ర దహరాకాశస్య సర్వాధారతయాఽతిమహత్త్వమభిధాయ, ఏతత్సత్యం బ్రహ్మాఖ్యం పుర మితి నిర్దిశ్య తస్మిన్ బ్రహ్మాఖ్యే దహరాకాశే కామాస్సమాహితాః ఇత్యుక్తే, కోఽయం దహరా కాశః? కేచ కామాః? ఇత్యపేక్షాయామ్, * ఏష ఆత్మా అపహతపాప్మా ఇత్యారభ్య *సత్య కామస్సత్యసఙ్కల్పః ఇత్యన్తేన దహరాకాశః ఆత్మా, కామాశ్చ అపహతపాప్మత్వాదయః తద్విశే షణభూతగుణా ఇతి హి జ్ఞాపయతి. * దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశస్తస్మి న్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్య మిత్యత్ర దహరాకాశస్తదన్తర్వర్తి చ యత్, తదుభయమన్వేష్టవ్యమిత్యుక్తమితి విజ్ఞాయతే. * అథ య ఇహాత్మానమనువిద్య వ్రజన్త్యేతాంశ్చ సత్యాన్ కామానితి హి వ్యజ్యతే. ౧౩

79. గతిశబ్దాభ్యాం తథాహి దృష్టం లిఙ్గఞ్చ * ఏవమేవేమాస్సర్వాః ప్రజాః అహరహర్గచ్ఛన్త్యః ఏతం బ్రహ్మలోకం న విన్దన్తి ఇత్యహరహస్సర్వాసాం ప్రజానా మజాన తీనాం దహరాకాశోపరి గతిః – వర్తనమ్, దహరాకాశసమానాధికరణో బ్రహ్మలోకశబ్దశ్చ దహరాకాశః పరం బ్రహ్మేతి జ్ఞాపయతి. తథా హ్యన్యత్ర సర్వాసాం పరమాత్మోపరి వర్త మానత్వం దృష్టమ్, * తస్మిన్ లోకాశ్శ్రితాస్సర్వే * తదక్షరే పరమే ప్రజాః ఇత్యాదౌ; బ్రహ్మలోకశబ్దశ్చ * ఏష బ్రహ్మలోకః ఇత్యాదౌ. అన్యత్ర దర్శనాభావేఽపి ఇదమేవ పర్యా ప్తమస్య పరమాత్మత్వే లిఙ్గమ్, యద్దహరాకాశోపరి సర్వస్య వర్తమానత్వమ్, బ్రహ్మలోక శబ్దశ్చ. ౧౪

80. ధృతేశ్చ మహిమ్నోఽస్యాస్మిన్నుపలబ్ధేః * అథ య ఆత్మా స సేతు ర్విధృతిరితి జగద్ధృతేః పరమాత్మనో మహిమ్నోఽస్మిన్ దహరాకాశే ఉపలబ్ధేశ్చాయం పరః. సాహి పరమాత్మమహిమా, * ఏష సేతుర్విధరణః ఇత్యాదిశ్రుతేః. ౧౫

81. ప్రసిద్ధేశ్చ ఆకాశశబ్దస్య * యదేష ఆకాశ ఆనన్దః ఇతి పరమాత్మన్యపి ప్రసిద్ధేశ్చాయం పరః; సత్యసఙ్కల్పత్వాదిగుణబృన్దోపబృంహితా ప్రసిద్ధిః భూతాకాశప్రసిద్ధే ర్బలీయసీత్యర్థః. ౧౬

82. ఇతరపరామర్శాత్స ఇతి చేన్నాసంభవాత్ * అథ య ఏష సంప్ర సాదః ఇతీతరస్య – జీవస్య పరామర్శాత్ ప్రకృతాకాశస్స ఇతి చేత్. నైతత్. ఉక్తగుణానాం తత్రాసంభవాత్. ౧౭

83. ఉత్తరాచ్చేదావిర్భూతస్వరూపస్తు ఉత్తరత్ర * య ఆత్మా అపహత పాప్మేతి జీవస్య అపహతపాప్మత్వాదిశ్రవణాన్నాసంభవః. జాగరితస్వప్నసుషుప్త్యాద్యవస్థాసు వర్తమానత్వాత్ స హి జీవ ఇతి చేత్, నైతత్; ఆవిర్భూతస్వరూపస్తు – కర్మారబ్ధశరీరసంబన్ధి త్వేన తిరోహితాపహతపాప్మత్వాదికః, పశ్చాత్ పరం జ్యోతిరుపసంపద్యావిర్భూతస్వరూపః తత్ర అపహతపాప్మత్వాదిగుణకో జీవః ప్రతిపాదితః. దహరాకాశస్తు అతిరోహితకల్యాణ గుణ సాగర ఇతి నాయం జీవః. ౧౮

84. అన్యార్థశ్చ పరామర్శః * అస్మాచ్ఛరీరాత్ సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే ఇతి జీవాత్మనో దహరాకాశోపసంపత్త్యా స్వరూపావిర్భావాపాదనరూపమాహాత్మ్యప్రతిపాదనార్థోఽత్ర జీవపరామర్శః. ౧౯

85. అల్పశ్రుతేరితి చేత్తదుక్తమ్ అల్పస్థానత్వస్వరూపాల్పత్వశ్రుతేర్నాయం పరమాత్మేతి చేత్, తత్రోత్తరముక్తమ్ * నిచాయ్యత్వాదేవం వ్యోమవచ్చేతి. ౨౦

86. అనుకృతేస్తస్య చ తస్య దహరాకాశస్య పరఞ్జ్యోతిషః, అనుకరణశ్రవణాచ్చ జీవస్య, న జీవో దహరాకాశః, * స తత్ర పర్యేతి జక్షత్క్రీడన్ రమమాణః ఇత్యాదిః తదుపసంపత్త్యా స్వచ్ఛన్దవృత్తిరూపః తదనుకారశ్శ్రూయతే. ౨౧

87. అపి స్మర్యతే * ఇదం జ్ఞానముపాశ్రిత్య మమ సాధర్మ్యమాగతాః, సర్గేఽపి నోపజాయన్తే ప్రలయే న వ్యథన్తి చ॥ ఇతి. ౨౨

88. శబ్దాదేవ ప్రమితః * అఙ్గుష్ఠమాత్రః పురుషో మధ్య ఆత్మని తిష్ఠతి, ఈశానో భూతభవ్యస్య ఇత్యాదౌ అఙ్గుష్ఠప్రమితః పరమాత్మా * ఈశానో భూతభవ్యస్య ఇతి సర్వేశ్వరత్వవాచిశబ్దాదేవ, ౨౩

89. హృద్యపేక్షయా తు మనుష్యాధికారత్వాత్ అనవచ్ఛిన్నస్యాపి ఉపాసకహృది వర్తమానత్వాపేక్షమఙ్గుష్ఠప్రమితత్వమ్. మనుష్యాణామేవోపాసనసంభావనయా తద్విషయత్వాచ్చ శాస్త్రస్య, మనుష్యహృదయాపేక్షయేదముక్తమ్. స్థితం తావదుత్తరత్ర సమాపయిష్యతే. ౨౪

90. తదుపర్యపి బాదరాయణస్సంభవాత్. తత్ - బ్రహ్మోపాసనమ్ ఉపరి-దేవాదిష్వప్యస్తి, అర్థిత్వసామర్థ్యసంభవాత్, ఇతి భగవాన్ బాదరాయణః మేనే. సంభవశ్చ పూర్వోపార్జితజ్ఞానావిస్మరణాత్; మన్త్రార్థవాదేషు విగ్రహాదిమత్తయా స్తుతిదర్శనాత్, తదుపపత్తయే తత్సంభవే తేషామేవ ప్రామాణ్యేన విగ్రహాదిమత్త్వాచ్చ. ౨౫

91. విరోధః కర్మణీతి చేన్నానేకప్రతిపత్తేర్దర్శనాత్. విగ్రహాదిమత్త్వే ఏకస్యానేకత్ర యుగపత్సాన్నిధ్యాయోగాత్ కర్మణి విరోధః ఇతి చేన్న; శక్తిమత్సు సౌభరిప్రభృతిషు యుగపదనేకశరీరప్రతిపత్తిదర్శనాత్. ౨౬

92. శబ్ద ఇతి చేన్నాతః ప్రభవాత్ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామ్. వైదికే తు శబ్దే విరోధప్రసక్తిః-దేహస్య సావయవత్వేనోత్పత్తిమత్త్వాత్ ఇన్ద్రాదిదేవోత్పత్తేః ప్రాక్ వినాశాదూర్ధ్వం చ వైదికేన్ద్రాదిశబ్దానామర్థశూన్యత్వమనిత్యత్వం వా స్యాత్ ఇతిచేన్న. అతః - వైదికాదేవేన్ద్రాదిశబ్దాదిన్ద్రాద్యర్థసృష్టేః. నహీన్ద్రాదిశబ్దాః వ్యక్తివాచకాః, అపితు గవాదిశబ్దవదాకృతివాచినః, పూర్వస్మిన్నిన్ద్రాదౌ వినష్టే వైదికేన్ద్రాదిశబ్దాదేవ బ్రహ్మా పూర్వేన్ద్రాద్యాకృతివిశేషం స్మృత్వా, తదాకారమపరమిన్ద్రాదికం కులాలాదిరివ ఘటాదికం సృజతీతి న కశ్చిద్విరోధః. కుత ఇదమవగమ్యతే? శ్రుతిస్మృతిభ్యామ్. శ్రుతిః. * వేదేన రూపే వ్యకరోత్సతాసతీ ప్రజాపతిః * స భూరితి వ్యాహరత్ స భూమిమసృజతేత్యాదిః. స్మృతిరపి * సర్వేషాం తు స నామాని కర్మాణి చ పృథక్ పృథక్। వేదశబ్దేభ్య ఏవాదౌ పృథక్ సంస్థాశ్చ నిర్మమే। ఇత్యాదిః.

93. ~~ అతఏవ చ నిత్యత్వమ్ ~~ యతో బ్రహ్మా వైదికాచ్ఛబ్దాదర్థాన్ స్మృత్వా సృజతి, అత ఏవ * మన్త్రకృతో వృణీతే * విశ్వామిత్రస్య సూక్తం భవతి, ఇతి విశ్వామిత్రాదీనాం మన్త్రాదికృత్త్వేఽపి మన్త్రాదిమయవేదస్య నిత్యత్వం తిష్ఠతి. అనధీతమన్త్రాది దర్శనశక్తాన్ పూర్వవిశ్వామిత్రాదీన్ తత్తద్వైదికశబ్దైః స్మృత్వా, తదాకారానపరాన్ తత్తచ్ఛక్తియుక్తాన్ సృజతి హి బ్రహ్మా నైమిత్తికప్రలయానన్తరమ్. తేచానధీత్యైవ తానేవ మన్త్రాదీన్ అస్ఖలితాన్ పఠన్తి. అత స్తేషాం మన్త్రాదికృత్త్వం వేదనిత్యత్వంచ స్థితమ్. ౨౮

ప్రాకృతప్రలయే తు చతుర్ముఖే వేదాఖ్యశబ్దేచ వినష్టే కథం వేదస్య నిత్యత్వమిత్యత ఆహ.—

94. ~~ సమాననామరూపత్వాచ్చావృత్తావప్యవిరోధోదర్శనాత్ స్మృతేశ్చ ~~ అత ఏవ సృజ్యానాం సమాననామరూపత్వాత్, ప్రాకృతప్రలయావృత్తావపి న విరోధః; ఆది కర్తా పరమపురుషో హి పూర్వరూపసంస్థానం జగత్ స్మృత్వా తదాకారమేవ జగత్ సృజతి, వేదాంశ్చపూర్వానుపూర్వీవిశిష్టానావిష్కృత్య చతుర్ముఖాయ దదాతీతి, శ్రుతిస్మృతిభ్యామాది కర్తా పూర్వవత్సృజతీత్యవగమ్యతే. శ్రుతిస్తావత్ * సూర్యాచన్ద్రమసౌ ధాతా యథాపూర్వ మకల్పయదిత్యాదికా; * యో బ్రహ్మాణం విదధాతి పూర్వం యో వై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మై ఇతిచ. స్మృతిరపి * యథర్తుష్వృతులిఙ్గాని నానారూపాణి పర్యయే। దృశ్యన్తే తాని తాన్యేవ తథా భావా యుగాదిషు॥ ఇతి. వేదస్య నిత్యత్వంచ, పూర్వపూర్వోచ్చారణక్రమ విశిష్టస్యైవ సర్వదోచ్చార్యమాణత్వమ్. ౨౯

95. ~~ మధ్వాదిష్వసంభవాదనధికారం జైమినిః ~~ మధువిద్యాదిషు వస్వాది దేవానామేవ ఉపాస్యత్వాత్, ప్రాప్యత్వాచ్చ, తత్ర వస్వాదీనాం కర్మకర్తృభావవిరోధేన ఉపాస్యత్వాసంభవాత్. వసూనాం సతాం వసుత్వం ప్రాప్తమితి ప్రాప్యత్వాసంభవాచ్చ, తత్ర వస్వాదీనామనధికారం జైమినిర్మేనే. ౩౦

96. ~~ జ్యోతిషి భావాచ్చ ~~ * తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరాయుర్హోపాసతే ఽమృతమితి జ్యోతిషి-పరస్మిన్ బ్రహ్మణి, దేవానాం సాధారణ్యేన ప్రాప్తత్వేఽపి అధికార మాత్ర(భావ)వచనాత్, అన్యత్ర వస్వాద్యుపాసనే అనధికారో న్యాయసిద్ధో గమ్యతే. ౩౧

97. ~~ భావం తు బాదరాయణోఽస్తిహి ~~ మధువిద్యాదిష్వపి వస్వాదీనామధి కారభావం భగవాన్ బాదరాయణో మన్యతే. అస్తిహి వస్వాదీనాం సతాం స్వావస్థబ్రహ్మణ ఉపాస్యత్వసంభవః, కల్పాన్తరే వసుత్వాదేః ప్రాప్యత్వసంభవశ్చ. * ఏకల ఏవ మధ్యే స్థాతా ఇత్యాదినా ఆదిత్యస్య కారణావస్థాం ప్రతిపాద్య * య ఏతామేవం బ్రహ్మోపనిషదం వేదేతి మధువిద్యాయాః బ్రహ్మవిద్యాత్వమాహ. అతః కార్యకారణోభయావస్థం తత్రోపాస్యమ్. కల్పాన్తరే వస్వాదిత్వమనుభూయ అధికారావసానే బ్రహ్మప్రాప్తిర్న విరుద్ధా. ౩౨

98. ~~ శుగస్య తదనాదరశ్రవణాత్తదాద్రవణాత్సూచ్యతే హి ~~ * ఆజహారే మాః శూద్రేత్యాదౌ బ్రహ్మోపదేశే శిష్యం ప్రతి శూద్రేత్యామన్త్రణేన శిష్యస్య బ్రహ్మజ్ఞానా ప్రాప్త్యా శుక్సఞ్జాతేతి సూచ్యతే. శోచనాచ్ఛూద్రః. న జాతియోగేన. కుతః? తదనాదరశ్రవ

ణాత్ - బ్రహ్మవిద్యావైకల్యేన స్వాత్మానం ప్రతి హంసోక్తానాదరవాక్యశ్రవణాత్; తద్దై వాచార్యం ప్రతి ఆద్రవణాత్. హిశబ్దో హేతౌ. యతశ్శూద్రేత్యామన్త్రిణం న జాతియోగేన, అతశ్శూద్రస్య బ్రహ్మోపాసనాధికారో న సూచ్యతే. ౩౩

99. ~❖ క్షత్రియత్వగతేశ్చ ❖~ శుశ్రూషోః క్షత్రియత్వగతేశ్చ న జాతియోగేన శూద్రేత్యామన్త్రిణమ్. ఉపక్రమే * బహుదాయీత్యాదినా దానపతిత్వబహుపక్వాన్న దాయిత్వబహుగ్రామప్రదానైరస్య హి క్షత్రియత్వం గమ్యతే. ౩౪

100. ~❖ ఉత్తరత్ర చైత్రరథేన లిఙ్గాత్ ❖~ ఉపరిష్టాచ్చాస్యాం విద్యాయాం బ్రాహ్మణక్షత్రియయోరేవాన్వయో దృశ్యతే * అథహ శౌనకఞ్చ కాపేయమభిప్రతారిణం చేత్యాదా. అభిప్రతారీహి చైత్రరథః క్షత్రియః. అభిప్రతారిణః చైత్రరథత్వం క్షత్రియత్వంచ కాపేయసాహచర్యాల్లిఙ్గాదవగమ్యతే. ప్రకరణాన్తరే హి కాపేయసహచారిణశ్చైత్రరథత్వం క్షత్రియత్వం చావగతమ్ * ఏతేన చైత్రరథం కాపేయా అయాజయన్నితి; * తస్మాచ్చైత్రరథో నామైకః క్షత్రపతిరజాయతేతిచ. అతశ్చాయం శిష్యః న చతుర్థః. ౩౫

101. ~❖ సంస్కారపరామర్శాత్తదభావాభిలాపాచ్చ ❖~ విద్యోపక్రమే * ఉప త్వా నేష్యే ఇత్యుపనయనపరామర్శాత్, శూద్రస్య తదభావాభిలాపాచ్చ న శూద్రస్య బ్రహ్మ విద్యాధికారః; * న శూద్రే పాతకం కించిత్ న చ సంస్కారమర్హతీతి సంస్కారో హి నిషిద్ధః. ౩౬

102. ~❖ తదభావనిర్ధారణే చ ప్రవృత్తేః ❖~ * నైతదబ్రాహ్మణో వివక్తుమర్హతి సమిధం సోమ్యాహరేతి శూద్రత్వాభావనిశ్చయ ఏవ ఉపదేశప్రవృత్తేశ్చ నాధికారః. ౩౭

103. ~❖ శ్రవణాధ్యయనార్థప్రతిషేధాత్ ❖~ శూద్రస్య శ్రవణాధ్యయనాదీని హి నిషిధ్యన్తే * తస్మాచ్ఛూద్రసమీపే నాధ్యేతవ్యమితి. అనుపశృణ్వతోఽధ్యయనాది చ న సంభవతి. ౩౮

104. ~❖ స్మృతేశ్చ ❖~ స్మర్యతే హి శూద్రస్య వేదశ్రవణాదా దణ్డః. * అథ హాస్య వేదముపశృణ్వతః త్రపుజతుభ్యాం శ్రోత్రప్రతిపూరణమ్, ఉదాహరణే జిహ్వాచ్ఛేదః, ధారణే శరీరభేదః ఇతి. ౩౯

ప్రాసఙ్గికం పరిసమాప్య ప్రకృతమనుసరతి.—

105. ~❖ కమ్పనాత్ ❖~ అఙ్గుష్ఠప్రమితప్రకరణమధ్యే * యదిదం కిఞ్చ జగత్సర్వం ప్రాణ ఏజతి నిస్సృతమ్ ఇత్యాదినా అభిహితాఙ్గుష్ఠప్రమితప్రాణశబ్దనిర్దిష్టజనితభయాత్ వజ్రాదివోద్యతాత్ అగ్నివాయుసూర్యేన్ద్రప్రభృతికృత్స్నజగత్కమ్పనాత్ అఙ్గుష్ఠప్రమితః పరమపురుష ఇతి నిశ్చీయతే. ౪౦

106. ~❖ జ్యోతిర్దర్శనాత్ ❖~ తత్ప్రకరణే * న తత్ర సూర్యో భాతీత్యారభ్య * తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతి ఇతి భాశ్శబ్దాభిహితస్య అనవధికాతిశయజ్యోతిషో దర్శనాచ్చ అఙ్గుష్ఠప్రమితః పరమపురుషః. ౪౧

107. ఆకాశోఽర్థాన్తరత్వాదివ్యపదేశాత్. * ఆకాశో హ వై నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరా తద్బ్రహ్మేత్యాదినా నిర్దిష్ట ఆకాశః * ధూత్వా శరీరమకృతం కృతాత్మా ఇతి ప్రకృతాత్ప్రత్యగాత్మనః పరిశుద్ధాదర్థాన్తరభూతః పరమపురుషః, నామరూపయోః నిర్వోఢృత్వతదస్పృశ్యరూపార్థాన్తరత్వామృతత్వాదివ్యపదేశాత్. ౪౨

తత్త్వమస్యాదినైక్యోపదేశాత్ ప్రత్యగాత్మనో నార్థాన్తరభూతః పరమపురుష ఇత్యాశఙ్క్యాహ.

108. సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోర్భేదేన. * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సంపరిష్వక్తో న బాహ్యం కిఞ్చన వేద నాన్తరమ్ * ప్రాజ్ఞేనాత్మనాఽన్వారూఢః ఇతి సుషుప్త్యుత్క్రాన్త్యోః బాహ్యాన్తరవిషయానభిజ్ఞాత్ప్రత్యగాత్మనః తదానీమేవ ప్రాజ్ఞతయా భేదేన వ్యపదేశాదర్థాన్తరభూత ఏవ.

109. పత్యాదిశబ్దేభ్యః. పరిష్వఙ్గకే ప్రాజ్ఞే శ్రూయమాణేభ్యః పత్యాదిశబ్దేభ్యశ్చాయమర్థాన్తరభూతః. * సర్వస్యాధిపతిః సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానః ఇతి హ్యుత్తరత్ర శ్రూయతే. ఐక్యోపదేశోఽపి * అవస్థితేరితి కాశకృత్స్నః ఇత్యనేన జీవస్య శరీరభూతస్యాత్మతయా అవస్థితేరితి స్వయమేవ పరిహరిష్యతి. ౪౪

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీవేదాన్తసారే
ప్రథమస్యాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః.

ప్రథమాధ్యాయే చతుర్థః పాదః.

110. ఆనుమానికమప్యేకేషామితి చేన్న శరీరరూపకవిన్యస్తగృహీతేర్దర్శయతి చ. ఏకేషాం కఠానాం శాఖాయామ్ ఆనుమానికం ప్రధానమపి, జగత్కారణత్వేన * మహతః పరమవ్యక్తమ్ ఇత్యుచ్యత ఇతిచేత్; న; పూర్వత్ర * ఆత్మానం రథినం విద్ధీత్యాదిషూపాసనోపాయేషు వశీకార్యత్వాయ రథిరథాదిరూపకవిన్యస్తేషు శరీరాఖ్యరూపకవిన్యస్తస్యాత్రావ్యక్తశబ్దేన గృహీతేః. * ఇన్ద్రియేభ్యః పరా హ్యర్థాః ఇత్యాదినా హి వశీకార్యత్వేన హి పరా ఉచ్యన్తే; తథా చోత్తరత్ర శ్రుతిరేవ దర్శయతి * యచ్ఛేద్వాఙ్మనసీ ప్రాజ్ఞః ఇత్యాదినా. ౧

111. సూక్ష్మం తు తదర్హత్వాత్. సూక్ష్మమ్ – అవ్యక్తమేవ శరీరావస్థం కార్యార్హమిత్యవ్యక్తశబ్దేన శరీరమేవ గృహ్యతే. ౨

యది రూపకవిన్యస్తానామేవ గ్రహణం, కిమర్థమ్ * అవ్యక్తాత్పురుషః పరః ఇత్యత ఆహ.—

112. తదధీనత్వాదర్థవత్. పురుషాధీనత్వాదాత్మశరీరాదికమ్, అర్థవత్ – ఉపాసననిర్వృత్తయే భవతి. పురుషో హ్యన్తర్యామీ సర్వమాత్మాదికం ప్రేరయన్, ఉపాసనోపాయత్వేన వశీకార్యః కాష్ఠా ప్రాప్యశ్చేతి * సా కాష్ఠా సా పరా గతిరిత్యుచ్యతే. ౩

113. జ్ఞేయత్వావచనాచ్చ. అత్రావ్యక్తస్య జ్ఞేయత్వావచనాచ్చ న కాపిలమవ్యక్తమ్. ౪

114. ~❖ వదతీతి చేన్న ప్రాజ్ఞో హి ప్రకరణాత్. ❖~ * అశబ్దమస్పర్శమిత్యారభ్య * నిచాయ్య తమితి వదతీతి చేన్న; * తద్విష్ణోః పరమం పదమ్ * ఏష సర్వేషు భూతేషు గూఢోత్మా న ప్రకాశతే ఇత్యాదినా ప్రకృతః ప్రాజ్ఞో హి * నిచాయ్య తమితి జ్ఞేయ ఉచ్యతే. ౫

115. ~❖ త్రయాణామేవ చైవముపన్యాసః ప్రశ్నశ్చ. ❖~ ఉపాస్యోపాసనోపాసకానాం త్రయాణామేవాస్మిన్ప్రకరణే జ్ఞేయత్వేన ఉపన్యాసః ప్రశ్నశ్చ; న ప్రధానాదేః. * అధ్యాత్మయోగాధిగమేన దేవం మత్వేత్యాదిరుపన్యాసః, * యేయం ప్రేతే విచికిత్సా మనుష్యే అస్తీత్యేకే ఇత్యాదికశ్చ ప్రశ్నః. ౬

116. ~❖ మహద్వచ్చ. ❖~ * బుద్ధేరాత్మా మహాన్పర ఇత్యాత్మశబ్దాద్యథా న తాన్త్రికో మహాన్ తథాఽవ్యక్తమపీతి. ౭

117. ~❖ చమసవదవిశేషాత్. ❖~ * అజామేకాం... బహ్వీః ప్రజాస్సృజమానామ్ ఇత్యత్ర న తన్త్రసిద్ధా ప్రకృతిః కారణత్వేనోక్తా. జన్మాభావయోగమాత్రేణ న తస్యా ఏవ ప్రతీతిః, * అర్వాగ్బిలశ్చమసః ఇతివత్ ప్రకరణే విశేషకాభావాత్. * యథేదం తచ్ఛిర ఇతిహి చమసో విశేష్యతే. యౌగికశబ్దాద్విశేషప్రతీతిర్హి విశేషకాపేక్షా. ౮

118. ~❖ జ్యోతిరుపక్రమా తు తథాహ్యధీయత ఏకే. ❖~ జ్యోతిః – బ్రహ్మ. బ్రహ్మకారణికా ఇయమజా. తథాహి బ్రహ్మకారణికాయా ఏవ ప్రతిపాదకమేతత్స్వరూపమన్త్రంచ తైత్తిరీయా అధీయతే; * అణోరణీయాన్మహతో మహీయానిత్యారభ్య, * అతస్సముద్రా గిరయశ్చేత్యాదినా సర్వస్య బ్రహ్మణ ఉత్పత్త్యా తదాత్మకత్వ ప్రతిపాదనసమయే * అజామేకామితి పఠన్తి. అతస్తత్ప్రత్యభిజ్ఞానాదియం బ్రహ్మకారణికేతి నిశ్చీయతే. ౯

119. ~❖ కల్పనోపదేశాచ్చ మధ్వాదివదవిరోధః. ❖~ కల్పనా – సృష్టిః, యథా * సూర్యాచన్ద్రమసౌ ధాతా యథాపూర్వమకల్పయదితి. * అస్మాన్మాయీ సృజతే విశ్వమేతదిత్యాదినా సృష్ట్యుపదేశాత్ అజాత్వబ్రహ్మకార్యత్వయోరవిరోధశ్చ; ప్రలయకాలే నామరూపే విహాయాచిద్వస్త్వపి సూక్ష్మరూపేణ బ్రహ్మశరీరతయా తిష్ఠతీత్యజాత్వమ్; సృష్టికాలే నామరూపే భజమానా ప్రకృతిః బ్రహ్మకారణికా. యథా ఆదిత్యస్య సృష్టికాలే వస్వాదిభోగ్యరసాధారతయా మధుత్వం కార్యత్వఞ్చ; తస్యైవ ప్రలయకాలే మధ్వాదివ్యపదేశానర్హసూక్ష్మరూపేణావస్థానమకార్యత్వఞ్చ మధువిద్యాయాం ప్రతీయతే * అసౌవా ఆదిత్యో దేవమధు * నైవోదేతా నాస్తమేతా ఏకల ఏవ మధ్యే స్థాతేతి; తద్వత్. ౧౦

120. ~❖ నసఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహాదపి నానాభావాదతిరేకాచ్చ. ❖~ * యస్మిన్పఞ్చపఞ్చజనాః ఇత్యత్ర పఞ్చవింశతిసఙ్ఖ్యోపసఙ్గ్రహాదపి న తాన్త్రికాణ్యేతాని. * యస్మిన్నితి యచ్ఛబ్దనిర్దిష్టబ్రహ్మాధారతయా తేభ్యః పృథగ్భావాత్, ఏతేషాం తత్త్వాతిరేకాచ్చ; యచ్ఛబ్దనిర్దిష్టమాకాశశ్చేతి ద్వయమతిరిక్తమ్. * సంఖ్యోపసంగ్రహాదపీత్యపిశబ్దాన్నాత్ర పఞ్చవింశతి సంఖ్యాసంగ్రహః, * దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామితి సంజ్ఞావిషయోఽయం పఞ్చజనా ఇతి. పఞ్చజనా నామ కేచిత్, తే పఞ్చ పఞ్చజనా ఇత్యుచ్యన్తే. * సప్త సప్తర్షయః ఇతివత్. ౧౧

121. ~~ ప్రాణాదయో వాక్యశేషాత్ ~~ పఞ్చజనసంజ్ఞితాః ప్రాణాదయః - పఞ్చేన్ద్రియాణీతి * ప్రాణస్య ప్రాణముత చక్షుషశ్చక్షుః ఇత్యాదివాక్యశేషాదవగమ్యతే; చక్షుశ్శ్రోత్రసాహచర్యాత్ ప్రాణాన్నశబ్దావపి స్పర్శనాదీన్ద్రియవిషయౌ. ౧౨

122. ~~ జ్యోతిషైకేషామసత్యన్నే ~~ ఏకేషాం శాఖినాం - కాణ్వానామ్ * అన్నస్యాన్న మిత్యసతి * తం దేవా జ్యోతిషాం జ్యోతిరిత్యుపక్రమగతేన జ్యోతిశ్శబ్దేన పఞ్చ పఞ్చ జనాః ఇన్ద్రియాణీతి జ్ఞాయన్తే. జ్యోతిషాం జ్యోతిః-ప్రకాశకానాం ప్రకాశకం బ్రహ్మేత్యుక్త్వా, అనన్తరం * పఞ్చ పఞ్చజనాః ఇత్యుక్తేః ప్రకాశకాని పఞ్చేన్ద్రియాణీతి గమ్యతే. ౧౩

123. ~~ కారణత్వేన చాకాశాదిషు యథావ్యపదిష్టోక్తేః ~~ ఆకాశాదిషు కార్యవర్గేషు కారణత్వేన సర్వత్ర వేదాన్తవాక్యేషు * అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీత్ * తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీదిత్యాదిష్వనిర్జ్ఞాతవిశేషేషు * ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీత్ ... స ఈక్షత లోకాన్ను సృజై ఇతి విశేషవాదివాక్యనిర్దిష్టస్యైవోక్తేః, న తాన్త్రికావ్యాకృతాది కారణవాదప్రసఙ్గః. ౧౪

124. ~~ సమాకర్షాత్ ~~ * సోఽకామయత, బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి పూర్వనిర్దిష్టస్యైవ సర్వజ్ఞస్య * అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీదిత్యత్ర సమాకర్షాచ్చ స ఏవేతి గమ్యతే. * తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీదితి నిర్దిష్టస్యైవ * స ఏష ఇహ ప్రవిష్టః ఆనఖాగ్రేభ్యః * పశ్యత్యచక్షురిత్యత్ర సమాకర్షాత్ ఏష ఏవావ్యాకృత ఇతి నిశ్చీయతే. అసదవ్యాకృతశబ్దౌ హి తదానీం నామరూపవిభాగాభావాదుపపద్యేతే. ౧౫

125. ~~ జగద్వాచిత్వాత్ ~~ * బ్రహ్మ తే బ్రవాణీత్యుపక్రమ్య * యో వై బాలాక ఏతేషాం పురుషాణాం కర్తా యస్య వై తత్కర్మ స వై వేదితవ్యః ఇత్యత్ర కర్మశబ్దస్య తచ్ఛబ్దసామానాధికరణ్యేన క్రియత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా జగద్వాచిత్వాత్ పరమేవ బ్రహ్మ వేదితవ్యతయోపదిష్టమ్. ౧౬

126. ~~ జీవముఖ్యప్రాణలిఙ్గాన్నేతి చేత్తద్వ్యాఖ్యాతమ్ ~~ * ఏతైరాత్మభిర్భుఙ్క్తే- * అథాస్మిన్ప్రాణ ఏవైకధా భవతీతిచ జీవాదిలిఙ్గాన్న పర ఇతి చేత్, ఏతత్ ప్రతర్దనవిద్యాయామేవ పరిహృతమ్-పూర్వాపరపర్యాలోచనయా బ్రహ్మపరత్వే నిశ్చితే తదనుగుణతయా నేయమన్యల్లిఙ్గమితి. ౧౭

127. ~~ అన్యార్థం తు జైమినిః ప్రశ్నవ్యాఖ్యానాభ్యామపి చైవమేకే ~~ * తౌ హ సుప్తం పురుషమాజగ్మతురిత్యాదినా దేహాతిరిక్తజీవసద్భావప్రతిపాదనం, తదతిరిక్తపరమాత్మసద్భావజ్ఞాపనార్థమితి * క్వైష ఏతద్బాలాకే పురుషోఽశయిష్టేతి ప్రశ్నాత్ * అథాస్మిన్ప్రాణ ఏవైకధా భవతి * సతా సోమ్య తదా సంపన్నో భవతీతివాక్యసమానార్థకాత్ ప్రతివచనాచ్చావగమ్యతే. ఏకే-వాజసనేయినోఽపి, ఏతత్ప్రతివచనసరూపం వాక్యం స్పష్టమధీయతే చ, * క్వైషఏతదిత్యాది * యఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతే ఇత్యన్తమ్. ౧౮

128. ~~ వాక్యాన్వయాత్ ~~ * న వా అరే పత్యుః కామాయ పతిః ప్రియో భవతి ఆత్మనస్తు కామాయేత్యారభ్య * ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య ఇత్యాదినోపదిష్టః పరమాత్మా, * అమృతత్వస్య తు నాశాఽస్తి విత్తేనేత్యారభ్య, * ఆత్మని ఖల్వరే దృష్టే శ్రుతే మతే విజ్ఞాతే

ఇదం సర్వం విదితమిత్యాది * యేనేదం సర్వం విజానాతీత్యన్తస్య కృత్స్నస్య వాక్యస్య పరమాత్మన్యేవాన్వయాత్. ౧౯

అస్మిన్ప్రకరణే ప్రకరణాన్తరేచ జీవవాచిశబ్దేన పరమాత్మనోఽభిధానే, తత్సామానాధికరణ్యే చ కారణం మతాన్తరేణాహ.—

129. ~ప్రతిజ్ఞాసిద్ధేర్లిఙ్గమాశ్మరథ్యః~ * ఆత్మని ఖల్వరే దృష్టే ఇత్యాదినా పరమాత్మజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాసిద్ధయే జీవస్య తత్కార్యతయా తస్మాదనతిరిక్తత్వం జ్ఞాపయితుం జీవశబ్దేన పరమాత్మాభిధానమితి ఆశ్మరథ్యః. ౨౦

130. ~ఉత్క్రమిష్యత ఏవంభావాదిత్యౌడులోమిః~ ఉత్క్రమిష్యతః-ముక్తస్య, పరమాత్మస్వరూపభావాదాత్మశబ్దేన పరమాత్మాభిధానమితి ఔడులోమిః. ౨౧

131. ~అవస్థితేరితి కాశకృత్స్నః~ * య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తర ఇత్యాదినా జీవాత్మని పరమాత్మన ఆత్మతయా అవస్థితేరితి కాశకృత్స్న ఆచార్యో మన్యతే. ఇదమేవ మతం సూత్రకారస్స్వీకృతవానితి మతద్వయముపన్యస్య తద్విరోధ్యేతదభిధానాత్ అన్యస్యానభిధానాచ్చ నిశ్చీయతే. ౨౨

132. ~ప్రకృతిశ్చ ప్రతిజ్ఞాదృష్టాన్తానుపరోధాత్~ జగదుపాదానకారణమపి పరం బ్రహ్మ న నిమిత్తమాత్రమ్, * స్తబ్ధోఽస్యుత తమాదేశమప్రాక్ష్యః యేనాశ్రుతం శ్రుతం భవతీతి యేనాదేష్ట్రా నిమిత్తభూతేన విజ్ఞాతేన, చేతనాచేతనాత్మకం కృత్స్నం జగద్విజ్ఞాతం భవతీతి ఆదేష్టృవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞా తదుపపాదనరూపమృత్కార్యదృష్టాన్తానుపరోధాత్. ఆదిశ్యతే అనేనేత్యాదేశ ఇత్యాదేశశబ్దేనాదేష్టాఽభిధీయతే. ఆదేశః-ప్రశాసనమ్, * ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే గార్గీత్యాదిశ్రుతేః. ౨౩

133. ~అభిధ్యోపదేశాచ్చ~ * తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయ ఇతి నిమిత్తభూతస్యైక్షితుః విచిత్రచిదచిద్రూపేణ జగదాకారేణాత్మనో బహుభవనసఙ్కల్పోపదేశాచ్చ, ఉపాదానమపీతి విజ్ఞాయతే. ౨౪

134. ~సాక్షాచ్చోభయామ్నానాత్~ * బ్రహ్మ వనం బ్రహ్మ స వృక్ష ఆసీత్ ... బ్రహ్మాధ్యతిష్ఠద్భువనాని ధారయన్నితి ఉపాదానం నిమిత్తంచ బ్రహ్మైవేతి స్వశబ్దేన ఉభయామ్నానాచ్చ. ౨౫

135. ~ఆత్మకృతేః~ * సోఽకామయతేతి నిమిత్తభూతస్య స్వస్యైవ జగదాకారేణ కృతేః * తదాత్మానం స్వయమకురుత ఇత్యుపదిశ్యమానాయాః, పరమపురుషో జగన్నిమిత్తముపాదానం చేతి విజ్ఞాయతే. ౨౬

పరస్య బ్రహ్మణో నిరవద్యత్వసత్యసఙ్కల్పత్వాదేః తద్విపరీతానన్తాపురుషార్థాశ్రయజగదాకారేణ ఆత్మకృతేశ్చావిరోధః కథమిత్యాశఙ్క్యాహ.—

136. ~పరిణామాత్~ అత్రోపదిశ్యమానాత్ పరిణామాత్ తదవిరోధ ఏవ, అవిభక్తనామరూపాతిసూక్ష్మచిదచిద్వస్తుశరీరకః కారణావస్థః పరమపురుషస్స్వయమేవ * సోఽకామయత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి విభక్తనామరూపచిదచిద్వస్తుశరీరకో భవేయమితి

సఙ్కల్ప్య, * ఇదం సర్వమసృజత యదిదం కించేతి స్వశరీరభూతమతిసూక్ష్మశ్చిదచిద్వస్తు స్వస్మాద్విభజ్య, * తత్సృష్ట్వా తదేవానుప్రావిశదితి స్వస్మాద్విభక్తే చిదచిద్వస్తుని స్వయమేవాత్మతయాఽనుప్రవిశ్య, * సచ్చ త్యచ్చాభవత్, నిరుక్తంచానిరుక్తంచ, నిలయనంచానిలయనంచ, విజ్ఞానం చావిజ్ఞానంచ, సత్యంచానృతంచ సత్యమభవదితిహి స్వస్య బహుభవనరూపపరిణామ ఉపదిశ్యతే; అతో న కశ్చిద్విరోధః. అవిభాగావస్థాయామపి జీవస్తత్కర్మ చ సూక్ష్మరూపేణ తిష్ఠతీతి వక్ష్యతి * నకర్మావిభాగాదితి చేన్నానాదిత్వాదుపపద్యతే చాప్యుపలభ్యతే చేతి. ౨౭

137. ~యోనిశ్చ హి గీయతే~ * యద్భూతయోనిమిత్యాదిషు యోనిశ్చ గీయతే; అతశ్చోపాదానమపి. ౨౮

138. ~ఏతేన సర్వే వ్యాఖ్యాతా వ్యాఖ్యాతాః~ * జన్మాద్యస్య యత ఇత్యాదినా ఏతదన్తేన న్యాయేన సర్వే వేదాన్తాః బ్రహ్మపరా వ్యాఖ్యాతాః. ద్విరుక్తిరధ్యాయపరిసమాప్తిద్యోతనాయ. ౨౯

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీవేదాన్తసారే ప్రథమస్యాధ్యాయస్య చతుర్థః పాదః. సమాప్తశ్చాధ్యాయః.

శ్రీమతే రామానుజాయనమః.

శ్రీవేదాన్తసారే ద్వితీయాధ్యాయే ప్రథమఃపాదః.

139. ~స్మృత్యనవకాశదోషప్రసఙ్గ ఇతి చేన్నాన్యస్మృత్యనవకాశదోషప్రసఙ్గాత్~ ఉపబృంహణాపేక్షే వేదాన్తార్థనిర్ణయే సతి, కపిలస్మృత్యుపబృంహణేన వేదాన్తార్థః ప్రధానకారణవాద ఇత్యనభ్యుపగమే, కపిలస్మృతేరుపబృంహణానన్వయేనానవకాశదోషప్రసక్తిరితిచేత్, న; అన్యాసాం వేదావిరోధినీనాం బహ్వీనాం మన్వాదిస్మృతీనామనవకాశప్రసక్తేః. వేదస్యోపబృంహణాపేక్షత్వేఽపి అనన్యపరావిరుద్ధానేకస్మృతిషు సతీషు, విరుద్ధార్థాయా వేదోదితార్థవిశదీకరణత్వాభావేన తస్యా ఉపబృంహణత్వమన్యాయ్యమిత్యర్థః. ౧

యోగీన్ద్రకపిలస్య తథాఽనుపలబ్ధేః కథం స్మృత్యన్తరమేతన్న్యాయ్యమితి చేత్; తత్రాహ.—

140. ~ఇతరేషాంచానుపలబ్ధేః~ వేదార్థసాక్షాత్కారచతురమన్వాది యోగీన్ద్రాణాం కపిలదృష్టార్థానుపలబ్ధేః కపిలోపలబ్ధిర్భ్రమ ఏవ. ౨

141. ~ఏతేన యోగః ప్రత్యుక్తః~ యోగస్య హైరణ్యగర్భస్యాపి కాపిలస్మృతివద్వేదవిరుద్ధత్వావిశేషాత్ తద్వన్నిరాసః. 3

142. ~న విలక్షణత్వాదస్య తథాత్వం చ శబ్దాత్~ వికారాస్పదత్వేనాజ్ఞత్వేనాపురుషార్థాశ్రయత్వేనచ జగతో బ్రహ్మవిలక్షణత్వాత్తత్కార్యత్వం న సంభవతి. విలక్షణత్వంచ శబ్దాచ్చావగమ్యతే, * విజ్ఞానం చావిజ్ఞానంచ ఇత్యాదేః. ౪

143. ~అభిమానివ్యపదేశస్తు విశేషానుగతిభ్యామ్~ * తం పృథివ్యబ్రవీత్ * ఆపో వా అకామయన్తేత్యాదా జ్ఞానకార్యవ్యపదేశః తత్తదభిమానిదేవతావిషయ ఇతి,

* హన్తాహమిమాస్తిస్రో దేవతాః ఇతి దేవతాశబ్దేన విశేషితత్వాత్, * అగ్నిర్వాగ్భూత్వా ముఖం ప్రావిశదిత్యాదినా తత్తదచిద్వస్త్వభిమానిత్వేన దేవతానుగతేశ్చావగమ్యతే. ౫

144. — దృశ్యతే తు — విలక్షణయోరపి కార్యకారణభావస్సంభవతి, మాక్షికాదిభ్యః క్రిమ్యాద్యుత్పత్తిదర్శనాత్. ౬

145. — అసదితి చేన్న ప్రతిషేధమాత్రత్వాత్ — ఏవం తర్హి కార్యం కారణే అసదితి చేత్, న; సాలక్షణ్యానియమప్రతిషేధమాత్రత్వాత్; పూర్వోక్తం కార్యకారణయోర్వస్త్వైక్యం న త్యక్తమ్. ౭

146. — అపీతౌ తద్వత్ప్రసఙ్గాదసమఞ్జసమ్ — జగతో బ్రహ్మకారణత్వేన వస్త్వైక్యేన తస్మిన్నపీత్యాదౌ జగత ఇవ బ్రహ్మణోఽపి వికారిత్వాద్యనిష్టప్రసఙ్గాద్వేదాన్తవాక్యం సర్వమసమఞ్జసం స్యాత్. ౮

147. — న తు దృష్టాన్తభావాత్ — నైతత్, * యస్యాత్మా శరీరమ్ * యస్యావ్యక్తం శరీరమిత్యాదిశ్రుతిసిద్ధచిదచిద్వస్తుశరీరకస్య బ్రహ్మణః కార్యకారణభావేనావస్థానే గుణదోషవ్యవస్థితేః దృష్టాన్తసద్భావాత్. యథా జీవస్య సశరీరస్య మనుష్యాద్యాత్మనో బాలత్వయువత్వస్థవిరత్వాదిభావేఽపి బాలత్వాదయశ్శరీరే తిష్ఠన్తి, జ్ఞానసుఖాదయశ్చాత్మన్యేవ; తద్వదత్రాపి శరీరభూతచిదచిద్వస్తుగతాన్యజ్ఞానవికారాదీని దోషాః. ఆత్మభూతే తు బ్రహ్మణి నిరవద్యత్వావికారిత్వసార్వజ్ఞ్యసత్యసఙ్కల్పత్వాదయః. ౯

148. — స్వపక్షదోషాచ్చ — ప్రధానకారణదోషాచ్చాయమేవ గ్రాహ్యః. ప్రధానకారణవాదేహి నిర్వికారపురుషసన్నిధానాత్ ప్రకృతిప్రవృత్తావితరేతరధర్మాధ్యాసాదయో దురుపపాదాః. అన్యత్రాన్యధర్మానుసన్ధానరూపోఽధ్యాసః నిర్వికారపురుషస్య న సంభవతి; అచేతనాయాః ప్రకృతేరనుసన్ధానరూపోఽధ్యాసస్సుతరాం న సంభవతి. ౧౦

149. — తర్కాప్రతిష్ఠానాదపి — ప్రధానకారణవాదస్య కుతర్కమూలత్వాత్ తస్యాప్రతిష్ఠితత్వాదపి త్యాజ్యం ప్రధానమ్. ౧౧

150. — అన్యథాఽనుమేయమితి చేదేవమప్యనిర్మోక్షప్రసఙ్గః — క్లృప్తప్రకారాత్ ప్రకారాన్తరేణ ప్రధానమనుమేయమితి చేత్; ఏవమపి తతోఽధికకుతర్కకుశలసంభావనయా అప్రతిష్ఠితత్వాత్ అనిర్మోక్షప్రసఙ్గో దుర్వారస్స్యాత్. ౧౨

151. — ఏతేన శిష్టాపరిగ్రహా అపి వ్యాఖ్యాతాః — ఏతేన — సాఙ్ఖ్యస్మృతినిరాకరణహేతునా తర్కాప్రతిష్ఠితత్వాదినా, పరిశిష్టాశ్చ కణభక్షాక్షపాదక్షపణకాదిస్మృతయో నిరాకృతాః. ౧౩

152. — భోక్త్రాపత్తేరవిభాగశ్చేత్స్యాల్లోకవత్ — యది చిదచిద్వస్తుశరీరకత్వేన బ్రహ్మణోఽపి సశరీరత్వమిష్యతే, తర్హి జీవవత్ సశరీరత్వేన బ్రహ్మణోఽపి శరీరసంబన్ధప్రయుక్తసుఖదుఃఖభోక్తృత్వాపత్తేః జీవాదవిభాగప్రసక్తిరితి చేత్, న; స్యాదేవ జీవాద్విభాగః, నిరవద్యత్వకల్యాణగుణాకరత్వేన బ్రహ్మణః. నహి సశరీరత్వప్రయుక్తమనిష్టభోక్తృత్వమ్; అపి త్వన్య

వశ్యత్వకృతమ్. యథా లోకే రాజ్ఞస్సశరీరత్వేఽపి అనన్యవశ్యస్య స్వాజ్ఞాతివృత్తికృతానిష్ట భోక్తృత్వం నేతరసమానమ్. ౧౪

153. ~ తదనన్యత్వమారమ్భణశబ్దాదిభ్యః. ~ కారణభూతాద్బ్రహ్మణోఽనన్యత్వం కార్యభూతజగతః వాచారమ్భణశబ్దాదిభ్యో వాక్యేభ్యోఽవగమ్యతే, * వాచారమ్భణం వికారో నామధేయం మృత్తికేత్యేవ సత్యమ్ * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీదేకమేవాద్వితీయం తదైక్షత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వం...తత్త్వమసి ఇత్యాదిభ్యః. ౧౫

154. ~ భావే చోపలబ్ధేః ~ ఘటాదికార్యభావే చ తదేవేదం మృద్ద్రవ్యమిత్యుపలబ్ధేశ్చ కారణాదనన్యత్కార్యమ్. ౧౬

155. ~ సత్త్వాచ్చాపరస్య. ~ కార్యస్య కారణే సత్త్వాచ్చ తస్మాదనన్యత్కార్యమ్. ఘటశరావాదికం పూర్వం మృత్తికైవాసీదితి హి ఘటాదిః మృదాత్మనోపలభ్యతే. ౧౭

156. ~ అసద్వ్యపదేశాన్నేతి చేన్న ధర్మాన్తరేణ వాక్యశేషాద్యుక్తేశ్శబ్దాన్తరాచ్చ. ~ * ఇదం వా అగ్రే నైవ కించనాసీదితి కార్యస్య తదానీమసత్త్వవ్యపదేశాత్ కారణే కార్యమసదితి చేత్. న; స్థూలత్వవిరోధిసూక్ష్మత్వరూపధర్మాన్తరయోగాదసత్త్వవ్యపదేశః. కుతః? * తదసదేవ సన్మనోఽకురుత స్యామితి వాక్యశేషాదవగమ్యతే. మనస్కారో హి విద్యమానస్యైవ. యుక్తిశ్చాసద్వ్యపదేశో ధర్మాన్తరయోగనిమిత్త ఇతి గమయతి. పిణ్డత్వ ఘటత్వ కపాలత్వాదిభిః పరస్పరవిరోధిభిః భావరూపైర్ధర్మైః ఘటః ప్రాఙ్నాసీదిదానీమస్తి భవిష్యతి చేతి సదా విద్యమానస్యైవ మృద్ద్రవ్యస్య హి అసదాదివ్యపదేశః. తథా శబ్దాన్తరంచ - * తద్ధేదం తర్హ్యవ్యాకృతమాసీదిత్యాది. ౧౮

157. ~ పటవచ్చ. ~ తన్తవ ఏవ సంయోగవిశేషభాజః పట ఇతి నామాన్తరాదికం భజన్తే, తద్వత్ బ్రహ్మాపి. ౧౯

158. ~ యథాచప్రాణాదిః, ~ యథాచ వాయురేక ఏవ వృత్తివిశేషైః ప్రాణాపానాదినామాని భజతే, తథా బ్రహ్మాపీతి తదనన్యత్వం జగతః. ౨౦

159. ~ ఇతరవ్యపదేశాద్ధితాకరణాదిదోషప్రసక్తిః. ~ * తత్త్వమసి * అయమాత్మా బ్రహ్మేతి కార్యభూతస్య జీవస్య బ్రహ్మభావవ్యపదేశాద్ధి అనన్యత్వముక్తమ్. ఏవం తర్హి సర్వజ్ఞస్య సత్యసఙ్కల్పస్య బ్రహ్మణః ఆత్మనో హితరూపకార్యజగదకరణమ్, అహితరూపకార్యకరణఞ్చేత్యాదిదోషప్రసక్తిః. ౨౧

నైతత్. 160 ~ అధికం తు భేదనిర్దేశాత్. ~ కార్యకారణయోరనన్యత్వేఽపి జీవస్వరూపాత్ బ్రహ్మస్వరూపమర్థాన్తరమ్,*కరణాధిపాధిపః * విద్యావిద్యే ఈశతే యస్తు సోఽన్యః ఇత్యాదిభేదనిర్దేశాత్. చిదచిద్వస్తుశరీరం బ్రహ్మైవ కారణావస్థం కార్యావస్థంచేతి గుణదోష వ్యవస్థితిరితి * నతు దృష్టాన్తభావాదితి హ్యుక్తమ్. * యస్య పృథివీ శరీరమ్ * యస్యాత్మా శరీరమిత్యాది శ్రుతిశతసమధిగతం చిదచిద్వస్తుశరీరకత్వమ్. ౨౨

161. అశ్మాదివచ్చ తదనుపపత్తిః. అశ్మకాష్ఠలోష్టతృణాదేరచేతనస్యేవ జీవస్య * అనీశయా శోచతి ముహ్యమానః ఇత్యాదినా అత్యన్తవిసజాతీయతయాఽభిహితస్య సర్వజ్ఞసత్యసఙ్కల్పబ్రహ్మస్వరూపతానుపపత్తిస్సిద్ధ్యత్యేవేత్యర్థః. ౨౩

162. ఉపసంహారదర్శనాన్నేతి చేన్న క్షీరవద్ధి. కార్యనిర్వృత్తావనేకకారకోపసంహారదర్శనాత్ బ్రహ్మైకమేవ జగదాకారకార్యం న భవేదితి చేత్, న; క్షీరస్యైవ దధిభావవత్ బ్రహ్మణోఽపి సంభవతి. ౨౪

163. దేవాదివదపిలోకే. యథా దేవాదేశ్శాస్త్రావగతశక్తేః స్వసఙ్కల్పాదేవ స్వేస్వే లోకే స్వాపేక్షితనానారూపభావః, ఏవం బ్రహ్మణోఽపి శాస్త్రావగతశక్తేః సర్వముపపన్నమ్. ౨౫

164. కృత్స్నప్రసక్తిర్నిరవయవత్వశబ్దకోపో వా. చిదచిద్వస్తుశరీరకం బ్రహ్మైవ కార్యకారణావస్థమితి హ్యుక్తమ్; తత్ర బ్రహ్మణశ్శరీరిణో నిరవయవత్వేన కృత్స్నస్య బ్రహ్మణః కార్యత్వేనోపయోగప్రసక్తిః; కార్యావస్థాయామపి అంశాన్తరేణావస్థితమితి చ పక్షే నిరవయవత్వశబ్దకోపో వా స్యాత్; అతో బ్రహ్మ న కారణమ్. ౨౬

పరిహరతి.—165. శ్రుతేస్తు శబ్దమూలత్వాత్. శ్రుతిప్రామాణ్యాన్నైవం ప్రసజ్యతే. శబ్దైకప్రమాణకత్వాద్బ్రహ్మస్వరూపస్య సకలేతరప్రమాణావగత వస్తువిసజాతీయత్వేన తత్ర తత్రాదృష్టశక్తియోగో బ్రహ్మణో న విరుద్ధః; అతః కార్యత్వేన కారణత్వేన పరిపూర్ణస్యావస్థానం సంభవతి, యథా జాతివాదినాం జాతేః ఖణ్డముణ్డాదిషు. ౨౭

166. ఆత్మని చైవం విచిత్రాశ్చ హి. జీవాత్మని చాచిద్ధర్మవిరోధిధర్మయోగో విసజాతీయశక్తిత్వాదేవ. అగ్నిజలాదయోఽప్యచిద్విశేషా అన్యోన్యవిలక్షణాః నియతశక్తయో విచిత్రా దృశ్యన్తే ౨౮

167. స్వపక్షదోషాచ్చ. కృత్స్నప్రసక్త్యాదిదోషః నిరవయవేఽచిత్సజాతీయే ప్రధాన ఏవేతి బ్రహ్మైవ కారణమ్. ౨౯

168. సర్వోపేతా చ తద్దర్శనాత్. * పరాఽస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే ఇతి శ్రుతేః సర్వశక్తియోగశ్చ దేవతాయా అవగమ్యతే. ౩౦

169. వికరణత్వాన్నేతి చేత్తదుక్తమ్. * న తస్య కార్యం కరణంచ విద్యతే ఇతి బ్రహ్మణో వికరణత్వాత్ కారణత్వం నేతి చేత్, తస్యోత్తరమ్ శబ్దైకమూలత్వేన విసజాతీయత్వాదితి పూర్వసూత్రోక్తమేవ. ౩౧

170. న ప్రయోజనవత్త్వాత్. బ్రహ్మణః అవాప్తసమస్తకామత్వేన సృష్టౌ ప్రయోజనాభావాత్ బ్రహ్మ న కారణమ్. ౩౨

171. లోకవత్తు లీలాకైవల్యమ్. అవాప్తసమస్తకామస్యాపి లీలాప్రయోజనత్వే నైరపేక్ష్యం సంభవతి, లోకే కేవలలీలాయై కన్తుకాద్యారమ్భదర్శనాత్. అస్యాత్మ

తృప్తస్యావాప్తసమస్తకామత్వం హి సదాఽభిమతసకలభోగోపకరణసద్భావః. ఆత్మతృప్తే ర్భోగతృప్తిర్విసజాతీయా. లీలారసస్యాపి తద్విలక్షణస్య త్రిగుణపురుషాద్యుపకరణం నిత్యమేవ.

172. ~◆ వైషమ్యనైర్ఘృణ్యే న సాపేక్షత్వాత్తథా హి దర్శయతి ◆~ దేవాది విషమసృష్ట్యా పక్షపాతో నైర్ఘృణ్యంచ న సంభవతి పరస్య, క్షేత్రజ్ఞకర్మసాపేక్షత్వా ద్విషమసృష్టేః. తథా *సాధుకారీ సాధుర్భవతి, పాపకారీ పాపో భవతి ఇతి శ్రుతిరేవ దర్శయతి.

173. ~◆ న కర్మావిభాగాదితి చేన్నానాదిత్వాదుపపద్యతే చాప్యుపలభ్యతే చ ◆~ * సదేవ సోమ్యేదమగ్ర ఆసీత్, ఏకమేవ ఇత్యేకత్వావధారణాత్, తదానీం క్షేత్రజ్ఞాభావాత్ కర్మ న సంభవతి ఇతి చేత్, న; అనాదిత్వాత్ క్షేత్రజ్ఞానాం తత్తత్కర్మప్రవాహాణాఞ్చ త్వైవ. ఉపపద్యతే చ తదనాదిత్వేఽప్యవిభాగశ్రుతిః నామరూపవిభాగాభావాత్, * తద్ధేదం తర్హ్య వ్యాకృతమాసీత్ తన్నామరూపాభ్యాం వ్యాక్రియత ఇత్యన్వయైకార్థ్యాత్. ఉపలభ్యతే చ శ్రుతిషు క్షేత్రజ్ఞానాదిత్వమ్ * జ్ఞాజ్ఞౌ ద్వావజావీశనీశౌ * నిత్యో నిత్యానామితి. ౩౫

174. ~◆ సర్వధర్మోపపత్తేశ్చ ◆~ ప్రధానపరమాణ్వాదిష్వనుపపన్నానాం సర్వధర్మాణాం బ్రహ్మణి సకలేతరవిలక్షణత్వేన సర్వశక్తిశ్రుత్యా చోపపత్తేః బ్రహ్మైవ కారణమితి సిద్ధమ్. ౩౬

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే వేదాన్తసారే
ద్వితీయస్యాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః.

ద్వితీయాధ్యాయే ద్వితీయః పాదః.

175. ~◆ రచనానుపపత్తేశ్చ నానుమానం ప్రవృత్తేశ్చ ◆~ దార్వాదేరచేతనస్య రథప్రాసాదాదినిర్మాణే తదభిజ్ఞానధిష్ఠితస్య రచనానుపపత్తేశ్చ తజ్జ్ఞాధిష్ఠితస్య రచనాప్రవృత్తేశ్చ అనుమానగమ్యం ప్రధానమచేతనం ప్రాజ్ఞానధిష్ఠితం న జగత్కారణమ్. ౧

176. ~◆ పయోమ్బువచ్చేత్తత్రాపి ◆~ యథా పయః అమ్బు చ దధ్యాదిభావేఽనపేక్షం, తద్వత్ప్రధానమపీతి చేత్; తత్రాప్యుక్త ఏవ హేతుః; తస్యాపి పక్షీకృతత్వాత్.

177. ~◆ వ్యతిరేకానవస్థితేశ్చానపేక్షత్వాత్ ◆~ ప్రాజ్ఞాధిష్ఠితత్వానపేక్షత్వేన సర్వదా సృష్టిప్రసఙ్గాచ్చ న ప్రధానం కారణమ్. ౩

178. ~◆ అన్యత్రాభావాచ్చ న తృణాదివత్ ◆~ క్షీరీభవద్ధేనూపయుక్తతృణాదివత్ ప్రధానమపీతి న యుక్తం వక్తుమ్, అనడుహా(దా)దిష్వదర్శనాత్; తద్ధి ప్రాజ్ఞాధిష్ఠితమ్.

179. ~◆ పురుషాశ్మవదితి చేత్తథాఽపి ◆~ పురుషః స్వసన్నిధానాత్ప్రధానం ప్రవర్తయతి అన్ధపఙ్గుపురుషవత్, అశ్మవత్ - అయస్కాన్తాశ్మవదితి న ప్రాజ్ఞాపేక్షేతి చేత్, న; తథాఽపి న ప్రధానప్రవృత్తిసంభవః, అవికృతత్వాత్పురుషస్య; పఙ్గ్వన్ధాదేః మార్గోపదేశ దేశాన్తరగమనాదిః కాదాచిత్కో వికారో హ్యస్తి. ౫

180. ~ అఙ్గిత్వానుపపత్తేశ్చ ~ గుణానాముత్కర్షాపకర్షరూపాఙ్గాఙ్గిభావాద్ధి జగత్ప్రవృత్తిః. ప్రతిసర్గావస్థాయాం సామ్యావస్థానాం వైషమ్యకృతాఙ్గాఙ్గిత్వానుపపత్తేశ్చ న జగదారమ్భః. ౬

181. ~ అన్యథాఽనుమితౌ చ జ్ఞశక్తివియోగాత్ ~ జ్ఞస్య యా శక్తిః, తద్వియోగాత్, జ్ఞాతృత్వశక్తివియోగాదిత్యర్థః. ఉక్తప్రకారవ్యతిరిక్తప్రకారేణ ప్రధానానుమితౌ చ ప్రధానస్య జ్ఞాతృత్వశక్తివియోగాత్ రచనానుపపత్త్యాదయో దోషాస్తదవస్థాః. ౭

182. ~ అభ్యుపగమేఽప్యర్థాభావాత్ ~ ప్రధానాభ్యుపగమేఽపి ప్రయోజనాభావాన్న తదనుమేయమ్. పురుషస్య నిర్వికారస్య ప్రధానదర్శనరూపవికారాసంభవాత్, ప్రకృతిధర్మాధ్యాసనిమిత్తభోగః తద్వివేకానుసన్ధానకృతకైవల్యంచ న సంభవతి. ౮

183. ~ విప్రతిషేధాచ్చాసమఞ్జసమ్. ~ పురుషస్య ద్రష్టృత్వభోక్తృత్వనిర్వికారత్వాదివిరుద్ధసహస్రాభ్యుపగమాచ్చ అసమఞ్జసం కాపిలమతమ్. ౯

184. ~ మహద్దీర్ఘవద్వా హ్రస్వపరిమణ్డలాభ్యామ్ ~ అసమఞ్జసమితి వర్తతే. వాశబ్దశ్చార్థే. హ్రస్వపరిమణ్డలాభ్యాం మహద్దీర్ఘవత్ – ద్వ్యణుకత్ర్యణుకోత్పత్తివదన్యచ్చ తన్మతం సర్వమసమఞ్జసమ్. అవయవాస్స్వకీయైష్షడ్భిః పార్శ్వైస్సంయుజ్యమానా హి పృథుతరమవయవినమారభన్తే, పరమాణూనాం నిరవయవత్వేన పార్శ్వానభ్యుపగమాత్, పార్శ్వానపేక్ష్య సంయుజ్యమానానాం న పృథుతరద్రవ్యారమ్భకత్వసంభవః. ౧౦

185. ~ ఉభయథాఽపి న కర్మాతస్తదభావః ~ అణుగతాద్యకర్మాసంభవాత్తత్కృతాణుసంయోగాభావాత్ క్షేత్రజ్ఞాదృష్టానాం విపాకాపేక్షత్వేఽపి న తత్కృతకాదాచిత్కాణుగతకర్మసంభవః. అనపేక్షత్వే ప్రాగప్యుత్పాదకం స్యాత్. విపాకో నామ కశ్చిదదృష్టగతో ధర్మో న జ్ఞాయతే; కర్మవిధివేలాయామేవ కాలవిశేషనియతఫలదాయిత్వం యస్య కర్మణశ్చోదితమ్, తస్య తత్కాలాగమ ఏవ విపాకః. అనియతకాలవిశేషాణాం కర్మణాం ప్రబలకర్మాన్తరాప్రతిబన్ధ ఏవ విపాకః. అదృష్టాని చ తత్తత్కర్మానుగుణఫలదానస్వభావాని; అతోఽనన్తైరాత్మభిః వివిధకాలఫలదాయిత్వేనానుష్ఠితానామేకదైకరూపవిపాకో న సంభవతి. అనుమేయేశ్వరాసిద్ధేస్తదధిష్ఠానాచ్చ న సంభవతి. ౧౧

186. ~ సమవాయాభ్యుపగమాచ్చ సామ్యాదనవస్థితేః ~ సమవాయాభ్యుపగమాచ్చాసమఞ్జసమ్; సమవాయస్యాపి జాతిగుణాదేరివాపృథక్సిద్ధిహేత్వపేక్షాసామ్యాదనవస్థితేః, సమవాయస్య తత్స్వభావకల్పనాయాం జాత్యాదేరేవ తన్న్యాయ్యమ్. ౧౨

187. ~ నిత్యమేవ చ భావాత్ ~ సమవాయస్య నిత్యత్వాభ్యుపగమే సమ్బన్ధినిత్యత్వమన్తరేణ తదనుపపత్తేః, అవయవావయవినోరుభయోర్నిత్యత్వప్రసఙ్గాదసదేవేదమ్. ౧౩

188. ~ రూపాదిమత్త్వాచ్చ విపర్యయో దర్శనాత్ ~ పరమాణూనాం రూపాదిమత్త్వాన్నిత్యత్వాదివిపర్యయశ్చ; ఘటాదిషు తథా దర్శనాత్. ౧౪

189. ఉభయథా చ దోషాత్ ‖ అనిత్యత్వాదిభయాద్రూపాదిశూన్యత్వే కారణగుణపూర్వకత్వాసిద్ధిః; తద్భయాద్రూపాదిమత్త్వే చ అనిత్యత్వాదిరిత్యుభయథా చ దోషాదసమఞ్జసమేవ. ౧౬

190. అపరిగ్రహాచ్చాత్యన్తమనపేక్షా ‖ కాణాదపక్షే కస్యాప్యంశస్య వైదికైరపరిగ్రహాదనుపపన్నత్వాచ్చ, అత్యన్తమనపేక్షా. ౧౭

191. సముదాయ ఉభయహేతుకేఽపి తదప్రాప్తిః ‖ అణుహేతుకే పృథివ్యాదిసముదాయే, పృథివ్యాదిహేతుకే శరీరేన్ద్రియసముదాయే చ సుగతాభ్యుపగతే తదభ్యుపగమప్రకారేణైవ సముదాయాసిద్ధిః. క్షణికత్వం హి తైరభ్యుపగమ్యతే; సంహతౌ వ్యాప్రియమాణాః పరమాణవః పృథివ్యాదయశ్చ తదానీమేవ నష్టాశ్చేత్ కే సముదాయరూపేణ సంహన్యన్తే? ౧౮

192. ఇతరేతరప్రత్యయత్వాదుపపన్నమితి చేన్న సఙ్ఘాతభావానిమిత్తత్వాత్. అస్థిరేషు స్థిరత్వబుద్ధిరూపావిద్యారాగద్వేషాదిపరమ్పరయా అన్యోన్యకారణత్వాత్సర్వకారణత్వముపపన్నమితి చేత్, న; అవిద్యాయాస్సఙ్ఘాతభావానిమిత్తత్వాత్. న హి శుక్తికాదిషు రజతాదిబుద్ధిరూపావిద్యయా శుక్తికాదిర్వస్తుతో రజతాదికార్యం కరోతి. అత్ర విదుషస్తదానీమేవ నష్టత్వాత్ అవిద్యానిమిత్తరాగాదయోఽపి న సంభవన్తి. ౧౯

193. ఉత్తరోత్పాదే చ పూర్వనిరోధాత్ ‖ ఉత్తరఘటక్షణోత్పత్తౌ పూర్వఘటక్షణస్యాపి నష్టత్వేనాభావస్యైవోత్పాదకత్వావిశేషేణ సర్వదోత్పత్తిశ్చ స్యాత్. ౨౦

194. అసతి ప్రతిజ్ఞోపరోధో యౌగపద్యమన్యథా ‖ అసత ఉత్పత్తావధిపతి సహకార్యాదీనాం జ్ఞానహేతుత్వప్రతిజ్ఞావిరోధశ్చ. తస్యాపి స్థిత్యభ్యుపగమే యుగపత్ ఘటద్వయోపలబ్ధిప్రసక్తిః; అస్థితౌ చ సంప్రయోగజ్ఞానాపత్తేః యౌగపద్యమ్. ౨౧

195. ప్రతిసఙ్ఖ్యాప్రతిసఙ్ఖ్యానిరోధాప్రాప్తిరవిచ్ఛేదాత్ ‖ నిరోధః – నిరన్వయవినాశః. స స్థూలః సూక్ష్మశ్చ న సంభవతి, కపాలాదిభావరూపావస్థాప్రాప్తేరేవ వినాశశబ్దాభిధేయత్వాత్, సతో ద్రవ్యస్య అవిచ్ఛేదాత్. ౨౨

196. ఉభయథా చ దోషాత్ ‖ ఉత్పన్నస్య తుచ్ఛతాపత్తౌ తుచ్ఛాదుత్పత్తౌ చాభావాదుత్పత్త్యసంభవాత్ అభావాత్మకకార్యాపత్తిరూపదోషాత్తుచ్ఛత్వాసిద్ధిః. ౨౩

197. ఆకాశే చావిశేషాత్ ‖ ఆకాశే చ న తుచ్ఛత్వమ్, అబాధితప్రతీత్యవిశేషాత్. ప్రతీయతే హ్యాకాశః శ్యేనాదిపతనదేశత్వేన. ౨౪

198. అనుస్మృతేశ్చ ‖ ప్రత్యభిజ్ఞానాచ్చ న క్షణికత్వసిద్ధిః. తదేవేదమితి హి సామానాధికరణ్యేనాతీతవర్తమానదేశకాలవిశిష్టం వస్తు ఏకమితి ప్రతీయతే, అస్యాశ్చ సామగ్రీ పూర్వానుభవజనితసంస్కారవతః పురుషస్యేన్ద్రియసంప్రయోగః. ౨౫

199. నాసతోఽదృష్టత్వాత్ ‖ * జ్ఞానాకారవైచిత్ర్యేణ జ్ఞానే స్వాకారం సమర్ప్య వినష్టమప్యర్థమనుమినోతీతి వాదశ్చ న సంభవతి, అసతో వినష్టస్య ధర్మిణో ధర్మసంక్ర

మణస్యాదృష్టత్వాత్. (జ్ఞానే నీలాద్యాకార ఉపలభ్యతే, స వినష్టస్యాసతోఽర్థస్యాకారో భవితుం నార్హతి. కుతః? అదృష్టత్వాత్. న ఖలు ధర్మిణి వినష్టే తద్ధర్మస్యార్థాన్తరే సంక్రమణం దృష్టమ్.) ౨౫

200. ~ఉదాసీనానామపి చైవం సిద్ధిః~ క్షణికత్వాభ్యుపగమే అనుష్ఠాతు రన్యత్వాత్ ఫలినాం నిష్ప్రియత్నానామపి సర్వార్థసిద్ధిస్స్యాత్. ౨౬

201. ~నాభావ ఉపలబ్ధేః~ జ్ఞానవ్యతిరిక్తార్థాభావవాదశ్చ న సంభవతి, ఘట మహం జానామీతి కర్తృజ్ఞానకర్మతయాఽర్థస్యోపలబ్ధేః న తదభావశ్శక్యతే వక్తుమ్. పురుష స్యార్థవిశేషవ్యవహారానుగుణ్యాపాదకత్వమేవ జ్ఞానస్యాకారః. ౨౭

202. ~వైధర్మ్యాచ్చ న స్వప్నాదివత్~ క(కా)రణదోషబాధకప్రత్యయ రాహిత్యరూపవైషమ్యాచ్చ న స్వప్నాదివజ్జాగరితజ్ఞానస్య మిథ్యాత్వమ్. ౨౮

203. ~న భావోఽనుపలబ్ధేః~ అర్థశూన్యస్య జ్ఞానస్య సద్భావో న సంభవతి, అనుపలబ్ధేః. స్వప్నజ్ఞానస్యాప్యర్థవత్త్వోపపాదయిష్యతే. ౨౯

204. ~సర్వథాఽనుపపత్తేశ్చ~ సర్వశూన్యవాదశ్చ న సంభవతి. సదితి ప్రతి జ్ఞాయామసదితి ప్రతిజ్ఞాయాంచ తుచ్ఛతా న సంభవతి, అనుపపత్తేః. సదసద్బుద్ధి (ద్ధితుచ్ఛత్వాదీ) నాం వస్తుగతానోన్యవిరుద్ధభావరూపావస్థావిశేషవిషయత్వాత్. ౩౦

205. ~నైకస్మిన్నసంభవాత్~ అర్హతో మతం న యుక్తిమత్. ఏకస్మిన్ వస్తుని యుగపత్ సత్త్వాసత్త్వనిత్యత్వానిత్యత్వభేదాభేదానామసంభవాత్. పర్యాయరూపాశ్చ ద్రవ్య స్యాస్తిత్వాదిశబ్దబుద్ధివిషయాః పరస్పరవిరుద్ధపిణ్డత్వఘటత్వకపాలత్వాద్యవస్థాః యుగపన్న సంభ వన్తి; తథా, ఘటత్వశరావత్వావస్థాశ్చ పృథివ్యాదేః ప్రదేశభేదేన. తథాచ ద్రవ్యస్యానిత్యత్వ ముత్పత్తివినాశయోగిత్వం తద్విపరీతం నిత్యత్వం నైకస్మిన్ సమవైతి. ౩౧

206. ~ఏవం చాత్మాకార్త్స్న్యమ్~ ఆత్మనశ్శరీరపరిమాణత్వే బృహత శ్శరీరాదల్పీయసి ప్రవిశతః అకార్త్స్న్యం-వికలత్వం ప్రసజ్యేత. ౩౨

207. ~నచ పర్యాయాదప్యవిరోధో వికారాదిభ్యః~ తథా సఙ్కోచవికాసావ స్థాయోగాదపి నావిరోధః, ఘటాదివద్వికారాదియోగప్రసక్తేః. ౩౩

208. ~అన్త్యావస్థితేశ్చోభయనిత్యత్వాదవిశేషః~ అన్త్యస్య-మోక్షావస్థాపరిమా ణస్య, ఏకరూపావస్థితేః, తస్య స్వాభావికత్వేనాత్మతత్పరిమాణయోరుభయోర్నిత్యత్వేన పూర్వ త్రాపి అవిశేషః. వివిధదేహపరిమాణత్వే వైకల్యం స్యాదేవ. ౩౪

209. ~పత్యురసామఞ్జస్యాత్~ నేతి వర్తతే. పశుపతేర్మతమనాదరణీయం వేద విరుద్ధనిమిత్తోపాదానభేదతద్విరుద్ధాచారపరత్వేన అసామఞ్జస్యాత్. ౩౫

210. ~అధిష్ఠానానుపపత్తేశ్చ~ అనుమేయేశ్వరాభ్యుపగమేన హి కేవలాధిష్ఠా తృత్వముచ్యతే; తథాసతి అశరీరస్య ప్రధానాధిష్ఠానానుపపత్తేః; సశరీరత్వేతు శరీరోత్పత్త్య నిరూపణాత్, సావయవస్య తస్య నిత్యత్వే మహీమహీధరాదీనామపి నిత్యత్వావిరోధాచ్చ. ౩౬

211. కరణవచ్చేన్న భోగాదిభ్యః కరణకలేబరాద్యధిష్ఠానవదశరీరస్యైవ అధిష్ఠానమితి చేన్న; పుణ్యాపాపనిమిత్తత్వాత్తస్య తత్ఫలభోగాదిప్రసక్తేః. ౩౮

212. అన్తవత్త్వమసర్వజ్ఞతా వా తథాసతి క్షేత్రజ్ఞవత్ అన్తవత్త్వమసర్వజ్ఞతా చ. ౩౯

213. ఉత్పత్త్యసంభవాత్ సాఙ్ఖ్యాదివత్పఞ్చరాత్రమపి జీవోత్పత్త్యభిధానాత్, శ్రుతివిరుద్ధత్వేన తదసంభవాదప్రమాణమ్. ౩౯

214. నచ కర్తుః కరణమ్ కర్తుః - జీవాత్, కరణం-మనశ్చ, శ్రుతావుత్పద్యతే ఇతి నోచ్యతే. * ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణిచ ఇత్యాదిశ్రుతేః. ౪౦

215. విజ్ఞానాదిభావే వా తదప్రతిషేధః * వాసుదేవాత్సఙ్కర్షణో నామ జీవః ఇత్యాదౌ సఙ్కర్షణాదీనాం విజ్ఞానాదిరూపవాసుదేవత్వే సతి తదభిధాయినః ప్రామాణ్యానిషేధః. పరబ్రహ్మవాసుదేవస్య శ్రుతావపి * అజాయమానో బహుధా విజాయతే ఇతి చావతారశ్శ్రూయతే. జీవాదిశబ్దాః తత్తచ్ఛరీరకసఙ్కర్షణాదీనాం వాచకాః. ౪౧

216. విప్రతిషేధాచ్చ తస్మిన్నపి తన్త్రే * వ్యాప్తిరూపేణ సంబన్ధస్తస్యాశ్చ పురుషస్యచ। స హ్యనాదిరనన్తశ్చ పరమార్థేన నిశ్చితః ఇతి జీవోత్పత్తిప్రతిషేధాచ్చావిరోధశ్శ్రుతః. ౪౨

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీవేదాన్తసారే
ద్వితీయస్యాధ్యాయస్య ద్వితీయః పాదః.

ద్వితీయాధ్యాయే తృతీయః పాదః.

217. న వియదశ్రుతేః వియన్నోత్పద్యతే, అశ్రుతేః; శ్రుతిః-శ్రవణమ్. నిరవయవస్య, ఆత్మన ఇవోత్పత్తిశ్రవణాసంభవాత్. ౧

218. అస్తి తు శ్రవణం సంభవత్యేవ; *ఆకాశస్సంభూతః ఇత్యేవ హి శ్రుతిః అతీన్ద్రియార్థవిషయా వియదుత్పత్తిం ప్రతిపాదయతి. ఆత్మనోఽపి * న జాయతే ఇతి ప్రతిషేధాదనుత్పత్తిః. ౨

219. గౌణ్యసంభవాచ్ఛబ్దాచ్చ * తత్తేజోఽసృజతేతి తేజఃప్రాథమ్యవచనాత్ * ఆకాశస్సంభూత ఇతి శ్రుతిర్గౌణీ * వాయుశ్చాన్తరిక్షంచైతదమృతమితిశబ్దాచ్చ. ౩

220. స్యాచ్చైకస్య బ్రహ్మశబ్దవత్ ఏకస్య సంభూతశబ్దస్యాకాశే గౌణత్వమన్యత్ర ముఖ్యత్వమ్ అనుషఙ్గే సంభవత్యేవ, శ్రవణావృత్తివత్, యథైకస్య బ్రహ్మశబ్దస్య

* తస్మాదేతద్ బ్రహ్మ నామరూపమన్నంచ జాయతే ఇతి ప్రకృతౌ గౌణత్వమ్, * తపసా చీయతే బ్రహ్మేతి ముఖ్యత్వమావృత్తౌ. ౪

పరిహరతి.—221. ~◆ ప్రతిజ్ఞాఽహానిరవ్యతిరేకాత్ ◆~ * యేనాశ్రుతం శ్రుతమిత్యాదినా ఏకవిజ్ఞానేన సర్వవిజ్ఞానప్రతిజ్ఞాయా అహానిః వియదాదేర్బ్రహ్మకార్యత్వేన తదవ్యతిరేకాదేవ. ౫

222. ~◆శబ్దేభ్యః ◆~ * ఆకాశస్సంభూత ఇత్యాదిశబ్దేభ్యః అవగతాం వియదుత్పత్తిం * తత్తేజోఽసృజత ఇత్యత్రాకాశశబ్దావచనావగతం తేజఃప్రాథమ్యం న నివారయితుం క్షమమ్. ౬

223. ~◆యావద్వికారం తు విభాగో లోకవత్◆~ * ఐతదాత్మ్యమిదం సర్వమిత్యాదినా ఆకాశాదేరపి వికారత్వావగమాత్, తేజఃప్రభృతివిభాగవచనం సర్వస్య ప్రదర్శనార్థమితి నిశ్చీయతే. యథా చ లోకే * దశేమే దేవదత్తపుత్రా ఇత్యుక్త్వా తేషు కేషాఞ్చిదుత్పత్తివచనమ్. ౭

224. ~◆ఏతేన మాతరిశ్వా వ్యాఖ్యాతః◆~ * తేజోఽతః ఇత్యాది వక్తుంవాయోః పృథగుపాదానమ్. ౮

225. ~◆అసంభవస్తు సతోఽనుపపత్తేః◆~ అసంభవస్తు పరస్య బ్రహ్మణ ఏవ. ఇతరస్య * సదేవేత్యవధారణాద్యనుపపత్తేరుత్పత్తిరేవ. ౯

ఆకాశాదివ్యవహితకార్యాణామపి సాక్షాద్బ్రహ్మణఉత్పత్తిం వక్తుంపూర్వపక్షమాహ.-

226. ~◆తేజోఽతస్తథా హ్యాహ◆~ తేజః వాయోరేవోత్పద్యతే న సాక్షాద్బ్రహ్మణః; * వాయోరగ్నిరిత్యాహ. ౧౦

227. ~◆ ఆపః ◆~ * అగ్నేరాప ఇతి శ్రుతేః ఆపః అగ్నేః. ౧౧

228. ~◆ పృథివీ ◆~ పృథివీ అద్భ్యః. * అద్భ్యః పృథివీ ఇతిశ్రుతేః. ౧౨

229. ~◆అధికారరూపశబ్దాన్తరేభ్యః◆~ * తా అన్నమసృజన్త ఇత్యన్నశబ్దేన పృథివ్యేవాభిధీయతే, మహాభూతసృష్ట్యధికారాత్. * యత్కృష్ణం తదన్నస్యేతి పృథివీరూపవిధానాత్, * అద్భ్యః పృథివీతి పృథివీశబ్దాభిధానాచ్చ. ౧౩

రాద్ధాన్తమాహ. 230. ~◆తదభిధ్యానాదేవ తు తల్లిఙ్గాత్సః◆~ * తత్తేజ ఐక్షత * తా ఆప ఐక్షన్తేతి తదభిధ్యానరూపాత్, * తదైక్షత బహు స్యామిత్యేతత్సరూపాత్ పరమాత్మకారణత్వలిఙ్గాత్ స ఏవ పరమాత్మా తేజఃప్రభృతిశరీరకస్తత్తచ్ఛబ్దైస్సాక్షాత్కారణత్వేనాభిధీయతే. ౧౪

231. ~◆విపర్యయేణ తు క్రమోఽత ఉపపద్యతే చ◆~ పారంపర్యక్రమాత్ విపర్యయేణ * ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణః ఖం వాయుర్జ్యోతిరాపః ఇత్యాదివాక్యాత్ యస్సాక్షాద్బ్రహ్మణస్సృష్టేరుపక్రమః, సోఽపి అతః- తేజఃప్రభృతిశరీరకబ్రహ్మణ ఏవ సృష్టేః ఉపపద్యతే.

232. అన్తరా విజ్ఞానమనసీ క్రమేణ తల్లిఙ్గాదితి చేన్నావిశేషాత్ భూతప్రాణయోరన్తరాలే ఇన్ద్రియగ్రామమనసీ క్రమేణ ఉత్పద్యేతే ఇత్యేతత్పరమిదం వాక్యమ్, *ఖం వాయుర్జ్యోతిరాప ఇత్యాది శ్రుతిప్రత్యభిజ్ఞానరూపాల్లిఙ్గాత్; అత ఇదమపి పారంపర్యక్రమపరమితి చేన్న; * ఏతస్మాజ్జాయతే ఇత్యస్య ప్రాణాదిపృథివ్యన్తేషు సర్వేషు ప్రత్యేకమన్వయావిశేషాత్. అతస్తేజఃప్రభృతీనామపి సాక్షాత్పరమాత్మైవ కారణమ్. ౧౬

*తత్తేజ ఐక్షతేతి తేజఃప్రభృతిశబ్దాః లోకే తత్తద్వస్తువాచినః బ్రహ్మణి భాక్తా ఇత్యత్రాహ.-

233. చరాచరవ్యపాశ్రయస్తు స్యాత్తద్వ్యపదేశోఽభాక్తస్తద్భావభావిత్వాత్ చరాచరవస్తుసంబన్ధితత్తద్వాచకశబ్దః బ్రహ్మణి అభాక్తః-ముఖ్యఏవ, * అనేన జీవేనాత్మనాఽనుప్రవిశ్యనామరూపే వ్యాకరవాణీతితుసర్వస్య వస్తునో నామరూపభాక్త్వస్యాత్మతయా బ్రహ్మానుప్రవేశభావభావిత్వాత్. లౌకికాస్త్వేవమజానన్తో వాచ్యైకదేశే ప్రయుఞ్జతే.

234. నాత్మా శ్రుతేర్నిత్యత్వాచ్చ తాభ్యః నాత్మా ఉత్పద్యతే, * న జాయతే మ్రియతే ఇతి శ్రుతేః; * నిత్యో నిత్యానామిత్యాదిశ్రుతిభ్యో నిత్యత్వావగతేశ్చ. ౧౮

235. జ్ఞోఽత ఏవ *అథ యో వేదేదం జిఘ్రాణీతి స ఆత్మా*మనసైతాన్ కామాన్ పశ్యన్రమతే య ఏతే బ్రహ్మలోక ఇత్యాదిశ్రుతేః బద్ధో ముక్తశ్చాత్మా జ్ఞాతైవ. * మనోఽస్య దైవంచక్షురితి శ్రుతేః స్వధర్మభూతం జ్ఞానం మనః. ౧౯

236. ఉత్క్రాన్తిగత్యాగతీనామ్ ఉత్క్రాన్తిగత్యాగతీనాం శ్రుతేరణుర్జీవః. ౨౦

237. స్వాత్మనాచోత్తరయోః గత్యాగత్యోస్స్వాత్మనైవ సంపాద్యత్వాదప్యణుత్వం నిశ్చితమ్. ౨౧

238. నాణురతచ్ఛ్రుతేరితి చేన్నేతరాధికారాత్ * స వా ఏష మహానజ ఆత్మేతి శ్రుతేః నాణురితి చేత్, న; * యస్యానువిత్తః ప్రతిబుద్ధ ఆత్మేతి పరమాత్మాధికారాత్. ౨౨

239. స్వశబ్దోన్మానాభ్యాంచ *ఏషోఽణురాత్మేత్యణుశబ్దాత్ * ఆరాగ్రమాత్రో హ్యవరః ఇత్యుద్ధృత్య ఉన్మానశబ్దాచ్చాణుః. ౨౩

అణోరపి సకలదేహవ్యాపివేదనానుభవే అన్యమతేన హేతుమాహ.—

240. అవిరోధశ్చన్దనవత్ యథా చన్దనబిన్దురేకదేశస్థోఽపి సకలదేహవ్యాపిసుఖం జనయతి, తద్వదవిరోధః. ౨౪

241. అవస్థితివైశేష్యాదితి చేన్నాభ్యుపగమాద్ధృది హి దేహదేశవిశేషస్థితేశ్చన్దనస్యేతి చేత్, న; ఆత్మనోఽపి తదభ్యుపగమాత్. * హృది హ్యయమాత్మా * యోఽయం విజ్ఞానమయః ప్రాణేషు హృద్యన్తర్జ్యోతిరితిశ్రుతేః. ౨౫

స్వమతేనాహ.—242. ~ గుణాద్వాఽఽలోకవత్ ~ ఆత్మా స్వగుణేన జ్ఞానేన సకలదేహం వ్యాప్యానుభవతి; యథా మణిప్రభృతయస్స్వకీయేనాలోకేన సకలదేశం వ్యాప్య ప్రకాశయన్తి, * ప్రజ్ఞామాత్రాస్వర్పితా ఇతి శ్రుతేః. ౨౬

న జ్ఞానాత్మనోః వ్యతిరేక ఇత్యత్రాహ.—

243. ~ వ్యతిరేకో గన్ధవత్తథా చ దర్శయతి ~ * గన్ధవతీ పృథివీ ఇతివత్, అహంజానామి ఇతి గుణవత్త్వేనోపలబ్ధేః వ్యతిరేకోఽస్తి. దర్శయతి చ శ్రుతిర్వ్యతిరేకమ్ * జానాత్యేవాయం పురుష ఇతి. ౨౭

244. ~ పృథగుపదేశాత్ ~ ఆత్మనః పృథక్త్వేన చోపదిశ్యతే*నహి విజ్ఞాతుర్విజ్ఞాతేర్విపరిలోపో విద్యతే ఇతి. ౨౮

* యోఽయం విజ్ఞానమయ ఇతి జ్ఞానమాత్రవ్యపదేశః కథమిత్యత్రాహ.—

245. ~ తద్గుణసారత్వాత్తు తద్వ్యపదేశః ప్రాజ్ఞవత్ ~ జ్ఞానగుణసారత్వాదాత్మనో జ్ఞానమితి వ్యపదేశః, యథా ప్రాజ్ఞస్య విపశ్చితోఽపి * సత్యం జ్ఞానమితి. ౨౯

246. ~ యావదాత్మభావిత్వాచ్చ న దోషస్తద్దర్శనాత్ ~ ఆత్మస్వరూపానుబన్ధిత్వాత్ జ్ఞానస్య తేన వ్యపదేశే న దోషః. స్వరూపానుబన్ధిధర్మత్వేన గోత్వాదీనాం ఖణ్డాదేః గోరిత్యాదివ్యపదేశో హి దృశ్యతే. ౩౦

సుషుప్త్యాదిష్వసతో జ్ఞానస్య యావదాత్మభావిత్వం కథమిత్యత్రాహ.—

247. ~ పుంస్త్వాదివత్త్వస్య సతోఽభివ్యక్తియోగాత్ ~ సుషుప్త్యాదిషుసతో జ్ఞానస్యానభివ్యక్తస్యాపి జాగరాదావభివ్యక్తిసంభవాత్, స్వరూపానుబన్ధ్యేవ జ్ఞానమ్. యథా పుంస్త్వాసాధారణసప్తమధాతోర్బాల్యేఽపి సతో యువత్వేఽభివ్యక్తిః. జీవాత్మనో జ్ఞాతృత్వమణుత్వంచోక్తమ్. ౩౧

248. ~ నిత్యోపలబ్ధ్యనుపలబ్ధిప్రసఙ్గోఽన్యతరనియమో వాఽన్యథా ~ (అన్యథా) జ్ఞప్తిమాత్రసర్వగతాత్మవాదే తావన్నిత్యవత్ సర్వదోపలబ్ధిస్స్యాత్, సంకోచకాభావాద్విద్యమానాయా అనుపలబ్ధేరపి సైవ హేతురితి సాఽపి నిత్యవత్స్యాత్, జ్ఞానే విద్యమానేఽపి హేత్వన్తరేణ నివారణాసంభవాత్. ఆగన్తుకజ్ఞానసర్వగతాత్మవాదేఽపి స ఏవ దోషః; సర్వాత్మనాం సర్వగతత్వేన జ్ఞానహేతూనాం మనస్సంయోగాదీనాం సర్వసాధారణత్వాత్. అదృష్టహేతూనామపి సర్వసాధారణత్వాత్ తేనాపి న నియమః. అథోపలబ్ధ్యనుపలబ్ధ్యోర్విరోధాదుపలబ్ధేర్వ్యేతే హేతవః స్యుః, అనుపలబ్ధేర్వా; తథాసత్యన్యతరనియమస్స్యాత్. ౩౨

249. ~ కర్తా శాస్త్రార్థవత్త్వాత్ ~ జ్ఞాతా సన్నయమాత్మా కర్మసు కర్తా చ. ఆత్మనః అకర్తృత్వే కుర్యాల్, న కుర్యాదితి శాస్త్రానర్థక్యం స్యాత్. ౩౩

250. ~ ఉపాదానాద్విహారోపదేశాచ్చ ~ * ప్రాణాన్ గృహీత్వా స్వే శరీరే యథాకామం పరివర్తత ఇత్యుపాదానవిహారోపదేశాచ్చ కర్తా. ౩౪

251. ~ వ్యపదేశాచ్చ క్రియాయాం న చేన్నిర్దేశవిపర్యయః ~ * విజ్ఞానం యజ్ఞం తనుతే ఇత్యాదినా యజ్ఞాదౌ కర్తృత్వవ్యపదేశాచ్చకర్తా. విజ్ఞానశబ్దో బుద్ధేః, నాత్మనః ఇతిచేత్, న; తదా విజ్ఞానేనేతి నిర్దేశవిపర్యయః స్యాత్, బుద్ధేః కరణత్వాత్. ౩౫

252. ఉపలబ్ధివదనియమః. ప్రకృతేరేవ కర్తృత్వే తస్యాస్సర్వసాధారణత్వేన పూర్వోపలబ్ధ్యనియమవత్ ఫలానియమస్స్యాత్. ౩౬

253. శక్తివిపర్యయాత్. ప్రకృతేరేవ కర్తృత్వే కర్తురేవ భోక్తృత్వమితి సైవ భోక్త్రీ స్యాదిత్యర్థః. ౩౭

254. సమాధ్యభావాచ్చ. ప్రకృతేరేవ కర్తృత్వే ప్రకృతేరన్యోఽస్మీతి సమాధ్యభావప్రసఙ్గాచ్చ. ౩౮

255. యథా చ తక్షోభయథా. ఆత్మనః కర్తృత్వే, ఇచ్ఛాయాం కరోతి, అన్యథా న కరోతీతి వ్యవస్థా చ సిధ్యతి. యథా తక్షా స్వకార్యేషు. బుద్ధేరిచ్ఛాభావాత్ న వ్యవస్థా, చేతనధర్మత్వాదిచ్ఛాయాః. ౩౯

256. పరాత్తు తచ్ఛ్రుతేః. * య ఆత్మానమన్తరో యమయతీత్యాది శ్రుతేరాత్మనః కర్తృత్వం పరాయత్తమ్, * సర్వస్య చాహం హృది సన్నివిష్టో మత్తః స్మృతిర్జ్ఞానమపోహనం చేత్యాది స్మృతేశ్చ. ౪౦

257. కృతప్రయత్నాపేక్షస్తు విహితప్రతిషిద్ధావైయర్థ్యాదిభ్యః. జీవః స్వేచ్ఛయా ప్రవృత్తినివృత్తిహేతుభూతం ప్రయత్నం కరోతి, జీవేన తు కృతం ప్రయత్నం ప్రథమప్రవృత్తిహేతుమపేక్ష్య తదనుమతిదానేన పరః ప్రవర్తయతి-ఇతి తద్విధినిషేధావైయర్థ్యనిగ్రహానుగ్రహేభ్యోఽవగమ్యతే. యథా గురుతరదార్వాదిభరణమబలః ప్రబలసహకృతః కుర్వన్నపి స్వీయప్రయత్నేన విధినిషేధయోగ్యో భవతి, ఏవమేవ జీవః పరమపురుషానుమతిసహకృతః ప్రవర్తమానో పి విధినిషేధయోగ్య ఇతి న కశ్చిద్విరోధః. ౪౧

258. అంశో నానావ్యపదేశాదన్యథా చాపి దాశకితవాదిత్వమధీయత ఏకే. జీవాత్మా పరమపురుషాంశః. * పృథగాత్మానం ప్రేరితారం చ మత్వా * స కారణం కరణాధిపాధిపః ఇత్యాదినానావ్యపదేశాత్; అన్యథా, * తత్త్వమసి * అయమాత్మా బ్రహ్మేత్యైక్యోపదేశాచ్చ. * బ్రహ్మదాశాః ఇత్యాదినా సర్వజీవవ్యాప్త్యా ఐక్యమధీయత ఏకే; అంశత్వాభ్యుపగమే హ్యుభయం ముఖ్యం భవతి. ౪౨

259. మన్త్రవర్ణాత్. *పాదోఽస్య విశ్వా భూతానీతి మన్త్రవర్ణాచ్చ. ౪౩

260. అపి స్మర్యతే. * మమైవాంశో జీవలోకే జీవభూతస్సనాతనః ఇత్యాదినా. ౪౪

261. ప్రకాశాదివత్తు నైవం పరః. బ్రహ్మాంశత్వేఽపి జీవస్య, జీవో యత్స్వరూపో యత్స్వభావశ్చ, నైవం పరః - నిరవద్యః సర్వజ్ఞః సత్యసంకల్ప ఏవ సర్వదా. కథమ్? ప్రకాశాదివత్; ప్రకాశవిశిష్టానాం మణిప్రభృతీనాం ప్రకాశః విశిష్టైకదేశత్వేన యథాంఽశః. ఆదిశబ్దాద్విశేషణతైకస్వభావజాతిగుణశరీరాణి గృహ్యన్తే. విశేషణానాం విశిష్టైకదేశతయా తదంశత్వేఽపి విశేషణవిశేష్యయోః స్వరూపస్వభావభేదో న విరుద్ధః. * య ఆత్మని తిష్ఠన్నస్యాత్మా శరీరమితి హి శ్రుతిః. ౪౫

262. స్మరన్తి చ. చిదచిదాత్మకజగతో బ్రహ్మాంశత్వం ప్రకాశాదివదితి పరాశరాదయః స్మరన్తి. * ఏకదేశస్థితస్యాగ్నేః జ్యోత్స్నా విస్తారిణీ యథా। పరస్య బ్రహ్మణ శ్శక్తి స్తథేదమఖిలం జగత్॥ *తత్సర్వం వై హరేస్తనుః, *తాని సర్వాణి తద్వపుః, ఇత్యాదిషు.

263. అనుజ్ఞాపరిహారౌ దేహసమ్బన్ధాజ్జ్యోతిరాదివత్. బ్రహ్మాంశత్వేఽపి సర్వజీవానాం కస్యచిద్వేదాధ్యయనాదౌ అనుజ్ఞా కస్యచిత్పరిహారః ఇత్యేతౌ బ్రాహ్మణాది దేహవిశేషసమ్బన్ధాదుపపద్యేతే. యథాఽగ్న్యాదేః శ్రోత్రియాగారశ్మశానాదిసమ్బన్ధాత్. ౪౭

264. అసన్తతేశ్చావ్యతికరః. ప్రతిదేహం భిన్నత్వాత్ అణుత్వేన తత్ర తత్ర పరిచ్ఛిన్నత్వాచ్చ జ్ఞానసుఖాద్యవ్యతికరః. అజ్ఞానోపాధిభ్యాం బ్రహ్మైవ సమ్బధ్యతే ఇతి పక్షద్వయేఽపి న తత్తద్వ్యవస్థా. ౪౮

265. ఆభాసా ఏవ చ. పక్షద్వయేఽపి హేతవశ్చ ఆభాసాః. ౪౯.

266. అదృష్టానియమాత్. సత్యమిథ్యోపాధికృతత్వేఽపి ఆత్మనాం బ్రహ్మణ ఏవ అజ్ఞానముపాధిశ్చేతి తత్తత్కృతేనాదృష్టాదినాఽపి ననియమః. ౫౦

267. అభిసన్ధ్యాదిష్వపి చైవమ్. అదృష్టహేతుభూతాభిసన్ధ్యాదిష్వపి చైవమేవ. ౫౧

268. ప్రదేశభేదాదితి చేన్నాన్తర్భావాత్. ఉపాధిసమ్బన్ధిబ్రహ్మప్రదేశ భేదాత్ వ్యవస్థేతి చేన్న; ఉపాధిషు గచ్ఛత్సు సర్వప్రదేశానాం తదన్తర్భావాత్. ౫౨

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీవేదాన్తసారే
ద్వితీయస్యాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః.

ద్వితీయాధ్యాయే చతుర్థః పాదః

---

269. తథా ప్రాణాః. యథా జీవోత్పత్తిః నిత్యత్వశ్రుతేర్నోపపద్యతే. తథేన్ద్రియాణ్యపి, *అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీత్...ఋషయో వావ తేఽగ్రే సదాసీత్...ప్రాణా వావ ఋషయః ఇతి ప్రలయకాలే ప్రాణానాం స్థిత్యుపదేశాత్, ౧

నైవమ్.—270. గౌణ్యసమ్భవాత్తత్ప్రాక్ఛ్రుతేశ్చ. తస్య పరమాత్మన ఏవ సృష్టేః ప్రాగవస్థానశ్రుతేః ఋషిశబ్దః ప్రాణశబ్దశ్చ పరమాత్మన్యేవ. బహుత్వాసమ్భవాత్, బహువచన శ్రుతిర్గౌణీ. ౨

271. తత్పూర్వకత్వాద్వాచః. పరమాత్మనః సృష్టిపూర్వకత్వాత్ ఇతరేషాం నామయోగస్య. తదానీం ప్రాణశబ్దో నేన్ద్రియవిషయః. 3

272. సప్తగతేర్విశేషితత్వాచ్చ. సప్తైవేన్ద్రియాణి. * సప్త ప్రాణాః * యదా పఞ్చావతిష్ఠన్తే జ్ఞానాని మనసా సహ। బుద్ధిశ్చేతి సప్తానామేవ సహగతేస్తేషామేవ యోగే విశేషితత్వాచ్చ. ౪

273. ~•హస్తాదయస్తు స్థితేఽతో నైవమ్•~ హస్తాదయోఽపీన్ద్రియాణి, జీవే దేహాన్తరవస్థితే ఉపకారకత్వావిశేషాత్; అతో న సప్తైవ; అపి త్వేకాదశ, * దశేమే పురుషే ప్రాణా ఆత్మైకాదశః, * ఇన్ద్రియాణి దశైకంచేతి శ్రుతిస్మృతిభ్యామ్. బుద్ధ్యాదయః మనోవృత్తిభేదాః. సప్తానాం గతిశ్రవణం విశేషణంచ తేషాం ప్రాధాన్యాత్. ౫

274. ~•అణవశ్చ•~ తాని చాణూని, * ప్రాణమనూత్క్రామన్తం సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తీతి గతిశ్రవణాత్. ౬

275. ~•శ్రేష్ఠశ్చ•~ శ్రేష్ఠః పఞ్చవృత్తిప్రాణోఽప్యుత్పద్యతే. ఉత్తరచిన్తార్థోఽయమనువాదః. ౭

276. ~•న వాయుక్రియే పృథగుపదేశాత్•~ పఞ్చవృత్తిప్రాణః న వాయుమాత్రమ్, తత్క్రియా వా; * ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణః...ఖం వాయురితి పృథగుపదేశాత్. ౮

277. ~•చక్షురాదివత్తు తత్సహశిష్ట్యాదిభ్యః•~ వాయోః పృథగ్భూతోఽయమ్, నాగ్న్యాదివత్ భూతాన్తరమ్; వాయురేవ దేహధారణయోగ్యాకారమాపన్నః చక్షురాదివత్ జీవోపకరణమ్, చక్షురాదిభిస్సహోపదేశతత్తుల్యోపకారతన్ముఖ్యత్వేభ్యః. ౯

278. ~•అకరణత్వాచ్చ న దోషస్తథా హి దర్శయతి•~ కరణమ్ - క్రియా; న జీవోపకారరూపక్రియారహితత్వే దోషః; యతః శ్రుతిరేవ దేహేన్ద్రియాద్యశైథిల్యకరణం దర్శయతి, ప్రాణోత్క్రమణే దేహేన్ద్రియాదిశైథిల్యాభిధానాత్. ౧౦

279. ~•పఞ్చవృత్తిర్మనోవద్వ్యపదిశ్యతే•~ ప్రాణ ఏక ఏవ స్వవృత్తిభిః పఞ్చభిః ప్రాణాపానాదినామభాగ్భవతి. కామాదిభిర్యథైకమేవ మనః * కామః సంకల్పః ఇత్యారభ్య * ఏతత్సర్వం మన ఏవేతి. ౧౧

280. ~•అణుశ్చ•~ * ప్రాణోఽనూత్క్రామతీత్యుత్క్రాన్తేరణుః. ౧౨

281. ~•జ్యోతిరాద్యధిష్ఠానం తు తదామననాత్ప్రాణవతా శబ్దాత్•~ జీవేన సహ అగ్న్యాదేః ఇన్ద్రియాద్యధిష్ఠానమ్ పరమాత్మసఙ్కల్పాదేవ భవతి, * యోఽగ్నౌ తిష్ఠన్ యోఽగ్నిమన్తరో యమయతీత్యాదిశబ్దాత్. ౧౩

282. ~•తస్య చ నిత్యత్వాత్•~ సర్వస్య తన్నియామ్యత్వనియమాత్. ౧౪

283. ~•త ఇన్ద్రియాణి తద్వ్యపదేశాదన్యత్ర శ్రేష్ఠాత్•~ శ్రేష్ఠాదన్యత్ర యే ప్రాణాః త ఇన్ద్రియాణి, తేష్వేవేన్ద్రియవ్యపదేశాత్. ఇన్ద్రియాణి దశైకంచేత్యాది. ౧౫

284. ~•భేదశ్రుతేర్వైలక్షణ్యాచ్చ•~ *ఏతస్మాజ్జాయతే ప్రాణో మనస్సర్వేన్ద్రియాణి చేతి భేదేనోత్పత్తిశ్రుతేః, ఇన్ద్రియవృత్త్యుపరమేఽపి ప్రాణవృత్త్యనుపరమవైలక్షణ్యాచ్చ. ౧౬

285. ~•సంజ్ఞామూర్తిక్లృప్తిస్తు త్రివృత్కుర్వత ఉపదేశాత్•~ దేవాదినామరూపవ్యష్టిసృష్టిః చతుర్ముఖశరీరకాత్ పరమాత్మన ఏవ, న కేవలచతుర్ముఖాత్; * నామరూపే

వ్యాకరవాణి తాసాం త్రివృతం త్రివృతమేకైకాం కరవాణీతి త్రివృత్కరణం కుర్వతో నామరూపవ్యాకరణోపదేశాత్. త్రివృత్కరణం తు కేవలచతుర్ముఖస్య న సంభవతి, త్రివృత్కృతైస్తేజోబన్నైరణ్డముత్పాద్య పశ్చాచ్చతుర్ముఖసృష్టిః, * తదణ్డమభవద్ధైమమ్ ... తస్మిఞ్జజ్ఞే స్వయం బ్రహ్మేత్యాదిస్మృతేః. ౧౭

286. **మాంసాది భౌమం యథాశబ్దమితరయోశ్చ** * అన్నమశితం త్రేధా విధీయతే ఇత్యత్ర ప్రాగుక్తత్రివృత్కరణాదర్థాన్తరభూతః అణ్డాన్తర్వర్తిపురుషభుక్తాన్నాదీనాం పరిణామప్రకార ఉచ్యతే. అన్యథా మాంసమనసోః పురీషాదణీయస్త్వేనాప్యత్వతైజసత్వప్రసక్తిః. తథాసతి * అన్నమశితం త్రేధేతి భూమేరేవ త్రిధాత్వోపక్రమః, * అన్నమయం హి సోమ్య మనః ఇతి మనసో భౌమత్వం చ విరుధ్యతే. తథేతరయోః అప్తేజసోః త్రైవిధ్యం విరుధ్యతే. తదిదమాహ – మాంసాదిభౌమం యథాశబ్దమితరయోశ్చేతి. పురీషవన్మాంసమనసీ అపి భౌమే ఇతీహోచ్యతే. తథా మూత్రవల్లోహితప్రాణావప్యాప్యౌ. తథా అస్థివన్మజ్జావాచౌ తైజస్యౌ. ౧౮

పూర్వమేవ త్రివృత్కృతం చేత్, త్ర్యాత్మకం వస్తు కథమన్నమాపస్తేజ ఇత్యుచ్యత ఇత్యత్రాహ.—

287. **వైశేష్యాత్తు తద్వాదస్తద్వాదః** అన్నాదిభూయస్త్వేన వైశేష్యాదన్నాదివాదః. ౧౯

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీవేదాన్తసారే ద్వితీయస్యాధ్యాయస్య చతుర్థః పాదః. సమాప్తశ్చాధ్యాయః.

శ్రీ వేదాన్తసారే తృతీయాధ్యాయే ప్రథమఃపాదః.

288. **తదన్తరప్రతిపత్తౌ రంహతి సంపరిష్వక్తః ప్రశ్ననిరూపణాభ్యామ్** జీవో దేహాద్దేహాన్తరప్రాప్తౌ భూతసూక్ష్మైస్సంపరిష్వక్తో యాతీతి పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం ప్రశ్నప్రతివచనాభ్యామవగమ్యతే. * వేత్థ యథా పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి ప్రశ్నః; * ఇతి తు పఞ్చమ్యామాహుతావాపః పురుషవచసో భవన్తీతి ప్రతివచనమ్. ఉత్తరైస్సూత్రైరర్థోఽభివ్యజ్యతే; స చాయమర్థః-జీవో బ్రాహ్మణాదిదేహస్థః స్వాహాదానాదికర్మకృత్ తత్తత్ఫలభోగాయాస్మాద్దేహాదుత్థాయ గచ్ఛన్, ఏతద్దేహస్థాభిః భూతాన్తరసంసృష్టాభిః సూక్ష్మాకారాభిరద్భిః సంపరిష్వక్తోఽగ్నిత్వేన నిరూపితం ద్యులోకం ప్రాప్య, తాభిరేవామృతమయదేహాకారపరిణతాభిరద్భిః పరిష్వక్తో దేవానాం శేషత్వముపగమ్య, తైస్సహ తత్ర భోగమనుభూయ, కర్మావసానే భుక్తశిష్టబ్రాహ్మణాదియోనిప్రాపకకర్మణా సహ పునరపీమం కర్మలోకమాగమ్య, కర్మ కర్తుం తాభిః పరిష్వక్తోఽగ్నిత్వరూపితం పర్జన్యం ప్రాప్య, వర్షధారాభిస్సహాగ్నిత్వనిరూపితాం పృథివీముపగమ్య, వ్రీహ్యాదిసస్యేన సంయుజ్య, అన్నాకారపరిణతేన తేన సహాగ్నిత్వనిరూపితం పురుషం ప్రాప్య, తత్ర శుక్లాకారపరిణతాభిస్తాభిరద్భిః పరిష్వక్తోఽగ్నిత్వ

నిరూపితాం యోషితం ప్రాప్య, తత్ర గర్భాకారపరిణతాభిస్తాభిరద్భిః పురుషశబ్దాభిలపనీయాభిః పరిష్వక్తః కర్మానురూపం బ్రాహ్మణాదిరూపేణ జాయత ఇతి. ౧

289. ~◆త్ర్యాత్మకత్వాత్తు భూయస్త్వాత్◆~ సర్వస్య త్రివృత్కరణేన త్ర్యాత్మకత్వాత్ భూతాన్తరసంస్పృష్టా ఏవాపో భూయస్త్వేనాప్ఛబ్దేనోచ్యన్తే. ౨

290. ~◆ప్రాణగతేశ్చ◆~ * ప్రాణమనూత్క్రామన్తం సర్వే ప్రాణా అనూత్క్రామన్తీతి జీవేన సహేన్ద్రియగతేస్తదాశ్రయత్వేన దేహగమనం ప్రతీయతే. ౩

291. ~◆అగ్న్యాదిగతిశ్రుతేరితి చేన్న భాక్తత్వాత్◆~ * అగ్నిం వాగప్యేతి ఇతీన్ద్రియాణామగ్న్యాదిగతిశ్రుతేర్న జీవేన గమనమితి చేత్, న; వాగాద్యభిమానిదేవతాసు భాక్తత్వాత్ వాగాదిశబ్దానామ్, * ఓషధీర్లోమానీత్యనపియద్భిర్లోమాదిభిస్సహ పాఠాత్. ౪

292 ~◆ప్రథమేఽశ్రవణాదితి చేన్న తా ఏవ హ్యుపపత్తేః◆~ ప్రథమే-ద్యులోకేఽపామశ్రవణాత్ నాపో గచ్ఛన్తి;*ఏతస్మిన్నగ్నౌ దేవాః శ్రద్ధాం జుహ్వతీతి శ్రద్ధైవ శ్రుతేతి చేత్, న; ఆప ఏవ శ్రద్ధాశబ్దేనోచ్యన్తే-ఇత్యప్సు పృష్టాసు తదుత్తరత్వోపపత్తేర్గమ్యతే; * శ్రద్ధా వా ఆపః ఇతి శ్రూయతే. ౫

293. ~◆అశ్రుతత్వాదితి చేన్నేష్టాదికారిణాం ప్రతీతేః◆~ అత్ర ప్రశ్నప్రతివచనయోరాప ఏవ ప్రతీయన్తే, న తత్పరిష్వక్తో జీవ ఇతి చేత్, న; ఉత్తరత్ర * అథ య ఇమే గ్రామే ఇష్టాపూర్తే దత్తమిత్యుపాసతే ఇత్యాదావిష్టాదికారిణాం గమనప్రకారవచనాత్. ద్యులోకాగ్నిసంబన్ధ్యప్ఛబ్దవాచ్యస్య * తస్యా ఆహుతేస్సోమో రాజా సంభవతీతి సోమభూతస్యైవ * సోమో రాజేతి ప్రత్యభిజ్ఞానాదద్భిః పరిష్వక్తస్తచ్ఛరీరక ఏవ ఆప ఇత్యుచ్యతే ఇత్యవగమ్యతే. ౬

294. ~◆భాక్తం వాఽనాత్మవిత్త్వాత్తథా హి దర్శయతి◆~ * ఏష సోమో రాజా... తం దేవా భక్షయన్తీతి సోమాపన్నస్య దేవైర్భక్ష్యమాణత్వవచనం భాక్తమ్-అనాత్మవిత్త్వేన దేవోపకరణత్వాభిప్రాయమ్. తథా హి దర్శయతి శ్రుతిః - * యథా పశురేవం స దేవానామ్ ఇతి పశువద్దేవోపకరణత్వం దర్శయతి; తథా ఆత్మవిదామనాత్మవిదాంచ పరమపురుషోపకరణత్వం దేవోపకరణత్వంచ స్మర్యతే. * దేవాన్దేవయజో యాన్తి మద్భక్తా యాన్తి మామపీతి. ౭

295. ~◆కృతాత్యయేఽనుశయవాన్దృష్టస్మృతిభ్యాం యథేతమనేవం చ◆~ కృతస్య కర్మణోఽన్తే నివర్తమానో భుక్తశిష్టకర్మవాన్నివర్తత ఇతి శ్రుతిస్మృతిభ్యామవగమ్యతే. * రమణీయచరణాః...రమణీయాం యోనిమాపద్యన్తే ఇతి శ్రుతిః. * తతః పరివృత్తౌ కర్మఫలశేషేణ జాతిం రూపమిత్యాదికా స్మృతిః. ఆరోహప్రకారేణ మార్గైకదేశః, ప్రకారాన్తరేణ చైకదేశః. ౮

296. ~◆చరణాదితి చేన్న తదుపలక్షణార్థేతి కార్ష్ణాజినిః◆~ * రమణీయచరణాః ఇతి చరణశబ్దాన్నానుశయః; చరణశబ్దస్య స్మార్తాచారవిషయత్వాదితి చేత్, న; అనుశయోపలక్షణార్థా ఆచారశ్రుతిః, తస్యైవ సుఖసాధనత్వాత్. ౯

297. ~◆ ఆనర్థక్యమితి చేన్న తదపేక్షత్వాత్ ◆~ స్మార్తాచారస్యానుపయోగాత్

ఆనర్థక్యమితి చేత్, న; తదపేక్షత్వాత్ సర్వస్య పుణ్యకర్మణః, * సన్ధ్యాహీనోఽశుచిర్నిత్యమనర్హస్సర్వకర్మసు, ఇతి వచనాదితి కార్ష్ణాజినిమతమ్. ౧౦

298. సుకృతదుష్కృతే ఏవేతి తు బాదరిః * రమణీయచరణాః...కపూయచరణాః ఇతి చరణశబ్దేన సుకృతదుష్కృతే ఏవాభిధీయేతే పుణ్యం కర్మాచరతి ఇతి ప్రసిద్ధేరితి బాదరిః. ఏతదేవ స్వీకృతమ్; స్మార్తాచారాపేక్షం సర్వం పుణ్యం కర్మేతి చ స్వీకృతమ్ ౧౧

299. అనిష్టాదికారిణామపి చ శ్రుతమ్ ఇష్టాపూర్తాద్యకుర్వతామపి చన్ద్రగమనమస్తి * యే వై కేచాస్మాల్లోకాత్ప్రయన్తి చన్ద్రమసమేవ తే ఇత్యవిశేషాత్. ౧౨

300. సంయమనే త్వనుభూయేతరేషామారోహావరోహౌ తద్గతిదర్శనాత్ ఇష్టాపూర్తాద్యకుర్వతాం యమసదనే తత్ఫలమనుభూయారోహాదిః, * వైవస్వతం సంగమనమిత్యాదౌ తద్గతిదర్శనాత్. ౧౩

301. స్మరన్తి చ * సర్వే చైతే వశం యాన్తి యమస్యేతి. ౧౪

302. అపి సప్త సప్త రౌరవాదీనపి స్మరన్తి. ౧౫

303. తత్రాపి తద్వ్యాపారాదవిరోధః తత్రాపి యమవ్యాపారాదేవ యమవశ్యతాయా అవిరోధః. ౧౬

304. విద్యాకర్మణోరితి తు ప్రకృతత్వాత్ విద్యాకర్మణోః ఫలం బ్రహ్మగమనం చన్ద్రగమనంచ. కథమ్? * తద్య ఇత్థం విదుః... తేఽర్చిషమభిసంభవన్తి * ఇష్టాపూర్తే దత్తమిత్యుపాసతే తే ధూమమభిసంభవన్తీతి ప్రకృతత్వాత్ బ్రహ్మచన్ద్రగమనయోః. అతః పాపినాం న తద్గతిప్రసఙ్గః. ౧౭

305 న తృతీయే తథోపలబ్ధేః నచ పాపినాం ద్యులోకగమనాయ చన్ద్రలోకగమనాపేక్షా, తేషాం ద్యులోకగమనాభావోపలబ్ధేః * అథైతయోః పథోర్న కతరేణచేత్యారభ్య * ఏతత్తృతీయం స్థానం తేనాసౌ లోకో న సంపూర్యతే ఇతి. తృతీయస్థానమితి పాపకర్మాణ ఉచ్యన్తే. ౧౮

306. స్మర్యతేఽపి చ లోకే లోకేచ ద్రౌపద్యాదీనాం పుణ్యకర్మణామపి పఞ్చమాహుత్యనపేక్ష దేహారమ్భస్స్మర్యతే. ౧౯

307. దర్శనాచ్చ తథా శ్రుతావపి దృశ్యతే - * భూతానాం త్రీణ్యేవ బీజాని భవన్తి ఆణ్డజం జీవజముద్భిజ్జమితి, స్వేదజోద్భిజ్జయోస్తదనపేక్షత్వమ్. ౨౦

308. తృతీయశబ్దావరోధస్సంశోకజస్య స్వేదజస్య ఉద్భిజ్జశబ్దేన సంగ్రహ ఇత్యర్థః. ౨౧

309. తత్స్వాభావ్యాపత్తిరుపపత్తేః * య ఏతమాకాశమిత్యాదినా ఆకాశసాదృశ్యాపత్తిః ప్రత్యవరోహత ఉపదిశ్యతే, తత్రతత్ర సుఖదుఃఖానుభవాభావోపపత్తేః. తదనుభవార్థం హి తత్తచ్ఛరీరతా. ౨౨

310. నాతిచిరేణ విశేషాత్ వ్రీహ్యాదిప్రాప్తేః ప్రాగాకాశాదిషు నాతిచిరం తిష్ఠతి, * అతో వై ఖలు దుర్నిష్ప్రపతరమితి వ్రీహ్యాదావేవ విశేషవచనాత్. ౨౩

311. ~❖ అన్యాధిష్ఠితే పూర్వవదభిలాపాత్ ❖~ * త ఇహ వ్రీహియవా ఇత్యాదౌ చాన్యజీవాధిష్ఠితే వ్రీహియవాదౌ సంశ్లేషమాత్రమ్, అవరోహతః ఆకాశాదిష్వివ జననహేతువిరహితాభిలాపాత్. జాయన్తే ఇతి వచనమౌపచారికమ్. యత్ర బ్రాహ్మణాది జన్మాస్తి, తత్ర * రమణీయచరణాః ఇతిహి హేతురభిలప్యతే. ౨౪

312. ~❖ అశుద్ధమితి చేన్న శబ్దాత్ ❖~ అవరోహతః పూర్వానుష్ఠితయాగాదిషు అగ్నీషోమీయాదిహింసాగర్భత్వేన అశుద్ధం కర్మాస్తీతి చేత్, న; * హిరణ్యశరీర ఊర్ధ్వ స్స్వర్గం లోకమేతి, * న వా ఉ వేతన్మ్రియసే న రిష్యసి ఇతి పశుసంజ్ఞపనస్యాహింసాత్వశబ్దాత్.

313. ~❖ రేతస్సిగ్యోగోఽథ ❖~ * యో యో హ్యన్నమత్తి యో రేతస్సిఞ్చతీతి అన్నేన సంసృష్టస్య రేతస్సిచా యోగమాత్రమనన్తరముచ్యతే. అతః పూర్వమపి వ్రీహ్యాదియోగమాత్రమ్. ౨౬

314. ~❖ యోనేశ్శరీరమ్ ❖~ యోనిప్రాప్తేః పశ్చాదేవావరోహతా శరీరం ప్రాప్యతే. ౨౭

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీవేదాన్తసారే
తృతీయస్యాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః.

తృతీయాధ్యాయే ద్వితీయః పాదః.

---

315 ~❖ సన్ధ్యే సృష్టిరాహ హి ❖~ సన్ధ్యే-స్వప్నే * అథ రథాన్ రథయోగాన్నిత్యాదినా అభిహితా సృష్టిర్జీవకృతా; * పుష్కరిణ్యస్స్రవన్త్యస్సృజతే స హి కర్తేతి స్వప్నదృశం జీవమేవ కర్తారమాహ శ్రుతిః. ౧

316. ~❖ నిర్మాతారం చైకే పుత్రాదయశ్చ ❖~ * య ఏష సుప్తేషు జాగర్తి కామం కామం పురుషో నిర్మిమాణః ఇతి, ఏనం జీవం స్వాప్నార్థనిర్మాతారమ్ ఏకే శాఖినోఽధీయతే. అత్ర కామశబ్దనిర్దిష్టాః కామ్యమానతయా పుత్రాదయః; పూర్వత్ర * సర్వాన్ కామాన్ ఛన్దతః ఇత్యుక్త్వా * శతాయుషః పుత్రపౌత్రానితి వివృతత్వాత్. ౨

317. ~❖ మాయామాత్రం తు కార్త్స్న్యేనానభివ్యక్తస్వరూపత్వాత్ ❖~ స్వప్నే యా రథాదిసృష్టిః, తదిదమీశ్వరకృతం మాయామాత్రమ్. స్వప్నదృశైవానుభావ్యం తత్కాలమాత్రావసానమిత్యాశ్చర్యతయా మాయేత్యుక్తమ్. జీవస్య సత్యసఙ్కల్పత్వాదికం స్వాభావికం స్వరూపం సంసారదశాయాం కార్త్స్న్యేనానభివ్యక్తమితి న తస్య సఙ్కల్పమాత్రాత్ సృష్టిరుపపద్యతే. * స హి కర్తా, * పురుషో నిర్మిమాణః ఇతి న జీవవిషయమ్, * తస్మిల్లోకాశ్శ్రితాస్సర్వే ఇతి వచనాత్. 3

స్వాభావికస్య అనభివ్యక్తిహేతుమాహ.—

318. ~❖ పరాభిధ్యానాత్తు తిరోహితం తతో హ్యస్య బన్ధవిపర్యయౌ ❖~ జీవ

స్యానాద్యపచారప్రవాహేణ పరాభిధ్యానాదేవ తిరోహితమ్; తదపచారాత్తదనువృత్తేర్హి అస్య బన్ధవిపర్యయౌ, * అథ తస్య భయం భవతి, * అథ సోఽభయఙ్గతో భవతి ఇతిశ్రుతేః. ౪

319. ~❖ దేహయోగాద్వా సోఽపి ❖~ సోఽపి తిరోభావః, దేవమనుష్యాదిదేహాకారాచిద్యోగాత్ సృష్టివేలాయామ్, నామరూపవిభాగానర్హసూక్ష్మాకారాచిద్యోగాత్ ప్రలయే.

320. ~❖ సూచకశ్చహి శ్రుతేరాచక్షతే చ తద్విదః ❖~ * అథ స్వప్నే పురుషం కృష్ణమిత్యాదిశ్రుతేః శుభాశుభసూచకశ్చహి స్వప్నః; స్వప్నవిదశ్చాచక్షతే తత్. అతో న జీవస్స్రష్టా స్వాప్నార్థానామ్. ౬

321. ~❖ తదభావో నాడీషు తచ్ఛ్రుతేరాత్మని చ ❖~ స్వాప్నాభావః – సుషుప్తిః. * ఆసు తదా నాడీషు సృప్తో భవతి, * సతా సోమ్య తదా సంపన్నో భవతీతిశ్రుతేః నాడీషు పరమాత్మని; * పురీతతి శేతే ఇతి శ్రుతేః పురీతతి చ. ప్రాసాదఖట్వాపర్యఙ్కవదవిరోధః. ౭

322. ~❖ అతః ప్రబోధోఽస్మాత్ ❖~ * సత ఆగమ్య న విదుః ఇతి బ్రహ్మణః ప్రబోధశ్రుతిః అత ఏవ. ౮

323. ~❖ స ఏవ తు కర్మానుస్మృతిశబ్దవిధిభ్యః ❖~ సతా సంపన్నోఽపి సుప్త ఏవ ప్రబుద్ధ ఉత్తిష్ఠతి, జ్ఞానవైధుర్యేణ కృతస్య కర్మణస్తేనానుభావ్యత్వాత్, పూర్వానుభూతప్రత్యభిజ్ఞానాత్; * త ఇహ వ్యాఘ్రో వేత్యాది, * యద్యద్భవన్తి తథా భవన్తీతిశబ్దాత్, మోక్షోపాయ విధ్యానర్థక్యాచ్చ. ౯

324. ~❖ ముగ్ధేఽర్ధసంపత్తిః పరిశేషాత్ ❖~ మూర్ఛితే పురుషే యా అవస్థా, సా మరణాయార్ధసంపత్తిరితి హేతుభేదాదాకారభేదాదపునరుత్థాననియమాభావాచ్చ జ్ఞాయతే.

325. ~❖ న స్థానతోఽపి పరస్యోభయలిఙ్గం సర్వత్ర హి ❖~ జాగరాదిషు చతసృష్వవస్థాస్వన్తర్యామిత్వేన స్థితేరపి పరస్య బ్రహ్మణో న కశ్చన దోషః. యతస్సర్వత్ర శ్రుతిస్మృతిషు నిరస్తనిఖిలదోషసంబన్ధత్వసమస్తకల్యాణగుణాకరత్వరూపోభయలిఙ్గం పరం బ్రహ్మ శ్రుతమ్ – * అపహతపాప్మా ... సత్యసఙ్కల్పః, * నిరవద్యమ్, * యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిత్, * సమస్తకల్యాణగుణాత్మకోఽసౌ, * సకలా న యత్ర క్లేశాదయః ఇత్యాదిషు. ౧౧

326. ~❖ భేదాదితి చేన్న ప్రత్యేకమతద్వచనాత్ ❖~ జీవస్య స్వతోఽపహతపాప్మనోఽపి శరీరసంబన్ధిత్వావస్థాభేదాద్యథా దోషసంబన్ధః, తథా పరస్యాపి * యస్య పృథివీ శరీరమిత్యాదిశరీరసంబన్ధిత్వాద్దోష ఇతి చేత్, న; * యస్య పృథివీ శరీరమిత్యాదిషు ప్రతిపర్యాయం * స త ఆత్మాఽన్తర్యామ్యమృత ఇతి నిర్దోషత్వవచనాత్. ౧౨

327. ~❖ అపి చైవమేకే ❖~ ఏకస్మిన్ శరీరేఽవస్థితయోర్జీవపరయోర్విశేష ఉక్తః, ఏవమేకే స్వశబ్దేనాధీయతే – * ద్వా సుపర్ణా ఇత్యారభ్య * పిప్పలం స్వాద్వత్తి అనశ్నన్నన్యోఽభిచాకశీతీతి. ౧౩

328. ~❖ అరూపవదేవ హి తత్ప్రధానత్వాత్ ❖~ మనుష్యాదిశరీరేషు శరీరిత్వేఽపి రూపరహితవస్తువదేవ వర్తతే తత్ – బ్రహ్మ, జీవనామరూపయోరపి నిర్వోఢృత్వేన ప్రధానత్వాత్.

తథాహి శ్రుతిః - * నామరూపయోర్నిర్వహితా తే యదన్తరేతి. నామరూపయోరన్తరా అస్పృష్టో మధ్యే వర్తతే. అవశ్య ఇత్యర్థః. ౧౪

329. ప్రకాశవచ్చావైయర్థ్యాత్. యథా * సత్యం జ్ఞాన మితి వాక్యా వైయర్థ్యాత్ స్వప్రకాశతయా జ్ఞానస్వరూపం బ్రహ్మ; తథా * నిరవద్యమ్, * యస్సర్వజ్ఞః. * పరాఽస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చేత్యాదిపరశ్శతవాక్యా వైయర్థ్యాత్ నిరవద్యం కల్యాణగుణాకరంచేత్యుభయలిఙ్గమేవ. ౧౫

330. ఆహ చ తన్మాత్రమ్. * సత్యం జ్ఞానమితి జ్ఞానస్వరూపతామాత్ర మాహ. నాన్యన్నివారయతి, అవిశేషాత్, విరోధాభావాచ్చ. ౧౬

331. దర్శయతి చాథో అపి స్మర్యతే. దర్శయతి చ నిర్దోషత్వం కల్యాణ గుణాకరత్వఞ్చ వేదాన్తగణః-* నిష్కలం నిష్క్రియం శాన్తమ్, * తమీశ్వరాణామిత్యాదిః. * యోమామజమనాది మిత్యాదినా స్మర్యతే చ తత్. ౧౭

332. అత ఏవ చోపమా సూర్యకాదివత్, యతః పృథివ్యాదౌ సర్వత్ర స్థితస్యాపి నిర్దోషత్వం, కల్యాణగుణాకరత్వఞ్చ; అత ఏవ శాస్త్రేషు జలసూర్యకాదివది త్యుపమా - * ఆకాశమేకం హి యథా...జలాధారేష్వివాంశుమానితి. ౧౮

చోదయతి. — 333. అమ్బువదగ్రహణాత్తు న తథాత్వమ్. అమ్బుని సూర్యో యథా గృహ్యతే. న తథా పరమాత్మా పృథివ్యాదౌ; అత్ర పరమార్థతస్స్థితః, అతో న నిర్దోషత్వమితి. ౧౯

పరిహరతి.—334. వృద్ధిహ్రాసభాక్త్వమన్తర్భావాదుభయసామఞ్జస్యాదేవం దర్శనాచ్చ. నేతి వర్తతే. నైవమ్. పృథివ్యాదిష్వన్తర్భావాత్ పరస్య తద్గతవృద్ధిహ్రాస భాక్త్వం దృష్టాన్తేన నివర్త్యతే ఇత్యుభయదృష్టాన్తోపాదానసామఞ్జస్యాదవగమ్యతే. * ఆకాశ మేకం హి యథేతి వస్తుతస్స్థితమాకాశం, వస్తుతోఽనవస్థితంచ సూర్యకముభయముపాదత్తే, అనవస్థితస్య యథా న దోషస్పర్శః, తథా స్థితస్యాపి హేత్వభావాదితి జ్ఞాపయితుమ్. వివక్షిత ధర్మసామ్యజ్ఞాపనాయ సింహ ఇవేతి దృష్టాన్తో దృశ్యతే. అథవా దర్శనాచ్చేతి, * అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ పాపమిత్యాదౌ వివక్షితసామ్యాన్వయో దార్ష్టాన్తికే హి దృశ్యతే. అశ్వో హి రోమాణి సహజాని స్వావయవభూతాని మూర్తద్రవ్యాణి స్వశరీరం కంపయన్ కానిచిన్ముఞ్చతి; ఆత్మా తు స్వేన కదాచిదనుష్ఠితాని క్షణధ్వంసితయా వినష్టాని కర్మాణి భగవద్ప్రీతికరాణీతి భగ వతా స్వాప్రీతికృతదుఃఖాని దాతుం ప్రవృత్తేన ఉపాసనప్రీతికృతానుగ్రహాన్నివర్తితానీతి తత్సంపర్కాభావమనుసన్దధాతి. ౨౦

* అథాత ఆదేశో నేతినేతీతి సకలవిశేషప్రతిషేధాత్ నోభయలిఙ్గమిత్యత ఆహ.—

335. ప్రకృతైతావత్త్వం హి ప్రతిషేధతి తతో బ్రవీతి చ భూయః. * ద్వేవావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యారభ్య, కృత్స్నప్రపఞ్చస్య బ్రహ్మణో రూపత్వేనాప్రజ్ఞాతస్య రూపత్వముపదిశ్య, పునస్తస్యైవ ప్రతిషేధాసంభవాత్ ప్రకృతైతావన్మాత్రం న భవతి బ్రహ్మేతి బ్రహ్మణః ప్రకృతేయత్తాం * నేతినేతీతి ప్రతిషేధతి. తతః—పశ్చాత్, పూర్వమనుక్తం గుణగణం

బ్రవీతి చ - * న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తీతి, ఇతి నేతి నిర్దిష్టాద్బ్రహ్మణోఽన్యన్న హ్యస్తీత్యుత్కృష్టమ్. * అథ నామధేయమ్ సత్యస్య సత్యమితి చ. తన్నిర్వచనమ్ * ప్రాణా వై సత్యం తేషామేష సత్యమితి. ప్రాణాః-జీవాత్మానః వియదాదివదుత్పత్త్యభావాత్ సత్యమ్. తేభ్యోఽప్యేష సత్యం, జ్ఞానసఙ్కోచాద్యభావాత్. అతః ప్రకృతైతావత్త్వప్రతిషేధాదుభయలిఙ్గమేవ. ౨౧

ప్రత్యక్షేణ సన్మాత్రమ్ బ్రహ్మైవ గృహ్యతే, అన్యత్సర్వం భ్రాన్తమితి, * నేతి నేతి ఇతి నిషేధార్థ ఇత్యత ఆహ.—

336. తదవ్యక్తమాహ హి. బ్రహ్మస్వరూపం న కేనాపి ప్రమాణేన వ్యజ్యతే. తథాఽఽహ హి శ్రుతిగణః, * న సందృశే తిష్ఠతి రూపమస్య న చక్షుషా పశ్యతి కశ్చనైన మిత్యాదిః. ప్రత్యక్షాదినా తు ఘటాదేరేవాస్తిత్వం గృహ్యతే న బ్రహ్మణః. ౨౨

337. అపి సంరాధనే ప్రత్యక్షానుమానాభ్యామ్. అపి చాత్యర్థప్రియానుధ్యానరూపసమ్యక్ప్రీణనే సతి బ్రహ్మస్వరూపం గృహ్యత ఇతి శ్రుతిస్మృతిభ్యామవగమ్యతే. *నాయమాత్మా ప్రవచనేన లభ్యః ఇతి శ్రుతిః; * నాహం వేదైరిత్యాదిస్మృతిః. ౨౩

338. ప్రకాశాదివచ్చావైశేష్యం ప్రకాశశ్చ కర్మణ్యభ్యాసాత్. సంరాధనకర్మణ్యభ్యాసాత్, యేషాం బ్రహ్మస్వరూపదర్శనం జాతమ్, తద్దర్శనే జ్ఞానానన్దాదేరివ జగదైశ్వర్యస్యావైశేష్యం ప్రతీయతే * అహం మనురభవం సూర్యశ్చేత్యాదౌ. ౨౪

339. అతోఽనన్తేన తథా హి లిఙ్గమ్. అతః- * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యాదినోపదిష్టేనానన్తేన కల్యాణగుణగణేన యోగో బ్రహ్మణస్సిద్ధః, తథా సత్యుభయలిఙ్గమేవ బ్రహ్మ. ౨౫

340. ఉభయవ్యపదేశాత్త్వహికుణ్డలవత్. * ఆత్మైవేదం సర్వమ్ * అస్మాన్మాయీ సృజతే ఇత్యేకత్వనానాత్వవ్యపదేశాత్, అహేః కుణ్డలభావాదివత్ బ్రహ్మస్వరూపస్యైవ * ద్వే వావ బ్రహ్మణో రూపే ఇత్యాదినోక్తః పృథివ్యాదిభావః. ౨౬

341. ప్రకాశాశ్రయవద్వా తేజస్త్వాత్. ప్రకాశతదాశ్రయయోర్యథా స్వరూపభేదేఽపి తేజస్త్వయోగేనైక్యమ్, ఏవమచిద్బ్రహ్మణోశ్చైకజాతియోగేన. ౨౭

342. పూర్వవద్వా. వాశబ్దః పక్షద్వయవ్యావృత్త్యర్థః. యథా పూర్వత్ర జీవస్య ప్రకాశజాతిగుణశరీరవద్విశేషణతైకస్వభావతయా విశిష్టైకదేశత్వేనాంశత్వమ్, ఏవమచిద్వస్తునోఽపి. * ఆత్మైవేదం సర్వమితి చిదచితోరేకేనైవ శబ్దేన ఐక్యాభిధానమిత్యంశత్వమప్యేకరూపమితి పూర్వవద్వేత్యుక్తమ్. ఇతరపక్షయోః బ్రహ్మణస్సదోషతాది దుర్వారమిత్యర్థః. * యస్య పృథివీ శరీరమ్, * యస్యాత్మా శరీరమితి చిదచిద్వస్తునోశ్శరీరతయా తద్విశేషణస్వభావతా సిద్ధా. ౨౮

343. ప్రతిషేధాచ్చ. * నాస్య జరయైతజ్జీర్యతీత్యాదినాఽచిద్ధర్మప్రతిషేధాచ్చైవమ్. ౨౯

344. పరమతస్సేతూన్మానసమ్బన్ధభేదవ్యపదేశేభ్యః. * జన్మాద్యస్య యతః ఇత్యాదినా * ప్రతిషేధాచ్చేత్యేతదన్తేన యత్పరమకారణం బ్రహ్మ ప్రతిపాదితమ్;

అతః పరమపి కిఞ్చిత్తత్త్వమస్తీతి యుక్త్యాభాసేనాశఙ్క్యతే. * అథ య ఆత్మా స సేతుః, * ఏతం సేతుం తీర్త్వా, * చతుష్పాద్బ్రహ్మ, * అమృతస్యైష సేతురిత్యాదిభిరస్య బ్రహ్మణః సేతుత్వతరితవ్యత్వపరిమితత్వప్రాపకత్వవ్యపదేశేభ్యః, * తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వమ్, * తతో యదుత్తరతరమిత్యేతస్మాదర్థాన్తరవ్యపదేశాచ్చాన్యత్పరమస్తీతి. 30

345. ~సామాన్యాత్తు~ తుశబ్దేనైతద్వ్యావర్తయతి. నైతద్యుక్తమ్; కుతః? * న హ్యేతస్మాదితి నేత్యన్యత్పరమస్తీతిమూర్తామూర్తప్రపఞ్చప్రకారతయా తద్విశిష్టాత్, ఇతి నేతి నిర్దిష్టాత్ బ్రహ్మణోఽన్యత్పరం నాస్తీత్యాదినిషేధసహస్రాత్. పరస్మిన్ బ్రహ్మణి సేతుత్వవ్యపదేశః ప్రశాసనాత్ సర్వలోకాసఙ్కరకరత్వేన సేతుసామాన్యాత్తు. తథాహ - * అథ య ఆత్మా స సేతుర్విధృతిరేషాం లోకానామసంభేదాయేతి. * సర్వం ఖల్విదం బ్రహ్మతజ్జలానితి శాన్త ఉపాసీతేత్యారభ్య, ఉక్తజగన్నిమిత్తోపాదానభూతస్యైవ బ్రహ్మణః * ఏతమితః ప్రేత్యాభిసంభవితాస్మీతి పరమప్రాప్యత్వవచనాత్, తరతిరపి ప్రాప్తివచనః. 31

346. ~బుద్ధ్యర్థః పాదవత్~ * చతుష్పాదిత్యున్మానవ్యపదేశోఽపి * వాక్పాదః... చక్షుః పాద ఇతివదుపాసనార్థః. 32

347. ~స్థానవిశేషాత్ప్రకాశాదివత్~ అపరిమితస్యాపి స్థానవిశేషసంబన్ధాదవచ్ఛిద్యానుసన్ధానం యుజ్యతే, ప్రకాశాకాశాదేరివ వితతస్యాపి వాతాయనఘటాదినా. 33

348. ~ఉపపత్తేశ్చ~ ప్రాప్యస్యైవ పరమాత్మనః ప్రాపకత్వోపపత్తేః; యథాఽఽహ * యమేవైష వృణుతే తేన లభ్య ఇతి. 34

349. ~తథాఽన్యప్రతిషేధాత్~ * యస్మాత్పరంనాపరమస్తి కిఞ్చిద్యస్మాన్నాణీయో న జ్యాయోఽస్తి కశ్చిదిత్యస్మిన్వాక్యే పురుషాదన్యస్య జ్యాయస్త్వప్రతిషేధాదితోఽధికం నాస్తి. * తతో యదుత్తరతరమితితు, యతః పురుషతత్త్వాదన్యదుత్కృష్టం నాస్తి, తత ఉత్తరతరం పురుషతత్త్వమేవారూపమనామయమ్. * య ఏతద్విదురమృతాస్తే భవన్తి అథేతరే దుఃఖమేవాపియన్తీత్యుపక్రమప్రతిజ్ఞాతం సహేతుకముపసంహృతమ్. * తమేవ విదిత్వాఽతిమృత్యుమేతి నాన్యః పన్థా ఇత్యుపక్రమే ప్రతిజ్ఞాతమ్. అన్యథా ఉపక్రమవిరోధశ్చ. 35

350. ~అనేన సర్వగతత్వమాయామశబ్దాదిభ్యః~ * అణోరణీయాన్మహతో మహీయాన్, * తేనేదం పూర్ణం పురుషేణ సర్వమ్, * వ్యాప్య నారాయణస్స్థితః, * నిత్యంవిభుం సర్వగతం సుసూక్ష్మమిత్యాదిశబ్దైరనేన బ్రహ్మణా స్వవ్యతిరిక్తతత్త్వస్య వ్యాప్తత్వమవగతమ్. తత్తు తస్మాత్పరం వారయతి. 36

351. ~ఫలమత ఉపపత్తేః~ అతః - పరస్మాద్బ్రహ్మణ ఏవ కర్మభిరుపాసనేన చారాధితాత్ భోగాపవర్గరూపఫలం సిధ్యతి. కర్మ క్షణధ్వంసి న కాలాన్తరభావిఫలాయాలమితి సర్వజ్ఞాత్ పరమకారుణికాత్ ఫలసిద్ధిరుపపద్యతే. 37

352. ~శ్రుతత్వాచ్చ~ శ్రుతమేవ హి * అన్నాదో వసుదానః, * ఏష హ్యేవానన్దయాతీత్యస్యైవ ఫలదాయిత్వమ్. 38

353. ~ధర్మం జైమినిరత ఏవ~ ధర్మమేవ అతః-ఉపపత్తేః శ్రుతత్వాచ్చ ఫల

దాయినం జైమినిర్మనే. ఉపపత్తిస్తు కృష్యాదేర్మర్దనాదేశ్చ కర్మణస్సాక్షాత్పరంపరయా వా ఫలసిద్ధిదర్శనమ్. శ్రుతత్వాచ్చ కామినః కర్తవ్యతయా కర్మవిధానాన్యథానుపపత్త్యాకర్మైవా పూర్వద్వారేణ తత్తత్ఫలసాధనమితి నిశ్చయః. ౩౯

354. ...పూర్వం తు బాదరాయణో హేతువ్యపదేశాత్... పూర్వోక్తం పరమ పురుషస్యైవ ఫలదాయిత్వం భగవాన్ బాదరాయణోమన్యతే, * వాయవ్యం శ్వేతమాలభేతే త్యాదిషు * స ఏవైనం భూతిం గమయతీతి భగవదాత్మకతయా వాయ్వాదేః కర్మవిధిష్వేవ ఫలహేతుత్వవ్యపదేశాత్. వాక్యశేషస్థం విధ్యపేక్షితం హి * ప్రతితిష్ఠన్తి హ వేత్యాదిషు స్వీక్రియతే. * యో వాయౌ తిష్ఠన్నితి హి శ్రూయతే. ౪౦

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీవేదాన్తసారే
తృతీయస్యాధ్యాయస్య ద్వితీయః పాదః.

తృతీయాధ్యాయే తృతీయః పాదః.

---

355. ...సర్వవేదాన్తప్రత్యయం చోదనాద్యవిశేషాత్... సర్వవేదాన్తప్రత్యయం దహరాద్యుపాసనమేకమేవ, *విద్యాత్, *ఉపాసీతేతి కర్మవిధిష్వివ చోదనాఫలసంయోగరూపాఖ్యానామవిశేషాత్. ౧

356. ...భేదాన్నేతి చేదేకస్యామపి... అవిశేషపునశ్శ్రుతిర్భేదాపాదికేతి న విద్యైక్యమితి చేత్, విద్యైక్యేఽపి శాఖాన్తరే ప్రతిపత్త్రుభేదాన్న భేదః. ౨

357. ...స్వాధ్యాయస్య తథాత్వే హి సమాచారేఽధికారాచ్చ సవవచ్చ తన్నియమః... ఆథర్వణవేదే * తేషామేవైతాం బ్రహ్మవిద్యాం వదేత ఇతి శిరోవ్రతవతాం నియమః శిరోవ్రతస్య స్వాధ్యాయాఙ్గత్వేన * నైతదచీర్ణవ్రతోఽధీయీత ఇతి తస్యాధ్యయన సంబన్ధావగమాత్, సమాచారాఖ్యగ్రన్థే * ఇదమపి వేదవ్రతేన వ్యాఖ్యాతమితి వేదవ్రతత్వావగమాచ్చ. * బ్రహ్మవిద్యామిత్యత్ర బ్రహ్మశబ్దో వేదవిషయః. యథా సవహోమాస్తేషామేవ, తథా శిరోవ్రతమితి తన్న విద్యాభేదలిఙ్గమ్. ౩

358. ...దర్శయతిచ... శ్రుతిరేవ విద్యైక్యం దర్శయతి; ఛాన్దోగ్యే దహరవిద్యోక్తం గుణాష్టకం తైత్తిరీయకే కేవలం * తస్మిన్యదన్తః ఇతి వదతి. ౪

359. ...ఉపసంహారోఽర్థాభేదాద్విధిశేషవత్సమానేచ... ఏవం సర్వత్ర విద్యైక్యే అన్యత్రోక్తానామన్యత్రోపసంహారః తద్విద్యోపకారరూపార్థైక్యాత్; యథైకవిధిశేషతయా విహితాఙ్గానామితి. ౫

పూర్వకాణ్డోక్తం స్వీకృత్యాత్ర వక్తవ్యమాహ.—

360. ...అన్యథాత్వం శబ్దాదితి చేన్నావిశేషాత్... వాజినాం ఛన్దోగానాంచో

ద్గీథే ప్రాణదృష్ట్యోపాసనం శత్రుపరిభవఫలం హి విహితమ్. తత్ర విద్యైక్యం పూర్వపక్షం హృది నిధాయ రాద్ధాన్తచ్ఛాయయా చోదయతి. వాజినాం ప్రాణదృష్ట్యోపాసనముద్గీథకర్తృవిషయ మితరత్ర కర్మవిషయమితి శబ్దాదేవ ప్రతీయతే; * అథ హేమమాసన్యం ప్రాణమూచుస్త్వంన ఉద్గాయేతి తథేతి తేభ్య ఉదగాయదిత్యాదినోద్గీథకర్తృవిషయం వాజినామ్; ఛన్దోగానాంతు * య ఏవాయం ముఖ్యః ప్రాణస్తముద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే ఇత్యుద్గీథవిషయమితి చేత్, తదిద మాహ—అన్యథాత్వం శబ్దాదితి చేదితి, న, ఉపక్రమావిశేషాత్ * హన్తాసురాన్యజ్ఞ ఉద్గీథే నాత్యయామ ఇత్యేకత్ర, అన్యత్రాపి * తద్ధ దేవా ఉద్గీథమాజహ్రురనేనైనానభిహనిష్యామ ఇతి. ౬

361. ~నవా ప్రకరణభేదాత్పరోవరీయస్త్వాదివత్~ నైవమ్, ప్రకరణం హ్యుభయత్ర భిద్యతే; * ఓమిత్యేతదక్షరముద్గీథముపాసీతేత్యుద్గీథావయవభూతప్రణవవిషయం ఛన్దోగానామ్. * హన్తాసురాన్యజ్ఞ ఉద్గీథేనాత్యయామేతితు వాజినాంకృత్స్నోద్గీథవిషయమితి రూపభేదాద్విద్యాభేదః. యథా ఏకస్యామపి శాఖాయాముద్గీథోపాసనే హిరణ్మయపురుషదృష్టేః పరోవరీయస్త్వాదివిశిష్టదృష్టిర్భిద్యతే. ౭

362. ~సంజ్ఞాతశ్చేత్తదుక్తమస్తి తు తదపి~ ఉద్గీథవిద్యేతి సంజ్ఞైక్యాద్విద్యైక్య ముక్తంచేత్, విధేయభేదేఽపి సంజ్ఞైక్యమస్త్యేవ, యథా నైయమికాగ్నిహోత్రే కుణ్డపాయినా మయనాగ్నిహోత్రే చేత్యేవమాదిషు. ౮

363. ~వ్యాప్తేశ్చ సమఞ్జసమ్~ ప్రథమప్రపాఠకే ఉపక్రమవదుత్తరాస్వపి ప్రణవస్యోపాస్యత్వవ్యాప్తేః, మధ్యే చ ఉద్గీథముపాసాఞ్చక్రిరే ఇతి ప్రణవవిషయత్వమేవ సమఞ్జసమ్.

364. ~సర్వాభేదాదన్యత్రేమే~ * యో హ వై జ్యేష్ఠంచ శ్రేష్ఠంచ వేద... ప్రాణో వావ జ్యేష్ఠశ్చ శ్రేష్ఠశ్చేతి వాజినాం ఛన్దోగానాం కౌషీతకినాంచ ప్రాణవిద్యాయాం వాగాదికరణగ్రామస్థితేః తత్కార్యస్య చ ప్రాణహేతుకత్వేన తిసృష్వప్యేకరూపేణ ప్రాణజ్యైష్ఠ్య ముపపాదితమ్. వాగాదిగతవసిష్ఠత్వాదిసంబన్ధిత్వమపి ప్రాణస్యోభయత్రోక్తమ్. కౌషీతకినాం తు తన్నోక్తమ్. తథాఽపి సర్వత్ర జ్యైష్ఠ్యోపపాదనప్రకారస్య సర్వస్యాభేదాద్విద్యైక్యమితి కౌషీతకిప్రాణవిద్యాయామపి వసిష్ఠత్వాదయ ఉపసంహార్యాః. ౧౦

365. ~ఆనన్దాదయః ప్రధానస్య~ అభేదాదితి వర్తతే. బ్రహ్మస్వరూపనిరూపణాన్తర్గతామలత్వజ్ఞానానన్దాదయో గుణాః సర్వాసు పరవిద్యాసూపసంహార్యాః, గుణినో బ్రహ్మణస్సర్వత్రాభేదాత్. ౧౧

366. ~ప్రియశిరస్త్వాద్యప్రాప్తిరుపచయాపచయౌ హి భేదే~ * తస్య ప్రియమేవ శిరః ఇతి ప్రియశిరస్త్వాదీనామప్రాప్తిః, బ్రహ్మగుణత్వాభావాత్తేషామ్. శిరఃపక్షాదిభేదే బ్రహ్మగుణే సతి బ్రహ్మణ ఉపచయాపచయప్రసక్తిః. ౧౨

367. ~ఇతరే త్వర్థసామాన్యాత్~ ఆనన్దాదయః స్వరూపనిరూపణాన్తర్గతతయా బ్రహ్మసమానా ఇత్యుపసంహార్యా ఏవ. ౧౩

368. ఆధ్యానాయ ప్రయోజనాభావాత్ — ప్రియశిరస్త్వాద్యుపదేశః బ్రహ్మణోఽనుచిన్తనార్థః, ప్రయోజనాన్తరాభావాత్. ౧౪

369. ఆత్మశబ్దాచ్చ — * అన్యోఽన్తర ఆత్మాఽఽనన్దమయః ఇత్యాత్మశబ్దాచ్చ శిరఃపక్షాదయో న బ్రహ్మగుణాః. ౧౫

370. ఆత్మగృహీతిరితరవదుత్తరాత్ — పరమాత్మన ఏవాత్మశబ్దేన గ్రహణమితి * సోఽకామయత, బహు స్యాం ప్రజాయేయేత్యుత్తరాత్ బహుభవనసఙ్కల్పాభిధాయినో వాక్యాదవగమ్యతే; * ఆత్మా వా ఇదమేక ఏవాగ్ర ఆసీదిత్యాత్మశబ్దాదివత్. ౧౬

371. అన్వయాదితి చేత్స్యాదవధారణాత్ — పూర్వత్ర ప్రాణమయాదిష్వాత్మశబ్దాన్వయాత్కథముత్తరాన్నిర్ణయ ఇతి చేత్, * ఆత్మన ఆకాశస్సంభూత ఇత్యవగతస్యాత్మన ఏవ ప్రాణమయాదిష్వవధారణాత్ స్యాదేవ పరమాత్మైవేతి నిర్ణయః. ౧౭

372. కార్యాఖ్యానాదపూర్వమ్ — * యో హ వై జ్యేష్ఠంచ శ్రేష్ఠంచ వేదేతి ప్రాణవిద్యాం విధాయ, అపాం ప్రాణవాసస్త్వముక్త్వా, * తస్మాదేవంవిదశిష్యన్నాచామేదశిత్వాచాచామేదేతమేవ తదనమనగ్నం కురుత ఇత్యాచమనస్య సదాచారప్రాప్తత్వాదాచమనమనూద్య ఆచమనీయానామపాం ప్రాణవాసస్త్వానుసన్ధానమప్రాప్తం విధీయత ఇతి యుక్తమ్, అప్రాప్తస్యైవ విధేయతయా ఖ్యాపనాత్. అత్రానువాదసరూపో విధిః కల్ప్యత ఇత్యర్థః. ౧౮

373. సమాన ఏవం చాభేదాత్ — అగ్నిరహస్యే, బృహదారణ్యకే చామ్నాతా శాణ్డిల్యవిద్యా. ఏకత్ర * స ఆత్మానముపాసిత మనోమయం ప్రాణశరీరం భారూపం సత్యసఙ్కల్పమాకాశాత్మానమితి. ఇతరత్ర * మనోమయోఽయం పురుషో భాస్సత్యంతస్మిన్నన్తర్హృదయే యథా వ్రీహిర్వా యవో వా స ఏష సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానస్సర్వస్యాధిపతిస్సర్వమిదం ప్రశాస్తీతి. ఉభయత్ర మనోమయత్వాదికే సమానేఽపి వశిత్వాదేస్సత్యసఙ్కల్పత్వవితతిరూపేణాభేదాదైక్యమ్. ౧౯

374. సంబన్ధాదేవమన్యత్రాపి — * య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుషో యశ్చాయం దక్షిణేఽక్షన్నిత్యుపక్రమ్య, సత్యస్య బ్రహ్మణః ఆదిత్యమణ్డలే అక్షిణి చోపాస్యత్వముక్త్వా, * తస్యోపనిషదహరిత్యధిదైవతమ్ * తస్యోపనిషదహమిత్యధ్యాత్మమితి ద్వే నామనీ ఆమ్నాయేతే. ఉభయత్రైకస్యైవోపాస్యస్య సంబన్ధాద్విద్యైక్యమిత్యుభయత్రోభే నామనీ. ౨౦

375. నవా విశేషాత్ — నైతత్. ఆదిత్యాక్షిస్థానసంబన్ధభేదాదుపాస్యస్య విద్యాభేద ఇతి తత్ర నియతే నామనీ. ౨౧

376. దర్శయతిచ — దర్శయతి చ శ్రుతిర్విద్యాభేదం * తస్యైతస్య తదేవరూపం యదముష్య రూపమితి రూపాతిదేశం బ్రువతీ. ౨౨

377. సంభృతిద్యువ్యాప్త్యపి చాతః — * బ్రహ్మజ్యేష్ఠా వీర్యా సంభృతాని బ్రహ్మాగ్రే జ్యేష్ఠందివమాతతాన ఇత్యాదిజ్యేష్ఠానాం వీర్యాణాం బ్రహ్మణి సంభృతిః ద్యువ్యాప్తిశ్చ బ్రహ్మణ ఇత్యేతదనారభ్యాధీతమపి న సర్వోపాసనశేషభూతమ్. అతో ద్యువ్యాప్తిసామర్థ్యాదల్పస్థానవ్యతిరిక్తేషూపాసనేషు ప్రాప్నోతి. సంభృత్యాద్యపి ద్యువ్యాప్తిసహపఠితం తత్రైవ. ౨౩

378. ~* పురుషవిద్యాయామపి చేతరేషామనామ్నానాత్ *~ ఛాన్దోగ్యే తైత్తిరీయకే చామ్నాతా పురుషవిద్యా భిన్నా, యజమానపత్న్యాదీనాం యజ్ఞావయవానామితరేషాం సవనత్రయాదీనాంచైకత్రామ్నాతానామన్యత్రానామ్నానాత్, ఫలభేదాచ్చ; తైత్తిరీయకే ఆత్మాదీనాం యజమానత్వకల్పనం సాయంప్రాతర్మధ్యన్దినానాం సవనత్వకల్పనం బ్రహ్మమహిమప్రాప్తిఫలమ్. అత్ర ఫలస్యాశ్రవణాత్ పూర్వప్రస్తుతఫలం బ్రహ్మవిద్యాఙ్గమ్. ఛాన్దోగ్యే చాశిశిషాదీనాం దీక్షాత్వకల్పనం త్రేధా విభక్తపురుషాయుషస్య చ సవనత్రయకల్పనం శతం జీవతీతి చ ఫలమ్. ౨౪

379. ~* వేధాద్యర్థభేదాత్ *~ ఉపనిషదారంభేష్వధీత * శుక్రంప్రవిధ్య హృదయం ప్రవిధ్యేత్యాదిమన్త్రవత్, మహావ్రతాదిమన్త్రవచ్చ, * శంనోమిత్రః * సహనావవత్వితి మన్త్రావపి మన్త్రసామర్థ్యేన ప్రయోజనభేదావగమాత్ అధ్యయనశేషభూతావితి న విద్యాఙ్గభూతౌ. ౨౫

380. ~*హానౌ తూపాయనశబ్దశేషత్వాత్కుశాచ్ఛన్దస్స్తుత్యుపగానవత్తదుక్తమ్*~ విదుషో బ్రహ్మ ప్రాప్నువతః పుణ్యపాపయోర్విమోచనమేకస్యాం శాఖాయాం విదుషస్తచ్చిన్తనార్థమధీతమ్. విముక్తయోః ప్రవేశస్థానమేకస్యాం శాఖాయాం పుణ్యప్రవేశస్థానం సుహృదః, దుష్కృతస్య శత్రవ ఇతి. ఏకస్యాం శాఖాయాం విమోచనం ప్రవేశస్థానంచేత్యుభయమామ్నాతమ్ సర్వం తచ్చిన్తనార్థమ్. హానావితి ప్రదర్శనార్థమ్. హానావుపాయనే చేత్యర్థః. హానిః - విమోచనమ్, ఉపాయనం - ప్రవేశనమ్. కేవలహానావామ్నాతాయాం కేవలే చోపాయనే ఆమ్నాతే ఇతరేతరసముచ్చయో న్యాయ్యః; న వికల్పః; ఉపాయనశబ్దస్య హానివాక్యశేషత్వాత్. తచ్ఛేషత్వంచ త్యక్తయోః ప్రవేశస్థానవాచిత్వేన తదపేక్షత్వాత్. యథా * వానస్పత్యాః కుశా ఇత్యేతద్వాక్యశేషభూతమ్ * ఔదుంబర్యః కుశా ఇతి ప్రదేశాన్తరస్థమ్; యథాచ * దేవాసురాణాం ఛన్దోభిరిత్యేతద్వాక్యశేషభూతం * దేవచ్ఛన్దాంసి పూర్వమితి ప్రదేశాన్తరస్థమ్; యథాచ * హిరణ్యేన షోడశినస్స్తోత్రముపాకరోతీత్యేతద్వాక్యశేషభూతమ్ * సమయావిషితే సూర్యే షోడశినస్స్తోత్రమితి; యథాచ * ఋత్విజ ఉపగాయన్తీత్యేతచ్ఛేషభూతం * నాధ్వర్యురుపగాయేదితి. ఏవముపాయనవాక్యస్య హానివాక్యశేషతయా సంభవన్త్యాం గతౌ న వికల్పో న్యాయ్యః. తదుక్తమ్ * అపి తు వాక్యశేషస్స్యాదన్యాయ్యత్వాద్వికల్పస్యేత్యాదినా. ౨౬

381. ~* సాంపరాయే తర్తవ్యాభావాత్తథాహ్యన్యే *~ సుకృతదుష్కృతయోర్హానిః * అశ్వ ఇవ రోమాణి విధూయ...ధూత్వా శరీరమితి దేహవియోగకాలే శ్రుతా. శాఖాన్తరే*స ఆగచ్ఛతి విరజాం నదీం తత్సుకృతదుష్కృతే ధూనుతే ఇత్యధ్వన్యపి శ్రుతాఽపి, సాంపరాయే-చరమదేహవియోగకాల ఏవ చిన్తనీయా, దేహవియోగాదూర్ధ్వం బ్రహ్మప్రాప్తివ్యతిరేకేణ తరితవ్యభోగాభావాత్. తథా హ్యన్యే శాఖినః * తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యేఽథసంపత్స్య ఇతి దేహవియోగసమనన్తరం బ్రహ్మప్రాప్తిమధీయతే. ౨౭

382. ~* ఛన్దత ఉభయావిరోధాత్ *~ దేహవియోగకాలే పుణ్యపాపవిమో

చనశ్రుతేః, దేహవియోగాదూర్ధ్వం బ్రహ్మప్రాప్తిశ్రుతేశ్చేత్యుభయశ్రుత్యవిరోధాద్ధేతోః * సుకృతదుష్కృతే ధూనుతే ఇత్యయం శ్రుతిఖణ్డః ఛన్దతో నేతవ్యః - * ఏతం దేవయానం పన్థానమాపద్యతే ఇతి వాక్యఖణ్డాత్ ప్రాగనుగమయితవ్య ఇత్యర్థః. ౨౮

చోదయతి.-383. ~❖ గతేరర్థవత్త్వముభయథాఽన్యథా హి విరోధః ❖~ దేవయానగతిశ్రుతేరర్థవత్త్వముభయత్ర చిన్తాయామేవ. అన్యథా దేహవియోగకాల ఏవ చిన్తాయాం తస్మిన్నేవ సర్వకర్మక్షయాద్దేహాభావేన గతిర్నోపపద్యత ఇతి హి గతిశ్రుతివిరోధః. ౨౯

పరహరతి-384. ~❖ ఉపపన్నస్తల్లక్షణార్థోపలబ్ధేర్లోకవత్ ❖~ దేహవియోగకాలే సర్వకర్మక్షయేఽపి గతివిధిరుపపన్నః. బ్రహ్మోపాసీనానామకర్మలభ్యార్థోపలబ్ధేః * స స్వరాడ్భవతి తస్య సర్వేషు లోకేషు కామచారో భవతీత్యాదౌ. యథా లోకే రాజానముపాసీనానామితరపురుషాసాధారణసర్వార్థసిద్ధిః. 3౦

385. ~❖ యావదధికారమవస్థితిరాధికారికాణామ్ ❖~ వసిష్ఠాదీనాం జ్ఞానినామపి దేహపాతాదూర్ధ్వం ఫలాన్తరానుభవః, ప్రారబ్ధాధికారహేతుకర్మవినాశాభావాత్. యావదధికారసమాప్తి తద్ధేతుకర్మఫలానుభవాయ, తేషాం తత్రైవ స్థితిః, నార్చిరాదిప్రాప్తిః. జ్ఞానినామపి ప్రారబ్ధకర్మ అనుభవేనైవ నశ్యతీతి వక్ష్యతే. 3౧

386. ~❖ అనియమస్సర్వేషామవిరోధశ్శబ్దానుమానాభ్యామ్ ❖~ యేషూపకోసలాదిషూపాసనేష్వర్చిరాదిగతిరామ్నాతా, తన్నిష్ఠానామేవ తయా ప్రాప్తిరితి తచ్చిన్తనమపి తేషామేవేతి నియమాభావః, అపితు సర్వోపాసననిష్ఠానామ్. తథా సత్యేవ శ్రుతిస్మృతిభ్యామవిరోధః. శ్రుతిస్తావత్ పఞ్చాగ్నివిద్యాయాం * యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధాం సత్యముపాసతే తేఽర్చిషమభిసంభవన్తీత్యవిశేషేణ శ్రుతా. స్మృతిరపి*అగ్నిర్జ్యోతిరహశ్శుక్ల ఇత్యాదికా. 3౨

387. ~❖అక్షరధియాం త్వవరోధస్సామాన్యతద్భావాభ్యామౌపసదవత్తదుక్తమ్❖~ * ఏతద్వై తదక్షరమ్ * అథ పరా యయా తదక్షరమిత్యారభ్య * అస్థూలమనణ్వహ్రస్వమదీర్ఘమలోహితమ్,*యత్తదద్రేశ్యమగ్రాహ్యమిత్యాద్యస్థూలత్వాద్రేశ్యత్వాదివిషయాణామక్షరబ్రహ్మసంబంధినీనాం ధియాం సర్వాసు పరవిద్యాసు సంగ్రహః. గుణినో బ్రహ్మణస్సర్వత్రైకత్వాత్, ఏతైర్గుణైర్వినా సకలేతరవ్యావృత్తబ్రహ్మానుసన్ధానానుపపత్తేశ్చ. హేయసంబన్ధానర్హానన్దాదయోఽపి ప్రత్యగాత్మనో బ్రహ్మవ్యావర్తకాః. ప్రధానానువర్తిత్వం హి గుణస్వభావః. యథాజామదగ్న్యచతూరాత్రపురోడాశ్యుపసద్గుణభూతమన్త్రస్య ప్రధానభూతోపసదనువర్తిత్వేనోపాంశుగుణకత్వమ్. తదుక్తమ్. * గుణముఖ్యవ్యతిక్రమే ఇత్యాదినా. 33

నైతావతా సర్వత్ర సర్వోపసంహారవ్యాప్తిరిత్యాహ.-

388. ~❖ ఇయదామననాత్ ❖~ ఆమననమ్-ఆభిముఖ్యేన మననమ్. ఇయదేవ గుణజాతం సర్వత్రోపసంహార్యమ్, యేన గుణజాతేన సకలేతరవ్యావృత్తబ్రహ్మమననమ్. 3౪

389. ~❖ అన్తరా భూతగ్రామవత్స్వాత్మనోఽన్యథా భేదానుపపత్తిరితి చేన్నోపదేశవత్ ❖~ * య ఆత్మేత్యుషస్తిప్రశ్నః భూతగ్రామవత్ప్రత్యగాత్మవిషయః; అన్యథా * యః ప్రాణేన ప్రాణితి స త ఆత్మేతి ప్రతివచనస్య కహోలవిషయాదశనాయాద్యతీతత్వాదేః భేదానుప

పత్తిరితి చేత్, న; *య ఆత్మా సర్వాన్తర ఇత్యుభయత్ర ప్రశ్నైకరూప్యాత్ పరమాత్మైవోభయత్ర ప్రతివచనగతః. ప్రాణనాదిహేతుత్వమశనాయాద్యతీతత్వంచ పరమాత్మన్యేవోపపద్యతే. ప్రాణనాదిహేతుత్వం హి పరమాత్మన ఏవ *కో హ్యేవాన్యాత్కః ప్రాణ్యాదిత్యాదిశ్రుతేః. సద్విద్యోపదేశవత్ ప్రశ్నప్రతివచనావృత్తిరేకవిషయా. ౩౫

ప్రష్టృభేదోఽపి న భేదక ఇత్యాహ.-390. ~ వ్యతిహారో విశింషన్తి హీతరవత్. ~ అర్థైక్యే నిశ్చితే సతి ప్రష్టోర్బుద్ధివ్యతిహారః కార్యః-ఉషస్తినా అశనాయాద్యతీతత్వధీః కార్యా; కహోలేనాపి ప్రాణనాదిహేతుత్వధీః కార్యా. ఉభయత్ర ప్రకరణగతవాక్యాని హి పరమాత్మానమేవ విశింషన్తి; యథా ఇతరత్ర సద్విద్యాయామపి. ౩౬

ప్రశ్నాద్యావృత్తౌ కథమైక్యమిత్యత్రాహ.- 391. ~ సైవ హి సత్యాదయః. ~ * సేయందేవతైక్షతేతి ప్రస్తుతా దేవతైవ సర్వత్ర ప్రశ్నగతా, ప్రతివచనేషు చ * తత్సత్యంస ఆత్మేత్యాదయ ఇత్యైక్యమ్. ౩౭

392. ~ కామాదీతరత్ర తత్ర చాయతనాదిభ్యః. ~ * దహరోఽస్మిన్నన్తరాకాశస్తస్మిన్యదన్తస్తదన్వేష్టవ్యమిత్యుక్త్వా, * ఏష ఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యారభ్య, * సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్ప ఇతి ఛాన్దోగ్యే. వాజినాంచ*య ఏషోఽన్తర్హృదయ ఆకాశస్తస్మిఞ్ఛేతే సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశానః ఇత్యుభయత్ర హృదయాయతనత్వసత్యసఙ్కల్పత్వతద్విశేషరూపవశిత్వాదిభిర్దహరవిద్యాప్రత్యభిజ్ఞానాత్ సత్యసఙ్కల్పత్వసహచారిణోఽపహతపాప్మత్వాదిసత్యసఙ్కల్పత్వపర్యన్తాః ఉభయత్రోపసంహార్యాః. ౩౮

393. ~ ఆదరాదలోపః. ~ *నేహ నానాఽస్తి కిఞ్చన *స ఏష నేతి నేత్యాత్మేతి నిషేధో న వశిత్వాదిగుణవిషయః, *సర్వస్యవశీ సర్వస్యేశానః ఇతి తేషామజ్ఞాతానామాదరేణ విధానాత్. అతో న లోపః. సర్వస్య బ్రహ్మకార్యతయైక్యాత్ * నేహ నానాస్తీత్యబ్రహ్మాత్మకనానాత్వం ప్రతిషిధ్యతే * స ఏష నేతినేత్యాత్మేతి చ ప్రాకృతవిశేషవిషయమ్. ౩౯

394. ~ ఉపస్థితేఽతస్తద్వచనాత్. ~ ఉపస్థితే – బ్రహ్మోపసంపన్నే, అతః ఉపసంపత్తేరేవ హేతోః. * జక్షత్క్రీడన్ రమమాణ ఇత్యాదినా ఛన్దతో జ్ఞాత్యాదిప్రాప్త్యభిధానాత్, సాక్షాన్మోక్షఫలం తత్ న సాంసారికఫలమితి పరవిద్యైవైషా సగుణా. ౪౦

395. ~ తన్నిర్ధారణానియమస్తద్దృష్టేః పృథగ్ఘ్యప్రతిబన్ధః ఫలమ్. ~ ఉద్గీథాద్యుపాసనస్య క్రతుషు గోదోహనాదివదుపాదానానియమః * తేనోభౌకురుతో యశ్చైతదేవం వేద యశ్చ న వేదేత్యుద్గీథోపాసనరహితస్యాపి క్రత్వనుష్ఠానదర్శనాత్. *యదేవ విద్యయా కరోతి...తదేవ వీర్యవత్తరమితి వర్తమాననిర్దేశేఽపి క్రతువీర్యవత్తరత్వసాధనతయోపాసనవిధిః కల్ప్యతే. వీర్యవత్తరత్వంనామ ప్రబలకర్మాన్తరాప్రతిబన్ధేనావిలంబితఫలత్వమ్. అతః క్రతుఫలాత్పృథక్ఫలముద్గీథోపాసనమిత్యనియమః. ౪౧

396 ~ ప్రదానవదేవ తదుక్తమ్. ~ దహరవిద్యాయామపహతపాప్మత్వాదిగుణవిశిష్టోపాసనే, తత్తద్గుణవిశిష్టస్వరూపభేదాత్ ప్రతిగుణం గుణ్యావృత్తిః. * ఇన్ద్రాయరాజ్ఞే ఇత్యాదిషు విశిష్టస్వరూపభేదాత్ప్రదానావృత్తివత్. తదుక్తమ్*నానా వా దేవతా పృథక్త్వాదితి.

397. లిఙ్గభూయస్త్వాత్తద్ధి బలీయస్తదపి * సహస్రశీర్షం దేవమిత్యత్ర నారాయణశబ్దేన ప్రకృతదహరవిద్యోపాస్యమాత్రం న విశేష్యతే, అపితు సర్వపరవిద్యాసూపాస్యమ్, తచ్చిహ్నభూతవాక్యభూయస్త్వాదేవ. అక్షరశివశంభుపరబ్రహ్మాదిశబ్దైస్సర్వోపాస్యానూద్య నారాయణత్వం హి విధీయతే. ప్రకరణాద్ధి వాక్యం బలీయః. తదపి * శ్రుతిలిఙ్గేత్యాదినోక్తమ్.

398 పూర్వవికల్పః ప్రకరణాత్స్యాత్క్రియామానసవత్ * మనశ్చితో వాక్చితః ప్రాణచితః ఇత్యాదిసాంపాదికాగ్నీనామ్ * అసద్వా ఇదమగ్ర ఆసీదిత్యాదినా పూర్వప్రకృతేష్టకచితాగ్నిశేషిభూతక్రియామయక్రత్వనుప్రవేశస్స్యాత్. ఏషామగ్నిత్వేనేష్టకచితాగ్నినా వికల్పః, ద్వాదశాహాఙ్గభూతమానసగ్రహవత్ ఏషాం మానసానామపి క్రియామయక్రత్వఙ్గత్వం న విరుద్ధమ్. ౪౪

399. అతిదేశాచ్చ * తేషామేకైక ఏవ తావాన్యావానసౌ పూర్వ ఇతీష్టకచితాగ్నికార్యాతిదేశాచ్చ తదఙ్గత్వమ్. ౪౫

400. విద్యైవ తు నిర్ధారణాద్దర్శనాచ్చ విద్యైవైతే, విద్యామయక్రత్వఙ్గభూతా ఇత్యర్థః. సాంపాదికాగ్నిత్వేనైషాం విద్యామయత్వే సిద్ధేఽపి. * తే హైతే విద్యాచిత ఏవేతి నిర్ధారణం హి విద్యామయక్రత్వన్వయేన విద్యామయత్వఖ్యాపనాయ. దృశ్యతే చాత్ర విద్యామయః క్రతుః * మనసైష గ్రహా అగృహ్యన్తేత్యాదౌ. ౪౬

401. శ్రుత్యాదిబలీయస్త్వాచ్చ న బాధః * తే హైతే విద్యాచిత ఏవ విద్యయా హైవైత ఏవంవిదశ్చితా భవన్తీతి శ్రుత్యా వాక్యేన చావగతవిద్యామయక్రత్వన్వయస్య దుర్బలప్రకరణేన న బాధః. ౪౭

402. అనుబన్ధాదిభ్యః ప్రజ్ఞాన్తరపృథక్త్వవద్దృష్టశ్చ తదుక్తమ్ * మనసైష గ్రహా అగృహ్యన్తేత్యాదిక్రత్వనుబన్ధైః, * తే హైతే విద్యాచిత ఏవేతి శ్రుత్యాదిభిశ్చాత్ర విద్యామయక్రతువిధిః కల్ప్యత ఇతి దహరవిద్యాదీనాం క్రియామయత్వాత్ పృథక్త్వవత్, అస్యాపి విద్యామయక్రతోస్సానుబన్ధైః పృథక్త్వమవగమ్యతే. దృష్టశ్చానువాదసరూపేఽపి విధిః * యదేవ విద్యయా కరోతీత్యాదౌ. తదుక్తమ్-* వచనాని త్వపూర్వత్వాదితి. ౪౮

403 న సామాన్యాదప్యుపలబ్ధేర్మృత్యువన్న హి లోకాపత్తిః * తేషామేకైక ఏవ తావాన్యావానసావితీష్టకచితాగ్నిఫలసామాన్యేనాతిదేశః, ఇష్టకచితాగ్నేః స్వక్రతుద్వారేణ యత్ఫలమ్, తదేవైషాం విద్యామయక్రత్వనుప్రవేశేన ఫలమితి; న పునరిష్టకచితాతిదేశత్వమప్యేషామితి, కేనాపి సామాన్యేనాతిదేశోపలబ్ధేః. యథా * స ఏష ఏవ మృత్యుః య ఏష ఏతస్మిన్మణ్డలే పురుష ఇతి సర్వహరత్వమాత్రేణ. నహి తత్ర మణ్డలపురుషస్య మృత్యుదేశత్వమ్. ౪౯

404. పరేణ చ శబ్దస్య తాద్విధ్యం భూయస్త్వాత్త్వనుబన్ధః పరేణ చ బ్రాహ్మణేనాస్య మనశ్చిదాదివాచినశ్శబ్దస్య విద్యామయప్రతిపాదిత్వమవగమ్యతే * అయం వావ లోక ఏషోఽగ్నిచితస్తస్యాప ఏవేత్యాదినా పృథక్ఫలా విద్యైవ విధీయతే. క్రియాప్రకరణే అగ్నిరహస్యే మనశ్చిదాదీనామనుబన్ధస్తు సంపాదనీయానామగ్న్యఙ్గానాం భూయస్త్వాత్. ౫౦

405. ~*ఏక ఆత్మనశ్శరీరే భావాత్*~ శరీరే వర్తమానత్వాదుపాసితుః, తస్య చ కర్తృత్వభోక్తృత్వాదిస్వరూపత్వాత్, తథావస్థితస్యాత్మతయా పరవిద్యాసు పరమాత్మోపాస్య ఇత్యేకే మన్యన్తే. ౫౧

406. ~*వ్యతిరేకస్తద్భావభావిత్వాన్న తూపలబ్ధివత్*~ నైవమ్, యత్ కర్తృత్వాదిస్వరూపస్యైవోపాసితురాత్మతయా పరమాత్మాఽనుసన్ధేయ ఇతి; అపి తూపాసితుస్సాంసారికస్వభావాన్ముక్తస్వరూపస్య యో వ్యతిరేకః అపహతపాప్మత్వాదిగుణకత్వరూపః, సోఽనుసన్ధేయః, తథాఽనుసన్ధానభావభావిత్వాత్ తత్స్వరూపోపలబ్ధేః, యథావస్థితస్వరూపబ్రహ్మానుసన్ధానభావినీ హి బ్రహ్మోపలబ్ధిః. తద్వత్ * యథాక్రతురస్మిన్ లోకే పురుష ఇత్యాదిశ్రుతేః.

407. ~*అఙ్గావబద్ధాస్తు న శాఖాసు హి ప్రతివేదమ్*~ ఉద్గీథాదిక్రత్వఙ్గాశ్రయా ఉపాసనాః యాసు శాఖాసు శ్రూయన్తే, తాస్వేవ కార్యా ఇతి న హ్యస్తి నియామకమ్; అతః ఉద్గీథానుబన్ధిత్వాత్ ప్రతిశాఖం కార్యాః. ౫౩

408. ~*మన్త్రాదివద్వాఽవిరోధః*~ వాశబ్దోఽవధారణే. యథా క్రత్వఙ్గభూతానాం మన్త్రాణామేకైకశాఖాగతానామపి సర్వశాఖాగతక్రత్వన్వయేనావిరోధః. ౫౪

409. ~*భూమ్నః క్రతువజ్జ్యాయస్త్వం తథా హి దర్శయతి*~ వైశ్వానరవిద్యాయాం త్రైలోక్యశరీరతయోపాస్యస్య స్వర్లోకాదిపృథివ్యన్తానాం వైశ్వానరాత్మనో మూర్ధాదిపాదపర్యన్తావయవత్వమభిధాయ, * యస్త్వేతమేవం ప్రాదేశమాత్రమభివిమానమాత్మానం వైశ్వానరముపాస్తే స సర్వేషు లోకేష్విత్యాదినా బ్రహ్మానుభవః ఫలం చాభిహితమ్. తత్ర మూర్ధాద్యవయవోపాసనాత్, భూమ్నః - సమస్తోపాసనస్య జ్యాయస్త్వం - ప్రామాణికత్వమస్తి; తత్రైవ బ్రహ్మానుభవఫలాభిధానాత్. తత్రావయవోపాసనమ్, తత్రతత్ర ఫలకీర్తనంచ క్రతావివ ద్రష్టవ్యమ్. యథా * వైశ్వానరం ద్వాదశకపాలం నిర్వపేత్పుత్రే జాతే ఇత్యుక్త్వా * యదష్టాకపాలో భవతీత్యాదౌ; తథా, సమస్తోపాసనస్యైవ శ్రైష్ఠ్యం దర్శయతి శ్రుతిః * దివమేవ భగవో రాజన్నిత్యవయవోపాసనేఽభిహితే * మూర్ధా తే వ్యపతిష్యద్యన్మాం నాగమిష్య ఇత్యాదినాఽనర్థం బ్రువతీ. ౫౫

410. ~*నానాశబ్దాదిభేదాత్*~ సద్విద్యాభూమవిద్యాదీనాం బ్రహ్మణ ఏకస్యైవోపాస్యత్వే తత్ప్రాప్తేరేవ ఫలత్వేఽప్యుపాస్యత్వప్రకారభేదాద్విద్యాభేదః. ప్రకారభేదశ్చ శబ్దాన్తరాద్యనుబన్ధభేదాదవగమ్యతే. పూర్వకాణ్డోదితమపి జ్ఞానస్యావిధేయత్వం బ్రువతాం నిరసనాయ పునరారబ్ధమ్. ౫౬

411. ~*వికల్పోఽవిశిష్టఫలత్వాత్*~ ఏకస్మిన్నుపాసకే సర్వాసాం పరవిద్యానాం వికల్పః, అపరిచ్ఛిన్నానన్దరూపబ్రహ్మానుభవఫలస్యావిశిష్టత్వాత్. ౫౭

412. ~*కామ్యాస్తు యథాకామం సముచ్చీయేరన్న వా పూర్వహేత్వభావాత్*~ బ్రహ్మవ్యతిరిక్తవిద్యాఫలస్య పరిమితత్వాత్ భూయస్త్వాపేక్షయా సముచ్చయస్సంభవతీతి యథాకామం సముచ్చీయేరన్ వికల్ప్యేరన్వా. ౫౮

413. **అఙ్గేషు యథాశ్రయభావః** * ఉద్గీథముపాసీతేత్యుద్గీథాద్యఙ్గేష్వాశ్రితానాముద్గీథాదివత్క్రత్వఙ్గభావ ఏవ. గోదోహనాదివత్ స్వవాక్యఫలాన్తరాశ్రవణాత్ ఉద్గీథాదిసంబన్ధితయాక్రత్వఙ్గభావో న విరుధ్యత ఇతి. ౫౯

414. **శిష్టేశ్చ** * ఉద్గీథముపాసీతేతి విధేః, * యదేవ విద్యయా కరోతీత్యత్ర విధ్యభావాచ్చాఙ్గభావో న విరుద్ధః. ౬౦

415. **సమాహారాత్** * ఉద్గీథమనుసమాహరతీతి వేదనహానావన్యేన సమాధానం బ్రువత్ వేదనస్యాఙ్గతాం ద్యోతయతి. ౬౧

416. **గుణసాధారణ్యశ్రుతేశ్చ** ప్రకృతోపాసనస్యైవ * ఓమిత్యాశ్రావయత్యోమితి శంసత్యోమిత్యుద్గాయతి ఇతి సర్వత్ర సంచరతః ప్రణవస్య గుణత్వేనోపాసనస్యాపి సంచారాదుపాసనోపాదాననియమో గమ్యతే. అతః పూర్వోక్తోపాదాననియమో న సంభవతి.

417. **నవా తత్సహభావాశ్రుతేః** నైతత్, అఙ్గభావాశ్రుతేః. అఙ్గభావో హి సహభావః * యదేవ విద్యయా కరోతి...తదేవ వీర్యవత్తరమితి ఫలాన్తరసాధనతయాఽవగతస్యోపాసనస్యాఙ్గభావాసంభవాత్, * ఉద్గీథముపాసీతేత్యుద్గీథాశ్రయతామాత్రప్రతిపాదనాత్.

418. **దర్శనాచ్చ** * ఏవంవిద్ధవై బ్రహ్మా యజ్ఞం యజమానం సర్వాంశ్చర్త్విజోఽభిరక్షతీతి బ్రహ్మణో వేదనేన సర్వరక్షణం బ్రువన్తీ శ్రుతిరుద్గాతృప్రభృతీనాం వేదనస్యానఙ్గతాం దర్శయతీతి ఉపాసనోపాదానానియమస్సిద్ధః. ౬౪

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీవేదాన్తసారే
తృతీయస్యాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః.

తృతీయాధ్యాయే చతుర్థః పాదః

419. **పురుషార్థోఽతశ్శబ్దాదితి బాదరాయణః** విద్యాతః పురుషార్థ ఇతి భగవాన్ బాదరాయణో మేనే, * బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమ్ * యో వేద...సోఽశ్నుతే సర్వాన్ కామాన్సహేత్యాదిశబ్దాత్. ౧

420. **శేషత్వాత్పురుషార్థవాదో యథాఽన్యేష్వితి జైమినిః** * తత్త్వమసీత్యాదిసామానాధికరణ్యేన కర్మసు కర్తురేవ బ్రహ్మత్వావగమాత్, తద్వేదనస్య తత్సంస్కారతయా కర్మశేషత్వాత్, ద్రవ్యాదిష్వివ ఫలశ్రుతిరర్థవాదః. ౨

421. **ఆచారదర్శనాత్** * యక్ష్యమాణో హ వై భగవన్తోఽహమిత్యాదౌ బ్రహ్మవిదః కర్మప్రధానాచారదర్శనాత్ విద్యా కర్మాఙ్గమ్. ౩

422. **తచ్ఛ్రుతేః** * యదేవ విద్యయా కరోతీతి శ్రుత్యైవ విద్యాయాః కర్మసు వినియోగాత్. * యత్కరోతి తద్విద్యయేతి హి శ్రుతిః. యద్విద్యయా సాధనభూతయా కర్మ కరోతి, తత్కర్మ వీర్యవత్తరమితి వా. ౪

423. సమన్వారమ్భణాత్ * తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే ఇతి విద్యాకర్మణో రేకస్మిన్పురుషే సాహిత్యదర్శనాచ్చ, విద్యా కర్మాఙ్గమ్. ౫

424. తద్వతో విధానాత్ * ఆచార్యకులాద్వేదమధీత్య...అభిసమావృత్య కుటుమ్బే ఇత్యాదావర్థజ్ఞానపర్యన్తాధ్యయనవతః కర్మవిధానాచ్చ; అధ్యయనం హ్యర్థజ్ఞానపర్యన్తమ్. ౬

425. నియమాత్ * కుర్వన్నేవేహ కర్మాణి జిజీవిషేచ్ఛతం సమాః ఇత్యాత్మవిదో జీవస్య కర్మసు వినియోగాచ్చ. ౭

426. అధికోపదేశాత్తు బాదరాయణస్యైవం తద్దర్శనాత్ న విద్యా కర్మాఙ్గమ్, అపితు విద్యాతః పురుషార్థ ఇత్యేవమేవ భగవతో బాదరాయణస్య మతమ్. కర్తుః ప్రత్యగాత్మనోఽర్థాన్తరభూతస్యైవ వేద్యతయోపదేశాత్. తత్కథమ్? * బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి * స కారణం కరణాధిపాధిపః ఇత్యాదివాక్యేషు వేద్యస్యాధికత్వదర్శనాత్. ౮

427. తుల్యం తు దర్శనమ్ విద్యాయాః ప్రాధాన్యేఽపి తుల్యమాచారదర్శనమ్; * ఋషయః కావషేయాః కిమర్థా వయమధ్యేష్యామహ ఇత్యాదౌ బ్రహ్మవిదాం కర్మత్యాగో హి దృశ్యతే. అనుష్ఠానం తు ఫలాభిసన్ధిరహితస్య విద్యాఙ్గత్వేన. త్యాగస్తు ఫలాభిసన్ధియుక్తస్యేతి న విరోధః. ౯

428. అసార్వత్రికీ * యదేవ విద్యయా కరోతీతి న సార్వత్రికీ విద్యోచ్యతే * యదేవ విద్యయేతి ప్రసిద్ధవన్నిర్దేశాత్. ప్రసిద్ధిశ్చోద్గీథవిద్యాయాః. * యదేవ విద్యయా కరోతి...తదేవ వీర్యవత్తరం భవతీతి ప్రకృతోద్గీథవిద్యాయుక్తస్య కర్మణో హి వీర్యవత్తరత్వసాధనభావో విధీయతే. ౧౦

429. విభాగశ్శతవత్ * తం విద్యాకర్మణీ సమన్వారభేతే ఇతి విద్యాకర్మణో ర్భిన్నఫలత్వేన స్వస్మై ఫలాయాన్వేతీతి విభాగః. యథా క్షేత్రరత్నవిక్రయిణే శతద్వయమన్వేతీత్యత్ర క్షేత్రార్థం శతమ్, రత్నార్థం శతమితి. ౧౧

430. అధ్యయనమాత్రవతః * వేదమధీత్యేత్యధ్యయనమాత్రవతః కర్మవిధానాత్ న విద్యా కర్మాఙ్గమ్. అధ్యయనవిధిర్హి అక్షరరాశిగ్రహణమాత్రే పర్యవస్యతీత్యుక్తమ్. అర్థావబోధపర్యన్తత్వేఽప్యర్థజ్ఞానాదర్థాన్తరభూతా * విద్యాత్ * ఉపాసీతేతి విహితా విద్యా ప్రత్యయావృత్తిరూపా. ౧౨

431. నావిశేషాత్ * కుర్వన్నేవేహ కర్మాణీత్యత్ర స్వతన్త్రే కర్మణి విద్వదాయుషో వినియోగ ఇతి విశేషహేత్వభావాత్ * ఈశావాస్యమిదం సర్వమితి ప్రకరణాచ్చ విద్యాఙ్గభూతమేవ చ తత్కర్మేతి జ్ఞాయతే. అతో న విద్యా కర్మాఙ్గమ్. ౧౩

432. స్తుతయేఽనుమతిర్వా విద్యాస్తుతయే కర్మానుమతిర్వా. విద్యామాహాత్మ్యాత్ సర్వదా కర్మ కుర్వన్నపి తైర్న లిప్యతే ఇతి హి విద్యా స్తుతా స్యాత్. * న కర్మ లిప్యతే నర ఇతిచ వాక్యశేషః. ౧౪

433. ◆కామకారేణ చైకే◆ * కిం ప్రజయా కరిష్యామ ఇత్యాదినా కామకారేణ గార్హస్థ్యత్యాగమధీయత ఏకే; అతశ్చ విద్యైవ ప్రధానభూతా. ౧౫

434. ◆ఉపమర్దం చ◆ విద్యయా సర్వకర్మోపమర్దం చాధీయతే * క్షీయన్తే చాస్య కర్మాణి తస్మిన్దృష్టే పరావరే ఇత్యాదినా. ౧౬

435. ◆ఊర్ధ్వరేతస్సు చ శబ్దే హి◆ ఊర్ధ్వరేతస్స్వాశ్రమేషు విద్యాదర్శనాత్, తేషు చాగ్నిహోత్రాద్యభావాన్న విద్యా కర్మాఙ్గమ్. తే చాశ్రమాస్సన్త్యేవ; * త్రయో ధర్మస్కన్ధాః ఇతి వైదికే శబ్దే హి దృశ్యతే. ౧౭

436. ◆పరామర్శం జైమినిరచోదనాచ్చాపవదతి హి◆ * త్రయో ధర్మస్కన్ధాః ఇత్యత్ర చోదనాభావాదుపాసనస్తుత్యర్థమనువాదమేవ జైమినిర్మేనే. * వీరహా వా ఏష దేవానాం యోఽగ్నిముద్వాసయతే ఇత్యపవదతి చాశ్రమాన్తరమ్. ౧౮

437. ◆అనుష్ఠేయం బాదరాయణస్సామ్యశ్రుతేః◆ గృహస్థాశ్రమవదాశ్రమాన్తరమప్యనుష్ఠేయమితి బాదరాయణమతమ్, * త్రయో ధర్మస్కన్ధా ఇతి సర్వాశ్రమసామ్యశ్రుతేః. ౧౯

438. ◆విధిర్వా ధారణవత్◆ * ఉపరి హి దేవేభ్యో ధారయతీత్యప్రాప్తత్వేన యథా విధిః, తద్వత్. ౨౦

439. ◆స్తుతిమాత్రముపాదానాదితి చేన్నాపూర్వత్వాత్◆ ఉద్గీథాదిషు రసతమత్వాదిదృష్టివిధిర్న సంభవతి. * ఇయమేవ జుహూస్స్వర్గో లోక ఆహవనీయః ఇతివత్, కర్మాఙ్గభూతోద్గీథాద్యుపాదాయ తస్య రసతమత్వవచనం తత్స్తుతిమాత్రమితి చేత్, నైతత్; జుహ్వాదివిధివదుద్గీథాదివిధేరత్రాసన్నిధానాత్. రసతమత్వాదేశ్చాప్రాప్తత్వాద్రసతమత్వాదిదృష్టివిధిరేవ. ౨౧

440. ◆భావశబ్దాచ్చ◆ * ఉదీథముపాసీతేతి విధిప్రత్యయాచ్చ. ౨౨

441. ◆పారిప్లవార్థా ఇతి చేన్న విశేషితత్వాత్◆ వేదాన్తేషు తత్తద్విద్యారమ్భేఽధీతాః * ప్రతర్దనో హ వై ఇత్యాద్యాఖ్యాయికాః పారిప్లవార్థాః * ఆఖ్యానాని శంసన్తీతి తత్ర వినియోగాదితి చేత్, న; తత్రైవ * మనుర్వైవస్వత ఇత్యాద్యాఖ్యానానాం విశేషితత్వాత్తేషామేవ తత్ర వినియోగః. ౨౩

442. ◆తథా చైకవాక్యోపబన్ధాత్◆ విద్యావిధినైకవాక్యత్వాచ్చ * సోఽరోదీత్యాదివత్ విద్యాస్తుత్యర్థా ఏతాః. ౨౪

443. ◆అత ఏవ చాగ్నీన్ధనాద్యనపేక్షా◆ ఊర్ధ్వరేతసామ్ * ఏతమేవ ప్రవ్రాజినో లోకమిచ్ఛన్తః ప్రవ్రజన్తీత్యాది శ్రుతేరేవ విద్యావత్త్వాత్ తేష్వాధానాద్యనపేక్షా విద్యా. ౨౫

444. ◆సర్వాపేక్షా చ యజ్ఞాదిశ్రుతేరశ్వవత్◆ కర్మవత్సు గృహస్థేష్వగ్నిహోత్రాదిసర్వకర్మాపేక్షా విద్యా, * బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకేనే

త్యాదిశ్రుతేః. యథా చాశ్వో గమనసాధనభూతోఽపి స్వపరికరబన్ధాపేక్షో గమనే. ఊర్ధ్వరేతస్సు చ స్వాశ్రమకర్మాపేక్షా. ౨౬

445. ~◆శమదమాద్యుపేతస్స్యాత్తథాఽపి తు తద్విధేస్తదఙ్గతయా తేషామవశ్యానుష్ఠేయత్వాత్◆~ గృహస్థో విహితకర్మవ్యాపృతోఽపి * శాన్తో దాన్త ఇత్యాదినా శమదమాదివిధేస్తద్యుక్తస్స్యాత్. విద్యానిష్పత్తయే శమదమాదీనామవశ్యానుష్ఠేయత్వాత్, శాన్త్యుపరతిప్రభృతిభిర్వినా విద్యానిష్పత్త్యనుపపత్తేః. ౨౭

446. ◆~సర్వాన్నానుమతిశ్చ ప్రాణాత్యయే తద్దర్శనాత్◆~ ప్రాణవిద్యానిష్ఠస్య * నహ వా ఏవంవిది కిఞ్చనానన్నం భవతీతి సర్వాన్నానుమతిర్న సర్వదా, అపితు ప్రాణాత్యయాపత్తావేవ; అతిశయితశక్తేర్బ్రహ్మవిదోఽప్యుచ్ఛిష్టభక్షణాదిః ప్రాణాత్యయాపత్తావేవేతి దర్శనాత్. ౨౮

447. ~◆అబాధాచ్చ◆~ * ఆహారశుద్ధౌ సత్త్వశుద్ధిరిత్యాహారశుద్ధివిధేరబాధాచ్చ ప్రాణసంశయ ఏవ. ౨౯

448. ~◆అపి స్మర్యతే◆~ * ప్రాణసంశయమాపన్నో యోఽన్నమత్తి యతస్తతః, ఇత్యాదినా స్మర్యతే చ ప్రాణసంశయ ఏవేతి. ౩౦

449. ~◆శబ్దశ్చాతోఽకామకారే◆~ * తస్మాద్బ్రాహ్మణస్సురాం న పిబేదితి కామకారనివృత్తిశబ్దశ్చాత ఏవ; యతః ప్రాణసంశయ ఏవ సర్వాన్నానుమతిః. ౩౧

450. ~◆విహితత్వాచ్చాశ్రమకర్మాపి◆~ యజ్ఞాదికర్మ * యావజ్జీవమగ్నిహోత్రమిత్యాదినా విహితత్వాత్ విద్యారహితకేవలాశ్రమిణామప్యనుష్ఠేయమ్. ౩౨

451. ~◆సహకారిత్వేన చ◆~ * తమేతం వేదానువచనేన ఇత్యాదిశ్రుతేర్విద్యాఙ్గతయా విధేర్విద్యాసహకారిత్వేన విదుషా చానుష్ఠేయమ్. ౩౩

452. ~◆సర్వథాఽపి త ఏవోభయలిఙ్గాత్◆~ ఉభయత్ర వినియోగేఽపి యజ్ఞాదయస్త ఏవ, ఉభయత్ర ప్రత్యభిజ్ఞానాఖ్యాల్లిఙ్గాత్. కర్మస్వరూపైక్యేఽపి వినియోగపృథక్త్వేన న విరోధః. ౩౪

453. ~◆అనభిభవం చ దర్శయతి◆~ * ధర్మేణ పాపమపనుదతీతి విద్యోత్పత్తిప్రతిబన్ధకపాపనివర్తనేన విద్యాయా అనభిభవం కర్మానుష్ఠానకార్యం చ దర్శయతి. ౩౫

454. ~◆అన్తరా చాపి తు తద్దృష్టేః◆~ ఆశ్రమాన్తరా వర్తమానో విధురాదిరనాశ్రమీ. తస్యాపి విద్యాధికారోఽస్తి, రైక్వాదిష్వనాశ్రమిషు బ్రహ్మవిద్యాధికారదర్శనాత్.

455. ~◆అపి స్మర్యతే◆~ అనాశ్రమిణోఽపి జపాదినా విద్యానుగ్రహః స్మర్యతే * జప్యేనాపి చ సంసిద్ధ్యేదితి. ౩౭

456. ~◆విశేషానుగ్రహశ్చ◆~ ఆశ్రమానియతధర్మవిశేషేణ విద్యానుగ్రహశ్చ శ్రూయతే * తపసా బ్రహ్మచర్యేణ శ్రద్ధయా విద్యయా చాత్మానమిత్యాదినా. ౩౮

457. ~◆అతస్త్వితరజ్జ్యాయో లిఙ్గాచ్చ◆~ అనాశ్రమిత్వాదాశ్రమిత్వం జ్యాయః, ధర్మభూయస్త్వాత్. * అనాశ్రమీ న తిష్ఠేత్తు, ఇతి స్మృతేశ్చ. ౩౯

458. **తద్భూతస్య తు నాతద్భావో జైమినేరపి నియమాత్తద్రూపాభావేభ్యః** నైష్ఠికాదినిష్ఠస్య ప్రచ్యుత్య స్థితిర్న సంభవత్యేవ, నియమాత్ తద్రూపనివృత్తిభ్యః. యథా నియచ్ఛన్తి హి * అత్యన్తమాత్మానమాచార్యకులేఽవసాదయన్నితి, * అరణ్యమియాత్తతో న పునరేయాదితిచ, * సంన్యస్యాగ్నిం న పునరావర్తయేదితిచ. అతస్తేషాం ప్రచ్యుత్యస్థిత్యభావాద్విద్యానధికారః. జైమినేరప్యేవమ్. ౪౦

459. **నచాధికారికమపి పతనానుమానాత్తదయోగాత్** * అవకీర్ణిపశుశ్చ తద్వదిత్యధికారలక్షణోక్తం ప్రాయశ్చిత్తమపి తస్య న సంభవతి, తస్య ప్రాయశ్చిత్తానధికారస్మృతేః తదసంభవాత్. * ఆరూఢో నైష్ఠికంధర్మమిత్యారభ్య * ప్రాయశ్చిత్తంన పశ్యామిత్యాదిస్మృతేః. ౪౧

460. **ఉపపూర్వమపీత్యేకే భావమశనవత్తదుక్తమ్** ఉపపాతకత్వాత్ ప్రాయశ్చిత్తమేకే మధ్వశననిషేధతత్ప్రాయశ్చిత్తవదితి. తదుక్తమ్ * ఉత్తరేషాంచైతదవిరోధీతి. ౪౨

461. **బహిస్తూభయథాఽపిస్మృతేచారాచ్చ** ఉపపాతకత్వేఽపి అన్యథాఽపి కర్మాధికారబహిష్కృతా ఏతే. తథా స్మృతేః * ప్రాయశ్చిత్తం నపశ్యామి యేనశుద్ధ్యేత్స ఆత్మహేతి, శిష్టబహిష్కారాచ్చ. ౪౩

462. **స్వామినః ఫలశ్రుతేరిత్యాత్రేయః** ఉద్గీథాద్యుపాసనం యజమానేనానుష్ఠేయమ్, తస్యైవ క్రతువీర్యవత్తరత్వాదిఫలశ్రుతేరిత్యాత్రేయః. ౪౪

463. **ఆర్త్విజ్యమిత్యౌడులోమిస్తస్మై హి పరిక్రియతే** కర్మస్వరూపవత్తదఙ్గాశ్రయమప్యార్త్విజ్యమ్. సాఙ్గఫలసాధనకర్మానుష్ఠానాయ హి ఋత్విక్పరిక్రియతే. ౪౫

464. **సహకార్యన్తరవిధిః పక్షేణ తృతీయం తద్వతో విధ్యాదివత్** * తస్మాద్బ్రాహ్మణః పాణ్డిత్యంనిర్విద్యేత్యారభ్య * అథ మునిరిత్యత్ర విద్యావతో యజ్ఞాదివత్ బాల్యపాణ్డిత్యయోస్తృతీయం సహకార్యన్తరం మౌనం విధీయతే, పక్షేణ ప్రకృష్టమననశీలే మునిశబ్దప్రయోగాత్. విద్యాభ్యాసరూపమననమిదమప్రాప్తమేవ. ౪౬

465. **కృత్స్నభావాత్తు గృహిణోపసంహారః** కృత్స్నేష్వాశ్రమిషు విద్యాసద్భావాత్, ఛాన్దోగ్యే * అభిసమావృత్య కుటుమ్బే ఇత్యారభ్య * స ఖల్వేవం వర్తయన్యావదాయుషమితి గృహిణోపసంహారస్సర్వేషాం ప్రదర్శనార్థః. తుశబ్దో హి గృహిణ ఏవేతి శఙ్కావ్యావృత్త్యర్థః. ౪౭

466. **మౌనవదితరేషామప్యుపదేశాత్** * అథ మునిరిత్యత్రాపి * అథభిక్షాచర్యంచరతీతి పారివ్రాజ్యోపసంహారః ప్రదర్శనార్థః, మౌనభిక్షాచర్యవదితరాశ్రమధర్మాణాం యజ్ఞాదీనామప్యుపదేశాత్. ౪౮

467. **అనావిష్కుర్వన్నన్వయాత్** * పాణ్డిత్యంనిర్విద్య బాల్యేన తిష్ఠాసేదితి బాల్యమిత్యవిశేషేణ శ్రుతావపి బాలకర్మ స్వమాహాత్మ్యానావిష్కారరూపం విద్యాన్వయయోగ్యతయా విధీయతే. ౪౯

468. **ఐహికమప్రస్తుతప్రతిబన్ధే తద్దర్శనాత్** అభ్యుదయఫలముపాసనం స్వసాధనభూతపుణ్యకర్మానన్తరముత్పద్యత ఇతి నాయం నియమః. ప్రబలకర్మాన్తరప్రతిబన్ధా

భావే. తదనన్తరం, ప్రతిబన్ధేతు తస్మిన్ సమాప్తే, * తదేవ వీర్యవత్తరమితి ప్రతిబన్ధాభావే ఫలదర్శనాత్. ౫౦

469. ~ ఏవం ముక్తిఫలానియమస్తదవస్థావధృతేస్తదవస్థావధృతేః ~ ఏవం ముక్తిఫలోపాసనస్యాపి ప్రతిబన్ధభావాభావయోరిత్యనియమః, ప్రతిబన్ధాభావ ఏవేతి ఫలోదయావస్థావధృతేః. ౫౧

ఇతి శ్రీ భగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీవేదాన్తసారే తృతీయస్యాధ్యాయస్య చతుర్థపాదః. సమాప్తశ్చాధ్యాయః.

శ్రీమతే రామానుజాయనమః.

శ్రీ వేదాన్తసారే చతుర్థాధ్యాయే ప్రథమః పాదః.

---

470. ~ ఆవృత్తిరసకృదుపదేశాత్ ~ బ్రహ్మవిదాప్నోతి పరమిత్యాదిషు మోక్షసాధనం వేదనమసకృదావృత్తమ్, * విద్యాత్ * ఉపాసీతేతి విద్యుపాస్త్యోరుపక్రమోపసంహారయోర్వ్యతికరేణోపదేశాత్. ౧

471. ~ లిఙ్గాచ్చ ~ లిఙ్గం స్మృతిః, *మాం ధ్యాయన్త ఉపాసతే, తేషామహం సముద్ధర్తా * తద్రూపప్రత్యయే చైకా సన్తతిశ్చాన్యనిఃస్పృహా, తద్ధ్యానమ్, ఇత్యాదిస్మృతేశ్చ.

472. ~ ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తి గ్రాహయన్తిచ ~ యద్యపి * అధికంతుభేదనిర్దేశాత్ * అధికోపదేశాదిత్యాదిషు ప్రత్యగాత్మనోఽర్థాన్తరత్వం బ్రహ్మణః ప్రతిపాదితమ్, తథాఽప్యుపాసితా * అహం బ్రహ్మాస్మీత్యేవోపాసీత; యతః పూర్వే ఉపాసితారః * త్వం వా అహమస్మి భగవో దేవతే అహం వై త్వమసి భగవో దేవతే ఇత్యాత్మేత్యేవోపగచ్ఛన్తి. ఉపాసితురర్థాన్తరమపి బ్రహ్మ తానుపాసిత్రాన్ స్వాత్మభూతం గ్రాహయన్తి శాస్త్రాణి * య ఆత్మని తిష్ఠన్నాత్మనోఽన్తరో యమాత్మా న వేద యస్యాత్మా శరీరం యమాత్మానమన్తరో యమయతి స త ఆత్మేత్యాదీని. యథా మనుష్యోఽహమితి మనుష్యశరీరస్య స్వాత్మప్రకారతైకస్వభావతయా ప్రకారిణి స్వాత్మని అహంశబ్దస్య తద్బుద్ధేశ్చ పర్యవసానమ్, తథా స్వాత్మనోఽపి పరమాత్మశరీరతయా తత్ప్రకారస్వభావత్వేన అహంశబ్దతద్బుద్ధ్యోః పరమాత్మని పర్యవసానమితి అహంబ్రహ్మేత్యేవోపాస్యమితి. ౩

473. ~ న ప్రతీకే న హి సః ~ * మనో బ్రహ్మేత్యాదిప్రతీకే తు నాత్మేతి గ్రహణమ్. నహి తత్ర సః-పరమాత్మోపాస్యః, పరమాత్మదృష్ట్యా హి మనఃప్రభృతీతి. ౪

474. ~ బ్రహ్మదృష్టిరుత్కర్షాత్ ~ బ్రహ్మణ ఉత్కృష్టత్వాత్తద్దృష్ట్యా మనఆద్యుపాసనం హ్యాభ్యుదయాయ భవతీతి. ౫

475. ~ ఆదిత్యాదిమతయశ్చాఙ్గ ఉపపత్తేః ~ * య ఏవాసౌ తపతి తముద్గీథముపాసీతేత్యాదావప్యాదిత్యాదేరేవోత్కృష్టత్వాత్ ఉద్గీథాదౌ తద్దృష్టయః కార్యాః. ౬

476. ~ ఆసీనస్సంభవాత్ ~ ఆసీన ఉపాసనం కుర్యాత్, తస్యైవైకాగ్ర్యసంభవాత్. ౭

477. ధ్యానాచ్చ * నిదిధ్యాసితవ్య ఇత్యుపాసనస్య ధ్యానరూపత్వా చ్చాసీనః. ౯

478. అచలత్వం చాపేక్ష్య పృథివ్యాదేరచలత్వంచాపేక్ష్య * ధ్యాయతీవ పృథివీతి ప్రయోగాత్. మనసో నిశ్చలత్వమాసీనస్యైవ. ౮

479. స్మరన్తిచ * ఉపవిశ్యాసనే యుఞ్జ్యాదిత్యాదినా. ౧౦

480. యత్రైకాగ్రతా తత్రావిశేషాత్ యత్రైకాగ్రతా తత్ర దేశే తత్ర కాలే ఉపాసీతేతి, దేశకాలవిశేషాశ్రవణాత్. ౧౧

481. ఆప్రయాణాత్తత్రాపి హిదృష్టమ్ ఆప్రయాణాదహరహరుపాసనం కార్యమ్ * స ఖల్వేవం వర్తయన్యావదాయుషమితి దర్శనాత్. ౧౨

482. తదధిగమ ఉత్తరపూర్వాఘయోరశ్లేషవినాశౌ తద్వ్యపదేశాత్ ఉపాసనే ప్రారబ్ధే తత్సామర్థ్యాదేవ పూర్వకృతాఘనాశః, ఉత్తరాఘాశ్లేషశ్చ భవతి, * ఏవం హాస్య సర్వే పాప్మానః ప్రదూయన్తే * ఏవమేవంవిది పాపం కర్మ న శ్లిష్యతే, ఇతి శ్రుతేః. ౧౩

483. ఇతరస్యాప్యేవమసంశ్లేషః పాతే తు విదుషః పుణ్యస్యాపి మోక్షవిరోధిత్వేనానిష్టఫలత్వసామ్యాదేవమశ్లేషవినాశౌ. వృష్ట్యన్నాయురారోగ్యాదివిద్యానుగుణఫలస్య కర్మణః శరీరపాతాదూర్ధ్వమఫలత్వమ్. ౧౪

484. అనారబ్ధకార్యే ఏవ తు పూర్వే తదవధేః విద్యాధిగతేః పూర్వకృతే పుణ్యపాపే ఫలదానాయాప్రవృత్తే ఏవ వినశ్యతః, * తస్య తావదేవ చిరమితి శరీరపాతావధిశ్రుతేః. ౧౫

485. అగ్నిహోత్రాది తు తత్కార్యాయైవ తద్దర్శనాత్ అగ్నిహోత్రాద్యాశ్రమకర్మ, విద్యోత్పత్త్యాఖ్యకార్యాయైవ ఆప్రయాణాదనుష్ఠేయమ్. * తమేతం వేదానువచనేనేత్యాదినా విద్యోత్పత్తికార్యత్వం హ్యాశ్రమధర్మస్య దృష్టమ్. ౧౬

486. అతోఽన్యాఽపి హ్యేకేషాముభయోః * తస్య పుత్రా దాయముపయన్తి * ద్విషన్తః పాపకృత్యాం సుహృదస్సాధుకృత్యామిత్యాదివచనస్యాగ్నిహోత్రాదేరన్యాఽప్యనాదికాలప్రవృత్తా సాధుకృత్యా ప్రబలకర్మప్రతిబద్ధఫలా, ఉత్తరా వృష్ట్యన్నాది విద్యానుగుణఫలా ప్రతిబద్ధా చేతి పూర్వోత్తరకృతయోరుభయోరప్యస్త్యేవ విషయః. ౧౭

487. యదేవ విద్యయేతి హి * యదేవ విద్యయేత్యత్ర ఫలప్రతిబన్ధోఽస్తీతి హ్యుక్తమ్. ౧౮

488. భోగేన త్వితరే క్షపయిత్వాఽథ సంపద్యతే ఆరబ్ధకార్యయోః పుణ్యపాపయోర్యత్ఫలమ్, తత్ ఏకశరీరావసానమనేకశరీరావసానం వా భుక్త్వైవ తదనన్తరం బ్రహ్మ ప్రాప్నోతి. ౧౯

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీవేదాన్తసారే
చతుర్థస్యాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః.

చతుర్థాధ్యాయే ద్వితీయః పాదః

489. ~ వాఙ్మనసి దర్శనాచ్ఛబ్దాచ్చ ~ * అస్య సోమ్య పురుషస్య ప్రయతో వాఙ్మనసి సంపద్యత ఇతి శబ్దాత్, ఉత్క్రాన్తౌ మనసః ప్రాగేవ వాచ ఉపరతిదర్శనాచ్చ వాఙ్మనసి సంపద్యతే-యుజ్యత ఇతి. ౧

490. ~ అత ఏవ సర్వాణ్యను ~ అతః - * ఇన్ద్రియైర్మనసి సంపద్యమానైరితి శబ్దాత్, ఉపరతిదర్శనాచ్చ, వాచమను సర్వాణీన్ద్రియాణి మనసి చ సంయుజ్యన్తే. ౨

491. ~ తన్మనః ప్రాణ ఉత్తరాత్ ~ ఉత్తరాత్ * మనః ప్రాణ ఇతి శబ్దాత్ సర్వేన్ద్రియయుక్తం మనః ప్రాణే సంయుజ్యతే. ౩

492. ~ సోఽధ్యక్షే తదుపగమాదిభ్యః ~ సః - ప్రాణః, అనన్తరం జీవేన సంయుజ్యతే * ఏవమేవేమమాత్మానమన్తకాలే సర్వే ప్రాణా అభిసమాయన్తీతి ప్రాణస్య జీవోపగమాదిశ్రుతేః. ౪

493. ~ భూతేషు తచ్ఛ్రుతేః ~ * ప్రాణస్తేజసీతి భూతాన్తరసంసృష్టం తేజోఽభిధీయత ఇతి ప్రాణా భూతేషు సంయుజ్యన్తే. ౫

494. ~ నైకస్మిన్దర్శయతో హి ~ * తేజసీతి న తేజోమాత్రే, త్రివృత్కరణశ్రుతిస్మృతిభ్యాం కేవలస్య తేజసోఽనవస్థానాత్. ౬

495. ~ సమానా చాసృత్యుపక్రమాదమృతత్వం చానుపోష్య ~ అర్చిరాదిగత్యుపక్రమాత్ప్రాగుత్క్రాన్తిః విద్వదవిదుషోస్సమానా, విదుషోఽర్చిరాదిగత్యా బ్రహ్మప్రాప్తిశ్రుతేః. * యదా సర్వే ప్రముచ్యన్తే కామా యేఽస్య హృది స్థితాః । అథ మర్త్యోఽమృతో భవత్యత్ర బ్రహ్మ సమశ్నుతే॥ ఇతి అత్రైవ అమృతత్వబ్రహ్మప్రాప్తివచనం శరీరేన్ద్రియాదిసంబన్ధమదగ్ధ్వోపాసనారంభాభిప్రాయమిత్యుపగన్తవ్యమిత్యర్థః. ౭

496. ~ తదాపీతేస్సంసారవ్యపదేశాత్ ~ అర్చిరాదిగమనేన బ్రహ్మప్రాప్తేః ప్రాక్ శరీరసంబన్ధవ్యపదేశాత్ తత్-అమృతత్వాదివచనముక్తప్రకారమేవ. ౮

497. ~ సూక్ష్మం ప్రమాణతశ్చ తథోపలబ్ధేః ~ శరీరాదుత్క్రాన్తస్యాపి సూక్ష్మశరీరమనువర్తతే; అన్యథా గత్యనుపపత్తేః. న కేవలం గత్యనుపపత్తిమాత్రం సూక్ష్మశరీరవత్త్వే ప్రమాణమ్, చన్ద్రమసా సంవాదాదిప్రమాణాన్తరతశ్చ సూక్ష్మశరీరవత్త్వోపలబ్ధేః * తం ప్రతిబ్రూయాత్ సత్యం బ్రూయాదితి. ౯

498. ~ నోపమర్దేనాతః ~ అతః - ఉక్తాద్ధేతోః, * అథ మర్త్యోఽమృతో భవతీత్యాద్యమృతత్వవచనం న దేహసంబన్ధోపమర్దేన. ౧౦

499. ~ అస్యైవ చోపపత్తేరూష్మా ~ అస్య-సూక్ష్మశరీరస్య విద్యమానత్వోపపత్తేశ్చ, న తదుపమర్దేన. ఉపలభ్యతే హ్యుత్క్రామతో విదుషస్సూక్ష్మదేహగుణ ఊష్మా; అన్యత్రానుపలంభాన్న స్థూలగుణః. ౧౧

500. ~ ప్రతిషేధాదితి చేన్న శారీరాత్స్పష్టో హ్యేకేషామ్ ~ *అథాకామయమానో న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీతి విదుష ఉత్క్రాన్తిప్రతిషేధాదత్రైవ సాక్షాద్బ్రహ్మప్రాప్తిరితి చేత్, నైతత్; విదుష ఉత్క్రమమాణస్యార్చిరాదికయా గమనాయ ప్రాణాన

విశ్లిష్యన్తే ఇతి హ్యుచ్యతే * న తస్య ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీతి. అయమర్థో మాధ్యన్దినానాం పాఠే స్పష్టోఽభిధీయతే * యోఽకామో నిష్కామ ఆప్తకామ ఆత్మకామః న తస్మాత్ప్రాణా ఉత్క్రామన్తీతి. ౧౨

501. ~ స్మర్యతే చ ~ విదుషోఽపి మూర్ధన్యనాడ్యా గమనం స్మర్యతేచ - * ఊర్ధ్వమేకస్థితస్తేషాం యో భిత్త్వా సూర్యమణ్డలమ్, బ్రహ్మలోకమతిక్రమ్య తేన యాతి పరాం గతిమితి. ౧౩

502. ~ తాని పరే తథా హ్యాహ ~ * తేజః పరస్యాం దేవతాయామితి శ్రుతేః పరదేవతాసంపత్తిరుత్క్రమమాణస్య విశ్రమస్థానమితి, తాని - భూతాని, జీవసంయుక్తాని పరదేవతాయాం సంపద్యన్తే. ౧౪

503. ~ అవిభాగో వచనాత్ ~ పరదేవతాసంపత్తివచనమవిభాగమాత్రపరమ్, * వాఙ్మనసి సంపద్యత ఇతి సంపత్తిపదస్యైవాత్రానుషక్తస్యార్థాన్తరపరత్వే ప్రమాణాభావాత్. మనఃప్రభృతిషు హి ప్రలయాసంభవాదవిభాగమాత్రపరమ్. ౧౫

504. ~ తదోకోఽగ్రజ్వలనం తత్ప్రకాశితద్వారో విద్యాసామర్థ్యాత్తచ్ఛేషగత్యనుస్మృతియోగాచ్చ హార్దానుగృహీతశ్శతాధికయా ~ హార్దపరమపురుషారాధనరూపవిద్యాసామర్థ్యాత్, తదఙ్గగతిచిన్తనేన చ ప్రీతపరమపురుషానుగృహీతః, తదనుగ్రహతః ప్రకాశితతద్వారో జీవః, శతాధికయా-మూర్ధన్యనాడ్యా గచ్ఛతి. తదనుగ్రహాదేవ జీవస్థానమగ్రే ప్రకాశవద్భవతి. హార్దః-పరమాత్మా పరమపురుషః, *తస్యాశ్శిఖాయా మధ్యే పరమాత్మా వ్యవస్థితః, * సర్వస్య చాహం హృది సంనివిష్టః, ఇతిహి శ్రుతిస్మృతీ. ౧౬

505. ~ రశ్మ్యనుసారీ ~ * అథైతైరేవ రశ్మిభిరూర్ధ్వమాక్రమత ఇతి శ్రుతేః విద్వాన్ రశ్మ్యనుసార్యేవ గచ్ఛతి. నిశ్యపి రశ్మయస్సంభవన్త్యేవ, నిదాఘాదావూష్మోపలబ్ధేః; హేమన్తేఽనుపలబ్ధిస్తు హిమాభిభవకృతా. ౧౭

506. ~ నిశి నేతి చేన్న సంబన్ధస్య యావద్దేహభావిత్వాద్దర్శయతిచ. ~ * దివా చ శుక్లపక్షశ్చేత్యారభ్య * విపరీతంతు గర్హితమితి నిశామరణనిన్దనాత్, నిశి మృతస్య న బ్రహ్మప్రాప్తిరితి చేత్, న; కర్మసంబన్ధస్య యావద్దేహభావిత్వాత్, ప్రారబ్ధస్య యావచ్చరమదేహావసానభావిత్వాచ్చ, బ్రహ్మప్రాప్తివిఘ్నహేత్వభావాత్. దర్శయతిచ - * తస్య తావదేవ చిరం యావన్న విమోక్ష్యే అథ సంపత్స్య ఇతి. నిశానిన్దా ఇతరపురుషార్థవిషయా. ౧౮

507. ~ అతశ్చాయనేఽపి దక్షిణే ~ అతః-బన్ధహేత్వభావాదేవ, దక్షిణాయనమృతస్యాపి విదుషో బ్రహ్మప్రాప్తిరస్త్యేవ. ౧౯

508. ~ యోగినః ప్రతి స్మర్యేతే స్మార్తే చైతే ~ * యత్ర కాలే త్వనావృత్తిమావృత్తించైవ యోగిన ఇతి న మరణకాలః స్మర్యతే; అపితు యోగినః - విద్యానిష్ఠాన్ప్రతి అర్చిరాదికా తద్విపరీతా చేతి, ఏతే స్మార్తే-స్మృతివిషయభూతే స్మర్యేతే-*నైతే సృతీ పార్థ జానన్యోగీ ముహ్యతి కశ్చనేతి వచనాత్. ౨౦

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే వేదాన్తసారే
చతుర్థస్యాధ్యాయస్య ద్వితీయః పాదః.

చతుర్థాధ్యాయే తృతీయఃపాదః.

509. అర్చిరాదినా తత్ప్రథితేః. అర్చిరాదినైకేన విద్వాన్ గచ్ఛతి, సర్వాసు శ్రుతిషు తచ్చిహ్నైస్తత్ప్రత్యభిజ్ఞానాత్. ౧

510. వాయుమబ్దాదవిశేషవిశేషాభ్యామ్. * మాసేభ్యస్సంవత్సరం సంవత్సరాదాదిత్యమిత్యబ్దాదిత్యయోర్మధ్యే ద్వయోః ప్రకరణాన్తరయోః ఏకత్ర దేవలోకః శ్రుతః, ఇతరత్ర వాయుశబ్దః. తత్ర దేవలోకశబ్దోఽపి దేవానాం లోక ఇతి వాయోరవిశేషేణ వాచకః, వాయుశబ్దశ్చ తస్యైవ విశేషేణ వాచక ఇతి అవిశేషవిశేషాభ్యాం - దేవలోకవాయుశబ్దాభ్యాం వాయురేక ఏవ విహిత ఇత్యబ్దాదూర్ధ్వమాదిత్యాత్పూర్వం వాయుమేవ నివేశయేత్.

511. తటితోఽధి వరుణస్సంబన్ధాత్. తటితోఽనన్తరం వరుణో నివేశ్యః, మేఘోదరవృత్తిత్వాద్విద్యుతః మేఘస్థజలాత్మకత్వేన లోకవేదయోర్వరుణస్య విద్యుత్సంబన్ధావగమాత్, తదనన్తరమిన్ద్రప్రజాపతిపాఠక్రమాత్, ప్రబలవిశేషాభావాచ్చ. 3

512. ఆతివాహికాస్తల్లిఙ్గాత్. అర్చిరాద్యభిమానిదేవతావిశేషాః విదుషామాతివాహికత్వేన పరమపురుషనియుక్తా ఇతి విజ్ఞాయతే. * స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయతీతి తేష్వేకత్ర గమయితృత్వదర్శనాల్లిఙ్గాత్. ౪

513. వైద్యుతేనైవ తతస్తచ్ఛ్రుతేః. * చన్ద్రమసో విద్యుతం తత్పురుషోఽమానవస్స ఏనాన్ బ్రహ్మ గమయతీతి శ్రుతేః వైద్యుతపురుషాత్ పరస్తాత్ స ఏవ బ్రహ్మ గమయితా; వరుణేన్ద్రప్రజాపతీనాం తదనుగ్రాహకత్వమేవ. ౫

514. కార్యం బాదరిరస్య గత్యుపపత్తేః. కార్యం - హిరణ్యగర్భముపాసీనానర్చిరాదిర్నయతి, అస్యైవ గత్యుపపత్తేః. నహి సర్వగతం పరబ్రహ్మోపాసీనానాం గతిరస్తీతి బాదరిర్మేనే. ౬

515. విశేషితత్వాచ్చ. * పురుషోఽమానవ ఏత్య బ్రహ్మలోకాన్ గమయతి, * ప్రజాపతేస్సభాం వేశ్మ ప్రపద్యే ఇతి చ విశేషితత్వాత్ హిరణ్యగర్భమేవ. ౭

516. సామీప్యాత్తు తద్వ్యపదేశః. బ్రహ్మ గమయతీతి బ్రహ్మవ్యపదేశస్తత్సామీప్యాత్. అస్య * యో బ్రహ్మాణం విదధాతి పూర్వమితి సామీప్యమస్తిహి. ౮

517. కార్యాత్యయే తదధ్యక్షేణ సహాతః పరమభిధానాత్. హిరణ్యగర్భప్రాప్తావప్యపునరావృత్తిశ్రుత్యవిరోధః; హిరణ్యగర్భలోకాత్యయే తదధ్యక్షేణ సహాతః పరం గచ్ఛతి, * తే బ్రహ్మలోకే తు పరాన్తకాలే పరామృతాత్పరిముచ్యన్తి సర్వే, ఇతిశ్రుతేః. ౯

518. స్మృతేశ్చ. * బ్రహ్మణా సహ తే సర్వే ఇత్యారభ్య * ప్రవిశన్తి పరం పదమితి స్మృతేశ్చ. ౧౦

519. పరం జైమినిర్ముఖ్యత్వాత్. పరముపాసీనానితి జైమినిః, * బ్రహ్మ గమయతీతి తత్రైవ ముఖ్యత్వాత్. ౧౧

520. దర్శనాచ్చ. * అస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరఞ్జ్యోతిరుపసంపద్యేతి శ్రుతేశ్చ. ౧౨

521. నచ కార్యే ప్రత్యభిసన్ధిః. * ప్రజాపతేస్సభామితిప్రత్యభిసన్ధిశ్చ

ప కార్యే, ప్రజాపతిశబ్దస్య * పతిం విశ్వస్యేత్యాదిశ్రుతేః పరస్మిన్నేవ ముఖ్యత్వాత్; బ్రహ్మ లోకశబ్దశ్చ కర్మధారయవృత్త్యా తత్రైవేత్యభిప్రాయః. * తే బ్రహ్మలోకే ఇతి తు శ్రుతిః బ్రహ్మైవ లోక ఇతి పరబ్రహ్మవిషయైవ. * బ్రహ్మణా సహ తే సర్వే ఇతి స్మృతిశ్చ * తదుపర్యపీతి న్యాయేన చతుర్ముఖలోకస్థోపాసక(క)నవిషయా. ౧౩

522. అప్రతీకాలమ్బనాన్నయతీతి బాదరాయణ ఉభయథా చ దోషాత్తత్క్రతుశ్చ ప్రతీకాలమ్బనా హి, నామాదిప్రాణశబ్దనిర్దిష్టప్రత్యగాత్మస్వరూపపర్యన్తం సర్వం చిదచిద్వస్తుజాతం బ్రహ్మదృష్ట్యా స్వరూపేణ వా యే ఉపాసతే తే; అప్రతీకాలమ్బనాః తద్వ్యతిరిక్తాః యే పఞ్చాగ్నివిదః, యే చ పరం బ్రహ్మోపాసతే, తాన్నయత్యర్చిరాదిరితి భగవాన్ బాదరాయణో మన్యతే. కార్యమితి పక్షే పరమేవేతి చ పక్షే సకలోపనిషద్విరోధరూపదోషః ప్రసజ్యతే. కార్యపక్షే * బ్రహ్మ గమయతి * పరంజ్యోతిరుపసంపద్యేత్యాద్యాః ప్రకుప్యేయుః. పరమేవేతి పక్షే * య ఏవమేతద్విదుర్యే చేమేఽరణ్యే శ్రద్ధాం సత్యముపాసతే తేఽర్చిషమభిసంభవన్తీతి శ్రుతిః ప్రకుప్యేత. కార్యపక్షే తత్క్రతున్యాయశ్చ విరుధ్యతే. అర్చిరాదినా గతానాం హి బ్రహ్మప్రాప్తిరపునరావృత్తిశ్చ శ్రూయతే. పఞ్చాగ్నివిదస్తు, ప్రకృతివియుక్తాత్మస్వరూపం * య ఆత్మని తిష్ఠన్నిత్యాదినాఽవగతబ్రహ్మాత్మకత్వముపాసత ఇతి హ్యప్రతీకాలమ్బనత్వమ్. తత్క్రతున్యాయావిరోధశ్చ; ఉభయేఽపి హి పరిపూర్ణం బ్రహ్మోపాసతే ముఖభేదేన-స్వాత్మశరీరకం బ్రహ్మ కేచన, బ్రహ్మాత్మకస్వాత్మానమితరే-ఇతి. ౧४

523. విశేషంచ దర్శయతి. కార్యముపాసీనానాం బ్రహ్మప్రాప్తివ్యతిరిక్త పరిమితదేశకాలఫలవిశేషంచ దర్శయతి శ్రుతిః * యావన్నామ్నో గతమిత్యాదికా. ౧౫

ఇతి శ్రీభగవద్రామానుజవిరచితే వేదాన్తసారే
చతుర్థస్యాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః.

చతుర్థాధ్యాయే చతుర్థః పాదః.

524. సంపద్యావిర్భావస్స్వేన శబ్దాత్. * ఏవమేవైష సంప్రసాదోఽస్మాచ్ఛరీరాత్సముత్థాయ పరం జ్యోతిరుపసంపద్య స్వేన రూపేణాభినిష్పద్యతే. ఇతి సిద్ధస్యైవ ప్రత్యగాత్మస్వరూపస్య అనాదికర్మణా తిరోహితస్య పరంజ్యోతిరుపసంపద్యావిర్భావ ఉచ్యతే. స్వేన రూపేణేతి విశిష్యాభిధానాత్. ౧

525. ముక్తః ప్రతిజ్ఞానాత్. ఆత్మస్వరూపమాత్రస్య ప్రాగేవ సిద్ధత్వేఽపి కర్మబన్ధవినిర్ముక్తాపరిచ్ఛిన్నజ్ఞానాదిస్వరూపస్య హ్యత్రావిర్భావ ఉచ్యతే. * ఏతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామీతి జాగరితాద్యవస్థాతిరోధానవినిర్ముక్తస్యైవ వక్తవ్యతయా ప్రతిజ్ఞానాత్. ౨

526. ఆత్మా ప్రకరణాత్. * భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామి ఇతి ప్రకృతాపహతపాప్మత్వాదిగుణక ఆత్మేతి ప్రకరణాదవగమ్యతే * య ఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యారభ్య, * సత్యకామస్సత్యసఙ్కల్పస్సోఽన్వేష్టవ్యః, ఇతి ప్రకృత్య * ఏతం త్వేవ తే భూయోఽనువ్యాఖ్యాస్యామీత్యుక్తమ్, ౩

527. ⁓❖ అవిభాగేన దృష్టత్వాత్ ❖⁓ ఆవిర్భూతస్వరూపోఽయం ముక్తాత్మా స్వాత్మశరీరకం పరం బ్రహ్మ స్వాత్మనోఽప్యాత్మతయా అహం బ్రహ్మాస్మీత్యవిభాగేనైవానుభవతి * ఆత్మేతి తూపగచ్ఛన్తి గ్రాహయన్తిచేతి తథారూపోపాసనేన తథావిధస్వరూపస్య దృష్టత్వాత్. * య ఆత్మని తిష్ఠన్...యస్యాత్మా శరీరమ్ స త ఆత్మా, * తత్త్వమసీత్యాది శాస్త్రప్రసిద్ధమేవ హ్యుపాసితమ్. ౪

528. ⁓❖ బ్రాహ్మేణ జైమినిరుపన్యాసాదిభ్యః ❖⁓ అస్య స్వరూపావిర్భావః బ్రాహ్మేణ - అపహతపాప్మత్వాదిగుణకస్వరూపేణ. తేహి బ్రహ్మగుణాః ప్రత్యగాత్మనోఽపి స్వాభావికా గుణా ఇతి * య ఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యారభ్య ఉపన్యాసాదిభ్యః అవగమ్యతే. త ఏవ * జగత్క్రీడన్ రమమాణ ఇత్యాదినోచ్యన్తే, ఇతి జైమినేర్మతమ్. ౫

529. ⁓❖ చితితన్మాత్రేణ తదాత్మకత్వాదిత్యౌడులోమిః ⁓❖ * విజ్ఞానఘన ఏవేత్యవధారణాత్ విజ్ఞానమాత్రస్వరూప ఇత్యౌడులోమిః. ౬

530. ⁓❖ ఏవమప్యుపన్యాసాత్పూర్వభావాదవిరోధం బాదరాయణః ❖⁓ * విజ్ఞానఘన ఏవేతి స్వప్రకాశస్వాత్మస్వరూప ఇత్యవగతేఽపి * య ఆత్మాఽపహతపాప్మేత్యుపన్యాసాదినా పూర్వేషామపహతపాప్మత్వాదీనామపి సద్భావావగమాదుభయశ్రుత్యవగతోభయస్వరూపస్య పరస్పరవిరోధాభావాద్రూపద్వయం నాన్యోన్యపరిహారీత్యుభయరూపసముచ్చయం భగవాన్ బాదరాయణో మేనే. ౭

531. ⁓❖ సఙ్కల్పాదేవ తచ్ఛ్రుతేః ❖⁓ * స యది పితృలోకకామ ఇత్యాదినాఽవగతాః పిత్రాదయః. * సఙ్కల్పాదేవాస్యేతి శ్రుతేస్సఙ్కల్పాదేవ భవన్తి. యథా పరమపురుషస్య లీలాప్రవృత్తస్య దశరథవసుదేవాదయస్సఙ్కల్పాదేవ భవన్తి; ఏవమేవ పరమపురుషలీలాన్తర్గతస్య ముక్తస్యాపి తదుపకరణభూతాః పిత్రాదయస్సఙ్కల్పాదేవ భవన్తీత్యర్థః. ౮

532. ⁓❖ అత ఏవ చానన్యాధిపతిః ❖⁓ అత ఏవ * అపహతపాప్మా...సత్యసఙ్కల్ప ఇత్యాదిశ్రుతేః, న కదాచిదపి కర్మాధీనోఽయమ్. ౯

533. ⁓❖ అభావం బాదరిరాహ హ్యేవమ్ ⁓❖ తస్య దేహేన్ద్రియాద్యుపకరణాభావం బాదరిర్మేనే * న హ వై సశరీరస్యేత్యాదిర్హి తదభావమాహ. ౧౦

534. ⁓❖ భావం జైమినిర్వికల్పామననాత్ ❖⁓ * ఏకధా భవతీత్యాదినా దేహేన్ద్రియాదిభిర్వివిధతాశ్రుతేః, దేహాద్యుపకరణసద్భావం జైమినిర్మేనే. ౧౧

535. ⁓❖ ద్వాదశాహవదుభయవిధం బాదరాయణోఽతః ❖⁓ ఉభయశ్రుతేస్సశరీరత్వమశరీరత్వంచేచ్ఛాతః. యథా, ద్వాదశాహే ఉభయశ్రుతేస్సత్రమహీనంచభవతి.

536. ⁓❖ తన్వభావే సన్ధ్యవదుపపత్తేః ❖⁓ స్వేనైవ సృష్టతన్వాద్యభావే, స్వప్నే * అథ రథాన్ రథయోగాన్ పథస్సృజతే, ఇతి పరమపురుషసృష్టైర్భోగవత్ ముక్తోఽపి పరమపురుషసృష్టైరేవ లీలారసం భుఙ్క్తే. ౧౩

537. ⁓❖ భావే జాగ్రద్వత్ ❖⁓ స్వేనైవ సృష్టోపకరణభావే జాగ్రత్పురుషవత్ భుఙ్క్తే. ౧౪

538. ప్రదీపవదావేశస్తథాహి దర్శయతి ఏకదేశస్థితస్యాపి స్వప్రభారూపజ్ఞానవ్యాప్త్యా సర్వానుభవస్సిద్ధ్యతి * వాలాగ్రశతభాగస్యేత్యారభ్య, * స చానన్త్యాయ కల్పతే, ఇతి హి దర్శయతి. ౧౫

539. స్వాప్యయసంపత్త్యోరన్యతరాపేక్షమావిష్కృతంహి * ప్రాజ్ఞేనాత్మనా సంపరిష్వక్తో న బాహ్యం కిఞ్చన వేద నాన్తరమితి వేదనాభావవచనం సుషుప్తిమరణయోరన్యతరాపేక్షమిత్యుక్తమ్. * నాహ ఖల్వయమేవం సంప్రత్యాత్మానం జానాత్యయమహమస్మీత్యాదినా సుషుప్త్యాదావకిఞ్చిజ్జ్ఞత్వమావిష్కృతం హి. ౧౬

540. జగద్వ్యాపారవర్జం ప్రకరణాదసన్నిహితత్వాచ్చ అపహతపాప్మత్వాదిసత్యసఙ్కల్పత్వపర్యన్తం ముక్తస్య జగజ్జన్మాదికారణత్వవర్జమ్. * యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే ఇత్యారభ్య * తద్బ్రహ్మేత్యాది జగత్సృష్ట్యాది పరస్యైవేతి ప్రకరణాదవగమ్యతే. సృష్ట్యాదిప్రకరణేషు ముక్తస్యాసన్నిహితత్వాచ్చ. ముక్తస్యాతిరోహితస్వమాహాత్మ్యస్యానవధికాతిశయానన్దపరిపూర్ణబ్రహ్మానుభవ ఏవ. బ్రహ్మణోఽపి జగద్వ్యాపారో లీలామాత్రమితి * లోకవత్తు లీలాకైవల్యమిత్యుక్తమ్. ౧౭

541. ప్రత్యక్షోపదేశాదితి చేన్నాధికారికమణ్డలస్థోక్తేః * ఇమాల్లోకాన్ కామాన్నీ కామరూప్యనుసఞ్చరన్నిత్యుపదేశాజ్జగద్వ్యాపారోఽస్తీతి చేత్, న; హిరణ్యగర్భాద్యాధికారికమణ్డలస్థభోగోక్తేః. నహి తత్ర నియమనం శ్రుతమ్. ౧౮

542. వికారావర్తి చ తథాహి స్థితిమాహ వికారాసంస్పృష్టపరిపూర్ణపరబ్రహ్మానుభవ ఏవ తస్య సుఖమ్; తథాఽస్య స్థితిమ్, * రసో వై సః రసం హ్యేవాయం లబ్ధ్వాఽనన్దీభవతీత్యాహ. ౧౯

543. దర్శయతశ్చైవం ప్రత్యక్షానుమానే ఉక్తమర్థం శ్రుతిస్మృతీ చ దర్శయతః-*తస్మాద్వా ఏతస్మాదాత్మన ఆకాశస్సంభూతః, * ఏతస్య వా అక్షరస్య ప్రశాసనే, ఇత్యాదికా శ్రుతిః. స్మృతిరపి * అహం సర్వస్య ప్రభవో మత్తస్సర్వం ప్రవర్తత ఇతి. ౨౦

544. భోగమాత్రసామ్యలిఙ్గాచ్చ * సోఽశ్నుతే సర్వాన్ కామాన్ సహ. బ్రహ్మణా విపశ్చితేతి బ్రహ్మానుభవరూపభోగమాత్రసామ్యలిఙ్గాచ్చ. ౨౧

545. అనావృత్తిశ్శబ్దాదనావృత్తిశ్శబ్దాత్ * స ఖల్వేవం వర్తయన్ యావదాయుషం బ్రహ్మలోకమభిసంపద్యతే నచ పునరావర్తత ఇతిశబ్దాత్ నివృత్తసమస్తతిరోధానః ఆవిర్భూతాపహతపాప్మత్వాదిగుణగణః, అనవధికాతిశయానన్దం పరం బ్రహ్మానుభవతి నచ పునరావర్తత ఇతి నిశ్చీయత ఇతి సర్వం సమఞ్జసమ్. ౨౨

ఇతి శ్రీ భగవద్రామానుజవిరచితే శ్రీ వేదాన్తసారే,

చతుర్థస్యాధ్యాయస్య చతుర్థః పాదః.

సమాప్తశ్చాధ్యాయః. శాస్త్రంచ సమాప్తమ్.

శ్రీమతే రామానుజాయ నమః.